

ENCYKLOPEDJA POPULARNA ILUSTROWANA.

Treść wszystkich gałęzi wiedzy ludzkiej, podana przystępnie.

Tom III.

WARSZAWA.
Nakładem „Narodu - Wiadomości Codziennych"
ulica Chmielna № 23.

1911.

Drukarnia L. Bruś, Nowy-Świat 66.

K.

Kora—zewnętrzna część łodygi roślin *dwuliścieniowych*; składa się w części z miękkiej tkanki *miąższowej*, w części z pierwiastków *łykowych*; na granicy kory i drewna leży cienka warstwa *miazgi*, której komórki, dzieląc się w kierunku podłużnym, powodują przyrost na grubość drewna *(słojów rocznych)*. Włókna zawarte w łykowej części, posiadają u niektórych roślin wielką oporność; skutkiem tego używają ich na wyrób przędzy, tkanin (*len, konopie* i t. d.). Kora wielu roślin użyteczną bywa z powodu substancji w nie zawartych (w miąższu); tak np. kora chinowa zawiera chininę, dębowa—garbnik, kora cynamonowca—olejek cynamonowy i t. p.

Korale—zwierzęta z typu jamochłonnych. Są one zbudowane według typu polipa, t. j. mają ciało workowate, przytwierdzone nasadą do podłoża, opatrzone u góry otworem ust z wieńcem czułków dokoła. Ciało mają mięsiste; otwór ustny prowadzi do przełyku, a ten uchodzi do właściwej jamy pokarmowej, która za pomocą przegród promienisto ustawionych dzieli się na pewną liczbę komór, połączonych z sobą pośrodku. Jedne osobniki żyją pojedyńczo i te są zwykle wielkich rozmiarów, dosięgając wysokości kilku lub kilkunastu centymetrów; często świetne mają barwy i wyglądają jak kobierce kwiatów na dnie morskiem; są to t. zw. *ukwiały*. Inne tworzą zbiory, czyli kolonje, złożone z tysięcy osobników, których jamy pokarmowe łączą się z sobą. Te postaci zbiorowe wytwarzają zwykle szkielet wapienny. Szkieleciki oddzielnych osobników, zrastając się z sobą w wielkie masy drzewiaste, tworzą t. zw. *koralowinę*, z której często powstają podwodne rafy lub całe wyspy koralowe. Koralowina jest materjałem, z którego wyrabiają znane powszechnie i oddawna paciorki koralowe i inne przedmioty ozdobne. Wydobyte z wody pnie koralowe oczyszczają z powłoki i polipów, a następnie dzielą na części i polerują. Najwięcej korali dostarcza morze Śródziemne; u samych wybrzeży Algieru wyławiają rocznie przeszło 30.000 kg. korali. Oprócz powszechnie znanych korali czerwonych poławiają się jeszcze korale czarne i białe.

Koran lub *Alkoran*, księga religijna mahometan, pisana w języku arabskim, zawierająca w sobie objawienia Mahometa, które po jego śmierci zebrał kalif Abu-Bekr, a uporządkował i wydał kalif Othman. W Koranie mieszczą się mowy Mahometa do jego stronników, pochwały Boga, prawa, dogmaty, napomnienia, polemika z bałwochwalcami, żydami i chrześcijanami oraz legendy; język prosty i silny wznosi się niekiedy na wysoki stopień natchnienia poetyckiego. Wiele idei zawartych w Koranie ma początek swój niewątpliwie w Biblji.

Korba, część machiny, służąca do wywoływania ruchu obrotowego, albo też do przeobrażania ruchu obrotowego na ruch inny i jest właściwie zmienioną formą kołowrota (ob.).

Korczak *Janusz (właściwe nazwisko Henryk Goldszmidt)*, powieściopisarz, z zawodu lekarz, ur. 1878 r. w Warszawie; pisze powieści i obrazki obyczajowe, nie pozbawione talentu i zmysłu obserwacyjnego. Z pod pióra jego wyszły: „Dzieci ulicy“, „Koszalki opałki“, „Dziecko salonu“ i inne.

Korczyn czyli *Nowe Miasto Korczyn*, osada, dawniej miasto w gub. Kieleckiej, pow. Stopnickim, nad Nidą i Wisłą, założone prawdopodobnie za Bolesława Wstydliwego. Tutaj w roku 1404 odbył się pierwszy sejm polski, zwołany przez Władysława Jagiełłę, na którym król żądał od szlachty podatku na wykupienie ziemi Dobrzyńskiej; od tego czasu bywał Korczyn widownią licznych ważnych zjazdów i wzrastał szybko w zamożność i ludność, tak, że w wieku XVI oprócz domów drewnianych miał liczyć 700 kamienic i 30.000 m. Późniejsze nieszczęścia krajowe przywiodły go do upadku.

Kord (z persk.), pałasz żelazny zwyczajny, przez Polaków używany dawniej do boju.

Kordecki *Augustyn*, ksiądz, sławny przeor Paulinów na Jasnej Górze, ur. w Iwanowicach, dawnem województwie Kaliskiem, około r. 1603. Przyjął suknię zakonną 1634 r. Kapłan surowych obyczajów, prawego i nieugiętego charakteru i zdolności niepospolitych, był z kolei przeorem w Oporowie, Pińczowie, a od r. 1650 na Jasnej Górze. Tu okrył się nieśmiertelną sławą, broniąc walecznie i wytrwale warownego klasztoru od 18 listopada do 25 grudnia 1655 r. przeciwko przemagającej potędze Szwedów pod wodzą Millera, czem nie tylko święte miejsce ocalił, ale nadto, podniosłszy odwagę narodu, przyczynił się do wyswobodzenia go z pod jarzma Szwedów. Kordecki był następnie prowincjałem Paulinów w Polsce i na Śląsku; um. 1673 r. w Wieruszowie, pochowany w grobach klasztornych Jasnej Góry.

Kordelas, t. j. kord od lasu, pałasz myśliwski, zwykle bywał prosty, krótki, obosieczny, z rękojeścią wygodną do silnego ujęcia.

Fig. 1. Ks. Augustyn Kordecki.

Kordon—szereg posterunków wojskowych, połączonych w jedną linję obronną dla obrony granicy lub przeciw zawleczeniu zarazy; pas graniczny.

Kordonki, sznurki jedwabne, wyrabiane przez szmuklerzy i używane do ozdoby sukien i na wyrób koronek kordonkowych.

Korduba, raczej *Cordova*, miasto w uroczej nizinie rzeki Gwadalkwiwiru w południowej Hiszpanji, liczy 50.000 mieszkańców. Za panowania Arabów w Hiszpanji miało starożytne to miasto z górą 100.000 mieszkańców, 80 szkół publicznych, 600 meczetów.

Kordyljery są to najdłuższe góry łańcuchowe na ziemi, ciągną się bowiem na przestrzeni 17.000 kilometrów (przeszło 2.200 mil) wzdłuż zachodnich wybrzeży całej Ameryki. Cechami Kordyljerów są wewnętrzne wyżyny, często

bezwodne i pustynne, zamknięte niedostępnemi i poszczerbionemi skałami i liczne wulkany (około 150 czynnych); między nimi najwyższy wulkan świata, Chimborasso. Kordyljery Ameryki Północnej i środkowej nie dosięgają 6.000 metrów wysokości, w Ameryce Południowej jest wiele szczytów, mających powyżej 6.000 metrów. Akonkagua (7000 metrów) w Chili jest najwyższem wzniesieniem. Kordyljery tylko na międzymorzu Panamy znacznie się zniżają, wszędzie indziej tworzą niesłychane przeszkody w komunikacji.

Korea — do r. 1910 państwo niezależne w Azji, na półwyspie Koreańskim; obejmuje 218.650 kil. kw. z 10 miljonami ludności rasy żółtej. Kraj bogaty, obfitujący w pokłady złota, żelaza, miedzi i węgla kamiennego, posiadający glebę urodzajną i znaczne przestrzenie lasów—oddawna już nęcił silniejszych sąsiadów (Rosję, Japonję, a poniekąd i Chiny), aż w r. 1910 najsilniejszy z nich—Japonja—przyłączyła Koreę do swych posiadłości, narazie jako państwo autonomiczne, mające swego panującego w osobie cesarza Itszaka, lecz pozostające w zależności lennej od Mikada japońskiego. Stolicą Korei jest m. *Seul*.

Korek—jest to warstwa kory drzew, która u wielu gatunków roślin rozwija się silniej i dochodzi do znacznej grubości, posiadając przytem trwałość i elastyczność, co ją czyni zdatną do wyrobu korków. Taki korek daje właśnie *dąb korkowy* (drzewo korkowe), rosnący dziko w Afryce północnej i Europie południowej. Stare pnie pokryte są grubą warstwą korka, który oddzierają co 8—10 lat, pozostawiając nietknięte łyko. Oddarty korek ogrzewają, rozprostowywują go w prasie, tworząc deski korkowe, z których następnie maszynką wycinają korki różnej wielkości.

Korekta (z łac. *corrigere*—poprawiać), poprawianie, mianowicie w drukarstwie prostowanie błędów i omyłek, które składacz (zecer) przy składaniu książki lub artykułu popełnił. *Korektor* dostrzeżone błędy wykazuje na marginesie właściwymi znakami, jednakowymi prawie we wszystkich językach, poczem zecer stosownie koryguje czyli poprawia złożoną już szpaltę.

Korespondencja jest to znoszenie się lub porozumiewanie wzajemne pomiędzy ludźmi za pomocą listów; listy, nadsyłane do gazet, nazywają się *korespondencjami*, a autorowie ich *korespondentami*, tak samo jak ci, którzy w wielkich domach handlowych załatwiają pisanie listów i odpowiedzi na listy otrzymane.

Korfu, starożytna *Korcyra*, najważniejsza i najbardziej na północ wysunięta z wysp Jońskich, oddzielona od brzegów Albanji kanałem Koryntckim; obejmuje blisko 712 klm. kw., z ludnością 85.000 mieszk. Należy do Grecji.

Kormoran — ptak z rzędu płetwonogich, spokrewniony z fregatą i pelikanem. Z wielkości i postaci przypomina gęś, ale upierzenie ma czarne, błyszczące, a dziób na końcu haczykowato zagięty. Dobrze lata, pływa i nurkuje. Kormorany zamieszkują Europę, Azję i Amerykę Północną; na zimę odlatują do cieplejszych krajów. U nas zjawiają się przelotem, a gnieżdżą się bardzo rzadko.

Kornet—1) najniższy stopień oficerski w kawalerji, podchorąży; 2) dawny czepiec kobiecy; czepiec zakonnicy; 3) instrument muzyczny dęty, zakrzywiony, powstał z trąbki pocztowej przez dodanie klap.

Kornik—niewielki owad, należący do chrząszczów; ciało ma szerokie, walkowate, rożki krótkie, na końcach zgrubiałe. Owady te wgryzają się pod korę drzew, wydrążając pod nią długie chodniki, w których składają jajka. Wylęgłe larwy wygryzają chodniki boczne i w nich zamieniają się w poczwarki. Dorosły owad przegryza korę i wydostaje się nazewnątrz. Korniki pojawiają

się od czasu do czasu w większych ilościach, czyniąc wówczas znaczne spustoszenia w lasach. Z gatunków krajowych zasługuje na uwagę *kornik drukarz* barwy kasztanowatej, porosły żółtymi włoskami, napastujący drzewa iglaste.

Korniszony, ob. *Ogórki*.

Korona, z łac. *corona*, t. j. wieniec. U Rzymian wieniec był oznaką zaszczytną, i wieńce, stosownie do zasługi, za jaką je udzielano, bywały rozmaite. Obręcz złota, wieńczaca czoło, była u wielu starożytnych narodów oznaką godności książęcej; obręcz ta, przemieniona na koronę, pozostała tem samem godłem aż do najnowszych czasów. W znaczeniu przenośnem korona oznacza rząd, władzę rządzącą, a często także prawa i przywileje panującego w przeciwstawieniu do państwa. Polskę dla odróżnienia jej od Litwy nazywano przez długie wieki *Koroną*, a jej mieszkańców *Koroniarzami*.

Korona, ob. *Kwiat*.

Koronacja, jest to uroczysty akt, podczas którego monarcha, obejmujący panowanie, zostaje namaszczony w kościele na króla lub cesarza, przyczem dostojnik Kościoła wkłada mu na głowę lub podaje koronę. Ceremonjał koronacji był w różnych państwach i czasach rozmaity. Dawniej bywał jednym z pierwszych aktów, które spełniał monarcha i niejako warunkiem objęcia rządów; dziś ma znaczenie raczej uroczystej formalności. Dawniej przysięgę wierności monarsze składali poddani dopiero podczas koronacji, dziś związek między przysięgą poddanych a koronacją ustał i wszędzie przysięga poprzedza akt koronacji.

Koronka, delikatna wzorzysta tkanina z nici lnianych, wełnianych lub jedwabnych. Koronki wyrabiane bywają ręcznie, i to są tak zwane koronki prawdziwe. Robią też koronki na specjalnych maszynach. Koronki ręczne dzielą się na klockowe i szyte. Koronki klockowe wyrabiają głównie w Saksonji i w Czechach, a nazywają się one klockowemi, ponieważ nici przeplata się za pomocą małych, toczonych klocków, których przy jednej koronce bywa po kilkadziesiąt. Koronki szyte wyszywają się na wzorze, wyrysowanym na twardym papierze.

Koronowo (niem. *Polnisch Krone)*, miasteczko nad rz. Brdą, w Wielkiem Księstwie Poznańskiem, pamiętne zwycięstwem, odniesionem 10 października 1410 r. przez wojsko polskie nad Krzyżakami.

Korowaj, na Rusi ciasto obrzędowe, podawane przy obchodzie weselnym; korowaj odpowiada naszemu kołaczowi.

Korporacja (łac.), związek ludzi połączonych z natury swego zajęcia pewnemi wspólnemi dążeniami, przeważnie natury moralnej.

Korporał, chusta biała, lniana, jednakowo długa i szeroka, na której podczas Mszy św. kładzie się Ciało i Krew Pańską pod postaciami chleba i wina. Nazwa „korporał" pochodzi od wyrazu łacińskiego corpus (ciało).

Korpulentny—otyły, tęgi, tłusty.

Korpus (z łac. *ciało):* 1) część ciała od szyi do nóg, tułów; 2) oddział armji, złożony z wszelkiego rodzaju broni (składa się zwykle z 2 lub 3 dywizji); 3) w budownictwie główna środkowa część gmachu; 4) szkoła wojskowa (kadetów, paziów).

Korupcja, psucie się ciał organicznych, ob. *Gnicie*. W przenośni zepsucie obyczajów, obniżenie etycznego stanu społeczeństwa, zwłaszcza przekupstwo urzędników.

Korsak *Tadeusz*, poseł na Sejm Wielki, ur. się w Zaskórkach, w województwie Połockiem, w połowie XVIII wieku. Był sędzią ziemskim wileńskim. Podczas powstania Kościuszki, stanąwszy na czele pospolitego ruszenia województwa wileńskiego, walczył dzielnie jako nieodstępny towarzysz Jasińskiego; zginął na murach Pragi r. 1794.

Korsarz (z włosk.)—rozbójnik morski, pirata.

Korso, ob. *Corso*.

Korsuń, *Chersonez taurycki*, niegdyś miasto na Krymie, w którem Włodzimierz I w roku 988 przyjął wiarę chrześcijańską; leżało prawdopodobnie w bliskości przystani Achtyrskiej.

Korsuń, miasteczko w pow. Kaniowskim, gub. Kijowskiej, nad rz. Rosią; założone 1584 r. przez Stefana Batorego. Dnia 25 maja 1648 r. zwyciężył tu Bohdan Chmielnicki wojsko polskie pod wodzą hetmanów Potockiego i Kalinowskiego.

Korsyka, wyspa na morzu Śródziemnem, cieśniną św. Bonifacego oddzielona od Sardynji, należy od r. 1768 do Francji. Jest górzysta, niedostępna i zamieszkana przez ludność włoską, mało oświeconą (300.000). W mieście Ajaccio na Korsyce urodził się Napoleon Bonaparte.

Kort — tkanina wełniana, używana głównie na ubiory męskie.

Kortezy — zgromadzenie stanów w Hiszpanji i Portugalji; parlament.

Korund—kamień szlachetny, bardzo twardy, krystalizujący w słupy sześciokątne; spotyka się i w stanie niekrystalicznym. Co do składu chemicznego korund jest glinką, t. j. tlennikiem glinu (ob. *Glin)*, zawierającym nieznaczne bardzo ilości krzemionki i tlenniku żelaza. Zupełnie przezroczyste ziarna albo kryształy tego kamienia zowią się korundem *szlachetnym*, który ma kilka odmian, rozmaicie zabarwionych. Odmiana czerwona nosi nazwę *rubinu;* niebieska — *szafiru;* żółta — *topazu wschodniego*; zielona — *szmaragdu wschodniego;* fijołkowo - błękitna — *wschodniego ametystu*. Wszystkie te kamienie należą do rzędu najwyżej cenionych klejnotów. Korund znajduje się w Brazylji i na wyspie Cejlon. Nieprzezroczysta, chropowata odmiana, o brudnem zabarwieniu, nazywa się korundem *pospolitym* albo *djamentowym szpatem*. Spotyka się we Włoszech i w Szwajcarji. Drobnoziarnista, błękitno szara, zwana szmerglem (ob.) znajduje się w Saksonji.

Korutany, ob. *Karyntja*.

Korweta—mały szybki statek wojenny.

Koryfeusz (z grec.), u starożytnych przewodniczący chóru. Dzisiaj koryfeuszem nazywają przenośnie znakomitą postać w nauce lub sztuce.

Korynt, miasto w Grecji, leży w najwęższem miejscu międzymorza, łączącego Attykę z Peloponezem. Międzymorze to przekopano w r. 1881 kanałem żeglownym. W starożytności był Korynt pierwszorzędnem miastem w Grecji, słynął sztuką i handlem, był też ważną twierdzą, zwaną „Kluczem Peloponezu". Ze starożytnego Koryntu pozostały tylko szczątki.

Korytarz, sień długa, wąska, z drzwiami do przyległych pokoi; przejście z jednych pomieszczeń do innych.

Korzec—miara sypna zboża oddawna w Polsce używana; korzec w rozmaitych częściach kraju był różnej wielkości; obecnie jest w powszechnem użyciu korzec nowy polski, równający się 128 litrom francuskim, 0, 60981 czetwerti rosyjskiej; korzec dzieli się na 4 ćwierci, 32 garnce, 128 kwart, 512 kwaterek.

Korzec *(Korec)*, miasto w gub. Wołyńskiej, pow. Nowogródzko-Wołyńskim. Był gniazdem znakomitej familji książąt Koreckich. W końcu w. XVIII książe Józef Czartoryski założył tu kilka fabryk sukna, porcelany, fajansu, pasów litych i in. Z biegiem czasu jednak fabryki te w większości upadły. Korzec prowadzi ożywiony handel zbożem.

Korzenlak, ob. *Kłącz*.

Korzeniowski *Józef*, ur. r. 1797 w Brodach, um. r. 1863 w Dreźnie, jeden z najcelniejszych poetów dramatycznych i powieściopisarzy polskich. Był on wychowawcą wielkiego poety Zygmunta Krasińskiego (ob.), profesorem sławnego liceum w Krzemieńcu, a w końcu pia-

tował urząd wizytatora szkół. W licznych utworach swoich przedstawia bądź dramatycznie, bądź powieściowo, minione wypadki z dziejów polskich, barwne życie ludu wiejskiego lub społeczne stosunki naszego narodu. Między dra-

Fig. 2. Józef Korzeniowski.

matami Korzeniowskiego pierwsze miejsce zajmują: „Mnich", „Karpaccy Górale", „Żydzi", „Wąsy i peruka"; między powieściami: „Spekulant", „Garbaty", „Wdowiec", „Emeryt", „Kolokacja".

Korzeń—część rośliny, za pomocą której tkwi ona w ziemi i czerpie z niej pokarm. Niektóre rośliny wodne mają korzenie pływające, a rośliny pasorzytne, jak np. jemioła, zapuszczają swe korzenie w tkankę innych roślin. Końce ostatnich rozgałęzień korzenia posiadają z boku *włośniki*, którymi czerpią pokarm drogą przenikania soków do tkanki korzenia, a nadto opatrzone są *czapeczką* ochronną. Korzenie, wychodzące z pędów, zowią się *przybyszowymi*, np. u bluszczu. Korzenie roślin najniżej uorganizowanych, np. glonów, zowią się *chwytnikami*.

Korzon *Tadeusz*, ur. 1839 r. w Mińsku Litewskim, współczesny historyk polski. Studja uniwersyteckie kończył w Moskwie, przez lat kilka przebywał na wygnaniu. Wróciwszy w 1867 r. do kraju, pracował jako pedagog, nie zaniedbując i studjów historycznych. Pomnikowem dziełem Korzona są „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta". Pozatem do cennych bardzo prac tego historyka należą: „Kościuszko", „Dola i niedola Jana Sobieskiego" i wiele innych. Nadto Korzon est autorem pożytecznych i barwnie napisanych podręczników do wykładu historji powszechnej oraz wielu drobniejszych szkiców, rozpraw i artykułów historycznych. Niezmierna sumienność i pracowitość wyróżnia uczonego pisarza.

Kos — gatunek drozda (ob.); od innych drozdów różni się tem, że jest cały czarny; u nas—miejscowy; gwiżdże melodyjnie; bardzo pojętny.

Kosa, wielki nóż zagięty w łuk i osadzony pod kątem niemal prostym na długiem drzewcu, służącem za rękojeść; używa się do ścinania czyli koszenia traw i zbóż. W czasie walk ludowych, zwłaszcza w Polsce, kosa stanowiła niekiedy groźny oręż. Jako oręż, osadza się ją na drzewcu prosto; żołnierzy uzbrojonych w kosy zwano *kosynjerami*.

Kosaciec *(iris)*—rodzaj roślin z rodziny *kosaćcowatych*. Liczne jego gatunki o kwiatach przeważnie niebieskich i liljowych hodują w ogrodach dla ozdoby; łodygi podziemne *(kłącze)* niektórych gatunków wysuszone wydają miłą woń fijołkową (korzeń fijołkowy); zawierają też pierwiastek ostry, dla którego używane są w medycynie.

Kosaćcowate—rodzina roślin *jednoliścieniowych*, bardzo zbliżona do liljowatych (ob.), różniąca się tylko zawiązkiem dolnym. Należy tu wiele roślin ozdobnych, jak kosaciec, mieczyk, szafran i in.

Kosiakiewicz *Wincenty*—współczesny pisarz polski, ur. 1863 r. Był współpracownikiem najpierw *Gazety Polskiej*, następnie *Kraju* i *Słowa*. Oprócz artykułów dziennikarskich napisał Kosiakiewicz parę tomów nowel i szereg powieści; prace te jednak nie posiadają wielkiej wartości.

Kosiarka—przyrząd do mechanicznego koszenia traw. Jest tak samo urządzona, jak żniwiarka (ob.), tylko nie posiada odkładaczy, ruch jej nożów jest

Fig. 3. Kosiarka.

dwa razy szybszy. Wymaga tak samo równej, niekamienistej powierzchni i używać jej można tylko na gruntach suchych; łąk błotnistych kosić nie może.

Kosiński *Krzysztof*—szlachcic polski, watażka kozacki z końca XVI w.; zebrawszy tłum swawolników zarówno z pośród kozaków, jak i szlachty polskiej, pustoszył Podole, aż pokonany został w r. 1593 przez ks. Aleksandra Wiśniowieckiego.

Kosiński *Amilkar Antoni*, generał polski, ur. w Poznańskiem w drugiej połowie XVIII w., służył w legjonach polskich pod Dąbrowskim; po powrocie do kraju osiadł na wsi i czas wolny od zajęć gospodarskich poświęcił literaturze. Wydał między innemi: „Uwagi nad myślami do zamiaru polepszenia bytu włościan polskich". Um. 1823 r.

Kosiński *Adam Amilkar*, powieściopisarz, znany pod pseudonimem *Bibersteina*, ur. 1815 r., um. 1893 r. Ogłosił wiele powieści historycznych, cieszących się w swoim czasie znacznem powodzeniem.

Kosiński *Juljan*, chirurg, ur. 1833 r., medycynę studjował w Petersburgu, w 1859 r. rada lekarska Królestwa Polskiego przyznała mu stopień doktora medycyny; 1862 r. został prosektorem akademji medyko-chirurgicznej w Warszawie. Po dwuletnich studjach za granicą otrzymał 1869 r. katedrę chirurgji operacyjnej w szkole Głównej i katedrę tę i po zamianie szkoły Głównej na uniwersytet zajmował do 1899 r. Wydał kilka prac z zakresu chirurgji.

Koskowski *Bolesław*—wybitny publicysta polski, ur. 1870 r., kształcił się w Chełmie, Lublinie i Warszawie; nauki społeczne studjował we Wrocławiu. Karjerę publicystyczną rozpoczął w *Głosie*, pisując jednocześnie do innych pism; następnie został sekretarzem redakcji *Gazety Polskiej*, a później *Kurjera Warszawskiego*. W r. 1905 powołano go na stanowisko redaktora *Gońca Porannego i Wieczornego;* w r. 1907 wyjechał do Petersburga jako korespondent pism z Izby Państwowej. Z prac B. Koskowskiego, wydanych w oddzielnych książkach, na wyróżnienie zasługują: „Gmina wiejska", „Zarys samorządu gminnego w Królestwie Polskiem" i „Samorząd gminny".

Kosmetyka, sztuka utrzymywania i powiększania piękności ciała, przez pielęgnowanie skóry, zębów, włosów, paznokci i t. p. Do tego służy mnóstwo przepisów i środków, zwanych *środkami kosmetycznymi;* tu należą środki utrzymujące białość skóry, niszczące brodawki, piegi i t. d., proszki do zębów, mydła do włosów i t. d.

Kosmiczny, tyczący się wszechświata, pochodzący z przestrzeni światowej.

Kosmiczny pył.—W pyle rozmaitych okolic (Grenlandja, śniegi podbiegunowe) znajdowano cząsteczki żelaza, które budową swoją odpowiadają żelazu meteorytów. Stąd rodzi się przypuszczenie, że po wszechświecie krążą nietylko większe meteoryty, ale i pył; nazwano go *pyłem meteorycznym* albo *kosmicznym*.

Kosmogonja (z grec. *Kosmos* — świat)—nauka zajmująca się przeszłością wszechświata, jego powstaniem, studjami nad jego rozwojem i t. p. Pierwotnie,

w starożytności, zlewała się z teogonją, będącą zbiorem podań mitologicznych o utworzeniu ziemi i świata. Dziś jeszcze nauka ta nie ma ani pewnych podstaw, ani pewnych danych, posiada tylko mniej lub więcej dobrze pomyślane hipotezy, które jednak faktycznego potwierdzenia nie mają.

Kosmografja — jest opisem wszechświata, przestrzeni niebieskiej, gwiazd, komet, planet, księżyców, włączając w to i ziemię, uważaną, jako ciało niebieskie, opisem ich kształtu, ich dróg, zaćmień, położenia we wszechświecie, wzajemnego wpływu i t. p. Od astronomji tem się różni, że tylko opisuje, podczas gdy astronomja szuka ścisłego, na matematycznych wyliczeniach i ogólnych prawach mechaniki opartego uzasadnienia tych samych faktów i zjawisk.

Kosmopolita—obywatel świata, uważający cały świat za ojczyznę; obojętny na sprawy narodowe.

Kosmopolityzm—pogląd, lekceważący różnice narodowościowe, stawiający ideał ludzkości przed ideałem ojczyzny.

Kosmos, w pierwotnem znaczeniu greckiem: piękno, ład, porządek, stąd w dalszem znaczeniu: porządek świata, wszechświat.

Kosowe pole, piękna dolina w Serbji, pamiętna wielką bitwą (w czerwcu 1389 r.), w której Turcy pokonali Serbów i Bośniaków.

Kossak *Juljusz* — znakomity malarz polski, ur. 1824 r., um. 1899 r. Z dzieł jego pędzla szczególną pięknością odznaczają się obrazy historyczne, sceny łowieckie i t. d. Kossak słynął przedewszystkiem jako malarz koni.

Kossak *Wojciech*, syn poprzedniego, również malarz, ur. 1856 r. Przez czas dłuższy przebywał w Berlinie, jako nadworny malarz cesarza Wilhelma II. Jest świetnym batalistą.

Kossów, miasteczko w gub. Siedleckiej, pow. Sokołowskim, nad strugą Chudziną, o 1 milę od Bugu, ma około 1.600 miesz., w większej części żydów.

Kossów, miasteczko w dawnem województwie Nowogródzkiem, pow. Słonimskim, dzisiaj w gub. Grodzieńskiej. Do dóbr Kossowa należy wieś Mereczowszczyzna, w której urodził się Tadeusz Kościuszko.

Kossów, miasteczko w obwodzie Kołomyjskim, w Galicji, miejscowość kuracyjna, posiada znany zakład leczniczy; jest tu warzelnia soli i nieczynne kopalnie soli, pokłady nafty oraz węgla brunatnego.

Kossuth (czyt. Koszut) *Ludwik*, dyktator czyli przywódca Węgrów w wojnie 1848 — 1849 r., adwokat z zawodu, mówca porywającej wymowy, poseł na sejm i t. d. Umarł na wygnaniu w Turynie 1894 r.

Kostecki *Platon*—poeta i pisarz polski i rusiński, ur. 1832 r., um. 1909 r. we Lwowie. Oprócz licznych artykułów dziennikarskich, pisał po polsku i po rusku wiele poezji, odznaczających się prawdziwym polotem poetyckim i szlachetną tendencją.

Kostjum — ubiór, strój, suknia; strój właściwy pewnej epoce, narodowi, stanowi i t. p.; przebranie. — *Kostjumowy bal*—zabawa taneczna w strojach charakterystycznych, w przebraniach.

Kostna mąka — preparat otrzymany przez dokładne zmielenie kości bardzo świeżych. Używa się jako dodatek (w zmieszaniu z żelazem) do pokarmu małych słabowitych dzieci, do paszy cieląt, jagniąt, co wpływa dodatnio na szybszy, silniejszy rozwój kości. Gorsza, mniej starannie przygotowana mączka kostna ma zastosowanie jako nawóz. Wartość mąki kostnej jako nawozu polega głównie na zawartym w niej kwasie fosfornym oraz substancjach azotowych (kleju, osseinie i t. d.). Przerabiają ją również na superfosfaty (ob.).

Kostomarow *Mikołaj*—znakomity historyk ruski i rosyjski, ur. 1817 r., um. 1885 r. Pierwsza jego rozprawa naukowa „O znaczeniu unji w zachodniej Rosji" spalona została przez cenzurę duchowną; w r. 1847 Kostomarow wraz z kółkiem swych przyjaciół zaaresztowany został i oskarżony o chęć oderwania Rusi od Rosji; po powrocie z wygnania był profesorem w uniwersytecie petersburskim, niedługo jednak znów poszedł na wygnanie. Oprócz licznych prac historycznych pozostawił dużo wierszy, artykułów, utworów dramatycznych i t. p., pisanych po małorusku pod pseudonimem *Jeremjasza Hatki.*

Kostroma — miasto gub. w Rosji, przy ujściu rzeki Kostromy do Wołgi, liczy około 50 tys. mieszkańców, prowadzi ożywiony handel zbożem, skórami i lnem.

Kostrzeń albo *Muchawiec,* rzeka w gub. Siedleckiej, zaczyna się w pow. Siedleckim ze spływu kilku strumieni, łączących się na północ od Wodynia, potem wchodzi w powiat Węgrowski i poniżej Mokobod, pod Wyszkowem wpada z lewego brzegu do *Liwca.* Długa około 5 mil.

Kostrzewa — rodzaj roślin z rodziny trawowatych. Wiechę ma rozgałęzioną, niekiedy prawie kłosowatą. Liczne jej gatunki uprawiane są jako rośliny pastewne, łąkowe. Do najbardziej używanych należą: *Kostrzewa owcza,* wysokości 30 cm., chętnie jadana przez owce, używana do obsiewania pastwisk; łatwo odrasta; raz zasiana trwa przez 3—4 lat. *Kostrzewa czerwona* albo *rozłogowa,* bujniejsza od poprzedniej; *kostrzewa łąkowa,* wysokości 60 cm., należy do najlepszych traw pastewnych; prędko rośnie, daje kilka pokosów i wyborowe siano. *Kostrzewa olbrzymia* jest trawą okazałą, bujną, wysokości przeszło metrowej, ale za twarda; dlatego daje dobre siano tylko wówczas, jeżeli jest wcześnie skoszona.

Kostrzewski *Franciszek* — malarz i humorysta polski, ur. 1826 r. w Warszawie, gdzie stale przebywa. Maluje głównie obrazki rodzajowe swojskie pastelami, celuje jednak jako autor szkiców humorystycznych i karykaturzysta.

Kostyczny, szyderca, podchwytujący przywary i słabostki ludzkie.

Kosynjery, ob. *Kosa.*

Kosz, plecionka z wikliny, z gałęzi wierzby, łoziny i innych drzew, opatrzona pałąkiem lub dwoma uchami, służy do przenoszenia drobiazgów lub do przechowywania bielizny, przesyłania niektórych towarów i t. p. — W dachu kąt wklęsły, utworzony przez dwie połacie, nazywa się *koszem.* Skrzynia czworościenna, u dołu węższa, bez dna, przez którą wsypuje się ziarno do zmielenia, nazywa się *koszem młyńskim.*— *Koszem* zwał się *obóz tatarski* lub kozacki; dlatego dowódca koczowiska kozackiego miał tytuł *koszowego atamana.*

Koszatka — zwierzę ssące z rzędu gryzoniow, podobne z postaci do wiewiórki, ale mniejsze; czoło ma węższe, pyszczek ostrzejszy, ogon mniej puszysty. Zamieszkuje Europę środkową i południową; przebywa w lasach i dużych ogrodach; żywi się owocami, w których wyrządza dość znaczne szkody. Żeruje w nocy, w dzień śpi. Na zimę zapada w sen, który trwa do 7 miesięcy. Największa z naszych koszatek *koszatka większa czyli popielica*, barwy popielatej, karmi się głównie orzechami i bukczyną; z jej skórek robią futerka, jak z popielic. Mniejsze od niej są: kasztanowata *koszatka żołędna* czyli *żołędnica* i maleńka *orzesznica,* z postaci przypominająca mysz.

Koszenila—owad półpokrywy, należący do czerwców (ob.); barwy krwistoczerwonej; żyje w Meksyku na kaktusie koszenilowym, zwanym *nopal* i innych. Dostarcza karminu. Wprowadzenie go w XVI w. do Europy wyrugowało z użycia barwnik z czerwca polskiego.

Koszer (z hebr. czysty), według przepisów religijnych żydowskich wyrazem tym oznacza się wszystko dozwolone

żydom do użycia na pokarm, nietknięte ręką pogan lub chrześcijan, w przeciwieństwie do rzeczy trefnych (*trefoh).*

Koszt—wydatek, pieniądze wydane; nakład; obliczenie wydatków zrobionych lub zamierzonych.

Kosztorys, *anszlag,* obliczenie kosztów zamierzonego przedsiębiorstwa, projekt wydatków, w szczególności wykaz kosztów potrzebnych do wykonania budowli.

Koszyce, osada w gub. Kieleckiej, pow. Pińczowskim, nad Szreniawą, blisko jej ujścia do Wisły; niegdyś stacja królów polskich, udających się na łowy do puszczy niepołomnickiej.

Koszyce, miasto w północnych Węgrzech, liczy 30.000 mieszkańców. Tu król Ludwik w r. 1374 w zamian za uznanie praw córek swoich do tronu polskiego nadał szlachcie polskiej słynny przywilej, na mocy którego obowiązana była do składania poradlnego tylko w sumie 2 groszy z łanu i do służby wojskowej tylko w granicach państwa.

Koszykarstwo—wyrób koszów i innych plecionek z prętów, np. stołków, ławek, stołów i t. d.

Kości. — Kości składają się z soli mineralnych (z węglanów i fosforanów wapna), od których zależy ich twardość, i z organicznej substancji, zwanej *osseiną,* która jest częścią żyjącą kości i nadaje im pewną elastyczność; bez nie byłyby bardzo kruche i łamliwe. Zewnątrz tkanka kostna jest zbita i twarda, na wewnątrz zaś porowata; w środku kości długich znajduje się kanał wypełniony *szpikiem kostnym,* od zewnątrz każda kość pokryta jest cienką, błyszczącą błoną, zwaną *okostną.* Kości nowonarodzonych są bardzo miękkie, chrząstkowate i mocno unaczynione; później twardnieją (kostnieją) skutkiem osadzenia się w chrząstce soli mineralnych; jednocześnie też rosną i grubieją. Z kości utworzony jest szkielet (kościec), stanowiący osnowę ciała. Kości odżywia krew, dopływająca do ich powierzchni zewnętrznej i w głąb samej tkanki siecią naczyń krwionośnych. Wskutek tego złamana kość łatwo się zrasta. Kości bywają różnego kształtu: jedne są *długie,* inne *płaskie,* to znowu *krótkie* i zaokrąglone (rzepka kolanowa). Powierzchnia ich bywa to gładka, to pokryta wyniosłościami i wyrostkami, do których przyczepiają się mięśnie. Kości łączą się z sobą w *stawach* (ob.) przy pomocy *więzów* (ob.).

Kości—*gra w kości,* sześciany, opatrzone na każdej ścianie pewną liczbą punktów, czyli oczek, których największa cyfra, okazująca się po wyrzuceniu kości z kubka, stanowi wygraną. Grę tę nazywano u nas także *krebsem.*

Kościec, ob. *Szkielet.*

Kościelec, jedna z turni w Tatrach, na południe od Stawów Gąsienicowych, między Świnicą a Zawratem, wznosi się na 2.158 metrów nad poziom morza.

Kościeliska Dolina, ozdoba Tatr, dolina poprzeczna, którą płynie potok Czarnego Dunajca; naokoło piętrzą się różnokształtne skały wapienne.

Kościelski *Józef,* współczesny poeta i polityk, ur. w roku 1845 w W. Księstwie Poznańskiem.

Kościół jest to budowa, czci Boskiej poświęcona, a w dalszem znaczeniu cała społeczność chrześcijańska, wszyscy ludzie, wyznający wiarę Chrystusa. Kościół, przez Chrystusa założony, jest stowarzyszeniem doskonałem, którego celem jest prowadzić wiernych do nieba. *Kościelna historja* jest to nauka, która opowiada o rozszerzeniu Kościoła, o stosunku jego do państw i narodów, jako też o stosunkach jego wewnętrznych, mianowicie rozwoju chrześcijańskiej nauki, ustawodawstwa i organizacji. Obejmuje ona trzy główne epoki: pierwszą od zawiązków Kościoła do końca wieku VII, drugą od wieku VII, t. j. od wędrówek do reformacji, czyli do wieku XVI i trzecią od reformacji do czasów dzisiejszych. *Kościelne kary* (albo cenzury) są to kary, które Kościół nakłada na wiernych za przekroczenie przepisów Kościoła. Cenzura dzieli się na klątwę (ekskomunikę), suspensę i interdykt. (Ob. *Klątwa). — Kościelne majątki* są to dobra ruchome lub nieruchome, będące w posiadaniu Kościoła. *Kościelne państwo* był to obszar ziemi, podległy berłu papieży. Od r. 1871 państwo Kościelne przestało istnieć, gdyż włączono je do królestwa Włoskiego. *Kościelne prawo,* ob. *Kanoniczne prawo. Kościelny rok* jest to okres czasu, który zaczyna się od pierwszej niedzieli adwentu, a kończy się z ostatnim tygodniem po Zielonych Świątkach. Obejmuje on trzy okresy: Bożego Narodzenia, Wielkiejnocy i Zielonych Świątek. *Kościelny śpiew,* ob. *Gregorjański śpiew.*

Kościuszko *Tadeusz,* ur. 1746 r. w Mereczowszczyźnie, w województwie Nowogródzkiem, kształcił się u jezuitów w Brześciu Litewskim i w warszawskiej szkole rycerskiej; w r. 1770 wyjechał do Francji, gdzie studjował inżynierję wojskową. Wrócił do kraju po pierwszym rozbiorze i wkrótce, nie otrzymawszy miejsca w wojsku narodowem, udał się do Ameryki Północnej. Brał udział w wojnie kolonistów amerykańskich z Anglją, dosłużył się stopnia generalskiego i w r. 1785 wrócił znowu do kraju. Podczas sejmu czteroletniego wstąpił do armji koronnej, odbył kampanję w r. 1792 i odznaczył się pod Dubienką; po akcesie króla do konfederacji targowickiej wziął dymisję i wyjechał za granicę. W jesieni 1793 r. znajdował się w Saksonji, gdzie przyjął ofiarowaną mu dyktaturę w zamierzonem powstaniu narodowem. Dn. 23 marca 1794 r. przybył do Krakowa. Nazajutrz, jako najwyższy naczelnik sił zbrojnych, przyjął na rynku krakowskim przysięgę wierności od zgromadzonego tam wojska polskiego, przysięgając nawzajem, że powierzonej sobie władzy użyje tylko dla obrony całości państwa. Tegoż samego dnia wydał odezwy wzywające do powstania. Dn. 4-go kwietnia pod Racławicami stoczył zwycięską bitwę z wojskiem rosyjskiem. Dn. 7 maja w obozie pod Połańcem wydał słynny *uniwersał,* zapewniający włościanom wolność przenoszenia się z miejsca na miejsce i zmniejszający pańszczyznę. Jednocześnie organizował Najwyższą Radę Narodową, która zasiadała w Warszawie, stanowiąc tymczasowy rząd powstańczy. Dn. 6-go czerwca pod Szczekocinami stoczył niefortunną bitwę z przeważającą liczebnie armją pruską i rosyjską, poczem cofał się ku Warszawie. Wytrzymawszy w Warszawie oblężenie przez wojska pruskie i rosyjskie, trwające od 13 lipca do 6 września, zmusił nieprzyjaciela do odstąpienia od stolicy. Dn. 10 października,

Fig. 4. Tadeusz Kościuszko.

w nieszczęśliwej bitwie maciejowickiej ranny ciężko i wzięty w niewolę, uwieziony został do Petersburga. Do śmierci Katarzyny II-giej pozostawał w więzieniu. Uwolniony przez cesarza Pawła w r. 1796, wyjechał za granicę. Odtąd już tylko moralny raczej, niż czynny udział brał w wysiłkach, podejmowanych dla przywrócenia Polsce niepodległości. Ostatnie lata życia przepędził w Solurze, w Szwajcarji. Tu naszedł go zgon 15-go października 1817 r. Nadzwyczajna prawość i szlachetność charakteru, lot myśli, wybiegający

w przyszłość, ku ideałom równości obywatelskiej i braterstwa wszystkich narodów, jednały mu entuzjastyczne uwielbienie całego cywilizowanego świata. Przez naród swój uczczony, na równi z bohaterami legend prastarych, mogiłą z ziemi ojczystej usypaną.

Kość słoniowa—substancja, z której utworzone są kły słonia. Tem różni się tylko od kości zwykłych, że jest więcej zbita, bielsza i daje się łatwiej polerować. Wyrabiają z niej mnóstwo drobnych przedmiotów, przeważnie artystycznej wartości. Kości słoniowej dostarczają nietylko słonie, ale i inne zwierzęta, jak morsy, zęborożce, hipopotamy, wreszcie, zaginione już, mamuty. Obecnie prawdziwa kość słoniowa jest coraz rzadsza i droższa z powodu tępienia słoniów. Wyrabiają też różne masy sztuczne, które naśladują kość słoniową, nie są jednak ani tak piękne, ani nie posiadają tej mocy i trwałości, co prawdziwa kość słoniowa. Do najbardziej używanych surogatów kości słoniowej należy celuloid (ob.).

Kośmiński *Paweł* — poeta i dziennikarz, ur. 1860, um. 1896 r.; był współpracownikiem pism warszawskich, w których pomieszczał utwory poetyczne, humoreski i artykuły prozą pod pseudonimami: *Paul de Coś, Prawic-Heine i Saltomortale.* Ogłosił szereg humoresek i melodramatów.

Kot — zwierzę ssące z rzędu drapieżnych, postaci wysmukłej i gibkiej; sierść ma miękką, rozmaicie ubarwioną; uzębienie wybitnie drapieżne (z zębów trzonowych tylko 2 mają tępe sęczki, pozostałe są ostre, krające), pazury wysuwalne, język szorstki, źrenicę dużą, szparowatą, rozszerzającą się w ciemności. *Kot domowy* pochodzi z Afryki północnej, oswojony jeszcze przez starożytnych Egipcjan, którzy mu oddawali cześć boską. Jest wielce użyteczny przez tępienie myszy, szczurów, a także owadów (chrabąszczów, szarańczy). W stanie dzikim już się go nie spotyka; tak zw. *kot dziki* cz. *żbik* stanowi oddzielny gatunek. Z nielicznych odmian kota domowego zasługują na uwagę: *koty angorskie* (ob.); *koty z wyspy Man,* prawie zupełnie pozbawione ogona; *koty chińskie,* z miękkim jedwabistym włosem i zwisłemi uszami; *koty sjamskie,* z krótką, gładką sierścią, barwy izabelowatej, bardzo poszukiwane przez amatorów, i inne. Do rodziny kotów należą największe, najdziksze, najsilniejsze ze zwierząt drapieżnych: lwy, tygrysy, pantery i t. p.

Kotara — zasłona z ciężkiej materji wełnianej lub jedwabnej, portjera; zasłona nad łóżkiem.

Kotarbiński *Józef* — krytyk, literat i artysta dramatyczny, ur. 1849 r., kształcił się w Szkole Głównej. Był współpracownikiem kilku pism, w których pomieszczał krytyki teatralne i literackie. Do spółki z M. Wołowskim napisał komedję „Nie wypada“; pozatem wydał cały szereg prac krytycznych. Karjerę aktorską rozpoczął w r. 1877. Przez kilka lat był kierownikiem teatru krakowskiego, a w r. 1907 objął kierownictwo literackie komedji i dramatu w Warszawie.

Kotarbiński *Wilhelm* — malarz, ur. 1849 r., kształcił się w Warszawie i w Rzymie, celuje jako malarz obrazów z życia Chrystusa Pana. Do najlepszych jego prac należy „Pocałunek fali“.

Koterja — grono osób, działających dla swego interesu, niezgodnie z dobrem ogółu.

Kotewka wodna—roślina wodna z rodziny *kotewkowatych.* Spotyka się u nas na wodach spokojnych; kwiaty ma białe; orzechy po dojrzeniu czarne lub brunatne, z czterema na krzyż osadzonymi rogami; mączyste ich ziarno jest jadalne na surowo lub po ugotowaniu. Liście służą za paszę i stanowią dobry nawóz. Inne gatunki kotewki, rosnące w Chinach i Kaszmirze są również jadalne.

Kotlarstwo, rzemiosło, mające na celu wyrabianie rozmaitego kształtu naczyń, głównie z miedzi, a także z żelaza, blachy żelaznej, ołowiu, cynku i t. p. *Kotlarze* wyrabiają pomniejsze kotły, rądle i różnego kształtu naczynia gospodarskie.

Kotlin, wyspa w odnodze Fińskiej, u wschodniego jej końca; na wyspie tej zbudowane jest warowne miasto Kronsztadt.

Kotłubaj *Henryk* — publicysta, ur. 1851 r. w Wilnie, z zawodu weterynarz, w r. 1883 zaczął redagować w Warszawie pismo p. t. *Przyjaciel zwierząt,* zamienione następnie na *Rolnika i Hodowcę,* które redaguje i wydaje dotychczas. W r. 1888—1890 wraz z A. Strzeleckim wydał „Encyklopedję Rolniczą“; pozatem napisał i wydał „Weterynarję gospodarską“.

Koturny—w starożytności: teatralne, na podwyższonych podeszwach obuwie, używane przez aktorów greckich; nadawało im wzrost przechodzący miarę ludzką; przenośnie *stąpać na koturnach, przemawiać z koturnów* znaczy: używać stylu szumnego, napuszonego, mowy tragicznej.

Kotwica — jest to duży hak żelazny z dwoma, trzema lub czterema zębami, który zarzucony na dno morza albo w piasek nadbrzeżny, utrzymuje statek na miejscu.

Koty, rodzina zwierząt drapieżnych, ob. *Kot.*

Kotyljon — taniec wirowy, urozmaicony dowolnemi figurami; walc z figurami.

Kowadło, narzędzie używane przy kuciu w kuźniach kowalskich, składa się z dwuch części dokładnie z sobą spojonych; część górną stanowi warstwa stali polerowanej, dolną zaś kloc żelaza kutego.

Kowal—w ogólnem znaczeniu jest rzemieślnikiem, obrabiającym surowe żelazo. Jednakże robotnicy, używani w kuźniach, w których żelazo obrabiają potężne maszyny parowe, nie nazywają się kowalami, lecz poprostu robotnikami fabrycznymi. *Cech kowalski* ustanowiony u nas został w 1571 r. przywilejem króla Zygmunta Augusta, który zatwierdził jego ustawę złożoną z 38 artykułów.

Kowal, osada w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, nad rz. Wiślanówką, założona podobno przez Kazimierza Wielkiego, chociaż wcześniejsze źródła przekonywują, że miasto istniało już dawniej wraz z zamkiem, w którym urodził się Kazimierz Wielki.

Kowal—owad półpokrywy, należący do pluskiew. Skrzydeł nie ma wcale, tylko pokrywy skrzydłowe; tułów czerwony, głowa czarna, takaż sama kresa na piersiach i po jednej kropce na każdej pokrywie. Pospolity u nas przez całe lato.

Kowalik czyli *bargiel* — niewielki ptak wróblowaty, wielkości wróbla, barwy błękitno-siwej na grzbiecie, rudawej na brzuszku. Kowalik pospolity jest w całej prawie Europie; u nas miejscowy. Żyje w lasach liściastych i iglastych, przebywając na drzewach, po których łazi, jak dzięcioł, ale bez pomocy ogona. Żywi się owadami i larwami, które wydostaje z pod kory przy pomocy dzioba.

Kowalność czyli *klepalność* — est własnością zmieniania postaci (płaszczenia, rozciągania się) pod uderzeniami młota bez kruszenia się i pękania. Najbardziej kowalnem ciałem jest *złoto.* Mniej kowalne są: srebro, miedź, glin, cyna, ołów, cynk, platyna, żelazo, nikiel, kobalt. Przez obce domieszki i zanieczyszczenie zmniejsza się kowalność. Niektóre metale są szczególnie w pewnych temperaturach kowalne. Szkło, stal lana, szellak, wosk, są kowalne tylko przy podwyższonej temperaturze; na zimno kute, kruszą się. Skóry zwierzęce, kleje, glina są klepalne tylko na mokro. Antymon, marmur wcale nie są kowalne.

Kowalski *Wiersz Alfred*, malarz, ur. 1849 r., malarstwo studjował w Warszawie, Dreźnie i Monachjum pod kierunkiem Brandta. Maluje znakomicie sceny z życia ludu i obrazy rodzajowe.

Kowalstwo, rzemiosło, mające na celu obrabianie żelaza lub stali za pomocą młota, w celu nadania mu żądanych kształtów; jest jednem z najdawniej znanych, a zarazem najbardziej rozpowszechnionych rękodzieł. Obrabianie metalu odbywa się na gorąco w temperaturze czerwoności, a przy spajaniu żelaza nawet w temperaturze białości. Kowal zatem nie może się obyć bez pieca, zwanego *kuźnią*, który mu służy do ogrzewania sztab żelaza; głównem narzędziem jego jest młot.

Kowel, miasto powiatowe w gub. Wołyńskiej, nad rz. Turją; stacja węzłowa dróg żelaznych: Koziatyn-Brześć Litewski oraz Nadwiślańskiej do Kowla.

Kowerska *Zofja*—powieściopisarka, ur. 1848 r. (z domu Przewłocka). Bohaterami i bohaterkami jej licznych powieści są przeważnie właściciele ziemscy, ich żony i dzieci; góruje w tych powieściach tendencja religijna i moralno-obywatelska.

Kowno, miasto na Litwie, leży u ujścia Wilji do Niemna, liczy 73.000 mieszkańców, w większej części Żydów. Istniał tu dawniej zamek obronny, który w XIV wieku zniszczyli Krzyżacy. Za Jagiellonów rozwinęło się Kowno i nabrało znaczenia handlowego. W okolicy jest piękna dolina kowieńska.

Koza—zwierzę ssące z rzędu przeżuwających, pustorogich, spokrewnione z owcą. Rogi ma tak samo kanciaste, poprzecznie karbowane, ale wzniesione do góry i na końcach zagięte w tył, ogon krótki, z wierzchu kosmaty. Wszystkie kozy są to zwierzęta zwinne, umiejące piąć się po skałach; chętniej przebywają w górach niż w dolinach. Z gatunków kóz zasługują na uwagę: z dzikich 1) *kozieł skalny* (ob.), 2) *kozieł bezoarowy*, zamieszkuje Kaukaz, góry Azji Mniejszej i środkowej; uważany za jeden ze szczepów kozy swojskiej. Z oswojonych: *koza angorska* z Azji Mniejszej, choć oswojona, całe prawie życie spędza w stadach na górskich pastwiskach; *koza kaszmirska*, rogi ma długie, śrubowato skręcone; ciało porosłe długą i delikatną sierścią barwy białej, rzadziej żółtej, popielatej lub czarnej. Kozy te zamieszkują górzyste okolice Kaszmiru i zachodniego Tybetu. Z wełny ich wyrabiają słynne szale kaszmirskie. *Koza domowa*, oswojona oddawna; pochodzi prawdopodobnie od kilku szczepów dzikich. Dostarcza mleka używanego na wyrób serów oraz zalecanego jako lekarstwo w chorobach płucnych, a także tłuszczu, który dla swej twardości używa się w aptekarstwie (łój kozłowy); nadto skór na rękawiczki i oprawy książek, na lepsze wyroby skórzane, na delikatniejsze obuwie (safjan, skórki kozłowe); wreszcie—sierści na wyrób filcu. Mięso młodych koźląt jest smaczne, starszych ma smak i zapach nieprzyjemny. Kozy nie są zbyt wybredne w pokarmie; chętnie ogryzają korę i młode pędy drzew, są więc szkodliwe w ogrodach.

Kozacy—była to za czasów Rzeczypospolitej polskiej ludność nadgraniczna, w wojskowy sposób zorganizowana na kresach państwa (t. j. na Ukrainie) celem obrony od Tatarów, którzy zajęli Krym i stepy nad Donem. Wojsko to kozaczyzną zwane, tworzyło społeczeństwo wojenne, zawsze gotowe do boju. Składało się z dawnych mieszkańców Ukrainy, przeważnie Rusinów, odrywanych od pługa przez częste napady tatarskie, polskich junaków, szukających przygód wojennnych, zbiegłych z Polski włościan i t. p. Panowała między Kozakami zupełna równość, ale wszyscy słuchali wodza, zwanego atamanem (ob.). Wcześnie, już w XVI wieku podzielili się na Kozaków osiadłych, których

głównemi siedliskami były Czerkasy i Kaniów, i Kozaków Zaporoskich (na Niżu za porohami Dniepru), którzy żyli wspólnie w obozie, zwanym „Koszem“ lub Siczą zaporoską. Pierwszych kazał król polski Stefan Batory spisać w rejestr, stąd otrzymali miano Kozaków rejestrowych; wybierali sobie hetmana, ale król go zatwierdzał i on królowi przysięgał wierność. Sicz Zaporoska, uchylając się od posłuszeństwa królom, podejmowała na swoją rękę wyprawy Dnieprem na czajkach (wąskich czółnach) aż na morze Czarne, łupiła tureckie miasta nadbrzeżne i była nieraz powodem srogiego odwetu Tatarów. Z nią łączyli się wielokrotnie także Kozacy rejestrowi. Spory religijne (Kozacy byli schizmatykami), samowola panów, którzy posiadali wielkie majątki na Ukrainie i na t. zw. „Dzikich Polach“, a nadto ciągle podmowy nieprzyjaciół Polski, wywoływały wśród Kozaków niezadowolenia i bunty, w Polsce zaś dążenie do poskromienia ich, co stało się powodem licznych starć i niesnasek. Ustanowiony na Sejmie w r. 1590 „Porządek ze strony Niżowców i Ukrainy“ wywołał pierwsze bunty (pod wodzą atamana Kosińskiego i Nalewajki w r. 1596), które stłumił Stanisław Żółkiewski. Ataman Piotr Konaszewicz walczył dzielnie pod Chocimem na czele Kozaków po polskiej stronie. Ale po jego śmierci rozpoczęły się nowe bunty. Aby im koniec położyć, wybudowano nad pierwszym progiem Dniepru twierdzę Kudak, ukarano krwawo bunt Sulimy i Pawluka, a w r. 1638 wydano konstytucję, czyli prawo na sejmie przeciw Kozakom, które odbierało im wszystkie przywileje i miało ich „obrócić w chłopy“. Kozacy oczekiwali odtąd chwili sposobnej do powstania; nadeszła ona w r. 1646, kiedy król Władysław IV przygotowywał wielką wyprawę na Turcję i zwrócił się do nich, a nawet sprowadził potajemnie posłów kozackich, Barabaszeńkę i Chmielnickiego do Warszawy. Bohdan Chmielnicki, mając nadto powód do zemsty osobistej, stanął na czele Siczy i rozpoczął t. zw. wojny kozackie od r. 1646 do r. 1654. Polska straciła ostatecznie na rzecz Rosji Ukrainę Zadnieprską, a w r. 1686 także Kijów. Kozaczyzna dawna zupełnie upadła. Usiłowania hetmana Mazepy, który dążył do wyzwolenia się z pod panowania Rosji i połączył się z Karolem XII w r. 1708, nie doprowadziły do pożądanego skutku. Kozacy polscy służyli w pocztach wielkich panów (w Kaniowie, Humaniu i t. d.). Bandy kozackie, t. zw. hajdamacy (ob.) sprawili straszną rzeź w Humaniu r. 1768. Dzisiejsi Kozacy (małoruscy i dońscy, dalej syberyjscy, kubańscy i t. d.), podzieleni na pułki, stanowią lekką konnicę rosyjską; dońscy zachowali ustrój społeczności wojskowej z atamanem (generałem) mianowanym na czele.— *Kozakiem* lub *kołomyjką* nazywa się ruski taniec ludowy.

Kozera — karta świętna, atut, tromf, kolor świętny w kartach; przenośnie: „to nie bez kozery“ znaczy — nie bez powodu.

Koziatyn, miasteczko i wieś w pow. Berdyczowskim gub. Kijowskiej, jedna z wielkich stacji węzłowych dr. żel. Połudn. Zachodnich.

Kozica, ob. *Antylopa*.

Kozicki *Stanisław*, ur. się w r. 1876 w Łempicach, w pow. Pułtuskim; po ukończeniu gimnazjum realnego, studjował rolnictwo w uniwersytetach w Berlinie i w Halli, gdzie uzyskał stopień doktora filozofji. Po powrocie do kraju, osiadł w Krakowie jako asystent przy katedrze uprawy roli we wszechnicy Jagiellońskiej. Po paru latach K. przeniósł się do Warszawy i poświęcił się pracy publicystycznej; redagował tygodnik *Czytelnia dla wszystkich*, później *Naród*, obecnie zaś jest redaktorem *Gazety Warszawskiej*. Z pod pióra St. Kozickiego wyszły: cenna praca p. t. *Sprawa włościańska w Polsce poroz-*

biorowej (wydana pod pseudonimem Stanisława Lubicza), rozprawa p. t. „Syndykaty rolnicze we Francji“, popularny szkic o Bułgarji i wiele innych.

Koziegłowy, os. w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, nad rzekami Bożym Stokiem i Złotym Stokiem.

Kozieł skalny czyli *koziorożec*—gatunek kóz dzikich, średniej wielkości, na niezbyt wysokich nogach, z wielkimi łukowatymi rogami, dochodzącymi niekiedy 1 m. długości i 10 kg. wagi. Sierść ma brunatno-siwawą. Kozły skalne żyją stadami na wysokich górach, u granicy wiecznych śniegów (w Alpach, Pirenejach, na Kaukazie, w Azji Mniejszej, Syberji); bardzo zręcznie wchodzą na lodowce i strome skały i równie zręcznie umieją się z nich zsuwać. Zwierzęta te są dziś już bardzo rzadkie i bliskie zupełnego wyginięcia.

Kozienice, miasto pow. w gub. Radomskiej, o 5 mil odległe od Radomia, miejsce urodzenia króla polskiego Zygmunta I. Niegdyś królowie polscy przebywali tutaj często dla łowów.

Kozietulski *Jan* — pułkownik wojsk polskich, ur. 1781 r., um. 1821 r.; w r. 1806 wstąpił do szeregów Dąbrowskiego, uczestniczył w kilku bitwach, poczem jako szef drugiego szwadronu pułku lekkokonnego (szwoleżerów) wyruszył do Hiszpanji, gdzie okrył się nieśmiertelną sławą przy zdobyciu wąwozu Somo-Sierra (30 list. 1808 r.). Odbył kampanję 1812 r.; był kilkakroć ranny. W r. 1815 wstąpił do wojsk królestwa Kongresowego w randze pułkownika i na stanowisku tem przetrwał niemal do śmierci.

Kozioróg — owad chrząszczowaty, odznacza się bardzo długimi rożkami. Barwa rozmaita, połysk metaliczny; owady te, pocierając tarczę szyjową o tylną część ciała, wydają skrzypiący głos. Larwy ich żyją we wnętrzu drzew, w których wygryzają chodniki i przez to są bardzo szkodliwe. Największym z krajowych jest *kozioróg wielki* barwy brunatnej; larwa jego mieszka w dębach.

Kozłek czyli *walerjana* — gatunek roślin z rodziny kozłkowatych. *Kozłek lekarski* rośnie na wilgotnych łąkach, nad brzegami rzek i strumieni w całej prawie Europie. Kwiaty ma drobne, czerwonawo cieliste, dość przyjemnej woni. Korzenie jego, o woni silnej i aromatycznej, wchodzą w skład wielu preparatów lekarskich.

Kozłowski *Władysław Michał*—filozof i przyrodnik, ur. 1858 r.; kształcił się na medyka w Kijowie, lecz nie dokończył rozpoczętych studjów z powodu przymusowego wyjazdu na Syberję, gdzie przebył czas dłuższy; po powrocie z zesłania w r. 1890 uzyskał stopień kandydata botaniki w Dorpacie, a w r. 1900 doktora filozofji w Krakowie. Obecnie przebywa w Warszawie. Pisze dużo z zakresu przyrody, filozofji ścisłej i historji. Ilość i różnorodność cennych prac Wł. M. K. dowodzi lotności i wszechstronności jego umysłu.

Kozłowski *Stanisław* — dramaturg, ur. 1860 r. w Warszawie; studja wyższe odbywał w politechnice ryskiej; od r. 1886 pisuje utwory dramatyczne, cieszące się dużem powodzeniem. Do najbardziej znanych należą: „Albert, wójt krakowski“, „Esterka“, „Turniej“, „Taboryci“, „Djana“, „Reduta“, „Pod okrętem“.

Kozodój czyli *lelek*—ptak wróblowaty, spokrewniony z jaskółką. Wielkością dorównywa kosowi; upierzenie ma wiotkie, barwy siwo-brunatnej w czarne i rdzawe plamy; oczy duże, jak u sów; krótki dziób i nadzwyczaj szeroką paszczę. Lot ma bardzo cichy. Zamieszkuje całą Europę, wyjąwszy dalekiej północy. U nas przelotny. Dzień spędza w zaroślach, w nocy wylatuje na żer. Uganiając się za owadami, wpada nieraz do obór, co dało powód do bajki, że nocą wysysa mleko krowom i kozom (stąd nazwa).

Koźma i Damian św., dwaj bracia, rodem z Arabji, lekarze, ponieśli śmierć męczeńską za czasów Djoklecjana, r. 303. Uważani za patronów lekarzy. Kościół katolicki obchodzi ich pamiątkę 27 września.

Koźmian *Kajetan*, ur. r. 1771, um. r. 1856, radca stanu i senator Królestwa Polskiego od r. 1815 do r. 1829, oddawał się z zamiłowaniem piśmiennictwu. Naśladując starożytnego poetę Wirgiljusza, opisał wierszem zajęcia i życie rolnika polskiego w poemacie p. t. „Ziemiaństwo polskie“. Poemat to zimny i bez życia. W innym utworze pod tytułem „Stefan Czarniecki“, opisał Koźmian w 13 pieśniach bohaterskie czyny wielkiego wodza i wojownika. Nadto pozostały po nim liczne wiersze drobne, niektóre bardziej udatne. Najciekawsze są „Pamiętniki“ Koźmiana. Skreślił w nich dziwne losy ojczyzny naszej po rozbiorach w pierwszej połowie XIX wieku i wizerunki owoczesnych mężów stanu, z których wielu znał osobiście.

Koźmin, miasto okręgowe nad Orlą w Wielkiem Ks. Poznańskiem, bardzo starożytne, niegdyś własność głośnej rodziny Borkowiczów. Jest tu piękny kościół farny, założony 909 r., tudzież bardzo dawny zamek.

Koźminek, osada w pow. Kaliskim, nad strugą Swędrnicą, pamiętna odbytym tutaj w r. 1553 synodem, na którym Bracia Czescy zjednoczyli się z kościołem ewang.-reform.; tu była wyższa szkoła Braci Czeskich.

Kra, ob. *Lód*.

Kraby czyli *skorupiaki dziesięcionogie krótko-odwłokowe* — mają ciało złożone z krótkiego, szerokiego głowotułowiu, okrytego pancerzem i krótkiego odwłoku podwiniętego pod eń tak, że zwierzę wydaje się, jakby go zupełnie nie miało. Kraby żyją przeważnie w morzach, rzadziej w wodach słodkich, niektóre mieszkają na lądzie; bardzo wiele jest jadalnych; żywią się ikrą rybią, drobnemi żyjątkami, rybami, padliną i t. p. Najwięcej krabów znajduje się w morzach strefy gorącej.

Krach — tak z niemiecka nazywa się przesilenie spekulacyjno-giełdowe, a właściwie ten jego moment, w którym następuje rozbicie się, pogrom spekulacji; rujnujące bankructwo. Ob. *Przesilenie*.

Kradzież jest to zabór cudzej rzeczy ruchomej, znajdującej się w posiadaniu osoby drugiej, bez jej zezwolenia, dla korzyści własnej.

Krafft Ebing *Ryszard*, ur. w Mannheimie 1840 r., um. w Wiedniu 1902 r., znakomity lekarz chorób umysłowych i nerwowych, zarazem psycholog bardzo wybitny.

Kraina—księstwo, kraj koronny Austrji, od Włoch oddzielony tylko wąskim pasem Gorycji, położony w obszarze wschodnich Alp; obejmuje 9.965 kil. kw. z 600.000 mieszk., przeważnie Słoweńców. Kraina ma własny sejm w Lublanie i do parlamentu ogólnopaństwowego w Wiedniu wysyła 10 posłów.

Kraj *(kraina)*—obszar ziemi, wyodrębniający się pewnemi cechami od innych obszarów. Stosownie do rodzaju tych cech, kraj może być etnograficzny, polityczny (państwo) lub naturalny.

Krajcar, ob. *Grajcar*.

Krajczy, pierwotnie urząd dworski w Polsce. Krajczy krajał podczas uczty mięsiwa i podawał cześnikowi, który stawiał je przed królem. Później był to tylko tytuł: krajczy nadworny, krajczy koronny, krajczy litewski.

Krajewski *Aleksander*, literat i publicysta, ur. 1818 r., um. 1903 r. W r. 1839 skazany na ciężkie roboty za należenie do tajnych towarzystw młodzieży, wywieziony został na Syberję, skąd dopiero po 20 latach wrócił do Warszawy, a osiadłszy tu na stałe, zarabiał na utrzymanie pracą dziennikarską i literacką. Oprócz wielu artykułów treści krytycznej, literackiej i społeczno-ekonomicznej, przekładał „Fausta“ Goethego i „Childe-Harolda“ Byrona.

Krajobraz, z franc. *pejzaż*, a z niem. *lanszaft*, zdjęty z natury obraz jakiej okolicy; może być malowany, rysowany, rytowany lub fotografowany.

Krak, *Krakus*, imię przedhistorycznego władcy polskiego; najstarsza o nim wzmianka znajduje się u Kadłubka (Gallus nie wspomina o nim). Od jego imienia miano nazwać Kraków.

Krakowiacy — jedno z plemion polskich; zamieszkuje okolice Krakowa, część gub. Kieleckiej i Podkarpacie. Wśród innych odłamów ludu polskiego wyróżniają się Krakowiacy żywym temperamentem, czerstwością, barwnym ubiorem i skocznemi pieśniami swemi. W historji zasłynęli z męstwa i animuszu wojennego.

Krakowiak, nazwa śpiewki i jednego z oryginalnych tańców polskich; ojczyzną ich jest ziemia krakowska, lubo w całej Polsce znane są i lubiane.

Krakowowa *Paulina* z *Radziejowskich*, autorka powieści dla dzieci i młodzieży, ur. 1813 r., um. 1882 r.; wydawała rocznik p. t. *Pierwiosnek* i redagowała pismo dla młodzieży p. t. *Zorza* (1843—1844 r.). Powieści jej zalecają się szlachetną dążnością i pięknym językiem.

Krakowska rzeczpospolita, utworzona postanowieniem kongresu wiedeńskiego 1815 r., obejmowała miasto Kraków, 3 miasteczka z 244 wsiami, na północ. brzegu Wisły; mieszkańców liczyła przeszło 140.000. Państewko to otoczone posiadłościami Prus, Austrji i Rosji, wedle konstytucji z 3 maja 1815 roku uważane być miało za wolne, niepodległe i ściśle neutralne; oddane zostało pod opiekę trzech pomienionych mocarstw sąsiednich. Kiedy w 1846 r. we wszystkich częściach dawnej Polski miało wybuchnąć powstanie, Kraków naznaczono jako główną zbrojownię i punkt operacyjny dla Galicji. Jednakże nie powiodły się usiłowania zbrojne, i Kraków zajęły wojska mocarstw opiekuńczych, które mimo protestacji Anglji i Francji zniosły niepodległość Rzeczypospolitej Krakowskiej i mocą nowej ugody wiedeńskiej z 6 listopada 1846 r. oddały ją Austrji.

Kraków — niegdyś stolica Polski, a obecnie drugie główne miasto Galicji austrjackiej, leży na lewym brzegu Wisły wśród pagórkowatej, malowniczej okolicy; po przyłączeniu do miasta kilku przedmieść i kilkunastu wsi okolicznych liczy około 140.000 mieszk.; śródmieście Krakowa otoczone jest alejami (t. zw. „planty"), założonemi w XIX wieku, na miejscu dawnych murów i wałów obronnych, z których została tylko brama Florjańska i rondel czyli „barbakan".

Fig. 5. Katedra na Wawelu od północy.

W środku miasta jest duży rynek czworokątny z wieżą ratuszową, pięknym kościołem Marjackim i Sukiennicami. Z pośród licznych kościołów krakowskich wyróżniają się rozmiarami i pięknością architektury: kościół Marjacki z ołtarzem rzeźbionym przez Wita Stwosza i polichromją Jana Matejki, katedra na Wawelu z grobami i pomnikami królów polskich, kościoły dominikanów, franciszkanów, św. Katarzyny, św. Anny, „na Skałce" z grobami zasłużonych i inne. Starożytny zamek królewski, Wawel, otoczony murami i wieżami, był niegdyś rezydencją królów polskich; wspaniała ta budowa wiekrotnie ulegała zniszczeniu; w ostatnich czasach, po usunięciu wojsk austrjackich z zamku, społeczeństwo polskie rozpoczęło gruntowną restaurację Wawelu, mając zamiar ulokować w nim Muzeum narodowe. Pozatem Kraków posiada Akademję Umiejętności, uniwersytet Jagielloński, bogatą bibljotekę uniwersytecką, kilka muzeów, kilka szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych, obserwatorjum astronomiczne, ogród botaniczny i t. p. W pobliżu miasta wznoszą się kopce: Kościuszki, Krakusa i Wandy.—Kraków należy do najstarożytniejszych miast naszych; był zawsze stolicą Małopolski. Jak głosi tradycja, założyć go miał Krakus około 700 r. Stolicą zjednoczonej Polski stał się za Władysława Łokietka, który tu w r. 1319 odbył uroczystą koronację; od r. 1609, po przeniesieniu rezydencji królewskiej do Warszawy, zostaje drugą stolicą państwa, miejscem koronacji i wiecznego spoczynku królów naszych. W r. 1794 zajęty przez Prusaków, w r. 1796 przechodzi pod panowanie Austrji. Od r. 1815 do 1846 stanowi wolne miasto i stolicę maleńkiej Rzeczypospolitej Krakowskiej o obszarze 22 mil kw. ze 140 tysiącami mieszkańców, a po r. 1846 przyłączony zostaje do Austrji.

Krakusy — w czasach Kościuszkowskich nazwa oddziałów powstańczych, składających się z włościan. W ostatnich latach Księstwa Warszawskiego utworzony został oddział lekkiej jazdy, noszący nazwę oddziału *Krakusów*, z powodu używanego w nim krakowskiego stroju.

Kramarz *Karol*, działacz narodowy czeski, ur. 1860 r., nauki prawne studjował w Berlinie, Strasburgu i Pradze, później wydawał dziennik *Czas*. Jako poseł zasiada na ławie stronnictwa młodoczeskiego. Jest gorliwym propagatorem ruchu neosłowiańskiego.

Kramsztyk *Stanisław*, przyrodnik, ur. 1841 r., um. 1909 r. w Warszawie; kształcił się w b. Szkole Głównej, gdzie ukończył matematykę i fizykę ze stopniem magistra tych nauk. Zawód piśmienniczy rozpoczął 1862 r. Działalność jego popularyzacyjno-naukowa była niezmiernie płodna zarówno ilościowo, jak jakościowo. Pisał dzieła przeważnie popularne z zakresu nauk fizyko-matematycznych i na tem polu położył ogromne zasługi.

Kramsztyk *Zygmunt*—lekarz-okulista, ur. 1849 r. w Warszawie, kształcił się w b. Szkole Głównej i uniwersytecie warszawskim; po za swym zawodem zajmuje się piśmiennictwem, ogłaszając dużo artykułów, rozpraw i obszerniejszych dzieł z zakresu medycyny (głównie okulistyki), nie pomijając i innych zagadnień bądź społecznych, bądź naukowych.

Kran — przyrząd u rury do wypuszczania albo zatrzymania płynów, gazów (bywa różnej budowy; najprostszy—zwykły kurek).

Krasicki *Ignacy*, ur. 1735 r. w Dubiecku, um. w Berlinie roku 1801, biskup warmiński i arcybiskup gnieźnieński, był najsławniejszym poetą polskim XVIII wieku. Przewyższał zdolnościami współczesnych sobie pisarzy tak bardzo, że potomność nadała mu przydomek „książęcia poetów stanisławowskich". Pisał wierszem i prozą, a między utworami jego pióra znajduje się wiele takich, które dotąd pozostają ozdobą polskiego piśmiennictwa. Szczególniejszą sławę zdobył sobie Krasicki jako pierwszorzędny satyryk, a przedewszystkiem jako największy bajkopisarz polski. Wzorem pierwszego rodzaju jego utworów jest „Myszeida", w której, pod formą walki myszy i szczurów z kotami za króla Popiela, przedstawione jest nierządne społeczeństwo polskie za czasów Poniatowskiego.

W „Satyrach“ maluje i karci poeta najbardziej w oko wpadające przywary i błędy Polaków. Ze wszystkich jednak pism Krasickiego najwięcej upowszechnione i najbardziej znane są „Bajki“. Wartości „Bajek“ dowodzi ogromna

Fig. 6. Ignacy Krasicki.

liczba ich wydań, przedruków i przekładów na obce języki. Z pism prozaicznych Krasickiego najważniejsze są: „Pan Podstoli“ i „Przypadki Doświadczyńskiego“.

Krasiński *Adam Stanisław*, biskup kamieniecki, ur. roku 1714, należał do generalności (najwyższej władzy) Konfederacji Barskiej, wskutek czego musiał opuścić kraj na lat kilka. Powróciwszy, zabrał się do prac podjętych przez stronnictwo patrjotyczne. Współdziałał z niem na Sejmie Wielkim i w ogłoszeniu konstytucji 3 maja. Umarł roku 1800.

Krasiński *Zygmunt*—jeden z trójcy sławnych wieszczów narodowych. Ur. r. 1812 w Paryżu, syn magnackiego rodu, pozostawał przez całe życie w kolizji między uczuciem i obowiązkiem patrjotycznym a miłością synowską i posłuszeństwem dla ojca, którego opinja narodowa potępiła jako odstępcę. Wewnętrzne walki te odbiły się i na twórczości poetyckiej Zygmunta. Wykształcenie domowe otrzymał bardzo staranne; do uniwersytetu warszawskiego wstąpił w r. 1827. Rychło jednak musiał go opuścić na skutek zajść, których przyczyną było zachowanie się generała Krasińskiego (ojca) na sądzie sejmowym, gdzie sam jeden głosował za karą śmierci na Polaków, oskarżonych o należenie do tajnych stowarzyszeń. Po zajściach tych Zygmunt na dalsze studja wyjechać musiał za granicę. Słabego zdrowia, szarpany walką duchową, odtrąciwszy propozycje ojca,

Fig. 7. Zygmunt Krasiński.

który ukazywał mu drogę wysokiej karjery w Petersburgu (opowiada o tem poeta w utworze p. t. „Pokusa“), oddał się cały twórczości poetyckiej. Sił swoich na tem polu próbował bardzo wcześnie, tworząc, dzieckiem prawie, romanse historyczne bez istotnej wartości. Ostatni z tych utworów młodzieńczych „Agay Han“ wyróżnia się już jednak nadzwyczajnem bogactwem i pięknością języka i obrazów. W 21 r. życia napisał dzieło, pełne głębokiej i żywotnej treści, p. t. „Nieboska Komedja“. Przedstawił w niem niby w widzeniu przyszłości ostateczną walkę klas, bój zwierzęcy o panowanie nad światem, o używanie bogactw. W zakończeniu poematu ponad ziemią skrwawioną w bratobójczej walce ukazuje się Chrystus na krzyżu. On będzie ostatecznym zwycięscą. Drugiem, przepięknem dziełem Krasińskiego jest „Irydjon“. Miłość ojczyzny, nienawiść do jej wrogów wcielił Krasiński w postać bohatera poematu, młodego Greka, który życie i szczęście doczesne i wieczne poświęca zemście nad Rzymem, ciemiężycielem narodów. Ale Bóg przebacza Irydjonowi jego nienawiść i mściwość za to, że ukochał Grecję. Najbardziej znane z utworów Krasińskiego i największy wywarły wpływ na naród „Psalmy przyszłości“ oraz poemat p. t. „Przedświt“, w których rzucał hasła mesjanizmu (ob.) polskiego i nawoływał do poniechania haseł demagogicznych, do zbratania wszystkich stanów pod sztandarem ojczyzny. Te same wzniosłe myśli wypowiadał w „Niedokończonym poemacie“, w „Dniu dzisiejszym“, w „Resurrecturis“ i innych cudnych formą, głębokich treścią dziełach. Umarł 23 lutego 1859 r.; pochowany w dziedzicznej Opinogórze pod Ciechanowem.

Krasiński *Adam Stanisław*, ksiądz, kaznodzieja, filolog i poeta, ur. 1810 r., um. 1891 r., początkowo pijar, później sekularyzowany (z powodu zniesienia zakonu), od r. 1858 do 1864 biskup wileński, w r. 1863 aresztowany, przewieziony do Wiatki, przebył tam lat 20, poczem wyjechał do Krakowa, gdzie umarł jako tytularny biskup hesebońśki. Najważniejszą pracą bisk. Krasińskiego jest dwutomowy „Słownik synonimów polskich“.

Kraska—ptak wróblowaty, wielkości gołębia. Kraska jest świetnie ubarwiona; na grzbiecie cynamonowa, zresztą niebieska; nogi krótkie i silne; dziób średniej wielkości, na końcu trochę zakrzywiony. U nas przelotna: zjawia się w maju, odlatuje już w sierpniu; przebywa w lasach, ale niezbyt wielkich; gnieździ się w dziuplach; jest krzykliwa. Żywi się owadami i robakami, ale chwyta także żaby, myszy, małe ptaszki. Pożyteczna.

Krasnobród, osada w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, nad Wieprzem. W XVII w. był tu zbór kalwiński, w którym odbył się we wrześniu 1647 r. synod prowincjonalny małopolski.

Krasnojarsk — jedno z większych miast syberyjskich, w gub. Jenisejskiej nad Jenisejem. W Krasnojarsku koncentrują się władze gubernjalne gub. Jenisejskiej. Liczy do 30.000 mieszk.

Krasnosielc, osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Makowskim, nad Orzycem. Znajduje się tu starożytny kościół parafjalny.

Krasnystaw, miasto powiatowe w gub. Lubelskiej, na lewym brzegu Wieprza. Miasto, wspierane przez Władysława Jagiełłę, który w niem przebywać lubił, podniosło się szybko, a nawet za Kazimierza Jagiellończyka w 1490 r. przeniesiona tu została z Hrubieszowa katedra biskupia chełmska.

Krasomówstwo — sztuka pięknego przemawiania do licznie zgromadzonych słuchaczy. *Krasomówcy* zadaniem jest przemówić do wyobraźni i uczuć zebranych, przekonać ich argumentami rozumowymi i porwać za sobą.

Krassus *Marek Licynjusz*, ur. około 115 r., um. 53 r. przed Chryst.; tryumwir, który z Cezarem i Pompejuszem dzielił władzę nad Rzymem. W r. 71 zwyciężył Spartaka i stłumił powstanie niewolników. Zginął w bitwie z Partami.

Kraszewski *Józef Ignacy*, ur. w Warszawie 2 lipca 1812 r., kształcił się w uniwersytecie wileńskim i bardzo

wcześnie już próbował sił w zawodzie pisarskim. Po upadku powstania 1831 r. opuścił Wilno i, przeniósłszy się na Wołyń, oddał się z zapałem pracy ziemiańskiej i literackiej. W r. 1860 osiadł w Warszawie i wydawał czasopismo *Gazetę Polską*, w której poruszał najżywotniejsze sprawy krajowe. Wskutek wybuchu powstania w r. 1863, zmuszony do opuszczenia stolicy, przeniósł się do Drezna, gdzie przebywał niemal aż do śmierci, tworząc ciągle nowe dzieła, które były umysłowym pokarmem kilku pokoleń polskich. Zajmowało go wszy-

Fig. 8. Józef Ignacy Kraszewski.

stko, co tylko tyczyło się narodu polskiego. Choć mieszkał zdala od kraju, odczuwał żywo jego dolę i zabierał głos w rozmaitych sprawach narodowych. Ostatnie lata życia Kraszewskiego były bardzo przykre. Rząd niemiecki wytoczył mu proces o zdradę stanu, wskutek czego skazano znakomitego pisarza na więzienie w Magdeburgu. Opuściwszy mury twierdzy, udał się dla poratowania zdrowia do Genewy, gdzie dokonał życia dnia 19 marca 1887 r. Zwłoki jego przewieziono do Krakowa i złożono na Skałce w grobach zasłużonych. Kraszewski był jednym z najpłodniejszych pisarzy. Z pod pióra jego wyszło przeszło 400 tomów, nie licząc mnóstwa artykułów, umieszczonych w całym szeregu czasopism. Głównym zawodem Kraszewskiego była powieść, doprowadzona przezeń do świetnego rozwoju i doskonałości—ale obok powieści nie było też prawie gałęzi piśmiennictwa, którejby nie dotknął. Stąd uważa się go słusznie za najbardziej wszechstronny talent pisarski, jakim poszczycić się może literatura polska. W całem ogromie dzieł Kraszewskiego wyróżnić można trzy najważniejsze grupy: powieści, poezje i pisma historycznej i literackiej treści. Między pierwszemi największą wartość mają następujące: „Poeta i świat", „Ulana", „Chata za wsią", „Boża Czeladka", „Pamiętniki nieznajomego", „Dziecię starego miasta", „Szpieg", „Para Czerwona", „My i oni", „Żyd", „Morituri", „Resurrecturi" i t. d. W powieściach, używając imienia *Bolesławity*, przedstawił krwawe dzieje ostatniego powstania, kreśląc obrazy wzruszające, pełne grozy. W zakresie poezji, oprócz drobnych wierszy, napisał poemat „Anafielas", opiewający dzieje bohaterskiej Litwy, i kilka dramatów, z których godne uwagi są: „Miód Kasztelański" i „Trzeci maja". Inne dzieła Kraszewskiego, historyczne lub literackie, są: „Wędrówki", „Studja literackie", „Pomniki do historji obyczajów w Polsce", „Litwa, jej dzieje, ustawy", „Polska w czasie trzech rozbiorów" i wiele innych. I jako obywatel położył Kraszewski niemałe zasługi. Podczas pobytu w kraju oddawał się pracy publicznej, słowem i czynem popierał usiłowania, mające na celu dobro społeczne, rozszerzenie oświaty, podniesienie stanu włościańskiego.

Kraszewski *Kajetan*, brat Józefa Ignacego, ur. 1827 r. Założył jedno z najpierwszych prywatnych obserwatorjów astronomiczno - meteorologicznych w Królestwie. Napisał kilkanaście powieści obyczajowych i historycznych; um. 1896 r.

Kraśnik, dawniej miasto, a od r. 1878 osada w gub. Lubelskiej, pow. Janowskim, nad rz. Stróżą. Od pożaru w r. 1813 dotąd podźwignąć się nie może. Kościół tutejszy jest jednym z najstarożytniejszych w ziemi Lubelskiej (zbudowany r. 1468).

Krata, ogrodzenie pewnej przestrzeni, a także zabezpieczenie okien, drzwi lub otworów w dachu. Krata tworzy się przez skrzyżowanie ze sobą drążków okrągłych lub kwadratowych. Używają na kraty drzewa lub żelaza kutego albo lanego.

Krater, ob. *Wulkan*.

Kraushar *Aleksander*, poeta i pisarz historyczny, ur. 1843 r. w Warszawie, gdzie stale przemieszkuje. Pierwszy „Zbiorek poezji" wydał w r. 1863, potem wyszły jego poematy „Tytan i Arjon", „Strofy" i „Strofy jesienne". Zarzuciwszy poezję, oddał się ze szczególnem zamiłowaniem badaniom historycznym i jest obecnie jednym z najpłodniejszych monografistów.

Krawat — rodzaj wąskiej opaski spuszczanej lub wykładanej na kołnierzyk, zwykle ozdobionej kokardą.

Krawędź, *kant*, w geometrji linja prosta, według której przecinają się z sobą ściany wielościanu.

Krawiectwo—rzemiosło, kunszt, którego zadaniem jest sporządzanie odzieży z rozmaitych materjałów i tkanin.

Krążek, koło, płyta okrągła, w szczególności toż samo co blok (ob).

Krążenie krwi *(krwioobieg)*—jest to stałe i ciągłe przepływanie krwi przez wszystkie tkanki i naczynia ciała, w celu jego odżywiania. Głównym narządem krążenia krwi, organem centralnym jest *serce*, którego perjodyczne skurcze służą do przepychania krwi przez cały system naczyń krwionośnych. Krążenie krwi u człowieka odbywa się w sposób następujący: krew arterjalna, pozbawiona w płucach nadmiaru kwasu węglowego i naładowana tlenem, zostaje wepchnięta z lewej komórki serca do *aorty*, skąd systemem coraz bardziej zwężających się i na wszystkie strony rozchodzących się arterji, czyli tętnic, zostaje rozprowadzona po wszystkich tkankach i organach ciała. W najcieńszych rozgałęzieniach, zwanych *naczyniami włoskowatemi* lub *kapilarami* (ob.), płynie już bardzo wolno, przesiąkając przez ich ścianki i odżywiając komórki tkanek i organów, oraz zabierając substancje i gazy nieużyteczne. Zamieniwszy się w ten sposób na krew *żylną*, poczyna zawracać i płynie teraz ku sercu, przechodząc stopniowo z żył coraz cieńszych do coraz grubszych, póki przez *żyłę główną* czyli *czczą* lub *próżną* nie wejdzie do prawego przedsionka serca, skąd dostaje się do prawej jego komórki, która wypycha ją przez *tętnicę płucną* ku płucom; tętnica płucna, zagłębiając się w płuca, rozszczepia się na coraz drobniejsze naczyńka, póki w postaci *kapilarów* nie otoczy drobniutkich pęcherzyków płucnych i nie zetknie krwi z powietrzem. Zamieniwszy się tu na tętniczą czyli arterjalną, krew zawraca i płynie ku sercu systematem coraz bardziej grubiejących żył, póki nie wejdzie żyłą płucną do lewego przedsionka serca, skąd dostaje się znowu do lewej jego komórki; z tą chwilą kończy się całkowity krwioobieg i krew oczyszczona w płucach poczyna drogę swą odbywać ponownie.

Krążowniki—szybkie okręty wojenne, które dzięki odpowiednim urządzeniom przebywać mogą w krótkim czasie znaczne przestrzenie, oddając flocie wojennej duże usługi w służbie wywiadowczej i obserwacyjnej, a także gdy chodzi o niszczenie małych statków, konwojowanie torpedowców i t. d.

Kreacja — utwór, dzieło wyobraźni i myśli twórczej; tworzenie; mianowanie.

Kreatura — stworzenie; *pogardliwie* lichy człowiek; protegowany, który winien komuś swoje wyniesienie.

Krechowiecki *Adam*, współczesny powieściopisarz, ur. r. 1850, tworzy powieści historyczne („Szary Wilk“, „Veto“) i obyczajowe („Najmłodsi“, „Jestem“, „Kres“, „Rdza“ i inne). Opowiada żywo, potoczyście i barwnie.

Kreda, drobnoziarnisty, biały lub szary, ziemisty wapień, składający się prawie wyłącznie z drobniutkich wapiennych skorupek zwierzęcych (otwornic i t. p.). Najczystsza biała kreda używa się do pisania na tablicach; nadto są jeszcze inne zastosowania kredy samej lub z domieszką innych ciał (farby, kit i t. p.). Najlepsza kreda znajduje się w Anglji. Także u nas na Podolu i w okolicach Chełma mamy kredę, ale mniej czystą.—*Kredowa formacja*, jedna z dawniejszych warstw ziemi (geologicznych), dlatego tak nazwana, że do jej pokładów należy kreda.

Kredens—szafa z przyborami stołowymi, bufet; izba, w której stoją takie szafy.

Kredyt. Wyraz *kredyt* oznacza zaufanie, którem jedna osoba darzy inną. W życiu gospodarczem kredytem nazywają się takie tranzakcje, kiedy jedna strona, *kredytor*, odstępuje drugiej użytkowanie dóbr materjalnych z zastrzeżeniem zwrotu równoważnika tych dóbr po pewnym czasie (zwykle z dodatkowem jeszcze wynagrodzeniem). Kredyt bywa albo: 1) *pożyczką* długoterminową, mającą zabezpieczenie na hipotece (ob.), gdy chodzi o rękojmię na majątku nieruchomym, lub—krótkoterminową, kiedy wierzyciel otrzymuje *weksel* (ob.) lub *zastaw* (ob.); albo *sprzedażą*, a właściciel towaru otrzymuje wynagrodzenie dopiero w terminie późniejszym. Na podstawie tej odsuniętej zapłaty za towar powstaje 3) *kredyt bankowy*, a występuje w formie *dyskonta weksli* (ob.). Ze względu na sposób zorganizowania kredytu wyróżniają jeszcze *kredyt kooperacyjny* lub *wzajemny*. *Kredytowe stowarzyszenia współdzielcze* mają na celu dostarczenie członkom swoim najtańszego i najszybszego kredytu. Jako instytucje kooperacyjne opierają swe istnienie nie na wielkich kapitałach, ale na wzajemnej odpowiedzialności uczestników i ich drobnych udziałach. Ponieważ właścicielami udziałów są stowarzyszeni, przeto i oni decydują tutaj rzeczy najważniejsze: o podziale zysków, o zatwierdzeniu sprawozdania i t. d. Współdzielcze stowarzyszenia kredytowe zapoczątkowane zostały około r. 1850. Inicjatorami ich byli: Herman Schultze z Delitzsch (ob.), który jest twórcą stowarzyszeń kredytowych dla sfer mieszczańskich, i Fryd. Raiffeisen (ob.), organizator stowarzyszeń wiejskich. Kooperatywa kredytowa w Królestwie Polskiem, zapoczątkowana w r. 1870 (Kasa Przemysłowców w Warszawie i Kasa pożyczk. przy Stow. „Zgoda“ w Płocku), napotykała na duże przeszkody, wskutek tego rozwijała się powoli. Dopiero w ostatniem dziesięcioleciu weszła na tory normalnego rozwoju.—*Kredytowe Towarzystwo Ziemskie w Król. Pols.* zawiązane zostało w r. 1825 na lat 28. Egzystencja towarzystwa przedłużona wszakże została na nowe okresy 28-letnie w r. 1838 i 1854, a prawem z r. 1869 Towarzystwo zamienione zostało na instytucję stałą. Tow. Kr. Ziem. jest stowarzyszeniem dłużników, na wzajemności opartem; zaciągający w niem pożyczki są wyłącznymi jego uczestnikami, sami są odpowiedzialni za wszelkie zobowiązania instytucji i sami nią zarządzają. Pożyczki udzielają się w listach zastawnych na dobra ziemskie, mające uregulowaną hipotekę (ob.) przy sądach okręgowych.—*Kredytowe Towarzystwa miejskie* w Król. Polskiem egzystują w 12 miastach. Jako zrzeszenie dłużników, znajdują one wyborną rękojmię w wzajemnej odpowiedzialności stowarzyszonych, którzy odpowiadają za zobowiązania towarzystwa do wysokości zaciągniętej pożyczki na pierwszy numer hipoteki posiadanych przez nich nieruchomości miejskich. Zobowiązaniami towarzystwa są listy zastawne, którymi wypłacane są pożyczki, a które zazwyczaj przechodzą do trzeciego właściciela. W tych okolicznościach Towarzystwo Kred. Ziem. i T-wa Kred. Miejskie spełniają niejako rolę pośredników pomiędzy wierzycielami (właścicielami listów) a dłużnikami (właścicielami nieruchomości). Najstarszem u nas towarzystwem miejskiem jest T-wo Kred. m. Warszawy, egzystuje bowiem od r. 1871.

Krem—tak z francuska nazywa się śmietana lub śmietanka bita z cukrem; krem oznacza również nazwę likierów gęstych oraz maści miękczących skórę rąk i twarzy.

Kremacja czyli *palenie zwłok ludzkich po śmierci*—znane było już w bardzo starożytnych czasach u rozmaitych ludów. Od 12-u wieków w krajach cywilizowanych kremacja została zaniechana pod wpływem panujących pojęć religijnych; w ostatnich jednak czasach starano się o wskrzeszenie jej, bez wielkiego atoli powodzenia. Nawet w wielu miastach włoskich, niemieckich, szwajcarskich, a także w Paryżu istnieją specjalne piece do palenia zwłok ludzkich, t. zw. *krematorja*. Liczba zwolenników kremacji nie jest liczną; przyznać należy, iż ten sposób chowania nie odpowiada ani pojęciom religijnym, ani uczuciu pozostałych przy życiu.

Krematorjum, ob. *Kremacja*.

Kremenczug, miasto pow. w gubernji Połtawskiej nad Dnieprem, liczy 60.000 m.; handel drzewem, targowisko na wełnę.

Kremer *Józef*, wybitny filozof polski, ur. r. 1806, um. r. 1875, był profesorem uniwersytetu Jagiellońskiego i jednym z najgorliwszych zwolenników oraz krzewicieli filozofji Hegla. W szerszych kołach znane są jego dzieła, poświęcone estetyce czyli nauce o pięknie i sztuce, a zwłaszcza „Listy z Krakowa“ i „Podróż do Włoch“.

Kreml, forteca i wewnętrzna część Moskwy, otoczona wałami i murami; mieszczą się tu cerkwie, pałac cesarski, zbiory broni w arsenale i t. d.

Kreol, Europejczyk, krwi niemieszanej w dawnych kolonjach hiszpańskich i portugalskich Ameryki, Afryki i Indji Wschodnich.

Kreować—tworzyć; ustanawiać, wprowadzać, mianować.

Kreozot—część smoły drzewnej. Jest to brunatny płyn, będący mieszaniną kwasu karbolowego z ciałami pokrewnemi mu budową chemiczną i własnościami. Posiada silne własności gryzące i antyseptyczne; używa się więc do konserwowania drzewa, w chorobach zębów, przeciw pasorzytom skórnym, w suchotach płucnych i t. p.

Krepa, tkanina luźna, podobna do gazy, wyrabiana pierwotnie z jedwabiu niegotowanego, obecnie także z bawełny. Używa się głównie krepy czarnej na odzież żałobną, często także białej lub kolorowej na suknie damskie.

Krescencja—zbiory, urodzaje, plon rolny.

Kresy, tak za czasów Rzeczypospolitej polskiej nazywano pogranicza jej od Tatarów i Wołoszczyzny, a później i od Kozaczyzny, których strzegły chorągwie polskie, rozciągnięte w długiej linji od Dniepru do Dniestru.

Kret, ssak owadożerny, mały, walkowaty, pokryty aksamitno-czarną sierścią; pyszczek jego jest zakończony ryjkiem, przednie nogi mają stopy w bok zwrócone, do grzebania zdatne, oczy malutkie, ukryte w sierści. Żyje pod ziemią, gdzie kopie nory, szukając pędraków, robaków, przez co staje się poży-

teczny. Nie zapada w sen zimowy, tylko zakopuje się głębiej w ziemię.

Kreta czyli *Kandja,* wyspa na morzu Śródziemnem, na poł. Grecji, obejmuje 8.618 kil. kw. z 310.000 mieszk., przeważnie Greków; produkuje znaczną ilość bawełny, wina i oliwy; główne miasto — *Kandja* liczy około 30.000 mieszk. W r. 1898 otrzymała Kreta zarząd autonomiczny, pozostając nominalnie pod panowaniem Turcji; na czele zarządu stoi komisarz, kontrolowany przez 4 mocarstwa: Rosję, Anglję, Francję i Włochy; po nadaniu Krecie konstytucji w r. 1899, wewnętrznemi sprawami wyspy rządzi izba deputowanych, złożona z 64 wybieralnych posłów i 10 mianowanych przez komisarza.

Kretomysz, ob. *Sorek.*

Kreton—tkanina bawełniana gładka lub drukowana w deseń.

Kretony, jezioro w gub. Wileńskiej, pow. Święciańskim, przy wsi Kretonach, długie 8 wiorst, szerokie 5 wiorst, głębokie do 20 metrów.

Kretynga, starożytne miasteczko w pow. Telszewskim, gub. Kowieńskiej, położone nad rz. Okmianą, o 2 mile od Połągi, w pobliżu granicy pruskiej.

Kretynizm—zupełna niezdolność rozwoju umysłowego i uczuciowego. Jest cięższą formą idjotyzmu (ob.). Panuje w niektórych dolinach Alp i Pyrenejów. Kretyni zazwyczaj dotknięci są także *wolem* (guzem na szyi) i fizycznie nierozwinięci. Przyczyny tej choroby wrodzonej leżą podobno w nędzy, w złem odżywianiu się i w wilgotnem powietrzu, słowem w niehygjenicznych warunkach bytu mieszkańców tych okolic. Kretynizm jest nieuleczalny.

Krew — jest płynem, odżywiającym całe ciało i dzięki krążeniu (ob.), roznoszonym po wszystkich jego zakątkach. Krew składa się z osocza i pływających w niem *ciałek* krwi. *Osocze* jest płynem prawie bezbarwnym, składu bardzo złożonego, zawiera bowiem wodę, białko, włóknik, sole alkaliczne, peptony, glukozę, tłuszcze, tlen, azot i kwas węglany, a prócz tego niektóre substancje, wydzielane nazewnątrz (mocznik, żółć i t. p.). *Ciałka krwi* są dwojakiego rodzaju: jedne *czerwone,* podobne do soczewicy, w środku spłaszczonej. Zabarwione są na czerwono, dzięki zawartej w nich *hemoglobinie.* W jednym kubicznym milimetrze krwi znajduje się około 5 miljonów tych ciałek. Prócz *czerwonych* ciałek krew zawiera jeszcze i inne, większe, lecz mniej liczne, białe ciałka, zwane *leukocytami.* Na tysiąc czerwonych przypada normalnie jedno białe ciałko. Po upływie krwi z ciała przy ochładzaniu się jej, ścina się włóknik i opada na dno, pociągając za sobą ciałka krwi; w ten sposób tworzy się skrzep, a pozostałe u góry osocze, pozbawione włóknika, zwie się *surowicą. Krwią tętniczą* (arterjalną) nazywamy krew, która zawiera hemoglobinę utlenioną; znajduje się ona w żyłach płucnych, w lewej połowie serca i we wszystkich tętnicach. Barwa jej jasnoróżowa. Krew *żylna* pozbawiona jest tlenu, ma barwę ciemno-brunatną, znajduje się w żyłach, w prawej połowie serca i w tętnicach płucnych. Krew tętnicza przemienia się w żylną w naczyniach włoskowatych (kapilarach).

Krewe, kapłan i znachor w pogańskiej Litwie i Prusach, zwany także wajdelotą, czyli wiedzącym; obowiązkiem jego było strzeżenie ognia świętego. *Krewe krewejto*—najwyższy kapłan między kapłanami Prus i Litwy.

Krewo albo *Krew,* miasteczko w gub. Wileńskiej, pow. Oszmiańskim; niegdyś stolica udzielnego księstwa. Przy podziale Litwy przez Gedymina dostało się r. 1338 Olgierdowi; 1382 po pięciodniowem uwięzieniu uduszono tu Kiejstuta; 1385 r. Jagiełło przyjmował w Krewie posłów polskich i węgierskich.

Krezus, ostatni król Lidji, wstąpił na tron 560 r. przed Chr., podbił Greków w Azji Mniejszej, zgromadził wielkie bogactwa (przysłowie: bogaty jak

Krezus). Pokonany przez Cyrusa (ob.) 557 r. przed Chr..

Kręgi, ob. *Kręgosłup.*

Kręgle, stara zabawa, polegająca na ciskaniu po deskach lub ubitej ziemi kul drewnianych do mety, na której ustawione są toczone słupki drewniane. W grze chodzi o zbijanie kulami słupków.

Kręgosłup czyli *stos kręgowy* lub *pacierzowy*—najważniejsza część szkieletu zwierząt kręgowych, stanowi oś główną całego ciała, utrzymującą korpus oraz głowę, umieszczoną na samym wierzchołku kręgosłupa. Kręgosłup składa się u człowieka z 32 lub 33 *kręgów,* czyli pojedyńczych kości, kształtem przypominających pierścienie kostne z otworem cylindrycznym w środku; pierścienie te ułożone jeden nad drugim tworzą *kanał rdzeniowy,* przechodzący przez całą długość kręgosłupa, otwierający się w czaszce i mieszczący wewnątrz *rdzeń kręgowy* (mlecz pacierzowy). Kręgi kręgosłupa można podzielić w następujący sposób: 1) *siedem kręgów szyjowych,* będących szkieletem szyi, z których dwa pierwsze kręgi są szczególniej ważne: *szyjowy* (wspierający czaszkę) i *obrotowy* (ważny przy obracaniu głową); 2) *dwanaście kręgów grzbietowych,* z których każdy ma po dwa żebra, po jednem z każdej strony; 3) *pięć kręgów lędźwiowych* z mocnymi bocznymi wyrostkami; 4) *kość krzyżowa,* położona między kośćmi miednicy i utworzona z *pięciu* kręgów zrośniętych; 5) kość *ogonowa,* utworzona z *trzech* lub *czterech* kręgów. Kręgosłup u innych zwierząt co do nasady zawsze jest podobny do ludzkiego. Składa się z kręgów, ale liczba ich i kształt są bardzo różne, szczególniej w partji szyjowej (u ptaków), kości ogonowej (u zwierząt ogoniastych). Węże posiadają znacznie większą ilość kręgów (do 400) aniżeli człowiek, żaby znacznie mniejszą (10). Ryby nie mają kręgów szyjowych, ani lędźwiowych; tych ostatnich nie mają i węże; zwierzętom bez tylnych kończyn brakuje kości krzyżowej. Najniższym kręgowcom brak kręgosłupa (jesiotrom, lancetnikowi i t. p.), który zastępuje *struna grzbietowa.*

Kręgowce czyli *zwierzęta kręgowe*— odznaczają się szkieletem wewnętrznym kostnym lub chrząstkowatym. Ciało ich ma budowę symetryczną i składa się z 3-ch części: z głowy, tułowia z ogonem i kończyn, najwyżej w ilości 2-ch par. Najważniejszą częścią w szkielecie tułowia jest *kręgosłup,* złożony z pojedyńczych *kręgów;* wewnątrz kręgosłupa znajduje się kanał kręgowy. Wszystkie kręgowce przynajmniej w pierwszych stadjach rozwoju zarodkowego posiadają *strunę grzbietową,* (ob.). Ich główne *ośrodki nerwowe* składają się z mózgowia w czaszce i rdzenia kręgowego w kanale kręgowym, oraz mniejszych ośrodków, rozrzuconych po całem ciele. Z ośrodków rozchodzą się liczne *nerwy. Organy zmysłów* przeważnie wysoko rozwinięte. Jedne kręgowce oddychają *płucami,* inne *skrzelami.* Wszystkie mają *serce* i zamknięte *naczynia krwionośne. Krew* mają czerwoną; u jednych zachowuje ona stale swą temperaturę (krew ciepła), u innych zmienia ją wraz ze zmianą temperatury otoczenia (krew zimna). Jedne kręgowce są *żyworodne,* inne *jajorodne.* Zw. kręgowe zostały podzielone na 5 gromad: 1) *Ssące* mają skórę pokrytą sierścią; krew ciepłą; oddychają płucami; są żyworodne (wyjąwszy jednootwornych); młode karmią się zawsze mlekiem matki. 2) *Ptaki* są porosłe pierzem; przednie kończyny zamienione na skrzydła; oddychają płucami; krew mają ciepłą; są *jajorodne.* 3) *Gady* pokryte łuskami lub tarczami; oddychają za pomocą płuc, ale krew mają zimną są jajorodne lub żyworodne. 4) *Ziemnowodne* czyli *płazy* skórę mają nagą, krew zimną; zazwyczaj oddychają za młodu skrzelami, a potem płucami. Roz-

wijając się, ulegają przeobrażeniom. 5) *Ryby*, pokryte łuskami, rzadziej tarczami, krew mają zimną, mieszkają w wodach i oddychają skrzelami. Prawie wszystkie są jajorodne.

Krętogłów — ptak z rzędu łażących, spokrewniony z dzięciołem; wielkości skowronka. Upierzenie szaro-brunatne w czarne pręgi. Przebywa na drzewach podobnie, jak dzięcioł; żywi się owadami, poszukuje ich jednak i na ziemi. Nazwę wziął od zdolności wykręcania głowy na wszystkie strony. Gnieździ się w dziuplach; u nas przelotny. Użyteczny.

Kroacja, ob. *Chorwacja*.

Krochmal lub *mączka* cz. *skrobia* jest to substancja, występująca w komórkach roślinnych w postaci ziarenek mikroskopijnie drobnych. Wyrabiają je rośliny z kwasu węglanego, czerpanego z powietrza i następnie używają jako pokarm na wytworzenie ścianek komórkowych (drzewnik) lub na inne potrzeby życiowe. Często nagromadzają je w wielkiej obfitości w nasionach, kłączach, bulwach, stąd też części te mają własności odżywcze i używane są jako pokarm przez ludzi i zwierzęta. Krochmal jest węglowodanem (ob.); przedstawia się w postaci masy białej, nieprzezroczystej, nierozpuszczalnej w wodzie; roztwór jodu barwi go na niebiesko, gotowany z wodą zamienia się na klajster, t. j. na lepiącą się, galaretowatą, pół przezroczystą masę, która daje się mieszać z wodą, choć się w niej nie rozpuszcza. Klajster dłużej gotowany rozpuszcza się w wodzie, przechodząc w dekstrynę. Gotując krochmal z kwasem siarczanym, otrzymujemy cukier gronowy. Pod wpływem djastazy krochmal fermentuje, przechodząc w maltozę. Niektóre gatunki krochmalu służą nam jako pokarm. Większość pokarmów roślinnych: zboża (mąka, kasza), groch, kartofle, kukurydza, maniok i t. p., zawdzięczają swą pożywność ziarenkom krochmalu, zawartym w ich komórkach. Ma on również w technice duże zastosowanie: służy do wyrobu cukru gronowego, dekstryny, do krochmalenia bielizny, apreturowania tkanin, do robót introligatorskich (klajster) i t. p.

Krocionóg, ob. *Wije*.

Krogulec — ptak drapieżny dzienny, spokrewniony z jastrzębiem, podobny do niego z postaci, choć dwa razy mniejszy; również krwiożerczy i bardzo szkodliwy; żywi się wróblami i innymi małymi ptakami.

Krok, długość drogi, o jaką się posuwamy przy chodzie za każdem przesunięciem nogi.

Krokiew, w wiązaniu dachowem belki pochyłe, łączące się z sobą parami; do nich przybijają łaty lub deski, stanowiące podporę dla właściwego pokrycia dachowego.

Krokodyl — gad podobny do jaszczurki, ma niekiedy do 10 metrów długości; skóra jego pokryta licznemi tarczami kostnemi, ogon wiosłowaty, palce nóg tylnych spięte błoną. Żyje w wodzie, jest drapieżcą, zdobycz chwyta podstępnie; czasem nawet dla ludzi niebezpieczny. Jaja składa na lądzie; w najgorętszej porze zagrzebuje się w muł i zapada w sen letni. Żyje w krajach gorących.

Krokosz — rodzaj roślin z rodziny złożonych. *Krokosz barwierski*, podobny do bodiaka, pochodzący z Indji Wschodnich, uprawia się w Europie i Ameryce dla kwiatów, z których dobywa się czerwony i żółty barwnik.

Kroksztyn — pierwotnie rzeźbiony koniec belki, wystającej na zewnątrz muru, a podtrzymującej dach lub balkon. Dziś przeważnie ozdoba architektoniczna.

Kromer *Marcin*, dziejopisarz polski w wieku XVI, syn mieszczanina, ur. w r. 1512 w Bieczu, um. r. 1589 w Heilsbergu, jako biskup warmiński. Opisał dzieje Polski od najdawniejszych czasów do r. 1506 pięknym językiem łacińskim. Dzieło to miało 5 wydań i było

powszechnie, w Polsce i za granicą, czytane. Prócz tego skreślił Kromer obraz Polski w wieku XVI, jej ziemi, obyczajów, urządzeń i t. d. Nadto wydał wiele książek po łacinie i po polsku w obronie wiary katolickiej.

Kromołów, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, nad Wartą, która tu ma źródło.

Kronika—1) dzieje spisane w porządku chronologicznym, bez krytycyzmu, dochodzenia przyczyn, skutków i wyprowadzania wniosków; 2) artykuł lub dział w dzienniku, rozstrząsający wypadki bieżące; opis zdarzeń bieżących.

Kronos—greckie bóstwo mitologiczne, syn Uranosa i Gei, ojciec Posejdona, Zeusa, Demetery i innych bóstw. Dowiedziawszy się z przepowiedni, że zostanie strącony z Olimpu przez jednego ze swych synów, połykał swe dzieci zaraz po urodzeniu. Żona jego Rhea ocaliła jednak Zeusa, który dorósłszy, zmusił ojca do zwrócenia połkniętych dzieci i strącił go z Olimpu.

Kronsztadt—1) miasto, twierdza, port handlowy i port wojenny rosyjski na Bałtyku. Miasto leży na wysepce w zatoce Fińskiej, naprzeciw Petersburga. 2) Miasto w Siedmiogrodzie południowym, liczy 35.000 mieszkańców.

Kropla. Drobna ilość cieczy, spadając swobodnie, przyjmuje kształt kulisty i nazywa się wtedy kroplą. Kroplami nazywają też rozmaite leki, które odmierza się kroplami do zażywania.

Krosna, ręczny warsztat tkacki, a także ramy do robót haftowych.

Krosno, miasto powiatowe w Galicji, leży nad Wisłą, liczy około 4.000 mieszkańców. Niegdyś było ono dzięki stosunkom handlowym z Węgrami najbogatszem miastem na Podkarpaciu. Od czasów wojen szwedzkich upadło. Dopiero odkąd stało się znów ogniskiem przemysłu naftowego i wyrobu płócien zaczyna rozwijać się pomyślnie.

Krosta, duży pojedyńczy wyrzut skórny, złożony z pęcherzyków, napełnionych żółtawym, ropiastym płynem. Powstaje z działania wpływów zewnętrznych, drażniących skórę. *Krosta czarna*, ob. *Karbunkuł*.

Krośniewice, osada, przedtem miasteczko w gub. Warszawskiej, pow. Kutnowskim, liczy około 2.000 mieszkańców.

Krotochwila albo *farsa*, rodzaj komedji, grywanej pierwotnie po poważnych misterjach religijnych dla rozweselenia widzów; dziś pod tą nazwą rozumiemy wesołe, swawolne sztuki dramatyczne, w których więcej chodzi o dowcipny żart, aniżeli zadosyćuczynienie innym warunkom dramatu.

Krotoszyn, miasto powiatowe w regencji Poznańskiej; liczy 11.000 mieszkańców; ma dwa kościoły, sąd obwodowy, gimnazjum i kilka fabryk.

Krowa, ob. *Bydło*.

Krowicki *Marcin*, znany pisarz polski XVI w., głośny polemista kalwiński, w końcu socynjanin, ur. około 1500 r. w Toruniu, um. w 1573 r. Napisał „Obrona starożyt. nauki chrześcijańskiej", „Obraz a konterfekt własny Antykrystów" i wiele innych.

Kroże, miasteczko w gub. Kowieńskiej, bardzo starożytne i bogate we wspomnienia historyczne.

Krój, silny nóż żelazny, stanowiący część składową niektórych gatunków pługa, mianowicie używanych do orki ziemi ciężkiej, zbitej lub nowin. Umieszczony on jest w grządzieli, w małej odległości przed odkładnicą i lemieszem, których działanie ułatwia, przerzynając ziemię, a tem samem zmniejsza potrzebną siłę pociągową.

Król, najwyższy władca absolutny albo konstytucyjny kraju, zwanego królestwem. Król bywa władcą dziedzicznym albo wybieralnym, a stosownie do tego państwo nazywa się dziedziczne lub elekcyjne. Do godności króla przywiązany jest tytuł Jego Królewskiej Mości (majestatu) oraz inne przez etykietę dworską określone honory.

W Polsce tron był elekyjny, dożywotni, a władza królewska ograniczona przywilejami stanów.

Królestwo Polskie, ob. *Polska*.

Królewiec (po niemiecku *Königsberg)*, stolica wschodnich Prus, leży przy ujściu Pregoli do Zelewu Świeżego, a liczy 225.000 mieszkańców. Miasto, założone przez Krzyżaków, było przez długi czas rezydencją Wielkich Mistrzów i książąt pruskich, ma zamek królewski (królów pruskich) i uniwersytet z bogatą bibljoteką; jest twierdzą i ważnem miejscem handlowem.

Królewszczyzny, tak nazywano u nas dobra ziemskie, które stanowiły główne źródło dochodu królów polskich i które także rozdawano zasłużonym obywatelom. Były to niekiedy starostwa grodowe lub niegrodowe, czyli dzierżawy.

Królik—zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, spokrewnione z zającem, od którego jest znacznie mniejszy i ma ogon i uszy krótsze. Króliki pochodzą z Europy polud.-zach. i Afryki półn.; w stanie dzikim zamieszkują Europę połud.; u nas znajdują się jedynie oswojone. Króliki dzikie mają barwę jasnożółtą, domowe zaś bywają najrozmaiciej ubarwione; do najpowszechniejszych należą *albinosy* (białe z czerwonemi oczami). Króliki dzikie mieszkają w norach, które kopią sobie w ziemi, i należą do wielkich szkodników (kopanie nor, niszczenie zasiewów), tem bardziej, że są bardzo mnożne. Hoduje się je dla smacznego i stosunkowo taniego mięsa; szczególniej rozwinięty jest ich chów w Belgji, Francji i Anglji; u nas—mało. Sierści królików używa się na wyrób filcu. Z domowych odmian zasługują na uwagę króliki *angorskie* o pięknym, długim, jedwabistym włosie.

Królikowski *Jan,* znakomity artysta dramatyczny, ur. 1820 r., um. 1886 r. w Warszawie. Zawód aktorski rozpoczął w r. 1836 w trupie prowincjonalnej; niebawem zabłysnął jako pierwszorzędny talent i w r. 1846 przeniósł się do Warszawy, gdzie grywał na scenach obu teatrów, a pozatem był nauczycielem szkoły dramatycznej.

Krótkowzroczność, wada wzroku wywołana pewnemi nieprawidłowościami w wewnętrznej budowie oka. Wada ta bywa dziedziczną i zaczyna rozwijać się już w wieku dziecięcym. Pochylanie się dzieci nad książkami, złe oświetlenie pokoju, w którym się pracuje, zajęcia natężające wzrok, oto główne przyczyny rozwoju krótkowzroczności. Krótkowzroczność jest często następstwem chorób (szkarlatyna). Poprawę widzenia osiągamy za pomocą szkieł wklęsłych, które powinny być ściśle dobrane do oka (przez lekarza okulistę); w przeciwnym bowiem razie, gdy są zbyt mocne lub za słabe, bardziej jeszcze nadwerężają wzrok.

Krówka czyli *żuk gnojowy* — owad należący do rzędu chrząszczów, dość znacznej wielkości; czarny z wierzchu, fijoletowy od spodu, z połyskiem metalowym; pokrywy skrzydeł brózdowane. Krówki są u nas pospolite; żyją w gnoju końskim, krowim, owczym; latają tłumnie w pogodne, letnie wieczory. Jajka składają w dołki, wykopane w ziemi, które następnie napełniają gnojem na pokarm dla larw; są pożyteczne.

Krtań—jest to górna część tchawicy; służy do wydawania głosu. Zbudowana jest z kilku chrząstek, połączonych stawami i z tkanek ścięgnistych, poruszanych przez specjalne mięśnie krtaniowe. Wewnątrz krtani znajduje się jama, przecięta dwiema górnemi fałdami—są to t. zw. *struny głosowe rzekome* — i dwiema dolnemi, które noszą nazwę *strun głosowych prawdziwych*. Pomiędzy temi ostatniemi jest otwór, zwany *szparą głosową*. Nad krtanią znajduje się ruchoma chrząstka, zwana *nagłośnią*, stojąca pionowo podczas oddychania i mówienia, lecz opadająca i zamykająca krtań w chwili przełykania pokarmów i napojów. Cała krtań przymocowana jest do kości *grdykowej*. U dorosłych mężczyzn krtań silnie uwypukla się, tworząc t. zw. *jabłko Adama*. Pod wpływem wydechanego z płuc powietrza, dolne struny głosowe poczynają drgać i wydają dźwięki rozmaitej wysokości i natężenia, stosownie do siły prądu powietrza i naprężenia strun. *Mowa* wytwarza się w jamie ustnej za pomocą języka i warg.

Kruchta, przedkościele, babiniec czyli przysionek przed kościołem, w którym zwykle siadają żebracy.

Krucica, pistolet małego kalibru, pojedyńczy lub dwururny, używany tylko na strzał bardzo bliski.

Krucjaty, ob. *Krzyżowe wojny*.

Krucyfiks — krzyż z wyobrażeniem ukrzyżowanego Zbawiciela.

Krüger *Paweł*, ur. 1825 r., um. 1905 r., patrjota boerski, wybierany dwukrotnie na prezydenta rzyczypospolitej Transwalskiej. Gdy w r. 1899 wybuchła wojna z Anglją, „wuj Paweł", jak go nazywano, stanął na czele wojsk boerskich; a kiedy szala zwycięstwa przechylać się zaczęła na stronę Anglików, pojechał do Europy, aby żądać interwencji mocarstw; nic jednak nie uzyskawszy, nie mógł już wracać do ojczyzny i ostatnie lata życia spędził w Holandji.

Kruk—ptak wróblowaty, cały świecąco czarny, ze stalowym połyskiem. Zamieszkuje Europę i półn. Azję, przebywając samotnie w lasach. Gnieździ się na wysokich drzewach lub na skałach. Jest wszystkożerny; porywa młode ptaki, zające i inne zwierzątka, ale jada też chętnie padlinę i z tego względu użyteczny; na ogół jednak pożytek który przynosi nie równoważy szkód, jakie wyrządza. Charakter ma ostrożny i podstępny; lubi chwytać błyszczące przedmioty i ukrywać je. Schwytany, łatwo się oswaja i uczy się naśladować różne głosy. Żyje do 100 lat.

Krukowiecki *Jan*, generał wojsk polskich, został w roku 1831, przy końcu wojny narodowej, dyktatorem. Na tem stanowisku poddał Warszawę wojskom rosyjskim. Um. 1850 r. w Warszawie.

Krup *(dławiec)*—niebezpieczna choroba, przeważnie właściwa dzieciom, polega na tworzeniu się włóknikowych błon w krtani i tchawicy; zaleźna od bakterji dyfterytycznych. Krup zatem jest właściwie błonicą (dyfterja) krtani. Panuje epidemicznie, szczególniej na wiosnę i w jesieni. Zaczyna się od chrypki, kaszlu, lekkiej gorączki i trudności przy oddychaniu, poczem następują napady silnej duszności, sinica twarzy, drobny puls, bardzo częste i męczące oddychanie, wreszcie śmierć dziecka. W celu uratowania życia, wobec grożącego uduszenia się, wykonywa się *przecięcie tchawicy*. W ostatnich czasach zastrzykują przy tej chorobie surowicę przeciwbłonicową.

Krupiński *Franciszek Salezy*, ksiądz, publicysta i filozof, ur. 1836 r., um. 1898 r.; w r. 1852 wstąpił do zgromadzenia ks. Pijarów w Opolu, po rozwiązaniu zakonu został księdzem świeckim; przebywał w Warszawie. Prócz wielu artykułów publicystycznych, rozrzuconych po różnych pismach, wydał kilkanaście dzieł z dziedziny filozofji i nauk społecznych. Wielkie też położył zasługi jako wychowawca młodzieży.

Krupnik, zupa polska, gotowana na mięsie baranim lub wołowem z krupami perłowemi. *Krupnikiem* zwano także wódkę przegotowaną z miodem i korzeniami, która u mieszczan i uboższej szlachty, podawana na gorąco, zastępowała poncz.

Krupp *Alfred*, przemysłowiec niemiecki, właściciel wielkich warsztatów i fabryk armat w Essen. Założył tam dobroczynne zakłady dla robotników.

Krupy, ob. *Kasza* i *Grad*.

Kruszce, właściwie rudy metaliczne, jako ciała kruche w znaczeniu pospolitem—toż samo co metale.

Kruszwica, miasteczko w W. Ks. Poznańskiem, pow. Inowrocławskim, na północnym brzegu jeziora Gopła. Na

pagórku, nad samym brzegiem jeziora, wznosi się ośmioboczna, z cegły zbudowana baszta, prawdopodobnie dawna strażnica zamkowa, pośród zwalisk dawnego zamczyska, zniszczonego przez Szwedów. Na południowym brzegu Gopła stoi katedra, wzniesiona w XII wieku, według podania, w tem samem miejscu, gdzie stać miała chata Piasta.

Kruszyna, ob. *Szaklak*.

Krużganek. Krużgankiem nazywa się kryty korytarz klasztorny, zamkowy lub pałacowy, biegnący naokoło dziedzińca wewnętrznego, jak to widzimy np. w zamku królewskim na Wawelu lub w gmachu bibljoteki Jagiellońskiej w Krakowie.

Krwawa biegunka, ob. *Dysenterja*.

Krwawnik, minerał, ob. *Chalcedon*.

Krwawnik — rodzaj roślin z rodziny *złożonych* o liściach *pierzastych*, wycinanych w liczne ząbki, o drobnych białych kwiatach. Krwawnik *pospolity* rośnie u nas wszędzie po łąkach i stanowi dobrą paszę. Kwiatu jego używa się w medycynie, posługiwano się nim przy opatrunku ran. Inne gatunki hodują w ogrodach jako rośliny ozdobne.

Krwotok—znaczny upływ krwi wskutek pęknięcia, rozerwania, zranienia i t. p. naczyń krwionośnych. Czasami choroby, a częściej uszkodzenia powodują krwotoki, które bywają zewnętrzne i wewnętrzne (w środku ciała). Silne krwotoki są niebezpieczne, niekiedy zabijają natychmiast (gdy utrata krwi wynosi 4—8 funtów u dorosłego). Przy zewnętrznych krwotokach z tętnic krew ma barwę różową i wypływa rytmicznemi falami; pochodząca z żył jest czarna i rozlewa się strugą. Tamowanie krwotoku tętniczego trudniejsze jest, niż żylnego. Małe krwotoki tamuje się za pomocą ucisku watą hygroskopijną (apteczną), czystą szarpią i t. p., okładami z bardzo zimnej wody, środkami ściągającymi (octem, ałunem, okowitą), najenergiczniej zaś działa chlornik żelaza, lecz ostrożnie używać go należy. Przy silnych krwotokach pomoc lekarza jest konieczna; aż do przybycia lekarza uciska się część ciała powyżej zranienia (przy tętniczym krwotoku), lub poniżej (przy żylnym) za pomocą chustki, podwiązki, szelki lub innej elastycznej przewiązki.

Kryłow *Jan*—znakomity bajkopisarz rosyjski, ur. 1768 r., um. 1844 r.; napisał około 320 bajek, które przekładano na wszystkie języki europejskie.

Kryłów, osada w gub. Lubelskiej, pow. Hrubieszowskim, nad Bugiem; liczy do 2.000 mieszkańców. Na pobliskiej wyspie Bugu leżą zwaliska dawnego warownego zamku.

Krym, półwysep na południu Rosji, między morzami Czarnem i Azowskiem. Wąskie międzymorze Perekop łączy go z lądem stałym (cieśnina Kerczyńska łączy obydwa morza i oddziela Krym od Kaukazu). Wzdłuż południowych wybrzeży ciągnie się łańcuch gór Jaiła; na północ od tych gór jest pusty step; południowe stoki mają bujną i piękną roślinność, winnice, sady drzew figowych i oliwnych. Krym był przez długie wieki siedzibą Tatarów; od r. 1783 należy do Rosji. Stolica Symferopol leży na północnych stokach; stare osady: Liwadja, Ałuszta, Kercz (kopalnie nafty) i twierdza Sewastopol, pamiętna z wojny 1854—1855 r., znajdują się na południowych stokach.

Kryminalne prawo, ob. *Prawo*.

Kryminał—czyn występny, zbrodnia; *więzienie* (ob.).

Krymka, nazwa ubioru na głowę, który przyjęto z Krymu od Tatarów. Dzisiaj nazwa ta bywa stosowana do jarmułki, którą noszą żydzi pod czapką.

Krynica, znane zdrojowisko w Galicji, leży na podgórzu karpackiem, w pow. Sandeckim, w pięknej dolinie, otoczonej górami, ma obfite źródła mineralne (alkaliczno-żelaziste). Corocznie przybywa do Krynicy około 4.000 chorych (zwłaszcza na choroby kobiece, a także niedokrwistość, choroby żołąd-

kowe i t. p.). Krynica jest własnością rządu; jest tu piękny dworzec zdrojowy, liczne wille (domki) mieszkalne i kilka większych zakładów leczniczych.

Krynki, miasteczko w gub. i pow. Grodzieńskim. Tu Władysław Jagiełło odnowił 1434 r. unję Litwy z Polską.

Kryński *Adam Antoni*—filolog, językoznawca i pedagog polski, ur. 1844 r. Ukończył Szkołę Główną ze stopniem magistra nauk filologiczno-historycznych, poczem poświęcił się nauczycielstwu i badaniom filologicznym, zwłaszcza slawistyce. W r. 1908 senat uniwersytetu lwowskiego, w uznaniu zasług Kryńskiego, ofiarował mu katedrę filologji słowiańskiej. Prace prof. Kryńskiego są bardzo liczne. Jedną z niepożytych zasług prof. K. jest jego udział w redakcji „Słownika języka polskiego".

Kryolit, minerał biały, do lodu podobny, będący połączeniem chemicznem glinu, sodu i fluoru. Występuje w większych ilościach w Grenlandji. Używa się do wyrobu glinu metalicznego, jego połączeń i niektórych innych przetworów.

Krypa — duża łódź z równemi burtami, niekiedy opatrzona żaglem.

Krypta — sklepione podziemie pod kościołem, gdzie dawniej chowano zmarłych; kaplica podziemna.

Kryptografja—sztuka pisania znakami umówionymi, niezrozumiałymi dla niewtajemniczonych; pismo tajne.

Kryptogram — pismo, w którem zamiast właściwych liter używane są umówione znaki.

Kryptonim—podpis autora, zastępującego swe nazwisko pierwszemi jego literami lub kombinacją z liter, składających jego nazwisko.

Krystalizacja — własność niektórych ciał mineralnych przybierania kształtu regularnych brył geometrycznych, t. j. kryształów; proces tworzenia się kryształów.

Krystalografja — część mineralogji, nauka o ogólnych własnościach i systematyce kryształów.

Kryształ—jest to cząstka ciała stałego, występująca w naturze w postaci bryły geometrycznej, ograniczonej przecinającemi się lub równoległemi płaszczyznami, tworzącemi na przecięciach kanty czyli *krawędzie*, a na zbiegu trzech lub więcej płaszczyzn t. zw. *rogi*, w których zarazem przecinają się krawędzie.

Kryształ górny — minerał, odmiana krystaliczna kwarcu (ob.), przezroczysty jak szkło, krystalizuje w słupy znacznej niekiedy wielkości, które zrastają się dolnemi częściami, formując piękne „krzaczki". Pojedyncze kryształki są znane jako marmaroskie djamenty. Kryształ górny, oszlifowany na kształt brylantu, nazywa się kamieniem czeskim lub djamentem czeskim. Wyrabiają z niego także szkło bardzo piękne, przydatne szczególniej na zwierciadła, soczewki i t. d.

Kryterjum — sprawdzian, probierz, wskazówki albo oznaki służące za podstawę do wydawania sądu o czemś; miara, za pomocą której oceniamy prawdziwość jakich poglądów albo twierdzeń.

Krytycyzm jest to sposób postępowania w badaniach filozoficznych, który polega na tem, że przed rozwiązaniem zagadnienia pytamy się, czy wogóle i o ile rozum nasz zdolny jest do skutecznego jego rozwiązania. Krytycyzm bada granice i warunki poznania prawdy, zajmuje zatem stanowisko pośrednie między dogmatyzmem a sceptycyzmem; pierwszy nie pamięta o tem, że poznanie nasze może napotkać granice bezwarunkowe; drugi przeczy, jakobyśmy wogóle mogli poznawać prawdę. Wszechstronne uzasadnienie krytycyzmu jest zasługą Kanta (ob.).

Krytyka—ocena wartości, sąd znawcy; ocenianie ujemne, nagana; dział piśmiennictwa, mający za cel rozstrząsanie wartości utworów artystycznych.—

Krytykować — wydawać sąd o czem, oceniać, roztrząsać wartość osoby albo dzieła, wykazywać błędy i braki; ganić.— *Krytyk* — znawca, oceniający wartość dzieł sztuki i utworów literackich; recenzent.

Krywicze, gałąź Słowian północnych, mieszkała nad górnym biegiem Dźwiny, Wołgi i Dniepru oraz w części porzecza Niemna. Wcześnie ujarzmieni przez Ruso-waregów, utracili resztki samodzielności w r. 1127. Krywicze są rdzennym pierwiastkiem dzisiejszej Rusi Białej.

Kryzys — przesilenie, stan rzeczy, poprzedzający zwrot ku dobremu lub ku złemu; stan nieprawidłowy, niebezpieczny, grożący złemi następstwami; moment przełomowy choroby.

Krzak, *krzew*—niskie drzewko, szeroko rozłożyste, wyróżniające się obfitem rozgałęzieniem u dołu.

Krzem—metaloid, pierwiastek chemiczny, symbol *Si*. W stanie wolnym nie występuje w naturze; za to w związkach jest jednym z najobfitszych; do związków krzemu należy bezwodnik kwasu krzemowego, krzemionka (ob.) w jej różnych postaciach i krzemiany. Piasek, granit, sjenit, kwarcyt, bazalt, przeważna część skorupy ziemskiej— są to związki krzemu.

Krzemiany—są to bardzo skomplikowane, dotychczas mało poznane związki krzemu (kwasów krzemnych) z innymi ciałami, w szczególności z alkaljami i ziemiami alkalicznemi. Znamy je jako minerały, obficie występujące w naturze—spat polny, mika, hornblenda, granat, glinka porcelanowa, glina i t. p. Do sztucznych krzemianów zalicza się szkło, szkło wodne, porcelana, polewa, emalja.

Krzemieniec, miasto powiatowe w gub. Wołyńskiej, liczy 18.000 ludności. W roku 1805 założył tu Tadeusz Czacki (ob.) sławne liceum Krzemienieckie, którego zbiory i bibljotekę przeniesiono w roku 1833 do Kijowa. Tu urodził się Juljusz Słowacki.

Krzemień—minerał, gatunek kwarcu; spotyka się w postaci większych lub mniejszych kawałków, rozrzuconych po piasku; ma barwę mleczno-białą, brunatną, popielatą, odłam iskrzący o brzegach ostrych i krających. Znajduje się w warstwach kredy w stanie rozdrobionym lub w formie gładkich brył rozmaitej wielkości. Używano go niegdyś do krzesania ognia. W bardzo odległej epoce ludzie wyrabiali z niego noże, ostrza do strzał i włóczni, toporki i t. p.

Krzemieńczuk, *Kremienczug*, miasto pow. w gub. Połtawskiej, nad Dnieprem, posiada liczne fabryki, prowadzi ożywiony handel drzewem i tytuniem; liczy przeszło 60.000 mieszkańców.

Krzemiński *Stanisław*, publicysta i historyk literatury, ur. 1839 r., kształcił się w Warszawie i Heidelbergu; brał czynny udział w wypadkach 1863—4 r.; zawód literacki rozpoczął 1868 r. i krytyki swoje pomieszczał w kilku pismach. Przez czas dłuższy uprawiał krytykę teatralną. Z większych jego prac wymieniamy: „O przekładach Psalterza na język polski"; „Dwaj myśliciele XVIII w." (Wolter i Rousseau); „Zarysy literackie". Prace jego odznaczają się sumiennością i pięknem wysłowieniem.

Krzemionka czyli *bezwodnik kwasu krzemowego* lub *dwutlenek krzemu*— związek chemiczny, składający się z krzemu (ob.) i tlenu; występuje w naturze obficie. Spotykamy go w postaci *kwarcu* (ob.) i jego odmian krystalicznych (kryształ górny, ametyst, trydymit i t. p.) i bezkształtnych (zwykły krzemień, piasek, opal, chalcedon, jaspis, krwawnik i t. p.). Krzemionka jako kwarc jest ważnym składnikiem mnóstwa skał ogniowych i osadowych (granit, sjenit, bazalt, kwarcyt, piaskowiec i t. p.). Jako kwas łączy się z wielu zasadami w skomplikowane sole, zwane *krzemianami* (ob.), które są jednym z najważniejszych składników skorupy ziemskiej.

Krzepice, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Częstochowskim, nad rzeką Liczwartą. Niegdyś był tu zamek warowny, z którego dzisiaj pozostała tylko część wieży i fundamenty.

Krzepnięcie, przechodzenie ciała ze stanu ciekłego w stały, ob. *Topnienie*.

Krzesiwo, narzędzie służące do wydobywania ognia. Jest to kawałek stali, którym uderzając o krzemień, odrywamy od niego drobne cząstki; z powodu pracy mechanicznej, tu wywartej, wywiązuje się ciepło dosyć silne do rozżarzenia tych drobnych cząsteczek, które padając na hubkę, zapalają ją. Krzesiwo udoskonalono, zastępując krzemień agatem szlifowanym, a hubkę lontem napojonym chromianem potasu.

Krzeszów, osada w pow. Biłgorajskim, gub. Lubelskiej, nad Sanem.

Krzew, ob. *Krzak*.

Krzna, rzeka w Królestwie Polskiem. Ma źródła pod Łukowem. Przebiegłszy 70 kilometrów, wpada do Bugu pod Neplami.

Krztusiec, ob. *Koklusz*.

Krzycki *Andrzej*, arcybiskup gnieźnieński, znakomity poeta łaciński i dyplomata, ur. we wsi Krzycku ziemi Wschowskiej 1483 r.; brał udział prawie we wszystkich ważniejszych sprawach kraju; zm. 1537 r., pochowany w Gnieźnie. Jako autor i poeta celował w satyrze (epigramata, paszkwile, nagrobki, pieśni pobożne, satyry i t. p. na wypadki i osoby współczesne).

Krzywica, ob. *Angielska choroba*.

Krzywicki *Ludwik*—antropolog, socjolog i ekonomista, ur. 1859 r. w Płocku, kształcił się w uniwersytecie warszawskim na wydziale matematycznym, a później medycznym; dalsze studja odbywał w Krakowie, Lwowie i Lipsku. Od r. 1889 zamieszkuje w Warszawie; pisze bardzo dużo artykułów naukowych i społecznych, umieszczając je w różnych czasopismach; pozatem ogłosił drukiem znaczną ilość dzieł z dziedziny socjologji, antropologji i innych. Najważniejszem dziełem L. Krzywickiego jest zarys antropologji p.t. „Ludy".

Krzywoprzysięstwo, ob. *Przysięga*.

Krzyż, okolica ciała poniżej grzbietu i lędźwi, której szkielet stanowi kość *krzyżowa*, utworzona z pięciu niewykształconych i zrosłych ze sobą kręgów. W tej okolicy wychodzą z rdzenia kręgowego nerwy, rozchodzące się po kończynach dolnych; poplątane na wewnętrznej powierzchni kości, stanowią tu *krzyżowy splot*.

Krzyż—w wiekach starożytnych narzędzie tortur, do którego przybijano lub przywiązywano złoczyńców, skazanych na śmierć, a od czasu umęczenia Chrystusa Pana—godło zbawienia u narodów chrześcijańskich. Składa się najczęściej z dłuższej pionowej podłużnicy i przybitej doń krótszej poziomej poprzecznicy. Krzyż, na którym jest wyobrażenie całej postaci przybitego Pana Jezusa, nazywa się *krucyfiksem*.

Krzyżacy, *Niemiecki Zakon* albo *Zakon Panny Marji* było to zgromadzenie religijne i rycerskie, założone podczas wojen krzyżowych (ob.) przez Niemców w mieście Akkon w Palestynie. Mnisi-rycerze mieli pielęgnować chorych pielgrzymów (do Grobu św.) i bronić Ziemi św. od napaści niewiernych. Papież Klemens III i cesarz Henryk VI zatwierdzili w r. 1191 regułę tego Zakonu. Dzielił się on na wiele stopni, pomiędzy którymi były dwa główne, t. j. braci wyświęconych czyli rzeczywistych kapłanów i t. zw. braci rycerskich—główny zastęp rycerstwa krzyżackiego. Obydwa zachowywały ściśle strój (płaszcz biały z czarnym krzyżem) i obyczaje zakonne. Na czele Zakonu stał *Wielki Mistrz*, któremu podlegali *komturowie*, przełożeni nad pojedyńczymi „domami". Krzyżaków tych, jak ich zwano w Polsce, wezwał w r. 1226 książe polski na Mazowszu Konrad do pomocy przeciw Prusakom

i nadał im jako uposażenie ziemię Chełmińską. Wielki Mistrz Herman von Salza posłał do Polski Hermana von Balk i postarał się tajemnie o zatwierdzenie nadania ziemi Cheł. przez cesarza niemieckiego, jakoby na własność Zakonu, niezawisłą od książąt mazowieckich, i o godność księcia państwa niemieckiego. Krzyżacy podbili w ciągu XIII wieku całe Prusy i tworzyli tam własne państwo, sprowadzali osadników

Fig. 9. Komtur (starszy rycerz) w zakonie Krzyżackim.

niemieckich, ściągali rycerzy z całych Niemiec i złączyli się w r. 1237 z Zakonem Kawalerów Mieczowych w Inflantach. W r. 1309 założyli stolicę w *Malborgu* (Marienburgu). Odtąd stali się najniebezpieczniejszymi sąsiadami Litwy i Polski. Na pogańską Litwę robili co roku po kilka wypraw, pod pozorem nawracania jej na chrześcijaństwo; Polsce zabrali Pomorze, Dobrzyń i Kujawy, sfałszowawszy dokumenty, które nadawały im te ziemie. Zaczęły się długie spory i wojny. Władysław Łokietek pobił ich pod Płowcami (1331 r.), ale Kazimierz W. zawarł pokój z Zakonem. W XIV wieku doszli Krzyżacy do wielkiej potęgi. Dopiero złączona z Litwą i Rusią Polska zadała im walną klęskę pod Grunwaldem w r. 1410. Odtąd upada Zakon, traci w r. 1466 Prusy Zachodnie (królewskie) na rzecz Polski; z Prus Wschodnich składa Mistrz przęsięgę hołdowniczą (lenną) królowi polskiemu. W r. 1524 rycerze-mnisi przyjmują naukę Lutra, a W. Mistrz zrzuca suknię zakonną i staje się księciem świeckim. Książę (zwany pruski) Albrecht (ob.) i jego następcy składali wprawdzie hołd Polsce, ale działali ustawicznie na jej szkodę, łącząc się z elektorami brandeburskimi, do których rodu (Hohenzollernów) należeli. Na nich to przelali swe prawa do Prus za zgodą Rzeczypospolitej w r. 1618, a w r. 1701 elektor brandeburski, książę pruski ogłosił się niezależnym królem w Prusach. W ten sposób wzrosła pod bokiem Polski, nie bez winy rządu polskiego, potęga, która przyłożyła się do rozbioru Polski, a obecnie gnębi Polaków w Prusach, W. Księstwie Poznańskiem i na Śląsku. Zakon P. Marji istniał w Niemczech do r. 1809, W. Mistrz mieszkał w Morgentheim. W r. 1809 Napoleon I zniósł zakon, ale w r. 1840 wskrzeszono go jako instytucję duchowno-rycerską; tytuł W. Mistrza nosi obecnie jeden z arcyksiążąt austrjackich.

Krzyżak—jeden z największych naszych pająków (ob. *Pająki)*.

Krzyżmo, *chryzma*, oliwa zmieszana z balsamem, poświęcona przez biskupa w Wielki Czwartek i używana do namaszczania przy chrzcie, do bierzmowania, do konsekracji biskupów, kościołów, ołtarzy, kielichów.

Krzyżodziób, zwany także *krzywonosem*—ptak wróblowaty, spokrewniony z gilem, ale nieco mniejszy. Nazwę otrzymał stąd, że końce jego dzioba krzyżują się, ponieważ koniec dolnej jego połowy zagięty jest ku górze, a górnej w dół. Samce mają upierzenie ceglasto-czerwone z czarnemi lotkami i sterówkami; samiczki i młode są zielonawo-popielate w brunatne plamki. Krzyżodzioby zamieszkują wyłącznie lasy, zwłaszcza iglaste, żywiąc się nasionami, które bardzo zręcznie z szyszek wydobywają. Właściwe są środkowej i południowej Europie i Azji (do granicy lasów); pospolite i u nas.

Krzyżowa droga *(Via crucis)*, przedstawienie w 14-tu obrazach (tak zwanych stacjach) drogi bolesnej, którą Jezus Chrystus, dźwigając krzyż, na którym miał umrzeć, przebywał od domu Piłata, gdzie był skazany na śmierć, na górę Kalwarji.

Krzyżowa sztuka, zręczne władanie szablą, która niegdyś stanowiła główne uzbrojenie szlachty polskiej.

Krzyżowe—rodzina roślin *dwuliściowych, wolnopłatkowych*. Są to zioła, mające kwiaty w gronach. Kielich składa się z 4 działków, korona z 4 płatków na krzyż ułożonych; pręcików jest 6, z których 4 większe, 2 mniejsze; zawiązek ma dwa znamiona. Owoc—łuszczyna albo łuszczynka. Liście mają zwykle naprzeciwległe; należy tu wiele roślin jadalnych: kapusta, rzepa, rzepak, rzodkiew i t. d.

Krzyżowe dni — trzy dni poprzedzające Wniebowstąpienie Pańskie. W dni te odbywają się procesje, podczas których śpiewana jest litanja do Wszystkich Świętych. U nas procesje odbywają się zwłaszcza po wsiach i miasteczkach do najbliższych krzyżów; stąd powstała nazwa tej uroczystości.

Krzyżowe wojny czyli *Krucjaty*, były to wyprawy, które podejmowali chrześcijanie w wieku XI, XII i XIII w celu uwolnienia Ziemi świętej z rąk niewiernych. Było tych wypraw wiele, ale ośm najgłówniejszych. Pierwszą, do której nawoływał papież Urban II i porywający kaznodzieja Piotr z Amiens, rozpoczęto w r. 1096, pod przewodnictwem Gotfryda de Bouillon. W r. 1099 zdobyto Jerozolimę. Drugą wyprawę zebrał św. Bernard z Clairvaux (czyt. Klerwo), ale wyprawa ta była bezowocna. Gdy 1187 r. sułtan Saladyn odebrał Jerozolimę władcom chrześcijańskim, podjęli trzecią wyprawę królowie francuski, angielski (Ryszard Lwie Serce) i cesarz Fryderyk I. Wyprawa czwarta, zwołana przez papieża Innocentego III, zakończyła się zdobyciem Konstantynopola i utworzeniem tam w roku 1204 cesarstwa łacińskiego; piąta, podjęta przez Andrzeja II króla węgierskiego i Leopolda VI księcia austrjackiego, zakończyła się na niczem; w szóstej cesarz Fryderyk II odzyskał wprawdzie Jerozolimę przez układ z sułtanem Egiptu (w roku 1229), ale już w r. 1244 utracili ją znów chrześcijanie. Dwie ostatnie wyprawy przedsięwziął święty Ludwik, król francuski. Z końcem XIII-go wieku (r. 1229) ustąpili chrześcijanie z Ziemi świętej, która do dzisiaj zostaje w rękach niewiernych (Turków). Chociaż wyprawy krzyżowe nie odniosły pożądanego skutku, znaczenie ich było jednak wielkie dla ludów Europy. Złączyły się one we wspólnym celu, poznały wzajemnie i poznały dalekie kraje wschodnie; uczucie religijne uszlachetniło rycerstwo średniowieczne, handel rozwinął się i zakwitły miasta. Polska, jako państwo, nie brała udziału w krucjatach, ale pracowała dla tej samej idei, nawracając Pomorzan i Prusaków i zasłaniając narody zachodnie od Tatarów, którzy zastraszającą nawałą szli wtedy z Azji na Europę.

Krzyżownik, ob. *Krążownik*.

Krzyżowy ogień, strzały zwrócone z kilku frontów przeciw jednemu punktowi, pochodzić mogą od kilku oddziałów wojska lub z kilku fortów. Strzały krzyżują się w ogólności pod kątem ostrym; im bardziej kąt ten zbliża się do prostego, tem trudniej jest oprzeć się przeciwnikowi.

Krzyżyk, w muzyce jest znakiem podwyższającym ton o pół tonu; tak

podwyższonej nucie przydaje się końcówkę *is* (f—fis, c—cis).

Ksantypa—żona Sokratesa; słynna z kaprysów i złośliwości. W przenośni—jędza, złośnica.

Kserkses—król perski, panował pod imieniem Kserksesa I od r. 485 do 465 przed nar. Chr.; chciał podbić Grecję i w tym celu przedsięwziął olbrzymią wyprawę wojenną; zdobył Termopile (ob.), spalił Ateny, lecz w r. 480 olbrzymia jego flotylla (1200 okrętów) została zniszczona w bitwie pod Salaminą, co zmusiło go do zaniechania dalszych kroków wojennych.

Ksiądz, tytuł nadawany kapłanom katolickim. W dawnych czasach wyraz „ksiądz“ znaczył tyle co książę, panający.

Książ Wielki—osada w gub. Kieleckiej, pow. Miechowskim, o dwie milę od Miechowa; posiada zamek margrabiów Wielopolskich.

Książę, tytuł, wyraz odpowiadający dwu łacińskim: *princeps* i *dux*. Tytuł książęcy jest wyższy od margrabiowskiego i wogóle najwyższy ze wszystkich tytułów arystokratycznych. Książę jest także tytułem monarchy mniejszego państewka (np. Monaco). *Książętami krwi* nazywają się członkowie rodzin panujących. *Wielcy książęta* są albo samodzielnymi władcami, jak np. niektórzy monarchowie w Niemczech, albo też jest to tytuł członków domu panującego (np. w Rosji). Arcyksiążę (Erzherzog) jest tytułem austryjackich książąt krwi.

Książka, kilka lub kilkadziesiąt i więcej arkuszy papieru, złączonych w jedną całość. Księgi starożytnych były pisane przeważnie na papirusie, którego pojedyńcze paski sklejano i zwijano na jeden wałek. Stąd książki zwały się u Rzymian *Volumina*, t. j. role, zwitki. W VII w. pergamin został wyłącznym materjałem piśmiennym. W wiekach średnich uległy zniszczeniu bogate zbiory starożytnych ksiąg pisanych. Jednakże w niektórych klasztorach, na mocy wyraźnych przepisów zakonnych, (np. u Benedyktynów), zajmowano się gorliwie przepisywaniem starożytnych rękopisów; klasztorom tym zawdzięcza potomność przechowanie dzieł starożytnych pisarzy. Największą atoli i najważniejszą zmianę w tej dziedzinie sprowadził wynalazek sztuki drukarskiej w XV w. (Ob. *Drukarstwo*).

Ksieni, przełożona klasztoru żeńskiego.

Księgarstwo, gałąź handlu, której towarem są książki. Właściwe księgarstwo poczyna się dopiero z wynalezieniem sztuki drukarskiej; w czasach starożytnych i wiekach średnich handel księgarski polegał tylko na handlu rękopisami i rozmnażaniu ich przez przepisywaczów. Księgarstwo polskie kwitnie głównie w Warszawie, Lwowie, Krakowie i Poznaniu. Niegdyś Wilno zajmowało bardzo ważne w tym względzie stanowisko.

Księgi, część żołądka zwierząt przeżuwających. (Ob. *Przeżuwające*).

Księgosusz—jedna z najniebezpieczniejszych zaraźliwych i epidemicznych chorób bydła rogatego; kończy się śmiercią przeciętnie w 90 wypadkach na 100. Jest to choroba gorączkowa, zabijająca zwierzę 7—9-go dnia; polega głównie na silnem, ropnem zapaleniu błon śluzowych przewodu pokarmowego, oraz innych jam (nosowej). Zarazek rozwija się w całem ciele. Jedynym środkiem zapobiegania szerzeniu się zarazy jest natychmiastowe zabijanie zwierząt, podejrzanych o chorobę i zakopywanie ich trupów w dołach z wapnem, a następnie dezynfekcja obór, oddzielanie bydła chorego od zdrowego. Nazwa „księgosusz“ pochodzi stąd, że w trzecim żołądku padłych zwierząt, w t. zw. *księgach* znajdują zawsze twardą masę, suchą, złożoną z resztek pokarmów, śluzu, ropy, krwi i t. p.

Księżyc jest ciałem niebieskiem, przyciąganem przez ziemię i krążącem dokoła niej; nazywamy go jej *satelitą*; oddalony jest od ziemi przeciętnie 50.000 mil; ma średnicę prawie 4 razy mniejszą niż ziemia, powierzchnię równą powierzchni Ameryki; objętość ma 30 razy mniejszą od ziemi. Obiega ziemię po elipsie, bardzo zbliżonej do koła w ciągu $27^1/_3$ dni; tyleż czasu trwa obrót jego dokoła siebie. Z tej przyczyny widzimy zawsze jedną tylko stronę księżyca. Księżyc tedy ma ruch potrójny: obraca się wokoło siebie, obiega ziemię i wraz z nią obiega słońce. Jest ciałem ciemnem i zimnem; otrzymuje światło i ciepło od słońca. Część promieni słonecznych, odbitych od księżyca, pada na ziemię i dlatego księżyc świeci. Jeżeli oświetlona połowa księżyca odwróci się od ziemi, wówczas jest *nów* i księżyca wcale nie widać; w parę dni później księżyc jaśnieje jako sierp. W tydzień po nowiu spostrzegamy już połowę tarczy księżyca. Ta odmiana zowie się *pierwszą kwadrą*. Jeszcze w tydzień później cała tarcza jest widzialna: mówimy wtedy, że księżyc jest w *pełni*. Potem znowu widzimy tylko połowę oświetlonej tarczy: wtedy księżyc jest w *ostatniej kwadrze*, od której przechodzi napowrót do nowiu. Nów, pierwsza kwadra, pełnia i ostatnia kwadra są to 4 odmiany księżyca czyli jego *lunacje*. Cztery lunacje wracają co 30 dni; okres ten zowiemy *miesiącem synodycznym*. Na przestrzeni księżyca widać, gołem okiem plamy, a przez dobre szkła, można rozróżnić góry, wulkany, wklęsłości, szczeliny i równiny. Księżyc nie ma atmosfery, a zatem chmur, deszczów, śniegów, prawdopodobnie także i życia roślinnego i zwierzęcego.

Kszyk, ob. *Bekas*.

Kuba—największa z wysp Antylskich, obejmuje 112.191 kil. kw. powierzchni z 1.700.000 mieszk.; posiada olbrzymie bogactwa naturalne. Kubę w r. 1492 odkrył Kolumb; do r. 1898 stanowiła ona kolonję hiszpańską; po wojnie Hiszpanji ze Stanami Zjednoczonymi Am. P. w r. 1898 Kuba stała się niezależną respubliką, pozostającą pod protektoratem Stanów Zjednoczonych; stolicą jej jest miasto *Hawana*.

Kubala *Ludwik*—historyk polski, ur. 1838 r. w Galicji, kształcił się na wydziale prawniczym i filozoficznym w uniwersytetach w Wiedniu i Krakowie; brał czynny udział w powstaniu 1863—4 r.; do r. 1906 pełnił obowiązki nauczyciela gimnazjalnego w Złoczowie i we Lwowie; brał ustawicznie żywy udział w komisjach i dochodzeniach naukowych, jako wybitny historyk. Dorobek jego umysłowy jest znaczny; jako badacz historyczny L. Kubala jest specjalistą do dziejów XVII w. Od r. 1888 Kubala jest członkiem Akademji Umiejętności w Krakowie.

Kubań, rzeka na Kaukazie; wpada do morza Czarnego. Na stepach nad Kubaniem mieszkają Kozacy kubańscy.

Kubiczny, *kubiczność*, ob. *Sześcian, sześcienny*. *Kubiczne równanie*—równanie trzeciego stopnia. *Kubiczne miary*, to samo co miary sześcienne.

Kucharstwo, sztuka doskonałego przyrządzania potraw.

Kuchmistrz *nadworny* i *koronny* był to urząd dworski, który z czasem stał się tylko tytułem, nadawanym przez królów, podobnie jak krajczy, cześnik i t. p.

Kuchnia. Kuchnią w znaczeniu obszerniejszem, obyczajowem nazywamy sposób odżywiania się różnych narodów, a raczej umiejętność przyrządzania przez nie potraw i napojów.

Kuczbork, osada w gub. Płockiej, pow. Mławskim, nad rzeczką Przylepnicą, o milę odległa od Szreńska.

Kuczki, święta żydowskie, obchodzone w październiku, tak nazwane z powodu budowania kuczek, do których żydzi przenoszą się na pamiątkę przebywania w szałasach podczas wędrówki przez puszczę.

Kudak lub *Kodak*, niegdyś twierdza na Ukrainie, na prawym brzegu Dnie-

pru, powyżej porohów, naprzeciw ujścia rzeki Samary, założona w 1635 r.

Kuen-lun, potężne pasmo gór w środkowej wyżynie Azji, poczyna się na zachodzie górami Karakorum. Stanowi na przestrzeni 350 mil granicę między Tybetem a Bucharą. Szczyty tego pasma dochodzą do 8.000 metrów wysokości.

Kufa, olbrzymia beczka, służąca do przechowywania piwa i wódki w browarach i gorzelniach.

Kuguar czyli *puma*, zwany także lwem amerykańskim — zwierzę ssące, drapieżne, spokrewnione ze lwem, ale znacznie mniejsze; ciało ma wysmukłe, jednobarwne, szaro-żółtawe, głowę małą, szyję bez grzywy. Zamieszkuje całą prawie Amerykę, pospolitszy jednak w strefie gorącej. Czyni znaczne spustoszenia w stadach owiec i bydła rogatego; przed człowiekiem ucieka. Mięso jego jest jadalne, futro posiada małą wartość.

Kujawiacy, lud zamieszkujący powiaty: Włocławski i Nieszawski w gub. Warszawskie i Inowrocławski w W. Księstwie Poznańskiem, dorodny, silny i ochoczy do pracy; oddaje się wyłącznie rolnictwu.

Kujawiak, taniec podobny do oberka, lecz powolniejszy w tempie i mniej zamaszysty. Melodję Kujawiaka niezmiernie charakterystyczną, umiłował Szopen. Jego t. zw. „mazurki" są właściwie kujawiakami.

Kujawy, prowincja dawnej Polski, rozciągająca się po lewym brzegu Wisły, między rzeką tą a Notecią i Gopłem; obejmuje w Królestwie dawniejszy powiat Kujawski (obecnie Włocławski i Nieszawski), a w Prusiech część W. Ks. Poznańskiego (regencji Bydgoskiej). Kraina ta żyzna słynęła mnogością ryb, obfitością zboża i hodowlą bydła. Samo położenie tej ziemi ułatwiało jej handel z Gdańskiem, który mieszkańcom Kujaw wielkie przynosił zyski.

Kukułka — ptak z rzędu łażących, barwy rudawo popielatej. U nas przelotna; zamieszkuje lasy, w których tępi mnóstwo kosmatych gąsienic; stąd bardzo użyteczny. Kukułka jest ptakiem skrytym, ostrożnym i samotnym; obecność swą zdradza jedynie charakterystycznem kukaniem. Gniazd sama nie buduje, ale jaja składa w gniazdach drobnych ptaków owadożernych, które je wysiadują razem z własnemi. Podstęp udaje się jej zawsze, gdyż jajka kukułki są stosunkowo małe i nakrapiane, jak większości drobnych ptaków. Przybrani rodzice karmią obce pisklę z taką samą pieczołowitością, jak własne. Młoda kukułka odznacza się wielką żarłocznością i dla zapewnienia sobie większej ilości pożywienia, wyrzuca z gniazda wylęgłe wraz z nią pisklęta.

Kukurydza — roślina uprawna z rodziny *traw*, przywieziona do Europy z Ameryki w XVI stuleciu; dla dojrzewania zupełnego potrzebuje dość znacznego ciepła; to też tylko w południowych krajach Europy dojrzewa zupełnie. U nas przeważnie spasają ją w stanie zielonym. W tym celu uprawiają odmianę jej, zwaną *końskim zębem*. Kukurydza ma kwiaty rozdzielne—pręcikowe i słupkowe na jednej roślinie. Wymaga żyznego gruntu i dość obfitego nawożenia. Zasiana na wiosnę, dojrzewa w sierpniu lub wrześniu. Mąka z ziarn kukurydzowych przerobiona na ciasto źle rośnie i niezbyt łatwa jest do strawienia.

Kula, jest to bryła ograniczona powierzchnią krzywą i mająca tę własność, że wszystkie punkty na jej powierzchni są równo oddalone od jednego określonego punktu, znajdującego się wewnątrz niej. Punkt ten zowie się środkiem kuli a powierzchnia—*powierzchnią* kuli. Linja prosta, przechodząca przez środek kuli i końcami opierająca się o jej powierzchnię, zowie się średnicą kuli. Średnica kuli równa się długości dwuch promieni tejże kuli.

Kulbaka, łęk u siodła i siodło tatarskie całe z drzewa.—Stąd okulbaczenie konia znaczy to samo co osiodłanie.

Kulczyba, ob. *Wronie oko*.

Kulig—ptak brodzący, spokrewniony z bekasem, wysmukły, na wysokich nogach, których 4 palce są w części spięte błoną; dziób czerwono-szary, długi a cienki, łukowato na dół zakrzywiony; upierzenie brunatno-żółtawe w brunatne plamy. Przebywa na błotach i łąkach wilgotnych; żywi się owadami, robakami, ale przyjmuje także i pokarm roślinny. Gnieździ się nad brzegiem wód, najczęściej w sitowiu. Głos ma przyjemny, przypominający gwizdanie. Kuligi znajdują się w całej Europie; u nas przelotne.

Kulig, *kulik*, zabawa zimowa zapustna, w Polsce niegdyś ulubiona. Polegała na objeżdżaniu sankami okolicznych dworów; w każdym dworze grono kuligowe powiększało się, zabierano bowiem gospodarzy, a zwłaszcza młodzież i jechano dalej. Kulig jechał z muzyką, niekiedy w przebraniach i niespodzianie wpadał do uśpionych dworów.

Kulikowe pole, obszerna równina w gubernji Tulskiej, w powiecie Epifańskim, pomiędzy rzekami Nieprjadwą, Donem i Mleczą, pamiętna wielką bitwą, stoczoną 8 października 1380 r., w której w. ks. moskiewski Dymitr IV Iwanowicz, zwany Dońskim, pokonał chana tatarskiego Mamaja, co było pierwszym krokiem do wyswobodzenia Rusi z jarzma mongolskiego.

Kulisy, nazwa dzikich plemion w zachodniej części indobryt. prezydentury Bombajskiej. Kulisy zaliczają się do tuziemców, żyją z grabieży, polowania i rybołówstwa, najnieprzyjaźniej usposobieni dla cywilizacji; nazwą tą oznaczają także wyrobników, należących w Indjach do niższych kast.

Kulisy, w teatrze ściany ruchome, stanowiące boczne dekoracje sceny.

Kulm, ob. *Chełmno*.

Kulminacja, najwyższe i najniższe położenie gwiazdy w przejściu przez południk, *górowanie* i *dołowanie* gwiazdy; chwila najwyższego wzniesienia.

Kulon — ptak brodzący z rodziny dropiowatych, płowy, brunatno-plamisty, brzuch biały, dziób prosty, silny, oczy wielkie, żółte; przebywa w dorzeczu Wisły, żywi się owadami, mięczakami, żabami; dziki i ostrożny; mięso jego jadalne.

Kult — cześć religijna, ubóstwianie, religja, wiara; obrzędy religijne.

Kultura—ulepszona hodowla roślin i zwierząt, postępowa uprawa roli; udoskonalenie i uszlachetnienie obyczajów ludzkich; rozwój i ukształcenie duchowe, oświata, cywilizacja.

Kulturkampf, z niemieckiego, dosłownie: *walka o kulturę*. Wyrazu tego nadużył rząd pruski, nazywając walkę przeciw Kościołowi katolickiemu „Kulturkampfem", chociaż walka ta była właśnie zaprzeczeniem kultury. W jej imię wydano w r. 1872 w Prusiech osławione ustawy majowe. Nie minęło lat dziesięć, a rząd pruski musiał odwołać sam większą część ustaw lub rozporządzeń wymierzonych przeciw Kościołowi katolickiemu. Rząd pokonany został, dzięki zgodnej i wytrwałej polityce katolików niemieckich pod wodzą Windhorsta i Polaków.

Kultywator—narzędzie rolnicze, wielozębowe, służące do spulchniania ziemi, niszczenia chwastów, zdzierania powierzchni i do pokrywania siewu i nawozu. Kultywator spulchnia tylko ziemię, ale jej nie odwraca. Kultywatorami nazywamy całą grupę narzędzi, które ze względu na budowę dadzą się podzielić na spulchniacze, ekstyrpatory i skaryfikatory.

Kuma, rzeka w kraju Zakaukaskim, spływa z góry Elborus (ob.), wpada do morza Kaspijskiego.

Kumanowie, dziki lud mongolski, który w XIII wieku osiedlił się w Węgrzech i zlał z Węgrami w jeden naród. Stąd część Węgier nazywa się *Kumanją*.

Kumys — napój przyrządzany przez

Kirgizów z fermentującego mleka klaczy. Mleko to zawiera dużo cukru mlecznego, który fermentując, zamienia się na alkohol, dając napój pożywny i upajający. Oprócz alkoholu i zwykłych składników mleka (tłuszcze, sernik, resztki kwasu mlecznego) kumys zawiera jeszcze kwas mleczny i kwas węglany, który czyni go lekko musującym. Kumys jest łatwo strawny, to też używają go jako leku wzmacniającego i pobudzającego w chorobach piersiowych, przy ogólnem osłabieniu, wycieńczeniu sił po chorobie i t. p.

Kuna—zwierzę ssące z rzędu drapieżnych; niezbyt wielkie, odznacza się wysmukłym kształtem ciała; sierść ma ciemno kasztanowatą, na podgardlu żółtawą. Jest to zwierzę nadzwyczaj zwinne (wybornie łazi po drzewach) i bardzo krwiożercze: poluje nocami na mniejsze ssące i ptaki, wypija też ich jaja, stąd bardzo szkodliwa. Kuny są pospolitemi zwierzętami w Europie półn. i środkowej oraz w Azji. U nas zamieszkują 2 gatunki: kuna leśna czyli tumak trzyma się głównie lasów i dostarcza cennego futra; kuna domowa czyli kamionka, bardziej krępej budowy, futro ma brzydsze, mało cenione; osiedla się w sąsiedztwie mieszkań ludzkich, w nocy pustoszy kurniki.

Kuna—dawne narzędzie kary. Był to słup drewniany z wrzeciądzem żelaznym, czyli szyją wygiętą, służącą do ujęcia człowieka za szyję, albo też poprostu wrzeciądz żelazny, przytwierdzony do ściany, najczęściej kościelnej zewnętrznej. Karę kuny wymierzali plebani, właściciele wsi oraz gromady wiejskie za cudzołóstwo, rozpustę, kłótnie, niezachowanie świąt.—Kuną nazywa się też oprawa żelazna u wozu, łącząca rozworę z przednią osią.

Kuncewicz *Jozafat św.*, arcybiskup połocki (zarazem witebski i mścisławski), ur. 1580 r. we Włodzimierzu Wołyńskim, um. 1623 r. W r. 1604 wstąpił do zakonu Bazyljanów w Wilnie, święcenia kapłańskie otrzymał 1609 r., był niezmiernie gorliwym apostołem unji, jednając swą wymową i zaletami serca i umysłu b. wielu zwolenników. W r. 1617 objął rządy metropolitalne w Połocku i na tem stanowisku położył niespożyte zasługi dla kościoła unickiego na Litwie i Białejrusi. Zmarł 12 listopada 1623 r. śmiercią męczeńską, poniesioną z rąk ludności schizmatyckiej. Ciało pochowane zostało w katedrze witebskiej, skąd przewieziono je później do Białej Podlaskiej. Kościół katolicki zaliczył w r. 1643 Jozafata Kuncewicza w poczet błogosławionych, a w r. 1867 w poczet świętych.

Kunegunda, ob. *Kinga św.*

Kunów, osada w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, położona nad rzeczką Kamienną. Mieszkańcy trudnią się kamieniarstwem; materjału dostarczają istniejące tu łomy białego piaskowca.

Kupała, *Kupało, Kupajło*, na Rusi święto ludowe, obchodzone w wilję św. Jana Chrzciciela. Jest to święto słońca, wspólne pod różnemi nazwami nietylko narodom słowiańskim, lecz i wielu innym pochodzenia aryjskiego. Najważniejsze jego obrzędy są: zbieranie ziół (paproci, bylicy), kąpanie się, zapalanie stosów i przeskakiwanie przez nie. W krajach polskich odpowiada tej uroczystości sobótka.

Kupido, ob. *Amor.*

Kuplet, piosenka treści wesołej, często satyrycznej, w której każda zwrotka kończy się jednakowym przyśpiewem.

Kupno, obrót handlowy, w którym jedna strona oddaje drugiej żądany przedmiot za wypłatą umówionej ceny.

Kupon, odcinek, tworzący asygnację na wypłatę w określonym terminie procentu, jaki przypada posiadaczowi papieru publicznego, listu zastawnego, akcji, obligacji i t. p. za kapitał pomieszczony w tych walorach. Kupony w większej liczbie, w formie arkusza złożonego z odcinków, dołączają się do

talonu stosownego papieru publicznego, akcji i t. p. i tworzą tym sposobem z góry przygotowane kwity na procent, który interesant odebrać może w odpowiednich terminach. Gdy arkusz po upływie pewnego czasu wyczerpie się, instytucja, wypuszczająca owe papiery wartościowe, odnawia arkusz kuponowy. Kupony od niektórych papierów podlegają podatkowi procentowemu i dlatego przy wypłacie należności potrąca się stosowny procent.

Kura, kogut—ptak z rzędu kurowatych; należy do najdawniej oswojonych przez człowieka. Ojczyzną kur jest Azja połudn., w której i dziś żyje dziko kilka gatunków, między innemi kura *bankiwa*, uważana za szczep pierwotny kilku odmian swojskich. Użytki z kur są znane: pierze, jaja i smaczne delikatne mięso; dla podniesienia dobroci tego ostatniego, specjalnie tuczą drób (kapłony, pulardy). Żywienie kur nie przedstawia wielkich trudności, są one bowiem wszystkożerne. Kury zaczynają znosić jaja często przed końcem 1 roku życia, najczęściej jednak i najlepsze jaja do wylęgu znoszą między 2 a 5 rokiem. Dobra kura może znieść koło 200 jaj rocznie. Znoszenie jaj u niektórych gatunków trwa przez cały rok, wyjąwszy listopada i grudnia oraz okresu wysiadywania. Na wysiedzenie jaj potrzebuje kura 3 tygodni. Po wykluciu pisklęta mogą zaraz przyjmować pokarm.

Kurant, śpiewka, arja wydzwaniana przez grające zegary lub tabakierki; rodzaj tańca.

Kurara — silna trucizna, przez dzikich mieszkańców Ameryki Południowej używana do zatruwania strzał. Jest to zgęstniały sok roślin, nie dość znanych, właściwych krajom podzwrotnikowym. Trucizna ta przyjęta do wewnątrz, nie działa; lecz dostawszy się do rany, zabija w ciągu kilku minut, paraliżując cały system nerwowy. Daje się długo przechowywać, nie tracąc swych własności.

Kuratela, czuwanie opiekuńcze nad osobą, niezdolną do działań prawomocnych. Osoba wykonywająca kuratelę, zowie się *kuratorem.*

Kurator: 1) opiekun prawny, ustanowiony przez sąd; 2) wyższy urzędnik, strzegący interesów jakiejś instytucji; 3) wyższy urzędnik, mający nadzór nad zakładami naukowymi w pewnym okręgu.

Kurbski *Andrzej*, kniaź, wódz moskiewski, uciekłszy przed prześladowaniem Iwana Groźnego do Polski, brał udział w bitwach przeciw Moskwie. Opisał życie i czyny okrutnego Iwana. Umarł w roku 1583.

Kurcz, jest to nagłe, chwilowe lecz bolesne ściągnięcie się mięśni jakiej części ciała. Powstaje skutkiem natężenia mięśni, niewygodnego położenia, ucisku nerwu i t. p. Często zjawia się podczas snu. Zmiana położenia, lekkie nacieranie uspakajają ból. Kurcz pisarski i kurcz fortepjanistów jest kurczem mięśni ręki, przeszkadzającym w grze fortepjanowej lub pisaniu występuje w chwili ujmowania za pióro, przy rozpoczynaniu gry.

Kurdesz — tak nazywali Polacy dobrego przyjaciela i towarzysza biesiady, wyraz ten przyjąwszy od Turków i Tatarów (po turec. *kardasz* — brat). Do najpopularniejszych wesołych śpiewów towarzyskich XVIII w. należała piosnka nazywana „Kurdeszem", której każda zwrotka kończyła się słowy: „Kurdesz, kurdesz nad kurdeszami"!

Kurdowie, naród aryjski, bardzo wojowniczy i rozbójniczy, w części koczujący, w części osiadły stale na południowo wschodniej pochyłości Armenji i północno-zachodnim stoku gór Zagros, w okolicach górnego biegu Tygru. Kurdowie zostają pod zwierzchnictwem Turcji, Persji, a w części także i Rosji.

Kurek—od wyrazu *kur* czyli kogut, oznacza: 1) chorągiewkę żelazną, na której umieszczono kogutka, osadzaną na wieży *(kurek na kościele)*; 2) najprostszy rodzaj kranu, jaki bywa u be-

czek i t. p. naczyń z płynami; 3) u broni palnej *kurek* spadając na kapiszon, wywołuje wystrzał; 4) *kurek strzelecki* był to kogut malowany, rzeźbiony lub rzeczywisty wypchany, który służył jako cel dla strzałów w towarzystwach strzeleckich, które wskutek tego otrzymały nazwę towarzystw kurkowych.

Kurkowe towarzystwa, ob. *Bractwa strzeleckie.*

Kureń, drewniana dymna chata, bez komina, w której ogień pali się na środku izby, a dym uchodzi szczelinami. W stolicy Zaporoża, w Siczy, był obszerny plac, na którym stało 38 budynków drewnianych, zwanych kureniami. Naczelnik kurenia nosił miano *atamana kurennego.*

Kurfürst, tytuł książąt niemieckich, którzy w dawnem państwie niemieckiem mieli prawo obioru cesarza. Ob. *Elektorowie.*

Kurhan, mogiła, grobowiec, wzgórze grobowe. Kurhan nazywa się mogiłą, gdy jest cały, a *majdanem*, gdy rozkopany we środku. Stepy Wołynia, Ukrainy i Podola pokryte są kurhanami.

Kurja — w starożytnym Rzymie nazwa klas, na które dzielili się obywatele, miasta, a także miejsce obrad patrycjuszów i posiedzeń senatu; pozatem kurją nazywa się dwór papieski i kolegjum kardynałów, a także w niektórych krajach okręg wyborczy, klasa wyborcza.

Kurjer, dosłownie goniec, posłaniec, używany do usług prywatnych i publicznych. Dawniej, gdy nie było kolei żelaznych, kurjerów takich wysyłały rządy i wysoko położone osoby, powierzając im listy, przesyłki i t. p. Nazwą tą jako tytułem posługuje się wiele dzienników, przeważnie drukujących krótkie a jak najszybciej podawane wiadomości.

Kurka wodna, ob. *Kokoszka wodna.*

Kurkuma — roślina z rodziny imbierowatych, właściwa strefom gorącym; niektóre gatunki mają korzeń jadalny, u innych ma on smak palący, gorzkawy i używa się, po wysuszeniu i pokrajaniu lub utarciu, pod nazwą *cytwaru*, jako lekarstwo przeciw robakom. Oprócz tego korzenie kurkumy zawierają żółty barwnik, zwany *kurkumą*, używany w farbierstwie i do zabarwiania ciasta, oraz w chemji do rozpoznawania reakcji kwaśnej.

Kurlandja, jedna z prowincji rosyjskich nad Bałtykiem, stanowi obecnie gub. Kurlandzką, rozciąga się na północ od Litwy aż po morze i Dźwinę (27.286 kilom. kw., 700.000 mieszkańców), jest niską wyżyną nieżyzną, miejscami bardzo bagnistą, pełną jezior i stawów, o wytrzebionych już lasach. Porty: Połąga, Libawa i Windawa mają małe znaczenie. Stolicą jest Mitawa. Ludność składa się przeważnie z Łotyszów i Kuronów, nadto Polaków, Rosjan, Żydów i Niemców. Kurlandja poddała się w wieku XVI-tym Polscê, była jej księstwem lennem do rozbiorów. Ob. *Inflanty.*

Kurońska zatoka, a raczej jezioro na brzegach Bałtyku. Wąska, 90 kilom. długa, żwirowa ławica, zwana Kurońską Nereją, pokryta wydmami, wysokiemi do 60 metrów, oddziela zatokę Kurońską od Bałtyku, z którym łączy ją cienki pas wody.

Kuropatwa — ptak kurowaty, brunatny, na grzbiecie w prążki i plamki barwy jaśniejszej lub ciemniejszej, popielaty na brzuchu. U nas miejscowy; przebywa w lecie na otwartych polach parami, a w jesieni i w zimie — małemi stadkami. Żywi się zbożem, a także owadami, robactwem; młode karmi wyłącznie tem ostatniem pożywieniem. Kuropatwy przebywają głównie na ziemi, latają nieudolnie i jedynie w ostateczności zrywają się do lotu; są bardzo płochliwe. Gnieżdżą się w dołkach na ziemi. Dostarczają smacznego mięsa.

Kurowate czyli *grzebiące* — nazwa rzędu ptaków, budowy krępej, ciężkiej, z krótkiemi skrzydłami; latają źle i niewytrwale. Nogi 4-palcowe; tylny palec mały, umieszczony wyżej od innych;

przednie są zakończone krótkimi, tępymi, ale mocnymi pazurami, przydatnymi do grzebania w ziemi. Dziób krótki, sklepisty. Samce zazwyczaj świetniej upierzone od samic, z ostrogami na nogach. Samice składają jaja najczęściej w dołkach na ziemi i same je wysiadują. Pisklęta pokryte puchem, natychmiast po wylęgnięciu mogą biegać za matką i zbierać pokarm. Wiele gatunków oddawna oswojono. Do kurowatych należą: kuropatwa, przepiórka, jarząbek, głuszec, cietrzew, bażant, kura, paw, indyk, perlica i t. d.

Kurozwęki, osada w gub. Kieleckiej, powiecie Stopnickim, na wyniosłej górze wapiennej, nad rzeką Czarną.

Kurów, osada w gub. Lubelskiej, pow. Puławskim. Znany w literaturze naszej Grzegorz Piramowicz, proboszcz parafji kurowskiej, zmarł tutaj 1801 r.

Kurpie, *Kurpiki*, szczep plemienia Mazurów, osiadły od wieków w puszczach mazowieckich, ciągnących się od Przasnysza ku granicom Litwy. Szczep ten, zamieszkawszy ogromne przestrzenie puszcz, odpowiednio do otoczenia wyrobił właściwy sobie charakter, sposób gospodarki i życia. Kurp, posiadając mało ziemi ornej, zwrócił całą uwagę na plony, jakie puszcza dać mu mogła; dlatego też był mniej rolnikiem, a więcej myśliwcem i bartnikiem. Słynnymi też strzelcami byli Kurpie, a że szczerze przywiązani do ojczyzny, dali się srodze we znaki wrogom podczas obu wojen szwedzkich; w powstaniu Kościuszki i w roku 1831 brali żywy udział.

Kurpiński *Karol*, jeden ze znakomitych kompozytorów polskich, ur. 1785 r. w W. Ks. Poznańskiem, um. w Warszawie 1857 r. W 12-ym roku życia został organistą w mieście Sarnowie; w r. 1797 skrzypkiem prywatnej orkiestry w Galicji, zaś w r. 1810 drugim skrzypkiem orkiestry teatru warszawskiego; następnie przez lat trzydzieści był dyrektorem tejże orkiestry; na tem stanowisku rozbudzał smak muzyczny przez trafne dobieranie sztuk, wystawianych na scenie; komponował mnóstwo oper, melodramów i polonezów. Nadto pierwszy dał popęd do nauczania

Fig. 10. Karol Kurpiński.

teorji muzyki. W roku 1858 ze składek publicznych postawiono mu pomnik na Powązkach.

Kurs, z łac. *bieg*, wyraz ten ma w języku naszym różne znaczenia Oznacza bieg pociągów kolejowych i poczt oraz kierunek okrętów. *W nauczaniu* oznacza bądź całość wykładu pewnego, oddzielnie wziętego przedmiotu, bądź ogólny program nauk szkół specjalnych (np. kursy niedzielne, wieczorne, handlowe). Kurs w znaczeniu *handlowem* jest ceną rynkową różnych znaków wartościowych, a więc monet, pieniędzy papierowych, papierów procentowych, akcji i t. p.

Kurscetel, ob. *Giełda.*

Kursk — miasto gubernjalne w Rosji, liczy 73.000 mieszk., posiada do 100 fabryk i zakładów przemysłowych.

Kursywa — rodzaj druku zbliżonego kształtem do liter pisanych, np.: *kursywa.*

Kurtaż, ob. *Giełda*.

Kurtka, mundur ułanów polskich, przyjęty następnie i w konnicy wojsk w innych krajach.

Kurtyna, zasłona w teatrze, oddzielająca scenę od widzów.

Kurtyzana, kobieta złych obyczajów, zwłaszcza bogata i otoczona zbytkiem.

Kurylskie wyspy, po japońsku *Tsi-Sima*, grupa 24 wysp w większej części wulkanicznych i nieurodzajnych, rozciągająca się w promieniu 160 mil między południowym krańcem Kamczatki a Japonią. Większa część tych wysp należała niegdyś do Rosji, mniejsza do Japonji; od r. 1875 Rosja ustąpiła wszystkie wyspy swoje Japonji, za cofnięcie japońskich pretensji do Kamczatki. Wyspy Kurylskie, których powierzchnia wynosi 14.826 klm. kw., ważne są ze względu na handel futrami. Mieszkańcy ich *Kurylowie* stoją na niskim stopniu cywilizacji.

Kurytyba, ob. *Curitiba*.

Kurza ślepota, osłabienie wzroku, przy którem chory, by widzieć dokładnie, potrzebuje silnego oświetlenia. Dotknięci tą chorobą widzą dobrze podczas dnia, ale stają się niewidomymi z nadejściem wieczoru. Kurza ślepota bywa dziedziczna, lecz sprowadza ją także chwilowe olśnienie jaskrawem światłem, np. podczas pracy letniej na polu, marszu przez pustynię lub pola pokryte śniegiem. Często *kurza ślepota* bywa jednym z objawów barwnikowego zapalenia siatkówki lub naczyniówki.

Kurzawa *Antoni*, rzeźbiarz, ur. 1843 r., um. 1898 r. Kurzawa posiadał olbrzymi talent, ale nędza nie pozwoliła mu rozwinąć go w sposób należyty.

Kurzawka, ob. *Kopalnie*.

Kurzelów, osada w gub. Kieleckiej, pow. Włoszczowskim, nad rzeczką Kurzelówką.

Kustosz—1) w zakonach reguły św. Franciszka przełożony nad kilku klasztorami, stanowiącymi kustodję; 2) kanonik zarządzający probostwem katedralnem; 3) kustoszem nazywa się też urzędnik pilnujący zbiorów dzieł sztuki lub zawiadujący bibljoteką.

Kusza — rodzaj łuku do strzelania używanego niegdyś w Polsce. Strzały do kuszy były z samego żelaza i niosły daleko. Kuszami zwały się także machiny do ciskania kamieni, używane przy dobywaniu zamków.

Fig. 11. Kusznik polski pieszy z wieku XIV.

Kuśnierz—rzemieślnik szyjący futra ze skór zwierzęcych.

Kutais, miasto gubernjalne w kraju Zakaukaskim, po obu brzegach rzeki Rionu, liczy 35.000 mieszkańców, prowadzi bardzo ożywiony handel. Podług kronik gruzyjskich założone 792 r. przez króla abchazyjskiego Leona; od 1462 r. stolica Imeretji, zdobyta przez Turków 1692 r., w r. 1810 przyłączona do Rosji.

Kutja, potrawa z pszenicy zaprawnej miodem i makiem, podawana na Rusi i Litwie w wigilję Bożego Narodzenia.

Kutno, miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, nad rzeczką Ochnią, przy drodze żel. z Warszawy do Aleksandrowa.

Kutuzów *Michał Goleniszczew*, książę Smoleński, feldmarszałek rosyjski, ur. 1745 r.; w r. 1805 dowodził wojskiem skoalizowanem w bitwie pod Austerlitz; w r. 1812 głównodowodzący armją rosyjską przeciw Napoleonowi.

Kutrzeba *Stanisław*—historyk prawa polskiego, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, ur. 1876 r.; kształcił się w uniwersytecie krakowskim, który ukończył ze stopniem doktora praw; studja uzupełniające odbywał w Rzymie i w Paryżu; w r. 1908 objął katedrę prawa polskiego po Piekosińskim. Działalność naukowa Kutrzeby, aczkolwiek krótka, jest nadzwyczaj owocna: niema prawie dziedziny prawa polskiego, w którejby nie dokonał poważnych badań. Najbardziej znanem dziełem d-ra St. Kutrzeby jest „Historja ustroju Polski w zarysie".

Kuty, miasto nad Czeremoszem, w górskiej okolicy, na granicy Bukowiny i Galicji, liczy 6.500 mieszkańców. Ludność składa się z Polaków, Rusinów, Żydów i Ormian; w pobliżu źródła słone.

Kuźma *Jan*, należał do konfederacji Barskiej (ob.), brał udział w zamachu na króla, ale jakoby z zamiarem ocalenia go, co też wykonał. Skazany na wygnanie za należenie do spisku, żył przez 30 lat we Włoszech. Um. w Warszawie 1822 r.

Kwadra, ob. *Księżyc*.

Kwadrans — ćwierć godziny czyli 15 minut.

Kwadrat — w geometrji jest prostokątem równobocznym, czyli figurą zamkniętą, ograniczoną dwiema parami linji prostych, równoległych i równych i mającą cztery kąty proste. Powierzchnię kwadratu znajdujemy, mnożąc miarę jednego z *boków* kwadratu przez siebie samą. Tak np. jeżeli bok kwadratu ma 7 cali, to powierzchnia kwadratu ma $7 \times 7 = 49$ cali kwadratowych. W arytmetyce kwadratem jakiejś liczby nazywa się wypadek z pomnożenia tej liczby przez nią samą. Liczbę *podnieść* do kwadratu, znaczy pomnożyć ją przez samą siebie. Na znak, że ma być podniesiona do kwadratu (czyli pomnożona przez siebie samą), piszemy obok tej liczby, po prawej stronie u góry, cyfrę 2, np. 17^2 czyta się *siedmnaście do kwadratu* i znaczy, że 17 ma być pomnożone przez 17 (ob. *Potęga*).

Kwakrowie, dosłownie znaczy *drżący*—sekta religijna, założona w XVII w. w Anglji przez Jerzego Foksa, tak nazwana z powodu drżenia, z jakiem w zachwycie mówił Foks o wielkości Boga. Kwakrowie nie mają ani stanu duchownego, ani żadnych obrzędów kościelnych; na zgromadzeniach przemawia każdy, kto czuje do tego powołanie; nie składają nigdy przysięgi, nie służą wojskowo, oraz unikają wszelkich zbytków i zabaw. Kwakrowie położyli wielkie zasługi dla sprawy zniesienia handlu niewolnikami.

Kwalifikacja — 1) uzdolnienie, zdolność do sprawowania jakiego obowiązku; 2) świadectwo uzdolnienia; 3) świadectwo policyjne dla otrzymania paszportu.

Kwarantanna — dawniej 40-dniowe, potem dziesięcio, siedmio, dziś tylko trzydniowe pozostawanie w budynkach odosobnionych, pod nadzorem lekarzy w celu zbadania, czy osoby przybywające z miejsc, w których grasuje epidemja (dżumy, cholery), nie są nią zarażone. Odróżniamy kwarantannę lądową i morską, której podlegają okręty, załoga i pasażerowie przed wejściem do portu i wylądowaniem.

Kwarc—minerał będący połączeniem chemicznem krzemu z tlenem (ob. *Krzemionka)*. Tworzy się w naturze skutkiem rozkładania się krzemianów, przeważnie pod wpływem rozpuszczonego w wodzie kwasu węglanego. Bardzo pospolity. Znany jest w licznych odmianach, krystalicznych lub bezkształtnych. Jest bezbarwny, ale często bywa zabarwiony przez obce przymieszki. Wchodzi w skład bardzo wielu skał, jak granit, syenit, bazalt, kwarcyt, łupki, piaskowce i t. p.; rozdrobiony zowie się piaskiem.

Kwarciane wojsko. Za króla Zygmunta Augusta r. 1562 ustanowiono dla nieustającej straży granic Rzeczypospolitej

wojsko, zwane kwarcianem, ponieważ z kwarty (ob.) dóbr królewskich miało być opłacane. Chorągwie jego składały się z jazdy i piechoty.

Kwarcyt—skała twarda, zbita, drobnoziarnista, jasno-szarej barwy z czerwonawym odcieniem. Jest to zlepieniec, utworzony z maleńkich ułamków krystalicznych kwarcu. Używa się w postaci bloków, jako budulec, do wykładania chodników i t. p.

Kwarta—1) polska miara objętości, stanowiąca 1/4 garnca i równa litrowi francuskiemu; 2) w muzyce nazwa czwartego tonu porządkowego od tonu zasadniczego; 3) w Rzeczypospolitej polskiej *kwartą* zwała się 1/4 część dochodów z dóbr królewskich, krzesłowych, starostw, leśnictw i lemaństw, opłacana na utrzymanie wojska, które wskutek tego otrzymało nazwę *wojska kwarcianego*. Kwartę ustanowił Zygmunt August na sejmie 1562 r.

Kwartał — ćwierć roku czyli trzy miesiące.

Kwartet—utwór muzyczny na 4 głosy lub na 4 instrumenty; 4 osoby wykonywające taki utwór.

Kwasoród, ob. *Tlen*.

Kwasy — jest to ogólna chemiczna nazwa mnóstwa związków chemicznych: gazowych, płynnych, stałych, mineralnych lub organicznych, otrzymywanych sztucznie lub występujących w naturze nieożywionej, w ciałach roślin i zwierząt. Związki te mają jedną wspólną własność — *reakcję kwaśną*, t. j. własność czerwienienia nalewki lakmusowej lub papierków lakmusowych, oraz własność chemicznego łączenia się z *zasadami* (ob.), tworząc z niemi tak zw. *sole*, t. j. podwójne połączenia kwasu i zasady. Z ważniejszych kwasów wymieniamy: kwas siarczany, solny, saletrzany (azotny), siarkowy, fosforowy, węglowy, krzemowy, chromny, chlorny, fluorowodorowy, cyanowodorowy, mrówkowy, octowy, mleczny, masłowy, stearowy, jabłkowy, karbolowy, pikrynowy i t. d.

Kwatera, leże wojskowe, zajmowane czasowo przez wojsko, bądź w mieście, bądź na wsi. Kwaterą *główną* zowie się miejsce, w którem przebywa sztab główny korpusu lub armji, oraz ich głównodowodzący.

Kwatermistrz, oficer lub urzędnik wojskowy, czuwający nad kwaterami, obozem i placeniem żołdu.

Kwef—zasłona twarzy, używana przez kobiety muzułmańskie; woal.

Kwestarz, mnich, zwykle braciszek zbierający ofiary na utrzymanie klasztoru.

Kwestja—1) pytanie, zadanie do rozwiązania, do rozstrzygnięcia; 2) wątpliwość, trudność, przeszkoda; 3) sprawa.

Kwestor—w Rzymie najwyższy urzędnik skarbowy. Teraz w sejmach nazywają kwestorami urzędników, wybranych z grona posłów i czuwających nad porządkiem i bezpieczeństwem zgromadzenia oraz nad jego rachunkami.

Kwiat — jest organem rozmnażania się rośliny. Kwiat *doskonały*, t. j. zawierający wszystkie części, składa się z następujących organów: 1) *Kielich*— organ ochronny, złożony z *działek*, otaczających kwiat, gdy jeszcze jest w pączku. Działki są albo zupełnie rozdzielone (jak u jaskra), albo spojone (gwoździk). 2) *Korona*, złożona z *płatków*, zwykle żywo zabarwionych, często wonnych, które mogą być również albo *wolne (rośliny wolnopłatkowe)*, albo *spojone (zrosłopłatkowe)*, np. dzwonek. Korona, również jak i kielich mogą mieć kształt regularny (kwiaty *umiarowe)* lub bardzo nieregularny (np. storczyk). 3) *Pręciki* złożone z *nitek* i *pylników*, t. j. woreczków, napełnionych drobnym *pyłkiem*. Ilość pręcików bywa rozmaita—od 1 (wierzby) do 100 i więcej (mak). 4) *Słupek* lub słupki znajdują się w samym środku kwiatu. Słupek składa się z 3 części: dolna, rozszerzona nakształt buteleczki, nazywa

się *zawiązkiem;* w nim znajdują się *zalążki*, z których następnie powstają nasiona; od zawiązka wznosi się mniej lub więcej wydłużona *szyjka*, która kończy się u góry *znamieniem* — miejscem przeznaczonem dla przyjęcia pyłku z pylników. Zawiązki, jeśli ich bywa kilka, najczęściej spojone z sobą, tworzą jeden zawiązek o kilku komorach, przytem szyjki mogą być rozdzielone. Często jednak bywają kwiaty *niedoskonałe*, t. j. zawierające albo same pręciki (kwiaty *męskie)*, albo same słupki (kwiaty *żeńskie)*. Jeśli kwiaty pręcikowe i słupkowe mieszczą się na jednym osobniku roślinnym, to roślina nazywa się *jednopienną*, jeśli na różnych—roślina jest *dwupienną*. Kwiaty są rozmieszczone albo *pojedyńczo*, albo *gromadnie;* w ostatnim wypadku tworzą *kwiatostan* (ob.). Głównem przeznaczeniem kwiatu jest wytworzenie *nasienia;* wytwarza się ono przez *zapylenie*. Gdy pyłek z pręcików zostanie przeniesiony przez wiatr lub owady na znamię, wówczas wyrasta on w mikroskopijną rureczkę *(łagiewkę pyłkową)*, która przez szyjkę wrasta do wnętrza zawiązka i dochodzi do zalążka. Wtedy następuje zlanie się *jądra komórkowego* (ob. *Komórka*) oraz komórki pyłkowej, z podobnem jądrem jednej z komóreczek, zawartych w zalążku, zwanej *komórką jajową*. Skutkiem połączenia obu jąder powstaje nowa komórka, która dzieląc się szybko, wytwarza *zarodek* nowej rośliny. Tymczasem pozostałe komórki zalążka napełniają się substancjami pożywnemi, tworząc *białko nasienia*. Cały zalążek w ten sposób przekształca się w nasienie. Słupek zaś rozrasta się, staje się soczystym lub twardnieje i przeistacza się w owoc (ob.). Pozostałe części kwiatu: kielich, korona i pręciki usychają i opadają zaraz po zapyleniu. Niekiedy zaś kielich rozrasta się i otacza owoc (miseczkowate).

Kwiatostan — tak nazywa się układ kwiatów u roślin. Kwiaty mogą być pojedyńcze lub ugrupowane w rozmaite *kwiatostany*, proste lub złożone. Rozróżniamy przedewszystkiem kwiatostany *groniaste* i *wierzchołkowe*.

Kwiczoł—ptak wróblowaty, należący do *drozdów* (ob.), u nas miejscowy. Mięso jego cenione jest jako przysmak.

Kwidzyn, niem. *Marienwerder*, gł. m. regencji Kwidzyńskiej w Prusiech zachodnich, nad rzeką Liwną.

Kwietnia Niedziela, ob. *Palmowa Niedziela*.

Kwietniewski *Władysław*, matematyk i meteorolog, ur. 1837 r. w Warszawie, um. 1904 r. Wykładał w Szkole Głównej mechanikę analityczną, teorję liczb i rachunek prawdopodobieństwa. W 1885 r. objął zarząd stacji meteorologicznych, zostających pod kierunkiem stacji centralnej przy Muzeum rolnictwa i przemysłu w Warszawie.

Kwinta—piąta klasa w szkołach, piąta część, piąty ton od tonu głównego w gamie djatonicznej, najwyższy ton skrzypcowy, struna skrzypcowa. Spuścić nos na kwintę—spokornieć, stracić na fantazji, stracić rezon.

Kwintesencja — najgłówniejsza, najistotniejsza treść rzeczy.

Kwintet—utwór muzyczny na 5 głosów lub na 5 instrumentów.

Kwirynał, jeden z siedmiu pagórków starożytnego Rzymu, położony w stronie północno-wschodniej od Kapitolu. Pałac Kwirynalski, którego budowę rozpoczęto 1574 r., od 1870 r. jest rezydencją króla włoskiego.

Kwit, poświadczenie piśmienne z odbioru pieniędzy, paczki i t. p., rewers, zobowiązanie piśmienne spłaty pożyczki.

Kwota—pewna ilość pieniędzy.

Kyrie elejson, z greckiego: Panie, zmiłuj się; *Chryste Elejson* — Chryste, zmiłuj się—słowa stanowiące początek i podstawę modlitwy, wprowadzonej w użycie w Kościele zachodnim przez papieża Sylwestra I.

L.

L — spółgłoska płynna; w alfabecie polskim jest 23 literą z rzędu, a w łacińskim dwunastą. W językach: starosłowiańskim, czeskim i słowackim *l* jest zarazem samogłoską. W liczbach rzymskich *L* oznacza 50.

Laban — w podaniach biblijnych zamożny właściciel trzód w Haranie, którego córki Lea i Rachel były małżonkami Jakóba, protoplasty narodu izraelskiego.

Labirynt, w starożytności nazwa budowli albo podziemnych wydrążeń w skałach, które zawierały mnóstwo komunikujących się z sobą komnat o jednem tylko wejściu, tak, że każdy wchodzący łatwo mógł się w nich zabłąkać. Najsłynniejsze labirynty były: *kreteński,* pod Knosos, wybudowany w skale, mieszkanie bajecznego Minotaura, oraz *egipski* nad jeziorem Moeris, którego zwaliska istnieją dotychczas.

Laborant—pracujący w laboratorjach naukowych; posługacz w aptece.

Laboratorjum, jest to budynek lub wogóle miejsce, przeznaczone do wykonywania badań i doświadczeń naukowych. Stosownie do tego, jakim celom naukowym służą, rozróżniamy laboratorja: chemiczne, fizyczne, botaniczne, zoologiczne, elektrotechniczne i inne.

Labrador, ogromny półwysep na wschodniem wybrzeżu Ameryki, między zatoką Hudsońską a rzeką św. Wawrzyńca; jest krajem o stromych, niedostępnych brzegach, zimnym, pełnym jezior i słabo zaludnionym. Należy do Anglji. Kilka tysięcy wędrownych Eskimosów i Indjan żyje tam z rybołówstwa i myśliwstwa.

Labrador—minerał, gatunek feldspatu, zawierający sód. Pojedyncze jego kawałki, barwy szarej, często mienią się niebiesko, zielono, żółto i czerwono, co sprawia piękny efekt. Minerał ten łupie się nadzwyczaj łatwo w jednym kierunku. W stanie krystalicznym znajduje się na Labradorze; stąd pochodzi jego nazwa. Robią zeń drobne, ozdobne przedmioty. Nie mieniące się gatunki wchodzą w skład bardzo wielu skał, jak: bazalty, lawy, dioryty i porfiry.

Lach, lech, to samo co Polak, ob. *Polska.*

Lada — 1) najprostszy przyrząd do rznięcia sieczki, złożony z podłużnej skrzynki i noża czyli kosy ruchomej; 2) szkatuła cechowa, mieszcząca skarbiec; 3) lewar do nakładania drzewa na kozły lub na wozy; 4) przyrząd do wydobywania pni z korzeniami.

Lady (czyt. *ledi),* niegdyś tytuł królowych angielskich, a później księżnych i księżniczek krwi, obecnie dawany bywa żonom parów angielskich, baronów i rycerzy, tudzież córkom książąt, margrabiów i hrabiów. Wogóle w Anglji każda kobieta wykształcona otrzymuje ten tytuł.

Lafa, z arabskiego i tureckiego *ulufe,* znaczyła żołd, myto i wogóle płacę, pensję miesięczną lub roczną, wypłacaną służbie, oficjalistom, kapeli, żołnierzom i t. p.

Lafayette (czyt. *Lafajet) Józef,* generał i polityk francuski, walczył za wolność Ameryki Północnej przeciw Anglji, brał udział w wielkiej rewolucji francuskiej, podczas której utworzył własne, umiarkowane stronnictwo i występował w obronie króla przeciw Jakobinom, wskutek czego musiał uciekać za granicę. Schwytany przez wojska austrjackie, przesiedział kilka lat w twierdzy ołomunieckiej. W r. 1800 powrócił do Francji; będąc jednak przeciwnikiem Napoleona I, nie mieszał się do spraw publicznych za jego rządów. Po upadku cesarza należał znowu do Izby posłów, walczył słowem, a w roku 1830 orężem na czele gwardji narodowej przeciw Burbonom i przyczynił się do wyniesienia na tron Ludwika Filipa (ob. *Francja*). Lafayette był przyjacielem Kościuszki, dzielił z nim szlachetną miłość wolności, zabierał w Izbie francuskiej często głos w obronie Polaków, zajmował się losem żołnierzy polskich, którzy po wojnie z r. 1831 wyemigrowali do Francji. Um. r. 1834.

Lafontaine *Jan de,* slynny bajkopis francuski, ur. 1621 r., zmarł 1695 r. Treść swych bajek czerpał z pisarzów starożytnych, a powiastek—z nowelistów włoskich i ze staro-francuskich bajek ludowych; jest on mistrzem w tym rodzaju. Naiwność, prawda, prostota, naturalność i żywość—oto przymioty, którymi zyskał sobie Lafontaine wszechświatową sławę. Inne jego prace poetyckie mają znacznie mniejszą wartość.

Lagier—osad formujący się w beczce przy fermentacji wina; roztwór solny, w którym trzymają śledzie.

Lago-Maggiore, piękne jezioro na południowym stoku Alp, wzniesione 194 metry nad poziom morza; należy w części do Włoch, w części zaś do Szwajcarji; ma 64 klm. długości i do 11 szerokości, zajmuje 210 klm. kw. powierzchni. Przez jezioro przechodzi rzeka Tessino. Brzegi jeziora okryte są bujną i pyszną roślinnością.

Laguny — są to jeziora spotykane przy ujściach rzek do mórz, utworzone z mieszaniny wód morskich i rzecznych. Laguny są położone tuż przy brzegu morza, oddzielone od niego wąskim paskiem lądu, utworzonym z naniesionego przez rzekę piasku i mułu. Pasek ten jest przerwany w jednym lub kilku miejscach kanałami, łączącymi wody laguny z morzem. W czasach burz i przypływów, fale morskie często przelewają się przez ów pasek lądu i dostając się do laguny, spływają później kanałami w czasie odpływu. Do najbardziej znanych należą laguny Wenecji, spotykamy je także na niskich brzegach Holandji, gdzie je zowią *Haffami;* na północnych wybrzeżach morza Czarnego znane są pod nazwą *limanów.*

Lahora, wielkie miasto w Indjach Wschodnich, liczy do 200.000 mieszkańców, posiada wspaniałe budowle.

Laik, od wyrazu greckiego *laos*, t. j. lud, oznaczał już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa wiernych, którzy nie należeli do stanu duchownego, czyli do kleru. W zakonach laikiem nazywa się nie mający wyższych święceń i spełniający niższe posługi. Przenośnie mówimy o ludziach, nieznających się na przedmiotach, o których rozprawiają, że są w nich laikami.

Lak (bot.)—rodzaj roślin z rodziny krzyżowych. Pochodzi z południowej Europy; jest rośliną dwuletnią. Rośnie w ogrodach lub hodowany jest w doniczkach; kwiaty żółtawo brązowe, przechodzące niekiedy w fijolet, mają zapach podobny do fijołków.

Lak — jest to stopiona mieszanina różnych żywic, jak kalafonja, damara z terpentyną zwyczajną lub wenecką, z dodatkiem proszków barwiących, jak: cynober, ochra, żółcień chromowy i t. p. oraz gipsu lub kredy.—Używa się do pieczętowania listów.

Laka, *wyroby z laki*—są to przedmioty z miękkiego, lekkiego drzewa: stoliki, etażerki, kasetki, wazony, talerze, miseczki i t. p., polakierowane kolorowo, starannie, pokryte deseniami, najczęściej złoceniami (pejzażyki, wyobrażenia zwierząt, fantastyczne ornamenty), wyrabiane przeważnie w Chinach i Japonji a także w Indjach.

Lakediwy, grupa wysepek koralowych na zachód od Indji Wschodnich, przedgangesowych.

Laki farbiarskie, barwniki roślinne w połączeniu z glinką, solami cynowemi, żelaznemi i chromowemi, służą do wyrobu farb malarskich, papieru kolorowego i tapet. Lakę żółtą otrzymuje się z odwaru rośliny, zwanej sumakiem farbiarskim, albo z odwaru szakłaku i rezedy, pomarańczową z odwaru kurkumy, czerwoną z trzasek drzewa fernambukowego i t. p.

Lakier, farba otrzymywana przez rozpuszczenie w spirytusie czystym lub z domieszką terpentyny rozmaitych żywic, jak: damara, kopal, szelak, mastyks i t. p. Lakierów różnobarwnych używa się do powlekania, *lakierowania* najrozmaitszych przedmiotów z drzewa, kamienia lub metalu, przez co nietylko otrzymują odpowiednią barwę, ale nadto stają się trwalsze i odporniejsze przeciw wilgoci i innym wpływom zewnętrznym. Dobry lakier powinien szybko schnąć, dawać bardzo błyszczącą powłokę, silnie przylegać do powierzchni i nie być ani kruchym, ani lepkim.

Lakmus—fijoletowy barwnik, otrzymywany z niektórych gatunków porostów. Przedstawia się w handlu w postaci fijoletowo-błękitnych kawałków, rozpuszczalnych w wodzie. Barwnik ten ma bardzo ważną własność, że pod wpływem kwasów czerwienieje, zaś pod wpływem zasad (ob.) przybiera barwę niebieską. Przytem dodatek kwasu przywraca mu czerwone zabarwienie, zmienione na niebieskie przez płyn zasadowy, i odwrotnie: dodanie zasady przywraca mu barwę niebieską, zmienioną na czerwoną przez kwasy. Fijoletowe zabarwienie odpowiada reakcji neutralnej, t. j. ani kwaśnej, ani zasadowej. Wskutek tego roztwór lakmusu lub zabarwione nim paski bibułki używane są w chemji i technice do rozpoznawania odczynów w płynach. Czerwone zabarwienie wskazuje na odczyn kwaśny, niebieskie na odczyn zasadowy, fijoletowe na odczyn neutralny.

Lakonizm, *lakoniczny* sposób mówienia, właściwy mieszkańcom starożytnej Lakonji, polega na dosadnem a jędrnem i krótkiem wypowiedzeniu swojej myśli.

Lakonja, ob. *Grecja.*

Laktoza — odmiana cukru, zawarta w mleku; *cukier mleczny.*

Lam *Jan,* ur. 1838 r., um. 1886 r.; utalentowany powieściopisarz i dziennikarz; napisał szereg powieści, w których z ciętym dowcipem przedstawia polityczne i społeczne stosunki Galicji. Najlepszymi jego utworami są powieści: „Wielki świat Capowic", „Koroniarz w Galicji" i „Głowy do pozłoty". Lam brał także czynny i żywy udział w dziennikarstwie krakowskiem, jako wydawca czasopism i współpracownik *Gazety Narodowej* i *Dziennika Polskiego.*

Lama, zwierzę, należące do rodziny wielbłądowych, wielkości jelenia, bez garbu, o sierści długiej, wełnistej, barwy śniadej. Żyje w górach Ameryki Południowej; oswojonej lamy używają jako zwierzęcia jucznego; hodują ją także dla mięsa i mleka. Znacznie mniejsza od niej *wigonia* dostarcza wełny na tkaniny.

Lama, kapłan buddyjski w Tybecie, u Mongołów i Kałmyków.—*Lamaizm,* odmiana buddyzmu, którego czystość pierwotną skaziły gusła szamańskie. Rozpowszechniony w Tybecie, Mongolji, u Kirgizów, Burjatów i w Chinach.

La Manche (czyt. Lamansz), jest to kanał morski, dzielący Francję od Anglji; na zachodzie łączy się z Atlantykiem, na wschodzie przez cieśninę Kaletańską z morzem Niemieckiem. Przez kanał La Manche przepływają corocznie setki tysięcy okrętów.

Lamarck *Jan Chrzciciel*—przyrodnik francuski, ur. 1744 r., um. 1829 r.; z początku zajmował się botaniką i zaprowadził nową metodę klasyfikacji roślin; później wziął się do zoologji i w tej dziedzinie położył znakomite zasługi. Uważany jest za jednego z poprzedników Darwina w jego teorji pochodzenia gatunków.

Lamartine (czyt. Lamartin) *Alfred,* ur. r. 1790, um. r. 1869, sławny poeta francuski, świetny mówca i mąż stanu. Niektóre jego dzieła, jak „Dumania Poety", „Podróż na Wschód" i t. d. tłumaczone były na język polski.

Lamballe *Marja*—z domu książąt sabaudzkich Carignan, wdowa po księciu Bourbon, przyjaciółka królowej francuskiej Marji Antoniny i intendentka jej dworu. Zamordowana w Paryżu podczas t. zw. rzezi wrześniowej 1792 r. przez pospólstwo paryskie.

Lambert *Karol hr.,* generał rosyjski w 1861 r. mianowany namiestnikiem Królestwa Polskiego. Na stanowisku tem starał się uspokoić wzburzone umysły, przeprowadzając wybory do rad miejskich, przy pomocy partji umiarkowanych; starania jego nie odniosły skutku. Po manifestacjach 15-go października, których następstwem było zamknięcie kościołów i pojedynek amerykański Lamberta z generał-gubernatorem Gerstenzweigiem, hr. Lambert chory wyjechał na Maderę, gdzie przebywał aż do śmierci.

Lamennais (czyt Lamne) *Hugo Feliks Robert,* pisarz francuski, teolog i filozof, ur. 1782, um. 1854 r.; z początku był księdzem katolickim i gorliwym obrońcą wiary i papiestwa, później jednak zmienił przekonania i po rewolucji Lipcowej 1830 r. zaczął wydawać pismo *L'avenir,* potępione przez papieża Grzegorza XIV; ostatecznie zerwał z Kościołem 1834 r., ogłosiwszy swą pracę p. t. „Słowo wierzącego", będącą apoteozą dążeń rewolucyjnych. L. uważany jest za jednego z twórców chrześcijańskiej demokracji.

Lamentacje — skargi, użalania się; pieśni Jeremjaszowe, śpiewane w kościele katolickim w ostatnie 3 dni Wielkiego tygodnia.

Lampa, przyrząd, służący do oświetlania za pomocą olejów tłustych, ciekłych w zwykłej temperaturze; lampami nazywają się też przyrządy do światła elektrycznego i gazowego.

Lampart—zwierzę ssące, drapieżne, z rodziny kotów, mniejsze od tygrysa, najpiękniejsze z rodziny ze względu na zgrabną budowę i ładne zabarwienie sierści: jest pomarańczowo-żółty w czarne plamki, ułożone tak, że kilka mniejszych tworzą razem jedną większą plamę. Zamieszkuje całą prawie Afrykę; odznacza się nadzwyczajną zręcznością i krwiożerczością; napada na małpy, antylopy, owce, kozy, a nawet i na człowieka, choć człowiek przejmuje go obawą. Wyrządza znaczne szkody w stadach. Mięso jego jest dość smaczne; skóra bardzo poszukiwana.

Lampas — pas odmiennego koloru u czapki, spodni albo kołnierza; szlak na ścianie.

Lamperje, listwy drewniane, przybijane do ścian tuż nad podłogą.

Lampjony, latarnie lub lampy, służące do iluminacji.

Lamus — przy większych dworach domek murowany, zabezpieczony od ognia, służący do przechowywania cenniejszych przedmiotów, skarbiec; ironicznie — skład starych rupieci, rupieciarnia.

Lanca, broń podobna do dawnej kopji, ale znacznie krótsza; ułani używają jej z proporcem czyli chorągiewką, osadzoną pod grotem. Samo drzewce bez chorągiewki nazywa się piką czyli dzidą.

Lancaster, hrabstwo w północnej Anglji. Główne jego bogactwo stanowią olbrzymie pokłady węgla, które wraz z kopalniami miedzi, ołowiu, żelaza i siarki są dźwignią rozległego przemysłu krajowego. Ogniskiem handlu i przemysłu tutejszego są miasta: Manchester i Liverpool. Stolicą zaś handlowe miasto *Lancaster.*

Lancet, mały nożyk, ostro zakończony, obosieczny i ruchomo osadzony w oprawie. Używa się do puszczania

krwi, otwierania ropni, szczepienia ospy i t. p. mniejszych operacji.

Lanckorona, miasto w obwodzie Wadowickim w Galicji, nad rzeką Skawiną, przez Kazimierza Wielkiego, który wybudował tu zamek obronny, nadane zostało w r. 1370 braciom z Brzezia, herbu Zadora. Jeden z ich potomków, przybrawszy nazwisko *Lanckorońskiego*, stał się protoplastą rodziny Lanckorońskich.

Lanckoroński *Przecław*, mniemany hetman Kozaczyzny. Zostawszy starostą chmielnickim na Ukrainie, razem z Ostafim Daszkiewiczem urządził Kozactwo na Zaporożu i robił z niem wyprawy przeciw Turkom i Tatarom. Czyny jego sławne na Ukrainie dały powód do mylnego mniemania, jakoby on był pierwszym hetmanem kozackim. Um. 1531 r.

Lanckoroński *Stanisław*, hetman polny koronny, gromił Tatarów i Kozaków pod wodzą hetmana w. kor. Koniecpolskiego, odznaczył się szczególnie pod Martynowem 1624 r. Walczył też ze Szwedami; wraz z hetmanem w. kor. Stan. Potockim i innymi należał do konfederacji tyszowieckiej; um. 1657 r.

Landeck, kąpiele na Śląsku pruskim, położone wśród pięknych górskich okolic. Sześć źródeł, wytryskujących w tem miejscu, posiada wodę bardzo ubogą w stałe części składowe, której cała skuteczność polega na wysokiej temperaturze 17—30° C.

Lando — rodzaj powozu o jednako szerokich siedzeniach przednich i tylnych, z budą rozkładającą się naprzód i w tył.

Landrat (z niem. *Landrath)*, w Prusach naczelnik okręgu administracyjnego, odpowiadającego naszemu powiatowi.

Landsberg, margrabstwo niemieckie założone w XII w. i tak nazwane od miasta Landsberg w Saksonji pruskiej. Należało do margrabiów Miśni i dopiero w 1815 r. przeszło w posiadanie Prus.

Landszaft, ob. *Krajobraz*.

Landwera (niem. *Landwehr*)—w Prusach część siły zbrojnej, która po odbyciu powinności wojskowej, zajmuje się cywilnemi zatrudnieniami, a tylko podczas wojny lub w chwili grożącego niebezpieczeństwa, winna stanąć do wewnętrznej obrony kraju.

Lange *Antoni*, wysoko utalentowany poeta polski, ur. 1864 r. w Warszawie, kształcił się na wydziale przyrodniczym w uniw. warsz., dłuższy czas przebywał w Paryżu; pisze poezje, krytyki i studja literackie; tłumaczy na język polski wybitne utwory poetów obcych. Do najpiękniejszych utworów Langego zaliczyć należy „Powieść o Waligórze i Wyrwidębie“ oraz „Powieść o Planetniku“.

Langiewicz *Marjan*, ur. 5 sierpnia 1827 r. w Krotoszynie (w Poznańskiem), zm. 1887 r. w Konstantynopolu. Studjował matematykę w Pradze, we Wrocławiu i Berlinie. W 1859 wstąpił do wojska pruskiego. Po wystąpieniu z zapałem oddawał się nauce strategji. W r. 1860, przybywszy do Paryża, objął posadę nauczyciela matematyki na kursach wojskowych Mierosławskiego. W tymże roku brał udział w wyprawie Garibaldiego, odbył całą kampanję neapolitańską, odznaczając się męstwem i wytrwałością. W r. 1862 zawiązał stosunki z Komitetem centralnym narodowym w Warszawie; mianowany pułkownikiem i naczelnikiem sił zbrojnych województwa Sandomierskiego, zajął się organizacją sił zbrojnych na dzień wybuchu 22 stycznia. Zebrawszy około 1500 ludzi, staczał pomyślne utarczki z wojskami rosyjskiemi. Oddział jego wzrósł wkrótce do 3000, z których uformowane były trzy obozy: w Bodzentynie, Wąchocku i Suchedniowie. Wyparty z tych pozycji przez przeważające siły rosyjskie, skierował się Langiewicz w Góry Ś-to Krzyskie; zorganizowawszy na nowo maleńką swoją armję, stoczył pomyślną potyczkę pod Staszowem, mniej pomyślną pod Małogoszczą i Pieskową Skałą. Dn. 11 marca w Goszczy Langiewicz ogłosił się dyktatorem.—Po fakcie tym wnet wszystkie stojące w pobliżu oddziały rosyjskie zwróciły się przeciwko niemu. Stoczył jeszcze pomyślną bitwę w lasach grochowiskich 18 marca, ale już nazajutrz, przewidując zbliżanie się przeważających sił rosyjskich, postanowił rozdzielić swoje wojsko i przeniósł się ze swoim oddziałem za Wisłę. Dn. 19 marca opuścił obóz. Wiadomość o wyjeździe Langiewicza wywołała popłoch wśród powstańców. Rzucono się do ucieczki ku granicy austrjackiej, poza którą władze miejscowe odebrały powstańcom broń. Temu samemu losowi uległ dyktator. Osadzony w więzieniu austrjackiem, odzyskał swobodę dopiero w r. 1865. Przez pewien czas przebywał w Szwajcarji, następnie w Turcji. Tam też dokonał żywota.

Langusta — skorupiak dziesięcionogi, długoodwłokowy; ogólnym kształtem ciała podobny do raka rzecznego, ale znacznie większy (większy nawet od homara). Pancerz ma bardzo twardy, kolczasty, barwy czerwono fijoletowej, rożki nadzwyczaj długie, nogi bez kleszczy, jest bardzo pospolity w morzu Śródziemnem; jadalny.

Lanolina, ob. *Wełna*.

Laokoon—w podaniach greckich kapłan Apollina w Troi, ostrzegał Trojańczyków o niebezpieczeństwie, którem groził im drewniany koń, wprowadzony do miasta przez Greków, i z tego powodu został wraz z dwoma synami uduszony przez olbrzymie węże, które nasłało nań zagniewane bóstwo. Śmierć Laokoona i jego synów przedstawia znakomita rzeźba starożytna, która przechowała się do naszych czasów.

Laotse, filozof chiński, ur. 565 r. przed Chrystusem, współczesny Konfucjusza, jest u Chińczyków boskim założycielem wiary *Tao*, czyli *religji prawej drogi.*

Laperuza *cieśnina*, cieśnina morska w Azji pomiędzy wyspami Jesso i Sachalinem, łączy morze Japońskie z Ochockiem. Odkryta przez podróżnika francuskiego Laperouse'a w 1787 r.

Lapidarne pismo, tak się nazywa rodzaj pisma łacińskiego *antykwa*, w którem używa się tylko dużych głosek początkowych, naśladując przez to formy napisów na pomnikach kamiennych *(lapis)*.—*Lapidarnym stylem* nazywają sposób wyrażania się zwięzły i uroczysty, właściwy starym napisom rzymskim.

Lapis, ob. *Srebro*.

Lapis lazuli, ob. *Lazurowiec*.

Laplace *Piotr Szymon*, ur. 1749 r., zm. 1827 r. — znakomity matematyk i astronom francuski. Przez krótki czas zajmował się polityką, był nawet ministrem spraw wewnętrznych, następnie członkiem i kanclerzem senatu. Jako polityk jednak nie wsławił swego imienia, zato zasługi jego w matematyce i astronomji są ogromne. Przedewszystkiem usystematyzował poszczególne części tych nauk, dodając wiele własnych i ważnych spostrzeżeń. Wytłumaczył przyczyny przypływów i odpływów morza, porobił wiele ważnych odkryć w fizyce; wytłumaczył zależność planet od słońca i dowodził niezmienności klimatu ziemi. Najważniejszem jego dziełem jest „Mechanika nieba“ i „Analityczna teorja prawdopodobieństw“.

Laplandja, ob. *Laponja*.

La Plata albo *Rio de la Plata*, wielka rzeka w Ameryce Południowej, wpada do oceanu Atlantyckiego pod Buenos Aires.

Laponja—kraj leżący w Europie północnej, graniczy z oceanem Lodowatym, zajmuje przeszło 400 t. kl. kw. Pod względem politycznym L. dzieli się na: rosyjską, szwedzką i norweską. Klimat ma przykry: długą, surową zimę i krótkie, upalne lato. W Laponji jest mnóstwo dzikich zwierząt, wiele ryb i ptaków; z mi-

nerałów, między innemi, znajduje się złoto i żelazo.

Lapończycy—naród pochodzenia fińskiego, zamieszkujący Laponję w liczbie około 30.000. Lapończycy są niskiego wzrostu, krępi, o twarzach płaskich i szerokich. Język ich spokrewniony z fińskim; sposób życia koczowniczy; głównem zajęciem Lapończyka jest rybołówstwo i myśliwstwo; uprawą ziemi zajmują się mało. Chętnie i łatwo zlewają się z innemi plemionami.

Lapsus calami — błąd, który się wymknął z pod pióra. — *Lapsus linguae* — błąd, popełniony w mowie.

Larum (z franc. à l'arme)—trwoga, popłoch, wrzawa albo też pobudka, sygnał wojenny, wzywający do broni.

Larwa — nazwę tę daje się młodym osobnikom niektórych gatunków zwierząt, ktore do dojrzałych osobników są niepodobne, jak np. kijanki żab, gąsienice motyli, czerwie i t. p. Larwa nim stanie się dojrzałem zwierzęciem, ulega szeregowi przemian, zwanych *przeobrażeniami* lub *metamorfozami.*

Lary — u starożytnych Rzymian dusze zmarłych przodków; bóstwa dobre, opiekujące się domem i rodziną. Z Larami w ścisłym związku były *Penaty*, jako domowe bóstwa opiekuńcze. Stąd przenośnie: wyrazy *Lary i Penaty* oznaczają ognisko domowe, rodzinę, dom.

Laryngologja—część medycyny, zajmująca się specjalnie chorobami krtani i ich leczeniem. Lekarzy poświęcających się tej specyalności zowią *laryngologami.*

Laryngoskop (*wziernik krtaniowy*)—instrument lekarski. Jest to małe, okrągłe, metalowe lusterko na długiej rączce, wprowadzane przez lekarzy do gardzieli, celem zbadania za jego pomocą wewnętrznej i niedostępnej dla oka powierzchni krtani.

Las — przestrzeń gruntu porośnięta gęsto drzewami, rosnącemi dziko i użytecznemi głównie z powodu drewna, przydatnego na opał lub budulec. Rozróżniamy: lasy *dziewicze*, rosnące bez opieki człowieka i *uprawne*, t. j. zasiane ręką ludzką albo wyrosłe pod troskliwą opieką leśników. Ze względu na rodzaj drzew składających las, rozróżniamy: las dębowy zowie się *dąbrową*, bukowy — *bukowiną*, sosnowy— *borem*, brzozowy—*brzeźniakiem* lub *brzeziną* i t. d. Rozróżniamy też lasy *iglaste* (sosnowy, jodłowy, świerkowy) i *liściaste* (dębowy, bukowy, brzozowy). Lasem czarnym zowie się las liściasty mieszany z dębów, buków, jesionów i brzóz. Lasem *mieszanym* — las z drzew iglastych i liściastych. Młodziutki, parołetni lasek iglasty zowie się *zagajnikiem.* Las ma bardzo wielkie znaczenie zarówno w gospodarstwie natury, jak i w gospodarstwach wiejskich. Jest on bardzo ważnym czynnikiem, wpływającym łagodząco na klimat, chroniącym od wiatrów, broniącym grunta przed zbytniem wysychaniem, zwalniającym wiosenne topnienie śniegów i chroniącym w ten sposob od gwałtownych przyborów i wylewów wód. W gospodarstwie wiejskiem daje bardzo liczne pożytki: drzewo, pastwisko, chróst.

Las Casas *Bartłomiej*, ksiądz, ur. roku 1474, um. r. 1566, niestrudzony obrońca Indjan amerykańskich podczas podboju Ameryki przez Hiszpanów. Kazał naukę Chrystusa wśród Indjan, wielokrotnie narażając życie, a równocześnie nawoływał ziomków swoich, aby w poganach uszanowali ludzi.

Laseczniki, ob. *Bakterje.*

Laska od czasów najdawniejszych była godłem władzy i dostojeństwa. Laska krótka z dużą gałką, zwana buławą lub buzdyganem, była w Polsce godłem władzy hetmańskiej i regimentarskiej. Laska pasterska u góry mocno zakrzywiona, stała się pastorałem biskupim. Laska niewielka z kwiatem rzeźbionym zamiast gałki — berłem królewskiem. Laska wysoka z małą głowicą była w Polsce symbolem godności marszałków wielkich i nadwornych, koronnych, sejmowych, trybunalskich i prymasowskich.

Laskowski *Zygmunt Władysław*—lekarz, ur. 1841 r., słynny jako anatom; kształcił się w Szkole Głównej; brał czynny udział w powstaniu 1863—4 r.; studja lekarskie dokończył w Londynie i w Paryżu ze stopniem doktora; za zasługi, położone podczas oblężenia Paryża, otrzymał krzyż kawalerski Legji Honorowej i obywatelstwo francuskie; od r. 1875 jest profesorem anatomji na uniwersytecie w Genewie. Prof. L. jest wynalazcą sposobu konserwowania okazów anatomicznych i balsamowania ciał zmarłych oraz autorem kilku dzieł medycznych.

Laskowski *Kazimierz*, poeta współczesny, ur. 1861 r., znany głównie jako autor wielu ulotnych wierszyków i piosnek, najczęściej wzorowanych na motywach poezji ludowej; brzmi w nich naprzemian smętek, wesołość, a niekiedy cięta satyra. Jestto urodzony piosenkarz o wybitnym i oryginalnym talencie. Pozatem pisze powieści, w których maluje przeważnie szlachtę wioskową, chłopów, żydów-pachciarzy i żydów-lichwiarzy. Powieści te jednak nie posiadają tej wartości, co utwory poetyckie Laskowskiego. K. Laskowski używa najczęściej pseudonimu *El.*

Lassalle *Ferdynand*—uczony i działacz socjal-demokratyczny, z pochodzenia żyd, ur. 1825 r. we Wrocławiu, um. 1864 r. z rany odniesionej w pojedynku; uważany jest za jednego z twórców niemieckiej socjal-demokracji. Oprócz wielu ulotnych pism agitacyjnych napisał: „O filozofji Heraklita", „System nabytych praw", „Kapitał i praca", „Podatki pośrednie i położenie klas pracujących", „O istocie konstytucji", „Program robotników" i inne.

Lasso, rzemień dł. 15 mtr., umocowany jednym końcem przy siodle a na drugim opatrzony ruchomą pętlicą; służy w Ameryce Połud. do chwytania bydła i koni.

Laszczka *Konstanty*, utalentowany rzeźbiarz, ur. 1865 r.; pochodzi z ludu. Talent i skłonności artystyczne ujawniły się w nim wcześnie. Początkowo studjował w Warszawie w pracowni Jana Kryńskiego, w r. 1890 ukazały się po raz pierwszy na wystawie jego samodzielne prace. W roku następnym, otrzymawszy stypendjum, wyjechał do Paryża, gdzie odrazu wzniósł się ponad przeciętny poziom. W r. 1899 objął Laszczka stanowisko profesora Akademji Sztuk Pięknych w Krakowie.

Latarnia, przyrząd do oświetlania, w którym płomień palącej się świecy, lampy olejnej lub naftowej, wreszcie płomień gazowy osłonięty jest materjałem przezroczystym, zabezpieczającym go od wiatru i deszczu i nie dopuszczającym do wypadania iskier na zewnątrz. Osłony bywają najczęściej szklane, przytwierdzone do metalowego szkieletu.

Latarnia czarnoksięska—przyrząd optyczny, służący do rzucania obrazu na ekran, w celu ukazania go w powiększonych rozmiarach; składa się z blaszanego pudełka (fig. 12), w którem znajduje się metalowe zwierciadło wklęsłe (A) i dwie soczewki (B i C). W ognisku głównem zwierciadła jest umieszczona lampa zwyczajna, Drummonda lub elektryczna; promienie jej odbite od zwierciadła, padają równolegle na soczewkę B, załamują się w niej

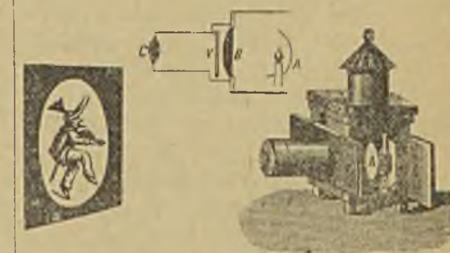

Fig. 12. Latarnia czarnoksięska: u góry jej przekrój: B, C—soczewka, V szkiełko z obrazkiem, A—świeca z lustrem wklęsłem. U dołu widok latarni czarnoksięskiej: A—lampa, V—szkiełko z obrazkiem; z lewej strony na ekranie widać obraz rzucony przez latarnię.

i zbierają w ognisku, oświetlając mocno obrazek V, zrobiony na tafelce szklanej. Za obrazkiem leży wysuwalna soczewka C, która na zasłonę rozpostartą przed latarnią rzuca obraz wielokrotnie powiększony, ale odwrotny. Chcąc mu nadać położenie naturalne, zakładamy obrazek dołem do góry. Latarni czarnoksięskich używa się powszechnie przy odczytach, wykładach i t. p. do rzucania na ekran dużych obrazów, które mogą widzieć wszyscy zgromadzeni w sali. Zastępując soczewkę C jedną lub kilkoma soczewkami, mocno wypukłemi, otrzymujemy duże obrazy bardzo drobnych przedmiotów. Tak urządzona latarnia jest mikroskopem, przez który można pokazywać odpowiednie preparaty mikroskopowe.

Latarnia morska—przyrząd do oświetlania powierzchni morza na znacznej przestrzeni w sąsiedztwie portów, brzegów, mielizn i skał; służy do ostrzegania przepływających statków o niebezpieczeństwie. Składa się z wysokiej mocno zbudowanej wieży, ze szklaną kopułą na szczycie, w której mieści się lampa olejna lub elektryczna, dająca silne światło. Dokoła lampy znajdują się soczewki i lustra, rzucające równolegle promienie światła, przez co to ostatnie nie rozprasza się i jest widzialne z wielkiej odległości.

Latawiec—kawał sztywnego papieru lub płótna, przywiązany do sznurka w ten sposób, aby pod wpływem wiatru ustawiał się pochyło do jego kierunku. Pęd wiatru, uderzając w płaszczyznę papieru z pod spodu, wytwarza działającą ku górze siłę, która podtrzymuje w powietrzu latawca. Do płaszczyzny dodaje się dla zapewnienia mu równowagi i dla ozdoby ogon papierowy. Do niedawna latawiec był zabawką dziecinną; dziś jednak używa się do przenoszenia z zagrożonego rozbiciem okrętu liny zbawczej na ląd. Zasada latawca została też zastosowana przy budowie *aeroplanów* (ob.).

Latawiec, ob. *Ptak rajski.*

Lateran, pałac w Rzymie na pagórku Coelius, darowany wraz z kościołem papieżowi Sylwestrowi I przez cesarza Konstantyna Wielkiego. Kościół ten ma nazwę „Bazyliki św. Jana Lateraneńskiego“. *Lateraneńskie Sobory* dlatego tak są zwane, że odbywały się w bazylice Lateraneńskiej. Oprócz mniejszych synodów odbyło się tam 5 soborów powszechnych.

Latifundia (łac.) *latyfundja,* wielkie posiadłości ziemskie, znajdujące się w posiadaniu jednego właściciela.

Latowicz, osada w gub. Warszawskiej, powiecie Mińsko-Mazowieckim, nad rzeczką Świdrem, o 18 wiorst od Kałuszyna.

Latyczów, *Letyczew,* miasto powiatowe w gub. Podolskiej, nad rzeką Doróżną, wielokrotnie palone i niszczone przez Tatarów. Znajdował się tu słynny klasztor księży Dominikanów, z cudownym obrazem N. M. P.

Latynowie, byli to mieszkańcy starożytnego *Lacyum,* kraju położonego w Italji (t. j. we Włoszech) w sąsiedztwie Rzymu. Tworzyli oni związek z miastem Albalonga na czele, a należeli do tego samego szczepu, co Rzymianie, którzy podbili Latynów w IV wieku przed Chrystusem i kraj ich włączyli do swego państwa.

Laubzega, ob. *Piła.*

Laudetur Jesus Chrystus (łac.)—niech będzie pochwalony Jezus Chrystus. Formuła przywitania wyznawców kościoła katolickiego.

Laudum—zwano w Polsce postanowienie, powzięte przez szlachtę na zjazdach ziemskich i wpisywane do ksiąg sądowych. Lauda obowiązywały mieszkańców województwa, w których zostały uchwalone.

Lauenburg, księstwo, należące przedtem do związku niemieckiego, a obecnie wchodzące w skład królestwa Pruskiego. Graniczy z okręgami Hamburga i Lubeki, z Holsztynem i Meklenburgiem. Główne miasto Ratzeburg.

Laufer — szybkobieg; figura w szachach. *Laufry,* strzelcy w pułkach lancknechtów; ludzie biegnący przed orszakiem. *Laufrować*—włóczyć się, biegać po mieście.

Laur, ob. *Wawrzyn.*

Laura, imię kobiety, opiewanej w miłosnych wierszach przez poetę włoskiego Petrarkę.

Laureat—uwieńczony wieńcem laurowym; nagrodzony za pracę naukową, za utwór literacki lub za dzieło sztuki.

Laurośliw, *laurowiśnia*—gatunek roślin z rodziny *różowatych,* pochodzi z Azji Mniejszej. Jest to drzewko, dorastające 10-ciu metrów wysokości; owoc podobny do czereśni, czarny. Z liści, zawierających kwas pruski, wyrabia się wodę laurową.

Laurowa woda, *laurowe krople*—jest to woda dystylowana z liści laurośliwu (ob.), zawierających olejek, w którym zawarty jest łatwo wydzielający się kwas pruski. Laurowa woda uśmierza rozdrażnienie nerwowe i nerwobóle.

Lavoisier (czyt. Lawoazje) *Antoni Wawrzyniec,* znakomity przyrodnik francuski, twórca chemji nowożytnej, ur. 1743 r., um. 1794 r.; on to rzucił podstawy teorji chemicznego składu ciał i utleniania się ich przy paleniu; zbadał i określił skład chemiczny wody, dokonał rozbioru powietrza atmosferycznego, ulepszył fabrykację prochu i t. d.; pozatem zajmował się fizyką i meteorologją. Przez osobistych nieprzyjaciół oskarżony niesłusznie przed rządem terorystycznym o nadużycia, zginął na gilotynie 1794 r.

Law (czyt. Lo) *Jan,* osławiony finansista francuski, rodem Szkot, ur. 1671 r., założył w 1716 r. w Paryżu bank prywatny akcyjny, w r. 1718 zamieniony na bank rządowy, następnie na stowarzyszenie handlowe celem wyzyskiwania i kolonizowania krajów nad rzeką Mississipi; stowarz. to otrzymało monopol tytuniu, ogólną dzierżawę dóbr rządowych, przywilej bicia monety i zarząd ogólnych dochodów państwa; w r. 1719 doprowadził Law spekulację giełdową do największych rozmiarów, podniósł kredyt swego banku do niesłychanej wysokości, czem przyspieszył upadek kredytu publicznego; zagrożony powszechnem oburzeniem ludu, schronił się 1720 r. do Brukseli; zmarł 1729 r. w Wenecji.

Lawa — masa z roztopionych minerałów, wypływająca z kraterów lub z bocznych szczelin wulkanu. Skład chemiczny ma niestały; zazwyczaj składa się z krzemianów (szkieł) oraz tlenków metalicznych (przeważnie tlenu żelaza). Po ostygnięciu przedstawia się jako jednolita skała, z wierzchu piankowata, wewnątrz krystaliczna, barwy szarej, często zupełnie czarnej.

Lawenda — rodzaj roślin z rodziny *wargowych,* którego dwa gatunki: *lawenda prawdziwa* i *lawenda kłosowata* rosną dziko na południu Europy, a u nas hodują się w ogródkach dla przyjemnej woni. Lawenda ma listki podłużno-lancetowate, kwiatki błękitne, ułożone w okrążki. Otrzymuje się z nich wonny *olejek lawendowy.*

Laweta, ob. *Działo.*

Lawina—masa śniegu, która odrywa się od szczytów gór pod wpływem wiatru lub zmiany temperatury i, tocząc się po pochyłości, szybko zwiększa się po drodze, przybierając coraz nowe ilości śniegu, okruchów skał i t. d. Spadając z ogromną szybkością, lawina sprawić może wielkie spustoszenia.

Lawirować znaczy dosłownie: kierować okrętem, zwłaszcza żaglowym, przy przeciwnym wietrze, na prawo i na lewo, płynąc zygzakiem; przenośnie: postępować wśród sprzecznych okoliczności i warunków przebiegle i aby nie narazić się nikomu, zdania swego nie wypowiadać.

Lawn-Tennis (czyt. lan tenis) — angielska gra w piłkę, na równym, ubi-

tym terenie. Miejsce zabawy (lawn) przegrodzone jest niską siecią, oddzielającą graczów, zaopatrzonych w rakiety do odrzucania piłki.

Lazaret, ob. *Szpital.*

Lazaroni—żebracy, próżniaki i włóczęgi we Włoszech, a głównie w Neapolu.

Lazulit — minerał, składający się z kwasu fosforowego, glinki, wody, z domieszką magnezji i tlenku żelaza. Występuje w postaci kryształów, należących do systemu jednoskośno osiowego, ale częściej w kształcie nieforemnych brył i bryłek. Najpiękniejsze kryształy są zwykle wrośnięte w masy kwarcu. Używa się jako półdrogi kamień. Spotkać go można w niektórych miejscowościach w Alpach, koło Salzburga, w Styrji.

Lazurowiec, *lazurowy kamień, lapis lazuli*, minerał bardzo pięknej ciemnoniebieskiej barwy, jaśniej kreskowany; spotyka się w kryształach lub bezkształtnych bryłkach w Chinach i na Syberji; chemicznie jest to związek krzemianu, glinu i siarku sodu; służy do wyrobu większych przedmiotów ozdobnych, do wykładania stołów, do mozajki; sproszkowany—daje farbę błękitną; dawniej była ona bardzo droga, dziś otrzymujemy ją sztucznie, jako znaną, dostępną dla wszystkich *ultramarynę* (ob.).

Ląd — część powierzchni ziemi nie zalana wodą. Lądy wynoszą na ziemi 135.000.000 kilometrów kwadratowych. Lądy są właściwie wielkiemi wyspami, ponieważ ze wszystkich stron oblewają je wody oceanów. Jednak pomimo to odróżniamy *ląd stały* od *wysp*, do których zaliczamy tylko lądy mniejsze.

Lądek, osada w gub. Kaliskiej, pow. Słupeckim, niegdyś własność opactwa Cystersów w Lądzie. Za czasów Rzeczypospolitej był Lądek siedzibą kasztelanów lądzkich.

Leader (czyt. lider) — przywódca partji; przewodnik.

Lear (czyt. Lir), bajeczny król Brytanji, główna osoba znanej tragedji Szekspira.

Lebioda — rodzaj roślin z rodziny lebiodowatych, niektóre gatunki używane są jako warzywa, inne jako rośliny ozdobne. *Lebioda ogrodowa* ma kwiaty drobne, krwisto czerwone; czasami cała roślina jest tej barwy; dosięga 2 metrów wysokości, może być użyta, jak szpinak na jarzynę. Nasiona mają własności rozwalniające.

Lebiodka — roślina należąca do rodziny wargowych, dla majerankowego zapachu zwana również *majeranem dzikim*, a z powodu podobieństwa do macierzanki—*macierzycą* lub *macierduszką*. Rośnie w lasach, zaroślach, na miejscach suchych i słonecznych. Bardzo pospolita. Łodygę ma rozgałęzioną, czasami o odcieniu purpurowym; rośnie kępkami; kwiaty jej ułożone w gronka, barwy ciemno różowej, mają zapach korzenny. Używa się do kąpieli ziołowych, a również jako przyprawa kuchenna pod nazwą majeranu zimowego.

Lech, postać legendarna, wspominana w tak zwanej bajecznej historji Polski, pierwszy jakoby władca i założyciel państwa polskiego, miał być starszym bratem Czecha i Rusa; przybył do Polski z Chorwacji, ustąpiwszy dobrowolnie Czechowi — Czechy. Osiadł w Wielkopolsce, gdzie zbudował Gniezno, stolicę państwa; dotąd wzgórze w Gnieźnie, na którem wznosi się starożytna katedra, nosi nazwę góry Lechowej. Kronikarze wymieniają aż 7 panujących po sobie Lechów, przezwanych Leszkami, po których dopiero zaczął jakoby panować król Popiel.

Leczenie obejmuje wszelkie zabiegi, mające na celu bądź zapobieganie rozwojowi dalszemu choroby, bądź też usuwanie już rozwiniętej.

Lecznica: 1) zakład, w którym leczą chorych na miejscu, tem tylko różniący się od szpitala (ob.), że zazwyczaj bywa prywatną własnością, jest mniejszy

i urządzony wygodniej. 2) Lecznicami zowią także zakłady dla chorych przychodnich niezamożnych, w których lekarze o pewnych stałych godzinach udzielają porad za opłatą zniżoną lub bezpłatnie.

Leda, w mitologji greckiej żona spartańskiego króla Tyndareosa, kochanka Zeusa, który nawiedzał ją w postaci łabędzia. Córką ich miała być piękna Helena, żona Menelausa, króla Sparty.

Ledóchowski *Halka Mieczysław*, kardynał, ur. 1822 r. w Sandomierskiem, zmarł 1902 r. Jako legat i nuncjusz papieski jeździł do Hiszpanji i Belgji. W 1865 r. został arcybiskupem poznańskim, i w czasie t. zw. „Kulturkampfu" (ob.) został uwięziony, a w 1876 r. skazany na wygnanie z Niemiec. Odtąd przebywał w Rzymie, zasiadając w rozmaitych kongregacjach.

Legaci—byli to u starożytnych Rzymian posłowie lub pomocnicy wodzów; w Kościele katolickim nazywają się tak posłowie papiescy. Legaci papiescy zajmowali się dawniej zakładaniem nowych biskupstw, organizacją Kościoła w krajach świeżo pozyskanych dla wiary i t. p. Są trzy klasy legatów: 1) *legati a latere*, t. j. posłowie pierwszego rzędu, w sprawach największej wagi, wybierani z pośród kardynałów. 2) *Legati nati*, t. j. tacy, których urząd poselski związany jest stale z pewną godnością biskupią, np. arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski, był zawsze *legatus natus* i 3) *legati missi*, posłowie w sprawach mniej ważnych.

Legalizacja—uprawomocnienie, uwierzytelnienie, nadanie czemuś mocy prawnej, np. legalizacja jakiegoś stowarzyszenia.

Legalny — zgodny z przepisami prawa. Przeciwieństwem tego, co zwiemy *legalnem*, jest *nielegalne*, niezgodne z obowiązującem prawem.

Legar w budownictwie ma różne znaczenie: legarami nazywają belki, spoczywające na jarzmach i utrzymujące na sobie pokład mostu; także belki używane na pokład pod podłogę.

Legat, ob. *Zapis.*

Legenda jest poważnym utworem poetycznym, pisanym wierszem lub prozą, najczęściej treści religijnej, zaczerpniętej z ludowych podań o świętych i męczennikach, lub wogóle o nadzwyczajnych, cudownych wydarzeniach. Najpiękniejsze legendy pisali u nas: Odyniec, Chodźko, Gorczyński, Morawski, Groza, Hołowiński.

Legislatura (łac.) — prawodawstwo, ciało prawodawcze; *legislatywa*, władza prawodawcza.

Legitymacja—czynność lub dokument, stwierdzające tożsamość osoby.

Legitymiści—we Francji była to nazwa stronnictwa, które powstało po rewolucji francuskiej i upadku cesarstwa, w chwili, gdy członkowie dawnego domu królewskiego Burbonów poczęli czynić zabiegi o tron. Tych, którzy stanęli po stronie kandydata, pochodzącego ze starszej linji, zwano legitymistami, bronili bowiem zasady *legitymizmu*, czyli prawności, to jest zasady, że korona jest dziedziczna wedle starszeństwa.

Legja czyli *legjon* — oddział wojska w dawnym Rzymie; *Legja cudzoziemska*—ochotniczy oddział wojska, utworzony z cudzoziemców, przeznaczony do służby zagranicznej.

Legja honorowa, jest to jedyny we Francji order czyli odznaka za zasługi, udzielana zarówno cywilnym jak wojskowym. Order Legji ustanowił Napoleon I, jeszcze jako konsul, w r. 1802. Obecnie kawalerowie orderu tego dzielą się na pięć klas, jak i obdarzani innymi orderami.

Legjon, był to u starożytnych Rzymian oddział wojska, który odpowiadał dzisiejszemu pułkowi; dzielił się na 10 kohort, 30 manipułów i 60 centurji. Legjonem dowodziło sześciu *trybunów* wojskowych, na czele stał *legat.*

Legjony *polskie.* Po upadku Rze-

czypospolitej polskiej, tryumfy Francji nad mocarstwami rozbiorczemi (Prusami i Austrją) nasunęły wychodźcom polskim myśl odbudowania ojczyzny przy pomocy Francji. Służyć miały ku temu legjony wojskowe, w służbie Francji, utworzone z wychodźców polskich. Myśl, powziętą, zda się, pierwotnie przez Józefa Wybickiego (ob.), urzeczywistnił generał Henryk Dąbrowski (ob.) i przedstawił Dyrektorjatowi (ob.), projekt uformowania legjonu polskiego, w celu popierania rewolucyjnej Francji w walce z monarchami. Dyrektorjat poradził Dąbrowskiemu zwrócić się ze swym projektem do rządu lombardzkiego (Lombardja w tym czasie wyzwolona została przez wojska francuskie z pod panowania Austrji). Istotnie w styczniu 1797 r. Dąbrowski zawarł w Medjolanie z rządem lombardzkim układ, na mocy którego powstały *legjony polskie*. W zamian za posiłkowanie Włochów w wojnie z Austrją otrzymają legjoniści obywatelstwo lombardzkie; gdyby tego wymagały interesy ich ojczyzny, w każdej chwili mają prawo powrotu do kraju; komenda polska; mundury narodowe.— W dwa miesiące po tym układzie miał Dąbrowski pod bronią 5 tysięcy ludzi, śród których rozbrzmiewał marsz „Jeszcze Polska nie zginęła". Powzięto projekt wtargnięcia do Galicji i pobudzenia jej do powstania przeciw Austrjakom. Pokój między Francją i Austrją w Campo Formio 1797 r. zamiary te udaremnił. Po pokoju w Campo Formio legje polskie wzrosły do 7 tysięcy ludzi i podzielone zostały na dwie. Pierwsza pod dowództwem Dąbrowskiego i Kniaziewicza otrzymała rozkaz pochodu na Rzym. Dn. 3 maja 1798 r. wkroczyli legjoniści do Rzymu i zajęli zamek Kapitoliński. Potem pociągnęli wraz z armją francuską w Neapolitańskie, składając wszędzie dowody nadzwyczajnego męstwa i szlachetnego zachowania się względem ludności miejscowej. W r. 1799 wojska rosyjskie pod dowództwem Suworowa (ob.) wkroczyły do Lombardji (Rosja przyłączyła się do koalicji przeciw Francji). Legjoniści brali udział w morderczych bitwach pod Legnano i Mognano. W trzydniowej bitwie z wojskami Suworowa nad Trebją straciła legja pierwsza 1500 ludzi. Po klęsce pod Nowi zmalała do 800 głów. Dn. 9 listopada 1799 r. generał Bonaparte zaprowadził we Francji nowy rząd, zwany Konsulatem i jako pierwszy Konsul wezwał Dąbrowskiego i Kniaziewicza do formowania nowych zaciągów polskich, tym razem w służbie Francji. W okresie tym wzrosły legjony do 15 tysięcy. Legja Kniaziewicza, zwana Naddunajską, walczyła przeciw Austrjakom w Niemczech. Legja Dąbrowskiego operowała w północnych Włoszech. I znów przedstawił Dąbrowski Bonapartemu projekt wkroczenia do Galicji, gdy pokój zawarty w Lunevillu (1801) rozwiał nadzieje Polaków. Wywołało to rozgoryczenie w legjonach. Oficerowie porzucali służbę; za ich przykładem szli szeregowcy. Bardzo uszczuplone legje (parę tysięcy ludzi) wcielił Bonaparte do armji francuskiej i przeznaczył do stłumienia powstania murzyńskiego na San Domingo. Wyginęli tam legjoniści od zatrutych strzał murzyńskich lub dziesiątkowani przez febrę; wielu dostało się do niewoli; garść zaledwie powróciła do Europy. Legjony choć nie wywalczyły niepodległości Polski, położyły wielkie zasługi dla sprawy narodowej: rozniosły po Europie protest przeciw rozbiorom, zamanifestowały żywotność narodu, dały ją poznać Bonapartemu, który w parę lat później powołał naród polski do wzięcia udziału w wojnie z Prusami i Rosją, toczącej się na terytorjum dawnej Rzeczypospolitej.

Legumin — gatunek białka (ob.) zawarty w nasionach niektórych roślin, a zwłaszcza roślin strąkowych (grochu, bobu, fasoli i t. p.). W stanie suchym przedstawia się w postaci białawej masy.

Jest pożywny, ale niezbyt łatwo strawny.

Legwan—zwierzę należące do jaszczurek; jedno z największych śród nich, barwy zielonej, z grzebieniem z ostrych, rogowych kolców wzdłuż całego grzbietu; głowa wielka 4-boczna z obwisłą torbą u gardzieli, którą zwierzę może dowolnie nadymać, co mu nadaje groźną postać; nie jest jednak wcale niebezpieczne. Zamieszkuje Amerykę; przebywa na drzewach, po których nadzwyczaj zręcznie łazi. Meksykanie jadają jego mięso.

Leibnitz *Gotfryd Wilhelm*, ur. 1646, um. 1716 r.; jeden z najznakomitszych filozofów i matematyków niemieckich, pochodzenia polskiego, posiadał umysł prawdziwie wszechstronny. System filozoficzny, stworzony przez Leibnitza, nazywa się monadologją (ob.); na polu matematyki wsławił się równocześnie z Newtonem (ob.) wynalezieniem rachunku różniczkowego i całkowego. Pisał także dzieła treści religijnej, historycznej, prawniczej i politycznej.

Leicester (czyt. Lester), hrabstwo w Anglji środkowej, będące głównem na kraj cały ogniskiem fabrykacji wyrobów wełnianych pończoszniczych. Główne miasto hrabstwa *Leicester*, liczy 175.000 mieszkańców.

Leitgeber *Mieczysław*, pisarz ludowy, księgarz i wydawca poznański, ur. 1841 r., um. 1893 r., wydawał *Przegląd bibljograficzny piśmiennictwa polskiego, Sobótkę*, tygodnik beletrystyczny ilustrowany, nadto pod pseudonimem *Mieczysława* z *Poznania* drukował powiastki dla ludu: „Czesław", „Kruświca i Gniezno", „Do Ameryki".

Leitmotiv—temat przewodni, powracająca melodja (zwłaszcza w operach Wagnera); przenośnie: myśl przewodnia utworu literackiego.

Leja *Emilja*, literatka polska, ur. 1839 r., zm. 1906 r. Pracę pisarską uprawiała od wczesnej młodości do końca życia, wzbogacając piśmiennictwo polskie utworami, przeznaczonymi przeważnie dla ludu i młodzieży. Pisała wiele, najważniejszemi z jej prac są: „Dzieje Polski w ogólnych zarysach, krótko streszczone dla użytku młodocianego wieku".

Leib-gwardja—gwardja wszelkiej broni, której szefem bywa panujący lub osoba z domu panującego; dawniej leibgwardją nazywało się wyborowe wojsko, będące strażą przyboczną panującego.

Lejdejska butelka, ob. *Butelka lejdejska*.

Lekarstwa, są to środki, zwalczające chorobę lub niosące ulgę w cierpieniu. Jako lekarstwa służyć mogą rośliny, część roślin, pewne tkanki lub całe organy zwierzęce, wreszcie najróżnorodniejsze związki chemiczne. Każdy środek posiada swą minimalną i maksymalną dawkę, w jakiej przez lekarza przepisany być może, w jakiej pewne działanie na organizm wywrzeć jest w stanie.

Lekarz, *medyk*, człowiek zajmujący się praktycznie medycyną, oddający się leczeniu chorych. Lekarz bada wszelkie objawy życia organizmów zwierzęcych, poznaje zależność czynności jednych organów od innych, usuwa zboczenia w tych czynnościach, czyli leczy choroby. Lekarz zwierząt nazywa się *weterynarzem* lub *lekarzem weterynarji*. Lekarze otrzymują wykształcenie na wydziałach medycznych uniwersytetów.

Lekcja, jest to wykład w szkole lub ustęp zadany uczniowi do nauczenia się. Lekcją nazywa się też ustęp Pisma św., bezpośrednio przed rozpoczęciem ewangelji.

Lektor—czytający głośno; tytuł profesorów języków nowożytnych na uniwersytetach.

Lektyka, u starożytnych łóżko przenośne, które w Rzymie za cesarzy rozpowszechniło się jako pudło pojazdowe na drągach, często zdobione zbytkownie; obecnie lektyka oznacza krzesło przenośne, albo łóżko do przenoszenia chorych.

Lelek, ob *Kozodój.*

Lelewel *Joachim*, ur. w Warszawie 1786 r., zm. w Paryżu 1861 r., znakomity historyk polski. Kształcił się w konwikcie pijarów w Warszawie i w uniwersytecie wileńskim. Od lat szkolnych zamiłowany w studjach historycznych, usilnie pracował w tym kierunku, ogłaszając jeszcze podczas pobytu na uni-

Fig. 13. Joachim Lelewel.

wersytecie i po ukończeniu go szereg rozpraw wysokiej wartości naukowej. W r. 1814 powierzono mu wykład historji powszechnej w uniwersytecie wileńskim. W r. 1818 objął stanowisko bibljotekarza i profesora bibljografji w uniwersytecie warszawskim. W r. 1821 powrócił znów do Wilna na katedrę historji powszechnej. Po śledztwie w sprawie Filaretów w 1824 r. ukochanemu przez młodzież profesorowi odjęto katedrę, powrócił więc do Warszawy i w dalszym ciągu oddawał się ulubionym swoim badaniom. W tym czasie wydał pierwszą popularną historję Polski p. t. „Dzieje Polski, które stryj synowcom potocznym sposobem opowiada". Podczas powstania r. 1830 i 31 Lelewel został członkiem Rządu narowego i jednocześnie był prezesem Klubu, w którym gromadziły się radykalniejsze żywioły narodowe. Po upadku powstania osiadł najpierw w Paryżu, potem w Brukseli, brał czynny udział w ideowych walkach emigracyjnych, reprezentując zawsze kierunek demokratyczny i radykalny. Żyjąc niemal w nędzy, pracował z niesłychanem natężeniem nad historją we wszystkich jej działach; badał: chronologję, geografję, politykę, prawodawstwo, dzieje kultury i piśmiennictwa, monumenty, monety, herby, pieczęcie, ubiory i zabytki starożytne. Większość prac jego ukazała się w 22-tomowem wydawnictwie pod tytułem ogólnym: „Polska, dzieje i rzeczy jej". Otoczony powszechnym szacunkiem rodaków i cudzoziemców, zmarł w późnym wieku.

Lelów, osada w gub. Kieleckiej, pow. Włoszczowskim, nad rzeką Białką, słynęła niegdyś z licznych i dobrych fabryk sukna; ma starożytny kościół parafjalny.

Lelum-Polelum, domniemane bóstwa w pogańskiej Polsce, przypominające Kastora i Poluksa starożytnych Greków, wspomniane po raz pierwszy przez Stryjkowskiego. Na Łysej górze miała się znajdować ich świątynia.

Lemański *Jan,* poeta i bajkopisarz, ur. 1865 r.; ukończył wydział prawny w uniwersytecie warszawskim. Poezje oraz bajki wierszowane i prozaiczne umieszczał w różnych pismach, a od roku 1901 głównie w *Chimerze,* której był stałym współpracownikiem. Zbiorowo wydał „Bajki", „Proza ironiczna" i inne. W roku 1904, na konkursie *Tygodnika Ilustrowanego* otrzymał nagrodę za humoreskę pod tyt. „Sokrates i obrazoplujca".

Lemiesz, ob. *Pług.*

Leming, gryzoń, mniejszy od świnki morskiej, żółtawy z białemi i czarnemi plamami; spód biały, ogonek króciutki. Żyje w górach Skandynawskich, słynie z tego, że w braku pożywienia odbywa gromadnie dalekie wędrówki, niszcząc po drodze ziarna, rośliny i korzenie.

Lemur, ob. *Małpozwierze.*

Len— roślina z rodziny *lenowatych;*

liczne jej gatunki uprawiane są we wszystkich krajach umiarkowanych. Len daje bardzo cenione przędziwo, znane już w starożytności. Łodygi lnu zawierają w sobie długie, mocne i cienkie włókienka, które jednak trzeba oddzielić od innych miękkich, niewłóknistych części łodygi. W tym celu len, wyrwany z korzeniem, moczą w wodzie w ciągu kilku tygodni na otwartem powietrzu, wskutek czego miękkie części łodygi gniją, podczas gdy włókna pozostają nietknięte. Po dostatecznem przegniciu len suszą, poczem przy pomocy pewnego rodzaju młócenia a następnie czesania oddzielają zeschniętą, kruszącą się zgniliznę od włókien. Nazywa się to *międleniem lnu;* przegniłe suche części zowią się *paździorami.* W ten sposób otrzymane przędziwo daje się prząść; nitki i tkanina mają barwę żółtawo-szarą. Chcąc je wybielić, używamy różnych sposobów. Do najprostszych należy rozciąganie mokrego przędziwa lub tkaniny na słońcu; do bardziej skomplikowanych należy bielenie przy pomocy chlorków bielących, chloru i t. p. Z przędzy lnianej wyrabiają płótna różnych grubości, koronki, batysty, pończochy i t. p. *Nasiona* lnu mają zastosowanie w medycynie dla zawartej w nich substancji śluzowatej; służą też do wyrabiania *oleju* schnącego, używanego w malarstwie. Oprócz lnu uprawnego czyli zwyczajnego rosną u nas dziko inne gatunki, jak len *łąkowy, żółty, kosmaty, austrjacki* i inne.

Lena, największa rzeka w Syberji Wschodniej; bierze początek w górach Bajkalskich, przepływa gub. Irkucką i obwód Jakucki, a przebywszy obszerne błotniste równiny, przy ujściu do oceanu Lodowatego rozdziela się na wiele koryt, tworzących gromadę wysp i deltę. Długość Leny wynosi 4.600 kilometrów.

Lenartowicz *Teofil*, ur. 1822 r. w Warszawie, um. we Florencji 1893 r., sławny poeta i pisarz. Zmuszony od 14-go roku życia pracować na chleb, był samoukiem we wszystkich dziedzinach. Będąc skromnym kancelistą sądowym w Warszawie, pilnie studjował literaturę ojczystą i pomieszczał pierwsze swoje próby poetyckie w *Nadwiślaninie* i w *Przeglądzie Warszawskim.* Około 1848 r. musiał wyemigrować z kraju; przez pewien czas przebywał w Galicji potem w Poznańskiem, od r. 1852 w Paryżu, a od r. 1854 we Włoszech. W życiu tem tułaczem nie przestawał pracować, tworząc wiersze, przejęte tęsknotą za krajem, rozbrzmiewające nutą chłopskiej pieśni, poematy większych i mniejszych rozmiarów, piosenki, legendy, wiersze,

Fig. 14. Teofil Lenartowicz.

liryczne. Do r. 1881 wykładał w akademji Bolońskiej im. Mickiewicza literaturę polską, od r. 1882 w uniwersytecie Bolońskim z wielkiem powodzeniem literaturę polsko-słowiańską. Około r. 1887 zaczął się oddawać rzeźbiarstwu; twórczość jego w tym zakresie (płaskorzeźby, biusty i t. p.) spotkała się z dużem uznaniem znawców. Z prac poetyckich Lenartowicza najwięcej znane są: „Zachwycenie", „Błogosławiona", „Kalina", „Jagoda". Prawdziwem arcydziełem jest „Bitwa Racławicka". Lenartowicz pisał wiele. Powstanie ostatnie dostarczyło mu wątku do paru poemacików, jak: „Marcin Lelewel", „Jung-Blankenheim", „Rawicz" i inne. Czerpał

nadto motywy z przeszłości przedhistorycznej narodu, z podań religijnych, z dziejów włoskiego Odrodzenia. Jest Lenartowicz poetą zupełnie oryginalnym, nie naśladowcą żadnego z wielkich naszych wieszczów; ma swój ton, ton rzewnej prostoty, głębokiego serdecznego uczucia, ton śpiewny, miękki i tęskny, jak dusza naszego ludu. Zwłoki zmarłego na obczyźnie poety przewieziono do Krakowa i pochowano na Skałce, w grobach zasłużonych.

Lengnich *Gotfryd*, historyk polski ur. 1689 r. w Gdańsku, gdzie i um. 1774 r. Kształcił się w uniwersytecie w Halli; był nauczycielem w mieście rodzinnem, poczem został nauczycielem domowym Stanisława Poniatowskiego, późniejszego króla, i jego braci. Napisał kilka doskonałych dzieł z zakresu historji prawa polskiego.

Leniwiec czyli *aj* — zwierzę ssące z rzędu szczerbatych, wielkości niedużej małpy, do której z całej postaci podobny. Głowę ma okrągłą, twarz nagą, nogi przednie dłuższe od tylnych, pazury długie, ogon krótki, sierść długą, barwy czerwonawo-siwej. Z zębów posiada tylko trzonowe. Leniwce zamieszkują Amerykę Południową; odznaczają się ociężałością ruchów; przebywają na drzewach; po ziemi chodzą z trudnością. Żywią się liśćmi, owocami, pączkami. Krajowcy jedzą ich mięso.

Lenno, ob. *Feudalizm*.

Lentz *Stanisław*—współczesny malarz polski, ur. 1862 r. w Warszawie, kształcił się w monachijskiej akademji sztuk pięknych; celuje jako pierwszorzędny portrecista; pozatem maluje obrazy rodzajowe („Fanfara", „Robotnicy" i inne).

Leoben, miasto w Styrji nad górnym biegiem rzeki Mur, liczy 7.000 mieszkańców, posiada huty żelazne i miedziane, odlewarnie i prowadzi ożywiony handel wyrobami stalowymi i żelaznymi. W Leoben znajduje się Akademja górnicza.

Leon św., *Wielki*, posiadał niezwykły dar wymowy i jasny sąd o rzeczach, wskutek tego już wcześnie zwrócił na siebie uwagę wszystkich i po śmierci Sykstusa III obrany został papieżem. Jako głowa Kościoła (od r. 440 do roku 461) bronił czystej nauki Chrystusa przeciw heretykom. Kiedy w roku 452 wódz Hunnów, Attyla stanął pod Rzymem, papież udał się do jego obozu i skłonił do uszanowania wiecznego miasta. W r. 455 uprosił także Genzeryka, króla Wandalów, że przyrzekł oszczędzać życie mieszkańców Rzymu i nie podpalać miasta. Zostawił wiele cennnych dzieł religijnych i liczne kazania.—*Leon IV* papież, żył w IX wieku i uznany jest także za świętego (dzień 17 lipca).—*Leon X* z rodu florenckiego Medyceuszów, zasiadał na stolicy Apostolskiej od r. 1513 do roku 1521, był opiekunem sztuk i nauk; na dworze jego przebywali tacy mistrze jak Rafael i Michał Anioł. Wydał on bullę przeciw herezji Lutra, która za jego panowania powstała w Niemczech.—*Leon XIII* (Joachim Pecci), ur. w r. 1810, został wybrany na papieża 1878 roku; um. 1903 r.

Leonardo da Vinci - jeden z najsłynniejszych malarzy włoskich, ur. 1452 r., um. 1519 r., twórca „Wieczerzy Pańskiej" u dominikanów w Medjolanie i wielu innych, niezmiernie cennych obrazów. Człowiek zdumiewająco wszechstronnie uzdolniony, był bowiem znakomitym budowniczym, teoretykiem sztuk pięknych (mianowicie malarstwa) i lutnistą.

Leonidas, król Sparty, bohater narodowy Greków; poległ r. 480 przed Chrystusem w końcu lipca lub na początku sierpnia, broniąc przeciw Persom z niecałym tysiącem wojska przejścia przez Termopyle, w północnej Grecji. Wraz z nim poległo 300 Spartanów, których przyprowadził ze sobą. Kserkses, król perski, kazał głowę Leonidasa uciąć po śmierci, a ciało ukrzyżować. Męstwo

Spartanów powstrzymało na razie najazd.

Leopold—imię kilku panujących: *Leopold I*, ur. 1640 r., um. 1705 r., cesarz niemiecki z rodu Habsburgów, syn cesarza Ferdynanda III; od r. 1655 król węgierski, w r. 1658 został królem Czech i cesarzem niemieckim; walczył z protestantyzmem, co przyczyniło się do powstania Węgrów; za jego panowania w r. 1683 wielki wezyr turecki, Kara Mustafa, obległ Wiedeń, lecz został rozgromiony dzięki odsieczy króla polskiego Jana III. Leopold I prowadził niepomyślne wojny z Ludwikiem XIV, królem Francji; za jego rządów, po stłumieniu powstań węgierskich, w r. 1687 Węgry wcielone zostały do Austrji.—*Leopold II*, syn Franciszka I i Marji Teresy, ur. 1747 r., um. 1792 r., od r. 1790 cesarz niemiecki; zgniótł powstanie w Niderlandach; uśmierzył rozruchy na Węgrzech; jako brat Marji Antoniny podczas rewolucji francuskiej tworzył koalicję przeciw Francji.—*Leopold II*, ur. 1835 r., um. 1909 r., od 1865 r. król belgijski; założył w Afryce państwo Kongo.

Leopolita *Jan*, kaznodzieja XVI wieku, wsławił się pięknym przekładem Pisma świętego na język polski, wydanym po raz pierwszy w 1561 r. a znanym pod nazwą „Biblji Leopolity". Było jeszcze tego nazwiska kilku uczonych polskich, którzy przyjęli je od rodzinnego miasta Lwowa (po łac. *Leopolis)*.

Lep, w ogólności każda substancja kleista, w szczególności masa używana do chwytania owadów.

Lepanto, miasto w Grecji na północnem wybrzeżu zatoki Korynckiej.

Leporydy — gatunek zwierząt, powstały skutkiem skrzyżowania zająca i królika; z ogólnego wyglądu przypominają królika, posiadają jego zwyczaje i obyczaje; natomiast uszy i zad są zajęcze. Mięso ich jest bardzo smaczne i z tego względu leporydy bywają hodowane.

Lermontow *Michał*—znakomity poeta rosyjski, ur. 1814 r., zginął 1841 r. w pojedynku na Kaukazie, gdzie pełnił obowiązki oficera. Z początku w poezjach swych naśladował Puszkina i Byrona. Do najcelniejszych jego utworów zaliczyć należy: „Mcyri", „Demon", „Chadżi-Abrek". Wszystkie niemal utwory Lermontowa odznaczają się pięknym, potoczystym wierszem i szlachetną tendencją.

Lesseps *Ferdynand*, inżynier francuski, ur. 1805 r., zm. 1894 r. Najważniejszem z dzieł jego jest przekopanie międzymorza Suez (ob. *Suez)*. Powziął on po roku 1880 wielką myśl przekopania międzymorza Panama, ale dla braku kapitałów, które wyczerpały się prędzej, niż przewidywal, praca ta nie została skończona.

Lesser *Aleksander*, malarz historyczny, ur. 1814 r. w Warszawie, zm. w 1884 r. tamże. Jedną z piękniejszych i ważniejszych prac jego jest 40 „Wizerunków królów polskich", za które został członkiem krak. tow. nauk. Oprócz tego wykonał wiele obrazów religijnych i historycznych.

Lessing *Gotthold Efraim*, ur. 1729 r., um. 1781 r., wielki poeta niemiecki i niepospolity uczony; pismami swemi wpłynął na rozwój i odrodzenie literatury swego narodu, wskazując jej cele, do których zdążać powinna. Poprzednik wielkich poetów—Goethego i Schillera, utorował im drogę; jako uczony położył fundament pod nową naukę o sztuce w sławnem dziele „Laokoon", jako poeta zaś zdobył nieśmiertelne imię pełnymi życia i prawdy dramatami: „Miss Sara Sampson", „Minna von Barnhelm", „Emilja Galotti" i „Natan mędrzec", tudzież pięknemi „Bajkami". Kilka utworów Lessinga przełożono na język polski.

Leszcz — ryba spokrewniona z karpiem; różni się odeń wyższym grzbietem i małą płetwą grzbietową, a natomiast dużą podogonową. Pospolita

w głębszych rzekach i jeziorach całej prawie Europy; daje się hodować nawet w stawach. Żywi się roślinami; waga leszcza zwykle nie przechodzi 12 funt., mięso jest dość smaczne, ale mniej cenione, niż karpia.

Leszczyna—krzew, należący do rodziny miseczkowatych, pospolity u nas na krańcach lasów. Kwiaty pręcikowe w baziach; owoce — *orzechy laskowe.* Dla nich uprawia się leszczynę. Lepsze gatunki owocu daje *leszczyna lombardzka.—Leszczyna turecka* jest wielkiem drzewem, którego drewno jest bardzo cenione przez stolarzy.

Leszczyński *Stanisław,* król polski, ob. *Stanisław Leszczyński.*

Leszek Biały, syn Kazimierza Sprawiedliwego i Heleny ks. bełskiej; ur. 1187 r. W chwili śmierci ojca miał lat 6

Fig. 15. Leszek Biały.

zaledwie; jako posiadłość dziedziczną otrzymał ziemię Sandomierską, lecz rządy podczas niepełnoletności jego sprawowała matka. Następnie powołany został na tron krakowski przez możnowładców niechętnych Mieczysławowi. Panowanie jego nie było pomyślne dla Polski; nieustanne zatargi z Rusią halicką, chwiejność charakteru Leszka osłabiły władzę książęcą, wstrzymując na długie lata odrodzenie państwa Chrobrego. W r. 1227 Leszek został zamordowany w Gąsawie przez księcia pomorskiego Swiętopełka i ks. Odonicza. Pozostawił syna Bolesława, zwanego Wstydliwym.

Leszek Czarny, książe sieradzki, ur. 1240 r., zmarł w Krakowie 1288 r. Po

Fig. 16. Leszek Czarny.

bezpotomnej śmierci Bolesława Wstydliwego objął dzielnicę krakowską i sandomierską. Lecz niechęć możnowładców i ciągłe napady (Tatarów 1280 r., Litwinów w 1282 r.) osłabiały jego powagę i znaczenie i wyczerpywały siły państwa. Dążeniem do silnej władzy książęcej torował on niejako drogę Przemysławowi i Łokietkowi. Zmarł bezpotomnie.

Leszno, miasto w Poznańskiem, po niemiecku *Lissa,* niedaleko od granic południowej Brandeburgji; bardzo głośne w XVII stuleciu z protestantyzmu i oświaty. Gniazdo Leszczyńskich. Obecnie miasto powiatowe.

Lesznowski: 1) *Antoni,* publicysta polski, ur. w Warszawie 1769 r., um. 1820, w 1794 objął redakcję *Gazety Warszawskiej* i prowadził to pismo przez lat 24.—2) *Antoni,* syn poprzedniego i tejże samej gazety redaktor, ur. 1815 r., zapewnił pismu wielką wziętość i powagę.—3) *Stanisław,* synowiec poprzedniego, ur. 1848 r., w roku 1875 objął kierownictwo *Gazety Warszawskiej,* którą prowadził do 1905 roku. Um. 1909 r.

Leśna, wieś w gub. Siedleckiej, pow. Bialskim, słynna kościołem z cudownym obrazem Bogarodzicy i klasztorem księży Paulinów, zamienionym na żeński klasztor prawosławny.

Leśnictwo, gałąź gospodarstwa rolnego, obejmująca umiejętność zaprowadzania lasów, ich uprawy, ochrony i racjonalnego spożytkowywania. Oparte na naukach przyrodniczych i matematyce, wymaga również znajomości ekonomji politycznej, prawa i przepisów policyjnych. Nauka leśnictwa podaje wiadomości o chorobach drzew, o owadach szkodliwych i niszczących bądź drewno, bądź młode pędy drzew. Leśnictwo wiąże się z różnemi gałęziami przemysłu technicznego, jak wyrób bali, desek, gontów (tartaki), masy papierowej (celulozy), pędzenie smoły, dziegciu, terpentyny, wypalanie potażu, węgli drzewnych i t. p., a również z racjonalną hodowlą zwierzyny.

Letarg — głęboki długotrwały sen, zwany także „śmiercią pozorną", zachodzi u osób chorych nerwowo i bywa niekiedy poczytywany za zgon. Lekarz jednak pod pozorami śmierci potrafi wykryć w organizmie człowieka pogrążonego w sen letargiczny pojedyńcze oznaki życia. Letarg zdarza się bardzo rzadko.

Lete—podług mitologji greckiej rzeka zapomnienia w świecie podziemnym, z której każdy zmarły musiał się napić, aby zapomnieć o życiu ziemskiem. *Letejska woda*—woda zapomnienia.

Leuchtenberg, niegdyś księstwo w Wyższym Palatynacie w Bawarji; obejmowało 4 mile kwadr. (220 klm. kw.); miasto główne Pfreimdt.

Leucyt—minerał; składa się z krzemionki, glinki i tlenku potasu. Barwa szaro biaława; przełom o połysku tłustawym; pół przezroczysty. Większe kryształy (do 9 cm.) spotykają się w lawie Wezuwjusza; mniejsze—w różnych skałach ogniowego pochodzenia: bazaltach, fonolitach i t. p.

Leukocyty, ob. *Krew.*

Lew—zwierzę ssące, drapieżne, największe i najsilniejsze z rodziny kotów. Głowę ma wielką, czworoboczną, pierś mocną i szeroką; ciało ku tyłowi silnie zwężone i ogon zakończony kiścią. U samicy sierść jednobarwna, zwykle żółta. Samce mają potężną grzywę

Fig. 17. Lwica.

ciemniejszej barwy niż reszta ciała. Lwy zamieszkują całą Afrykę i południowo-zachodnią Azję; niegdyś znajdowały się i w Europie polud. Są to zwierzęta nadzwyczaj śmiałe i silne. Dzień spędza lew ukryty w gęstwinie; na łowy wychodzi w nocy; żywi się zwierzętami,

na które urządza zasadzki w pobliżu wody i rzuca się na nie, gdy przychodzą pić. Lwy, zwłaszcza stare, bardzo często odwiedzają wioski, czyniąc spustoszenia w bydle domowem. Na ludzi napada lew tylko wtedy, gdy jest głodny albo podrażniony. Straszliwy ryk jego rozlega się zwykle o zmierzchu, przejmując grozą wszystkie zwierzęta. Z usposobienia lew jest dość ciężki i leniwy i dlatego bardzo często jada także padlinę. Usilnie tępiony, zanika w Afryce północnej w miarę postępu cywilizacji. Lwiątka po urodzeniu od razu dobrze widzą (wyjątek między ssącemi, drapieżnemi). Schwytane za młodu, dają się oswoić. Lew żyje 40—50 lat.

Lew amerykański, ob. *Kuguar*.

Lew morski—zwierzę ssące płetwonogie, spokrewnione z foką (ob.). Ma niewielkie uszy oraz tylne nogi nie skierowane w tył. Samce posiadają dużą grzywę (stąd nazwa). Lwy morskie zamieszkują morza, otaczające południowy koniec Ameryki Południowej.

Lewant (z włos.)—Wschód, kraje wschodnie, zwłaszcza Azja Mniejsza.

Lewar, prosty przyrząd mechaniczny, służący do podnoszenia ciężarów, jest zastosowaniem drąga, a raczej kołowrota i śruby.

Lewar — przyrząd, którym przy pomocy ciśnienia powietrza możemy płyn podnieść i przelać z jednego naczynia w drugie. Najprostszy lewar stanowi prosta, wąska rura, wydęta w środku dla pomieszczenia płynu. Jeśli taki przyrząd jednym końcem zanurzymy w naczynie wypełnione płynem, a drugim zaczniemy ssać z niego powietrze, to w miarę rozrzedzania się powietrza, płyn z naczynia przejdzie do lewaru. Gdy zatkamy górny otwór palcem, płyn z lewara nie wypłynie, gdyż przeszkodzi temu ciśnienie powietrza na otwór dolny. *Lewar komunikacyjny* — narzędzie, za pomocą którego możemy przelać płyn z jednego naczynia w drugie; jest to zwykle rura zagięta pod kątem ostrym, posiadająca ramiona nierówno długie. Jeśli taką rurkę napełnimy płynem i jej krótszy koniec zanurzymy w naczyniu napełnionem płynem, płyn ustępować z niego będzie w krótsze ramię lewaru, a wypływać dłuższem.

Lewartów, ob. *Lubartów*.

Lewatywa, *enema*, przyrząd służący do wprowadzenia do kiszki prostej pewnej ilości wody lub odpowiednich środków lekarskich, w celu wywołania wypróżnienia, albo podziałania na samą ścianę kiszki przy jej owrzodzeniach, hemoroidach i t. p.

Lewestam *Fryderyk Henryk*, literat i publicysta polski; ur. 1817 r. w Hamburgu. Autor dziełka: „Pierwotne dzieje Polski“, wydawca czasopisma „Roczniki krytyki literackiej“, inspektor szkół rządowych oraz założyciel pisma codziennego „Wiek“; um. 1878 r. w Warszawie.

Lewi, trzeci syn patrjarchy żydowskiego Jakóba, od którego pochodziło pokolenie Lewi. Z tego pokolenia wyszli Mojżesz i brat jego Aaron. Pokolenie Lewi nie otrzymało podczas podziału Palestyny żadnej odrębnej dzielnicy, ale zostało rozrzucone po całym kraju i mieszkało w miasteczkach. Za gorliwość w tępieniu bałwochwalstwa przeznaczył Mojżesz całe pokolenie *Lewitów* na służbę Bożą.

Lewica (lewa strona), w parlamencie opozycyjna partja, w przeciwstawieniu do partji rządowej, czyli prawicy, wogóle partja liberalna w przeciwstawieniu do konserwatywnej.

Lewicki *Anatol*, historyk polski, ur. 1841 r., um. 1899 r. W roku 1883 został mianowany profesorem na uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Prace jego historyczne nie wykraczają poza wiek XV i odznaczają się sumiennością w zbieraniu materjałów, trzeźwością sądu i poprawnością formy. Najznakomitszem jego dziełem jest „Powstanie Świdrygiełły“; napisał także „Podręcznik historji polskiej dla użytku szkół średnich“.

Lewjatan, potwór morski; oznacza w księdze Hijoba wieloryba czy krokodyla, a w podaniach talmudycznych olbrzymią rybę, którą kiedyś archanioł Gabrjel pokona.

Lewkonja — rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, którego liczne gatunki hodują się w pokojach i ogrodach, jako rośliny ozdobne. *Lewkonja żółta* rośnie dziko na murach, zwaliskach i t. p. Kwiaty lewkonji ogrodowej są najrozmaitszej barwy; pełne wydają miłą woń.

Lewocza, miasto w północnych Węgrzech, stolica Spiżu, liczy 6.500 mieszkańców. Miasto to znane jest nietylko w historji węgierskiej, ale także w polskiej.

Lexicon (greck.), ob. *Słownik*

Leżajsk, miasto w Galicji, w pow. Łańcuckim, o ćwierć mili od Sanu, ma 6.000 miesz. i najpiękniejszy w Galicji klasztor i kościół Bernardynów z cudownym obrazem N. M. P.

Lędźwie — odcinek dolny grzbietu, będący zarazem ścianą tylną jamy brzusznej, złożony z części miękkich, leżących po obu stronach krzyżów, między żebrem ostatniem a tylnym brzegiem górnym miednicy. Są tu grupy bardzo ważnych mięśni, utrzymujących tułów w pozycji pionowej i wyginających go naprzód. Wewnątrz jamy brzusznej na lędźwiach leżą nerki i część kiszek cienkich.

Lhassa, *Hlassa*, stolica Tybetu, licząca 15.000 miesz. i 18.000 rozmaitych mnichów i duchownych; posiada wiele klasztorów, wspaniałych świątyń i pałaców, jest rezydencją Dalaj Lamy; nawiedzaną bywa przez liczne kompanje pobożnych pielgrzymów i lamów. Lhassa jest także ożywionym punktem handlowym.

Libacja — u Rzymian starożytnych wylewanie wina przed ucztą na ofiarę bogom; obecnie oznacza raczenie się obfite napojami wyskokowymi, pijatykę.

Liban, pasmo gór w północnej Palestynie, dzieli się na dwa równoległe łańcuchy; łańcuch wschodni nazywa się Antiliban. Wierzchołki tych gór są pokryte śniegiem. Mieszkają tam przeważnie Maronici.

Libawa, miasto w gub. Kurlandzkiej, przy ujściu jeziora Libawskiego do morza Bałtyckiego; liczy 75.000 miesz., posiada port i kąpiele morskie. Jest to najważniejsze miasto nadmorskie w Kurlandji; istniało już przed zajęciem kraju przez Kawalerów mieczowych; r. 1795 wcielone zostało do Rosji.

Libella, *waga wodna* (po niem. *Wasserwaga*), narzędzie służące do poziomego ustawiania instrumentów mierniczych, a szczególnie stolika mierniczego, kątomiarów i narzędzi niwelacyjnych. Składa się z rury szklanej, napełnionej najczęściej alkoholem, z pozostawieniem małej przestrzeni powietrznej, czyli pęcherzyka powietrznego, oznaczającego swojem przechyleniem na jedną lub drugą stronę poziom danego punktu. Rura zamknięta jest w oprawie metalowej, a podziałka pozwala dokładnie obserwować położenie pęcherzyka powietrznego.

Libelt *Karol*, ur. 1807 r. w Poznaniu, um. 1875 r., syn ubogiego rzemieślnika, pracą i zdolnościami zdobył wielką naukę i w filozofji polskiej zajął jedno z pierwszych miejsc. Najważniejszemi jego dziełami są: „System umnictwa“, obejmujący wykład filozofji i „Estetyka“. Napisał nadto wiele rozpraw mniejszych („O miłości ojczyzny“) i artykułów, umieszczanych po wszystkich prawie czasopismach. Dla ojczyzny nie szczędził Libelt ani krwi, ani posług i pracy obywatelskiej. W roku 1831 brał udział w powstaniu listopadowem, w 1846 i 48 r. w wypadkach politycznych w Poznańskiem, a kiedy nastały czasy spokojniejsze, budził ruch umysłowy między współobywatelami, kierował Towarzystwem Naukowem w Poznaniu, bronił jako poseł praw polskich w sejmie berlińskim.

Liberalizm—kierunek polityczny, dążący do wolności, swobód obywatelskich, zrównania stanów, niezależności sądów i t. d.; wolnomyślność. *Liberalny* — zgodny z zasadami liberalizmu, wolnomyślny, postępowy. *Liberał*—zwolennik liberalizmu.

Liberja—ubranie służby w pańskich domach, odznaczające się określonym krojem, kolorem i ozdobami; nosić czyjąś liberję: być zależnym, trzymać czyjąś stronę.

Liberja, rzeczpospolita murzyńska na zachodniem pobrzeżu Afryki (Gwinei), obejmuje obszerny pas ziemi nad brzegiem oceanu Atlantyckiego i ma 85.350 klm. kw. przestrzeni. Grunt tu nadzwyczaj żyzny; klimat wogóle niezdrowy, zwłaszcza dla Europejczyków. Mieszkańcy dzielą się na Negrów cywilizowanych, przybyłych z Ameryki i krajowców. Liczbę miesz. podają na 1.500.000. Wyznają oni w większej części religję chrześcijańską, używają języka angielskiego i oddają się rolnictwu.

Libertyn — człowiek niemoralnych obyczajów, rozpustnik; niedowiarek.

Liberum Veto znaczy dosłownie: „wolne nie pozwalam". Tak nazywano w Polsce prawo, wedle którego skoro jeden poseł krzyknął: „nie pozwalam" („veto"), sejm się rozchodził i cała jego robota szła na nic. Żądanie jednomyślności uchwał sejmowych istniało nietylko w naszych prawach, ale także w prawach wielu innych narodów, ale nigdzie nie rozwinęła się ta zasada tak, jak w Polsce. W XVI i w pierwszej połowie XVII wieku nie przestrzegano jeszcze ściśle tego prawa i umiano w ważnych chwilach osiągnąć zawsze upragnioną jednomyślność. Od połowy XVII wieku *liberum veto* zaczęło wydawać bardzo zgubne owoce. W r. 1652 stolnik upicki Siciński, urażony na króla za dekret w prywatnej swojej sprawie, zerwał sejm przez swoje veto. Naród go przeklął, ale zły przykład pozostał. Aż do połowy XVIII wieku, przez lat sto, doszło do skutku zaledwie kilka sejmów, niemoc organu prawodawczego spowodowała wielkie zamieszanie w kraju. Dopiero, w r. 1768 zmieniono złe to prawo o tyle, że odróżniono t. zw. sprawy stanu, dla których pozostało ono obowiązującem, od spraw ekonomicznych i ustawniczych, które uchwalano większością głosów; ale do spraw stanu zaliczono bardzo ważne: jak podatki, wojsko, porządek sejmowania i t. d., a nadto spisano wtedy t. zw. kardynalne ustawy, gwarantowane przez Rosję, do których włączono także liberum veto (w sprawach stanu). Dopiero sejm czteroletni, tworząc wiekopomną konstytucję 3 maja, zniósł zupełnie *liberum veto*, ustanowił że odtąd większość rozstrzygać będzie na sejmach. Mocarstwa ościenne posługiwały się często prawem *liberum veto*, gdy chodziło o wywołanie zamieszania w Rzeczypospolitej i utrwalenie wewnętrznej jej anarchji. W traktatach między Prusami a Rosją od r. 1720 powtarzają się wciąż zobowiązania utrzymania w Polsce jej dotychczasowych ustaw, a zwłaszcza *liberum veto*.

Libicki *Stanisław*—publicysta polski i działacz społeczny, ur. 1856 r.; w r. 1878 ukończył wydział prawny uniwersytetu warszawskiego ze stopniem kandydata praw, poczem pełnił kolejno obowiązki sekretarza sądu handlowego, radcy prokuratorji Król. Polsk. i t. p. Od r. 1889 przez lat 8 redagował *Gazetę Sądową*, a od r. 1896 *Kurjer Codzienny*; pozatem artykuły swoje drukował w innych czasopismach oraz wydał parę obszerniejszych prac z zakresu prawa. Bierze czynny udział w wielu instytucjach społecznych, a w czasie istnienia P. Macierzy Szkolnej, jako wiceprezes Zarządu głównego, skazany został na wyjazd za granicę. Obecnie jest jednym z dyrektorów Tow. Kred. m. Warszawy.

Libja, najdawniejsza nazwa Afryki.

Libijska pustynia znaczy w ogólności północno-afrykańską pustynię (Saharę), w szczególności zaś wschodnią jej część pomiędzy Fezzanem a Egiptem.

Libra — 24 arkusze papieru; *w drukarstwie* 25 arkuszy.

Libretto — tekst czyli słowa opery, operetki i t. p.

Libusza, *Lubusza*, najmłodsza córka Kroka, bajecznego księcia Czech, po śmierci jego panowała w Czechach. Rządziła mądrze i roztropnie. Rękę swą oddała Przemysłowi ze Stadicy, od którego wywodzą panujący później w Czechach ród Przemysłowców. Podług podań krajowych Libusza założyła Pragę i odkryła bogate kopalnie czeskie.

Lice, w dawnem prawie polskiem rzecz, która służyła za przedmiot w wykonaniu przestępstwa i którą w śledztwie kładziono przed oczy obwinionemu; stąd *licowanie*, obejrzenie urzędowe przez woźnego.

Licencja (z łac.), wolność, pozwolenie, np. na wprowadzenie do kraju towarów zagranicznych. *Licencja poetycka* jest to przekroczenie reguł językowych w wierszu, niekiedy nawet rozmyślne; użyte w porę i umiejętnie, samem już urozmaiceniem zwykłej jednostajności dodaje czasem utworowi pewnego wdzięku.

Licencjat (z łac.), niższy stopień naukowy w niektórych uniwersytetach zagranicznych.

Liceum. Tak nazywała się część Aten, poświęcona Apollinowi, a w której filozof Arystoteles miewał wykłady. Stąd wyraz liceum stał się nazwą szkół wogóle, zwłaszcza szkół średnich we Francji, odpowiadających naszym gimnazjom.

Licho, liczba nieparzysta; wyrażenie ludowe na oznaczenie złego ducha, djabła.

Lichtenstein, maleńkie księstwo położone po prawym brzegu górnego Renu, między Szwajcarją a Tyrolem, liczy 10.000 mieszkańców.

Lichwa, w pojęciu ogólnem jest to wyzysk dłużnika przez wierzyciela, polegający na pobieraniu nadmiernej stopy procentowej.

Licja, w starożytności kraina w Azji Mniejszej, nad morzem Śródziemnem, zawojowana w II wieku przed Chr. przez Persów. Cesarz rzymski, Klaudjusz, zamienił ją na prowincję rzymską.

Licynjusz *Kajus*, trybun ludu w Rzymie, przeprowadził t. zw. prawa Licynjuszowskie, zapewniające plebejuszom udział w konsulacie, zmniejszenie długów i wybór decemwirów, a także ograniczające posiadanie gruntów publicznych do 300 morgów.

Licytacja—sprzedaż publiczna ofiarującemu najwięcej, może być albo dobrowolna, jeżeli ktoś z własnej woli sam rzecz jakąś przez licytację sprzedaje, albo przymusowa, jeżeli taką sprzedaż zarządza władza. Licytacja publiczna nazywa się także aukcją.

Liczba—zbiór jedności tego samego gatunku. Jeżeli do jedności dokładamy wciąż po jedności, to powstaje *naturalny szereg liczb* (jeden, dwa, trzy i t. d.). Tworzenie takiego szeregu nazywa się *liczeniem* czyli *numeracją*. Liczby oznaczają się za pomocą znaków, zwanych *cyframi* (ob.). Jeżeli oznaczona jest nazwa przedmiotu, którego ilość wskazuje liczba, to liczba taka zowie się *mianowaną* czyli *konkretną* (np. 4 funty, 3 łokcie i t. p.); liczba bez wskazania nazwy przedmiotu zowie się *oderwaną*. Rozróżniamy liczby *całkowite*, t. j. wszystkie liczby z naturalnego szeregu, i *ułamkowe*, powstające przy porównywaniu dwuch przedmiotów różnej wielkości (np. łokieć stanowi 1/3 część sążnia). Nauka o działaniach liczbami zowie się *arytmetyką*.

Liczebnik — część mowy odmienna, imię, oznaczające *liczbę* osób lub rzeczy. Liczebniki, podające ilość zupełnie dokładnie, t. j. w liczbie, nazywają się *oznaczonymi*, np. trzy funty, piąty dzień i t. p.; te zaś, które nie podają

ilości wyraźnie, lecz tylko ogólnie, nazywają się *nieoznaczonymi*, np. kilka funtów, któryś dzień i t. p. Pozatem liczebniki dzielą się na *główne*, *zbiorowe*, *porządkowe*, *wielorakie* i *podziałowe*.

Liczman—marka do gry w kształcie monety; przenośnie rzecz fałszywa, podawana za prawdziwą.

Liczwarta, rzeka, bierze początek na Śląsku. Od wsi Leśniak do Podlęża w Wieluńskiem stanowi granicę Królestwa Polskiego; wpada do Warty.

Lida, miasto powiatowe na Litwie, leży na południe od Wilna; liczy 8.000 mieszkańców. Zbudowany przez Gedymina zamek lidzki, z którego pozostały dziś tylko zwaliska, był niegdyś jednym z najpotężniejszych na Litwie; przebywali w nim wielcy książęta litewscy: Olgierd, Jagiełło, Witold i inni.

Lidja, w starożytności potężne państwo na zachodnich wybrzeżach Azji Mniejszej. Ze starożytnej jego stolicy Sardes nie pozostało dziś ani śladu (ob. Krezus). Obecnie jest to prowincja Turcji azjatyckiej i zowie się też Lidją. Na brzegu morza znajduje się Smyrna, ważny port.

Lido (z włos.), brzeg, wybrzeże, w szczególności wąski pas pomiędzy lagunami weneckiemi a morzem, z portami *Lido* i *Malamocco*.

Lidynia, właściwie *Łydynia*, rzeka w Królestwie Polskiem, powstaje z dwu strumieni, połączonych pod wsią Żmijewem, skąd przeszedłszy w powiat Przasnyski, a następnie Płocki, wpada do Wkry.

Liebig *Justus*, chemik, ur. 1803 r., um. 1873 r. W 21 roku życia został profesorem chemji w Giessen; zaprowadził tam wzorową pracownię i uniwersytet tameczny uczynił punktem centralnym badań chemicznych w Niemczech. W roku 1852 przeniósł się na profesora do Monachjum, gdzie pozostawał do śmierci. Zasługi jego w dziedzinie chemji polegają zarówno na rozległych badaniach doświadczalnych, jak na wysnuwaniu poglądów teoretycznych. Udoskonalił analizę ciał organicznych, oznaczył skład bardzo wielu ciał, odkrył wiele nowych. Od roku 1839 zajmował się zastosowaniem chemji do fizjologji i na tej drodze położył podstawy chemji fizjologicznej i rolniczej, co przyczyniło się głównie do wsławienia jego nazwiska. Niemniej ważne są wprowadzone przez niego ulepszenia w chemji technicznej, oraz sposoby otrzymywania wyciągu mięsnego *(ekstrakt Liebiga)* i innych materjałów pokarmowych.

Liebknecht *Wilhelm*, ur. 1826 r., um. 1900 r., jeden z twórców stronnictwa socjalno-demokratycznego w Niemczech. Za udział w rewolucji 1848 r. był dwa razy więziony; wypuszczony na wolność, udał się do Londynu, gdzie zbliżył się do Marxa i Engelsa; przejąwszy się ich hasłami, usiłował po powrocie do kraju prowadzić czynną ich propagandę. Jako poseł do parlamentu Rzeszy, bronił gorąco praw proletarjatu. W 1870 r. aresztowany, przesiedział dwa lata w więzieniu. Kilka razy zmuszany do ucieczki z kraju, skazany na nędzę i poniewierkę, pozostał jednak do końca życia wierny swym ideałom. Był redaktorem i wydawcą kilku pism poświęconych sprawom socjalizmu. W Liebknechcie mieli Polacy gorącego stronnika niepodległości Polski.

Liège (czyt. Lież), po łacinie *Leodium*, po niemiecku *Lüttich*, miasto w Belgji nad rzeką Mozą (Maas), liczy 170.000 mieszkańców, przeważnie Francuzów. Znajdujące się w sąsiedztwie kopalnie węgla kamiennego wytworzyły w Leodjum potężny przemysł hutniczy i fabryczny, zwłaszcza w dziedzinie tkactwa i wyrobów żelaznych i stalowych. (Tutejsze fabryki broni dostarczają rocznie do 800.000 sztuk broni palnej). W Leodjum znajduje się uniwersytet i akademja handlowa i rolnicza.

Liflandzka czyli Inflancka gubernja, niegdyś udzielne księstwo (ob. *Inflanty*), obecnie jedna z tak zwanych gub. Nadbałtyckich Rosji. Głównem miastem tej guberni jest Ryga.

Liga — w języku politycznym XVI i XVII wieku oznaczała chwilowe przymierze, zawierane między państwami; odpowiada mniej więcej używanym dzisiaj wyrazom: przymierze, koalicja. *Liga narodowa*, tajna organizacja polityczna polska, zawiązana przez grono emigrantów w Szwajcarji w 1886 r., rozszerzyła się następnie we wszystkich dzielnicach kraju wśród młodszych kół inteligencji. Celem Ligi narodowej była praca nad urzeczywistnieniem polskich ideałów narodowo-politycznych przez uświadomienie narodowe inteligencji, a głównie mas ludowych.

Ligatura, nitka jedwabna lub metalowa, którą celem powstrzymania krwotoku zawiązuje się naczynie krwionośne, przecięte przypadkowo lub przy operacji.

Ligawka, instrument muzyczny pasterski, używany głównie na Mazowszu i Podlasiu. Jest to długa rura prosta, czasami nieco zakrzywiona, zakończona lejkiem nakształt trąby; służy pastuchom do nawoływania bydła. Ton jej jest przenikliwy, podobny do tonu oboja.

Lignica, miasto na Dolnym Śląsku nad Kacbachą (lewy dopływ Odry), liczy 45.000 mieszkańców. Pod Lignicą poległo polskie rycerstwo wraz z wodzem swoim, księciem Henrykiem Pobożnym (ob.) w krwawej walce z nawałą mongolską w roku 1241. Lignica była niegdyś stolicą *księstwa Lignickiego*, które obejmowało mały obszar dokoła miasta. Panowali nad niem Piastowie, którzy się rychło zniemczyli. Ostatni książę Jerzy Wilhelm umarł w roku 1675.

Lignit, ob. *Węgiel brunatny*.

Ligowie, *Ligiowie*, grecka nazwa narodu zwanego przez Rzymian Lugami, a zamieszkującego w 2 pierwszych wiekach po Chrystusie okolice dzisiejszego Śląska i Małopolski. Historycy uważają Ligów za słowian zachodnich, a nazwę ich za równoznaczną z nazwą Lechów.

Ligroina—produkt otrzymywany podczas dystylacji ropy naftowej; płyn bardzo lotny, łatwo zapalny, zapachem zbliżony do benzyny.

Liguori *Alfons Marja św.*, ur. 1696 r. w Neapolu, um. 1787 r. W roku 1722 wstąpił do stanu duchownego i zasłynął jako biegły kaznodzieja, zajmujący się nauczaniem ludu. Założył w r. 1732 w Villa Scala kongregację Przenajświętszego Odkupiciela, która przybrała nazwę *Redemptorystów*. Liczne jego pisma teologiczne były wielokrotnie wydawane i przekładane na różne języki. W roku 1839 zaliczony został w poczet świętych; Kościół obchodzi jego pamiątkę 2 sierpnia.

Ligurja, nazwa nadmorskiego kraju w północnych Włoszech. Apeniny, które stromo spadają tam ku morzu, zostawiają tylko wąską smugę wybrzeża. Wybrzeże to, zwane także *Rivierą włoską*, jest pełne najwspanialszych widoków, co w połączeniu z niezwykle łagodnym i ciepłym klimatem i południową, wiecznie zieloną roślinnością przyciąga tysiące chorych i podróżnych. Wszystkie miasta Ligurji znajdują się nad morzem; najważniejsze są: Genua, Spezzia, Sawona i San Remo.

Ligustr, *kocierpka*—krzew z rodziny oliwowatych, rosnący u nas w stronach południowych. Czarnych jego jagód używać można do farbowania tkanin; liści używano w medycynie jako lekarstwa ściągającego.

Li-hung-czang— wybitny chiński działacz państwowy i dyplomata, ur. 1823 r., um. 1901 r.; miał ogromny wpływ na cesarza chińskiego i nazywany był „Bismarckiem chińskim"; w r. 1863 zgniótł powstanie Tajpingów; w r. 1900 walczył z bokserami; kilkakrotnie pełnił obowiązki ministra; w r. 1900 prowadził pertraktacje z przedstawicielami mo-

carstw europejskich o zawarcie pokoju.

Likiery są to napoje, składające się z alkoholu i cukru z dodatkiem pachnących ciał roślinnych. Likiery dzielą się na pojedyńcze i podwójne i noszą rozmaite nazwy. Najsłynniejsze są likiery francuskie; u nas wyrabiają tylko niższe gatunki.

Liktorowie—u starożytnych Rzymian wykonawcy wyroków sądowych, słudzy sądowi, noszący przed najwyższymi urzędnikami (konsulami) topory w pękach rózg.

Likurg—osobistość mityczna, prawodawca spartański; według podania żył około 880 r. przed Chrystusem i był synem królewskim; czas niejaki stał u steru rządu jako opiekun synowca swego Charilausa; przez zabiegi nieprzyjaznego stronictwa zniewolony do wydalenia się z kraju, zwiedził Kretę, Azję Mniejszą i Egipt; za powrotem ułożył nowe ustawy dla Sparty i kazał przysiądz Spartańczykom, iż w czasie jego nieobecności żadnej zmiany nie zaprowadzą w ustawie, poczem opuścił Spartę i nigdy już nie wrócił do ojczyzny. Ustaw jego wiernie trzymali się Spartanie.

Likwidacja, obrachunek, to jest szczegółowy wykaz wydatków albo pretensji z tytułu należności. Likwidacją nazywa się także zakończenie interesu i ostateczne uregulowanie rachunków.

Lilak, ob. *Bez lilak*.

Liliput — człowiek bajecznie mały; karzełek (nazwa ta wzięta z opowiadania Swifta o podróżach Guliwera).

Lilja - roślina z rodziny *liljowatych*, odznaczająca się dużym, pięknym, wonnym kwiatem. Rozmaite jej gatunki hodują w ogrodach. Najpiękniejsza jest *lilja biała;* są nadto odmiany: *lilja żółta, lilja nakrapiana, lilja złotogłów* (nasz gatunek swojski) i inne.

Liljowate — rodzina roślin *jednoliścieniowych* (ob.) o łodydze w postaci *cebuli* (ob.) lub *kłącza*. Kwiaty mają okwiat barwny 6-cio dzielny; pręcików 6, zawiązek o trzech komorach — górny. Ziarnka zawierają białko. Należą tu bardzo liczne gatunki, z których wiele jest pożywnych lub ozdobnych, np. *lilja, tulipan, hyacynt, czosnek, aloes* i inne.

Liljowiec — rodzaj roślin z rodziny *liljowatych*, hodowany w ogrodach dla pięknych kwiatów. *Liljowiec żółty* w stanie dzikim spotyka się w niektórych miejscowościach Europy.

Lilpop *Stanisław*, przemysłowiec polski, ur. 1817 r., umarł 1866 r. W roku 1854 wspólnie z Wilhelmem Rau zawiązał spółkę z braćmi Evansami i objąwszy kierunek fabryki maszyn rolniczych na ulicy Ś-to Jerskiej w Warszawie, znacznie ją rozwinął. Jego też staraniem zastąpiono zwolna robotników cudzoziemców krajowcami. Lilpop zasłużył się udoskonaleniem żniwiarki amerykańskiej Mac-Cornick'a, budową siewnika uniwersalnego i in.

Lima, stolica Peru w Ameryce Południowej, założona przez Hiszpanów w XVI wieku, liczy około 100.000 mieszkańców.

Liman, ob. *Laguny*.

Limanowski *Bolesław*, socjolog polski, działacz polityczny i społeczny, ur. 1837 r. na Inflantach polskich, kształcił się na uniwersytecie w Moskwie i w Dorpacie; r. 1860 pojechał do Paryża, gdzie wstąpił do szkoły wojskowej Mierosławskiego; po pewnym czasie udał się na Litwę i w Wilnie zorganizował Centralny Komitet rewolucyjny na Litwę; ale już w r. 1861 został zaaresztowany, uwięziony w cytadeli, poczem wywieziony do gub. Archangielskiej; po amnestji w r. 1868 wrócił do Warszawy, gdzie z początku pracował jako prosty robotnik; w 1870 r. wyjechał do Galicji, skąd wydalony 1878 r. za poglądy skrajne, do r. 1906 przebywał w Genewie. Z pod pióra jego wyszło dużo dzieł z zakresu socjologji (w duchu socjalistycznym) i kilka prac historycznych.

Limba, ob. *Sosna*.

Limburg, kraj należący niegdyś do połączonego królestwa Niderlandów, obecnie podzielony pomiędzy Holandję i Belgję.

Limfa—białawy, gęsty płyn znajdujący się się w naczyniach limfatycznych. Od krwi płyn ten różni się brakiem czerwonych ciałek (ob. *Krew*). Składa się więc z osocza (plazma) i z bardzo licznych białych ciałek. Sieć naczyń limfatycznych ma niemal równie wielkie rozprzestrzenienie w organizmie, jak sieć naczyń krwionośnych; lecz znaczenie limfy dla organizmu nie jest jeszcze dotychczas dostatecznie zbadane. Limfa, prawdopodobnie jak krew, przyczynia się do odżywiania ciała. Z przewodów limfatycznych dostaje się limfa do lewej żyły podobojczykowej, gdzie miesza się ze krwią.

Limfa ospowa, ob. *Ospa*.

Limonada (z włoskiego), woda z cukrem i sokiem cytrynowym.

Limonit (minerał), ob. *Rudy żelazne*.

Limpopo *(rzeka Krokodylowa, Uri)*, rzeka we wschodniej części Afryki południowej, bierze początek w rzeczypospolitej Transwalskiej, na zachodniej stronie gór Smoczych i ubiełszy około 200 mil, wpada do zatoki Izhambona.

Lin—ryba spokrewniona z karpiem i podobna nieco do niego z postaci i ubarwienia. Na skórze ma drobne łuski, przykryte grubą warstwą śluzu. Płetwy wszystkie zaokrąglone; w kącie ust po jednej szczecince. Liny są pospolite w całej Europie i znacznej części Azji, przebywają w wodach stojących z dnem mulistem. Żywią się roślinami i drobnemi zwierzątkami. Mięso ich tłuste i smaczne. *Lin złoty* stanowi odmianę zwyczajnego.

Lincoln (czyt. Linken) *Abraham*, 16-sty prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej; był kolejno rolnikiem, sternikiem na statku, rębaczem drzewa posługaczem sklepowym; w roku 1832 dowodził kompanją ochotników w wojnie z Indjanami, w 1836 r. osiedlił się jako adwokat w Springfield i do roku 1840 był członkiem ciała prawodawczego; r. 1847 wybrany na kongres ze Stanu Illinois, gorliwie popierał zasady liberalne, jako stanowczy przeciwnik niewolnictwa; w roku 1860 wybrany został na prezydenta Stanów Zjednoczonych. To było powodem dla Stanów południowych, popierających niewolnictwo, do wystąpienia z Unji i rozpoczęcia wojny domowej, przysposabianej oddawna. Ogłosiwszy usamowolnienie niewolników, Lincoln energicznie prowadził wojnę aż do zupełnego pognębienia Stanów południowych. W 1865 r. powtórnie objął godność prezydenta; tegoż roku został zamordowany.

Linde *Samuel Bogumił*, ur. 1771 r., um. 1847 roku w Warszawie, znakomity badacz języka polskiego, mąż sprawie wychowania publicznego w Księstwie Warszawskiem wielce zasłużony, zdobył sobie rozgłośną sławę przez napisanie doskonałego „Słownika języka polskiego". Olbrzymiem tem dziełem, do którego uskutecznienia dopomagał Józef Maksymiljan Ossoliński (ob.), wystawił Linde wspaniały pomnik językowi polskiemu, jakiego żaden z języków europejskich wówczas nie posiadał.

Lindley *Wiljam*—inżynier angielski, ur. 1808 r., um. 1900 r., specjalista w przeprowadzaniu wodociągów i kanalizacji; urządził kanalizację w wielu miastach europejskich, a między innemi i w Warszawie.

Linienie lub *lenienie* —.bardzo rozpowszechniony w świecie zwierzęcym objaw zrzucania, zmiany naskórka, oraz utworów pochodzenia naskórkowego, do których należą: włosy, pióra, łuski, pancerze, skorupiaste pokrywy i t. p. U człowieka zrzucanie naskórka i włosów odbywa się ciągle; np. przy każdem czesaniu tracimy trochę włosów starych które zastępują świeżo wyrosłe. Nienormalnie obfite zrzucanie naskórka zowie się łuszczeniem skóry, *łupieżem*,

jeżeli zdarza się na skórze głowy. Chorobliwie obfite wypadanie włosów prowadzi do wyłysienia. Wiele zwierząt ssących zmienia włosy dwa razy rocznie: z wiosną i pod zimę. W naszym klimacie wyrastają zwierzętom na zimę włosy dłuższe i gęstsze, które na wiosnę ustępują miejsca rzadszym i krótszym. Również ptaki zrzucają w taki sam sposób pióra; niektóre nawet zmieniają zewnętrzną pokrywę dzioba. Węże, raki, liszki, motyle i wiele innych linieje w pewnych porach roku, zrzucając z siebie całą skórę tak, że zachowuje ona kształt zwierzęcia.

Linja—w geometrji należy do pojęć rozmaicie określanych: jest to granica wspólna dwu przyległych części powierzchni; przecięcie się dwu powierzchni; ślad, jaki pozostawił po sobie punkt, poruszający się w przestrzeni; rozciągłość (przestrzeń), mająca jeden tylko wymiar, mianowicie — długość. Linję można tylko *pojmować:* takie jej wyobrażenia, jak nitka, kreska i t. p., nie są linjami geometrycznemi, lecz bryłami. Odróżniamy linje *proste i krzywe.* Niektórzy włączają jeszcze *łamane.*

Linneusz, *Linné Karol,* jeden z najznakomitszych przyrodników XVIII wieku, ur. 1707 r., um. 1778 r. Syn pastora, poświęcił się medycynie, a zarazem oddawał się ze szczególnem zamiłowaniem badaniu przyrody. Główną jego zasługą jest wprowadzenie dwuimiennego mianownictwa w naukach przyrodniczych. Zamiast długo opisywać gatunek jakiegoś zwierzęcia lub rośliny, dawał mu jednowyrazową stałą nazwę, którą kładł po nazwie rodzajowej, np. śliwa węgierka, śliwa tarń, śliwa wiśnia. Jego sztuczny układ roślin, zasadzający się na stosunku pręcików do słupka, był w nauce o roślinach, t. j. w botanice, długo używany. W układzie tym królestwo roślin dzieliło się na 24 klasy.

Linoleum jest to gruba tkanina z juty, powleczona z wierzchu warstwą masy, składającej się z gęstego pokostu, żywic, mąki korkowej—zaś z pod spodu pociągnięta farbą olejną. Tak przygotowana przedstawia się w postaci grubej ceraty, nie lepiącej się, nieprzemakalnej i nieprzepuszczającej gazów, wskutek tego nadającej się do wykładania podług i zawieszania na wilgotnych ścianach; jest przytem elastyczna i przygłusza odgłos kroków; droższe gatunki mają wytłoczone na wierzchniej stronie różnokolorowe, geometryczne desenie.

Linz, stolica wyższej Austrji, położona z prawej strony Dunaju, rezydencja namiestnika i biskupa; liczy 48.000 miesz.; ma liczne i obszerne fabryki i prowadzi znaczny handel.

Lipa—rodzaj drzew z rodziny *lipowatych,* którego dwa gatunki spotykają się u nas. *Lipa wielkolistna* trafia się w pobliżu miast i wiosek; sadzą ją w parkach i ogrodach. Dochodzi do znacznej wysokości i nadzwyczajnej grubości (12-tu met. w obwodzie); żyje do 100 lat. Liście ma wielkie, omszone. *Lipa małolistna* spotyka się częściej. Kwiaty lipy mają przyjemną woń i dostarczają pszczołom materjału na najlepszy miód *(lipiec);* owocem jej są orzeszki. Kwiat lipowy używa się jako środek do wywoływania potów. Z łyka wyrabiają włókna, które idą na postoły, rogoże i rozmaite plecionki. Drewno jest miękkie, daje się łatwo obrabiać; używają go w stolarstwie. Z kory wyrabiają pudła.

Liparyjskie wyspy leżą na morzu Tyrheńskiem w pobliżu Sycylji i posiadają wygasłe wulkany. Tylko wulkan na wyspie Stromboli, 506 metrów wysoki, jest czynnym i to czynnym bez przerwy, a znaczniejsze wybuchy zdarzają się dosyć często. Wino, sól i pumeks stanowią płody tych wysp.

Lipnik, miasteczko w pow. Bialskim w Galicji, liczy 6.700 miesz.; posiada fabryki sukna i likierów.

Lipniszki, miasteczko w gub. Wileńskiej, pow. Oszmiańskim, nad rz. Gawią, niegdyś dziedzictwo znakomitej rodziny litewskiej Gasztołdów.

Lipno, miasto powiatowe w gub. Płockiej nad rzeczką Mienią; liczy około 7.500 miesz. Jest tutaj starożytny kościół parafjalny struktury gotyckiej.

Lippe (często zwane *Lippe-Detmold*), księstwo w północnych Niemczech, nad rzeką Lippe, obejmuje hrabstwa: Lippe, Schaumburg i Sternberg; ma rozległości 1.215 klm. kw. z ludnością 130.000 mieszkańców. Stolica—miasto Detmold.

Lipsk *(Leipzig),* nad rzeką Elsterą, leży na niżu niemieckim i liczy przeszło 500.000 miesz. Z początkiem zeszłego wieku miało ich tylko 34.000. Ten gwałtowny wzrost miasta jest następstwem rozwoju wielkiego przemysłu i rozległego handlu. Słynne są jarmarki lipskie na Nowy Rok, Wielkanoc i św. Michał, które gromadzą kupców z całego świata. Znany jest handel książkowy Lipska, który ma około 500 drukarń, litografji i t. p. zakładów. Doniosłem ogniskiem nauki jest uniwersytet lipski i inne tutejsze zakłady naukowe. Pod Lipskiem toczyła się w roku 1813 od 17—19 października t. zw. bitwa narodów, w której runęła potęga Napoleona. W Lipsku znajduje się pomnik ks. Józefa Poniatowskiego.

Lipsk, osada w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim, nad Biebrzą.

Lipsko, osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, nad rzekami Zbierzakiem i Czapką.

Lir, a właściwie *lira,* pieniądz włoski, równy co do wartości frankowi.

Lira, był to instrument muzyczny strunowy, używany u starożytnych, zwłaszcza u Greków. Składał się z drewnianej ramy w kształcie litery U, lecz o bokach wklęsłych, rozchodzących się przy końcach; miał trzy do siedmiu, a niekiedy i więcej strun. Inaczej wygląda lira, której używają lirnicy ukraińscy. Jest to podługowate pudło, zawierające kilka strun; gra się na takiej lirze, obracając prawą ręką korbę, a lewą przebierając po klawiszach, umieszczonych z boku.

Liroogon—ptak wróblowaty, z działu krzykliwych, posiadający zresztą niektóre cechy kurowatych, wielkości bażanta, którego przypomina postacią. Samiec ma długi, wzniesiony ogon w kształcie liry. Liroogony zamieszkują południowo-wschodnie lasy Australji.

Liryka, *poezja liryczna,* dział poezji, obejmujący utwory poświęcone uczuciom, porywom duszy autora, malujące świat zewnętrzny na podkładzie osobistych wrażeń i uczuć poety.

Lis—zwierzę ssące, drapieżne, z rodziny psów. Ciało ma podłużne, na krótkich nogach; pysk szpiczasty, źrenicę szparowatą; ogon długi i puszysty; sierść na grzbiecie rudo-płową, na spodzie ciała i końcu ogona białawą. Oprócz tego trafiają się odmiany o innem zabarwieniu, jak krzyżak, lis czarny, srebrzysty i in. Lis zamieszkuje Europę północną i zachodnią, Azję, oraz północną Afrykę. Przebywa w lasach, w norach, które sobie kopie sam albo zajmuje po borsukach i królikach. Jest nadzwyczaj przebiegły i ostrożny. Żywi się drobnemi zwierzętami kręgowemi, jak również owadami, ślimakami. Tępi drób i zwierzynę, a chociaż łowi także myszy i owady, ostatecznie jednak więcej przynosi szkody, niż korzyści. Dostarcza ciepłego i lekkiego futra. Szczególniej cenione jest futro lisa *polarnego* czyli *niebieskiego.*

Lisi ogon (roślina), ob. *Wyczyniec.*

Liske *Ksawery,* historyk i profesor uniwersytetu lwowskiego, ur. 1838 r. w W. Księstwie Poznańskiem, um. 1891 r. we Lwowie. Napisał wiele cennych dzieł i wydał szereg źródeł historycznych t. zw. aktów grodzkich i ziemskich. Ale najwięcej zasłynął i zasłużył się jako nauczyciel i wychowawca młodzieży, którą umiał przysposabiać do pracy naukowej. Dokoła niego zawią-

zało się w r. 1886 Towarzystwo historyczne, którego on był kierownikiem.

Lisowczyki, hufiec jazdy polskiej, utworzony w czasie wojny z w. księstwem Moskiewskiem, za Zygmunta III, i tak nazwany od pierwszego jego pułkownika Aleksandra Józefa Lisowskiego. Po zgonie Lisowskiego w roku 1616 objął nad hufcem dowództwo Stanisław Czapliński, po którym w r. 1618 obrany został Walenty Rogowski. Oddział ten, odznaczający się w czasie wojny moskiewskiej męstwem i zuchwałością, za powrotem do kraju puścił się na liczne bezprawia. Król Zygmunt III, będąc zobowiązany do pomocy cesarzowi Ferdynandowi II, posłał mu Lisowczyków, którzy przyczynili się do zwycięstwa na Białej górze. Walczyli oni także w Węgrzech, gdzie posunęli się aż pod Budę. W tych wyprawach wielu z nich wyginęło, inni zaciągnęli się pod chorągwie Wallensteina. Uzbrojenie Lisowczyków składało się ze spisy, szabli, rusznicy lub łuku z sajdakiem, przewieszonym przez plecy; u łęku wisiał młotek.

List. W najdawniejszych czasach pisano listy na woskowych i drewnianych tabliczkach i skórach baranich, później używano egipskiego papieru, sporządzanego sztucznie z papyrusów; w XVIII wieku posługiwano się jeszcze pergaminem, a dopiero potem znanym ogólnie papierem. List znaczył dawniej także to samo, co dokument, jak i obecnie jeszcze mówi się np. list żelazny. W celu zamknięcia listów używano jedwabnych wstęg i wosku. W XV stuleciu sprowadzono z Chin lak, w XVII w. pieczętowano listy opłatkiem. Koperty poczęto wyrabiać dopiero około r. 1820 w Anglji.

List gończy—jest to publiczne obwieszczenie władz sądowych lub policyjnych, wzywające ażeby każdy, kto spostrzeże i pozna wskazaną w obwieszczeniu osobę, ujął ją albo dał znać o niej władzom. Do listu gończego dodany jest zawsze, o ile możności, dokładny opis osoby, o którą chodzi, czyli tak zw. *rysopis*, tudzież wymieniony jest czyn karygodny, z powodu którego nastąpić ma uwięzienie winowajcy, a wreszcie zakład karny, do którego należy ściganego odstawić.

List żelazny, ob. *Glejt*.

Lista, spis nazwisk w abecadłowym porządku (np. prenumeratorów, uczniów i t. p.).

Lista Cywilna, ob. *Cywilna lista*.

Listy Apostolskie, t. j. listy pisane przez Apostołów, wchodzą w skład Pisma św. Nowego Zakonu. Należy do nich 14 listów św. Pawła, 1 list św. Jakóba, 2 listy św. Piotra, 3 listy św. Jana i jeden list św. Judy; 7 ostatnich listów nosi nazwę listów katolickich. — *Listy pasterskie* są to otwarte pisma papieża lub biskupa do duchowieństwa.

Listy zastawne, ob. *Zastawne listy*.

Liszaje—mianem tem ogólnie oznaczają wielką ilość chronicznych wysypek skórnych (suchych i wilgotnych), bardzo różnego charakteru i znaczenia. Liszaje są zwykle uporczywe, lecz nie zaraźliwe, natomiast bywają dziedziczne. Złe odżywianie, nieczystość skóry, niektóre choroby wewnętrzne (blednica, skrofuły) bywają przyczyną liszajów, które w nauce noszą nazwy: egzemy, pryszczycy, pokrzywki, wyprysku, wyprzenia, świerzbiączki i t. p. Osoby skłonne do tych chorób powinny wystrzegać się potraw mięsnych i tłustych, jadać mało ryb, czarnego mięsa, wędlin, natomiast używać przeważnie potraw roślinnych, przytem pijać gorzkie ziółka, brać kąpiele letnie i t. p.

Liszka, ob. *Gąsienica*.

Liszt *Franciszek*, znakomity muzyk, ur. w r. 1811 na Węgrzech, um. 1886 r.; zasłynął jako pierwszorzędny pianista, olśniewający słuchaczy swoją grą na fortepjanie, i jako kompozytor, usiłujący wprowadzić twórczość muzyczną na nowe tory. Głównemi dziełami tego mistrza są utwory symfoniczne na orkiestrę oraz oratorja religijne. W r. 1865 otrzymał Liszt święcenie kapłańskie w Rzymie.

Liściaste, drzewa posiadające liście płaskie, w odróżnieniu od drzew iglastych.

Liścienie — są to liście odrębnego kształtu, znajdujące się w nasionach wielu roślin i zawierające w sobie materjał zapasowy dla karmienia *zarodka*. Gdy nasienie kiełkuje, wychodzą z niego najprzód liścienie, zieleniejące szybko. Stosownie do ilości liścieni dzielimy wszystkie rośliny *okrytonasienne* na dwa wielkie działy: *jednoliścieniowe* i *dwuliścieniowe*. W miarę wzrostu zarodka i wyczerpywania się materjałów odżywczych liścienie chudną, usychają zaś, gdy młoda roślinka zaczyna się żywić samodzielnie.

Liścionos, ob. *Wampir*.

Liść, narząd rośliny, służący do przyjmowania bezwodnika węglowego z powietrza, przerabiania soków wyciągniętych korzeniami z ziemi i wydzielania niepotrzebnych ciał lotnych, nadmiaru wody, a zarazem także do oddychania. Liść składa się zwykle z ogonka, którym jest osadzony na gałązce lub łodydze, i z blaszki. Ogonek liściowy składa się z wiązek naczyniowych, które następnie rozdzielają się rozmaicie w blaszce, stanowiąc jej unerwienie czyli użyłkowanie. Unerwienie bywa głównie dłoniaste lub pierzaste. Pomiędzy nerwami znajduje się tkanka komórkowa, zwana miękiszem liściowym, a cały liść powleka naskórek, w którym zwykle po stronie dolnej znajdują się niedostrzegalne, drobne „szparotworki". Postać liścia bywa bardzo różna: okrągła, jajowata, eliptyczna, lancetowata, szydłowata, iglasta i t. d. Brzeg blaszki liściowej bywa albo równy, albo rozmaicie powycinany. Dalej rozróżnia się liście pojedyńcze o jednej tylko blaszce i złożone z kilku blaszek czyli listków. Co do trwałości są liście: roczne, gdy corocznie odpadają, i wieloletnie czyli trwałe, gdy dłużej niż rok trwają, np. u drzew iglastych. Przekształconymi do innych celów niż do przyswajania są liście zamienione w łuski, ciernie, okrywy kwiatowe (kielich i korona), pręciki i słupki.

Litanja.—Litanją nazywamy uroczystą, błagalną modlitwę, nuconą w dniach świątecznych i pokutnych. Najbardziej rozpowszechnione są: 1) litanja do Wszystkich Świętych, prawdopodobnie najstarsza i właściwie jedyna przyjęta do liturgji kościelnej; 2) litanja *loretańska*, pochodząca z XIII lub XIV wieku, tak nazwana od kaplicy loretańskiej, i 3) litanja o Najświętszem *Imieniu Jezus*, pochodząca z początku XV wieku.

Litawor, książe na zamku nowogródzkim, bohater poematu Mickiewicza pod tytułem „Grażyna".

Litera, ob. *Abecadło*.

Literalny, dosłowny, powtórzony prawie co do litery.

Literat, wyrazem tym w nowszych czasach oznaczają zwykle pisarzy beletrystów, autorów romansów, artykułów, broszur publicystycznych, popularyzatorów nauk i t. p.

Literatura, ob. *Piśmiennictwo*.

Litkup — poczęstunek po zawarciu kupna na potwierdzenie dobitego targu; opłata za faktorstwo, faktorne; porękawiczne.

Litografja—jeden z najważniejszych sposobów otrzymywania odbitek pisma, rysunków, obrazów, zarówno jedno jak i różnokolorowych. Polega: 1) na wykonywaniu na gładkich lub pogroszkowanych płytach kamienia litograficznego lub cynku rysunku tłustą kredką lub tłustym tuszem (przy pomocy piórka); albo też na wycięciu tegoż rysunku stalową igłą albo djamentem, a następnie 2) na potraktowaniu zarysowanej lub wyciętej płyty płynami, tak, aby po pociągnięciu jej farbą drukarską, ta przylgnęła *tylko do kresek i kropek* (narysowanych lub wyciętych), nie przylgnąwszy do czystych, gładkich miejsc kamienia. *Chromolitografja* jest lito-

grafją różnokolorową, opartą na tej samej zasadzie co i *chromotypja* (ob.). *Oleodruk* (ob.) jest również gatunkiem chromolitografji, tylko wykonanej farbami olejnemi. Klisze litograficzne można także otrzymać przy pomocy fotografji (metodami światlodrukowemi).

Litr, ob. *Metryczny system.*

Littré *Maksymiljan Paweł Emil,* znakomity uczony francuski, ur. 1801 r., um. 1881 r. Filozof pozytywista, początkowo naśladowca i popularyzator Augusta Comte'a, w późniejszym wieku wyzwolił się z pod jego wpływu i stworzył własny kierunek pozytywistyczny. Littré był umysłem wszechstronnym, pracował jako filozof, filolog i lekarz. W roku 1870 został członkiem Zgromadzenia Narodowego i członkiem Akademji francuskiej. Najważniejszem jego dziełem jest „Dykcjonarz etymologiczny języka francuskiego".

Liturgja—zbiór obrzędów i ceremonji kościelnych, które już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa przybrały stałe, określone formy. *Liturgika* — nauka o obrzędach i ceremonjach kościelnych. Dzieli się na trzy części: 1) liturgikę dogmatyczną, zajmującą się istotą kultu; 2) historyczną, badająca rozwój kultu chrześcijańskiego, i 3) praktyczną, uczącą wykonywania obrzędów.

Litwa.—We właściwem znaczeniu Litwa obejmuje ziemie zamieszkane przez naród, używający języka litewskiego; granice tych ziem były niegdyś znacznie obszerniejsze, dziś zaś ciągną się od Libawy, nad zatoką Kurońską, na wschód do Grodna, skąd na północ pod Dynaburg, a dalej na zachód sięgają morza Baltyckiego pod Libawą. Powszechnie jednak nazwę Litwy nadajemy krajom, zamieszkałym przez narodowości: litewską, polską, białoruską i małoruską, a które po ostatniej unji z Polską (1569 r.), jako wielkie księstwo Litewskie, stanowiły obok Wielkopolski i Małopolski trzecią prowincję dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. W tem znaczeniu Litwa rozciągała się na przestrzeni około 5.535 mil kw. (304.600 kil. kw.) i obejmowała obecne gubernje: Kowieńską, Wileńską, Witebską, Mohylowską, Mińską, Grodzieńską (z wyj. pow. Białostockiego i Bielskiego, które należały do Małopolski) i północną część obecnej gub. Suwalskiej. Litwa historyczna obejmowała ziemie leżące prawie od ujścia Wisły do Dźwiny Zachodniej, zamieszkane przez plemiona lettyckie, rozdzielające się na trzy gałęzie: 1) *Kuronów* (Łotysze)—po obu stronach Winety, 2) *Litwinów* ze *Żmudzinami* i 3) *Prusów* czyli Prusaków pomiędzy Wisłą a ujściem Niemna. Pierwotna historja Litwy kryje się w nieprzeniknionej mgle, której nie rozjaśniają bynajmniej podania litewskie, przeważnie zmyślone i nie zawierające pierwiastków historycznych. Światło wiary chrześcijańskiej, a z niem cywilizacja nierychło przeniknęło do ludów litewskich. Wiara ich, mieszcząca w sobie te same pierwiastki, co religja wszystkich ludów aryjskich, była ubóstwianiem przyrody; uznawali Litwini bóstwa złe i dobre; naczelne miejsce zajmował Perkunas, bóg piorunów; czcili ogień (Znicz) i węże; mieli dosyć liczny stan kapłański, na czele którego stał kriwe-kriwejto. Do XIII wieku żyją Litwini przeważnie rozbójniczymi napadami na sąsiadów; ich organizacja państwowa jest jeszcze bardzo luźna. W XIII wieku Kuronowie, uległszy Kawalerom mieczowym, przyjmują chrześcijaństwo, a Prusowie podbici zostają przez Krzyżaków. Tymczasem właściwi Litwini, korzystając z osłabienia księstw ruskich, podbitych przez Mongołów, zawładnęli Rusią od Nowogrodu do Halicza. Na czele ich widzimy teraz *wielkiego księcia,* o władzy nieograniczonej, właściciela całej ziemi litewskiej. Pierwszym takim księciem, o którym dzieje zanotowały wiadomość, jest Ryngold, potem syn jego Mendog. Właściwym założycielem potęgi litewskiej staje się jednak Gedymin (od 1315 do 1341 r.) Jeden z jego siedmiu synów, Olgierd, rozszerzył granice państwa po Dniepr i morze Czarne; Kiejstut panował na Żmudzi, Lubart na Wołyniu i Rusi. Olgierd pozostawił 12 synów, z których jeden, Jagiełło, objął władzę wielkoksiążęcą. Już Gedymin, wydawszy córkę Aldonę za królewicza polskiego Kazimierza W., nawiązał przyjazne stosunki z Polską. Wprawdzie zerwały się one później, ale Litwini rozumieli sami, że pogańska Litwa dłużej się wśród państw chrześcijańskich nie utrzyma, że Krzyżacy, walczący rzekomo w imię zasad wiary św., czyhają tylko na jej posiadłości i dążą do wytępienia Litwinów. Postanowił przeto Jagiełło zawrzeć trwały sojusz z Polską przez połączenie się węzłem małżeńskim z młodą królową polską Jadwigą. Nastąpiło to w r. 1386. Jagiełło otrzymał na chrzcie imię Władysława i jako mąż Jadwigi zasiadł na tronie polskim w Krakowie. Niezwłocznie też udał się z powrotem na Litwę, by cały naród pogański ochrzcić według obrządku katolickiego. Unja Litwy z Polską położyła kres dalszym napaściom Krzyżaków, którym połączone wojska obu narodów zadały straszną klęskę pod Grunwaldem w r. 1410. Ściślejszą jeszcze unję zawarto w Horodle (1413 r.). Ale do zupełnego związku Litwy z Polską, do Unji Lubelskiej upłynęło od tej chwili jeszcze lat z górą 150. Zastępcą króla polskiego na Litwie był przez pewien czas syn Kiejstuta, wielki książę Witold, który dążył do zupełnie samodzielnej władzy królewskiej; potem Świdrigiełło, brat Jagiełły, podniósł bunt przeciw związkowi z Polską. Po śmierci Władysława Jagiełły syn jego starszy Władysław Warneńczyk rządził w Polsce, a młodszy Kazimierz na Litwie. Kazimierz został 1446 r. królem polskim; był to okres zatargów między Litwą i Polską. Nie chcieli Litwini dopuszczać Polaków do urzędów na Litwie, żądali aby Wołyń i Podole pozostały przy państwie Litewskiem. Swary rozrywały związek, tak potrzebny dla obu narodów. Z niezgody ich korzystali Krzyżacy (aż po trzynastoletniej wojnie ulegli potędze Kazimierza) i Moskwa, która wtedy wzrastać zaczęła na Wschodzie. Po Kazimierzu Jan Olbracht panował w Polsce, Aleksander na Litwie. Od śmierci Olbrachta wszakże obydwa narody miały jednego króla (Aleksander, Zygmunt Stary i Zygmunt August), a ostatni z męskiego rodu Jagiellonów, Zygmunt August, dokonał Unji Lubelskiej, związku wieczystego, opartego na miłości i wspólnej pomocy, z jednym królem, z jednym Sejmem, jedną monetą, jedną pieczęcią z Orłem polskim i Pogonią litewską i t. d. Pozostały tylko osobne urządzenia, mianowicie zachowała Litwa własny rząd, osobnych dygnitarzy (marszałek, kanclerz, podkanclerzy, skarbnik i hetmani). Litwa obejmowała 13 województw: Wileńskie, Trockie, Żmudzkie, Nowogródzkie, Brzesko-litewskie, Połockie, Mińskie, Witebskie z ziemią Orszańską, Mścisławskie. Smoleńskie, Derpskie, Wendeńskie, Parnawskie. Wilno było jak za wielkich książąt stolicą i rezydencją królewską. Nadto zachowali Litwini swoje prawo, t. zw. *Statut Litewski*, zebrany po raz pierwszy w r. 1529 na rozkaz Zygmunta Starego przez kanclerza litewskiego Gasztołda, a później uzupełniony i w roku 1588 zatwierdzony przez sejm. Napisany on był w języku białoruskim, którego książęta i panowie litewscy w wieku XV i XVI powszechnie używali, jako języka urzędowego. Na język polski przetłumaczył go Lew Sapieha i ogłosił drukiem w r. 1588. Statut ten, znakomity na swój czas zbiór praw, obowiązywał na Litwie aż do końca Rzeczypospolitej a nawet aż do czasów cesarza Mikołaja I; wtedy dopiero zastąpiono go prawami rosyjskiemi. Od Unji

Lubelskiej tworzyła Polska i Litwa jedno państwo, a już od r. 1386 wspólne są dzieje Polski i Litwy aż do ostatnich czasów.—*Dzisiaj* przez Litwę rozumie się gubernje: Wileńską, Kowieńską, Mińską, Mohylowską i Grodzieńską.—*Litewski język* należy do języków aryjskich i tworzy z językami słowiańskimi osobną rodzinę, która się zowie litewsko-słowiańską. Język ten dzieli się na: język *litewski właściwy, łotewski* czyli *letycki* i *pruski;* ten ostatni zaginął przed dwustu laty. Język litewski właściwy ma dwa narzecza: *górnolitewskie* i *żmudzkie*, a mówi niemi do dzisiaj lud nad Niemnem koło Wilna i Kowna, koło Kłajpedy i Tylży. — *Litewska literatura*, dotąd bardzo uboga, poczęła się dopiero w XVI wieku i obejmuje przeważnie rzeczy treści religijnej, jak: katechizmy, kazania, przekłady Pisma św. i t. p. Najznakomitszym pisarzem litewskim jest Donaleitis (Donalitius), który żył w XVIII wieku; jego pióra jest piękny poemat „Cztery pory roku".

Litwos, pseudonim *Henryka Sienkiewicza.*

Lityń, miasto powiatowe w guberni Podolskiej, na lewym brzegu rzeki Zhar, dopływu Bohu.

Liverpool (czyt. Liwerpul), miasto w Anglji, na wschodniem wybrzeżu, liczy 700.000 mieszkańców i jest dla całego świata ważnem ogniskiem handlowem. Chiny, Indje, Stany Zjednoczone, Egipt i t. d. mają bezpośrednie stosunki handlowe z Liverpoolem, który posiada około 2.000 własnych okrętów handlowych. Wartość przywożonych tu corocznie produktów surowych (bawełna, tytoń, ryż i t. p.) wynosi przeszło 1.000 miljonów rubli; tyleż wartość wywozu (sukna, maszyny, wyroby z żelaza i stali). Z Manchestrem połączony jest Liverpool kanałem wodnym.

Livingstone *Dawid*, ur. 1817 r., sławny podróżnik i misjonarz angielski, przez lat 20, przebiegając Afrykę południową w okolicach Mozambiku i dzisiejszych posiadłości niemieckich, porobił wiele odkryć geograficznych. Znużony trudami, zmarł podczas wyprawy w 1873 roku. Zwłoki przewiezione do Europy, pochowali Anglicy w Westminsterze.

Livorno, jedno z najznaczniejszych miast handlowych nad morzem Śródziemnem, w prowincji włoskiej tegoż nazwiska, ma wygodny port, piękny kościół katedralny, liczne zakłady naukowe i dobroczynne, przemysł i handel bardzo rozgałęziony.

Liw, dziś drobna, podupadła mieścina na Podlasiu, był za Piastów stolicą *ziemi Liwskiej,* dzielnicy książąt mazowieckich. Za Jagiellonów jeszcze kwitło to miasto, zniszczyły je dopiero wojny szwedzkie.

Liwadja, pałac cesarski i osada w czarującej okolicy na południowem wybrzeżu Krymu, w pow. Jałckim, gub. Tauryckiej.

Liwerunek, z niem. dostawa, np. dla armji, kolei i t. p.; w Polsce przedrozbiorowej i królestwie Kongrerowem liwerunkiem albo kontyngensem liwerunkowym nazywał się podatek spłacany na utrzymanie wojska.

Liwiec, rzeka w Królestwie Polskiem; bierze początek w gub. Siedleckiej, poniżej osady Mordy i pod Kamieńczykiem z lewej strony wpada do Bugu. Długa około 120 klm.

Liwjusz *(Livius) Tytus*, jeden z najznakomitszych historyków rzymskich, ur. 59 r. przed Chrystusem, um. 17 r. po Chr. Liwjusz posiadał wszechstronne wykształcenie, zajmował się retoryką i filozofją i w przedmiotach tych ułożył nawet pism kilka. Głównem wszelako dziełem jego jest znakomita „Historja Rzymska", obejmująca przeciąg czasu od założenia Rzymu do roku 10 przed Chrystusem.

Liwonja, ob. *Inflanty.*

Liwowie, lud należący do plemienia fińskiego, zamieszkiwał niegdyś południowo-zachodnią część Inflant, obecnie utrzymuje się jedynie na wybrzeżu zachodniem Kurlandji, w liczbie około 3.500 głów.

Lizander, wódz spartański. W r. 407 przed Chrystusem otrzymał główne dowództwo nad flotą spartańską, pokonał Ateńczyków w pobliżu przylądka Notion, 405 r. pod Egospotamos i 404 r. przez zdobycie Aten ukończył wojnę peloponeską; poległ 394 r. pod Haliartus w Beocji.

Lizbona—stolica Portugalji i główne miasto prowincji Estremadury, położone na prawym brzegu rzeki Tagu. Ze względu na malowniczość położenia jest po Konstantynopolu i Neapolu najpiękniejszem miastem na świecie. Liczy 357.000 miesz., posiada port, liczne zakłady jubilerskie, fabryki wyrobów tabacznych, warsztaty okrętowe i t. p.; Lizbona zalicza się do najbardziej ożywionych miast w Europie. W wiekach średnich była głównem środowiskiem handlu zamorskiego.

Lizdejko—ostatni arcykapłan pogańskiej Litwy, świadek upadku bałwochwalstwa i obalenia świątyni Perkuna w Wilnie.

Ljanosy—nazwę tę nadajemy krainie, zajmującej nizinę rzeki Orynoko w Ameryce Południowej, rozciągającej się od Kordyljerów na zachodzie, do wyżyny Guyany. W porze suchej (zimowej) ljanosy przedstawiają się jako piaszczysta pustynia; słońce wypala tam bowiem roślinność, pozostawiając drobny pył, który wiatr unosi. Ale za nadejściem lata spadają gwałtowne deszcze, które zamieniają cały obszar w jedno jezioro. Pod wpływem ożywczej wilgoci rodzi się zamarłe życie. Skoro deszcze ustaną i Orynoko wraca do swego łożyska, ljanosy przedstawiają się jako step, porosły bujną trawą, która doskonale nadaje się na paszę dla koni i bydła. W porze tej pasą się na ljanosach liczne stada.

Ljany — w Ameryce zwrotnikowej rozmaite rośliny pnące, o łodydze długiej i giętkiej, które oplatają drzewa, czyniąc lasy zwrotnikowe trudnymi do przebycia.

Lloyd (z angiel., czyt. Lojd)' — instytucja handlowa, mająca na celu ubezpieczenie morskie, oraz przedsiębiorstwo żeglugi parowej, nazwana od Edwarda Lloyda, właściciela kawiarni (żył w Londynie w XVII wieku), w której zbierali się przedsiębiorcy okrętowi.

Lnianka — rodzaj roślin z rodziny *krzyżowych. Lnianka siewna*, ziele roczne, stanowiące pospolity u nas chwast; uprawiają je dla nasion, z których olej używany jest do oświetlania i farb malarskich.

Lnica należy do roślin trędownikowatych. Odznacza się koroną u dołu wydłużoną w ostrogę. *Lnica pospolita* rośnie u nas wszędzie po polach i miedzach; kwiaty ma siarkowo-żółte z podniebieniem płomienisto - pomarańczowem, liście równo-wąskie. Ziele to, zawierające soki gorzkie, było dawniej używane w lecznictwie. Niektóre zagraniczne gatunki hodują u nas jako rośliny ozdobne.

Loanda *(San Paulo de Loanda)*—miasto główne posiadłości portugalskiej Angoli, na zachodnich brzegach południowej Afryki, liczy 15.000 mieszkańców; siedziba gubernatora i biskupa.

Loango, kraina w Niższej Gwinei w Afryce, obejmuje 3.000 mil kw. przestrzeni i liczy do 800.000 mieszkańców.

Loara, po francusku *Loire,* rzymski *Liger,* największa rzeka we Francji, większa nieco od Wisły, wypływa z południowego dep. Ardeche, wpada do Oceanu Atlantyckiego pod St. Nazaire.

Lobelja (roślina), ob. *Stroiczka.*

Lob-Nor, wielkie jezioro w Azji środkowej, na południowo-zachodnim brzegu pustyni Gobi, obejmuje 2.000 klm. kw. powierzchni i przyjmuje rzekę Tarym.

Loch — jama, pieczara; podziemie; piwnica; więzienie; grób podziemny, katakumba.

Lock out (z angiel., czyt. lokaut)— „wykluczenie“, stowarzyszenie pracodawców, zawiązane w celu znaglenia strejkujących robotników do uległości przez solidarne zamknięcie warsztatów pracy.

Locke *John* — znakomity filozof angielski i pedagog, ur. 1632 r., um. 1704 r. W dziele p. t. „Szkic o poznaniu ludzkiem“ zwalcza Locke teórję dziedziczenia przez ludzi zdolności umysłowych po przodkach, natomiast twierdzi, iż wszystkie idee pochodzą z doświadczenia, kładąc w ten sposób początek filozofji i psychologji doświadczalnej. Jego „Myśli o wychowaniu“ są epokowem dziełem pedagogicznem. Pozatem zajmował się L. polityką i medycyną.

Loco—wyr. łacin., dosłownie— w miejscu; na giełdzie obroty gotówkowe.

Lodi, miasto w północnych Włoszech (w Lombardji), nad rzeką Addą, liczy 30.000 mieszkańców. Wyrabia sery, znane w handlu jako parmezańskie.

Lodomerja, ob. *Galicja*.

Lodowate morze—tak nazywamy części oceanów północnego i południowego, rozciągające się koło biegunów aż po obydwa koła podbiegunowe. Morza te są w znacznej części pokryte ogromnemi płytami lodowemi, a góry lodowe, odrywające się od tych płyt, pędzą prądy morskie w dalekie okolice.

Lodowce, *lodniki*.—Na wierzchołkach i stokach górskich gromadzi się w znacznej ilości śnieg, który następnie pod działaniem promieni słonecznych topnieje na powierzchni. Powstająca stąd woda przenika głęboko w śnieg, a marznąc, spaja kryształki śniegowe w jedną zbitą masę, tak, iż zamieniają się w lód. Nazywamy je *lodnikami* albo *gleczerami*. Lodowiec taki dochodzi niekiedy do kilkuset metrów szerokości; długość zaś jego wynosi czasem kilka a nawet kilkanaście kilometrów. Masa lodowca nie jest nieruchoma, lecz spływa niezmiernie wolno po stokach, niby zamarznięta rzeka. W tym ruchu, którego szybkość wynosi zaledwie kilkanaście cali na rok, lodnik dosięga swym dolnym krańcem okolic cieplejszych, położonych poniżej linji śnieżnej, gdzie temperatura jest wyższa ponad zero. Tu lód zaczyna topnieć, dając początek strumieniom i rzekom. Padające w górach śniegi odnawiają ciągle wierzchołek opuszczającego się lodnika; jest on przeto niewyczerpanem źródłem wód. Gleczer, ocierając się o skały, obrywa i unosi z sobą liczne odłamy; odłamy te tworzą na lodniku podłużne pasy, wały, zwane *morenami;* wędrują one wraz z lodnikiem w doliny. Z odłamków tych, nagromadzonych na najniższym końcu lodnika, po stopieniu się lodu, powstają t. zw. *moreny czołowe*, dosięgające niekiedy wysokości kilkuset metrów. W lodniki obfitują Alpy i Pireneje; w Karpatach niema ich wcale.

Lodownia jest miejscem do przechowywania lodu podczas lata. Lód przechowujemy albo w głębokich piwnicach, opatrzonych podwójnemi drzwiami, albo w budynkach nad ziemią, budowanych umyślnie w tym celu.

Lodowy okres, epoka w okresie dyluwjalnym (ob. *Diluvium)*, w której zachodziło najznaczniejsze rozprzestrzenie się lodów, połączone ze znacznem obniżeniem temperatury. Świadczą o tem różne szczegóły geologiczne, a w szczególności głazy narzutowe, rozrzucone w Europie środkowej, oraz liczne ślady dawnych moren. Przyczyny, które spowodowały tak silny rozwój lodników, nie są należycie wyjaśnione.

Lody, zamrożona mieszanina śmietanki, cukru, soków owocowych i t. p.; wyrabiają je zwykle w puszkach, w mieszaninie oziębiającej z lodu lub śniegu posypanego solą.

Löffler *Leopold* — malarz obrazów historycznych, ur. 1828, um. 1898 r.; od r. 1877 do śmierci był profesorem w krakowskiej Akademji sztuk pięknych. Z obrazów jego najbardziej znane są: „Powrót z jassyru“ i „Śmierć Czarnieckiego“.

Log— narzędzie do mierzenia szybkości biegu statku, składające się z trójkątnej deszczułki i długiego sznura, podzielonego węzłami na równe części, przyczem ilość węzłów odwiniętych na minutę, znaczy szybkość biegu statku.

Logarytmy—w matematyce wykładniki potęgi, do której należy podnieść liczbę stałą, przyjętą za podstawę, aby otrzymać liczbę daną.

Loggia (czyt. Lodżja) — przejście kryte, korytarz, galerja.

Logiczność — zgodność z prawami logiki, ścisłość, porządek w myśleniu i rozumowaniu. Logiczny, porządnie myślący, rozumujący ściśle; słuszny, konsekwentny.

Logika — nauka o prawach i sposobach rozumowego myślenia. Logika zajmuje się badaniem procesu myślowego. Twórcą nauki tej był Arystoteles, lecz jego logika ograniczała się do zestawienia wielu pojęć, aby dopiero z nich dojść prawdy; logika indukcyjna, krytyczna, osiągająca przez poznanie i badanie szczegółów prawdę ogólną, należy do wiedzy nowoczesnej. Najlepszem naukowem i popularnem dziełem w tym zakresie jest „System logiki“ Mille'a.

Logogryf—łamigłówka, polegająca na ułożeniu z danych sylab szeregu wyrazów, których pierwsze litery, środkowe lub ostatnie stanowią rozwiązanie zagadki.

Lojalność — uczciwy, prawy sposób myślenia; zgodność z prawem i obowiązkiem; wierność monarsze, rządowi i prawu; prawomyślność. — *Lojalny*— człowiek uczciwy, prawy; prawomyślny; wierny rządowi.

Lokacja—rozmieszczenie; wynajęcie, wydzierżawienie; umieszczenie kapitałów tak, aby przynosiły dochód.

Lokal (z łac. *locus,* miejsce), pomieszczenie, mieszkanie. *Lokalny,* tyczący się danej miejscowości. *Kolej lokalna*—kolej boczna, dojazdowa, kolejka. *Lokalizacja,* umiejscowienie, np. lokalizacja choroby, ograniczenie choroby do pewnej części ciała, gdzie wzięła początek i skąd groziła rozprzestrzenieniem się po całym organizmie.

Lokomobila — maszyna parowa, osadzona w ten sposób na kołach, że łatwo można ją przewozić z miejsca na miejsce; ma kształt lokomotywy, lecz rozmiary znacznie mniejsze. Kocioł i maszyna są tutaj razem połączone. W kotłach są rury płomienne i paleniska wewnętrzne. Tłoki działają tu jednak nie na koła, lecz na koło rozpędowe, które za pośrednictwem pasa rzemiennego może wprowadzić w ruch każdą maszynę, naprzykład młocarnię. Lokomobil używa się przeważnie przy robotach rolnych - do poruszania młocarń, pługów, sieczkarń, młynów, a także do poruszania sikawek, do pompowania wody, do poruszania warsztatów i t. p. Siła jednej lokomobili wynosi zwykle kilkanaście koni parowych.

Lokomocja—przenoszenie się z miejsca na miejsce, ruch.

Lokomotywa — maszyna parowa, umontowana na wozie, którego koła sama wprawia w ruch obrotowy, nadając mu tym sposobem ruch postępowy po żelaznych szynach. Najważniejszą częścią lokomotywy jest *kocioł* rurowy, zajmujący całą długość maszyny; z tyłu umieszczono *piec* (palenisko), w którym się pali węgiel kamienny lub drzewo; ogień przechodzi przez rury płomienne, będące wewnątrz kotła i ogrzewa otaczającą je dokoła wodę. Wywiązująca się para wchodzi przez rurę do *cylindrów*, umieszczonych na przodzie lokomotywy i wprowadza w ruch *tłoki.* Tłoki zaś za pośrednictwem drągów i korby obracają *koła.* Zużyta para uchodzi do *komina* wraz z dymem i powiększa cug w piecu. Lokomotywa miewa siłę paruset koni parowych.

Lokryda, kraina w starożytnej Grecji, którą góry Parnas oraz Focyda i Do-

ryda dzieliły na dwie oddzielne części: wschodnią i zachodnią.

Lombard, zakład kredytowy, wypożyczający pieniądze za zastaw przedmiotów: kosztowności, towarów, mebli, odzieży i t. p. Nazwa lombardu powstała od Lombardji, gdzie najwcześniej, bo już w wieku XV, zakłady takie zjawiać się zaczęły.

Lombardja, nazwa kraju w północnych Włoszech, między Alpami, rzeką Padem i jej dopływami: Ticzinem od zachodu, Minczio od wschodu. Nazwa ta pochodzi od niemieckiego ludu *Longobardów*, którzy założyli tutaj państwo w VI wieku po Chrystusie. Longobardowie przyjęli rychło oświatę rzymską i zleli się w jeden naród z dawnymi mieszkańcami Italji (Włoch). Karol W. położył koniec państwu Longobardów w VIII w. (r. 774). Lombardja jest krajem bardzo urodzajnym, obfitym we wszystkie płody natury, a nadto bogatym w prześliczne krajobrazy i liczne dzieła sztuki. Główne miasta: Medjolan, Pawia, Mantua, Como i Brescia. Do r. 1859 Lombardja należała do Austrji, w roku tym przyłączona została do królestwa Włoskiego.

Lombroso *Cezary*, uczony włoski, antropolog, ur. 1836 r. w Weronie, w r. 1862 został profesorem psychjatrji w Pawji, następnie profesorem medycyny sądowej i psychjatrji w Turynie. Przeprowadził badania nad kretynizmem, a rozgłos zyskał szczególnie dziełami swemi o antropologji kryminalnej, w których stara się wykazać, że przyczyny przestępstw mają źródło w zboczeniach cielesnych. Umarł w roku 1909.

Lompa *Józef*, zasłużony nauczyciel i pisarz ludowy na Górnym Śląsku (ur. 1797 r., um. 1863 r.), przyczynił się do podniesienia oświaty ludu polskiego na Śląsku. Napisał „Krótkie wyobrażenie historji Śląska“, wydał „Zbiór pieśni“ i t. p.

Londyn, stolica Anglji, największe i najludniejsze miasto na świecie, rozłożone po obu brzegach Tamizy, zajmuje przestrzeń 305 klm. kw. i liczy 6½ miljona mieszkańców. Londyn podzielony jest na kilka części: główna—*City*, jest ogniskiem ruchu handlowego; *Eastend* jest siedzibą ludności rzemieślniczej i robotniczej, *Westend*—dzielnicą arystokratyczną. Londyn posiada: wspa-

Fig. 18. Opactwo Westminsterskie.

niały gmach parlamentu, liczne galerje, muzea, pomniki sławnych ludzi, słynne opactwo Westminsterskie, z grobami zasłużonych, liczne szkoły, uniwersytety, akademje. Nauczanie publiczne stoi tu bardzo wysoko, utrzymanie szkół kosztuje Londyn do 40 mil. rubli rocznie; liczba nauczycieli dochodzi do 12.000, uczących się do 500 tys. Ożywiony handel, różnorodne zakłady przemysłowe i słynne fabryki stawiają Londyn na czele wszystkich miast i czynią go jakoby głównem ogniskiem ruchu całego świata.

Longfellow *Henryk Wodsworth*, ur. 1807 roku, um. 1882 r., największy poeta amerykański. Najznakomitszem jego dziełem jest poemat „Hiawatha“, tłumaczony na wszystkie języki europejskie. Pisał także prozą, przeważnie romanse. Wyróżniał się pięknością formy i języka; górującym tonem jego poezji jest religijność i głębokie umiłowanie przyrody.

Long Island (czyt. *Long-Ajland)*, jedna z trzech wysp, położonych w pobliżu południowych brzegów północno-amerykańskiego stanu New York, ma 3.780 klm. kw. przestrzeni i 1.030.000 mieszkańców.

Longobardowie, plemię nieliczne, ale bitne i dzielne, pochodzenia germańskiego. W początku naszej ery zajmowało lewy brzeg Elby, w roku 568 pod wodzą Alboina przeszło Alpy i zawładnęło północnemi Włochami, tworząc tam państwo Lombardzkie. Panowanie Longobardów było dla Włoch pomyślne; spokój zupełny, porządek w prawie i sądownictwie, sprzyjały rozkwitowi handlu i przemysłu. W VIII wieku usiłowali Longobardowie owładnąć całemi Włochami; wywiązała się stąd walka z papieżem, którą zakończył Karol Wielki zająwszy całe królestwo Longobardów, poczem Longobardowie zlali się z ludem frankońskim, zatracając swe cechy plemienne.

Lont—sznur rozmaitej długości, napojony saletrą, używany do podpalania min. Dobry lont pali się równo i nie daje się zagasić; dawniej służył za podpałkę dla dział, nabijanych od przodu.

Lord—tytuł wyższej szlachty w Anglji, służący tylko najstarszym synom rodzin arystokratycznych; tytuł niektórych wysokich urzędników. *Lord Major* (czyt. lord mer)—burmistrz Londynu.

Lorentowicz *Jan*—współczesny krytyk i publicysta polski, ur. 1868 r., kształcił się w kraju i zagranicą; był współpracownikiem wielu pism; obecnie pełni obowiązki kierownika literackiego *Nowej Gazety*. Ogłosił drukiem większe prace: „Cywilizacja i wyludnienie“, „Ewolucja pojęć prawnych“, „Spór o prawo ewolucji“, „Młoda Polska“, „Młoda Francja literacka“, dużo krytyk literackich, przekładów i t. p.

Loreto, miasto w Ankonie, prowincji włoskiej, liczy 5.200 mieszkańców, słynie z pielgrzymek do domku Najświętszej Marji Panny (la casa santa), w którym podług podania mieszkała Boga Rodzica i który mieli przenieść aniołowie z Nazaretu do Dalmacji 1291 r., stąd zaś do Loreto 1295 roku. Domek znajduje się we wspaniałym kościele katedralnym.

Lori, ob. *Małpozwierze.*

Loris-Melikow *Michał*, generał rosyjski, walczył w r. 1877 przeciw Turkom i zdobył Kars. Po wojnie został ministrem spraw wewnętrznych i dążył do nadania Rosji konstytucji, do czego Aleksander II miał się już skłaniać, podobno. Śmierć gwałtowna cesarza unicestwiła te zamiary. Loris-Melikow usunął się i um. r. 1888.

Lornetka, ob. *Luneta.*

Los — przeznaczenie, udział, dola, koleje życia, byt, szczęście i nieszczęście, zdarzenie, przygoda; kartka z numerem do losowania; bilet loteryjny. *Zrobić los*—szczęśliwem zdarzeniem zyskać majątek, stanowisko i t. p.

Los von Rom (niem., t. j. oderwać się od Rzymu)—hasło pewnego odłamu partji narodowo-niemieckiej w Austrji, która w ostatnich czasach wskutek starć ze Słowianami, a zwłaszcza Czechami, zaczęła prowadzić agitację antykatolicką i propagować masowe przechodzenie na protestantyzm.

Lot, podług podania hebrajskiego przybył ze stryjem Abrahamem z Ur do ziemi Chananejskiej a później osiadł w Sodomie. Przed zniszczeniem tego miasta, ostrzeżony przez Boga, uszedł do Zoar.

Lotaryngja, po francus. *Lorraine*, kraina leżąca na pograniczu Niemiec i Francji, od r. 1766 była prowincją francuską. Obejmowała 479 mil kw. W r. 1871 część Lotaryngji, łącznie z Alzacją przyłączona została do Niemiec, które starają się zasymilować nowonabyte prowincje, przez wprowadzenie prawodawstwa, administracji i języka niemieckiego. Lotaryngja liczy 1.300.000 mieszkańców, którzy w części mówią po francusku, w części po niemiecku.

Loterja, gra publiczna losowa, urządzana zwykle przez samo państwo lub pod jego nadzorem, a której każdy uczestnik za pewną *stawkę* ma prawo do wygranej, jaka na numer jego wypaść może. W Królestwie Polskiem loterja klasyczna ustanowiona została w r. 1808 i wypuszczana była pierwotnie w dzierżawę, obecnie jest w administracji rządu; od czasu zniesienia komisji skarbu zostawała pod zawiadowaniem Banku Polskiego, a obecnie Banku państwa. Liczba losów wynosi 22.500; dzieli się na 5 klas; stawka wynosi 60 rb., a główna wygrana 75.000 rubli.

Loti *Piotr*, pseudonim francuskiego romansopisarza *Juljana Viaud*. Ur. 1850 r., pisze powieści egzotyczne, oddające doskonale barwne życie Wschodu, i śliczne opowiadania z życia rybaków bretońskich; zasadniczy ton jego utworów—to nerwowość przeczulonego kulturą paryżanina i sceptycyzm. Wiele utworów jego tłumaczono na język polski.

Lotki — nazwa mocnych sztywnych, dużych piór w skrzydłach ptaków.

Lotność—jest to własność ciał ulatniania się, czyli przechodzenia w stan gazowy.

Lotus, właściwie *grzybień lotusowy* — rodzaj roślin z rodziny grzybieniowatych, spotykany na wodach Nilu; kwiaty ma białe, wielkie, o 20 płatkach korony; kielich złocisto-żółty; z rana kwiat wynurza się z wody, na noc zamyka się i pogrąża w wodzie. Liście lotusu są okrągłe; częściowo leżą na wodzie, częściowo wznoszą się nad jej powierzchnią. Starożytni Egipcjanie oddawali lotusowi cześć i wplatali go często w ornamenty rzeźbione i malowane.

Lotze *Rudolf Herman*, filozof niemiecki, ur. 1817 r., um. 1881 r., twórca kierunku filozoficznego, nazwanego przezeń idealizmem teologicznym. Najważniejszem dziełem Lotzego jest „Mikrokosmos".

Lourdes (czyt. Lurd)—miasteczko w południowej Francji, w djecezji Tarbes, sławne z cudownego objawienia się Matki Boskiej ubogiej pasterce Bernadecie Soubirous. Woda, wypływająca ze źródła w grocie, uważana jest za cudowny środek leczniczy. Liczba pielgrzymów, spieszących do cudownego źródła, dochodzi do 500.000 rocznie.

Louvre (czyt. Luwr), dawny zamek królów francuskich w Paryżu, olbrzymia budowla nad Sekwaną; obecnie mieści się tam zbiór dzieł sztuki i jedno z najbogatszych muzeów starożytności. Naprzeciw Louvru jest wielki sklep różnych towarów, zajmujący cały kilkupiętrowy gmach; sklep ten nazywa się *magazynem Louvre*.

Lowelas — uwodziciel kobiet, zdobywca serc niewieścich (od nazwiska Anglika Lovelasa, bohatera powieści Richardsona „Klarysa Harlowe").

Loyola, ob. *Ignacy św*.

Lozanna, miasto w Szwajcarji, zbudowane na północnym stromym brzegu jeziora Genewskiego w ślicznem położeniu; liczy 40.000 mieszkańców.

Loża—w sali teatralnej miejsce dla kilku widzów w rodzaju małego gabineciku, oddzielonego od innych niskiemi ściankami. *Loża masońska*, stowarzyszenie wolnych mularzy; miejsce ich zebrań.

Lód, ob. *Woda*.

Lubaczów, miasteczko w Galicji wschodniej nad Lubaczówką (prawy dopływ Sanu), przy linji kolei Jarosław-Sokal, liczy 5.000 miesz.; niegdyś warowny gród.

Lubar, miasteczko w gubernji Wołyńskiej, pow. Nowogródzkim, w malowniczem położeniu, nad Słuczą, liczy do 7.000 miesz. Pamiętne zwycięstwem Stanisława Rewery Potockiego nad Kozakami w r. 1660.

Lubartów, miasto powiatowe w gub. Lubelskiej, pierwotnie zwane *Lewartów*, od herbu (Lewart) założyciela swego Piotra z Dąbrowicy Firleja (1543); po przejściu w dom Sanguszków (1733), od ich domniemanego przodka ks. Lubarta, przybrało obecną nazwę; liczy 8.500 miesz., posiada wspaniały kościół.

Lubawa, po niem. *Löbau*, miasto niegdyś w województwie Chełmińskiem, dziś w regencji Kwidzyńskiej w Prusiech zachodnich, pamiętne oblężeniem w r. 1422 podczas wojny Polaków z Krzyżakami; liczy 4.600 mieszkańców.

Lubecki *Franciszek Ksawery*, ur. 1779 r., ze starego rodu litewskiego książąt Druckich-Lubeckich, był przez dziewięć lat ministrem skarbu w Królestwie Polskiem (od 1821 r. do 1830) i oddał na tem stanowisku wielkie usługi krajowi. Uporządkował skarb państwa; podniósł, rozwinął, udoskonalił przemysł polski (zwłaszcza sukienniczy) i otworzył mu drogi zbytu w cesarstwie rosyjskiem. Przyczynił się do założenia Towarzystwa Kred. Ziemskiego i Banku Polskiego w Warszawie. Po wybuchu powstania wyjechał jako poseł Rządu Narodowego do Petersburga i tam pozostał. Um. 1846 roku.

Lubeka, wolne miasto nad morzem Baltyckiem, liczy 90.000 mieszkańców. Niegdyś ważny punkt handlowy, dała się później Lubeka wyprzedzić Bremie i Hamburgowi.

Lubelczyk, nazwisko przybrane kilku znakomitych ludzi, pochodzących z mieszczaństwa lubelskiego.

Lubień, osada w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim nad obszernem jeziorem Lubieńskiem, mającem 10½ mor. rozległości przy 16 met. głębokości.

Lublana, po niem. *Laibach*, główne miasto Krainy, rozłożone po obu brzegach Lublanicy; przeszłością swą sięga czasów starożytnych; w V wieku zajęli je Słowianie, następnie kolejno dostawało się Węgrom, Czechom, Francuzom, aż w roku 1813 przyłączone zostało do Austrji. Liczy 36.547 miesz. przeważnie Słoweńców; posiada liczne zakłady naukowe, muzea, archiwa, bibljoteki, instytut teologiczny i t. p. W roku 1895 było nawiedzone trzęsieniem ziemi.

Lublin, miasto gubernjalne w Królestwie Polskiem, leży nad Bystrzycą, dopływem Wieprza, liczy 65.000 mieszkańców; przemysł i handel rozwija się tu coraz lepiej; kilkanaście kościołów

Fig. 19. Zamek królewski w Lublinie (według „Albumu Lubelskiego" A. Lerne z r. 1858).

starożytnych, pomnik Unji Lubelskiej, kilka starożytnych budowli zdobią miasto; Lublin jest rezydencją biskupa, posiada kilkanaście zakładów naukowych. Za czasów Rzeczypospolitej polskiej należał do bardzo ważnych miast. Odbywały się w nim często sejmy; od roku 1578 zasiadały stale najwyższe sądy,

czyli trybunały koronne, a stosunki handlowe kupców tutejszych sięgały dalekiego wschodu. Zamek lubelski, wzniesiony przez Kazimierza Wielkiego, potem Radziwiłłowski, obecnie zamieniony został przez rząd rosyjski na więzienie. Ratusz starożytny, bramy miejskie i kościoły świadczą do dziś o świetnej przeszłości Lublina.

Lubliniec—miasto okręgowe regen. Opolskiej, blisko granicy Królestwa Polskiego; założone około 1300 r. przez księcia Opolskiego, Bolka.

Lubomirski: 1) *Jerzy Sebastjan*, ur. roku 1616 z starożytnego rodu (z Lubomierza pod Krakowem), którego członkowie używali od końca XVI wieku tytułu hrabiów, a od roku 1637 książąt cesarstwa rzymskiego. Kształcił się w kraju i zagranicą. W roku 1643 został marszałkiem sejmu, brał udział w licznych wyprawach wojennych: pod Zborowem, Beresteczkiem i Żwańcem; dostępował coraz to wyższych godności. W roku 1655, jako marszałek nadworny koronny, przystąpił do konfederacji tyszowieckiej, bronił króla przeciw Szwedom, w r. 1657 pobił Rakoczego, w roku 1660 Moskwę pod Cudnowem. Ale potem stanął przeciw królowi i królowej, rozpoczął wichrzyć w kraju, wiązać się z cesarzem przeciw zamysłom dworu, który dążył do zapewnienia tronu w Polsce księciu d'Enghien jeszcze za życia Jana Kazimierza. Wytoczono proces Lubomirskiemu, a sąd, złożony z senatorów, jednomyślnie skazał marszałka na infamję i utratę dóbr. Lubomirski ujechał pod opiekę cesarza na Śląsk, ale niebawem (w roku 1666) powrócił do kraju na czele cudzoziemskiego zaciągu i rozpoczął wojnę domową. Zaślepiona szlachta stanęła w znacznej części po stronie buntowniczego magnata. Pod Mątwami zostały hufce królewskie pobite przez Lubomirskiego. Król musiał zrzec się myśli wyznaczenia za życia następcy po sobie i przyjąć przeproszenie dumnego magnata w Łęgonicach. W rok później Lubomirski umarł w Wrocławiu (roku 1667).—2) *Jerzy*, ur. 1817, um. 1872 r., kurator Narodowego Zakładu im. Ossolińskich, mąż zacny i ojczyźnie całą duszą oddany, marzył o wspólnem działaniu słowiańskich ludów i jeździł w roku 1848 na kongres słowiański do Pragi. Zakładowi Ossolińskich podarował bogaty zbiór broni, monet, pamiątek i t. p., z których powstało Muzeum Lubomirskich, połączone z bibljoteką Ossolińskich.—3) *Jan Tadeusz*, ur. 1826 roku, um. w Warszawie 1908 r., zajmował się gorliwie sprawami rolniczemi i wychochowaniem młodzieży; napisał „Historję włościan w Polsce", przyczynił się do wydania „Encyklopedji wychowawczej" i „Encyklopedji rolniczej" i t. p.

Lubomla, miasteczko w gub. Wołyńskiej, niedaleko Bugu, posiada starożytny zamek, w którym 1392 r. przebywał Władysław Jagiełło.

Lubowski *Edward*, komedjo i powieściopisarz, ur. 1842 r., kształcił się w Krakowie na wydziale prawniczym uniwersytetu Jagiellońskiego. Napisał kilkanaście powieści i szereg komedji, mających pewną wartość artystyczną i stanowiących ważny zwrot w polskiej literaturze dramatycznej. Za najlepsze dzieło Lubowskiego uchodzą „Nietoperze", komedja 4-aktowa.

Lubraniec, osada w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, nad rzeką Zgłowiączką. Ludność około 2.000 głów. O 4 wiorsty od Lubrańca jest źródło bogate w solankę.

Lubrański *Jan*, biskup poznański (umarł roku 1520), założył w Poznaniu wyższą szkołę, t. zw. *Kolegium Lubrańskiego*, które istniało do roku 1780 i wyróżniało się dodatnio wśród szkół polskich.

Lubryka, ciemno-czerwona, tlenkiem żelaza zabarwiona ziemia, której używa się jako farby, do wyrobu czerwonych kredek, ołówków i t. p., lub też zamiast kredy do kreślenia znaków na drzewie.

Lucerna—roślina z rodziny *strączkowych*, uprawiana jako pasza dla bydła. Najlepiej się udaje w klimatach cieplejszych. Rozpowszechniona w całej Europie i Azji zachodniej. Raz zasiana w jesieni lub na wiosnę na gruncie żyznym, daje urodzaje w ciągu 3–6 lat. Na południu, przy dobrem nawodnieniu można ją ścinać do 8 razy rocznie. Nawożenie gipsem bardzo korzystnie oddziaływa na jej wzrost. Oprócz *lucerny pastewnej* są jeszcze dwa inne gatunki: *lucerna chmielowata*, gatunek drobny o małych strączkach, udający się na uboższych gruntach. Ma ona tę wyższość nad lucerną pastewną, że nie powoduje u bydła rozdęcia kiszek. *Lucerna dzięcielina* ma korzeń drzewiasty, głęboko wrastający w ziemię.

Lucerna, miasto w Szwarcarji, stolica kantonu tejże nazwy, położona w uroczej okolicy, na zachodnim brzegu jeziora Czterech Kontonów, liczy 36.000 miesz.

Lucieńskie jezioro, w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim, gminie i wsi Lucieniu, zajmuje 913 morgów przestrzeni i ma do 16 m. głębokości; łączy się podobno pod ziemią z jeziorem Bialskiem, które jest odległe od niego o pół mili.

Lucjan, po grecku *Lukianos*, najdowcipniejszy z późniejszych pisarzów greckich, ur. około 130 r. przed Chrystusem. W licznych swych pismach opowieściowych, retorycznych, filozoficznych i satyrycznych, w formie lekkiej rozmowy stylem prostym i czystym, w sposób niezmiernie dowcipny chłoszcze wady i przywary współczesnych, szczególniej zaś upadek moralny, zabobonność ludu, oraz pychę i kuglarstwo filozofów.

Lucyfer, *Lucyper*, łac., dosłow. niosący światło: 1) gwiazda poranna, jutrzenka; 2) czart, szatan, książe ciemności, przywódca złych duchów.

Lud. W ogólnem znaczeniu ludem nazywa się część ludzkości, stanowiąca w sobie całość związaną pochodzeniem usposobieniami fizycznemi i umysłowemi, obyczajami, językiem, cywilizacją i dziejami; w tem znaczeniu wyraz *lud* jest jednoznacznym z wyrazem naród. W pojęciu ściślejszem przez wyraz *lud* rozumiemy wielką masę społeczną, pracującą fizycznie a niezamożną, a więc: włościan, robotników i rzemieślników. Warstwy ludowe wskutek zmian ustroju społecznego nabrały dużego znaczenia.

Lüders *Aleksander*, generał rosyjski, ur. 1790 r., umarł 1874 r. W roku 1831 w wojnie z Polską odznaczył się szczególnie przy wzięciu Warszawy; w r. 1861 mianowany został głównodowodzącym pierwszą armją i namiestnikiem Królestwa Polskiego; w roku 1862 wykonano na Lüdersa zamach, przy którym został ciężko raniony. Wkrótce potem odwołano go i wynagrodzono tytułem hrabiego.

Ludgarda, córka księcia windawskiego, żona króla polskiego Przemysława, poślubiona 1283 r., zamordowana 1293 r. podobno za wiedzą męża, bohaterka pieśni ludowych oraz tragedji Kropińskiego.

Ludożerstwo, *antropofagja*, *kanibalizm*, zwyczaj niektórych dzikich ludów zjadania ciała bliźnich, ma źródło nietylko w dzikiej żarłoczności, lecz także w praktykach religijnych i wierze, iż tym sposobem nieprzyjaciela zupełnie unicestwić i siły jego przejąć można.

Ludwik św., ur. 1215 r., od 1226 do 1270 r. był królem francuskim, słynął z pobożności i cnotliwego życia. Odbył dwie wyprawy krzyżowe (ob.); w pierwszej dostał się do niewoli w Egipcie i dopiero po złożeniu znacznego okupu odzyskał wolność; w drugiej zmarł pod Tunisem w r. 1270. Ludwik św. przestrzegał pilnie wykonywania sprawiedliwości w kraju i zniósł tak zwane „sądy boże" (t. j. przeświadczenie się o winie oskarżonego przez

próbę ogniową, pojedynek i t. p.) i inne barbarzyńskie zwyczaje. Francja podniosła się bardzo za jego rządów.

Ludwik I, król węgierski i polski, panował w Węgrzech od 1342, w Polsce od 1370 roku; umarł 1382 r. Pochodził z rodu francuskiego Anjou (czyt. Anżu) czyli andegaweńskiego, był synem króla węgierskiego Karola Roberta i Elżbiety, księżniczki polskiej, córki Władysława Łokietka. Węgrzy zowią go *Wielkim*, ponieważ dla nich rządy jego były bardzo pomyślne. Państwo węgierskie rozszerzyło się i rozwinęło znakomicie. Wewnątrz zakwitł

Fig. 20. Ludwik węgierski.

przemysł i handel, zbogaciły się miasta i zaludniły wioski. W mieście Pięciokościołach założył Ludwik w r. 1368 uniwersytet. Z wujem swoim Kazimierzem W. utrzymywał dobre stosunki, odbył z nim razem wyprawę na Ruś przeciw Litwinom, zrzekł się rzekomych praw do Rusi na rzecz Polski, za co otrzymał przyrzeczenie następstwa po Kazimierzu. Ale zostawszy królem polskim, mało się troszczył o nowe swe państwo. Po krótkim pobycie w Polsce powierzył rządy kraju matce swej Elżbiecie (ob.). Nie mając męskich potomków, a chcąc pozyskać zapewnienie następstwa tronu dla córek swoich, nadał możnowładcom polskim i szlachcie na zjeździe w Koszycach r. 1374 ważne przywileje, które stały się podwaliną swobód szlacheckich w Polsce. Ruś oddał Władysławowi, księciu Opolskiemu, jako namiestnikowi króla węgierskiego. Jadwiga (ob.) królowa polska była córką Ludwika.

Ludwik II, król węgierski z domu Jagiellońskiego, syn Władysława Jagiellończyka, ur. 1506 r., panował od 1516 do 1526 roku. W r. 1526 poległ w boju przeciw Turkom pod Mochaczem.

Ludwik, imię wielu panujących. Królów niemieckich i cesarzy rzymskich było czterech tego imienia: *Ludwik I Pobożny*, syn Karola W., a zarazem król francuski, um. r. 840. — *Ludwik II Niemiec*, nie był cesarzem.—*Ludwik III Dziecko*, walczył z Węgrami, um. 911 r.—*Ludwik IV Bawarski*, panował od r. 1314 do r. 1347.—Ośmnastu królów *francuskich* nosiło to imię: — *Ludwik IX* został zaliczony w poczet świętych (ob. *Ludwik św.*).—*Ludwik XI* panował od 1461 do 1482 r.; położył on podwaliny potęgi francuskiej, zjednoczył w swoich rękach prawie całą Francję, której znaczne obszary należały wówczas do samodzielnych książąt i umocnił władzę królewską przez ostre wyroki przeciw możnym. Człowiek chytry, podstępny, okrutny, kazał stracić wielu ludzi niewinnych, otaczał się urzędnikami i służbą, gotową spełnić każde jego polecenie, ale dbał o dolę ludu, popierał nauki i sztuki. — *Ludwik XII* (od r. 1498 do r. 1515) prowadził wojnę o Włochy z Wenecją, papieżem, cesarzem i Hiszpanją. — *Ludwik XIII*, żył w pierwszej polowie XVII w. Jego ministrem był znakomity mąż stanu kardynał Richelieu (ob.). — *Ludwik XIV*, syn i następca poprzedniego, panował od 1643 do 1715 r. Za czasów jego małoletności rządził państwem kardynał Mazarini (ob.). Ludwik, objąwszy władzę po śmierci kardynała w r. 1661, ogłosił się niezawisłym od zgromadzenia stanów samowładcą, otoczył się przepychem niezmiernym, zbudował wspaniały pałac w Wersalu pod Paryżem, gdzie miał liczny dwór, którego zwyczaje stanowiły wzór dla wszystkich dworów monarszych. Język francuski stał się w tym czasie językiem używanym powszechnie na dworach, w rozmowie i pismach. Naśladowała też cała Europa dzieła pisarzy francuskich, zwyczaje Francuzów i t. p. Dlatego nazwano czasy te powszechnie *epoką Ludwika XIV*. Król ten prowadził liczne wojny naprzód bardzo szczęśliwie (z cesarzem Leopoldem I, z Hiszpanją, Anglją i Holandją), zabrał Strasburg i Alzację; potem, gdy Anglja połączyła się z Niemcami w t. zw. wojnie hiszpańsko-sukcesyjnej, wojska francuskie poniosły liczne klęski. Wojny te wyczerpały skarb państwa.—*Ludwik XV*, ożeniony z Marją Leszczyńską, córką Stanisława Leszczyńskiego (ob.) i *Ludwik XVI*, następcy Ludwika XIV, nie zdołali utrzymać Francji na tej wysokości, na jaką wzniosła się w wieku XVII. Za Ludwika XV rządziły państwem jego kochanki, pani Pompadour i Dubarry. Ludwik XVI i żona jego Marja Antonina zostali ścięci na gilotynie podczas wielkiej rewolucji. Syn ich Ludwik, który nie panował nigdy, a um. w r. 1795, nosi w historji francuskiej tytuł *Ludwika XVII*.—*Ludwik XVIII*, brat Ludwika XVI, panował po upadku Napoleona I od r. 1815 do r. 1824, nadał Francji konstytucję, dążył do pogodzenia nowych poglądów z dawną tradycją, ale brat jego i panowie, którzy powrócili do kraju po wielu latach tułaczki, nie dopuścili do pojednania, przeciwnie dążyli do zgnębienia swobód narodowych i pragnęli powrotu absolutyzmu.—*Ludwik Filip*, z bocznej gałęzi rodu królewskiego t. zw. Orleanów, objął tron francuski po rewolucji w r. 1830 i panował do rewolucji w r. 1848, która obaliła panowanie Burbonów. — *Ludwik Napoleon* (ob. *Napoleon*). — Z królów *bawarskich* nosili to imię: *Ludwik I*, panował od r. 1825 do 1848 r.; *Ludwik II* od r. 1864 do 1887 r.; Ludwik II popierał sztuki i nauki, wznosił liczne i wspaniałe gmachy w Monachjum, ale popadłszy w obłąkanie, utopił się w r. 1887. — Imię Ludwika nosiło też wielu książąt niemieckich.

Ludwinów, dawniej miasteczko, dziś osada w gub. Suwalskiej, pow. Kalwaryjskim nad rzeczkami Sudoniem i Szeszupą.

Ludwisarnia—nazwa zakładu, w którym leją dzwony, moździerze, armaty. Znajdują się tam piece do topienia metalów, formy, tokarnie do obtaczania odlewów, przyrządy do cyzelowania ich, do przygotowania modeli i t. d.

Lufa, rurka u strzelby lub pistoletu albo rura u działa (armaty), z której wylatuje pocisk, uzyskując w niej kierunek i pęd. Lufy do strzelb wyrabiają ze stali (wiercone a następnie gwintowane), do armat—z bronzu lub ze stali. Lufy są gładkie lub gwintowane. Wystrzał z lufy gwintowanej jest celniejszy, gdyż kula, kręcąc się, otrzymuje stały kierunek.

Lufcik — w oknie kilkoszybowem jedna z szyb, ujęta w osobną ramkę, otwierająca się oddzielnie.

Luffa czyli *trukwa*, należy do rodziny dyniowatych, obejmuje rośliny zwrotnikowe podobne do naszych ogórków; niektóre z nich są uprawiane w gorących krajach dla owoców, używanych, jak u nas ogórki. Włókno jej służy jako gąbka do mycia i nacierania przy kuracji wodnej, na wyrób pantofli kąpielowych, płyt i t. p. Do Europy przychodzi najczęściej z Japonji.

Lugano albo *Lauis*, miasto w szwajcarskim kantonie Tesyńskim, nad jezio-

rem tejże nazwy, w jednej z najpowabniejszych okolic; ma wspaniały gmach rządowy i kilka pięknych kościołów.

Lugdun, ob. *Lyon.*

Luidor, dawniejszy pieniądz złoty francuski, wartości około 9 rubli. Dziś nazywają luidorem lub ludwikiem 20 franków złotych.

Luini, najznakomitszy malarz szkoły medjolańskiej we Włoszech, w drugiej połowie XV wieku, uczeń Leonarda da Vinci.

Luizjana, stan, t. j. kraj, należący do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, leży nad rzeką Missisipi i zatoką Meksykańską, ma ogromne plantacje bawełny i ważny port morski Nowy Orlean. Klimat, zwłaszcza na wybrzeżu płaskiem, wilgotnem i gorącem, bardzo niezdrowy.

Luka—otwór, dziura, wyłom, próżne miejsce.

Lukier—cukier gotowany do pewnej gęstości i po ostudzeniu tablerowany; wyrabiają z niego pomadki i polewę na ciasta.

Lukka, miasto główne prowincji tejże nazwy we Włoszech, w pobliżu Pizy, liczy 70.000 mieszkańców.

Lukrecja — rodzaj roślin z rodziny *strąkowych. Lukrecja gładka*, rosnąca na południu Europy, kwitnie w czerwcu i w lipcu; kwiaty ma różowe w rzadkich kłosach. Korzeń jej żółty i słodkawy używa się w medycynie; dobywają z niego przez kilkakrotne wygotowanie z wodą słodką czarną masę, zwaną w handlu *lukrecją.*

Lukrecja, Rzymianka, słynna z piękności i cnót niewieścich, małżonka Lucjusza Tarkwinjusza, żyła w VI wieku przed Chrystusem. Shańbiona przez swego szwagra, odebrała sobie życie z rozpaczy.

Luksemburg, wielkie księstwo, położone na żyznej wyżynie po lewym brzegu Mozeli, na pograniczu Francji, Niemiec i Belgji, liczy na małym obszarze 200.000 mieszkańców, przeważnie Niemców, trudniących się uprawą roli, wypasem bydła i wydobywaniem rudy żelaznej. Stolica tejże nazwy liczy 21.000 mieszkańców. Prowincja *belgijska*, sąsiadująca z księstwem Luksemburskiem, nazywa się tak samo, jest od księstwa większa, ale mało urodzajna.

Luksus, ob. *Zbytek.*

Lukullus, wódz rzymski w I-ym wieku przed Chrystusem. Pędził życie w rozkoszy i zbytku. *Uczty Lukullusowe* weszły w powszechne przysłowie, a jego ogrody i wille słynęły z niezmiernego przepychu i wspaniałości.

Lulek—rodzaj roślin z rodziny *psiankowatych.* Gatunek *lulek pospolity* (*blekot* czyli *szalej*), spotyka się u nas przy drogach i płotach. Wszystkie części tej rośliny są lepkie, wydają niemiłą woń i są bardzo trujące. Wyciąg z liści używa się w medycynie jako środek, łagodzący bóle nerwowe. Substancją głównie w nim działającą jest alkaloid *hioscyamina.*

Lulka—ta część fajki, w którą wkłada się tytuń.

Lumen, znaczy w języku łacińskim światło, jasność. *Luminarzami* nazywano ludzi, którzy rozumem, pracą i zasługami przyświecali niejako społeczeństwu.

Luna (łac.)—księżyc; w mitologji rzymskiej bogini księżyca, zwana u Greków *Selene.*

Lunacje, ob. *Księżyc.*

Lunatyzm (*somnambulizm*) — rodzaj snu, podczas którego śpiący człowiek wykonywa pewne czynności, niekiedy lepiej nawet, niż podczas czuwania. *Lunatyk* chodzi w ciemności zupełnie pewnie, omija przeszkody, spaceruje po dachach, nie obawiając się upadku, recytuje wiersze, rozwiązuje zadania, których przy pełnej świadomości nie był w stanie rozwiązać. Po przebudzeniu lunatycy nie pamiętają wcale tego, co podczas snu robili. Przyczyną lunatyzmu ma być ogólne podniecenie systemu nerwowego; obłęd, epilepsja, usposabiaja doń. Najczęściej podlegają mu kobiety i dzieci. Przeciw lunatyzmowi stosować należy środki wzmacniające nerwy, szczególniej *wodolecznictwo.*

Lüneburg, dawniej księstwo hanowerskie, regencja pruska, obejmuje 11.343 klm. kw. i 430.000 miesz. Południowo-wschodnia część obwodu zwana jest *ziemią Wendów* (Wendland), której mieszkańcy, dzisiaj zupełnie zniemczeni, są pochodzenia słowiańskiego.

Luneta—przyrząd optyczny, przeznaczony do rozpatrywania przedmiotów odległych, które ukazują nam się pod większym kątem widzenia, aniżeli wówczas, kiedy na nie patrzymy gołem okiem. Skutkiem tego przedmioty owe są powiększone i wydają się nam bliższe niż w rzeczywistości. Istnieje kilka rodzajów lunet. *Luneta astronomiczna* lub teleskop, używana do obserwowania ciał niebieskich, składa się z dwu wypukłych soczewek, umieszczonych na

Fig. 21. Luneta astronomiczna.

końcach rury mosiężnej; większa, t. zw. *objektyw (szkło przedmiotowe)*, zwraca się ku obserwowanemu przedmiotowi; patrzymy przez mniejszą, t. zw. *okular* albo *szkło oczne.* Luneta odwraca obraz przedmiotu, ale to w obserwacjach astronomicznych nie przeszkadza. Do dużych teleskopów przystosowany jest mechanizm zegarowy, który je porusza tak, iż mogą być skierowane stale na obrany punkt nieba, pomimo że ten punkt wraz ze sklepieniem niebieskiem zdaje się być w ruchu. *Luneta ziemska*, którą się posiłkujemy przy rozpatrywaniu przedmiotów oddalonych, tem się różni od lunety astronomicznej, że pomiędzy dwiema soczewkami znajduje się jeszcze jedna, która wyprostowywa odwrócony obraz. Dzięki temu widzimy przedmioty w naturalnem położeniu. W *lunecie Galileusza* szkło przedmiotowe jest soczewką podwójnie wypukłą, oczne zaś podwójnie wklęsłą. Okular chwyta promienie z objektywu, zanim się ześrodkują w ognisku, wskutek tego otrzymuje się obraz prosty i powiększony. Ten rodzaj lunety jest dziś powszechnie używany, jako *lornetka teatralna.* Dla rozszerzenia pola widzenia łączymy dwie lunetki w jedną całość, tak iżby można było przez nie patrzeć dwoma oczami.

Luneville (czyt. Linewil), miasto w Lotaryngji francuskiej, leży niedaleko miasta Nancy, liczy 25.000 mieszkańców. Jest silną twierdzą francuską. W Lunewillu spędził ostatnie lata swoje król polski, Stanisław Leszczyński.

Lupa, ob. *Mikroskop.*

Lustracja, tak zwano w dawnem prawie polskiem rewizje dóbr królewskich i starostw. Dzisiaj wyrazu tego używa się na oznaczenie każdej czynności rewizyjnej.

Lustro, ob. *Zwierciadło.*

Lut—metal albo aliaż, przeznaczony do spajania części metalowych bez topienia ich (szwejsowania). Wszystkie luty stosują na gorąco; przytem powierzchnie spajanych części metalowych powinny być czyste, t. j. wolne od tlenków (rdzy) oraz tłuszczu, które lutom utrudniają chwytanie się powierzchni metalu. W tym celu miejsca do lutowania, po rozgrzaniu ich, posypują salmiakiem, boraksem, kalafonją, które niszczą tlenki (odtleniają je lub rozpuszczają). Do lutowania blach żelaznych, cynkowych, miedzianych używają cyny, a jeszcze lepiej aliażu cyny i ołowiu; do lutowania większych

przedmiotów żelaznych i stalowych używa się mosiądzu.

Luter *Marcin* (*Luther*), ur. r. 1483 w Eisleben, syn górnika; studja uniwersyteckie odbywał w Erfurcie; ciężkie przejścia życiowe skłoniły go do wstąpienia do klasztoru Augustjanów. W r. 1507 otrzymał święcenia kapłańskie, a w dwa lata później został profesorem filozofji w uniwersytecie w Wittenberdze. W r. 1510 odbył pielgrzymkę do Rzymu. W r. 1517 wystąpił przeciw sprzedaży odpustów i rozpoczął walkę z Kościołem. Zasady swoje ogłosił, w t. zw. 95 tezach, 31 października 1517 r., a potem w licznych pismach, które drukował w języku niemieckim, przez co zapewnił im szerokie rozpowszechnienie. Papież Leon X potępił je w r. 1520, ale Luter spalił publicznie bullę papieską, która go wyklinała, a naukę jego uznawała za kacerską. Zawezwany przez cesarza na sejm do Wormacji w r. 1521, nie odwołał swych twierdzeń, wskutek czego został wyjęty z pod prawa. Znalazł jednak schronienie w Wartburgu, u elektora saskiego, gdzie zaczął tłumaczyć biblję na język niemiecki. Tymczasem rzucona przez niego iskra rozniecila wielki pożar w całym kraju; znaleźli się i inni reformatorowie, powstały kłótnie różnych sekt, zamieszki, wojny i t. d. Niemcy podzieliły się na dwa obozy: katolicki i przeciwny Kościołowi katolickiemu. W r. 1524 wybuchł bunt chłopów przeciw panom. Luter stanął po stronie książąt i rycerstwa, broniąc w pismach swoich poddaństwa i niewoli osobistej chłopów. Z zakonu wystąpił, poślubił zakonnicę Katarzynę von Bora i zalecał małżeństwo księży. Tryumfem wielkim dla Lutra było przyjęcie jego nauki przez Alberta Brandenburskiego, mistrza Zakonu Krzyżaków (r. 1525). Zasady nowej wiary, ułożone w 28 artykułach, przedstawili zwolennicy Lutra, czyli t. zw. *protestanci* na sejmie w Augsburgu (r. 1530) cesarzowi Karolowi V, który pragnął doprowadzić do pojednania obu Kościołów. Nie dało się to jednak osiągnąć. Ale nową wiarę zaczęto zwać odtąd *wyznaniem Augsburskiem*. Przekład Biblji, dokonany przez Lutra i inne dzieła jego przyczyniły się niemało do rozwoju języka niemieckiego. Luter nie doznawszy żadnego prześladowania, umarł w r. 1546.

Luteranie, zwolennicy Lutra, ob. *Ewangelicki Kościół.*

Lutnia, dawny instrument muzyczny strunowy, na którym grało się podobnie jak na gitarze. Składała się z korpusu sklepionego, złożonego z cienkich deszczułek, z długiej szyi zagiętej w tył, opatrzonej kołkami, i z 14 strun podzielonych na chóry, z których tylko część wierzchnich służyło do grania, reszta odbrzmiewała wydobywane z pierwszych głosy.

Lutomiersk, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Łaskim, nad rzeką Nerem. Niegdyś miasteczko dość obszerne, zostało zniszczone przez wojny szwedzkie i pożary. Liczy do 3.000 miesz.

Lutomski *Bolesław,* publicysta polski, ur. 1862 r., kształcił się w Kaliszu. Napisał wiele artykułów treści społecznej i estetycznej, drukowanych w różnych pismach polskich.

Lutosławski *Wincenty* — pisarz filozoficzny i działacz społeczny, ur. 1863 r.; po ukończeniu studjów naukowych, które odbywał kolejno w kilku uniwersytetach, został profesorem filozofji w uniwersytecie kazańskim, później przeniósł się zagranicę, a w r. 1900 wykładał w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, potem w Genewie, Lozannie i Londynie. Przez pewien czas prowadził w Krakowie własne swoje kursa filozoficzne p. n. „Seminarjum wychowania narodowego"; w tym też czasie założył towarzystwa etyczne „Eleuterja" i „Eleuzis". W r. 1906 powrócił do Królestwa. W. Lutosławski stoi na stanowisku skrajnego indywidualizmu, którego broni, wykazując w swych pracach filozoficznych niezwykłą głębię i jasność myśli. Prócz licznych artykułów, pisanych niemal we wszystkich językach europejskich, wydał on znaczną ilość prac większych, dużej wartości naukowej i społecznej. Jego rozprawy filozoficzne o Platonie uznane zostały przez cały świat naukowy za dzieło bardzo wybitne. W. Lutosławski ożeniony jest ze znaną poetką hiszpańską *Zofją Casanova.*

Lutowanie, ob. *Lut.*

Lututów, osada w gub. Kaliskiej, pow. Wieluńskim, niegdyś miasteczko, założone w 1407 r.

Lutycy, ob. *Wilcy.*

Luzak, umundurowany według danej chorągwi posługacz towarzysza jazdy polskiej.

Luzytanja, ob. *Portugalja.*

Lwia paszcza, ob. *Wyżlin.*

Lwów, stolica Galicji, liczy 160.000 mieszkańców. Warowny zamek na Łysej Górze i pierwszą osadę na stokach góry Zamkowej założył tu ks. ruski Lew Daniłowicz około 1250 r. Od niego otrzymała ona nazwę Lwowa (po łacinie Leopolis, po niemiecku Lemberg). Miasto samo zawdzięcza swe powstanie królowi polskiemu Kazimierzowi W., który nadał mu w r. 1352 przywilej fundacyjny i prawo niemieckie (magdeburskie), wzniósł „Zamek wysoki" i „Zamek niski". Lwów, obwiedziony murami i obwarowany basztami, rozwijał się odtąd pomyślnie. Pierwotni osadnicy, Niemcy rozpłynęli się w ciągu XV wieku wśród ludności polskiej i ruskiej. Korzystne położenie handlowe Lwowa ściągało doń licznych kupców różnych narodowości. Mimo pożaru, który w r. 1527 zniszczył dawne miasto, bogate mieszczaństwo lwowskie pobudowało rychło wielkie kościoły i piękne domy. Z kościołów najstarszy jest kościół Panny Marji Śnieżnej. Katedrę rzymsko-katolicką zaczęto budować w XIV wieku (podobno sam Kazimierz W. położył pod nią kamień węgielny). Kościół Bernardynów stanął w XVII wieku; wieża wołoska w XVI. Katedrę ormiańską poczęto budować w XIV stuleciu; katedra grecko-katolicka św. Jura stoi w miejscu dawnej cerkwi Ojców Bazyljanów. Lwów jest od dawna stolicą arcybiskupią trzech obrządków: katolickiego, grecko-katolickiego i ormiańskiego. Starożytny ratusz (z r. 1491) rozebrano po zawaleniu się wieży w r. 1826 i wybudowano nowy (w r. 1834).— Lwów ma piękną i zaszczytną przeszłość. Będąc stolicą województwa ruskiego, narażonego na częste napady nieprzyjaciół, bronił on kilkakroć Rzeczypospolitej przed ich nawałą. Pamiętne są oblężenia Lwowa przez Chmielnickiego w r. 1648 i 1655; napady Turków i Tatarów w roku 1672, 1675, 1695. Karol XII, król szwedzki, zdobył w r. 1704 szturmem miasto. Zmiana dróg handlowych od XVI w., częste oblężenia w XVII w., grabież bogatych łupów przez Szwedów, wreszcie upadek Rzeczypospolitej odbiły się niekorzystnie na mieszczaństwie lwowskiem; miasto zubożało i wyludniło się, znikł dawny dostatek, podupadła oświata. W roku 1772, przy pierwszym podziale Polski, przeszedł Lwów pod panowanie

Fig. 22. Gmach sejmowy we Lwowie.

Austrji i został stolicą Galicji, siedzibą władz rządowych, a później autonomicznych. W r. 1784 powstał tu uniwersytet niemiecki w miejsce dawnej akademji Jezuickiej, założonej w r. 1661. W XIX wieku rozwinął się Lwów na nowo; wzrasta pomyślnie od czasu wprowadzenia samorządu miejskiego (w roku 1870). Mury, otaczające niegdyś miasto (dzisiejsze śródmieście), zniesiono już przy końcu XVIII wieku; później rozszerzono ulice i pobudowano wielkie domy. Obecnie posiada Lwów uniwersytet polski i politechnikę, oraz wiele zakładów naukowych średnich, bibljotekę i muzeum Ossolińskich, muzeum Dzieduszyckich, teatr i wiele innych instytucji, poświęconych rozwojowi nauk i kultury.

Lynch (ang., czyt. lincz). Tak nazywają w St. Zjedn. Am. Północnej doraźny wymiar sprawiedliwości, zwyczajowo stosowany przez lud względem przestępców, których prawo miejscowe albo nie karze wcale lub też, zdaniem ogólnem, zbyt łagodnie i powolnie. Jest to prosty gwałt i bezprawie.

Lyon albo *Lugdun*, miasto we Francji południowej, leży przy ujściu Saony do Rodanu, liczy 500.000 mieszkańców. W Lyonie kwitnie przemysł jedwabniczy, który zatrudnia 50.000 robotników.

Ł.

Ł—dwudziesta czwarta z rzędu głoska, w alfabecie naszym, złożonym z 45 głosek. Jest to spółgłoska pierwotna, płynna, twarda; z jej zmiękczenia powstaje spółgłoska *L*. Właściwą jest ona tylko językowi polskiemu i niektórym innym słowiańskim.

Łaba, ob. *Elba*.

Łabędź—duży ptak z rzędu płetwonogich; odznacza się długą, wygiętą szyją i krótkiemi nogami, usuniętemi bardzo ku tyłowi, skutkiem czego chód jego jest chwiejny; dobrze lata i pływa. Zamieszkuje północ Europy i Azji; przebywa na wodach stojących i bieżących; pożywienie jego stanowią rośliny, owady i drobne zwierzęta wodne. Na zimę odlatuje na południe. U nas przelotem zjawiają się 2 gatunki białych łabędzi: *łabędź głuchy*, z guzem u nasady czerwonego dzioba; wydaje głos syczący; bywa hodowany w parkach; *łabędź krzykliwy*, z dziobem żółtym, bez guza; wydaje silny, dość dźwięczny głos. W Australji żyje dziko *łabędź czarny*, również u nas hodowany. Łabędzie dostarczają bardzo cenionych piór i puchu.

Łabuń, miasteczko w gub Wołyńskiej, pow. Zasławskim, pamiętne smutnemi przejściami podczas wojen Bogdana Chmielnickiego.

Łacha — odnoga rzeki, oddzielająca się od niej i znów łącząca się z nią, po przepłynięciu niewielkiej przestrzeni. Między łachą a rzeką tworzy się wyspa.

Łaciński język należy do rodziny języków aryjskich, pochodzi od języka italskiego, którym mówiono przed wiekami w Italji, t. j. dzisiejszych Włoszech. Plemię, którego mową był język łacińki, zamieszkiwało kraik, zwany Lacyum, i nazywało się Latynami (ob.). Gdy Rzym urósł w potęgę, Rzymianie zaczęli zawojowywać inne kraiki italskie i mieszkańcom ich narzucali swój język, zwany przez nich dumnie językiem rzymskim. Ze wzrostem państwa i rozwojem w niem nauk i piśmiennictwa doskonalił się także język Rzymian. Do najwyższej doskonałości doprowadził go sławny mówca Cycero (ob.); od niego też czysta i piękna łacina nazywa się cycerońską. W drugim wieku po Chr. łacina zaczęła stopniowo upadać, a ulegając coraz bardziej wpływowi narzeczy ludowych i mieszając się z mową różnoplemiennych najezdców, zanikła wreszcie w kilka wieków potem, czyli stała się językiem umarłym. Z mieszaniny języka łacińskiego wykształconego z łacińskim ludowym i innymi powstały dzisiejsze języki romańskie (ob.).

Łaciński Kościół, Kościół zachodni, t. j. rzymsko-katolicki, w przeciwstawieniu do grecko-katolickiego, t. j. wschodniego.

Łacińskie cesarstwo założone zostało roku 1204 w Konstantynopolu przez Krzyżowców francuskich i weneckich po strąceniu z tronu Aleksego V Dukasa. Pierwszym cesarzem łacińskim był *Baldwin*, hr. Flandrji. Cesarstwo to zniesione zostało r. 1261 przez Michała Paleologa.

Łado, *Lado*, *Lada*, wyraz ten uważano dawniej za nazwę bóstwa słowiańskiego, pokrewnego Wenerze, a opiekującego się wiosną, młodością, piękności, miłością, płodnością. Potebnia dowodzi, że wyraz ten jest poprostu przyśpiewem (refrain) pieśni wiosennych. Inni uczeni nie zgadzają się z nim.

Ładoga, dawniej Newo, jezioro w północnej Rosji, położone na granicy gubernji Petersburskiej, Ołonieckiej i Finlandji, długie 175 w., szerokie 105 w., głębokie od 14 do 340 metrów.

Ładunek—towar, ciężar, który nakłada się na wóz w celu przewozu; paczka; obciążenie. Nabój strzelby; rurka z prochem i kulą lub śrótem; *ładunek ślepy*—napełniony tylko prochem; *ładunek ostry*—z kulą; *ładunek elektryczny*—ilość elektryczności w przewodniku.

Ładysław z Gielniowa czyli *Władysław błogosławiony*, ur. 1440 r. w miasteczku Gielniowie w Opoczyńskiem, w r. 1468 przybył do Warszawy i wstąpił do zakonu Bernardynów, w którym przepędził całe życie na rozmaitych stanowiskach, a w końcu na urzędzie prowincjała. Żarliwy kaznodzieja, słynął z wymowy kościelnej i wielkiej pobożności. Um. 1505 r. Pamiątkę jego obchodzi Kościół 27 września.

Ładyżyn, miasto w gub. Podolskiej, pow. Hajsyńskim, przy ujściu rz. Sielnicy do Bohu. Osada bardzo starożytna.

Łagiewniki, wieś w gub. Piotrkowskiej, pow. Łódzkim, słynie kościołem i znajdującym się tu cudownym obrazem św. Antoniego.

Łagowski *Florjan*—ur. 1843 r., um. 1909 r., kształcił się w Szkole Głównej a po jej zamknięciu w uniwersytecie warszawskim, poczem poświęcił się zawodowi nauczycielskiemu; od r. 1875 do 1903 kierował szkołą realną w Warszawie; umarł na stanowisku nauczyciela języka polskiego w Piotrkowie. Oprócz licznych artykułów w pismach pedagogicznych, których był stałym współpracownikiem, napisał kilka większych prac pedagogicznych, które wyszły w wydaniach książkowych.

Łagów, osada w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim. Spalona w r. 1502 przez Tatarów, odbudowana została na nowo; ma starożytny kościół.

Łaguna *Stosław*—prawnik i historyk polski, ur. 1835 r., um. 1900 r.; z początku profesor, później (od r. 1861) sędzia trybunału w Warszawie; za udział w ruchu narodowym w 1863—4 r. został wywieziony do Rosji, skąd powrócił w 1876 r., poczem poświęcił się studjom nad dziejami Polski. Wprawdzie praca na chleb nie pozwalała mu stworzyć,

większej ilości dzieł, to jednak, co zostawił po sobie, świadczy o wielkiej erudycji autora i posiada dużą wartość naukową.

Łaknienie, ob. *Apetyt*.

Łakomstwo, jeden z siedmiu grzechów głównych, nadmierna miłość dóbr doczesnych. Łakomstwo stanowi nie samo posiadanie bogactw, lecz nieumiarkowane przywiązanie do nich, namiętność w ich nabywaniu lub zachowywaniu.

Łan, była to dawniej miara pola, obszar ziemi, dany osadnikowi do wykarczowania, na którym mógł prowadzić gospodarstwo parą wołów, wyżyć z niego z rodziną, zapłacić czynsze i daniny. Łan taki był rozmaity w różnych czasach i okolicach. Łan kmiecy albo polski większy obejmował 22½ morgów, mniejszy 7½ morga; łan zwany chełmińskim—około 32 morgów czyli t. zw. *włókę polską*. Obecnie nazywamy tak większe pole, zasiane zbożem jednego gatunku) łan żyta, łan pszenicy i t. p.).— *Łanowe*, był to w Polsce podatek z łanu. *Łanowa piechota* składała się z żołnierzy, wybranych z kmieci (chłopów) królewskich po jednym z 20 łanów; *łanowym regimentem* nazywała się chorągiew wojska, utrzymywana z opłaty łanowego.

Łania, ob. *Jeleń*.

Łańcuch, szereg złączonych z sobą pierścieni czyli ogniw metalowych, służy do zawieszania i podnoszenia ciężarów, do przenoszenia ruchu w machinach, do wiązania przedmiotów. *Łańcuch mierniczy*—przyrząd do mierzenia odległości na gruncie. Składa się z szeregu stalowych pręcików, połączonych za pomocą pierścieni tak, iż odległość między środkami dwu sąsiednich pierścieni wynosi umówioną jakąś jednostkę, np. stopę. Co piąty pierścień, dla łatwiejszego rachunku, bywa znacznie grubszy od innych, dwa zaś skrajne są tak rozszerzone, że można je zakładać na t. zw. kosztur. Używany u nas łańcuch składa się ze 150 ogniw, tak iż długość jego wynosi 10 prętów miary nowopolskiej.

Łańcut, m. powiatowe w Galicji, leży na równinie przy kolei między Rzeszowem a Jarosławiem, liczy 4.500 mieszkańców. Przemysł płócienniczy i garbarski jest w Łańcucie i okolicy od dawna uprawiany. Znajdujący się tu pałac hr. Potockich ze wspaniałym parkiem należy do najpiękniejszych na ziemiach polskich.

Łasica czyli *łaska*—zwierzę ssące, jedno z najmniejszych drapieżnych; podobna jest do gronostaja, ale mniejsza i koniec jej ogona nie różni się barwą od futra grzbietu. Wierzch popielato-kasztanowaty, spód biały; w zimie bieleje tylko na północy, u nas barwy nie zmienia, chyba wyjątkowo. Pospolita w całej Europie i Azji. Bardzo krwiożercza: napada i dusi nawet większe od niej zwierzęta, ale użyteczna przez tępienie myszy.

Łask, miasto powiatowe w gub. Piotrkowskiej, nad rzekami Pisią i Grabówką; przywilejem Władysława Jagiełły wieś Łask, starożytna siedziba możnej rodziny Łaskich, w r. 1422 zamieniona została na miasto, które do połowy XVII w. liczyło się do bardzo zamożnych, ludnych i przemysłowych, ale później podupadło. Łask ma piękny kościół w stylu gotyckim, założony 1366 r. W skarbcu tutejszym znajduje się znaczna liczba starożytnych pamiątek i osobliwości. Ludność Łasku wynosi około 6.000 głów.

Łaska. Podług nauki teologicznej jest to dar nadprzyrodzony, którego Bóg udziela ludziom jedynie z dobroci swojej, przez wzgląd na zasługi Jezusa Chrystusa, aby ułatwić im zbawienie. Dar ten podnosi człowieka nad jego naturę. Sam Bóg tylko udzielić może *Łaski* człowiekowi.

Łaskarzew, osada w gub. Siedleckiej, pow. Garwolińskim, nad rzeką Promnikiem; niegdyś Łaskarzew był znacznem i ludnem miastem, ale wojny szwedzkie i pogorzele zniszczyły je zupełnie.

Łaski *Jan*, arcybiskup gnieźnieński, ur. 1456 r., um. 1531 r. Wyjątkowe zdolności i wysoka inteligencja zwróciły na niego uwagę ówczesnego duchowieństwa; od roku 1494 do 1500 Łaski przechodzi kolejno rozmaite urzędy duchowne. W roku 1503 mianowany został kanclerzem w. kor.; w roku 1505 wydał znakomity jak na owe czasy zbiór praw i ustaw polskich, znanych w historji pod nazwą *Statutu Łaskiego*, zyskując pracą tą wielki rozgłos w kraju. W zatargach z Zakonem krzyżackim Łaski odegrał wielką rolę; w r. 1513 posłował do Rzymu, a celem tego poselstwa był projekt wcielenia Prus do Polski, i choć myśl ta nie została urzeczywistniona, jednak daje ona miarę doskonałej polityki kanclerza. Wskutek intryg Bony i dworu austrjackiego podpadł chwilowo pod klątwę kościelną, która niemało przyczyniła się do rychłej śmierci Łaskiego.

Łaski *Jan*—znakomity polski reformator religijny, ur. 1499 r., um. 1560 r. Odebrawszy staranne wykształcenie, wstąpił do stanu duchownego, gdzie niebawem doszedł do wysokich dostojeństw. W podróżach swych po Europie zapoznał się ze słynnym Erazmem z Rotterdamu i Zwingljuszem. Pod wpływem nowych pojęć, zerwał Łaski z Kościołem katolickim, ożenił się i tułając się po obczyźnie tworzył gminy z wyznawców nowej nauki. W roku 1556 powrócił do ojczyzny z myślą wprowadzenia wielkich reform religijnych, dążył do połączenia wszystkich wyznań w imię ideałów ogólno-ludzkich; sterane zdrowie nie pozwoliło mu jednak tego dokonać.

Łaszcz *Samuel*, um. 1649 r. w Krakowie. W walkach z Tatarami i Kozakami, za czasów Zygmunta III słynął z męstwa i głębszej znajomości sztuki wojennej. On pierwszy wprowadził zwyczaj podgalania głowy i taki rodzaj czupryny zwano *czupryną Łaszczową*.

Łaszczów, osada w gub. Lubelskiej, pow. Tomaszowskim, nad Huczwą; niegdyś gniazdo starożytnej i możnej rodziny Łaszczów.

Łaszt, dawna miara objętości, używana do mierzenia zboża. Polski łaszt obejmował 50 korcy, gdański 60 korcy gdańskich.

Ława, *ławica*, w ogólności wzniesienie, zwłaszcza wzniesienie dna morskiego (mielizna), sięgające powierzchni wody.

Ławnik, inaczej zwany przysięźnikiem, w dawnej Polsce był to członek rady lub sądu miejskiego, urzędnik, zasiadający na ławie urzędu czyli magistratu. Sąd na prawie niemieckiem, najwyższy prowincjonalny miejski, składał się z wójta i siedmiu ławników, którzy przy sądzeniu spraw spełniali obowiązki sędziów, dając swoje głosy na jedną lub drugą stronę. Wójt przewodniczył „ławie“, którą zasiadali „ławnicy“. Obecnie ławnikami nazywają się radni miejscy, zasiadający w magistracie, oraz pomocnicy sędziów gminnych, wybierani przez gminy.

Ławra. Tak nazywają w Rosji wielkie monastery (klasztory). Słynną jest Ławra Peczerska w Kijowie.

Łazarz: 1) brat Marji i Marty, o którym opowiada nam Ewangelja, iż Chrystus Pan wskrzesił go cudownie, choć od czterech dni leżał w grobie. 2) W Piśmie świętem *Nędzarz*, okryty ranami i wrzodami, leżał u wrót bogacza, spożywając okruchy z jego stołu, a psy lizały jego rany. Od Łazarza tego, przedstawiciela cierpień ludzkości, pochodzi nazwa *lazaretów* (szpitali).

Łazarz, właściwie *Lazar*, potężny książe serbski z XIV wieku. Panował nad Serbją, Bośnią i krajami przyległymi. Boje jego opiewały pieśni serbskie. W r. 1389 poległ na Kossowem Polu w walce z Turkami.

Łaźnia—rodzaj kąpieli hygjenicznych, w których głównym czynnikiem jest para, wytwarzana w kotłach lub na rozpalonych kamieniach i wypełniająca izbę kąpielową. Łaźnia była u nas znana i używana w bardzo dawnych czasach, jak świadczą Nestor, Gallus i inni. Jagiełło i jego następcy byli wielkimi zwolennikami łaźni. Stefan Batory i Zygmunt III łaźni nie lubili. Utrzymywały się jednak w kraju, rozpowszechnione, zwłaszcza między ludem. Z czasem jednakże wskutek upadku oświaty i kultury, wskutek zdrożenia opału, potężny ten czynnik czystości i zdrowia zupełnie wyszedł ze zwyczaju i dziś łaźnie zaledwie gdzie niegdzie na wsi spotykamy.

Łażące—nazwa rzędu ptaków. Wyróżnia się nogami 4-palcowemi, których dwa palce skierowane są naprzód, a dwa w tył (nie jak w innych 3 naprzód a 1 w tył); dzięki temu ptaki te łażą bardzo zgrabnie po drzewach i gałęziach. Należą tu: papugi, tukany, kukułki, dzięcioły i t. p.

Łąckie—dwa jeziora w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim, gminie i wsi Łącku, jedno rozległe 120 morgów, głębokie 3—8 metrów, drugie rozległości 73 morgów.

Łąg, *łęg*, niskie miejsce nadrzeczne, zalewane wiosennemi wodami, zarosłe wysoką trawą.

Łąka—przestrzeń gruntu, porośnięta stale różnemi trawami i roślinami pastewnemi, które są wypasane przez bydło lub koszone i używane w postaci siana.

Łątka czyli *panna* — owad prostoskrzydły, należący do *ważek*. Ma ciało wysmukłe, ciemno błękitne lub zielone z metalowym połyskiem; odwłok cienki; skrzydła u nasady węższe, niż na końcach, brunatne, błękitne całkowicie albo też każde tylko z dużą plamą błękitną. Bardzo pospolita u nas nad wodami; lata wolnym chwiejnym lotem.

Łepkowski *Józef*, archeolog polski ur. 1823 r., um. 1891 r. Ukończywszy wydział filozoficzny w uniwersytecie Jagiellońskim, oddał się wyłącznie badaniom archeologicznym i położył ważne na tem polu zasługi, rozbudzając zapał do archeologji i przyczyniając się do jej spopularyzowania. Od 1863 r. był profesorem archeologji w uniwersytecie krakowskim. Napisał kilka dzieł z tej dziedziny.

Łęczna, miasto w gub. Lubelskiej, pow. Lubartowskim, nad Wieprzem, sławne jarmarkami na woły, konie i różne towary. Na jarmarki tutejsze przybywali dawniej kupcy ze Wschodu.

Łęczyca, m. powiatowe w gub. Kaliskiej, nad Bzurą, niegdyś stolica osobnego księstwa, wspominana już w wieku XI. W 1180 r., za Kazimierza Sprawiedliwego, odbył się tutaj synod, a raczej zjazd powszechny, na którym ustanowiono prawa, potwierdzone później przez papieża Aleksandra III. Z dawnych zabytków pozostały tu szczątki zamku, wzniesionego przez Kazimierza W., a zniszczonego 1705 r. przez Szwedów.

Łętowski *Juljan* (pseudonim *Władysława Książka)*, poeta i powieściopisarz polski, ur. 1857 r., um. 1897 r. Bardzo wcześnie rozpoczął zawód literacki; napisał wiele nowel, powieści i dramatów; z tych ostatnich największem uznaniem cieszył się „Izrael na puszczy".

Łkanie—wywołane bywa przez spazmatyczne skurcze przepony. Zazwyczaj towarzyszy silnemu płaczowi, lecz u dzieci trwa nieraz dosyć długo już po ustaniu właściwego płaczu. Silne wzruszenia, wstrząsające systemem nerwowym, bywają przyczyną łkania.

Łoboda, ob. *Lebioda*.

Łoboda *Archory*—za Zygmunta III, po klęsce Nalewajki pod Ostrym Kamieniem, zadanej przez Żółkiewskiego, obrany hetmanem kozackim; zamordowany 1596 r. z poduszczenia Nalewajki.

Łobzów, wieś pod Krakowem; był tu zamek, należący do Kazimierza W. W roku 1824 łobzowski pałac został

odbudowany i obecnie mieści szkołę wojskową.

Łochinia, ob. *Borówka*.

Łodyga, ob. *Pęd*.

Łojek czyli *talk* — minerał zwykle spotykany w masach niekrystalicznych; ma blask perłowej masy; w dotknięciu wydaje się gładki i tłusty; barwę posiada szarą, żółtawą lub zielonawo-białą. Bardzo miękki, daje się krajać drewnianym nożem. Składa się z krzemionki, magnezji i wody; w ogniu twardnieje. Używa się do glansowania papieru i skóry, jako federwajs (ob.), jeżeli zaś jest bardzo biały, czysty, to zamiast bielidła.

Łojko *Feliks*, ur. 1717 r., um. 1779 r., sławny ekonomista i historyk. Całe życie poświęcił badaniu stosunków społecznych i gospodarczych swego narodu, upatrując w ich naprawie ocalenie Polski. Przed pierwszym rozbiorem z polecenia Stanisława Augusta napisał odpowiedź na uroszczenia trzech państw rozbiorczych.

Łokieć, miara długości, dzielona zwykle na 24 cale, równa dwum stopom.

Łokieć, okolica ręki pomiędzy ramieniem a przedramieniem. *Kość łokciowa* stanowi jedną z kości przedramienia.

Łomazy, osada w gub. Siedleckiej, pow. Bialskim, nad Bielawą.

Łomnica *(Łomnicki szczyt)*, jeden z najwyższych szczytów w Tatrach węgierskich, w ziemi Spiskiej, ma 2.658 metrów wysokości.

Łomonosow *Michał*—ur. 1711 r. w gub. Archangielskiej, um. 1765 r. w Petersburgu; syn ubogiego włościanina, gnany chęcią nauki, uciekł z domu i udał się do Moskwy, gdzie w nędzy zdobywał wiedzę. Uzupełniwszy wiadomości swoje w Petersburgu i zagranicą, został po powrocie do kraju profesorem w Petersburgu i zaczął pisać. Działalność literacka Łomonosowa była wielostronna. Poeta, mówca, matematyk, fizyk, chemik, twórca gramatyki i t. d.—przyczynił się wielce do kulturalnego podniesienia Rosji.

Łomża, miasto gub., położone na lewym brzegu Narwi. Początkiem swym sięga czasów Chrobrego; przez długi czas należało do książąt mazowieckich; posiadało wówczas 2 zamki obronne, 7 kościołów i arsenał, który dostarczał rynsztunków wojennych dla całego Mazowsza. Napady Tatarów, Litwinów i Krzyżaków, następnie powódź, pożary i morowa zaraza zniszczyły i wyludniły miasto. Od roku 1840 zaczyna się Łomża podnosić, obecnie posiada: 3 kościoły katolickie, zbór ewangelicki, cerkiew, synagogę, sąd okręgowy, parę szkół średnich, ratusz i t. p., liczy 26.075 mieszkańców.

Łopaciński *Hieronim*, filolog, badacz rzeczy polskich i pedagog, ur. 1860 r., um. 1906 r. w Lublinie, gdzie od r. 1884 był nauczycielem języków starożytnych. Pozatem badał z zamiłowaniem przeszłość Polski, pomniki kultury, literaturę, język, lud, jego życie, mowę, zwyczaje i obyczaje. Owocem tych badań było wiele cennych prac, drukowanych bądź w oddzielnych książkach, bądź też na łamach czasopism polskich.

Łopatka, ob. *Ramię*.

Łopian—rodzaj roślin z rodziny *złożonych*, zbliżony do ostów, ale bez cierni i z wielkimi niepodzielnymi liśćmi. Kwiatogłówki ma okrągłe, otoczone cierniem ale miękkim. *Łopian wielki*, *mniejszy* i *kutnerowaty*, są bardzo pospolite u nas i bardzo do siebie zbliżone. Młode korzonki łopianu wielkiego są jadalne. *Łopian olbrzymi*, pochodzący z Japonji, uprawia się dla jadalnych korzeni.

Łopieński: 1) *Jan*, artysta-rzeźbiarz i bronzownik, ur. 1838 r., um. 1907 r.; po ukończeniu studjów, w r. 1862 założył w Warszawie własną pracownię, w której wykonał dużo wyrobów artystyczno-bronzowniczych. 2) *Grzegorz*, syn Jana, ur. 1863 r., poszedł w ślady ojca, zakładając w r. 1884 wraz z bra-

tem Feliksem niewielki zakład artystyczno-bronzowniczy, który własną pracą rozwinął i doprowadził do 60 pracujących, kształcąc zawodowo młodzież polską w pracy artystycznej. W zakładzie tym wykonano dużo artystycznych przedmiotów z bronzu.— 5) *Ignacy*, brat poprzedniego, ur. 1865 r., znany sztycharz i akwaforcista, uczeń Gersona i Kamińskiego, dalsze studja odbywał w Paryżu i w Monachjum.

Łopucha rzodkiew czyli *świerzepa, ognicha* — roślina z rodziny krzyżowych, bardzo pospolita i znana jako uprzykrzony chwast, wyrastający śród zboża na polach piaszczystych niekiedy w takiej obfitości, że w czasie kwitnienia całe łany ubarwia siarczysto-żółtym kolorem swoich kwiatów; trudna do wytępienia; młodą ognichę chętnie jedzą zwierzęta, nasiona jej zawierają olej; użytek z niej znacznie mniejszy, aniżeli szkody, które przynosi roślinom uprawnym.

Łosice, osada w gub. Siedleckiej, pow. Konstantynowskim, nad Tuczną.

Łosoś — ryba miękkopłetwa, dość duża, dochodząca wagi od 20 do 40 kg. Ciało ma wrzecionowate, okryte łuskami srebrzysto-niebieskiemi na bokach, białawemi zaś na spodniej stronie. Łosoś jest rybą drapieżną, żyje w morzach Europy, Azji i Ameryki, od 43° szer. geogr.; w porze wiosennej wpływa tłumnie do rzek dla składania tam ikry; w Europie znaleźć go można najobficiej w rzekach, wpadających do mórz: Niemieckiego, Bałtyckiego i Białego. W rzekach łososie wędrują w górę, aż do źródeł. Ikrę składają w końcu jesieni w wodach spokojnych, poczem wracają do morza. Młode spędzają w wodzie słodkiej 1½ roku, następnie przepływają do mórz, a dorósłszy, wędrują znów do rzek w celu składania ikry. Mięso łososia należy do najbardziej cenionych; jest smaczne, ale tłuste i z tego powodu trudno strawne. Przez nadmierne i nieostrożne wyławianie zmniejszono ogromnie ilość tych użytecznych ryb. Łosoś i podobne doń ryby tworzą rodzinę *łososiowatych;* tu należą: pstrąg, sielawa, stynka i inne.

Łososna, rzeka, poczyna się pod wsią Dolną w pow. Sokólskim, odgranicza gub. Grodzieńską od Królestwa, uchodzi do Niemna.

Łoś — zwierzę przeżuwające, spokrewnione z jeleniem. Wzrostem dorównywa koniowi, a czasem przewyższa go; tułów ma niezgrabny, na wysokich, cienkich nogach, pysk długi a wąski, na głowie parę olbrzymich rogów, szerokich i płaskich z licznemi, ostremi a krótkiemi odnogami. Łosie zamieszkują wyłącznie wielkie i bagniste lasy północne Europy, Azji i Ameryki. Dawniej pospolite były u nas i w całej środkowej Europie, ale w zeszłym wieku zostały prawie doszczętnie wytępione. Dziś znajduje się ich nieco, dzięki starannej ochronie, w Prusach Wschodnich i na Polesiu. Mięso łosia jadalne; szczególniej ceniony był pysk (chrapy); skóra dostarczała wybornego materjału na kaftany i spodnie rycerskie.

Łoś *Wincenty*, hr., powieściopisarz, współpracownik kilku pism polskich, autor kilku dramatów, zbieracz starożytności i dzieł sztuki. Urodził się 1857 roku.

Łotysze, aryjskiego szczepu lud w Kurlandji i połud. Inflantach, pokrewny z Litwinami i dawnymi Prusakami, liczy około 1.200.000 głów, oddany rolnictwu; posiada odrębny język i bogatą poezję ludową.

Łowczy, urzędnik dworski, którego obowiązkiem było czuwanie nad zachowaniem zwierzyny w puszczach i urządzaniem łowów dla królów lub udzielnych książąt. Urząd ten bardzo starożytny, stał się w późniejszych czasach tytularnym tylko. W dawnej Polsce obok łowczego *wielkiego* byli też *łowczowie ziemscy*.

Łowicka księżna, ob. *Grudzińska Joanna*.

Łowickie księstwo, niegdyś należało do województwa Rawskiego, obecnie stanowi część gub. Warszawskiej. Od roku 1113 dobra te były własnością arcybiskupów gnieźnieńskich, prymasów Rzeczypospolitej. Po rozbiorze Polski przeszły na rzecz rządu; w roku 1806 podarował je Napoleon marszałkowi Dovoust'owi. Po upadku Napoleona przeszły znów w administrację rządu rosyjskiego. W roku 1820 cesarz Aleksander I obdarował księstwem Łowickiem swego brata Konstantego, pozwalając jego żonie Joannie Grudzińskiej nosić tytuł *księżny Łowickiej;* po śmierci Konstantego i jego małżonki, Księstwo przeszło drogą spadku na cesarza Mikołaja I i obecnie stanowi dobra koronne.

Łowicz, m. powiatowe w gub. Warszawskiej, nad Bzurą, liczy 10.950 miesz. Przeszłość ma bardzo starożytną; w r. 1240 Ziemowit ks. Mazowiecki nadał Łowicz arcybiskupom gnieźnieńskim, którzy uczynili go rezydencją prymasowską. W XVI wieku rządził Łowiczem Jan Łaski (ob.) i zabronił w nim pobytu Żydom; w r. 1556 zasiadał tu synod prowincjonalny; był to okres największego rozkwitu miasta; później, wskutek wojen, kilkakrotnych pożarów i zarazy morowej, Łowicz wyludnił się i podupadł. Obecnie posiada kilka kościołów katolickich, wspaniałą Kolegjatę, w której znajduje się wiele cennych pamiątek przeszłości; kościół ewangelicki, średnią szkołę handlową, gimnazjum, kilka szkół elementarnych, szpital św. Tadeusza i t. p.

Łowiectwo czyli *myśliwstwo*, jest umiejętnością łowienia i zabijania wszelkimi sposobami różnych zwierząt ssących i ptaków.

Łoza, ob. *Wierzba*.

Łoziński *Walery*, ur. w Samborskiem r. 1838, um. we Lwowie r. 1861, niepospolitych zdolności pisarz, jest autorem kilku doskonałych powieści, jak: „Szlachcic chodaczkowy“, „Karmazyn i szaraczek“, „Czarny Matwij“ i „Zaklęty dwór“. Pisał także dla ludu i wraz z Brunonem Bielawskim był założycielem i głównym współpracownikiem pierwszego ludowego pisemka we Lwowie p. n. *Dzwonek*.

Łoziński *Władysław*, historyk i powieściopisarz polski, ur. 1843 r. Początkowo wzorował się na literaturze francuskiej, później jednak, wyzwoliwszy się z pod tego wpływu, napisał cały szereg powieści historycznych i ludowych. Wydał także kilka cennych monografji z zakresu historji i archeologji i piękne rozprawy „Z estetyki i życia“; był redaktorem *Dziennika literackiego* i *Gazety Lwowskiej*.

Łoździeje, osada w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, liczy około 4.000 mieszkańców.

Łódź—rodzaj statku wodnego; różni się od czółna tem, że nie jest zbudowana z jednej sztuki drzewa, lecz z desek i bali, że posiada kil, ster, często pomost, że poruszana bywa nietylko wiosłem, ale i żaglem, parą lub elektrycznością. Kształt łodzi bywa rozmaity, zależnie od przeznaczenia.

Łódź, m. powiatowe w gub. Piotrkowskiej, nad Łódką. Niegdyś wieś biskupów kujawskich, za których staraniem wyniesiona została na początku XV w. na miasto. W 1820 r. zaczyna się w Łodzi ruch fabryczny, a w 1841 r. otrzymuje ona prawa i prerogatywy miast gubernjalnych. Od tego czasu Łódź zaczyna się podnosić szybko i dziś jest prawdziwą stolicą przemysłu krajowego; liczy około 400.000 miesz. Polaków, Niemców, żydów i t. d. Liczba tutejszych zakładów fabrycznych przenosi 400, a liczba zatrudnionych w nich robotników dochodzi do 50.000. Pierwsze miejsce zajmują fabryki wyrobów bawełnianych, następnie fabryki wyrobów wełnianych, sukna, jedwabiu i in. Ogólna wartość łódzkiej produkcji przemysłowej wynosi rocznie około 100 mil. rubli. Łódź posiada 4 kościoły

katolickie, szkołę handlową, kilka szkół średnich ogólnie kształcących, wyższą szkołę przemysłową, teatry — polski i niemiecki, Tow. kred. miejskie, kilka banków, giełdę, różne stowarzyszenia o charakterze społecznym i dobroczynnym. Łódź połączona jest osobną drogą żel. z Koluszkami, stacją dróg żel. Warszawsko-Wiedeńskiej i Iwangrodzko-Dąbrowskiej, a koleją Kaliską z Warszawą i Kaliszem; do komunikacji po mieście służy tramwaj elektryczny.

Łój, ob. *Tłuszcz.*

Łubieński: 1) *Maciej*, arcybiskup gnieźnieński i prymas, stojąc na czele rządu podczas bezkrólewia po śmierci Władysława IV, kierował wyborem Jana Kazimierza, służył jako kapłan i mąż stanu sprawie publicznej doświadczeniem i głębokim rozumem. Um r. 1652. 2) *Władysław Aleksander*, również arcybiskup gnieźnieński, kierował wyborem Stanisława Augusta w r. 1764, napisał pierwszą obszerniejszą geografję w języku polskim pod tyt. „Świat we wszystkich swoich częściach, większych i mniejszych" (we Wrocławiu 1740), nadto „Historję polską z opisaniem urzędów polskich" i t. p. Um. 1767 r. 3) *Feliks*, był ministrem sprawiedliwości za Księstwa Warszawskiego. Na stanowisku tem oddał znaczne usługi; za jego ministerjum wprowadzono obowiązujący do dzisiaj w Królestwie Polskiem kodeks (prawo cywilne) Napoleona; założył Łubieński szkołę prawa i bibljotekę publiczną. 4) *Tomasz*, brat Feliksa, generał wojsk polskich, odznaczył się pod Somo-Sierrą, brał udział w wojnie narodowej w r. 1831 (pod Grochowem, w wyprawie na gwardje cesarskie, pod Ostrołęką); dowodził korpusem jazdy i odbył całą kampanję z wielką dla siebie chwałą.

Łubin—roślina jednoroczna z rodziny *strąkowych*, o kwiatach żółtych, niebieskich lub białych, ułożonych w grona końcowe. Znane są liczne jego gatunki; niektóre uprawiane są w Europie środkowej i u nas na paszę dla owiec. Łubin zaorany w stanie zielonym, stanowi dobry nawóz, w tym celu często sieją go na gruntach piasczystych, powiększa bowiem znacznie ilość azotu w gruncie. W starożytności ziarna jego służyły za pożywienie uboższej ludności, dziś jadają je gdzieniegdzie na południu Europy. Łodyg używają na opał; można z nich wydobywać włókna, z których plotą powrozy.

Łuck, jeden z najstarszych grodów Wolynia, leży nad Styrem, liczy 19.000 mieszkańców. Z warownego niegdyś zamku, wzniesionego na wysokim brzegu rzeki, która go z trzech stron oblewa, pozostały zwaliska. W r. 1429 odbył się tu świetny *zjazd*, w którym wzięli udział: cesarz niemiecki Zygmunt, król polski Jagiełło, wielki książe Witold, mistrz krzyżacki, w. książe moskiewski, hospodar wołoski i dwu chanów tatarskich. Powodem tego zjazdu było dążenie Witolda do otrzymania korony królewskiej Litwy, do czego namawiali go Krzyżacy i Zygmunt. Zbigniew Oleśnicki przeszkodził tym zamiarom, których następstwem byłoby rozerwanie związku Polski z Litwą.

Łucznik — żołnierz, którego bronią główną był łuk (ob. *Łuk*).

Ług. W najobszerniejszem znaczeniu rozumiemy pod tym wyrazem roztwór otrzymany za pomocą wody z ciał, które niezupełnie w wodzie są rozpuszczalne; postępowanie zaś za pomocą którego roztwory tego rodzaju się otrzymuje nazywamy *ługowaniem*. Przykład przedstawia roztwór otrzymany przez wytrawienie wodą popiołu drzewnego. Niekiedy pod ługiem rozumieją roztwór jakiejkolwiek soli. W ściślejszem znaczeniu nazywamy ługami roztwory wodne alkaljów nielotnych, t. j. potasu i sody; są to t. zw. ługi alkaliczne albo gryzące; roztwory zaś węglanu potasu i sody noszą nazwę ługów obojętnych.

Łuk, w geometrji część jakiejkolwiek linji krzywej, w szczególności okręgu koła.

Łuk, broń starożytna do wyrzucania strzał; składa się ze zgiętej obręczy żelaznej, stalowej, rogowej lub drewnianej, związanej u obu końców napiętym sznurkiem konopnym, lnianym albo zrobionym z kiszek zwierzęcych, który zwie się *cięciwą*. Łuk taki oparty był zwykle na krótkim drążku, na który nakładano *strzałę*, czyli pręcik drewniany, okuty grotem żelaznym. Gdy wyprężyć cięciwę, łuk się wygina, a gdy odzyskuje swą pierwotną postać, cięciwa wyrzuca strzałę. Łuk znany był w epokach przedhistorycznych.

Łuk Volty, ob. *Elektryczne światło.*

Łukasiński *Walerjan*, ur. 1786 r. w Warszawie, um. 1868 roku. W r. 1807 odbył kampanję przeciw Prusom i Rosji; w r. 1813 w bitwie pod Lipskiem, wzięty do niewoli przez Austrjaków, był przez rok więziony, poczem powrócił do Warszawy i wstąpił jako major do 4-go pułku piechoty linjowej. W r. 1822 aresztowany i uwięziony pod zarzutem należenia do tajnych towarzystw; badany w najokrutniejszy sposób, wreszcie sądem wojskowym skazany na 9 letnie więzienie, które miał odsiedzieć w Zamościu. Wskutek okrucieństwa Hurtiga, kom. twierdzy, próbował uciec z więzienia; po udaremnionej ucieczce trzymano go czas jakiś w Warszawie, następnie po wybuchu powstania listopadowego wywieziono do Schlisselburga, gdzie pozostawał do końca życia. W więzieniu napisał pamiętniki.

Łukasz św., jeden z czterech Ewangelistów, poświęcał się nauce lekarskiej oraz malarstwu; po Wniebowstąpieniu Chrystusa Pana przyjął chrześcijaństwo i przyłączywszy się w Troadzie do św. Pawła, towarzyszył mu nieodstępnie w podróżach misyjnych. Um. mając lat 80 lub 84. Św. Łukasz jest autorem trzeciej Ewangelji oraz Dziejów Apostolskich, przypisują mu także autorstwo kilku obrazów, pomiędzy innemi cudownego wizerunku N. P. M. w Częstochowie. Kościół obchodzi dzień św. Łukasza 18 października.

Łukaszewicz *Józef*, ur. 1799 r. w W. Księstwie Poznańskiem, um. tamże 1873 r., historyk; zajmował się szczególnie dziejami Kościoła i szkół w Polsce, napisał kilkanaście dzieł niepospolitej wartości, między innemi „Historję szkół w Koronie i W. Księstwie Litewskiem".

Łuków, miasto powiatowe w gub. Siedleckiej nad Krzną; już w XIII wieku bywa wspominane, jako pozycja ważna na pograniczu Polski, Litwy i kraju Jadźwingów. Obecnie ma Łuków 10.000 miesz. i jest stacją węzłową dróg żel. Nadwiślańskich.

Łuna, jest to słabszy lub silniejszy odblask, który widać na mgle, dymie lub chmurach, unoszących się nad miejscem jasno oświetlonem, np. płomieniem pożaru.

Łupek, *szyfer*—w mineralogji wszelki kamień, dający się dzielić na cienkie płytki lub listki; rozróżniamy przeto pod względem mineralogicznym łupek wapienny, kwarcowy, gliniasty, titumiczny, mikowy i t. p., a pod względem praktycznym łupek dachowy, szyfrowy (do pisania), litograficzny i t. p.

Łupież, ob. *Linienie.*

Łupina, powłoka zewnętrzna, zwłaszcza skóra owoców, a w szczególności ściany strąka, które pękają po dojrzeniu.

Łupliwość—własność drzewa i niektórych minerałów łupania się z większą lub mniejszą łatwością na cienkie blaszki, pryzmaty, warstwy. Taką łupliwością odznaczają się łupki (ob.), mające budowę warstwową. Wyraźna łupliwość występuje w wielu minerałach krystalicznych, np. w kryształach miki, gipsu, szpatu wapiennego i t. p., które dają się łupać na bardzo cienkie, przezroczyste, gładkie tafelki i listki.

Łuski—utwory skórne, pokryte twardą warstwą rogową; mają postać rozmaitą, najczęściej płytek, zachodzących dachówkowato jedna na drugą, albo też ułożonych wprost obok siebie i poprze-

dzielanych cienką warstwą rogową. Łuski spotykamy najczęściej w gromadzie gadów, których całe ciała pokryte są łuskami. Łuski ryb są to blaszki kostne, tkwiące w zagłębieniach skóry i ułożone najczęściej dachówkowato; zazwyczaj leżą tak luźno, że odpadają przy dotknięciu.

Łuskowiec—zwierzę ssące z rzędu szczerbatych; ma grzbiet i boki okryte rogowemi łuskami, barwy żółtawej, ułożonemi dachówkowato. Ogon zazwyczaj długi, pazury duże, sierpowate; szczęki bez zębów; język długi, wysuwalny, którym łowi mrówki oraz inne owady. Łuskowce zamieszkują części zwrotnikowe Azji i Afryki; są to zwierzęta łagodne i spokojne; napadnięte zwijają się w kłębek jak jeże.

Łuszczaki—rodzina ptaków wróblowatych. Łuszczaki odznaczają się grubym, krótkim, stożkowatym dziobem. Żywią się przeważnie nasionami, wyłuszczając jądro z łupiny, pisklęta zaś karmią owadami. Tu należą: wróbel, szczygieł, czyżyk, makolągwa, czeczotka, gil, kanarek i inne.

Łuszczewska *Jadwiga (Deotyma)*.

Fig. 23. Jadwiga Łuszczewska.

poetka polska, ur. 1834 r., um. 1908 r. Talent poetycki, rozwinięty dość wcześnie, początkowo chłodny, przedmiotowy razi chłodem, szczególniej w „Improwizacjach". Z czasem, pod wpływem badania dziejów ojczystych, poetka, wyzwalając się z pęt erudycji i chłodu dała szereg utworów pięknych i prawdziwie natchnionych. Z cyklu „Polska w pieśni" najpiękniejszy jest „Sobieski pod Wiedniem". Oprócz poezji pisała także powieści prozą, z których do cenniejszych zaliczyć trzeba „Branki w jasyrze".

Łuszczka *(pannus)*, chroniczne zapalenie rogówki oka, skutkiem którego błona ta mętnieje i rozwijają się w niej naczynia, których normalnie nie posiada. Choroba dotyka zewnętrzne warstwy rogówki i albo obejmuje całą błonę, albo mieści się na ograniczonej przestrzeni (najczęściej na górnej połowie). Skutkiem zmętnienia rogówki widzenie staje się bardzo niewyraźne.

Łuszczyca—niezaraźliwa, przewlekła choroba skóry, na której, i to przeważnie po stronie prostującej a nie zginającej kończyn, dalej na głowie pokrytej włosem, na czole (a nigdy na dłoni lub podeszwach), powstają suche, białe, srebrzysto połyskujące strupy. Po usunięciu tych strupów okazuje się skóra zaczerwieniona i łatwo krwawiąca. Zauważono co do tej choroby nader uporczywej skłonność dziedziczną.

Łuszczyna, ob. *Owoc*.

Łut—$^1/_{32}$ część funta.

Łużyce, jest to kraj rozciągający się na północ od gór Olbrzymich, w górnych dorzeczach Bobry, Nissy (dopływy Odry) i Szprewy (dopływ Łaby). Południowa część koło miasta Budziszyna (ob.) pagórkowata i bardzo żyzna, północna—równa, ale przeważnie piaszczysta, pokryta borem sosnowym; nad rzeką Szprewą ciągną się koło miasta Chociebuża (Cottbus) rozległe bagna i błota, zwane Spreewaldem. Ludność mieszka tam na ostrowach Szprewy, dzielącej się na kilkadziesiąt ramion; jedynym środkiem komunikacji miejscowej są łodzie. *Łużyczanie* są ludem słowiańskim, resztką potężnego niegdyś szczepu Serbów, który żył w dorzeczu Łaby, ale już od 1000 lat uległ niemieckiej nawale. Zachowali jednak dotąd zwyczaje i pieśni, barwny strój i mowę słowiańską. Liczba Łużyczan wynosi jeszcze około 200.000. Niemcy zowią ich Wendami.

Łyko—część kory drzew, łodyg, pędów, leżąca bezpośrednio pod warstwą korkową, nazewnątrz pierścienia miazgi (ob.), oddzielającej łyko od drewna. Jest to tkanka giętka, włóknista, mocna, dająca się oddzierać cienkimi paskami. W niektórych roślinach jest ona bardzo rozwinięta, posiadając większą moc i włóknistość; takiem jest łyko konopi, używane na wyrób przędzy, tkanin; łyko lipowe używa się na wyrób plecionek, chodników, mat, koszyków, kapeluszy i t. p.

Łyska—ptak brodzący, spokrewniony z kokoszką, nieco większy od niej, barwy czarnej z białą łysiną na głowie; 3 przednie palce u nóg obrzeżone wąską płetwą, wycinaną w karby. Łyski są pospolite u nas; przelotne. Sposobem życia i pożywieniem zupełnie podobne do kokoszek. Mięso niesmaczne.

Łysobyki, niewielka osada w gub. Siedleckiej, pow. Łukowskim, nad Wieprzem.

Łysogóry, *Łyse góry*, pasmo górskie, ciągnące się w Królestwie Polskiem od wsi Zagnańska do Nowej Słupi ku Opatowu. Najwyższy grzbiet tego pasma wznosi się między Bodzentynem a Nową Słupią, gdzie leżą najwyższe szczyty: *Łysica* czyli Góra św. Katarzyny i Góra *Łysa* czyli *Św. Krzyska*. Na niej znajdował się starożytny klasztor Benedyktynów Św. Krzyża, od którego całe pasmo nazywano górami *Świętokrzyskiemi*. Góry te są bardzo bogate w kamieniołomy i pokłady marmuru, rudy, ołowiu, miedzi i żelaza. Nazwę Łysogór zawdzięczają skalistemu obnażeniu w niektórych miejscach kwarcytów i wapieni; pozatem są przeważnie pokryte gęstym lasem.

Łyszczyk, ob. *Mika*.

Łyżwa: 1) statek wodny, masztowy, z dziobem i czołem do góry podniesionem i spiczastem. 2) Łyżwami nazywają też łodzie, na których buduje się most pływający. 3) Łyżwy są to wreszcie żelazka, przywiązywane do obuwia a służące do ślizgania się po lodzie.

Łzawnice—były to naczynia szklane lub gliniane, w których opłakujący zmarłego mieli zbierać swoje łzy. Za pogańskich czasów stawiano je w mogiłach obok prochów zmarłego. Takie łzawnice wykopują nieraz z ziemi.

Łzy—są wydzieliną gruczołów łzowych, umieszczonych w sąsiedztwie oka. Wydzielają się one ciągle, lecz w małej ilości i służą do zwilżania i oczyszczania powierzchni gałki ocznej, poczem przez specjalny przewód spływają do jamy nosowej. Silne wzruszenie moralne, niektóre środki drażniące w wysokim stopniu zwiększają wydzielinę łez, które, nie mogąc już pomieścić się w kanale, wypływają z oczu nazewnątrz; wskutek drobnej zawartości soli, łzy drażnią skórę powiek: dlatego po płaczu czerwienią się oczy i nos.

M.

M—spółgłoska pierwotna, twarda, nosowa, wargowa, przed samogłoską *i* oraz samogłoskami miękkiemi przechodzi w miękką *m*. W liczbach rzymskich M znaczy 1.000, MM—2.000. Nadto *m* oznacza: niemiecką markę, metr, w gramatyce—rodzaj męski.

Maas, rzeka, ob. *Moza*.

Maca—słowo hebrajskie oznaczające chleb przaśny, sporządzony tylko z mąki i wody i upieczony prędko, tak aby ciasto nie zdążyło fermentować i stać się kiszonem.

Macaulay (czyt. Macole) *Tomasz Babington*, znakomity dziejopisarz angielski, ur. 1800 r., um. 1859 r. Najsławniejszemi jego dziełami są: „Historja Anglji od wstąpienia na tron Jakóba II" i „Szkice historyczne"; obydwa przełożono na język polski.

Macbeth (czyt. Makbet), według podania król szkocki, żyjący w XI wieku. Zamordowawszy króla Dunkana VII, przywłaszczył sobie koronę, ale w 10 lat potem przez synów zamordowanego króla został zwyciężony i zabity. Z podania tego napisał Szekspir znaną powszechnie tragedję p. t. „Macbeth".

Machiavelli *Mikołaj*, znakomity pisarz polityczny i mąż stanu włoski; ur. 1469 r., um. 1527 r. Od republiki Florenckiej posłował kilka razy do zagranicznych dworów, gdzie dał poznać się jako wybitny talent dyplomatyczny. Po powrocie do władzy Medyceuszów, Machiavelli skazany został na wygnanie z Florencji. Kochając bardzo ojczyznę, widząc, że wskutek wadliwego ustroju państwowego upaść może, szukał ratunku dla niej w nieograniczonej władzy panującego. Poglądy swoje zawarł w dziele p. t. „Książę"; napisał także „Historję Florencji". - *Machiavellizmem* nazywają przewrotne i podstępne działanie, tak w sprawach politycznych, jako też codzienno-życiowych. Wyrażenie to powstało z niezupełnie dokładnego zrozumienia poglądów Machiavellego.

Macdonald *Stefan Jakób Józef Aleksander*, gen. fran., ur. 1765 r.; zasługi położone w bitwie pod Wagram został marszałkiem i ks. Tarentu; w 1812 r. brał udział w wyprawie do Rosji; w r. 1813 został pobity pod Katzbachem; um. 1840 roku.

Macedonja, kraina na północ Grecji, w starożytności zamieszkana przez ludy pochodzenia greckiego. Początkowo rola jej była bardzo skromna, dopiero Filip II król macedoński, po bitwie pod Cheroneą urósł w potęgę, a syn jego Aleksander W. uczynił Macedonję władczynią połowy świata; po śmierci Aleksandra państwo macedońskie skutkiem zmian dynastji rychło upadło. W r. 148 przed Chr. podbili Macedonję Rzymianie; po upadku Rzymu przyłączona została do państwa Bizantyńskiego; w r. 1430 zawładnęli nią Turcy. Obecnie nazwą tą objęty jest wilajet Salonicki i część wilajetu Monastyrskiego, zamieszkanych przeważnie przez Słowian.

Maceracja — długotrwałe moczenie w wodzie lub innych płynach w celu rozmiękczenia lub wywołania zmian chemicznych; wytrawianie, wyciąganie.

Machabeuszowie — byli to książęta i arcykapłani żydowscy, panujący nad Palestyną w II i I wieku przed Chr. Po nich nastąpił Herod Wielki (ob.). *Księgi machabejskie* wchodzą w skład pism Starego Zakonu.

Machina, ob. *Maszyna*.

Machinacja — podstępne zabiegi w złych zamiarach; knowanie; matactwo.

Machinalnie — bezwiednie, bezświadomie, automatycznie.

Macica, jest to część narządu płciowego czyli rozrodczego kobiety; w części tej jajko zapłodnione pozostaje dopóty (40 tygodni), dopóki nie rozwinie się tak, że płód jest dojrzały do urodzenia się. Macica ma kształt gruszki, wewnątrz wydrążonej. Na wąskim jej końcu jest wejście z jamy macicznej, do pochwy, t. j. cewy, podobnej do kawałka kiszki, która ma ujście na zewnątrz w szparze sromnej. Tą drogą płód wydostaje się na zewnątrz, czyli jak mówimy „rodzi się". Macica ma grube ściany mięsiste i jest kurczliwą. Podczas porodu kurczenie się macicy sprawia, że płód musi z niej dobyć się, rozszerzając sobie wyjście na zewnątrz, czyli t. zw. szyjkę macicy i pochwy. Na szerszym końcu macicy, który jest zwrócony do góry, po obu stronach znajdują się ujścia jajowodów, t. j. cienkich rurek, przez które jajka z jajnika wchodzą do macicy.

Maciej św., wybrany na Apostoła w miejsce Judasza Iskarjoty, był prawdopodobnie jednym z 72 uczniów Chrystusa. Poniósł śmierć męczeńską. Święto jego przypada 24, a w roku przestępnym 25 lutego.

Maciej: 1) cesarz *niemiecki* z rodu Habsburgów, syn Maksymiljana II, panował od r. 1612 do r. 1619. Za jego panowania wybuchła w r. 1618 *trzydziestoletnia wojna* (ob.). — 2) *Maciej Korwin Wielki*, król *węgierski*, syn Jana Hunyadego, panował od r. 1458 do r. 1490. Węgrzy uważają go za jednego z najlepszych swoich królów, ponieważ obronił kraj od Turków; miał wielkie znaczenie wśród monarchów Europy, starał się o oświatę i dobrobyt mieszkańców swego państwa.

Maciejowice, miasteczko w gub. Siedleckiej, pow. Garwolińskim, nad rzeką Okrzejką, pamiętne bitwą stoczoną 10 października 1794 r., w której Tadeusz Kościuszko, porażony przez wojska rosyjskie, pod dowództwem generała Ferzena, ranny dostał się do niewoli.

Maciejowski *Samuel*, biskup krakowski i kanclerz wielki koronny za króla Zygmunta Starego, ur. 1498 r., um. 1550 r. Znakomity doradca króla, stróż praw i tronu, człowiek wykształcony i żądny towarzystwa uczonych i pisarzy, których gromadził na swoim dworze.

Maciejowski *Wacław Aleksander*, ur. 1793 r., um. 1883 r., znakomity uczony i profesor Szkoły Głównej, zapisał imię swe w nauce polskiej jako niepospolity badacz historji, piśmiennictwa i prawa polskiego. Był autorem dzieł: „Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych", oraz „Historja prawodawstw słowiańskich". Tem ostatniem zdobył sobie Maciejowski sławę u swoich i obcych.

Maciejowski *Ignacy*, znany powszechnie pod pseudonimem *Sewera*, powieściopisarz, ur. 1839 r., um. 1901 r.; ukończył instytut agronomiczny w Marymoncie; w r. 1863–4 był komisarzem Rządu Narod., uwięziony przez władze austrjackie, tułał się następnie po Szwajcarji, Francji i Anglji. Po powrocie do kraju zamieszkał w Galicji. Pisał dużo, głównie powieści („U progu sztuki", „Nafta", „Ponad siły" i inne). Był on doskonałym malarzem wsi i życia chłopa polskiego w rozmaitych jego przejawach (np. „Biedronie", „Matka", „Wiosna").

Macierz, u wielu ludów słowiańskich nazwa instytucji poświęconej szerzeniu oświaty. Pierwszą *Macierz* założono w Serbji w r. 1826. Na jej wzór powstały inne: czeska, chorwacka, łużycoserbska, morawska, słoweńska, cieszyńska, polska i t. d.

Macierzanka - roślina z rodziny *wargowych*, należąca do rodzaju *tymianów;* właściwa jej nazwa *tymian macierzanka*. Rośnie na wzgórzach, wydmach piaszczystych, tudzież na brzegach la-

sów iglastych, tworząc gęste kępki o kwieciu fijołkowo czerwonem. Cała roślina wydaje woń aromatyczną. Używana dawniej jako łagodny lek pobudzający — dziś do kąpieli ziołowych, wzmacniających.

Mackenzie (czyt. Makenzi), wielka rzeka w Kanadzie; początkiem jej jest rzeka Atabasca, która, wypłynąwszy z jeziora t. n., przechodzi przez jezioro Wielkie, Niewolnicze pod nazwą Mackenzie i ubiegłszy 4.000 klm., wpada do oceanu Północnego.

Macki lub *rożki* albo *czułki*, są to długie i cienkie wyrostki w kształcie wąsów, piórek, rogów, zginające się we wszystkich kierunkach, wystające z okolic gęby u owadów, skorupiaków, ślimaków i służące jako organy dotyku a może i węchu oraz słuchu. Grają one wielką rolę przy poszukiwaniu zdobyczy, stąd też znajdują się na głowie zwierzęcia w bliskości gęby. Niekiedy na końcu czułków znajdują się oczy (u niektórych ślimaków). Mrówki, pszczoły, jak to wykazała obserwacja, porozumiewają się przy pomocy ruchów i dotykań mackami.

Mac-Kinley *Wiliam*, ur. 1844 r., zamordowany 1901 r. przez anarchistę Czołgosza, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, przeprowadził ustawę nakładającą wysokie cła na wyroby dowożone do Ameryki, aby podnieść przemysł krajowy. Hasłem jego było: „Ameryka dla Amerykanów".

Mac-Mahon *Marja*, książę Magenty, generał francuski, dowodził w wyprawie pod Sewastopol (ob. *Krymska wojna*), w wojnie włoskiej (r. 1859) i w wojnie prusko-francuskiej (w r. 1870), w której pod Wörth poniósł klęskę a pod Sedanem został ranny. W r. 1871 zgniótł rewolucję w Paryżu; od r. 1873 do r. 1879 był prezydentem Rzeczypospolitej francuskiej. Um. r. 1893.

Maczuga, broń narodów pierwotnych, używana do dziś przez t. zw. *dzikich*, zarówno na wojnie jak na polowaniu. Jest to kij gruby, średniej długości, u rękojeści cieńszy, grubiejący stopniowo ku końcowi, zwykle zakończony okrągławo. Przeobrażeniem maczugi jest buława (ob.), będąca początkowo bronią, później tylko znamieniem godności wodza.

Madagaskar, wielka wyspa na oceanie Indyjskim, przy wschodnim brzegu południowej Afryki, oddzielona od niej kanałem Mozambickim, obejmuje 591.563 klm. kw. powierz. Wybrzeża płaskie i bagniste są niezdrowe, wnętrze wysoko położone, przecięte grzbietem wysokich gór (3.300 m.), ma klimat wiecznego lata. Wielkie puszcze tej wyspy obfitują w mahoń, heban i kauczuk. Środkowy grzbiet górski rozdziela dwa szczepy, zamieszkujące Madagaskar: na wschodzie mieszkają malajscy Howowie, którzy przybyli tu z odległej ojczyzny, przyjęli od wieku chrześcijaństwo i zapanowali nad całą wyspą; na zachodzie afrykańscy Negrowie. Pierwsze zaczątki kultury europejskiej zaszczepił na Madagaskarze między Howami słynny podróżnik polski, Maurycy Beniowski, który przebywał tu około roku 1776. Stolica wyspy Antananarivo liczy przeszło 100.000 mieszkańców. W ostatnich latach zajęła Madagaskar Francja.

Madaliński *Antoni Józef*, ur. r. 1739 w Wielkopolsce, um. r. 1805, generał polski, człowiek pełen odwagi i poświęcenia. Po drugim podziale Polski, otrzymawszy rozkaz zmniejszenia liczby wojska, Madaliński rozkazu nie usłuchał, lecz z brygadą swoją ruszył w stronę Krakowa, gdzie poddał ją pod rozkazy Kościuszki. Walczył chlubnie pod Racławicami, Szczekocinami i w obronie Warszawy. Po upadku powstania dostał się do niewoli pruskiej, w której przebywał 5 lat.

Madej, w podaniach i powieściach naszego ludu słynny rozbójnik, postrach całego kraju, a szczególnie okolic puszczy, w której z towarzyszami swymi przesiadywał. Podanie mówi o strasznych karach, które go spotykały w piekle, o *męce Madeja* i o *Madejowem łożu*.

Madera: 1) wyspa na zachodnich wybrzeżach północnej Afryki, należy do Portugalji. Południowe stoki tej górzystej wyspy są jedną winnicą, dającą w dobrych latach 20 miljonów hektolitrów słynnego wina. Uroczy klimat tej wyspy przedłuża życie i łagodzi cierpienia suchotników. 2) *Rzeka*, wypływająca z wyżyn Boliwji, uchodzi w Brazylji do Amazonki, której jest największym dopływem. Wodospady w jej średnim biegu tamują żeglugę.

Madonna, z włoskiego dosłownie: moja pani. Słowa tego używają Włosi na oznaczenie Najśw. Panny Marji. Często używa się tego wyrazu, mówiąc o jakimś obrazie Matki Boskiej, np. Madonna Rafaela, t. j. Matka Boska, malowana przez Rafaela.

Madras, miasto handlowe i przemysłowe w Indjach Przedgangesowych, liczy pół miljona mieszkańców (przeważnie Hindusów). Przedmiotem handlu jest tu głównie bawełna surowa, rum i cukier.

Madryd, *Madryt*, niegdyś warownia maurytańska Majorita, zdobyta w r. 1083 przez Hiszpanów, obecnie stolica Hiszpanji, liczy 540.000 miesz.; leży w niezdrowej i ubogiej w wodę okolicy; posiada wiele pięknych gmachów, wspaniałe ogrody i parki, muzea, galerje, akademję, średnie i wyższe zakłady naukowe; jest węzłem dróg żelaznych, łączącym Madryd z Francją, Portugalją, morzem Śródziemnem i oceanem Atlantyckim. Madryd był ojczyzną wielkich poetów i artystów.

Madrygał—krótki wierszyk liryczny, o kunsztownym rymie, treści dowcipnej, lekkiej i wytwornej. Przenośnie—komplement oświadczony kobiecie.

Madziarowie, ob. *Węgry*.

Maëstro (z włos.)—mistrz, tytuł dawany najczęściej znakomitym kompozytorom muzycznym.

Maeterlinck *Maurycy*, ur. 1862 r., współczesny belgijski poeta i dramaturg; mistyk i symbolista; wiele jego utworów przełożono na język polski.

Mafja—tajne stowarzyszenie w Sycylji, oddające się przemytnictwu, rozbojom i t. p.; różnymi niegodziwymi środkami chroni członków swoich przed sądami i policją.

Mag, u Persów i Medów kapłan religji Zoroastra. Magowie zajmowali się nauką, przepowiadali przyszłość ze snów i ruchu gwiazd i dlatego nazwa magów złączona jest z magją czyli wiedzą tajemną.

Magazyn: 1) Sklep obszerny, częstokroć zbytkownie urządzony i zaopatrzony w duży zapas towaru; 2) pracownia i sprzedaż sukien, kapeluszy i strojów damskich; 3) przyrząd u broni palnej nowego systemu, mieszczący w sobie zapasowe ładunki. *Magazynierem* nazywa się zawiadujący składem.

Magdalena św. ob. *Marja Magdalena*.

Magdalenki, zakon żeński, znany w Europie już w XIII wieku; miał za cel przyjmowanie i nawracanie grzesznic publicznych; później przyjmowano do zakonu tego także osoby, które prowadziły na świecie życie niewinne. Klasztory Magdalenek istniały w Niemczech, we Francji i Włoszech.

Magdeburg, pierwotnie osada słowiańska (Dziewin), wcześnie zdobyta przez Niemców, była długi czas twierdzą przeciw Słowianom nadłabskim i Polakom. Arcybiskup magdeburski był do r. 1000 zwierzchnikiem polskiego Kościoła. Miasto to położone nad Łabą w dzisiejszem Królestwie Pruskiem, liczy obecnie około 250.000 mieszkańców; posiada wiele starożytnych budowli i jest silną twierdzą. Przemysł tutejszy bardzo rozwinięty, dostarcza przedewszystkiem słynnych maszyn rolniczych.

Magdeburskie prawo, jest to niemieckie prawo miejskie w tej formie, jak się ono wyrobiło w Magdeburgu z połączenia przepisów dawnego prawa

saskiego z uchwałami sądu miejskiego w Magdeburgu, zmieniającemi pod wpływem zwyczajów miejscowych i zasad prawa rzymskiego pierwotne przepisy saskie. Prawo magdeburskie, przeniesione do Polski i przyswojone przez Kazimierza W., było obok prawa chełmińskiego podstawą ustroju miast w Polsce w ciągu całych wieków aż do wydania Konstytucji trzeciego maja.

Magellan *Ferdynand,* znakomity żeglarz portugalski, który będąc w służbie hiszpańskiej, wyjechał 19 września 1519 r. z portu San Lucar w Hiszpanji, przepłynął Atlantyk ku południowi, opłynął Patagonję i odkrył cieśninę, zwaną od niego *cieśniną Magellana.* Przebywszy cały ocean Spokojny, został 27 kwietnia 1521 r. zamordowany na Filipinach przez dzikich. Z czterech okrętów, które wypłynęły z Magellanem, wrócił w r. 1522 tylko jeden z załogą 13 Europejczyków i 3 Azjatów pod wodzą porucznika Eleanosa, który w ten sposób dokonał pierwszej podróży naokoło świata, stwierdzającej niezbicie, że ziemia ma kształt kulisty.

Magenta, miasteczko w prowincji medjolańskiej, pamiętne zwycięską bitwą Francuzów nad Austrjakami w r. 1859. Główno dowodzący armją francuską Mac-Mahon otrzymał za nią buławę marszałka i tytuł księcia Magenty.

Magierka, czapka węgierska, jakiej używano u nas w XVI wieku.

Magister—stopień naukowy, uniwersytecki, niższy od stopnia doktora.

Magistrat *(Magistratus),* znaczył u Rzymian tak władzę zwierzchnią, jako też osobę, która tę władzę sprawowała. Obecnie wyraz magistrat oznacza władzę miejską, to samo co *urząd municypalny.*

Magja. Nazwę tę u Rzymian i Greków otrzymała umiejętność różnych praktyk czarodziejskich (rzucanie uroków, wróżenie i t. d.), które przedostały się ze Wschodu od Egipcjan i Persów, a poczęły się były w Babilonie starożytnym. Praktyki te wschodnie przeszły w spuściźnie na Europę średniowieczną, w której zlały się niebawem w jedno z gusłami i praktykami zabobonnemi ludów ówczesnych. Wyróżniano wtedy magję wyższą—*białą,* od niższej—*czarnej:* tamta odwoływała się do pomocy duchów dobrych (wyższych), ta zwykle wytykała sobie cele zbrodnicze i zwracała się do sił nieczystych. Nauka nowoczesna poczęła się poniekąd z tych praktyk: astrologja dała początek astronomji, alchemja—chemji i t. d.

Magna Charta libertatum, ob. *Anglja.*

Magnaci (z łac. *Magno-nati,* t. j. wysoko urodzeni), zowią się w Węgrzech najznakomitsze rodziny szlacheckie, „barones Imperii", którzy według dawnych ustaw z prawa urodzenia brali udział w reprezentancji narodowej i zasiadali osobiście w oddzielnie dla nich utworzonej Izbie. W Polsce nazywano tak możną szlachtę.

Magnes, ob. *Magnetyzm.*

Magnetyt czyli *magnesowiec* — ruda żelazna, składająca się z 3 cząsteczek tlenu i 4-ech części żelaza. Ma pozór metaliczny, kolor czarny; spotyka się w postaci kryształów lub w postaci mas zbitych, drobnoziarnistych. Posiada własności magnetyczne, które traci po rozgrzaniu do czerwoności. Tworzy w wielu miejscowościach rozległe pokłady, zwłaszcza w Szwecji, Saksonji, na Uralu i w Azji Mniejszej. Magnetyt przyczynił się do odkrycia magnetyzmu. Jako ruda dostarcza najlepszego żelaza szwedzkiego.

Magnetyzm—jest to bardzo mało poznana co do swej rzeczywistej natury własność niektórych ciał przyciągania (lub odpychania) innych ciał, działająca zgodnie z ogólnemi prawami przyciągania. Magnetyzm jest pokrewny elektryczności, lecz uzewnętrznia się w formie innych zjawisk: nie można go otrzymać w postaci stałego prądu, nie daje ciepła, nie powoduje rozkładu chemicznego

i t. p. Tak jak elektryczność ma biegunowość, t. j. objawia się w postaci niejako dwu różnych magnetyzmów: dodatniego i ujemnego, które występują najsilniej na dwu przeciwległych końcach ciała namagnesowanego czyli *magnesu.* Dwa najsilniej działające końce zowią się *biegunami magnesu — północnym* i *południowym.* Każdy kawałek żelaza, stali, może być magnesowany sztucznie, bądź przez przyłożenie jednego końca do bieguna magnesu — wówczas drugi koniec poczyna przyciągać; bądź też przez lekkie pocieranie biegunami magnesu. Miękkie żelazo traci szybko nabyte w ten sposób własności magnetyczne. Natomiast stal zachowuje je długo, ale traci również, skoro ją zanurzymy w mocnym kwasie lub rozgrzejemy do czerwoności. Kawałek żelaza lub stali nabiera również własności magnetycznych, gdy go owiniemy drutem izolowanym, po którym przebiega prąd elektryczny: przyrząd taki zowie się *elektromagnesem;* posiada też same własności, co i magnes zwyczajny. Stąd też między magnetyzmem a elektrycznością jest cały szereg związków współzależności, dających zjawiska znane pod nazwą zjawisk elektro-magnetycznych lub magneto-elektrycznych. Magnesy naturalne i trwałe dziś w technice nie mają wielkiego zastosowania. Spotykają się jako część składowa w maszynach magneto-elektrycznych; używają się jako igła magnetyczna, oraz do nabierania drobnych przedmiotów żelaznych, wreszcie jako zabawka. Daleko ważniejszą rolę grają elektromagnesy, wchodzące w skład wielu ważnych przyrządów, jak: maszyna dynamo, telegraf, telefon, dzwonek elektryczny, cewka Rumkorffa i t. p.

Magnetyzm ziemski. Magnes, zawieszony poziomo gdziekolwiek na ziemi, ustawia się zawsze w pewnym kierunku (ob. *Kompas*) tak, jakby zawsze koło niego znajdował się w pobliżu inny magnes, który mu ten kierunek nadaje. Dlatego przyjmują uczeni, że cała ziemia jest jakby jednym ogromnym magnesem, którego jeden biegun leży w okolicy północnego, a drugi w okolicy południowego bieguna ziemskiego; tę właściwość ziemi nazywają magnetyzmem ziemskim.

Magnetyzm zwierzęcy—dawna, wyszła już dziś z użycia nazwa, mająca oznaczać mało zbadaną siłę, tkwiącą w człowieku i zwierzętach, która wywoływać miała zjawiska, objęte dziś ogólną nazwą zjawisk hypnotycznych (ob. *Hypnotyzm*).

Magnez, *magn* — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Mg;* w stanie wolnym w naturze nie występuje. Otrzymują go ze związków, bądź drogą elektrolizy stopionego chlorku magnezu, bądź rozkładając tenże związek przez ogrzewanie z sodem metalicznym, który zabiera chlor z chlorku i uwalnia magnez. Jest to metal o barwie srebra; w suchem powietrzu przechowuje się dobrze; zapalony płonie z oślepiającym blaskiem, dając tak zw. światło magnezjowe i pozostawiając biały proszek—tlenek magnezu czyli *magnezję.* Bardzo często magnez w postaci proszku, czy też blaszek, używany bywa do wytwarzania nagłego a silnego oświetlenia, jakiego wymagają np. zdjęcia fotograficzne. Ze związków magnezu ważnymi są: tlenek magnezu lub *magnezja palona*—biały, bardzo lekki proszek, używany w medycynie jako środek przeczyszczający. Tak samo wygląda i do tegoż samego celu służy magnezja zwyczajna, niepalona czyli *węglan magnezu.* Tenże sam węglan magnezu występuje w naturze jako *magnezyt,* minerał, często krystaliczny, bezbarwny, który z kwasami się burzy; w połączeniu z węglanem wapnia (kredy) tworzy często olbrzymie warstwy *dolomitów.* Siarczan magnezu czyli *sól gorzka* lub *angielska,* używa się jako środek czyszczący i występuje pod nazwą *kizerytu* w postaci dużych pokładów w Stasfurcie pod Magdeburgiem.

Magnezja, ob. *Magnez.*

Magnezyt, ob. *Magnez.*

Magnificencja (łac.), tytuł rektora i kanclerza uniwersytetu, tudzież burmistrzów w miastach wolnych.

Magnolja czyli *bobrownik* — drzewo podzwrotnikowe, rosnące w południowych Stanach Ameryki Północnej i na stokach gór Himalajskich; u nas hodowane w cieplarniach i dochodzące najwyżej do wielkości dużego krzewu. Liście ma wielkie, gładkie, kształtem podobne do pomarańczowych; kwiaty duże, białe, zapachem również przypominające kwiat pomarańczowy.

Magnuszew, osada w gub. Radomskiej, pow. Kozienickim w odległości dwuch wiorst od Wisły.

Magnuszewski *Dominik*, ur. 1810 r., um. 1845 r., żołnierz w wojnie o niepodległość Polski 1831 .r.; po upadku powstania ziemianin i pracownik na niwie piśmiennictwa narodowego. Pisał drobne wiersze, dramaty i powieści.

Magot—małpa wązkonosa, należąca do makaków, od których się różni brakiem ogona. Sierść ma szaro-rudawą, na grzbiecie ciemniejszą. Zamieszkuje Afrykę północno-zachodnią i skały Gibraltaru (jedyna małpa europejska). Najczęściej widywana w menażerjach i używana do rozmaitych sztuk podwórkowych.

Mahabharata, tytuł wielkiego starożytnego eposu narodowego Indów; składa się on ze 100.000 wierszy podwójnych i opiewa walkę dwu rodów: Kurawów czyli Bharatów i Pandawów. W opis tej walki wpleciono setki epizodów, legend, opowieści, poematów treści mistycznej.

Mahdi — w wierzeniach mahometańskich oczekiwany prorok, który ma być zesłany przez Allaha, aby dopełnił dzieła Mahometa; imię przywłaszczane przez wichrzycieli politycznych.

Mahomet *(Mahommed)*, twórca religji mahometańskiej, syn Abdallaha Aminy; mając lat 25, wstąpił do służby wdowy po kupcu Chadidża i pojął ją w małżeństwo; odtąd chociaż zajmował sie kupiectwem, głównie jednak oddawał się rozmyślaniom religijnym. Cierpiąc napady epileptyczne i przystępy widzeń, podał on pracę własnej refleksji i wyobraźni za objawienie boskie (zebrane po jego śmierci pod nazwą Koranu). Wystąpiwszy po upływie lat pięciu w Mekce jako prorok i nieznalazłszy żadnego uznania, musiał się ukrywać 3 lata, poczem znalazł stronników w mieszkańcach Medyny i uciekł z przyjacielem swoim Abubekrem 622 r. do tego miasta. Stąd odbywał on wyprawy ze swymi zwolennikami na Mekkę, którą zmusił do zawarcia pokoju. Rozpoczął następnie misję swoją w Arabji i krajach sąsiednich i przymusił niedotrzymującą pokoju Mekkę do przyjęcia narzuconej religji, przez co panowanie tejże w Arabji zostało zapewnione. Um. 632 roku w Medynie; pochowany w domu, w którym umarł.

Mahomet—imię kilku sultanów tureckich. *Mahomet II Wielki* (panował od r. 1451 do 1481 r.), zdobył Konstantynopol (29 maja 1453 r.), zawojował Serbję i Bośnię, hana tatarskiego uczynił swoim lennikiem.—*Mahomet IV* (panował od r. 1648 do 1687 r.), zdobył na Polsce Kamieniec Podolski i Ukrainę (1672), następnie wskutek klęski pod Chocimem stracił prawie całą Ukrainę. Po nieudanem oblężeniu Wiednia (1683), potęga Turcji poczęła raptownie upadać tak, iż Mahomet IV był ostatnim potężnym władcą tego państwa.

Mahometanizm, właściwie *Mahommedanizm*, religja utworzona przez Mahometa (ob.), nazywana przez jej zwolenników *Islamem* i polegająca na objawieniach jej założyciela, spisanych i ułożonych w Koranie (ob.), za pierwszego kalifa Abubekra. Początkowo występował Mahomet jako reformator czystej religji objawionej przez Boga Abrahamowi, później zaś podawał się za ostatniego i największego proroka. Od pogan żądał zniszczenia bałwanów, od Żydów zamienienia praw Mojżeszowych na głoszoną przez niego naukę od chrześcijan wyrzeczenia się czci Chrystusa jako Boga, nauki o Trójcy i ukrzyżowaniu Jezusa. Zasady jego nauki odznaczały się wielką prostotą. Wiara w jednego, prawdziwego, wszechpotężnego, wszystkowiedzącego Boga, wiara w posłannictwo Mahometa i sąd ostateczny, nieśmiertelność duszy i przeznaczenie—oto główne dogmaty. Niewiernym grozi Mahomet srogiemi karami na ziemi i wiecznemi mękami ognia piekielnego, wyznawcom swym zapowiada zwycięstwo nad wrogami i w zmysłowych obrazach maluje im rozkosze nieba.

Mahoń — wielkie drzewo Ameryki zwrotnikowej, rośnie także w Indjach Zachodnich i w Afryce, dorasta 30 m. wys.; należy do rodziny *cedrowatych.* Wierzchołek drzewa rozłożysty, bogato ulistwiony; liście ma pierzaste, kwiaty białawe; — torebka wielkości pięści. Drewno jego bardzo piękne, trwałe i twarde, łatwe do polerowania, używa się na rozmaite wyroby, zwłaszcza do fornirowania. Robaki go nie toczą. Kora, zwana amarantową, ma też same własności, co i kora chinowa. Z nacięć drzewa otrzymuje się żywicę (guma) równie dobrą jak arabska.

Mahrburg *Adam*—współczesny pisarz filozoficzny i pedagog polski, ur. 1855 r. na Litwie, kształcił się z początku w uniwersytecie w Petersburgu, potem w Lipsku, gdzie otrzymał stopień doktora filozofji. Od r. 1890 mieszka w Warszawie, rozwijając działalność pisarską na polu filozofji oraz zajmując się wykładem nauk filozoficznych na kursach prywatnych.

Maik czyli *majówka*—owad tęgopokrywy, spokrewniony z kantarydą; barwy czarnej z połyskiem fijoletowym, pokrywy skrzydeł ma krótkie; skrzydeł właściwych nie ma wcale. Zjawia się wiosną na trawnikach; objada listki młodych roślin. Za dotknięciem wydziela ciecz żółtą, gryzącą, ale mniej ostrą niż ciecz kantarydy. Dawniej uważano maiki za skuteczne lekarstwo przeciw wściekliźnie.

Majaczenie, ob. *Delirium.*

Majdan (arab.), plac wielki, targ, rynek, pole bitwy, szranki, dziedziniec. W języku leśników budynek wśród lasu, w którym popiół przerabia się na potaż, albo też miejsce wycięte w lesie na postawienie majdanu.

Majer *Józef,* doktór medycyny, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, ur. 1808 r., um. 1889 r. Zasłużony na polu słownictwa lekarskiego, które oczyścił z wielu obcych wyrazów, ceniony jest jako autor gruntownych rozpraw, które umieszczał w „Rocznikach" byłego Towarzystwa naukowego krakowskiego. Był on pierwszym prezesem Akademji Umiejętności w Krakowie, powołanej do życia w roku 1872.

Majestat (łac.)—wielkość, wspaniałość; okazałość, powaga, chwała; tytuł monarchów dla oznaczenia powagi ich i władzy; władza monarsza, tron; wzniosłość; moralna potęga, nakazująca cześć. *Majestatyczny* — wspaniały, wyniosły, poważny, imponujący.

Majewski *Walenty Skorochód,* ur. 1764 r., um. 1835 r., badacz języków słowiańskich i sanskrytu, oraz archiwista. Zasłużył się uporządkowaniem aktów koronnych polskich.

Majewski *Erazm*—archeolog i przyrodnik, ur. 1858 r. w Lublinie; studja uniwersyteckie odbywał w Warszawie; w r. 1899 objął redakcję pisma ludoznawczego *Wisła* i założył rocznik archeologiczny *Światowit.* Oprócz licznych artykułów, ogłosił znaczną ilość prac z dziedziny archeologji i przyrody, a nawet parę popularnych powieści naukowych („Doktór Muchołapski"). Pozatem E. M. bierze czynny udział w pracach Warsz. Tow. Naukowego i Krak. Akademji Umiejętności, gromadzi zbiory archeologiczne, poznanie

których udostępnia szerszemu ogółowi. Najważniejszem jego dziełem jest „Wstęp do historji cywilizacji“.

Majmaczyn albo *Majmaczen*, osada handlowa w Mongolji, na granicy rosyjskiej, naprzeciw Kjachty, ważny punkt handlu zamiennego między Rosją a Chinami.

Majmon *Salomon,* żyd polski, znakomity filozof, ur. na Litwie w Nieświeżu 1754 r. z biednych rodziców, kształcił się o własnych siłach w Berlinie, oddając się i nauce obcych języków; um. na Śląsku 1800 r. Z pism, które zjednały mu sławę, ważniejsze: „Filozofja transcendentalna“, „Nowa logika czyli teorja myśli“.

Majmonides *Mojżesz,* jeden z najznakomitszych uczonych żydowskich, ur. 1135 r. w Kordubie, um. 1204 r.; studjował w Kordubie pisma mędrców żydowskich, arabskich i greckich, pracując zwłaszcza nad Arystotelesem. Jako teolog i prawnik wpływem swoim przyczynił się niezmiernie do rozwoju judaizmu.

Majolika — wyrób ceramiczny (ob. *Ceramika*), ze zwyczajnej gliny modelarskiej lub fajansowej, kolorowany, polewany glazurą przezroczystą, białą lub kolorową.

Major, stopień wojskowy, wyższy od rangi kapitana (albo rotmistrza) a najniższy ze stopni sztabowych. W wojsku rosyjskiem zniesiono stopień majora.

Majorat czyli *fideikomis familijny*, jest to majątek, który prawem dziedzictwa przechodzi na najstarszego z rodziny, dopóki rodzina owa istnieje. Każdoczesny posiadacz majoratu jest tylko czasowym posiadaczem tego majątku i nie może go ani sprzedać, ani obciążyć, lecz musi w całości pozostawić swojemu następcy. U nas liczne majoraty potworzył rząd i prawa posiadaczów takich majoratów określone zostały ukazem cesarskim z r. 1835.

Majorka, ob. *Mallorka*.

Majowe ustawy, są to ustawy, uchwalone w maju 1873 r. przez Sejm pruski, ograniczające prawa Kościoła katolickiego w państwie. Wszystkie sprawy kościelne, jak wychowanie księży, obsada urzędów kościelnych, zniesienie zakonów i t. d. oddane zostały nietylko pod kontrolę, ale w zupełności pod władzę rzędu. Autorem tych ustaw był minister pruski Falk, ale sprawcą ich właściwym i obrońcą w Sejmie Otton Bismarck, który później, w r. 1883, musiał sam znaczną część ich cofnąć.

Majster — biegły w swej sztuce, mistrz; rzemieślnik samodzielnie prowadzący roboty; przełożony w fabryce, warsztacie nad czeladnikami i terminatorami. *Majster cechowy,* najwyższy tytuł przyznawany przez cech: rzemieślnik zapisany do cechu i mający prawo zapisywać do cechu swoich terminatorów i czeladników, nabywających przez to prawa do wyzwolin czyli do uzyskiwania stopni wyższych. Wyrazu *majster* używa się także w znaczeniu: zręczny, umiejący wykonać coś doskonale.

Majstersztyk—trudny przedmiot, wyrobiony wzorowo, składany jako dowód uzdolnienia rzemieślnika przy wyzwolinach. *Przenośnie*—utwór mistrzowski, arcydzieło.

Mak—rodzaj roślin z rodziny *makowatych.* Dziko rośnie u nas gatunek *mak maczek* (mak polny) o ponsowych kwiatkach. Uprawiają mak *ogrodowy* w dwu odmianach: czarnej i białej. Owoc—torebka twarda, owalna lub kulista; ziarno drobne. Nasiona zawierają olej schnący, używany w malarstwie. Na Wschodzie otrzymują z makówek opium, które jest sokiem skrzepłym, wyciekłym z nacięć, zrobionych na niedojrzałych torebkach (główkach) maku.

Makak—niewielka małpa wązkonosa, o dość krępej budowie, niezbyt długich nogach i dość wystającym pysku; ogon rozmaitej długości. Makaki zamieszkuja Afrykę i Azję. Łatwo się oswajają; często znajdują się w menażerjach, oraz trzymane bywają w domach dla zabawy.

W Indjach Wschodnich mieszkańcy oddają cześć miejscowym gatunkom makaków.

Makaron, po włosku *maccaroni*, ciasto z mąki pszennej, za pomocą stosownych maszyn wyciskane w rurki lub inne kształty; często też bywa zaprawiane jajami lub szafranem na żółto. Najlepsze makarony wyrabiają w południowych Włoszech i we Francji.

Makaronizm, tak nazywają używanie w mowie lub piśmie słów cudzoziemskich na przemiany z ojczystemi. U nas pod koniec świetnego okresu, zwanego złotym wiekiem literatury, zaczęto do polszczyzny mieszać nietylko pojedyńcze wyrazy, ale całe nawet zdania łacińskie. Trwało to do połowy XVIII w., i stąd ten dwuwiekowy niemal okres dziejów naszego piśmiennictwa zwany bywa okresem *makaronicznym.*

Makart *Jan*, ur. 1840 r., um. 1884 r. w Wiedniu, malarz, posiadający wielki talent dekoracyjny; mało zwracał uwagi na poprawność rysunku, natomiast obrazy jego odznaczały się przepychem barw.

Makata, jest to jedwabna, niekiedy złotem lub srebrem przetykana, wzorzysta tkanina, służąca do ozdoby ścian i mebli.

Maki, ob. *Małpozwierze.*

Makolągwa — ptak wróblowaty, spokrewniony z ziębą, ale mniejszy; barwy cynamonowej z czerwoną piersią i czerwonym łebkiem. Pospolita w całej Europie środkowej, Azji i Afryce północnej; u nas miejscowa. Gnieździ się w gęstych krzakach; śpiewa przyjemnie, nawet w zimie. Żywi się wyłącznie nasionami; użyteczna, gdyż przeszkadza rozsiewaniu się różnych chwastów.

Makowate—rodzina roślin *dwuliściениowych,* rozdzielno-płatkowych. Kielich o dwuch działkach opadających; korona 4-płatkowa; pręciki liczne przymocowane do osadnika kwiatowego. Związek górny 1-komorowy. Rośliny tu należące, jak: maki, jaskółcze ziele i t. p. zawierają sok mleczny.

Makowiec, ob. *Opjum.*

Makowiecki *Aleksander,* ekonomista, pracujący głównie na polu popularyzacji nauk ekonomicznych, ur. 1840 r., um. 1907 r. Ogłosił „Przyszłość naszego rolnictwa“, „Banki zaliczkowe dla rzemieślników“, „Spółki spożywcze“ i inne. Redagował *Gazetę przemysłowo-rzemieślniczą.* Przyczynił się do założenia kuchni tanich w Warszawie; za jego głównie staraniem powstały odczyty popularne dla rzemieślników.

Maków, miasto powiatowe w gub. Łomżyńskiej, nad Orzycem. Najdawniejszym zabytkiem Makowa jest kościół parafjalny pod wezwaniem Bożego Ciała, wystawiony podobno w r. 1200. W północno-wschodniej stronie miasta leżą dwa kopce, usypane jakoby na pamiątkę śmierci dwu ostatnich książąt mazowieckich.

Maków, miasto okręgowe w pow. Wadowickim w Galicji.

Makrela—ryba koścista, ciernioплetwa, barwy stalowej, przechodzącej w błękitną i zieloną, z pręgami śniademi. Zamieszkuje Atlantyk i Morze Śródziemne; bardzo pospolita przy brzegach Europy; dostarcza smacznego i cenionego mięsa.

Maksyma (łac.)—zasada ogólna, którą ktoś kieruje się w postępowaniu; zdanie moralne.

Maksymalnie (łac.)—najwyżej, najwięcej. *Maksymalny*—największy, najwyższy.

Maksymaliści, najskrajniejszy odłam rosyjskiej partji socjal rewolucjonistów, członkowie partji tej nie godzili się w r. 1905 na walkę z rządem drogą parlamentarną; najbardziej terorystyczne środki uważali za najprędzej wiodące do celu.

Maksymiljan, imię dwu cesarzy, wielu arcyksiążąt i książąt niemieckich. 1) *Maksymiljan I*, król niemiecki i cesarz, syn Fryderyka III, ur. r. 1459, pa-

nował od r. 1493 do r. 1519. Ożenił się z Marją Burgundzką, przez co położył podwaliny wielkiej potęgi domu Habsburskiego w XVI wieku. Pierwszy z królów niemieckich wchodził w stosunki z Moskwą przeciw Polsce, popierał też długo przeciw królowi polskiemu Wielkiego Mistrza Krzyżaków. Dopiero po zjeździe z Zygmuntem Starym w Wiedniu r. 1515, na który to kongres przybył także Władysław Jagiellończyk, król węgierski, zmienił politykę na korzyść Polski. 2) *Maksymiljan II*, cesarz, panował od r. 1564 do r. 1576, dał prawa i swobody innowiercom i sam skłaniał się ku protestantyzmowi, wskutek czego papież wysłał na dwór jego kardynała Hozjusza, który umocnił go w wierze katolickiej. Z Zygmuntem Augustem, królem polskim, utrzymywał dobre stosunki; dwie siostry Maksymiljana były królowemi polskiemi (Elżbieta i Katarzyna). 3) *Maksymiljan, arcyksiąże austrjacki,* brat cesarza Franciszka Józefa, ur. r. 1832, obrany został w r. 1864, za sprawą Napoleona III, cesarzem Meksyku; w dwa lata później rewolucja obaliła tron cesarski w Meksyku. Maksymiljan został uwięziony i rozstrzelany 19 czerwca 1867 r. w Queretero.

Makuchy, ob. *Olej*.

Makulatura — uszkodzone arkusze druku przy odbijaniu dzieła lub pisma, książki, które straciły wartość, wogóle druki nieużyteczne, przydatne jedynie do opakowania.

Malachit — minerał pięknej, jasno szmaragdowej barwy, blasku jedwabistego. Spotyka się najczęściej w masach niekrystalicznych, włóknistych lub zbitych. Składa się z tlenku miedzi i kwasu węglanego. Gorsze kawałki służą do wytapiania miedzi; większe, mające pozór marmuru, są pięknym i cenionym materjałem na pudełka, wazy, blaty do stołów, ozdoby, kolumny i t. p. Najczęściej spotykamy go w górach Uralskich.

Malaga, miasto w południowej Hiszpanji u stóp gór, nad brzegiem morza w okolicy, w której dojrzewa słynne wino, migdały, drzewo oliwne, trzcina cukrowa, palmy i aloesy. Starożytne to miasto, liczące 140.000 mieszkańców, jest najważniejszym portem wywozowym Hiszpanji.

Malajczycy (*Malajowie*), nazwa ludów, stanowiących grupę zachodnią rasy malajskiej, zamieszkująca lądy i wyspy od Madagaskaru do Filipinów. Kolor ich skóry jest ciemno-brunatny, włosy długie, miękkie, czarne i połyskujące, broda rzadka, oko ciemne, wielkie i ogniste, nos płaski, usta wielkie, rozwarte. Charakter mają gwałtowny i namiętny; w boju dzielni, ale przytem dzicy, nielitościwi i wiarołomni. Właściwą ich ojczyzną jest wyżyna na wyspie Sumatrze, gdzie oddawna stworzyli państwo, oparte na życiu osiadłem i rolniczem. W wieku XII i XIII założyli na półwyspie Malakka potężne państwo, w XVI wieku zawojowane w znacznej części przez Portugalczyków. Ogólna ich liczba wynosi około 4 miljonów. Język ich jest językiem handlowym całej Oceanji; literatura bogata, ale w większej części tłumaczona lub naśladowana z piśmiennictwa indyjskiego lub arabskiego.

Malajska rasa, według podziału Blumenbacha jedna z pięciu ras ludzkich, która rozpostarła się na wszystkich wyspach oceanu Indyjskiego i w Polinezji, od Madagaskaru na zachodzie, aż na daleki wschód. Przy dość pięknych rysach twarzy, narody malajskie mają cerę brunatną, włosy długie, kędzierzawe, wszystkie mówią językami pokrewnymi sobie, odznaczają się niejaką cywilizacją i w części wyznają religję mahometańską. Ze stanowiska językowego dzieli się rasa malajska na dwie grupy: zachodnią czyli właściwą malajską i wschodnią czyli polinezyjską.

Malakka, wąski półwysep w Indjach Zagangesowych, zwrócony ku południowi, sięga prawie równika. Mieszkańcy półwyspu należą do rasy malajskiej, ale

ponieważ na wybrzeżach tego kraju kwitnie handel i rozwinęła się od wieków żegluga, przeto mieszka tam także wielu obcych przybyszów: Chińczyków, Indusów, Arabów i Anglików, którzy założyli tu swoje kolonje i faktorje handlowe. Najważniejszym portem jest Singapore, położony nad cieśniną Malajską, między Malakką a Sumatrą. Handlowe znaczenie Malakki jest tem większe, że leży ona na pograniczu dwu części świata—Azji i Australji, a przez cieśninę Malajską prowadzi jedyna z Europy droga morska do Chin i Japonji.

Malarja albo *zimnica* — choroba, której przyczyną są mikroorganizmy najniższego rzędu, zwane plazmodjami; znajdują się one w znacznej obfitości we krwi chorych na zimnicę. W ostatnich czasach wykryto, że przenosicielem zarazka malarji jest komar *widliszek*, w którego ciele dojrzewają zarazki i przez ukłócie dostają się do krwi człowieka. To też malarji najłatwiej dostać można w miejscowościach błotnistych, w których żyje ten gatunek komara. Objawem choroby są silne dreszcze, gorączka, poty, powracające atakami po upływie 24—48 godzin. Uporczywa ta choroba wyniszcza bardzo organizm ludzki. Najlepszem lekarstwem przeciw zimnicy jest chinina i arszenik.

Malarstwo — sztuka przedstawiania natury rysunkiem i farbami na płaszczyźnie, a więc na ścianie, tablicy drewnianej, na płótnie, blasze, pergaminie, papierze i t. d. w sposób tak umiejętny i artystyczny, że obraz ma pozory rzeczywistości i na patrzącym robi wrażenie prawdy. Malarstwo obejmuje rozmaite działy, stosownie do *treści*, którą przedstawia i *materjałów*, którymi się posługuje. Najogólniejszy podział pod względem treści jest na malarstwo *religijne* i *świeckie*. To ostatnie dzielimy na: 1) *malarstwo historyczne*, przedstawiające zdarzenia z przeszłości; 2 *malarstwo rodzajowe*, obierające sobie za przedmiot życie codzienne; 3) *malarstwo krajobrazowe*, t. j. ukazujące nam widoki wsi, lasów, gór i t. d.; 4) *malarstwo zwierząt*, poświęcone wyłącznie przedstawieniu zwierząt dzikich lub oswojonych; 5) *malarstwo martwej natury*, które przedstawia rzeczy nieżywotne, np. sprzęty, broń i t. p. Ze względu na sposób malowania i materjał, którym posługuje się artysta, czyli tak zwaną *technikę*, wyróżniamy następujące rodzaje: 1) *malarstwo ścienne al fresco*, jeden z najstarszych sposobów malowania, który w obecnych czasach już wychodzi z użycia. Malowanie *al fresco* (dosłownie—na świeżo) polega na nakładaniu farb na mokre jeszcze wapno, przyczem farba wsiąka w wapno i z niem razem wysycha. Obecnie malują się ścienne obrazy na sucho, t. j. na osuszonej już zupełnie gładkiej wyprawie przyrządzonemi specjalnie na ten cel farbami mineralnemi. 2) *Malarstwo olejne*, t. j. farbami olejnemi, które wynalazł w latach 1410—1420 malarz niderlandzki Jan van Eyck; ten sposób malowania, rozwinięty i udoskonalony w ciągu wieków, jest po dziś dzień najdzielniejszym i najlepszym, bo najbardziej umożliwia malowanie obrazów z wyrazistością i prawdą i z takiem bogactwem kolorów, jakie się widzi w naturze. 3) *Malarstwo akwarelowe* posługuje się farbami wodnemi, przejrzystemi, na papierze lub pergaminie. 4) *Malarstwo pastelowe* posługuje się różnokolorowymi, bardzo kruchymi i miękkimi ołówkami, urobionymi z masy (*pasty*, stąd nazwa tej techniki), złożonej z farby z przymieszką gipsu i innych materjałów. Jest to sposób malowania najmniej trwały, bo farby pastelowe za lada silniejszem wstrząśnieniem rozsypują się w proszek i nawet w części zdmuchnąć je można.— *Malarstwem dekoracyjnem* nazywa się sztuka malowania, zastosowana do zdobienia budynków i przedmiotów służących do użytku. Od malarstwa dekoracyjnego należy odróżnić *malarstwo pokojowe*, które jest rzemiosłem, wyma-

gającem tylko bardzo małej znajomości rysunku. Malarz pokojowy maluje tylko szablonowo, według wyciętych wzorów, podczas gdy malarz dekoracyjny maluje z wolnej ręki, według szkicu architekta lub własnego pomysłu.

Malborg, po niemiecku *Marienburg* (t. j. gród Marji), miasto w Zachodnich Prusach, leży na prawym brzegu Nogatu (wschodniej odnogi Wisły), liczy 12.000 mieszkańców. Miasto to, założone przez Krzyżaków, było przez wieki siedzibą Wielkich Mistrzów, których wspaniały zamek, wzór sztuki wieków średnich, odnowili królowie pruscy w XIX wieku. Od połowy XV wieku (1466) należał Malborg do Polski, a w zamku mieszkali wojewodowie malborscy. Dzisiaj jest Malborg niewielkiem miastem; mieszkańcy jego w połowie ewangelicy, prowadzą rozległy handel płótnem.

Malchus, sługa najwyższego kapłana żydowskiego Kaifasza, któremu, przy pojmaniu Chrystusa, św. Piotr uciął mieczem prawe ucho, a Jezus dotknięciem je uleczył.

Malczewski *Antoni* — poeta polski, romantyk, syn bogatego obywatela z Wołynia, kształcił się w liceum Krzemienieckiem; po ukończeniu szkół wstąpił do wojsk Ks. Warszawskiego. Po r. 1815 opuścił szeregi armji i udał się w podróż po Europie; w Wenecji zawarł znajomość z Byronem, który na poetycką twórczość Malczewskiego doniosły wywarł wpływ. W r. 1820, wróciwszy na Wołyń, wydzierżawił Malczewski Hrynów, ale wygnała go zeń nieszczęśliwa miłość do kobiety zamężnej, która rzuciwszy męża i dzieci, w r. 1823 przybyła z poetą do Warszawy. Choroba i nędza były odtąd nieodstępnemi towarzyszkami ich życia. W r. 1825 wydrukował Malczewski cudny swój poemat p. t. „Marja, powieść ukraińska", ale w klasycznej Warszawie dzieło to nie zwróciło na siebie uwagi. Dopiero po śmierci Malczewskiego, która nastąpiła w r. 1826, podniósł je Mochnacki, wykazując nadzwyczajne jego zalety. Odtąd „Marja", osnuta na prawdziwem zdarzeniu (tajemne małżeństwo Szczęsnego Potockiego z Gertrudą Komorowską i tragiczny jej zgon), z każdym ro-

Fig. 24. Antoni Malczewski.

kiem zdobywała sobie większą sławę (do dziś ukazało się kilkadziesiąt wydań), podbijając serca ludzkie niewymowną swoją tęsknicą, śpiewną melodją swego wiersza, cudnymi obrazami przyrody ukraińskiej.

Malczewski *Jacek*—znakomity współczesny malarz polski, ur. 1855 r., kształcił się w kilku akademjach zagranicznych oraz w kraju pod kierunkiem wybitnych artystów. Wkrótce po rozpoczęciu pracy samodzielnej zasłynął jako świetny plastyk, a potem jako twórca niezrównanych kompozycji o charakterze allegoryczno-symbolicznym.

Maligna — wysoki stopień gorączki, połączony z częściową utratą przytomności, majaczeniem, bredzeniem (ob. *Gorączka, Delirium*).

Malina—rodzaj roślin, należących do rodziny *różowatych.* Znane są liczne jej gatunki, dziko rosnące lub uprawne, hodowane dla soczystych, przyjemnie pachnących owoców. Są to krzewy lub podkrzewy, o łodydze gładkiej lub kol-

czastej, o kwiatach białych bezwonnych. Z rosnących dziko wymieniamy: *malina zwyczajna*, trafia się w gajach i zaroślach, owoce ma czerwone, drobne. *Malina jeżyna* (ob. *Jeżyna); malina modrojagodna,* podobna do poprzedniej, ale smaczniejsza. *Malina kamionka,* jest zielem trafiającem się w lasach wilgotnych; owoc ma drobny, kwaśny. Malin hodowanych istnieją bardzo liczne odmiany. Napar z suszonych malin używa się jako środek na poty.

Malinowski: 1) *Franciszek Ksawery*, ksiądz, ur. 1807 r., um. 1881 r., znakomity lingwinista polski, zostawił wiele prac, poświęconych językowi polskiemu, historji jego rozwoju, głosowni i pisowni. Najważniejszem jego dziełem jest „Krytyczno porównawcza gramatyka języka polskiego". 2) *Lucjan*, ur. 1839 r., także lingwinista, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, um. 1898 roku.

Malkontent (z franc.)—niezadowolony, nierad z niczego; członek opozycji.

Mallorka albo *Majorka,* największa z wysp Balearskich, należy do Hiszpanji. Jest to kraina górzysta, bardzo urodzajna; klimat ma łagodny, zdrowy i przyjemny; obfituje w wino i owoce południowe. Miasto stołeczne Palma.

Malmö, miasto i port handlowy w Szwecji, liczy 50.000 mieszkańców.

Malstrom *(Melstrom)*—niebezpieczny wir morski przy brzegach Norwegji, już w starożytności znany żeglarzom.

Malta, wyspa na morzu Śródziemnem (na południe od Sycylji), była od dawnych czasów i jest ważną stacją morską. Na Malcie dojrzewają pomarańcze, daktyle, oliwki i bawełna. Stolica La Valetta, port morski i twierdza, liczy 90.000 mieszkańców; w wieku XVI jako stolica *rycerzy maltańskich* niejednokrotnie stawiało opór przeważnej nawale tureckiej. Malta należy obecnie do Anglji.

Malthus *Tomasz Robert*, ekonomista angielski ur. 1766 r., um. 1834 r., w głównem swojem dziele „Essay on the Principles of population" postawił zasadę, że państwo w interesie dobra publicznego powinno surowymi środkami wstrzymywać wzrost ludności, stosując go do ilości środków utrzymania.

Maltretować (z franc.)—źle się z kim obchodzić, znęcać się.

Malwa, ob. *Ślaz.*

Malwersacja (łac.), sprzeniewierzenie, oszustwo, sfałszowanie dowodów, rachunków.

Małachowski *Stanisław,* potomek starożytnego rodu szlacheckiego, ur. r. 1736, przyświecał w czasach upadku obyczajów w Polsce prawością charakteru, ścisłem pełnieniem obowiązków i sprawiedliwością. Kiedy w r. 1788 zebrał się Sejm Wielki w Warszawie, jednomyślnie obrano Małachowskiego marszałkiem sejmowym. Nie zawiódł położonych w sobie nadziei. Z godnością i gorliwością kierował obradami zgromadzenia, popierał wnioski, które dążyły do poprawy ustroju państwowego Rzeczypospolitej, przyczynił się nie mało do ustanowienia Konstytucji 3 maja. Pierwszy ze szlachty wpisał się w Warszawie do ksiąg stanu miejskiego, a z włościanami swymi zawarł ugodę, nadającą im wolność osobistą. Za Księstwa Warszawskiego był prezesem senatu, brał udział w układach z rządem austrjackim o dochody z soli wielickiej, a kiedy okazała się potrzeba złożenia kaucji temu rządowi, pozwolił ją zapisać na prywatnym swoim majątku. Um. r. 1809.

Małachowski *Kazimierz*, generał polski, ur. 1765 r. na Litwie, wstąpił do wojska jako prosty artylerzysta, walczył pod wodzą Kościuszki, został majorem w bitwie pod Racławicami. Potem zaciągnął się do legjonów, był na wyspie San-Domingo, skąd jeden z niewielu powrócił; odznaczył się podczas przejścia wojsk Napoleona I przez Berezynę. Pod Lipskiem dostał się do niewoli rosyjskiej. Odzyskał wszakże wolność w r. 1815 i został komendantem twier-

dzy Modlina. W wojnie narodowej 1831 r. walczył chlubnie pod Wawrem, Grochowem i Ostrołęką; był chwilowo naczelnym dowódcą (w sierpniu 1831 r.). Um. na tułactwie w r. 1845 we Francji.

Małecki *Antoni*, znakomity filolog, historyk i krytyk. Ur. 1821 r.; szkołę średnią ukończył w Poznaniu, wyższe studja historyczne i filologiczne w Berlinie. W roku 1850 wykładał filologję klasyczną w uniwersytecie Jagiellońskim, następnie był rektorem tegoż uniwersytetu i członkiem Akad. Um. w Krakowie. W roku 1862 otrzymał nagrodę konkursową, za napisanie gramatyki polskiej, choć zdania o jej wartości są podzielone. Prace jego historyczne, a szczególniej monografje są gruntownem i bezstronnem opracowaniem źródeł. Najwięcej znanem z dzieł Małeckiego jest monografja p. t. „Juljusz Słowacki, jego życie i dzieła w stosunku do współczesnej epoki“.

Małmazja, wino rosnące na wyspach archipelagu greckiego, bardzo słodkie a mocne, niegdyś w Polsce często używane. Wogóle małmazją nazywano u nas wszystkie wina południowe.

Małogoszcz, osada w gub. Kieleckiej, pow. Jędrzejowskim, niegdyś miasto górnicze, obwarowane przez Kazimierza W., liczyło parę tysięcy domów i odpowiednią ludność, dziś ma zaledwie około 2.000 mieszkańców.

Małopolska, tak zwano dawniej południową część Polski, złożoną z 11-stu województw, 3 księstw i 2 ziem, w rozróżnieniu od części zachodniej, nazywanej Wielkopolską. Nazwy te powstały z niewłaściwej przeróbki łacińskiego Major i Minor Polonia. Major Polonia zjawia się po raz pierwszy 1242 r., jako nazwa dawniejszej Polski, t. j. dzielnicy w której leżały starożytne siedziby Piastów: Poznań, Gniezno, Kruszwica i t. d. Władysław Łokietek jednoczy tę Starszą Polskę z ziemią Krakowską, Sandomierską, Lubelską i wtedy występuje nazwa Minor Polonia, jako Polska Młodsza; przez niewłaściwe zaś tłumaczenie tych wyrazów utarły się nazwy: Wielko i Małopolski. Małopolska za Stanisława Augusta obejmowała województwa: 1) Krakowskie z księstwami Oświecimskiem, Zatorskiem i Siewierskiem, oraz starostwem Spiskiem, 2) Sandomierskie, 3) Kijowskie, 4) Ruskie z ziemiami Halicką i Chełmską, 5) Wołyńskie, 6) Podolskie, 7) Lubelskie, 8) Bełskie, 9) Podlaskie, 10) Bracławskie i 11) Czernihowskie, tytularne (bo już wówczas nie należące do Rzeczypospolitej).

Małorusini, ob. *Ruś*.

Małoruś, ob. *Ruś*.

Małpeczki czyli *matołki*, małe szerokonose małpy, wyróżniające się od innych tem, że paznogcie ich są pazurkowate. Ogon mają owłosiony, ale nie zwijalny. Żyją w Ameryce Południowej.

Fig. 25. Małpeczka lub matołka.

Małpozwierze czyli *małpiatki*, rząd ssaków, obejmujący zwierzęta małe, owłosione, z pyszczkiem kończystym, z tego podobne do małp, że mają obie pary nóg zakończone rękami, a palce odnóż tylnych, prócz wskazującego, opatrzone paznogciami. Ojczyzną ich jest przeważnie Madagaskar. Są to zwierzęta nocne; żywią się owadami, jajami, ptaszkami i owocami.

Małpy (albo *czwororęczne)*—nazwa rzędu zwierząt ssących. Małpy ze wszystkich zwierząt najbardziej zbliżone są do człowieka pod względem budowy ciała. Mają one wielki palec ruchomy jak u człowieka, przynajmniej na tylnych kończynach, częstokroć zaś i na przednich. Palce uzbrojone paznokciami; pazury posiada tylko *matołka*. Część twarzowa nie jest zbyt silnie rozwinięta w porównaniu do czaszki, zazwyczaj słabo owłosiona; oczy umieszczone z przodu a nie z boków. Zębów mają po 32, tak jak człowiek, albo po 36. Ogon nie wszystkie posiadają. Chodzą albo na czterech kończynach w postawie poziomej, albo też w pochyłej, podpierając się przedniemi. Uzdolnione są przedewszystkiem do życia na drzewach, po których łażą nader zwinnie. Trzymają się zazwyczaj stadkami. Żywią się głównie owocami i nasionami, ale jedzą także owady, pisklęta i jaja ptasie. Małpy są wogóle bardzo zmyślne, wybornie naśladują rozmaite czynności ludzkie, odznaczają się przebiegłością i złośliwością. Schwytane za młodu, oswajają się łatwo. Zamieszkują wyłącznie kraje gorące. W Europie (na skałach Gibraltaru) znajduje się tylko jeden gatunek małpy, zwany Magotem.

Małże—nazwa gromady mięczaków. Małże mają ciało ścieśnione z boków, bez wyraźnej głowy, okryte płaszczem złożonym z dwu symetrycznych płatów i dwuklapową skorupą. Na stronie brzusznej znajduje się mięsista kurczliwa noga rozmaitej postaci, najczęściej ścieśniona z boków. Małże oddychają skrzelami, umieszczonemi z dwu stron między tułowiem a płaszczem; zamieszkują wyłącznie wody i większość ich należy do zwierząt morskich; żywią się drobnemi cząsteczkami organicznemi. Niektóre gatunki są jadalne (ostryga, omułek); kilka jest szkodliwych, jak np. świdraki, toczące pale portów i drzewo okrętów. W naszych wodach najpospolitsze z gromady tej są *szczeżuje* i *skójki*. Wewnętrzna powierzchnia skorupy małżów jest powleczona warstwą, mieniącą się tęczowemi barwami, t. z. masą perłową. U niektórych gatunków (perłoplawy) płaszcz, drażniony obcemi ciałkami, np. ziarnkami piasku, które przenikły przypadkowo do wnętrza, wydziela dokoła nich znaczne ilości masy perłowej, przez co powstają perły.

Małżeństwo — związek mężczyzny z kobietą, zawarty w celu rozrodu, niesienia sobie wzajemnej pomocy w ciężarach życia, wreszcie w celu dzielenia wspólnych losów. Instytucja małżeństwa znana jest po wszystkie wieki i czasy i u wszystkich narodów, nie wyłączając ludów pierwotnych; przechodziła ona jednak różne koleje, zamieniając się niekiedy w *dwużeństwo*, a nawet *wielożeństwo*. Religja chrześcijańska przywróciła pierwotną godność małżeństwu i uświęciła je, podnosząc do rzędu Sakramentów. W kościele katolickim małżeństwo jest związkiem dobrowolnym dwojga osób, zawieranym na całe życie. Może być zawarte między katolikiem a katoliczką, nie pozostającymi z sobą w pokrewieństwie ani powinowactwie aż do 4-go stopnia włącznie; odstępstwo od tej zasady może nastąpić w wypadkach ważnych za pozwoleniem *(dyspensą)* zwierzchności kościelnej. Rozwód w Kościele katolickim właściwie nie istnieje: w wyjątkowych wypadkach może nastąpić *separacja prawna*, zezwalająca małżonkom na rozejście się, lecz żadne z nich nie może wstępować w ponowne związki małżeńskie. Od osób, wstępujących w związki małżeńskie, wymagany jest odpowiedni wiek, nie we wszystkich krajach jednakowy; u nas np. wymagane jest ukończenie lat 18 przez mężczyznę i 16 przez kobietę.—Poza małżeństwem kościelnem (kanonicznem) istnieją na Zachodzie *małżeństwa cywilne*, będące dobrowolną umową, zawartą przez mężczyznę i kobietę na czas dłuższy lub krótszy przed urzędnikiem cywilnym, który spisuje odpowiedni akt. *Małżeństwem morganatycznem* nazywa się małżeństwo zawierane między książętami z rodzin panujących a kobietami niższego urodzenia, przyczem kobieta i jej potomstwo nie otrzymują tytułów i za-

szczytów męża i ojca, ani nie mają prawa do spadku po nim.

Mamelucy albo *Mameluki*, byli to w Egipcie niewolnicy sułtańscy, którzy tworzyli wojsko, oddane zupełnie na usługi swoich panów. W XIII wieku zbuntowali się Mamelucy, chwycili rządy w swoje ręce i trzymali je aż do XVI wieku. W r. 1811 zostali wytępieni. Od nich nazywano później ludzi, oddanych ślepo na czyjeś usługi, Mamelukami.

Mamidło, ob. *Miraż*.

Mammon (wyr. aramejski — skarb, zysk), bóstwo opiekujące się bogactwami, czczone w Syrji. Wiernym Izraelitom zabraniano składania mu hołdów. Wyraz ten z Biblji dostał się do mowy potocznej jako synonim bogactw.

Mamut — zaginiony gatunek słonia, odznaczał się olbrzymim wzrostem, przewyższającym o wiele obecnie żyjące słonie. Gatunek ten wygasł już od wielu stuleci. Resztki kopalne jego znajdują się w wielkiej obfitości, zwłaszcza na Syberji. W r. 1799 znaleziono przy ujściu rzeki Leny całego mamuta,

Fig. 26. Mamut.

zamarzniętego w bryle lodu; przechował się tam ze skórą i mięsem w ciągu tysiącoleci. Mamut odznaczał się długą grzywą, sięgającą aż do kolan. Kły jego, które i dziś jeszcze zastępują kość słoniową, ważyły do 500 funtów. Wysokość zwierzęcia dochodziła 28 stóp.

Manchester (czyt. Menczestr), miasto w północno-zachodniej Anglji; liczy 600.000 mieszkańców, największe na świecie ognisko przemysłu bawełnianego. W okolicy jego $1^1/_2$ miljona ludzi trudni się tkaniem, farbowaniem i drukowaniem bawełny.

Manchesteryzm (czyt. menczesteryzm), teorja ekonomiczna wolnego handlu, której twórcami byli Cobden i Bright. Nazwa pochodzi od miasta Manchester, gdzie założono stowarzyszenie dla krzewienia tej teorji.

Manco (manko)—brak, niedobór, np. towaru, pieniędzy w kasie; kwota z góry przyznawana kasjerom i magazynierom na pokrycie strat nieuniknionych przy wypłatach, przy ważeniu, mierzeniu i t. p.

Mandaryn — wysoki urzędnik i zarazem uczony w Chinach.

Mandarynka — gatunek cytryny, bardzo zbliżony do *pomarańczy*, uprawiany w całej Europie południowej. Łatwiej znosi nieprzyjazne warunki klimatyczne, niż pomarańcza i wcześniej dojrzewa. Owoc ma mały, kształtu pomarańczy i tegoż koloru, o skórce cienkiej; miękisz jest słodki, bardzo przyjemnego smaku.

Mandat, wyraz łaciński, znaczy tyle co polecenie, rozkaz dany komuś, pełnomocnictwo, upoważnienie do wykonania czynności w czyjemś imieniu. Otrzymujący mandat nabywa zatem pewnych praw i zaciąga zobowiązania. Dający mandat nazywa się *mandantem*, przyjmujący mandat—*mandatarjuszem*. *Mandat poselski*—akt stwierdzający, że ktoś został obrany posłem; złożenie mandatu jest zrzeczeniem się godności posła i daniem wyborcom możności wybrania nowego przedstawiciela.

Mandolina, instrument muzyczny strunowy, rodzaj lutni, ale od właściwej lutni mniejszy; struny szarpie się palcami prawej ręki lub piórkiem, gdy lewa ręka na gryfie potrzebne tony wybiera.

Mandragora (*dziwowstręt*) — rodzaj roślin z rodziny *psiankowatych*, rosnący na południu Europy i w Afryce północnej. Ma liście wielkie lancetowate, ząbkowane, kwiaty fijoletowe albo żółtawe, owoc—jagodę żółtą. Jest to roślina trująca, z którą powiązano mnóstwo legend; w praktykach czarodziejskich posługiwano się mandragorą, zwłaszcza jej korzeniami, które miewają bardzo dziwaczne formy, np. dwuch nóg ludzkich i t. p.

Mandryl — małpa Starego Świata, jedna z największych i najniebezpieczniejszych. Odznacza się silną budową, potwornym pyskiem z dużymi zębami; sierść ma twardą, jeżącą się, barwy ciemno-brunatnej. Zamieszkuje Gwineę; jest nadzwyczaj dzika i silna. Młode bywają trzymane w menażerjach.

Mandżurja, kraj na północnym wschodzie Chin, oddzielony od Syberji rzeką Amurem, od pustyni mongolskiej górami Kingan, a słynnym murem chińskim od Chin właściwych; obejmuje 939.000 kil. kw. i liczy $5^1/_2$ mil. mieszkańców. Na pastewnych stepach Mandżurji żyje koczowniczy lud *Mandżu*, należący do rasy mongolskiej i posługujący się językiem chińskim. Stolica kraju—Mukden, liczy 200.000 mieszkańców.

Mane-Tekel-Fares czyli *Baltazarowe głoski*—wyrazy chaldejskie, które dosłownie znaczą: „policzone, zważone i rozproszone". Jest to groźba prorocza, ognistemi głoskami wypisana niewidzialną ręką na ścianie podczas ostatniej uczty Baltazara, króla babilońskiego. Wyrazy te, użyte przenośnie, są zapowiedzią zagłady.

Manekin — duża lalka z drzewa lub drutu do użytku malarzy, rzeźbiarzy, szwaczek i t. d. Przenośnie—człowiek bez własnej woli.

Manewr (z francuskiego): 1) ruch zręczny i obmyślony z góry, podstęp, wykręt, stąd 2) ruchy wojska dla wprawienia się we wszelkie sposoby zachowania się podczas wojny. *Manewrować*: postępować według ułożonego planu działać zmyślnie, chytrze, podstępnie.

Maneż: 1) szkoła konnej jazdy, ujeżdżalnia; tresowanie konia; 2) kierat (ob.).

Mangan—pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Mn*. W stanie wolnym nie występuje wcale w naturze. W związkach również nie należy do częstych. Mangan, otrzymany przez prażenie rud jego z węglem w bardzo wysokiej temperaturze, przedstawia się jako metal, podobny wyglądem do żelaza, bardzo trudno topliwy, kruchy, łatwo utleniający się na powietrzu. Sam nie posiada wielkiego praktycznego zastosowania; dodaje się go do stali w celu powiększenia jej twardości i elastyczności. Ze związków manganu ważne są: dwutlenek manganu czyli *braunsztajn*, występujący w naturze; oraz sztucznie utworzony *nadmanganian potasu* (t. zw. *Kalihypermanganicum*), sól łatwo rozpuszczalna w wodzie, a dająca mocno fijoletowy roztwór, używana jako silny środek utleniający i dezynfekcyjny; związek ten ma znaczenie w chemji analitycznej i w medycynie.

Manicheizm (od Manesa — mnicha perskiego z III wieku), kierunek mistyczno-filozoficzny, uznający równorzędność dwu bóstw: złego i dobrego. Sekta Manichejczyków rozpowszechniła się w zachodniej Azji i południowej Europie. Przepisy jej moralne zalecały życie w ubóstwie i czystości.

Manifest—jest to publiczne, w uroczystej formie oświadczenie panującego, rządu, pewnego stronnictwa lub wybitnej osobistości politycznej, skierowane do całego narodu, np. Kościuszko, ogłaszając powstanie, wydał manifest do narodu polskiego. W sądowych aktach polskich *manifest* lub manifestacja znaczy tyle co zażalenie, wniesione do sądu, przeciwko doznanej krzywdzie z zapowiedzią, że żalący się będzie jej dochodził na drodze prawnej. Wolno było manifestować się w każdych aktach, w całym kraju, zarówno z krzyw-

dy własnej, jak cudzej, publicznej i t. p.

Manifestacja, objaw, jawne wyrażenie pewnego sposobu myślenia, zwłaszcza w znaczeniu protestu przeciw władzy rządowej.

Manila, miasto główne Filipinów, leży na wyspie Luzon, liczy 155.000 miesz. i jest nader ożywionym punktem handlowym.

Manipulacja—wszelka czynność biegle wykonywana rękami; sposób, porządek odbywania jakiej czynności; kierowanie, zarządzanie.

Manipularz — rodzaj krótkiej stuły, naręcznik, wdziewany przez kapłana na lewą rękę podczas Mszy św.

Manja - jedna z postaci obłędu, odznacza się nadzwyczajnem pobudzeniem władz umysłowych i wielką zmiennością uczuć, naturalnie bez kontroli rozsądku. Choroba ta rozwija się stopniowo pod wpływem zwykłych przyczyn obłędu; bywa także następstwem alkoholizmu, epilepsji, porażenia ogólnego i t. p.

Manjok—krzew niewielki z rodziny *wilczomleczowatych*. Dwa gatunki—*manjok słodki* i *manjok gorzki* uprawiane są we wszystkich krajach zwrotnikowych dla korzeni jadalnych. Korzenie te są bardzo wielkie (do 3 stóp), mięsiste, przepełnione sokiem mlecznym, dostarczają dużo pożywnej i smacznej mączki. Korzeń manjoku gorzkiego zawiera substancję trującą, bardzo wszakże lotną tak, iż po odpowiedniem przegotowaniu i wypieczeniu może być użyty na pokarm. Z mączki jego, ogrzanej na blachach, wyrabiają *tapiokę* (ob.).

Manna lub *słodyż* — rodzaj roślin z rodziny *trawowatych*, spokrewniona z kostrzewą. *Manna jadalna* jest trawą trwałą, ma źdźbła często leżące przy ziemi, wysokie na 1—3 stóp. Kwitnie od czerwca do sierpnia. Rośnie dziko. Lubi łąki mokre, brzegi rowów i strumieni. Skoszona wcześnie, daje dobrą paszę. Nasiona, zbierane sitami przed wschodem słońca, zanim rosa obeschnie, dostarczają po wysuszeniu i obtłuczeniu w stępach pożywnej i smacznej kaszy, zwanej *manną*. *Manna okazała* i *manna wodna* są pospolitemi u nas trawami, dającemi dobrą paszę, ale wtedy tylko, gdy są wcześnie skoszone; później twardnieją i bydło jada je niechętnie.

Mannheim, stolica badeńskiego obwodu t. naz., przy ujściu Neckaru do Renu. Jeden z najbardziej ożywionych punktów handlowych w Niemczech południowych. Liczne fabryki maszyn.

Manometr—jest przyrządem do mierzenia ciśnienia gazu lub pary, zawartych w naczyniu zamkniętem. Manometry miewają rozmaite urządzenia. Dzielimy je na rtęciowe i metalowe. Manometry rtęciowe są niedogodne; dogodniejszy i trwalszy jest metalowy, tak zw. *manometr Bourdona*. Składa

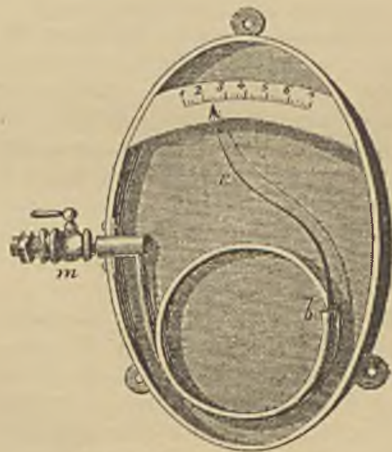

Fig. 27. Manometr Bourdona.

się z rurki metalowej zgiętej i w jednym końcu zalutowanej. Koniec otwarty łączymy ze zbiornikiem gazu, którego ciśnienie mamy zmierzyć; otwierając kran *m*, wpuszczamy gaz do rurki. Im większe jest ciśnienie gazu, tem bardziej rurka będzie się rozginała, nadając ruch strzałce *e*, przytwierdzonej do zamkniętego końca rurki. Wielkość odchylenia strzałki *e*, a tem samem i wielkość ciśnienia odczytujemy na skali. Manometru używa się do mierzenia ciśnień pary w kotłach parowych, w pompach ssących i tłoczących, przy doświadczeniach fizycznych nad ściśliwością gazów i t. p.

Mansarda—mieszkanie na poddaszu (od nazw. budowniczego Franciszka Mansarda). *Mansardowym dachem* nazywamy dach łamany, spiczasty, w którym są okna od mansardowych mieszkań.

Mantegazza *Paweł*, lekarz włoski, urodz. 1831 r., wydał szereg dzieł z zakresu fizjologji i antropologji, pisanych przystępnie i barwnie. Niektóre z nich wyszły w przekładzie polskim.

Mantua, miasto we Włoszech, leży na nizinie Lombardzkiej, nad rzeką Mincio, oblane z trzech stron jeziorem; jest najsilniejszą twierdzą włoską, liczy 30.000 mieszkańców. W Mantui urodził się poeta rzymski Wergili.

Manufaktura (z łac. *manu factum*, t. j. ręką zrobione), *towary manufakturowe*, w ogólności wszelkie wyroby przemysłowe, zwłaszcza wyroby tkackie.

Manuskrypt (łac.), rękopis.

Manzoni *Aleksander*, ur. 1784 r., um. 1873 r., znakomity poeta włoski, romantyk; w młodości głośny wolnomyśliciel, później stał się bardzo gorliwym katolikiem. Pisał dramaty, poematy i drobne liryczne wiersze, przeważnie treści religijnej. Najgłośniejszem jego dziełem jest romans historyczny p. t. „Narzeczeni".

Mańkut, człowiek władający lepiej i wprawniej lewą niż prawą ręką.

Mapa—przedstawienie na płaszczyźnie szczegółów, spotykanych na powierzchni ziemi lub na pewnej jej części, o tyle wszakże wielkiej, iż wpływu kulistości pominąć nie podobna. Szczegóły te dotyczą konturów lądów oraz wzajemnego położenia różnych wybitnych punktów; w ostatnich czasach zaczęto zwracać uwagę i na falistość gruntu. Przeniesienie na płaszczyznę ciał niebieskich i wogóle punktów na widomem sklepieniu nieba tworzy t. zw. mapę nieba. Wykład praw, odnoszący się do kreślenia mapy, wraz z wykazem historycznego rozwoju tej umiejętności, stanowi t. zw. *mapografję*.

Marabut—ptak brodzący, spokrewniony z bocianem; odznacza się silnym dziobem oraz nagą głową i szyją. Zamieszkuje Afrykę i Indje Wschodnie; żywi się głównie padliną; użyteczny. Jego długie, białe pióra z pod skrzydeł używane są do kapeluszy damskich.

Marat *Jan Paweł*, rewolucjonista francuski, ur. 1744 r. Studjował fizykę i medycynę. Wielbiciel Rousseau'a, przejął się jego zasadami, lecz zbyt krańcowo i nietolerancyjnie. Podczas wybuchu rewolucji wystąpił jako najskrajniejszy terorysta. Obrany członkiem konwencji w r. 1792, stał się wkrótce jej postrachem; wszystkich posądzał o zdradę i hojnie szafował karą śmierci. Jego krwawe i nienawiścią rozgorzałe hasła przemawiały do najniższych namiętności tłumu i stąd jego popularność. Jako prezes klubu Jakóbinów, domagał się skazania na śmierć wszystkich Żyrondystów (partja umiarkowanych). W roku 1793 poniósł śmierć z ręki Karoliny Corday.

Maraton, *Marathon*, wioska w Grecji na wschodniem wybrzeżu Attyki, pamiętna świetnem zwycięstwem, które odnieśli tu Ateńczycy pod dowództwem Milcjadesa nad Persami w r. 490 przed Chr.

Marazm — prawie toż samo co *kacheksja* (ob.). *Marazm starczy*, ob. *Uwiąd starczy*.

Marcepan—ciasto z migdałów i cukru.

Marchand, ur. 1863 r., podróżnik francuski, który kilka razy odbywał wyprawy do Afryki i dokonał ważnych odkryć.

Marchew—roślina dwuletnia z rodziny *baldaszkowatych*, uprawiana dla mięsistego, słodkiego korzenia, który u rośliny tej w stanie dzikim nie jest tak duży, jak u gatunków uprawnych.

Rozwija się on już w pierwszym roku; w drugim dopiero zjawiają się kwiaty drobne białe i owoce (nasiona) podłużno-jajowate, najeżone szczecinkami. Marchew czerwona używa się na pokarm dla ludzi; gatunki białe i większe idą na paszę dla bydła i koni. Nasiona marchwi dzikiej używane są jako lekarstwo.

Marchja—po niemiecku kraj kresowy, ukraina; dawna nazwa prowincji pogranicznych, zdobytych na Słowianach i wcielonych do państwa Niemieckiego.

Marcin św.: 1) żył w IV wieku po Chr. i za młodu służył w wojsku rzymskiem. Wcześnie opuścił służbę wojskową, a pragnąc wieść życie samotne, założył klasztor w Galji (Francja). Po śmierci *biskupa turoneńskiego* został Marcin przez lud obrany biskupem. Um. około roku 400. Francja uważa św. Marcina za swego patrona. Dzień jego święta 11 listopada.—2) *Marcin I papież*, męczennik, um. 655 r. Dzień jego święta 12 listopada.—Tego imienia było jeszcze czterech papieży, z których *Marcin V* wybrany został na soborze w Konstancji w roku 1417 a panował do roku 1431.

Marcinkowski *Karol*, sławny lekarz, filantrop i patrjota, ur. 1800 r. w Poznaniu, um. 1846 r. Po ukończeniu szkół w mieście rodzinnem udał się na studja medyczne do Berlina. Uwięziony za należenie do związku studenckiego, 14 miesięcy przepędził w więzieniu, gdzie nabawił się ciężkiej choroby płucnej. W r. 1823 osiadł w Poznaniu i oddał się praktyce lekarskiej, zdobywając sobie wnet olbrzymie uznanie i znaczne dochody, które przeważnie obracał na pomoc dla ubogich i uczącej się młodzieży. W r. 1831 wziął udział czynny w powstaniu listopadowem. Na emigracji zdobył sobie sławę leczeniem cholery, a w r. 1833 paryska akademja nauk przyznała mu złoty medal za pracę naukową o cholerze. Po kilkoletniem tułactwie powrócił Marcinkowski do Poznania i obok pracy zawodowe oddał się z zapałem działalności społecznej. Z jego inicjatywy i za jego staraniem powstał w Poznaniu *Bazar*, instytucja poświęcona handlowi i przemysłowi polskiemu. W r. 1841 założył M. Towarzystwo Pomocy Naukowej, mające za zadanie niesienie pomocy kształcącej się młodzieży. Towarzystwo to rozwija dotychczas pożyteczną działalność. Był M. przeciwnikiem zamierzonego na r. 1846 powstania.

Marconi: 1) *Henryk*, ur. 1792 r., um. 1863 r., budowniczy, wystawił wiele wspaniałych budowli w Warszawie i innych miastach; 2) *Karol*, ur. 1826 r., um. 1864 r., syn poprzedniego, malarz, którego prace zdobią salę zebrań Tow. Kredytowego Ziemskiego w Warszawie; 3) *Leonard*, ur. 1835 r., um. 1899 r., rzeźbiarz, profesor politechniki we Lwowie; jednem z jego dzieł jest wzniesiony we Lwowie pomnik Aleksandra Fredry.

Marco Polo, ob. *Polo*.

Marcowa rewolucja, ruchy polityczne, które zaszły prawie we wszystkich państwach niemieckich w marcu 1848 r.; następstwem ich były reformy liberalne.

Marek św., jeden z czterech Ewangelistów, rodem z Jerozolimy, wraz ze św. Barnabą towarzyszył św. Pawłowi w pierwszej jego podróży i zginął śmiercią męczeńską. Zwłoki jego przeniesione zostały do Wenecji, która uważa go za swego patrona. Święto jego obchodzi się 25 kwietnia.

Marek, ksiądz Karmelita, legendarna postać konfederacji Barskiej; nazywał się *Jandołowicz*, przyjął śluby zakonne we wsi Horodyszcze, blisko Zasławia na Wołyniu, gdzie zasłynął wkrótce z wymowy kaznodziejskiej, wielkiej pobożności i nauki, a zarazem skutecznego leczenia chorych, raczej środkami duchowymi, niżeli lekarstwami. W chwili zawiązania Konfederacji ksiądz Marek znajdował się w klasztorze swego zakonu w Barze. Przyłączywszy się do Konfederacji, przy wzięciu Baru przez Rosjan dostał się do niewoli. Wywieziony w głąb Rosji, po latach powrócił w strony rodzinne i w r. 1783 został przeorem klasztoru w Annopolu, niedaleko Zasławia, a następnie definitorem prowincji. Pod koniec życia był domowym kapelanem we wsi Berezówce pod Lubarem w domu Tadeusza Cieleckiego, gdzie też zakończył życie między r. 1801—1806. Ciało jego spoczywa w Horodyszczach. Za czasów Konfederacji wywierał wpływ ogromny; uważany był za proroka i cudotwórcę. W okolicach Lubaru krąży o nim mnóstwo legend.

Marengo, wieś we Włoszech północnych, pamiętna wielkiem zwycięstwem Bonapartego nad wojskiem austrjackiem w roku 1800.

Margaryna lub *margarynowe masło*—jest to masa tłuszczowa, z wyglądu i smaku podobna do masła krowiego, lecz przygotowana sztucznie z tłuszczów zwierzęcych, głównie zaś z oleomargaryny, otrzymywanej z łoju wołowego przez wyciskanie. Oleomargaryna topi się przy 25°, tak jak masło. Mieszają ją z mlekiem i wodą, tworząc emulsję; poczem mieszaninę tę poddają tej samej operacji co śmietanę przy wyrobie masła. Następnie dodają do mieszaniny nieco eteru, kwasu masłowego oraz kurkumy, od których wyrobione masło margarynowe nabiera smaku i barwy masła krowiego.

Margiel—gatunek ziemi, będący mieszaniną *węglanu wapnia i gliny* z domieszką rozmaitych innych ciał: próchnicy, krzemianów, krzemionki, tlenków żelaza i t. p. Pod wpływem wielokrotnego zwilżania i wysychania margiel rozsypuje się na proszek. Grunt, złożony z samego marglu jest nieżyzny, lecz margiel dodany do gruntów piaszczystych ulepsza je. Nawożenie pola marglem zowie się *marglowaniem*. Pola raz marglowane, muszą być po kilku lub najwyżej kilkunastu latach na nowo nawiezione marglem, w przeciwnym razie urodzajność ich bardzo się zmniejsza.

Margines (łac.), brzeg papieru nie zapisany lub niezadrukowany w kajecie lub książce.

Margrabia, *markgrabia*, z niemieckiego tytułu *markgraf*, t. j. hrabia, grabia, jak dawniej mówiono, zarządzający marchją. Marchją zaś nazywał się kraj kresowy, straż przednia niemiecka na ziemi słowiańskiej. Zadaniem naczelnika takiej marchji było posuwanie się coraz dalej w głąb Słowiańszczyzny, ujarzmianie jej mieszkańców i zakładanie nowych marchji jako strażnic germanizmu. Potęga Niemiec urosła przez takie posuwanie się stopniowe w głąb krajów słowiańskich. Z tych to zaborczych marchji, które hołdowały cesarzowi i były zarządzane przez cesarskich margrafów, utworzyły się dzisiejsze państwa niemieckie: Saksonja, Austrja i Brandenburgja, będąca ważną częścią składową dzisiejszego królestwa Pruskiego.

Marica, *Maryca*, rzeka w Rumelji wschodniej, wpada do morza Egejskiego. Leżą nad nią Filipopol i Adrjanopol.

Marienbad, słynne uzdrowisko (żelaziste szczawy) w północnych Czechach, na południo-wschód od Chebu.

Marienburg, ob. *Malborg*.

Marienwerder, ob. *Kwidzyn*.

Marja—Matka Chrystusa Pana, zwana w mowie kościelnej *Bogarodzicą*, *Matką Boską* lub *Najświętszą Marją Panną* i po Bogu największą odbierająca cześć od wyznawców Kościoła Chrystusowego, uznających w Niej niepokalanie poczętą i przez całe swe życie żadną zmazą nie splamioną istotę. Marja była córką św. Joachima i św. Anny, potomków królewskiego rodu Dawida; zaślubiona została krewnemu swemu Józefowi, który jednakże faktycznym mężem Marji nie był, lecz tylko Jej opiekunem; mieszkała w miasteczku Nazarecie, oddając się pracy i modlitwie. Z woli Boga, za sprawą

Ducha Świętego, nie przestając być panną, została matką Zbawiciela świata. Po Jego wniebowstąpieniu żyła jeszcze czas niejaki na ziemi, a mając lat 59, została żywcem wzięta do nieba. Ku czci N. M. P. kościół katolicki ustanowił kilkanaście świąt, z których pięć obchodzi się uroczyście.

Marja Magdalena św., zwana tak od miasteczka galilejskiego Magdala; podług dawnej tradycji kościelnej uważana jest za jedną osobę z grzesznicą, która namaszczała nogi Jezusa, wycierając je swymi włosami i otrzymała od Niego odpuszczenie grzechów. Towarzyszyła Chrystusowi wszędzie, słuchając Jego nauk i posługując Mu, aż na Golgotę. Udawszy się potem z N. M. P. i św. Janem do Efezu, tam zakończyła życie. Pamiątkę jej obchodzi Kościół 22 lipca.

Marja, imię wielu królowych: *Marja I angielska*, panowała w XVI wieku (od r. 1553 do 1558), była córką Henryka VIII a żoną Filipa II, króla hiszpańskiego. Mimo odszczepieństwa ojca, pozostała gorliwą katoliczką; ścigała bez litości heretyków i dlatego otrzymała przydomek *Okrutnej*.—*Marja Antonina*, żona Ludwika XVI, króla *francuskiego*, była córką cesarzowej Marji Teresy, słynęła z urody i zamiłowania w strojach i zabawach. Męża swego nakłaniała do użycia stanowczych środków przeciw rewolucji; szukała ratunku dla siebie i rodziny swojej w tajemnych związkach z ościennemi mocarstwami; w r. 1792 osadzona przez rewolucjonistów w więzieniu, oddzielona od rodziny, skazana na śmierć, zginęła na gilotynie 16 października 1793 r.— *Marja Ludwika* (ob. *Napoleon I*).— *Marja Teresa*, cesarzowa, władczyni krajów austrjackich, była córką Karola VI, żoną Franciszka I, z którym panowała wspólnie do r. 1765, poczem przybrała za współwładcę syna swego Józefa II. Um. 1780 r. Czterdziestoletnie jej rządy są czasem bardzo ważnym w historji krajów austrjackich; dokonały się bowiem wtedy doniosłe zmiany w całym ustroju tego państwa. Marja Teresa broniła wytrwale dziedzictwa Habsburgów przed najazdem Fryderyka II i skoalizowanych z nim dworów, ale musiała oddać mu Śląsk górny. Uczestniczyła w pierwszym podziale Polski, choć uważała go za bezprawie i długo nie chciała podpisać aktu rozbioru.

Marja Ludwika *Gonzaga de Nevers, królowa polska*, córka Karola księcia mantuańskiego i Katarzyny Lotaryńskiej, ur. w Paryżu 18 sierpnia 1611 r., zaślubiona Władysławowi IV, królowi polskiemu w Warszawie, w kościele św. Jana, 10 marca 1646 r., a w 10 miesięcy po śmierci tegoż Janowi Kazimierzowi. Energją i przytomnością umysłu przyczyniła się znacznie do wypędzenia Szwedów z Polski; pośród wrogów przebiła się z Czarnieckim z Częstochowy do Gdańska; z Lubomirskim zdobywała miasta pruskie, towarzyszyła Janowi Kazimierzowi na wygnanie do Śląska, zawiązywała rokowania dyplomatyczne dla ocalenia Rzeczypospolitej; nie zdołała jednak przeprowadzić elekcji następcy Jana Kazimierza za życia króla. Um. w Warszawie 16 maja 1667 r.; pochowana w Krakowie.

Marja Kazimiera, królowa polska, córka Henryka de la Grande d'Arquien, księcia i para Francji, wychowywała się na dworze księżniczki Nevers Marji Ludwiki, późniejszej królowej polskiej; pomimo stosunków miłosnych, jakie łączyły ją z Janem Sobieskim, wówczas tylko chorążym koronnym, zaślubiła Jana Zamoyskiego, generała i wojewodę sandomierskiego (1658 r.), po którym owdowiała w roku 1665. W trzy miesiące po śmierci męża zaślubiła w Warszawie Jana Sobieskiego, który w owym czasie był już hetmanem polnym. Odtąd rozpoczyna się jej wpływ przeważny na sprawy kraju; owładnąwszy bowiem zupełnie mężem, czyniła wszystko podług własnej woli, mając na celu nie dobro narodu, lecz własny interes i nienasyconą ambicję; zaślepienie Sobieskiego, który nazywał ją zwykle *Marysieńką*, doszło do tego stopnia, że chciał dla niej przenieść się do Francji, ale Marja Kazimiera, licząc więcej na Polskę, plan ten porzuciła i rozpoczęła zabiegi w celu zdobycia dla męża korony (1674 r.). Zostawszy królową, postępowania swego nie zmieniła; paraliżowała najlepsze chęci Jana III intrygami swemi, chciwością i przekupstwem. Po śmierci króla (1696 r.) zmuszona była przez sejm konwokacyjny do wyjazdu z Warszawy; osiadłszy od r. 1699 w Rzymie, prowadziła tam dom otwarty i intrygowała przez lat 15 jeszcze. Um. we Francji 1716 r.

Marja Leszczyńska, królowa francuska, córka Stanisława Leszczyńskiego króla polskiego i Katarzyny z Opalińskich, ur. 1703 r. w Poznaniu, zaślubiona r. 1725 Ludwikowi XV, królowi francuskiemu; um. 1768 r. w Wersalu.

Marjampol, miasto powiatowe w gub. Suwalskiej, nad Szeszupą, powstało w XVIII w. ze wsi Staropola, w której Franciszka Butlerowa, starościna Preńska, zbudowała klasztor i kościół dla ks. Marjanów. Odtąd staraniem pomienionych księży wzrastała osada i zamieniła się w małe schludne miasteczko.

Marjanie, *Marjanici*, zgromadzenie zakonne, założone przez Stanisława Papczyńskiego, pijara. Wsparty przez Jana Sobieskiego, utworzył on w r. 1674 zakon, poświęcony wyłącznie czci N. M. P. Marjanie nosili biały habit długi do ziemi, z płaszczykiem do kolan. Kolegja swoje mieli: w Górze Kalwarji, w Skórcu na Podlasiu, w Goźlinie, w Marjampolu, w Mirosławiu, w Rapcie, w Berezdowie i w puszczy Korabiewskiej. Regułę Marjanów zatwierdził Innocenty XII w 1699 r.

Marjańskie wyspy, zwane inaczej *Złodziejskiemi*, stanowią archipelag, położony na północno zachodniej części oceanu Spokojnego, ciągnący się z północy na południe i złożony z 15 wysp ogólnej powierzchni 1140 klm. kw. (21 m. kw.). Archipelag ten odkryty został 1521 r. przez Magellana; obecnie należy do Hiszpanji.

Marjawici — stosunkowo nieliczny (około 80.000 dusz) odłam Kościoła katolickiego w Polsce, oderwany od Kościoła-macierzy przez Felicję Kozłowską z Płocka i kilkunastu księży z Janem Kowalskim na czele. Marjawici, jak sami twierdzą, dążą do odrodzenia kościoła katolickiego przez adorację Najświętszego Sakramentu i szczególną cześć do obrazu Matki Boskiej Nieustającej Pomocy. Dekretem papieskim z d. 22 grudnia 1906 r. F. Kozłowska i J. Kowalski zostali wyklęci z Kościoła, a nauka ich uznana za heretycką. W ten sposób powstała nowa sekta, która uzyskawszy zatwierdzenie od rządu rosyjskiego, w r. 1911 równouprawniona została w państwie z innemi wyznaniami. W ostatnich czasach ustanowili marjawici własną hierarchję kościelną, pomimo, iż z początku byli przeciwnikami wszelkiej hierarchji w Kościele.

Marjawitki, zgromadzenie zakonne żeńskie, pod wezwaniem „życia Marji" (Mariae vita), założone z początkiem XVIII wieku przez ks. Józefa Turczynowicza, proboszcza przy kościele św. Stefana w Wilnie. Członkinie tego zgromadzenia zajmowały się głównie nawracaniem i wychowywaniem Izraelitek. Miały też klasztor w Częstochowie.

Marjonetki—lalki z ruchomymi członkami, poruszane za pomocą drutów i sprężyn. Przenośnie—marjonetką nazywamy człowieka bez własnej woli.

Marjusz, sławny wódz rzymski, był 7 razy konsulem, t. j. najwyższym urzędnikiem Rzeczypospolitej rzymskiej i odniósł wiele zwycięstw. Z Sullą (ob.) walczył o pierwszeństwo w Rzymie, ale został pokonany. Um. 86 r. przed Chr.

Marka: 1) W Niemczech pieniądz obiegowy, wartości nominalnej 37 kop.; 2) znak, znaczek; 3) znak opłacenia listu, przesyłki pocztowej, papieru urzędowego i t. p.; 4) liczman, liczbon; blaszka z numerem, zastępująca pieniądz, np. w rachunkach między właścicielem jadłodajni a kelnerami; 5) znak fabryczny na wyrobach własnych. Przenośnie—firma; mieć dobrą lub złą markę—znaczy być dobrze albo źle uważanym, mieć zaufanie lub nie mieć go.

Markietanka — kobieta handlująca wiktuałami w obozie albo podczas marszu wojsk.

Markiz—margrabia francuski. *Markiza*—margrabina.

Markiza — daszek płócienny nad drzwiami lub oknami, dla ochrony od słońca. Zazwyczaj można go zaciągać i podnosić.

Marko, królewicz serbski, syn króla Wukaszyna, nie chciał uznać zwierzchniczej władzy cara Łazara, lecz poddał się Turkom i miał ich podburzać do wojny z Łazarem. Zginął w r. 1394, pomagając Turkom przeciw Mirce, wojewodzie wołoskiemu. Zupełnie inaczej przedstawiają postać i charakter Marka pieśni ludowe serbskie, w których jest on ideałem rycerza i patrjoty.

Markować, z francuskiego, robić znaki, uwagi, znaczyć, notować, zapisywać.

Markowie, zakon Kanoników regularnych reguły św. Augustyna, sprowadzony do Polski w r. 1257 a nazwany tak od im. patrona Zakonu św. Marka. Ks. Markowie mieli klasztory w Krakowie, Miednikach, Trzcianie, Bystrzycy i Tweražu.

Marlborough (czyt. Malboro) *Jan,* ur. 1650 r., um. 1722 r., jeden z największych angielskich wodzów i mężów stanu, walczył zwycięsko przeciw Francuzom w wojnie sukcesyjnej hiszpańskiej w latach od 1704 do 1710.

Marmelada, cukrem zaprawiany i wysmażony na stałą masę sok brzoskwiń, poziomek, wiśni i innych owoców; w pudłach i puszkach znajdują się w handlu.

Marmora lub *Marmara,* najmniejsze morze na świecie, mniejsze od wielu jezior, ale w środku 1.200 metrów głębokie. Marmara leży między półwyspem Bałkańskim a Małą Azją; wązkie cieśniny łączą je z morzem Czarnem (Bosfor) i z morzem Egejskiem (Dardanele).

Marmur, ob. *Wapień,*

Marna, najznaczniejszy dopływ Sekwany (ob.).

Marokko, kraj na północnym zachodzie Afryki, cieśniną Gibraltarską oddzielony od Hiszpanji i Europy. Północna część kraju leży w obszarze nizin nad brzegiem morza Śródziemnego i Atlantyku i w obszarze bogatego w wody Atlasu. Nieudolne rządy sułtanów i ich urzędników i ciemnota ludu, są powodem wielkiej nędzy w żyznej tej krainie, obfitującej w bogactwa naturalne. Połać kraju, położona na południe od Atlasu, zalicza się do pustyni Sahary. Obszar Marokka wynosi 813.000 klm. kw. z 8.000.000 ludności. Główna masa ludności składa się z Berberów, Maurów i Arabów; wszyscy oni wyznają Islam. Dwie stolice: Fez (około 150.000 mieszkań.) i Marokko (przeszło 50.000 mieszk.) znajdują się w górach; główny port Tanger—nad cieśniną Gibraltarską. W ostatnich latach Francuzi starają się opanować ten kraj.

Maronici, lud pochodzenia syryjsko-arabskiego, zamieszkujący stoki Libanu i Antilibanu, oraz żyjący w rozproszeniu na Cyprze, w Grecji, Egipcie i w Rzymie; pracowity, zamożny, bitny i mściwy. W życiu codziennem używają języka arabskiego, w nabożeństwach kościelnych—syryjskiego. Do połowy XVI w. zachowywali Maronici zupełną niezależność państwową, następnie przeszli pod władzę Turcji, która pozostawiła im rząd autonomiczny. Ich ustrój wewnętrzny ma charakter kościelno-rodowy; rządzi duchowieństwo; kobiety, mimo istniejącego tu wielożeństwa, cieszą się względną wolnością. Religja ich, podobna do katolickiej, różni się liturgiką i niektóremi formami kościelnemi. Uznają władzę papieża.

Marrenè-Morzkowska *Walerja,* powieściopisarka polska, ur. 1833 r., um. 1903 r. Pisać zaczęła bardzo wcześnie, przeważnie powieści, w których prawa serca stawiała ponad obowiązki społeczne, obywatelskie, religijne i t. d. W sprawie emancypacji kobiet zajmowała wybitne stanowisko, dopominając się o równouprawnienie ich z mężczyznami. Z powieści jej wyróżniają się „Nemezys", „January", „Dziki Tomek" i wiele innych, pisanych ze szczerym zapałem, ale bez wielkiego talentu. Pisała także studja i rozprawy literackie.

Mars, u starożytnych Rzymian jedno z głównych bóstw, syn Jowisza i Junony; początkowo opiekun płodów ziemi, wiosny, urodzaju i t. d., z czasem przekształcił się w boga wojny. Rzymianie uważali go za ojca Romulusa, założyciela Rzymu. U Greków zwał się Aresem.

Mars — planeta, 4-ta z rzędu w naszym układzie słonecznym, $1^1/_2$ raza odleglejsza od słońca, niż ziemia. Obiegu dokoła słońca dokonywa w ciągu prawie dwu lat; obraca się koło siebie w ciągu 24 godzin 37 minut. Średnicę ma nieco większą, niż pół średnicy ziemskiej, gęstość $^4/_5$ gęstości ziemi. Rzuca światło jasno-czerwonawe. Atmosferę ma podobną do ziemskiej. Przy obu biegunach tej planety spostrzeżono białe przestrzenie, zwiększające się w zimie tamecznej, zmniejszające się i niknące w lecie, stąd wniesiono o istnieniu tam śniegów i lodów, a więc także deszczów i mórz. Jakoż rozróżniono przestrzenie błękitnawe, które uznano za morza, i żółtawe — domniemane lądy. Przestrzenie żółtawe są poprzecinane linjami, w których fantazja dopatruje się kanałów, wykopanych przez istoty rozumne, zamieszkujące planetę. Natury tych rzekomych kanałów ściśle naukowo nie poznano jeszcze. Dokoła Marsa krążą 2 małe księżyce.

Marsowe pole. Tak zwała się rozległa równina na północ starożytnego Rzymu. Odbywały się na niej ćwiczenia wojskowe, zgromadzenia i zabawy ludowe. Nazwę tę nosiły później place przeznaczone na przeglądy wojsk, np. plac marsowy w Paryżu i Warszawie.

Marsylja, po francusku *Marseille,* starożytne miasto we Francji, założone przez Greków, leży na brzegach morza Śródziemnego na wschód od ujść Rodanu; liczy 500.000 mieszkańców i jest największym portem morskim Francji, jako też jednem z głównych ognisk przemysłu handlu francuskiego. Prowadzi zwłaszcza ożywiony handel z krajami nad morzem Śródziemnem i z Azją (Indje, Chiny, Japonja); wyrabia dużą ilość wykwintnych tkanin jedwabnych.

Marsyljanka—hymn narodowy Francuzów z czasów wielkiej rewolucji. Napisał ją oficer francuski Rouget de Lisle (czyt. Ruże de Lil), mało zresztą znany poeta.

Marsz czyli pochód jest to regularny ruch wojska w pewnym oznaczonym kierunku i do oznaczonego miejsca. Marsze mogą być wojenne i pokojowe, pospieszne i zwyczajne. Stosownie do celu nazywamy także marsz strategicznym lub taktycznym, zależnie od tego, czy jest tylko jednym z ruchów wojennych, czy też ma określony cel. *Marszem* nazywa się także utwór muzyczny o charakterze bojowym i tempie zastosowanem do pochodu wojsk.

Marszałek, wyraz złożony z dwu staroniemieckich: *March*—rumak i *Schalk*—parobek, sługa, oznaczał niegdyś dozorcę stadniny. W państwie Niemieckiem tytuł ten nadawano koniuszemu nadwornemu i przywódcy sług dworskich; z czasem stał się jednym z głównych

urzędów u dworu. Obowiązkiem jego było przestrzeganie porządku na sejmach i uroczystościach dworskich. Potem tytuł ten przeszedł na wodzów armji, których nazywano marszałkami polnymi czyli—*feldmarszałkami* (ob.). W Polsce znajdujemy marszałków już na dworach potomków Bolesława Krzywoustego. Przypuszczać można, że są oni wodzami przybocznej drużyny księcia i kierownikami jego dworu. Za Kazimierza W. ma już Polska dwu marszałków: wielkiego i nadwornego. Pierwszy jest jednym z najwyższych dostojników państwa, drugi jest urzędnikiem dworskim, nadzorcą dworu królewskiego. Odtąd aż do upadku Polski utrzymywały się obie te godności. Od czasu połączenia Polski z Litwą przybyło jeszcze dwu marszałków, mianowicie: *wielki litewski*, który miał na Litwie te same prawa i obowiązki, co wielki marszałek w Polsce, zwany w tym czasie *wielkim marszałkiem koronnym* i *nadworny marszałek litewski*, którego godność odpowiadała godności *nadwornego marszałka koronnego*. Obowiązki i prawa tych dygnitarzy były w różnych czasach różne, ostatecznie dają się określić jak następuje: *Marszałek wielki*, zarówno koronny jak litewski był przedewszystkiem niejako gospodarzem dworu królewskiego, a jako taki do pewnego stopnia i w pewnych sprawach był przełożonym *marszałka nadwornego*, wydawał rozkazy, dotyczące ceremonjału, przyjmował gości króla i Rzeczypospolitej, miał wpływ na skład dworu, czuwał nad porządkiem w stolicy lub w miejscu pobytu króla, miał pod swymi rozkazami straż marszałkowską, która zapobiegała rozruchom, gwałtom i t. d.; był przełożonym sądu marszałkowskiego, który wykonywał sądownictwo w stolicy; czuwał też nad handlem. Te ostatnie czynności wskazują, iż *marszałek* był naczelnikiem władzy dorządku w państwie, zwłaszcza w rezydencji króla; więc poniekąd ministrem policji. Nadto był wodzem nadwornych chorągwi czyli wojsk królewskich; wreszcie w radzie królewskiej pierwszym ministrem. Mniej doniosłe i ważne były obowiązki *marszałka nadwornego*, który zazwyczaj zajmował się tylko sprawami dworu, a jedynie w chwilach nieobecności marszałka wielkiego spełniał jego czynności. Na czele dworów królowej i królewiąt stali również marszałkowie; byli to czysto dworscy urzędnicy. Prócz marszałków mianowanych przez króla i marszałków prywatnych, byli także marszałkowie z wyboru. Wśród nich pierwsze miejsce zajmuje *marszałek poselski*, zwany także *marszałkiem sejmowym*. Było zwyczajem, że posłowie wybierali z pośród siebie jednego, który przewodniczył ich obradom, w ich imieniu przemawiał do króla i senatu. Tego przewodniczącego zwano marszałkiem, zapewne dlatego, iż jak marszałek wielki w senacie, tak on przewodniczył w Izbie poselskiej. Władza marszałka sejmowego kończyła się z zakończeniem sejmu, przez który został wybrany. Marszałków wybierały sobie też konfederacje. *Marszałek konfederacji* był jej głową, a że podczas trwania związku konfederackiego kasowano wszelkie władze krajowe, przelewając ich moc na władze konfederackie, to jest na marszałka i dodaną mu *Radę* konfederacji, przeto marszałek konfederacki stawał się nieomal nieograniczonym władcą w państwie, jeżeli konfederacja objęła cały kraj. W jego imieniu wydawano wyroki i rozkazy, pobierano podatki, zaciągano wojsko. Był on, a raczej mógł być—dyktatorem, w całem tego słowa znaczeniu. Obok marszałka, stojącego na czele konfederacji, którego zwano *generalnym marszałkiem konfederacji*, byli marszałkowie konfederacji prowincjonalnych, t. zw. *marszałkowie prowincji*. Z upadkiem Rzeczypospolitej znikły urzędy wielkich marszałków koronnych i litewskich, tudzież marszałków nadwornych. Godność marszałka sejmowego przywrócona została za czasów Księstwa Warszawskiego, a konstytucja, nadana Królestwu Polskiemu na kongresie wiedeńskim, utrzymała też godność nadal. Z upadkiem powstania 1831 r. straciło Królestwo Polskie ostatniego marszałka sejmowego. W „prowincjach zabranych“, na Litwie, Wołyniu, Podolu i Ukrainie, zaprowadziła Rosja instytucje *marszałków szlachty* w każdej gubernji. Byli to dygnitarze wybierani przez osiadłą szlachtę a zatwierdzani przez rząd. Po powstaniu 1863 r. rząd rosyjski zniósł tę instytucję. W *Galicji* z chwilą powołania do życia *Sejmu krajowego*, stworzono urząd i godność *marszałka krajowego*, przedstawiciela władz autonomicznych kraju, obrońcy i stróża jego praw; on kieruje też obradami Sejmu. Marszałka krajowego i jego zastępcę mianuje cesarz z pośród posłów sejmowych „do kierownictwa sejmu“, jako powiedziano w Statucie krajowym i to na czas jednej kadencji (ob.), a więc na lat 6.

Marszruta, droga, którą pojedyńczy żołnierze lub oddział wojska dążyć ma do wskazanego sobie celu. Kierunek tej drogi jest dokładnie oznaczony w odpowiednim dokumencie, który także nazywa się marszrutą.

Marta św., siostra Marji i Łazarza z Betanji; Pismo św. przedstawia ją jako dobrą gospodynię.

Martin *Ludwik Henryk*, ur. 1810 r., znakomity dziejopisarz francuski, napisał wielką „Historję Francji“. W roku 1863 rozpatrywał spór „Polski i Moskwy“ bardzo przychylnie dla nas. Um. w r. 1883.

Martwe morze, *morze Asfaltowe*, jezioro 76 klm. długie i 16 klm. szerokie, położone w połud. wschod. Palestynie; wpada doń rzeka Jordan. Martwe morze otrzymało tę nazwę dlatego, że woda w niem cuchnąca, gorzka, obfitująca w sól i asfalt zabija wszelkie życie organiczne.

Martynika, wyspa z gromady małych Antylów, po Gwadelupie jedna z najważniejszych posiadłości francuskich w Indjach Zachodnich, obejmuje 988 klm. kw. i liczy 180.000 mieszkańców; wydaje trzcinę cukrową, kawę, kakao i bawełnę.

Martyrologja, *Martyrologjum*—dzieje życia i śmierci męczenników chrześcijańskich, ułożone porządkiem miesięcy i dni. Przenośnie — historja czyjegoś męczeństwa.

Maruna — rodzaj roślin z rodziny *złożonych*, zbliżona do rumianku. *Maruna bezwonna* pospolita jest na polach i ugorach; maruna *marunka* odróżnia się od poprzedniej ostrawą wonią. Maruny *różowa* i *cielista*, rosnące w Persji i na Kaukazie, dostarczają *proszku perskiego*, który otrzymuje się przez rozcieranie korzeni i kwiatów tych roślin; skuteczny jest przeciw robactwu, dopóki świeży. Niektóre gatunki tych roślin hodują w ogrodach pod nazwą *chryzantemów* (ob.).

Marx *Karol*—ekonomista niemiecki, socjolog, działacz polityczny, twórca socjalizmu naukowego, ur. 1818 r., um. 1883 r., z pochodzenia żyd; studja prawne i filozoficzne odbywał w Bonn i Berlinie. Wydalony z Niemiec za poglądy skrajne, zamieszkał w Paryżu; tutaj w r. 1844 poznał się z Engelsem, z którym odtąd wspólnie pracował. Opuściwszy Paryż, udał się do Brukseli, gdzie w r. 1847 wstąpił do „Związku komunistów“ i napisał wraz z Engelsem „Manifest partji komunistycznej“, streszczający się w słowach: „Proletarjusze wszystkich krajów łączcie się!“ Słowa te stały się niebawem hasłem całego ruchu socjalistycznego. W r. 1848 wrócił do Niemiec, chcąc wywołać rewolucję, niebawem jednak wydalony został z granic państwa. Zamieszkawszy w Londynie, w dalszym ciągu agitował słowem i piórem. W r. 1864 założył organizację

robotniczą „Internationale“, której przewodniczył do r. 1872. Doktryny swe przedstawił głównie w dziełach: „Kapitał“, „Ubóstwo filozofji“ i innych.

Marylski-Łuszczewski *Antoni*, ur. 1865 r. w Warszawie, kształcił się w szkole Górskiego, w gimnazjum III w Warszawie, następnie zaś na uniwersytetach w Krakowie, Heidelbergu i Paryżu. Po powrocie do kraju, osiadł na roli, biorąc zarazem czynny udział w życiu społecznem. W okresie studjów uniwersyteckich wydał monografję o generale Malczewskim; później, jako wytrawny znawca samorządu gminnego, opracował przystępnie napisany „Poradnik dla pełnomocników gminnych“. W r. 1910 ukazała się cenna praca A. Marylskiego p. t. „Historja włościan w Polsce. Czasy najdawniejsze do początków XIII w. Wolna ludność wieśniacza“. Oprócz tego zamieszcza w prasie warszawskiej artykuły treści społecznej i historycznej.

Marymont, pałac niegdyś królewski, położony niedaleko Warszawy, zbudowany przez Marję Kazimierę, żonę Jana III, przechodził różne koleje. Od roku 1818 do r. 1863 istniał tam instytut *gospodarstwa wiejskiego*, który wykształcił wielu światłych rolników i leśników.

Maryna *Mniszchówna*, córka Jerzego Mniszcha, wojewody sandomierskiego i Jadwigi Tarłówny, żona Dymitra Samozwańca. (Ob. *Dymitr*). Życie pełne przygód zakończyła w r. 1614, utopiona pod lodem.

Marynarka—ogół okrętów z uzbrojeniem i załogą, oraz wszystkie urządzenia będące w związku z siłami morskiemi danego państwa, handlowemi i wojennemi; inaczej *flota*.—*Polska* miała zaczątki marynarki swojej w drugiej połowie XVI i w pierwszej XVII wieku. W r. 1556 pokazały się na morzu Baltyckiem pierwsze okręty z flagą polską. Ale usposobienie kupców gdańskich nie pozwoliło rozwinąć się żeglarstwu polskiemu. Zygmunt III, udając się do Szwecji, wybudował nowe okręty; Chodkiewicz w r. 1609 odniósł nad Szwedami zwycięstwo na morzu; Cyp. Pelmon 1627 r. pobił pod Gdańskiem flotę szwedzką; Władysław IV

Fig. 28. Flagi dawnej marynarki polskiej. Barwa pola obu pierwszych flag była czerwona a orzeł i ręka białe. Tło trzeciej flagi białe, krzyż ukośny błękitny; w lewym rogu górnym orzeł biały w polu amarantowem.

chciał założyć w Pucku port morski, kazał poprawić port w Piławie, ale ze śmiercią jego w 1648 r. upadły wszystkie te zamiary. Państwo polskie nie zdołało wytworzyć floty wojennej.

Marynowanie (z franc.), zaprawianie octem i korzeniami mięsa surowego, gotowanego lub pieczonego, ryb (łososie, węgorze, śledzie), jarzyn, owoców i t. d.

Marzana, *Marzanna, Morzena, Morena*, mniemana słowiańska bogini śmierci i symbol zimy w postaci lalki, ubranej w szaty niewieście, którą topiono na wiosnę w niektórych ziemiach słowiańskich. Nowsze badania nie stwierdzają wcale istnienia takiego bóstwa u Słowian.

Marzanka czyli *barwica*, rodzaj roślin marzannowatych, obejmujący zioła o kwiatach drobnych, z koroną lejkowatą lub dzwoneczkowatą, o owocu kulistym, otoczonym cienką skórką. W lasach naszych pospolitą jest *marzanka wonna*, z kwiatami białymi lancetowatymi, liśćmi ustawionymi zwykle okrążkowo po 8. Zawiera olejek lotny, garbnik i substancję gorzką. Inne gatunki zagraniczne zawierają barwniki.

Marzanna farbiarska — roślina z rodziny *marzannowatych*, rosnąca dziko w krajach nadśródziemnomorskich. Łodygi ma ścielące się lub czepiające innych roślin, kwiaty zielonawo-żółte; dawniej była uprawiana na wielką skalę dla korzeni, zawierających pierwiastek barwny—*alizarynę* (garancyna), dającą piękną czerwoną farbę (zwaną także *krapem* i *kraplakiem*). Uprawa marzanny farbiarskiej upadła od czasu, gdy alizarynę zdołano otrzymać sztucznie.

Marzannowate — rodzina roślin *dwuliścieniowych, zrosłopłatkowych*, o łodydze czworograniastej, liściach naprzeciwległych lub okręgowych. Kielich i korona zwykle 4-dzielne; pręcików 4; zawiązek dolny dwu lub wielokomorowy. Owoc—torebka, jagoda lub pestkowiec. Nasienie białkowe. Marzannowate dzielą się na 2 podrodziny: 1) *kawowe*, do których należą: *przytulja, wymiotnica, kawa* i t. d.; 2) *chinowe*, do których należy *chinowiec*.

Marzenie senne, ob. *Sen*.

Masa—ilość materji zawartej w danem ciele. Należy ją odróżniać od jego ciężkości, gdyż w rozmaitych odległościach od powierzchni ziemi toż samo ciało ma *inną* ciężkość, chociaż ilość materji w niem zawartej nie ulega zmianie. Jeśli jednak w jednakowych warunkach ważyć będziemy dwa różne ciała, to przekonamy się, że ciężkości ich są proporcjonalne do ich mas. Dlatego też masę oceniają podług wagi. Fizycy przyjmują za jednostkę do mierzenia masy centymetr sześcienny wody o cieple 4° C. (największa gęstość), zwany gramem.

Masa upadłościowa czyli *konkursowa*, jest to administracja prawna całego majątku dłużnika, popadłego w konkurs z powodu niewypłacalności. Majątkiem tym zarządza po otwarciu konkursu ogół wierzycieli tegoż dłużnika przez wybranego zarządcę masy. Zadaniem takiego zarządu jest podział majątku między wierzycieli, w stosunku do wysokości ich wierzytelności.

Masaż lub *mięsienie*—bardzo dawno znana metoda leczenia, zapomniana następnie, a dziś prawie powtórnie odkryta, zasadzająca się na mechanicznych manipulacjach z choremi częściami ciała; mają one na celu — przez systematyczne rozcieranie, uderzanie, ugniatanie, poruszanie i t. p. przyspieszyć obieg krwi i zamianę materji w chorych organach. Masaż daje się stosować tylko w niektórych chorobach, przeważnie mięśni, stawów, jak również w wielu chorobach nerwowych, oraz wewnętrznych (żołądka, kiszek, pęcherza i t. p.), często z dobrym skutkiem, nawet gdy choroba jest zastarzała. Metody masowania są dziś bardzo wydoskonalone; masaż wykonywać może tylko specjalista i zawsze z wiedzą lekarza, ponieważ są wypadki, w których masaż może zaszkodzić, tem bardziej, jeżeli jest wykonywany nieumiejętnie. Wynaleziono już rozmaite przyrządy, mogące zastąpić pracę masażysty lub takie, przy których pomocy chory sam sobie stosować może masaż nawet w okolicach ciała, których ręką trudno dosięgnąć.

Mascagni *Piotr*, ur. 1863 r., muzyk włoski, napisał kilka oper, z których znaną u nas jest „Rycerskość wieśniacza“.

Maska, zasłona na twarz, naśladująca najczęściej twarz ludzką. U starożytnych Greków używano masek takich pospolicie w teatrze. Obecnie maskami posługują się na zabawach, zwanych *maskaradami.—Maskować się* znaczy osłaniać twarz maską lub w przenośni kryć się z czemkolwiek, postępować tak, aby ukryć właściwe zamiary i uśpić czujność innych.

Masław, *Mojsław*, osobistość nie dostatecznie zbadana, rodem Mazur, jak wieść niesie, dworzanin Mieczysława II, króla polskiego. Po śmierci tego króla stanął (1040 r.) na czele buntu pogańskich jeszcze Mazurów, osiadł w Płocku i ogłosił się księciem mazowieckim. Pobity 1042 r. przez Kazimierza I-go, musiał uchodzić do Prus; z zastępem Prusaków, Jadźwingów, Litwy i Pomorzan, w cztery lata potem wkroczył na Mazowsze, ale i tym razem zwyciężony, uciekł powtórnie do Prusaków, którzy, podobno, zadali mu śmierć przez powieszenie.

Masło — jest to masa, utworzona z kuleczek tłuszczu, zawartych w mleku. Jeżeli mleko, śmietankę lub kwaśną śmietanę wstrząsać przez pewien czas, a jeszcze lepiej rozbijać je kopyścią, bijakiem, w umiarkowanie chłodnej temperaturze (od 8 do 15° R.), to tworzą się bryłki masła. Do tego celu służą różne przyrządy, zwane kierzniami. W ostatnich czasach zaczęto budować machiny maślarskie, w których działanie centryfugi łączy się z działaniem kierzni. Po wyrobieniu masła pozostaje płyn, różniący się wybitnie od mleka składem i smakiem. Jest to *maślanka*, używana jako pożywienie dla ludzi i zwierząt. Dobroć i trwałość masła zależne są zarówno od staranności wyrobu, jak od dobroci materjałów. Czyste masło, zawierające prawie sam tłuszcz, wolne od sernika, można trzymać w chłodnem miejscu dość długo. Źle wyrobione zawiera więcej lub mniej substancji azotowych, które łatwo ulegają gnilnej fermentacji, powodując jełczenie masła. Najlepszym środkiem zabezpieczenia się od tego jest solenie; ale skutkiem solenia masło traci na wartości. Gorszym sposobem jest przetapianie masła i pozbawianie go w ten sposób (przez odszumowanie i sklarowanie) owych azotowych, białkowych domieszek.

Masłowy kwas—spotyka się w pocie ludzkim, w soku mięsnym, w serze; najobficiej zaś w płynach, w których nastąpiła fermentacja masłowa. Masłowy kwas w połączeniu z gliceryną znajduje się również w maśle; zjawia się tam jako wolny kwas, skoro masło psuć i starzeć się pocznie. Masłowy kwas jest połączeniem węgla, tlenu i wodoru; należy do związków organicznych; może być otrzymywany sztucznie; z tlenkami metalów daje sole przeważnie nierozpuszczalne w wodzie.

Masoni, *masonerja*, ob. Wolnomularstwo.

Massachusetts, jeden ze Stanów Pln. Ameryki. Płaskie, piasczyste jego wybrzeża, wyzębione są licznemi zatokami, z których najważniejszą jest zatoka *Massachusetts*. Rolnictwo i hodowla bydła stanowią główne zajęcie mieszkańców; górnictwo dostarcza w obfitości żelaza, marmuru, talku i granitu. Przemysł rękodzielniczy jest także bardzo wysoko rozwinięty; handel rozległy; oświata stoi wysoko. Miasto stołeczne—Boston.

Massenet *Juljusz*, muzyk i kompozytor francuski; ur. 1842 r. Napisał wiele oper; niektóre grane były na scenach polskich z powodzeniem. Znawcy zarzucają mu brak wybitnej indywidualności i natchnienia, podnoszą jednak doskonałość techniki, wytworność, wdzięk i nastrojowość. We Francji zajmuje wybitne stanowisko w rzędzie kompozytorów. Bardziej znane z jego oper są: „Manon", „Thais" i „Marja Magdalena".

Massonius *Marjan*, pisarz polski, filozof i estetyk; ur. 1859 r., kształcił się na uniwersytetach: petersburskim, warszawskim i lipskim; na tym ostatnim otrzymał dyplom doktora filozofji. Obecnie jest czynny jako nauczyciel w zakładach naukowych średnich. Z prac jego, drukowanych w różnych pismach, ważniejsze są: „Nauka i krytyka estetyczna", „Racjonalizm w teorji Kanta", „Psychologja i duszoznawstwo".

Mastodont — olbrzymie zwierzę kopalne z epoki trzeciorzędowej, spokrewnione ze słoniem, ale wcześniejsze i znacznie większe od niego. Żył niegdyś w Europie, w obu Amerykach oraz w Indjach. Szczególniej w Ameryce znaleziono wiele szczątków tego zwierzęcia.

Mastyks—gatunek żywicy wypływającej z krzewu zwanego *Pistacja lentyszek* lub z *mastyksowca*, rosnącego w połudn. Europie. Nie rozpuszcza się w wodzie, natomiast łatwo w alkoholu, terpentynie, eterze. Przedstawia się w postaci przezroczystych, połyskujących kawałków, kształtu zastygłych kropel. Ma zapach balsamiczny; smak gorzkawy. Używa się w medycynie, ale głównie do wyrobu kitów, lakierów, fiksatywów oraz jako dodatek do kadzidła.

Masynissa — (um. 149 r. prz. Chr.), król Numidów, dziad Jugurty; w nienawiści swojej do Kartaginy wywołał trzecią wojnę Punicką, która przyprawiła o zgubę to państwo.

Masyw, *masywny* — cały z jednej sztuki, jednolity; nie dęty, pełny, twardy, zbity. Przenośnie—ciężki, ociężały, gruby, mocny.

Maszkary, mniej więcej to samo, co dzisiejsze *maskarady;* były to widowiska publiczne, urządzane z wielkim przepychem podczas obrzędów weselnych królów lub innych znakomitych osób w Polsce. Wybierano zwykle przedmiot treści mitologicznej i stosownie do tego przebierano cały orszak, który w tryumfalnym pochodzie przeciągał po wyznaczonym placu.

Maszt—wysoka i prosta sztuka drzewa, wzniesiona na statku wodnym, służąca do rozpinania na niej żagli; wysoki słup.

Masztab czyli *skala* — linja z podziałką, umieszczana na mapach, planach, rysunkach, której każda część wyobraża pewną długość, np. stopę, metr, milę i t. p.

Maszynerja—wewnętrzne urządzenie przyrządu lub maszyny; maszyna złożona z wielu części lub z wielu maszyn; w teatrze — ruchome urządzenie sceniczne do szybkiego zmieniania dekoracji; mechanizm.

Maszynista — dozorujący lub kierujący maszyną; kierujący lokomotywą; zawiadujący maszynerją w teatrze.

Maszyny lub *machiny*—wogóle są to przyrządy, mające na celu bądź zastąpienie pracy rąk ludzkich, bądź też pomaganie w niej człowiekowi. Od narzędzia tem się różnią, że są bardziej skomplikowane, choć zasadniczej różnicy między niemi niema: tak np. nożyczki mogą być uważane i jako narzędzie i jako maszyna bardzo prostej budowy. Na ogół odróżniamy trojakiego gatunku maszyny: 1) *motory* albo *silniki*, *pochłaniające energję potencjalną* (ukrytą w paliwie, w związkach chemicznych, używanych do wytwarzania prądu elektrycznego i t. p.) a *wytwarzające pracę* czyli *energję ruchu*. Tu należą maszyny parowe, dynamo-maszyny (użyte jako motory i t. p.). 2) Maszyny *przenoszące* tylko energję ruchu z miejsca na miejsce, z przyrządu na przyrząd, z motoru na maszynę i t. p., lecz nie zmieniające jej naturę, tylko kierunek ruchu, jego szybkość i t. p. Tu należą różnego rodzaju *transmisje* — pasy, łańcuchy bez końca, tryby, wały i t. p. 3) Maszyny *zużytkowujące pracę mechaniczną* na wykonywanie różnych czynności, jak podnoszenie ciężarów, kucie, borowanie, piłowanie, walcowanie, sztancowanie, szycie, przędzenie, tkanie, pisanie,

drukowanie, prasowanie, cięcie, na wydobycie iskier elektrycznych, prądu elektrycznego, magnetycznych własności w sztabie żelaznej i t. p. i t. p. Tu należą takie maszyny jak: klin, bloki, winda, młot parowy, tokarnia, tartak, walce, maszyna do szycia, maszyny tkackie, maszyna do pisania, prasa drukarska, prasy, pompy, maszyna elektryczna, maszyna dynamo (użyta do wytwarzania prądu) i t. p. Wszystkie trzy gatunki maszyn zazwyczaj bywają łączone w jedną całość, w jedno urządzenie mechaniczne, składające się z motorów, transmisji i maszyn właściwych: pierwsze wytwarzają pracę, drugie ją roznoszą, a trzecie spożytkowują na wytworzenie przedmiotów przemysłu fabrycznego lub rzeczy ogólnej potrzeby (np. światło elektryczne). Z dzisiejszych maszyn tylko niewielka ilość ma budowę prostą, większość są to przyrządy bardzo skomplikowane. Taka np. maszyna drukarska dzisiejsza nietylko drukuje, ale tnie także papier, składa arkusze, zszywa je, nie mówiąc już o tem, że podkłada papier i satynuje również sama: jest zatem złożona z kilku maszyn, połączonych transmisjami i przez jeden motor wprawianych w ruch.

Maszyński *Juljan*, ur. 1847 r., um. 1901 r., malarz polski; po ukończeniu Szkoły Głównej ze stopniem magistra nauk matematycznych, poświęcił się studjom malarskim pod kierunkiem W. Gersona i w akademji sztuk pięknych w Monachjum. Głównie uprawiał malarstwo akwarelowe.

Maszyński *Piotr*, ur. 1855 r., kompozytor muzyczny i dyrektor Tow. śpiewaczego „Lutnia". Napisał wiele utworów, nadto sharmonizował na głosy mnóstwo pieśni swojskich i obcych, czem się przyczynił do spopularyzowania śpiewu chóralnego. Mieszka stale w Warszawie.

Maść—pewna postać leku, mniej lub więcej mazista. Główną jego podstawę stanowi tłuszcz (szmalec, łój, waselina), a w nim roztarte są te lub owe środki farmaceutyczne. Maści używamy tylko zewnętrznie. *Maść ogrodnicza*, używana do opatrunku wypadkowych zranień pnia lub gałązek drzew przy szczepieniu, składa się z żywicy, spirytusu i oleju lnianego, albo z żywicy, wosku, terpentyny, szmalcu, oliwy, stapianych razem w różnych stosunkach.

Maślacz, *massyk*, wino węgierskie, słodkie, najwyborniejsze ze wszystkich win węgierskich. Przy winobraniu odkładają się oddzielnie najdojrzalsze jagody, które bez tłoczenia, własnym tylko ciężarem gniecione, wypuszczają sok zwany *kapką*, służący głównie do zaprawy innych, lżejszych gatunków wina. W ten sposób powstaje maślacz.

Maślak, rodzaj grzyba jadalnego.

Maślanka, ob. *Masło*.

Mat—powierzchnia wygładzona, nie polerowana, bez połysku i blasku.

Mat *(pers.)* — w szachach groźba wzięcia (zabicia) króla w następnem posunięciu, od której nie można się obronić, a która rozstrzyga grę na niekorzyść tego, który dostał *mata*.

Mata —plecionka ze słomy, trzciny, rogoży i t. p. do przykrywania podłóg, okien w inspektach i t. p.

Matador *(hiszp.)*—pogromca byków na igrzyskach w Hiszpanji. *Przenośnie*—mąż znakomity; osoba ważna stanowiskiem lub urzędem; wielki pan, potentat.

Mate albo *Herva maté* czyli *Paragwajska herbata* — są to suszone liście gatunku *ostokrzewu* (ob.), rosnącego w Ameryce Południowej, których napar piją w całej Południowej Ameryce tak, jak u nas herbatę. Zawiera on, tak jak herbata, kofeinę, garbniki, trochę olejków aromatycznych, ale smak ma niezbyt przyjemny, skutkiem tego w Europie mało ma zwolenników.

Matecznik: 1) las gęsty, złożony ze starodrzewu, suto podszyty, bezdrożny i niedostępny. Nazwa pochodzi podobno stąd, że w mateczniku łatwo się „zmatać", czyli zabłądzić. — 2) W języku

bartników miejsce zajmowane przez matkę roju.

Matejko *Jan Aloizy*, genjalny twórca historycznego malarstwa polskiego, ur. 1838 roku w Krakowie, um. tamże w r. 1893. Kształcił się początkowo pod kierunkiem Wojciecha Stattlera i Władysława Łunakiewicza, dalsze studja malarskie odbywał w Monachjum i Wiedniu. Czas wolny od studjów artystycznych obracał na kształcenie się umysłowe, a szczególnie z zapałem rozczytywał się w historji narodowej. Europejskim malarzem stał się Matejko przez namalowanie „Kazania Skargi"

Fig. 29. Jan Matejko.

(1864 r.), za które na wystawie w Paryżu otrzymał medal złoty w r. 1865. Od tego obrazu rozpoczął się szereg jego wielkich arcydzieł: „Rejtan", „Unja lubelska" (za którą w Paryżu otrzymał legję honorową), „Stefan Batory pod Wielkiemi Łukami", który na wystawie wiedeńskiej 1873 r. wyróżnił się z pośród nagromadzonych tam arcydzieł sztuki europejskiej; olbrzymi obraz „Bitwa pod Grunwaldem", nagrodzony najwyższą nagrodą na wystawie paryskiej 1878 r.; „Wernyhora", „Hołd Pruski", „Jan III pod Wiedniem" i t. d. Ten ostatni ofiarował artysta w darze papieżowi; obraz zawieziony do Rzymu przez deputację, złożoną z przedstawicieli arystokracji polskiej, umieszczono w jednej z sal Watykanu. Dalej następują: „Joanna d'Arc", „Portret własny", „Kościuszko pod Racławicami", „Konstytucja III maja" i t. d. Namalował też Matejko bardzo wiele portretów, pełnych charakteru. W r. 1873 akademja sztuk pięknych w Pradze czeskiej wezwała go na swego dyrektora; Matejko odmówił temu zaszczytnemu i korzystnemu dla siebie zaproszeniu, nie chcąc opuścić kraju; z końcem tegoż roku mianowany został przez cesarza dyrektorem szkoły sztuk pięknych w Krakowie. W dziełach jego największy podziw wzbudzają: świetny, najpierwszym mistrzom staro-włoskim nie ustępujący koloryt, głęboki i rozległy pogląd na historję, obok najsumienniejszego wykończenia szczegółów i silne wyrażenie charakteru każdej postaci i twarzy. Pod tym względem porównywują zwykle Matejkę z Szekspirem.

Matematyka — nauka o wielkości, a więc o mierzeniu wielkości (liczenie jest jednym ze sposobów mierzenia) i o własnościach wielkości. Mając za punkt wyjścia małą liczbę *pewników* (ob.) czyli prawd widocznych, dla każdego zrozumiałych i niepotrzebujących dowodzenia, matematyka osiągnęła rozwój zdumiewający. Odróżniamy matematykę *czystą* i *stosowaną*. Do zakresu matematyki czystej należą: arytmetyka (wraz z arytmetyką wyższą czyli teorją liczb), algebra, rachunek różniczkowy, całkowy, równanie różniczkowe, teorja funkcji analitycznych i t. p., dalej geometrja (zwyczajna, analityczna, syntetyczna, nie euklidesowa), nauka o ruchu (kinetyka). Z matematyką stoso-

waną mamy do czynienia w fizyce, w astronomji. Obszerne zastosowania techniczne znajduje matematyka w miernictwie, w budownictwie, inżynierji, mechanice praktycznej czyli sztuce budowania machin, w górnictwie, żeglarstwie, artylerji. Matematyka dzieli się na niższą i wyższą; do nauk matematycznych wyższych należą te działy, których podstawą jest rachunek różniczkowy.

Mater dolorosa (łac.)—Matka Bolesna; nazwa nadawana obrazom przedstawiającym Matkę Boską z mieczem przeszywającym piersi, albo bliską omdlenia u stóp krzyża, lub też trzymającą na kolanach ciało Chrystusa po zdjęciu z drzewa męczarni. Nazwa ta wzięta została z pieśni: *Stabat mater dolorosa juxta crucem lacrimosa* i t. d.

Materac - rodzaj dużej poduszki wypchanej włosiem, trawą morską albo wyprężonej za pomocą sprężyn; służy do spania lub siedzenia na nim.

Materja, ob. *Ropa.*

Materja.—Materją nazywamy to, co stanowi ogół ciał, spotykanych na ziemi lub we wszechświecie, zarówno mineralnych jak i organicznych lub uorganizowanych (ciał zwierząt i roślin), zarówno gazowych, jak płynnych i stałych. Ważniejsze własności materji są następujące: 1) materja musi występować w pewnej określonej wielkości (ilości) i kształcie; wielkość materji mierzymy, mierząc jej *masę.* 2) Materja jest *rozciągła*, t. j. musi zajmować pewną przestrzeń. 3) Jedna i taż sama część materji nie może istnieć równocześnie w dwu różnych punktach przestrzeni. 4) Dwie (lub więcej) cząstki materji nie mogą *jednocześnie* wypełniać jednej i tej samej części przestrzeni. 5) Materja jest niezniszczalna, t. j. nie może zniknąć ani też powstać z niczego; może tylko zmieniać się, ukazując się naszym zmysłom pod coraz to inną postacią; wszystkie te zmiany kierowane są stałemi, określonemi prawami. 6) Materja jest bezwładna. 7) Materja, będąc w ruchu, posiada pewną *energję* zależną od ilości materji, t. j. od jej masy, od szybkości ruchu i t. p. Ogólne własności ciał zależą od własności materji wogóle i od jej *budowy*, która według tego, co dziś wiemy o materji, składa się z *atomów.* Teorja to nowa, będąca zresztą tylko hypotezą naukową, tłumaczy nam mnóstwo zjawisk fizycznych i chemicznych, jak: rozciągliwość, rozszerzalność ciał, gazów, różne stopnie skupienia materji, ciśnienie gazów, ciepło oraz zjawiska chemiczne, jak stałość procentową związków chemicznych i t. p.

Materjalizm — teorja filozoficzna, według której istotną rzeczywistość świata, jakoteż ducha stanowi materja. Teorja ta tworzenie się ciał niebieskich objaśnia ruchem mechanicznym ciał albo atomów; podług teorji tej duch jest pewnym rodzajem materji (mózg) albo jej wytworem, albo czynnością. Materjalista Vogt twierdzi, że myśl jest taką samą wydzieliną mózgu, jak żółć jest wydzieliną wątroby lub mocz—nerek. Poglądy materjalistyczne wypowiadali jeszcze starożytni filozofowie indyjscy i greccy. Pokrewny z temi teorjami i z nich niejako wyprowadzony jest *materjalizm etyczny*, który stawia człowiekowi w życiu tylko cele zmysłowe, odrzucając ideały i *materjalizm historyczny*, który rozwój kulturalny i wszelkie wydarzenia dziejowe uzależnia wyłącznie od przyczyn ekonomicznych. Ostatni ten pogląd stał się podstawą socjalizmu.

Materjalny. Materjalnem nazywamy wszystko, co pozostaje w związku lub tyczy się materji, w przeciwstawieniu do ducha. Dlatego materjalny znaczy często wprost to samo, co cielesny. Przez korzyść i stratę materjalną rozumiemy nabytek lub ubytek mienia.

Mateusz św., apostoł i ewangelista, pierwotnie celnik, przez Jezusa powołany na apostoła, głosił Ewangelję w Persji i Etjopji i podług podania zginął śmiercią męczeńską w Nubji. Jest autorem 1 Ewangelji Nowego Testamentu, napisanej w oryginale w języku hebrajskim. Kościół obchodzi jego pamiątkę 21 września.

Matnia, środkowa część włoka, t. j. długiej i szerokiej sieci do połowu ryb. Matnia jest to workowate wydęcie sieci, w którem przy wyciąganiu sieci na ląd zbierają się złowione ryby. Stąd zasadzkę lub sposoby, którymi chwyta się kogoś, zowią także matnią.

Matra—część gór Karpackich, rozciągająca się na zachód od miasta Jagier (Erlau), spada stromymi stokami ku nizinie węgierskiej; długość pasma wynosi zaledwo 36 kilometrów, ale szczyty najwyższe mają przeszło 1.000 metrów wysokości.

Matrimonium (łac.)—małżeństwo; matrymonjalny—małżeński.

Matrona. Starożytni Rzymianie nazywali każdą uczciwą, zamężną kobietę i matkę dzieci matroną. Wyraz ten przeszedł i do naszej mowy, a używamy go na oznaczenie niewiasty w sędziwym wieku, znanej z cnót i powagi.

Matryca, w ogólności każda forma wklęsła, w którą wchodzi albo w której przygotowuje się jakieś ciało wypukłe; w szczególności forma, mająca wklęsło wybitą głoskę i służąca do odlewania czcionek. (Ob. *Galwanoplastyka).*

Matrykuła (łac.): 1) księga wpisowa osób, składających dane zgromadzenie; 2) księga wpisowa studentów przyjętych do uniwersytetu; 3) dowód legitymacyjny studentów uniwersytetu lub uczniów szkół.

Matura czyli egzamin dojrzałości, jest to egzamin, który zdaje uczeń szkół średnich po ukończeniu 8 klas gimnazjalnych (lub 7 realnych).

Matuszewski *Ignacy*—wybitny krytyk polski i estetyk, ur. 1858 r., kształcił się w Warszawie i w Lipsku; zawód literacki rozpoczął w r. 1883 od sprawozdań bieżących w *Przeglądzie Tygodniowym;* pozatem umieszczał swe prace w całym szeregu pism literackich; w formie książkowej wydał: „Czarnoksięstwo i medjumizm“, „Twórczość i twórcy“, „Swoi i obcy“, „Słowacki i nowa sztuka“, „Król Duch, czy królowie-Duchy“ i wiele innych. To, co napisał I. Matuszewski w licznych studjach o Mickiewiczu, Słowackim, B. Prusie, Reymoncie, Żeromskim, Sieroszewskim i innych poetach i pisarzach naszych należy do ocen najgłębszych w krytyce polskiej.

Matuzal, właściwie *Methusalah* (mąż boży), według podania rodowego Hebrajczyków, jeden z patrjarchów, syn Henocha, ojciec Lamecha. Słynny jest z tego, że żył 969 lat; dotychczas jeszcze *wiek Matuzala* używa się przysłowiowo na oznaczenie długiego życia.

Maupassant *Henryk Renat Guy de*, znakomity romansopisarz francuski, ur. 1850 r., um. 1893 r. Dzieła jego, pisane z wielkim talentem, wyróżniają się doskonałą charakterystyką i piekącą ironją. Długotrwała choroba, prawdopodobnie dziedziczna, przyprawiła go o obłęd, w którym dokonał życia. Wiele jego utworów przełożono na język polski.

Maurowie, jeden z ludów zamieszkujących Berberję, tak nazwani od starożytnych *Maurów*, których jednak nie są istotnymi potomkami. Jest to plemię mieszane, powstałe z połączenia pierwotnych Maurów ze zdobywcami azjatyckimi (głównie Arabami), osiadłe w miastach nadbrzeżnych Maurytanji, a nawet w całej Berberji. Nazwa ta przeszła także na pomieszanych z Maurami Arabów, którzy zawojowali Hiszpanję i używana jest w historji jako synonim Arabów i Saracenów. Od nich pochodzą *Moryskowie*, t. j. *Maurowie*, którzy po obaleniu państwa mahometańskiego w Grenadzie, pozornie przyjęli wiarę chrześcijańską; skutkiem prześladowania ze strony Filipa II, któ-

ry postanowił ich nawrócić albo wytępić, powstali zbrojnie (1568—70), jednakże zostali zwyciężeni i wygnani do Afryki północnej.

Maurycy św., męczennik, był dowódcą oddziału wojsk rzymskich (centurjonem). Skazany został na śmierć przez cesarza rzymskiego Maksymiana w roku 286 wraz z całą legją, ponieważ żołnierze jego nie chcieli składać ofiar bogom pogańskim i oświadczyli, że wyznają religję chrześcijańską. *Włócznię św. Maurycego* darował cesarz Otto III królowi polskiemu Bolesławowi Chrobremu u grobu św. Wojciecha w Gnieźnie. Znajduje się ona dotąd w skarbcu katedry krakowskiej.

Mauzoleum. W odległych wiekach przed Narodzeniem Chrystusa wzniosła królowi karyjskiemu, nazwiskiem Mausolos, małżonka jego Artemizja olbrzymi i wspaniały grobowiec o 44 metrach wysokości, który u starożytnych uchodził za jeden z „siedmiu cudów świata". Odtąd każdy wspaniały pomnik grobowy nazywamy mauzoleum.

Maximum (łac.) czyli *największość* znaczy to samo, co największa ilość, jaka się w pewnych warunkach zdarzyła lub zdarzyć może. *Minimum* czyli *najmniejszość* jest pojęciem przeciwnem pojęciu *maximum* i znaczy: najmiejsza ilość, jaka się w danych warunkach zdarzyła lub zdarzyć może; tak np. karnawał trwać może *maximum* 72 dni, a *minimum* 42 dni.

Mayne Reid, ob. *Reid.*

Mazagran — kawa czarna, osłodzona z lodem i koniakiem.

Mazanowski: 1) *Antoni,* ur. 1858 r., profesor gimnazjalny w Krakowie, autor kilku prac z zakresu literatury polskiej i powszechnej; 2) *Mikołaj,* -brat poprzedniego, ur. 1862 r., również profesor gimnazjum w Krakowie, pracuje na temże polu.

Mazarini *Juljusz,* Włoch rodem, kardynał, był ministrem króla francuskiego Ludwika XIV w czasie jego małoletności. Kierował wtedy wszystkiemi sprawami Francji i zasłynął jako bardzo biegły polityk, godny następca Richelieu'go. Um. 1661 roku.

Mazepa *Jan,* hetman Kozaków na Ukrainie przy końcu XVII i na początku XVIII wieku. Ur. w pierwszej połowie XVII wieku we wsi Mazepińce na Podolu, uczył się w Kijowie i w Warszawie (w szkole Jezuickiej), potem jeździł za granicę, a następnie był paziem na dworze króla Jana Kazimierza. W r. 1665 osiadł na Wołyniu. Tam sąsiad Mazepy Stanisław Falibowski, mszcząc się za uwiedzenie mu żony, kazał Mazepę przywiązać do grzbietu rozhukanego konia i puścił w step. Mazepa ocalał; udał się do Kozaków za Dniepr i otrzymał za zgodą cara rosyjskiego godność hetmańską w r. 1687. Był to ostatni hetman kozacki z wyboru. Piotr W. ufał mu zupełnie. Ale niespokojny umysł Mazepy snuł nowe plany: hetman kozacki marzył o odegraniu wielkiej roli. Wysłany w r. 1703 na pomoc królowi polskiemu Augustowi II przeciw Karolowi XII, przeszedł w r. 1708 na stronę szwedzką i zwrócił się przeciw Piotrowi. W myśl układu zawartego z Leszczyńskim i Karolem XII cała Ukraina zadnieprska wrócić miała pod panowanie Polski, a z województwa Witebskiego i Połockiego Rzeczpospolita utworzyć miała księstwo lenne dla Mazepy. Kozaczyzna cała nie stanęła przy Mazepie. Pod Połtawą rozstrzygnęły się losy; Mazepa musiał uciekać z Karolem XII do Turcji, ale gdy Turcy na żądanie cara chcieli wydać mu zbuntowanego hetmana, Mazepa, jak mówią, zażył truciznę.

Mazowieck, ob. *Wysokie Mazowieckie.*

Mazowiecka gubernja, istniała do r. 1844, w którym połączono ją z Kaliską, tworząc z dwu powyższych gubernji gubernję Warszawską.

Mazowsze — jedna z plemiennych dzielnic Polski, przed wprowadzeniem chrześcijaństwa włączona do państwa

Piastów, obejmowała ogółem 578 mil kw. Na widownię historyczną występuje Mazowsze w w. XI, buntem Masława przeciw Kazimierzowi I, znacząc dążenia swoje do samodzielności. Kazimierz dążenia te złamał i dzielnicę mazowiecką włączył do państwa polskiego w r. 1047. Testamentem Bolesława Krzywoustego (r. 1139) Mazowsze dostało się w udziale Bolesławowi Kędzierzawemu, następnie przeszło na linję Mieszka III, wreszcie Kazimierza II. Książęta z tej linji, dzieląc się rozmaicie dziedziną mazowiecką, władali nią pod zwierzchnictwem królów polskich do wieku XVI. Częściowe jednak wcielanie Mazowsza do Polski zaczyna się już w w. XV. Kazimierz Jagiellończyk w r. 1462 wcielił do państwa swego ziemię Rawską i Gostyńską; Jan Olbracht w r. 1495 przyłączył do Korony Płock. Wreszcie po śmierci dwu ostatnich z rodu, ks. Stanisława i Janusza (zmarli podobno otruci) król Zygmunt Stary objął Mazowsze w posiadanie r. 1526. Odtąd, podzielone na trzy województwa: Płockie, Rawskie i Mazowieckie, stanowiło nierozłączną część państwa polskiego aż do upadku Rzeczypospolitej, a główne miasto Mazowsza, Warszawa stała się za Zygmunta Wazy stolicą królów polskich. Wyróżniało się Mazowsze śród innych ziem polskich gęstem bardzo zaludnieniem; to też fale kolonizacyjne odpływały stąd w różne strony; mało tu było wielkich posiadłości magnackich i niewiele królewszczyzn, za to obfitość zagród t. zw. szlachty zagonowej—poza tem wśród szlachty zamożniejszej najliczniejsi byli posiadacze jednowioskowi. Szlachta zagrodowa rozrodziła się tu niesłychanie i rozdrobniła niezmiernie swoje posiadłości. Mazowsze jest do dziś jedną z najżywotniejszych okolic naszego kraju.

Mazur lub *Mazurek,* taniec polski, tak nazwany od Mazurów, wśród których powstał, jak się zdaje, za czasów Zygmunta III.

Mazury, *Mazowszanie,* plemię polskie, zamieszkujące Mazowsze i Mazury pruskie. Nazwę tę spotyka się po raz pierwszy w wieku XI. Mazurowie różnią się od innych plemion polskich odrębną gwarą językową, ubiorem, zwyczajami. Zdolni koloniści, osiedlali się na Polesiu, Białej Rusi, Podolu. Mazurami nazywają też w Galicji mieszkańców prawego brzegu Wisły, między Rabą a Sanem.

Mazzini *Józef,* ur. 1808 r., um. 1872 r., sławny patrjota włoski, położył ogromne zasługi dla zjednoczenia i wyzwolenia swej ojczyzny.

Mączka, ob. *Krochmal.*

Mącznik—owad tęgopokrywy, czarny na grzbiecie, czerwono-brunatny pod brzuchem i na nogach. Przebywa w składach mąki, młynach, piekarniach i t. p. Składa jajka w mąkę, w zapasy zboża. Larwa jego (robak mączny albo piekarski) żółta z głową brunatną żywi się mąką, otrębami, chlebem, ziarnem; bardzo szkodliwa.

Mądrości księgi, księgi Starego Testamentu, następujące po Pieśni nad Pieśniami, składają się z 19 rozdziałów. Autorem ich miał być Salomon.

Mąka—jest to proszek otrzymywany po zmieleniu ziarn zbożowych. Na ogół odróżniamy dwa gatunki mąki: *razową,* t. j. mieloną *raz* tylko, która oprócz mąki właściwej zawiera t. z. otręby, składające się z zewnętrznych, ciemniejszych warstw ziarna i okrywającej je łuski; oraz mąkę *pytlową,* przesianą przez pytle, z której otręby zostały w ten sposób usunięte. Mąki pytlowej istnieje wiele gatunków; różnią się one głównie staranniejszem oddzieleniem otrąb od mąki właściwej, co wpływa na jej białość, smak i czystość a również i na skład chemiczny, który z tego powodu bywa rozmaity. Najlepsze gatunki mąki wyrabiane są z samych środków ziarn, mają piękną, matową białość, smak słodkawy, obojętny. Mąka ta jest jednak najmniej pożywna, ponieważ za-

wiera tylko krochmal (obok trochy drzewnika i białka suchego), podczas gdy pożywne białkowate substancje, jak gluten, tłuszcze, sole znajdują się właśnie w odrzucanych otrębach. Stąd też gorsze gatunki mąki są pożywniejsze.

Mątwa—mięczak głowonogi, posiada 10 ramion: 8 krótszych, 2 zaś bardzo długie. Krótsze mają przyssawki na całej długości, dłuższe—tylko na rozszerzonych końcach. Mątwy mogą dowolnie zmieniać barwę skóry. Wewnątrz ciała na grzbiecie posiadają wapienną skorupę podłużną. Mają także gruczoł, wydzielający płyn brunatny, którym mącą wodę, chcąc ujść przed niebezpieczeństwem. Płyn ten używa się na wyrób brunatnej farby zwanej sepją; zwapniałej skorupy użyć można do polerowania metali, czyszczenia zębów i jako lekarstwo.

Mchy — gromada roślin *bezkwiatowych*, nie mających korzeni prawdziwych. Rozróżniamy tu dwie klasy: 1) *Wątrobowce*, mające kształt i budowę zbliżoną do roślin niższych (przykład *porostnica*). 2) *Mchy liściaste*, mają łodygę i liście, chociaż nie mają wiązek naczyniowych. Rozmnażanie odbywa się przy pomocy *zarodników*, tworzących się w *puszce*, która pęka, gdy zarodniki dojrzeją. Wysiane—kiełkują i wytwarzają początkowo *splątek*, z niego dopiero rozwija się właściwa roślinka mchu, wytwarzająca u szczytu *rodnie* i *plemnie*; po *zapłodnieniu* powstaje—jako *trzecie pokolenie* — *zarodnia* czyli puszka z nóżką, która rozrywa rodnię, unosząc część jej na sobie w postaci czapeczki. Z bardzo licznych gatunków mchów (przeszło 3.000) niewiele korzyści ma człowiek. W gospodarstwie przyrody wszakże pełnią one ważną rolę, utrzymują bowiem wilgoć ziemi, chronią ją przed skwarem i chłodami; gnijąc, wytwarzają mchy warstwę żyznej ziemi. *Torfowce* przez połowiczne zwęglanie się wytwarzają torfowiska.

Mea culpa (łacińskie)—moja wina.

Meandry: 1) w budownictwie: ornament ze splątanych linji wężowych lub zwijającej się kombinacji prostokątnej, a także z wijących się roślin; 2) rodzaj krótkich utworów poetyckich z przewijającemi się wciąż temiż samemi myślami, zwrotami lub rymami.

Meble (z franc.) ruchomości domowe, jak: stół, łóżko, krzesła, szafy i t. p.

Mecenas: 1) Za czasów cesarza rzymskiego Augusta żył bogaty Rzymianin, nazwiskiem Mecenas, który opiekował się ludźmi piszącymi i uczonymi, a zwłaszcza poetą Horacym (ob.). Odtąd nazywają mecenasami takich ludzi, którzy wzorem owego Rzymianina, chętnie łożą pieniądze i trudy na poparcie nauk, sztuk, literatury i t. p. 2) Mecenasami nazywali się obrońcy przy IX i X departamencie Senatu Rządzącego w Królestwie Polskiem. Dziś tytuł mecenasa dawany jest przez grzeczność adwokatom.

Mechanika—jest nauką: 1) o *równowadze* ciał (*statyka*), czyli o takim ich stanie, w którym pod wpływem sił wzajemnie się znoszących, ciała zostają w spoczynku—oraz 2) o *ruchu* (*dynamika*) czyli o zmianie miejsca pod wpływem działania sił. *Mechanika stosowana*, zaczynając od *machin prostych* (drąg czyli dźwignia, koło na wale, blok, równia pochyła, klin, śruba), rozpatruje machiny złożone, powstające z odpowiedniego zestawienia machin prostych i oddające człowiekowi najrozliczniejsze usługi w rolnictwie, przemyśle, medycynie i t. p. Mechanika stosowana zajmuje się budową tych machin, uwzględniając przedewszystkiem ich skuteczność i trwałość.

Mechanizm, właściwie budowa, czyli urządzenie wewnętrzne danej machiny, np. zegarka, młyna i t. p.; w rozleglejszem znaczeniu wogóle sposób, w jaki pewna przyczyna materjalna wywiera swój skutek.

Mecherzyński *Karol*, ur. 1804 r. w Krakowie, uczony badacz dziejów i piśmiennictwa polskiego, skreślił „Historję wymowy w Polsce“, „Historję literatury polskiej dla młodzieży“, przetłumaczył na język polski Kroniki Jana Długosza (ob.) i wydał książkę—„O magistratach miast polskich“, a także wiele innych prac z zakresu historji i literatury. Umarł 1881 roku.

Meczet (z arab. *mesdżid*), nazwa świątyni muzułmańskiej, zwykle zbudowanej w kwadrat lub czworogran, z dziedzińcem, opatrzonym w fontanny i źródła do obmywania się. Charakterystyczną cechą meczetów są kopuły i minarety, czyli smukłe wieże, opatrzone balkonikami, z których wywoływacze, t. zw. muezzini 5 razy dziennie zwołują wiernych na modlitwy. Jedyną ozdobą meczetu wewnątrz są arabeski i wypisane na ścianach zdania z Koranu.

Medale — są to kawałki metalu w kształcie monety z uszkiem i odpowiednim napisem albo wizerunkiem, wykonane na pamiątkę niezwykłych wydarzeń, albo na cześć znakomitych ludzi. Medale bywają lane, wyciskane, bite i t. p., a sztuka wykonywania medali nazywa się *medaljerstwem*. Znano ją już u starożytnych Rzymian, lecz z biegiem czasu upadła i dopiero w wieku XIV wskrzeszono ją najpierw we Włoszech. Polska była jednym z najpierwszych krajów, które z postępów sztuki medaljerskiej we Włoszech korzystały.

Medalik — wizerunek świętego lub Najświętszej Panny, wybity na metalu i noszony na szyi.

Medaljon—ozdoba wyrobiona z drogiego kruszcu, okrągła lub owalna; wewnątrz niej umieszcza się portrecik lub drobną pamiątkę; okrągła lub owalna wypukłorzeźba z marmuru, gipsu lub kruszcu.

Medea—w mitologji greckiej córka króla Kolchidy, która czarami dopomogła Jazonowi do zdobycia złotego runa i uszła z nim do Grecji. Gdy jednak Jazon porzucił ją dla Kreuzy, za pomocą czarów pozbyła się rywalki, a zabiwszy swe dzieci, uciekła na wozie, ciągnionym przez smoki. Podanie o Medei służyło nieraz poetom i artystom za temat.

Medici (z polska *Medyceusze*), jedna z najsławniejszych i najmożniejszych kupieckich rodzin florenckich, już w XIII wieku wzbogacona handlem, doszła do wielkiego znaczenia. Z rodu Medyceuszów pochodzili wielkorządcy miasta: Cosimo i Lorenzo, zwany *Wspaniałym* (od 1469 do 1492 r.); oni to przyozdobili Florencję wspaniałemi budowlami, popierali sztuki i nauki, gromadzili dokoła siebie malarzy i rzeźbiarzy; z tego również rodu pochodzili papieże: Leon X i Klemens VII. Florencja z obwodem utworzyła później osobne księstwo Toskańskie, które pozostawało pod rządami Medyceuszów do r. 1737, kiedy ostatni ich potomek umarł bezdzietnie. W dziejach nauki i sztuki zajmują Medyceusze zaszczytne miejsce.

Medja, ob. *Persja*.

Medjolan, po włosku *Milano*, największe miasto w północnych Włoszech, leży u podnóża Alp i liczy 500.000 mieszkańców. Z budowli najsławniejsze są: wspaniała katedra w stylu gotyckim i cyrk, zwany areną, mogący pomieścić 36.000 widzów. Medjolan jest ogniskiem przemysłu jedwabniczego.

Medjum (z łac. środek, pośrednik), oznacza w hypnotyzmie (ob.) osobę zahypnotyzowaną; w spirytyzmie (ob.)—osobę, która służy za pośrednika w obcowaniu z duchami; w medjumizmie—osobę o specjalnej organizacji, za pośrednictwem której otrzymuje się dziwne i niedostatecznie zbadane zjawiska.

Medjumizm—nazwa, którą niektórzy uczeni obejmują szereg zjawisk, niedostatecznie jeszcze zbadanych, niewyjaśnionych przez naukę. Zjawiska te otrzymuje się przy pomocy i za pośrednictwem osób o specjalnej organizacji

zwanych *medjami*. Do zjawisk medjumicznych należą: lewitacje, materjalizacje, telepatja i in.

Meduza—jedna z trzech Gorgon (ob.).

Meduzy—dawniejsza nazwa gatunkowa dla zwierząt z typu *jamochłonnych*. Ciało ich galaretowate, w kształcie kapelusza lub grzyba; na dolnej powierzchni znajduje się otwór gębowy, otoczony licznymi czułkami.

Medycyna—nauka o człowieku w stanie zdrowia i choroby—nauka i sztuka lekarska. Jest gałęzią nauk przyrodniczych, z któremi pozostaje w ścisłym związku. Medycyna dzieli się na kilka ogólnych działów, a te znów na części specjalne, mianowicie: na medycynę *teoretyczną*, która *bada* (zdrowie i chorobę) i medycynę *praktyczną*, czyli umiejętność stosowania medycyny teoretycznej w praktyce. Medycyna teoretyczna dzieli się na dwie części; do pierwszej należą umiejętności, zajmujące się badaniem człowieka normalnego w stanie zdrowia, a więc: anatomja z histologją i nauka o komórce (zwierzęcej); fizjologja, hygjena z djetetyką oraz profilaktyka, czyli sztuka zapobiegania chorobom. Drugą część medycyny teoretycznej stanowią nauki, zajmujące się człowiekiem chorym, nienormalnym, tu należą: patologja (nauka o chorobach), patogenja (wywód chorób), symptologja (objawy chorób), semiatyka (o znakach chorobnych), djagnostyka (rozpoznawanie chorób), wreszcie toksykologja (nauka o truciznach) oraz ważna bardzo anatomja patologiczna. Medycyna praktyczna również dzieli się na kilka specjalnych gałęzi, mianowicie: naukę o leczeniu czyli terapję; tu rozróżniamy terapję *ogólną*, oraz *specjalną*; ostatnia traktuje o leczeniu poszczególnych chorób, będąc przez to w najbliższym związku z innym działem medycyny praktycznej — mianowicie z farmakologją, farmacją i recepturą (o przepisywaniu leków). Terapja ma nadto specjalne działy. Jednym z takich działów jest *chirurgja*, która obejmuje metody leczenia tylko środkami mechanicznymi (nożem, szczypcami, nożycami) i rękoczynami (przy nastawianiu zwichnięć, masowaniu i t. p.). Osobną gałęzią medycyny jest *psychiatrja*, traktująca o leczeniu chorób nerwowych i umysłowych. *Ginekologja* zajmuje się chorobami kobiecemi. Nadto leczenie chorób oczu *(okulistyka)*, uszu, płuc, narządu trawienia, zębów *(dentystyka)*, gardła i t. p. stanowią odrębne całości, którym poświęcają się t. zw. lekarze specjaliści. *Medycyna sądowa* stanowi również osobną całość; bada ona wypadki gwałtownej śmierci, obrażeń cielesnych i ma na celu rozstrzyganie w wątpliwych wypadkach pod względem medycznym kwestjach sądowo-prawnych (bliższe określenie rodzaju śmierci, przyczyn, warunków, w których śmierć nastąpiła i t. p.).

Medyk—lekarz, student medycyny.

Medykament — środek lekarski, lekarstwo.

Medyna, miasto stołeczne kraju Hedżas w zachod. Arabji; drugie co do świętości miasto Mahometan; liczy 16.000 mieszkańców. Słynne schronieniem się doń Mahometa.

Medytacja—rozważanie, rozmyślanie, rozpamiętywanie, dumanie, zaduma.— *Medytować* — rozmyślać, łamać sobie głowę; namyślać się długo, wahać się.

Meeting (czyt. miting) — wyraz angielski, znaczy—zgromadzenie ludowe, zwołane na miejsce z góry wyznaczone, zwykle plac lub ogród publiczny, w celu przeprowadzenia obrad nad sprawą interesującą ogół.

Mefistofeles, *Mefisto* — djabeł, zły duch; postać, odgrywająca główną rolę w „Fauście" Goethego. Przenośnie—człowiek szatańsko przewrotny; złośliwiec, szyderca.

Megalomanja—manja wielkości, jedna z form obłędu.

Mehoffer *Józef*, ur. 1869 r., malarz polski, uczeń Matejki, pomagał mu

w malowaniu wnętrza kościoła Marjackiego w Krakowie, a później sam przyozdobił skarbiec i kaplicę królowej Zofji w katedrze na Wawelu. Obrazy jego i witraże są bardzo cenione.

Meiningen, nad rzeką Werrą, stolica księstwa Sasko-Meiningeńskiego.

Mekka — jest świętem miastem muzułmanów, jako miejsce urodzenia Mahometa; ma około 60.000 mieszkańców, leży w krainie Hedżas w Arabji, o 10 mil od portu Dżidża.

Meklemburg, kraj w Niemczech północnych, leży w zachodniej części wyżyny baltyckiej. W obrębie jego znajdują się dwa księstwa: *Meklemburg-Schwerin* i 5 razy mniejsze *Meklemburg-Strelitz*. Obszar obu księstw wynosi 16.000 klm. kw., zaludnienie 700.000 ludzi. Kraj to rolniczy, w którym rozwinięta jest hodowla specjalnej rasy koni (ob.). Stolice Schwerin i Strelitz są miastami bez znaczenia; Rostock ma uniwersytet.

Mekler, pośrednik przy zawieraniu interesów na giełdzie, zazwyczaj zatwierdzany przez władzę i wobec niej odpowiedzialny.

Meksyk, rzeczpospolita federacyjna w Ameryce środkowej, rozciąga się na południe aż do międzymorza Tehuantepek. Jest to wyżyna, wznosząca się ku południowi aż do 3.000 metrów, otoczona dokoła znacznie wyższymi łańcuchami gór, od południa zaś szeregiem wulkanów (Pic Orizawa, Popokatepetl i t. d.). Nadto należą do Meksyku dwa pasy nadbrzeżne płaskie i wilgotne, jeden nad zatoką Meksykańską, drugi nad oceanem Spokojnym, oraz półwysep Stara Kalifornja na zachodniem i półwysep Yukatan na wschodniem wybrzeżu. Cały obszar Meksyku wynosi 1.987.201 klm. kw., a zaludnienie około 14 miljonów głów. Kraje nadbrzeżne wilgotne mają za wiele deszczów, są przeto niezdrowe i groźne żółtą febrą; pokrywa je gęsta puszcza palm, bananów, drzew kakaowych, storczyków i wanilji. Na wyżynie panuje ciągłe ciepło, jak u nas w lecie, ale wobec skąpych (od maja do września) opadów, jest to kraj suchy, pozbawiony rzek, usiany słonemi jeziorami. Kaktusy i agawy są właściwemi roślinami tej suchej wyżyny. Na wyżynie meksykańskiej rozwinęła się od wieków odrębna wysoka cywilizacja Azteków, którą zniszczyli doszczętnie Hiszpanie, z początkiem wieku XVI, wtargnąwszy tu pod wodzą Ferdynanda Corteza (ob.). Przez trzy następne wieki był Meksyk kolonją hiszpańską, z której wywieziono mnóstwo srebra. Z początkiem XIX wieku Meksyk zdobył niepodległość, ale nie przyszedł dotąd do dobrobytu i spokoju. Stolica kraju *Meksyk* liczy 350.000 mieszkańców; leży wśród jezior na wyżynie wzniesionej 2.300 metrów i jest miastem pełnem wspaniałości i przepychu. Kolej żelazna łączy stolicę kraju z głównym portem morskim Vera Cruz (Wera Kruc), położonym nad zatoką Meksykańską.

Meksykańska zatoka, część oceanu Atlantyckiego, wchodząca od zachodu w ląd stały Ameryki, otoczona z północy Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej, od zachodu i południa rzeczpospolitą Meksykańską, od wschodu półwyspami Florydą i Yukatanem.

Melancholja—choroba umysłowa, objawia się przygnębieniem duchowem, małomównością, smutkiem, apatją, a niekiedy — skłonnością do samobójstwa; dość często uleczalna; ogólne wzmocnienie organizmu lub zmiana miejsca dobrze wpływają na dotkniętego tą chorobą.

Melanchton *Filip*, znakomity humanista i reformator niemiecki, ur. 1497 r., um. 1560 r. Jako profesor w Wittemberdze często występował w obronie nauki Lutra, którego był przyjacielem; stanowisko jego jednak między wojującemi wyznaniami było zawsze pojednawcze, co budziło przeciw niemu niechęć skrajnych luteranów. Posiadał roz-

ległe wykształcenie ogólne i jest właściwym autorem augsburskiego wyznania wiary.

Melanina—czarny barwnik organiczny (pigment), zawierający żelazo, spotykany w postaci drobnych ziarnek a niekiedy kryształków w organizmach zwierzęcych. On to zabarwia skórę rasy czarnej, wypełnia wielokątne komórki błony *cheroidei* oka (ob.); spotyka się u żab w specjalnych komórkach. rozrzuconych po całem ich ciele; zjawia się u ludzi białych w niektórych chorobach (t. zw. melanozie; najczęściej w postaci kryształków).

Melasa, ob. *Cukier*.

Melbourne (czyt. Melborn), stolica kolonji angielskiej Wiktorji, w południowej Australji, rezydencja gubernatora, arcybiskupa katolickiego i biskupa anglikańskiego. Melbourne było jeszcze w r. 1836 nędzną wioską; obecnie liczy 570.000 miesz., posiada uniwersytet, różne stowarzyszenia naukowe, wiele szkół, muzea, bibljotekę; jest miastem bardzo przemysłowem i handlowem. Port tutejszy jest głównym punktem transportowym dla Australji.

Melcer *Henryk*, współczesny fortepianista i kompozytor polski, ur. 1879 r. w Kaliszu, kształcił się w konserwatorjum w Warszawie, później w Wiedniu.

Melinit—materjał wybuchowy, wynaleziony 1886 r.; składa się z mieszaniny kwasu pikrynowego i odpowiednio spreparowanego kollodium. Siłę rozrywającą ma większą od prochu; daje mało dymu; początkowo sztuka wojenna pokładała w nim wielkie nadzieje, wyszedł jednak prędko z użycia, ponieważ czasami sam wybucha.

Melisa, ob. *Rojownik*.

Meljoracja czyli *ulepszenie*—w rolnictwie—poprawianie własności gruntu. Meljoracje bywają dwojakiego rodzaju: mechaniczne, polegające na ulepszeniu fizycznych własności gruntu, a więc: uczynienie go bardziej przepuszczalnym przez dodanie piasku; mniej przepuszczalnym przez nawiezienie go gliną, marglem; odprowadzenie z niego wody przez osuszanie, drenowanie lub też przeciwnie—uczynienie go wilgotniejszym przy pomocy irygacji czyli nawadniania. Do celu tego służą: przeorywanie, wyrywanie chwastów, usuwanie polnych kamieni, zastosowanie należytego płodozmianu; wyrównywanie powierzchni, zakładanie dren i t. d. Meljoracja chemiczna ma na celu poprawienie chemicznego składu gruntu. Do tego celu służą przeważnie t. zw. nawozy pośrednie. Działają one w ten sposób, że zamieniają trudno rozpuszczalne ziarna minerałów na rozpuszczalne; pomagają do zatrzymywania pożywnych pierwiastków w gruncie; do wytwarzania się w nim związków azotowych.

Mellerowa *Zofja*, komedjopisarka polska, ur. 1848 r., um. 1909 r. Pisała wiele dramatów i komedji, które cieszyły się dużem powodzeniem na scenach polskich („Złote Runo", „Fałszywe blaski", „Stradującę"). Kilka przerobiła z powieści Kraszewskiego („Chata za wsią") i Sienkiewicza (Zolzikiewicz); pisała także zajmujące nowele.

Melodja—śpiew; nuta pieśni lub innego utworu muzycznego; szereg następujących po sobie tonów pojedyńczych, złączonych jednością nastroju i charakteru, stanowiących śpiew jednogłosowy główny, któremu towarzyszyć mogą inne tony, dodane zgodnie z prawidłami harmonji; tworzą one wówczas razem kompozycją muzyczną, czyli śpiew wielogłosowy.

Melodramat—utwór sceniczny z muzyką i śpiewami, najczęściej treści sensacyjnej, pełen efektów jaskrawych i silnie dramatycznych. *Melodramatyczność* — rzewność, łzawość albo sensacyjność, znamionujące melodramat; obfitość łatwych efektów.

Meloman (greck.)—miłośnik muzyki.

Melon—roślina należąca do rodziny *dyniowatych*, uprawiana dla słodkiego i soczystego mięsiwa. Pochodzi z krajów gorących i wymaga znacznego ciepła. Istnieją liczne odmiany, które dzielą się na dwie gromady: 1) *kantalupy* bardziej okrągłe; 2) *melony podłużgowate* z rysunkiem na skórce. Aby melony dojrzewały szybciej, w klimacie niedość gorącym utrzymuje się młode roślinki pod kloszem w inspektach, albo też ziemię, w której rosną, ogrzewa się za pomocą odpowiednio ułożonego nawozu.

Melpomena, jedna z dziewięciu muz (ob.), bogini śpiewu i tragicznej poezji.

Melsztyn, starożytny zamek w Galicji, na wysokim lewym brzegu Dunajca, w pobliżu miasteczka Czchowa. Melsztyn był gniazdem rodzinnem rodu *Melsztyńskich*, z których za Władysława Łokietka odznaczył się Spytek z Melsztyna. Z synów jego Jaśko, kasztelan krakowski, był panem na Melsztynie; Rafał, kasztelan wiślicki—na Tarnowie; syn Jaśka, Spytek (II), wojewoda krakowski, przyczynił się do małżeństwa Jadwigi z Jagiełłą; zginął w roku 1399 w bitwie z Tatarami nad Worsklą. Brat jego Jasiek był ostatnim z tej gałęzi rodu Melsztyńskich, po których Melsztyn przeszedł na potomków Rafała—Tarnowskich. Zamek zgorzał podczas konfederacji barskiej r. 1771; dziś pozostały po nim tylko ruiny.

Memel, po polsku *Kłajpeda*, miasto w Prusach Wschodnich nad zatoką Kurońską; liczy koło 25.000 miesz.; prowadzi ożywiony handel morski drzewem i zbożem.

Memento mori (łac.) — „pamiętaj o śmierci", przestroga co do znikomości rzeczy doczesnych. Zwrotem tym witają się Kameduli, Kartuzi i Trapiści.

Memfis, najdawniejsza stolica niższego Egiptu, według podań założona przez Menesa, pierwszego króla egipskiego. Za faraonów dynastji tebańskiej Memfis — druga stolica państwa, ozdobiona została wspaniałemi budowlami; miała 4 mile obwodu.

Memorandum (łac.), dosłow.—ku pamięci: 1) książka, w której notuje się rzeczy do zapamiętania; 2) w dyplomacji—nota ważniejszego znaczenia; 3) zawiadomienie.

Memorjał (łac.), pamiętnik; pismo, w którem poruszono, rozwinięto i uzasadniono jakąś ważną sprawę — bywa czasem wręczane ministrom lub monarchom dla zwrócenia uwagi ich na daną kwestję dla wywołania rozpraw i sprowadzenia pożądanych reform; w kupiectwie księga notat, księga podręczna.

Men (po niem. *Main)*, najważniejszy dopływ Renu, powstaje z dwu odnóg: Białego i Czerwonego Menu, z których pierwszy poczyna się na wschodnim stoku gór Ochsenkopf, drugi zaś spływa ze skał Jury frankońskiej. Obie te odnogi schodzą się pod Kulmbach i tworzą właściwy Men, który ubiegłszy 66 mil, wpada do Renu pod Castel, naprzeciwko Moguncji.

Menaż (franc.), gospodarstwo domowe; wspólny stół, zwłaszcza w wojsku.—*Menażki* — naczynia urządzone tak, że jedno wchodzi nieco w drugie i objęte wspólną rączką służą do przenoszenia posiłku.

Menażerja—zbiór zwierząt żywych, przeważnie pochodzących z dalekich krain, przewożony z miejsca na miejsce.

Mendel—piętnaście sztuk; piętnaście snopów zboża ułożonych na krzyż kłosem do góry.

Mendelejew *Dymitr*, chemik rosyjski, ur. 1835 r., um. 1907 r., od r. 1863 profesor chemji, położył wielkie zasługi na polu naukowem i przyczynił się do rozwoju nafciarstwa w Rosji. Badania jego głównie tyczą się chemji organicznej, a najważniejszą jego pracą jest zestawienie pierwiastków w układ perjodyczny co dozwoliło mu przepowiedzieć istnienie i własności pierwiastków jeszcze nieznanych.

Mendelssohn *Mojżesz*, filozof niemiecki, ur. 1729 r., um. 1786 r.; z pochodzenia żyd; od lat najmłodszych,

walcząc z nędzą, z ogromnym trudem zdobywał wiedzę. Naczelną ideą jego filozofji jest deizm (ob.), którym starał się zwalczać nienawistny sobie panteizm Spinozy (ob.). Wielbiciel gorący Kanta. Ponieważ wskazywał drogi nowe i nawoływał do pracy swoich współwyznawców, patrzono nań niechętnie w kołach żydowskich. Prace jego filozoficzne cenione są wysoko.

Mendelssohn-Bartholdy *Feliks*, ur. 1809 r., um. 1847 r., genjalny muzyk i kompozytor niemiecki, wnuk Mojżesza; jego cudne sonaty, pieśni, uwertury, zjednały mu sławę wszechświatową. Twórczość jego obejmowała najrozmaitsze rodzaje muzyki; znawcy zarzucają mu jednak brak siły dramatycznej i głębi pomysłów muzycznych. Najznakomitsze z jego kompozycji są: „Sen nocy letniej", „Cisza morska", „Hebrydy".

Mendog albo *Mindowe*, wielki książę litewski, połączył pod swoją władzą księstwa dzielnicowe w latach 1226—1236, szerzył orężem panowanie swe na Rusi i pobił w walnej bitwie pod Saule zakon Kawalerów Inflanckich. W r. 1250 pierwszy z książąt litewskich przyjął z żoną Martą chrzest św., ale uczynił to raczej ze względów politycznych, niż z przekonania.

Menelaus—wspominany w Iljadzie, król Sparty, mąż pięknej Heleny, jeden z najdzielniejszych wojowników wyprawy Trojańskiej.

Menelik II, a właściwie *Menilek II*, władca Abisynji (t. zw. negus), ur. 1844 r., ogłosił się cesarzem po zamordowaniu króla Jana w r. 1889, zniósł niewolnictwo, zreformował państwo swoje i zwyciężył Włochy w wojnie r. 1896.

Menger: 1) *Antoni*—wybitny prawnik niemiecki, ur. 1841 r., um. 1906 r., w pracach swoich „Nowa nauka o państwie", „Prawo do całkowitego wytworu pracy" i innych starał się dać analizę socjalizmu z prawnego punktu widzenia. 2) *Karol*, brat poprzedniego, ur. 1840 r., profesor ekonomji politycznej w Wiedniu. Teorja wartości i ceny, stworzona przez K. Mengera, stała się punktem wyjścia dla wielu ekonomistów austrjackich i dała początek tak zw. szkole austrjackiej.

Mengli-Girej, chan tatarów krymskich, łączył się z Moskwą przeciw Polsce i z Polską przeciw Moskwie. W r. 1506 pobił go kniaź Michał Gliński pod Kleckiem. Um. w r. 1514.

Mengs *Antoni Rafał*, znakomity malarz i pisarz niemiecki, żył w XVIII w. w Dreźnie na dworze króla polskiego Augusta III. Um. r. 1779 w Rzymie.

Mennica, zakład rządowy, w którym odbywa się wybijanie monety. Ob. *Moneta*.

Menonici, sekta religijna protestancka, założona około roku 1536 przez Szymona Menno. Zasady jej są zbliżone do nauk Anabaptystów (ob.).

Mensa (łac.)—stół kamienny, w którym umieszczone są relikwie św. i na którym odprawia się Msza św.; ołtarz.

Menszykow *Aleksander Daniłowicz*, mąż stanu i wódz rosyjski, ur. 1672 r. w Moskwie; pochodząc z niskiego stanu, wstąpił do służby Piotra W., który wyniósł go na stopień ministra i feldmarszałka; w r. 1706 mianowany księciem państwa niemieckiego, w 1707 r. księciem rosyjskim; pomagał Katarzynie I do objęcia tronu, a po jej śmierci podczas małoletności Piotra II sprawował rządy w jego imieniu i miał zamiar zaślubić mu swoją córkę, lecz pokonany przez Dołgorukiego, zesłany został na Syberję; um. 1729 r. w Berezowie.

Mente captus (łac.)—głupowaty, słaby na umyśle, ograniczony.

Mentona, miasto nad zatoką Genueńską, nabyte przez Francję drogą kupna w r. 1861 od księstwa Monaco. Łagodny klimat i piękna, wiecznie zielona roślinność, sprowadzają do Mentony wielu chorych.

Mentor—w poemacie Homera przyjaciel Odyseusza, króla Itaki, który na

czas wyprawy trojańskiej powierzył mu pieczę nad domem i poruczył wychowanie syna Telemaka; stąd *mentor* oznacza nauczyciela, albo raczej kierownika, wychowującej się pod jego okiem młodzieży.

Menu (z franc., czyt. menji), spis potraw, jadłospis.

Menuet — staro-francuski taniec w wolnem tempie, pełen wytwornego wdzięku; muzyka do tego tańca; część symfonji, sonaty (zwykle trzecia).

Mer (po franc. *maire)*, urzędnik municypalny we Francji, którego główną czynnością jest zarząd sprawami gminy.

Meran, miasto i słynna stacja klimatyczna w Tyrolu w okręgu Brixen, u stóp góry Küchelberg; leży na 320 metrów nad poziomem morza, liczy 7.200 miesz.; z powodu nadzwyczaj zdrowego powietrza bywa licznie nawiedzane przez ludzi chorych na płuca, przyczem zalecana jest chorym kuracja serwatkowa i winogronowa.

Mercator *Gerhard*, znakomity geograf holenderski, ur. 1512 r., um. 1594 r.; twórca kart i projektów mapograficznych, pierwszy wprowadził nazwę „Atlas", jako zbiór map geograficznych.

Merecz, miasteczko w gub. Wileńskiej, na prawym brzegu Niemna, było ulubionem miejscem pobytu Władysława IV, który tam też umarł w 1648 r.

Merkantylizm—nazwa teorji ekonomicznej, która głosi, że miarą bogactwa danego kraju jest ilość pieniędzy, która w nim się znajduje. Dlatego za najważniejsze źródło zbogacenia się kraju uważali *merkantyliści* handel zagraniczny; żądali, aby wartość wywozu przewyższała wartość przywozu, czyli, ażeby bilans handlowy był czynny; domagali się utrudnienia przywozu za pomocą ceł, popierania przez państwo przemysłu, gdyż on wytwarza najkosztowniejsze towary, a zakazu wywożenia produktów surowych, gdyż te powinny w kraju służyć za materjał dla przemysłu. Ze względu na zapotrzebowanie robocizny przez przemysł, uważali merkantyliści jak największy wzrost ludności za bezwzględnie korzystny. Poglądy te panowały głównie w wieku XVII i do nich stosowała się polityka rządów. Najsławniejszym politykiem tego kierunku we Francji był Colbert.

Merkurjusz, ob. *Rtęć*.

Merkury — bóg u starożytnych Rzymian; Grecy zwali go Hermesem. Miał się opiekować handlem i przemysłem.

Merkury — najmniejsza z wielkich planet, o średnicy nieco większej niż $1/3$ część średnicy ziemskiej; 3 razy prawie bliższa słońca niż ziemia, wykonywa swój obieg około słońca w 88 dni; gęstość jej prawdopodobnie jest nieco mniejsza, niż gęstość ziemi; biegnie dokoła słońca z szybkością 7 mil geograf. na sekundę. Z powodu jej małości i bliskości słońca trudno ją widzieć gołem okiem; najczęściej tonie w blaskach słonecznych.

Merowingowie, pierwsza dynastja królów frankońskich w Galji, tak nazwana od *Merwiga*, który żył około 450 r. po Chr. Ostatni z tej dynastji Childeryk III, został w r. 781 strącony z tronu przez *Pepina Małego*, założyciela nowej dynastji.

Merseburg, starożytne miasto niemieckie w pruskiej prowincji saskiej, nad rzeką Saalą; liczy 20.000 mieszk.

Merw, oaza położona na południowej granicy pustyni Karakum w Azji środkowej, obejmuje 4.900 klm. kw. (89 mil kw.) powierzchni. Od Merwu prowadzą drogi do Chiwy, Buchary, Czardżui, Achal-Teke, Persji i Heratu. Oaza ta od 1883 r. przyłączona jest do Rosji. *Merw*, główne miasto okręgu t. n. przy Zakaspijskiej kolei żelaznej, posiada ważne znaczenie handlowe i strategiczne.

Merynosy, ob. *Owca*.

Merytoryczny (łac.)—dotyczący treści przedmiotu lub sprawy.

Mesjanizm, kierunek filozoficzno-mistyczny, utworzony przez Hoene-Wrońskiego, a z pewnemi zmianami propagowany przez Cieszkowskiego, Towiańskiego, Mickiewicza, Słowackiego i innych poetów i myślicieli polskich. Istotę Mesjanizmu stanowi wiara w to, że każdy naród ma do spełnienia jakieś wielkie zadanie dziejowe. Zadaniem Polski jest odrodzić ludzkość, być *Mesjaszem* narodów, braterstwo chrześcijańskie wprowadzić w stosunki międzynarodowe.

Mesjasz, wyraz hebr., odpowiadający greckiemu *Chrystus*, znaczy pomazaniec; tytuł nadawany często w St. Testamencie królom Jerozolimy. W czasach upadku państwa Judzkiego oczekiwał naród przyjścia króla z domu Dawida, mającego przywrócić Izraelowi dawną potęgę. Prorocy jednak przepowiadali przyjście Mesjasza, który nie ziemski tron Dawida podźwignie, ale „zniesie stare przymierze, utwierdzi nowe, założy królestwo pokoju, będzie sztandarem narodów i poganie do niego się zwrócą". Głosili prorocy, że Mesjasz będzie „Płodem Pańskim zrodzonym z dziewicy". Prorok Daniel zapowiada dokładnie okoliczności i czas jego przyjścia. Między proroctwami temi, od najdawniejszych począwszy a Ewangelją św. Jana, opowiadającą jako „Słowo stało się ciałem i mieszkało między nami", istnieje zgodność najściślejsza.

Mesmeryzm—metoda leczenia za pomocą *magnetyzmu zwierzęcego* (ob.), stosowana przez dra Antoniego Mesmera (ur. 1733 r., um. 1815 r.), nazwana tak od imienia jej wynalazcy. Mesmer starał się nadać swej metodzie, znanej już zresztą starożytnym Egipcjanom i Chaldejom, podstawy naukowe. Większość uczonych współczesnych Mesmerowi uznało metodę jego, otoczoną tajemniczością, za szarlatanizm; dziś jednak niektórzy znów zwracają się do niej i starają się zgłębić jej tajniki.

Messalina *Valeria*, pierwsza żona cesarza rzymskiego Klaudjusza, chciwa, okrutna i głośna z rozpusty; zabita została za namową wyzwoleńca Narcyza r. 48 po Chr.

Messidor (łac. *messis*—żniwo), dziesiąty miesiąc francuskiego kalendarza republikańskiego.

Messyna, starożytne miasto na północno-zachodniem wybrzeżu Sycylji, nad cieśniną Messyńską, oddzielającą Sycylję od Włoch, liczy obecnie 150 000 mieszkańców, jest silnie obwarowane i ma port handlowy.

Meta (łac.)—cel, kres; ostro zakończony pal lub wzgórek u kresu toru wyścigowego lub placu gonitw; odległość, oddalenie, dystans.

Metafizyka, nauka, która bada i szuka związku we wszystkiem co istnieje, wykrywa i wyjaśnia wspólne wszechrzeczom i zjawiskom prawa i tym sposobem usiłuje dać pogląd na całość świata. Metafizyka jednoczy w sobie wyniki wszystkich innych nauk i składa z nich jednolity system wiedzy najogólniejszej. Metafizyka jest jedną z gałęzi filozofji i nazywała się pierwotnie filozofją pierwszą, t. j. zasadniczą; często też mówiąc o filozofji, mamy na myśli wyłącznie metafizykę. Nazwa *metafizyka*, która znaczy „po fizyce", jest przypadkową i pochodzi stąd, iż pisma Arystotelesa, poświęcone pierwszej filozofji, były niegdyś umieszczone po pismach, zajmujących się przyrodoznawstwem, zwanem wówczas fizyką.

Metafora (grec.)—przenośnia, figura retoryczna, polegająca na zastąpieniu wyrażenia właściwego czyli zwyczajnego—innem, bardziej obrazowem, np. *port* zamiast *schronienie, zimny* zamiast *nieczuły*.

Metale—grupa ciał, odznaczających się żywym połyskiem t. zw. metalicznym, dobrem przewodnictwem ciepła i elektryczności. Są to bądź pierwiastki, bądź ich mieszaniny czyli aljaże (ob.). W odróżnianiu od metaloidów, połączenia ich z tlenem, t. j. tlenki (ob.)—u niektórych wszystkie, u niektórych część—są natury zasadowej; rozpuszczają się w kwasach i łącząc z nimi, wytwarzają *sole*. Większość metali daje się kuć, walcować, wyciągać w druty; niektóre są kruche (antymon, bizmut). W ogólnej liczbie metalów rozróżniają pewne ich grupy, specjalnie nazywane. Metalami *lekkimi* nazywają te, które mają małą wagę gatunkową (mniejszą niż 5); tu należą: lit, potas, sód; pozostałe zowią się *ciężkimi*. Odróżniają również metale *szlachetne* od *nieszlachetnych*: pierwsze w wilgotnem powietrzu i o wysokiej temperaturze pozostają bez zmiany; tu należą: złoto, platyna, srebro. Drugie pokrywają się w tych warunkach szybko warstwą tlenku (rdzy), która je pozbawia połysku metalicznego; tu należy większość metali. Topliwość metali jest bardzo różna. Metale występują w naturze bądź w stanie rodzimym, t. j. wolnym, bądź w postaci rozmaitych związków. Sposobami wydobywania i oczyszczania metali zajmuje się górnictwo i metalurgja.

Metaloidy—grupa pierwiastków chemicznych, nie należących do grupy metalów. Mają one bardzo różne własności; odznaczają się gorszem (w stosunku do metalów) przewodnictwem ciepła i elektryczności; niektóre, np. siarka należą do nieprzewodników elektrycznych. Większość nie posiada metalicznego blasku. Niektóre są gazami (tlen, wodór, azot, fluor, chlor), niektóre płynami (brom), niektóre są ciałami stałemi, jak jod, fosfór, siarka, węgiel, krzem i t. p. Prawie wszystkie, łącząc się z tlenem, dają tlenki, które są bezwodnikami kwasu; w połączeniu z wodą dają kwasy, które, łącząc się z zasadami, dają sole.

Metalurgja—jest to gałąź technologji, obejmująca naukę o wydobywaniu metalów, oczyszczaniu ich z przymieszek, z jakiemi zwykle w naturze występują i wyrabianiu z nich różnych przedmiotów.

Metamorfoza (greck.) — *przemiana;* w zoologji przemiany, którym ulega młode zwierzę, nim przybierze ostateczną postać zwierzęcia dorosłego; takim metamorfozom ulegają żaby, owady i t. d.

Metan, ob. *Błotny gaz.*

Metempsychoza (greck.)—wędrówka dusz, t. j. przechodzenie duszy z jednego ciała w inne. Narody starożytne (Indowie, Egipcjanie) wierzyły, że dusza kilkakrotnie żyje na ziemi, raz jako ten, innym razem jako inny człowiek, niekiedy też jako zwierzę, jeżeli to było konieczne dla oczyszczenia jej z grzechów i udoskonalenia.

Meteorologja — nauka o rozmaitych stanach atmosfery, o zmianach tych stanów i o przyczynach, które zmiany te wywołują. W rzędzie przyczyn czyli czynników meteorologicznych rozróżniamy: temperaturę, wilgotność powietrza, ciśnienie atmosferyczne, wiatr, opady, elektryczność atmosferyczną i t. d. *Meteorologja praktyczna* w ściślejszem znaczeniu stara się oznaczyć przyszły stan pogody czyli postawić *przepowiednie pogody;* szczególnym działem meteorologji jest *tempestologja* — badająca zjawiska burzliwe ze względu na warunki, w jakich powstają, na przebieg burz, na ich siłę. *Klimatologja* jest częścią meteorologji, zajmującą się badaniem tych zjawisk, które w związku z sobą stanowią o klimacie danej miejscowości.

Meteory—w obszerniejszem znaczeniu wszelkie zjawiska atmosferyczne, jak: obłoki, deszcz, grad, śnieg, mgła, zorza wieczorna i poranna, zorza północna, tęcza, miraż. W ściślejszem znaczeniu—to samo co meteoryty.

Meteoryty, ob. *Aerolity.*

Metoda (greck.): 1) sposób postępowania według wyrozumowanego, z góry obmyślanego planu, wiodący do osiągnięcia określonego celu, zwłaszcza w badaniach naukowych i nauczaniu; 2) sposób, porządek działania, postępo-

wania, myślenia; 3) podręcznik do nauki języków obcych.

Metodyści, sekta założona 1729 r. przez Jana Wesley, jako oddzielna gałąź kościoła anglikańskiego. Wyznawcy jej bardzo surowo przestrzegają modlitw, postów i wszelkich zewnętrznych oznak pobożności.

Metodologja (greck.) — część logiki, nauka o metodach, które przyjąć należy, aby krytycznie przeprowadzić badania naukowe.

Metody św., ob. *Cyryl św.*

Metodyka (greck.)—wykład metody, ogół wskazówek i prawideł, odnoszących się do danej metody i umiejętnego zastosowania jej w praktyce.

Metr, ob. *Metryczny system.*

Metresa (franc.), kochanka, utrzymanka.

Metrologja (grec.)—nauka o miarach i wagach.

Metronom (grec.)—przyrząd z mechanizmem wahadłowym, służący do znaczenia szybkości tempa przy wykonywaniu utworów muzycznych; taktomierz.

Metropolita, ob. *Arcybiskup.*

Metryczny system — czyli francuski system miar i wag — jest oparty na *metrze,* jako jednostce zasadniczej. Metr jest to dziesięciomiljonowa część ćwierci południka ziemskiego. System metryczny tem się odznacza, iż w nim każda miara większa zawiera 10 miar mniejszych; tak więc 1 metr=10 decymetrom, 1 decymetr = 10 centymetrom, 1 centymetr=10 milimetrom; 10 metrów stanowi dekametr, 10 dekametrów=1 hektometrowi, 10 hektemetrów=1 kilometrowi, 10 kilometrów=1 myrjametrowi. Układ ten nazywany bywa także dziesiętnym. Wymienione powyżej miary (metr, decymetr, milimetr i t. d.) służą do mierzenia długości. Do mierzenia powierzchni używane są: metr kwadratowy, t. j. kwadrat, którego każdy bok ma długość 1 metra, decymetr kwadratowy, centymetr kwadratowy, milimetr kwadratowy; z natury kwadratów wypada, że każda wyższa z tych miar musi zawierać 10×10 czyli 100 miar bezpośrednio niższych; a więc 1 metr kwadratowy=100 decymetrom kwadratowym i t. d. Dekametr kw., zwany dla krótkości *ar* jest jednostką do mierzenia gruntów; 100 arów= 1 hektarowi; 100 hektarów=1 myrjarowi czyli 1 kilometrowi kw. Jednostką miary objętości jest metr sześcienny, t. j. taki sześcian, którego każda krawędź ma 1 metr długości. Kilometr sześcienny= 10×10×10=1000 hektometrów sześciennych; hektometr. sz.=1000 dekametrów sześciennych; metr sz.=1000 decymetrów sz.; decymetr sz.=1000 centymetrów sz.; centymetr sześ.=1000 milimetrów sześciennych. Objętość decymetra sześciennego nazwano *litrem.* Litr służy do mierzenia ciał płynnych i sypkich; ma zwykle postać walca czyli cylindra, podobnie jak nasze blaszane naczynia do mierzenia mąki, kaszy, wódki i t. p. Miara 100 litrów czyli hektolitr służy do mierzenia zboża. Hektolitr=10 dekalitrom, dekalitr=10 litrom, litr=10 decylitrom, decylitr=10 centylitrom. Objętość metra sześciennego nazywa się *ster.* Jest to miara bryłowatości czyli miąższości (objętości) drzewa opałowego i materjałów budowlanych. Ster=10 decysterom; 10 sterów=1 dekasterowi. Wagę 1 centymetra sześciennego wody czystej przy 3,9 stopniach ciepła nazwano *gramem.* Gram jest jednostką do ważenia ciężarów. Myrjogram=10 kilogram.; kilogram=10 hektogramom; hektogram=10 dekagramom, dekagram=10 gramom, gram=10 decygramom, decygram=10 centygramom, centygram=10 miligramom, 100 kilogramów stanowi *kwintel metryczny* (centnar metryczny), 1000 kilogramów stanowi *tonnę,* używaną do ważenia ładunków okrętowych. Z tych miar utworzone są miary pochodne—jednostki do mierzenia szybkości masy, energji i pracy (ob. *Jednostka*). Zazwyczaj mają swe specjalne nazwy, z wyjątkiem *kilogramometra, gramometra* . d., będących jednostkami, któremi mierzy się praca (ob.). Jednostką monetarną we Francji jest *frank,* moneta srebrna, ważąca 5 gramów, mająca 23 milimetry średnicy. Frank ma 10 decymów, decym—10 centymów. Monetę zdawkową 5-cio centymową nazywają tam *sous* (czyt. su). Widzimy, że cały układ ten zapamiętać łatwo, a nadto szybko i łatwo odbywa się przy jego pomocy zamiana jednostek wyższych na niższe i odwrotnie. Nazwy jednostek wyższych tworzą się przy pomocy wyrazów greckich: deka, hekto, kilo, myrya; jednostek niższych—przy pomocy wyrazów łacińskich: decy, centy, mili. Chociaż pomiary późniejsze wykazały, że czwarta część południka ziemskiego jest o kilkaset metrów większa niż 10 miljonów metrów, jednakże drobna ta niedokładność nie przeszkodziła rozpowszechnieniu się systemu metrycznego w całej Europie (z wyjątkiem Wielkiej Brytanji, Rosji, Danji, Czarnogórza) i w wielu krajach zaeuropejskich. W Rosji i Wielkiej Brytanji system metryczny, choć nie wprowadzony oficjalnie, dozwolony jest w handlu.

Metryka, tak nazywało się archiwum, gdzie przechowywano akta, czyli księgi dawnej kancelarji królewskiej w Polsce i Litwie; obejmowało ono w całości wszystkie listy i dokumenty urzędowe i dzieliło się na *Metrica Major*, zostającą pod nadzorem kanclerza i *Metrica Minor,* powierzoną pieczy podkanclerzego. Obaj ci dygnitarze mianowali bezpośrednio od siebie zawisłych zarządców archiwum, nazywanych *metrykantami.*

Metryka, księga kościelna, w której zapisywane są chrzty i pogrzeby parafjan; *metryką* nazywamy także świadectwo, podług takiej księgi wydane, a będące kopją aktu urodzenia. Metryka wskazuje, z jakich rodziców ktoś pochodzi, datę urodzenia, imiona nadane na chrzcie dziecięciu, tudzież imiona i nazwiska rodziców chrzestnych.

Metternich *Klemens Lotar*, książę, długoletni kanclerz cesarstwa Austrjackiego i główny kierownik jego spraw wewnętrznych i zewnętrznych. Ur. 1773 r., wstąpił za młodu do służby austrjackiej, był posłem w Paryżu, a w r. 1809 został ministrem spraw zagranicznych. Od czasu kongresu wiedeńskiego w r. 1815 zyskał wpływ na wszystkie sprawy Europy. Odtąd głównem jego zadaniem było tłumienie każdego swobodniejszego ruchu ludów. Ucisk, trwający długie lata (do r. 1848), wywołał w istocie to, co *system Metternicha* miał powstrzymać, t. j. spiski i knowania. Przeciw powstaniu, które wysłańcy emigracji polskiej przygotowali w Galicji, popchnął Metternich zbałamucony lud polski do rzezi szlachty (1846 r.). Hańba tego czynu ciąży na pamięci Metternicha. Rewolucja marcowa (ob.) w r. 1848 w Wiedniu obaliła rządy znienawidzonego kanclerza, który musiał uciekać ze stolicy i dopiero w r. 1851 powrócił do Wiednia, gdzie umarł w r. 1859.

Metysi—osobniki (roślin lub zwierząt), pochodzące od rodziców, należących do dwu odmian jednego gatunku. Nazwę tę stosuje się w szczególności do potomków Europejczyków oraz Indjan amerykańskich.

Metz, miasto główne dawniej prowincji francuskiej, dziś prowincji Rzeszy niemieckiej—Lotaryngji; ludność—mieszana, przeważają jednak Francuzi. Miasto posiada wiele pięknych gmachów, pomników i jest siedzibą władz administracyjnych prowincji.

Mewa—ptak płetwonogi z dziobem prostym, zakrzywionym na końcu, z długiemi i spiczastemi skrzydłami oraz miernym ogonem. Mewy zamieszkują gromadami brzegi mórz europejskich, zwłaszcza północnych; latają wybornie, wytrzymując najsilniejsze wiatry. Karmią się rybami żywemi, ale także padliną oraz wszelkimi odpadkami, pływającymi po powierzchni wody. Do nas

zalatują: *mewa śmieszka* cała biała z grzbietem siwym, głową ciemno-brunatną, czarnymi końcami lotek, czerwonemi nogami i dziobem, oraz *żółtonoga pospolita* i inne.

Meyerbeer *Jakób* — znakomity kompozytor operowy, ur. 1791 r. w Berlinie, um. 1864 r.; największą popularność zjednały mu opery: „Robert Djabeł", „Afrykanka", „Hugonoci", „Prorok" i inne, wystawiane dotychczas na scenach z dużem powodzeniem.

Méyet *Leopold* — prawnik i literat, ur. 1850 r.; kształcił się w Szkole Głównej, uniwersytecie warszawskim i w Lipsku. Po powrocie do Warszawy był jednym z założycieli i współredaktorem *Niwy* postępowej; następnie przeniósł się do *Świtu*. Artykuły treści społecznej i literackiej drukował w wielu pismach. Oddzielnie wydał kilka większych prac, głównie jednak dał się poznać jako badacz życia trzech wieszczów naszych, czego owocem było wydanie w dwu tomach J. Słowackiego „Listów do matki", ogłoszenie listów Z. Krasińskiego do J. Bobrowej, ustalenie daty urodzenia A. Mickiewicza i J. Słowackiego.

Mezaljans (franc.) — małżeństwo z osobą niższego stanu; małżeństwo niestosowne, nieodpowiednie.

Mezeń, rzeka w północnej Rosji, bierze początek w gub. Wołogodzkiej i ubiegłszy 799 klm. wpada do morza Białego. Niedaleko od ujścia leży m. Mezeń.

Mezopotamja, w starożytności obszerna kraina między rzekami Eufratem i Tygrysem, otoczona odnogami gór Taurus i gór Armeńskich. Obecnie Mezopotamja zostaje pod panowaniem tureckiem.

Mezozoiczny okres, ob. *Pokłady*.

Mezzosopran, głos kobiecy lub dziecięcy, zajmujący miejsce pośrednie między sopranem a altem, jak baryton między tenorem a basem.

Męczennica (*Passiflora*)—rodzaj roślin dwuliścieniowych, mających giętkie, wijące się łodygi, wąsy jak ogórki i dynie, kwiaty okazałe, jagody soczyste i smaczne. Wije się w lasach Ameryki zwrotnikowej; liczy do 130 gatunków, z tych niektóre hodowane są w cieplarniach, jako rośliny ozdobne. Wogóle odznaczają się one oryginalnymi kwiatami, których osobliwa budowa przedstawia coś podobnego do Męki Pańskiej.

Męczennicy—ci, którzy ponoszą mękę i śmierć za swoje przekonania, np. wyznawcy chrześcijaństwa, którzy w pierwszych wiekach naszej ery padli ofiarą swej wierności dla wiary świętej, przeważnie kanonizowani; szczątki ich czczone są jako św. relikwie; święto wszystkich męczenników ustanowione zostało w IV wieku w dniu 13 maja i 1 listopada; spisy męczenników i legendy o nich stanowią *martyrologję* chrześcijańską.

Męczkowski *Wacław* — lekarz, ur. 1863 r., kształcił się w uniwersytecie warszawskim z początku na wydziale matematycznym, a później medycznym. Po skończeniu studjów osiadł w Warszawie, gdzie oprócz pracy zawodowej, zajął się pracą społeczną i literacką, drukując swe artykuły społeczne i literackie na łamach czasopism warszawskich.

Mgła. — Powietrze i para wodna są zupełnie przezroczyste. W powietrzu oziębionem niżej *punktu rosy*, para wodna zamienia się na drobniutkie kropelki wody, które czynią powietrze mniej przezroczystem i kłębią się, jak obłoczki. Powietrze z zawieszonemi w niem kropelkami wody, unoszące się tuż nad powierzchnią ziemi, nazywamy *mgłą*. Ciepłe powietrze, unosząc się nad ochłodzoną powierzchnią ziemi, powoduje *mgły wieczorne*.

Mgławica.—Nawet gołem okiem rozpoznajemy na niebie jakby chmurki jasne, wschodzące i zachodzące na równi z gwiazdami, oraz zachowujące stale tożsamo względem sąsiednich gwiazd położenie. Za pomocą teleskopów bardzo silnie powiększających przekonano się, że obłoczki te złożone są z gwiazdek o nader słabem świetle. Zbiorowiska takie nazwano *rojowiskami gwiazd*. W niektórych wszakże obłoczkach przy pomocy najsilniejszych nawet teleskopów, nie rozróżniono gwiazd poszczególnych—te nazwano *mgławicami*. Są to jakoby masy gazów, z których mają się tworzyć nowe światy. Niektóre mgławice zdążyły już przyjąć postać krążków, inne są jakby poszarpane nieregularnie, są też mgławice *spiralne*, jakoby powstałe ze zderzenia się z sobą dwu gwiazd.

Mianownik, ob. *Ułamek*.

Mianowski *Józef*, lekarz i profesor fizjologji; ur. 1804 r., um. 1879 r. Przez czas niejaki wykładał fizjologję w Wilnie, następnie wyjechał za granicę; po powrocie od r. 1842 do 1860 pozostawał w Petersburgu, gdzie pozyskał taką wziętość, że powołano go na stanowisko lekarza dworu cesarskiego. Po otwarciu Szkoły Głównej Mianowski objął stanowisko rektora i pozostawał na niem do końca istnienia Szkoły.

Miarka *Karol*, ur. 1824 r. w Pielgrzymowicach na Górnym Śląsku, um. 1882 r. Wychowany w duchu niemieckim, syn nauczyciela ludowego, objąwszy po ojcu szkołę w Pielgrzymowicach, dał się poznać z utworów popularnych, pisanych po niemiecku i pruskim patrjotyzmem przejętych. Paweł Stalmach, działacz polski z Ks. Cieszyńskiego, otworzył młodemu nauczycielowi oczy na polskość, zapoznał go z przeszłością narodu i ze skarbami jego literatury. Odtąd Miarka, odrodzony duchowo, stał się bojownikiem odrodzenia narodowego na Śląsku. Jako nauczyciel, autor popularnych książeczek, redaktor pism ludowych „Zwiastuna górnośląskiego", a potem „Katolika", wreszcie jako działacz polityczny, prowadzący lud śląski do walki wyborczej pod hasłami narodowemi, położył olbrzymie zasługi i jest jedną z najwybitniejszych postaci tego ruchu, który Śląsk, przed wiekami odłączony od Polski, pokryty grubą warstwą niemczyzny, w XIX stuleciu polskości przywrócił.

Miary. Miarą nazywa się każda wielkość (uważana za jednostkę), której używa się w celu ilościowego wyrażenia, czyli zmierzenia innej wielkości tego samego gatunku. I tak długość mierzy się jakąś dobrze określoną długością (np. metrem); objętość—objętością (np. litrem); czas — godziną lub rokiem, które są określonemi częściami czasu. Koniecznymi warunkami (cechami) dobrej miary są: dokładne określenie, znaczne rozpowszechnienie i łatwość nabycia dokładnych wzorców.

Miaskowski *Kacper*, ur. około roku 1570, um. r. 1643, należy do rzędu najwybitniejszych poetów polskich ubiegłych wieków. Utwory jego pióra, w największej części należące do poezji lirycznej, odznaczają się wielkim polotem, głęboką religijnością i gorącą miłością ojczyzny. Najpiękniejsze z nich opiewają narodzenie i mękę Pana Jezusa, klęski i pomyślności Polski; wreszcie prześliczny jest pełen swojskości utwór „Waleta Włoszczonowska".

Miazga, ob. *Wiązki naczyniowe*.

Miazmaty (z grec. zanieczyszczenie), substancje, wzniecające choroby, wytwarzające się zewnątrz ludzkiego ciała, czem różnią się od t. zw. zarazków, które rozwijają się w ciele ludzkiem i powodują zarażenie przy zetknięciu się z chorym (ospa, szkarlatyna); zetknięcie zaś z człowiekiem, ulegającym chorobie, wywołanej przez miazmaty, nie jest niebezpieczne (malarja).

Miątwa, ob. *Kłosówka*.

Michał św. Archanioł, imię jednego z trzech Archaniołów, wspomnianych w St. Testamencie. Był uważany przez Żydów za obrońcę Izraela. Uroczystość św. Michała obchodzi Kościół rzymsko-kat. 29 września.

Michał Anioł—jeden z najgenjalniejszych artystów-plastyków świata, malarz, rzeźbiarz i architekt, a zarazem poeta, ur. 1475 r., um. 1564 r. w Rzymie; pochodził ze starożytnej i zasłużonej rodziny włoskiej *Buonarrotich*. Kilka doskonałych rzeźb zwróciły na młodego artystę uwagę ówczesnych protektorów sztuki; w r. 1505 powołany przez papieża Juljusza II do Rzymu, Michał Anioł został nadwornym artystą papieskim, tworząc coraz to nowe dzieła sztuki. Tutaj powstały jego znakomite rzeźby „Matka Bolesna", „Dawid", „Mojżesz"; freski w kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie, obraz „Sąd Ostateczny" w tejże kaplicy i wiele innych, będących niedoścignionemi dziełami natchnienia i sztuki. Z pod jego dłuta wyszły też piękne grobowce rodziny Medyceuszów we Florencji, papieża Juljusza II-go w Rzymie i t. d. Jako architekt był twórcą wspaniałej kopuły, wieńczącej bazylikę św. Piotra w Rzymie. Jako poeta pozostawił piękne sonety.

Michał Fiedorowicz Romanow, car rosyjski, założyciel panującego obecnie w Rosji domu Romanowych, syn Fiedora Romanowa, ur. 1596 r.; wstąpił na tron 1613 r.; uśmierzywszy zamieszki domowe, prowadził wojnę ze Szwecją, zakończoną pokojem w Stołbowie (1617 r.) i z Polską, zakończoną pokojem w Deulinie pod Moskwą (1618 r.). Umarł roku 1645.

Michał Korybut *Wiśniowiecki*, syn słynnego Jeremiego i Gryzeldy Zamoyskiej, przez pamięć wielkich zasług ojca, został po abdykacji Jana Kazimierza w r. 1668 obrany królem Polski. Wybór ten jednak nie był szczęśliwy; król Michał był człowiekiem słabej woli i nie posiadał zdolności rządzenia w najmniejszym stopniu. To też panowanie jego było bardzo smutne: Turcy zabrali Podole z Kamieńcem, Kozactwo burzyło się na kresach; sejmy zrywano jeden za drugim. Przez małżeństwo z Eleonorą Rakuszanką zbliżył się Michał do dworu austrjackiego, czem nie zwiększył popularności swej w narodzie. Wśród ciągłych trosk, wybierając

Fig. 30. Michał Korybut Wiśniowiecki.

się na wyprawę przeciw Turcji, um. we Lwowie 1673 roku.

Michałowski *Piotr*, malarz polski, ur. w Krakowie r. 1800, um. r. 1855. Od r. 1825 do 1830 r. był kierownikiem oddziału górniczego w Królestwie Polskiem; brał udział w wojnie narodowej 1831 r. Od r. 1848 do 1851 stał na czele Rady administracyjnej W. Księstwa Krakowskiego i założył tam znany zakład Józefitów, poświęcony wychowywaniu parobków i podniesieniu ludu polskiego. Malował wiele obrazów olejnych („Bitwa pod Somosierrą") i dużo akwareli; pozostawił też piękne rysunki tuszem, sepją i piórem.

Michałowski *Aleksander*, znakomity muzyk i pedagog, ur. 1851 r., kształcił się w konserwatorjum lipskiem, koncertował w większych miastach europejskich i w Warszawie, zdobywając sobie wszędzie wielkie uznanie.

Michejda *Franciszek*, pastor ewangelicki na Śląsku austrjackim, jeden z najwybitniejszych w tym kraju działaczy polskich. Przyczynił się do odbudowy domu polskiego w Cieszynie; wydaje bardzo poczytne patrjotyczne pismo ludowe p. t. *Rolnik Śląski*.

Michelet *Juljusz*, historyk francuski, ur. 1798 r., um. 1874 r., napisał wiele dzieł dotyczących dziejów Francji; odznaczają się one dziwnie pięknym, porywającym sposobem przedstawienia rzeczy. M. łączył zalety uczonego i pisarza o poetyckim polocie. Jako profesor Kolegjum francuskiego (Collège de France), kolegował z Mickiewiczem, dla którego miał szczere uwielbienie. W r. 1863 napisał kilka broszur w obronie sprawy polskiej.

Michigan (czyt. Miczygan): 1) jeden z najbardziej posuniętych na północ Stanów Ameryki Północnej, składa się z dwu półwyspów, których klimat jest bardzo różny. Ludność Michiganu jest mieszaniną różnych ras i narodowości. 2) *Michigan*, jezioro w Kanadzie.

Miciński *Tadeusz*, poeta, ur. 1873 r., kształcił się w Krakowie, Niemczech i Hiszpanji, napisał pospołu z Sewerem dramat „Marcin Łuba", wydał nowele p. t. „Nauczycielka", „Poezje", „W mroku gwiazd", „Noc Rabinowa", „Nietota"—poemat prozą, „Czarnobylskie Dęby" i inne.

Mickiewicz *Adam*, ur. 24 gr. 1798 r. w Nowogródku na Litwie, tamże uczęszczał do szkół dominikańskich. W r. 1815 wstąpił na uniwersytet w Wilnie i wraz z Tomaszem Zanem objął niejako moralne przywództwo nad kolegami. Pierwszy wiersz Mickiewicza, drukowany w *Tygodniku Wileńskim* 1818 r. p. t. „Zima miejska", nosi jeszcze charakter klasyczny; wkrótce jednak młody poeta odrzuca od siebie formy klasyczne i, sięgnąwszy do skarbnicy podań i baśni ludowych, tworzy ballady i romanse, lub w gorących porywach uczuć młodzieńczych znajduje natchnienie do „Pieśni Filaretów" i „Ody do młodości". W 1819 r., otrzymawszy posadę profesora łaciny, wymowy i prawa w gimnazjum kowieńskiem, pracuje wiele, pisze wspomniane wyżej utwory, układa na podaniach ludowych oparty poemat p. t. „Dziady". W październiku 1823 r. aresztowany pod zarzutem należenia do tajnego towarzystwa Filaretów, przesiedziawszy 5 miesięcy w więzieniu, skazany na wyjazd do Rosji, w październiku 1824 r. udaje się do Petersburga. Kilkoletni pobyt w Rosji powiększa dorobek twórczy Mickiewicza o utwory pierwszorzędnej wartości. Tu powstają „Sonety Krymskie", „Konrad Wallenrod", poemat o wysokiem dramatycznem napięciu, usnuty z pierwiastków: miłości ojczyzny, zemsty i zdrady; tu—świadczący o poczuciu wewnętrznej potęgi „Farys". Otrzymawszy paszport zagraniczny, w maju 1829 r. opuścił Mickiewicz Rosję, udając się w podróż po Europie. Przez Hamburg, Berlin, Drezno, Pragę, potem Wejmar przybył do Szwajcarji, skąd udał się do Włoch. Zimę 1830 r. przepędził w Rzymie, zwiedzając „wieczne miasto" i liczne zawierając znajomości, między innemi z Zygmuntem Krasińskim. Tu późną jesienią 1830 r. doszła go wieść o powstaniu listopadowem. W maju 1831 r. udał się w Poznańskie z zamiarem przedostania się do Królestwa. Daremne jednak były jego usiłowania. Tymczasem powstanie upadło, a z Królestwa napływać zaczęły pierwsze fale wychodźców. Wraz z nimi zatrzymał się Mickiewicz w Dreznie. Nieszczęścia ojczyzny, opowiadania o przebytych bojach podniosły wysoko ducha poety. W Dreznie napisał III część „Dziadów", zawierającą sławną improwizację Konrada, w której uczucie miłości ojczyzny wypowiedziane zostało w sposób tak silny, a zarazem głęboki, jak nigdy dotąd w literaturze polskiej. W 1832 r. był już w Paryżu i drukował „Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego", poetyczną prozą ułożoną

ewangclię narodową. W 1834 r. wydał „Pana Tadeusza“, poemat epiczny, malujący Litwę i jej mieszkańców w epoce wojen napoleońskich. Obraz to o nadzwyczajnem bogactwie i wierności barw; przenosił on stęsknione dusze tułaczów w kraj ojczysty. W tymże roku poślubił Mickiewicz Celinę Szymanowską. Obowiązki rodzinne zmuszają go od tej chwili do pracy zarobkowej. Próbuje pisać dla teatrów francuskich, ale bez powodzenia. Ocalały fragmenty francuskich sztuk jego p. t. „Konfederaci Barscy“ i „Jakób Jasiński“. W r. 839 przeniósł się Mickiewicz do Szwajcarji, otrzymawszy posadę profesora literatury łacińskiej na uniwersytecie

Fig. 31. Adam Mickiewicz.

w Lozannie. W roku 1840 powrócił do Paryża, obejmując katedrę literatur słowiańskich w Kolegjum francuskiem. W r. 1841 przybył do Paryża Andrzej Towiański, reformator religijny, zasadzający zbawienie Polski i ludzkości całej na odrodzeniu moralnem, na doskonaleniu się wewnętrznem. Mickiewicz stanął pierwszy w szeregu wyznawców i apostołów idei Towiańskiego. Gorliwe apostołowanie tej idei przyprawiło go o utratę posady w Kolegjum francuskiem w r. 1844. Choroba umysłowa żony, niedostatek, kłótnie emigracyjne zatruwały życie poety. Wszystko to znosił mężnie, oddany „Sprawie Bożej“ (tak nazywano propagandę idei Towiańskiego). W r. 1848 udał się Mickiewicz do Rzymu, by u papieża uzyskać błogosławieństwo dla legjonu polskiego, mającego walczyć za wolność ludów włoskich. Legjon wkrótce został rozproszony, a Mickiewicz, wróciwszy do Paryża, stanął na czele pisma francuskiego p. n. „Trybuna ludów“, szerzącego idee wolności i sprawiedliwości. Po upadku rzeczypospolitej i objęciu władzy przez Napoleona III-go (ob.), Mickiewicz nadzieje swoje i swego narodu oparł na domu Bonapartych. Gdy w r. 1855 stworzona przez Napoleona III-go koalicja wydała wojnę Rosji, Mickiewicz pospieszył do Konstantynopola, by przy armji tureckiej tworzyć legjon polski. Tam, dotknięty grasującą epidemją, dokonał żywota 26 listopada 1855 r. Zwłoki jego, pogrzebane w Paryżu, na cmentarzu Montmorency, przewieziono w r 1890 do kraju i złożono w grobach królewskich na Wawelu. Jako poeta i myśliciel dawał Mickiewicz zawsze pierwszeństwo pierwiastkowi uczucia i intuicji wewnętrznej nad pierwiastkiem rozumowym. Pogląd ten wije się przez całą jego twórczość od pierwszych ballad począwszy, gruntuje się i rozwija pod wpływem Towiańskiego i pod wpływem przeżyć emigracyjnych. Doskonalenie w człowieku tych właśnie pierwiastków, łączenie się przez nie z duchami wyższymi i z Bogiem, to podstawa, na której rozwija Mickiewicz moralne i religijne myśli i wskazania swoje.

Mickiewicz *Władysław*, syn Adama, ur. 1838 r. w Paryżu, gdzie stale przebywa, księgarz, wydawca, tłumacz i publicysta zarazem; przetłumaczył na język francuski i wydał szereg arcydzieł polskich, a pozatem napisał po francusku obszerny życiorys swego ojca. Jest współpracownikiem niektórych czasopism polskich.

Micler lub **Mitzler** *Wawrzyniec*, ur. 1718 r., um. 1778 r., lekarz, Niemiec, osiedlony w Warszawie, położył zasługi na polu piśmiennictwa polskiego, wydając czasopisma i zbiór kronik polskich. Zajmował się także muzyką.

Miczman—kadet marynarki, najniższy stopień oficerski w marynarce.

Midas, król Frygji, według podań starożytnych Greków miał otrzymać od bożka Djonizosa (Bachusa) taki dar, iż wszystko, czego się dotknął, zamieniało się w złoto. Inne podanie mówi, iż wyrosły mu uszy ośle za niesprawiedliwy wyrok (Midasowe uszy).

Miech — przyrząd do wpychania powietrza do wnętrza ognisk pieców hutniczych, w kuźnicach, do piszczałek organowych, wreszcie do wydmuchiwania kurzu (małe mieszki ręczne). Znany był na 1000 lat przed Nar. Chrystusa. Najprostszy miech składa się z dwu trójkątnych desek, połączonych miękką skórą, z pozostawieniem otworu na końcu, z którego wychodzi metalowa rura, prowadząca wypchnięte powietrze w miejsce przeznaczenia (pieca, ogniska). Tego rodzaju miechy wystarczają tylko dla ognisk niewielkich; do zasilania powietrzem pieców hutniczych, wielkich kuźni i t. p. używa się różnego rodzaju pomp (ob.) powietrznych, wprawianych w ruch przez maszynę parową.

Miechowici—zgromadzenie zakonne Kanoników regularnych reguły św. Augustyna, zowiące się pierwotnie Templarjuszami szpitalnymi, a później *Bożogrobcami*, czyli stróżami grobu Chrystusa. Powstali w XII w. w Palestynie; do Polski sprowadzeni przez Jaxę, herbu Gryf i osadzeni w Miechowie 1162 r., wskutek czego nadano im nazwę *Miechowitów*. Prócz tego mieli jeszcze swoje klasztory w Krakowie, Gnieźnie, Sieradzu i Sandomierzu. Zakon przestał istnieć w r. 1819.

Miechowita *Maciej*, czyli *Maciej z Miechowa*, ur. 1457 r., um. 1523 r., sławny dziejopis polski, lekarz i profesor akademji krakowskiej, napisał po łacinie „Kronikę Polski“, opowiadającą jej dzieje od najdawniejszych czasów do r. 1506, „Opisanie Sarmacji“ i kilka dzieł lekarskich.

Miechów, miasto powiatowe w gub. Kieleckiej, niegdyś słynne klasztorem Bożogrobców czyli sług grobu Chrystusowego, zwanych *Miechowitami* od miejsca pobytu, z którego wyszło wielu uczonych mężów. Bogate ich zbiory książek, rękopisów i pamiątek zgorzały w r. 1865, w ogólnym pożarze miasta. Pozostał okazały kościół.

Miecz, broń sieczna, podobna do szabli, ale prosta i płaska, niekiedy z obu stron naostrzona (miecz obosieczny). W *ciesielstwie* mieczem nazywa się kawałek drzewa, wiążący belkę poziomą z pionową za pomocą czopów, wpuszczonych z boku i przytwierdzonych hakami.

Miecznik, był to pierwotnie na dworze książąt i królów polskich urzędnik, który niósł miecz przed monarchą, później tytularny dostojnik dworski lub ziemski (np. miecznik krakowski i t. p.). Miecznik wielki koronny i miecznik litewski spełniali tylko w czasie wielkich uroczystości (np. podczas koronacji lub na pogrzebie króla) dawne swoje obowiązki.

Miecznik — ryba koścista, ciernioplетwa, z silnie wydłużoną szczęką górną w kształcie ostrego dzioba, którym przebija inne ryby, a nieraz i łodzie. Zamieszkuje morze Śródziemne, Atlantyk, czasami zdarza się i w Bałtyku. Dostarcza smacznego mięsa.

Miecznikow *Eljasz*, ur. 1845 r., uczony rosyjski, mieszka w Paryżu. Wsławił się badaniami nad rozwojem zwierząt bezkręgowych i odkryciami z bakterjologji.

Mieczowi Kawalerowie, *Mieczowcy* albo *Inflanccy Rycerze*, tworzyli zakon rycerski, założony przez arcybiskupów ryskich w celu walki z pogańskimi mieszkańcami Inflant. Zakon ten za-

twierdzony przez papieża Innocentego III, przyjął około 1205 r. regułę Templarjuszów (ob.). Rycerze nosili białe płaszcze, na których był miecz czerwony i krzyż. Mieczowcy rozwinęli działalność podobną do tej, jaką prowadzili Krzyżacy w Prusiech, ale potem rozpoczęli zatargi z biskupami ryskimi, wojny z królami duńskimi, a nie mogąc im sprostać, połączyli się z Krzyżakami, przyjęli ich regułę i strój. Nazywano ich i później *Mieczowymi Kawalerami,* ale niewłaściwie, ponieważ byli tylko częścią Zakonu Krzyżackiego (ob. Inflanty).

Mieczyk *(Gladiolus)* — rodzaj roślin z rodziny *kosaćcowatych.* Z licznych jego gatunków niektóre uprawiają się w ogrodach. *Mieczyk pospolity* ma korzeń cebulkowy; kwiaty jasnoczerwone, trochę podobne do paszczy rozwartej, zwieszają się zawsze z jednej strony; liście mają kształt miecza. Rośnie na łąkach oraz w zaroślach. *Mieczyk dachówkowaty,* mniejszy, o kwiatach bardziej zbliżonych, rośnie w Galicji, w gub. Podolskiej i Wołyńskiej.

Mieczyński *Stanisław,* ur. 1841 r., um. 1910 r., pedagog i pisarz z zakresu pedagogji, kształcił się w Szkole Głównej; pomieścił wiele artykułów w *Przeglądzie pedagogicznym, Ateneum* i innych pismach.

Mieczysław I albo *Mieszko I,* książe polski, z rodu Piastów, syn Ziemomysła; panował od r. 960 do 992 r. Widząc niemożliwość utrzymania niezależności Polski pogańskiej, wobec przewagi i chciwości Niemców, przyjął w r. 966 chrzest, oddając się z całym narodem pod opiekę i władzę Kościoła zachodniego. Krokiem tym uwalniał Polskę od wypraw krzyżowych Niemców i zarazem zbliżał ją do cywilizacji zachodniej. Pierwsze polskie biskupstwo założone w Poznaniu oddane zostało pod zwierzchnictwo metropolji magdeburskiej. Zręczny i ostrożny polityk, uznający się pozornie lennikiem cesarza, Mieczysław powoli i uporczywie dążył do oswobodzenia narodu od tej

Fig. 32. Mieczysław I.

zależności, kładąc podwaliny potędze syna swego Bolesława.

Mieczysław II, syn Bolesława Wielkiego, ur. 990 r., ożeniony z księżniczką niemiecką Ryksą, po śmierci ojca wstąpił w r. 1025 na tron polski; zaraz po objęciu władzy, kazał ukoronować się na króla, zaznaczając tem swoją niezależność monarszą. Wskutek intryg brata swego Bezbraima, zostaje Mieczysław wciągnięty w wojny, które szarpią i rozrywają dzielnice Polski. Bezbraim zdobywa tron; zwyciężony Mieczysław szuka schronienia w Czechach, lecz zostaje uwięziony przez Oldrzycha, księcia czeskiego. Po śmierci Bezbraima, wrócił Mieczysław do Polski, ale chory i złamany moralnie, nie mógł już, dźwignąć walącego się państwa Chrobrego, nie posiadał bowiem genjuszu ojca. Um. 1034 r., pozostawiając syna Kazimierza.

Mieczysław III *Stary,* książe wielkopolski, trzeci syn Bolesława Krzywoustego; prowadził przez całe życie zaciętą walkę z możnowładztwem. Rządy jego były surowe i srogie; dla podniesienia władzy książęcej uszczuplał przywileje duchowieństwa, hamował samowolę możnych rodów. Po śmierci Bolesława Kędzierzawego objął Kraków i zwierzchnictwo nad dzielnicami braci. Wskutek wichrzeń możnowładztwa, został wypędzony z Krakowa przez Kazimierza, księcia sandomierskiego, następnie zmuszony był usunąć się z Wielkopolski. Wypędzany i znienawidzony, podburzał sąsiednich książąt i przy ich pomocy odzyskiwał utracone dzielnice. W r. 1201, zdobywając po raz czwarty Kraków, zakończył życie; był to ostatni książe z epoki Bolesławów, dążący do silnej władzy monarszej.

Fig. 33. Mieczysław II.

Mieczysławska *Makryna,* ksieni Bazyljanek w Mińsku, napisała „Pamiętniki". Losy jej wziął za temat do utworu poetyckiego Słowacki.

Miednica—część szkieletu człowieka (i znacznej części kręgowców), podtrzymująca od dołu organy jamy brzusznej (kiszki, pęcherz moczowy i t. p.),

Fig. 34. Mieczysław III Stary.

posiada kształt miski (bez dna) albo mocnej obręczy. Składa się z dwu symetrycznych połów t. zw. kości bezimiennych, od przodu połączonych chrząstkami, od tyłu rozdzielonych kością *krzyżową.* Każda z kości bezimiennych jest właściwie zrostem trzech kości: *biodrowej,* której górny grzbiet tworzy t. zw. *biodra, kulszowej,* na której opiera się tułów w czasie siedzenia, oraz *łonowej* od przodu. W kościach kulszowych znajdują się otwory, przez które przechodzą naczynia i nerwy z jamy brzusznej (od aorty i rdzenia kręgowego) do kończyn dolnych (nóg). Po obu stronach ma dwie panewki stawowe, w które wchodzą główki stawowe kości udowych. Miednica otoczona jest warstwami silnych mięśni, poruszających kończynami dolnemi i tułowiem.

Miedniewice, wieś prywatna w gub. Warszawskiej, pow, Błońskim, słynna odpustami i cudownym obrazem Matki Boskiej.

Miedniki, inaczej *Wornie*, stolica dawnej diecezji żmudzkiej, położona między czterema jeziorami, z których największe Łukszta. Tu za czasów pogaństwa, wśród lasów i bagien, kapłani Perkuna palili podobno na cześć jego wieczny ogień. Jest to miejsce bogate w historyczne wspomnienia.

Miedziana góra, wzgórze w pow. Kieleckim, na gruntach wsi Kostomłoty, wzniesione na 285 m. nad powierzchnię morza, nader ważne pod względem górniczym. Kopalnie tutejsze wydają miedź, glinkę ogniotrwałą, marmur i t. p.

Miedzianka—wąż niejadowity, z wielkości i wyglądu przypomina żmiję, od której różni się kształtem głowy bardziej wysmukłym; barwę ma czerwoną lub zielonawo-szarą. Zamieszkuje całą Europę; u nas dość pospolity, zwłaszcza w lasach suchych, pagórkowatych.

Miedzioryt (czyli *sztych*) — jest to rycina, odbita z płyty miedzianej, na której wyrytowano obraz. Otrzymuje się w sposób następujący: na gładkiej, wypolerowanej płycie miedzianej rytownik wycina rysunek rylcem lub cienką stalową igłą tak, aby cienie, kontury, kropki, kreski przedstawiały się w postaci wgłębień, rowków, żłobków płytszych lub głębszych, oraz miejsc jasnych. Skoro rysunek zostanie ukończony, płytę powleka się farbą drukarską, którą następnie ściera się z płyty tak, aby pozostała tylko we wgłębieniach; miejsca nietknięte rylcem, powinny być czyste. Tak zaczernioną płytę przykładają do specjalnego grubego, bibulastego, ale równo zwilżonego papieru i wkładają pod bardzo silną walcową prasę, która, przyciskając papier do wgłębień, zabiera z nich farbę i wyrytowany rysunek odciska na papierze.

Miedzna, osada w gub. Siedleckiej, pow. Węgrowskim, nad strugą Miedzianką. Jest tu kościół, w którego wielkim ołtarzu znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej.

Miedź—metal znany już w odległej starożytności, pierwiastek, symbol chemiczny *Cu* (łac. cuprum). Występuje dość obficie w naturze—jako miedź rodzima w postaci pięknych kryształków, układu prawidłowego. Częściej jednak spotyka się w postaci rud; z tych najważniejsze są: *czerwona ruda miedziana* czyli tlennik miedzi; siarek miedzi lub t. zw. *błyszcz miedziany*—połączenie miedzi, siarki i żelaza; wreszcie *malachit* i *azuryt*, będące węglanami miedzi, oraz siarczan miedzi czyli *koperwas miedziany*. Czysta miedź posiada bardzo piękny, metaliczny połysk i barwę czerwoną; doskonale przeprowadza ciepło i elektryczność; daje się wyciągać w bardzo cienkie druty, kuć, walcować na zimno, wyginać bez łamania się; topi się w temperaturze około 1100°; ogrzana i wystawiona na działanie powietrza, utlenia się bardzo szybko, zamieniając się na czerwony tlenek; w wilgotnem powietrzu pokrywa się zieloną warstwą trującego węglanu miedzi. Wszystkie związki miedzi są trujące, dlatego też naczyń miedzianych niepobielanych nie należy używać do przygotowywania pokarmów. Miedź wchodzi w skład wielu bardzo cennych aliażów, jak mosiądz, bronzy, metale na monety i t. p. Czystej miedzi, ze względu na jej miękkość, rzadko się używa. Ze związków miedzi niektóre mają duże znaczenie w technice. *Siarczan miedzi*, otrzymany przez rozpuszczenie miedzi w kwasie siarczanym, przedstawia się w postaci dużych, pięknych, błękitnych kryształów, które na powietrzu tracą wodę, pokrywając się warstewką białej, bezwodnej odmiany tejże soli; siarczan miedzi nazywa się z tego powodu *koperwasem niebieskim* lub *sinym kamieniem;* używa się do wydobywania czystej miedzi; ma wielkie zastosowanie w galwanoplastyce; używa się także w medycynie jako środek gryzący i antyseptyczny; służy do przygotowywania innych związków miedzi. Z innych połączeń miedzi ważnymi są związki pięknie zabarwione i używane jako farby; tu należą: *grynszpan*, będący octanem miedzi; *zieleń szwajnfurcka* (lub zieleń wiedeńska, cesarska) jest połączeniem octanu miedzi z arsenianem miedzi — bardzo trująca, droga i dlatego rzadko używana. *Malachit* i *azuryt* są połączeniami miedzi z kwasem węglowym.

Mielec, miasto powiatowe w Galicji, niegdyś w województwie Sandomierskiem, nad Wisłoką; gniazdo domu Gryfów Mieleckich.

Mieleccy, dawny ród szlachecki polski, herbu Gryf, słynęli w XVI w. z waleczności, zwłaszcza w wojnach z Tatarami i Wołochami. *Jan*, wojewoda podolski, dowodził wojskiem polskiem, przygotowanem w r. 1557 na wyprawę inflancką. *Mikołaj*, syn jego, także wojewoda podolski a od r. 1578 hetman wielki koronny, przyczynił się za Stefana Batorego do wzięcia Połocka. W r. 1584 złożył buławę hetmańską, którą wziął Jan Zamoyski.

Mielizna, znaczne podniesienie dna rzeki lub morza.

Mielnik, miasteczko w gub. Grodzieńskiej, pow. Bielskim, nad Bugiem, w wieku XII było warowne.

Miernictwo—polega na sporządzeniu takiego rysunku powierzchni ziemi lub jej części, aby z tego rysunku można było rozpoznać łatwo postać ich, wielkość i właściwości w oko wpadające. Zazwyczaj rozróżniają miernictwo wyższe czyli *geodezję* i miernictwo niższe. W pierwszem chodzi o przedstawienie rysunkowe tak wielkich części powierzchni ziemi, że już i kulistość ziemi należy brać w rachunek. Zadaniem miernictwa niższego jest przedstawić obraz tak małej cząstki powierzchni ziemi, że pomijając nierówność gruntu, można ją bez rażącego błędu za płaszczyznę uważać. Stosunek wielkości rysunku do wielkości rzeczywistej oznacza się za pomocą skali (ob.). Rozmaite metody bywają używane przy pomiarach: całą przestrzeń mierzoną dzieli się na trójkąty i każdy trójkąt mierzy się z osobna. Metoda ta zowie się *tryangulacją* (trójkątowaniem); lub też wytyka się na gruncie linję prostą i do tej linji prowadzi się prostopadłe od załamów granicznych, przez co powierzchnia podzielona będzie na trapezy, które się wymierza; albo mierzy się każdą część linji łamanej, stanowiącej granicę i mierzy się kąty załamania i t. d. Pomiar nierówności gruntu (wzgórz i zaklęśnięć) i wzniesienia nad poziom morza jest zadaniem niwelacji. Szczegóły na planach i mapach, jak: miasta większe i mniejsze, warownie, wsi, zaś na planach szczegółowych budynki, pola, łąki, ogrody, lasy, rzeki, jeziora, bagniska i t. p. wyróżnia się za pomocą umówionych znaków.

Mierosławski *Ludwik*, ur. 1813 r. w Belgji, kształcił się w Łomży i w szkole podchorążych w Kaliszu. W r. 1823 wstąpił do wojska polskiego i podczas powstania listopadowego dosłużył się stopnia porucznika. Na emigracji poświęcił się studjom naukowym nad wojskowością; opracował wiele rozpraw historycznych i strategicznych, które ogłaszał w języku francuskim. Rozległemi wiadomościami zwrócił na siebie uwagę rządu francuskiego i otrzymał katedrę historji w szkole politechnicznej. Poza tem żywo zajmował się sprawami emigracyjnemi. Przystąpił do Towarzystwa Demokratycznego (ob.); został członkiem Centralizacji, która powierzyła mu organizację powstania w kraju. Dla wprowadzenia w czyn planów organizacyjnych, pod koniec 1845 r. zjechał Mierosławski do Poznania. Nakreślono plan działania, obejmujący trzy zabory; dowództwo naczelne w powstaniu przeznaczono Mierosławskiemu. Ale zamiary te udaremnione zostały aresztowaniem przez władze pruskie Mierosławskiego i wszystkich przywódców spisku na początku 1846 r. Mierosławski, skazany na śmierć, uwolniony z więzienia przez zrewolucjonizowany

lud berliński, w marcu 1848 r. stanął na czele zorganizowanych sił wojskowych polskich w Ks. Poznańskiem. Gdy siły te nie zostały zużytkowane przeciw Rosji, jak spodziewano się powszechnie, nastąpiły starcia ich z wojskami pruskiemi. Pod Książem obóz polski został rozbity, ale pod Miłosławiem i Wrześnią odniósł Mierosławski zwycięstwo nad wojskami pruskiemi. W maju 1848 r., ulegając przeważnej sile, oddziały powstańcze złożyły broń lub zostały rozbite. Mierosławski wyjechał i objął dowództwo nad ruchem rewolucyjnym w Sycylji. Pokonany i tam, powrócił do Francji. Tu w dalszym ciągu oddawał się pracy piśmienniczej, kreśląc z wielkim darem słowa historję powstania listopadowego, wypadków 46 i 48 r. w Poznańskiem i t. d., a jednocześnie prowadząc niezmordowanie robotę spiskową. W r. 1861 założył w Genui, przeniesioną następnie do Cuneo, szkołę wojskową polską, która dostarczyć miała oficerów przewidywanemu ruchowi zbrojnemu na ziemiach polskich. W r. 1863 *Tymczasowy rząd narodowy* powierzył Mierosławskiemu dyktaturę. W połowie lutego przybył na Kujawy z oddziałem złożonym z oficerów i podoficerów, któremu pospieszyć miały na pomoc inne oddziały powstańcze. Gdy te nie przybyły, Mierosławski napadnięty przez wojska rosyjskie, pobity pod Krywosądzą i Nową Wsią, ranny udał się w Poznańskie. Dalszego udziału w powstaniu 63 r. nie brał. Przebywał we Francji, oddając się pracy dziejopisarskiej, spisując wspomnienia. Um. 1878 r. Wiele prac jego pozostaje dotychczas w rękopisach.

Mierzwa—toż samo co nawóz organiczny (gnój, kompost); terminu tego nie używa się na oznaczenie nawozów mineralnych, sztucznych.

Miesiąc, ob. *Rok*.

Miesięcznik, czasopismo pojawiające się raz w miesiąc. Najstarszym miesięcznikiem polskim jest „Biblioteka Warszawska", wychodząca od roku 1841 w Warszawie.

Mieszanina, mechaniczne pomieszanie ciał, chemicznie na siebie nie oddziaływających; należy ją więc odróżniać od związku chemicznego. Powietrze np. jest mieszaniną różnych gazów, gdy woda jest związkiem chemicznym tlenu i wodoru.

Mieszańce czyli *hybrydy* — (roślinne, zwierzęce), są to osobniki, pochodzące od rodziców, należących do dwu odmiennych gatunków. Do takich należy muł, pochodzący od klaczy i osła. Mieszańce posiadają cechy pośrednie między cechami obu gatunków, od których pochodzą i odznaczają się zazwyczaj niepłodnością.

Mieszczaństwo — tak nazwany we Francji *trzeci stan* społeczny (pierwszy i drugi stanowiło duchowieństwo i szlachta). W starożytności właściwie nie istniało mieszczaństwo jako stan osobny. Wszyscy wolni mieszkańcy miasta byli obywatelami państwa równymi w prawach innym jego obywatelom. Mieszczaństwo powstało w wiekach średnich, stanowiąc zgrupowanie po miastach ludzi, oddanych rzemiosłom i handlowi, w przeciwstawieniu do mieszkańców wsi, trudniących się rolnictwem, łowami i t. p., do rycerstwa, poświęconego wojnie i duchowieństwa, mającego pieczę moralną i religijną nad narodami, wreszcie oddanego pracy umysłowej. W ustroju średniowiecznym zdobyło mieszczaństwo dla siebie zupełnie odrębne urządzenia prawne, wydzielając się tym sposobem z całego społeczeństwa w zupełnie osobny stan, względnie niezależny od władców państwa. Najwcześniej rozwinęły się miasta we Włoszech i w Niemczech. Dzięki wewnętrznemu samorządowi zdobywały coraz większą potęgę i zamożność. Tam, gdzie wzrosło ich znaczenie, łączyły się miasta w zwiazki, stając niejednokrotnie do walki nietylko z panami feudalnymi, ale nawet i z monarchami. *W Polsce* właściwy rozwój

miast poczyna się w wieku XIII, dzięki kolonizacji niemieckiej i prawom samorządowym nadawanym miastom przez książąt i królów. Wiek XIV i XV jest okresem największego rozkwitu miast i znaczenia mieszczaństwa w Polsce. Przy końcu XV w. (statut piotrk. z r. 1496) szlachta zaczyna ograniczać prawa mieszczaństwa. Dążność ta w dalszym ciągu dziejów Polski zaznacza się coraz mocniej, doprowadzając wreszcie miasta i stan mieszczański do zupełnego upadku. Dopiero konstytucja 3-go maja, równouprawniając w zasadzie stan mieszczański ze szlachtą, zrobiła wyłom w średniowiecznym ustroju stanowym Polski. Obecnie mieszczaństwo, jako stan osobny w średniowiecznem znaczeniu tego wyrazu, a więc obdarzony specjalnymi przywilejami, nie istnieje. Nie dopuszcza tego zaprowadzona prawie wszędzie równość wszystkich obywateli wobec prawa. Jednakże zawsze jeszcze nazywamy mieszczanami mieszkańców miast, trudniących się handlem i rzemiosłami, właścicieli posesji miejskich i t. d.

Mietlica — roślina trwała z rodziny *traw;* ma łodygę prostą lub kolankowatą, u dołu przygiętą, niekiedy ścielącą się poziomo, wiechę zielono-białawego koloru, lub zielonawo-fijoletowego. Niektóre gatunki są chwastami, np. *mietlica wązkolisciowa* (zbożowa); inne stanowią dobrą paszę. *Mietlica biaława* i *pospolita* zadarniają ziemię równo i gęsto, zachowując zieloność do późnej jesieni; inne sieją ogrodnicy dla ozdoby trawników.

Mięczaki — nazwa jednego z typów państwa zwierzęcego. Mięczaki mają ciało miękkie, kurczliwe, bez podziału na pierścienie i bez nóg stawowatych. Na brzusznej stronie ciała znajduje się jedna mięsista noga rozmaitej postaci. Okryte są na grzbiecie fałdem skóry, tak zwanym płaszczem, na którym najczęściej znajduje się skorupa wapienna. Zamieszkują przeważnie wody słone, rzadziej słodkie. Dzielimy je na 3 gromady: 1) *Głowonogi* (ob.); 2) *Ślimaki* (ob.), zwane także *brzuchonogami* i 3) *Małże* (ob.).

Międlenie, obrabianie mechaniczne roślin włóknistych po wymoczeniu ich i wysuszeniu, celem oddzielenia włókna od osłaniających je części drzewnych.

Międzybóż, m. w gub. Podolskiej, pow. Latyczowskim, przy zetknięciu się rzek Bohu z Bożkiem, otoczone z trzech stron błotami; stąd, jako nieprzystępne, było już w XII w. warownią. Są tam ruiny starożytnego zamku, świadka wielu wypadków historycznych.

Międzymorze — wąski pas ziemi, łączący dwa lądy, a rozdzielający dwa morza. Zazwyczaj w celach komunikacji bywa przekopywany.

Międzyrzec, jest to pospolita w Polsce nazwa miast, położonych między dwiema rzekami. Najważniejsze miejsca tej nazwy są: 1) *Międzyrzec*, miasto w pow. Radzyńskim, przy linji kolejowej Warszawa-Brześć Litewski, liczy 12.000 miesz.; 2) *Międzyrzec Korecki* w pobliżu Równego na Wołyniu; 3) *Międzyrzec Ostrogski*, także na Wołyniu w pobliżu Ostroga, niegdyś silna twierdza z zamkiem książąt Ostrogskich; 4) *Meżyricz* koło Kaniowa, jedna z najstarszych osad ruskich; 5) *Międzyrzec* (Meseritz) nad Obrą w Wielkopolsce wśród błot, osuszonych w ostatnich dopiero latach, należy do najstarszych grodów polskich; znany z wojen pierwszych królów i książąt polskich z Niemcami. Obecnie liczy 10.000 miesz., jest miastem przemysłowem i handlowem.

Miękisz, miękka, zwykle wewnętrzna część przedmiotu, jak np. miękisz chleba. W botanice — soczyste wnętrze owoców, zwłaszcza jadalnych, np. pomarańczy, melona.

Mięsienie, ob. *Masaż*.

Mięso — składa się z włókien mięsnych (zwanych także włóknikiem), tłuszczu, tkanki łącznej, materji wyciągowych oraz soli. Włóknik należy do

rzędu białek: jest to najpożywniejsza część mięsa, najbogatsza w azot. Mięsa mają skład bardzo różny, zarówno co do zawartości białek (włóknika, tkanki łącznej) jak i tłuszczu, oraz wody. Mięso chude zawiera mniej więcej: wody 76%, białka 20%, tłuszczu 3%, soli, popiołu 1⁰/₀. Tłuste mięso ma skład: wody 50⁰/₀, białka 16⁰/₀, tłuszczu 33⁰/₀, popiołu 1⁰/₀. Popiół mięsa, czyli jego sole złożone są przeważnie z fosforanu potasu oraz niewielkich ilości fosforanów, siarczanów i chlorków sodu, wapnia, magnezu i żelaza. Ciała wyciągowe są to mieszaniny różnych azotowych związków organicznych, jak: kreatyna, kreatynina, karnina, kwas moczowy, mocznik; nie mają one wartości pożywnej, lecz pobudzają nerwy w sposób dodatni dla odżywiania. Mięsa dostarczają nam różne zwierzęta specjalnie w tym celu hodowane (bydło rogate, owce, kozy, nierogacizna) i dziko żyjące (sarna, zając, dzik) oraz ptactwo domowe i dzikie. W Europie mięsa niektórych zwierząt wcale dotąd na pokarm nie używano. Mięso końskie np. dopiero niezbyt dawno zaczęło ukazywać się w jatkach. Ponieważ mięso stanowi jeden z najważniejszych produktów pokarmowych, przeto hodowlę zwierząt przeznaczonych na rzeź oraz sposoby przysposabiania i przechowywania mięsa udoskonalają ludzie coraz bardziej.

Mięsożerne zwierzęta, ob. *Drapieżne*.

Mięśnie (*Muskuły*)—są to narzędzia ruchu. Pokrywają w większej części kościec, stanowiąc to, co pospolicie nazywamy *mięsem*. Mięsień składa się z oddzielnych *włókien mięśniowych*, ułożonych równolegle do siebie i tworzących wiązki. Odróżniamy mięśnie *prążkowane* i *gładkie;* u pierwszych włókienka przedstawiają się jako prążkowane nitki, u drugich włókienka owe są wydłużonemi komórkami mięśniowemi. Pierwsze są organami ruchów świadomych, kierowanych wolą, drugie ruchów nieświadomych. Z prążkowanych składają się mięśnie członków, tułowia; z gładkich — kurczliwe ścianki naczyń, kiszek i t. p.; ostatnie mięśnie nie mają ścięgien. Odróżniamy jeszcze mięśnie serca, które są prążkowane, ale włókienka ich rozgałęziają się. Zazwyczaj mięśnie prążkowane mają kształt wrzecionowaty i otoczone są błoną ścięgnistą, inne są taśmowane lub kształtu płatów albo obrączek (zwieracze). Na końcach mięśnie stają się cieńsze i przechodzą w ścięgna. Mięsień odżywia się za pomocą krwi, przypływającej doń przez tętnice i naczynia włoskowate, a odpływającej przez żyły. Pod wpływem działania mózgu i nerwów, które dochodzą do każdego włókienka mięśniowego, mięsień *kurczy się;* to jego główna własność; długość jego zmniejsza się, a objętość wzrasta, kość zaś lub tkanka, do której jest przyczepiony, porusza się w kierunku skurczu mięśniowego. Pod wpływem długotrwałej pracy mięśniowej uczuwamy zmęczenie w mięśniach, zależne od nagromadzenia się w nich kwasu mlecznego i innych „produktów zmęczenia“. Do chorób mięśni zaliczamy: tężec, lumbago, paraliże, reumatyzmy, zapalenia, skrzywienie szyi i inne.

Mięta—rodzaj roślin z rodziny *wargowych*, którego liczne gatunki rosną w krajach umiarkowanych obu półkuli. Łodygę ma czworokątną, często czerwono brunatną, liście podłużne, brzegiem ostro ząbkowane. W sierpniu okrywa się kwiatem czerwonawym, tworzącym kłos wierzchołkowy. *Mięta leśna* odznacza się przyjemną wonią; *mięta wodna* rośnie na miejscach mokrych;—*mięta polna*—na nieco wilgotnych polach. *Miętę pieprzową* uprawiają jako roślinę lekarską. Z jej liści otrzymuje się lotny *olejek miętowy* o silnej woni i chłodzącym smaku. Używają go jako środka, pobudzającego trawienie i przeciwkurczowego w postaci kropel, pastylek i t. p.

Miętus, ryba członkopromienna, długa do 60 cent., zielonawo brunatna, marmurkowata. Płetwy brzuszne ma pod gardłem przed piersiowemi, pod szczęką dolną—wisiorek. Ojczyzną jej są wody środkowej i północnej Europy; lubi wodę czystą, górską; jest drapieżna. Mięso ma smaczne, zwłaszcza w zimie.

Migdał—niewielkie drzewko z rodziny *różowatych*. *Migdał pospolity* uprawia się na południu Europy dla owoców. Gałęzie ma gładkie, liście lancetowate, ząbkowane; kwiaty białe lub lekko różowe wyrastają wzdłuż gałązek po jednym lub po dwa wcześniej, aniżeli liście. Owocem migdała jest t. zw. *pestkowiec;* składa się z włóknistego suchego okrycia i pestki twardej, chropowatej, mieszczącej w sobie ziarno. Odróżniają migdał *gorzki i słodki;* oba mają liczne odmiany. Owoce migdała używane są jako przyprawa, oraz na wyrób kropli laurowych, *olejku migdałowego* i t. d. Migdały gorzkie zawierają w sobie trujący pierwiastek—kwas pruski. W ogrodach hodują dla pięknych różowych kwiatów gatunek krzewiasty migdała, zwany *migdałkiem*.

Migdałki, gruczołki wielkości bobu po bokach gardzieli, wydzielają wielką ilość ciałek limfatycznych; podczas zapalenia nabrzmiewają i ropieją, utrudniając łykanie, a nawet grożą zaduszeniem; zapalenie długotrwałe migdałów utrudnia mowę, niekiedy osłabia słuch i wymaga wycięcia gruczołów.

Migdałowce—odmiany bazaltu szare lub zielonawe, miękkie, o odłamie ziemistym, zawierają pęcherze, wypełnione innymi minerałami, jak: agat, chalcedon, kwarc, które zazwyczaj są jaśniejszej barwy i mają kształt przypominający obłuskane ziarna migdałów.

Mignet (Minie) *Franciszek*, historyk francuski XIX w. Najcenniejsze z jego dzieł jest: „Historja rewolucji francuskiej“.

Migrena—silny ból głowy, często połączony z zupełnym brakiem apetytu i z wymiotami. Kobiety cierpią na migrenę częściej od mężczyzn. Migrena zaczyna się od uczucia ciężkości w głowie, potem zjawiają się bóle, gniecenie, apatja, drażliwość, często światłowstręt; najmniejszy hałas, szelest i t. p., wzmaga cierpienie. Rozmaite powody sprowadzają napady migreny u osób skłonnych do niej. Podczas napadu należy zachowywać się spokojnie, najlepiej położyć się do łóżka w cichym przyćmionym pokoju; kawa czarna i inne środki narkotyczne przynoszą czasem ulgę. Choroba ta bywa dziedziczna; trudna jest do wyleczenia.

Mika (*łyszczyk*)—minerał, wchodzi w skład bardzo wielu skał, a między innemi—granitu; napotyka się w kryształach nieregularnych, skośnorombicznych, dających się łatwo łupać na bardzo cienkie, delikatne blaszki, o perłowym połysku. Spotyka się także w postaci płyt i tablic, na pół lub zupełnie przezroczystych, które także łupią się niezmiernie łatwo. Bywa rozmaicie zabarwiona; używają jej na szyby do latarń, na szkła do lamp, piecyków i t. p., znosi bowiem bez szkody wysoką temperaturę. Kwasy na nią nie działają.

Mikado, dosłownie—„wyniosłe wrota“, dawny tytuł władców japońskich, dziś wychodzący z użycia.

Miklaszewski *Walenty*—prawnik polski, ur. 1839 r., studja prawnicze odbywał w Petersburgu i w Heidelbergu; od r. 1865 wykładał prawo w Szkole Głównej, a następnie w uniwersytecie warszawskim. Wydał szereg prac, głównie tyczących się procedury karnej.

Miklosich *Franciszek*, ur. 1813 r., um. 1891 r., profesor uniwersytetu wiedeńskiego, jeden z najznakomitszych badaczy języków słowiańskich; napisał bardzo wiele dzieł z tego zakresu, najważniejszem jest pomnikowa „Porównawcza gramatyka języków słowiańskich“.

Mikołaj św., biskup i wyznawca. Nie można dokładnie określić kiedy żył;

jest jednak prawdopodobne, że za czasów Konstantyna Wielkiego był biskupem miasta Myru w Azji Mniejszej. Sława o jego cudach za życia i po śmierci była tak wielka, że bardzo wcześnie cześć tego Świętego przeniosła się ze wschodu na zachód.

Mikołaj. Sześciu *papieży* nosiło to imię: z nich *Mikołaj I Wielki* żył w IX w.; on to wyklął Focjusza, patrjarchę konstantynopolitańskiego, który dążył do oderwania się od Kościoła katolickiego. *Mikołaj VI* panował w XV wieku; popierał nauki i sztuki, czem dał początek wspaniałemu ich rozkwitowi we Włoszech.

Mikołaj I *Pawłowicz,* cesarz rosyjski od r. 1825 do r. 1855, trzeci syn cesarza Pawła I, ur. 1796 r. Po śmierci swego najstarszego brata cesarza Aleksandra I i wskutek zrzeczenia się starszego brata Konstantego, otrzymał tron rosyjski; powstanie dekabrystów (ob.), wynikłe przy zmianie panującego, stłumił z wielką energją i odwagą, poczem stał się władcą bezwzględnym i absolutnym. Przeprowadził częściową reorganizację władz państwowych i usystematyzował księgi praw. Za panowania Mikołaja I Rosja prowadziła kilka wojen, które, z wyjątkiem ostatniej (1854—1856) skończyły się dla niej pomyślnie. Powstanie polskie, wybuchłe w d. 29 listopada 1830 r. z powodu surowych rządów i uszczuplania praw konstytucyjnych, nadanych Królestwu na kongresie wiedeńskim 1815 r., zostało stłumione po 10-miesięcznej, krwawej walce. Konstytucja została zawieszona, a wzamian zaprowadzone bezwzględne rządy biurokratyczne. W r. 1839 nastąpiło zniesienie unji na Litwie i Rusi. Wogóle cesarz Mikołaj I był człowiekiem żelaznej woli, nie zbaczającym ani na chwilę w przeprowadzeniu swych planów, zmierzających do ugruntowania potęgi Rosji za pomocą systematu wojskowego.

Mikołaj II, obecnie panujący Monarcha, Cesarz Wszech Rosji, Król Polski, Wielki Książe Finlandzki, urodzony d. 6 (18) maja 1868 r. z ojca cesarza Aleksandra III i małżonki jego Jej Cesarskiej Mości, Najjaśniejszej Cesarzowej Marji Teodorówny, Księżniczki duńskiej, urodzonej d. 14 listopada 1847 r. Wstąpił na tron dnia 21 października (2 listopada) 1894 r.

Mikołaj I *Piotrowicz Niegosz,* ur. 1841 r., a od r. 1860 książe Czarnogórza; w r. 1905, idąc za przykładem Rosji, nadał swemu drobnemu księstewku konstytucję, a w r. 1909 ogłosił je królestwem, siebie zaś królem czarnogórskim. Uchodzi za wytrawnego polityka i cieszy się wielkiem zaufaniem swych poddanych.

Mikołajek, rodzaj roślin *baldaszkowatych* o kwiatach gęsto w główki ułożonych. Należą tu zioła cierniste o kwiatach białawych lub niebieskawych, znane tak w Europie, jak w Ameryce Północnej. U nas rosną dwa gatunki: *latawiec,* wygląda jak oset mocno kłujący i *bożydar,* odznacza się błękitnawą barwą nietylko kwiatów, lecz także liści i łodyg.

Mikroby, ob. *Bakterje.*

Mikrochemja, jest to część chemji, zajmująca się badaniem przemian chemicznych, odbywających się w bardzo małych i zwykłymi sposobami nie dających się rozpoznać ilościach rozmaitych ciał. Dlatego badania takie mogą się odbywać tylko przy znaczniejszem powiększeniu za pomocą mikroskopu (ob.) i stąd też pochodzi nazwa mikrochemji.

Mikrofon, ob. *Telefon.*

Mikrokoki, ob. *Bakterje.*

Mikroskop *(Drobnowidz)* — przyrząd do powiększania obrazu przedmiotów drobnych a bliskich, czem różni się od teleskopu. *Szkło powiększające* wypukłe jest mikroskopem prostym. Szkła takie specjalnie oprawiane, opatrzone nóżkami lub rączką do trzymania, zowią się *lupami;* używają ich do rozpatrywania drobniejszych przedmiotów, wymagających mniejszego powiększenia: ziarn zboża, budowy kwiatu, nitek w tkaninach i t. p. *Mikroskop złożony* składa się z dwu lub z większej liczby soczewek wypukłych, wprawionych po obu końcach rury, wewnątrz zaczernionej. Dolna soczewka mocno wypukła, posiada małą odległość ogniskową i nazywa się szkłem przedmiotowem albo *objektem.* Przedmiot rozpatrywany umieszcza się na zewnątrz jej ogniska, na stoliku, pod którym znajduje się wklęsłe zwierciadełko, służące do oświetlenia od spodu preparatu. Druga soczewka, wprawiona w przeciwległym końcu rurki, nazywa się szkłem ocznem albo *okularem,* gdyż przez nie patrzymy. Do każdego mikroskopu należy kilka objektywów oraz okularów, które pozwalają otrzymać powiększenie od 40 do 2000 razy wziętej średnicy rozpatrywanego przedmiotu. Mikroskop stanowi niezbędne narzędzie dla przyrodnika, gdyż pozwala przeniknąć wzrokiem świat drobnoustrojów, okiem nieuzbrojonem niedostrzegalny.

Fig. 35. Mikroskop złożony.

Mikroskopijny — przedmiot bardzo drobny, gołem okiem niedostrzegalny.

Mikstura, ogólna nazwa lekarstw płynnych do użytku wewnętrznego. Mikstura, w ścisłem słowa tego znaczeniu, jest to mieszanina dwu lub więcej leków płynnych. Jeżeli w jakimś płynie znajdują się substancje nierozpuszczalne, to taką mieszaninę nazywają wstrząsanką. Do mikstur zalicza się także rozczyny i roztwory.

Mikulińce, miasteczko w Galicji, nad Seretem, poniżej Tarnopola, liczy 4.000 mieszkańców, ma piękny kościół fundacji Potockich z r. 1789 i zamek wybudowany w XVI w. Znaczny handel jajami i przędziwem konopnem znajduje się w rękach licznych żydów.

Mila — miara długości, służąca dla większych przestrzeni, w różnych krajach—różna. Używana u nas obecnie mila jest właściwie *milą geograficzną,* i zawiera 7 wiorst, czyli 7,42 kil. *Mila morska*=1/4 mili geograficznej; *mila angielska* zawiera 1760 jardów, t. j. $1^1/_2$ wiorsty, czyli 1,6 kil.

Milano, ob. *Medjolan.*

Milcjades, po grecku *Miltiades*, sławny wódz ateński; w r. 490 przed Chr. zwyciężył Persów pod Maratonem i odzyskał kilka wysp na morzu Egejskiem. Umarł 481 r. w więzieniu, nie będąc w możności zapłacić kary, nałożonej nań przez niewdzięcznych ziomków, za niepomyślną wyprawę przeciw wyspie Paros.

Milda—bogini miłości u pogańskich Litwinów, zwana także *Aleksotą* (ob.).

Milet, starożytne wielkie i bogate miasto, na zachodniem wybrzeżu Azji Mniejszej, było kolonją grecką (jońską).

Milicja, siła zbrojna, nie należąca do armji stałej, ale powoływana do służby chwilowo podczas wojny i po jej ukończeniu wracająca do zwykłych zajęć.

Militaryzm, taki system rządowy, przy którym wojsko i sprawy wojskowe zajmują naczelne wśród innych spraw miejsce. Ponieważ obecnie wszystkie państwa europejskie utrzymują liczne armje, nawet w czasie pokoju, a każdy człowiek zdolny do broni musi służyć wojskowo, ponieważ znaczna część dochodów państwowych idzie na utrzymanie wojska i urządzeń wojennych, przeto mówią dziś o „panowaniu militaryzmu“ w Europie.

Miljard — tysiąc miljonów (zwykle w zastosowaniu do jakiej jednostki monetarnej, np. dolarów, funtów szterlingów, franków i t. p.), biljon.

Miljon, tysiąc tysięcy, wyraz używany od XV wieku.—*Miljoner*—posiadacz miljonów.

Mill *John Stuart*, znakomity angielski filozof, publicysta i polityk; ur. 1806 r., um. 1873 r. Umysł krytyczny, śmiały i twórczy. Znakomitem dziełem p. t. „System logiki indukcyjnej" stanął w rzędzie najwybitniejszych uczonych XIX wieku. Szczery i gorący demokrata, bronił pokrzywdzonej klasy robotniczej w dziele p. t. „O wolności"; w książce „O poddaństwie kobiet" rozwijał ideę równouprawnienia kobiet.

Milrejs — zdawkowa moneta portugalska i brazylijska=1000 rejsom, wartości 40 kop.

Milton (czyt. Miltn) *Jan*, ur. 1608 r., um. 1674 r., najznakomitszy poeta angielski XVII wieku, napisał dwie sławne epopeje religijne: „Raj utracony" i „Raj odzyskany". Pierwszy z tych poematów przełożono na język polski.

Milutin *Mikołaj*, ur. 1818 r., um. 1872 r., był sekretarzem stanu w rosyjskiem ministerjum spraw wewnętrznych i na stanowisku tem brał ważny udział w przeprowadzeniu uwłaszczenia włościan. W r. 1863, zostawszy ministrem sekretarzem stanu Królestwa Polskiego, kierował wszystkiemi pracami, mającemi na celu zniesienie odrębności Królestwa.

Milwaukee (czyt. Miluaki), najważniejsze miasto w północno-amerykańskim stanie Wiskonsin, przy ujściu rzeki t. n. do jeziora Michigan; liczy do 350.000 mieszk. (w tem połowa Niemców). Miasto zajmuje przestrzeń 46 klm. kw., posiada wiele pięknych gmachów, mnóstwo fabryk, wśród których na uwagę zasługują wielkie browary; prowadzi znaczny handel zbożem, drzewem i mąką.

Miłek, rodzaj roślin jaskrowatych o kielichu pięcio-działkowym, koronie pięcio-płatkowej z wieloma pręcikami i słupkami. Należą tu zioła, z których najpiękniejszy jest *miłek wiosenny*, o dużych żółtych kwiatach, rosnący u nas po suchych, otwartych wzgórzach, szczególniej na Podolu. Kwitnie na początku wiosny.

Miłkowski *Zygmunt* (Teodor Tomasz Jeż), ur. r. 1824, kształcił się na uniwersytecie kijowskim. Studja przerwał mu r. 1848. Miłkowski pospieszył na Węgry, wziął udział w powstaniu tamtejszem, a następnie wraz z innymi poszedł na tułactwo, cierpiał nędzę i różnymi sposobami zarabiał na życie. Podczas wojny wschodniej udał się do

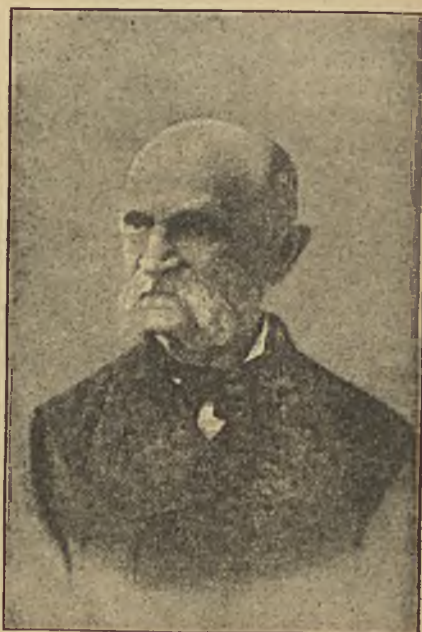

Fig. 36. Zygmunt Miłkowski.

Turcji i tam znów, w trudnem znajdując się położeniu, rozpoczął pierwsze swoje prace literackie od „Pamiętników włóczęgi" i powieści historycznych na tle dziejów słowiańszczyzny południowej.

W wypadkach 1863 r. Miłkowski wziął czynny udział, poczem znów nastąpiły dlań lata tułactwa, wreszcie stale zamieszkał w Genewie. Należał do założycieli organizacji p. n. *Liga narodowa* i był jednym z inicjatorów *Skarbu narodowego*. W pracach literackich Miłkowskiego, które wydawał pod pseudonimem *Teodora Tomasza Jeża*, wyczuwa się szlachetny idealizm, miłość wolności, cześć dla bohaterstwa i niezmordowaną wiarę w zwycięstwo dobra, w przyszłe, lepsze czasy. Na wyróżnienie zasługują powieści: „Uskoki", „Hryhor serdeczny", „W zaraniu", „Szandor Kowacz", „Hercog słowiański", „Rotułowicze". Pisał Jeż bardzo wiele i dotąd pracy na tem polu nie zaniechał.

Miłosz Obrenowicz, książe Serbji, ur. 1784 r., syn wyrobnika, przyłączył się do Jerzego Czarnego w walce przeciw Turkom, zaś po wybuchu powstania 1815 r. stanął na jego czele; w r. 1816 został uznany przez sułtana wojewodą serbskim; w 1817 r. wyniesiony do godności księcia Serbji. W r. 1839 wygnany z Serbji, mieszkał odtąd w Wiedniu lub na Wołoszczyźnie. W r. 1858, po strąceniu Kara Georgiewicza z tronu książęcego, został znów księciem Serbji. Umarł 1860 r.

Miłość, jedna z trzech cnót teologicznych, cnota nadprzyrodzona, rozlana w sercach ludzkich przez Ducha Świętego; przez nią przywiązujemy serca nasze do Boga, jako do najwyższego dobra i ostatecznego celu naszego. Do wykonywania miłości w całem jej znaczeniu mamy podane dwa prawidła: przykazanie miłości Boga i przykazanie miłości bliźniego.

Mimika—wyrażanie uczuć za pomocą wyrazu twarzy (marszczenie brwi, czoła, zaciśnięcie ust i t. p.), jako też ruchów i postawy ciała wogóle. Przerażenie, zdziwienie, wstręt, gniew, radość i t. p. powoduje mimo naszej woli pewne zmiany w wyrazie twarzy i postawie ciała; zmiany takie możemy też sami dowolnie wywoływać, chociaż wcale nie żywimy odpowiednich uczuć. Środkiem tym posługują się głównie aktorzy na scenie, udając stosownie do roli, w której występują, miłość, nienawiść, oburzenie, przestrach i t. d.

Mimoza, ob. *Czułek*.

Mina—duży nabój prochu, dynamitu, bawełny strzelniczej lub innego materjału wybuchowego, umieszczony w otworze skały, muru lub ziemi, a mający na celu zniszczenie najbliższego otoczenia. Miny zakłada się celem rozrywania skał w kopalniach kruszconośnych, usunięcia głazów lub skał podwodnych, tamujących żeglugę, wysadzenia w powietrze fortyfikacji, budynków, mostów i t. d.

Minaret (arab.), „miejsce światła", wysoka, okrągła wieża przy meczecie, z której krużganków muezzin (duchowny mahometański) wzywa wiernych na modlitwy.

Mincio, lewy dopływ rz. Po, w północnych Włoszech, bierze początek w Tyrolu, przepływa przez jezioro Garda i wpada do Po pod Mantuą.

Mindanao, obok Luzonu najważniejsza z wysp Filipińskich, obejmuje 97.968 klm. kw. i liczy około 600.000 mieszk., w tem 2/3 Indjan.

Mineralogja — gałąź nauk przyrodniczych, będąca nauką o minerałach (ob.). W ściślejszem znaczeniu zajmuje się tylko minerałami, ich opisem, własnościami, klasyfikacją, geograficznem rozmieszczeniem; szerzej pojęta uwzględnia ich pochodzenie, ich tworzenie się w naturze, przemiany, rozkład. Mineralogję dzielą na *oryktognozję* czyli naukę o minerałach właściwych, oraz na *geognozję*, naukę o pokładach i skałach (czyli o mieszaninach minerałów tworzących jedną całość); częścią tej ostatniej jest *petrografja* czyli nauka o skałach; geognozja łączy się z geologją (ob.). Do mineralogji, jako część jej wstępna, należy *krystalografja*.

Mineral — związek chemiczny, wytworzony w naturze jako jedna ze składowych części skorupy ziemskiej. Niektóre ciała pochodzenia organicznego, które spoczywając w ziemi długie okresy czasu, uległy znacznym zmianom, również zaliczamy do minerałów—więc węgiel kamienny, wosk ziemny, naftę i t. p. Badaniem, opisem i klasyfikacją minerałów zajmuje się *mineralogja*. Minerałów istnieje do 1.200 gatunków. Mają one bardzo różne własności i naturę, zarówno pod względem składu chemicznego, budowy chemicznej, jak i formy krystalicznej, twardości, wagi gatunkowej, własności optycznych i t. p.

Minerwa, ob. *Atena*.

Mingrelja, kraj w Zakaukazie, nad morzem Czarnem, część starożytnej Kolchidy; niegdyś udzielne królestwo; od 1804 r. posiadłość rosyjska, obecnie część gub. Kutaiskiej.

Minimum, ob. *Maximum*.

Minister (łac.), urzędnik państwa, któremu panujący porucza kierunek pewnego wydziału interesów publicznych. Są więc ministrowie: spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych, wyznań, wychowania publicznego, sprawiedliwości, skarbu, wojny, niekiedy handlu i rolnictwa, budowli publicznych, policji, marynarki i kolonji. W niektórych krajach składają oni kolegjum, gabinet albo radę ministrów i wtedy jeden z pomiędzy nich jest prezydującym. W państwach samowładnych są oni odpowiedzialni tylko przed monarchą, w konstytucyjnych zaś przed reprezentantami narodu.

Ministrant (łac.)—ten co służy księdzu do Mszy św.—*Ministrantura*— sposób służenia do Mszy Św.

Minja — ciężki, czerwony proszek, nierozpuszczalny w wodzie, jest połączeniem podwójnem tlenku i dwutlenku ołowiu (ob.). Używa się jako czerwona, dość tania, piękna farba.

Minjatura—portrecik drobnych rozmiarów, wykonany wodnemi farbami na cienkiej płytce z kości słoniowej, na pergaminie lub papierze. — *Minjaturowy*—bardzo drobny.

Minóg — ryba *kręgousta;* ciało ma walcowate, nagie, z 2-ma płetwami na grzbiecie, z których tylna łączy się z ogonową. Gęba w kształcie przyssawki; z obu stron po 7 otworów skrzelowych. Barwa przeważnie oliwkowa. Minogi dostarczają cenionego mięsa. Z europejskich gatunków zasługują na uwagę: *minóg morski*, największy, do 1 m. długi i gruby jak ramię, mieszka w morzach; na wiosnę dla składania ikry wpływa do rzek, między innemi do Wisły. *Minóg rzeczny*, znacznie mniejszy (47 cm.), mieszka w morzach i rzekach; znajduje się i u nas. Oba te gatunki wgryzają się w ciało innych ryb i wysysają ich krew.

Minorka, wyspa na morzu Śródziemnem z grupy Balearów, należy do Hiszpanji; obejmuje 760 klm. kw. przestrzeni i liczy około 35.000 mieszk.

Minorum gentium (łac.)—niższego rodzaju, drugorzędny.

Minos — bajeczny król Krety i prawodawca, po śmierci mianowany przez bogów sędzią zmarłych (w mitologji greckiej).

Minotaur, według podań starożytnych Greków, syn Pazyfei i byka, półczłowiek, pół-byk. Minos chował go w labiryncie knosyjskim, żywiąc młodzieńcami i dziewicami, dostarczanymi w haraczu z Aten. Minotaura zabił Tezeusz.

Minus — po łacinie *mniej*; tak nazywają znak odejmowania, który wyraża się kreską poziomą—. W znaczeniu przenośnem rozumiemy przez minusy strony ujemne, braki lub długi.

Minuta—1/60 część godziny; w podziale koła 1/60 część stopnia (ob.).

Mińsk, miasto gub. na Białej Rusi, leży nad Świsloczą, liczy około 106.000 mieszkańców (2/3 Żydów). W Mińsku krzyżują się dwie koleje żelazne: Moskiewsko-Brzeska i Wileńsko-Bobrujska, skutkiem czego handel jest bardzo ożywiony; przemysłowi fabrycznemu poświęconych jest wiele małych zakładów. Mińsk jest starożytnym grodem; w wieku XI był stolicą księstwa ruskiego, które w XIII w. przeszło pod panowanie wielkich książąt litewskich. Z Litwą przeszedł pod panowanie królów polskich i zakwitł jako miasto handlowe, położone na kresach wschodnich. W wieku XVII Szwedzi zniszczyli Mińsk; w r. 1793 przy drugim podziale Polski zabrała go Rosja.

Mińsk Mazowiecki, zwany też od pewnego czasu *Nowomińskiem*—miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, leży nad rzeczkami Wiśniówką i Srebrną, posiada stacje trzech dróg żelaznych, kilka fabryk i liczy około 6.000 mieszk. Przywilej miejski i prawo chełmińskie otrzymał Mińsk M. w w. XV od książąt mazowieckich.

Miocen, ob. *Pokłady*.

Miodniki—w kwiatach są to organy, utworzone z płatków korony, mieszczące gruczoły, które sączą wonny płyn miodowy (ob. Miód). Karmiące się tym płynem lub zbierające go owady przyczyniają się bezwiednie do zapylania roślin, przenosząc pyłek kwiatowy z jednej rośliny na drugą.

Miodoborskie góry, pasmo wzgórz na Podolu; ciągnie się nad brzegami Smotrycza w kierunku wsch.-połud., od źródeł Bohu i Bożka, do Kamieńca Podolskiego i Dniestru.

Miodowa trawa, ob. *Kłosówka*.

Miodownik, rodzaj roślin *wargowych*, odznaczający się obszernym kielichem, koroną o płaskiej wardze górnej a dolnej karbowanej i pylnikami ustawionymi w krzyż. Najwięcej znanym gatunkiem jest *matecznik*, bylina dochodząca pół metra wysokości, o kwiatach dużych, pięknych, z średnią klapką dolnej wargi purpurową. Liście ma sercowato-jajowate, piłkowane, wonne.

Miodunka — rodzaj roślin z rodziny *ogórecznikowatych;* z ważniejszych gatunków wymieniamy: pospolitą u nas miodunkę *zwyczajną*, dla szorstko kosmatych liści zwaną *wołowym językiem;* wyrasta przy drogach i na suchych łąkach, kwiaty ma błękitne lub purpurowo-fijołkowe. Kwitnie od lipca do września; dla obfitej zawartości miodników nawiedzana jest przez pszczoły.

Miód—jest to słodka substancja, złożona z wody, cukru: gronowego, owocowego, trzcinowego, niewielkiej ilości wosku, substancji aromatycznych, barwnika i innych mało poznanych ciał, wyrabianych w przewodzie pokarmowym pszczoły. Większa część tych ciał, z wyjątkiem ostatnich, znajduje się w słodkim płynie, zawartym w kwiatach, mianowicie w specjalnych narządach, zw. *miodnikami*. Płyn ten ma już zazwyczaj zapach miodu, zawiera tylko dużo wody: zatem cała prawie czynność pszczół przy wyrabianiu miodu polega na koncentrowaniu owych soków, t. j. na pozbawieniu ich nadmiernej ilości wody. Miód ma więc skład i zapach zależny od gatunku kwiatów, z których był zbierany, tak, że nawet staje się trującym, jeżeli został zebrany z kwiatów jadowitych. Do najlepszych należy miód z lipy t. zw. *lipcowy* lub *lipiec;* dobre są miody, zebrane z kwiatów esparcety, akacji, drzew owocowych, koniczyny białej. Miód składają pszczoły w małe komórki, wyrobione z wosku, ułożone obok siebie i tworzące w ulu plastry. Miód nie preparowany czyli *przaśny* albo *patoka*, istnieje w handlu w dwu gatunkach: pierwszy nosi nazwę *młodego*. Jest to miód, który wyciekł z komórek plastrów. Drugi gatunek, gorszy, nosi nazwę *grzanego;* jest to część, pozostała w plastrach po wycieknięciu młodego. Ten ostatni zawiera więcej cukru, mniej substancji smakowych i aromatycznych, niż poprzedni. Otrzymują go przez wyciskanie z plastrów prasami, albo też wytapianie,

skąd nazwa: *grzany*. Czysty i świeży miód jest przezroczysty, żółtawy i płynny, nieco kwaskowy i bardzo aromatyczny. Z czasem staje się słodszy, przyczem występuje w nim ziarnistość wskutek wykrystalizowania cukru. Miód zużywają albo wprost, albo też zaprawiają nim ciasta, szczególniej pierniki. Dużo idzie na wyrób miodu syconego — napoju zawierającego alkohol, niekiedy w dużej ilości (25%), a więc upajającego; dawniej bardzo używany, dziś wychodzi z użycia. Główne czynności przy syceniu miodu polegają na gotowaniu patoki z wodą, zazwyczaj z dodatkiem chmielu. Jeżeli patoka i woda są wzięte w równych ilościach, otrzymuje się *dwójniak;* w stosunku 2 części patoki do 1 części wody— *półtorak*, 3 części patoki do 1 części wody — *trójniak; w trzeciaku, czwartaku, piątaku, szóstaku* jest tylko 1/3, 1/4, 1/5, 1/6 część patoki — reszta wody. Płyn po ugotowaniu nazywa się *syta.* Podlega następnie fermentacji, której niekiedy pomagają drożdże. Wreszcie zaprawiają go korzeniami, tudzież ziołami pachnącemi i ściągają w beczki. Im dłużej miód stoi, tem większej nabywa ceny. Miód przaśny i sycony służy także do użytków leczniczych, jako lekarstwo wewnętrzne. W cierpieniach kataralnych używają go i na zewnątrz, w postaci plastrów, przyspieszających ropienie.

Mir, miasteczko w gub. Mińskiej, o 4 mile od Nieśwież, starożytna osada.

Mirabeau (czyt. Mirabo) *Gabrjel Honorjusz Riquetti* hr., ur. 1749 r., um. 1791 r. Znakomity mówca i zdolny pisarz francuski; za młodu słynny z awanturniczego i rozpustnego życia, kilka razy więziony przez własnego ojca, znalazł w wielkiej rewolucji francuskiej, odpowiedni żywioł dla swych namiętności. W r. 1789 obrany deputowanym do Stanów generalnych, występował jako reprezentant Stanu trzeciego. Stronnik i przyjaciel ludu, jednocześnie znosił się z dworem i przez dwór był opłacany. Ta dwulicowość sprawiła, że zwłoki jego, pochowane w Panteonie, lud francuski, po wyświetleniu jego podwójnej roli, wyrzucił, kładąc na miejsce to szczątki Marata.

Miraż lub *Fata morgana*—jest złudzeniem optycznem, zdarzającem się tam, gdzie warstwy powietrza mocno rozgrzanego stykają się z warstwami znacznie chłodniejszemi, a więc zarazem i gęstszemi. Promień światła, przechodząc przez ciała przezroczyste, mające niejednakową gęstość, zbacza z kierunku linji prostej czyli ulega *załamaniu;* skutkiem tego przedmiot przez takie warstwy widzimy w położeniu odmiennem, a nawet odwróconem, gdy równocześnie inne promienie od tego samego przedmiotu po innych drogach idące, mogą ukazać go nam w położeniu właściwem. Tak więc wyda on się nam jako podwójny, jako bliższy lub też jakby odbijający się w wodzie. Czasem błękit niebieski odzwierciadla się w powietrzu, łudząco naśladując powierzchnię wody. Miraże takie bywają udręczeniem podróżników na spieklych pustyniach Afryki; pragnienie popędza ich ku widziadłu, które znika powoli, zostawiając uczucie bolesnego zawodu. W krajach podbiegunowych miraże zmieniają położenie słońca nad widnokręgiem i utrudniają orjentowanie się.

Miriam pseudonim poety *Zenona Przesmyckiego* (ob.).

Mirra, *Myrrha*—żywica śluzowa, wypływająca z drzewa, rosnącego w Abisynji, nad brzegami morza Czerwonego. Używa się w medycynie do płukania ust jako środek ściągający i pobudzający. Wydaje przyjemne aromatyczne dymy i dlatego używają jej jako kościelnego kadzidła.

Mirt — drzewo lub krzew z rodziny *mirtowatych;* rośnie w krajach nad morzem Śródziemnem. Listki ma gładkie, podłużne, ostro zakończone, połyskujące, ciemno zielonej barwy, kwiaty drobne, białe lub różowe. Owoc mirtu zwyczajnego, jagoda, ma smak ściągający; jest jadalna. Liści używają w medycynie. Wyciągają z nich także olejek wonny, używany w perfumerji.

Mirydyci, plemię górskie w północnej części wilajetu tureckiego Skutari (w Albanji), liczy około 30.000 głów, jest wyznania katolickiego; główne miasto *Orosz.* Mirydyci płacą daninę Porcie i posiadają pewną autonomję administracyjną: na czele zarządu stoi książe czyli pasza Oroszu; nie ma on jednak prawa rozkazywania; wszelkie bowiem kwestje publiczne rozstrzygane są na ogólnem zgromadzeniu przedstawicieli rodzin.

Mirza albo *Murza* (pers.), tytuł postawiony po imieniu, oznacza członka dynastji panującej (to samo co książe krwi), przed imieniem znaczy: pan, szlachcic albo uczony.

Miseczkowate—rodzina roślin *dwuliściennowych,* u których kielich podczas dojrzewania tworzy pod owocem tak zwaną *miseczkę.* Za przykład służyć może żołądź, orzech laskowy. Do rodziny tej należą: *dąb, buk, kasztan, leszczyna, grab.*

Miserere (z łac. *zmiłuj się),* śpiew kościelny, właściwie 57 psalmów Dawida, według początkowych słów *Miserere mei, Domine.*

Miserere choroba, ob. *Mizerere.*

Misericordia (łac.) — litość, miłosierdzie; dawniej nazwa trójsiecznego sztyletu, którym rycerz zadawał powalonemu przeciwnikowi ostatni śmiertelny cios, t. zw. cios łaski.

Misiurka, u dawnych rycerzy rodzaj czapki z blachy żelaznej, do której umocowany był czepiec z kółek żelaznych, osłaniający czoło, skronie i kark od cięcia.

Misja (łac.)—posłannictwo, zlecenie; poselstwo; stowarzyszenie, mające na celu szerzenie chrystjanizmu wśród ludów pogańskich; zjazd duchowieństwa na uroczystość religijną, połączoną z kazaniami dla ludu.

Misjonarze, zgromadzenie kapłanów, założone przez św. Wincentego á Paulo r. 1624; zwali się we Francji *Lazarystami* od domu św. Łazarza, który posiadali w Paryżu. Papież Urban VIII zatwierdził to zgromadzenie, a św. Wincenty napisał dla niego regułę, zalecając mu prostotę, pokorę, łagodność, cierpliwość i gorliwość o zbawienie dusz. Głównem zadaniem tego zgromadzenia były misje dla ludu, któremi wyświadczyło Kościołowi wielkie usługi. Do Polski przybyli Misjonarze za czasów Jana Kazimierza; posiadali w Warszawie dom św. Krzyża, który był ogniskiem wszystkich stacji misyjnych w kraju.

Miss (ang.), panna, tytuł każdej niezamężnej Angielki, nie mającej prawa używać tytułu *lady.*

Mississippi, jedna z największych rzek świata, długa 4.200 kilometrów, wypływa w pobliżu Górnego Jeziora Kanadyjskiego z licznych drobnych jezior; po kilku wodospadach spływa w nizinę i od St. Paul jest żeglowna. Strome i wysokie brzegi towarzyszą jej aż po ujście Ohio, poczem rozszerza się jej dolina, ulegająca wielkim powodziom. Ogromne ujście rzeki Mississippi zmienia się często i gwałtownie. Dopływy Mississippi z prawego brzegu— Missouri i Arkansas, bardzo długie (Missouri jest o 300 kilometrów dłuższy od Mississippi), wypływają z bezwodnych stoków gór Skalistych, a przepływając puste prerje, tracą tak wiele wody, że dla żeglugi mają bardzo małe znaczenie. Natomiast Ohio, prawy dopływ, oraz Mississippi z licznymi swymi dopływami, przedstawia gęstą sieć znakomitych dróg wodnych.

Missouri, ob. *Mississippi.*

Mister (ang. pan), tytuł każdego mężczyzny w Anglji, nie mającego prawa do używania tytułu *lord* lub *sir.*

Misterje (greck.): 1) w Grecji starożytnej tajemne obrządki religijne,

w których uczestniczyli tylko wybrani i wtajemniczeni; 2) w wiekach średnich dramaty, mające za treść historję męki i zmartwychwstania Chrystusa Pana.

Mistral—tak się nazywa gwałtowny, zimny i suchy wiatr północno-zachodni, będący plagą doliny Rodanu we Francji.

Mistrz (łac.)—wogóle twórca lub wykonawca, który pracę swą doprowadził do doskonałości; artysta; majster; nauczyciel; przełożony, naczelnik, starszy; człowiek biegły w swoim zawodzie. *Mistrz zakonu,* naczelnik zakonu. *Mistrz sprawiedliwości*—kat.

Mistycyzm. Mistyka oznaczała pierwotnie wszelką naukę tajemną, przystępną jedynie szczupłemu kółku osób wtajemniczonych. Ponieważ *mistycy,* t. j. znawcy i wyznawcy takich nauk mniemali, że pochodzą one z bezpośredniego objawienia Bożego, udzielanego jednostkom wybranym, przeto nazwano mistycyzmem wiarę w bezpośrednie obcowanie z Bogiem lub wogóle wyższemi od nas istotami. Jako środek do dostąpienia takiego bezpośredniego duchowego obcowania z Bogiem podają zupełne zatapianie się myślą w Bogu i oderwanie się całkowite od rzeczy ziemskich. Wskutek tego dzisiaj rozumiemy często przez mistycyzm wprost nastrój głęboko religijny, polegający na zupełnem zjednoczeniu swej woli z wolą Bożą i oddawanie się ustawicznemu rozmyślaniu nad istotą Boga i jego stosunkiem do nas. W Polsce mistycyzm wystąpił w wieku XIX w formie t. zw. *Mesjanizmu* (ob.). *Mistycyzmem* nazywają dzisiaj również skłonność do zajmowania się zagadkowemi zjawiskami psychicznemi, jak telepatja, medjumizm. Ten rodzaj mistycyzmu posiada charakter raczej naukowy niż religijny.

Mistyfikacja — wprowadzenie kogoś w błąd, wywiedzenie w pole, nadużycie czyjejś łatwowierności w celu ośmieszenia.

Miśnja, po niem. *Meissen,* margrabstwo w dzisiejszej Saksonji, założone 928 r. na ziemi słowiańskiej przez Henryka I, króla niemieckiego, dla obrony nowo zdobytych krain od sąsiednich Słowian. Bolesław Chrobry opanował Miśnję, która potem przechodziła różne koleje, aż w r. 1090, po zamordowaniu Egberta I, stała się własnością domu Wittinów.

Mit (greck. *mythos*), wyraz używany na oznaczenie bajecznych i ciemnych podań, dotyczących bogów pogańskich i bohaterów czyli półbogów z epoki przedhistorycznej.—*Mitologja* jest nauką o mitach; usiłuje dociec kiedy powstały, wyjaśnić ich właściwe znaczenie, wyświetlić okoliczności, które na ich powstanie i treść wpłynęły.

Mitawa, miasto główne gub. Kurlandzkiej, na lewym brzegu rzeki Aa, liczy 40.000 mieszkańców; posiada starożytny zamek dawnych książąt kurlandzkich.

Mitra—infuła biskupia; korona książęca.

Mitrydates Wielki, król Pontu, kraju położonego w Azji Mniejszej, walczył długo zwycięsko z Rzymianami, w końcu pokonany, odebrał sobie życie w r. 63 przed Chr.

Mizantropja — nienawiść ludzi, chorobliwy zazwyczaj stan umysłu, pochodzący z doznanej lub urojonej krzywdy; dotknięty nim *mizantrop* usuwa się od ludzi, czując ku nim niechęć i wstręt.

Mizerere, jest to objaw chorobowy, powstający wskutek niedrożności jelit lub kiszek. Jeżeli jelito lub kiszka jest niedrożna, to treść przewodu pokarmowego nie może się posuwać we właściwym kierunku, t. j. ku końcowi i ku odbytnicy, ale też nie pozostaje w miejscu, gdy jelita i kiszki się kurczą, lecz wraca nazad do żołądka. Gdy tu wrócą pokarmy już strawione, sprawiają nudności i wymioty. Później do żołądka wraca się treść z coraz dalszych części jelit, aż w końcu nawet i kał, którym chorzy wymiotują. Mizerere jest więc cierpieniem okropnem a zarazem niebezpiecznem, gdyż, jeżeli przeszkoda w przewodzie pokarmowym nie ustąpi albo nie zostanie usunięta (np. przez operację), musi nastąpić śmierć wśród najokropniejszych męczarni.

Mlecz, *rdzeń pacierzowy* — umieszczony jest w kanale kręgosłupa i składa się z tkanki łącznej, komórek i włókien nerwowych; u człowieka przedstawia się w postaci długiego, grubego sznura, składającego się z dwu symetrycznych połów — prawej i lewej. Co pewien odstęp z przedniej i tylnej części każdej połowy, t. zw. *rogów* wychodzą nerwy. Jest ich 31 par, rozchodzących się do tułowia i kończyn. Nerwy te zaraz po wyjściu z mlecza pacierzowego przechodzą przez ośrodki nerwowe, czyli t. zw. *gangliony.* Mlecz wychodzi z mózgu a dochodzi do kości krzyżowej, gdzie kończy się t. zw. ogonem końskim.

Mlecz pokarmowy—tworzy się w kiszkach cienkich z przetrawionych pokarmów; z kiszek zostaje wchłonięty przez naczynia chłonne (limfatyczne), przez które dostaje się do żyły podobojczykowej prawej i lewej i tam miesza się z krwią, która czerpie z niego materjały odżywcze dla całego organizmu.

Mlecz lub *mleczko,* samcze narzędzie rozrodcze *ryby,* umieszczone w postaci podłużnego białawego gruczołu w jamie brzusznej. Podczas tarła gruczoł ten wydziela ciecz białą, gęstawą, podobną do śmietany, skąd jego nazwa *mlecz.*

Mleczaj czyli *mlecz*—gatunek roślin zielnych z rodziny *złożonych.* Trzy jego gatunki należą do pospolitych u nas chwastów. *Mleczaj gęsi* ma łodygę wydrążoną, wysoką do 50 cm., liście kolczaste, kwiaty żółte; jest nieszkodliwy; bydło jada go bardzo chętnie; *mleczaj polny* rośnie na polach; bardzo podobny do poprzedniego; rozmnaża się z korzenia, to też chwast ten trudniej wytępić. *Mleczaj kozi*—spotyka się wszędzie po ogrodach, przy śmietniskach; stanowi dobrą paszę; młode liście jego są jadalne, jako sałata. Wszystkie te gatunki zawierają sok mleczny.

Mleczna droga, ob. *Droga mleczna.*

Mleko — wydziela się z gruczołów piersiowych kobiety, z sutek samic zwierząt ssących i służy do odżywiania niemowląt oraz młodych zwierząt. Smaku jest słodkiego, przyjemnego, barwy białej; ciężar właściwy mleka jest nieco wyższy od wody. Mleko składa się przeważnie z wody, w której zawieszone są lub rozpuszczone inne substancje: *sernik* (kazeina), *cukier mleczny* i *tłuszcz* (masło). Stosunek procentowy tych składników, do których dołączyć jeszcze należy *sole* nieorganiczne zmienia się stosownie do pochodzenia mleka i rozmaitych innych warunków (odżywianie zwierzęcia, pory roku, pory dojenia i t. p.). Oto skład chemiczny niektórych: *Mleko kobiece* ubogie jest w sernik; zawiera: sernika 1,9; tłuszczu 4,5; cukru 5,3; soli 0,18; wody 88,1. *Mleko owcze,* bardzo bogate w sernik, więc pożywne, lecz ciężko strawne: sernika 6,1; tłuszczu 5,33; cukru 4,2; soli 0,7; wody 83,6. *Mleko krowie,* pośrednie pomiędzy poprzedzającemi: sernika 3,6; tłuszczu 4,05; cukru 5,5; soli 0,4; wody 86,4. Przy gotowaniu zmienia się skład chemiczny mleka, a zarazem i smak; część sernika ścina się i tworzy na powierzchni mleka błonkę (kożuszek), którą, gdy zdjąć, nowa się wytwarza. Gdy mleko dłużej stoi, wówczas tłuszcz wypływa na wierzch, tworząc śmietankę, pozostałe pod nią mleko łatwo kwaśnieje, szczególniej w cieple. Przyczyną kwaśnienia jest fermentacja mleczna, zmieniająca cukier mleczny na kwas mleczny: od większych ilości tego kwasu ścina się sernik, dający się łatwo oddzielić od wodnistej *serwatki.* Pod wpływem kwasów, soku żołądkowego, trzustki i t. p., mleko ścina się w jednej chwili. Konserwować

można mleko za pomocą silnego gotowania, zamrażania lub dodatku małej ilości oczyszczonej sody. W Szwajcarji wyrabiają t. zw. *konserwy mleczne, mączki mleczne, proszki mleczne* i t. p. W tym celu miesza się zwykle mleko z cukrem i wyparowuje potem do sucha. Mleko używane bywa jako takie lub przerobione na masło, ser, kefir, kumys i t. p. Mleko przeznaczone do karmienia niemowląt musi uledz sterylizacji (ob.) ze względu na bakterje i zarodki, dostające się doń z powietrza i mogące zaszkodzić niemowlęciu.

Mlekowiec czyli *krowie drzewo* lub *mleczodrzew*—rodzaj drzew z rodziny *chlebowcowatych*, właściwy Ameryce zwrotnikowej. Z pnia jego po nacięciu wypływa obfity sok mleczny, słodkawy, aromatyczny, przyjemny w smaku i pożywny. Sok ten na powietrzu pokrywa się jakby warstwą śmietanki; gęstnieje przytem i po pewnym czasie wydziela tłustą, żółtawą masę, podobną z wyglądu do masła, a z własności do wosku; z masy tej wyrabiają świece.

Mława — miasto powiatowe w gub. Płockiej, leży na pograniczu pruskiem, przy linji kolei Nadw., łączącej Warszawę z Gdańskiem, posiada pierwszorzędną komorę celną, różne urzędy i biura, prowadzi ożywiony handel z Prusami i liczy do 15.000 mieszk. Kościół tutejszy, zbudowany w XIV w., wskutek pożarów i przebudowań stracił swe cechy starożytne; tak samo i ratusz, zbudowany w w. XVI. Przywilej miejski otrzymała Mława w XV wieku od książąt mazowieckich.

Młocarnia—maszyna, służąca do oddzielania ziarna od słomy. Niektóre młocarnie oddzielają tylko ziarno, innę zaś nadto czyszczą a wymłócone ziarno nawet dzielą na gatunki (sortują). Młocarnie bywają ręczne, maneżowe czyli kieratowe, do których poruszania używa się siły koni, parowe pojedyńcze i parowe skombinowane, poruszane siłą pary (za pośrednictwem lokomobil) i wreszcie, poruszane siłą wody. Częściami składowemi młocarni skombinowanej są: przyrząd młócący, przyrząd do równomiernego doprowadzania zboża do aparatu młócącego, przetrząsacz do oddalania słomy, pierwszy przyrząd oczyszczający (wiatrem), elewator do ziarna, drugi przyrząd czyszczący i cylinder, oddzielający i odczyszczający ziarno na celne, odjemne i poślad.

Młodzianowski *Tomasz,* Jezuita, żył w XVII wieku i zasłynął jako znakomity kaznodzieja. Jego kazania i homilie (ob.) na niedziele i święta i „Rozmyślania" są pełne podniosłych myśli i pięknych obrazów. Um. r. 1686.

Młot, narzędzie do kucia, wbijania, rozdrabniania, odłupywania; jest to zwykle kawał żelaza pryzmatycznie obrobiony i osadzony na trzonku; używa się go najczęściej do obrabiania metalów, zwłaszcza żelaza; stosownie do siły poruszającej młot bywa ręczny, parowy, hydrauliczny i t. p.; wielkie młoty fabryczne ważą po kilkaset centnarów.

Młot czyli *kusza* — ryba chrząstkowata, spokrewniona z rekinem. Ma głowę rozszerzoną w obie strony, na kształt młota; na końcach tych rozszerzeń znajdują się oczy. Dochodzi do 4 m. długości; zamieszkuje ocean Atlantycki, morze Śródziemne oraz ocean Indyjski; jest zuchwała i niemniej od rekina żarłoczna.

Młyn, jest to maszyna do mielenia zboża lub rozkruszania innych materjałów, np. soli kamiennej na sól miałką, gipsu palonego i t. p. Zasadniczą częścią młynów są dwa okrągłe *kamienie młyńskie,* osadzone poziomo w okrągłej kadzi, tak że dolny *(leżak)* jest nieruchomy, górny zaś *(biegun)* obraca się nad nim, trąc dostające się między nie zboże. Stosownie do siły poruszającej, młyn bywa wodny, parowy lub wietrzny czyli wiatrak. Do poruszania młyna wodą oddziela się część strumienia rzeki i prowadzi osobnem podniesionem korytem na koło wodne. Ta woda nazywa

się młynówką. Bywają też młyny pływające na rzece, uwiązane na linach, a prąd rzeki obraca tam wał długi, zaopatrzony na obwodzie łopatami, zanurzającemi się w strumieniu rzeki. Gałęź przemysłu fabrycznego, zajmująca się przeróbką ziarn zbożowych na mąkę, kaszę i użyteczne odpadki (otręby, poślad) zowie się *młynarstwem.*

Młynowe (kanon z młynów), podatek ustanowiony w Polsce 1776 r.

Młynów, miasteczko w gub. Wołyńskiej, nad rzeką Ikwą, posiada wspaniały pałac, otoczony pięknym ogrodem.

Mnemonika, zwana także *mnemoneutyką* lub *mnemotechniką,* jest to sztuka wbijania w pamięć nazw, liczb, dat historycznych i t. p., które same przez się byłyby bardzo trudne do spamiętania, za pomocą łączenia ich w myśli z rzeczami dobrze znanemi. W tym celu ułożono liczne przepisy, zawarte w różnych podręcznikach mnemoniki.

Mnich (greck.)—zakonnik, duchowny żyjący podług pewnej reguły, składający ślub czystości, posłuszeństwa i ubóstwa.

Mniszchowie, dawny ród szlachecki polski, którego członkowie piastowali wysokie godności. Ob. Maryna Mniszchówna

Mniszek, roślina, ob. *Brodawnik mleczowy.*

Mniszka *(Brudnica)*—motyl z grupy prządek, biały w czarne zygzakowate prążki na skrzydłach przednich; tylne skrzydła popielate; odwłok stożkowaty, w tylnej części różowy. Kosmate gąsienice mniszki zrządzają wielkie szkody w borach i lasach. W tępieniu tych szkodników bardzo są pomocne kukułki i kraski.

Mnożenie, jedno z czterech działań arytmetycznych, jest właściwie skróconem dodawaniem, np.: $5+5+5=5\times3$, co znaczy, że liczba 5 powtórzona ma być czyli uwielokrotniona 3 razy. Liczba dana do uwielokrotnienia nazywa się *mnożną,* liczba zaś wskazująca, ile razy mnożną powtórzyć należy—*mnożnikiem;* rezultat tego działania zowiemy *iloczynem;* mnożna i mnożnik są *czynnikami* iloczynu.

Moabici, podług Pisma Świętego potomkowie Moaba, syna Lota, mieszkali na wschód od Jordanu i morza Martwego, żyli w pogaństwie i staczali często walki z Żydami.

Mobilizacja, oznacza powołanie wojska pod broń i postawienie go na stopie wojennej. Mobilizacja może być ogólna, jeżeli całą armję się mobilizuje, albo częściowa, jeżeli dotyka tylko pewnych oddziałów.

Mochnacki *Maurycy,* ur. 1803 r. w Galicji. um. 1835 r. we Francji, dokąd się był udał po upadku powstania listopadowego. Niepospolitych zdolności jako pisarz, wielkiej rzutkości i energji jako polityk, odegrał Mochnacki wybitną rolę we wszystkich wypadkach, które między rokiem 1820 a 1831 poruszyły do głębi duchowe i polityczne życie

Fig. 37. Maurycy Mochnacki.

Polski. W dziele p. t. „O literaturze polskiej", wydanem w Warszawie 1830 r., stanął stanowczo po stronie budzącego się romantyzmu polskiego, wskazując jako odrodzicieli literatury naszej: Mickiewicza, Bohdana Zaleskiego, Seweryna Goszczyńskiego, Antoniego Malczewskiego. Należąc do liczby tych, co przygotowali powstanie listopadowe,

pragnął Mochnacki ruchowi temu nadać od razu silny rząd rewolucyjny. Nawoływań jego w tym kierunku nie usłuchano, co wyszło na szkodę całej sprawy. Brał czynny udział w powstaniu; w jednej z bitew odniósł ciężką ranę. Na emigracji podjął pracę skreślenia dziejów rewolucji listopadowej i okresu przygotowawczego. Książka ta p. t. „Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 31“, napisana pięknym, jędrnym stylem jest jednem z pomnikowych dzieł naszej literatury historycznej. Wielką trzeźwością gorącej i twórczej myśli, językiem męskim i jasnym wyróżniają się i inne prace Mochnackiego, rozprawy, artykuły, listy zebrane w zbiorowem wydaniu jego „Pism“.

Mocja (łac.)—ruch; projekt, wniosek parlamentarny; w dawnem prawie polskiem odwołanie się do wyższej instancji, apelacja.

Mocz *(uryna)* wydziela się z *nerek*, a zbiera w pęcherzu moczowym, skąd wydala się na zewnątrz. Składa się przeważnie z wody, zawierającej rozmaite składowe substancje, pochodzące z rozkładu tkanek ciała. Głównymi składnikami moczu są: mocznik, kwas moczowy i sole mineralne. W stanie zdrowia dorosły człowiek wydziela na dobę około 1.400 gramów moczu (koloru jasno-żółtego bez specjalnego zapachu), zawierającego 30 gramów mocznika, a 1 gram kwasu moczowego. W niektórych chorobach zjawiają się w moczu przymieszki nienormalne np. cukier—w chorobach cukrowych, białko—przy zapaleniu nerek, ropa — przy zapaleniu miedniczek nerkowych, osady stałe w formie piasku, krew. Z analizy moczu ludzi chorych wnioskują lekarze o chorobach, zachodzących w ich organizmie.

Moczary, ob. *Bagno*.

Moda (franc.), zwyczaj przemijający, zależny od gustu, upodobań chwili, objawiający się zwłaszcza w stroju; szczególny sposób postępowania.

Model, wzór budynku, maszyny, posągu i t. p., zrobiony w małych rozmiarach z drzewa, gipsu, wosku lub papieru, dla lepszego przedstawienia oku zamierzonej roboty. Modelem nazywa się także przedmiot, z którego robi się forma w piasku, glinie lub gipsie, dla dokonania odlewu. *Modelować* znaczy kształtować podług pewnego wzoru czyli modelu bądź żywego, bądź też zrobionego sztucznie; stąd człowieka, którego kształty rzeźbiarz oddaje w glinie lub malarz na płótnie, zowiemy także *modelem* lub *modelką*.

Modena, miasto w północnych Włoszech, w tak zwanej Romanji, niegdyś stolica księstwa modeńskiego, leży nad rzeką Secchią, prawym dopływem Padu, liczy 60.000 mieszkańców.

Modernizm, od wyrazu francuskiego: moderne, t. j. nowoczesny, oznacza kierunki literackie i artystyczne zrodzone pod koniec XIX wieku. W przeciwieństwie do dawniejszych pisarzy (realizm, naturalizm) *moderniści*, usiłują sięgnąć w głąb duszy ludzkiej, podać czytelnikowi lub widzowi nastroje własne, które ujmują w mglistą, symboliczną formę.

Modliborzyce, osada w gub. Lubelskiej, pow. Janowskim, nad rzeką Sanną.

Modlin, nazwany przez Rosjan *Nowogeorgiewskiem*, silna twierdza, wznosząca się na prawym brzegu Wisły przy ujściu Narwi w pow. Płońskim, gub. Warszawskiej. Strategiczne znaczenie tego miejsca poznali i wyzyskali już Szwedzi w r. 1655. Napoleon I wzniósł tu twierdzę, która była podczas wojny narodowej z r. 1831 ważnym punktem wojennych działań armji polskiej.

Modliszka — owad 'prostoskrzydły, wielkości szarańczy, barwy zielonej. Ciało ma długie a wąskie, przednią część tułowia bardzo wydłużoną; nogi pierwszej pary chwytne, składające się jak ostrze scyzoryka. Czatując na zdobycz, modliszka trzyma nogi wzniesione i złożone jakby do modlitwy (stąd nazwa). Zamieszkuje Afrykę oraz Europę południową.

Modlitwa—wzniesienie duszy do Boga, wewnętrzna rozmowa z Bogiem, uwielbienie Stwórcy, prośba o pomoc, wyraz wdzięczności za otrzymane dobrodziejstwa, wyraz żalu, skargi w niedoli, nadziei w ucisku i pognębieniu. Najdoskonalszą ze wszystkich jest *Modlitwa Pańska*, zwana powszechnie „Ojcze Nasz“.

Modrak, ob. *Chaber*.

Modrzejewska *Helena*—najznakomitsza z pośród polskich artystek dramatycznych, ur. 1842 r. w Galicji, um. 1909 r. w Ameryce, pochowana w Krakowie. Zawód aktorski rozpoczęła w r. 1861 w prowincjonalnej trupie wędrownej; w r. 1865 przeniosła się na scenę krakowską i wkrótce zjednała sobie wielki rozgłos; sławę dała jej Warszawa, gdzie przebywała Modrzejewska od r. 1869 do 1876. Później pojechała do Ameryki, tam grała po angielsku, budząc zachwyt cudzoziemców.

Modrzew — rodzaj drzew iglastych z rodziny *jodłowatych*. Liście czyli igły wyrastają pęczkami; tem się różnią od liści innych drzew iglastych, że są miękkie i co rok na zimę opadają. Rośnie przeważnie w górach; u nas rozpowszechniony jest *modrzew europejski*. Drzewo modrzewiowe jest bardzo trwałe, nie psuje się w wodzie; używa się go też przeważnie na wszelkie budowle. Z żywicy modrzewiowej otrzymuje się *terpentyna* wenecka.

Modrzewski Frycz *Andrzej*. Ur. 1503 r., um. 1572 r.—najwybitniejszy pisarz polityczny XVI w. Mieszczanin z Wolborza, kształcił się w akademji krakowskiej, podróżował po Niemczech, Holandji i Anglji. Rozprawą łacińską „O mężobójstwie“ 1543 r., w której domagał się takiej samej kary za zabójstwo mieszczanina i chłopa jak za zabójstwo szlachcica, zyskał sobie przychylność króla i królewicza Zygmunta Augusta. Mianowany sekretarzem królewskim (1546) załatwiał Modrzewski ważne sprawy dyplomatyczne, jeździł do Danji, do Prus, do cesarza. W najważniejszem dziele swojem (po łacinie) p. t. „O naprawie Rzeczypospolitej“ bierze Modrzewski w obronę stan mieszczański i kmieci, domaga się równości przed prawem, wychodząc z założenia, iż rzeczpospolita tak ma być rządzona „aby się spólnie żyjącym obywatelom na wszem dobrze wodziło“. Gorący patrjota pięknie mówi o miłości ojczyzny, zachęca do prostoty obyczajów; zwracając uwagę na nieobronność Polski żąda wojska „gotowego“ i podaje sposoby zaopatrzenia skarbu.

Modulacja, w muzyce przejście z jednej tonacji (ob.) do innej. Modulacją nazywamy także kolejne zniżanie i podnoszenie głosu w mowie.

Modus (łac.).—Sposób. — *Modus vivendi*, sposób życia, taki układ stosunków, iżby pożycie wspólne było znośne i nie dawało powodu do zatargów.

Modyfikacja (łac.) — zmiana, złagodzenie, ograniczenie; zmniejszenie żądań.—*Modyfikować*—robić zmiany, ograniczać, łagodzić.

Mogielnica, osada w gub. Warszawskiej, pow. Grójeckim, nad rzeką Mogielanką.

Mogilno, miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskiem, regencji Bydgoskiej, posiada piękny klasztor pobenedyktyński.

Mogiły — są to ziemne nasypiska, będące albo grobami poległych w boju, albo cmentarzami dawnymi, lub wreszcie pamiątkami zwycięstw; sypano też czasem i inne, na których, czuwając, rozstawione straże, dawały hasło o zbliżaniu się nieprzyjaciela (np. Tatarów).—*Kurhanami* zwano na Ukrainie tylko takie mogiły, w których pogrzebane były szczątki zmarłych.

Moguncja, po niemiecku *Mainz*, miasto i silna twierdza w Niemczech południowych; leży na lewym brzegu Renu naprzeciw ujścia Menu; liczy 80.000 mieszkańców. Kwitnie tam hodowla

kwiatów, warzyw, wina. Miasto bardzo starożytne, sięga początkiem czasów rzymskich. Przez długi czas było ono miejscem koronacyjnem królów niemieckich.

Mohacz, miasto w Węgrzech południowych, leży powyżej ujścia Drawy do Dunaju, liczy 15.000 mieszkańców. Pod Mohaczem odbyły się dwie pamiętne bitwy z Turkami w 1526 i 1687 r.

Mohammed, ob. *Mahomet.*

Mohikanie, wymarły dziś szczep Indjan amerykańskich, zamieszkiwał okolice dzisiejszego New-Yorku.

Mohorycz (arab.) — zapijanie wódki, podczas pierwszych odwiedzin młodzieńca u rodziny, w której upatrzył upragnioną dla siebie żonę. Ob. *Litkup.*

Mohylew, miasto gub., leży nad Dnieprem, liczy około 50.000 mieszkańców. Starożytny ten (jak świadczą liczne wykopaliska) gród białoruski był długo stolicą udzielnego księstwa ruskiego. W roku 1395 zdobyty przez Witolda, przeszedł pod panowanie wielkich książąt litewskich i królów polskich. Od pierwszego podziału Polski w r. 1772 należy do Rosji i jest stolicą gubernji mohylowskiej.

Mohylów, zwany podolskim, założony przez Stefana Potockiego, zięcia Jeremiego Mohyły, hospodara multańskiego i na cześć jego tak nazwany, rozciąga się na prawym brzegu Dniestru w pięknej, stromemi wzgórzami otoczonej dolinie; liczy przeszło 25.000 mieszkańców. Żegluga po Dniestrze i linja kolejowa, łącząca Czerniowce przez Mohylów i Winnice z Kijowem, ułatwiają wywóz stąd do Odessy zboża, lnu, drzewa i t. p.

Mohyła, ród hospodarów wołoskich, który panował w Multanach (Mołdawji) przy końcu XVI wieku. Hetman Zamoyski osadził na tronie *Jeremiego Mohyłę* w r. 1595. Z tego rodu pochodził *Piotr Mohyła, metropolita kijowski,* od r. 1632 do r. 1646. Kształcił się za granicą (w Paryżu), za powrotem wstąpił do wojska polskiego i odznaczył się pod Chocimem jako dzielny żołnierz. W r. 1625 został mnichem Ławry w Kijowie, niebawem archimandrytą tego zakonu, a potem metropolitą dyzunickim. Z królem polskim Władysławem IV utrzymywał dobre stosunki, myślał o reformie Kościoła wschodniego, o zerwaniu związku z Konstantynopolem a utworzeniu odrębnego patrjarchatu polskiego. Nie zdolano jednak przeprowadzić wielkich tych zamysłów. Natomiast udało się Mohyle powiększyć akademję kijowską, wzbogacić jej bibljotekę, założyć drukarnię, szkoły i szpitale. Sam ułożył w r. 1643 „Wyznanie wiary Kościoła wschodniego“, przyjęte na soborze w Jasach; napisał wiele dzieł w języku greckim, polskim i ruskim.

Mojżesz, wedle Pisma świętego oswobodziciel i prawodawca Izraelitów; jako nowonarodzone dziecię, zagrożony śmiercią i ukryty przez matkę w kołysce na wodzie między trzcinami, dostrzeżony został i ocalony przez jedną z córek królewskich, poczem wychowywał się na dworze egipskim, kształcąc się w sztukach i naukach. Zabiwszy pewnego Egipcjanina, musiał uciekać, lecz po długim pobycie w krainie Medjan, posłuszny wezwaniu Boskiemu powrócił do Egiptu, zmusił Faraona przez cudowne sprowadzanie klęsk na Egipt do wypuszczenia Izraelitów z „Domu niewoli“. Przez lat 40 przebywał z ludem swoim na puszczy; na górze Synai dał mu przyjęte od Boga prawa, wszedł z nim do ziemi wschodniego Jordanu i um. mając lat 120.

Mokka, miasto w prowincji arabskiej Jemen, nad zatoką Arabską, ma dobry port. Dawniej była głównym punktem wywozu kawy *mokki,* obecnie podupadła.

Mokobody, osada, dawniej miasteczko w gub. i pow. Siedlieckim, nad strumieniem wpadającym do rz. Liwca.

Mokotów, wieś pod Warszawą, stanowiąca poniekąd jej przedmieście, niegdyś własność książąt mazowieckich. W roku 1856 wzniesiono tu kościół murowany, a obok niego, kosztem Ksawerego Pusłowskiego, stanął dom, przeznaczony na instytut moralnie zaniedbanych dzieci.

Mokronowski *Stanisław,* synowiec Jędrzeja Mokronowskiego, wojewody mazowieckiego, znanego męża stanu w XVIII wieku w Polsce, był posłem na Wielkim Sejmie (r. 1788 i 1792), generałem wojsk polskich w wojnie z Rosją 1792 r. W r. 1794 podczas wojny narodowej pod wodzą Kościuszki wybrany został przez lud komendantem Warszawy. Odznaczył się jako roztropny wódz i waleczny żołnierz. Um. 1821 r.

Mole — grupa motyli małych rozmiarów, o rożkach nitkowatych, o skrzydłach wąskich, obrębionych włoskami; skrzydła te są rozmaicie ubarwione; w czasie spoczynku bywają rozpostarte płasko lub obwinięte naokoło ciała. Owady te w stanie motyla nie są szkodliwe, ale gąsienice ich wyrządzają znaczne szkody, niszcząc ziarno zbożowe w śpichrzach, odzież, liście roślin pożytecznych i t. p.

Molekuły (łac.), drobinki, najdrobniejsze cząsteczki każdego ciała.

Moleschott *Jakób,* ur. 1822 r., um. 1893 r., uczony niemiecki, autor wielu prac z dziedziny fizjologji.

Molibden, pierwiastek chemiczny, metal biały, znajdujący się w błyszczu i w rudzie ołowianej. Symbol chemiczny *Mo.*

Molière *Jan,* ur. 1622 r., um. 1673 r., największy komedjopisarz francuski, górował żywością i świeżością pomysłów, humorem i dowcipem ponad wszystkiem, co za jego czasów i długo po nim w tym rodzaju tworzono. Komedje jego, w których chłostał ułomności i śmieszności ludzkie, zdobyły sobie taki rozgłos, że tłumaczono je na wszystkie języki i dotąd grywane są w teatrach jako utwory wzorowe. Najlepsze z nich: „Skąpiec“, „Mizantrop“, „Świętoszek“, „Uczone kobiety“, „Szkoła kobiet“, „Chory z urojenia“. Na język polski przekładano je wielokrotnie.

Moll czyli *minor,* tonacja muzyczna, powstająca przez użycie w gamie małej tercji zamiast wielkiej, stanowiącej zasadę tonacji twardej (majorowej).

Moloch, nazwa bóstwa, czczonego przez Fenicjan i Syryjczyków. Molochowi składano ofiary z ludzi. Stąd przenośnie wyraz „Moloch“ oznacza jakąś pożerającą, niszcząca potęgę.

Moltke *Helmuth Karol Bernard,* generał pruski, jeden z największych strategików XIX w. Ur. 1800 r., um. 1891 r. Jego planom wojennym zawdzięczają Prusacy zwycięską wojnę z Danją w roku 1864, z Austrją w r. 1866, z Francją w r. 1870 i 1871.

Molukki czyli *Wyspy Korzenne,* liczne grupy wysp na oceanie Indyjskim, leżą między Filipinami. Nową Gwineą a Celebesem. Położone w gorącym, wilgotnym klimacie, odznaczają się niezwykle bujną roślinnością. Bogactwo tych wysp, niegdyś przysłowiowe, polega na ogromnych plantacjach drzew goździkowych i orzechów muszkatołowych. Molukki należą do Holendrów.

Mołdawja, ob. *Multany.*

Mołokanie, sekta religijna rosyjska, nazwana tak, ponieważ zwolennicy jej, wbrew zwyczajowi Kościoła wschodniego, używają w czasie postu mleka

Moment (łac.) — chwila, oka mgnienie.

Mommsen *Teodor,* ur. 1817 r., um. 1903 r., Niemiec, najznakomitszy historyk starożytnego Rzymu. Prócz historji rzymskiej wydał t. zw. *Inskrypcje,* zabytki prawa rzymskiego, rozjaśnił w wielu dziełach życie, zwyczaje, ustrój państwowy i prawo rzymskie. Brał też udział w życiu politycznem swego narodu, stawał do walki przeciw Bismarckowi (ob.), ale na tem polu doznał licznych niepowodzeń.

Momus — bożek żartu i szyderstwa u starożytnych Rzymian i Greków.

Monachjum, stolica Bawarji, leży nad górską rzeką Izarą, liczy 540.000 mieszkańców. Dzięki zamiłowaniu w sztuce królów bawarskich, jest Monachjum miastem, pełnem wspaniałych gmachów, zbudowanych przeważnie w stylu greckim, wskutek czego nazwano je niemieckiemi Atenami. Olbrzymie zbiory dzieł starej i nowej sztuki pomieszczone są w Starej i Nowej Pinakotece, Glyptotece i w gmachu Wystawy Sztuki. Przemysł monachijski, bardzo rozwinięty, wyrabia wiele przedmiotów szklanych i kruszcowych, maszyny rolnicze i t. p. Głównym produktem jest wyborne piwo monachijskie, znane w całym świecie.

Monaco (czyt. Monako), księstwo ($11^1/_2$ kil. kw. a 15.000 mieszk.), leży na wschód od Nizzy, na wybrzeżu morza Śródziemnego. Książę (Albert Honorjusz Karol) zostaje pod protektoratem Francji, której posiadłości otaczają dokoła jego państewko. Jednostajny, ciepły klimat t. zw. Riviery sprowadza tu wielu chorych na płuca. Stolica *Monaco* jest miastem (3.300 mieszkańców) pełnem pałaców i ogrodów, cytryn, pomarańcz i oliw. W pobliżu leży *Monte Carlo*, w którem jest znany dom gry w ruletę.

Monada, dosłownie—jednostka. Niemiecki filozof Leibnitz nazwał monadami jednostki czyli pierwiastki natury duchowej (w przeciwieństwie do materjalnych atomów), z których jego zdaniem składa się wszechświat. Nauka Leibnitza o monadach nazywa się *monadologją*.

Monarchja jest formą rządu, przy której na czele państwa stoi jeden człowiek, zwany monarchą (cesarz, król, książę, sułtan i t. d.). Bywają różne rodzaje monarchji: 1) *Monarchja nieograniczona* czyli *absolutna*, gdy panujący sprawuje władzę państwową bez ograniczenia i bez udziału poddanych; 2) *monarchja ograniczona przez stany*, gdy pewne warstwy ludności, ściśle prawem określone, w niektórych wypadkach, również prawem przewidzianych, mają możność i władzę współdziałania z monarchą i ograniczenia jego woli, w razie gdyby ta nie była zgodna z ich interesem; 3) *monarchja reprezentacyjna* albo *konstytucyjna*, gdy nie pewne warstwy ludności, ale cały jej ogół, przez posłów swoich, ma prawo współudziału w rządach z monarchą i może ograniczać jego wolę. Posłowie ludu stanowią wtedy izbę reprezentantów, której członkowie są odpowiedzialni przed wyborcami za swe głosy i wnioski. Niekiedy oprócz izby reprezentantów jest jeszcze izba przedstawicieli wyższych warstw społecznych (senat, izba panów, lordów i t. d.). Taki układ stosunków politycznych zowie się ustrojem parlamentarnym.

Monaster (z greck.)—klasztor wyznawców Kościoła wschodniego.

Moneta—pieniądz kruszcowy, opatrzony, wybitym na nim, stemplem państwowym (ob. *Pieniądz*).

Mongolja, nazwa krainy, należącej do Chin, położonej w środkowej wyżynie Azji, otoczonej od północy górami Altajskiemi, Sajańskiemi i Jabłonnemi, które odgraniczają ją od Syberji, od zachodu górami Kingan, oddzielającemi Mongolję od Mandżurji. Na południe otwiera rzeka Hoang-ho drogę z Mongolji do Chin, na zachód prowadzi droga przez Dżungarję do wschodniego Turkiestanu, nadto przez góry idą wygodne drogi do stepów Turanu i Syberji. Mongolja obejmuje 2.187.600 kil. kw., z ludnością 1.850.000 głów. Choć Mongolja jest miejscami tylko stepem, na którym mieszkańcy wypasają owce, a przeważnie pustynią nawet, była zawsze ważnym krajem przewozowym dla handlu karawanowego herbatą, porcelaną i jedwabiem między Chinami a dalekim Zachodem. Główna i odwieczna droga z Chin do Syberji prowadzi z Pekingu przez Sairussu, Urga, i Majmaczyn-Kiachta. Mongołowie są pierwotnym typem t. zw. *rasy mongolskiej* albo żółtej; odznaczają się żółtą barwą skóry, czarnym włosem, twarzą płaską o małych oczach i wystających kościach policzkowych. Spokojni dzisiaj pasterze, zahartowani srogością klimatu i płonnością gleby, byli Mongołowie (zwani także *Tatarami*) niegdyś postrachem dla całego świata. Kiedy w XIII wieku stanął na ich czele Dżengischan Temudżin, zajęli prawie całą Azję środkową. Złączywszy pod swojem dowództwem wielkie zastępy pokrewnych im ludów, wtargnęli do Europy, podbili całą Ruś, spustoszyli Polskę i Węgry, a równocześnie zapanowali na Wschodzie nad Chinami; napadali na Palestynę i Egipt. Państwo mongolskie objęło olbrzymie obszary ziemi, ale rychło rozpadło się na kilka części. W XIV wieku utracili Mongołowie Chiny, a w XV w. Ruś. W środkowej Azji raz jeszcze na krótko dźwignęło się wielkie państwo mongolskie z końcem XIV w. pod wodzą Timura Kulawego, zwanego Tamerlanem, pobitego przez Turków w 1405 r. pod Angorą. Ludy mongolskie, mieszkające nad morzem Kaspijskiem i Czarnem, zwane u nas Tatarami, utworzyły t. zw. państwo Kipczaku albo Chanów Złotej Ordy, którzy w XV w. przeszli także w zależność od sułtanów tureckich. Mongołowie, którzy podbili w XIII w. państwo Arabskie (kalifat Bagdadu), przejęli od pokonanych Arabów wiarę mahometańską; w samej Mongolji wyznają oni przeważnie religję Buddhy z przymieszką dawnych swych wierzeń w upiory (t. zw. lamaizm). Oświata ich jest bardzo niska.

Monika św., matka św. Augustyna, pochodziła z Afryki, była żoną patrycjusza, poganina, którego nakłoniła do przyjęcia chrztu.

Monitor (łac.), napominacz, przestrzegacz, nauczyciel. Wyraz, używany w znaczeniu bata, często z dodatkiem *boćkowski*, od miasteczka Boćki, położonego nad Nurem w gub. Grodzieńskiej, a słynnego za czasów Rzeczypospolitej z wyrobów rymarskich.

Monitum (łac.) — napomnienie, przestroga, zarzut. *Monitować*—napominać, przypominać, strofować, upominać się o coś, domagać się.

Moniuszko *Stanisław*, najznakomitszy kompozytor polski, ur. 1819 r. w gub. Mińskiej, um. 1872 r. Już dzieckiem wykazywał on duży talent muzyczny, który starannie pielęgnowała jego matka. Po ukończeniu wykształcenia ogólnego i muzycznego w kraju i zagranicą, osiadł Moniuszko w Wilnie, utrzymując się z lekcji i kompozycji, ożywiając jednocześnie życie artystyczne Wilna. Tworzyć zaczął bar-

Fig. 38. Stanisław Moniuszko.

dzo wcześnie, a w miarę jak potężniał jego talent, dawał utwory coraz piękniejsze i potężniejsze. Pisał kompozycje religijne, kantaty, utwory do śpiewu i na fortepjan, lecz głównie zasłynął z oper. Opery jego („Halka", „Hrabina", „Straszny Dwór", „Flis" i inne) wyrażają tęsknicę duszy polskiej w sposób tak wymowny, tak, nawet dla niewykształconych muzycznie, zrozumiały, że stały się u nas najpopularniejszemi

i najbardziej ulubionemi dziełami muzyki swojskiej. Melodję ludową Moniuszko wyszlachetnił, uczynił ją rzewniejszą jeszcze, a w niektórych chwilach dał jej potężne akcenty dramatyczne. Dzieła Moniuszki mają tak szczególnie polski charakter, że u cudzoziemców nie cieszą się powodzeniem, nie trafiają do ich dusz.

Monizm, z greckiego „monos", t. j. jeden, jest to pogląd filozoficzny, który w przeciwieństwie do dualizmu usiłuje sprowadzić wszystkie zjawiska wszechświata do jednej substancji, albo przynajmniej do jednego rodzaju substancji. Gdy zjawiska duchowe uznaje za wytwór substancji cielesnych, materjalnych, monizm staje się *materjalizmem* (ob.), gdy przeciwnie zjawiska fizyczne przypisuje działaniu ducha, monizm występuje jako *spirytualizm* (ob.).

Monogamja (z greck.), czyli jednożeństwo, jest to małżeństwo między jednym mężczyzną i jedną kobietą, w przeciwstawieniu do dwużeństwa, czyli bigamji i wielożeństwa, t. j. poligamji.

Monografja (greck.) — wyczerpujące opracowanie jednego działu nauki, jednego faktu lub okresu historycznego, dziejów jednego rodu, osoby, miejscowości i t. d.

Monogram (greck.) — figura ułożona z artystycznie powiązanych ze sobą początkowych liter imienia i nazwiska.

Monokl (franc.) — szkiełko oprawne, noszone na jednem oku.

Monolit — dzieło sztuki wykonane z jednej bryły kamienia (obelisk, pomnik, kolumna).

Monolog (z greck.)—dosłownie rozmowa z samym sobą, mówienie do siebie samego. W utworach dramatycznych znajdują się nieraz ustępy, które wygłasza aktor, znajdujący się sam jeden na scenie, jak gdyby myślał głośno. Takie ustępy nazywają się monologami.

Monopol (z greck. sprzedaż wyłączna, handel wyłączny), prawo wyłącznego handlu niektórymi towarami lub wyłącznej produkcji i fabrykacji. Prawo monopolu nadaje rząd pewnym osobom lub instytucjom, albo zachowuje je dla siebie. Niekiedy kupcy lub przemysłowcy stosownymi środkami obezwładniają konkurencję rynkową, monopolizując daną gałęź handlu lub produkcji. W czasach dawnych ustrój cechowo-feudalny wytwarzał monopole rękodzieł i rzemiosł. Prąd handlu wolnego monopole te wyrugował. Obecnie monopole posiadają niektóre instytucje użyteczności powszechnej, jak np. koleje, poczty, towarzystwa żeglugi i t. p. W niektórych krajach rządy monopolizują pewne gałęzie przemysłu lub handlu. Tak np. we Francji istnieje rządowy monopol zapałek, w Austrji monopol tabaczny, w Rosji monopol wódczany (w zakresie handlu trunkami) i t. d.

Monoteizm (z greck.), wiara w jedynego Boga. Przeciwnym monoteizmowi jest *politeizm* czyli wielobóstwo.

Monotonny (z greck.) — jednotonny, jednostajny, nudny.

Monroe'go doktryna — „Ameryka dla Amerykanów"—zasada wygłoszona w r. 1823 przez prezydenta Stanów Zjednoczonych Monroe, nie dozwalająca państwom europejskim mieszać się w sprawy Ameryki, ani zakładać w Ameryce nowych kolonji.

Monstrancja (z łac.), naczynie poświęcone, służące w Kościele katolickim do wystawiania Najświętszego Sakramentu i noszenia go podczas procesji. Wewnątrz monstrancji znajduje się miejsce otoczone promieniami, zwane księżycem (lunula) i przeznaczone do przytrzymywania Hostji; księżyc ten powinien być złoty lub srebrny pozłacany, lubo sama monstrancja może być z materjału mniej kosztownego.

Monstrum, ob. *Potwór*.

Monsuny czyli *musony*—są to wiatry niestałe południowo-azjatyckie, zmieniające kierunek co pół roku. Przyczyną tych zmian jest to, że lądy w lecie nagrzewają się mocniej, aniżeli morza, w zimie zaś prędzej stygną. Odpowiednio do tego zjawia się wiatr, dążący od miejsc chłodniejszych ku cieplejszym. Okolica monsunów znajduje się między strefą *ciszy równikowej* a strefą *pasatów* (ob.); niekiedy wkracza w strefę tych ostatnich.

Montaigne (czyt. Monteń) *Michał*, słynny filozof francuski, ur. 1533 r., um. 1592 r. W historji umysłowości francuskiej Montaigne rozpoczął szereg samodzielnych myślicieli i utorował drogę Descartes'owi. Cechą charakterystyczną jego filozofji jest uszlachetniony epikureizm; głównem jego dziełem — „Les essais" (Szkice).

Montana, terytorjum Ameryki Północnej, obejmujące 378.331 kl. kw. przestrzeni z 244.000 mieszkańców. Położenie górzyste, zwilżane dopływami rzek Kolumbji i Missouri. Bogactwo kraju stanowią pokłady złota, srebra, miedzi i żelaza; główne miasto Helena.

Montblanc (czyt. Mąblan), najwyższa góra w Alpach i w całej Europie, na granicy Sabaudji i krainy Aosta. Według najnowszych obliczeń, wysokość jej sięga 4.810 metrów nad poziom morza Śródziemnego.

Monte Christo, mała wysepka w pobliżu wyspy Elby, prawie niezamieszkana, znana ze sławnej powieści Dumasa „Hrabia Monte Christo".

Montenegro, ob. *Czarnogórze*.

Montepin (czyt. Montepen) *Ksawery Aymon de*, słynny francuski romansopisarz i dramaturg, ur. 1824 r. Utwory jego (bardzo liczne) obfitują w straszne, acz nieprawdopodobne katastrofy; pisarz bardzo powierzchowny, cieszący się jednak dużą popularnością. Wiele jego utworów przetłumaczono na język polski.

Monte-Rosa, po Montblanc najwyższa góra w Alpach, położona między szwajcarskim kantonem Wallis a Piemontem. Wysokość jej wynosi 4.638 metrów. Grzbiet jej zawiera kopalnie złota, miedzi i żelaza.

Montesquieu (czyt. Mąteskje) *Karol*, ur. r. 1689, um. 1755 r. w Paryżu, znakomity znawca prawa i ustrojów państw, napisał, prócz innych, sławne dzieło „O duchu praw", przełożone na wszystkie języki.

Montevideo, warownia i główne miasto południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej *Uruguay*, przy ujściu Rio-de-la-Plata do oceanu Atlantyckiego; ma 300.000 mieszkańców, kościół katedralny i doskonały port.

Montezuma, ostatni władca Meksyku (1502 — 19) przed ujarzmieniem tego państwa przez Hiszpanów, zginął podczas powstania swych poddanych przeciw Hiszpanom, którym poddał się 1519 r.

Montgolfier *Jakób*, ur. r. 1745, um. 1799 r., wraz z bratem *Józefem* (ur. 1740 r., um. 1810 r.), dokonał wynalazku balonów.

Montmartre (czyt. Mąmartr), północna część Paryża. Na cmentarzu Montmartre leżą zwłoki Juljusza Słowackiego i wielu Polaków, zmarłych na emigracji.

Montmorency (czyt. Mąmoransy), miejscowość pod Paryżem, w której znajduje się cmentarz. Tam spoczywają zwłoki wielu znakomitych Polaków (Niemcewicza, Kniaziewicza). Tam też był grób Adama Mickiewicza, dopóki zwłok jego nie przewieziono do Krakowa i nie złożono w podziemiach Wawelu.

Montowanie maszyn — umiejętność składania i ustawiania machin, wymagająca specjalnego obeznania się z maszyną, jej budową, przeznaczeniem i warunkami, w których prawidłowo działać może; do każdego gatunku maszyn są specjalni *monterzy*, utrzymywani przez zakłady, wyrabiające maszyny.

Monument (łac.) — pomnik, dzieło sztuki, wystawiane w miejscach publicznych na cześć znakomitych ludzi lub na pamiątkę wiekopomnych wydarzeń.

Monumentalny—pomnikowy, w wielkim stylu wykonany.

Moore (czyt. Mur) *Tomasz*, ur. r. 1780, um. 1852 r., znakomity poeta angielski, napisał śliczne „Irlandzkie melodje“ i szereg poetyckich powieści pod tyt. „Lalla Rookh“ (czyt. Ruk). Na język polski utwory jego tłumaczył Odyniec.

Mora (z francuskiego)—błyszcząca tkanina jedwabna lub wełniana z falującym deseniem; falowaty deseń na papierze lub blasze.

Moraczewski *Jędrzej*, ur. r. 1802, um. 1855 r., historyk, brał udział w wojnie o niepodległość 1831 r.; budził życie narodowe w Poznańskiem. Z dzieł jego wymienić należy: „Dzieje Rzeczypospolitej polskiej“, w 9 tomach, doprowadzone do panowania króla Jana Kazimierza i dwie popularne książki historyczne: „Polska w złotym wieku“ i „Opowiadanie gospodarza Jędrzeja“.

Moralność, nauka o obowiązkach, obyczajach i cnocie. Moralność chrześcijańska opiera się na zasadzie miłości Boga i miłości bliźniego.

Morał, uwaga moralna; sens, znaczenie czynu lub słowa ze względu na nakazy moralności. *Morały*—pogardliwa nazwa nudnych, płytkich lub w danej chwili niestosownych upomnień, głoszonych jakoby z punktu widzenia zasad moralnych. Np. „Ja tu drżę o życie najmilszej mi osoby, a on mi prawi morały“.

Moratorjum (od łac. *mora*—zwłoka)—urzędowe przedłużenie terminu dla wszystkich długów prywatnych; stosowane bywa w czasach wojennych i po niszczących klęskach. Dziś rzadkie; dawniej, w Rzymie—bardzo częste.

Morawa, pospolita nazwa rzek w ziemiach słowiańskich. Nazywają się tak między innemi dwa dopływy Dunaju: 1) *Morawa* wypływa z Sudetów, przepływa *Morawy* i uchodzi do Dunaju powyżej Pożonia (Preszburga); 2) *Morawa serbska*, wypływa z gór Albańskich, wpada do Dunaju poniżej Białogrodu, koło Semendrji.

Morawska *Zuzanna*, powieściopisarka, ur. 1848 r. Prace jej przeważnie w kierunku pedagogicznym, przeznaczone są dla dzieci i młodzieży. Pozatem z pod pióra Z. M. wyszło kilkanaście powieści obyczajowych i historycznych i dużo artykułów, umieszczanych w różnych czasopismach.

Morawski *Franciszek*, ur. 1785 r., um. 1861 r. we wsi swej Luboni w Poznańskiem; położył on wielkie zasługi jako wojskowy i jako niepospolity pisarz-poeta. Od r. 1807, w którym zaciągnął się pod sztandar Napoleona,

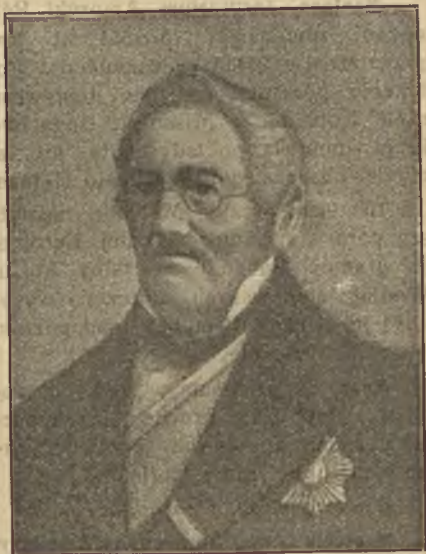

Fig. 39. Franciszek Morawski.

do r. 1831 brał udział we wszystkich wojnach owego czasu, dosłużył się stopnia generała i ozdobił pierś bohaterską odznakami waleczności. Po kilku latach wygnania w głąb Rosji, powróciwszy do wioski rodzinnej, oddał się pracy ziemiańskiej i pisarskiej. Morawski już w młodym wieku pisał wiersze pełne werwy i dowcipu, większą wartość jednak przedstawia twórczość lat jego późniejszych. Arcydziełem Morawskiego jest poemacik p. t. „Dworzec mojego dziadka“, w którym ślicznemi barwami odmalował ludzi i obyczaje ostatnich czasów niepodległej Polski. Wsławił też imię swoje jako autor znanych w całej Polsce krótkich opowiadań poetyckich: „Wizyta w sąsiedztwo“, „Brzoza Gryżyńska“, „Giermek“, „Św. Izydor“ i t. p., a szczególniej jako pierwszorzędny bajkopisarz.

Morawski *Marjan*, ksiądz ze zgromadzenia OO. Jezuitów, ur. 1845 r., um. 1901 r. w Krakowie. Był profesorem uniwersytetu Jagiellońskiego i kierownikiem *Przeglądu Powszechnego*. Z pod pióra jego wyszło kilka prac filozoficznych, z pośród których najbardziej znane są „Wieczory nad Lemanem“.

Morawski *Kazimierz*, ur. 1852 r., dr. filozofji, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego i wybitny historyk. Za napisanie dziejów uniwersytetu krakowskiego otrzymał nagrodę.

Morawy, kraj koronny Austrji (22.000 kl. kw., 2.500 000 mieszk.), graniczy z Niższą Austrją, z Czechami, Śląskiem i Węgrami. Nazwa Moraw pochodzi od Morawy, głównej rzeki tego kraju. Ludność jego jest przeważnie (w 3/4 częściach) narodowości czeskiej (język Morawian jest odmianą języka czeskiego, dla Polaków bardzo zrozumiałą); Niemcy stanowią tylko 1/4 część mieszkańców i grupują się głównie u północnej i południowej granicy Moraw, jako też w miastach: Igławie, Bernie, Znaimie, Ołomuńcu i Nowym Iczynie; na granicy południowo-wschodniej znajduje się garstka Słowaków. Morawy są krajem bardzo gęsto zaludnionym i bogatym; bogactwo swoje zawdzięczają kwitnącemu rolnictwu (pszenica, buraki cukrowe, w części południowej: wino), hodowli owiec i rozwiniętemu wysoko przemysłowi (sukiennictwo wełniane i bawełniane, warzelnie cukru i fabrykacja słodzonych wódek). Stolica Moraw, Berno leży w środku kraju. Dzieje Moraw łączą się z dziejami Czech. Po ustąpieniu Markomanów zajęły je plemiona słowiańskie. W IX wieku książe morawski Świętopełk założył *państwo wielkomorawskie*, które sięgało od Elby po Drawę, od Wisły po Dunaj, ale państwo to rozpadło się po jego śmierci. Morawy stały się krajem spornym między Polską a Czechami; dopiero Brzetysław II, król czeski, w r. 1029 przyłączył je do Czech, a cesarz Fryderyk I nadał im tytuł margrabstwa morawskiego.

Morderstwo, ob. *Zabójstwo*.

Mordwini *(Mordwa)*, lud szczepu fińskiego, mieszkający w Rosji nad brzegami Oki i Wołgi, w gub. Kazańskiej, Symbirskiej, Orenburskiej, Niżegorodzkiej, Permskiej, częściowo w Astrachańskiej, w liczbie ogólnej około 800.000.

Mordy, osada w gub. i pow. Siedleckim o 2 mile od Siedlec.

Morea, nazwa Poloponezu; przyjęła się w wiekach średnich.

Morela—gatunek drzewa owocowego z rodzaju *śliwa*. Jest to drzewko niewielkie, kwitnące wcześnie i dlatego narażone na mrozy. Owoc jego smaczny i przyjemnie pachnący, nie należy do bardzo strawnych. Ziarna pestek, zjedzone w większej ilości, mogą wywołać objawy zatrucia, zawierają bowiem kwas pruski.

Morena, ob. *Lodowce*.

Mores (z łac.), obyczaj; rygor. Stąd: „nauczyć kogoś moresu“, „znać mores“ i t. p. wyrażenia.

Morfeusz, w mitologji greckiej syn Nocy, bożek snu i marzeń, wystawiany bywa jako starzec ze skrzydłami, czasem wylewający z rogu woń czyli tchnienie usypiające.

Morfina — alkaloid, otrzymywany z makowca (opium). Przedstawia się jako gorzki, biały, bezwonny proszek. Używany bywa w celu uspokojenia bólów i wywoływania snu; najczęściej są w użyciu sole morfiny (siarczan, octan,

chlorek). Morfina jest silną trucizną, dlatego też stosują ją w bardzo małych dawkach, wewnętrznie (w pigułkach, proszkach, w miksturze) lub też podskórnie (rozczyn wodny, zastrzykiwany za pomocą strzykawki Pravaz'a), a także w postaci czopków, kulek, lewatyw, maści i wcierań (zewnętrznie). Chorzy bardzo łatwo przyzwyczajają się do morfiny — organizm ich wymaga potem nałogowo coraz większych jej dawek; w ten sposób rozwija się *morfinizm* czyli *morfinomanja,* nałóg podobny do alkoholizmu; po dłuższem używaniu morfiny chorzy chudną, wpadają w apatję, tracą apetyt, sen, siły i energję, czasem dochodzą do obłędu. Odzwyczajenie się od morfiny jest możliwe jedynie przy systematycznej kuracji.

Morfologja (greck.)—nauka o budowie i kształtowaniu się ciał organicznych (roślin i zwierząt); w gramatyce: nauka o budowie wyrazów i ich odmianach.

Morga albo *mórg,* miara powierzchni, zawiera 300 lub 200 prętów kwadratowych; pierwsza jest to tak zwana *nowopolska,* druga—*magdeburska.*

Morga (franc. *morgue),* gmach do przechowywania i wystawiania na widok publiczny zwłok osób nieznanych, zmarłych wskutek wypadku, samobójstwa i t. p.

Morganatyczne małżeństwo, ob. *Małżeństwo.*

Moria, góra w Jerozolimie, na której Salomon wybudował wspaniałą świątynię i na której Abraham miał poświęcić syna swego na całopalenie.

Morituri te salutant, znaczy po łacinie: „Idący na śmierć pozdrawiają cię“. Słowa te wygłaszali gladjatorzy w cyrku, przechodząc przed lożą cesarza, przy rozpoczęciu igrzysk.

Mormoni, członkowie sekty, zwanej także „Świętymi ostatniego dnia“. Sekta założona 1830 r. przez Józefa Smith'a i osiedlona nad jeziorem Salte-Lake (Słonem) w stanie Utah Ameryki Półn., uprawia wielożeństwo. Nazwę założyciel wywodził od Mormona, żyda z IV w., jakoby autora księgi dodatkowej do Ewangielji św.; w rzeczywistości zaczerpnięto ją podobno z rękopiśmiennego romansu, napisanego około r. 1811, przez Salomona Spaulding'a.

Morowe powietrze, ob. *Dżuma.*

Mors czyli *koń morski* — zwierzę ssące, płetwonogie. Ciało ma niezgrabne, olbrzymich rozmiarów (840 kg. wagi), porosłe rzadkim włosem, barwy śniado-żółtawej, kły szczęki górnej potężne, sterczące na zewnątrz na 2 stopy przeszło (63 cm.); używa ich do obrony i do ruchów na lądzie. Morsy zamieszkują gromadami morza północne, żywią się mięczakami i rybami. Ludzie polują na nie dla mięsa, tłuszczu, a zwłaszcza kłów, przewyższających kość słoniową twardością i białością. Na lądzie morsy są niedołężne, ale w wodzie stają się groźne dla myśliwych z powodu zwinności swej i wielkiej siły.

Fig. 40. Głowa morsa.

Morse *Samuel,* malarz i prezes akademji malarskiej w Nowym-Yorku, ur. 1791 r., wynalazł aparat telegraficzny w latach 1832 do 1843. Dostarczył on także najodpowiedniejszego klucza telegraficznego (*tastru*). Otrzymał (r. 1858) w uznaniu położonych zasług, od dziesięciu państw Europy 400.000 franków nagrody. Um. 1872 r.

Morska choroba, ob. *Choroba morska.*

Morskie Oko, jeden z największych i najpiękniejszych stawów tatrzańskich, przez górali zwany *Rybie* (z powodu pstrągów, znajdujących się tu w znacznej ilości), leży na pograniczu Węgier na wysokości 1.384 m. nad poziomem morza, w okolicy dzikiej i malowniczej.

Morszczyny, ob. *Wodorosty.*

Morsztyn: 1) *Andrzej,* jeden z najwybitniejszych poetów polskich XVII wieku, zajmował ważne stanowisko na dworach Władysława IV, Jana Kazimierza i królowej Marji Ludwiki. Popierał on Francuzów i francuszczyznę w Polsce, a nawet chciał jednego z książąt francuskich wynieść na tron polski. Wskutek tego, stawszy się osobistością nielubianą i podejrzewaną, musiał opuścić kraj i przenieść się do Francji, gdzie umarł w pierwszych latach XVIII wieku. Pisał przeważnie utwory liryczne: piosenki, wiersze okolicznościowe, miłosne i bardzo poważne, głęboko uczuciowe poematy, a nadto przerabiał i tłumaczył z literatury włoskiej i francuskiej utwory powieściowe („Psyche“) i dramatyczne („Cyd“, „Amintas“). 2) *Hieronim* z Raciborska, um. około 1650 r., poeta, pisał prozą i wierszem krótsze i dłuższe utwory, między któremi najwięcej rozgłosu miały pełne dziwów i zmyśleń powieści jak „Światowa rozkosz“, „Historja ucieszna o królewnie Banialuce“ i t. d. 3) *Stanisław,* um. około 1725 r., poeta liryczny i tłumacz kilku dramatów z łacińskiego i francuskiego.

Morus (właściwie More) *Tomasz,* ur. 1480 r., kanclerz króla angielskiego Henryka VIII, nie chciał złożyć przysięgi na nową ustawę o następstwie tronu, według której pierwsze małżeństwo króla miało być uznane za nieważne i za to został ścięty w roku 1535. W dziele swem „Utopia“ nakreślił obraz wymarzonego państwa, w którem niema własności, wszyscy obywatele są sobie równi i wszyscy pracować muszą.

Morwa — rodzaj drzew, należących do rodziny *chlebowcowatych.* U nas rośnie *morwa biała,* pochodząca z Chin, sprowadzona w VI w. do Europy. Liście jej służą za pożywienie jedwabnikom i w tym celu uprawiają ją na wielką skalę w Europie południowej. *Morwa czarna* ma jagody czarne soczyste i słodkie; pochodzi z Persji i Azji Mniejszej; w Europie południowej rośnie prawie dziko. *Morwa czerwona* rośnie dziko w Ameryce; daje drzewo budulcowe.

Moryskowie, ob. *Maurowie.*

Morze — jest to masa połączonych ze sobą wód, pokrywająca znaczną część powierzchni ziemi. Pojedyńcze jej części, stanowiące pewną geograficzną całość, otrzymały osobne nazwy: większe przestrzenie zowią się *oceanami,* mniejsze *morzami,* zaś części ich, w odpowiedni sposób ograniczone brzegami lądów, zowią się zatokami, cieśninami, kanałami, fiordami, haffami, lagunami i t. d. Wszystkie oceany zajmują więcej aniżeli 3/4 powierzchni naszego globu, a mianowicie 373 miljony klm. kw. Głębokość mórz nie jest jednakowa. Zgodnie z najnowszymi pomiarami można przyjąć, że średnio morze jest głębokie na 3.500 metrów. Dno morskie nie przedstawia tak nagłych wyniosłości, ani głębokich dolin, jak powierzchnia lądu, gdyż osadzający się muł rzek i prądów morskich wyrównywa przypadkowe zagłębienia. Miejscami dno sięga nieledwie samej powierzchni wód, tworząc *mielizny* lub *ławice,* z których najobszerniejszą jest ławica Newfoundlandzka, powstała z odłamków skał, przyniesionych przez góry lodowe z oceanu Lodowatego północnego. Skały podwodne, niebezpieczne dla żeglarzy, nazywają się *rafami, szkerami,* albo *hakami;* najbardziej obfituje w nie ocean Spokojny, zwłaszcza w rafy *koralowe.* Powierzchnia oceanu jest

rzadko spokojna; zwykle *faluje* silniej lub słabiej, pod działaniem wiatru. Fale, czyli bałwany dochodzą podczas huraganu na otwartym oceanie do 15 metrów wysokości; długość ich zaś (t. j. odległość grzbietu od grzbietu) wynosi paręset metrów. Morze, podlegając sile przyciągającej księżyca, ma swe przypływy (ob.) i odpływy, powtarzające się perjodycznie, mniej więcej co 6 godzin. W morzach zauważyć można *prądy*, podobne do rzek, płynących bystro w łożysku spokojnych wód. Najważniejszym dla nas jest płynący od wybrzeży Ameryki Południowej prąd zwany *Golfstrom*, którego ciepłe wody łagodzą klimat zachodniej Europy. Woda morska zawiera rozpuszczone sole, dlatego ma smak nieprzyjemny, gorzko-słony i jest niezdatna do picia.

Morzkowska Walerja, ob. *Marrenè Morzkowska.*

Mosiądz — stop miedzi z cynkiem. Jest bardzo miękki; tak jak bronz służyć może na odlewy; daje się, tak samo jak miedź, walcować, wyciągać w druty, kuć na zimno. Zawiera miedzi od 60 do 80%, cynku od 17—35% z domieszką niewielkich ilości cyny i ołowiu. Z mosiądzu wyrabiają części maszyn, instrumenty fizyczne, klamki, guziki, lichtarze, podstawy do lamp, żelazka do prasowania, moździerze i wiele in. Ma on tę wyższość nad miedzią, że trudniej rdzewieje na powietrzu. Daje się złocić, srebrzyć, patynować.

Moskity—drobne owady dwuskrzydłe, spokrewnione z komarami; tak samo karmią się krwią ludzi i zwierząt, ale są stokroć dokuczliwsze, gdyż trudno uchronić się od ich ukłuć. Zamieszkują kraje gorące i wilgotne, zwłaszcza Amerykę.

Moskwa—druga stolica Rosji i miejsce koronacyjne, obszerne handlowe i przemysłowe miasto, położone w środku państwa nad rzekami Moskwą i Jauzą; liczy około 1,400,000 mieszkańców. Centrum miasta zajmuje Kreml—dawna twierdza i siedziba carów moskiewskich; obok leży handlowy „Kitaj-gorod", a dalej „Białe-miasto", „Ziemne-miasto" i przedmieścia. Setki świątyń prawosławnych z baniastemi, pozłacanemi kopułami nadają miastu charakterystyczny wygląd. Moskwa posiada 10 wyższych zakładów naukowych i około 120 średnich; muzea, biblioteki, teatry i t. p. instytucje. Moskwa jest najważniejszem ogniskiem wewnętrznego handlu rosyjskiego i stacją węzłową najważniejszych dróg żelaznych. Początek miasta sięga XII w. Kilkakrotnie ucierpiało ono od pożarów i napadów tatarskich. Pod koniec XIII wieku Moskwa została stolicą udzielnego księstwa Moskiewskiego; na początku XVII w. zajęli ją na pewien czas Polacy. W r. 1712 Piotr Wielki przeniósł stolicę do nowozałożonego przez siebie Petersburga, pozostawiając Moskwę na stanowisku drugorzędnej stolicy. Najwięcej ucierpiała ona w r. 1812 od pożaru, który wybuchnął po zajęciu miasta przez armję Napoleona I.

Mosso *Angelo*, ur. 1846 r., profesor hygjeny w Turynie, wynalazł różne przyrządy do doświadczeń fizjologicznych i ogłosił kilka dzieł, które tłumaczono na język polski („Strach", „Znużenie", „O wychowaniu cielesnem młodzieży").

Most, budowa wzniesiona po nad rzeką, parowem lub nawet przy obecnym stanie sztuki inżynierskiej—nad zatoką morską; łącząc dwa brzegi, służy do przedostania się z jednego na drugi. Pierwotnym typem mostu jest deska położona po nad strumieniem lub rowem. Zasada najwspanialszego mostu jest taka sama, jak i prostej kładki. Most wzniesiony nad wąwozem lub głęboką doliną zowie się *wiaduktem* (wyr. łac. od *via*—droga i *ductus*—prowadzenie). Most, dźwigający rury, które przeprowadzają wodę ponad powierzchnią ziemi, jest *akweduktem* (wyr. łac. od aqua—woda). Mosty bywają: *stałe* czyli

nieruchome, *przenośne*, używane przez armję w czasie wojny *(pontonowe)*, *wiszące* na sznurach, przytwierdzonych do słupów po obu brzegach (sznury bywają żelazne, z drutu, stąd *mosty drutowe)*, *zwodzone*, które buduje się na kanałach lub fosach przy fortecach, dawniej przy zamkach średniowiecznych — składają się one z ruchomego pomostu, dającego się podnosić i opuszczać; *łyżwowe* (ob. łyżwa) i na *palach*. Mosty buduje się z drzewa, kamienia lub żelaza, dziś najpowszechniej z tego ostatniego materjału. Dwie skrajne podstawy mostu, przy brzegach, zowią się *przyczółkami*, środkowe — *filarami*. Część mostu, zawarta między dwiema podporami, zowie się *przęsłem* w mostach drewnianych lub żelaznych, a *arkadą* w mostach kamiennych.

Mostar, dawniej stolica Hercegowiny i silna warownia turecka nad rzeką Narentą, obecnie miasto główne hercegowińskiego okręgu t. n.; jest rezydencją biskupów obrządku rzymsko-katolickiego i wschodniego; ma gimnazjum, oraz kilka innych szkół, różne fabryki i prowadzi rozległy handel.

Mostek, kość płaska, długa, ciągnąca się na przodzie piersi od granicy szyi aż do dołka żołądkowego. Do mostka z obu boków przypierają żebra.

Mostowniczy, tak nazywał się w dawnej Litwie urzędnik, którego obowiązkiem było czuwanie nad drogami publicznemi, groblami i mostami.

Mostowski *Tadeusz* hr., ur. 1766 r., um. 1842 r., znawca prawa polskiego i niepospolity mówca, był ministrem spraw wewnętrznych w Księstwie Warszawskiem i Królestwie Polskiem. W pamiętnym roku 1812 miał na sejmie warszawskim mowę, którą poruszył do głębi wszystkich obecnych i niemało przyczynił się do zawiązania „Konfederacji Królestwa Polskiego". Jako minister był wzorowy. Kraj zniszczony wojną i klęskami podniósł przez zaprowadzenie porządku w podległych sobie urzędach. Dbał także o rozwój piśmiennictwa i oświaty. W roku 1791 wydawał z Niemcewiczem „Gazetę narodową i obcą".

Moszcz, sok wyciśnięty z jagód winnych lub innych owoców, zawierających cukier; przez fermentację zamienia się na wino, jabłecznik i inne napoje.

Moszczenica, zwana także *Cesarką*, rzeczka w Królestwie Polskiem, bierze początek w pow. Rawskim, a przepłynąwszy mil 10½, wpada do Bzury pod wsią Jankowem.

Motor — nazwa nadawana różnego rodzaju przyrządom, które wprawiają w ruch inne przyrządy i wykonywują pracę. Zależnie od tego, jakiego gatunku energję dany motor zużywa i skąd ją czerpie, rozróżniamy motory: *wodne*, w których energji dostarcza bieżąca lub spadająca woda; *wietrzne*, w których toż samo zadanie spełnia wiatr. Najważniejsze są motory, przerabiające na mechaniczną pracę energję ciepła, zawartą w materjałach opałowych; tu należą motory parowe (ob. Maszyna parowa), *gazowe*, *naftowe*, *amonjakalne* i t. p., różniące się między sobą co do zasady, na której odbywa się owa zamiana ciepła na pracę. Dalej ważne są motory *elektryczne*, zasilane prądem elektrycznym, którego energję przerabiają na pracę mechaniczną. Natężenie, z jakiem motor pracować może, mierzy się odpowiednią jednostką—mianowicie koniem parowym.

Motto — słowa, wypisane na czele książki lub rozdziałów jej, będące niejako godłem, które oddaje krótko przewodnią myśl pisarza, a jest zapożyczone zazwyczaj z dzieła innego autora.

Motyle *(łuskoskrzydłe)*—rząd owadów; skrzydła ich są błoniaste, pokryte pyłkowatemi łuskami barwnemi; gęba motyla jest uzbrojona w trąbkę, skręconą spiralnie, do wysysania soków kwiatowych. Przeobrażenia zupełne; larwa zowie się gąsienicą, *poczwarki* motyli przyczepiają się do gałęzi, murów, par-

kanów i t. p.; bywają też owinięte oprzędem albo ukryte w ziemi. Dojrzałe motyle nie są wcale szkodliwe, ale gąsienice ich są najstraszniejszymi wrogami roślin.

Motylica czyli *barciak* — nocny motyl, spokrewniony z molami, ma skrzydła przednie popielate, z rdzawemi plamami, tylne—szare. Zakrada się wieczorami do uli i składa tam jajka; gąsieniczki toczą plastry, zrządzając ogromne szkody. Motylica należy do największych szkodników w pasiekach.

Motylica — glista płaska, 1—5 cm. długa, pasorzytująca w wątrobie zwierząt przeżuwających, a zwłaszcza owiec, u których powoduje wycieńczającą chorobę, zwaną również *motylicą*. Napastuje niekiedy człowieka. Larwy zamieszkują ciało pewnych ślimaków wodnych, które następnie opuszczają i wraz z wodą dostają się do żołądka zwierząt przeżuwających. Pewnych środków na zabicie motylicy w zwierzęciu niema; należy możliwie dobrze odżywiać owce, aby miały dość sił do przetrzymania choroby.

Motylkowate—podrodzina roślin *strączkowych*, obejmująca wiele roślin gospodarskich. Odznaczają się one szczególną budową kwiatu: korona składa się z pięciu płatków, z tych dolny ma kształt *czółenka*, dwa boczne—*skrzydełek*, a dwa górne zrośnięte razem tworzą *chorągiewkę*. Pręcików jest 10, z których 9 zrośniętych u spodu w jeden pączek, a dziesiąty wolny. Należą tu z uprawnych: groch, fasola, soczewica, bób, wyka, koniczyna, lucerna, dzięcielina, oraz rośliny przemysłowe: indygowiec, drzewo kampeszowe i inne.

Motyw (z franc.) — pobudka, powód działania, bodziec; myśl zasadnicza; główna idea przewodnia utworu artystycznego, temat; krótki pomysł muzyczny. *Motywować*—wyłuszczać powody, uzasadniać.

Mowa. Mowa bywa szeptana lub głośna; jedna i druga wymaga natężenia płuc, które kurcząc się, wysyłają powietrze (wydychają). Mowa głośna wymaga nadto drgania strun głosowych; gdy skutkiem chorób (np. chrypki) struny głosowe drgać nie mogą, mówimy szeptem. Spółgłoski tworzymy, wykonywując odpowiednie ruchy językiem, podniebieniem miękkiem i wargami, tudzież otwierając mniej lub więcej usta. Przy szybkiem mówieniu dźwięki zasadnicze zlewają się; jednocześnie zmienia się często tonacja (t. j. wysokość tonu) i siła głosu (co zowie się zazwyczaj *modulacją);* zmiany te ożywiają mowę, służąc jako środek wyrażania uczuć, nastrojów; do celu tego służy również akcentowanie zgłosek w wyrazach, wyrazów w zdaniach i zdań w okresach. Choroby (wady) mowy spowodowane są bądź chorobliwemi zmianami organów mowy (języka, warg, podniebienia, zębów, strun głosowych), bądź też nieznanemi bliżej nienormalnościami w ośrodkach nerwowych i nerwach, przyjmujących udział w czynności mówienia. Do tych wad i chorób należą: szeplenienie, mówienie przez nos, jąkanie się, głuchoniemota i t. p.

Moza (po niem. Maas), dopływ Renu, długi 925 klm.

Mozajka, kunsztowna robota, wykonana z wielu drobnych części marmuru, kamieni, szkła różnobarwnego, albo nawet kawałków drzewa, połączonych z sobą jaknajściślej kitem. Mozajką wykonać można twarze, postacie całe, arabeski, ornamenty.

Mozaizm, zbiór politycznych i religijnych urządzeń, pochodzących od Mojżesza; religja Mojżeszowa albo żydowska.

Mozambik, kolonja portugalska na wschodniem wybrzeżu południowej Afryki, obejmuje 768.740 klm. kw., od zatoki Delagoa do przylądka Delgado. Kraj ten obfituje w ryż, drzewo budulcowe i kość słoniową; posiada złoto i miedź. Główne miasto Mozambik.

Mozart *Jan Wolfgang Amadeusz*,

ur. 1756 r., um. 1791 r., jeden z największych muzyków wszystkich czasów, z pochodzenia Niemiec, komponował wszelkiego rodzaju utwory muzyczne; wsławił się zaś najbardziej operami, z których najwięcej znane są: „Don Juan“, „Flet zaczarowany“, „Wesele Figara“. Dzieła Mozarta odznaczają się dziwną prostotą, przy niezmiernem bogactwie melodji, to też przemawiają do wszystkich serc, zdolnych odczuwać prawdziwe piękno.

Mozela, dopływ Renu, poczyna się w Wogezach i pod Koblencją z lewej strony wpada do Renu. Długość jej biegu wynosi 505 klm.

Mozyr, miasto powiatowe w gub. Mińskiej, nad rzeką Prypecią, pod urwistemi górami, jeden z najstarszych grodów słowiańskich.

Możajsk, miasto powiatowe w gub. Moskiewskiej, niegdyś stolica udzielnego księstwa. O półtorej mili od Możajska leży sioło *Borodino*, pamiętne krwawą bitwą 6 września 1812 r. pomiędzy Francuzami, pod dowództwem cesarza Napoleona I, a Rosjanami pod wodzą generała hr. Kutuzowa, w której z obu stron padło 100.000 żołnierzy, a skutkiem której Kutuzow, straciwszy wielu generałów i blisko połowę wojska, zmuszony był ustąpić.

Moździerz, naczynie, w którem za pomocą tłuczka różne przedmioty mogą być tłuczone i rozcierane. W artylerji moździerzem nazywa się rodzaj działa bardzo krótkiego, o szerokim otworze, służącego do rzucania bomb, a dawniej worów z kamieniami.

Mól, ob. *Mole*.

Mózg i móżdżek — grupa ośrodków nerwowych, złożona z komórek nerwowych (substancja szara) i włókien (stanowiących substancję białą mózgu), zaopatrzona obficie w sieć naczyń krwionośnych, zajmuje naczelne miejsce w systemacie nerwowym wyższych organizmów zwierzęcych, rządzi ogółem spraw fizjologicznych i psychologicznych całej ich istoty. Mózg i móżdżek stanowią odrębne organy, mieszczące się u człowieka i kręgowców w czaszce; otoczone one są trzema *oponami* mózgowemi: *twardą, miękką i pajęczą*. Powierzchnia mózgu i móżdżku jest obficie pobruzdowana; bruzdy te tworzą t. z. *zwoje* lub zrazy mózgowe. Mózg składa się z dwu symetrycznych połów, zwanych *półkulami;* wierzchnia ich warstwa, t. zw. *kora*, jest ciemniejsza i składa się z substancji szarej; wewnątrz półkul mózgowych znajdują się przestrzenie wypełnione krążącą limfą, zwane komórkami mózgowemi. Od tyłu u wyższych kręgowców mózg przechodzi w t. zw. *rdzeń przedłużony*, którego dalszym ciągiem jest *mlecz pacierzowy* (ob.). Anatomiczna budowa mózgu i móżdżku jest bardzo zawiła i częściowo dopiero poznana. Z mózgu wychodzą nerwy, idące do głowy; pomiędzy nimi spotykamy nerwy wzroku, słuchu, smaku i powonienia. *Móżdżek* zarządza jedynie ruchami ciała; dla sfery myśli i uczuć nie ma on żadnego znaczenia; zwierzę pozbawione móżdżka może się poruszać, ale ruchy te są nieprawidłowe, nieodpowiadające zamierzonym celom.

Mózga, *plewara* lub *ostrzyca trzcinowata*, trawa górska, dająca siano końskie grube, pożywne i smaczne wydajność bardzo wielka. Na łąkach rośnie nad brzegami rowów, wspólnie z kostrzewą i manną okazałą.

Mroga, rzeka w Król. Polskiem, bierze początek w gub. Piotrkowskiej, na północ Brzezin i po 7-milowym biegu wpada z prawej strony do Bzury.

Mrówki—owady błonoskrzydłe z grupy żądłówek z szypułkowatym odwłokiem i złamanymi różkami. Mrówki mieszkają towarzysko w *mrowiskach*, t. j. w gniazdach zakładanych w pniach drzewnych, w ziemi albo też w kopcach, umyślnie przez nie usypanych z ziemi, liści, igieł, gałązeczek i t. p. Mrowiska składają się z komór, kory-

tarzy i otworów, prowadzących na zewnątrz. Mrówki zamykają je na noc oraz w czasie sloty. W skład społeczeństwa mrówek wchodzą skrzydlate *samice* i *samce*, oraz nieco mniejsze t. zw. *robotnice* bezskrzydłe, opatrzone mocnemi szczękami. Samiczki i robotnice posiadają gruczoł jadowy (żądło mają tylko niektóre gatunki), z którego wtryskuje ciecz gryząca (kwas mrówczany) do ranki zadanej szczękami. Robotnice zajmują się spełnianiem wszelkich robót w mrowisku, jak również wychowywaniem młodych z jajeczek, złożonych przez samiczki. Jajka są maleńkie, jak ziarnka piasku; z nich lęgną się beznogie czerwie, które następnie przemieniają się w podłużne poczwarki, otaczając się przytem mocnym oprzędem; oprzędy te mają kształt jajeczek i noszą pospolicie nazwę *jaj mrówczych*. Niektóre gatunki mają jeszcze *żołnierzy*, odróżniających się dużą głową i zajmujących się jedynie obroną gniazd od napastników. Mrówki żywią się różnymi stawonogami, trupami drobnych kręgowców, cząstkami roślinnemi, nadewszystko zaś lubią wszelkie słodycze. Urządzają też po nie wyprawy do mieszkań ludzkich i spiżarni i hodują często umyślnie w mrowiskach lub obok nich na drzewach, krzewach i różnych roślinach mszyce, aby zjadać słodkie ich wydzieliny. Na zimę zapasów nie zbierają i przeważnie spędzają ją w odrętwieniu. Do najpospolitszych u nas należą duże *mrówki leśne*, barwy czerwonawo-rudej, oraz mniejsze *mrówki czarne*. Inne gatunki spotyka się rzadziej.

Mrówkojad — zwierzę ssące szczerbate z pyskiem wydłużonym, wąskim, bezzębnym i długim wysuwalnym językiem, zwilżanym ciągle kleistą cieczą; ciało porosłe mniej lub więcej długą sierścią; palce uzbrojone sierpowatymi pazurami. Mrówkojad rozrzuca pazurami kopce mrówek lub termitów, następnie wyławia te owady lepkim językiem. Wszystkie mrówkojady zamieszkują Amerykę Południową.

Mrówkolew — owad siatkoskrzydły, z wyglądu podobny do ważki, ale mniejszy z dłuższymi rożkami. Zamieszkuje piasczyste wydmy; lata wieczorami. Larwy mrówkolwa popielato-żółte z 6 ma nogami i obcęgowatemi szczękami, są bardzo drapieżne; robią one lejkowate dołki w piasku i ukrywają się na ich dnie tak, że tylko wystają im obcęgi; następnie zaś chwytają i wysysają owady, które nieostrożnie wpadają do dołka.

Mrówkowy kwas—znajduje się w parzących gruczołach mrówki, w żołądkach pszczół, w kolcach pokrzyw. Składa się z węgla, tlenu, wodoru. Jest to płyn bezbarwny, rozpuszczalny w wodzie, o zapachu przenikliwym, mrówkowym oraz smaku mocno kwaśnym. Posiada tak silne własności gryzące, że na skórze tworzy pęcherze.

Mrówkowy spirytus—nalewka ze zwyczajnego spirytusu na mrówkach. Zawiera w sobie kwas mrówkowy. Jest to lek orzeźwiający i drażniący, używany do wcierań skórnych, mających na celu wywołanie przekrwień skóry i pobudzenie w ten sposób jej czynności.

Mróz, ob. *Zimno*.

Mrzygłód, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, nad Wartą.

Mścisław, miasto powiatowe gub. Mohylewskiej, nad Wiechrą, niegdyś stolica udzielnego księstwa, a po unji lubelskiej 1569 r. województwo tejże nazwy.

Mstów, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Częstochowskim, nad Wartą; ma bardzo starożytny kościół św. Stanisława, założony podobno przez Piotra Dunina, około 1140 r. i kościół parafjalny, założony 1220 r. przez biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża.

Msza św. jest nieustającą ofiarą Nowego Zakonu, w której ofiaruje się Ojcu przedwiecznemu przez ręce kapłana sam Jezus Chrystus pod postacią chleba i wina. Ofiarę tę ustanowił Jezus Chrystus podczas ostatniej wieczerzy i nakazał Apostołom oraz ich następcom, aby ją składali po wszystkie czasy.

Mszał (z łac.) — księga liturgiczna, zawierająca Mszę, modlitwy odmawiane przez kapłana, oraz porządek ceremonji wykonywanych podczas Mszy Świętej.

Mszczonów, miasto w gub. Warszawskiej, pow. Błońskim, niegdyś ludne i handlowe; zniszczone później przez pożary, morowe powietrze i wojny, posiada obecnie fabrykę zapałek i garbarnie.

Mszyce—owady półpokrywe. Najbardziej znaną jest *mszyca różana*, barwy szaro-zielonej, pospolita na liściach róży. Mszyce odznaczają się długiemi nogami i smoczkiem, za pomocą którego wysysają soki roślin; stąd bardzo szkodliwe. Wprost z odwłoku sączą słodki i lepki sok, zwany *rosą miodową*. Obecność rosy miodowej szkodzi liściom, przez zasklepienie otworków. Na wiosnę i w lecie widzieć można tylko bezskrzydłe samice, które wydają żywe potomstwo. Są one nadzwyczaj płodne, tak że z jednej samicy w ciągu jednego lata powstaje kilka miljonów mszyc. Pod jesień przychodzą na świat skrzydlate samce i pospolicie bezskrzydłe samice, które znoszą jajka w szpary kory. Z jajek tych na wiosnę wylęga się znów żyworodne pokolenie.

Mucha — owad z rzędu dwuskrzydłych z grubem ciałem, dużemi oczami, krótkiemi rożkami, ze szczecinką na wierzchołku i wyraźnym smoczkiem. Larwy ich są bezgłowe z silnymi haczykami koło otworu gębowego; żyją pasorzytnie na innych zwierzętach (rzadziej roślinach) albo też w gnijących istotach roślinnych lub zwierzęcych. Poczwarki — beczułkowate. Muchy są w części użyteczne przez usuwanie gnijących substancji; zrządzają jednak przy tem znacznie większe szkody, niszcząc zapasy żywności oraz przyczyniając się do roznoszenia różnych chorób. Z należących tu gatunków zasługuje na uwagę: *Mucha domowa*, rozpowszechniona na całej ziemi, szaro-popielata z odwłokiem w szare plamki kostkowate; nadzwyczaj dokuczliwa; jajka składa w gnijące substancje; przeobrażenia odbywa w ciągu 2-ch tygodni i wydaje 4 — 5 pokoleń jednego lata; *mucha plująca*, większa, z lśniącym ciemno-niebieskim odwłokiem; lata z głośnym brzękiem; składa jajka w gnijące mięso, w padlinę, w otwarte rany; *mucha złocista*—zielona ze złocistym połyskiem; pospolita *bolimuszka* i t. d.

Mucha hiszpańska, ob. *Kantaryda*.

Muchawiec, rzeka w gub. Grodzieńskiej, dopływ Bugu, stanowi główne ogniwo kanału dniepro-buskiego; bierze początek w pobliżu miasta Prużan, z połączenia trzech rzeczek; dobiegając do Brześcia Litewskiego, rozdziela się na dwie odnogi, któremi wpada do Bugu. Długość jej biegu wynosi 106 klm.

Muchołówka — ptak wróblowaty z krótkim, prostym dziobem, rozszerzonym u nasady i porosłym szczeciniastymi włosami. U nas jest kilka gatunków; wszystkie przelotne. Najpospolitszą jest *muchołówka szara*, przebywająca w lasach oraz zagrodach; chwyta bardzo zręcznie w lot owady; jagodami żywi się jedynie w ostateczności. Użyteczna.

Muchołówka *(Drosera)*—roślina z rodziny *rosiczkowatych;* rośnie na bagnistych miejscowościach Ameryki Południowej. Kwiaty ma białawe. Liście jej mają na końcu duże klapkowate rozszerzenia, opatrzone sztywnymi włoskami, zamykającymi się, skoro na nich usiądzie owad jakiś, zwabiony sokiem. Owad dusi się; roślina wydziela sok, który trawi ciało złowionego owadu. Muchołówka zalicza się z tego względu do *roślin owadożernych*, do których należy także rosiczka i inne.

Muchomór, ob. *Grzyby*.

Muchotrzew lub *mokrzyca*—gatunek roślin z rodziny goździkowatych. Jest to roślinka zielna, drobna; spotyka się ją jako bardzo pospolity a często trudny do wytępienia chwast na polach i ogrodach, na gruntach najżyzniejszych. Łodygę ma ścielącą się, listki jajowate, kwiaty białe. Bardzo chętnie jadana jest przez zwierzęta trawożerne; nasiona jej są przysmakiem, poszukiwanym przez drobne ptactwo, które skubie również i jej listki.

Mucius Scaevola (czyt. Mucjus Scewola), Rzymianin, który podczas oblężenia Rzymu przez króla Etrusków, Porsennę, dostał się do jego obozu, aby go zabić, lecz nie poznawszy króla, zabił jego pisarza. Stawiony przed Porsennę na znak, iż nie da się skłonić do zeznań, włożył prawą rękę w ogień i trzymał ją tak długo, aż całkiem się spiekła. Król wzruszony tem bohaterstwem puścił go wolno i skłonił się do zawarcia pokoju z Rzymianami.

Muczkowski *Józef*, ur. r. 1795, um. 1858 r., żołnierz napoleoński, badacz języka polskiego i historyk literatury, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, napisał kilka cennych dzieł, poświęconych bibliografji polskiej, historji uniwersytetu krakowskiego i bardzo w swoim czasie cenioną „Gramatykę języka polskiego".

Muezzin, Muedzin, niższy duchowny mahometański, który z minaretu zwołuje wiernych na modlitwę.

Mufa, krótka rura walcowata, służąca do łączenia rur lub wałów; *mufka* — futrzane okrycie na ręce, postaci walcowatej.

Mufla — rodzaj naczynia żelaznego lub glinianego, służącego do wypalania farb na porcelanie, szkle; do wytapiania cynku z rudy w piecach bez dostępu powietrza.

Mufty (arab.) — najwyższy kapłan i sędzia w Turcji, wyjaśniający prawne i obyczajowe wątpliwości Koranu.

Mühlhausen, *Milhuza* (franc. *Mulhouse)*, miasto główne kantonu t. n. w Alzacji Wyższej, nad rzeką Ill, posiada olbrzymie fabryki wyrobow bawełnianych i wełnianych, wyrobów metalowych, płótna i in. Słynna jest także tutejsza szkoła tkacka.

Mukden (*Szingjang),* stolica urodzajnej chińskiej prowincji Szinking czyli Liaotang. Ma przeszło 250.000 mieszk. Z Mukdenu pochodzi dzisiejsza dynastja chińska, której groby znajdują się w pobliżu miasta.

Mulaci, potomkowie ludzi białych i Negrów, zwykle barwy oliwkowej.

Mularstwo, rzemiosło, którego zadaniem jest wznoszenie murów.

Mulda (po niem. *Mulde),* po Elbie największa rzeka Saksonji, wpada do Elby pod Dessau.

Müller: 1) *Wilhelm*, ur. 1794 r., um. 1827 r., popularny poeta niemiecki, pieśni jego uważane są w Niemczech za narodowe; 2) *Jan*, ur. 1801 r., um. 1858 r., znakomity najsłynniejszy niemiecki biolog, jeden z najsłynniejszych biologów XIX wieku. Człowiek wielkich zdolności i wysokiej nauki; prace jego z zakresu chemji, fizyki, zoologji, fizjologji, embrjologji i t. p., cenione są bardzo w świecie naukowym. 3) *Fryderyk Maks*, niemiecki filolog, doskonały językoznawca i jeden z najgruntowniejszych badaczy języka i literatury sanskryckiej. Badał również mity, podania i religje ludów wschodnich.

Multany czyli *Mołdawja*, jest to kraj, rozciągający się po obu brzegach Seretu (dopływ dolnego Dunaju), od Karpat aż po Prut, dzisiaj część królestwa Rumunji. W wiekach średnich i za panowania tureckiego obszar Multan obejmował Besarabję i sięgał po Dniestr. Prawie do XIV wieku koczowały w Multanach naprzemian dzikie ludy: Awarowie, Bułgarowie, Węgrzy, Pieczyngi, Połowcy, wreszcie Tatarzy.

Muł — mieszaniec, pochodzący od klaczy i osła; wzrostem dorównywa koniowi, ale ma głowę, krzyż, uszy, ogon oraz głos osła; chód ma pewny. Łączy w sobie siłę konia z wytrzymałością i niewybrednością osła; zwłaszcza w górach przewyższa swą użytecznością osła; używają go jako zwierzę juczne pociągowe, pod siodło i do robót gospodarskich. Chów mułów rozwinięty jest głównie we Francji.

Muł *(ił, szlam)*, cząstki ziemne zazwyczaj rozdrobnione, zwykle zmieszane z przegniłemi szczątkami organicznemi, znajdują się przy ujściach rzek, osadach źródeł, błot, jezior i mórz.

Mułła, duchowny mahometański.

Mumje, ob. *Balsamowanie*.

Münchheimer *Adam* — muzyk i kompozytor polski, ur. 1830 r., um. 1904 r., twórca kilku oper i innych kompozycji muzycznych, z których wyróżniają się kompozycje orkiestrowe.

Münich *Burkhard*, generał rosyjski, służył najpierw w wojsku sasko-polskiem, poczem wstąpił do służby rosyjskiej. W r. 1734 zdobył Gdańsk, w którym schronił się Stanisław Leszczyński, wskutek czego przyczynił się do osadzenia na tronie Augusta III. W roku 1736 dowodził wojskiem rosyjskiem przeciw Turcji, odniósł zwycięstwo pod Stawczanami i wziął Chocim. Odznaczał się srogością. Um. 1767 r. Pozostawił zajmujące pamiętniki.

Municypalność, *urząd municypalny*—zwierzchność *municypium* (łac.), t. j. gminy miejskiej, miasta; zwierzchność miejska.

Munkacsy *Michał* (czyt. Munkaczy), właściwe nazwisko Lieb, ur. 1844 r. w Munkaczu na Węgrzech, um. 1900 r., był zrazu stolarzem, potem dopiero wykształcił się w malarstwie i zasłynął jako niepospolity artysta. Obraz jego „Chrystus przed Piłatem" otrzymał nagrodę na wystawie paryskiej.

Münster, miasto w regencji pruskiej t. n., nad rzeczką Aa, rezydencja biskupa i kapituły katedralnej, liczy 58.000 mieszk. i ma wspaniały zamek królewski.

Munsztuk (z niem.): 1) Przyrząd złożony z dwu kawałków stalowych, spojonych ruchomo; wkłada go się koniowi w pysk; do obu końców przyczepione są uzdy, inaczej *kiełzno, kawecan;* cały ten przyrząd służy do kierowania koniem. Przenośnie, wziąć kogo na munsztuk—ująć w ryzy, w karby, trzymać krótko. 2) Część cybucha albo papierosa wkładana w usta. 3) Krótka papierośnica, którą się wkłada w papieros, albo na którą nakłada się papieros. 4) Część instrumentu dętego, którą się wkłada w usta, inaczej *ustnik*.

Mur—budowla, ciągnąca się wzdłuż i wznosząca w górę, ze ścisłem zachowaniem pionu (ob.), ułożona z kamieni lub cegieł, powiązanych ze sobą tak, aby tworzyły jednolitą całość, wytrzymałą na własny ciężar i na ciśnienie, jakie z przeznaczenia swego dany mur ma znosić. Do spajania cegieł używa się wapna, cementu lub gliny; kamienie spaja się żelaznemi klamrami albo także wapnem czy cementem; spójnie żelazne zalewano dawniej ołowiem. Mur odosobniony, biegnący w prostym kierunku, ma najmniejszą wytrzymałość, dlatego w pewnych odstępach wzmacnia się go wsporami, również murowanemi. Na wsiach spotykać można jeszcze całe mury z gliny. W nowszych czasach upowszechniły się mury z *betonu*, zwłaszcza w budowlach wodnych i twierdzach. Wiele murów, łączonych z sobą najczęściej pod kątem prostym, stanowi budynek; wewnętrzne mury nazywają się *ścianami*. Nazwy tej nie daje się murom zewnętrznym. Mury mogą być wewnątrz puste, wypełnione gruzem albo też wznoszone przy użyciu długich sztuk drzewa (belki, krokwie), tworzących zrąb, który wypełnia się cegłami. Te ostatnie noszą nazwę *murów pruskich. Mury cyklopowe*—z prastarych czasów zachowane budowle ludów pierwotnych, wznoszone z wielkich,

prawidłowo nieociosanych głazów. Znajdują się w Grecji, w Skandynawji, w Holsztynie i Szlezwigu.

Mur, rzeka w Austrji, lewy dopływ Drawy, bierze początek w okolicach Salzburga; długa 438 klm.

Murat *Joachim*, ur. r. 1771, syn oberżysty; odznaczył się jako żołnierz w wojskach rzeczypospolitej francuskiej i, szybko idąc po stopniach karjery wojskowej, dosięgnął w krótkim czasie najwyższych. Poślubiwszy najmłodszą siostrę Napoleona I, został w r. 1804 marszałkiem i księciem, a w r. 1808 królem neapolitańskim. W chwili niepowodzeń Napoleona chciał wejść w stosunki z jego nieprzyjaciółmi, mimo to został przez nich pozbawiony tronu, a gdy go odzyskać zapragnął, ujęty w niewolę i rozstrzelany został r. 1815.

Murawjew *Michał*, ur. 1796 r., um. 1866 r. Wplątany w sprawę dekabrystów, był czas jakiś więziony. Uwolniony z więzienia, pełnił obowiązki gubernatora w Grodnie, Kownie i Kursku. W r. 1863 mianowany generał-gubernatorem wileńskim, krwawo uśmierzał powstanie. W historji została mu z tych czasów nazwa *wieszatiela*. Wyroki śmierci, katorgi i zesłania, konfiskaty majątków, egzekucje wojskowe tysiącami spadały na kraj. Za gorliwą służbę otrzymał tytuł hrabiego i pomnik w Wilnie.

Murcja, niegdyś królestwo maurytańskie w Hiszpanji, nad morzem Śródziemnem, pomiędzy Walencją, Nową Kastylją, Andaluzją i Granadą. Miasto główne Murcja, nad Segurą, rezydencja biskupa, ma 92.000 mieszk., piękną katedrę i wielkie przędzalnie jedwabiu.

Murillo *Bartłomiej Szczepan*, sławny malarz hiszpański, urodzony w Sewilli r. 1617, um. 1682 r. Namalował około 400 obrazów, przeważnie treści religijnej, do dziś dnia wysoce cenionych. Najbardziej znane i podziwiane są jego Madonny, t. j. obrazy Najśw. Panny, które w drukowanych podobiznach rozchodzą się po całym świecie.

Murray, największa rzeka w Australji, wypływa z góry Kościuszki w Alpach Australskich, przechodzi przez Wiktorję i południową Australję, a ubiegłszy 2.000 klm., poniżej Wellingtonu wpada do jeziora Wiktorji, skąd kanał odprowadza jej wody do morza.

Murz, ob. *Śniedź*.

Murzuk, stolica Fezzanu w Afryce środkowej, leży w nizinie, zapełnionej bagnami słonemi i bardzo niezdrowej, otoczona jest murem glinianym i stanowi węzeł licznych dróg karawanowych.

Murzyni, ob. *Negrowie*.

Muskata *Jan*, biskup krakowski, Ślązak zniemczały, otrzymał za sprawą króla Wacława stolicę biskupią, a nawet dzierżył imieniem jego rządy w Krakowie. Kiedy po Wacławie Władysław Łokietek królem został i Kraków zajął, Muskata naprzód uciekł na Śląsk, a potem z wójtem krakowskim Albertem i Niemcami spiskował przeciw królowi. Po stłumieniu buntu Alberta, powrócił Muskata w roku 1317 do Krakowa, gdzie w r. 1320 umarł.

Muskulatura, ogół mięśni danego osobnika; *muskularny*—silny, mający silne mięśnie.

Muskuły, ob. *Mięśnie*.

Musony, ob. *Monsuny*.

Musset (czyt. Mise) *Ludwik Karol*, ur. r. 1810, um. r. 1857, poeta francuski, którego wiersze, pełne niepospolitego wdzięku, ogniste, porywające, robiły głębokie wrażenie na współczesnych. Musset miał wielu naśladowców. Poeta ten pisał także prozą. Kilka dzieł jego przełożono na język polski.

Mustang—zdziczały koń amerykański, żyjący stadami na prerjach Ameryki.

Mustra (z niem.), ćwiczenia wojskowe, mające na celu wyrobienie w żołnierzach zręczności, jednolitości ruchów, szybkości i sprawności obrotów.

Musujące napoje, napoje, w których wywiązuje się mniej lub więcej szybko, rozpuszczony w nich kwas węglowy, nadający im przyjemny, właściwy smak szczypiący. Kwas węglowy może być uwięziony w napojach bądź przez wtłaczanie go przy pomocy wysokiego ciśnienia, bądź przez wprowadzenie do nich kwasu węglowego skroplonego, jak np. w wodzie sodowej, albo też wytwarza się w nich sam wskutek fermentacji alkoholowej, jak np. w winie szampańskiem.

Muszkatel, ob. *Pelargonja*.

Muszkatowiec korzenny—drzewo z rodziny *muszkatowcowatych*, uprawiane w krajach gorących Azji i Ameryki dla owocu, znanego pod nazwą *gałki muszkatołowej*. Z powierzchowności przypomina nieco naszą gruszę, ale liście ma ozdobniejsze, lśniące, ciemno-zielone; wśród nich zwieszają się w gronach obfitych żółte jak pomarańcze owoce. Po dojrzeniu, zwierzchnia skorupa pęka, a ze środka wygląda ziarno czarne, okrągłe, otulone w rodzaj siateczki żółto czerwonawej. Ta siateczka stanowi znany w handlu *kwiat muszkatołowy*.

Muszkiet (włos.), ręczna broń palna z XVI w., z lontami, później z zamkiem; przy celowaniu opierany bywał na widełkach; *muszkieterzy*—żołnierze uzbrojeni w muszkiety.

Muszle lub *konchy* — są to grube i twarde bardzo lub cienkie i delikatne wapienne okrycia, opancerzające ciała wielu zwierząt z typu mięczaków i mięczakowatych. Muszle mają najróżniejsze kształty i barwy. Głównym składnikiem muszli jest węglan wapnia oraz śluz, wydzielany przez ciało mięczaka stwardniałe razem w drobnouwarstwioną masę. Muszle służą zwierzęciu za obronę; puste używane są przez ludzi dla pięknych barw i kształtów jako ozdoby, w całości lub pokrajane na blaszki; te ostatnie pod nazwą perłowej masy służą do wykładania wyrobów galanteryjnych. Do tego użytku nadaje się szczególniej muszla *perłopławu*, mieniąca się pięknie na podobieństwo pereł.

Musztarda—roztarte nasiona gorczycy, pozbawione oleju, zaprawione octem, kwaśnem winem, moszczem, wodą, cukrem, oliwą, korzeniami, estragonem, cynamonem i t. p. Ostrej tej przyprawy używa się do mięs i sosów.

Muślin (od arabskiego miasta Mosul), delikatna przezroczysta tkanina bawełniana lub jedwabna, wyrabiana jak płótno.

Mutatis mutandis (łac.)—z potrzebnemi zmianami; zmieniwszy to, co powinno być zmienione.

Mutra, ob. *Śruba*.

Mutsu-Hito — mikado czyli cesarz japoński, ur. 1852 r., na tron japoński wstąpił w r. 1867 i dotąd na nim zasiada. Jego mądrym i postępowym rządom Japonja zawdzięcza swoją kulturę europejską, rozwój ekonomiczny i potęgę polityczną.

Muzeum nazywało się u starożytnych Greków każde miejsce, poświęcone Muzom, a potem miejsce, w którem oddawano się naukom lub sztukom. Obecnie nazywamy tak zbiór przedmiotów, mających wartość naukową lub artystyczną. Istnieją rozmaite muzea: archeologiczne, w których gromadzimy przedmioty pochodzące z bardzo dawnych epok, przyrodnicze (okazy przyrody), przemysłowe (wyroby przemysłu), pedagogiczne (ob.), rolnicze (narzędzia rolnicze, gatunki zbóż), sztuk pięknych (dzieła sztuki). Najbogatsze *muzea polskie* są: w Krakowie: książąt Czartoryskich i Muzeum Narodowe; we Lwowie: książąt Lubomirskich, złączone z Zakładem Ossolińskich i Muzeum Dzieduszyckich; w Poznaniu Towarz. Przyjaciół Nauk i w Rapperswylu w Szwajcarji, założone przez hr. Platera.

Muzułman, *Muzułmanin* (tur.)—wyznawca Islamu, czyli wiary mahometańskiej.

Muzy— w wierzeniach starożytnych

Greków boginki, opiekujące się sztukami pięknemi i naukami. Było ich dziewięć: Erato, Euterpe, Kaliope, Klio, Melpomena, Polymnia albo Polyhymnia, Terpsychora, Thalia i Urania. Przewodził im Apollo. Mit to bardzo piękny. Dwie pierwsze muzy i Polymnia miały sobie powierzoną poezję liryczną, muzykę i śpiew; Kaliope i Klio czuwały nad poezją bohaterską i historyczną; druga z nich dawała historykom natchnienie i czuwała, by prawda była w ich opisach. Melpomena opiekowała się tragedją, Thalia—komedją. Boginią tańca była Terpsychora; Urania mądrość astronomczną miała w swojej pieczy.

Muzyka, jest to sztuka, polegająca na łączeniu dźwięków w utwory muzyczne czyli kompozycje i na wykonywaniu tych utworów za pomocą różnych instrumentów muzycznych lub głosów ludzkich (śpiew). Człowiek zajmujący się układaniem czyli komponowaniem utworów muzycznych albo ich wykonaniem, jest *muzykiem*. Stosownie do sposobu wykonywania utworów muzycznych, należy rozróżniać muzykę *wokalną* i *instrumentalną*, t. j. utwory wykonywane za pomocą głosów ludzkich i za pomocą instrumentów muzycznych; często też muzyka instrumentalna i wokalna łączą się w jednym utworze muzycznym, jak np. w pieśni z towarzyszeniem fortepjanu albo w operze (ob.). Muzyka instrumentalna nazywa się kameralną czyli komnatową, jeżeli do wykonania wymaga mniejszej ilości instrumentów; muzyka orkiestralna wymaga do wykonania większej ilości instrumentów. Wedle charakteru utworów muzycznych, rozróżnia się muzykę religijną i świecką. Muzyka *religijna* jest liturgiczną (kościelną), jeżeli towarzyszy obrzędom religijnym (np. śpiew kapłana podczas sumy); do muzyki religijnej nieliturgicznej należą chorały, oratorja oraz wszelkiego rodzaju pieśni, wyrażające uczucia religijne. Muzyka *świecka* może być teatralną, koncertową, domową, taneczną, wojskową i t. p. Już u narodów starożytnych spotykamy się z mniej lub więcej umiejętną uprawą tej sztuki. Pierwsze miejsce pod tym względem zajmują Grecy, u których muzyka pozostawała w ścisłym związku z poezją i obrzędami religijnymi. W wiekach średnich dla rozwoju muzyki kościelnej położyli wielkie zasługi św. Ambroży, biskup medjolański (IV w.), oraz papież Grzegorz Wielki (w VI w.), od którego też pochodzi nazwa śpiewu *gregorjańskiego*. W wieku X zaczęto pisać śpiewy kościelne na większą ilość głosów. W następnych wiekach wyłania się obok muzyki kościelnej także muzyka świecka: trubadurzy we Francji a minnesängery w Niemczech, t. j. poeci i muzycy w jednej osobie, wędrujący z miasta do miasta, opiewający chwałę czynów rycerskich i cnoty niewieściej, byli jej głównymi przedstawicielami. W miastach niemieckich powstawały już w wieku XIV stowarzyszenia miłośników muzyki, należących prawie wyłącznie do stanu rzemieślniczego, a nazywających siebie *meistersingerami*. W wieku XVI żył największy kompozytor muzyczny owych czasów, Włoch, Palestrina. W tym samym czasie starano się we Włoszech pod wpływem Odrodzenia wskrzesić na nowo śpiewany dramat grecki; owocem tych usiłowań był nowy zupełnie gatunek utworów muzycznych, mianowicie *opera*, która oddziaływując na muzykę kościelną, powołała do życia oratorja. W wieku XVII zaczyna muzyka instrumentalna nabierać znaczenia, do czego przyczyniły się głównie liczne ulepszenia w budowie fortepjanu oraz instrumentów smyczkowych. W drugiej połowie XVIII wieku i w pierwszej XIX żyje Niemiec Beethoven, który słusznie nazywany bywa największym kompozytorem wszystkich czasów. Dokończył on dzieła, rozpoczętego przez swych poprzedników i nadał niemal

wszystkim rodzajom utworów muzycznych formy, które po dziś dzień uchodzą za najdoskonalsze. Wiek XIX zaznacza się w dziejach muzyki głównie w trojakim kierunku: w rozwoju dalszym muzyki fortepjanowej, opery i muzyki instrumentalnej. Najsławniejszymi kompozytorami i wykonawcami utworów fortepjanowych są w tym wieku: Chopin (Polak), Liszt (Węgier); na polu opery wsławili się Włosi: Rossini i Verdi; we Francji: Auber, Meyerbeer, Gounod; wśród Niemców: Weber i Ryszard Wagner. W dziedzinie muzyki instrumentalnej położył największe zasługi obok wspomnianego Ryszarda Wagnera, Francuz Berlioz i Niemiec Mendelssohn-Bartholdy. Nadto przypada na w. XIX najwyższy rozkwit pieśni, śpiewanej z towarzyszeniem fortepjanu; niezrównanym w tym kierunku mistrzem był Schubert (Niemiec), a w jego ślady wstąpiło wielu innych. Wśród narodów słowiańskich posiadają najwyżej rozwiniętą sztukę muzyczną Polacy, Czesi i Rosjanie. W najnowszych czasach zdobyły sobie bardzo wpływowe na polu muzyki stanowisko także narody skandynawskie. Największą ich sławą muzyczną jest Grieg (Norweg). W celu krzewienia zamiłowania i znajomości muzyki powstają we wszystkich krajach cywilizowanych *stowarzyszenia muzyczne*.

Mydlnik — rodzaj roślin z rodziny *goździkowatych*. Mydlnik lekarski trafia się w zaroślach, przy wsiach, koło płotów w całej prawie Europie. Korzeń jego, zebrany na wiosnę lub w jesieni, nadaje wodzie wygląd wody mydlanej, zdolność tworzenia piany i ułatwia pranie bielizny. Już starożytni używali go w tym celu. Ma zastosowanie i w medycynie.

Mydło — jest to związek kwasów tłuszczowych z tlenkami metalów. Nasze zwyczajne mydła są to mieszaniny stearynianów, palmitynianów i oleinianów sodu lub potasu. Mydła potasowe są rzadkie, np. mydło szare; mydła sodowe—twarde. Otrzymujemy je fabrycznie przez t. z. *zmydlanie* tłuszczów zwierzęcych (łój) lub roślinnych (olej palmowy, oliwa i t. p.). Zmydlanie zaś jest to rozkładanie tłuszczów na kwasy tłuszczowe i glicerynę, a następnie łączenie tychże kwasów z ługiem sodowym lub potasowym. W celu zmydlenia tłuszczów gotują je z ługami; mydło wydziela się po ostudzeniu, zaś tworząca się przy tem gliceryna zostaje usunięta. Takie mydła, z których gliceryna i sole są zupełnie usunięte, zowią się *ziarnowemi;* są one najlepsze i najdroższe, ale mało dziś wyrabiane; przeciwnie t. zw. mydła *pełne* zawierają oprócz właściwego mydła jeszcze i glicerynę, sole, nierozłożony tłuszcz, oraz wielkie ilości wody; stąd też są bardzo tanie. Zależnie od materjału rozróżniamy różne gatunki mydeł: łojowe, palmowe, kokosowe, olejowe i t. p. Mydła zarobione gliceryną, są glicerynowe; zaprawione białkiem — mydła jajeczne; dziegciem—dziegciowe; napojone olejkami pachnącymi i starannie oczyszczone dają różne gatunki mydeł tualetowych.

Myrha, ob. *Mirra*.

Mysikrólik — ptak wróblowaty, spokrewniony z pokrzewkami, zwany też poprostu *królikiem*. Jest to najmniejszy z naszych ptaków. Upierzenie ma oliwkowo zielone z 2 białemi przepaskami na skrzydłach i pomarańczową łatką na głowie. Zamieszkuje całą Europę; u nas pospolity i miejscowy. Trzyma się przeważnie lasów iglastych, gnieździ się wysoko. Użyteczny, gdyż tępi mnóstwo owadów.

Mysłowice, miasto na Śląsku pruskim, w pow. Katowickim, nad Przemszą, na granicy Królestwa Polskiego, połączone mostem z Modrzejowem, leżącem naprzeciw w pow. Będzińskim (Król. Polskie).

Mysz — zwierzę ssące z rzędu gryzoniów: głowę ma wysmukłą z wąskiem czołem i zaostrzonym pyszczkiem,

oczy duże, iskrzące, uszy nagie, szerokie, mniej lub więcej długie, sierść krótką i miękką, ogon przeważnie długi mało włosisty lub zupełnie nagi, pokryty łuskami, zęby tępe, sęczkowane. Myszy biorą przeważnie pokarm roślinny; jadają jednak i mięso; niektóre są drapieżne. Są to wielkie szkodniki, tem uciążliwsze, że nadzwyczaj płodne: jedna mysz w ciągu lata może mieć 5—6 razy młode. Korzyści nie przynoszą żadnych. Znajdują się we wszystkich częściach świata. Niektóre gatunki są stałymi towarzyszami człowieka, przenosząc się wraz z nim do nowoodkrytych krajów. Do tej samej *rodziny*, co myszy, należą: *szczury, nornice, chomiki.*

Myszyniec, osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrołęckim, nad rzeką Rozożą, ma około 3.000 mieszk. Stanowiła niegdyś ośrodek Myszynieckiej puszczy kurpioskiej.

Myszkowscy, magnacka rodzina polska, późniejsi ordynaci pińczowscy. Słynęli z wielkiej zamożności i hojności; po śmierci Józefa, kasztelana sandomierskiego (1727), ordynacja, spadłszy na córki, przeszła do rodziny Wielopolskich, którzy odtąd do swego nazwiska przyłączyli tytuł margrabiów Gonzaga Myszkowskich.

Myszołów — ptak drapieżny dzienny, nieco większy od jastrzębia, o dużej głowie i grubym tułowiu na stosunkowo cienkich, krótkich nogach. Upierzenie ma brunatne, spodem białe, zresztą zmienne w odcieniach. Myszołowy mają lot ciężki. Chwytają małe ptaszki i zające, ale główne ich pożywienie stanowią myszy polne, szczury, węże, owady; diatego należą do najbardziej pożytecznych ptaków. U nas są miejscowe, przebywają najchętniej w wysokich gajach, skąd robią wycieczki na pola.

Myślenice, miasteczko w Galicji w obwodzie Wadowickim, położone nad Rabą, ma kościół z cudownym obrazem Matki Boskiej.

Myślenie. W najszerszem tego słowa znaczeniu nazywamy myśleniem wszystkie objawy życia umysłowego, które nie są ani spostrzeżeniem, ani uczuciem, ani czynnością woli. W tem znaczeniu mówimy np., że myślimy o jakiejś osobie, gdy jej nie widzimy, a tego rodzaju myślenie przyznać trzeba także zwierzętom. W ściślejszem znaczeniu nazywamy myśleniem tworzenie pojęć, wydawanie sądów i przeprowadzanie rozumowań. Czy i o ile zwierzęta są zdolne do tak zrozumianego myślenia, jest rzeczą dotąd sporną.

Myślistwo, ob. *Łowiectwo.*

Myto, opłata, cło, pobierane od wozów i bydła przy wjeździe do miast. Stąd bywało *myto mostowe, groblowe, rogatkowe.*

Mytologja, Myt, ob. *Mit.*

Mżenie, deszcz nader drobny, wielkie krople mgły, ob. *Deszcz.*

N.

N, spółgłoska, zajmująca dwudzieste piąte miejsce w alfabecie naszym (złożonym z 45 głosek). Jest to spółgłoska pierwotna nosowa, twarda, miękcząca się w *ń*. *N.* w handlu oznacza Netto. *N* w chemji—symbol atomu azotu; jako skrócenie znaczy Numer. NN używa się często zamiast nazwiska osoby nieznanej lub pragnącej ukryć nazwisko, co oznacza *nomen nescio* (łac. — nie znam nazwiska); *n. st.* — nowego stylu czyli według kalendarza nowego.

Nabab, *nabob* (arab.) — namiestnik albo rządca prowincji w Indjach; *przenośnie*—wielki bogacz, szczególniej taki, który dorobił się majątku w kolonjach.

Nabłonek — jest to mikroskopijnie cienka błonka, pokrywająca błony śluzowe człowieka i zwierząt (kiszki, płuca, pęcherz), a także ścianki jam ciała, naczyń krwionośnych, części organów zmysłów. Nabłonek ochrania błony właściwe oraz delikatniejsze organy od szkodliwych wpływów zewnętrznych (zadrapania, obtarcia, działania substancji ostrych, gryzących), podobnie jak naskórek chroni skórę właściwą.

Nabożeństwo polega na oddawaniu czci Bogu należnej. Jednym z głównych objawów czci Boskiej jest modlitwa, będąca naturalnym objawem czci wewnętrznej; środkowym punktem nabożeństwa w Kościele katolickim jest ofiara Mszy św. i wogóle Sakramenta św. Nabożeństwo publiczne tem się różni od prywatnego, że jest ujęte w stałe formy, przepisane przez Kościół.

Nabój czyli *ładunek*—jest to pewna ilość materji wybuchającej (prochu, dynamitu i t. p.), przeznaczona do rozsadzania skał, do minowania, do wyrzucania w powietrze rakiet i pocisków z broni palnej.

Nabrzmienie, powiększenie objętości tkanki ciała, wywołane różnemi sprawami chorobnemi, jak nadmierny napływ krwi tętniczej lub utrudniony odpływ krwi żylnej i t. p.

Nabuchodonozor lub *Nebukadnezar*, w starożytności potężny król Babilonu, władał państwem od roku 604 do 561 przed Chrystusem. On to zdobył i zburzył Jerozolimę w r. 586 i uprowadził żydów w głąb państwa babilońskiego.

Nacieki, ob. *Stalaktyty.*

Nacja (łac.)—naród, narodowość.

Nacjonalizm, ob. *Narodowość.*

Naczynia u roślin są to długie rurki, widzialne dopiero przy silniejszem powiększeniu. Są one właściwe tylko doskonalszym roślinom i służą do przewodzenia soków odżywczych tak od korzenia ku liściom, jako też od liści ku łodydze i korzeniom. *Wiązka naczyniowa* składa się z naczyń i miękiszu komórkowego.

Naczynia krwionośne. W ciele ludzkiem i zwierząt wyższego ustroju znajdują się rozgałęzione rurki, po których krąży krew. Krążenie odbywa się w ten sposób, że krew z serca jednym rodzajem naczyń płynie do rozmaitych części ciała, a następnie znowu innemi naczyniami wraca do serca. Te naczynia, któremi płynie krew z serca, nazywamy *tętnicami*, gdyż serce, kurcząc się, za każdym skurczem wpędza do nich krew i sprawia w nich tętnienie. Naczynia zaś, któremi krew z rozmaitych części ciała wraca do serca, zowią się *żyłami*. Każda więc część ciała ma swoje tętnice i swoje żyły. Najdrobniejsze rozgałęzienia tętnic łączą się we wszyst-

kich częściach ciała z najdrobniejszemi rozgałęzieniami odpowiednich żył. Te najdrobniejsze rozgałęzienia naczyń, a więc rurki, które tylko przy pomocy mikroskopów rozróżnić można, łączące rozgałęzienia tętnic z rozgałęzieniami żył, nazywają się *naczyniami włosowatemi*. Wogóle rozróżniamy trzy rodzaje naczyń krwionośnych: 1) tętnice, 2) naczynia włosowate, 3) żyły.

Naczynia limfatyczne, rurki ograniczone ściankami, bardzo podobne do naczyń krwionośnych; przez naczynia limfatyczne przepływa bezbarwny lub żółtawy płyn, zwany limfą (ob.). Naczynia limfatyczne czyli *chłonice* różnią się od naczyń krwionośnych tem głównie, że nie mają pni doprowadzających, lecz tylko pnie odprowadzające, limfa bowiem płynie w jednym tylko kierunku, więc właściwie nie odbywa się tu krążenie. Chłonice są tylko częścią dodatkową naczyń krwionośnych i można powiedzieć, że całkowite krążenie odbywa się w naczyniach krwionośnych wraz z naczyniami limfatycznemi.

Naczynia liturgiczne. Tak nazywamy naczynia, które służą do odprawiania Mszy w kościele katolickim i mają bliższy lub dalszy stosunek z Eucharystją świętą. Tu należą: kielich, patena, cyborjum, monstrancja, tabernaculum i ampułki.

Nadarzyn, osada w gub. Warszawskiej, pow. Błońskim, ma starożytny kościół murowany.

Nadbałtyckie prowincje są to krainy przylegające do Bałtyku: Inflanty, Estonja i Kurlandja, dzisiejsze gubernje rosyjskie: Inflancka, Estlandzka i Kurlandzka.

Nadecznik, ob. *Gąbka*.

Nadir, ob. *Zenit*.

Nadmanganian potasu, ob. *Mangan*.

Nadworna, miasteczko powiatowe w Galicji, nad rzeką Bystrzycą; niegdyś był tu obszerny zamek warowny.

Nadzwroczność, ob. *Oko*.

Nadziak (*tur.*)—to samo co czekan.

Nadzieja—cnota teologiczna, nadprzyrodzona, mocą której, oparci na obietnicy Bożej, spokojnie wyglądamy tego, co Bóg obiecał. Przedmiotem głównym nadziei jest Bóg; drugorzędnym—zbawienie i to co do zbawienia prowadzi,

Nafta (*olej skalny, ropa naftowa),* ciecz oleista, zwykle ciemno zabarwiona, o zielonawej fluorescencji. Jest mieszaniną rozmaitych węglowodorów. W wielu miejscach wydobywa się na powierzchnię z ziemi; w większych ilościach otrzymują ją, wiercąc głębokie studnie, czyli szyby. Gazy towarzyszące nafcie w głębszych pokładach ziemnych sprawiają często, że po dowierceniu się do pokładu naftonośnego, nafta zostaje wyrzucona w wielkiej ilości w powietrze, tworząc fontannę naftową, czyli tak zw. *ropotrysk*. Gdy nafta sama wypływać przestanie, wydobywa się ją z szybów za pomocą pomp, poruszanych ręcznie lub maszynami. Największe kopalnie nafty znajdują się obecnie na Kaukazie, w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w Rumunji i Karpatach. Surową ropę naftową, wydobytą z kopalń, przewozi się do fabryk, zwanych rafinerjami, w których poddaje się ją destylacji oraz stosownemu czyszczeniu chemicznemu. Najlotniejsze płyny, wydzielające się z ropy surowej, noszą w handlu różne nazwy; są to esencje lub etery naftowe: gazolina, ligroina, benzyna i in. Następnie dopiero wydziela się nafta właściwa, służąca do oświetlania przy pomocy zwykłych lamp naftowych. Jest to ciecz bezbarwna lub słabo żółtawa, o właściwym zapachu; dalej występują oleje ciężkie, używane głównie do smarowania; wreszcie maź i węgiel gąbczasty, zwany koksem. Z tych olejów ciężkich i mazi naftowej wyrabia się nadto jeszcze wiele innych użytecznych przetworów, jak: parafina, waselina i inne. Nafta surowa i wszystkie jej

dalsze przetwory odznaczają się łatwą zapalnością.

Naftalina—związek chemiczny, składający się z węgla i wodoru, należy do rzędu *węglowodorów aromatycznych*; jest to ciało stałe: przedstawia się w postaci białych płatków krystalicznych o przenikliwym zapachu i palącym korzennym smaku; nie rozpuszcza się w wodzie, łatwo w alkoholu. Jest palna. Otrzymuje się ze smoły gazowej drogą szeregu destylacji. Ze względu na swój zapach przenikliwy, używana bywa do zabezpieczenia futer od moli, drzewa od robactwa i t. p.; przygotowują z niej także barwniki t. zw. naftalinowe.

Nagasaki, stolica prowincji japońskiej Hizan, położona na zachodniem wybrzeżu wyspy Kiu-siu, posiada bardzo wygodny port, otwarty dla handlu europejskiego.

Nagłośnia, chrząstka, mająca postać listka, powleczona błoną śluzową, leży nad otworem krtani (ob.). Nagłośnia jest zwykle podniesiona i dozwala powietrzu swobodnego dostępu do krtani; przy łykaniu pokarmu opuszcza się, zamykając jakby klapką otwór krtani.

Nagłowice, wieś w pow. Jędrzejowskim, nad Nidą. Od początku wieku XV Nagłowice znajdowały się w posiadaniu rodziny Rejów. Sławny Mikołaj Rej pisał się panem z Nagłowic.

Nagminne choroby, ob. *Epidemja*.

Nagniotki, ob. *Odciski*.

Nagonasienne, ob. *Jawnokwiatowe*.

Naiwność (z łac.)—naturalność, prostota umysłu; nieświadomość rzeczy powszechnie znanych; nadmierne ufanie ludziom; nieznajomość rzeczy złych i zdrożnych; szczerość; brak przenikliwości. *Naiwny*—niesztuczny, nieudany, szczery, prosty, dobroduszny.

Najada, ob. *Nimfa*.

Najem, kontrakt, którym jedna ze stron zobowiązuje się udzielić drugiej dla używania pewnego przedmiotu, na określony przeciąg czasu i za określoną cenę. Jeżeli przedmiotem tym jest rzecz materjalna, mamy do czynienia—podług terminologji obowiązującego u nas Kodeksu cywilnego — z *najmem rzeczy*. Jeżeli zaś przedmiotem najmu jest własna praca jednej ze stron, kontrakt zowie się *najmem pracy* lub *osobistym*.

Najtyczanka, bryczka nieco podniesiona z tyłu, z wasągiem wyplatanym, z pokryciem albo bez niego, z kozłem i fartuchami (od miasta czeskiego Nowy Iczin, po niemiecku Neu Titschin).

Najzylber, ob. *Nowe srebro*.

Nakło, miasto, niegdyś stolica książąt pomorskich, leży w W. Ks. Poznańskiem, regencji Bydgoskiej, nad Notecią; po przyłączeniu do Polski wchodziło w skład Kujaw.

Nakwaska *Anna* z Krajewskich, ur. 1781 r., um. 1851 r., powieściopisarka polska. Wychowana według ówczesnych pojęć w duchu francuskim, pisała z początku w tym języku, z czasem nabrała zamiłowania do języka i literatury ojczystej; powieści, nowele i artykuliki jej, pisane po polsku nie odznaczają się ani głębią myśli, ani oryginalnością pomysłów.

Nalewajko *Semen*, ataman kozacki, ur. w Husiatynie 1597 r., służył od młodości u kozaków na Niżu; zebrawszy ochotników, po dwakroć wpadał do Turcji, wojował z Tatarami i Wołochami. Upojony powodzeniem, kazał zwać się *carem Naływajem*. Gdy zaczął napadać na miasta polskie, wyrzynając ludzi i szerząc grabieże, wystąpiły przeciw niemu wojska polskie pod wodzą Żółkiewskiego. Wydany hetmanowi przez Kozaków, odwieziony do Warszawy, skazany został na śmierć w r. 1597.

Nalęgota czyli *żyworódka*, mięczak brzuchonogi, słodkowodny, pospolity u nas. Skorupę ma stożkowato-jajowatą, barwy zielonawo-brunatnej o trzech ciemniejszych paskach na każdym zakręcie. Sam mięczak jest ciemno-stalowy w rdzawe kropki; ma dwa rożki i oczy u ich nasady; na nodze wieczko,

którem może zamykać skorupę. Nie znosi jaj, ale wydaje odrazu żywe potomstwo.

Nałęczów, wieś w gub. Lubelskiej, odległa o 5 wiorst od *Nałęczowa*, stacji drogi żel. Nadw. Niegdyś własność Małachowskich, którzy tu wznieśli pałac i założyli park; obecnie posiada zakład hydropatyczny i źródło żelaziste.

Nałkowski *Wacław*—znakomity geograf, ur. 1852 r., um. 1911 r.; wyższe studja odbywał w szkole inżynierji w Petersburgu, w uniwersytecie krakowskim i w Lipsku. Osiadłszy w Warszawie, został nauczycielem geografji w szkołach prywatnych, pisząc jednocześnie swe znakomite dzieła z tej dziedziny nauki. Z licznych jego prac wymienić należy: „Geograficzny rzut oka na dawną Polskę", „Zarys geografji powszechnej rozumowej", „Podręcznik do nauki geografji powszechnej", „Ziemia i człowiek".

Namangan, okrąg w obwodzie Ferganskim, w środkowo-azjatyckich posiadłościach Rosji, na brzegach Narymu i Syr-Darji; obejmuje 17.382 klm. kw. i liczy 360.000 mieszk.

Namiestnik—stopień wojskowy w jeździe polskiego autoramentu, wybierany jako starszy z pośród towarzyszów. Namiestnik zawiadywał gospodarstwem chorągwianem oraz zajmował się ćwiczeniem w służbie frontowej pocztowych czyli szeregowych, o ile miał do tego osobiste upodobanie. Wogóle namiestnik poza wojskiem oznaczał wszelkiego rodzaju zastępcę, pozostawionego *na miejscu* wyższej władzy.

Namiestnik, zajmujący czyjeś miejsce w urzędowaniu, sprawujący władzę za kogoś. Dziś namiestnik oznacza naczelnego zarządcę prowincji, sprawującego władzę w imieniu panującego. Do d. 23 stycz. 1874 r. w Król. Polskiem taki naczelny zarządca miał tytuł i atrybucje namiestnika.

Namiętność. Jednem z najlepszych określeń namiętności jest, iż jest to „w głębi duszy suma zaoszczędzonej siły, gotowej do zużytkowania". Namiętność może być albo żądzą, albo wstrętem. Człowiek namiętnego usposobienia z równą siłą kocha lub pożąda (np. władzy, zaszczytów, bogactw), jak nienawidzi. Namiętność nie wyklucza bynajmniej spokojnego zastanowienia; przeciwnie, często człowiek opanowany jednem namiętnem uczuciem, jedną myślą oddaje pod jej władzę wszystkie siły duszy i ze spokojnem skupieniem i napięciem woli dąży do upragnionego celu. Bywają namiętności niskie lub śmieszne, np. karciarstwo, namiętne upodobanie od gromadzenia rzeczy bezwartościowych i t. p.

Namiot—rodzaj składanej chaty przenośnej, z płótna żaglowego lub z innej tkaniny, umocowanej na drążkach i naciągniętej sznurami ku wbitym w ziemię kołkom. Namiot służy żołnierzom za schronienie przed zimnem i opadami atmosferycznymi, używano go także w dalszych podróżach lub łowach, na elekcjach. Znany był od czasów najdawniejszych,

Namur, prowincja belgijska, obejmująca 3.660 klm. kw. z 350.000 miesz. Głównem miastem prowincji jest mocna warownia *Namur*, przy ujściu Sambry do Mozeli, rezydencja biskupa, liczy 35.000 mieszk., ma cytadelę i wspaniałą katedrę biskupią.

Nancy, miasto francuskie, nad rzeką Meurthe, ma uniwersytet i liczy około 100.000 mieszk. Do 1766 r., w którym razem z Lotaryngją przeszło w posiadanie Francji, było miastem stołecznem książąt Lotaryngji i ostatniem miejscem pobytu króla Stanisława Leszczyńskiego, który tutaj w 1766 r. życie zakończył.

Nankin, tkanina gładka i gęsta, barwy żółtawej, podobna do perkalu (od miasta chińskiego Nankin).

Nanking, właściwie *Kiang-ning*, miasto główne chińskiej prowincji Kiang-su, nad rzeką Jang-tse-Kiang; do 1405 r. rezydencja cesarzów chińskich, a dotychczas główne siedlisko przemysłu i uczoności chińskiej, liczy 500.000 mieszk.

Nansen *Fridtjof*, sławny podróżnik norweski, ur. 1861 r. w pobliżu Chrystjanji, kształcił się tamże w uniwersytecie. W roku 1888 od 15 sierpnia do 3 października przebiegł w poprzek Grenlandję na łyżwach. W r. 1893, przy pomocy rządu norweskiego podjął podróż do bieguna północnego na umyślnie zbudowanym okręcie „Fram". Jakkolwiek do samego bieguna nie dotarł, podróż jego należy do najważniejszych i najpomyślniejszych wypraw podbiegunowych.

Nantes (czyt. Nant), miasto główne francuskiego depart. Niższej Loary, jest jednem z ważniejszych miast portowych Francji; leży na prawym brzegu Loary, o 52 klm. od oceanu Atlantyckiego; ma 140.000 mieszk., prowadzi znaczny handel. W wiekach średnich Nantes było stolicą hrabiów i książąt Bretanji. Henryk IV wydał tutaj r. 1598 sławny *edykt Nantejski*, dozwalający Hugonotom swobodnego wyznawania ich wiary, odwołany przez Ludwika XIV—w r. 1685.

Napar — wyciąg, otrzymany przez zalanie różnych substancji (ziół, korzeni, owoców i t. p.) gotującą się wodą i pozostawienie naczynia przez pewien czas na gorącej parze wodnej. Skutkiem tego mieszanina *nie gotuje się* i tem różni się *napar* od *odwaru* (dekoktu), który jest wyciągiem *wygotowanym*. Naparem jest np. herbata, podczas gdy kawa jest odwarem.

Naparstnica (*digitalis*)—rodzaj roślin z rodziny *trędownikowatych*. *Naparstnica czerwona* jest to piękna roślina o kwiatach dużych purpurowych. Zawiera *digitalinę*, pierwiastek silnie działający na serce (zwalnia uderzenia) i dlatego liści tej rośliny używają w medycynie w chorobach serca. Liście i kwiaty naparstnicy, użyte w większej ilości, są niebezpieczną trucizną. Naparstnicę czerwoną jak również inne jej gatunki o kwiatach żółtych hodują w ogrodach dla ozdoby.

Napieralski *Adam*, ur. 1870 r., wybitny publicysta na Śląsku pruskim, piszący jasno, dobitnie, a poprawnie; od r. 1896 był współpracownikiem najważniejszym „Katolika", wydawanego w Bytomiu i samodzielnie przy tym dzienniku redagował dwutygodniowe dodatki „Rodzina" i „Praca". Obecnie kieruje „Katolikiem" i jego wydawnictwami.

Napierski-Kostka *Aleksander*, nazywał się właściwie Szymon Bzowski, nieznanego pochodzenia (podejrzewano, że był synem Władysława IV). Chował się najpierw w domu Kostków, później na dworze królewskim. Z natury butny i do awantur skłonny, po śmierci króla połączył się z Chmielnickim i wywołał bunt chłopów w Krakowskiem i w górach tatrzańskich. Z nimi zdobył Czorsztyn, ale pobity, skazany został na śmierć 1652 r.

Napięcie, *naprężenie*, stan ciała sprężystego, którego cząstki działaniem siły zewnętrznej wyprowadzone są ze swego położenia normalnego i wracają do niego po usunięciu działania tej siły.

Napięstek, ob. *Ręka*.

Napływowe pokłady, ob. *Alluwium*, *Diluwium*.

Napoleon I, cesarz francuski (od r. 1804 do r. 1814), ur. 1769 r. w Ajaccio na wyspie Korsyce. Karol *Bonaparte*, ojciec jego, Włoch z rodu, miał pięciu synów: Józefa, Napoleona, Lucjana, Ludwika i Hieronima, i trzy córki; matka, także Włoszka, zwała się Letycja Ramolino. Korsyka należała od r. 1768 do Francji. Napoleon kształcił się w szkołach wojskowych francuskich i służył w wojsku francuskiem (od r. 1785) jako porucznik artylerji. Gdy nastąpił wybuch wielkiej rewolucji, młody Bonaparte przyłączył się do rewolucjonistów (t. zw. Jakobinów), a uczynił to mimo wzgardy, którą miał dla rozsza-

latych tłumów, dlatego tylko, że dostrzegł rychło po ich stronie przewagę i przeczuł w ludzie siły, które długo uśpione, pobudziła rewolucja do życia. W r. 1793 otrzymał dowództwo nad artylerją, która oblegała Tulon, zajęty przez Anglików; zdobył go, a przytem odznaczył się tak bardzo, że został generałem i zwrócił na siebie powszechną uwagę. Po upadku Robespierra (ob.) uwikłany został w proces, ale wkrótce umiał pozyskać nowych panów Paryża i Francji (t. zw. dyrektorów), ponieważ zgniótł krwawo na ulicach Paryża powstanie przeciw nim wymierzone (5 października 1795 r.). W r. 1796 po ożenieniu się z Józefiną, wdową po generale Beauharnais (czyt. Boharne), otrzymał naczelne dowództwo nad wojskiem francuskiem, które walczyło we Włoszech przeciw Austrji. Tu genjusz wojskowy Bonapartego ukazał się w całym blasku: odniósł kilka świetnych zwycięstw, zajął szybko całą Lombardję, wziął twierdzę Mantuę, posunął się aż w głąb krajów austrjackich po Leoben. Postępował zaś jak nieograniczony władca, ponieważ umiał pozyskać sobie w zupełności oficerów i żołnierzy, którzy mu ślepo ulegali. Francja przyjęła zwycięskiego wodza uroczyście. Już odtąd nie on od dyrektorjatu, ale dyrektorowie zależą od niego. Podejmuje wojnę przeciw Anglji, którą zaczepia przez wyprawę do Egiptu; okrywa się mimo niebezpieczeństw nową chwałą i powraca w r. 1799 do Francji, w chwili drugiego związku (t. zw. ligi) państw przeciw Rzeczypospolitej; witany jako zbawca, chwyta przemocą ster spraw w swoje ręce (9 listopada 1799 r.), zostaje naprzód pierwszym konsulem (obok dwu innych, których sam mianuje) na lat 10 i daje nową konstytucję Francji, a po zupełnem rozbiciu wojsk nieprzyjacielskich (pod Marengo i Hohenlinden r. 1800) rządzi jako jedyny i dożywotni konsul. W r. 1804 każe się ogłosić cesarzem francuskim jako Napoleon I. W r. 1805 pokonał t. zw. drugą koalicję, zadawszy straszny cios Rosji i Austrji pod Austerlitz. W r. 1806 i 1807 pokonał Prusy i Rosję (bitwy pod Jena, Iławą, Friedlandem). Wtedy to wstąpił na ziemię polską i Polaków wezwał do broni; przez styczeń 1807 r. przebywał na zamku królewskim w Warszawie, a na mocy traktatu w Tylży utworzył Księstwo Warszawskie. W r. 1808 zjechał się w Erfurcie z cesarzem Aleksandrem, by się z nim władzą nad światem czasowo podzielić: sobie brał cały Zachód; pragnął przedewszystkiem zniszczyć Anglję i dlatego postanowił zamknąć jej okrętom wszystkie porty w Europie; nad Niemcami miał już protektorat; utworzonym przez siebie królestwom we Włoszech i Niemczech dał na królów swoich braci. W tym czasie prowadził wojnę w Hiszpanji i na tronie jej osadził brata swego Józefa. W 1809 r. pobił Austrję pod Wagram i zabrał jej wiele krajów. Cesarz Franciszek II

Fig. 41. Napoleon I.

musiał zezwolić na ślub córki swej Marji Ludwiki z Napoleonem, który pierwsze swoje małżeństwo rozerwał. Syn Napoleona, urodzony z Marji Ludwiki *(Napoleon II)*, otrzymał w kołysce tytuł króla rzymskiego. Uprzedzony przez ks. Poniatowskiego i polityków polskich o zaczepnych zamiarach Aleksandra I-go, cesarz Francuzów postanowił wielką wyprawę przeciw Rosji. Nazwawszy ją drugą wojną polską, w r. 1812 przekroczył Niemen na czele półmiljonowej armji, złożonej nietylko z wojsk francuskich i polskich, ale i z żołnierzy wszystkich podbitych i sprzymierzonych z nim ludów. Wojska rosyjskie pod wodzą Kutuzowa cofały się przed olbrzymią armją. Napoleon zdobył Smoleńsk, stoczył zwycięską ale krwawą bitwę pod Możajskiem i 15 września stanął pod Moskwą. Do 19 października przebywał w Moskwie (zniszczonej pożarami, wzniecanymi rozmyślnie przez Rosjan), łudzony nadzieją rokowań pokojowych; posiadając armję znacznie teraz zmniejszoną trudami pochodu, zdziesiątkowaną w bitwach i potyczkach, wobec niedostatku żywności w pustynnych okolicach stolicy, Napoleon nakazał odwrót. Odwrót ten był szeregiem klęsk, zadanych mu nie przez wojska rosyjskie, lecz przez srogość klimatu. Od mrozów strasznych ginęły tysiące lekko ubranych i nieprzyzwyczajonych do zimna żołnierzy wielkiej armji. Dokuczał głód, zasypywał śnieg, a ze wszystkich stron napadały i tropiły armję napoleońską oddziały Kutuzowa. Przejście przez Berezynę, na której załamał się most, było jednym z najokropniejszych epizodów tej nieszczęsnej kampanji. Opuściwszy niedobitki wielkiej armji, Napoleon sam pospieszył do Francji, gdzie wszczynało się niezadowolenie. W tym momencie klęski sprzymierzeńcy opuścili cesarza (jedni Polacy pozostali przy nim do końca). Anglja, Austrja, Prusy i Rosja utworzyły przeciw niemu silną koalicję, a choć Napoleon wystawił nową armję, choć stoczył kilka świetnych i zwycięskich bitew, uległ ostatecznie przeważającej liczbie nieprzyjaciół. Pobity pod Lipskiem w t. zw. bitwie narodów 16, 18 i 19-go października 1813 r., opierał się wojskom sprzymierzonym we Francji, składając dowody największej siły ducha i genjuszu militarnego. Ostatecznie zmuszony do abdykacji 10 kw. 1814 r., zesłany został na wyspę Elbę. Podczas kongresu wiedeńskiego porzucił miejsce wygnania 1-go marca 1815 r. Raz jeszcze porwał naród francuski za sobą, walczył przez 100 dni, ale pokonany pod Waterloo i wywieziony na odległą wyspę Ś-tej Heleny, żył tam jako jeniec wojenny do 5-go maja 1821 r. Zmarł na raka w żołądku. W r. 1840 zwłoki jego przewieziono do Francji i złożono w kościele Inwalidów.—Z dzieł pokojowych cesarza wymienić należy t. zw. *Kodeks praw Napoleona*, ułożony z jego polecenia i pod jego kierunkiem, a obowiązujący do dziś nietylko we Francji, ale i w wielu innych krajach europejskich (w Królestwie Polskiem). Nadto wielki ten mąż zmienił i utrwalił ustrój wewnętrzny państwa francuskiego, stworzył wzorową administrację, założył wiele szkół, ludziom utalentowanym bez względu na pochodzenie otwierał drogę do najwyższych stanowisk, popierał naukę. Jego wyprawy wojenne rozniosły po Europie idee rewolucji francuskiej, przetwarzając i niszcząc wszelkie zabytki średniowiecznego ustroju, nowym duchem zapładniając życie ludzkości.

Napoleon II, syn Napoleona I (ob.) i drugiej jego żony Marji Ludwiki, właściwie *Franciszek Karol Józef*, ur. 1811 r., um. 1832 r., pierwotnie otrzymał od ojca tytuł króla rzymskiego, a później od cesarza austrjackiego—księcia *Reichstadt;* właściwie nie panował nigdy i tytuł Napoleona II został mu nadany już po śmierci (w r. 1832) na tej zasadzie, iż Napoleon I w r. 1815 na rzecz jego zrzekł się tronu francuskiego.

Napoleon III *(Ludwik Napoleon)*, syn Ludwika Bonapartego a bratanek Napoleona I, ur. 1808 r., kształcił się w szkołach szwajcarskich, należał za młodu do licznych spisków i marzył o odzyskaniu tronu Francji. Od śmierci Napoleona II uważał się za spadkobiercę „idei napoleońskiej“, t. j. myśli powrotu na tron francuski rodziny Bonapartych, czego pragnęli także liczni ich zwolennicy (t. zw. *Bonapartyści)*. W r. 1831 brał udział w powstaniu włoskiem, potem podążył do Polski, ale w drodze już dowiedział się o upadku Warszawy. Ludwik Napoleon próbował kilkakroć wywoływać rozruchy we Francji (w r. 1836 i 1850). Pojmany i skazany na dożywotnie więzienie w Ham, uciekł stamtąd (r. 1846). Dopiero rewolucja r. 1848 dała mu pożądaną sposobność działania: został posłem do parlamentu i prezydentem Rzeczypospolitej. Nie posiadał on zdolności Napoleona I, ale miał wiele sprytu, otaczał się ludźmi gotowymi do wszelkich usług, spiskował z nimi przeciw Rzeczypospolitej i wykonał zamach stanu dnia 2 grudnia r. 1851, a w rok później ogłosił się na mocy powszechnego głosowania cesarzem (1 grudnia r. 1852). Ożenił się z Eugenją (ob.) de Montijo. Napoleon III zyskał wielki wpływ na sprawy europejskie przez pomyślną wojnę przeciw Rosji (r. 1855), przez podjęcie sprawy zjednoczenia Włoch i zwycięstwa nad Austrją; sprawa polska wszakże i meksykańska znacznie zmniejszyły urok, który cesarz francuski wywierał na ludy. Na dworze jego w Tuileryach, gdzie królowała wszechwładnie piękna cesarzowa, szerzył się zbytek i panowało zepsucie obyczajów wśród lekkomyślnych dworaków *drugiego cesarstwa*. Wystawne i kosztowne zabawy zagłuszały poważniejsze sprawy i nie dozwalały widzieć prawdziwego stanu kraju i niebezpieczeństwa, które groziło mu ze strony Prus. Wojna prusko-francuska obaliła rządy Napoleona III, który otoczony przez wojska pruskie, w Sedanie, poddał się z całą armją 2 września 1870 r., a następnie złożył koronę. Zgromadzenie narodowe francuskie 28 lutego 1871 r. odsądziło nazawsze rodzinę Napoleona od tronu. Napoleon III um. w Anglji 9 stycznia 1873 r.

Narbutt: 1) *Teodor*, ur. r. 1784, um. r. 1864 w Wilnie, historyk, napisał wielkie dzieło pod tytułem „Dzieje narodu litewskiego“ w 9 tomach, a nadto wydał „Pomniki do dziejów litewskich“ i „Pisma pomniejsze historyczne“. 2) *Ludwik*, syn Teodora, stanął jeden z pierwszych na czele oddziału powstańczego w r. 1863 i odniósł kilka zwycięstw. Otoczony przez Rosjan nad jeziorem Dubickiem, zginął od kuli. Pochowany pod Dubiczem we wspólnej mogile.

Narcyz—rodzaj roślin *jednoliścieniowych* z rodziny *amarylkowatych*, którego liczne gatunki hodują dla ozdoby i wonnych kwiatów. Rozmnaża się z cebul. *Narcyz biały* ma koronę białą, przykoronek żółty z obwódką czerwoną; *narcyz żółty* spotyka się w lasach na południu Europy. *Narcyz żonkila* ma kwiaty złotawo-żółte, bardzo wonne.

Narew, rzeka w Królestwie Polskiem, wypływa z puszczy Białowieskiej, a następnie na dość znacznej przestrzeni stanowi granicę Królestwa od Cesarstwa. Wszedłszy do gub. Łomżyńskiej, przepływa pod Łomżą, Ostrołęką, Różanem, Pułtuskiem, Serockiem i pod Modlinem wpada do Wisły. Długość Narwi wynosi 395 klm.; spławna jest poczynając od Tykocina.

Nargile, rodzaj fajki, z której dym przechodzi przez flaszkę z wodą. Używają jej w Turcji.

Narkotyki czyli *środki odurzające*—są to związki chemiczne, które przyjęte wewnątrz, zmniejszają lub wstrzymują działalność ośrodków nerwowych (szczególniej mózgowia i rdzenia), sprowadzając ociężałość, zmniejszenie wrażliwości, senność, sen, odurzenie

a także i śmierć, co zależy od rodzaju narkotyku, od ilości, w której został przyjęty, od jakości tego przyjęcia i od usposobienia organizmu, który go przyjął. Wielkie ilości narkotyku zabijają; mniejsze odurzają lub znieczulają.

Narok, *narocznicy*, bardzo dawne, zapisane w starych dokumentach wyrazy. Narok oznaczał prawdopodobnie posługę, spełnianą przez naroczników, t. j. ludzi osiedlonych dokoła grodu (zamku) rycerskiego. Za ziemię, daną im pod uprawę, cała osada pełniła zwykle pewien rodzaj posługi i od niej zwała się: Kołodzieje, Piekary (piekarze), Rybitwy (rybacy) i t. p. Nazwy te pozostały do dzisiaj.

Narośl—u ludzi i zwierząt odmiana *guza* (ob.), zjawiająca się na powierzchni ciała jako nieforemna wypukłość, czasami u nasady zwężona. Narośle spotykają się często w świecie roślin; na pniu każdego drzewa starszego bywa mnóstwo narośli; niektóre dosięgają znacznych rozmiarów.

Naród. Narodem nazywamy ogół ludzi osiadłych na pewnej przestrzeni, mówiących tym samym językiem, mających te same zwyczaje, obyczaje i przeszłość i obdarzonych pewnemi wspólnemi cechami psychicznemi. W narodzie mieszczą się wszystkie stany i warstwy danego społeczeństwa. Powiedzieliśmy, że naród ma właściwe sobie cechy, które stanowią jego narodowość, jego charakter narodowy. Poznać i zbadać charakter narodowy, jest najciekawszem może zadaniem antropologji i etnografji porównawczej, które to nauki robią ciągle i żywe postępy. Ponieważ naród jest oddzielną całością, dlatego i pod względem politycznym powinien stanowić oddzielne ciało. Historja jednak poucza, że częstokroć żywe ciało jednego narodu rozpada się lub wchodzi w skład kilku państw i naodwrót, że jedno państwo składa się z kilku narodów. W ostatnich czasach wystąpiono z zasadą *narodowości;* zasada ta głosi prawo każdego narodu do utworzenia oddzielnego państwa. Zasada narodowości dopiero w ostatnich czasach zaczyna do pewnego stopnia wchodzić w życie.

Narty albo *ski*, długie łyżwy drewniane, których używają Norwegowie do biegania po śniegu i lodzie.

Naruszewicz *Adam Stanisław*, ur. 1733 r., jeden z największych historyków polskich i wybitny poeta z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wychowany w szkołach Jezuitów i wyświęcony na kapłana tego zakonu, odbywał podróże w celu zdobycia wiedzy i nauki po Francji i Włoszech, był profesorem w Wilnie, następnie przeniósłszy się do Warszawy, wprowadzony został na dwór królewski i pozyskał w królu szczodrobliwego opiekuna. Na

Fig. 42. Adam Naruszewicz.

kilka lat przed śmiercią otrzymał godność biskupią i na tem stanowisku doczekał się trzeciego rozbioru Polski, którego nie mogąc przeżyć, cofnął się w zacisze wiejskie i z bólu po stracie ojczyzny umarł w Janowie (na Podlasiu) 1796 r. Był on wśród uczonych swojej epoki pracownikiem pierwszorzędnego znaczenia i sławy. Jako poeta tworzył rzeczy różnorodne: wiersze pochwalne, ucinki, sielanki i bajki, a przedewszystkiem satyry, które do

dziś utrzymują poetycką sławę Naruszewicza. Pomnikowem jednak dziełem jego jest „Historja narodu polskiego", od początku chrześcijaństwa do 1386 r., pisana na zlecenie i przy pomocy króla Stanisława. Nadto wydał Naruszewicz „Historję Jana Karola Chodkiewicza" i przekład Tacyta.

Narwa, warowne miasto portowe w gub. Petersburskiej, w pobliżu rzeki Narowy, pamiętne bitwą 30 listopada 1700 r., w której król szwedzki Karol XII zadał klęskę armji Piotra Wielkiego.

Narwal czyli *jednorożec,* zwierzę ssące z rzędu wielorybów; ciało ma porosłe krótkimi i rzadkimi włosami, głowę okrągłą. Z górnej szczęki samców wyrasta jeden olbrzymi ząb. Narwale zamieszkują ocean Lodowaty północny; żywią się mięczakami i rybami. Grenlandczycy jedzą ich mięso; tłuszczu używają do lamp. Ząb narwala zastępuje kość słoniową.

Narzan, źródło mineralne w Kisłowodzku, na Kaukazie, bardzo obfite (200.000 wiader na dobę).

Narząd czyli *organ* — część ciała człowieka, zwierząt, roślin, spełniająca jakąś określoną stałą funkcję fizjologiczną. Są narządy: trawienia, oddychania, mowy, krążenia krwi i t. d. Im organizm jest doskonalszy, tem jego narządy bardziej są zróżnicowane, t. j. każdy z nich ma jedną, specjalną funkcję, podczas, gdy u niższych organizmów jeden i ten sam narząd spełnia kilka funkcji, skutkiem tego nie może ich spełniać dokładnie. *Narządem szczątkowym* nazywamy taki narząd, który zanika, skutkiem tego że stał się dla zwierzęcia zbytecznym. Tak np. nogi u wężów (organy chodzenia) są w zaniku—w stanie szczątkowym. Toż samo skrzydła u bezlotków, strusiów i t. d.

Narzecze, albo z grecka *djalekt,* jest to sposób mówienia, właściwy jakiejś miejscowości lub prowincji, a różniący się dość znacznie od ogólnego języka narodowego, np. język, którym mówi lud polski Mazurów pruskich, lud Kaszubów nad Bałtykiem i t. d. W Polsce pierwotnie, jak w każdym zresztą kraju, były tylko narzecza czyli gwary ludowe. Język ogólny wyrabiać się zaczął wtedy dopiero, gdy wzrosła oświata, gdy ludzie zaczęli *pisać* po polsku, gdy z ludu zaczął tworzyć się naród. Język ogólny polski urobił się ostatecznie z narzecza małopolskiego, t. j. języka ludowego tej prowincji, która w okresie powstawania piśmiennictwa polskiego (wiek XVI) największą w państwie grała rolę.

Narzutowe głazy, ob. *Głazy narzutowe.*

Narzymski *Józef,* pisarz polski, ur. 1839 r., um. 1872 r.; w powstaniu r. 1864 wybitną odegrał rolę, jako jeden z przewódców młodzieży i członek wrześniowego rządu narodowego. Po upadku powstania wyemigrował za granicę, a od r. 1868 zamieszkał w Krakowie. Pisał komedje, krotochwile, powieści, rozprawy i t. p. Powieść jego „Ojczym" cieszyła się dużą poczytnością.

Nasenne środki, środki sprowadzające sen; do nich należą: morfina, opjum, wodan chloralu, trional i inne.

Nasielsk, miasto w gub. Warszawskiej, pow. Pułtuskim, o 5 wiorst od stacji Nasielsk drogi żel. Nadw.; liczy około 6.000 mieszk., przeważnie żydów.

Nasienie czyli *ziarno* — jest istotną częścią owocu (ob.), z niego bowiem drogą *kiełkowania* powstaje roślina. Nasienie rozwija się z *zalążków.* Składa się z *osłon,* skórek pokrytych włoskami, często zabarwionych (jak u orzecha, bobu i t. d.), wewnątrz których znajduje się *zarodek z liścieniami.* Zarodek składa się z *korzonka, członka nadliścieniowego i pączka.* Niektóre nasiona mają prócz liścieni białko, tkankę, zawierającą substancje zapasowe, przeznaczone do żywienia zarodka (pszenica, kukurydza i in.); wtedy liścienie pełnią tylko rolę organu wysysającego białko i przenoszącego je do

pączka. W innych same liścienie są składem materjału zapasowego. Bardzo wielu nasion (ziaren) używają ludzie za pokarm (zboża, kukurydza, ryż, strąkowe, kawa, kakao i t. d.); z niektórych otrzymują olej, z innych lekarstwa i t. d.

Naskórek — jedna lub kilka warstw komórek, stanowiących zewnętrzne pokrycie ciał zwierząt i roślin, ma na celu zabezpieczenie organów, leżących pod naskórkiem, od wpływów zewnętrznych (kurzu, obtarcia i t. p.).

Nassau, do 1866 r. udzielne księstwo niemieckie, potem część prowincji pruskiej Hessen-Nassau, obejmuje 85 mil kw. z ludnością 457.000 mieszk. Jest to kraina urodzajna, posiadająca wiele źródeł mineralnych, z których najważniejsze: Ems i Wiesbaden, dawniejsza stolica kraju.

Nasturcja — rodzaj roślin z rodziny *bodziszkowatych.* Gatunki jej, pochodzące z Peru: *nasturcja większa* i *nasturcja mniejsza* o kwiatach pomarańczowo-czerwonych pospolite są w naszych ogrodach. Pączki ich kwiatowe mają smak ostry; dodają ich niekiedy do sałaty. Bulwy *nasturcji bulwiastej* w Peru używane są na pokarm.

Naszyjnik, ozdoba ze złota lub srebra, wysadzana drogimi kamieniami, strój niewieści na szyję.

Naśladownictwo, zwane także z angielska *mimikry,* jest jednym ze środków, za pomocą których zwierzęta łatwiej chwytają zdobycz lub unikają niebezpieczeństw, jak np. barwy ochronne, zdolność zmieniania barwy skóry, przezroczystość i t. p. Mimikry polega na tem, że niektóre zwierzęta całą swą postacią naśladują nieraz pewne przedmioty martwe, pewne części roślin lub inne zwierzęta. Takie naśladownictwo przynosi im pewną korzyść, bo albo uchodzą bacznemu oku nieprzyjaciela, albo łatwiej chwytają inne zwierzęta, które je przeoczyły. Np. *liściec suchy,* owad prostoskrzydły z Indji Wschodnich, żyjący na zielonych liściach, ma pokrywy skrzydeł i odwłok tak z kształtu, jak i ubarwienia podobne do liści. *Naśladownictwem* lub *imitacją* nazywa się rzecz podrobiona.

Natal, górzysta, ale żyzna kraina we wschodniej części Afryki południowej, liczy przeszło pół miljona mieszkańców: Kafrów, Holendrów i Anglików. Od 1835 r. należy do Anglji, ale ma samorząd.

Natanson, rodzina pochodzenia żydowskiego w Warszawie, zasłużona koło budzenia i utrzymywania ducha polskiego w społeczeństwie żydowskiem, a przytem około spraw ekonomicznych i finansowych. Główni jej przedstawiciele: 1) *Henryk,* ur. 1820 r., um. 1895 r., był księgarzem, wydawcą wielu dzieł naukowych, później bankierem; 2) *Ludwik,* ur. 1822 r., um. 1896 r., był lekarzem, redaktorem *Tygodnika lekarskiego* i autorem wielu prac naukowych; 3) brat ich *Jakób* (ur. 1832) i 4) syn Henryka *Józef* (ur. 1854 r.) odznaczyli się w naukach przyrodniczych i założyli pismo przyrodnicze *Wszechświat.*

Natanson *Władysław,* ur. 1864 r., profesor uniwersytetu w Krakowie, ogłosił wiele cennych prac naukowych w zakresie fizyki matematycznej, a także dobry podręcznik fizyki dla seminarjów nauczycielskich.

Natchnienie — prąd myśli i uczuć, które pobudzają poetę, malarza, rzeźbiarza i t. d. do tworzenia jakiegoś dzieła.

Natura, ob. *Przyroda.*

Naturalizacja, tak nazywa się w prawie przyjęcie cudzoziemca do obywatelstwa krajowego danego państwa. Prawo porzucenia ojczystego obywatelstwa, czyli t. zw. ekspatrjacja, jest dorobkiem już nowszych czasów; w średnich wiekach opuszczenie ojczyzny sprowadzało konfiskatę majątku. W obecnej zaś dobie większość prawodawstw europejskich ogranicza wolność ekspatrjacji tylko wykonaniem po-

winności wojskowej i w tym celu niektóre państwa związane są nawet odpowiedniemi konwencjami. Pozatem ustala się zasada, że obywatelstwo pierwsze ustaje samo przez się przez fakt przyjęcia obywatelstwa innego kraju.

Naturalizm (łac.)—pogląd filozoficzny, przypisujący rację wszelkiego bytu samej tylko naturze bez nadprzyrodzonego Objawienia. W sztukach i literaturze— dążenie do wiernego oddania rzeczywistości bez upiększenia, idealizowania, bez niedomówień, osłonek oraz bez tendencji.

Naturalne dzieci, dzieci zrodzone nie w małżeństwie.

Nauheim, miasto w dawnem księstwie heskiem, posiada źródła lecznicze — solanki; temperatura ich dochodzi do 23° R.

Nauka—zbiór uporządkowanych i systematycznie ułożonych wiadomości, badań, rozumowań, sposobów dochodzenia do prawdy, wniosków, zasad wspólnych rzeczom badanym, wreszcie praw rządzących zjawiskami, których zbadanie i pojęcie, t. j. umiejętne przeniesienie z natury lub społeczeństwa do rozumu ludzkiego, stanowi cel danej nauki. Nauka może być dla człowieka światem całym i wraz z poezją, sztuką, moralnością, wiedzą i umiejętnością stosowaną wynosi go ponad całe stworzenie. Zwierzęta nie mają nauki; mogą mieć tylko spostrzeżenia doświadczalne, niezbędne dla obrony fizycznego bytu i rozwoju.

Nawa—wnętrze kościoła, podzielone zwykle na trzy, a niekiedy i na pięć części. W głębi nawy środkowej wznosi się ołtarz wielki, w presbyterjum lub absydzie, która jest zakończeniem nawy. Nawy boczne zwykle są niższe od głównej. Do naw bocznych w kościołach średniowiecznych prawie zawsze przytykają kaplice.

Nawałnica—burza gwałtowna i krótkotrwała.

Nawara, *Nawarra*, niegdyś osobne królestwo, wchodzące w skład Hiszpanji, do którego należała i część kraju po północnej stronie Pirenejów, stanowiąca obecnie francuski departament Niższych Pirenejów. Dzisiaj Nawara stanowi prowincję hiszpańską, obejmującą 10.506 klm. kw. z ludnością 305.000 mieszk., w większej części Basków, z miastem gł. *Pampeluna*.

Nawias, wtrącenie—tak nazywa się wzmianka w mowie lub piśmie, wtrącona z przerwą ciągłości okresu, między dwa zdania lub między dwa wyrazy jednego zdania; oznacza się zwykle dwoma półkółkami ( ), albo też klamerkami [ ], między któremi umieszcza się zdanie nawiasowe, wtrącone.

Nawiązka lub *nawiązek*: 1) opatrunek rany czyli bandaż. 2) Wynagrodzenie szkody wyrządzonej, a zwłaszcza przyznawany przez dawne prawo polskie zwrot kosztów leczenia człowieka zranionego przez tego, którego sąd skazał na zapłacenie *nawiązki*. Stąd wyrażenie: *oddać komu z nawiązką*.

Nawigacja, ob. *Żegluga*.

Nawłoć, rodzaj roślin złożonych o koszyczkach zebranych w wiechy. Nawłoć *pospolita* jest chwastem rosnącym u nas po suchych miejscach, w zaroślach i t. d. Łodygę ma do kilku decymetrów wysoką, liście lancetowate, piłkowane, kwiaty drobne, mocno żółte; kwitnie od sierpnia do września. Nawłoć *kanadyjska*, do 2 metrów wysoka, z wiechą jednostronnie podaną, o kwiatach złoto-żółtych, jest rośliną barwierską, dostarczającą żółtej farby.

Nawodnianie czyli *irygacja*—polega na doprowadzeniu wody na łąki i rolę, a często i dostarczeniu im przy tej sposobności zawieszonych lub rozpuszczonych w wodzie substancji użyźniających, jak muł, sole wapienne, azotowe i t. p. Stąd też, im więcej mułu zawiera woda, tem lepiej. Dwa są rodzaje nawodnienia: przez *zalew* i przez *zraszanie*. W pierwszym wypadku woda pokrywa na pewien czas łąkę otoczoną wałem i rowami, osadzając na niej cząstki pożywne i wymywając substancje szkodliwe, poczem rowem spływa do rzeki. W drugim wypadku woda doprowadzana jest stale przy pomocy systematu rowów i kanałów: wielki rów doprowadzający rozwidla się na mnóstwo drobnych kanalików (rowki zalewne), z których następnie woda spływa z powrotem do coraz większych rowów, póki wreszcie nie zbierze się w największym kanale odpływowym, który prowadzi ją do rzeki, jeziora, stawu.

Nawóz—jest to mieszanina związków chemicznych, którą dodajemy do ziemi ornej w celu dostarczenia roślinom substancji pożywnych, wyciągniętych z niej przez poprzednio wyrosłe rośliny. Nawozy bywają *zupełne*, t. j. zawierające wszystkie potrzebne pierwiastki pożywne (do takich należą: gnoje, komposty). Nawozy *niezupełne* lub *jednostronne* zawierają przeważnie tylko jeden lub kilka pierwiastków pożytecznych dla roślin. Te ostatnie nazywamy albo *azotowymi*, bo zawierają przeważnie azot (do takich należy saletra chilijska), albo *fosforowo-azotowymi* (guano), *fosforowymi* (fosforyty, superfosfaty, mąka kostna), *potasowymi* (popiół drzewny, sole stasfurckie). Istnieją jeszcze nawozy t. zw. *pośrednio działające*, t. j. nie będące w ścisłem znaczeniu pokarmem dla roślin, lecz poprawiające żyzność gruntu; do takich należą: próchnica, gips, wapno, margiel, sól kuchenna. Odróżniamy jeszcze nawozy *organiczne*, zawierające prócz związków mineralnych i związki węgla. Do ostatnich należą: gnój, kompost, mąka kostna. Odróżniamy również nawozy *naturalne*, jak: gnój, guano, zmielone minerały, jak: fosforyty, gips, wapno, oraz nawozy *sztuczne*, chemicznie i mechanicznie preparowane. Do ostatnich należą komposty i superfosforaty.

Nawrót czyli *wróble proso*—rodzaj roślin zielnych (rzadko krzewowych) z rodziny *ogóreczników*, właściwy umiarkowanym strefom wszystkich części świata. U nas spotyka się w kilku gatunkach. *Nawrót polny* rośnie na polach, liście ma lancetowate, kwiaty drobne, białe; korzeń zawiera czerwony barwnik. *Nawrót lekarski* rośnie w lasach na suchych pagórkach; kwiaty ma drobne jasno-zielone. Dawniej używany był w medycynie.

Nazaret, miasto w północnej części Palestyny, t. zw. Galilei. W małem tem miasteczku, odległem od Jerozolimy o trzy dni drogi, mieszkała Przenajświętsza Rodzina; leży ono prawie w pośrodku między morzem Śródziemnem a jeziorem Genezaret. Dziś jest w niem kościół Franciszkanów, a w krypcie jego wykuta w skale kaplica Zwiastowania.

Nazwisko, ob. *Imię*.

Neapol, do roku 1860 stolica królestwa Neapolitańskiego i Obojga Sycylji, do dziś najbogatsze miasto we Włoszech, liczy około 600.000 mieszk. Położenie jego nad zatoką, zamkniętą wyspami Procida i Ischia, na brzegach niezwykle żyznej Kampanji, jest prześliczne; widnokrąg zamyka od wschodu jedyny na lądzie Europy wulkan, prawie ustawicznie dymiący Wezuwjusz, od zachodu wzgórza Pozylipu. Neapol posiada wiele wspaniałych budowli: pałac królewski, teatr San Carlo, największą operę na świecie, liczne starożytne kościoły, muzea starożytności rzymskich, słynne muzeum papyrusowe (egipskie) i t. d. Jest także punktem ważnym handlowym i ogniskiem przemysłu (budowa okrętów, wywóz wina, oliwy i południowych owoców). W okolicy znane są z piękności i wspomnień dziejowych miejsca: Pozzuoli, Baja, Herculanum i Pompeja, Wezuwjusz, Ischia, Capri i t. d.

Neapolitańskie sumy—był to spadek po królowej Bonie, złożony z jej posiadłości we Włoszech i z sum, które wy-

wiozła z Polski i których część wypożyczyła królowi hiszpańskiemu Filipowi II. Wynosiły one wówczas 500.000 dukatów. Wszelkie starania Zygmunta Augusta, najlegalniejszego dziedzica tych sum i następnych królów polskich z domu Wazów o odzyskanie należności żadnego nie odniosły skutku.

Nebraska, jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej; graniczy ze stanami: Jowa, Kanzas, Dakota południowa, Missouri, Colorado i Wyoming. Rozległość jego wynosi 200.740 klm. kw.

Nebukadnezar, ob. *Nabuchodonozor.*

Neckar, prawy dopływ Renu, wytryska w bliskości źródeł Dunaju na płaskowyżu między Czarnym Lasem a Jurą Szwabską i uchodzi do Renu poniżej Mannheimu.

Necko, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim, zajmuje przeszło 690 mórg przestrzeni.

Nedżed, wyżyna we wnętrzu Arabji, mało znana, pusta, jest ojczyzną najpiękniejszych koni.

Nefas (łac.)—bezprawie, czyn niegodziwy; *per nefas*—bezprawnie.

Nefryt (*nerkowiec*)—minerał, składający się przeważnie z krzemionki, magnezji, wapna i niewielkich ilości tlenku żelaza. Masę ma zbitą, barwy jasnozielonej; pocięty na cienkie blaszki—prześwieca; jest trudno topliwy; kwasy nań nie działają. Nefryt był używany w epoce kamiennej do wyrobu narzędzi: młotów, toporów, siekier, i dziś jeszcze w Chinach robią zeń naczynia, rączki do szabel, amuletów i t. p.

Negacja (łac.), przeczenie, zaprzeczenie; przeciwieństwem negacji jest *afirmacja* czyli twierdzenie.

Negatyw, ob. *Fotografja.*

Negliż (franc.) — ubranie domowe, ranne albo nocne.

Negocjacja, prowadzenie układów w celu zawarcia umowy; negocjacja pokojowa—rokowania pokojowe. *Negocjantem* nazywamy pośrednika w interesach handlowych lub wielkiego kupca.

Negri *Ada*, ur. 1870 r., poetka włoska, której utwory tłumaczyła na język polski M. Konopnicka.

Negropont, ob. *Eubea.*

Negrowie, *Murzyni*, ogólna nazwa narodów *rasy czarnej* czyli *etjopskiej*, pochodzących z Afryki i przesiedlonych stamtąd na różne wyspy mórz południowych oraz do Ameryki. Negrowie rozsiedleni są w Afryce na całej przestrzeni Senegalu, Sahary i południowych granic Nubji i Abisynji aż do krajów Hotentotów i Buszmanów. Cechuje ich czarna skóra, włosy kędzierzawe, płaski nos i wydatne wargi.

Negus albo *Negus Negesti* (król królów), tytuł władcy etjopskiego, używany następnie przez władców Abisynji.

Nehring *Władysław*, współczesny historyk literatury polskiej i badacz języków słowiańskich, profesor uniwersytetu wrocławskiego, napisał historję literatury polskiej i wiele bardzo cennych rozpraw, objaśniających utwory znakomitych pisarzy polskich. Są one zebrane w dziele „Studja literackie". Nadto wydał najstarszy pomnik naszego piśmiennictwa „Psałterz Florjański", tudzież „Staropolskie pomniki językowe".

Neisser *Albert*, ur. 1855 r., lekarz, profesor uniwersytetu we Wrocławiu, odkrył bakterję trądu.

Nekrologja (greck. *nekros* — trup), właściwie księga umarłych; tak nazywano w wiekach średnich kalendarze klasztorne i kościelne, w których były zapisywane daty śmierci patronów i zakonników, tudzież osób, za które miały się odprawiać nabożeństwa żałobne. Dzisiaj *nekrologiem* zowią krótką wzmiankę biograficzną o świeżo zmarłej osobie, zamieszczaną zwykle w pismach publicznych.

Nektar, u starożytnych Greków napój bogów, który darzył nieśmiertelnością. Później nazywano nektarem każdy napój o miłym smaku. Pokarmem bogów, wedle tej samej mitologji, była

ambrozja. Z pośród ludzi tylko ulubieńcy bogów kosztowali tych błogosławionych przysmaków.

Nektarnik — rodzaj ptaków, znany w 11 gatunkach i 130 odmianach, właściwych strefom gorącym starego świata; ze zwyczajów, wymiarów i wspaniałych barw upierzenia przypomina amerykańskie kolibry. Samiczki mają upierzenie i barwy skromniejsze.

Nelson *Horacy*, znakomity wódz floty angielskiej, walczył przeciw Napoleonowi I, pobił Francuzów pod Abukirem w r. 1798 i Trafalgarem w r. 1805, ale w tej ostatniej bitwie zginął.

Nemezys, w starożytnej Grecji bogini zemsty, karząca krzywdy i wymierzająca sprawiedliwość. Wyraz dziś używany w znaczeniu kary za błąd lub grzech.

Nemrod, według Starego Testamentu władca assyryjski, miłośnik łowów. Stąd pochodzi wyrażenie *nemrod*, stosowane obecnie do zapalonych myśliwych.

Nencki *Marceli*, ur. 1847 r., um. 1901 r., kierownik pracowni chemicznej w Instytucie medycyny doświadczalnej w Petersburgu, dokonał wielu ważnych odkryć w zakresie chemji.

Nencki *Leon*, brat Marcelego, ur. 1848 r., znany w Warszawie lekarz; ogłosił znaczną liczbę rozpraw z zakresu medycyny teoretycznej i praktycznej.

Nenufar, ob. *Grzybień.*

Neofita. Neofitą nazywamy człowieka urodzonego w innej wierze, a który przyjął Chrzest św. W Polsce neofita otrzymywał wedle Statutu litewskiego z roku 1588 szlachectwo, czego później zaniechano.

Neologizm (z greck.)—wprowadzony do mowy nowy wyraz lub zwrot.

Nepal lub *Nipal*, kraina na południowo-zachodnim stoku gór Himalaja, na północ od Indji przedgangesowych, stanowi osobne państwo, ale zostaje pod wpływem Anglji.

Nepos *Korneljusz*, dziejopisarz rzymski (umarł roku 28 przed Chrystusem), skreślił żywoty znakomitych mężów starożytności.

Nepotyzm (od łacińskiego *nepos*—wnuk, potomek), nadużycie władzy, polegające na udzielaniu godności, posad, tytułów wyłącznie swoim krewnym przy pomijaniu obcych uzdolnionych ludzi.

Neptun — planeta najodleglejsza od słońca, 30 razy dalsza od niego, niż ziemia. Średnicę ma prawie 5 razy, a objętość 110 razy większą niż ziemia. Gęstość jej równa się $^2/_5$ gęstości ziemi. Obieg dokoła słońca trwa prawie 165 lat. Czas obrotu około siebie nieznany. Towarzyszy mu jeden księżyc. Odkrycia tej planety dokonano w r. 1841 najpierw rachunkiem, wykonanym na zasadzie nieprawidłowości w biegu Urana, a następnie przy pomocy teleskopu, który ukazał Neptuna w miejscu przez rachunek wyznaczonym. Neptun widzialny jest tylko przez teleskop.

Neptun, bóg morza i wód u starożytnych Rzymian. Grecy zwali go *Posejdonem*, a wyobrażali sobie, że jeździ po wodzie z żoną Amfitrytą, w otoczeniu bogiń i potworów morskich, na wozie zaprzężonym w konie o spiżowych kopytach i złotych grzywach, z trójzębem, który dzierży, burzy lub uspakaja fale i źródła otwiera. Koń uważany był za zwierzę Neptuna.

Ner, rzeka w Król. Polskiem, bierze początek powyżej m. Rzgowa i Tuszyna w gub. Piotrkowskiej. W pow. Kolskim, ubiegłszy mil 15, wpada do Warty.

Nerczyńsk, miasto na Syberji, w obwodzie Zabajkalskim, nad rzeką Nerczą; liczy mieszkańców około 6.000, zajmujących się głównie rolnictwem, hodowlą bydła i ogrodnictwem.

Nerczyńskie góry, w Syberji, w obwodzie Zabajkalskim, ciągną się między rz. Szyłką i Argunią, składają się przeważnie z granitu, a zawierają w sobie porfir, jaspis, agat, topaz, be-

ryl, żelazo, miedź, a głównie ołów pomieszany ze złotem i srebrem.

Nerki—gruczoły wydzielające, mające za zadanie wydalanie z organizmu pod postacią moczu materji nieużytecznych albo też wprost szkodliwych dla życia i zdrowia osobnika, o ile się te dostały do krwi w stanie rozpuszczonym. Nerki są zatem narządami oczyszczającymi krew. Nerki ludzkie, z kształtu podobne nieco do ziarn grochu szablastego, leżą w jamie brzusznej po bokach kręgosłupa, prawa poniżej wątroby, lewa—poniżej śledziony. Przez wklęsłe wewnętrzne wnęki nerek wchodzą naczynia krwionośne. Krew w nerkach podlega zmianom. Sole rozpuszczone, szkodliwe dla organizmu wydzielają się z niej i spływają jako mocz do t. zw. miedniczek nerkowych, a stamtąd przez moczowody do pęcherza, skąd przez cewkę moczową wydzielane są na zewnątrz.

Neron, cezar, imperator rzymski, ur. 37 r. po Chr., syn trucicielki Agrypiny, wnuk szlachetnego Germanika. Wstąpił na tron 54 r. po otrutym Klaudjuszu. Zamiłowany w poezji, muzyce, śpiewie, z początku pod wpływem Seneki rządził łagodnie, ale po pięciu latach zmienił sposób postępowania. Szereg okrucieństw wypełnia jego panowanie, aż do r. 68, kiedy zbuntowane legjony położyły mu kres. On rozpoczął prześladowanie chrześcijan.

Nervus rerum, wyrażenie łacińskie, znaczy dosłownie: nerw rzeczy, t. j. główna sprężyna spraw. Ponieważ zaś pieniądze uchodzą za główną podstawę spraw ludzkich, więc mówiąc o pieniądzach, nazywamy je czasem *nervus rerum*.

Nerw jest to grubsza lub cieńsza wiązka, złożona z włókien nerwowych. Nerwy mają rozmaitą grubość, zależnie od liczby włókien nerwowych, wchodzących w ich skład. Najgrubszy nerw człowieka, a mianowicie nerw *kulszowy*, który z pośladka biegnie na tylnej stronie uda i dopiero powyżej kolana dzieli się, ma grubość małego palca. Na ramieniu mamy 7 pni nerwowych, grubości zwykłego mocnego szpagatu. Nerwy rozgałęziają się w mięśniach, w skórze i w innych częściach ciała. Gałązki ich są oczywiście coraz cieńsze, aż w końcu rozchodzą się w pojedyńcze włókna nerwowe. Włókna nerwowe są już tak cienkie, że można je rozpoznać tylko przy pomocy mikroskopu. Rozróżniamy dwa rodzaje włókien nerwowych: jedne mają osłonkę t. zw. rdzenistą, inne są tej osłonki pozbawione. Nerw złożony z włókien bez osłonki ma barwę szarą; nerw zaś złożony z włókien, mających osłonkę rdzenistą, jest biały. Osłonka rdzenista jest to substancja podobna do tłuszczu, która powleka właściwe włókno nerwowe, czyli t. zw. niteczkę osiową w podobny sposób, jak knot świecy jest otoczony łojem. Niteczki osiowe nerwów tych tak samo jak całe włókna nerwów szarych są wypustkami komórek nerwowych czyli gangliowych, znajdujących się w ośrodkach nerwowych (w mózgu i rdzeniu pacierzowym). Komórki te za pomocą swych wypustek czyli włókien nerwowych sięgają aż do tych części ciała, w których kończą się nerwy i tym sposobem mają na nie wpływ. *Nerwowy system* czyli *układ nerwowy* składa się: 1) z ośrodków nerwowych, którymi są mózg i rdzeń pacierzowy; 2) z nerwów obwodowych i 3) z zakończeń nerwów w mięśniach, w skórze, w oku, uchu, języku, nosie i w innych częściach ciała.

Nestor. Homer opowiada o starym królu Nestorze, który brał udział w wyprawie na Troję, a był człowiekiem wielkiego doświadczenia i zdrowej rady; zażywał też poważania u innych władców greckich. Stąd dziś jeszcze nazywamy zasłużonych starców *Nestorami.*

Nestor, najstarszy kronikarz ruski, mnich Ławry Peczerskiej w Kijowie, um. r. 1116. Napisał on, prócz żywotów

świętych, „Litopis", czyli kronikę, która należy do najwcześniejszych utworów piśmiennictwa ruskiego i jest niezmiernie ważnym dokumentem dla historji Rusi i krajów sąsiednich.

Nestorjanie, sekta chrześcijańska, powstała w V wieku za sprawą Nestorjusza, od r. 428 patryjarchy konstantynopolitańskiego. Papież Celestyn I na synodzie rzymskim r. 430 potępił naukę Nestorjusza, a sobór trzeci powszechny, zwołany do Efezu r. 431, złożył go z godności biskupiej.

Netto (włos.), czysty, oznacza w handlu: waga *netto*—waga bez opakowania, w przeciwstawieniu do wagi *brutto*, t. zn. z opakowaniem. Dochód *netto*—dochód czysty, po potrąceniu kosztów.

Neufchâtel (czyt. Nefszatel), niegdyś udzielne księstwo, obecnie kanton szwajcarski; kwitnie tu przemysł i chów bydła. Przez dłuższy czas (od r. 1707 do 1806 i od 1814 do 1857 r.) kraik ten należał do Prus. Miasto Neufchâtel, stolica kantonu, leży nad dużem jeziorem tegoż nazwiska i liczy około 20.000 mieszkańców.

Neugebauer *Ludwik* (ur. 1821 r., um. 1890 r.) i syn jego *Franciszek* (ur. 1856 r.), sławni w Warszawie lekarze chorób kobiecych i autorowie prac naukowych z tego zakresu wiedzy lekarskiej.

Neurastenja — chroniczna choroba nerwów, uzewnętrzniająca się nienormalną wrażliwością organów czucia (skóry, wzroku, słuchu i t. p.), osłabieniem całego systematu nerwowego, który męczy się i wyczerpuje przy lada jakiej okoliczności. Chory—neurastenik—nie jest zdolny do wytrwałej pracy ani umysłowej, ani fizycznej; każda przeciwność życiowa odbiera mu siły; czuje się nieszczęśliwy, obawia się poważniejszej choroby umysłowej i t. p.

Neuropatologja (greck.) — nauka o zmianach czynnościowych lub anatomicznych tkanki nerwowej bez zaburzeń psychiki; nauka o chorobach nerwowych.

Neuroza (newroza, nerwica) — stan chorobliwy wskutek zaburzeń w czynnościach systemu nerwowego. Do neuroz, czyli chorób nerwowych zaliczamy: newralgję, migrenę, epilepsję, histerję, neurastenję i t. d. Choroby te obejmują mózg, mlecz pacierzowy i nerw obwodowy. Są jeszcze mało zbadane. W ostatnich czasach próbowano je leczyć *hypnotyzmem* i *suggestją* (ob.).

Neutralizacja, ob. *Zobojętnienie.*

Neutralność oznacza w prawie międzynarodowem bezstronność, t. j. niemieszanie się danego państwa do wojny przez inne państwa toczonej. Neutralność polega na nieudzielaniu pomocy żadnej ze stron wojujących (np. nie dopuszczeniu do przemarszu armji przez swoje terytorjum). Neutralność bywa niekiedy narzucona umowami międzynarodowemi, np. kongres wiedeński (r. 1815) ogłosił Szwajcarję jako państwo na zawsze neutralne. Osobnemi ustawami ogłosiły neutralność swą Belgja, Holandja, Danja — a postronne państwa uznały te ustawy. *Neutralnym* nazywamy człowieka, który umie zachować bezstronność sądu w sprawach dotyczących ogółu lub jednostki.

Newa, rzeka w Rosji, wypływa z południowo-zachodniego krańca jeziora Ładogi, opływa półokręgiem Petersburg i w pobliżu zachodniej części miasta wpada do odnogi Fińskiej. Długość 55,5 klm., głęboka 3—14 m., szeroka 260—1260 m.; bieg ma bystry. Na całej przestrzeni spławna dla dość wielkich statków.

Newcastle *upon Tyne*, do 1888 r. stolica angielskiego hrabstwa Northumberland, a obecnie miasto i hrabstwo oddzielne, nad rzeką Tyne; ma port i posiada liczne fabryki, głównie huty szkła i żelaza. W pobliżu znajdują się niewyczerpane kopalnie węgla.

Newel, miasto powiatowe w gub.

Witebskiej, niegdyś silna twierdza, którą w 1580 r. zdobył Stefan Batory.

New Foundland, wyspa na oceanie Atlantyckim, w pobliżu północno-wschodnich brzegów Ameryki Północnej, dotyka zatoki św. Wawrzyńca. Przestrzeń 110 tys. klm. kw.; mieszkańców 220 tys. Bogactwa mineralne wyspy stanowią: węgiel i miedź; słynie ona również jako ojczyzna psów rasy newfoundlandzkiej. Od r. 1713 należy do Anglji; główne miasto St. Johns.

Newralgja—choroba nerwowa, objawiająca się silnym bólem, występującym napadowo wzdłuż chorego nerwu i jego rozgałęzień. Ból ten powstaje bez przyczyny zewnętrznej, lecz przy ucisku, zwłaszcza na pewne punkty, wzrasta bardzo znacznie i bywa nie do wytrzymania. Newralgje twarzy, żeber, kończyn i t. p. są częste i uporczywe. Synapizmy i ciepłe okłady przynoszą czasami ulgę.

Newton (czyt. Niutn) *Izaak*, ur. 1643 r., um. 1727 r., genjalny uczony angielski. Był profesorem uniwersytetu w Cambridge i członkiem parlamentu. Prace jego z zakresu fizyki, matematyki i astronomji posiadają wprost nieocenioną wartość dla nauki. Jest on twórcą teorji o *prawie powszechnego ciążenia* (ob.). On wyjaśnił powstawanie barw przez rozszczepianie się światła na barwy. Wprowadzone przezeń udoskonalenie teleskopu ułatwiło człowiekowi badanie niepoznanych dotąd światów. Główne jego dzieło nosi tytuł „Matematyczne podstawy filozofji przyrody".

New York, ob. *Nowy York*.

Ney *Michał*, książe Moskwy, ur. 1769 r., um. 1815 r.; z prostego żołnierza doszedł po 9 latach do stopnia generała wojsk francuskich, wreszcie marszałka Francji. Po upadku Napoleona przeszedł do służby króla francuskiego Ludwika XVIII, ale z chwilą powrotu cesarza stanął znów po jego stronie i brał udział w bitwie pod Waterloo. Uwięziony z rozkazu króla, skazany został na śmierć.

Ngami, wielkie jezioro w Afryce południowej, 770 klm. kw. (14 mil kw.) przestrzeni.

Niagara—rzeka i olbrzymi na niej wodospad noszą tę samą nazwę. Rzeka ta, stanowiąca część systematu rzeki św. Wawrzyńca (Ameryka Północna), wypływa z jeziora Erie, dążąc do jeziora Ontario; tu olbrzymie masy wód spadają z wysokości 48 metrów. Dla celów żeglugi ujęto Niagarę śluzowym kanałem, a część wodospadu zużytkowano w ostatnich czasach jako motor wodny.

Nibelungi, tytuł staroniemieckiej epopei. Treść jej stanowią rycerskie i miłosne przygody starożytnego burgundzkiego rodu; napisana była na początku XIII wieku (około r. 1210). Autor jej nieznany, prawdopodobnie zebrał tylko i opracował starogermańskie podania i legendy. Na język polski przełożył „Nibelungi" Ludomił German.

Nicaragua, uboga i źle rządzona rzeczpospolita w Ameryce środkowej; środkiem jej ciągnie się pasmo Kordyljerów, złożone tutaj z szeregu czynnych wulkanów; w części zachodniej znajdują się dwa jeziora: Nicaragua i Managua, połączone z sobą naturalnym kanałem. Pomimo bogactw przyrodniczych, kraj ten nie posiada ani przemysłu, ani znacznej produkcji rolnej. Obejmuje 123.950 klm. kw. i liczy około 500.000 mieszkańców. Stolica Managua liczy 10.000 ludności.

Nicea, miasto w Azji Mniejszej, znane jest w historji kościoła katolickiego jako miejsce posiedzeń dwu soborów powszechnych (w roku 325 i 787).

Nicea, miasto we Francji, ob. *Nizza*.

Nici, wyrób z *przędzy* (ob.). Każda nitka jest skręcona z dwu lub więcej włókien, stanowiących przędzę. Bywają nici: bawełniane, lniane, konopne, jedwabne; stosownie zaś do tego z ilu

włókien są skręcone, nazywają się: podwójnemi, potrójnemi i t. p.

Nicienie *(nematody)*—rzęd glist obłych; ciało ich wydłużone, nitkowate lub wrzecionowate, opatrzone otworem gębowym i przewodem pokarmowym; są przeważnie pasorzytami zwierząt; niektóre żyją na roślinach, niektóre zaś w ziemi, w wodzie, w occie, klajstrze. Z ważniejszych nicieni wymieniamy: glista ludzka, glistnica, włosogłówka, trychina, nitkowiec podskórny, wałecznik burakowy i t. p.

Nida, rzeka w Król. Polskiem, bierze początek w pow. Jędrzejowskim i pod Nowem Miastem Korczynem wpada z lewej strony do Wisły.

Nidecki *Andrzej Patryk*, ur. 1527, um. 1586 r.; uczony, znawca starożytnej literatury łacińskiej, pozostawał w bliskich stosunkach z królem Zygmuntem Augustem i Batorym. W r. 1585 został biskupem w Inflantach.

Niderlandy, kraj w Europie; nazwa ta dosłownie oznacza „kraj nisko położony", niziny, żuławy. Niderlandy graniczą od północy i zachodu z morzem Północnem, na wschód z Niemcami, na południe z Francją. Obecnie rozdzielone między trzy państwa: królestwo Niderlandzkie, król. Belgijskie i Francję, w XVI w. w całości należały do Habsburgów, którzy byli wówczas cesarzami niemieckimi, arcyksiążętami austrjackimi i królami hiszpańskimi. W końcu tego wieku część północna, nie mogąc znieść ucisku politycznego i religijnego, oderwała się od Hiszpanji, w wieku XVII wywalczyła sobie niepodległość, i traktatem westfalskim ostatecznie uznana, zajaśniała potęgą, zwłaszcza morską, handlem, naukami, bogactwem i wpływem politycznym, wywieranym aż do traktatu w Utrechcie (1713 r.). W wieku XVIII rzeczpospolita francuska zagarnęła Niderlandy; wskrzesił je kongres wiedeński i z obu części—północnej i południowej utworzył królestwo Holenderskie (Holandja). W r. 1830 mieszkańcy prowincji południowych oderwali się od Holandji i wytworzyli królestwo Belgijskie.

Nidzica, rzeka, wypływa z lasu Giebułtowskiego pod Książem Wielkim, w pow. Miechowskim, gub. Kieleckiej i ubiegłszy 9 mil, wpada poniżej Koszyc z lewej strony do Wisły.

Niebo, *sklepienie niebieskie, kula niebieska, firmament.* Nad ziemią rozpościera się pozorne (właściwie jest to przestrzeń wypełniona błękitniejącem powietrzem) wielkie, półkuliste sklepienie, mające podczas pogody barwę lazurową. Niekiedy po *niebie* wędrują obłoki i chmury. Nocą pogodne *niebo* jest usiane gwiazdami, które wraz ze *sklepieniem niebieskiem* zdają się krążyć dokoła ziemi. Niegdyś wyobrażano sobie, że *niebo* jest rzeczywistem sklepieniem, do którego gwiazdy są stale przymocowane i z którem razem obracają się dokoła ziemi. Stąd powstały nazwy: *sklepienie*, *utwierdzenie*, z łacińska — *firmament*. Tę ruchomą kulę niebieską opatrzyli uczeni biegunami, równikiem, równoleżnikami, południkami, słowem siecią linji, ułatwiających oznaczenie położenia gwiazd. *Niebem* również nazywa się dalszy przestwór, w którym po drogach swoich krążą gwiazdy; nie da się on wymierzyć, gdyż jest dla nas nieskończenie wielki.

Nieborów, wieś w gub. Warszawskiej, pow. Łowickim, własność książąt Radziwiłłów; posiada piękny, w stylu włoskim utrzymywany ogród i pałac, w którym mieści się bogata bibljoteka i galerja obrazów.

Niebuhr *Bartold Jerzy*, ur. 1776 r. w Danji, znakomity historyk niemiecki, skreślił, prócz wielu innych dzieł, historję starożytnego Rzymu. Um. 1831 r.

Niecierpek — rodzaj roślin z rodziny *balzinowatych;* u nas rośnie *niecierpek pospolity* z kwiatami zwisłymi, cytrynowo-żółtymi, łodygę ma wysoką (do 3 stóp), soczystą, wydrążoną, gałęzie nabrzmiałe przy nasadzie, liście grubo

ząbkowane. *Niecierpek balsamina* pochodzi z Indji Wschodnich; hodują go w ogrodach; kwiaty miewa pełne różowe, czerwone, białe lub pstre.

Niedokrwistość czyli *anemja*—niedostateczna ilość krwi i zmiany w jej składzie (niedostateczna ilość ciałek czerwonych). Złe odżywianie, brak ruchu i powietrza, choroby długotrwałe lub dziedziczne bywają przyczyną anemji. Objawy: blada cera, blade łącznice powiek i dziąseł, palpitacja serca, zawroty głowy, duszność, osłabienie, uderzenia krwi do głowy, zaburzenia żołądkowe. Leczenie: żelazo, arszenik, hydroterapja, przedewszystkiem zaś dobre odżywianie, ruch umiarkowany i czyste powietrze (pobyt w lesie, górach, nad morzem).

Niedołęg, *niedołęga gereza*—małpa wąskonosa, postaci wysmukłej; ma wszystkie kończyny prawie jednakowej długości, sierść jedwabistą, czarną; długi biały włos otacza twarz jej i szyję, tworząc rodzaj długiej grzywy z boków i kitę na końcu długiego ogona. Niedołęgi zamieszkują gromadami lasy Abisynji; łażą i skaczą po drzewach bardzo zwinnie. Obyczaje mają łagodne. W niewoli tęsknią i prędko giną.

Niedziałka, ob. *Atom*.

Niedziałkowski *Karol*, ksiądz, profesor i rektor seminarjum duchownego w Żytomierzu, biskup sufragan archidjecezji mohylewskiej, rektor akademji duchownej w Petersburgu, administrator archidjecezji mohylewskiej, a od r. 1900 do śmierci biskup djecezji łucko żytomierskiej, ur. 1846 r., um. 1911 r., znany pisarz i publicysta katolicki. Z licznych dzieł biskupa K. Niedziałkowskiego duży rozgłos zyskało sobie jego studjum o emancypacji kobiet p. t. „Nie tędy droga, szanowne panie!“

Niedźwiadek — zwierzę stawonogie z gromady pająków; z wyglądu przypomina nieco raka, ale znacznie mniejszy. Z przodu niedźwiadek posiada parę potężnych kleszczy; odwłok ma pierścieniowaty, z początku szeroki, później zwężający się jakby w ogon i zakończony kolcem, z którym połączony jest gruczoł jadowy. Mieszka w południowej Europie i w innych ciepłych krajach; żywot prowadzi nocny. Ukąszenie gatunków europejskich wywołuje u człowieka miejscowe zapalenie i gorączkę, ale śmiertelne nie bywa.

Niedźwiedzica — dwa gwiazdozbiory na północnej półkuli nieba. *Niedźwiedzica wielka*, zwana także *Wozem wielkim*, według obliczeń Heisa zawiera 227 gwiazd drugiej, trzeciej i czwartej wielkości, z których 4 jaśniejsze, ustawione w czworokąt, tworzą niejako koła wozu, i 3, również jasne,— skrzywiony dyszel. *Niedźwiedzica mała* czyli *Wóz mały* zawiera 54 gwiazdy, z których 7 jaśniejszych tworzy figurę podobną do Niedźwiedzicy wielkiej, ale znacznie mniejszą; ostatnia gwiazda w ogonie Niedźwiedzicy małej jest to gwiazda *biegunowa*.

Niedźwiedzie jezioro, jezioro w północno-zachodniej Kanadzie, ma 18.170 klm. kw. powierzchni; jego odpływem jest *rzeka Niedźwiedzia*.

Niedźwiedzki *Władysław*, językoznawca i pisarz polski, ur. 1849 r.; po ukończeniu uniwersytetu warszawskiego był nauczycielem języka polskiego, a od r. 1891 jest jednym z głównych współpracowników i współredaktorem wydawanego w Warszawie „Słownika języka polskiego“.

Niedźwiedź—zwierzę ssące, drapieżne, stopochodne, postaci wielkiej, niezgrabnej i ciężkiej, ruchów powolnych. Głowę ma podłużną, małe oczy i krótkie uszy, u wszystkich nóg po 5 palców z silnymi pazurami, ogon krótki, uzębienie wszystkożerne (zębów 40). Pokarm przyjmuje przeważnie mieszany z przewagą roślinnego; tylko gatunki północne wyłącznie są mięsożerne. Zamieszkuje Europę, Azję i Amerykę. Niedźwiedzie dostarczają nam futer;

mięso ich jest jadalne. Ważniejsze gatunki: *niedźwiedź brunatny*, jedyny gatunek europejski; największy z drapieżców Europy. Niegdyś rozpowszechniony był w całej Europie, dziś został tylko w górach (Pireneje, Alpy, Karpaty i t. p.),

Fig. 43. Niedźwiedź brunatny.

w puszczach na Litwie oraz w północnej i w północno-wschodniej Rosji. Na zimę zapada w sen niezbyt twardy. *Niedźwiedź szary* mieszka w zachodniej części Ameryki Północnej; większy od poprzedniego; bardzo niebezpieczny dla człowieka; futro jego nie posiada wielkiej wartości. *Niedźwiedź czarny* lub *baribal* zamieszkuje również Amerykę Północną, mniejszy od brunatnego; żywi się przeważnie roślinami, dobrze łazi po drzewach; niezbyt drapieżny i nie tak straszny jak poprzedni. Futro bardzo cenione z powodu lekkości i miękkości. *Niedźwiedź biały* czyli *polarny*, największy z niedźwiedzi, wysmuklejszy od brunatnego. Sierść ma białą z odcieniem żółtawym, nozdrza czarne. Zamieszkuje pobrzeża mórz lodowatych północnych; wybornie pływa i nurkuje. Żywi się rybami, fokami, ptactwem morskiem, padliną, napada na ludzi. Dostarcza futra i tłuszczu. *Niedźwiedź wargacz* z pyskiem ryjowato wydłużonym, zamieszkuje górzyste krainy Azji południowej i żywi się prawie wyłącznie roślinami. Do niedźwiedzi należy również *szop* (ob.), *ostronos* (ob.), *panda* (ob.), *wikławiec* (ob.).

Niedźwiedź morski czyli *kot morski*—zwierzę ssące płetwonogie, spokrewnione z foką. Młode mają sierść jedwabistą, stare gęstą i szorstką, barwy czarnej, przechodzącej z wiekiem w brunatną. Dostarczają one bardzo cenionych futer t. zw. kotików lub kałanków, z których wyrabiają również miękkie pędzle. Niedźwiedzie morskie zamieszkują ocean Wielki, żywią się mięczakami i rybami.

Niegolewski *Andrzej*, ur. 1786 r., um. 1857 r., żołnierz gwardji przybocznej Napoleona I, pułku szwoleżerów, odznaczył się pod Somo-Sierra i opisał potem bitwę tę w dziele, wydanem po francusku. Po upadku Napoleona opuścił armję w stopniu pułkownika i osiadł na wsi.

Nielot czyli *kiwi* — ptak biegający, wielkości kury, dziwacznej postaci; całe ciało pokryte włosistem pierzem szaro-brunatnej barwy; ogona brak zupełnie; skrzydła w stanie szczątkowym. Nogi ma silne o 4-ch palcach; dziób długi jak u bekasa. Nieloty zamieszkują Nową Zelandję; życie pędzą nocne; żywią się owadami, robakami i t. p.

Niełupka jest owocem suchym, niepękającym aż do chwili kiełkowania. Zawiera tylko jedno nasienie. Do niełupek należą: 1) *właściwe niełupki* o skórkowatej owocni, np. żołędzie dębu, owoce tatarki i t. p.; 2) *orzechy* z owocnią zdrewniałą, np. orzechy laskowe; 3) *ziarniaki*, o owocni cienkiej, zrosłej z nasieniem, np. ziarno pszenicy, żyta i t. d. i 4) *skrzydlaki*, niełupki opatrzone skrzydełkami, jak np. owoce klonu, wiązu i t. d.

Niemcewicz *Juljan Ursyn*, ur. 1758 r.

w Skokach pod Brześciem Litewskim, um. w Paryżu 1841 r. Mówca, publicysta, podróżnik, poeta, historyk, polityk odznaczył się na tak różnorodnych polach, jak nikt inny w piśmiennictwie i w życiu naszem narodowem wogóle. Kształcił się w Korpusie Kadetów w Warszawie, był następnie adjutantem ks. Czartoryskiego, podróżował wiele po Europie, w r. 1788 wybrany posłem na Sejm czteroletni, stanął po stronie partji reform, przemawiał gorąco w sprawie mieszczan i chłopów, wydawał pierwszy dziennik polityczny „Gazetę narodową i obcą". Wtedy także napisał i wystawił trzyaktową komedję p. t. „Powrót posła", w której charakteryzował przeciwników i zwolenników reform i ze sceny propagował poglądy swego stronnictwa. Po Targowicy emigrował. W 1794 r. adjutant Kościuszki i minister-sekretarz stanu—nie odstępował go aż do Maciejowic. W bitwie

Fig. 44. Julijan Ursyn Niemcewicz.

maciejowickiej ranny, wzięty w niewolę, przesiedział półtora roku w twierdzy Petropawłowskiej w Petersburgu. Uwolniony w r. 1796, wyjechał z Kościuszką do Szwajcarji, potem Anglji i Ameryki. W r. 1802 zawitał do kraju na krótko. Dopiero wieść o Księstwie Warszawskiem i urzędowe wezwanie do służby krajowej sprowadziły go na stałe do ojczyzny. W Księstwie, a potem Królestwie Kongresowem pełnił urząd sekretarza senatu i członka Izby edukacyjnej. Pisał wtedy wiele, spędzając dni spokojne w Ursynowie, zaciszu swojem podmiejskiem. Wypadki 1830 i 31 r. wysunęły go znów na widownię. Z pod pióra starca wyszedł wtedy akt detronizacji Mikołaja I. Po upadku powstania przebywał lat kilka w Anglji, potem w Paryżu był prezesem „Towarzystwa historycznego" i do końca dni swoich uczestniczył w życiu ogólnem. Jako pisarz był głównie publicystą. Wszystkie formy literackie, których używał, służyły mu tylko jako środek do wypowiedzenia narodowi uwag swoich, rad i wskazówek. Przez całe życie spisywał pamiętniki, niezmiernie ciekawe ze względu na czynny udział, który brał we wszystkich wydarzeniach politycznych swojej epoki. Z powieści jego historycznych cieszyły się powodzeniem: „Jan z Tęczyna", „Dwaj panowie Sieciechowie", ze społecznych „Lejbe i Siora". Najważniejszym ze wszystkich utworów poetyckich Niemcewicza są „Śpiewy historyczne". W szeregu wierszowanych powieści odtwarzał autor i przypominał dzieje narodu, wielkie chwile przeszłości, znakomite postaci historyczne. „Śpiewy" te miały długo powodzenie ogromne. Pisał nadto Niemcewicz tragedje, którym brak siły, udatne dosyć bajki, tłumaczył poetów angielskich i t. d. Najważniejszem dziełem historycznem Niemcewicza są „Dzieje panowania Zygmunta III". Zaletę największą twórczości tego wszechstronnego pisarza stanowi jego uczuciowość, gorące przywiązanie do sprawy ojczystej. Za miłość tę otaczano go czcią i miłością.

Niemcy. W obszerniejszem znaczeniu nazywamy tak ziemie położone w Europie środkowej, pomiędzy wschodem słowiańskim a romańskim zachodem, zamieszkane przez ludy, mówiące językiem niemieckim; w ściślejszem jednak znaczeniu nazwa Niemiec stosuje się do krajów wchodzących w skład dzisiejszego cesarstwa niemieckiego, które zajmuje 540.484 klm. kw. czyli 9.816 mil kw. powierzchni (łącznie z prowincjami dawnej Polski, przyłączonemi do Prus). Państwo to sięga od północnych stoków Alp do Bałtyku i morza Północnego, od dorzecza Renu po ujście Niemna na wschodzie. Cesarstwo niemieckie składa się z 25 państw (i 1 prowincji państwowej), tworzących razem związkowe państwo, na którego czele stoi król pruski jako cesarz niemiecki. Pod względem geograficzno-fizycznym dzielą się Niemcy na: 1) Niemcy *południowe*, które są krajem wyżynnym (wyżyna podalpejska i t. zw. terasy górnoreńskie, do których należy także dolina górno-reńska), a obejmują państwa: Bawarję, Würtembergję, Baden, kraj koronny Alzację i Lotaryngję. Ludność tych krajów trudni się głównie rolnictwem, hodowlą bydła i owiec; ku zachodowi rozszerza się uprawa wina i jarzyn; w Alzacji i Lotaryngji kwitnie też przemysł. 2) Niemcy *środkowe* są krajem górzystym (Rudawy czesko-saskie, Las Turyngski, Harz, Röhn, Dolnoreńskie góry łupkowe); są to góry średniej wysokości, których nieliczne tylko szczyty przekraczają 1000 metr., ale obfite w cenne kruszce (miedź, srebro, żelazo) i węgiel kamienny; ludność tych okolic trudni się gospodarstwem leśnem i przemysłem domowym (Hessja), szczególniej zaś zakwitł tam przemysł fabryczny: górnictwo i hutnictwo (Saksonja i prowincje Prus: Saska, Westfalja i Nadreńska). 3) Niemcy *północne* i *wschodnie* są wielkim niżem, przeciętym szerokiemi dolinami żeglownych rzek: Łaby, Odry, Wisły i Niemna. Niż ten w części północnej nad Bałtykiem jest nieco wyżej wzniesiony (t. zw. Bałtycka wyżyna) i pełen jezior; w pasie środkowym jest bagnisty; gleba wogóle naprzemian to piaszczysta, to tłusta, to moczarowata (ogromne torfowiska w Hanowerskiem); piaski porosłe ogromnymi borami sosnowymi. Pas niżu, przylegający do Niemiec środkowych, jest falisty, ma glebę bardzo żyzną i przeważnie bezleśną. Ludność Niemiec północnych (Prusy, Meklemburgja, Oldenburgja) trudni się rolnictwem, gospodarką łąkową i leśną, hodowlą koni rasowych, wreszcie handlem, który korzysta z łatwości komunikacji przez żeglowne rzeki, połączone kanałami. Pod względem *politycznym* dzielą się Niemcy na 4 królestwa (Prusy, Bawarja, Saksonja, Würtembergja), na 6 księstw wielkich (Baden, Hessja, Oldenburg, Meklemburg-Schwerin, Meklemburg-Strelitz, Sachsen-Weimar-Eisenach), 5 księstw (Herzogthum) (Sachsen-Meiningen, Sachsen-Coburg-Gotha, Sachsen Altenberg, Brunświk, Anhalt, 7 księstw (Fürstenthum) (Schwarzburg-Rudolstatd, Schwarzburg-Sondershausen, dwa księstwa Reuss, Waldeck, Lippe, Schaumburg-Lippe), 3 wolne miasta (Hamburg, Lubeka, Brema) i Alzację-Lotaryngję (Reichsland—kraj koronny). Stolicą Niemiec i rezydencją cesarza jest Berlin; większe miasta niemieckie są: Akwizgran (Aachen), Brunświk, Brema, Drezno, Frankfurt nad Menem, Gdańsk, Hamburg, Królewiec, Lipsk, Magdeburg, Monachjum, Norymberga, Szczecin, Strassburg, Stuttgart, Wrocław. *Dzieje:* Niemcy należą do ludów indoeuropejskich czyli aryjskich. Przybyli oni do Europy ze wspólnej ojczyzny tych ludów, dzielili się na liczne plemiona i zajęli wielkie obszary wschodniej i środkowej Europy. Rzymianie zwali ich Germanami, zdaje się nazwą, używaną przez Celtów, a oznaczającą sąsiadów. Sami zwą się „Deutsche"; słowiańska nazwa „Niemcy" pochodzi od „niemy", t. j. nie mówiący po słowiańsku. Sąsiadując z państwem rzymskiem, wpadali Germanowie nieraz w jego granice, wskutek czego cesarze

rzymscy w I i II wieku po Chrystusie wyprawiali się przeciw nim, a wojska rzymskie stały ciągle na granicy ziem germańskich. Napad Hunnów na wschodnich Niemców, t. zw. Ostrogotów, spowodował wędrówkę wszystkich ludów germańskich przy końcu IV i w V wieku. Zalały one kraje zachodniej Europy i wybrzeża północnej Afryki i potworzyły na gruzach dawnego zachodnio-rzymskiego cesarstwa nowe państwa germańskie, jak państwo Wandalów w Afryce, Wizygotów w Hiszpanji, Franków w Galiji (dzisiejszej Francji), Ostrogotów w Italji (Włoszech), Longobardów w północnych Włoszech (Lom-

Fig. 45. Niemcy.

bardja). Z tych państw Frankońskie rozwinęło się najpierw do wielkiej potęgi pod rządami dynastji Merowingów i Karolingów, a Karol W., król Franków, otrzymał w r. 800 koronę cesarską. Państwo jego obejmowało wszystkie kraje od oceanu Atlantyckiego po Odrę i Wisłę; trzej wnukowie jego podzielili się niem w r. 843. W układzie tym otrzymał najmłodszy Ludwik niemieckie kraje wschodnie między Renem, Elbą, Saalą i Lasem Czeskim; one stały się zawiązkiem państwa niemieckiego. Złożyły się na nie plemiona Bawarów, Sasów i Szwabów (Allemanów i Franków), nad któremi stanęli niebawem udzielni książęta. Po długich zatargach wśród następców Ludwika Niemieckiego, uzyskał godność królewską w Niemczech książe saski Henryk I Ptasznik (w r. 919), właściwy założyciel państwa niemieckiego. Z *rodu saskiego* panowali po nim: Otto I Wielki, który ugruntował przewagę Niemców w Europie zachodniej, zajął Włochy i otrzymał z rąk papieża koronę cesarską w r. 962 (wskutek tego powstało cesarstwo rzymskie narodu niemieckiego), Otto II, Otto III i Henryk II. Wszyscy oni opierali się na potędze wojennej, podejmowali wyprawy do Włoch, poddali swej przewadze papieży, tworzyli marchje (ob.) na granicy wschodniej, zajęli kraje Słowian połabskich, wykonywali zwierzchniczą władzę nad Czechami, prowadzili wojny z Polską. Do najwyższej potęgi doszli następcy Ottonów, królowie z rodu frankońskiego, czyli t. zw. *salickiego*: Konrad II i Henryk III (od r. 1024 do r. 1056). Przeciwko Henrykowi IV wystąpił papież Grzegorz VII w obronie niezależności papiestwa i praw Kościoła; rozpoczęła się odtąd długa *wojna cesarzy i papieży*, która trwała do połowy XIII wieku. Ogólny wynik walki wypadł na korzyść papieży, a przyczyniły się do tego: wyprawy krzyżowe, w których papieże stanęli na czele całego świata katolickiego, i spory wewnętrzne w Niemczech. Po wygaśnięciu domu frankońsko-salickiego spierały się o tron dwa rody: *Welfów* i *Hohenstaufów*. Fryderyk I Barbarossa (Rudobrody), książe szwabski z Hohenstaufów, przez matkę bliski krewny Welfów, wybrany królem w r. 1152, położył chwilowo koniec tej walce, koronował się na króla włoskiego i otrzymał koronę cesarską. Fryderyk przedsięwziął wyprawę krzyżową, podczas której znalazł śmierć w nurtach rzeki Selef (w r. 1190). Fryderyk II uzyskał tron z pomocą papieską i ślubował przy koronacji, że odbędzie wyprawę krzyżową. Późniejsze zatargi z papieżem sprowadziły nań klątwę; Innocenty IV odsądził cesarza wraz z całą rodziną Hohenstaufów od korony. Fryderyk II umarł w r. 1250; cesarstwo rzymskie utraciło swoje znaczenie w świecie chrześcijańskim w zupełności; przez lat 62 niema wcale cesarza rzymskiego. Władza zaś królów niemieckich upada także w XII i XIII wieku. Wyprawy ich do Włoch i spory z Kościołem dają niezawisłe stanowisko książętom świeckim i duchownym; wybór królów przechodzi w ręce najpotężniejszych z nich, t. zw. elektorów. Ustrój społeczny Rzeszy niemieckiej oparty na feudalizmie nie wystarczał już nowym stosunkom, które wytworzyły się pod wpływem powstania potężnych miast, zmiany gospodarstwa naturalnego na pieniężne i t. p. Od roku 1256 do 1273 trwało wielkie zamieszanie w Niemczech, wybuchły liczne wojny domowe, zapanowało prawo pięści, t. j. prawo silniejszego. Miasta wiązały się w związki przeciw rycerstwu. Dopiero wybór króla niemieckiego Rudolfa I z domu *Habsburgów* (panował od r. 1273 do 1295 r.) położył kres bezkrólewiu, ale nie usunął wojen wewnętrznych, ktorym nie mógł bezsilny król zapobiedz. Dlatego Habsburgowie starają się przede wszystkiem o wzmocnienie domowej potęgi. Rudolf nadaje ziemie austrjac-

kie swoim synom (w r. 1282). Z Habsburgami spierają się o koronę inne rody. Henryk VII z domu Luksemburskiego uzyskał tron, a nawet podjął wyprawę do Włoch i wznowił godność cesarską. Następca jego Ludwik bawarski (Wittelsbach) otrzymał także koronę cesarską w Rzymie. Od r. 1347 do 1437 posiadali koronę niemiecką i cesarską *Luksemburgowie:* Karol IV, Wacław i Zygmunt (którzy byli także królami czeskimi, a Zygmunt nadto królem węgierskim). Wojny domowe i spory religijne zakłócały przez cały wiek spokój w Niemczech. Po Luksemburgach przeszła korona cesarska i królewska w r. 1438 w dom *Habsburgów* i odtąd nieprzerwanie aż do zupełnego zniesienia godności cesarza rzymskiego narodu niemieckiego, t. j. do r. 1806, pozostawała w ich ręku. Albrecht II r. 1438 połączył pod swojem berłem N emcy, Czechy i Węgry, ale po roku umarł, a Fryderyk III nie umiał dźwignąć znaczenia cesarstwa. Elektorowie i książęta stali się panami prawie niezawisłymi, prowadzili ze sobą wojny, skupiali całą władzę w swojem ręku, z uszczupleniem innych stanów; miasta wzrosły przemysłem i handlem, ale wolny chłop przeszedł w poddaństwo szlachty. Nadaremnie starał się Maksymiljan I (od r. 1493 do r. 1519) uporządkować stosunki Niemiec. Udało mu się wprawdzie powiększyć potęgę domu swego przez nabycie Burgundji i Hiszpanji dla swych wnuków i zapewnienie im korony węgierskiej i czeskiej, ale w Niemczech sprawy szły dalej swoim torem, przygotowując grunt do wielkiego przewrotu religijnego i społecznego. Hasło do niego dało wystąpienie Lutra. Reformacja wzmocniła jeszcze władzę książąt, od których w zupełności zawisły był Kościół t. zw. ewangelicki. Po sporach religijnych, zapełniających drugą połowę XVI wieku (cesarze: Ferdynand II, Maksymiljan II, Rudolf II), złączyli się protestanccy książęta w unję r. 1608; przeciw unji stanęła liga książąt katolickich. Sprawy czeskie przyspieszyły w r. 1618 wojnę, która trwała lat 30. Cesarze (Maciej, Ferdynand II i III) wyszli z niej pobici, Francja potężna, a książęta niemieccy niezawiśli. Wśród nich elektor brandeburski z domu *Hohenzollernów,* łącząc się z Francją i Szwedami, a działając przeciw cesarzowi, wzmocniony przez wyzwolenie Prus książęcych z pod zwierzchnictwa Polski, wystąpił do współzawodnictwa z Habsburgami. Uzyskawszy w r. 1701 tytuł króla pruskiego, oparty na sile swej armji i korzystając z rozdwojenia religijnego Niemiec, rozpoczął politykę na własną rękę. Habsburgowie: Leopold I, Józef I, Karol VI, zawikłani w wielkie wojny (z Francją i Turcją), musieli zezwolić na to powiększenie znaczenia i potęgi swego wasala. Fryderyk II, król pruski, zajął po śmierci Karola VI (r. 1740) Śląsk i prowadził z Marją Teresą wojny, z których wyszedł zwycięsko. Łącząc się z Rosją, nie utracił przewagi swej w Niemczech, wzmógł się nadto krajami polskimi (przez podział Polski) i wywołał przeciw cesarzowi Józefowi II związek książąt niemieckich (r. 1785). Znaczeniu królewskiej i cesarskiej godności w Niemczech zadały ostateczny cios wojny z Francją (od r. 1792), utworzenie związku reńskiego (książąt niemieckich pod protektoratem Francji) przez Napoleona I w r. 1806. Po Józefie II był cesarzem brat jego Leopold II, potem syn jego Franciszek II, który w r. 1804 ogłosił się cesarzem austrjackim, a r. 1806 złożył godność cesarza rzymskiego (zachowując tylko tytuł). Odtąd przestało istnieć to cesarstwo. Niemcy utworzyły na kongresie wiedeńskim r. 1815 *związek niemiecki* (t. zw. Deutscher Bund), złożony z 39 samodzielnych państw i państewek. Sejm związkowy odbywał się we Frankfurcie, państwa przesyłały nań posłów w różnej ilości (wedle obszaru),

a przewodnictwo miała Austrja. Sejm ten nie miał żadnego znaczenia; rywalizacja Prus i Austrji przeszkadzała wszelkiemu jego działaniu. Podczas rewolucji r. 1848 zwołali wybitni niemieccy mężowie zgromadzenie narodowe do Frankfurtu, wybrali naprzód arcyksięcia Jana (austrjackiego) zawiadowcą państwa, zaś potem ofiarowali cesarską koronę królowi pruskiemu. Ale rewolucja wkrótce zgnieciona została, a Austrja przeszkodziła przyjęciu cesarskiej godności przez króla pruskiego. W r. 1850 nastąpiło ponowne otwarcie sejmu związkowego we Frankfurcie. Prusy dążyły odtąd do uzyskania w Niemczech stanowczej przewagi nad Austrją, zwłaszcza odkąd na widowni politycznej ukazał się Otton Bismarck. On to kierował tak sprawami, że w r. 1866 wybuchła wojna, która skończyła się klęską Austrji; związek niemiecki został rozwiązany, a w miejsce jego powstał tylko *północno-niemiecki związek* pod przewodnictwem Prus. W wojnie z Francją uzyskały one także pomoc południowych książąt niemieckich, a 18 stycznia 1871 r. został król pruski Wilhelm ogłoszony w Wersalu cesarzem niemieckim. Tak powstało *nowe cesarstwo niemieckie.*—Wojna z Francją skończyła się dla Niemiec wielkiem zwycięstwem. Kazali sobie Niemcy zapłacić olbrzymią sumę jako koszta wojenne, Alzację i Lotaryngję odebrali Francji. Od tego czasu mają też wielką przewagę w Europie. Po Wilhelmie I (um. r. 1888) panował krótko syn jego Fryderyk III (um. r. 1888), poczem wstąpił na tron syn jego, panujący dotychczas Wilhelm II (ur. r. 1859).—*Niemiecki język* należy do gałęzi języków indoeuropejskich grupy germańskiej. Zaczął on rozwijać się w czasie wielkich wędrówek narodów i wcześnie już miał dwa główne djalekty: górnoniemiecki, którym mówiono na południu, i dolno-niemiecki, którym mówiono na północy Niemiec; na pograniczu czyli pośrodku górno-niemieckiego i dolno-niemieckiego stał średnioniemiecki djalekt. Przewagę jednak nad innymi miał zawsze djalekt górno-niemiecki i z niego też w znacznej części wyszedł dzisiejszy, ogólny i piśmienny język Niemców, zwany nowo-górno-niemieckim. Język ten wprowadził pierwszy Marcin Luter w swem tłumaczeniu Biblji, a do doskonałości doprowadzili go tacy pisarze i poeci jak Goethe i Schiller.—*Niemiecka literatura* należy do największych i najbogatszych literatur całego świata. W dziejach jej rozróżniamy trzy główne okresy: 1) staro-górno-niemiecki, od czasów najdawniejszych do roku 1100, 2) średnio-górno-niemiecki od r. 1100—1500, 3) nowo-górno-niemiecki od r. 1500 do czasów najnowszych. W *okresie pierwszym,* w którym Niemcy, wychodząc ze stanu barbarzyństwa, przemienili się w naród oświecony pod wpływem wielkich wędrówek narodów i religji chrześcijańskiej, literaturę stanowią poetyczne podania o bohaterach narodowych i wierszowane historje z Pisma Świętego. W *okresie drugim,* trwającym od początku XII wieku do reformacji Marcina Lutra, literatura niemiecka rozwija się raźno, a wzrost jej powodują: postęp w kulturze, szerokie stosunki Niemców z krajami obcymi, a szczególnie z Włochami, rozwój rycerstwa, wyższa oświata stanu szlacheckiego i mieszczańskiego, a wreszcie doskonalenie się i wyrabianie języka. Pisarzami tego okresu nie są jak w poprzednim duchowni, ale w przeważnej liczbie ludzie rycerscy, a obok nich także mieszczanie (rzemieślnicy). Wtedy powstają „Nibelungi" (ob.). W lirycznej poezji tego okresu odznaczają się t. zw. *Minnesingerzy,* którzy opiewali przedewszystkiem miłość i panów, na których dworach przebywali. Po Minnesingerach do znaczenia przychodzą w połowie XIII wieku t. zw. *Meistersengery* czyli poeci—mieszczanie (rzemieślnicy), którzy z po-

ezji wykluczyli wszystko, co było swawolne lub niechrześcijańskie. W owych czasach rozpoczyna się także dramat niemiecki od t. zw. djalogów, w których przedstawiano urodzenie, mękę i śmierć Pana Jezusa. W *okresie trzecim,* który ciągnie się do dni naszych, literatura niemiecka doszła do szczytu rozwoju i doskonałości. Okres trzeci dzieli się dla długości na trzy podokresy: 1) od reformacji do początku XVII wieku, czyli do czasów wojny trzydziestoletniej, 2) od początku XVII do połowy XVIII wieku i 3) od połowy XVIII wieku do dzisiaj. W epoce pierwszej, t. j. w okresie reformacji piśmiennictwo służyło w całej pełni do zwalczania lub popierania teorji religijnych. Najbardziej wsławili się w tej epoce poeci satyryczni Brant i Fischart, tudzież szewc-poeta Hans Sachs. W epoce drugiej, t. j. po wojnie trzydziestoletniej, która sprowadziła upadek we wszystkich dziedzinach życia, literatura rozwija się powolnie, traci charakter narodowy i staje się wyłącznie udziałem uczonych. Do uprawy poezji i doskonalenia języka w tych czasach upadku przyczynili się głównie tak zw. poeci śląscy: Marcin Opitz, Andrzej Gryfius, dramaturg i Krzysztof Grimmelshausen, powieściopisarz. W pierwszej połowie XVIII wieku wybitne stanowisko w piśmiennictwie zajmuje profesor Gottsched, reformator literatury niemieckiej i języka niemieckiego i współcześnie z nim działający Bodmer. Na pograniczu okresu trzeciego stoi Albrecht Haller, Fryderyk Hagedorn, bajkopisarz i poeta uczuciowy, Gellert, autor znakomitych bajek i powiastek, Gleim, liryk i Kleist, sielankopisarz. Epokę trzecią rozpoczyna świetnie Klopstock, a za nim idzie szereg znakomitych i pierwszorzędnych poetów, których imiona cały świat cywilizowany czcią otacza, jak Wieland, Lessing, Herder, Bürger, Voss i najwięksi z nich Goethe i Schiller. Równocześnie z tymi ostatnimi odznaczyli się: Lenz, Schubart i Klinger, znakomity humorysta Richter, dramatyczni poeci Kotzebue i Iffland, doskonali tłumacze Schlegel i Trick, patrjotyczny pieśniarz Körner. Do czasów nieco późniejszych lub dzisiejszych należą poeci liryczni i epiczni: Chamisso, Uhland, Rückert, Heine, Hammerling i t. d.; dramatyczni: Grillparzer, Gutzkow, Hebbel, Freytag, Hauptman i t. d.; powieściopisarze i noweliści: Zschokke, Heyse, Keller, Spielhagen i t. d.—*Niemiecka sztuka.* Naród niemiecki nie rozwinął sztuki plastycznej w tym stopniu, co naród włoski, nie dorównał na tem polu także Francuzom i Niderlandczykom. Przez długie wieki sztuka niemiecka nie była ściśle rodzimą, narodową, bo polegała przeważnie na naśladownictwie wzorów obcych, głównie zaś włoskich, ale mimo to wydała znakomite dzieła, które świadczą bardzo chlubnie o artystycznej twórczości Niemców. Na polu budownictwa poszczycić się może naród niemiecki rozkwitem stylu gotyckiego, który choć powstał we Francji, w Niemczech doszedł do wysokiego rozwoju i otrzymał najbardziej charakterystyczne swoje cechy. Do wspaniałych pomników tego stylu należą: katedra kolońska, katedra strasburska, tum św. Szczepana w Wiedniu i t. p.; na polu rzeźby zasłynęli w XV i XVI wieku tacy mistrze, jak: Michał Pacher, Adam Kraft, Piotr Vischer i inni; na polu malarstwa zasłynęli w XVI i XVII wieku: Marcin Schongauer, dwaj Holbeinowie, ojciec i syn, Albrecht Dürer, który był najznakomitszym ze wszystkich malarzy niemieckich tej epoki, Jan Kulmbach i Łukasz Cranach, Hans Baldung, zwany Grien i t. p. W późniejszych czasach, to jest od końca XVII aż do XIX wieku, zasłynęli w Niemczech najbardziej na polu rzeźby: Andrzej Schlüter, Rafał Donner; w najnowszych zaś, już naszych czasach: Krystyn Rauch, Ludwik Schwanthaler, Zumbusch i inni. Jako malarze zasłynęli w naszych czasach najbardziej: Juljan Schnorr, Fryderyk Overbeck, Józef Schwind, Karol Piloty, Adolf Menzel, Hans Makart, Oswald Achenbach, A. Kaulbach, A. Böcklin i wielu innych. Na polu muzyki prześcignęli Niemcy inne narody. Twórczość ich muzyczna ma charakter wyłączny, narodowy. Cechuje ją wysoki idealizm i głębia uczuć. Bach, Gluck, Haydn, Mozart, Beethowen, potem Weber i Wagner—są to imiona muzyków wszechświatowej sławy. Dwaj ostatni zreformowali dramat muzyczny, wprowadzając doń prawdę psychologiczną i siłę dramatycznego nastroju.

Niemen, główna rzeka Litwy, bierze początek blisko Horoszczowa, w pow. Ihumeńskim, gub. Mińskiej; płynie najprzód w kierunku przeważnie zachodnim aż do Grodna, tu staje się spławny i skręciwszy na północ, stanowi granicę między Królestwem Polskiem (gub. Suwalska) a Litwą (gub. Wileńska i Kowieńska), później skręca znowu na zachód i tak płynie aż do Romaniszek, gdzie wchodzi w posiadłości pruskie i tu przybiera nazwę *Memla (Memel).* O 8 klm. poniżej m. Tylży rozdziela się na dwie odnogi, z których mniejsza idzie w prawo ku północy pod nazwiskiem Russy, druga zaś, właściwy Niemen, płynie w lewo ku zachodowi i obie wpadają do zatoki Kurońskiej po 788 klm. biegu. Niemen jest rzeką spławną, a wybrzeża jego należą do najpiękniejszych okolic Polski. Wpadają do niego następujące rzeki: Bereza, Lidaja z Dzitwą, Kotra, Mereczanka, Strawa, Wilja, Niewiaża, Dubissa, Mitwa, Mołczadź, Szczara, Zelwianka, Rosa, Świsłocz, Łososna, Czarna i Biała Hańcza, Pietczajka, Szeszupa, Jesia, Tylża i Juhr. Poławiają się w Niemnie obficie: łososie, minogi, pstrągi i inne ryby.

Niemieckie morze, ob. *Północne morze.*

Niemirów, m. w pow. Bracławskim, gub. Podolskiej, niegdyś kwitnące i handlowe.

Niemirów, miasteczko w Galicji, w pow. Rawskim (Rawa ruska), liczy około 3.000 mieszk., ma źródło wody siarczanej.

Niemojewski *Józef,* generał wojsk polskich, brał udział w powstaniu Kościuszkowskiem, pobił pruskiego generała Mansteina pod Kościanem i odebrał Niemcom Bydgoszcz; walczył dzielnie pod Pragą; potem odznaczył się w legjonach polskich, bronił w roku 1809 Serocka, odbył kampanję rosyjską w r. 1812. Umarł r. 1839.

Niemojewski *Andrzej,* zdolny poeta i publicysta o radykalnych poglądach społecznych, a w stosunku do wierzeń religijnych -- racjonalistycznych; ur. 1864 r., studjował prawo w Dorpacie; mieszka stale w Warszawie, gdzie oprócz licznych poezji, drukuje artykuły publicystyczne i agitacyjne w pismach postępowych i w czasopiśmie własnem p. t. *Myśl Niepodległa.*

Niemojowski *Wincenty,* polityk i mąż stanu, ur. 1784 r., z początku pracował w sądownictwie, a po utworzeniu Królestwa Kongresowego, obrany posłem kaliskim, wszedł do sejmu w 1818 r. i stanął na czele opozycji, broniąc gorliwie praw konstytucyjnych. W ruchu narodowym 1831 r. wybitną odegrał rolę jako członek Rządu Narodowego. Wywieziony do Rosji, um. 1834 r. w Moskwie. W ślady Wincentego wstępował młodszy brat jego *Bonawentura,* który um. w r. 1855 w Paryżu na emigracji.

Niemojowski *Ludwik,* literat, ur. r. 1823, um. 1892 r., brał udział w powstaniu 1863—4 r., za co do r. 1874 przebywał na Syberji. Pisał komedje, wiersze, opowiadania, głównie zaś zasłużył się zbogaceniem literatury dla dzieci.

Nieorganiczne ciała, *anorganiczne,* ciała mineralne czyli martwe, w odróżnieniu od *organicznych* (ob.).

Nieparzystokopytowe — nazwa rzędu zwierząt ssących, mających na nogach

kopyta i nieparzystą ilość palców (do 5). Żywią się wyłącznie roślinami. Dzielą się na trzy rodziny: 1) *konie* (jednokopytowe) z jednym wyraźnie rozwiniętym palcem (konie, osły), 2) *nosorożce* i 3) *tapiry*, mają na przednich nogach 4, na tylnych 5 palce.

Niepołomice, miasteczko w Galicji, obw. Bocheńskim nad Wisłą, o 2 mile od Bochni, liczy 4.500 mieszk., słynne obszerną puszczą, w której królowie polscy na obfitą tu jeszcze i dzisiaj zwierzynę często odprawiali łowy. Kościół parafjalny niepołomicki i zamek, przez Kazimierza Wielkiego wystawiony, przechowują wiele pamiątek historycznych.

Nieprzenikliwość albo raczej *nieprzenikalność*, jest to własność ciał, polegająca na tem, że jednego i tego samego miejsca w przestrzeni nie mogą równocześnie zajmować dwa ciała.

Niesiecki *Kacper*, ksiądz Jezuita, autor słynnego herbarza p. t. „Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi wszystkich katedr prowincji i rycerstwa klejnotami, heroicznem męstwem i odwagą, najwyższymi honorami a najpierwej cnotą, pobożnością i świętobliwością ozdobiona“, w którym zgromadził wiele herbów województw, miast i rodzin szlacheckich oraz ich dzieje. Pochodził z drobnej szlachty podlaskiej. Umarł 1744 r. w klasztorze w Krasnymstawie.

Niestrawa *(psia trawa, ramionka, psibluj)*—rodzaj traw, stanowiący dobrą paszę. Są to rośliny trwałe, dorastające 3-ch stóp wysokości; pospolite na łąkach i w lasach; kwitną w czerwcu i w lipcu, wydają nasiona drobne, opatrzone krótką ością; rosną kępkami.

Nieszawa—miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, nad Wisłą, założone przez Kazimierza Jagiellończyka r. 1460; ma komorę celną wodną, piękny starożytny kościół parafjalny, zbudowany w stylu t. zw. krzyżackim.

Nieszpory—wyraz przerobiony z łacińskiego *vesperae*, oznacza nabożeństwo kościelne, przedwieczorne, ustanowione w celu uczczenia pogrzebu Jezusa Chrystusa. Zwyczajne nieszpory niedzielne składają się z 5 Psalmów, 5 Antyfon, Kapitularza, Hymnu, Kantyku *Magnificat* i stosownej do tego święta modlitwy.

Nieszpory sycylijskie, ob. *Sycylja*.

Nieśmiertelnik — nazwę tę dla trwałości ich kwiatów twardych i drzewiastych nadają kilka gatunkom roślin z rodziny *złożonych*, przeważnie z rodzajów *szaroty* i *sucholuski*. Nieśmiertelniki są przeważnie koloru żółtego i biało-żółtawego. Można je zasuszać bez zmiany barwy i kształtu. Nieśmiertelniki hodują się jako rośliny ozdobne.

Nieśwież, miasto w pow. Słuckim, gub. Mińskiej, nad rzeką Uszą, niegdyś stolica udzielnych książąt, a następnie ordynacji Nieświeskiej, stanowiącej od r. 1533 do dziś własność książąt Radziwiłłów.

Nietoperze, ssaki, przeważnie małe, pokryte gęstym, delikatnym włosem.

Fig. 46. Kalong czyli rudawka.

Między ich odnóżkami przedniemi, tylnemi i ciałem rozpięta jest błona, która łączy także 4 przedłużone palce ich odnóż przednich; piąty palec wolny od

błony opatrzony jest krótkim pazurkiem. Pięć odnóż tylnych nie łączy błona; zakończone są pazurkami. Uszy mają zwykle duże, uzębienie zupełne, koronę zębów trzonowych ostrokolczastą. Są to zwierzęta nocne; dzień przesypiają w dziuplach, jaskiniach i t. p., nocą przy pomocy błon latają, chwytając owady, przez co stają się nader pożyteczne. W krajach północnych i umiarkowanych zapadają w sen zimowy. Z licznych gatunków nietoperzy żyje u nas: *gacek wielkouch, nocek, mroczek, podkowiec*, który ma narośl podkowiastą na nosie i inne. Takie narośla mają także amerykańskie *wampiry*, które w braku owadów napadają na zwierzęta ssące i wysysają z nich krew. Owocożernym jest *kalong* czyli *rudawka*, która żyje na wyspach moluckich.

Nietzsche *Fryderyk*, ur. 1844 r., um. 1900 r., filozof niemiecki pochodzenia polskiego, był pierwotnie profesorem filologji klasycznej w Bazylei, poczem zajął się pisaniem dzieł filozoficznych. Zjednał sobie licznych zwolenników zarówno świetnością języka, jak oryginalnością swych poglądów, które tyczą się głównie zagadnień społecznych i moralnych. Był zwolennikiem skrajnego indywidualizmu. Na kilka lat przed śmiercią, popadł Nietzsche w obłąkanie. Jedną z głównych jego prac jest dzieło p. t. „Tak mówił Zarathustra“. Niektóre z dzieł Nietzschego przetłumaczono na język polski.

Niewęgłowski *Henryk*, ur. 1807 r., um. 1881 r.; po powstaniu r. 1831 wyemigrował do Francji, gdzie był profesorem matematyki i napisał kilka cennych podręczników z tej gałęzi wiedzy.

Niewiadoma, w matematyce ilość, której szukamy, rozwiązując jakiekolwiek zagadnienia; ilości wiadome zowią się danemi. Niewiadome oznaczają się końcowemi głoskami alfabetu: x, y, z.

Niewiadomska *Cecylja*, ur. 1856 r. w Warszawie, zasłużona nauczycielka i autorka wielu pożytecznych podręczników szkolnych, oraz utworów beletrystycznych dla dzieci i młodzieży. Z podręczników jej ważniejsze są: „Pierwsze ćwiczenia“ (ortografja), „Gramatyka“, „Stylistyka“, „Historja w legendach i podaniach“. Jest nadto Niewiadomska współpracowniczką „Podręcznika do dyktand“ i doskonałych „Wypisów rozłożonych na 5 klas“. Z prac jej beletrystycznych wymieniamy: „O czem Zosia nie wiedziała“, „W kółku rodzinnem“, powieści: „Odrodzona“, „Stracona“ i bardzo wiele wzorowych tłumaczeń z obcych języków.

Niewiaża, rz. w gub. Kowieńskiej, bierze początek w pow. Wiłkomierskim i poniżej Kowna wpada do Niemna pod wsią Borkiem. Długa 27 mil.

Niewieski *Stanisław*, matematyk, um. 1699 r., był lekarzem i profesorem matematyki w Krakowie, potem w akademji Zamojskiej, słynął z wydawnictwa kalendarzy z przepowiedniami.

Niewola, *niewolnictwo*—jest to prawo własności, jakie ma jeden człowiek (pan) nad drugim (niewolnikiem), nad jego rodziną i potomstwem. Niewolnik nie ma swej własności, nie rozporządza sobą ani swym czasem, lecz jest niby zwierzęciem, a raczej żywą rzeczą swego pana, który dowolnie karze go, rozporządza jego życiem i siłami. U wszystkich narodów starożytnych było zasadą, że jeńcy wojenni uważani byli przez zwycięzcę za niewolników. Tak więc wojna była pierwszem i najważniejszem źródłem niewoli. Do innych źródeł zaliczyć należy: zrodzenie się z osób zostających w niewoli (w Rzymie z matki niewolnicy), niezapłacenie długów, kupno i kara za przestępstwo. Niewolnictwo tak się zrosło z pojęciem starożytnych ludów, które poczytywały je za najwłaściwszy i najlepszy sposób dostania robotników, że nawet najpotężniejsi myśliciele starożytności uznawali jego potrzebę. Żydzi, Grecy, Rzymianie, Germanowie, Syryjczykowie, Arabowie i t. d. stosowal-

u siebie niewolnictwo. U Greków, w epoce świetności, ludność niewolnicza liczniejszą była od ludności wolnej. Najwięcej rozwinięte i z obyczajami i administracją zrosłe było niewolnictwo u Rzymian. Tam też spotykamy najstraszniejsze bunty niewolników. W późniejszych wiekach wyrobił się zwyczaj, a później prawo, iż niewolnicy mogli, pracując w godzinach wolnych od przymusowych zajęć, zarabiać i w ten sposób gromadzić środki na wykupienie z niewoli siebie lub swoich najbliższych. Niewolnik wykupiony lub obdarzony wolnością, zwał się *wyzwoleńcem*. Wyzwoleńcy zostawali zawsze w pewnej zależności i zawisłości od wyzwalającego ich pana. Chrześcijaństwo dopiero położyło kres ciemiężeniu niewolników, a nie mogąc od razu znieść niewolnictwa, wpłynęło jednak bardzo na polepszenie doli nieszczęsnych, wpajając nieznaną starożytnemu światu zasadę równości ludzi wobec Boga i miłości bliźniego. W wiekach średnich znika właściwe niewolnictwo, miejsce jego zajmuje *poddaństwo*, stan bez porównania lepszy od niewoli starożytnej. W miarę jednak rozwoju stosunków gospodarczych, dola poddanych w tym okresie staje się cięższą; przywiązano ich do kawałka ziemi, którą mieli uprawiać, to jest pozbawiono możności przesiedlania się, wybierania sobie zawodu i t. d. Z końcem XVIII wieku, dzięki rewolucji francuskiej poddaństwo w Europie znosi się lub ulega ograniczeniom, a w następnem stuleciu zostaje zupełnie zniesione. Dziś w Europie w żadnem państwie niema poddaństwa ani niewoli, prawem uznanej. Niewolnictwo rozwinęło się bardzo silnie w ciągu trzech wieków od czasu odkrycia Ameryki, w tej właśnie części świata. Aby módz uprawić ogromne przestrzenie, zakupowały państwa, mające w Ameryce kolonje, Murzynów z Afryki i sprzedawały kolonistom amerykańskim. Za przykładem Anglji, która pierwsza w 1833 roku zniosła niewolnictwo w swych kolonjach, poszła niebawem Francja a wreszcie Stany Zjednoczone i Brazylja, nakoniec Hiszpanja w swych kolonjach zachodnio-indyjskich. Dziś więc i w Ameryce niewolnictwa niema. Nie tak rychło jak w Ameryce postępnje sprawa zniesienia handlu niewolnikami, „polowań na ludzi" i niewolnictwa w Afryce. Arabowie uprowadzają dziś jeszcze setki tysięcy Murzynów, by ich następnie sprzedawać na targach Zanzibaru, Sudanu, górnego Egiptu, Marokka, Trypolisu i Tunisu, gdzie niewolnictwo kwitnie jak za dawnych czasów. Usiłowania państw europejskich, głównie Francji i Anglji, by temu kres położyć, nie odniosły dotąd pomyślnego skutku. W naszym języku używa się także wyrazu „niewola" przenośnie, w znaczeniu przymusu lub konieczności, wreszcie w znaczeniu zależności państwowej.

Niewolnicza rzeka, rzeka w angielskich posiadłościach Ameryki Północnej, wypływa z jeziora Atabasca i wpada do *jeziora Niewolniczego*.

Niewód, największa z sieci rybackich, używana w jeziorach, stawach, łachach i małych rzekach; składa się z matni, to jest worka i skrzydeł, w równej szerokości rozchodzących się od otworu matni.

Niewspółmierne wielkości w matematyce, wielkości, które nie posiadają wspólnej miary, zatem, gdy nie istnieje żadna wielkość, jakkolwiek mała, któraby się w obu tych wielkościach mieściła bez reszty; tak np. przekątna kwadratu jest niewspółmierna z jego bokiem, okrąg koła jest niewspółmierny ze swą średnicą.

Niezapominajka czyli *niezabudka*, mała roślinka z rodziny *szorstkolistnych*. U nas rośnie dziko kilka jej gatunków. Z tych *niezapominajka zwyczajna*, o kwiatach niebieskich, rośnie nad brzegami błot, rowów, stawów, na gruntach bagnistych. Często bywa hodowana przez ogrodników w miejscach wilgotnych.

Nieżyn, m. pow. w gub. Czernihowskiej, nad Osterą, za czasów Kozaczyzny główne miasto pułkowe w Małorosji. Obecnie jest jednym z najpiękniejszych grodów w gubernji, liczy do 35.000 mieszk.

Nieżyt czyli *katar* — choroba błony śluzowej, odznaczająca się zwiększeniem wydzieliny śluzowej; bywa ostra lub chroniczna, przechodzi często w zapalenie. Ponieważ błony śluzowe wyścielają nos, jamę nosową, cały przewód pokarmowy i t. d., stąd też odróżniamy katary nosa, żołądka, kiszek, a także katary oczu, uszu, płuc, pęcherza moczowego i t. d. Najczęściej jednak wyrażenia katar używamy na oznaczenie kataru nosa. Leczenie bardzo rozmaite, zależnie od organu: stosują się środki ściągające i lekko dezynfekujące, oraz zalecane jest wystrzeganie się wszelkich wpływów drażniących błony śluzowe.

Niger, rzeka w Afryce, wypływa z gór w pobliżu zachodniego wybrzeża, zatacza łuk otwarty ku południowi, sięga Timbuktu, Sahary, poczem zawraca na wschód, południe i wpada w kącie zatoki Gwinejskiej do Atlantyku. Długość Nigru wynosi 4.100 klm.

Nihilizm, od łac. *nihil* — nic, nazwa kierunku filozoficznego, odrzucającego wszelką wiarę i przeczącego istnieniu wszelkiego wyższego, moralnego porządku w świecie. *Nihilistami* nazywają skrajnych anarchistów, dążących do obalenia istniejącego porządku społecznego i religijnego. Nazwa ta stosowana bywa przeważnie względem rewolucjonistów rosyjskich.

Nija, prawdopodobnie wymyślona przez późniejszych historyków bogini dawnych Polan, opiekunka dusz zmarłych, do której jakoby modlono się, ażeby po śmierci obmyśliła wygodne pomieszczenie dla zmarłych.

Nike u Greków, u Rzymian *Victoria*, bogini zwycięstwa, zwykle wyobrażana ze skrzydłami.

Nikiel — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Ni*. Przedstawia się jako metal srebrno-biały, miękki, doskonale dający się kuć; druty niklowe wytrzymują znacznie większy ciężar, niż żelazne. W zwykłej temperaturze, na powietrzu nie zmienia się. Rudy jego są dość rzadkie. Nikiel czysty znajduje coraz większe zastosowanie; ze względu na swój piękny wygląd oraz zdolność nierdzewienia, rywalizuje ze srebrem. Używają go do wyrobu drobniejszych monet w połączeniu z miedzią. Niklowanie przedmiotów żelaznych, miedzianych, mosiężnych, t. j. pokrywanie ich warstwą niklu, nadaje im piękny srebrzysty wygląd oraz chroni je od rdzewienia.

Niknące obrazy, ob. *Latarnia czarnoksięska*.

Nikołajew, miasto portowe w gub. Chersońskiej, nad Ingułem, przy ujściu tej rzeki do Bohu, liczy 92.000 mieszk. Nikołajew jest punktem handlowym, ważnym dla wywozu zboża.

Nikomedja, była niegdyś wspaniałą stolicą starożytnego królestwa Bitynji nad morzem Marmora w Azji Mniejszej; teraz na tem miejscu jest nędzna osada turecka *Isbid*.

Nikon—patrjarcha moskiewski i rosyjski za panowania cara Aleksego, przeprowadził reformy w cerkwi rosyjskiej, a głównie usunął błędy z ksiąg liturgicznych, co spowodowało rozłam (*raskoł*) w cerkwi. Dumny i wyniosły, uzbroił przeciwko sobie wszystkich. Umarł w nialasce carskiej na wygnaniu r. 1681.

Nikopoli, miasto niewielkie, niegdyś znaczne i warowne, nad Dunajem, już po drugiej stronie rzeki w dzisiejszej Bułgarji. Pamiętne straszną klęską chrześcijan pod wodzą Zygmunta Luksemburczyka w r. 1396 i zwycięstwem Hunyadego i Warneńczyka nad Turkami w r. 1443.

Nikotyna, alkaloid, zawarty w tytuniu, posiada własności podniecające i odurzające. Nikotyna jest silną trucizną i dlatego nadmierne używanie tytuniu może wywołać ciężkie objawy zatrucia.

Nil, najdłuższa rzeka w Afryce (750 mil), wypływa z krainy położonej pomiędzy górą Kilimandżaro a jeziorem Ukerewe (Victoria Nianza), już na południowej półkuli. Źródła jego nie są dotychczas dokładnie oznaczone, a tajemniczością swą interesowały już uczonych starożytnych, zwłaszcza greckich. Nil przepływa przez wielkie jeziora wschodniej Afryki i zasiliwszy się wodami *Sobatu*, po przebieżeniu połowy drogi, jako *Nil Biały*, pod Chartumem łączy się z *Nilem Niebieskim*, mającym źródła na wschodzie Abisynji i wspólnem korytem już jako *Nil*, załamując się jedynie pod Berberem, od Wady-Halfy, granic dzisiejszego Egiptu, płynie w kierunku ściśle północnym. Minąwszy ruiny Teb, Memfisu i Kair, o kilkanaście mil od morza Śródziemnego rozdziela się na trzy główne ramiona, między któremi biegnie ku morzu wiele drobniejszych. Kształtem swoim to rozwidlenie Nilu przypomina literę grecką *deltę*, i tak też zostało nazwane, a nazwę tę przeniesiono później na wszelkie podobne wieloramienne, nizinne ujścia rzek. Słynne z piękności są katarakty, t. j. wodospady Nilu, przedzierającego się przez zawały kamienne. Jest ich sześć głównych pomiędzy Chartumem a Assuanem. Wyspy na rzece uderzają swoją urodzajnością, a roślinność wodna, zwłaszcza na Nilu Białym, jest tak bujna, że miejscami powierzchnia rzeki przypomina kwitnącą łąkę. Nil jest dobroczyńcą krain, które przepływa: jego wylewy szerokie podsycają i utrzymują zdumiewającą żyzność ziemi, oczywiście tam, gdzie brzegi są niskie. Oddawna też był Nil wielką arterją cywilizacji: Egipt, Nubja, Etjopja od 5.000 lat zawdzięczają mu wysoki swój rozwój kulturalny.

Nimbus albo *nimb*, koło świetlne z promieni, gwiazd lub miesiąca, otaczające na obrazach głowy świętych i błogosławionych.

Nimfy — według mitologji greckiej boginki, istoty kobiece nadprzyrodzone, lecz nie nieśmiertelne. Żyły długo i były piękne, opiekowały się różnemi miejscowościami: nimfy leśne zwały się *drjadami*, rzeczne — *najadami*, morskie—*nereidami*, *oceanidami*, górskie—*oreadami* i t. d.

Niniwa, sławna stolica państwa Asyryjskiego, według dawnych podań zbudowana przez Ninusa na wschodnim brzegu Tybru, naprzeciw dzisiejszego Mosalu; w r. 608 albo 606 przed Chr. zburzona do szczętu przez Medów i Babilończyków.

Niobe, w mitologii greckiej córka Tantala, żona Amfjona, obraziła Latonę, chełpiąc się 14-giem swoich dzieci; za karę Apollo i Djana zabili je strzałami, a matka przez Zeusa zamieniona została w kamień, albo według innych podań skamieniała z bólu.

Nipon, największa z wysp Archipelagu Japońskiego; na niej leżą dwa główne miasta Japonji: *Tokio* (Kioto) i *Jeddo* (Yedo).

Nirwana. Wedle nauki Buddy, dusza ludzka, odpokutowawszy po śmierci za wszystkie swoje winy i grzechy, dostępuje stanu zupełnego, niczem nie zamąconego i wiecznie trwającego spoczynku. Stan ten zowie się *nirwaną*.

Nisz, miasto i twierdza w Serbji południowej, liczy 20.000 mieszkańców, niegdyś stolica starego carstwa serbskiego. Do r. 1878 należał Nisz do Turcji.

Nisza — zagłębienie w ścianie; rodzaj alkowy.

Nitowanie—łączenie dwu blach zapomocą nitów. *Nit* jest to gwóźdź z żelaza kutego jednostajnie gruby z półkulistą główką na jednym końcu. Nit wkłada się w dziury dwu blach, główkę jego przytrzymuje się młotkiem a innym

młotkiem rozklepuje się drugi, wystający koniec nita i tworzy drugą główkę, zwaną nakówką. Blachy kotłowe nitują na gorąco, to znaczy nitami rozgrzanymi do czerwoności, ażeby po ostygnięciu połączenie blach było mocne i szczelne.

Nitowski *Jan*—poeta, znawca literatur słowiańskich, historyk literatury polskiej i pedagog, ur. 1859 r. Oprócz wydanych poezji własnych i przekładów z poetów czeskich, słowackich i chorwackich, opracował wspólnie z K. Królem podręcznik „Historji literatury polskiej".

Nitrobenzol lub *olejek mirbanowy*— żółtawy płyn, rozpuszczalny w wodzie, posiadający silny przyjemny zapach, przypominający olejek migdałowy z domieszką heliotropu. Nitrobenzol jest najtańszym z olejków pachnących. Używa się go do nadawania zapachu gorszym gatunkom mydeł oraz substancjom nieprzyjemnie pachnącym, jak np. klej. Służy również do wyrobu aniliny. Otrzymują go, mieszając benzol z kwasem azotnym.

Nitrogliceryna—związek chemiczny, zawierający węgiel, tlen, wodór i azot, należy do materjałów nadzwyczaj silnie wybuchających. Otrzymuje się przez ostrożne dolewanie gliceryny do mieszaniny 3-ch części (na wagę) kwasu siarczanego i jednej części kwasu azotnego dymiącego. Mieszanina kwasów staje się mleczno-biała, a za dodaniem dużej ilości wody, wydziela nitroglicerynę, ciężki, żółtawy, oleisty płyn, który zbiera się na dnie naczynia. Po dokładnem przemyciu i oczyszczeniu, nitroglicerynę można przechowywać i przelewać względnie bezpiecznie. Zapalona zapałką na powietrzu, nitrogliceryna płonie z sykiem żółtawym płomieniem; za uderzeniem wybucha nadzwyczaj gwałtownie. Przy 1° niżej zera zamarza i wtedy nie wybucha wcalę. Używają jej do fabrykacji dynamitu i innych silnie wybuchających materjałów. Nitrogliceryna jest trucizną; oddychanie jej wyziewami sprowadza wymioty i migrenę.

Nitschmann *Henryk*, pisarz niemiecki, tłumaczył utwory znakomitych poetów polskich na język niemiecki i napisał dzieje literatury polskiej (po niemiecku).

Niwelacja lub *poziomowanie*—czynność miernicza, mająca na celu wymierzenie nierówności gruntu, t. j. obliczenie, o ile dany punkt powierzchni ziemi leży wyżej lub niżej od drugiego. Niwelacja w praktyce ma zastosowanie przy *niwelowaniu* gruntu, t. j. przy wyrównywaniu, doprowadzaniu do jednego poziomu powierzchni jego w czasie prowadzenia dróg zwykłych, żelaznych, ulic w miastach; przy wznoszeniu budynków, regulowaniu nierówności pól ornych, przy zakładaniu kanalizacji, drenów, kopaniu rowów irygacyjnych, przy regulowaniu rzek, przeprowadzaniu kanałów i t. p.

Nizam — nazwa armji tureckiej zreformowanej na sposób europejski.

Nizina, ob. *Równina*.

Nizza *(Nicea)*, miasto główne dep. franc. Alp Morskich i słynna stacja klimatyczna, leży w prześlicznej okolicy u stóp Alp Morskich, nad zatoką morza Śródziemnego, przy ujściu rzeki Paillon.

Niżni Nowogród (*Niżnij Nowgorod)*— miasto gubernjalne w Rosji, przy ujściu Oki do Wołgi, niegdyś stolica książąt suzdalsko-niżegorodzkich, liczy około 100.000 mieszk., jest miastem handlowem, stanowiącem do niedawna jeden z ośrodków handlu azjatycko-europejskiego. Słynie szczególnie z tak zwanego jarmarku makarjewskiego, odbywającego się w sierpniu.

Niżowcy, ob. *Kozacy*.

Nobel *Ludwik*, przemysłowiec, ur. 1831 r. w Sztokholmie, um. 1888 r. Był synem inżyniera Emanuela Nobla, wynalazcy nitrogliceryny. W młodym wieku przybył do Petersburga, gdzie założył 1862 r. odlewnię żelaza i następnie fabrykę broni. Do wspólki z braćmi rozpoczął w 1875 r. eksploatację źródeł

nafty w Baku i w przeciągu 10 lat przedsiębiorstwo to podniósł pod względem technicznym do doskonałości.

Nobel *Alfred*, ur. 1833 r., um. 1896 r., inżynier szwedzki, wynalazca dynamitu (1864), dokonał ulepszeń w sztuce fotograficznej i wyrobie kauczuku sztucznego. Zapisał 50 miljonów franków na nagrody za wynalazki, prace naukowe i arcydzieła poezji, oraz za prace nad ustaleniem pokoju powszechnego. Fundacja ta jest w zarządzie akademji szwedzkiej.

Nobiles (łac.) — szlachta u dawnych Rzymian.

Nobilitacja (łac.) — wyniesienie do stanu szlacheckiego, nadanie szlachectwa.

Noblesse oblige (franc., czyt. nobles obliż) — szlachectwo nakłada pewne obowiązki; przenośnie: powodzenie obowiązuje.

Noc, przeciąg czasu od zachodu do wschodu słońca.

Noc św. Bartłomieja, ob. *Hugonoci*.

Noe, właściwie *Noach*, podług Pisma Św. drugi patrjarcha rodu ludzkiego, syn Lamecha, został z powodu cnotliwego życia i pobożności, z żoną i trzema synami—Semem, Chamem i Jafetem, oraz ich żonami ocalony z powszechnego potopu; schronienie znalazł na wybudowanym z rozkazu Jehowy *korabiu* czyli *arce*.

Noga czyli *kończyna dolna*—składa się z *uda*, *goleni* i *stopy*. Miednica, z którą połączona jest noga, składa się z kości biodrowych, łączących się z dolnym końcem kręgosłupa. Szkielet uda stanowi *kość udowa*, szkielet goleni stanowią dwie kości: *goleniowa* i *piszczel*. Na przedniej stronie kolana znajduje się oddzielna kość okrągła, zwana *rzepką*, do której przyczepione są mięśnie uda. Stopa ludzka zbudowana jest z kości śródstopowych i z kości palców. Wszystkie te drobne kostki połączone są z sobą za pomocą silnych więzów. Mięśnie kończyny dolnej są bardzo liczne i przeważnie grube; podtrzymują one tułów i poruszają nogą. Nogi (tylne) kręgowców mają budowę w zasadzie podobną do budowy nóg ludzkich, ale różnią się znacznie w szczegółach, stosunkowych wymiarach części i t. d.

Nogajscy Tatarzy, naród szczepu tatarsko-tureckiego, mieszkający obecnie w północno-wschodniej części gub. Tauryckiej, w stepach powiatu Melitopolskiego, między rzekami Bedrą, Końskiemi i Mlecznemi Wodami, nad Małym i Wielkim Jankulem, Kalausem i Karamykiem, na prawym brzegu rzeki Kumy i lewym brzegu rz. Tereku aż do morza Kaspijskiego; w górach Kaukaskich z tamtej strony Kubania, Małki i Tereku i po części po za Kaukazem, w Dagestanie, Szyrwanie i innych okolicach, tudzież w Syberji, w gub. Tobolskiej, nad brzegami rz. Irtysza (step Nogajski). Z nazwą ich spotykamy się od XV wieku. Zajmowali wówczas Nogajcy daleko rozleglejsze siedliska, począwszy od m. Azowskiego aż do jeziora Aralskiego. Następnie przesiedlili się na lewy brzeg Wolgi i zajęli krainy od dolnego Dniepru do Dunaju; podlegali częściowo pozornie tylko chanom krymskim.

Nogat, wschodnia odnoga Wisły, płynie pod Malborgiem i uchodzi do zatoki Świeżej albo Fryskiej (Frischhaffu). Odnoga ta z właściwem korytem Wisły i drugą odnogą Karpiówką, również uchodzącą do zatoki Świeżej, otaczają żyzną wyspę, która nosi nazwisko Żuław Większych czyli Malborskich.

Nogietek, rodzaj roślin złożonych. Należą tu zioła roczne o liściach naprzemianległych i kwiatach wielkich żółtych. Najlepiej znany jest *nogietek ogrodowy* o liściach łopatkowatych, nieco mięsistych. W południowej Europie rośnie dziko, u nas bardzo pospolity w ogródkach wiejskich.

Nokturn. Tak nazywa się utwór muzyczny niewielkich rozmiarów, pisany zwykle na fortepjan, o nastroju smutnym i rzewnym. Najpiękniejsze nokturny komponował Chopin (ob.). Nazwa sama pochodzi od wyrazu łacińskiego *nocturnus*, t. j. nocny.

Nolens volens (łac.) — chcąc nie chcąc.

Nomadowie, ob. *Koczujące ludy*.

Nomarcha, naczelnik prowincji w Grecji współczesnej i starożytnym Egipcie.

Nomen-omen (łac.) — w nazwisku tkwi wróżba; nazwisko jest wróżbą. Wiara we wróżby powoduje niekiedy rodziców do nadawania na chrzcie św. niemowlętom imion dobrze wróżących, np. Feliks (szczęśliwy).

Nomenklatura, ogół nazw i terminów używanych w pewnej dziedzinie wiedzy.

Nominacja (łac.) — mianowanie na urząd.

Nominalny, dotyczący tylko nazwy, nie rzeczy. *Nominalna wartość* papieru kredytowego, monety—wartość wypisana na niej, w przeciwieństwie do wartości realnej, handlowej.

Nominat. Mianowany przez panującego na mocy układu (konkordatu) ze Stolicą Apostolską dostojnik duchowny (biskup), nosi tytuł nominata, dopóki nie nastąpi prekonizacja przez papieża. Po prekonizacji papieskiej odbywa się konsekracja, a jeżeli nominat był już konsekrowany, wprowadzenie go na nowy urząd.

Nonjusz albo *wernjer*, przyrząd składający się z linijki ruchomej z drobniejszą podziałką, która, dodana do właściwej skali, umożliwia odczytanie bardzo drobnych długości i oznaczenie ścisłejszego wymiaru.

Non plus ultra (łac.)—ani kroku dalej; dotąd, do tego miejsca, nic nadto; zwrot używany także dla wyrażenia kulminacyjnego punktu (granicy) uczucia; w znaczeniu czegoś doskonałego, niedoścignionego; nic lepszego nadto.

Nonsens (łac.)—niedorzeczność, absurd.

Nonszalancja (po franc. *Nonchalance*)—niedbałość, zaniedbanie, brak starań, zwykła bezceremonjalna swoboda w ubraniu, w obejściu się.

Norbert św., założyciel zakonu Premonstratensów, pochodził z rodu hrabiów genewskich, ur. między 1080—85 r. w miasteczku Xanten, był tam kanonikiem, a następnie odbywał pielgrzymki po Niemczech, Francji, Niderlandach, jako kaznodzieja i misjonarz; w r. 1121 założył w Prémontré pod Laon klasztor męski, z bardzo ostrą regułą. Mianowany 1126 r. arcybiskupem w Magdeburgu, pracował aż do śmierci (1134 r.) nad rozszerzeniem swego zakonu. Kościół obchodzi jego pamiątkę 6 czerwca.

Norblin de la Gourdaine (czyt. Norblę de la Gurden) *Jan Piotr*, ur. 1745 r., um. 1830 r., znakomity malarz francuski, przebywał długie lata w Polsce (1772 do 1804 r.) jako nadworny malarz Stanisława Augusta i wykształcił kilku uczniów Polaków (Rustem, Orłowski i inni).

Nordau *Maks Szymon*, pisarz niemiecki, ur. w Peszcie 1849 r., mieszka w Paryżu, pisze dzieła i liczne artykuły do gazet, dowcipne i błyskotliwe, niekiedy trafne, częściej jednak przesadne. Wywiera wielki wpływ, zwłaszcza na żydów, wśród których szerzy t. zw. sjonizm.

Nordenskjöld (czyt. Nurdenszeld) *Adolf*, ur. 1832 r. w Helsingforsie w Finlandji, um. 1901 r. w Sztokholmie. Odbywał kilkakrotnie wyprawy do bieguna północnego; zbadał dokładnie Grenlandję i północne brzegi Syberji.

Nordkap, przylądek na norweskiej wyspie Magerö, najbardziej na północ wysunięty punkt Europy.

Norka — zwierzę ssące drapieżne, spokrewnione z łasicami; stanowi przejście od nich do wydr. Jest to zwierzę nieduże, pokryte piękną lśniącą, kasz-

tanowatą sierścią, jaśniejszą na brzuchu i białą na podbródku; palce ma do połowy spięte błoną. Norka przebywa w norach nad brzegami wód, żywi się rybami, rakami, żabami i t. d. Zamieszkuje Europę północną, u nas bardzo rzadka.

Norma—przepis, prawidło; *normalny*—prawidłowy, zgodny z przepisem.

Normandja, kraj na północno-zachodniem wybrzeżu Francji, leży po obu brzegach ujścia Sekwany. Brzeg morski jest tu skalisty, a w części zachodniej poszarpany nawet na skalice. Przy ujściu Sekwany znajdują się dwa porty handlowe: Havre i Rouen; na skałach wznosi się port wojenny Cherbourg (czyt. Szerbur). Nazwa kraju pochodzi od Normandów, którzy go w X wieku zdobyli. Normanowie przyjęli chrzest, a później mowę francuską.—*Normandzkie wyspy* znajdują się w kanale La Manche, na zachód od wybrzeży normandzkich; należą do Anglji.

Normanowie albo *Normandowie*, lud pochodzenia germańskiego, zamieszkiwał kraje skandynawskie (Norwegję, Szwecję, Danję). Normandowie puszczali się na morze, szukając łupów i ziemi, bo w ojczyźnie nie mogli się wyżywić. W VIII i IX wieku po Chrystusie napadały bitne drużyny normańskie na wybrzeża mórz europejskich lub na statkach swych wpływały rzekami w głąb krajów. Anglja, Hiszpanja, Francja, nawet Włochy i cesarstwo Byzantyńskie doznawały ich napadów. W podbitych ziemiach osiedlali się Normanowie, między innemi zajęli północno-zachodnie pobrzeże Francji—Normandję francuską, część Anglji, dalej wyspę Islandję, nawet w Grenlandji mieli swoje osady. Drużyny ich, zwane (przez Słowian) Waregami i Rusami, posuwały się Dźwiną i Dnieprem w głąb krajów słowiańskich, dążąc do Konstantynopola, dały początek państwom ruskim. Około r. 1000 Normanowie przyjęli wiarę chrześcijańską i utworzyli we własnej ojczyźnie potężne państwo. W r. 1066 Wilhelm, król Normandów francuskich, zdobył Anglję przez zwycięską bitwę pod Hastings i otrzymał przydomek *Zdobywcy*. Normanowie zlali się wszędzie z narodami, do których przybyli.

Nornica czyli *polnik*—zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, z rodziny myszy. Różni się od nich krępą bardziej budową ciała, pyszczkiem krótszym i tępszym, mniejszemi uszami i krótkim ogonkiem; uszy i ogon ma porosłe sierścią, nogi stosunkowo krótsze, niż u myszy. Nornice są zwierzętami wszystkożernemi, wogóle jednak przekładają pokarm roślinny nad zwierzęcy. Zrządzają ogromne szkody, nie przynosząc natomiast żadnej korzyści. Ważniejsze gatunki: *nornica polna*, wielkości myszy, z sierścią popielatą, zamieszkuje Europę środkową i północną oraz Azję. *Nornica wielka* czyli *szczur wodny*, nieco mniejsza od szczura właściwego, ciemno lub brunatno-szara. Zamieszkuje Europę i Azję, pływa wybornie.

Norwegja, królestwo, obejmujące mniejszą, zachodnią część półwyspu Skandynawskiego; ma 325.000 klm. kw. przestrzeni i liczy 2 miljony mieszkańców. Norwegja słabo jest zaludniona, ponieważ kraj cały jest skalistem, wysoko wzniesionem płaskowzgórzem, a wnętrze jego pokrywają olbrzymie lodowce, których wody odpływają przepaścistemi szczelinami. Skalisty brzeg morski Norwegji poszarpany w głębokie, wąskie zatoki (fjordy) był w wiekach średnich kolebką korsarskiej potęgi Normanów. I dziś wszystkie miasta norweskie leżą nad morzem, w zaciszu fjordów: Christjanja, stolica kraju—na południowem wybrzeżu, Bergen na zachodniem, Trontjem i Hamerfest na północnem. Hamerfest, położony pod 70° szerokości północnej, jest najdalej ku biegunowi wysuniętem miastem na świecie; ma w lecie przeszło dwumiesięczny dzień, w zimie równie długą noc. Klimat Norwegji, jakkolwiek łagodny (wybrzeże aż po północną krawędź lądu nigdy nie zamarza), jest bardzo wilgotny i za mało ciepły, by zboże dojrzewać mogło. To też *Norwegowie* trudnią się przeważnie gospodarką leśną, przemysłem drzewnym, żeglugą i rybołówstwem; górnictwo dostarcza im wybornego żelaza i stali z Röraas, ale jest tylko poboczną gałęzią zarobkowania, podobnie jak hodowla bydła i owiec. W wieku XIX rozwinęły się w Norwegji różne gałęzie przemysłu (tkactwo, meblarstwo, metalurgja i t. p.), a zwłaszcza przemysł domowy. Oświata stoi w Norwegji bardzo wysoko; ludzi nieumiejących czytać i pisać prawie niema już w tym kraju. Językiem literackim i wyższego towarzystwa w Norwegji jest język duński. Ludowe narzecze norweskie nie jest używane w literaturze. Norwegowie są wyznania ewangelickiego. *Dzieje*: Normannowie (ob.) plemię należące do rodziny ludów germańskich, utworzyli państwo norweskie i przyjęli chrzest św. około r. 1000. Olaf I i Olaf II Święty są właściwymi założycielami państwa. Ostatni król z tego rodu miał za żonę Małgorzatę, córkę króla duńskiego, która Unją Kalmarską połączyła w r. 1377 Danję, Szwecję i Norwegję w jedno państwo. Unja ta trwała do 1524 r., poczem Szwecja utworzyła osobne państwo, a Danja i Norwegja pozostały w związku do r. 1814. W roku tym Norwegja przyłączona została do Szwecji (pokojem w Kiel, zawartym między Danją i Szwecją), zachowała jednak zupełną niezależność, odrębne prawodawstwo, rząd własny, wojsko i flotę. Król szwedzki był zarazem królem norweskim (t. zw. unja osobista). Norwegja dążyła jednak do oderwania się i ostatecznie w r. 1905 sejm norweski, t. zw. *storthing*, zerwał unję ze Szwecją. Przez powszechne głosowanie wybrany został królem Karol, królewicz duński, który przyjął imię Hakona VII.

Norwid *Cyprjan Kamil*, ur. 1821 r., um. 1883 r., poeta malarz, rysownik i rzeźbiarz; lata chłopięce spędził w Warszawie, od r. 1844 przebywał poza granicami kraju. Malował dużo, pisał również dużo, choć utwory jego nie znajdowały nakładcy. Szczególnie w ostatnich lata życia tego poety dużo powstało utworów, pełnych siły i jasności myśli, o tonie czystym i wzniosłym,—mimo niepopularnej treści. Umarł w zapomnieniu, a większość jego utworów nie została dotąd wydana.

Norymberga, po niemiecku *Nürnberg*, miasto w północnej Bawarji, liczy 295.000 mieszk. W wiekach średnich i aż do XVII w. było ono pierwszorzędnem ogniskiem handlu i przemysłu. Do dzisiaj zachowała Norymberga wiele stylowych gmachów publicznych i prywatnych z owych dawnych czasów, a nadto prawie w całości mury miejskie o 300 wieżach i wieżyczkach. Przemysł i handel kwitnie dotąd, zwłaszcza wyrób t. zw. towarów norymberskich, t. j. drobnych sprzęcików i t. p.

Nos—szkielet tego narządu stanowią *chrząstki nosowe* i *kości nosowe*, do których przyczepione są mięśnie, a wszystko to pokryte zewnątrz skórą, wewnątrz zaś błoną śluzową, w której rozgałęziają się zakończenia nerwów węchowych. Błona śluzowa nosa jest organem powonienia (ob.), wydziela gęstawy śluz, którego ilość znacznie się wzmaga przy katarze. Wewnątrz nosa znajdują się dwie t. zw. *muszle nosowe*, rozdzielone przegrodą nosową, również wysłane błoną śluzową; od przodu nos porosły bywa wewnątrz włosem. Od tyłu jama nosowa komunikuje się z jamą gardzieli i ustną. Powietrze przepływające przez nos, ociera się o jego śluzowate ścianki, ogrzewa i oczyszcza z kurzu i dochodzi do płuc przez gardziel, tchawicę i oskrzela. Dlatego też daleko zdrowiej jest oddychać przez nos, niż przez usta, szczególniej gdy się cierpi na jakąbądź z chorób dróg oddechowych.

Nosacizna — choroba niebezpieczna i zaraźliwa, zdarza się często u koni i osłów, lecz udziela się również innym zwierzętom (psom, kotom, kozom), a także ludziom. Przyczyną jej są specjalne bakterje. Nosacizna przejawia się owrzodzeniami na błonie śluzowej nosa, wypływem gęstej cieczy z nozdrzy i obrzmieniem gruczołów limfatycznych podjęzykowych. Jednocześnie płuca, śledziona i inne organy są poważnie zajęte. Specjalną formą jej jest t. zw. *tylczak,* w którym zarazek nosacizny rozwija się w skórze. Choroba ta zazwyczaj nieuleczalna, niekiedy prędko zabija, czasem przechodzi w postać chroniczną, lecz i wtedy jest bardzo niebezpieczna, a zawsze tak zaraźliwa, że udziela się nietylko wprost od zwierzęcia chorego, lecz nawet wskutek pobytu zwierząt w stajniach, w których poprzednio znajdowały się chore konie, np. za pośrednictwem przedmiotów, z którymi miały one styczność. Wobec tak silnej zaraźliwości nosacizny, prawo nakazuje zabijać chore sztuki i zakopywać trupy w głębokich jamach, do których wsypuje się niegaszone wapno i pokrywa grubą warstwą ziemi. Osobną chorobą jest *nosacizna psów* (kotów, wilków i t. p.), czyli *pomór psi;* występuje u zwierząt młodych, zaczyna się od kataru nosa, który następnie rozszerza się na wszystkie błony śluzowe dróg oddechowych, a także błony oka; sączą one obfity śluz, ropieją; zjawia się gorączka, kaszel, wymioty, rozwolnienie, wreszcie zazwyczaj śmierć. Choroba ta jest uleczalna, ale również zaraźliwa i dla ludzi także niebezpieczna. Mylne jest mniemanie, jakoby mięso dawane młodym psom wywoływało nosaciznę.

Nosacz, rodzaj małp z rodziny kudłaczów, odznaczający się nosem bardzo przedłużonym i obecnością torebek przeżuchowych. Jedyny jego gatunek żyje na wyspie Borneo i w Kochinchinie.

Noskowski *Zygmunt,* ur. 1846 r., um. 1908 r., kompozytor polski, znany z licznych utworów muzycznych; kształcił się w instytucie muzycznym w Warszawie, a potem w Berlinie. Po powrocie do kraju, w r. 1880 objął stanowisko dyrektora warszawskiego Tow. muzycznego, a od r. 1888 profesora konserwatorjum. Z. Noskowski posiadał duży i wszechstronny talent kompozytorski i uprawiał wszystkie formy muzyczne.

Nosorożec — zwierzę ssące z rzędu nieparzystokopytowych, ogromnych rozmiarów, niezgrabnej postaci, okryte na gą, brunatną skórą, tak grubą, że jej nie może przebić kula karabinowa. Skóra ta składa się z wielkich płatów, połączonych ze sobą fałdami miękkiej skóry, co umożliwia zwierzęciu ruchy. Na nosie ma nosorożec charakterystyczny, gruby, mocny, ostry róg. Niektóre gatunki mają dwa rogi. Nosorożce zamieszkują gorące kraje starego lądu; są to zwierzęta spokojne i leniwe, dzień spędzają w mule wód i bagien, dla ochrony od owadów; rozdrażnione, wpadają w wściekłość i stają się bardzo niebezpieczne z powodu swej siły i potężnych rogów. Żywią się wyłącznie roślinami i czynią wielkie spustoszenia w plantacjach. Krajowcy jedzą ich mięso i tłuszcz; ze skór wyrabiają tarcze i rzemienie, a z rogów czary do picia.

Fig. 47 Nosorożec afrykański.

Nostalgja *(tęsknota za krajem),* gwałtowne pragnienie ujrzenia stron rodzinnych; cierpienie to nie jest chorobą, lecz łatwo usposabia do nabycia rozmaitych chorób, przytem pozbawia energji i odporności. Pod wpływem nostalgji, człowiek traci apetyt, trawi źle, miewa bóle głowy, halucynacje, bezsenność, w końcu następuje ogólne wycieńczenie i śmierć. Jedynem lekarstwem jest powrót do ojczystego kraju.

Nostradamus *Michał* (właściwie Notre-Dame), ur. 1503 r., um. 1566 r., lekarz, sławny z cudownych prawie uleczeń i dlatego wezwany na dwór króla francuskiego; zajmował się także astrologją i przepowiadał przyszłość.

Nostrzyk — rodzaj roślin z rodziny *strąkowych,* niewielkich, zielnych, dwuletnich, właściwych strefom umiarkowanym. U nas rośnie kilka jego gatunków: *nostrzyk polski* o kwiatach żółtawych, bardzo drobnych i *nostrzyk biały* o kwiatach białych; sieją je na gruntach gorszych na paszę, tak jak koniczynę. Rzadszy—*nostrzyk żółty* ma zastosowanie w medycynie jako składnik maści rozmiękczających. *Nostrzyk błękitny* używa się w Szwajcarji jako przyprawa do sera zielonego.

Nota (łac.)—znak, zapiska, notatka, rachunek. *Nota dyplomatyczna*—dokument, pismo, wyrażające żądania, życzenia lub opinje komunikowane jednemu rządowi przez drugi w drodze urzędowej.

Notabene, w skróceniu NB. lub nb.—znaczy: zauważ, zapamiętaj, zanotuj.

Notable, tak nazywali się we Francji ludzie znakomitego pochodzenia lub stanowiska, których król powoływał na narady w ważnych sprawach. Ostatnie zebranie notablów odbyło się w 1787 r.

Notarjusz *(rejent)*—urzędnik publiczny, ustanowiony do przyjmowania aktów i kontraktów, którym strony powinny lub chcą nadać cechę autentyczności, jaka przywiązana jest do aktów publicznych, oraz do zapewnienia ich daty, utrzymywania ich w swojem zachowaniu, niemniej do wydawania z nich wyciągów głównych i wypisów. Notarjat rozwinął się we Włoszech około VIII wieku naszej ery w dziedzinie prawa kościelnego ze starorzymskiej organizacji *tabellianes vel notarii,* t. j. osób, które zajmowały się jako środkiem zarobku, wszakże pod kontrolą państwa, redagowaniem aktów urzędowych i czynnościami sądowemi w zastępstwie stron. Obecnie notarjat jako odrębna organizacja istnieje w niewielu tylko państwach. Wszędzie jednak istnieją notarjusze, jako urzędnicy nadający znamię publiczne aktom między stronami. U nas organizacja notarjalna oparta jest na rosyjskiej ustawie notarjalnej, którą wprowadzono w 1876 r., razem z ogólną reformą sądową. Notarjusze pełnią dożywotnio obowiązki w obrębie tych juryzdykcji sądowych, przy których są wyznaczeni.

Noteć, główny dopływ Warty z prawego brzegu, powstaje z odpływu kilku jezior wielkopolskich (Gopła i innych). Koło Bydgoszczy zbliża się na 15 kilometrów do Wisły; w tem też miejscu przekopano żeglowny kanał Bydgoski, łączący Noteć z Brdą w pobliżu ujścia tejże do Wisły. Dolina Noteci dzieli od wieków Pomorze od Wielkopolski, Pomorzan od Polan.

Notoryczny (łac.)—powszechnie znany, wiadomy, jawny.

Notre Dame (franc.)—„Nasza Pani“, nazwa Matki Boskiej we Francji oraz wzniesionych na Jej cześć kościołów, np. katedry paryskiej.

Noty państwowe, pożyczka państwowa, papiery państwowe nieoprocentowane, płatne w każdej chwili okazicielowi.

Nowa Aleksandrja, ob. *Puławy.*

Nowa Brytanja. Tak nazywa się kilkaset większych i mniejszych wysepek na oceanie Spokojnym, zamieszkanych przez *Papuasów.* Największa wyspa

tego archipelagu zowie się także Nową Brytanją. W roku 1890 przeszły te wyspy mocą układu z Anglją w posiadanie Niemców, którzy nazwali je archipelagiem Bismarka, wyspę Nową Brytanję—Nowem Pomorzem, a *Nową Irlandję*—Meklenburgiem.

Nowaczyński Neuwert *Adolf*, pisarz polski, dramaturg i satyryk, ur. 1876 r., kształcił się w uniwersytecie krakowskim i w Monachjum. Z początku swej twórczości literackiej zwrócił na siebie uwagę jako oryginalny, śmiały i błyskotliwy, ale bardzo bezwzględny, ostry, a niekiedy nie zupełnie sprawiedliwy satyryk i humorysta („Skotopaski", „Facecje sowizdrzalskie", ‚Małpie zwierciadło" i inne). W ostatnich czasach uprawia niwę dramatyczną, dając z tej dziedziny: „Smocze gniazdo", „Bóg wojny", „Car Samozwaniec", „Fryderyk Wielki" i inne.

Nowa Grenada, ob. *Kolumbja*.

Nowa Gwinea, największa wyspa na świecie, położona na północ od Australji. O wnętrzu tej wyspy niewiele wiadomo. Wybrzeża są bagniste, niedostępne i bardzo niezdrowe, bo gorące i wilgotne. W roku 1890 zajęli część zachodnią Holendrzy, północno-wschodnią Niemcy, a południowo-wschodnią Anglicy.

Nowa Kaledonja, wyspa na oceanie Spokojnym, położona na wschód od Australji, należy do Francji. Klimat tej wyspy jest zdrowy, ziemia skalista i jałowa. Nieliczni tubylcy należą do plemienia Papuasów. Francuzi wysyłają tutaj przestępców skazanych na przymusowe roboty.

Nowa południowa Walja, nazwa posiadłości angielskich we wschodniej Australji. Kraj płaski, tylko u wybrzeży ciągnie się pasmo gór ze szczytem „Kościuszko" (2187 m.); klimat łagodny, znaczne bogactwa mineralne; rolnictwo i chów bydła są głównem zajęciem mieszkańców, których jest 1.237.000. Zarząd sprawuje gubernator królewski przy pomocy 9 ministrów, a władzę prawodawczą ma parlament o dwu izbach. Stolicą jest Sidney.

Nowa Słupia, ob. *Słupia*.

Nowa Syberja, grupa niezamieszkanych wysp na oceanie Lodowatym, w pobliżu wysp syberyjskich.

Nowa Szkocja, półwysep na południowo-wschodnich wybrzeżach Kanady. Główne miasto Halifax ma obszerny port morski.

Nowa Zelandja—dwie wielkie wyspy na oceanie Spokojnym, na południowschód od lądu Australji, rozdzielone cieśniną Cooka; obszar ich wynosi 270.000 kil. kw., zaludnienie przeszło 800 tysięcy; stanowią kolonję angielską.

Nowa Ziemia *(Nowaja Ziemla)*, wyspa, a raczej dwie niezamieszkane wyspy, rozdzielone wąską cieśniną, położone na morzu Lodowatem; należą do Rosji.

Nowe Hebrydy, dawniej zwane Archipelagiem św. Ducha, grupa wysp leżąca na północo-wschód od Nowej Kaledonji, obejmuje 13.227 klm. kw. Od r. 1887 wyspy te pozostają pod wspólnym protektoratem Francji i Anglji.

Nowela, *nowella*, wyraz łaciński, zn. dosłownie *nowa latorośl, pęd.* 1) Niedługi utwór prozą. Utwór podobny większych rozmiarów nazywa się powieścią. 2) Projekt prawa wniesiony na sejm dla ulepszenia jakiegoś dawniej wydanego prawa lub ustanowionego dotychczas porządku. Nazwa istniejąca od czasów Justyniana, za którego „nowella" oznaczała gotowe już prawo, a nie tylko projekt.

Nowe Miasto, osada w gub. Warszawskiej, pow. Płońskim, nad Soną, ma starożytny kościół parafjalny.

Nowe Miasto, osada nad Pilicą w gub. Piotrkowskiej, pow. Rawskim, w malowniczem położeniu. Od r. 1874 istnieje tu zakład wodoleczniczy, który posiada wyborną wodę ze źródeł. Jest tu także park, założony przez Małachowskich.

Nowe Miasto Korczyn, ob. *Korczyn*.

Nowenna, nabożeństwo, odprawiane przez 9 dni przed jakąś uroczystością.

Nowe Srebro czyli *najzylber* lub *argentan*—aljaż, składający się z miedzi (50—60%), cynku (19—31%) i niklu (13—18%), odznacza się srebrzystym wyglądem i pięknym połyskiem. W ostatnich czasach nikiel w tym aljażu zastępują manganem. Zmiana w składzie procentowym nowego srebra wpływa na zmianę jego barwy, na twardość i łatwość, z jaką daje się obrabiać młotem lub sztancą. Z nowego srebra wyrabiają sprzęty do użytku stołowego (łyżki, widelce, trzonki do noży i t. p.), a także świeczniki, tace, imbryki, biżuterje i t. p.

Nowicjat, czas próby przed wstąpieniem do zakonu. Nowicjat trwać powinien przynajmiej rok bez przerwy, poczem nastąpić może złożenie ślubów zakonnych.

Nowicki *Maksymiljan*, zoolog, ur. 1827 r., um. 1890 r., był profesorem w uniwersytecie krakowskim. Położył ważne zasługi dla znajomości fauny Galicji. Ogłosił kilka rozpraw zoologicznych i podręcznik „Zoologja obrazowa".

Nowicki *Władysław*, filolog i pedagog, ur. 1846 r., kształcił się w Szkole Głównej w Warszawie; znany jest jako pisarz pedagogiczny.

Nowoaleksandrowsk, ob. *Jeziorosy*.

Nowoczerkask, miasto główne ziemi Wojska Dońskiego oraz okręgu Czerkaskiego nad Aksajem, liczy 52.000 mieszkańców.

Nowodworski *Bartłomiej*, um. 1624 r., sławny rycerz polski, odznaczył się walecznością w wojnach z Turkami i Tatarami, a w dziejach oświaty polskiej zapisał zaszczytnie swoje imię, jako opiekun nauk i dobrodziej uniwersytetu Jagiellońskiego, któremu zapisał wielką, jak na owe czasy, sumę 15.000 złotych polskich.

Nowodworski *Franciszek*, prawnik i literat polski, ur. 1859 r., skończył wydział prawny w uniwersytecie warszawskim i został adwokatem. Wydał „Nowe prawo o lichwie u nas obowiązujące". Od r. 1897 do 99 był redaktorem *Kurjera Warszawskiego*. Po przymusowym pobycie w Odesie, wrócił do Warszawy, gdzie oddał się pracy zawodowej i społecznej, należąc do wielu instytucji. W r. 1906 wybrano go w Warszawie na posła do I-ej Dumy państwowej.

Nowogieorgjewsk, ob. *Modlin*.

Nowogrecki język pochodzi od języka, którym mówili starożytni Grecy, ale różni się od niego wymową, odmianami czasownika i rzeczownika, tudzież mnóstwem wyrazów bądź nowo urobionych, bądź przejętych z innych języków, szczególnie słowiańskich. *Nowogrecka literatura* jest uboga i od niedawna dopiero zaczęła się rozwijać. Piękne są proste pieśni ludowe. Poezja nowogrecka powstała właściwie podczas wojen Greków z Turkami o niepodległość na początku XIX w.; najznakomitszymi jej przedstawicielami są: Zantyota, Salomos, Panagiotis, Sutsos i Rhangawis.

Nowogród, osada w gub. i pow. Łomżyńskim, przy ujściu rz. Pisny do Narwi, ma około 3.000 mieszk. i starożytny kościół parafjalny.

Nowogród *(Wielki)* — miasto gubernialne nad rz. Wołchowem, w pobliżu jeziora Ilmen, jedno z najdawniejszych miast Rosji. Tu, według podania, osiadł w r. 862 pierwszy książe ruski—Ruryk. Z biegiem czasu Nowogród stał się wielkiem i bogatem miastem handlowem; należał do związku hanzeatyckiego; posiadłości jego obejmowały teraźniejszą Rosję północną, stanowiąc potężną i bogatą rzeczpospolitą. Iwan III Wasilewicz, wielki książe moskiewski, chcąc przeszkodzić połączeniu się Nowogrodu z Polską i zarazem rozszerzyć swe posiadłości, podbił rzeczpospolitą Nowogrodzką (1478 r.) i wcielił ją do swego państwa. Odtąd miasto zaczęło upadać. W 1570 r., za zamiar poddania się Zyg-

muntowi Augustowi, Iwan IV Groźny zburzył Nowogród niemal doszczętnie. Obecnie miasto to liczy 27.000 mieszk.; ze starożytnych pomników posiada tylko wspaniałą cerkiew św. Zofji.

Nowogród Siewierski albo *na Siewierzu,* miasto w pow. i gub. Czernihowskiej, nad Desną, ma około 10.000 mieszkańców; założony 1044 r. przez Jarosława.

Nowogród Wołyński (*Zwiahel),* miasteczko w pow. i gub. Wołyńskiej, nad Słuczą, ma około 17.000 mieszkańców.

Nowogródek, miasto na Litwie, dzisiaj w gub. Mińskiej, leży w uroczej okolicy na Czarno-ruskiej wyżynie, liczy 12.000 mieszk. (2/3 żydów). Niegdyś stolica litewskiego księstwa Nowogródzkiego, później znacznie podupadł. W Nowogródku spędził dziecinne lata Adam Mickiewicz i tu uczęszczał do szkół dominikańskich.

Nowo-Mińsk, ob. *Mińsk Mazowiecki.*

Noworadomsk, ob. *Radomsk.*

Noworosyjsk, miasto główne obwodu Czarnomorskiego w kraju Zakaukaskim, nad morzem Czarnem.

Nowosilcow *Mikołaj,* hrabia, mąż stanu rosyjski, ur. 1762 r., um. 1838 r. Po utworzeniu Królestwa Kongresowego w r. 1815, został pełnomocnikiem cesarza Aleksandra I w Warszawie. W r. 1818 mianowany konserwatorem uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, w r. 1821 prezesem komitetu ustanowionego w Warszawie dla przekształcenia szkolnictwa w Królestwie. W lipcu 1823 r. zjechał do Wilna, aby przeprowadzić znane śledztwo przeciwko młodzieży uniwersyteckiej, wynikiem którego było wywiezienie wielu studentów w głąb Rosji (ob. *Filomaci*). Po ustąpieniu ze stanowiska ks. Adama Czartoryskiego, Nowosilcow w r. 1824 mianowany został kuratorem okręgu naukowego wileńskiego. W r. 1831 został członkiem Rady Państwa, a niebawem jej prezesem.

Nowotwory—toż samo co guzy (ob.). Nazwa ta używa się zazwyczaj na oznaczenie guzów większych rozmiarów.

Nowowiejski *Antoni,* ksiądz, od r. 1908 biskup płocki, ur. 1858 r. Prócz kilku drobniejszych prac liturgicznych ogłosił „Ceremonjał parafjalny“ i „Wykład liturgji“. Za jego staraniem przystąpiono w r. 1901 do gruntownej przebudowy starożytnej katedry w Płocku.

Nowy Bazar albo *Novi Bazar,* miasto w Turcji, leży na pograniczu Serbji, Hercegowiny i Czarnogóry, liczy 12.000 mieszkańców, przeważnie Serbów.

Nowy Dwór, miasto w gub. i pow. Warszawskim, w pobliżu twierdzy Modlina, położone między Narwią a Wisłą.

Nowy Orlean *(New-Orleans),* najważniejsze i najludniejsze miasto północno-amerykańskiego stanu Luizjany, na lewym brzegu głównego ramienia rzeki Mississippi, leży w okolicy bagnistej. Ma doskonały port, 2 uniwersytety, wielkie składy towarów, fabryki machin, odlewnie żelaza, fabryki tytuniu, młyny, walcownie bawełny i pomimo bardzo niezdrowego klimatu około 200.000 mieszkańców.

Nowy rok, pierwszy dzień roku, obchodzony obecnie w krajach europejskich dnia 1 stycznia. Dzień ten uważany był za początek roku już u Rzymian, którzy go poświęcili Janusowi; w wiekach średnich wszakże panowała pod tym względem chwiejność; rozpoczynano bowiem rok już to z dniem Narodzenia Chrystusa d. 25 grudnia, już z dniem Zwiastowania d. 25 marca, już z dniem Wielkanocy. Zwolna dopiero ustalił się zwyczaj rozpoczynania roku z dniem 1 stycznia; najpóźniej data ta Nowego roku przyjęła się w Anglji.

Nowy Sącz, ob. *Sącz.*

Nowy Targ, miasto w Galicji, w obwodzie Sandeckim, u podnóża Tatr, przy zbiegu Czarnego i Białego Dunajca oraz rzeki Białki; ma 6 000 mieszkańców.

Nowy Testament, ob. *Biblja.*

Nowy York, największe miasto Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, obok Londynu główne ognisko handlowe świata, leży na wąskim półwyspie, utworzonym przez rzekę Hudson i cieśninę, oddzielającą ląd od wyspy Long-Island. Port Nowego Jorku, po rozsadzeniu skał, jest jednym z najobszerniejszych na świecie. Żeglowny Hudson łączy Nowy Jork za pomocą kanałów z jeziorami Kanadyjskiemi a następnie z rzeką Ohio. Obok tej sieci wodnej jest tu nader gęsta sieć kolei. Latarnią morską Nowego Jorku jest posąg Wolności, darowany Stanom Zjednoczonym przez Francję (46 metrów wysoki). Nowy Jork liczy przeszło $4^1/_2$ miljona mieszkańców, a z pobliskiemi miastami, jak Brooklyn, Jersey City, Hoboken, Newark, New Brighton i inne, stanowiące z nim całość, przenosi 6 miljonów. Z Brooklynen łączy go most, mający 1.800 metr. długości. Ludność składa się ze wszystkich narodowości świata.

Nozdrza—są to zewnętrzne otwory nosa, posiadające szkielet chrząstkowy; przy pomocy systemu mięśni mogą się one rozszerzać przy wciąganiu powietrza, zwężać przy wydychaniu. U niektórych zwierząt mogą się zamykać zupełnie. U koni nozdrza zowią *chrapami.*

Nów, ob. *Księżyc.*

Nóż, narzędzie do krajania, bywa różnej wielkości i postaci, stosownie do przeznaczenia: nóż (stołowy, brzytwa, scyzoryk, nóż szewcki, ogrodniczy), nożyczki, nożyce (wielkie krawieckie, ogrodnicze, do strzyżenia wełny), lancet. *Nożyczki* i *nożyce* są narzędziem złożonem z dwu noży. Lepszego gatunku noże wyrabiają całe ze stali, gorsze miewają tylko ostrze stalowe, grzbiet zaś i osadę z żelaza. Do krajania blachy metalowej używa się wielkich nożyc, poruszanych siłą jakiej machiny, np. parowej.

Nubja, kraina w północno-wschodniej Afryce, pomiędzy Egiptem a Abisynją, stanowi wyniosłą płaszczyznę piaszczystą, przerzniętą wąską i urodzajną doliną Nilu, oraz pojedyńczemi oazami, mającą 743.000 klm. kw. (13.500 mil kw.) powierzchni i 1.000.000 mieszkańców, z pomiędzy których najliczniejsze jest plemię Nubijczyków; są oni wyznania mahometańskiego, zajmują się rolnictwem, handlem, polowaniem. Do XIV w. stanowiła Nubja niezależne, potężne państwo, którego król rezydował w mieście Donkola. W XIV w. Nubja popadła pod panowanie Arabów, w r. 1820 złobył ją Ibrahim-pasza, syn Mehemeda-Alego, w r. 1883 wpadła w ręce Mahdiego. W r. 1900 została przyłączona do Egiptu.

Numancja *(Numantia),* miasto celtyberyjskiego ludu Arewaków w dawnej Iberji (dzisiejszej Hiszpanji), nad rz. Durius (Duero), w okolicy dzisiejszego Soria w Starej Kastylji; po długiem oblężeniu w r. 133 przed Chr. zdobył je i zburzył wódz rzymski Scypio Młodszy. Ze znacznej liczby mieszkańców, którzy w obronie miasta wyginęli, mała tylko garstka dostała się w ręce zwycięzcy.

Numa Pompilius, według bajecznych podań rzymskich następca Romulusa.

Numerus (łac.)—liczba, stąd *numer*—liczba porządkowa; *numerowanie*—oznaczanie liczbami porządkowemi.

Numidja, był to kraj w Afryce północnej, zamieszkany przez Numidyjczyków, a przyłączony przez Cezara r. 56 przed Chr. do państwa Rzymskiego. Dziś nazywają się te ziemie Algierją.

Numizmat, nazwa, którą nadajemy medalom i starym monetom, posiadającym pewną wartość pamiątkową, a dawno już z obiegu wycofanym; pochodzi od wyrazu łacińskiego *nummus,* oznaczającego monetę, pieniądz.

Numizmatyka, nauka, zajmująca się monetami pod względem technicznym, estetycznym i historycznym. Uważana jako nauka pomocnicza do studjów historycznych, dzieli się na *starożytną, średniowieczną* i *nowożytną.*

Nuncjusz (z łac.), poseł. Taki tytuł noszą stali posłowie papiescy przy dworach panujących, wysyłani zazwyczaj tylko do państw katolickich. Są oni najczęściej wysokimi dygnitarzami kościelnymi, t. j. arcybiskupami lub biskupami; po odwołaniu zaś dostępują godności kardynalskiej. W Polsce stałym nuncjuszem był w r. 1556, za króla Zygmunta Augusta, Aloizy Lippomano, biskup Werony.

Nur, osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrowskim, po prawej stronie Bugu, powstała za panowania Bolesława Krzywoustego. Wojny szwedzkie przywiodły Nur do zupełnego upadku.

Nur — ptak płetwonogi, wielkości gęsi. Ciało ma walcowate; nogi odsunięte tak dalece w tył, że ptak stojąc przybiera postawę pionową. Ogon i skrzydła krótkie, ale zdatne do lotu, 3 palce przednie nóg spięte płetwami;

Fig. 48. Nur lodowiec.

tylny wolny. Nury mieszkają na morzach; żywią się rybami, mięczakami i t. p. Pływają bardzo zręcznie i szybko; wybornie nurkują. Na zimę zalatują do Europy środkowej, między innemi kilka gatunków do nas. Mięso niesmaczne.

Nurek, ob. *Perkoz*.

Nurek, człowiek spuszczający się pod wodę, dla wykonania pewnej czynności, jak np. zbierania t. zw. owoców morskich, wydobywania przedmiotów zatopionych, poznawania dna wód i życia podwodnego i t. p. Nurek używa dwu głównie przyrządów: jednym z nich jest *dzwon nurka* (ob.), drugim odzienie z kauczuku, zwane *skafandrem*. Nakłada je na siebie przed spuszczeniem się w głąb wody. W skafandrze nurek ma przed sobą szyby szklane, przy otworze rurę kauczukową, która sięga powierzchni wody i doprowadza powietrze do płuc zanurzonego pod wodą człowieka.

Nurzec—rzeka na Podlasiu, bierze początek w puszczy Białowieskiej. Długa 14 mil; na przestrzeni wiorst 25 stanowi granicę pomiędzy gub. Grodzieńską a Królestwem Polskiem.

Nurzyki, ptaki pływające podbiegunowe, niektóre zaledwie wielkości gołębia, o skrzydłach tak krótkich, że zaledwie podlecić mogą. Żyją wielkiemi stadami na brzegach mórz północnych, pływają i nurkują doskonale; gnieżdżą się po skałach, znosząc 1 do 2 jaj. Mięso ich i jaja są jadalne.

Nusbaum: 1) *Hilary*, publicysta, ur. 1820 r. w Warszawie. Był członkiem zarządu gminy żydowskiej w Warszawie, um. 1895 r. 2) *Henryk*, lekarz (syn poprzedniego), ur. 1849 r. w Warszawie, neurolog. 3) *Józef*, zoolog, brat poprzedniego, ur. 1859 r. w Warszawie, studjował nauki przyrodnicze w uniwersytecie warszawskim, który przyznał mu w 1888 r. stopień doktora zoologji. W r. 1889 założył przy ogrodzie zoologicznym w Warszawie laboratorjum zoologiczne, w 1890—92 dla dalszych studjów przebywał w Niemczech i we Francji. W r. 1892 został profesorem anatomji porównawczej uniwersytetu, oraz akademji weterynaryjnej we Lwowie. Ogłosił znaczną liczbę rozpraw, zwłaszcza tyczących się embrjologji i anatomji porównawczej.

Nuty, znaki, za pomocą których oznaczamy w muzyce wysokość i trwanie dźwięków. W starożytności posługiwano się w tym celu literami abecadła; dzisiejszy sposób oznaczania dźwięków nutami rozwinął się stopniowo w ciągu wieków średnich. Oznaczamy je więc dziś za pomocą kropek i kółeczek, zaopatrzonych rozmaitemi kreskami, a umieszczonych na pięciu równoległych linjach lub między niemi, tak że każdemu miejscu odpowiada pewna wysokość dźwięku, podczas gdy trwanie dźwięku znajduje wyraz w różnicy między kółeczkami i kropkami, oraz w okresach z niemi złączonych. Ponieważ nie możnaby tym sposobem wyrazić wszystkich, tak licznych dźwięków, przeto posługujemy się też różnymi innymi znakami, jako to linjami pomocniczemi, krzyżykami i bemolami oraz t. zw. kluczami.

Nużeniec — zwierzę mikroskopijnie drobne, z gromady pająków, rzędu roztoczy. Ciało ma robakowate; 8 nóżek z pazurkami. *Nużeniec ludzki* zamieszkuje gruczoły łojowe i torebki włosowe ludzi, szczególniej w uszach, w nosie, czole, policzkach; powoduje tworzenie się t. zw. *wągrów* na twarzy. Odmiana tego nużeńca, przebywająca na psach i kotach, powoduje poważną chorobę skórną, podobną do parchów. Smarowanie maściami dezynfekującemi (smołową, terpentynową) niszczy go.

Nyassa, jezioro we wschodniej części Afryki południowej, długie na 570 klm., a 96 klm. szerokie. Odkryli je w roku 1850 Livingstone i Roscher. Tę samą nazwę nosi kraina, położona na zachód od jeziora.

O.

O, w alfabecie polskim jest to samogłoska czysta, twarda, otwarta; często jednak już to w źródłosłowie, już na końcu wyrazów przed niektóremi spółgłoskami pochyla się, t. j. przybiera brzmienie ścieśnione, zbliżające się do *u;* w takim razie bywa kreskowana i nazywa się *pochyloną* albo *ścieśnioną* samogłoską. Jako znak skrócenia *O.* znaczy ojciec lub *OO.*—ojcowie, mówiąc o osobach zakonnych. *O* mniejsze, położone u góry po prawej stronie pewnej liczby, wyraża stopnie, np. 35°.

Oazy — miejscowości zadrzewione, zamieszkane i uprawne, spotykane głównie w pustyniach północnej Afryki. Wszystkie oazy są to albo doliny rzek, w których woda znajduje się pod powierzchnią ziemi, albo zagłębienia, otoczone małemi pasmami gór lub rzędem pagórków. W zagłębieniach tych gromadzi się woda ze strumyków, ze źródeł, wypływających z pod pagórków lub z nieobfitej wody deszczowej. W Saharze od r. 1856 utworzono wiele oaz za pomocą wiercenia studzien artezyjskich, które dostarczając wody, podtrzymują roślinność dość bujną, ale tylko w porównaniu z pustynią; roślinność tę stanowią palmy daktylowe, drzewa

akacjowe i inne. Największa oaza w Saharze nazywa się Fezzan.

Ob, główna rzeka w Syberji zachodniej, bierze początek w górach Altajskich, z połączenia dwu rzek — Bii i Katuni; przepływa przez gubernję Tomską i Tobolską i ubiegłszy 3.640 klm., wpada do morza Lodowatego, tworząc przy ujściu obszerną zatokę Obską. Głównym jej dopływem jest Irtysz.

Ob.—skrócenie wyrazu obacz.

Obar czyli *ośniot*, choroba drzew iglastych, szczególnie sosen, powstaje na korze pod wierzchołkiem drzew, skutkiem nadmiernego występowania żywicy, przez co część drzewa, zalana żywicą, przestaje żyć.

Obdukcja—oględziny sądowe trupa, podejrzanego o śmierć nienaturalną, połączone z sekcją, dokonywane przez lekarzy, w celu skonstatowania śmierci, oznaczenia jej rodzaju, czasu i warunków, w których nastąpiła. Obdukcja opiera się na danych medycznych, a szczególniej jednej z gałęzi tej nauki—medycyny sądowej. Rezultaty obdukcji, ujęte w formę protokułu, użytkowane są następnie przez sądy.

Obelga jest uczynkiem, przez który wyrażamy lekceważenie i pogardę; w prawie karnem obelga ma to samo znaczenie, co obraza, chociaż tej ostatniej w mowie potocznej nadajemy słabsze znaczenie.

Obelica, jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, we wsi Obelnik, gm. Metele, obejmujące 300 morgów przestrzeni; jest 18—30 stóp głębokie. Wypływa z niego rzeczka Obelica.

Obelisk, wysoki słup z jednej sztuki granitu lub zwykłego kamienia, czworoboczny, ku górze coraz cieńszy, u samego szczytu ostro zakończony. Obeliski, jako słupy pamiątkowe, wznosili starożytni Egipcjanie w odwiecznych, przed-Chrystusowych czasach. Dochodziły do 50 metrów wysokości; wiele z nich przechowało się do naszych czasów.

Oberammergau, gmina w Bawarji, słynna z urządzanych tam przedstawień pasyjnych z życia Chrystusa, ustanowionych na pamiątkę zarazy 1634 r. i odgrywanych corocznie na wolnem powietrzu.

Obertas czyli *oberek*, bardzo rozpowszechniony w Polsce taniec ludowy. Jak prawie wszystkie tańce, obertas tańczy się parami, przyczem jedna para prowadzi inne, które się za nią posuwają. Od czasu do czasu mężczyzna pary prowadzącej śpiewa krótką śpiewkę.

Obertyn, miasteczko w Galicji wschodniej na Pokuciu, niedaleko Kołomyi, pamiętne świetnem zwycięstwem hetmana Jana Tarnowskiego nad Wołochami w r. 1531.

Oberwanie się chmury — nazwa używana na oznaczenie nagłego ulewnego deszczu. O właściwem *oberwaniu się* chmury nie może być mowy, ponieważ chmury nie są *zawieszone* na czemś, więc nie mogą się obrywać.

Obicia, ob. *Tapety*.

Obieg krwi, ob. *Krążenie krwi*.

Obieżysasi. Tak nazywają robotników polskich, gromadnie chodzących na zarobek w głąb Niemiec, ponieważ pierwotnie udawali się głównie do Saksonji.

Objawienie, wogóle wyjawienie rzeczy ukrytej, w szczególności zaś *Objawieniem Boskiem* zowie się objawienie tajemnic i prawd, będących podstawą religji.

Objekt (łac.)—przedmiot; przedmiot wyobrażenia, świadomości, cel; w gramatyce wyraz, na który przechodzi czynność słowa (czasownika), dopełnienie, przedmiot.

Objektyw, w przyrządach optycznych soczewka zwrócona ku przedmiotowi.

Objektywność czyli *przedmiotowość*. Przedstawienie i pojmowanie rzeczy, ile możności wolne od wszelkich domieszek osobistych, zwłaszcza od objawów osobistego upodobania lub nieupodobania, nazywamy objektywnem lub przedmiotowem. Zawiera ono bowiem tylko to, co jest właściwe przedstawionemu *przedmiotowi* czyli *objektowi*, a nie ujawnia wpływu osoby przedstawiającej ten przedmiot, a zwanej w przeciwstawieniu do przedmiotu podmiotem czyli subjektem.

Objętość — jest to wielkość przestrzeni (trzywymiarowej), którą dane ciało (stałe, płyn, gaz) zajmuje. Objętość mierzy się jednostkami sześciennemi (kubicznemi), utworzonemi z jednostek długości—centymetr, metr sześcienny, stopa sześcienna i t. d. Oprócz tego istnieją specjalne jednostki do mierzenia objętości: litr, kwarta, garniec.

Oblata. Akt, wpisany dosłownie do ksiąg sądowych, w Polsce nazywał się *oblatą*; samo wpisanie zaś—*oblatowaniem*.

Oblężenie. Nazywamy tak otoczenie wojskiem twierdzy, w celu opanowania jej, oraz wszystko to, co czyni się dla dopięcia tego celu. Nazwa sama powstała stąd, że nieprzyjaciel, pragnący zdobyć twierdzę, zaczynał od rozłożenia dokoła niej na leżach wojska swego, t. j. oblegał ją, dlatego też w mowie dawnej naszej używano wyrazu *obleżenie*.

Oblig—zobowiązanie piśmienne długowe, czyli rewers. Wyraz ten oznaczał w dawnem prawie polskiem pismo, którem pożyczający zobowiązywał się względem wierzyciela do zwrotu należności i wskazywał termin zwrotu. Obecnie obligami nazywamy wszelkie dokumenty długowe.

Obligacje, w ogólności zobowiązania długowe, a szczególnie papiery pożyczkowe, wypuszczone przez skarb lub instytucje finansowe; papiery takie przynoszą procent w formie kuponów i w większej części są stopniowo umarzane. W szczególnem jeszcze znaczeniu obligacjami nazywają się papiery pożyczkowe, wypuszczane przez towarzystwa akcyjne, ale w odróżnieniu od akcji, które są udziałami spółki bezimiennej (akcyjnej), gdy pierwsze są zobowiązaniami długowemi tej spółki, mającemi przywilej bezpieczeństwa na całym majątku spółki.

Obłąkanie — ogólna nazwa na oznaczenie rozmaitego rodzaju chorób, przy których następuje stałe zmącenie i osłabienie władz umysłowych.

Obłęd — zaburzenie władz umysłowych człowieka, który poprzednio był zdrów zupełnie, czem różni się obłęd od *idjotyzmu*, rozwijającego się u chorych od samego dzieciństwa.

Obłęd opilczy, ob. *Delirium tremens*.

Obłoki, ob. *Chmury*.

Obłóczyny, uroczyste przybranie ubioru czyli habitu zakonnego przy wykonywaniu ślubów zakonnych.

Obojczyki — dwie laskowate, lekko w kształt litery S wygięte kości w szkielecie człowieka i wyższych kręgowców; leżą między górną częścią mostku a łopatką i służą do połączenia górnych (przednich) kończyn z tułowiem. Koniec obojczyka tworzy wraz z łopatką i główką kości ramieniowej—barki. Do obojczyka przyczepiony jest potężny *mięsień piersiowy wielki* i mięsień *naramienny* (trójkątny ramienia).

Obol, drobna moneta grecka, szósta część drachmy. We Francji nazywano dawniej obolem mały pieniądz miedziany, = $^1/_2$ denara.

Obora—budynek gospodarski, przeznaczony na pomieszczenie bydła.

Oborniki, miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskiem, przy ujściu rzeki Wełny do Warty, starożytna osada, sięgająca jeszcze lechickich, przedchrześcijańskich czasów.

Obotryci lub *Obodryci*, *Bodryci*—grupa Słowian połabskich, pokrewnych Polakom, osiadła między biegiem dolnym Łaby a brzegami zatok Lubeckiej i Kilońskiej. Księstwo Obotryckie powstało w VIII wieku i dotrwało do połowy XII wieku. Pochłonęli je Sasi.

Lud obotrycki częściowo wyginął, częściowo wyemigrował do innych ziem słowiańskich, częściowo zaś został zgermanizowany. Zgermanizowani potomkowie ostatniego księcia obotryckiego, Niklota, dotychczas zajmują trony wielko-książęce: meklembursko-zwierzyński i meklembursko-strzelecki.

Obój, instrument muzyczny stroikowy, w rodzaju klarnetu, z głosem przenikliwym; robi się z drewna hebanowego, cedrowego lub bukszpanowego.

Obóz jest to miejsce, na którem wojsko w pochodzie, na ćwiczeniach lub wobec nieprzyjaciela rozbiło namioty, zbudowało naprędce szałasy, lub choćby pod gołem niebem przygotowało legowiska dla siebie i koni. Obóz może być także stały, skoro wojsko w nim stale przebywa, obronny czyli warowny przez usypanie dokoła wałów z ziemi, czyli szańców lub okopów. Dawniej używano do tego celu taboru, czyli wozów. *Obożnymi* tytułowali się w Polsce urzędnicy wojenni, którzy zakładali obozy; był oboźny koronny i litewski, oboźni mniejsi czyli polni. *Przenośnie* nazywa się obozami stronnictwa polityczne i mówi się np. o obozie postępowym, o obozie narodowym i t. p.

Obra, dopływ Warty, płynie doliną zabagnioną i pełną torfowych moczarów, przepływa następnie przez wiele jezior i uchodzi do Warty. Bagna nadobrzańskie zostały w ostatnich czasach w znacznej części osuszone przez przekopanie kanałów odwadniających.

Obrachunkowa izba, władza, której obowiązkiem jest sprawdzać i zestawiać rachunki urzędów, tudzież obliczać i kontrolować wpływy i obroty pieniężne kas rządowych.

Obradowicz *Dymitr*, ur. 1739 r., um. 1811 r., zrazu mnich, potem nauczyciel prywatny, podróżował wiele po Europie; był jednym z pierwszych poetów i pisarzy serbskich; zasłużony na polu literatury ojczystej.

Obraza albo *obelga* komuś wyrządzona może być wedle prawa karnego *słowna* lub *czynna*, a stanowi występek albo przekroczenie przeciw bezpieczeństwu czci. Obraza urzędnika lub straży, obraza uznanego Kościoła lub wyznania, tudzież obraza majestatu stanowią osobne rodzaje przestępstw, na które przewidziane są w ustawie wyższe kary.

Obrazek czyli *obrazkowiec* — rodzaj roślin z rodziny *obrazkowatych*. *Obrazek plamisty* spotyka się u nas w lasach. Liście ma oszczepowate, zwykle ciemno purpurowemi plamkami upstrzone, kolbę fijoletową, z rodzajem rękojeści u góry, pod którą ułożone są w okrąg drobne spiczaste łuseczki i kwiatki z różowymi pręcikami, wydające czerwone jagódki. W czasie kwitnienia w głębi pochwy wywiązuje się temperatura o 8 stopni wyższa od temperatury otaczającego powietrza. Cała roślina zawiera pierwiastek trujący.

Obrazkowate lub *obrazkowcowate*, bardzo liczna (około 1000 gatunków) rodzina roślin jednoliścieniowych z rzędu *pochwiastych* (pokrewna rodzinom palm i sagowców). Są to rośliny trwałe, nie drzewiaste, czasami krzewiaste; pną się za pomocą powietrznych korzeni, rozmnażają się przez puszczanie pędów z kłączów podziemnych; łodygi bez kolców; liście gładkie, nieliczne, strzałkowate, niekiedy rozwijające się dopiero po okwitnieniu rośliny; kwiatostany otoczone są liściastą pochwą, zazwyczaj zabarwioną; są przeważnie roślinami zwrotnikowemi. U nas rosną dziko: *obrazkowiec plamisty*, *tatarak*, *rzęsa wodna*, *czerwień łąkowy*. Z zamorskich obrazkowców hodują u nas w pokojach *liljan afrykański* czyli *kallę*.

Obrazoburcy. Tak zwano w VIII w. sektę, która odmawiała czci obrazom świętych. Ruch ten, zapoczątkowany przez Leona III, cesarza bizantyńskiego, doprowadził do poważnej walki w Kościele Wschodnim, którego wyznawcy podzielili się na dwa obozy — burzycieli i czcicieli obrazów. Walka ta trwała dość długo; dopiero za panowania cesarzowej Teodory (w 842 r.) zakończyła się przywróceniem dawnego znaczenia i czci obrazom.

Obrenowicz, ob. *Serbja*.

Obrządek—porządek, którego trzymać się należy przy wykonywaniu ceremonji kościelnych. W rozmaitych obrządkach chrześcijańskich zachodzą znaczne różnice: inny jest obrządek rzymski, inny wschodni czyli grecki, inny ormiański, inny arabski. Nawet w Kościele rzymsko-katolickim są różne obrządki: ambrozjański w Medjolanie, galikański, lugduński i t. p. W Rzymie jest kongregacja obrzędów świętych, ustanowiona przez Sykstusa V, czuwająca nad ścisłem zachowaniem obrządków i obrzędów religijnych.

Obrzezanie, obcięcie ruchomej części zewnętrznej powłoki (napletka) członka męskiego, nakazane przez religię i będące w użyciu u starożytnych Egipcjan, Arabów, Etjopów i Hebrajczyków, jako też i obecnie u żydów (ósmego dnia po urodzeniu).

Obrzęk bywa ogólny (rozlany), albo ograniczony (miejscowy). Obrzęki ogólne (puchlina) powstają wskutek nagromadzenia się płynu surowiczego w tkance podskórnej i to albo w następstwie zboczeń w krążeniu krwi, albo też zmian w składzie krwi (wodnistość). Obrzęki takie występują głównie na częściach ciała niżej położonych.

Obserwacja (łac.)—badanie, śledzenie, spostrzeganie; nadzór. *Obserwacyjny*—spostrzegawczy, badawczy.

Obserwanci, we Włoszech Bracia Mniejsi, zakonnicy reguły św. Franciszka, w Polsce zwani Bernardynami albo Franciszkanami.

Obserwatorjum — budynek, przeznaczony do dokonywania spostrzeżeń naukowych, astronomicznych i meteorologicznych, zaopatrzony w przyrządy naukowe. Są także obserwatorja do badania zjawisk wulkanicznych, położone w pobliżu wulkanów, np. na Wezuwjuszu (t. zw. obserwatorjum Palmierego); zoologiczne, do obserwowania fauny morskiej i inne. Obserwatorja czyli stacje meteorologiczne połączone są telegraficznie ze stacjami głównemi w miastach, w celu natychmiastowego komunikowania im rezultatów obserwacji, z których następnie układają się tablice porównawcze i mapy stanu atmosfery na oznaczone dni; służą one do naukowego przewidywania stanu pogody.

Obskurantyzm, wszelka dążność przeciwna oświacie, wszelka skłonność do podtrzymywania w sobie i w innych ignorancji czyli nieuctwa. Ludzi, grzeszących obskurantyzmem, nazywamy *obskurantami*.

Obstrukcja, zatwardzenie, nieregularne oddawanie kału, objaw chorobowy, który można usunąć za pomocą środków przeczyszczających.—*Obstrukcją parlamentarną* nazwano przeciąganie rozpraw w parlamencie, w celu niedopuszczenia do niepożądanej dla danej partji uchwały.

Obsydjan — minerał niekrystaliczny, a właściwie stop rozmaitych minerałów krzemionkowych, mający wygląd brył szkła i jego skład; zaliczany bywa do rzędu szkieł naturalnych, utworzonych w ogniu wulkanicznym. Barwę ma aksamitno-czarną, brunatną lub zielonawą. Spotyka się w Czechach, na Kaukazie, w pobliżu wulkanów w Islandji. Wyrabiają z niego guziki, czarne zwierciadła, drobne ozdoby.

Obuch, *obuszek*—siekierka, osadzona na długiem toporzysku, służącem za laskę i do obrony. Obuch, czekan i nadziak były to pokrewne sobie rodzaje broni.

Obwód, w geometrji suma linji prostych, czyli *boków*, ograniczających dany wielokąt. Obwód koła zowie się okręgiem. W administracyjnym podziale kraju obwody odpowiadają powiatom,

które też dawniej w Królestwie Polskiem nosiły nazwę obwodów.

Obywatel. Pojęcie „obywatela" w politycznem znaczeniu tego słowa stworzyła wielka rewolucja francuska r. 1793, ogłaszając „prawa człowieka". Odtąd obywatelem nazywa się każdy, który jest w pełni praw i swobód politycznych. Wszystkich praw i swobód politycznych w danem państwie zażywać może tylko ten, kto do tego państwa należy, kto jest jego obywatelem. *Prawem obywatelstwa* nazywamy tę sumę praw, jaką ma każdy człowiek z tego tytułu, iż należy do danego państwa, a przeważnie także i sam stosunek przynależności do państwa tym wyrazem oznaczamy. *Prawo obywatelskie, wolność obywatelska* — to samo co prawa polityczne, wolność polityczna. *Obywatel ziemski* znaczy: właściciel dóbr ziemskich, ziemianin.

Ocean, ob. *Morze.*

Oceanja—nazwa obejmująca rozległy i niezliczony świat wysp na oceanie Wielkim, niejako szósta część świata. Licząc archipelag Sundajski do Oceanji, otrzymamy rozciągłość jej na Wschód do wyspy Wielkanocnej około 17.000 kilometrów, a od wysp Hawajskich po Nową Zelandję na południe 6.000 klm. Obszar ten zamieszkuje rasa malajska.

Oceanografja, część geografji fizycznej, traktująca o morzach, o ich stosunkach fizycznych, chemicznych i biologicznych.

Ocele czyli *hacele* są to krótkie sztyfty w kształcie piramidy czworokątnej, ściętej, zakończające powierzchnię tylną podkowy i służące do mocniejszego opierania się kopyta o nierówności gruntu.

Ocet—płyn, którego głównym składnikiem jest kwas octowy. Rozróżniamy dwa gatunki octów: ocet *sztuczny*, utworzony przez mieszanie kwasu octowego z wodą z dodaniem sztucznych esencji smakowych i zapachowych, oraz ocet *naturalny*, otrzymywany przez fermentację i utlenianie alkoholu lub płynów alkohol zawierających, jak: wino, piwo i t. p. Zależnie od materjału, z którego ocet został otrzymany, nosi nazwę *owocowego* (ze skwaśniałego jabłecznika), *zbożowego* (z przefermentowanej na alkohol i następnie skwaśniałej brzeczki), *winnego* (ze skwaśniałego wina). Octy naturalne zawierają przeciętnie 3% kwasu octowego, obok niewielkiej ilości substancji wyciągowych, nadających mu smak, zapach i barwę. Ocet sztuczny jest zazwyczaj niesmaczny i niebardzo zdrowy.

Ochmistrz, dawniej guwerner, zajmujący się wychowywaniem dzieci, albo marszałek domowy, przełożony nad służbą dworską w domu królewskim lub książęcym. *Ochmistrzyni*, niewiasta, czuwająca nad wychowaniem młodych panien lub gospodarstwem domowem.

Ochnia, rzeka w Królestwie Polskiem, poczyna się z błot wsi Kobyla-łąka, w pow. Włocławskim, poniżej Łubienia i ubiegłszy mil 6, pod wsią Orłowem wpada z lewej strony do Bzury.

Ochocki *Jan Duklan* żył w XVIII i w pierwszej połowie XIX w., przebywał długi czas na dworze króla Stanisława Augusta; pozostawił bardzo zajmujące pamiętniki.

Ochockie morze jest krawędziowem morzem oceanu Spokojnego, oblewa wschodnie brzegi Syberji od półwyspu Kamczatki do wyspy Sachalinu. Dwie cieśniny łączą morze Ochockie z Japońskiem.

Ochorowicz *Juljan,* psycholog i filozof polski, ur. 1850 r.; kształcił się w b. Szkole Głównej, w uniwersytecie warszawskim i lipskim; przez pewien czas był docentem filozofji w uniwersytecie lwowskim; po opuszczeniu tego stanowiska zajął się badaniem objawów hypnotyzmu, telepatji i t. p. tudzież wynalazkom w dziedzinie elektrotechniki. Liczne prace filozoficzne J. Ochorowicza ukazały się bądź w oddzielnych

książkach, bądź w pismach specjalnych.

Ochra—w handlu zwana *ugrem,* minerał ziemisty, bardzo często spotykany w naturze, będący mieszaniną wodanu tlenku żelaza (rudy) z glinką mniej lub więcej wolną od piasku. Barwę ma brudno-żółtą, pomarańczową lub brunatną. Piękniejsze odmiany żółte noszą nazwę *ochry złotej.* Stanowi trwałą i tanią farbę, używaną w malarstwie olejnem, akwarelowem, a także przy drukowaniu tkanin, tapet, do malowania ścian i t. p.

Ochrona, zakład wychowawczy dla ubogich dzieci, gdzie przebywają i uczą się, podczas gdy rodzice, pracą po za domem zajęci, nie mogą ich otaczać opieką. Początek tych dobroczynnych instytucji sięga r. 1770, w którym Jan Fryderyk Oberlin, pleban osiadły w górach Wogeskich, założył w pięciu gminach ochronki, gdzie małe dzieci pod dozorem pobożnych niewiast uczono pacierza, śpiewu i ręcznych robót. Tego rodzaju instytucje upowszechniły się wkrótce w innych krajach.

Ochwat — choroba koni; jest to nagłe zapalenie mięsnych części kopyta przednich nóg lub wszystkich czterech, spowodowane przez: zaziębienie przy raptownem napojeniu konia zgrzanego; wystawienie go na przeciągi; przez jazdę po twardej drodze i t. p. w połączeniu z usposobieniem do ochwatu, co zdarza się u koni, mających słabe kopyta (kruche, cienkie). Choroba to uleczalna (zimne okłady, puszczanie krwi, środki przeczyszczające), ale pozostawia ślady; koń ochwacony a tem bardziej kilkakrotnie, posiada kopyta zniekształcone, zepsute, utrudniające mu chód prawidłowy.

Ociemniały, ob. *Ślepota.*

Ocieski *Jan,* ur. 1501 r., um. 1563 r., był podkanclerzym, a potem kanclerzem za króla Zygmunta Augusta, odznaczał się rozumem i wymową. Wielbiciel nauk i dobroczyńca młodzieży szkolnej.

O'Connell *Daniel,* ur. 1775 r., um. 1847 r., adwokat w Dublinie, niezmordowany i nieustraszony obrońca samodzielności Irlandji.

O'Connor *Bernard,* ur. 1660 r., um. 1698 r., Irlandczyk, był przez rok nadwornym lekarzem króla polskiego Jana III Sobieskiego; napisał „Dzieje Polski" po angielsku.

Octany — są to połączenia kwasu octowego z tlenkami metalów. Najczęściej otrzymać je można przez działanie kwasu octowego na tlenki lub węglany odpowiednich metalów, rzadziej na same metale, t. j. rozpuszczanie ich w kwasie na zimno lub na gorąco. Do najważniejszych octanów należą: *octan glinu,* biała sól, rozpuszczalna w wodzie; używa się w farbierstwie jako bejca; *octan miedzi* czyli *grynszpan; octan ołowiu* czyli *cukier ołowiany.*

Octowy kwas—jest połączeniem węgla, tlenu i wodoru. Czysty i w stanie bezwodnym jest to bezbarwna ciecz o kłującym zapachu, która przy 17° krzepnie, zamieniając się na duże przezroczyste kryształy, stąd też nazywa się octem *lodowym;* czysty kwas octowy robi na skórze pęcherze. Otrzymują go fabrycznie, koncentrując ocet drzewny. Ma zastosowanie w fotografji; wchodzi w skład octów tualetowych; używa się do fabrykowania sztucznego octu lub t. zw. sztucznych esencji octowych, będących mniej lub więcej rozcieńczonym kwasem octowym; używa się także do przygotowania octanów, wreszcie do wyrobu niektórych barwników anilinowych.

Oczaków, miasto w gub. Chersońskiej, leży na prawym brzegu limanu Dnieprowego, przy ujściu do morza Czarnego, liczy 10.000 mieszkańców. Niegdyś był silną twierdzą tatarską, zwaną Kara-Kermen, wielokrotnie obleganą i rabowaną przez kozaków. Od końca XVIII wieku należy do Rosji.

Oczapowski: 1) *Michał,* ur. 1788 r., um. 1854 r., profesor rolnictwa w uni-

wersytecie wileńskim, później dyrektor szkoły rolniczej w Marymoncie, napisał wiele dzieł o gospodarstwie wiejskiem; 2) *Józef Bogdan*, ur. 1840 r., um. 1895 r., profesor ekonomji w uniwersytecie krakowskim, syn Michała, autor licznych prac naukowych.

Oczepiny—starożytny weselny zwyczaj polski zdjęcia na zawsze wieńca panieńskiego pannie młodej i przybrania jej głowy po raz pierwszy w czepiec białogłowski. Był to obrzęd uroczysty niegdyś u panów i szlachty polskiej, dziś zachowywany głównie na weselach chłopskich.

Oczeret (ukraińskie)—miejsce wśród lasu zarosłe trzciną; trzcina.

Oczko *Wojciech*, znakomity lekarz polski, um. 1608 r. w Lublinie; wsławił się wielu dziełami medycznemi, pisanemi po łacinie i po polsku.

Oczko, oczkowanie, ob. *Szczepienie*.

Oczlik czyli *cyklop* — gatunek skorupiaków z rzędu widłonogich. Odwłok ma bez nóg, ciało pierścieniowate. Mieszka w wodzie, żyjąc swobodnie (nie pasorzytnie) gromadami w wodach słodkich, po rowach, kałużach i stawach.

Oczynszowanie było to uwolnienie włościan od przymusowej roboty na pańskiem i zamiana tej robocizny na czynsz (ob.).

Oczyszczenie. We wszystkich religjach i u wszystkich narodów było zwyczajem oczyszczać się za pomocą obmycia ciała lub kąpieli przed przystąpieniem do czynności religijnych, ażeby tem obmyciem zewnętrznem dowieść pragnienia oczyszczenia się wewnętrznego. U Hebrajczyków oczyszczenie e aktem religijnym; kobieta po urodzeniu dziecięcia, według Starego Zakonu, oczyszczać się powinna w terminach oznaczonych, tak samo jak po odbyciu perjodu miesięcznepo.

Oda — utwór liryczny, uroczyście opiewający przedmioty uczuć wzniosłych; wzniosła pieśń pochwalna.

Odaliska (tur.).—Na wschodzie służebna pokojowa w haremie baszy lub sułtana; piękna niewolnica.

Odbarwianie—jest to pozbawianie danego ciała jego barwy właściwej za pomocą różnych zabiegów, przeważnie chemicznych; zastosowanie najszersze znajduje w bieleniu tkanin.

Odbyt, odbytnica, ob. *Kiszki*.

Odcinek—w geometrji odcięta w prostej linji część dowolnie ograniczonej płaszczyzny. Odcinek koła jest to jego część ograniczona z jednej strony częścią jego obwodu (łukiem), a z drugiej linją prostą. *Odcinkiem gazety* nazywa się ta część, która może być łatwo odcięta, np. powieść drukowana pod linją.

Odciski *(nagniotki)*—bardzo bolesne zgrubienie naskórka, tworzące się najczęściej na palcach nóg i na podeszwie, a rozwijające się jedynie wskutek ucisku obuwia i tarcia skóry.

Odczynnik, w chemji każdy związek chemiczny, służący do poznania natury ciała badanego (ob. *Reakcja chemiczna*).

Oddechowe drogi—są to kanały w ciele, którymi idzie powietrze przy oddychaniu. Są niemi: gęba, nos, jama ustna, nosowa, gardło, gardziel, krtań, tchawica, oskrzela, oskrzeliki i pęcherzyki płucne.

Oddychanie—jedna z najważniejszych czynności ciała, zadaniem której dostarczanie krwi tlenu, w celu odżywiania organizmu i wydalania z tegoż organizmu kwasu węglowego, zbytecznego produktu procesów życiowych, w ciele zachodzących; równocześnie wychodzi para wodna. Do tej wymiany gazów, t. j. przyjmowania tlenu i wydalania kwasu węglanego i wody, służą *narządy* czyli *drogi oddechowe*. Powietrze wnika przez usta lub nos, przechodzi przez *gardziel*, dostaje się do tchawicy, a stąd przez *oskrzela* do *płuc;* w mnóstwie maleńkich pęcherzyków tych ostatnich styka się z krwią i oddaje jej swój tlen, zabierając kwas węglowy. Wnikanie powietrza do płuc nazywamy *wdechem;* podczas tej czynności żebra unoszą się i rozszerzają, przepona kurczy się i obniża, objętość jamy piersiowej się powiększa; powstaje rozrzedzenie powietrza w płucach, wskutek czego, dzięki ciśnieniu atmosferycznemu, powietrze z zewnątrz zostaje do płuc wepchnięte. Po krótkiej pauzie następuje *wydech;* wtedy żebra powracają do normalnego położenia, przepona również, skutkiem czego jama piersiowa zmniejsza swą pojemność i wyciska w ten sposób powietrze. Do płuc przybywa krew żylna, t. j. zepsuta czyli nasycona kwasem węglanym, powstającym w całem ciele podczas spraw życiowych; kwas ten przenika przez ścianki pęcherzyków płucnych do powietrza i podczas wydychania wydziela się na zewnątrz. Dzięki tej wymianie gazów krew żylna płuc utlenia się, z sinej robi się różowa i w takim stanie powraca do serca. Oddychanie służy również do wydalania zbytecznej ilości ciepła zwierzęcego. Oddychanie u wszystkich zwierząt płucodysznych odbywa się w taki sam sposób, jak u człowieka; u stawowatych powietrze rozchodzi się po całem ciele systematem rurek, zwanych tchawkami. Skrzelodyszne biorą powietrze z wody. *Oddychanie roślin* podobnie jak u zwierząt, polega na łączeniu się węgla, zawartego w plazmie roślin, z tlenem, przyjętym z powietrza. Skutkiem tego powstaje ciepło potrzebne roślinie do wykonywania rozmaitych czynności, utrzymujących jej życie. Ten proces oddychania jest zupełnie niezależny od wpływu światła i odbywa się zarówno w dzień jak i w nocy. Dla braku tlenu ginie roślina, jak zwierzęta przez uduszenie.

Odejmowanie, w arytmetyce działanie, za pomocą którego dowiadujemy się, o ile jedna dana liczba jest większa od drugiej—albo ściślej, odejmowanie jest to działanie, mocą którego, mając dane dwie ilości—*odjemną* i *odjemnik*, szukamy trzeciej—*reszty* czyli *różnicy*, którąby, dodana do odjemnika, wydała odjemną.

Oderberg, ob. *Bogumin*.

Odesa, miasto portowe i powiatowe w gub. Chersońskiej, leży nad morzem Czarnem. Założone w 1793 r., na miejscu wioski tureckiej, rozwinęło się bardzo szybko i liczy dziś przeszło 400.000 mieszkańców. Posiada wiele pięknych budowli; uniwersytet i inne zakłady naukowe; kilkadziesiąt świątyń różnych wyznań. Handel Odesy jest bardzo znaczny. Odesa (i kilkanaście wsi okolicznych) stanowi oddzielną jednostkę administracyjną, zwaną *gradonaczalstwem*.

Odkład, ob. *Ablegier*.

Odkładnica, *odkładnia*, część pługa, której przeznaczeniem jest podejmować przez lemiesz podciętą skibę, podnosić ją w górę i jednostajnym ruchem odkładać na bok.

Odkrywka, ob. *Kopalnia*.

Odkupienie—tajemnica religji chrześcijańskiej, przez którą Jezus Chrystus, przez dobrowolne poniesienie śmierci męczeńskiej na krzyżu, wybawił cały ród ludzki od winy grzechu pierworodnego, a tem samem od wiecznych mąk piekielnych.

Odlew, kopja przedmiotu bryłowatego, otrzymana z materjałów ciekłych, szybko krzepnących. Pierwsze odtworzenie przedmiotu daje formę, a dopiero odlew tej formy daje ciało, do oryginału zupełnie podobne. Na odlewy używa się gipsu, gliny, siarki, laku, stopów metalicznych, wosku, szelaku, roztworu kleju i in.

Odłam—w mineralogji jest to wygląd powierzchni minerału, powstałej przy *rozłamaniu* go (nie zaś rozłupaniu w kierunku jego łupliwości). Kształt, własności, połysk i t. p. odłamu zależy od struktury minerału, a ponieważ ta inna jest u każdego gatunku, badanie odłamu stanowi jeden ze środków do rozpoznawania i charakteryzowania minerałów.

Odłóg, *ugór*, część pola pozostawiona bez uprawy.

Odmiana, ob. *Klasyfikacja.*

Odmieniec czyli *proteusz* — niewielkie zwierzę ziemnowodne, ogoniaste; ciało ma wałkowate, barwy cielistej (wystawiony na światło, zmienia ją na ciemno-błękitną); ma 4 nogi, różowe skrzela z obu stron głowy (ma także i płuca); oczy ukryte pod skórą. Zamieszkuje wody podziemne Krainy.

Odmrożenie—powstaje wskutek działania silnego mrozu na ciało. Odmrożona część staje się nieczuła, sino-czerwona i pokrywa się niebieskiemi plamami. Najłatwiej ulegają odmrożeniu części ciała najbardziej oddalone od serca i najmniej zaopatrywane w krew: uszy, nos, końce palców u stóp i rąk. Leczy się odmrożenie, nacierając odmrożoną część ciała śniegiem a potem rozgrzewając powoli, oraz stosując środki łagodzące i gojące. Zbyt prędko zastosowane rozgrzewanie (przy gorącym piecu) jest szkodliwe, powiększa bowiem ból i zapalenie. Przy silnem odmrożeniu rozwija się *gangrena;* dotknięta nią część ciała nie wraca już do życia; trzeba ją amputować.

Odnoga, ob. *Zatoka.*

Odoakr, *Odoaker*, wódz naczelny Herulów, zostających w służbie rzymsko-zachodniego państwa. Zmusił Romulusa Augustulusa do zrzeczenia się tronu (w r. 476) i mianował się królem włoskim; panując mądrze i dzielnie, przyprowadził kraj do kwitnącego stanu. W walce z królem Ostrogotów, Teodorykiem, zwyciężony w 3 wielkich bitwach, musiał ustąpić z tronu i z rozkazu zwycięzcy został zamordowany.

Odontologja, część anatomji, traktująca o zębach.

Odpływ, ob. *Przypływ i odpływ.*

Odpust czyli *indulgencja.* Jak naucza Kościół katolicki, łaska udzielona przez odpusty płynie ze skarbu nieprzebranych zasług Jezusa Chrystusa, jako też Świętych Pańskich. Skarb ten jest wspólną własnością wszystkich wiernych, zostającą pod zarządem Kościoła. Wszyscy wierni tworzą jedno ciało, każdy zaś jest członkiem tego ciała i może brać udział w zasługach drugich członków. Odpust jest zwolnieniem, udzielonem przez Kościół, od tych kar doczesnych, którebyśmy po odpuszczeniu w Sakramencie pokuty grzechów i kary wiecznej jeszcze ponosić mieli. Kościół udziela odpustu pod pewnymi warunkami: 1) trzeba być w stanie łaski poświęcającej; 2) wypełnić wszystkie warunki, przywiązane do poszczególnego odpustu; 3) w celu otrzymania odpustu zupełnego trzeba żałować nawet za grzechy powszednie i mieć je odpuszczone.

Odra—rzeka w państwie Niemieckiem, ma źródło w Sudetach w Morawji, przebiega przez cały Śląsk, płynie pod Wrocławiem; pod Kostrzyniem (Küstrin) przyjmuje w siebie Wartę, pod Frankfurtem Brandeburskim załamuje się, przebiega Pomorze (Pomeranję) pruskie w kierunku od południo-wschodu na północo-zachód i pod Szczecinem wpada do m. Baltyckiego, tworząc obszerną zatokę. Ma 120 mil długości.

Odra, choroba wysypkowa ostra, połączona z gorączką, z katarem łącznic powiekowych, nosa, gardzieli i oskrzeli. Przyczyną odry są zarazki (bakterje). Odra jest zaraźliwa, tak że każde niemal dziecko przechodzi ją w młodym wieku, poczem zazwyczaj już na całe życie jest od niej zabezpieczone; zdarzają się jednak i w późniejszym wieku przypadki odry (powtórnej). Od chwili zarażenia się aż do wybuchu objawów kataralnych upływa 9 10 dni (okres inkubacyjny), potem zaczyna się gorączka, suchy kaszel, kichanie, łzawienie i po kilku dniach zjawia się na twarzy obfita, plamista, różowa wysypka; po kilku dniach wysypka znika, gorączka ustępuje, lecz kaszel pozostaje, a nawet wzmaga się. Cała choroba trwa 3—5 tygodni; komplikacje odry są

bardzo poważne: zapalenie płuc, zapalenie oskrzeli, koklusz, a nawet suchoty płucne.

Odroczenie. *Rok* w prawniczym języku polskim znaczył termin, zakreślony do stawienia się stron przed kratki sądowe; stąd *odroczenie* jest odłożeniem sprawy na czas dalszy.

Odrodzenie (styl), ob. *Renesans.*

Odrowążowie, starożytny ród polski, wspominany w dziejach od 1140 r., pochodził z Moraw. Z członków tego rodu wsławili się w Kościele: *św. Jacek, Iwo Odrowąż* i *Czesław błogosławiony* (ob.).

Odruch—jest zjawiskiem zachodzącem w organizmie bez udziału woli, skutkiem przejścia podrażnienia z nerwu czucia na nerw ruchu albo na nerw regulujący czynność gruczołu. Tu należą: 1) śmiech skutkiem łaskotania, kichanie, kaszlanie przy drażnieniu błony śluzowej gardła, mrugnięcie przy szybkiej zmianie światła, zwężanie się źrenicy pod wpływem blasku i rozszerzenie się jej w mroku, niezależne od woli ruchy kończyn: ręki, nogi, gdyśmy np. zagrożeni upadkiem i t. p.; 2) obfite wydzieliny (łez, śliny, moczu), niezależnie od woli zjawiające się pod działaniem drażniącem; 3) zatamowanie ruchów lub wydzielin, tak np. w wielkim przestrachu bicie serca wstrzymuje się. Odruchy bywają niekiedy tak silne, że przechodzą w kurcze i w konwulsje. Zdarzają się nietylko w stanie świadomości, ale także we śnie, hypnozie, w uśpieniu środkami nasennymi; wola, zwłaszcza odpowiednio ćwiczona, może zmniejszyć lub nawet znieść zjawiska odruchowe. Ponieważ zetknięcie nerwów czucia z innymi nerwami odbywa się bądź w mózgu, bądź w rdzeniu pacierzowym, przeto dwa te główne narządy otrzymały nazwę centrów odruchowych.

Odrzykoń, wieś w pow. Krośnieńskim, w Galicji. Opodal, na górze wyniosłej wznoszą się ruiny silnie zbudowanego zamczyska, zwanego Kamieńcem albo zamkiem Odrzykońskim. Na tle jego osnuł Goszczyński powieść „Król zamczyska".

Odrzywół, osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, po obu brzegach rz. Korycznej.

Odsetka, ob. *Procent.*

Odsiecz, obrona oblężonej twierdzy przez oddziały wojska, które, przybywszy z innej strony kraju, uderzają na oblegających.

Odszczekiwanie pod ławą było niegdyś w Polsce karą za oszczerstwo. Podług starego zwyczaju prawnego i statutu małopolskiego, oszczerca przekonany o kłamstwie, musiał pod ławą uczynić odwołanie. Miało to związek z wyrażeniem staropolskiem „łże jak pies", czyli porównaniem obmowy ludzkiej z wartością psiego szczekania.

Odśrodkowa siła.—Jeżeli uwiązać na sznurku ciężarek i ująwszy za drugi koniec sznurka, wprawić go w ruch przez silny zamach, natenczas ciężarek zakreśli okrąg koła. Im szybciej go obracać, tem bardziej sznurek się wypręży, a przy obrocie bardzo szybkim sznurek się zerwie i ciężarek odleci daleko. Otóż to dążenie ciężarka do oddalenia się od środka obrotu, tę siłę wyprężającą sznurek nazywamy *siłą odśrodkową.* Siła ta rośnie w miarę wzrostu prędkości obrotu ciężarka. Obliczono, że przy 2, 3, 4 razy prędszym obrocie siła odśrodkowa staje się 4, 9, 16 razy większa, czyli że *wzrasta proporcjonalnie do kwadratów z prędkości.* Zauważono również, iż ciężarek 2, 3, 4 razy większy jest odpychany od środka obrotu z siłą 2, 3, 4 razy większą. Siła odśrodkowa *wzrasta więc proporcjonalnie do masy* ciała obracanego. Im większe koło zakreśla przedmiot obracany, tem bardziej ruch jego zbliża się do prostolinijnego, tem słabiej zarazem dążyć będzie do oderwania się od środka obrotu. Przy 2, 3, 4 razy mniejszym promieniu, siła odśrod-

kowa będzie 2, 3, 4 razy większa, czyli *wzrasta ona odwrotnie proporcjonalnie do długości promienia.* Siła odśrodkowa objaśnia wiele zjawisk codziennych. Tak np. jeździec i koń, obiegający galopem dokoła placu, aby skutkiem wytwarzającej się siły odśrodkowej nie upaść, wychyla się górną częścią ciała nazewnątrz zakreślonego koła. Siłę odśrodkową zastosowano w procy do silniejszego miotania kamieniami; znalazła ona także zastosowanie w *centryfugach* (ob.). Siła ta bywa nieraz przyczyną znacznych szkód: mianowicie, pod jej wpływem rozstrzaskują się kamienie młyńskie, koła rozpędowe i t. p., wprawiane w ruch zbyt szybki, a szczątki ich rozlatują się na wszystkie strony, uderzając z potęgą niszczącą.

Odtlenianie, czynność chemiczna, polegająca na tem, że ciałom, zawierającym tlen (ob.), odbiera się tenże. Tak najzwyklejsze rudy żelazne są połączeniami żelaza z tlenem. Przez topienie ich z węglem wydziela się z nich żelazo czyste. Węgiel połączył się przytem z tlenem czyli odtlenił żelazo.

Odtrutka, ob. *Antydot.*

Odwach, z niem. *Hauptwache*—straż główna, stałe miejsce dla niewielkiego oddziału wojska, gotowego do wystąpienia w razie potrzeby. Jeden z żołnierzy stoi na straży, przechadzając się po umyślnie urządzonym pomoście.

Odwar, ob. *Dekokt.*

Odwłok, ob. *Owady.*

Odymka, *odęcie,* choroba bydła rogatego i owiec, polegająca na rozwinięciu się nadmiernej ilości gazów w przewodzie pokarmowym, a mianowicie w żołądku pierwszym, zwanym żwaczem albo torbą, u zwierząt przeżuwających. Przyczyną główną tej choroby jest spożycie wielkiej ilości pokarmów łatwo fermentujących, jak: świeżej koniczyny, esparcety, zielonej trawy. Środkami leczniczymi są ciała, pochłaniające gazy, albo pobudzające czynność trawienia. W nagłych razach przebić należy ścianę brzuszną.

Odyn, zwany też *Wotan* lub *Wodan,* bóstwo pogańskie ludów germańskich. Mniemano, że Odyn zsyła burze, że jest królem bogów, najwyższym sędzią i prawodawcą. Otaczał go orszak dziewic uzbrojonych, Walkirji, a mieszkaniem jego był zamek Walhalla

Odyniec—nazwa samca dzika od 5 lub 6 roku życia.

Odyniec *Antoni Edward,* ur. 1804 r., um. 1885 r., poeta, pisarz dramatyczny i znakomity stylista. O. sześć lat młodszy od Mickiewicza, poznał się z nim w Wilnie i całem uczuciem przylgnął do niego, za co Mickiewicz odpłacał mu wzajemnie przywiązaniem i przyjaźnią. Pierwsze też poezje Odyńca, pisane pod wpływem utworów wieszcza, choć mierzyć się z nimi nie mogą, jednakże noszą już na sobie zapowiedź

Fig. 49. Antoni Edward Odyniec.

talentu, który się później w Odyńcu rozwinął. Nie tyle jednak słynie on jako oryginalny poeta, ile jako tłumacz znakomitych utworów literatury zagranicznej, a szczególniej angielskiej, z której przełożył na język polski Byrona „Narzeczona z Abedos", „Korsarza", „Mazepę"; Walter-Skota „Dziewicę z Jeziora", „Pieśń ostatniego minstrela", tudzież Moora: „Czcicieli ognia" i „Raj i Peri". Przełożył również „Dziewicę Orleańską" Schillera i wiele mniejszych utworów z innych autorów niemieckich. Z prac jego dramatycznych znane są: „Felicyta", „Barbara Radziwiłłówna" i „Jerzy Lubomirski". Największy wszakże rozgłos przyniosły Odyńcowi słynne jego „Listy z podróży", zawierające pełne wdzięku i uroku wspomnienia o Mickiewiczu.

Odyseusz czyli *Ulisses,* domniemany król Itaki, opiewany w *Iliadzie* Homera, a bohater główny *Odysei.*

Odżywianie ustroju polega na przyjmowaniu pokarmów i napojów, na ich trawieniu i przerabianiu na składniki ciała. Strawione czyli rozpuszczone w przewodzie pokarmowym pokarmy wnikają do krwi i za jej pośrednictwem udzielają się wszystkim częściom ciała. Każda bowiem część ciała żyje i musi się odżywiać. Odżywianie całego ustroju polega na odżywianiu się wszystkich jego części. Części składowe ustroju czyli jego narządy odżywiają się za pośrednictwem krwi w nich krążącej.

Oehlenschläger *Adam Boguchwał,* znakomity poeta duński, ur. 1779 r., um. 1850 r. w Kopenhadze; jemu poezja północna zawdzięcza swe odrodzenie. Pisał po duńsku i po niemiecku. Największą sławę przyniosły mu: epos „Nordens Guder", dramatyczna powiastka „Fiskeren" i cykl romansów p. t. „Helge".

Oeland, wyspa szwedzka na morzu Bałtyckiem, oddzielona od lądu cieśniną Kalmarską; 1320 klm. kw. i 38.000 mieszk.

Ofen, niemiecka nazwa *Budy,* niegdyś stolicy Węgier, dziś stanowiące j z Pesztem jedno miasto, zwane „Buda-Peszt".

Oferta, jest to zgłoszenie chcącego się podjąć jakiej roboty lub dostawy, zawierające warunki, na jakich się jej chce podjąć, a w szczególności cenę, której żąda.

Offenbach *Jakób,* muzyk francuski, ur. 1819 r., um. 1880 r., zasłynął na całym świecie jako kompozytor melodyjnych operetek.

Ofiara (z łac. *offero):* — 1) Dar, udzielanie czegoś bez obowiązku. 2) Symboliczna czynność składania czci Bogu; Msza św. nazywana jest ofiarą bezkrwawą, na pamiątkę męki Zbawiciela. 3) Podatek w Polsce, ustanowiony na Wielkim sejmie, w Królestwie Polskiem pobierany do r. 1866.

Oficer—ogólny tytuł wyższych stopni wojskowych (od porucznika do generała).

Oficjalista, pełniący obowiązki nieurzędowe, nie urzędnik; pomocnik w zarządzie, w gospodarstwie prywatnem.

Oficjał, pomocnik biskupa, który wykonywa sądową jego władzę czyli juryzdykcję. Oficjał prezyduje w konsystorzu, stanowiącym sąd biskupi.

Oficyna: 1) osobny budynek mieszkalny, przybudowany do większego od strony wewnętrznego dziedzińca; 2) nazwa dawana drukarniom; 3) pracownia farmakologiczna; 4) oddział fabryki, warsztat.

Oftalmologja, ob. *Okulistyka.*

Oftalmoskop *(wziernik oczny)*—przyrząd, służący do badania wnętrza oka. Jest to lusterko wklęsłe, osadzone na rączce; w środku lusterka znajduje się otworek. Światło lampy, stojącej za obserwowanym, odbija się w owem lusterku i oświetla wnętrze oka, które staje się dostępne dla badania lekarskiego.

Ogar, ob. *Pies.*

Ogień, zjawisko polegające na jednoczesnem wywiązywaniu się ciepła i światła, tudzież rozkładzie ciała ulegającego spaleniu, przyczem z części lotnych (gazów) powstają zjawiska ognia. Nie wszystkie ciała palą się płomieniem, nie wszystkie wogóle ulegają spaleniu, lecz wśród nich jest wiele takich, które potrzebują tylko wysokiego bardzo ciepła, aby również zająć się płomieniem, tak np. niektóre minerały. *Błędne ogniki* na grobach i bagniskach

powstają wskutek wywiązywania się przy rozkładzie ciał zwierzęcych lub roślinnych tak wielkiej ilości ciepła, że to wystarcza już do samoistnego niejako zapalenia się gazów. Doświadczenia nad paleniem się ciał dały początek chemji nowoczesnej przez odkrycie i rozpoznanie własności tlenu, który przy całej tej czynności natury główną odgrywa rolę.

Ogier, ob. *Koń*.

Ogińscy, znakomity ród polski na Litwie, zwłaszcza od XVIII w.; z niego wyszli: *Michał Kazimierz*, ostatni hetman wielki litewski, ur. 1731 r., zm. 1800 r. w Warszawie i *Michał Kleofas*, brat jego stryjeczny, ostatni podskarbi w. litewski, ur. 1765 r., um. 1833 r. we Florencji, autor głośnych pamiętników napisanych po francusku, przełożonych na język polski. Obaj ci Ogińscy są współautorami zbioru polonezów, zwanych „Polonezami Ogińskiego". Najpierwsze pisał starszy, dalsze młodszy. Hetman był twórcą kanału Ogińskiego, łączącego Niemen z Prypecią, przez Szczarę i Jasiołdę, a pośrednio i morze Baltyckie z Czarnem.

Ognicha, ob. *Łopucha rzodkiew*.

Ognie sztuczne, *fajerwerki* — są to mieszaniny, wybuchające kolorowo, płonące efektownie, z sykiem, rozrzucające iskry. Używa ich się bądź w celach estetycznych dla wywołania efektownych oświetleń, blasków, tworzenia figur z ognia, gwiazd spadających i t. p., albo też jako sygnały wojenne lub rzucane okrętom w czasie burzy, w niebezpieczeństwie rozbicia i t. p. Umiejętność przyrządzania wszelkiego rodzaju ogni sztucznych, zowie się *pyrotechniką*.

Ogniotrwałość—własność niektórych ciał niepodlegania niszczącemu działaniu ognia. Rozróżniamy dwojakiego rodzaju ciała ogniotrwałe: nie zmieniające się w ogniu i nie palne. Tylko niewielka ilość związków wytrzymuje bez zmiany najwyższe temperatury; do takich należą niektóre tlenki, jak: tlenek wapnia (wapno nie gaszone), tlennik żelaza, korund, glinka, krzemionka, mika i inne.

Ogniowe skały — są to skały, które powstały skutkiem skrzepnięcia ogniopłynnej masy, wylanej przez kratery wulkanów lub przez szczeliny ziemi. Tu należą: *granity żyłowe, dyoryt (labrador* i *oligoklaz), bazalt, porfir, trachit, lawa* i *żużle wulkaniczne*.

Ognipiór—wysypka na skórze, trafiająca się u małych dzieci; występuje na twarzy i na głowie. Składa się z małych, gęsto rozrzuconych wrzodzików, które pękają, sącząc obficie żółtą ropę. Często jest ich tak wiele, że tworzą jeden strup żółtawy. Krosty te swędzą i dokuczają dziecku, które rozdrapuje je i strup powiększa. Choroba to nie niebezpieczna.

Ognisko, punkt, w którym zbierają się promienie światła, odbite od zwierciadła wklęsłego, lub załamane przez soczewkę wypukłą (ob. *Soczewka* i *Zwierciadło*).

Ogniste kule — bardzo rzadkie zjawisko meteorologiczne, dotychczas nader mało zbadane. Zaliczają je do specjalnego gatunku błyskawic. Kule owe zjawiają się nagle w czasie burzy; lecą przez powietrze wolno, staczają się czasem po piorunochronie; widziano je wpadające przez okna do mieszkań i błądzące przez kilka sekund po pokoju. Następnie znikają lub eksplodują z hukiem, jak nabój dynamitowy. Zjawisko to zowią również *piorunem kulistym*.

Ogniwo elektryczne, ob. *Element elektryczny*.

Ogon, u zwierząt jest kończyną ciała, wyrastającą za tułów, składającą się z szeregu kostek, zwanych *kręgami ogonowymi*, mięśni, naczyń i nerwów. Ogon pokryty jest skórą, porosłą włosami, szczeciną, łuską, tarczami lub piórami. Człowiek nie posiada ogona, ale ma jego szczątek (zwany *kością ogonową*), postaci trójkątnej, złożony z 4 lub 5 kręgów nieruchomych. Zwierzęta lądowe używają ogona, do opędzania się od złośliwych owadów. Ogon ptaków, opatrzony dłuższemi i tęgiemi piórami, służy im do sterowania w locie; ryby używają swego ogona, opatrzonego pletwami, do kierowania się w pływaniu.

Ogórecznik, rodzaj roślin szorstkolistnych o koronie kółkowatej. Najwięcej znanym gatunkiem jest ogórecznik *zwyczajny*, pochodzący z Azji zachodniej, obecnie u nas zdziczały. Jest to ziele roczne, o liściach odwrotnie jajowatych, kwiatach błękitnych lub białawych. Liście i kwiaty dają dobrą sałatę z ogórkowym smakiem i służą także do barwienia octu na błękitno.

Ogórecznikowate lub *szorstkolistne*—rodzina roślin dwuliścieniowych, stale jednopłatkowych; wszystkie mają liście obficie porosłe szorstkimi włoskami. Do rodziny tej należą między innymi: niezapominajka, żywokost, miodunka, nawrót, żmijowiec; z zagranicznych, utrzymywanych u nas po ogrodach: ogórecznik, heliotrop i inne. Niektóre z tej rodziny pachną pięknie; niektórych używają jako lekarstwa.

Ogórek—rodzaj roślin jednorocznych z rodziny *dyniowatych*, o długich łodygach, czołgających się po ziemi, z wąsami do czepiania się. *Ogórek ogrodowy* pochodzi ze Wschodu, uprawia się u nas po ogrodach; kwiaty ma żółte dzwonkowate. Owoców jego używają na sałatę *(mizerja)* lub do marynowania *(korniszony)* i zakwaszenia (kiszenia). Uprawa ogórków wymaga dobrze nawiezionej ziemi i ciepła.

Ogrodnictwo—jest to gałąź rolnictwa, zajmująca się rozmnażaniem, hodowlą, uprawą, uszlachetnianiem i wytwarzaniem nowych gatunków warzyw, drzew owocowych, roślin lekarskich, technicznych, ozdobnych, zarówno w gruncie pod gołem niebem, jak w inspektach, cieplarniach i t. p.

Ogrody wiszące czyli *ogrody Semiramidy* w Babilonie, niegdyś liczone były do *siedmiu cudów* świata; miały się jakoby opierać na kolumnach kamiennych, na których był ułożony pomost z belek, pokryty grubą warstwą ziemi urodzajnej.

Ogrodzieniec, osada w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, ma ruiny wspaniałego niegdyś zamku Bonarów.

Ogród—przestrzeń gruntu, położona zazwyczaj w bliskości domu, ogrodzona i przeznaczona pod uprawę roślin i drzew delikatniejszych, wymagających większego pielęgnowania. Stosownie do przeznaczenia swego ogrody bywają: *botaniczne*, w których zebrane są dla celów naukowych wszelkie rzadkie rośliny krajowe i zagraniczne, gruntowe i cieplarniane; *angielskie* (parki)—drzewa w nich dzikie, malowniczo łączone ze sobą; wielkie rozległe trawniki, wody bieżące i stawy urozmaicają widok takiego ogrodu; *owocowe, warzywne, kwiatowe*. Niegdyś spotykano u nas często ogrody *włoskie*, t. j. urządzone podobnie jak we Włoszech (wielkie strzyżone aleje i t. p.).

Ogrójec—miejsce na Górze Oliwnej, w którem Jezus Chrystus znajdował się ze swymi uczniami po ostatniej wieczerzy i gdzie był pojmany. Dzisiaj miejsce to obwiedzione murem, obejmuje osiem odwiecznych drzew oliwnych; są to bądź te same, bądź odrośle tych, które były świadkami smutków ziemskich Zbawiciela.

Ogrzewanie, czynność, której celem jest podwyższenie temperatury. Najpospoliciej używa się w tym celu ciepła, dostarczanego przez palenie się ciał: drzewa, węgla, nafty, wyskoku, gazu i t. p. w znanych powszechnie piecach, kuchniach, lampkach.

Ohio, rzeka w Ameryce Północnej, bierze początek w Pensylwanji, przepływa między stanami Ohio, Indianą i Illinois przez Pensylwanję, Wirginję, Kentucky, a ubiegłszy 1.556 klm., wpada do Mississippi z lewej strony.

Ohio, jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, położony pomiędzy jeziorem Erie i rzeką Ohio, obejmuje 106.340 klm. kw. z przeszło 4.000.000 ludności.

Ohnet *Jerzy*—powieściopisarz i dramaturg francuski, ur. 1848 r.; cieszył się przez pewien czas rozgłosem i dużą poczytnością. Dramaty jego (np. „Właściciel kuźnic") grywane były niemal na wszystkich ważniejszych scenach europejskich. W ostatnich czasach jednak, pod wpływem krytyki, gwiazda J. Ohnet'a gaśnie.

Ojciec św., ob. *Papież*.

Ojcowie Kościoła — uczeni pisarze z pierwszych wieków chrześcijaństwa, którzy położyli wielkie zasługi w dziedzinie teologji i organizacji Kościoła; odznaczali się przytem świętością życia i od Kościoła tytuł powyższy otrzymali. Co do języka, w którym Ojcowie Kościoła pisali, dzielą ich na łacińskich i greckich; co do czasu, w którym żyli, na apostolskich do r. 150, dawniejszych do końca III wieku i późniejszych do VIII wieku.

Ojców—wieś w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, słynna z uroczego położenia. Według podania, w zwaliskach zamku tutejszego i jaskiniach skalnych chronił się przed Czechami Władysław Łokietek pomiędzy 1290 a 1300 r.; na pamiątkę tego, syn jego Kazimierz Wielki zbudował tu na skale nowy zamek, zrazu Ojcem, później Ojcowem nazwany. Nieszczęśliwe wypadki krajowe 1863 r. zniszczyły wszystko i zamek zamieniły w zwaliska. Największą osobliwością tutejszą jest dolina Prądnika, zwana także doliną Ojcowską, słynna z piękności; tu są ruiny zamków Ojcowa i Pieskowej Skały. Obecnie Ojców posiada dobrze urządzony zakład hydropatyczny i licznie bywa odwiedzany.

Ojcze nasz, tak się pospolicie nazywa Modlitwa Pańska, od tych słów się zaczynająca, ułożona przez Jezusa Chrystusa i którą On Apostołom i wszystkim wiernym często odmawiać zalecił. Składa się, oprócz wstępu, z siedmiu próśb, z których 3 pierwsze odnoszą się do Boga, a cztery ostatnie do potrzeb ludzkich.

Ojczyzna. Ojczyzną zwie się miejsce urodzenia i pobytu stałego. Rozszerzając to pojęcie, ojczyzną jest kraj cały ze wszystkiemi właściwościami klimatu i przyrody; dalej jeszcze wyraz ojczyzna oznacza *związek silny* nietylko z ziemią danej krainy, nietylko z ludźmi, którzy ją zamieszkują, lecz z całą przeszłością wspólną, bólami wspólnymi, sławą narodową, ideałami i celami. Mówi się wtedy o niej jako o „matce", „karmicielce", o wielkich jej „synach", o „miłości" i „tęsknocie" za nią. Ona ma swoje prawa, ona wymaga „poświęceń", ona nagradza, karci, odrzuca zwyrodniałe „dzieci", za ofiary zaś „wdzięczna" stawia pomniki swoim kapłanom, wodzom, bohaterom, męczennikom. Jest ona uosobieniem ziemi, kryjącej kości praojców w szeregu pokoleń, uosobieniem miljonowej grupy ludzi, co ongi żyli i co narodzić się mają, uosobieniem tradycji wspólnej, cnót, zalet, obyczajów szlachetnych; uczuciem zbiorowem ogółu i szczegółowem jednostki pojedyńczej. Jest ona symbolem świetlanym drogocennego ogniwa społecznego; jej miano tkwi na szczytach wszelkich wielkich sztandarów i haseł najwznioślejszych. Dla niej poeta z rozrzewnieniem snuje nić dumań, trudzi się uczony i pracownik zwykły w kieracie życia. W jej obronie giną hufce żołnierzy. Jest ona ideą jakoby oderwaną, a jednak wielce rzeczywistą.

Oka, rzeka w Rosji środkowej, główny dopływ Wołgi z prawej strony. Bierze początek z błot gub. Orłowskiej i wpada do Wołgi pod Niżnim-Nowogrodem. Długa 1.495 klm. Do niej wpadają: Moksza, Moskwa, Klaźma, Cna i wiele innych.

Oka, dawna turecka jednostka wagi, dotychczas często jeszcze używana.

Wynosi około 3 funtów warszawskich. Oka jest też miarą zboża i płynów w Mołdawji i w Serbji; wynosi około $1^1/_2$ kwarty polskiej.

Okaryna — gliniany instrument muzyczny, dęty, w rodzaju fletu, kształtem przypomina tułów ptaka.

Okazja (łac.)—sposobność, okoliczność sposobna, sprzyjająca. *Okazja wojenna*—bitwa, potyczka.

Okcydent (łac.) — zachód, kraje zachodnie. *Okcydentalny*, zachodni.

Oko—jest organem zmysłu widzenia (wzroku). U wszystkich zwierząt oczy umieszczone są w głowie (lub na głowie, na wyrostkach, jak np. u niektórych ślimaków), w pobliżu gęby, w liczbie jednego, najczęściej dwu a także w większej liczbie. U człowieka i kręgowców oczy umieszczone są w czaszce, w t. zw. *oczodołach*, położonych symetrycznie po obu stronach głowy i zamykanych przez *powieki*. Oczodoły wysłane są miękką tkanką, okrytą nabłonkiem, obfitującą w tłuszcze, w której gałki oczne swobodnie obracać się mogą, poruszane specjalnemi mięśniami *okoruchowemi;* mięśnie te (w liczbie sześciu) przyczepiają się do boków gałki oka, tak że kurcząc się pojedyńczo lub po dwa, mogą zwracać oczy we wszystkich kierunkach. Oko jest to gałka, utworzona z twardej błony, zwanej *białkówką* lub *twardówką;* twardówka jest nieprzezroczysta z wyjątkiem przedniej, okrągłej, lekko wypuklającej się części, zwanej *rogówką*, która jest zupełnie przezroczysta i daje światłu przystęp do wnętrza oka. Od wewnątrz, na białkówce, niby wyściełając ją, leży druga błona—*naczyniówka;* zawiera ona bardzo rozgałęziony splot naczyń, oraz pokryta jest nabłonkiem, którego komórki tak są wypełnione czarnym barwnikiem, że cała błona ma wygląd czarnego aksamitu. Tak, jak białkówka przechodzi z przodu w rogówkę, tak naczyniówka przechodzi w *tęczówkę*. Tęczówka jest to mięsień okrężny, posiadający w środku rozszerzalny otwór czyli *źrenicę*, przez którą światło wpada do oka. Zwężając się lub rozszerzając, reguluje ona ilości światła. Jest zabarwiona na różne barwy. Na naczyniówce leży trzecia błona t. zw. *siatkówka;* rozchodzi się ona od nerwu *optycznego*, który idąc od mózgu, wchodzi tyłem oka do wnętrza, przebijając twardówkę i tworząc u wejścia lekką wypukłość; wraz z nim wchodzą i naczynia rozgałęziające się w naczyniówce; w tem miejscu oko na światło jest nieczułe. Siatkówka jest to bardzo skomplikowany, wielowarstwowy splot nerwów. Tęczówka dzieli oko na dwie części: tylna obszerniejsza wypełniona jest *ciałem szklistem*—cieklostałą masą, podobną do galarety, otoczona cienką *błonką szklistą;* w tejże tylnej części oka przed tęczówką leży *soczewka*, ciało przezroczyste, elastyczne, leżące w przezroczystej błonce (torebce soczewkowej). Soczewka ma kształt geometryczny: od przodu jest mniej wypukła, niż od tyłu. Łączy się z siatkówką przy pomocy cieniutkiego mięśnia okrężnego, który ciągnąc soczewkę za brzegi, rozpłaszcza ją; inny zaś mięsień okrężny, wychodzący z naczyniówki, niweczyć może działanie pierwszego i w ten sposób soczewkę uwypuklać. Dzięki temu oko może się przystosowywać do zmiany odległości, co się nazywa akomodacją. Przed tęczówką znajduje się *kamera przednia*, wypełniona przezroczystym płynem (cieczą wodnistą oka). Oko od zewnątrz zasłonięte jest powiekami, wysłanemi wewnątrz błoną, zwaną *łącznicą*, która zarazem obciąga z zewnątrz rogówkę; powieki posiadają szkielet chrząstkowy i poruszane są przez specjalne mięśnie; powieki zaopatrzone są u brzegów w *rzęsy*, ochraniające oko od pyłu, owadów, zbyt silnego światła; na brzegach posiadają powieki t. zw. *gruczoły Meiboma*, które otwierają się między włoskami rzęs i sączą tłuszcz,

nie pozwalający łzom wylewać się po za powieki. Na zewnętrznej stronie oka, pod powieką górną, leżą gruczoły łzowe, sączące łzy (słony płyn, zwilżający gałkę oczną); łzy zbierają się pod dolną powieką od strony nosa w t. zw. *jeziorku łzowem,* skąd następnie spływają do worka łzowego, a stąd kanałem do jamy nosowej (cieknięcie łez przez nos w czasie płaczu). Do oka należą również *brwi,* zabezpieczające oko od potu, spływającego z czoła.—Do najczęstszych wad oka należą: *krótkowzroczność* (ob.) i *dalekowzroczność,* powstająca wskutek spłaszczenia się soczewki. Osoby dotknięte dalekowzrocznością stosunkowo dobrze widzą przedmioty oddalone, natomiast znacznie gorzej przedmioty, leżące blisko oka.

Okolski *Antoni,* ur. 1833 r., um. 1897 r., profesor prawa administracyjnego w uniwersytecie warszawskim, napisał wiele cennych prac naukowych z dziedziny ekonomji i prawa.

Okopowe rośliny, *okopowizny,* rośliny gospodarskie, których uprawa wymaga *obsypywania* czyli *okopywania,* t. j. częstego podrzucania świeżej ziemi na korzenie; tu należą: buraki, kartofle i t. p.

Okopy, szaniec, usypisko z ziemi, służące do obrony miast, fortec lub innych zabudowań; jeżeli służą do celów wojennych, mają z przodu głęboką fosę, zazwyczaj napełnioną wodą.

Okostna, ob. *Kość.*

Okowita, ob. *Alkohol.*

Okólnik: 1) miejsce ogrodzone, zwykle w pobliżu zabudowań stajennych, na którem młode zwierzęta gospodarskie dowolnie używać mogą ruchu; 2) rozporządzenie władzy, rozesłane do niższych urzędów.

Okoń—pospolita u nas ryba ciernioplетwa. Ciało pokryte ma dużemi łuskami, na grzbiecie 2 płetwy: tylna, mniejsza, z promieniami miękkimi, przednia, większa—o promieniach ciernistych. Barwa okónia złoto-zielonawa w ciemniejsze piamy i pręgi. Pysk uzbrojony drobnymi ząbami. Okónie znajdują się we wszystkich czystych wodach Europy, tak płynących, jak stojących. Są bardzo drapieżne; karmią się drobnemi rybkami, żabami, owadami, ikrą rybią i t. p., z tego powodu nie mogą być hodowane w stawach, przeznaczonych dla innych ryb. Mięso okónia jest smaczne, białe, jędrne; z pęcherza wyrabia się dobry klej.

Okrąg, *okrąg koła,* linja krzywa zamknięta, mająca tę własność, że wszystkie jej punkty są równo oddalone od punktu stałego, zwanego środkiem koła.

Okrąg, część kraju, ustanowiona w celach administracyjnych. W różnych krajach ma rozmaite wielkości i mniej więcej odpowiada ustanowionym u nas powiatom.

Okres. Okresem w najszerszem tego słowa znaczeniu nazywamy każdy szereg zdarzeń lub zjawisk, tworzących pewną całość, albo też przeciąg czasu, wypełniony owemi zdarzeniami lub zjawiskami. W historji początek i koniec okresu stanowią ważne wypadki dziejowe. W innych naukach odgraniczamy okresy zwykle zjawiskami, stale się powtarzającemi w pewnych odstępach czasu. Takim okresem jest np. rok, to jest przeciąg czasu, upływający od chwili, w której ziemia zajmuje pewne miejsce w przestrzeni wszechświata, aż do chwili, w której znowu znajduje się w tem samem miejscu. W gramatyce rozumiemy przez okres dłuższe zdania złożone, wyrażające jedną myśl.

Określenie czyli *definicja.* Tak nazywa się w logice dokładne i wyczerpujące wyjaśnienie znaczenia jakiegokolwiek wyrazu; znaczenie wyrazów zaś wyjaśniamy, wyliczając cechy i znamiona przedmiotu, którego wyraz się tyczy.

Okręt—jest to każdy większy statek, posiadający *kil, maszty* składane, *reje* i mogący się łatwo utrzymać na pełnem

morzu. Rozróżniamy statki: 1) *handlowe* i *pasażerskie,* przeznaczone do przewożenia towarów i pasażerów, posiadające broń (działa i t. p.) tylko od wypadku; 2) *wojenne,* uzbrojone zaczepnie i odpornie. Te ostatnie dzielą się na *wielkie pancerniki wieżowe* do walki na pełnem morzu, na *pancerniki brzegowce* do obrony brzegów, *krzyżowce* — lekkie, ścigłe pancerniki do ścigania nieprzyjaciela i do wojny zaczepnej, *torpedowce* do rzucania torped (ob.), *kanonierki* — małe statki opancerzone i inne. Różnią się one wielkością i dzielą się na klasy (pierwszą, drugą i t. p.). Stanowią razem wzięte *flotę:* okręty wojenne flotę wojenną, handlowe — handlową. Zależnie od motoru, który wprawia w ruch okręt, rozróżniamy: okręty *żaglowe,* poruszane przy pomocy wiatru i żagli, okręty *parowe* albo *parowce, parostatki, statki parowe,* wprawiane w ruch parą — dawniej przy pomocy kół wodnych, dziś wyłącznie przy pomocy śruby.

Okrężne, biesiada rolnicza w jesieni po sprzęcie wszystkich zbiorów, czyli „okrążeniu“ pól, skąd i nazwa okrężnego powstała. Okrężne tem się różni od dożynków, że dożynki oznaczają dożęcie oziminy i przyniesienie wieńca gospodarzowi z pola do domu, okrężne zaś jest zabytkiem uczt jesiennych, znanych w przeszłości wielu narodom i wyprawianych po sprzątnięciu z pola wszystkich plonów.

Okrytonasienne, ob. *Jawnokwiatowe.*

Okrzemki — rzęd roślin z gromady wodorostów (alg, glonów) z typu pierwórośli. Cała rodzina jest tylko jedną komórką z protoplazmą, z jądrem oraz ciałkami chlorofilu; okryta jest dwoma wchodzącemi w siebie wieczkami; wieczka te składają się z drzewnika, oraz osadzonej w nim krzemionki (stąd nazwa), skutkiem tego zachowują swój kształt nawet po wypaleniu ich w ogniu. Żyją w wodzie morskiej i słodkiej, bądź pływając, bądź pełzając po dnie. Pomimo mikroskopijnych wymiarów, żyją w tak ogromnych ilościach, że ze skorupek ich tworzą się całe pokłady. Tak zwana w handlu *trypla* lub *szyfer* do polerowania składa się ze szkieletów okrzemek; t. zw. glina jadalna, którą w latach głodu spożywają mieszkańcy Patagonji, Laponji, Chin i t. p., zawiera znaczny procent żyjących okrzemek, skutkiem tego ma pewną wartość pożywną.

Okseft — beczka na wino lub inne ciecze, zawierająca od 200—240 litrów czyli kwart.

Oksford, miasto angielskie, sławę swoją zawdzięcza uniwersytetowi, będącemu najstarszym i największym ze wszystkich uniwersytetów angielskich.

Oksydacja, *oksydowanie,* ob. *Utlenianie.*

Oktawa, w *muzyce*—w porządku djatonicznym ósmy ton z rzędu, licząc od toniki, czyli od przyjętego tonu zasadniczego. *Oktawa w języku kościelnym*—obchód niektórych uroczystości, trwający przez osiem dni; dzień oktawy pierwszy i ostatni uważane są za najuroczystsze. W *poezji* oktawa oznacza strofę ośmiowierszową.

Oktawjan, z rodu rzymskiego Oktawjuszów, przez adoptację wszedł do rodziny Juljusza Cezara i po upadku rzeczypospolitej (30 r. prz. Chr.), stał się panem Rzymu i samowładcą, pod mianem „Cezara Augusta“. Od niego nazywali się następcy jego *Cezarami,* a miano to stało się nazwą najwyższej monarchicznej godności i do dziś istnieje przekształcone, jak np. w polskim języku—*cesarz.*

Okularnik, jadowity wąż indyjski, długości nieraz wyż. metra. Na grzbiecie za głową ma plamę czarniawą w kształcie okularów, stąd nazwa. W gniewie prostuje przód ciała i wydyma go za pomocą poruszalnych żeber. Jest bardzo jadowity, a ukąszenie jego powoduje śmierć po kilku godzinach.

Okulary, szkła szlifowane z powierzchniami wypukłemi lub wklęsłemi, oprawne tak, że można je założyć na oczy i patrzeć przez nie. Rozróżniamy dwa rodzaje szkieł w okularach: jedne są w środku grubsze, niż przy brzegach i zowią się szkłami, czyli soczewkami skupiającemi lub dodatniemi, inne zaś w środku są cieńsze, niż przy brzegach i zowią się soczewkami rozpraszającemi lub ujemnemi. Okulary służą na to, aby poprawić działanie soczewki oka, tak, iżby obraz przedmiotu oglądanego tworzył się właśnie dokładnie w siatkówce. U wielu bowiem osób oczy mają budowę wadliwą, tak że obrazy przedmiotów tworzą się albo za blisko, albo za daleko. U osób krótkowidzących obrazy dalszych przedmiotów tworzą się w oku stosunkowo za blisko, dlatego potrzebują one okularów ze szkłami rozpraszającemi, aby obraz wytworzył się dalej, t. j. głębiej. Przeciwnie znowu osoby dalekowzroczne potrzebują szkieł skupiających; okularów ze szkłami skupiającemi (wypukłemi) potrzebują także osoby starsze, u których akomodacja jest za mało wydatna.

Fig. 50. Okularnik.

Okulistyka, czyli *oftalmologja*—część medycyny, zajmująca się chorobami oczów.

Okulizacja, ob. *Szczepienie drzew.*

Okultyzm, ogólna nazwa zjawisk życia psychicznego (hypnoza, telepatja, jasnowidzenie), których nie można objaśnić znanemi przyczynami i działaniem znanych sił natury; wiedza tajemna.

Okuniew, osada w pow. Warszawskim, nad rz. Długą, pamiętna napadem w 1702 r. podjazdu litewskiego na Karola XII, króla szwedzkiego, który stojąc tu kwaterą, zaledwo ujść zdołał.

Okupacja (z łac.)—objęcie w posiadanie, przywłaszczenie sobie pewnego obszaru, zwłaszcza nie będącego niczyją własnością; obsadzenie wojskiem obcego kraju.

Oland, wyspa na morzu Baltyckiem u wybrzeża Smalandu, obejmuje 1.320 klm. kw., należy do Szwecji.

Olbora. W Rzeczypospolitej Polskie dochód skarbowy, pobierany z kopalń kruszców, bądź w formie „dziesiątej niecki" czyli dziesięciny czystego kruszcu, bądź opłaty gotowym groszem, od towarzystw czyli „gwarectw" górniczych, którym król wydzierżawiał kopalnie.

Olbracht, ob. *Jan Olbracht.*

Olbrot — masa mleczno-biała, tłusta, krystalicznie przeświecająca, podobna z wyglądu do parafiny; znajduje się w głowie kaszalotów oraz innych wielorybowych. Olbrotu używają w Anglji do wyrobu drogich świec. Dodaje się go nieco do krochmalu, w celu nadania bieliźnie po wyprasowaniu pięknego połysku.

Olbrotowiec, ob. *Wieloryb.*

Olbrzym, człowiek, którego wzrost o wiele przewyższa średnią wysokość ludzi.

Olbrzymie góry czyli *Karkonosze*, najwyższe pasmo górskie w Sudetach, rozciąga się na granicy Czech i Śląska pruskiego, oddzielone od gór Kłodzkich doliną Bobry, od gór Łużyckich i Saskiej Szwajcarji na zachodzie doliną Nissy śląskiej. Góry owe, zbudowane z granitu, przebitego skałami wulkanicznego pochodzenia, obfitują w piękne i dzikie krajobrazy. Najwyższy szczyt *Śnieżka* ma 1.605 metrów wysokości.

Olcha lub *olsza*—drzewo z rodziny *brzozowatych;* ma kotki pręcikowe i słupkowe. *Olcha czarna* ma liście zaokrąglone, z obu stron jednobarwne; *olcha biała* — kończaste, z dołu szaromodrawe. Rośnie w nizinach wilgotnych. Daje drewno miękkie, dobre na rzeźby i wyroby rozetowe; używa się także na opał i pali się szybko. Kora olchy obfituje w garbnik i używana jest do garbowania.

Oldenburg, wielkie księstwo i państwo związkowe monarchji niemieckiej, rozległość 6.423 klm. kw. Składa się z dwu części. Pierwsza rozciąga się na płaskim niżu, między dolną Wezerą i Amizą a morzem Niemieckiem. Głównem zajęciem mieszkańców tego kraju jest chów koni i bydła, także rolnictwo i użytkowanie torfowisk. Stolicą jest miasto Oldenburg (25.000 mieszk.). Drugą część otaczają zewsząd kraje, należące do pruskiej prowincji Nadreńskiej.

Oleander kwiecisty — gatunek roślin z rodziny *toinowatych;* jest to krzew, rosnący dziko w południowych krajach — u nas hodowany jako roślina ozdobna w doniczkach i przenoszony na zimę do cieplarń i mieszkań. Liście ma lancetowate, całobrzegie, skupione po 3; kwiaty różowe, w środku białe, często pełne, pachnące przyjemnie gorzkimi migdałami. Liście oleandra zawierają sok trujący.

Oleg, książe Waregów, panował nad Słowianami w Nowogrodzie po Ruryku, od 879 r.; opanował Kijów i założył tam stolicę państwa; odbył zwycięską wyprawę na Carogród (906 — 911 r.), zm. 912 r., według podania, od ukąszenia żmii, na mogile ulubionego konia.

Olejarnia, fabryka, w której wydobywają oleje tłuste z roślin olejnych (lnu, rzepaku, słoneczniku, maku i t. d.), przez wyciskanie albo przez wyciąganie płynami rozpuszczającymi olej. Wyciskanie odbywa się za pomocą gniotowników i młynów żelaznych. Odpadki stanowią t. zw. *makuchy*.

Oleje — dla odróżnienia od olejków lotnych i oleju skalnego—zwane *tłustymi;* są to tłuszcze mniej lub więcej płynne, pochodzenia roślinnego. W wodzie nie rozpuszczają się, tworząc z nią emulsję; rozpuszczają się w benzynie, nafcie, benzolu, terpentynie; z ługami dają mydła; na powietrzu, jeżeli są nieczyste i zawierają białko lub gumy, jełczeją bardzo prędko; niektóre gęstnieją przytem i schną, inne pozostają płynne, ale nabierają nieprzyjemnego zapachu i smaku. Znajdują się w ziarnach roślin (lnu, rzepaku, słonecznika, maku, orzechów, bawełny, rycynusa i t. p.), niekiedy tylko w miąższu (np. oliwa).

Oleje święte używane już były w Starym Zakonie do poświęcania kapłanów, proroków, królów, oraz miejsc, naczyń i narzędzi, przeznaczonych do obrzędów religijnych. W Nowym Zakonie używają ich do poświęcania kościołów i ołtarzów, przy udzielaniu Sakramentów: chrztu, bierzmowania, ostatniego Olejem świętym namaszczenia i kapłaństwa, tudzież w wielu innych okolicznościach. Oliwa w tym celu używana bierze się z drzewa oliwnego i przybiera różne nazwy, według szczególnego poświęcenia swego przez Kościół i użytku, do którego jest przeznaczona. I tak jest olej katechumenów, jest święte chryzma czyli krzyżmo, jest olej chorych. Biskup poświęca je uroczyście w Wielki Czwartek, otoczony licznem duchowieństwem, wśród którego jest 12 kapłanów, przedstawiających 12 apostołów; odbywają się przy tem przepisane obrzędy.

Olejki lotne czyli *eteryczne*, jest to ogólna nazwa rozmaitych cieczy roślinnych, odznaczających się zwykle wonią przenikliwą, mniej lub więcej przyjemną. Znajdują się one w rozmaitych roślinach, nagromadzone bądź w osobnych komórkach, bądź w ich skupieniach,

zwanych gruczołami, bądź w przewodach olejkonośnych. Niektóre olejki są wytworem destylacji. Co do składu chemicznego dzielą się głównie na węglowodory beztlenowe, np. olej terpentynowy, cytrynowy, pieprzowy, goździkowy i t. d. i na tlenowe, cięższe od poprzednich, np. olej miętowy, piołunowy, cynamonowy, anyżowy, kamforowy i t. d. Użytek olejków lotnych jest rozmaity. Tańszych używa się do roztwarzania żywic, do wyrobu werniksów, głównie jednak roztworzone w alkoholu służą do wyrobu perfum. Używa się ich także jako przypraw do potraw, a w lecznictwie jako środków pobudzających.

Olejne farby, ob. *Farby*.

Olelkowicze, możny ród książęcy na Litwie, spokrewniony z Gedyminem. Wygasł ze śmiercią Zofji, księżniczki Słuckiej, żony Janusza Radziwiłła (starszego), na początku XVII wieku.

Oleodruk—rycina wydrukowana kolorowo sposobem litograficznym (ob. *Litografja*) farbami olejnemi. Odbijają ją na stosownym papierze, starając się o grubą warstwę farby, aby lepiej przypominała obrazy olejne ręcznie malowane.

Olesko, miasteczko w obw. Złoczowskim, w Galicji, nad źródłami Styru; osada bardzo starożytna; miejsce urodzenia Jana III Sobieskiego i Michała Korybuta, królów polskich.

Oleszczyński: 1) *Antoni*, znakomity rytownik czyli sztycharz polski, ur. 1794 r., um. 1879 r., kształcił się w Paryżu w sztuce rytowania na miedzi i wykonał wiele cennych rycin do dzieł i cały szereg portretów historycznych polskich: Kopernika, Jana Zamoyskiego, Kościuszki i t. d. 2) *Władysław*, brat Antoniego, był rzeźbiarzem, wykonał liczne grobowce w Warszawie na Powązkach, oraz medaljony znakomitych mężów polskich. Um. r. 1866 w Rzymie.

Oleszkiewicz *Józef*, malarz polski, ur. r. 1777, um. 1830 r., mieszkał w Petersburgu, gdzie poznał go Mickiewicz i poświęcił mu ustęp III części „Dziadów".

Oleśnica, osada w gub. Kieleckiej, pow. Stopnickim, gniazdo zasłużonej rodziny Oleśnickich; ma piękny kościół gotycki.

Oleśnica, po niem. *Oels*, miasto okr. na Śląsku, o trzy mile na wschód od Wrocławia; ma 10.000 mieszk.; było niegdyś stolicą księstwa Oleśnickiego.

Oleśnicki *Zbigniew*, ur. 1389 r., zm. 1455 r., jeden z najwybitniejszych polskich mężów stanu. Pochodził z rodziny niezbyt możnej, kształcił się w szkole sandomierskiej, potem w Krakowie i Wrocławiu. Należał do najbardziej wykształconych w Polsce ludzi, utrzymywał stosunki z wybitnymi humanistami i sam zaliczany bywa do ludzi Odrodzenia. W 1410 r. wstąpił do kancelarji królewskiej. Ocalenie królowi życia pod Grunwaldem zjednało mu wdzięczność Jagiełły. Odtąd powierza mu król często poselstwa ważne i popiera u papieża jego zabiegi o biskupstwo krakowskie. W 1423 r. został Oleśnicki biskupem krakowskim, a przez to samo, jakby pierwszym ministrem królewskim. Odtąd on właściwie kieruje sprawami państwa, o którego potęgę dba przedewszystkiem. Usiłując pogodzić interesy Kościoła z interesami Polski, dążył do unji Polski z Węgrami, do wojny z Turcją i wypędzenia Turków z Europy. Jest to przewodnia myśl całej jego polityki. Natomiast przeciwnym był Oleśnicki unji z Czechami, jako dotkniętymi herezją husytyzmu. Całą siłą umysłu swego i wpływów bronił unji polsko-litewskiej od rozerwania jej przez koronację Witolda. Po śmierci Jagiełły przeprowadził Oleśnicki wpływem swoim wybór małoletniego syna jego Władysława na króla, a w parę lat potem, ująwszy jeszcze wyłączniej rządy kraju w ręce, zadał husytyzmowi polskiemu cios stanowczy. Po dojściu Władysława do pełnoletności, Oleśnicki kieruje nadal polityką państwa, doprowadza do skutku unję z Węgrami (przez obiór Władysława na króla węgierskiego 1440 r.) i wojnę z Turcją, ale klęska Warneńczyka zadaje cios programowi i podkopuje stanowisko Oleśnickiego. Za Kazimierza Jagiellończyka wpływ jego słabnie, biskup krakowski i kardynał (godność kardynalską otrzymał w 1449 r.) staje teraz przeciw królowi na czele możnowładztwa i szlachty, upominającej się o zatwierdzenie przywilejów. Przeciwny popularnej wojnie z Zakonem (1454), stracił Oleśnicki popularność w kraju i powoli usuwał się i był usuwany od rządów. Żelazna wola, energja, wielka bystrość umysłu i świadomość celów, do których zmierzał, stawiają go w rzędzie najzdolniejszych i najwybitniejszych polityków polskich.

Oleśnicki *Zbigniew*, zm. 1493 r., synowiec kardynała, za Kazimierza Jagiellończyka podkanclerzy koronny, arcybiskup gnieźnieński i prymas królestwa; nie prowadził polityki samodzielnej, ulegając we wszystkiem woli króla.

Olga, księżna ruska, żona Igora Rurykowicza, panowała nad ziemią kijowską i nowogrodzką od r. 945 do 969 w imieniu małoletniego syna swego Światosława; ukarała srodze plemię Drewlan za śmierć swego męża; odznaczała się wogóle niezwykłem okrucieństwem. Przyjęła chrzest św.

Olgierd, syn Gedymina, wielki książę litewski, potężny pan Litwy pogańskiej i zawojowanych przez nią krajów ruskich. Prowadził wielkie i szczęśliwe wojny z Tatarami i z Kozakami. Choć skłaniał się do wiary chrześcijańskiej, wytrwał w pogaństwie i kazał zwłoki swoje spalić na stosie. Um. 1377 r.

Olgopol, miasto powiatowe w gub. Podolskiej.

Oligarchja (z greck.), rządy arystokracji.

Olimp, nazwa kilku gór w starożytnej Grecji. Najpowszechniej znane pod tą nazwą jest pasmo gór między Macedonją a Tesalją, oddzielone od gór Ossa doliną Tempe, do 6.000 stóp wysokie, w podaniach greckich siedziba bogów.

Olimpijskie igrzyska—publiczne zabawy narodowe w dawnej Grecji; odbywały się początkowo co pięć lat, później co cztery.

Olimpja, miejsce sławnych igrzysk olimpijskich, piękna dolina w Peloponezie, położona w środkowej części prowincji greckiej Elidy.

Olimpjada, u Greków czteroletni okres, uważany za jedność w obliczaniu czasu, wedle przypadającego co cztery lata obchodu igrzysk olimpijskich. Taki podział czasu nabrał mocy dopiero w r. 776 przed Chr., a był w zwyczaju bez przerwy do 293 olimpjady, t. j. do r. 394 po Chrystusie, w którym igrzyska olimpijskie upadły.

Olita—miasto położone po obydwu brzegach Niemna. Linja graniczna Niemna między Królestwem Polskiem a Cesarstwem rozdzieliła to miasto na dwie części, z których leżąca na prawym brzegu Niemna stanowi miasteczko w gub. Grodzieńskiej, a po lewym — osadę w gub. Suwalskiej, pow. Kalwaryjskim. W Olicie jest stacja drogi żel. Zaniemeńskiej.

Oliwa, miasteczko w Prusach Zachodnich, w pobliżu Gdańska, liczy 3.000 mieszkańców. W Oliwie było Opactwo i klasztor Cystersów, założony w XII wieku przez książąt pomorskich. W klasztorze tym zawarto *pokój* t. zw. *oliwski* między Polską a Szwecją w r. 1660 dnia 3 maja. Klasztor znieśli Prusacy w r. 1831, dobra olbrzymie skonfiskowali, a kościół, posiadający sławne organy, zamieniono na farny.

Oliwa, ob. *Oliwne drzewo*.

Oliwna Góra, leży na wschód od Jerozolimy, oddzielona od miasta potokiem Cedron i doliną Józefata. Dla chrześcijan jest to góra pamiątkowa: tam Chrystus często przebywał, tam modlił się i został pojmany, stamtąd

wstąpił do nieba. W IV wieku Helena św. cesarzową postawiła na tej górze wspaniały kościół, później zburzony. Obecnie jest na Górze Oliwnej mały kościołek Wniebowstąpienia.

Oliwne drzewo czyli *oliwa*--pochodzi z Azji. Od najdawniejszych czasów uprawiano ją w Europie południowej, szczególnie na pobrzeżach mórz Śródziemnego i Adrjatyckiego. Jest to drzewko 6 do 12 metrów wysokie, liście ma lancetowate, podobne do wierzbowych, z wierzchu zwykle ciemno-zielone, od spodu białawo-szare, kwiaty białe, zebrane w gęste grona. W Europie południowej kwitnie w maju i czerwcu, a owoce jej, zwane *oliwkami*, dojrzewają w grudniu. Owoce te są kształtu owalnego, wielkości gołębiego jaja, barwy czarnej, fijoletowej, czerwonawej lub zielonawej, o mięsie zielonawo-białem, smaku tłustawo-gorzkim. Dopiero wygotowane w wodzie wapiennej nabierają łagodniejszego smaku. Oliwek niedojrzałych i marynowanych używa się w południowej Europie jako przyprawy stołowej. U nas najbardziej ceniona jest oliwa włoska. Lepszych gatunków oliwy używa się do potraw zamiast masła, gorszych do palenia i na smarowidło do maszyn. Drewno oliwne jest wonne, zielonawo-żółte, z czarnemi żyłkami, przez tokarzy bardzo cenione. Żywica, wyciekająca ze starych drzew, ma woń wanilji; używają jej do kadzenia. Wieniec oliwny był w Grecji najwyższą nagrodą obywatelską, a gałązki oliwne symbolem pokoju.

Fig. 51. Gałązka drzewa oliwnego.

Oliwowate—rodzina roślin dwuliścieniowych, jednopłatkowych (ale nie stale; są w niej gatunki wielopłatkowe). Kielich wycięty w cztery ząbki lub klapki, pręcików dwa, słupek jeden. Oliwowate dzielą się na dwie podrodziny: 1) *oliwowe;* tu należą: oliwka wończa, ligustr i inne; 2) *jesionowe*—jesion, lilak i t. d. Oliwowate rosną przeważnie na półkuli północnej.

Olizarowie, ród szlachecki, pochodzenia ruskiego, znany już w XIV wieku na Litwie. Wielu jego członków piastowało wysokie urzędy w Rzeczypospolitej.

Olkieniki, m. w gub. Grodzieńskiej, nad Mereczem, zwane dawniej *Wolkeniki*, pamiętne wojną domową pomiędzy rodziną Sapiehów a szlachtą litewską.

Olkusz, miasto pow. w gub. Kieleckiej, leży na północo-zachód od Krakowa, w pobliżu granicy i jest starą osadą górniczą, o której wieści sięgają XIII wieku. Największy rozkwit jej przypada na wiek XVI, w którym kilkunastu sztolniami wydobywano tu do 15.000 centnarów ołowiu i 1.500 centnarów srebra; znajdowała się tam słynna mennica królewska. Podczas wojny szwedzkiej w 1655 r. robót zaniechano; później wylew Baby w r. 1764 zniszczył kopalnie do szczętu. Wszelkie próby ponownej eksploatacji długo się nie udawały, dopiero podjęte w r. 1881 roboty według planów inżyniera Kosińskiego zostały uwieńczone pomyślnym skutkiem.

z Olkusza *Marcin*, wybitny uczony polski i astronom z końca XV i pierwszej połowy XVI wieku (um. 1540 r. w Krakowie), dr. filozofji, był profesorem teologji i rektorem akademji krakowskiej. Dążył do reformy używanego wówczas kalendarza juljańskiego i opracował projekt poprawy tego kalendarza p. t. „Nova Calendarii Romani reformatio".

Olsiady, miasteczko na Żmudzi o $1^1/_2$ mili od Telsz, ma kościół fundowany około 1471 r. przez biskupa Macieja II Polaka.

Olstro, futerał skórzany na pistolety, umocowany na przedniej części siodła.

Olsza, ob. *Olcha*.

Olsza albo *Olza*, po niem. *Olsa*, rzeka na Śląsku austrjackim, wypływa ze źródeł leśnych na zboczu góry Karolówki i naprzeciwko Bogumina wpada do Odry z prawego brzegu. Długość biegu Olszy wynosi 89 kilom. ($11^1/_2$ mili).

Olszany albo *Holszany*, miasteczko w pow. Oszmiańskim, gub. Wileńskiej; był tu niegdyś słynny zbór kalwiński, przerobiony w XVI wieku z kościoła parafjalnego.

Olszewski *Karol*, ur. 1846 r., profesor chemji w uniwersytecie krakowskim, wsławił się pracami naukowemi nad skraplaniem gazów.

Olszowski *Andrzej*, arcybiskup gnieźnieński i prymas, przyczynił się do wyboru Michała Korybuta na króla polskiego; w r. 1669 jeździł do Wiednia po narzeczoną króla Michała Eleonorę, arcyksiężniczkę Habsburską. Um. 1677 r.

Olsztyn (po niem. *Allenstein)*, miasto w Warmji, leży nad rzeką Alle, liczy około 25.000 mieszkańców (Polaków około 8.000).

Olsztyn, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Częstochowskim, miała niegdyś na wyniosłej górze zamek warowny, wzniesiony przez Kazimierza W.

Ołomuniec, miasto, niegdyś stolica Moraw, liczy 25.000 mieszkańców, jest stolicą najbogatszego w Austrji arcybiskupstwa i posiada liczne pamiątkowe kościoły.

Ołowianka—długi sznur z ciężarem na końcu, służy do mierzenia głębokości wód.

Ołów — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Pb*. Występuje w naturze w stanie rodzimym, ale bardzo rzadko. W związkach spotyka się częściej. Z tych najobfitszy — z którego prawie wyłącznie ołów się wydobywa — jest siarek ołowiu czyli *błyszcz ołowiany*, zwany także *galeną*—minerał, spotykany i u nas w kopalniach pod Olkuszem. Wytapianie ołowiu z rud należy do zadań bardzo łatwych, dlatego też ołów znany był już w bardzo odległej starożytności. Ołów czysty przedstawia się jako bardzo ciężki, bardzo miękki metal, na świeżym przekroju błyszczący siwo srebrną barwą, która jednak na powietrzu szybko ciemnieje wskutek połączenia z tlenem; ołów daje się klepać na bardzo cienkie blaszki, lecz nie jest ciągliwy, nie można go wyciągać w druty. Topi się w temperaturze 350°, rozpuszcza się w kwasie azotnym, w kwasie solnym—słabo, w siarczanym zaś prawie zupełnie nie jest rozpuszczalny. Rozpuszcza się również w wielu kwasach organicznych, np. octowym. Sole jego rozpuszczalne są silnie trujące, to też ołowiane naczynia zupełnie są nieprzydatne do przechowywania lub przyrządzania pokarmów. Z ołowiu robią śrót, kule, rury do przeprowadzenia wód źródlanych, zawierających gips; używają go też do fabrykacji płyt do akumulatorów, bieli ołowianej, części rur gazowych; wiele aliażów zawiera ołów: niektóre luty, metal na czcionki, cyna do naczyń stołowych. Ze związków ołowiu najważniejsze są: tlenek ołowiu, czyli *glejta ołowiana* lub *masykot*—żółty proszek, tworzący się przy ogrzewaniu ołowiu na powietrzu. Uży-

wa się go do fabrykacji szkieł ołowianych (kryształowego, flintglasu, strasu), do polew na wyroby ceramiczne, do malowania na porcelanie, do wyrobu pokostów; *minia,* piękny czerwony proszek, jest to *tlenotlennik* ołowiu; dalej ważna jest piękna farba biała — *biel ołowiana* czyli *blejwas,* będąca węglanem ołowiu; *siarek ołowiu* czyli *galena. Chromian* ołowiu daje piękną żółtą farbę; *octan* ołowiu, zmieszany z wodą i alkoholem, daje *wodę gulardową.*

Ołówek. Nazwa powstała stąd, że w wiekach średnich malarze do rysowania używali ołowiu w pręcikach. W r. 1664 w Anglji odkryto grafit; piłowano go na pręciki i używano do rysunku. W r. 1726 zaczęto sprowadzać do Niemiec pręciki grafitowe z Anglji i oprawiać je w drzewo, a w r. 1761 Gasper Faber założył pierwszą w Niemczech fabrykę ołówków. Ołówek składa się z pałeczki grafitowej (lub kolorowej kredki), oprawionej w miękkie drzewo. Najstarsza metoda przygotowywania i przerabiania grafitu na ołówki polegała na cięciu go piłkami na laseczki. Metoda ta została zarzucona jako zmudna i kosztowna. Następnie ucierano grafit na proszek, zarabiano go klejem i wodą i z masy tej wyrabiano sztyfciki ołówkowe. Dziś fabrykują je z proszku grafitowego, zmieszanego z glinką, zawierającą wodę, co pozwala na otrzymanie ołówków najrozmaitszych odcieni. Proszek ten ucierają przez kilka dni na mokro w specjalnych młynach; zmieloną mąkę suszą, następnie zwilżają wodą raz jeszcze, tworząc z niej ciasto; to ciasto kładą w cylindry, mające w dnie otwory tej samej średnicy i kształtu, co przyszły ołówek (okrągłe, kwadratowe, sześciokątne), poczem, przy pomocy prasy hydraulicznej, przeciskają przez otwory masę, która wychodzi z nich w postaci drutu; ten prostują, tną, suszą, następnie wypalają w specjalnych piecach bez dostępu powietrza. Wreszcie gotowe już laski oprawiają w drzewo, używając przy oprawie kleju; potem drewnianą oprawę toczą, heblują, polerują, lakierują, opatrując w końcu stemplem fabrycznym i numerem. Numery i litery oznaczają stopień twardości i kolor ołówka. Niższymi numerami oznacza się ołówki miękkie, wyższymi twarde.

Ołtarz (po łac. *altare),* wzniesienie z drzewa, kamienia lub muru, przy którem kapłani odprawiają nabożeństwa. W kościołach katolickich na powierzchni górnej ołtarza, w samym środku, osadzony jest kamień poświęcony z relikwiami świętego męczennika. Nad stołem ołtarza (łac. *mensa*) znajduje się zawsze jakiś obraz, a całość ujęta jest w architektoniczne ramy, złożone z kolumn, filarów i t. p. Bok stołu ołtarza zwrócony ku wiernym ma zwykle postać płaszczyzny pionowej i osłonięty jest tak zw. *antepedium,* z napisami i emblematami, które znajdują się także i na obrusie, stanowiącym nakrycie stołu.

Ołyka, miasto w powiecie Dubieńskim, gub. Wołyńskiej, od XVI wieku siedziba Radziwiłłów, którzy zbudowali tu zamek obronny, zniszczony w r. 1648 przez Kozaków.

Omacnice—grupa małych motyli nocnych, spokrewnionych z *molami.* Motyle te są nieszkodliwe, ale gąsienice ich żyją na roślinach, które dotkliwie niszczą.

Omajjadzi lub *Omejjadzi* — rodzina kalifów arabskich, która panowała w Damaszku od r. 661 do 750 po Chr.; później potomek tego rodu Abdur-rahman I założył w Kordubie kalifat (775 r.), który przetrwał do połowy XI stulecia.

Omamy, ob. *Halucynacja.*

Oman—ziele z rodziny *złożonych;* z licznych jego gatunków, rosnących u nas, ważniejszy jest *oman dziewiosił.* Rośnie w miejscach wilgotnych, kwiaty ma żółte języczkowe, liście jajowate łodygę wysoką na 4 od 6 stóp; korzeń używany bywa w medycynie.

Omarlica — gatunek żuka; ciało ma owalne, płaskie do 10 mm. długości; tarcza grzbietowa punktowana. Dorosły owad i gąsienica żywią się padliną, ale w braku pokarmu mięsnego napadają na rośliny, szczególniej na buraki, zrządzając w plantacjach wielkie szkody wskutek objadania naci.

Ombrometr czyli *deszczomierz*—naczynie, używane w obserwatorjach meteorologicznych do mierzenia ilości opadów (deszczu, śniegu i t. p.), w ciągu doby, miesiąca lub roku.

Omdlenie — nagłe silne osłabienie, podczas którego oddychanie i bicie serca prawie zupełnie ustaje. Osoby wątłe, wyczerpane chorobą, rekonwalescenci i t. p. skłonne są do omdlewania; silne bóle, wzruszenia moralne, krwotoki, mocne biegunki i t. p. również powodują omdlenia. Przyczyną jest tu nagły odpływ krwi z mózgu, omdlenie jest zatem czemś odwrotnem do apopleksji. Ratunek polega na zwolnieniu ubrania zemdlonego, na dostarczeniu mu świeżego powietrza, oblewaniu go zimną wodą, wodą kolońską i na wąchaniu przezeń eteru, amonjaku, soli orzeźwiających. Należy zemdlonego położyć na łóżku, z głową opuszczoną na dół, a ręce jego unieść do góry, aby krew silniej napływała do mózgu.

Omega, ostatnia litera alfabetu greckiego.

Omen (łac.) — znak, przepowiednia, wróżba.

Omnibus, wyraz łac., dosłownie — „dla wszystkich"; 1) rodzaj powozu publicznego dla większej ilości osób; kursuje w większych miastach albo z miasta do miasta; 2) zabudowanie na rzece do kąpieli wspólnej dla osób tej samej płci. Przenośnie, żartobliwie nazywają omnibusem człowieka, mającego mnóstwo różnorodnych wiadomości, mogącego o wszystkiem poinformować.

Omsk, stolica rosyjsko azjatyckiego general-gubernatorstwa Stepowego, a także miasto główne obwodu Akmolińskiego i pow. tejże nazwy; leży nad Irtyszem i wpadającą do niego Omą, posiada stację drogi żelaznej syberyjskiej i fortecę.

Omulew, rzeczka, bierze początek w Prusach, o pół mili od granicy i wpada z prawej strony do Narwi, wpłynąwszy do Królestwa Polskiego między wsią Olszówką a miastem Ostrołęką.

Omułek jadalny—małż morski, nieco mniejszy od naszej skójki. Ma skorupę trójgraniastą barwy ciemno-fijoletowej. Zamieszkuje głównie morze Niemieckie i Bałtyckie, w bliskości wybrzeży, tworząc ogromne ławice; przyczepia się do podwodnych przedmiotów za pomocą bisioru. Mięso ma jadalne, cenione zwłaszcza przez ludność nadbrzeżną Francji, Holandji i Niemiec.

Onacewicz *Ignacy,* historyk, ur. 1780, um. 1845 r., profesor historji w uniwersytecie wileńskim, opracował dzieje Litwy.

Ondyna, *Undina,* w pogańskiej mitologji Litwinów domniemana bogini wód.

Onega: 1) Wielkie jezioro w Rosji (w gub. Ołoneckiej), obejmuje 9.752 kil. kw. przestrzeni; obfituje w ryby; dla żeglugi z powodu silnych wiatrów i długotrwałych lodów mało przydatne. — 2) Rzeka na północy Rosji, wypływa z jeziora Woże, przechodzi przez jezioro Łacze i ubiegłszy 428 klm., wpada do morza Białego, tworząc zatokę Oneską. 3) Miasto powiatowe w gub. Archangielskiej przy ujściu rz. Onegi.

Oniks, *onyks,* ob. *Chalcedon.*

Onikszty, po litewsku *Anikszczej,* miasto w gub. Wileńskiej, wśród rozległych lasów, nad rzeką Świętą.

Ontario, jezioro w Ameryce Północnej, najmniejsze i najniżej położone z pięciu wielkich jezior kanadyjskich, ma 19.823 klm. kw. powierzchni. Za pośrednictwem Niagary zasilane jest wodami jeziora Erie; odpływem jego jest rzeka św. Wawrzeńca.

Opady wodne czyli *atmosferyczne.* Gdy powietrze się ochładza, zmniejszą się jego zdolność rozpuszczania pary wodnej, a tem samem wzrasta jego wilgotność względna, choć pary w niem nie przybyło. Przy dalszem ochładzaniu, powietrze staje się nasycone parą wodną, czyli schodzi do temperatury *punktu rosy.* Gdy ochładzanie trwa jeszcze dalej, część pary zamienia się na wodę albo na igiełki lodowe; woda czy lód, wydzielone w ten sposób z powietrza, spadając na powierzchnię ziemi, stanowi *opady,* które zależnie od swej postaci, noszą nazwę: *rosy, szronu, deszczu, śniegu, gradu* albo *krup.* Do mierzenia ilości opadów służy narzędzie zwane *ombrometrem* czyli *pluwiometrem*; obfitość opadów w różnych krajach bywa różna. Wpływa na nią dodatnio sąsiedztwo mórz, od których wieją wiatry wilgotne, a także sąsiedztwo gór wysokich, które wstrzymują wiatr. Miejsca położone wysoko nad poziomem morza mniej mają opadów, niżeli niziny.

Opal — minerał, będący gatunkiem kwarcu, zawsze niekrystaliczny (bezkształtny); składa się z krzemionki, zawierającej wodę. Niektóre gatunki odznaczają się piękną grą barw, skutkiem krzyżowania się promieni świetlnych w cieniutkich szczelinach, w których znajduje się woda; w ogniu opal traci wodę, a z nią grę barw. Ta gra barw na mleczno-białem tle zowie się opalizacją. Rozróżniamy kilka gatunków opalu: *Opal szlachetny* o bardzo żywej grze kolorów (zielony, niebieski, żółty, czerwony, mleczno-biały) najwyżej jest ceniony; *opal szklisty* czyli hyalit znajduje się w naturze w postaci bardzo przezroczystych kropel; występuje w szczelinach bazaltu. Opal *skryty* czyli *hydrofon*, zwany również okiem świata, bez gry kolorów, której nabiera dopiero wtedy, kiedy go się włoży do wody. *Opal zwyczajny* — mleczno lub woskowo biały, nie opalizuje. Opal znajduje się w największych ilościach na Węgrzech i w Morawji. Używają go na wyrób klejnotów.

Opalenica, miasteczko w W. Ks. i regencji Poznańskiej, pow. Bukowskim, gniazdo sławnej i możnej rodziny Opalińskich.

Opalin, miasteczko w gub. Wołyńskiej, nad Bugiem, niegdyś wieś królewska.

Opaliński *Krzysztof,* ur. w Wielkopolsce r. 1611, um. 1656 r., wojewoda Poznański, wsławił się w literaturze, jako jeden z najwybitniejszych satyryków. Zdolności, szczęście i pochodzenie ze starożytnego rodu wyniosły go w młodym wieku na wysokie w Rzeczypospolitej stanowisko, ale niezaspokojona ambicja uczyniła zeń zdrajcę, który w r. 1655 pod Ujściem poddał Wielkopolskę Karolowi Gustawowi. Dzieło Opalińskiego „Satyry albo przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Polsce należące" wyszło po raz pierwszy 1650 r.

Opała (od wyr. ruskiego *apalitsia,* rozgniewać się)—gniew, niełaska panującego. W księstwie Moskiewskiem opała oznaczała zakaz ukazywania się przed obliczem W. księcia.

Opary — mgły unoszące się po nad wilgotnemi miejscowościami, widoczne tylko wtedy, kiedy powietrze jest oziębione niżej punktu rosy, a więc najczęściej w ciepłe wieczory i poranki. Składają się ze skroplonej pary wodnej; jeżeli zaś unoszą się nad gnijącemi błotami, zawierają gaz błotny i inne, które się w kropelkach wody rozpuszczają.

Oparzenie, oparzelina. Nazywa się tak zmiana wszelka, wywołana na ciele pod wpływem nadmiaru gorąca, a przenośnie także bardzo podobne działanie niektórych ciał chemicznych (kwasów i alkalji). Niebezpieczeństwo oparzenia zależy od jego rozciągłości i głębokości; lekkie oparzenia, lecz obejmujące znaczną przestrzeń skóry, bywają śmiertelne.

Oparzenia wogóle są bardzo bolesne i czasem sam ból powoduje śmierć.

Opat *(abbas* średniowieczny)—przełożony niektórych zakonów, wyższa godność od godności przeora lub gwardjana; niektórzy opaci mają prawo nosić infułę i inne oznaki biskupie. Wysokie zazwyczaj uposażenie w dobrach i dochodach, którymi zarządzał opat, nadawało, mu w wiekach średnich zwłaszcza, niemałe znaczenie. Dobra klasztorne, pozostające pod zwierzchnictwem opatów, zowią *opactwami.* W Polsce znane były opactwa cystersów i benedyktynów.

Opatowiec, osada w gub. Kieleckiej, pow. Pińczowskim, nad Wisłą, niegdyś wieś należąca do opactwa tynieckiego, w r. 1271 zamieniona na miasto.

Opatów, m. powiatowe w gub. Radomskiej, nad Łukawą, zwaną także Opatówką. Jest to osada bardzo starożytna, stanowiąca w XII w. własność biskupów lubuskich, bogata w ważne wspomnienia historyczne. Zniszczony pożarami w latach 1751, 1844 i 1865, Opatów nie zdołał dźwignąć się z upadku, zachowuje jednak pamiątki przeszłości w kościele kolegjackim, założonym jakoby przez Aloizego Dunina.

Opatówek, osada w gub. i pow. Kaliskim, nad strugą Pokrzywianką, posiada fabrykę sukna, jedną z większych w kraju.

Opatrunek — tak nazywa się w chirurgji pokrycie umiejętne albo owinięcie części ciała uszkodzonej lub chorej w celu zabezpieczenia jej od szkodliwych wpływów zewnętrznych. Ponieważ gojeniu się ran najwięcej zagrażają zakażenia i zanieczyszczenia, przeto najważniejszym warunkiem dobrego opatrunku jest czystość i zastosowanie środków antiseptycznych.

Opawa. Dawne księstwo Opawskie na Śląsku należy obecnie częścią do Prus, częścią do Austrji; część pruska obejmuje 17 mil kw. z miastem Leobschütz; część austrjacka 24 mile kw.; od 1614 r. stanowi ten obszar własność rodziny Lichtensteinów. Miasto stołeczne tego kraiku Opawa (Troppau) nad rz. Opą, liczy 30.000 mieszk. i jest zarazem (od 1849 r.) stolicą Śląska austrjackiego.

Opera, utwór sceniczny w formie tragedji, dramatu, komedji i t. p., z muzyką i śpiewami. Kolebką opery była Florencja w końcu XVI w. Utwór dramatyczny, będący częścią opery, stanowi jej tekst czyli *libretto;* dawniej nie przywiązywano wiele wagi do jego wartości literackiej, za główny bowiem czynnik w operze uważano muzykę. Ryszard Wagner dokonał przewrotu w tym upowszechnionym poglądzie, i dziś dążeniem jest twórców oper, aby muzyka i dramat stanowiły jedną sharmonizowaną pod każdym względem całość. Do odegrania opery trzeba orkiestry i śpiewaków. Teatr, w którym bywają przedstawiane przeważnie opery, nazywa się także *operą.*

Operacja—czynność lekarza, mająca na celu uzdrowienie chorego. Polega na działaniu mechanicznem, przy pomocy odpowiednich narzędzi lub bez nich na części chorego ciała. Operacje krwawe polegają na przecięciu lub wycięciu jakiejś części ciała dla usunięcia choroby lub ułatwienia uzdrowienia. Operacją krwawą jest np. amputacja czyli odcięcie ręki lub nogi, albo przecięcie lub przekłucie ropnia. Bezkrwawą operacją jest np. przyprowadzenie do naturalnego położenia członka zwichniętego albo złożenie złamanej kości i t. p.

Opieka—jest to nałożony przez prawo honorowy obowiązek obywatelski czuwania nad osobami niezdolnemi do działania i nad ich mieniem w granicach określonych ustawami. W zupełności niezdolnymi do działania prawnego są małoletni i bezwłasnowolni; nad tymi więc tylko opieka może być ustanowiona. Nasze prawo zna opiekę *prawną* w ścisłem znaczeniu tego słowa, to

jest opiekę rodziców nad dziećmi (gdy małżeństwo ustało lub zostało unieważnione), opiekę *testamentową*, nadaną przez ostatniego z umierających rodziców pewnej osobie i opiekę *nadaną*, powierzoną przez radę familijną. Każda opieka składa się z *opiekuna głównego* i *opiekuna przydanego*. Opiekun główny zarządza wyłącznie osobą i majątkiem małoletniego, zastępuje go przed sądami, wyznacza mu miejsce zamieszkania i sposób wychowania, jednem słowem wykonywa niejako władzę rodzicielską z pewnemi ograniczeniami, jak np.: nie może stosować surowych kar bez upoważnienia rady familijnej. W całem swem działaniu jest opiekun główny kontrolowany przez opiekuna przydanego czyli podopiekuna, który przyjmuje od niego rachunki i może w razie potrzeby przedsięwziąć środki dla zabezpieczenia praw małoletniego.

Opieńka, nazwa ludowa trzech bedłek: *opieńki brzozowej*, rosnącej po pniach i korzeniach gnijących, szczególniej w lasach brzozowych; *osinowej*, rosnącej po lasach osikowych i *sosnowej*—w lasach sosnowych. Dwie pierwsze są jadalne.

Opinja (z łac. *opinio*—zdanie, domniemanie) — wyraz używany w znaczeniu: sąd ludzki, zachowanie, sława; w połączeniu zaś z przymiotnikiem *publiczna*, znaczy to samo, co *głos powszechny*. Opinja publiczna już w starożytności była ważnym czynnikiem politycznym, z którym mężowie stanu rachować się musieli. Świadczy o tem owa powszechnie znana zasada: *Vox populi, vox Dei* (Głos ludu — głos Boży). Dzisiejsza opinja publiczna objawia się w najrozmaitszy sposób: w salonie, w rodzinie, w klubach, towarzystwach, a przedewszystkiem w prasie perjodycznej i broszurach politycznych. Przyznać trzeba, iż niekiedy jest ona chwiejna, niekiedy nawet sądy jej są mylne, a zależy to głównie od stopnia ukształcenia danego społeczeństwa. Im społeczeństwo jest inteligentniejsze, tem głos jego jest więcej zbliżony do zdania ludzi uczonych, tem kontrola czynności państwowych jest bezstronniejsza i sprawiedliwsza.

Opinogóra, wieś w gub. Płockiej, pow. Ciechanowskim, pamiętna śmiercią Bolesława, księcia Mazowieckiego 1454 r. Posiada piękny w stylu gotyckim zbudowany zameczek, tudzież ogród, założony przez hr. generała Wincentego Krasińskiego, ordynata Opinogóry. W podziemiach kaplicy, wzniesionej tu w r. 1841, spoczywają zwłoki Zygmunta Krasińskiego.

Opisowa poezja, ob. *Epos*.

Opitz *Marcin*, ur. 1597 r., um. 1639 r., Ślązak, poeta niemiecki, położył wielkie zasługi w sprawie odrodzenia i udoskonalenia języka i poezji niemieckiej. Przebywał przez długi czas w Polsce i był sekretarzem króla Władysława IV.

Opjum—stwardniały sok, wypływający po nacięciu z niedojrzałych główek maku indyjskiego, hodowanego w Indostanie, Persji, Azji Mniejszej, w Turcji i Egipcie. Sok ten jest mleczno-biały, ale na powietrzu szybko brunatnieje. Opjum w małych dozach działa z początku podniecająco, ale już po krótkim czasie uspakaja, uśmierza bóle, przerywa kurcze, sprowadza sen. W większych ilościach przyjęte, działa odurzająco, sprowadzając długotrwały sen, pełen dziwacznych marzeń i halucynacji; w jeszcze większych dozach powoduje śmierć przez uduszenie skutkiem wstrzymania oddechu, zwolnienia działalności serca, wogóle powstrzymania najważniejszych czynności życiowych.

Opłatki (z łacińskiego *oblata*—rzecz ofiarowana), cienkie płatki przaśnego ciasta, po zwilżeniu przylegają silnie do powierzchni papieru, dlatego używane były dawniej do wyciskania pieczęci i pieczętowania listów. W Polsce opłatki służą do symbolicznego rozłamywania się z krewnymi i znajomymi w wigilję Bożego Narodzenia. Krążek z opłatka barwy białej jest używany we mszy do konsekracji i nosi niezepsutą nazwę *oblaty*.

Opłucna, ob. *Płuca*.

Opocznik czyli *pokląskwa*, mały ptak wróblowaty, brunatny, płowo upstrzony, u spodu rudawy, ogon ma u nasady biały, przy końcu czarny. Jest to ptak u nas przelotny, pojawia się w kwietniu, przebywa na równinach i łąkach wśród zarośli, śpiewą ładnie. Gniazdko ściele sobie pod krzakami.

Opoczno, miasto powiatowe w gub. Radomskiej, nad rzekami Drzewiczką i Węglanką. Istniało już w XII w. Opoczno liczy 7.600 mieszk.

Opodeldok — maść, składająca się z amonjaku, olejku tymianowego, olejku rozmarynowego, mydła, kamfory i spirytusu. W cieple staje się płynna. Służy do wcierania przy różnych bolesnych chorobach skóry i mięśni.

Opoka, ob. *Wapienie*.

Opole. Związek kilku sąsiednich osad (wiosek) zwał się w słowiańszczyźnie przedhistorycznej opolem. Na czele opola stała starszyzna, którą gromadzono na wspólne narady. Późniejsze opola pozostawały pod władzą królewskiego urzędnika grodowego. Opola składały pewną daninę i odpowiadały za porządek w obrębie opola. Kilka opoli tworzyło okrąg, który podlegał kasztelanowi. W wieku XIV ginie podział na opola.

Opole, miasto na Górnym Śląsku, leży na prawym brzegu Odry, liczy 30.000 mieszk. Prowadzi ożywiony handel produktami górniczymi, ma wielkie jarmarki na bydło, fabryki maszyn i cementu i kilka wapienników. Od roku 1163 do r. 1532 było stolicą księstwa Opolskiego. Dziś jest stolicą okręgu górnośląskiego, w którym mieszka z górą 1 miljon Polaków, t. j. $^{3}/_{5}$ ogółu ludności.

Opole, osada w gub. Lubelskiej, pow. Puławskim, której założycielem miał być w XIV wieku Władysław książę Opolski, zarządzający Polską z ramienia króla Ludwika. Staraniem księdza Ignacego Konarskiego, Pijara, w drugiej połowie XVIII wieku została tu założona wzorowa szkoła rzemieślnicza, która jednak wkrótce upadła.

Opołczenie. Tak nazywa się w Rosji pospolite ruszenie, t. j. powołanie pod broń całej ludności męskiej, zdolnej do broni.

Opony mózgowe, ob. *Mózg*.

Opończa, dawny ubiór polski, rodzaj płaszcza, chroniący od deszczu i wilgoci.

Oporto, po Lizbonie największe, najbardziej przemysłowe i handlowe miasto Portugalji. Leży w pobliżu ujścia rzeki Duero do morza.

Oportuniści, politycy, stosujący się do warunków danej chwili i dążący do uzyskania tego, co osiągnąć można.

Oportunizm, naginanie się do okoliczności; postępowanie nie według zasad, ale według warunków danej chwili.

Opossum—zwierzę ssące workowate, spokrewnione z dydelfem, wielkości kota, okryte długim miękkim włosem siwej barwy. Mieszka na drzewach, czepiając się gałęzi nagim, chwytnym ogonem. Znajduje się w Ameryce Północnej; drapieżne. Dostarcza skórek na futra, zwane oposami.

Opozycja—znaczy dosłownie sprzeciwianie się. Wyrazu tego używamy głównie tam, gdzie stronnictwo polityczne występuje przeciwko rządowi lub pewna ilość członków zgromadzenia zwalcza poglądy, zamiary i uchwały większości. Często też nazywamy opozycją samo stronnictwo przeciwne rządowi lub mniejszość, występującą przeciw większości. *Oponować* — znaczy sprzeciwiać się; *oponent* — sprzeciwiający się, zwłaszcza w dyskusji.

Oppman *Artur*, znany w literaturze naszej pod przybranem nazwiskiem

Or-ot, poeta, ur. 1867 r. w Warszawie; zaczął pisać bardzo wcześnie; posiada wielką łatwość pisania, lekkość i dźwięczność wiersza, ton rzewny i serdeczny. Tematy do swych poezji czerpie głównie z przeszłości Warszawy, co zjednało mu wielkie powodzenie i sympatję u publiczności. W wydaniu książkowem ukazał się cały szereg utworów A. Oppmana („Or-ota"): „Na obcej ziemi", „Stare Miasto", „Wybór poezji", „Poezje", „O pięknej Zofce i piórkosie z Francyej" i wiele innych. Zbogaca on pozatem w piękne utwory literaturę dla dzieci i młodzieży. Od pewnego czasu A. Oppman jest kierownikiem literackim *Tygodnika Ilustrowanego.*

Oprawa. W Rzeczypospolitej Polskiej, mąż, który brał posag za żoną, zapisywał jej sumę tej samej wysokości i obydwie te sumy zabezpieczał na swym majątku. Zwało się to oprawą. Posag nazywano *wianem,* a sumę przez męża zapisaną—*przywiankiem.*

Oprawca, pierwotnie był to ceklarz, łapacz, sługa miejski, przeznaczony do chwytania złodziejów i hultajów. Później wyraz ten przybrał znaczenie pomocnika kata, zwanego powszechnie hyclem, którego obowiązkiem jest także chwytanie psów błędnych i uprzątanie padliny po miastach.

Opresja (z łac.)—ucisk, przygnębienie; uczucie ściskania w niektórych chorobach.

Opryszek, *opryszki,* nazwa band zbójeckich, złożonych z górali hucułów, przebywających w górach Karpackich od strony Węgier i Wołoszczyzny i dopuszczających się mordów i łupieztw od wiosny do jesieni. Bandy opryszków zniknęły od czasu zaprowadzenia przez rząd austrjacki dróg bitych w Karpatach.

Oprzęd, ob. *Kokon.*

Optyka — część fizyki, obejmująca naukę o świetle. Rozpada się na kilka działów, między innymi na *dioptrykę* czyli naukę o prawach załamywania się światła; *katoptrykę*—naukę o odbijaniu się światła; na *fotochemję*—czyli naukę o działaniu chemicznem światła — i na naukę o barwach czyli *chromatykę.*

Opuncja, roślina z rodziny *kaktusowatych;* kwiaty ma wielkie, okazałe, żółte, czerwone lub białe; rośnie w Ameryce. Na opuncji żyje *koszenila* (ob.).

Opus (łac.), dzieło, dzieło sztuki, kompozycja, książka. Autorowie muzyczni, zamiast szczegółowych tytułów kładą na swoich utworach częstokroć numer bieżący, z dodatkiem wyrazu *opus,* t. j. dzieło, a więc dzieło pierwsze, drugie, trzecie i t. d.

Oracja (z łac.) — mowa, przemowa. W dawnej Polsce wyraz ten miał szczególne znaczenie, przywiązane wyłącznie do mów wygłaszanych podczas jakiejś uroczystości. Stąd też *orator*—mówca, krasomówca.

Oran, miasto warowne w zachodniej Algierji, leży w głębi zatoki Orańskiej, jest rezydencją prefekta i biskupa, liczy 75.000 mieszk. i stanowi najważniejszy punkt handlowy Algieru.

Orangutang—małpa człekokształtna, wielkości pośredniej między szympansem a gibbonem. Głowę ma u góry prawie stożkowato zaostrzoną, twarz silnie wystającą, nos wklęsły. Kończyny przednie sięgają aż do kostek, gdy zwierzę stoi w postawie pionowej. Sierść gęsta, czerwono-brunatna; dłonie i twarz nagie; samce mają brodę. Orangutangi chodzą na tylnych nogach, podpierając się lekko przedniemi. Zamieszkują lasy na Borneo i Sumatrze; przebywają zwykle na drzewach; żywią się wyłącznie owocami; w niewoli łatwo się przyzwyczajają do mięsnego pokarmu. Są bardzo silne, ale łagodne i bojaźliwe; przed człowiekiem uciekają zwykle na drzewa, lecz rozdrażnione lub zranione bronią się zajadle. Schwytane za młodu łatwo się oswajają.

Oranje— 1) rzeka w południowej Afryce, wpada do oceanu Atlantyckiego,

długość jej wynosi przeszło 2.000 klm. 2) Rzeczpospolita Boerów nad źródłami rzeki Oranje, połączyła się przymierzem z sąsiednią rzeczpospolitą Transwalską i od r. 1899 dzieliła jej losy. W r. 1900 po zwycięstwie Anglików nad Boerami, przyłączona została do Anglji i odtąd stanowi jej kolonję. Stolicą jest Bloemfontein.

Fig. 52. Orangutang.

Orany, miasteczko w gub. Wileńskiej, zwane w XV wieku Worany, na prawym brzegu Mereczanki. Jest stacją drogi żel. Warszawsko-Petersburskiej.

Oranżerja, ob. *Cieplarnia.*

Orator, ob. *Mówca.*

Oratorjum (z łac.)—1) miejsce, pokój, w którym prywatnie odprawiane są modły. 2) Dramat muzyczny, treści religijnej, wykonywany bez żadnej akcji, w kościele lub innem miejscu poważnego zebrania, za pomocą głosów ludzkich i muzyki instrumentalnej.

Orbita. — Droga, po której biegnie planeta naokoło słońca, nazywa się *orbitą* tej planety. Orbity planet mają postać *elipsy.*

Orchówek, osada w gub. Siedleckiej, pow. Radzyńskim, nad Bugiem; ma kościół murowany z XVIII wieku.

Orda, ob. *Horda.*

Orda *Napoleon,* ur. 1807 r., um. 1883 r., autor gramatyki języka polskiego dla Francuzów, kompozytor i teoretyk muzyczny, fortepjanista. Wielki a zasłużony rozgłos zjednało mu wydawnictwo „Albumu widoków Polski", podjęte i wykonane w Warszawie.

Ordalja, czyli *Sądy Boże.* Tak zwały się w wiekach średnich środki dowodowe postępowania sądowego, którymi w sprawach kryminalnych, w braku innych świadectw, spodziewano się wyjaśnić winę lub niewinność oskarżonego. Zasadą tej praktyki sądowej było upowszechnione w owych czasach mniemanie, że Opatrzność, opiekująca się losem wszystkich i urzeczywistniająca najwyższą sprawiedliwość, nie może dozwolić na potępienie niewinnego i dlatego, jeżeli oskarżonego podda się pewnej próbie, widomy znak ukaże jego winę lub niewinność. W tym celu używano: próby ognia, wody, Komunji św., pojedynku, ukropu, krzyża i t. p.

Ordery są honorowemi odznakami, których papież, monarchowie lub prezydenci rzeczypospolitej udzielają w dowód uznania położonych zasług. Nazywają je też odznakami honorowemi, odznaczeniem, dekoracjami. Insygniami orderów nazywamy wstążkę, na której nosi się order i samą odznakę. Wyraz „order" pochodzi od łacińskiego „ordo"—porządek, reguła zakonna, zakon. Na wzór zakonów duchownych zakładali książęta w XIII i XIV wieku świeckie stowarzyszenia (bractwa) rycerskie, których członkowie związani pewnemi regułami, nosili przepisane szaty albo odznaki, odbywali wspólne zebrania i uroczystości. Do stowarzyszeń tych przyjmowali książęta zasłużonych mężów w nagrodę ich zasług, tak, iż noszenie odznak tych stowarzy-

szeń uważane było za zaszczyt. Później przestały być te bractwa stowarzyszeniami lub zakonami, a odznaki ich stały się wyłącznie, a przynajmniej głównie środkiem do odznaczenia za położone zasługi. Niektóre jednak zachowały jeszcze dawny ustrój zakonny, mają swych komturów (komandorów), mistrzów, wielkich kanclerzy i swe statuty. Z reguły są trzy stopnie czyli klasy orderu. Do najstarszych orderów należy order angielski, zwany „Podwiązką" (z r. 1348); dalej „Order złotego runa", założony przez księcia burgundzkiego, jako odznaka stowarzyszenia katolickich rycerzy (w. r. 1429). *W Polsce* nie było długo żadnych orderów, dopiero Władysław IV w r. 1634 ustanowił order Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marji Panny, ale szlachta powstała przeciw rozdawaniu go, ponieważ mniemała, że obaliłoby to „równość szlachecką"; order zarzucono. August II ustanowił order Orła Białego (w r. 1705); Stanisław August—order św. Stanisława (r. 1765) i order krzyża wojskowego (virtuti militari) w r. 1792, rozdawany potem w czasie legjonów i Księstwa Warszawskiego i podczas wojny r. 1831 na polach bitew. — Papież nadaje: order Chrystusa, św. Grzegorza, Piusa, św. Sylwestra (złota ostroga), św. Grobu.— Francja ma jeden order: Legji honorowej (5 klas, utworzony przez Napoleona w r. 1802). Rosja ma ordery: św. Andrzeja, św. Katarzyny, św. Aleksandra Newskiego, Białego Orła, św. Anny, św. Stanisława, św. Jerzego, św. Włodzimierza, złotego krzyża. Ordery: Białego Orła i św. Stanisława przejęła Rosja jako spuściznę po królach polskich.

Ordon *Juljusz Konstanty*, oficer wojsk polskich (w r. 1831), którego waleczność opiewał Mickiewicz w wierszu p. t. „Reduta Ordona"; po upadku powstania przebywał w Szkocji (nie zginął zatem przy wybuchu miny, jak to przedstawia poeta), potem w r. 1848 walczył na Węgrzech, później brał udział w wyprawie Garibaldiego, wreszcie osiadł we Florencji i tam um. 1887 r.

Ordonans, nazwa postanowień wydawanych przez dawnych królów francuskich.

Ordonator, dawniej, w wojsku polskiem, na wzór armji francuskiej, oficer sztabu głównego, którego zadaniem było zaopatrywanie wojska w żywność, opieka nad rannymi, chorymi i t. p.; pod jego też zwierzchnictwem stali komisarze wojenni i adjunkci wojenni, znajdujący się przy oddzielnych korpusach, dywizjach lub brygadach.

Ordynacja — urządzenie spadkowe, polegające na tem, że tylko jeden ze spadkobierców obejmuje wszystkie dobra po spadkodawcy; dóbr tych ani sprzedawać, ani długami obciążać nie może i przekazuje je najbliższemu krewnemu płci męskiej, jeżeli już nie koniecznie rodzonemu synowi. Taki posiadacz dóbr niezbywalnych nazywa się *ordynatem*. U nas są ordynacje: Zamoyskich, Krasińskich, Potockich, Sułkowskich, Baworowskich i innych. W Poznańskiem i Galicji prawa obowiązujące nie stanowią wielkich przeszkód do tworzenia ordynacji. W położeniu prawnem podobnem jest *donatarjusz* (od łac. *donare*—dać, darować), któremu panujący nadał dziedzicznie dobra z warunkiem przekazywania ich najstarszemu w rodzinie lub w rodzie; stąd *majorat*—dobra posiadane prawem starszeństwa. Zbliżone formy posiadania istnieją w Anglji; na takiej podstawie opiera się własność ziemska arystokracji angielskiej. W Niemczech i Austrji istnieją *fidei-komissy* (powierzane dobrej wierze spadkobiercy przez spadkodawcę), zwłaszcza w Austrji liczne. We Francji rewolucja zniosła wszelkie majoraty i zakazała substytucji, t. j. podstawień, odbierających bezpośredniemu spadkobiercy prawo rozporządzania całkowitym spadkiem.

Ordynacja wyborcza—ustawa, określająca, jak się mają odbywać wybory do parlamentu, sejmu, rady miejskiej lub gminnej (ob. *Wybory*).

Ordynans, rozkaz wydany przez wyższego wojskowego podwładnym; *ordynansem* nazywa się też żołnierz wyznaczony na służbę dzienną lub stałą przy oficerze.

Ordynarja. W gospodarstwie rolnem, w większych i średnich majątkach praktykuje się opłacanie robotników nietylko gotówką, ale i produktami, których dostarcza ziemia. To wydzielanie produktów w naturze nazywa się *ordynarją*, a robotnicy tacy *ordynarjuszami*.

Ordynek (z niem.)—porządek, szyk, zwłaszcza w wojsku.

Ordyniec, Tatar należący do ordy.

Ordynować (z łac.) — zalecać, przepisywać, udzielać porady lekarskiej.

Oregon: 1) Jeden ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej nad Oceanem Spokojnym; główne miasto Salem. 2) Rzeka, inaczej *Kolumbja* (ob.).

Oreł, m. gubernjalne w Rosji nad Oką, liczy 80.000 mieszk.

Orenburg, m. gubernjalne i twierdza graniczna Rosji Europejskiej, leży na prawym brzegu rzeki Ural; liczy około 73.000 mieszkańców.

Orestes i Pylades, w podaniach greckich bracia cioteczni, jeden syn Agamemnona, króla Argolidy, drugi — jego siostry Anaxybii. Nierozłączeni w strasznym losie, jaki zgotowała Orestesowi miłość do ojca, byli razem na wygnaniu w Taurji (dzisiejszy Krym), a po skończeniu kary i pokuty, razem powrócili do ojczystej Argolidy. Pylades ożenił się z Elektrą, siostrą Orestesa. Obaj byli wzorem przyjaźni, stąd o serdecznych wiernych przyjaciołach mówimy: „kochają się jak Orestes z Pyladem".

Oręż, pierwotnie wszelka broń rycerza czy żołnierza, później broń służąca do walki zaczepnej, np. miecz, w przeciwstawieniu do tarczy.

Orfeusz, w mitologji greckiej śpiewak, który śpiewem i grą swoją wzruszał nawet nieme zwierzęta, a potęgą swej sztuki z samych piekieł (Hadesu) wyprowadził żonę swoją Eurydykę, porwaną przez śmierć. Postawiono mu jednak za warunek, aby wychodząc z piekła, nie oglądał się; Orfeusz warunku nie spełnił i wskutek tego Eurydykę utracił po raz wtóry, lecz już na wieki.

Organ: 1) narząd, część ciała zwierzęcia lub rośliny, przeznaczona do spełnienia pewnej czynności, potrzebnej do życia. 2) Na podobieństwo tego, jednę lub więcej osób, powołanych do spełniania jakichś stałych funkcji w gminie, prowincji lub państwie, a działających z taką zgodnością, że na zewnątrz wydaje się, jakby działała tylko jedna osoba, nazywamy *organem władzy*. Takim organem władzy jest każdy urzędnik, nawet najniższy, nawet prosty policjant. 3) Pismo perjodyczne, walczące w imię pewnych zasad lub interesów stronniczych, jest ich *organem*.

Organizacja—urządzenie, układ; budowa wewnętrzna organizmu zwierzęcego i roślinnego; forma urządzenia gospodarstwa, stowarzyszenia, rządu, kraju, wojska, całego społeczeństwa; ustrój, ustawa.—*Organizator*—urządzający, nadający organizację.

Organy, najpotężniejszy i największy wśród dętych instrumentów muzycznych, składa się z miecha i klawiszów. Naciskając na klawisze, otwiera się za pomocą miecha ciśniętemu powietrzu przystęp do piszczałek, wskutek czego piszczałki wydają stosownie do swych rozmiarów i do swojej budowy rozmaite dźwięki. Oprócz klawiszów, wprawianych w ruch palcami rąk, a zwanych *manuałem*, organy mają zwykle u dołu szereg klawiszów, które porusza się nogami. Są to t. zw. *pedały*. Nad manuałem znajdują się t. zw. regestry, t. j. przyrządy, za pomocą których można jednem pociągnięciem otworzyć lub zamknąć powietrzu przystęp do całego szeregu piszczałek i tym sposobem zmienić rodzaj i brzmienie

dźwięków, wywołanych przyciśnięciem tego samego klawisza. Organy znajdują przeważnie zastosowanie w muzyce kościelnej. Pełne powagi i spokoju brzmienie organów odpowiada modlitewnemu nastrojowi tłumów. *Organista*—wykonawca muzyczny na organach. *Organmistrz*—fabrykant organów.

Orgje (z greck.) — nazywały się tak u starożytnych Greków tajemnicze obrzędy religijne, połączone niekiedy z nocnymi pląsami, śpiewem, muzyką i rozpustą. Obecnie wszelkie pohulanki rozpustne noszą we wszystkich niemal językach nazwę orgji.

Orinoko *(Orinoco)*, wielka rzeka w Ameryce Południowej, w Wenezueli; źródła do dziś dnia dokładnie nie znane; wpada do oceanu Atlantyckiego; bieg jej wynosi 300 mil. Sławna jest z ogromu swej delty, która ma przeszło 400 mil kw. powierzchni.

Orjentalista (z łac.)—znawca krajów wschodnich, języków i literatury Wschodu.—*Orjentalny*—wschodni, azjatycki.

Orjentować się—zdawać sobie sprawę z miejsca, gdzie się znajdujemy, rozpoznawać położenie; obznajmić się z jaką sprawą, dać sobie z nią radę.

Orka—jedna z najważniejszych czynności rolniczych; polega na odkrajaniu przy pomocy pługa lub sochy — pasa ziemi pewnej grubości i szerokości, czyli t. zw. skiby i przewróceniu jej tak, aby spodnie warstwy roli wydobyły się na wierzch.

Orkadzkie wyspy—grupa wysp, leżących na północnym krańcu Szkocji, oddzielonych od niej cieśniną Pentland-Frith. Składa się ona z 67 wysp, obejmujących 1.004 klm. kw.

Orkan, ob. *Cyklon*.

Orkan-Smreczyński *Władysław* — pisarz polski, ur. 1876 r. na Podkarpaciu w chacie włościańskiej; kształcił się w Krakowie, następnie osiadł na zagonie ojczystym i gospodaruje; pisze poezje, nowele z życia góralskiego i powieści. Do najlepszych utworów Orkana należy powieść „W Roztokach".

Orkiestra—grono muzyków, wykonywujących na rozmaitych instrumentach, pod kierunkiem dyrektora, kompozycje muzyczne, albo towarzyszących śpiewom w operach, oratorjach i t. p.; inaczej kapela.

Orkisz—rodzaj roślin z rodziny trawowatych, bardzo blisko spokrewnionych z pszenicą. Orkisz uprawia się zupełnie tak, jak pszenica; jest wytrzymalszy niż ona, nie wymaga tak dobrych gruntów, ptactwo go nie napada, ale daje gorszą mąkę niż pszenica (chleb z niej łatwo czerstwieje), ziarno jego trudniej się obłuskuje, daje mniej słomy, skutkiem tego siew orkiszu nie jest bardzo rozpowszechniony. Z orkiszu wyrabia się doskonała kasza t. zw. *orkiszowa*.

Orlean—miasto francuskie nad Loarą, stolica depar. Loiret, liczy około 70.000 mieszk. W historji pamiętne oblężeniem przez Anglików w XV w. i odsieczą daną mu przez Joannę d'Arc, która od nazwy miasta *Dziewicą Orleańską* została nazwana.

Orleanowie, boczna linja francuskiego królewskiego rodu Burbonów.

Orlik — rodzaj roślin z rodziny *jaskrowatych*, o kwiatach ostrogowatych. *Orlik pospolity* rośnie u nas w okolicach górzystych po brzegach lasów; nazywają go *cencelją*. Ma kwiaty niebiesko-fijoletowe. Odmiany ogrodowe różnią się znacznie barwą i kształtem kwiatu.

Orłosęp, ptak drapieżny, łączący w sobie cechy orłów i sępów, wielkości naszej kani; upierzenie ma białe, grzbiet i lotki czarne, także ogon z białym końcem. Żyje w Afryce nad brzegami rzek.

Orłow, rodzina, której liczni członkowie odegrali ważną rolę w dziejach Rosji. Z tych *Grzegorz*, ur. 1734 r., um. 1783 r., był zaufanym powiernikiem i przyjacielem Katarzyny II, której dopomógł do opanowania tronu.

Orłowski *Aleksander*, słynny rysownik polski, ur. w Warszawie 1777 r., um. w Petersburgu 1832 r. Dziwaczny i niestały w życiu. Wyborny twórca rodzajowy.

Ormianie, upowszechniona nazwa Armeńczyków chrześcijańskich, mieszkańców Armenji, którzy w wiekach średnich szukali schronienia w Europie przed Tatarami i Turkami; w dawnej Polsce znaleźli przytułek już w XII wieku. Osiedleni później głównie nad Dniestrem i we Lwowie, rządzili się własnemi prawami, które im potwierdził Zygmunt I. Są z wyznania katolikami, odmiennego tylko obrządku i mają we Lwowie własnego arcybiskupa. Lud to pracowity, przemyślny, do handlu szczególniej uzdolniony (ob. *Armenja)*.

Ormuzd, zepsuty wyraz zendzki (perski) „Ahura-mazda" (Aura-mazda), przyjął się w przekształconej formie we wszystkich językach; bóg starożytnych Medów, Persów, a później innych narodów. Religja ormuzdowa nazywa się mazdeizmem. Ormuzd przeciwstawia się w niej Arymanowi; pierwszy—bóg światła, opiekun dobra, bóg miłujący ludzkość; Aryman — uosobienie ciemności, zła i śmierci.

Ornament—znaczy to samo co „ozdoba" *(ornare*—zdobić). Ornament tem się różni jednak od ozdób wogóle, że musi być utworem ręki ludzkiej, dziełem sztuki malarskiej, rzeźbiarskiej, złotniczej, grawerskiej, tapicerskiej i t. p. Ornamentami zdobią budowle—ich części i wnętrza; dalej ramy obrazów, meble, kraty żelazne, tkaniny, skórę i t. p. Ornamenty mogą być rysowane, malowane, wycinane w kamieniu, rytowane (grawerowane), rzeźbione, odlewane w metalach. Naśladują one najczęściej jakieś kształty przyrodzone (rośliny, zwierzęta, postać ludzką); rzadziej są kombinacjami linji geometrycznych i wówczas noszą specjalną nazwę arabesków.

Ornat, ubiór liturgiczny kapłana, dawniej formy szerokiego, okrągłego płaszcza, otwartego tylko z wierzchu dla włożenia przez głowę. Od VIII wieku zaczęto go wycinać coraz więcej pod pachami, tak że dziś mało jest podobny do używanego w pierwszych wiekach.

Ornitologja—dział zoologji, zawierający naukę o ptakach.

Orografja—część geografji ogólnej, zajmująca się górami, ich opisem, rozmieszczeniem, klasyfikacją, ich powstawaniem i przekształceniami, którym ulegają pod wpływem czynników natury.

Or-ot, ob. *Oppman Artur*.

Orsza, m. powiatowe w gub. Mohylewskiej, po obu brzegach górnego Dniepru (powyżej Mohylewa), leży przy linji kolei brzesko-moskiewskiej, liczy 13.000 mieszkańców. Orsza pamiętna jest dwukrotnem świetnem zwycięstwem wojsk polskich nad moskiewskiemi (13 lipca 1508 r. i 8 września 1514 r.).

Orszada, napój chłodzący, złożony z wody, cukru, olejku kwiatów pomarańczowych i mleka ze słodkich migdałów.

Ortodoksja (greck.)—prawowierność, trzymanie się ścisłe nauki i przepisów swego Kościoła; nieodstępowanie od przepisów.

Ortografja (z greck.)—nauka poprawnego pisania (ob. *Pisownia)*.

Ortopedja—część chirurgji, zajmująca się badaniem i leczeniem wszelkich skrzywień i zniekształceń ciała ludzkiego, np. skrzywień kręgosłupa, wykręconych kolan, zniekształceń stopy, wysokiej łopatki i t. d. Leczenie polega na gimnastyce, masażu, noszeniu stosowanych aparatów i na operacjach chirurgicznych.

Ortyl lub *ortel*, nazwa, używana w dawnem prawie polskiem na oznaczenie wyroku sądów miejskich.

Oryginalność—samoistność, siła tworzenia rzeczy własnych, nie będących naśladownictwem dzieł dawniej zna-

nych. Oryginalność jest cechą każdego prawdziwego talentu, każdego wyższego uzdolnienia. Im bardziej umysł wystarcza sobie, im doskonalej przetwarza wszystko, co z wrażeń zewnętrznych sobie przyswoił—tem jest genjalniejszy.

Oryginał (od łac. *origo* — początek samoistny): 1) Pierwowzór, dzieło pierwiastkowe, rzecz nie naśladowana. Rzecz będąca ścisłem, dokładnem naśladowaniem oryginału zowie sie *kopją* (aktu, obrazu, posągu i t. d.). 2) Dziwak, człowiek odróżniający się od wszystkich.

Oryl. Orylami nazywają zwykle flisaków, trudniących się wyłącznie spławianiem drzewa.

Orzech laskowy, ob. *Leszczyna*.

Orzech włoski—wielkie drzewo z rodziny *orzechowatych*, hodowane dla owoców i dla drewna. Dosięga wysokości 30 metrów. Liście ma wielkie, złożone; kwiaty pręcikowe zebrane w kotki; słupkowe, umieszczone w kątach liści. Owoc—pestkowiec, otoczony mięsistem okryciem, które można zedrzeć przy dojrzewaniu. Rozmnażają orzech przez nasienie. Bardzo rozpowszechniony w Europie południowej; u nas rośnie dobrze i rodzi obfite owoce wtedy, gdy rośnie osobno, zasłoniony od wiatrów północnych. Zaczyna dawać owoce od 15 roku, a wydaje je do 75 lat. Orzechy dojrzewają we wrześniu i w październiku; jadalne są świeże lub suche. Wyciskają z nich olej jadalny; wytłoczyny służą do tuczenia bydła. Miękisz owocowy używa się do barwienia, liście—w cierpieniach skrofulicznych. Drzewo używane bywa do robót stolarskich i jest bardzo cenione.

Orzechowski *Stanisław*, ur. 1513 r. w ziemi Przemyskiej, um. 1566 r. w Żurowicy; ognisty mówca, znakomity stylista, pisarz polityczny i historyk. Wychowany w Niemczech i we Włoszech, wrócił do ojczyzny z ogromną wiedzą i namiętnym zapałem służenia sprawie publicznej. Wyświęciwszy się w 1543 r. na księdza, rozpoczyna odtąd żywot burzliwy, pełen cierpień i kłopotów. Nieprzyjaciel bezprawia, krzywdy, przekupstwa, wyuzdania politycznego i obyczajowego, występował przeciw nim w swych pismach politycznych z odwagą, jakiej nikt przed nim w Polsce nie okazał. Ale namiętna i nieokiełznana natura Orzechowskiego wiodła jego samego na bezdroża, na których szlachetny, lecz porywczy, zdolny, lecz nieoględny umysł jego stracił zupełnie równowagę. Chociaż ksiądz, postanowił się ożenić. Sądził, że zniesienie celibatu zbliży do Kościoła katolickiego wyznawców obrządku greckiego, których wielu było w Polsce, a zwłaszcza na Rusi. Sam się tedy, wbrew zakazowi biskupa ożenił i ściągnął na siebie klątwę Kościoła, zaburzył sprawą swoją cały kraj, za co miał uledz karze śmierci. Wtedy jednakże poddał się wyrokowi Stolicy Apostolskiej. Orzechowski pisał bardzo dużo, po polsku i po łacinie, pisał świetnie, jak mało kto przed nim i po nim; współcześni nazywali pióro jego „złotem" i nietylko wielbiciele, ale nawet wrogowie. Z jego licznych prac. do najlepszych należą pisma polityczne w formie djalogów. Napisał także „Dzieje pierwszych lat panowania Zygmunta Augusta" i „Turcyki, czyli wezwanie do wojny z Turcją".

Orzechówka—ptak wróblowaty, spokrewniony z sójką, tej samej co ona wielkości. Upierzenie ma brunatne w gęste plamki białe; skrzydła i ogon czarne. Zamieszkuje góry Europy, na niziny spuszcza się jedynie w zimie, wówczas zjawia się i u nas. Jest użyteczna, gdyż tępi szkodliwe owady; chwyta jednak małe ptaki i ssące, a w zimie żywi się nasionami i orzechami.

Orzeczenie, najważniejsza zasadnicza część zdania (ob.), wyrażająca myśl, którą się *orzeka* czyli wypowiada o podmiocie (ob.). Orzeczeniem może być czasownik (ob.) lub imię, t. j. rzeczownik, przymiotnik, zaimek lub liczebnik. Jeżeli orzeczeniem jest imię, w takim razie musi być połączone z podmiotem za pomocą odmiennej formy czasownika *być*, czyli łącznika.

Orzelski *Świętosław* opisał bezkrólewie po śmierci Zygmunta Augusta w dziele łacińskiem, przełożonem później na język polski. Brał gorący udział w życiu narodu za króla Stefana Batorego i Zygmunta III; ur. 1549 r., um. 1598 r.

Orzeł—ptak drapieżny dzienny, dużego wzrostu i ogromnej siły. Ma duże skrzydła o znacznym sięgu, nogi zakończone ostrymi pazurami i upierzone aż do palców, dziób silny, u nasady prosty i zagięty dopiero przy końcu, tak jak dziób sępa. Orly zamieszkują lesiste

Fig. 53. Orzeł.

i górzyste okolice Europy, Azji północnej i Ameryki; u nas są to największe z naszych ptaków drapieżnych. Napadają na młode jelenie, sarny, jagnięta, porywają niekiedy dzieci. Żywią się jednak i padliną w braku żywych łupów. Niektóre gatunki, np. *orzeł bielik* i *orzeł rybołów* chwytają ryby.

Orzeszkowa *Eliza*, ur. w 1842 r. w Milkowszczyźnie, w pobliżu Grodna, zm. w Grodnie 1910 r., znakomita powieściopisarka polska. W bardzo licznym szeregu utworów poruszała kwestje społeczne, interesujące współczesnych: emancypację kobiet, równouprawnienie żydów, wychowanie młodego pokolenia, upośledzenie ludu, walkę prądów kosmopolitycznych z tradycjami narodowemi i t. d. Dotykała także zagadnień

Fig. 54. Eljza Orzeszkowa.

etycznych. Powieściami swemi wywierała duży wpływ, zwłaszcza na młode kobiety, którym ukazywała drogę wytrwałej samodzielnej pracy. Talent Orzeszkowej z latami rozwinął się, rósł w siłę artystyczną, coraz lepiej oddawał barwy życia. Z powieści jej największy rozgłos zdobyły w swoim czasie: „Marta", „Eli Makower", „Pompalińscy", „Meir Ezofowicz", „Rodzina Brochwiczów", „Widma", „Bańka mydlana", „Sylwek Cmentarnik", „Mirtala", „Niziny", „Cham", „Nad Niemnem", „Bene Nati", „Dwa Bieguny", „Australczyk", „Argonauci", „Anastazja", „Ad astra" i t. d. Prócz powieści napisała sporo rozpraw literackich i społecznych: „O kobiecie", „O patrjotyzmie i kosmopolityzmie", „O żydach i kwestji żydowskiej" i t. d.

Orzesznica, ob. *Koszatka*.

Orzyc—prawy dopływ Narwi, bierze początek z bagnisk w pow. Mławskim, na pewnej przestrzeni jest rzeką graniczną, oddzielającą Królestwo Polskie od Prus; od jeziora Drążdżewskiego, przez które przepływa, skręca na południe i przeciąwszy powiat Makowski, wpada do Narwi.

Osa—owad błonoskrzydły, należący do żądłówek. Ma ciało wysmukłe, gładkie, koloru zazwyczaj czarnego, pomieszanego z żółtym, różki złamane i zwisłe, skrzydła długie a wąskie. Robotnice i samice posiadają żądła, któremi kłują boleśniej od pszczół. Osy nie zbierają pyłku kwiatowego i nogi mają gładkie, bez szczoteczek i koszyczków, jak pszczoły. Jedne gatunki żyją samotnie, inne towarzysko w rojach złożonych z robotnic, samic i samców. Gniazda swe umieszczają w ziemi, w dziuplach lub wprost przytwierdzają do gałęzi. Gniazdo składa się z sześciobocznych komórek, ułożonych w plastry i zawieszonych na cienkim trzonku. Komórki budują robotnice nie z wosku, lecz z cząstek roślinnych, pożutych i sklejonych śliną — przypominających wyglądem bibułę. Osy żywią się miodem kwiatów, soczystymi owocami i innemi słodkiemi substancjami, ale zjadają także owady i pająki. Roje os w jesieni rozpraszają się i giną; pozostają tylko samice, które zimują w dziuplach drzew, pod kamieniami i t. p.; na wiosnę rozpoczynają budowę gniazda, składają jajka, a wylęgłe z nich robotnice pomagają im do wykończenia budowy. Z krajowych os zasługuje na uwagę *szerszeń*—największa ze wszystkich, buduje gniazdo w wypróchniałych drzewach i słupach; *osa leśna*—mniejsza, zawiesza gniazda, okryte powłoką, na gałęziach drzew; *osa pospolita*—gnieździ się w ziemi; *klecanka*—buduje gniazdo bez powłoki, niezakryte.

Osad—ciało stałe, bardzo rozdrobnione, które poprzednio zawieszone było w wodzie (lub w innym płynie), w postaci mętów, zawiesin, a następnie, skoro płyn mętny przez pewien czas pozostawiono w spokoju, osiadło na dnie.

Osada czyli *kolonja*, ognisko życia ludzkiego świeżo założone przez wychodźców, którzy porzuciwszy dawną ojczyznę, zapragnęli osiedlić się w innej miejscowości. Przyczyny zakładania osad są: przeludnienie i brak środków wyżywienia się w miejscu rodzinnem, chęć rozszerzenia stosunków handlowych, wstrząśnienia polityczne i społeczne, katastrofy (wylewy wód, trzęsienia ziemi, nieurodzaje); wreszcie deportacja przymusowa przestępców politycznych lub kryminalnych.

Osadnik kwiatowy—część kwiatu, na której osadzony jest zawiązek, płatki korony, pręciki i kielich. Niekiedy po okwitnieniu rozrasta się i jest jadalny (jak np. w karczochu).

Osady rolne są to zakłady poprawcze dla przestępców małoletnich; zastępują więzienie i udzielają swym wychowańcom, oprócz pracy fizycznej i naukę. Wszystkie państwa europejskie posiadają kolonje rolne. W Królestwie Polskiem myśl założenia osady rolnej powzięli Józef Wieczorkowski i ks. Tadeusz Lubomirski; zatwierdzenie ustawy Towarzystwa uzyskali 3 marca 1871 r., następnie wyjednali u skarbu kilkanaście morgów lasu w Studzieńcu w gubernji Warszawskiej. Otwarcie osady nastąpiło 14 maja 1876 r.

Osaka, miasto główne japońskiej prowincji Setsu, na południowo-zachodnim brzegu wyspy Nippon, jedno z najważniejszych miast w Japonji; liczy około miljona mieszkańców.

Osełka, ob. *Piaskowiec*.

Osep, podatek płacony zbożem przez włościan; istniał dawniej w Polsce.

Oset czyli *bodiak*—roślina z rodziny *złożonych*, pospolita w krajach gorących i umiarkowanych Starego Świata, jest bardzo uciążliwym chwastem, trudnym do wyplenienia z powodu głęboko idących rozłogów, oraz nasienia, które łatwo wiatr na wszystkie strony roznosi. U nas rośnie kilkanaście jego gatunków. Wszystkie mają łodygi grube, twarde, liście powycinane, kolczaste, często pod spodem kosmate; kwiaty najczęściej purpurowe, rzadziej białe lub żółte; nasiona opatrzone pióropuszami z delikatnego puchu, który łatwo wiatr unosi.

Osetyńcy — jeden z ludów Kaukaskich, należący do rasy indoeuropejskiej, piękny i zdolny. Osetyńcy trudnią się głównie rolnictwem i pasterstwem; są między nimi chrześcijanie i mahometanie, przeważa jednak liczba wyznawców Chrystusa.

Osieck, osada w gub. Siedleckiej, pow. Garwolińskim, dawna własność książąt Mazowieckich, którzy utrzymywali tu dwór swój i zwierzyniec i często przybywali na łowy w otaczających borach.

Osiek, osada w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim.

Osieł, zwierzę ssące nieparzystokopytne, spokrewnione z koniem, od którego się różni następującemi cechami: ma mniejszy wzrost, dłuższe uszy, krótszą grzywę, ogon gładki, porosły tylko w końcu włosami, jak u krowy; pozatem sierść ma krótką, przeważnie szarą, z ciemną pręgą wzdłuż grzbietu (często 2 pręgi, krzyżujące się między łopatkami). Osieł został oswojony prawdopodobnie jeszcze dawniej, niż koń. Odznacza się on dość znaczną siłą i wytrwałością, lecz jest nieco za powolny i uparty; chodzi bardzo ostrożnie i z tego powodu nieoceniony w górach; zmyślny i dość przebiegły. Zadawala się najlichszym pokarmem. Osły krajów południowych są rosłe i sprawniejsze niż w Europie środkowej; silnych mrozów nie znoszą. Chów ich rozwinięty głównie w Afryce półn., Hiszpanji i Francji. Używają ich przeważnie do dźwigania ciężarów; nadto zwierzęta te dostarczają mocnej skóry (używanej na pergamin, bębny i t. p.), dość smacznego mięsa, oraz mleka, zalecanego głównie w chorobach piersiowych.

Osierdzie, błona surowicza, powlekająca serce i wyścielająca wnętrze worka sercowego.

Osięciny, osada w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim. W jej okolicach znajdują się porozrzucane dawne cmentarzyska pogańskie, w których znaleźć można niekiedy starożytne naczynia, szczątki broni, narzędzi, ozdób i t. p.

Osika, ob. *Topola*.

Osiński *Alojzy*, ur. 1770 r., um. 1842 r., ksiądz zakonu Pijarów, przez długie lata profesor w sławnem Liceum Krzemienieckiem, rektor Akademji duchownej w Wilnie, wreszcie biskup łucki, był znakomitym mówcą, dzielnym pracownikiem na niwie języka i literatury polskiej. Zostawił w rękopisie ogromne dzieło w 14 tomach „Bogactwo mowy polskiej"; w druku kilka kazań i dzieła „O życiu i pismach Skargi", „O życiu i pismach Czarneckiego" i t. d.

Osiński *Ludwik*, ur. 1775 r., um. 1838 r., brat poprzedniego, poeta i mówca z czasów Księstwa Warszawskiego, profesor literatury w uniwersytecie warszawskim; był tłumaczem pisarzy francuskich: Kornela (Corneilla), Woltera i Fenelona. Napisał odę „Na powrót wojska polskiego w 1809 r." i „Na Kopernika". Osiński należał do upartych obrońców klasycyzmu i nieprzejednanych wrogów romantyzmu polskiego.

Osjaniczny, ułożony przez Osiana; utworzony w rodzaju utworów poetyckich, przypisywanych Osjanowi.

Oskar I panował w Szwecji i Norwegji od 1844 do 1859 r.; *Oskar II* jest od 1872 r. królem szwedzkim; zażywa wielkiej powagi u swego narodu; odznaczył się jako pisarz i poeta.

Oskard, narzędzie żelazne, w jednym

końcu ostre i spiczaste jak kilof, w drugim spłaszczone jak motyka i osadzone na drewnianym trzonku; używane bywa do rozwalania murów, rozbijania skał, kopania w gruncie kamienistym i twardym i t. p.

Oskarżenie w procesie karnym odpowiada akcji powodowej w procesie cywilnym; jest to żądanie, skierowane do władzy sądowej, o ukaranie osobnika poszlakowanego o czyn przestępny. Osoba wnosząca *oskarżenie* nosi miano *oskarżyciela*.

Oskoła — sok, wypływający z brzóz na wiosnę, przed puszczeniem pączków. Składa się głównie z wody, soli mineralnych, niewielkiej ilości cukru i garbników. Wydobywanie oskoły przez wiercenie dziur w korze i pniu jest bardzo szkodliwe dla drzewa.

Oskrzela *(bronchy)*—są to rozgałęzienia tchawicy, która dzieli się na dwa główne oskrzela, a każde z nich dochodzi do właściwego płuca (prawego i lewego), gdzie dzieli się na coraz to cieńsze rozgałęzienia; ostatnie, oskrzelikami zwane otoczone są pęcherzykami płucnymi, z którymi razem tworzą miąsz płucny.

Osłonice, typ zwierząt morskich, o nielicznych gatunkach; jedne pływające swobodnie, inne przyczepione stale. Ciało ich różnego kształtu: u osiadłych zwykle podobne do ogórka, otoczone jest zgrubiałą skórą i ma dwa otwory zewnętrzne; jednym z nich wpływa woda wprost do obszernej torby, podziurkowanej jak sitko, odgrywającej rolę skrzel; z niej przez otwór wewnętrzny wpływa do przewodu pokarmowego, mającego swe ujście do steku i uchodzi drugim otworem zewnętrznym. Z wodą dostaje się do wnętrza pożywienie. Między jednym a drugim otworem leży zwój nerwowy. Osłonice rozmnażają się bądź przez pączkowanie, bądź z jaj, przechodząc zawiłe przeobrażenia, a larwy niektórych mają w ogonie zaczęcie kręgosłupa i rdzenia pacierzowego; ogon jednak później odpada a larwa zmienia się na istotę dojrzałą niższego ustroju. Z tego powodu upatrują w nich niektórzy uczeni bliskie pokrewieństwo z kręgowcami, osobliwie z rybką zwaną *niślimką*. Tu należą osiadłe *żachwy* i swobodnie pływające *sprzągle*. Niektóre, jak *iskrzyłuda*, wydają w głębinach morza łagodne światło fosforyczne.

Osm *(osmium)*—pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Os*, jeden z pięciu metali, towarzyszących platynie. W stanie czystym przedstawia się jako metal krystaliczny o pięknej niebieskiej barwie—twardszy od szkła, nietopliwy; rozpuszcza się w wodzie królewskiej. Na powietrzu utlenia się łatwo, dając kwas osmowy, bezbarwne kryształy, topiące się przy 100°. Roztwór tego kwasu używa się jako barwnik mikroskopowy, szczególniej do zabarwiania nerwów.

Osmanowie, ob. *Turcja*.

Osman-Basza, ur. 1837 r., um. 1900 r. generał turecki, wsławił się bohaterską obroną Plewny przeciw wojskom rosyjskim w 1877 r. Był potem ministrem wojny.

Osmolin, osada w gub. Warszawskiej, pow. Gostyńskim, nad strugą Nidą.

Osmoza—jest to przesiąkanie i mieszanie się dwu różnych cieczy przez błonę, która je oddziela. W życiu roślin i zwierząt osmoza gra bardzo ważną rolę. Pokarmy zwierzęce odpowiednio przerobione dostają się z przewodu pokarmowego do krwi drogą osmozy. Żółć ułatwia przesiąkanie tłuszczów przez błony. Groch, fasola, kasza w gotowaniu pęcznieją, gdyż woda, skutkiem osmozy, przenika do ich wnętrza. To przenikanie osmotyczne płynów i rozpuszczonych w nich substancji do wnętrza ciał galaretowatych zowie się *endosmozą;* przeciwnie zaś przechodzenie tychże substancji z ciał galaretowatych do płynów, zowie się *eksosmozą*.

Osnowa, ob. *Tkactwo*.

Osoba gramatyczna jest pewną kategorją odmiany słowa (czasownika), służącą do odróżnienia podmiotu, który mówi, czyli *osoby pierwszej*, od podmiotu, do którego się mówi, czyli *osoby drugiej* i od tego, o którym się mówi, to jest *osoby trzeciej*. Odmiana czasownika przez osoby odbywa się w obu liczbach—pojedyńczej i mnogiej.

Osoba prawna. Osobą w znaczeniu fizycznem (ob.) jest człowiek. Są wszakże cele w życiu społecznem, których osiągnięcie przechodzi siły pojedyńczego człowieka. Dla osiągnięcia takich celów wytworzono takie formy prawne, przy których „zmyśla się“ niejako osobę sztuczną, a więc mogącą trwać wieki, nadaje się tej osobie zmyślonej wszystkie właściwości, jakie ma człowiek w stosunkach prawnych, a więc możność nabywania praw i obowiązków, by w ten sposób wyposażona, jakkolwiek fizycznie nieistniejąca, prawnie istniała i mogła spełniać zadania i cele, dla których została wytworzona. Nazywamy ją zaś *osobą prawną* lub *moralną*. Osoby prawne są albo związkami poszczególnych jednostek (np. towarzystwa) i wtedy zowią się w prawie *korporacjami*, albo są to zakłady czyli *fundacje*, które istnieją stale, niezależnie od życia fundatorów, posiadają majątek, który im przeznaczono na trwałe osiągnięcie jakiegoś celu, majątkiem tym zarządzają i t. d.

Osocze, ob. *Krew*

Osoje, wieś w Karyntji, ob. *Ossiach*.

Osoka, zbiorowa nazwa bardzo licznych turzyc krajowych, odznaczających się ostrymi liśćmi; rosną one na t. zw. „kwaśnych łąkach“.

Ospa naturalna — zaraźliwa choroba wysypkowa, bardzo niebezpieczna, występuje w połączeniu z silną gorączką, podczas której na twarzy i na całem ciele zjawiają się plamy czerwone, przemieniające się następnie w pęcherze, a potem we wrzodzianki (pustułki). Zwiastunami ospy są: ból głowy, wymioty, łamanie w krzyżu, silne pragnienie. Wysypka zjawia się zwykle najpierw na twarzy. Po pewnym czasie wrzodzianki zlewają się z sobą, tworząc strupy. W okresie ropienia wielu chorych umiera z tej choroby; po wyzdrowieniu pozostają im blizny, szpecące twarz. Dawniej ospa grasowała epidemicznie i zabierała mnóstwo ofiar; obecnie dzięki *szczepieniu* ospy ochronnej, stała się mniej groźna i nawet rzadka w krajach, gdzie zaprowadzono przymusowe szczepienie.

Ospa ochronna *(limfa ospowa, krowianka, szczepienie ospy)*—Krowy podlegają chorobie, zwanej ospą krowią, przy której na wymionach powstają ropnie i wrzodzianki. Choroba ta udziela się innym zwierzętom a także ludziom. Nakłuwszy lancetem owe wrzodzianki i zaszczepiwszy ich zawartość w ranki ki skórne zwierząt lub człowieka, zauważymy po kilku dniach na miejscu szczepienia pęcherzyki, wypełnione przezroczystą cieczą. W 1776 r. lekarz angielski Jenner dowiódł, iż osoby, którym limfę tę szczepiono, stały się odporne na działanie ospy naturalnej; wskutek tego wprowadził zwyczaj szczepienia dzieciom limfy ospowej. Dawniej używano do szczepienia limfy, zbieranej z rączek innych szczepionych dzieci *(limfa humanizowana);* obecnie jednak używa się tylko *krowianki*, to jest limfy ospowej, zbieranej z cieląt, a to dlatego, iż limfa humanizowana może pochodzić z niezupełnie zdrowych dzieci (np. suchotniczych, zołzowatych i t. p.). Szczepienia powinny być dokonywane jaknajwcześniej, w 1—2 miesiącu życia; tak młode dzieci lepiej nawet znoszą szczepienie i mniej cierpią, niż starsze. Szczepi się zazwyczaj ospę na lewem ramieniu. Po kilku latach należy powtórzyć szczepienie. Szczepienia ospy powinni dokonywać *tylko lekarze*, instrumentami czystymi, t. j. wyjałowionymi, a to dlatego, aby

razem z ospą ochronną nie zaszczepić dziecku jakiejś innej groźnej choroby.

Ospa wietrzna — wyprysk na twarzy i na ciele, podobny do ospy naturalnej, lecz o wiele łagodniejszy co do objawów i przebiegu i nigdy nie kończący się śmiertelnie. Choroba ta panuje epidemicznie; podlegają jej głównie dzieci, a szczepienie ospy ochronnej nie zabezpiecza przed ospą wietrzną, podobnie jak przebycie ospy wietrznej, nie zabezpiecza przed ospą naturalną. Gorączka przy tej chorobie jest mała; pęcherzyki drobne, nie ropieją, lecz zasychają na 3 — 4 dzień; po odpadnięciu strupów nie widzimy blizn, a zatem i zeszpecenia choroba ta nie powoduje.

Ossa czyli *Mokra,* rzeka w Prusach w ziemi Chełmińskiej; uchodzi do Wisły o milę od Grudziądza. W tej rzece miał Bolesław Chrobry wbić żelazny słup graniczny między Rogoźnem a Łaszynem, skąd pobliskie miasteczko przyjęło nazwę Słupi.

Ossiach, *Osjak, Osoje,* wieś w Karyntji, nad jeziorem Osojskiem, słynne opactwo, w którem miał zakończyć życie Bolesław Śmiały i w którego murach jakoby był pochowany.

Ossolin, niegdyś miasteczko, obecnie wieś w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, od 1350 r. własność Toporów, którzy od niej zaczęli pisać się Ossolińskimi.

Ossolineum, *Ossolińskich bibljoteka,* założona w 1817 r. we Lwowie, przez hr. Józefa Maksymiljana Ossolińskiego, otwarta w 1826 r., składa się z bibljoteki dzieł polskich i traktujących o Polsce, z galerji obrazów i zbioru broni i numizmatów.

Ossolińscy, starodawny historyczny ród polski, herbu Topór, pierwotnie osiadły w Sandomierskiem, później na Podlasiu. Protoplastą tego rodu był *Jaśko* czyli *Jan,* syn Nawoja z Przegini, kasztelana krakowskiego, zmarłego 1325 r., który od założonej przez siebie majętności, zw. *Ossolin,* przybrał nazwisko i dał początek domowi Ossolińskich.

Ossoliński *Jerzy,* ur. 1605 r., um. 1650 r., kształcił się w kraju i zagranicą, skąd powrócił ze stopniem doktora. Towarzyszył królewiczowi Władysławowi w wyprawach wojennych, później posłował do Anglji, walczył na czele własnej chorągwi przeciw Szwedom. Władysław IV poruczył mu ważne poselstwo do papieża Urbana VIII, celem wyjednania jego pomocy do uśmierzenia niesnasek, dzielących w Polsce stan duchowny i świecki, a także zatwierdzenia ustępstw dla dysydentów. Wjazd jego do Rzymu w 1633 r. jest jednem z najświetniejszych tego rodzaju wystąpień. Zwolennik związku z rodziną Habsburską, przyczynił się Ossoliński do małżeństwa Władysława IV z Cecylją Renatą; jeździł jako poseł polski na sejm elekcyjny Rzeszy niemieckiej, celem popierania kandydatury syna cesarza Ferdynanda II. Od roku 1643 jako kanclerz wielki koronny dzierżył ster spraw politycznych Polski. Po śmierci Wł. IV, obwiniony o współudział w układach z Kozakami, musiał się bronić przeciw oskarżeniom szlachty; utrzymał się jednak na stanowisku; doradzał Kozakom politykę umiarkowaną, a kiedy ta nie przyniosła pożądanych owoców, prowadził jako hetman w r. 1649 wojska polskie pod Zborów, gdzie jednakże zręcznymi układami potrafił odwieść hana tatarskiego od związku z Chmielnickim, czem zniewolił atamana do zawarcia ugody zborowskiej. Ossoliński był mężem ze wszech miar znakomitym. Mówca podziwiany, zostawił też kilka niepospolitych rozpraw o stanie ówczesnym Polski i środkach zaradzenia jej niedomaganiom.

Ossoliński *Józef Maksymiljan,* bibljograf i historyk, ur. 1748 r. w Sandomierskiem. Po pierwszym podziale kraju osiadł w majętności swojej, w zaborze

austrjackim, poświęcając się wyłącznie naukom. W r. 1789, jako członek deputacji galicyjskiej do Leopolda II, zamieszkał w Wiedniu, gdzie pomiędzy innemi wyjednał u rządu ustanowienie w uniwersytecie lwowskim katedry literatury i języka polskiego. Gdy po zniesieniu wielu klasztorów, pozabierał rząd istniejące przy nich bibljoteki, Ossoliński, nie szczędząc kosztów, umiejętnym wyborem dzieł ważniejszych i rzadszych, położył pierwsze podstawy pięknej bibljoteki, którą na użytek powszechny przeznaczył. Przy-

Fig. 55. Józef Maksymiljan Ossoliński.

gotowawszy bogate zbiory książek, rycin, medali, map i t. p., wybrał Lwów na pomieszczenie tych skarbów i uzyskawszy r. 1809 przyzwolenie cesarza Franciszka I, dał początek zakładowi znanemu pod nazwą *Bibljoteki Ossolińskich* albo *Ossolineum* (ob.). Dla zapewnienia dalszego rozwoju tej instytucji, zapisał na rzecz jej dobra swoje w Galicji i oddał ją pod szczególny nadzór stanów krajowych. Obok tak ważnych zajęć, niemal wszystkie chwile życia pochłaniających, Ossoliński pracował na niwie nauki polskiej i ogłosił drukiem kilkanaście cennych dzieł.

Ossowski *Godfryd,* zasłużony archeolog polski, ur. 1835 r., um. 1897 r. Owocem poszukiwań archeologicznych, prowadzonych przez G. Ossowskiego od r. 1860 na Wołyniu, w Prusach królewskich, w okolicach Krakowa, a pod koniec życia na Syberji, było wydanie całego szeregu cennych i gruntownych rozpraw geologicznych i archeologicznych w języku polskim i rosyjskim.

Ostatnia wola, ob. *Testament.*

Ostatnie Olejem św. namaszczenie jest Sakramentem, w którym chory przez pomazanie Olejem św. i modlitwy kapłana otrzymuje łaskę Boską ku dobru duszy, a często także ciała.

Ostenda, miasto handlowe, leży w Belgji na wybrzeżu morza Niemieckiego i słynie z kąpieli morskich.

Ostentacja (z łac.) — wystawność, okazałość. *Ostentacyjny*—obliczony na pokaz, na zwrócenie uwagi.

Osteolit czyli *kościowiec* — ziemista odmiana apatytu, zawierająca często 86% fosforu wapnia, skutkiem tego używana jako nawóz fosforowy lub do wyrobu superfosfatów. Często zawiera resztki kości zwierząt przedpotopowych, co każe przypuszczać, że osteolit jest ich wytworem. Znajduje się w gub. Podolskiej, w Czechach, w Tyrolu, a także w Hiszpanji, Anglji i Niemczech.

Osteologja—część anatomji, zawierająca naukę o kościach — ich opis, powiązanie, rozwój, skład chemiczny i budowę mikroskopową.

Osterode, ob. *Ostród.*

Ostjacy—lud zamieszkujący północną Syberję, rozproszony pomiędzy Obią a Jenisejem, coraz mniej liczny, widocznie wymiera. Dziś liczy 40—50 tysięcy. Należy do szczepu fińsko-ugryjskiego.

Ostjarjusz, z łac., dosłownie *odźwierny,* najniższy stopień święceń kapłańskich.

Ostnica — rodzaj traw, hodowanych często dla ozdoby. Po gipsowiskach

rośnie u nas *ostnica pierzasta*. W Hiszpanji i Afryce północnej uprawiana jest *ostnica trwała*, używana do wyrobu mat i koszów. W ostatnich czasach zaczęto wywozić ją w większych ilościach do Anglji, gdzie jest przerabiana na papier.

Ostokrzew—rodzaj roślin z rodziny *ostokrzewowatych*. Są to drzewka cierniste o powolnym wzroście. W Europie południowo-zachod. rośnie *ostokrzew zwyczajny*; drewno jego ścisłe i twarde, cenione jest na wyroby wykwintne. Liści używano dawniej przeciw febrze. Substancja gorzka, zawarta w nich *(ilicyna)*, ma własności podobne do chininy. *Ostokrzew paragwajski* dostarcza herbaty, zwanej *mate'*, która w Ameryce Południowej zastępuje chińską. Działanie jej podniecające jest silniejsze, lecz smak mniej przyjemny niż herbaty chińskiej.

Ostracyzm, w dawnej Grecji sąd, który odbywał się przez powszechne głosowanie na zgromadzeniach ludowych i mocą którego skazywano na wygnanie ludzi zbyt potężnych i wpływowych. Do głosowania służyły skorupy ostryg i inne muszle *(ostrakon)* lub tabliczki gliniane, na których zapisywano nazwiska osób, zagrażających wolności i równości obywatelskiej.

Ostranin lub *Ostrjanica Stefan*, stanął w r. 1638 na czele Kozaków Zaporoskich przeciw Polsce i wkroczył na Ukrainę polską. Początkowo wiodło mu się dobrze, już podburzył do buntu lud ruski na Podolu i Wołyniu, kiedy Jeremi Wiśniowiecki ze Stefanem Potockim rozbili jego zastępy pod Żołninem. Ostranin pozostawił dowództwo Dymitrowi Huni, a sam umknął do Moskwy.

Ostrawa: 1) *Ostrawa Morawska*, miasto na Morawach, nad rzeką Ostrawicą, na granicy Moraw i Śląska austrjackiego, stacja drogi żelaznej Kraków-Wiedeń, ma wielkie kopalnie węgla kamiennego i fabryki żelaza. 2) *Ostrawa Polska*, osada na Śląsku austrjackim, w powiecie Frysztackim, nad Ostrawicą, naprzeciw Ostrawy Morawskiej; posiada kopalnie węgla.

Ostrężyna ob. *Jeżyna*.

Ostroga, półobręczka metalowa, przytwierdzona don apiętka obuwia męskiego; w pośrodku, na wystającym końcu ostrogi umieszczone jest ruchome kółko z ostrymi zębami, służące do kłucia konia, celem przynaglenia jego biegu lub wykonania pożądanych przez

Fig. 55. Ostroga, znaleziona w grobowcu Kazimierza W.

jeźdźca zwrotów. Ostroga używana była już w starożytności; w wiekach średnich stanowiła godło rycerskiej dostojności i dlatego przy pasowaniu rycerza przypinano mu złote ostrogi. Giermek używał tylko ostróg srebrnych.

Ostrogoci, ob. *Gotowie*.

Ostrogski *Konstanty*, książe na Ostrogu, ur. 1463 r., um. 1530 r.; był hetmanem litewskim za Zygmunta Starego. Odniósł nad Moskwą świetne zwycięstwo pod Orszą w r. 1508 i 1514, a w 1512 r. pod Wiśniowcem nad Tatarami; posiadał znaczne dobra na Wołyniu (Ostróg) i piastował liczne urzędy i godności na Litwie.

Ostrogski *Konstanty Wasyl*, syn Konstantego, wojewoda kijowski (od 1550 r.), ur. 1527 r., wsławił się w bitwach jako pogromca Tatarów; miłośnik nauk, założył w Ostrogu szkoły i drukarnię, w której wydawał dzieła po polsku i po rusku; przeciwnik unji, podmawiał dyssydentów w Toruniu i w Wilnie do zaburzeń. Synowie jego, zrodzeni z córki hetmana Tarnowskiego: Janusz (wojewoda wołyński i senator), Konstanty i Aleksander, nie dzieląc przekonań ojca, przeszli na wyznanie unickie, a ostatni przyjął obrządek łaciński, czem zrażony ojciec, odsunąwszy się od spraw publicznych, umarł w Tarnowie w 1608 r. Z synów jego umarli: Konstanty, krajczy litewski, przed 1600 r., Janusz, kasztelan krakowski, w 1620 r.; na nim wygasła linja męska książąt Ostrogskich, gdyż zostawił tylko córki, na które, zwłaszcza na Eufrozynę, zamężną za księciem Aleksandrem Zasławskim, wojewodą kijowskim, przeszła ordynacja Ostrogska.

Ostrokrąg, ob. *Stożek*.

Ostrołukowy styl (inaczej *gotycki*), ob. *Budownictwo*.

Ostrołęka, miasto powiatowe w gub. Łomżyńskiej, nad Narwią, wśród okolicy piaszczystej i porosłej obszernym lasem, który dotąd nosi nazwę puszczy Ostrołęckiej. Pamiętne jest potyczkami Kurpiów ze Szwedami w r. 1702 i bitwą krwawą z Rosjanami w r. 1831. Okolice Ostrołęki zamieszkują Kurpie.

Ostromlecz, ob. *Wilczomlecz*.

Ostronos — gatunek zwierząt stopochodnych, bardzo blisko spokrewniony z niedźwiedziem. Wielkością równy lisowi. Odznacza się długim, w ryj wyciągniętym pyskiem; żywi się mięsem i owocami. Żyje stadami we wschodniej części Ameryki Południowej. Polują nań dla pięknego futra i smacznego mięsa.

Ostropol, miasteczko w gub. Wołyńskiej, nad Słuczą, pamiętne zwycięstwem, odniesionem 1648 r. przez Stanisława Lanckorońskiego, kasztelana halickiego, nad Kozakami pod wodzą Maksyma Krzywonosa.

Ostroróg *Jan*, potomek starego rodu szlacheckiego herbu Nałęcz, piastował za królów Kazimierza i Olbrachta Jagiellończyka wysokie godności: był starostą wielkopolskim, wojewodą, kasztelanem poznańskim; wsławił się napisaniem traktatu o urządzeniach Rzeczypospolitej. W traktacie tym podał liczne a bardzo trafne rady, jak państwo polskie należy zreformować, aby podnieść i ugruntować jego potęgę. Przemawiał za wzmocnieniem władzy królewskiej, równouprawnieniem stanów, zaprowadzeniem języka polskiego zamiast łaciny w sądach i obradach, naprawą dróg, ograniczeniem pijaństwa przez zmniejszenie liczby karczem i t. p. W przekonywających słowach dowodził, że pomyślność całego kraju zależy od pomyślności każdego obywatela i że o nią wszyscy dbać powinni. Umarł w 1501 r.

Ostrosłup czyli *piramida* — jest to bryła ograniczona płaszczyznami, z których jedna, zwana *podstawą*, jest trójkątem, czworokątem lub jakimkolwiek wielokątem, a pozostałe są trójkątami, mającymi wierzchołek wspólny i stanowiącymi *powierzchnię boczną* ostrosłupa. Ostrosłup nazywa się trójkątnym, czworokątnym, pięciokątnym i t. d., stosownie do liczby boków podstawy. *Wysokością* ostrosłupa jest prostopadła spuszczona z wierzchołka na podstawę. Mierzenie podstawy, powierzchni bocznej i całkowitej powierzchni ostrosłupa ogranicza się do mierzenia jego podstawy i trójkątów, składających powierzchnię boczną. Chcąc zmierzyć objętość ostrosłupa, trzeba miarę jego powierzchni pomnożyć przez miarę wysokości i otrzymany wypadek podzielić przez trzy. Linje przecięcia trójkątów, stanowiących powierzchnie boczne ostrosłupa, zowią jego *krawędziami* bocznemi.

Ostrowiec, miasto w pow. Opatowskim, gub. Radomskiej, nad rzeką Kamienną. Posiada murowany kościół parafjalny i stację kolei dąbrowskiej Ostrowiec w zeszłym stuleciu został własnością Banku Polskiego, który usilnie starał się o podniesienie tu przemysłu żelaznego. Obecnie posiada

Ostrowiec pokłady wapna, torfu, rudy żelaznej i liczne zakłady przemysłowe.

Ostrowno — miasteczko w gub. Mohylewskiej, pow. Siennieńskim, niegdyś znaczne i handlowe, obecnie podupadłe, liczy niespełna 500 mieszk. Zygmunt August ufundował tu na pamiątkę odniesionych zwycięstw kościół farny, w którym był obraz cudowny Matki Boskiej. Kościół ten w w. XIX zamieniony został na cerkiew. Pod Ostrownem w d. 12 lipca 1812 r. ułani polscy pod dowództwem gen. Józefa Niemojowskiego dokonali szarży zwycięskiej.

Ostrowski, rodzina polska, która liczy kilka postaci znanych w historji. *Antoni Kazimierz*, ur. 1712 r., um. 1784 r., był biskupem kujawskim, potem arcybiskupem gnieźnieńskim (od 1777 do 1782 r.). *Tomasz Adam* (ur. 1735 r., um. 1817 r.), członek Rady Nieustającej a od r. 1791 podskarbi koronny; złożony został z urzędu przez Sejm grodzieński w r. 1793, ponieważ nie chciał współdziałać w dziele Targowicy. W r. 1809 był marszałkiem Sejmu, a za Księstwa Warszawskiego prezesem senatu. *Antoni Jan* (ur. 1782 r., um. 1845 r.), służył wojskowo w Ks. Warsz.; pod Lipskiem dostał się do niewoli. W r. 1830 pospieszył na wiadomość o powstaniu do Warszawy i objął dowództwo gwardji narodowej; napisał też kilka dzieł. Synami Tomasza byli: *Krystjan Józef* (um. 1882 r.), pisarz i *Władysław Tomasz* (um. 1869 r.), marszałek Sejmu w 1830—1831 r.

Ostrowskij *Aleksander*, pisarz dramatyczny rosyjski, ur. 1823 r., um. 1886 r. Z całą prawdą i wiernością malował byt sfer kupieckich i mieszczańskich. Z pod pióra jego wyszło bardzo wiele komedji.

Ostrożeń, rodzaj roślin złożonych, zbliżony do ostu, obejmuje zioła i byliny, rosnące głównie w Azji i Europie. Odznacza się liśćmi ciernistymi i czerwonymi lub blado-żółtymi kwiatami. Najpospolitszym chwastem, należącym do tego rodzaju, jest ostrożeń *polny*, trudny do wytępienia.

Ostróg, miasto powiatowe w gub. Wołyńskiej, przy ujściu rzeczki Wilji do Horynia; osada bardzo starożytna, była niegdyś stolicą książąt na Ostrogu.

Ostród, po niem. *Osterode* — miasto w Prusiech Wschodnich, w regencji Olsztyńskiej, nad rz. Drwęcą. Posiadało niegdyś zamek obronny. Po zwycięstwie grunwaldzkiem zdobył je Władysław Jagiełło na Krzyżakach, którzy je niebawem odebrali z powrotem. Obecnie liczy około 15.000 mieszk., przeważnie Niemców.

Ostrów, miasto w W. Ks. Poznańskiem; ma gimnazjum, fabryki tabaczne, gorzelnie i browary.

Ostrów, właściwie *Ostrowie*, miasto powiatowe w gub. Łomżyńskiej. Stacja kolejowa znajduje się we wsi Komorowie, odległej o 4 wiorsty. Książe mazowiecki Bolesław IV nadał wsi, zwanej Ostrowiem, przywilej miejski w XV wieku; Anna, ks. mazowiecka, potwierdziła i rozszerzyła przywileje miasta; toż samo czynili królowie polscy po przyłączeniu Mazowsza do Korony. Pod miastem stał dworzec królewski, w którym odbywały się sądy grodzkie i ziemskie.

Ostrów, osada w gub. Siedleckiej, pow. Włodawskim, nad rzeką Tyśmienicą.

Ostróżka, rodzaj roślin dziennych z rodziny *jaskrowatych*. Pospolita u nas jest *ostróżka zbożowa*, rosnąca po polach i w zbożach; kwitnie przez całe lato; kwiaty ma niebieskie. Spotyka się także *ostróżka kłosowata*, której odmiany hodują w ogrodach.

Ostryga, małż o skorupie jajowato okrągłej, nierównoklapowej; lewą, wypukłą połówką przyrosły jest do dna morskiego; prawa, płaska, tworzy niejako wieczko; do zamykania skorupki służy jej jeden mięsień, łączący obie połówki. Żyje prawie we wszystkich morzach, przebywa najchętniej tylko w kilku, rzadziej w kilkunastometrowej głębokości, gdzie jeszcze czuć się daje przypływ i odpływ morza. Jedna ostryga znosi kilkaset tysięcy jajeczek; młode jednak, pływając przez niejaki czas swobodnie, padają w dużej liczbie ofiarą ryb, raków i t. p. Od bardzo dawnych czasów ludzie poławiają ostrygi, które zjadają żywe. Chcąc zapobiedz całkowitemu ich wytępieniu, zakładają teraz nad brzegami mórz sztuczne ostrygarnie.

Ostrygowiec—ptak *brodzący*, większy nieco od sroki, żyjący w wielkich stadach nad brzegami mórz stref umiarkowanych. Żywi się ostrygami i ślimakami. Samiczka składa 3—4 jajek w dołek z piasku; młode w parę dni po wykluciu się już same szukają sobie pożywienia.

Ostrzeń — rodzaj roślin z rodziny *szorstkolistnych;* kilka jego gatunków rośnie u nas dziko, między innymi: *ostrzeń lekarski* czyli *psi język*, ziele bardzo pospolite o liściach lancetowatych, szorstkich, o kwiatach brudno-fijoletowych; korzeni i liści używa się w medycynie. *Ostrzeń niezapominajka wielka* czyli *ułudka*, kwiaty ma błękitne, podobne do niezapominajki; bywa hodowana w ogrodach.

Ostrzeszów, po niem. *Schildberg*, miasto w W. Ks. i w obwodzie regencyjnym Poznańskim, przy trakcie z Kalisza do Wrocławia, ma kościół starożytny, wzniesiony podobno za Kazimierza Wielkiego, i zwaliska zamku.

Ostzejskie gubernje, albo *Nadbałtyckie*, w obszerniejszem znaczeniu zowią się położone wzdłuż morza Bałtyckiego gub.: Kurlandzka, Inflancka, Estlandzka i Ingermanlandja czyli gub. Petersburska. W ściślejszem zaś znaczeniu rozumie się pod tą nazwą tylko trzy pierwsze.

Osuszanie czyli *odwadnianie* — jest to odprowadzanie z gruntów nadmiernej ilości wody. Dokonywają tego bądź przez zaprowadzenie systematu rowów, kanałów, wznoszenie grobli, które ułatwiają stały odpływ zbytecznej wody, przeszkadzając gromadzeniu się jej w gruncie lub na jego powierzchni; bądź przy pomocy drenowania, które dokładniej osusza grunt.

Oszajca czyli *osadzca* — dawna nazwa osadnika, który ściągając różnych ludzi, wieś na pustkowiu osadzał, będąc jej sołtysem, dziedzicem posesorem lub wójtem. Oszajca był zazwyczaj mieszczaninem, lennikiem dworu rzemieślnikiem wiejskim, a nieraz i szlachcicem. Otrzymywał on od dziedzica wsi większy łan, zwykle kilkowłókowy, wolny od czynszu, a nadto dochody, np. z młyna, szynku i t. p. Oszajca sprawował zwykle w nowozałożonej wsi sądownictwo i był wójtem lub sołtysem, stąd gospodarstwa oszajców nazywały się *sołectwami* lub *wójtostwami*.

Oszczep, broń starożytna, rodzaj pałki, z twardego drzewa, w jednym końcu cieńszej, zakończonej dzirytem żelaznym lub nabijanej ostrymi gwoździami. U myśliwych oszczepem jest drążek z widłami żelaznemi, używany do polowania na dziki lub niedźwiedzie.

Oszczerstwo, obwinienie kogoś o złe uczynki, których nie popełnił; czernienie czyjejś dobrej sławy.

Oszmiana—starożytne miasteczko na Litwie w gub. Wileńskiej, o 7 mil od Wilna ku wschodowi, dawniej radziwiłłowskie, dziś powiatowe; pamiętne bitwami i napadami oraz przejazdem Napoleona podczas odwrotu 1812 r. Ucierpiało wiele w powstaniu 1831 r.

Oszustwo jest przestępstwem, które wedle kodeksu karnego popełnia ten, kto podstępnemi przedstawieniami lub czynnościami wprowadza drugiego w błąd, tak iż przez to ktokolwiek, czy państwo, czy gmina, czy też osoba prywatna ponosi szkodę w swej własności lub innych prawach. Popełnia

oszustwo także ten, kto w tym samym co poprzednio zamiarze i w podobny sposób korzysta z błędu lub niedoświadczenia drugiego, a to bez względu, jakie motywy nim kierowały.

Oś—w geometrji jest to linja środkowa figury, naokoło której wszystkie części ułożone są symetrycznie. W mechanice osią zowie się linja, około której obraca się ciało (lub płaszczyzna). Oś nie bierze udziału w ruchu, natomiast wszystkie punkty ruchome zakreślają koło niej koła. Oś taka zowie się fizyczną, w przeciwstawieniu do pierwszej — geometrycznej. W maszynach i przyrządach osiami zowią się wały stalowe i żelazne, na których obracają się koła tych maszyn i przyrządów. *Oś ziemska*, jest to linja prosta, którą możemy sobie wyobrazić pociągniętą na wskroś ziemi przez jej środek, w takim kierunku, że dokoła niej zakreślają w ciągu doby koła wszystkie punkty obracającej się ziemi. Ta linja przecina powierzchnię ziemi w dwu punktach, zwanych biegunami ziemskimi. Gdy w myśli przedłużymy oś ziemi w obie strony, to linja ta nazywa się *osią świata.* Poza północny biegun ziemi przedłużona oś świata trafia sklepienie niebieskie tuż obok gwiazdy polarnej (ob. *Gwiazdy).* To miejsce sklepienia niebieskiego nazywa się północnym biegunem niebieskim.

Ość, ob. *Ryby.*

Ośliczka czyli *stonoga wodna* — drobny skorupiak, spokrewniony ze stonogą zwyczajną; ciało ma płaskie z długiemi nogami. Pospolita w wodach stojących, obfitujących w gnijące resztki roślinne. Nadaje się do akwarjum.

Ośmiokąt (ośmiobok)—w geometrji elementarnej figura płaska, ograniczona ośmiu linjami prostemi, stanowiącemi boki ośmiokąta, mająca osiem kątów i osiem wierzchołków.

Ośmiornica—mięczak z gromady głowonogów, posiadający 8 długich ramion, opatrzonych przyssawkami; ciało ośmiornicy bywa zwykle koloru szarego, a w chwilach podrażnienia przybiera rozmaite barwy. Mięczak ten zamieszkuje morza, ukryty w rozpadlinach skał, czatując na zdobycz, którą stanowią mięczaki, skorupiaki i t. p. Zdobycz swą chwyta ramionami. Zaskoczony przez nieprzyjaciela, wydziela ze specjalnego gruczołu brunatną ciecz, którą mąci wodę.

Oświata—rozpowszechnienie wiedzy w możliwie najwyższym stopniu na jaknajszersze warstwy społeczeństwa. Szkoły, pisma, książki są środkami szerzenia oświaty. W starożytności i w wiekach średnich była oświata przywilejem pewnych warstw; wynalazek druku umożliwił jej rozpowszechnienie. Prawo każdego człowieka do oświaty wygłoszone zostało po raz pierwszy przez konstytucję francuską z r. 1791. Powiedziano tam: „będzie stworzone wykształcenie publiczne, powszechne dla wszystkich, bezpłatne, w zakresie szkolnictwa niezbędnym dla każdego". Zasada ta urzeczywistniona jest obecnie w największej mierze w Nowej Zelandji, w krajach Skandynawskich, w Szwajcarji, w Niemczech i w Stanach Zjednoczonych. Oświata jest potężną dźwignią siły narodowej.

Oświecim albo *Oświęcim,* miasto w Galicji, leży na prawym brzegu Soły, w pobliżu jej ujścia do Wisły, na granicy Śląska pruskiego; liczy 6.000 mieszkańców, jest porządnie i schludnie zbudowane. Od r. 1179 było stolicą samodzielnego *księstwa Oświecimskiego,* które Jan Olbracht w r. 1494 zakupił i połączył z Polską. Do księstwa należały prócz Oświecima, miasta: Zator, Kęty, Wadowice, Żywiec i 159 wsi. Cały ten obszar zajęła w r. 1772 Austrja. Z przeszłości pozostały ruiny zamku. W r. 1866 odbyła się pod Oświecimem bitwa Austrjaków z Prusakami, niekorzystna dla Prusaków.

z Oświecima *Jan,* piszący się po łacinie *Sacranus,* profesor i rektor akademji krakowskiej, nadworny teolog królów: Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta; posłował w sprawie Kościoła dwukrotnie do Litwy; um. 1527 r. w Krakowie.

Oświej, miasteczko w gubernji Witebskiej, nad wielkiem jeziorem, między Dryssą a Siebieżem, osada bardzo starożytna, wspominana w traktacie sześcioletniego rozejmu między Aleksandrem Jagiellończykiem a wielkim księciem Iwanem z r. 1503.

Oświetlenie—doprowadzenie światła; może być *naturalne* (światło słoneczne, rozproszone światło dzienne) lub *sztuczne.* Największą ilość światła odbiera ziemia od słońca. Oświetlenie *sztuczne* bywa wywołane przez proces palenia; ciało dostatecznie rozgrzane wysyła promienie jasne, z początku czerwone; w miarę silniejszego rozgrzania przybywają promienie coraz wyższej łamliwości, tak, że nakoniec światło staje się białe. Najpierwotniejszym sposobem rozświetlania ciemności nocnych było ognisko; później zastępowano je łuczywem, pochodniami, lampami olejnemi i t. p. Dziś technika oświetlania stoi bardzo wysoko i posiadamy rozliczne jego rodzaje np.: oświetlenie naftowe, gazowe, spirytusowe, elektryczne i t. d. Coraz nowe wynalazki i udoskonalenia wprowadzane są w tej dziedzinie.

Otello, murzyn afrykański w służbie Wenecji, słynny wódz rzeczypospolitej Weneckiej przeciw Turkom. Ożeniony z patrycjuszką Desdemoną, zabił ją pod wpływem zazdrości.

Otjatrja—część medycyny, obejmująca naukę o chorobach uszu i ich leczeniu. Lekarzy, zajmujących się specjalnie chorobami uszu, zowią *otjatrami.*

Otomana (tur.) — niska sofa wyścielana, jakby złożona z mniejszych i większych poduszek, okrytych dywanem.

Otomańska Porta, ob. *Turcja.*

Otomi, lud w Meksyku, który po długich wędrówkach osiadł tam na sto lat przed przybyciem Hiszpanów. Obecnie liczba ich wynosi około 650.000.

Otoskop czyli *wziernik uszny* — instrument, służący do badania ucha. Zbudowany jest ze srebra lub kauczuku; ma kształt lejka. Wprowadza go się do ucha, a wpadające przezeń światło oświetla przewód uszny zewnętrzny i błonę bębenkową.

Otranto, miasto portowe we Włoszech, nad cieśniną Otrancką. Siedziba arcybiskupa.

Otręby — są to niemączne części ziarn zbożowych, otrzymane przy wyrobie lepszych gatunków mąki. Zawierają głównie substancje białkowe i drzewnik. Mąka razowa i chleb razowy zawierają je. Otrąb używa się jako dodatku do paszy dla zwierząt, ubogiej w azot, a także do kąpieli dla małych dzieci.

Otrucie—zbiór rozmaitych objawów chorobliwych, spowodowanych działaniem na organizm substancji — stałych, płynnych lub gazowych, zwanych *truciznami* albo *jadami.* Objawami otrucia, występującymi wkrótce po przyjęciu trucizny, bywają: mdłości, wymioty, osłabienie, zawroty głowy, omdlenie; bardzo często śmierć następuje po krótszym lub dłuższym przeciągu czasu. Działanie trucizny przy wielkiej dawce, bywa nieraz gwałtowne, niemal chwilowe, zwłaszcza jeżeli trucizna została zastrzyknięta pod skórę. Prócz ostrych zdarzają się także zatrucia chroniczne wskutek długiego działania małych dawek trucizny, np. rtęci, ołowiu, fosforu i t. p. u robotników fabrycznych. Choroby te powstają powoli, ale skutecznie niszczą organizm; głównym sposobem ratunku jest najwcześniejsze usunięcie się od szkodliwych wpływów.

Otrzewna — cieniutka błona, znajdująca się w jamie brzusznej, otaczająca tam wszystkie narządy (kiszki, żołądek, wątrobę i t. d.). Część otrzewny, pod-

trzymująca kiszki, zwie się *krezką*, inna część, idąca od żołądka ku dołowi i pokrywająca kiszki od przodu, nazywa się *siecią*. U ludzi tłustych w sieci znajduje się dużo tłuszczu. Bardzo ciężką, nieraz śmiertelną chorobą otrzewnej jest jej *zapalenie*.

Ottawa, dawniej *Bytown*, miasto w zachodniej czyli niższej Kanadzie, nad rzeką *Ottawą* (dopływem rzeki św. Wawrzyńca), od r. 1857 stolica Kanady angielskiej; liczy około 50.000 mieszk.

Otto *Leopold Marcin*—pastor ewangelicki, słynny kaznodzieja, autor dzieł teologicznych (protestanckich), obywatel gorąco miłujący swój kraj, syn Jakóba, podpułkownika artylerji b. wojsk polskich, ur. 1819 r., um. 1882 r. Po skończeniu wydziału teologicznego na uniwersytecie w Dorpacie i w Berlinie, został pastorem najpierw w Kaliszu, później Piotrkowie, a od r. 1849 w Warszawie. Po wypadkach r. 1863—4 zmuszony opuścić Warszawę, udał się do Cieszyna na Śląsku austrjackim, gdzie tak samo, jak w Warszawie kazaniami swemi porywał słuchaczów. W r. 1875 powrócił do Warszawy i tu umarł. Największą zasługą L. M. Otto było obudzenie ducha narodowego wśród nawpół zniemczonych ewangelików Polaków na Śląsku.

Otton św., biskup z Bambergu, apostoł Pomorza, żył za czasów Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego. Z początku był kapelanem Władysława Hermana, później został kanclerzem na dworze Henryka IV, wreszcie pomimo jego oporu wyniesiono go na godność biskupią. Jako biskup bamberski wyruszył na prośbę Bolesława Krzywoustego na Pomorze i tam skutecznie apostołował.

Otton, imię czterech cesarzy rzymskich i królów niemieckich. *Otto I Wielki*, panował od 936 do 973 r.; rozszerzył granice państwa na wschód, pobił Węgrów nad Lechem, w r. 955, kilkakroć wyprawiał się do Rzymu. *Otto II* (od 973 do 983 r.), ustanowił marchję wschodnią, którą nadał Babenbergom. Z niej to urosło później państwo austrjackie. *Otto III* (od 983 do 1002 r.), marzył o odnowieniu dawnego cesarstwa rzymskiego. W r. 1000 odbył pielgrzymkę do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie. *Otto IV* został królem niemieckim przeciw Filipowi szwabskiemu z rodu Hohenstaufów, a w r. 1200 cesarzem, ale już 1210 r. utracił koronę.

Otwinowski: 1) *Erazm*, historyk z końca XVII i początku XVIII wieku, zostawił pamiętniki do dziejów panowania Augusta II; 2) *Walery*, poeta z XVII wieku, tłumaczył na język polski poetów łacińskich: Wirgiljusza i Owidjusza.

Otwock *(Stary)*, wieś w gub. Warszawskiej, pow. Mińsko-Mazowieckim, nad Wisłą, posiada pałac, pamiętny pobytem Augusta II w czasie wojny szwedzkiej 1703 roku.—*Otwock*, osada w pobliżu Otwocka Starego, przy stacji drogi żelaznej Nadwiślańskiej do Kowla, składa się z kilkuset domów, willi i sanatorjów, które zamieszkiwane są przeważnie przez chorych na płuca, którym powietrze tutejsze suche i leśne jest wielce pomocne.

Otwocki proszek — przetwór, otrzymywany z wysuszonego i sproszkowanego torfu; służy do odkażania miejsc ustępowych, gnojowisk i t. p. Nazwę swą otrzymał stąd, że pierwotnie wyrabiano go z torfu, wydobywanego w okolicach Otwocka (w pow. Mińsko-Mazowieckim).

Otyłość, nadmierne wytwarzanie tkanki tłuszczowej w organizmie, przyczem tłuszcz rozmieszczony jest mniej lub więcej równomiernie we wszystkich organach. Budowa tkanek, uległych otłuszczeniu, pozostaje bez zmiany. Osoby otyłe są ociężałe, doznają często bicia serca i zawrotów głowy, pocą się nadmiernie, są apatyczne; ogólna przemiana materji słabnie, temperatura ciała niższa, niż u osobników zdrowych.

Otyłość bywa często dziedziczna. Główne przyczyny: brak ruchu, nadmierne odżywianie się, szczególnie obfite spożywanie pokarmów tłustych i bogatych w węglowodany, alkohol we wszystkich postaciach, jako czynnik obniżający spalanie się węglowodanów.

Oudinot (czyt. Udino) *Karol Mikołaj*, ur. 1767 r., um. 1847 r., generał, marszałek francuski, brał udział we wszystkich wyprawach Napoleona aż do jego upadku, potem służył Burbonom.

Overbeck *Fryderyk*, słynny malarz niemiecki, ur. 1789 r. w Lubece, um. 1868 r. w Rzymie.

Oviedo, prowincja w Hiszpanji, dawne księstwo Asturji, obejmuje 895 klm. kw. i 600.000 m. Miasto główne *Oviedo* leży między rzekami Nalon i Nerą.

Owacja—publiczne okazanie komuś czci, urządzenie okazałego przyjęcia.

Owadopylne rośliny. Większość roślin kwiatowych zapylają owady, przylatujące po pyłek, którym się żywią, lub po miód, sączący się z miodników kwiatu. Do tej czynności zastosowana jest zarówno budowa kwiatu, jak jego barwa i woń właściwa.

Owadożerne *(ryjkonosy)*—nazwa rzędu zwierząt ssących. Są to zwierzęta drobnej postaci, z pyszczkiem wydłużonym ryjkowato. Zęby mają trojakiego rodzaju: kły zwykle małe, zęby trzonowe płaskie z ostrymi sęczkami. Owadożerne żywią się przeważnie owadami, robakami i t. p., rzadziej roślinami. Tu należą: jeż, kret, recki (sorek) i inne.

Owady, bardzo liczna gromada typu *stawonogich*. Ciało owada składa się z trzech wyraźnie od siebie odgraniczonych części: głowy, tułowia i odwłoka oraz trzech par odnoży tułowiowych. Na głowie mają owady oczy siatkowane, to jest złożone z wielkiej liczby malutkich oczek, jedną parę rożków, służących do dotykania, gębę opatrzoną szczękami różnego kształtu, któremi jedne owady kąsają, drugie kłują lub używają ich jako ssawek. Na grzbietnej stronie tułowia mieszczą się dwie pary skrzydeł. Ciało owadów z wierzchu pokryte jest substancją, podobną do rogu, zw. chityną. Rozmnażają się za pomocą jajek, z których wylęgły owad zazwyczaj nie jest podobny do rodziców i nosi nazwę pędraka lub gąsienicy, jeżeli ma nogi, czerwa, gdy jest beznożny; te po niejakim czasie przechodzą w stan nieruchomy, podczas którego nie przyjmują pokarmu, stanowiąc t. zw. *poczwarkę*, która po pewnym czasie zamienia się w owad doskonały. Rozwój taki nazywa się przeobrażeniem, które u niektórych jest niezupełne, gdy brak poczwarki nieruchomej. Owady zamieszkują całą kulę ziemską, nie wyłączając nawet Grenlandji, najliczniejsze są jednakże w krajach gorących. Długość życia owadów zwykle nieznaczna, przeważnie wynosi jeden rok (licząc w to wszystkie stany rozwojowe), częstokroć znacznie mniej; niekiedy wiecej, np. 4 lata (chrabąszcz), 5 lat (pszczoła), a nawet 12 lat (mrówka). Na zimę w krajach umiarkowanych i zimnych następuje przerwa w objawach życia owadów: większość ich ginie, złożywszy uprzednio jajka; inne (larwy lub dorosłe) spędzają zimę w odrętwieniu; bardzo nieliczne pędzą zimą życie czynne. Owady biorą pokarm bardzo rozmaity; zwierzęcy lub roślinny; niektóre pędzą życie pasorzytnicze. Obyczaje mają bardzo rozmaite; częstokroć odznaczają się wielką zmyślnością, zwłaszcza gatunki, pędzące życie towarzyskie (mrówki, termity, pszczoły i t. d.). Owady odgrywają bardzo ważną rolę w naturze, jak również w stosunku do człowieka. Niewiele jest między nimi bezpośrednio użytecznych, dostarczających ludziom pewnych produktów, jak pszczoła, jedwabnik, czerwiec, kantaryda, koszenilla, galasówki. Znacznie większa liczba przynosi korzyść przez tępienie szkodliwych gatunków (szczypawki, biedronki, gąsieniczki, ważki i inne), lub przez usuwanie padliny

i gnijących odpadków (żuki gnojowe, grabarze, rozmaite muchy). Oprócz tego owady oddają ogromne usługi, przenosząc pyłek kwiatowy z jednego kwiatu na drugi; szczególnie odznaczają się tutaj pszczoły, trzmiele, motyle, muchy. Szkody, wyrządzane przez owady, są częstokroć nieobliczalne. Roślinożerne niszczą nieraz całe pola i lasy. Niektóre pola napastowane bywają przez 100 i więcej gatunków szkodników. Inne niszczą zapasy żywności, odzież i t. p.; jeszcze inne pasorzytują na człowieku i zwierzętach domowych. Do największych szkodników należą wszystkie gąsienice, różne pędraki, chrabąszcze, słoniki, korniki, mszyce, szarańcza, bąki, gzy, muchy, pluskwy, pchły, wszy. W walce z owadami szkodliwymi, oprócz owadów drapieżnych, tępiących tamte, oddają nam jeszcze usługi ssące owadożerne, ptaki śpiewające, jaszczurki, żaby i t. p. Zestawiając ogół korzyści i szkód, wyrządzanych przez owady, trudno rozstrzygnąć, po której stronie jest przewaga, tembardziej, że część owadów sama przyczynia się do tępienia szkodliwych gatunków. Owady dzielimy na 7 następujących rzędów: chrząszcze, błonkoskrzydłe, siatkoskrzydłe, łuskoskrzydłe (motyle), dwuskrzydłe, prostoskrzydłe i półpokrywe. Pierwsze pięć rzędów mają przeobrażenia zupełne; dwa ostatnie—niezupełne. Cechy charakterystyczne *chrząszczy* stanowią: uzbrojenie gęby do żucia; pierwsza para skrzydeł rogowa lub skórkowa, niezdatna do lotu (chrabąszcz, jelonek, szczypawka, kantaryda, słonik, biedronka). *Błonkoskrzydłe* wyróżniają się: uzbrojeniem gęby do żucia oraz do zlizywania soków; obie pary skrzydeł mają błoniaste z nielicznemi żyłkami (pszczoły, mrówki, trzmiele). *Siatkoskrzydłe* — uzbrojenie gęby do żucia; skrzydła błoniaste z żyłkami (mrówkolew, chróścik). *Łuskoskrzydłe* (motyle) — pyszczek uzbrojony długą trąbką do wysysania soków; skrzydła błoniaste, pokryte łuskami. *Dwuskrzydłe* — pyszczek uzbrojony smoczkiem i szczecinkami do wchłaniania; jedna para skrzydeł, czasami zupełny brak ich (muchy, komary, bąki, gzy, pchły). *Prostoskrzydłe*—uzbrojenie gęby do żucia; 4 skrzydła błoniaste, albo dwa skórkowate i dwa błoniaste (pasikonik, szarańcza, karaluch, ważki, termity). *Półpokrywe*—pyszczek ze smoczkiem i szczecinkami; zazwyczaj cztery skrzydła jednakowe lub różnorodne (pluskwy, mszyce, wszy).

Owal, z łacińskiego *ovum*—jajo, jest to każda linja krzywa zamknięta, przedstawiająca się jako spłaszczone koło, formy podobnej do jaja. *Owalem* nazywamy także twarz ludzką, widzianą z przodu, a *profilem*—widzianą z boku.

Owca—zwierzę przeżuwające z rodziny *pochworogich*, ze względu na budowę ciała zbliżona nieco do kozy. Owca ma tułów dość wysmukły, porosły miękką kędzierzawą wełną, nogi wysokie, pysk owłosiony, rogi grube, kanciaste, poprzecznie zmarszczone i skręcone ślimakowato. W stanie dzikim owce znajdują się we wszystkich częściach świata, prócz Australji; mieszkają stadami w górach. W stanie oswojonym rozpowszechnione są po całej ziemi; pochodzenie owiec swojskich nie jest dokładnie zbadane i wyjaśnione. Z owiec dzikich zasługują na uwagę: 1) *muflon*, zamieszkuje stadami górzyste okolice Korsyki, Sardynji i Hiszpanji południowej; dość duży, silnej budowy, z mocnymi rogami (samica bez rogów); sierść brunatna; uważany za szczep niektórych owiec swojskich. 2) *Owca argali* z Azji środkowej, największa z dzikich (nieco niższa od jelenia). 3) *Owca górska* amerykańska i inne. Owce *swojskie* różnią się między sobą co do kształtu głowy, uszu, ogona, jakości wełny, wielkości i skrętu rogów, których miewają niekiedy po 2 pary, a czasami są ich zupełnie pozbawione.

Owce należą do bardzo użytecznych zwierząt domowych, zwłaszcza w górach; ale i na nizinach hodowla ich opłaca się, tembardziej, że mogą one wyżywić się na pastwiskach, po których bydło już chodziło; są za to mniej wytrzymałe na niekorzystne warunki klimatyczne. Dostarczają głównie wełny na sukno i t. p. wyroby, skórek na kożuchy, oraz mięsa; z mleka owiec robią *żętycę*, mającą zastosowanie w lecznictwie i sery (zwłaszcza bryndzę); kiszki zużytkowują na struny; łój, kopyta, rogi i kości na inne wyroby. Zależnie od wieku, płci i użyteczności owce noszą rozmaite nazwy: mała nazywa się *jagnięciem*, po roku—*roczniakiem*, w 3-im roku *cytówką* lub *cytakiem;* dorosła samica — *maciorką*, samiec—*baranem (trykiem)* lub *skopem*. Wiek owcy, podobnie jak i bydła rogatego, poznajemy po zębach, których owca ma również 32. Zmiana uzębienia dokonywa się między końcem pierwszego a początkiem czwartego roku. Zęby sieczne mleczne są drobniejsze, węższe i ostre; stałe—szersze, dłótkowate. Po 4 ym roku zaczynają się wyłamywać od góry, chwiać i następnie wypadają. Po skończeniu 6 lat trudno wiek owcy oznaczyć dokładnie. Zwierzęta te żyją 8—12 lat, a w warunkach korzystnych nawet 14-cie. Wagę mają rozmaitą, zależnie od rasy: maciory merynosów dochodzą 30—60 kg., a z ras angielskich nawet 70 kg.; barany i skopy są o 1/4, a nawet o 1/3 cięższe. Z pasorzytów, napastujących owce, zasługują na uwagę: *tasiemiec psi*, którego węgier (mózgowiec) żyje w mózgu owiec i powoduje chorobę, zwaną *kołowacizną*, zazwyczaj kończącą się śmiercią. *Oskrzelinek nitkowaty*, dostający się do oskrzeli płuc i powodujący suchy, bolesny kaszel, również najczęściej śmiertelny. *Motylica* wywołuje chorobę tej samej nazwy. Do pasorzytów zewnętrznych należą: *świerzbowiec owczy*, powodujący parchy, *kleszcz, giez* i inne. *Rasy* owiec swojskich są dość liczne; jedne hodują się głównie dla mięsa, inne dla wełny. Z europejskich zasługują na uwagę: 1) *Owce fryzyjskie* z Holandji, dość rosłe, z wełną ordynarną; dają dużo mleka; chów ich rozpowszechniony nawet na Żuławach nadwiślańskich. 2) Owce *zakel* z długą kudłatą wełną; obie płcie zaopatrzone w rogi, skręcone świderkowato i wzniesione. Barany dochodzą do 60 kg. wagi, dają smaczne mięso i $2^1/_2$ kg. wełny. Rasę tę hodują w górach Karpackich, na Węgrzech i t. d. 3) *Owce równin*, zwyczajne polskie, niemieckie i t. d.,

Fig. 57. Owca angielska Lincoln.

przyzwyczajone do niewygód, zadowalające się nędznem utrzymaniem, ale też dające nędzne produkty. Rasa trudna do poprawienia, nawet przez krzyżowanie z innemi rasami; nadają się jedynie do małych gospodarstw włościańskich. 4) *Merynosy*, z rogami długimi, zakręconymi przynajmniej 2 razy i przystającymi do głowy (samice bez rogów), z wełną bardzo bujną i delikatną, układającą się w karbiki. Merynosy pochodzą z Hiszpanji; w środkowej Europie chów ich datuje się dopiero od połowy XVIII wieku. Wełna bardzo ceniona, mięso średnie. Odróżniamy kilka odmian merynosów: 1) *merynosy elektoralne* (saskie) z bardzo cienką wełną i niezłą budową; waga 40—45 kg., wełny $1^1/_2$—$2^1/_2$ kg. 2) *Merynosy negretti* (austrjackie czyli me-

klemburskie): budowa dobra, skóra niezmiernie fałdzista, ale za to wełna grubsza (zwłaszcza na fałdach) i zatłuszczona. 3) *Merynosy francuskie*, dobry wzrost i waga (50—60 kg.), skóra bez fałdów, wełna długa, ale niezbyt cienka; najlepsze pochodzą z owczarni w Rambouillet. 5) *Owce angielskie*, bardzo dobre do opasu, długo lub krótkowełniste. Do długowełnistych należą: *Owce Leicester* bezrożne, z grubą białą wełną; dochodzą do 70 kg. wagi i 3—6 kg. wełny, ale mało płodne, czułe na zmianę klimatu i wybredne w paszy. *Owce Lincoln*, również z długą ale miękką i jedwabistą wełną, używaną na wyrób alpagi; waga do 80 kg.; wytrzymalsze od poprzednich, używane często na stałym lądzie do krzyżowania. *Owca Southdown*, najsłynniejsza z angielskich, z głową krótką, grubą, bezrożną, tułowiem równoległobocznym, na krótkich, delikatnych nogach. Wyborne na opas, wełnę dają średnią. Z ras wschodnich zasługują na uwagę owce tłustoogonowe, hodowane w Krymie. *Owczarstwo* jest przedmiotem osobnej gałęzi gospodarstwa rolnego. W ostatnich czasach w dziejach owczarstwa nastąpił przełom: główne siedlisko jego z Europy przeniosło się do Ameryki i Australji. Hodowla owiec cieszyła się rozkwitem u ludów wschodnich (Izraelitów, Fenicjan, Egipcjan), a potem u Greków i Rzymian. Wielkie przewroty średniowieczne nie sprzyjały jej, dopiero Maurowie dają pobudki rozwojowi tej kultury: przenoszą ją do Hiszpanji, gdzie powstaje hodowla owiec cienkowełnistych (merynosów), z których w XVIII wieku Francja tworzy Rambouillety, Anglja—Negretti, Szwecja, acz nie na długo, próbuje aklimatyzować merynosy, Austrja z Hiszpanji wytwarza kilka znakomitych stad prywatnych. Saksonja sprowadziła do siebie owce ze stad Eskurialu i hr. Negretti. Prusy otrzymały merynosy za Fryderyka II. W Polsce dopiero 1810 r. pierwsze merynosy ukazały się jako dar elektora saskiego Fryderyka Augusta III z Lohmen i Stolpen do dóbr Krajno i Górno w Kieleckiem, i dopiero powoli owczarnie polskie rozwijały zasady postępowej hodowli. Obecnie owczarstwo zwróciło się głównie ku wytwarzaniu cienkiej wełny czesankowej i stąd przeważnie hodowane są Rambouillety.

Owen *Robert*, ur. 1771 r., um. 1858 r., dyrektor przędzalni bawełny w New-Lanark w Szkocji, pracował wiele nad materjalnem i umysłowem podniesieniem stanu robotniczego, a gdy napotykał na przeszkody, postanowił założyć w Ameryce gminę komunistyczną. Próba ta nie wypadła pomyślnie; po czterech latach rozwiązał Owen gminę i wrócił do Anglji, gdzie piórem szerzył swoje zasady.

Owidjusz *(Ovidius) Naso Publius*, znakomity poeta łaciński, ur. 43 r. przed Chryst. um. 17 r. po Chr., w Tomi nad morzem Czarnem, dokąd wygnany został przez cesarza Oktawiana. Owidjusz był poetą lirycznym; najznakomitszym jego utworem są „Metamorfozy", t. j. „Przemiany", w których opiewa myty o bogach greckich i rzymskich. Wiersze Owidjusza wywarły wielki wpływ na wielu pisarzy nowoczesnych, tłumaczone są na wszystkie języki europejskie, kilkakrotnie także na polski.

Owies—rodzaj roślin z rodziny *traw;* z licznych gatunków jego kilka uprawia się na pokarm dla koni, drobiu i bydła tucznego. Owies dojrzewa na północy do 65° szerokości i w górach, jak Alpy i Karpaty, na takiej wysokości, na której nie dojrzewają już inne zboża. W ubogich okolicach lub w lata głodowe wypiekają górale na Podhalu tatrzańskiem placki z mąki owsianej. Pędzą też z niego spirytus i warzą piwo. Z uprawnych gatunków ważniejsze są: *owies siewny, owies wschodni (węgierski), owies turecki, owies nagi* i inne.

Owoc — jest częścią rośliny, zawierającą *nasiona*. Po zapyleniu kwiatu opadają wszystkie jego części prócz *zawiązka*, który rozrasta się, przekształcając się w owoce; *zalążki* zaś przechodzą w *nasiona*. Część owocu, otaczająca nasiona i pochodząca zwykle ze ścianek zawiązka, nazywa się *obowocnią* (lupina, miękisz, skórka i t. p.). Stosownie do jej ukształtowania, rozróżniamy owoce *soczyste* i *suche*. Do pierwszych należy *jagoda*, np. *porzeczka, melon, ogórek, winorośl* — i *pestkowce* np. *wiśnia, śliwa*. Drugie bywają *pękające* lub *niepękające*. Za przykład pękających służyć może *strąk*, np. *fasola, bób* i t. d., *łuszczyna, łuszczynka* (*u krzyżowych), torebka, mieszek*, np. *mak, hyacynt, muchotrzew, piwonja;* niepękające: niełupka, np. *żołądź, orzech, ziarnczak* (u zbóż), *skrzydlatka* (brzoza). Obowocnia wielu owoców służy nam na pożywienie; w innych użytkujemy ziarna np. *groch, orzechy, zboża* i t. d.

Owocowe etery, przetwory chemiczne, będące mieszaninami bardzo czystego alkoholu i różnych płynów woniejących, zwanych w chemji eterami złożonymi, umiejętnie i odpowiednio przyrządzone, naśladują wybornie zapachy właściwe różnym owocom. Eterów owocowych używa się do zaprawiania wyrobów cukierniczych, napojów chłodzących, wódek i t. p. Takimi eterami lub essencjami owocowemi są np. eter jabłkowy, poziomkowy, malinowy i t. p.

Owocowe wina—sfermentowany sok owoców, z wyjątkiem jagód winorośli, które wydają wino właściwe. Najbardziej rozpowszechniony jest jabłecznik i gruszecznik czyli cydr. Otrzymują też niezłe wino owocowe z agrestu, porzeczek, malin i wiśni.

Owocówka—motyl drobny, należy do zwójkówek, o połyskujących barwnych skrzydłach z rozmaitymi zygzakami i frendzelkami na brzegu. Owocówki ukazują się na wiosnę, latają w nocy lub o zmierzchu i składają jajka na zielone owoce. Lęgnąca się w lecie liszka wgryza się do środka i żywi się mięsem owocu; nazywają ją zwykle *robakiem*, do którego podobna jest z wyglądu, różni się jednak obecnością nóg. W jabłkach lub gruszkach robaczywych znajdują się białawo-żółte liszki owocówki jabłkowej, w śliwkach—czerwone śliwkowej. Najlepszym środkiem zabezpieczania drzew przed tymi szkodnikami jest niszczenie owoców robaczywych oraz osmarowywanie drzew dla przeszkodzenia ukazaniu się motyli, liszki bowiem wyłażą z owoców i zamieniają się w poczwarki w szczelinach kory.

Owrucz, miasto powiatowe w gub. Wołyńskiej, nad rzeką Norynią położone, liczy około 10.000 mieszk. Owrucz *(Wruczej)* był niegdyś stolicą plemienia słowiańskiego Drewlan. Po przyłączeniu do Polski w Owruczu naprzemian z Żytomierzem odbywały się sejmiki województwa kijowskiego.

Owrzodzenie—niegłęboka rana ropiejąca i trudno gojąca się. Owrzodzenia powstają z ran zaniedbanych, źle opatrzonych lub wciąż drażnionych, tudzież rozwijają się u ludzi osłabionych, chorych na cukromocz i t. d. Leczenie owrzodzeń jest bardzo trudne i nieraz wymaga cierpliwości ze strony lekarza i chorego.

Owsianica—rodzaj traw, znany u nas w kilku gatunkach, blisko spokrewniony z owsem i podobny do niego z wyglądu. Niektóre gatunki, jak *owsianica wysoka* czyli *rajgras francuski, owsianica złocista, owsianica omszona* — dobre są na obsiewanie pastwisk, szczególnie dla owiec. Siana dają niewiele, ale bardzo pożywne. *Owsianica łąkowa* jest raczej chwastem, niż rośliną łąkową.

Owsiński *Kazimierz*, jeden z najznakomitszych artystów teatru polskiego, za czasów króla Stanisława Augusta. ur. w 1752 r., brał udział w konfederacji barskiej. Po kilku latach obozowego życia został dworzaninem pry-

masa Podoskiego, z którym podróżował po Europie. Potem wstąpił do teatru Bogusławskiego i zasłynął jako niepospolity aktor. Um. 1799 r. we Lwowie.

Oxenstierna *Axel,* znakomity kanclerz szwedzki w czasie wojny trzydziestoletniej. Um. 1654 r.

Oxford, miasto w Anglji, leży nad Tamizą, liczy około 50.000 mieszkańców. Ma liczne starożytne budowle i słynny uniwersytet, który wykształcił wielu znakomitych mężów angielskich.

Oziębiające mieszaniny.—Rozpuszczaniu się niektórych ciał w wodzie towarzyszy znaczne jej oziębienie, tak dalece, że wtedy temperatura spada o kilkadziesiąt stopni niżej zera. W ten sposób pięć części rodanku potasu, po rozpuszczeniu się w czterech częściach zimnej wody, dają płyn o temperaturze—49°C.; pięć części salmiaku, pięć części saletry, rozpuszczając się w 16 częściach wody, obniżają jej temperaturę z + 10° do—12°C.; chlorek wapnia ze śniegiem daje mieszaninę o temperaturze — 49°, zaś jedna część soli kuchennej i 2 części śniegu dają roztwór — 23°. Takie mieszaniny zowiemy oziębiającemi. Używają ich do sztucznego oziębiania ciał, płynów; do konserwowania mięsa; mieszanina soli i lodu używana bywa w gospodarstwie domowem przy robieniu lodów.

Ozimina—tak nazywa się każda roślina zbożowa, zasiana na zimę, t. j. w końcu jesieni. W naszym klimacie wytrzymują ozimą uprawę tylko pszenica i żyto; w krajach cieplejszych sieją na zimę groch, wykę, jęczmień, które u nas w zimie wymarzają. Rośliny, zasiane na zimę, skutkiem dłuższego okresu wegetacyjnego, rozrastają się silniej, dają, jeżeli uda im się przezimować szczęśliwie, więcej słomy i ziarna aniżeli zboża jare (zasiane na wiosnę). Najlepszymi warunkami dla ozimin są: wczesny posiew, lekki mróz, następnie śnieg, który leży bez tajania do wiosny, wreszcie sucha wiosna. Zima zmienna z częstemi odwilżami szkodzi oziminom; ale najszkodliwsze są długotrwałe deszcze zaraz po stajaniu śniegu, kiedy ziemia jeszcze rozmarznąć nie zdążyła. Mróz nie szkodzi oziminom, jeżeli znajdują się pod grubą warstwą śniegu. Szkodliwym jest natomiast nagły mróz na mokrą ziemię: wówczas tworzy się skorupa, która podnosi się i wyrywa młode roślinki z ziemi, przerywając im korzonki.

Ozokeryt czyli *wosk ziemny* — substancja, podobna do mocno zbrudzonego wosku. Składa się z węglowodorów stałych, zanieczyszczonych mało znanymi dotychczas brunatnymi barwnikami. Spotyka się w postaci pokładów w ziemi, tak jak węgiel kamienny. Występuje obficiej w Drohobyczu i Borysławiu (w Galicji), na wybrzeżach morza Kaspijskiego, w Siedmiogórzu, w stanie Utah. Surowy ozokeryt poddają destylacji przy temperaturze do 400° ciepła, przyczem przedestylowuje się ciężkie oleje, używane jako smary. Pozostałość podobna jest do parafiny. Czyszczą ją bądź przy pomocy kwasu siarczanego, który niszczy barwniki, bądź też węglem z odpadków zwierzęcych. Żółte gatunki, niezbyt ściśle oczyszczone, miększe i zawierające nieco olejów, noszą w handlu nazwę *cerezyny;* używane bywają jako domieszka do wosku przy fabrykacji świec woskowych. Dobrze oczyszczonych twardszych gatunków używa się na wyrób świec.

Ozon—odmiana tlenu, gaz bezbarwny, charakterystycznego fosforowego zapachu, posiada własności dezynfekujące (ob. *Tlen).*

Ozorków, miasto fabryczne w gub. Kaliskiej, pow. Łęczyckim, nad Bzurą. Ma około 14.000 mieszk., kościół parafjalny katolicki, zbór ewangelicki, synagogę, przędzalnie wełny i bawełny i fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych. Wartość produkcji tutejszej wynosi około 2 miljonów rubli rocznie.

W r. 1811 właściciel Ozorkowa, Ignacy Starzyński założył tu osadę fabryczną, którą w r. 1816 wyniesiono do rzędu miast.

Ozyrys, starożytne bóstwo egipskie, brat i małżonek Izydy, początkowo bożek miejscowy miasta This w górnym Egipcie, należący do pierwszej dynastji bogów. Wraz z Izydą był uosobieniem sił twórczych natury.

Ożarowski *Jerzy,* oboźny wielki koronny, urodzony pod koniec panowania Jana III. Rozpoczął służbę wojskową r. 1771 pod Sieniawskim, hetmanem w. kor., który go mianował pułkownikiem i swoim generał-adjutantem. W r. 1715 został Ożarowski stolnikiem krakowskim; wybrany posłem na sejm 1724 r., wyznaczony był komisarzem na sejm toruński. Deputat na trybunał koronny 1725 r. i znowu poseł na sejm, brał czynny udział w komisji kurlandzkiej. W nagrodę zasług mianowany podstolim w. kor., obdarzony starostwami, został w r. 1729 oboźnym wielkim koronnym. Po śmierci Augusta III, stronnik Stanisława Leszczyńskiego, bronił gorąco jego sprawy wpływem swoim i orężem i wreszcie razem z nim kraj opuścił. Wysłany przez tegoż do Porty Ottomańskiej, potem na dwór Wersalski, pracował gorliwie na drodze dyplomatycznej, starając się o pomoc, a gdy ta zawiodła, wrócił do kraju 1736 r. Mianowany w następnym roku generał-lejtenantem piechoty koronnej, um. 1741 r.

Ożarowski *Piotr,* syn poprzedniego, ostatni hetman wielki koronny. Był regimentarzem generalnym wojsk koronnych i pisarzem w. koronnym, od r. 1768. Zrzekłszy się tej godności 1776 r., mianowany został kasztelanem wojnickim r. 1781. Na sejmie 4-letnim występował bardzo czynnie, zabierając głos jako rzecznik opozycji przeciw reformom ówczesnym. Podczas konfederacji targowickiej r. 1793 mianowany hetmanem wielkim koronnym, działał zawsze w tymże samym duchu. Na sejmie grodzieńskim (1793 r.) należał do delegacji, która zatwierdziła drugi podział Polski. Znienawidzony powszechnie, stracił życie w powstaniu warszawskiem 1794 roku.

Ożarów, osada w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, założony przez Józefa Ożarowskiego w XVI w., na mocy przywileju Zygmunta Augusta. Ożarowski założył tu zbór kalwiński, przy którym odbywały się synody. W XVII wieku zbór ten przerobiono na kościół parafjalny.

Ożóg, kij, którym posuwa się drzewo w piecu i poprawia ogień; zakończony kawałkiem deski, służy do wygarniania węgli z pieca piekarskiego.

KONIEC TOMU TRZECIEGO.

ENCYKLOPEDJA
POPULARNA ILUSTROWANA.

Treść wszystkich gałęzi wiedzy ludzkiej, podana przystępnie.

Tom IV.

W A R S Z A W A.
Nakładem „Narodu-Wiadomości Codziennych"
ul. Chmielna № 23.

1912.

Druk Piotra Ambroziewicza, Warszawa, Jasna 8.

P.

P — w języku polskim spółgłoska pierwotna, twarda, wargowa, mocna, która przed samogłoskami miękkiemi i dwugłoskami jotowemi miękczy się na *p' (pi)*. Jeżeli zmiękczone *p'* stoi na końcu wyrazu, to niektórzy piszą np.: *drop'*. *P.S. postscriptum*. *P* lub *Ph* jest symbolem jednego atomu fosforu.

Pabianice, miasto fabryczne w gub. Piotrkowskiej, pow. Łaskim, nad rzeczką Dobrzynką, liczy około 36.000 mieszk. Posiada liczne fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, płóciennych i t p. Na obszarze lesistym, należącym do kapituły krakowskiej, z nadania Władysława Hermana, założono tu pierwszą osadę. Arcybiskup Jarosław ze Skotnik wzniósł tu pierwszy kościół drewniany w XIV w., a w XV w. kapituła krakowska wystawiła na miejsce drewnianego kościół murowany. Zameczek, niegdyś rezedencja administratorów tego obszaru, pochodzi także z XV wieku. Mieści się w nim obecnie zarząd magistratu. Założenie w Pabianicach fabryki płótna w r. 1830 i rozwój przemysłu fabrycznego w Łodzi, wpłynęły na rozwój miasta, którego produkcja fabryczna dochodzi obecnie do 12 miljonów rubli rocznie.

Pac, nazwisko znakomitej rodziny litewskiej, której członkowie piastowali wysokie godności biskupów, wojewodów, kasztelanów i t. d. *Michał Kazimierz*, hetman wielki litewski i brat jego *Krzysztof*, kanclerz wielki litewski, podnieśli w drugiej połowie XVII wieku znaczenie rodu swego tak wysoko, że stanęli z Radziwiłłami do współzawodnictwa o wpływ na wszystkie sprawy państwa. Obaj przyczynili się do wyboru Michała Korybuta na króla polskiego, sprzeciwiali się natomiast, acz bezskutecznie, Janowi III Sobieskiemu, który dla umniejszenia ich potęgi popierał ród Sapiehów. W wieku XVIII upada znaczenie Paców. *Michał* (ur. 1780 r., um. 1835 r.), generał wojsk polskich, brał chlubny udział w wojnie narodowej r. 1831.

Pacanów, osada w gub. Kieleckiej, pow. Stopnickim, znana z żartobliwego przysłowia: „w Pacanowie, gdzie kozy kują". Skąd powstał ten żart, niewiadomo.

Pacha czyli *dół pachowy* — stożkowate wgłębienie, znajdujące się pod stawem górnego ramienia — pod barkiem, między wewnętrzną stroną ramienia a bokiem klatki piersiowej. Przez pachę przechodzą liczne i ważne naczynia ręki, bardzo dużo gruczołów limfatycznych, które nabrzmiewają przy zakażeniach; tamże znajduje się splot nerwów. Skutkiem tego pacha jest miejscem ciała bardzo delikatnem; wszelkie zranienia pachy są zawsze niebezpieczne. U dorosłych dół pachowy porastają włosy.

Pachnidła, ob. *Perfumy*.

Pacht—dzierżawa, u nas specjalnie

dzierżawa produktów gospodarstwa mlecznego.

Pachwina — skośna brózda, idąca wzdłuż dołu brzucha ku biodru (między brzuchem a udem). Pod brózdą tą przechodzą ważne naczynia krwionośne i limfatyczne do kończyny dolnej, skutkiem tego pachwina jest częścią ciała bardzo delikatną i skłonną do chorób, jako to: do ropni (wrzodów), guzów, przepuklin, obrzmień gruczołów limfatycznych; rany pachwiny są zazwyczaj bardzo poważne.

Pacierz, w ogólności zbiór modlitw Kościoła rz.-katolickiego, składający się: z modlitwy Pańskiej czyli *Ojcze nasz*, z Pozdrowienia Anielskiego czyli *Zdrowaś Marja*, ze Składu Apostolskiego czyli *Wierzę w Boga*, Dziesięciorga przykazań Boskich i innych krótkich, zwykle z pamięci powtarzanych modlitw.

Pacierzowa kość, ob. *Kręgosłup*.

Pacific, ocean Spokojny (ob.). Nazwę tę mają też w Ameryce Płn. koleje żelazne, stanowiące komunikację pomiędzy oceanami Atlantyckim a Spokojnym.

Paciorecznik *(kanna)* — rodzaj roślin egzotycznych, ozdobnych, jednoliścieniowych, z rodziny paciorecznikowatych; kwiat jego purpurowy lub żółty, ma jeden pręcik, tak jednak rozrosły, że tylko obecnością pylnika różni się od płatków korony; nasiona jego mają kształt czarnych błyszczących paciorków (stąd nazwa); kłącze mączyste rozrastają się bardzo silnie. Niektóre pacioreczniki hodują w ogrodach; inne okazalsze w cieplarniach. Wszystkie są roślinami zwrotnikowemi.

Pacjent (z łac.)—cierpiący, chory, będący pod opieką lekarza.

Pacta conventa. Tak nazywano w prawie publicznem polskiem umowę dobrowolną pomiędzy królem, obieranym przez naród, a stanami Rzeczypospolitej; na mocy tej umowy obie strony zaciągały względem siebie pewne obowiązki. Wyraz ten po raz pierwszy wszedł w użycie po wygaśnięciu rodu Jagiellonów, gdy układano warunki objęcia korony polskiej przez Henryka Walezjusza, pomiędzy posłami tegoż i stanami Rzeczypospolitej; rzecz sama istniała już dawniej: tak po śmierci Kazimierza W. Ludwik król Węgierski zobowiązał się do ustępstw na rzecz szlachty; Jagiełło przy układach o rękę Jadwigi, a także i następni Jagiellonowie przy wstępowaniu na tron zaręczali dawne, a częstokroć nadawali nowe swobody narodowi. Wszystkie owe prawa narodowe, zaprzysięgane przez królów, stanowiły w samej rzeczy umowę pomiędzy królami i narodem. *Pacta conventa* stanowią ważny materjał i źródło prawa publicznego polskiego; określają one zarówno obowiązki ogólne, wspólne wszystkim królom polskim od czasu Henryka Walezjusza, jakoteż i szczególne tylko, na pojedyńczych monarchów nakładane i odpowiednie współczesnym potrzebom kraju. *Pacta conventa* przetrwały aż do wyboru ostatniego króla polskiego.

Pacyfikacja (z łac.) — uspokojenie, najczęściej w znaczeniu uspokojenia kraju, zaburzonego wojną, rozruchami i t. p. W Polsce za panowania obu królów Sasów (Augusta II i III) były w latach: 1699, 1717, 1736 trzy *Sejmy*, zwane *„pacyfikacyjnymi“*, ponieważ zwołano je celem uspokojenia wewnętrznych zamieszek i pogodzenia powaśnionych stronnictw.

Paczula, *paczulka*—roślina z rodziny wargowych. Wszystkie jej części wydzielają bardzo silny zapach; z tego powodu używano jej do wyrobu pachnidła, zwanego także *paczulką*, które do niedawna było bardzo poszukiwane. Dziś używa się go prawie wyłącznie przeciw molom, które nie znoszą tego zapachu. Uprawiają paczulę w Indjach.

Padaczka *(epilepsja, choroba św. Walentego, wielka choroba)*—przejawia się napadami silnych drgawek (konwulsji), utratą przytomności i wydzielaniem

śliny, wskutek drgawek języka. Napady zjawiają się nagle, co pewien czas, i trwają zazwyczaj kilka do kilkunastu minut; po napadzie chory jest osłabiony i zwykle zasypia, poczem budzi się, nie pamiętając wcale doznanego przejścia. Choroba ta jest dziedziczna; dzieci epileptyków bywają również epileptyczne lub obłąkane, dzieci zaś obłąkanych cierpią często na epilepsję. Chroniczny alkoholizm, zatrucie ołowiem, silny przestrach, zaraza nerwowa (zapatrzenie się), również powodują padaczkę bądź u rodziców, bądź u ich dzieci.

Padalec — niewielkie zwierzę, należące do jaszczurek, z postaci jednak przypomina węża, gdyż jest zupełnie pozbawiony nóg. Barwa z wierzchu czerwonawo-szara, spodem ciemniejsza; ogon kruchy, jak u wszystkich jaszczurek, odłamuje się za najlżejszem uderzeniem. Pospolity w całej Europie i u nas; wogóle jednak nieliczny; trzyma się lasów niezbyt gęstych, żywi się owadami i robakami. Użyteczny; rozpowszechnione mniemanie o jego jadowitości jest zupełnie mylne.

Paderewksi *Ignacy Jan*, znakomity muzyk polski, ur. 1860 r. na Podolu; wykształcenie muzyczne odbierał w konserwatorjum warszawskiem i w Berlinie; zasłynął jako najznakomitszy z pośród współczesnych fortepjanista, szczególnie jako niezrównany odtwórca kompozycji Chopina. Pozatem I. Padarewski jest wykwintnym kompozytorem. Jego utwory obok kunsztowności posiadają wiele szczerego uczucia, w którem przebija się zawsze umiłowanie kraju rodzinnego i melodji swojskich. Największą kompozycją I. Paderewskiego jest opera „Manru“. Znany też jest z wielkiej ofiarności na cele społeczne i narodowe, koroną której jest wzniesienie monumentu grunwaldzkiego w Krakowie 1910 r.

Padlina—mięso zwierząt zdechłych, dla człowieka na pokarm niezdatne, ponieważ dotknięte jest zmianami chorobowemi nawet w wypadkach, kiedy zwierzę umiera ze starości, a tembardziej, jeżeli padło na chorobę zaraźliwą, niebezpieczną dla człowieka.

Padniewski *Filip*, biskup przemyski a potem krakowski (od r. 1560), za młodu dzielny żołnierz, później podkanclerzy i poseł króla Zygmunta Augusta do papieża i cesarza, zasłynął jako mąż zdolny i wykształcony. Um. r. 1572.

Padurra *Jerczak Tomasz*, ur. na Ukrainie r. 1801, um. 1871 r., pisał po małorusku rzewne dumki, w których na nutę, z ust ludu podsłuchaną, opiewał życie i bohaterskie czasy kozaków.

Padwa (po włosku *Padova)*, miasto w półn. Włoszech, leży nad rzeką Bacchiglione (Bakkiljone), liczy 80.000 mieszkańców. Starożytne to miasto, zwane po łacinie Patavium, jest miejscem urodzenia rzymskiego dziejopisa Liwjusza. W uniwersytecie padewskim, założonym w r. 1222, uczyło się wielu sławnych Polaków: Jan Zamoyski, Jan Kochanowski i t. d. Padwa jest bogata we wspaniałe pomniki: ratusz pochodzi z XII wieku, kościół katedralny z XIII; w licznych kościołach są obrazy sławnych mistrzów. W Padwie kwitnie fabrykacja tkanin jedwabnych i strun do instrumentów muzycznych.

Padyszach, wyraz złożony z *Pad*—tron i *szach*—król; tytuł, którym mianują się monarchowie tureccy i perscy.

Paganini *Mikołaj*, ur. r. 1784, um. r. 1840, najznakomitszy skrzypek włoski; zdobył mistrzowską grą sławę w całym świecie.

Pagina (łac.), stronica karty w książkach drukowanych i rękopisach. Liczbowanie stronic zowie się *paginacją*.

Pagoda *(z sanskrytu)*, dom święty, każda świątynia Hindusów i innych ludów Azji południowej.

Pailleron *Edward*, ur. 1834 r., um. 1899 r., komedjopisarz francuski; z utworów jego u nas najbardziej znana jest komedja „Świat nudów“.

Pajac, maska komiczna we włoskiej krotochwili ludowej. U nas popularna nazwa akrobatów i klownów cyrkowych.

Pająki — nazwa gromady zwierząt z typu stawonogich. Pająki z postaci podobne są do owadów, różnią się jednak od nich tem, że mają zawsze cztery pary nóg, nie mają skrzydeł, a głowa zrosła jest zawsze w jedną całość z tułowiem, w tak zwany głowotułów. Tu należą: *solpugi, niedźwiadki* wraz z *zaleszczotkami* i *kosarkami, pająki właściwe* i *roztocze. Pająki właściwe* — mają odwłok jajowaty albo kulisty, złączony z głowotułowiem znacznie zwężoną szypułką. Gęba ich uzbrojona jest silnemi szczękami, z których każda ma na końcu haczyk ruchomy, jak ostrze składanego scyzoryka. W szczękach znajduje się gruczoł jadowy, z którego w czasie ukąszenia pająk sączy jad do rany. Pająki są stworzeniami drapieżnemi i używają jadu do zabijania lub odurzania drobnych zwierzątek, któremi się karmią. Dla ludzi ukąszenie ich jest zupełnie nieszkodliwe; wyjątek stanowią niektóre gatunki południowe. Na końcu odwłoka posiadają pająki brodawki przędne, z których wydziela się lepka ciecz, tężejąca na powietrzu w cienką nitkę; przy pomocy nóg pająk skręca kilka takich nitek w jedną grubszą pajęczynę. Z niej tka pająk sieci, służące do chwytania zdobyczy. Niektóre gatunki snują w jesieni długie pasma pajęczyny, które wiatr porywa i unosi razem z nimi; zjawisko to znane jest jako „babie lato". Pająki są jajorodne; przeobrażeniom nie ulegają. Należą wogóle do stworzeń użytecznych, gdyż tępią dużo szkodliwych owadów.

Pajęczno, osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Radomskowskim, bardzo starożytna. Według podania, kościół tutejszy miał być założony przez Piotra Dunina. Przy tym kościele pochowany został sławny kronikarz polski Marcin Bielski, zm. 1576 r. Miasto leży na pokładach kamienia wapiennego, którego wydobywanie stanowi główne zajęcie mieszkańców Pajęczna.

Pajgert *Adam*, ur. 1829 r., um. 1875 r., poeta polski, którego utwory oryginalne mniej są cenione, niż jego wyborne tłumaczenia z Szekspira, Byrona, Moora, Musseta i Tennysona.

Pajuk (pers.)—pokojowiec sułtana tureckiego, także żołnierz z gwardji przybocznej sułtańskiej; pokojowiec na dworach możnych panów polskich, towarzyszący pojazdowi konno lub siedząc za powozem albo na koniu z przodu.

Pak—smoła, z której zebrano olej żywiczny; służy do oblepiania beczek, szpar w ścianach drewnianych, lakowania korków, pakuł i t. d.; rodzaj laku.

Pakość, miasto w W. Ks. Poznańskiem, nad Notecią, osada bardzo starożytna, której zamek w XIII w. służył już za schronienie pobliskim mieszkańcom w czasie najazdów Pomorzan, a następnie Krzyżaków.

Pakt (z łac.)—umowa, traktat, układ, zwłaszcza pokojowy.

Pakuły—odpadki, otrzymywane przy czesaniu lnu lub konopi; wyrabia się z nich pośledniejsze tkaniny.

Palacky *Franciszek*, najznakomitszy historyk czeski, mąż zasłużony sprawie odrodzenia narodowego Czech w XIX wieku. Ur. 1798 r. na Morawach, opisał dzieje czeskie od najdawniejszych czasów aż do XVI wieku, w dziele, które jest chlubą piśmiennictwa czeskiego. Stany czeskie mianowały go w r. 1829 historjografem krajowym, który to tytuł zatwierdził cesarz Ferdynand w r. 1836. Prócz głównego dzieła pozostawił jeszcze wiele innych. Brał też gorący udział w życiu politycznem swego narodu. Um. r. 1876.

Palankin, lektyka, niekiedy zdobiona bardzo kosztownie, używana przez dygnitarzy w Indjach Wschodnich do podróży.

Palatyn, pierwotnie każdy urzędnik nadworny (od łacińsk. palatium, t. j. dwór) cesarzy rzymskich. W *Polsce* wojewoda nazywał się po łacinie *palatinus*. W Węgrzech najwyższy urzędnik państwa, zastępca króla, nosi tytuł *palatyna*.

Palatynat (po niemiecku *Pfalz)*, była to prowincja Niemiec nad Renem. Dzieliła się na Palatynat wyższy (Oberpfalz) i Palatynat niższy albo reński (Niederpfalz), którego książęta byli elektorami. Pokojem w Lunevillu w r. 1801 ziemie po lewym brzegu Renu dostały się Francji; inne części Palatynatu podzielono między książąt niemieckich.

Palemon. Dawni pisarze dziejów litewskich opowiadają baśń o Palemonie, który miał przybyć na czele drużyny wojowników rzymskich na Litwę i założyć tutaj państwo. Dlatego Mickiewicz nazywa w „Wallenrodzie" Litwę „ziemiami Palemona".

Palenie się—jest to proces chemiczny, który następuje gdy tlen powietrza łączy się z danem ciałem (pierwiastkiem chemicznym lub związkiem, mieszaniną), tak energicznie, że wytwarza wielką ilość ciepła. Palące się materje nie znikają, lecz zamieniają się na t. zw. produkty spalenia: jedne z nich są niewidzialnymi gazami, ulatniającymi się w powietrze; pozostałe ciałami stałemi, widocznemi jako popiół, sadze i t. p. Waga jednak *wszystkich* produktów spalenia jest *ściśle* równa wadze spalonego ciała oraz wadze tlenu, który był zużyty przy paleniu się.

Paleografja, jest to nauka o sposobach odczytywania starożytnych pism, a więc napisów, dokumentów, aktów, rękopisów i t. p. Zajmuje się ona materjałem, na którym pisano (kamień, drzewo, skóra, papier i t. p.), atramentem lub farbą, którémi pisano, kształtami pisma, czyli znakami pisarskimi i t. p.

Paleologowie byli ostatnim rodem, który panował w wschodnio-rzymskiem (bizantyńskiem) cesarstwie od r. 1261 do r. 1453. Konstantyn XI Paleolog zginął w obronie Konstantynopola, który zdobyli Turcy w r. 1453.

Paleontologja — nauka o szczątkach zwierząt i roślin kopalnych, znajdowanych w ziemi. Paleontologję dzielą na *zwierzęcą* i *roślinną*. Umiejętność ta na podstawie znajdowanych szczątków—(kości zwierząt, zęby, ślady ich lub odciski, skamieniałe lub odciśnięte rośliny) stara się odtworzyć organizmy zaginione i przedstawić historję rozwoju organizmów na ziemi.

Palermo, stolica Sycylji, leży na północnem jej wybrzeżu i liczy około 300.000 mieszkańców. Miasto jest pięknie zbudowane, ma słynny uniwersytet i jeszcze sławniejszą strażnicę astronomiczną. Palermo jest ważnym portem handlowym Włoch.

Palestra (z łacińsk.)—grono ludzi biegłych w prawie, zajęte zastępowaniem stron, wiodących spory prawne w trybunałach, sądach ziemskich i grodzkich dawnej Polski. Grona te składały się z *patronów* czyli adwokatów w dzisiejszem tego słowa znaczeniu i ich pomocników czyli *dependentów*, to jest młodych ludzi, kształcących się praktycznie pod kierunkiem *patrona. Patronów* zwano także *mecenasami. Patron* był odpowiedzialny za swych *dependentów*, zwanych także *palestrantami* i za prowadzone przez nich sprawy.

Palestrina *Jan Piotr Aloizy*, ur. 1524 r., um. 1594 r.; znakomity muzyk włoski, zwłaszcza w zakresie muzyki kościelnej.

Palestyna czyli *Ziemia Święta*, niewielki kraik, rozciągający się między wschodniem pobrzeżem morza Śródziemnego od zachodu, a od wschodu pustynią syryjską, wzniesioną nad poziom morza od 500 do 1.000 metrów, przecina ją głęboka szczelina, którą płynie Jordan, wpadający do morza Martwego. Obecnie Palestyną nazywamy tylko kraj, położony na zachód od doliny Jordanu. Politycznie należy on

do Turcji i jest podzielony na dwa okręgi (wilajety), z stolicami: Beirut i Jerozolima. Do okręgu Beirutu należą, oprócz bezpośredniej okolicy tego miasta, starożytne krainy Samarja i Galilea. Okręg Jerozolimski obejmuje starożytną Judeę.

Paleta, deseczka owalna drewniana, porcelanowa, albo metalowa, z otworem na wielki palec lewej ręki; służy malarzom do rozrabiania i mieszania farb.

Palisada—ogrodzenie z grubych palów, ostro zakończonych, wysokości 3 — 4 metrów; pale bywają wkopane mniej więcej na metr w ziemię. Palisady stanowiły niegdyś główne obwarowanie miejsc obronnych, zwłaszcza budowanych dorywczo.

Palisander — drewno wielu drzew, a głównie z gatunku *rząb* (Jakaranda), należących do rodziny surmiowatych. Ma piękny kolor i daje się dobrze polirować; przychodzi do Europy z Ameryki Południowej i Środkowej. Używa się na wyroby stolarskie wytworniejsze, głównie w postaci tornirów.

Paljatywy, *paljatywne środki*—środki lekarskie, których działanie jest chwilowe; nie leczą one choroby u źródła, lecz zwalczają chwilowo przykrzejsze dla chorego lub niebezpieczniejsze jej objawy. Chory np. cierpiąc na bóle w boku, bierze morfinę na uśmierzenie ich, chociaż choroba jego będzie następnie leczona innymi środkami. Morfina jest w tym razie środkiem paljatywnym.

Paljusz (łac.)—taśma z białej wełny, ozdobiona 6 krzyżykami, wyszytymi czarnym jedwabiem, noszona na szyi przez arcybiskupów (jeden jej koniec spada na piersi, a drugi na plecy); płaszcz biskupi, kardynalski.

Palladjum, posążek bogini Pallas Atene (Minerwy), według podania zesłany Trojanom z nieba na znak tajemniczej łaski w wojnie trojańskiej. Dziś wyraz używany w znaczeniu świętości, której strzedz należy.

Palmerston *Henryk*, znakomity minister, kanclerz angielski, kierował przez wiele lat (od r. 1830 do r. 1865 z przerwami) sprawami zagranicznemi Anglji i wywierał znaczny wpływ na stosunki państw europejskich. Um. r. 1865.

Palmira, wspaniałe niegdyś miasto w Syrji, stolica udzielnego państwa, utworzonego w III wieku po Chrystusie. Obecnie jest ruiną.

Palmowa Niedziela albo *Kwietnia* jest ostatnią niedzielą 40-dniowego postu, po której następuje Wielki tydzień. Nazywa się Palmową, bo nam przypomina wjazd tryumfalny Chrystusa do Jerozolimy, podczas którego rzucano gałązki palmowe wzdłuż drogi, którą Chrystus postępował. W niedzielę tę przed procesją święci kapłan gałązki palmowe, a w braku palmowych inne.

Palmy — rodzina roślin *jednoliścieniowych*, o pniu (kłodzinie) pełnym,

Fig. 1. Palma.

okrągłym, rzadko rozgałęzionym, o liściach najczęściej wielkich, zebranych w wiechę końcową; kwiaty liczne, zamknięte w *pochwie*, która otwiera się z jednej strony, aby wypuścić *kolbę* kwiatową; mają po 6 płatków i tyleż pręcików; słupków najczęściej po 3 lub 1 trójkomorowy. Owoc — pestkowiec (daktyl) lub orzech (kokos). Palmy należą przeważnie do flory zwrotnikowej. Jedynym gatunkiem, rosnącym dziko na południu Europy, jest *palma karłatka*. Niektóre gatunki hodują u nas w cieplarniach i w pokojach, jako rośliny ozdobne.

Palpitacja, ob. *Serce*.

Pałac, wspaniały gmach mieszkalny. Wyraz pałac pochodzi od nazwy jednego z siedmiu wzgórz Rzymu, na którem znajdowało się mieszkanie Augusta i innych cezarów.

Pałasz, broń sieczna, węższa od miecza i dłuższa od szpady.

Pamfil albo *wyżnik*—w dawnych polskich kartach do gry nazwa „damy".

Pamflet jest nazwą ulotnych świstków, pisemek i broszur, wyrażających w formie obelżywej krytykę stosunków politycznych lub religijnych, a najczęściej naganę wybitnych osobistości. Autorów pamfletów nazywamy *pamflecistami.*

Pamięć — zdolność zatrzymywania, przechowywania i wywoływania ponownego otrzymanych przez nas wrażeń i wytworzonych stąd pojęć. Gdzie i w jaki sposób przechowują się te wrażenia, jak się odbywa i od czego zależy ich przypominanie, o to zarówno psychologja, jak i usiłująca ją dziś zastąpić fizjologja daremnie się kuszą. Ujęcie czyli zapamiętanie pewnego wrażenia, pojęcia, faktu, bywa u jednych szybkie, u drugich powolne, jedni zatrzymują je dłużej i dokładniej, drudzy krótko lub niewyraźnie, jedni wreszcie przypominają sobie bystro, drudzy z trudnością i powoli. Cały postęp wiedzy i rozwój cywilizacji opiera się na pamięci, umożebniającej gromadzenie i przekazywanie zdobytych doświadczeń.

Pamiętniki — zbiór wspomnień osobistych lub związanych z przebiegiem zdarzeń dziejowych. Pamiętniki są dla historji bardzo ważnem, często nawet jedynem źródłem, z którego potomni poznać mogą przeszłość, zwłaszcza jej stronę obyczajową i ducha danej epoki. Wartość i ważność pamiętników zależna jest od wiarogodności ich autora i od jego umiejętności patrzenia na ludzi i wypadki. Literatura polska obfituje w bardzo ciekawe co do treści, a piękne co do formy pamiętniki. W XVII wieku berło między *pamiętnikarzami* dzierżył Jan Chryzostom Pasek; w XVIII w.: ks. A. Kitowicz, M. Matuszewicz, J. Wybicki, S. Kosmowski, J. Kiliński, J. Zajączek, H. Dąbrowski, M. Ogiński, F. Karpiński, J. U. Niemcewicz, K. Koźmian i inni; w XIX w.: R. Piotrowski, W. Mignowski, J. Gordon, A. Giller, W. Czaplicki, A. Jełowicki, F. S. Dmochowski, A. E. Koźmian, F. Skarbek, J. Falkowski, Dembowski i wielu innych.

Pamir, zwany w poezji perskiej „dachem świata", jest najwyżej wzniesioną wyżyną na kuli ziemskiej, na rozgraniczu lub węźle wyżu Tybetańskiego, gór Hinduku i Himalajów. Pamir wzniesiony na 4—5.000 m., przerzynają dzikie ponad nim jeszcze na 2.000 metrów piętrzące się łańcuchy gór. Na tych wyniosłościach znajdują się źródła rzeki Amu Darji. Politycznie należy ten węzeł górski prawie w całości do Rosji.

Pampasy—step w Ameryce Południowej, w nizinie, zlewanej wodami rzeki La Platy. Służy za pastwisko dla kilku miljonów koni, mułów, bydła rogatego i owiec. Stada te pozostają pod dozorem nawpół dzikich, konnych pasterzy (gauczosów), którzy umieją zręcznie chwytać bydło przy pomocy sznura z pętlicą, nazwanego „lasso". Oprócz przywiezionych z Europy zwierząt,

pampasy zamieszkują miejscowe guanaki, wigonie i strusie amerykańskie. Klimat pampasów jest łagodny z powodu wiatrów, wiejących przez znaczną część roku.

Pan, w mitologji greckiej bożek pasterzy i trzód, czczony najpierw w Arkadji, a potem w całej Grecji; przebywał wedle podań po lasach i łąkach; wynalazł fletnię pastuszą. Od jego imienia pochodzi wyrażenie: *strach paniczny*, strach samotności leśnej, która była właśnie żywiołem Pana.

Panaceum (grec.) — powszechne lekarstwo, lek na wszystko, plaster na wszelkie rany. Ponieważ takiego leku ani plastra nikt nie wynalazł, przeto wyrazu *panaceum* używa się w znaczeniu ironicznem lub dla określenia środka niewinnego, który ani pomoże, ani zaszkodzi i dlatego w każdym wypadku może być użyty.

Panama, kapelusz pleciony z łyczka rośliny właściwej okolicom międzymorza Panama.

Panama—1) Rzeczpospolita w Ameryce środkowej, na międzymorzu Panamskiem, do r. 1903 wchodziła w skład Kolumbji; obejmuje 87.480 kil. kw. z 400.000 mieszk. Obfituje w bogactwa naturalne, niedostatecznie dotychczas wyzyskane wskutek b. niezdrowego klimatu. Stolica — *Panama*—liczy 30.000 mieszk.—2) Międzymorze, łączące Amerykę Północną z Południową i oddzielające ocean Atlantycki od Wielkiego; w najwęższem miejscu szerokość Panamy wynosi tylko 46 kil. Chcąc połączyć obydwa oceany i ułatwić komunikację wschodnich brzegów Ameryki z zachodnimi, postanowiono przekopać międzymorze i utworzyć kanał wodny. W tym celu zawiązało się Tow. akcyjne francuskie, które pod kierunkiem inż. Lessepsa (ob.) w r. 1881 rozpoczęło to kolosalne przedsięwzięcie. Olbrzymie nadużycia doprowadziły do bankructwa i zawieszenia towarzystwa oraz przerwania robót w r. 1889. Sprawa, skierowana do sądu paryskiego, skompromitowała wiele wybitnych jednostek ze świata politycznego i naukowego Francji. W ostatnich czasach budową kanału Panamskiego zajął się rząd Stanów Zjednoczonych.

Panamerykanizm — dążenie Stanów Zjednoczonych do zagarnięcia całej Ameryki pod swój wpływ.

Pancernik, ob. *Okręt*.

Pancernik—zwierzę szczerbate, mające grzbiet i boki okryte pancerzem z blaszek kostnych; pancerz ów pośrodku ciała jest ruchomy i pozwala zwierzęciu zwijać się w kłębek w razie niebezpieczeństwa. Przy pomocy mocnych pazurów zwierzęta te kopią sobie nory w ziemi, służące im za mieszkanie i kryjówkę. Zyją w Ameryce Południowej, karmią się owadami i padliną. Ludzie polują na nie dla smacznego mięsa i pancerza.

Fig. 2. Pancernik kosmaty.

Pancerz — używana przeważnie w wiekach średnich żelazna lub stalowa zbroica na piersi, ozdabiana niekiedy złoconemi lub rytowanemi upiększeniami. Do pancerza należały: naramienniki, nałokietniki i rękawice pancerzowe.

Pancerny towarzysz, w dawnem wojsku polskiem rycerz okryty pancerzem i misiurką, należący do chorągwi lekkiej husarji, złożonej z samej szlachty; petyhorzec.

Panda — zwierzę ssące drapieżne, należy do rodziny *niedźwiedzi*, zwane także *kotem niedźwiedziowatym*. Wielkością dorównywa kotowi domowemu, przypominając go nieco z wyglądu; kolor sierści żółto-brunatny; przebywa na drzewach w pobliżu rzek; zamieszkuje górzyste kraje na południu od Himalajów.

Pandan, *pandamis, pochutnik* — krzew podzwrotnikowy, właściwy krajom nadmorskim, blisko spokrewniony z palmami; pień jego rozgałęziony wypuszcza korzenie powietrzne, które następnie zagłębiają się w ziemię.

Pandekty lub *Digesty*, część główna Kodeksu Justynjana *(Corpus juris civilis)*, obejmująca zbiór pism słynnych rzymskich prawników, wyjaśniających postanowienia i kwestje sporne w prawie rzymskiem; nazwa cywilnego prawa rzymskiego wogóle.

Pandora, wedle podań starożytnych Greków, pierwsza na ziemi kobieta, którą bogowie stworzyli i wyposażyli we wszystkie wdzięki, ale dali jej zamkniętą puszkę, pełną nieszczęść. Mężczyzna puszkę tę otworzył i rozsypały się na ludzkość wszystkie niedole.

Panegiryk—mowa lub pismo prozaiczne lub wierszowane, mające na celu pochwałę, zwykle przesadną i napuszoną, jakiegoś czynu lub osoby. W Polsce w XVII wieku zapanowała moda panegiryków i trwając dłużej, niż sto lat, wydała tysiące tego rodzaju pismideł. Wskutek tego ów okres literatury polskiej nazywają niektórzy okresem panegirycznym. *Panegiryzm* — pisanie panegiryków lub tylko zbyteczne, przesadne chwalenie; *panegirysta*—autor panegiryków, przesadny chwalca, często nawet pozbawiony poczucia godności osobistej.

Panem et circenses! (łac.) „chleba i igrzysk!"—okrzyk ludu rzymskiego zwracany do cezarów. Przenośnie—wyrażenie, oznaczające upadek moralny, brak szlachetniejszych celów, wyłączne oddanie się zaspokojeniu potrzeb materjalnych i pragnień poziomych.

Panewka—łożysko metalowe, w którem obraca się oś machiny lub jakiegokolwiek przyrządu wirującego, także — część stalowa lub platynowa, umieszczona przy otworze zapałowym broni skałkowej; na panewkę podsypywano proch, służący do podpalenia naboju. Gdy przy spaleniu prochu strzał nie nastąpił, mówiono: „spaliło na panewce".

Panika, *paniczny strach*, nagły, często bezpodstawny przestrach, ogarniający tłum; ogólne przerażenie, popłoch. *Panika na giełdzie*—nagły spadek kursu papierów wartościowych, zastój prawie zupełny spekulacji i kredytu, wywołany zazwyczaj wypadkami politycznymi.

Pankiewicz: 1) *Jan*, ur. 1816 r., um. 1899 r., matematyk i przyrodnik, odbył podróż naukową po oceanie Lodowatym, potem założył w r. 1870 w Warszawie szkołę realną. 2) *Eugenjusz*, ur. 1858 r., um. 1898 r., muzyk i nauczyciel gry na fortepjanie. 3) *Józef*, ur. 1867 r., malarz, otrzymał dwukrotnie za prace swe srebrny medal na wystawie obrazów w Paryżu.

Panklastyt — materjał wybuchowy, składający się z 3 części kwasu podazotnego i dwu części siarku węgla.

Panna—gwiazdozbiór na niebie południowem; u nas występuje na krótko w końcu maja, po zachodzie słońca. Gwiazda pierwszej wielkości w tej konstelacji zowie się *Kłos Panny*.

Panonja, prowincja starożytnego cesarstwa rzymskiego, obejmowała obszar teraźniejszych Węgier, po prawym brzegu Dunaju, aż po Sawę. Stąd wielką nizinę węgierską nazywają także *Panońską*.

Panopticum lub *panoptikon* (z grec.), zbiór różnych osobliwości do oglądania za opłatą; muzeum figur woskowych, przedstawiających znakomitych ludzi.

Panorama: 1) krajobraz lub sceny z życia, malowane na płótnie rozpiętem wewnątrz dokoła ścian okrągłego budynku, oświetlonego z góry, z wzniesioną pośrodku platformą dla widza; 2) szereg obrazów, oglądanych przez szkło powiększające; 3) rozległy i piękny widok na otaczającą przyrodę, na miasto widziane z pewnej odległości i t. p.

Panslawizm—dążność do połączenia wszystkich Słowian w jedną całość polityczną, albo przynajmniej do utrzymania w nich poczucia pewnej wspólności plemiennej.

Pantarka, ob. *Perlica*.

Panteizm — pogląd filozoficzny, według którego wszechświat stanowi z Bogiem razem jedną istotę. Jedni wyznawcy panteizmu przypuszczają, że świat jest jakoby ciałem Boga, którego duszą jest Bóg, inni twierdzą, że wszystkie rzeczy na świecie tylko pozornie są czemś samoistnem, od Boga odmiennem, w rzeczywistości zaś stanowią jedynie zewnętrzne przejawy Boga. Panteizm jest przeciwieństwem zarówno ateizmu, jak teizmu (ob.).

Panteon. Tak nazywali starożytni Grecy świątynie poświęcone nie jednemu tylko bóstwu, ale wszystkim bogom. Później dano tę nazwę gmachom czyli przybytkom, poświęconym czci wielkich ludzi i w tem znaczeniu nazwa ta utrzymała się dotąd, a tegoczesne panteony służą za miejsce grzebania zwłok sławnych i zasłużonych ojczyźnie i ludzkości mężów. Najsławniejszy Panteon, zbudowany w 26 roku przed Chrystusem, przerobiony później na kościół, znajduje się w Rzymie.

Pantera—zwierzę ssące, drapieżne z rodziny kotów, z wielkości, kształtu i ubarwienia podobne nadzwyczaj do lamparta, tylko sierść ma nieco jaśniejszą, a plamki rzadziej rozsiane. Zamieszkuje Azję południową i zachodnią.

Pantograf, narzędzie do przerysowywania, składające się z 4 linijek, osadzonych ruchomo na słupkach i tworzących równoległobok; jedna z nich jest wydłużona na obie strony; w jednym jej końcu znajduje się ostrze, którem prowadzi się po rysunku, w drugim ołówek, który na podłożonym papierze kreśli obrazek podobny dowolnych rozmiarów.

Pantomina — widowisko teatralne, połączone z muzyką i tańcem, zasadzające się na wyrażaniu myśli, uczuć i czynności ludzkich bez słów, zapomocą różnych poruszeń ciała i gry wyrazów twarzy.

Państwo. Państwo jest pojęciem zbiorowem ogółu stosunków, istniejących śród ludności danego terytorjum. Treścią tych stosunków jest tworzenie i stosowanie prawa. Zasadnicze pierwiastki, wchodzące w skład pojęcia państwa są: terytorjum, czyli objęty granicami państw innych obszar ziemi, ludność mieszkająca na tym obszarze i rząd przez ludność tę wytworzony. Zadaniem rządu państwowego jest na wewnątrz normowanie stosunków między mieszkańcami danego obszaru, na zewnątrz—obrona terytorjum i niepodległości państwa, czyli możności samodzielnego tworzenia i stosowania praw przez ludność, zamieszkującą dany obszar.

Państwo Kościelne lub papieskie, zwało się do 20 września 1870 r. państwo, położone we Włoszech środkowych i zostające pod władzą papieża. Do 1860 r. liczyło na 753 mil. kw. około 3.125.000 mieszk. i rozdzielone było na 21 prowincji; po przyłączeniu zaś w r. 1860 15 prowincji do królestwa Włoskiego, miało 214 mil kw. i 723000 m. Plebiscytem 2 października 1870 r. przyłączone do Włoch, stanowi obecnie prowincję włoską Rzym, podzieloną na 5 okręgów.

Pańszczyzna. Obowiązek pracy (chłopów, poddanych) na rzecz *pana*, to jest właściciela ziemi, nazywał się pańszczyzną albo *robocizną*. Pańszczyzna

istniała w całej Europie, a powstała wskutek zmian gospodarczych w XIII i XIV wieku. Początkowo odrabiano pańszczyznę przez 1 lub 2 dni w roku, później przez 1 do 3 dni w tygodniu, a nawet i więcej, wskutek czego stała się pańszczyzna dla włościan najstraszniejszym ciężarem, nie dozwalającym im pracować na chleb dla siebie. Nadużycia panów i ich zastępców powiększały niedolę. Przywiązanie chłopa do ziemi, zależność osobista, sądownictwo w rękach *pana* i rozmaite daniny na rzecz dworu dopełniały miary ucisku. Zmiana stosunków w końcu XVIII i na początku XIX wieku, powstanie wielkich przedsiębiorstw przemysłowych, domagających się wielkiej ilości rąk do pracy i zmiana sposobu gospodarki rolnej, która wymagała większego rozwinięcia sił ludzkich nie drogą przymusu, ale nagrody osobistej, a przedewszystkiem przewrót w poglądach, zadokumentowany przez rewolucję francuską—wszystko to przyczyniło się do zmiany dawnego poddańczego stosunku i zniesienia pańszczyzny.

Papa, ob. *Asfalt*.

Papi *Teresa Jadwiga*, ur. 1844 r., um. 1903 r., pisała liczne opowiadania dla dzieci i młodzieży, których treść czerpała najczęściej z dziejów Polski. Podpisywała swoje prace imionami *Teresa Jadwiga*.

Papier. Do fabrykacji papieru używa się szmat lnianych, które dają najpiękniejsze gatunki papieru. Wełniane i jedwabne szmaty są do wyrobu papieru nieprzydatne. Szmaty sortują przedewszystkiem według gatunku i koloru, krają i gotują w ługu sodowym a następnie w czystej wodzie. Oczyszczone i pokrajane szmaty wkładają do tak zwanego „holendra“, w którym obracające się walce, opatrzone nożami rozdrabniają szmaty na gęstą masę. Masę tę płuczą i bielą zapomocą chloru, a wreszcie w drugim holendrze z dodatkiem kleju rozdrabniają na jednolitą papkę papierową. Z papki tej wyrabia się papier dwojaką metodą. Dawniejsza metoda wyrabiania tak zwanego *papieru czerpanego* czyli ręcznego polega na tem, że gotową papkę spuszczają do kadzi i z niej czerpią tyle na formę drucianą sitowatą, ile do sporządzenia arkusza potrzeba. Woda ścieka z drucianej formy, a pozostaje na niej cienka powłoka, którą przekładają na podkładkę pilśniową. Arkusze w ten sposób uzyskane przekłada się naprzemian arkuszami pilśniowymi, podsuwa pod prasę i suszy. Papier czerpany jest mocny, ale dosyć drogi i wskutek tego mało używany. W ostatnich czasach rozpowszechnił się wyrób t. zw. *papieru maszynowego*, który powstaje w sposób następujący: masa papierowa płynie równomiernie na formę i tworzy wstęgę papierową bez końca, która przez prasowanie i walcowanie osusza się, nawija na wałek i kraje na arkusze. Lepsze gatunki papieru gładzą walcami, czyli satynują. Znaki wodne, linje i prążki na papierze pochodzą od form drucianych, które dla lepszych papierów są bardzo gęste. Zużycie papieru wzmogło się tak w ostatnich latach, że do fabrykacji ordynarnego papieru używają słomy i włóknika drzewnego, uzyskanego z drzewa bądź na drodze mechanicznej, bądź chemicznej. Papier wyrabia się do różnych celów: do druku, pisania, rysowania; rozróżniamy papier listowy, kancelaryjny, welinowy, papier do pakowania, tekturę, papiery kolorowe, nieprzemakalne, do kopjowania i t. p. Fabryki, wyrabiające papier, zowią się *papierniami*. Papier zaczęto wyrabiać w Europie z końcem XIV wieku.

Papier maché (czyt. papie masze)—jest to masa, zrobiona ze starego rozgotowanego papieru, do którego dodano klajstru lub kleju oraz kredy lub gipsu, wreszcie trochę oleju lnianego. Masę tę wlewają lub wtłaczają na gorąco w formy i następnie suszą, wyrabiając w ten sposób różne drobne przed-

mioty, jak lalki, zabawki, lekkie ornamentacje do ozdoby sufitów, bombonjerki, maski i t. p. Masa papierowa, zawierająca dużo dobrze zmielonego papieru, klej, mało kredy i t. p. dodatków, po silnem sprasowaniu i wysączeniu daje materjał tak twardy, że można wyrabiać z niego obręcze do wagonów kolejowych, deski, belki do budowli i t. p.

Papież, biskup rzymski, następca św. Piotra i namiestnik Chrystusowy, posiada najwyższy stopień w hierarchji kościelnej, nie tylko co do godności samej, ale także i władzy. Godnością przewyższa wszystkich biskupów, władzą jest wyższy od soboru. Jest on nieomylny w kwestjach wiary i obyczajów, ile razy zabiera głos jako najwyższa Głowa i nauczyciel całego Kościoła. Wyroki biskupów całego świata katolickiego, odnoszące się do prawd wiary i obyczajów, o tyle mają moc obowiązującą wszystkich wiernych, o ile papież je zatwierdzi. Oznaką godności papieża jest potrójna korona, będąca symbolem jego urzędów: biskupa, patryjarchy i Głowy całego Kościoła. *Historja* papieży i papiestwa jest historją Kościoła katolickiego. Pierwszym papieżem i biskupem rzymskim był św. Piotr Apostoł, który zginął w Rzymie śmiercią męczeńską. Obecnie jest papieżem Pius X.

Papin *Djonizy*, fizyk francuski, ur. 1647 r., um. 1710 r. W 1680 r. ogłosił odkrycie prężności pary (kociołek Papina). Zbudował nadto łódź, poruszaną działaniem pary.

Papinianus *Aemilius*, ur. 140 r., um. 212 r. po Chr., znakomity prawnik rzymski, którego dzieła i dziś cenione są bardzo przez prawników.

Papłoński *Jan*, ur. 1819 r., um. 1885 r., były profesor w szkole Głównej, potem dyrektor Instytutu głuchoniemych i ociemniałych w Warszawie. Na tem stanowisku okazał się znakomitym nauczycielem. Ogłosił też wiele rozpraw naukowych.

Paprocie—gromada roślin *bezkwiatowych* naczyniowych, mających korzenie, łodygę i liście. U krajowych gatunków paproci łodyga jest podziemna; paprocie krajów zwrotnikowych *(drzewiaste)* są bardzo okazałe, mają pień, dochodzący niekiedy do dwudziestu metrów wysokości. Paprocie rozmnażają się przez *zarodniki*, które wytwarzają się w osobnych *zarodniach*, zgromadzonych w *kupki* brunatne na dolnej powierzchni liścia. Zarodniki kiełkując, nie wyrastają wprost w paprocie, lecz tworzą z początku *przedrośl*, mającą kształt maleńkiej blaszki (plechy) zielonej, zaopatrzonej licznymi korzonkami. Na owych przedroślach rozwijają się osobne organy, tak zwane *rodnie* i *plemnie*; w pierwszych wytwarzają się *komórki jajowe*, w drugich *plemniki*, które dostają się do rodni; potem komórka jajowa dzieli się i wyrasta w paproć. Znanych jest przeszło 3.000 gatunków paproci, właściwych przeważnie krajom zwrotnikowym i wilgotnym. W minionych okresach geologicznych paprocie wyrastały w olbrzymie drzewa; ślady tych olbrzymów znajdujemy w pokładach *węgla kamiennego.*

Paprocki *Bartosz*, ur. w r. 1543, poeta i sławny heraldyk czyli badacz dziejów szlachty polskiej, um. 1614 r. Jest on autorem wierszowanych bajek pod tytułem „Koło rycerskie" i nauczających pisemek: „Próba cnót dobrych", „Nauki i przestrogi" i t. d., a przedewszystkiem dwu herbarzy, czyli dzieł o herbach i rodach szlacheckich polskich pod tytułem: „Gniazdo cnoty" i „Herby Rycerstwa polskiego".

Papryka — ususzony i na proszek starty owoc pieprzu tureckiego. Barwę ma czerwoną, smak palący. Używa się jako przyprawa do mięs, słoniny surowej, sera i t. p.

Papuanie (po malajsku: kędzierzawi), plemię należące do grupy Melanezyjczyków, zamieszkuje Nową Gwineę i wyspy sąsiednie. Papuanie dzielą się na wiele drobnych odłamów, a ogólna ich liczba wynosi 700—800 tys. Wybitną ich cechą jest nos szeroki, zakrzywiony ku dołowi; skórę mają brunatną, włosy kędzierzawe.

Fig. 3. Papuańczyk.

Papugi — ptaki, należące do rzędu łażących; odznaczają się grubym, krótkim dziobem, którego górna szczęka jest haczykowato zagięta i dłuższa od dolnej. Język mają tępy, gruby i mięsisty, upierzenie zwykle świetnie ubarwione, ale bez gry kolorów i metalicznego połysku. Zamieszkują lasy krajów podzwrotnikowych (w Europie niema ich wcale); są towarzyskie: żyją parami, które łączą się w stada. Ze sposobu życia przypominają małpy: łażą bez ustanku po drzewach, czepiając się gałęzi nogami i dziobem; nogami też ujmują pokarm i podnoszą do dzioba. Żywią się owocami i nasionami, wyrządzając nieraz znaczne szkody w plantacjach. Niektóre przyjmują pokarm zwierzęcy, przeważnie owady. Gnieżdżą się w dziuplach. Są roztropne i pojętne. Głos mają niemiły, ale łatwo uczą się naśladować mowę ludzką, niektóre zwłaszcza gatunki. Papugi oswajają się łatwo i przyzwyczajają bez trudności do warunków miejscowych, a nawet rozmnażają się w niewoli. W Europie znane są od dawna, jako ptaki oswojone. Mięso papug jest smaczne; polują jednak na nie głównie dla pięknych piór. Dotychczas poznano przeszło 450 gatunków, zamieszkujących głównie Australję i Amerykę. 1) Z gatunków *o krótkim ogonie* zasługują na uwagę: *Papuga popielata* czyli *żako* z Afryki barwy popielatej z czerwonym ogonem; najczęściej spotykać się daje w niewoli; łagodna i pojętna; najłatwiej uczy się powtarzać wyrazy. *Papuga amazońska* nieco większa, jasnozielonej barwy; pochodzi z Ameryki Południowej; oswaja się również z łatwością *Papugi kakadu* z ruchomym czubem na głowie, zamieszkują wyspy Moluckie i Australję. W mieszkaniach najpospolitsza bywa *kakadu żółtoczuba*, wielkości kruka, cała biała, z siarczysto-żółtym czubem.

Fig. 4. Papugi: ara i kakadu żółtoczuba.

Papuga sówka, zielona z grzbietu, brunatna pod brzuchem. 2) Do gatunków *długoogonowych* należy *papuga ara*

oraz *papużki* drobne, wielkości wróbla i mniejsze; najbardziej rozpowszechniona jest *papuga zielona* z Australji i pięknie tęczowo ubarwiona *lori*.

Papyrus, rodzaj roślin ciborowatych, uprawianych w starożytności ponad rzekami i błotami Afryki, Syrji, Palestyny, Sycylji; korzeń rdzeń łodygi i dolne jej części służyły za pożywienie, łodygi całe zużywano na plecionki, powrozy, sandały, głównie zaś na papier; w tym celu krajano je w pasy i łączono dwie warstwy, ułożone na krzyż; obecnie wyrób papieru tego zarzucono; nazwa *papyrus* dotyczy także starożytnych pism na papyrusach.

Par, w Anglji, a za restauracji Burbońskiej w XIX w. i we Francji wysoka godność szlachecka, do której w Anglji przywiązane jest prawo dziedziczne zasiadania w parlamencie, w Izbie Wyższej, zwanej także „Izbą lordów".

Para — zazwyczaj parą zowią *widzialne* kłęby drobnych cząsteczek, unoszące się z płynów lotnych, rozgrzanych do punktu wrzenia — szczególnie zaś z wody. Te kłęby jednak składają się z drobniutkich kropelek płynu parującego, który już skroplił się w zimnem powietrzu: kłęby owe są więc *płynem*, tylko rozdrobionym bardzo i unoszącym się w powietrzu na podobieństwo pyłu lub tumanu. Mgły, chmury są taką parą. We właściwem zaś znaczeniu para jest to *gaz*, posiadający wszystkie własności fizyczne, które charakteryzują *gazy;* niema racji przyznawania jej jakichś odrębności w porównaniu z innymi gazami.

Parabola—przypowieść, kryjąca głębszą prawdę życiową albo naukę moralną; podobieństwo; porównanie. W geometrji *parabolą* nazywa się linja krzywa, powstała z przecięcia stożka płaszczyzną, równoległą do płaszczyzny tworzącej.

Paracelsus *Filip*, najczęściej zwany *Theophrastus Paracelsus*, był lekarzem i przyrodnikiem. Z pochodzenia Szwajcar, ur. r. 1493, um. r. 1541. Nauka zawdzięcza mu liczne odkrycia, zwłaszcza na polu medycyny i chemji.

Parada—popisowe wystąpienie okazałe i wystawne; przegląd wojska. W sztuce fechtunku: zasłonięcie się przed ciosem, odbicie pchnięcia lub cięcia.

Paradoks, zdanie sprzeczne z ogólnem mniemaniem, a dokładniej: zdanie powstałe z rozumowania nieuwzględniającego wszystkich tych danych, które wpływać powinny na przekonanie; zdanie nie wręcz błędne, ale jednostronne.

Paradyz, z perskiego *pardes* — raj, ogród: 1) Nazwa raju we wszystkich językach europejskich; 2) w teatrach najwyższe piętro w sali widzów.

Paradyz, miejscowość w guberni Radomskiej, pow. Opoczyńskim, z pięknym starożytnym opactwem Benedyktynów.

Parafina—substancja stała mlecznobiałej barwy, zlekka przeświecająca, tłusta w dotknięciu, nierozpuszczalna w wodzie, trudno lotna, łatwo topliwa, jest mieszaniną szeregu węglowodorów stałych. Nie zmienia się na powietrzu, ani pod wpływem silnych odczynników chemicznych (kwasów). Napojony nią knot bawełniany płonie jak świeca. Otrzymuje się bądź z resztek ropy naftowej, pozostałych w retorcie i destylujących powyżej 400°—czyli ze smoły naftowej, oczyszczonej stężonym kwasem siarczanym, niszczącym brunatne jej barwniki i zanieczyszczenia, bądź z wosku ziemnego czyli ozokerytu, z asfaltu, smoły ziemnej, bądź wreszcie ze smoły powstałej przy suchej destylacji węgla brunatnego lub torfu. Parafiny używają do fabrykacji świec parafinowych, zapałek t. zw. woskowych; bądź jako dodatku do świec stearynowych i woskowych. Napawają nią papier nieprzemakalny, używają jej do wyrobu smarowideł i t. p.

Parafja, z greckiego *paroche*—rozdawanie, karmienie. Gmina kościelna wyznaniowa z proboszczem na czele i dozorem kościelnym. Na obszarze parafji jest zwykle kościół, *parafjalnym* zwany, w którym proboszcz odprawia nabożeństwo w każde święto i niedzielę i udziela stałej obsługi religijnej poza kościołem. Obowiązany jest spełniać ją sam lub przy pomocy wikarjuszów.

Parafraza—rozwinięcie danej myśli, uzupełnienie jej, rozjaśnienie, omówienie, przeróbka.

Paragraf, z greckiego, dosłownie przypisek lub znak, położony na czele ustępu lub rozdziału dzieła. Najczęściej używano w tym celu znaku: § z odpowiednią liczbą. Zachował się on do dziś, zwłaszcza na oznaczenie ustępów ustaw lub rozporządzeń władzy, które dzielą się na *paragrafy* (§§), ułatwiające orjentowanie się w ich ogromie. Na paragrafy odpowiednie powołują się sędziowie w wyrokach, urzędy w swoich rozkazach i t. p.

Paraguay *(Paragwaj)*, rzeczpospolita w Ameryce Południowej, jest obok Boliwji jedynem państwem w Ameryce, nie przytykającem do morza. Granice jej stanowią rzeki Apa i Parana, dopływy lewe i Pilcomago, dopływ prawy rzeki Paraguayu, która bieży samym środkiem tej krainy. Prawie cały Paragwaj leży w obszarze niżu południowego; część wschodnia; t. j. lewe dorzecze Paraguayu należy już do stepowej krainy Gran Chaco (czyt. Czako). Paraguay jest bardzo słabo zaludniony (na 250.000 kilometrów kwadratowych liczy 650.000 mieszkańców). Produkuje w znacznej ilości herbatę „maté", tytuń, maniok, kukurydzę i t. p. Stolicą kraju jest *Assuncion* (60.000 mieszkańców).

Paralela—w *geometrji* linja lub płaszczyzna równoległa do innej; w *literaturze:* zestawienie, wykazujące podobieństwa i różnice; porównanie; w *szkolnictwie:* klasa równoległa (zdwojona i rozmieszczona w dwuch izbach).

Paraliż *(porażenie, bezwład)*—osłabienie lub zupełne zatamowanie ruchów dowolnych danej części ciała, któremu towarzyszą zwykle zaburzenia w działaniu nerwów serca. Przyczyną porażenia jest zawsze choroba systemu nerwowego, najczęściej *apopleksja* mózgu. Paraliż nagły jednej połowy ciała *(porażenie połowiczne)*, wskazuje na chorobę półkuli mózgowej, przeciwnej stronie porażonej (najczęściej na kongestję lub pęknięcie naczynia krwionośnego w mózgu). Ogólny paraliż, rozwijający się stopniowo, jest objawem *rozmiękczenia mózgu*. Porażenia powstają także wskutek chorób mlecza pacierzowego, a wtedy dotykają zwykle kończyny, pęcherz i kiszkę odchodową. Paraliż taki nazywa się *paraplegją*. Wszelkie paraliże, nawet tak zwane obwodowe, powstające wskutek przeziębienia nerwów powierzchniowych (zawiania), należą do cierpień poważnych, trudno dających się wyleczyć a nieraz zupełnie nieuleczalnych. Leczenie zasadza się na stosowaniu kąpieli, wcierań, masażu i elektryczności.

Parana — stan w rzeczypospolitej Brazylji (ob.), leży na wybrzeżu Atlantyku, w dorzeczu rzeki Parany. Wzdłuż wąskiego, płaskiego i niezdrowego wybrzeża ciągnie się stromy i wysoki kraj wyżyny wewnętrznej, wzniesionej na przeszło 1000 metrów. Z powodu tego wzniesienia klimat jest łagodniejszy i dla Europejczyków znośny. Parana wydaje: zboże, herbatę paragwajską (maté), ryż, drzewa stolarskie i farbiarskie i t. p. Produkcja jednak kraju tego bardzo nieznaczna z powodu nader słabego zaludnienia. Parana obejmuje 221.310 kil. kw. przestrzeni, a ma tylko 400.000 mieszkańców. Stolicą Parany jest *Kurytyba*; główny port morski — *Paranagua*.

Parana, rzeka w Ameryce Południowej, stanowiąca główny dopływ Rio de La-Plata.

Parapet—poręcz, ogrodzenie okien,

u pokładów okrętowych, tarasów, galerji, lóż w teatrach i t. p. *Parapet* w nauce wojskowej jest to górna część szańca, przeznaczona do zasłonięcia wojsk, które go bronią.

Parasol—dosłownie słońcochron; zasłona od deszczu lub słońca, rozpinana na lasce, za pomocą prętów, zwykle ruchomych.

Parawan, pionowa niska ścianka z drzewa albo z materji, rozpiętej na drewnianej ramie. Parawan może być złożony z kilku ścianek; używany bywa jako zasłona łóżka, pieca i t. p.

Parcela—część całości, cząstka, kawałek gruntu, oddzielony od całości dóbr.

Parcelować—dzielić na cząstki majątek ziemski w celu rozprzedania.

Parch — choroba zaraźliwa skóry, pojawiająca się głównie na głowie, zależna od rozwoju specyficznego grzybka, tworzącego grube, żółte strupy, mocno przylegające do skóry, pod którymi niszczeją nietylko włosy, lecz i ich cebulki; wskutek tego miejsca chore są łyse. Choroba ta najczęściej rozwija się u dzieci brudno utrzymanych; leczenie bardzo trudne. Parch łatwo udziela się osobom, mającym styczność z chorymi. Rozwija się na wszystkich prawie zwierzętach domowych.

Parcjalny (łac.)—częściowy, stronny, niesprawiedliwy.

Parczew—miasto w gub. Siedleckiej, pow. Włodawskim, nad rzeką Piwonją. Posiada kościół parafjalny, cerkiew pounicką i stację kolei siedlecko-lubelskiej. Parczew jest starożytną osadą i zawdzięcza swój rozwój, położeniu przy trakcie z Litwy do Krakowa. Był dogodną stacją dla królów i panów litewskich. Przywilej miejski otrzymał Parczew od Władysława Jagiełły. Na zjeździe w Horodle w 1413 r. naznaczono Parczew na miejsce zjazdów polsko-litewskich, które też odbywały się tu aż do drugiej połowy XVI stulecia. W tym wieku zniszczyli i złupili miasto Tatarzy. W wieku XVII, wskutek klęsk krajowych, miasto podupadło zupełnie.

Parczewska *Melanja*, poetka i nowelistka, mieszka w Kaliszu. Napisała: „O kobiecie łużyckiej“, „O Bożennie Niemcowej“; nadto nowele: „Wólka i Wilburg“, „Na Górnym Śląsku“, „Nad morzem“ i inne.

Parczewski *Alfons*, prawnik i historyk, ur. 1850 r.; studjował w Szkole Głównej w Warszawie, następnie poświęcił się adwokaturze. Napisał: „O Serbach łużyckich“; „Monografja Szadka“, „Z dolnych Łużyc“, „Jan Ernest Smoler“, ustęp z odrodzenia Górnych Łużyc; „Z dziedziny prawa polskiego“; „O relacji sędziego“ i inne. Jako działacz społeczny w Kaliszu, cieszy się dużem zaufaniem obywatelstwa, które wybierało go trzykrotnie na posła do petersburskiej Izby Państwowej.

Pardon (franc., czyt. pardą)—przepraszam!

Pardwa — ptak kurowaty, spokrewniony z jarząbkiem i tej samej wielkości; różni się od niego tem, że nawet palce ma upierzone. Upierzenie letnie pardwy jest pstro-szare, zimowe—zupełnie białe. Ptak ten zamieszkuje góry w krajach umiarkowanych Europy oraz równiny na dalekiej północy. Nadzwyczaj ostrożny i niełatwy do upolowania.

Parantela (łac.) — pokrewieństwo; ogół potomków, pochodzących od jednego praojca; rodzina i wszyscy z nią spokrewnieni.

Par excellence (franc., czyt. par ekselans) — doskonale, przedewszystkiem, posiadający najwybitniejsze cechy jakiegoś rodzaju. *Par exemple* (franc., czyt. par egzampl)—naprzykład. — *Par force* (franc., czyt. par fors) dosłownie: przemocą, to jest gwałtem, wbrew woli lub z niezwykłem wytężeniem siły.

Pari albo *al pari* (włos.)—równe wartości, nominalnej wartości, bez przewyżki lub zniżki; sto za sto.

Paria, *parjas* (saskr.) — w Indjach Wschodnich człowiek należący do najniższej kasty, pozbawionej wielu praw. *Przenośnie* — nędzarz wyzuty z wszelkich dóbr moralnych i materjalnych, upośledzony, zaniedbany.

Park (ang.)—ogrodzony obszar ziemi porośnięty leśnemi drzewami i krzewami, służący do przechadzki; ogród angielski, naśladujący las.

Park (wojskowy) — 1) *Park telegraficzny*—oddział telegrafistów wojskowych, zaopatrzonych w aparaty, przewodniki i inne materjały do zakładania linji telegraficznych, dla użytku armji. 2) *Park artyleryjski* — oddział artylerji fortecznej, z armatami oblężniczemi dużego kalibru i potrzebnym do nich materjałem. 3) *Park aeronautyczny* — oddział aeronautów wojskowych z aeroplanami, balonem na uwięzi (captif), przyrządami do otrzymywania wodoru, maszyną do ściągania balonu na lince i t. p.

Parkany, miasteczko na lewym brzegu Dunaju, naprzeciw miasta Ostrzyhomia (Granu), pamiętne dwiema bitwami Jana III podczas pościgu Turków po odsieczy wiedeńskiej. Następstwem drugiej bitwy było poddanie się twierdzy Ostrzyhomia.

Parki albo *moiry* — boginki losu w dawnej Grecji; przędły nić życia ludzkiego i w chwili zgonu człowieka rwały ją lub przecinały. Mitologja grecka zna trzy parki: Atropos, Klotho i Lachesis.

Parkiet: 1) posadzka taflowa ozdobna, wzorzysto ułożona; 2) w teatrze miejsca dla widzów najbliższe sceny, między parterem i orkiestrą; 3) na giełdzie: oddzielona część sali giełdowej, do której mają wstęp tylko pośrednicy urzędowi.

Parkosz *Jakób* z Żurawicy, um. około 1455 r., był księdzem i rektorem uniwersytetu Krakowskiego, a wsławił się tem, że pierwszy u nas napisał rozprawę o pisowni polskiej i rozpoczął nią ważny dział gramatyki polskiej, zwany grafiką.

Parlament (z franc. *parler*—mówić), nazwa używana najczęściej na oznaczenie ciał prawodawczych, zwłaszcza we Francji i Anglji.—*Parlamenty we Francji* do 1789 r. były to instytucje, przeznaczone głównie do wymierzania sprawiedliwości. Ponieważ do aktów sądowych zapisywano tam wszystkie rozkazy władzy i ustawy, a nawet rozkazy królewskie (ordonanse), więc parlamenty obok wymiaru sprawiedliwości wyrobiły sobie znaczenie polityczne, t. j. przyjmowały lub sprzeciwiały się zapisaniu postanowień rządu. Miało to miejsce zwłaszcza w ciągu dwu wieków, gdy królowie francuscy zaniechali zwoływanin sejmów, t. zw. Stanów Generalnych. W Anglji przejęto wyraz *parlament* z Francji, ale nazwano nim Sejm, t. j. Izbę wyższą (lordów lub parów) i Izbę niższą (gmin). Ponieważ zaś z Anglji przeszedł do wielu krajów ustrój przedstawicielski, przeto zgromadzenia sejmowe, prawodawcze nazwano parlamentami. *Parlamentaryzmem* nazywa się forma rządów, przy której rząd (konstytucyjny) w swych najważniejszych czynnościach ustawodawczych i wykonawczych, skrępowany jest współdziałaniem i przyzwoleniem przedstawicieli narodu. Parlamenty składają się zwykle z dwóch Izb: wyższej i niższej. W Rosji parlament dzieli się na Dumę (Izbę) państwową i Radę państwa (Izba wyższa), w Austrji — na Radę państwa i Izbę panów, w Węgrzech na Sejm i Izbę magnatów; we Francji, Włoszech, Hiszpanji parlament składa się z Izby deputowanych i Senatu. W Niemczech Rada związkowa zowie się parlamentem. W Hiszpanji i Portugalji nazywają parlament *Kortezami*. — *Parlamentarny*— zgodny z przepisami obrad w parlamencie.

Parlamentarz, posłaniec od jednej do drugiej strony wojującej, wyprawiony

celem ustnego porozumienia. Osoba jego staje się nietykalna, jeżeli opatrzony jest w białą chorągiew lub jeżeli mu towarzyszy trębacz albo dobosz i t. p. Na morzu statki parlamentarskie używają także flagi białej, która się też parlamentarską nazywa.

Parma, miasto w północnych Włoszech, leży nad rzeką Padem, liczy 55.000 mieszkańców. Była dawniej stolicą osobnego księstwa parmeńskiego, przyłączonego w roku 1860 do królestwa Włoskiego. Parma posiada wiele godnych widzenia budowli i pomników, np. olbrzymi t. zw. teatr farnezyjski, dziś nieużywany, uniwersytet i t. d. W kościołach są obrazy mistrzów włoskich: Corregia, Rafaela i t. d.

Parmezan—ser zielony, ostry w smaku, wyrabiany w okolicach miasta Parmy we Włoszech.

Parnas, góra w Grecji, w Focydzie, szczytem swoim Liakura wznosi się do wysokości 2.459 metrów. Na południowym jej stoku leżała sławna świątynia Delfy i wytryskało źródło Kastalskie. Starożytni Grecy wyobrażali sobie, że na szczycie Parnasu mieszka bożek Apollo z Muzami, że tam jest kraina natchnienia poetyckiego. Stąd *wejść na Parnas* znaczy zostać poetą.

Parnell *Karol*, ur. 1846 r., um. 1891 r., przywódca partji Irlandczyków, walczącej o samodzielność Irlandji, której nadano nazwę Homerulerów.

Parnik — przyrząd do gotowania, rozparzania przy pomocy pary wodnej wielkich ilości materjałów, jak: pasza, kartofle, gałgany i t. p.

Paroch—duchowny, przełożony nad parafją unicką; wyraz ten ma to samo znaczenie co pleban albo proboszcz.

Parodja—nazwa utworu humorystycznego, który jest niejako przedrzeźnianiem rzeczy poważnych. *Parodjowanie* polega na zachowaniu poważnej formy i treści utworu z dodaniem wyrażeń i zdań komicznych, nicujących powagę na żart, wzniosłość na płaskość. Parodjować można nie tylko dzieła piśmiennicze, ale także muzyczne i malarskie.

Paroksyzm—napad choroby powtarzający się zwykle w stałych odstępach czasu lub zachodzący nagle, po okresie łagodnego jej przebiegu.

Parol—hasło; „zagiąć parol"—czyhać na co, mieć na co ochotę.

Paros, wyspa grecka na morzu Egejskim, należy do grupy Cykladów. W starożytności wydobywano z gór tej wyspy łomy najcenniejszego marmuru.

Parostatek, ob. *Okręt*.

Parowa maszyna. Para wodna, wytworzona w kotle, posiada znaczną prężność, wskutek czego wywiera ciśnienie na ściany kotła, w którym jest zamknięta. Jeżeli parę wpuścimy do cylindra zamkniętego, w którym znajduje się tłok ruchomy, natenczas para wywierać będzie ciśnienie na tłok, posuwając go wzdłuż cylindra. Za pomocą stosownego urządzenia mechanicznego można ruch posuwisty tłoka przenieść na wał, osadzony w łożyskach, w taki sposób, że wał będzie się obracał ciągle w jednym i tym samym kierunku. Ruch obrotowy takiego wału może być użyty do poruszania różnych maszyn, a tem samem do wykonywania pracy. Na tej zasadzie polega urządzenie tak zwanych maszyn parowych tłokowych, które mają szerokie zastosowanie w przemyśle. Konstrukcje maszyny parowej bywają najrozmaitszych systemów, zależnie od jej różnorodnego zastosowania: używana bywa jako przyrząd lokomocyjny, jako motor do poruszania różnego rodzaju maszyn i mechanizmów. Pierwszy położył podstawy wynalazku maszyny parowej Sawery w roku 1698. Istotne ulepszenie wprowadził Newcomen w roku 1705, a wydoskonalił maszynę parową James Watt (czyt. Dżems Uat) w roku 1757.

Parowanie — jest to przechodzenie ciał ze stanu płynnego w stan lotny, czyli gazowy. W przestrzeni pozbawionej powietrza, parowanie odbywa się

bardzo szybko; w przestrzeni napełnionej powietrzem lub innym gazem jest powolniejsze. Parowanie odbywa się według praw następujących: 1) jest tem prędsze, im cieplejszy jest płyn parujący (lub otaczające go powietrze); 2) im większa jest powierzchnia parującego ciała; 3) im mniej pary znajduje się w otaczającem powietrzu; 4) przewiewy usuwające powietrze już napełnione parą, a wprowadzające powietrze pozbawione pary przyśpieszają parowanie. Zgodnie z powyższemi prawami, bielizna mokra schnie prędzej w lecie, niż w zimie; prędzej w dzień suchy i pogodny, niżeli podczas mgły i słoty; prędzej na otwartem powietrzu, aniżeli w zamknięciu; prędzej w czasie wiatru i w miejscu przewiewnem, niż w czasie ciszy i w miejscu zabezpieczonem od przewiewu.

Parowe ogrzewanie polega na rozprowadzeniu pary wodnej rurami po izbach mieszkalnych, warsztatach, fabrykach, teatrach, magazynach i t. p. Para, skraplając się w rurach, wydaje dużo ciepła, które ogrzewa izby (ob. *Kaloryfery*).

Parowiec, ob. *Okręt*.

Parowóz, ob. *Lokomotywa*.

Parów—wąska, głęboka dolina o spadzistych, nieregularnych bokach, wyżłobiona przez działanie wód, często porosła krzakami.

Parsowie, zwani inaczej *Gwebrami*—szczątki pierwotnego ludu irańskiego, który dochował się jeszcze w swej pierwotności i wyznaje dawną religję światła i ognia, złożoną w Zend-Aweście, t. j. świętej księdze, którą pozostawił prawodawca starożytnego Iranu Zoroaster. Parsów jest jeszcze do 700.000; zamieszkują głównie północno-zachodnie Indje, w okolicach Bombaju.

Partenon, starogrecka świątynia, wzniesiona bogini mądrości Atenie czyli Minerwie około roku 438 przed nar. Chryst. w Atenach, gdzie dotąd dochowały się jej ruiny. Zbudowana z najkosztowniejszego marmuru, kryła w sobie najwspanialsze dzieła starożytnej sztuki greckiej.

Parter (z franc.)—przy ziemi, tuż nad ziemią. Tak zowie się: 1) część dolna domu ponad piwnicami; 2) w teatrze dolne pomieszczenie dla widzów; leży wprost sceny, a z dwu stron sąsiaduje z lożami.

Partja (z łac.)—część, oddział; stronnictwo polityczne lub społeczne; w *muzyce*—część większej kompozycji, oddzielnie wypisane głosy każdego instrumentu lub każdego śpiewaka; w teatrze—rola; korzystne małżeństwo; przebieg danej gry od początku do końca.

Partner—współgrający, współuczestnik gry, zabawy.

Partowie—w starożytności ludy, bliżej nieznane, mieszkające na północy Persji i dalej ku zachodo-południowi.—„Strzała Parta": odbiegając już od nieprzyjaciela, Part nagle wyrzucał strzałę, która bywała celniejsza, a więc i niebezpieczniejsza od innych.

Partycja, ob. *Partytura*.

Partykularny (łac.)—odnoszący się do jakiejś części, odosobniony, wyłączny; prawa partykularne—prawa poszczególnych państewek lub prowincji w przeciwstawieniu do praw obowiązujących ogólnie całą monarchję.

Partykularyzm (od wyrazu łac. *pars*, część)— teorja polityczna, upatrująca ideał państwa w federacji, przy której oddzielne stany, kantony lub małe królestwa i księstwa konstytucyjne (jak np. w Niemczech) powinny korzystać z jaknajwiększej niezależności.

Partykularz (z łac.) — miejscowość oddalona od centrów ruchu umysłowego i cywilizacyjnego, mała mieścina lub wioska, t. zw. kąt zabity deskami od świata.

Partykuła—w gramatyce każda część mowy nieodmienna, w ściślejszem znaczeniu przyimek i spójnik, najczęściej przyrostek. Nowsi gramatycy nazwę tę usuwają.

Partytura czyli *partycja*—zestawienie wszystkich głosów, które wydają instrumenta muzyczne lub śpiewacy, wykonywający wspólnie jakiś utwór muzyczny.

Partyzant, dowódca lub żołnierz niewielkiego i nieregularnego oddziału wojsk, utworzonego z ochotników i działającego głównie podjazdami.

Parwenjusz (z franc.) — wzbogacony prostak, używający majątku ze śmieszną pychą, dorobkiewicz.

Parys, w podaniach greckich syn Pryama, króla Iljonu czyli Troi, wychowywał się wśród pasterzy, na górze Ida, gdyż była wróżba, że przyniesie nieszczęście swej ojczyźnie. Piękny pasterz dorósłszy, rozstrzygnął spór trzech bogiń: Hery (Junony), Ateny (Minerwy) i Afrodyty (Wenus) o piękność i przyznał złote jabłko jako nagrodę Afrodycie. Obrażone boginie mściły się później na Troi. Król wysłał Parysa do Grecji. Tu przebywając na dworze króla Sparty, Menelausa, poznał żonę jego Helenę i uprowadził ją do Troi, za sprawą Afrodyty, jako nagrodę za swój wyrok. Wynikła stąd wojna między Trojanami i Grekami, która skończyła się zburzeniem Troi. Na tych podaniach osnuta jest Iljada Homera.

Paryski traktat, zawarty na kongresie paryskim 18 marca 1856 r. był zakończeniem wojny krymskiej. Na mocy tego traktatu Rosja ustąpiła na rzecz księstw Naddunajskich ujście Dunaju i część Besarabji, powróciła Turcji Kars, zobowiązała się nie trzymać na morzu Czarnem floty większej od tureckiej i zrzekła się protektoratu nad księstwami Dunajskiemi i chrześcijańskimi poddanymi sułtana, przyczem żegluga na Dunaju otwarta została dla wszystkich państw; morze Czarne zneutralizowano, zaś organizację księstw Naddunajskich oddano pod decyzję państw europejskich.

Parysów, osada w gub. Siedleckiej, pow. Garwolińskim, założona przez kasztelana zakroczymskiego Fiorjana Parysa, w XVI w.; liczy 3.800 mieszkańców.

Paryż, stolica Francji, po Londynie największe miasto Europy, liczy blisko 3.000.000 mieszkańców. Położony na płaszczyźnie nad rzeką Sekwaną, przez którą prowadzi 25 mostów, jest najpiękniejszem miastem świata. Śródmieście Paryża, t. zw. *ville*, położone po prawej stronie Sekwany, dawniej otoczone murami, pełne wąskich uliczek, przebudowane zostało za Napoleona III; na miejscu murów, zniesionych już za Ludwika XIV, powstały szerokie ulice, zwane bulwarami, które otaczają miasto właściwe w półkole, od placu Zgody do placu Bastylji. Za nimi leżą dawniejsze przedmieścia Paryża, połączone w roku 1860 z miastem w jedną całość. Z nich najwięcej znane są: Elysée (Elize), Passy, Batignolles (Batiniol), Montmartre (Mąmartr) Św. Antoniego na prawym brzegu Sekwany, Saint Germain (Sę Żermę), Quartier latin (Kartie latę), Saint-Honoré (Sęt-Onore) na lewym. Przedmieścia te, z których każde ma swe właściwe cechy (naprz. Św. Antoniego jest dzielnicą robotniczą, Quartier-latin — studencką, Saint-Germain arystokratyczną i t. p.), otacza dokoła drugi pas bulwarów. Za nim leżą dalsze przedmieścia, dzielnice dopiero powstające, a sięgające aż po pierwszy pierścień wałów i fortów. Fortyfikacje Paryża mają trzy pierścienie i czynią obecnie (po ostatniej wojnie prusko-francuskiej w roku 1870—1871) z Paryża silną twierdzę. Paryż ma wiele szerokich wspaniałych ulic i placów; wiele pięknych budowli, kościołów i pałaców. Najwięcej godnemi uwagi są: plac Zgody, otoczony dokoła posągami, przedstawiającymi dawne prowincje Francji, a w środku ozdobiony obeliskiem, przewiezionym z Egiptu; dawny pałac królewski Louvre (Luwr), dzisiaj jedno z najbogatszych na świecie muzeów sztuki, katedra Notre-Dame w stylu gotyckim, kościół św. Magdaleny w stylu greckim, kościół Inwalidów, w którym złożone są zwłoki Napoleona I, kościół św. Stefana, Panteon, w którego podziemiach są groby zasłużonych, ratusz, Wielka Opera, t. zw. pałac królewski (Palais-Royal, czyt. Pale-rojal), niegdyś własność rodu królewskiego Orleanów, mieszczący obecnie najbogatsze sklepy jubilerskie, teatr i t. d., pałac Luksemburski (zbiór obrazów nowoczesnych) i wiele innych. Pola Elizejskie (szeroka ulica, ozdobiona drzewami, za placem Zgody) zamyka olbrzymia kamienna brama, wystawiona przez Napoleona I na pamiątkę jego zwycięstw, a zwana łukiem tryumfalnym, za którym rozciąga się park, raczej las, zwany też laskiem bulońskim. Prócz niego posiada Paryż wiele pięknych ogrodów, jak ogród tuileryjski, ogród luksemburski, wzgórza Chaumont (Buttes-Chaumont), park Monceau (Monso) ogród botaniczny, połączony ze zwierzyńcem i t. d. Mnóstwo pomników zdobi place miasta; teatrów jest 40. Z licznych zakładów naukowych uniwersytet (Sorbona, Collége de France i inne budynki) jest najliczniej uczęszczaną szkołą na świecie (10.000 słuchaczów). Bibljoteka narodowa liczy 3 miljony tomów. Z cmentarzy odznacza się wspaniałymi pomnikami Pere-Lachaise (Per-Laszez); cmentarz Montmartre ma grobowce wielu sławnych Polaków. Paryż jest pierwrzędnem ogniskiem handlu i przemysłu: wyroby, zwłaszcza galanteryjne, przedmioty ozdobne, ubrania, powozy i t. p. znane są w całym świecie z wykwintu i doskonałości; w przemyśle tym pracuje 800.000 robotników. Wystawy powszechne gromadziły tu dzieła przemysłu z całego świata i ściągały ludzi wszystkich krajów. Pozostały po nich: pałac Trokadero, pałac przemysłowy i wieża żelaznej konstrukcji, zbudowana przez inżyniera Eiffla. Paryż jest nadto ogniskiem politycznego i umysłowego życia Francji, dlatego zwą go jej sercem. Mieszka w nim wielu Polaków. Po powstaniu 1831 r., emigracja polska założyła w Paryżu wiele towarzystw politycznych i literackich, bibljotekę polską, oddaną dziś w zarząd krakowskiej Akademji umiejętności, szkołę polską na Batiniolach i t. d. Po powstaniu z r. 1863—4 nowe zastępy wygnańców osiedliły się na stałe w stolicy Francji. Polacy pracują w różnych gałęziach przemysłu, wielu dorobiło się pracą znacznego majątku lub wysokiego stanowiska.

Parzystokopytowe — nazwa rzędu zwierząt ssących. Parzystokopytowe mają nogi 4-ro palcowe albo 2-palcowe; stąpają jednak zwykle tylko 2-ma środkowymi palcami, dwa skrajne zaś są znacznie krótsze i nie dotykają ziemi. Tylko niektóre (hipopotamy) stąpają wszystkiemi 4-ma palcami. Parzystokopytowe znajdują się na całej kuli ziemskiej (z wyjątkiem Australji); trzymają się stadami; pokarm biorą roślinny (jedynie świnie są wszystkożerne). Dzielimy je na dwie grupy: *nieprzeżuwające* i *przeżuwające*.

Pas: 1) W ciele ludzkiem miejsce u początku bioder a u końca żeber, gdzie ciało człowieka normalnego ma najmniejszą objętość, czyli gdzie człowiek jest najcieńszy. Stąd wyrażenia: „po pas, do pasa". 2) Część powierzchni kuli ziemskiej, wydzielona równolegle do równika; wyraz ten odpowiada *strefie*, np. *pas zimny*, *umiarkowany*, *gorący*. 3) Długa sztuka ozdobnej materji, dzianej umyślnie, część dawnego stroju polskiego; pas zawiązywano na biodrach, na wierzchu kontusza. 4) Każdy wąski a długi kawał tkaniny lub skóry, używany do przepasywania, do utrzymywania i noszenia ciężarów, oraz w przyrządach, maszynach do przenoszenia ruchu (wyłącznie skórzany).

Pasamonictwo (z franc.), *szmuklerstwo*—rzemiosło, któremu ludzie oddani trudnią się wyrobem rozmaitego rodzaju

lamówek, galonów złotych, srebrnych, szychowych, tasiemek jedwabnych, bawełnianych, wełnianych, przetykanych nićmi metalowemi, guzików i t. p.

Pasaty. — W pobliżu równika znajduje się okolica, w której *wiatry* wieją rzadko i nie mają stałych kierunków. Okolica ta zowie się *równikowym pasem ciszy*. Tu powietrze mocno rozgrzane i wilgotne unosi się ciągle w górę. Na północ od pasa ciszy panuje stały wiatr północno-wschodni, który przywiewa powietrze od bieguna północnego. Wiatr ten zowią *pasatem północnym*. Na południe od pasa ciszy równikowej ciągnie się strefa *pasatu południowego*, wiejącego od południo-zachodu, więc znowu ku równikowi, ale od bieguna południowego. Od strefy pasatów do biegunów ciągną się strefy wiatrów *zmiennych*.

Pasaż (z franc.)—przejście; kryte przejście z jednej ulicy na drugą; rodzaj galerji otwartej lub krytej, w której znajdują się sklepy; korytarz w mieszkaniu, łączący oddzielne części lokalu. W *muzyce* — biegnik, szereg tonów szybko po sobie następujących, melodyjne przejście.

Pascal *Błażej*, ur. 1623 r., um. 1662 r., znakomity uczony francuski, poczynił niektóre ważne odkrycia naukowe; jest np. twórcą prawa o zmniejszaniu się ciśnienia powietrza w miarę wznoszenia się w górę i teorji o równoważności płynów, twórcą rachunku prawdopodobieństwa i t. p.; ponadto pozostawił zbiór głębokich i rozumnych uwag o sprawach ludzkich.

Pascha (z hebr.)—u chrześcijan święta Wielkanocne, obchodzone na pamiątkę Zmartwychwstania Jezusa Chrystusa; żydzi święta te obchodzą na pamiątkę wyjścia z Egiptu.

Paschał, duża świeca woskowa, ozdobiona malowidłem i poświęcana w Wielką Sobotę, stoi po lewej stronie ołtarza w okresie świąt Wielkanocnych; zapalają ją w niedzielę podczas ewangelji i nieszporów aż do dnia Wniebowstąpienia.

Pas-de-Calais, cieśnina *Kaletańska*, tak nazwana od miasta franc. Calais, od którego się zaczyna; dzieli Francję od Anglji w miejscu największego zbliżenia się obu lądów.

Pasek *Jan Chryzostom*, ur. około r. 1630 na Mazowszu, służył za lat młodych wojskowo; pod Stefanem Czarnieckim odbywał wyprawy przeciw Szwedom, Węgrom i Moskwie, a r. 1667, ożeniwszy się, osiadł na wsi i jako ziemianin dokonał życia około r. 1700. Zwyczajem szlachty polskiej pisał on pamiętniki dla własnej przyjemności i pożytku następców, ażeby się „tym jego przykładem" w przyszłości budowali. Pamiętniki te, opisując wypadki od r. 1656 — 1696, odszukane dopiero w XIX wieku, stanowią w swoim rodzaju prawdziwą perłę literatury polskiej, jako dzieło nieprześcignionej prostoty i humoru, jako mistrzowski obraz przeszłości.

Paser—kupujący albo przechowujący rzeczy kradzione.

Pasieka, ob. *Pszczelnictwo*.

Pasikonik—owad prostoskrzydły, podobny do konika polnego, od którego różni się długimi rożkami oraz u samic długiem pokładełkiem. Samce wydają głos, trąc pokrywy skrzydełkowe (pierwszą parą skrzydeł) jedną o drugą. Pasikoniki żywią się muchami, gąsienicami i różnymi owadami. Do najbardziej znanych na łąkach naszych należy wielki *pasikonik zielony*.

Fig. 5. Pasikonik zielony. A—samiec; B—samica, składająca jaja w ziemię przy pomocy pokładełka; C—jaja; 1—5—gąsienice pasikonika na rozmaitym, coraz dalszym stopniu rozwoju.

Pasja — namiętność, silny pociąg, skłonność do czego; gniew, wściekłość.

Pasja — historja męki Jezusa Chrystusa, ułożona według 4-ch Ewangelistów, odczytywana w kościołach od Popielca do Wielkiejnocy podczas nabożeństw poobiednich.

Pasjans — jednoosobowa zabawa w karty, polegająca na układaniu kart podług pewnych zasad, aby dojść do zamierzonych kombinacji.

Pasjonat—człowiek gwałtowny, zapalczywy, popędliwy, łatwo wybuchający gniewem, złośnik. *Pasjonować się* — zapalać się do czego, pragnąć czego namiętnie, lubić namiętnie.

Paskiewicz *Jan*, hrabia, długoletni namiestnik Królestwa Polskiego, ur. r. 1782, był generałem rosyjskim i odznaczył się w wojnie tureckiej r. 1827 wzięciem twierdzy Erywania, za co otrzymał przydomek *Erywański*. W r. 1831 podczas powstania, otrzymawszy po Dybiczu naczelne dowództwo nad wojskami rosyjskiemi, przeszedł Wisłę i zniewolił Warszawę do poddania się dn. 8 września 1831 r., za co otrzymał tytuł księcia warszawskiego i namiestnictwo w Królestwie Polskiem. Władzę swoją wykonywał z bezwzględną surowością i okrucieństwem. W r. 1849 prowadził jako feldmarszałek wojska rosyjskie na pomoc Austrji przeciw Węgrom i odniósł kilka zwycięstw; w roku 1854 dowodził w wojnie krymskiej nad Dunajem. Um. r. 1856.

Pasmanterja—wyroby szmuklerskie, ozdoby do mebli lub ubrania, plecione z różnego rodzaju nici, z taśmy, sznura, paciorków i t. d., rozety, guziki, kwasty i t. p.

Pasowanie na rycerza. — Obyczaj średniowieczny, polegający na wręczeniu młodzieńcowi ze szlacheckiego stanu pasa rycerskiego, miecza i ostróg przy odpowiednich ceremonjach.

Pasorzyty— są to zwierzęta lub rośliny, zamieszkujące ciało innych zwierząt lub roślin i żywiące się ciałem gospodarzów swoich, ich krwią albo też przyjmowanym przez nich pokarmem (np. soliter). Odróżniamy *pasorzyty wewnętrzne* (tasiemiec, trychiny, różne rodzaje bakterji, grzybów pleśniowych i t. d.) i *zewnętrzne* (pchły, pluskwy, storczyki, jemioła i t. p.); *czasowe*, napastujące gospodarza jedynie na czas żywienia się, oraz *stałe*. Niektóre odbywają wędrówki i zmieniają gospodarza (tasiemce, śnieć i t. p.). W państwie zwierzęcem najwięcej pasorzytów spotykamy śród pierwotniaków, robaków i stawonogich, w roślinnem wśród grzybów i bakterji.

Passe-partout (franc. czyt. *pas partu*)—bilet wolnego wejścia do teatru, cyrku i t. p.; rodzaj ramy z papieru lub innego materjału (naklejonego na tekturę), zakrywającej brzegi obrazu.

Passiflora, ob. *Męczennica*.

Pasta (z włosk.) — ciasto, miazga, mieszanina urobiona nakształt ciasta, miękka i plastyczna.

Pastele—ołówki kolorowe, używane do malowania pastelowego czyli farbami suchemi.

Pasternak — rodzaj roślin z rodziny baldaszkowatych. *Pasternak siewny* rośnie dziko po łąkach i miedzach prawie w całej Europie; przy uprawie w ogrodach nabywa korzeni mięsistych. Służy za jarzynę i na karm bydła, zwłaszcza krów dojnych.

Pasteryzowanie, metoda konserwacji wina, piwa, mleka, przez ogrzanie tych cieczy do 60°. Przy tej temperaturze bowiem mikroby, sprowadzające fermentację, stają się nieszkodliwe. Środek ten podany został przez Pasteura (ob.).

Pasteur (czyt. Paster) *Ludwik*, znakomity uczony francuski, ur. r. 1822, był profesorem chemji w uniwersytecie paryskim, a od r. 1889 aż do śmierci (r. 1895.) kierownikiem zakładu medycyny doświadczalnej, założonego kosztem 1 miljona frank. ze składek publicznych i do dziś dnia istniejącego pod nazwą Instytutu Pasteura. Pasteur poczynił znakomite odkrycia naukowe przez zbadanie istotnych przyczyn fermentacji, gnicia i t. p. rozkładów substancji organicznych; wykazał on, że te sprawy odbywają się wskutek działania drobnoustrojów, bakterji i t. p. Przytem udowodnił przez ścisłe doświadczenia, że nie istnieje samorodztwo, że najdrobniejsze nawet ustroje rozmnażają się w rozmaitych substancjach kisnących, gnijących i t. p. tylko wtedy, jeżeli ich zarodki do tych substancji dostaną się z powietrza, gdzie zawsze unoszą się w większej lub mniejszej ilości. On pierwszy hodował poza organizmem bakterje wąglikowe (wykryte jeszcze dawniej). Doświadczenia nad hodowlą bakterji chorobotwórczych starał się zastosować do zapobiegania chorobom przez szczepienie bakterji, osłabionych sztuczną hodowlą. Znane są jego szczepienia ochronne wąglika, a jeszcze większy rozgłos mają ochronne, a właściwie lecznicze szczepienia wścieklizny. Pasteur jest właściwym twórcą bakterjologji.

Pastor, tytuł duchownych wyznania protestanckiego. W dawnej Polsce zwano ich ministrami zborów.

Pastorał (łac.)—długa ozdobna laska zakrzywiona u góry; jest oznaką godności i władzy biskupiej.

Pastwisko — część gruntu, porosła roślinami, jadanemi chętnie przez zwierzęta domowe; roślin tych się nie kosi, lecz spasa się je na miejscu; tem pastwiska różnią się od łąk, które są koszone celem zbioru siana. Rozróżniamy pastwiska *czasowe* na ugorach, ścierniskach, na łąkach—wiosną, na posiewach—zimą i pastwiska *stałe*; te ostatnie są to kawały ziemi, porosłe dobrze trawami, łatwo odrastającemi z korzenia i niezbyt wrażliwemi na deptanie ich przez zwierzęta. Takie pastwiska stałe, na ogół wziąwszy, opłacają się jedynie na gruntach żyznych, ale z jakiego bądź względu niedogodnych pod zasiew i uprawę; tu należą: niskie brzegi rzek, zalewane przez wodę; odległe kawałki pól, grunty położone wysoko w górach i t. d. Odróżniamy również pastwiska *naturalne*, które rozrastają się i utrzymują same i *pastwiska sztuczne*, zasiewane i podtrzymywane co pewien okres czasu stosowną uprawą.

Pastylki—lekarstwa w postaci okrągłych małych tabliczek, wyciskanych w formach. Składają się zwykle z cukru, mąki oraz wskazanego środka leczniczego.

Pasywa—w buchalterji—stan bierny, rozchody, długi do zapłacenia, wogóle ciężary na majątku w przeciwstawieniu do *aktywów* (ob.).

Pasza, ob. *Basza*.

Paszcza—jama pyskowa zwierząt drapieżnych.

Paszkwil, pismo, które w sposób oszczerczy obwinia jakąś osobę o czyny występne, albo stara się ją ośmieszyć i podać w pogardę.

Paszport, *pasport* (z franc.)—urzędowe świadectwo dla podróżujących, opatrzone rysopisem osoby, dla której zostało wydane, dozwalające na swobodny przejazd do innej miejscowości lub na pobyt w obcej miejscowości przez czas oznaczony.

Pasztet — mięso lub ryba, na masę zsiekane, przyprawione, zapieczone w powłoce z ciasta lub tłuszczu. *Pasztecik*—ciasteczko, napełnione mięsem siekanem, móżdżkiem i t. p. i razem usmażone.

Patagonja, kraj położony na południowej kończynie półwyspu Ameryki Południowej. Jako granica północna Patagonji uważana jest rzeka Rio Colorado. Wzdłuż zachodnich wybrzeży Patagonji ciągną się góry Kordyljery, wysokie tutaj do 2.500 metrów; zewnętrzne ich pasmo, rozdarte na fiordy i wyspy, których przedłużenie ku południu tworzy prawie bezludną wyspę *Ziemię Ognistą*. Od wschodu przylega do Kordyljerów skalista i prawie bezdrzewna, stepowa wyżyna Patagońska. Połać górska zachodnia obfituje w deszcze, skutkiem czego niewysokie góry pokrywa wieczny śnieg, a lodowce staczają się do morza; w stepowej połaci wschodniej deszcze padają rzadko. W nieżyznej tej ziemi koczują tylko nieliczne gromady Indjan—Patagończyków.

Patat, ob. *Batat*.

Patena (łac.)—talerzyk złoty lub wyzłacany, na którym spoczywa Hostja Św. podczas Mszy św.

Patent—1) pozwolenie rządu na prowadzenie jakiego procederu (handlu, rzemiosła i t. p.); 2) dyplom; 3) świadectwo ukończenia gimnazjum. W przemyśle *patentem wynalazczym* jest dokument, mocą którego rząd przyznaje wynalazcy prawo wyłącznego przemysłowego zużytkowania wynalazku; przez oznaczony przeciąg czasu bez pozwolenia właściciela patentu nikt nie ma prawa danego przedmiotu sporządzać, wprowadzać do handlu i sprzedawać lub używać.

Pater noster (łac.)— Ojcze nasz. Pierwsze wyrazy modlitwy Pańskiej.

Patera—u starożytnych Rzymian płaska okrągła czara do picia, do składania ofiar, zwłaszcza do libacji; obecnie ozdobny talerz wieszany na ścianach lub stawiany na stołach i konsolach jako ozdoba.

Patetyczny, ob. *Patos*.

Patkul *Jan Reinhold*, Inflantczyk, ur. 1660 r. bronił jako kapitan szwedzki w 1689 r., praw szlachty inflanckiej przeciw Karolowi XI, królowi szwedzkiemu, za co ogłoszony został zdrajcą i musiał ratować się ucieczką. Wstąpił w r. 1698 do służby elektora saskiego, a później udał się jako poseł tegoż do cara Piotra W., 1704 r. W grudniu r. 1705, podejrzany o zdradę, został pochwycony i na mocy traktatu w Altranstädt wydany Karolowi XII; w paźdz. 1707 r., jako zdrajca kraju został skazany na śmierć przez łamanie kołem, ćwiartowanie i ścięcie.

Patmos, teraz *Patmo* albo *Patino*, jedna z wysp Sporadzkich na morzu Egejskiem, w sąsiedztwie wybrzeży Azji Mniejszej. Wyspa Patmos była w starożytności miejscem wygnania przestępców rzymskich.

Patologja—część medycyny, obejmująca naukę o chorobach. *Patologja ogólna* uczy o ogólnych własnościach chorób, o ich przyczynach, rozwoju, zakończeniach i t. p. *Patologja szczegółowa* zajmuje się badaniem oddzielnych chorób każdego narządu. *Patologja szczegółowa* dzieli się na *zewnętrzną*—naukę o chorobach zewnętrznych (chirurgja, okulistyka, choroby skórne); i na *wewnętrzną* — obejmującą narządy wewnętrzne. *Anatomja patologiczna* opisuje zmiany, zachodzące w organach dotkniętych chorobą.

Patos (grec.), właściwie—cierpienie lub wzruszenie—nastrój podniosły i zarazem potężnie wzruszający. *Patetyczny*—pełen godności i powagi, a zarazem czyniący głębokie wrażenie. *Patetyczność* jest właściwym żywiołem tragedji.

Patryarcha. Tak nazywamy z greckiego praojców rodu ludzkiego, których biblja liczy od Adama do Noego dziesięciu, tudzież praojców Izraelitów (Abraham, Izaak, Jakób) i pokoleń izraelskich. Stali oni na czele tych pokoleń, mieli władzę zupełną, jako naczelnicy rodów nad ludźmi i ich dobytkiem. Taka forma rządu, polegająca na rodowej wspólności i władzy najstarszego z rodu, nazywa się *rządem patryarchalnym*.—Tytuł patryarchy przeszedł na biskupa wykonywującego w pewnym okręgu (patryarchacie) władzę nad metropolitami, zależnymi od

niego. Z początku było trzech patryarchów. Pierwsze miejsce zajmował biskup rzymski, który, prócz władzy papieskiej nad całym Kościołem, posiadał prawa patryarchalne na Zachodzie włącznie ze wschodnią Ilirją, drugim był patryarcha Aleksandryjski, trzecim Antyocheński. Później powstały dwa patryarchaty nowe: Jerozolimski i Konstantynopolitański.

Patrjotyzm (z łac.—*partia*—ojczyzna)—miłość ojczyzny. Patrjotyzm jest największą cnotą obywatelską. Człowieka o gorącem uczuciu patrjotycznem nazywamy *patrjotą; patrjotycznem* jest wszystko, co świadczy o patrjotyzmie i z niego wynika.

Patrokles, ob. *Hektor*.

Patrol—1) oddział policji, przebiegający ulice miasta jako straż bezpieczeństwa; 2) oddział żołnierzy, objeżdżający posterunki wojskowe; 3) mały podjazd wojenny.

Patron (z łac.): 1) U dawnych Rzymian protektor, opiekun klienta lub wyzwolonego niewolnika; 2) w dawnem sądownictwie—najniższy obrońca sądowy (wyższymi byli adwokat i mecenas); 3) w kościele — święty, którego imię dano dziecku na chrzcie lub którego obrano za opiekuna pewnej świątyni, parafji, miasta, prowincji, kraju, rzemiosła albo stowarzyszenia. 4) Ładunek już gotowy do karabina lub fuzji. 5) Wzór wycięty z papieru, według którego robi się malatury wzorzyste na ścianach i t. p.

Patrycjusz —był to w starożytnym Rzymie członek starego rodu, który używał pełni praw obywatelskich, w przeciwieństwie do nowych rodów, t. zw. plebejuszów. Za czasów cesarzów rzymskich mieli niektórzy wyżsi urzędnicy nadworni tytuł patrycjuszów. Namiestnik Rzymu zwał się w wiekach średnich patrycjuszem. W miastach średniowiecznych — rodziny zamożne i piastujące z ojca na syna godności i urzędy miejskie, zwały się patrycjuszowskiemi.

Patyna—powłoka brunatno-zielonawa, nalot podobny do grynszpanu, pokrywający z czasem wskutek wpływów powietrza i wilgoci przedmioty z bronzu i spiżu.

Pauli *Żegota*, ur. r. 1814, um. jako bibljotekarz w Krakowie r. 1895, był historykiem, niepoślednim znawcą starożytności i badaczem życia i zwyczajów ludu. Do najważniejszych jego pism należą „Pieśni ludu polskiego i ruskiego w Galicji" i wydanie źródeł do dziejów uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Paulini, zakon, który wywodzi swój początek od św. Pawła, pierwszego pustelnika na pustyni Tebaidzkiej w Egipcie, zmarłego r. 340. Z początku zakonnicy ci prowadzili życie anachoretyczne w odosobnieniu, później dopiero, bo w XIII wieku, zaczęli wieść życie wspólne, budowali klasztory i przybrali nazwę zakonu św. Pawła pierwszego pustelnika. W stałą regułę zakon ten ujęty został w Węgrzech w XIII wieku, a zatwierdzony przez papieża Jana XXII r. 1317. Paulini noszą habit biały z wełnianej materji, szkaplerz i płaszcz biały, sięgający do samej ziemi. Zakon ten rozszerzył się bardzo w Węgrzech, a do Polski przybył w r. 1382. Pierwszą siedzibę miał w Częstochowie, skąd się potem rozszerzył po kraju.

Pauperyzm (z łac. *pauper* — ubogi), ubóstwo, dotykające całe warstwy społeczeństwa: robotników i ludzi pozbawionych zajęcia. *Pauprami* nazywano w Polsce niegdyś biednych uczniów, którzy utrzymywali się z posług różnych, albo z jałmużny.

Pauza: 1) w muzyce—przerwa dłuższa lub krótsza między dwoma tonami instrumentu lub śpiewu; 2) w szkole przerwa między godzinami nauki.

Pauzanjasz, król Sparty, wódz Greków pod Platejami w r. 449 przed Chr.; zdradził potem swoją ojczyznę i rozpoczął rokowania z Persami, aby z ich pomocą uzyskać władzę nad całą Grecją. Uchodząc kary, schronił się do świątyni Ateny, lecz lud zawalił wejście głazami i Pauzanjasz zginął z głodu.

Paw—ptak kurowaty, spokrewniony z bażantem. Samiec ma kitkę z piór na głowie i ogromny wspaniały ogon, z piór (pokrywy ogonowe), usianych oczkami barwy niebieskiej i złoto-zielonej; ogon ten rozkłada wachlarzowato; pióra na szyi niebieskie, fijoletowe i zielone z metalicznym połyskiem. Samice pawia są szaro-brunatne, z zieloną mieniącą się szyją i kitką na głowie, ale bez ozdobnych piór ogonowych. Paw ma głos krzykliwy, nieprzyjemny; żywi się ziarnem, owadami, robakami. Pochodzi z Indji Wschodnich, gdzie i dziś znajduje się w stanie dzikim. Oswojony oddawna; hodują go jedynie dla ozdoby.

Paweł św. (po hebrajsku *Saul*, zwany także *Szawłem),* urodzony w Tarsus w Cylicji w 3 roku ery chrześcijańskiej, należał do sekty Faryzeuszów i posiadał obywatelstwo rzymskie. W domu nauczył się po grecku i jako młodzieniaszek udał się do Jerozolimy, gdzie się kształcił pod kierunkiem sławnego Gamaljela. Zdaje się, że po ukończeniu nauk wrócił Paweł do domu i dopiero po śmierci Chrystusa udał się znowu do Jerozolimy i jako legat Synedryum żydowskiego był podczas kamienowania św. Szczepana; wtrącił wielu chrześcijan do więzienia i wybierał się w tym samym celu do Damaszku, gdy nagle w drodze został w sposób cudowny nawrócony przez Chrystusa. Odtąd stał się gorliwym wyznawcą religji chrześcijańskiej, którą głównie poznał z objawienia Bożego, jak to sam wyznaje; odbywał liczne podróże, zakładał kościoły i zajaśniał jako wielki Apostoł narodów. Napisał 14 listów, w których, jak mówi św. Tomasz, znajduje się cała teologja. Zmarł r. 67 w Rzymie, ścięty z rozkazu cesarza rzymskiego Nerona.

Paweł—imię pięciu papieży, z których *Paweł III* (od r. 1534 do r. 1549) zwołał sobór powszechny do Trydentu i zatwierdził zakon Jezuitów; *Paweł IV* (od r. 1555 do 1559), poprzednio kardynał Caraffa, należy do najbardziej stanowczych ludzi na tronie papieskim. Walczył on przeciw herezji XVI wieku, zaprowadził ostrą cenzurę kościelną i t. d.

Paweł *z Brudzewa,* herbu Dołęga, zwany także *Paulus Vladimirius* albo *Paweł Włodzimierski*, sławny swojego czasu kanonista i dyplomata, kanonik krakowski i kustosz, był rektorem Akademji w roku 1414—1415.

Paweł I, cesarz rosyjski, od 1796 r. do 1801 r., syn Piotra III i Katarzyny II. Wstąpiwszy na tron, uwolnił z więzienia Kościuszkę i zesłanych na Syberję Polaków na jego prośby powrócił ojczyźnie. Należał do związku mocarstw przeciw Francji, ale kiedy po kilku zwycięstwach Suworowa, wojska rosyjskie musiały się cofać, opuścił nagle sprzymierzonych.

Pawęż, *pawęża*—tarcza drewniana, okrągła, powleczona skórą, mająca trzy stopy średnicy, używana niegdyś przez wojowników pieszych (nazwa od miasta Pawji we Włoszech).

Pawilon—środkowa część lub boczne skrzydło domu; lekki mały budynek z okrągłym albo śpiczastym dachem, zwłaszcza w parku lub ogrodzie; na placach wystaw — ozdobny budynek, obejmujący pewny dział wystawianych przedmiotów; chorągiew o barwach narodowych, flaga okrętowa.

Pawiński *Adolf*, ur. r. 1840, um. r. 1894, profesor uniwersytetu warszawskiego, znakomity dziejopisarz polski, wydał wiele źródeł historycznych polskich i napisał kilka wielkich dzieł o wewnętrznych stosunkach Polski. Najznakomitszem jego dziełem są „Rządy sejmikowe w Polsce".

Pawja, miasto w północnych Włoszech, nad rzeką *Ticino*, liczy przeszło 30.000 mieszkańców. Niegdyś była stolicą królestwa Longobardów; posiada liczne starożytne i pamiątkowe budowle, np. bazylikę św. Michała z IV wieku. W Pawji jest uniwersytet. Pod Pawją odbyła się 1525 r. wielka bitwa między cesarzem Karolem V i królem francuskim Franciszkiem I, w której ten ostatni pokonany został i wzięty do niewoli.

Pawjan—małpa Starego Świata, dość duża, z wydatnym pyskiem, podobnym nieco do psiego, długim ogonem i bujnem owłosieniem; niektóre gatunki posiadają bogatą grzywę. Pawjany odznaczają się zuchwalstwem i dzikością; nawet drapieżne zwierzęta nie zawsze

Fig. 6. Pawjan.

odważają się napadać na nie. Zamieszkują Afrykę i sąsiednie kraje Azji; żywią się roślinami, owadami, jajami ptasiemi i t. p. Schwytane w sidła za młodu, dają się oswoić, ale na starość okazują dużo dzikości.

Pawlicki *Stefan*, ksiądz, profesor filozofji na uniwersytecie Jagiellońskim, ur. 1839 r. w Gdańsku, niepospolity pisarz, wydał wiele dzieł z zakresu filozofji, a także historji filozofji greckiej.

Pawlikowski: 1) *Jan Gwalbert*, ur. 1792 r., um. 1852 r., napisał dzieło „O rytownikach polskich", zebrał wiele cennych zabytków naszej przeszłości, dzieł, rycin, obrazów i t. p. Zbiór ten, tak zw. bibljoteka Pawlikowskich, znajduje się obecnie we Lwowie. 2) *Mieczysław*, syn Gwalberta, ur. 1834 r., um. 1904 r., brał żywy udział w ruchu literackim Lwowa, należał do założycieli Towarzystwa przyjaciół oświaty ludowej; w r. 1868 wydawał dzienniki: „Kraj" i „Reformę" (w Krakowie), pisał broszury polityczne i powieści. 3) *Tadeusz*, ur. 1862 r., znany dyrektor teatru krakowskiego, który pod jego kierunkiem doszedł do wysokiego stopnia doskonałości. Później objął kierownictwo teatru lwowskiego. 4) *Jan Gwalbert*, ur. 1860 r., współczesny przywódca stronnictwa demokratyczno-narodowego w Galicji, autor cennych studjów filozoficznych, jak „Mistyka Słowackiego" i inne.

Pawluk, *Pawlucha*, *Bajun*—kozak pochodzenia tureckiego, stanął w r. 1637 na czele zbuntowanych przeciw Polsce kozaków, pociągnął pod swoją chorągiew tłumy chłopstwa i ruszył przeciw wojskom polskim. Mikołaj Potocki, hetman polny koronny, pobił go pod Kumejkami i oblegał w Borowicy; kozacy wydali Pawluka i czterech jego towarzyszy. Stawieni przed sąd sejmowy, straceni zostali 1638 r.

Pawłowski *Stanisław*, biskup ołomuniecki, z pochodzenia Polak, ur. na Pomorzu, wychowywał się w Wiedniu i wszedł do służby Habsburgów. Dwa razy (1587, 1595) odbywał podróż do Polski jako poseł austrjacki; zostawił ciekawy opis ówczesnych stosunków polskich. Um. 1598 r.

Pawłowski *Daniel*, jeden z najuczeńszych teologów polskich XVII wieku, jezuita, ur. 1626 r., um. 1673 r. Dzieła jego były przekładane na język polski, niemiecki i hiszpański i wydawane wielokrotnie w kraju i zagranicą.

Pawłów, osada w gub. Lubelskiej, pow. Chełmskim; mieszkańcy jej zajmują się rolnictwem i garncarstwem.

Pawłów, wieś nad Mereczem, o 4 mile od Wilna. Kanonik wileński, Paweł Brzostowski, referendarz W. ks. litewskiego, nabył r. 1767 dobra Merecz od Hipolita Korsaka i przezwał je od swego imienia Pawłowem, przyznawszy zupełną wolność osobistą włościanom, uczynił gminę tę formalną rzecząpospolitą, z samodzielnym rządem i prawami.

Paznogcie—twarde sprężyste blaszki, któremi zakończone są palce rąk i stóp człowieka. Właściwie są one tylko zrogowaciałym naskórkiem, nie posiadają ani nerwów, ani naczyń krwionośnych, a zatem podobnie jak włosy i rogi są martwą tkanką i służą do zabezpieczenia palców od szkodliwych wpływów zewnętrznych.

Pazur — rogowy utwór naskórka, znajdujący się na końcu palców zwierząt. Różni się od paznogcia tem, że nie jest płaski, ale jakby zgięty wzdłuż i pokrywa ścieśniony ostatni staw palca u góry i z boków.

Paź—młody chłopiec, rodu szlacheckiego, pełniący pewne posługi na dworach książęcych i królewskich; w wiekach średnich giermek rycerza.

Paź królowej, motyl dzienny, mający skrzydła żółte, czarnożyłkowane, z czarną obwódką i żółtemi plamami bocznemi w kształcie półksiężyców; tylna para skrzydeł z brzegu wewnętrznego mocno wycięta. Żyje przeważnie w okolicach górskich; gąsienica jego żeruje na roślinach baldaszkowatych.

Pączki — tak nazywają się organy roślin, z których rozwijają się młode liście, pędy lub kwiaty. *Pączki liściowe* składają się z krótkiego pędu i z młodych liści, otoczonych łuskami, chroniącemi je przed wilgocią, zimnem i t. d. Zwykle łuski te wydzielają żywicę lub okryte są puszkiem. Na wiosnę łuski otwierają się, wypuszczając liście. *Pączki kwiatowe* zawierają w ten sam sposób ochronione zawiązki kwiatów. Są i *pączki mieszane* (np. dziki kasztan) w których pod łuskami wspólnemi ukryte są młode liście i kwiaty.

Pątnik—pielgrzym, odbywający podróż w pobożnym celu.

Pchła—owad z rzędu dwuskrzydłych; nie posiada wprawdzie skrzydeł, zalicza się jednak do tego rzędu, ze względu na budowę smoczka i przeobrażenia zupełne. Ciało ma z boków spłaszczone, barwy brunatnej, bardzo krótkie rożki, oczy pojedyńcze, nogi bardzo silne; skacze na odległość kilkaset razy przewyższającą wielkość owadu. Żyje na człowieku i niektórych zwierzętach ssących; karmi się krwią. Jajka składa do szczelin, śmieci i t. p. Larwy pchły są bez nóg i oczu; żywią się wszelkimi odpadkami; przepoczwarzają się w oprzędzie. Rozwój trwa 2—3 tygodni: w lecie prędzej, w zimie dłużej.

Pean—u starożytnych Greków uroczysta pieśń na cześć bogów, a zwłaszcza Apollina; pieśń zwycięstwa, dziękczynna lub pochwalna.

Peary *Robert* (czyt. Piri Robert), współczesny żeglarz amerykański i badacz krain podbiegunowych; odbył kilka wypraw naukowych do Grenlandji, a w r. 1909, idąc w zawody z Cook'iem, ogłosił, iż odkrył biegun północny. Po zbadaniu jednak okazało się, że zarówno Peary jak i Cook na biegunie nie byli.

Peczeniżyn, miasteczko w pow. Kołomyjskim w Galicji. W pobliżu znajdują się źródła naftowe.

Peczora, rzeka w północno-wschodniej Rosji, wypływa z gór Uralskich, w gub. Permskiej, przechodzi przez gub. Wołogodzką i Archangielską i wpada do oceanu Północnego. Długa 1.483 klm.

Peczory, miasto w gub. i pow. Pskowskim, ma słynny monaster peczorski,

założony 1581 r., dwukrotnie oblegany przez Stefana Batorego.

Peczyli, północno-wschodnia prowincja Chin, graniczy na północ z Mongolją, na wschód z zatoką t. n., na południe z prowincją Szantung i Henan, na zachód z Szauzi; obejmuje 300.000 klm. kw. Główne miasto *Pekin*.

Pedagog — u starożytnych Greków uczony niewolnik, odprowadzający dzieci swego pana do szkoły; dziś—wychowawca, nauczyciel; uczony, pracujący nad ulepszeniem metod wychowania i kształcenia.

Pedagogika jest nauką o wychowaniu, wskazuje cel wychowania, oraz podaje i uzasadnia środki do tego celu wiodące. Można wprawdzie wychowywać dzieci, nie znając pedagogiki, ale przy takim sposobie wychowywania dorastających pokoleń popełnia się liczne błędy, wynikające z niedość jasnego określenia celu wychowania. Dlatego już w starożytności zaczęto się zastanawiać nad zasadami oraz nad najskuteczniejszymi sposobami wychowania. Stosownie do każdorazowego stanu oświaty i do ogólnych prądów dziejowych, pedagogika w różnych czasach różne przybierała formy. Dlatego rozróżniamy w rozwoju pedagogiki kilka okresów; zwykle liczy się ich trzy: okres pierwszy sięga do początku czasów chrześcijańskich. W tym okresie pedagogika upatrywała główny cel wychowania w kształceniu dobrych obywateli państwa. Drugi okres sięga do czasów Odrodzenia; pedagogika tego okresu głównie ma na oku zbawienie człowieka i mało dba o jego rozwój cielesny i o wszechstronne wykształcenie umysłowe. Trzeci okres rozpoczyna się z Odrodzeniem; odtąd pedagogika usiłuje ująć w jedną całość dążności wychowawcze czasów starożytnych i średniowiecznych; zwraca więc baczniejszą uwagę na wychowanie cielesne, stara się o równomierny rozwój wszystkich władz umysłowych i o kształcenie charakteru. Do świetnego rozwoju, który pedagogika w naszych czasach osiągnęła, przyczyniły się niemało zdobycze tych nauk, na których pedagogika głównie się opiera, t. j. hygjeny i psychologji. Do mężów, którzy największe położyli zasługi dla rozwoju pedagogiki, należą: Sokrates (w wieku V przed Chr.), Vives (w wieku XV), Komeński (w wieku XVII), Rousseau (w wieku XVIII), Pestalozzi (około 1800), Herbart (w XIX wieku). W Polsce zasłynęli na polu pedagogiki: Konarski, Czacki, Piramowicz.

Pedał—w organach: klawjatura dolna, poruszana nogą; w fortepjanie—przyrząd służący do wzmacniania lub tłumienia tonów; deseczka albo blacha do naciskania nogą w maszynie do szycia, w kołowrotku, tokarni i t. p.

Pedant—człowiek drobiazgowy, zważający więcej na formę niż na istotę rzeczy; uczony nudziarz bez wyższego polotu. *Pedanterja, pedantyzm*—przesadna, drobnostkowa dokładność, trzymanie się ślepo formułek, formalizm; szkolarstwo, małostkowość.

Pedel, ob. *Bedel*.

Pederastja — pociąg lubieżny mężczyzny do mężczyzny.

Pedro — po hiszpańsku Piotr; imię kilkunastu władców Hiszpanji, Portugalji i Brazylji.

Peel (czyt. Pil) *Robert*, znakomity mąż stanu i minister angielski, zaprowadził szereg ważnych zmian w państwie: w r. 1829 równouprawnienie katolików, w r. 1846 zniesienie ceł od zboża, czem ulżył nędzy robotników, bo chleb odrazu staniał znacznie.

Pegaz — w podaniach starożytnej Grecji rumak Muz, bogiń poezji i sztuk. Wyobrażano go sobie jako skrzydlatego konia; pod uderzeniem jego kopyta miało trysnąć na Helikonie źródło, zwane Hippokrene, zdrój natchnienia poetyckiego.

Pejpus, ob. *Czuckie jezioro*.

Pejzaż, ob. *Krajobraz*.

Pekari — niewielkie zwierzę ssące, spokrewnione ze świnią, ale zgrabniejszej postaci, porosłe długą, gę-tą szczeciną, barwy cza no-brunatnej. Na grzbiecie ma gruczoł, którego wydzielina odznacza się przykrą wonią. Zamieszkuje stadami lesiste okolice Ameryki Południowej.

Pekin, *Peking*, stolica Chin, leży na północnej granicy Chin właściwy:h, w pobliżu morza. Miasto składa się z dwu czworoboków, t. zw. miasta mandżurskiego z r:zydencją cesarza i z uboższego miasta chińskiego. Peking liczy z portem morskim 1.000.000 mieszkańców.

Peklować — konserwować mięso, przesypu ąc je warstwami soli, salet y, pieprzu i korzeni, układając ściśle w beczułce i przyciskając ciężarem, np. kamieniem.

Pektorał (łac.), krzyż, który nosi wyższe duchowieństwo katolickie na piersiach.

Pela (franc.), nitki jedwabne, snute cienko z delikatnych kokonów.

Pelagjanie, zwolennicy sekty, utworzonej przez Pelagjusza, mnicha angielskiego w V w. po Chr.; zaprzeczali grzechowi pierworodnemu.

Pelargonja czyli *muszkatel*—rodzaj rośliny z rodziny *baldaszkowatych*, bardzo rozpowszechnione po ogrodach i hodowany w licznych odmianach. Rozmnaża się za pomocą odkładów z wielką łatwością; jest jednak wrażliwa na zimno i musi zimować w cieplarniach. J den z gatunków pelargonji, rosnących w Afryce północnej i Azji Mniejszej, daje olejek lotny, używany do fałszowania olejku różanego.

Pelazgowie - plemię greckie, które według podań miało pierwsze przywędrować z Azji do Grecji.

Pelczar *Józef*, ksiądz, biskup przemyski, ur. 1842 r., był profesorem uniwersytetu Jagiellońskiego i długoletnim prezesem Towarzystwa oświaty ludowej w Krakowie.

Pelikan — wielki i ciężki ptak płetwonogi, większy od łabędzia. Dziób ma długi, prosty, zakończony haczykowato i w dolnej części zaopatrzony w wielką skórzaną torbę. Pelikany karmią się rybami, na które polują gromadnie; dzieciom noszą pokarm w torbie. Są bardzo żarłoczne; gnieżdżą się

Fig. 7. Pelikan, na lewo pelikan baba.

na brzegach wód słonych i słodkich. Pelikany zamieszkują towarzysko Afrykę, Azję i Europę południową. Do nas zalatują niekiedy dwa gatunki: *pelikan baba*, cały biały z wyjątkiem czarnych lotek i *pelikan kędzierzawy*.

Peloponez—starożytna nazwa półwyspu greckiego, połączonego z trzonem półwyspu Bałkańskiego tylko za pomocą wąskiego międzymorza Korynckiego przekopanego w ostatnich latach.

Pelplin—starożytna osada w Prusach Wschodn ch, w pobliżu lewego brzegu Wisły, na północ od Kwidzyna. Od r. 1273 do 1814 r. istniało tu opactwo Cystersów, po których pozostała wspaniała i wielka świątynia gotycka, którą zamieniono następnie na kościół dla seminarjum duchownego. Pelplin jest siedzibą biskupa chełmińskiego.

Pełka albo *Fulko* był biskupem krakowskim i zażywał wielkiego znaczenia na dworze Leszka Białego. Umarł 1207 r. 2) *Pełka* albo *Fulko*, arcybiskup gnieźnieński, zwoływał synody do Sieradza i Łęczycy, dbał o po-

prawę obyczajów i należał do bardzo światłych ludzi swego czasu. Um. 1258 roku.

Pełnia, ob. *Księżyc*.

Pełnoletność — dojście do wieku, w którym prawo upoważnia do prawnego działania i władania własnym majątkiem. Kodeks u nas obowiązujący ustanowił pełnoletność na lat 21; wiek ten daje prawo do załatwiania wszystkich czynności życia cywilnego, z wyjątkami, ustanowionymi dla mężatek i bezwłasnowolnych.

Pełnomocnictwo (*mandat*), jest to umowa, przez którą jedna osoba upoważnia drugą do wykonywania w jej imieniu pewnej czynności, druga zaś bierze na siebie ten obowiązek. Osoba, dająca upoważnienie, nazywa się *mocodawcą*, przyjmująca upoważnienie—*pełnomocnikiem*.

Pełnomocnicy gminni. Na zasadzie postanowień Komitetu do spraw Królestwa Polskiego z d. 22 grudnia 1879 r., gminy w Królestwie mają prawo na zebraniach ogólnych wybierania z pośród mieszkańców, mających prawo głosu, na przeciąg jednego roku po dwóch urzędników, zwanych *pełnomocnikami gminnymi*. Do obowiązków ich należy: kontrola gospodarki gminnej, rozkładanie wspólnie z wójtem i sołtysami ciężarów skarbowych i gminnych, wglądanie we wszystkie sprawy samorządu, pomaganie wójtowi we wszelkich przedmiotach dobra i gospodarstwa ogólnego, wreszcie branie udziału w przedstawianiu kandydata na pisarza, jeżeli zgromadzenie go nie wybierze. Pełnomocnicy pełnią swe obowiązki bezpłatnie i nie potrzebują niczyjego zatwierdzenia.

Pełnorogie, ob. *Parzystokopytowe*.

Pełtew—rzeka, wpadająca do Bohu pod miastem Buskiem, powstaje na obszarze Lwowa z kilku potoków i płynie na długości przeszło 70 klm.

Pełzacz—ptak wróblowaty, mniejszy od wróbla, z wierzchu szaro-brunatny, spodem biały; skrzydła ma ciemno brunatne z dwiema jaśniejszemi pręgami, dziób długi, szablasto wygięty. Chodzi po drzewach, jak dzięcioł, czepiając się ostrymi pazurami i podpierając mocnym ogonem; nie kuje kory, ale długim dziobem wydobywa ze szczelin owady i pędraki. Użyteczny. Zamieszkuje Europę, Azję północną i środkową, Afrykę północną i Amerykę Północną. U nas miejscowy i pospolity w lasach.

Penaty, ob. *Lary*.

Pendant (z franc., czyt. pandan), dzieło sztuki lub wogóle przedmiot, który stanowi dopełnienie innego, podobnego rozmiarami lub treścią. Najczęściej używa się tego wyrażenia, mówiąc o obrazach lub książkach.

Pendent (z łac.)—rzemień lub pas, na którym wisi szabla.

Pendżab czyli *Pięciorzecze*, jest to odwieczna nazwa żyznej krainy indyjskiej. Ob. *Indje Wschodnie*.

Penelopa. W Odysei Homera — wierna małżonka Odyseusza, która oczekiwała powrotu męża z wojny Trojańskiej przez lat 20. *Penelopy robota*—tkanina, po której skończeniu miała Penelopa wyjść powtórnie za mąż i aby odwlec tę chwilę, pruła w nocy to, co zrobiła w dzień. *Przenośnie*—nigdy nie kończące się zadanie, robota nie mająca końca, działalność bez rezultatu.

Penetracja (łac.), przenikliwość; *penetrować*—przeglądać, przeszukiwać.

Penitent—grzesznik skruszony, spowiadający się.

Penn *Wilhelm*, ur. r. 1644, um. 1718 r. Należąc do sekty Kwakrów, prześladowanych wówczas w Anglji, udał się do Ameryki i tam nad rzeką Delaware założył dla swych współwyznawców osadę, którą nazwał Pensylwanją. Krajowi temu nadał konstytucję, która posłużyła za wzór konstytucji Stanów Zjednoczonych. Założył też miasto Filadelfję. Później rząd angielski odkupił od niego Pensylwanję, a Penn przeniósł się do Anglji.

Pensja (z franc.)—1) stała płaca; 2) zakład naukowy prywatny, zwłaszcza dla dziewcząt.

Pensjonat (z franc.)—1) prywatny zakład wychowawczy, gdzie uczniowie oprócz nauki otrzymują mieszkanie i życie; 2)—zakład, wynajmujący mieszkanie z całodziennem utrzymaniem; zakłady takie rozpowszechnione są zwłaszcza w miejscowościach kąpielowych i letniskach.

Pensylwanja—stan w Związku Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, leży w obszarze gór Aleganów, między rzeką Delaware na wschodzie a źródliskami Ohio na zachodzie. Kraj ten dzięki niespożytym bogactwom mineralnym: (nafta, węgiel kamienny, żelazo), jest najbardziej przemysłowym w Stanach. Największemi ogniskami przemysłu są tutaj miasta: Filadelfja, Pittsburg, Alegany i inne.

Pentaedr (z greck.) — pięciościan, bryła geometryczna, ograniczona pięciu ścianami.

Pentateuch czyli *pięcioksiąg*—nazwa nadawana pierwszym pięciu księgom Starego Testamentu: 1) *Genesis* — Rodzaju, 2) *Exodus* — Wyjścia, 3) *Leviticus* — Kapłańska, 4) *Numeri* — Liczb i 5) *Deuterenomium*—Powtórzone prawo, napisanym, według podania, przez Mojżesza.

Penza, miasto gubernialne w Rosji, przy ujściu rzeki Penzy do Sury.

Pepin *Mały*, król Franków, pierwszy z rodu Karlowingów, syn Karola Martela, osadził na tronie ostatniego Merowinga Childeryka III, lecz wkrótce (752 r.) zamknął go w klasztorze i sam tron zagarnął. Koronowany w r. 754 przez papieża Stefana II umocnił się na tronie. Pokonał Longobardów, stłumił bunt możnowładców i w ten sposób przygotował grunt pod potężną monarchję swego syna i następcy Karola Wielk. Um. 768 r.

Pepiniera (z franc.) — właściwie: szkółka drzew, przenośnie: każdy zakład wychowawczy dla młodzieży. *Pepinierkami* nazywają się uczenice, które ukończywszy kurs nauk w danym zakładzie, pełnią w nim potem obowiązki nauczycielek.

Pepłowski-Schnür *Stanisław*, ur. r. 1859, um. 1900 r., dziennikarz lwowski, napisał wiele popularnych dzieł z zakresu porozbiorowych dziejów Polski.

Pepsyna — ferment, znajdujący się w soku żołądkowym (ob. *Żołądek*), obdarzony własnością trawienia substancji białkowych (mięsa, sernika, włóknika, glutenu), t. j. rozpuszczania ich, poczem błona śluzowa kanału pokarmowego jest w stanie pochłaniać je i wprowadzać do krwi. Pepsynę, wydobywaną z żołądków wołowych, cielęcych lub baranich (przez wyciąganie wodą), stosuje się często w chorobach żołądka w celu ułatwienia trawienia chorym.

Percepcja (z łac.) — dostrzeganie, przyjmowanie wrażeń, zdolność do tworzenia świadomie wyobrażeń.

Pereat! (łac.)—precz z nim! Nieprzychylny okrzyk demonstracyjny, wymierzony przeciwko niemiłej osobie, używany najczęściej przez studentów uniwersytetów niemieckich. *Pereat mundus, fiat justitia* (łac.)—niech świat ginie, byleby stało się zadość sprawiedliwości.

Peregrynacja (łac.)—wędrówka, pielgrzymka. *Peregrynować* — wędrować, podróżować, pielgrzymować.

Perejasław—miasto powiatowe w gub. Połtawskiej, jest jednem z najważniejszych miast Rusi południowej. Było niegdyś stolicą udzielnego księstwa Perejasławskiego i wraz z całą Rusią południową przeszło pod panowanie Litwy, a potem Polski. W 1667 r. dostało się z całem Zadnieprzem pod panowanie Rosji.

Perekop—miasto pow. w gub. Tauryckiej, leży na międzymorzu, łączącem północną część gubernji z półwyspem Krymskim. Niegdyś—ważna twierdza chanów krymskich.

Perfekcja (z łac.) — doskonałość, skończoność; *perfektybilizm* — wiara w postępowe udoskonalenie rodu ludzkiego.

Perfumy, *pachnidła*—są to substancje przyjemnie pachnące. Substancji takich istnieje bardzo wiele. Z naturalnych znane są: kwiaty, liście, korzenie, łodygi, owoce, zawierające olejki lotne; używa się ich jako pachnidła bądź wprost po ususzeniu, albo też przez wyciągnięcie z nich olejków wonnych, przy pomocy alkoholu, eteru, tłuszczów. Pachnidłami są także żywice i balsamy, jak: benzoes, balsam peruwiański, opoponaks i t. p. Niektóre zwierzęta dostarczają także pachnideł, np. piżma, ambry i t. p. Oprócz tego istnieją pachnidła, wytworzone sztucznie, drogą syntezy chemicznej; do takich należy: sztuczny olejek gorzkich migdałów, olejek mirbanowy, heliotropina, kumaryna, wanilina i inne; mocne ekstrakty tych zapachów zowią się *esencjami*. Z tych zapachów tworzą różne mieszaniny, rozmaicie nazywane, z których najbardziej znana jest woda kolońska (ob.). Sztuka przygotowywania perfum i pachnideł zowie się *perfumerją*. Znana była już w starożytności, zwłaszcza na Wschodzie.

Pergamin—czysto wyprawiona skóra barania; dawnemi czasy zastępowała papier. Wyrabiano ją w mieście włoskiem Bergamo; stąd nazwa. Dziś pergaminu używa się przeważnie na oprawy książek, dyplomy, listy pamiątkowe i t. p. Welin jest to najlepszy, najbielszy gatunek pergaminu, przygotowywany ze skóry młodziutkich cieląt i jagniąt.

Pergamus —osada grecka w Azji Mniejszej, niedaleko morza Śródziemnego, przez półtora wieku, do 129 r. przed Chryst., stolica osobnego państwa, ze sławną biblioteką o 200.000 zwojów (papyrusy i pergaminy zwijano w zwoje), świątynią Apollina i skarbcem króla Attalosa, który państwo swe i mienie dobrowolnie zapisał Rzymianom.

Perjod (z greck.) — przeciąg czasu, okres, epoka; czas ograniczający powrót zjawiska, powtarzającego się w regularnych odstępach. W astronomji—czas obiegu planety, t. j. czas, jakiego potrzebuje, aby wyszedłszy z danego miejsca, do tegoż miejsca powrócił. W matematyce—grupa cyfr dziesiętnych ułamka dziesiętnego, powracająca ciągle w tym samym porządku. W gramatyce—ustęp stylowy, zawierający pełną i zamkniętą myśl, wyrażaną zdaniem głównem wraz z podrzędnemi lub współrzędnemi, dopełniającemi się wzajem.

Perkal (z franc.) — tkanina bawełniana, którą sprowadzano pierwotnie do Europy z Indji Wschodnich; obecnie wyrabiana we wszystkich krajach. Perkale drukowane, różnobarwne nazywają się zwykle *perkalikami*.

Perkoz—ptak płetwonogi, spokrewniony z nurem; ma równie krótkie skrzydła i tak samo przybiera postawę

Fig. 8. Perkoz dwuczuby.

pionową. Różni się budową nóg, których trzy palce nie są spięte płetwą, ale każdy jest otoczony osobną błonką. Perkozy zamieszkują stawy i jeziora w strefie umiarkowanej i chłodnej. Na zimę odlatują na południe. Żywią się

rybami i innemi stworzeniami wodnemi. Pływają i nurkują wybornie; lot mają dość rączy, ale na lądzie poruszają się niezgrabnie.

Perkun (wyraz litewski, dosłownie—ojciec, pan)—bóg ognia i pioruna w mitologji litewskiej.

Perlica czyli *pantarka*—ptak kurowaty, o upierzeniu szarem w ciemnoniebieskie centki; głowa i szyja nagie; na głowie kostny wyrostek, z boków dzioba zwieszają się dwa płaty skóry. W stanie dzikim perlice zamieszkują Afrykę; oswojono je oddawna; w Europie hodują się z ptactwem podwórzowem.

Perłopław — małż morski o nierównych skorupkach, zewnątrz zielonkowatych w białawe pręgi, wewnątrz wysłanych pięknie mieniącą się masą perłową. Wydziela bisior, za pomocą którego przytwierdza się do skał podwodnych; dostarcza pereł. Zamieszkuje gromadnie morza strefy gorącej, najliczniejszy w zatoce Perskiej i w okolicach Cejlonu; inny gatunek spotyka się w pobliżu Antyllów.

Perłowa macica (*masa*)—biała warstwa, wyścielająca wewnętrzną skorupę mięczaków, złożona głównie z węglanów wapnia. Tworzą ją cienkie blaszki, ułożone jedna na drugiej i delikatnie pofałdowane. Blaszki te rozkładają białe światło na tęczowe kolory; im cieńsze są one i bardziej przezroczyste, oraz im delikatniejsze mają fałdy, tem skorupa piękniejszy posiada połysk i piękniejszą grę barw. Perłowa masa, po pocięciu na blaszki, oszlifowaniu ich i wypolerowaniu, używana jest do wykładania kosztownych wyrobów stolarskich, galanteryjnych; wyrabiają z niej wachlarze, spinki, guziki i t. p. Dostarczają jej tylko niektóre mięczaki, mianowicie: *skójka perłorodna* i *perłopław*.

Perły—okrągławe, twarde zgrubienia, powstające na wewnętrznej powierzchni skorupy niektórych mięczaków. Składają się one z węglanu wapnia tak samo, jak perłowa macica (ob.), posiadają taki sam połysk i grę barw. Są barwy mleczno-białawej, rzadziej trafiają się różowe, żółte, szarawe, a nawet czarne. Nazwę pereł otrzymują właściwie wtedy, gdy mają odpowiednią wielkość i piękny blask. Są one wydzieliną płaszcza mięczaka, tak samo, jak i cała skorupa; powstają zaś, jeśli pod skorupę dostanie się obce ciało (ziarnko piasku, drobne żyjątko i t. p.), które drażniąc powierzchnię płaszcza, powoduje wydzielanie się w większej ilości masy perłowej; masa ta gromadzi się naokoło drobnego ciałka i tworzy chorobliwe zgrubienie na skorupie, stanowiące perłę. Pereł dostarczają małże: *skójka perłorodna* z wód słodkich i *perłopław* z morza. Najładniejsze perły poławia się w zatoce Perskiej i w oceanie Indyjskim, w okolicach Cejlonu.

Perm—miasto gubernialne w Rosji; leży nad żeglowną rzeką Kamą; liczy 50.000 mieszkańców i jest początkową stacją kolei syberyjskiej. W okolicy Permu są bogate kopalnie żelaza i miedzi, których rudę przerabiają huty miejscowe.

Permska formacja, ob. *Pokłady*.

Peron (z franc.) —miejsce podwyższone przed dworcem kolejowym do wsiadania i wysiadania z wagonów, do wyładowywania bagaży.

Perosi *Wawrzyniec*, ur. 1873 r., ksiądz, zasłynął jako twórca religijnych utworów muzycznych; jest dyrektorem szkoły śpiewu w Watykanie.

Perora (z łac.)— długa i uroczysta przemowa; rozwlekłe i nudne napomnienie. *Perorować* — długo i szeroko przemawiać w jakiej kwestji.

Per pedes apostolorum (łac.)—pieszo, podróżować na sposób apostolski.

Perpendykuł—pion, kierunek pionowy. Perpendykułem nazywano też dawniej wahadło. *Linja perpendykularna*—prostopadła.

Perpetuum mobile (z łac.) — nazwa idealnej machiny, któraby obracała sama siebie i spełniała pracę nieustannie

siłą pierwszego nadanego jej pędu, bez zasilania jej następnie jakąkolwiek energią, czy to w postaci ciepła, czy elektryczności i t. p. Ponieważ stało się dziś pewnikiem, że ruch, wykonywujący pracę jest energją, a ta w myśl prawa zachowania energji, nie może powstawać z niczego, więc też nikt, znający prawa mechaniki, nie myśli dziś o zbudowaniu perpetuum mobile, gdyż równałoby się to chęci zamienienia *niewielkiej* ilości energji pierwotnego pędu maszyny na *większe* ilości energji pracy — co jest niemożliwością.

Persefona — w mitologji greckiej żona Hadesa, boga piekieł, córka Zeusa, bogini zbóż, inaczej *Prozerpina*.

Persepolis—w starożytności znakomite i bogate miasto stołeczne dawnego państwa perskiego, położone nad brzegami rzeki Araxes; zostało zburzone w 330 r. przed Chr. przez Aleksandra Wielkiego.

Perseusz — 1) bohater grecki z Argos, syn Zeusa, zabójca strasznej Gorgony Meduzy, wybawca Andromedy z przemocy potwora morskiego; 2) jedna z konstelacji *drogi mlecznej*, bardzo wybitna, niedaleko od konstelacji Andromedy.

Persja obejmuje zachodnią połać wyżyny irańskiej (1.648.200 klm. kw. powierzchni i 9 miljonów ludności). Wnętrze kraju pustynne, pełne słonych jezior, pozbawione jest deszczu i rzek. Krawędziowe góry bardzo wysokie (Demawend nad morzem Kaspijskiem ma 5.600 metrów), obfitują w źródła. Z Persji pochodzi wiele drzew owocowych; na jej stepach wyrosła świetna rasa koni, a jej gaje róż dostarczają słynnych olejków różanych. Uprawa roli możliwa jest tylko przy sztucznem nawodnianiu. Główne miasta: *Teheran*, stolica kraju (210.000 mieszkańców), *Tabrys*, ognisko handlu z Armenją, *Szyras*, główne miasto uroczej krainy Farsistanu. Persja jest monarchją konstytucyjną; na czele jej stoi szach (król królów) i zebranie narodowe (medżilis). Mieszkańcy wyznają religję mahometańską (2 sekty szyitów). Persowie należą do ludów indo-europejskich i mają bardzo starą historję. W starożytności wyznawali religję Zoroastra, to jest byli czcicielami ognia. Za panowania Cyrusa podbili oni, połączywszy się z Medami, wielką monarchję babilońską i Azję Mniejszą; przejęli jednakże oświatę semicką. Syn Cyrusa, Kambizes, (od r. 529 do 521) zdobył Cypr, Tyr i Egipt. Darjusz (od r. 521 do r. 485) rozpoczął wojny z Grecją, które prowadził dalej Xerxes I, bez powodzenia. Darjusz nadał państwu swemu nową organizację, podzielił je na satrapje i kierował niemi umiejętnie. Aleksander W., król macedoński, zawojował państwo perskie r. 323 i położył koniec panowaniu Achemenidów. Po śmierci Aleksandra rządzili Persją Seleucydowie i Arsacydowie; po nich w III w. po Chr. Sassanidowie, a po nich inne dynastje. W wieku IX i X zakwitła *poezja perska*: wielki poeta Ferdusi napisał sławną „Księgę królewską“. W w. XI — XII panowali w Persji potężni Seldżukowie; za rządów tej dynastji Mongołowie zawojowali Persję. Po nich (r. 1405) dostała się ona pod panowanie jednego z plemion tureckich; jego przywódca Izmael-Safi zaprowadził w Persji wiarę mahometańską; dynastja jego panowała do r. 1722. Po r. 1722 nastąpiły lata zaburzeń wewnętrznych i częstych wojen, zwłaszcza z Rosją. Walki sekt religijnych wstrząsają to państwo. W ostatnich czasach zaburzenia wewnętrzne, walki domowe, detronizacja szachów, nieład i t. d. doprowadziły Persję na skraj przepaści. Wmieszanie się w jej sprawy państw ościennych — Anglji i Rosji, które od pewnego czasu prowadzą okupację wojenną ziemi szachów, ostatecznie doprowadzić może Persję do zupełnego upadku.

Perska zatoka—jest częścią oceanu

Indyjskiego, wchodzącą w stały ląd Azji między Arabją a Persją.

Perski proszek, ob. *Maruna*.

Persona, łac. — osoba; *personat*— osoba dostojna. „We własnej personie“ znaczy „sam, a nie kto inny“. „Wielka mi persona!“ — pogardliwie, gdy ktoś wytyka pychę czyjąś lub nie uznając czyjegoś znaczenia, sam się pychą unosi.

Personel (z franc.) — ogólny skład pracowników danej instytucji (biura, handlu, zakładu przemysłowego, redakcji).

Perspektywa (łac.) — 1) narzędzie optyczne do patrzenia na odległe przedmioty, luneta ziemska; 2) widok w dal, przedstawiający się oku w prostej linji, jakby ujęty w ramy coraz zwężające się w miarę oddalania; 3) umiejętność przedstawiania na rysunku przedmiotów bliższych i dalszych tak, jak się przedstawiają z jakiegoś punktu widzenia w naturze; 4) widoki na przyszłość.

Pertraktacja (z łac.)—zgłębianie, rozważanie; umawianie się, układy. *Pertraktować* — rozpatrywać, roztrząsać; układać się o warunki umowy.

Perturbacja (z łac.) — zamieszanie, zaniepokojenie; zakłócenie w ruchu planety z powodu zbliżania się innego ciała niebieskiego; niespokojne ruchy igiełki magnesowej, spowodowane burzą magnetyczną.

Peru—rzeczpospolita w Ameryce Południowej, rozciąga się wzdłuż zachodnich wybrzeży między Ekwadorem od północy, Chili od południa, a Brazylją i Boliwią od wschodu. Liczy 3 miljony mieszkańców. Cały kraj leży w obszarze gór Kordyljerów i wyżyny do 4.000 metrów wysokiej; tylko na północnym wschodzie wkracza w obszar nizin w dorzeczu Amazonki. Peru jest krajem niezmiernie bogatym w płody przyrody. Obok Meksyku dostarczał on Hiszpanom najwięcej złota i srebra (od chwili zdobycia go w XVI wieku przez Pizarra); rudy miedzi, ołowiu, rtęci znajdują się w Cerro de Pasco. Świat roślinny obfituje w cenne płody, jak: kakao, bawełna, guma arabska, wanilja, cynamon, chinina, kokaina i t. d. Z płodów zwierzęcych szczególnie słynne jest guano, ceniony nawóz ptaków morskich. Indjanie peruwiańscy doszli do wysokiego stopnia cywilizacji. Panowali nad nimi *Inkowie* przez przeszło dwa wieki przed odkryciem Ameryki. Od tego rodu przeszła nazwa na lud, który zamieszkiwał Peru w owym czasie. Inkowie budowali w skałach kute drogi, nawodniali sztucznie rolę, a bogu słońca, któremu cześć oddawali, wystawili w stolicy swojej w Kusko, i nad świętem jeziorem Titikaka wspaniałe, od złota błyszczące świątynie. Kulturę tę zniszczyli doszczętnie Hiszpanie. Stolicą Peru jest obecnie *Lima*.

Perugino *Piotr*, właściwie *Vanuzzi*, sławny malarz włoski, mistrz szkoły umbryjskiej i nauczyciel Rafaela, ur. 1446 r.

Perugja, miasto we Włoszech środkowych, w prowincji Umbrji, leży w pobliżu prawego brzegu górnego Tybru, liczy 61.000 mieszkańców.

Peruka — fałszywe włosy, nakrycie głowy, naśladujące uczesanie naturalne dla zamaskowania łysiny (dawniej — modna ozdoba głowy).

Perun, litewski *Perkunas*, jedno z najważniejszych bóstw pogańskich Słowian, Litwinów i pokrewnych im narodów, któremu przypisywano władanie gromem i zsyłanie na ziemię rodzajnych deszczów. W mitologji litewskiej zajmował *Perkunas* pierwsze miejsce. Ofiary składano mu w poświęconych gajach. Wiele miejscowości na Litwie i w Prusiech przechowały w swych nazwach ślady czci Perkuna.

Perykles, znakomity mąż ateński w V wieku przed Chr. Jasny umysł, wola silna, czysty charakter, znakomita wymowa zjednały mu współobywateli; był rządcą Aten; popierał sztuki i nau-

kę. Um. 429 r. podczas morowego powietrza.

Perystyl (greck.), w starożytności kolumnowe otoczenie świątyni. W teraźniejszem budownictwie tak się zowie przejście lub galerja ozdobiona kolumnami.

Perz *(rolnica perz)* — chwast należący do rodziny *traw*, rozmnażający się szybko na ugorach i odłogach, a niezmiernie uciążliwy dla rolników i trudny do wyniszczenia, gdyż rozrasta się z podziemnych łodyg *(rozłogów)*. Dla oczyszczenia z niego ziemi orzą ją głęboko, a rozłogi owe wyciągają bronami.

Pestalozzi *Jan Henryk*, znakomity i bardzo wpływowy pedagog szwajcarski, ur. 1746 r., um. 1827 r. Napisał wiele dzieł o wychowaniu i sam zajmował się wychowaniem dziatwy w założonych przez siebie zakładach. Pestalozzi położył wielkie zasługi w sprawie rozwoju wychowania elementarnego, t. j. wychowania dzieci w okresie przedszkolnym i w pierwszych latach nauki szkolnej.

Pestkowiec, ob. *Owoc*.

Pesymizm (z łac.)—1) pogląd filozoficzny, dowodzący, że na świecie więcej jest cierpień niż szczęścia lub że wogóle szczęście nie istnieje, że jest złudzeniem; 2) skłonność do wynajdywania we wszystkiem złych stron, widzenia wszystkiego w czarnych barwach. *Pesymista*—człowiek upatrujący we wszystkiem złą stronę, nie wierzący w powodzenie, w szlachetność ludzką, w każdym wypadku oczekujący najgorszych następstw.

Peszke *Józef Emiljan*, lekarz, ur. 1845 r. w Kaliszu, stopień doktora medycyny otrzymał we Wrocławiu; po ukończeniu studjów zamieszkał w Warszawie, gdzie poza medycyną oddaje się publicystyce. Jest współpracownikiem „Słownika (języka polskiego" i współredaktorem „Wielkiej Encyklopedji powszechnej ilustrowanej".

Peszt, ob. *Budapeszt*.

Petarda (franc.) — przyrząd z nabojem prochu (do wysadzania w powietrze, łamania cienkich murów).

Peterhof, miasto powiatowe w gub. Petersburskiej, nad zatoką Fińską, o 4 mile od Petersburga, posiada piękny pałac cesarski.

Petersburg, urzędownie *Sankt-Petersburg*, druga stolica Rosji, rezydencja Cesarza, tudzież naczelnych władz państwowych, miasto portowe przy ujściu Newy do zatoki Fińskiej. Newa, rozdzielając się w mieście na trzy koryta (Wielką i Małą Newę oraz Newkę), tworzy 15 większych lub mniejszych wysp i dzieli miasto na właściwy Petersburg, wyspę Bazylego (Wasiljewskij Ostrow), oraz na stronę Wyborską i Petersburską. W r. 1703 cesarz Piotr Wielki założył pierwsze fundamenty twierdzy Petersburga i tu niebawem przeniósł z Moskwy stolicę. Liczba mieszkańców Petersburga wynosi około $1^1/_2$ miljona. Jakkolwiek Petersburg jest jedną z najmłodszych stolic europejskich, jednakże pod względem przepychu i wspaniałości budowli należy do pierwszorzędnych miast świata. Najokazalszą część miasta stanowi jego dzielnica południowa, leżąca na prawym brzegu Newy, gdzie jest plac Admiralicji, przed pałacem Zimowym, plac Piotra W. z kolosalną statuą tegoż monarchy i tak zw. plac Wielki. Najwspanialsze cerkwie są: sobór św. Izaaka, katedra N. Marji Kazańskiej, klasztor św. Aleksandra Newskiego, rezydencja metropolity, sobór Petropawłowski w fortecy tejże nazwy; tu, poczynając od Piotra W., spoczywają zwłoki monarchów rosyjskich i ich rodzin. Kościołów rzymsko-katolickich jest trzy, z których najgłówniejszy św. Katarzyny. Z innych gmachów odznaczają się: Cesarski pałac Zimowy (z Ermitażem), zbudowany w r. 1754 na lewym brzegu Newy; pałac Konstantyński, dawniej marmurowym zwany, pałac Taurycki, w którym odbywają się posiedzenia Dumy rosyjskiej, Aniczkowski, dawniej Michajłowski i inne. Na czele tutejszych zakładów naukowych stoi uniwersytet. Po nim idą: główny instytut pedagogiczny, akademja duchowna, akademja medyczno-chirurgiczna, instytut dróg i mostów, instytut górniczy, elektro-techniczny, inżynierów cywilnych, instytut leśny, technologiczny i wiele innych. Jest tu także akademja nauk, założona przez Piotra W. Ze zbiorów i bibljotek odznacza się zwłaszcza bibljoteka publiczna, licząca 1.200.000 tomów, do 36.000 rękopisów i około 83.000 rycin. Fabryki i przemysł są w stanie kwitnącym i pod tym względem Petersburg stanowi pierwsze miasto w Rosji. Co do handlu, Petersburg odgrywa nader ważną rolę, zwłaszcza jako ognisko handlu morskiego. Bardzo wiele okrętów zagranicznych przypływa Newą aż do samego Petersburga.

Petit, ob. *Drukarstwo*.

Petöfi *Aleksander*, ur. 1822 r., um. 1849 r., najznakomitszy poeta węgierski i bohater w walce o niepodległość swojej ojczyzny, poległ na polu bitwy. Był poetą nawskroś narodowym; jego pieśni wojenne rozbrzmiewały szerokiem echem w Węgrzech, budząc i krzepiąc ducha narodowego. Wiele jego utworów tłumaczono na język polski.

Petrarca (Petrarka) *Franciszek*, ur. 1304 r., um. 1374 r., uczony włoski i poeta nieśmiertelnej sławy i olbrzymiego wpływu na rozwój literatury nietylko Włoch, ale całej Europy. Przez poetyczne i uczone dzieła, pisane po łacinie, stał się Petrarca założycielem nowego kierunku, który zapanował w całem piśmiennictwie europejskiem, a zwie się humanizmem lub odrodzeniem klasycyzmu. Pięknością poetyckiego języka stoi obok Dantego i Boccacia i jest zaliczany do największych poetów włoskich. Sławne są zwłaszcza jego „Sonety".

Petrografja, ob. *Geologja*.

Petronjusz *Cajus Arbiter*, pisarz rzymski, autor satyr, był długo ulubieńcem cesarza Nerona, ale straciwszy jego łaskę, zadał sobie śmierć przez otworzenie żył w kąpieli (r. 67 po Chr.).

Petrozawodzk, miasto gub. w gub. Ołonieckiej, nad zatoką jeziora Oneskiego.

Petrycy *Sebastjan*, filozof i lekarz polski, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, um. 1626 r.; przełożył na język polski najważniejsze dzieła Arystotelesa i opatrzył je wielką ilością własnych, głębokich uwag.

Pettenkoffer *Maks*, chemik, ur. 1818, um. 1901 r. Pierwsze jego badania dotyczyły żółci, poczem zajął się kwestjami technicznemi i hygjenicznemi. Zwłaszcza w tej ostatniej dziedzinie wyniki badań Pettenkoffera są dużej doniosłości. Zbadał stosunki wentylacyjne mieszkań, systemy ogrzewania, sprawę odzieży, wogóle pierwszy zwrócił uwagę na cały szereg pytań pierwszorzędnego znaczenia dla zdrowia i życia człowieka, ktćremi przedtem nikt się nie zajmował.

Petunja — rodzaj roślin z rodziny *psiankowatych*. Hoduje się rozmaite jej gatunki i odmiany dla kwiatów pięknie ubarwionych z przewagą kolorów: białego, różowego i fijoletowego.

Petycja (z łac.) — prośba, podanie, żądanie; prośba, wnoszona do władz w sprawach, tyczących się ogółu.

Petyhorzec *(mlr.)*—1) dawny żołnierz konny w armji litewskiej, lekko uzbrojony; 2) mieszkaniec Piatyhor czyli okolicy między pięciu górami na Ukrainie; Tatar z tejże okolicy.

Pewnik, ob. *Aksjomat*.

Pęcak, ziarno z jęczmienia, otłuczone z plewy w stępie lub w młynie.

Pęcherz moczowy —worek ściągliwy, utworzony z mięśni gładkich i tkanek łącznych, wysłany nabłonkiem, przeznaczony do przechowywania przez pewien czas moczu, wydzielającego się z *nerek*

i spływającego do pęcherza przez *moczowody*. Pęcherz umieszczony jest w jamie brzusznej, na samym dole miednicy, na linji pośrodkowej ciała. Z pęcherza wychodzi *cewka moczowa*; jest to długi kanał, przez który mocz wydziela się na zewnątrz.

Pęcherz pławny, ob. *Ryby*.

Pęcina—część nogi końskiej pomiędzy stawem pęcinowym a koroną kopyta.

Pęd, rozwijający się kiełek rośliny; niekiedy też nazwą tą obejmuje się wogóle część nadziemną rośliny, łodygę, gałęzie.

Pędrak—larwa owadów (rozmaitych chrząszczy), opatrzona wyraźną głową i trzema parami nóg tułowia, ale bez nóg na odwłoku.

Pfalz, ob. *Palatynat*.

Ph, w wyrazach obcych pisze się i czyta po polsku jak *f*, np. Philadelphia — Filadelfja, dlatego też niemal wszystkie wyrazy, rozpoczynające się w językach obcych od *Ph*, zamieszczone zostały pod literą *F*.

Piacenza albo *Placencja*, miasto we Włoszech północnych, liczy 40.000 mieszkańców.

Pianino, instrument muzyczny, podobny do fortepjanu, ale innej budowy zewnętrznej, wątlejszy i ze słabszym głosem. Ma struny ułożone nie poziomo, jak w fortepjanie, ale pionowo.

Pianista, grający koncertowo na fortepjanie.

Pianka morska jest to minerał ziemisty, lekki, biały, szary lub żółtawy, będący połączeniem krzemionki, magnezji i wody. Daje się wybornie rzeźbić i toczyć i jest używany prawie wyłącznie do wyrabiania cygarniczek i fajek.

Piano, wyraz używany w muzyce, znaczy: słabo, cicho; *pianissimo* — bardzo słabo, bardzo cicho.

Piarga—w *gwarze tatrzańskiej:* okrzoski skał w żlebach, żwirowe usypisko z odłamów skał.

Piasecki *Paweł*, ur. 1578 r., um. 1649 r., sekretarz króla Zygmunta III, potem biskup kamieniecki, chełmski, a w końcu przemyski; napisał „Kronikę wypadków, które się działy w Europie", a przedewszystkiem w Polsce, od wstąpienia na tron króla Stefana Batorego do r. 1638.

Piaseczno—osada w gubernji i pow. Warszawskim, nad rzeczką Jeziorną, założona 1429 roku.

Piasek jest to mieszanina drobnych okruchów zwietrzałych skał; okruchy te (ziarnka) nie mają zazwyczaj ostrych kantów, lecz są okrągławe, obtoczone skutkiem tarcia się o siebie, pod wpływem wody i wiatru. Są różne gatunki piasków; ze względu na ich skład chemiczny i mineralogiczny rozróżniamy: piaski *kwarcowe*, złożone z samego piasku. Są to tak zw. piaski *lotne;* nie zbijają się w masę, po zwilżeniu ich wodą i wysuszeniu, lecz pozostają w stanie proszkowatym; są one zupełnie nieurodzajne i łatwo przerzuca je wiatr z jednego miejsca na drugie. Piaski *feldszpatowe* składają się z ziarn szpatu polnego; *węgliste* mają domieszkę pyłu węglowego, są szare, zbijają się po wyschnięciu w masę jak glina; *wapienne* zawierają 95% węglanu wapnia; *muszlowe* są złożone z okruchów muszelek; *wulkaniczne*—z pyłu wyrzucanego przez wulkany i wymytego wodą. Ze względu na wielkość ziarn rozróżniamy piaski drobno i gruboziarniste; najgrubsze ziarna ma *żwir*. Piasku używa się jako dodatku do wapna, do cementu przy murowaniu, do wyrobu szkła, na formy do odlewów żelaza i t. p. Jest składnikiem ziemi ornej; ziemia zawierająca go więcej, jest pulchniejsza, łatwiej daje się obrabiać, natomiast nie zawierająca piasku, jest zbita, ciężka, zwięzła. Piasek występuje pokładami w warstwach napływowych skorupy ziemskiej, znajduje się na dnie mórz, rzek, na powierzchni często wielkich obszarów ziemi, które zowią się wtedy wydmami, pustyniami.

Piaski *Luterskie*—osada w gub. i pow. Lubelskim, położona nad rzeczką Giełczewem. W początkach XVII wieku dziedzicem tego miasteczka był Andrzej Suchodolski, żarliwy wyznawca arjanizmu, który wystawił tam świątynię i szkołę arjańską.

Piaskowiec jest skałą utworzoną z ziarn piasku, spojonych z sobą rodzajem cementu. Piaskowce służą do wykładania ulic i chodników (flizy); niektóre, t. zw. *osełki*, używane są do ostrzenia żelaza, do polerowania ciał bardzo twardych, a także na rzeźby i wyroby kamieniarskie, kamienie młyńskie i szlifierskie. Mniej twardego piaskowca używają jako materjału budowlanego.

Piasta, środkowa część koła u wozu, wydrążona wewnątrz, a obracająca się na osi.

Piastowie—ród, który panował w Polsce przez pięć wieków, t. j. od X do XIV wieku (do śmierci Kazimierza W. r. 1370), a na Mazowszu (jako książęta) aż do r. 1526, w niektórych zaś księstwach śląskich do końca XVII wieku. Wywodzili się oni od legendarnego *Piasta*, rolnika i kołodzieja z Kruszwicy nad Gopłem, który miał żyć za księcia polskiego, Popiela. Badacz przeszłości naszej, profesor T. Wojciechowski, przypuszcza, że wyraz Piast nie oznaczał imienia, lecz urzędnika na dworze książęcym, jakoby „piastuna" lub nauczyciela księcia (jak mówimy dziś jeszcze: „piastować" urzędy lub godności) i że ów Piast, widząc niedołężne rządy Popielów, sam chwycił ster spraw państwa w swoje ręce i przekazał panowanie dzieciom swoim. Jakkolwiek było, potomkowie Piasta, t. j. *Piastowie*, dzierżyli tron Polski przez wieki. Do tego rodu należą pierwsi potężni założyciele państwa polskiego chrześcijańskiego: Mieszko (Mieczysław) I i syn jego król Bolesław Chrobry, a potem syn ostatniego król Mieszko II, syn Mieszka Kazimierz Odnowiciel, synowie tegoż: król Bolesław Szczodry albo Śmiały i Władysław Herman i syn Hermana—Bolesław Krzywousty, który miał liczne potomstwo i dlatego rozdzielili się odtąd Piastowie na kilka gałęzi, nazwanych wedle tych części Polski, które po dzielili jako dzielnice swoje: *wielkopolska* (z niej Mieszko III Stary, Władysław Laskonogi, a później Przemysław, siedzieli na stolicy krakowskiej, byli senjorami, a Przemysław koronował się na króla r. 1295); *małopolska* (Kazimierz II Sprawiedliwy, Leszek Biały, Bolesław Wstydliwy, byli książętami krakowskimi); *kujawska* (Leszek Czarny, król Władysław Łokietek i król Kazimierz Wielki); *mazowiecka* (książę mazowiecki Bolesław Kędzierzawy, syn Krzywoustego, zostawił syna Leszka, który zszedł bezpotomnie r. 1186, poczem Mazowsze przeszło na Konrada I, brata Leszka Białego; jego to potomstwo posiadało Mazowsze do r. 1526) i *śląska* (z której Władysław II, najstarszy syn Bolesława Krzywoustego, krótko był senjorem). Z linji tej pochodził Henryk Brodaty i Henryk II Pobożny, a Henryk IV Probus siedział na tronie krakowskim od r. 1289 — 1290. W XIII i XIV w. liczni książęta śląscy zniemczyli się i przeszli w zależność czeską.

Piastr—moneta używana w różnych krajach: w Hiszpanji=2 rubl., we Włoszech=1 rub. 80 kop., w Turcji=9 kop.

Piatyhorsk, miasto w obwodzie Tereckim na Kaukazie, nad rzeką Podkumką, słynie ze źródeł mineralnych siarczanych, leżących w pobliżu miasta.

Piątek, osada w gub. Kaliskiej, pow. Łęczyckim nad rzeką Moszczenicą; należała niegdyś do dóbr stołowych arcybiskupich; posiada kościół farny, założony w 1446 r.

Piątkowski *Antoni*, malarz artysta, krytyk i powieściopisarz, ur. 1853 r., kształcił się w b. Szkole Głównej i w uniwersytecie warszawskim; studja artystyczne odbywał w Warszawie,

Monachjum i Paryżu. Za swe utwory malarskie otrzymał liczne nagrody. Jest pozatem wytrawnym krytykiem artystycznym, nowelistą i powieściopisarzem. Największą z prac literackich H. P. jest powieść „Mistrz Kłębek“.

Piccolo (pikolo) z włosk. — 1) mały chłopiec, posługujący w zakładzie jadłodajnym; 2) moneta zdawkowa włoska; 3) instrument muzyczny.

Pico *Jan*, hrabia de Mirandola, ur. 1463 r., um. 1494 r., znakomity uczony włoski.

Pictet *Raul*, ur. 1846 r., znakomity fizyk szwajcarski. Największą wartość naukową mają jego prace o skraplaniu gazów. Ogłosił kilka prac z zakresu fizyki.

Piece—są to budowle z materjałów niepalnych: żelaza, kamieni, gliny i t. p., w których przez spalenie materjałów palnych wytwarza się ciepło. Ze względu na materjał, z którego są zbudowane, odróżniamy piece *żelazne* i *gliniane*, różnej konstrukcji. Pierwsze rozgrzewają się szybko, szybko oddają ciepło, szybko stygną, wydają przytem niemiły swąd; natomiast piece gliniane, budowane z cegieł (zwyczajnych lub ogniotrwałych), z kafli (kaflowe), nagrzewają się trudniej, ale za to dłużej zatrzymują ciepło. Szczególnie długo zatrzymują je piece hermetyczne, zaopatrzone w hermetyczne drzwiczki, zmniejszające bardzo ciąg powietrza i nie dopuszczające z zewnątrz powietrza zimnego, które piec studzi. Ze względu na paliwo rozróżniamy: piece do drzewa, posiadające większe paleniska, szersze kanały, ciąg słabszy; do węgla, koksu, antracytu—posiadające ciągi silne, często w większych piecach sztucznie zwiększane przez miechy lub pompowanie powietrza maszynami; są one zaopatrzone w wielkie kominy. Piece *gazowe*, *nafciane* i t. p. opalane są gazem, rozpryskiwaną naftą, olejami mineralnymi. Ze względu na czas palenia rozróżniamy: piece zwyczajne, w których pali się co pewien czas, oraz piece *ciągłe*, w których ogień podtrzymywany jest nieustannie — czasem przez całe lata, jak np. w t. zw. *wielkich piecach* do wytapiania żelaza. Ze względu na charakter wytwarzanego ognia i palenia się rozróżniamy piece *płomieniste*, wytwarzające wiele płomienia, co konieczne jest, gdy chodzi o ogarnięcie gorącym płomieniem wielkich przestrzeni ogrzewanych, np. ścian kotła parowego, masy szklanej i t. p.; piece bez płomienia, *żarowe*, stosuje się, gdy chodzi o otrzymanie bardzo wysokiej temperatury, skoncentrowanej w jednem miejscu (np. w kuźniach).

Piechota czyli *infanterja*, jest to rodzaj wojska, który składa się z żołnierzy pieszych, a stanowi główną siłę każdej armji współczesnej. Piechota dzieli się na kompanje, które tworzą bataljony; z bataljonów składają się pułki, z pułków brygady, a z brygad dywizje wojsk pieszych. Głównem uzbrojeniem piechoty jest karabin, zaopatrzony w bagnet, który można nakładać i zdejmować.

Pieczara, *grota*—jaskinia naturalna lub sztuczna, wyżłobiona w skałach (działaniem wód np.) lub w ziemi, sklepiona, z jednem lub kilku wejściami, składająca się z jednej lub kilku izb, położonych na jednym lub na różnych poziomach i połączonych korytarzami i studniami. W grotach tych, jeżeli są zupełnie ciemne, żyją zwierzęta, lądowe lub wodne, pozbawione oczu. Groty zazwyczaj przepełnione są odchodami zwierząt, ich kośćmi, co wskazuje, że służyły kiedyś za schronienie zwierzętom; służyły także ludziom za mieszkanie, o czem świadczą znajdowane w pieczarach szczątki ognisk, drobne przedmioty, wyrabiane przez ludzi pierwotnych, ich kości. Groty wapienne wypełnione bywają stalaktytami i stalagnitami (ob.).

Pieczarka—grzyb z rodziny *bedłek*, należy do najlepszych grzybów jadalnych i uprawiany jest umyślnie w miejscach ciemnych (piwnicach) na warstwach nawozu.

Pieczęć: 1) narzędzie a raczej przyrząd, za pomocą którego wyciskają się nazwiska, litery lub znaki na listach i innych ważnych papierach. Do pieczętowania używa się laku, papieru z podłożonym woskiem lub samego wosku (dawniej do odciskania znaków)—farby, dawniej zaś sadzy. 2) Znak wyciśnięty pieczęcią na laku, wosku lub papierze. W wiekach średnich, aż do XVIII włącznie, pieczęcie bywały bardzo wielkie, ozdobne, z napisami i znakami. Poznanie umiejętne odcisków pieczęci jest przedmiotem nauki zwanej z greckiego *sfragistyką*. Pieczęcie w dawnych czasach, gdy panujący nawet nie zawsze pisać umieli, zastępowały podpisy.

Pieczyngowie, szczep fińsko-uralski, pokrewny Połowcom i Kumanom, z siedzib swych nad Wołgą posuwał się ku zachodowi, wypierając Madziarów, a około r. 900 po Chryst. zajął prawie cały obszar stepów między Donem a Dunajem. Stąd czynili Pieczyngowie łupieskie wyprawy na księstwa ruskie i cesarstwo Bizantyńskie. Potęga ich upadła w XII w., poczem zlali się zupełnie z pokrewnymi sobie Madziarami.

Piedestał—podstawa kolumny, pomnika lub posągu; wywyższenie.

Piegi — są to żółte złogi barwnika w komórkach naskórka. Występują zwykle na twarzy, na rękach—częściach ciała, wystawionych na światło; najczęstsze są u osób rudych lub u blondynów — najrzadsze u brunetów; ciemnieją w lecie, w zimie stają się jaśniejsze; czasem znikają zupełnie.

Piegża, ob. *Pokrzewka*.

Piekarski *Michał*, szlachcic województwa sandomierskiego, wykonał w r. 1620 zamach na życie króla Zygmunta III. Kiedy tenże wychodził z kościoła katedralnego św. Jana w Warszawie, Piekarski ugodził go dwa razy w głowę czekanem, ale nieszkodliwie. Zdaje się, że Piekarski cierpiał na pomieszanie zmysłów. Wzięty na tortury, plótł od rzeczy (stąd przysłowie: „pleść jak Piekarski na mękach“). Wyrokiem sądu sejmowego skazany został na śmierć.

Piekarstwo — przemysł, którego celem jest przerabianie mąki na chleb, bułki i t. p. Tak jak inne rzemiosła, przekształca się dziś i piekarstwo na przemysł fabryczny, maszynowy.

Piekielna maszyna, przyrząd wybuchowy, który działa za pomocą urządzenia zegarowego.

Piekielny kamień, ob. *Srebro*.

Piekło — przybytek dusz skazanych na wieczne męki, czyli zatraconych na wieki. Na takie męki skazany bywa człowiek, który staje przed sądem Bożym, obciążony grzechem śmiertelnym. O stanie dusz skazanych na męki piekielne naucza Kościół, że mają one wiadomość o szczęśliwości dusz, przyjętych na łono Boże, że przebywają tylko z istotami złemi i nieszczęsnemi, że bez ustanku są karane we własnem sumieniu i że nakoniec nie mają nadziei dostąpienia zbawienia.

Piekosiński (*Pakosz*) *Franciszek Ksawery*, historyk i numizmatyk, członek Akademji krakowskiej, ur. 1844 r., um. 1906 r.; był profesorem uniwersytetu Jagiellońskiego; napisał wiele cennych prac historycznych, np. „O łanach w Polsce“, „O powstawaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich“, „Starodawne prawa polskiego pomniki“, „Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowej“ i wiele innych.

Pielgrzym (z łac.)—człowiek z pobożnego natchnienia zwiedzający miejsca święte lub pamiętne w chrześcijaństwie, np. Jerozolimę.

Piemont—prowincja włoska, dawniej udzielne księstwo, kraina górzysta, lecz urodzajna, ze stolicą—Turyn. Ród dawnych książąt Piemontu panuje obecnie we Włoszech.

Pieniądze—towar, będący najlepszym pośrednikiem zamiany jednych przedmiotów na drugie, wyrabiany ze złota lub srebra w zakładach, zwanych mennicami, prowadzonych przez rząd danego kraju. Pieniądze papierowe, nie mające rzeczywistej wartości, są tylko jakby dowodami zobowiązań (obligami), wystawionymi na okaziciela, że skarb państwa lub banku, jeżeli papier jest bankowy, na żądanie wypłaci taką sumę w złocie lub srebrze, jaką wyraża dany oblig. Wartość ich, jako monety obiegowej, zasadza się tylko na wierze publicznej w zasobność państwa lub danego banku, nawet prywatnego tam, gdzie banki takie, zwane *emisyjnymi*, mają prawo wypuszczania takich papierów, albo też na przymusie, z jakim państwo zniewala wszystkich do przyjmowania tych fikcyjnych pieniędzy. W państwach i narodach zamożnych, jak Stany Zjednoczone Ameryki Półn., Anglja, Francja — ludzie wolą papiery niż gotowiznę, a w pierwszem z tych państw skarb stale sam wykupuje co miesiąc pewną liczbę papierów, nie czekając aż do niego po wypłatę się zgłoszą. W innych państwach bywa inaczej. Dawniej wyrabiano monety nietylko ze złota i srebra, ale z miedzi i żelaza, a raczej pewną wagę metalu uważano za monetę. Do wyrobu monety drobnej, zdawkowej, która nie jest monetą *obiegową*, kurs w kraju mającą, lecz tylko podręczną, używają srebra, miedzi, niklu, bronzu, śpiżu.

Pieniążek, starożytna zasłużona rodzina polska: 1) *Prokop* (um. 1620), brał udział w wojnie z Gdańszczanami, a król Stefan Batory polecił mu urządzenie floty polskiej na Bałtyku; chodził też na Moskwę; 2) *Krzysztof*, brat jego, służył jako rotmistrz pod królem Stefanem. Podczas rokoszu Zebrzydowskiego stał po stronie króla Zygmunta III. Wydał dzieło o koniach p. t. „Hippika"; 3) *Czesław*, radca szkolny, pisarz, był redaktorem „Włościanina", założył w r. 1875 pisma „Wieniec" i „Pszczółka", które odstąpił ks. Stojałowskiemu; napisał wiele cennych książeczek dla ludu.

Pień, nazwa łodygi roślin drzewiastych, głównie dwuliścieniowych. Stosownie do wysokości i grubości pnia odróżniają się drzewa: wysokopienne i niskopienne.

Pieniny - malownicza grupa gór, stanowiących część Karpat; wznoszą się nad Dunajcem.

Pieprzojad czyli *tukan* — ptak średniej wielkości (jak wrona), z rzędu łażących. Dziób ma bardzo długi i gruby, ale lekki, barwy czerwono-pomarańczowej; upierzenie czarne; podgardle i wierzchnie pióra ogona śnieżno-białe. Zamieszkuje lasy Ameryki Południowej; żywi się owocami, zwłaszcza krzaku pieprzowego.

Pieprzowiec zwyczajny czyli *pieprz turecki* — roślina z rodziny *psiankowatych*, pochodzi z Ameryki zwrotnikowej, hodowana powszechnie po ogrodach dla wielkich jagód kształtu stożkowego. Są one zielone, a po dojrzeniu czerwone, lśniące i zawierają ostry pierwiastek żywiczny; używają ich jako zaprawy do marynat. Ususzone i roztarte na proszek zowią się *papryką*.

Pieprz turecki, ob. *Pieprzowiec*.

Pieprz zwyczajny—roślina z rodziny *pieprzowatych*, rosnąca dziko i hodowana w Azji zwrotnikowej (na Jawie, Sumatrze, Malabarze). Zasiewają ją na miejscach po spalonym lesie; młode rośliny czepiają się martwych drzew i w ten sposób rosną. Owoce, zebrane przed dojrzeniem i ususzone, stanowią *pieprz czarny;* dojrzałe i wymoczone w wodzie—dla usunięcia zwierzchniego okrycia — *pieprz biały*. Prócz pieprzu zwyczajnego do rodzaju tego należą: *pieprz kubeka*, używany w lecznictwie; *pieprz awa* lub *kawa*, z którego nasion na wyspach Sandwich przygotowywują odurzający napój *awa*.

Piernacz—rodzaj buławy, używany przez starszyznę na Zaporożu; zwykle bywał żelazny, czasem srebrny, a nosili go zwykle pułkownicy wojsk zaporoskich.

Piernik—ciasto z mąki i miodu, niewątpliwie od najdawniejszych czasów znane w Polsce i nazywane miodownikiem a od przyprawy korzennej czyli pieprznej, po staropolsku „piernej", przezwane piernikiem.

Pieróg, u ludu każde ciasto pieczone na drożdżach, w szczególności zaś nazwa potraw, złożonych z ciasta, wypełnionego mięsem, serem, powidłami lub kapustą.

Pierrot (z franc.)—komiczna osoba francuskiej pantominy, z twarzą ubieloną, nosząca szerokie białe ubranie z wielkiemi guzami i biały szpiczasty kapelusz.

Pierś—przednia połowa górnej części tułowia, to jest od szyi do brzucha; szkieletem jej jest przednia część klatki piersiowej — mostek i przód żeber. Przyjmuje udział w oddychaniu (opadając i podnosząc się) u mężczyzn słabiej, u kobiet, skutkiem noszenia gorsetów, więcej, szczególnie część jej górna. Poza nią znajduje się jama piersiowa z tchawicą, przewodem pokarmowym, płucami i sercem. Miękkie części piersi składają się z kilku warstw mocnych mięśni; u kobiet w okolicy piersiowej umieszczone są gruczoły mleczne, t. zw. *piersi* w ściślejszem znaczeniu, które u mężczyzn są w stanie szczątkowym. Szerokość i wypukłość piersi zależy od rozwinięcia mięśni i kości klatki piersiowej; u mężczyzn jest szersza. *Chorobami piersiowemi* nazywają choroby płuc i oskrzeli.

Pierścienice—nazwa gromady robaków. Pierścienice mają ciało wałkowate, nieco spłaszczone, złożone z szeregu członków (pierścieni), przedzielonych zwężeniami. Pierścieniowata budowa uwidocznia się i na organach wewnętrznych. Jako organy ruchu służą im szczecinki, nóżki niestawowate lub przyssawki. Z organów zmysłów najczęściej spotyka się u nich różki i oczy prostej budowy; krew ich czerwona, zielona lub żółta; naczynia krwionośne u jednych tworzą systemat zamknięty, u innych otwierają się do jamy ciała. Pierścienice żyją w ziemi lub w wodzie; dużo jest gatunków morskich. Z naszych zasługuje na uwagę *dżdżownik* i *pijawka*.

Pierścienlówka — niewielki motyl (z prządek), latający nocą (ćmy), barwy żółtawej z dwiema ciemniejszemi pręgami na skrzydłach. Ukazuje się w lecie; jajka składa po kilkaset razem w około gałązek drzew owocowych, tworząc z nich rodzaj pierścienia (stąd nazwa). Na wiosnę lęgną się z nich kosmate liszki, barwy niebieskiej w brunatne i białe paski. Liszki te objadają liście, ogałacając z nich nieraz drzewo zupełnie. Są bardzo szkodliwe.

Pierścień, obrączka metalowa, noszona na palcu. Najczęściej pierścienie są złote i ozdabione drogimi kamieniami lub perłami. Pierścień ma znaczenie symboliczne, oznacza dozgonną łączność, albo władzę; są także pierścienie pamiątkowe. Pierścień ślubny jest oznaką łączności; pierścień królewski oznaką władzy. Duży pierścień z kamieniem, na którym wyryty jest herb lub cyfry imienia, nazywa się *sygnetem*.

Pierwiastki — w *chemji* tak się nazywają ciała, które żadnymi ze znanych środków rozłożyć się nie dają na ciała prostsze, o prostej budowie. Odkrywano je powoli, drogą umiejętnego rozbioru ciał, spotykanych w naturze. W *matematyce* jest to wielkość, która pomnożona przez samą siebie kilkakrotnie, daje wielkość zadaną. | W *gramatyce*—źródło, z którego rodzi się cała rodzina wyrazów, mających każdy swój osobny źródłosłów, a pochodzących od jednego wspólnego pierwiastka.

Pierwiosnek *(primulka)* — rodzaj roślin z rodziny *pierwiosnkowych*. *Pier-*

wiosnki kluczyki, o kwiatach bladożółtych, spotyka się u nas na łąkach i miedzach, inne jak—*pierwiosnek wielkokwietny*—w cieplejszej Europie. *Pierwiosnek chiński* hoduje się w pokojach; kwitnie w zimie, kwiaty ma purpurowe, różowe i białe. *Pierwiosnek łyszczak* rośnie dziko w Tatrach.

Pierworodztwo *(primogenitura)*, zasada, na mocy której najstarszy syn obejmuje dziedzictwo z wyłączeniem młodszego rodzeństwa. Za pierworodztwo, wedle podań biblijnych, przyjął Ezaw od Jakóba misę soczewicy. W historji ważna jest *primogenitura* ze względu na spory o prawa monarsze. Powodem wielu wojen była waśń o to prawo.

Pierwotniaki albo pierwotwory, są to drobne, zwykle gołem okiem niedostrzegalne, bardzo prostej budowy zwierzątka, których ciało składa się z plazmy, nie tworzącej osobnych organów. Do ruchu służą im zwykle rzęsy; są one nagie lub posiadają szkielet wapnisty albo krzemionkowy. Rozmnażają się zwykle przez podział. Tu należą: otwornice, wymoczki i inne.

Pierzchnica, osada w gub. Kieleckiej, pow. Stopnickim; zostawała przez długi czas w posiadaniu Sołtyków, z których Maciej Sołtyk, wojewoda sandomierski, wystawił w Pierzchnicy 1800 r. teraźniejszy kościół murowany.

Pies—rodzaj zwierząt ssących, drapieżnych, do którego oprócz psa właściwego zalicza się wilk i szakal. Psy mają głowę podłużną, źrenice okrągławe, język gładki, uzębienie mniej mięsożerne, niż u kotów; mają bowiem więcej zębów trących z tępymi sęczkami. Na przednich nogach mają po 5, na tylnych po 4 palce z tępymi, niewysuwalnymi pazurami. Od wilka (do którego najbardziej jest podobny), pies właściwy różni się głównie noszeniem głowy poziomo, oraz ogonem, skręconym zazwyczaj na lewo i nieco do góry. Znamy kilka gatunków *psów dzikich*, mniej lub więcej różniących się od swojskich; wszystkie one nie umieją szczekać, wyją tylko albo wydają głos krótki, urywany, przypominający głos lisa. Z obyczajów podobne są do wilków: łączą się najczęściej w stada i razem chodzą na łowy; schwytane za młodu dają się oswoić; niektóre są to oddawna zdziczałe psy swojskie. *Psy swojskie*—wszystkie umieją szczekać. Odznaczają się silnie rozwiniętym węchem, wielką zmyślnością i przywiązaniem do człowieka; należą też do najużyteczniejszych zwierząt domowych. Główną ich wadą jest, że łatwo ulegają wściekliźnie i wówczas stają się bardzo niebezpieczne. Oswojenie psów sięga czasów przedhistorycznych (epoki kamiennej). Swojskie—nie stanowią osobnych gatunków; pochodzą prawdopodobnie od wilków i szakali. Pod wpływem hodowli, odmiennych warunków życia i t. p. wytworzyły się liczne rasy psów swojskich, z których na większą uwagę zasługują następujące: charty, dogi, jamniki czyli taksy, psy myśliwskie (ogary czyli gończe i wyżły), brytany, mopsy, newfundlandzkie, psy z gór św. Bernarda i św. Gotarda, pinczery i wiele innych.

Pieskowa Skała — „Skała Piotra", spieszczonego na Piesia, w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, w pobliżu Ojcowa; zamek, ogród słynny z pięknego położenia, w dolinie Prądnika, na wysokiej skale, zakład wodoleczniczy.

Pieśń—rodzaj utworów poetyckich, z działu poezji lirycznej. Pieśń wyraża uczucie w formie krótkiej, nadającej się do śpiewu. Rozróżniamy pieśni religijne, patrjotyczne, miłosne i t. p. Pieśnią nazywa się także śpiew, któremu towarzyszą słowa o wskazanej powyżej treści. Pieśni bywają śpiewane zwykle z towarzyszeniem instrumentów muzycznych. Ludowemi nazywają się pieśni, rozpowszechnione wśród ludu i śpiewane przez lud przy pracy w polu, podczas obchodów weselnych, przy

zabawie, tańcu i t. d.; najczęściej nie wiemy kto je ułożył; powstają wśród ludu i przechowują się wśród niego, przechodząc z pokolenia na pokolenie. Każdy naród posiada swoje pieśni ludowe, w których maluje się jego sposób myślenia i czucia; dlatego też pieśni ludowe posiadają cechy wybitnie narodowe, odznaczają się przytem prostotą zarówno formy, jak treści. Są one prawdziwą skarbnicą poezji narodowej.

Pietkiewicz *Antoni*, ur. 1823 r., um. 1903 r., zasłużony pisarz, używający najczęściej przybranego imienia *Adam Pług*, skreślił wiele powieści i powiastek, utworów literackich i naukowych; zasilał czasopisma swemi pracami, które odznaczają się powabną prostotą opowiadania, szlachetną myślą, miłością ziemi ojczystej i zwyczajów narodowych.

Pietkiewicz *Zenon*, publicysta i dziennikarz, ur. 1862 r., studjował prawo w uniwersytecie warszawskim, jest współpracownikiem pism warszawskich, pomieszcza w nich artykuły społeczne, ekonomiczne, nowele i t. p.

Pietrasznik czyli *pietrusznik* albo *szczwół* lub *weszka*—roślina z rodziny *baldaszkowatych*, pospolita na miejscach nieuprawnych. Ma łodygę zielną, 1—2 m. wysoką, rozgałęzioną, upstrzoną czerwonemi plamkami, liście pierzaste. Korzeń i łodyga mają zapach pietruszki; liście za potarciem wydają niemiłą woń, przypominającą zapach myszy. Kwiaty drobne, białe; owoce kuliste, chropawe, na każdej połówce z pięciu żeberkami, okrągło karbowanemi. Po owocach najłatwiej poznać tę roślinę. Pietrasznik jest nadzwyczaj jadowity i dlatego należy się go wystrzegać. Rzymianie zwali go *cicuta;* jest to właśnie ta trucizna, od której umarł Sokrates. Pietrasznika używają w medycynie.

Pietruszka—roślina zielna, dwuletnia, z rodziny *baldaszkowatych*, uprawiana dla liści i korzeni aromatycznych, stanowiących bardzo rozpowszechnioną przyprawę. Kształtem ogólnym zbliża się do jadowitej cykuty, którą czasem mylnie biorą za pietruszkę. Używa się (przeważnie korzeń) w lecznictwie, jako środek moczopędny.

Piękno. Pięknem nazywamy to, co ze względu na harmonijność form zewnętrznych, w łączności z zawartą w nich treścią, powinno się wszystkim podobać. Jakkolwiek wymagania ludzkie pod tym względem są w zasadzie zawsze te same (symetrja, proporcja, harmonja poszczególnych części danego przedmiotu czy zjawiska), jednakże nie wszystko, co jest piękne, w jednakowym stopniu podoba się wszystkim ludziom, ponieważ nie wszyscy są odpowiednio przygotowani do odczucia i zrozumienia piękna. Piękno istnieje w naturze *(piękno naturalne)* i w sztuce *(piękno w sztuce)*. Nauka o pięknie nazywa się *estetyką*.

Piętnowanie—wypalanie znaków na ciele skazanego zbrodniarza, aby umożliwić rozpoznanie go, gdyby po odbyciu kary znów wpadł w ręce władzy. Obecnie barbarzyński ten środek zniesiony został we wszystkich państwach europejskich.

Piętro—część budynku, znajdująca się na jednej wysokości, czyli między dwiema powałami. Najniższem piętrem budynku jest dół albo parter, znajdujący się na jednym poziomie z ulicą; pierwsze piętro leży nad parterem, drugie piętro nad pierwszem i t. d. W geologji nazywają piętrem kolejno po sobie następujące pokłady.

Pigmej, *pigmejczyk* (z greck.) — karzełek, malutki człowieczek; *przenośnie*—człowiek małych zasług, małego znaczenia w porównaniu z ludźmi wysoko cenionymi.

Pigment—barwnik różnych kolorów, nadający kolor skórze i włosom ludzi i zwierząt. U ludzi substancja ta (czarna, brunatna, rdzawa) składa się z drobniutkich ziarenek, umieszczonych w komórkach najgłębszej warstwy naskórka.

Pigułki—lekarstwo w postaci większych lub mniejszych kulek, łatwych do połknięcia. Pigułki zawierają lek, zarobiony ciastem, składającem się z mieszaniny takich substancji, jak ośrodek chleba, proszek rabarbarum, lukrecji, mydła i t. p. Czasami zrobione są wprost z substancji leczniczej — np. ze smoły, jak znane pigułki Guyot'a.

Pigwa—drzewko z rodziny *różowatych* o dużych liściach, kwiatach cielistych, rośnie dziko w Europie południowej. Owoc pigwy duży, żółtawy, pokryty puszkiem białym, o miłej woni, lecz cierpki i twardy, doskonały na konfiturę, kompot i syrop. Na południu Europy a niekiedy i u nas szczepią czasem gruszki i jabłka na płonkach pigwowych. Dobrze rodzi w każdym gruncie.

Pijarzy, od łac. *Piaristae* — pobożnością żyjący, utrzymujący szkoły pobożne *(Scolae piae)*—miłosierne zgromadzenie duchowne, mające za cel szerzenie oświaty, założone w Rzymie w XVI wieku przez św. Józefa Kalasantego, do Polski sprowadzone za Władysława IV w r. 1640. Najpierw zawitali Pijarzy do Warszawy, gdzie mieli skromny klasztorek i kościół przy ulicy Długiej, później osiedli w Podolińcu na Spiżu i tam założyli główne seminarjum dla całego zakonu swego w Polsce. W XVIII wieku rozszerzyli się i dzięki Konarskiemu (ob.), pod koniec tego stulecia ujęli w ręce ster wychowania młodzieży szlacheckiej. Przetrwali też Jezuitów i do r. 1831 we wszystkich ziemiach naszych utrzymywali szkoły publiczne. Pijarzy polscy odznaczali się wykształceniem, zamiłowaniem nauk, uprawą literatury, dla której dużo zrobili, oraz gorącym patrjotyzmem i tolerancją.

Pijawka — robak należący do pierścienic, długi od 10 do 20 cm., ciało ma wypukłe od góry a płaskie od spodu, złożone prawie ze 100 obrączek. Na przednim końcu ciała pijawki jest smoczek, a w nim otwór gębowy, opatrzony trzema fałdami skórnemi, twardemi, ząbkowanemi po brzegach (szczękami), któremi robak przegryza skórę zwierząt ssących lub ryb, by wyssać ich krew. Tył ciała pijawki jest także opatrzony smoczkiem. Na przednim końcu jest 5 par malutkich oczek. Robak ten żyje w wodach, gdzie czyha na zwierzęta, przychodzące gasić pragnienie. Jest dwupłciowy; rozmnaża się z jajek. Młode żyją z początku krwią ślimaków, ryb, żab, a dopiero dojrzawszy, napadają na zwierzęta ciepłokrwiste. Ponieważ ukąszenie pijawki sprawia łatwo gojącą się rankę, przeto lekarze używali już oddawna gatunków pijawek z drobnymi ząbkami do odciągania krwi.

Pik—jedna z czterech barw w kartach francuskich, odpowiada *winu* w kartach polskich.

Pika—1) broń ręczna, długie drzewce, zakończone ostrym żelaznym grotem, włócznia, spisa, dzida; 2) mocna, gęsta tkanina bawełniana.

Pikador — w hiszpańskich walkach byków uczestnik, walczący konno z włócznią (piką) w ręku.

Pikantny (z franc.)—pieprzny, ostry, szczypiący; zaostrzający ciekawość; drastyczny, lubieżny.

Pikardja—północno-wschodnia prowincja Francji z m. St. Amiens, obejmuje dzisiejsze departamenty Aisne i Somme.

Pikelhauba (z niem.) — kask, zakończony na szczycie ostrym grotem, noszony przez wojsko pruskie.

Pikieta—mały oddział żołnierzy, stojący na czatach lub w pobliżu straży, aby ją wzmocnić w razie potrzeby; placówka.

Piknik — składkowa zabawa towarzyska.

Pikrinowy kwas — związek węgla, azotu, wodoru i tlenu; żółty barwnik, wybuchający gwałtownie, używany do wyrobu wielu materjałów wybuchowych.

Pilarz—owad błonkoskrzydły z grupy rośliniarek, z szerokim odwłokiem przyrosłym i wysuwalnem, piłkowatem pokładełkiem u samic, które nakłuwają niem skórkę liści i składają w nie jajeczka. Larwy ich, podobne do gąsienic motylów, z nogami na odwłoku, żywią się miąższem liści i zrządzają ogromne szkody. Przechodząc w stan poczwarki, otaczają się zwykle oprzędem. Znamy z tysiąc gatunków pilarzy, żyjących przeważnie w Europie; wszystkie są bardzo szkodliwe.

Pilaster — czworograniasty słup, wpuszczony połową lub większą częścią w mur, z którego wystaje, dla wzmocnienia tego muru lub jako ozdoba; filar.

Pilawce—wieś w pow. Lityńskim, gub. Podolskiej, o pół mili od Pilawy, pamiętna porażką, poniesioną w 1648 r. przez wojsko polskie, które przed kozakami Chmielnickiego umknęło w popłochu.

Pilecki *Antoni*—prawnik, publicysta i poeta, ur. 1853 r.; po skończeniu uniwersytetu warszawskiego osiadł w Warszawie; swoje poezje, artykuły literackie i t. p. pomieszcza w różnych czasopismach. Wydał parę tomików poezji i kilka broszur treści społecznej, literackiej i biograficznej.

Pilica—rzeka, główny dopływ Wisły z lewego brzegu, wytryska nieopodal Olkusza i zataczając łuk otwarty ku południo-wschodowi, powyżej Warszawy, pod wsią Mniszewem uchodzi do Wisły. Obfitość wody, stąd też i spławność jej znaczna. Pilica górnym swoim biegiem odgraniczała Małopolskę od Wielkopolski, dolnym—od Mazowsza. Od r. 1807 do 1809 stanowiła granicę między Galicją i Księstwem Warszawskiem.

Pilica — osada w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, nad rzeką t. n., miejscowość bardzo starożytna, stanowi gniazdo rodziny Pileckich, z których Elżbieta Pilecka była małżonką króla Jagiełły. Dzisiejszy właściciel Pilicy, Moes, ożywił znakomicie to miasto, założywszy w niem na wielką skalę fabryki papieru, tudzież kortów i sukna. Obecna ludność miasta — około 7.000 głów.

Pillati—1) *Henryk*, ur. 1832 r., malarz polski (obrazy: „Sobieski pod Wiedniem", „Obrona Częstochowy"). 2) *Ksawery*, ur. 1843 r., um. 1901 r., brat poprzedniego, pracował na tem samem polu.

Pilnik—narzędzie powszechnie używane przy obrabianiu metali; jest to kawałek stali hartowanej, którego powierzchnia ponacinana jest w ostre ząbki rozmaitej wielkości, stosownie do potrzeby.

Pilokarpina—alkaloid, znajdujący się w sokach rośliny *jaborandi*, właściwej Ameryce Południowej. Przedstawia się w postaci przezroczystych kryształów smaku gorzkawego, rozpuszczających się w wodzie. Pilokarpina przyjęta do wewnątrz lub zastrzyknięta pod skórę wywołuje obfite pocenie się i ślinienie; zwiększa także wydzieliny wszelkich gruczołów, uryny, mleka. Używa się skutkiem tego jako lek, kiedy chodzi o wywołanie powyżej wymienionych objawów.

Pilot — 1) sternik, wprowadzający okręt do portu; 2) lotnik, kierujący aeroplanem; 3) ryba morska z rodzaju makreli, do 30 cm. długości, towarzyszy zwykle rekinom.

Pilśń, ob. *Filc*.

Pilwa — rzeka w Królestwie Polskiem, poczyna się pod wsią Ponejnapie w okolicach Kowna i pod Pilwiszkami wpada z prawej strony do Szeszupy. Długość jej wynosi 30 wiorst.

Pilwiszki—osada w gub. Suwalskiej, pow. Marjampolskim, na wzgórzu, w malowniczem położeniu, przy zbiegu rzek Pilwy i Wysokiej z Szeszupą. Głośna z jarmarków na bydło i konie.

Pilzno: 1) miasto w *Czechach*, leży na południo-zachód od Pragi, nad rzeką Berunką, liczy 80.000 mieszk.; kwitnie

tam przemysł tkacki i chemiczny; słynie w całym świecie wyborne piwo pilzneńskie, wyrabiane w czterech browarach miejscowych. W pobliżu—ogromna fabryka płyt i pancerzy stalowych. 2) Miasteczko powiatowe w *Galicji* nad Wisłoką, liczy 3.000 mieszkańców. Kościół, obecnie karmelicki, założył Władysław Jagiełło.

Piła—narzędzie do krajania drzewa, metali i kamieni; składa się z cienkiej blachy stalowej, opatrzonej zębami. Wielkie piły, poruszane działaniem pary lub wody, nazywają się *pilarniami*, a najbardziej znany ich rodzaj stanowią *tartaki*. Wąska, cienka piłka do wypiłowywania delikatnych deseni na deseczkach z drzewa, nazywa się *laubzegą*. Do tarcia kamieni używają zwykle pił bez zębów, działających przy pomocy dodanego piasku ostrego i wody.

Piła—miasto w Wielkiem Księstwie Poznańskiem, w obwodzie regencyjnym Bydgoskim, przy ujściu rzeki Libionki do Głody. Pamiętne urodzeniem Stanisława Staszica.

Piła—ryba chrząstkowata, spokrewniona z młotem. Ma pysk wydłużony na 2 metry w kościsty wyrostek, zaopatrzony z obu stron w ostre zęby, nakształt piły. Zamieszkuje głównie morza podzwrotnikowe; znajduje się i w Śródziemnem. Dochodzi do 5 m. długości.

Piłat *Poncki* (*Pilatus Pontius*), prokurator rzymski w Jerozolimie; ulegając groźbom Żydów, wydał im Jezusa Chrystusa na śmierć krzyżową. W r. 36 po Chrystusie odwołano go z Palestyny; dalsze losy jego niewiadome.

Piment, ob. *Angielskie ziele.*

Pinakoteka — zbiór obrazów w północnym skrzydle Propyleów na Akropolu w Atenach; *wogóle:* galerja obrazów i zbiór dzieł sztuki.

Pinceta (czyt. *pęseta)*—sprężynowe szczypczyki, używane do chwytania drobnych przedmiotów (np. przy operacjach chirurgicznych do chwytania błon, naczyń i in.). Robione są ze stali; niekiedy mają dwa końce platynowe lub platynowane, złocone, aby nie rdzewiały.

Pindar, najsławniejszy liryk Grecji starożytnej, żył przy końcu VI i na początku V wieku przed Chryst. Pozostałe po nim ody odznaczają się głębokością, powagą, wysokim polotem uczucia i myśli. Na język polski tłumaczył Pindara Wiernikowski.

Pinega—rzeka w północnej Rosji, płynie przez gub. Archangielską i niedaleko Chołmogor wpada do Dźwiny. Długa 528 klm.

Pingwin, ob. *Bezlotek.*

Piniński *Leon,* hrabia, ur. 1857 r., był profesorem uniwersytetu lwowskiego i posłem do Rady państwa. W latach 1898—1903 był namiestnikiem Galicji. Autor kilku cenionych dzieł z zakresu prawa rzymskiego.

Pink, rzeźbiarz nadworny króla Stanisława Augusta, twórca posągu Jana III na moście w Łazienkach królewskich w Warszawie.

Pińczów—miasto powiatowe w gub. Kieleckiej, na lewym brzegu Nidy, liczy 7.500 mieszkańców. Kardynał i biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki zbudował tu w XV w. wspaniały zamek. W w. XVI Mikołaj Oleśnicki stworzył w Pińczowie jedno z głównych ognisk arjanizmu. W okolicach znajdują się kopalnie siarki, a naokoło gips, którego pokłady występują po nad ziemię pod Buskiem, gdzie wytryskują mineralne źródła siarczane.

Pińsk—osada starożytna i niejednokrotnie wspominana w dziejach naszych, założona według tradycji przez księcia ruskiego Włodzimierza W.; obecnie główne miasto Polesia, w gub. Mińskiej, liczy 30.000 mieszkańców. Miasto wznosi się na rozległej, gliniastej i żyznej wyspie, pośród rozległych błot poleskich. Drogi wodne, udoskonalone kanałami spławnymi, łączącymi Dniepr z Niemnem i Wisłą wpłynęły silnie na

rozwój handlu. W pińskiej przystani ładują corocznie do 700 statków. Głównymi artykułami wywozu są: sól, łój, zboże, wełna, tytuń, drzewo i produkty drzewne. Obecnie dwie koleje przecinają *Pińszczyznę* i krzyżują się około Pińska.

Piołun, ob. *Bylica.*

Pion—kierunek, jaki wskazuje nitka, trzymana w ręku lub przyczepiona jednym końcem do punktu stalego, np. do gwoździa i dźwigająca na drugim końcu ciężarek. Kierunek ten jest prostopadły do poziomu czyli *pionowy.* Pionu używa się zawsze, ilekroć chodzi o sprawdzenie pionowości (prostopadłości) ścian wznoszonych budynków, słupów, belek i t. p.

Pionierzy, *pionjerzy* — w Ameryce Północnej nazwa pierwszych kolonistów, którzy grunty dziewicze biorą pod uprawę. W niektórych armjach, np. w niemieckiej — oddziały wojsk, przeznaczone do służby inżynierskiej. Przenośnie—człowiek torujący drogę innym, krzewiący postęp, oświatę, cywilizację.

Piorun—nagłe połączenie się *elektryczności* różnoimiennych (dodatniej i ujemnej), których potężne zasoby znajdują się w chmurze i w ziemi albo w dwuch chmurach. To połączenie odbywa się po drogach najłatwiejszych i najkrótszych. Piorun uderza tedy najczęściej w przedmioty wysokie, np. w wieże, drzewa, jako bliższe chmur. Od uderzenia piorunu drzewo kruszy się i płonie, metale topnieją, ludzie i zwierzęta doznają poparzeń i wstrząśnień, niekiedy śmiertelnych. Nagłe łączenie się elektryczności różnoimiennych widzimy w postaci iskry. Przy uderzeniu piorunu w chmury lub z chmury w ziemię, iskra ta ma blask olśniewający—jest to *błyskawica.* Błyskawicy towarzyszy zazwyczaj *grzmot,* będący następstwem nagłego wstrząśnienia powietrza od przejścia iskry elektrycznej. Huk grzmotu trwa niekiedy całą minutę. Niejednostajność huku pochodzi zapewne od nierównego zygzakowatego biegu iskry, a także od echa, rozbrzmiewającego pośród chmur i nierówności powierzchni ziemi. W górach łoskot grzmotów jest daleko silniejszy, niż na równinach. Błyskawica dochodzi nas wcześniej, niż grzmot, gdyż światło biegnie z prędkością około 41.000 mil na sekundę, a głos — 1/3 wiorsty na sekundę. Ta różnica daje możność obliczenia odległości, w której piorun uderzył. Jeżeli np. od błysku do grzmotu upłynęło 15 sekund, to piorun uderzył o trzecią część piętnastu, czyli o 5 wiorst. Obliczono także, iż w odległości 25 wiorst od pioruna nie słychać już grzmotu.

Piorunochron czyli *konduktor*—przyrząd zabezpieczający budynki od uderzenia *piorunu.* Jest to długi pręt żelazny, jednym końcem wkopany w ziemię wilgotną, albo—co lepiej—zanurzony w wodę, a drugim końcem wyprowadzony ponad najwyższy szczyt budynku. Ten drugi koniec jest zaostrzony i pozłocony albo pokryty platyną, aby nie rdzewiał i nie łatwo ulegał stopieniu. Gdy chmura elektryczna ciągnie nad budynkiem, zaopatrzonym w piorunochron, eletryczność chmury i elektryczność ziemi łączą się powolnie za pośrednictwem konduktora, skutkiem czego mija niebezpieczeństwo uderzenia piorunu. Czasem, gdy chmura jest bardzo silnie naładowana elektrycznością, widać błyskawicę, przebiegającą między konduktorem a chmurą i wtedy wszakże budynek nie odnosi szkody.

Piorunowe strzałki, ob. *Fulguryty.*

Piorunujący gaz, ob. *Wodór.*

Piotr św., apostoł, właściwie *Symon,* syn Jony, rybak z Betsaidy, zostawszy uczniem Jezusa, przez niego nazwany został Piotrem (po aramejsku *Kephas,* t. j. skała). Odznaczył się wśród innych apostołów gorącą wiarą w Mesjasza, ufnością i miłością ku Jezusowi. On jeden stawiał opór żydom, prowadzonym przez Judasza dla pojmania Jezusa

i choć potem trzykrotnie zaparł się Mistrza swego, odpokutował to następnie szczerym i gorzkim żalem. Jezus przed śmiercią ustanowił Piotra pierwszym apostołem i głową Kościoła i to potwierdził po zmartwychwstaniu. Piotr był obecny Wniebowstąpieniu, poczem gorliwie pracował nad rozszerzeniem nauki Jezusa, nawracając wszędzie tłumy niewiernych. Po rozproszeniu się apostołów, Piotr założył kościół w Antjochji, który odtąd był najpierwszym na Wschodzie i tu 7 lat przebywał. Opowiadał też naukę Chrystusową w Poncie, Galacji, Bitynji, Kapadocji i Azji Mniejszej. Później dopiero udał się do Rzymu i przez lat 25 rządził tu nowozałożonym kościołem, wracając przecież w ciągu tego czasu po kilkakroć na Wschód, gdzie zakładał kościoły i stanowił biskupów. Za prześladowania Nerona, pojmany razem z Pawłem, okuty w kajdany, przepędził osiem miesięcy w więzieniu, poczem ukrzyżowany został, podług podania, na własne żądanie, głową na dół, 67 r. po Chrystusie.

Piotr I, zwany w historji *Wielkim*, od r. 1721 cesarz Wszech Rosji, ur. 1672 r., panował osobiście od 17 roku życia, stłumiwszy bunt strzelców, którzy trzymali stronę jego siostry Zofji (r. 1689). Odtąd przez 36 lat rządził Rosją; wprowadził ustrój biurokratyczny i zjednoczył całkowitą władzę w rękach panującego; starał się wprowadzić do Rosji oświatę i cywilizację europejską. Podstawa jego urządzeń do dziś dnia pozostała niewzruszona. Gorliwy, baczny, czujny na wszystko i ze stanowiska pojęć swych wszystko przewidujący, zrobił dla Rosji tak wiele jako organizator, że słusznie go nazwano „Wielkim". Zwycięstwo nad Karolem XII pod Połtawą dało mu stanowisko wobec Europy, a szczęście i zręczność ocaliły go od klęski nad Prutem, w wojnie z Turkami. Wiódł wojny z Polską, ze Szwecją, z Persją. Zmarł w r. 1725, pozostawiając tylko wnuka i żonę, Skowrońską z domu, która rządziła po nim przez 2 lata pod imieniem Katarzyny I.

Piotrków *trybunalski*—obecnie miasto gubernjalne nad rzeczką Strawą, liczy około 40.000 mieszkańców. Posiada 6 kościołów katolickich, kościół ewangelicki, 2 cerkwie, kilka zakładów naukowych średnich, stację kolei W. W. Zawiązkiem tej osady był ongi dwór myśliwski wśród puszczy. Od Władysława Łokietka osada otrzymała prawo miejskie. Kazimierz W. wybudował tu zamek murowany i otoczył miasto murem. Prawa, spisane w Piotrkowie, na zjeździe panów wielkopolskich, zwołanym przez Kazimierza W., włączone zostały do statutu wiślickiego. Odtąd Piotrków był miejscem zjazdów i sejmów, na których załatwiano ważniejsze sprawy kraju i potwierdzano objęcie tronu przez królów z dynastji Jagiellonów. W r. 1578 Stefan Batory ustanowił w Piotrkowie trybunał koronny dla Wielkopolski i Mazowsza i odtąd Piotrków zwał się *trybunalskim*. Posiedzenia trybunału odbywały się w gmachu ratusza w rynku; w kościele farnym tutejszym odbyło się różnymi czasy 14 synodów. Zamek dawny zniżono o jedno piętro, wyrestaurowano i zamieniono na odwach. Dzisiaj Piotrków jest miastem handlowem i przemysłowem i należy do znaczniejszych miast Królestwa.

Piotrków—osada w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim. Kościół tutejszy należy do najstarożytniejszych w kraju.

Piotrowin—wieś w dawniejszem województwie Lubelskiem, pow. Urzędowskim, nad Wisłą, naprzeciw Solca, pamiętna legendą o sądach Bolesława Śmiałego, na które św. Stanisław Szczepanowski, biskup krakowski, powołać miał dla oddania świadectwa prawdzie wskrzeszonego przez siebie rycerza *Piotrowina* (Piotra z Janiszewa Strzemieńczyka), pogrzebanego od lat 3.

Pióra, ob. *Ptaki*.

Pióropusz, ob. *Kita*.

Pipeta, *pipetka*—rurka szklana w jednym końcu szpiczasta, w pośrodku wydęta, służy do zaczerpnięcia małej ilości płynu; lejek zakończony długą rurką i zamknięty błoną; rurka szklana, osadzona w rurce gutaperkowej, zamkniętej z jednego końca.

Piramida—ostrosłup, jest to figura geometryczna, której cztery płaszczyzny, z kwadratu w dole wychodzące w górę, mają kształt trójkątny i pochylając się ku sobie, przecinają się wszystkie ze sobą w jednym wspólnym wierzchołku.

Piramidy—olbrzymie pomniki egipskie, szerokie w podstawie, a zwężające się ku ostremu wierzchołkowi. Stawiali je faraonowie egipscy, jako grobowce dla siebie i swoich rodzin. Jest ich około 70. Najstarsze piramidy znajdują się w okolicy Gizeh nad dolnym Nilem. Piramida Cheopsa ma 230 metrów wysokości.

Piramowicz *Grzegorz*, ksiądz, ur. we Lwowie r. 1735, znakomity pedagog i mówca, zasłużony sprawie rozwoju szkolnictwa polskiego. Działalność jego zaczyna się od 1773 r. W „Komisji edukacji narodowej" (1773) i w „Towarzystwie do ksiąg elementarnych" (1775 r.) Piramowicz był aż do upadku Rzeczypospolitej jednym z najczynniejszych, najgorliwszych i najużyteczniejszych pracowników. Jego niestrudzonym zabiegom zawdzięczało szkolnictwo polskie doskonałe ustawy, pisane z polecenia „Komisji", szkoły polskie—szczególniej ludowe — doskonałe książki do nauki, nauczyciele zaś ludowi, których Piramowicz uważał za kapłanów poczciwości i cnoty—świetne wskazówki do wykonywania swego szczytnego zawodu w dziele dotychczas cenionem: „Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach elementarnych". Po trzecim rozbiorze Polski r. 1795 został Piramowicz proboszczem i dokonał zasłużonego żywota w r. 1801 w Międzyrzecu, na Podlasiu.

Pirat—rozbójnik morski, korsarz.

Pireneje—pasmo górskie, oddzielające Francję od Hiszpanji, długie 435 klm. a 60 — 135 szerokie. Stromość i dzikość tych gór, brak wygodnych przełęczy sprawia, że były one zawsze prawie granicą państw. Szczyty gór dochodzą w krainie Maladetta do 3.400 metrów; najwygodniejszą przełęczą jest Col de la Perche (1610 m.), najdzikszą zaś t. zw. szczelina Rolanda (2.000 m.). U stóp Pirenejów, zwłaszcza od strony Francji, leżą znane miejsca kąpielowe: Biarritz nad morzem, Saint Sauveur (czyt. Sę Sower), a także, słynące cudami, Lourdes.

Pirenejski półwysep, inaczej *Iberyjski*—półwysep w Europie płd. zachodniej, rozciągający się na południe gór Pirenejskich, obejmuje Hiszpanję i Portugalję.

Piroga—wąskie czółno, wydrążone w pniu drzewa lub wyrobione z kory, używane przez Indjan Ameryki Południowej i dzikich wyspiarzy Oceanu Wielkiego.

Pirogow *Mikołaj*—głośny lekarz, ur. 1810 r. w Moskwie, um. 1881 r. w Petersburgu, był kuratorem okręgu naukowego w Odesie i Kijowie, wprowadził na właściwe tory naukę chirurgji oraz położył wielkie zasługi w sprawie wychowania publicznego w Rosji. Poza artykułami treści literacko-pedagogicznej, napisał i wydał kilka cennych prac z zakresu anatomji i chirurgji.

Piroksylina, ob. *Bawełna strzelnicza*.

Pirometr czyli *piroskop* — przyrząd do mierzenia bardzo wysokich temperatur, których termometr rtęciowy wskazać nie może.

Pirotechnika—sztuka przygotowywania ogni sztucznych, czyli fajerwerków. Pirotechnika bywa *wojenna*—przystosowana do celów wojskowych i *zwykła*, służąca do celów estetycznych, do zabawy i t. p.

Piruet—szybki obrót w tańcu, okręcenie się w kółko na jednej nodze.

Piryt żelazny—minerał twardy, z barwy i żywego blasku podobny do złota. Składa się z żelaza i siarki; często napotykamy jego żyłki w węglu kamiennym. Krystalizuje podług systemu regularnego w ładnie wykształcone kryształy. Ciało to jest bardzo rozpowszechnione; nie służy jednak do wytapiania zeń żelaza; używa się do otrzymywania siarki, do fabrykacji kwasu siarczanego i siarczanu żelaza.

Pisanie, sztuka utrwalania myśli i wyrazów, tak, by mogły być stale przechowywane. Sztuka pięknego pisania nazywa się *kaligrafją*, sztuka szybkiego pisania—*stenografją*. *Maszyny do pisania* są to przyrządy, które pracę ręczną przepisywania zastępują urządzeniem mechanicznem, a mają na celu oszczędność czasu i dostarczenie pisma czytelnego, jednostajnego i zbliżonego do druku.

Pisanki, zwane także *piskami* i *kraszankami* — jaja, malowane w różne prastare wzory, używane do przystrajania święconego. Zwyczaj barwienia jaj wielkanocnych sięga prawdopodobnie czasów przedchrześcijańskich.

Pisarz. W Polsce przy każdym urzędzie bywał pisarz, który zajmował się sporządzaniem dokumentów i aktów. *Pisarze wielcy koronni i litewscy* zajmowali się w kancelarji królewskiej, podlegali kanclerzom i podkanclerzym, zasiadali też w sądach asesorskich, a nawet w radzie królestwa. W sądach *pisarz grodowy* lub *ziemski* był najniższym urzędnikiem, ale zarówno z sędzią i podsędkiem zabierał głos przy wydawaniu wyroku. *Pisarze polni*, *koronny* i *litewski*, prowadzili rachunki wojska, zaopatrywali je we wszelkie potrzeby, objeżdżali garnizony i t. d.; stanowisko ich było ważne i wpływowe.

Piskorz—niewielka ryba karpiowata, z kształtu podobna do węgorza. Ciało ma walcowate, w bardzo drobne łuski, o barwie czarno-brunatnej z żółtemi, podłużnemi pręgami, na brzuchu pomarańczowej lub żółtej; koło ust 10 szczecinek. Zamieszkuje bagniste wody Europy. *Piskorz mniejszy*, barwy ciemnozielonej w czarno brunatne plamy; ma tylko 6 szczecinek; zamieszkuje czyste, płytkie strumienie. Oba gatunki znajdują się u nas.

Pismo. Pismem, w najobszerniejszem tego słowa znaczeniu, nazywamy wszelkie widome i mniej lub więcej trwałe znaki, wyobrażające bezpośrednio wyrazy mowy, a pośrednio myśli nasze. Najdawniejszą formą pisma jest pismo obrazowe, polegające na obrazowem przedstawieniu przedmiotu, o którym mówić chciano. Takiem pismem były pierwotnie *hieroglify* (ob.). Dziś posługują się prawie wszystkie narody t. zw. pismem głoskowem, które dla każdej głoski posiada osobne znaki, zwane literami. Łącząc te znaki w sposób odpowiedni, układa się z nich zgłoski i wyrazy. *Gotyckiem pismem* nazywa się pismo staroniemieckie, bardziej smukłe, kończaste, łamane i ozdabiane zakrętami, używane dotąd w druku i piśmie przez część Niemców. Pismem w ściślejszem znaczeniu nazywamy znaki, kreślone ręką ludzką, w odróżnieniu od druku, t. j. liter, wybijanych za pomocą odpowiednich maszyn, zwanych prasami drukarskiemi.

Pismo święte, ob. *Biblja*.

Pisna—rzeka, mająca źródło w Prusach Wschodnich, w regencji Gumbińskiej; pod wsią i komorą celną Wincentą wchodzi do Król. Polskiego, gdzie ubiegłszy jeszcze około 10 mil, pod Nowogrodem, z prawej strony wpada do Narwi.

Pisownia, z greck. *ortografja*—część gramatyki, nauczająca prawidłowego używania znaków, stanowiących pismo.

Pistacja — drzewko z rodziny terpentyńcowatych, pochodzi z Persji i Syrji, hodowane na południu Europy dla owocu, zwanego *pistacją;* jest to

pestkowiec o mięsiwie szczupłem, zawierającem oleiste ziarno, kształtu migdała; używa się do wyrobów cukierniczych. Najbardziej cenione są pistacje z Afryki północnej. *Pistacja mastyksowa* czyli *mastykowiec* jest gatunkiem krzewowym; sączy aromatyczną żywicę, zwaną *mastyksem*.

Pistolet—krótka ręczna broń palna z mocno wygiętą kolbą (nazwa od miasta Pistoia, we Włoszech, gdzie był wynaleziony w XVI wieku).

Piston — 1) przyrządzik metalowy z masą zapalną wewnątrz, nakładany na sztyft z otworkiem, prowadzącym do naboju broni palnej; 2) klapa czyli wentyl u instrumentów dętych; 3) tłok stalowy w machinie parowej.

Piszczac—osada w gub. Siedleckiej, pow. Bialskim.

Piszczałka—rura tak urządzona, że dmuchaniem w nią wprawiamy w drganie słup powietrza w niej zawarty, który drgając, wydaje dźwięki. Wysokość dźwięku zależy głównie od długości drgającego słupa; skracamy go lub wydłużamy przez otwieranie i zamykanie otworów na wierzchu piszczałki. Piszczałka z kory drzewnej nosi nazwę *fujarki*.

Piszczel, ob. *Noga*.

Piśmiennictwo. Wszystko to, co pewien naród podczas całego istnienia lub w pewnej tylko epoce stworzył na polu umysłowem i w dziełach piśmiennych przekazał pokoleniom następnym, nazywa się piśmiennictwem. Piśmiennictwo zatem obejmuje wszystkie bez wyjątku dzieła, czy one należą do poezji, czy prozy, czy do umiejętności, nauk lub jakiegokolwiek działu praktycznego. Nauka, której zadaniem jest kreślenie obrazu piśmiennictwa, nazywa się dziejami czyli *historją piśmiennictwa*. Pomocniczą nauką historji piśmiennictwa jest *bibljografja*, podająca dokładnie opisy dzieł piśmiennych pewnego narodu, bez względu na ich wartość i objętość. Od piśmiennictwa należy odróżnić literaturę. *Literatura*, według ogólnego rozumienia, jest wyborem piśmiennictwa czyli szeregiem takich dzieł, które będąc zrozumiałe dla każdego człowieka oświeconego, podobają się każdemu nie dlatego tylko, że są pożyteczne, ale przedewszystkiem, że są piękne i mają wartość estetyczną. Z tego powodu literatura we właściwem znaczeniu obejmuje wszystkie znakomite utwory z zakresu całej poezji: opisowej (epicznej), uczuciowej (lirycznej), nauczającej (dydaktycznej) i dramatycznej, tudzież z zakresu prozy pięknej, do której należą: powieści, romanse, opowiadania, opisy, obrazki, mowy i t. d., bo wszystkie one muszą odznaczać się formą piękną. Dzieła nieliterackie, a więc nie należące do żadnej z grup tutaj wymienionych, stanowią część piśmiennictwa, zwaną *literaturą naukową*, a obejmują wszystkie bez wyjątku umiejętności i wszystkie nauki. Jak piśmiennictwo, tak samo literatura naukowa i literatura piękna, mają swoje dzieje, których przedstawieniem zajmuje się *historja literatury* lub *historja nauk*.

Pitagoras, *Pythagoras* — mędrzec i uczony grecki, założyciel szkoły filozoficznej Pitagorejczyków. Pochodził z wysp Archipelagu, prawdopodobnie z Samos, urodził się około 580 r. przed Chr. Od 530 r. żył i działał w Krotonie, w Wielkiej Grecji (w Neapolitańskiem); tam prześladowany, osiadł w Metaponcie, gdzie um. około 500 r. Ustanowił on coś w rodzaju zakonu filozoficznego, w milczeniu rozmyślającego nad tajemnicami świata. W geometrji jest on twórcą twierdzenia, że suma kwadratów z dwu boków trójkąta równa się kwadratowi z przeciwprostokątnej.

Pitt *William*—1) *Starszy*, hr. Chatham (um. r. 1778) i 2) *William Młodszy* (um. r. 1806), dwaj znani ministrowie angielscy, kierowali przez szereg lat sprawami królestwa Wielkiej Brytanji. Pitt Młodszy połączył Irlandję z Wielką Bry-

tanją w jedno państwo w r. 1801 i zwalczał zawzięcie Napoleona I.

Pittsburg — miasto w Pensylwanji, jedno z najważniejszych miejsc fabrycznych w północno-amerykańskich Stanach Zjednoczonych, położone nad Ohio. Ludność miasta wynosi 300.000 mieszkańców. Znajdują się tu wielkie fabryki wszelkiego rodzaju wyrobów żelaznych i stalowych, tkanin bawełnianych i t. d.

Pityuzyjskie wyspy—grupa wysp na morzu Śródziemnem, stanowiąca wraz z sąsiedniemi wyspami Balearskiemi oddzielną prowincję Hiszpanji.

Pium desiderium (łac.)—pobożne życzenie. Wyrażenia tego używamy na określenie rzeczy ze wszech miar pożądanej, ale bardzo trudnej do osiągnięcia.

Pius—imię dziesięciu papieży, z tych *Pius I* (od r. 142 do 156) znany jest jako męczennik i święty. *Pius II (Aeneas Sylvius Piccolomini)* zasiadał na stolicy Apostolskiej od r. 1458 do r. 1464, był jednym z najuczeńszych papieży, słynął przed wstąpieniem na tron jako autor wielu dzieł naukowych. *Pius IV* (1559 — 1565) zatwierdził w r. 1564 uchwały Soboru Trydenckiego. *Pius V* święty (1566 — 1572) przedstawia najświetniejszą epokę papiestwa w czasach nowożytnych. Słynął on z głębokiej pobożności, pokory i słodyczy charakteru, czuwał starannie nad wprowadzeniem w życie uchwał Soboru Trydenckiego, ogłosił katechizm rzymski i zajął się sprawą życia klasztornego. *Pius VI* (1775 — 1799) utracił państwo kościelne w r. 1798 i został wywieziony przez Napoleona Bonapartego do Walencji, gdzie w więzieniu życie zakończył. *Pius VII* (1800 — 1823) odzyskał Państwo kościelne; utracił je jednak wskutek nowych zatargów z Napoleonem I. Pozbawiony państwa, prowadził życie tułacze; dopiero po upadku Napoleona I wrócił do Rzymu i Państwo kościelne objął w posiadanie. *Pius VIII* panował tylko rok i kilka miesięcy. *Pius IX* (1846—1878) pragnął łagodnością pozyskać partję rewolucyjną w Rzymie, lecz nie mógł przeszkodzić wybuchowi rewolucji i schronił się do Gaety. Przy pomocy wojsk francuskich odebrał w r. 1850 Rzym i całe państwo kościelne, ale w r. 1870 stracił państwo wskutek zajęcia Rzymu przez Wiktora Emanuela. Ogłosił on dogmaty o Niepokalanem Poczęciu Matki Boskiej i nieomylności papieskiej i potępił fałszywe poglądy na polu umiejętności, polityki i życia społecznego. *Pius X*, ur. 1835 r., od 1903 r. zasiada na Stolicy Apostolskiej. Słynie ze skromności i pobożności.

Piuska — mała okrągła czapeczka księża, umieszczana na samym czubku głowy.

Piwarski *Jan Feliks*, ur. 1794 r., um. 1859 r., rysownik i rytownik polski, profesor szkoły sztuk pięknych w Warszawie, rozpowszechnił w Polsce sztukę litograficzną.

Piwnica, *loch*—miejsce podziemne, zwykle sklepione, przeznaczone na przechowywanie pokarmów i napojów, których zachowanie wymaga temperatury dość niskiej.

Piwniczy—niegdyś godność honorowa na Litwie. W dawnej Polsce nazywał się *piwniczym* w domach wielkich panów wierny i trzeźwy dworzanin, któremu powierzano klucze od piwnic, mieszczących w sobie wina, miody i rozmaite trunki.

Piwo—napój alkoholowy, przygotowywany z nasion jęczmiennych lub innych zbożowych, w specjalnych fabrykach, zwanych *browarami*. Ziarna jęczmienia, zwilżone wodą i pozostawione na kilka dni w ciepłem miejscu, poczynają kiełkować; wskutek tego tworzy się w nich ferment, zwany *diastazą*. Taki kiełkujący jęczmień, wysuszony i oczyszczony z kiełków, zowie się *słodem*. Diastaza słodu ma własność zamieniania nierozpuszczalnego

w wodzie krochmalu jęczmienia w rozpuszczalną *maltozę*. Skoro zatem zmielony grubo słód zmieszamy z ciepłą wodą, wówczas diastaza poczyna działać, zamienia krochmal ziarn w maltozę; ta z innemi jeszcze ciałami, zawartemi w użytym jęczmieniu, rozpuszcza się w wodzie, tworząc t. zw. *brzeczkę*. Nierozpuszczalne resztki jęczmienia, po oddzieleniu ich od brzeczki, stanowią dobrą paszę dla bydła. Następnie gotują brzeczkę z *chmielem*; podczas tego białko ścina się i klaruje brzeczkę, porywając męty; przy tem brzeczka koncentruje się wskutek parowania wody; jednocześnie w brzeczce rozpuszczają się składniki chmielu (żywice, ciała aromatyczne, ciała gorzkie). Dodatek chmielu ma na celu nadanie piwu goryczy, zapachu i ochronienia go od zepsucia. Ostudzona brzeczka z chmielem podlega alkoholowej fermentacji, którą wywołują przez dodanie drożdży. Te zamieniają naprzód *maltozę* w cukier gronowy, a następnie ten ostatni w alkohol. Fermentacja piwa odbywa się w kadziach o podwójnem dnie dziurkowanem. Po 7 do 10 dniach fermentowania otrzymujemy młode, t. j. *zielone piwo*, które już pić można; ściągają go w beczki, gdzie fermentuje jeszcze przez czas pewien i klaruje się. Piwo leją w butelki i antałki przed ukończeniem fermentacji, a to dlatego, żeby nasyciło się *kwasem węglanym*, powstającym przy dalszej fermentacji, który nadaje piwu smak orzeźwiający i tworzy pianę. Bywają różne gatunki piwa, z różnemi zawartościami alkoholu, cukru, chmielu, białka i t. p., różnie zabarwione i różne w smaku. W Polsce wyrabiano piwo od najdawniejszych czasów, a piwowarstwo było ważną gałęzią przemysłu krajowego; warzono je aż do końca XVI wieku z pszenicy; dopiero w XVII wziął górę jęczmień, ale mieszany z pszenicą. Piwo grodziskie słynęło w Wielkopolsce, wywożono je nawet za granicę.

Piwonja czyli *bujan (Peonia)* — rodzaj roślin z rodziny *jaskrowatych*, którego niektóre gatunki o kwiatach wielkich, pełnych, czerwonych lub białych, czasem nakrapianych czerwono, woniejących lub bezwonnych, hodują się w ogrodach, jako rośliny ozdobne.

Piza—miasto we Włoszech, w Toskanji, nad Arno, niedaleko morza, bardzo starożytne, bo jeszcze etruskie; liczy 60.000 mieszkańców, posiada wiele budynków, rzeźb, obrazów ważnych w historji sztuki. Jest tu sławne *Campo-Santo*, czyli cmentarz, na który przywieziono ziemię z Jerozolimy. Słynna jest wieża pochyła w Pizie.

Pizarro *Franciszek*, ur. 1478 r., um. 1541 r., odkrywca i zdobywca Peru w Ameryce Południowej na początku XVI wieku.

Pizystrat—rządził Atenami w VI wieku przed Chrystusem, jako tak zwany *tyran*. Dwukrotnie pozbawiony władzy, powracał do niej znowu. Rządził łagodnie i sprawiedliwie i przyczynił się do późniejszego rozwoju Aten. Um. r. 527.

Piżmo—masa mazista, czerwonawobrunatna, tłusta, zapalna, o silnym zapachu, znajdująca się w gruczole brzusznym zwierzęcia, zwanego piżmowcem, po wysuszeniu używana do pachnideł i jako lek podniecający.

Piżmowiec — zwierzę przeżuwające,

Fig. 9. Piżmowiec.

podobne z postaci i wielkości do dorastającej sarny; bez rogów. Samiec

ma w górnej szczęce duże kły, znacznie wystające z pyska ku dołowi; na skórze pod brzuchem — torebkowate wgłębienie wielkości jabłka, którego ścianki wydzielają pachnącą substancję, zwaną *piżmem*. Piżmowce zamieszkują góry Azji środkowej. Mięso ich nie jest smaczne, skóra niezła; główną jednak wartość stanowi piżmo.

Placencja, ob. *Piacenza*.

Placet (łac.—podoba się)—formuła potwierdzająca jakieś rozporządzenia, decyzję.

Plackomendant — oficer, sprawujący nadzorczą władzę w sprawach wojskowych nad załogą miasta lub twierdzy. *Placmajor*—oficer, kierujący biurowemi sprawami komendy, przydany do pomocy głównemu komendantowi miasta lub twierdzy.

Placówka — oddział straży konnej i pieszej, postawiony na przodzie przed armją i mający obowiązek dawania hasła o zbliżaniu się wroga.

Plafon—pułap zabudowania, zwłaszcza ozdobiony malowidłami i sztukaterjami, albo też obraz wymalowany na suficie.

Plagjat czyli *kradzież literacka* — przywłaszczenie sobie cudzej myśli lub zdania, bez przytoczenia autora albo źródła, z którego się czerpie. Pisarza tak postępującego zowiemy pogardliwie *plagjatorem*.

Plakat — ogłoszenie, umieszczone w miejscach widocznych, na murach ulicznych, na kjoskach i t. p.; afisz.

Plan—1) naprzód obmyślany w szczegółach sposób wykonania jakiego przedsięwzięcia; 2) w głównych punktach wytknięty szkic, zarys jakiej pracy; 3) pomniejszony rysunek budynku lub miejscowości, dający obraz miejsca, zajętego przez przedmiot, położenia i stosunkowych wymiarów pojedyńczych części.

Planety. Dokoła słońca krąży osiem ciał niebieskich większych, zwanych planetami i kilkaset mniejszych, zwanych *planetoidami* albo *asteroidami*. Wszystkie są ciałami ciemnemi, to jest nie wysyłają własnego światła, podobnie jak ziemia, a widać je tylko dlatego, że oświetla je słońce. Wszystkie okrążają słońce po drogach zamkniętych,

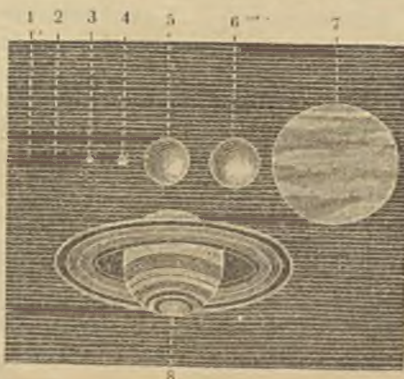

Fig. 10. Porównanie wielkości planet.
1. Merkury, 2. Mars, 3. Wenus, 4. Ziemia, 5. Uran, 6. Neptun, 7. Jowisz, 8. Saturn.

kształtem bardzo podobnych do kół, zwanych orbitami planet. Najbliżej słońca krąży Merkury, a dalej Wenus, Ziemia, Mars, Jowisz, Saturn, Uran, Neptun. Pomiędzy Marsem a Jowiszem krążą asteroidy.

Planimetrja, ob. *Geometrja*.

Plansza—płyta rytowana do odbijania z niej rycin; rycina, sztych.

Plant—nasyp pod kolej żelazną.

Plantacja—obszar gruntu użyty pod uprawę roślin przemysłowych; sadzenie i uprawa tychże roślin.

Plantagenet—nazwa rodowa tej odrośli francuskich książąt andegaweńskich (Anjou), która w połowie XII w. po Chr. przez małżeństwo dostała się na tron angielski. Pierwszym królem z tej dynastji, a zarazem pierwszym Plantagenetem był Henryk II. Nazwisko otrzymał od gałązki jałowcu *(planta genesta)*, którą zatknął sobie u hełmu, stanąwszy na ziemi angielskiej. Czternastu królów wydała z siebie dynastja Plantagenetów. Ostatni, Ryszard III, um. 1485 r.

Plantator—uprawiający na większą skalę rośliny przemysłowe; właściciel plantacji (zwłaszcza w Ameryce).

Plantowanie—równanie powierzchni gruntu.

Plaster—lek do zewnętrznego użytku, do przykładania na stłuczenia, rany, owrzodzenia, liszaje i t. p. Znajduje się w aptekach bądź w postaci mas—tabliczek, lasek, kawałków, w pudelezkach,—bądź już rozsmarowany na tkaninie (płótnie, skórze, kitajce) i gotowy do natychmiastowego użytku. Skład plastrów jest różny: otrzymuje się je zazwyczaj przez stopienie różnych substancji, jak oleje, wosk, żywice, tłuszcze, z dodatkiem różnych leków, na masę, miękną łatwo w cieple. Zazwyczaj dodawane do plastra leki mają małe znaczenie, a plaster działa głównie mechanicznie, ochraniając chorą część ciała od wilgoci, kurzu, bakterji. Takim gatunkiem plastra jest t. zw. *plasterek angielski* (arnikowy), składający się z czarnej, białej lub różowej kitajki, powleczonej masą plastrową, zawierającą arnikę lub inne słabe leki gojące.

Plastron — w dawnych pancerzach płyta żelazna, pokrywająca piersi; obecnie osłona skórzana piersi, używana w szermierstwie.

Plastyczność jest własnością niektórych ciał, pozwalającą nadawać im przez ugniatanie lub silny ucisk w prasie kształty mniej więcej dowolne, które się długo same utrzymują. Tak z gliny lepić można posągi, formować talerze, kubki, z wosku urabiać sztuczne kwiaty; drzewo na gorąco daje się wyginać; tak samo skóra wilgotna jest plastyczna, przyjmuje pod prasą lub sztancą kształt żądany, który zachowuje po wyschnięciu; plastyczność metali pod młotem zowie się ich kowalnością, klepalnością.

Plastyka albo *sztuka plastyczna* jest właściwie poddziałem rzeźbiarstwa i oznacza sztukę wyrabiania figur z materjałów miękkich, np. z gliny, wosku, gipsu i t. d.; często jednakże używa się tego wyrazu jednoznacznie z rzeźbiarstwem. W obszerniejszem znaczeniu plastyka jest sztuką, działającą na zmysły dotykania i wzroku, przedstawiającą formy organiczne w kształtach wypukłych. Plastycznemi sztukami nazywają się w estetyce malarstwo, rzeźba i architektura.

Platan — *jawor* (ob.). Nazwa ta nie stosuje się jednak do naszych krajowych t. zw. jaworów, które z platanami (jaworami właściwymi) nic wspólnego nie mają, a są gatunkami klonów jaworowych.

Platea, właściwie *Plateje*, miasto w Beocji (Grecja starożytna), na północo-zachód od Aten, pamiętne zwycięstwem Arystydesa i Pauzanjasza nad Persami we wrześniu 479 r. przed Chr.

Platerowanie—pokrywanie płyty (blachy) z jakiegoś metalu lub aliażu blaszką z innego metalu, tak, aby obie razem stanowiły jedną całość. Pokrycie to może być bądź z jednej tylko strony, bądź z obu. Do najczęściej używanych kombinacji należą: płyta miedziana platerowana blaszką złotą; płyta z nowego srebra, platerowana blaszką srebrną. Wyroby platerowane naśladują wyroby złote, srebrne, zastępują złocone i srebrzone (jak łyżki, widelce, tace, talerze, cukierniczki i t. p.). Płyt ołowianych, platerowanych cyną, używają na wyrób rur wodociągowych, różnych naczyń; blaszka cyny usuwa bowiem szkodliwość ołowiu, którego związki są truciznami. Miedzi platerowanej platyną używa się na wyrób naczyń (tygli, misek) chemicznych, zastępując tym sposobem drogą platynę. Blachy żelazne, miedziane i cynkowe, platerowane niklem, są dziś używane często na wyrób przedmiotów zbytku lub potrzeby (popielniczek, sprzączek, guzików i t. p.), z powodu, iż nikiel nie rdzewieje. Blacha żelazna, używana do opancerzania okrętów, jest platerowana stalą. Samo

platerowanie odbywa się w taki sposób, że na dokładnie oczyszczoną powierzchnię blachy kładzie się cienkie blaszki metalu, przeznaczonego na platerowanie, również dobrze oczyszczone; te ostatnie są zawsze nieco większe, tak, aby brzegi ich mogły być zawinięte i zaklepane. Po złączeniu złożonych blach drutem, kładą je w żar, następnie na gorąco starają się docisnąć je do siebie, prowadząc po rozgrzanej blasze w różne strony narzędziem stalowem i silnie uciskając; następnie walcują je na gorąco między mocnymi walcami. Platerowanie złotem i srebrem dziś mniejsze ma zastosowanie, niż dawniej, wobec wynalazku złocenia i srebrzenia galwanicznego, które jest znacznie tańsze; tym ostatnim wyrobom dają również nazwę platerowanych, ale jest to wprowadzanie w błąd kupujących.

Platerowie—ród polski, pochodzący z Westfalji, ale osiadły już w XIII wieku w Inflantach, a potem na Żmudzi i w Polsce. Od pierwotnego gniazda Broel nosi rodzina ta nazwisko hrabiów *Broel-Plater*, druga gałęź zaś dodaje do nazwiska swego przydatek *Zyberk*. Platerowie piastowali wysokie urzędy w Inflantach. *Kazimierz Konstanty* był ostatnim podkanclerzym litewskim za króla Stanisława Augusta. Um. r. 1801. *Ludwik*, ur. 1775 r., służył w wojsku Kościuszkowskiem, odniósł rany pod Maciejowicami w r. 1794. W r. 1812, na wieść o zbliżaniu się Napoleona I, wzięty został przez rząd rosyjski jako zakładnik pokoju i wywieziony w głąb Rosji. W r. 1831 działał w Paryżu z Kniaziewiczem w interesie powstania. Um. r. 1846 w Poznaniu. Brat jego *Stanisław* należał do wojska Księstwa Warszawskiego, później wydał kilka dzieł, tudzież pierwszą „Małą Encyklopedję" w dwu tomach (Leszno 1841 do 1847). *Emilja Platerówna*, ur. 1806 r. w Wilnie, stanęła osobiście w szeregach narodowych w r. 1831 i uzbroiła wraz ze stryjem swoim Cezarym lud wiejski. Walczyła mężnie i dosłużyła się rangi kapitana komendanta. *Władysław Plater*, ur. 1806, um. 1899 r.; służył w wojsku polskiem, po 1831 r. wydalił się za granicę, osiadł w Szwajcarji, gdzie założył muzeum Rappers-wilskie.

Platforma—1) dach płaski, miejsce sztucznie podwyższone i wyrównane 2) podwyższony pomost przed dworcem kolejowym, peron; 3) otwarta część wagonu osobowego; 4) wagon towarowy nie przykryty; 5) rodzaj wozu z szeroką, płaską płytą do stawiania lub kładzenia na nią ciężarów; 6) ogół zasad i celów według których dane stronnictwo lub korporacja zamierza działać i które chce osiągnąć.

Platon—najsławniejszy filozof starożytnej Grecji. Filozofja jego jest idealistyczna; prawie wyłącznie uwagę Platona zajmuje człowiek, jego umysł, uczucie, rozum, duch, ideał. Platon jest twórcą teorji idei i roli ich w życiu świata i człowieka. Pisarz znakomity, częstokroć porywający, zostawił po sobie przeszło czterdzieści rozpraw filozoficznych w formie djalogów, t. j. rozmów i dwa większe dzieła: jedno o prawach, drugie o państwie. Żył od 429 do 347 r. przed Chr., pochodził z Aten i tam umarł. *Platonizm, platoniczność*—wiara filozoficzna w duchowość świata, usposobienie, nastrój do takiej wiary.

Platoniczna miłość. W jednem ze swoich dzieł, w którem rozbiera rozmaite rodzaje miłości, Platon stawia najwyżej miłość ku wszystkiemu, co dobre, szlachetne, doskonałe. Stąd powstała nazwa *miłości platonicznej*, dla oznaczenia takiej miłości ku osobie drugiej płci, która jest wolna od wszelkich domieszek zmysłowych i zadawala się głęboką czcią dla osoby ukochanej.

Platyna — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Pt*. Występuje w górach Uralskich w bardzo małych ilościach, jako platyna rodzima, lecz zanieczyszczona wielu innymi metalami, których oddzielanie należy do czynności bardzo trudnych i zawiłych. Czysta platyna ma barwę srebra, zlekka zczerniałego; jest gatunkowo najcięższa ze wszystkich znanych ciał. Daje się doskonale kuć, walcować, wyciągać w bardzo cienkie druty; jest dobrym przewodnikiem ciepła i elektryczności; topi się dopiero w 1800°. Nie rozpuszcza się w żadnych kwasach, nawet w wodzie królewskiej; jeden tylko chlor nagryza ją. Nie zmienia się na powietrzu. Używa się do wyrobu różnych naczyń, tygli, misek, łyżek, retort i t. p., używanych w chemji, w technice, do gotowania, destylowania kwasów i cieczy kwaśnych.

Plautus *Titus Maccius*, ur. około 260 r. przed Chr., sławny komedjopisarz rzymski, którego dowcipne i zabawne pomysły służyły nieraz za wzór późniejszym pisarzom.

Plazma—ciało białkowate, półpłynne, stanowiące pierwiastkową materję składową tworów organicznych; to samo co *protoplazma*.

Pląsawica, ob. *Taniec św. Wita*.

Pląskowski: 1) *Włodzimierz*, humorysta i satyryk, długoletni redaktor humorystycznego tygodnika warszawskiego p. t. *Kurjer Świąteczny*, ur. 1835, um. 1899 r. 2) *Romuald*, dr. psychjatra, autor prac z dziedziny chorób umysłowych, ur. 1821, um. 1896 r.

Plebański *Jan Kazimierz*, historyk, ur. 1831 r., um. 1897 r., był profesorem szkoły Głównej w Warszawie od początku do końca jej istnienia (1862 — 1869) i wykładał w niej historję powszechną i polską. Pisał opowiadania i rozprawy historyczne, wydał kilka rękopisów dawnych.

Plebejusz. W starożytnym Rzymie obok starych rodów, zwanych patrycjuszowskimi, żyli ludzie, nie należący do patrycjuszów i nie posiadający pełni praw obywatelskich. Tworzyli oni warstwę społeczeństwa, zwaną *plebsem*. Początek plebsu nie jest dokładnie znany; to pewna, że pierwotnie nie zaliczano go do narodu rzymskiego i nie służył on wojskowo; patrycjusze nie chcieli się bratać z plebejami, ani dawać im córek za żony, ani odbywać wspólnie obrzędów religijnych. Ale z czasem, gdy liczba plebejuszów wzrosła, niektóre ich rody zostały przyjęte do grona patrycjuszów, a inne pociągane do służby wojskowej, domagały się nadania sobie praw obywatelskich. Rozpoczęła się *wojna plebejuszów* z patrycjuszami która trwała przez kilka wieków. Plebejusze zdobywali sobie kolejno jedno prawo po drugiem, a w końcu (około r. 300 przed Chrystusem) nastąpiło porównanie tych dwu stanów i różnica pochodzenia zatarła się zupełnie.

Plebiscyt—1) w starożytnym Rzymie uchwała zapadła na zgromadzeniu plebsu, pod przewodnictwem trybuna; 2) uchwała narodowa, wynikła z powszechnego głosowania.

Plecha—forma rośliny, gdy ciało jej nie jest jeszcze rozczłonkowane na wyraźne organy, jako to liście, pędy i korzenie, lecz składa się z pojedyńczych komórek, połączonych z sobą w kształt nieokreślony, porwany, powycinany w różny nieprawidłowy sposób. Rośliny, które taki kształt mają, zowią się *plechowemi;* należy do nich cała grupa niższych pod względem ustroju typów roślinnych; na plechach owych rozwijają się organy nasienne tych roślin; plecha jest miejscem tworzenia się, absorbowania i przeróbki materji odżywczych.

Plecy—tylna strona tułowia u człowieka (i wyższych małp)—znajduje się między karkiem a krzyżem. Szkieletem tej części jest kręgosłup (część jego grzbietowa i lędźwiowa), tyły żeber oraz łopatki.

Pled (ang.)—rodzaj płaszcza górali szkockich z grubej wełnianej kraciastej tkaniny; szal wełniany, gruby, w szkocką kratę lub w inny deseń.

Plejady — 1) W mitologji greckiej

siedem sióstr nierozłączonych w doli i niedoli. 2) Gwiazdy, stanowiące osobną konstelację, jakoby owe siostry, przez Zeusa zamienione w ciała niebieskie. 3) *Plejada* — szereg talentów, znakomitości mniej więcej współczesnych.

Plenarny, od wyr. łac. *plenum* — ogół, wszyscy; a zatem *plenarne zebranie* jest to zgromadzenie się wszystkich członków (lub niemal wszystkich) danego stowarzyszenia, instytucji, parlamentu.

Plenipotencja (z łac.) — pełnomocnictwo, upoważnienie danej osoby do działania w sprawach sądowych lub innych. *Plenipotent*—pełnomocnik, upoważniony przez mocodawcę do działania w jego imieniu; zarządzający majątkiem i interesami właściciela wielkiej posiadłości ziemskiej.

Plenkiewicz *Roman*, ur. 1833 r., um. 1910 r., długoletni profesor w wyższych zakładach naukowych, zasłużony pedagog i pisarz. Prócz wielu dzieł i rozpraw skreślił żywot Jana Kochanowskiego; był redaktorem pomnikowej „Encyklopedji wychowawczej".

Pleonazm (z greck.)—nagromadzenie jednoznacznych wyrazów, wada stylu przeciwna zwięzłości.

Pleszew—miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskiem, nad rzeczką Strugą Wschodnią; ma około 7.000 mieszk., trudniących się fabrykacją sukna, płótna, wyprawą skór i handlem koni.

Pleszka—niewielki ptak wróblowaty, spokrewniony z raszką, takiej samej wielkości; grzbiet czarny, pierś i ogon czerwone. Przelotny u nas; gnieździ się w dziuplach; śpiewa przyjemnie; tępi dużo owadów.

Pleśniawki, ob. *Afty*.

Pleśń—białe szare, zielonawe, rzadziej innych kolorów naloty kłaczkowate, włókniste, proszkowate i t. p., tworzące się na powierzchni najróżniejszych ciał i płynów, nie zawierających substancji dezynfekujących. *Naloty* owe czyli *pleśń* składają się z różnych gatunków niższych grzybów, powstałych z zarodników, które się dostały tam z powietrza. Grzyby, rozwijając się, rozkładają substancje owe, karmią się niemi, skutkiem tego psują je i niszczą, wytwarzając związki nieprzyjemnego smaku i zapachu, często trujące. Proces ten zowie się *pleśnieniem;* jest on rodzajem fermentacji gnilnej.

Pleuroza, *pleuritis*, ob. *Zapalenie opłucnej*.

Plewna—miasto w Bulgarji, pamiętne bohaterską i wytrwałą obroną armji tureckiej pod wodzą Osmana Baszy przeciw wojskom rosyjskim w lipcu r. 1877.

Plinjusz—1) *Starszy*, znakomity badacz zjawisk przyrody. Żył od 23 do 79 r. po Chr. Wykształcony encyklopedycznie, zostawił po sobie wielki zbiór przeróżnych wiadomości, cennych dla historyka starożytnej oświaty i cywilizacji, p. t. „Historia naturalis"; zginął podczas wybuchu Wezuwjusza. 2) *Młodszy*, synowiec poprzedniego, urzędnik rzymski; autor ważnych listów do cesarza Trajana i innych osób. Obaj byli Rzymianami i pisali po łacinie.

Pliszka—ptak wróblowaty, wielkości wróbla, ale wysmukłej i zgrabnej postaci, na wysokich nóżkach, z szydłowatym dziobem i długim, równo uciętym ogonem. Pliszki są bardzo zwinne i ruchliwe; po ziemi biegają drobnymi kroczkami, kiwając ciągle główką i ogonkiem; płochliwe; użyteczne, gdyż tępią mnóstwo owadów. U nas są trzy gatunki, wszystkie przelotne.

Plombowanie (z franc. *plomb*—ołów), nakładanie stempla czyli pieczęci ołowianej na towary, jako dowodu opłaconego cła. W dentystyce rozumie się przez plombowanie wykładanie zepsutego, wydrążonego zęba cienką tafelką metalową (złotą, srebrną lub platynową), albo stosownym, twardniejącym kitem, dla ochrony odkrytego nerwu.

Plon—1) Zbiór zboża z pola. 2) Rezultat dokonanej pracy.

Plus (łac.)—w matematyce znak dodawania lub wielkości dodatniej, wyobrażany przez prosty krzyżyk (+); więcej, przewyżka; przenośnie—zaleta, strona dodatnia.

Pluskwy—owady z rzędu półpokrywych. Dzielimy je na: 1) *pluskwy lądowe*—z długim smoczkiem i długimi rożkami; częstokroć pięknie ubarwione. Jedne wysysają soki roślinne, inne napadają na owady i wysysają je, jeszcze inne pasorzytują na kręgowcach. Większość odznacza się charakterystyczną wstrętną wonią. Tu należą najrozmaitsze *pluskwy drzewne*, skrzydlate, barw najrozmaitszych, przebywające na malinach, poziomkach, różnych drzewach, których sokami się żywią. Udzielają obrzydliwej woni owocom, na które siądą. *Pluskwa pokojowa*, bezskrzydła (ma tylko szczątki skrzydeł przednich), czerwono-brunatna; żywi się krwią człowieka; kłuje boleśnie. Ciało ma płaskie, ale nassawszy się krwi, staje się pękata. Bardzo długo (po kilka miesięcy) może się obchodzić bez pożywienia: staje się wówczas płaska i przezroczysta. Obyczaje ma nocne. Składa 3—4 razy rocznie po 50 jajeczek, z których młode wychodzą po 11 tygodniach. Rozpowszechniona wszędzie; pochodzi prawdopodobnie z Indji Wschodnich.

Plusz—tkanina jedwabna, wełniana lub bawełniana, podobna do aksamitu, lecz odróżniająca się dłuższym włosem.

Pluszcz czyli *kordusek*—mały ptak wróblowaty, nieco większy od wróbla. Upierzenie ma gęste, zbite, ogonek krótki, zadarty. Przebywa jako ptak miejscowy w lasach górskich (między innymi w Tatrach), nad strumieniami, w których znakomicie nurza się i nurkuje, wyszukując pożywienia (ikry rybiej, owadów wodnych i t. p.). Gnieździ się w rozpadlinach skał, nad wodą; głos ma nie donośny, ale melodyjny.

Plutarch, pisarz grecki z epoki cesarstwa Rzymskiego, urodzony około 50 r. po Chr., um. w starości. Zostawił po sobie wiele rozpraw z zakresu filozofji i etyki i znakomity zbiór życiorysów, uwydatniających szlachetność i siłę charakterów, potęgę genjuszu, zajmujące koleje losu i zasady życia mężów sławnych w starożytności.

Plutokracja—arystokracja pieniężna, warstwa społeczna, złożona z ludzi najbogatszych; bogacze.

Pluton—1) Grecki bóg piekieł, t. j. państwa albo bytu podziemnego. Był bratem Zeusa, a mężem Persefony. 2) Oddział wojska, mniejszy od kompanji lub szwadronu, zwykle po 20—30 ludzi.

Plutoniczne skały, ob. *Skała*.

Plutus — bożek rzymski; rozporządzał skarbami. Od niego, nie od Plutona, pochodzi wyraz *plutokracja*.

Plymouth—silny port wojenny w południowo-wschodniej Anglji, liczy 160.000 mieszkańców. Sławna tu jest tama, zbudowana ogromnym kosztem, trudem i umiejętnością inżynierską, oraz piękna i wspaniała latarnia, wreszcie kąpiele morskie.

Płaksa—niewielka małpa szerokonosa, kształtnej budowy, z ogonem długim, zakręcającym się około gałęzi,

Fig. 11. Płaksa kapucynka.

ale niechwytnym. Płaksy przebywają na drzewach towarzysko; są żywe, pojętne, figlarne, ale psotne; głos mają miękki, żałosny (stąd nazwa). Największa z nich—*płaksa kapucynka*—z Ameryki Południowej, często spotykana w menażerjach.

Płaskorzeźba—rzeźba nie w przestrzeni, ale na płaszczyźnie, pewną tylko częścią wystająca ponad płaszczyznę. Odróżnia się od *wypukłorzeźby* mniej wydatnem, odmiennem ukształtowaniem powierzchni, z której się wynurza.

Płaszczyzna—powierzchnia zupełnie gładka, t. j. taka, do której przyłożona linja prosta, w każdym miejscu i kierunku doskonale przystaje.

Płatki, ob. *Kwiat*.

Płatnerstwo, w dawnej polszczyźnie—kowalstwo, zastosowane do wyrabiania zbroi i kling; rzemieślników, wyrabiających te przedmioty, nazywano *płatnerzami, szabelnikami* lub *mieczownikami*.

Pławno—osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Radomskowskim, nad Wartą, w nizinie nadrzecznej; w okolicy pokłady kamienia wapiennego i glinki ogniotrwałej.

Płazy, ob. *Ziemnowodne*.

Płeć — ogół cech, wyróżniających osobniki męskie od żeńskich. Cechy te nie ograniczają się jedynie samymi narządami płciowymi, lecz ujawniają się w różnych częściach organizmu. Tak u niektórych zwierząt samce mają pewne przydatki skórne (rogi, brody), żywsze zabarwienie (u wielu ptaków i owadów), silniej rozwinięty głos (śpiew ptaków); u innych znowu samice opatrzone są właściwymi sobie utworami. Brak płci (bezpłciowość) istnieje tylko u najniższych istot organicznych; obupłciowość występuje powszechnie u roślin, rzadko u zwierząt (hermafrodytyzm).

Płetwonogie ptaki czyli *pływające*—nazwa rzędu ptaków. Główną ich cechę stanowią nogi krótkie, osadzone bliżej ogona (stąd chód chwiejny) oraz błona, spajająca palce zupełnie lub częściowo. Dzięki takiej budowie nóg, pływają dobrze. Upierzenie mają przeważnie krótkie i nie jaskrawe, puch delikatny i obfity. Najczęściej żyją towarzysko; najliczniejsze są w krajach chłodniejszych. Dostarczają jaj, puchu, pierzy, mięsa. Tu należą: pelikan, kormoran, fregata, gęś, łabędź, kaczka, edredon, mewa, nur, perkoz, alka, bezlotek i inne.

Płetwonogie ssące — nazwa rzędu zwierząt ssących. Płetwonogie mają ciało zwężone do tyłu, kończyny płetwowate, z palcami, spiętymi błoną; palce z pazurami; sierść krótka; pod skórą gruba warstwa tłuszczu, nadająca im lekkość i wytrzymałość na zimno; uzębienie jak u drapieżnych; żywią się rybami i mięczakami. Zamieszkują morza, zwłaszcza północne; pływają i nurkują wybornie; na ląd wychodzą dla wypoczynku i karmienia młodych; ruchy ich na lądzie są powolne i niezgrabne. Trzymają się przeważnie gromadami. Polowanie na nie jest bardzo zyskowne (skóra, tłuszcz, mięso), z tego powodu są bardzo tępione.

Płetwy—płaskie fałdy skóry u kończyn ryb, służące im do poruszania się w wodzie; szkieletem płetw są pręcikowate kości lub chrząstki, połączone stawami i mogące się poruszać. Oprócz parzystych płetw z boków, ryby posiadają jeszcze płetwy nieparzyste na grzbiecie (grzbietowa), ogonie (ogonowa) i brzusznej stronie ciała (podogonowa). Nogi płetwowe, o palcach spiętych błoną zupełnie lub częściowo, posiadają płetwonogie ssące i ptaki (ob.).

Płock — miasto gubernialne na prawym wyniosłym brzegu Wisły, w malowniczem położeniu, należy do najstarożytniejszych miast w Polsce, gdyż początkiem swym sięga epoki wprowadzenia do Polski chrześcijaństwa. Tu Mieczysław I, według podań kronikarzy, miał założyć jeden z dziewięciu wzniesionych przez siebie kościołów. Bolesław Wielki kościół ten zamienił na katedralny i utworzył w Płocku biskupstwo. Władysław Herman i Bolesław Krzywousty najczęściej tu przebywali i w katedrze tutejszej spoczęły ich zwłoki. Po podziale Polski na księstwa Płock stał się z początku stolicą całego Mazowsza, potem jednej z najgłówniejszych jego dzielnic, która przez Kazimierza Wielkiego wcielona została do Polski. Król ten wzniósł w Płocku nowy zamek, obwarował miasto, nadał mu swobody i przywileje, skutkiem czego wzrosło ono do rzędu najznaczniejszych, najludniejszych i najbardziej handlowych miast Polski. Za Olbrachta miasto uzyskało wodociągi. Morowe zarazy, najazdy szwedzkie i pożary w XVII i na początku XVIII wieku podkopały znaczenie Płocka. Po podziale Rzeczypospolitej Płock dostał się Prusom, a r. 1815 włączony został do Królestwa Polskiego. Obecnie liczy przeszło 30.000 mieszk., posiada piękną katedrę i kilka kościołów, seminarjum duchowne, kilka szkół średnich męskich i żeńskich, instytucje gubernialne i powiatowe i t. d.

Płoć czyli *płotka*—niewielka ryba (najwyżej 30 cm. długości i $1^1/_2$ kg. wagi), spokrewniona z karpiem; ma małą płetwę grzbietową i głęboko rozwidloną ogonową. Ubarwienie na grzbiecie ciemnostalowe, po bokach żółtawe, na brzuchu srebrzyste; płetwy czerwone. Płotki żyją gromadnie, w towarzystwie kiełbiów, karasi, linów w rzekach wolno płynących; żywią się roślinami oraz drobnemi, wodnemi stworzeniami i ikrą. Bardzo pospolite u nas i w całej Europie. Mięso płotek ościste i niezbyt smaczne.

Płodozmian—sposób prowadzenia gospodarstwa rolnego, zasadzający się na kolejnem co rok zasiewaniu na tym samym gruncie roślin pastewnych i zbożowych, ozimych i jarych. Po kilku lub kilkunastu latach to samo zboże lub roślina pastewna powraca na to samo pole, na którem już raz była zasiana.

Płomień. Jeżeli podczas palenia się ciał w powietrzu tworzą się gazy palne, jak np. wodór, tlenek węgla, węglowodory i t. p., wtedy paleniu temu towarzyszy znane zjawisko, zwane płomieniem. Mniejsza lub większa jasność oraz barwa płomienia zależą od samej natury ciał gorejących oraz rozmaitych domieszek. Jeżeli spalenie jest niezupełne, np. przy niedostatecznym przystępie powietrza, wtedy oprócz płomienia powstaje dym, sadze i t. p.

Płonica *(szkarlatyna)*—epidemiczna i zaraźliwa choroba gorączkowa, odznaczająca się zapaleniem gardzieli *(angina)* i obfitą, różową, punkcikowatą wysypką na skórze; drobne jej plamki zlewają się razem (czego nie widzimy przy odrze), tak iż cała skóra staje się jednostajnie szkarłatna. Okres rozwoju choroby od chwili zarażenia się trwa 3—4 dni; potem zjawiają się wymioty, dreszcze, ból głowy, osłabienie i ból gardła przy przełykaniu. Wysypka zaczyna się najpierw pokazywać na szyi i na piersiach, potem na całem ciele i na kończynach. W gardzieli ukazuje się biały nalot, podobny do dyfterycznego. Wysypka po trzech dniach znika, gorączka ustępuje, poczem naskórek zaczyna się łuszczyć, szczególniej na palcach rąk i nóg. Przebieg i zakończenie zależą od natężenia choroby, która niekiedy bywa dziwnie lekka, w innych zaś przypadkach (najczęściej) bardzo ciężka, a nawet śmiertelna.

Płonka—drzewko wyrastające z nasienia w szkółce, albo dziczka, wyrosła wśród lasu z gatunku gruszy lub jabłoni.

Płońsk—miasto powiatowe w gubernji Warszawskiej, nad rzeką Płonką, niegdyś jedno z celniejszych miast Mazowsza, założone przez Ziemowita III, księcia mazowieckiego, rawskiego i płockiego w 1400 r. Zamek tutejszy, zbudowany przez książąt mazowieckich, został zburzony przez Szwedów.

Płoskirów, urzędownie *Proskurów*— miasto powiatowe w gubernji Podolskiej, przy ujściu rzeki Płoski do Bohu. Wojny szwedzkie przywiodły to miasto do zupełnego upadku, z którego w ostatnich czasach dopiero zaczęło się podnosić z powodu przechodzącej w pobliżu drogi żelaznej woloczysko-odeskiej. Znajdują się tu jeszcze ślady wału, opasującego miasto i szczątki starożytnego zamku polskiego. Liczy około 24.000 mieszkańców.

Płot—ogrodzenie zabudowań wiejskich i ogrodów owocowych lub warzywnych.

Płowce—wieś w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim, pamiętna zwycięstwem Władysława Łokietka nad Krzyżakami w dniu 27 czerwca 1331 r. Na miejscu, gdzie pochowano poległych Krzyżaków, stoi dotąd pomnik kamienny.

Płód—rozwijająca się w łonie matki istota żywa, od stanu początkowego zarodka do chwili urodzenia.

Płótno—tkanina gładka, z nici lnianych lub konopnych. Jakość płótna zależy od rodzaju przędzy, stopnia jej czystości, grubości i gęstości tkaniny i od wybielenia. Właściwe płótna są czysto lniane; z nich najlepsze i najcieńsze t. zw. prawdziwe batysty i weby. Tak zwane *półpłótna* tkane są z nitek lnianych i bawełnianych. Gruba tkanina z nitek niemytych konopnych zowie się *drelichem*. Najmocniejsze jest *płótno żaglowe*, tkane bardzo gęsto. *Płóciennkami* nazywamy tkaniny, wykonane tak samo jak płótno, lecz z barwnej przędzy, czysto lnianej lub mieszanej z bawełną. Płócienka prawdziwe nigdy nie są drukowane—wszystkie wzory i barwy są tkane odrazu z kolorowej przędzy. Cieniutkie płócienka nazywają się *zefirami*.

Płuca—organ służący do oddychania, umieszczony w klatce piersiowej, po jednem płucu z każdej strony; obejmują one między sobą serce. Płuca otoczone są podwójną błoną, zwaną *opłucną*; część zewnętrzna tej błony przylega do żeber, część wewnętrzna—do płuc; podczas oddychania obie te błony trą się wzajem o siebie. Dla ułatwienia tego tarcia opłucna wydziela nieco surowiczego płynu, którego ilość wzrasta znacznie przy *zapaleniu opłucnej* (woda w płucach), a przy silniejszych stopniach zapalenia staje się ropną. Budowa płuc jest dosyć skomplikowana; *oskrzela*, idące od tchawicy, dzieląc się, stanowią jakby szkielet płuc, a najdrobniejsze ich rozgałęzienia, t. zw. *oskrzeliki*, są pokryte licznymi drobnymi pęcherzykami płucnymi. Prócz tego naczynia krwionośne, doprowadzające krew z serca do płuc, rozgałęziają się obficie w tym narządzie i kończą się drobnymi *kapilarami*, które siatkowato otaczają ostateczne rozgałęzienia oskrzeli. Z kapilarów tych tworzą się następnie żyłki, a te przechodzą w coraz grubsze żyły, odprowadzające krew z płuc do serca. Miejsca, pozostające pomiędzy licznymi tymi kanałami (powietrznymi i krwionośnymi), wypełnione są tkanką, zwaną *miąższem płucnym*.

Płucnik—niewielka roślinka z rodziny *ogórecznikowatych*, u nas pospolita. Łodygę ma zielną, liście jajowate lub sercowate, niekiedy plamiste, kwiaty zebrane w gronka czerwonawe, później błękitne. Kwitnie wcześnie na wiosnę; ma zastosowanie w lecznictwie.

Pług—jedno z głównych i najpierwszych narzędzi do uprawy roli. Zadaniem pługa jest przewrócić warstwę gleby, przeznaczonej pod uprawę, tak ażeby powierzchnia jej poszła na spód, spodnia zaś strona wydostała się na wierzch. Do tego celu służą trzy główne składowe części pługa: *krój*, *lemiesz* i *odkładnia*. Krój odrzyna pas ziemi czyli skibę z boku, lemiesz podrzyna ją ze spodu, odkładnia podnosi skibę i przewraca. Inne nie mniej ważne składowe części pługa są: *grządziel* — rodzaj dyszla, do którego przyczepia się zaprząg i do którego także przymocowany jest krój; *słupica* przymocowana do grządziela i do której przyśrubowana jest odkładnia; *płóz* umocowany do spodu słupicy, na którym cały przyrząd posuwa się i nakoniec *rękojeście* czyli *cepigi*, umocowane u grządziela i płoza a służące do przytrzymywania i kierowania pługa. Konstrukcja i gatunki pługów są najrozmaitsze. Do najprostszych należy używana jeszcze niekiedy przez chłopów naszych *socha*, cała z drzewa—z wyjątkiem kroju i lemiesza. Niektóre gatunki pługów nie mają na celu przewracania skiby, lecz tylko spulchnianie ziemi: ryją one głębokie bróździe i w ten sposób spulchniają rolę. Tu należy *radło*, mało już używane, *obsypniki*, nie posiadające kroju, lecz tylko lemiesz z obu stron zaostrzony i dwie odkładnice. Pługi *przegonowe* mają taką samą budowę jak obsypnik, lecz są większe: służą do wyciągania brózd, przeznaczonych do odpływu wody na zasianych już polach. Pługi ciągną zwierzęta robocze albo lokomobile, które je prowadzą za sznury z jednego końca pola ku przeciwnemu i odwrotnie.

Pług *Adam* — pseudonim *Antoniego Pietkiewicza* (ob.).

Płungiany — miasteczko nad rzeką Bobrungą, w gub. Kowieńskiej, pow. Telszewskim.

Pluwia czyli *Koniuchowskie*—jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Kalwaryjskim, zajmuje 260 morgów przestrzeni.

Płyn, ob. *Ciecz*.

Płyta—tafla kamienna, najczęściej z łupku albo z kamienia ciosowego.

Pływak—owad tęgopokrywy, wodny, kształtu jajowatego z długimi rożkami, barwy oliwkowo-czarnej. Pospolity u nas; żyje w wodach stojących lub płynących wolno; pływa nadzwyczaj zręcznie i szybko; lata o zmierzchu i w nocy. Pływaki i larwy ich są bardzo drapieżne: żywią się wodnymi owadami, mięczakami i ikrą rybią, skrzekiem żabim, kijankami, młodemi rybkami, a nawet wgryzają się w ciało ryb dorosłych. Należą do najszkodliwszych owadów wodnych.

Pływanie—unoszenie się ciał na powierzchni lub wewnątrz cieczy; polega na zasadzie prawa Archimedesa (ob.). Jeżeli ciało jest cięższe od wody (to jest od tej objętości wody, jaka przez nie wypchnięta została), to lubo w wodzie traci na ciężarze tyle, ile waży woda tej samej co ciało objętości, zachowuje jednak część swego ciężaru i opada na dno; jeżeli ma ciężar taki sam jak woda, przezeń wypchnięta, to zanurzone w wodzie, unosi się wewnątrz wody; jeżeli zaś jest od niej lżejsze, jak korek, to zanurzone w wodzie wypływa na powierzchnię, zanurzając się w wodzie o tyle tylko, że ciężar wypchniętej cieczy równy jest całemu jego ciężarowi. Ciało człowieka jest nieco cięższe od wody; jego pływanie przeto nie jest naturalne, ale sztuczne, jest ciągłą obroną przeciw osuwaniu się na dno przy pomocy oporu środka, t. j. wody; pływanie jest tem łatwiejsze, im głębiej się zanurzamy, a najłatwiejsze jest na grzbiecie, bo wtedy zanurzona jest i najcięższa stosunkowo głowa, oraz gdy wstrzymujemy wydech, bo wtedy powiększa się objętość ciała.

Pneumatyka czyli *aeromechanika*—część mechaniki, obejmująca naukę o równowadze gazów czyli *aerostatykę*, oraz o ruchu gazów czyli *aerodynamikę*.

Pneumatyczna machina albo *pompa*—pompa powietrzna, przyrząd służący do zgęszczania powietrza albo do wydalania go z przestrzeni hermetycznie zamkniętych.

Po albo *Pad*—największa rzeka we Włoszech, wytryska w Alpach zachodnich u stóp góry Monte Viso, przepływa piękną dolinę Lombardzką i uchodzi do Adrjatyku rozległą deltą; dzięki ogromnej obfitości niesionych przez nią namułów, corocznie przybywa tu lądu. Po otrzymuje mnóstwo dopływów, zwłaszcza alpejskich z lewego brzegu.

Pobereże (albo Awratyńskie wzgó-

rza)—wyżyna między Dniestrem a Bohem o stromych północnych i południowych krawędziach, w teraźniejszej gub. Podolskiej, dawniej w województwie Bracławskiem. Pobereże było ważną linją obronną przeciw Turkom i Tatarom. Na żyznej jego glebie rozwinęła się uprawa buraków i przemysł cukrowniczy.

Pobiedonoscew *Konstanty*, ur. 1827 r., profesor uniwersytetu w Moskwie, później oberprokurator Synodu w Petersburgu. Jako nieprzejednany przeciwnik wszelkiego postępu i reform, był powszechnie znienawidzony. W r. 1905 usunął się w zacisze domowe. Um. 1910 r.

Pobielanie—pokrywanie warstwą cyny naczyń: mosiężnych, miedzianych i cynkowych, przeznaczonych do gotowania i przechowywania pokarmów. Miedź, cynk z kwaśnymi pokarmami dają połączenia szkodliwe dla zdrowia, cyna ich nie daje — stąd jej znaczenie.

Pobojowisko—miejsce, na którem odbyła się bitwa.

Poborca—urzędnik skarbowy, przeznaczony do pobierania wszelkich podatków i opłat.

Pobratymstwo, *posiestrzymstwo* — zwyczaj narodowy u Słowian południowych, polegający na związku dwu osób jednej lub różnych płci, opartym nie na zasadzie wspólnej własności ani też wspólności krwi, lecz na wzajemnem przywiązaniu i przyjaznej przez całe życie pomocy.

Pobudka—1) Uderzenie w trąby lub bębny, zwołujące żołnierzy. 2) Wrażenie lub myśl szybka, wywołująca w człowieku postanowienie pewnego czynu, działania, pracy, roboty.

Pochłanianie, ob. *Absorbcja.*

Pochodnia— rodzaj długiej świecy, zrobionej ze smoły lub innego palnego materjału, używanej przy uroczystych pochodach.

Pochutnik *(pandan)*—krzew dużych rozmiarów, zwrotnikowy, bardzo blisko spokrewniony z palmami. Pień wypuszcza korzenie powietrzne, które następnie zagłębiają się w ziemię, utrzymując nad ziemią pień, który ma podobieństwo do kłodziny palmowej, ale jest rozgałęziony; każde rozgałęzienie kończy się wielkim pękiem twardych, długich, ale łatwo łamliwych liści; łodyga również jest bardzo krucha tak, że słabe uderzenie łatwo ją łamie. Pochutniki rosną w sąsiedztwie palm kokosowych nad brzegami mórz, na miejscach zalanych wodą, wznosząc się nad jej poziomem na swych powietrznych korzeniach, niby na szczudłach.

Pochwa—worek skórzany, skrzynka podłużna, wąska, powleczona skórą; rura płaska, zrobiona z metalu; w nią wsuwa się pałasz, szablę, szpadę, nóż myśliwski, jatagan, kordelas lub inne narzędzie ostre, które w ten sposób tylko nosić można bez niebezpieczeństwa dla noszącego je.

Pochwalski *Kazimierz,* ur. 1856 r., znakomity malarz polski, słynie zwłaszcza z doskonałych portretów.

Pochwist, *(Pochwiściel, Pogwizd, Poświst*—bóstwo burzy i wiatrów, czczone jakoby za bachwochwalskich czasów w Polsce i na Rusi; tak przynajmniej twierdzi Długosz i inni historycy.

Pochworogie, ob. *Parzystokopytowe.*

Pociej *Adam Hipacy,* ur. 1541 r., kasztelan brzeski, wstąpił po śmierci żony do klasztoru OO. Bazyljanów, został biskupem włodzimierskim i brzeskim, podniósł śmiało wypowiedzianą przez Skargę myśl unji Kościoła ruskiego z Kościołem katolickim. On to wraz z Cyrylem Terleckim i Michałem Rahozą przyprowadził do skutku Unję Brzeską w r. 1596, jeździł w tej sprawie w poselstwie do Rzymu, a po śmierci Rahozy został metropolitą kijowskim. Mąż nieugiętej siły woli, wielkiej nauki i niepospolitej wymowy, działał piórem i czynem dla Unji. Um. 1613 r.

Pocisk — część naboju broni palnej cięższych kalibrów (armat, moździerzy), wyrzucana w powietrze na znaczniejszą odległość. Tu należą: kule, bomby, granaty i t. p. Pociski dzielą się na pełne, t. j. *kule* właściwe, całe z ołowiu, żelaza lub stali, nie zawierające wewnątrz materjałów wybuchowych i *granaty* (ob.), które je zawierają. Dawniej pociski wyrabiano z kamieni (granitu).

Poczajów—miasteczko w pow. Krzemienieckim, gubernji Wołyńskiej, sławne starożytnym kościołem, zbudowanym na wyniosłej górze, z cudownym obrazem N. M. P. Od r. 1618 istniała tu drukarnia, z której wyszło wiele ważnych dzieł religijnych i historycznych. Dawny kościół i klasztor bazyljański, zamieniony obecnie na cerkiew prawosławną, pierwotnie wystawiony z ciosu w 1650 r., przebudowany, a raczej na nowo wzniesiony został 1771 — 1772 r. przez Mikołaja Potockiego, starostę kaniowskiego, który po burzliwem życiu osiadł przy klasztorze, jako pokutnik.

Poczdam (*Potsdam*) — miasto pod Berlinem, z pałacami królów pruskich. Poczdam powstał na gruncie słowiańskiej osady Poddubinie (t. j. Pod dębem), na wyspie rzeki Haweli. Liczy 60.000 mieszkańców.

Poczet—1) liczba; „na poczet"—tyle co „na rachunek"; 2) orszak, oddział, towarzyszący komuś (poczet żołnierzy). Stąd w dawnem wojsku polskiem nazwa „towarzysz pocztowy", t. j. należący do pocztu.

Poczobut *Marcin Odlanicki,* ur. 1728 r., um. 1810 r., był znakomitym astronomem polskim. Założył on obserwatorjum astronomiczne w Wilnie, gdzie na uniwersytecie nauczał matematyki i astronomji. Położył zasługi przy reformie szkół na Litwie.

Poczta—insytucja przeznaczona do jak najszybszego, najregularniejszego i najpewniejszego przewożenia od miejsca do miejsca (stacji) wiadomości pisanych i drukowanych, przedmiotów i osób. Usługi jej są dla wszystkich; ceny z góry oznaczone. Jako środka przewozu używa ona koni często zmienianych, posiłkując się kolejami żelaznemi, o ile te są w danej okolicy przeprowadzone, a na rzekach i morzach statkami — głównie parowymi. Oprócz regularnego wysyłania wozów pocztowych, może być na żądanie udzielona ekstrapoczta, do czego zarząd pocztowy utrzymuje potrzebną liczbę koni i wozów, oraz do nadzwyczajnej przesyłki wiadomości—sztafeta. Poczta jest niezbędna dla państwa, dla utrzymania związku między prowincjami a zarządem centralnym i potrzebie tej głównie zawdzięcza swój początek. W Polsce najdawniejsze ślady poczty spotykamy za panowania Bolesława Chrobrego, który pierwszy postanowił, ażeby wszystkie miasta dostarczały koni lub pieszych posłańców do rozwożenia poleceń władzy. Późniejsi monarchowie rozszerzali coraz bardziej przepisy pocztowe, i tak: w 1726 roku posiadaliśmy już sztafety, ekstrapoczty, kurjerów i listowych; dyliżanse wprowadzono w 1808 r.—W 1874 r. zawiązany został ogólny związek pocztowy, który zamienił się w 1878 r. w związek pocztowy wszechświatowy.

Pocztowa karta, *karta korespondencyjna, pocztówka* — karta, zastępująca list zamknięty, zaprowadzona w r. 1870 w Austrji, następnie w innych krajach.

Pocztowa marka—karteczka ze stemplem państwowym i ceną, przyklejana do listu jako dowód opłaty za jego przesyłkę.

Poczwarka, ob. *Owady.*

Podagra, ob. *Artrytyzm.*

Podanie — opowiadanie o jakiemś zdarzeniu, które zaszło rzeczywiście lub tylko wymyślone zostało i przechodzi następnie upiększone i urozmaicone z pokolenia na pokolenie. Podania zawierają zawsze prawie pierwiastek cudowności lub nadzwyczajności; osnuwane są bądź dokoła sławnych postaci,

bądź miejsc pamiętnych niezwykłemi wydarzeniami (starych ruin, zamczysk, pobojowisk i t. d.).

Podatki są to pewne opłaty, uiszczane przez obywateli na rzecz państwa, bez otrzymania szczególnej od niego usługi, a służące na pokrycie potrzeb ogólnych, z których każda jednostka w państwie korzysta. Nakładanie podatków musi należeć do atrybucji państwa, bo bez tego prawa nie miałoby środków na rozwinięcie swej działalności. Podatki bywają *bezpośrednie* i *pośrednie*. Bezpośrednie dotykają własności, posiadania, majątku; pośrednie pobierają się za czynności już dokonane lub przedsiębrane. Oznaką podatków bezpośrednich jest to, że opłacane są przez osoby, które je z polecenia władzy ponosić mają, pośrednie zaś dają możność temu, który na razie je płaci, ściągnięcia ich od innych osób czyli spożywców. Cło jest podatkiem pośrednim, bo opłaca je pierwiastkowo kupiec, lecz bezzwłocznie obciąża stosunkową nadwyżką towar, tak że brzemię tego podatku spada na nabywcę-konsumenta. Do podatków bezpośrednich należą: dochodowy, rentowy, przemysłowy i handlowy, gruntowy, budowlany, mieszkaniowy, spadkowy i wiele innych. Nadto podatki bezpośrednie dzielą się na państwowe, terytorjalne i gminne (te ostatnie na gminne miejskie, gminne wiejskie i gminne wyznaniowe). Stosownie do celu, na jaki są przeznaczone, podatki dzielą się na szkolne, sądowe, mostowe, drogowe, podymne, kwaterunkowe i t. p. Istnieje także podział na główne i dodatkowe, zwyczajne i nadzwyczajne. Wreszcie na szczególną uwagę zasługuje podział podatków na: stosunkowe (proporcjonalne) i postępowe (progresywne); pierwsze płacą się w prostym stosunku do dochodów, drugich zaś stosunek wzmaga się w miarę wzrostu dochodu.

Podaż, ob. *Popyt*.

Podbiał—niewielka roślina z rodziny *złożonych*, chwast pospolity na gliniastych, wilgotnych gruntach. Kwitnie wcześnie na wiosnę; złoto-żółte kwiaty ukazują się przed liśćmi, na niewysokim prostym głąbiku. Liście odziomkowe, okrągło-sercowate, rozwijają się po przekwitnieniu i mają zastosowanie w lecznictwie.

Podchorąży nosił w wojsku Rzeczypospolitej polskiej chorągiew w zastępstwie chorążego. W wojsku Królestwa Polskiego (po r. 1815) zwano podchorążymi podoficerów ze szkoły wojskowej, czyli t. zw. kadetów. *Szkoła podchorążych*, podzielonych na jazdę i piechotę, istniała w Warszawie do r. 1830. Podchorążowie ci rozpoczęli powstanie w noc listopadową r. 1830.

Podciąg—w budownictwie słup, przeznaczony do wzmocnienia belki, której ze spodu podeprzeć nie można.

Podczaszy—w Rzeczypospolitej polskiej pierwotnie zastępował cześnika. Później urząd ten był dostojeństwem wyższem od cześnikowego. Było dwuch podczaszych: wielki koronny i wielki litewski. Istniał nadto, nadawany przez króla, tytuł podczaszych ziemskich.

Podczaszyński—1) *Karol*, ur. 1790 r., um. 1860 r., profesor budownictwa w uniwersytecie wileńskim. 2) *Paweł*, ur. 1824 r., um. 1876 r., syn poprzedniego, profesor budownictwa w warszawskiej szkole sztuk pięknych, zamiłowany zbieracz starożytności, a zwłaszcza dawnych pieczęci polskich. 3) *Michał*, stryjeczny brat Karola, ur. 1797 r., um. 1835 r., był redaktorem *Dziennika Warszawskiego*, a po r. 1830 wyemigrował do Paryża.

Poddaństwo — w mowie potocznej stosunek bezwzględnej zależności jednych osób od drugich. Takim był niegdyś stosunek włościan do swoich dziedziców; albo wprost stanowili oni własność tych ostatnich, albo przynajmniej mieli obowiązek odrabiania pańszczyzny i innych służebności. W znaczeniu specjalnem poddaństwo jest to związek prawny między jednostką a państwem. Poddanym więc zwie się mieszkaniec kraju względem władzy państwowej tegoż kraju.

Poddasze albo *strych* — przestrzeń między najwyższem piętrem a dachem budynku.

Poddębice—osada w gub. Kaliskiej, pow. Łęczyckim. Zameczek tutejszy gustownie zbudowany i dochowany w dobrym stanie, stanowi ciekawy zabytek budownictwa XVI wieku.

Podesta—we Włoszech najpierwszy urzędnik miejski, jak u nas burmistrz lub prezydent. W średniowiecznych rzeczachpospolitych włoskich *podesta* piastował częstokroć władzę najwyższą.

Poddawanie myśli *(suggestja)* — jest to wpływ jednej osoby na drugą, za pomocą którego osoba pierwsza skłania do posłuszeństwa i wykonywania swych rozkazów osobę drugą, będącą w stanie snu hypnotycznego (ob.). Poddając np. osobie tej myśli o tem, że ma ramię sparaliżowane, można rzeczywiście wywołać w niej chwilowe i naturalnie przejściowe porażenie ramienia. Nie wszystkie jednak osoby, skłonne do zahypnotyzowania, są zarazem tak wrażliwe na suggestję. Objawy suggestji obserwować można nietylko w śnie hypnotycznym, ale i na jawie.

Podglebie czyli *podłoże*—znajdująca się tuż pod warstwą orną spodnia warstwa gruntu, do której pług nie sięga. Dostarcza ona pokarmu roślinom, głęboko zapuszczającym korzenie i z tego względu ważna.

Podgórze—miasto w Galicji, na prawym brzegu Wisły, naprzeciw Krakowa, z którym jest połączone mostem, liczy 15.000 mieszkańców. W pobliżu wznosi się mogiła Krakusa i wapniste Krzemionki z pieczarami (grota Twardowskiego). Dobywają stąd wapno.

Podhajce—miasto w Galicji z zamkiem i pięknym kościołem, pamiętne w dziejach wojen tureckich, tatarskich i kozackich. Tu w październiku 1667 r. hetman Sobieski wobec przemagających sił nieprzyjacielskich musiał zawrzeć ugodę, którą oderwanie się Doroszeńki od Tatarów uczyniło nadspodziewanie korzystną.

Podhale—nazwa wyżyn, okalających Tatry. Najobszerniejsze jest Podhale północne, które przepływają źródłowe potoki Dunajca: Biały i Czarny Dunajec i Białka; zowie się ono od głównego miasta Nowego Targu *Podhalem Nowotarskiem*. Rozróżniamy prócz tego Podhale *Spiskie* w obszarze górnego Popradu, *Liptowskie*, w obszarze górnego Wagu i *Orawskie*, w dorzeczu Orawy (dopływ Wagu). Wszystkie te wyżyny bardzo cienki pokład ziemi ornej, glebę chudą i nieurodzajną; rozległe torfowiska, zwane pustaciami lub borami, są szczególną cechą tych podgórskich krain. Mieszkańców Podhala, zwłaszcza nowotarskiego, zwiemy *Podhalanami*.

Podhorce -- wieś w Galicji, w pow. Złoczowskim, z zamkiem wspaniałym, znakomicie utrzymanym i prześlicznym kościołem na wzór kościoła św. Piotra w Rzymie.

Podjebrad *Jerzy*, ob. *Jerzy*.

Podjazd—1) Niewielki oddział jazdy, wysłany dla śledzenia kroków nieprzyjacielskich. 2) Podwyższona część gruntu przed budynkiem lub platformą kolei żelaznej dla ułatwienia dojazdu.

Podium (łac.)—1) u starożytnych Rzymian podwyższenie dokoła areny cyrkowej, oddzielone od niej murem, z miejscami dla senatorów, posłów zagranicznych, westalek; 2) pomost podwyższony lub platforma, skąd wygodniej patrzeć można (np. w panoramie).

Podkamień — miasteczko w pobliżu Brodów, w Galicji wschodniej. Na wzgórzu wznosi się potężny i warowny zamek, klasztor i kościół Dominikanów z cudownym obrazem Matki Boskiej.

Podkanclerzy — w Rzeczypospolitej polskiej pierwotnie zastępca kanclerza (ob.), stał obok niego na czele kance-

larji królestwa. Wedle ustawy z r. 1504, miał pieczęć mniejszą, a większą mógł pieczętować tylko pod nieobecność kanclerza. Później podkanclerzowie byli właściwymi kierownikami kancelarji i należeli do ministrów króla.

Podkomorzy—w Rzeczypospolitej polskiej urzędnik nadworny, pierwotnie zastępca komornika, stał się z czasem wyższym od niego dostojnikiem i miał tytuł „podkomorzy wielki" lub „koronny". Podkomorzy zarządzał komorą, t. j. mieszkaniem królewskiem, był pokojowym, szambelanem króla, wprowadzał do jego komnaty i wydawał rozkazy służbie. Oznaką jego był klucz wyzłacany. Podkomorzy litewski piastował to samo dostojeństwo na Litwie. Inne zadania mieli *podkomorzowie ziemscy*, którzy rozstrzygali sprawy graniczne w każdej ziemi. Szlachta przedstawiała królowi czterech kandydatów, z których król jednego zatwierdzał na urząd podkomorzego.

Podkoniuszy *koronny* i *litewski* — w Rzeczypospolitej polskiej pierwotnie zastępca koniuszego; później był to tylko tytuł, nadawany przez królów w dowód łaski monarszej.

Podkop—chodnik podziemny, wykopany dla założenia miny prochowej i wysadzenia w powietrze twierdzy, budynku, linji kolejowej i t. p.

Podkowa — kawał żelaza zgiętego w pałąk odpowiednio do kształtu kopyta końskiego, przybijany gwoździami do kopyt dla nadania im wytrzymałości a wzmocnienia pewności i siły chodu konia.

Podkowiński *Władysław*, ur. 1866 r., um. 1894 r., malarz polski, bardzo utalentowany; mimo przedwczesnego zgonu zostawił wiele pięknych obrazów („Szał", „Bajka" i inne).

Podlasie — kraina rozciągająca się między Mazowszem i Prusami Elektorskiemi a Litwą, na południe pod Łuków, na północ wąską szyją aż do Augustowa wyciągnięta. Pierwotnymi mieszkańcami tej ziemi byli Jadźwingowie, rozbici przez Bolesława Wstydliwego pod Łukowem, gdzie pokazywano jeszcze niedawno „Mogiłę Jadźwingów", zupełnie wytępieni lub rozproszeni w końcu XIII w. Za Zygmunta I utworzono tu województwo Podlaskie, którego obszar nie objął wszakże całego Podlasia. Ziemia Łukowska została przy województwie Lubelskiem. Województwo Podlaskie składało się z trzech ziem: Drohickiej, Mielnickiej i Bielskiej. Miasta na Podlasiu: Drohiczyn, uważany za stolicę, Mielnik, Bielsk, Augustów, Białystok, Ciechanowiec, Knyszyn, Łosice, Mordy, Narew, Tykocin, Węgrów, Wysokie Mazowieckie. Rzeki: Biała, Biebrza, Bug, Narew, Nurzec.

Podłoże, ob. *Podglebie*.

Podmiot—w gramatyce główny wyraz w zdaniu, służący do oznaczenia tej osoby lub rzeczy i t. p., której *stan*, *przymiot* lub *czynność* wyrazić chcemy. W *filozofji* nazywamy podmiotem to, co o czemś myśli, w przeciwieństwie do przedmiotu, t. j. do tego, czego myśl się tyczy. Każdy więc umysł zdolny do myślenia o czemkolwiek, jest podmiotem. Stosunek umysłu ludzkiego do świata, pojęcia do rzeczy pojmowanej, idei do rzeczywistości, jest stosunkiem *podmiotu* do *przedmiotu*. Myśli same i formy, t. j. sposoby wyrażania ich na zewnątrz słowami, dźwiękami, kształtem lub barwą, mogą być albo *podmiotowe* (subjektywne), jeżeli w nich przemaga osobista uczuciowość mówiącego, albo *przedmiotowe*, jeżeli się trzymają przedmiotu swego, t. j. świata, życia, natury, wogóle rzeczy widzianych, poznawanych, doświadczanych w tym zakresie, który człowiek w danej chwili myślą swą obejmuje.

Podniebienie — górna ściana jamy ustnej, czyli przegroda, dzieląca jamę ustną od jamy nosowej. W przedniej części podniebienia, aż poza ostatnie zęby trzonowe, zawarte są kości; jest to t. zw. twarde podniebienie. Tylna część podniebienia jest miękka i ruchoma. Między językiem a podniebieniem miękkiem jest otwór, prowadzący z ust do gardła. Brzeg tylny podniebienia miękkiego, który ogranicza ten otwór, nie jest prosty, lecz ma postać dwu łuków—prawego i lewego, między którymi zwiesza się t. zw. języczek.

Podniesienie—moment *Mszy Świętej*, gdy kapłan po konsekracji wznosi w górę *Hostję* i kielich ku uczczeniu ich przez wiernych, którzy w czasie tego powinni ciałem i umysłem korzyć się przed *Najświętszą Ofiarą*.

Podoficer—stopień wojskowy, a raczej szereg stopni wojskowych między prostym żołnierzem a oficerem.

Podole—ziemia dawnej Polski, rozciągająca się po lewym brzegu Dniestru od Wereszycy na zachodzie, aż po Murafę, ostatni dopływ Dniestru, na wschodzie. Podole dzieli się dzisiaj na galicyjskie i rosyjskie; galicyjskie wchodziło za czasów Polski w skład Czerwonej Rusi. Bardzo żyzna gleba Podola sprowadzała tu od wieków osadników polskich. Kolonizację tę wszakże niszczyły częste napady Tatarów i Turków.

Podoliniec - miasteczko na Spiżu, na lewym brzegu Popradu. Silne mury i zamek, którego resztki dotychczas się tu wznoszą, wystawiła Kinga, żona Bolesława Wstydliwego. W XVII wieku wsławiło Podoliniec kolegjum Pijarskie, założone przez Stanisława Lubomirskiego r. 1642.

Podoski *Gabrjel Jan*, arcybiskup gnieźnieński i prymas polski (um. r. 1777), człowiek bardzo smutnej sławy. Jako płatny agent Repnina agitował podczas konfederacji Radomskiej; na sejmie delegacyjnym r. 1773 przyczynił się skutecznie do podpisania pierwszego podziału Polski.

Podpłomyk—płaskie, okrągłe ciasto chlebowe z mąki żytniej lub jęczmiennej, które gospodynie wiejskie pieką dorywczo przed wsadzeniem chleba do pieca.

Podpułkownik—wyższy oficer zwany już sztabowym; jak sama nazwa wskazuje, jest o jeden tylko stopień niższy od pułkownika.

Podpuszczka—wszelkie ciało, służące do ścinania mleka; zwykle wszakże rozumiemy po tym wyrazem płyn kwaśny, zawarty w czwartym żołądku cieląt i innych młodych zwierząt przeżuwających, a karmiących się jeszcze mlekiem. Podpuszczka cielęca składa się z soku żołądkowego i z mleka, które zamieniło się prawie na ser. Własność ścinania mleka posiadają także niektóre kwasy. W aptekach dla otrzymania serwatki używają najczęściej kwasu mlecznego.

Podręcznik — książka, w której zebrane są elementarne wiadomości z pewnego działu nauki. *Podręczniki szkolne* są to książki, przeznaczone do nauki w szkole.

Podrożec—mięczak z gromady brzuchonogów (ślimaków), lądowy, nagi (bez skorupy). Ciało ma długie, nagie, barwy czarnej, z czterema rożkami i płaszczem w kształcie niewielkiej tarczy na grzbiecie. U nas pospolity; jadalny; żywi się roślinami.

Podróże przedsiębrane bywają w różnych celach. Z udoskonaleniem środków komunikacji niesłychanie się w naszych czasach rozwinęły. *Opisy podróży (podróżopisarstwo)* stanowią gałęź piśmiennictwa, której zadaniem jest zapoznanie czytelników z odległymi krajami, z życiem mało znanych ludów, roślinnością, fauną i t. d. Opisy podróży bywają dokonywane przez kupców, misjonarzów, posłów, dla których główną rzeczą nie jest podróż sama, ale cel podróży, albo też przez uczonych badaczy. Te ostatnie nazywamy *naukowymi*. Osobnym rodzajem podróży naukowych są podróże, przedsiębrane celem robienia *odkryć* w krajach nieznanych

Podróżnik, ob. *Cykorja*.

Podrywka — powszechnie używana czworoboczna sieć rybacka, przypięta.

lekko rogami do dwuch skrzyżowanych pałąków, zawieszonych w punkcie skrzyżowania na długim, lekkim drążku.

Podrzutek — dziecię z nieprawego łoża a niekiedy i ślubnych rodziców, podrzucone innej, obcej osobie. Szpitale, przeznaczone na przyjmowanie takich dzieci, nazywają się *domami podrzutków*.

Podsędek—w dawnej Polsce członek sądu ziemskiego.

Podskarbi — w Polsce niegdyś wysoki urzędnik, który zajmował się skarbem. Dopóki skarb królewski i skarb państwa były nierozdzielone, istniał tylko podskarbi nadworny. Później, od XVI wieku, było 5 podskarbich: dwuch wielkich—koronny i litewski (ci zajmowali się skarbem państwa, byli niejako ministrami finansów), dwuch nadwornych—koronny i litewski (pilnowali klejnotów i skarbca, mieli kasę podręczną królewską) i podskarbi ziem pruskich, który zbierał podatki, uchwalone przez generalny sejmik pruski. Podskarbiowie wielcy i nadworni byli senatorami i należeli do Rady królewskiej.

Podstarości—1) W starostwach grodowych pomocnik (namiestnik) starosty, przez niego mianowany, zwany przeważnie *podstarostą*.—2) Nadzorca w gospodarstwie wiejskiem, dworskiem, pomocnik ekonoma, zwany obecnie karbowym, gumiennym albo włodarzem.

Podstawa—w ogólności część dolna, podpora pewnego przedmiotu; w geometrji bok figury płaskiej lub ściana bryły najniżej położona, na której cała figura niejako się wspiera; pospolicie jednak którykolwiek bok figury obrany być może za podstawę.

Podstoli, był naprzód zastępcą czyli namiestnikiem stolnika na dworach książęcych i królewskich dawnej Polski; doglądał on stołów biesiadnych. Później był podstoli nadworny, koronny i litewski, nie zaliczany jednak do wyższych dygnitarzy. Obok podstolich wielkich byli ziemscy po ziemiach i powiatach.

Podwalina — sztuka grubo obrobionego drzewa, położona poziomo, na której ustawiają się ściany budynku drewnianego lub zakładają się potrzebne wiązania pod maszynę.

Podwiejsieje—jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, obejmuje 750 morgów przestrzeni.

Podwody—wozy i fury dostarczane z obowiązku pod przewóz rzeczy i osób dworu królewskiego, urzędników lub osób znakomitych, albo też zabierane z rozkazu rządu pod przewóz wojska, zapasów wojskowych, jeńców i t. d.

Podwojewodzy zastępował w Polsce wojewodę na sądach żydowskich, na których zasiadał ze starszymi żydowskimi, a także przestrzegał rzetelności miar i wag, co wchodziło również w zakres obowiązków wojewody.

Podwołoczyska — miasteczko w Galicji nad Zbruczem, na granicy rosyjskiej, liczy 4.200 mieszk., jest stacją kolei.

Podymne—podatek, opłata od dymów, czyli kominów, a pośrednio od budynków, składana do skarbu państwa. Podatek ten zaprowadzony w Rzeczypospolitej Polskiej, do dziś utrzymał się w Królestwie Polskiem pod tą samą nazwą.

Podziałka, ob. *Skala*.

Podzielność—własność materji, polegająca na tem, że każdą część materji czyli każde ciało możemy, używając stosownych sposobów, dzielić na części coraz to drobniejsze. Najdrobniejsze części ciał nazywamy ich drobinami; drobiny składają się z atomów.

Poe *Edgar*—znany poeta amerykański, ur. 1811 r., um. 1849 r.; życie hulaszcze i pijackie przyprawiło go o rychły zgon. Był to człowiek niezwykłych zdolności i talentu poetyckiego; zarówno w poezjach jak i w nowelach złożył dowody dzikiej, niepohamowanej fantazji; dzisiejsi moderniści uważają go za swego poprzednika. Do najlepszych jego utworów należą: „The Raven“, „Eureka“, „Tales of Grotesque and Arabesque“ i inne.

Poemat—większy utwór poetycki.

Poeta — człowiek obdarzony talentem twórczym, zdolny do wypowiadania uczuć swoich i myśli w pięknej, porywającej formie.

Poetyka — wykład zasad zebranych przez doświadczenie i poczucie piękna, a pozwalających oceniać właściwości i zalety utworów poetyckich.

Poezja—odtwarzanie i przetwarzanie zjawisk życia powszechnego lub też własnych swych myśli, uczuć, pragnień i czynów w słowach pięknych, wzniosłych, dobitnych, rzewnych lub wzruszających, stosownie do przedmiotu i rodzaju poezji, ale z natchnieniem szczerem, bez sztuczności, z potoczystością słowa, które jakby samo płynie z duszy. Poezja jest sztuką piękną najogólniejszą. By być poetą, potrzeba mieć przedewszystkiem potęgę wyobraźni, uczucia i myśli, ale bez wykształcenia i wiedzy, mimo talentu wrodzonego, poetą nikt być nie może. Słowo, forma, którą przemawia poeta, jest najpiękniejsze, na jakie dany język zdobyć się w danym okresie może i zazwyczaj składa się w rymy (ob.); ale nie w rymach tkwi istota poezji. Spotykamy ją i w pięknej, przez wyobraźnię i uczucie wytwarzanej prozie. Przykłady liczne mamy w utworach wielkich poetów: Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego. Poezję dzielimy na *liryczną, opisową, opowiadającą, dramatyczną* i t. d.

Poganin (średniowieczne *paganus*, od *pagus*—pokolenie na danym obszarze, osada, wieś)—bałwochwalca, człowiek wierzący w jakieś jedno lub więcej bóstw cielesnych, nie czysto duchowych, składający im odpowiednie do tego ofiary zmysłowe i uosabiający bóstwa swoje w bałwanach. Poganami nazywali chrześcijanie mieszkańców krain, do których jeszcze światło chrześcijaństwa nie przeniknęło.

Pogłówne—podatek osobisty, nakładany w dawnej Polsce, z początku na wszystkich, z wyjątkiem szlachty, a później tylko na żydów. Za Stanisława Augusta wynosił 3 złote od głowy.

Pogoda. Tak w przeciwstawieniu do słoty i burzy nazywamy czas, w ciągu którego niebo jest bez chmur, brak wszelkich opadów atmosferycznych i silnego wichru; obejmujemy także tym wyrazem i ogólny stan atmosfery, mówiąc: pogoda piękna lub brzydka, zła.

Pogodin *Michał*, ur. 1800 r., um. 1875 r., rosyjski historyk i badacz starożytności, odbywał liczne podróże naukowe po ziemiach słowiańskich i napisał wiele dzieł.

Pogoń—herb Litwy, jeździec pędzący na białym koniu z mieczem w prawej, tarczą w lewej ręce, na tarczy dwa krzyże; pole herbu—czerwone.

Pogrobowiec—dziecko urodzone po śmierci ojca.

Pointa (czyt. poęta) z francuskiego wyrazu *point* (poę) t. j. punkt—oznacza główny szczegół jakiegoś zdarzenia, który opowiadający lub pisarz stara się najsilniej uwydatnić, aby sprawić większe wrażenie na słuchaczu lub czytelniku.

Pojata—księżniczka litewska, słynna z piękności; lud litewski, naówczas jeszcze pogański, czcił ją po śmierci jako boginię.

Pojedynek — walka dwuch ludzi, za wzajemną ich zgodą, pod pewnymi, z góry ułożonymi warunkami. Powodem pojedynku jest najczęściej zajście osobiste, obraza i t. p., która według głęboko zakorzenionych zapatrywań wymaga krwawego zadosyćuczynienia. Warunki pojedynku układają uproszeni przyjaciele, t. zw. sekundanci, którzy są też świadkami starcia. Pojedynki odbywają się na szable (pałasze), szpady i pistolety. Początek pojedynku ma tkwić w t. zw. „Sądach Bożych“. Papież Leon XIII wystąpił przeciw pojedynkom w osobnej Encyklice, klątwą

grożąc pojedynkującym się. Prawo karne uważa pojedynek za zbrodnię i nakłada ciężkie kary.

Pojęcie—dalsze przekształcenie *wrażenia* zmysłowego, które stopniowo tracąc swe przypadkowe cechy, staje się naprzód *wyobrażeniem* (ob.), a następnie w dalszym ciągu uogólniającego procesu naszego umysłu, przeradza się w pojęcie. *Wyobrażenie* stosuje się zawsze do dającego się ująć zmysłami przedmiotu, gdy pojęcie oznacza zasadę rzeczy. Wyobrażenie konia np. zawiera w sobie cechy charakterystyczne, jakie dostrzegaliśmy u widzianych przez nas koni, pojęcie zaś konia nie stosuje się do żadnego konia z osobna, ogarnia bowiem ogół zasadniczych cech tego zwierzęcia. Możemy mieć pojęcie o Bogu, duszy, pamięci, sprawiedliwości, ale byłoby niedorzecznością powiedzieć, iż mamy wyobrażenie Boga, duszy i t. d.

Pokarmy — substancje przyjmowane przez wszystkie żyjące organizmy i służące do podtrzymywania ciągłej przemiany materji, podstawy wszystkich procesów życiowych. Pokarmy są różne dla roślin i zwierząt. Rośliny czerpią pożywienie z powietrza, pochłaniając zawarty w niem kwas węglany, który pod wpływem promieni słonecznych rozkładają na węgiel i tlen: ten ostatni uchodzi w powietrze, gdy węgiel rośliny przyswajają sobie i tworzą z niego materjał do budowy swoich tkanek. Wszystkie pokarmy zwierząt pochodzą bezpośrednio albo pośrednio z królestwa roślinnego i dzielą się na bezazotowe i azotowe. Do pierwszych należą głównie pokarmy mączne, cukrowe i tłuszczowe, do drugich mięso, jajka, mleko i t. d. Znaczenie jednych i drugich dla organizmu jest różne. Pokarmy białkowe przybierają w organizmie kształty właściwe organizmowi i zastępują materję zużytą; pokarmy bezazotowe we krwi łączą się z tlenem i w produktach utleniania znów wydalają się z organizmu, dostarczając w ten sposób energji organizmowi. W każdym wszakże z używanych pokarmów znajduje się mieszanina ciał bezazotowych i azotowych ze znaczną zwykle przewagą jednych albo drugich i dlatego nawet jednostajny pokarm wystarcza dla utrzymania życia. Zwierzęta dzielą się na roślinożerne i wszystkożerne. Co się tyczy najwłaściwszych dla człowieka pokarmów, jest to przedmiotem bardzo licznych sporów. Są stronnicy wyłącznie roślinnych (wegetarjanie) i wyłącznie mięsnych pokarmów. Wszakże i budowa człowieka, mianowicie jego zębów i doświadczenia fizjologiczne i obserwacje, dokonywane na całych klasach społeczeństwa i na całych narodach, przekonywują dowodnie, że najwłaściwsze dla człowieka są pokarmy mieszane.

Pokątnik—owad chrząszczowaty, barwy czarnej; pokrywy skrzydeł ma zrosłe i wyciągnięte w wyrostek poza tułów. Nie lata. Pospolity u nas w gnijących wiórach, piwnicach, ciemnych kątach; unika światła. Zabobonni ludzie uważają go za zwiastuna śmierci.

Pokład—pozioma przegroda lub pomost, oddzielający piętra okrętowe od siebie. Zależnie od ilości pokładów bywają okręty jedno, dwu, trzy i więcej pokładowe. Górny pokład znajduje się już na otwartem powietrzu, nad pudłem okrętu lub statku. Jest to pomost przeznaczony dla pasażerów, na skład towarów, bagaże, dla służby przy obsługiwaniu okrętu i t. p.; na okrętach wojennych na pokładzie znajdują się armaty, na nim stoi wojsko w czasie walki i t. p.

Pokładełko — rurka, kończąca odwłok samic niektórych owadów, składa się najczęściej z kilku nożycowatych lub szablowatych klap, a służy do wiercenia dziur w drzewie lub ziemi, w celu składania tam jajek.

Pokłady—w geologji są to warstwy ziemi, które się utworzyły podczas pewnego okresu geologicznego, posiadające pewną jednolitość pod względem składu mineralogicznego i pod względem spotykanych w nich skamieniałości i odcisków zwierząt i roślin. Cała skorupa ziemska składa się z takich warstw czyli pokładów, położonych na sobie w pewnym stałym porządku; czasami występują one obok siebie, ale wtedy tylko, kiedy skutkiem wstrząśnień i zmian skorupy ziemskiej pierwotne ich położenie uległo zmianie. Wszystkie pokłady skorupy ziemskiej dzielą się na pewną ilość *formacji*, z których każda dzieli się jeszcze na *piętra;* piętra zaś składają się z jednego lub całej grupy oddzielnych pokładów; pewna ilość formacji tworzy *epokę, okres.* Wogóle zaś wszystkie pokłady skorupy ziemskiej dzielą się na dwie wielkie kategorje: na *ogniowe* czyli *plutoniczne* i *osadowe* czyli *neptuniczne.* Pokładami osadowymi są te, które powstały drogą wodną, czyli za pomocą działania wód. Wody płynące żłobią ziemię, unoszą oderwane ułamki skał, żwir, piasek i osadzają je w miejscach, gdzie prąd jest słabszy. Osady, tworzące się dziś jeszcze w ten sposób, zowią się w geologji *pokładami napływowymi* czyli *alluwium;* podobne osady, pochodzące z czasów dawniejszych, zmienione przez czas, stwardniałe, noszą nazwę *pokładów, skał osadowych. Skały ogniowe* utworzyły się przez stopniowe zastyganie ogniopłynnej masy, zawartej we wnętrzu ziemi. Skały ogniowe stanowią większą część skorupy ziemskiej: są one podstawą, na której spoczywają pokłady osadowe. Głównemi skałami ogniowemi są *granit* i *porfir*; następnie *bazalty* i *trachity.* Na zasadzie poszukiwań i danych, stwierdzono następujący porządek pokładów, poczynając od najdawniejszych: do tych ostatnich należą skały *ogniowe,* nie zawierające żadnych skamieniałości, stanowiące *pokład pierwotny.* Znajdują się we wszystkich punktach kuli ziemskiej, tworząc większość najwyższych gór na ziemi. Na pokładach ogniowych spoczywają pokłady *osadowe* w następującym porządku co do wieku i miejsca: I. *Pokłady pierwszorzędowe (paleozoiczne)*—formacje: 1) *sylurska,* 2) *dewońska,* 3) *węglowa.* Pokłady te są najdawniejsze z pokładów uwarstwionych; znajdujemy tu wiele skał, mających zastosowanie, jak: *łupki, piaskowce, marmury, węgiel kamienny* i *antracyt.* Również znajdujemy w nich rudy metali (miedź, cyna, żelazo). Często przecinają je żyły *granitu* i *porfiru,* pochodzące od dawnych wybuchów wulkanicznych. Pierwsze zwierzęta i rośliny, które tu spotykamy, należą do typów niższych; początkowo zjawiają się *trylobity* (ob.), później *ryby* oraz różne *płazy;* z roślin—*paprocie* i *skrzypy* olbrzymie. *Formacja dewońska* występuje w dolinie Renu, na północy Francji, w Belgji, w Wogezach i Pirenejach. *Formacja węglowa* jest głównem siedliskiem węgla kamiennego; znajdują się tu i marmury, piaskowce, którymi brukują ulice, rudy żelazne i miedziane. *Węgiel kamienny* i *antracyt* są głównymi jej składnikami. *Formacja permska* jest przejściem między pokładami pierwszorzędowymi a drugorzędowymi; utworzona jest z dolomitów szarych, łupków miedzianych, konglomeratów czerwonych. II. *Pokłady drugorzędowe (mezoiczne)* — formacje: 4) *triasowa,* 5) *jurajska,* 6) *kredowa* (najniższe piętro formacji jurajskiej zowie się *lias).* Pokłady drugorzędowe obfitują w wapniowce; spotykamy tu *margle, glinki, piaskowce, gips, sól kamienną, lignit;* skały osadowe są przecięte żyłami porfirów i metalicznemi, wśród których przeważnie spotyka się ołów. III. *Pokłady trzeciorzędowe*—formacje: 7) *eoceniczna,* 8) *mioceniczna,* 9) *plioceniczna.* Pokłady trzeciorzędowe datują się od epoki utworzenia się lądów dzisiejszych. Skały, składające je, są mniej twarde, niż w okresie drugorzędowym. Do nich należą: *margiel, piasek, pias-*

kowiec, wapień, glina, gips, sól kamienna, fosforyty, lignit. Przecinają je żyły *bazaltów* i *trachitów,* pochodzące z późniejszych wybuchów wulkanicznych. IV. *Pokłady czwartorzędowe* powstały w ostatnim okresie geologicznym, licząc aż do czasów najnowszych. Starsze zowią się *dyluwium,* najnowsze *alluwium.*

Pokost — preparowany olej lniany, czasem makowy lub orzechowy, schnący na powietrzu i używany do powlekania nim lub napajania przedmiotów z drzewa, masy papierowej, gipsu, kamienia i t. p., w celu nadania im nieprzesiąkliwości, większej mocy, wreszcie pięknego połysku; pokost, zmieszany z proszkami barwnymi, daje farby pokostowe lub olejne.

Pokrewieństwo. Krewnymi są ci, którzy od jednej osoby się wywodzą; połączenie zaś, zachodzące między jednym małżonkiem a krewnymi drugiego małżonka, zowie się powinowactwem. Stopnie pokrewieństwa i powinowactwa między dwoma osobami mogą być rozmaite. W jakim stopniu zachodzi pokrewieństwo jednego z małżonków z kimś, w tymże stopniu jest powinowactwem dla drugiego.

Pokrzewka czyli *gajówka*—niewielki ptak z wróblowatych, nieco mniejszy od wróbla, wysmukłej i zgrabnej postaci, z prostym szydłowatym dzióbkiem i wąskim ogonem; upierzenie przeważnie szaro-brunatne. Liczne gatunki pokrzewek zamieszkują Europę, Azję i Afrykę; u nas i wogóle w krajach umiarkowanych przelotne. Gnieżdżą się w gajach, zaroślach, nad brzegami strumieni. Śpiewają mile; bardzo pożyteczne, gdyż wyławiają mnóstwo owadów.

Pokrzywa — rodzaj roślin z rodziny *pokrzywowatych.* Liczy do 30 gatunków, rosnących w krajach umiarkowanych. Liście pokrzywy pokryte są parzącymi włoskami. Najpospolitsze u nas są dwa gatunki: *pokrzywa parząca* i *pokrzywa pospolita.* Młode pędy pierwszej używają się jako jarzyna i na karm drobiu. Sparzenie pokrzywą pochodzi stąd, że przy ukłuciu odłamuje się ostry, krzemionkowy koniec włoska, a w rankę wylewa się ostry sok komórkowy tegoż włoska, zawierający kwas mrówkowy. Ukłucie niektóremi pokrzywami zwrotnikowemi powoduje nieraz długie cierpienie. Z włókien pokrzyw wyrabiano dawniej tkaniny.

Pokrzywka—choroba skórna, nagła, cechująca się powstawaniem sporych plam różowych na ciele, wypukłych i swędzących, podobnych do skutków oparzenia pokrzywami. U wielu osób spożycie raków, homarów, truskawek, poziomek, różnych lekarstw, jako też pogryzienie przez pchły, wszy, pluskwy i t. p. wywołuje pokrzywkę. Podlegają jej także dzieci nerwowe, cierpiące na niestrawność, bezsenność, ciężko ząbkujące; w takich razach choroba często powtarza się, a za każdym wybuchem trwa jeden lub dwa dni.

Pokucie — najdalej na południowy wschód wysunięta kraina Polski. Jako zachodnią jej granicę przyjąć można rzekę Bystrzycę, od północnej—Dniestr, od wschodu — Czeremosz; południową stanowi Czarna Hora. Dolny Prut rozdziela Pokucie na dwie części: północna między Dniestrem a Prutem jest to płaska i żyzna ziemia podolska, południowa zaś—kraina górska. W północnej mieszka lud ruski, w południowej—Huculi. Bogactwo górskiego Pokucia polega na płodach kopalnych, jak sól, nafta, węgiel brunatny, a nadto na olbrzymich jeszcze lasach i górskich *połoninach.*

Pokuta—jeden z siedmiu Sakramentów, przez który człowiek, po utracie przymiotu niewinności na chrzcie otrzymanego, brzydzi się swem przestępstwem, opłakuje je, poprawia sie zasługuje na odzyskanie Łaski, którą utracił. Pokuta, zależąca na cierpieniu za obrazę Boga i na powetowaniu tej obrazy, była po wszystkie czasy konieczna do odpuszczenia grzechów. Jezus Chrystus podniósł pokutę do godności Sakramentu, przez który odpuszczają się i gładzą grzechy popełnione po chrzcie i chrześcijanin może przez nią odzyskać Łaskę boską, utraconą przez grzech śmiertelny.

Pol *Wincenty*—poeta i wielostronny pisarz polski, ur. w Lublinie 1807 r., um. w Krakowie 1872 r.; pochodził z niemieckiej rodziny Pohlów, osiadłej w Polsce. Po ukończeniu studjów naukowych, w r. 1829 został lektorem języka niemieckiego i literatury w uniwersytecie wileńskim. Wypadki r. 1830—31 powołały go pod broń; po upadku powstania wyjechał do Niemiec. Tu w r. 1832 swe świeże wrażenia wojenne wypowiedział w ognistych „Pieśniach Janusza". Niebawem jedzie poeta do Galicji, bada Tatry i pisze świetne „Obrazy z życia i podróży", „Północny wschód Europy pod względem natury" i „Rzut oka na północne stoki Karpat".

Fig. 12. Wincenty Pol.

Osiadłszy na wsi w Sanockiem, zaczyna Pol tworzyć t. zw. gawędy szlacheckie, dając wśród innych: „Przygody Benedykta Winnickiego", piękną „Pieśń o ziemi naszej", „Szejnekatarynkę" i inne. Rzeź galicyjska 1846 r. wykoleja poetę, rujnuje materjalnie i wtrąca go nawet do więzienia. W parę lat potem zostaje Pol profesorem geografji w uniwersytecie Jagiellońskim, nie na długo jednak, gdyż po wprowadzeniu wykładów w języku niemieckim otrzymał dymisję. Utwory ostatniego okresu działalności W. Pola są nieco słabsze; wpłynęła na to i utrata wzroku. Najwybitniejszym z tego okresu jest „Mohort".—W ogólności W. Pol odznaczał się jako poeta talentem niemałym. Stworzył on nową formę poetycką — wierszowaną gawędę szlachecką. Pomimo swego pochodzenia niemieckiego, był to poeta wybitnie narodowy, którego imię złotemi zgłoskami zapisało się w naszej literaturze.

Pola—główny port wojenny w Austrji; leży na południowym cyplu półwyspu Istrji, nad obszerną zatoką morza Adrjatyckiego. W Poli znajduje się akademja marynarki wojskowej. Ruiny wielkiego cyrku rzymskiego świadczą o starożytności miasta.

Polak *Józef,* ur. 1857 r., lekarz w Warszawie, zajmuje się głównie hygjeną; założył czasopismo „Zdrowie" i Towarzystwo hygjeniczne warszawskie; ogłosił kilka dzieł naukowych.

Polanie — nazwa kilku oddzielnych gałęzi słowiańskich; jedni mieszkali w okolicach Kijowa, drudzy nad Wartą, a inni jeszcze w dzisiejszym Hanowerze.

Polarny—biegunowy, odnoszący się do bieguna.

Polaryzacja—wyraz łaciński, znaczy wyposażenie czegoś własnościami, podobnemi do własności magnesu, posiadającego dwa bieguny, których położenie wytycza pewien kierunek. Naprz. światło spolaryzowane odróżnia się od światła zwyczajnego tem, że wiązka promieni takiego światła ma w pewnym kierunku prostopadłym do kierunku promieni wybitne własności, czego w wiązce światła zwyczajnego nie dostrzegamy.

Polatucha—gatunek wiewiórki; różni się od zwyczajnej bocznemi fałdami skóry, łączącemi przednie kończyny

z tylnemi; fałdy te służą do przeskakiwania większych odstępów między gałęziami lub drzewami. Zamieszkuje lasy Europy północnej i Syberji; niegdyś była pospolita na Litwie; obyczaje ma nocne; zapada w sen zimowy.

Pole—właściwie równina nie zarosła drzewami ani krzewami, zdatna na uprawę lub zasiana zbożem. Mieszkańcy i właściciele takich równin zwali się w dawnych wiekach *Polanami;* stąd też podobno wzięła początek nazwa Polski.

Polemika—spór, prowadzony za pomocą pisanych lub drukowanych rozpraw, artykułów dziennikarskich i. t. p. Stosownie do kwestji spornych, które bywają przedmiotem polemiki, może być ona naukowa, polityczna i. t. d.

Polerowanie—nadawanie materjałom twardym (metale, kamienie, kość, sztuczne masy, szkło, twarde drzewo i t. p.) gładkiej, błyszczącej powierzchni (poloru), tak, że w niej się światło jak w lustrze odbić może. Im twardszy, bardziej zbity i drobnoziarnisty jest materjał, tem lepiej daje się polerować. Polerują w dwojaki sposób: albo z gruba opiłowaną, oszlifowaną powierzchnię trą (szlifują) ostrymi ale miałkimi proszkami, zarobionymi wodą, oliwą, spirytusem, mydłem i t. p., trąc nimi przy pomocy gałgana, kawałka skóry, miękkiego drzewa. Drugą metodą polerowania, stosowaną szczególniej do metali klepalnych, jest pocieranie ich (raz koło razu, uciskając silnie), twardemi, gładkiemi, stalowemi narzędziami.

Polesie — południowa część Litwy, zapadła, nizko położona, jakby w kotlinie, stąd bagnista, pokryta lasami, dziś znacznie przetrzebionymi, z mnóstwem mniejszych i większych rzek, których macierzą, przyjmującą je w siebie, jest Prypeć. Polesie rozciąga się w kierunku z zachodu na wschód prawie od Jasiołdy aż do Dniepru, a z północy na południe od Kobrynia do Łucka na Wołyniu. Południowy pas Polesia, mniej już bagnisty, nazywa się Polesiem Wołyńskiem. Obecnie, skutkiem osuszenia błot pińskich, Polesie utraciło wiele ze swego charakteru i ze swych drogocennych wspaniałych puszcz leśnych. Obszary poleskie rozciągają się głównie w Mińszczyźnie.

Polewa (*glazura)*—utworzona przez stopienie proszków, szklista powłoka, pokrywająca wyroby ceramiczne, nadająca im połysk, przyjemny wygląd i zabezpieczająca je od działania wody. Glazury dzielą się na: 1) *ziemiste,* składające się ze sproszkowanych związków krzemionki, glinki i alkaljów, dające po stopieniu szkło przezroczyste, bardzo trudno topliwe; używają ich do polewania porcelany, wyrobów kamiennych i t. p.; 2) podobnego składu do pierwszych, ale zawierające sole ołowiu, stąd łatwo topliwe; używają ich do polewania fajansów, majolik, garnków; 3) *emalje*, zawierające prócz krzemianów, glinki i t. p., jeszcze ołów i tlenek cyny; ten ostatni nadaje polewie nieprzezroczystość; skutkiem tego gatunek ten używa się do pokrywania ceramiki, nieładnej w kolorze (ze zwykłej gliny); zabarwiony tlenkami, używa się do wyrobu majoliki; topi się łatwo; 4) najprostszą polewę otrzymują przez wrzucenie do pieca, w którym wypalają się naczynia gliniane, soli kuchennej: sól rozkłada się w gorącu i tworzy wodan tlenku sodu (ług sodowy), który łączy się z glinką i krzemionką wypalanych naczyń, tworząc po ostygnięciu glazurę; najpospolitsze garnki gliniane polewane są w ten sposób.

Polibjusz *(Polybios)*—znakomity historyk grecki w II w. przed Chr., napisał, w drobnej części tylko ocaloną od zniszczenia, „Historję powszechną“, opowiedział w niej wypadki współczesne najbliższej mu przeszłości, a doprowadził opowiadanie swoje do zburzenia Kartaginy, na której gruzach sam rozpamiętywał losy własnej ojczyzny, Grecji. Bardzo zdolny uczony, rozumny,

po Tucydydesie jest największym historykiem starożytności.

Polichromja (z greck.) —wielobarwność, w budownictwie i rzeźbie ozdabianie ornamentów różnobarwnemi malowidłami.

Policja—służba państwowa, mająca obowiązek przestrzegać porządku i spokojności publicznej, zapobiegać wszelkim występnym lub szkodliwym czynom ludzkim, ograniczać złe skutki wypadków naturalnych, jak: wylewy, epidemje, pożary, bronić nietykalności życia i mienia osób zagrożonych niebezpieczeństwem, śledzić i więzić zbrodniarzy i przestępców. W wyższem znaczeniu, według uczonych niemieckich, w zakres obowiązków policji wchodzi wspieranie przemysłu i handlu, nawet popieranie użytecznych odkryć i wynalazków.

Poligamja — wielożeństwo; związek małżeński jednego mężczyzny z kilku kobietami. Rozpowszechniona na Wschodzie i u Mormonów.

Poliglota — człowiek mówiący wieloma językami.

Poligon (z greck.) — wielokąt, wielobok; w sztuce wojennej szaniec wieloboczny, zamknięty; *poligon artyleryjski*—pole ograniczone do ćwiczeń w strzelaniu z dział.

Poliklet *(Polikleitos)* — rzeźbiarz i architekt grecki, spółzawodnik Fidjasza, żył w V wieku przed Chr. Ciało ludzkie przedstawiał z wielką prawdą.

Polinezja—ogół wysp oceanu Spokojnego; w znaczeniu wszakże bardziej ograniczonem—grupa wysp, położonych na zachód 175° szer. wsch. i na południe równika, z wyjątkiem wysp Fidżi. (Ob. *Oceanja).*

Poliński *Aleksander,* ur. 1845 r., muzyk w Warszawie, pisze dzieła z zakresu dziejów muzyki w Polsce i krytyki muzyczne.

Polip — chorobliwa narośl, rozwijająca się na błonie śluzowej różnych narządów i jam ciała, skutkiem mechanicznego drażnienia (w jamie nosowej, w uszach i t. p.). Polipy mają rozmaitą postać, barwę różową, są miękkie i zawierają dużo soków. Usuwa się je za pomocą podwiązywania nitką jedwabną, przyżegania (lapisem, ługiem, kwasami) lub wycinania.

Polip—żyjątko morskie, należące do typu jamochłonnych, o ciele galaretowatem i wielu ramionach, otaczających otwór ustny; zwierzokrzew.

Polisa (franc.)—dowód na ubezpieczenie, wydawany przez towarzystwa asekuracyjne.

Polispast, ob. *Blok.*

Poliszynel (z franc.)—charakterystyczno-komiczna postać farsy ludowej; marjonetka z garbem z przodu i z tyłu; pajac.

Politechnika (z greck.)—zbiór wszystkich wiadomości, używanych w sztukach i rzemiosłach, wraz z wytłumaczeniem ich i oparciem na zasadach, jakie podają nauki matematyczne i przyrodnicze. Z tego powodu *instytutami* albo *szkołami politechnicznemi* zowią się zakłady naukowe wyższe, których zadaniem jest kształcenie techników we wszystkich kierunkach.

Politeizm—wiara w istnienie większej ilości bogów. Politeizm cechuje wierzenia religijne ludów pogańskich i jest przeciwieństwem monoteizmu (ob.).

Politurowanie—nadawanie gładkości i połysku powierzchni drewnianej mebli i wogóle wyrobów z drzewa wyższego gatunku, odznaczającego się pięknym słojem.

Polityka—nauka o państwie lub społeczeństwie, jego ustroju i urządzeniu, a więc o zasadach prawa państwowego. Obok tego wyraz ten ma także znaczenie nauki o sztuce rządzenia państwem, kierowania jego sprawami wewnętrznemi i zewnętrznemi tak, aby jego potęgę utrzymać i wzmocnić, a w następstwie—umiejętność wpływania na życie publiczne w tym kierunku, który się chce nadać temu życiu. Poli-

tyka, czyli sztuka rządzenia państwem, była długie wieki wyłącznie udziałem panujących i ich najbliższych doradców, ministrów; reszta bowiem ludności nie miała wpływu na tok spraw państwa. Dopiero przyznanie praw konstytucyjnych narodom powołało szerokie warstwy ludności do życia politycznego, a więc „do polityki"; dało im prawo wywierania wpływu na kierunek spraw państwowych, na ustrój społeczeństwa. Czytamy często o polityce *zagranicznej* lub *wewnętrznej;* pierwsza oznacza sztukę kierowania sprawami państwa w stosunku jego do innych państw, druga—sztukę rządzenia państwem wewnątrz, w stosunku do poddanych lub współobywateli. Pierwszą prowadzi minister spraw zewnętrznych; zadaniem jego utrzymanie powagi i potęgi państwa na zewnątrz, zapewnienie mu przymierzy na wypadek niebezpieczeństwa, utrzymanie pokoju, zażegnanie nieporozumień, a w razie koniecznym decyzja o wojnie w najkorzystniejszych warunkach. Polityką wewnętrzną kieruje minister spraw wewnętrznych wraz z innymi ministrami. Sprężysta administracja (ob.), strzegąca pokoju wewnątrz państwa i zapewniająca obywatelom warunki odpowiednie do rozwoju rolnictwa, handlu, przemysłu, zapewnienie dobrych komunikacji, podniesienie siły gospodarczej ludności, zabezpieczenie jej od klęsk, zarazy, chorób, zapewnienie im wykonywania praw, szybki wymiar sprawiedliwości, słuszny rozkład ciężarów publicznych—oto cele tej polityki, przez spełnienie których osiąga ona swój cel ostateczny—potęgę i siłę państwa. Czyta się często o polityce: 1) ustawodawczej, 2) skarbowej lub podatkowej, 3) gospodarczej lub ekonomicznej, 4) agrarnej, 5) socjalnej i t. p. Przez pierwszą rozumiemy dążenie do zmiany ustaw państwowych lub krajowych tak, aby stosunki, które ustawy te normują, bez gwałtownych przewrotów zmienić na lepsze, stopniowo i stosownie do potrzeb i stosunków obywateli. Drugiej celem jest zasilanie skarbu państwa w zasoby pieniężne, tak, by nie nadwerężyć dobrobytu ludności, a więc wśród wielu rodzajów podatków i różnych ich form wybrać te, które ludność najmniej obciążają. Polityka gospodarcza ma na celu podniesienie dobrobytu ludności, polityka agrarna—podniesienie rolnictwa i stworzenie warunków, umożliwiających ludności rolniczej uzyskanie dochodów ze swych gospodarstw; socjalna—reformy społeczne, mające wziąć pod opiekę słabszych przed silniejszymi. Ludzi, biorących udział w życiu publicznem, zwiemy „politykami", a wybitnych wśród nich, którzy odznaczają się głębokiem wykształceniem i znajomością spraw publicznych—„mężami stanu". Politycy rzadko chodzą luzem: chcąc wywierać dziś w życiu publicznem wpływ, gromadzi się ludzi tych samych przekonań i zapatrywań pod jednem hasłem, często pod przewodnictwem jednej osoby, by z nimi wspólnie postępując, uzyskać taki posłuch i poważanie w parlamencie (Radzie państwa czy Sejmie), jakiego potrzeba do wywarcia tego wpływu. Stronnictwa w ten sposób powstające, o ile się przyznają do zasad politycznych i do ich przeprowadzenia w życiu publicznem dążą, zowiemy *stronnictwami politycznemi.—Polityczne przestępstwa* są to czyny, wykraczające przeciw interesowi państwa, przeciw jego zwierzchnikom i reprezentantom, przeciw jego całości i panującemu w niem porządkowi. Należą do nich: zdrada główna, zdrada kraju, obraza majestatu, bunt, podburzanie przeciw rządowi i t. p. *Polityczną równowagą* nazywamy zasadę, głoszoną przez polityków nowoczesnych, że należy unikać i nie dopuszczać do rozwinięcia się groźnej przewagi jednego państwa nad innemi.

Polka — znany powszechnie taniec, powstał w Czechach po r. 1830.

Polnik, ob. *Nornica.*

Polo *Marco,* Włoch, sławny podróżnik na daleki Wschód, żył w XIII wieku, zwiedził i opisał Azję środkową, wschodnią, Indje i Chiny. Um. 1323 r. Opisy Marka Pola pobudziły Kolumba do szukania drogi morskiej do Indji Wschodnich.

Polonez — narodowy taniec polski, polegający na poważnym rytmicznym pochodzie następujących po sobie par. Polonez jest tańcem bardzo rozpowszechnionym; tańczą go we wszystkich niemal krajach. Muzyka poloneza odznacza się właściwym sobie rytmem i posiada, zwłaszcza dla ucha polskiego, wielki urok.

Polska zajmuje część niziny środkowo europejskiej; od krajów sąsiednich nie oddziela jej żadna naturalna granica: ani wielkie góry, ani wielkie wody. Ta przystępność granic dawnego państwa polskiego z dwóch stron przyczyniła się bardzo do jego upadku. Nazwę swą wzięła Polska prawdopodobnie od wielkich pól, które się ciągną na jej obszarze i które nadały nazwę najliczniejszemu z plemion tu osiadłych, t. j. Polanom. Zarodem potężnego w następstwie państwa Polskiego była właśnie ziemia Polan, którzy z głównego siedliska, ponad brzegami Wisły, rozprzestrzenili się daleko ku wschodowi i zachodowi. Od VI-go wieku mamy podania bajeczne, dotyczące łączenia się oddzielnych plemion słowiańskich w większe zbiorowiska; od VIII-go wieku nabierają one pewnej wyrazistości z chwilą, kiedy księciem został Piast, wieśniak z Kruszwicy, a czterej jego następcy, „przedzierając się przez puszcze i bagna, podbijali wszystkie opola polskie i część mazurskich". Ale wiadomości historyczne zupełnie pewne mamy dopiero z końca X-go wieku, kiedy księciem polskim został Mieszko I. Ten „panował nad całą krainą między Odrą i Wisłą i nad małym klinem za Wisłą". Syn jego i następca, Bolesław Wielki, dążąc do zjednoczenia plemion słowiańskich, przyłączył Kraków z przyległą górzystą, lesistą krainą, nazwaną później Małopolską, następnie Śląsk, Ruś Czerwoną, Pomorze z Gdańskiem i Mazurów z nad Wisły. Tym sposobem oparł granice swego państwa na północy o morze Bałtyckie, na południu o Karpaty, na zachodzie posunął aż za Odrę, a na wschodzie za Bug. W tych mniej więcej granicach, prócz Śląska i Pomorza, które w XII w. odpadły, przetrwało państwo polskie do XIV w. W wieku XIV Jagiełło, wielki książe litewski, wziąwszy za żonę ostatnią dziedziczkę polską z domu Piastów, Jadwigę, połączył ziemie swoje, t. j. Litwę, Wołyń, Podole i Ukrainę Polską. Wiek XVI jest chwilą najświetniejszego rozwoju państwa polskiego; granice jego sięgają od Bałtyku aż po morze Czarne i od Odry aż za Dniepr. W w. XVII zaczyna się ono chylić do upadku, a w wieku XVIII trzy sąsiednie państwa: Rosja, Austrja i Prusy dzielą między siebie jego obszary. Obecnie część Wielkopolski, Prusy i Pomorze należą do królestwa Pruskiego, część Małopolski, Ruś Czerwona, Bukowina i Spiż—do monarchji Austrjacko-Węgierskiej, a Litwa, Białoruś, Wołyń, Podole, Ukraina i Królestwo Polskie (utworzone z reszty ziem państwa polskiego na kongresie wiedeńskim 1815 r.) — do Rosji. Obszar Polski w chwili jej największego rozwoju wynosił 1.110.000 kilom. kwadr. Granice jej stanowiły na południu Karpaty, na wschodzie rzeki: Dźwina i Dniepr, na zachodzie Odra, na północy morze Bałtyckie. Kraje Polski są przeważnie płaskie. Tylko na południu ciągnie się łańcuch gór Karpackich. Dużo tam borów bukowych i świerkowych, hal i połonin, bystrych potoków, wiele też dzikiego zwierza. Drogi, prowadzące przez Karpaty, są liczne i wygodne. Góry Karpat obfitują w naftę, sól, siarkę i węgiel brunatny. Szczególnie piekne są wielkie rzeki Polski, zwłaszcza

w miejscach, w których szeroka wstęga ich wód przewija się między niskie, ale malownicze wzgórza, jak Odra na Śląsku i na Pomorzu, Wisła koło Krakowa, z Sandomierza do Puław i w Prusach, Niemen poniżej Grodna, Dźwina koło Dynaburga. Jeszcze piękniejsze są jary Dniestru i Bohu, skaliste porohy Dniepru i Zaporoże, w którem Dniepr dzieli swe wody i toczy między tysiące wysepek. Wielkie jest znaczenie polskich rzek dla komunikacji. Kraj, położony na północ od Karpat, jest rozległą niziną, ale wcale nie jednostajną. Poza żyznem podgórzem karpackiem ciągnie się wał płaskich wyżyn. Rozróżniamy dwie wyżyny: lesistą i wynioślejszą z pasmem Świętokrzyskiem, na północ od Wisły, i więcej płaską, ubogą w lasy, ku południowemu wschodowi, stepową i bezleśną wyżynę podolsko-ukraińską. W pierwszej pełno malowniczych skał; obnażone kwarcyty i wapienie, białe i niebieskie marmury i porfiry stroją okolice Krzeszowic, Tyńca, Krakowa, Ojcowa, Częstochowy i t. d. Kraina ta obfituje w *bogactwa mineralne,* jako to: węgiel kamienny czarny i brunatny, żelazo, cynk, ołów, nawet srebro. Wyżyna druga, t. j. podolsko-ukraińska, poprzeżynana jest głębokiemi dolinami potoków i rzek, zwanych tutaj *jarami.* W jarach tych mieszczą się wszystkie miasta i osady, tak, iż patrząc z wyżyny, trudno je dojrzeć. Na północ od tego wału wyżyn roztacza się nizina, pełna bagien i moczarów, które ciągną się szerokim pasem wzdłuż każdej rzeki lub potoku. Najobszerniejsze są bagna Pińskie w dorzeczu Prypeci (dopływu Dniepru). Na północ od tej niskiej i mokrej niziny wznosi się wyżyna baltycka, poszarpana mnóstwem jezior i stąd nosząca nazwę *pojezierza. Klimat* całej Polski jest dosyć jednostajny, tylko ostrość zimy, upały letnie i brak deszczów wzrastają ku południowemu wschodowi, ku brzegom morza Czarnego. Polska dzieli się na liczne krainy, które mają ważne znaczenie historyczne. Odrębny krajobraz, odrębne plemiona polskiego szczepu nadają tym krainom odrębne piętno. Dzielnicami temi są: Śląsk, Małopolska, Ruś Czerwona, Podole, Wołyń, Ukraina; Wielkopolska, Kujawy, Mazowsze, Podlasie, Polesie; Pomorze, Prusy, Żmudź, Litwa, Białoruś i Czarna Ruś. Gniazdem Polski była Wielkopolska. Pod względem politycznym dzieliło się państwo polskie na Koronę i Litwę. Korona składała się z dwuch prowincji: Wielkopolski i Małopolski. Nazwy te powstały dopiero w XIV w.; przedtem istniał podział na dzielnice (księstwa), z których powstały, po połączeniu Polski za Władysława Łokietka i Kazimierza W., województwa lub ziemie. Wielkopolska dzieliła się na 12 województw: poznańskie z ziemią wschowską, kaliskie (razem tworzyły właściwą Wielkopolskę), sieradzkie z ziemią wieluńską, łęczyckie, brzeskie, innowrocławskie z ziemią dobrzyńską (Kujawy), płockie, rawskie z ziemiami: rawską, sochaczewską, gostyńską; mazowieckie z ziemiami: czerską, warszawską, wiską, wyszogrodzką, zakroczymską, nurską, ciechanowską, łomżyńską, liwską, rożańską (Mazowsze z stolicą Warszawą); chełmińskie z ziemią michałowską, pomorskie, malborskie (Prusy królewskie z księstwem Warmji). Małopolska dzieliła się na 11 województw: krakowskie z ziemiami: sandecką, czchowską, oświęcimską, zatorską, siewierską (właściwa Małopolska); sandomierskie, lubelskie, ruskie z ziemiami: lwowską, przemyską, sanocką, halicką, chełmską; bełzkie, podolskie, podlaskie, wołyńskie, kijowskie, bracławskie i czernihowskie. Litwa dzieliła się na 13 województw: wileńskie, trockie, żmudzkie (właściwa Litwa), nowogrodzkie, brzesko-litewskie, połockie, mińskie, witebskie z ziemią orszańską; mścisławskie, smoleńskie (Białoruś), derpskie, wendeńskie, parnawskie (Inflanty). Nadto hołdowały Polsce: księstwo pruskie (do

roku 1657), księstwo kurlandzkie (od roku 1561), zaś w XV i XVI wieku wielokrotnie Mołdawja. Województwa i ziemie dzieliły się na powiaty. Stolicą były kolejno: Gniezno (Kruszwica, Poznań), Kraków (za Piastów i Jagiellonów), Warszawa (od XVII wieku); stolicą Litwy było Wilno. Miasta wojewódzkie, które nadały nazwy województwom, należały po stolicach do najprzedniejszych: Poznań, Kalisz, Płock, Gdańsk (woj. pomorskie), Toruń (w woj. chełmińskiem), Malborg, Sandomierz, Lublin, Lwów, Kamieniec-Podolski, Kijów, Kowno (woj. trockie), Mińsk, Witebsk, Smoleńsk. *Naród polski (Polacy)* należy do wielkiego szczepu słowiańskiego, który w niepamiętnych czasach przybył z Azji do Europy i zajął w tej części świata olbrzymie obszary, na północnym wschodzie i w środku położone. Siedzibami Celtów i Germanów z jednej, a Scytów z drugiej strony otoczeni, żyli Słowianie przez długi szereg wieków w zapomnieniu i spokoju. Później dopiero, pod naporem sąsiadów i w obronie przed ich zalewem zaczęli się Słowianie organizować, tworząc z początku niewielkie, a później coraz obszerniejsze państwa. Pierwotne siedziby plemion polskich, zwanych (prawdopodobnie od „pola“) Polanami albo Lachami (plemionami lechickiemi), obejmowały dorzecze górnej Odry (plemię Ślęzan), Warty (Polanie), w obszarze górnej Wisły (Białochrobaci) i po lewym brzegu średniej Wisły (Mazowszanie albo Mazury). *Ludność* Polski zrazu nie była liczna. Obierała ona sobie siedliska na obszarach kraju suchszych, w pobliżu spławnych rzek, a składała się głównie z Polaków, a od czasu połączenia się Litwy z Polską—z Polaków, Litwinów i Rusinów; oprócz tego w niewielkiej liczbie mieszkali tu Zydzi, Niemcy, Łotysze, Ormianie, Tatarzy i Cyganie. Polacy zamieszkiwali całą Wielkopolskę, właściwą Małopolskę i część Litwy i Rusi; oprócz tego warstwy wyższe, kulturalniejsze: szlachta, duchowieństwo, mieszczaństwo nawet były w całym kraju polskie, albo zupełnie spolszczone. W chwili upadku Polski liczba Polaków dochodziła do 10 miljonów. Obecnie na dawnych obszarach państwa polskiego żyje przeszło 50 miljonów ludzi. Liczbę Polaków na kuli ziemskiej obliczają na 22—24 miljonów, z tego w Królestwie Polskiem mieszka 8,5 miljona, na Litwie i Rusi blisko 1,5 mil., w zaborze pruskim blisko 3,5 mil., w zaborze austrjackim 4,5 mil., w Rosji 250 tysięcy, w Ameryce około 3 miljonów. Ponadto conajmniej 1 mil. Polaków rozproszony jest po kuli ziemskiej. *Dzieje Polski* gubią się w pomroce wieków. W zamierzchłych czasach szczepy słowiańskie, przybyłe ze wschodu, zajęły ziemie nad Wisłą, Wartą i Odrą i z biegiem czasu wytworzyły potężne państwo polskie. Co się działo na tych obszarach w okresach przedhistorycznych—niewiadomo; uczeni dowodzą, iż niegdyś, na tysiące lat przed nami, morze zalewało je aż po stoki Karpat, o czem świadczą liczne pokłady soli w naszych górach. Kiedy później ziemia wychyliła się z toni wód i porosła gęstym lasem, przez odwieczne puszcze przedzierały się różne ludy, dążąc ze Wschodu na Zachód. Pozostały po nich ślady w ziemi, z której nieraz pług wyorze przedmioty, o których nikt nie wie na pewno, kiedy i jaki lud porzucił je w tych miejscach. Starożytni Grecy i Rzymianie zapuszczali się wprawdzie w te kraje aż po morze Baltyckie, skąd sprowadzali bursztyn lub jeździli po sól w okolice podkarpackie, ale zostawili o nich bardzo skąpe wiadomości. W IV i V wieku po Chrystusie nastąpiły znowu wędrówki licznych narodów, a kiedy wreszcie ustały, już ludy słowiańskie siedzą na tych ziemiach. One pierwsze zaczęły karczować lasy, uprawiać ziemię i tworzyć na niej osady. W plemionach, podzielonych na rody, żyli przodkowie Polaków rozsypani na znacznej przestrzeni; w jedno

państwo nie łączyli się jeszcze; każdy niemal ród, każde plemię rządziło się samo, aż gdy przyszła potrzeba obrony przed wspólnym wrogiem, najeźdźcą ze wschodu lub zachodu, obierały wspólnego wodza, ale na krótko. Obyczajów byli Słowianie łagodnych i słynęli z gościnności. Wyznawali wszyscy wiarę pogańską, czcząc różne bóstwa, będące upostaciowaniem natury. Dzieje tych czasów zachowały się tylko w legendach, niekiedy bardzo fantastycznych. Jest to t. zw. bajeczna historja Polski. Nad Wisłą, w okolicach Krakowa, w ziemi Chrobatów miał panować dzielny książe Krak czyli Krakus, który zabił strasznego smoka, mieszkającego w jamie wawelskiej, uwalniając tym sposobem lud od spustoszeń, sprawianych przez potwora. Na wzgórzu nad ową jamą założył potem Krak gród warowny. Wdzięczny lud po jego śmierci usypał mu własnemi rękami wysoką mogiłę w pobliżu zamku. Po nim rządzić miała córka Kraka — Wanda, którą chciał pojąć za żonę sąsiedni książe niemiecki, lecz Wanda, nie chcąc uledz namowom i sile, rzuciła się w nurty Wisły, w których znalazła śmierć. Zrozpaczony lud po utracie ulubionej pani, spalił zwłoki jej na stosie, a na miejscu tem usypał wysoką mogiłę. Po Wandzie rządziło dwunastu wojewodów. Inne podania zachowały się wśród Polan nadgoplańskich, których głównym grodem była Kruszwica nad Gopłem. Panować tam miał ród Popielów. Ostatni z Popielów, za poradą swej chciwej władzy żony, na uczcie potruł swych stryjów. Z ciał otrutych miały się wylądz myszy, które zjadły Popiela i całą jego rodzinę. Lud wybrał wtedy na swego zwierzchnika rolnika Piasta, który dał żywność i przytułek wędrowcom, wypędzonym przez Popiela. Synem owego Piasta był Semowit (Ziemowit), rządzący Polanami po śmierci ojca; następcą Semowita był Semomysł (Ziemomysł), a synem Semomysła—Mieszko, który, według podania, siedem lat był ślepy i nagle przy postrzyżynach przejrzał. Od tego Mieszka rozpoczynają się historyczne dzieje Polski, spisane przez kronikarzy współczesnych, które możemy podzielić na cztery główne okresy. *Okres pierwszy* rozpoczyna się od poślubienia przez Mieszka księżniczki czeskiej Dubrawki w r. 966 i przyjęcia przezeń chrztu, a sięga do r. 1386, t. j. do poślubienia Jadwigi przez Władysława Jagiełłę i połączenia przez to Polski, Litwy i krajów ruskich. W tym okresie panują w Polsce Piastowie, stąd nazywa się okres ten także epoką Piastowską. Państwo polskie obejmuje wtedy kraje nad Odrą (Wartą) i Wisłą, aż po dorzecze Dniestru. Władza książąt jest nieograniczona, t.j. absolutna; tron dziedziczny w rodzinie Piastowskiej. Wojny prowadzone są przedewszystkiem w obronie państwa przeciw Niemcom, którzy dążą do zhołdowania sobie Polski. Stosunek do cesarzy niemieckich zmienia się zależnie od wyniku tych wojen; niektórzy książęta uznają zwierzchnictwo niemieckie, inni wyzwalają się od niego i koronują się na królów (Bolesław I Chrobry, Mieszko II, Bolesław Śmiały, Przemysław). Królowie: Władysław Łokietek i Kazimierz Wielki są już potężnymi monarchami. Nadto prowadzą Piastowie wojny z książętami ruskimi o grody Czerwonoruskie, o kraje nad Dniestrem; Kazimierz W. ostatecznie zajmuje Ruś. Ku północy rozszerzają się przez zajęcie części Pomorza, przez wojny z Prusakami. Z Czechami walczą o kraje nad górną Odrą, które długo dzierżą, aż w końcu Śląsk oddają Czechom. W rozwoju wypadków politycznych przechodzi państwo polskie przez trzy stany: jest jednolitem państwem za Bolesławów (Chrobrego, Śmiałego, Krzywoustego) do roku 1139; potem w podziałach (między synów Krzywoustego i ich następców), wskutek czego słabnie znaczenie Polski na zewnątrz, a wewnątrz rozdzierają ją wojny domowe

ZIEMIE POLSKIE
pod względem
fizycznym.
Zatoka
Ryska
Ryga
KURLANDYA
Mitawa
POJ. KURLANDZKIE
Dźwińsk
Kłajpeda
Witebsk
Smoleńsk
Wiazma
Zatoka
Gdańska
HEL
Gdańsk
Elbląg
Królewiec
PRUSY
KSIĄŻ. PRUSKO-MAZOWIECKIE
POJ. LITEWSKIE
Wilno
Grodno
Mińsk
Mohylew
Kołobrzeg
POJ. POMORSKIE
Toruń
Bydgoszcz
Noteć
Poznań
Kalisz
Łódź
MAZOWSZE
Płock
WARSZAWA
Praga
Grochów
Białystok
RUŚ CZARNA
Brześć lit.
Kobryń
Bobrujsk
KOTLINA POLESKA
Mozyr
Homel
Pińsk
Radom
Lublin
Chełm
Kielce
Sandomierz
Wrocław
Brzeg
Głogów
Opawa
Kraków
Tarnów
Lwów
Przemyśl
TATRY
SPIŻ
WOŁYŃ
PODOLE
Podolska
Kijów
Winnica
Żytomierz
Humań
Tarnopol
Kamieniec pod.
Chocim
Czerniowce
BESARABIA
MOŁDAWIA
CZARNA HORA
WĘGRY
UKRAINA
DZIKIE POLA
Elisabetgrad
Olwiopol
Czerkasy
Krzemieńczug
Baturyn
Połtawa
Podług Ferro
32
34
36
38
40
42
44
46
48
50
52
56
54
52
50
48

książąt; znaczenie panów świeckich i duchownych wzrasta w tym czasie, a wielki napad Mongołów (r. 1241) zadaje straszną klęskę narodowi. Z tego upadku dźwiga się szczęśliwie, dzięki połączeniu pod Władysławem Łokietkiem; przez kolonizację naprawia szkody społeczne; przez mądre prawodawstwo króla Kazimierza W. otrzymuje dobre urządzenia, a przez oświatę i zagospodarowanie podnosi się byt materjalny i moralny narodu. Najważniejsze wypadki z tego okresu: Mieszko prowadzi częste wojny z cesarzami niemieckimi; w końcu ulega im częściowo i w r. 963 uznaje zwierzchnictwo cesarza, ale tylko z krainy nad Wartą. Po śmierci Dubrawki (977) prowadzi też wojnę z Czechami, podczas której (r. 981) Włodzimierz, książe kijowski, zabiera Polsce Przemyśl i inne grody czerwieńskie. Mieszko umiera 992 r. Następuje po nim syn jego Bolesław, zwany w historji Wielkim albo Chrobrym. Bije on ludy pogańskie na Pomorzu i zdobywa brzegi morza Baltyckiego. Wojciech św., Czech rodem, szerzy w tym czasie wiarę św. wśród pogańskich Prusaków i ginie śmiercią męczeńską 997 r. Bolesław wykupuje ciało męczennika i składa je w katedrze gnieźnieńskiej. W r. 1000, Otton III, cesarz niemiecki (rzymski) odbywa pielgrzymkę do Gniezna do grobu św. Wojciecha. Bolesław przyjmuje go z przepychem. Otton wkłada koronę królewską na głowę Bolesława, uznając go tem samem za równego sobie i niezależnego władcę. Powstaje arcybiskupstwo w Gnieźnie i biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu. Państwo polskie sięga od Bałtyku po Karpaty. Gniezno jest jeszcze jego stolicą. Lata od 1002 do 1018 schodzą Bolesławowi na szczęśliwych wojnach z Niemcami. W r. 1018 zawarty został korzystny pokój w Budziszynie. Zabezpieczywszy się od zachodu, Bolesław zwraca swe oczy na wschód, zwycięża księcia kijowskiego Jarosława, zdobywa Kijów i osadza na tronie zięcia swego Świętopełka. Na rok przed śmiercią koronuje się Bolesław w Gnieźnie. Umarł 17 czerwca 1025 r., opłakuje go naród cały. Pozostawił państwo wielkie i potężne, fundował klasztory, szerzył oświatę. Benedyktyni zakładają pierwsze szkoły w Polsce. Syn Bolesława, Mieszko II walczył nieszczęśliwie z Niemcami, musiał uznać ich zwierzchnią władzę nad Polską. Umarł 1034 r., nazwano go Gnuśnym. Wybuchły wtedy groźne zamieszki. Syn Mieszka, Kazimierz, uciekł z matką Ryksą do Niemiec. Lud porzucił wiarę chrześcijańską i burzył kościoły. Czesi, korzystając z tego, napadają na Polskę i uwożą z Gniezna święte relikwie i bogactwa kościelne. W kilka lat później (1040 r.) powraca Kazimierz do Polski, przywraca porządek i religję, odnawia państwo polskie, stąd zwany jest Odnowicielem. Powstają liczne kościoły i klasztory (Benedyktyńskie), które szerzą oświatę. Po Kazimierzu rządzi syn Bolesław II, zwany Śmiałym albo Szczodrym. Walczył on zwycięsko w Czechach i na Rusi, koronował się 1077 r.; zdobył Kijów i osadził tam na tronie Izasława, ale bawiąc długo w stolicy ruskiej, oddał się rozkoszy i swawoli, która stała się powodem zgubnych następstw. Karcącego go biskupa krakowskiego Stanisława, Bolesław zabił w kościele na Skałce w Krakowie. Wskutek tego wybuchło wielkie zamieszanie; król musiał uchodzić z Polski i umarł na wygnaniu w 1082 r. Brat jego Władysław Herman objął rządy i rozpoczął wojny z Pomorzem, które prowadził dalej syn i następca jego Bolesław III Krzywousty. Opędzał się on dzielnie Czechom i Niemcom, których sprowadził na Polskę przyrodni brat jego, Zbigniew. Cesarz Henryk V daremnie oblegał Głogów (1109 r.). Zbigniew schwytany, pozbawiony wzroku, umiera w więzieniu. Bolesław zajął główne miasta na Pomorzu, gdzie św. Otto, biskup bam-

berski szerzył wiarę chrześcijańską. Bolesław III, umierając 1139 r., dzieli Polskę między czterech synów: najstarszy Władysław otrzymuje Małopolskę i Śląsk (Kraków i Wrocław) i ma być zwierzchnikiem (seniorem) braci; Bolesław dostaje Mazowsze, Mieszko—Wielkopolskę, Henryk—ziemię Sandomierską. Polska odtąd prawie przez dwa wieki jest w podziałach. Władysława, który dążył do władzy nad całą Polską, wypędzają bracia. Na czele państwa staje drugi z kolei syn Bolesława--Bolesław Kędzierzawy. Synowie Władysława otrzymują Śląsk. Bolesław hołduje Niemcom i ulega duchowieństwu i panom. Um. r. 1173. Następuje trzeci syn Bolesława Krzywoustego, Mieszko III Stary; ten także dąży do władzy monarszej i dlatego traci tron krakowski, który obejmuje najmłodszy syn Bolesława Krzywoustego, Kazimierz Sprawiedliwy. Za jego panowania odbywa się w r. 1180 pierwszy zjazd biskupów i panów w Łęczycy, zwany synodem, który stanowi prawa. Kazimierz odzyskał władzę nad Rusią Czerwoną. Umierając (r. 1194) pozostawia małoletnich synów Leszka i Konrada. Mieszko Stary, korzystając z tego, wraca do Krakowa, ale pobity pod Mozgawą (r. 1195), ucieka; wprawdzie jeszcze raz stał się panem Krakowa, ale um. r. 1202. Syn jego Władysław Laskonogi krótko rządził w Krakowie, poczem w r. 1206 objął rządy Leszek Biały, który w 1205 r. pobił Romana ks. halickiego pod Zawichostem. Brat jego Konrad otrzymał Mazowsze i Kujawy, sprowadził on zakon Krzyżaków niemieckich i nadał im ziemię Chełmińską, aby walczyli przeciw pogańskim Prusakom. Krzyżacy podbili kraj pruski, lecz dla siebie, a nie dla Polski. Świętopełk, książe pomorski, który wypowiedział Polsce posłuszeństwo, napadł na Leszka w Gąsawie i uciekającego zabił w Marcinkowie. W Krakowie rządził po nim naprzód, imieniem małoletniego syna Leszkowego Bolesława, Henryk Brodaty, książe śląski, potem Henryk II Pobożny, syn Brodatego. Wtedy to pojawili się poraz pierwszy w granicach Polski (1241 r.) Tatarzy (Mongołowie), którzy spalili Sandomierz, Kraków i Wrocław i wybili w pień niemal rycerstwo polskie pod Lignicą na Śląsku. Zginął wtedy i Henryk Pobożny. Dzielnicę krakowską objął Bolesław, zwany Wstydliwym. Ale dawna potęga Bolesławów rozproszyła się już wśród podziałów i klęsk. Dzielnice książęce rozdrabniały się coraz bardziej. Niebawem nastąpił drugi napad Mongołów (spłonął wtedy Lwów, Sandomierz, Kraków), a w parę lat trzeci za następcy Bolesława (zm. 1279r.) Leszka Czarnego, syna Konrada mazowieckiego. Po Leszku walczyli o tron Henryk Probus, wnuk Henryka Pobożnego, książe już zniemczony, Bolesław książe płocki i Władysław Łokietek, brat Leszka. Wdowa zaś po Leszku, Gryfina, wezwała na tron króla czeskiego Wacława II, który przybył i zwyciężył Władysława Łokietka, ale Przemysław, książe Wielkopolski i pan Pomorza, koronował się w Gnieźnie na króla polskiego, przez co wskrzesił po 200 latach królestwo polskie, a chociaż brandenburscy książęta niemieccy zabili zdradziecko Przemysława, spuścizna po nim przeszła na dzielnego Władysława Łokietka. Musiał on się jednak wprzód rozprawić z Wacławem, który wypędziwszy go z kraju, koronował się sam na króla polskiego. Łokietek krył się długo na Podgórzu karpackiem i w grotach Ojcowa. Dopiero kiedy Wacław II umarł, syn zaś jego zginął w drodze do Polski w Ołomuńcu (1305), objął Władysław Łokietek tron i zjednoczył państwo polskie, z wyjątkiem Śląska i Mazowsza, w swoich rękach. Poskromił on bunt Niemców w Krakowie, na którego czele stał Albert wójt krakowski, wskutek czego Polacy odzyskali przewagę w mieście.

Władysław Łokietek koronował się w Krakowie, który był odtąd stolicą państwa polskiego. Ponieważ Krzyżacy zagarnęli zdradzieckim sposobem Pomorze, ruszył przeciw nim król i pobił ich 1331 r. pod wsią Płowcami w ziemi Kujawskiej. Um. 1333 r., oddając potężne państwo synowi swemu Kazimierzowi Wielkiemu. Kazimierz zawarł pokój z Krzyżakami, aby mieć wolne ręce do pracy wewnątrz kraju. W r. 1340 zajął Ruś (po śmierci Jerzego II Piastowicza) za zgodą króla węgierskiego Ludwika, odbył kilka wypraw w latach następnych, bronił Rusi od Tatarów i zakładał tam liczne miasta, ale przedewszystkiem dążył do podniesienia w państwie oświaty, do dźwignięcia dobrobytu i do ustanowienia sprawiedliwych praw. W r. 1364 zakłada akademję w Bawole pod Krakowem. Praca prawodawcza ciągnie się przez całe jego panowanie; prawa Wielkopolski i Małopolski uzupełnia ten mądry monarcha i streszcza w tak zwanym statucie wiślickim. Kazimierz um. 1370 r., nie pozostawiwszy męskiego potomka. Od potomnych otrzymał tytuł Wielkiego za mądre panowanie i „króla chłopków“, za to, że troszczył się o dolę ludu wiejskiego. Następcą Kazimierza na tronie polskim został Ludwik II, król węgierski, syn Elżbiety, siostry Kazimierza. Rządy na Rusi oddał Władysławowi Opolczykowi. Chcąc się utrzymać przy tronie polskim i zapewnić go swym córkom, Ludwik nadał panom polskim liczne przywileje, a ci wzamian zobowiązali się w Koszycach powołać na tron jedną z córek Ludwika. Przywilej koszycki stał się podstawą późniejszego znaczenia szlachty w Polsce. Po Ludwiku (um. 1382) wstąpiła na tron 14-letnia jego córka Jadwiga, która w r. 1386 poślubiła Jagiełłę, wielk. księcia litewskiego, na chrzcie nazwanego Władysławem. Wprowadzenie chrześcijaństwa na Litwie i stały związek Litwy z Polską były skutkami małżeństwa Jadwigi. Tutaj rozpoczynamy *okres II* historji Polski, trwający do r. 1648. Jest to czas największej potęgi państwa polskiego, które powiększyło się w dwójnasób przez połączenie się z Litwą. Granicami jego były wtedy Warta i Wisła od zachodu, a Dniepr i Dźwina od wschodu. Polska wywierała wpływ na Czechy i Węgry, powstrzymywała pochód Niemców od zachodu, wiodła zwycięskie wojny z Moskwą, pozyskała Inflanty, zhołdowała książąt pruskich; hospodarowie wołoscy uciekali się pod jej opiekę. Jednocześnie w kraju wzrastał dobrobyt, rozwijał się stan mieszczański, liczne konwikty zakonne i szkoły akademji krzewiły oświatę, wzrastał przemysł i handel. Unja Polski i Litwy, dokonywająca się w ciągu lat 150, utrwala się w tym okresie i jest aktem największej politycznej doniosłości. Opanowanie dwuch mórz jest dążeniem polityki państwowej. Udaje się tylko częściowo, w stosunku do brzegów morza Bałtyckiego, ponieważ wybrzeża morza Czarnego dostają się w ręce Tatarów i Turków. W tym czasie Polska wydaje świetny zastęp mężów uczonych i pisarzy znakomitych: Jan Długosz, Mikołaj Kopernik, Jan Kochanowski, Piotr Skarga i wielu innych. Zaczynają powstawać na ziemiach polskich dzieła sztuki (Wit Stwosz i jego rzeźby). Królowie są obieralni, najprzód przez senatorów i posłów, a po wymarciu Jagiellonów (1572 r.) przez całą szlachtę. Władza królewska ograniczona jest przez Sejmy, które powstają w połowie XV wieku, a po r. 1572 dochodzą do wielkiego znaczenia. Odtąd okazują się pierwsze objawy niebezpiecznego dla kraju nadużycia wolności, nadanych szlachcie, która chłopa przywiązuje do roli, nakłada nań coraz wyższe daniny i robocizny, a miastom odbiera dawniejsze znaczenie i środki zarobkowania. Najważniejsze wypadki tego okresu: Jadwiga i Jagiełło nawracają Litwę na chrześcijaństwo, w Wilnie fundują biskupstwo; Ruś Czerwona wraca do Pol-

ski. Jadwiga umierając (1399) wszystkie swe kosztowności zapisuje na odnowienie akademji, ufundowanej przez Kazimierza W. Czyniąc zadość jej woli, odnawia Jagiełło akademję w r. 1400 i hojnie ją wyposaża. W r. 1410 Władysław Jagiełło i brat jego Witold, wielki książe litewski, zwyciężają pod Grunwaldem i Tannenbergiem Krzyżaków. W Horodle nad Bugiem łączą się rody polskie z litewskimi węzłem miłości braterskiej i wspólnością klejnotów szlacheckich (r. 1413). Król polski nadaje szlachcie ruskiej przywileje szlachty polskiej. W r. 1434 zmarł Władysław Jagiełło, pozostawiając dwuch małoletnich synów: Władysława i Kazimierza. Władysław panuje odtąd pod opieką Zbigniewa Oleśnickiego; powołany na tron węgierski, odbywa dwie wyprawy na Turków i ginie 1444 r. w boju pod Warną, dlatego nazwany Warneńczykiem. Brat Władysława Kazimierz Jagiellończyk, nadał przywileje szlachcie w Nieszawie (r. 1454). Rycerstwo i mieszczaństwo pruskie i pomorskie oddaje Prusy i Pomorze Polsce, wskutek czego rozpoczyna się wojna z Zakonem Krzyżackim i trwa lat 13. Kończy ją pokój w Toruniu r. 1466. Zachodnie Prusy z Malborgiem i Warmją, Pomorze, ziemia Chełmińska i Michałowska, przechodzą w wieczyste posiadanie Polski; resztę Prus ze stolicą Królewcem zatrzymał Zakon, jako lenno Polski. W tym roku założono w Krakowie pierwszą wędrowną drukarnię. Potęga Jagiellonów wzrosła przez powołanie Władysława, syna Kazimierza Jagiellończyka, na tron królewski w Czechach, a niebawem i w Węgrzech. Jan Długosz, kanonik krakowski, skreślił za Kazimierza pierwszą wielką historję narodu. Po Kazimierzu Jagiellończyku w r. 1492, syn jego Olbracht panował w Polsce, Aleksander na Litwie. Od Olbrachta otrzymała szlachta zatwierdzenie statutu nieszawskiego i większą władzę sądowniczą nad chłopami, chciał bowiem na szlachcie oprzeć się wobec wzmagającego się możnowładztwa. Zamiary jego obróciły się jednak w niwecz, wskutek nieszczęśliwej wyprawy przeciw Turkom i Wołoszy, w której w lasach bukowińskich poległo wiele szlachty. Po śmierci Jana Olbrachta (r. 1501) brat jego Aleksander panował jednocześnie nad Polską i Litwą. Król ten rozszerzył prawa możnowładców, nadając im przywilej mielnicki, sejm zaś konstytucją w Radomiu (r. 1505), opiewającą, że król bez zgody sejmu i senatu „nic nowego“ stanowić nie może, jeszcze bardziej ograniczył władzę królewską. Następca Aleksandra, brat jego Zygmunt I. zwany Starym, dążył do zaprowadzenia reformy spraw wojskowych i skarbu. Wojny z Moskwą, spowodowane zdradą Michała Glińskiego, pozbawiły Polskę Smoleńska. W r. 1515 zjazd Zygmunta I i Władysława króla czeskiego i węgierskiego z cesarzem Maksymiljanem w Wiedniu doprowadził do przymierza Jagiellonów z Habsburgami. Wojny religijne w Niemczech (reformacja) odbijają się częściowo na Polsce. Albrecht, wielki mistrz krzyżacki, przyjmuje religię protestancką, zrzuca szatę zakonną, ogłasza się księciem świeckim, otrzymując od Polski w lenno Prusy Królewskie. Na znak uległości monarsze polskiemu, składa r. 1525 hołd publiczny Zygmuntowi na rynku krakowskim. Wygasa w tym czasie ród książąt mazowieckich, a ich dziedzictwo wraca do korony polskiej (r. 1526). Jan Tarnowski odnosi walne zwycięstwo pod Obertynem nad Petryllą, wojewodą mołdawskim; na Moskwie zdobywa Starodub. Szkodliwe dla kraju rządy królowej Bony, wywołują niezadowolenie szlachty. W r. 1543 Mikołaj Kopernik ogłosił dzieło o obrotach ciał niebieskich dookoła słońca. W r. 1548 umiera Zygmunt Stary po 40-letniem panowaniu. Za rządów następcy jego, Zygmunta Augusta szerzy się w Polsce reformacja. Polska

zyskuje Inflanty, wskutek czego rozpoczyna wojnę z Moskwą, kończącą się utratą Połocka. Sejm radzi nad „naprawą Rzeczypospolitej“. W r. 1569 przychodzi do skutku ostateczna unja Polski, Litwy i Rusi, zawarta 10 sierpnia w Lublinie. W r. 1572 Zygmunt August umiera bezpotomnie. Sprowadza to wewnętrzne niepokoje, powodowane zabiegami różnych książąt zagranicznych o tron polski. Otrzymuje go brat króla francuskiego, Henryk Walezy, który przyjął nałożone na siebie warunki, czyli t. zw. „pacta conventa“. Niedługo jednak zasiadał Henryk na tronie polskim: w kilka miesięcy opuścił potajemnie Kraków, aby objąć opróżniony po śmierci brata tron francuski. Nowe bezkrólewie sprowadza nowe zamieszki wewnętrzne. Korzystają z tego Tatarzy, pustosząc Ruś. Z pośród pretendentów do korony polskiej zwycięża Stefan Batory, książe Siedmiogrodu, który w r. 1575 obejmuje tron, poślubiając jednocześnie Annę Jagiellonkę, siostrę Zygmunta Augusta. Ponieważ Gdańsk odmówił posłuszeństwa Batoremu, król obległ miasto i zmusił je do uległości. Potem rozpoczął w r. 1579 wojnę z Moskwą. Połock poddał się; Jan Zamoyski zdobył Wieliż, król Uświatę; razem wzięli Wielkie Łuki. W r. 1582 odbyła się wyprawa pod Psków, ale za pośrednictwem Jezuity Possewina zawarto pokój w Kiwerowej Horce. Inflanty i Połock wróciły do Polski. Niepospolite są też zasługi króla w pracy wewnętrznej: założył on uniwersytet w Wilnie, ustanowił trybunał dla Korony i Litwy, butę panów złamał przez ścięcie Samuela Zborowskiego, sprawy kozackie uporządkował. Um. 1586 r. Elekcja nowego króla znowu rozdwaja naród: jedni wybierają Zygmunta, syna Jana Wazy i Katarzyny Jagiellonki, królewicza szwedzkiego, drudzy Maksymiljana, brata cesarza Rudolfa II. Maksymiljan oblega bezskutecznie Kraków i musi się cofać. Zygmunt III przybywa w końcu 1587 r. do Polski i koronuje się w Krakowie. Warszawę robi stolicą państwa. Jan Zamoyski zwycięża 1588 r. pod Byczyną Maksymiljana i bierze go do niewoli; Zygmunt III poślubia Annę austrjacką i wchodzi w układy z domem Habsburskim. Pierwsze bunty kozackie (Kosińskiego, Nalewajki i Łobody) poskramia Stanisław Żółkiewski, a Jan Zamoyski odbywa zwycięską wyprawę w głąb Mołdawji. Unja Kościoła ruskiego z Kościołem katolickim stanęła r. 1596 w Brześciu Litewskim. Z wstąpieniem na tron Wazów, rozpoczynają się wojny ze Szwecją, które z przerwami trwają pół wieku. Polsce otworzyły się niespodziewanie widoki na Wschodzie. Jerzy Mniszech, wojewoda sandomierski, kniaziowie Wiśniowieccy i kniaź Rożyński wiodą na tron carów do Moskwy Dymitra Samozwańca, który poślubił Marynę Mniszchównę. Bojar moskiewski Wasyl Szujski napada na Dymitra i Polaków w Moskwie; Dymitr zabity, 2.000 naszych poległo w powszechnej rzezi Maryna dostała się do niewoli. W kraju tymczasem, po śmierci Zamoyskiego zachodzą (1605) groźne niepokoje. Nadaremno Piotr Skarga wzywa do zgody. Mikołaj Zebrzydowski podnosi bunt (t. zw rokosz) przeciw królowi, lecz pobity pod Guzowem, korzy się przed królem. Wtedy także wojna moskiewska bierze inny obrót. Stanisław Żółkiewski zwycięża zastępy moskiewskie i szwedzkie pod Kłuszynem i postępuje pod Moskwę. Królewicza polskiego, Władysława, powołano na tron moskiewski. Smoleńsk poddaje się 11 czerwca 1611 r. Zygmuntowi III. Ale Polska nie zdołała, wskutek wewnętrznych waśni i polityki króla, osadzić Władysława na tronie moskiewskim, który w r. 1613 otrzymał Michał Romanow. Rozejm, zawarty na 16 lat z Moskwą w Dywilinie, oddał Polsce Smoleńsk, Nowogród, Siewierz i Czernihów. Związek Zygmunta III z Habsburgami sprowadza Turków na Polskę.

W r. 1620 ginie Stanisław Żółkiewski pod Cecorą; Osman oblega w Chocimie od 2 do 24 września wojsko polskie pod Karolem Chodkiewiczem, który broni się bohatersko i umiera w obozie 24 września. Sułtan, zmuszony ustąpić, zawiera pokój. Jednocześnie Gustaw Adolf, król szwedzki, wypowiada wojnę Polsce. Pomimo świetnych zwycięstw Krzysztofa Radziwiłła i Stanisława Koniecpolskiego, Polska zmuszona jest zawrzeć na niedogodnych dla siebie warunkach sześcioletni rozejm (1629 r.). Po śmierci Zygmunta III (1632 r.) powołano na tron syna jego Władysława IV. Zwycięskie jego wojny z Moskwą kończą się korzystnym dla Polski pokojem w Polanowie (1634 r.). Wkrótce też zawarty zostaje pokój ze Szwecją na 26 lat (1635 r.). W kraju zapanował długotrwały pokój. Ze śmiercią króla (1648 r.) rozpala się bunt kozaków pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Nieliczne i nieskoordynowane wojska polskie ponoszą dotkliwe klęski. Rozpoczyna się *III okres* dziejów Polski, czas wielkich nieszczęść narodowych, upadku oświaty, rozluźnienia porządku państwowego i społecznego. W Rzeczpospolitą uderzał grom po gromie: Kozacy, Moskwa, Szwedzi i Tatarzy szarpią ją nielitościwie. Tylko męstwo rycerstwa polskiego ocala Rzeczpospolitą od zguby, ale straciła ona wtedy wiele krajów, a więc Ukrainę Zadnieprską, Kijów, Smoleńsk, Drohobuż, Czernihów, Prusy, na pewien czas Podole. Wewnątrz zaś zapanował nieład i rozprzężenie. Królowie wybieralni, ograniczeni przez „pacta conventa", nie posiadali żadnej prawie władzy; sejmy rzadko dochodziły do skutku, wobec nadużywania nieszczęsnego „liberum veto"; skarb był pusty. A tymczasem sąsiednie państwa potężniały i korzystały z osłabienia Polski. Smutny ten okres skończył się upadkiem Rzeczypospolitej, podziałem jej trzykrotnym między trzy sąsiednie mocarstwa. Najważniejsze wypadki tego okresu: Jan Kazimierz, brat Władysława IV, powołany na tron 1648 r., rozpoczyna układy z Chmielnickim, które jednak nie prowadzą do pokoju. Chmielnicki tymczasem, sprzymierzony z chanem tatarskim, oblega wojska polskie w Zbarażu. Król, spieszący na odsiecz, otoczony zostaje pod Zborowem, gdzie odwodzi Tatarów od przymierza z Kozakami i zawiera t. zw. ugodę zborowską. Wojna z Kozakami niebawem zostaje wznowiona. Po zwycięstwie Polaków pod Beresteczkiem (1651 r.), zawarta ugoda w Białejcerkwi, nie długo trwała. W r. 1654 Chmielnicki oddaje się pod opiekę Moskwy, co wywołuje nową wojnę, w której Moskwa zdobywa Smoleńsk. Nieład w kraju nie pozwala na wyzyskanie walnego zwycięstwa, odniesionego nad Moskwą w r. 1655 przez Stanisława Rewerę Potockiego pod Ochmatowem. Na domiar złego w r. 1655 rozpoczynają się wojny ze Szwecją. Wielkopolanie z Krzysztofem Opalińsim na czele przechodzą na stronę króla szwedzkiego; Janusz i Bogusław Radziwiłłowie czynią to samo na Litwie. Szwedzi w zwycięskim pochodzie przez Polskę zajmują Warszawę i Kraków. Jan Kazimierz ucieka ze swym dworem na Śląsk. Z niemocy i rozprzężenia Polski korzysta jej lennik pruski, elektor brandeburski i łączy się ze Szwedami. Cała Polska znalazła się w rękach wroga, jedynie twierdza Jasnogórska, broniona przez nieliczną garstkę rycerstwa i przeora O. Augustyna Kordeckiego, wytrzymuje oblężenie i zmusza wroga do ustąpienia z pod jej murów. To zagrzewa naród do czynu. Zawiązuje się konfederacja w Tyszowcach i powołuje na wodza Stefana Czarnieckiego. Naród zrywa się do broni i zmusza Szwedów do odwrotu. Następuje rozejm z Moskwą i przymierze z Habsburgami; jednocześnie elektor brandeburski opuszcza Szwedów wzamian za zwolnienie go przez Polskę od hołdownictwa. Jerzego Rakoczego,

wojewodę siedmiogrodzkiego, który wpadł na Ruś i zapędził się aż pod Warszawę, pokonali Czarniecki i Paweł Sapieha. Szwedzi muszą się cofać z Polski pod wpływem tych wypadków; polskie i austrjackie wojsko ich ściga. W r. 1657 umarł Bohdan Chmielnicki, a hetman kozacki Wyhowski poddał się w Hadziaczu Polsce. Następstwem tego była wojna z Moskwą o Ukrainę. Wojska moskiewskie wpadły na Litwę i schwytały hetmana Gosiewskiego; Czarniecki zaś i Sapieha odnieśli zwycięstwo pod Lachowiczami (1660 r.). Jerzy Chmielnicki, syn Bohdana, pobity pod Słobodyszczami, oblężony pod Cudnowem (1660); wojska moskiewskie ponoszą klęskę pod Głębokiem (r. 1661). Już w r. 1660 stanął pokój z Szwecją w Oliwie. Wskutek tego wyprawił się król z Stanisławem Potockim, Stefanem Czarnieckim i Janem Sobieskim na Ukrainę, odniósł zwycięstwo pod Brańskiem, ale nie odzyskał straconej części Ukrainy. W r. 1665 umarł Stefan Czarniecki. Urażony w swej dumie hetman Jerzy Lubomirski, wsparty posiłkami przez elektora i cesarza, wystąpił przeciw królowi i zwyciężył pod Mątwami wojska królewskie. Zamysły króla i królowej o poprawie rządu i wyznaczeniu następcy za życia króla, nie doprowadziły do żadnego skutku. Z Moskwą musi Polska zawrzeć rozejm w Andruszowie i traci Smoleńsk, Siewierz, Czernihów i całe Zadnieprze. Piotr Doroszeńko, hetman kozacki, poddaje się Turcji, Jan Sobieski wstrzymuje jednakże Tatarów i Kozaków pod Podhajcami r. 1667. Jan Kazimierz zrzeka się tronu, który otrzymuje niedorosły do władzy Michał Korybut Wiśniowiecki (r. 1669), właśnie w chwili wielkiej wojny z Turkami. Mahomet IV bierze 1672 r. Kamieniec Podolski i zajmuje kraj polski po Buczacz. Król odstępuje w pokoju buczackim Podole z Kamieńcem Turkom. Pospolite ruszenie, zebrane pod Gołębiem, zawiązuje się w konfederację gołąbską przeciw królowi; wojsko z Sobieskim na czele w Szczebrzeszynie przystępuje do konfederacji. Sejm nie przyjmuje pokoju buczackiego. Sobieski zwycięża Turków pod Chocimem (1673). Świetne to zwycięstwo nie przywraca Polsce Kamieńca, który pozostaje przez 27 lat w rękach Turków. Król Michał umiera 1673 r., a hetman Jan Sobieski zostaje królem jako Jan III. Jeszcze przed koronacją obsadza on Ukrainę, zwycięża Nuradyna, hana tatarskiego pod Lwowem (1675 r.), daje odsiecz oblężonej Trembowli, potem okopuje się pod Żurawnem, otoczony przez ogromne wojsko tureckie pod wodzą Ibrahima Szejtana (1676 r.). Na mocy pokoju żurawińskiego część Ukrainy powraca do Polski. Odsiecz Wiednia (1683 r.), oblężonego przez potężne wojsko tureckie pod wodzą Kary Mustafy, roznosi sławę oręża polskiego po całej Europie, Polsce jednak nie przynosi żadnych korzyści. W r. 1686 zawarty zostaje pokój z Moskwą, t, zw. Grzymułtowski, na mocy którego Polska traci Kijów, Smoleńsk, Czernihów, Drohobuż. — Śmierć Jana III (1696 r.) sprowadza na kraj nowe klęski. O tron ubiegają się Ludwik de Conti, książe francuski i Fryderyk August, elektor saski. Tworzą się w kraju dwa wrogie sobie stronnictwa, z których każde popiera swego kandydata. Zwycięża wreszcie Fryderyk August i pod imieniem Augusta II obejmuje tron. Wojna domowa nie ustaje jednak, dopiero sejm pacyfikacyjny 1698 r. przywraca pokój. Sprzyjające okoliczności powracają Polsce Podole z Kamieńcem i Ukrainę. Zawarte przez Augusta II przymierze z carem Piotrem i królem duńskim przeciw królowi szwedzkiemu Karolowi XII, niepotrzebnie wikła Polskę w nową wojnę ze Szwecją. Karol, pokonawszy Duńczyków i Rosjan, wkracza do Polski (1702 r.), zajmuje Warszawę i Kraków. August ucieka do Sandomierza. Naród rozdwoił się. Utworzyły się dwie kon-

federacje: sandomierska, popierająca Augusta i warszawska, przeciwna mu. Ta druga ogłasza akt detronizacji Augusta i w lipcu 1704 r. powołuje na tron Stanisława Leszczyńskiego. Augusta zmusza król szwedzki do zrzeczenia się tronu polskiego. Niepowodzenia Karola XII w dalszej wojnie z Rosją, a zwłaszcza klęska pod Połtawą (1709 r.), sprowadzają znów Augusta II na tron polski. Konfederacja, zawiązana w Tarnogrodzie, występuje przeciw Augustowi II i wojskom saskim i na pośrednika wzywa nieopatrznie Piotra I. Na „Sejmie niemym“ w r. 1717 stanęła ugoda między Augustem a konfederatami, jednocześnie liczba wojsk Rzeczypospolitej ograniczona zostaje do 24.000, co jest śmiesznie mało, wobec wciąż wzrastającej potęgi państw ościennych. Śmierć Augusta II (1733 r.) sprowadza na kraj nowe klęski i niepokoje. Naród wybiera królem Stanisława Leszczyńskiego. Wybór ten jednak nie podoba się Rosji, która siłą swych wojsk zmusza do osadzenia na tronie syna Augusta II—Augusta III, elektora saskiego. Leszczyński ucieka do Francji. Nominalnie niepodległa, Polska w rzeczy samej staje się igraszką w rękach sąsiadów: granic jej nie szanują, urządzają przez jej terytorja przemarsze wojsk, werbują w niej ochotników do swych pułków zaciężnych. A tymczasem polskie rody magnackie (Potoccy i Czartoryscy) wadzą się o wpływy nad krajem. Jedynem jaśniejszem momentem za panowania Augusta III było założenie przez pijara Stanisława Konarskiego szkoły szlacheckiej, t. zw. „collegium nobilium“, mającego na celu dać lepsze wychowanie młodzieży. W r. 1763 umiera August III. Na sejmie konwokacyjnym występują Czartoryscy z projektem gruntownej reformy państwa (zniesienie fatalnego „liberum veto“, powiększenie wojska, uporządkowanie skarbu i t. p.). Popierany przez dwór petersburski, w r. 1764 zostaje królem Stanisław August Poniatowski, siostrzeniec Czartoryskich. Kiedy jednakże, ufny w poparcie Rosji, chce przeprowadzić niektóre zmiany, poseł rosyjski Repnin zawiązuje konfederację radomską w roku 1767, zmusza króla do przystąpienia do niej; senatorów, którzy sprzeciwiali się woli cesarzowej, wywożą z Warszawy żołnierze rosyjscy do Kaługi. Sejm w r. 1768 uchwalił, mimo protestu Józefa Wybickiego, t. zw. prawa kardynalne: wolny wybór królów, „liberum veto“, 24,000 wojska i t. p., zgubne dla Polski, dogodne i pożądane dla jej sąsiadów. Przeciw jawnym gwałtom rosyjskim, ale w imię haseł starych, porwał się naród do broni i utworzył t. zw. konfederację Barską. Wojska rosyjskie wkroczyły do kraju. Mimo zapamiętałej obrony konfederatów (naprz. Pułaskich), ulegli oni przemocy, a wycieńczenie, które było skutkiem przez 4 lata trwającej wojny domowej, dało dobrą sposobność wrogom do zajęcia ziem polskich. Roku 1772 podpisany został w Petersburgu akt pierwszego rozbioru Polski. Autorem jego był król pruski Fryderyk II. Austrja zabrała część Małopolski i Ruś Czerwoną (dzisiejszą Galicję bez Krakowa, ale z Zamościem), Rosja Inflanty i Białoruś po Dniepr i Dźwinę, król pruski Warmję i Prusy królewskie. Sejm, z Adamem Ponińskim na czele, zatwierdził podział mimo protestu Tadeusza Rejtana. Od tej chwili największego upadku podnosi się moralny poziom narodu. Powstała Komisja Edukacyjna, która zajęła się sprawą wychowania młodzieży; Towarzystwo do ksiąg elementarnych; wyszły książki o potrzebie poprawy stanu włościańskiego i t. d. W r. 1788 Sejm w Warszawie, pod laską Stanisława Małachowskiego, uchwala postawić 100.000 wojska. W roku 1789 rozwiązuje Radę Nieustającą (organ wpływów rosyjskich w Polsce), uchwala podatki i komisje porządkowe cywilno-wojskowe. Mieszczanie otrzymali 18 kwietnia 1791 r.

nowe prawa dla miast, a 3 maja stanęła sławna konstytucja, która wprowadziła reformy dawno pożądane (dziedziczność tronu, straż czyli ministerstwo, zniosła „liberum veto“, lud wiejski wzięła pod opiekę prawa i rządu krajowego). Przeciwko temu wielkiemu dziełu narodowemu trzej magnaci: Ksawery Branicki, Szczęsny Potocki i Seweryn Rzewuski zawiązali dnia 14 maja konfederację w Targowicy. Niosąc pomoc Targowiczanom, wojska rosyjskie w 1792 r. wkraczają na Podole i Wołyń. Król nie wytrwał na stanowisku i 24 lipca 1792 r. przystąpił do Targowicy. 1793 r. nastąpił drugi podział Polski (dnia 24 stycznia); Rosja bierze: Podole, Polesie i Wołyń po Zbrucz; Prusy: Gdańsk, Toruń, Wielkopolskę, Kujawy i część Mazowsza. Sejm w Grodnie, pod groźbą bagnetów zatwierdził podział. Wojsko polskie miało być zmniejszone do dawnej liczby. Nie poddało się ono temu rozkazowi. Madaliński ruszył ze swoim oddziałem ku Krakowowi, gdzie przybył wiosną 1794 r.; Kościuszko, ogłoszony dnia 24 marca na rynku w Krakowie Naczelnikiem narodu, pobił Rosjan dnia 4 kwietnia pod Racławicami. W bitwie tej chłopi z Bartoszem Głowackim na czele walczyli bohatersko. Dnia 17 kwietnia wybucha powstanie w Warszawie, dnia 25 w Wilnie. Rosji przyszły w pomoc Prusy. Dnia 6 czerwca bitwa pod Szczekocinami przeciw połączonym wojskom rosyjskim i pruskim została nierozstrzygnięta. Kościuszko wszedł jednakże do Warszawy, w której zwycięsko się bronił i zmusił króla pruskiego do odstąpienia od oblężenia. Wspartym nowymi posiłkami wojskom pruskim i rosyjskim nie mógł Naczelnik sprostać. Dnia 10 października rozegrała się nieszczęśliwa, ostatnia walka pod Maciejowicami. Kościuszko ranny dostał się do niewoli. Dnia 4-go listopada wziął Suworow szturmem Pragę i wydał na rzeź. Nastąpił w r. 1795 trzeci podział Polski (3 stycznia i 24 października): Rosja, Prusy i Austrja rozebrały resztę kraju; Stanisław August złożył koronę (25 listopada); zmarł 1798 r. w Petersburgu. *Okres IV* dziejów Polski obejmuje lata porozbiorowe aż do dni dzisiejszych. Historja narodu polskiego w tym okresie złączyła się poniekąd z historją państw, w skład których weszły części Polski, a zatem Rosji, Austrji i Prus, a wypadki, które w nich zaszły, oddziaływały także na losy nasze. Bezpośrednio po ostatnim rozbiorze nastała chwila biernej, beznadziejnej rozpaczy, ale na szczęście nie trwała długo. Legjony polskie, utworzone we Włoszech, podniosły sztandar walki o niepodległość ojczyzny. Cesarz francuski Napoleon po zwycięskiej wojnie z Prusami i Rosją utworzył Księstwo Warszawskie w r. 1807. Z upadkiem Napoleona przestało ono istnieć. Krew polska, przelewana na wielu pobojowiskach, nie poszła jednakże na marne. Naród otrząsnął się w tych bojach ze zwątpienia, nabrał zaufania we własne siły, wziął się do pracy społecznej w Księstwie i postawił uwłaszczenie i usamowolnienie ludu, jego dobrobyt i oświatę w rzędzie zadań swoich najważniejszych. Wywalczył sobie także poszanowanie u innych narodów. Na kongresie wiedeńskim roku 1815 musieli monarchowie zająć się sprawą polską. Powstało tam Królestwo Polskie t. zw. kongresowe, którego królem został cesarz rosyjski, ale musiał zapewnić Królestwu konstytucję, wojsko oddzielne i t. p. Kraków ogłoszono wolnem miastem (Rzeczpospolitą Krakowską) pod opieką trzech mocarstw rozbiorowych. Poręczono też wolność handlu wszystkim częściom Polski. Królestwo Polskie rozwinęło się w kilka lat bardzo pięknie, zarówno pod względem materjalnym, jak umysłowym. Na Litwie, Wołyniu i Podolu zakwitły nauki. Powstała wspaniała poezja narodowa. Ale niebawem, jako następstwo połowicznego załatwienia kwestji polskiej, wybuchło powstanie narodowe

29 listopada 1830 r. Wojna ta, pełna chwały i wielkich wspomnień, nie odniosła pożądanego skutku. Po upadku powstania nastały czasy bardzo ciężkie, zarówno w Królestwie i Litwie (rządy Mikołaja I), jak w Galicji (rok 1846); Kraków zajęły wojska austrjackie w roku 1846; tylko w Wielkiem Księstwie Poznańskiem można było działać skutecznie dla sprawy narodowej. Po klęskach Rosji w wojnie 1855 r. i śmierci Mikołaja I ucisk zmniejszył się. Ale powstanie styczniowe 1863 r., mimo bohaterskich wysiłków, zakończyło się dotkliwą klęską i znów wzmogły się represje rządu rosyjskiego względem Polaków. Rząd pruski również zmienił swoją taktykę i rozpoczął ucisk narodowościowy, zmierzający do wynarodowienia lub wygubienia Polaków. Jedynie w Galicji stosunki zmieniły się na lepsze. Najważniejsze wypadki okresu IV: W r. 1796 umiera Katarzyna II, a tron rosyjski obejmuje Paweł I. Uwalnia on z więzienia Kościuszkę i wielu Polaków, wywiezionych do Rosji i na Syberję, powraca ojczyźnie. W r. 1797 generał Dąbrowski tworzy legjony polskie we Włoszech. Po śmierci Pawła I (1801 r.) tron rosyjski obejmuje Aleksander I, który stara się zjednać sobie Polaków, pozwala im rozwijać się na Litwie, wznawia uniwersytet w Wilnie i t. p. Doradcą jego jest Adam ks. Czartoryski. Na Zachodzie jaśnieje gwiazda Napoleona. W r. 1806 wojska francuskie, pobiwszy Prusy pod Jeną, wkraczają na ziemie polskie. Naród polski ogarnia zapał. Cesarz Napoleon w r. 1807 zwycięża sprzymierzone wojska pruskie i rosyjskie i w d. 9 lipca tegoż roku w Tylży z części ziem polskich odebranych kr. pruskiemu ustanawia Księstwo Warszawskie. Podczas wojny Napoleona z Austrją w r. 1809 wojska austrjackie wchodzą do Księstwa Warszawskiego; 19 kwietnia t. r. stoczono chlubną dla nas bitwę pod Raszynem. Książę Józef oddaje Warszawę Austrjakom, ale wchodzi do Galicji, która powstaje; 15 lipca zajmują wojska polskie Kraków. W pokoju wiedeńskim, między Austrją i Francją uzyskuje Księstwo znaczne powiększenie swego obszaru (Lublin, Radom, Siedlce, Kraków). Wojska polskie walczą jednocześnie pod orłami Napoleona w Hiszpanji (Sommosiera). Kiedy w r. 1812 wybuchła wielka wojna Napoleona przeciw Rosji, konfederacja generalna w Warszawie ogłosiła wskrzeszenie Królestwa Polskiego (28 czerwca). Wojska Księstwa biorą udział w pochodzie na Moskwę. Po straszliwym odwrocie, po przejściu przez Berezynę pomyka Napoleon przez Warszawę do Paryża, a wojska rosyjskie wchodzą do Warszawy (8 lutego r. 1813). Książe Józef Poniatowski ginie pod Lipskiem w wielkiej bitwie narodów (19 października). Fryderyk August, król saski, książe warszawski, składa godność księcia warszawskiego. Kongres wiedeński tworzy Królestwo Polskie (t. zw. kongresowe), połączone z Rosją. Kraków staje się wolnem miastem. Cesarz Aleksander nadaje Królestwu konstytucję. Pierwszy sejm Królestwa odbył się w roku 1818. W r. 1825 cesarz Aleksander I umarł (1 grudnia), a brat jego Mikołaj I wstąpił na tron i koronował się (20 maja roku 1829) jako król polski. Zaprowadzenie cenzury (roku 1820), gwałcenie konstytucji przez W. Ks. Konstantego, prześladowanie młodzieży wileńskiej (1823 r.), wielki proces, wytoczony patrjotom (1828 r.) i wiele innych głębszych przyczyn spowodowały wybuch powstania w Warszawie (29 listopada 1830 r.). Wojska rosyjskie z W. Ks. Konstantym ustąpiły, a generał Chłopicki ogłosił się dyktatorem, złożył jednak wkrótce dyktaturę, a Sejm ustanowił rząd narodowy z ks. Adamem Czartoryskim na czele. Rozpoczęła się wojna z Rosją (6 lutego). Dwernicki odnosi zwycięstwo pod Stoczkiem (17 lutego). W bitwie na polach grochowskich (25 lutego) zdobyły plac boju

przeważające siły rosyjskie po uporczywej walce, ale Warszawa ocalała. Józef Skrzynecki został (26 lutego) wodzem naczelnym i odniósł zwycięstwa: 31 marca pod Wawrem, 1 kwietnia pod Wielkiem Dębem, 10 kwietnia pod Iganiami. Powstanie ogarnia także Litwę, Dwernicki idzie na Wołyń, ale musi przejść granicę austrjacką i składa broń w Galicji (27 kwietnia). Wyprawa na gwardje rosyjskie nie udaje się; Dybicz zwycięża Skrzyneckiego pod Ostrołęką (26 maja); Gielgud i Chłapowski wysłani na Litwę składają broń w Prusach (12 lipca), Henryk Dembiński przedziera się bohatersko przez Litwę do Warszawy (3 sierpnia). W Warszawie na wieść o klęskach wszczynają się rozruchy uliczne (15 i 16 sierpnia); Krukowiecki zostaje prezesem rządu. Paskiewicz, następca Dybicza, przechodzi Wisłę i naciera na Warszawę. Po bohaterskiej obronie, następuje 6 września kapitulacja. Wojsko wychodzi ku Modlinowi; Rybiński obejmuje dowództwo i przechodzi 4 października do Prus, gdzie składa broń. Modlin poddaje się 7 października, Zamość 11 października. Od 1831 do 1856 r. Paskiewicz jest namiestnikiem Królestwa. Statut organiczny, nadany Królestwu przez Mikołaja I, nigdy nie został wprowadzony w życie. Uniwersytet warszawski i Towarzystwo przyjaciół nauk zamknięto. Liczni wychodźcy z Polski idą na tułaczkę. Emigracja w Paryżu organizuje się w kilka towarzystw, próbuje kilkakrotnie wzniecić powstanie w Polsce. Na rok 1833 przypada bezskuteczna partyzancka wyprawa Zaliwskiego do Galicji i Królestwa. Od roku 1836 zaczyna się prześladowanie unitów na Białorusi i Litwie. Unję w prowincjach tych zniesiono. Na r. 1846 postanowiła Centralizacja Towarzystwa Demokratycznego (zorganizowanego na emigracji) wybuch powstania we wszystkich zaborach. Rząd austrjacki odpowiedział na to przygotowaniem rzezi galicyjskiej (2000 ofiar w cyrkułach tarnowskim, bocheńskim, jasielskim), rząd rosyjski — zgnieceniem drobnych oddziałów powstańczych, rząd pruski—aresztowaniem przywódców ruchu przed naznaczonym terminem powstania. Tegoż roku wojska austrjackie zajęły wolne miasto Kraków. Śmiercią na szubienicy ukarani zostali przywódcy powstania w zaborze rosyjskim (Pantaleon Potocki) i w zaborze austrjackim (Teofil Wiśniowski, Kapuściński). Skazanych na śmierć kierowników ruchu w zaborze pruskim (Ludwika Mierosławskiego i innych) ocalił wybuch rewolucji w Berlinie w r. 1848. Rok 1848 upamiętnił się rozruchami w całej Europie. W Austrji i Prusach nadano konstytucję. Powstanie w W. Ks. Poznańskiem upadło. Lwów zbombardował Hammerstein. W r. 1855 podczas wojny krymskiej umarł Mikołaj I; tron objął Aleksander II. W Polsce rodzą się w tym czasie nowe nadzieje na uwolnienie z niewoli. Około r. 1859 rozpoczyna się w zaborze rosyjskim ruch patrjotyczny, poparty żądaniem reform (uwłaszczenia włościan i in.) i manifestacjami. W r. 1861 dyrektorem Komisji wyznań i oświecenia, a w r. 1862 naczelnikiem rządu cywilnego w Królestwie Polskiem zostaje Aleksander Wielopolski. Polityka jego, a zwłaszcza pomysł branki wojskowej, przyspiesza wybuch powstania. Popisowi spiesznie uchodzą z Warszawy i gromadzą się po lasach, a Komitet Centralny narodowy oznacza wybuch powstania w całym kraju na noc z 22 na 23 stycznia 1863 r. W odezwie z dnia tego Komitet Centralny nazywa siebie Rządem Narodowym i ogłasza uwłaszczenie włościan. Powstanie rozpala się w całym kraju, wysiłki powstańców rozbijają się jednak o przewagę wojsk rosyjskich. Po upływie kilkunastu miesięcy powstanie zostaje zgniecione, kraj zniszczony, naród osłabiony wskutek wysiłków i wzmożonych represji rządu. W Królestwie Polskiem, na Litwie i Rusi licz-

ne egzekucje i deportacje osób podejrzanych o udział w ruchu powstańczym trwają potem przez szereg lat. W r. 1864 cesarz Aleksander II wydaje ukaz o uwłaszczeniu włościan w Królestwie. Co do zaboru austrjackiego wypadki 1863—64 r. odbiły się tam słabem tylko echem. Wpłynęła na to poniekąd nowa liberalniejsza konstytucja, nadana Austrji w r. 1860, dająca możność Polakom w Galicji korzystania z praw i pozwalająca im żyć życiem narodowem. W pozostałych dwuch zaborach w dalszym ciągu uprawiany jest system, zmierzający ku ograniczaniu praw narodowych żywiołu polskiego, który nie zmienia się aż do dni ostatnich, pomimo ogłoszonej w r. 1905 konstytucji w Rosji. *Królestwo Polskie,* zwane też Kongresowem, utworzone zostało w r. 1815 na kongresie wiedeńskim z części obszaru Księstwa Warszawskiego. Obecnie nazwą Królestwa Polskiego objęte jest 10 guberni: Kielecka, Piotrkowska, Kaliska, Radomska, Warszawska—na zachód od Wisły; Lubelska, Siedlecka, Płocka, Łomżyńska i Suwalska—na wschód od Wisły. Gubernie podzielone są na powiaty, których jest 84. Królestwo Polskie ma 130.000 kilometrów kwadratowych obszaru i 12 milionów ludności. Kraj ma bardzo korzystne warunki rozwoju, ponieważ obejmuje środkowy pas nizin polskich w obszarze szerokich „wielkich dolin", jest przecięty środkową Wisłą i schodzącymi się w kierunku promieni dopływami: Wieprzem, Bugiem z Narwią, Pilicą i Bzurą. Żyzny wogóle, jest w południowo-zachodniej części górzysty, skalisty i piasczysty, tam jednak obfituje w płody górnicze. Naród polski doszedł w tym kraju, mimo ciężkich warunków, do znacznego dobrobytu, obok bowiem kwitnącego rolnictwa rozwinęły się: górnictwo, przemysł i handel. Najważniejsze gałęzie przemysłu fabrycznego są: fabryki maszyn (Warszawa i Będzin-Sosnowiec), -kactwo (Łódź, Zgierz, Żyrardów), papiernie, garbarnie, fabryki szkła, fajansu i t. p., rozrzucone po całym kraju, cukrownie koło Warszawy, Lublina i Siedlec, gorzelnie, browary i t. p. Głównem miastem jest Warszawa. *Język polski* jest jedną z najbardziej rozpowszechnionych gałęzi języków słowiańskich, z którymi stanowi odrośl grupy północno-wschodniej wielkiej rodziny języków indo-europejskich. Spokrewniony jest najbliżej z językiem serbo-łużyckim i czeskim. Obszar języka polskiego obejmuje obecnie w państwie Niemieckiem część Prus Zachodnich i Wschodnich, całe Księstwo Poznańskie i część Śląska; w Austrji: Śląsk wschodni i Galicję; w Rosji: całe Królestwo Polskie, znaczną część Litwy i Rusi. W piśmiennictwie zastosowany został dopiero w XIV wieku, odtąd szybko rozwija się, tak iż w wieku XVI można w nim wypowiadać już najdelikatniejsze odcienia myśli i uczucia. Dziś należy do języków bardzo wyrobionych i bogatych. Najwybitniejszą jego właściwością w porównaniu z innymi językami słowiańskimi jest to, że posiada samogłoski nosowe *ą* i *ę* i akcentuje stale przedostatnią sylabę. Oprócz języka literackiego, przyjętego przez cały naród, posiada kilka narzeczy ludowych, z których najważniejsze: wielkopolskie w W. Ks. Poznańskiem, małopolskie w Krakowskiem i w Galicji, mazurskie na Mazowszu i kaszubskie na Pomorzu. *Literatura,* raczej *piśmiennictwo polskie,* rozpoczyna się od chwili, gdy Polacy jako państwo i już gruntownie ukształtowany naród odrębny wystąpili na widownię dziejową. Historja literatury polskiej dzieli się na 6 okresów. *Okres I* rozpoczyna się z zaprowadzeniem w Polsce chrześcijaństwa i trwa przeszło cztery stulecia (od 996 do 1400 r.). Okres ten, w pomniki piśmienne najuboższy, jest epoką zakładania podwalin religji chrześcijańskiej i kultury zachodniej. Przoduje mu duchowieństwo, używające

niemal wyłącznie łaciny i nadaje literaturze naszej barwę kościelną. Kazimierzowi Wielkiemu zawdzięcza Polska znaczne podniesienie poziomu umysłowego. Monarcha ten podnosił i zakładał szkoły, ale takie, w których musiano pielęgnować i język polski, wspierał i pomnażał klasztory, które służyły oświacie i nauce, on wreszcie obdarzył Polskę (1364 r.) Akademją, z której później wyrósł sławny Uniwersytet Jagielloński. Od założenia tej szkoły zaczyna się nowy okres w dziejach piśmiennictwa polskiego. Cztery wieki, od Mieszka I do śmierci Kazimierza Wielkiego i objęcia rządów w Polsce przez Jagiellonów, nie sprzyjały rozwojowi literatury i nie były bogate ani w pisarzy, ani w wielkie dzieła. Wszystko, co w przeciągu tych czterech wieków powstało na niwie piśmiennictwa, obejmuje pod względem treści tylko dzieła religijno-kościelne, ustawodawcze i pisma historyczne, które miały zachować pamięci potomnych wypadki dziejowe; inne rodzaje literatury, jak poezja i nauki uprawiane były wyjątkowo. Najstarszemi pamiątkami piśmiennictwa polskiego wogóle (po łacinie) są żywoty świętych, mianowicie: „Męczeństwo św. Wojciecha" z X wieku i Żywoty św. Stanisława, św. Kingi i św. Jacka (XIII — XIV w.). Równe z nimi co do dawności są roczniki czyli annały (najstarszy Rocznik Świętokrzyski i Kapituły krakowskiej), z których bujnie rozwinęło się później kronikarstwo, mające przedstawicieli swoich w XII w. w Marcinie Gallu i w XIII w. w mistrzu Wincentym Kadłubku, w Godysławie Baszko, w XIV w. w Janku z Czarnkowa. Między ustawodawczemi dziełami najważniejsze jest prawo, nadane Polsce przez Kazimierza W., nazwane później „Statutem Wiślickim". Na polu naukowem wsławił się w tej epoce doskonały historyk, mówca i prawnik kościelny, Marcin Polak i znakomity przyrodnik Vitello, albo Ciołek. Wszyscy jednak wymienieni pisarze używali tylko łaciny. Zabytki polskie z tego czasu są bardzo nieliczne, kilkanaście ich zaledwie, z których najważniejsze: „Psałterz florjański", „Kazania świętokrzyskie", pieśń „Bogarodzica" (niesłusznie przypisywana św. Wojciechowi, pochodzi bowiem prawdopodobnie z XIII wieku), „Psalm 50" i kilka modlitw. *Okres drugi* w literaturze naszej trwa od r. 1400 do początku panowania Zygmunta Starego. Ważne wypadki polityczne w tym okresie czasu wpłynęły na dzieje piśmiennictwa. Między czynnikami, które oddziałały nadzwyczaj dodatnio na rozwój literatury, zaznaczyć należy następujące: 1) Akademja krakowska, odnowiona przez Władysława Jagiełłę w r. 1400, rozwija się i ogniskuje ruch umysłowy całej północno-wschodniej Europy; 2) zaznajomienie się Polaków ze świetną literaturą starożytnych Rzymian i Greków, rozmiłowanie się w niej i przeszczepienie jej pierwiastków na grunt polski (t. zw. humanizm); 3) stosunki z Włochami, którzy wówczas byli najoświeceńszym narodem w Europie; 4) założenie z końcem XV w. pierwszej drukarni w Krakowie przez Świętopełka Fiola; 5) wzrost życia miejskiego i ogólnej kultury, szczególnie w stanie szlacheckim, który odtąd przewodzi Polsce w dziejach i w oświacie. Łaciną jeszcze posługują się uczeni i pisarze w tym okresie, ale i język polski, kształcony coraz więcej i coraz częściej używany w życiu publicznem i na kaznodziejskiej mównicy, wywalcza sobie powoli należne mu prawa. Pomimo sprzyjających okoliczności i pomimo, że nowy kierunek humanistyczny, zwracający ducha i serce człowieka ku celom wyższym, a przedewszystkiem ku pięknu, widomemu najszczytniej w poezji, znajdował dzielnych opiekunów w Grzegorzu z Sanoka, arcybiskupie lwowskim, w Filipie Kallimachu i w sławnym Konradzie Celtesie, poezja nie wydała w owym

czasie dzieł wielkich i trwałej wartości. Natomiast pięknie krzewiło się: dziejopisarstwo, na czele którego stał pełen patrjotyzmu Jan Długosz; filozofja, posiadająca przedstawiciela w Janie z Głogowa; prawo i polityka, w których odznaczyli się Paweł Włodkowic i Jan Ostroróg; matematyka i astronomja, na których polu największą sławę, nawet poza granicami Polski, zyskali Wojciech z Brudzewa, Michał z Wrocławia i Marcin z Olkusza. Piśmiennictwo polskie rozwijało się w epoce Jagiellońskiej raźniej i obficiej, niż w XIV wieku, ale pod względem jakości pozostawało ciągle na stanowisku dawniejszem, pod względem zaś treści, jej wyboru i opracowania opierało się na starszej i bogatszej literaturze czeskiej. Z prozy należą do tych czasów następujące zabytki treści religijnej: „Biblja Szarospatacka", zwana także „Biblją królowej Zofji", „Kazania Gnieźnieńskie", „Modlitwy Wacława", „Książeczka do nabożeństwa Jadwigi" (Nawojki), „Psałterz Puławski" i kilka modlitw; treści zaś świeckiej: polskie przekłady „Statutów" i „Wyroków (ortylów) magdeburskich", tudzież szereg aktów sądowych. Poezję niebogatą wypełniają pieśni religijne i rymowane utwory świeckie, dochowane przeważnie w ułamkach. Najciekawszym między tymi ostatnimi jest dydaktyczno-satyryczny poemat o „Zachowaniu się przy stole", napisany przez Słotę około 1407 roku. *Okres III* od wstąpienia na tron Zygmunta I do połowy XVII wieku. Wiek XVI i początek XVII, obejmujące czasy panowania Zygmunta I, Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III, są epoką wielkiego, mocarstwowego stanowiska Polski, i epoką stanowczych zmian, które się dokonały w życiu i oświacie narodu polskiego. Towarzyszy im olbrzymi rozwój piśmiennictwa; język polski wyrabia się i kształci. Przyczyniły się do tego rozkwitu następujące czynniki: 1) rozpowszechnienie się sztuki drukarskiej; 2) reformacja religijna; 3) oddziaływanie humanizmu włoskiego; 4) szkoły i szkolnictwo. W końcu XV wieku założona została pierwsza drukarnia w Krakowie, ale dopiero na początku XVI w. na stałe osiedlają się tam znakomici drukarze: Jan Haller i Hieronim Wietor; odtąd każdy za tanie pieniądze mógł nabyć książki, źródła nauki i wiedzy. Po Krakowie zaprowadziły u siebie drukarnie wszystkie inne większe miasta polskie, jak Wilno, Lublin, Warszawa, Lwów, Poznań, Brześć, Ostróg, tak że z końcem XVI w. posiadała Polska kilkadziesiąt zakładów, czyli oficyn drukarskich. Nowy kierunek w świecie ducha, zwany humanizmem, który zaczął świtać u nas już w XV wieku, kształtuje literaturę polską na wzór starogreckiej i rzymskiej. Stało się to tem łatwiej, że orędownikami klasycyzmu byli teraz sami królowie lub tacy mężowie, jak Krzycki, Tomicki, Maciejowski, Tarnowski i Zamoyski, lub wreszcie uczeni i badacze starożytnego świata, jak Marycki, Herbest, Górski i Nidecki. Niemało też do postępu oświaty przyczyniły się szkoły. Akademja krakowska pozostaje wprawdzie i nadal środkowem ogniskiem kultury, ale tworzy po różnych miastach kolonje czyli szkoły od siebie zawisłe, obok niej zaś powstają dwie nowe akademje: w Wilnie r. 1579 i w Zamościu r. 1594, i cały szereg drobniejszych zakładów naukowych. Silny wpływ na wzrost piśmiennictwa i to w języku polskim, wywarły spory religijne, których przyczyną była reformacja Marcina Lutra w Niemczech. Reformacja za Zygmunta Augusta owładnęła umysły niemałej liczby Polaków, wywołała liczne spory i walki umysłowe, liczne dzieła ze strony katolików i zwolenników reformacji. W początku tego okresu w piśmiennictwie panuje jeszcze przeważnie łacina, choć już od r. 1521 zaczynają drukować książki polskie, jak:

„Żywot Pana Jezusa" Opecia, „Rozmowy Salomona z Marchołtem" Jana z Koszyczek, przekłady wyjątków z Pisma św. i różne dziełka popularne. Od roku mniej więcej 1560 język polski bierze górę nad łaciną, w końcu zaś, za panowania Zygmunta III, wraca znowu zwyczaj pisania po łacinie. Szereg autorów tego okresu jest niezwykle liczny. Poezja ma znakomitych przedstawicieli, piszących po łacinie lub po polsku. Z poetów łacińskich najsławniejsi w tym okresie: Paweł z Krosna, Jan z Wiślicy, Andrzej Krzycki, Jan Dantyszek, Klemens Janicki i Maciej Kazimierz Sarbiewski. Po polsku piszą: Mikołaj Rej z Nagłowic, Jan Kochanowski, Mikołaj Sęp Szarzyński, Sebastjan Fabjan Klonowicz, Szymon Szymonowicz, Stanisław Grochowski, Kacper Miaskowski i inni. Nauki ścisłe w tym okresie posługują się przeważnie łaciną, dziejopisarstwo obok łaciny używa i języka polskiego, piśmiennictwo polemiczno-religijne i popularne posługuje się prawie wyłącznie polszczyzną. Z prozaików, piszących po łacinie, wsławili się dziejopisarze: Maciej z Miechowa, Justus Decjusz, Bernard Wapowski i Marcin Kromer; politycy i statyści: Andrzej Frycz Modrzewski, Krzysztof Warszewicki i Szymon Marycki; badacze naukowi: Mikołaj Kopernik, Józef Struś, znakomity medyk i Jan Brożek, matematyk. Między prozaikami polskimi celowali jako dziejopisarze: Stanisław Chwalczewski, Marcin i Joachim Bielscy, Maciej Stryjkowski i Bartosz Paprocki; jako mówcy: największy kaznodzieja polski wszystkich czasów—Piotr Skarga Pawęski, Fabian Birkowski, Marcin Białobrzeski, Grzegorz z Żarnowca; jako politycy: Stanisław Orzechowski, Łukasz Górnicki, Wawrzyniec Goślicki, Andrzej Wolan, Józef Wereszczyński; teologowie i tłumacze Pisma św.: Jakób Wujek, Jakób Niemojewski, Jan Seklucjan, Jan Leopolita, Mikołaj Radziwiłł Czarny, Szymon Budny, Walenty Kuczborski; pisarze naukowi: Erazm Gliczner—pedagog, Tomasz Kłos i Stanisław Grzepski—matematycy, Stefan Falimierz, Hieronim Spiczyński, Marcin Siennik, Marcin z Urzędowa, Wojciech Oczko—lekarze i przyrodnicy. Ten okres w literaturze, przypadający na czasy panowania trzech Zygmuntów, nazywa się wiekiem Zygmuntowskim, albo złotym Wiekiem literatury polskiej. *Okres IV*, trwający od połowy XVII do połowy XVIII wieku, zaznacza się upadkiem piśmiennictwa polskiego. Świetnie rozwinięty w poprzednim okresie język polski, schodzi do roli drugorzędnej; w utworach okresu IV łacina tłumi język polski. Pisarze tego okresu nie sięgają jednak do skarbnicy klasycznej, lecz wzorują się na współczesnej literaturze włoskiej i francuskiej, używając przytem formy napuszystej i nienaturalnej. Dzieła z tego okresu są najczęściej miernotami. Zdolni nawet pisarze poświęcają swój talent pisaniu panegiryków, t. j. bezdusznych pochwał na cześć znakomitych osób lub z powodu wydarzeń, często niegodnych uwagi; jednocześnie szpecą język polski makaronizmami, t. j. wplataniem wielu wyrazów a nawet całych zdań łacińskich. Upadek piśmiennictwa w tej epoce, zwanej panegiryczno-makaroniczną, jest wynikiem upadku Polski wogóle, jej nieszczęśliwego bezrządu na wewnątrz, nieszczęśliwych wojen i gnuśności, która nie troszczyła się ani o dobre szkoły, ani o podnoszenie oświaty i kultury w narodzie. Nie brak jednak i w tej epoce talentów bardzo wybitnych. Poeci piszą w tym okresie wyłącznie po polsku, a z wielkiego ich szeregu zasługują na wyróżnienie: Szymon i Józef Bartłomiej Zimrowicze, Jan Gawiński, Krzysztof Opaliński, Samuel Twardowski, Wacław Potocki, Wespazjan Kochowski, Andrzej, Hieronim i Stanisław Morsztynowie, Jan Grotkowski i Elżbieta Drużbacka. Piśmiennictwo prozaiczne tonie w łacinie, cechą

zaś jego jest wielostronność czyli encyklopedyczność. Pod tym względem pierwszy jest Szymon Starowolski. W dziejopisarstwie najwybitniejsze miejsce zajmują: Paweł Piasecki, Wespazjan Kochowski, Wojciech Kojałowicz, Krzysztof Hartknoch, Bogumił Lengnich, Andrzej hr. Załuski, Kacper Niesiecki; w wymowie świeckiej i kaznodziejskiej: Andrzej Fredro, Jan Lipski, Jerzy Ossoliński, Tomasz Młodzianowski, Jakób Olszewski, Jan Wojsznarowicz; w pamiętnikarstwie: Jerzy Ossoliński, Albrecht Radziwiłł, Erazm Otwinowski, a przedewszystkiem Jan Pasek; w naukach: Jan Jonston, Jan Hewelijusz, Stanisław Solski; w publicystyce i polityce: Andrzej Fredro, król Stanisław Leszczyński, Stanisław Karwicki, Jan Jabłonowski i Stefan Garczyński. *Okres V* zaczyna się od połowy XVIII w. a sięga do r. 1822. Jest to epoka Stanisława Augusta Poniatowskiego, rozbiorów Polski i Księstwa Warszawskiego (1807 — 15). Naród po długim upadku przychodzi do ocknienia. Naprawa, rozpoczęta przez księdza Stanisława Konarskiego, który reformował szkoły, występował przeciw bezrządowi i swawoli w życiu a zepsutemu smakowi w piśmiennictwie, szła ciągle naprzód, popierana przez prawdziwych patrjotów i mężów czynu, jak: biskup Andrzej Załuski, założyciel sławnej biblioteki w Warszawie, Adam ks. Czartoryski, Joachim Chreptowicz i wielu innych. Ustanowienie „Komisji Edukacyjnej“ (1773 r.), która zreformowała upadłe uniwersytety i szkoły średnie, „Towarzystwa do ksiąg elementarnych“ (1775), które miało pod opieką szkoły ludowe, otwarcie stałego teatru narodowego w Warszawie (1765), założenie tamże Towarzystwa Przyjaciół nauk (1800), były to czynniki, które dodatnio wpłynęły na podniesienie piśmiennictwa. Pod ożywczym ich wpływem pozbywa się ono dawnych błędów: penegiryzmu i makaronizmu; napuszystość i wybujałość w pomysłach i formie ustępują miejsca dobremu smakowi, staranności i czystości języka. Mimo te poprawy jednak piśmiennictwo nie staje się nawskroś narodowem, bo idzie drogą niewolniczego naśladownictwa, obrawszy sobie za wzór ówczesną literaturę francuską. Ta „francuzczyzna“ dochodzi do szczytu za czasów Księstwa Warszawskiego. Poezja w okresie V ma licznych przedstawicieli; uprawiają ją: Wacław Rzewuski, Franciszek Bohomolec, Adam Naruszewicz, Ignacy Krasicki, Stanisław Trembecki, Tomasz Węgierski, Franciszek Kniaźnin, Franciszek Zabłocki, Franciszek Karpiński, Franciszek Dmochowski, Juljan Ursyn Niemcewicz, Alojzy Feliński, Ludwik Osiński, Cyprjan Godebski, Kajetan Koźmian, Franciszek Wężyk, Wincenty Reklewski i wielu innych. Proza również rozwija się w tym okresie i ma licznych przedstawicieli. W dziejopisarstwie celowali: Adam Naruszewicz, Feliks Łojko, Tadeusz Czacki, Jan Albertrandy, Teodor Waga, Jan Potocki, Jul. Niemcewicz, Jerzy Samuel Bantkie, Wawrzyniec Surowiecki; w pamiętnikarstwie: Józef Wybicki, Jędrzej Kitowicz; w wymowie świeckiej i kaznodziejskiej: Kajetan Sołtyk, Hugo Kołłątaj, Ignacy Potocki, Tadeusz Matuszewicz, Adam ks. Czartoryski, Stanisław Potocki, Juljan Niemcewicz, Kazimierz Sapieha, Seweryn Rzewuski, Grzegorz Piramowicz, Michał Karpowicz, Franciszek Dmochowski, Jan Woronicz i inni; w powieści i romansach: Ignacy Krasicki, Juljan Ursyn Niemcewicz, Michał Krajewski, ks. Wirtemberska; w polityce: Hugo Kołłątaj, Stanisław Staszic, Ignacy Potocki, Andrzej Zamoyski; w naukach ścisłych: Onufry Kopczyński i Józef Mroziński—gramatycy; Grzegorz Piramowicz — pedagog; Marcin Poczobut i Jan Śniadecki—matematycy i astronomowie; Andrzej Śniadecki, Krzysztof Kluk, Stanisław Jundziłł, Stanisław Staszic — przyrodnicy;

Feliks Bentkowski, Józef Maksymiljan Ossoliński, Jerzy Samuel Bendtkie — historycy literatury i oświaty.—*Okres VI* literatury polskiej trwa od r. 1822 do dni dzisiejszych. Wpływ francuzczyzny, wogóle obczyzny, który panował wszechwładnie w życiu i piśmiennictwie polskiem przez cały w. XVIII i pierwsze lata XIX, zaczyna powoli znikać. Naród, pozbawiony bytu samodzielnego, musiał wejść w siebie głęboko i w siłach własnych, uśpionych dotąd lub nieczynnych, szukać środków i podstaw rozwoju. W pracy, podjętej u nas nad odrodzeniem narodowem, piśmiennictwo odegrało i odgrywa rolę olbrzymią. Przyczyna tego wielkiego znaczenia piśmiennictwa w epoce porozbiorowej polega na tem, że naród, pozbawiony bytu politycznego, szuka wyrazu dla swego ducha, uzewnętrznienia dla swoich sił właśnie w piśmiennictwie, z niego też czerpie natchnienie do pracy nad odrodzeniem. Pozatem były jeszcze i inne czynniki, wpływające na świetny rozwój literatury polskiej XIX wieku. Pierwszym i najważniejszym z nich jest upadek bezsilnego i wyczerpanego, a stąd nieżywotnego już klasycyzmu we wszystkich piśmiennictwach europejskich i powstanie na gruzach jego nowej a świetnej literatury narodowej. Powionęły usiłowania te, zwane romantyzmem, także na Polskę. Pierwsze oznaki odrodzenia się literatury polskiej zabłysnęły na Litwie, która posiadała sławny uniwersytet w Wilnie i w Warszawie, która także była siedliskiem polskiego uniwersytetu i Towarzystwa przyjaciół nauk. Wilno jednak ma w ruchu tym pierwszeństwo, gdyż tam pisać począł największy genjusz polski XIX wieku, twórca nowej a nawskroś narodowej poezji, Adam Mickiewicz. Drugiem ważnem źródłem odrodzenia literatury polskiej było wprowadzenie do niej twórczości ludowej, pieśni i podań, pełnych świeżości, szczerości i prawdy. W poezji polskiej, najdoskonalszej wyobrazicielce całej tej przemiany, której pierwszym zwiastunem jest autor „Wiesława“, Kazimierz Brodziński, naczelne i najzaszczytniejsze miejsce zajmuje Adam Mickiewicz, a najbliżej niego stoją Zygmunt Krasiński i Juljusz Słowacki. Za nimi idzie szereg drugorzędnych pieśniarzy: Antoni Malczewski, Bohdan Zaleski, Seweryn Goszczyński, Wincenty Pol, Ludwik Kondratowicz, Antoni Edw. Odyniec, Stefan Garczyński, Stefan Witwicki, Juljan Korsak, Aleksander Chodźko, Lucjan Siemieński, genjalny, Aleksander Fredro (starszy), Franciszek Morawski, Antoni Gorecki, Stanisław Jachowicz, Maurycy Gosławski, Edmund Wasilewski, Ryszard Berwiński, Kornel Ujejski, C. Norwid, Teofil Lenartowicz, Mieczysław Romanowski, Włodzimierz Wolski, Wacław Szymanowski, Leonard Sowiński, Adam Asnyk, Marja Konopnicka, Jan Kasprowicz, Stanisław Wyspiański, Kazimierz Tetmajer, Lucjan Rydel, Leopold Staff i wielu innych epików i liryków, należących już do młodszego i najmłodszego pokolenia. W dramacie, obok już wymienionego Al. Fredry i J. Słowackiego, zasłynęli: Józef Korzeniowski, Adam Asnyk, Józef Szujski, Aleksander Fredro (syn), Józef Narzymski, Józef Bliziński, Władysław Anczyc, Kazimierz Zalewski, Michał Bałucki, Zygmunt Przybylski, Gabrjela Zapolska, Stanisław Wyspiański, Lucjan Rydel i t. d. Obok poezji rozwinęła się w XIX wieku najpotężniej i najbujniej proza piękna, szczególnie zaś powieść i romans. Dział ten piśmiennictwa, rozpoczęty przez starszych autorów: Niemcewicza, Feliksa Bernatowicza i Fryderyka Skarbka, dochodzi do doskonałości pod piórem Józefa Kraszewskiego, Korzeniowskiego, Michała Grabowskiego, Michała Czajkowskiego, Zygmunta Kaczkowskiego, Henryka Rzewuskiego, Ignacego Chodźki, Józefa Dzierzkowskiego; krzewią dalej: Jan Lam, Walery Łoziński, Klemens Szaniawski (Junosza), Eliza Orzeszko-

wa, Michał Bałucki, Jan Zacharjasiewicz i w. in. Na czele żyjących powieściopisarzy stoją: Henryk Sienkiewicz, Aleksander Głowacki (Bolesław Prus), Stefan Żeromski, Józef Weyssenhoff, Wł. St. Reymont i w. innych. Równolegle z rozwojem literatury pięknej idzie w XIX i XX wieku rozwój nauk i umiejętności. Najliczniejszy zastęp badaczy i pisarzy wydało dziejopisarstwo. Najwybitniejszymi w tym kierunku byli: Joachim Lelewel, Andrzej Moraczewski, Henryk Schmitt, Walerjan Wróblewski, Karol Szajnocha, Józef Szujski, Teodor Morawski, August Bielowski, Walerjan Kalinka, Adolf Pawiński, Ksawery Liske. Ze współczesnych: Tadeusz Korzon, Wł. Smoleński, Szymon Askenazy i inni. W filozofji najwybitniejsze miejsce zajęli: Bronisław Trętowski, Karol Libelt, August Cieszkowski, Józef Kremer, Józef Gołuchowski. W ekonomji społecznej: Fryderyk Skarbek, Józef Supiński. W naukach prawniczych: Wacław Maciejowski, Antoni Helcel, Romuald Hube. W naukach przyrodniczych i matematycznych: Ignacy Gąsiorowski, Ludwik Teichman, Ignacy Czerwiakowski, Ludwik Zejszner, Antoni Waga, Zygmunt Wróblewski, Maksymiljan Nowicki, Henryk Niewęgłowski, Adolf Sągajło, Marjan Baraniecki, Teofil Żebrowski. Historja literatury, rozpoczęta przez Bentkowskiego, miała również licznych pracowników w tym okresie. Podany wykaz nazwisk autorów polskich nie jest bynajmniej pełny i skończony. Całą plejadę autorów ostatniej doby, którzy piśmiennictwo polskie podnoszą do coraz większej doskonałości, pominąć musimy w tym, z konieczności, krótkim artykule.

Muzyka polska, jako samoistny, narodowe piętno noszący kierunek sztuki muzycznej, rozwinęła się dopiero w wieku XIX, jednocześnie z rozkwitem poezji. Dawniejsze utwory muzyczne polskie mają niemal wyłącznie charakter religijny, i w nich jednak przebija się już odrębny ton polskiej pieśni ludowej. Ojcem muzyki polskiej jest znakomity, jak na swój czas kompozytor, krakowianin Mikołaj Gomułka, wprowadzający już do swych kompozycji pierwiastek rodzimy. Następne wieki nie przynoszą jednak pod tym względem większych zdobyczy. Dopiero wiek XIX daje utwory oryginalne o charakterze polskim. J. Elsner i K. Kurpiński są pierwszymi kompozytorami oper polskich i pieśni. W r. 1812 powstaje w Warszawie konserwatorjum muzyczne pod kierunkiem Elsnera. Występują nowe talenta: Dobrzyński, M. Szymanowska, Orłowski, Orda, W. Sowiński, wreszcie Fryderyk Chopin, który myśl polską, przejawiającą się w dziejach i w pieśniach, przyodział w wielce misterną szatę muzyki, zyskując jednocześnie rozgłos wszechświatowy. Po nim zasłynęli skrzypkowie: Karol i Apolinary Kątscy i Henryk Wieniawski; fortepianiści: Antoni i Stanisław Kątscy, Józef Brzozowski, Józef Wieniawski; kompozytor orkiestrowy Lipiński i inni, ci jednak mniej trzymają się wzorów swojskich. Nawskroś polskim jest Stanisław Moniuszko, wykołysany na pieśni ludu i muzyce kościelnej; dwa te żywioły w dziełach swoich naginał do form operowych. Mniej od Chopina znany zagranicą, w kraju Moniuszko stał się niezmiernie popularnym. Rozkwit opery polskiej znajduje w tym czasie znakomitych wykonawców w śpiewakach: Dobrskim, Kamińskim, Troszlu, Kelerze, Milerze, w śpiewaczce Rivoli i innych. Założony w Warszawie w r. 1861 Instytut muzyczny wpływa dodatnio na twórczość rodzimą. Rosną szeregi kompozytorów: Nidecki, Münchheimer, R. Zientarski, I. Komorowski, Nowakowski, E. Kania, Krzyżanowski, Łodwigowski, L. Grossman, Stolpe, Łoguski i in. W ostatnich czasach słuszną pozyskali sławę: Zygmunt Noskowski, Wład. Żeleński, Ignacy Paderewski, A. Zarzycki, F. Nowowiejski, Mieczysław Karłowicz, Henryk Melcer, Jan Gall i w. in. *Sztuka* w Polsce daleko później rozwijać się zaczęła i daleko powolniejsze robiła postępy, aniżeli w innych krajach europejskich, ale nie dlatego, aby naród nasz nie miał zdolności lub zamiłowania do niej, lecz z tej przyczyny, że oświata później do nas przyszła, a sztuka zawsze z oświatą w parze chodzi, a dalej—i to była najgłówniejsza przeszkoda—że Polacy, sąsiadując z pogańskimi i wojowniczymi ludami i stojąc na straży chrześcijaństwa, staczać musieli ciągle boje i nie mogli się oddawać wczasom pokojowym. Pomimo to, w społeczeństwie naszem istniało i w dawnych czasach zamiłowanie do sztuki i wiele dzieł dawnych zachowało się dotąd. Monarchowie polscy byli zawsze protektorami sztuki, sprowadzali znakomitych artystów włoskich i niemieckich do kraju, a za ich przykładem szli panowie i mieszczanie, wznosząc wspaniałe świątynie i strojąc je w drogie obrazy i rzeźby, budując zamki, pałace i ratusze, które wewnątrz i zewnątrz zdobili rzeźbiarze i malarze. Nie wszystkie dzieła sztuki w jej głównych działach, to jest nie wszystkie arcydzieła budownictwa, malarstwa i rzeźbiarstwa powstały z pod dłoni cudzoziemskich mistrzów—miewała Polska różnymi czasy i własnych, choć nazwiska ich przeważnie nie są nam dziś wiadome. O zamiłowaniu sztuki i poczuciu piękna w Polsce świadczą liczne zabytki, a pamiętać trzeba, że tylko mniejsza część ich dochowała się wśród zaburzeń, przez jakie kraj przechodził. Na polu architektury wykazać się może Polska budowlami, które pięknością i wspaniałością zachwycają dotąd nietylko nas, ale i cudzoziemców, jak np. kościoły: Panny Marji, Bożego Ciała, św. Katarzyny, kaplica Zygmuntowska, katedra i zamek na Wawelu, Biblioteka Jagiellońska i t. d. w Krakowie. Nie mniej okazały jest szereg dzieł rzeźbiarstwa, które dochowały się na ziemi polskiej po świątyniach, zamkach i gmachach publicznych; przytaczamy tu tylko sławne bronzowe podwoje w katedrze gnieźnieńskiej, pomniki marmurowe i spiżowe w katedrze na Wawelu (Kazimierza Wielkiego, Kazimierza Jagiellończyka, Zygmunta I, Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i t. d.), wielki ołtarz dłuta Wita Stwosza w kościele Marjackim w Krakowie. I malarstwo miało w Polsce miłośników: królowie nasi i możni panowie utrzymywali na dworach swoich stale malarzy, powoływali z zagranicy słynniejszych mistrzów i dawali im sposobność popisywania się swą sztuką przy ozdabianiu kościołów i pałaców. Król Władysław Jagiełło zatrudniał malarzy greckich i ruskich; zamek na Wawelu przepełniony był wspaniałymi obrazami, a każdy niemal król polski protegował nietylko cudzoziemskich mistrzów, jak np. Jana Dürera, Dolabellę, Altamontego, który zostawił nam obrazy zwycięstw Sobieskiego i innych, ale także i krajowych malarzy, jak Jana Ziarnkę lwowianina, który w pierwszych latach XVII wieku zasłynął swym talentem za granicą, a mianowicie w Paryżu, jak Eleutera Siemiginowskiego, Trzyckiego i t. p. Ze długo przed rozbudzeniem się malarstwa narodowego w Polsce było wielu malarzy wśród Polaków, o tem świadczą liczne stare obrazy, nieraz bardzo cenne, po kościołach naszych. Świadczy też istnienie w Krakowie, we Lwowie i w Wilnie osobnych cechów malarskich, którym królowie nadawali liczne przywileje. Jednakże sztuka polska w ścisłem tego słowa znaczeniu, a głównie malarstwo, rozwinęło się dopiero w ubiegłem stuleciu, a w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat tak się wzmogło i wydało tylu znakomitych artystów, że może śmiało iść w zawody z malarstwem całej Europy. Do rozbudzenia sztuki polskiej wiele się przyczynił król Stanisław August, zamiło-

wany w literaturze i sztukach pięknych. Zachęceni łaską królewską, przybywają do Polski na stały pobyt lub na czas dłuższy malarze zagraniczni: Bacciarelli, Lampi, Grassi, Norblin. Jednocześnie ukazują się talenty swojskie, jak Daniel Chodowiecki, Orłowski, Smuglewicz, Płoński, Stachowicz i inni. W połowie XIX w. powstają szkoły malarskie w Krakowie i w Warszawie, a przy nich grupują się pierwszorzędni mistrze polscy, jak: Hadziewicz, Rajchan, Michałowski, Simmler, Gerson, Leopolski, Kapliński, Rodakowski, Tepa, Juljusz Kossak i wielu innych. W szóstym i siódmym dziesiątku ubiegłego stulecia sławę malarstwa polskiego roznoszą po świecie Artur Grottger i Jan Matejko. Oni to rozpoczynają a zarazem wypełniają swoją twórczością nowy, najświetniejszy okres sztuki polskiej; pod promieniami ich genjuszu jakby pod promieniami ożywczymi słońca, rozwija się i potężnieje malarstwo polskie, rzec można, ku zdumieniu nietylko Europy, ale i samej Polski. Malarze polscy stoją dziś na równi z malarzami Francji i Niemiec—obrazy ich poszukiwane są za granicą, otrzymują oni najpierwsze nagrody na wielkich wystawach europejskich: w Berlinie, Paryżu, Wiedniu; są profesorami akademji sztuk pięknych w pierwszorzędnych stolicach Europy. Henryk Siemiradzki, Józef Brandt, Alfred Wierusz-Kowalski, Aleksander i Maksymiljan Gierymscy, Miłosz i Wilhelm Kotarbińscy, Wład. Podkowiński, Kazimierz Pochwalski, Józef Chełmoński, Wacław Szymanowski, Juljan Fałat, Leon Wyczółkowski, Jacek Malczewski, Wojciech Kossak i wielu wielu innych stanowią plejadę malarzy polskich o sławie europejskiej. Nie tak wysoko jak malarstwo stoi rzeźbiarstwo polskie, ale i w tym dziale sztuki w ostatnich czasach zauważyć się daje bardzo duży postęp, i ten dział ma licznych przedstawicieli w osobach: Oleszczyńskiego, Stattlera, Gujskiego, Sosnowskiego, Syrewicza, J. Kurzawy, Wł. Marcinkowskiego, Z. Otto, C. Godebskiego, W. Brodzkiego, T. Rygiera, W. Szymanowskiego, P. Welońskiego, Lewandowskiego, Laszczki, Popiela i innych.

Połaniec—osada w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, nad rzeką Czarną. Jest to osada bardzo starożytna, która miała gród i kasztelana i była uposażeniem stołu królewskiego. Pod Połańcem wydał Kościuszko sławny swój uniwersał z dn. 7 maja 1794 r., przynoszący ulgi ludowi wiejskiemu i zmniejszający pańszczyznę.

Połąga — miasteczko żmudzkie na wybrzeżu baltyckiem, obecnie w gub. Kurlandzkiej, leży blisko granicy pruskiej. Niegdyś był tu port handlowy, dziś—tylko kąpiele morskie. W pobliżu wznosi się wzgórze, zwane mogiłą Biruty, o której krąży wiele legend śród miejscowego ludu.

Połock — miasto na prawym brzegu Dźwiny, w gubernji Witebskiej, liczy 22.000 mieszkańców. Już w IX wieku był tu ruski gród książęcy, później stolica udzielnego księstwa, które w r. 1235 przeszło pod panowanie Litwy. W 1563 r. zdobył miasto Iwan Groźny, wielki książe moskiewski, ale w r. 1579 odebrał je Stefan Batory. Odtąd był Połock pierwszem miastem na Białorusi i silną twierdzą graniczną. Wspaniałe niegdyś klasztory i kościoły, zamek i mury miejskie tutejsze są dzisiaj w zupełnem zaniedbaniu. Od r. 1812 do 1820 istniała w Połocku Akademja jezuicka.

Połoniny—naturalne, bujne łąki, pokrywające płaskie i łagodne stoki ponad górną granicą lasów w Karpatach wschodnich.

Połonne — miasteczko na Wołyniu niegdyś własność Lubomirskich. W r. 1648 zdobyte zostało przez Kozaków, pod wodzą Maksymiljana Krzywonosa, przyczem dopuszczano się najdzikszych okrucieństw i wymordowano około 10.000 mieszkańców.

Połowcy — dziki stepowy lud turański, koczujący na porzeczu dolnego Dniepru i Donu, w XI do XIII wieku. Podczas najazdu Mongołów na Europę przestał istnieć jako organiczna całość i w części przeniósłszy się do Węgier, tam osiadł pod nazwą *Kumanów,* która się do dziś dnia w Wielkiej i Małej Kumanji dochowała. Szczątki Połowców po pogromie, zadanym im przez Mongołów, pozostały na Dzikich Polach i wniknęły w późniejszą kozaczyznę.

Położnictwo, ob. *Akuszerja.*

Połtawa, *Półtawa*—miasto gubernialne w Rosji południowej, leży w Ukrainie Zadnieprskiej, nad rzeką Worsklą, liczy 40.000 mieszkańców. Pamiętne zwycięstwem Piotra W. nad Karolem XII, królem szwedzkim w r. 1709.

Południe—1) Moment czasu, w którym słońce w danym dniu pozornie dla naszego oka znajduje się na najwyższym punkcie swego wzniesienia się, na zegarach oznaczany godziną dwunastą. 2) Strona świata na widnokręgu, jedna z czterech „kardynalnemi" zwanych; przeciwległa jej jest północ. Zwróceni twarzą do wschodzącego słońca, mamy przed sobą, oczywiście, *wschód,* za sobą *zachód,* na prawo *południe,* na lewo *północ.*

Południki, ob. *Ziemia.*

Południowy ocean, ob. *Lodowate morze.*

Połykanie—czynność, przez którą pokarm wzięty do ust przechodzi do przełyku, jamy czyli przewodu pokarmowego, a następnie do żołądka.

Pomada—kosmetyk, służący do smarowania włosów, składający się z oczyszczonego tłuszczu, wosku i pachnideł.

Pomarańcza — drzewo należące do rodzaju *cytryna,* uprawiane na całem południu Europy dla owoców. Pozostawiona sama sobie, zaczyna dawać owoce od 15-ego roku i daje ich wielką ilość. Za pomocą szczepienia i odpowiedniego obcinania osiąga się ten rezultat, że owoców jest mniej, ale są większe i soczystsze. Zbierają je zwykle trzy razy do roku: w październiku, gdy nie są zupełnie dojrzałe i w grudniu;—owoce tych dwuch zbiorów mogą być przewożone i konserwują się długo. Trzeci zbiór robią na wiosnę, ale wtedy

Fig. 14. Pomarańcza: A—gałązka kwitnąca; B—kwiat podłużnie przecięty; C — owoc przecięty; D—nasienie; E, F—nasiona bez skorupy.

owoce są zupełnie dojrzałe i mogą być tylko spożyte na miejscu. Skórki pomarańczowej używa się na konfitury i likiery. Z kwiatów dobywa się wonna esencja *(olejek neroli).*

Pomiar—czynność, za pomocą której oblicza się wielkość danej powierzchni.

Pomidor—roślina z rodzaju *psiankowatych,* o kwiatach podobnych do kartofli; owoc kształtu wielkiej, czerwonej, karbowanej jagody, napełnionej kwaśnym sokiem, jest jadalny. Pomidory do wzrostu i dojrzenia wymagają ciepła. Istnieją liczne ich odmiany, rozmnażane z nasion w inspektach, a następnie przesadzane w grunt. Używa się pomidorów na zupę, do sosów lub na surowo z cebulą i octem, jako sałaty.

Pomnik — dzieło sztuki, wzniesione na pamiątkę ważnego zdarzenia lub na cześć sławnego człowieka. W przenośnem znaczeniu — wogóle zabytek (pomnik języka, pomnik piśmiennictwa).

Pomologja—gałąź ogrodnictwa, obejmująca naukę szczepienia i hodowli drzew i krzewów owocowych.

Pomornik — rodzaj roślin z rodziny *złożonych*. *Pomornik górny* rośnie w Alpach, ma kwiaty pomarańczowe; uprawia się w ogrodach. Wyciąg jego korzeni i kwiatów używany jest w medycynie.

Pomorze — nazwa ogólna każdego kraju nadmorskiego, w szczególności nazwa kraju, rozciągającego się nad Bałtykiem od *Lubeki* do *Gdańska*, (po niem. Pommern), ograniczonego od zachodu rzeką Łabą, od wschodu Wisłą (jej odnogą Nogatem). Jest to starożytna siedziba Słowian, zwanych Pomorzanami, skupionych głównie nad Odrą, którzy do XVII w. mieli własnych książąt Szczecińskich w Szczecinie (Szczytnie, dzisiaj niemieckie „Stettin“). Cała ta gałąź szczepu zachodnio-słowiańskiego wyginęła. Szczątki jej pozostały około Gdańska (Kaszubi). Pomorze gdańskie weszło w skład państwa polskiego na stałe dopiero w r. 1466 traktatem toruńskim.

Pomorze—jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, obejmuje 300 morgów przestrzeni i ma głębokości 120 stóp; przechodzi przez nie rzeczka Marycha.

Pomost—pokład z desek ułożonych poziomo na wiązaniu mostowem nad wodą lub na ziemi.

Pompa—przyrząd, używany do podnoszenia cieczy z poziomu niższego na wyższy przy pomocy ciśnienia atmosferycznego. Rozmaicie wyglądają pompy, służące do rozmaitych celów; istotną jednak częścią składową każdej z nich jest rura, zazwyczaj metalowa, o ścianach wewnątrz gładko wytoczonych, a od dołu zamknięta klapą albo wentylem, otwierającym się ku wnętrzu rury. W niej daje się przesuwać tam i napowrót szczelnie do ścian przystający tłok. W pompie zwanej *ssącą*, tłok jest przewiercony a otwór w nim zamyka się klapą lub wentylem, zapadającym z zewnątrz; w pompie *tłoczącej (ssąco-tłoczącej)* tłok jest pełny, natomiast w ścianie rury blisko dna znajduje się otwór zamykany klapą zapadającą z zewnątrz. Do dna z wentylem przymocowana rura, zwana ssącą, sięga swym otworem w głąb cieczy; w przeciwną stronę wydłuża się rura pompy podnoszącej się aż do poziomu, na który ciecz ma być wypompowana; w pompie zaś tłoczącej rura odpływowa przyczepiona jest do ściany, obejmując sobą wentyl boczny. Gdy podnosimy tłok za pomocą odpowiednio długiej rączki i dźwigni lub korby, powstaje po nim próżnia; w próżnię tę wciska ciśnienie atmosferyczne ciecz, która wznosi się w rurze ssącej i podnosi wentyl w dnie pompy. Przy powrotnym ruchu tłoka wciskana przez tenże ciecz otwiera wentyl w tłoku (w pompie ssącej) lub w ścianie (w pompie ssąco-tłoczącej) i wydostaje się ponad tłok lub do rury bocznej. Za każdym ruchem czyli skokiem tłoka tam i napowrót, przybywa nowa porcja cieczy ponad tłok lub do rury bocznej, dosięga wreszcie górnego ujścia rury odpływowej, skąd się wylewa. Zastosowaniem pompy jest też sikawka ogniowa.

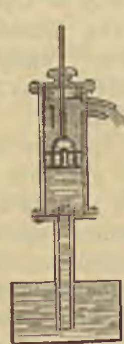

Fig. 15. Pompa ssąca.

Fig. 16. Pompa tłocząca (ssąco-tłocząca).

Pompadour *Joanna Antonina*, słynna faworyta Ludwika XV, króla francuskiego, ur. 1721 r. Wychowana starannie, rozumna i piękna, wprowadzona została na dwór i otrzymała tytuł margrabiny de Pompadour. Uzyskawszy silny wpływ na sprawy państwa, usuwała ministrów i mianowała wodzów. Umarła w r. 1764, znienawidzona powszechnie.

Pompeja — w starożytności bogate i handlowe miasto w Kampanji, zburzone w r. 63 przed Chr. przez trzęsienie ziemi, a następnie w r. 79 po Chr. zasypane popiołem i lawą, wyrzuconą przez Wezuwjusz. Rozpoczęte w 1748 r. powolne odkopywanie Pompei, podjęte zostało na nowo i prowadzone jest energicznie od 1860 r. Wykopaliska Pompei, rzucające niemałe światło na archeologję i starożytności rzymskie, pełne są bogatych zabytków sztuki: architektonicznej, malarskiej i rzeźby.

Pompejusz—znakomity wódz rzymski, nazwany Wielkim, pochodził z plebejuszów, ale doszedł do najwyższych zaszczytów. Działał przez jakiś czas wspólnie z Cezarem, ale później wybuchła między obu współzawodnikami wojna domowa, w której Pompejusz został pokonany i uciekł do Egiptu, gdzie zamordowano go w r. 48 przed Chrystusem.

Pompon (z franc.)—ozdoba ubrania, wyrobiona w kształcie gałki ze strzyżonego jedwabiu, wełny lub bawełny; kutas, kwast.

Pomurnik, *mentel*—ptak wróblowaty, spokrewniony z pełzaczem, ale znacznie większy. Upierzenie ma brunatnopopielate, z karminowemi prążkami na skrzydłach. Zamieszkuje Alpy, Tatry i inne góry europejskie; przy pomocy długich palców z mocnymi pazurkami łazi po urwiskach i skałach. Gnieździ się w rozpadlinach skał; żywi się owadami.

Ponarskie góry, wzgórza malownicze ponad Wilją, o niecałą milę od Wilna w kierunku zachodnim i południowym.

Poncz—napój z wody, araku, cukru i cytryn.

Poniatowscy—ród szlachecki polski, dopiero w początku XVIII w. doszedł do zaszczytniejszych stanowisk. *Stanisław Poniatowski*, za młodu wojak, przeciwnik Augusta II, zwolennik Leszczyńskiego i Karola XII, służył im wiernie, aż do skonu młodego króla szwedzkiego. Został potem wojewodą mazowieckim i na tem stanowisku, wraz z Ossolińskim i Potockim, przeciw Augustowi III popierał znów kandydaturę Leszczyńskiego. Po upadku Gdańska w r. 1734, uznał Augusta III i przypuszczony do łaski królewskiej, skorzystał z niej dla wzmożenia domu swego w siły i znaczenie. W późnym już wieku został najpierwszym senatorem Rzeczypospolitej — kasztelanem krakowskim; um. 1762 r. Ożeniony był z Czartoryską. Z sześciu jego synów jeden został królem polskim pod imieniem *Stanisława Augusta* (ob.). Najstarszy *Kazimierz*, znany jako „książę podkomorzy“, miał syna Stanisława, wielkiego miłośnika sztuk pięknych, a wnuka *Józefa*, kompozytora muzycznego, zm. w 1873 r. Braćmi Stanisława Augusta i Kazimierza byli: *Michał*, prymas i Andrzej, feldmarszałek austrjacki, którego synem był *Józef ks. Poniatowski* (ob.), jeden z umiłowanych bohaterów narodowych. Od Ignacego, brata Stanisława, kasztelana krakowskiego, pochodzi istniejąca do dziś dnia linja Poniatowskich z Ukrainy.

Poniatowski *Józef*, książę, syn Andrzeja, generała wojsk austrjackich, ur. 1763 r. w Wiedniu. Obrawszy sobie zawód wojskowy, gdy Austrja wypowiedziała wojnę Turcji, udał się do armji cesarskiej i przy dobywaniu miasta Sabacza ciężką otrzymał ranę. Wezwany przez stryja, króla Stanisława Augusta do kraju, otrzymał w organizowanej na nowo armji polskiej stopień generała-majora, a następnie generał-lejtnanta i zajął się gorliwie organizacją armji. W r. 1790, w chwili, gdy Rzeczpospolitej groziła zbrojna interwencja Rosji, objął książę Józef dowództwo dywizji bracławskiej, a następnie i kijowskiej. Po ogłoszeniu konstytucji 3 maja 1791 r. i wkroczeniu wojsk rosyjskich (r. 1792) do Polski, otrzymał główne dowództwo

nad armją koronną, mającą bronić Ukrainy. Jedną dywizją dowodził pod nim Tadeusz Kościuszko (ob.). Gdy król przystąpił do konfederacji targowickiej, książe Józef po kilku krwawych potyczkach (Zieleńce i Dubienka), złożył dowództwo i usunął się za granicę. Za powstania Kościuszki walczył znowu pod jego rozkazami, a po upadku Rzeczypospolitej mieszkał jako człowiek prywatny w Warszawie przez lat 10, w pałacu zwanym „pod Blachą", przy zamku królewskim. Po rozbiciu armji pruskiej przez Napoleona I i wkroczeniu Francuzów w granice Polski, objął dowództwo nad gwardją narodową, a następnie zajął się organizacją nowej armji polskiej. Z ustanowieniem Księstwa Warszawskiego, mianowany został ministrem wojny. Podczas wojny 1809 r., kiedy korpus austrjacki pod dowództwem arcyksięcia Ferdynanda wkroczył do księstwa Warszawskiego, Poniatowski stoczył z nim krwawą bitwę pod Raszynem i jakkolwiek ustąpić musiał z Warszawy, jednakże wsparty doświadczeniem generałów Dąbrowskiego i Sokolnickiego, zmusił nieprzyjaciela do opuszczenia granic Księstwa, a zajął znaczną część zaboru austrjackiego. W pamiętnej kampanji 1812 r., przedsięwziętej przez Napoleona przeciw Rosji, dowodził 5 korpusem, składającym się z trzech dywizji pod generałami: Zajączkiem, Dąbrowskim i Kniaziewiczem i z lekkiej kawalerji, pod dowództwem Kamińskiego. Po nieszczęśliwym odwrocie wojsk francuskich, książe Józef, powróciwszy do Księstwa, zajął się utworzeniem nowej armji polskiej, którą w liczbie 13 tysięcy przywiódł Napoleonowi do Saksonji. W czasie pamiętnej w dziejach, trzydniowej „bitwy narodów" pod Lipskiem, książe Józef otrzymał godność marszałka Francji, z poleceniem zasłaniania odwrotu armji (19 października 1813 r.). Walcząc z przemagającą siłą następującego nań nieprzyjaciela, trzy razy ranny od kul karabinowych, odrzucając zachęty towarzyszów do poddania się, skoczył z koniem w Elsterę, gdzie raz jeszcze trafiony kulą, po bohatersku kończąc życie, utonął. Zwłoki jego, sprowadzone do kraju, spoczywają (od r. 1816) w podziemiach katedry na Wawelu, obok prochów Jana Sobieskiego i Tadeusza Kościuszki.

Poniemoń—osada w gub. Suwalskiej, pow. Marjampolskim, nad Niemnem. Niegdyś był tu zamek krzyżacki, z którego obecnie niema żadnego śladu.

Poniewież—miasto powiatowe w gub. Kowieńskiej, położone między Niewiażą a wpadającą do niej strugą Zugeną, liczy około 15.000 mieszk. Pamiętny bitwą, stoczoną pod miastem w r. 1704 przez wojska szwedzkie z wojskami polskiemi.

Poniński *Adam Łodzia* zdobył sobie za Stanisława Augusta smutną sławę awanturnika i marnotrawcy, złodzieja grosza publicznego i agenta obcych rządów. Marszałkował Sejmowi w 1773 r. i doprowadził do skutku zatwierdzenie pierwszego rozbioru Polski, przyczem sowicie się obłowił. Wszedł potem do komisji dóbr pojezuickich, był podskarbim i sędzią delegacyjnym, otrzymał tytuł księcia — a to wszystko z rąk nieprzyjaciół Polski. Na Wielkim Sejmie Czteroletnim oskarżony i z rozkazu Sejmu uwięziony, nadaremnie chciał się ratować ucieczką; schwytany i odsądzony został wyrokiem sejmowym od czci, tytułów i dostojeństw. Jako infamis, opuścić musiał kraj. Konfederacja Targowicka pozwoliła Ponińskiemu powrócić do kraju, gdzie po stracie olbrzymiego, ale nieuczciwie zdobytego majątku żył z łaski i umarł w domu swego dawnego lokaja w r. 1798. Syn jego *Adam,* chcąc zmazać winy ojca, służył jako generał w powstaniu narodowem Kościuszki, ale nie wykonawszy należycie rozkazów Naczelnika, nie przybył na czas na pole bitwy pod Maciejowicami, czem sprowadził klęskę.

Oskarżony o zdradę, pozbawiony majątku, umarł w nędzy.

Ponowa—ślady czyli trop zwierząt, widoczny na świeżym śniegu.

Pontifex — tytuł kapłanów w starożytnym Rzymie; *pontifex maximus* zwał się wśród nich najwyższy, a zarazem pierwszy kapłan w państwie rzymskiem. Stąd dziś jeszcze w Kościele katolickim nazywa się godność papieska *pontyfikatem.*

Ponton—czółno płaskie z drzewa, blachy, skóry lub nawet płótna nasyconego smołą. Z szeregu takich czółen, pokrytego pomostem drewnianym, tworzyć można pontony czyli mosty, po których wojsko przeprawia się przez rzekę.

Pontus Euxinus, t. j. morze gościnne, tak nazywali starożytni Grecy morze Czarne, od czasu osiedlenia jego brzegów swemi osadami.

Pontyfikalny (z łac.)—biskupi, a zatem: pontyfikalne nabożeństwo, pontyfikalne szaty. *Pontyfikalja* są to obrządki, które tylko biskup może odprawiać (święcenie kapłanów i konsekracja innych biskupów), a *pontyfikał* oznacza księgę, w której są spisane modlitwy i formuły, używane przy tych obrzędach.

Pontyńskie bagna leżą wzdłuż zachodnich wybrzeży Włoch na południe od Rzymu. Panuje na nich febra zwana malarją. Przez bagna poprowadzili Rzymianie kamienny gościniec, t. zw. „Via Appia".

Pope *Aleksander,* poeta angielski, ur. 1688 r., um. 1744 r., w Europie bardzo głośny, uczoność łączył z ostrym satyrycznym wzrokiem i ciętym dowcipem, odznaczył się nietylko poezjami oryginalnemi, ale i przekładami klasyków greckich.

Popiel. Wedle legend polskich, panowali przed Piastami nad Polską książęta z rodu Popielów. Zamek ich stał w Kruszwicy nad Gopłem. Ostatniego Popiela miały, wedle podania, zjeść myszy, które wylęgły się z ciał pomordowanych przez niego stryjów.

Popiel *Teofil Wincenty,* z przydomkiem *Chościak,* ur. 1825 r., w r. 1846 skończył studja prawnicze w Warszawie, w r. 1849 został księdzem, od r. 1863 biskup płocki, a po powrocie z wygnania w Nowogrodzie, gdzie przebywał od 1869 do 1875 r., biskup kujawsko-kaliski (we Włocławku), od r. 1883 arcybiskup-metropolita warszawski. Drukiem ogłosił „Żywot Chrystusa".

Popielec czyli *środa popielcowa,* pierwszy dzień postu czterdziestodniowego (wielkiego). W dniu tym kapłan posypuje głowy wiernych popiołem z gałązek palmowych, w poprzednim roku poświęconych, aby im przypomnieć o śmierci i pokucie za grzechy.

Popiersie, *biust*—utwór rzeźbiarski, przedstawiający głowę i górną część ciała po pas, prawie zawsze bez ramion.

Popiół—mieszanina niepalnych substancji, zawartych w ciałach palnych i pozostająca po spaleniu się ich w postaci proszku, żużli i t. p. Tylko niektóre ciała palne i do tego chemicznie czyste (eter, benzol, spirytus, chloroform, siarka) nie zawierają popiołów; wszelkie inne, jak: nafta surowa, surowe oleje, spirytus nieoczyszczony, następnie części ciał zwierząt, roślin, zawierają je w większej lub mniejszej ilości. Skład popiołów jest bardzo różny: popioły ciał roślin i zwierząt składają się przeważnie z substancji, jak: wapno, kwas węglowy, kwas fosforowy, węglany potasu, sodu, małe ilości żelaza, krzemionki, magnezji, siarkowodoru; popioły niektórych wodorostów morskich zawierają jod, brom, z których te ostatnie wydobywają. Z popiołów roślin wydobywają potaż; popioły wogóle używają się jako nawóz, jako domieszka do cementów, do masy szkła.

Popliński: 1) *Antoni,* ur. 1797 r., um. 1868 r., zasłużony nauczyciel i autor wielu podręczników szkolnych; 2) *Jan,* brat poprzedniego, ur. 1796 r., um. 1839 r., profesor gimnazjum w Lesznie w W.

Ks. Poznańskiem, założył czasopismo „Przyjaciel ludu", wydawał także podręczniki szkolne.

Popławski *Antoni*—pijar, zasłużony myśliciel i pisarz z XVIII w., autor rozpraw społecznych, politycznych i w sprawach wychowania publicznego. Był gorliwym członkiem Towarzystwa do układania ksiąg elementarnych. Żył od 1739 do 1786 r.

Popławski *Jan Ludwik*, ur. 1854 r., um. 1908 r., wybitny polityk, jeden z twórców kierunku demokratyczno-narodowego i ceniony wysoko publicysta polski. Kształcił się w gimazjum w Lublinie, a następnie ukończył uniwersytet w Warszawie (wydz. prawny). W pierwszym po powstaniu t. zw. procesie Szymańskiego (r. 1878) J. L. Popławski skazany został na trzyletni pobyt w Wiatce. Powróciwszy do kraju, został współpracownikiem *Prawdy*. W r. 1886 wraz z grupą innych publicystów J. L. Popławski założył *Głos* i zaczął formułować w nim program polityczno-społeczny, który następnie stał się podwaliną programu demokratyczno-narodowego. W r. 1895 zaaresztowany wraz z innymi pracownikami *Głosu*, trzynaście miesięcy przesiedział w cytadeli, poczem wyjechał do Lwowa, gdzie rozwinął niezmiernie owocną działalność publicystyczną, z początku w założonym przez siebie *Przeglądzie Wszechpolskim*, później w *Wieku XX* i wreszcie na stanowisku kierownika politycznego *Słowa Polskiego*. W r. 1905 powrócił do Warszawy, gdzie stanął na czele *Gazety Polskiej*, będąc jej kierownikiem do śmierci. Z licznych prac J. L. Popławskiego wydano po jego śmierci dwa duże tomy p. t. „Pisma polityczne", zawierające wybór jego artykułów politycznych oraz tom „Szkiców naukowo-literackich".

Popłoch, *głowacz*, *czartopłoch*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, gatunek ostów, wyróżniający się kielichem ogólnym, wydętym, dachówkowatym, złożonym z łusek kolących i nasionami wielkiemi, czterokańciastemi; należą tu wysokie dwuletnie osty o liściach wielkich, kątowatych. Najwięcej znanym gatunkiem jest *oset podwórzowy*, o łodydze gałęzistej, omszonej, o liściach eliptycznie podłużnych, ciernisto-ząbkowanych, pospolity w całej Europie na gruzach, przy drogach. Korzeń tego ostu i świeże liście używane były niegdyś w medycynie; korzeń stanowił środek wzmacniający żołądek i moczopędny. Z owoców jego przez wyciskanie otrzymuje się łagodny, tłusty olej; młode mięsiste korzenie i delikatne łodygi używane bywają w niektórych okolicach jako jarzyna.

Poprad -- rzeka w starostwie Spiskiem, długa 133 klm., wypływa z gór Karpackich, płynie przez Belę, Piwnicze i pod Starym Sączem wpada do Dunajca. Bieg jej jest kręty i bystry.

Popularny (łac.) — ludowy, ludowi przyjemny, przez lud kochany; zastosowany do pojęć niewykształconego człowieka. *Popularność*—życzliwość ze strony ludu. *Popularyzować*—czynić coś powszechnie zrozumiałem, rozszerzać śród najliczniejszych mas.

Popyt—za potrzebowanie towaru; *podaż*—zaofiarowanie towaru.

Poradlne—podatek opłacany dawniej w Polsce od gruntów ornych; nazwa pochodzi od radła.

Porażenie, ob. *Paraliż*.

Porażenie słoneczne—skutek działania gorących promieni słońca na ciało ludzkie. Najsłabszą formą tej choroby jest *różycowate zapalenie skóry* na miejscach obrażonych (szyi, karku, twarzy, rękach), wystawionych na działanie słońca. Cięższem bez porównania jest podrażnienie lub zapalenie opon mózgowych skutkiem działania słońca na głowę; objawia się ono silnym bólem głowy, wymiotami, zawrotem, gorączką, nieprzytomnością. W lekkich przypadkach porażenia wystarczają zimne okłady i środki lekko przeczyszczające; w poważniejszych należy wezwać lekarza, często bowiem bywają śmiertelne wypadki porażenia słonecznego.

Porcelana — najdelikatniejszy, najpiękniejszy rodzaj wyrobów ceramicznych. Naczynia porcelanowe wyrabia się z kaolinu (glinki porcelanowej), wypalonego aż do częściowego stopienia. Porcelana różni się od wyrobów z gliny zwykłej i od fajansów tem, że jest przeświecająca i wydaje dźwięk podobny jak szkło; przytem nie nasiąka wodą, ani jej nie przepuszcza; od wyrobów kamiennych różni się czystą białością swej masy. Wszelka glina, zaś kaolin w szczególności, posiada własność tworzenia z wodą plastycznego ciasta, z którego dają się ugniatać palcami lub przy pomocy form i przyrządów najrozmaitsze przedmioty, począwszy od naczyń, a kończąc na figurkach, portretach osób i t. p. Wygniecione przedmioty po wyschnięciu idą do specjalnych pieców o trzech komorach, z których najwyższa ma najniższą temperaturę, najniższa—najwyższą. W górnych wyroby porcelanowe podgrzewają się stopniowo. Wypalanie, trwające 17 — 18 godzin, odbywa się w komorze najniższej, w której przedmioty (aby je uchronić od potłuczenia), mieszczą się w glinianych osłonach, temperatura tej części musi być tak wysoka, żeby glinka porcelanowa częściowo stopiła się. Takie stopienie nadaje wyrobom z porcelany ich przezroczystość, piękny dźwięk oraz nieprzepuszczalność płynów. W ten sposób otrzymuje się porcelanę niepolewaną. Chcąc jej nadać szklistą, błyszczącą powłokę, zwaną polewą lub glazurą, trzeba pokryć ją jakimś krzemianem, który po stopieniu daje szkło. W tym celu używają miałko utartego szpatu polnego, rozrobionego w wodzie na gęstą masę. Polewa w piecu stapia się z glinką przy wypalaniu porcelany i pokrywa ją przezroczystą, szklisto błyszczącą powłoką.

Porcja—część, cząstka; odmierzona ilość żywności; wydzielony każdemu udział.

Poręba — przestrzeń, część lasu, przeznaczona na wyrąbanie.

Porębowicz *Edward*, ur. 1862 r., profesor uniwersytetu lwowskiego; prócz prac naukowych ogłosił znakomite przekłady dzieł Dantego, Leopardiego, Byrona.

Poręka—ręczenie za kogo czyli zapewnienie, że tenże spełni swoje zobowiązania w oznaczonym czasie i na warunkach przez siebie przyjętych.

Porfir—skała zbliżona do *granitu;* różni się od niego tem, że kryształy *miki, kwarcu* i *szpatu polnego*, z których się składa, spojone są cementem niekrystalicznym. Użytek z niego ten sam, co i z granitu. Najpiękniejszą odmianą jest porfir czerwony, którego starożytni często używali do budowy.

Pornografja (grec. porne—nierządnica i grafein—pisać)—literatura niemoralna, opisująca sceny lubieżne i działająca podniecająco na zmysły. Do pornografji zalicza się nietylko utwory literackie, ale i obrazy, rysunki i t. d.

Porohy Dnieprowe—skały granitowe, wznoszące się ławą poprzeczną w łożysku Dniepru od brzegu do brzegu; wystają one nad powierzchnię rzeki i tamują bieg wody, która wskutek napotkanych przeszkód burzy się, tworząc wiry i wodospady, nie pozwalające większym statkom na prawidłową żeglugę. Dziś, przy usprawnianiu rzeki, te gromady skał, dochodzące do 15 łokci wysokości, choć znacznie już porozbijane, nie przestały być groźne i przedstawiają dziś jeszcze obraz dzikiego piękna natury. Najwspanialszym z porohów był niegdyś *Nienasytec*. Znaczniejszych porohów liczono w w. XVII 13. Zaczynały się one od twierdzy Kudaku (dziś poniżej ujścia Samary) i ku morzu szły w następującej kolei: Kudak (Kojdak), Surski, Łochański, Strzelczy, Dzwoniec, Kniahynin, Niena-

sytec, Woronow, Wolnik, Budyłow, Tawołżański, Liszny i Wilny.

Poronienie—przedwczesne przerwanie ciąży w okresie, w którym płód nie jest jeszcze zdolny do samoistnego życia.

Porosty — gromada roślin *bezkwiatowych, plechowych*. Rosną na skałach, drzewach, murach i t. p. Według kształtu plechy, dzielimy je na *krzaczkowate* i *blaszkowate*. Porosty nie są roślinami jednolitemi, lecz złożonemi, mianowicie z *grzybów*, należących do *workowców* i *wodorostów* zielonych. Takie *pożycie wspólne (symbioza)* korzystne jest dla obu organizmów, gdyż strzępki grzyba dostarczają wodorostom wody, napojonej substancjami mineralnemi, którą czerpią z podłoża, więc pełnią niejako czynność korzeni; wodorosty zaś posiadające ziarnka zieleni, przyswajają kwas węglowy z powietrza i zamieniają go na mączkę, którą żywi się grzyb; pełnią więc niejako czynność liści. Rozmnażanie się porostów odbywa się tak, jak grzybów; zarodniki zaś rozwijają się dopiero wtedy, gdy kiełkując, natrafią na komórki odpowiedniego wodorostu. Porosty rosną bardzo powolnie i znoszą najgorsze warunki; są to rośliny sięgające najdalej ku wierzchołkom gór i w kraje biegunowe. One też pierwsze ukazują się na gołych skałach i przez rozkładanie ich przyczyniają się do wytworzenia warstwy żyznej ziemi.

Poród—czynność fizjologiczna, przez którą płód wydobywa się z żywota matki. Gdy pomoc sztuki lekarskiej jest przytem potrzebna, w takim razie czynność ta nazywa się *porodem sztucznym*. Według części ciała dziecięcia, opuszczającej naprzód żywot matki, odróżnia się porody głową (rodzaj najpospolitszy), tylną częścią ciała, kolanami i nogami.

Porównanie dnia z nocą. W ciągu roku zdarza się dwukrotnie, że na całej ziemi dzień i noc trwają dokładnie po pół doby, t. j. po 12 godzin, a mianowicie 21 marca i 23 września. Dni te nazywamy czasami wiosennego i jesiennego porównania dnia z nocą.

Porsenna, ob. *Mucius Scaevola*.

Port — mała zatoka na wybrzeżu morskiem, dostatecznie głęboka (8—10 metrów), by każdy okręt mógł do niej wpłynąć i zarzucić kotwicę. Porty *wojenne* służą okrętom wojennym i są ufortyfikowane, t. j. bronione fortami (twierdzami), wysuniętymi w morze.

Port Arthur — port wojenny na południowym krańcu półwyspu Kwantung w Mandżurji, zabezpiecza ujście rzeki Peiho i miasta Tientsin i Peking od strony morza. W r. 1897 zajęła Port Arthur Rosja, lecz utraciła go w wojnie z Japonją 1904—1905 r.

Port Said—miasto portowe, założone w r. 1868 na wybrzeżu morza Śródziemnego, u wejścia do kanału Suezkiego.

Porta Otomańska, czyli *Wysoka Porta* (dosłownie: wysoka brama)—nazwa rządu tureckiego, jest przypomnieniem dawnego zwyczaju wschodniego odbywania zgromadzeń ludowych i posiedzeń sądowych przed bramami miast i pałacami królewskimi.

Portal (łac.)—główne wejście kościoła, pałacu, wogóle każdej wspaniałej budowli; ozdobione bywa rzeźbami.

Porter (ang.)—piwo angielskie czarne, gęste i mocne.

Portfel—teka na papiery. W języku politycznym wyraz ten oznacza przenośnie godność ministerjalną; ministrowie bowiem udając się na posłuchanie do monarchów lub na posiedzenia izb, przybywają zazwyczaj z teką, zawierającą potrzebne im dokumenty.

Portjer (franc.)—odźwierny u drzwi, szwajcar.

Portjera (franc.) — zasłona u drzwi, zwykle z ciężkiej wełnianej lub jedwabnej tkaniny.

Porto—opłata pocztowa od posyłek i listów.

Portorico (czyt. Portoriko) — jedna z wysp Antylskich w Ameryce środkowej, należała dawniej do Hiszpanji, a od r. 1898 do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej; liczy 800.000 mieszkańców; wydaje cukier, kawę, tytuń (cygara Portorico).

Portret albo wizerunek (w dawnej polszczyźnie *konterfekt*)-obraz przedstawiający danego człowieka, wykonany przez malarza albo rysownika, zazwyczaj starającego się o zachowanie podobieństwa rysów i wyrazu danej twarzy.

Portsmouth—silna warownia morska i port wojenny, jeden z największych (a bezwarunkowo największe pracownie i arsenały floty wojennej) w całym świecie, leży na wyspie Portsea przy brzegu Anglji, w kanale La Manche. Liczy około 200.000 mieszkańców.

Portugalja zajmuje 1/6 część półwyspu Pirenejskiego (91.000 klm. kwadr.) wzdłuż zachodniego jego wybrzeża (ob. tom II, str. 185, fig. 39), liczy 5 miljonów mieszkańców, pokrewnych Hiszpanom, ale silnie zmieszanych z mauryjskimi Arabami. Z licznych niegdyś, rozległych i bogatych kolonji w Afryce, Indjach i Ameryce, pozostały Portugalji tylko wyspy Azory i Madeira. Portugalja jest krajem ubogim, rolnictwo nie dostarcza mieszkańcom dostatecznego wyżywienia; lasów niema tam prawie, kwitnie jedynie uprawa wina (Portwein, Madeira i t. p.); przemysł także mało się rozwinął, a w handlu są Portugalczycy wyzyskiwani przez Anglików. Większe miasta znajdują się tylko na wybrzeżu przy ujściu rzek; stolica państwa *Lizbona* przy ujściu Tagu i *Oporto* przy ujściu Duero. Portugalja jest obecnie rzeczpospolitą. Sejm jej, zwany Kortezami, składa się z dwu Izb. Portugalczycy wyznają religję katolicką. Dzieje Portugalji są do XII wieku wspólne z dziejami Hiszpanji (ob.). Przy końcu XII w. oddzielił się kraj nadbrzeżny (Portucale) jako osobne państewko pod Henrykiem Burgundzkim, poprzednio lennikiem Kastylji. W r. 1142 otrzymało ono od papieża tytuł królestwa. Przy końcu XIV w. wygasł w męskiej linji ród Burgundzki i na tron wstąpił Jan I, nieprawy syn Piotra I. Za jego rządów rozpoczynają się śmiałe wyprawy morskie i liczne odkrycia Portugalczyków. Jan I zajął Ceutę w Afryce i wyspę Madeirę. Syn jego, sławny *Henryk Żeglarz*, odbywał dalekie podróże morskie. Um. 1460 r. W r. 1486 Portugalczyk *Jan Diaz* opłynął Afrykę. *Vasco de Gama* odkrył drogę morską do Indji Wschodnich, a *Cabral* — Brazylję. Za Emanuela I Wielkiego stała się Portugalja (1495—1521) panią wielkich państw kolonjalnych, ale nie umiała ich utrzymać przez czas dłuższy. W walce o kolonje indyjskie uległa Holandji. W r. 1580 wygasł ród Burgundzki, a król hiszpański Filip, zajął Portugalję, która dopiero w r. 1640 wyswobodziła się z pod władzy Hiszpanów i wyniosła na tron Jana księcia Braganza; nie umiała wszakże dźwignąć się wewnętrznie. Walki w rodzinie panującej były w w. XIX powodem wielu zaburzeń. W r. 1911 nastąpił wybuch rewolucji; panujący od r. 1908 król Manuel został zdetronizowany, a Portugalja ogłoszona rzeczpospolitą z obieralnym prezydentem na czele. Język portugalski jest pokrewny hiszpańskiemu (kastylskiemu), ale zupełnie samoistny i ma swoją bogatą literaturę. Największym poetą portugalskim jest *Camoens* (ob.), autor epopei „Luzjada“.

Portulaka—roślina zielna *dwuliścieniowa*, pochodząca z Indji, zdziczała w Europie (zwana u nas *kurzą nogą*). Spotyka się w miejscowościach piaszczystych. Uprawiają ją w ogrodach dla liści, które są jadalne jako sałata. Dzika ma kwiaty żółte, wyrastające pojedyńczo z kątów liści; hodowana — purpurowe, różowe, białe, żółte; niekiedy bywają pełne.

Portyk (z łac.) przylega do ścian budynku i tworzy chodnik kryty, oparty na kolumnach. Starożytni Grecy ozdabiali portyki malowidłami i rzeźbą.

U nas zwano je krużgankami albo podcieniami.

Porucznik—dawniej w Polsce niższy stopień po rotmistrzu chorągwi; nazywał się tak od „poruczeń“, które odbierał. W armji Królestwa Polskiego po r. 1815 zwał się tak drugi stopień oficerski (pierwszym był podporucznik).

Pory: 1) Drobniutkie otwory w ciałach organicznych, w skórze człowieka i zwierząt, służą do wciągania powietrza i wydzielania potu. 2) Podziały roku zależne od położenia ziemi względem słońca. Ob. *Rok.*

Pory — roślina z rodzaju *czosnku,* odznaczająca się długim, płaskim, szerokim liściem. Cebulki jej podobne są do zwykłej cebuli, ale smak i zapach mają słabszy. Używane są jako przyprawa, zwłaszcza do zup.

Poryck — miasteczko na Wołyniu, niedaleko od granicy galicyjskiej, w XVIII w. własność Czackich. Tu urodził się w r. 1765 i tu w r. 1813 pochowany (um. w Dubnie) Tadeusz Czacki.

Porządek dzienny — znaczy w języku parlamentarnym i urzędowym spis spraw, mających wejść w ciągu dnia pod narady właściwego zgromadzenia.

Porzeczka—rodzaj krzewów z rodziny *porzeczkowatych,* którego liczne gatunki, rosnące w strefie umiarkowanej naszej półkuli, dają owoce jadalne (jagody). U nas pospolite są: *porzeczka czerwona, biała* z rozmaitemi odmianami ogrodowemi; *porzeczka czarna,* wydająca woń żywiczną, używa się do wyrobu wódki, zwanej *ratafją. Porzeczka agrest,* krzew ciernisty o licznych odmianach ogrodowych. Owoców agrestu używa się na konfitury, marmolady i t. d.

Posadnik—tak w dawnej Rusi nazywał się wogóle namiestnik książęcy; w rzeczypospolitej Nowogrodzkiej i Pskowskiej była to nazwa najwyższego urzędnika, prezydenta, naczelnika miasta i całej ziemi, wybieranego przez naród.

Posag. W dawnem prawie polskiem kapitał, a raczej majątek, wniesiony przez żonę w dom męża, nazywał się *posagiem.* Zazwyczaj mąż, otrzymawszy posag, dodawał ze swej strony sumę wyrównywającą otrzymanemu posagowi, czyli tak zw. *przywianek* i obydwie te sumy ubezpieczał na swoim majątku. Suma tak ubezpieczona nazywała się *oprawą* (ob.) albo reformacją posagu. Na Litwie posag nazywano *wianem,* a sumę przypisaną *przywiankiem.*

Posąg — wyobrażenie postaci ludzkiej lub zwierzęcej albo będącej tylko wytworem wyobraźni, wykonane z jakiegoś twardego materjału przez artystę rzeźbiarza. Zwykle jedną tylko postać widzimy na pomniku; gdy ich jest więcej, używamy wyrazu grupa.

Posejdon—bożek grecki, ob. *Neptun.*

Poseł, ob. *Ambasador.*

Poseł—urzędnik dyplomatyczny, wysyłany przez jedno państwo do drugiego, na stały pobyt, dla utrzymania stałych stosunków, albo też na krótko, w pewnej tylko sprawie. *Posłem* czyli *deputowanym* nazywają też wybranego przez ludność przedstawiciela do parlamentu, rady państwa, sejmu i t. p. instytucji prawodawczych.

Posesja (łac.)—posiadłość, własność, majątek nieruchomy; dzierżawa. *Posesjonat*—posiadacz własności gruntowej. *Posesor* — właściciel, posiadacz, dzierżawca.

Posłonek czyli *złotojeść*—niewielka roślina dwuliścieniowa z rodziny *czystkowatych.* Jest to podkrzew o liściach jajowatych lub podłużnych i dość sporych 5-płatkowych kwiatach, barwy żółtej. Rośnie u nas na miejscach słonecznych; hodują go też w ogrodach, zwłaszcza odmianę o kwiatach pełnych, przypominających małe różyczki.

Pospolite ruszenie, było to w Polsce ruszenie całego rycerstwa na wyprawę wojenną. Na wezwanie do pospolitego ruszenia każdy zdolny do broni, osiadły szlachcic obowiązany był stawić się

w oznaczonem miejscu. Zwoływano rycerstwo za pomocą t. zw. *wici* (ob.). Obecnie nazywa się pospolitem ruszeniem powołanie pod broń wszystkich obywateli zdolnych do noszenia broni, dla obrony kraju przed nieprzyjacielem. Istnieje ono w każdem prawie państwie.

Possevino *Antoni,* jezuita, poseł papierza Grzegorza XII, zręczny dyplomata i autor wielu dzieł; przyczynił się do zawarcia pokoju między Polską a Moskwą w Kiwerowej Horce 1582 r. Stefan Batory ustąpił wówczas naleganiom Possevina, który sądził, że przez zawarcie pokoju pozyska cara dla kościoła katolickiego. Omylił się, jak okazały dalsze wypadki. Um. r. 1611.

Post — dobrowolne, całkowite lub częściowe wstrzymanie się przez czas pewien od pokarmów, zwłaszcza posilniejszych, np. mięsnych. Post zachowują katolicy rzymscy i wschodni, ormianie i t. d.; ewangelicy odrzucili go. W kościele katolickim od pierwszych wieków weszło w zwyczaj zachowywanie postu w środy i piątki całego roku, oraz w czasie poprzedzającym Wielkanoc. Pod koniec III w. powstał na Zachodzie zwyczaj poszczenia i w sobotę, a począwszy od IV w. uważano powszechnie dzień ten, jako dzień postu, zamiast środy. Obecnie kościół katolicki nakazuje zachowywanie postu: 1) w piątki całego roku; 2) w wigilje, t. j. w dni poprzedzające uroczyste święta; 3) w dni suche, przypadające 4 razy na rok; 4) podczas 40 dni przed Wielkanocą, poczynając od środy popielcowej, tak zwany *Wielki Post,* na pamiątkę postu Chrystusa Pana na puszczy.

Postać (*figura*) — właściwie kształt zewnętrzny, powstający skutkiem ograniczenia przestrzeni. Wyraz ten szczególne ma zastosowanie w sztukach pięknych.

Postawy — miasteczko w gub. Wileńskiej, nad rz. Miadziołką, o 18 mil od Wilna, było niegdyś ważnem stanowiskiem wojennem. Posiada piękny pałac, który w nowszych czasach zasłynął z szacownych zbiorów zoologicznych i pięknej galerji obrazów, zebranych staraniem hr. Konstantego Tyzenhauza.

Poste-restante (franc.) — wyrażenie, oznaczające przesyłki pocztowe, które przybywszy na miejsce przeznaczenia, mają oczekiwać w biurze pocztowem na odbiór przez osobę, do której są adresowane.

Posterunek — oddział wojska, wysunięty ku nieprzyjacielowi. Stąd przenośnie—miejsce narażone na ataki nieprzyjaciela (np. twierdza, wzgórze, most i t. p.) nazywa się także posterunkiem, tudzież miejsce, w którem zwykle stoi straż (posterunek straży policyjnej), a dalej wogóle ważne miejsce i ważne stanowisko.

Postęp: 1) Ruch od danego punktu naprzód, zbliżanie się do celu lub kresu; wzrastanie liczebne (ilościowe) i jakościowe pomnażanie sił, środków i zasobów; wogóle: wyższość stanu obecnego nad tem co było. W tem znaczeniu mówi się o postępach w naukach, cywilizacji, oświacie, porządku społecznym, przemyśle, rękodziełach i wogóle o postępie w życiu ludzkości. 2) Postęp w matematyce znaczy taki rachunek, w którym liczby następują po sobie w jednakowym niezmiennym stosunku, bądź arytmetycznym (jedna liczba większa lub mniejsza od drugiej o daną liczbę stałą), bądź geometrycznym (jedna większa lub mniejsza od drugiej daną ilość razy). Według tego postęp jest *arytmetyczny* lub *geometryczny.* Liczbę, wyrażającą stosunek liczb głównych w postępie, nazywamy „wykładnikiem“.

Postoły — obuwie z kory lipowej, używane przez lud na Rusi, podobne do chodaków kurpiowskich.

Postponować (łac.) — dosł. „kłaść coś po czemś innem“, nie cenić dostatecznie, lekceważyć, pogardzać.

Postrzyżyny — obrządek klasztorny, polegający na obcięciu włosów przy

wstąpieniu do zgromadzenia zakonnego; część włosów ucina biskup lub jego zastępca, przy odpowiednim ceremonjale. Postrzyżyny były także obrzędem pogańskich Słowian. Siedmioletniemu chłopcu obcinano długie, niestrzyżone dotychczas włosy, przyczem podobno nadawano mu imię.

Postscriptum (łac.—dosłownie: później napisane), w skróc. *P. S.*, dopisek do listu, dodany na końcu po podpisie.

Postulat (łac.)—żądanie, wymaganie; w nauce: zdanie, nie ulegające zaprzeczeniu, zasada konieczna, twierdzenie, od którego zależy szereg innych twierdzeń i którego nie można obalić.

Postument — podstawa, na której wspiera się kolumna lub posąg; składa się z cokółu, trzonu i gzymsu.

Poszlaka—wyraz używany w prawie karnem na oznaczenie śladu, czyli okoliczności, po których, za pomocą rozumowania, dojść można do wykrycia istoty przestępstwa lub przestępcy.

Poświętnik (*skarabeusz*) — żuk gnojowy, barwy czarnej. Ma czoło z wystającymi 6 zębami i silne nogi przednie, również zazębione. Przy pomocy czoła i nóg robi kulki z nawozu, w które składa po jednem jajku, następnie zagrzebuje je w ziemi. Tym nawozem żywi się larwa owadu. Zamieszkuje kraje nad brzegami morza Śródziemnego.

Pot wydziela się na powierzchnię skóry z *gruczołów potowych*, umieszczonych w skórze, pod wpływem upału, zmęczenia, wzruszeń lub chorób. Niektóre miejsca ciała naszego są bardzo uposażone w te gruczoły (pacha, dłonie, stopy), inne zaś zawierają ich znacznie mniej. Wogóle jednak na 1 cm. kw. skóry przypada około 120—300 gruczołów potowych. Pot składa się przeważnie z wody, z małym dodatkiem soli mineralnych, odrobiny *mocznika* i pewnych specyficznych substancji lotnych, dosyć przykrej woni. Domieszka mocznika, substancji wydzielniczej naszego organizmu dowodzi, że i pot jest wydzieliną niezbędną dla prawidłowego funkcjonowania organizmu. Sztuczne powstrzymanie pocenia się wywołuje bardzo poważne objawy (konwulsje, nieprzytomność), a po dłuższem trwaniu—śmierć. Prócz znaczenia wydzielniczego, pocenie się służy także—i to jest głównem jego zadaniem—do regulowania ciepłoty ciała: w miarę podwyższania się temperatury ciała, wydzielina potu zwiększa się, a ulatnianie się potu na powierzchni skóry obniża jej temperaturę. Poty, zjawiające się w niektórych chorobach, mają rozmaite znaczenie: tak np. w suchotach są dowodem upadku spraw odżywiania i osłabienia; w gorączkowych zaś chorobach (tyfus, zapalenie płuc, wysypki ostre i t. p.) poty zjawiają się pod koniec choroby i zapowiadają rychłe wyzdrowienie.

Potas — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *K*. W naturze w stanie wolnym nie spotyka się, nadzwyczaj bowiem chciwie łączy się z tlenem, który odbiera innym związkom, tak dalece, że kawałek potasu, rzucony w wodę, rozkłada ją tak energicznie, iż wydzielający się przytem wodór zapala się sam, najczęściej z towarzyszeniem małej eksplozji. Za to w związkach występuje w wielkiej obfitości. Znajduje się w popiołach roślin lądowych; jest składnikiem wielu krzemianów, jak spat polny potasowy. Woda morska zawiera niewielkie ilości jego soli. Związki potasu zwierzętom nie są potrzebne; za to dla roślin potas jest niezbędny, jak dla nas sód (w soli kuchennej). Wolny potas otrzymują przez prażenie z węglem chlorku potasu lub przy pomocy elektrolizy. Otrzymany w ten sposób przedstawia się w postaci metalu miękkiego jak wosk, pięknej, srebrnej barwy. Sole potasu barwią płomień na fijoletowo. Wolny potas małe ma zastosowanie, a to dlatego, iż prawie wszędzie można by go zastąpić tańszym od

niego sodem. Do ważniejszych związków potasu należą: *Potasowy ług*—lub *potas gryzący*—posiada prawie zupełnie te same własności, co ług sodowy. *Potasu chlorek* — związek chloru z potasem, sól podobna do soli kuchennej. Znajduje się w wodzie morskiej, w roślinach lądowych, wreszcie w postaci wielkich pokładów w Stassfurcie pod Magdeburgiem. Używa się do fabrykacji saletry zwyczajnej oraz innych związków potasu. *Potasu azotan*, czyli *saletra zwyczajna*—jest związkiem potasu z kwasem azotnym. Jest to sól przezroczysta, o smaku słonawo-chłodzącym, rozpuszczalna w wodzie, nie rozpływająca się w powietrzu, czem się różni zewnętrznie od saletry czylijskiej. Występuje w naturze w postaci białego, szronowego wykwitu na murach, przesiąkłych gnijącą na powierzchni gnojówką (moczem zwierząt, ludzi); dalej w niektórych miejscowościach na Węgrzech, w Hiszpanji, Egipcie, Indjach Wschodnich (skąd też nazywa się indyjską), lecz wszędzie w małych ilościach. Dlatego też tworzą ją sztucznie bądź drogą mechaniczną, bądź chemiczną. *Potasu węglan* czyli *potaż* — związek kwasu węglanego z potasem, biała sól, rozpuszczająca się łatwo w wodzie, rozpływająca się na powietrzu, dająca roztwór gryzący, mocno alkaliczny. Otrzymujemy ją z popiołów roślin lądowych, bądź też sztucznie przy pomocy tych samych zupełnie metod, co sodę. Ma prawie to samo zastosowanie, co soda do mycia, do fabrykacji mydeł, do wyrobu niektórych gatunków szkła.

Potaż, ob. *Potas*.

Potemkin *Grzegorz*, książe, wódz rosyjski; ur. 1739 r., um. 1791 r. Prowadził dwie wojny przeciw Turcji, przyłączył do Rosji Krym i zaludnił go, za co otrzymał przydomek Taurycki.

Potencjalny (łac.) — posiadający siłę ukrytą, występującą dopiero przy sposobności. *Potencjalna energja*—ilość siły, energja zużyta do podniesienia ciała ciężkiego do pewnej wysokości i utrzymania go na niej; utajona zdolność wykonania pracy, ujawniająca się jako energja kinetyczna (energja ruchu), gdy przeszkoda zostanie usunięta.

Potencjał (łac.) — w fizyce: stopień napięcia siły (elektrycznej, magnetycznej i t. p.) w danym punkcie ciała.

Potentat (łac.)—mocarz, możnowładca, bogacz.

Potęga — siła, moc, wytrzymałość; w matematyce: iloczyn pewnej wielkości pomnożonej przez samą siebie, czyli iloczyn równych mnożników; każda liczba stanowi pierwszą potęgę siebie samej, druga potęga zowie się kwadratem, trzecia sześcianem.

Potfisz, ob. *Wieloryb*.

Potkański *Karol*, ur. 1862 r., historyk polski, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, zajmuje się także ludoznawstwem.

Potoccy—znakomity ród polski, wywodzący się ze Złotego Potoku. W nim wybitni: 1) Trzej bracia wojownicy—*Jan*, *Stefan* i *Jakób*, z końca XVI i początku XVII wieku. 2) *Mikołaj* i *Stanisław*, bracia stryjeczni, pierwszy w maju 1648 r., na Krutej Bałce pod Korsuniem wraz z Kalinowskim, hetmanem polnym koronnym, dostał się do niewoli tatarskiej, po dwuch latach uwolniony, pomścił klęskę w bitwie beresteckiej d. 30 czerwca 1651 roku; drugi, zwany *Rewerą*, od słów łacińskich *re vera* („rzeczą prawdziwą", „w rzeczy samej", „w istocie"), odniósł zwycięstwo pod Ochmatowem 1655 r. i wspólnie z Lubomirskim pod Cudnowem 1660 r. 3) *Paweł*, stryjeczny dwu poprzednich, w r. 1655 dostał się do niewoli moskiewskiej i przebył w niej lat 13, a po rozejmie Andruszowskim, wróciwszy do kraju, wydał opis ówczesnego państwa moskiewskiego, oraz dzieło o znakomitych politykach i wojownikach, oba po łacinie. 4) Syn Mikołaja (ob. pod № 2) *Stefan*, zaskoczony pod Żółtemi Wodami w stepach przez Kozaków, po-

legł wraz z kwiatem rycerstwa w kwietniu 1648 r. W wieku XVIII odznaczyli się: 5) *Teodor,* syn Pawła (№ 3), arcybiskup gnieźnieński i prymas, urodzony w Moskwie, zacny pasterz, człowiek miłosierny i obywatel gorliwy, stronnik Leszczyńskiego; był w oblężeniu Gdańska i wiele wycierpiał. 6) *Józef* i *Michał,* bracia rodzeni, wnukowie „Rewery", pierwszy hetman wielki koronny za Sasów, człowiek rozumny, czynny stronnik Leszczyńskiego, później zwolennik przymierza ze Szwecją i twórca śmiałych zamysłów przeciw Sasom. 7) *Franciszek Salezy,* pochodzący od „Rewery", syn Józefa, strażnika wielkiego koronnego, dziedzica Krystynopola (stąd Potoccy—Krystynopolscy), niezmiernie bogaty i dumny. Jego synem był 8) *Szczęsny,* ur. 1752 r., zm. 1805 r., marszałek konfederacji Targowickiej, którą przeciw Konstytucji 3 maja zawiązał wraz z Ksawerym Branickim i Sew. Rzewuskim. Za młodu rokował duże nadzieje, w r. 1784 wystawił własnym kosztem pułk wojska, który darował Rzeczypospolitej; później, zadraśnięty w swej dumie, stał się narzędziem w ręku wrogów Polski. Syn jego *Włodzimierz,* poległy w boju 1809 r., ma w katedrze krakowskiej piękny pomnik marmurowy dłuta Thorwaldsena. 9) Członkiem tego możnego rodu był także *Mikołaj Potocki,* starosta kaniowski, znany z potwornych dziwactw i wybryków. 10) *Ignacy* i *Stanisław,* bracia rodzeni, wnukowie stryjeczni Józefa i Michała. Pierwszy zasłużony sprawie oświaty w końcu XVIII w.; zm. 1809 r. w Wiedniu; drugi (Stanisław) człowiek światły, zdolny pisarz, za królestwa kongresowego został prezesem senatu, ministrem oświecenia publ. Głośna była jego praca, krytykująca wiele przeżytków życia narodu, p. t. *Podróż do Ciemnogrodu,* (1820); wywołała bardzo żywe niechęci i przyczyniła się do dymisji St. Potockiego ze stanowiska ministra oświaty. 11) Imiennikiem tego zasłużonego człowieka był generał piechoty w wojsku Królestwa Kongresowego, zwany „Stasiem Potockim", zabity w nocy 29 listopada r. 1830 na ulicach Warszawy. Syn jego *Leon* pisał pod pseudonimem *Bonawentury z Kochowca* (zmarł 1864 r.). 12) *Jan,* ur. 1761 r., zm. 1815 r., uczony europejskiej sławy, badacz starożytności, historyk, geograf i etnolog, autor wielu dzieł wydawanych po francusku. Od niego jeden z geografów nowożytnych, Klaproth, nazwał grupę wysepek na m. Żółtem „Archipelagiem Potockiego". Oprócz dzieł naukowych zostawił oryginalny romans, napisany jak inne dzieła po francusku, a w przekładzie polskim wydany p. t. „Rękopis znaleziony w Saragossie". 13) *Antoni Protazy,* zwany „Protem", przedsiębrał liczne interesy handlowe i przemysłowe, ale prowadził je bez powodzenia; zm. na początku ubiegłego wieku. Z Potockich ostatniej generacji zasługują na wzmiankę: 14) *Tomasz,* ziemianin z krakowskiego, publicysta, piszący pod imieniem *Adama Krzysztopora* (um. 1861 r.). 15) *Adam* z Krzeszowic pod Krakowem (zmarł 1872 r.), wnuk Aleksandra, ministra Ks. Warszawskiego a synowiec *Bernarda,* którego żona *Klaudyna z Działyńskich* słynęła z patrjotyzmu i ofiarności dla sprawy narodowej (um. 1836 r. w Genewie). 16) *Alfred,* z Potockich „łańcuckich", minister austrjacki, prezes gabinetu przedlitawskiego, namiestnik Galicji, zm. 1889 r. w Paryżu. 17) *Andrzej,* syn Adama z Krzeszowic, ur. 1859 r., naprzód marszałek krajowy galicyjski, od r. 1903 namiestnik Galicji, zabity przez fanatycznego Rusina w 1909 r.

Potocki *Wacław,* poeta polski z XVII wieku, służył za młodu wojskowo później gospodarował we wsi Łużnej koło Biecza. W pamiętnym roku 1683 zasiadał na Sejmie i był wyznaczony komisarzem do spraw śląskich. Pisał wiele, ale za życia nic prawie nie drukował, chociaż utwory jego były niepospolitej

wartości i wysokiego nastroju. Najznakomitsze dzieło Potockiego, wspaniały poemat epiczny „Wojna Chocimska" wyszło w druku dopiero w r. 1850. Dzieło to postawiło Potockiego na czele poetów XVII wieku. Um. około r. 1696.

Potocki *Józef* (pseudonim *Marjan Bohusz),* wybitny publicysta i socjolog. Urodził się w r. 1854; po ukończeniu gimnazjum w Mińsku litewskim i wydziału przyrodniczego w uniwersytecie warszawskim, poświęcił się publicystyce. W r. 1886 należał wraz z ś. p. J. L. Popławskim do założycieli *Głosu* i, jako jeden z kierowników redakcji, w znacznym stopniu przyczynił się do skrystalizowania zasad, jakie pismo szerzyło. Obok pracy publicystycznej, przełożył na język polski szereg prac filozofa i socjologa angielskiego Herberta Spencera, filozofa francuskiego Ribota i innych. W r. 1898 J. Potocki przepadł bez wieści. W r. 1900 wydany został cenny zbiór jego rozpraw z dziedziny socjologji p. t. „Współzawodnictwo i współdziałanie", oraz rozprawa „O energji społecznej", napisana z powodu książki Z. Herynga p. t. „Logika ekonomji". Obdarzony istotnym talentem pisarskim i głęboką wiedzą, posiadał również J. Potocki talent poetycki, o czem świadczą jego utwory w rocznikach *Głosu.*

Potocki *Antoni*—krytyk i esteta, ur. 1867 r., kształcił się w Warszawie, Krakowie i Paryżu; zaczął pisywać pod pseudonimem *Jerzego Grota.* Jest współpracownikiem szeregu pism, w których pomieszcza pisane żywo i barwnie, doskonałe studja krytyczne o autorach i artystach polskich i zagranicznych. Wydał oddzielnie zbiór nowel p. t. „Marto sia i My", „Studjum o Wyspiańskim" i świeżo (1912 r.) dwutomową poważną pracę p. t. „Polska literatura współczesna".

Potok Złoty—wieś w gub. Piotrkowskiej, pow. Częstochowskim, należała w XIII wieku do Odrowążów, później przeszła w posiadanie Pilawitów, którzy od niej Potockimi pisać się zaczęli.

Potop — według podania biblijnego, wielki zalew ziemi, zesłany przez Boga dla wyniszczenia grzesznego pokolenia ludzi.

Portpourri (franc., czyt. popuri) w muzyce—utwór złożony z różnych fragmentów z oper lub śpiewek popularnych.

Potrzeba. Wyraz ten w dawnej polszczyźnie oznaczał wyprawę wojenną.

Potsdam, ob. *Poczdam.*

Potwarz — kłamliwe, z chęcią szkodzenia bliźnim, przypisywanie komuś czynu hańbiącego, którego nie spełnił.

Potwór, potworność—wyrodzenie się istoty żywej z kształtów dla niej właściwych. Potwory najczęściej po krótkim bardzo życiu mrą. W wyobraźni ludów pierwotnych—straszydła o postaci fantastycznej, niekiedy pół ludzkiej, pół zwierzęcej lub skombinowanej z kilku zwierząt naraz.

Potyczka—bitwa mniejszych oddziałów armji, która nie rozstrzyga jeszcze o zwycięstwie.

Powązki—główny cmentarz Warszawy, założony w 1791 r. na części jurydyki darowanej na ten cel miastu przez Melchiora Szymanowskiego, starostę klonowskiego.

Powiat—mniejsza jednostka administracyjna. W Polsce powiat oznaczał część województwa lub ziemi, mianowicie okręg władzy starościńskiej, t. j. okręg policyjny, podatkowy i sądownictwa grodzkiego. Przy obecnym podziale Królestwa Polskiego na gubernie, powiat stanowi część guberni; całe Królestwo składa się z 84 powiatów.

Powidła — rodzaj konfitur, głównie wyrabianych ze śliwek. W farmacji *powidełka* są formą lekarstw ciastowatych, złożonych z proszków, zaprawionych miazgą śliwek, roztworem cukru lub miodem.

Powieki — fałdy skóry, osłaniające oko, poruszamy niemi za pomocą osob-

nych mięśni. Górna powieka jest znacznie szersza, niż dolna, a także bardziej ruchoma. Otwieramy oczy, podnosząc górną powiekę, a zamykamy, spuszczając tę powiekę jak zasłonę; dolna powieka przytem bardzo mało się porusza.

Powierzchnia — w geometrji przestrzeń, mająca tylko dwa wymiary, t. j. rozciągająca się w dwuch kierunkach; jest granicą bryły (ciała trójmiarowego). Granicą i przecięciem powierzchni jest *linja*. Powierzchnie wogóle dzielą się na: *proste* czyli *płaszczyzny* i *krzywe*, które znów dzielą się na wiele kategorji.

Powieść — rodzaj utworów literackich, dziś najliczniej wytwarzanych i najpoczytniejszych, a przedstawiających życie współczesne lub dawniejsze, z jaknajwiększą prawdą, żywością i wdziękiem.

Powietrze—mieszanina gazów, tlenu i azotu (na wagę—23 części tlenu i 77 części azotu; na objętość 21 części tlenu i 79 azotu). Prócz tego spotykamy w powietrzu jako przymieszki: kwas węglowy, parę wodną, amonjak, kwas azotny; w ostatnich czasach odkryto w niem nowy pierwiastek *argon*. Powietrze podtrzymuje oddychanie u zwierząt i u roślin; podtrzymuje palenie; przenosi nasiona roślin; jest środowiskiem zjawisk meteorologicznych; rozpuszcza się w wodzie i tak rozpuszczone służy do oddychania zwierzętom i roślinom wodnym. W naczyniach zamkniętych daje się rozszerzać (rozrzedzać) i ściskać (zgęszczać). Pod ciśnieniem potężnem, w niskiej bardzo temperaturze daje się skroplić na płyn barwy niebieskiej.

Powietrzna pompa, ob. *Pneumatyczna machina*.

Powinowactwo, ob. *Pokrewieństwo*.

Powojnik lub *wijnik*—krzew ozdobny, pnący, z rodziny jaskrowatych; u nas rzadko rośnie dziko; najczęściej jest hodowany w ogrodach. *Powojnik wiciowaty* ma kwiaty białe, bezkielichowe; pręciki liczne; owoc (torebka) zaopatrzony kitką, liście jego utarte i przyłożone do ciała, działają jak wezykatorja. Oplatając młode drzewa, szkodzi ich rozwojowi.

Powonienie *(węch)* - zmysłu tego organem jest błona śluzowa jamy nosowej. Dwa nerwy *węchowe*, wychodzące z mózgu, rozgałęziają się w tej błonie, a pod wpływem substancji wonnych, dochodzących do nosa wraz z powietrzem, zakończenia ich przenoszą wrażenia węchowe do ośrodków mózgowych. Jest to jeden z najniższych zmysłów człowieka, utrata jego w bardzo słabym stopniu odbija się na ogóle spraw duchowych i cielesnych; zato dla wielu zwierząt jest on zmysłem bardzo ważnym, niezbędnym do wyszukiwania i poznawania pożywienia.

Powód—w prawie cywilnem osoba, która wszczęła proces przez zaniesienie skargi do sądu lub zapozwanie tego, od kogo jej się coś należy. Gdzie jest *powód*, tam musi być i *pozwany*, czyli druga strona w procesie.

Powój—rodzaj roślin z rodziny *powojowatych*. U nas rosną dwa gatunki: *powój polny*, rosnący na polach i odłogach, o kwiatach białych i lila, woni migdałowej; łodyga jego ściele się po ziemi lub oplata pobliskie łodygi. *Powój wielki* rośnie w zaroślach, wspinając się wysoko; kwiaty ma białe, wielkie. Z obcokrajowych *powój trójkolorowy* z Europy południowej i Afryki północnej, odznacza się pięknymi kwiatami. *Powój przeczyszczający* czyli *jalapa*, z którego otrzymujemy żywicę przeczyszczającą, rośnie w Brazylji.

Powstanie *(insurekcja)*—orężne wystąpienie przeciw władzy, bunt, rokosz, bądź narodu całego, bądź stronnictwa.

Poza (z franc.)—postawa; układ postaci, mina; przybranie jakiejś postawy lub miny; udawanie uczuć i wrażeń.

Pozew, *zapozew*—akt sądowy, doręczany przez woźnego, a powołujący kogoś na oznaczony termin przed trybunał sądowy.

Poziołek—niewielka roślina z rodziny *poziołkowatych*. Łodygę ma zieloną, liście pierzaste, kwiaty o koronie kołkowatej, 5-cio dzielnej, fijoletowe, rzadziej białe. Jest to roślina krajowa; rośnie na wilgotnych łąkach, zwłaszcza w miejscowościach górzystych. Ma zastosowanie lecznicze.

Poziom czyli *płaszczyzna pozioma, horyzontalna*—płaszczyzna, równoległa do powierzchni wody stojącej w naczyniu. Kierunki pionowy i poziomy są wzajemnie do siebie prostopadłe.

Poziomka — roślina z rodziny *różowatych*, uprawiana prawie we wszystkich częściach świata dla owoców; w lasach rośnie dziko. Liczne jej odmiany dzielą się na dwie gromady: poziomki o *małym owocu* pochodzą od krajowej dzikiej poziomki, dają liczne i soczyste owoce. Poziomki *o owocu wielkim* pochodzą od gatunków egzotycznych. Owoce poziomki, ich kształt, wielkość i barwa są bardzo rozmaite.

Poznań — stolica Wielk. Księstwa, prowincji i regencji Poznańskiej, rezydencja arcybiskupa archidjecezji gnieźnieńsko-poznańskiej, nadprezydenta prowincji oraz siedlisko władz prowincjonalnych pruskich; leży na lewym brzegu Warty i liczy około 140.000 mieszk. Poznań należy do najstarszych miast Polski. Za Mieszka I stał się stolicą państwa i Kościoła polskiego, tu bowiem w r. 966 założone zostało pierwsze biskupstwo polskie. Tu też pomarli i pochowani zostali pierwsi królowie: Mieszko I, Bolesław Wielki, Mieszko II Gnuśny i Kazimierz Odnowiciel. Przeniesienie stolicy do Krakowa zatamowało szybki wzrost Poznania, ale nie zniszczyło go, pozostał bowiem stolicą oddzielnej prowincji wielkopolskiej. W wiekach XIII, XIV i następnych Poznań był ważnym punktem handlowym, do którego zjeżdżali się liczni kupcy zagraniczni. Z biegiem czasu nie traciło miasto na znaczeniu—przeciwnie—rozszerzało się i rosło w bogactwa. Przy drugim podziale Polski (1793) zagarnięte zostało wraz z całą Wielkopolską przez Prusy. Obecnie życie całego Księstwa skupia się w Poznaniu. Ruch naukowy polski ogniskuje się głównie w Towarzystwie przyjaciół nauk i Tow. czytelń ludowych; jest też tu i teatr polski, założony ze składek, a prasę polską reprezentuje 20 przeszło

Fig. 17. Ogólny widok Poznania.

wychodzących tu czasopism. Z budynków zasługują na uwagę: zamek, założony przez Przemysława I (obecnie własność rządu; mieszczą się w nim archiwa aktów grodzkich i muzeum), starożytna katedra z pomnikiem Mieszka I i Bolesława Chrobrego, kościół Marji Panny, ratusz z XVI w., wreszcie niedawno zbudowany przez rząd pruski, ciężki, w stylu starogermańskim, zamek królewski. Poznań jest obecnie silną twierdzą pruską.

Fig. 18. Pomnik Mieszka I i Bolesława Wielk. w katedrze poznańskiej.

Poznańskie Wielkie Księstwo utworzono z części Księstwa Warszawskiego w r. 1815 na kongresie wiedeńskim i wcielone jako prowincję do Prus. Odpowiada ono obszarem dawnym województwom: poznańskiemu, gnieźnieńskiemu, części kaliskiego, brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego. Graniczy na północy z Prusami Zachodniemi, na wschodzie z Królestwem Polskiem, na południu ze Śląskiem, na zachodzie z Brandenburgją. Cały prawie kraj ten leży w dorzeczu Odry, nad dopływami jej: Obrą, Wartą i Notecią. Kraj niski, napływowy, na wielkich obszarach wzdłuż rzek podmokły, skarbów mineralnych nie posiada. Głównem zajęciem mieszkańców Księstwa jest rolnictwo, ogrodnictwo, hodowla owiec i bydła. Obszar W. Ks. Poznańskiego wynosi 28.000 kilometrów kwadr., ludności jest 2.000.000, w czem 1.300.000 Polaków, 70.000 żydów, reszta Niemców. *Dzieje:* Zajęte w drugim podziale Polski r. 1793, ziemie wielkopolskie tworzyły aż do r.

Fig. 19. Ratusz w Poznaniu.

1806 t. zw. Prusy Południowe, ze stołecznem miastem Warszawą. W r. 1807 powstało z tych ziem Księstwo Warszawskie. Po upadku Napoleona I zachodnia część księstwa, właściwa Wielkopolska, przeszła w ręce pruskie. Manifest króla pruskiego, wydany 15 maja 1815 r. w czasie kongresu wiedeńskiego, zaręczał Wielkiemu Księstwu Poznańskiemu całość narodowości, uczestnictwo w konstytucji, język polski w urzędzie, urzędy Polakom i namiestnika krajowca. Pod tymi warunkami kongres oddał tę część Polski Prusom. Namiestnikiem został książe Antoni Radziwiłł. Sejm poznański czyli t. zw. Stany prowincjonalne, złożone z 26 posłów szlacheckich, 16 miejskich, 8 włościańskich, otrzymały głos doradczy i prawo petycji. Księstwo podzielono na dwie regencje: Poznańską i Bydgoską, na których czele postawiono landratów wybieranych. Regencje te dzielą się na 42 powiaty, z których 28 przypada na Poznańską a 14 na Bydgoską. W r. 1817 została zniesiona pańszczyzna, a w r. 1823 uwłaszczono chłopów. W r. 1821 ustanowiono arcybiskupstwo poznańsko-gnieźnieńskie. Ale już wkrótce zaczęto łamać dane przyrzeczenia. Założono Towarzystwo kredytowe celem wydziedziczania Polaków z ziemi; język polski ograniczono w urzędach, które obsadzano Niemcami. W szkołach wyższych zaprowadzono naukę po niemiecku. Korzystając z powstania i wojny r. 1831 w Królestwie Polskiem, skonfiskowano broń, zwinięto w r. 1832 namiestnictwo, którego miejsce zajęła prezydentura, mianowano landratów i komisarzy. Stany dopominały się nadarmo o uszanowanie przyrzeczonych przez króla swobód. Nastąpiło samowolne zamknięcie klasztorów w Księstwie i utworzenie szkół rządowych dla duchownych. Mimo tego postępowania rządu, rozwijało się w owym czasie Poznańskie pod względem narodowym. Hr. Edward Raczyński darował krajowi bogatą bibljotekę swoją w Poznaniu (r. 1829). Gorący patrjota i mąż znakomity, Tytus hr. Działyński i hr. Raczyński, dziejopisarz Moraczewski, filozof Libelt, ksiądz Koźmian, Łukaszewicz, Popliński, budzili życie umysłowe (w r. 1847 zawiązało się Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk) i pracę nad oświatą ludu, który w Poznańskiem najpierw doszedł do uświadomienia narodowego i stanął na straży narodowości. W r. 1846, pod wpływem emigracji polskiej uknuto zamiar powstańczy. Ludwik Mierosławski przybył do Poznania 3 marca, chcąc opanować miasto. Plan ten nie udał się i pociągnął za sobą liczne aresztowania, oraz wielki proces w Berlinie. W roku 1849 wypuszczono uwięzionych. Prośby zanoszone w tym roku do tronu o przywrócenie nadanych 1815 r. praw nie odniosły skutku. Dozwolono wprawdzie, w chwili dla państwa pruskiego niebezpiecznej, tworzyć zaciągi polskie, ale niebawem otrzymał generał Willisen rozkaz rozwiązania ich. To wywołało powstanie. Szeregi powstańców zostały pobite 26 kwietnia pod Książem i 2 maja pod Wrześnią; Mierosławski 30 kwietnia odniósł zwycięstwo pod Miłosławiem, ale 3 maja został pod Wrześnią rozbity i schwytany. Wielkie Księstwo Poznańskie wcielono do Rzeszy niemieckiej, Sejmy poznańskie zniesiono. Rozpoczyna się prześladowanie Polaków, które od r. 1862, to jest odkąd Bismarck stanął na czele rządów w Prusach, zwiększało się z każdym rokiem. Wszystkie szkoły uległy zniemczeniu, nazwy miejscowości polskich zmienia rząd na niemieckie, t. zw. *Kulturkampf* i ustawy majowe zwracają się przeciw Kościołowi katolickiemu. Na wniosek Bismarcka uchwala Sejm w r. 1886 olbrzymie sumy pieniężne na wykup ziemi polskiej i obsadzenie jej kolonistami niemieckimi, a nadto wydala Polaków, którzy nie są poddanymi pruskimi. Wstąpienie na tron Wilhelma II i oddalenie Bismarcka (r. 1890) przynosi chwilową ulgę, ale kurs ten trwa krótko. W r. 1898 uchwala Sejm pruski znowu 100 miljonów marek na fundusz

kolonizacyjny. Społeczeństwo polskie odpiera zapędy Niemców, zakładając banki, tworząc spółki i na każdym kroku walcząc o swój stan posiadania; w r. 1901 zawiązano w Poznańskiem towarzystwo, zwane „Strażą", które obejmuje całe Księstwo i skutecznie broni polskości.

Pozycja—położenie, miejsce, stanowisko; postawa, ułożenie; stan; w rachunkach: szczegółowe cyfry, działy. *Pozycja strategiczna* — miejscowość, z której wojsko najłatwiej przeszkadzać może ruchom wojsk nieprzyjacielskich, lub rozpocząć akcję zaczepną.

Pozytywizm — pogląd filozoficzny, sformułowany przez Comte'a, a polegający głównie na wyłącznem uznaniu doświadczenia zmysłowego, jako źródła wiedzy i na sprowadzeniu filozofji do systematycznego zestawienia wyników innych umiejętności. Pozytywizm jest krańcowem przeciwieństwem t. zw. filozofji spekulacyjnej, która mniema, iż potrafi rozwiązać najzawilsze zagadnienia. Pozytywizm Comte'a wpłynął nietylko na dalszy rozwój filozofji wogóle, lecz wywołał także w Polsce, a mianowicie w Warszawie, ruch umysłowy, znany pod nazwą pozytywizmu warszawskiego. Pozytywizm warszawski jednak w wielu punktach zasadniczych różni się od właściwego pozytywizmu Comte'a, tak że niema z nim prawie nic wspólnego prócz nazwy i prócz zwalczania nieusadnionych i nie dających się ani sprawdzić ani obalić pomysłów filozoficznych.—*Pozytywny* znaczy twierdzący, dodatni (przeciwieństwo: negatywny czyli przeczący, ujemny). W znaczeniu przenośnem wyraz *pozytywny* znaczy rzeczywisty, namacalny, uzasadniony (przeciwieństwo: urojony, bezpodstawny).

Pozytywka—rodzaj małej katarynki, umieszczanej w pudełeczkach, zegarach, sprzętach, samogrającej po nakręceniu lub przy pomocy obracania korbą.

Pożarski *Dymitr*—wódz moskiewski, ur. 1578 r. w Suzdalu, zm. 1642 r.; wraz z Mininem stanął na czele ruchu przeciw wojskom polskim w Moskwie i wprowadził na tron cara Michała Romanowa.

Pożyczka, ob. *Kredyt*.

Półbogi—w mitologji greckiej i rzymskiej bogowie niższego rzędu, zrodzeni ze skojarzenia się bogów i bogiń ze śmiertelnikami. Należeli do nich: Herkules, Kastor i Polluks, tudzież wielu innych. Do godności półbogów wznosili się także bohaterowie pochodzenia czysto ludzkiego, jak np. Tezeusz, Perseusz i t. d.

Północ — 1) kierunek czyli strona świata, którą wskazuje gwiazda polarna; 2) pora doby, przypadająca w 12 godzin po południu. Od północy liczy się początek doby.

Północne morze, zwane także *Niemieckiem* — północno-wschodnia część oceanu Atlantyckiego, oddzielone od tego ostatniego przez wyspy Wielkiej Brytanji, a przez półwysep Skandynawski, Danję i Holsztynję oddziela się od morza Baltyckiego. Część jego, oblewająca brzegi Norwegji, nosi nazwę morza *Norweskiego*; część, zawarta między Norwegją a Jutlandją, nazywa się Skagerakiem, a między Jutlandją a Szwecją - Kattegatem.

Północny ocean, ob. *Lodowate morze*.

Półtawa, ob. *Połtawa*.

Półwysep — część lądu znaczniejszych rozmiarów, z trzech stron oblana morzem. Półwyspy bywają różnego kształtu i wielkości i spotykają się we wszystkich częściach świata. W Afryce i Australji jest ich najmniej, w Europie i w Azji—najwięcej.

Praca—zastosowanie siły do pewnego celu dla wytworzenia rzeczy przedtem nieistniejącej lub nadania nowej postaci tej, która już istnieje. Pracować może w tem pojęciu nietylko człowiek, ale i zwierzę, zarówno domowe, jak i żyjące na wolności, np. bóbr, ptak, pszczoła, przy budowaniu sobie gniazda

lub ula—wreszcie nawet machina, poruszana siłą inną, nie człowieczą lub zwierzęcą. Praca może więc być według rodzaju siły: *ludzką, zwierzęcą* lub *mechaniczną*, a ludzka znowu dzieli się na *fizyczną* lub *umysłową*, według tego, czy człowiek używa siły swego ciała, czy też swego umysłu, rozumu, ducha. W świecie wszystko, co żyje, pracuje ciągle, w ciągłym jest ruchu; tylko my nie dostrzegamy tego bez umyślnego zastanowienia się i badania. Pracuje słońce i woda i powietrze, pracuje roślina, zwierzę, pracują w zwierzęciu każdem i człowieku organa, podtrzymujące życie, jak: serce, mózg, płuca, wątroba. W *fizyce* nazywamy pracą wykonywanie czynności, polegających na pokonywaniu jakiegoś oporu (siły) *wzdłuż pewnej drogi*, a więc koniecznie połączonych z ruchem. Uważamy pracę jako wielkość, która staje się tem większą, im większym jest pokonywany opór (siła) i im dłuższa jest droga, wzdłuż której praca się dokonywa. To też wyrażamy pracę liczebnie, mnożąc liczbę jednostek pokonywanej siły przez liczbę jednostek drogi przebytej w kierunku tej siły. Pracę, objawiającą się widocznym ruchem ciał, nazywamy *pracą mechaniczną*. Uwzględniamy jednak także i pracę, polegającą na pokonywaniu oporów sił czynnych pomiędzy drobinami ciał, mówiąc np. o pracy, którą wykonywa ciepło przy topieniu ciał stałych albo parowaniu cieczy; o pracy, którą wykonywują siły magnetyczne, zmieniając miękkie żelazo w elektromagnes (ob.), w magnes i t. p. Pracę wykonywują motory za pośrednictwem maszyn, ale motory same przez się nie mogą wytworzyć pracy—one tylko przekształcają energję (ob.) z jednych form w inne, nie zmieniając jej ilości, a wykonywana praca jest właśnie samem przekształceniem się energji. Tak np., jeżeli maszyna parowa podnosi jakieś ciężary na pewną wysokość, to mówimy, że ona wykonywa pracę; otóż ta praca jest przekształceniem się ciepła, zużytego w maszynie parowej, w energję potencjalną ciężarów, podniesionych na pewną wysokość.

Pradła, albo *Korytnica* — rzeczka, wpadająca do Pilicy pod Szczekocinami.

Praga — niegdyś oddzielne miasto pod Warszawą, potem jej przedmieście, a dziś część Warszawy. Ob. *Warszawa*.

Praga—*stolica Czech*, leży po obu brzegach Wełtawy, wśród bardzo pięknej okolicy, liczy 443.000 mieszkańców. Starożytne to miasto o 100 wieżach, licznych kościołach i pałacach, założone, wedle podania, przez księżnę Libuszę w VIII wieku, dzieli się na pięć części: Stare Miasto, Nowe Miasto, Józefów na lewym, Mała Strona i Hradczyn na prawym brzegu rzeki. Z niemi łączą się duże przedmieścia: Karolińskie, Smichowskie oraz Wyszehrad. Z budowli i pomników zasługują na uwagę: wspaniały most Karola z r. 1357 z figurą św. Jana Nepomucena, w miejscu, z którego został św. Jan w nurty Wełtawy wrzucony; zamek na Hradczynie, zbudowany przez Karola IV, starożytny kościół św. Jerzego, wspaniała katedra w stylu gotyckim, ratusz, wiele pałaców prywatnych, wreszcie teatr narodowy (Narodni Divadlo). Uniwersytet praski założył Karol IV w r. 1348 (obecnie od r. 1882 są tu dwa uniwersytety: niemiecki i czeski). Praga jest ważnem ogniskiem przemysłu (wyroby ze skóry, rękawiczki, sukna, maszyny, powozy, wagony i t. d.) i umysłowego i narodowego życia czeskiego. W roku 1818 powstało tu wspaniałe muzeum czeskie; w r. 1891 Akademja umiejętności.

Pragmatyczny, z greck. *pragmatikos* — gruntownie, umiejętnie, z gorliwością zbadany, poznany, ścisły. *Pragmatyczna historja*—przedstawienie przeszłości w sposób ukazujący wypadki, nietylko w jasnej, wyrazistej postaci, ale we wzajemnym przyczynowym ich

związku. *Pragmatyczna sankcja* — akt monarchiczny, wprowadzający ważne jakieś postanowienie, mające obowiązywać na wieczne czasy, dokonywany ze szczególną uroczystością.

Pragnienie—uczucie domagające się zaspokojenia przez przyjęcie napoju; jest tem mocniejsze, im więcej wody utracił organizm jakimkolwiek sposobem, dlatego pragnienie bywa bardzo silne podczas upału, we wszytkich stanach gorączkowych, w cholerze i t. d. Głównem siedliskiem tego uczucia jest gardło, a suchość błony śluzowej gardła, pochodząca nawet z miejscowych powodów, np. po zjedzeniu śledzia, przy zapaleniach gardła i t. d. budzi pragnienie. Jeżeli pragnienie jest nie zaspokojone, błona śluzowa ust czerwienieje, rozgrzewa się, głos chrypnie, łykanie jest utrudnione, puls przyśpieszony, mocz ciemniejszy i skąpszy, a przy wyższym stopniu pragnienia następuje gorączka, sprowadzająca wreszcie śmierć. Pragnienie zaspokaja woda, a dodatek kwasów i kwasu węglanego działanie to jej korzystnie podsyca.

Praksyteles—rzeźbiarz grecki, główny przedstawiciel atyckiej szkoły rzeźbiarstwa, która celowała przedewszystkiem powabnem wykonywaniem postaci młodzieńców i kobiet; żył w IV w. przed Chrystusem.

Praktyka—rzeczywiste wykonywanie czynności, w przeciwstawieniu do teorji czyli do ogółu przepisów, wskazujących, jak dana czynność ma być wykonana. Praktyką nazywamy także wprawę, nabytą przez ciągłe wykonywanie pewnej czynności. *Praktycznym* człowiekiem nazywamy każdego, który umie sobie radzić w życiu. *Praktyką* nazywamy także czynność, którą ktoś wykonywa w celu nabycia w niej wprawy. Tych, co się oddają praktyce, nazywamy *praktykantami.* Przez praktyki religijne rozumiemy czynności obrzędowe.

Prałat, z łacińskiego *praelatus*, t. j. przełożony—tytuł duchownych, którzy sprawują wyższe urzędy w Kościele, a więc biskupów, mających jurysdykcję, opatów w niektórych zakonach i kanoników kapitulnych, o ile posiadają pewne godności w kapitule.

Prasa. Prasami nazywamy machiny, służące do wywierania ciśnienia, przy oddzielaniu ciał stałych od płynnych, jak przy wytłaczaniu sera, wina, oleju i t. p., albo gdy chodzi o zgęszczenie objętości ciał stałych, jak prasy do sukna, papieru i t. p., albo o zmniejszanie objętości ciał przeznaczonych na przewóz, np. siana, bawełny, lnu i t. p., o zaopatrzenie ciał stałych wyciskami, do czego używamy form, stempli i t. p. Mechanika podaje wiele sposobów wywarcia ciśnienia, a stąd pochodzi wielka rozmaitość pras, które noszą nazwy albo od istotnych swych części składowych, albo od motoru użytego do wywarcia ciśnienia, skąd poszły nazwy: prasa śrubowa, klinowa, drągowa, powietrzna, wodna czyli hydrauliczna i t. p. Szczególne znaczenie ma prasa *drukarska,* która służy do odbijania przez nacisk na papier formy, ułożonej z czcionek.

Prasa. Od prasy drukarskiej nazwano przenośnie „prasą" ogół drukowanych wydawnictw, a w szczególności wydawnictwa perjodyczne.

Praszka — osada w gub. Kaliskiej, pow. Wieluńskim nad Prosną, posiada kościół i komorę celną. Była pierwotnie osadą górniczą, której ludność już w XV w. zajmowała się dobywaniem rudy żelaznej, w którą okolica ta obfituje. Gleba tutejsza nieurodzajna nie sprzyja rolnictwu, ale położenie nadgraniczne zogniskowało w tem miejscu liczne przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe.

Prawdopodobieństwo bywa wtedy, gdy istnieją argumenty za i przeciw pewnemu przypuszczeniu, a pierwsze przemagają; stosownie do ważności i ilości danych, przemawiających za pewnem przypuszczeniem, istnieją różne

stopnie prawdopodobieństwa, zawarte między niepodobieństwem a zupełną pewnością.

Prawo. W niezliczonem mnóstwie zjawisk, które podpadają pod nasze doświadczenie, spostrzegamy czynniki stale się powtarzające, wskutek czego pewne zjawiska są podobne do siebie, chociaż odbywają się w różnych czasach i w różnych miejscach. Tak np. spostrzegamy, że każde ciało ciężkie, pozbawione podpory, spada ku ziemi; że każde ciało żyjące po pewnym czasie umiera, że woda zamarza, gdy zapanuje pewna temperatura i t. p. Spostrzegłszy taką jednostajność w zjawiskach życia, uznajemy ją za *prawo przyrodzone.* Zależnie od nauki, która zajmuje się sformułowaniem praw, odnoszących się do zjawisk pewnego rodzaju, mówimy o prawach chemicznych, psychologicznych, historycznych i t. p. W stosunkach społecznych wyraz ten ma różne znaczenia. I tak: 1) mówi się że ktoś „ma prawo" do jakiejś rzeczy lub do jakiejś osoby, a to znaczy tyle, co upoważnienie, które komuś z mocy czy to ustawy, czy zwyczaju powszechnie uznanego, czy umowy prywatnej, służy do tej rzeczy lub osoby. W nauce prawa nazywa się ono *prawem w znaczeniu podmiotowem.* Przeciwieństwem tego prawa jest *uroszczenie*, pretensja niezgodna z ustawami. 2) Niemnej często mówi się także, że „prawo tego lub owego państwa potrzebuje reformy, uzupełnienia", lub też, że „prawo jakiegoś państwa odpowiada zupełnie potrzebom jego ludności". Tu wyraz „prawo" znaczy tyle, co ogół przepisów bądź ze zwyczaju w jakiemś państwie obowiązujących, a określających, jak mają być oceniane stosunki między mieszkańcami tego państwa, a mianowicie ich wzajemne do siebie lub rzeczy „upoważnienia", czyli prawa w znaczeniu podmiotowem, tudzież ich stosunki do państwa. Nazywa się ono *prawem w znaczeniu przedmiotowem.* Cechą prawa w obu znaczeniach jest jego moc obowiązująca; musi ono w państwie obowiązywać, ludzie muszą podług niego swe stosunki układać, muszą postępować wedle przepisów prawa. Kto mu się nie poddaje, działa bezprawnie, czyli dopuszcza się bezprawia, czem ściąga na się karę lub inne złe, z przekroczenia prawa wynikające skutki. W tej mocy obowiązującej prawa leży też różnica między *prawem* we właściwem słowa znaczeniu, a tak zwanem prawem *naturalnem* i prawem *wyrozumowanem,* które obejmują przepisy określające stosunki pomiędzy ludźmi, nie obowiązujące jednak, lecz ułożone przez myślicieli, jako wynikające z usposobienia, czyli natury ludzi i odpowiadające idei, poczuciu prawa i słuszności czyli moralności. W przeciwstawieniu do prawa naturalnego lub wyrozumowanego nazywamy prawo obowiązujące prawem *pozytywnem.* Stróżem i obrońcą przepisów prawa jest przedewszystkiem państwo i ustanowione władze; ono ma obok samego społeczeństwa, dla którego prawo istnieje i korzyści z niego płyną i przy pomocy społeczeństwa, które powinno strzedz prawa, siłę potrzebną i bezstronność do wymuszenia poszanowania dla prawa. Wykonywanie, ochrona prawa, przestrzeganie jego przepisów, a i tworzenie prawa jest też dziś jednem z głównych zadań państwa: rzeczą zaś społeczeństwa, czyli obywateli, jest przez poszanowanie prawa z jednej strony, przez wykrywanie naruszenia prawa z drugiej strony, ułatwiać państwu to zadanie. Państwo spełnia ten obowiązek przez rozwój ciągły ustawodawstwa, czyli przez swe władze ustawodawcze i przez czynność działania sądów czyli władz sądowych. Nauka prawa zna dwa główne źródła prawa: pierwszem, dawniejszem i pierwotnie obfitszem, jest zwyczaj, drugiem ustawa, to znaczy, że przepisy prawne powstają albo ze zwyczaju od dawna przyjętego, albo z mocy ustawy, przez

którą tu należy rozumieć nie ustawę w dziś przyjętem znaczeniu, ale wszelkie obowiązujące rozkazy, przepisy, polecenia władzy w jakiemś państwie. Stosownie do tego, czy prawo powstało ze zwyczaju, czy z ustawy, rozróżnia nauka *prawo pisane* czyli *ustawowe* i prawo *zwyczajowe*, dziś tylko o tyle obowiązujące, o ile ustawy to dopuszczają, ponieważ prawa pisane obejmują coraz to szersze koła stosunków ludzkich. Prawo obowiązujące, zwane także pozytywnem, może obowiązywać w całem państwie i wtedy zwie się *prawem powszechnem*, albo też w części tylko obszaru państwa, np. w jednym tylko kraju lub prowincji, a wtedy zwie się prawem *partykularnem*. Prawo, jako ogół przepisów obowiązujących, dzieli się na *prawo prywatne* i *publiczne*, stosownie do tego, jakich stosunków głównie przepisy te dotyczą. *Prawo prywatne* stanowią te przepisy prawa, które określają stosunki między jednostkami, a więc stosunki wzajemne między ludźmi i stosunki ludzi do rzeczy. *Prawo publiczne* stanowią te przepisy prawa, które określają stosunki między jednostką a państwem, jej obowiązki i prawa wobec państwa, a z drugiej strony obowiązki i prawa państwa wobec jednostki. *Prawo prywatne* zawiera przedewszystkiem przepisy, czyli prawa traktujące o jednostce i jej prawach jako osoby, a prawa te nazywamy *osobowemi*, to jest służącemi osobie, z powodu jej osobistych właściwości i przymiotów, a również służącemi jej w stosunku do innych osób. Prawem osobowem jest więc przedewszystkiem prawo rozporządzania sobą, swym majątkiem, nabywania innych praw, obrony swego prawa wobec sądu, prawo wynikające z tego, że się jest małoletnim lub pełnoletnim i t. p., a niemniej prawem osobowem są wszystkie prawa, płynące ze stosunków rodzinnych, a więc *prawo familijne*. Dalej zawiera ono przepisy o prawach czyli upoważnieniach jednostki do rzeczy wprost, czyli o prawach rzeczowych i o prawach do świadczeń usług, obowiązków innych osób, czyli o prawach obowiązkowych. Oba te rodzaje prawa— prawo rzeczowe i obowiązkowe, stanowią prawo majątkowe, ogół bowiem praw, jakie ktoś ma, czy to do rzeczy wprost, czyli do drugiej osoby, obowiązanej do jakiegoś świadczenia, jest jego majątkiem. W skład tych praw majątkowych wchodzi też *prawo handlowe* (ob.) i *wekslowe* (ob.). Prawa majątkowe nie gasną, nie giną ze śmiercią tego kto je ma. Rzeczy, które ktoś ma, prawa do świadczeń drugich, np. wierzytelności, zostają po śmierci uprawnionego i trzeci właśnie dział prawa prywatnego stanowią te przepisy, które określają, kto ma prawo do tych pozostałych po śmierci zmarłego rzeczy i praw, to jest do jego majątku. Prawa te stanowią *prawo spadkowe*. Prawo publiczne dzieli się na prawo konstytucyjne i prawo administracyjne. Tu należą działy, traktujące o prawach obywateli, dalej prawa wyborcze, prawa podatkowe i finansowe, prawa o ustroju władz w państwie, prawa o obowiązku służby wojskowej. Drugi dział prawa publicznego stanowi *prawo kościelne* czyli *kanoniczne*, trzeci *prawo karne* i *cywilne*. Ogół przepisów prawa prywatnego nazywa się także *prawem cywilnem*. Nazwa ta jest wzięta z prawa rzymskiego, gdzie prawem cywilnem (jus civile) nazywano prawo obowiązujące obywateli rzymskich (cives), w przeciwstawieniu do praw innych ludów Italji i świata starożytnego, które zwano w Rzymie prawem narodów (jus gentium). Gdy prawo rzymskie w Niemczech, a następnie w innych państwach w ciągu wieków średnich i nowszych miało bądźto moc obowiązującą, bądź znaczenie głównego źródła wiedzy prawniczej, przeto nazwa prawa cywilnego została przyjęta dla oznaczenia wogóle prawa prywatnego, a zwłaszcza

dla zbiorów tego prawa, czyli kodeksów, które nazywano księgami lub wprost kodeksami prawa cywilnego. Obok prawa publicznego, obowiązującego w danem państwie i obok jego prawa prywatnego jest jeszcze prawo *międzynarodowe*, zwane także prawem „narodów". Obejmuje ono ogół wszystkich przepisów, postanowień, umów, zwyczajów i t. p., według których urządzone są stosunki między państwami, jako to: traktaty pokoju, sojusze i t. p., zawierane między niezawisłemi państwami, dalej o wydawanie sobie nawzajem przestępców, o wzajemnem uszanowaniu swych praw, o wzajemnej ochronie interesów i praw swoich obywateli, o urządzeniach pocztowych, kolejowych, sanitarnych, o wzajemnem pielęgnowaniu żołnierzy rannych na wojnie i t. p.—Polska, zjednoczona w silne państwo za Piastów, wytworzyła w kolei wieków własne prawo zarówno publiczne jak i prywatne. Źródłem powstania prawa polskiego był ustalony zwyczaj, a obok niego prawo pisane czyli ustawy, któremi w pierwotnych czasach były rozporządzenia i nakazy książąt i królów. Prawo publiczne polskie rozwinęło się w ciągu istnienia Rzeczypospolitej tak, jak prawie w żadnem innem państwie w Europie. Pomniki tego prawa, statuty królów, ich przywileje dla stanów, konstytucje sejmowe, przechowały się bądź to w największych zbiorach praw i konstytucji polskich w „Voluminach legum", bądź też w oryginalnych dyplomach, dokumentach lub ich kopjach, zachowanych w archiwach, skąd je drukiem ogłoszono. Prawo prywatne polskie powstało głównie i w przeważnej części w drodze zwyczaju ustawowego, tudzież w drodze praktyki sądowej i mniej jest naukowo zbadane, niż prawo publiczne. W miarę jak rozszerzała się Polska, jak się poszczególne jej części łączyły, do krajów przyłączonych nie wprowadzano przymusowo praw, lecz szanowano prawa, jakie się w danej prowincji w ciągu wieków wytworzyły. Tak obowiązywało w Prusach prawo pruskie, na Mazowszu—mazowieckie, w Inflantach—inflanckie, na Litwie — litewskie, zebrane w statut litewski. Zamiary skodyfikowania, zebrania w jeden zbiór prawa prywatnego, pojawiające się z końcem XVIII wieku, nie mogły już być uwieńczone skutkiem; zabrakło czasu, tembardziej, że utrudniała zadanie i ta okoliczność, iż w Polsce, podobnie jak w innych państwach wówczas, obok prawa polskiego i praw partykularnych, o których już mówiono wyżej, obowiązywały jeszcze liczne prawa obce, jak: *prawo niemieckie*, którem się rządziły miasta i wsie, na prawie tem osadzone, *prawo kanoniczne*, którem się rządził stan duchowny, prawo *wołoskie* i t. d.

Prawodawstwo czyli *ustawodawstwo*. Tak nazywają ogólnie zbiór wszystkich ustaw, obowiązujących w danym kraju; w ściślejszem znaczeniu prawodawstwem jest sposób stanowienia praw przez władzę prawodawczą. W państwach nieograniczonych władzę taką ma panujący, który jest sam prawodawcą; w państwach konstytucyjnych przedstawiciele narodu, zebrani w izbach lub ciałach prawodawczych, mają moc stanowienia praw, które obowiązują od chwili ich ogłoszenia.

Prawosławny Kościół, ob. *Grecko-Katolicki Kościół.*

Prawoślaz — rodzaj roślin z rodziny *ślazowatych;* niektóre gatunki jego rosną u nas; z tych najważniejszym jest *prawoślaz lekarski*, którego wszystkie części działają w sposób rozmiękczający. Wyciągi z niego używają się w chorobach piersiowych; robią z niego pastylki, ciasto, syropy. Korzeń ma smak słodkawy; dają go do żucia dzieciom, podczas wyrzynania się zębów.

Prażenie — w technice chemicznej wypalanie przerabianych materjałów, zwłaszcza rud, w przystępie powietrza,

przez co ich lotne części składowe ulatniają się, a zdolne do utleniania zostają utlenione kosztem tlenu powietrza. Prażenie na większą skalę odbywa się w piecach płomienistych lub stosach.

Prąd elektryczny — ruch elektryczności po przewodniku, łączącym punkty o niejednakowem napięciu elektrycznem. Przechodząc przez przewodniki, wywiera prąd elektryczny pewne skutki, zarówno fizyczne jak i chemiczne: *ogrzewa* te, które przeciwstawiają mu silny opór, np. silny prąd przechodząc przez cienki drucik platynowy, który skutkiem cienkości swej źle przeprowadza elektryczność, ogrzeje go do białości a nawet stopi. Jeżeli dwa ostro zakończone kawałki węgla połączymy z biegunami potężnej baterji lub maszyny, wytwarzającej prąd i następnie, wprowadziwszy je w zetknięcie, rozsuniemy na niewielką odległość, to pomiędzy końcami węgla, rozżarzonymi do białości, utworzy się łuk iskier, który daje bardzo jasne światło. Prąd elektryczny może obracać maszyny dynamo, więc wytwarzać pracę. Dwa druty, po których przebiega prąd elektryczny, przyciągają się, jeżeli prądy w obu biegną w strony przeciwne, odpychają się, jeżeli prądy biegną w jedną i tę samą stronę. Prąd elektryczny ma bardzo liczne zastosowania i zdobywa coraz liczniejsze: przenosi energję na odległość z jednego miejsca na drugie (siłę wodospadu np. do miasta), przenosi znaki pisma (telegraf) i dźwięki (telefon) na odległość i t. p. Do wytwarzania prądu służą baterje elektryczne, maszyny dynamo. Prądy elektryczne naturalne krążą bezustannie w różnych kierunkach po powierzchni ziemi, wytwarzają się przy mnóstwie procesów fizycznych i chemicznych, które w łonie ziemi i w przestrzeniach międzyplanetarnych zachodzą. Te naturalne prądy zaczynają ludzie teraz dopiero zużytkowywać, np. w telegrafie bez drutu.

Prądnik—rzeka w Królestwie Polskiem, poczyna się o milę od Pieskowej Skały, we wsi Sułoszowej, płynie przez Ojców i uchodzi do Wisły.

Prądy morskie. Woda w oceanach pod równikiem, ogrzana silnie, podnosi się; woda w okolicach biegunów, jako zimna i cięższa, dla równowagi opada. Stąd wynikają prądy, idące po powierzchni oceanów od równika ku biegunom, a w głębi oceanów od biegunów ku równikowi. Skutkiem obrotu ziemi dokoła osi, prądy te zbaczają na półkuli północnej na prawo, a na południowej na lewo. Prądy, idące od równika, niosą wodę ciepłą i podnoszą temperaturę lądów, z którymi się stykają. Prądy biegunowe mają przeciwną własność. Z prądów równikowych najważniejszy jest Golf-stream (czyt. Golf-sztrem) czyli prąd zatokowy, który z zatoki Meksykańskiej biegnie wzdłuż wschodniego wybrzeża Stanów Zjednoczonych, przebywa Atlantyk, ogrzewa zachodnie brzegi Francji, Wielkiej Brytanji i Norwegji.

Prądzyński *Ignacy* należy do najznakomitszych strategików polskich. Jego pomysłom zawdzięczały wojska polskie zwycięstwa pod Wawrem, Wielkiem Dębem i Iganiami w r. 1831. Ur. 1792 r. w Poznańskiem, odbył wyprawę na Moskwę, brał udział w bitwie pod Lipskiem. W Królestwie Polskiem wykładał oficerom sztukę wojenną. W r. 1825 wykończył plan kanału Augustowskiego. W powstaniu r. 1831 był kwatermistrzem i szefem sztabu. Um. 1850 r.

Prebenda (łac.) — dobra kościelne, z których dochody pobiera duchowny, wzamian za obowiązki, które spełnia.

Precedens (łac.)—wypadek, poprzedzający inny podobny, mogący zatem służyć za wzór, jak postąpić w takiem samem położeniu.

Preceptor (łac.)—nauczyciel.

Precjoza (łac.)—rzeczy drogocenne, kosztowności, klejnoty.

Precyzja — dokładność, ścisłość, zwięzłość; dosadność.

Predylekcja (łac.)—szczególne upodobanie do jakiejś osoby lub rzeczy.

Prefekt (łac.): 1) u starożytnych Rzymian tytuł wielkorządców niektórych prowincji (np. prefekt Galji, prefekt Egiptu); 2) administracyjny naczelnik departamentu we Francji; 3) dyrektor policji w wielkich miastach; 4) ksiądz, wykładający religję w szkołach i seminarjach.

Preferans (franc.) — 1) szczególne względy okazywane komuś, oddawanie komuś pierwszeństwa przed innymi; 2) rodzaj gry komersowej w karty, w której rozstrzyga o wygranej ilość wziątek (lew).

Pregla, po niem. *Pregel* — rzeka w Prusach Wschodnich, powstaje powyżej Gumbina z połączenia rzek Pisy i Rominty, wpada do morza Bałtyckiego.

Prejudykat (łac.) — „przesądzenie“, „osądzenie naprzód, z góry“. Wyrok sądowy, służący za podstawę do wydawania wyroków w sprawach, podobnych do osądzonej.

Prekluzja—w prawie ostateczny termin, po upływie którego traci się przysługujące prawo do masy upadłości, do apelacji od wyroku.

Prekonizacja (łac.) — uroczyste mianowanie biskupa przez papieża wobec zgromadzonych kardynałów.

Prelegent (łac.)—wygłaszający prelekcję.

Prelekcja (łac.) — wykład, lekcja, szczególnie w wyższym zakładzie naukowym; odczyt publiczny.

Preliminarz — zestawienie przypuszczalnych wydatków i dochodów, zatem projekt wydatkowania. *Preliminarz budżetu*—projekt budżetu. *Preliminować*— obliczać naprzód przypuszczalne wydatki lub dochody.

Preludjum — w muzyce przygrywka, krótki wstęp muzyczny; rodzaj krótkiej kompozycji muzycznej na fortepjan lub organy.

Premedytacja (łac.)—rozmysł, obmyślanie czego naprzód, z góry obmyślana celowość środków, wiodących do czynu, układanie planu, przedsięwzięcia.

Premja (łac. *praemium*)—wogóle nagroda, wynagrodzenie, np. dodatek bezpłatny do pisma. Przy ubezpieczeniach premją nazywa się opłatę, składaną przez ubezpieczonego ubezpieczającemu, za przyjęcie na swą odpowiedzialność niebezpieczeństwa rzeczy ubezpieczonej. *Pożyczki premjowe* — pożyczki państwowe, z któremi połączone jest losowanie wygranych; stąd obligacje takich pożyczek zowią się premjowemi.

Premjer (z franc.)—naczelnik gabinetu ministerjalnego, prezes ministrów.

Premjera (z franc.)—pierwsze przedstawienie sztuki teatralnej.

Prenumerata (z łac.) — przedpłata, z góry uiszczana za dzieło, które ma być drukowane, lub za pisma czasowe; abonament (ob.).

Preny—miasteczko w gub. Suwalskiej, powiecie Marjampolskim, w ślicznej dolinie, nad Niemnem.

Preparat — ciało, substancja, która jako taka nie spotyka się w naturze, lecz jest *spreparowana*, czyli przygotowana sztucznie przez człowieka, aby służyła na pewien określony użytek. W ten sposób mamy preparaty *anatomiczne*, służące do celów naukowych (przy nauce anatomji człowieka, zwierząt, roślin), preparaty *chemiczne*—ciała, związki, przygotowane w celu użycia ich przy analizach chemicznych, jako odczynniki lub materjał do badań chemicznych; preparaty farmaceutyczne służą jako lekarstwa i t. p.

Prerje—bezdrzewne równiny w Ameryce Półn., stepy północno-amerykańskie.

Prerogatywa (łac.)—przywilej, prawo, dające wyjątkowe ulgi, wyjmujące z pod ogólnych ustaw krajowych; szczególne względy, pierwszeństwo.

Presbiter (z greck.)—kapłan, mający prawo odprawiania Mszy św. i udzielania Sakramentów św.

Presbiterjanie—w Anglji sekta religijna protestancka, nie uznająca władzy biskupów (anglikańskich).

Presbiterjum—część kościoła, gdzie wznosi się wielki ołtarz; w świątyniach gotyckich mieści się w *chórze*, w toskańsko-rzymskich i w bazylikach ma poza sobą zaokrągloną *absydę*.

Presburg, *Preszburg* czyli *Pożoń*, miasto w Węgrzech, leży w pięknej okolicy na lewym brzegu Dunaju, liczy 55.000 mieszkańców.

Preser—drukarz, który formy ułożone przez zecera zakłada w maszynę do odbijania.

Presja (łac.)—nacisk, przymus.

Prestydygitator (z włosk.)—kuglarz, popisujący się rozmaitemi sztuczkami, polegającemi na niezwykłej zręczności palców.

Pretekst (z łac.) — pozór, pobudka zmyślona.

Pretendent (łac.)—ten, który rości do czegoś pretensje, przypisuje sobie jakieś prawa. W ściślejszem znaczeniu nazywają pretendentami książąt, pochodzących z dynastji niegdyś panującej i roszczących pretensję do tronu.

Pretensja (z łac.)—uroszczenie, prawo, które ktoś słusznie lub niesłusznie sobie przypisuje; żal słuszny lub niesłuszny za niespełnione wymaganie.

Pretensjonalność (z łac.)—przesadne i niesmaczne ubieganie się o wyjątkową strojność ubrania; wymuszone, nienaturalne ruchy, sposób mówienia albo pisania, całe ułożenie.

Pretor (łac.) — w dawnym Rzymie najwyższy urzędnik sądowy; był *urbanus* (miejski), dla Rzymian i *peregrinus*, dla cudzoziemców. Za cesarstwa pretorami zwali imperatorowie różnych swoich urzędników.

Pretorjanie—straż przyboczna cesarzów rzymskich; doszła z czasem do tak wielkiego znaczenia, że rozporządzała tronem cesarskim. Cesarz Djoklecjan zmniejszył liczbę pretorjanów, a Konstantyn Wielki zniósł ich zupełnie.

Prewencja (z łac.) — zapobieganie, wszelka instytucja, nie dopuszczająca przestępstwa, jak np. *cenzura prewencyjna*, która, przeglądając rękopisy przed ich wydrukowaniem, zapobiega przekroczeniom prawa prasowego.

Prezencja (z franc.) — okazały wygląd zewnętrzny, wytworna i interesująca powierzchowność, piękna postawa.

Prezent—podarunek.

Prezenta (z łac.)—przedstawienie biskupowi kapłana do zatwierdzenia na wakujące beneficjum.

Prezentacja — przedstawienie jednej osoby drugiej, zapoznanie, zaznajomienie.

Prezerwatywa—zapobieganie klęsce, niebezpieczeństwu; *środki prezerwatywne*—środki ochronne.

Prezes (z łac.)—tytuł urzędnika stojącego na czele stowarzyszenia, instytucji, zgromadzenia lub ciała politycznego; przewodniczący.

Prezydent. Tak nazywano w dawnej Polsce 8 radców krakowskich, wybieranych przez wojewodę krakowskiego do zarządu miastem, którzy kolejno co sześć tygodni pełnili obowiązki burmistrza. W większych miastach, jak np. w Warszawie i miastach gubernjalnych, burmistrze noszą tytuł prezydentów. *Prezydentem* nazywa się obieralny naczelnik rzeczypospolitej.

Pręgierz—słup katowski, u którego stawiano winowajcę. W przenośni: hańba publiczna, wzgarda. „Postawić kogoś pod pręgierzem", znaczy pozbawić go czci.

Pręt — miara polska, równająca się dziesiątej części sznura, używanego przez geometrów do mierzenia gruntów, ma 7 i pół łokcia długości, czyli 180 cali. 20 prętów wzdłuż a 15 wszerz tworzy figurę prostokątną, której powierzchnia równa się jednej mordze (morgowi) *nowo-polskiej*, obejmującej 300 prętów kwadratowych.

Prima (łac.) — pierwsza, np. klasa (w szkołach pruskich najwyższa); w fechtunku: pierwsza postawa, cięcie z góry w głowę; pierwszy głos w chórze; pierwszy ton gamy muzycznej; najlepszy gatunek.

Prima Aprilis (łac.)—znaczy „Pierwszy dzień kwietnia". Zwyczaj zwodzenia w dzień pierwszego kwietnia.

Primadonna — wyraz włoski, znaczy „pierwsza pani"— pierwsza, najlepsza śpiewaczka w operze.

Primicja *(prymicja)*—pierwsza msza nowo wyświęconego księdza.

Primogenitura (łac.)—pierwszeństwo, prawo pierwszeństwa najstarszych synów, wogóle najstarszych potomków męskich w linji prostej, do dziedziczenia następstwa tronu, majoratu i t. p.

Primula, ob. *Pierwiosnek*.

Prix fixe (franc., czyt. pri fiks)—cena stała.

Problemat—zadanie lub pytanie, wymagające rozwiązania naukowego. *Problematyczny*—zagadkowy, wątpliwy.

Proboszcz—kapłan, zarządzający parafją, presbiter, spełniający wszystkie posługi religijne, jakich potrzebować mogą parafjanie.

Proca—jeden z najstarożytniejszych oręży, ale nie wszystkim ludom pierwotnym znany, składa się z rzemienia przekrojonego wzdłuż lub sznura związanego w pętlę, z rączki do trzymania i z kamienia wkładanego w otwór rzemienia lub sznura. Silny rozmach wystarczał do wyrzucenia pocisku, który bardzo często bywał trafny.

Procedura (z łac.) —postępowanie, przewód, sposób postępowania, przedewszystkiem w sądach, stąd *procedura sądowa, cywilna i kryminalna*.

Procent (z łac. *pro centum*, co znaczy: od sta, za sto), po polsku *odsetka* — ilość części, przypadająca na każde sto części; głównie dochód, otrzymywany od wypożyczanego kapitału. Umowa o wysokość procentu oznacza się zwykle od stu; procent od stu jednostek kapitału za przeciąg jednego roku zowie się *stopą procentową*. Stopa ta oznacza się znakiem %, np. 6%. Jeżeli przez cały czas trwania pożyczki kapitał się nie zmienia, a procent odbiera się corocznie, wówczas procent jest *prosty*; jeżeli zaś od wypożyczonego kapitału nie pobieramy procentów rocznych, lecz przyłączamy je stale do kapitału, aby wraz z nim *procentowały*, taki procent nazywa się *składanym*.

Proces: 1) postępowy rozwój stanów kolejnych, przez które przechodzi dane ciało, szereg zmian kolejnych, będących z sobą w przyczynowym związku, którym podlega dane ciało; 2) spór toczony między dwoma stronami wobec władz, wymierzających sprawiedliwość, ciąg sprawy sądowej a także całe postępowanie sądowe w danej sprawie.

Proces chemiczny — szereg współczesnych następujących po sobie reakcji chemicznych, zachodzących wśród jednych i tych samych substancji i tworzących jedną całość. W ten sposób przerobienie soli kuchennej na sodę przy fabrykacji sody, wyrób barwników anilinowych, gnicie, trawienie, tworzenie się składników krwi, wytwarzanie żółci, rdzewienie, palenie i t. p. są procesami chemicznymi.

Procesja—uroczysty pochód duchowieństwa i ludu z krzyżem, chorągwiami i obrazami św. przy towarzyszeniu chóralnego śpiewu i dźwięku dzwonów.

Proch — ciało w stanie znacznego rozdrobnienia, nagromadzenie mniej lub więcej drobnych bryłek, które postać regularną lub nieregularną otrzymały przez działanie sił mechanicznych lub chemicznych.

Proch strzelniczy—najdawniej znany materjał wybuchowy. Proch znali Chińczycy jeszcze przed Narodzeniem Chrystusa. Wynalazek prochu w Europie przypisują wszakże Bertoldowi Szwarcowi (w. XIV). Proch strzelniczy wyrabia się przez dokładne zmieszanie w specjalnych młynkach lub w drewnianych stępach 75 części (na wagę) saletry potasowej (zwyczajnej), 13 części

lekkiego, lipowego, topolowego lub olszowego węgla i 12 części siarki. Proch strzelniczy zapala się przy temperaturze około 300 stopni ciepła. Gazy powstałe przy spaleniu się mieszaniny, rozszerzone wielokrotnie w wysokiej temperaturze (około 3.000 stopni) wytwarzają ciśnienie, dochodzące 6.400 atmosfer; siła ta wypycha gwałtownie pocisk z lufy broni palnej lub rozsadza przedmioty, w których się nabój znajduje. W ostatnich czasach wynaleziono rozmaite inne materjały wybuchowe, mające zastąpić proch strzelniczy w zastosowaniu do broni palnej, tak nazwane prochy białe. Są to przeważnie substancje, zawierające piroksylinę wraz z rozmaitymi dodatkami, miarkującymi gwałtowność wybuchu. Prochy tego rodzaju dają mało dymu, dlatego też noszą nazwę *bezdymnych*.

Pro domo sua (łac.), dosł. za swoim domem, we własnej sprawie, we własnej obronie.

Produkcja (z łac.)—podstawowy dział gospodarstwa społecznego, zdobywanie surowych materjałów przyrody i przerabianie ich na przedmioty użyteczne i potrzebne dla człowieka. Wszystko, co jest potrzebne do wytwarzania, nazywamy czynnikami produkcji. Najważniejsze z tych czynników produkcji są: *praca*, *kapitał* i wreszcie rozmaite materjały i siły w przyrodzie, jak ziemia, siła wody, wiatru, ciepło słoneczne i t. p. Wszystko to stanowi trzeci czynnik produkcji, który obejmujemy nazwą *natura*.

Produkować—wytwarzać.

Produkt — wyrób, wytwór, a więc wynik produkcji, wytwarzania. Produktami nazywają także w znaczeniu potocznem płody rolne i dlatego przez handel *produktowy* rozumie się handel zbożem, nasionami i t. p.

Pro et contra (łac.)—za i przeciw.

Profan. Tak nazywano u Rzymian osobę niewtajemniczoną w sprawy święte. Obecnie nazywają profanem każdego człowieka niefachowego, nieobeznanego zawodowo z jakąś sztuką lub nauką.

Profanacja (z łac.)—zbeszczeszczenie, znieważenie rzeczy świętych albo zasługujących na poszanowanie.

Profesja (łac.) — 1) Zajęcie, zawód, powołanie. 2) Złożenie ślubów zakonnych.

Profesor (łac.) — tytuł nauczyciela; właściwie przysługuje tylko wykładającym na uniwersytetach i w wyższych szkołach specjalnych. Wykładający w szkołach średnich jest tylko *nauczycielem*.

Pro fide, rege et lege (łac.)—za wiarę, króla i prawo. Dewiza orderu Orła Białego.

Profil: 1) Wogóle przecięcie poprzeczne słupa, kolumny, budynku, nasypu i t. p. 2) Widok twarzy ludzkiej z boku, t. j. z jednej strony.

Pro forma (łac.)—dla formy, dla pozoru, dla przyzwoitości.

Progimnazjum—gimnazjum niecałkowite, obejmujące tylko kilka niższych klas.

Prognostyk—wróżba, przepowiednia przyszłości, w szczególności przepowiednia astrologiczna.

Prognoza — w medycynie przepowiednia, jak dana choroba postępować będzie, jakim ulegać może przemianom i jaki przyjmie obrót ostateczny.

Program: 1) publiczne zawiadomienie o zamierzonym przebiegu jakiej czynności, plan dzieła; 2) wyszczególnienie kolejnego następstwa części składowych koncertu, widowiska, uroczystości, zabawy; 3) wyłożenie zasad politycznych i zapowiedź przyszłej działalności; 4) wyszczególnienie przedmiotów i zakresu wykładów na każdym oddziale zakładu naukowego; 5) wyszczególnienie wymagań, jakie będą stawiane przy egzaminie i t. d.

Progres (z łac. progressus)—postęp; *progresiści*—postępowcy, nazwa partji politycznych w różnych krajach.

Progresja (z łac.) — 1) stopniowe wzrastanie, wzmaganie się, postęp; 2) w matematyce szereg uporządkowany według jakiegoś stałego prawa. Progresja *arytmetyczna*—postęp różnicowy, w którym każda następna liczba jest o jednakową ilość większa od poprzedzającej. Progresja *geometryczna*—postęp ilorazowy, w którym każda następna liczba jest jednakową ilość razy większa od poprzedzającej; progresja *rosnąca* — postęp rosnący (w którym liczby są coraz większe); progresja *malejąca*—postęp malejący (w którym liczby są coraz mniejsze).

Prohibicja — zakaz, w szczególności zakaz przywozu pewnych towarów zagranicznych do kraju.

Prohibicyjny system (z łac.)—system rządowy ekonomiczny, polegający na obłożeniu wysokiemi ochronnemi (prohibicyjnemi) cłami towarów zagranicznych, w celu uniemożliwienia przywozu ich do kraju; system zakazowy, zabraniający wstępu do kraju pewnym przedmiotom handlu.

Projekcja, ob. *Rzut*.

Projekt (z łac.) — pierwszy pomysł, pierwsza redakcja danego wniosku, umowy, zarys budynku, plan utworu literackiego lub czynności pewnej i t. p.

Proklamacja (z łac.) — 1) uroczyste publiczne ogłoszenie, obwieszczenie, odezwa monarchy do narodu, dowódcy do armji; 2) drukowana i szeroko rozpowszechniona odezwa do ogółu, mająca na celu wywarcie wpływu na usposobienie i postanowienie szerszych mas w jakiej sprawie. *Proklamować* — ogłaszać, oznajmiać, obwieszczać.

Prokonsul—wielkorządca prowincji, należącej do dawnego państwa rzymskiego, mianowany z pomiędzy najwyższych urzędników i nawet konsulów w Rzymie. Zwykle rządził surowo; stąd o rządach władzy surowej mówi się „rządy prokonsularne".

Prokrustes—według podań greckich zbój, który kładł pochwycone ofiary na żelaznem łożu i albo obcinał im członki, gdy łoże było na nie za krótkie, lub wyciągał je w męczarniach dopóty, aż stały się równie długie, jak łoże. Stąd wyrażenie: *łoże prokrustowe*.

Prokura (z łac.) — pełnomocnictwo, udzielone zastępcy do zawierania interesów handlowych i zaciągania zobowiązań. Takie prawo nadaje naczelnik domu handlowego osobie, zastępującej go w czynnościach. Osoba ta, nazywająca się *prokurentem*, otrzymuje notarjalne pełnomocnictwo do zarządu interesami i podpisywania firmy *per procura* na wekslach, listach, zobowiązaniach i t. p. Za podpis ten firma jest bezwzględnie odpowiedzialna.

Prokurator (z łac.) — wyższy urzędnik sądowy, oskarżający w imieniu państwa osoby, obwinione o przestępstwo i pilnujący ścisłego wymiaru sprawiedliwości, oskarżyciel publiczny i stróż prawa.

Prokuratorja — w Królestwie Polskiem od r. 1816 biuro ustanowione w Warszawie do obrony praw skarbu, t. j. do dochodzenia przed sądem tego, co się należy państwu, czyli skarbowi, który wyobraża i majątek i prawa majątkowe państwa. Prokuratorja jest jakby wielką kancelarją obrończą, wielkim, z kilkudziesięciu osób złożonym, obrońcą sądowym, utrzymywanym przez skarb.

Prokurent, ob. *Prokura*.

Proletarjat—najuboższa warstwa ludu, nie posiadająca żadnej własności ani w ziemi, ani w kapitałach. W Rzymie starożytnym—plebejusze najniższego stopnia.

Prolog — w dramacie starożytnym wstęp, stanowiący oddzielną całość, oznajmiający słuchaczów z treścią utworu i ułatwiający zrozumienie akcji; wstęp w utworach dramatycznych i beletrystycznych.

Prolongata — przedłużenie terminu, odroczenie jakiejś wypłaty, dane przez wierzyciela dłużnikowi.

Prom — ruchomy most, statek do przeprawy przez rzekę, popychany za pomocą drągów lub za pomocą liny przeciągany przez rzekę.

Promenada (z franc.)—przechadzka, spacer; miejsce publicznej przechadzki w wielkich miastach.

Prometeusz — w mitologji greckiej tytan, którego za wykradzenie z nieba ognia na użytek ludzi Zeus przykuł do skały, a orzeł co dnia wyżerał mu wątrobę, wciąż odrastającą; symbol niestrudzonego i nieustraszonego ducha ludzkiego, który katuszom ugiąć się nie da, a dąży wciąż naprzód do coraz wyższej doskonałości.

Promienica czyli *jarzmianka*—roślina z rodziny *baldaszkowatych*. Łodygę ma zielną, niewysoką; liście dłoniaste, pięciodzielne, ozdobnie wycinane, na długich ogonkach. Kwiaty drobne, zielonawe lub białe, różowo nabiegnięte, zebrane w baldaszki mniejsze, a te w jeden większy, otoczony pokrywą z wąskich listeczków, gwiazdkowato ułożonych, barwy takiej samej, jak płatki; tworzy to bardzo zgrabny bukiecik; krajowa rośnie w miejscach cienistych; bywa hodowana w ogrodach.

Promieniowanie — rozchodzenie się jakiegokolwiek działania po linjach prostych, zwłaszcza rozchodzenie się promieni światła i ciepła.

Promieniści. Tak nazywali siebie członkowie Towarzystwa młodzieży wileńskiej, założonego w r. 1819 pod nazwą „Towarzystwa przyjaciół pożytecznej zabawy". Nazwę „promienistych" wzięli z dzieła Sterna, który twierdził, że człowiek oddziaływa na otoczenie swoje nawet nieświadomie, jakoby promieniując ciepłem miłości przyjacielskiej, przykładem cnót i t. p. Ob. *Filomaci*.

Promień — w geometrji linja prosta, biegnąca (ob.) od środka koła do okręgu; w fizyce—linje proste, po których rozchodzi się światło i ciepło.

Promocja (z łac.) — wyraz używany gdy chodzi o podniesienie na wyższą godność akademicką. W szkołach nazywają także promocją posuwanie uczniów z niższej klasy do wyższej.

Promyk *Kazimierz*, pseudonim Konrada Prószyńskiego (ob.).

Propaganda (łac.)—rozpowszechnianie zasad i zamysłów. Propaganda może być stosownie do treści szerzonych zasad naukowa, filozoficzna, religijna, polityczna i t. d.

Propedeutyka—nauka przygotowawcza, wstępna.

Propinacja—prawo wyłącznego w danej miejscowości dostarczania napojów spirytusowych do szynków, karczem, restauracji i t. p. Dawniej właściciel wsi lub miasteczka był także właścicielem propinacji. Propinacja taka istnieje jeszcze w Galicji.

Proporcja. Gdy dwie wielkości tego samego gatunku (ciężary, długości i t. p.) pozostają do siebie w takim stosunku, w jakim drugie dwie wielkości innego, (ale obydwie znowu jednakowego) gatunku, to tę równość stosunków nazywamy proporcją. W życiu potocznem rozumiemy przez proporcję w ogólności stosunek lub wymiar dwuch lub kilku rzeczy, dobrze do siebie dobranych. Dlatego nieproporcjonalnemi albo dysproporcjonalnemi nazywamy rzeczy nie dobrane do siebie odpowiednio, nie zastosowane.

Proporzec—chorągiew, chorągiewka z płótna, wełnianej lub jedwabnej materji uszyta i umocowana na drzewcu. Proporcami w dawnej Polsce zwano lance z chorągiewkami.

Pro publico bono (łac.)—dla dobra publicznego.

Propyleje. Tak zwały się u Greków piękne i wielkie budynki, które służyły niejako za wrota, wiodące do świątyń. Miały one we wnętrzu kolumnadę czyli rząd słupów po jednej i drugiej stronie. Najsłynniejsze były propyleje w Atenach, na Akropolu.

Prorektor—pomocnik i zastępca rektora w uniwersytecie, a tam, gdzie rektorem, jak to bywa w Niemczech, jest jeden z książąt krwi lub nawet sam panujący—prorektor jest rzeczywistym rektorem.

Prorocy—ludzie powołani od Boga, aby objawiali i głosili wolę Bożą, a czasem odkrywali rzeczy przyszłe (np. co do przyjścia Mesjasza). Pierwszym prorokiem był Noe, po nim Abraham i inni patrjarchowie. Od czasu Samuela aż do Malachjasza ciągnie się nieprzerwany szereg proroków, większych i mniejszych. Najgłośniejszymi byli: Eljasz, Elizeusz, Hozeasz, Jezejasz, Jeremjasz, Ezechjel.

Proscenium (greck.)—w starożytnym teatrze rzymskim miejsce przed sceną właściwą, oddzielone od niej kotarą; w nowożytnym teatrze przednia część sceny, pomiędzy kurtyną i orkiestrą.

Prosektor (łac.)—asystent profesora anatomji, rozrzynający trupa podczas wykładu i przygotowujący preparaty anatomiczne.

Prosektorjum (łac.)—sala do wykonywania sekcji na trupach w celach naukowych lub dla wyjaśnienia przyczyny śmierci.

Proskrypcja (łac.) — w starożytnym Rzymie kara wymierzana bez sądu przez ludzi, którzy zagarnęli władzę, zwykle jako zemsta na przeciwnikach politycznych, polegała na wypisaniu nazwiska winnego na tablicy, wywieszonej w miejscu publicznem i wyjęciu osoby tam zapisanej z pod opieki prawa, poczem każdy mógł ją zabić bezkarnie, a majątek jej ulegał konfiskacie i sprzedaży publicznej na rzecz skarbu; wydalenie z kraju, wygnanie.

Proskurów, ob. *Płoskirów*.

Prosna—rzeka, lewy dopływ Warty, ma źródło na Śląsku pruskim i stanowi w całej prawie długości swego biegu granicę między Śląskiem pruskim a Królestwem Polskiem, które przecina na krótkiej przestrzeni w okolicy Kalisza. Poniżej Pyzdr uchodzi do Warty.

Proso—rodzaj roślin z rodziny *traw*, których ziarno używa się na pożywienie dla ludzi, jako kasza jaglana (jagły), słoma na paszę dla bydła. Prócz prosa

Fig. 20. Proso.

zwyczajnego spotyka się u nas gdzie niegdzie *proso włoskie* czyli *ber*, uprawiane często na południu Francji; odznacza się ono wiechą szczupłą, kłosowatą.

Prospekt — zarys ogólny, zwykle to samo, co program, zapowiedź publiczna nowego wydawnictwa.

Prosperować (z franc.)—rozwijać się pomyślnie, powodzić się, szczęścić się; używać szczęścia.

Prostokąt, rodzaj *równoległoboku*—czworobok, którego dwa przeciwległe sobie boki są zupełnie równe, a wszystkie kąty jego są kątami prostymi. Prostokąt, który ma jedną parę boków równą drugiej, jest *kwadratem* i wtedy ma wszystkie boki równe.

Prostopadła — linja, padająca z góry na dół prosto, t. j. bez żadnego nachylenia na inną linję lub powierzchnię; może, ale nie musi być linją pionową, która jest prostopadła absolutnie, t. j. do linji lub powierzchni absolutnie poziomej, podczas kiedy prostopadłą można poprowadzić do każdej linji, nawet

najbardziej pochyłej i oddalającej się od poziomu.

Prostoskrzydłe — rzęd owadów, mających skrzydła niejednakowe, pierwsze—pergaminowate, drugie błoniaste; części pyszczkowe gryzące, przeobrażenie niezupełne. Tu należy np. pasikonik, szarańcza, świerszcz i inne.

Prostracja (łac.)—wielkie znużenie i osłabienie, w którem człowiek traci siłę i chęć do działania i życia. Przeważnie używa się na oznaczenie stanu niemocy duchowej.

Prostytucja—oddawanie się nierządowi dla zarobku.

Proszowice — osada w gub. Kieleckiej, pow. Miechowskim, nad rzeką Szreniawą, pamiętna w dziejach dwoma ważnymi zjazdami, a mianowicie: w r. 1561, zebrana w Proszowicach szlachta upominała się u króla Zygmunta Augusta, aby sejm złożył i mieszkał w Polsce, nie na Litwie; w r. 1606, za podburzeniem wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego, uchwalono tu manifest przeciw rządom Zygmunta III i zawiązano pamiętny rokosz. Tutaj urodził się r. 1454 błogosławiony Rafał z Proszowic (ob.).

Protegować (łac.) — opiekować się, popierać; świadczyć łaski.

Protekcja (łac.)—szczególna opieka, względy, poparcie udzielane przez ludzi wpływowych, możnych, pewnym osobom przed innemi, orędownictwo, t. zw. plecy, łaska.

Protektorat—rozciągnięcie zwierzchniej władzy opiekuńczej przez jedno mocarstwo nad innem obcem państwem, zwłaszcza w jego stosunkach zewnętrznych.

Protest (z łac.)—sprzeciwianie się, zaprzeczenie, zwłaszcza prawne zastrzeżenie w sposób stanowczy przeciw mylnemu tłumaczeniu czegoś. *Protestować*—zakładać protest. Wedle prawa polskiego protestować się w sądzie, znaczyło tyle, co wnosić skargę, zawiadamiać o popełnieniu jakiegoś czynu karygodnego. *Protest wekslowy*— akt notarjalny, poświadczający, że dłużnik odmawia zapłacenia wekslu w terminie.

Protestantyzm—zbiorowa nazwa tych wyznań i sekt, które podczas reformacji w XVI wieku oddzieliły się od Kościoła katolickiego.

Proteusz, ob. *Odmieniec*.

Protokół - akt, spisany przez właściwego urzędnika, zaświadczający, że pewna czynność prawna odbyła się; stwierdzający przebieg i warunki jakiegoś wydarzenia, zeznania świadków podczas śledztwa i t. p.; sprawozdanie z narad danego zgromadzenia.

Protonotarjusz apostolski—prałat papieski najwyższego stopnia, należy do najbliższego otoczenia papieża.

Protoplasta (z greck.) — najstarszy przodek, od którego ród początek swój wywodzi.

Protoplazma (z greck.)—drobnoziarnista, białkowata, półpłynna substancja, podstawowa materja życiowa wszystkich tworów organicznych. Ob. *Komórka*.

Prototyp—pierwowzór, pierwsza najdawniejsza istota w danym gatunku.

Proudhon *Piotr Józef*, ur. 1809 r., um. 1865 r., publicysta francuski, głosił zasady socjalistyczne.

Prowancja — jedna z dawnych prowincji, składających dzisiejszą Francję, leży na samem południu, na prawo od Rodanu, ma klimat piękny, ale grunt przeważnie skalisty; ognisko dawnej cywilizacji; główne miasto Marsylja.

Prowent — dochód, intrata z gospodarstwa wiejskiego; stąd pochodzi nazwa: pisarz prowentowy na oznaczenie urzędnika gospodarstwa rolnego, zajętego zapisywaniem dochodów.

Prowincja (łac.) — u starożytnych Rzymian kraj, podbity, uorganizowany na sposób rzymski i zarządzany przez rzymskiego wielkorządcę; 2) oddzielna część całości państwowej, zwłaszcza zamieszkana przez odrębny lud; 3) każda miejscowość w kraju poza stolicą; 4) zapadły kąt, partykularz. *Prowincja duchowna, zakonna*—pewna ilość klasztorów tej samej reguły pod wspólnym zarządem duchownym.

Prowincjonalizm (z łac.) — wyraz, zwrot albo sposób mówienia, właściwy tylko pewnej okolicy kraju, pewnej prowincji.

Prowizja (z łac.)—odsetkowe wynagrodzenie za załatwienie danego interesu, za czynności handlowe, komisowe i t. p.; 2) zapasy żywności; zaopatrywanie, dostarczanie żywności.

Prowizor (z łac.) — w ogólności to samo co rządca; dozorujący lub zarządzający jakimkolwiek domem lub zakładem, a w szczególności stopień aptekarski. Ob. *Farmaceuta*.

Prowizorjum—zarządzenie tymczasowe, stan tymczasowy, przejściowy, po którym ma nastąpić porządek trwały, legalny.

Prowizoryczny—tymczasowy.

Prowjant (łac.). Wyrażenie to pochodzi od *pro via* („na drogę")—oznacza zapas żywności, który zabiera się w drogę; zapasy żywności dla wojska.

Prowokacja (z łac.) — czyn wyzywający czyjąś nieprzyjaźń, wyzwanie, zaczepka, poduszczenie.

Proza (z łac.) — mowa zwyczajna, nie układana w rytmy i rymy; w przeciwstawieniu do wierszy czyli *mowy wiązanej*, nazywamy ją mową *niewiązaną*. *Proza życia* — szara rzeczywistość, powszedniość, codzienny bieg zajęć, zabaw, wydarzeń, uczuć i myśli, powtarzający się z dnia na dzień bez żadnych wyższych celów, szlachetniejszych trudów i silniejszych wrażeń.

Prozelita (z greck.)—człowiek, który przyjął nową wiarę religijną, filozoficzną lub polityczną i stał się gorliwym jej krzewicielem. Nawrócony na drugie wyznanie nazywa się w szczególności *neofitą*.

Prozerpina — w wierzeniach starorzymskich bogini śmierci i świata podziemnego czyli piekieł (u Greków *Persefona*).

Próba—znak, umieszczany na wyrobach złotych i srebrnych, oznaczający cyfrą ilość czystego szlachetnego metalu, zawartego w aliażu. Ilość tę wyznaczają bądź podając, ile w funcie aliażu mieści się zołotników czystego srebra lub złota (funt ma 96 zołotników; stąd 84-ej próby srebro zawiera w sobie 84 części srebra i 12 części miedzi), bądź też próba oznacza, ile części czystego metalu znajduje się na tysiąc części aliażu. Niemieckie monety złote noszą próbę $^{900}/_{1000}$, to znaczy, że na tysiąc części (na wagę) zawierają 900 części złota a 100 miedzi.

Próbówka (*epruwetka*) — naczynie z cienkiego trudnotopliwego szkła. Używa się go do przechowywania niewielkiej ilości płynów, preparatów chemicznych, anatomicznych, zoologicznych (te ostatnie w płynach przechowujących, np. w spirytusie); w epruwetkach hodują także bakterje (sztuczne kultury); głównie zaś używane są do wykonywania w nich prób reakcji chemicznych.

Próchnica czyli *humus*—spróchniałe, przegniłe szczątki roślin, zawarte w ziemi inspektowej, czarnoziemiu. Próchnica jest to napół w wodzie rozpuszczalna, czarno-brunatna masa, pachnąca ziemią i składająca się z niedość jeszcze dobrze poznanych związków, mianowicie kwasów humusowych, huminowych i t. p. Próchnica nie stanowi pokarmu dla roślin, lecz jest konieczną składową każdego gruntu żyznego, przyśpiesza bowiem rozkład minerałów, czyni grunt wilgotniejszym, pulchniejszym i cieplejszym.

Próchnienie—psucie się, rozkładanie substancji twardych (jak drzewo, kości i t. p.), zawierających lub składających się z materyi organicznych, na których mogą się rozwijać drobne grzyby (bakterje)., powodujące próchnienie. Do próchnienia przyczynia się również rozkładające działanie powietrza (tlenu). Próchnienie jest rodzajem gnicia, ale

na sucho; przy próchnieniu ciało rozsypuje się na proszek, kruszy się.

Próg — wyniesienie ponad podłogę, zrobione z drzewa w drzwiach każdego mieszkania.

Prószyński *Konrad*, znany przeważnie pod pseudonimem *Kazimierza Promyka*, zasłużony pisarz ludowy i wydawca pism i książek popularnych, ur.

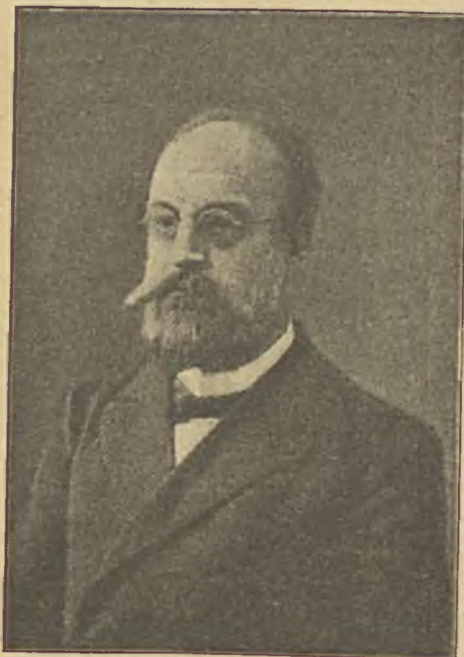

Fig. 21. Konrad Prószyński.

1851 r. w Mińsku litewskim, um. 1908 r. w Warszawie. Po skończeniu uniwersytetu warszawskiego (1876 r.) osiadł na stałe w Warszawie i całkowicie oddał się pracy publicystycznej, mającej na celu budzenie samowiedzy ludu, otwieranie mu oczu na własne sprawy, szerzenie zdrowej oświaty wśród najszerszych mas. W tym celu pisze i wydaje szereg popularnych broszur, słynny „Elementarz" oraz „Obrazową naukę czytania i pisania". W r. 1880 zaczął wydawać tygodnik ilustrowany dla ludu p. t. *Gazeta Świąteczna*, który pomimo niezmiernie trudnych warunków cenzuralnych, prowadził wytrwale, docierał rozumnem słowem drukowanem tam, gdzie dotąd panował zupełny mrok, budził wśród ludu głód oświaty, pouczał, krzewił poczucia obywatelskie. Podziwiać należy ten ogrom pracy, tę wytrwałość, którą złamała dopiero śmierć przedwczesna i to głębokie przywiązanie do ludu, dla którego Prószyński całe swe życie poświęcił.

Próżnia — część przestrzeni, w której niema materji (nawet w stanie najbardziej rozrzedzonego gazu); czy taka próżnia absolutna jest możliwa, niewiadomo. Próżnią w znaczeniu fizycznem nazywamy przestrzeń, wypełnioną eterem, oraz zawierającą gazy (np. powietrze), ale w bardzo wielkiem rozrzedzeniu. Próżnię taką otrzymujemy, wyciągając z zamkniętej przestrzeni powietrze przy pomocy maszyny pneumatycznej.

Pruderja (franc. *Prude*)— nadmierna skromność, wstydliwość.

Prunela: 1) tkanina wełniana, zwykle czarna, o atłasowym połysku, używana na obuwie (wierzchy), na suknie lub do pokrywania mebli; 2) śliwka obrana ze skórki i po wyłuskaniu pestki ususzona.

Prus *Bolesław*—pseudonim *Aleksandra Głowackiego* (ob.). Um. 19 maja 1912 r.

Prusak, ob. *Karaluch*.

Prusinowski *Aleksy*, ksiądz, jeden z najlepszych kaznodziejów polskich, autor, krytyk, redaktor i wydawca; żył od 1819 do 1872 r. w W. Ks. Poznańskiem.

Pruski—pseudonim *Zygmunta Glogera* (ob.).

Pruski kwas, ob. *Cyanowodór*.

Prusy—Królestwo, wchodzące w skład Rzeszy Niemieckiej. Królowie pruscy od r. 1871 są cesarzami niemieckimi. Obszar Prus wynosi 350.000 kilometrów; ludność liczy 38.000.000. Prusy obejmują prawie całe Niemcy północne, prowincje:

Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie, Brandenburgję, Pomorze, Poznańskie, Śląsk, Szlezwig-Holsztyn, Hannower i północną połowę Westfalji; dalej w Niemczech środkowych prowincje: Saską, część Westfalji, Hessję Nassauską i Reńską; w Niemczech południowych maleńki skrawek kraju Hohenzollern, między Wirtembergją i Wielkiem Księstwem Badeńskiem. *Prusy Wschodnie* graniczą z Prusami Zachodniemi od zachodu, z południa z Królestwem Polskiem, ze wschodu z Litwą; na północy oblewa je Baltyk. Mają 37.000 kilometrów kw. a 2.800.000 ludności. Cechami kraju tego, który należy do wyżyny baltyckiej, są: nieregularna falistość powierzchni i tysiące jezior, których wody odpływają do Wisły, Pregoli, Niemna, Narwi; kraj jest żyzny, miejscami piasczysty. Głównem zajęciem mieszkańców uprawa roli, hodowla bydła, owiec i koni rasowych; wiele też zarobku przynosi im rybołówstwo. Przemysł drzewny rozwinięty jest w całym kraju; po miastach są liczne fabryki. Do skarbów przyrody tutejszej należy bursztyn, który burze Baltyku wyrzucają na brzegi. Rocznie wyławiają 1500 centnarów bursztynu, który w znacznej części na miejscu bywa przerabiany. Prusy Wschodnie obejmują obszar dawnych *Prus książęcych*, które były lennem polskiem i *Warmję*. Dawny podział rozróżniał tutaj 5 krain, których nazwy wytrwalej się zachowują, niż obwody (regencje). Są to: *Warmja* na wschodzie z miastami Brunsbergą i Olsztynkiem; *Sambja* na półwyspie między zalewem Fryskim i Kurońskim z miastami Królewcem i Piławą; *Litwa* w dorzeczu Niemna z Tylżą i Kłajpedą; *Mazury*, na południowej granicy z miastami: Łyck, Wielbarg, Pasymek i Działdów; *Prusy* właściwe w środku prowincji z miastami Gąbinem i Bartensteinem. *Prusy Zachodnie*, niegdyś *Prusy królewskie*, część państwa polskiego, zajmują obszar 25.600 kilometrów kw. i liczą 1.700.000 mieszkańców. Przeszło 1/3 część mieszkańców (600.000) jest narodowości polskiej. Ludność trudni się uprawą roli, miejscami nadzwyczaj żyznej, np. w delcie Wisły; nad brzegiem morza i jezior odgrywa bardzo ważną rolę rybołówstwo; hodowla bydła rogatego i owiec stanowi ważną gałąź zarobkową. Gospodarka leśna kwitnie szczególniej w dorzeczu Brdy na tak zwanem *Pucholskiem pustkowiu*. Przemysł cukrowniczy rozwinięty. Bliskość Wisły i morza sprzyja handlowi, który się rozwinął w miastach: Gdańsku, Elblągu, Malborgu, Kwidzyniu, Grudziądzu, Chełmnie i Toruniu. *Dzieje*. Królestwo pruskie powstało w r. 1701. Złożyły się na nie: Brandenburgja (ob.) i Prusy książęce, t. j. kraj niegdyś zamieszkany przez Prusaków, potem zajęty przez Zakon krzyżacki (ob.) i będący lennem Polski od r. 1466, nadany w r. 1525 księciu pruskiemu Albrechtowi, który z wielkiego mistrza Zakonu stał się świeckim władcą, hołdującym Polsce i przyjął wyznanie protestanckie. Albrecht należał do rodu Hohenzollernów (ob.). Prusy za pozwoleniem królów polskich przeszły potem na innych członków tego rodu, którzy w dalszym ciągu składali hołd Polsce, aż dostały się elektorom brandeburskim. Hohenzollernowie brandeburscy urośli w wielkie znaczenie w Niemczech wskutek reformacji i wojny trzydziestoletniej. Stanęli bowiem na czele książąt akatolickich przeciw cesarzowi i na własną rękę prowadzili politykę, łączyli się ze Szwedami i Francuzami. Fryderyk Wilhelm, t. zw. Wielki Elektor, w drugiej połowie XVII wieku miał już znaczną potęgę, wiązał się z Ludwikiem XIV przeciw cesarzowi, a ze Szwedami przeciw Polsce. W Welawie w r. 1657 otrzymał od Polski zwolnienie od przysięgi lenniczej. W r. 1675 odniósł zwycięstwo nad Szwedami pod Fehrbellinem, które mu zapewniło w przyszłości posiadanie Pomorza i wielką powagę w Niemczech.

Następca jego, Fryderyk I otrzymał za pomoc, daną cesarzowi w wojnie hiszpańsko-sukcesyjnej, godność królewską w r. 1701. Syn jego Fryderyk Wilhelm I (od r. 1713 do r. 1740) powiększył wojsko i skarb, Fryderyk II Wielki (1740 do 1786), zabrał Austrji Śląsk (r. 1742), Polsce Zachodnie Prusy (r. 1772). Syn jego brata Fryderyk Wilhelm II (1786—1797), brał udział w drugim i trzecim rozbiorze Polski, przyczem zajął Wielkopolskę, miasta Gdańsk i Toruń, a nawet Mazowsze z Warszawą. Prowadził on wraz z cesarzem wojnę przeciw Rzeczypospolitej francuskiej, ale zdradził sprzymierzeńca i w r. 1795 zawarł w Bazylei układ z rewolucjonistami. Za następcy, Fryderyka Wilhelma III, męża pięknej królowej Luizy (Ludwiki), Napoleon I pobił Prusaków pod Jeną i Auerstädt, zajął Berlin i całe państwo. Wtedy Rosja uratowała królestwo pruskie od zupełnej zagłady. Na kongresie wiedeńskim (1815) Prusy otrzymały prowincję Reńską i Westfalję i część ziem polskich, odebranych im przez Napoleona. Stanęły wówczas obok Austrji jako druga potęga w Niemczech. Od r. 1840 do 1861 panował Fryderyk Wilhelm IV, człowiek szlachetny, ale chory, poczem nastąpił Wilhelm I, który początkowo przez pewien czas był zastępcą swego brata. W r. 1871 został on cesarzem niemieckim. Jego ministrem był od roku 1862 Otto Bismarck (ob. *Niemcy).*

Pruszakowa *Seweryna,* ob. *Duchińska Seweryna.*

Pruszkowski *Witold,* ur. 1846 r., um. 1896 r., znakomity malarz polski, tworzył obrazy z życia ludu („Skrzypki zaczarowane“, „Pastwisko“ i t. p.), upamiętnił chwile męczeństwa narodu („Pochód“, „Anhelli“ i t. p.).

Prut—lewy dopływ Dunaju, wytryska u północnych stoków Howerli (Czarnej Hory), przebija się przez Karpaty, a przyjąwszy główny dopływ karpacki, Czeremosz, zwraca się ku wschodowi i południowi. Poniżej Gałacza wpada do Dunaju. Na całej przestrzeni średniego i dolnego biegu stanowi Prut granicę między Mołdawją a Besarabją.

Prużana albo *Prużany* — pierwotnie *Dobuczyn*—miasto powiatowe w gub. Grodzieńskiej, nad rz. Muchawcem.

Pryjam—w podaniach greckich król Troi, mąż Hekuby (Hekoby), ojciec Parysa, Hektora i licznego potomstwa. Poległ z ręki Pyrrhusa syna Achillesa.

Prym (z łac.)—pierszeństwo; pierwszy główny głos w chórze; najwyższy głos w utworze muzycznym.

Prymarja — msza, odprawiana przed świtem.

Prymas. Podług prawa kanonicznego prymasem zowie się pierwszy biskup w kraju. Tak w Hiszpanji prymasem bywał arcybiskup toledański, w Węgrzech—strygoński, w Polsce — gnieźnieński. Pierwszym arcybiskupem gnieźnieńskim, który wyrobił sobie tytuł prymasa, był Mikołaj Trąba. Prymas zastępował w Polsce króla podczas bezkrólewia i nosił wtedy nazwę *interrex* (ob.).

Prymitywny (z łac.) — pierwotny, pierwiastkowy; niewytworny, surowy, nieogładzony.

Prymka — garstka tytuniu, wzięta w usta do żucia. Zwyczaj żucia tytuniu jest bardzo upowszechniony pomiędzy marynarzami.

Pryncypalny (łac.)—główny; *pryncypał* — stojący na czele jakiegoś przedsiębiorstwa, zwierzchnik; *pryncypat* — stanowisko zwierzchnicze, cesarska absolutna władza.

Prypeć—największy dopływ Dniepru z prawego brzegu; źródła ma na Wołyniu, przepływa Polesie i uchodzi do Dniepru niżej Czarnobyla. Jest to rzeka bagnista, dzieli się też ustawicznie na kilka lub kilkanaście ramion, rozlewa się w jeziora i moczary aż po Mozyr; odtąd zaczyna się dno twarde, aż do ujścia.

Pryszczyca, ob. *Egzema.*

Prysznice. Strumień płynu, najczęściej wody zimnej lub letniej, spadający na ciało z większą lub mniejszą siłą, nazywamy prysznicem. Działa on orzeźwiająco na skórę i podniecająco na system nerwowy.

Prywata—sprawa osobista, indywidualna, w przeciwstawieniu do spraw ogółu; szukanie tylko własnej korzyści z uszczerbkiem sprawy publicznej.

Pryzma czyli *pryzmat* — kawałek szkła bezbarwnego, przezroczystego, mający 3 (lub więcej) ściany boczne, z których najmniej dwie są szlifowane. Posiada własności rozkładania białego światła słonecznego na barwy tęczowe.

Przasnysz—miasto powiatowe w gub. Płockiej, nad rzeką Węgierką. W drugiej połowie XVI w. był już miastem zamożnem i ludnem. Pogorzel w 1613 r., a potem wojny szwedzkie straszne zadały mu klęski, z których dopiero za rządu pruskiego dźwigać się zaczął.

Prządki — grupa motyli, obejmująca motyle nocne; do niej należy jedwabnik, dostarczający jedwabiu.

Przecinek, *koma*—znak pisarski, oddzielający zdania i części zdań, należące do jednego okresu.

Przeczyszczające środki. Zadaniem tych środków jest wywołanie obfitych wypróżnień. Wywołują one obfitsze wydzielanie się soków kiszkowych, zaś te, drażniąc kiszki, pobudzają ich ruchy robaczkowe, skutkiem czego wypróżnienia stają się więcej wodniste i częstsze. Przeczyszczających środków znamy bardzo wiele, wymieniamy najczęściej używane: olej rycynowy, sól gorzka, rumbambarum, siarczan sodu, aloes, wody gorzkie mineralne i t. p.

Przedawnienie—sposób nabycia własności lub uwolnienia się od zaciągniętego zobowiązania przez upływ pewnego, prawem określonego czasu. Przedawnienie może zachodzić tylko pod pewnymi wymaganymi warunkami, a mianowicie: przedawnienie, pociągające za sobą przyjęcie własności, zachodzi wtedy, gdy posiadanie rzeczy jest ciągłe, jawne, spokojne, nie dwuznaczne i pod tytułem właściciela. Gwałt nie może być podstawą takiego przedawnienia. Przedawnienie znane jest także w prawie karnem. Na podstawie tego prawa nie wolno jest sędziemu rozpoczynać dochodzenia albo wymierzać kary za popełnione przestępstwo po upływie pewnego, prawem określonego, czasu.

Przedbórz—miasto w gub. Radomskiej, pow. Koneckim, nad Pilicą. Kazimierz W., zjeżdżający tu często na łowy, wymurował w mieście zamek. Bywał tu również i Władysław Jagiełło. Za Jana Kazimierza Szwedzi spalili miasto, które dopiero w ostatnich czasach dźwigać się znowu zaczęło.

Przedecz—osada w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim. Znajdował się tu starożytny zamek, wystawiony prawdopodobnie przez Kazimierza W. na wzgórzu, nad jeziorem; z zamku tego pozostały dzisiaj tylko ruiny.

Przedmieście — domy i zabudowania położone przed miastem, ale należące do jego obwodu.

Przedmiot, ob. *Podmiot.*

Przedmiotowość, ob. *Objektywność.*

Przedramię, ob. *Ramię.*

Przedrzeźniacz czyli *podrzeźniacz*—ptak z rodziny śpiewających, zamieszkuje amerykańskie lasy i zarośla, żywi się chrząszczami i jagodami. Przedrzeźniacz jest jednym z najlepszych śpiewaków; wielu stawia go nawet wyżej od słowika; głos jego odznacza się niezwykłą pełnością tonów; podrzeźniacz posiada prawdziwe zdolności muzyczne, naśladuje bowiem z łatwością śpiew innych ptaków i wplata go w swój własny.

Przedzimka—niewielki motyl z grupy miernikowców, żółtawy lub szarawy; samiczka zwykle bezskrzydła lub z bardzo małemi skrzydłami, przypomina raczej żuczka, niż motyla. Przedzimki ukazują się w końcu jesieni (stąd nazwa) i latają nocami. Jajka składają na

kwiatowe pączki drzew; gąsienice wylęgłe na wiosnę niszczą pączki, nie dając rozwinąć się kwiatom.

Przegub, ob. *Staw*.

Przekaz—1) odstąpienie należności przypadającej jednej osobie na rzecz drugiej lub upoważnienie jej do podniesienia całości lub części kapitału, złożonego w rękach osoby trzeciej, banku lub instytucji kredytowej. 2) *Przekaz pocztowy*—najtańszy i najwygodniejszy sposób przesyłania, a raczej asygnowania do wypłaty pieniędzy, został zaprowadzony po raz pierwszy w Niemczech r. 1848. *Przekaz telegraficzny* jest sposobem najszybszego przesyłania, raczej asygnowania pieniędzy telegraficznie do miejscowości, w których jest stacja telegraficzna.

Przekątna. Gdy w wieloboku połączymy ze sobą dwa jego wierzchołki, które są przynajmniej jednym wierzchołkiem przegrodzone linją prostą, to taką prostą nazywamy przekątną. W bryłach ograniczonych płaskiemi ścianami, mamy także przekątne. Są to proste, które łączą jej dwa naroża, a nie są jej krawędziami.

Przekrwienie *(hyperemia)* — zbytni napływ krwi do jakiegoś organu lub części ciała; jeżeli jest nagły i dotyka ważnych organów, jak mózg, płuca i t. p., zowie się uderzeniem krwi, kongestją, apopleksją. Stałe przekrwienie, trwające przez dłuższy czas, objawia się silnem zaczerwienieniem miejsca przekrwionego, obrzmieniem; towarzyszy ono zapaleniom; słabe i przemijające przekrwienia skóry wywołane bywają ukłuciami owadów (os, pszczół), podrażnieniem, uderzeniem i innemi mechanicznemi obrażeniami ciała.

Przelaszczka czyli *przylaszczka* — niewielka roślina zielna z rodziny *jaskrowatych*. Liście trójklapowe, rozwijają się po kwiatach. Kwiaty złożone z 6—9 płatków, błękitne, czasami purpurowe lub białe; przelaszczka krajowa kwitnie na wiosnę; rośnie po lasach i gajach cienistych; hodowana jest w ogrodach.

Przelot—roślina pastewna, uprawiana na lekkich, przepuszczalnych gruntach. Wysiewa się go z wiosną po roślinach okopowych w plon ochronny; w pierwszym roku daje pastwisko, w drugim kwitnie w czerwcu i wówczas należy go kosić. Na gruntach lekkich zastępuje uprawę koniczyny.

Przełęcz—zagłębienie między dwoma szczytami gór, ułatwiające przeprawę przez łańcuch górski.

Przełyk—miękki cylindryczny kanał, idący od gardzieli do żołądka, umieszczony poza tchawicą, sercem i płucami, a przenikający przez przeponę. U dorosłego długość przełyku wynosi 25 centymetrów, szerokość 3 cent. Podczas przełykania potrawy i napoje przechodzą przez ten kanał.

Przemsza—nazwa dwu rzek polskich, z których 1) *Czarna Przemsza* (ob.) bierze początek w północnej pochyłości płaskowzgórza olkuskiego i w Galicji wpada do Wisły. 2) *Biała Przemsza* jest dopływem Czarnej P.; poczyna się pod Wolbromiem w pow. Olkuskim, płynie w kierunku południowo-zachodnim i w miejscu zejścia się granic Królestwa Polskiego, Galicji i Śląska wpada do Czarnej Przemszy.

Przemysł. Wyraz ten ma różne znaczenia, zawsze jednak obejmuje szerzej lub zwięźlej rozumiane pojęcie pracy ludzkiej, skierowanej do powiększania wartości (dóbr ekonomicznych). W znaczeniu ściślejszem przemysł jest to działalność człowieka, polegająca na przerabianiu i przemianie materjałów surowych za pomocą pracy fabrycznej. Przez wyraz przemysł bez bliższego określenia rozumie się więc najczęściej przemysł przetwórczy, prowadzony sposobem fabrycznym, choć ze stosownemi określeniami wyrazu tego używa się też dla oznaczenia innych produkcji; mówi się więc: przemysł rolny, przemysł rzemieślniczy, przemysł ludowy i t. p.

Ekonomja polityczna odróżnia znowu przemysł z dwuch punktów widzenia: 1) jako pracę, skierowaną do dobywania lub mnożenia płodów surowych (rolnictwo, rybołówstwo, myśliwstwo, górnictwo, leśnictwo, ogrodnictwo i t. p.); 2) jako pracę, skierowaną do przerobu płodów surowych na towary, przetwory i t. p. (rzemiosła, rękodzieła, fabrykacja i t. p.). Znaczenie przemysłu, jako pracy wytwarzającej i przetwarzającej dobra, jest w gospodarstwie społecznem nadzwyczaj doniosłe i najbardziej przyczynia się do powiększenia pomyślności narodowej, bo z jednej strony powiększa pola pracy, a z drugiej mnoży przedmioty spożycia. Im bardziej jest rozwinięty przemysł w danym kraju, tem więcej mnożą się jego bogactwa i rośnie kultura. Przemysł fabryczny szczególnie ważną pozyskał doniosłość w rozwoju gospodarczym i poziom jego rozstrzyga obecnie o kulturze ekonomicznej narodu. Pod tym względem najwyżej stanęły w Europie: Anglja, Niemcy, Francja i Belgja. Rozwój przemysłowy naszego kraju również powiększył się w ostatnich czasach. Przemysł dzielą jeszcze na: 1) wielki i 2) drobny. Pierwszy posiłkuje się wielkimi kapitałami, wydoskonaloną techniką, wielkimi motorami, oraz znaczną liczbą robotników. Przemysł drobny (rękodzielnictwo) polega na małych ustrojach produkcyjnych, w których ważną rolę gra bezpośredni zarząd gospodarczy właściciela zakładu i gdzieześrodkowanie wszelkich sił wytwórczych jest niewielkie. Przemysł ludowy albo domowy jest to produkcja różnych przedmiotów sposobem ręcznym przez pracowników, którzy oddają się temu przemysłowi nie zawodowo, lecz w przerwach między pracą inną, np. na roli.

Przemysław—król polski, syn Przemysława księcia wielkopolskiego, ur. 1257 r. w kilka miesięcy po śmierci ojca, stąd otrzymał przydomek *Pogrobowca*. On pierwszy po długich latach rozdziału Polski ogłosił się królem polskim, a powiększywszy otrzymane dziedzictwo przez przyłączenie Pomorza, koronował się wraz z drugą żoną Ryxą (pierwsza Ludgarda z rozkazu jego została uduszona, z powodu niepłodności) w Gnieźnie 1295 r. Marząc o potędze Polski, zasłonił Pomorze od napadów niemieckich, Gdańsk umocnił

Fig. 22. Przemysław I.

warowniami, skutkiem jednak intryg margrabiów brandeburskich, dążących do opanowania Pomorza w razie bezpotomnego zgonu Przemysława, knechtowie brandeburscy napadli go zdradziecko w Rogoźnie i zamordowali (1296 r.); panował jako król tylko siedem miesięcy. Na nim zgasło potomstwo po mieczu Mieczysława Starego.

Przemyśl — miasto i silna twierdza w Galicji, leży na wyniosłym, prawym brzegu Sanu, liczy 46.000 mieszkańców. Jeden z najstarszych grodów polskich, był niegdyś powodem częstych wojen między Polską a Rusią. W wieku XI stał się stolicą osobnego *księstwa*

przemyskiego (ruskiego). Kazimierz Wielki przyłączył je do Polski, pod której rządami rozwijało się bardzo pomyślnie. Powstało wtedy w Przemyślu biskupstwo rzymskie obok dawniejszego biskupstwa greckiego. Katedra obrządku łacińskiego pochodzi z XV wieku. Na Capiej górze są ruiny starożytnego zamku.

Przemytnictwo—trudnienie się wprowadzaniem do kraju z zagranicy towarów zakazanych lub podlegających ocleniu, z pominięciem tego oclenia. Przemytnictwo podlega surowym karom.

Przenośnia, ob. *Metafora.*

Przeobrażenia — w królestwie zwierząt kolejne, stałe, typowe zmiany formy, którym podlegają niektóre zwierzęta w ciągu życia, zanim dojdą do zupełnej dojrzałości. Przy przeobrażeniach tracą one całe organy (np. skrzela, nogi, oczy, gębę i t. p.) lub zyskują nowe (nogi, skrzydła, płuca, tchawki i t. p.); toż samo zwierzę w różnych stadjach przeobrażeń może być tak niepodobne do siebie, że je do dwuch różnych gromad zaliczyćby można (np. liszka i owad dojrzały). Niektóre dokonywają wszystkich przeobrażeń w ciągu jednego roku (np. żaba, motyle); inne potrzebują na to parę lat czasu (chrabąszcz).

Przeor — w niektórych zakonach przełożony klasztoru, wybrany przez głosowanie z grona braci i podległy władzy prowincjała lub generała zakonu.—*Przeorysza*—przełożona klasztoru żeńskiego.

Przepióreczka. 1) Zdrobniałe od *przepiórka,* w piosnce ludowej: „Uciekła mi przepióreczka w proso“. 2) Taniec ludowy na Ukrainie, wykonywany przez dziewczęta w polu. 3) Zostawiany w polu na dożynki gruby promień kłosów, które związują się w górze, a pod nim w dole oczyszcza się grunt z chwastów; jest to jakby obraz przyszłorocznego urodzaju.

Przepiórka — ptak kurowaty, spokrewniony z kuropatwą, od której jest znacznie mniejszy i posiada upierzenie jasno-brunatne w czarniawe prążki. Zamieszkuje Europę środkową i jest jedynym ptakiem przelotnym między kurowatymi. Przebywa na polach, pokrytych zbożem, albo w stepach, zarosłych trawą; gnieździ się w dołkach. Żywi się wszelkiemi nasionami i owadami. Wydaje charakterystyczny głos, zwany przez myśliwych biciem. Dostarcza smacznego mięsa, dla którego polują na nie z wyżłem lub łowią je sieciami po zebraniu zbóż. W jesieni przepiórki odlatują na zimę do Afryki; dla swego ciężkiego i niewytrzymałego lotu muszą często odpoczywać w drodze: łowią je wówczas w ogromnych ilościach w Hiszpanji, Włoszech, Francji, Egipcie.

Przepona (*diafragma*)—szeroki płaski mięsień, oddzielający, w kształcie sklepienia, jamę piersiową od brzusznej. Ma wielkie znaczenie w procesie oddychania: podczas skurczu przepona zniża się ku dołowi, wskutek czego pojemność klatki piersiowej zwiększa się i następuje *wdech*; czynna jest podczas śmiechu, spazmów, kurcząc się i rozszerzając. Przez przeponę przechodzi przełyk, aorta i żyły główne. Tuż pod nią leży żołądek, wątroba i śledziona, ponad nią—serce i płuca.

Przepuklina (*ruptura*) —jest to chorobliwe wydobycie się z jam ciała części kiszek lub innego narządu (wątroby, siatki i t. p.) przez nienaturalne otwory (rany, przerwania), tuż pod skórą i tworzenie się w ten sposób guzów podskórnych. Otwory owe tworzą się tylko w niektórych miejscach, łatwo ulegających uszkodzeniom (przedarciom błon, rozejściom się mięśni, wystąpieniem tkanek łącznych pod naciskiem): przepuszczają wtedy wnętrzności, parte ku owym „słabiznom“ w chwili silniejszego naprężenia, kaszlu, skoku, upadku i t. p. Miejsca, skłonne do tego, znajdują się w pachwinach (kanały pachwinowe), w okolicy pępka i t. p. Wielkość przepukliny bywa nader rozmaita i waha się między wielkością wiśni a głowy dorosłego człowieka. Raz wytworzona, zazwyczaj coraz się powiększa i przepuszcza większą ilość pętlic kiszkowych. Przepukliny zwykle łatwo dają się odprowadzać, t. j. wtłaczać do jamy brzusznej przez kanał rupturowy, poczem należy je w tem normalnem położeniu utrzymać za pomocą stosownego bandażu, zwanego *paskiem rupturowym.* Niekiedy jednak część pętlicy kiszkowej, wydostawszy się pod skórę, nie może być ze zwykłą łatwością odprowadzona, więźnie więc w kanale, a wtedy występują ciężkie objawy *uwięźnięcia* przepukliny, jako to: bóle, mdłości, wymioty, wzdęcie brzucha, zaparcie stolca, kołowe wymioty (*miserere)* i śmierć; niebezpieczeństwu zapobiega poważniejsza operacja. Dotknięci przepukliną, nigdy nie powinni rozstawać się z paskiem, zdarzały się bowiem przypadki, iż podczas chwilowego zdjęcia paska przepuklina powracała, powodując najgroźniejsze następstwa.

Przerost (*hypertrofia)* — nadmierny rozrost jakiegokolwiek narządu. Najczęściej spostrzegamy *przerost serca* w takich razach, gdy serce nadmierną musi spełniać pracę (u muzykantów, tragarzy, listowych, śpiewaków, tłuściochów i t. p.), a także wskutek chorób serca i płuc. Bicie serca i tętna staje się przy tej chorobie silniejsze i częstsze niż zwykle. Przerost serca zmniejszyć się już nie może, lecz powstrzymać można dalszy rozwój choroby za pomocą stosownej djety, unikania wysiłków fizycznych, wzruszeń moralnych i t. p. Z leków zalecane bywają w takich wypadkach: środki przeczyszczające, moczopędne i naparstnica (Digitalis).

Przesąd — sąd o rzeczy niezgodny z rozsądkiem, zdanie powzięte o czemś bezzasadnie i utrwalone w umyśle tak silnie, że do niego człowiek stosuje swoje sądy o innych rzeczach lub ludziach i swoje postępowanie.

Przesilenie, ob. *Kryzys* (w znaczeniu lekarskiem). W znaczeniu ekonomicznem nazywamy przesileniem okresy niepowodzeń, ogólnego zastoju w interesach, licznych bankructw. Powody takich przesileń mogą być różne.

Przesilenie letnie i zimowe, ob. *Ziemia.*

Przesłanka *(premisa).* Za pomocą rozumowania możemy z jednego lub z kilku zdań wyprowadzić jakieś dalsze zdania. Tak np. ze zdania, że wszystkie ptaki znoszą jaja, wyprowadzamy wniosek, że nietoperz nie jest ptakiem. Otóż te zdania, z których drogą rozumowania wyprowadzamy jakieś inne zdanie, zowią się przesłankami.

Przesmycki *Zenon,* ur. 1861 r., pisarz polski, poeta, krytyk, studjował prawo w uniwersytecie warszawskim. Przełożył na język polski wiele utworów literatury czeskiej, francuskiej, włoskiej i niemieckiej, wydawał w Warszawie *Chimerę,* czasopismo poświęcone poezji i sztuce. Własne utwory ogłasza pod pseudonimem *Miriam.*

Przesmyk—1) przejście wąskie pomiędzy górami, czyli dolina wąska ścieśniona górami, mającemi ściany spadziste; 2) wąska cieśnina morska.

Przestęp — rodzaj roślin pnących, z rodziny *dyniowatych;* u nas rosną: *Przestęp rozdzielny* o czerwonych jagodach i *przestęp biały* o czarnych jagodach. Korzenie tej rośliny zawierają ostry sok mleczny, używany w medycynie.

Przestrzeń. To, w czem się poruszamy, w czem wirują planety i całe światy, nazywamy przestrzenią. Przestrzeń musimy sobie wyobrazić nieskończoną. Z każdego jej punktu można w myśli wyprowadzić trzy do siebie prostopadłe linje, stąd wnosimy, że przestrzeń ma trzy wymiary, jest nieskończoną wielkością o 3 wymiarach.

Przetacznik *(Veronica)* — rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, którego bardzo liczne gatunki: *przetacznik łąkowy*, zwany często *bobownikiem*, *przetacznik kłosowy*, *przetacznik lekarski* rosną u nas na polach. Liście omszone; kwiatki drobne, błękitne lub lila. Niektóre odmiany hodowane są w ogródkach i w pokojach. Liście przetacznika lekarskiego, zawierające pierwiastek gorzki, używane są w medycynie; niekiedy nazywane bywają europejską herbatą.

Przetoka *(fistula)* — sztuczny kanał, będący niegojącą się raną, który wytwarza sobie ropa, wydobywając się z wrzodów, głęboko w ciele utworzonych; przez przetoki często wydobywa się jakaś normalna wydzielina ciała ludzkiego, w prawidłowych warunkach wydzielająca się inną zupełnie drogą, np. fistułą kiszki stolcowej jest otwór w pobliżu odbytu, łączący się z kiszką prostą; przez otwór ten wydobywają się cząsteczki kału. Fistułę można wyleczyć tylko za pomocą operacji chirurgicznej.

Przetrząsacz — narzędzie rolnicze, służące do przetrząsania siana schnącego na łące. Podczas ruchu przyrządu, ciągnionego przez konie, obracają się widły, osadzone na wale ruchomym, zabierając z ziemi trawę, podrzucają ją do góry. Tegoż samego można dokonać, naturalnie wolniej, przy pomocy ręcznych wideł. Dlatego też przetrząsacza używają tylko w większych gospodarstwach.

Przewalski *Mikołaj*, ur. r. 1839, um. 1888 r., generał rosyjski, odbywał podróże naukowe po Syberji (1867 do 1869), Mongolji (1871) i Tybecie (trzykrotnie w latach 1871—1888), odkrył źródła rzeki Hoangho i zebrał bardzo ciekawe zbiory przyrodnicze i etnograficzne.

Przewiercieniowate czyli *przewiertniowate* — rodzina roślin dwuliścieniowych. Są to zioła lub krzewy o liściach naprzeciwległych; kwiaty mają o koronie 4 — 5 wrębnej, rurkowatej lub kółkowatej. Należą tu z krajowych: bez (czarny, koralowy i hebd), kalina, wiciokrzew i inne.

Przewodnik *ciepła* lub *elektryczności*—dobry lub zły. Każde ciało jest złym lub dobrym przewodnikiem ciepła lub elektryczności, t. j. albo łatwo przyjmuje w siebie i oddaje innym pewien zasób ciepła lub elektryczności, albo też oporne jest na ich prądy; np. woda jest bardzo złym przewodnikiem ciepła, a jeszcze gorszym elektryczności, srebro zaś jest doskonałym przewodnikiem ciepła i elektryczności. Powietrze jest przewodnikiem złym.

Przeworsk—miasto w Galicji, założone przez Kazimierza Wielkiego; słynęło niegdyś z przemysłu tkackiego. Ma piękny kościół parafjalny w stylu gotyckim i kościół Bernardynów w stylu romańskim.

Przewód pokarmowy — organ trawienia; przedstawia się jako mniej lub więcej długi kanał wewnątrz ciała człowieka i wyższych zwierząt, w którym odbywa się trawienie przyjętych pokarmów, chłonienie z nich substancji odżywczych i odrzucanie niepotrzebnych (kału). Przewód pokarmowy posiada dwa otwory: jeden do przyjmowania pokarmów t. zw. *gęba* (u niższych zwierząt wpust) i drugi do wyrzucania kału t. zw. *odbyt*, *stek*, które umieszczone są bądź na przeciwnych końcach ciała (w większości wypadków), bądź obok siebie. U najniższych zwierząt przewód pokarmowy jest workiem o jednym tylko otworze, grającym rolę gęby i odbytu. Przewód pokarmowy nie jest w całej swej długości jednostajny: u wyższych organizmów podzielony jest na kilka oddzielnych części, z których każda gra swą specjalną rolę w procesie odżywiania. U człowieka i wyższych zwierząt odróżniamy w przewodzie pokarmowym: gębę, gardło, przełyk, żołądek, kiszki, stek; części te

u każdego typu organizmów inaczej są ukształtowane; szczególniej tyczy się to żołądka (ob. *Przeżuwające*, *Ptaki* i inne). Do wnętrza kanału pokarmowego sączy swe soki wiele gruczołów, jak: gruczoły ślinowe (gęba), śluzowe (cały przewód), pepsynowe i wydzielające kwas solny (żołądek), trypsynowe (kiszki), sok trzustkowy (trzustka dwunastnica), żółć (wątroba, kiszki). Soki te ułatwiają trawienie.

Przezroczystość—właściwość fizycznej budowy ciał, polegająca na przepuszczaniu promieni światła.

Przeździecki *Aleksander*, ur. 1814 r., um. 1871 r., historyk, archeolog, a przedewszystkiem wielce zasłużony wydawca źródeł do dziejów Polski i hojny mecenas tych nauk, które sam z zapałem uprawiał. Najważniejszą z jego oryginalnych prac jest dzieło „Jagiellonki polskie"; z wydawnictw zaś, któremi piśmiennictwo nasze wzbogacił—„Historja Długosza", w tekście łacińskim i w tłumaczeniu polskiem.

Przeżuwające — bardzo liczny dział z rzędu parzystokopytowych, które pokarm raz przełknięty powtórnie przeżuwają, z czem zostaje w związku właściwa budowa ich żołądka. Składa się on z 4-ech torb; w pierwszej, w „wole" trawa połknięta mięknie, w drugiej—„czepcu", mającym kraciaste fałdy, zbija się w kulki i stąd powraca do pyska, gdzie powtórnie bywa przeżuta i jako na pół płynna już masa spływa przełykiem do trzeciej torby—„ksiąg", złożonych z podłużnych fałd, a stąd do czwartej, t. j. do „trawieńca", gdzie ostatecznie strawiona zostaje.

Przędza — wyrób, otrzymany przez skręcenie przędziwa (ob.) w dowolnie długie, różnej grubości nitki; włókna przędziwa trzymają się same siebie, bez dodatku jakiegoś kleju, lecz dzięki splątaniu się ich z sobą i skręceniu nitki. Wyrób przędzy może się odbywać bądź ręcznie—na tak zw. *kądzieli*, na *kołowrotku*; bądź maszynowo, fabrycznie.

Przędziwo — materjał włóknisty, t. j. składający się z pojedyńczych lub splątanych z sobą dłuższych i krótszych nitek, włosków lub włókienek — przeznaczony do wyrobu nitek i tkanin. Dostarczają go nam przeważnie rośliny (len, konopie, bawełna), niektóre zwierzęta (wełna, jedwab, bisior), a nawet minerały (azbest). W ostatnich czasach poczęto wyrabiać sztuczne przędziwo: jedwab sztuczny, oraz nitki ze szkła rozgrzanego i rozciągniętego do grubości cienkiej nitki lnianej.

Przyborowski *Józef*, ur. 1823 r., um. 1897 r., profesor i bibljotekarz warszawski, zajmował się archeologją, językoznawstwem, historją i krytyką literatury polskiej. Z zakresu tych nauk napisał wiele cennych rozpraw, z których na wyróżnienie zasługuje praca: „Wiadomość o życiu i pismach Jana Kochanowskiego".

Przyborowski *Walery*—płodny i utalentowany powieściopisarz współczesny, ur. 1845 r. w Kieleckiem, studjował filologję w uniwersytecie warszawskim; był współpracownikiem kilku pism warszawskich, poczem oddał się wyłącznie powieściopisarstwu. Z pod pióra jego wyszło kilkadziesiąt powieści i nowel, głównie historycznych; uprawia też powieść dla młodzieży („Atyla, bicz Boży", „Bitwa pod Raszynem" i w. in.) i pisze dzieła historyczne („Dzieje Polski", „Historja dwóch lat", „Z przeszłości Warszawy" i in.).

Przybram—miasto w Czechach północnych, ma akademję górniczą, do której uczęszczają także Polacy. Są tu także kopalnie ołowiu i srebra oraz huty.

Przybylski *Jacek*, uczony bibljotekarz i profesor akademji krakowskiej, tłumacz „Iliady" „Odyssei", Homera, „Eneidy" Wirgiljusza, „Raju utraconego" i „Raju odzyskanego" Miltona. Żył i działał w Krakowie 1756—1819 r.

Przybylski *Zygmunt*—komedjopisarz polski, ur. 1856 r., um. 1910 r., kształcił

się w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie; od r. 1893 do 1897 był dyrektorem teatru hr. Skarbka we Lwowie. Napisał kilkadziesiąt mniejszych lub większych, pełnych humoru komedji („Wicek i Waczk“, „Państwo Wackowie“, „Dwór we Władkowicach“ i w. in.) oraz książkę p. t. „Z rozwoju teatru polskiego“.

Przybyszewski *Stanisław* — poeta, powieściopisarz i dramaturg, ur. 1868 r. w W. Ks. Poznańskiem, kształcił się w Berlinie; zaczął pisać po niemiecku, hołdując nowemu, modernistycznemu kierunkowi w literaturze. Po polsku zaczął pisać dopiero około r. 1900, tłumacząc początkowo swe utwory niemieckie, a następnie dając rzeczy oryginalne. Ze wszystkich utworów St. Przybyszewskiego („Matka“, „Śnieg“, „Złote runo“, „Dla szczęścia“, „Dzieci szatana“, „Synowie ziemi“, „Homo sapiens“ i in.), zbudowanych nader kunsztownie i będących prawdziwemi dziełami sztuki, wieje jakiś dziwny pesymizm, jakaś niemoc wyziera z kartek jego dramatów i powieści, zbudowanych na podłożu zmysłowem. Bohaterzy jego, to nie ludzie zdrowi i silni, zdolni do walki z przeciwnościami, ale degeneraci, żyjący zmysłami i najczęściej padający ofiarą swych chuci cielesnych.

Przyciąganie — własność wszystkich cząstek ciał wzajemnego zbliżania się do siebie w pewnych warunkach lub też stale bez szczególnych warunków. Najpotężniejszym objawem tej własności, jest przyciąganie mniejszych ciał niebieskich przez większe, np. przyciąganie ziemi i innych planet przez słońce, a słońca przez inne jeszcze większe od niego słońca. Wewnątrz ciał przyciągają się wzajem do siebie ich atomy.

Przyimek—część mowy nieodmienna, stojąca przy imieniu rzeczowem, wyraża stosunek jednego przedmiotu do drugiego w czasie lub przestrzeni *(po, pod, na, przed, za, nad, w, ku* i t. p.).

Przykazania *Boskie* stanowią zakon albo prawo, które podług St. Testamentu dał Bóg Mojżeszowi na górze Synai. Prawo to jest podzielone na dziesięć części i zwie się z greckiego Dekalogiem, a obejmuje w krótkości wszystkie powinności człowieka względem Boga, bliźniego i samego siebie. *Przykazania Kościelne* są co do istoty swojej bliższem określeniem przykazań Boskich i służą do ich wyjaśnienia.

Przykwiatki są listkami, stojącymi pod kwiatami w kwiatostanach; bywają zielone, ale drobne, czasem barwne. U traw nazywają się plewami i plewkami.

Przylaszczka, ob. *Przelaszczka.*

Przylądek—część wybrzeża morskiego, ostro wchodząca w morze. Od półwyspu różni się tylko mniejszymi rozmiarami.

Przylądek Dobrej Nadziei leży na południowym krańcu Afryki; odkryty przez Portugalczyka Bartłomieja Diaza w 1486 r., był nazwany pierwotnie Przylądkiem Burzliwym (cap Tormantoso).

Przylądkowy Kraj, ob. *Kap.*

Przylistek — liść, otaczający nasadę i szczep właściwego liścia (np. w grochu); postać miewa rozmaitą, czasami kształt łusek.

Przyłbica — przednia część hełmu, okrywająca twarz, otwiera się na zawiasach na wysokości czoła. Składa się z listewek stalowych, umieszczonych jedna pod drugą. Stanowiła część średniowiecznej zbroi rycerskiej. W przyłbicy spuszczonej trudno było poznać nawet znajomego rycerza. Ten, który się poznać dawał, odsłaniał przyłbicę. Stąd wyrażenie „odsłonić przyłbicę“ znaczy w przenośni odsłonienie swych dążności, zamiarów i t. p.

Przyłuski: 1) *Jakób,* um. 1554 r., znakomity prawnik polski, wydał zbiór praw i przywilejów polskich; pisał także wiersze łacińskie. 2) *Leon,* ur. 1789 r., um. 1865 r., arcybiskup gnieźnieńsko-poznański, zasłużył się odnowieniem kilku kościołów i budowli pamiątkowych, oraz gorliwą obroną praw języka polskiego w Księstwie Poznańskiem.

Przymierze—układ zawarty dla zgodnego postępowania, jakby w *przymierzaniu* się do wspólnego celu, osobliwie przymierze między państwami przeciwko innym *zaczepne, odporne* lub *zaczepno-odporne*; przymierze *handlowe* i t. p. Przymierza spisywane są w traktaty. W Biblji przymierze oznacza układ zawarty przez Boga z człowiekiem, zapewniający mu opiekę wzamian za wiarę, w szczególności układ między Jehową a ludem izraelskim, później zaś ludami, które przyjęły naukę Chrystusa. Stąd *Przymierze Starego Zakonu* czyli prawa pierwszej części Pisma Świętego do przyjścia Jezusa Chrystusa i *Przymierze Nowego Zakonu*, zawarte w Ewangeljach i innych pismach apostolskich.

Przymiotnik—część mowy odmienna, wyrażająca właściwości wewnętrzne albo zewnętrzne rzeczy w stosunku do innych. Niekiedy rzeczowniki ukazują się nam w formach przymiotnikowych, np.: piwniczy, podczaszy, podkomorzy.

Przypadek. 1) Wypadek nieprzewidziany. 2) W gramatyce—odmiana rzeczowników, przymiotników, zaimków i liczebników, dokonywająca się przez zmianę zakończeń danych części mowy.

Przypływ i odpływ morza. Poziom wód w oceanie podnosi się i opada perjodycznie. Przez 6 godz. 12 minut i 37 sekund wody podnoszą się i posuwają ku brzegom—zjawisko to nazywa się *przypływem;* następnie zaczyna się *odpływ*—obniżenie się wód, które trwa przez takiż przeciąg czasu. W ciągu doby są więc dwa przypływy i dwa odpływy. Ponieważ jednak całkowite trwanie tych dwu okresów jest cokolwiek dłuższe, a mianowicie wynosi 24 godziny 50 minut 28 sekund, przeto maximum przypływu w pewnym porcie z dnia na dzień się zmienia i codzień w coraz różnych przypada porach, zachowując jednak tę ścisłą perjodyczność, że najwyższy stan wody przypada zawsze w pewnym oznaczonym czasie, mianowicie po *górowaniu* i *dołowaniu* księżyca (t. j. po przejściu przez południk). Przyczyną przypływu i odpływu jest siła przyciągająca księżyca. Wody oceanu wznoszą się w tym punkcie kuli ziemskiej, który znajduje się najbliżej księżyca, a opadają w miejscach, położonych o 90 stopni ku wschodowi i zachodowi od tego punktu. Siła przyciągania słońca również wywołuje przypływy i odpływy, lecz znacznie słabsze od księżycowych. Na oceanie otwartym przypływy nie są duże, lecz w pewnych zatokach, kanałach, cieśninach zjawisko się potęguje.

Przypowiednie listy. Tak zwano w dawnej Polsce rozkazy królewskie lub sejmowe, wzywające do stawania pod chorągiew Rzeczypospolitej zbrojne już roty, lub werbujące pod nowy zaciąg ludzi, zdolnych do broni.

Przyroda. Przyrodą nazywa się całość stworzenia, wszystko to, co podpada pod zmysły nasze albo mogłoby podpadać pod zmysły, gdyby te były bystrzejsze. Do przyrody zaliczamy zarówno przedmioty martwe, jak istoty żyjące. Przyrodzie, jako światu zmysłowemu, przeciwstawiamy zarówno to, co jest niezmysłowe czyli psychiczne, jako też to, co jest nadzmysłowe czyli nadprzyrodzone. Człowiek zatem należy do przyrody, o ile jest ciałem; dusza ludzka i jej czynności, chociaż pozostają w najbliższym związku z przyrodą, wedle ustalonych powszechnie pojęć do niej nie należą. *Przyrodzonem* nazywamy wszystko, co należy do świata zmysłowego i w nim ma początek. *Nadprzyrodzonem* natomiast jest wszystko, co zmysłami ani przyrządami potęgującymi działanie naszych zmysłów ująć się nie da.

Przyrodnie rodzeństwo — bracia lub siostry, pochodzący z jednej matki lub jednego ojca, różnią się tem od rodzo-

nych, iż ostatni pochodzą z tej samej matki i tego samego ojca.

Przyrów — osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Częstochowskim, nad rz. Wiercicą, założona 1369 r. Kościół tutejszy z klasztorem po-bernardyńskim, leżący o parę wiorst za miastem, słynie cudownym obrazem św. Anny.

Przysięga—uroczyste wezwanie Boga na świadectwo, że prawdą jest to, co mówimy lub przyrzekamy. *Przysięga sądowa* ma na celu wykrycie prawdy; świadkowie w procesie karnym, a strony spór wiodące w procesie cywilnym, składają przysięgę, iż to, co mówią, jest prawda, ażeby w ten sposób umożliwić sędziemu lub trybunałowi wyrobienie sobie przekonania o winie oskarżonego lub o prawach stron spornych. Złożenie fałszywej przysięgi, czyli t. zw. *krzywoprzysięstwo,* stanowi zbrodnię, uważaną za oszustwo i karaną surowo. Poddani składają przysięgę wierności, t. zw. *polityczną* panującemu, żołnierze wojskową—na sztandar; urzędnicy—służbową i t. d.

Przysięgli—wogóle ludzie zaprzysiężeni, zobowiązujący się pod przysięgą działać zgodnie z prawdą i przekonaniem. *Sądy przysięgłych*—sądy, w których winę lub niewinność orzekają nie sędziowie mianowani przez rząd, ale obywatele wybrani z różnych warstw narodu i związani przysięgą. Sądy przysięgłych najpierw powstały w Anglji, w Niemczech i w Polsce (trybunały koronny i litewski).

Przysłowia — krótkie zdania rymowane lub nierymowane, wyrażające w zwięzłej i treściwej formie, w sposób dowcipny lub poważny, pogląd na świat i życie. Powtarzane i znane przez wszystkich, zwykle niewiadomo kiedy i przez kogo utworzone, są przysłowia doskonałym obrazem zapatrywań każdego narodu i skarbnicą jego prostej i zrozumiałej każdemu filozofji życia. Przysłowia polskie, zbierane już w XVII wieku przez Grzegorza Knapskiego i Salomona Rysińskiego, doczekały się za naszych czasów świetnego opracowania w pomnikowem dziele Adalberga p. t. „Księga przysłów polskich".

Przysłówek — część mowy nieodmienna, określająca formę, sposób istnienia lub działania, np.: *gdzie* jest? *kiedy* napisał ćwiczenie? *ile* dni pracował? *jak* się uczy? Kładzie się głównie przy słowie (czasowniku), stąd nazwa.

Przysposobienie — uznanie cudzego dziecięcia za swoje; pierwszy okres *przyjęcia,* po łacinie *adopcji.* Przysposobionem może być dziecko nieletnie, przyjętym, adoptowanym — tylko człowiek pełnoletni.

Przystań, *port* — miejsce nad brzegiem morza lub znaczniejszych rzek, urządzone dla statków wodnych, w którem znajdują one bezpieczne schronienie przeciw burzom i napaści nieprzyjaciół.

Przystański *Stanisław,* pisarz polski, ur. 1820 r., od 1859 r. dyrektor Instytutu gospodarstwa wiejskiego i leśnictwa w Marymoncie, od 1862 r. wicedyrektor wydziału oświecenia w komisji rządowej wyznań i oświecenia publicznego, po uwolnieniu od powyższych obowiązków został profesorem fizyki oraz dziekanem wydziału fizyko-matematycznego w szkole Głównej warszawskiej, aż do jej zamknięcia. Wydał: „Początki trygonometrji", „O akustyce sal przeznaczonych na liczne zebrania" i inne.

Przysucha — osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim; ma piękny kościół parafjalny z kamienia ciosowego oraz kopalnie rudy żelaznej.

Przytulja — rodzaj roślin z rodziny *marzanowatych.* Liście ma w okółkach, kwiaty drobne. Liczne jej gatunki rosną na polach i brzegach lasów u nas i w innych krajach umiarkowanych. *Przytulja żółta* ma kwiaty żółte i woń miodową; używa się jej do nadania barwy i woni serom.

Przytyk — osada w gub. i pow. Radomskim, nad rzeką Radomką.

Przywianek, ob. *Posag.*

Przywilej—prawo zapewniające pewnej jednostce lub klasie obywateli pierwszeństwo przed innymi. Dawniej często bardzo nadawano przywileje, dziś zasada równości wobec prawa obaliła przywileje dawne, i dziś jednak klasy wyższe miewają zapewnione sobie pewne wyłączne korzyści. Największe atoli znaczenie mają dziś przywileje handlowe i przemysłowe.

Przywóz, ob. *Import.*

P. S., ob. *Postscriptum.*

Psalmy (*psalmos* wyr. grec., oznacza *pieśń, śpiew*) — pieśni religijne ludu hebrajskiego, pisane wzniosłym stylem; za autora ich uważają króla Dawida i lewitów współczesnych. Z pomiędzy 150 psalmów, stanowiących zbiór czyli „psałterz Dawidów", jest siedem pokutnych; odznaczają się one rozdzierającym smutkiem i są bardzo piękne. Psalmy Dawidowe należą wogóle do arcydzieł poezji.

Pseudo (od greckiego *pseudos* — kłamstwo, oszustwo, zawód doznany). Wyrazem tym oznaczamy pojęcie udania, fałszu, a stawiamy go zazwyczaj przy innym jako zaprzeczenie znaczenia, które ów drugi wyraz posiada, np. *pseudo-artysta*—człowiek nieudolny, który udaje artystę i t. p.

Pseudonim (z greck.)—imię lub nazwisko przybrane, którem autorowie podpisują swoje dzieła. Takimi pseudonimami są np. *Władysław Syrokomla,* imię przybrane Ludwika Kondratowicza, *Deotyma,* pseudonim Jadwigi Łuszczewskiej.

Psi język, ob. *Ostrzeń.*

Psianka — rodzaj roślin z rodziny *psiankowatych.* U nas rośnie dziko *psianka czarno-jagodowa,* której jagody z początku zielone, następnie matowo-czarne mają własności trujące. Kwiaty jej białe, zupełnie podobne do kwiatów kartofla, tylko drobne.

Psiankowate — rodzina roślin *dwuliścieniowych,* zrosłopłatkowych, o liściach pojedynczych, naprzemianległych bez przylistków. Kwiaty pięciodzielne, umiarowe; zawiązek dwukomorowy wielozalążkowy; owoc—jagoda lub torebka. Należą tu po części rośliny trujące, zawierające alkaloid solaninę *(psianka słodkogorz* i inne), po części pożywne *(kartofel, pomidor).*

Psie pole, po niemiecku *Hundsfeld*—starożytna osada, leży o 6 kilometrów na wschód od Wrocławia. Legenda opowiada o strasznej klęsce, jaką Bolesław Krzywousty zadać miał w tem miejscu cesarzowi niemieckiemu Henrykowi V w r. 1109.

Psków—jeden z najstarszych grodów ruskich, leży na prawym brzegu rzeki Wielkiej w pobliżu jej ujścia do jeziora Pejpus, liczy 30.000 mieszkańców. Posiada zamek, starożytne mury warowne, wiele cerkwi. W XIII wieku stanowił Psków z okolicą osobną rzeczpospolitą, prowadził wówczas wielki handel, należał do Hanzy, liczył 60.000 mieszkańców. Później uznawało miasto zwierzchnictwo bądź litewskich, bądź ruskich książąt. Na początku XVI wieku zajął je Wasyl Joanowicz, wielki książę moskiewski. Odtąd poczyna się upadek miasta.

Pstrąg (z niemiecka *forela)* — ryba, spokrewniona z łososiem i podobna doń z wyglądu, ale znacznie mniejsza. Łuskę ma drobną, ze złocistym połyskiem, o barwach rozmaitych; na płet-

Fig. 23. Pstrąg.

wach plamy purpurowe, na grzbiecie czarne. Pstrąg pospolity jest w całej Europie; zamieszkuje prawie wyłącznie wody górskie, zimne i czyste, z dnem kamienistem. Żywi się drobnemi rybka-

mi, owadami, poczwarkami i t. p.; owady chwyta, wyskakując z wody. Mięso jego uważa się za jedno z najsmaczniejszych.

Psy—rodzina mięsożerców, mają one długi, kończysty pysk, język gładki, zębów 42, palców u odnóż przednich 5, u tylnych 4, pazury niewysuwalne i tępe. Łup ścigają i dopadają go w pogoni. Tu należy pies, wilk, lis, szakal i kilka innych.

Psyche (greck.)—dusza; w mitologji greckiej uosobienie duszy ludzkiej, jako oblubienicy Erosa, wyobrażonej w postaci pięknego dziewczęcia ze skrzydłami motylemi.

Psychiczny (z greck.)—duchowy, tyczący się ducha i objawów życia duchowego, nie podpadający pod zmysły.—*Psychika*—ogół cech duchowych jednostki albo narodu.

Psychjatra — lekarz chorób umysłowych.

Psychjatrja — część medycyny, traktująca o chorobach umysłowych, jako to: obłędzie, melancholji, szaleństwie, idjotyzmie, manji, halucynacjach i t. d.

Psychofizyka (z greck.)—nauka, zajmująca się stopniem i rodzajem zależności życia duchowego człowieka od otaczających go zjawisk zmysłowych i stosunkiem naszych wrażeń do wywołujących je podniet.

Psychologja—nauka o objawach życia wewnętrznego, duszy w ciele. Złączona dziś z fizjologją, przekształca się w *antropologję*, t. j. naukę o człowieku wogóle (*antropos* — człowiek).

Psychoza—choroba psychiczna, nienormalny stan umysłu.

Pszczelnictwo. Hodowla pszczół znana jest od bardzo dawna. Początkowo wydrążano w drzewach leśnych rodzaj dziupli odpowiedniej wielkości, tak zw. *barcie* (stąd nazwa *bartnictwo)*, w których osiedlały się roje pszczół leśnych. Z wycięciem lasów upadło gospodarstwo bartne. Zaczęto wówczas wyrabiać *ule* z kłód, wydrążając je na wzór barci naturalnych. Ule ustawiano w jednem miejscu, nazwanem *pasieką*. Następnie obok *kłodowych* zjawiły się ule *bezdenki*, wyrabiane z kłód, ale bez dna; a także ule z innego materjału: z wikliny lub słomy skręconej w długie warkocze, z gliny, cegieł, kory i t. d. Udoskonalono budowę uli, nadając im kształt czworograniasty i umieszczając w nich ramki (stąd ule te zowią się ramowymi), które pszczoły zarabiają woskiem i napełniają miodem. Tym sposobem unika się wybijania rojów w jesieni; można także łatwiej kierować całą gospodarką pszczół, niż w ulu zwykłym. Gospodarkę pszczelną wogóle należy prowadzić w następujący sposób: na wiosnę (w marcu) oczyszcza się ule ze śmiecia, nagromadzonego przez zimę, sprawdza się stan roju i dopełnia się jego braki; jeżeli w którym zginęła matka, rój taki łączy się z innym słabym, ale mającym matkę; usuwa się spleśniałe lub zmurszałe części plastrów; pszczoły, którym pozostało za mało miodu, podkarmia się miodem lub syropem z cukru. Kiedy zacznie się większy pożytek, t. j. zakwitnie więcej roślin (od maja), wstawia się do ula nowe ramki, napełnione w części *sztuczną woszczyną*, wyrobioną maszynowo z prawdziwego wosku. Przez czas od 20 czerwca do końca lipca odbywa się rojenie, t. j. opuszczanie ula przez część pszczół wraz ze starą matką. Roje, które wyleciały, zbiera się do odpowiednio urządzonych koszów lub skrzynek *(rojnic)*. Tak powstały rój nazywa się *rojem naturalnym*. Zazwyczaj jednak dogodniej bywa nie dopuszczać do tworzenia się rojów naturalnych, ale samemu robić *sztuczne* w ten sposób, że do pustego ula zawczasu przenosi się kilka plastrów z czerwiami oraz dostateczną ilość młodych pszczół wraz z matką, umieszczoną w drucianej klatce. Po skończonym głównym pożytku (po 1 sierpnia) wybiera się miód z ulów, zostawiając na każdy ró

25—30 funtów, t. j. tyle, ile potrzeba, aby pszczoły mogły bezpiecznie przezimować. W połowie października przenosi się ule do ciemnego budynku *(stebnika)*. W stebniku nie powinno być duszno ani zbyt ciepło (najwyżej kilka stopni). Na wiosnę, gdy się ociepli dostatecznie, wystawia się ule ze stebnika i rozpoczyna się wiosenną gospodarkę. (Ob. *Pszczoły*).

Pszczołojad — ptak drapieżny, spokrewniony z sokołem, upierzenie ma ciemno-bronzowe w plamy na grzbiecie i skrzydłach, białe od spodu, u podstawy dzioba ostre piórka, zabezpieczające od ukłucia żądłem. Pszczołojad żywi się jaszczurkami, żabami, myszami, owadami i wogóle jest ptakiem użytecznym; szkodliwy bywa jedynie w sąsiedztwie pasiek, gdyż bardzo chętnie zjada pszczoły. U nas przelotny.

Pszczoły — owady błonkoskrzydłe, należące do grupy żądłówek. Samice posiadają żądło, połączone z gruczołem jadowym. Niektóre gatunki żyją towarzysko w rojach, złożonych z samic (matek czyli królowych), samców oraz robotnic; inne—samotnie, przyczem każda samica zajmuje się sama budową gniazda i wychowywaniem młodych; jeszcze inne składają jajka w gniazda innych pszczół (pszczoły kukułcze). Najważniejszym gatunkiem jest pszczoła *zwyczajna*, której liczne spotykamy odmiany. Pszczoła zwyczajna znajduje się we wszystkich częściach świata. W stanie dzikim zamieszkuje szczeliny skał lub dziuple (barcie), w stanie swojskim—ule. Rój pszczół składa się z 20—30.000 robotnic, kilkuset samców (trutniów) i 1 matki. Robotnice odznaczają się mniejszym wzrostem, długim smoczkiem u pyszczka do zbierania miodu z kwiatów, oraz żądłem na końcu odwłoka do obrony; na nogach posiadają włoski, ułożone szczoteczkowato do zbierania pyłku kwiatowego. Matka jest znacznie większa, wysmukła, posiada również żądło, ale smoczek ma krótszy i pozbawiona jest szczoteczek na nogach. Trutnie nie posiadają wcale żądeł, ciało mają grubsze i większe od robotnic, skrzydła dłuższe, smoczek natomiast—krótszy. Matka roju zajmuje się jedynie składaniem jajek, wszelkie zaś prace spełniają robotnice. One wyrabiają ze spożytego pokarmu wosk, który wydziela się w kształcie tabliczek przez otworki na odwłoku. Z tego wosku następnie lepią plastry, zwieszające się pionowo i złożone z sześciobocznych komórek. W komórki matka składa jajka, po jednem w każdej: najpierw i najwięcej jajek, z których wylęgają się robotnice, następnie jajka, z których powstaną trutnie i w środku lata kilka jajek, z których wyjdą matki. Komórki przeznaczone na wylęg robotnic zasklepiają się płaskiem wieczkiem z wosku; dla trutni (nieco większe)—wypukłem; komórki dla przyszłych matek (t. zw. mateczniki) są znacznie większe, nieprawidłowego, beczułkowatego kształtu i znajdują się z boku plastrów. W komórki, nie zajęte przez jajka, robotnice składają zapasy miodu, który wyrabiają z soku kwiatów; komórki napełnione zakrywają następnie wieczkiem woskowem. W 3—4 dni po zniesieniu jajek lęgną się białe beznogie larwy (czerwie), które robotnice karmią chlebem pszczelnym (miód zarobiony pyłkiem kwiatowym), przyczem larwy, przeznaczone na matki, otrzymują pokarm znacznie lepszy i obfitszy. Larwy przeobrażają się następnie w po-

Fig. 24. Pszczoła królowa.

Fig. 25. Truteń.

Fig. 26. Pszczoła robocza.

czwarki, a te ostatnie w owady dorosłe. Na odbycie wszystkich przeobrażeń (licząc od chwili zniesienia jajka) matka potrzebuje 15 dni, robotnica 20, truteń 24. Matka nowa zjawia się dopiero w połowie lata, kiedy jest już dużo robotnic w roju, wówczas starsza matka z częścią robotnic opuszcza ul i zakłada nowy rój (rojenie się). Z dobrego ula mogą wyjść w ciągu lata jednego 2 lub 3 roje; poczem młoda matka niszczy wszystkie jajka w matecznikach, gdyż w jednym ulu może być tylko jedna matka; ku jesieni robotnice wypędzają z ula trutniów i wraz z matką zimują, żywiąc się zebranymi zapasami miodu. Matka żyje 3—4 lat, trutnie kilka miesięcy; robotnice 6—8 tygodni—jedynie te, które wyjdą z komórek w końcu lata, żyją kilka miesięcy (do przyszłej wiosny). Jeżeli matka zginie, a pszczoły nie mogą wyhodować sobie innej, wówczas cały rój ginie. Pszczoły przynoszą ludziom korzyść podwójną: pośrednią przez przenoszenie pyłku kwiatowego (ważną rolę np. pełnią przy zapylaniu zboża) i bezpośrednią, dostarczając produktów swej gospodarki: wosku i miodu.

Pszenica—gatunek *zboża*, uprawiany od czasów najdawniejszych. Ziarna pszenicy znajdowano śród zabytków epoki kamiennej. Jej wytrzymałość na złe warunki klimatyczne oraz delikatna i pożywna mąka, którą wydają jej ziarna, czynią ją cennym i rozpowszechnionym przedmiotem uprawy we wszystkich częściach świata, z wyjątkiem krajów, bardziej na północ położonych (północna Skandynawja, Finlandja i t. p.). Istnieją bardzo liczne gatunki pszenicy: *pszenica ozima* wysiewa się w jesieni; *pszenica jara* — na wiosnę; *pszenica sandomierka* daje bardzo ciężkie ziarno i delikatną mąkę; *pszenica angielska* lub *egipska; pszenica polska* wyrasta na kilka stóp wysokości i ma niezwykle duży kłos o wielkiem ziarnie; *pszenica drobnoziarnista* (w Europie południowej); *pszenica orkisz* (ob.), *arnautka* i wiele innych. Pszenica wymaga dobrego nawożenia i starannej uprawy. Bardzo dużo pszenicy produkuje, Królestwo Polskie i pas czarnoziemny Rosji.

Pszonka—starożytny ród szlachecki z województwa lubelskiego. Za czasów Zygmunta Augusta zasłynął *Stanisław Pszonka*, założyciel humorystycznej rzeczypospolitej babińskiej. Na jego wnuku, Adamie dom ten wygasł po mieczu.

P. T. — skrócone *Pleno titulo* albo *Praemiso titulo* (łac.)—napis na listach i okólnikach, znaczący: z zachowaniem należnych tytułów.

Ptaki—jedna z pięciu gromad kręgowców. Ciało ich zamiast sierści, jak u ssących, pokryte jest *piórami*. Wszystkie ptaki po wychowaniu potomstwa, zazwyczaj w jesieni, pierzą się, t. j. zrzucają stare pióra a pokrywają się nowemi; na wiosnę zaś pióra bardzo wielu ptaków zmieniają barwę na bardziej jaskrawą (wiosenne ubarwienie). Szkielet ptaków składa się z tych samych części, co i ssących, różniąc się tem, że jest przystosowany do latania; kości, składające go, są w znacznej części pneumatyczne, t. j. zamiast szpiku zawierają powietrze, wskutek czego są stosunkowo lżejsze. Przednie kończyny zamienione są w skrzydła i pokryte pierzem. Tylne — nogi w części upierzone, w części zaś osłonięte jedynie zgrubiałym naskórkiem. Nogi zazwyczaj mają po cztery palce, rzadko po 3 lub 2. Zamiast zębów mają ptaki dziób rogowy. Ptaki tak samo, jak i ssące, oddychają płucami, krew mają ciepłą i czerwoną; serce ich składa się z 2-ch komór i 2-ch przedsionków; krążenie podwójne i zupełne. Ptaki są jajorodne. *Jajka* pokryte skorupą wapienną; wewnątrz jajka znajdują się 2 wyraźnie odgraniczone części: żółtko i białko; obie one służą za pokarm dla zarodka, wyglądającego początkowo, jak niewielka ciemna plamka na powierzchni

żółtka. Ptaki znoszą rozmaitą ilość jaj: większe, jak orły, żórawie—po 1 lub 2; drobniejsze po kilka a nawet kilkanaście. Umieszczają je zazwyczaj w uprzednio zbudowanych, mniej lub więcej kunsztownych *gniazdach*. Świeżo wyklute pisklęta są albo zupełnie nagie, ślepe i niedołężne (np. u wróbla, gołębia), albo pokryte puchem, z otwartemi oczami i mogą odrazu biegać za matką (np. kury, kaczki). W pierwszym wypadku ptaki nazywamy *wysiadkowymi*, w drugim—*wywodkowymi*. Jedne ptaki spędzają całe życie w danej miejscowości *(miejscowe)*, inne zaś odbywają co rok prawidłowe wędrówki (*wędrowne* czyli *przelotne)*: na wiosnę z cieplejszych krajów do zimniejszych, w jesieni—odwrotnie. Znamy obecnie do 9.000 gatunków ptaków, z których w Polsce znajduje się około 300, w części miejscowych, w części przelotnych. W ubiegłych epokach zamieszkiwały ziemię ptaki, uzbrojone zębami, stanowiące przejście od gadów; skamieniałości ich znajdujemy w różnych formacjach; najdawniejszy (Archeopteryx) pochodzi z formacji jurajskiej. Żyjące obecnie ptaki dzielimy na 8 rzędów: 1) *Drapieżne* o silnym, haczykowatym dziobie i potężnych szponach, np. orzeł, sowa; 2) *wróblowate*—niewielkie, na delikatnych cienkich nogach, z dziobem zaostrzonym, na końcu wypukłym, np. wróbel, słowik; 3) *łażące*—mają 2 palce, skierowane naprzód, a 2 w tył, np. kukułka, dzięcioł; 4) *gołębie* — z dziobem krótkim, na końcu wypukłym; 5) *grzebiące* — z krótkim dziobem i grzebnemi nogami, np. kura, głuszec; 6) *brodzące* — na wysokich nogach, z długim dziobem i szyją, ze skrzydłami lotnemi, np. bocian, żóraw; 7) *płetwonogie*—z palcami spiętymi błoną, np. kaczka, łabędź; 8) *biegające*—o silnych i mocnych nogach, a skrzydłach nielotnych, np. struś, kazuar.

Ptaki rajskie—rodzina ptaków wróblowatych, spokrewnionych z krukami, od których różnią się świetnem upierzeniem. Są to ptaki niezbyt wielkie (najmniejsze gatunki wielkości skowronka, największe—kawki), o pięknych jaskrawych barwach, ze szczególnie wydłużonemi, u niektórych gatunków, dwoma środkowemi piórami ogona, oraz pęczkami piór długich, wyrastających z pod skrzydeł. Polują na nie dla pozyskania tych piór. Samice piór ozdobnych nie mają i są skromniej ubarwione. Ptaki

Fig. 27. Ptak rajski.

rajskie zamieszkują pierwotne lasy Nowej Gwinei i sąsiednich wysp; żywią się owocami oraz owadami. Do największych i najbardziej znanych gatunków należy *latawiec*, wielkości kawki, barwy brunatnej z żółtym karkiem i zielonem podgardlem. Dwa długie środkowe pióra ogona mają chorągiewkę tylko przy nasadzie i sterczą nakształt pogiętych drutów. Z pod każdego skrzydła wyrasta pęk długich, delikatnych piór pomarańczowej i białawej barwy.

Ptasznik — największy z pająków właściwych (większy od naszego żuka jelonka); zamieszkuje gorące strefy Ameryki Południowej. Chwyta i wysysa większe owady, drobne ptaki i płazy (np. jaszczurki, żaby).

Ptaszyniec, ob. *Seradela*.

Ptolemeusz *Klaudjusz*—najznakomitszy geograf, astronom i matematyk starożytności, opisał ziemię, badał jej stosunek do słońca, księżyca i innych ciał

niebieskich, opisał ich odległość od siebie, wielkość i t. p. Pierwszy podzielił ziemię wedle południków i oznaczył położenie miejsc stopniami szerokości i długości geograficznej. Jego układ wszechświata, mylny jak się okazało później, był jednak wielkim postępem w nauce i utrzymał się aż do wielkich odkryć Kopernika. Pozostawił też badania nad licznemi zjawiskami przyrody. Słusznie nazwano Ptolemeusza nauczycielem całej ludzkości. Żył w Aleksandrji, w Egipcie, w II wieku po Chrystusie.

Ptolemeuszowie — ród macedońsko-greckich władców Egiptu, zwanych także *Lagidami,* którzy panowali nad Egiptem od śmierci Aleksandra W. (323 r. przed Chr.) aż do podbicia kraju tego przez Rzymian w r. 30 przed Chrystusem.

Ptomainy—ciała, należące do grupy związków chemicznych, zwanych alkaloidami; tworzą się jako produkty gnicia białek i ciał białkowatych, skutkiem tego spotykają się w zepsutem mięsie, w padlinie, trupach. Część z nich ma nadzwyczaj silne własności trujące, część jest nieszkodliwa; pierwsze są powodem zatruć przy spożyciu nieświeżego mięsa. Tworzą się i w żyjącym organizmie — w przewodzie pokarmowym, skąd dostają się do krwiobiegu, wywołując ciężkie objawy chorobne, podobne do otrucia, jako to: mdłości, wymioty, ból głowy, gorączkę, osłabienie, nieprzytomność i drgawki. Zdarza się to przy zaburzeniach żołądkowo-kiszkowych, jak: tyfus, zapalenie kiszek, cholera, dysenterja i t. d.

Publicysta — pisarz zajmujący się sprawami publicznemi, obchodzącemi wszystkich; przez swoje pisma wywiera on lub chce wywrzeć wpływ na opinję publiczną.

Publiczność, niewłaściwie *publika* (z łac.) — większe zgromadzenie osób, zebranych w pewnym określonym celu (wspólnej zabawy, widowiska i t. p.), widzowie, słuchacze; ogół.

Publikacja (z łac.) — zawiadomienie, ogłoszenie; *publikować* — podawać do wiadomości publicznej.

Puccini *Giacomo,* kompozytor włoski, ur. 1858 r. w Lucce, napisał opery: „Wille“, „Edgar“, „Manon Lescaut“, „Cyganerja“, „Dziewczyna z Zachodu“ i inne.

Puch—drobne pióra ptasie, których trzonek jest bardzo wątły, a chorągiewkę tworzą włoski nie połączone z sobą. Puchem nazywają się także delikatne włoski, pokrywające różne części wielu roślin.

Puchlina wodna—nienormalne zebranie się płynu w jakiejkolwiek jamie ciała. Z określenia tego widzimy, iż może być bardzo wiele rodzajów puchliny wodnej, jak np. woda w głowie (płyn w czaszce), zapalenie wysiękowe opłucnej (pleuritis), puchlina jamy brzusznej, puchlina kończyn dolnych i t. d. Najczęściej zdarza się *puchlina jamy brzusznej,* wskutek różnych chorób serca, wątroby, śledziony, otrzewnej. Przy zapaleniach nerek puchną kończyny dolne, powieki i twarz. Leczenie puchliny polega przedewszystkiem na usunięciu choroby, wywołującej ten objaw; następnie leczy się ją za pomocą środków przeczyszczających, napotnych, moczopędnych. Przy wielkiej ilości płynu wykonywa się przekłucie brzucha lub operację przekłucia boku a nawet wycięcia kawałka żebra dla wypuszczenia płynu z klatki piersiowej.

Puck — miasto i port w ziemi kaszubskiej (w Prusach Zachodnich) nad morzem Bałtyckiem, na zachodo-północ od Gdańska, nad zatoką Pucką. W wieku XVI było już portem wojennym. Władysław IV zbudował tu arsenał i dwa forty. W wojnach szwedzkich wsławione pomyślnemi działaniami na lądzie i morzu. Niegdyś było większe i ludniejsze, dziś ma niecałe 2.000 mieszkańców.

Pud — jednostka wagi w Rosji; ma 40 funtów, których 102 idzie na 104 funty polskie.

Pudding, *budyń* — legumina z mąki, jaj, masła i innych przypraw. Pudding angielski zawiera zwykle dużo tłuszczu wołowego i gotuje się w wodzie słonej. *Plumpudding* jest to pudding z rodzynkami, polany zwykle rumem, który zapala się przy podaniu na stół.

Puder—proszek biały lub zabarwiony, wyrabiany z krochmalu lub mąki ryżowej, niegdyś służył do bielenia włosów i peruk, dziś używany przez kobiety jako bielidło twarzy.

Pudlingowanie, ob. *Żelazo kute.*

Pudreta—nawóz sproszkowany, wyrabiany z ludzkich odchodów.

Pugaczew *Emiljan,* kozak z nad Donu; po śmierci cesarza rosyjskiego Piotra III wystąpił jako samozwaniec, podając się za Piotra III i przez lat kilka podtrzymywał nad Wołgą tak zwany *Bunt Pugaczewa.* Pobił go dopiero i schwytał gen. Suworow w r. 1775. Schwytanego rozćwiertowano.

Pugilares—teczka składana, z dwuch lub kilku pojedyńczych złączonych ze sobą skrzydeł, służy do przechowywania i noszenia przy sobie papierów i pieniędzy.

Puginał—nóż długi, ostry, obosieczny, zawieszony w pochwie u pasa.

Puhacz — gatunek sowy z pękami piór nad uszami, największy z krajowych. U nas miejscowy, ale coraz rzadszy. Przebywa w wielkich lasach i jest nadzwyczaj szkodliwy, tępi bowiem mnóstwo ptaków owadożernych i zwierzyny (głuszce, cietrzewie, jarząbki, kuropatwy, zające), zabija nawet i pożera jeże. Gnieździ się w starych murach albo na drzewach; gniazda ma duże, sklecone niedbale z gałęzi. Wydaje głos ponury, hukający, który rozchodząc się wśród nocnej ciszy, czyni przejmujące wrażenie. Dzień spędza w ukryciu, gdyż światło dzienne razi go bardzo; mniejsze ptaki korzystają z tej chwilowej bezsilności puhacza i napadłszy go gromadą, starają się dokuczyć mu krzykiem i zaczepianiem.

Fig. 28. Puhacz.

Puhaczew—osada w gub. Lubelskiej, pow. Chełmskim, liczy około 1.000 mieszkańców.

Puhar—kielich dużych rozmiarów, niekiedy zaopatrzony pokrywą. Dawniej używano puharów do picia, dzisiaj są to najczęściej naczynia, służące tylko do ozdoby, wykonywane zwykle ze złota lub srebra i bogato ornamentowane.

Puklerz—tarcza okrągła z wypukłym środkiem.

Pula (franc.) — w grach karcianych stawka przeznaczona na rozegranie.

Pularda—kura kastrowana i tuczona.

Pulpit (z łac.) — stolik do pisania z pochyłym blatem; podstawka przenośna z pochyłym blatem, na której kładzie się mszał podczas Mszy św.; rodzaj małych stalug pod nuty i książki.

Puls czyli *tętno*—miarowe kurczenie się i rozkurczanie tętnic (arterji), zależne od takichże skurczów serca, tło-

czącego krew do wszystkich tętnic ciała. W żyłach nie spostrzegamy tętna, oddzielone są bowiem od arterji i serca siecią naczyń włoskowatych, w których pulsacje przy przeciskaniu się krwi przez ich wąziutkie otwory znikają; prócz tego żyły nie posiadają ścian elastycznych, jak tętnice. Na skroniach, pod pachą, na przedramieniu i w innych jeszcze miejscach ciała doskonale można wyczuwać tętno. Z cech jego lekarze wnioskują o zmianach w stopniu siły i kurczliwości serca, o zmianach w ściankach naczyń krwionośnych, o gorączce i t. p. U noworodka ilość uderzeń tętna na minutę wynosi około 160 i więcej; potem zmniejsza się szybko, u dwuletniego dziecka dochodzi już tylko 100 na minutę, u 7-letniego do 90, u dorosłego 60—70. U kobiet tętno jest szybsze niż u mężczyzn. W chorobie puls znacznie się zmienia; w gorączce np. staje się szybszy, mocniejszy i pełniejszy, przy omdlewaniu zaś—wolniejszy i słabszy.

Pulweryzator, ob. *Rozpylacz*.

Pulwy—bagna położone w dawnem województwie Mazowieckiem, ziemi Nurskiej, na lewym brzegu Narwi, na wschód od Pułtuska, a na północ od Wyszkowa, długie na 3 mile a na 1½ mili szerokie.

Pułascy: *Józef* oraz *Franciszek*, *Kazimierz* i *Antoni*, synowie Józefa, podnieśli odważnie oręż przeciw gwałtom rosyjskim w Polsce za czasów Stanisława Augusta i zawiązali Konfederację Barską. Na wieść o wywiezieniu senatorów z Warszawy, Józef Pułaski, starosta warecki (ur. r. 1704 w Pułaziu) wyjechał z synami do Lwowa, a potem do Baru, gdzie z Michałem Krasińskim ogłosił akt konfederacji. Niezgoda między naczelnikami konfederacji (Pułaskim, Michałem Krasińskim i Joachimem Potockim) spowodowała Józefa do działania na własną rękę, za co odsądzony od władzy i osadzony w więzieniu, umarł ze zgryzoty w r. 1769. Z synów jego—*Kazimierz* (ur. r. 1747) zasłynął jako nieustraszony bojownik. Po upadku Baru bronił się przez trzy tygodnie w klasztorze Berdyczowskim, potem w Żwańcu i Okopach św. Trójcy, z których prawie cudem uratował się brat jego, Franciszek; następnie ruszyli obaj na Litwę (Franciszek zginął tam pod Łomazami). Pokonany pod Włodawą, Kazimierz przerzucił się szybko do Małopolski aż w okolice Sącza, Jasła i Bochni, stoczył kilka zwycięskich utarczek i zajął Częstochowę, skąd robił wycieczki na wszystkie strony. Oblegany, napastowany przez przeważne wojska, umiał z każdej matni wyjść cało, a gdy sądzono, że już rozbity został doszczętnie, wysuwał się znowu na widownię ze zbrojnym, pełnym animuszu rycerskiego zastępem. Z jego wiedzą, jak sądzą, wykonał Strawiński w r. 1771 zamach celem porwania króla Stanisława Augusta. W maju r. 1772, po wytrzymaniu ośmnastodniowego szturmu, Kazimierz widząc, że dalej bronić się niesposób, wymknął się z Częstochowy i uszedł szczęśliwie za granicę. Z Niemiec udał się do Turcji, która prowadziła wtedy wojnę z Rosją, a potem pojechał z przyjacielem swoim Maciejem Rogowskim do Ameryki, gdzie walczył jako dowódzca jazdy po stronie Stanów Zjednoczonych przeciw Anglji, aż w bitwie pod Savannah 9 października 1779 r. legł na pobojowisku.

Pułaski *Franciszek* — współczesny historyk polski, ur. 1875 r. na Podolu. Był przez lat kilka bibliotekarzem bibl. ordynacji im. Krasińskich w Warszawie, obecnie jest sekretarzem generalnym Warszawskiego Towarzystwa Naukowego; położył znaczne zasługi około wydawnictw i w zakresie własnej twórczej pracy naukowej. Wydał „Djalog Palinura z Charonem", „Katechizm Brzeski", „Poselstwo J. Tracha Gnińskiego". Ciekawą monografję stanowi praca p. t. „Spory o zapis Konstantego Świdzińskiego". Obecnie Fr. Pułaski

pracuje nad dziejami kultury w Polsce w dobie nowożytnej, biorąc udział żywy w ruchu naukowym na gruncie warszawskim, jest też wydawcą dwumiesięcznika naukowego p. t. *Przegląd Historyczny*.

Puławy—miasto położone w uroczej dolinie nadwiślańskiej, na prawym brzegu Wisły, przy drodze z Lublina do Radomia; liczy 9.000 mieszkańców. Puławy zasłynęły z końcem XVIII w. jako świetna rezydencja książąt Czartoryskich. Obok licznych budynków: pałacu, bibljoteki, szkoły, drukarni i t. p. wystawiła tu księżna Izabela osobny domek na zbiory najcenniejszych pamiątek narodowych i nazwała go „Świątynią Sybilli". Podczas wojny 1831 r. wojska rosyjskie złupiły Puławy; po upadku powstania rząd rosyjski zabrał je na własność i przezwał *Nową Aleksandrją*. W pałacu puławskim założono w r. 1846 instytut wychowawczy dla panien, w r. 1862 zastąpiono go politechniką; w końcu umieszczono tu szkołę rolniczą. Czartoryscy ocalili część swoich zbiorów, które znajdują się obecnie w Krakowie.

Pułk—oddział wojska, piechoty lub jazdy, nawet artylerji; pułk piechoty składa się zwykle z trzech bataljonów, a w czasie wojny z czterech, pułk jazdy z pięciu szwadronów. Pułk artylerji jest większą całością dział i obsługi pod względem administracyjnym; jednostką taktyczną w artylerji jest baterja, złożona przeważnie z 8 dział i odpowiedniej obsługi.

Pułkowo — wieś w gub. Petersburskiej, o 17 wiorst od Petersburga. Na górze w pobliżu Pułkowa wznosi się słynne obserwatorjum astronomiczne, zbudowane wielkim nakładem w latach 1833—39. Posiada wyborne instrumenty astronomiczne i bogatą bibljotekę.

Pułtusk—miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, nad Narwią, niegdyś własność biskupów płockich. Tu było jedno z najwcześniejszych i najbardziej wziętych kolegjów jezuickich. Z dawnych czasów pozostała kolegjata, t. j. kapituła pomocnicza biskupa płockiego, z oficjałem; przy niej obszerny starożytny kościół, oprócz tego kilka innych kościołów i zamek biskupi. Miasto pamiętne bojami, toczonymi w jego okolicach. Dziś ma 15.000 mieszkańców i należy do ładniejszych miast w Królestwie.

Puma, ob. *Kuguar*.

Pumeks — minerał; tworzy duże pokłady, podobne do zastygłych strumieni, najczęściej w pobliżu wulkanów. Posiada wewnątrz mnóstwo drobnych i większych pęcherzyków i dlatego pływa po wodzie. Służy do szlifowania, do polerowania marmuru, metali, kamieni litograficznych i t. p. celów, gdyż jest ostry i szorstki. Pod względem składu chemicznego należy go uważać za krzemionkę (kwarc).

Punickie wojny — trzy wojny między Rzymem a Kartaginą; pierwszej (264—241) następstwem była utrata przez Kartaginę Sycylji, Sardynji i Korsyki; w drugiej (218—201) początkowo Hannibal odniósł nad Rzymianami zwycięstwo we Włoszech, ostatecznie jednak został pokonany 202 r. pod Zamą i Kartagina utraciła Hiszpanję; trzecia (149—146) zakończyła się upadkiem Kartaginy.

Punie — miasteczko w gub. Wileńskiej, pow. Trockim, nad brzegiem Niemna, słynne w dziejach Litwy bohaterską obroną Margiera.

Punkt — w geometrji miejsce bez żadnej rozciągłości, zatem właściwie stanowiące tylko pojęcie oderwane; uważa się za granicę lub miejsce przecięcia linji. W gramatyce—to samo co kropka; punkt stawia się na końcu zdań prostych i złożonych, gdy myśl jest już zupełnie skończona. W arytmetyce punkt stanowi znak mnożenia.

Punktacja (z łac.)—tymczasowy szkic jakiegoś układu, z zestawieniem głównych punktów; przedwstępny układ do głównego układu.

Punktualność—drobiazgowa dokładność, ścisłość, przybywanie ściśle na czas oznaczony i t. p.

Pupil (z łac.)—małoletni, nad którego osobą i majątkiem czuwa ustanowiony przez prawo opiekun.

Purchawka — grzyb okrągły, barwy białej, bez trzona i kapelusza; grzybnia, jak zwykle, ukryta jest w ziemi; wystające na zewnątrz kuliste ciało owocowe, dojrzawszy pęka i rozsiewa kurz ciemnej barwy (zarodniki). Proszku tego używa się w medycynie do zasypywania starć skóry u noworodków, a także do ogni sztucznych jako lekkiego i łatwopalnego proszku. Purchawka rośnie po lasach i ogrodach.

Purpura — barwnik szkarłatny, pochodzenia zwierzęcego, używany przez starożytnych Greków, Fenicjan i Rzymian do farbowania tkanin. Purpury dostarczały mięczaki: *szkarłatnik* i *rozkolec*, posiadające gruczoł, który wydziela ciecz, w stanie świeżym bezbarwną; ciecz ta pod wpływem światła przybiera barwę szkarłatną i fijoletową, zależnie od rozmaitych kwasów, którymi się na nią działa. Purpura była barwnikiem niezmiernie drogim. Z czasem wyparł ją z użycia karmin, a następnie różne barwniki, otrzymywane sztucznie.

Purysta (z łac.)—dbający o poprawność i czystość języka, dążący do wyplenienia wyrazów i zwrotów cudzoziemskich; dbający o czystość obyczajów.

Purytanin (z łac.) — członek sekty religijnej, rozpowszechnionej w Anglji i w Ameryce, dążącej do oczyszczenia Kościoła ze wszystkich dodatków nie opartych na Piśmie św. Przenośnie — człowiek surowych, niezachwianych zasad.

Pusta (czyt. Puszta) — nazwa węgierskich stepów, leżących między Dunajem a Cisą i dalej na wschód aż do Siedmiogrodu.

Pustelnik — człowiek, który usuwa się na pustynię lub miejsce samotne i tam pędzi życie na rozpamiętywaniu, modlitwie i pokucie.

Pustelnik—rodzaj skorupiaków dziesięcionogich, z rodziny *pustelników*, obejmującej liczne gatunki; rodzaj ten posiada odwłok miękki, prawie zawsze spiralnie skręcony; pierwsza para nóg przodowych kończy się silnemi nożycami, ostatnie pary są szczątkowe. Żyje we wszystkich morzach, niektóre odmiany także na lądzie; miękki swój odwłok ukrywa zwykle w pustych muszlach mięczaków. Żywi się rybami, mięczakami i t. p. Jadalny.

Pustułka, ob. *Sokół*.

Pustynia—obszar pozbawiony prawie zupełnie roślinności i bardzo ubogi w wodę. Grunt pustyni składa się zwykle z lotnych piasków, żwiru, nagiej gliny lub piaskowych kamieni. Gdzieniegdzie spotykać tam można w zagłębieniach wodę lub źródło, tryskające ze skały, w sąsiedztwie którego rosną drzewa i krzewy. Takie miejsca na pustyni zowiemy *oazami* (ob.).

Pustynnik — kurak trzypalcowy, wielkości gołębia, z kształtu jednak ciała więcej do kuropatwy zbliżony, upierzenie ma przeważnie gliniastożółte, z czarnymi paskami, lotki popielato czarne, pokrywy na końcach białawe, takież łatki; na środku jaśniejszego brzucha czarna plama. Ojczyzną jego są stepy Azji wschodniej; rzadko przybywa do Europy.

Puszcza—wielki obszar lasu, w którym znajduje się gruby zwierz. W Polsce słynne były: puszcza Niepołomicka w Krakowskiem, Zielona w Ostrołęckiem, Białowieska w Grodzieńskiem, Kampinoska i Łomżyńska na Mazowszu, Kozienicka w Sandomierskiem.

Puszczyk—gatunek sowy bez pęczków piór nad uszami, miejscowy i bardzo pospolity u nas. Zamieszkuje dziuple drzew, zwłaszcza w lasach liściastych; światła dziennego unika staranniej, niż inne sowy. Głos wydaje podobny do śmiechu. Należy do ptaków użytecznych z powodu tępienia myszy leśnych i polnych.

Puszkarz—dawniej w Polsce fabrykant broni palnej (rusznikarz), a także żołnierz obsługujący armaty, które nazywano dawniej puszkami. Sztuka odlewania dział zwała się sztuką puszkarską.

Puszkin *Aleksander*—najznakomitszy poeta rosyjski, ur. 1798 r., um. 1837 r., rażony kulą w pojedynku; pochodził ze starej szlachty rosyjskiej; kształcił się w liceum Carskosielskiem, gdzie zaczął pisywać utwory poetyckie. Ukończywszy szkoły, wstąpił do służby państwowej, ale za swe poglądy liberalne wkrótce pozbawiony został możności przebywania w stolicach; dopiero po wstąpieniu na tron cesarza Mikołaja I odzyskał pełnię praw obywatelskich. Podczas pobytu w Moskwie poznał i zaprzyjaźnił się z A. Mickiewiczem. Pisywał poezje, utwory dramatyczne, powieści, nowele; próbował też sił na polu historycznem, ale w tym kierunku wielkich zdolności nie wykazał. Główniejsze utwory: „Eugenjusz Onegin", „Połtawa", „Rusłan i Ludmiła", „Jeniec kaukaski", „Jeździec miedziany", „Borys Godunow", „Córka kapitana", „Dama pikowa" i w. in.

Putjatycki *Antoni*, ksiądz, teolog, ur. 1787 r. w Poznańskiem, um. 1863 r. w Łowiczu; był profesorem teologji w seminarjum misjonarzy w Warszawie; wydał „Mały katechizm", „Katechizm większy", „Pismo o religji Objawionej", „Astronomja popularna" i pisma teologiczne po łacinie.

Putyfar—wysoki urzędnik na dworze faraona w Egipcie, podług Pisma Świętego, kupiwszy od kupców madjanickich Józefa, syna Jakóbowego, jako niewolnika, zrobił go przełożonym swego domu i majętności, później jednak, wskutek fałszywego oskarżenia swej żony, wtrącił go do więzienia. Po wytłumaczeniu królowi jego snu, Józef wypuszczony, został pierwszym ministrem króla.

Puzdro, *puzderko*—pudełko z przegródkami albo z wklęsłościami, zastosowanemi do przedmiotów w niem przechowywanych.

Puzon—instrument muzyczny, dęty. Jest to rodzaj wrzaskliwej trąby; wydobywanie z niej różnych tonów zależy od większego lub mniejszego wysunięcia znajdującego się wewnątrz przyrządu.

Puzyna *Jan*, kniaź z Kozielska, kardynał, przedtem biskup sufragan lwowski, zasiadłszy w r. 1895 po Albinie Dunajewskim na stolicy książąt biskupów krakowskich, zajął się energicznie odrestaurowaniem katedry na Wawelu. Um. 1911 r.

Puzyrewskij *A. K.*, generał rosyjski, strategik i autor wojskowy. Napisał: „Polsko-rosyjska wojna 1831 roku", „Historja powstania 1863 r.", „Samo-Sierra" i t. d. Zmarł w 1904 r.

Pycha—pierwszy z grzechów głównych, które są prawie zawsze grzechami śmiertelnymi. Cnotą przeciwną pysze jest pokora.

Pylnik, ob. *Kwiat*.

Pylony, *pilony* — budynki kształtu wieżowego, służące w wielu starożytnych budowlach egipskich za główną oprawę czyli ramy portyku wchodowego, stanowią charakterystyczną cechę budownictwa staroegipskiego.

Pyłek kwiatowy — drobny, różnych kolorów proszek, wytwarzany w pylnikach pręcików kwiatowych (ob. *Kwiat*), składający się z pojedyńczych, kulistych, mikroskopowych komórek, posiadających zazwyczaj bardzo różnorodnie inkrustowaną otoczkę. Komórki te grają ważną rolę w tworzeniu się zarodków w ziarnach roślin, a więc w sprawie ich rozmnażania się.

Pypeć — choroba drobiu i wogóle ptaków, spowodowana brakiem wody do picia lub używaniem zepsutego mięsa na pokarm. Objawia się trudnością

w połykaniu, wydawaniem niewłaściwego głosu i zbieleniem skóry na końcu języka. Przy dłuższem trwaniu choroby naskórek języka i gardzieli twardnieje. Leczenie polega na umieszczeniu ptaków w miejscu słonecznem i zmywaniu otworów nosa. Zdzieranie zgrubiałego naskórka z języka jest okrucieństwem nieużytecznem.

Pyrrhus—król Epiru, jeden z największych wodzów swego czasu, żył w końcu IV i połowie III w. przed Chr.

Pyrrhusowe zwycięstwo—zwycięstwo odniesione przy zupełnem wyczerpaniu sił, po którem już tylko klęsk oczekiwać należy. Tak król Epiru, Pyrrhus pobił Rzymian pod Herakleją, ale po wygranej miał powiedzieć: „jeszcze jedno takie zwycięstwo, a pozostanę bez wojska".

Pytel—worek muślinowy lub jedwabny ruchomy, przez który w młynach przesiewa się mąka zmielona. *Pytlować*—przepuszczać mąkę przez pytel. Przenośnie—dużo i prędko mówić.

Pythia, ob. *Delfy*.

Pytyjskie igrzyska, inaczej Delfickie igrzyska, odbywały się w starożytnej Grecji co 4 lata na cześć Apollina.

Pyzdry—osada w gub. Kaliskiej, powiecie Słupeckim, na granicy Królestwa Polskiego i W. Ks. Poznańskiego, niedaleko ujścia Prosny do Warty; niegdyś był to znakomity gród, dziś w upadku; najdalej na zachód wysunięta osada miejska w Królestwie Polskiem.

Q.

Q — głoska alfabetu łacińskiego i większej części alfabetów zachodnich. W abecadle polskiem i innych słowiańskich nie istnieje; bywa używana tylko w wyrazach i nazwiskach cudzoziemskich. Jeżeli nie jest końcowa, zawsze następuje po niej samogłoska *u* i wtedy brzmi w łacinie jak *kw*, u Francuzów zaś jak *k*.

Quadragena — czterdzieści dni odpustu, który uwalnia od pokuty, jaką czynićby należało przez 40 dni, według dawnych przepisów Kościoła.

Quasi (łac.)—prawie, niemal, jakby; w zestawieniu z innymi wyrazami nadaje tymże pojęcie pozorności (np. quasi uczony).

Quebec, *Kwebek*—stolica prow. kanadyjskiej t. n. przy ujściu rzeki św. Karola do rzeki św. Wawrzyńca, jedna z najsilniejszych pozycji wojennych w Ameryce Północnej.

Qui pro quo (łac., czyt. *kwi pro kwo*)—jedno zamiast drugiego, zabawna pomyłka, nieporozumienie.

Quinet *Edgar*—historyk, pisarz filozoficzny francuski i literat, ur. 1803 r., um. 1875 r.; jednocześnie z Mickiewiczem 1841—1844 r. profesor w Collège de France i przyjaciel naszego poety; wraz z historykiem Juljuszem Micheletem, stanowili trójcę profesorów, ulubionych i poważanych przez młodzież i wywierających duży wpływ na ówczesne kierunki myśli. Wszystkich trzech wyobrażono na umyślnie odbitym medalu, dziś bardzo rzadkim. Quinet był autorem licznych dzieł.

Quito — stolica południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Ecuador i prowincji Pichincha. Jest rezydencją arcybiskupa, ma uniwersytet, wiele kościołów i innych okazałych budowli. Ludność wynosi do 100.000 głów.

Quod libet (łac.)—co kto lubi, co się komu podoba; utwór muzyczny lub przedstawienie teatralne, złożone z rozmaitych urywków.

Quod licet Jovi, non licet bovi—przysłowie łacińskie, znaczy: co wolno Jowiszowi, niewolno wołowi.

Quorum—wyr. łac., dosłow. których—liczba członków parlamentu lub jakiej korporacji, niezbędna przy obradowaniu, do wydania uchwały.

Quot capita, tot sensus—przysłowie łacińskie, równoznaczne z polskiem: co głowa, to rozum.

Quousque tandem? (łac.)—dokądże tego będzie? Pierwsze wyrazy mowy Cycerona przeciw Katylinie, gdy ten, pomimo odkrycia spisku, uknutego na zgubę rzeczypospolitej, ośmielił się przybyć do senatu.

R.

R—osiemnasta litera alfabetu; w języku polskim spółgłoska twarda, płynna, miękcząca się przed samogłoskami miękkiemi i jotowemi; w skróceniach znaczy: Regnum, Rex; przy podaniu stopni temperatury—Réaumur.

Raba — rzeka w Galicji, wypływa z Beskidu i ubiegłszy 143 klm., wpada pod ujściem Solnem do Wisły.

Rabarbarum—rodzaj roślin zielnych z rodziny *rdestowatych;* pochodzi z Azji środkowej. Niektóre gatunki hodują w ogrodach jako rośliny ozdobne. Liście ma wielkie, zielone, niekiedy z czerwonym brzegiem, kwiaty drobne, białawe lub jasno-żółte, zebrane w duże wiechy. Jeden gatunek daje liście, z których smażą się konfitury, oraz wyrabia się rodzaj wina owocowego. Najważniejszy wszakże użytek mają łodygi podziemne, zwłaszcza tybetańskiego gatunku, które pod nazwą *korzenia rabarbarowego* stanowią znany powszechnie środek leczniczy, w małych dawkach podniecający trawienie i budzący apetyt, w większych—przeczyszczający.

Rabat—ustępstwo od ceny towaru, przyznane przez sprzedającego kupującemu; opust.

Rabaty—w ogrodach wąskie grządki kwiatów, otaczające większe kwatery. Przy mundurach wojskowych — wyłogi barwy odmiennej od koloru munduru.

Rabbi (hebraj. mistrz, nauczyciel)—tytuł nadawany doktorom Zakonu żydowskiego, zwłaszcza przewodniczącym w szkole. Stąd pochodzi nazwa *rabin*—przełożony gminy żydowskiej.

Rabelais *Franciszek*—słynny satyryk francuski, autor dzieł p. t. „Gargantua i Pantagruel", ur. 1483 r., został zakonnikiem, najprzód franciszkaninem, następnie w r. 1524 wstąpił do zakonu benedyktynów, a później został duchownym świeckim; w Montpellier zajmował się wykładem sztuki lekarskiej; jako nauczyciel oraz lekarz osiągnął

duży rozgłos. W satyrycznych utworach swoich wyśmiewał i potępiał fanatyzm teologów zarówno katolickich, jak kalwińskich, ciemnotę mnichów i t. p.

Rabski *Władysław* — współczesny pisarz polski, ur. 1865 r w Poznańskiem, dr. filozofji wszechnicy berlińskiej; jest autorem paru dramatów („Asceta", „Zwycięzca"), szeregu nowel i wierszy. W czasie pobytu swego w Poznaniu stworzył *Przegląd Poznański.* Od r. 1897 stale przebywa w Warszawie, z początku jako współpracownik szeregu pism, a od dłuższego czasu jako członek redakcji *Kurjera Warszawskiego,* w którym prowadzi dział krytyki teatralnej, drukuje feljetony, artykuły polemiczne i społeczne.

Rabsztyn — wieś w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, o pół mili od Olkusza, posiada zwaliska starożytnego zamku obronnego, leżące wśród pięciu skalistych gór, pokrytych lasem jodłowym.

Rabunek—zabór rzeczy cudzej, nie potajemnie, lecz przemocą i otwarcie; inaczej uważana jest przez prawo kradzież z włamaniem, która jest także czynem gwałtu, lecz dokonanym tajemnie.

Raca, ob. *Rakieta.*

Rachel—wspominana w podaniach biblijnych córka Labana, żona patrjarchy Jakóba, matka Józefa i Benjamina.

Rachitizm, ob. *Angielska choroba.*

Rachmistrz — urzędnik prowadzący księgi dochodów i wydatków; ten, kto umie dobrze liczyć; biegły w arytmetyce.

Rachunek: 1) dokonanie jakiegokolwiek zadania arytmetycznego lub algebraicznego. 2) W pospolitem znaczeniu spisanie i zsumowanie wydatków.

Rachunkowość—wogóle sposoby wykonywania wszelkich działań matematycznych, w szczególności działań z matematyki handlowej, przyczem często nazwa ta obejmuje całą buchalterję (ob.).

Raciąż—osada w gub. Płockiej, pow. Sierpckim nad rzeką Raciążnicą, przy szosie Płock-Mława, od wieków należała do biskupów płockich; liczy 4.000 mieszkańców.

Raciążek—osada w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim, niegdyś warowny gród książęcy, nadany następnie biskupom włocławskim. W zamku raciąskim spotykał się Władysław Jagiełło z mistrzami krzyżackimi dla układów o pokój. Posiada obszerny murowany kościół z XVI wieku.

Raciborz *(Ratibor)* — niegdyś księstwo udzielne na Górnym Śląsku, ma 900 klm. kw. i przeszło 32.000 mieszk., należy do regencji Opolskiej. Od początku XIII do XIV w. zostawało pod oddzielnymi książętami z linji Piastów, poczem przeszło do Austrji, a 1742 r. do Prus. Miasto Raciborz, siedlisko wyższego sądu krajowego w Górnym Śląsku, leży na lewym brzegu Odry, liczy około 25.000 mieszk., prawie wyłącznie Polaków.

Racice, ob. *Kopyto.*

Racine (czyt. Rasyn) *Jan*, znakomity poeta francuski, ur. r. 1639, um. r. 1699, pisał tragedje („Atalia", „Fedra", „Britannicus" i t. d.), które odznaczają się poważnym nastrojem, wzniosłością myśli i wielką siłą języka. Racine należy do t. zw. klasyków francuskich.

Racja (z łac.) — rozumowana przyczyna, powód; dowód; słuszność; 2) wyznaczona porcja żywności albo furażu. *Racja stanu*—przyczyny polityczne jakiego postanowienia rządowego.

Racjonalizm, od wyrazu łac. *ratio* — rozum: 1) odrzucanie Objawienia i wszelkich prawd religijnych, których rozum nie może pojąć; wiara wyrozumowana; 2) w filozofji kierunek dążący do poznania wszelkich prawd naukowych, źródeł i granic wiedzy wyłącznie za pomocą rozumowania, a odrzucający doświadczenie (w przeciwstawieniu do empiryzmu).

Racławice—wieś w pow. Miechowskim, na zachód od Skalbmierza, na drodze ze Słomnik do Działoszyc, pamiętna bitwą 4 kwietnia 1794 r., w której Kościuszko odniósł zwycięstwo nad korpusem generała Tormasowa.

Raczki — osada w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim, nad rz. Rozpudą, liczy 2.200 mieszk. W pobliżu leży osada *Dowspuda*, w której znajdują się wspaniałe zwaliska zamku Paców, niedawno jeszcze liczącego się do najpiękniejszych budowli w naszym kraju.

Raczyński *Edward,* potomek starego rodu szlacheckiego w Wielkopolsce, ur. 1787 r. Po upadku kraju i zawiedzionych nadziejach wojen Napoleońskich, w których brał czynny udział jako żołnierz w r. 1809 i poseł na sejm 1812 r., oddał się uprawie nauk, zbieraniu i przechowywaniu pamiątek polskich. Założył on 1829 r. bibljotekę Raczyńskich w Poznaniu, hojnie ją wyposażył i darował miastu. W katedrze poznańskiej wzniósł (ze składek i własnych funduszów) pomniki królów Mieczysława I i Bolesława Chrobrego (r. 1827). Wydał około 200 tomów cennych źródeł do dziejów Polski, wśród których po raz pierwszy: Listy Jana III do żony, Pamiętniki Paska, Wybickiego, Kitowicza i t. d. Um. 1845 r.

Rad, *radium* — niedawno odkryty pierwiastek chemiczny, który wydaje światło, przenikające nawet blachy metalowe. Rad posiada własności lecznicze. Odkryty został i zbadany przez Polkę Curie-Skłodowską, mieszkającą w Paryżu.

Rada—1) Zdanie czyjeś, wskazujące nam właściwą drogę i sposób postępowania. 2) Zgromadzenie ludzi, mających prawo i obowiązek udzielania rad, które posiadają niekiedy moc uchwał i postanowień.

Rada administracyjna w Królestwie Polskiem do r. 1830 składała się z namiestnika i pięciu ministrów, posiadała władzę wykonawczą, czyli była właściwym rządem autonomicznym Królestwa.

Rada nieustająca, utworzona w Polsce 1775 r., z woli ambasadora rosyjskiego, Stackelberga, była władzą rządzącą, postanowioną do załatwiania spraw mniejszej wagi (nie należących do atrybucji sejmu). Miała ona zastępować dawniejszą radę senatorską, dodawaną królowi do pomocy w sprawach zarządu. Dzieliła się na 3 stany: król, senat i rycerstwo; król, jako głowa narodu, był z prawa prezydentem Rady, składającej się z 36 członków (konsyljarzów). Król nie mógł zwołać sejmu żadnego bez uchwały Rady nieustającej; projekty sejmowe musiały być wprzód w niej rozbierane. Uchwały Rady król, jako przewodniczący, miał obowiązek podpisywać w imieniu kolegjum. Dawanie posłuchania posłom zagranicznym i odpowiedzi musiały być z Radą umówione. Jedną z ważniejszych atrybucji Rady nieustającej była nominacja biskupów, wojewodów, kasztelanów i ministrów (z wyjątkiem podskarbich). Rada dzieliła się na 5 departamentów: 1) spraw zagranicznych, 2) policji, 3) wojskowy, 4) sprawiedliwości, 5) skarbowy. Rada nieustająca, jako złożona przeważnie ze stronników Rosji, była w Polsce powszechnie znienawidzona. Sejm czteroletni Radę nieustającą zniósł.

Radca. W hierarchji urzędniczej za czasów Królestwa do 1830 r. najwyższy stopień był radcy stanu; później zaprowadzono tytuły ze znaczeniem wyższem: rzeczywisty radca stanu, radca tajny i rzeczywisty radca tajny.

Radecki *(Radetzky) Józef Wacław*, hrabia, feldmarszałek austrjacki, z pochodzenia Czech, ur. 1766 r., um. 1858 r. Brał czynny udział w kilku wojnach, toczonych przez Austrję i posuwając się po szczeblach drabiny wojskowej, doszedł do stopnia feldmarszałka i naczelnego dowódcy wojsk, toczących zwycięskie walki w północnych Włoszech. Pozostawił po sobie pamięć doskonałego wodza i taktyka, ale też i wielkiego reakcjonisty.

Radecznica—wieś w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, na górze otoczonej

lasem, z klasztorem i kościołem bernardynów, słynącym z odpustów i cudownego obrazu św. Antoniego, które ściągały tłumy pobożnych. W r. 1869 kościół zamieniono na cerkiew, a w klasztorze osadzono mniszki prawosławne. Kościół ten i klasztor fundował w XVII w. biskup chełmski, Mikołaj Świrski.

Radliński *Ignacy*—znawca Wschodu (orjentalista), ur. 1843 r., kształcił się w uniwersytecie kijowskim i krakowskim; poświęcił się studjom naukowym w kierunku poznania języków, literatur i historji narodów wschodnich, wynikiem czego było ogłoszenie licznych rozpraw bądź w czasopismach, bądź w oddzielnych książkach. Ostatnio wyszły: „Historja nauki o człowieku“, „Historycy hebrajscy wobec krytyki i dziejów“, „Przeszłość w teraźniejszości“ i inne.

Radło, ob. *Pług*.

Radom—miasto gubernialne w Królestwie Polskiem, nad rzeką Mleczną, dopływem Radomki, bardzo starożytne, wspominane już w pierwszych czasach istnienia Polski. Kazimierz Sprawiedliwy wybudował tu kościół 1187 r., później nieco wzniesiono tu na górze *Piotrówka* zamek obronny. W r. 1360 Kazimierz W. prawa i uposażenie ze starego Radomia do nowego przeniósł, a sam często tu przebywając, w okolicznych lasach chętnie polował. On także wzniósł tu nowy zamek, a miasto murem opasał. Do Radomia przywiązanych jest wiele historycznych wspomnień. Tu na sejmie 1383 r. obrano Jadwigę na królowę polską, tu lubiła mieszkać królowa Zofja, żona Władysława Jagiełły, który także często odwiedzał miasto, a Kazimierz Jagiellończyk licznymi i ważnymi obdarzył je przywilejami; tu 1469 r. stany czeskie ofiarowały koronę synowi Kazimierza, Władysławowi. Tu się odbył pamiętny sejm w r. 1505, na którym uszczuplono władzę królewską i polecono Janowi Łaskiemu zebranie i wydanie praw polskich. Za Zygmunta III zasłynął Radom trybunałem, zwanym komisją radomską, która tu od r. 1613 do 1763 istniała. W r. 1763 zawiązała się w Radomiu pamiętna konfederacja Radomska. Z dawnych zabytków niewiele już pozostało śladów. Ze starożytnego zamku zachował się tylko niski i długi dom, w którym mieści się hypoteka. Od r. 1815 Radom przeznaczony został na rezydencję ówczesnych władz wojewódzkich (później gubernjalnych). Radom rozwija się szybko dzięki kolei Iwangrodzko-Dąbrowskiej, która dała mu do tego popęd. Liczy 40.000 mieszk. Posiada sporo zakładów przemysłowych.

Radomka, dawniej *Radomierza*—rzeka w Królestwie Polskiem, bierze początek poniżej Skrzynna pod wsią Ruski bród; płynie na Przytyk, Jedlińsk i pod Ryczowołem wpada do Wisły.

Radomsk, urzędownie *Noworadomsk*, miasto powiatowe w gub. Piotrkowskiej, posiada stację kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i rozwinięty przemysł fabryczny. Radomsk spotykany jest w dokumentach począwszy od XIII w. Przywilej miejski uzyskał od Leszka Czarnego, który fundował kościół franciszkanów; klasztor zbudowała Bona. W wieku XVII Lisowczycy, przechodząc tędy ze Śląska, podpalili miasto. Za czasów konfederacji Barskiej gościł w Radomsku z 600 konfederatami Kazimierz Pułaski. W Radomsku istniała szkoła, której uczniowie przechodzili do uniwersytetu czyli akademji krakowskiej.

Radoszkowice—miasteczko w pow. Wilejskim, gub. Wileńskiej, przy trakcie z Mińska do Wilna.

Radoszyce—osada w gub. Radomskiej, pow. Koneckim, bardzo starożytna, miała niegdyś wygodny i ozdobny dwór królewski, w którym Władysław Jagiełło często przebywał. Tutejszy kościół parafjalny należy do najdawniejszych w Polsce.

Radwański *Andrzej*—fizyk, ur. 1800 r., um. 1860 r.; po ukończeniu uniwersytetu warszawskiego został nauczycielem fizyki. Był autorem szeregu dzieł z zakresu fizyki, chemji i geografji, np. „Zasady fizyki“, „Chemja organiczna“, „Geografja ogólna“ i inne.

Radykalizm — sposób myślenia lub postępowania, usiłujący przyjętą zasadę bez najmniejszych ustępstw bezwzględnie przeprowadzić; w polityce dążność do zasadniczych i gwałtownych zmian w ustroju społecznym, do przekształcenia z gruntu istniejących urządzeń państwowych; krańcowość. Stąd *radykał*—człowiek krańcowy, zwolennik radykalizmu.

Radykalny - bezwzględny, krańcowy; gruntowny, zasadniczy, sięgający do podstaw, do źródła.

Radymicze —podług Nestora jedno z plemion słowiańskich, mieszkające nad rz. Sożą, w dzisiejszej gub. Mohylewskiej, byli pochodzenia lechickiego. Oleg wyswobodził ich (885) z jarzma chazarskiego; następnie, gdy zamierzali odłączyć się od książąt ruskich, zostali rozbici nad rz. Piszczaną i od tej pory znikają zupełnie z dziejów.

Radzanów—osada w gub. Płockiej, pow. Mławskim, dawniejsze miasteczko, nad rzeką Działdówką (Wkrą), niedaleko ujścia do niej Mławki. Za miastem wśród bagnistych trzęsawisk jest wał, umyślnie sypany, na którym w XVI w. stał murowany zamek.

Radziejowski *Hieronim* — podkanclerzy koronny, ur. 1632 r. Osądzony na banicję za zamach orężny, wykonany przeciwko swej żonie Elżbiecie, w pobliżu rezydencji królewskiej, schronił się do Szwecji (1653 r.), gdzie namowami swemi skłonił króla szwedzkiego do najazdu na Polskę. Za wpływem królowej Marji Ludwiki, przeprosiwszy króla, uzyskał odwołanie wyroku banicji (1662 r.); wysłany jako poseł nadzwyczajny do Turcji, um. w Konstantynopolu 1667 r.

Radziejowski *Michał*, kardynał, prymas, arcybiskup gnieźnieński, syn Hieronima, ur. 1645 r., kształcił się w Paryżu, a za powrotem wstąpił do stanu duchownego; był biskupem warmijskim (1677 r.), podkanclerzym koronnym (1685 r.), kardynałem (1686 r.), prymasem (1687 r.); w czasie bezkrólewia (1696 r.) korzystał ze swego stanowiska, frymarcząc koroną, którą kilkakrotnie sprzedawał więcej dającemu. Um. 1705 r.

Radziejów—osada w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim, należała do połowy XV w. do biskupów płockich, później przeszła na własność królewską. Istniał tu zamek, zdobywany kilkakrotnie przez Krzyżaków.

Radziejówka lub *Gągolina*, albo też *Pisia*—rzeczka w Królestwie Polskiem, bierze początek pod wsią Gnojno, płynie przez miasteczko Wiskitki, w pow. Błońskim, przechodzi w powiat Łowicki i pod wsią Boryszewem wpada z prawej strony do Bzury.

Radziłów — osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Szczuczyńskim, nad Wissą, niedaleko ujścia do Biebrzy.

Radziszewski *Henryk* — ekonomista, ur. 1873 r., kształcił się w Paryżu i Londynie. Napisał wiele artykułów treści ekonomicznej i społecznej, drukowanych w czasopismach warszawskich, oraz oddzielnie wydane rozprawy: „Podatki gruntowe w Królestwie Polskiem“, „Zarys rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego“ i in. W r. 1911 ukazała się cenna i obszerna monografja p. t. „Bank Polski“. Obecnie H. Radziszewski jest referentem działu ekonomiczno-społecznego w *Gazecie Warszawskiej*.

Radziwiłłowie — znakomity i możny ród litewski, otrzymał r. 1518 tytuł książęcy od cesarza Maksymiljana I, potwierdzony przez Zygmunta Augusta r. 1549. Za króla tego odznaczyli się dwaj Radziwiłłowie: *Mikołaj Rudy*, brat królowej *Barbary*, hetman wielki litewski, niepospolity wódz w wojnach przeciw Moskwie (um. w wierze kalwińskiej

r. 1588) i *Mikołaj Czarny*, stryjeczny brat Barbary, kanclerz litewski, ur. 1515 r., um. 1565 r., doradca królewski we wszystkich ważnych sprawach, mąż wielkiej nauki, ale przeciwnik Unji z Koroną, która dopiero po jego śmierci doszła do skutku. Przyjął wyznanie kalwińskie; innowierców gorliwie popierał, własnym kosztem wydał przekład Biblji, zwanej Radziwiłłowską (1563 r. w Brześciu we własnej drukarni). Syn Mikołaja Rudego, *Krzysztof*, z przydomkiem *Piorun* (um. r. 1603) i syn jego młodszy Krzysztof (um. r. 1640) obaj dzierżyli buławę wielką; syn starszy, *Janusz*, należał do rokoszu Zebrzydowskiego (um. r. 1620). Syn Mikołaja Czarnego, *Mikołaj Krzysztof*, zwany *Sierotka* (um. r. 1614 w Nieświeżu), powrócił na łono Kościoła katolickiego, brał udział w wojnach Stefana Batorego przeciw Moskwie. Pod Połockiem r. 1579 otrzymał postrzał w głowę i uczynił w chorobie ślub odbycia pielgrzymki do Ziemi Świętej, który wykonał w r. 1582. Opis tej podróży wydał później w druku. Zakładał też liczne kościoły i klasztory, uposażył hojnie Akademję wileńską. Obywatel znakomity, pan wielkich dóbr, których używał dla dobra swych poddanych i kraju. Z braci jego: *Jerzy* był biskupem wileńskim i krakowskim, a potem kardynałem w Rzymie (um. r. 1600), zarządzał przez kilka lat Inflantami i ostro występował przeciw innowiercom; *Stanisław* zw. *Pobożny* powrócił także do Kościoła katolickiego (um. r. 1599 w podróży do Loreto). Gałąź rodu Krzysztofa *Pioruna* pozostała kalwińską. *Janusz* (ur. r. 1612, um. r. 1655), syn Krzysztofa, brał udział w wojnach przeciw Chmielnickiemu i Moskwie. W r. 1655 jako hetman wielki litewski zdradził kraj i w Kiejdanach poddał Litwę Szwedom; zmarł ze zgryzoty sumienia. *Bogusław*, syn Stanisława i Elżbiety Zofji, córki elektora brandenburskiego Jana Jerzego, dzielny wojownik, ale człowiek lichy, walczył przeciw własnej ojczyźnie po stronie Szwedów (um. r. 1669 w Królewcu). Córka jego Karolina Ludwika wyszła za Ludwika syna elektora brandenburskiego, a po jego śmierci za Filipa księcia neuburskiego. Radziwiłłowie podzielili się w XVII wieku na kilka gałęzi: ołyckonieświeską (ordynacką), klecką, szydłowiecką i t. d. Z ołyckiej znany jest *Albrecht Stanisław*, kanclerz litewski i dziejopisarz (um. r. 1656). Z końcem XVII wieku rozpoczęły się długoletnie waśnie Radziwiłłów z Sapiehami, które sprowadziły wielkie nieszczęścia na Polskę i Litwę. W XVIII wieku zyskał sobie smutną chwałę największego hulaki i marnotrawcy *Karol Stanisław*, zwany *Panie Kochanku* (ur. 1734 r., um. 1790 r.), dokoła którego skupiało się liczne stronnictwo ciemnej, oddanej na usługi wielkiego magnata szlachty. Udział jego w sprawach publicznych wydał najgorsze owoce dla kraju. O życiu ówczesnem na dworze nieświeskim podają wiadomości „Pamiętniki Soplicy“, z których można dowiedzieć się niejednej uciesznej anegdotki o księciu „Panie kochanku“. Umarł bezpotomnie. Ordynacja nieświeska przeszła na bratanka jego *Dominika*, który w r. 1812 postawił pułk jazdy, odbył wyprawę na Moskwę, ale w odwrocie ranny, zmarł w r. 1813. Córka jego i jedyna dziedziczka Stefanja wyszła za księcia Ludwika Wittgensteina. Ordynację objął Radziwiłł z innej linji, *Antoni Henryk*, który został w r. 1815 namiestnikiem wielkiego księstwa Poznańskiego (um. r. 1838). Zaślubił on księżniczkę Fryderykę Ludwikę, z rodu królewskiego Hohenzollernów; syn jego *Fryderyk Wilhelm* (um. r. 1870) był generałem pruskim. *Michał*, brat Antoniego Henryka (um. r. 1850), walczył pod Kościuszką a w r. 1831 miał chwilowo naczelne dowództwo nad wojskami polskiemi. *Ferdynand* (ur. r. 1834), ordynat na Ołyce i Przygodzicach, mieszka w Berlinie, należy do pruskiej Izby panów.

Radziwiłłów — miasto pograniczne w pow. Krzemienieckim, gub. Wołyńskiej, nad rz. Słoniówką. Jest to główna komora celna od strony Galicji.

Radziwiłłówna *Barbara*, ob. *Barbara Radziwiłłówna*.

Radzymin—miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, o 3 mile od Warszawy odległe, połączone z nią koleją wązkotorową Warszawa-Marki-Radzymin.

Radzyń—miasto powiatowe w gub. Siedleckiej, nad rz. Białką, stacja linji Łuków-Lublin kolei Nadwiślańskich.

Radża, wyraz indyjski, w sanskrycie oznacza króla lub księcia, jest prastarym tytułem książąt tubylczych w Indjach przedgangesowych.—*Maharadża*, t. j. wielki król albo wielki książe, nazywa się ten, komu podlega kilku innych radżów.

Rafa—skała, ukryta pod powierzchnią wody, a bardzo niebezpieczna dla żeglujących statków. Największa rafa koralowa, ciągnąca się kilkaset mil, znajduje się wzdłuż północno-wschodniego wybrzeża Australji. Zawdzięcza ona swe pochodzenie drobnym żyjątkom morskim, noszącym nazwę *korali* (ob.).

Rafael Santi *z Urbino* — największy z pośród mistrzów sztuki malarskiej, ur. 1483 r. w Urbino we Włoszech, był synem zdolnego malarza Giovanni Santi, od którego też pierwsze początki otrzymał. Już około r. 1500 zaczęły się zjawiać prace samoistne Rafaela, będącego wtedy uczniem szkoły malarskiej w Perugji. W kilka lat potem wciąż potęgujący się talent młodego mistrza zwrócił uwagę papieża Juljusza II, który, wezwawszy Rafaela do Rzymu, wkrótce powierzył mu kierownictwo nad przyozdobieniem artystycznem Watykanu. Tu w malowanych *stanzach* i *freskach* uwydatnił się w całej pełni genjusz malarski Rafaela. Są to niedoścignione utwory pendzla, nazwane Biblją Rafaela. Pozatem malował on wiele obrazów, rozrzuconych dziś po całym świecie, a strzeżonych jako nieocenione skarby po muzeach i galerjach. Obliczają, iż w ciągu swego krótkiego żywota (um. 1520 r., mając zaledwie 37 lat) Rafael wykonał 1225 obrazów i rysunków, z pośród których najcenniejsze są jego liczne „Madonny“ (wizerunki N. Marji Panny), „Transfiguracja“ (Przemienienie Pańskie), „Zdjęcie z krzyża“, „Widzenie Ezechjela“, freski i stanze. W utworach Rafaela łączą się wszystkie warunki wymaganej od malarstwa doskonałości: kompozycja, rysunek, koloryt, naturalność, wdzięk, idealny polot, siła.

Rafał, *Rafael* (z hebr. *lekarz boży)*— jeden z siedmiu archaniołów, którzy stoją ciągle przed tronem Boga. Kościół katolicki pamiątkę jego obchodzi 24 października.

Rafał z Proszowic (błogosławiony), ur. 1454 r. w Proszowicach, syn garncarza. Ukończywszy nauki w akademji krakowskiej, otrzymał w 16 roku życia stopień doktora filozofji, poczem wstąpił do zakonu bernardynów, gdzie odznaczył się darem wymowy. Zostawszy gwardjanem bernardynów w Krakowie, przeniesiony został potem do klasztoru wileńskiego i był wikarjuszem prowincji; um. 1535 r. w klasztorze w Warcie.

Rafinerja, fabryka chemiczna, która ma na celu oczyszczanie bądź to produktów naturalnych, jak nafta, cukier, bądź też sztucznych przetworów surowych, jak spirytus, ażeby je uczynić przydatnymi do właściwego użytku.

Raguza, po serbsku *Dubrownik*— miasto na południowym brzegu Dalmacji. Niegdyś rzeczpospolita morska, wolna lub pod opieką Wenecji, posiadała wiele okrętów handlowych, które straciła podczas wojen Napoleońskich. Odtąd podupadło to miasto.

Rahoza *Michał*—metropolita, arcybiskup kijowski, obok Pocieja i Terleckiego, główny twórca Unji Brzeskiej; ur. 1450 r., um. 1533 r.

Raiffeisen *Fryderyk Wilhelm*, twórca specjalnego typu kas pożyczkowych lu-

dowych, zwanych od jego imienia *kasami Raiffeisena;* ur. 1818 r., um. 1888 r.

Raj (po hebr. *Eden),* właściwie wielki i piękny ogród. Podług podania biblijnego raj był rozkosznem miejscem, położonem w części Azji, przerzniętej rzekami: Phison, Gehon, Eufrates i Tygrys; Bóg umieścił w nim pierwszą parę ludzi, która pozostawała w raju aż do popełnienia grzechu pierworodnego.

Rajca — we wsiach dawnej Polski pomocnik sołtysa i wójta, który z nimi zasiadał na sądach. Większe miasta miały także rajców (consules), których wojewoda lub starosta wybierał do zarządu miasta.

Rajgras czyli *życznica owsowata* — jest *trawą* łąkową, dającą wyborną paszę zieloną i suchą.

Rajgrodzkie jezioro w gub. Łomżyńskiej, pow. Szczuczyńskim, wchodzi jedną częścią do Prus. Zajmuje 315 morgów przestrzeni.

Rajgród— osada starożytna w gub. Łomżyńskiej, pow. Szczuczyńskim, nad rzeką Jegrznią i jeziorem Rajgrodzkiem.

Rajtary (z niem.)—dawna polska jazda ciężka, ubrana i uzbrojona na wzór niemiecki, którą później dragonami nazwano. Bronią ich był pałasz i krótki karabin.

Rak *(cancer)* — bardzo ciężka choroba, zazwyczaj śmiertelna, polegająca na rozwoju guza w tej lub owej części ciała, który gnijąc i ropiejąc powoli zakaża cały organizm, wywołuje wyniszczenie ciała i sprowadza śmierć. Guz rakowaty wypuszcza wyrostki, przenikające w tkanki sąsiednie; podobne są one do łap raka, stąd nazwa. Oprócz rozrostu samego guza cząstki jego za pomocą krwi przenoszą się do innych organów ciała, wywołując tam wtórne guzy; to rozszerzenie się raka nazywamy jego *generalizacją.* Dotychczas nie wynaleziono żadnego środka ani miejscowego, ani ogólnego, za pomocą którego można by ograniczyć i powstrzymać dalszy rozrost tego nowotworu. W niektórych przypadkach, gdy rak jest niewielki i tylko w jednym narządzie umieszczony, można go usunąć za pomocą operacji chirurgicznej, o ile dany organ bez szkody dla całego organizmu usunąć się daje. W ten sposób usuwane bywają raki piersi kobiecych, kończyn, części kiszek, żołądka, ucha, oka i t. d. Zazwyczaj jednak po kilku miesiącach lub najdalej po 2—3 latach występuje recydywa w tem samem miejscu lub w innem.

Rak—znak w Zodjaku (ob.), przypadający na miesiąc czerwiec; wraz z wejściem pozornem słońca w ten znak, t. j. w okolice gwiazdozbioru raka, rozpoczyna się lato astronomiczne.

Rak rzeczny — skorupiak, pospolity w wodach słodkich, bieżących (głównie)

Fig. 29. Rak rzeczny.

i stojących Europy i Azji północnej. Ma ciało okryte twardym wapiennym pancerzem (skorupą), barwy ciemnozielonej, która po ugotowaniu raka staje się czerwoną. Posiada dwie pary rożków:

jedne długie, drugie krótkie; oczy na słupkach; 5 par nóg, pierwsza zakończona kleszczami; odwłok, pospolicie zwany ogonem lub szyjką, składa się z pięciu obrączek i płetwy na końcu; na obrączkach odwłoka znajdują się krótkie nóżki. Rak oddycha skrzelami, które są umieszczone z boku pod pancerzem. Przebywa na dnie wód pod kamieniami; żeruje nocą; żywi się drobnemi wodnemi stworzeniami oraz wszelką padliną. Posuwa się równie dobrze naprzód, jak i wstecz przy pomocy płetwy na końcu odwłoka. Niekiedy wychodzi na ląd. Może dłuższy czas żyć w wilgotnej piwnicy lub mchu, ale ginie prędko w suchem miejscu. Co rok w lecie zmienia skorupę. Przed zmianą zjawiają się w jego żołądku dwa ziarna wapienne wielkości grochu, t. zw. „oczy racze", które następnie rozpuszczają się, dostarczając materjału na nową skorupę. Utracone nogi lub kleszcze odrastają w czasie tej zmiany. Samica nosi jajka, przyczepione do nóg odwłoka; młode z wyglądu są podobne do starych, różnią się jedynie wielkością. Raki żyją do 20 lat; są jadalne, a najsmaczniejsze bywają od maja do sierpnia.

Rakieta, *raca*—rurka metalowa albo tekturowa napełniona ubitą mieszaniną prochu i węgla i zaopatrzona w pręt drewniany do nadawania kierunku; zapalona, szybko wznosi się w powietrze jako fajerwerk albo sygnał; służy też do oświetlenia pozycji nieprzyjacielskich w nocy, do przesyłania lin ratunkowych statkom i t. p. Przenośnie — *rakiety dowcipu* — częste a niespodziewane zwroty w mowie albo w piśmie, olśniewające, zdumiewające dowcipem.

Rakoczy — ród książęcy siedmiogrodzki, którego pojedyńczy członkowie odegrali ważną rolę zarówno we własnem księstwie, jak i w Węgrzech. Odznaczyli się zwłaszcza: *Jerzy I,* ur. 1591 r., panował w Siedmiogrodzie od r. 1631 do 1648; wkroczył do Węgier, aby zagwarantować wolność polityczną i religijną wyznawcom kościoła reformowanego. *Jerzy II*—syn poprzedniego, ur. 1615 r., panował od 1648 do 1660 r.; uzyskał zwierzchnictwo nad Multanami i Wołoszczyzną; stanął po stronie Karola Gustawa szwedzkiego przeciw królowi polskiemu, Janowi Kazimierzowi; wkroczył do Polski, ale pobity, sam ledwie zdołał zbiedz, a cała jego armja dostała się do niewoli. Wnuk Jerzego II—*Franciszek II,* ur. 1676 r., wystąpił przeciw Habsburgom i ogłosił się w r. 1707 księciem Siedmiogrodu; z początku cieszył się powodzeniem i zajął niemal całe Węgry, ale niebawem pokonany przez wojska austrjackie, schronił się z początku do Francji, a później do Besarabji, gdzie też umarł 1735 r. Ród Rakoczych wygasł w r. 1780.

Raków — osada w gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, przy zbiegu rzek Czarnej i Łagowicy. Założony przez kasztelana Jana Sienińskiego w XVI w., był siedliskiem innowierców różnych odcieni, którzy tu zwoływali synody w celu ustalenia dogmatów swojej wiary i porozumienia się między sobą. Szkoła arjańska, założona tu w XVII w. przez Jakóba Sienińskiego, kształciła młodzież wszelkich wyznań.

Ramadan albo *Ramazan*—dziewiąty miesiąc kalendarza mahometańskiego, w którym muzułmanie odprawiają post, trwający od wschodu do zachodu słońca i zakończony świętem *Bajramu.*

Ramajana—narodowa epopeja starożytnych Indów, opiewająca losy królewicza Ramy.

Ramię—kończyna górna człowieka. Szkielet ramienia składa się z *karku,* z *ramienia właściwego,* z *przedramienia* i z *ręki.* Kości karku są: *łopatka* od tyłu i *obojczyk* z przodu. Ramię właściwe ma tylko jedną kość *ramieniową;* przedramię składa się z dwuch kości: *łokciowej* i *promieniowej,* a ręka składa się z małych kostek: *napięstka, śródpięścia* i *palców.* Wszystkie te

kości połączone są z sobą za pomocą więzów, zezwalających na swobodne ruchy w stawach: karkowym, łokciowym, napięstkowym i dłoniowo-palcowych. Wielka ilość grubych, cienkich, długich i krótkich mięśni porusza temi kośćmi, nadając kończynie górnej swobodę i kombinacje ruchów, dochodzące do mistrzowstwa. Żadne zwierzę nie posiada tak wyrobionych kończyn (górnych), jak człowiek.

Ramorino *Hieronim*—wojskowy włoski, ur. 1792 r., służył w wojsku francuskiem, biorąc czynny udział we wszystkich kampanjach 1809—1815 r.; podczas powstania w Piemoncie (1821 r.) stanął na czele wojsk zbuntowanych. W r. 1829 przybył do Polski i wziął udział w rewolucji 1830 r. Na początku 1849 r. wszedł w szeregi wojska sardyńskiego i otrzymał dowództwo nad 5 dywizją (lombardzką), ale działając wbrew otrzymanym rozkazom, ułatwił Austrjakom zajęcie Piemontu. Uwięziony z tego powodu i oskarżony o niesubordynację, stawiony został przed sądem wojennym i rozstrzelany.

Ramota — wyraz używany na określenie utworu literackiego bez wartości.

Rampa — 1) spadzistość, podjazd; 2) pomost do ładowania i wyładowywania towarów do wagonów i z wagonów; 3) szereg lamp u brzegu sceny w teatrze.

Ramses—imię 14 faraonów egipskich. Pierwszy z nich był głową 19 dynastji Manetońskiej i panował w połowie XV w. przed Chryst. Najsławniejszym z Ramsesydów był wielki wojownik, wnuk pierwszego, *Ramses II* (1348 — 1281), pod którego rządami Egipt stanął u szczytu potęgi. Ramses II wzniósł wiele wspaniałych budowli (w Egipcie i Etjopji) i podniósł dobrobyt kraju budową kanałów (ob. *Egipt*).

Rana — wszelkie nagłe rozdzielenie tkanek żyjącego organizmu przy pomocy środków mechanicznych. Rany dzielą się ze względu na sposób ich zadania i narzędzie, którem zostały dokonane, na: ukłucia (o małym otworze, ale głębokie), rozszarpania, rozdarcia, starcia, ukąszenia (wszystkie o brzegach i ściankach nierównych), rozmiażdżenia, stłuczenia (często wewnętrzne, t. j. mieszczące się pod skórą bez jej rozerwania), rany od wrzodów, krost, rany postrzałowe i t. p. Zranieniu towarzyszy *krwotok* większy lub mniejszy, ból oraz inne objawy, jak: wypadnięcie trzewiów przy głębokiej ranie brzucha, wypłynięcie ropy przy przecięciach ropni. Gojenie się rany może nastąpić natychmiast, przyczem ze ścianek rany, po ustaniu krwotoku i ścięciu się krwi, wypływa żółtawy, przezroczysty, lepki płyn limfatyczny, który tworzy na ranie strup (zasklepienie się rany), pod którym rana się goi. Tak powinny się goić i tak się goją wszystkie rany niewielkie, posiadające ostre, równe brzegi i nie zanieczyszczone zarazkami septycznymi z powietrza lub z narzędzia, którem rana była zadana. Zanieczyszczone rany goją się zwykle trudno; zjawia się w nich ropa w większej lub mniejszej ilości; ropa ta rozkłada się; produkty rozkładu (ptomainy) razem z zarazkami dostają się do krwi, powodując jej zakażenia, gorączkę, a często i śmierć całego organizmu albo zranionego organu.

Ranga, (z franc.), stopień — pewna godność, zwłaszcza w urzędzie lub w wojsku. Z rangą łączy się tytuł, wysokość płacy i t. d.

Ranke *Leopold*—znakomity historyk niemiecki, ur. 1795 r., um. 1886 r. Za przedmiot swych studjów wziął głównie wiek XVI; najcelniejsze jego dzieła tyczą się wojen religijno-politycznych szczepu romańskiego z germańskim w epoce reformacji. W badaniach swych, nie unosząc się ani sympatją ani antypatją, skierował jeno całą pracę ku wyświetleniu znaczenia wypadków historycznych. Postawiona przezeń metoda historyczna, polegająca na wyszukaniu i należytem zużytkowaniu źródeł autentycznych, dała pochop do licznych wydawnictw i krytycznego obrabiania materjałów historycznych. Ranke utworzył w Niemczech własną szkołę historyczną i wykształcił wielu znakomitych historyków z młodszego pokolenia.

Rankor — wyraz wzięty z łaciny, w której *rancor* oznacza rzecz zgorzkniałą lub śmierdzącą, a w przenośni starą urazę, nienawiść, zawiść, zażartość; u nas używa się w znaczeniu podobnem.

Ranżerować (z franc.) — porządkować, układać; wybrakowywać, usuwać osobniki lub przedmioty nie mogące służyć dalej do danego celu.

Rańtuch—rodzaj długiej płachty, której kobiety wiejskie używają jako wierzchniego okrycia.

Rapacki *Wincenty*—współczesny artysta i autor dramatyczny, jest pierwszorzędnym aktorem sceny warszawskiej; jako autor pozyskał rozgłos dramatem „Wit Stwosz“ i innymi („Odsiecz Wiednia“, „Bogusławski i jego scena“). Pisuje także powieści historyczne. Ur. 1840 r.

Rapcie — paski z taśmy albo sznurków do szabli i karabeli polskiej.

Rapir (z franc. *rapiére)*—szpada długa, wąska, obosieczna, używana do fechtunku, służy do pchnięcia i rąbania; obok rękojeści posiada półkulę, opatrzoną otworami, w które uwikłać się może broń przeciwnika.

Raport (franc.)—sprawozdanie, doniesienie piśmienne; *raportować*—zdawać sprawę, oznajmiać.

Rapperswyl, *Rappersweil* — miasto w szwajcarskim kantonie St.-Gallen, leży w zachwycającej okolicy na wschodnim brzegu jeziora zurichskiego, ma starożytny zamek, w którym mieści się założone przez hr. Platera w 1869 r. polskie muzeum narodowe.

Rapsod — 1) w starożytnej Grecji wędrowny śpiewak pieśni epickich, zwłaszcza Homerowych; 2) większy urywek poematu epicznego, fragment epopei; 3) poemat, opiewający doniosły fakt dziejowy.

Raptularz—spotykana niegdyś w Polsce książka pisana, w której notowano dla pamięci różne przepisy, wskazówki, wspomnienia osobiste, wyjątki z książek i t. p. Raptularze bywają ciekawymi dokumentami danej epoki.

Raptus — człowiek gwałtowny, porywczy.

Raróg—gatunek sokoła, używanego dawniej do polowania (ob. *Sokół)*.

Rasa—w historji naturalnej to samo co odmiana; w szczególności nazwa ta odnosi się do różnych typów człowieka, oraz do odmian zwierząt domowych, wywołanych przez sztuczną hodowlę. Ob. *Klasyfikacja*.

Raskolnicy (ros.) — odstępcy od kościoła prawosławnego, sekciarze. Początek odstępstwa (Raskoła) zaczyna się w XVII wieku, kiedy patrjarcha Nikon kazał poprawić prawosławne księgi liturgiczne. Ci, którzy zostali przy dawnych tekstach i obrzędach, nazwani zostali *starowiercami, staroobrjadcami* lub *raskolnikami*.

Rastawiecki *Edward*, baron, zasłużony badacz na polu historji, ur. 1805 r., um. 1874 r. Pracował nad archeologją. Posiadał także szacowny zbiór zabytków starożytnych, zwłaszcza sztuki krajowej. Pozostawił kilka cennych dzieł.

Rasy ludzkie. — Ludzie zoologicznie stanowią jeden gatunek, który posiada odmiany, nazywane *rasami*. Różnią się one pomiędzy sobą cechami zewnętrznemi, jako to: kolorem skóry, budową czaszki, układem włosów, kształtem i położeniem oczu, oraz wewnętrznemi cechami duchowemi. Kolor skóry przechodzi przez wszystkie odcienie, poczynając od zupełnie białego, aż do ciemno-brunatnego i czarnego. Co do formy czaszki odróżniamy dwa główne typy: dolichocephalów (długogłówców), posiadających głowę prostą i wydłużoną

i brachycephalów (krótkogłowców), którzy mają głowę szeroką a krótką. Pomiędzy tymi dwoma krańcowymi typami istnieją jeszcze pośrednie. Ważnym punktem w odróżnieniu ras jest także t. zw. kąt twarzowy, utworzony przez dwie linje, krzyżujące się na brzegu górnej szczęki, a biegnące jedna do powierzchni czoła, druga zaś do otworu usznego. Kąt twarzowy jest tem większy, im znaczniejszą jest objętość mózgu. U europejczyków dochodzi on znacza się skórą białą, włosami jedwabistymi rozmaitych odcieni, zarostem obfitym, szerokiem czołem, czaszką dobrze rozwiniętą, oczami osadzonemi horyzontalnie, nosem prostym, policzkami mało wystającymi, twarzą owalną, wargami miernie rozwiniętemi, kątem twarzowym około 80°. Do rasy tej zaliczają się prawie wszyscy europejczycy i niektóre narody, zamieszkujące Azję zachodnią i południową (Persowie, Hindusi). *Rasa żółta* ma następujące ce-

Fig. 30. Rasa biała.

Fig. 31. Rasa żółta.

Fig. 32. Rasa czarna.

Fig. 33. Rasa malajska.

Fig. 34. Rasa czerwona.

Fig. 35. Rasa czarna australijska.

niekiedy do 88 stopni, u negrów zaś spada do 62 stopni. Przejścia pomiędzy rasami są bardzo subtelne, jednakże uczeni odróżniają pięć głównych ras ludzkich, a mianowicie: 1) rasę białą albo kaukaską, 2) żółtą albo mongolską, 3) czarną albo murzyńską, 4) czerwoną czyli indyjsko-amerykańską, 5) brunatną czyli malajską. *Rasa biała* od- chy: skóra żółta, włosy długie, sztywne, proste, zarost skąpy, czarny, twarz spłaszczona i szeroka na wysokości policzków, bardzo wydatnych, oczy skośne. Rasa ta zaludnia środkową Azję i krainy podbiegunowe. Należą do niej: Chińczycy, Japończycy, Koreanie, Tatarzy, Eskimosi, Samojedzi i t. d. *Rasa czarna* odznacza się czarną albo

brunatną gładką skórą, włosami krótkimi, kędzierzawymi, zarostem późnym i skąpym, czaszką długą, czołem wąskiem, nosem krótkim, u dołu spłaszczonym, wargami grubemi, wywiniętemi; ramiona ma długie, uda krótkie. Ciało ludzi rasy czarnej (murzynów) wydaje osobliwą, przykrą woń. Murzyni zamieszkują środk. i połud. Afrykę. Do tejże rasy zaliczani bywają także Australczycy, stanowiący pierwotną ludność stałego lądu Australji. Są skośnozębni, mają grube niewywinięte wargi, nos szeroki, silne brwi, czarną lub popielato-brunatną skórę, proste, szorstkie włosy i słabo rozwinięte kończyny. Australczycy należą do szczepów wymierających. Dziś liczba ich wynosi zaledwie kilkanaście tysięcy. *Rasa malajska* rozprzestrzeniona na Madagaskarze, Malacce, wyspach Sundzkich, w Polinezji aż do wysp Wielkanocnych, ma skórę brunatną, włosy czarne, gładkie, wargi grube, lecz nie nadmiernie wysunięte, nos kształtny, często orli, czoło szerokie, oczy prosto osadzone. *Rasa czerwona* zamieszkiwała pierwiastkowo całą Amerykę, dziś w znacznej części wytępiona przez Europejczyków. Ludy, należące do niej, są krótkogłowe, mają miedziano-brunatną skórę, włosy czarne, długie i twarde, małe oczy, wargi pełne, kości policzkowe wystające zaokrąglone, nogi i ręce stosunkowo małe.

Raszka czyli *rudzik*—niewielki ptak wróblowaty, spokrewniony ze słowikiem, ale mniejszy od niego nieco; barwy ciemno-szarej z czerwoną piersią i białym brzuszkiem. Pospolity w całej Europie; u nas przelotny, czasami zimuje. Zamieszkuje gaje i zarośla; śpiewa przyjemnie; pożyteczny, gdyż tępi owady; w jesieni żywi się jagodami.

Raszków — miasteczko w gub. Podolskiej, nad Dnieprem, zbudowane na skałach. Niegdyś ludne, osiadłe przez Wołochów, Greków i Ormian, którzy wyrabiali dobre safjany i utrzymywali liczne stada koni.

Raszyn — wieś w gub. i pow. Warszawskim. Na polach Raszyna stoczona została 19 kwietnia 1809 r. pamiętna bitwa pomiędzy armją austrjacką a wojskami Księstwa Warszawskiego, pod wodzą ks. Józefa Poniatowskiego. W bitwie tej wojsko polskie plac boju utrzymało. Zginął tam poeta Cyprjan Godebski (ob.).

Rata—częściowa wypłata należności, długu lub czynszu, w oznaczonych odstępach czasu.

Rataj — parobek dworski na ordynarji, trudniący się orką.

Ratno—miasteczko w gub. Wołyńskiej, nad Prypecią, o 7 mil od Kowla, niegdyś powiatowe.

Ratusz (z niemiec. *das Rathaus*)—dom, w którym się mieści zazwyczaj sąd miejski, magistrat i rada miasta. Polacy na oznaczenie ratusza mieli wyraz własny: *wietnica,* ale rzadko go używali.

Ratyfikacja (łac.)—w stosunku międzynarodowym uznanie i zatwierdzenie układu zawartego przez rządy. *Ratyfikować*—uznawać, przyznawać, zatwierdzać.

Ratysbona, ob. *Regensburg*.

Raumer *Fryderyk* — historyk niemiecki, odznaczający się głębokością wiedzy i szlachetnością poglądów, nie zacieśnionych przez egoizm narodowy. Pisał bardzo wiele; cenne są jego wydawnictwa z archiwów. Przez Niemców nie lubiany. Żył od 1781 do 1873 r.

Raut—1) Jedna z postaci nadawanych szlifowanym kamieniom, głównie brylantom. 2) Zebranie towarzyskie bez tańca.

Rautenstrauchowa *Łucja* z ks. Gedrojciów, jedna ze znakomitszych autorek polskich, ur. 1793 r., um. 1836 r. Wydała: „Moje wspomnienie“, „Ostatnia podróż do Francji“, „Miasta, góry i doliny“, „W Alpach i za Alpami“.

Ravenna—stolica włoskiej prowincji tejże nazwy, oddalona o godzinę drogi od Adrjatyku, rezydencja arcybiskupa.

Była niegdyś stolicą zachodnio-rzymskich cesarzów, potem królów gockich, a następnie egzarchów. Tych ostatnich wygnali r. 752 po Chr. Longobardowie. Ale w trzy lata potem król Franków Pepin wyparł Longobardów i cały egzarchat podarował Stolicy apostolskiej.

Rawa — miasto powiatowe w gub. Piotrkowskiej, nad Rawką. Przy pierwotnej osadzie (dzisiejszej Starej Rawie) istniał tu dawniej gród książęcy, który przeniesiono później do Nowej Rawy. Na początku XIV w. spotykamy w dokumentach wzmianki o kasztelanji rawskiej, później było tu starostwo i województwo rawskie. Po śmierci książąt mazowieckich ziemia Rawska wraz z Mazowszem przyłączona została do Korony. Mury zamku po rozbiorze zniszczone zostały przez Prusaków, pozostały tylko ślady fundamentów i wieża.

Rawa Ruska — miasto powiatowe w Galicji, punkt skrzyżowania się kolei: Lwów-Bełżec i Jarosław-Sokal.

Rawicz — miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskiem, nad granicą śląską. Prowadzi handel zbożem i winem, posiada fabryki sukna, tytuniu, płócien, garbarnie i t. d.

Rawita-Gawroński *Franciszek* — publicysta i powieściopisarz, ur. 1846 r. na Ukrainie; otrzymawszy gruntowne wykształcenie rolnicze, z tej dziedziny wydał kilka cennych fachowych dzieł; niebawem jednak przerzucił się na pole twórczości literackiej i naukowo-historycznej, dając kilka powieści („Na kresach", „Hetman Mazepa", „Warszawa w 1795" i in.) oraz prace naukowe: „Rok 1863 na Rusi", „Zorjan Dołęga Chodakowski", „Historja ruchów hajdamackich" i in. Mieszka w Galicji, biorąc wybitny udział w pracach stronnictwa demokratyczno-narodowego.

Rawka — rzeka w Królestwie Polskiem, ma źródło pod wsią Rawiec Królewski, w pow. Rawskim, a pod wsią Potoki wpada z prawej strony do Bzury.

Razin *Steńka* czyli *Stefan*, kozak doński, słynny podniesieniem buntu za cara Aleksego Michałowicza; zebrawszy bandę, ruszył z nią nad Wołgę i nad Jaik. Zdobył Carycyn i Astrachań, Saratów, Samarę; siły jego, rosnąc wciąż, dosięgły wówczas poważnych rozmiarów; pobity pod Symbirskiem przez księcia Barjatyńskiego, Razin uszedł, pragnąc podburzyć wszystkich kozaków dońskich; schwytany jednak przez atamana wojska dońskiego, poniósł karę śmierci w Moskwie (1671 r.).

Rąbek—w dawnej polszczyźnie płótno cienkie lniane, chustka cienka, biała, używana przez mężatki do zawijania głowy. Obecnie rąbek oznacza obszycie brzegów, aby się nie strzępiły.

Rącznik *(Ricinus)*—roślina z rodziny *wilczomleczowatych*, pochodząca z Indji i z Afryki. Sadzą ją czasem w ogrodach dla ozdoby. Owoc jej — torebka o miękkich kolcach — zawiera kilka ziarn, obfitujących w olej, który w prasach wyciskają na zimno. Jest to *olej rycinowy*, powszechnie znany jako środek lekarski przeczyszczający.

Rdest — rodzaj roślin zielnych lub krzewowych z rodziny *rdestowatych;* liczne jego gatunki rosną we wszystkich krajach, bądź jako rośliny pożyteczne, bądź ozdobne, bądź jako uprzykrzone chwasty. *Rdest ptasi* o liściach lancetowatych, łodydze rozgałęzionej, kwiatach drobnych, białych lub różowych, należy u nas do pospolitych chwastów; używa się jako karm dla świń i ptactwa. *Rdest plamisty* — o liściach niby poplamionych czarno lub brunatno w kształt podków; wydaje ogromne ilości nasion; jest chwastem bezużytecznym.

Rdestowate — rodzina roślin *dwuliścieniowych, bezpłatkowych;* kielich 4—6 dzielny otacza pręciki i słupek; zawiązek 1-komorowy; owoc trójgraniasty. Należą tu: gryka, rabarbar, szczaw i inne.

Rdza—choroba roślin, spowodowana

przez rozwijanie się wewnątrz ich tkanek i na powierzchni—grzybków z rodziny *rdzawowatych;* liczba roślin, które mogą zapadać na tę chorobę, jest bardzo wielka; nadto każda prawie roślina ma swój osobny gatunek grzyba, który na niej tylko rozwijać się może, powodując żółknięcie przedwczesne liści, osłabienie rośliny, niedojrzewanie nasion, niszczenie ich, skąpy kwiat, owoc i t. d.

Rdza—czerwonawa warstwa, powstająca na żelazie, leżącem przez dłuższy czas w wilgoci lub w wilgotnem powietrzu. Powstaje pod wpływem działania na żelazo składników powietrza i rozpuszczonych w wodzie substancji, przyczem żelazo zostaje utlenione (łączy się z tlenem), zamieniając się na rdzę—czyli wodan tlenniku żelaza.

Rdzeń pacierzowy, ob. *Mlecz pacierzowy.*

Rea — bóstwo w mitologji greckiej, żona Kronosa, ojca Jowisza, a córka Uranusa (Czystego), odwiecznego boga nieba i Gei (ziemi).

Rea czyli *nandu* — ptak biegający, spokrewniony ze strusiem, od którego różni się tem, że ma po 3 palce u nóg. Zamieszkuje pampasy Ameryki Południowej. Dostarcza pięknych piór, które są jednak mniej ładne i mniej cenione, niż strusie.

Rea Silvia — w legendarnej historji Rzymu matka bliźniąt: Remusa i Romulusa, założycieli Rzymu.

Reagować (z łac.) — oddziaływać, działać odpornie, w przeciwnym kierunku; w chemji: wywoływać zmiany chemiczne, działać chemicznie.

Reakcja, *oddziaływanie*, w przeciwieństwie do *działania* czyli *akcji. Reakcja chemiczna*, *oddziaływanie chemiczne*, jest nazwą wszelkich wogóle działań chemicznych, a zwłaszcza takich, które mają na celu dochodzenie składu ciała badanego, wynajdywanie poszukiwanych pierwiastków i t. p.; w tym celu używamy ciał znanych *(odczynników)*, które działając na ciało nieznane, wywołują pewne zmiany, *reakcję*, z której o naturze ciała wnosimy. *Pod względem politycznym* wyraz ten używa się na oznaczenie systematu, starającego się powstrzymać lub wstecz odwrócić rozwój i postęp polityczny.

Reakcjonista—człowiek wstecznych dążności.

Real — moneta srebrna hiszpańska, mająca 14 groszy.

Realgar—minerał; napotyka się rzadko w formie krystalicznej, najczęściej zaś w masach; jest dość miękki; barwę ma różowo-czerwoną, w proszku—pomarańczową. Składa się z siarki i arszeniku; jest silną trucizną. Służy jako farba malarska, oddaje także pewne usługi w pirotechnice.

Realista (z łac.)—zwolennik realizmu; artysta dążący do wywołania swemi dziełami złudzenia rzeczywistości.

Realizacja—urzeczywistnienie, uskutecznienie; w znaczeniu handlowem—zamiana towarów i papierów wartościowych na pieniądze, albo zakończenie obrotu, zobowiązania, spekulacji.

Realizm (z łac.)—1) sposób myślenia oparty wyłącznie na zmysłowem spostrzeganiu i doświadczeniu, odrzucający idee i ideały, zadowalniający się rzeczywistością i stosujący się do niej. 2) Kierunek filozoficzny, uznający tylko rzeczywistość zmysłową (przeciwieństwo: *nominalizm).* 3) W *literaturze* i *sztuce:* dążenie do jaknajwierniejszego naśladowania natury bez uwzględnienia idealnych duchowych pierwiastków; przedmiotowość.

Realna szkoła — zakład naukowy, w którym nie wykłada się języków starożytnych, a uwzględnia głównie matematykę, nauki przyrodnicze, języki nowożytne i rysunki, jako przedmioty, kształcące do zawodów praktycznych.

Reasekuracja (z łac.)—ubezpieczenie się towarzystwa asekuracyjnego w innych podobnych towarzystwach przed

możliwemi stratami, jakie mogłoby ponieść w zakresie swojej działalności.

Réaumur *Renat Antoni*—fizyk i zoolog, ur. 1683, um. 1757 r. Wprowadził kilka ulepszeń w fabrykacji stali, odkrył sposób przygotowywania szkła nie przezroczystego, zwanego od jego imienia *porcelaną Réaumura;* urządził termometr spirytusowy (1730 r.) i zaprowadził w nim nową podziałkę, którą utrzymano i później po zastąpieniu spirytusu rtęcią (ob. *Termometr).*

Rebelja — rokosz, bunt, powstanie; *rebelizant*—powstaniec.

Rebus—zagadka obrazkowa, rodzaj łamigłówki, polegającej na zawarciu pewnej sentencji czy aforyzmu, w obrazkach uzupełnionych cyframi, nutami, literami, sylabami, a nawet całymi wyrazami.

Recenzja — ocena jakiegoś utworu, dzieła, sztuki i t. p. Oceniający zwie się *recenzentem.*

Recepcja (łac.)—przyjęcie.

Recepta — przepis lekarza, na podstawie którego aptekarz wydaje lekarstwo. W recepcie jest oznaczona nietylko jakość i ilość leków, mających wejść w skład lekarstwa, lecz częstokroć także podany sposób ich zażywania.

Reces (łac.)—wyraz, używany w dawnem prawie polskiem, znaczy odstąpienie od procesu, czyli jego zaniechanie; w prawie prywatnem znaczy odstąpienie dóbr wierzycielom przez dłużnika; w prawie zaś publicznem polskiem nazywano tak odłożenie jakiegoś przedmiotu narady do następnego sejmu.

Recitativo (włos., czyt. *reczitatiwo)*— w operze ustęp napół deklamacyjny, napół muzyczny, właściwie śpiewne opowiadanie z towarzyszeniem muzyki.

Recydywa—powtórzenie się tej samej choroby, która tylko co ustąpiła pozornie lub rzeczywiście.

Recydywista—przestępca, powtórnie popełniający występek, za który poniósł karę.

Recytować—wygłaszać, wypowiadać z pamięci.

Redagować—układać, nadawać formę właściwą myślom, które chce się wyrazić; kierować czasopismem, pomieszczając w niem artykuły według pewnego, ustanowionego z góry planu.

Redakcja — skład osób, pracujących stale w danem czasopiśmie lub wydawnictwie zbiorowem.

Redaktor—kierownik czasopisma lub dzieła zbiorowego.

Redemptoryści *(Zakon Odkupiciela)*—członkowie stowarzyszenia klasztornego, założonego przez św. Alfonsa *Liguorego* 1732 r., zwani także Liguorystami, wielce zbliżeni do Jezuitów, poświęcający się szczególniej misjom i wykładowi nauk; z Salerno, Conza i t. d. rozkrzewili się po Austrji i Polsce; także we Francji, Bawarji, Nassau, Prusach i t. d. mieli swoje klasztory; znani z gorliwości w nawracaniu na łono Kościoła rzym.-katolickiego.

Redify—w wojsku tureckiem rodzaj milicji, urządzonej na sposób pruskiego landweru; stoi niżej od wojska czynnego, t. zw. *nizamów.*

Redivivus (łac.)—zmartwychpowstały, odrodzony.

Redukcja—ograniczenie, zmniejszenie; np. redukcja procentów. *Zredukować*—ograniczyć, zmniejszyć.

Reduta—fortyfikacja polowa, w kształcie kwadrata lub prostokąta, opatrzona wałem i fosami, z rozmaitą liczbą dział i potrzebnej załogi.—*Redutami* zowią się także zabawy maskowe.

Refektarz (łac.)—sala jadalna w klasztorze, w seminarjach duchownych; miejsce zebrań i narad zakonnych.

Referat (z łac.)—sprawozdanie, piśmienne opracowanie jakiejś sprawy. *Referować* — opracowywać i przedstawiać jakąś sprawę na posiedzeniu; referujący zwie się *referentem.*

Referencja—wiadomość, informacja; w języku handlowym wiadomość, powzięta o odpowiedzialności, zdolnościach kredytowych i rękojmiach moralnych osoby, starającej się o kredyt, stosunek handlowy, posadę i t. p.

Referendarz. Na dworze królewskim w Polsce było od r. 1507 czterech referendarzy (2 koronnych, 2 litewskich), którzy słuchali skarg lub odbierali je na piśmie do tronu i zdawali z nich sprawę (referowali) kanclerzowi. Później, za Zygmunta III otrzymali prawo sądzenia i wyrokowania w niektórych sprawach.

Referendum (łac.)—wyraz używany w prawie politycznem, oznacza odwołanie się do opinji ludu w sprawie ważnej, w której sam rząd nie ośmiela się decydować. Demokratyczna ta zasada znana jest w Szwajcarji.

Referent (łac.)—urzędnik, odrabiający bieżące sprawy i oddający roboty swoje zwierzchnikowi do zatwierdzenia.

Refleks (łac.)—odblask; odbicie się światła, głosu; odruch nieświadomy.

Refleksja (łac.)—skupienie myśli celem ścisłego łączenia, porównywania i wyprowadzania wniosków z wrażeń, uczuć i pojęć.

Reflektant (z łac.)—przedsiębiorący starania, robiący kroki, współubiegający się o proponowany interes, zajęcie, posadę i t. p.

Reflektor (z łac.) — 1) zwierciadło wklęsłe, zwykle metalowe, w które zaopatruje się latarnie powozów, lokomotyw, sygnałów i t. p., aby ich światło skierować w jedną tylko stronę; 2) teleskop zwierciadłowy, posiadający zwierciadło wklęsłe, zamiast soczewki przedmiotowej, daje obrazy przez odbicie (refleksję) promieni światła.

Reforma (z łac.) — wprowadzenie ulepszeń; przekształcenie na drodze legalnej urządzeń i stosunków politycznych, instytucji społecznych i t. d.

Reformaci—zakon reguły św. Franciszka, założony na początku XVII w. przez Piotra z Alkantary, osiedlił się licznie w Polsce, gdzie posiadł wkrótce przeszło 30 klasztorów. W ostatnich czasach połączeni z Bernardynami wytworzyli Reformaci zakon Braci Mniejszych św. Franciszka.

Reformacja — wielki ruch religijny w XVI wieku, spowodowany przez Marcina Lutra, który wystąpił przeciw dogmatom, instytucjom i obrzędom Kościoła katolickiego. Nauka Lutra znalazła wkrótce w Niemczech licznych zwolenników, którzy oderwali się od kościoła katolickiego i w r. 1530 utworzyli nowe wyznanie—*augsburskie* czyli *protestanckie,* nazwane później *ewangielickiem* lub też *luterańskiem.* Wszczęty przez Lutra ruch religijny przeniósł się niebawem do Anglji, Danji, Szwecji, Norwegji, Francji, Szwajcarji, gdzie na czele jego stawali różni reformatorzy, wprowadzający zmiany w dogmatach, obrzędach i instytucjach Kościoła według swego uznania, wskutek czego wytworzyło się kilka odrębnych od Katolicyzmu wyznań chrześcijańskich. Reformacja przedostała się też do Polski. Za Zygmunta Augusta powstały u nas liczne sekty religijne, których wyznawcy otrzymali ogólną nazwę dyssydentów; w r. 1570 zawarli oni między sobą t. zw. zgodę sandomierską. W wiekach następnych (XVII i XVIII) liczba dyssydentów malała i ostatecznie niemal wszyscy oni powrócili do wyznania katolickiego.

Reformowany kościół, ob. *Kalwin Jan.*

Refrain (franc., czyt. *refrę)*—wiersz powtarzający się w każdej zwrotce, przyśpiew. *Przenośnie*—wyrażenie często powtarzane.

Regalja (łac.)—1) prawem zastrzeżone przywileje monarsze; 2) prawa najwyższej władzy państwa do niektórych dochodów; 3) oznaki godności królewskiej (korona, berło i t. d.).

Regał—1) półka na towary lub książki; 2) drobne organy przenośne, oraz regestr organów.

Regaty — wyścigi wiosłowe na łodziach.

Regeneracja—odradzanie się znisz-

czonych tkanek lub nawet, jak u niektórych zwierząt, całych organów.

Regens (z łac.)—przełożony zakładu naukowego dla duchownych: seminarjum, nowicjatu, konwiktu i t. p.

Regensburg *(Ratyzbona)*—stolica obwodu Wyższego Palatynatu Bawarskiego, rezydencja biskupa, leży na prawym brzegu Dunaju. Posiada kilka pięknych placów i mnóstwo budowli, godnych uwagi. Miasto zbudowane przez Rzymian, było już w II w. po Chr. siedliskiem rozległego handlu; pod Agilolfingami zostało stolicą Bawarji, a potem miastem królewskiem.

Regent (łac.)—1) panujący w zastępstwie monarchy w czasie jego małoletności, dłuższej choroby lub nieobecności; 2) nazwa brylantu najczystszej wody, ważącego około 137 karatów, a zakupionego przez księcia Orleańskiego dla króla Francji Ludwika XV.

Regestr, ob. *Rejestr*.

Régime (wyr. franc., czyt. *reżim)* — sposób, tryb życia, postępowania, zwłaszcza sposób postępowania, przepisany chorym; system rządowy.

Regiment—znaczył dawniej władzę, dowództwo, a także pułk jazdy lub piechoty, albo też tylko bataljon lub szwadron.

Regimentarz—w dawnej Polsce wódz, zastępujący hetmana.

Reglamentacja (z franc.)—urządzenie; rozporządzenie; kontrola policyjno-lekarska nad prostytucją.

Regle—strefa lasów w Tatrach, sięgająca do wysokości 1.500 metrów.

Regnault *Henryk Wiktor*, znakomity fizyk i chemik francuski, ur. 1810 r., um. 1878 r. Zasłynął zwłaszcza z wielu doświadczeń, przeprowadzonych z nadzwyczajną dokładnością, a odnoszących się głównie do różnych części nauki o cieple.

Regres (z łac.) — możność poszukiwania na poręczycielu, żyrancie lub wspólniku zwrotu strat poniesionych.

Regulacja — 1) uporządkowanie, doprowadzenie do stanu pewnej prawidłowości, urządzenie, sprostowanie według pewnych prawideł; 2) obliczenie i zapłacenie należności.

Regulamin (z łac.)—1) zbiór przepisów i rozporządzeń, według których jaka czynność lub szereg czynności ma się odbywać; 2) zbiór przepisów, obowiązujących członków jakiej instytucji, zgromadzenia, zakładu; 3) przyjęty lub przepisany plan postępowania.

Regularny — zgodny z przepisami, zastosowany do prawideł; ujednostajniony, ujęty w przepisane ramy; prawidłowy, ścisły, pilnujący się oznaczonego czasu, punktualny; nie spóźniający się; kształtny, proporcjonalny.

Regulator — 1) przyrząd ujednostajniający ruch maszyny parowej, t. j. nie dający mu odstępować od oznaczonej z góry normalnej szybkości; 2) bardzo dokładnie idący zegar wahadłowy stojący lub ścienny, który nakręcać trzeba raz na tydzień albo rzadziej.

Regulówka — w ogrodnictwie czynność, mająca na celu przewrócenie warstwy ziemi tak, aby spodnia jej część żyzniejsza poszła na wierzch, a wierzchnia na spód.

Regulus *Marcus Atilius*—wódz rzymski, pobiwszy 256 r. przed Chr. flotę kartagińską, udał się do Afryki, lecz pod Tunisem pobity i wzięty do niewoli, posłany został przez Kartagińczyków do Rzymu, jako pośrednik pokojowy. Rodakom swoim doradzał jednak dalsze prowadzenie wojny, a sam wierny danemu przyrzeczeniu, powrócił, jako jeniec do Kartaginy, gdzie, według podania, poniósł śmierć okrutną.

Reguła—prawidło, zasada stała.

Reguła trzech—w arytmetyce opiera się na własnościach proporcji; mianowicie, jeżeli mamy cztery ilości, tworzące proporcję, t. j. będące wyrazami proporcji, i z tych czterech trzy są wiadome, a czwarty niewiadomy (x), to ten niewiadomy zawsze może być na zasadzie owych trzech wiadomych obrachowany. Przy pomocy reguły trzech rozwiązują liczne zadania: obliczają procenty proste i składane, dyskonto weksli; dzielą daną sumę na nierówne części, według danych między niemi stosunków (reguła spółki) i inne.

Reguły zakonne — ustawy, zachowywane stale przez zakony, a ułożone przez ich fundatorów lub biskupów.

Rehabilitacja (z łac.)—uniewinnienie, przywrócenie do czci, do dobrej sławy; oczyszczenie z niesłusznych zarzutów. *Rehabilitować*—przywrócić komu dobrą cześć i prawa; uniewinnić się. *Rehabilitować się*—poprawić się z wad, które spowodowały utratę dobrej opinji, zatrzeć dobremi czynami pamięć niezaszczytnej przeszłości.

Reichenbach—miasto powiatowe regencji Wrocławskiej, na Śląsku pruskim, u stóp góry Sowiej, liczy około 16.000 mieszk.

Reichenhall—miasto i bardzo odwiedzane kąpiele w Wyższej Bawarji, nad rz. Saalach, w pięknej okolicy alpejskiej, z trzech stron otoczone górami. Są tu warzelnie soli.

Reichstadt *Napoleon Franciszek Józef Karol* książe Reichstadt, jedyny syn cesarza Napoleona I i Marji Ludwiki arcyksiężniczki austrjackiej, ur. r. 1811 w Paryżu, otrzymał zaraz po urodzeniu tytuł króla Rzymu. Gdy Napoleon przy abdykacji w Fontainebleau nie mógł zapewnić synowi następstwa, młody książe, sprowadzony z matką do Schönbrunu pod Wiedniem, wychowywał się pod okiem swego dziadka, cesarza Franciszka i zamiast przyznanego mu prawa dziedzictwa do księstwa Parmy, otrzymał księstwo Reichstadt w Czechach. Objawiał on znakomite zdolności, lecz umarł r. 1832 na suchoty.

Reichstag—sejm niemiecki.

Reide (*Mayne*)—pisarz angielski, ur. 1818 r., um. 1883 r. Porzuciwszy studja teologiczne, udał się 1838 r. do Meksyku, zwiedził Stany Zjednoczone i przebywał czas jakiś wśród dzikich Indjan, potem podróżował po prerjach nad rz. Missouri i doświadczył najrozmaitszych przygód. Pod imieniem kapitana Reide'a ogłosił cały szereg powieści, bardzo zajmujących i oryginalnych. Obyczaje pionjerów w zachodniej Ameryce, życie wojowniczych plemion indyjskich, malownicze obrazy przyrody, awantury, polowania, podróże stanowią nadzwyczaj interesujące tło licznych jego romansów.

Reims—miasto w Szampanji (Franc. północ.) liczy 110.000 mieszkańców, ma starożytny ratusz i wspaniałą katedrę w gotyckim stylu, zaliczaną do najpiękniejszych w Europie. W katedrze tej odbywały się koronacje królów francuskich. Reims słynie z produkcji win szampańskich.

Reinerz (*Duszniki*) — miasto w regencji Wrocławskiej, znane niegdyś ze swoich zakładów górniczych, a obecnie z kąpieli mineralnych.

Reinstein *Franciszek* — humorysta i publicysta polski, ur. 1857 r.; jest współpracownikiem kilku pism warszawskich, ponadto utworami swymi zasila prasę humorystyczną. Napisał parę lżejszych utworów dla sceny.

Reis (w liczbie pojedyńczej *rei* lub *real)* — moneta zdawkowa portugalska i brazylijska, wartości bardzo małej, bita tylko w sztukach wyższych. Wartość reala wynosi około 3/10 grosza polskiego. 1.000 reis czyni *milrejs*.

Rej *Mikołaj*, ur. 1505 r. w Żórawnie nad Dniestrem, potomek starej szlachty, której gniazdem rodzinnem była wieś Nagłowice, ma w dziejach naszej literatury narodowej bardzo poważne znaczenie. Jedynak, pieszczony przez rodziców, mało się uczył za lat młodych i niewiele też skorzystał z nauki szkolnej we Lwowie i w Krakowie, dokąd go wysyłał ojciec, lecz z natury niezwykle uzdolniony, obracając się między ludźmi, przyswoił sobie, jeżeli nie głębokie, to jak na owe czasy, bardzo szerokie wykształcenie. Szczególnie

dopomógł mu do tego pobyt na dworze Andrzeja Tęczyńskiego, wojewody sandomierskiego. Po śmierci ojca został ziemianinem. Pełen humoru i dowcipu, miłośnik muzyki i śpiewu, obdarzony talentem wierszopisarskim, rzutny i sprytny, był ulubieńcem nietylko szlachty i możniejszych panów, ale nawet królów Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta. Ceniąc wolność nad wszystko, urzędów żadnych nie przyjmował, lecz przed służbą publiczną nie cofał się nigdy i brał czynny udział w życiu sejmowem. Wyszumiawszy za młodu, w dojrzalszych czasach jął się usilnie pracy umysłowej. Narodowi swemu zostawił szereg dzieł pisarskich. Umarł

Fig. 36. Mikołaj Rej.

w r. 1569. Reja nazywają powszechnie praojcem poetów polskich. Były wprawdzie przed Rejem polskie pisma wierszowane i prozaiczne, lecz ukazywały się rzadko, a pod względem języka niewyrobione, gdyż wszyscy poeci ówcześni i uczeni woleli pisać po łacinie. Rej pierwszy właściwie zaczął pisać po polsku, wyrobił język świetnie i pracą swoją położył fundament dla późniejszych pisarzy. Tworzył bardzo wiele, wierszem i prozą. Najważniejszemi jego dziełami poetycznemi są pieśni religijne i tłumaczenia niektórych psalmów, dramat biblijny „Żywot Józefa", poemat „Wizerunek żywota człowieka poczciwego", „Zwierzyniec", t. j. zbiór zdań wielkich ludzi, bajek, powiastek, satyr i t. p. Z prozaicznych pism oprócz „Postylli" czyli wykładów Ewangelji i tłumaczenia „Apokalipsy św. Jana", najważniejsze jest „Źwierciadło" (nazywane także „Żywotem poczciwego człowieka"), w którem po mistrzowsku przedstawiony jest żywot szlachcica polskiego za młodu, w wieku męskim i w starości.

Reja — poprzeczny drąg u masztu, utrzymujący żagiel.

Rejent (dawniej *regent* lub *notarjusz)*—urzędnik sądowy, zajmujący się spisywaniem aktów notarjalnych.

Rejestr (łac.) —spis, alfabetycznie uporządkowany spis rzeczy w książce; w śpiewie—nazwa rozmaitych głosów.

Rejowiec—osada w gub. Lubelskiej, pow. Chełmskim, założona 1547 r. przez słynnego pisarza Mikołaja Reja.

Rejtan *Tadeusz*—jeden z najzacniejszych mężów w epoce Stanisława Augusta, ur. w Struszowie w Nowogrodzkiem, po ukończeniu szkół pijarskich zaciągnął się do wojska litewskiego; wziął udział w konfederacji Barskiej i dowodził oddziałem kozaków, ale napierany ze wszech stron, schronił się do Wołoszczyzny. Po upadku konfederacji wrócił na Litwę i 1773 r. obrany był posłem na sejm z województwa Nowogrodzkiego. Na sejmie tym pod laską Adama Ponińskiego zatwierdzono pierwszy podział Polski. Nie chcąc dopuścić na pierwszych sesjach do skonfederowania sejmu, co ułatwiłoby Ponińskiemu przeprowadzenie ratyfikacji rozbiorów, Rejtan protestował gorąco, wreszcie rzucił się 21 kwietnia 1773 r. u drzwi izby sejmowej, rozdarł szaty na piersi i wołał, że chyba posłowie po nim przejdą, bo nie ustąpi. Większa część posłów przeszła po ciele Rejtana; on sam przez 38 godzin pozostawał w sali

sejmowej. Tragiczną tę chwilę przedstawił Jan Matejko w wielkim obrazie, który znajduje się w zbiorach cesarskich w Wiedniu. Gdy pomimo protestów Rejtana skonfederowany sejm większością głosów (sejm składał się z przekupionych zdrajców) zatwierdził pierwszy rozbiór Polski, Rejtan z rozpaczy dostał obłędu i w obłędzie odebrał sobie życie 8 sierpnia 1780 r.

Rejterada—odwrót, cofanie się.

Rekin, ob. *Żarłacze.*

Reklama — publiczne polecanie, zachwalanie przedmiotów handlu, wytworów sztuki i t. p. przez niezwykłe, rzucające się w oczy ogłoszenia, oryginalne afisze, prospekty, szyldy i inne sposoby zwrócenia uwagi i zainteresowania publiczności.

Reklamacja (z łac.)—zażalenie o naruszeniu prawa, upomnienie się o wyrządzoną krzywdę, zwłaszcza żądanie zwrotu rzeczy, przypadkowo utraconych, nieprawnie zabranych lub niedostarczonych; zażalenie o niedokładność w rachunkach, w dostawie; występowanie przeciw nieprawnemu rozporządzeniu władzy.

Reklewski *Wincenty*, poeta, oficer polski, ur. 1785 r., kształcił się w akademji krakowskiej, służył w artylerji wojska polskiego, odznaczywszy się w bitwach pod Raszynem i Sandomierzem; następnie był poddyrektorem korpusu inżynierów, biorąc udział w fortyfikacji Modlina; w 1812 r. jako podpułkownik, ranny pod Możajskiem, um. w Moskwie. Wydał: „Pienia wiejskie", zbiór sielanek i piosnek zastosowanych do ówczesnych wydarzeń.

Rekognoskować (łac.)—uznawać tożsamość osoby, rozpoznawać, śledzić, badać w celu poznania. *Rekognoskować grunt*—podczas działań wojennych obierać drogę lub stanowisko dla armji, rozpatrywać okolice.

Rekolekcje (łac.) — skupienie uczuć i myśli, poprzedzające Sakrament pokuty; przygotowywanie się do spowiedzi; rozpamiętywanie grzechów dla poprawienia się z nich.

Rekomendacja (z łac.) — polecenie kogoś, pochlebne świadectwo. *Rekomendować* — polecać, zalecać, zachwalać (kogo). *Rekomendować list*—wysyłać za pokwitowaniem; *rekomendowany list*—list polecony.

Rekompensacja (z łac.) — wynagrodzenie strat, szkód, przykrości; wyrównanie przewagi na korzyść jednej ze stron odpowiednią korzyścią drugiej strony; zrównoważenie ubytków i korzyści obu stron. *Rekompensować*—dać odszkodowanie, wynagradzać.

Rekonesans (z franc.)—podjazd wojskowy, wysłany na zwiady dla rozpatrzenia stanowisk i sił nieprzyjacielskich.

Rekonstrukcja (z łac.) — odbudowanie; wykonanie gruntownych zmian w budynku, gruntowne przerobienie, przebudowanie, przekształcenie maszyny. *Rekonstruować* — odbudowywać; budować po raz drugi to, co przestało istnieć.

Rekonwalescencja (z łac.) — powolny powrót chorego do zdrowia. *Rekonwalescent* — chory, przychodzący zwolna do zdrowia, uzdrowieniec.

Rekord—zwycięstwo w grach sportowych.

Rekreacja (z łac.) — zwolnienie od zajęć szkolnych; czas przeznaczony na zabawę i wypoczynek.

Rekrut—żołnierz świeżo zaciągnięty do wojska, nie obznajmiony jeszcze ze służbą czynną. *Przenośnie*—nowicjusz w danym zawodzie.

Rekryminacja (z łac.) — oskarżanie się wzajemne, składanie zarzutu na kogo innego.

Rektor — dosłownie *rządca;* za cesarstwa Rzymskiego namiestnik, podwładny prefektom czyli egzarchom. Obecnie rektorami nazywają się zwierzchnicy niektórych zgromadzeń zakonnych i kościołów, oraz przełożeni uniwersytetów i in. wyższych zakładów naukowych.

Rektyfikacja (z łac.) — dosłownie sprostowanie, wyjaśnienie; oczyszczanie spirytusu z fuzlów i nadmiaru wody przez powtórną destylację. W *geometrji* obliczenie długości łuku, zamiana krzywej na równie długą prostą.

Rekurs—odwołanie się po zapadłym wyroku lub decyzji do wyższej instancji sądowej lub do wyższej władzy administracyjnej. Formy rekursu są rozmaite: apelacja, kasacja, skarga restytucyjna i inne.

Rekuza (z łac.)—odmowa, odprawa, cofnięcie. *Rekuzować* — odmawiać, dawać odmowę, odprawę, nie przychylić się do żądania.

Rekwirować—z urzędu wymagać podwody, żywności i obroków, opłaty pewnej, wydania przestępcy i t. d. Stąd *rekwizycją* są rozkazy piśmienne, mające na celu dostawę żywności, furażu, kwater dla wojska i t. p.

Rekwizycja, ob. *Rekwirować.*

Rekwizyta (z łac.)—1) ogół przedmiotów potrzebnych do wykonania danej czynności, służących do danego użytku; 2) przedmioty potrzebne do wystawienia sztuki na scenie teatralnej, oprócz dekoracji i kostjumów.

Relacja (z łac.)—zdanie sprawy; stosunek, związek wzajemny osób lub rzeczy.

Relata refero (łac.)—powtarzam, co słyszałem (wyrażenie używane dla zrzucenia z siebie odpowiedzialności za treść sprawozdania).

Relegacja (z łac.)—usunięcie, wydalenie, zwłaszcza ucznia ze szkoły, studenta z uniwersytetu i t. p.

Relief (franc.)—robota wypukła, rodzaj rzeźby, której figury są tak umieszczone na danej powierzchni, że mniej lub więcej nad nią wystają; relief stanowi niejako przejście między rzeźbą a malarstwem; bywa płaskorzeźbą albo wypukłorzeźbą.

Religja (z łac. *religio*)—cześć bóstwa, wiara, całość wszystkich wewnętrznych poczuć i poglądów religijnych, oraz zewnętrznych obrządków, wyrażających społeczny i indywidualny stosunek człowieka do Boga.

Relikwie (z łac.)—szczątki ciał świętych oraz rzeczy używanych przez świętych. Przenośnie—droga sercu pamiątka. *Relikwiarz* — skrzyneczka, zawierająca relikwie świętych.

Remanent (z łac.) — pozostałość gotówki w kasie, zapas w kapitale lub produktach.

Rembowski *Aleksander* — prawnik i historyk, ur. 1847 r., um. 1906 r., kształcił się w uniwersytecie warszawskim i w Heidelbergu. Ogłosił kilkanaście cennych prac historycznych i prawniczych, jako to: „Rokosz Zebrzydowskiego“, „Konfederacja i rokosz w dawnem prawie państwowem polskiem“, „Historja pułku szwoleżerów“, „O gminie“, „Publiczne gospodarstwo gminy“ i inne. W uznaniu zasług w r. 1895 Akademja Umiejętności w Krakowie mianowała Al. R. swym członkiem.

Rembrandt *Harmensz van Ryn*, ur. r. 1606, um. 1669 r., sławny malarz holenderski, którego obrazy dotąd nadzwyczaj wysoko są cenione. Rembrandt pozostawił około 400 dzieł swego pędzla, a że był także niepospolitym sztycharzem—około 350 sztychów, dziś także bardzo drogo płaconych. Malował obrazy religijne, sceny z życia codziennego, widoki, portrety. Sztukę malowania portretów doprowadził do najwyższej doskonałości. Jak mało który z malarzy posiadał sztukę światłocienia, t. j. oddawania w obrazach cieni i świateł w ten sposób, że się zdają przenikać nawzajem, dając złudzenie rzeczywistości i uwypuklając malowane postaci. Obrazy Rembrandta pełne są wyrazu i charakteru.

Remedjum (z łac.)—środek zaradczy, lek, lekarstwo.

Remington *Philo*, technik, ur. 1816 r. w stanie New-York. Skonstruował według własnego pomysłu karabin oraz maszynę do pisania.

Reminiscencja (łac.)—przypomnienie, ustęp w dziele literackiem lub muzycznem, przypominający rzeczy znane.

Remis (franc.)—w grze, a zwłaszcza w grze szachowej, partja nierozstrzygnięta.

Remiz—ptak, spokrewniony z sikorą, ale nieco mniejszy, barwy żółto-rdzawej, z brunatnemi skrzydłami i ogonem. Zamieszkuje wschodnią część Europy aż do Wisły. Żywi się owadami wodnymi; gnieździ się w błotnistych lasach. Buduje kunsztowne gniazda, w kształcie woreczków z włókien roślinnych, między które wplata puch i różne nasiona wełniste, tworząc z tego tkaninę grubą i zbitą, jak filc. Gniazdo remiza zawieszone jest zwykle na łodygach trzciny albo gałęzłach wierzbowych, nad wodą i posiada otwór z boku. Z gniazd, spotykanych u nas, jest ono najbardziej godne uwagi.

Fig. 37. Remizy i ich gniazdo.

Remiza (z franc.)—wozownia; powóz 4 osobowy do najęcia.

Remont (z franc.) — zakup koni dla wojska na miejsce tych, które ubyły; naprawa i utrzymanie drogi, budynku i t. p.

Ren—rzeka 180 mil długa, wypływa z lodowców góry św. Gotharda w Szwajcarji, płynie ku wschodowi, potem skręca na północ, przepływa jezioro Bodeńskie, poczem, zawracając się na zachód, stanowi granicę między Szwajcarją i Niemcami. Pod Bazyleą skręca znów na północ, przepływając górnoreńską równinę, poczem przeciska się wąską doliną przez górno-reńskie góry łupkowe, wśród uroczych winnic, starych miast i zamków. Pod Kolonją wpływa Ren na nizinę dolnoreńską, a w Holandji, która jest właściwie deltą Renu, skręca na zachód, rozwidlając się na kilka ramion, z których 3 główne płyną na zachód, 2 mniej ważne na północ do zatoki Zuiderskiej. Ren zawsze obfituje w wodę, której dostarczają mu lodowce Alp; małe okręty morskie płyną rzeką tą aż do Kolonji.

Ren czyli *renifer* — zwierzę przeżuwające, spokrewnione z jeleniem. Rogi ma duże, łukowate, rozgałęzione, przyczem każda gałąź zakończona jest widełkowato. Sierść rena brunatna, na zimę staje się prawie zupełnie biała. Reny zamieszkują wyłącznie kraje najbardziej wysunięte na północ; żywią się najnędzniejszym pokarmem — mchami

Fig. 38. Ren (renifer).

i porostami, które w zimie wygrzebują sobie z pod śniegu. Oprócz dzikich, znajdują się i reny oswojone — jedyne domowe zwierzę północy. Stanowią one główne bogactwo Samojedów, Lapończyków i t. p. ludów, nie wymagają bowiem żadnej opieki, same sobie wynajdując pożywienie. Używają ich jako zwierząt pociągowych, które nadto dostarczają mleka, a po śmierci mięsa, skór, jelit na nici, żył na powrozy, kości na igły i inne narzędzia. Bez reniferów niemożliwe byłoby istnienie ludzi na równinach podbiegunowych.

Renaissance, ob. *Renesans*.

Renan *Józef Ernest* — orjentalista (znawca Wschodu) francuski, ur. 1823 r., um. 1892 r. Sposobił się początkowo do stanu duchownego, nie mogąc jednak pogodzić swej wolnomyślności z powołaniem kapłańskiem, przerwał studia teologiczne i poświęcił się nauce. Odbył kilka podróży, których wynikiem były jego rozprawy, dotyczące Wschodu; następnie badał chrystjanizm i wydał kilka dzieł, potępionych przez Kościół.

Rendez-vous (franc., czyt. rande-wu), umówiona schadzka w oznaczonym czasie i miejscu.

Renegat (łac.)—zaprzaniec, człowiek, który porzuca swoją wiarę dla innej, człowiek który zaparł się swoich przekonań, dążeń, ideałów.

Renesans lub *styl odrodzenia* (po franc. Renaissance) — jako styl w budownictwie nastąpił po stylu gotyckim, będąc odrodzeniem się, a w części dalszym rozwojem stylu staro-greckiego i staro-rzymskiego. Renesans powstał w XIV w. we Włoszech pod wpływem zabytków architektury, rzeźby i literatury greckiej i rzymskiej, które wydobyto z pyłu zapomnienia. Styl odrodzenia w budownictwie w szczegółach ornamentacyjnych wzoruje się prawie niewolniczo na antykach, natomiast w konstrukcji ogólnej budynków odstępuje od wzorów klasycznych, stosując się do wymagań nowożytnego życia; szczególniej widać to w kościołach, domach mieszkalnych, pałacach. Równocześnie z odrodzeniem się stylów starożytnych w architekturze, rozwija się na wzorach klasycznych poezja, literatura, malarstwo, to ostatnie częściowo pod wpływem rzeźby greckiej i rzymskiej, częściowo w kolorze zupełnie samodzielnie. Styl odrodzenia w początkach, w XIV w. jest jeszcze bardzo pod wpływem zanikającego stylu romańskiego oraz gotyku. Wiek XVI jest epoką największego jego rozkwitu. W połowie XVII przechodzi w barok (ob.), a następnie w styl rokoko (ob.).

Reni *Guido*—jeden z najznakomitszych malarzy włoskich szkoły bolońskiej, ur. 1575 r., um. 1642 r. Talent to pierwszorzędny, obdarzony głębokiem poczuciem piękna, nadzwyczajną biegłością w użyciu pędzla, dochodzącą do mistrzowstwa i podziwienia godną harmonijnością kompozycji. Najcelniejsze jego obrazy: „Ukrzyżowanie Chrystusa“, „Chrystus w koronie cierniowej“, „Mater dolorosa“ i inne.

Renoma (z franc.)—dobre imię, dobra sława, dobra opinja; wziętość, rozgłos. *Renomowany* — z ustalonem dobrem imieniem, chwalony, sławny.

Renta — w ekonomji politycznej ta część dochodu z produkcji, którą otrzymuje właściciel bogactw przyrody, użytkowanych przy produkcji; stały roczny dochód z majątku czy kapitału oddanego bezpowrotnie wzamian za ten dochód. *Renta gruntowa* — czysty dochód z ziemi po potrąceniu procentu od kapitału włożonego i wynagrodzenia za pracę. *Renta państwowa*—dług państwowy, nieumarzalny, który zaciągając, państwo nie zobowiązuje się do zwrotu kapitału, lecz tylko do płacenia procentów. *Rentjer* — kapitalista utrzymujący się z procentów lub z renty.

Reńska prowincja czyli *Nadreńska prowincja* — najdalej na zachód wysunięta prowincja królestwa pruskiego,

przerznięta rzeką Renem, obejmuje 26.992 klm. kw. (490 mil kw.) z ludnością $5^1/_2$ miljona, przeważnie katolików (71%). Kraj na południu górzysty, na północy przedstawia rozległą nizinę. Z płodów najważniejsze są: wino, zboże, owoce, żelazo, cynk i węgiel kamienny. Przemysł znacznie rozwinięty, handel kwitnący, oświata stoi wysoko. Siedliskiem najwyższej władzy krajowej jest Koblencja (Koblenz). Stany prowincjonalne zbierają się w Düsseldorfie.

Reński, ob. *Gulden*.

Reorganizacja — przemiana, reforma, urządzenie na nowo (ustroju państwowego, towarzystwa, instytucji, biura i t. d.).

Reparacja (z łac.)—naprawa. *Reparować*—naprawiać.

Repartycja (łac.)—rozdział, rozkład, używa się, mówiąc o rozkładzie np. podatków, nałożonych ryczałtowo, opłat kosztów robót prowadzonych wspólnemi siłami lub wydatków, ponoszonych wspólnie. *Repartować* — rozdzielać w odpowiednim stosunku.

Repertuar (z franc.) — spis sztuk, przeznaczonych do odegrania w teatrze w oznaczonym okresie czasu; spis ról, do których odegrania lub odśpiewania artysta jest przygotowany.

Repetycja (z łac.)—powtórzenie; próba sztuki teatralnej, koncertu, baletu, lekcji i t. p.

Replika (z łac.) — w procesie odpowiedź pozwanego, zbijanie zarzutów; po niej pozwany ma prawo *dupliki*, to jest drugiej odpowiedzi. Zabranie głosu po raz trzeci nazywa się *trypliką*.

Repnin *Mikołaj*, książe, był posłem rosyjskim w Polsce w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta. On to poruszył sprawę dysydentów. Pod jego wpływem zawiązała się konfederacja radomska, on kazał wywieźć z Warszawy senatorów, którzy opierali się jego woli. Um. 1801 r.

Reporter — dziennikarz, zbierający wiadomości bieżące dla czasopisma.

Represalja. W prawie międzynarodowem tak się zwą środki odwetu, jakich jedno państwo używa względem drugiego, dla pomszczenia krzywdy lub urazy. Należy tu aresztowanie, karanie lub konfiskowanie własności obywateli pokonanego państwa i t. p.

Represyjne środki — przymusowe środki, używane przez rząd i policję dla powstrzymania agitacji szkodliwej z ich punktu widzenia lub uspokojenia wzburzonego kraju. Tu należą: zatamowanie swobody prasy, zakaz zgromadzeń ludowych i stowarzyszeń politycznych, rewizje domowe i t. p.

Reprezentacja (z łac.) — zastępstwo, przedstawicielstwo, zwłaszcza gdy chodzi o zastępstwo osób prawnych i zbiorowych. W tem znaczeniu używa się tego wyrazu, mówiąc o reprezentacji kraju, miasta. Reprezentacje te zastępują kraj, miasto, gminę na zewnątrz, podpisują w ich imieniu dokumenty, zawierają umowy i t. p. Podobnie używa się wyrazu reprezentacja, mówiąc o osobach, występujących w imieniu jakichś obszerniejszych gron osób, np. reprezentacja stanu nauczycielskiego, obywatelstwa wiejskiego lub miejskiego, rzemieślników, kupców. *Reprezentacyjny system*—ustrój państwowy, w którym ustawy dopuszczają ogół społeczeństwa do udziału w prawodawstwie i do nadzoru nad działalnością rządu w ten sposób, iż przedstawiciele narodu, wybrani przezeń, zasiadają w ciałach ustawodawczych, uchwalają projekty ustaw i kontrolują działalność rządu.

Reprodukcja—odtworzenie oryginału w licznych kopjach sposobem mechanicznym, zwłaszcza za pomocą prasy, a więc: odbitka pisma, ryciny, obrazu; odtworzenie przedmiotu już nie istniejącego za pomocą rysunku lub malarstwa.

Reprymenda (z łac.)—nagana.

Republika, właściwie *respublika*, ob. *Rzeczpospolita*.

Reputacja (z łac.)—dobre imię, dobra sława, opinja, poważanie.

Requiem—msza za umarłych, tak nazwana od początkowych słów hymnu „Requiem aeternam dona ei Domine" (Wieczny odpoczynek racz im dać Panie).

Requiescat in pace (łac.)—„niech spoczywa w spokoju"—końcowa formuła mszy katolickiej za umarłych.

Res sacra miser (łac.) — nędza jest rzeczą świętą;—dewiza zakładów dobroczynnych, zachęcająca do wspierania i opiekowania się ubóstwem.

Reskrypt (łac.) — pismo urzędowe władz wyższych, przesłane władzom lub urzędom niższym do stosownego wykonania; rozkaz monarchy.

Resory—sprężyny, na których osadzony jest powóz, kareta lub wagon kolejowy, celem złagodzenia wstrząśnień.

Respekt — szacunek; *respektować*—uważać, mieć wzgląd na kogoś, szanować go.

Respirator — przyrząd w kształcie czółenka, nakładany na usta, w celu ochrony płuc od kurzu, wiatru i mroźnego powietrza.

Restauracja (łac.)—1) odbudowywanie, odnawianie, naprawa, przywracanie do poprzedniego stanu; 2) w polityce przywrócenie na tron dynastji wyrugowanej przez rewolucję; tak nazywano np. powrót Burbonów na tron francuski po upadku Napoleona I i czas ich panowania (1814—1839), powrót Stuartów na tron angielski (1660 r.) po śmierci Cromwella i t. p.; 3) jadłodajnia.

Restytucja (z łac.)—1) oddanie, przywrócenie, zwrot rzeczy posiadanej nieprawnie; 2) przywrócenie do poprzedniego stanu; 3) odtworzenie, odrysowanie według pozostałych szczątków i opisu; 4) w prawie: uzyskanie pozwolenia sądowego na przedsięwzięcie zaniedbanej w swoim czasie czynności procesowej.

Resumé (czyt. rezime) — krótko podane streszczenie głównych wyników przeprowadzonej rozprawy lub dłuższego wywodu.

Resursa—stowarzyszenie, mające na celu zabawę i posiadające na ten użytek własny lokal; lokal tegoż stowarzyszenia.

Reszke—rodzina, która wydała kilku sławnych śpiewaków operowych, mianowicie *Jana* (ur. 1853 r.), tenora opery paryskiej, *Edwarda* (ur. 1856 r.), basistę i *Józefinę* (um. 1891 r.), znakomitą śpiewaczkę.

Reszt — stolica perskiej prowincji Gilan, niedaleko południowego wybrzeża morza Kaspijskiego, posiada składy towarów jedwabnych.

Reszta—pozostałość, ostatek, szczęt; w arytmetyce wypadek otrzymany z odejmowania, inaczej *różnica;* pieniądze drobniejsze, zwrócone z grubszej monety, po potrąceniu należności.

Retman (niem.)—sternik.

Retorta—naczynie metalowe lub ze szkła trudno topliwego, w kształcie bani z długą zagiętą szyją, używane do destylowania płynów i wywoływania reakcji chemicznych, związanych z destylacją.

Retoryka (z greck.)—nauka wymowy, wskazująca rozmaite sposoby i postacie mówienia i dobierania słów do uczuć, myśli i przedmiotów. Dziś zarzucona; zastępuje ją stylistyka, ale bardzo niedokładnie. *Retor*—mówca, krasomówca.

Retów—miasteczko na Żmudzi, nad rzeką Jurą; ma kościół katolicki w stylu romańskim.

Retrospektywny (z łac.) — spoglądający za siebie, wstecz, odnoszący się do przeszłości, rozważający omawiane poprzednio rzeczy, historyczny. *Retrospektywna wystawa*—wystawa okazów pochodzących z różnych czasów, ułożonych chronologicznie i przez to dająca obraz rozwoju sztuki, przemysłu krajowego i t. p.

Retuszowanie (z franc.)— 1) odświeżanie dawnych obrazów, których kolory straciły świeżość i blask; 2) czynność, za pomocą której zużyte płyty miedziane lub inne czynią się sposobnemi do wydania nowych odbić; 3) w fotografji retuszowanie ma na celu usuwanie pracą ręczną drobnych błędów i niedokładności negatywu lub pozytywu.

Reuchlin *Jan*, ur. 1455 r., um. 1522 r., sławny uczony niemiecki, krzewiciel literatury łacińskiej i greckiej w Niemczech, reformator szkolnictwa.

Reumatyzm *(gościec)* — specyficzne zapalenie mięśni lub stawów, które wskutek tego silnie obrzmiewają. *Reumatyzm stawowy* bywa *ostry* lub *chroniczny*. Ostry występuje zwykle skutkiem silnego przeziębienia i działania wilgoci; ruchy w stawach dotkniętych chorobą stają się niemożliwe z powodu bólu i obrzmienia. Silna gorączka towarzyszy chorobie; zwykle po kilku dniach stawy, najpierw dotknięte chorobą, powracają do stanu prawidłowego, inne natomiast ulegają zapaleniu. Choroba trwa zwykle kilka tygodni, często wywołuje następcze choroby zastawek serca, poczem pozostają wady serca na całe życie, jakoteż skłonność do recydywy. Leczenie: chinina, salicylan sodu w dużych dawkach, podskórne zastrzykiwanie kwasu karbolowego. Chroniczny reumatyzm stawowy przebiega bez gorączki, lecz trwa całemi latami, to pogarszając się, to znów łagodniejąc. *Reumatyzm mięśniowy* rzadziej się zdarza od stawowego; mięśnie chore nie bolą, gdy są w spoczynku, lecz przy najmniejszem poruszeniu silny ból uczuwać się daje i przeszkadza wykonaniu zamierzonego ruchu. Choroba ta wędruje po całem ciele, t. j. po wszystkich mięśniach i bardzo wyczerpuje chorych.

Reunion (czyt. *renią*)—zgromadzenie celem wspólnej zabawy.

Reuss — nazwa dwu udzielnych księstw w Niemczech, nad rzekami Elsterą i Saalą. Większe z nich (133.000 mieszk.) nazywa się Reuss-Schleiz, mniejsze (68.000 mieszk.) nosi nazwę Reuss-Greiz.

Review (ang., czyt. rewiu)—przegląd; wyraz ten spotyka się często w tytułach czasopism angielskich; odpowiada francuskiemu „Revue".

Rewanż (franc. *revanche*)—1) odwet, odwzajemnienie się, odpłata pięknem za nadobne; 2) w grze w karty druga partja, którą rozpoczynamy w celu powetowania przegranej lub dania przeciwnikowi sposobności odegrania się.

Rewel, po niemiecku *Reval*—miasto w Inflantach, obecnie stolica gubernji Estońskiej, liczy 65.000 mieszk. i jest portem wojennym. Kwitnie tu handel. Miasto istnieje od XIII stulecia.

Rewerencja (z łac.) — uszanowanie, poważanie; okazanie czci.

Rewerenda — długa suknia używana przez księży; sutanna.

Rewers — kwit, dowód, wystawiony na otrzymane pieniądze; zobowiązanie długowe, przyznanie należności i przyrzeczenie zwrotu.

Rewindykacja (z łac.) — odzyskanie należności; odebranie; domaganie się zwrotu własności. *Rewindykować*—odbierać swoją własność, używając przynaglania, przymusu.

Rewir — obwód, dzielnica miejska, stąd rewirowym nazywa się urzędnik policyjny, czuwający nad porządkiem w swojej dzielnicy. Na rewiry dzielone bywają także lasy i dorzecza.

Rewizor—urzędnik, sprawdzający dokładność w rachunkach urzędowych i przestrzeganiu przepisów obowiązujących przy hodowli, uprawie i wyrobie pewnych opodatkowanych produktów (alkohol, tytuń i t. d.).

Rewizja — przeglądanie, szukanie osób podejrzanych i rzeczy zakazanych przez władzę policyjną państwa, albo też mających związek z jakiemś przestępstwem popełnionem już lub przygotowywanem dopiero.

Rewja—przegląd wojska połączony z ćwiczeniami; parada wojskowa.

Rewokacja (z łac.)—w dawnem prawie polskiem odwołanie zapozwu lub skargi wniesionej.

Rewolta (franc.)—powstanie, rozruchy, ruchawka.

Rewolucja—nagły i gwałtowny przewrót w ustroju politycznym lub społecznym jakiegoś kraju. Takie przewroty mogą być dokonywane przez rządzących i przez rządzonych. W pierwszym razie, jeżeli rewolucja ma na celu powiększenie władzy rządzącego i zmianę siłą dotychczasowego stanu rzeczy, wtedy daje jej się zwykle nazwę zamachu stanu. Jeżeli ma na celu pozbawienie władzy naczelnika państwa bez zmiany systemu rządowego, wtedy zwie się rewolucją pałacową. W razie, gdy przewrotu dokonywa cały naród lub pewna jego część, wtedy odbywa się rewolucja w ścisłem znaczeniu tego słowa. Rzadko kiedy rewolucja obchodzi się bez gwałtownych wstrząśnień i bez gwałtów i rozlewu krwi. Rozigrane namiętności pobudzają wtedy do prześladowania przeciwników, co znów wywołuje niejednokrotnie kontrrewolucję i przywrócenie przemocą dawniejszego stanu rzeczy. Najważniejszą z rewolucji europejskich była *wielka rewolucja* francuska, rozpoczęta w 1789 r.

Rewolwer—krótka broń palna ręczna, z której można dać kilka strzałów jeden po drugim (5—6, czasem 12). Długość rewolweru i jego kaliber, czyli przeciętna szerokość kuli i lufy, są rozmaite.

Reykjawik—miasto st. wyspy Islandji, należącej do Danji. Składa się z małych domków drewnianych i murowanego kościoła katedralnego; liczy około 4.000 mieszk.

Reymont *Władysław St.* — wybitny powieściopisarz polski, znakomity znawca wsi, ur. 1868 r. we wsi Kobiele Wielkie w gub. Piotrkowskiej. Po wyjściu ze szkół, przechodził różne koleje, dopóki nie zdobył rozgłosu jako zdolny pisarz i nie poświęcił się całkowicie literaturze. Pierwsze jego utwory, osnute na tle życia ludu wiejskiego i aktorów prowincjonalnych, drukowane po czasopismach, odrazu zwróciły uwagę na młodego autora. „Komedjantka", „Lili", „Ziemia obiecana", „Sprawiedliwie" i inne utwory wydane oddzielnie postawiły Reymonta w szeregu wybitnych pisarzy naszych. Koroną jego twórczości jest powieść p. t. „Chłopi", w której z niezwykłą znajomością duszy ludu naszego i warunków jego bytu, przedstawia autor chłopów we wszystkich porach roku. Ostatnio ukazała się powieść Wł. R. p. t. „Wampir", niczem nie przypominająca poprzednich utworów tego pisarza.

Rezeda — roślina z rodziny *rozedowatych*, często hodowana dla kwiatów drobnych, zielonawych, o miłej woni, ułożonych w grona. *Rozeda wonna* pochodzi z Egiptu i Azji Mniejszej. Stanowi pokaźny przedmiot handlu kwiatowego. *Rezeda farbierska* rośnie dziko w rozmaitych krajach Europy; cała roślina przesiąknięta jest barwnikiem żółtym, powszechnie używanym. Uprawia się we Francji na użytek farbierski.

Rezerwa — zasób, zapas w kasie, w majątku instytucji lub przedsiębiorstwa; w składzie armji stanowi zapas zachowany na wypadek ostatecznej potrzeby. Rezerwę zaprowadzić można wszędzie, gdzie chodzi o podtrzymanie nieprzerwanej działalności, stąd są np. lokomotywy rezerwowe, koła i t. d.

Rezerwoar, ob. *Basen*.

Rezolucja (łac.) — postanowienie, uchwała; odpowiedź stanowcza; decyzja władzy, udzielona petentowi.

Rezolutny—stanowczy, śmiały, cięty, szybkość myślenia łączący z jędrnością woli.

Rezon (z franc.) — pewność siebie, dobra mina, śmiałość.

Rezonans—akustyczne odbicie dźwięku; odgłos; współdźwięk jakiegoś ciała nieruchomego; cienka deseczka u instrumentów strunowych, umieszczona

pod strunami, w celu wzmocnienia dźwięku.

Rezultat—wynik, wypadek, w szczególności wynik ostateczny danego rachunku.

Rezurekcja (z łac. zmartwychwstanie, wskrzeszenie)—uroczystość zmartwychwstania Jezusa, obchodzona w kościele rzymsko-katolickim wspaniałem nabożeństwem, podczas którego kapłan wynosi N. Sakrament z grobu, potem następuje procesja, która trzy razy obchodzi kościół, śpiewając stosowne pieśni; po procesji kapłan, podnosząc trzykrotnie krzyż, ogłasza zmartwychwstanie Pana. W końcu odprawia się jutrznia.

Rezydencja (łac.)—miejsce zamieszkania monarchy, panującego księcia, lub wyższego duchownego; wspaniała siedziba wielkopańska.

Rezydent (z łac.)—1) polityczny pełnomocnik państwa przy obcym rządzie; zajmuje on niższe stanowisko aniżeli poseł; 2) tytuł gubernatora holenderskiego w Indjach Wschodnich; 3) w dawnej Polsce — senator, wyznaczony do przebywania przy królu dla udzielania mu rad w sprawach publicznych; 4) krewny lub przyjaciel zamożniejszego człowieka, stale bawiący przy nim i na jego koszcie.

Rezygnacja (z łac.)—pogodzenie się ze stanem rzeczy, którego nie można zmienić; stłumienie i porzucenie nadziei lub pragnień, nie dających się urzeczywistnić; poddanie się losowi; zrzeczenie się czegoś, ustąpienie.

Reżyser—kierownik sceny, decydujący o wyborze sztuk i przygotowujący ich wystawienie.

Rędzina. Gleby powstałe ze zwietrzenia skał wapiennych lub kredowych, zawierające bardzo wiele wapna, ciężkie, trudno przepuszczalne, trudne do uprawy a urodzajne — zowiemy rędzinami.

Ręka—część ciała, umieszczona na końcu kończyn górnych człowieka. Ręka dzieli się na *napięstek*, *pięść* i *palce*; powierzchnia wklęsła ręki stanowi *dłoń*, odwrotna — *grzbiet*. Ręka składa się z 27 kości, z których 8 wchodzi w skład napięstka, 5 pięści, a 14 w skład palców; każdy palec składa się z 3 kości, zwanych *członkami palców*, z wyjątkiem palca wielkiego, który ma ich tylko dwie. Liczne mięśnie ręki umożliwiają jej rozliczne ruchy. Ważność ręki dla człowieka jest niezmiernie doniosła; złożonej budowie ręki zawdzięcza on w znacznym stopniu wyższość nad zwierzętami. Małpa posiada także ręce, lecz mniej doskonałej budowy.

Rękawka — zwyczajowa uroczystość krakowska. Corocznie w dniu trzecim świąt wielkanocnych, po południu, spieszą gromadnie mieszkańcy Krakowa za Wisłę, na wzgórze, zwane Krzemionkami, obok mogiły Krakusa i tłumowi biednych chłopców, czepiających się pochyłości góry, rzucają z wyżyny: bułki, chleb, pierniki, jabłka, orzechy, jaja wielkanocne. Dawniej zwyczaj ten wyglądał inaczej: ubodzy schodzili się pod górę lub mogiłę Krakusa, a mieszczanie rozdawali im obfite resztki święconego. Rękawka jest pamiątką starożytnej polsko-słowiańskiej stypy pogrzebowej, czyli ugoszczenia ludu, zebranego na obrzęd pogrzebowy Krakusa dla usypania mu mogiły. Sypano ją rękami, noszono ziemię rękawami, a rękawka oznacza górę z ziemi, usypaną rękami.

Rękodajny—dworzanin dawnych panów, podający im rękę przy wsiadaniu na koń lub do powozu.

Rękodzielnictwo — drobny przemysł, który różni się od fabrycznego tem, że tu działa osobista siła i zręczność pracownika, a nie siła maszyn.

Rękojmia—poręczenie, zabezpieczenie, gwarancja.

Rękopis czyli z łac. *manuskrypt*—każde pismo ręczne w przeciwstawieniu do drukowanego, a przedewszystkiem utwór literacki, przeznaczony dopiero do druku.

Rgilówka *(Kłodawica)*—rzeka w gub.

Kaliskiej, bierze początek w pow. Łęczyckim pod Sobotką i pod Zawadkami na południo-wschód m. Koła wpada do Warty. Długa 5 mil.

Rhodes *John Cecil,* ur. 1853 r., um. 1902 r., dorobił się znacznego majątku na kopalni djamentów w Afryce południowej. Wybrany deputowanym kolonji angielskiej i ministrem, przyczynił się do wywołania wojny Anglji z Boerami.

Riazań, *Razań*—główne miasto gub. Razańskiej, nad rzeką Trubeżem. Założone w początkach XIII w., było od 1487 r. stolicą ks. Razańskiego. Od 1517 r. razem z całem księstwem wcielony został do w. ks. Moskiewskiego.

Ribot *Teodul,* ur. 1839 r. francuski filozof, znakomity psycholog. Niektóre jego dzieła tłumaczono na język polski.

Richelieu (czyt. Riszelje): 1) *Armand Jan,* kardynał i znakomity minister francuski za panowania Ludwika XIII, ur. 1585, um. 1642 r. Wzmocnił on władzę króla, podniósł znaczenie Francji w Europie, popierał sztuki i nauki. W r. 1635 założył Akademję francuską. 2) *German,* książe, ur. 1766 r., wyemigrował z Francji podczas wielkiej rewolucji, był generał-gubernatorem rosyjskim w Odesie. Powrócił w r. 1814 do Francji i został tam pierwszym ministrem. Um. 1822 r.

Richmond (czyt. *Riczmend)*—miasto stołeczne północno-amerykańskiego stanu Wirginji, nad rzeką James-River, ma 150.000 mieszk., wiele pięknych pałaców, liczne fabryki; prowadzi znaczny handel.

Richter *Jan Paweł Fryderyk,* znany lepiej pod pseudonimem *Jean Paul* (czyt. Żan Pol), ur. 1763 r., um. 1825 r., sławny niemiecki powieściopisarz. Powieści jego wywarły pewien wpływ na twórczość Mickiewicza i Krasińskiego w początkach ich działalności poetyckiej.

Ricinus, ob. *Rącznik.*

Rieger *Franciszek*—znakomity mąż stanu czeski, ur. 1818 r., um. 1903 r. Wpływał przez wiele lat (od r. 1848) na wszystkie sprawy swego narodu jako wybitny poseł na Sejm i do Rady Państwa i jako autor wielu dzieł i artykułów dziennikarskich. Odegrał też niepoślednią rolę w dziejach Austrji. Z ustąpieniem stronnictwa staroczeskiego usunął się Rieger z szerszej widowni, ale zachował wielkie poważanie u swoich i obcych.

Rienzi *Mikołaj,* właściwie *Mikołaj Gabrini,* ur. 1313 r. w Rzymie, um. 1354 r. Zyskał przychylność ludu, który go wybrał trybunem swoim (1347). Rienzi zaprowadził w Rzymie ład i silny rząd, ale uciskiem i gwałtownem wystąpieniem przeciw papieżowi i szlachcie wywołał rozruchy i ostatecznie sam zginął z rąk ludu.

Rigas *Konstanty,* ur. około 1754 r., um. 1798 r., poeta i patrjota grecki, wywołał powstanie Greków przeciw Turkom, musiał uciekać z kraju; aresztowany przez policję austrjacką w Tryeście i wydany Turcji, został stracony. Słowacki wspomina o nim w poemacie „Lambro".

Rigi—wielka góra w Szwajcarji pomiędzy jeziorami Czterech Kantonów i Zug, w Kantonie Szwyc, ma trzy wierzchołki na nadzwyczaj rozległej podstawie. Z niej roztacza się wspaniała panorama na Alpy.

Rigorosum (łac.)—egzamin ścisły dla otrzymania stopnia akademickiego doktora jakiej umiejętności.

Rio oznacza w językach hiszpańskim i portugalskim rzekę i stanowi pierwszą część wielu nazw geograficznych, a zwłaszcza rzek w dawnej hiszpańskiej i portugalskiej Ameryce.

Rio de Janeiro (czyt. Zanejro)—stolica Brazylji, leży prawie w środku wybrzeża południowo-wschodniego nad wspaniałą zatoką, liczy 900.000 mieszkańców. Bardzo rozległy handel pozostaje przeważnie w rękach Anglików; z portu wywożą wiele kawy.

Rio de Laplata, ob. *Laplata.*

Rio Grande, po hiszpańsku *wielka rzeka*—nazwa kilku rzek w Ameryce, zwłaszcza w Południowej, z których Rio Grande del Norte, wielka rzeka stepowa, tworząca na długiej przestrzeni granicę między Meksykiem a Stanami Zjednoczonymi, uchodzi do zatoki Meksykańskiej.

Rio Grande do Sul — prowincja Brazylji na południowych jej wybrzeżach, jest krajem żyznym, który w ostatnich czasach Włosi i Niemcy zaczęli bardzo gorliwie kolonizować.

Rion—jedna z większych rzek w kraju Zakaukaskim (gub. Kutaiskiej); w pobliżu Poti wpada do morza Czarnego. Długość jej biegu wynosi 320 wiorst.

Risticz *Jan,* ur. 1830 r., um. 1899 r., minister spraw zagranicznych w Serbji, później regent w czasie małoletności króla Aleksandra (1889—1893 r.), położył wielkie zasługi wobec swej ojczyzny.

Ritter *Karol*—sławny geograf niemiecki, ur. r. 1779, um. 1859 r., profesor uniwersytetu w Berlinie. Wykazał umiejętne sposoby badania ziemi.

Rittner *Tadeusz* — pisarz polski, mieszkający w Wiedniu, ur. 1873 r.; pisuje przeważnie utwory sceniczne po polsku i po niemiecku, z których „Sąsiadka", „W małym domku" i inne cieszyły się znacznem powodzeniem na scenie.

Ritus — po łacinie obrządek; *ritus latini*—obrządku łacińskiego; *ritus graeci*—obrządku greckiego. *Rytualny*—odnoszący się do obrządku.

Riviera—pas nadbrzeżny nad zatoką Genueńską, ciągnący się od Nicei do Spezji, zawierający licznie zwiedzane stacje klimatyczne.

Rjeka, ob. *Fiume.*

Robaki — zwierzęta o ciele miękkiem, walcowatem lub płaskiem, bardzo często wyraźnie obrączkowanem, jak u stawonogów. Od tych ostatnich jednak wybitnie różnią się tem, że ciało ich nigdy nie bywa podzielone na głowę, tułów i odwłok, a także nie posiada nigdy nóg stawowatych. Ruchy mają wogóle powolne; poruszają się zaś dzięki kurczliwości całego ciała. Robaki zamieszkują ziemię wilgotną, wody słodkie a także jako pasorzytne zewnętrzne lub wewnętrzne, ciało człowieka oraz różnych zwierząt, wywołując rozmaite objawy chorobliwe. Dzielimy je na 3 gromady: 1) *pierścienice,* 2) *glisty obłe* i 3) *glisty płaskie.*

Robert *Djabeł*— książe Normandji od r. 1027 do 1035 r., odznaczał się odwagą i walecznością, ale także zbytnią surowością, wskutek czego otrzymał przydomek Djabła.

Robespierre *Franciszek* — jeden z twórców *teroryzmu,* t. j. systematu strachu, prześladowania i zabójstw legalnych za pomocą gilotyny podczas rewolucji franc. 1789—1799 r., zapaleniec i hypochondryk, wiecznie niezadowolony i ofiar ludzkich łaknący. Żył od 1758 do 1794 r.; zginął na gilotynie.

Robinia czyli *grochodrzew* — niesłusznie u nas nazywana akacją—rodzaj roślin drzewiastych lub krzewowych z rodziny strąkowych. Liście ma pierzaste, kwiaty zebrane w grona. Robinia biała jest drzewem, posiadającem kolce, kwiaty białe, pięknie pachnące; pochodzi z Ameryki Północnej — jak również robinia *różowa* o kwiatach różowych, niewonnych, nie posiadająca kolców. *Robinia żółta* jest krzewem—wysokim, drzewiastym, o kwiatach żółtych; pochodzi z Syberji. Robinji używa się do zadrzewiania parków, placów w miastach i t. p.

Robinson Kruzoe — bohater znanej w całym świecie i od bardzo wielu pokoleń, nietylko przez dzieci, ale i przez starszych z zajęciem czytywanej powieści angielskiej pod tym tytułem; napisał ją w XVIII wieku Anglik, Daniel Defoe, z rzeczywistego nazwiska Aleksander Selkirk.

Robocizna, niewłaściwie nazywana jednakowo z pańszczyzną, t. j. przymu-

sową pracą około roli dworskiej, czyli pańskiej (stąd pańszczyzna) dla ludu wiejskiego, jaka w dawnych wiekach w całej Europie grasowała. Robocizna wogóle oznacza zużytkowanie sił roboczych na pewien dział pracy, mającej się dokonać, nietylko na wsi i około roli, ale wogóle wszelkiej pracy fizycznej. W zdaniu „wyszło tyle a tyle robocizny" mieści się oznajmienie: ilu ludzi w danej jednostce czasu nad czemś pracowało.

Robotnicy—ludzie zajęci robotą, pracujący bądź w rolnictwie, przedsiębiorstwach górniczych, stawianiu domów, kopaniu rowów, robotach inżynierskich, bądź też w fabrykach. Bez bliższego określenia najczęściej się używa w tem ostatniem znaczeniu.

Robron—niegdyś ciężka bogata materja i robione z niej suknie kobiece.

Rochefort *Wiktor Henryk* hr., ur. 1832 r., francuski dziennikarz i polityczny agitator radykalnego kierunku.

Roczniki. Zapiski zdarzeń historycznych, rok po roku, nazywają się *rocznikami* albo z łacińska *annałami*. W starożytnym Rzymie prowadził je arcykapłan. Każdy klasztor miał w średnich wiekach swoje roczniki. Piszący roczniki zwie się *annalistą*.

Rod—pierwiastek chemiczny, metal, symbol chemiczny *Rh* (Rhodium); otrzymał nazwę od pięknie czerwonego koloru jego związków (rhodias po grecku różowy). Czysty rod jest to metal srebrzysto-biały, kruchy i jeszcze trudniej topliwy niż platyna; jest nierozpuszczalny w kwasach, nawet w wodzie królewskiej; w naturze występuje w bardzo małych ilościach, skutkiem czego jest bardzo drogi. Dodany do stali, daje jeden z jej najlepszych gatunków t. zw. *woodstal* (wudsztal). Używa się jako czarna farba przy malowaniu na porcelanie.

Rodakowski *Henryk*—znakomity malarz portretów i twórca kilku obrazów historycznych („Wojna kokosza" i in.), ur. 1823 r. we Lwowie, um. 1895 r. w Krakowie.

Rodały — pięcioksiąg Mojżesza w brzmieniu hebrajskiem na dużym zwoju, dawniej pergaminowym, nawiniętym w obu końcach na wałki, przechowywany z czcią wielką po bożnicach żydowskich.

Rodan—rzeka, wypływa z lodowca góry św. Gottharda w Szwajcarji, płynie naprzód doliną, zamkniętą od północy grzbietem Alp Berneńskich, od południa Alpami Walijskiemi, poczem wpływa do jeziora Genewskiego. Wypłynąwszy z jeziora, przebija się przez wapienne góry Jura we Francji, pod Lyonem przyjmuje największy swój dopływ Saonę, zwraca się ku południowi i uchodzi do morza Śródziemnego.

Rodin *August*—znakomity rzeźbiarz francuski, ur. 1840 r.

Rodniowce — nazwa typu roślin, do którego należą gromady mchów (wątrobowce i mchy), paproci, skrzypów i widłaków; są tem charakterystyczne, że posiadają organy, zwane *rodniami*. Są to małe utwory z komórek, w kształcie buteleczki z długą szyjką, wewnątrz zaopatrzoną w kanał, ze znajdującą się na dnie komórką jajkową, która rozwija się w siemię, skoro do wnętrza dostaną się tak zwane *plemniki*, wytwarzające się w odpowiednich organach tejże rośliny, zwanych *plemniami*. Wytworzone siemię, kiełkując, rozwija się w postać niepodobną do tej rośliny, na której znajdowały się rodnie i plemnie; ta nowa postać wydaje zarodniki, które rozwijając się, dają postać pierwotną. Rodniowce są zatem roślinami dwupostaciowemi.

Rodoć, ob. *Biernacki Mikołaj*.

Rododendron, ob. *Różanecznik*.

Rodos—wyspa na morzu Śródziemnem, na południowo-zachodniem wybrzeżu Azji Mniejszej, należy do Turcji. W wiekach średnich (od r. 1310—1522) był Rodos w posiadaniu Joannitów, zwanych także rycerzami rodyjskimi. Rodos liczy 40.000 mieszkańców, produkuje wina i rodzynki, a także zboże, oliwę i bawełnę. Główne miasto Rodos.

Rodowód czyli *genealogja*—wywód rodu, „filjacja" potomka od przodków, jeżeli jest pełny, pokazuje, jak się dany ród we wszystkich stopniach pokrewieństwa rozradzał. Wykaz taki nazywa się *drzewem genealogicznem;* dawnymi czasy bowiem przedstawiano rozrost rodu w postaci drzewa, rozgałęziającego się najwpierw w konary, potem w coraz drobniejsze gałęzie i gałązki. Taki zwyczaj panował w całej Europie. Ród składa się z pokoleń, następujących po sobie w czasie.

Rodzaj (po łac. *genus*) — zbiór gatunków pokrewnych, t. j. zwierząt lub roślin, mających wspólne cechy główniejsze; rodzaje podobne stanowią rodzinę; np. rodzaj kota obejmuje gatunki: kot domowy, żbik, tygrys, lew, pantera i t. p., rodzaj jabłoni obejmuje gatunki: jabłoń, grusza, pigwa i t. p.

Rodzajowe malarstwo—nazwą tą oznacza się płody sztuki malarskiej, odtwarzające sceny z życia codziennego.

Rodziewiczówna *Marja* — znana powieściopisarka, ur. 1863 r. na Żmudzi; swemi powieściami o szlachetnej tendencji zdobyła dużą popularność. Najlepszą z pośród powieści tej pisarki jest „Dewajtis"; ponadto wydała: „Szary proch", „Hrywda", „Straszny dziadunio", „Magnat", „Klejnot", „Błękitni", „Na wyżynach", „Jerychonka", „Macierz", „Atma" i in.

Rodzina, z łacińska *familja* — ludzie z sobą spokrewnieni w stopniach najbliższych: dziad, babka, ojciec, matka, brat, siostra, wuj, stryj, ciotka, brat i siostra cioteczna lub wujeczna. *Familja* używa się w miejsce rodu. W naukach przyrodniczych nazywamy tak zbiór pokrewnych sobie wspólnemi znamionami rodzaju roślin lub zwierząt, np. rodzaje: śliwa, migdał i t. p. tworzą razem rodzinę migdałowatych, rodzaje: karp, brzana i t. p.—rodzinę karpiowatych.

Rodzynki—są to suszone winogrona różnych gatunków, przeważnie zawierających dużo cukru, a mało pestek i skóry. Najlepsze gatunki nie mają wcale pestek. Lepsze jedzą się wprost, gorszych używają do wyrobu win sztucznych, do ciast i t. p.

Roentgena promienie czyli *promienie X*. Świecenie barwne w rurkach Croockesa (czyt. Kruksa) ustaje, jeżeli zawarty w nich gaz rozrzedzimy do bardzo znacznego stopnia, natomiast zaczynają wtedy świecić (w ciemności) słabem światłem barwnem szklane ściany bańki lub rurki. W r. 1895 spostrzegł W. Roentgen, profesor uniwersytetu w Würzburgu, że taka rurka, złączona z biegunami odpowiedniego induktora, wysyła z siebie promienie, mające szczególne własności. Oto: 1) nie wywołują

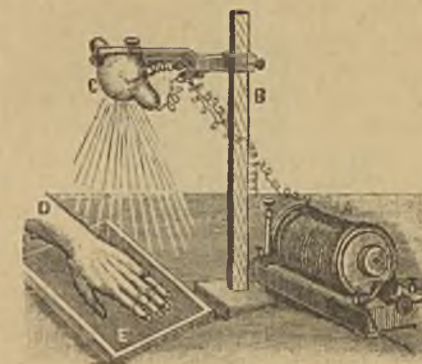

Fig. 39. Fotografowanie szkieletu ręki przy pomocy promieni X: A cewka dostarczająca przerywanego prądu elektrycznego, którym zasila rurkę Croockesa C, umocowaną na statywie B; E—kasetka z kliszą fotograficzną, ale zasunięta drewnianą zasłoną, na której spoczywa ręka fotografowana D; promienie przechodzą przez rękę i deseczkę i fotografują szkielet na kliszy.

one żadnego wrażenia w oku — są, jak mówimy, niewidzialne; 2) trafiając płytę fotograficzną, działają na nią tak, jak promienie światła; 3) trafiając ciała, okazujące fluorescencję (ob.), pobudzają je do świecenia; 4) przenikają na

wskroś ciała takie, jak papier, drzewo, ciało ludzkie i t. p., a nie przenikają metali i ich połączeń chemicznych. Stąd np. kości ludzkie, zawierające połączenia węglanów wapnia, są dla tych promieni prawie zupełnie nieprzezroczyste. Promienie te znalazły ważne zastosowanie w medycynie (chirurgji), np. przy badaniu uszkodzonych kości, poszukiwaniu kuli, tkwiącej w ranie z postrzału. W pokoju ciemnym ustawia się lampkę Röntgena, osłoniętą czarnym papierem, przed nią chorego, którego kości mamy badać, a za nim kartę papieru, powleczoną warstwą ciała fluoryzującego (najlepszym okazał się związek chemiczny, zwany sinkiem barowo-platynowym). Karta ta świeci zielonawem światłem w miejscach, na które padają promienie z lampki, przenikające osłaniający je papier i miękkie części ciała ludzkiego (a także suknie i bieliznę).

Fig. 40. Fotografja cieniowa szkieletu ręki ludzkiej, wykonana przy pomocy promieni X (Roentgena).

Kości natomiast lub kula wstrzymują te promienie, rzucając na fluoryzującą zasłonę wyraźne cienie, na których można rozpoznać wszelkie uszkodzenia. Jeśli zamiast owej zasłony ustawimy płytę fotograficzną, otrzymamy na niej (po wywołaniu i utrwaleniu) fotografję cieni kości i tkwiącej między niemi kuli. Używają też tych promieni do badania w podobny sposób zawartości skrzynek lub kuferków, bez ich otwierania.

Roepell *Ryszard*—historyk niemiecki, który oddał się badaniu dziejów Polski; nauczył się po polsku i napisał, prócz wielu prac pomniejszych, dwa pomnikowe dzieła (po niemiecku): „Historję Polski" (do XIV wieku) i rzecz pod tytułem „Polska w połowie XVIII w.". Daleki od uprzedzeń, miał tylko prawdę na oku; łączył miarę i wytrawność sądu ze spokojem prawdziwego dziejopisarza i pogodą sprawiedliwego umysłu. Ur. r. 1808 w Gdańsku, um. 1893 r. w Wrocławiu, gdzie był profesorem uniwersytetu.

Rogatka — zapora ruchoma u bram wjazdowych do miast lub na mostach, jak również na komorach granicznych, gdzie przejeżdżający lub wyjeżdżający są obowiązani meldować się lub pewne zapłaty uiszczać.

Rogatywka—dawna czapka polska, zwana także konfederatką.

Rogi—twarde utwory rozmaitej postaci, wyrastające na głowach ssących kopytowych, zwłaszcza przeżuwających. Z nieprzeżuwających posiada rogi nosorożec; są one jednak umieszczone nie na czole, ale na nosie. Rogi bywają dwojakie: 1) całe kostne, bardziej zbite zewnątrz, gąbczaste wewnątrz, ale zawsze pełne i 2) utworzone z substancji rogowej (zgrubiałego naskórka), wewnątrz puste, osadzone na kostnym wyrostku czołowym. Rogi pierwszego rodzaju spadają i odrastają perjodycznie (co rok), rozgałęziając się i rozszerzając w rozmaity sposób; są one właściwe przeżuwającym pełnorogim (jeleniom). Rogi drugiego rodzaju są trwałe, bez rozgałęzień; znajdujemy e u przeżuwających pustorogich (wół, koza i t. d.). Dla zwierząt rogi stanowią w części ozdobę, w części zaś oręż. Rogi zwierząt pustorogich (zwłaszcza wołu, bawołu, barana, kozy) mają zastosowanie techniczne na wyroby rogowe. Substancja rogowa po namoczeniu przez kilka dni w odpowiednich płynach staje się nadzwyczaj plastyczna, dzięki czemu można jej nadawać dowolny kształt oraz barwę (przez domieszanie rozmaitych barwników); ostateczne wykończenie takich wyrobów odbywa się za pomocą polerowania. Na wyroby rogowe zamiast rogów używa się także kopyt.

Rogosz *Józef*, ur. 1844, um. 1896 r., dziennikarz i powieściopisarz polski, redagował *Dziennik Polski*, *Tydzień* i *Bibljotekę powieści i romansów*. Pozostało po nim kilkadziesiąt powieści i romansów, z których wiele ogłosił pod pseudonimem *Ajo*.

Rogowiec piżmowy czyli *wonnica*—żuk z rodziny *długorogich*, złocisto-zielony z metalicznym połyskiem; jeden z większych żuków krajowych; wydaje przyjemny zapach, przypominający piżmo, tylko nie tak durzący; gąsienice żyją na wierzbach.

Rogoźno—miasteczko, leży na północy od Poznania nad rzeką Wełną, dopływem Warty. Pamiętne jest zdradzieckiem morderstwem, popełnionem w r. 1296 przez margrabiów brandenburskich na królu polskim Przemysławie.

Rogoża czyli *pałki wodne* — rodzaj roślin jednoliścieniowych z rodziny trawowatych. Liście ma wydłużone, podobne do tatarakowych; kwiaty zebrane w walcowate kłosy, barwy brunatnej, które często widuje się na stawach zarosłych. U nas znajdują się dwa jej gatunki: *rogoża szerokolistna* i *rogoża wąskolistna*. Włókniste liście rogoży, po ususzeniu, służą do wyrobu plecionych mat, zwanych rogóżkami, używanych do owijania pak z towarami, do wyścielania podłóg i t. d.

Rogówka, ob. *Oko*.

Rohaczew—miasto powiatowe w gub. Mohylewskiej, nad Dnieprem, przy ujściu do niego rzeki Druć. W okolicach miasta znajduje się mnóstwo kurhanów, w których znajdowano niejednokrotnie cenne zabytki z czasów pogańskich. W historji wspomina się Rohaczew dość często, począwszy od XIII w.

Rohatyn—miasto powiatowe w Galicji wschodniej, niegdyś obronne, leży nad Gniłą Lipą.

Rohatyna jest to rodzaj dawniej używanej włóczni czyli dzidy, zwłaszcza na polowaniach na grubego zwierza.

Rohatyniec — owad chrząszczowaty z rożkami wachlarzowatymi, barwy ciemno-kasztanowatej. Samiec ma róg na głowie i 3 zębny grzebień na karku. Dorosłe, jak również pędraki, mieszkają w korze garbarskiej (stąd nazywają się także *garbarzami)*, w butwiejących dębach, nawozie i t. p. Krajowy.

Rojaliści (z franc.), u nas niegdyś zwani *regalistami*— stronnicy władzy królewskiej, przeciwni republikanom, a w niektórych krajach sprzyjający nieograniczonej władzy monarchicznej.

Rojnik dachowy — roślina z rodziny *gruboszowatych*, o liściach mięsistych, przy ziemi w kształcie różyczki ułożonych; ze środka wyrasta łodyga walcowata, na stopę wysoka, okryta gęstym liściem na kształt łusek, a zakończona gronem blado-czerwonych kwiatów. Rozmaite gatunki rojnika używają się w ogrodach do obsadzania sztucznych skał i t. d. Sok wyciśnięty z liści używa się niekiedy w medycynie na dysenterję, krwotoki i t. p.

Rojownik czyli *melisa* albo *mateczník*—roślina z rodziny *wargowych*, odznaczająca się przyjemną cytrynową wonią, którą wydają jej liście. Kwiatki ma białe w okółkach. Używa się jako ziółka lekarskie, oraz do przygotowywania kosmetyków, t. zw. *wody melisowej*.

Rok—jest to przeciąg czasu, w ciągu którego ziemia dokonywa obiegu naokoło słońca. Przeciąg ten wynosi 365 dni, 5 godzin, 48 minut i 46 sekund. Taki przeciąg czasu nazywa się *rokiem słonecznym*. Jednakże w praktyce rok powinien mieć okrągłą liczbę dni dla dogodności rachunku. Dlatego dawni

Egipcjanie oznaczyli długość roku *cywilnego* na 365 dni. (Co do innych danych, tyczących się roku, ob. *Kalendarz*). Różne ludy w różnych czasach rok zaczynały. Egipcjanie, Chaldejczycy, Persowie i t. p. liczyli go od jesiennego porównania dnia z nocą, inne zaś ludy od przesilenia zimowego. Pierwszym miesiącem Rzymian był z początku marzec. Później styczeń uznali za pierwszy miesiąc roku. W wiekach średnich różne narody europejskie w różnych czasach rok zaczynały. Żydzi liczą nowy rok (1 Tiszry) od najbliższego nowiu przed porównaniem jesiennem. Pory roku są właściwie meteorologicznym podziałem roku, chociaż dziś wyznaczone są ściśle przez czasy przejścia ziemi przez cztery charakterystyczne punkty na jej drodze: przez oba punkty porównania dnia z nocą i punkty przysłoneczny i odsłoneczny. Punkty owe są stałe dla całej ziemi, skutkiem tego nie mogą im wszędzie odpowiadać jednakowe stany meteorologiczne, które dla każdego punktu ziemi są inne; tak więc na równiku są tylko dwie pory roku meteorologiczne: czas suszy i czas deszczów; na półkuli południowej w czasie naszej zimy panują największe upały, podczas naszego lata tam pada śnieg; kiedy u nas wiosna, tam jest jesień i odwrotnie.

Rok, roki—w dawnem prawnictwie polskiem wyraz, przez który rozumiano termin naznaczony przez powoda do stawienia się przed sądem oskarżonemu.

Rokicina, ob. *Wierzba*.

Rokita—w podaniu ludowem djabeł kuszący, który lubi przesiadywać na błotach i w gęstych a niskich lasach.

Rokitno—wieś w gub. Warszawskiej, powiecie Błońskim, nad rz. Morawą, o 4 wiorsty od Błonia odległa, sławna z odpustów, licznie przez Warszawian uczęszczanych.

Rokoko—styl, który nie tyle w budownictwie, ile w samych ornamentacjach rozwinął się ze stylu barokowego za panowania Ludwika XV-go, przybrawszy jeszcze więcej lekkości, kapryśności, odznaczając się jeszcze większą wykrętnością linji, bardzo widocznym brakiem symetrji, unikaniem linji prostych. W stylu tym jako ozdoby bardzo chętnie używane są muszelki, dziwacznie powykręcane, laski, powiązane z sobą, rozstrzępione kwiaty, fantazyjnie ułożone.

Fig. 41. Zegar w stylu rokoko z porcelany sewrskiej.

Rokosz (węg.) — w dawnej Polsce powstanie szlachty przeciw królowi; bunt.

Roksolana—małżonka sułtana tureckiego Solimana II, rodem z Rusi, młodo porwana przez Tatarów, otrzymała w seraju staranne wychowanie; wpływowa osobistość na dworze tureckim przez lat trzydzieści; um. 1558 r.

Rola: 1) grunt, uprawiany przy pomocy narzędzi rolniczych, poruszanych siłą pociągową (zwierząt, lokomobili), czem się różni od ziemi ogrodowej, uprawianej ręcznie (łopatą, rydlem). 2) Zwitek papieru zapisanego. 3) Stąd to, czego aktor na pamięć wyuczyć się musi, mając wystąpić w sztuce. 4) Powołanie, jakie ktoś ma spełnić lub spełnia.

Roland—bohater uświetniony w podaniu o Karolu W. i jego paladynach, szczególniej słynny swą śmiercią, którą poniósł pod Roncevalles w Pirenejach, walcząc z przeważną siłą Saracenów. Przedmiot licznych pieśni ludowych normandzkich i prowansalskich, od których to podanie przeszło do Niemiec.

Rolety są to firanki czyli story, umieszczone w oknach, służące do ich zasłonięcia.

Rolle *Antoni*—lekarz w Kamieńcu Podolskim, pisał pod przybranem nazwiskiem *Doktora Antoniego J.* szkice historyczne, opowiadania dziejowe i t. p. Najlepszem jego dziełem są *„Zameczki Podolskie“*. Ur. 1830 r., um. 1894 r.

Rolnica, ob. *Perz*.

Rolnictwo — jest to umiejętność wyciągania z ziemi największej ilości płodów, użytecznych dla człowieka, przy najmniejszych kosztach środków i w warunkach, najlepiej sprzyjających zbytowi. Część naukową rolnictwa stanowi *agronomja*. Z rolnictwem właściwem wiążą się ściśle: *ogrodnictwo*, *leśnictwo*, *hodowla drzew*, *hodowla bydła* i *ekonomja wiejska* czyli umiejętność wyzyskania własności ziemskiej, przeznaczonej na uprawę. Naukami pomocniczemi są fizyka, chemja, mechanika, weterynarja i inne gałęzie stosowane. Rolnictwo wykładane bywa w specjalnych zakładach naukowych (szkołach rolniczych, instytutach i t. p., zwanych również agronomicznymi).

Romanca (franc., czyt. romansa) — poemacik epiczny, zabarwiony liryzmem, zbliżony do ballady, zwykle ożywiony djalogiem; piosnka treści uczuciowej.

Romanow—ród panujący w Rosji. Wywodzi się od Iwana, bojara litewskiego, który przy końcu XII wieku przybył z Prus do Moskwy i tam przyjął chrzest. Jako szlachta rosyjska, znani są od XIV w., piastowali godności wojewodów, namiestników i t. p. Nikita Romanow (um. r. 1585) miał 7 synów, z których Fedor został patrjarchą moskiewskim pod imieneim Filareta. Syn jego Michał uzyskał po wymarciu Rurykowiczów a w czasie Samozwańców (r. 1613) tron. W r. 1762 wygasł ród Romanowych w linji męskiej, a wstąpiła na tron linja żeńska, t. j. Piotr III, syn cesarzowej Anny i księcia Karola Fryderyka Holsztyn Gottorpskiego.

Romanowski *Mieczysław*, ur. r. 1834, um. 1863 r. Był to poeta o wybitnym talencie, czego dowody złożył w licznych utworach poetyckich, odznaczających się szlachetnością formy i myśli, jak niemniej głębokim patrjotyzmem. W młodym wieku, gdyż liczył wtedy zaledwie trzydziesty rok życia, zginął w bitwie pod Józefowem 1863 r. Do najlepszych jego utworów należy poemat p. t. „Dziewczę z Sącza“, oraz tragedja „Popiel i Piast“.

Romans, po polsku *powieść*, jest nazwą jednego działu literatury pięknej, mającej w prozie podobne znaczenie, jak poemat epiczny w poezji. Celem i zadaniem romansu jest przedstawienie życia ludzkiego w najobszerniejszem znaczeniu i najrozmaitszych jego objawach. Treść powieści może być tak różnorodna, jak różnorodne jest życie. Powieści, w których główną osnowę i główne pobudki działania stanowi miłość, nazywają się zwyczajnie romansami. Powieści dzielą się głównie na dwa rodzaje: historyczne, które traktują o przeszłości, i obyczajowe, które się obracają w teraźniejszości. Powieść w literaturze polskiej, choć miała próbki już w dawniejszych czasach, krzewić się zaczęła dopiero u schyłku XVIII i na początku XIX wieku.

Romantyzm lub *romantyczność* jest nazwą kierunku literackiego i duchowego, który w piśmiennictwie pięknem oświeconych narodów Europy krzewić się począł przy końcu XVIII i na początku XIX wieku na miejscu dawnego klasycyzmu. Nazwa romantyzm lub romantyczność pochodzi od wyrazu romański, który oznacza wszystko to, co

się tyczy grupy narodów europejskich, mówiących językami romańskimi, t. j. po włosku, francusku, prowansalsku, portugalsku i hiszpańsku. Ponieważ narody te stworzyły w średnich wiekach poezję, która posługując się językiem swojskim, opiewała też świat swojski, narodowy, z wszystkimi jego objawami, uczuciami i myślami, a opiewała zupełnie inaczej, niż starożytna poezja Greków lub Rzymian, przeto z czasem nazwano poezję narodów romańskich, w odróżnieniu od klasycznej, romantyczną. Gdy jednakowoż w późniejszych wiekach wszechwładnie zapanowała w Europie poezja klasyczna, którą uważano za coś najdoskonalszego, co wyobraźnia ludzka stworzyć mogła, samodzielne usiłowania romańskich narodów na polu poezji, a z niemi cały także kierunek romantyczny, poszły w zapomnienie. Ale gdy po czterech wiekach—a stało się to przy końcu XVIII stulecia—niewolnicze naśladowanie zaczęło ludzi nużyć, nie dając im nic nowego, lecz ciągle te same rzeczy, a do tego nie odpowiadające już potrzebom ani ich ducha ani serca, genjalni poeci postanowili porzucić klasycyzm i szukać nowych dróg i nowych kierunków dla twórczości. Znaleźli oni rzeczywiście nowe środki do ożywienia poezji, wyjałowionej w zupełności przez klasycyzm, a znaleźli je — podobnie jak owi starzy poeci romańscy—w świecie ich otaczającym, własnym i rzeczywistym, w życiu narodowem, w uczuciach serca i pragnieniach ducha, które naprawdę mieli, rozumieli i oddawać po swojemu potrafili. Tych oto nowych poetów, występujących przeciw klasycyzmowi i tworzących nie na wzór jego, lecz samodzielnie, zowiemy romantykami, a kierunek, w którym szli—romantyzmem czyli romantycznością. Bardzo trudno jest określić szczegółowo istotę romantyzmu i odróżnić go dokładnie od klasyczności; ogólnie mówiąc, zaznaczyć należy: 1) że romantyzm dążył nie tyle, jak klasyczna poezja do doskonałości i wykończenia formy, ile raczej do nowości myśli i treści; 2) że nad spokój klasyczny przenosił wyobraźnię lotną i gorące nietamowane uczucie, że wreszcie 3) porzucił zupełnie tematy, przekazywane tradycją klasyczną do obrabiania poetom, a zwrócił się do świata dzisiejszego, zagłębił się w sobie, udał się do poezji narodowej, którą stworzył i przechował lud i z tych źródeł wysnuł poezję nawskroś nową, przechodzącą pod względem doskonałości całą sławioną starzyznę. Romantyzm polski, poczęty pod wpływem podobnych usiłowań w literaturze niemieckiej i angielskiej, znalazł pierwszego przedstawiciela w Kazimierzu Brodzińskim, zaś najgenjalniejszego w Adamie Mickiewiczu.

Romański styl—odznacza się prostotą, ciężkością, masywnością, odstępuje on znacznie mniej od prawideł klasycznego budowania, aniżeli styl bizantyjski,

Fig. 42. Kapitel w stylu romańskim.

lecz pogrubia mury, zniża proporcje; w szczegółach natomiast odstępuje od stylu klasycznego na korzyść surowości ascetycznych wymagań owych czasów

(między IX a XIII w.). Ornamentacje przypominają trochę dawne greckie i rzymskie ozdoby, ale są znacznie uproszczone: filary składają się z kolumn gładkich, wysokich i cienkich, kapitele kostkowe, w odrzwiach, na fasadzie i t. d. spotykamy realistycznie pojęte, najczęściej potwornie straszne figury zwierząt heraldycznych, apokaliptycznych. Charakterystyczną cechą

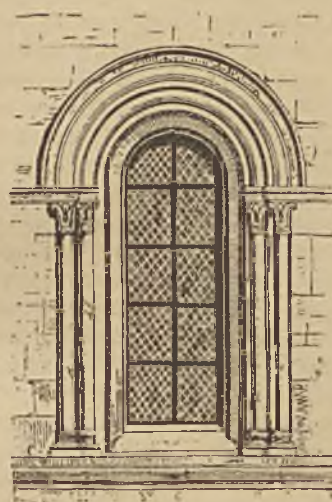

Fig. 43. Okno z obramieniem rozczłonkowanem w stylu romańskim.

kościołów romańskich jest również obecność nawy poprzecznej, która daje kościołowi kształt krzyża; na przecięciu się ramion wznosi się zwykle wieża prawie zawsze ośmiokątna, co również styl ten charakteryzuje; później wieże takie wznoszą się nad wejściem lub po obu jego stronach. Do właściwości kościołów romańskich należy kościół dolny, podziemny, czyli krypta.

Romańskie języki są to języki, którymi mówią tak zwane narody romańskie, t. j. Włosi, Francuzi, Hiszpanie, Portugalczycy i Rumuni (Wołosi). Powstały one z języka łacińskiego ludowego, który się zmieszał z innymi językami, jak celtyckim, germańskim, arabskim, słowiańskim i t. d.

Romb, ob. *Czworobok*.

Romboedr—bryła ograniczona sześciu rombami, czyli kwadratami ukośnymi.

Romboid, ob. *Czworobok*.

Romeo i Julja — kochankowie (od imion dwojga głównych osób w tragedji Szekspira, związanych gorącą a nieszczęśliwą miłością).

Romer *Eugenjusz* — geograf polski, profesor uniwersytetu we Lwowie; jest autorem kilku dzieł i podręczników szkolnych z zakresu geografji.

Romulus i **Remus**—bracia, założyli, wedle podania, Rzym. Chociaż pochodzili z królewskiego rodu, zostali wskutek przepowiedni o ich przyszłej potędze wrzuceni do Tybru, ale szczęśliwym przypadkiem ocaleli. Wykarmiła ich wilczyca, wychowała pasterka. Dorósłszy, pomścili się na swoim prześladowcy i założyli miasto nad brzegami Tybru, tam gdzie mieli zginąć. Pokłócili się jednak z sobą o to, wedle czyjego imienia ma być ono nazwane. Romulus zabił wtedy brata i nazwał nową osadę Romą, której był pierwszym królem. Całe to opowiadanie jest mitem, t. j. bajką, później wymyśloną dla uświetnienia przeszłości potężnego Rzymu.

Rondel (z franc.)—w dawnych twierdzach wieża okrągła, do obrony murów służąca. Zabytek taki dawnych fortyfikacji przetrwał w Krakowie.

Rondo—1) Utwór muzyczny, w którym główny śpiew ciągle się powtarza. 2) Pismo okrągłe. 3) Skrzydło kapelusza. 4) Koło w tańcu. 5) Forma poezji lirycznej.

Ronsard *Piotr de*—poeta francuski, ur. 1524 r. Założyciel szkoły poetycznej, opierającej się na naśladownictwie starożytnych i włoskich poetów. Um. 1585 r.

Ront—patrol nocny, odbywany przez oficera w towarzystwie kilku lub kilkunastu żołnierzy.

Röntgen *Wilhelm Konrad*—fizyk, ur. 1845 r. Przeprowadził badania nad ciepłem właściwem gazów, włoskowatością,

przewodnictwem ciepła w kryształach, pochłanianiem ciepła w parach i gazach i in. W końcu 1895 r. odkrył nowy rodzaj promieni, oznaczonych jego nazwiskiem. (Ob. *Roentgena promienie).*

Roosevelt *Teodor*— polityk amerykański, ur. 1856 r. w New-Yorku, w r. 1896 został pomocnikiem sekretarza stanu marynarki. Podczas wojny z Hiszpanją był na Kubie czynny jako pułkownik kawalerji, po wojnie otrzymał urząd gubernatora stanu New-York, w 1900 r. został wiceprezydentem Unji, a w r. następnym, po zamordowaniu Mac-Kinleya, objął stanowisko prezydenta, które piastował do 1909 r.

Ropa *(materja)* — chorobliwa, półpłynna wydzielina ciała człowieka lub zwierząt, zbierająca się w miejscach, dotkniętych zakażeniem (we wrzodach), sącząca się z ran gnojących się, zanieczyszczonych zarazkami, powodującymi ropienie. Najprawdopodobniej przez wytwarzanie się ropy organizm pragnie się pozbyć owych zarazków, wraz z produktami trującymi, które one wytwarzają. Świeża ropa jest to ciągnący się półpłyn żółtawo biały albo różowawy, jeżeli ma przymieszkę krwi. Rozpatrywany pod mikroskopem, przedstawia się jako przezroczysta ciecz, w której pływa mnóstwo dużych komórek ropnych, podobnych do białych ciałek krwi, lecz znacznie od nich większych; oprócz tego widzimy tam ciałka krwi białe, trochę czerwonych, resztki rozłożonych, zniszczonych tkanek i komórek, oraz mnóstwo bakterji. Ropa, znajdując się przez dłuższy czas w ranie, szczególniej w ranach otwartych—poczyna gnić; przybiera wówczas barwę brudno żółtą; wytwarzają się w niej produkty gnicia-ptomainy—które, dostając się do krwi, zakażają organizm, wywołują gorączkę, a w cięższych wypadkach sprowadzają ogólne zakażenie krwi i śmierć. Środki antyseptyczne, zabijające zarazki zakaźne, nie pozwalają na wytwarzanie się ropy w ranie; stąd ważność tych środków przy opatrunku ran.

Ropa naftowa, ob. *Nafta.*

Ropucha — płaz bezogonowy, spokrewniony z żabą, ale większy od niej i mniej zgrabnej postawy. Skórę ma brodawkowatą, wydzielającą ciecz białawą z ostrym, czosnkowym zapachem; ciecz ta dla ludzi jest zupełnie nieszkodliwa. Ropucha ma szczęki bezzębne, a za każdym uchem wydatny guz; palce tylnych nóg tylko do połowy spięte błoną. Barwa skóry szara, brunatna lub zielonawo-plamista na grzbiecie, biaława pod spodem. Ropuchy są stworzeniami lądowemi, przebywają w lasach, ogrodach, piwnicach, do wody wchodzą jedynie dla składania jajek; nawet w zimie zagrzebują się w ziemi, a nie w mule. Dzień spędzają ukryte pod kamieniami i t. p., żerują w nocy. Ropucha należy do najużyteczniejszych stworzeń w ogrodzie, gdyż tępi mnóstwo szkodliwych owadów, pędraków, gąsienic, ślimaków i t. p.

Roraty — w kościele katolickim tak zowie się msza podczas adwentu rano przed świtaniem śpiewana, biorąca nazwisko od zaczynających ją słów: „Rorate, coeli", t. j.: „Nieba, spuśćcie rosę"!

Rosa.—W czasie pogodnej nocy ziemia stygnie daleko prędzej niż powietrze, zwłaszcza jeżeli jest pokryta roślinnością. Wtedy to warstwa powietrza, bezpośrednio stykająca się z ziemią, stygnie od tego zetknięcia i zawarta w niej para osiada na chłodnych przedmiotach, zwłaszcza na łodygach i zwróconych ku niebu powierzchniach liści, tworząc *rosę.* Jeżeli ostygnięcie ziemi i roślin dochodzi temperatury niższej od zera, natenczas kropelki pary osadzają się odrazu w postaci igiełek lodu i tworzy się *szron.* W czasie pogodnego nieba stygnięcie ziemi jest szybsze, wtedy też para lub szron bywają obfitsze. Silny wiatr nie sprzyja tworzeniu się rosy, gdyż powietrze w szybkim ruchu niema czasu ostygnąć dostatecznie.

Roscher *Wilhelm,* ur. 1817 r., um. 1894 r., znakomity ekonomista niemiecki.

Rosen *Jan,* ur. 1854 r. w Warszawie, malarz polski, mieszkający w Rzymie.

Rosiczka *(drosera)* — rodzaj roślin z rodziny *rosiczkowatych,* rozpowszechnionych we wszystkich częściach świata. Rośnie na łąkach błotnistych, torfowiskach; kwiaty ma drobne, białe, ułożone w gronka. Liście korzeniowe są porośnięte dużymi włoskami, które wydzielają przezroczysty płyn, lepki, błyszczący w słońcu, jak rosa; stąd nazwa tej roślinki.

Rosienie czyli *Rossienie*—bardzo stare miasto na Żmudzi, w gub. Kowieńskiej, leży na północo-zachód od Kowna.

Rosja — olbrzymia monarchja, obejmująca wschodnią połowę Europy i północną część Azji. Terytorjum Rosji obejmuje $^1/_{24}$ część całej powierzchni kuli ziemskiej i $^1/_6$ część lądu stałego, co wynosi 22.556.520 kil. kw. Granice Rosji stanowią: na północy ocean Lodowaty, na wschodzie ocean Spokojny i jego części; na południe dotyka ona oceanu Wielkiego, półn. części Chin, Afganistanu, Persji (bezpośrednio oraz przez m. Kaspijskie), Armenji tureckiej, m. Czarnego; na zachód graniczy z Rumunją, Austro-Węgrami, państwem Niemieckiem, m. Baltyckiem, Szwecją i Norwegją. Przewaga granic morskich nad lądowemi (prawie $2^1/_4$ do 1) przedstawiałaby wielkie korzyści dla Rosji, gdyby nie stosunki klimatyczne, nie dozwalające spożytkować całej prawie północnej granicy i ograniczające używalność tylko do morza Baltyckiego, Czarnego i części oceanu Wielkiego. *Ustrój pionowy Rosji* przedstawia wielką rozmaitość, począwszy od wydłużonego grzbietu gór Uralskich, wyniosłego Kaukazu, krain alpejskich w południowej Syberji, w Turkestanie i Dżungarji aż do najniższych równin na kuli ziemskiej, które, jak nizina Uralsko-Kaspijska, nieznacznie wzniesione są nad poziom morza, a częstokroć leżą niżej od niego. Ustrój powierzchni Rosji europejskiej charakteryzuje się wielką jednostajnością i wyjąwszy niezbyt wyniosłych gór Tauryckich w Krymie, przedstawia po części nizinę, po części zaś falowatą lub pagórkowatą płaszczyznę. Równina Rosji, zwana niziną Sarmacką, łączącą się na zachód przez Polskę z niziną Północno-Niemiecką, przerżnięta jest przez dwie rozległe wyniosłości, idące w kierunku od wschodu na zachód i ginące na południu w nieurodzajnych stepach słonych nad morzem Kaspijskiem i Azowskiem, oraz w stepach pokrytych bujną trawą nad m. Czarnem, na północy zaś częścią w bogatej w wody i pokrytej licznemi jeziorami nadbrzeżnej równinie nad m. Baltyckiem, częścią zaś w nizinie nad m. Lodowatem, pokrytej stepami bagnistymi i lodowymi (tundrami). Wyniosłość południowa nosi nazwę pasa Uralsko-Karpackiego, a północna—Uralsko-Baltyckiego albo wyniosłości Ałauńskiej. *Morza* oblewające Rosję, jak to wyżej powiedziano, mimo rozciągłości ich brzegów, nie przedstawiają wielkiego znaczenia, a to z powodu stosunków klimatycznych oraz małego wyrobienia linji brzeżnej. Ważne natomiast są rzeki, tak przez swą liczbę, jako też obfitość wody i łatwość połączenia ich między sobą za pomocą kanałów. Ocean Północny lub Lodowaty oblewa w całej długości północne brzegi Rosji. Ze wszystkich części oceanu Lodowatego najważniejsze jest morze Białe, choć także z powodu licznych wysp, skał podwodnych i mielizn niebezpieczne dla żeglugi, dla której dostępne jest zresztą tylko przez trzy miesiące letnie. M. Baltyckie, dotykające Rosji wschodniem wybrzeżem, oprócz licznych niewielkich zatok wrzyna się w ląd stały odnogami: Botnicką, Fińską i Ryską. Żegluga po niem, dość niebezpieczna z powodu licznych wysepek, skał podwodnych

i mielizn, oraz częstych burz, zwłaszcza na wiosnę i w jesieni, trwa, z powodu zamarzania brzegów, tylko przez sześć miesięcy. Morze Czarne oblewa południowe brzegi Rosji i przez cieśninę Kerczeńską łączy się z morzem Azowskiem. Podczas jesiennego porównania dnia z nocą, wskutek wielkich burz, żegluga na morzu Czarnem, osobliwie w pobliżu Krymu jest niebezpieczna. Ocean Wielki albo Spokojny oblewa wschodnie brzegi Syberji. Żegluga, wyjąwszy na morzu Ochockiem, jest utrudniona przez częste mgły, oraz burze przybrzeżne.— *Rzeki.* Do m. Baltyckiego uchodzą: Torneo z Muonio na granicy Szwecji, Newa, Narowa, Dźwina Zachodnia, Niemen i Wisła. Do morza Czarnego, za pośrednictwem Dunaju wpada Prut, dalej bezpośrednio: Dniestr, Boh, Dniepr; do morza Azowskiego: Don z Dońcem, Manycz i Kubań. Do morza Kaspijskiego wlewają się: Kur, Terek, Kuma, Wołga z Oką i Ural lub Jaik; do m. Aralskiego Syr-Darja. Do Oceanu Lodowatego uchodzą: w Europie Koła, Onega, Dźwina Północna, Mezeń i Pieczora, w Azji zaś Ob z Irtyszem, Jenisej z Angarą, Lena, Jana, Indygirka i Kołyma. Do oceanu Wielkiego uchodzi Amur. Ważne znaczenie dla handlu przedstawiają systematy wodne, za pomocą których połączone zostały morza Baltyckie z Kaspijskiem i Czarnem, oraz Białe z Baltyckiem, Kaspijskiem i Czarnem. *Jeziora* w Rosji są nader liczne. Najwięcej ich posiada Finlandja oraz gub. Petersburska. Znaczniejsze z nich są: w Europie—Onega, Ładoga, Łacze, Biełoziero, Ilmen, Pejpus albo Czudzkie, Pskowskie i w. in. W południowo-wschodnich stepach znajdują się jeziora słone, z których najważniejsze Elton i Buskunczackie. W Rosji azjatyckiej znajdują się dwa największe na kuli ziemskiej jeziora, z powodu wody słonej zwane morzami, mianowicie Kaspijskie i Aralskie. Oprócz tego z jezior Rosji azjatyckiej zajmują ogromne obszary: Bajkał, Bałchasz i Isyk-Kul. Rosja wskutek swego położenia geograficznego ma *klimat* nader rozmaity i dzieli się na 4 strefy: zimną, umiarkowaną, ciepłą i gorącą. Strefa zimna leży pomiędzy oceanem Lodowatym a wyniosłością Uralsko-Ałauńską i zatoką Fińską. Strefa umiarkowana leży pomiędzy zatoką Fińską i wyniosłością Uralsko - Ałauńską a rozgałęzieniami Karpat i wyniosłością Karpacko-Uralską. Część zachodnia tej strefy, wskutek sąsiedztwa m. Baltyckiego i obfitości wód, jest cieplejsza i wilgotniejsza. Różnice pomiędzy porami roku w strefie tej są widoczne. Strefa ciepła obejmuje wyniosłość Karpacko-Uralską i stepy południowe do m. Czarnego i Kaspijskiego oraz do gór Kaukaskich i Taurycklch. Klimat strefy tej odznacza się upałem lata i chłodem zimy. Strefa gorąca obejmuje południowe wybrzeża Krymu i kraj Zakaukaski. W strefie tej zimno jest rzadkiem zjawiskiem. Pod względem roślinności Rosja europejska da się podzielić na 7 pasów: 1) Pas *lodowaty*, obejmujący Nową Ziemię, wyspę Kałgujew i północne wybrzeża gub. Archangielskiej, pozbawiony wszelkiej roślinności i zupełnie nie zamieszkany. 2) Pas *trzęsawisk (tundr)*, którego południową granicę stanowi rz. Usa, Cylma i południowe wybrzeża zatoki Oneskiej. Pas ten składa się z obszernych trzęsawisk (tundr), pokrytych mchem, roślinami jagodowemi i niskiemi, karłowatemi drzewami. W pasie tym człowiek przebywa stale, prowadzi jednak życie koczujące. 3) Pas *lasów iglastych,* do Zachodniej Dźwiny, górnej Wołgi i Czusowy. W północnej części tego pasa rośnie jęczmień i owies, do czego w południowej przybywa jeszcze jare żyto i len. 4) Pas *lasów liściastych,* ograniczony na południe biegiem Prypeci, Desny, Sejmu i prostą linją do Ufy, wydaje żyto ozime, jarą pszenicę i konopie. 5) Pas

pszenicy ozimej i drzew owocowych, rozciąga się do 48° szer. północnej. Na polach rosną melony i arbuzy. Z roślin zbożowych sieją głównie pszenicę, proso, tatarkę; oprócz tego uprawiają buraki cukrowe, tytuń, chmiel, konopie i len. Mieszkańcy, z powodu bogactwa pastwisk, zajmują się hodowlą bydła. 6) Pas *winorośli i kukurydzy* obejmuje całą południową Rosję aż do m. Czarnego i Kaukazu; kukurydza udaje się zwłaszcza w części zachodniej, drzewa morwowe na całej przestrzeni. Z roślin zbożowych sieją przeważnie pszenicę arnautkę. Wino uprawia się głównie w Besarabji, Krymie, przy ujściach Donu i nad Terekiem. Na otwartem polu dojrzewają morele, brzoskwinie i orzechy tureckie. Znacznie rozwinięta hodowla bydła, szczególnie owiec cienkowełnistych. 7) Pas *drzew oliwnych, jedwabiu i trzciny cukrowej* obejmuje kraj Zakaukaski i południowe wybrzeża Krymu. W południowych krańcach tego pasa rośnie bawełna, ryż, szafran i inne rośliny strefy gorącej. Drzewo oliwne znajduje się przeważnie w zachodniej części kraju Zakaukaskiego, trzcina zaś cukrowa w południowo-wschodniej. Syberja, oddzielona od oceanu Atlantyckiego całą Europą i górami Uralskiemi, posiada klimat jeszcze bardziej kontynentalny, niż Rosja europejska. Wogóle Syberja jest znacznie zimniejsza od Rosji europejskiej. *Zaludnienie* Rosji wynosi około 170 miljonów, co wypada około 6 mieszkańców na kilometr kwadratowy. Rozdział ludności jest bardzo niejednostajny. W Rosji europejskiej np. wynosi on około 22 mieszk. na 1 kil. kw. (w Królestwie Polskiem 95 mieszk.), a w azjatyckiej wypada zaledwie 0,5 mieszk. na 1 kil. kw. Niejednostajność ta w rozmieszczeniu ludności objaśnia się warunkami fizycznymi kraju, rozwojem przemysłu i t. p. Ludność Rosji pod względem pochodzenia, języka i obyczajów przedstawia wielką rozmaitość, rozróżniają bowiem na obszarach państwa około 100 plemion, mówiących przeszło 40 językami. Główną masę ludności stanowi plemię słowiańskie. Do plemienia tego należą Wielkorosjanie, Rusini (Małorosjanie), Białorusini, Polacy, Serbowie i Bułgarzy. Z plemion niesłowiańskich najważniejsze są: litewsko-łotyskie, dzielące się na Litwinów, Żmudzinów i Łotyszów; fińskie, do którego należą właściwi Finowie, Estończycy, Karelowie, Liwowie, Samojedzi, Lapończycy i w. in.; plemię turecko-tatarskie, do którego należą: Tatarzy, Baszkirowie, Kirgizi, Sartowie i in.; plemię mongolsko-mandżurskie, dzielące się na Mongołów właściwych, Kałmyków, Burjatów, Tungużów, Jakutów i in. Oddzielną grupę etnograficzną stanowią narody kaukaskie, jak Czerkiesi, Osetyńcy, Lezgini, Gruzini i t. d. Pozatem na zachodzie państwa rosyjskiego mieszkają żydzi; tutaj też głównie spotyka się Niemców i Szwedów. Na południo-zachód przebywa spora ilość Rumunów, Greków, Ormian, Cyganów. *Religją* panującą w Rosji jest prawosławna; poza tem licznych wyznawców ma katolicyzm protestantyzm, mahometanizm, religja mojżeszowa, buddaizm i szamanizm. Główne źródło bogactwa Rosji stanowi *rolnictwo,* stojące jeszcze na niskim poziomie z powodu niskiej kultury większości mieszkańców, braku odpowiednich sił roboczych, trudnego zbytu, umiarkowanych potrzeb społecznych. Zaledwie czwarta część obszarów Rosji jest uprawiana. Najbardziej urodzajne są gubernie: Kazańska, Niżegorodzka, Penzeńska, Tambowska, Kurska, Charkowska, tak zw. gub. małorosyjskie, Ukraina, Wołyń, Podole, Besarabja, gubernie stepowe oraz część Kaukazu, prowincji Amurskiej i Zabajkalskiej na Syberji. Oprócz uprawy zbóż, mieszkańcy niektórych guberni Rosji trudnią się uprawą lnu, konopi, buraków cukrowych, szczepu winnego, tytuniu i t. d. Uprawa lnu i konopi,

zwłaszcza w gub. środkowych i północno-zachodnich, stanowi ważną gałąź przemysłu rolnego i handlu wywozowego. Rok rocznie wzmaga się uprawa buraków cukrowych, przerabianych w licznych cukrowniach. Również powiększa się corocznie uprawa wina w gub. południowych, zwłaszcza w Krymie, w gub. Chersońskiej, Ekaterynosławskiej, w Besarabji, Ziemi Wojska Dońskiego, w g. Astrachańskiej i w kraju Zakaukaskim. Sadownictwo wogóle stoi na bardzo niskim stopniu. Głównie zajmują się niem na zachodzie i południu, po części także i w gub. środkowych. Plantacje tytuniu kwitną zwłaszcza na Ukrainie, w gub. środkowych, w Krymie i ponad Wołgą. Wyjątkowe stanowisko zajmuje kraj Zakaukaski, wydający nie tylko wino, oliwki, owoce południowe i pistacje, jak Krym, ale nadto: szafran, indygo, bawełnę, daktyle, trzcinę cukrową, koszenilę i t. d. *Hodowlą* bydła, koni i owiec trudnią się przeważnie mieszkańcy południowej i południowo-wschodniej Rosji, dalej ludy koczujące i mieszkańcy stron północnych. W lesistych przestrzeniach Rosji (w północno-wschodniej części Rosji europejskiej, w części Syberji i kraju Zakaukaskiego) mieszkańcy trudnią się przemysłem leśnym i myśliwstwem. Rybołówstwo stanowi ważny przedmiot bogactwa narodowego. Rosja posiada niesłychane bogactwa w świecie kopalnym, znajdują się w niej bowiem wszystkie metale. Metale szlachetne wydobywane są zwłaszcza w Azji, mianowicie w górach Uralskich i Altajskich, Daurskich, Kruszcowych, Nerczyńskich. Złoto wydobywają w Syberji nad rzekami Olekmą, Witymem i Amurem. Srebro, w połączeniu z rudą ołowianą znajduje się głównie w Syberji (Altaj, okręg Nerczyński), na Kaukazie i w stepach Kirgiskich. Platynę wydobywają w zachodnich stokach Uralu. Bogate kopalnie miedzi znajdują się w Uralu i we wschodniej Syberji. Ołów wydobywa się przeważnie w Altaju i w prowincji Zabajkalskiej. Cyna znajduje się w Finlandji; cynk—w Królestwie Polskiem. Duże pokłady doskonałego grafitu posiada Syberja. Żelazo w ogromnej ilości znajduje się w Uralu; w mniejszej w Altaju, w prowincji Zabajkalskiej, w ziemi Kozaków Dońskich, około Kerczu, w Król. Polskiem i w Finlandji. Węgiel kamienny i antracyt znajduje sią w znacznej ilości w różnych stronach państwa Rosyjskiego, głównie zaś w gub. Piotrkowskiej i w okręgu Donieckim. Na Kaukazie znajdują się obfite źródła nafty. Sól wydobywana jest zwłaszcza w guberniach leżących na pograniczu Azji. Oprócz tego znajduje się w Rosji bursztyn na wybrzeżach Kurlandji i Helsingforsu, na półwyspię Kanin, na wybrzeżach północnych Syberji i w przymorskiej prowincji wschodniej Syberji. Dalej granit (zwłaszcza w Finlandji), porfir, marmur, malachit i inne gatunki kamieni, w wielkiej ilości i w wybornym gatunku. Djamenty i szmaragdy znajdują się w Uralu, półszlachetne kamienie w Altaju. Wyborne gatunki porcelanowej glinki znajdują się w Syberji i w gub. Taurydzkiej; słynne są pokłady kaolinu pod Głuchowem w gub. Czernihowskiej. Gips i kamień wapienny spotyka się w wielu miejscowościach. Źródła mineralne, najrozmaitszego składu, znajdują się prawie we wszystkich częściach obszernego państwa, przedewszystkiem zaś na Kaukazie około Piatigorska. *Przemysł* Rosji stosunkowo młody rozwija się głównie w gubernjach centralnych Rosji europejskiej. Zatrudnia on około 3 miljonów robotników, pracujących w blisko 50.000 zakładów przemysłowych, których produkcja roczna przedstawia wartość około 3.000 miljonów rubli. *Handel* rosyjski, który swe powstanie zawdzięcza Piotrowi W., w ostatnich czasach ożywił się znacznie i dziś przedstawia się poważnie. Flota handlowa w r. 1910 składała się z 925 parowców i 2494 żaglowców. Po-

nadto Finlandja posiadała 454 parowce i 2771 żaglowców. Handel morskiześrodkowuje się głównie na morzu Baltyckiem, Czarnem i Azowskiem. Najważniejsze porty są: Petersburg, Odesa, Ryga, Libawa, Rewel, Archangielsk, Wyborg, Helsingfors, Abo, Narwa, Baltycki Port, Pernawa, Windawa, Mikołajów, Sewastopol, Teodozja, Kercz, Mariupol, Berdiansk, Taganrog, Noworosyjsk, Astrachań i Petrowsk. Wewnętrzne środki komunikacyjne Rosji są bardzo niedostateczne. Sieć kolei żelaznych obejmowała w r. 1910 w Rosji europejskiej zaledwie 60.000 kil., a w Rosji azjatyckiej niespełna 17.000 kil. Jed-

Fig. 44. Rosja europejska.

nostką monetarną w Rosji jest rubel złoty, równający się 100 kopiejkom. Oświata w państwie rosyjskiem pozostawia dużo do życzenia. Dopiero w ostatnich czasach zauważyć się daje dążenie do zaprowadzenia powszechnego nauczania. Rosja europejska pod względem administracyjnym podzielona jest na 49 gubernji i 1 obwód; Królestwo Polskie na 10 gubernji, wielkie księstwo Finlandzkie na 8 gubernji, Kaukaz na 5 gubernji, 5 obwodów i 1 okrąg, Syberja na 4 gubernje, 4 obwody i 1 obwód-wyspę, Azja środkowa zaś na 9 obwodów. Oprócz tego istnieją okręgi miejskie: Petersburg, Odesa, Taganrog, Sewastopol i Kercz Jenikale, na których czele są postawieni naczelnicy miasta, pełniący funkcje gubernatorów. Gubernje mają rozmaitą rozległość i równie jak obwody dzielą się na powiaty (w Syberji i w ziemi Wojska Dońskiego—na okręgi). Od r. 1905 Rosja jest państwem konstytucyjnem, na czele którego stoi samowładny monarcha. Parlament rosyjski składa się z dwu izb, z których niższa nosi nazwę Dumy, a wyższa—Rady Państwa. Herbem państwa jest czarny orzeł dwugłowy na złotem polu, trzykrotnie ukoronowany, z czerwonym dziobem, czerwonemi nogami i rozpostartemi skrzydłami, trzymający złote berło i złote jabłko. Stolicą Rosji jest Petersburg, zbudowany w r. 1703 blisko ujścia Newy do zatoki Fińskiej. Drugą stolicą państwa i miejscem koronacji monarchów jest Moskwa. — *Historja* Rosji sięga IX stulecia naszej ery. Ziemia, zajęta dziś przez to państwo w Europie, była oddawna koczowiskiem różnoplemiennych narodów, znanych Grekom i Rzymianom głównie pod nazwą Scytów i Sarmatów. Później, w pierwszych wiekach po Chrystusie, z ludów tam koczujących zasłynęli zwłaszcza Hunnowie i Awarowie. Następnie zjawia się naród osiadły na obszernej przestrzeni zatatrzańskiej, zwilżonej Bohem, Dniestrem z ich dopływami, sięgający na północ do jeziora Ilmen, na wschód zaś do Oki; są to oddawna osiedli tu *Słowianie*. Dzielili się oni na kilka niezależnych od siebie plemion (Krywicze, Dregowicze, Radymicze, Wiatycze, Duleby, Drewlanie, Polanie, Tiwercy, Ulicze, Siewierzanie i t. d.); plemiona dzieliły się na rody; każdy ród żył oddzielnie, pod władzą naczelnika czyli księcia. Słowianie zajmowali się głównie uprawą roli; cześć oddawali siłom natury: gromowi, ogniowi, wiatrom; wierzyli w życie pozagrobowe; nie mieli oddzielnej kasty kapłanów, każdy bowiem naczelnik rodu był zarazem kapłanem i składał ofiary. Obok Słowian na północy i północo-wschodzie mieszkały liczne plemiona fińskie, po nad Wołgą Bułgarzy, na zachodzie po Niemnie i Dźwinie Litwini. Słowianie, nie będąc zjednoczeni z sobą, po części podlegli władzy obcych ludów; tak plemiona południowo-wschodnie, osiadłe nad Oką i Dnieprem, zależne były od plemienia tureckiego Chazarów; północno-zachodnie natomiast wystawione były na napady wojowniczych skandynawskich Normanów (Waregów, Rusów). W końcu trzej książęta warego-ruscy Ruryk, Syneus i Truwor ugruntowali swą władzę pomiędzy plemionami słowiańskiemi (Nowogrodzianami), oraz sąsiedniemi czudzkiemi i osiedlili się w Nowogrodzie, Białozierze i Izborsku (862). Po rychłej śmierci braci przyłączył Ruryk (um. 879) dzielnice ich do swego państwa które odtąd poczęło się zwać *Rusią*. Od objęcia władzy przez Ruryka nad Słowianami północno-zachodnimi i plemionami czudzkiemi poczyna się historja ruska fakt ten bowiem staje się podstawą organizacji państwa ruskiego. Z następców Ruryka Oleg (879 — 912) upokorzył Słowian naddnieprzańskich i uczynił Kijów stolicą swego państwa. Za Igora, następcy Olega, byli już w Kijowie chrześcijanie, a żona jego Olga przyjęła 957 r. chrzest w Carogrodzie.

Syn Igora Światosław, pokonawszy Wiatyczów i Chazarów, przedsięwziął, na wezwanie Greków, wyprawę przeciwko Bułgarom zadunajskim (967), w której podczas powrotu zginął (972). Po kilkoletnich sporach pomiędzy trzema Światosławiczami, objął tron książęcy najmłodszy z nich Włodzimierz (980—1005). Przyjął on chrześcijaństwo w Carogrodzie (988) i zaprowadził je na Rusi. Po śmierci Włodzimierza synowie jego wszczęli wojnę domową o tron. W końcu zwyciężył Jarosław, który połączył pod swem panowaniem ziemie ruskie i rozszerzył je znacznie, zabierając ziemie sąsiednich plemion czudzkich oraz część Chrobacji (dzisiejszej Galicji). Ze śmiercią Jarosława (1054 r.) rozpoczęły się spory i wojny domowe wśród jego następców, trwające przez kilka wieków. S ory te ustały chwilowo za panowania Włodzimierza Monomacha (1113 — 1125 r.) i syna jego Mścisława (do 1132 r.), poczem wybuchły z nową siłą. Kijów przechodził z rąk do rąk, aż w końcu zdobył go, a wraz z nim władzę wielkoksiążęcą Andrzej Bogolubski, książe rostowsko-suzdalski, który jednak nie przeniósł się do Kijowa, lecz pozostał we Włodzimierzu, robiąc go tym sposobem stolicą. Dążył Andrzej do skupienie pod swą władzą wszystkich ziem ruskich. Następcy jego, zwłaszcza Mścisław Chrobry, dążyli w tym samym kierunku, gdy niespodzianie od południowschodu zjawił się nieznany dotąd w Europie naród koczowniczy—Mongołowie, którzy, rozbiwszy książąt ruskich nad rzeką Kałką (r. 1224), opanowali wkrótce całą Ruś, zniszczyli Kijów (1240 r.) i zagony swe rozpostarli dalej na zachód—do Polski i Węgier. Odtąd przez 240 lat książęta ruscy byli hołdownikami Mongołów, zmuszeni do opłacania im daniny. Odtąd Ruś południowa z Kijowem schodzi z widowni dziejowej, a życie narodu ruskiego koncentruje się na północy, około Włodzimierza, a na początku XIV wieku około Moskwy. Niezależnie od tego na północo-zachodzie powstały w tym czasie dwie silne rzeczpospolite — Nowogrodzka i Pskowska, a na południozachodzie — królestwo Halickie, które jednak niedługo przyłączone zostało do Polski. W tym samym czasie wielcy książęta litewscy poczęli jednoczyć południowo-zachodnie księstwa ruskie, a Gedymin przyłączył je wraz z Kijowem do swego państwa. Mongołowie, podbiwszy Ruś, książętom ruskim pozostawili względną swobodę, wymagając od nich tylko czołobitności i daniny. Korzystając z tej swobody, niektórzy książęta, czasem nawet przy pomocy chanów, starali się skupiać w swych rękach drobne księstewka. W tym kierunku odznaczył się Iwan Kalita, który za zgodą chana ogłosił się wielkim księciem (r. 1328) i zamieszkał w Moskwie, czyniąc ją w ten sposób stolicą wielkoksiężęcą i tworząc niejako jądro przyszłego państwa Rosyjskiego. Następcy Iwana Kality wstępowali w jego ślady, a Dymitr Doński (od 1359 do 1389 r.) pokusił się o wyzwolenie od Tatarów, odniósł nawet zwycięstwo na polach Kulikowskich (1380 r.), ale niebawem musiał się znowu upokorzyć i uznać zwierzchnictwo chanów. Jarzmo tatarskie udało się zrzucić dopiero w sto lat po bitwie Kulikowskiej (1480) Iwanowi III, który uważany być może za założyciela potężnego państwa moskiewskiego. Ożenił się on z Zofją, synowicą ostatniego cesarza bizantyńskiego z rodu Paleologów, przyjął tytuł „cara wszech Rusi“, podbił wielu książąt udzielnych i rzeczpospolitą Nowogrodzką, dzierżawy swe rozszerzył aż pod ocean Lodowaty, a pod koniec swego życia (um. 1505 r.) rozpoczął wojnę z Litwą i Polską o kraje ruskie. Syn i następca Iwana III Wasyli III zajął Psków i Razań, a nadto, wskutek zdrady Glińskiego oderwał od Litwy Smoleńsk (r. 1513). Następcą jego był

Iwan IV, za swą srogość niezwykłą przezwany następnie „Groźnym" (od 1533 do 1584 r.). Zajął on chwilowo Połock i Inflanty, ale król polski Stefan Batory po wojnie zwycięskiej odebrał te dzielnice. Na wschodzie Iwan IV znacznie rozszerzył granice swego państwa, zdobywając tatarskie państwa Kazańskie i Astrachańskie oraz wielką część Syberji. Z natury despotyczny i podejrzliwy, pod wpływem złego otoczenia Iwan IV w drugiej połowie swego panowania, otoczywszy się t. zw. „oprycznikami", począł srogo gnębić mniemanych nieprzyjaciół wewnętrznych i zdrajców. Podczas tych gwałtów padli ofiarą najzasłużeńsi obywatele, oraz straszliwie spustoszony został Nowogród. O wpływ na słabego syna i następcę Iwana—Teodora (1584—1598 r.) spierali się pomiędzy sobą liczni bojarzy, jak: Szujscy, Romanowowie, Mścisławscy i inni, wszystkich ich jednak pokonał szwagier Teodora Borys Godunow, który po jego bezpotomnej śmierci, zgładziwszy przedtem młodszego brata carskiego Dymitra (1591 r.), zajął tron moskiewski (od 1598 do 1605 r.). Początkowo panował Borys mądrze i z pożytkiem dla kraju, później atoli obudziła się w nim nienawiść i podejrzenia co do dawniejszych spółzawodników. Wtrącanie do więzień, wyganianie z kraju, męczarnie wszelkiego rodzaju i kary były na porządku dziennym, czem oburzył przeciwko sobie bojarów i spowodował swój upadek. Państwo cierpiało wiele od głodu i moru, skutkiem czego rozmnożyło się rozbójnictwo w niepraktykowanych dotychczas rozmiarach. W tych czasach, nazwanych przez historyków „smutnymi", pojawił się Dymitr Samozwaniec, podobno zbiegły z klasztoru braciszek, Grzegorz Otrepjew, podający się za syna Iwana IV Dymitra, który jakoby cudem uniknął śmierci podczas zamachu, wykonanego nań przez zabójców posłanych r. 1591 przez Godunowa do Uglicza. Na wieść o tem Borys Godunow zmarł nagle, a Samozwaniec przy pomocy wolontarjuszów z Litwy i Polski opanował tron moskiewski (1605 r.), na którym zasiadał tylko jedenaście miesięcy i przez zbuntowaną czerń został zamordowany. Na tron powołano wtedy Wasyla Szujskiego (1606 — 1610 r.), nie zyskał on jednak sobie uznania i w końcu przez hetmana polskiego Żółkiewskiego wzięty został do niewoli. Rządy przeszły chwilowo w ręce rady bojarskiej, która powołała na tron moskiewski królewicza polskiego Władysława; nie utrzymał on się jednak przy nim, a zgromadzenie narodowe powołało na tron (1613 r.) młodego bojarzyna Michała Romanowa, syna metropolity Filareta (Nikity Romanowa). Odtąd panuje w Rosji dynastja Romanowych. Zadanie nowego władcy (panował do r. 1645) było bardzo trudne: kraj był niszczony i trapiony rozbojami, przytem pełny obcych nieprzyjaciół. Szwecja przez pokój Stołbowski (1617) dostała pozostałą przy Rusi część pobrzeża baltyckiego; Polska przymierzem Dywilińskiem (1618) uzyskała Smoleńsk i ziemię Siewierską. Z Polską, nie uznającą Michała za cara, wznowiona była wojna po śmierci Zygmunta (1632); wojska moskiewskie oblegly Smoleńsk, od którego wkrótce odparł je król Władysław, poczem pokojem we wsi Polanowie (1634) potwierdzono rozejm Dywiliński; Władysław zrzekł się pretensji do tronu moskiewskiego i uznał Michała za cara. Od tej pory jednak Ruś moskiewska coraz bardziej zwracała wszystkie swe działania ku przyłączeniu Rusi południowo-zachodniej, zostającej pod zwierzchnictwem Polski. Po części zadanie to spełnił syn i następca Michała Aleksy (1645—1676), który przywrócił rządy samowładne, kazał zebrać i ogłosić księgę praw („Ułożenje"), zgniótł bunty wewnętrzne (najgroźniejszy z nich Steńki Razina), a skorzystawszy z zaburzeń i buntów, wywołanych przez Chmielnickiego na Ukrainie i Zadnieprzu, wypowiedział wojnę Polsce, zakończoną pokojem w Andruszowie (1667 r.), mocą którego państwo Moskiewskie otrzymało Smoleńsk, ziemię Siewierską i Ukrainę po lewym brzegu Dniepru z Kijowem. Ważniejsze nad korzyści materjalne były korzyści moralne: Ruś moskiewska przestała się obawiać Polski, lecz przeciwnie poczęła na nią wywierać coraz większy wpływ. Synowie Aleksego rozwijali potęgę monarchji nazewnątrz i wewnątrz. Z początku Teodor (1676—1682), następnie Iwan V, rządzący razem z bratem swoim Piotrem I i siostrą Zofją (1682—1689), a wreszcie Piotr I objął sam rządy i poprowadził je tak, że historja nadała mu miano Wielkiego. Podniósł on Rosję do rzędu najpotężniejszych mocarstw w Europie; usiłował zaprowadzić w niej cywilizację zachodnią, uporządkował sprawy cerkwi prawosławnej, utworzył siłę zbrojną i marynarkę, zaszczepił i rozwinął przemysł, handel, oświatę; rozszerzył granice państwa przez zdobycze, osiągnięte na Turcji, Persji i Szwecji, zbliżając w ten sposób Rosję do morza Czarnego i Baltyckiego. Przy zatoce Fińskiej m. Baltyckiego zbudował Petersburg (1703 r.), przeniósł doń swą stolicę i przybrał tytuł cesarza. Po śmierci Piotra I przez dwa lata rządziła jego żona Katarzyna I z pomocą Menszykowa. Za panowania Piotra II Aleksiejewicza (1727—1730 r.) stronnictwo Dołgorukich, usunąwszy Menszykowa, rządziło samodzielnie. Podczas rządów Anny Iwanówny (1730 — 1740 r.) na bieg spraw państwa wywierali wpływ cudzoziemcy; dopiero za panowania córki Piotra W. Elżbiety (1741 — 1762) stan rzeczy przybrał charakter narodowy, a państwo odzyskało wpływ polityczny w Europie, rozszerzyło granice, rozwinęło przemysł, handel i oświatę. Po Elżbiecie krótko panował Piotr III, zrzucony z tronu przez swą małżonkę

Katarzynę II, za której panowania (1762—1796) Rosja zdobyła Krym, ujęła w swe ręce sprawę turecką, ugruntowała swój wpływ w Kurlandji, rozszerzyła go w Polsce, w końcu wzięła czynny udział w trzykrotnych rozbiorach Rzeczypospolitej, rozszerzając w ten sposób znacznie swoje granice. Po Katarzynie II panował przez pięć lat (1796 — 1801) syn jej Paweł I, po którym wstąpił na tron syn jego Aleksander I (1801 — 1825). W czasie jego panowania u szczytu potęgi i chwały stanął cesarz Francji Napoleon I, który w r. 1812 przedsięwziął wyprawę na Rosję. Surowy klimat i brak pożywienia zmusiły Napoleona do opuszczenia zajętej już Moskwy i odwrotu na zachód. Odwrót ten zakończył się klęską Napoleona. W dwa lata potem gwiazda Napoleona I zgasła, a Rosji na kongresie wiedeńskim (1815 r.) w dowód wdzięczności ofiarowano Królestwo Polskie (utworzone z większej części Księstwa Warszawskiego), któremu nadana została konstytucja. Po bezpotomnej śmierci Aleksandra I i zrzeczeniu się tronu przez brata jego Konstantego na rzecz młodszego brata Mikołaja, tenże po stłumieniu buntu „dekabrystów" w r. 1826 objął rządy monarchji rosyjskiej. Panowanie Mikołaja I (do r. 1855) miało cechę wojskową i na wewnątrz zaznaczyło się wprowadzeniem prawa karnego oraz kodeksu kar poprawczych, a na zewnątrz kilku szczęśliwemi wojnami z Persją i Turcją oraz zupełnem zgnieceniem powstania w Polsce (1830—31 r.). Wzmagające się wpływy Rosji na wschodzie i zachodzie wzbudziły duże zaniepokojenie Francji i Anglji, które, korzystając ze sposobności, stanęły po stronie Turcji w wielkiej wojnie Wschodniej czyli Krymskiej, wypowiedzianej przez Rosję (1855—1856). Wojna ta zakończyła się pokojem paryskim przez który Rosja utraciła na pewien czas wpływ na morzu Czarnem i ustąpiła część Besarabji

z ujściami Dunaja. W trakcie wojny Krymskiej umarł Mikołaj I, a tron po nim zajął syn jego Aleksander II (1855—1881 r.). Zakończył on wojnę Krymską ustępstwami i zwrócił całą uwagę na wewnętrzną organizację państwa. Dbałość o podwyższenie stanu oświaty, podniesienie handlu przez obniżenie taryfy celnej od niektórych towarów, zawarcie traktatów handlowych z Japonją i Chinami, liczne konwencje pocztowe, telegraficzne i handlowe z państwami europejskiemi—wszystko to zapewniło Rosji rozwój wewnętrzny. Najważniejszym czynem jednak w organizacji wewnętrznej było usamowolnienie włościan i wyzwolenie ich z poddaństwa, czego dokonano w 1861 r. W polityce zewnętrznej Rosja przez dłuższy czas zachowywała neutralność, dopiero 1877 r. wybuchła wojna zwycięska z Turcją, zakończona w r. 1878 pokojem w San-Stefano. Aleksander II poniósł śmierć 13 marca 1881 r. od zamachu, wykonanego nań przez nihilistów rosyjskich. Na tron wstąpił cesarz Aleksander III (1881 — 1894 r.), przez całe swe życie dążący do pokojowego rozwoju Rosji. Na zewnątrz za panowania tego cesarza Rosja zwiększyła się przyłączeniem Merwu w Azji (1884 r.) oraz rozciągnięciem protektoratu nad Bucharą (1886 r.). Po śmierci cesarza Aleksandra III wstąpił na tron syn jego, panujący obecnie Najjaśniejszy Pan Mikołaj II. Panowanie obecne zaznaczyło się wojną z Japonją (1904 — 1905 r.), zakończoną pokojem w Portsmouth, niekorzystnym dla Rosji, która utraciła połowę Sachalinu, Port Artur, wpływy w Mandżurji i zapłaciła Japonji koszta wojenne. W polityce wewnętrznej panowanie to zaznaczyło się wydaniem manifestu tolerancyjnego (30 kwietnia 1905 r.) oraz nadaniem państwu ustroju konstytucyjnego (30 października 1905 r.).—*Język rosyjski* jest północno-wschodnią odroślą języków słowiańskich. Przyjął on alfabet cerkiewno-słowiański („kirylicę") wraz z wiarą chrześcijańską; Piotr W. dopiero wprowadził alfabet obecny (grażdankę). Język rosyjski odznacza się obfitością samogłosek; akcent ma nadzwyczaj urozmaicony. Dzieli się na kilka narzeczy. Najdawniejsza gramatyka wydana została we Lwowie (1581 r.), pierwszą atoli gramatykę języka rosyjskiego napisał Łomonosow (ob.). *Literatura rosyjska* rozpoczyna się właściwie w wieku XVII. Pierwociny jej przechowały się w pieśniach i powieściach ludowych oraz w przysłowiach. Z przyjęciem chrystjanizmu w X w. literatura przybiera kierunek religijny. Wraz z chrystjanizmem przyjęły plemiona ruskie język przekładu Pisma św., t. zw. starosłowiański lub cerkiewny, który z większą lub mniejszą przymieszką języka ludowego pozostał językiem książkowym aż do reformy Piotra W. Rozerwanie Rosji na części przywiodło ją pod jarzmo tatarskie, podczas którego literatura znajdowała przytułek głównie w klasztorach, i Kijów, a następnie Moskwa była ogniskami oświaty i piśmiennictwa. Wpływ Zachodu aż do XVII w. był bardzo nieznaczny; pierwsze ślady wpływu tego datują się od czasu Romanowów, ale wzmagają się dopiero wskutek reform, przedsięwziętych przez Piotra W. Wpływ ten w literaturze rosyjskiej objawia się dwojako: albo chęcią dosięgnięcia odrazu stopnia, na jakim znajduje się literatura zachodnia, a tem samem ślepego naśladownictwa, albo też drogą stopniowego a ciągłego rozwoju na podstawie indywidualności narodowej. Wskutek tego historję literatury rosyjskiej podzielić można na trzy okresy: 1) *Stary*, od najdawniejszych czasów do panowania Romanowych (1613), obejmujący czasy zaprowadzenia i rozwoju chrześcijaństwa, dalej czasy jarzma mongolskiego i w końcu początkowe czasy państwa Moskiewskiego. 2) *Okres średni*, XVII i XVIII w., obejmujący czasy pierwszych władców z domu Romanowych, czasy Piotra W. i Łomonosowa, oraz czasy Katarzyny II i Derżawina, i 3) *Okres nowy*, rozwój literatury naukowej i poetycznej XIX w. Pomijając okres I, przechodzimy do scharakteryzowania okresu II i III. Główną charakterystykę okresu II stanowi wpływ Zachodu. Reformy Piotra W. nie mogły pozostać bez wpływu na literaturę rosyjską. Do powstania właściwej literatury przyczynia się wielce wprowadzenie pisma cywilnego (grażdanki). Z płodów literatury prozaicznej świeckiej tego okresu najważniejsze są pisma, dotyczące historji i geografji Rosji. Pierwszą systematyczną historję Rosji napisał ks. Andrzej Chiłkow p. t. „Jadro rossijskoj istorji od drewniejszych wremion do Pietra W." Znacznie lepszą w tym względzie jest praca Was. Tatiszczewa p. t. „Istorja rossijskaja". W poezji panuje wpływ scholastyczny oraz naśladownictwo utworów niemieckich i francuskich. W XVII w. zjawiają się w literaturze rosyjskiej pierwsze utwory dramatyczne. Rozwój życia politycznego i społecznego za Katarzyny II, udział jej samej w czynnościach literackich—wpływa na rozwój piśmiennictwa. Ważne usługi oświacie i literaturze oddaje Akademja nauk, która wydała „Słownik języka rosyjskiego", oraz uniwersytet moskiewski, który wykształcił cały szereg ludzi, zasłużonych na polu piśmiennictwa rosyjskiego, jak Michała Łomonosowa, Eugenjusza von Wizina, Bogdanowicza, M. N. Murawjewa, Daszkowa, Karamzina, ks. Dołgorukiego, Gniedicza, Merzlakowa, Żukowskiego, Grybojedowa, Szachowskiego, Wojejkowa i w. in. Z wielką pilnością uprawiana była w tym okresie historja. W literaturze pięknej spotykamy w tym okresie mniej lub więcej udatne próby we wszystkich kierunkach. Najbardziej rozkwitła liryka, której koryfeuszem był Gabrjel Derżawin (um. 1816 r.). Był to prawdziwy talent poetyczny, zanadto jednak zostający pod wpływem obcym. Z utworów jego najlepsze są ody, a pomiędz niemi „Oda do Boga". Ze spółczesnych jemu Was. Kapnist pisał elegje, ody i poezje dydaktyczne; J. Nieledinski-Melecki—czułe pieśni i romanse; ks. Iwan Dołgorukij—ody i listy filozoficzne; Mich. Cheraskow (um. 1807), oraz Was. Majkow (um. 1778)—poezje wszelkiego rodzaju, między innemi i liryczne. Wszystkich jednak spółczesnych przewyższyli w poezji lirycznej Jakób Kniaźnin (um. 1791) i Hip. Bogdanowicz (um. 1803). Poetom epicznym tego okresu brak twórczości oraz znajomości życia i charakteru narodowego, i utwory ich są naśladowaniem płodów klasycyzmu francuskiego. Bajki pisali Majkow, von Wizin, Sumarokow, a głównie Chemnicer. — Okres III jest okresem rozwoju i rozkwitu literatury narodowej. Początek tego okresu zaznacza się głównie rozwojem nauk historycznych. Podstawę do krytycznego opracowania dziejów Rosji dał Schlözer. W ślady jego wstąpił Karamzin, słusznie uważany za ojca nowoczesnej historji rosyjskiej. Do plejady historyków rosyjskich tego czasu należą: Ustriałow, Pogodin, Polewoj, Arcybaszew, Iłowajskij, Buturlin, Sergjusz Sołowjew i in. Z pomiędzy historyków, obrabiających pewne okresy, najwyżej stanął Kostomarow. Literaturę piękną III okresu podzielić można na podokresy, mianowicie podokres przechodni (do 1815 r.), będący jeszcze pod wpływem klasycyzmu francuskiego; romantyczny, który wypłynął z pilnego studjowania historji krajowej i poetów niemieckich oraz angielskich i reprezentowany był głównie przez Żukowskiego; w końcu podokres narodowy, rozpoczęty wystąpieniem Aleksandra Puszkina. Z poetów podokresu pierwszego wymienić należy: Iwana Dmitrjewa (um. 1837), M. N. Murawjewa (um. 1807), Karamzina, Al. Merzlakowa (um. 1830), N. J. Gniedicza (um. 1833), wy-

bornego bajkopisarza A. J. Kryłowa (um. 1844), F. Glinkę i w. in. Z poetów dramatycznych odznaczyli się: Włod. Ozierow (um. 1816), ks. A. Szachowski (um. 1846) i w. in. Z prozaików do tego podokresu należą: W. Podsziwałow (um. 1813), A. Benicki, J. Murawjew Apostoł (um. 1826), Aleksander Bestużew, S. Glinka (um. 1847), J. Martinow, W. Broniewski, W. Narieżny (autor pierwszych romansów rosyjskich) i in. Reprezentantem podokresu romantycznego jest Was. Żukowski (um. 1852); z jego rówienników i po części naśladowców odznaczyli się: Konst. Batiuszkow, A. Grybojedow (um. 1829), autor znakomitej komedji „Gore od uma“, romansopisarz ks. W. Odojewski, liryk i krytyk ks. P. Wiazemski, romansopisarze M. Zagoskin, Iwan Łażecznikow, T. Bulharyn, M. Polewoj (um. 1846) i in. Od wystąpienia Aleksandra Puszkina datuje się podokres trzeci, narodowy, nowej literatury rosyjskiej. Z naśladowców Puszkina zasługują na uwagę: N. Jazykow (um. 1846), bar. Delwig (um. 1830), Eugenjusz Baratyński (um. 1845), Wenewitinow (um. 1826), Kozłow (um. 1842 r.) i in. Wyżej nad wymienionych wynieśli się swym talentem i samodzielnością poeci: M. Lermontow (um. 1841 r.), Benediktow, hr. Rostopczina, A. Majkow, Kolcow, Fet, Połoński, hr. A. Tołstoj, Szczerbina, Chomiakow, M. Niekrasow. Z pomiędzy poetów dramatycznych tego podokresu wymienić należy A. Ostrowskiego, Pisarewa, Pisemskiego, hr. A. Tołstoja, Polewoja, Meja, Grigorjewa i in. Najbardziej w tym podokresie rozwinął się romans. Z romansopisarzy najważniejsi: Gogol, hr. Sołłogub, Perowski, A. Kałasznikow, W. Uszakow, Dal.—Z pomiędzy romansopisarzów późniejszych wymienić należy: Grygorowicza, Turgeniewa, Gonczarowa, Pisemskiego, Krestowskiego, Uspieńskiego, Slepcowa, Peczerskiego, Aksakowa, Czernyszewskiego, Szczedryna, a zwłaszcza Dostojewskiego i Lwa Tołstoja, których dzieła oddziałały silnie na literaturę europejską Wśród młodszej generacji wysunęli się na plan pierwszy Wsiewołod, Garszyn, Czechow, Maksym Gorkij, Andrejew i in.

Rosomak—zwierzę ssące, drapieżne, podobne nieco do borsuka, ale trochę większe; stanowi przejście od kun do niedźwiedzi; stopochodny. Ma sierść kasztanowato-brunatną, lśniącą i krótki puszysty ogon. Mieszka na północy Europy, Azji i Ameryki. Żywi się drobniejszymi ssakami, napada jednak i zagryza takie zwierzęta, jak renifery. Dostarcza futra, dość cennego.

Rospuda—nazwa dwu jezior w gub. Suwalskiej, pow. Augustowskim: pierwsze w dobrach Motule, zajmuje 1.303 morgów przestrzeni, głębokie na 56 stóp; drugie, znajdujące się w dobrach Rospuda, zajmuje 150 morgów. Oba obfitują w ryby.

Rossa—rzeka w pow. Wołkowyskim, gub. Grodzieńskiej; wypływa z błot niedaleko miasteczka Porozowa i naprzeciw wsi Dubna wpada z lewego brzegu do Niemna. Długa około 100 mil.

Rossi *Jan*, ur. 1822 r., um. 1894 r., znakomity badacz starożytności, odkrył w Rzymie i opisał podziemne cmentarze pierwszych chrześcijan, zwane katakumbami.

Rossini *Joachim*, ur. 1792 r., um. 1868 r., znakomity muzyk włoski, napisał wiele oper; najsławniejsze: „Cyrulik sewilski“, „Otello“, „Wilhelm Tell“; nadto oratorjum „Stabat Mater“ i msza żałobna.

Rossosz—osada w gub. Siedleckiej, pow. Bialskim, nad rzeką Zieloną.

Rostafiński *Józef*, ur. 1850 r., profesor botaniki w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie; oprócz wielu prac naukowych wydał cenione podręczniki szkolne.

Rostand *Edmund*, ur. 1868 r., francuski poeta dramatyczny, zyskał niemałą sławę utworami p. t.: „Romantyczni“, „Cyrano de Bergerac“, „Orlę“ i in.

Rostock—miasto w północnych Niemczech, liczy 50.000 mieszkańców, posiada uniwersytet i prowadzi ożywiony handel.

Rostów nad Donem — miasto okręgowe w obwodzie Wojska Dońskiego, na prawym brzegu Donu; wraz z miastem Nachiczewaniem stanowi główny punkt węzłowy komunikacji w płd. wsch. Rosji. Obfity wywóz zboża; przywóz składa się z maszyn oraz produktów południowych prowincji Rosji. Przemysł znaczny.

Roszpunka jarzynna—roślina z rodziny *kozłkowatych*. Rośnie dziko na polach, w ogrodach i t. d. Uprawiana ma liście większe. Jest to cenna sałata nie ze względu na smak niezbyt osobliwy, ale dlatego, że można ją mieć w każdej porze roku, znosi bowiem łatwo mrozy.

Roś—rzeka w gub. Kijowskiej, bierze początek w pow. Machnowieckim, przepływa około miast: Wołodarki, Białej Cerkwi, Korsunia i poniżej Kaniowa wpada do Dniepru. Długa około 300 wiorst.

Rośliny—istoty organiczne, obdarzone zdolnością odżywiania się i rozmnażania, a różniące się od zwierząt brakiem ruchu i czucia. Najprostsze jednak rośliny, u których objawia się zjawisko ruchu i czucia, trudno nieraz odróżnić od najprostszych zwierząt, mających te same wspólne znamiona. Zasadniczą częścią składową roślin, podobnie jak zwierząt, jest *komórka*. Do najprostszych roślin należą jednokomórkowe; doskonalsze są wielokomórkowe, a z pomiędzy nich te, u których wyróżnia się rozmaite części czyli narządy, jak: korzeń, pęd, liść i t. d. Wszystkie rośliny dzielą się na trzy naturalne grupy: *plechowce, rodniowce* i *zarodkowce*. Nauka, zajmująca się roślinami, nazywa się *botaniką*.

Roświta — rodzaj roślin z rodziny roświtowatych; gatunek *roświta baldaszkowa* rośnie u nas w wodach stojących. Dosięga 4 stóp wysokości; kwiaty ma brudno-różowe w baldaszkach. Niegdyś używano jej korzenia w lecznictwie, jako środka rozmiękczającego.

Rota — oddział piechoty—to samo co kompanja, w stanie pokoju liczy od 100—130 ludzi, podczas stanu wojennego—dwa razy więcej.

Rota (łac.)—formuła przysięgi, wykonywanej przed sądem lub inną władzą.

Rota rzymska — najwyższy trybunał w sprawach kościelnych w Rzymie, istnieje od XIII wieku i liczy dwunastu sędziów czyli t. zw. audytorów.

Rotacja (z łac.) — ruch obrotowy, wirowy danego ciała dokoła swej osi, krążenie koło osi. W gospodarstwie rolnem: cykl kolejnego następstwa siewu płodów na polach ornych; płodozmian.

Rotacyjna maszyna drukarska—prasa pośpieszna, która automatycznie smaruje farbą cylinder z nawiniętym stereotypem, odbija druk na rozwijającym się z rulonu papierze, tnie papier na arkusze i składa je, dostarczając około 30.000 egzemplarzy wydawnictwa na godzinę.

Rothschild—dynastja bogaczy mieszkających w różnych miastach Europy zachodniej; z pochodzenia żydzi. Protoplasta tej rodziny znany był jako bogacz w początkach ubiegłego stulecia. Dziś Rothschildowie mają domy bankierskie we Frankfurcie, Londynie, Paryżu, Wiedniu, Neapolu. Rothschildowie londyńscy zasiadają w parlamencie; jeden był wybrany do Izby Gmin, drugi został baronetem i wszedł do Izby wyższej. Majątek wszystkich Rothschildów oceniają dziś na miljardy franków.

Rotmistrz — dawniej dowódca roty, obecnie jest to stopień oficera kawalerji lub służby taborowej, odpowiadający stopniowi kapitana w piechocie.

Rotteck *Karol*—historyk niemiecki,

ze szkoły demokratycznej (1775—1840 r.). Był profesorem we Fryburgu badeńskim. Jego „Historja powszechna“ używała dawniej wielkiej wziętości.

Rotterdam—miasto w Holandji, jeden z najważniejszych portów handlowych na świecie, leży przy ujściu Renu do morza Niemieckiego.

Rotunda — 1) budynek okrągły, rodzaj dużej altany z kopułą; 2) rodzaj płaszcza damskiego bez rękawów.

Rouen (czyt.: Ruan) — miasto we Francji nad dolną Sekwaną; liczy 120.000 mieszkańców.

Rousseau *Jan Jakób* (czyt. Russo)—sławny pisarz, teoretyk społeczny i myśliciel. Łączył z bystrą, zadziwiającą inteligencją tkliwą uczuciowość, przechodzącą nawet w sentymentalizm. Osobistość oryginalna, pismami swemi wywierająca olbrzymi wpływ na współczesnych; uważany jest za jednego ze zwiastunów wielkiej Rewolucji francuskiej. Żył od 1712—1778 r. Pochodził z Genewy, gdzie ma pomnik na wyspie Rodanu. Najsławniejsze z dzieł jego są: „Nowa Heloiza“, „Emil“, „Umowa społeczna“.

Rower, ob. *Welocyped*.

Rozbiór chemiczny albo *analiza chemiczna* — czynność, mająca na celu określenie składu chemicznego danego ciała, t. j. wykrycie pierwiastków lub związków, z których owe ciało jest utworzone.

Rozchodnik—rodzaj roślin z rodziny *gruboszowatych*, o liściach soczystych, grubych. U nas spotyka się kilka gatunków: *Rozchodnik pospolity* rośnie na wzgórzach piasczystych, na starych murach i dachach, ma kwiaty żółte, 5-umiarowe. Liśćmi jego okładają rany. *Rozchodnik kosmaty* ma kwiaty niebieskie. *Rozchodnik ostry* zawiera substancje jadowite. *Rozchodnik bulwowy* i *biały* używane bywają jako sałata.

Rozciągłość — własność materji zajmowania pewnego miejsca w przestrzeni.

Rozczyn—to samo, co roztwór.

Rozdręb (*Eukalyptus*)—rodzaj drzew z rodziny *mirtowatych*. Dość liczne jego gatunki są to wielkie drzewa, szybko rosnące; pochodzą z Australji; dziś jednak niektóre z nich hodują i w Europie południowej. Liście ich wydzielają przenikliwą woń, pochodzącą od olejku eterycznego; olejek ten ma własności przeciwzimnicze, wskutek czego eukalyptusy sadzą w miejscowościach, nawiedzanych przez *malarję*.

Rozedma płuc *(Emfizemat)*—polega na przepełnieniu tkanki płucnej powietrzem, wskutek czego płuca powiększają się nienormalnie i rozszerzają klatkę piersiową. Chorzy na rozedmę nie mogą oddychać swobodnie, sapią, kaszlą, wypluwają dużo plwociny i miewają napady duszności (astmy). Choroba ta trwa niekiedy całe lata, bez poważniejszych następstw. Leczenie zależy od przyczyny wywołującej rozedmę; najlepiej skutkuje: pobyt na świeżem powietrzu, systematyczne leczenie powietrzem zgęszczonem i unikanie nadmiernej pracy fizycznej, kurzu, napojów wyskokowych i t. d.

Rozeta—1) ornament płaski lub wypukły w kształcie róży lub kwiatu rozwiniętego, złożony z listków w środku połączonych; 2) w architekturze okno koliste z promienistym podziałem; 3) kształt nadawany drogim kamieniom, a zwłaszcza djamentom (spód szlifowany płasko, a górna część w ścianki trójkątne).

Rozjemca — na sądzie polubownym przedstawiciel, którego sędziowie z obu stron obierają sobie jako trzeciego do rozstrzygnięcia sporu.

Rozkaz dzienny—rozporządzenie wyższej władzy wojskowej, ogłoszone piśmiennie lub drukiem do urzędów lub osób podwładnych. Rozkazy dzienne, wydawane przez dowodzącego armją, zowią także *buletynami*.

Rozkład chemiczny (*analiza*) — rozdzielenie ciała na pierwiastki lub na prostsze związki chemiczne.

Rozłogi—pędy naziemne, ulistnione, pełzające po ziemi i zakorzeniające się wierzchołkiem.

Rozmaryn—krzew z rodziny *wargowych*, rośnie po wzgórzach na południu Europy. Uprawiają go u nas w ogrodach jako roślinę ozdobną. Kwiaty jego białe, używane są w lecznictwie jako środek, poprawiający trawienie i podniecający. Dobywa się z nich *olejek rozmarynowy*, który wchodzi w skład wody kolońskiej.

Rozmiękczenie mózgu — postępowy zanik i rozmiękczanie się tkanki mózgowej na skutek niedostatecznego odżywiania mózgu, mianowicie wtedy, gdy krew nie przypływa doń w dostatecznej ilości. Choroba ta właściwa jest starcom i ludziom zestarzałym przedwcześnie wskutek rozmaitych nadużyć.

Rozprężliwość—własność ciał lotnych czyli gazowych, objawiająca się skłonnością ich drobinek (molekuł) czyli zwiększonych atomów do oddalania się od siebie. Cząsteczki, uciekając od siebie, rozrzedzają masę gazu, a ponieważ ilość jego ogólna pozostaje niezmieniona, przeto cała masa musi dążyć wskutek rozprężliwości i pod jej działaniem do zajmowania coraz większej przestrzeni.

Rozprza—osada w gub. i pow. Piotrkowskim o 2 mile od Piotrkowa. Niegdyś była stolicą kasztelana mniejszego i miała zamek.

Rozpuszczalność. — Jeżeli jakiś płyn (np. woda, alkohol, nafta i t. d.) zmiesza się z innem ciałem płynnem, stałem czy gazowem, jak eter, cukier, kwas węglowy — tak, że nie straci nic na swej przezroczystości (zmieniając co najwyżej kolor), ani przestanie być ciałem płynnem, wówczas mówimy, że owe ciała (eter, cukier) *rozpuściły* się w płynie, lub że je płyn *rozpuścił*. Taka mieszanina nazywa się *roztworem*, płyn rozpuszczający — *rozpuszczalnikiem*, zaś własność owych ciał rozpuszczania się—zowiemy ich *rozpuszczalnością*. Każdy płyn rozpuszcza w sobie pewne związki, a nie rozpuszcza innych. Woda czysta rozpuszcza sól kuchenną, saletrę, alkohol, glicerynę i t. d., nie rozpuszcza kredy, żelaza, tłuszczów, żywicy i t. d.; alkohol rozpuszcza żywice, olejki lotne, barwniki anilinowe i t. d., nie rozpuszcza soli kuchennej, asfaltu i t. d.

Rozpylacz czyli *pulweryzator*—przyrząd do rozbijania płynu na pył drobniutkich kropelek, w celu rozprowadzenia go w powietrzu, delikatnego spryskania nim czegoś i t. d. Rozpylacz składa się z rurki pionowej, pogrążonej jednym końcem w płynie, który mamy rozpylić, a w drugim końcu otwartej; na ten otwarty koniec puszczamy w kierunku poziomym z drugiej rurki silny strumień powietrza, dmuchając w nią mocno, lub wtłaczając w nią powietrze z gumowej bańki, którą ściskamy ręką.

Rozsądek — zdolność umysłu ludzkiego sądzenia o rzeczach zgodnie z prawdą, t. j. z istotnym stanem tych rzeczy.

Rozszerzalność — ogólna własność ciał zwiększania swej objętości (bez ubytku materji i bez zmiany chemicznej ciała) pod wpływem czynników takich, jak zmniejszenie ciśnienia, podwyższenie lub zniżenie temperatury. W ściślejszem znaczeniu pod rozszerzalnością rozumiemy tylko rozszerzanie się ciał pod wpływem ciepła. Każdy rodzaj ciała ma inny stopień rozszerzalności; srebro, żelazo, kwarc, rtęć, kwas węglowy ogrzane o jeden stopień rozszerzą się, ale każde inaczej. Wielkość rozszerzenia się danego ciała, skoro jego temperatura wzrośnie o 1° C, zowie się jego *spółczynnikiem rozszerzalności;* największe spółczynniki mają gazy, najmniejsze—ciała stałe.

Roztocze czyli *moliki*—grupa zwierząt drobnych, często mikroskopijnej wielkości, należących do pająków. Mają

one głowę, tułów i odwłok zrośnięte razem. Bardzo wiele jest między nimi drobnych pasorzytów, jak *nużeniec*, *świerzbowiec*, *kleszcz* i inne. Niektóre żyją na roślinach; jeszcze inne w starym serze *(serowiec)*, mące, kurzu i t. d.

Roztruchan—wielki kielich, ozdobnie wyrobiony, używany dawniej przy uroczystych biesiadach.

Roztwór, ob. *Rozpuszczalność*.

Rozum—władza myślenia, pojmowania, sądzenia, wnioskowania, zestawiania ze sobą myśli, zjawisk, wypadków i rzeczy; wytwarzania pojęć, nie wchodzących w skład rzeczywistości i stąd zwanych *oderwanemi* lub *czystemi*. Rozum *teoretyczny* tworzy wiedzę, naukę, umiejętność, *praktyczny* zmierza do wytworzenia dobra w stosunkach ludzkich; na najwyższym swym szczeblu, w zastosowaniu do moralności jest *mądrością*.

Rozwód, ob. *Małżeństwo*.

Rożan—osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Makowskim, nad Narwią, ma starożytny kościół parafjalny.

Rój—mnóstwo istot drobnych jednego gatunku razem zebranych; zwłaszcza nazwa ta stosuje się do owadów towarzyskich, jak np. pszczoły.

Równe albo *Równo* — miasto powiatowe w gub. Wołyńskiej, nad rzeką Ujściem, osada bardzo starożytna, niegdyś własność książąt Ostrogskich, obecnie Lubomirskich, ma okazały pałac, przerobiony z dawnego zamku.

Równia — płaszczyzna. Równia *pochyła*—płaszczyzna nachylona pod niewielkim kątem do poziomu.

Równik, ob. *Ziemia*.

Równina czyli *płaszczyzna*—jest to powierzchnia ziemi, której wszystkie punkty wznoszą się do jednakowej wysokości nad poziomem morza. Równiny mogą być położone nisko lub wysoko (w stosunku do poziomu morza); te, które leżą niżej od poziomu morza, zowią się *depresjami*. Te, które leżą wyżej 200-u metrów nad poziom morza, zowią się *wyżynami* (wysokiemi równinami); nie dosięgające 200 metrów — *nizinami* (niskiemi równinami). Wyżyna, kończąca się ze wszystkich stron mniej lub więcej stromo, zowie się *płaskowzgórzem*.

Równoległe linje—linje proste, znajdujące się na jednej płaszczyźnie i których wszystkie punkty znajdują się w jednakowej od siebie odległości.

Równoległobok — płaska figura geometryczna, będąca czworobokiem, którego obie pary przeciwległych boków są do siebie równoległe.

Równoleżniki, ob. *Ziemia*.

Równowaga (z łac. *ekwilibrjum*) — stan spokoju ciała pod działaniem sił przeciwnych i równych sobie; bywa wtedy, gdy środek ciężkości jest podparty (równ. obojętna) lub znajduje się na jednej linji pionowej z punktem oparcia lub zawieszenia, przytem *stała*, jeśli środek ciężkości leży poniżej oparcia, lub *chwiejna*, jeśli znajduje się powyżej; dla ciał opartych całą podstawą równowaga bywa stała, póki pion od środka ciężkości nie przejdzie poza obręb podstawy.

Róża—rodzaj roślin z rodziny *różowatych*, do których należą liczne gatunki krzewów kolczastych, o liściach nieparzysto-pierzastych i kwiatach dużych, pięknych i wonnych. *Róża polna*, najpospolitsza ze wszystkich znanych gatunków, posiada liczne odmiany. Na tym gatunku szczepią się rozmaite gatunki róż pełnych. Do krajowych róż należą jeszcze: *rdzawa* o liściach pokrytych gruczołami rdzawymi, *cynamowa* i t. d. Liczne gatunki róż zagranicznych hodujemy w ogrodach. Jedne z nich pochodzą z południowej Azji, jak róża *herbaciana* i *ogrodowa* o tysiącznych odmianach; inne pochodzą ze Wschodu, jak róża *stulistna* (centyfolja) i *miesięczna*. *Różany olejek*—olejek eteryczny, o właściwym przyjemnym zapachu, znajdujący się w kwiatach wielu gatunków róż. Najwięcej olejku różanego dostarcza Turcja, gdzie

otrzymują go przez destylację świeżych kwiatów róży damasceńskiej, uprawianej na ogromnych przestrzeniach. Olejek różany jest cieczą blado-żółtawą, gęstą; zapach jego występuje z całą siłą dopiero po rozpuszczeniu go w alkoholu lub w wodzie (woda różana). Używa się go do wyrobu perfum, a także w cukiernictwie.

Róża (w medycynie)—choroba skóry, natury zakaźnej; przyczyną jej są bakterje, rozpleniające się w naczyniach limfatycznych skóry i wywołujące obrzmienie i zaczerwienienie jej, czemu towarzyszy zwykle silna gorączka. Zazwyczaj róża wytwarza się przy ranie nieczysto utrzymanej, owrzodzeniu, oparzeniu, ukłuciu i t. d. Zapalenie to rozszerza się zwykle na znacznej przestrzeni ciała, wyraźną granicą odcinając się od sąsiedniej zdrowej skóry. Niekiedy róża postępowo przechodzi na całą skórę, a nawet na części, pokryte włosami (na głowie), skąd przez otwory nosowe i uszne przenika do wnętrza czaszki, wywołując tam zapalenie opon mózgowych, prawie zawsze kończące się śmiercią. Choroba ta trwa zwykle kilka dni, lecz niekiedy wlecze się tygodniami. Po ustąpieniu róży naskórek łuszczy się. Niekiedy zapalenie jest tak silne, że następuje ropienie. Leczenie prowadzi się za pomocą okładów z wody gulardowej; nadto zalecany jest spoczynek, środki przeczyszczające i chinina przy surowej diecie (kleik, herbata, przegotowana woda za napój).

Róża złota— podarunek, przesyłany przez papieża książętom panującym w nagrodę usług, wyświadczonych Kościołowi. Jest to poświęcona róża ze złota, ozdobiona brylantami.

Różanecznik czyli *rododendron* — rodzaj roślin ozdobnych, *dwuliścieniowych*, o liściach pięknie zielonych, nie opadających; kwiaty ma duże, różowe; ojczyzną rododendronów są Himalaje, gdzie rosną one na szczytach gór, ponad pasem lasów. Przez hodowlę w ogrodach i cieplarniach otrzymano wspaniałe odmiany. Rododendrony roz-

Fig. 45. Różanecznik.

mnażają się z nasion, przez odkłady i sadzonki.

Różaniec — 1) rodzaj nabożeństwa, zaprowadzony przez św. Dominika, złożony z rozmyślań, antyfon, modlitw, pieśni, oraz wielokrotnie powtarzanych: modlitwy Pańskiej i pozdrowienia Anielskiego; 2) pięć większych i 50 mniejszych paciorków, nanizanych na drut albo na nitkę; służy do liczenia modlitw w nabożeństwie różańcowem.

Różanka — drobna rybka krajowa z rzędu kościstych; składa jajka do jamy skrzelowej małżów słodkowodnych; nadaje się do hodowli w akwarjum.

Różnica — wynik działania arytmetycznego, zwanego odejmowaniem. Odmienność jednej rzeczy od drugiej.

Różniczkowy *rachunek*—najpłodniejsze odkrycie w dziedzinie wyższej matematyki, dokonane jednocześnie przez Newtona i Leibnitza; bada własności funkcji, powiększając lub zmniejszając wielkości zmienne o nieskończenie małe różniczki (dyferencjały).

Różowate—rodzina roślin *dwuliścieniowych, rozdzielnopłatkowych*. Kwiaty

mają o 5 działkach, 5 płatkach i licznych pręcikach, słupki osadzone na wklęsłym osadniku kwiatowym; liście z przylistkami. Należy tu wiele gatunków drzew i krzewów owocowych: malina, poziomka, migdał, wiśnia, śliwa, jabłoń, grusza, morela i t. d.

Rtęć czyli *merkurjusz* albo *żywe srebro* — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Hg*. Występuje w stanie rodzimym w skałach w postaci kropel, kulek, wśród czerwonego *cynobru* czyli *siarku rtęci*, który jest najważniejszą rudą tej ostatniej. Rudy rtęci i rtęć rodzima znajdują się w niektórych miejcowościach Krainy (Idrja), Hiszpanji, Kalifornji, Peru, Japonji. Rtęć czysta jest to metal barwy srebrno stalowej, w zwykłej temperaturze płynny, krzepnący przy 40° zimna, wrzący i ulatniający się przy +360°. Rozpuszcza się w kwasie azotowym; w sobie zaś rozpuszcza prawie wszystkie metale, tworząc z nimi amalgamaty. Czysta rtęć służy do wyrobu termometrów, barometrów oraz innych instrumentów fizycznych; używa się do wydobywania złota i srebra z piasku i rud, do wyrobu amalgamatów. Wszystkie związki rtęci są silnemi truciznami. Najważniejsze z nich: *chlorek rtęci* czyli *kalomel* (ob.)—biały, ciężki, prawie nierozpuszczalny związek dwóch atomów rtęci z dwoma atomami chloru w małych dozach — środek leczniczy. Innym związkiem chloru z rtęcią jest *chlornik rtęci* czyli *sublimat* (dwa atomy chloru i jeden rtęci). Jest to ciężki, biały jak sól, krystaliczny proszek, rozpuszczalny w wodzie, bardzo silna trucizna. Używa się jako środek dezynfekcyjny, do przemywania ran, narzędzi przy operacjach chirurgicznych i t. p. Połączenie rtęci z siarką — *siarek rtęci*—jest piękną czerwoną farbą (t. zw. *cynober*).

Rubel—w Rosji zasadnicza jednostka monetarna; dzieli się na 100 kopiejek. Według prawa z 3 (15) stycznia 1897 r. ednostką monetarną jest rubel złoty, zawierający 17,424 doli, czyli 0,774233 grama czystego złota.

Rubens *Piotr Paweł*—słynny malarz niderlandzki, ur. w południowej części Niderlandów, w Brabancie, jeden z największych artystów świata, przytem człowiek ogromnego znaczenia i wpływu, ulubieniec i przyjaciel monarchów. Pozostało po nim około 1500 obrazów, które dziś cenione są na wagę złota i stanowią ozdobę najznakomitszych galerji. Urodzony 1577 r., zm. 1641 r. w Antwerpji.

Rubikon — mała rzeka na granicy właściwej Italji rzymskiej i Galji. W r. 49 przed Chr. Cezar w walce z Pompejuszem stanął nad tą rzeką, namyślając się, czy ją przekroczyć z legjonami, które senat rozpuścić mu był nakazał i czy napaść na Rzym. Namyślił się i przeszedł. Ta chwila dała mu panowanie nad światem, wprawdzie na pięć lat tylko. Stąd „przeszedł Rubikon" znaczy: „zrobił krok stanowczy".

Rubin, ob. *Korund*.

Rubinstein *Antoni*, ur. 1830 r., um. 1894 r., muzyk, bardziej słynny jako wykonawca (w grze na fortepjanie), niż jako kompozytor. Z pozostałych po nim oper największem powodzeniem cieszy się „Demon".

Rubrum (łac., dosł. czerwone)—napis na aktach, zawierający ich treść (dawniej czerwono pisany).

Rubrycela (łac.)—kalendarz kościelny dla duchowieństwa, wskazujący nabożeństwo na każdy dzień w roku i dlatego nazywany urzędownie „Ordo divini officii" (porządek służby bożej). Ponieważ rubrycela wydawana jest wraz ze spisem duchowieństwa w djecezjach, przeto nazwę jej przenoszą i na sam ten spis czyli wykaz kapłanów urzędujących w danej djecezji.

Rubryka (od łac. *rubrum* — czerwone)—ołówek, kreda czerwona, którą robiono w księgach rachunkowych kresy, wprowadzające poddziały potrzebne do wykazów, rachunków, spisów i t. d.

Stąd same te podziały nazwano rubrykami.

Ruch. Ciało lub cząstka ciała, ulegająca działaniu *siły*, zmienia położenie czyli wykonywa *ruch*; ruch więc jest stanem ciała, zmieniającego miejsce w przestrzeni. Ruch pod wpływem jednej siły odbywa się po linji prostej w kierunku działania siły. Jeżeli siła działa na ciało, już będące w ruchu, to może ten ruch przyspieszyć lub opóźnić, powstrzymać lub nadać mu inny kierunek. Przestrzeń, przebytą w ciągu jednostki czasu (np. w ciągu dnia, godziny, minuty, sekundy) nazywamy *prędkością* lub *szybkością*. Ze względu na prędkość odróżniamy ruch *jednostajny*, gdy w każdej jednostce czasu ciało przebiega jednakową przestrzeń i *niejednostajny*, gdy w następujących po sobie jednostkach czasu niejednakowe drogi są przebieżone; wśród niejednostajnych ruchów zasługują na szczególną uwagę: ruch *przyśpieszony*, gdy w każdej następnej jednostce czasu ciało ubiega większą przestrzeń, aniżeli w poprzedniej, oraz *opóźniony*, gdy drogi przebieżone w równych jednostkach czasu są coraz mniejsze. Ze względu na kierunek bywa ruch *prostodrożny* (prostolinijny) i *krzywodrożny* (krzywolinijny), zależnie od tego, czy droga, przebiegana przez ciało, ma postać linji prostej lub krzywej; pośród rodzajów ruchu krzywodrożnego mamy: ruch *wahadłowy*, ruch *obrotowy*, gdy ciało dokonywa obrotu dokoła jakiegoś punktu albo linji. Dalej ze względu na warunki, towarzyszące ruchowi, odróżniamy ruch *względny* i ruch *bezwzględny*; człowiek, siedzący w wagonie kolei żelaznej, znajduje się w ruchu względnie do miejscowości, przez którą pociąg wraz z nim przebiega, wszakże znajduje się w spoczynku, względnie do wagonu. Odróżniamy także ruch *swobodny* od *nieswobodnego;* kamień, staczający się z dachu, daje przykład ruchu nieswobodnego: dąży on ku ziemi, lecz bieg jego jest opóźniony przez opór dachu; bieg słońca w przestrzeni wszechświatowej możemy uważać za swobodny, gdyż nie spostrzegamy żadnego zjawiska, z którego moglibyśmy wnosić, że bieg ten jest skrępowany (zakłócony) jakimiś postronnymi wpływami. Ruch jest jednem z najczęstszych zjawisk w naturze, odbywającem się zarówno w przestworzach międzygwiazdowych, jak w obrębie molekuł i atomów, zarówno w świecie istot ożywionych, jak i w świecie mineralnym.

Ruch falowy. Odrębnym rodzajem ruchu jest *ruch falowy*, rozchodzący się po linjach krzywych od źródła ruchu w nieskończoność, przyczem wielkość fal zmniejsza się coraz bardziej w miarę oddalania się od źródła ruchu. Ruch falowy zachodzi zwykle w ciałach płynnych i gazowych. Za przykład służyć może spokojna powierzchnia wody, wstrząśniona nagle uderzeniem kamienia. Od punktu zetknięcia się kamienia z powierzchnią wody rozchodzą się fale wodne coraz drobniejsze—woda ulega ruchowi falowemu. Podobnym ruchem falowym rozchodzi się głos w powietrzu, a fale głosowe są to zmiany w gęstości powietrza, rozchodzące się na wszystkie strony od źródła głosu, czyli od ciała brzmiącego. Zjawisko światła objaśniają uczeni ruchem falowym eteru i t. d.

Ruchawka. Tak nazywano w dawnej Polsce *pospolite ruszenie* i żołnierzy pospolitego ruszenia.

Ruchomość albo *ruchomy majątek*—rzeczy, które mogą być przenoszone z miejsca na miejsce, bez uszkodzenia; rzeczy, których przenosić nie można, nazywają się *nieruchomościami*.

Rückert *Fryderyk*—znakomity poeta niemiecki, ur. 1788 r., um. 1866 r.; ze szczerem natchnieniem i wdziękiem słowa łączył rzadką mądrość.

Ruda — minerał, występujący w naturze i zawierający tak znaczny procent jakiegoś metalu, że opłaca się wydoby-

wanie go fabrycznie. Każdy z metalów ma swoje rudy; czasem jeden i ten sam minerał jest rudą kilku metali, np. godolinit.

Rudawa — mała rzeczka, wpadająca do Wisły; płynie przez Kraków dwoma łożyskami.

Rudawka, ob. *Nietoperz*.

Rudel—ster, przyrząd złożony z ruchomej deseczki z rączką, przyczepiony z tyłu łodzi, służy do kierowania statkiem.

Rudera—stary zniszczony budynek.

Rudolf I był pierwszym z rodu Habsburgów (ob.) królem niemieckim. Przez nadanie synom swoim krajów austrjackich, położył on podwaliny potęgi tego rodu. Panował od r. 1273 do 1291. *Rudolf II* Habsburg był cesarzem i królem niemieckim od r. 1576 do 1612 (ob. *Niemcy*).

Rudy żelazne (lubryka, rubryka, limonit)—ob. *Żelazo*.

Rugi— Wydalenie kogoś z miejsca zamieszkania, w drodze policyjnej. U nas dawniej sprawdzanie prawności wyborów poselskich.

Rugja—wyspa na Baltyku, liczy 967 kilometrów kw. obszaru, leży naprzeciw Stralsundu przy wybrzeżach zachodniego Pomorza, od którego oderwały ją niegdyś bałwany morskie. Główne miasto Bergen (Góry), znajduje się w środku wyspy; w Podburzu (Pottbus) i w Sasnitz urządzono kąpiele morskie. Ludność Rugji była dawniej słowiańska, posiadała bogate miasta, a w wielkiej świątyni, w mieście Arkonie słynny na całą Słowiańszczyznę posąg boga Światowida czy Swantewita. Po stuletniej walce z Duńczykami i książętami niemieckimi, straciła Rugja w r. 1168 niepodległość, a ludność z biegiem czasu uległa zniemczeniu. Od r. 1325 należy do Pomorza i przeszła wraz z niem w skład królestwa pruskiego.

Ruina — upadek, zniszczenie, zwaliska gmachu. *Rujnować* — burzyć, niszczyć.

Ruisdael—1) *Salomon*, malarz holenderski, ur. r. 1600, um. r. 1660, celował głównie w malowaniu krajobrazów. 2) *Jakób*, jego synowiec i uczeń, ur. r. 1628, um. r. 1682, prześcignął go jeszcze w tej samej gałęzi sztuki malarskiej i zdobył sobie sławę jednego z najznakomitszych pejzażystów całego świata.

Ruja — w języku myśliwskim okres popędu płciowego łosia, jelenia i sarny.

Rukiew — rodzaj roślin krzyżowych, odznaczający się łuszczynami równowąskiemi lub eliptycznemi, obejmuje zioła o kwiatach żółtych, rzadziej białych. Rukiew *lekarska*, zwana także *rzeżuchą wodną*, o liściach pierzastych, rośnie w wodach, w pobliżu brzegów.

Rulada — w śpiewie szybkie przebieganie głosem po szeregu tonów z góry na dół.

Ruleta—gra hazardowna, do której służy stół z numerami i znakami kolorowymi i ruchomą tarczą o 37 czarnych i czerwonych przegrodach, oraz biegająca dokoła w zagłębieniu kulka, która, wpadając w miejsce, oznaczone danym numerem, rozstrzyga o wygranej.

Rulhière (czyt. Rjilier) *Klaudjusz*, dziejopisarz francuski, ur. r. 1735, um. r. 1795, napisał, prócz innych, znane dzieło „O anarchji i rozbiorach Polski", wydane z rozkazu Napoleona I w roku 1807 w Paryżu.

Rulon (franc.)—zwój, stos pieniędzy jednakowej wielkości i wartości, zawinięty w kształt walca.

Rum—spirytus otrzymywany w krajach południowych przez fermentację soku trzciny cukrowej i melasy. Czem innem jest *arak*; ten otrzymuje się z ryżu.

Rumelja—kraj położony między południowymi stokami gór Bałkańskich Rodope a morzem Czarnem, w żyznych dolinach rzek: Tundży i górnej Marycy, przedtem część Turcji europejskiej; należy od r. 1888 do Bułgarji. Głównem miastem jest Filipopol.

Rumian — rodzaj roślin z rodziny złożonych, z wyglądu podobny do rumianku, ale stanowi rodzaj osobny. Rosną u nas cztery jego gatunki: Rumian *rzymski*, używany w medycynie, ma kwiatogłówki białe; hodowany. Rumian *polny* rośnie na polach. Rumian *psi* bardzo podobny do rumianku, ale posiadający odrażający zapach, po czem go od pierwszego odróżnić można. Między zbożem trafia się rumian *żółty* czyli *farbierski*, którego żółte kwiatogłówki zawierają barwnik żółty, używany w farbierstwie.

Rumianek — rodzaj roślin z rodziny *złożonych*. Rumianek *pospolity* rośnie u nas dziko, kwiaty ma białe. Wyciąg z kwiatów nsuszonych używa się w medycynie domowej w lekkich niedyspozycjach przewodu pokarmowego.

Rumunja — państwo, liczące 131.353 kilometrów kw. obszaru, a 7 miljonów ludności. Granice jej stanowią południowe i wschodnie stoki Karpat siedmiogrodzkich (Austro-Węgry), dolny Dunaj (Serbja i Bułgarja), morze Czarne i rzeka Prut (Rosja). Kraj jest przeważnie niziną (zwaną Wołoską), przeciętą licznemi rzekami karpackiemi: Szylem, Alutą, Dymbowicą, Jałomicą i Seretem, dopływami Dunaju. Rumunja ma ziemię ogromnej żyzności, rozległe łąki i pastwiska, bogate pokłady soli kamiennej i kopalnie nafty. Rolnictwo i chów bydła, a także uprawa wina i tytuniu, tudzież pszczelnictwo—są głównemi zajęciami mieszkańców. Przemysł stoi nisko (mąka i spirytus); handel produktami rolnymi i bydłem—znaczny. W Rumunji rozróżniamy trzy krainy: Wołoszczyznę między Karpatami a Dunajem, Mołdawję czyli Multany (ob.) między Karpatami a Prutem, i małą, skalistą wyżynę Dobruczy, między kolanem dolnego Dunaju a morzem Czarnem. Stolicą kraju jest Bukareszt nad Jałomicą w Wołoszczyźnie; w Multanach leżą Jassy; przy ujściu Seretu do Dunaju—handlowy Galacz, przy ujściu Dunaju do morza — Sulina. Rumuni należą do narodów romańskich. Pierwotni mieszkańcy Rumunji, którzy żyli jako lud pasterski na połoninach Karpat wschodnich i siedmiogrodzkich, zmieszali się ze Słowianami i z innymi ludami, które koczowały przez wieki w tych okolicach. Pochodzenie Rumunów nie jest zresztą dotychczas przez naukę dostatecznie wyjaśnione. Na widownię dziejową występują dopiero w XII wieku. Liczba Rumunów wynosi obecnie około 10 miljonów, a zamieszkują oni nietylko Rumunję, ale i niektóre okolice Siedmiogrodu, Węgier, Bukowiny i Besarabji. *Dzieje:* Rumunja jako państwo powstała niedawno. Wybrany w r. 1856 księciem Multan i księciem Wołoszczyzny pułkownik Aleksander Jan I z rodu Cusa (czyt. Kuza), połączył je w r. 1862 pod nazwą księstwa rumuńskiego, które hołdowało Turcji. Rządy Cusy wywołały rychło niezadowolenie z powodu wielkich wydatków państwowych, a rewolucja 1866 r. zmusiła go do ustąpienia. Wtedy pod wpływem Bismarcka wybrany został księciem przez powszechne głosowanie Karol z rodu Hohenzollern-Sigmaringen. Podczas wojny rosyjsko-tureckiej w r. 1877 stanęła Rumunja po stronie Rosji i ogłosiła swoją niezależność. Wojska rumuńskie odznaczyły się pod Plewną. Kongres berliński zatwierdził w r. 1878 niepodległość Rumunji i przyznał jej Dobruczę wzamian za Besarabję, którą oddała Rosji. W roku 1881 nastąpiło ogłoszenie Rumunji królestwem. Królestwo rumuńskie jest monarchją konstytucyjną pod rządami dynastji Hohenzollernów.

Runo złote, ob. *Złote runo*.

Runy albo *pismo runiczne* — znaki pisarskie, używane niegdyś przez Skandynawów (Normanowie, Norwegowie, Duńczycy, Anglosasi), a złożone z kresek prostolinijnych. Niektórzy uczeni mniemają, że Słowianie nadłabscy, a także Polacy, przejęli od Skandynawów to

pismo, ale niema na to pewnych dowodów.

Rupja — moneta srebrna, używana w Indostanie i w Zanzibarze, mająca różną wartość w różnych miejscowościach, mniej więcej około 1 rubla.

Ruptura, ob. *Przepuklina*.

Ruryk — przywódca drużyny normandzkiej, zdobywca krajów słowiańskich nad północnym Bałtykiem, na południe od zatoki Fińskiej, w IX w. po Chr. utrwalił swą władzę w Nowogrodzie i założył dynastję Rurykowiczów, która przez szereg stuleci panowała nad Rusią, podzieloną na liczne księstwa.

Rusałka — rodzaj motyla dziennego, mający skrzydła o brzegach mniej lub więcej powycinanych, białawe końce rożków, przednie nogi mocno owłosione. Gąsienice są najeżone ostrymi kolcami i mają po sobie często złotawe plamki. Tu należą gatunki: admirał, osetnik, ceik, pawik, pokrzywnik i wiele innych.

Rusałki — twory wyobraźni ludowej: piękne dziewice, o złotym włosie i zielonych oczach; według mniemania rozpowszechnionego wśród ludu na Ukrainie, żyją one w wodzie, a uważane są za duchy szkodliwe. Odpowiadają boginkom wielkopolskim, świteziankom litewskim, greckim nimfom wodnym.

Ruskie województwo, zwane także *Lwowskiem*. Obejmowało 6 ziem: Przemyską, Lwowską, Sanocką, Halicką, Chełmską i Żydaczewską.

Ruskin (czyt. Reskin) *John*, ur. 1819, um. 1900 r., znakomity krytyk i estetyk angielski, profesor sztuk pięknych w uniwersytecie oxfordzkim; zajmował się także poprawą doli robotników. Napisał wiele subtelnych i porywających prac o sztuce, o pięknie w przyrodzie i w życiu.

Ruszczuk — miasto w Bułgarji, leży nad Dunajem, liczy 35.000 mieszkańców.

Ruszkiewicz *Kazimierz*, ksiądz, biskup sufragan warszawski, ur. 1836 r. w Augustowskiem, kształcił się w seminarjum w Sejnach, w akademji duchownej w Warszawie oraz w akademji „Sapientia“ w Rzymie. W 1864 r. mianowany został biskupem sufraganem warszawskim i biskupem tytularnym Berissy.

Rusznica — dawna strzelba, większych rozmiarów niż strzelba zwyczajna.

Rusznikarstwo — rzemiosło, którego zadaniem jest wyrób broni palnej, t. j. strzelb, pistoletów, rewolwerów.

Ruś. — Nazwą tą oznaczane były różne plemiona i miejscowości; niektórzy historycy nazywają Rusią Waregów, inni Normannów, przybyłych nad brzegi morza Bałtyckiego z Rurykiem, Syneusem i Truworem na czele, aby zająć ziemie Słowian nowogrodzkich i sąsiednich, które to ziemie z biegiem czasu otrzymały nazwę *Rusi*. Ruś ta, jak wiadomo z historji Rosji (ob. *Rosja*), rozszerzała się i pod koniec XII wieku jednoczyła w sobie wszystkie niemal wschodnie plemiona słowiańskie. Za Olega Kijów stał się macierzą grodów ruskich, a Polanie kijowscy, jak wspomina Nestor, zaczęli się zwać Rusią. Włodzimierz W. zdobył (981) na Polsce „grody czerwieńskie“ (Halicz, Przemyśl i in.), które odebrał później Bolesław Chrobry. Odwiecznie polskie krainy nad Bugiem, Sanem i podkarpaciu, tak zw. „grody czerwieńskie“, pomimo iż oderwane zostały od Polski w XI wieku, nazwę *Rusi Czerwonej* otrzymują dopiero w wieku XIII. Podczas wojen domowych Monomachowiczów i Olegowiczów na Rusi, Włodzimierko zagarnął dzielnice czerwonoruskie i przeniósł stolicę z Przemyśla do Halicza (r. 1134), gdzie on i syn jego Jarosław Ośmiomysł (od r. 1153) doszli do znacznej potęgi. Syn Jarosława, Włodzimierz, nie utrzymał się na tronie, który objął Roman, książe Włodzimierza, przez co księstwa Halickie i Włodzimierskie zostały połączone w r. 1188. Wygnany książe udał się o pomoc na Węgry do Beli III, który wkroczył na

Ruś Halicką, ale oddał ją synowi swemu Andrzejowi, a Włodzimierza osadził w więzieniu. Dopiero książe polski Kazimierz Sprawiedliwy wyparł Węgrów z Halicza i powrócił tron Włodzimierzowi. Po jego śmierci, z którą wygasła gałęź Rościsławowiczów, otrzymał znowu Roman, za zezwoleniem i pomocą Polski, księstwo halickie. Zjednoczył on znaczną potęgę w swoich rękach, ale przyrzeczonej wiary Polsce nie dochował. Kiedy pustoszył okolice nad Sanem, został przez wojska Leszka Białego pobity pod Zawichostem, gdzie sam poległ (r. 1205). Syn Romana, Daniło, odzyskał dopiero po 30 latach ziemię halicką. Był on najpotężniejszym z książąt ruskich w chwili napadu Mongołów na Ruś. Pobili oni naprzód wojska ruskie nad Kałką (r. 1224), a w r. 1241 zburzyli Halicz i sholdowali sobie całą Ruś. Książe halicki Daniel nie chciał uznać ich zwierzchnictwa, nawiązał stosunki z papieżem Innocentym IV i przyjął koronę z Rzymu (r. 1255), ale nie otrzymawszy pożądanej pomocy z Zachodu, uznał się hołdownikiem Tatarów. Podzielił on za życia swego państwo między brata i synów: brat Wasilko otrzymał księstwo Włodzimierskie, syn Szwarno Halickie, a Lew Przemyskie. Daniel założył miasto Chełm, w którem sam zamieszkał, i Lwów (r. 1259) dla syna swego Lwa. W obronie Rusi łączył się z Litwą (z Mendogiem) i z Polską. W r. 1264 umarł. Następcy jego: Lew, Jerzy i Andrzej, prowadzili dalej tę samą politykę: byli hołdownikami tatarskimi, ale szukali związków z Zachodem, z Polską, a zwłaszcza z Litwą. Po wygaśnięciu Romanowiczów, przeszła Ruś na syna siostry Andrzeja, księcia mazowieckiego Bolesława, który przyjął imię Jerzego II, szerzył żarliwie katolicyzm na Rusi, ale został przez bojarów ruskich otruty r. 1340. Wtedy zajął Kazimierz Wielki, król polski, najbliższy krewny Bolesława, Ruś Czerwoną i Wołyń; inne kraje południowe Rusi posiadała już wtedy Litwa. Lubart, książe litewski, który miał za żonę księżniczkę ruską, rozpoczął wojnę z królem polskim. Ludwik, król węgierski, wspierał w tej wojnie Polskę, na której korzyść zrzekł się swych roszczeń do Rusi za 100.000 złotych i przyrzeczenie następstwa w Polsce i na Rusi. Kazimierz zawarł w r. 1352 układ z Litwą, której odstąpił Wołyń, obronił Ruś od Tatarów i otoczył ją opieką królewską. W r. 1386, po połączeniu Polski z Litwą, weszły w skład państwa Jagiellonów także kraje Rusi południowej i zachodniej. Dzieje Rusi są odtąd wspólne z dziejami Polski. Od r. 1387 do r. 1772 była Ruś Czerwona częścią państwa polskiego, bojarowie ruscy otrzymali prawo ziemskie polskie i przemienili się w szlachtę polską, unja religijna połączyła Rusinów z Kościołem katolickim, a Polska wnosiła na Ruś zdobycze oświaty zachodniej. W pierwszym podziale Polski r. 1772 przeszła ona pod panowanie austrjackie (ob. *Galicja*). Inne części Rusi przeszły w pokoju Andruszowskim (r. 1667), w t. zw. pokoju Grzymułtowskiego (1686) i w podziałach w skład Rosji. *Rusini* albo *Małorusini* należą do szczepu Słowian, gałęzi Słowian wschodnich. Zamieszkują kraje na wschód od Wieprza, Sanu i Bodrogu, wypełniając w Karpatach górskie doliny po Krościenko, nad Dunajcem położone; w Węgrzech północnych aż po górną Cisę. Dalej obejmują dorzecze górnego Dniestru, górne dorzecze Bugu i dolne Dniepru, od Prypeci zacząwszy; dorzecze górnego Donu i całego Dońca; wreszcie sięgają kolonjami pod Wołgę, znajdują się w dorzeczu Kubania na Kaukazie i na Krymie. Nazwa *Małej Rusi* ustaliła się dopiero w wieku XVII, gdy Chmielnicki oderwane od Polski zadnieprskie ziemie przezwał Małą Rusią. W Rosji należą do t. zw. Małej Rusi gubernie: Kijowska, Czernihowska, Połtawska i Charkowska. Liczba wszyst-

kich Rusinów nie da się dokładnie oznaczyć. Wynosi ona może 20 miljonów. — *Ruska literatura.* Początkowe dzieje piśmiennictwa ruskiego związane są ściśle z przyjęciem chrześcijaństwa na Rusi (r. 988). Długo jeszcze utrzymywały się resztki wierzeń i wyobrażeń pogańskich w obrzędach religijnych i rodzinnych dawnych Rusinów. Dwuwiarstwo wycisnęło też właściwe swe piętno na *utworach wyobraźni ludowej*, przedewszystkiem zaś na ruskich pieśniach obrzędowych: „kolędach“, „szczedrówkach“, „wiośniankach“, pieśniach „kupałowych“, „rusałkowych“ i t. p., które, jakkolwiek i teraz jeszcze żyją w ustach ludu ruskiego, początkiem swym sięgają co najmniej owej doby, gdy chrześcijaństwo skrzyżowało się na Rusi z pogaństwem. Pierwszy okres piśmiennictwa ruskiego trwa od wieku XI do połowy w. XVI. W tym czasie rozwijała się literatura ruska pod wpływem piśmiennictwa bizantyńsko-greckiego i bułgarskiego, choć wydawała też i utwory oryginalne, przeważnie religijne. Oryginalna literatura ruska rozwinęła się przedewszystkiem w wieku XI i XII. Głównem ogniskiem tej literatury był Kijów. Najcenniejszym zabytkiem piśmiennictwa ruskiego z tego okresu jest kronika Nestora i jej ciąg dalszy, znany pod nazwą kroniki kijowskiej. Poezja ruska tego czasu poszczycić się może utworem o dużej wartości artystycznej p. t. „Słowo o pułku Igora“ czyli pieśń o wyprawie księcia Igora na Połowców. Rozwój piśmiennictwa południowo-ruskiego przerwały napady Mongołów w połowie XIII wieku. Zrabowany i zburzony Kijów przestaje być dłuższy czas ogniskiem oświaty; wielu pisarzy kijowskich przenosi się na północ, gdzie około Włodzimierza nad Klazmą, Suzdala, a później Moskwy, łączą się plemiona północno-ruskie, z których powstało później państwo moskiewskie. Nowe siedlisko oświaty powstaje w Haliczu i Wilnie. Literatura ruska od drugiej połowy w. XIII do połowy w. XVI nie zmienia wprawdzie swego zasadniczego charakteru, lecz brakuje jej polotu okresu poprzedniego, a znamieniem jej upadek twórczości samodzielnej. Drugi okres literatury ruskiej trwa od połowy wieku XVI do końca wieku XVIII. Na odmienny charakter literatury ruskiej wpłynęły przeważnie wypadki polityczne. Już w poprzednim okresie zaczyna się zbliżenie Rusi południowej do państw zachodnich. W r. 1321 zdobywa wielki książe litewski Gedymin Kijów i zajmuje Wołyń. Wilno, stolica w. księstwa litewskiego, staje się ogniskiem życia umysłowego i politycznego. Zwycięscy ulegają oświacie zwyciężonych, a język ruski staje się językiem urzędowym na dworze książąt litewskich. Małżeństwo Jagiełły z Jadwigą r. 1386 zbliża Litwę, a z nią i ziemie ruskie do Polski. Aktem Unji Lubelskiej w r. 1569 połączyła się Litwa z Polską w jeden organizm polityczny. Wskutek tego wstąpiły także ziemie ruskie w bliższy stosunek z oświatą zachodniej Europy, która zdobywa sobie odtąd na Rusi coraz większe znaczenie, tem bardziej, że upadek Konstantynopola (r. 1453) przerywa wpływ byzantyńsko-grecki. Reformacja, szerząca się w ziemiach litewskich, nie pozostała również bez wpływu na literaturę ruską. Cerkiew ruska wchodzi po akcie Unji brzeskiej (1596) w skład Kościoła katolickiego, a Ruś otwiera na oścież wrota dla wpływów cywilizacyjnych zachodnio-europejskich, a bezpośrednio polskich. Zaprowadzenie drukarni na Rusi (np. w Zabłudowie, Ostrogu, Łucku, Lwowie, Kijowie i t. d.) oddaje znakomite usługi oświacie. Piotr Mohyła zasłużył się szczególnie około oświaty ruskiej przekształceniem (1632 r.) kijowskiej szkoły brackiej w kolegjum, urządzone na wzór akademji krakowskiej, a przeistoczone później (1707 r.) w akademję. Zakład ten był od drugiej połowy w. XVII do końca XVIII

najważniejszem ogniskiem literackiem Rusi południowej. W okresie drugim literatura ruska obfituje głównie w dzieła polemiczne, wywołane sporami religijnymi i naukowymi między zwolennikami unji a prawosławnymi; dalej idą kazania cerkiewne, żywoty świętych, wiersze religijno-moralne, prace gramatyczne, liczne utwory treści historycznej i t. p. Literatura piękna tego okresu nosi na sobie wiele znamion t. zw. scholastycznej literatury zachodniej Europy. Pod bezpośrednim wpływem wzorów łacińsko-polskich rozwija się bogata literatura dramatyczna treści religijnej, t. zw. misterja, przedstawiające sceny z życia osób biblijnych. Między akty dramatów wstawiano wesołe ustępy z życia ludu, t. zw. interludja. Cenne są szczególnie interludja Dowhalewskiego. Ruski dramat wertepowy („wertep“ znaczy szopka) sięga swym początkiem wieku XVI, a wprowadził on rodzime osoby, nawet czasem historyczne. Z początku wieku XVIII pozostał cenny dramat, osnuty na tle zaprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi, Teof. Prokopowicza, t. zw. tragikomedja „Włodzimierz“. W okresie tym powstają również liczne ruskie pieśni religijne, na które wpływała także poezja ludu. Najważniejszym zbiorem ich jest „Bohohłasnyk“, wydany w Poczajowie r. 1790. W wieku XVI i XVII powstają ukraińskie dumy ludowe, treści historycznej, opiewające walki Kozaków z Turkami i Polakami. Niektóre z tych dum mają wysoką wartość poetycką. Z oddaniem Ukrainy przez Chmielnickiego pod protektorat Moskwy wielu uczonych i pisarzy ruskich przenosi się do Moskwy a następnie do Petersburga, gdzie budzą objawy życia literackiego i umysłowego. W drugiej połowie wieku XVIII zdobywa sobie na Ukrainie wielką popularność Hryhor Skoworoda (1722 — 1794), wykształcony w zachodniej Europie myśliciel-filozof, który porzuciwszy stanowisko profesora, tułał się po kraju, szerzył swe nauki, brał w nich w obronę uciśnionych. Nowy okres literatury ruskiej rozpoczyna Iwan Kotlarewskij (ur. 1769, um. 1838 r.). On pierwszy posługuje się czystym językiem ludu ukraińskiego, czem zapewnia mu odtąd trwałe panowanie w literaturze. Główne jego dzieło „Eneida“ jest humorystyczną przeróbką epickiego poematu Wergiljusza, poety łacińskiego. Autor wyszydza w niem ciemne strony ówczesnych stosunków ukraińskich. W utworach dramatycznych p. t. „Natałka Połtawka“ i „Moskal Czariwnyk“ przedstawia po raz pierwszy lud ukraiński nie ubocznie, ale jako osoby główne, z całym zasobem jego uczuć. Śladem Kotlarewskiego poszło wielu pisarzy ukraińskich, z których najwybitniejszym jest Piotr Hułak Artemowskij. Literatura ukraińska przybiera niebawem kierunek jasno wytknięty. Życie ludu stanowi główny przedmiot utworów. Wyborny znawca ludu, pisarz wielkiego talentu i znaczenia Hryhorij Kwitka Osnowianenko (1778 — 1843) w całym szeregu powieści jak „Marusia“, „Serdeczna Oksana“, „Konotopska Wid'ma“, „Perekoty pole“ i t. p. odsłania uczucia ludu, jego zalety i błędy, cierpienia i radości, pokazuje, że i pod siermięgą wieśniaczą tli iskra Boska, zdolna zapłonąć szlachetną miłością bliźniego. Takich opowiadań z życia ludu nie posiadała wówczas żadna z literatur słowiańskich, nie miała ich nawet literatura niemiecka. Humorem, znajomością ludu i myślą szlachetną natchnione są bajki poetyckie Eugenjusza Hrebinki (1812—1848 r.). Do przeszłości Ukrainy zwraca się Ambroży Metliński (1814 — 1870), tęskny śpiewak mogił i sławy kozackiej, którego można poniekąd uważać za poprzednika Szewczenki. Z końcem czwartego lat dziesiątka w. XIX zjawja się Taras Szewczenko, największy poeta ukraińsko-ruski (ur. r. 1814), otaczany u Rusinów wielką czcią. Syn ubogiego wieśniaka ukraińskiego, wyku-

piony z poddaństwa, dostaje się do petersburskiej akademji malarskiej. Tu rzuca się z niezwykłym zapałem do pracy zawodowej i nauki języków, historji i literatury, obcując z najwybitniejszymi artystami i literatami, uzupełnia w zdumiewający sposób braki w swem dotychczasowem wykształceniu, poświęca się w wolnych chwilach poezji, wydaje zbiór swych utworów poetyckich p. t. „Kobzarz" r. 1840, zdobywa sobie równocześnie sławę jednego z najlepszych uczniów akademji malarskiej. W r. 1844 wraca Szewczenko na Ukrainę, gdzie imię jego było już głośne. Niedługo jednak zostaje aresztowany za należenie do tajnego stowarzyszenia im. św. Cyryla i Metodego, które dążyło do zniesienia pańszczyzny w Rosji, podniesienia oświaty ludu i t. p. Zesłany najpierw do Orenburga, a potem do Nowopetrowska, przebywa tam 10 lat i ostatecznie, złamany już, w r. 1857 wraca na Ukrainę i niedługo potem (1861 r.) umiera. Był to poeta nawskroś ludowy. W utworach jego przesuwają się jaskrawe obrazy nędzy i niewoli obok jasnych, opromienionych wyższemi uczuciami, nurtującemi w duszy wieśniaczej, owianych ciepłem wiośnianem miłości. Takie są jego dumki, ballady i większe poematy: „Katarzyna", „Najmyczka" i inne. Do przyjaciół Szewczenki, razem z nim uwięzionych, należał znakomity historyk Ukrainy i Kozaczyzny Kostomarow (ur. 1817, um. 1885 r.) i Pantalejmon Kulisz (ur. 1819, um. 1889 r.), który pisał poezje, doskonałe powieści („Czorna rada"), rozprawy i t. p. W czasach, gdy żyli i działali Szewczenko, Kostomarow i Kulisz, występują na widownię literacką powieściopisarze: A. Storożenko i D. Mordowec; poeci: Stefan Rudański i J. Szczogolew; bajkopisarz L. Hlibiw, powieściopisarka Marja Markiewiczowa (Marek Wowczek), Hanna Barwinek (Aleksandra Kuliszowa) i inni pisarze. Niebawem nastąpiły dla piśmiennictwa ukraińskiego bardzo ciężkie czasy. W r. 1876 zabroniono w Rosji drukować dzieła naukowe i literackie w języku ukraińsko-ruskim. Ruchliwsi pisarze zaczynają drukować swe dzieła w Galicji; niektórzy nawet wynoszą się zupełnie z granic Rosji. Do takich należał Michał Drahomaniw (ur. 1814 r., um. 1895 r.). Wybornemi swemi wydaniami pieśni ludowych i pracami historycznemi, ludoznawczemi i dziennikarsko-politycznemi, ogłaszanemi w wszystkich niemal językach europejskich, zaznajamiał on Europę z przeszłością i obecnem życiem umysłowem Ukrainy, oddziaływując w wysokim stopniu na piśmiennictwo ukraińsko-ruskie i życie polityczne Rusinów. Należał on do najwybitniejszych umysłów współczesnej Ukrainy. Dużym talentem powieściopisarskim odznaczają się utwory Iwana Neczuja-Lewickiego. Odtwarza on nietylko życie ludu, lecz i innych warstw społecznych. Społeczne życie ludu stanowi główne tło powieści Panasa Myrnego (pseudonim). Aleksander Konyskyj (ur. 1836, um. 1900 r.) należał do najruchliwszych pisarzów ruskich ostatniej doby i wydał wiele cenionych powieści i poezji oraz obszerny życiorys Tarasa Szewczenki. W ostatnich latach odznaczyli się na polu poezji W. Samijlenko i Borys Hrinczenko-Czajczenko, także autor cenionych powieści i dramatów (ur. 1863); pierwszy z nich jednak zamilkł wcześnie. Z kobiet ukraińskich pracują na polu literackiem: Ołena Pczilka i młode poetki Łesia Ukrainka i Ludmiła Starycka. Ruchliwym i płodnym, chociaż mniej samoistnym pisarzem dramatycznym jest M. Staryckij. Pierwszorzędnymi autorami dramatów i aktorami są: Marek Kropiwnickij, ur. r. 1841, autor dramatu „Hłytaj" i inni. Iwan Tobilewicz (Karpenko-Karyj), ur. r. 1845, zdobył sobie rozgłos utworami: „Burłaka", „Rozumnyj i dureń", „Beztałanna" i „Sto tysiacz". Najwybitniejszym ze współczesnych historyków

Ukrainy jest Włodzimierz Antonowicz, który wychował całą szkołę młodszych historyków. Na polu językoznawstwa odznaczyli się szczególnie profesorowie A. Potebnia i P. Żyteckij. Wielkie usługi oddali historji literatury prof. uniw. M. Daszkiewicz, M. Sumciw i in. Ruś halicka przechodziła w dawniejszych okresach te same stopnie rozwoju umysłowego, co inne dzielnice południowo-ruskie i miała taką samą literaturę. Pierwszą książką, napisaną tu w czystym ruskim języku, była „Rusałka Dnistrowskaja", wydana w r. 1837. Książka ta, zawierająca poezje oryginalne i tłumaczone, rozprawki i utwory poezji ludowej, była manifestem nowego kierunku w literaturze Rusi halickiej, wyrazem dążności kółka młodych pisarzy, wychowańców gr. kat. seminarjum duchownego we Lwowie. Duszą tego kółka był Marcjan Szaszkiewicz (ur. 1811 r., um. 1843 r.). Przejął on się myślą rozbudzenia ducha narodowego na Rusi halickiej, odrodzenia i ożywienia literatury ojczystej i krzewienia oświaty wśród ludu. W cennych swych poezjach, nacechowanych głęboką tęsknotą i uczuciem patrjotycznem i religijnem, a napisanych pięknym, czystym językiem ludowym, rozszerzał te ideały wśród kolegów i przyjaciół, na których wpływ miał niezwykły, wprowadzał je w życie, pracując jako kapłan gr. kat. nad oświatą ludu. Położył on takie same zasługi dla literatury halicko-ruskiej, jak Kotlarewskij na Ukrainie. Wśród wypadków politycznych 1848 r. żywszem tętnem zabiło życie umysłowe wśród Rusinów. Zjazd uczonych i literatów ruskich uznał samoistność i odrębność narodu ukraińsko-ruskiego od innych plemion i postanowił rozwijać piśmiennictwo narodowe, biorąc za podstawę język ludu ruskiego. Wówczas występują pisarze: Mikołaj Ustjanowicz, poeta liryczny Mogilnicki, Iwan Huszalewicz i in. Niebawem w Galicji następuje rozdwojenie, mianowicie pewien odłam pisarzy, t. zw. „moskalofilski", dąży do upodobnienia języka literackiego ruskiego do języka rosyjskiego. Jednym z pierwszych zwolenników tego kierunku był historyk Denis Zubryckij, który zjednał sobie sporą ilość zwolenników, głoszących jedność narodu ruskiego od Karpat do Kamczatki. Do wybitniejszych zwolenników kierunku „moskalofilskiego" w literaturze należą: Bohdan Didyckij, Ant. Petruszewicz, Iwan Naumowicz, Wł. Chylak i in. W przeciwieństwie do stronnictwa moskalofilskiego rozwijało się stronnictwo ukrainofilskie. Najwybitniejszym z poetów tego kierunku jest Jurij Kossowan-Fedkowicz (ur. 1834, um. 1888 r.), który poświęcił się pracy wśród ludu i dla ludu ruskiego w Galicji i Bukowinie. Dużą wartość mają jego poezje, powieści, a największą — opowiadania z życia Hucułów. Ważną rolę w ukraińskim ruchu umysłowym odegrał Włodz. Barwińskij, autor kilku powieści i wybitny dziennikarz; Kornel Ustjanowicz, autor dramatów historycznych, poematów epicznych i wierszy lirycznych, Grzegorz Ceglińskí i in. Najnowszy okres piśmiennictwa ruskiego w Galicji znamionuje znaczne rozszerzenie widnokręgu umysłowego, wrażliwość na objawy życia i literatury innych narodów europejskich, różnorodność produkcji literackiej i zjawienie się kilku świeżych, oryginalnych, silnych talentów. Najwybitniejszym z ostatniej doby jest pisarz halicko-ruski poeta i powieściopisarz Iwan Franko (ur. r. 1856). Jednocześnie z nim występują: poetka Julja Schneider Krawczenko, powieściopisarz Andrzej Czajkowski, S. Kowalinka (Pjatka) autor opowiadań z życia ludu, Osyp Makowej poeta i powieściopisarz, W. Szczurat, W. Budzynowski i t. d. Wśród powieściopisarzy słyną: Natalja Kobryńska, kierowniczka ruchu kobiecego, na Bukowinie Olga Kobylańska. Sprawie oświaty ludu służy towarzystwo „Proświta", które od czasu swego założenia,

t. j. od r. 1868 rozszerzyło między ludem przeszło miljon egzemplarzy dziełek popularnych. Najbardziej zasłużonym prezesem „Proświty" był ksiądz Emiljan Ogonowski (ur. r. 1833, um. r. 1894), profesor uniwersytetu, autor wielu poważnych dzieł z zakresu językoznawstwa ruskiego i literatury. Na polu ruskiej literatury naukowej zasłynęli nadto: Eug. Żelechowskij, Em. Partyckij, znawca ruskiej filologji S. Smal-Stockij, Iw. Werchratskij, i t. d., historycy: Izydor Szaraniewicz, J. Celewicz, K. Zakliński, J. Pełesz. Najlepszą popularną historję Rusi i szkolny podręcznik literatury ruskiej napisał Aleksander Barwiński. Głównem ogniskiem ruchu naukowego Rusinów (obok katedr ruskich na uniwersytecie we Lwowie i Czerniowcach), sięgającem swem działaniem daleko poza granice Galicji, jest „Naukowe towarzystwo imienia Szewczenki", założone r. 1873. Ma ono ustrój zbliżony do akademji nauk, dzieli się na sekcje naukowe: filologiczną, historyczno - filozoficzną, prawniczą i przyrodniczo-lekarską, z których każda wydaje rozprawy, wchodzące w jej zakres. Oprócz tego wydaje towarzystwo „Zapiski", miesięcznik literacko-naukowy „Wistnyk", i wiele innych publikacji. Głównym kierownikiem Towarzystwa jest historyk, profesor uniwersytetu lwowskiego Michał Hruszewskij. Słowem literatura ukraińsko-ruska, przełamawszy najważniejsze przeszkody, płynie coraz poważniejszym i szerszym strumieniem.

Ruta — rodzaj roślin *dwuliściennowych*. Ruta *ogrodowa* — roślina zielna, hodowana u nas po wsiach; odznacza się mocną wonią i ostrym smakiem; kwiaty ma żółte, zebrane w grona. Służy jako lekarstwo, wzbudzające poty i podniecające. Gdzieniegdzie używana jako przyprawa kuchenna. Pochodzi z Europy południowej. Większą ostrość posiada ruta *górna*, rosnąca w Hiszpanji i Afryce południowej.

Ruten — bardzo rzadki pierwiastek chemiczny, metal występujący w naturze razem z innymi metalami z grupy platyny; symbol chemiczny—*Ru*. Przedstawia się jako porowate, metalicznie błyszczące ciało, podobne do irydu. Jest bardzo trudno topliwy.

Rutewka—rodzaj roślin jaskrowatych. Rutewka *żółta*, u nas nierzadka po wilgotnych łąkach, ma kwiaty żółte; *orlikowa* o kwiatach bladoróżowych rośnie u nas głównie w górskich lasach.

Rutyna — biegłość zdobyta raczej przez praktykę, wprawę, przez przyzwyczajenie, niż przez studja teoretyczne.

Rybałt—śpiewak kościelny, kantor, organista, z wyrazu włoskiego *ribaldo* albo *rubaldo*. Niegdyś rybałtowie bezdomni przebiegali całą Polskę, przyjmowani gościnnie po miastach, zamkach, dworach i klasztorach. Śpiewali nietylko hymny pobożne, ale także dumy historyczne i piosnki światowe.

Rybnik — miasto okręgowe na Górnym Śląsku, leży nad rzeką Rudą, o 3 mile od Wrocławia, w regencji Opolskiej.

Rybiński *Jan*, celniejszy poeta polski w drugiej połowie XVI w., napisał „Gęśli różnorymych księga I"; brat jego *Maciej* przetłumaczył „Psalmy Dawida".

Rybitwa, ob. *Rybołówka*.

Rybojeż — niewielka ryba koścista, spokrewniona z kosterą. Ma całe ciało pokryte kolcami, szczęki wystające w kształcie dzioba ptasiego; wciągając w siebie powietrze, może nadąć się, jak balon. Zamieszkuje morza stref cieplejszych; żywi się drobnemi zwierzętami; mięso jej niejadalne.

Rybołówka czyli *rybitwa* — ptak płetwonogi, spokrewniony z mewą, wielkości gołębia lub nieco mniejszy. Ma dziób prosty i cienki; ogon widlasty; upierzenie przeważnie popielate. Rybitwy szybkością i zwinnością lotu dorównywają jaskółkom. Żywią się rybami, żabami, małżami, owadami. Gnieżdżą się nad brzegami wód. U nas przebywa kilka gatunków; wszystkie przelotne.

Ryby — nazwa najniższej z 5-u gromad kręgowców. Są to zwierzęta przeważnie jajorodne, okryte łuskami lub tarczami kostnemi, rzadziej nagą skórą; szkielet mają kostny *(ości)* albo chrząstkowaty; krew zimną (o zmiennej temperaturze); oddychają skrzelami. Budowa ryb jest zastosowana do życia w wodzie; ciało ich wrzecionowate, spłaszczone z boków, zaopatrzone jest w *płetwy*. Z tyłu głowy z każdej strony znajdują się *jamy skrzelowe*, przykryte fałdem skóry (pokrywa skrzelowa), pozostawiającym dość znaczny otwór zewnętrzny; z drugiej zaś strony każda z nich pozostaje w związku z jamą gębową. *Skrzela* są zaopatrzone obficie w naczynia krwionośne. Woda dostaje się do jamy gębowej, stamtąd do skrzelowej i następnie wypływa na zewnątrz. W ten sposób krew ryb oczyszcza się w skrzelach dzięki tlenowi, który jest częścią składową wody. Serce ryb składa się tylko z jednej komory i jednego przedsionka i zawiera krew żylną, która przechodzi z niego do skrzeli, a stamtąd oczyszczona rozchodzi się wprost po całem ciele. U większości ryb między przewodem pokarmowym a kręgosłupem znajduje się pęcherz, napełniony gazem (pęcherz pławny). Pęcherz ten, kurcząc się lub rozszerzając, ściska zawarty w nim gaz i w ten sposób wpływa na zmianę ciężaru właściwego ryby, ułatwiając jej wznoszenie się lub opadanie w wodzie. Niektóre ryby wydają żywe potomstwo; większość składa jajka *(ikrę)* w ogromnych ilościach, po kilka, kilkadziesiąt i kilkaset tysięcy na raz. Prawie wszystkie ryby są zwierzętami drapieżnemi; mniejszość żywi się roślinami. Wielkość ryb waha się od kilku cm. do 15 metrów przeszło (niektóre rekiny). Ryby odznaczają się wogóle długowiecznością; niektóre żyją po parę set lat (zwłaszcza karpiowate). Ryby należą do najużyteczniejszych zwierząt: mięso ich stanowi strawny i posilny pokarm tak w stanie świeżym, jako też suszone, solone i wędzone. Z ikry wielu gatunków (zwłaszcza jesiotrów) wyrabia się kawior. Znamy około 9.000 gatunków ryb istniejących i przeszło 1.000 kopalnych. Dzielimy je na 6 następujących rzędów: 1) *Dwudyszne* — obdarzone jednocześnie płucami i skrzelami, np. baramunda. 2) *Kostołuski* — na skórze obok łusek mają zazwyczaj płytki kostne, np. jesiotr. 3) *Chrząstkowate* — ze szkieletem chrząstkowatym, np. rekin, drętwy, płaszczki. 4) *Kościste* — ze szkieletem kostnym, np. okoń, karp, szczupak, sum. 5) *Krągowate*—z otworem gębowym, będącym właściwie okrągłą przyssawką, np. minóg. 6) *Bezgłowe*—tak nazwane dlatego, że głowa ich niewyróżniona od tułowia, ani czaszka od reszty szkieletu; należy tu jedna tylko ryba—*lancetnik*.

Rycerskie zakony. W czasie wojen krzyżowych utworzyły się zakony, mające na celu walkę z niewiernymi, obronę pielgrzymów, udających się do miejsc świętych, oraz opiekę nad chorymi i rannymi. Wstępujący do zakonu składali śluby klasztorne; do zgromadzeń tych przystępowali członkowie rodzin szlacheckich, wnosząc do zakonu olbrzymie majątki, co z czasem wywołało zbytek i chciwość, a z upadkiem celów podjętych w czasie wojen krzyżowych, sprowadziło i upadek zakonów. Najważniejsze z nich były: Kawalerowie św. Jana, czyli Kawalerowie Maltańscy, Joanici, Templarjusze, zakon Teutoński czyli Krzyżacki i kilka innych, założonych w celu obrony państw zachod. przed Maurami. W Polsce istniały zakony rycerskie Kawalerów Mieczowych i Braci Dobrzyńskich. Zakony zostawały zwykle pod zarządem w. mistrzów i rady. Istniały również zakony rycerskie których członkowie nie składali ślubów klasztornych. Zakony te

nazywano świeckimi; celem ich było szerzenie moralności i wstrzemięźliwości; z biegiem czasu przekształciły się w stowarzyszenia.

Rycerstwo powstało i rozwinęło się w wiekach średnich. Żołnierz, który pełnił służbę konno, zwał się rycerzem (*Ritter* po niemiecku to samo, co *Reiter*—jeździec). Młodzieniec, chowany na dworze możnego pana jako paź i giermek, zaprawiany wcześnie do wojennego rzemiosła, po złożeniu dowodów męstwa w boju bywał pasowany na rycerza. Pasowanie odbywało się uroczyście: pan uderzał trzy razy młodego rycerza płazem miecza, poczem dawał mu miecz i pas rycerski (stąd: pasowanie). Rycerz składał przysięgę, że będzie wiernie pełnił obowiązki swego stanu, t. j. bronił słabych i uciśnionych, strzegł wiary św. i t. d. Odtąd mógł nosić odznaki rycerskie, t. j. pas, ostrogi i pełną zbroję. Rycerstwo wytworzyło pewne zwyczaje, które ujęto w osobne przepisy honoru rycerskiego, wprowadziło zabawy wojenne czyli igrzyska, na których popisywali się rycerze zręcznością i odwagą; *turnieje* te odbywały się na dworach królów, książąt i wielkich panów; zdobytą nagrodę otrzymywał rycerz z rąk pięknych kobiet. Rycerstwo było z początku zaszczytem osobistym, ale z czasem utworzyli rycerze osobny stan, przyjęli na tarczach znaki, czyli herby, które dziedzicznie przechowywali potomkom, wytworzyły się potężne rody rycerskie. Ze zmianą sposobów wojowania, wskutek coraz częstszego użycia wojsk najemnych, zwłaszcza po wynalezieniu prochu strzelniczego i broni palnej, poczęło upadać rycerstwo; chwile największego jego rozwoju przypadają na czasy wojen krzyżowych. Gdy te ustały, nie mając właściwego pola walk, niektórzy rycerze, zwłaszcza w Niemczech potworzyli związki rozbójnicze, których celem były napady na miasta lub na kupców po drogach publicznych. Byli to t. zw. *rycerze-rabusie* (po niemiecku: Raubritter). Z końcem XV i w początkach XVI wieku rycerstwo średniowieczne zanika, pozostawiając jednak niezatarte dotąd ślady w odznakach i tytułach szlacheckich, oraz w obyczajach i kulturze duchowej całej zachodniej Europy.

Rychwał — osada w gub. Kaliskiej, pow. Konińskim, miała niegdyś zameczek obronny.

Rycina — kopja rysunku, obrazu, wogóle wszelkiego utworu sztuki malarskiej, odtworzonego mechanicznie przy pomocy bądź prasy drukarskiej, bądź litografji, bądź innych przyrządów do reprodukowania dzieł pędzla, ołówka, piórka i t. d.

Rycynowy olej, ob. *Rącznik*.

Ryczywół—osada w pow. Kozienickim, w gub. Radomskiej, bardzo starożytna. Zniszczona w czasie wojen szwedzkich, odtąd już podźwignąć się nie mogła.

Rydel *Lucjan*, ur. 1870 r. w Krakowie, gdzie otrzymał wykształcenie średnie i wyższe, uzupełniając je potem w Berlinie i w Paryżu; wybitny poeta polski, autor poezji i dramatów, z których ważniejsze: „Zaczarowane koło", „Na zawsze", „Bodenheim", „Pan Twardowski", „Betleem polskie". Ożenił się z córką gospodarza z Bronowic i mieszka we wsi Toniach pod Krakowem.

Rydygier *Ludwik*, ur. 1850 r., profesor chirurgji w uniwersytecie lwowskim, autor kilku dzieł specjalnych.

Rydz—gatunek grzyba, należący do rodzaju *bedłki* (ob. *Grzyby*).

Rydzyna (po niem. *Reisen*)—miasto w w. ks. Poznańskiem, pow. Wschowskim, założone około 1400 r. przez przybyłą z Czech do Polski rodzinę hrabiów z Werbna, którzy odtąd Rydzyńskimi zwać się zaczęli.

Ryga — miasto gubernjalne w gub. Liflandzkiej, na prawym brzegu Dźwiny, niedaleko zatoki Ryskiej, ma 325.000 lud., przeważnie złożonej z Niemców; po Petersburgu najważniejszy punkt handlowy nad Bałtykiem: posiada zamek, teatr, giełdę, ratusz, politechnikę, seminarjum, gimnazjum, szkoły marynarki; założone 1196 r. przez biskupa Bartolda; w XIII w. należało do związku Hanzeatyckiego; prowadziło ciągłe wojny z Kawalerami Mieczowymi; w 1581 r. przyłączone do Litwy, przeszło 1620 r. pod panowanie Szwecji, a w 1710 r. na mocy traktatu Nysztadzkiego dostało się Rosji.

Ryger *Teodor* — wybitny rzeźbiarz polski, ur. w Warszawie, twórca licznych dzieł, między innemi pomnika Mickiewicza w Krakowie, który jest jednem z najsłabszych.

Rygor (z łac.) — przymus prawny, karność w szkole, w wojsku, w biurze i t. d.

Rygorozum, ob. *Rigorosum*.

Ryki — osada w gub. Siedleckiej, pow. Garwolińskim. Starostwo ryckie posiadał niegdyś Stanisław Poniatowski, ojciec króla Stanisława Augusta.

Ryksa — córka Erenfryda, palatyna nadreńskiego, żona Mieczysława II-go, matka Kazimierza Odnowiciela; po śmierci męża (um. 1034) rządziła przez dwa lata Polską, poczem wygnana, osiadła w Kolonji, gdzie um. 1063 r.

Rylsk—rzeczka w Król. Polskiem, bierze początek w pow. Rawskim i ubiegłszy mil 13, wpada pod Rawą do Rawki.

Rym. Podobieństwo brzmienia końcówek w dwuch lub więcej wierszach nazywamy rymem. Rymy dwugłoskowe nazywamy żeńskimi, np. blaski-wrzaski, jednozgłoskowe—męskimi, np. brzask-wrzask. Wiersze rymowe właściwe są tylko językom nowoczesnym; poezja starożytna (grecka i łacińska) nie znała rymu, a urok dźwięku jej polega wyłącznie na rytmie. W nowszych językach używamy także wiersza nierymowanego, który nazywa się *białym*.

Rymanów—miasteczko w Galicji w obwodzie Sanockim w Karpatach, nad rzeką Tabą, ma zakład kąpielowy z zdrojami mineralno-jodowymi.

Rymarstwo—rzemiosło, bardzo bliskie *siodlarstwa;* pierwsze zajmuje się wyrobem zaprzęgów i części rzemiennych do powozów; drugie zaś przygotowaniem siodeł i wszelkich przedmiotów do ubrania konia i konnej jazdy służących.

Rynek—środkowa część miasta z obszerniejszym placem, gdzie zwykle stoi ratusz i gdzie się targi i jarmarki odbywają. Stanowi zabytek dawniejszego, średniowiecznego sposobu budowania miast.

Ryngraf, zwany też *kaplerzem*—była to blacha mosiężna z wyrytym na niej obrazem Najświętszej Panny z jednej, a niekiedy Panem Jezusem z drugiej strony. Ryngrafy takie, zazwyczaj poświęcone, nosili rycerze polscy na zbrojach. Zwyczaj ten zachowali jeszcze Konfederaci barscy.

Rynna — rura, lub rodzaj kanału otwartego, z blachy lub drzewa, do odprowadzania wody ściekającej z dachu lub z podwórza na ulicę.

Rynsztunek — zbiór broni i przyborów wojennych, tak dla ludzi jak dla koni.

Rypin — miasto powiatowe w gub. Płockiej, nad rzeką Rypienicą, było niegdyś obwarowane i miało zamek książęcy. Z dawnych jego zabytków istnieje jeszcze brama zwana Sierpską i przy tej bramie część dawnego muru otaczającego; miasto posiada bardzo starożytny kościół parafjalny.

Ryps—gęsta tkanina jedwabna, wełniana lub bawełniana z cieniutkiej przędzy, okrywającej znacznie grubszą osnowę, wydatnie prążkowana.

Rysiński *Salomon* — zbieracz przysłów polskich w XVI i XVII w. Zmarł 1625 r. pod Nieświeżem. Zbiór przysłów wyszedł w Lubczu 1628 r., bardzo dziś rzadki.

Rysunek — sposób odtwarzania kształtów wszystkich rzeczy, jakie się oczom przedstawiają. Jest on podstawą malarstwa i rzeźby, w których niepodobna jest dojść do jakiejkolwiek doskonałości bez należytej wprawy w rysunku. Wyraża on postacie za pomocą linji i cieniów, odległość zaś zachodzącą pomiędzy przedmiotami za pomocą perspektywy. Rysunek wykonany może być ołówkiem, piórem, kredą i tuszem.

Ryszard — imię trzech królów angielskich: *Ryszard I* z przydomkiem *Lwie serce,* ur. 1159 r., na tron angielski wstąpił po ojcu swym Henryku II 1189 r., przedsięwziął trzy wyprawy krzyżowe przeciw Turkom, w celu uwolnienia od nich Ziemi Świętej, 1191 r. zawojował Cypr i Ptolomaidę, zwyciężył sułtana Saladyna, zajął się organizacją król. Jerozolimskiego; gdy jednak król francuski Filip zagroził mu odebraniem posiadłości angielskich, wrócił do Europy; uwięziony w drodze, dwa lata przebył w więzieniu, poczem dopiero, uwolniwszy się, zdołał tron angielski odebrać. Ranny w bitwie, um. 1199 r. — *Ryszard II* wstąpił na tron 1377 r., odznaczył się brakiem zdolności i okrucieństwem; um. 1400 r. — *Ryszard III* panował w Anglji od 1483 do 1485 r., zginął w wojnie domowej.

Ryś czyli *ostrowidz*—zwierzę ssące, drapieżne, z rodziny kotów; wielkości pośredniej między lisem a wilkiem. Sierść szaro-żółta w czerwone centki; ogon krótki, na końcu czarny; nogi dość wysokie; uszy zakończone pędzelkiem czarnych włosów. Ryś żyje w lasach Europy północnej i środkowej, zwłaszcza w górzystych (Karpaty, Alpy); niegdyś bardzo rozpowszechniony, dziś bliski zagłady. Posiada wzrok niezwykle bystry (ostrowidz); zręcznie łazi po drzewach, z których rzuca się na zdobycz: zające, owce, kozy, sarny, a nawet jelenie i łosie. Dostarcza pięknego futra, niegdyś bardzo u nas cenionego.

Fig. 46. Ryś.

Rytm—oznacza wogóle ruch miarowy, taktowy. Wyrażenie to używa się przedewszystkiem, gdy mówimy o prawidłowym i określonym pewnymi stosunkami tonów i miar rytmie muzycznym. W poezji rytm jest to harmonijny tok wyrazów, wdzięcznie z sobą powiązanych. Polega on: 1) na łączeniu z sobą zgłosek krótkich i długich, czyli na iloczasie i 2) na akcencie czyli na zniżaniu i podnoszeniu głosu. Takie harmonijne kolejne łączenie sylab krótkich i nieakcentowanych nadaje wierszowi tę śpiewność, która tak różnorodne uczucia wywołuje w duszy ludzkiej.

Rytownictwo czyli *sztycharstwo* — sztuka wycinania przy pomocy ostrych narzędzi (rylca, dłutek, igieł stalowych) artystycznych rysunków na metalach, na kości, drzewie, sztucznych masach, bądź w celu ozdobienia rysunkami tymi samego przedmiotu wyrobu, bądź też w celu następnego odbicia ich na papierze. W pierwszym wypadku sztuka rytowania zowie się *grawerstwem*, a samo ozdabianie rysunkami ciętymi—*grawerowaniem.* W drugim wypadku nosi ono specjalne nazwy, zależne od materjału, w którym jest wykonywane, np. *drzeworytnictwo, miedziorytnictwo, stalorytnictwo* i t. p.

Rytuał (z łac.)—zachowanie przepisanego porządku i obrządku przy ceremonjałach i obchodach świątecznych; księga ceremonji kościelnych; obrządek kościelny.

Rytwiany— wieś w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, nad rzeką Czarną, niegdyś główne siedlisko możnej w XV i XVI w. rodziny Jastrzębców, z których jedni pisali się od niej Rytwiańskimi, drudzy od Zborowa—Zborowskimi. Był tu zamek obronny.

Rywal (franc.) — współzawodnik, współubiegający się.

Ryza — miara papieru, zawierająca 20 liber (480 albo 500 arkuszy). Przenośnie — należyte granice; np. trzymać w ryzie — trzymać w karbach, w klubach, w karności; wziąć w ryzę — ująć swobody, zaprowadzić karność.

Ryzyko (z franc.) — niebezpieczna próba, odważenie się na coś; niepewność, traf; możliwość zarówno zysków jak i strat, towarzysząca jakiej czynności.

Ryż—roślina zbożowa, pochodząca z Chin i uprawiana od najdawniejszych czasów w krajach gorących: Chinach, Indjach, Ameryce i we Włoszech. Stanowi główne pożywienie większości ludów podzwrotnikowych obu półkul. Zawiera jednak tylko 5% substancji białkowych; reszta—krochmal. Uprawa ryżu wymaga obfitości wody stojącej, co wywołuje malarję w miejscowościach, w których się ryż uprawia. Po zasianiu, w kwietniu zalewają rolnicy pola ryżowe wodą; a gdy roślina dosięgnie pewnej wysokości, zatapiają je do głębokości kilku cali. Gdy ziarno dojrzeje, spuszczają wodę i przystępują do żniwa, które odbywa się przy pomocy sierpa; młócą ryż cepami.

Fig. 47. Ryż. R—kwitnąca roślina, k—jej kwiat. w—wiecha owoców.

Rząd — ogół władz, do których należy kierowanie sprawami państwa. Państwo bez rządu istnieć nie może, on bowiem nadaje społeczeństwu jedność i siłę. Gdy rządu niema, albo gdy obywatele mu nie są posłuszni, popada społeczeństwo w bezrząd, anarchję, to jest stan rozprężenia, w którym prawo jest bezsilne, a na jego miejscu w społeczeństwie panuje przemoc i samowola. Z tego też względu potrzeba w każdem społeczeństwie, aby nietylko rząd istniał, ale także aby miał władzę i siłę, aby był słuchany i szanowany. Ten ostatni warunek najłatwiej i najlepiej może być osiągnięty, gdy społeczeństwo ma rząd odpowiedni swoim potrzebom, pojęciom i uczuciom; wtedy bowiem obywatele ochotnie poddają się jego rozkazom. Inaczej się rzecz ma, gdy rząd nie jest odpowiedni życzeniom społeczeństwa. Siła jego naówczas opiera się tylko na przemocy, a stan taki pociąga za sobą tysiączne niedogodności i bardzo smutne następstwa. Dzisiejsi politycy odróżniają główne dwie formy rządu: rząd republikański i monarchiczny. W pierwszym władzę

prawodawczą, organizującą, ma samo społeczeństwo; w drugim władza ta jest udziałem osób uprzywilejowanych (monarchów), którym się dostaje przez urodzenie.

Rząsa, ob. *Rzęsa*.

Rzecz—w pojęciu prawnem i w przeciwstawieniu do osoby (subjektu prawnego)—bezosobisty materjalny przedmiot. W filozofji—przedmiot, należący do świata objektywnego, zewnętrznego.

Rzeczpospolita albo z łacińska *republika*, jest to takie państwo, którego głową nie jest monarcha, ale wybierani na pewien czas naczelnicy. W republikach starożytnych bywało kilku naczelników, np. w ateńskiej 9 archontów, w rzymskiej 2 konsulów; na czele nowszych rzeczypospolitych stoi jeden prezydent, wybierany na lat kilka, np. we Francji, Szwajcarji, Stanach Zjednoczonych Ameryki. Naczelnicy republik nie mają tak wielkiej władzy, jak monarchowie. Zgromadzenia obywateli (w starożytności) lub ich posłów (w nowszych czasach) wywierają przeważny wpływ na działanie rządu. Rzeczpospolita może być demokratyczna, gdy wszyscy obywatele mają równe prawa polityczne (z ograniczeniami tylko co do wieku) i arystokratyczna, gdy tylko pewna klasa obywateli jest politycznie uprzywilejowana i ma prawo wyboru najwyższej władzy.

Rzeczyca—miasto powiatowe w gub. Mińskiej, nad Dnieprem, przy ujściu do niego rz. Wiedrzycy.

Rzeka.—Śnieg, topniejąc w górach, lub źródła bijące z pod ziemi dają początek strumykom, które łączą się w rzekę. Miejsce, skąd wypływają pierwsze strumyki, łączące się następnie w rzekę, nazywamy źródłem samej rzeki. Rzeka, dążąc ku najniższemu poziomowi, wyżłabia sobie *łożysko* albo *koryto*, w którem mieszczą się jej wody i przyjmuje po drodze inne mniejsze rzeki, nazywane jej *dopływami*. Wewnętrznemi nazywamy rzeki, wpadające nie do oceanu, lecz ginące w piaskach lub uchodzące do zamkniętego jeziora. Część rzeki, leżąca bliżej źródła, stanowi jej *bieg górny*, bliżej ujścia zaś *bieg dolny; biegiem średnim* nazywamy część, leżącą w pośrodku. Rzeka wraz ze swymi dopływami tworzy *systemat wodny* albo *siatkę wodną;* okolice, zroszone przez dany systemat, nazywamy jego *dorzeczem*, okolice wzdłuż brzegów zowią się *porzeczem*. Granica zaś, oddzielająca dorzecza, nosi w geografji miano *działu wodnego*. Miejsce, gdzie rzeka zlewa się do innej rzeki lub wpada do oceanu, zowiemy jej *ujściem*. Niektóre rzeki w pustyniach nie mają ujścia; wody ich, przebiegłszy pewną przestrzeń, giną w piasku. Niektóre wpadają do grot podziemnych. Ilość wody w rzekach, a więc i ich poziom zmienia się nieustannie: w porach deszczowych, tajania śniegów, poziom podnosi się—zowie się to *przyborem;* jeżeli przybór jest silny, a brzegi rzeki są niskie i nieuregulowane, wówczas rzeka występuje z brzegów i rozlewa się po okolicznych równinach; silny *wylew* rzeki nazywa się *powodzią*.

Rzemiosła — zajęcia ręczne ludzi uzdolnionych do nich przez nauczanie i długoletnią pracę, spełniane przy pomocy odpowiednich narzędzi w pracowniach, nazywanych warsztatami. Zajmujący się rzemiosłem jest *rzemieślnikiem*. W rzemiosłach jak i w *rękodziełach*, od którego nie zawsze odróżnić je można, główną siłą wytwarzającą z surowego materjału jakiś użyteczny przedmiot jest siła ludzka, oraz zręczność ręki i zdolność umysłu ludzkiego, który musi wiedzieć co i jak robić i chcieć zrobić jaknajlepiej, aby wyrób był dobry. Rzemieślnicy wiążą się w organizacje, zwane *cechami* (ob.). Główny kierownik pracy rzemieślniczej nazywa się *majstrem*, pomocnik — *czeladnikiem*, zdobywający zaś naukę rzemiosła—*uczniem* lub *terminatorem*.

Rzepa—roślina warzywna z rodziny

krzyżowych, uprawiana powszechnie dla grubego mięsistego korzenia, używanego na pokarm dla ludzi i zwierząt. Główne odmiany rzepy są: *podłużna* i *kulista przypłaszczona;* uprawiają je bądź w ogrodach, jako tak zw. *wczesne* czyli *majowe*, bądź w polach po zbiorze zbóż, t. zw. *ścierniskowe*.

Rzepak — roślina oleista z rodziny krzyżowych. Kielich i jasno-żółta korona kwiatowa rzepaku są czteropłatkowe. Rzepaku mamy dwie odmiany: rzepak *ozimy* i rzepak *jary*. Olej rzepakowy używa się do oświetlania, do fabrykacji mydeł i do przygotowywania skór. Wytłoczyny (makuchy) stanowią doskonałą paszę dla bydła.

Rzepka, ob. *Kolano*.

Rzepień lub *rzypień*—rodzaj roślin złożonych, odznaczający się owocami ciernistymi. Rzepień zwyczajny rośnie u nas w całym kraju jako chwast pospolity po wsiach i przy drogach. *Rzepień kolczasty*—również chwast bardzo uprzykrzony, przygłuszający wszelkie inne zielsko.

Rzesza niemiecka, ob. *Niemcy*.

Rzeszów—bardzo starożytne miasto pow. w Galicji, nad rzeką Wisłoką; z dawnych zabytków budowlanych pozostała tu fara z okazałą wieżą i zamek niedawnymi czasy zamieniony na więzienie karne.

Rzewa czyli *Utrata* — rzeka, poczynająca się w pow. Grójeckim; w pow. Sochaczewskim wpada z prawej strony do Bzury.

Rzewień, ob. *Rabarbarum*.

Rzewuscy—ród szlachecki z Podlasia, występuje na szerszą widownię w drugiej połowie XVII wieku. *Mikołaj*, dzielny wojownik w oddziałach Czarnieckiego a potem Jana Sobieskiego, odznaczył się pod Wiedniem r. 1683, był pułkownikiem, w końcu podskarbim nadwornym koronnym, um. 1687 r. Syn jego *Stanisław*, wojewoda podlaski, dosłużył się hetmaństwa wielkiego koronnego, um. r. 1728. *Wacław*, syn Stanisława, ur. 1706 r., był także hetmanem wielkim koronnym i wojewodą krakowskim. W r. 1767 bronił na sejmie niezawisłości Polski od Rosji tak żarliwie, że Repnin kazał go wywieźć wraz z synem Sewerynem w głąb Rosji do Kaługi, skąd powrócił w r. 1773. Pisał wiersze, dramaty i „Zabawki dziejopiskie“. *Seweryn*, hetman polny, z dumy i chęci wyniesienia się na tron wiązał się z nieprzyjaciółmi Polski i zawiązał przeciw Konstytucji 3 Maja (ze Szczęsnym Potockim i Ksawerym Branickim) konfederację Targowicką. Syn jego *Wacław* (ur. r. 1765), zwany *Emirem*, służył w wojsku austrjackiem, potem przebywał przez długi czas w Arabji, gdzie otrzymał tytuł Emira. Zginął w powstaniu 31 r. Na cześć jego napisał Mickiewicz wiersz p. t. „Farys“. *Henryk*, ur. r. 1791, um. r. 1866, służył za lat młodych wojskowo, później oddał się literaturze i zasłynął jako jeden z najwybitniejszych powieściopisarzy polskich. Jest autorem kilku powieści historycznych, obrazków historycznych i obyczajowych, tudzież całego szeregu artykułów różnej treści, krytykujących lub wyśmiewających społeczeństwo polskie. Arcydziełem jego są sławne opowiadania z życia szlachty XVIII w., p. t. „Pamiętniki J. Pana Seweryna Soplicy“ i powieść z czasów Stanisława Poniatowskiego p. t. „Listopad“.

Rzezaniec, ob. *Eunuch*.

Rzeźbiarstwo — sztuka tworzenia z materjałów bezkształtnych—form pięknych samych przez się, lub naśladujących kształty, spotykane w naturze. Głównem narzędziem jest tu ręka ludzka. Do kształtowania materjałów miękkich, jak mokra glina, rozgrzany wosk, wystarczają same palce; do kształtowania drobnych szczegółów, do wywoływania specjalnych efektów rzeźbiarskich używa się narzędzi, zwanych szpadelkami, patykami, mającymi kształt nożyków, łopatek, szpiców i t. d. najrozmaiciej powyginanych. Do kształto

wania materjałów twardych a kruchych—jak marmur, kamienie — używa się dłut stalowych, w które uderza się *młotkiem* lub krótkimi, mocnymi bijakami, które noszą nazwę *knyplów;* drzewo w *snycerstwie* kształtuje się przy pomocy dłuta i knypla; ale dłuto nie odłupuje drzewa, lecz je ścina. Skutkiem tego dłuta do kamieni muszą być nie tyle ostre, ile twarde, do drzewa zaś przeciwnie ostre, jak brzytwa. Kość słoniowa zajmuje miejsce pośrednie między drzewem a kamieniem. Do gładzenia tych materjałów używa się raszpli, pilników, mających postać szpadelek, używanych do gliny. Materjał kruchy a miękki—jak gips—kształtuje się skrobaczką, szpadelkami, dłutem, ale bez użycia knypli. W metalu rzeźbi się rozmaicie: blachę metalową wybija się młotkiem przy pomocy żelaznych lub drewnianych sztanc, rozmaicie zakończonych, któremi się ją w kształt żądany wygina; szczegóły wyrabia się przez cyzelowanie, polerowanie. Metalów i gipsu nie kształtuje się zazwyczaj wprost; chcąc mieć rzeźbę w bronzie, czy w gipsie, naprzód należy zrobić model z gliny, z wosku i t. p., następnie otrzymać z niego formę, z której dopiero odlewa się żądaną rzeźbę. Odlew wykończa się cyzelowaniem, spiłowywaniem przypadkowych nierówności, które utworzyły się w formie.

Rzeźnictwo i *masarstwo* zajmuje się biciem zwierząt, przeznaczonych na rzeź i sprzedażą mięsa świeżego lub wędzonego.

Rzeżączka czyli *tryper* jest to ropne zapalenie cewki moczowej, połączone z wypływem śluzu lub ropy; jedna z zaraźliwszych chorób wenerycznych.

Rzeżucha — roślina zielna z rodziny *krzyżowych.* Liczne gatunki jej rosną w krajach umiarkowanych i zimnych. *Rzeżucha łąkowa* ukazuje się bardzo wcześnie na wiosnę, kwiaty ma białe, cieliste lub blado-lila; w niektórych krajach jedzą ją jako sałatę.

Rzeżyca — miasto pow. w gub. Witebskiej, nad rzeką tejże nazwy, w dawnych Inflantach polskich. Po pierwszym poddaniu się Inflant Polsce powstało tu starostwo rzeżyckie. Z dawnych zabytków pozostały jedynie szczątki zamku.

Rzęd, ob. *Klasyfikacja.*

Rzęsa czyli *rząsa*—jest to drobna roślinka wodna z rodziny *rzęsowatych.* Składa się z utworów kształtu liściowego, na których brzegu rozwijają się drobne kwiaty, złożone z 1 lub 2 pręcików i zawiązka o 1 lub 2 komorach. Korzonek ich pływa w wodzie. Rzęsa rozmnaża się bardzo szybko, pokrywając całą powierzchnię stawów i utrudniając życie rybom. Zjadają ją chętnie kaczki i gęsi. Najpospolitsze gatunki są: *rzęsa trójklapowa, rzęsa mniejsza, rzęsa wielokorzonkowa.*

Rzęsa, ob. *Oko.*

Rzęśl—rodzaj roślin wodnych dwuliścieniowych; kwiaty jej mają jeden pręcik; liście naprzemianległe, pływające. Znajduje się u nas na wodach stojących.

Rzętkowski *Józef*—działacz społeczny w Warszawie, ur. 1846 r., wychowaniec b. Szkoły Głównej, od r. 1893 sekretarz sekcji rzemiosł i drobnego przemysłu przy Tow. popierania przemysłu i handlu; od r. 1897 redaktor i nakładca *Gazety przemysłowo-rzemieślniczej;* twórca kursów praktycznych piwowarstwa w Warszawie i innych instytucji społecznych, jak komisji współdzielczej przy Tow. pop. przemysłu i handlu, na której czele stanął jako prezes, III-go Tow. poż.-oszczędn. w Warszawie i in. Wieloletnia praca J. Rzętkowskiego bardzo dodatnio wpłynęła na rozwój naszego rzemiosła i podniesienie poziomu umysłowego rzemieślników.

Rzgów — os. w gub. Piotrkowskiej, pow. Łódzkim, nad rzeką Nerem.

Rzodkiew — roślina z rodziny *krzyżowych* o mięsistym, dużym jadalnym

korzeniu. Odróżniają *rzodkiewki* mniejsze, czerwone, jadalne na wiosnę, od *rzodkwi* (białej, fijoletowej) większej, którą przechowują na zimę. Ostry sok rzodkwi sprzyja trawieniu. Nasiona zawierają olej.

Rzuców — wieś w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, posiada zakłady fabryczne i kopalnie rudy żelaznej, kamieni ciosowych i glinki żółtej, zwanej ugrem.

Rzut—w mechanice działanie, wprawiające w ruch jakikolwiek przedmiot; stopień natężenia tego działania nazywa się *siłą rzutu.*

Rzym — starożytna stolica państwa rzymskiego i po dziś dzień stolica całego chrześcijańskiego świata, jako siedziba papieża; obecnie także rezydencja króla Włoch, leży opodal ujścia Tybru do morza Tyrheńskiego i liczy 500.000 mieszkańców. Niema miasta na świecie, któreby posiadało tyle wspaniałych dzieł sztuki i tyle pomników, tak sławną przeszłość dziejową, jak Rzym. Rzym starożytny był zbudowany z lewej strony Tybru na siedmiu niskich wzgórzach, z których Palatyńska góra leżała pośrodku, otoczona dokoła innemi: najbliższe (na zachód) było wzgórze *Kapitolińskie,* a dalej (na północ) *Kwirynalskie.* Między wzgórzem Palatyńskiem a Kapitolińskiem było główne ognisko życia starorzymskiego—*forum* (rynek) tam odbywały się zgromadzenia ludowe i sądy, tam załatwiano interesa i sprawy publiczne. Wspaniałe budowle i świątynie otaczały dokoła forum, jak świadczą dziś jeszcze pozostałe pomniki. Na Kapitolu stała świątynia Jowisza i zamek, za nim zwieszała się skała *Tarpejska,* z której zrzucano w przepaść skazanych na śmierć zdrajców ojczyzny. W tej części leżą też najważniejsze pomniki starożytnego Rzymu, świadki jego panowania nad światem: łuki tryumfalne, Colosseum (cyrk) i t. d. Z innych zabytków starożytności wymienić należy: kolumnę Trajana i Antonina, termy (łaźnie) Karakali, obeliski i słupy, grobowiec Metelli, wreszcie wodociągi i ulice, kunsztownie budowane. Do pierwotnych siedmiu wzgórz przybyły później jeszcze trzy: Pincius z lewej, a Janiculus i Vaticanus z prawej strony Tybru. Na wzgórzu Watykańskiem powstało główne ognisko Rzymu chrześcijańskiego; wznosi się tam wspaniały kościół św. Piotra i pałac Ojca świętego, olbrzymia budowa (11.000 pokoi, 22 podwórz), w której prócz rezydencji papieża, urzędów i archiwum Kurji, znajdują się zbiory sztuki, t. zw. Belweder, mieszczący dzieła największych mistrzów starożytnych i nowoczesnych. Prócz kościoła watykańskiego, jest jeszcze bardzo wiele innych kościołów w Rzymie, jak: św. Jana, św. Piotra w okowach, Lateran, Panteon (przerobiony z pogańskiej świątyni), Panny Marji i t. d. (razem 353). Zamek Anioła, połączony z Watykanem, dawny grobowiec (mauzoleum) cesarza Hadrjana, stoi tuż nad prawym brzegiem Tybru, między polem Marsowem a górą Pincio i Kwirynałem, na którym wznosi się od r. 1870 pałac króla włoskiego. Rzym nowożytny posiada uniwersytet, bibljoteki, liczne i wspaniałe pałace i teatry.

Rzymskie państwo, naprzód królestwo, później rzeczpospolita, w końcu cesarstwo, urosło z małych początków do olbrzymiej potęgi. W VIII wieku (753 r.) przed Chrystusem mieli, wedle podania, założyć Romulus i Remus Rzym nad Tybrem, w kraju Latynów. Romulus był jego pierwszym królem, po nim nastąpił Numa Pompilius, który przepisał obrzędy religijne Rzymianom, a po nim jeszcze pięciu królów. Za ich panowania Rzym, dzięki swemu położeniu blisko morza, stał się ogniskiem handlu dla latyńskich gmin, a niebawem połączył je pod władzą królów rzymskich, którzy zniszczyli dawniejszą stolicę tego kraju, Albę Longę. Rzymianie podzieleni byli na rody, do których należały rodziny obywateli rzymskich t. zw.

patrycjuszów. Ojcowie schodzili się na zgromadzenia, zwane wedle 30 klas czyli kurji obywateli „comitia curiata"; naczelnicy rodu tworzyli radę króla, zwaną senatem. Ale już wkrótce znalazła się w Rzymie wielka liczba mieszkańców, przybyszów z gmin latyńskich, którzy nie należeli do patrycjuszów, nie mieli zatem żadnego wpływu na sprawy państwa. Nazywano ich *plebejuszami*. Niektórych z plebsu przyjęto wprawdzie do gminy i narodu rzymskiego (rody młodsze patrycjuszów), ale innym nie chciano udzielić obywatelstwa. Dlatego rozpoczęli oni wojnę z patrycjuszami, która trwała przez dwa wieki. Król Serwius Tullius podzielił Rzym, t. j. miasto i okolicę, na t. zw. „tribus", do których zaliczył patrycjuszów i plebejuszów, podzielonych na setki (centurje) wedle klas majątkowych, t. j. opłacanego podatku i obowiązku służby wojskowej. Ojcowie rodzin schodzili się na zgromadzenia centurjalne, które zarazem tworzyły wojsko rzymskie, ale miały także prawo radzić nad nowemi ustawami lub wypowiedzeniem wojny. Obok tego zostały zgromadzenia patrycjuszów i senat. Kiedy zaś ostatni król Tarkwinjusz, wedle podania, został wygnany przez Brutusa i ustanowiono rzeczpospolitę, której naczelnikami byli dwaj konsulowie (z patrycjuszów na rok wybierani), plebejusze opuścili Rzym i wyszli na Górę świętą (r. 494), skąd powrócili dopiero po zapewnieniu im osobnych zgromadzeń trybuńskich i nietykalnych trybunów, którzy mogli uchylić każde nowe prawo, jeśli sądzili, że jest szkodliwe dla plebejuszów. Na żądanie trybunów spisano wkrótce prawa na 12 tablicach. Plebs nie poprzestał na tem: domagał się udziału w gruncie publicznym gminy rzymskiej, ulgi w spłacie długów, dalej dostępu do wyższych urzędów i zniesienia różnicy społecznej, wzbraniającej związków rodzinnych z patrycjuszami, wspólnych kapłanów i obrzędów religijnych. Plebejusze uzyskali z czasem zupełne równouprawnienie z patrycjuszami. Od r. 365 wybierano stale jednego konsula z plebejuszów, od r. 300 weszli oni do kolegjów kapłańskich. W tym samym czasie, dzięki doskonałym urządzeniom wojskowym i bitności narodu rzymskiego, władza Rzymu stale się rozszerzała. W chwilach niebezpiecznych stawiali Rzymianie na czele narodu zamiast dwu konsulów—jednego dyktatora. Podbili oni miasta pobliskie, pokonali Etrusków, którzy długo byli niebezpiecznymi ich sąsiadami; napad dzikich Gallów na Rzym (r. 390) nie wyrządził im wielkiej szkody, ponieważ Kapitol ocalał, a Gallowie, otrzymawszy okup, cofnęli się. Po odejściu Gallów, Rzymianie w przeciągu wieku podbili całą Italję: Latynów, Samnitów i miasta greckie. Będąc panami Italji, rozpoczęli boje z Kartaginą, czyli t. zw. trzy wielkie *wojny punickie*. W pierwszej (r. 264—241) zdobyli Sycylję, którą przyłączyli do państwa jako pierwszą t. zw. prowincję. Drugą prowincją były wyspy: Sardynja i Korsyka. Kartagińczycy chcieli przez zajęcie Hiszpanji położyć kres dalszemu rozszerzaniu się Rzymu, ale Rzymianie nie dopuścili do tego. Rozpoczęła się druga wojna punicka (r. 218 do 201); wódz kartagiński Hannibal poszedł z Hiszpanji przez Alpy na Rzym, odniósł kilka świetnych zwycięstw, ale w końcu odcięty od Kartaginy, pokonany został. Kartagina musiała przyjąć ciężkie warunki, a w Hiszpanji powstały dwie prowincje rzymskie. Do wojny tej wmieszały się państwa wschodnie: Macedonja (Filip V), Grecja i Syrja (Antjoch Wielki), ale zostały pobite przez Rzymian, którzy zniszczywszy Kartaginę w trzeciej wojnie (r. 149—146), zagarnęli także Macedonję i Grecję. Rzymianie mieli wtedy już osiem prowincji i dążyli jawnie do panowania nad całym znanym wówczas światem. Wewnętrzne jednakże stosunki w Rzymie psuły się w tym czasie; lud ubożał wśród wojen

a bogacili się wysocy urzędnicy (senatorowie), zarządcy prowincji, z których spływały do Rzymu wielkie skarby, liczni cudzoziemcy i t. d. Wzrastały ceny żywności. Temu stanowi rzeczy chcieli zapobiedz trybuni bracia Gracchowie przez nowy podział gruntu publicznego, ale stronnictwo przeciwne, t. zw. *optymaci*, zwyciężyli ich. Wielu zaś zdolnych i ambitnych Rzymian skorzystało z rosnącego niezadowolenia, aby, opierając się na tłumach, wynieść siebie. W tym czasie budzi się dążenie do jednowładztwa (monarchji), daje zaś do tego najlepszą sposobność urząd trybuna, którego wielka władza opiera się na zaufaniu ludu. Wodzowie Marjusz i Sulla zwalczają się wzajem, a przez zwycięstwa nad nieprzyjaciółmi Rzymu, starają się o znaczenie. Marjusz pobił dzikie ludy germańskie: Teutonów i Cymbrów i utworzył nową prowincję Gallję zaalpejską, pomnożył wojska przez przyjęcie legjonów proletarjuszów z różnych stron. Sulla pokonał Mitrydata, króla Pontu, wskutek czego powiększył prowincję Azję i utworzył nową (Cylicja), zwyciężył Marjusza i towarzysza jego Cynnę i jako dyktator przez trzy lata pełnił rządy nieograniczone (um. r. 79). Pompejusz, który złączył się z Sullą, doszedł do wielkich zaszczytów, pobił ostatecznie Mitrydata, zniszczył Syrję i zdobył Jerozolimę. Wtedy wystąpił na widownię Juljusz Cezar, który naprzód razem z Pompejuszem i Krassusem utworzył tryumwirat (rząd trzech mężów), podbił Gallję (późniejszą Francję), potem zerwał związek z Pompejuszem, którego pokonał i został dyktatorem dożywotnim, konsulem i trybunem, najwyższym arcykapłanem z władzą nieograniczoną. Cezar został zamordowany przez Brutusa i Cassiusa (r. 44). O władzę po nim spierali się Antonius i Oktawian, który zwyciężył współzawodnika i jego popleczników, uczynił Egipt prowincją rzymską i został władcą Rzymu. Tytułował on się wprawdzie tylko *princeps* (t. j. pierwszy w senacie), dawne urzędy republikańskie pozostały, ale nie miały już żadnego znaczenia. Cezar Oktawian Augustus łączył w swem ręku władzę. Od r. 30 przed Chrystusem zaczyna się zatem cesarstwo rzymskie. Pierwsze czasy jego są najświetniejszą chwilą potęgi Rzymu; miasto liczy około miljona mieszkańców, powstają wspaniałe budowle, literatura kwitnie, rozwija się przemysł, handel i dobrobyt; na północy nad Dunajem powstają nowe prowincje, ale już okazują się także pierwsze zarody złego. Następcy Oktawjana (Tyberjusz, Kaligula, Klaudjusz, Neron) są okrutnikami, na dworze ich panuje zbytek, rozpusta i mordy. Naczelnicy wojsk przybocznych *(pretorjanie)* dochodzą do wielkiego znaczenia. Ród Flawjuszów (Wespazjan, Tytus i Domicjan) przywraca znowu porządek; Tytus dba o dobro obywateli, podbija Judeę, burzy Jerozolimę, a Brytanję przyłącza do imperjum rzymskiego. Za następnego rodu Antoninów (Nerwa, Trajan, Hadrjan, Antonius Pius i Marek Aureli) przypada złoty wiek cesarstwa (90 do 180 r. po Chrystusie). Trajan Dację (Węgry dzisiejsze), Armenję i Mezopotamję robi prowincjami. Państwo rzymskie dosięga najszerszych granic swoich. Ale ze śmiercią Marka Aureljusza występują groźne niebezpieczeństwa: od północy cisną się na granice państwa ludy germańskie, od wschodu rozszerza się religja Chrystusa, która mimo prześladowań znajduje coraz więcej zwolenników wśród pogan; wewnątrz zaś państwa następuje rozkład i upadek (cesarz Karakalla i t. p.). Nadaremnie starał się Djoklecjan przez wzmocnienie władzy monarszej, otoczenie jej ceremonjałem i t. p. uratować powagę tronu. Żołnierze wynoszą coraz to innego wodza na stanowisko imperatora. Legjony nad Renem obwołały w r. 306 cesarzem Konstantyna Wielkiego, który r. 337 przyjął chrzest św. Założył on drugą

stolicę—Konstantynopol. Państwo rzymskie podzieliło się potem na zachodnie i wschodnie. Teodozjusz W. połączył obie części po raz ostatni (um. r. 395). Ludy germańskie wdarły się tymczasem do Italji, Alaryk, wódz Wizygotów, zdobył Rzym w r. 420, a Odoaker, wódz Herulów, pokonał ostatniego cesarza Romulusa Augustulusa r. 476 i przyjął tytuł króla Italji. Dawna potęga Rzymu rozsypała się w gruzy. Wzrost jej zawdzięczali Rzymianie dawnym cnotom swoim: męstwu i wytrwałości, hartowi ducha i karności obywatelskiej, a następnie znakomitym urządzeniom wewnętrznym, a zwłaszcza wojskowym. Legjony rzymskie pokonywały wojska wszystkich ludów. Prawo rzymskie stało się wzorem wszystkich prawodawstw następnych. Upadek Rzymu spowodowało rozluźnienie dobrych obyczajów, zbytek i rozpusta, gonienie za władzą i znaczeniem, pogarda dla religji, słowem wielkie zepsucie. Rzym starożytny nie podniósł się już nigdy.—*Język* Rzymian, język łaciński, należy do języków aryjskich albo indo-europejskich, a najbliżej stoi greckiego. *Rzymska literatura.* Ślady poezji i prozy rzymskiej z przed roku 240 przed Chr. dochowały się bardzo nieliczne i to w religijnych formułach i pieśniach kapłanów, w grach weselnych, krotochwilach, kronikach i napisach grobowych. Właściwie piśmiennictwo rzymskie rozpoczyna się dopiero około roku 240 przed Chr., trwa do upadku państwa zachodnio-rzymskiego i dzieli się na cztery okresy. I okres, zwany przedklasycyzmem, rozpoczęty przez poetę Liviusa Andronika, trwał od r. 240 do r. 78 przed Chr. i był tylko naśladownictwem literatury greckiej. II okres klasyczny lub złoty, od r. 78 przed Chr. do śmierci cesarza Augusta (r. 16 po Chr.), wydał kwiat literatury rzymskiej, a mianowicie znakomitych epików: Wergiljusza i Owidjusza, liryków: Horacjusza, Katulla, Lukrecjusza i in., mówcę Cycerona, historyków: Cezara, Liwjusza i Terencjusza Warrona. III okres od śmierci Augusta do cesarza Hadrjana 138 r. po Chr., posiada historyka Tacyta, przyrodnika Plinjusza, retora Kwintyljana, filozofa i dramatycznego poetę Senekę, satyryka Juwenalisa. IV okres wydał głównie prawników i pisarzy kościelnych. *Sztuka rzymska.* Ze wszystkich sztuk stała najwyżej u starożytnych Rzymian architektura. Wprawdzie i w budownictwie, tak jak w malarstwie i rzeźbie, naśladowali Rzymianie starożytnych Greków, ale i sami przyczynili się bardzo do rozwoju tej sztuki i wprowadzili do niej nowe własne formy i pomysły: sklepienia i kopuły, których Grecy nie używali; do dziś świat podziwia wzniesione przez nich budowle, choć już tylko szczątki z nich zostały. Najważniejszymi zabytkami rzymskiego budownictwa są cyrki i areny, w których odbywały się widowiska; z takich cyrków najwspanialszy, zwany Colosseum, dotąd zachował się częściowo w Rzymie. Dalej należą do sławnych zabytków sztuki architektonicznej rzymskiej łuki tryumfalne, wzniszone na cześć zwycięskich monarchów i wodzów, z których to łuków zachowało się dotąd w Rzymie trzy, wzniesione na cześć cesarzy: Trajana, Septimusa Sewera i Konstantyna; następnie kolumny tryumfalne, całe okryte rzeźbami, na których umieszczano posągi cesarskie, a z których w Rzymie obecnie jeszcze oglądać można dwie, niegdyś z posągami cesarzy Trajana i Marka Aureljusza, a dziś z posągami śś. Apostołów Piotra i Pawła. Celowali Rzymianie także w budowaniu olbrzymich pałaców i łaźni, po których pozostały już tylko gruzy, świadczące o dawnej okazałości i ogromie tych gmachów. Panteon rzymski, zachowany dotąd a przemieniony na kościół, jest nie mniej wspaniałym zabytkiem staro-rzymskiej architektury. W rzeźbiarstwie naśladowali Rzymianie Greków i w sztuce tej nie dorównali im nigdy; chociaż w płaskorzeźbach, którmi okryte są łuki i kolumny tryumfalne, w biustach, w rżniętych sztucznie monetach i kamieniach, osiągnęli wielką doskonałość. O malarstwie rzymskiem sądzić nie możemy, bo dzieła tej sztuki nie dochowały się do naszych czasów; jedynym zabytkiem staro-rzymskiego malarstwa są malowania ścienne w Herkulanum i Pompei. Są to już obrazy pośledniejsze, bo robione zapewne przez podrzędnych artystów, ale i między nimi są rzeczy prześliczne, tak pod względem rysunku jak i doboru barw.

Rzymsko-Katolicki Kościół, ob. *Katolicki Kościół.*

Rzyszczewski *Leon,* ur. r. 1813, um. r. 1882, zasłużony zbieracz źródeł i materjałów do dziejów Polski, wydał „Kodeks dyplomatyczny Polski".

S.

S—spółgłoska. W języku polskim jest to spółgłoska twarda, sycząca, mocna, która przed samogłoskami miękkiemi miękczy się na *ś*, a przed jotowanemi na *sz.*

Saala, *Sala* — rzeka w Niemczech, wpadająca do Łaby (Elby), w dawnej Słowiańszczyźnie zachodniej.

Saba — miasto i państwo arabskie w czasach starożytnych, zostawało w stosunkach z Egiptem, Syrją i Palestyną (za czasów Salomona). Królowa Sabby przyjechała umyślnie do Jerozolimy dla poznania mądrego Salomona.

Sabała—góral z Zakopanego, popularny wśród taterników, przewodnik i opowiadacz baśni, które zapisywano i ogłaszano w czasopismach.

Sabat, *Sabbat,* zamienione na *szabas*—dzień odpoczynku, siódmy dzień tygodnia u Izraelitów.

Sabaudja — kraj górzysty na pograniczu Francji, Szwajcarji i Włoch, zamieszkany przez ludność francusko-włoską, do XVIII w. miał własnych książąt, których dynastja panuje dziś w królestwie Włoskiem. Później był własnością Sardynji, a następnie Francji, po roku 1815 powrócił do królestwa Sardyńskiego, ale w r. 1860 odzyskał go Napoleon III, cesarz Francuzów, wzamian za pomoc daną Włochom przeciw Austrjakom; obecnie stanowi dwa departamenty francuskie.

Sabinowie — lud italski, sąsiadował z Rzymianami, którzy, jak niesie podanie, porywali kobiety z gmin sabińskich.

Saboty—obuwie drewniane, używane przez wieśniaków we Francji.

Sabowski *Władysław,* ur. 1837 r., um. 1888 r., pisał wiersze, powieści i dramaty. Używał pseudonimu: *Wołody Skiba.*

Sachalin—wyspa na wschodnich wybrzeżach Azji. Obecnie należy w połowie do Rosji, a w połowie do Japonji.

Sacharyna otrzymuje się sztucznie ze smoły naftowej przy pomocy operacji bardzo skomplikowanych. Jest to proszek biały, mało rozpuszczalny w wodzie, nadzwyczajnie słodki, 280 razy słodszy od zwykłego cukru, ale nie po-

siada własności pożywnych, wskutek tego nie może zastąpić cukru tam, gdzie chodzi nie tylko o słodycz, a więc w pokarmach.

Sachs *Hans*, rodem z Norymbergi, ur. r. 1494, um. r. 1576, z zawodu szewc, a przytem sławny niemiecki poeta mieszczański, napisał setki najróżnorodniejszych wierszy: pieśni, bajek, krotochwil, dramatów i t. d.

Sacra (łac.) — rzeczy święte, odnoszące się do służby bożej.

Sacramento albo *Rio-Sacramento*—główna rzeka Kalifornji; wpada do zatoki San-Francisco.—*Sacramento* albo *Sacramento-City*—stolica Kalifornji, założona w r. 1849.

Sacré-Coeur (franc., czyt. Sakre Ker, dosł. Święte Serce Jezusa)—nazwa zakonów żeńskich Serca Jezusowego albo Sercanek, poświęconych wychowywaniu i kształceniu dziewcząt.

Sadok błogosławiony, Dominikanin, rodem Polak, otrzymał suknię zakonną z rąk św. Dominika. Głosił słowo Boże w Węgrzech i w ziemi Kumanów, poczem wrócił do Polski i osiadł w klasztorze w Sandomierzu i tu podczas drugiego napadu Tatarów, z 48-u towarzyszami poniósł 2 czerwca 1260 r. śmierć męczeńską.

Sadowa—wieś w Czechach. Od niej nazywają Prusacy bitwę, zwaną inaczej pod Königgärtz (Kralowym-Hradcem), w której 6 lipca 1866 r. połączone siły pruskie odniosły zwycięstwo nad wojskiem austrjackiem.

Sadowski *Jan Nepomucen*, ur. 1814, um. 1897 r., znakomity archeolog polski.

Sadyk basza, ob. *Czajkowski Michał*.

Sadyzm — zwyrodnienie erotyczne mężczyzn, polegające na lubowaniu się w zadawaniu cierpień fizycznych kobietom (nazwa od markiza de Sade, żyjącego w zeszłem stuleciu).

Sadzawka—mały zbiornik wykopany w ziemi i napełniony wodą, służy do przechowywania żywych ryb.

Sadze, *kopeć*. — Jeżeli ciała lotne, bogate w związki węgla, nie zostaną dokładnie spalone skutkiem braku dostatecznej ilości tlenu przy paleniu się, wtedy płomień kopci, t. j. wydziela drobniutkie cząsteczki niespalonego węgla, które, osadzając się, dają sadze.

Sadzonka, zwana także *sztoprem*, jest to odcięta gałązka rośliny, która po zasadzeniu w ziemię zapuszcza korzenie i wyrasta w nową roślinę.

Sadź czyli *szadź* towarzyszy często *gołoledzi* (ob.) i ma podobną przyczynę. Gdy na drzewa zmarzłe spadnie drobny deszcz, zamarza na nich, tworząc powłokę lodową niekiedy tak grubą, że pod jej ciężarem łamią się gałęzie a nawet grube konary. Sadzią czyli szadzią nazywają także szron (ob.), osiadający zimą na zimnych ścianach mieszkań wilgotnych, a źle ogrzewanych.

Safjan—gatunek skóry wyprawnej, lekko garbowanej, podobnej z tego względu do pergaminu; różni się od niego prążkowaniem i zabarwieniem na różne kolory. Prążkowanie nadają mu przez prasowanie między płytami żelaznemi, których powierzchnia ma deseń odpowiednio nacięty.

Safo — znakomita poetka grecka z Mityleny na wyspie Lesbos, żyła w VI w. przed Chr. Utworzyła tak zwaną saficzną miarę wiersza ody, często stosowaną.

Sago czyli *palmowa mąka* — jest miąższem niektórych gatunków palm (sagowców). Składa się głównie z mączki, skutkiem tego należy do rzędu ważnych pokarmów. Chcąc je otrzymać, ścina się palmę, wydrąża jej pień i otrzymany miąższ maceruje z wodą, wskutek czego mączka oddziela się od komórek i osiada na dnie. Potem zbierają ją, suszą, srótują; przyjmuje wtedy wygląd kaszy. Ziarenka saga przy gotowaniu pęcznieją, zmieniając się w przezroczyste kulki.

Sagowiec — rodzaj *palm*, rosnących w krajach zwrotnikowych. Liście ma

wachlarzowate, wielkie; pień łuskowaty. Rdzeń zawiera znaczną ilość mączki, która, po odpowiedniem przerobieniu,

Fig. 48. Sagowiec.

służy za wyborne pożywienie pod nazwą *sagowiny* lub *sago*.

Sahajdaczny (tatar.)—dawniej wódz Kozaków, drugi po atamanie.

Sahara—wielka pustynia we wnętrzu Afryki północnej. Od zachodu dosięga oceanu Atlantyckiego, na wschodzie dotyka skalistych ścian niziny Nilu. Północną jej granicę stanowi pasmo gór i górzystych okolic Atlasu, a od południa szerokie równiny Sudanu i Senegambji. Powierzchnia jej wynosi 6.180.000 klm. kw. Część większa, zachodnia Sahary, czyli tak zwana *Sahel*, jest oceanem ruchomego piasku, który tu przez passaty z części wschodniej został przeniesiony. Piaski tworzą tu prawdziwe góry, gwałtownym ruchem powietrza posuwane z miejsca na miejsce. Rzek niema tu wcale, a oazy są bardzo nieliczne. Roślinność nic nie znacząca, ogranicza się do roślin nielicznych, jak tymianu, ostu, akacji i t. d. Ze zwierząt są tylko skorpjony, żmije i mrówki; lwy, pantery, antylopy, strusie spotykają się niekiedy w pustyni, ale zamieszkują tylko na jej brzegach, unikając głębi. Mniej dzika i straszna jest część wschodnia Sahary, czyli pustynia Libijska. Wprawdzie i tu stałych rzek i strumieni niema prawie wcale, ale jest wiele źródeł, dostarczających nieraz bardzo obficie wody. Dlatego oazy tu są liczniejsze. Klimat z powodu ciągłej prawie suszy i duszących upałów jest w całej Saharze nieznośny, temperatura dochodzi we dnie do 50°C., a w nocy oziębia się nagle; w okolicach północnych przytrafiają się gwałtowne południowe i południowo-wschodnie wichry, przynoszące z sobą przejmujące zimno. Z nich najniebezpieczniejszy jest samum, który często całą pustynię w groźne, piasczysto falujące morze zamienia.

Saigon, *Saigun*—najważniejszy punkt handlowy, od 1860 r. stolica francuskiej Kochinchiny i rezydancja generalnego gubernatora Indochin francuskich.

Saint Denis (czyt. *Sę Deni)*—miasto koło Paryża, liczy przeszło 50.000 m., posiada sławne starożytne (z VII wieku po Chr.) opactwo, w którem są groby królów francuskich.

Saint-Louis (czyt. *Sę Luj)*—miasto w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, leży nad rzeką Missisipi, liczy przeszło 700.000 m. i jest potężnem ogniskiem handlu w Ameryce.

Saint-Paul (czyt. *Sę Pol)* — stolica stanu północno-amerykańskiego Minnesota, nad rz. Missisipi.

Saint Pierre (czyt. *Sę Pierr*) *Jakób Bernardin* de, ur. 1737 r., um. 1814 r., inżynier, za konfederacji Barskiej był w Polsce i walczył w szeregach konfederatów, potem wrócił do Paryża i oddał się literaturze. Należy do najlepszych prozaików swego czasu.

Saint-Saens (czyt. *Sę Saens) Karol Kamil*, ur. 1835 r., znakomity francuski kompozytor utworów muzycznych i oper.

Saint-Simon (czyt. *Sę Simą*) *Klaudjusz*, ur. 1760 r., um. 1825 r., francuski pisarz, podawał w dziełach swoich sposób urządzeń społecznych, które miały doprowadzić do zupełnego uszczęśliwienia ludzkości. System ten, zwany *Saint-Simonizmem*, znalazł wielu zwolenników, ale, jak inne tego rodzaju marzenia, okazał się złudzeniem.

Sajańskie góry, w Syberji, ciągną się od górnego Jeniseja do rzeki Angary, na przestrzeni przeszło 1.200 w. i dochodząc 3.400 metrów nad poziom morza, tworzą krainę górzystą, nader dziką, pokrytą gęstym lasem iglastym.

Sajdak, *szajdak* (tatar.) — kołczan wraz z łukiem i strzałami.

Sajma, *Sajmen*—jezioro w Finlandji, ma 1759 klm. kw. powierzchni. Łączy się z wielu innemi jeziorami Finlandji. Z południowo-wschodniej strony jeziora wypływa rz. Wuoksa, słynna z wodospadu Imatra, wpadająca do jeziora Ładogi.

Sajno—jezioro w pow. Augustowskim, gub. Suwalskiej; zajmuje 900 morgów przestrzeni; obfituje w sielawy.

Sak—worek, torba, sieć na ptaki, na ryby; matnia, potrzask, sidło, łapka; skóra cielęca wyprawna; letni męski paltot, sakpalto.

Sakramenta są to znaki widzialne, przez Chrystusa ustanowione, które w nas sprawiają łaskę Bożą i wewnętrznie nas uświęcają. Chrystus sam ustanowił Sakramenta św., których jest siedem (Chrzest, Bierzmowanie, Ciało i Krew Pańska, Pokuta, Kapłaństwo, Małżeństwo, Ostatnie Olejem św. namaszczenie), aby uczynić zadość wszystkim przejściowym chwilom życia ludzkiego. *Sakrament Ciała i Krwi Pańskiej*, zwany *Przenajświętszym*, ustanowił Chrystus przy ostatniej wieczerzy w wielki czwartek. Wziął bowiem chleb, błogosławił, łamał i dawał uczniom, mówiąc: „Bierzcie i jedzcie, to jest ciało moje". Potem wziął kielich z winem, błogosławił i dawał go uczniom, mówiąc: „Pijcie z tego wszyscy, to jest krew moja. To czyńcie na moją pamiątkę".

Sakramentalja są to błogosławieństwa kościelne, jako też rzeczy, należące do służby Bożej, a przez Kościół poświęcone, np. woda święcona, olej, sól, chleb, wino, palmy i t. p.

Sakramentki—zakon religijny żeński, będący odroślą Benedyktynek, założony przez Matyldę (Katarzynę de Bar) 1653 r. w Paryżu. Do Polski sprowadzone zostały przez Marję Kazimierę, żonę Jana III Sobieskiego, która założyła dla nich kościół i klasztor w Warszawie.

Saksonja (po niem. *Sachsen*)—królestwo, wchodzi w skład cesarstwa niemieckiego, obejmuje 15.000 kilom. kw., ma 4 miljony mieszkańców. To niezwykle gęste zaludnienie zawdzięcza nie tyle swej żyznej roli, ile ogromnemu bogactwu w kruszce i przemysłowi. Tkaniny wełniane, bawełniane i jedwabne, wyroby muślinów, wstążek są główną gałęzią przemysłu; fabrykacja maszyn, wyrób chemikalji i instrumentów muzycznych stoi w Saksonji również wysoko. Bogaty ten kraj położony jest na północ od Czech, na stoku gór Kruszcowych i Sudetów, między któremi przewija się Łaba (Elba) pięknym wąwozem, zwanym Saską Szwajcarją. W górach znajduje się obfitość kruszców, z których najcenniejsze są: węgiel kamienny brunatny, żelazo, cynk, cyna, grafit i kamienie t. zw. czeskie: granaty, topazy i inne. W tych górach jest ognisko przemysłu hutniczego w Saksonji w miastach: Freiburg, Annoberg, Chemnitz, Zwickau, Meerane i t. d. Tam, gdzie Łaba przedostaje się z wąwozu górskiego w nizinę, rozlega się wspaniała sztuką i położeniem stolica Drezno. Góry Kruszcowe przechodzą ku północy również w nizinę; wśród niej leży największe miasto Saksonji Lipsk, sławne pole bitwy i potężne ognisko handlu światowego. Część północno-wschodnia Saksonji, położona po prawym brzegu Łaby, zwie się Górnemi Łużycami; kraj ten zamieszkują Wendowie naokoło miasta Budziszyna. Saksonowie albo Sasi są szczepem niemieckim, który rozsiadł się szeroko po wędrówkach ludów w Niemczech północnych. Karol Wielki, król Franków a cesarz rzymski, podbił ich w r. 804 po długich wojnach, w których walczyli pod wodzą bohatera swego Wittekinda. Prawa ludowe Sasów, spisane później, nazwane Zwierciadłem Saskiem (Sachsenspiegel), były wzorem praw dla innych plemion. Wnuk Karola W., Ludwik Niemiecki, ustanowił w Saksonji osobnego księcia (r. 858). Książęta sascy zdobyli sobie rychło na granicy państwa wielką potęgę, a od r. 914—1024 piastowali godność królów niemieckich i cesarzy. Walczyli i podbijali Słowian nad Łabą. W walkach tych odznaczył się Henryk Lew w XII wieku. Ród książąt saskich Wettin zyskał w r. 1423 godność elektorską, ale rozdzielił się w r. 1485 na dwie linje: Ernestyńską i Albertyńską. Fryderyk Mądry, elektor, z linji Ernestyńskiej, popierał Lutra; Jan Stały, następca jego, przystąpił do protestantów, a Jan Fryderyk walczył przeciw Karolowi V i dostał się do niewoli cesarskiej (r. 1547). Wskutek tego przeszła godność elektorska na linję Albertyńską, także protestancką. Podczas wojny 30-letniej wspierał wprawdzie początkowo Jan Jerzy (1611—1656) cesarza, ale później połączył się ze Szwedami i stanął na czele ewangelickich książąt. Dopiero August Fryderyk Mocny (1694 — 1733), który został królem polskim, przeszedł na katolicyzm; synem jego był król polski August III. Syn tegoż, Fryderyk August III, małoletni w chwili śmierci ojca (r. 1763), popierał politykę pruską, nie przyjął ofiarowanej mu w Konstytucji 3 Maja korony polskiej. Po pokonaniu Prus przez Napoleona I, odstąpił Fryderyk August króla pruskiego, zawarł sojusz z cesarzem francuskim w Poznaniu r. 1806 i otrzymał od niego tytuł króla saskiego, a potem księstwo Warszawskie.

Saladyn—sułtan Syrji i Egiptu. Człowiek dużego męstwa a szlachetnego charakteru. Walczył z Europejczykami podczas Wojen Krzyżowych. On to wydarł Chrześcijanom Jerozolimę. Żył od 1137 do 1193 r.

Salamanca—stolica hiszpańskiej prowincji. W XVI w. miasto liczyło przeszło 50.000 miesz., dzisiaj podupadłe; posiada sławny uniwersytet, założony 1239 r.

Salamandra czyli *jaszczur* — płaz ogoniasty, z postaci i wielkości podobny do jaszczurki. Ma ciało wysmukłe z długim ogonem, cztery krótkie nogi z palcami bez pazurów, głowę szeroką i płaską, jak u żaby, skórę nagą, wydzielającą ciecz ostrą, powodującą pieczenie na błonach śluzowych, ale nie jadowitą. Salamandra zamieszkuje wilgotne lasy; nie lubi ciepła i światła; jest powolna i ociężała; żywi się robakami, ślimakami, owadami, a zwłaszcza ich pędrakami. Użyteczna. Krąży o niej mnóstwo bajek. Jajka składa w wodzie; tam żyją kijanki, opatrzone skrzelami; dorosłe przebywają wyłącznie na lądzie.

Fig. 49. Salamandra.

Salami — rodzaj salcesonu, przyrządzanego we Włoszech i Tyrolu z mięsa wieprzowego, grubo posiekanego z dodatkiem czosnku.

Salamina—wyspa w zatoce Ateńskiej, pamiętna świetnem zwycięstwem floty greckiej pod wodzą Temistoklesa nad perską (r. 480 przed Chrystusem).

Salangana — ptak wróblowaty, spokrewniony z jerzykiem, ale dwa razy mniejszy. Zamieszkuje wyspy wsch.-indyjskie, zwłaszcza Jawę. W jaskiniach i na skałach nadbrzeżnych salangany budują z zaschłej śliny białe gniazda

kształtu ćwierci skorupki jajka kurzego. Gniazda te w ciepłej wodzie rozmiękają i tworzą ciecz kleistą; są one uważane za przysmak, zwłaszcza przez Chińczyków.

Saldo—różnica zachodząca w pisanym rachunku między przychodem a rozchodem; w księgach rachunkowych, po zamknięciu rachunków—reszta po stronie winien lub ma.

Salep — jest gatunkiem mączki, zawartej w bulwiastych korzeniach różnych gatunków storczyka i dwulistnika, w pomieszaniu z inną substancją do gumy podobną. Salepu używają głównie na wschodzie, w Persji, do przyrządzania miejscowych przysmaków.

Saletra, ob. *Potas*.

Saletra chilijska, ob. *Sodu azotan*.

Salickie prawo jest to nazwa najstarszego prawa ludu germańskiego—Franków salickich. Prawo salickie wykluczało kobiety od dziedziczenia nieruchomości, co zastosowano we Francji także do dziedziczenia tronu.

Salicyl, ob. *Salicylowy kwas*.

Salicylowy kwas — bezbarwne, bezwonne kryształy, smaku z początku słodkawego, później gorzkiego i nieprzyjemnego. Powstaje przez działanie kwasu węglanego na ogrzany związek fenolu z sodem. Jest to środek trujący; posiada własności antyseptyczne i przeciwgnilne. Używają go do konserwowania wielu materji organicznych, ulegających fermentacji lub gniciu, między innemi konserwów i piwa; lecz ze względu na trujące jego własności takie użycie kwasu salicylowego jest wzbronione. Używa się jako lekarstwo w chorobach zakaźnych, tak zewnętrznie, jak i wewnętrznie. Z połączeń tego kwasu najużywańszy jest *salicyl* albo *salicylan sodu*—sól stosowana wewnętrznie jako lekarstwo w chorobach reumatycznych i nerwowych.

Saliny — zakłady, w których otrzymuje się sól kuchenna z wody morskiej, ze źródeł słonych albo z kopalń.

Salisbury (czyt. *Salsberi*) *Robert*, ur. 1830 r., sławny mąż stanu angielski i minister; um. r. 1903.

Sallustius *Gajus Crispus*, znakomity historyk rzymski z I wieku przed Chrystusem, napisał dzieje sprzysiężenia Kataliny i wojny Rzymu z Jugurtą, królem numidyjskim.

Salmiak czyli *salamonjak* albo *chlorek amonu*—jest to związek chemiczny, będący połączeniem wodanu amonu (ob. *Amonjak*) z kwasem chlorowodornym. Jest to sól, występująca w naturze w postaci dobrze wykształconych kryształów w szczelinach kraterów wulkanów i zastygłej lawy. Jest bezbarwna, smaku ostro-słonego, łatwo rozpuszczalna w wodzie. W handlu znajduje się w postaci krystalicznych bryl, otrzymywanych przez odparowywanie wody gazowej, w której się zawiera. Używa się w medycynie; ma liczne zastosowanie w przemyśle technicznym—do lutowania, do mieszanin oziębiających, przy pobielaniu, do otrzymywania amonjaku, jako dodatek do tabaki, w farbierstwie i t. d.

Salol—skomplikowany związek chemiczny, będący połączeniem fenolu z kwasem salicylowym. Jest to biały proszek, prawie bez smaku, w wodzie rozpuszczalny bardzo słabo, łatwo zaś w alkoholu, w eterze. Używa się w medycynie jako środek lekko antyseptyczny w katarach pęcherza moczowego, w reumatyzmie. Nie zabija bakterji, ale osłabia je i wstrzymuje dalszy ich rozwój.

Salome —córka Herodjosa, zwana dlatego także *Herodjadą*, namówiona przez matkę, prosiła swego ojczyma Heroda o głowę św. Jana Chrzciciela, a gdy Herod kazał ściąć świętego męża, tańczyła w czasie uczty, trzymając głowę św. Jana na misie.

Salomea (błog.) —królowa Halicza i Węgier, córka Leszka Białego, księcia krakowskiego i sandomierskiego, siostra Bolesława Wstydliwego, żona

Kolomana, króla węgierskiego. Po śmierci męża, z którym, poprzysiągłszy czystość dziewiczą, świątobliwe prowadziła życie, wróciła do kraju rodzinnego i w Zawichoście założyła i po królewsku uposażyła klasztor św. Klary, którego była ksienią w 1268 r.

Salomon — król żydowski, panował od r. 1015—975 przed Chr. Z początku wstępował w ślady ojca swego, Dawida, i zasłynął jako dobry gospodarz i miłośnik pokoju. On to zbudował wspaniałą świątynię, pałac królewski i wiele innych pięknych gmachów, którymi ozdobił Jerozolimę. Ale później odwrócił się od Boga, a serce swoje przywiązał do kobiet pogańskich i do życia zbytkownego. Wskutek tego popadł w bałwochwalstwo i zraził sobie poddanych dla wysokich podatków, jakie na nich nakładał. Salomon znany jest z niezwykłej mądrości, czego dał dowody, napisawszy kilka ksiąg, jako to: księgę Ekklezjastes i Pieśń nad pieśniami.

Salomona wyspy, zwane także archipelagiem *Nowej Georgji*, grupa wysp Australskich, leżąca na wschód od Nowej Gwinei, składa się z ośmiu większych i wielu mniejszych wysp, obejmujących wogóle 43.900 klm. kw.

Saloniki, miasto w Turcji, leży nad morzem Egejskiem w zatoce Salonickiej i liczy 150.000 mieszkańców. Rozległy handel Salonik czyni je drugiem po Konstantynopolu miastem Turcji, do czego przyczynia się także kolej, łącząca Saloniki z Belgradem.

Salto mortale (włosk.)—skok śmiały, niebezpieczny; przenośnie przedsięwzięcie połączone z wielkiem niebezpieczeństwem; nagła zmiana postępowania.

Salutować (łac.)—witać po wojskowemu, oddawać honory wojskowe.

Salve (łac.)—witaj! bądź pozdrowiony! *Salve Regina!* — witaj Królowo! — pierwsze słowa pieśni na cześć Matki Boskiej, jako Królowej Niebios.

Salwa—wystrzał jednocześnie z wielu strzelb lub armat, dany na czyją cześć, przy powitaniu, nad grobem podczas uroczystości.

Salwować (z łac.)—ratować, ocalić.

Salzbrunn — kąpiele lecznicze na Śląsku, w obwodzie regencyjnym Wrocławskim. Znajduje się tu 10 źródeł (szczawy alkaliczno-słone, używane głównie do picia), obok tego zakład leczenia serwatką.

Salzburg: 1) *Księstwo Salzburskie* (po polsku Solnogrodzkie), kraj koronny Austrji, liczy 7.150 kilometrów kw. powierzchni, a 180.000 ludności. Rzadkie zaludnienie tłumaczy się ogromną górzystością kraju, leżącego w całości w obrębie Alp, w dorzeczu Salzachy. Głównem zajęciem ludności jest chów bydła i koni, jako też górnictwo, które dostarcza soli, żelaza, także miedzi, złota i srebra. Słyną salzburskie miejsca kąpielowe: Gastein i Hallein. 2) *Salzburg*—miasto nad Salzachą, stolica księstwa, położona w miejscu, gdzie się dolina rozszerza, liczy 30.000 mieszkańców; sięga przeszłością czasów rzymskich; w wiekach średnich było siedzibą panującego arcybiskupa; ma prześliczne położenie i wiele pięknych budowli, kościołów i pamiątek.

Salzkammergut — nazwa niemiecka całego obszaru nad górnym biegiem rzeki Truny (Traun) w Austrji górnej, Styrji i Salzburgu. Kraina ta, położona wśród gór alpejskich, ma 27 jezior, bogate kopalnie soli i liczne bardzo uczęszczane zdrojowiska (Ischl, Gmunden, Aussee), a także słynie z prześlicznych okolic i widoków.

Sałata — rodzaj roślin, należący do rodziny *złożonych*. Liczne odmiany *sałaty siewnej* uprawiane są w ogrodach dla liści jadalnych. Odmiany jej dzielą na *główkowe* i *rzymskie*. Sok jej zawiera substancje ostre, nadające smak liściom, a po odparowaniu daje pozostałość, zwaną *sałatnikiem* (lactucarium), która ma własności *odurzające*. Odmianą jej jest — sałata *krakowska*,

której łodygi kwaszą się jak *ogórki* i znane są pod nazwą *głąbików;* jedzą je również i ugotowane na świeżo. Sałata *olejna* uprawia się dla oleistych nasion. Sałata *jadowita* rośnie na polach i u płotów w Europie środkowej i południowej. Ma ciernie na łodydze i liściach, zapach ostry i sok odurzający.

Samara—miasto gubernjalne w Rosji przy ujściu rzeki Samary do Wołgi, liczy blisko 100.000 mieszkańców, ma około 60 fabryk i prowadzi rozległy handel zbożem.

Samarja—część Palestyny, t. j. Ziemi św., z miastami Sichem i Samarja, znana z Biblji.

Samarkanda — miasto w rosyjskim Turkiestanie, liczy około 45.000 mieszk., jest ważną stacją kolei Zakaspijskiej. Starożytne to miasto później było stolicą Timur-Lenka, potężnego chana tatarskiego w XIV wieku i ogniskiem mahometańskiej uczoności, o czem świadczy dużo pomników i ruin.

Samarytanie — mieszkańcy Samarji w dawnej Judei, z plemienia, które powstało przez pomieszanie Izraelitów z poganami. Przenośnie: *biblijny* Samarytanin—człowiek miłosierny, pielęgnujący troskliwie chorego.

Sambja, po niem. *Samland* — część Prus Wschodnich (ob. *Prusy*). Nazwa ta pochodzi od Sambijczyków, szczepu Prusaków, wytępionego przez Krzyżaków.

Sambor — miasto pow. w Galicji wschodniej, leży na lewym brzegu Dniestru, liczy 15.000 mieszkańców.

Samnitowie — nazwa ludu italskiego (włoskiego), z którym długie wojny toczyli Rzymianie, aż go w końcu podbili.

Samo — sławny w VII stuleciu po Chr. wódz plemion słowiańskich, założył w Czechach potężne państwo i staczał zwycięskie boje z Niemcami.

Samoa *(Wyspy Żeglarskie),* stanowią część zewnętrzną pasma, otaczającego ląd Australji, składają się z 4 większych i kilku mniejszych wysp wulkanicznego pochodzenia, położonych w północno-wschodniej stronie. Należą do Niemiec i Stanów Zjednoczonych.

Samochód, *automobil*, *autobus*—wóz przeznaczony do posuwania się bez pomocy koni po zwykłych drogach bitych, nie po torach kolejowych. Pierwszy podobny wóz, poruszany działaniem pary, zbudowany został przez Cugnot'a już w r. 1769, ale podnietę do budowy samochodów dała dopiero maszyna, zbudowana przez Rollée'go około r. 1878. Pożądane rezultaty w tym kierunku osiągnięto jednak dopiero około r. 1895. Odtąd samochody są coraz więcej udoskonalane i znalazły duże zastosowanie praktyczne. Obecnie samochody poruszane są głównie siłą motoru benzynowego i na dobrych drogach osiągają szybkość przeszło 100 kil. na godzinę.

Samogłoska — dźwięk brzmiący sam przez się, bez pomocy żadnego innego, dającego się wyróżnić. Np. gdy mówimy *a*, nie słychać nic więcej prócz *a*, ale gdy wymawiamy *be*, słyszymy wyraźnie dwa dźwięki, z których jeden odpowiada *b* wymawianemu samemi wargami i niedającego się wyrzucić dość silnie, dobitnie, jak powinien być każdy dźwięk wyosobniony (artykułowany), drugi zaś odpowiada *e* czystemu, samoistnemu, z którego pomocą dopiero to, co jest treścią w *b*, wymówić się daje wyraźnie i głośno. To *b* nazywa się spółgłoską, bo tylko we wspólności z samogłoską brzmienie mieć może.

Samojedzi — bardzo uboga i nędzna ludność rasy mongolskiej, zamieszkują zamarzłe i bezleśne tundry na pobrzeżu morza Lodowatego w Europie i w Syberji w pobliżu ujścia rzeki Ob.

Samolubstwo, *egoizm*, *sobkostwo*, jest dążenie, mające na celu tylko własną osobistość człowieka i zaspokojenie własnych jego pragnień.

Samorząd — udział ludności w załatwianiu spraw i potrzeb miejscowo-administracyjnych, to jest taki system administracyjny prowincjonalny lub gminny, w którym przedstawiciele organów władzy są obierani przez uprawnionych obywateli i z wyboru powstałym instytucjom powierzone jest sprawowanie miejscowych czynności administracyjnych. Ustrój samorządny mogą mieć gminy wiejskie *(samorząd gminny)*, miasta *(samorząd miejski)*, większe okręgi ziemskie *(samorząd ziemski)* i t. d.

Samos — wyspa przy wybrzeżu zachodniem Azji Mniejszej, w starożytności tworzyła samodzielne państwo, obecnie należy do Turcji, ale ma zarząd autonomiczny. Wyspa obfituje w owoce, wino i jedwabniki; liczy około 50.000 m., przeważnie Greków.

Samo-Sierra, właściwie *Somo-Sierra* — wąwozy w górach Guadarrama w Hiszpanji, zdobyte w r. 1808 pod okiem Napoleona I przez lekką jazdę polską pod dowództwem Leona Hipolita Kozietulskiego. Czyn ten, rzadkiej w dziejach wojennych waleczności, otworzył armji francuskiej drogę do dalszego pochodu, a mianowicie do stolicy Hiszpanji, Madrytu.

Samowładztwo czyli *absolutyzm* (ob.), władza monarchiczna, nieograniczona.

Samozwańcy—ludzie podający się za osoby inne, zwykle z rodu panujących. W historji rosyjskiej okresem Samozwańców nazywa się czas od śmierci Borysa Godunowa 1605 r. do wstąpienia na tron domu Romanowych 1613 r.

Samson *(Simson)*—narodowy bohater Hebrajczyków, olbrzymiej siły, sędzia w Judei, postrach Filistynów, pokonany wskutek podstępu Dalili, która mu podczas snu obcięła włosy, siedlisko jego siły; oślepiony, zmuszony był pełnić usługi niewolnika w młynie w mieście Gaza; przy pewnej uroczystości, powaliwszy filary świątyni, zagrzebał się w gruzach wraz z swymi wrogami.

Samuel—sędzia żydowski i prorok, mąż świętobliwy, pokonał Filistynów i powolny żądaniu Izraelitów, zgodnie z wolą Bożą, zaprowadził w państwie władzę królewską, którą powierzył Saulowi. Przed śmiercią pomazał Samuel Dawida na króla żydowskiego.

Samum—jest *trąbą* powietrzną, która na pustyni Saharze usypuje niejednokrotnie długie wały ruchomego piasku i żwiru, stające się częstokroć grobem dla wędrowców. Ludzie i zwierzęta na widok zbliżającego się samumu kładą się na ziemi, dokładając starań, żeby nie oddychać palącym i piasczystym powiewem. W Arabji nazywają ten wiatr—*Samum*, w Egipcie—*Chamsin*, w Senegambji — *Harmattan;* przez morze Śródziemne pędzi on niekiedy do Sycylji i Włoch, gdzie mu dają nazwę *Sirocco*, a nawet do Szwajcarji pod nazwą *Föhn*.

San—rzeka w Galicji, wypływa z gór Karpackich we wsi Sianka, obw. Samborskim, przerzyna obwody: Sanocki, Przemyski i Rzeszowski i przebiegłszy 490 klm., koło Pniowa w obw. Rzeszowskim wpada z prawego brzegu do Wisły. Poczynając od m. Radymna w Galicji, zaczyna być spławny.

Sanatorjum (z łac.)—zakład leczniczy w miejscowości zdrowotnej; uzdrowisko.

Sanctuarium (łac.)—święty przybytek; wnętrze kościoła, miejsce przy wielkim ołtarzu; miejsce, gdzie przechowują się świętości i relikwje.

Sand *Jerzy*, właściwie *Aurora Dudevant* (czyt. Didewan), ur. r. 1804, um. r. 1876, powieściopisarka francuska, pisała romanse a także artykuły literackie i dramaty. Niektóre z jej dzieł przekładano na język polski.

Sandacz — ryba ciernopłetwa, spokrewniona z okoniem, ale znacznie większa (prawie dwa razy) i wysmuklejsza. Pysk ma uzbrojony dość rzadkimi zębami, zagiętymi w tył. Grzbiet w pstre plamy, boki srebrzyste, brzuch biały. Zamieszkuje większe rzeki i je-

ziora środkowej i wschodniej Europy, trzymając się głębokiej wody. Drapieżny i żarłoczny. Mięso bardzo smaczne, szczególnie w jesieni i w zimie.

Fig. 50. Sandacz.

Sandał wschodni czyli *sandałowiec*—wielkie drzewo z rodziny sandałowatych, rosnące w Indjach. Drzewo jego biało-żółtawe, bardzo cenione, posiada piękny zapach, który zwiększa się jeszcze po wyschnięciu. Dawniej używano go na lekarstwo, dziś do kadzenia i do wykładania zbytkownych wyrobów stolarskich.

Sandały—rodzaj obuwia, używanego na Wschodzie; składają się z podeszwy i rzemyków, za pomocą których przywiązuje się je do nogi.

Sandomierz—miasto pow. w gub. Radomskiej, leży na lewym brzegu Wisły, o 12 kilometrów od ujścia Sanu. Położenie miasta, panującego nad rozległemi nizinami między Wisłą a Sanem, jest piękne i obronne. Za czasów Piastowskich był ważnym książęcym grodem Polski, potem stolicą województwa. Z czasów jego świetności pozostały piękne budowle: ratusz, zamek wzniesiony przez Kazimierza W. (teraz więzienie), 6 kościołów (między nimi katedra z XII w. i starożytny kościół św. Jakóba, w stylu romańskim), brama Opatowska, resztka warowni i t. d. W r. 1570 odprawili tu wszyscy ewangelicy polscy synod (zjazd) i zawarli zgodę t. zw. *sandomierską* między sobą, po której występowali zgodnie w r. 1572 i 1573 podczas wyboru króla po Zygmuncie Auguście. W XVII w. Szwedzi zburzyli miasto, które odtąd zaczęło upadać. W r. 1809 broniło się w niem wojsko austrjackie, złożyło broń 15 maja przed wojskiem polskiem, ale później obległo w niem generała Sokolnickiego, który po walecznej obronie musiał ustąpić. Sandomierz obecnie liczy 8.000 m., prowadzi handel zbożem, spławianem Wisłą.

San-Domingo, ob. *Haiti*.

Sandwich, ob. *Hawajskie wyspy*.

Sandżak (dosł. chorągiew)—1) zarząd prowincji mniejszej, na którego czele stoi muteszeryf, podczas gdy większą prowincją rządzi basza czyli pasza; 2) *sandżak szeryf*—chorągiew proroka, u Turków za najświętszą uważana relikwję, przechowywana w skarbcu pałacu Eskiseraj.

San Francisco — największe miasto, najbardziej handlowe i przemysłowe na amerykańskich wybrzeżach oceanu Spokojnego, liczy 360.000 m. Rozkwit zawdzięcza odkryciu złota w Kalifornji w r. 1848. W r. 1906 silne trzęsienie ziemi wyrządziło tu ogromne szkody.

Sanguszkowie—ród książęcy, wywodzą się od Lubarta i używają przydomku Lubartowiczów. *Roman*, hetman polny litewski, walczył za młodu przeciw Tatarom, w obronie krajów południowych Rzeczypospolitej, później dowodził wojskami litewskiemi w wojnie moskiewskiej i odniósł kilka zwycięstw, największe pod Ulą r. 1568. *Eustachy* (ur. r. 1768, um. r. 1844) zasłynął jako mówca na Wielkim Sejmie (1788—1792 r.). *Władysław* (ur. r. 1803, um. r. 1870) mieszkał pod Tarnowem, napisał dziełko „O sztuce chowu koni", a sam też wychował piękną stadninę. Brał czynny udział w życiu politycznem: w r. 1848 stanął na czele szlachty, która domagała się zniesienia pańszczyzny.

Sangwinik—człowiek krewki, prędki, zapalczywy.

Sanhedrin albo *Synedrium*—najwyższa zwierzchność, rodzaj senatu, a zarazem najwyższego sądu u starożytnych Izraelitów.

Sanitarny (z łac. *sanitas*—zdrowie), zdrowotny, dotyczący zdrowia.

Sankcja — *zatwierdzenie* przez najwyższą władzę, uprawnienie, uświęcenie czego. *Sankcjonować*—potwierdzać, nadawać moc prawną.

Sankiulota (dosł. bez krótkich spodni) — nazwa szydercza partji ludowej oraz zagorzałego republikanina za czasów pierwszej rewolucji francuskiej, którzy nie nosili spodni sięgających do kolan, jak to było w modzie, lecz długie.

Sankt Petersburg, ob. *Petersburg*.

San-Marino—rzeczpospolita w środkowych Włoszech, najmniejsze z państw europejskich, zajmuje 59 klm. kw. i liczy 9.200 mieszkańców.

Sanok—miasto pow. w Galicji, leży w Karpatach na lewym brzegu Sanu. Miasto bardzo stare, było od wieków warownią królewską, czuwającą nad drogą z Polski do Węgier. Z miasta tego pochodzi sławny w w. XV uczony *Grzegorz z Sanoka*, profesor akademji Jagiellońskiej, a potem arcybiskup lwowski.

San-Remo—miasto okręgowe we włoskiej prowincji Porto-Maurizio, w pięknem położeniu nad zatoką Genueńską, z powodu łagodnego klimatu bardzo nawiedzana stacja kuracyjna.

San-Salvador — najmniejsza rzeczpospolita w Ameryce Środkowej, ma 21.070 klm. kw. obszaru a 800.000 mieszkańców, leży na wybrzeżach oceanu Spokojnego. Kraj żyzny, wywozi wiele kawy, indygo i tytuniu. Plagą jego są liczne wulkany i częste trzęsienia ziemi. Stolica *San-Salvador* jest od niedawna połączona jedyną linją kolejową z wybrzeżem oceanu.

Sanskryt — jeden z najstarszych i najbogatszych języków aryjskich, którym na setki lat przed Chrystusem mówili Arjowie w Indjach Wschodnich, czyli tak zwani Hindusi. Wyparty z potocznego życia przez ludowe narzecza: Prakrit i Pali, został sanskryt językiem uczonych i świętych ksiąg indyjskich. Literatura sanskrycka, bardzo stara i bogata, sięga początku XV w. przed Chr. a dzieli się na dwa główne okresy: 1) *wedyjski*, z którego pochodzą tak zwane *wedy*, czyli zbiory najstarszej religijnej literatury sanskryckiej, obejmującej pieśni, hymny i modlitwy, i 2) *właściwy sanskrycki*, który wydał dwie sławne epopeje: *Mahabharatę* i *Ramajanę*.

San Stefano—wieś około Konstantynopola, gdzie zawarto 3 marca 1878 r. pierwszy wstępny układ o pokój po wojnie rosyjsko-tureckiej.

Santa-Catharina—państwo wchodzące w skład rzeczypospolitej Brazylji (ob.), obejmuje 74.156 kilm. kw.

Santa Cruz, dosł. *Święty Krzyż* — nazwa wielu krajów, wysp i miast portugalskich. Nazywa się tak archipelag na oceanie Spokojnym, największa wysepka między posiadłościami duńskiemi w Antyllach, pierwsza osada Portugalczyków w Brazylji, pałac niegdyś cesarski w pobliżu Rio de Janeiro.

Sant Jago—stolica południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Chili, u stóp Andów położona, jest siedliskiem kongresu i rządu, oraz rezydencją arcybiskupa. Ma około 250.000 miesz.

Santonina—związek chemiczny, organiczny (składający się z węgla, wodoru i tlenu), który stanowi działający pierwiastek *bylicy* (ob.). Tworzy przezroczyste, bezbarwne, błyszczące kryształki, prawie nierozpuszczalne w zimnej wodzie, łatwo w alkoholu, eterze, chloroformie. Używa się jako lekarstwo przeciw robakom.

Santos-Dumont (czyt. Santo-Dimą) *Albert*, Francuz, urodzony 1873 r. w Brazylji, zajmuje się ulepszeniem balonów w tym celu, aby można nimi dowolnie kierować.

Saona—rzeka we Francji, największy dopływ Rodanu.

Saperzy—oddziały wojska, zajmujące się sypaniem szańców, kopaniem rowów, zakładaniem min i t. p.

Sapiehowie. Kolebką znakomitego rodu Sapiehów była Smoleńszczyzna, gdzie w końcu XV w. rodzina ta posiadała znaczne dobra, które postradała

podczas wojen z Moskwą i wzięcia przez nią Smoleńska (1513 r.). Za wierność, okazaną wtedy królom polskim a wielkim książętom litewskim, otrzymali Sapiehowie szczodre uposażenie na Litwie, które pomnożyli przez związki małżeńskie z bogatymi rodami litewskimi tak, że wkrótce piastowali pierwsze urzędy na Litwie i wpływali na losy tego kraju. Podzielili się z początku XVI w. na dwie linje: Czerejską (od Czerei) i Kodeńską (od Kodnia). Od roku 1700 są książętami. Z *czerejskiej* linji zasłynął z końcem XVI w. *Lew*, ur. r. 1557, uczony mąż stanu i znakomity wódz za króla Zygmunta III. Zebrał on, uporządkował i wydał Statut litewski i ułożył porządek dla trybunału litewskiego. Posłował kilkakroć do Moskwy. Walczył przeciw Szwedom i Moskwie, otrzymał w r. 1625 hetmaństwo wielkie litewskie. Um. w r. 1633. *Kazimierz Lew*, syn Lwa, odznaczył się wielką znajomością spraw publicznych, został podkanclerzym litewskim, a w r. 1649 zasłonił Litwę od napadu Kozaków; um. r. 1649. *Paweł Jan*, młodszy brat jego, był hetmanem wielkim litewskim, walczył pod Zborowem (r. 1649) i Beresteczkiem (1651 r.) przeciw Kozakom, pobił Szwedów pod Prostkami (1656 r.), zdobył Tykocin i razem z Czarnieckim rozgromił Andrzeja Chowańskiego, wodza rosyjskiego, pod Połonką (w r. 1660); um. 1665 r. Najstarszy syn Pawła *Kazimierz*, wojewoda wileński i hetman wielki litewski, doszedł do ogromnego znaczenia i majątku, dzięki łasce Jana III. Po jego śmierci należał do stronników wyboru księcia Conti, ale rychło pogodził się z Augustem II. Spory Sapiehów z Ogińskimi wywołały groźne na Litwie rozruchy a nawet w r. 1700 wojnę domową, w której hetman pokonany został pod Olkienikami a cały ród skazany przez zwycięską konfederację szlachty na wygnanie. August II pojednał Sapiehów z szlachtą, mimo to stanął hetman po stronie Karola XII. Um. r. 1720. Z *linji kodeńskiej*: *Jan Fryderyk*, ur. r. 1680, był niepospolitym znawcą spraw kraju i ministrem (w r. 1735 został kanclerzem litewskim), a nadto i autorem wielu dzieł. Zebrał on w Kodniu znaczną bibljotekę, którą Sapiehowie darowali później Towarzystwu przyjaciół nauk w Warszawie. Syn jego *Kazimierz Nestor* odznaczył się wymową na Wielkim Sejmie (1788—1792 r.), był marszałkiem konfederacji litewskiej. Um. r. 1797. *Aleksander* (ur. r. 1773, um. r. 1812) poświęcił się naukom przyrodniczym i badaniom krajów słowiańskich. Syn jego *Leon*, ur. r. 1802, w wojnie narodowej w r. 1831 był w sztabie naczelnego wodza, generała Skrzyneckiego, wskutek czego majątki jego zostały przez rząd zabrane, a on sam uchodzić musiał. Nabył wtedy dobra *Krasiczyn* w Galicji i zabrał się gorliwie do pracy dla kraju. Wiele pożytecznych towarzystw i zakładów krajowych zawdzięcza jemu swe powstanie, jak Towarzystwo gospodarskie galicyjskie (w r. 1845), do którego założycieli należał i był pierwszym jego prezesem, Kasa Oszczędności, szkoła rolnicza w Dublanach i t. d. Dźwignięcie rolnictwa w Galicji było w znacznej części jego dziełem. Pracował też nad założeniem pierwszych kolei żelaznych w Galicji. W r. 1861, kiedy Sejm krajowy zebrał się po raz pierwszy, został marszałkiem i godność tę dzierżył aż prawie do śmierci. Um. r. 1878. Syn Leona, *Adam* (ur. r. 1828, um. r. 1903), brał czynny udział w pracach narodowych w r. 1863, później zajaśniał w życiu publicznem i w Sejmie jako niepospolity mówca i gorący patrjota.

Sapienti sat (łac.)—mądremu dość nadmienić. Odpowiednie przysłowie polskie w dawnej postaci: Mądrej głowie dość na słowie.

Sapieżyszki—miasto w gub. Suwalskiej, pow. Marjampolskim, nad rzeką Niemnem, siedziba wielce starożytna.

Tu istnieć miała jedna z największych świątyń litewskich w czasach pogańskich.

Sarabanda (hiszp.) — staroświecki w poważnym tempie taniec hiszpański z kastanjetami i towarzyszeniem śpiewu.

Saraceni—nazwa jednego ze szczepów arabskich, nadawana w wiekach średnich Arabom, później rozszerzona na wszystkich mahometan, przeciw którym przedsiębrano wyprawy krzyżowe.

Saragossa—miasto w Hiszpanji, stolica prowincji Aragonji, leży nad rzeką Ebro, liczy około 100.000 mieszkańców.

Sarajewo—główne m. Bośni, nad rzeką Miljaczką, dopływem Bosny.

Sarasate *Paweł*, ur. 1844 r., sławny w całym świecie mistrz w grze na skrzypcach, z rodu Hiszpan.

Saratów — miasto gub. w Rosji, na prawym brzegu Wołgi, liczy około 150.000 miesz.; ma 2 monastery, 40 cerkwi, kościół katolicki, ewangelicki i meczet.

Sarbiewski *Maciej Kazimierz*—jeden z najgłośniejszych i najznakomitszych wierszopisów łacińskich w Polsce i Europie całej, ur. 1595 r. w Sarbiewie

Fig. 51. Maciej Kazimierz Sarbiewski.

pod Płońskiem. Oddany do szkół jezuickich w Pułtusku, w młodym wieku już układał wiersze łacińskie. W 17 r. życia przywdział sukienkę jezuicką w Wilnie i kształcił się dalej w tamecznej akademji. Zwrócił na siebie uwagę przełożonych wielkiemi zdolnościami rymotwórczemi, był wysłany do Rzymu, gdzie zjednał sobie wielki rozgłos. Za ogłoszony w tym czasie w Rzymie zbiór poezji papież Urban VIII ozdobił go wieńcem laurowym. Wróciwszy do kraju w 1627 r., wykładał w akademji, naprzód wymowę i filozofję, a potem teologję. W r. 1632 Władysław IV powołał go na swego nadwornego kaznodzieję. Życie zakończył w Warszawie 1640 r.

Sardanapal—ostatni król starożytnej Assyrji, według podania słynny z rozpusty i zniewieściałości. Przenośnie — człowiek zniewieściały, oddany rozpuście, tonący w zbytkach i rozkoszach.

Sardela—drobna rybka śledziowata, wielkości sardynki lub nieco mniejsza. Pospolita u zachodnich brzegów Europy, zwłaszcza Bretanji, oraz w morzu Śródziemnem. Sardele stanowią ważny przedmiot połowu i handlu. Przyrządza się je jak sardynki—w oliwie lub solone, ale przed soleniem, oprócz wyjęcia wnętrzności, odrywa się im jeszcze głowę.

Sardes—sławna stolica starożytnej Lidji w Azji Mniejszej, rezydencja królów lidyjskich, a później satrapów perskich. Zniszczona w 500 r. przed Chr. przez Jończyków, odbudowała się rychło. Ostatecznie zburzył ją Timur w XIV w. po Chrystusie.

Sardoniczny śmiech—pozór śmiechu z przyczyny kurczu niektórych mięśni twarzowych, właściwy pewnym cierpieniom mózgowym; śmiech gorzki, naigrawający się, szyderczy, uszczypliwy.

Sardou *Wiktoryn*, ur. 1831 r., znakomity francuski pisarz dramatyczny, jest autorem bardzo licznych sztuk teatralnych, granych niejednokrotnie także na naszych scenach, jak: „Safanduły“, „Nasi najserdeczniejsi“, „Rodzina Bonorton“, „Serafina“ i t. d.

Sardynja—wielka wyspa na morzu Tyrheńskiem (część morza Śródziem-

nego), ma 24.000 kilometrów kw. obszaru a 760.000 miesz.; należy do Włoch. Skalista i niedostępna, odcięta od świata, nie rozwinęła się pod względem oświaty i dobrobytu. Wnętrze wyspy jest górzyste i nieurodzajne, obfituje w kruszce, niedostatecznie zużytkowane. Głównem zajęciem ludności jest chów kóz i owiec. Stolica Cagliari (czyt. Kaliari) leży na południowem wybrzeżu. *Sardyńskiem królestwem* nazywało się od r. 1713 do r. 1860 państwo, które obejmowało Sabaudję (należącą teraz do Francji), prowincję Piemont, Ligurję i wyspę Sardynję. Sabaudzka dynastja, która panowała w tem królestwie, zjednoczyła pod swojem berłem całe Włochy.

Sardynka—drobna rybka śledziowata; nadzwyczaj żarłoczna; żywi się drobnymi skorupiakami, mięczakami, a nadewszystko ikrą rybią. Podobnie jak śledź, przebywa na głębinach i w porze składania jajek zjawia się tłumnie u wybrzeży Anglji, Francji, Portugalji oraz morza Śródziemnego. Połów odbywa się jak śledzi, za pomocą sieci, ale mniejszych. Spożywa się sardynki świeże, solone, marynowane lub konserwowane w oliwie; w tym ostatnim wypadku kładzie się je do blaszanych pudełek, zalewa oliwą, zamyka szczelnie i następnie gotuje.

Sargassum *(groniorośl)* — rodzaj morszczyny (wodorostu), przytwierdzonej korzeniem do dna morskiego, a wierzchołkiem sięgającej powierzchni; rośnie w takiej obfitości, że tworzy ławice na oceanach: Indyjskim, Wielkim, a największą na Atlantyckim pomiędzy wyspami Kanaryjskiemi, Azorskiemi i Bermudzkiemi, zwaną morzem Sargassowem.

Sarkazm — żart dotkliwy, gryzące szyderstwo, zjadliwa ironja. *Sarkastyczny*—szyderski, ironiczny, dokuczliwie złośliwy, zjadliwy.

Sarkofag—wspaniała wielka trumna kamienna, bogato rzeźbami okryta, w której starożytni chowali królów i kapłanów; rodzaj kamiennego grobowca w kształcie trumny.

Fig. 52. Sarkofag.

Sarmacja—nazwa starożytnej krainy i ludów, koczujących po niej na północ morza Czarnego, Azowskiego, Kaspijskiego i dalej za Uralem w Azji. Pomiędzy Donem a Wołgą istniał w starożytności lud Sarmacki, który uczeni uważają za aryjski i wywodzą od niego część Słowian. Nasi historycy dawniejsi uznawali Sarmatów za przodków Polaków, skąd „Polak, polski“ oddawano wyrazami „Sarmata, sarmacki“.

Sarna—zwierzę przeżuwające, spokrewnione z jeleniem; różni się odeń

Fig. 53. Sarny.

mniejszym wzrostem i drobniejszą postawą. Samiec posiada rogi nieduże, proste, zazwyczaj tylko o 3-ch gałęziach; samica bezroga. Sierść dorosłych w lecie rdzawo-czerwonawa, w zimie przybiera odcień siwy; młode pokryte są białemi centkami. Sarny zamieszkują całą prawie Europę (wyjąwszy północy). U nas dość jeszcze pospolite. Szkód wyrządzają mniej niż jelenie. Dostarczają nadzwyczaj smacznego mięsa, skóry i rogów. Oswajają się łatwo.

Sarnaki—osada w gub. Siedleckiej, pow. Konstantynowskim.

Sarnicki *Stanisław*, prawnik i historyk XVI wieku, napisał obok innych dzieł „Roczniki czyli dzieje“ i „Opis Polski“ w języku łacińskim, zebrał „Statuta i Metrykę przywilejów koronnych“.

Sarto *Andrzej (Andrea del Sarto)*, ur. 1488 r., um. 1530 r., znakomity malarz włoski, malował głównie „al fresco“.

Sartowie — mieszkańcy Turkestanu, pochodzą prawdopodobnie od pierwotnej ludności Iranu, która wskutek pomieszania się z Arabami, Hindusami i Uzbekami, utraciła swój język. Liczba ich wynosi około 700.000. Wyznają religję mahometańską.

Sasanka — roślina zielna z rodziny jaskrowatych. Posiada duże, 6-płatkowe kwiaty, barwy ciemno-fijoletowej, wyrastające pojedyńczo na kosmatych szypułkach. Pospolita na suchych trawiastych wzgórkach; kwitnie wcześnie na wiosnę przed ukazaniem się liści. U nas rośnie kilka gatunków: *sasanka otwarta, sasanka zwisła, sasanka niestrętek* czyli *zawilec*.

Saska prowincja, w państwie Pruskiem, graniczy z Brandenburgiem, Śląskiem, królestwem i księstwami Saskiemi, księstwami Reuss, Schwarzburg, elektorstwem Heskiem, Hanowerem, Anhaltem i Brunświkiem. Obejmuje 25.243 klm. kw. i liczy 2.700.000 miesz.

Saska Szwajcarja, niekiedy wyżyną Misni nazywana, zowie się część okręgu Misni w królestwie Saskiem i część północna okręgu Lutmerzyckiego w królestwie Czeskiem, urocza kraina górska, chętnie bardzo zwiedzana przez podróżnych, otrzymała nazwę od porównania ze Szwajcarją.

Saskie królestwo, ob. *Saksonja*.

Sasko-Altenburskie księstwo (po niem. Sachsen Altenburg), państwo związkowe cesarstwa Niemieckiego, położone w Niemczech środkowych (ob. *Niemcy)*.

Sasko - Koburg - Gotajskie księstwo (Sachsen - Koburg - Gotha) — państwo związkowe ces. Niemieckiego, obejmuje 1.958 klm. kw., a składa się z księstwa Gotha i ks. Koburg (ob. *Niemcy)*.

Sasko Meiningeńskie księstwo (Sachsen - Meiningen - Hilnburghausen) —państwo związkowe ces. Niemieckiego, leży wzdłuż południowo-zachodniej i wschodniej części gór zwanych Lasem Turyngijskim. Obejmuje 2.468 klm. kw. i ma 236.000 miesz. (ob. *Niemcy)*.

Sasko-Wejmarsko-Ejsenaskie wielkie ks. (Sachsen-Weimar-Eisenach) — państwo związkowe niem., składa się z trzech większych obwodów (Weimar, Neustadt i Eisenach) i kilku mniejszych, oddzielnych części. Cała powierzchnia wielkiego księstwa wynosi 3.595 klm. kw. i liczy 341.000 miesz. (ob. *Niemcy)*.

Sasów—m. w Galicji, obw. Złoczowskim, nad Bugiem, pamiętne klęską Tatarów 1649 r. i niegdyś częstem przemieszkiwaniem Jana Sobieskiego.

Satanów—miasteczko w pow. Płoskirowskim, gub. Podolskiej, nad Zbruczem, było w XVI i XVII wieku kilkakrotnie przez Tatarów straszliwie zniszczone. Niegdyś było zamożne, dziś ubogie, posiada jeszcze ślady otaczających je murów i wałów.

Satelita—ciało niebieskie, krążące dookoła swojej planety; księżyc, trabant. Przenośnie—nieodstępny towarzysz.

Satrapa — wielkorządca prowincji w dawnej Persji; dziś zarządzający jakąś prowincją w sposób samowolny, surowy, despotyczny.

Saturn: 1) u starożytnych Rzymian bożek czasu, ojciec najwyższego boga Jowisza. Uroczystości na jego cześć

obchodzone, w grudniu w Rzymie, zwały się *saturnaljami*; 2) planeta znacznie większa od ziemi, wyróżnia się wśród innych tem, że oprócz okrążających ją ośmiu księżyców, otacza ją potrójny płaski a szeroki pierścień, krążący dokoła Saturna w płaszczyznie jego równika.

Satynowanie—nadawanie różnym wyrobom fabrycznym połysku i gładkości atłasu. Satynowanie papieru odbywa się przez przepuszczanie tegoż między walcami gładkimi. *Satyną* nazywa się materja bawełniana, cienka, w wyrobie naśladująca atłas.

Satyr — w mitologji greckiej bożek leśny, wyobrażany z koźlemi nogami, rożkami i ogonem, swawolny, śmieszny i tchórzliwy, uganiający się za nimfami, winem, muzyką i tańcami. Przenośnie—człowiek cyniczny, lubieżny, rozpustnik.

Satyra—utwór prozą lub wierszem, potępiający, wyszydzający lub zlekka ośmieszający przywary, wady i nałogi ludzkie; wyszydzanie wszelkiej śmieszności z humorem i dowcipem.

Satysfakcja (z łac.) — zadośćuczynienie; zadowolenie.

Saul—pierwszy król żydowski, panował od r. 1080 do r. 1058 przed Chrystusem. Z powodu nieposłuszeństwa utracił łaskę u Boga. To też smutnie zakończył swe życie, gdyż w walce z Filistynami, widząc iż nie ma ratunku, odebrał sobie życie.

Savannah—rzeka i miasto w Georgji w St. Zjedn. Am. Północnej. Pod tem miastem zginął w r. 1779 Kazimierz Pułaski. Ma pomnik na miejscu a jeden z fortów nosi jego nazwisko.

Savigny *Fryderyk Karol*, ur. 1779 r., um. 1861 r., znakomity profesor prawa rzymskiego w Berlinie, autor wielu dzieł.

Savoir-vivre (franc., czyt. sawoar wiwr, dosł. „umieć żyć")—zasady obcowania z ludźmi i przyzwoitego zachowania się w towarzystwie i różnych okolicznościach życia.

Savanarola *Girolamo*, ur. 1452 r., um. 1498 r., zakonnik, Dominikanin, sławny kaznodzieja, brał czynny udział w politycznych sprawach swego czasu. Oskarżony o herezję, spalony został na stosie we Florencji.

Sawa—rzeka, jeden z głównych dopływów Dunaju z prawego brzegu, wypływa w Krainie dwoma wielkimi strumieniami, które okrążają góry Triglawu. Odgranicza Krainę od Styrji, płynie środkiem Kroacji, tworzy północną granicę Bośni i Serbji i wpada pod Biagrodem do Dunaju. Znaczne dopływy ma tylko z prawego brzegu: Una, Bosna, Drina.

Sawa-Caliński—jeden z najdzielniejszych dowódców w konfederacji Barskiej. W bitwie pod Szreńskiem w pow. Mławskim ciężko ranny, uniesiony został z pola bitwy i ukryty w lasach, ale zdradzony przez felczera, wzięty do niewoli i zawieziony do Przasnysza, tam przez zdarcie bandażów z rany, dobrowolnie śmierć sobie przyspieszył.

Sawanny — w Ameryce Północnej rozległe równiny, wysoką trawą i trzciną zarosłe, bez drzew i krzewów, rozciągające się po obu stronach Missisipi, znajdują się także na południe Aleganów. Jeżeli mają położenie wyższe, zowlą się *prerje*. W Ameryce Płd. zowią się *ljanos* lub *pampas*.

Sawicka *Józefa*, ur. 1859 r., pisze powieści i nowele pod przybranem nazwiskiem *„Ostoja"*.

Sawin —osada w gub. Lubelskiej, pow. Chełmskim, zbudowana na 3 pagórkach, śród pól i łąk, przerzniętych rzeczką Sajecką, dawniej Uher zwaną.

Sawrań—miasteczko w gub. Podolskiej, nad rz. Sawrańką, pamiętne bitwą z Tatarami, których tu królewicz Jan Olbracht, wysłany przez Kazimierza Jagiellończyka, na przyległych błoniach 1489 r. ciężko poraził.

Sącz 1) *Nowy*, miasto w Galicji zachodniej, leży w Karpatach, w uroczej i górskiej kotlinie, przy zlewie Dunajca

z Kamienicą. Założony u schyłku XIII w., szybko rozwinął się dzięki licznym królewskim przywilejom. Z dawnych budowli pozostały: kościoły i ratusz. 2) *Stary*, leży o milę na południe od Nowego, także nad Dunajcem blisko ujścia Popradu. Klasztor Klarysek jest fundacji św. Kingi, która spędziła tu ostatnie lata życia i spoczywa w kościele.

Sąd, *sądy*—jest to władza ustanowiona celem wymiaru sprawiedliwości i stosowania prawa. Przez ustawę państwo porządkuje stosunki, ustanawia pewne normy, według których każdy stosunek prawny załatwiony być winien; sądy mają na celu wprowadzenie tych ustaw w wykonanie. Skoro sądy są wyrażeniem woli państwa, rzecz prosta, iż tylko władza państwowa może je ustanawiać i mianować ich członków, lub wskazywać przepisy, według których ci mogą być wybierani. Z tego też powodu atrybucje władzy sądowej w czasach nowszych prawie wszędzie odjęte zostały osobom prywatnym, np. dziedzicom majętności ziemskich, korporacjom i t. p., przeszły zaś one na rzecz władzy państwowej, w której imieniu sądy sprawiedliwość wymierzają. Nie idzie jednak za tem, aby sądy przy wymierzaniu sprawiedliwości miały być zależne od osób piastujących władzę najwyższą. Przeciwnie, wpływ władzy państwowej na sądy ograniczać się winien do mianowania członków sądu, czyli *sędziów* (jeżeli ci nie są obierani), nadzoru nad szybkiem załatwianiem spraw i wydawania ustaw. W stosowaniu zaś tych ustaw sądy winny być zupełnie niezależne i wolne od wszelkiego wpływu i presji władzy. Dla prawidłowego wymiaru sprawiedliwości potrzeba, aby członkowie sądu dawali rękojmię prawości i zdolności. Z tego też powodu nikt za przestępstwo skazany i nie mający potrzebnej kwalifikacji naukowej nie powinien być mianowany sędzią. Nadto, dla zabezpieczenia prawidłowej działalności sądów, sędziowie muszą się stosować nietylko do prawa materjalnego, wskazującego im, która ze stron w danej sprawie ma słuszność, ale także zachowywać prawo formalne, to jest te przepisy, według których prawo materjalne w życie wprowadzać należy. Sądy wyrokują o mieniu, czci i wolności obywateli, to jest o najdroższych dla każdego dobrach na ziemi. Z tego powodu każda omyłka, każdy błąd w wyrokowaniu pociąga nieobliczone szkodliwe następstwa; dla uchronienia więc obywateli od takich następstw, dla zabezpieczenia jak najbardziej prawidłowego wymiaru sprawiedliwości, dla najdojrzalszego roztrząśnięcia sprawy i sprostowania mogącej wyniknąć pomyłki, uznano za konieczne, aby w sprawach ważniejszych sądy nie były złożone z jednej osoby, lecz z wielu (sądy kolegjalne); aby ta sama sprawa, raz osądzona, mogła być jeszcze rozpatrzona i sądzona w sądach wyższych (apelacja), i aby sądy troskliwie zachowywały przepisy formalne prawa, pod zagrożeniem zniesienia ich wyroków w razie jakiegoś w tym względzie pominięcia lub pomyłki (kasacja). Sądy ze względu na juryzdykcję, t. j. na zakres władzy, dzielą się na *niższe* i *wyższe*, sądzące samą sprawę i sądy pilnujące zachowania formalności (kasacyjne) sądy ogólne i wyjątkowe, specjalne sądy państwowe i sądy przysięgłych, wreszcie sądy cywilne i kryminalne. W *Polsce* był w najdawniejszych czasach sam monarcha (książe, król) sędzią; jeździł on po kraju, zasiadał na „wiecu" zgromadzonych asesorów i wydawał wyroki. W mniejszych sprawach miał kasztelan lub wojski sądowniczą władzę (sądy kasztelańskie) nad wolnymi, t. j. szlachtą; nad niewolnymi posiadali ją panowie (sądy patrymonjalne). Miasta i wioski na prawie niemieckiem (od XIII w.) miały swoje sądy ławnicze, które składały się z ławników i wójta (sołtysa); dla spraw kryminalnych t. zw.

Roki wielkie, dla spraw wójtów i sołtysów—sądy leńskie. Dla spraw szlacheckich powstały w połowie XIV w. sądy ziemskie (sędzia ziemski i podsędek byli wybierani) i podkomorskie (dla spraw granicznych), grodzkie czyli starościńskie dla spraw karnych. Wyroki wydawano w imieniu króla, który był w Polsce najwyższym sędzią i źródłem sprawiedliwości. Król sam odprawiał sądy nadworne lub zadworne (asesorami byli niektórzy senatorowie) i sejmowe (podczas Sejmu z wszystkimi senatorami). Król wysyłał też komisarzy swoich do osądzenia pewnych spraw (sądy komisarskie), często odbywali sami asesorowie w zastępstwie króla sądy, które zwały się asesorskimi. Do sądownictwa królewskiego należało bardzo wiele spraw najważniejszych (sprawy publiczne, apelacje, wyroki śmierci, infamja i t. d.). Z tego powodu musiano je uwolnić od apelacji i spraw prywatnych i ustanowiono osobne dla nich trybunały deputackie, t. j. złożone z sędziów wybieranych (deputatów). Dla Korony był od r. 1578 Trybunał koronny w Piotrkowie i Lublinie dla Litwy od r. 1584 w Nowogrodzie i Mińsku, a później w Wilnie i Grodnie. W sprawach świeckich sądzili deputaci świeccy, w duchownych połowę trybunału stanowili duchowni. W dzisiejszem Królestwie Kongresowem podstawą organizacji sądowej od 1876 r. był projekt przygotowany przez ministra sprawiedliwości b. Księstwa Warszawskiego w d. 11 i 23 maja 1808 r. a wprowadzony w wykonanie w tymże roku. Późniejsze postanowienia władzy zaprowadziły w tym projekcie pewne zmiany, tak np. utworzono zamiast sądu kasacyjnego w r. 1815 sąd najwyższej instancji, a w 1842 r. zamiast sądu najwyższej instancji—senat; ustanowiono w r. 1816 prokuratorję do bronienia w sądach interesów skarbu, gmin, miast i t. d. Z dniem 1 lipca 1876 r. wprowadzono w Królestwie reformę, przez którą na miejsce procedury sądowej cywilnej francuskiej, oraz kryminalnej pruskiej i austrjackiej, zostaje uznana za obowiązującą procedura sądowa rosyjska z pewnemi zmianami; na miejsce dawniejszych sądów gminnych, 80 sądów policji prostej, 17 sądów policji poprawczej, 9 trybunałów cywilnych, 4 sądów kryminalnych, 1 sądu apelacyjnego, oraz IX i X departamentu senatu, władza sądowa należy do sądów gminnych i sądów pokoju, sądów okręgowych, izby sądowej i do senatu, jako sądu kasacyjnego. Sąd gminny ustanawia się na jedną lub więcej gmin. Sądy pokoju znajdują się w każdem mieście i jednoczą w sobie władzę cywilną i kryminalną. Sądy okręgowe sądzą wszystkie sprawy niepodległe sądom gminnym i sędziom pokoju, zarówno kryminalne, jak cywilne. Izba sądowa sądzi sprawy o przestępstwa państwowe i z odwołania się od sądu okręgowego. Senat jest sądem kasacyjnym, przestrzegającym zachowania formalności. Sprawy handlowe sądzi trybunał handlowy, od którego odwołanie się służy do izby sądowej warszawskiej. Postępowanie odbywa się w języku rosyjskim. Wyjątek w tej mierze uczyniony został dla sądów gminnych, gdzie oprócz języka rosyjskiego dozwolony jest polski, gdy strony nie władają językiem rosyjskim. Jednak wyjątek ten nie dotyczy wszelkich aktów piśmiennych.

Sądy boże, ob. *Ordalja*.

Sądy kapturowe, ob. *Kaptury*.

Sążeń (od słowa sięgnąć, pierwotnie zatem odległość końców palców rozciągniętych ramion)—polska miara długości. Sążeń *nowopolski* czyli *warszawski* zawiera 3 łokcie czyli 6 stóp = 1,728 metra francuskiego. W przybliżeniu 100 sążni warszawskich czyni 81 sażeni rosyjskich.

Scartabellus (łac.), *świrczałka* — człowiek nowo-uszlachcony za zasługi wojenne, którego potomkowie dopiero stawali się szlachtą z pełnemi prawami rycerskiemi (w daw. Polsce).

Scena (z łac.)—miejsce wywyższone w teatrze, gdzie aktorowie w rolach swych występują. Sceną zowie się także w sztukach dramatycznych mniejsza lub większa część sztuki, odznaczająca się odejściem lub przybyciem nowych osób, do wystawianej sztuki należących. Oprócz tego wyrazem scena oznaczają miejsce lub kraj, gdzie odbywa się jakaś czynność.

Sceptycyzm (z greck.) — powątpiewanie, niedowierzanie; powątpiewanie o prawdzie przyjętych twierdzeń i pojęć ustalonych; podawanie wszystkiego w wątpliwość. *Sceptyczny*—wątpiący, niedowierzający.

Schaumburg-Lippe—udzielne księstwo niemieckie, niegdyś zachodnia część dawnego hrabstwa Schaumburg, obejmuje 340 klm. kw. przestrzeni i liczy 42.000 mieszk.

Scheda (z greck.) — dział przypadający z majątku; najczęściej mocą samego prawa.

Scheffer *Ary* — znakomity malarz francuski, ur. 1795 r., um. 1858 r., jeden z twórców francuskiej szkoły romantycznej. Pozostawił dużo dzieł pędzla, nacechowanych poezją i głębokiem uczuciem.

Schelling *Fryderyk Wilhelm* — znakomity filozof niemiecki, ur. 1775 r., um. 1854 r. Jego system filozoficzny, oparty na idealizmie Fichtego i panteizmie Spinozy, nazwany filozofją tożsamości *(Identitätssystem)* wywarł wielki wpływ na filozofję współczesną. Pod koniec życia Schelling przechylił się ku mistycyzmowi, zapowiadając w swych pismach mistyczno-teozoficznych złączenie katolicyzmu z protestantyzmem w przyszłym jednym kościele, opartym na pojęciach św. Jana Ewangelisty.

Schema, *schemat* (greck., kształt), w ogólności forma, która służy za wzór. U nas utarł się ten wyraz w niewłaściwej wymowie *szemat*. *Schematyczny*—robiony, porządkowany, ułożony według pewnego stałego wzoru, szablonu, przepisu.

Scherr *Jan*, ur. 1817 r., um. 1886 r., niemiecki historyk, prócz wielu innych dzieł napisał obszerną „Historję literatury powszechnej".

Scherzo (włosk., czyt. skerco, dosłownie żarcik)—rodzaj utworu muzycznego treści wesołej, lekkiej, żartobliwej.

Schiller *Jan Krzysztof Fryderyk*, po Goethem największy poeta niemiecki, ur. r. 1759 w Marbachu. Już jako uczeń akademji rozpoczął Schiller zawód poetycki dramatem „Zbójcy", przejmującym wszystkich swą namiętnością i siłą młodości; po „Zbójcach" stworzył inne podobnego nastroju dzieła dramatyczne: „Fiesko" i „Intryga i miłość". Lata od r. 1783 do 1795 spędza wśród okoliczności i stosunków, nie zawsze pomyślnych i szczęśliwych, jako poeta teatralny w mieście Manheim, w gronie przyjaciół i wielbicieli w Lipsku, Dreznie i Wejmarze, a wreszcie w Jenie, gdzie został profesorem historji. Nauka, której oddawać się musiał, a szczególnie badanie dziejów i filozofji, odsunęły go na lat kilka od poezji; owocem pracy jego z tych czasów są przeważnie dzieła historyczne i filozoficzne, a z poetycznych tylko drobne wiersze i dramat „Don Carlos". Dopiero od 1793 r., kiedy Schiller zapoznał się i wszedł w bliskie stosunki z Goethem, rozpoczyna się dlań trzecia epoka twórczości, wyłącznie poetyckiej. Z tej też epoki, szczególnie od r. 1799, w którym przesiedlił się do Wejmaru, pochodzą największe, najpiękniejsze i najbardziej skończone utwory jego pióra. W otoczeniu Goethego i jego familji stworzył arcydzieła, stawiające go w rzędzie pierwszych poetów świata. Szereg ich, rozpoczęty poematami lirycznymi, jak sławna „Pieśń o dzwonie" i „Balladami", wypełniają następnie mistrzowski „Wallenstein", „Marja Stuart", Dziewica Orleańska", „Narzeczona z Messyny",

„Wilhelm Tell" i „Fałszywy Dymitr" z dziejów Polski. Zgasł przedwcześnie w r. 1805, w Wejmarze, gdzie spoczywa w książęcych grobach obok Goethego. Schiller przeniknął wpływem swoim nietylko naród niemiecki, lecz także świat cały, a sława jego jako wiernego kapłana najwyższych ideałów ludzkich: dobra, piękna i wolności, krzewi się i żyje ciągle u wszystkich narodów oświeconych. Dla Niemców był on obok Goethego twórcą ich wielkiej narodowej literatury, używał u nich największej czci i popularności; dla poezji w ogólności wskazał nowe cele i nowe drogi. Na polską literaturę, odradzającą się w początkach XIX w., oddziałał niezwykle potężnie. Wszyscy nasi poeci tego czasu, nie wyłączając Mickiewicza, byli gorącymi czcicielami Schillera i uczniami jego genjuszu, zanim poszli drogą samodzielności. Tłumaczyli u nas utwory Schillera: Brodziński, Mickiewicz, Odyniec, Korzeniowski, Chłędowski, Gorczyński, Bielowski, Siemieński, Budzyński i wielu innych.

Schizma—rozdwojenie, rozszczepienie, odszczepieństwo, w kościele jako wyznaniu, podobne do herezji; ale nie tożsame z nią; schizma przeważnie burzy jedność władzy, herezja jedność dogmatów. Pod nazwą schizma znane jest głównie rozdwojenie w kościele chrześcjańskim w XI wieku.

Schlegel *August Wilhelm* (ur. 1767, um. 1845 r.) i brat jego *Karol Wilhelm* (ur. 1772 r., um. 1829 r.) sławni niemieccy poeci, krytycy i historycy literatury. Pisma ich wywarły wpływ na naszych poetów.

Schleiermacher *Fryderyk Ernest Daniel,* myśliciel niemiecki i znakomity teolog protestancki, ur. 1768 r. we Wrocławiu, um. 1834 r. Zasługi jego na polu filozofji polegają głównie na znakomitych studjach nad filozofją grecką, a mianowicie nad Platonem i zapoczątkowaniu nowego systemu filozoficznego, będącego uzupełnieniem systemu Kanta.

Schlieman *Henryk* (ur. 1822 r., um. 1890 r.)—miłośnik archeologji greckiej, odkrył Troję zagrzebaną w ziemi, zbadał położenie historycznych miejscowości Iljady i Odyssei, odkopał skarbiec w Mykenach, w Argolidzie; wydał opisy obrazowe swych odkryć.

Schlosser *Fryderyk Krzysztof,* historyk niemiecki, autor cennego dzieła „Historja XVIII i XIX wieku" przetłumaczonego na język polski. Żył od r. 1776 do 1861 r. Napisał także bardzo obszerne kilkunastotomowe „Dzieje powszechne", również przełożone na język polski.

Schlüsselburg—miasto pow. i forteca w gub. Petersburskiej, przy wyjściu Newy z jeziora Ładogi. Przez długi czas było tu więzienie dla przestępców politycznych.

Schmid *Krzysztof,* ur. 1768 r., um. 1854 r., kanonik w Augsburgu, napisał bardzo wiele wybornych opowiadań dla dzieci i młodzieży („Róża z Tannenberga", „Genowefa", „Koszyk kwiatów" i inne.

Schmitt *Henryk*—historyk i gorący patrjota polski, ur. w 1817 r. we Lwowie, um. 1883 r. Z licznych jego prac historycznych wymieniamy: „Dzieje Polski w szerszych i treściwszych wydaniach", „Dzieje XVIII i XIX wieku" i „Dzieje porozbiorowe".

Schnitzler *Artur,* ur. 1862 r., niemiecki poeta dramatyczny, zyskał wielką sławę utworami, jak „Bajka", „Miłostki", „Kolacyjka".

Schnür-Pepłowski *Stanisław,* ur. 1859 r., um. 1900 r., dziennikarz we Lwowie, napisał historję teatru lwowskiego i wiele opowiadań z dziejów Galicji.

Scholastycyzm. W wiekach średnich zajmowali się naukami prawie wyłącznie nauczyciele stanu duchownego, wykładając w szkołach klasztornych i katedralnych; uprawiali zaś obok teologji głównie filozofję. Stąd nazwano zarówno filozofję średniowieczną, jak też sposób, w jaki wówczas bywała uprawiana

scholastycyzmem (od schola, t. j. szkoła). Znamiennemi cechami filozofji scholastycznej są: 1) podporządkowanie badań filozoficznych pod powagę teologji, 2) poleganie na pismach Arystotelesa i odwoływanie się w spornych kwestjach do niego, zamiast do doświadczenia i własnego rozumu, 3) zamiłowanie w rozbiorach subtelnych, prowadzące nieraz aż do drobiazgowości. Mimo wad, które cechowały filozofję scholastyczną, nie można jej odmówić wielkich zasług; pośród jej przedstawicieli znajdują się mężowie, którzy jak św. Tomasz z Akwinu (w w. XIII) należą do najdzielniejszych umysłów wszystkich czasów.

Schönbrunn—pałac cesarski w pobliżu Wiednia z olbrzymim parkiem, ogrodem botanicznym, zoologicznym i t. d.

Schopenhauer *Artur* — głośny myśliciel niemiecki, wyznawca i obrońca pesymizmu, ur. 1788 r., um. 1860 r. Pozostawił mnóstwo pism filozoficznych, a teorję swoją oparł na „Krytyce czystego rozumu" Kanta. Życie jest pasmem cierpień, a świat sam w sobie jest zły i usposabia do pesymizmu — dowodził Schopenhauer. — Litość dla współżyjących łagodzi nieco cierpienia nasze, wyzwolić zaś od nich może jedynie stopniowe wyzbycie się chęci do życia i własnej woli przez opanowanie zmysłowych popędów i ascezę.

Schubert *Franciszek*—jeden z najznakomitszych i najulubieńszych kompozytorów niemieckich, ur. 1797 r. w Wiedniu, um. 1828 r. Zostawił wielką liczbę utworów, pomiędzy którymi pierwsze miejsce zajmują znane w całym świecie pieśni i balady, w liczbie czterystu (przeszło). Bogactwo melodji, głębokie uczucie, siła i prawda dramatyczna cechują te małe arcydzieła.

Schulze-Delitzsch *Herman,* ur. r. 1808 w Delitzsch, prowincji saskiej, um. r. 1883, wsławił się jako twórca stowarzyszeń, mających na celu podnieść stan rzemieślników i robotników. Wskazywał on tym klasom ludności stowarzyszenie się jako środek ekonomicznego dobrobytu, głosił hasło samopomocy bez oglądania się na pomoc państwa. Obmyślał organizację takich stowarzyszeń i niestrudzenie pracował nad ich zakładaniem. Na zasadach, przez niego wskazanych, rozwinęły się zarobkowe i gospodarcze stowarzyszenia, pomiędzy niemi zaś najliczniej stowarzyszenia kredytowe, zwane pospolicie zaliczkowemi, nietylko w Niemczech, ale i w wielu innych krajach.

Schumann *Robert,* ur. 1810 r., um. 1856 r., znakomity muzyk niemiecki, napisał wiele pieśni, oratorjum „Raj i Peri", oraz inne utwory.

Schwartz *Bertold,* Franciszkanin, rodem z Frejburga w Bryzgowji, żyjący w drugiej połowie XIII w., niewłaściwie uważany za wynalazcę prochu strzelniczego, który oddawna znany już był na Wschodzie.

Schwarzburg-Rudolstadt— niemieckie księstwo udzielne w Turyngji, obejmuje 941 klm. kw. i liczy 190.000 mieszk.

Schwarzburg-Sondershausen—niemieckie księstwo udzielne w Turyngji, ma 862 klm. kw. i liczy 80.000 mieszk.

Schwarzwald *(Czarny las)*—łańcuch gór w południowo-zachodnich Niemczech, ciągnący się w równej linji z Renem, na długości 158 klm., ze średnią szerokością 40 klm.

Schwerin, ob. *Meklemburg*.

Schwyz (czyt. Szwyc) — kanton we wschodniej części Szwajcarji, jeden z trzech pierwotnych kantonów, zajmuje 908,5 klm. kw. i ma 50.500 mieszk., prawie wyłącznie wyznania katolickiego.

Scipio albo *Scypion* — nazwisko dwuch znakomitych wodzów rzymskich i konsulów: 1) *Publjusz Korneljusz* Afrykański (starszy), wsławił się w wojnach z Kartaginą, 202 r. przed Chr. pobił Hannibala; um. 183 r. 2) *Publjusz Korneljusz* Afrykański (młodszy), ukończył trzecią wojnę punicką przez zbu-

rzenie Kartaginy; zamordowany 129 r. przed Chr.

Scott *Walter*—znakomity pisarz angielski, ur. r. 1771 w Szkocji, um. r. 1832, rozpoczął zawód literacki poematami epicznymi: „Pieśń ostatniego minstrela", „Dziewica jeziora", „Marmion", „Rokeby", które odznaczały się nadzwyczajną świeżością opowiadania i mistrzowskiem malowaniem zwyczajów i przyrody szkockiej. Najwyżej jednak stanął romansami historycznymi, tym rodzajem piśmienniczym, który on właściwie stworzył i od razu postawił na stopniu doskonałości. W r. 1814 wydał powieść „Wawerley", a po niej cały szereg innych utworów, czarujących treścią i sposobem jej przedstawienia. Romanse Scotta wywarły ogromny wpływ na literaturę europejską, były przekładane na wszystkie języki i wywołały w nich powstanie powieści w dzisiejszem znaczeniu i pojęciu.

Scribe *August Eugenjusz*, ur. r. 1791, um. r. 1861, utalentowany i nadzwyczajnej płodności autor teatralny francuski. Utwory jego, z których najlepsze: „Szklanka wody", „Koleżeństwo", „Więzy", są tłumaczone na język polski.

Scylla, ob. *Charybda*.

Scysja (z łac.)—rozdwojenie, rozdział; spór, niesnaski, niezgoda.

Scytowie—ludy koczownicze, nieznanego pochodzenia (prawdopodobnie aryjskiego); mieszkali nad Dunajem i morzem Czarnem, między Karpatami i Donem, a zatem w krajach, które zajęli później Słowianie.

Secemin—osada w gub. Kieleckiej, pow. Włoszczowskim, położona nad błotami, zwanemi przez lud *Sece;* bardzo starożytna.

Secesja (z łac.) — odłączenie się, oddzielenie się, usunięcie się, zerwanie związku; w historji rzymskiej wyjście plebejuszów z Rzymu na Górę Świętą; w dziejach Stanów Zjedn. odłączenie się południowych Stanów od Unji, poprzedzające wojnę o zniesienie niewolnictwa.

Secesjonizm, *secesja* (z łac.) — w literaturze kierunek zbliżony do dekadentyzmu, mniej dbający o treść, a więcej o nastrój melancholijno-fantastyczny i o niezwykłość wyrażeń; w rysunku: falistość linji fantastycznych, często równoległych i wydłużonych nadmiernie, przy unikaniu trzeźwej naturalności.

Sedan—miasto w północnej Francji, pamiętne klęską Francuzów i oddaniem się Napoleona III w ręce króla pruskiego (1 września 1870 r.).

Segment (łac.) — część linji, powierzchni, bryły; odcinek.

Segregować (z łac.)—dzielić, rozgatunkowywać.

Sejm—zgromadzenie przedstawicieli narodu, mające władzę stanowienia praw i kontrolowania władzy wykonawczej. *Sejm w Polsce* wytworzył się w w. XV jako zgromadzenie senatorów i posłów z wieców i zjazdów szlachty. *Wiece* były to zebrania książąt polskich dzielnicowych (podczas rozdziału Polski na części w XII i XIII w.) z dostojnikami i urzędnikami dzielnicy, w celu odbywania sądów i załatwiania różnych spraw. Panowie ci stanowili radę księcia; uchwalić nic nie mogli, bo wola księcia była rozkazem. Po połączeniu się dzielnic w jedno państwo, król zwoływał w tym celu *wiec powszechny*, na który przybywali tylko najwyżsi dostojnicy: biskupi, kasztelanowie, wojewodowie i najwyżsi urzędnicy królewscy (koronni), jak: marszałek, kanclerz, podskarbi i t. d., a także lennicy państwa polskiego (książe Mazowiecki, Wielki Mistrz krzyżacki). Zwali się oni wszyscy „Panami Rady", a od końca XV w. *Senatem*. Mieli tylko głos doradczy, ale król musiał się z nimi liczyć. Żadna ważniejsza sprawa (wojna, podatek i t. p.) nie dokonywała się bez nich. Panowie, zwani także magnatami lub *możnowładcami*, wyrobili sobie w w. XIV wpływ przeważny na sprawy

państwa i posiadali go do połowy XVI wieku. Dawne wiece dzielnicowe zmieniły się w tym czasie na zjazdy ziemskie szlachty. Z czasem wyrobiło się na tych wiecach, później *sejmikami* zwanych, dążenie nietylko do autonomji w swej ziemi, ale do oddziaływania także na sprawy państwa, przez niedawanie podatków i niestawanie do pospolitego ruszenia bez zezwolenia sejmików i t. p. Królowie, zniewoleni przez wojny do żądania zasiłków pieniężnych i wojska, musieli odwoływać się do tych zjazdów ziemskich (już w r. 1404, 1407 i t. d.). W r. 1454 szlachta, zgromadzona w *Nieszawie* (na wojnę pruską), uzyskała przywilej, którym król przyznawał jej prawo przyzwalania podatków i pospolitego ruszenia. O powziętych uchwałach zawiadamiali odtąd posłowie sejmików króla; przybywali oni z poleceniami, spisanemi na sejmikach, t. zw. *instrukcjami*, ponad które dawać na nic przyzwolenia nie mogli. Z tych posłów sejmowych utworzył się niebawem *Sejm walny* przez połączenie senatu i posłów ziemskich. W r. 1505 w Radomiu uzyskała szlachta od króla przywilej, że nic nowego (nihil novi) bez przyzwolenia Sejmu nie będzie w państwie wprowadzone. Sejm składał się z trzech stanów: króla, senatu (panów czyli senatorów) i Izby poselskiej. Mieszczanie nie mieli w nich przedstawicieli swoich. Taki był początek sejmowania w Polsce. Rozwinęło się ono dopiero na większą miarę za króla Zygmunta Augusta, a to przez rozszerzenie się oświaty wśród szlachty, rozbudzenie się życia ruchliwszego w kraju przez reformację, postawienie programu czyli planu wielkich reform, t. zw. egzekucję praw, przez unję w r. 1569 z Litwą, która dotychczas sejmów nie miała, w końcu przez wygaśnięcie królewskiego rodu Jagiellonów i wybór króla przez całą szlachtę. Po śmierci króla zwoływano bowiem odtąd naprzód Sejm t. zw. *konwokacyjny*, który obmyślał władzę na czas bezkrólewia i robił przygotowania do wyboru, i *elekcyjny*, t. j. wyborczy. Pacta conventa zapewniały szlachcie wszystkie przywileje, a więc i niestanowienie żadnej ustawy bez Sejmu, a nawet artykuł o wypowiedzeniu posłuszeństwa królowi, gdyby wbrew woli Sejmów postępował. Sejm zyskiwał coraz większą władzę w miarę jak jej ubywało królowi i rządowi. Do sejmu należeli: 1) arcybiskupi i biskupi, 2) wojewodowie i kasztelanowie, t. zw. krzesłowi, urzędnicy wielcy koronni i litewscy, a w końcu kasztelanowie drążkowi. Posłów ziemskich wybierały sejmiki po 2 z każdej ziemi. Większe ziemie posyłały 3—8 posłów. Poseł musiał mieć lat 23 skończonych i posiadłość w ziemi, z której był wybrany. Sejm radził pod przewodnictwem (pod laską) marszałka izby poselskiej. Uchwały jego miały być jednomyślne, co było wielkiem złem, ale objawiło się ono dopiero z zepsuciem obyczajów w wieku XVII (ob. *Liberum veto*). Odtąd rwały się często sejmy, praca ich szła na marne, a w kraju zapanował bezład. Sejm polski w czasach najpiękniejszego okresu (1550 — 1650) był poważnem i o dobro kraju dbałem zgromadzeniem. Liczył wtedy wielu znakomitych mężów i niepospolitych mówców, obytych z sprawami publicznemi. Ale z czasem te wolności, które były długo słuszną narodu chlubą, obróciły się w swawolę: sejmiki były zgromadzeniem ciemnych tłumów szlacheckich, które spraw kraju nie znały, instrukcje ich były zaściankowe i małodusze, a Sejm miał uchwalać jednomyślnie wedle tych instrukcji. Upadek sejmu był koniecznym skutkiem tego stanu rzeczy. Okazuje się to w całej pełni w XVIII w. Dźwignął go dopiero z tego upadku Sejm Wielki. *Sejm Wielki* albo *Czteroletni* obradował w Warszawie od r. 1788 do 1792 r. Po dwuch latach postanowiono na nim, aby raz jeszcze wybrano posłów i aby ci

nowi posłowie połączyli się z dawnymi, ponieważ ważność spraw domagała się zdwojonej liczby przedstawicieli narodu. Najważniejsze reformy Sejmu tego były: 1) powiększenie wojska do 100.000, 2) ustanowienie podatków, 3) komisje porządkowe cywilno-wojskowe, 4) prawo dla miast, a wreszcie najważniejsza 5) *Konstytucja* 3 Maja. Po nim nastąpił już tylko Sejm grodzieński, zwany niemym. W Księstwie Warszawskiem i Królestwie Polskiem zbierały się także (do r. 1830) Sejmy, złożone z Senatu i Izby posłów.

Sejny—miasto pow. w gub. Suwalskiej, nad rz. Sejną albo Marychą położone, ma piękny kościół po-dominikański, w r. 1805 na parafjalny zamieniony, do którego w r. 1823 przeniesiono z Wigier katedrę djecezji augustowskiej. Sejny posiadają seminarjum duchowne, kapitułę, konsystorz.

Sekator — nożyce ogrodnicze ze sprężyną, używane do ucinania gałązek.

Sekcja (łac.)—oddział, część pewnego wydziału, zwłaszcza w ministerjach i innych biurach; zarządzający takim oddziałem jest *naczelnikiem sekcji.*

Sekcja (med.) — czynność, dokonywana na ciałach zmarłych, polegająca na otworzeniu czaszki (przez przepiłowanie kości) oraz klatki piersiowej i jamy brzusznej. Dokonywana jest przez lekarzy bądź w celach naukowych—aby zbadać zmiany patologiczne, które choroba w organach, tkankach zmarłego poczyniła, bądź w celu rozstrzygnięcia wątpliwości co do rodzaju choroby, lub określenia bliższych przyczyn śmierci. Sekcja ostatniego gatunku, wykonana z polecenia sądu w wypadkach śmierci podejrzanej, zowie się *obdukcją lekarską* (ob.).

Sekretarz (z łac.) — oznaczał pierwotnie pisarza, używanego do pisania spraw tajemnych. Dzisiaj w hierarchji urzędniczej jest to urzędnik pośredni między kancelistą a referentem. W dawnych władzach Królestwa Polskiego, do r. 1831, sekretarze generalni pełnili obowiązki przywiązane do urzędu późniejszych dyrektorów kancelarji. *Sekretarz stanu* — tytuł ministra. W Niemczech tytuł przedstawicieli pojedyńczych urzędów Rzeszy.

Sekretarz—ptak drapieżny, spokrewniony z jastrzębiami, ale posiadający wiele cech wspólnych z brodzącymi. Jest to ptak wielkości żórawia, na wysokich nogach, ze stosunkowo długą szyją; dziób, jak u jastrzębia. Upierzenie szaro brunatne; podbrzusze białe; na tyle głowy kitka z kilku zwisających piór (stąd nazwa). Zamieszkuje Afrykę; żywi się przeważnie wężami i dlatego bardzo użyteczny.

Seksualny (z łac.) — płciowy; wynikający z popędu płciowego.

Sekstans — szósta część koła, czyli 60 stopni; przyrząd astronomiczny do mierzenia kątów, zwłaszcza zaś wysokości słońca nad horyzontem, w celu oznaczenia czasu i szerokości geograficznej.

Sekta—stronnictwo religijne, odstępujące od zasad wiary kościoła głównego.

Sekularyzacja (łac.)—zamiana stanu zakonnego na świecki; zniesienie dóbr duchownych i przyjęcie ich na rzecz skarbu.

Sekunda—sześćdziesiąta część minuty w godzinie, w okręgu koła i w stopniu geograficznym.

Sekundant (z łac.)—towarzysz pojedynkującego się, układający warunki spotkania i świadek pojedynku.

Sekwana, po francusku Seine (Sen), najważniejsza rzeka Francji, nad którą leży Paryż, ma 780 klm. długości, płynie w kierunku północno-zachodnim, a uchodzi do kanału La Manche (La Mansz). Najważniejsze jej dopływy są: z prawego brzegu Aube (Ob), Marne (Marn), Oise (Oaz), z lewego: Yonne (Jon). Sekwana jest wprost lub za pomocą dopływów połączona żeglownymi kanałami prawie z wszystkiemi rzekami Francji.

Sekwestr albo *sekwestracja* (z łac.)— oddanie czyjegoś majątku do tymczasowego zachowania i zarządu osobie trzeciej, w celu zabezpieczenia żądań (praw) osoby drugiej; zajęcie majątku przez rząd na rzecz skarbu albo dla ściągnięcia należności rządowej.

Sekwestrator—urzędnik dopełniający sekwestru; urzędnik administracyjny, egzekwujący podatki.

Selamlik—w Turcji część domu, zamieszkana przez mężczyzn, dostępna i dla cudzoziemców. Salamlikiem nazywa się również uroczysta ceremonja wyjazdu sułtana do meczetu w piątek.

Seldżukowie—plemię tureckie w Azji zachodniej, tworzyli w wiekach średnich kilka niezawisłych państewek w Persji, Mezopotamji, Syrji i Azji Mniejszej.

Selekcja (z łac.)—wybór, dobór.

Selen—pierwiastek, metaloid, symbol chemiczny *Se;* towarzyszy zwykle w przyrodzie siarce, lecz w nader małych ilościach; z tego powodu jest bardzo drogi. Posiada podobne własności, co i siarka; różni się od niej barwą czerwoną; na powietrzu spala się, wydając ostrą woń, przypominającą chrzan. Selen bardzo jest czuły na światło: oświetlony, staje się z dziesięć razy lepszym przewodnikiem prądu elektrycznego, niż w ciemności; stąd jego zastosowanie w telefonie optycznym.

Selenga—rzeka w gub. Jenisejskiej, bierze początek w pasmie gór Bogdu w Mongolji i wpada do jeziora Bajkał. Długość jej wynosi 1.205 klm.

Seler—roślina z rodziny *baldaszkowatych.* Uprawia się w wielu krajach Europy, przyczem albo starają się o rozwój ogonków liściowych, które są jadalne, albo o korzeń, który używa się jako włoszczyzna do rosołów, zup lub na sałatę.

Seleucja—wielkie i ludne miasto założone przez Seleukosa I nad Tybrem, z gruzów opuszczonego Babilonu. Była stolicą potężnego państwa *Seleucydów,* które istniało od r. 312 do r. 64 przed Chrystusem.

Selters—wieś w pruskiem Hessen-Nassau, w pobliżu Wiesbadenu, zyskała rozgłos przez źródła szczawowe, które dostarczają wody *selterskiej.*

Semafor — 1) pierwotnie nazwa optycznego telegrafu na wybrzeżach Francji, który oznajmiał o przybyciu i ruchach okrętów na pełnem morzu, później połączony z siecią telegraficzną stanowi komunikację z okrętami na pełnem morzu; służy także jako stacja meteorologiczna i daje ostrzegające sygnały burzowe; 2) przyrząd sygnałowy optyczny na kolejach.

Semeńko *Piotr,* ur. 1813 r., um. 1886 r., żołnierz wojsk polskich, później jeden z założycieli zakonu Zmartwychwstańców; wydał kilka dzieł po polsku i po francusku.

Semestr (z łac.) — 6-cio miesięczny okres czasu, półrocze, zwłaszcza półroczny kurs w wyższych zakładach naukowych.

Semici — szczep plemienia kaukaskiego, do którego należą narody wyprowadzane w Biblji od syna Noego, Sema, oraz inne przez uczonych z pomników starożytności wykryte. Ludy te zamieszkiwały okolice Eufratu i Tygru, i z tej jakby drugiej swojej kolebki porozchodziły się po Azji, a później i po innych częściach świata. Głównymi Semitami są Arabowie, Hebrajczycy (Żydzi), Syryjczycy (Aramejczycy). W starożytności byli: Asyryjczycy, Hettyci i t. d.

Semigalja — niegdyś księstwo, tworzące część Kurlandji, położone wzdłuż Dźwiny, a przez nią oddzielone od województwa Inflanckiego. Dzieje Semigalji zlewają się z dziejami Kurlandji (ob.).

Seminarjum (łac.)—zakład naukowy, w którym młodzież kształci się praktycznie do przyszłego zawodu, tak np. istnieją seminarja nauczycielskie, filozoficzne i t. d. Zwykle jednak pod tą nazwą rozumie się szkoła duchowna

w której sposobią się młodzi kandydaci do stanu duchownego.

Semipałatyńsk—miasto główne obwodu tejże nazwy, nad rzeką Irtyszem.

Semiramida, *Semiramis* — bajeczna monarchini asyryjska, zdolna, chciwa władzy, okrutna i rozpustna. Od jej imienia nazwane zostały ogrody wiszące w Babilonie, zaliczone do siedmiu cudów świata.

Semireczyński obwód—kraina w środkowo-azjatyckich posiadłościach Rosji, obejmuje 394.396 klm. kw. i liczy około 1.000.000 mieszkańców.

Semkowicz *Aleksander*, ur. 1850 r., dyrektor bibljoteki uniwersyteckiej we Lwowie, historyk, napisał kilka cennych dzieł i rozpraw.

Semmering—pasmo gór między Austrją Niższą a Styrją; prowadzi przez nie kolej żelazna, z której roztaczają się prześliczne widoki.

Sempołowski *Antoni* — rolnik, ur. 1847 r. w W. Ks. Poznańskiem; nauki przyrodnicze i agronomję studjował w Halli i Lipsku. W r. 1875 został profesorem rolnictwa i kierownikiem pola doświadczalnego przy wyższej szkole rolniczej w Żabikowie, a po zamknięciu tej szkoły przez rząd pruski, w r. 1880 założył „stację oceny nasion" przy Muzeum rolnictwa i przemysłu w Warszawie i stacją tą zarządzał do 1892 r., gdy objął kierownictwo rolniczej stacji doświadczalnej w Sobieszynie. Ogłosił znaczną ilość prac z zakresu rolnictwa i jest doskonałym popularyzatorem wiedzy rolniczej.

Sen jest chwilowem, częściowem lub całkowitem zawieszeniem niektórych funkcji ciała, w celu umożliwienia wypoczynku spełniającym je organom. Podczas snu działalność mózgu w pewnym stopniu ustaje, zmysły i mięśnie spoczywają, ustają ruchy dowolne, a działają tylko narządy, których funkcje niezbędne są do życia (płuca, serce i po części kiszki). Czasowa ta przerwa działalności niezbędna jest dla organizmów i żadne stworzenie, bez poważnych następstw dla zdrowia i życia, bez snu obejść się nie może. Człowiek dorosły powinien spać 6—7 godzin na dobę, kobiety po 8 godzin, młodzież po 8—9 godzin, starsze dzieci po 10 — 12 godzin; noworodki sypiają ciągle z wyjątkiem pory, przeznaczonej na ssanie. Regularne sypianie również jest niezbędne, jak regularne przyjmowanie pokarmów. Najlepiej udawać się na spoczynek w dwie godziny po kolacji, kłaść się spać o godzinie 11-ej wieczorem, a wstawać o 6-ej lub 7-ej. Sypianie po obiedzie nie jest zdrowe; dla niektórych jednak osób (ciężko pracujących fizycznie lub umysłowo) prawie niezbędne. Ponieważ w czasie snu mózg niezupełnie działać przestaje, skutkiem tego dzięki jego chwilowej działalności powstają marzenia senne, które są również myśleniem, odczuwaniem i t. d., tylko niedokładnem, nieciągłem, bezładnem. Potrzeba snu w normalnych warunkach przychodzi sama przez się, jak głód i pragnienie. Można jednak sen wywołać sztucznie przy pomocy środków nasennych, bądź też hypnotyzmu (ob.). Zbyt długi sen, trwający u dorosłych więcej jak godzin dziesięć, a nie wywołany silnem poprzedniem zmęczeniem lub przyjęciem narkotyków, jest objawem nienormalnym; jeżeli trwa bardzo długo—zowie się *letargiem*. Potrzeba snu sprowadza *senność* — stan, będący czemś pośredniem między snem a czuwaniem. Ciągła senność jest objawem nienormalnym, zdradzającym chorobę.

Senat (od łac. *senex* — starzec) — w starożytnym Rzymie rada, złożona z sędziwych mężów, naczelników rodów patrycjuszowskich, która kierowała zarządem państwa. W wiekach średnich rady miejskie znaczniejszych miast nazywały się senatami. Obecnie w niektórych państwach (np. w Rosji) istnieją senaty, stanowiące najwyższą władzę sądową; w innych zaś wyższa izba poselska nosi nazwę senatu, a w Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn. miano to przysługuje zgromadzeniu przedstawicieli wszystkich Stanów, należących do Związku. Członkowie senatu nazywają się *senatorami*. Pod mianem *senatów akademickich* rozumiemy najwyższą władzę uniwersytecką, złożoną z rektora i profesorów zwyczajnych, lub też radę pedagogiczną, złożoną z profesorów akademji, uniwersytetu, zebraną dla sądzenia przekroczeń, popełnionych przez studentów.

Senegal—1) rzeka w północno-zachodniej Afryce, 1700 klm. długa, wpada do oceanu Atlantyckiego. 2) Osady francuskie nad tą rzeką, tworzą część tak zwanej Senegambji (ob.), która składa się z Senegalu, Gwinei portugalskiej, Gambji (angielska posiadłość) i Gwinei francuskiej.

Senegambja—kraj na wybrzeżu zachodniem Afryki; przylega do pustyni Sahary, a ograniczają go rzeki: Senegal i Gambja. Mieszkają tam szczepy murzyńskie Dżolofów i Fulbów. Senegambja jest krajem bardzo bogatym w płody roślinne (bawełna, indygo, trzcina cukrowa i t. d.), zwierzęta (słonie, małpy, lwy), w żelazo, złoto i sól. Należy do Francji, Anglji i Portugalji.

Seneka *Lucjusz*—znakomity filozof rzymski, ur. 2, um. 67 r. po Chr., nauczyciel Nerona, skazany przez niego na śmierć.

Senes, ob. *Strączyniec*.

Senjor (łac.)—starszy, starszy członek rodziny, przełożony bractwa, konwiktu, bursy i t. p.

Sens (z łac.) — porządek, rozum, zdolność pojmowania; znaczenie, treść; myśl zawierająca wniosek. Sens *moralny*—wniosek, nauka płynąca z bajki, ze zdarzenia, z opowiadania.

Sensacja—wielkie wrażenie, podziw. *Sensacyjny*—sprawiający wielkie wrażenie, obrachowany na wzbudzenie podziwu.

Sensualizm—pogląd filozoficzny, polegający na twierdzeniu, że wszelką wiedzę zawdzięczamy spostrzeżeniom zmysłowym. Sensualizm nie uznaje istnienia idei wrodzonych. Najgłośniejszym przedstawicielem sensualizmu był Francuz Condillac (czyt. Kondyllak), ur. 1715 r., um. 1780 r.

Sentencja (z łac.) — 1) krótkie treściwe zdanie, zawierające głęboką myśl, prawdę życiową; maksyma; 2) zdanie, orzeczenie, osnowa wyroku sądowego.

Sentencjonalny—wyrażający się zdaniami zwięzłemi, pełnemi głębszej myśli, ogólnego znaczenia.

Sentyment (z łac.)—uczucie, wrażenie, usposobienie. *Sentymentalność, sentymentalizm*—uczuciowość, tkliwość, czułostkowość, przesadne oddawanie się uczuciom rzewnym. *Sentymentalny*—przesadnie uczuciowy, czuły, tkliwy, łzawy.

Separacja (z łac.)—rozłączenie, rozdzielenie; odłączenie gruntów; rozłączenie małżeństwa na czas nieograniczony bez rozwodu (u katolików).

Separator — przyrząd oddzielający śmietankę od mleka, centryfuga, wirówka.

Separatyzm—dążność do odrębności, do odłączenia się stronnictwa politycznego lub kierunku religijnego i t. p.

Sepja, ob. *Mątwa*.

Septyczny (z greck.)—zakaźny, wywołujący rozkład, psucie się, gnicie. *Septyczne substancje* — pierwiastki zakaźne, które wprowadzone do żywego organizmu, powodują zatrucie wskutek rozplenienia się zawartych w nich bakterji chorobotwórczych.

Ser — masa, utworzona ze stałych części mleka, a więc z *sernika* i *tłuszczów* (masła) oraz z wody i *soli*. Płyn pozostający po wytworzeniu sera, zowie się *serwatką*; jest to woda, w której rozpuszczone są sole, cukier mleczny, nieco białka i sernika. Sery mogą być różne, zależnie od ich składu chemicznego i od sposobu ich wyrobu. Oddzielenia sera od serwatki dokony-

wamy, zakwaszając mleko bądź w sposób naturalny, bądź też sztuczny przy pomocy *podpuszczki*. W ostatnim wypadku mleko nie ma kwaśnego smaku i śmietanka od niego się nie oddziela. Wyrób sera prostego nie przedstawia trudności, natomiast wyrób lepszych gatunków wymaga i lepszego nabiału i przedewszystkiem znajomości wielu sekretów, które tylko przez długą praktykę poznać można.

Seradela *(ptaszyniec)*—roślina z rodziny *strąkowych*, zasiewana na paszę. Jest to niewielkie ziele o łodydze wątłej, listkach szczupłych i kwiatach drobnych błękitno-czerwonawych. Strączki po dojrzeniu mają kształt, przypominający stopę ptasią.

Seraj—w Turcji i na Wschodzie mu zułmańskim: 1) Pałac sułtański w Konstantynopolu. 2) Dom lub szereg pokoi zamieszkiwanych przez same kobiety; to samo co *harem*. 3) Dom zajezdny, zajazd, szopy i budynki wogóle, schroniska dla karawan, stąd *karawan-seraj*.

Serajewo, ob. *Sarajewo*.

Serapis—bóstwo Egipcjan starożytnych, pierwotnie czczone w Azji Mniejszej. Cześć jego rozszerzyła się później po Grecji i Italji.

Seraskier (tur.)—w Turcji najwyższa godność wojskowa, tytuł ministra wojny, także tytuł głównego wodza armji.

Serbja — królestwo na półwyspie Bałkańskim, obejmuje dorzecze rzeki Morawy (prawy dopływ Dunaju) 48.303 klm. kw. i liczy 2.900.000 mieszk. Kraj cały górzysty i lesisty, nie podniósł się jeszcze całkowicie z nędzy, którą długowiekowy ucisk turecki nań sprowadził. Głównem zajęciem ludności jest chów bydła, zwłaszcza świń i owiec. Inne płody natury (rudy) zupełnie nie wyzyskane; przemysłu niema. Słowiański lud *Serbów*, mieszkający po Adrjatyk a także w południowych Węgrzech dokoła miasta Temeszwaru (½ miljona), jest dzielny, rosły. Stolicą królestwa serbskiego jest Białogród (Belgrad), nadto posiada Serbja ważną twierdzę Nissę (Nisz). *Serbowie* ukazują się w dziejach w VII wieku po Chr. po najeździe Awarów, podzieleni na drobne plemiona (żupy), na których czele stali żupani. Żupan raski, Stefan Namanija, połączył w XII w. pod swoją władzą całą Serbję. Z rodu jego Stefan Duszan (1336 — 1356) rozszerzył znacznie państwo swoje na półwyspie Bałkańskim, zwał się królem lub carem i wydał zbiór praw, zwany „Zakonnikiem". Na synie jego Uroszu V wygasł ród Namanijów (1367 r.). Z innego rodu Łazarz I wstąpił na tron, ale wtedy właśnie Turcy dotarli już do granic Serbji. Na polu Kossowem w r. 1389 pokonany legł Łazarz na pobojowisku. Serbja weszła w skład Turcji, a w r. 1459 została jej prowincją (paszalikiem tureckim). Nastąpiły długie lata niewoli. Od r. 1718 należała Serbja do Austrji, ale wnet (1739 r.) powróciła pod jarzmo tureckie. Dopiero w r. 1804 podniósł Jerzy Karadżiordżia powstanie i zdobył w r. 1807 Białogród; ufał on w pomoc Austrji lub Rosji, ale zawiódł się. W pokoju między Turcją a Rosją 1812 r. Serbja uzyskała tylko przebaczenie dla powstańców. Niebawem zerwała się znowu do boju. W r. 1815 w niedzielę Palmową *Miłosz Obrenowicz* podniósł chorągiew powstania, w r. 1817 został wybrany dziedzicznym księciem, na co sułtan musiał dać w r. 1831 zezwolenie. Książę był hołdownikiem Turcji. Ród Obrenowiczów panuje odtąd w Serbji do r. 1842, w którym rewolucja obaliła Michała, syna Miłosza, a oddała rządy synowi Jerzego, Aleksandrowi Karadżiordżiewiczowi. Rządził on 16 lat. W r. 1858 wybuchło niezadowolenie; złożono go z tronu i powołano napowrót Michała, który w r. 1868 został zamordowany. Nastąpił Milan IV Obrenowicz, wybrany księciem przez zgromadzenie narodowe. Wojna przeciw Turcji w r. 1876 nie powiodła się, ale w ślad za nią rozpoczęła w r. 1877 wojnę turecką Rosja. Po zwycięstwach rosyjskich nad Turcją Serbja w r. 1878 otrzymała zupełną niepodległość, a r. 1882 ogłosił się Milan królem serbskim. Wojna z Bułgarją w r. 1885 skończyła się klęską Serbji. Milan nadał krajowi swemu w r. 1888 nową konstytucję, zaś w rok później z powodu niezadowolenia z jego rządów zrzekł się tronu na rzecz małoletniego syna, Aleksandra, ur. 1876 r. Ale rządy młodego monarchy okazały się bardzo nieudolne. Król nie szanował praw, a ożeniwszy się z Dragą, kobietą złej sławy, stracił zaufanie i szacunek narodu. Dnia 11 czerwca 1903 r. sprzysiężeni oficerowie wpadli do pałacu królewskiego i zamordowali Aleksandra, Dragę i ich zwolenników. W cztery dni później skupczyna (sejm serbski) obrała królem Piotra Karadżordżewicza, który koronował się w r. 1904. Serbja jest monarchją konstytucyjną.

Serbowie łużyccy, ob. *Łużyce*.

Serce—silny mięsień, dzięki miarowym skurczom którego odbywa się *krążenie krwi*. Położony jest w jamie piersiowej, pomiędzy obu płucami, po lewej stronie mostka, na wysokości brodawki piersiowej. Otoczony jest ze wszystkich stron błoną workowatą, zwaną *osierdziem*. U dorosłego człowieka serce jest wielkości pięści. Kształt ma gruszkowaty, u wierzchołka lekko zaostrzony; opierając się na przeponie brzusznej, dotyka niemal ścianki klatki piersiowej, gdzie też doskonale wyczuć się daje, a nawet podczas skurczu podnosi skórę, i bicie serca staje się dla oka widzialne. Serce podzielone jest przegrodami na cztery jamy: dwie górne zwą się *przedsionkami*, dwie dolne—*komórkami*. Przedsionek prawy *C* łączy się z komórką prawą *D* za pomocą otworu, a przedsionek lewy *G* z komórką lewą *H*; otwory te zamykane są *zastawkami*, składającemi się z mocnych błoniastych trójkątnych fałd, uczepionych u ścianek komórkowych; trzy takie fałdy tworzą w komórce prawej *zastawkę trójdzielną*, dwie zaś w lewej —*zastawkę dwukończystą*. Zastawki te przepuszczają krew z przedsionków do komórek, lecz nie pozwalają jej powrócić wstecz do przedsionków—mianowicie wtedy, kiedy komórki kurczą się i wypychają krew do naczyń krwionośnych. Pomiędzy prawą a lewą połową serca nie istnieje żadna komunikacja. W ciągu minuty serce dorosłego człowieka kurczy się 70—80 razy, u dziecka znacznie częściej. Wyczuwalne na klatce piersiowej *bicie* serca odpowiada skurczowi komórek.

Fig. 54. Serce: A — aorta; B, F—żyły; C, G — przedsionki; D, H—komórki; E—ścianki.

Przykładając ucho do klatki piersiowej w okolicy serca, możemy słyszeć dwa tony sercowe, odpowiadające skurczowi przedsionków i komórek. Serce jest najważniejszym narządem organizmu, a choroby serca należą do najpoważniejszych; są one bardzo liczne i rozmaite, a powstają wskutek dziedziczności, artrytyzmu, reumatyzmu, niehygjenicznego życia, chorób zaraźliwych i t. d. *Bicie serca (palpitacje)* powstaje wskutek nienormalnych skurczów serca, tak silnych, iż chory bez przykładania ręki do piersi odczuwa je jako wrażenie przykre i niepokojące. Występuje napadami, a zależy od chorób serca lub też od nerwowości ogólnej, nadużycia kawy czarnej, herbaty, tytuniu i t. p.

Serdecznik *(lwi ogon)*—roślina zielna z rodziny wargowych. Ma dość duże, 3—7 wrębne liście na długich ogonkach; kwiaty drobne blado-różowe, zebrane w okółki w kątach liści. Pospolity przy drogach, płotach, w miejscach nieuprawnych; kwitnie w lecie.

Sereje — osada w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, liczy około 3.000 mieszkańców.

Serenada (włosk.) — muzyka lub śpiew, wykonany wieczorem lub nocą pod oknami jakiej osoby, dla okazania jej czci lub miłości.

Seret: 1) rzeka, lewy dopływ Dniestru; wypływa niedaleko źródeł Bohu; 2) rzeka, wypływa z Karpat na Bukowinie, powyżej Galacza wpada do Dunaju. 3) Nad rzeką tą leży miasto, zwanę *Seret*, liczące około 10.000 mieszkańców.

Serja (z łac.) — kolej, następstwo, szereg, rząd liczb następujących po sobie, a obejmujących jeden dział rzeczy (losów loteryjnych, przedstawień, występów, wydawnictw i t. d.).

Sernik — gatunek białka, zawarty w mleku zwierząt ssących. Twaróg jest sernikiem, z domieszką tłuszczów i soli. Sernik nie rozpuszcza się w wodzie. Gotowany, twardnieje. Służy za pokarm w postaci mleka słodkiego, kwaśnego, serów. Używa się do wyrobu kleju, zwanego *kazeiną*.

Serock—osada w gub. Warszawskiej, pow. Pułtuskim, nad rzeką Narwią, naprzeciwko miejsca, w którem łączy się z Bugiem.

Serokomla — osada w gub. Siedleckiej, pow. Łukowskim, nad rz. Czarną.

Serowiec—drobny, prawie mikroskopijny pająk z rzędu roztoczy o błyszczącej skórze białawej. Znajduje się krociami w starym serze, powodując ostatecznie rozsypanie się sera na proszek.

Serpentyn *(wężowiec)*—minerał, najczęściej znajdujemy go w bezkształtnych bryłach ziarnistych. Barwa jego zielonawa, przechodzi w żółtawą, ciemną lub czarniawą w plamy czerwone, żółte i szare. Pod względem chemicznym uważać go należy za połączenie krzemionki, magnezji i wody. Spotyka się w Alpach i w Czechach. Służy do wyrobu drobnych przedmiotów, waz, talerzy, a także do ozdób architektonicznych.

Serpentyna — 1) rodzaj śmigownicy, długie działo średniowieczne; 2) krzywa szabla używana do stroju i do pojedynku; 3) droga łukowo prowadzona.

Servus (łac.)—sługa! (forma powitania i pożegnania). *Servus servorum Dei*—sługa sług Bożych—tytuł Papieża.

Serwal — zwierzę ssące, drapieżne, z rodziny kotów; z wielkości i postaci przypomina nieco rysia. Różni się od innych kotów wysokiemi nogami i dość krótkim ogonem; sierść szaro-żółta z rzadkiemi ciemnemi centkami. Mieszka w Afryce, żywi się drobnemi ssącemi i ptactwem.

Serwantka — szafa oszklona ze wszystkich stron, przeznaczona na srebro, szkło wykwintniejsze i na różne cacka ozdobne.

Serwatka, ob. *Ser*.

Serwilizm (od łac. Servus) — służalczość, uniżoność, płaszczenie się.

Serwis (z łac.)—zastawa stołu, komplet naczyń stołowych ze szkła, porcelany lub srebra.

Serwituty, ob. *Służebności*.

Sesja (z łac.)—posiedzenie, narada; okres czasu, na który parlament lub sąd bywa zwoływany.

Sestercja, właściwie *sestertius* — moneta u starożytnych Rzymian, wartości $2^1/_2$ asa rzymskiego (około 16 groszy).

Sevres (czyt. Sewr) — miasteczko niedaleko Paryża, ma słynną fabrykę porcelany.

Sewastopol lub *Sebastopol*—miasto, leży na półwyspie Krymskim. Do r. 1855 był główną twierdzą morską Rosji nad morzem Czarnem, ale został podczas wojny krymskiej zburzony i dopiero później odbudowany.

Sewer—pseudonim *Ignacego Maciejowskiego* (ob.).

Sewilla—miasto w Hiszpanji, stolica prowincji tejże nazwy, liczy 150 tys. mieszkańców, posiada piękny kościół katedralny, liczne zabytki starożytności i sztuki (pomnik Kolumba) oraz fabryki.

Sezam *(łogowa)*—rodzaj roślin *dwuliścieniowych*. *Sezam indyjski* uprawiany jest oddawna we wszystkich krajach gorących (Indje, Egipt, Ameryka) dla ziarn, zawierających olej tłusty, słodkawy, używany na wschodzie jako lekarstwo, pokarm i kosmetyk. Znaczną ilość ziarn tych sprowadzają do Europy dla użycia ich oleju przy fabrykacji mydeł.

Sezon—pora roku; pora odpowiednia do czegoś, np. pora kąpieli, karnawału. *Sezonowy* — właściwy pewnej porze, stosowny w pewnej porze.

Sędzia. Sędzią nazywa się, kto sądzi, rozstrzyga jakiś spór między ludźmi lub wymierza sprawiedliwość za karygodne uczynki. Sędzią *ziemskim* nazywał się w Polsce wybrany na sejmiku sędzia dla spraw cywilnych, który sprawował urząd swój dożywotnio, a miał zastępcę swego w *podsędku*. Sędzią dla spraw karnych był w powiecie *starosta grodowy*, który z urzędu ścigał złoczyńców. Sędzia może być cywilny, duchowny, wojskowy.

Sędziwój—1) *Czechel*, profesor akademji krakowskiej w XV wieku, sławny teolog i mówca, bywał też posłem do Krzyżaków. 2) *Michał*, ur. 1556 r., um. 1636 r., sławny polski alchemik, o którym mówiono, że znał tajemnicę robienia złota.

Sęp — ptak drapieżny dzienny; odznacza się potężnym, długim dziobem, haczykowato zagiętym na końcu. Głowę i szyję ma nagie, skrzydła ogromne; nogi z długiemi, ale prostemi i niezbyt ostremi szponami. Sępy zamieszkują przeważnie kraje ciepłe; żywią się padliną, a usuwając takową, wyświadczają wielkie usługi. Z sępów starego świata zasługują na uwagę: *Sęp kasztanowaty*, największy z ptaków europejskich, barwy ciemno-kasztanowatej z brunatnym kołnierzem z odstających piór naokoło szyi; głowa i górna część szyi okryta puchem popielatym. Zamieszkuje południową Europę oraz sąsiednie kraje Afryki i Azji. *Sęp płowy*, tej samej mniej więcej wielkości, mieszka w Afryce północnej oraz w południowych częściach Europy. Oba te sępy zalatują

Fig. 55. Sęp płowy.

niekiedy do nas. *Ścierwnik* i *orłosęp* (ob.) stanowią przejście do orłów. Z sępów nowego świata wyróżniają się *kondor* oraz *sęp królewski*.

Sfera — w matematyce bryła, która swoim kształtem bardzo zbliża się do kuli, a przecież nie jest kulą. Dlatego sferą zowie się przestrzeń nieba, okalająca ziemię. Przenośnie używamy tego wyrazu na określenie zakresu myśli lub wiedzy (np. sfera czyichś poglądów), a dalej warstwy ludności, np. sfery rolników, rzemieślników i t. p.

Sfinks — u starożytnych Egipcjan bóstwo wyobrażane w postaci leżącego lwa, z głową i piersiami kobiety; w mitologji greckiej: bajeczny potwór, przebywający na skale pod Tebami i zadający przechodniom zagadkę, której je-

żeli nie odgadli, zostawali pożerani. Przenośnie—symbol tajemniczości.

Sforza — potężna rodzina włoska, panowała w Medjolanie w XV wieku i na początku XVI. Z tej rodziny pochodziła królowa polska Bona.

Sfragistyka—część heraldyki: nauka o starych pieczęciach i medalach.

Shakespeare (czyt. Szekspir) *Wiljam* — największy poeta angielski, ur. r. 1564 w Stradford, był aktorem w Londynie i jako poeta dramatyczny okazał genjalne zdolności. W r. 1613 wrócił do rodzinnego gniazda i osiadłszy we własnym majątku, dokonał życia 1616 r.

Fig. 56. Wiljam Shakespeare.

Obdarzony nadzwyczajną wyobraźnią, głębokiem uczuciem, olbrzymią zdolnością patrzenia na świat i ludzi i potęgą słowa, wyrósł nie tylko na największego poetę Anglji, nie tylko na nieprześcignionego twórcę poezji dramatycznej swego kraju, ale także na jednego z największych genjuszów świata. Główne znamiona dramatycznych utworów jego, które wszystkie niemal są arcydziełami, stanowi niewyczerpana rozmaitość w mistrzowskiem przedstawieniu duszy człowieka i moralna zasada, że wola ludzka jest podstawą dobrego i złego na świecie, wszelkiego szczęścia i niedoli. Najwybitniejsze z 36 dzieł jego są: dramat z dziejów Anglji „Ryszard III"; dramaty z dziejów rzymskich: „Korjolan", „Juljusz Cezar", „Antonjusz i Kleopatra"; wielkie tragedje: „Romeo i Julja", „Hamlet", „Otello", „Król Lear", „Makbet"; komedje: „Sen nocy letniej", „Kupiec wenecki", „Poskromienie złośnicy", „Wesołe kumoszki z Windsoru", i osnute na baśniach dramaty: „Powieść zimowa", „Burza". Pisał nadto jeszcze opowiadania poetyczne i sonety. Niema narodu, któryby nie przyswoił sobie dzieł Shakespeare'a choć w części. Polacy zaczęli go przekładać dopiero w XIX wieku, a dziś wszystkie jego utwory przetłumaczone są na język polski.

Sheffield — miasto w Anglji, sławne wyrobami metalowymi (narzędzia lekarskie, wyroby nożownicze), liczy około 350.000 mieszkańców.

Shelley (czyt. Szelli) *Percy*—znakomity poeta angielski, przyjaciel Byrona, ur. 1792 r., um. 1822 r., pisał utwory liryczno opisowe: „Królowa Mab", „Alastor", „Bunt Islamu" i dramatyczne: „Prometeusz", „Hellas", „Cenci".

Shylok (ang., czyt. Szajlok) — żyd, główna postać w komedji Szekspira p. t. „Kupiec Wenecki", stała się przysłowiową jako typ twardego chciwego lichwiarza, nieubłaganego wierzyciela.

Siano.—Wysuszone trawy pastewne zowiemy sianem. Scinanie traw odbywa się przy pomocy ręcznej kosy, bez grabek, lub kosiarki. Należy je ścinać w czasie kwitnięcia, ponieważ wówczas trawy mają najwięcej substancji azotowych, najstrawniejszy drzewnik i najwięcej aromatu. Po okwitnięciu drzewnik twardnieje, stając się niestrawnym, aromat znika. Zwykle u nas łąki koszą w czerwcu na *siano*, a we wrześniu na t. zw. *potraw* albo *otawę*. Potraw ma mniejszą wartość niż siano: posiada

mniej aromatu i jest twardszy. Istnieją jednak dobre łąki, dające rocznie trzy i cztery pokosy, nie różniące się prawie od siebie co do wartości; istnieją znowu i takie, na których raz tylko do roku kosić można.

Siarczany—sole, będące połączeniami kwasu siarczanego z tlenkami różnych metalów. Występują obficie w naturze; można je również otrzymać sztucznie.

Siarczany kwas zwykły, *angielski* lub *witryol*—składa się z siarki, tlenu i wodoru. W stanie czystym przedstawia się w postaci ciężkiego, oleistego płynu, bez barwy, o nadzwyczaj silnie kwaśnym smaku, bez zapachu; w stanie skoncentrowanym pali skórę, tkaniny lniane, bawełniane, wogóle większość związków organicznych, pozostawiając brunatny węgiel; łącząc się z wodą, rozgrzewa się tak bardzo, że powoduje gwałtowne zagotowanie się wody, połączone z niewielką eksplozją. Kwas siarczany jest bodaj czy nie najważniejszym ze związków, przez przemysł chemiczny produkowanych; wyrabiają go na wielką skalę metodą dość skomplikowaną. Ma nadzwyczaj liczne zastosowania: tworzy z zasadami wiele pożytecznych soli (*siarczany*); używa się do wydzielania kwasu węglowego, azotnego, solnego, winnego, stearyny, przy fabrykacji fosforu, farb i barwników, do stosów elektrycznych, do fabrykacji cukru krochmalowego, do przemywania kości w cukrowniach, do wyrobu nawozów sztucznych; wogóle można powiedzieć, że mało jest takich gałęzi przemysłu, w którychby kwas siarczany w tej lub owej formie nie był stosowany.

Siarek węgla—połączenie chemiczne siarki z węglem; jest to płyn bezbarwny, palny, posiadający odór zgniłej rzodkwi. Nie miesza się z wodą, rozpuszcza zaś w sobie wiele żywic, kauczuk, oleje roślinne, służy do wyciągania olejów z nasion, ługowania tłuszczów z wełny i t. d., stąd też ma bardzo obszerne zastosowanie w przemyśle.

Siarka—pierwiastek, metaloid, symbol chemiczny *S*. Najczęściej przedstawia się w postaci ciała stałego jasno żółtej barwy, bez zapachu i smaku, nie rozpuszcza się w wodzie, topi się przy 115°, wre przy 440°, przy której to temperaturze ulatnia się w postaci pary. Para wolno oziębiona przechodzi w kryształy, nagle zaś ochłodzona—daje proszek, znany pod nazwą *kwiatu siarczanego*. Jeżeli siarkę długo ogrzewać przy stu stopniach lub, roztopiwszy ją, nagle oziębić, w takim razie z odmiany żółtej przechodzi w odmianę *żółto-brunatną*. Jeżeli stopioną siarkę wlejemy cienkim strumieniem w wodę, otrzymamy nową jej odmianę—siarkę *plastyczną*, przedstawiającą się w postaci miękkiego ciasta, które dopiero po kilku dniach twardnieje. W stanie rodzimym występuje często w okolicy wulkanów, jak w Sycylji, lub blisko pokładów gipsu, jak u nas (Czarkowa, Sosnowiec). Prócz tego spotyka się w licznych związkach, jak: *siarki* (siarko-wodor, siarki metalów), *siarczany* (gips), *białka* zwierzęce i roślinne i t. d. Otrzymuje się ją, oczyszczając rodzimą siarkę z ziemistych przymieszek przy pomocy sublimacji (ob. *Destylacja*). Siarkę spotykamy w handlu w postaci kawałów, najczęściej mających kształt naczyń, w których została oziębiona, w postaci pałeczek, wreszcie w formie żółtego proszku, t. zw. kwiatu siarczanego. Siarka ma bardzo liczne zastosowania: używają jej do wyrobu kwasu siarczanego, zapałek, do fabrykacji niektórych barwników, do konserwowania chmielu, do odcisków galwanoplastycznych i t. d. Używa się jej w medycynie jako środka dezynfekcyjnego, niszczącego na skórze niektóre liszaje (t. zw. wątrobiane plamy). Siarka daje liczne związki, bardzo ważne w technice i medycynie.

Siarki dwutlenek — gaz o przenikliwym, klującym, dobrze wszystkim znanym zapachu, powstaje przy paleniu się siarki w powietrzu. Cząsteczka jego

składa się z atomu siarki i dwuch atomów tlenu. Rozpuszcza się w wodzie, dając *kwas siarkawy*, ciecz o wyraźnych własnościach kwasu. Dwutlenek siarki otrzymujemy przez spalenie siarki lub pirytu żelaznego. Używa się do bielenia jedwabiu, wełny, słomy, cellulozy i t. d.; posiada również własności dezynfekcyjne. Kwas siarkawy z zasadami tworzy sole, t. zw. *siarkony* (np. siarkon sodu).

Siarkowodór—gaz bezbarwny, łatwo zapalny; rozpuszcza się w wodzie, której udziela swego zapachu, przypominającego bardzo zgniłe jaja; wdychany działa trująco, w mniejszych ilościach przyprawia o ból i zawrót głowy. Składa się z siarki i wodoru. W naturze występuje w źródłach wód siarczanych (u nas w okolicy Buska), obficie w gnijącem białku zwierzęcem, w kale. Otrzymują go przez polewanie kwasem solnym siarków, np. siarku żelaza, wątroby siarczanej. Siarkowodór z tlenkami metalów łączy się łatwo, dając różne siarki (żelaza, srebra, sodu, ołowiu, miedzi i t. d.). Ma zastosowanie w analizie chemicznej, służąc do oddzielania od siebie pierwiastków; używa się również w technice.

Siatkoskrzydłe czyli *żyłkoskrzydłe*—nazwa rzędu owadów. Posiadają uzbrojenie gęby, przystosowane do żucia, cztery jednakowe błoniaste skrzydła siatkowo żyłkowane; często podobne są do ważek, ale różnią się od nich tem, że odbywają przeobrażenia zupełne. Tu należą: mrówkolew, chróścik i inne.

Siatkówka, ob. *Oko*.

Sic (łac.) — tak, dosłownie; wyraz kładziony zwykle w nawiasie dla zwrócenia uwagi na przytoczenie dosłowne.

Siciński *Władysław*—poseł i stolnik upicki. Urażony dekretem królewskim w sprawie ekonomji szawelskiej, zerwał sam jeden swem „nie pozwalam" (veto) sejm z r. 1652. Klątwa, jaką współcześni go dotknęli, rozgłos, jaki tym postępkiem w całym kraju sobie zjednał, smutną sławą napiętnowały pamięć Sicińskiego, właściciela małej wioski Upity na Żmujdzi. Zwłoki jego przez lud długi czas poniewierane, złożone przez miejscowego proboszcza w Upicie r. 1860 w oddzielnej szafie, stojącej w rogu kościoła, długo zachowywały się w całości. Miał być zabity od pioruna.

Sic itur ad astra (łac.), dosłownie: „tak idzie się do gwiazd", co znaczy: tak zdobywa się sławę. *Sic transit gloria mundi* (łac.)—tak przemija chwała tego świata. *Sic volo, sic jubeo* (łac.) — tak chcę, tak rozkazuję.

Sicz — siedlisko Kozaków zaporoskich, osiadłych nad dolnym Dnieprem.

Sidney (czyt. Sidni)—wielkie portowe i handlowe miasto w Australji, liczy 500.000 mieszkańców.

Siechnowicze — majętność w gub. Grodzieńskiej, niegdyś posiadłość Kościuszków Siechnowieckich. Tutaj znaczną część młodości swej przepędził Tadeusz Kościuszko.

Sieciech—wojewoda za Władysława Hermana, był namiestnikiem i doradcą króla; dążąc do opanowania władzy, wywoływał wojny domowe.

Sieciechów — osada w gub. Radomskiej, pow. Kozienickim, założona przez wojewodę Sieciecha. Klasztor tutejszy pobenedyktyński, leżący poza Sieciechowem we wsi Opactwie, był założony przez Bolesława Chrobrego.

Sieczka—pocięta na sieczkarni słoma roślin zbożowych. Używa się jako dodatek do paszy. Zawiera stosunkowo mało części strawnych i pożywnych, ale jest tania.

Sieczna — w geometrji linja przecinająca koło.

Siedem cudów świata, ob. *Cuda świata*.

Siedlce—miasto gubernjalne w Królestwie Polskiem, liczy około 25.000 mieszkańców. W XVI wieku było tylko wsią, zwaną *Nowe Siedlce*, którą Zygmunt I r. 1547 zamienił na miasto. Po podziale kraju Siedlce dostały się Austrji i były miastem cyrkułowem. Za Ks. Warszawskiego zostały stolicą departamentu siedleckiego, a po utworzeniu Królestwa Polskiego stolicą województwa Podlaskiego i w tej epoce znacznie się podniosły. Od 1837 r. były stolicą gub. Siedleckiej, następnie, po przeniesieniu rządu gubernjalnego do Lublina, miastem powiatowem, później znowu zostały miastem gubernjalnem.

Siedliszcze — osada w pow. Chełmskim, gub. Lubelskiej.

Siedliszcze—miasteczko w pow. Winnickim w gub. Podolskiej, nad rzeką Bohem; na wysokiej skale—zamek.

Siedmiogród—kraj należący do Węgier, na przestrzeni 56.100 klm. kw. liczy ludności 2 200.000. Jest wyżyną, otoczoną dokoła górami znacznie wyższemi, stanowiącemi część Karpat. Wszystkie prawie jego rzeki (Samosz i Marosz z dopływami) uchodzą do Cisy, szerokimi przełomami przebijając się przez góry na zachód. Jedynie Aluta płynie na południe i uchodzi do Dunaju. Wnętrze kraju jest płaskie i stepowe. Góry, pokryte lasami, obfitują w skarby kopalne, zwłaszcza góry zachodnie i północne (Bibarskie, Banackie i Rodnańskie), z których wydobywają wiele soli kamiennej, złota, srebra, żelaza, miedzi i t. d. Ludność dzieli się pod względem narodowości na trzy prawie równe liczebnie części: węgierską (Seklerzy), rumuńską i niemiecką (t. zw. Sasi). Najważniejsze miasta są: Sybin, Koloszwar i Kronsztad. Dzieje ob. *Węgry*.

Siedmioletnia wojna — trzecia wojna Fryderyka II z Marją Teresą, władczynią krajów austrjackich, o Śląsk. Trwała lat 7 (od r. 1756 do r. 1763). Po stronie Prus stała Anglja, po stronie Austrji—Francja. Rosja popierała najpierw Austrję, potem Prusy, a w końcu cesarzowa Katarzyna II wystąpiła jako pośredniczka i zaproponowała pokój w Hubertsburgu. Znaczenie Rosji wzrosło od tego czasu [redacted]

Sieja—gatunek ryb z rodziny łososiowatych, z rodzaju *głąbiel*. Znajduje się u nas tylko w jednem jeziorze Wigierskiem, sprowadzona przez OO. kamedułów na początku ubiegłego stulecia. Dorasta do 2 stóp i do 12 ft. wagi. Jest

Fig. 57. Sieja.

rybą wyłącznie jeziorną, przebywającą w miejscach najgłębszych. Żyje towarzysko i wynurza się z głębi tylko na tarło przy końcu jesieni w miejsca płytkie u brzegów.

Siekacze—zęby przednie u zwierząt ssących i u człowieka.

Sielanka, *idylla* — rodzaj poezji malującej prostotę i uroki życia wiejskiego (sielskiego).

Sielawa — niewielka ryba miękkopłetwa, spokrewniona z łososiem. Różni się odeń nietylko wielkością (około 20 cm.) ale i tem, że pysk ma bezzębny i szczękę dolną wysuniętą naprzód. Ogólny kolor srebrzysty; grzbiet błękitny. Przebywa w jeziorach o dnie piasczystem lub iłowatem; u nas pospolita w jeziorach Augustowskich. Mięso jej białe, tłuste i smaczne.

Sieluń — wieś w gub. Łomżyńskiej, pow. Makowskim nad Narwią, niegdyś stolica księstwa Sieluńskiego, należącego do biskupów płockich.

Siemiatycze — miasto w pow. Bielskim, w gub. Grodzieńskiej, liczy około 5.000 miesz.; Katarzyna z Tęczyna, księżna Radziwiłłówna, w końcu XVIII wieku wystawiła tu ogromny ratusz i wspaniały pałac, w którym umieściła bogate zbiory historji naturalnej, liczące się do pierwszych w Europie. Bitwa i pożar w r. 1863 zadały dotkliwą klęskę temu miastu.

Siemens. Niemiecka rodzina Siemensów wydała w ubiegłym wieku trzech braci: Wernera, Wilhelma i Fryderyka, którzy pożytecznie pracowali w zakresie elektrotechniki. Wielka fabryka elektrotechniczna w Berlinie pod firmą Siemens i Halske ma filje w Warszawie, Wiedniu, Londynie i t. d.

Siemieński *Lucjan Hipolit*—poeta i pisarz niepospolitego talentu, ur. r. 1809, mieszkał we Lwowie, gdzie wraz z Bielowskim i Polem przyczynił się niemało do rozbudzenia ruchu umysłowego. Uwięziony za udział w tajnych pracach narodowych, otrzymał rozkaz wyjazdu z kraju. Bawił przez kilka lat na emigracji w Paryżu, potem działał w Poznańskiem, a w r. 1848 osiadł na stałe w Krakowie, gdzie założył dziennik *Czas*, który po koniec życia zasilał licznymi utworami swego pióra. Prócz wierszy oryginalnych (dumek, sonetów i t. p.) i tłumaczeń, do których należy znakomity przekład „Odyssei" Homera, prócz powieści i „Portretów literackich", prócz bardzo wielu krótszych utworów, odznaczających się pięknym językiem i trafnymi poglądami, napisał Siemieński książkę pod tytułem „Wieczory pod lipą", w której opowiadał dla ludu dzieje Polski zajmująco, barwnie i przystępnie. Umarł w r. 1877 w Krakowie.

Siemiradzki *Henryk*—znakomity malarz polski, ur. 1843 r. w Charkowie, um. 1902 r. Przebywał stale w Rzymie, skąd obrazy jego, wysoce cenione wszędzie, rozchodziły się po całej Europie. Przeważnie wybierał tematy z życia Grecji i Rzymu.

Siena — stolica włoskiej prowincji t. n., rezydencja arcybiskupa, ma uniwersytet, założony w r. 1203, i wspaniały kościół katedralny. W wiekach średnich była stolicą udzielnego państwa, lecz zdobyta przez księcia Florencji Kosmę I, podupadła i dopiero w naszych czasach się podniosła nieco.

Sieniawa — miasto w Galicji, w obwodzie Przemyskim, nad Sanem, gniazdo znakomitego rodu Sieniawskich, przeszła później w dom Czartoryskich.

Sieniawscy — ród znakomity i zasłużony: 1) *Mikołaj*, wojewoda ruski, hetman wielki koronny, ur. 1485 r., um. 1569 r. w Lublinie; 2) *Mikołaj Hieronim*, hr. na Szkłowie i Myszy, hetman polny koronny, odznaczył się i przyczynił do zwycięstwa pod Chocimem (1673 r.), towarzyszył Janowi III pod Wiedeń (1683 r.), um. w Lubowli na Spiżu 1684 r.; 3) *Adam Mikołaj*, syn poprzedniego, hetman w. koronny, walczył ze Szwedami, zachowując stale wierność królowi Augustowi; um. 1726 r. i na nim ród ten wygasł.

Siemieńscy, zasłużony ród polski herbu Dębno, posiadał pierwotnie miasteczko Oleśnicę, a później majętność Sienno i dlatego nazywał się raz z Oleśnicy, drugi raz z Sienna; wydał w XV wieku kilku znakomitych i zasłużonych mężów.

Sienkiewicz *Jan Karol*—zasłużony bibljograf i bibljotekarz w Puławach, autor i wydawca ważnych dzieł historycznych; ur. 1792, um. 1860 r.

Sienkiewicz *Henryk*, ur. r. 1845 w Woli Okrzejskiej (w Siedleckiem). Rozpoczął swój zawód autorski od nowel, przeważnie z życia ludu wiejskiego (wydanych pod przybranem nazwiskiem *Litwosa*), jak „Hania", „Janko Muzykant", „Bartek Zwycięzca", które zjednały mu odrazu sławę utalentowanego pisarza. Niebawem przeszedł od tych drobnych utworów z codziennego życia do wielkich powieści, osnutych na tle dziejowem i prawie nie odkładając pióra, bo z krótkiemi tylko przerwami, ogłosił trzy sławne dzieła: „Ogniem i Mieczem", „Potop" i „Pan Wołodyjowski". Wszystkie te trzy powieści, w których z przedziwną mocą i barwnością odtworzył pełną burz i klęsk epokę, wywołały prawdziwy entuzjazm polskiej publiczności, czytane były chciwie i z uniesieniem wszędzie,

gdzie mowa polska żyje. Następnie wydał Sienkiewicz dwie powieści społeczne: „Bez dogmatu" i „Rodzina Połanieckich", poczem zwrócił się znowu na pole powieści historycznych. Na tle przeszłości rzymskiej, a mianowicie panowania cesarza Nerona, napisał powieść p. t. „Quo vadis", a po jej ukończeniu, znów przechodząc do dziejów ojczystych, powieść p. t. „Krzyżacy".

Fig. 58. Henryk Sienkiewicz.

W ostatnich czasach ukazała się jego nowa powieść społeczna p. t. „Wiry" i opowiadanie dla młodzieży p. t. „W pustyni i puszczy". H. Sienkiewicz zdobył sobie sławę u swoich i obcych, zdobył serca współziomków i przyczynił się w wysokim stopniu do rozbudzenia uczuć patrjotycznych, wlał otuchę i wiarę w przygnębione dusze polskie.

Siennica—os. w gub. Warszawskiej, pow. Mińskim, nad rz. Sienniczką; posiada seminarjum nauczycielskie.

Siennik *Marcin*—mieszczanin krakowski, żył za czasów Zygmunta Augusta; wydał dzieło o roślinach p. t. „Herbarz, t. j. ziół opisanie", i o medycynie „Lekarstwa doświadczone".

Sienno — osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim. Wspaniały tutejszy kościół parafjalny założył 1432 r. Dobiesław Oleśnicki, wojewoda sandomierski.

Sienno — m. pow. w gub. Mohylewskiej, nad Dnieprem.

Sieradz — miasto powiatowe w gub. Kaliskiej nad Wartą, liczy około 8.000 mieszkańców. Sieradz, bardzo stary gród polski, stolica województwa, był w XIV i XV wieku miejscem częstych zjazdów szlachty. Wojny szwedzkie sprowadziły upadek miasta. *Ziemia Sieradzka*, niegdyś księstwo dzielnicowe Piastów, łączyła niejako Wielkopolskę z Małopolską.

Sierakowscy: 1) *Wacław Hieronim*, ur. 1699 r., um. 1784 r., arcybiskup lwowski, napisał kilka dzieł teologicznych. 2) *Wacław*, bratanek jego, ur. 1740 r., um. 1806 r., kanonik katedry krakowskiej, miłośnik muzyki, zajmował się też rolnictwem (napisał „Rolnictwo dla włościan, dziedziców i władzy rządowej") i przemysłem. 3) *Józef*, ur. 1765 r., um. 1831 r., uczony zbieracz i znawca starożytnych zabytków sztuki i książek. 4) *Zygmunt*, w 1848 r. jako słuchacz uniwersytetu petersburskiego skazany do pułków orenburskich, dosłużył się stopnia oficera i wstąpił do akademji sztabu jeneralnego. Odznaczający się wyjątkowemi zdolnościami oficer wysłany został przez rząd za granicę, by badał tamtejsze urządzenia wojskowe. W r. 1863 stanął na czele oddziałów partyzanckich w Kowieńskiem. Umarł 1863 r.

Sieroszewski *Wacław*, ur. 1860 r., technik, zesłany na Syberję, spędził kilkanaście lat w kraju Jakutów, których życie zbadał i opisał, później w Japonji i Chinach, napisał wiele zajmujących opowieści, w których z wielkim talentem odmalował przyrodę i życie zwiedzanych przez siebie krajów. Pisze czasem pod pseudonimem *Sirko*.

Sierp—nóż krzywy, zgięty w kształcie półkola, z ostrzem ponacinanem w drobniutkie ząbki, osadzony jednym końcem w rękojeści, służy do żęcia zboża. U Greków starożytnych był symbolem rolnictwa.

Sierpc—m. powiatowe w gub. Płockiej, nad rz. Sierpienicą, bardzo starożytne. Posiada 3 kościoły, z których parafjalny sięga jeszcze podobno pogańskich czasów.

Sierpik—kwiatostan wierzchołkowy, w którym kwiaty tak są ułożone, że każda szypułka wyrasta z poprzedniej szypułki zawsze po tej samej stronie, wskutek czego cały kwiatostan jest skręcony, jak sierp lub pastorał; kwiatostany takie posiadają rośliny z rodziny ogórecznikowatych.

Sierra (hiszp., dosł. piła)—wyraz dodawany do nazwy wielu pasm górskich w Hiszpanji i Ameryce, z powodu ostro zakończonych szczytów. *Sierra Morena*—góry ciemnobrunatne, *Sierra Nevada*—góry śnieżyste.

Sierść, ob. *Włosy*.

Sierżant — stopień podoficerski we Francji; nazwy tej używano także w wojsku polskiem na oznaczenie najstarszego podoficera (odpowiada dzisiejszemu wachmistrzowi, feldfeblowi i t. d.).

Siesta (włosk.)—wypoczynek południowy; drzemka.

Sievers *Jan Jakób* — dyplomata rosyjski, ur. 1731 r. w Estlandji. W 1792 r. wysłano go do Polski na stanowisko ambasadora. Tu, skłoniwszy do swych widoków Stanisława Augusta, przeprowadzić potrafił drugi rozbiór Polski i rozwiązanie konfederacji Targowickiej. W 1793 r., po dokonaniu dzieła, usunięto go z zajmowanego stanowiska.

Siew—czynność rolnicza, mająca na celu umieszczenie w ziemi *nasion* roślinnych w celu ich wyhodowania. W niektórych wypadkach zamiast ziarn roślin wsiewa się ich części, mające zdolność rozwoju, jak kłącze, cebulki; siew taki zowie się *sadzeniem;* jeżeli sadzimy młode roślinki, wyhodowane z ziarn w inspektach, to takie sadzenie zowie się *przesadzaniem* lub *flancowaniem*. Siew może być *ręczny* albo *maszynowy;* ostatni dokonywa się przy pomocy siewników. Ze względu na porę rozróżniamy: siewy *jare*, dokonywane na wiosnę i *ozime*—w jesieni.

Siewierz — osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim, niegdyś stolica osobnego księstwa. Przez darowiznę Kazimierza Sprawiedliwego w 1180 r. Siewierz wraz z Bytomiem dostał się książętom śląskim, od których 1443 r. nabył kardynał Zbigniew Oleśnicki na rzecz biskupstwa krakowskiego. Księstwo Siewierskie składało się wtedy z dwu miast — Siewierza i Czeladzi—i 8 włości. Odtąd biskupi krakowscy tytułują się książętami siewierskimi. Konstytucja sejmowa z r. 1790 wlączyła to księstwo do Korony. Z dawnego zamku pozostały tylko szczątki.

Siewka — niewielki ptak brodzący spokrewniony z czajką. Nogi ma 3-palcowe, dziób krótki; upierzenie szare w zielone i żółte plamki. Zamieszkuje północne kraje Europy; u nas przelotna. Żywi się robakami, owadami, ślimakami. Lata chyżo, głos ma gwiżdżący; krzykliwa, zwłaszcza przed słotą. Mięso smaczne.

Siewnik- narzędzie rolnicze, zastępuje rękę ludzką przy siewie. Jest to machina o złożonej budowie. W skrzynce mieści się nasienie, które dolną szparą spada na walec obracający się w czasie ruchu machiny i opatrzony dziurkami. Z dziurek tych ziarno spada bądź wprost na rolę, wówczas otrzymujemy t. zw. siew *rzutowy*, w którym ziarno równomiernie jest rozrzucone po polu; albo też zsypuje się do kilku kanałów drewnianych lub blaszanych, skąd sypie się w rowki, porobione przy pomocy zębów, umieszczonych pod spodem mahiny. W ten sposób otrzymujemy t. zw. siew *rzędowy*.

Signum (łac.)—znak, znamię, cecha; *signum temporis*—znamię czasu.

Sikawka — przyrząd do wyrzucania w górę strumienia wody; ma główne zastosowanie przy gaszeniu pożarów. Sikawki ręczne są to przyrządy bardzo proste: w rurze wąsko zakończonej posuwa się tłok; jeżeli, wprowadziwszy otwór sikawki w wodę, pociągniemy tłok ku górze, tworzy się pod nim próżnia i woda wchodzi do sikawki pod ciśnieniem atmosfery; wyrzucamy ją następnie, wpychając tłok z powrotem. Zwykłe sikawki *ogniowe* są to pompy (ob.) ssąco-tłoczące, w których rura ssąca jest bardzo krótka, a rura wypływu, czyli kiszka jest dostatecznie długa.

Sikiang (t. j. rzeka zachodnia)—największa rzeka Chin płd., bierze początek w prowincji Junnan; od Wuczuofu jest spławna, a pod Samszui tworzy wielką deltę, której ramię wschodnie wpada do morza Chińskiego.

Siklawa—nazwa wodospadów w Tatrach. Siklawa w Dolinie Pięciu Stawów jest największym w Tatrach wodospadem, w którym woda spada dwiema kaskadami po skale wysokiej 64 metry.

Sikora — drobny ptak z rzędu wróblowatych, z prostym krótkim, ostro zakończonym dziobem; upierzenie ma barwne, ogon dość krótki, zwykle wycięty. Wszystkie sikory są nadzwyczaj zwinne, śmiałe i ruchliwe. Trzymają się stadkami w lasach, wyławiając mnóstwo owadów, liszek, poczwarek i jaj owadzich, stąd bardzo użyteczne. Gnieżdżą się w dziuplach. Na zimę nie odlatują, przenoszą się natomiast z lasów do ogrodów i wówczas z konieczności biorą niekiedy pokarm roślinny, zwłaszcza różne ziarna. Z naszych gatunków największa jest *sikora bogatka*, wielkości wróbla; grzbiet ma oliwkowo-zielony, głowę, podgardle i pręgę wzdłuż brzucha czarne; skrzydła i ogon niebieskawo-siwe, z białą przepaską wpoprzek skrzydeł. Oprócz *bogatki* znajdują się u nas *sikora czarna, modra* (z niebieską łatką na głowie), *czubata, raniuszek* i inne.

Silva rerum. Był dawniej w Polsce po dworach szlacheckich obyczaj przepisywania wierszy, mów i t. p. utworów w księdze, w której także zapisywano ważniejsze zdarzenia rodzinne i krajowe. Taki rękopis, treści bardzo różnorodnej, nazywano „silva rerum“ (las rzeczy).

Siła.—Gdy ciało zostanie wprowadzone w ruch lub wstrzymane, gdy ruch ciała ulegnie przyspieszeniu lub opóźnieniu, albo nareszcie gdy ruch prostolinijny ulegnie zmianie co do kierunku—uważamy każdą taką zmianę za skutek jakiejś *siły*. Żeby nastąpiła podobna zmiana, potrzeba najmniej dwuch ciał, wywierających na siebie wpływ wzajemny; wpływ ten jest właśnie siłą. Siła tedy nie istnieje sama w sobie, oddzielnie od ciał. Rozróżniamy częstokroć rozmaite rodzaje sił: siłę ciężkości, spadku, ciśnienia, głosu, światła, ciepła, elektryczności, magnetyzmu, powinowactwa chemicznego, siłę mięśniową i inne. Siły mierzymy masami, t. j. ilością cząsteczek wprowadzonych w ruch i prędkościami nadanemi im w jednostce czasu. Jeżeli następuje zmiana kierunku ruchu, to uwzględniamy i wielkość owej zmiany stosunku do kierunku działania siły. Do mierzenia wielu bardzo sił jest używany *siłomierz* czyli *dynamometr*. Część *mechaniki*, badająca siłę jako przyczynę ruchu, zowie się *cynetyką*.

Simmler *Józef* — znakomity malarz polski, ur. 1823, um. 1868 r.; autor pięknego obrazu „Śmierć Barbary Radziwiłłówny“.

Simno — osada w gub. Suwalskiej, pow. Kalwaryjskim, nad rz. Sperną i nad jeziorem Simno. Kościół tutejszy parafjalny należy do najstarożytniejszych i najokazalszych w gubernji.

Simon *Juljusz Franciszek*, ur. r. 1814, um. 1896 r.; francuski minister oświaty, zasłużony w sprawie reformy szkół, później prezes ministrów; napisał wiele dzieł treści filozoficznej.

Simonides: 1) sławny poeta grecki, w V wieku przed Chrystusem, pisał uczuciowe pieśni, zwane trenami; 2) przybrane nazwisko poety polskiego, *Szymona Szymonowicza* (ob.).

Simplex (łac.) — prosty, pojedyńczy. *Simplex servus Dei*—prosty sługa Boży; oznacza człowieka uczciwego, prostodusznego, nieoświeconego prostaczka.

Simplon — przełęcz w Alpach środkowych (wysokości 2010 metrów), stanowi przejście ze Szwajcarji do Włoch północnych.

Sin (*cyan)*—grupa związków, złożonych z węgla i azotu (t. zw. *związki sinowe*), odznacza się właściwym zapachem gorzkich migdałów; są to przeważnie związki silnie trujące. *Kwas sino wodorowy* (zwany pruskim) znajduje się w małej ilości w gorzkich migdałach i w kroplach laurowych, używanych w lecznictwie. *Sinek potasu*, używany przy galwanicznem pozłacaniu i posrebrzaniu i w fotografji, jest ciałem stałem, w wodzie łatwo rozpuszczalnem; gwałtowna trucizna.

Sine qua non (łac.) — bez tego nic, warunek niezbędny, konieczny.

Singapore — wyspa, leżąca u południowo-wschodniego krańca półwyspu Malakka, obejmuje 555 klm. kw. z ludnością 185.000. Należy do Anglji. Miasto główne *Singapore* ma port i jest nader ważnym punktem handlowym.

Siniak — podskórny wylew krwi na ograniczonej przestrzeni, powstaje po silnych urazach, wskutek pęknięcia małych naczyń krwionośnych.

Sinobrody—bohater baśni ludowych i znanej bajki Perraulta. Sinobrody, nazwany tak z powodu koloru swej brody, zamordował sześć żon swoich i postanowił pozbawić życia siódmą, lecz tę ocalili bracia, zabiwszy krwiożerczego męża.

Sinope — w starożytności kwitnące miasto greckie w Paflagonji, nad morzem Czarnem, później stolica królów Pontu, obecnie *Sinub*, wyborny port turecki.

Siny kamień, ob. *Miedź*.

Siodło — rodzaj siedzenia, umieszczonego na grzbiecie konia dla wygody jeźdźca. Wyrabianie siodeł jest przedmiotem *siodlarstwa*, które to rzemiosło łączy się ściśle z rymarstwem.

Siostry miłosierdzia, zwane też *szarytkami*, tworzą zgromadzenie, które we Francji powołał do życia św. Wincenty á Paulo. Regułę jego zatwierdził w r. 1668 papież Klemens IX. Zadaniem Sióstr miłosierdzia jest służenie cierpiącej ludzkości, pielęgnowanie chorych w szpitalach i więzieniach. Prócz tego zajmują się siostry kształceniem opuszczonych dziewcząt i wychowaniem podrzutków. Zakon ten przybył do Warszawy w r. 1659.

Siódmaczek—roślina zielna z rodziny pierwiosnkowatych, o łodydze cieniutkiej, posiadającej na wierzchołku kilka białych kwiatów w kształcie gwiazdek o kielichu i koronie rozciętych na 7 działek. Krajowy, pospolity w lasach; kwitnie w lecie.

Sir — w Anglji tytuł baronetów i szlachty wogóle.

Sirocco, ob. *Samum*.

Sitowate—rodzina roślin *jednoliścieniowych;* są to zioła zwykle trwałe o kwiatach bardzo drobnych, niepokaźnych. Liście naprzemianległe, umieszczone są na pędach powietrznych, wychodzących z łodygi podziemnej (kłącza). Głównym rodzajem jest *sit*. Należy tu i *kosmatka*.

Sitowie—rodzaj roślin jednoliścieniowych z rodziny *ciborowatych;* liście ma trawiaste, kwiaty zebrane w kłoski lub w wiechy, złożone z kłosków; okwiat w postaci szczecinek. U nas jest kilka gatunków sitowia, rosnących na łąkach, zwłaszcza torfiastych, oraz na brzegach stawów wraz z trzciną, tatarakiem i t. p. Na paszę niezdatne, ale może być używane do wyplatania.

Sitowiec czyli *sit* — rodzaj roślin *jednoliścieniowych* z rodziny *sitowatych*. Gatunki jego liczne rosną na łąkach mokrych w klimacie umiarkowanym i chłodnym obu półkól. Niektóre z nich stanowią chwast bardzo uciążliwy dla rolników; rozrastając się bowiem przy pomocy głęboko pod ziemią idącej łodygi podziemnej (kłącza), trudne są do wyplenienia. Sitowce mają łodygę zielną, liście długie i wąskie, kwiaty drobne, zielonkawe, z okwiatem suchym, 6-cio-działkowym. Cienkie łodygi ich, t. zw. sitowie, służą do splatania koszyków, kapeluszy i t. d.

Sit tibi terra levis (łac.)—oby ziemia była ci lekką! Napis spotykany na nagrobkach.

Siwa — bóstwo indyjskie, tworzące wraz z Brahmą i Wisznu trójcę najwyższych bogów.

Siwasz albo *Zgniłe (Gniłoje) morze*—zatoka morza Azowskiego, oddzielona od niego wąskim pasem ziemi, zwanym *Arbacką strełką* albo *kosą*, idącym wzdłuż północno-wschodnich brzegów Krymu; długa 140 w., szeroka 14 w. Latem, podczas silnych upałów, parująca stąd woda zaraża powietrze i rozszerza t. zw. *febrę krymską*.

Sjam—państwo w Azji, jeden z krajów półwyspu Indo-chińskiego. Zachodnie wybrzeża Sjamu są w ręku Anglików, wschodnie w ręku Francuzów. Liczy 8.000.000 ludności. Sjamczycy należą do rasy mongolskiej i wyznają religję Buddhy (ob.). Z kraju tego wywożą: korzenie, jedwab, bawełnę, kość słoniową. Stolica *Bangkok*, w której mieszka król Sjamu, jest wielkiem miastem.

Skafander — ubiór gumowy nieprzemakalny dla nurków, złączony szczelnie z miedzianą banią, zaopatrzoną w szkła na oczy, a wdziewaną na głowę; za pomocą długiej giętkiej rurki, przez którą wtłaczają ciągle z zewnątrz świeże powietrze i liny uwiązanej w pasie łączy się ubiór nurka z załogą okrętową lub z ludźmi na wybrzeżu.

Skager-Rak — cieśnina między Norwegją na północy, a Jutlandją, półwyspem należącym do Danji, na południu; jest pierwszą z szeregu licznych cieśnin, łączących wody morza Niemieckiego z wodami Bałtyku.

Skala, ob. *Masztab*.

Skalbmierz—os. w gub. Kieleckiej, pow. Pińczowskim, nad rzeką Nidzicą, niegdyś własność biskupów krakowskich. Kościół tutejszy, dawniej kolegjata, wystawiony około 1300 r., należy do piękniejszych w Królestwie.

Skalda — rzeka we Francji i Belgji, 430 klm. długa, wpada do morza Północnego, po francusku *Escaut* (czyt. Esko), po niemiecku *Schelde* (czyt. Szelde).

Skaldowie—u starożytnych Skandynawów poeci, przebywający na dworach książąt i opiewający czyny rycerzy w pieśniach, których zachowały się ułamki.

Skaleń, ob. *Spat polny*.

Skalnica czyli *łomikamień* — rodzaj roślin *dwuliścieniowych*, z rodziny *skalnicowatych*, którego liczne gatunki rosną przeważnie w krajach zimnych i umiarkowanych. Niektóre z nich hodowane bywają jako rośliny ozdobne. Do takich należy znany bardzo t. zw. *Wąs Polaka*, roślinka o drobnych kwiatkach blado-lila, o liściach z wierzchu pokrytych ostrym włosem, pod spodem czerwonawo-bronzowych; wypuszcza, niby wąsy, długie korzenie powietrzne, z których wyrastają nowe rośliny, wiszące w powietrzu.

Skalny olej, ob. *Nafta*.

Skalpel—nóż chirurgiczny do krajania ciała, bądź dla studjów anatomicznych, bądź dla przyniesienia ulgi choremu.

Skalpować: 1)—Ściągać skórę z głowy razem z włosami; obycza wojenny Indjan czerwonoskórych w Ameryce. 2) Krajać skalpelem.

Skała—nazwa, nadawana w geologji ciałom mineralnym, które wchodzą w skład skorupy ziemskiej, występując w postaci większych mas i są dostatecznie twarde, aby wytworzyć góry. Skał znamy rozmaite gatunki o różnym składzie chemicznym, budowie i ułożeniu.

Skała — osada w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim.

Skała—m. w Galicji, w obw. Czortkowskim, nad Zbruczem; zamek, niegdyś obronny, niszczony kilkakrotnie przez Tatarów, Wołochów i Szwedów.

Skałka—krzemień, zaciosany ostro na jednym brzegu, wprawiony w kurek broni palnej, przez uderzenie o dekiel stalowy wydaje iskry, a te, padając na proch, podsypany na panewce pod deklem, zapalają go i powodują wystrzał. Broń skałkowa wyszła obecnie z użycia.

Skamieniałości — części roślin lub zwierząt, przechowane od niepamiętnych czasów w *skałach osadowych*, t. j. takich, które osadziła woda. Najczęściej szczątki te składają się tylko z tych części organizmów, które najmniej ulegają zniszczeniu, jak kości, rogi, muszle, drzewnik i t. d. Często substancję, z której utworzone były owe szczątki, zastępuje inna; zachowuje się tylko kształt. Tak np. drewno zamienia się w węgiel kamienny lub też stopniowo zostaje usunięte i zastąpione przez krzemionkę, która, zastępując cząsteczkę po cząsteczce rozłożonego drewna, zachowuje zupełnie jego włóknistą budowę (drzewo skamieniałe). W innych wypadkach zostaje tylko *odcisk*. Ten proces kamienienia zowie się *petryfikacją*.

Skandal—zdarzenie gorszące, wywołujące oburzenie; rzecz gorsząca, wstyd publiczny, awantura. *Skandaliczny* — gorszący, oburzający, rażący, przynoszący wstyd.

Skanderbeg, właściwie *Jerzy Kastrjota*—Albańczyk, nieustraszony i niepokonany bohater w wojnach tureckich XV wieku.

Skandować (z łac. *scandere*— wdzierać się w górę) — wygłaszać wiersze z przetrzymywaniem pojedyńczych zgłosek, a gdzie tego miara i rytm wymagają, z podniesieniem i opuszczeniem głosu.

Skandynawja—największy półwysep Europy, oblany od wschodu Bałtykiem, od zachodu oceanem Atlantyckim, od północy morzem Lodowatem. Obejmuje królestwa: Szwecję i Norwegję. *Ludami skandynawskimi* nazywamy ludy germańskiego pochodzenia, zamieszkujące Danję, Norwegję, Szwecję, wyspy najbliższe i Islandję. Używają one podobnych języków, *skandynawskimi* zwanych, do których należy język staropółnocny—podstawa, z której wyrosły inne; dalej szwedzki, norweski i islandzki. Ludy te miały wspólną religję pogańską, znaną pod nazwą *mitologji północnej*. Narody skandynawskie wydały w naszym wieku znaczny poczet pisarzy, którzy pisząc językiem bądź szwedzkim, bądź mową literacką, używaną przez Duńczyków i Norwegów, zasłynęli w całej Europie i wywarli niemały wpływ na umysły. Do nich należą: Ibsen, Björnson i inni.

Skarabeusz — owad z rodziny tęgopokrywych, chrząszcz czarny, lśniący, z głową tarczowatą, uzbrojoną w sześć ostrych rożków, rozchodzących się nakształt promieni słońca, czczony przez starożytnych Egipcjan jako bóstwo słońca.

Skarb: 1) Znaczny zapas pieniędzy, kruszców cennych, nagromadzony przez państwo lub jakiegoś bogacza; w tym ostatnim wypadku w skład skarbu mogą wchodzić i drogie kamienie, naczynia, sprzęty złote i srebrne. 2) Najwyższa władza, zawiadująca majątkiem państwa. 3) Majątek państwa lub wielkiej własności prywatnej. Wyrażenia: na *skarbowym* koszcie, *skarbowe* ubranie oznaczają pochodzenie ze skarbu i t. d. 4) Rzecz drogocenna, znaleziona przypadkiem i nie mająca już właściciela.

Skarbiec—miejsce, służące do przechowywania klejnotów, kosztowności i pieniędzy. Monarchowie, kościoły, klasztory, miasta, wreszcie ludzie zamożni miewali dawniej osobne schowki, które nazywano skarbcami. Skarbiec

królewski polski znajdował się najprzód w Gnieźnie, potem w Krakowie. Urzędnik, który czuwał nad skarbcem, zwał się *skarbnikiem*.

Skarbkowie należą do najstarszych szlacheckich rodzin polskich. Tytułu hrabiowskiego używają od XVIII wieku. W wieku XIX zasłynęli dwaj Skarbkowie: 1) *Fryderyk*, ur. r. 1792 w Toruniu, służył w ministerjum skarbu za czasów księstwa Warszawskiego (1812 do 1815 r.), potem był profesorem ekonomji politycznej w uniwersytecie warszawskim, napisał szereg dzieł i rozpraw, któremi przyczynił się do rozszerzenia zdrowych poglądów na gospodarstwo społeczne w Polsce, tworzył nadto powieści, które cieszyły się w swoim czasie wielką poczytnością i dramaty; jest także autorem „Historji Księstwa Warszawskiego". Za jego współdziałaniem powstał Przytułek dla żebraków warszawskich (z funduszów Staszica) i instytut dla dzieci moralnie zaniedbanych w Warszawie. Um. r. 1869. 2) *Stanisław*, ur. w Obertynie r. 1780. Brał udział w ruchu narodowym w r. 1809 w Galicji, potem oddał się pomnażaniu majątku swego, co mu się przy wielkiej oszczędności, która dochodziła aż do skąpstwa, znakomicie udało. Celem gromadzenia pieniędzy było stworzenie wielkiego zakładu dobroczynnego i wzniesienie teatru we Lwowie. Obu celów dopiął: w r. 1842 stanął gmach teatralny, w r. 1843 fundacja w Drohowyżu. Umarł w r. 1848.

Skarbnik — w dawnej Polsce urząd tytularny ziemski, do którego żadne czynności urzędowe nie były przywiązane. *Skarbnik* — w pojęciach górników, duch, opiekujący się kopalniami.

Skarga *Piotr*, właściwie *Pawęski* z przydomkiem *Skarga*, najznakomitszy mówca kościelny i prozaik polski złotego wieku. Ur. 1536 r. w Grójcu pod Warszawą, początkowe nauki pobierał w miasteczku rodzinnem, poczem udał się do akademji krakowskiej, po ukończeniu której ze stopniem bakałarza, posłany został na rektora szkoły parafjalnej przy kolegjacie św. Jana w Warszawie. We dwa lata potem Andrzej Tęczyński, kasztelan krakowski, wezwał Skargę na swój dwór i polecił mu wychowanie swego syna. Przebywając czas jakiś ze swym uczniem w Wiedniu, powziął Skarga myśl wstąpienia do stanu duchownego. W r. 1563 jako subdjakon został kaznodzieją w katedralym kościele lwowskim. Wkrótce potem wy-

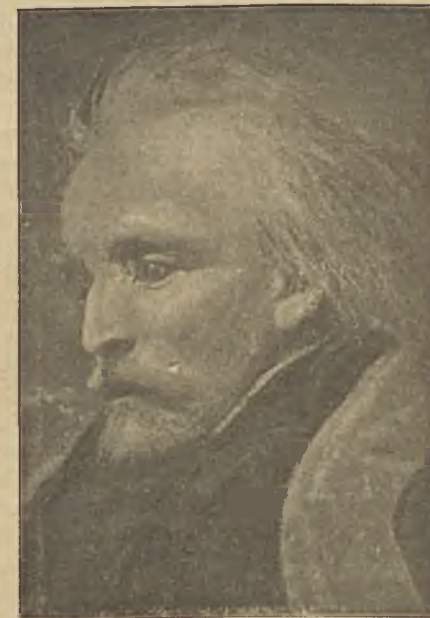

Fig. 59. Piotr Skarga Pawęski.

święcony na kapłana, otrzymał probostwo rohatyńskie na Rusi, kanonję lwowską i kanclerstwo kapituły. Zrzekłszy się probostwa, przebywał ciągle we Lwowie, pracując głównie jako kaznodzieja. Powodzenie i wpływ zbawienny jego nauk obudziły w Skardze myśl poświęcenia się wyłącznie szerzeniu śród narodu światła Bożej nauki i walczenia przeciw złemu, nurtującemu organizm społeczny. W tym celu postanowił wstąpić do zgromadzenia Jezuitów; złożyw-

szy przeto swe godności duchowne, udał się 1569 r. do Włoch, dla studjów teologicznych i odbycia nowicjatu. W r. 1571, powróciwszy do Polski już jako jezuita, został kaznodzieją w Pułtusku, potem w Jarosławiu, a następnie w Płocku, przy boku królewny Anny Jagiellonki. Wysłany stąd na Litwę, wymową swoją skłonił najważniejszych różnowierców, jak np. Radziwiłłów, do powrócenia na łono Kościoła katolickiego. Po Warszewickim został rektorem kolegjum wileńskiego i wtedy zajął się ułożeniem swych „Żywotów Świętych“. Za niego kolegjum to wyniesione zostało 1578 r. do stopnia akademji, i Skarga został pierwszym jej rektorem. Z Wilna wysłany został do Połocka dla założenia tam kolegjum, a stąd znowu do Rygi. W 1584 r. powołany został Skarga przez swą zwierzchność do Krakowa, z poleceniem urządzenia tam nowego kolegjum. Tu zajęty obowiązkami duchownymi, i jak wszędzie, przeważnie prawie mównicą kościelną, założył także bractwo miłosierdzia, dotąd jeszcze istniejące, z którem później połączył bank pobożny, *mons pietatis*, pewien rodzaj lombardu, dla którego zebrał fundusz zakładowy i ułożył statuta. Zaledwie Zygmunt III wstąpił na tron polski, powołał zaraz Skargę na swego nadwornego kaznodzieję; obowiązek ten pełnił Skarga nieprzerwanie od 1588 r. przez lat 24. Z zajęciem tak wysokiego stanowiska zaczyna się najświetniejszy okres kaznodziejskiej i obywatelskiej działalności Skargi. Zagaja i zamyka sejmy piorunującej potęgi przemowami; każdy ważniejszy fakt dziejowy uświetnia i podnosi z kazalnicy. Zużywszy siły i zdrowie w nieustannej pracy, prosił w r. 1611 o uwolnienie od dalszych obowiązków i otrzymawszy je, opuścił dwór królewski, udał się do Krakowa i tam um. 1612 r. Zwłoki jego spoczywają w kościele św. Piotra. Liczne prace Skargi podzielić można na: historyczne, kaznodziejskie i polemiczne. Z pierwszych najważniejsze są „Żywoty Świętych“, dzieło prześlicznym skreślone językiem. Kazania wychodziły w osobnych zbiorach: „Kazania na niedziele i święta całego roku“, „Kazania o siedmiu Sakramentach“, „Kazania przygodne“, „Kazania sejmowe“— najwspanialsze arcydzieła wymowy kościelnej i politycznej zarazem i t. d. Piotr Skarga jest jedną z najwybitniejszych postaci, zarówno w dziejach, jak Kościele i literaturze polskiej, postacią, którą dziś dopiero z trzechwiekowej oddali można należycie ocenić.

Skarpa—1) pochyła ściana wykopu lub nasypu ziemnego, płaszczyzna spadzista, zamykająca jedną stronę rowu fortecznego; 2) murowana gruba podpora w kształcie klina, opierającego się górnym wąskim końcem o ścianę, a dolnym, szerszym, o ziemię, przeznaczona do wzmocnienia wszystkich murów, zwłaszcza w budynkach sklepionych, niekiedy ozdobiona wieżyczkami, posągami i t. d.

Skaryszew — osada w pow. Radomskim nad rzeką Kobylanką. Leży przy drodze bitej do Iłży. Odbywają się tu głośne jarmarki na konie.

Skating ring (czyt. sketing rink) — sport polegający na jeżdżeniu na kółkach, tor przeznaczony do ślizgania się na łyżwach z kółkami.

Skaut, *skauting* (ang.)—pozaszkolny system wychowawczy, zapoczątkowany przez generała angielskiego Baden Powell'a, mający na celu wszechstronne wyćwiczenie cielesne młodzieży na wolnem powietrzu, umocnienie i spotęgowanie władz wewnętrznych, wykształcenie charakteru przyszłych obywateli, którzyby do budowy społecznej wnosili zasady ładu i sprawiedliwości, a nie anarchji. System ten rozwinął się szybko w Anglji, Ameryce i na zachodzie Europy, dając znakomite wyniki. W ostatnich czasach zastosowano go też w Galicji pod swojską nazwą *harcerstwa*.

Skempe, *Skępe*—osada w gub. Płockiej, pow. Lipnoskim, śród piaszczystych lasów, między dwoma jeziorami, słynna leżącym w pobliżu kościołem po-bernardyńskim, z cudowną statuą N. Marji Panny.

Ski, ob. *Narty*.

Skidel — miasteczko w gub. Grodzieńskiej, ma trzy doroczne dość znaczne jarmarki.

Skierniewice — miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, leży na południo-zachód od Warszawy. Posiada pałac i zwierzyniec, niegdyś arcybiskupów gnieźnieńskich, teraz cesarski.

Skimborowicz *Hipolit* — ur. 1815 r., um. 1880 r., dziennikarz i literat warszawski.

Skirgiełło—książe na Trokach, syn Olgierda, brat Władysława Jagiełły, um. r. 1396.

Skirstymoń—miasteczko w gub. Kowieńskiej, nad Niemnem, niegdyś starostwo z zamkiem wystawionym przez Krzyżaków 1313 r.

Sklep — w ogólności wszelka budowla sklepiona, ogniotrwała; w znaczeniu pospolitem nazwa składów handlowych.

Sklepienie — wymurowane z cegieł lub ułożone z kamieni łukowate, baniaste nakrycie przeciwległych ścian budowli, będące zarazem zwierzchniem ich połączeniem. Sklepienie trzyma się dopiero wtedy, kiedy jest całkowicie wymurowane; skutkiem tego cegły lub kamienie przy murowaniu sklepień muszą być układane na drewnianych podporach, zwanych *bugsztelami;* bugsztele mają krzywiznę ściśle taką samą, jak sklepienie, do wymurowania którego służą. Najwyższy kamień sklepienia, którym murowanie kończy się, zowie się *kluczem*. Cegły i kamienie, używane do sklepień, mają kształt klinów uciętych. Sklepienia ze względu na kształt ich krzywizny mogą być: *łukowe*, których linją krzywizny jest *koło; ostrołukowe*, których linją krzywizny są dwa odcinki łuków koła, schodzące się od dołu; *eliptyczne*, których linją krzywizny jest *elipsa;* sklepienie *beczkowe* w przecięciu podłużnem daje linję prostą—ma zatem kształt półwalca.

Skleroza — chorobliwe stwardnienie organu, bądź wskutek nadmiernego rozrostu w nim tkanki łącznej, bądź też obfitego osiadania soli wapiennych.

Skład Apostolski czyli *Symbol wiary* albo *Wierzę w Boga, Credo*—tak zowie się krótkie wyznanie wiary, ułożone przez Apostołów przed ich rozejściem się na opowiadanie Ewangelji. Składa się z 12 artykułów, stanowiących główną treść wyznania rzymsko-katolickiego.

Składnia—część gramatyki o wiązaniu wyrazów w zdania i okresy; po grecku *sintaxis*.

Skłodowska-Curie *Marja*, córka znanego pedagoga polskiego Władysława Skłodowskiego, ur. 1868 r. w Warszawie, studja naukowe odbywała w Paryżu, gdzie wyszła za mąż za swego nauczyciela, znakomitego chemika, Francuza Piotra Curie (czyt. Kiri); pracując wspólnie z nim, odkryła dwa nowe pierwiastki — „Polonium“ i „Radium“, a po śmierci męża (um. 1906 r.) zbadała je dokładnie, ogłaszając wyniki swej pracy w tym kierunku, czem wsławiła się w całym świecie uczonym.

Skoczek — zwierzę ssące z rzędu gryzoniów; wielkości rozmaitej; z kształtu i barwy przypomina zająca, ale ma tylne nogi kilka razy dłuższe od przednich i ogon zazwyczaj dłuższy, niż całe ciało. Przy pomocy długich tylnych nóg skacze bardzo daleko. Jest to zwierzę nocne; przyjmuje pokarm roślinny; zamieszkuje pustynie lub stepy.

Skoczogony—najniższy rząd owadów, posiada szczęki do żucia, ale najczęściej zmarniałe; skrzydeł nie ma; ciało pokryte włoskami lub łuskami; na tylnym końcu odwłoka długie szczecinki albo przyrząd do skakania; przeobrażeniom nie ulega. Są to przeważnie owady drobne, lubiące ciemność i wil-

goć. Tu należy z bardziej znanych: *rybik cukrowy* i *skoczogonki*, opatrzone przyrządem do skakania; bardzo pospolite wiosną na powierzchni wód stojących, zwłaszcza *skoczogonek wodny*.

Skojec—dawna moneta polska wartości dwu groszy, stanowiła 24-tą część grzywny; obieg miała za Piastów.

Skomplikowany (z łac.) — złożony z wielu części składowych; zawiły, zawikłany, zagmatwany.

Skoncentrowany (z łac.)—ześrodkowany, skupiony; stężony.

Skonsolidowany (z łac.) — ubezpieczony na czem (np. na dochodach); zjednoczony.

Skonstatować (z łac.) — sprawdzić, stwierdzić; dowieść jasno.

Skopcy—tajna sekta religijna w Rosji, której wyznawcy, w celu zniszczenia w sobie popędów płciowych, pozbawiają się męskości.

Skoplje *(Skopje, Skopja,* z tur. *Uskub)*—miasto w północnej Macedonji, nad Wardarem, ma około 30.000 miesz., przeważnie Bułgarów, dalej Serbów i Szkipetarów; jest tu twierdza, kilka meczetów, 3 kościoły greckie; siedlisko arcybiskupa i paszy.

Skorek — niewielki owad prostoskrzydły. Ciało ma płaskie, barwy lśniąco-brunatnej, zakończone dość długimi kleszczykami (stąd zowią go często niewłaściwie szczypawką). Pokrywy skrzydeł bardzo krótkie. Pospolity w ogrodach, po domach; dzień spędza ukryty w szczelinach, pod kamieniami i t. p. Lata i żeruje o zmroku. Żywi się słodyczami: sokiem kwiatów, owoców dojrzałych, w mieszkaniach cukrem i t. p., stąd szkodliwy; ale wcale nie straszny dla ludzi i do uszu nie dostaje się, jak mniemają.

Skorowidz—spis alfabetyczny pozycji zawartych w książce lub w księgach, prowadzonych w urzędzie lub biurze prywatnem.

Skorpjon — to samo, co *Niedźwiadek* (ob.).

Skorupa — twardy utwór, pokrywający część lub całe ciało niektórych zwierząt, stanowiący dla nich ochronę. Spotykamy je u mięczaków (bardzo często zwane muszlami), skorupiaków (noszą wtedy nazwę pancerza), szkarłupni, u niektórych pierwotniaków i t. p. Jajka zwierząt jajorodnych posiadają również skorupę wapienną, rogową lub pergaminową.

Skorupa ziemska, ob. *Ziemia, Pokłady*.

Skorupiaki — nazwa gromady zwierząt stawonogich. Nazwę tę otrzymały dlatego, że znaczna część ich ma ciało okryte twardym pancerzem (skorupą). Ciało ich jest pierścieniowate, składa się z głowy, tułowia nie oddzielonego od niej wyraźną granicą, i *odwłoka*. Na głowie znajdują się dwie pary rożków. Nogi liczne w ilości rozmaitej, nietylko na tułowiu, ale często i na odwłoku. Przednie pary nóg położone koło otworu gębowego, urządzone są najczęściej tak, że stanowią pomocnicze organy dla szczęk przy miażdżeniu pokarmów i noszą nazwę *szczękonóg*. Obyczaje mają przeważnie drapieżne; żywią się zwierzętami lub padliną. Niektóre są pasorzytami. Dla człowieka są to zwierzęta w części obojętne, w części użyteczne, tak z powodu dostarczanego pokarmu *(raki rzeczne, homary, garnele, kraby* i t. d.), jak i dlatego, że zjadając padlinę, oczyszczają wody z trupów. Z licznych gatunków skorupiaków zasługują na uwagę: Skorupiaki 10-nogie krótko-odwłokowe, jak *kraby;* skorupiaki 10-nogie długoodwłokowe, jak *biernatek, langusta, rak rzeczny, homar, garnele* i różne inne gatunki, jak: *stonogi, kiełże, cyklopy, dafnie* i t. d.

Skotopaski — tak dawni pisarze polscy nazwali *sielanki* (ob.).

Skowronek—ptak wróblowaty, barwy rudawo-brunatnej, pod spodem biały. Tylny palec długi z długim pazurem. Pospolity na starym lądzie. U nas przelotny; przylatuje bardzo wcześnie, zwykle w lutym. Karmi się owadami, ziarnem, młodemi roślinami; trzyma się pól uprawnych; gnieździ się na ziemi. Śpiewa bardzo melodyjnie, unosząc się w powietrzu.

Skójka—małż słodkowodny, podobny z postaci do szczeżui; ma tak samo jajowate skorupki barwy brunatno-zielonej, ale grubsze. Pełza po dnie. Skójka perłorodna żyje w górskich strumieniach Europy, dostarcza perłowej macicy i pereł, niedorównywających jednak morskim pod względem piękności i wielkości. Skójka malarska—w wodach bieżących na nizinach, pospolita i u nas; pereł nie dostarcza. Nazwę otrzymała stąd, że skorupek jej używa się do przechowywania farb.

Skóra—narząd pokrywający z zewnątrz ciało człowieka i wyższych zwierząt, zabezpiecza je od uszkodzeń zewnętrznych i spełnia jednocześnie bardzo ważne funkcje fizjologiczne. Składa się z dwuch warstw: z zewnętrznej, zwanej *naskórkiem* i z głębokiej czyli skóry właściwej. Skóra właściwa jest znacznie grubsza od naskórka; obfituje w naczynia krwionośne i w nerwy; pod skórą znajduje się dosyć gruba warstwa tkanki tłuszczowej podskórnej, która u ludzi otyłych i u tuczonej trzody chlewnej dosięga znacznej grubości (słonina). Na skórze rosną włosy; u nasady włosów znajdują się ukryte w skórze *gruczołki łojowe,* wydzielające tłustą substancję, która pokrywa następnie włosy i skórę, nadając im miękkość, elastyczność i chroniąc od wysychania. Prócz zabezpieczania ciała od szkodliwych wpływów świata zewnętrznego skóra spełnia jeszcze inne czynności: wydziela *pot* i mieści w sobie zmysł *dotyku*. Prócz tego przepuszcza i wchłania do pewnego stopnia gazy, pomagając w tej mierze płucom; niektóre niższe zwierzęta (np. znaczna część skorupiaków) w zupełności oddychają przez skórę. Skóra przepuszcza także pewne tłuszcze, zarówno jak i niektóre lekarstwa, roztarte w tłuszczach (maści, smarowidła i t. p.).

Skórnik — drobny owad chrząszczowaty; ciało ma jajowato-okrągłe, barwy czarnej; jedynie przednia część pokryw popielata z trzema czarnemi kropkami na każdej pokrywie. Dotknięty, chowa pod siebie rożki i nogi i udaje nieżywego. Pospolity w domach, składach skór, gabinetach zoologicznych i t. p. Larwa jego, porosła sztywnymi włoskami, zjada futra, skóry, a nawet mięso. Bardzo szkodliwy.

Skrobia, ob. *Krochmal*.

Skrofuły *(zołzy)* — choroba ogólna, zazwyczaj dziedziczna, rozwijająca się u dzieci, pochodzących z rodziców chorych, osłabionych, wyniszczonych lub starych. Najczęstszymi objawami zołzów są: chroniczny katar i obrzmienie nosa, opuchnięcie górnej wargi, chroniczne zapalenie powiek (czerwone oczy), wypływ ropny z uszów, obrzmienie gruczołów na karku i na szyi, ognipiór na głowie i na twarzy, rozmaite liszaje i wysypki skórne, ropienie w gruczołach, zapalenie stawów i kości i t. p. Leczenie — głównie hygjeniczne: świeże powietrze, dobra żywność, przedewszystkiem mleko, jarzyny i owoce, zdrowe mieszkanie, powietrze morskie, kąpiele ciepłe i rzeczne — oto środki główne. Nadto doskonale działa *tran*.

Skrom—sadło, tłustość zajęcza.

Skroń—okolice głowy z boków jej, między czołem, okiem i początkiem zarostu głowy. Szkieletem skroni są części kości: skroniowej, ciemieniowej, czołowej i kości klinowej tylnej, które się tu szwami łączą; skutkiem tego skroń należy do słabszych miejsc czaszki i uderzenie w nią jest bardzo niebezpieczne. Przez skroń przechodzą naczynia, których pulsacje czuć pod palcem, szczególnie podczas bólów głowy.

Skrucha — stan duszy, którą żal za grzechy popełnione przenika najżywszą,

pełną goryczy boleścią i która pragnie gorąco pojednać się z Bogiem i odzyskać łaskę, utraconą przez grzech. Skrucha jest koniecznym warunkiem Sakramentu pokuty.

Skrupulatność—wielka ścisłość i dokładność w wypełnianiu obowiązków, sumienność, drobiazgowe roztrząsanie wątpliwości sumienia, jakie nasuwa każdy czyn własny.

Skrupuł—1) niepokojąca wątpliwość w rzeczach sumienia; 2) waga aptekarska— 1/3 uncji=20 granom.

Skrutynjum—1) w prawie kościelnem przedwstępne zbadanie, czy powołany do zajęcia urzędu kościelnego odpowiada zadaniu; 2) obliczanie głosów oddanych przy tajnem głosowaniu, stwierdzenie wyniku wyborów.

Skrwa—nazwa dwu rzek w Królestwie Polskiem; jedna z nich bierze początek w pow. Rypińskim, gub. Płockiej i ubiegłszy przeszło 7 mil, wpada z prawego brzegu do Wisły; druga zaś, zwana niekiedy *Osetnicą*, przerzyna powiat Gostyński gub. Warszawskiej [1] z lewego brzegu wpada do Wisły; długość jej wynosi 5 mil. Obie te rzeczki wyglądają jakby jedna nitka wód, przecinająca Wisłę.

Skrypt (z łac.) — pismo, dokument, rękopis; piśmienny dowód zaciągnięcia pożyczki, rewers, pokwitowanie, zobowiązanie.

Skrzeczek, ob. *Chomik*.

Skrzeki, ob. *Ziemnowodne*.

Skrzela — organ, służący do oddychania powietrzem, rozpuszczonem w wodzie, właściwy zwierzętom wodnym: rybom, ziemnowodnym w okresie przeobrażeń, niektórym zaś przez całe życie; skorupiakom, znacznej części mięczaków i t. p. Funkcjonowanie skrzeli jest w tym rodzaju jak płuc: dopływa do nich krew zużyta (żylna) i drogą dyfuzji oddaje kwas węglowy otaczającej je lub przepływającej przez nie wodzie, przyjmując natomiast z wody tlen, który odświeża krew, przemieniając ją na tętniczą.

Skrzep — wydzielanie się włóknika z krwi, przez co z płynnej staje się galaretowatą. Ob. *Krew*.

Skrzetuski *Wincenty*, ur. 1745 r., um. 1791 r., Pijar, nauczyciel w warszawskiem kollegjum, napisał kilka dzieł z zakresu historji i prawa.

Skrzydlacz — mięczak brzuchonogi; skorupę ma jajowato-okrągłą, brzeg otworu rozszerzony nakształt dużego skrzydła. Zamieszkuje morza zwrotnikowe. Różowe i czerwone skorupy skrzydlacza *olbrzymiego*, pochodzące

Fig. 60. Muszla skrzydlacza.

z Indji zachodnich, dowożone są do nas bardzo obficie; używa się ich do ozdoby klombów, do trzymania w nich kwiatów i t. p.; ważą nieraz do czterech funtów.

Skrzydlak — gatunek owocu niektórych roślin, suchy, niepękający, zawierający 1—2 nasion i opatrzony jednem lub dwoma skrzydełkami (np. u klonu, wiązu).

Skrzydła — narządy ptaków, służące im do unoszenia się w powietrzu, złożone z kości cienkich, wydętych i piór. W skrzydła, ale innej budowy, zaopatrzone są też owady i niektóre ssące.

Skrzydłopławka — drobny mięczak, spokrewniony ze ślimakami, ale zaliczany zwykle do osobnej gromady skrzydłopławów. Ciało ma nagie, wrzecionowate; za głową dwie skrzydlaste płetwy; między niemi niewielka noga w kształcie podkowy. Zamieszkuje ocean Północny.

Skrzynecki *Jan Zygmunt* — generał wojska polskiego, ur. 1787 r. w Galicji. Nauki pobierał w uniwersytecie lwowskim, a po utworzeniu Księstwa Warszawskiego wszedł do armji polskiej jako prosty żołnierz i w bitwie pod Raszynem 1809 r., w nagrodę za waleczność, został podporucznikiem. Przy szturmie Sandomierza otrzymał stopień kapitana. W roku 1813 pod Lipskiem, był już dowódcą bataljonu i odznaczył się waleczną obroną powierzonego mu stanowiska. Za czasów Królestwa Kongresowego otrzymał dowództwo 8 pułku piechoty linjowej. Podczas powstania 1831 r., nazajutrz po bitwie grochowskiej mianowany na miejsce Radziwiłła wodzem naczelnym, zajął się czynnie reorganizacją wojska, ale nie myślał o działaniach stanowczych, oczekując interwencji mocarstw. W początkach marca prowadził nawet korespondencję z feldmarszałkiem Dybiczem. Po długiem zwlekaniu przeszedł nareszcie do działań zaczepnych, ale nie umiał odpowiednio wykorzystać powodzenia. W wykonaniu planu gen. Prądzyńskiego uderzył na odosobniony korpus gen. Rozena i w dniach 30 i 31 marca pod *Wawrem* i *Dębem Wielkiem* zadał mu ciężką klęskę. Po tem zwycięstwie, zamiast energicznie prowadzić dalej kampanję, Skrzynecki popadł znów w długi okres bezczynności. Na skutek nalegań rządu polskiego przedsięwziął w maju, podług wskazówek Prądzyńskiego, wyprawę na korpus gwardji, stojącej w Łomżyńskiem. Brak decyzji ze strony naczelnego wodza, powolność marszów udaremniły doskonale obmyślany plan i naraziły armję polską na klęskę pod Ostrołęką (26 maja 1831 r.). Po przegranej wrócił Skrzynecki do Warszawy, zajął się reorganizacją wojska, obmyślał reformę rządu dotychczasowego, podobno dla zapewnienia sobie dyktatury; ale opinja publiczna zwróciła się przeciw niemu. Musiał wreszcie 10 sierpnia w obozie pod Bolimowem złożyć dowództwo. Przyłączył się potem do partyzanckiego korpusu generała Różyckiego, z którym 22 września, przeszedł na terytorjum wolnego miasta Krakowa, a stąd udał się do Galicji. Lat kilka bawił w Pradze czeskiej, potem w Belgji, gdzie otrzymał naczelne dowództwo nad armją, ale na skutek reklamacji trzech mocarstw rozbiorowych musiał w 1839 r. wziąć uwolnienie w stopniu generała dywizji. Za pozwoleniem rządu austrjackiego przesiedlił się z Brukseli do Krakowa i tu umarł w 1860 r. Skrzynecki odznaczał się walecznością osobistą, był dobrym generałem dywizji, ale nie posiadał zdolności i przymiotów potrzebnych wodzowi naczelnemu.

Skrzynno — osada w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, nad rz. Radomierzą, bardzo starożytna, wspominana już w kronikach XII w.

Skrzypce — instrument muzyczny smyczkowy, o czterech strunach, znany już w wieku XII, a od XV używany powszechnie. Najlepsze skrzypce wyrabiano we Włoszech.

Skrzypy — gromada roślin *bezkwiatowych*, rosnących przeważnie w miejscowościach wilgotnych. Obecnie na kuli ziemskiej żyją tylko bardzo nieliczne gatunki. Łodygę mają złożoną z członków; gałązki ułożone okrążkowo. Zarodniki rozwijają się w tarczowatych zarodniach, skupionych na końcu niektórych pędów. Zarodniki te wysiewają się i wyrastają w przedrośle, na których, jak u *paproci*, powstają *rodnie* i *plemnie*. Z tych powstaje nowa roślinka skrzypu. Skrzypy zawierają wiele krzemionki w tkankach naskórka, wskutek czego używają ich do gładzenia drzewa i metali. Pospolitsze u nas ga-

łunki są: skrzyp *zimowy (chwoszcze)*, rośnie na bagnach; skrzyp *polny* czyli *jedlinka*—na polach piasczystych i gliniastych.

Skulptura, ob. *Rzeźba*.

Skulsk—osada w gub. Kaliskiej, pow. Słupeckim.

Skunksy, ob. *Śmierdziel*.

Skupczyna, *Skupsztyna* (serb.)—nazwa parlamentu serbskiego. Ob. *Serbja*.

Skurcz.—Każdy nasz ruch jest skurczem jakichś mięśni. Mięsień, kurcząc się, skraca się, mięsista część jego mocno nabrzmiewa, twardnieje, na skórze występują silnie nabrane żyły, skutkiem ściśnięcia ich w przegubach i utrudnienia w ten sposób odpływu krwi. Skurcz mięśni długotrwały, który zjawia się sam bez wpływu woli, jest objawem wielu chorób nerwowych. Mimowolne skurcze mięśni zowią się drgawkami, kurczami, konwulsjami, spazmami; są to objawy niektórych chorób, np. tańca św. Wita, zatrucia strychniną i t. d. Silne skurcze mięśni bywają bolesne.

Skutari, po turecku *Eskintar* albo *Iskudar*—miasto w Turcji Azjatyckiej, nad Bosforem, naprzeciwko Konstantynopola, uważane za jego przedmieście, ma mnóstwo pałaców, meczetów i bazarów, wspaniały pałac sułtana i t. d.

Skutari (po słowiańsku *Skadar*, po albańsku *Sikader*, po turecku *Szkodra*)—miasto w północnej Albanji, nad jeziorem Skutari, w odległości 3 mil od Adrjatyku.

Skwa — rzeka w gub. Łomżyńskiej, poczyna się w Prusach pod Kurpiewskiem, uchodzi do Narwi, dł. 6 mil; nad nią dawniej rozciągała się aż do granic Podlasia puszcza Mazowiecka, zamieszkana przez Kurpiów.

Skwer — plac publiczny w mieście, obsiany trawą i zadrzewiony.

Skwira — miasto powiatowe w gub. Kijowskiej, nad rzeką Skwirą.

Slawonja, ob. *Kroacja*.

Slöjd, czyli nauka zręczności w pracy ręcznej, zaprowadzono ją najpierw w Norwegji, potem w Szwecji; dała świetne rezultaty. Obecnie istnieje tam przy każdej szkole ludowej nauka slöjdu, dzieci zaprawiają się do robót ręcznych (wyrobów z drzewa, papieru, metalu i t. p.). Nauka zręczności kształtuje rękę i oko, zaostrza umysł, wzmacnia zmysł porządku, rozwija samodzielność i zamiłowanie do dobrze i sumiennie wykonanej pracy.

Sławatycze—osada w gub. Siedleckiej, pow. Bialskim, nad Bugiem.

Sławetny — tytuł w dawnej Polsce nadawany mieszczanom.

Sławinek — wieś w gub. i pow. Lubelskim, o 2 wiorsty od Lublina, nad rzeką Dąbrowicą, posiada wody mineralne żelaziste.

Sławków—osada w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, nad rzeką Przemszą, posiadała niegdyś kopalnie ołowiu; ma kopalnie galmanu i rudy żelaznej.

Sławuta — miasto na Wołyniu, nad rzeką Horyniem, jest tu pałac Sanguszków z biblioteką, archiwum i zbiorem obrazów; fabryki: sukna (spaliła się w 1912 r.), papieru, mydła i inne, a także zakład leczniczy.

Słoboda—w dawnych ustawach polskich osada wolna.

Słodkogórz — roślina trwała, czepna, należy do rodzaju psiankowatych, pospolita w zaroślach; kwiaty lila, jagody czerwone. Kora jej ma smak słodkawo gorzki; używa się w medycynie; trująca.

Słodyż, ob. *Manna*.

Słodziny—słód, z którego wyciągnięto wszystkie materje, potrzebne do wyrobu piwa. Używa się na paszę dla bydła i świń.

Słoma. — Słomą nazywa się w rolnictwie nietylko wyschłe źdźbło roślin zbożowych, ale także i wyschnięta nać roślin strąkowych: grochu, wyki, bobu i t. p. (grochowiny, wyczanka, słoma bobowa). Słomy używa się na podściółkę, do pakowania, do wyrobu przedmiotów ze słomy (kapeluszy, koszyczków, słomianek), do wyrobu masy papierowej i jako dodatku do paszy bardzo wodnistej lub też bardzo posilnej, skoncentrowanej, jak: ziarna żyta, owsa; wtedy najczęściej dodają ją pociętą w postaci sieczki.

Słomniki — osada w pow. Miechowskim, gub. Kieleckiej, nad rz. Szreniawą. Przed wojnami szwedzkiemi ludne i dosyć zamożne miasto, obecnie niewielka mieścina.

Słoneczna kąpiel—wystawianie całego ciała lub chorej jego części na działanie promieni słonecznych. Taka kąpiel wzmaga obieg krwi w skórze i przyczynia się do żywszej przemiany materji.

Słonecznik — roślina z rodziny złożonych, uprawiana w ogrodach częściowo jako ozdoba, w części dla nasion, które jada się na surowo; wyciskają z nich olej słonecznikowy, służący do potraw, oraz używany w malarstwie i do fabrykacji mydeł. Kwiatogłówka słonecznika zwraca się ku słońcu—stąd nazwa.

Słone jezioro w północnej Ameryce, w stanie Utah, długie na 150 klm., szerokie na 72 klm., ale płytkie, leży na wyniosłej wyżynie (1276 metrów nad poziom morza). Wyspy tego jeziora mają wodę słodką.

Słoniki czyli *ryjkowce* — niewielkie żuczki z głową wyciągniętą w długi cienki ryjek, na którym osadzone są rożki. Żywią się częściami roślin; przeważnie bardzo szkodliwe. Z krajowych należą tu: *sosnowiec*, wgryzający się w pędy drzew iglastych i powodujący ich wysychanie; *zwijacz* — składający jajka w liście, które zwija w tutkę; *orzechowiec, wołek zbożowy, jabłkowiec*, nakłuwający pączki kwiatowe jabłoni i gruszy i składający tam jajka, bardzo szkodliwy w sadach; *nasieniowiec*—również bardzo szkodliwy.

Słonim—miasto w gubernji Grodzieńskiej, na Czarnej Rusi, nad Szczarą, liczy 25.000 mieszkańców (4/5 żydów). Niegdyś było rezydencją księcia Michała Ogińskiego, którego pałac przerobiono potem na olbrzymi bazar kupiecki. Przemysł fabryczny i handel rozwijają się tu dzięki spławności rzeki i „kanałowi Ogińskiego“ dosyć pomyślnie.

Słonina — tłuszcz stały, znajdujący się pomiędzy skórą a mięśniami niektórych zwierząt, jak świń, fok, wielorybów; stanowi ważny przedmiot handlu.

Słonka, ob. *Bekas*.

Słoń—zwierzę ssące, jedyny rodzaj z rzędu słoni. Jest to największe z obecnie żyjących zwierząt lądowych; miewa do 4 metrów wysokości i 4.000 kg. wagi. Ciało ma ciężkie i niezgrabne, osadzone na 4-ch nogach, grubych jak słupy i zakończonych 5-ma lub 4-ma kopytami, oraz płaskiem zgrubieniem skóry, tworzącem rodzaj podeszwy. Skóra słonia naga, bardzo gruba, nos wydłużony w kurczliwą trąbę z palcowatym wyrostkiem i otworami nozdrzy na końcu. Trąbą ujmuje słoń rozmaite przedmioty, podaje sobie pokarm do gęby, wlewa wodę i t. p.; może nią również chwytać napastnika. Przednie zęby (górnej szczęki) słonia, w liczbie dwuch, ciągle rosnące, dochodzą olbrzymich rozmiarów (2 m. długości i 30 — 100 kg. wagi) i sterczą mu z pyska. Służą one słoniowi jako potężna broń i noszą niewłaściwą nazwę kłów. Dolnych przednich zębów ani kłów słoń

Fig. 61. Słoń indyjski.

nie posiada. Trzonowe są ogromne, po 1 — 2 z każdej strony, ulegają one kilkakrotnej zmianie. Obecnie żyją tylko 2 gatunki słoni: słoń afrykański w środkowej Afryce i słoń indyjski — w Indjach Wschodnich, Indochinach, na Cejlonie, Borneo i Sumatrze. Pierwszy jest większy, silniejszy, ma dłuższe kły i olbrzymie uszy. Drugi mniejszy, z krótkimi kłami i niewielkiemi uszami. Wśród słoni indyjskich trafiają się białe (albinosy); są one bardzo rzadkie i w Indo-Chinach oddają im cześć boską. Słonie zamieszkują jedynie miejscowości obfitujące w wodę; trzymają się stadami od 30 — 100 i więcej sztuk pod wodzą starego samca. Są usposobienia łagodnego, nadzwyczaj ostrożne i podejrzliwe. Żywią się roślinami i stąd nieraz zrządzają znaczne szkody w plantacjach. Rozmnażają się bardzo powoli; rosną do lat 25, a żyją przeszło 100. Indyjskie słonie dają się łatwo oswajać, są posłuszne i zmyślne; używają ich do różnych robót rolnych, przewożenia ciężarów i t. p., chociaż względnie do swego ogromu, słoń nie może wiele udźwignąć (nie więcej nad 1.000 kg.). W epokach minionych zamieszkiwały ziemię olbrzymie zwierzęta spokrewnione ze słoniami, jak: *mamut*, *mastodont*, których szkielety znajdują się w ziemi.

Słońce—należy do rojowiska gwiazd, stanowiących *drogę mleczną*. Dokoła tej gwiazdy obracają się znane nam planety ze swymi księżycami, planetoidy i komety, stanowiące system ciał niebieskich, który został nazwany *układem słonecznym*. Średnica słońca ma 186.000 mil geogr.; powierzchnia jego zajmuje 109.200 miljonów mil kwadratowych, a objętość jest 1.280.000 razy większa niż objętość ziemi. Słońce oddalone jest od ziemi o 20.000.000 mil; światło, biegnące z szybkością 40.000 mil na sekundę, potrzebuje $8^1/_4$ minuty na przebycie tej drogi. Na słońce nie możemy patrzeć wprost z powodu oślepiającego jego blasku. Przez szkła przyćmione oglądana powierzchnia słońca jest świetniejsza po środku, ciemniejsza ku brzegom i cała jakby groszkowana, ziarnista. Powierzchnia ta zowie się *fotosferą*. Gdzieniegdzie widać w niej przerwy, tak zwane *plamy*. Są one wewnątrz ciemniejsze, a w porównaniu z otaczającą pełną blasku powierzchnią wydają się prawie czarne; dokoła otacza je brzeg jasny, choć również od powierzchni ciemniejszy. Niektóre z tych plam bywają większe niż cała powierzchnia ziemi, bez powiększających szkieł zatem widzieć je można. Z ruchu tych plam poznano, że słońce obraca się około siebie od zachodu na wschód, że obrotu tego dokonywa w ciągu $25^1/_4$ dni, oraz że oś słońca jest nieco pochylona do ekliptyki ziemskiej. Podczas całkowitych zaćmień słońca dostrzeżono dookoła krążek różowawy, zwany chromosferą—z niego tryska wieniec promieni perłowo-białych, okalających zaćmione słońce. Nazwano go koroną. *Analiza widmowa* dowiodła, że w skład słońca wchodzą: żelazo, nikiel, cynk, ołów, miedź, sod, wapń, magn, glin, potas, bar, mangan, tytan, chrom, kobalt, helium. W stanie pary płonącej mieszają się one z ogromnemi ilościami wodoru. Nie wiadomo, czy jądro słońca znajduje się w stanie stałym, płynnym czy gazowym, w każdym razie jest niesłychanie rozżarzone. O niezmiernie wysokiej temperaturze słońca trudno sobie urobić pojęcie. Z masy ciepła, którą słońce w świat wysyła, czyli którą w każdej chwili traci, otrzymuje ziemia zaledwo 2160-miljonową cząstkę, i ta cząstka byłaby zdolna w przeciągu roku roztopić warstwę lodu grubą na 31 metrów, gdyby cała ziemia pokryła się taką warstwą. Tyleż ciepła wydałoby spalenie 9 tryljonów centnarów węgla. Wystarcza ono do utrzymania życia na ziemi, do parowania wody, tworzenia się chmur, deszczów, utrzymania w ruchu wszystkich wód na ziemi, do wyhodowania roślin, zwierząt i ludzi.

Słońsk — dawniej miasto, dziś wieś w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim, nad Wisłą; osada wielce starożytna, istniejąca już na początku XI w.; znajdowały się tu niegdyś (począwszy od XIII w.) dwie warzelnie soli.

Słoński *Edward* — poeta liryk i nowelista, należy do młodszej generacji autorów polskich; prace swe pomieszcza w pismach oraz wydaje w oddzielnych zbiorkach.

Słowacki *Euzebjusz*, ur. r. 1772, um. r. 1814, profesor liceum w Krzemieńcu, a potem uniwersytetu w Wilnie, zostawił szereg pism z zakresu estetyki, wymowy i poezji. Był ojcem Juljusza Słowackiego (ob.).

Słowacki *Juljusz,* syn Euzebjusza i Salomei z Januszewskich, ur. 23 sierpnia 1809 r. w Krzemieńcu. Osierocony wcześnie przez ojca, odebrał staranne wychowanie pod okiem matki, z którą do końca życia łączyły go węzły najserdeczniejszej miłości. Studja wyższe odbył przyszły poeta, modlący się już w dzieciństwie o nieśmiertelną sławę, w uniwersytecie wileńskim. Z Wilna udał się do Warszawy i wstąpił tam jako urzędnik do biura Komisji Skarbu, ale poetyczna natura nie pozwoliła mu zagrzebać się w urzędniczej pracy, a wybuch wojny 1830 — 31 r. zmusił do opuszczenia rodzinnego kraju, którego już nigdy nie miał obaczyć. Odtąd pędzi Słowacki żywot tułaczy w tęsknocie i goryczach powszedniego życia. W wędrówce swej osiada najpierw w Paryżu, potem w Genewie, następnie zwiedza Włochy i w Rzymie poznaje się z Zygmuntem Krasińskim, z którym łączy go gorąca przyjaźń. Z Włoch udaje się do Grecji, Egiptu i Ziemi Świętej, gdzie Jerozolima i inne upamiętnione przez Zbawiciela miejsca tak głęboko wzruszyły duszę jego, że kilka tygodni spędził na dumaniu w klasztorze. W r. 1837 wraca napowrót do Europy, krótki czas mieszka w Florencji, a od r. 1839 osiedla się na stałe w Paryżu. Pamiętny rok 1848, zwany wiosną narodów, wstrząsnął tułaczem, ożywił go i popchnął ku granicom Polski, w Poznańskie. We Wrocławiu spotkał się z matką, po raz ostatni powitał i pożegnał ją, a gdy najgorętsze pragnienie, by osiedlić się między rodakami, nie mogło być uwieńczone skutkiem, wrócił napowrót do Paryża i niedługo, bo już 1849 r., 3 kwietnia, dokonał tam żywota. Słowacki jest jednym z największych genjuszów Polski, a z Mickiewiczem i Krasińskim tworzy trójcę wieszczów narodowych. Znamienną cechą wszystkich dzieł jego jest siła uczucia, potęga wyobraźni i czar języka,

Fig. 62. Juljusz Słowacki.

a myślą przewodnią „twarda Boża służba" dla ojczyzny. Pierwsze ogniste pieśni, wywołane wypadkami 1830—31 r., jak „Oda do wolności", „Hymn do Bogarodzicy", „Pieśń legjonu", odrazu zwróciły uwagę wszystkich na nowo wschodzącą gwiazdę w narodowej literaturze. Potem stworzył szereg powieści poetycznych: „Jan Bielecki", „Hugo", „Mnich", „Arab", „Żmija", „Lambro", cudowny poemat symboliczny „Anhelli", czarującą powabem sielankę miłosną „W Szwajcarji" i mistrzowski obraz boleści „Ojciec Zadżumionych" i t. d.,

a nadto szereg dramatów, jak: „Mindowe“, „Marja Stuart“, „Kordjan“, „Mazepa“, „Balladyna“, „Lilla Weneda“, „Ksiądz Marek“, „Sen srebrny Salomei“ i t. d., mnóstwo drobnych wierszy i kilka wielkich, lecz niedokończonych poematów, jak: „Beniowski“ i „Król Duch“. W „Królu Duchu“, w poemacie prozą p. t. „Genezis z ducha“, w „Samuelu Zborowskim“ i wielu urywkach, odnalezionych i drukowanych po śmierci poety, zawarł Słowacki swój system mistyczno religijny, którego zasadą jest stopniowe doskonalenie się ducha poprzez szereg wcieleń, przechodzenie od form niższych do coraz doskonalszych za wolą ducha. Twórczość Słowackiego, dość długo niedoceniana, dziś dopiero znajduje czcicieli i wyznawców.

Słowacy—naród słowiański, pokrewny Czechom i Morawianom. Mieszkają najliczniej w północnych Węgrzech między rzeką Morawą, Dunajem i Cisą; na północy sąsiadują z polskimi i ruskimi góralami. Wśród ludności słowackiej mieszka wielu kolonistów Niemców, a także Węgrów na południowych nizinach Dunaju i Cisy. Kolonje słowackie rozrzucone są na całym obszarze Węgier a nawet Siedmiogrodu. Słowacy zajmowali niegdyś przeważną część niżu węgierskiego, z którego przez najazd Węgrów zostali wyparci, a resztki ich wynarodowione. Liczbę Słowaków podają Węgrzy na 2 miljony, ale jest ich zapewne więcej. Za Bolesława Chrobrego Słowaczyzna należała do Polski.

Słowianie — wielka gromada ludów pochodzenia aryjskiego. Zamieszkują wschodnią Europę, część środkowej i południowej, a zajmują więcej jej obszaru, niż ludy germańskie i romańskie razem wzięte. Na zachodzie sięgają odnogi dziedzin słowiańskich po morze Adrjatyckie, wgłąb Alp wschodnich, w dorzecze górnej Elby, aż po ujście Odry; sąsiadami Słowian są tutaj Niemcy. Na południe rozsiedlają się na półwyspie Bałkańskim po krainy greckie. Na wschodzie nad Wołgą i u stóp Uralu sąsiadują z ludami pochodzenia fińskiego i turkomańskiego. Nadto liczne osady słowiańskie znajdują się w Syberji aż po morze Ochockie. Liczba Słowian wynosi z górą 130 miljonów. Słowianie, wedle jednej teorji naukowej, przybyli, jak inne ludy aryjskie, ze Wschodu. Wedle drugiej—są tubylcami. Przez długie wieki (może już od V w. przed Chrystusem) mieszkali nad górnym Dnieprem i Prypecią, ale dopiero 1000 lat później posunęli się ku zachodowi, zajmując dawne siedziby Scytów, Sarmatów, Gotów i t. d. W wędrówce swej, przypadającej na wiek VI i VII, zaszły niektóre plemiona słowiańskie aż po Ren (nawet aż do Hiszpanji), inne nad Wezerę i morze Niemieckie. Przez kilka wieków całe dorzecze Elby (Łaby) należało do Słowian (t. zw. nadłabskich). Wysunięte na zachód plemiona słowiańskie uległy po długich krwawych bojach Niemcom, a z kotliny Dunaju wyparło ich turkomańskie plemię Madziarów czyli Węgrów. Natomiast zyskały one po wiekowej pracy szerokie obszary na Wschodzie, gdzie pokonane ludy fińskie i turkomańskie wsiąkły w ludność słowiańską. Słowianie pierwotni zajmowali się przeważnie pasterstwem i rolnictwem, dzielili się na liczne drobne plemiona pod rodowymi naczelnikami (starszyzną), lub później na *żupy*, na których czele stali *żupani*. Zamiłowani w swobodzie, nie tworzyli większych państw; stało się to dopiero wtedy, gdy konieczność obrony przed wrogiem zmuszała ich do łączenia się i organizacji. Religja pogańska Słowian nie jest dostatecznie zbadana, ale, jak się zdaje, bóstwa ich nie były wojowniczymi bogami, jak u innych ludów pogańskich, ale pogodnymi przedstawicielami nieba (słońca) i różnych sił natury, dobroczynnych i groźnych. Najważniejszymi bogami Słowian byli:

Swiatowid albo Swantowit, Radegast (Trzygław), Prowe (Perun), Swarog, a nadto wiele bóstw niższego rzędu, jak Łada, Dziewanna, Marzanna, Biesy (czarty), Wiły i t. p. Słowianie wierzyli w nieśmiertelność duszy, karę i nagrodę po śmierci. Cześć bogom oddawali przez ofiary, zwane *objatami*, na górach i w gajach, później stawiali im posągi i świątynie. Słowianie dzielą się wedle języków na grupy a grupy na ludy. *Słowiańskie języki* należą do rodziny języków aryjskich i dzielą się 1) na grupę północno-wschodnio-południową i 2) północno-zachodnią. Do pierwszej grupy należą: 1) język ruski, z trzema głównymi djalektami: wielkoruskim (rosyjskim), białoruskim (litewsko-ruskim) i małoruskim; 2) bułgarski; 3) serbsko-chorwacki, z dwoma djalektami: serbskim (w południowych Węgrzech, Serbji, Bośni i Hercegowinie, Czarnogórzu i południowej Dalmacji, i Chorwackim (we właściwej Kroacji); 4) słoweński (w Karyntji, Krainie i Styrji). Do drugiej grupy należą: 1) język polski z djalektem kaszubskim, który niektórzy uważają za osobny język; 2) czeski z trzema djalektami: czeskim, morawskim i słowackim (w północnych Węgrzech); 3) łużycki (wendyjski lub serbsko-łużycki), w środkowych Niemczech, między Odrą i Łabą z dwoma djalektami: górno i dolno-łużyckim. Tak więc mamy dzisiaj siedem głównych żyjących języków słowiańskich; do nich doliczyć jeszcze należy dwa umarłe: połabski i staro-słowiański. Połabskim językiem mówił szczep słowiański (Obotryci, Lutycy, Serbowie), wygubiony zupełnie przez nawałę niemiecką; zamieszkiwał on niegdyś okolice nad Łabą. Niepewne jest, który szczep mówił t. zw. językiem starosłowiańskim, jedni bowiem lingwiści utrzymują, że był on mową starożytnych Bułgarów i zowią go starobułgarskim, inni, że starożytnych Słoweńców i zowią go starosłoweńskim. Zaznaczyć należy, że w tym języku dochowały się najstarsze zabytki słowiańskiego piśmiennictwa wogóle, a mianowicie przekłady Pisma Świętego z IX i X wieku po Chrystusie, których dokonali pierwsi apostołowie Słowian— św. Cyryl i Metody i ich uczniowie. Od owych czasów do dziś język starosłowiański jest językiem służby Bożej i ksiąg liturgicznych u Słowian obrządku greckiego i nazywany jest dlatego językiem *cerkiewno-słowiańskim* lub *cerkiewnym*.

Słowianofilstwo—dążność do zjednoczenia Słowian.

Słowieńcy, *Słoweńcy*—naród południowo-słowiański, zamieszkujący Krainę i kraje sąsiednie. Liczba ich wynosi około 1.400.000.

Słowik — powszechnie znany ptak z rodziny wróblowatych, barwy szarordzawej; samiec należy do najlepszych śpiewaków ptasich. Słowiki gnieżdżą się po krzakach; są pożyteczne, gdyż tępią owady; w Europie przelotne, zimę spędzają w północnej Afryce. Do Polski przylatują dwa gatunki: *Słowik szary* czyli *bekwarek*, nieco większy i lepiej śpiewający, pospolitszy po prawej stronie Wisły, i *słowik rdzawy* — częściej spotykany z lewej strony, gorszy śpiewak. Z wyglądu oba te gatunki są nadzwyczaj trudne do odróżnienia.

Słownik, grec. *lexicon* — książka obejmująca zbiór wyrazów danego języka i ich wyjaśnienie, bądź w tym samym języku, bądź w przekładzie na inny.

Słowo—1) W gramatyce część mowy odmienna, wyrażająca czynność lub stan podmiotu, zwana inaczej *czasownikiem* (ob.). 2) Wyraz.

Słód, ob. *Piwo*.

Słój — naczynie postaci walcowatej z szyjką obszerną lub bez, służy do przechowywania rozmaitych ciał. Słojem nazywają się także spółśrodkowe warstwy roślin dwuliścieniowych (ob. *Drzewo*); niekiedy też nazwa słoju używa się w znaczeniu warstwy.

Słuch, ob. *Ucho*.

Słuck—starożytny gród w gub. Mińskiej nad rzeką Słuczą (lewy dopływ Prypeci). Mieszkańcy trudnią się przeważnie uprawą roli. Słuck należał niegdyś do Radziwiłłów i zasłynął w XVIII wieku fabryką pasów litych, do której Radziwiłłowie sprowadzali robotników i majstrów z Persji. Fabryka upadła w 1823 roku.

Słucz—nazwa dwu rzek: jedna z nich bierze początek na Wołyniu niedaleko Zasławia i wpada do Horynia; druga wypływa z błot na granicy powiatu Słuckiego i Ihumeńskiego w gub. Mińskiej i wpada do Prypeci.

Słupca — miasto pow. w gub. Kaliskiej nad rz. Meszną, niedaleko granicy pruskiej; zdawna należała do uposażenia biskupów poznańskich. Od Przemysława II dostała przywilej miejski. Rozwinięcie się rękodzieł i handlu oraz dobrobytu miasta doszły do najświetniejszego okresu w w. XV. Przez Słupcę idzie droga handlowa, łącząca Poznań z Warszawą.

Słupek, ob. *Kwiat.*

Słupia Nowa — osada w gub. i pow. Kieleckim u podnóża Łysej Góry, założona przez jednego z opatów benedyktyńskich św. Krzyża.

Służebności czyli *serwituty* — są to ciężary, spoczywające na czyjejś własności na rzecz kogoś innego (właściciela służebności). Wszystkie służebności zasadzają się na tej ogólnej regule, że posiadacz rzeczy, na której ciąży służebność, nie jest obowiązany coś czynić, tylko jedynie dopuścić drugiemu, aby prawa swego używał, lub zaniechać tego, co inaczej, jako właściciel, mógłby czynić. Służebnością np. jest prawo chodzenia ścieżką przez cudzy grunt, prawo czerpania wody z cudzej studni, prawo oparcia domu o dom sąsiada i t. p. W czasach pańszczyzny poddani korzystali z licznych służebności, np. mieli prawo wypasnnia swego bydła na gruntach dworskich, zbierania w lasach gałęzi na opał lub pobierania drzewa opałowego i budulcowego i t. p. Po zniesieniu poddaństwa i uwłaszczeniu włościan w Królestwie Polskiem służebności nie zostały zniesione, lecz pozostawiono stronom prawo ułożenia się o nie i zamiany na grunta orne, pastwiskowe, łąki, lasy i t. p. Ze służebności takich, pomimo iż od uwłaszczenia upłynęło kilkadziesiąt lat, korzysta jeszcze bardzo wiele wsi i dopóki nie zostanie wydane prawo o przymusowem ich uregulowaniu, będą one w dalszym ciągu kością niezgody między dworem, obciążonym służebnościami a wsią, korzystającą z nich. Do rozstrzygania zatargów służebnościowych utworzone zostały specjalne komisje włościańskie gubernjalne i powiatowe.

Służewo — osada w gub. Warszawskiej, pow. Nieszawskim.

Smak. — Zmysł ten umiejscowiony jest w *języku*, na podniebieniu i w gardzieli, a zależy od nerwu smakowego, który rozgałęzia się w ich błonie śluzowej, głównie zaś w małych wyniosłościach na języku, zwanych brodawkami. Smak odczuwamy wtedy tylko, gdy substancja spożywana jest w stanie ciekłym; stałe substancje (sól, cukier i t. p.) rozpuszczają się w ślinie i wtedy dopiero czujemy ich smak. W chorobach gorączkowych, skutkiem zmian w błonach śluzowych i nabłonkach jamy ustnej, smak tępieje; obecność w krwi nadmiaru żółci powoduje stałe wrażenie goryczy w ustach; smak, jak i inne zmysły, może podlegać złudzeniom, halucynacjom, szczególnie pod wpływem suggestji w stanie snu hypnotycznego.

Smardz, ob. *Grzyby.*

Smary — różnego gatunku tłuszcze i oleje, przeznaczone do smarowania panew, osi u wozów, powozów, wagonów, lokomotyw i maszyn wszelkiego rodzaju.

Smerd—nazwa ludności rolniczej na Rusi w XII wieku w przeciwieństwie do drużyn zbrojnych.

Smerek, ob. *Świerk.*

Smetana *Bedrzich (Fryderyk)*, znakomity muzyk czeski, ur. 1824, um. 1884 r., wsławił się operami, z których najwięcej znana jest „Sprzedana narzeczona".

Smiles (czyt. Smajls) *Samuel*, znakomity pisarz angielski, autor dzieł: „Pomoc własna", „Oszczędność" i t. p., tłumaczonych między innymi na język polski.

Smiła, *Śmiła* — miasteczko w pow. Czerkaskim, gub. Kijowskiej, miało niegdyś zamek obronny. Pamiętne jest w dziejach strasznym napadem hajdamaków (1768 r.), którzy wyrznęli tu wszystkich żydów i szlachtę.

Smiszkowa *Antonina*—współczesna pisarka dla ludu, używająca pseudonimu *Antoszka*, napisała kilka książeczek o pobratymczych narodach zachodnio-słowiańskich.

Smith *Adam*—znany ekonomista angielski, ur. 1723 r., um. 1790 r., napisał dzieło „O bogactwie narodów", będące jednem z najznakomitszych dzieł o ekonomji społecznej. Uważany jest za właściwego twórcę tej nauki.

Smocze drzewo, ob. *Dracena.*

Smok. U wielu ludów istnieje baśń o smoku, potworze o lwiej głowie, skrzydłach i szponach orła, a ogonie węża. Zionął on płomieniami lub dymem siarki, wzrokiem obalał, a potem pożerał ludzi i zwierzęta. U nas opowiadano, że niegdyś smok krył się pod Wawelem w Krakowie, ale go dzielny książę Krakus zabił i uwolnił ludzi od straszliwej plagi.

Smok latający—zwierzę należące do jaszczurek, wielkości jaszczurki zwyczajnej. Odznacza się tem, że ma długie żebra, wystające z boków tułowia a na nich rozpiętą błonę. Przy pomocy tych niby skrzydeł może przelatywać na niewielką odległość z wyższego miejsca na niższe; do góry nie może się wzbijać. Zamieszkuje Jawę; przebywa na drzewach, łowiąc owady; zupełnie nieszkodliwy.

Smoleń — wieś w gub. Kieleckiej, pow. Olkuskim, w pobliżu miasta Pilicy. Ruiny tutejszego zamku przedstawiają jeden z najpiękniejszych widoków.

Smoleńsk—miasto gub. na Białorusi, leży po obu brzegach Dniepru; liczy 46.000 mieszkańców. Smoleńsk był niegdyś ważną stacją handlową między Bałtykiem a morzem Czarnem, utrzymywał stosunki z Rygą i Szwecją, a około r. 1600 liczył 80.000 mieszkańców. Miasto ma wiele zabytków z tych czasów; na lewym brzegu Dniepru wznosi się na wysokiej górze ogród, otoczony dotąd starymi murami i basztami. *Smoleńskie księstwo* przeszło w XIV wieku pod panowanie Litwy i z nią dostało się pod władzę królów polskich. W r. 1514 wpadł Smoleńsk przez zdradę w ręce wielkiego księcia moskiewskiego; w r. 1611, po dwuletniem oblężeniu, zdobył go napowrót Zygmunt III, ale w roku 1615 dostał się znów pod panowanie Moskwy. W r. 1812 wziął miasto szturmem Napoleon I.

Smoleński *Władysław* — historyk współczesny, ur. 1851 r. w Ciechanowskiem, skończył wydział prawny w uniwersytecie warszawskim; jest autorem wielu monografji historycznych, poświęconych dziejom wewnętrznym i charakterystyce różnych osobistości. Prace jego odznaczają się głęboką znajomością przedmiotu i talentem pisarskim. Do celniejszych prac jego zaliczają: „Dzieje narodu polskiego", „Kuźnica Kołłątajowska", „Przewrót umysłowy w Polsce w XVIII wieku", „Ostatni rok sejmu wielkiego".

Smolka *Franciszek* — jeden z przywódców partji federalistycznej w Austrji. Ur. 1810 r. w Kałuszu, w Galicji, um. 1899 r. we Lwowie. Ukończywszy uniwersytet lwowski, został adwokatem. Za udział w tajnych stowarzyszeniach politycznych przesiedział 4 lata w ciężkiem więzieniu i skazany był na śmierć; skutkiem amnestji 1845 r. odzyskał wolność. Podczas ruchów 1848 r. wziął

udział w ułożeniu adresu galicyjskiego (19 marca), w którym domagano się zniesienia pańszczyzny i poddaństwa. Wybrany następnie deputowanym na Sejm austrjacki, występował w tym samym duchu. Mianowany wiceprezesem sejmu, po ucieczce prezesa sejmowego zająwszy jego miejsce, umiał utrzymać w stolicy powagę Sejmu i zapewnić nietykalność deputowanym. Ofiarowaną sobie tekę ministra sprawiedliwości odrzucił i trzykrotnie wybierany był prezesem sejmu w Kromierzyżu, a po jego rozwiązaniu (7 marca 1849), nie przyjął żadnego urzędu, lecz poświęcił się adwokaturze. Po wznowieniu konstytucyjnej formy rządu 1861 r., wziął Smolka znowu czynny udział w pracach parlamentarnych. Poseł na Sejm galicyjski i Sejm austrjacki w Wiedniu, zwalczał centralistyczny system Schmerlinga i żądał dla poszczególnych krajów monarchji jak najszerszej autonomji. W r. 1879 obrany został pierwszym wiceprezesem, a 1881 r. prezydentem austrjackiej Rady państwa i był wybierany na to stanowisko bez przerwy przez lat 12, t. j. do r. 1893, kiedy z powodu wieku złożył mandat.

Smolka *Stanisław,* syn poprzedniego, ur. 1854 r., historyk, był profesorem uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, napisał kilka cennych dzieł („Mieszko Stary i jego wiek“ i t. d.) i piastował urząd sekretarza Akademji umiejętności.

Smoła — nazwa zbiorowa substancji ciemnych, prawie czarnych, mazistych lub rozmiękczających się pod wpływem ciepła; są one wszystkie podobnego mniej więcej składu chemicznego, lecz różnego pochodzenia. Smoły na ogół są to mieszaniny płynnych i stałych węglowodorów z domieszką różnych innych ciał organicznych, oraz popiołu — mieszaniny, zabarwione niezbadanymi bliżej chemicznie barwnikami organicznymi, koloru mniej lub więcej ciemnobrunatnego. Smoły występują bądź w naturze jak asfalt, bądź też otrzymują się sztucznie a mianowicie jako pozostałość przy suchej destylacji drzewa lub suchej destylacji węgla kamiennego, torfu; wreszcie otrzymujemy smołę z resztek wydobytych z ropy naftowej po oddestylowaniu z niej nafty i ciężkich olejów.

Smołowiec, ob. *Asfalt.*

Smorgonie — miasteczko w pow. Oszmańskim, gub. Wileńskiej. Mieszczanie tutejsi zajmowali się wychowywaniem niedźwiedzi, uczyli ich sztuk rozmaitych i ułożywszy odpowiednio, oprowadzali po całej niemal Europie.

Smotrycki *Melecjusz* — arcybiskup połocki, człowiek bardzo uczony, występował naprzód przeciw Unji Kościoła wschodniego z Rzymem, ale później przyjął Unję i stał się jej gorliwym obrońcą. Um. 1633 r.

Smotrycz — 1) rzeka w gub. Podolskiej, wpada z lewej strony do Dniestru. 2) Miasteczko w pow. Kamienieckim, gub. Podolskiej, przy ujściu Jaromirki do Smotrycza. Na wysokiej skale rzeczką oblanej, książęta litewscy Korjatowicze wystawili tu około XIV w. zamek, który stał się stolicą ich dzielnicy. Po śmierci Witolda w 1430 r., Polacy między innymi zamkami podolskimi zajęli także i Smotrycz na rzecz Korony.

Smuglewicz: 1) *Łukasz*, malarz polski, ur. 1709 r., um. 1780 r., był nadwornym malarzem króla Augusta III. 2) *Franciszek,* syn jego, ur. w Warszawie 1745 roku, zmarły w Wilnie 1807 r., oddał się również sztuce malarskiej, w której swego czasu zjednał sobie znaczną sławę. Kształcił się w Rzymie. Namalował bardzo dużo obrazów, głównie treści religijnej i historycznej. Powołany na profesora malarstwa do akademji w Wilnie, zakończył w tem mieście swój bardzo pracowity żywot.

Smyczek—narzędzie, złożone z kiści włosia końskiego, wyprężonej i przyczepionej do dwuch wygiętych końców drewnianego pręta, którem grający pociąga po strunach instrumentów, zwanych *smyczkowymi* lub *rzniętymi.*

Smyrna lub *Smirna*—tureckie miasto nadmorskie w Azji Mniejszej, leży nad zatoką Smyrneńską (częścią morza Egejskiego). Smyrna prowadzi wielki handel.

Snajgena — jezioro w gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, zajmuje 370 morgów przestrzeni i ma 50 stóp głębokości. Poławiają się w niem różne ryby, głównie sielawy.

Snob (z ang.) — człowiek bez wychowania i majątku, udający pana, nadęty i pyszałkowaty parwenjusz; człowiek z niskimi popędami, wielbiący niskie czyny; głupiec zadowolony z siebie, zarozumialec; w zakresie upodobań umysłowych ulegający prądom mody.

Snudy—jezioro w gub. Kowieńskiej, pow. Jezioroskim, przy wsi Krasnogórkach. Długość jego z północy na południe wynosi 6 wiorst, szerokość 5; obwodu ma 22 wiorsty.

Snycerstwo, ob. *Rzeźbiarstwo.*

Sobiescy—ród polski herbu Janina, wsławiony w XVII wieku, po 150 latach w linji męskiej wygasł zupełnie. Z niego wyszli prócz Jana III (ob.) ojciec jego *Jakób*, znakomity wojownik z pod Chocima i bohaterski brat starszy, *Marek.* Z potomstwa króla Jana w trzeciem pokoleniu wnuczka *Marja Klementyna* wyszła w XVIII w. za pretendenta do tronu angielskiego, Stuarta (Jakóba III).

Sobieski: 1) *Stanisław,* um. 1884 r., dyrektor gimnazjum w Rzeszowie, napisał kilka książek szkolnych i dzieł z zakresu pedagogji. 2) *Wacław,* syn jego, ur. 1872 r., znany historyk, autor kilku dzieł.

Sobieszczański *Franciszek Maksymiljan,* ur. r. 1814, um. r. 1878, archeolog i historyk, znawca dziejów Warszawy i jej zabytków historycznych.

Sobków—os. w gub. Kieleckiej, pow. Jędrzejowskim, nad rzeką Nidą.

Sobota (łac. *sabathum,* hebr. *szabet,* odpoczynek, chaldejskie *szabes)*—szósty dzień w tygodniu, poświęcony u żydów na spoczynek, na pamiątkę tego, że Bóg, stworzywszy świat w dniach sześciu, siódmego odpoczął i rozkazał Mojżeszowi dzień ten świętować.

Sobota — osada w gub. Warszawskiej, pow. Łowickim, nad rzeką Bzurą.

Soboty — wieś pod Gdańskiem, ob. *Zoppot.*

Soból — zwierzę ssące, drapieżne, spokrewnione z kuną, podobne do niej z wielkości i z postaci, tylko głowę ma nieco dłuższą i pyszczek bardziej spiczasty; niegdyś soból znajdował się i u nas, dziś zamieszkuje prawie wyłącznie lasy Syberji, zwłaszcza wschodniej. Dostarcza bardzo kosztownego futra.

Sobór, *koncyljum* albo *synod* — zebranie osób duchownych, prawnie zwołane, na którem załatwia się sprawy, dotyczące Kościoła, wiary, obyczajów i karności kościelnej. Zebrania kościelne dzielą się na sobory powszechne i synody prowincjonalne lub djecezjalne. Największe znaczenie mają sobory powszechne. Prawo zwoływania soborów powszechnych, jako też kierowania nimi i zatwierdzania ich uchwał należy do Stolicy Apostolskiej. Soborów powszechnych było 20. Pierwszy sobór odbył się w Nicei r. 325; najważniejszy w dziejach Kościoła jest sobór Trydencki (od r. 1545 do r. 1563); ostatni sobór, t. zw. watykański zwołał Pius IX r. 1869 w Rzymie. Uchwały soborów obowiązują wszystkich wiernych chrześcijan wyznania rzymsko-katolickiego.

Sobótka, na Rusi zwana *Kupałą* — obchód uroczysty z czasów przedchrześcijańskich, który się dotychczas na całym obszarze ziem słowiańskich utrzymuje. Na obrzęd ten w wigilję św. Jana zbierały się gromady wiejskie; układano stosy z drzewa i gałęzi, które po zachodzie słońca zapalano. Wte-

dy przy śpiewie i muzyce, około rozpalonych ognisk, młodzież skakała przez nie, tańczyła i t. p. W późniejszych czasach obchód ten utracił dużo ze swego pierwotnego znaczenia. W dniu tym dziewczęta puszczają na wodę wianki, wróżąc z nich o zamążpójściu swojem.

Socha, ob. *Pług*.

Sochaczew—miasto powiatowe w gub. Warszawskiej, nad rzeką Bzurą, jedno z najstarożytniejszych na Mazowszu. W początkach XIV w. było stolicą udzielnego księstwa. Kazimierz IV wcielił ziemię Sochaczewską do Korony. Obecnie Sochaczew liczy około 7.000 miesz. Z zamku książęcego pozostały tylko ruiny.

Sochocin albo *Sąchocin* — osada w gub. Warszawskiej, w pow. Płońskim; miasteczko to należało niegdyś do dóbr stołu królewskiego.

Socjaldemokraci — stronnictwo polityczne, dążące do urzeczywistnienia zasad socjalizmu (ob.).

Socjalizm — teorja społeczna, zalecająca zniesienie prywatnego władania ziemią, bogactwami przyrody, środkami produkcji, natomiast wprowadzenie formy władania zbiorowego, inaczej kolektywizm. Utopje socjalistyczne rozpoczynają się od dzieła Tomasza Mora p. n. „Utopja" (r. 1516). Dopiero jednak XIX stulecie powołuje do życia socjalizm, ujęty w system gospodarczy. Pierwszą naukową teorję socjalistyczną tworzy St. Simon, a później jego zwolennicy, którzy głoszą t. zw. st.-simonizm. St. Simon pragnie zasadniczej reformy własności; jego apostołowie rozwijają tę ideę. Potem Karol Fourier krzewi porządek gospodarczy „falang" robotniczych, dążąc do gwałtownego przewrotu za pomocą tych organizacji. Proudhon propaguje ustrój anarchiczno-indywidualistyczny i najgłębiej może rozwija ideę przewrotu socjalnego. W Niemczech teorję socjalną opracowuje naukowo Rodbartus v. Jagetzow oraz żydzi Lassalle i Marx. Ten ostatni zakłada podwaliny pod cały nowoczesny socjalizm naukowy i polityczny. Ale za całym jego programem radykalnym i jednostronnym poszli tylko socjaliści, tworzący zwartą partję polityczną. Poza nią istnieje kilka odcieni teoretycznych i kilka odłamów odbiegających daleko od socjalizmu Marxa. *Socjalizm państwowy*—teorja podług której rządy państw powinny wziąć na siebie prowadzenie wielkich przedsiębiorstw przemysłowych (kopalń, kolei i in.), pozostających dotąd w rękach prywatnych oraz zostać właścicielami ziemi. *Socjalizm chrześcijański*—dążenie do oparcia stosunków między przedstawicielami wielkiego przemysłu a robotnikami na podstawach moralności chrześcijańskiej, do tworzenia zrzeszeń robotniczych, kooperatyw i t. d., ujawnione początkowo w Anglji (1848—1853), a w końcu XIX wieku z inicjatywy Papieża Leona XIII w krajach katolickich Europy.

Socjalna demokracja — stronnictwo polityczne, dążące do usunięcia wszelkich różnic społecznych i kapitalistycznego sposobu produkcji.

Socjalny (łac.)—społeczny, dotyczący życia ludzi w państwie i społeczeństwie.

Socjologja (łac.)—nauka o objawach życia społecznego, o prawach, którym ono podlega, o podstawach i urządzeniu bytu społecznego; bada zasady rozwoju społecznego w zgodzie z dobrem powszechnem.

Socyn *Lelius*, ur. w Sienie we Włoszech r. 1545, dał początek sekcie *Socynjanów* (ob.), którą po nim (um. r. 1562) bratanek jego, *Faustynus Socyn*, krzewił w Polsce i Siedmiogrodzie.

Socynjanie — sekta religijna, nie uznająca boskości Jezusa Chrystusa i Trójcy Świętej, powstała w XVI i XVII wieku; do Polski wprowadzona została przez Włocha Socyna (Sozzin), który wznowił fałszywą naukę Arjusza

z IV w. po Chrystusie; dlatego zwolenników jego nazywano *Arjanami*. Zwano ich u nas także Antitrynitarzami, t. j. przeciwnikami Trójcy Świętej. W r. 1661 sekta wygnana z Polski schroniła się do Holandji i Siedmiogrodu.

Soczewica — roślina z rodziny *strączkowych*, uprawiana dla nasion jadalnych w krajach umiarkowanych Europy i Azji. U nas uprawia się rzadziej. Nasiona soczewicy zawierają bardzo wiele ciał azotowych, co świadczy o ich znacznej pożywności, ale są trudne do strawienia.

Soczewki. — Ciała stałe, przezroczyste jak szkło, kryształ i t. p., ograniczone z jednej lub z obu stron krzywemi geometrycznemi powierzchniami, noszą w fizyce nazwę *soczewek*. Soczewki zwykle używane mają powierzchnie kuliste; istnieje ich kilka gatunków, mianowicie: soczewka dwuwypukła i płasko-wypukła; wypukło-wklęsła czyli menisk; dwuwklęsła; płasko-wklęsła; wklęsło-wypukła. Promienie słoneczne, o drganiu eteru poprzecznem, padając na wypukłą soczewkę, załamują się w niej i ześrodkowują w jednym punkcie, nazywanym *ogniskiem;* w ognisku (skutkiem skoncentrowania promieni cieplnych) temperatura jest tak wysoka, że wystarcza do zapalania tytuniu, prochu, drzewa i innych materji palnych. W ogniskach wielkich soczewek można nawet topić metale i inne materje oporne na działanie ognia. Dlatego też soczewki wypukłe nazywają się także *szkłami palącemi*. Jeżeli umieścimy naprzeciw soczewki przedmiot oświetlony lub świecący, to wysyłane przezeń promienie załamują się w niej tak, iż tworzą obraz owego przedmiotu. Gdy ten ostatni znajduje się w znacznej odległości od soczewki większej, aniżeli podwójna odległość ogniskowa — to obraz jest odwrócony, mniejszy od samego przedmiotu i leży po drugiej stronie soczewki. Możemy go widzieć, umieszczając w odpowiedniej odległości biały ekran. W miarę zaś tego, jak przedmiot zbliża się do soczewki, obraz oddala się od niej i powiększa, aż nareszcie staje się większy aniżeli przedmiot, gdy odległość wynosi mniej aniżeli podwójna odległość ogniskowa. Skoro będziemy jeszcze bardziej zbliżali przedmiot (poza ognisko), to już obraz nie da się rzucić na ekran, ale spojrzawszy przez soczewkę, spostrzegamy przedmiot w naturalnem położeniu i powiększony; dlatego soczewki te zowią się również *szkłami powiększającemi*. Soczewka, służąca do rozpatrywania drobnych przedmiotów, nazywa się *lupą* albo *mikroskopem pojedyńczym*. Soczewki wklęsłe rozpraszają promienie świetlne, dlatego też nie dają obrazów, któreby można rzucić na ekran. Patrząc przez nie, widzimy prosty i pomniejszony obraz przedmiotu. Wypukłe i wklęsłe soczewki są głównemi częściami składowemi wielu ważnych narzędzi optycznych, mianowicie: *ciemni optycznej, mikroskopu, lunety, lornetki teatralnej, lunety astronomicznej, latarni czarnoksięskiej*; dalej: *oka*. Soczewkę można zastąpić od biedy kulką szklaną, napełnioną wodą, a nawet kroplą jakiego przezroczystego płynu, silnie łamiącego światło, wpuszczoną w dziurkę w blaszce, papierze i t. p.

Soda czyli *węglan sodu* —połączenie kwasu węglowego z sodem. Jest to znana wszystkim, przezroczysta sól, używana w gospodarstwie domowem, najczęściej do prania, szorowania podłóg i sprzętów. Znajduje się jako taka w naturze nie w formie pokładów, lecz wykwitów na powierzchni ziemi lub rozpuszczona w jeziorach t. zw. natronowych, znajdujących się w Egipcie, Kolumbji, w Argentynie i t. p. Otrzymuje się również z popiołów roślin morskich; popioły te zawierają do 30% sody. Ponieważ soda jest jednym ze związków najbardziej używanych w gospodarstwie

domowem i w przemyśle, więc obecnie wyrabiają ją sztucznie w bardzo wielkich ilościach. Soda posiada liczne zastosowania, z których najważniejsze— oprócz wyżej wymienionych—są: fabrykacja szkła, mydeł, pranie różnych tkanin, przędzy i surowych materjałów przędzalnych (wełna).

Sodalicje N. P. Marji, czyli Kongregacje powstały w XVI w. staraniem OO. Jezuitów, najpierw w Rzymie, a potem w wielu krajach. Zadaniem ich było przez cześć oddawaną Marji Pannie rozszerzać umiłowanie wiary, poczucie sumiennego wypełniania obowiązków i czystość obyczajów. W Polsce należała do *Sodalisów* (*Sodalis Marjanus*) początkowo tylko młodzież szkolna w kolegjach jezuickich, później królowie, wielcy panowie i t. d.

Sodoma i Gomora—za czasów Abrahama dwa miasta w Palestynie, na równinie Siddim, głośne z niemoralności i złego życia swych mieszkańców; razem z doliną Siddim wulkanicznem wstrząśnieniem były zniszczone i zatopione przez wody morza Martwego. Z powszechnej zaguby, według podania Pisma Ś-go, ocalał jeden tylko Lot, synowiec Abrahama.

Sodu azotan czyli *saletra chilijska* (*czylijska*)—połączenie sodu z kwasem azotnym. Jest to sól, podobna z wyglądu i smaku do zwykłej saletry, lecz łatwo rozpuszczająca się w wilgotnem powietrzu. Występuje w postaci bogatych pokładów na granicy Peru i Boliwji. Używają jej jako nawozu azotowego oraz do fabrycznego przygotowywania saletry zwykłej.

Sofiści — filozofowie greccy w V i IV w. przed Chr., współcześni Sokratesowi. Przez nadużycie oderwanego myślenia doszli oni do umiejętności rozumowań wykrętnych, spaczonych, fałszywych, prowadzących do tego, że prawdę przedstawiali jako fałsz, a naodwrót fałsz jako prawdę. Byli wogóle sceptykami (ob.). Nie wszystko przecież w ich filozofji jest błędne. Owszem, widać i w nich prawidłowe działanie myśli, badającej świat, życie, człowieka i społeczeństwa.

Sofizmat — zdanie metodą sofistów wyprowadzone z innych zdań, oparte na fałszywej zasadzie albo też na błędnem wnioskowaniu.

Sofja—stolica królestwa Bułgarskiego, położona niedaleko od rzeki Iskieru, wpadającego z prawej strony do Dunaju. Szybko wzrasta. Obecnie ma przeszło 100.000 mieszkańców; prowadzi znaczny handel.

Sofokles—największy mistrz dramatycznej poezji starożytnych Greków, żył w V wieku przed Chrystusem. Miał on napisać około 100 dramatów, z których jednak zaledwie 7 doszło do naszych czasów („Antygona", „Elektra" „Król Edyp" i inne).

Softa (pers.) — wychowaniec akademji mahometańskiej w Turcji; mnich turecki odprawiający modły nad grobami sułtanów.

Sokal—miasto powiatowe w Galicji leży nad Bugiem w pobliżu granicy, liczy 9.000 mieszkańców.

Sokolnicki *Michał*, ur. 1760 r., um. 1816 r., generał wojsk polskich, odznaczył się zwłaszcza w wojnie z Austrją w r. 1809.

Sokołowski: 1) *Marjan*, ur. 1839 r., um. 1911 r., profesor historji sztuki w uniwersytecie krakowskim, autor wielu dzieł naukowych. 2) *August*, ur. 1846 r., emerytowany profesor gimnazjalny w Krakowie, historyk, oprócz wielu prac naukowych napisał popularną historję Polski. 3) *Alfred*, ur. 1850 r., lekarz w Warszawie, ogłosił wiele dzieł z zakresu medycyny.

Sokołów—miasto powiatowe w gub. Siedleckiej, ma około 10.000 miesz.

Sokoły—osada w gub. Łomżyńskiej, pow Mazowieckim, stacja kolei Nadnarwiańskiej.

Sokół — ptak dzienny drapieżny, wzrostu średniego, bywa nawet mały

(zależnie od gatunku) i zgrabnej postawy. Upierzenie przylegające, nogi krótkie z długimi palcami, dziób silny haczykowaty, zakrzywiony od samej nasady. Sokoły są najzmyślniejszymi, ale i najbardziej krwiożerczymi z pomiędzy ptaków drapieżnych. Z wyjątkiem gatunków drobniejszych, wszystkie są wielkimi szkodnikami. Większe

Fig. 63. Sokół białozór.

gatunki używane były dawniej do polowania, zwłaszcza na ptactwo wodne. Największy sokół *morski* czyli *białozór*, nieco mniejszy sokół *raróg* i sokół *wędrowny* mniejszy od jastrzębia. Do drobnych sokołów należą: *kobuz* i *pustułka*, oba mniejsze od kuropatwy.

Sokółka—miasto powiatowe w gub. Grodzieńskiej, u źródeł Sokołdy.

Sokrates — sławny mędrzec grecki, twórca filozofji od jego imienia nazwanej, odznaczał się ścisłością i prawością w rozumowaniu, oraz własnym swoim sposobem stawiania prawd coraz wyższych i coraz głębiej do istoty rzeczy sięgających. Jego filozofja była przeważnie moralną, t. j. dotyczyła człowieka i jego stosunku do społeczeństwa, o byt ogólny natury, świata rzadko potrącając. Pięknie dowodził Sokrates nieśmiertelności duszy, a sławił wielkość, mądrość, słoneczność Boga. Cnota indywidualna i zbiorowa, ogólna, obywatelska była jego ideałem filozoficznym. Jego uczeń, Platon naukę mistrza w djalogach swoich przekazał potomnym. Sokrates żył długo, a zginął z wyroku sądowego, skazany na otrucie przez przeciwną mu partję za rządów 30 tyranów. Ur. 470, zm. 399 r. przed Chrystusem.

Solanina — alkaloid, zawarty w częściach roślin wielu gatunków z rodzaju psianki, między innemi w psiance czarnojagodnej, w psiance słodkogórz, w owocach kartofla oraz w pędach i kłączach kartoflowych, wyrosłych bez światła, np. w piwnicy. Jest to białe, bezbarwne, krystaliczne ciało, silnie trujące. Stąd szkodliwość kartofli t. zw. młodych, wyhodowanych w piwnicy.

Solanka — naturalny zbiornik wód (jezioro, błoto, źródło), zawierających bardzo znaczny procent soli kuchennej.

Solec—wieś w Królestwie Polskiem, w pow. Stopnickim, w gub. Kieleckiej, posiada źródła siarczano - słone, które prócz siarki i soli zawierają w większych ilościach jeszcze jod, sól gorzką, sól glauberską i brom; woda solecka jest najsilniejsza ze znanych wód siarczanych i zajmuje jedno z pierwszych miejsc wśród najsilniejszych wód słonych jodobromowych.

Solec—osada nad Wisłą w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim. Posiada seminarjum nauczycielskie i ruiny zamku.

Solenizant (łac.) — obchodzący uroczystość swoją, np. imieniny.

Solenny (z łac.) — uroczysty, świąteczny.

Solferino — wieś w prowincji włoskiej Mantua, pamiętna wielkiem zwycięstwem, odniesionem 24 czerwca 1859 r. przez połączone wojska francuskie i sardyńskie nad Austrjakami.

Solidarność (z łac.) — odpowiedzialność każdego z członków związku za zobowiązania wszystkich, i całego związku za każdego z członków (jeden za

wszystkich i wszyscy za jednego); łączność, wspieranie się wzajemne; zgodność w postępowaniu członków stronnictwa, zgodność interesów. *Solidarny*— odpowiedzialny za tego, z kim był w łączności.

Solidny — mocny, trwały, gruntowny, niezachwiany, pewny, dokładny, rzetelny, niezawodny, zasługujący na kredyt.

Soliman (*Sulejman)* — imię trzech sułtanów tureckich. Ob. *Turcja.*

Solingen—miasto w Niemczech, liczy 41.000 mieszkańców, słynie z fabryk wyrobów nożowniczych i szabel.

Solista — śpiewak lub muzyk, który występuje często jako jedyny, czy też jako jeden z głównych wykonawców utworów muzycznych.

Soliter—wielki djament, oddzielnie oprawny.—W historji naturalnej soliter, ob. *Tasiemiec.*

Solny kwas lub kwas *chlorowodorny* — połączenie chloru z wodorem. W stanie wolnym występuje w naturze w niektórych źródłach wulkanicznego pochodzenia. W związkach spotykamy go jako pospolite chlorki, np. chlorek sodu (sól kuchenna), chlorek potasu (sylwin), chlorek srebra (srebro rogowe) i t. p. Jest to gaz bezbarwny, o zapachu ostrym; w wilgotnem powietrzu tworzy dymy; w wodzie rozpuszcza się w obfitości, tworząc wodny kwas solny—ciecz silnie kwaśną, na powietrzu dymiącą. W kwasie solnym rozpuszczają się prawie wszystkie ważniejsze metale (z wyjątkiem złota i platyny), a kwas solny w połączeniu z kwasem azotnym, jako *woda królewska* rozpuszcza i złoto; w tem leży główna jego użyteczność. Ma przytem mnóstwo drobnych zastosowań, które z niego czynią jeden z najniezbędniejszych i najpożyteczniejszych związków chemicznych.

Solo (włosk. sam jeden)—utwór muzyczny lub śpiew wykonany na jednym instrumencie lub przez jednego śpiewaka, z akompanjamentem lub bez; taniec wykonany przez jednego tancerza lub tancerkę.

Solon—jeden z siedmiu mędrców greckich, żył w Atenach w VI wieku przed Chrystusem, stał w r. 594 na czele rządów i nadał bardzo rozumne prawa swoim współobywatelom.

Solura, czyli *Soloturn* — miasto w Szwajcarji, leży nad rzeką Aar; tu przepędził Kościuszko ostatnie lata swego życia i tu umarł w r. 1817.

Sołowieckie wyspy albo *Sołowki* leżą na morzu Białem, o 43 mile od Archangielska; z kilkunastu wysp tych znaczniejsze są: *Sołowiecka* ze znanym monasterem, *Anzerska, Muksolmska* wielka i mała i dwie wyspy *Zajęcze.*

Sołowjew: 1) *Sergjusz,* urodzony 1820, um. 1879 r., historyk rosyjski, napisał obszerną „Historję Rosji" (w 24 tomach) i wiele innych dzieł. 2) *Włodzimierz*, ur. 1853, um. 1900 r., syn jego, filozof i socjolog, pisał dzieła z zakresu filozofji i nauk społecznych.

Sołtyk: 1) *Kajetan Ignacy*, biskup krakowski, występował żarliwie na Sejmie r. 1767 przeciw Rosji, za co Repnin, ambasador rosyjski, kazał go wywieźć do Kaługi. Powrócił stamtąd w r. 1772. Um. w r. 1788. 2) *Roman*, oficer wyższy w wojsku Księstwa Warszawskiego, uczestnik powstania 1831 roku, napisał kilka dzieł historycznych. Um. w 1843 r.

Sołtys, [**sołtystwo** czyli *sołectwo.* W Polsce średniowiecznej, gdy ziemi pustej było dużo, a osadników mało, książęta, królowie, panowie i duchowni, zakładając wioski, stanowili w nich sołtysów czyli zwierzchników, którzy mieli obowiązek starać się o nowych osadników, zarządzać gromadą, naznaczać podwody, poprawiać drogi i mosty, strzedz całości granic, wybierać daniny, dziesięciny i czynsze, donosić o zbrodniach i sądzić wszystkie sprawy pomniejsze wraz z ławnikami obieranymi przez gromadę z pośród kmieci. W Niemczech władza sądowa stanowiła

główny obowiązek wiejskiego sołtysa, który nazywał się tam *Schuldheiss.* Sołtysowi na uposażenie dawano kilka włók ziemi i pewne korzyści, jak np.: młyn, karczmę, rybołówstwo, dochód z jatki (kramiku) lub kuźni i zwykle trzecią część dochodu z opłat sądowych, z uwolnieniem od wszelkich podatków i danin. Z czasem włożono na sołtysów obowiązek służby wojskowej w razie wojny. Wójtowie i sołtysi tem się między sobą głównie różnili, że gdy wójt był zwierzchnikiem miasteczka, osiadłego na prawie niemieckiem, to sołtys bywał zwierzchnikiem wioski lub kilku wiosek, osiadłych na prawie polskiem. Za Piastów sołtysami zostawali kmiecie, mieszczanie, rzemieślnicy, którzy potem wskutek służby rycerskiej przechodzili na skartabellów i szlachtę. Później sejmy zalecały wójtostwa i sołtystwa oddawać zasłużonym krajowi żołnierzom. W wieku też XV klasa sołtysów doby Piastowskiej poczęła w Polsce zanikać, a z nią upadł i samorząd sądowy gmin wiejskich. Odtąd akta sądów wiejskich należą już do rzadkości. Miejsce dawnych sołtysów zajęli wójci, wybierani przez gromadę, a zatwierdzani przez dziedzica lub odwrotnie. Obecnie sołtysem nazywa się najniższy urzędnik administracyjny *wiejski*, przełożony nad jedną z wsi, tworzących gminę.

Somnambulizm, ob. *Lunatyzm, Hypnotyzm.*

Somosierra, ob. *Samosierra.*

Sonata — utwór muzyczny, złożony z 4 części; druga zwykle trzymana bywa w tempie powolnem, podczas gdy inne mają tempo żywe.

Sonda — 1) przyrząd do mierzenia głębokości wód, zazwyczaj sznurek z ciężarkiem na końcu; ołowianka; 2) narzędzie chirurgiczne do badania wnętrza ran i jam ciała, zgłębnik. *Sondować* — mierzyć głębokość; zgłębiać, badać.

Sonet — utwór poetycki rozmaitej treści i kolorytu, złożony z czternastu 11-sto lub 13-sto zgłoskowych wierszy w czterech strofach, z których dwie pierwsze są czterowierszowe, a dwie ostatnie trzywierszowe.

Sopka — nazwa wielu stożkowatych gór na Syberji; są to prawie zawsze wygasłe wulkany.

Sopran — najwyższy głos kobiecy.

Sorbet (arab.) — chłodzący i orzeźwiający napój z wody, cukru, soków owocowych, z dodatkiem lodu.

Sorbona — dawniej słynna akademja teologiczna w Paryżu; obecnie gmach, w którym odbywają się akademickie wykłady literatury i nauk ścisłych (założył ją Robert Sorbonne 1252 r.).

Sorek czyli *recek* albo *kretomysz* lub *ryjówka*—zwierzę owadożerne, najmniejsze w gromadzie ssących. Z postaci przypomina mysz; ale jest wysmuklejszy, głowę ma drobniejszą, zakończoną długim, ruchomym ryjkiem. Sierść, jak aksamitna, barwy szarej jaśniejszej lub ciemniejszej. Sorki mieszkają w norach podziemnych; w nocy wychodzą na żer i wogóle unikają światła; są nadzwyczaj drapieżne i tępią w ogromnych ilościach owady i ich larwy, robaki, zagryzają nawet drobne ssące i ptaki. Pokarmów roślinnych nie jadają wcale. Są bardzo użyteczne i nie należy ich tępić. Od zwierząt silniejszych bronią się charakterystyczną wonią, przypominającą piżmo.

Sorel *Albert,* ur. 1842, um. 1906 r., sławny historyk francuski, napisał rzecz o pierwszym podziale Polski i wielkie dzieło p. t. „Europa i rewolucja francuska", w którem przedstawił upadek Polski.

Sorgo (*prosianka*) — rodzaj roślin z rodziny *traw*. Niektóre gatunki uprawiają jako zboża; inne, jak *sorgo cukrowe,* którego sok zawiera wielką ilość cukru, uprawiane są w Stanach Zjednoczonych jako roślina cukrodajna.

Sorty—jezioro w gub. Kowieńskiej, pow. Jezioroskim, ciągnie się z pół-

nocy na południe, na przestrzeni około 13 wiorst, nie mając więcej nad 1 wiorstę szerokości.

Fig. 64. Sorgo cukrowe.

Sosna—rodzaj drzew *szyszkowych* o liściach (szpilkach) w wiązeczkach po 2, 3—5 i szyszkach zdrewniałych. Rośnie w górach do znacznej wysokości, również na piaskach. *Sosna zwyczajna* dosięga 50 m. wysokości; spotyka się w całej Europie północnej, a na górach i w środkowej. Żyje 200 lat. Drewno jej — smoliste dobre jest na opał, również na budulec i na wyroby stolarskie. Robią z niego maszty i słupy telegraficzne. *Sosna nadmorska* rośnie w Europie południowej, zwłaszcza we Francji w Landach. Drewna jej używa się na wyroby i na opał do piekarni. Daje dobrą żywicę. *Sosna włoska*, t. zw. *piniola* rośnie na pobrzeżu morza Śródziemnego; ziarna jej są jadalne; drzewo to jest uważane jako owocowe. Drewna jej używa się na wyroby. *Sosna limba*, zwana *cedrem syberyjskim* rośnie w Europie na szczytach gór, zwłaszcza w Karpatach, ma duże szyszki, zawierające orzechowate jadalne nasiona, które na Syberji zbierają w wielkiej ilości, zwykle rąbiąc drzewa. Stanowią one tam przedmiot handlu pod nazwą *orzechów cedrowych*. Wyciskają z nich olej bardzo ceniony jako przyprawa. *Kosodrzewina* czyli *sosna karłowata*—małe, powykrzywiane, prawie ścielące się po ziemi drzewko — rośnie w górach europejskich prawie do linji śniegów.

Sosnowice, *Sosnowiec* — miasto w gub. Piotrkowskiej, pow. Będzińskim między Czarną Przemszą a Brynicą, mieszk. 81.100. Obfitość bogactw kopalnianych, łatwość komunikacji i położenie nadgraniczne przekształciły tę lesistą nieurodzajną wyżynę na siedlisko pracy górniczej, przemysłowej i handlowej.

Sosnowski *Oskar*, ur. 1810 r., um. 1886 r., rzeźbiarz polski; z dzieł jego niektóre zdobią kościoły warszawskie (nagrobek Czackiego i Przeździeckiego).

Sosnówka, ob. *Barczatka*.

Söul — stolica Korei, położona na prawym brzegu rzeki Han, o 45 klm. od jej ujścia do morza Żółtego, liczy 200.000 miesz., a wraz z obszernemi przedmieściami do 300.000.

Sowiński *Józef Longin* — generał wojska polskiego. Ur. 1777 r., w 17 roku życia wszedł do służby frontowej i pod generałem Dąbrowskim walczył pod Ładyżynem, Sochaczewem i Bydgoszczą. W kampanji 1812 r. dowodził dwiema baterjami pod generałem Zajączkiem. Pod Możajskiem utracił nogę. Ranny, wzięty do niewoli, trzymany był w Twerze, później w Tambowie. W r. 1813 uwolniony, po utworzeniu Królestwa i armji polskiej był dyrektorem arsenału, a w r. 1820 został komendantem szkoły aplikacyjnej. W kampanji 1831 r., mając sobie powierzoną obronę Woli pod Warszawą, poległ śmiercią bohaterską dn. 5 września.

Sowizdrzał, po niemiecku *Eulenspiegel*—legendowa postać błazna, o którego figlach wydano kilka książeczek.

Sowy—ptaki drapieżne nocne. Mają stosunkowo wielką głowę, duże oczy, otoczone obwódką z piór, ułożonych promienisto, dziób silny, zgięty od samej nasady i ukryty prawie zupełnie między piórami. Uszy z konchą zewnętrzną ruchomą i również schowaną między piórami; niektóre gatunki mają jeszcze nad prawdziwemi uszami pęczki odstających piór, tak zwane pospolicie „uszy". Upierzenie sów jest miękkie, barwy pstrej, szarobrunatnej; lot nadzwyczaj cichy; nogi okryte pierzem aż do ostrych i silnych pazurów. Polują o zmierzchu lub w nocy; niszczą mnóstwo zwierząt szkodliwych i należą przeważnie do ptaków użytecznych. Gnieżdżą się w dziuplach, rozpadlinach, rzadziej na ziemi lub na gałęziach. Na uwagę zasługują: 1) z gatunków obdarzonych pęczkami piór nad uszami: *puhacz* — największy z naszych sów krajowych, szkodliwy, gdyż tępi zwierzynę i drobne ptactwo; *sowa uszata* i *błotna* — znacznie mniejsze, żywią się przeważnie myszami oraz innymi drobnymi gryzoniami; użyteczne; 2) bez pęczków piór: *puszczyk*, oraz różne drobne *sówki*, z których najmniejsza *pódźka*, większa od wróbla, barwy szaro-brunatnej w białe kropki i paski, pochodzi z Europy północnej, u nas miejscowa ale niezbyt pospolita. Przebywa w lasach i ogrodach. Poluje zwykle nocami, ale może latać i w dzień. Żywi się myszami i owadami; użyteczna. Głos, wydawany przez nią, przypomina wyraz „pójdź", stąd przesądni uważają ją za zwiastuna śmierci.

Fig. 65. Głowa sowy.

Soża—rzeka, bierze początek w gub. Smoleńskiej; pod Łojowem wpada do Dniepru.

Sód — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Na* (Natrium); w stanie wolnym nigdy w naturze nie spotykany, ponieważ nadzwyczaj chciwie łączy się z tlenem, tak dalece, że odbiera go innym związkom, np. wodzie, z którą zetknąwszy się, rozkłada ją tak energicznie, iż wydzielający się przy tem wodór niekiedy sam się zapala; skutkiem tego sód trzeba trzymać w nafcie, która tlenu nie zawiera. Sztucznie otrzymany — przez prażenie sody z węglem—przedstawia się jako srebrnawy, pięknie błyszczący metal, który w powietrzu wilgotnem matowieje, pokrywając się białą rdzą—sodą gryzącą. Związki sodu barwią płomień na żółto. W zwiazkach sód znajduje się w naturze] w dużej obfitości; do najważniejszych związków sodu należą: sól kuchenna, soda (dwuwęglan sodu), wodan sodu, saletra czylijska, sól glauberska, szkło wodne, boraks. Związki sodu znajdują się w ciałach zwierząt, w wodzie morskiej; sód jest ważną częścią składową wielu bardzo krzemianów. Czysty sód zbyt ważnych zastosowań w przemyśle nie posiada: używa się przy niektórych metodach otrzymywania czystego glinu i magnezu.

Sójka — niewielki ptak wróblowaty wielkości gołębia, spokrewniony z krukiem. Na głowie ma czubek, upierzenie ceglasto czerwonawe; piórka na skrzydłach pstre, niebieskie, czarno i biało pręgowane. Sójka jest ptakiem miejscowym w całej Europie; przebywa samotnie w lasach. Pokarm bierze rozmaity—w lecie: owady, jaja i pisklęta ptasie; w zimie: żołędzie, buczynę, różne jagody. Sójki należą do ptaków mniej użytecznych; nie zasługują jednak na tępienie.

Sól — w ogólności jest to rodzaj związku chemicznego, tworzącego się z połączenia kwasu z zasadą. Wyraz *sól* jest zatem w chemji nazwą zbiorową, obejmującą cały szereg ciał o różnym składzie i różnych własnościach. Nazwę chemiczną dla danej soli tworzymy z nazw składających ją kwasów i zasad. Zatem jeżeli tlenek *sodu* (zasada) łączy się z kwasem *fosforowym*, wówczas otrzymana sól nazywa się *fosforanem sodu;* jeżeli tlenek *miedzi* łączy się z kwasem *siarczanym*, wówczas otrzymana sól nazywa się *siarczanem miedzi* i t. d. W potocznej mowie sole te mogą nazywać się inaczej: tak np. siarczan miedzi zowią koperwasem miedzianym lub sinym kamieniem; azo-

tan potasu — saletrą, siarczan sodu nazywają solą glauberską i t. d.

Sól kuchenna czyli *sól kamienna* lub *chlorek sodu*—związek sodu z chlorem. W naturze znajduje się w obfitości ciałac h zwierząt, w wodzie morskiej i niektórych jezior i źródeł, w ziemi ornej; dalej w postaci wielkich pokładów soli np. w Wieliczce, w Bochni, w Stasfurcie pod Magdeburgiem i t. d. W czystym stanie sól jest bezbarwna, rozpuszcza się łatwo w zimnej wodzie, łatwiej w gorącej. Stanowi niezbędny dodatek do pokarmów; starają się też wydobywać ją zewsząd, gdzie tylko występuje w większych ilościach. Jeżeli występuje w postaci pokładów, jak w Wieliczce, w takim razie kopią ją, następnie proszkują; sól taka zowie się *oczkową, szybikową*. Jeżeli sól zanieczyszczona jest ziemią, jak np. zbierana na brzegach jezior słonych (Elton w Rosji europejskiej, jezioro Słone w Ameryce Północnej), w takim razie zostaje rozpuszczona w wodzie, oczyszczona z ziemi przez odstanie się i odfiltrowanie, następnie wykrystalizowana z roztworu przez odparowanie wody. Sól taka jest drobno-krystaliczna i zowie się *warzonką*. Z wody morskiej otrzymują sól, odparowywując wodę. W niektórych miejscowościach w celu oszczędzenia paliwa do odparowywania wody od soli urządzają *tężnie*. Tężnia jest to równo ułożona ściana z chróstu, na wierzch której pompują wodę, zawierającą sól (z solanek): ta ścieka powoli po gałązkach chróstu na dół i w drodze ulatnia się szybko, dzięki ciągłym przewiewom powietrza, które pary wodne z sobą porywa. W ten sposób roztwór, ściekłszy do zbiornika, jest znacznie więcej skoncentrowany aniżeli był poprzednio. Po kilkakrotnem powtórzeniu tego procesu, roztwór tak się koncentruje, że wydziela się z niego sól w postaci kryształków. Tężnie używane są u nas w Ciechocinku. Również w podobny sposób otrzymują sól z morza. Sól, oprócz do pokarmów dla ludzi i zwierząt, używa się do przygotowywania sody i kwasu solnego.

Spa (*Spaa*)—słynna miejscowość kąpielowa w belg. prow. Liege.

Spadek: 1) Pochyłość powierzchni. 2) Majątek dziedziczony.

Spadochron—przyrząd tej samej budowy co parasol; żeglarze powietrzni używają go do powolnego opuszczania się na ziemię.

Spahi (tur.) — dawniej nieregularna kawalerja turecka w Algierze; lekka jazda francuska, złożona przeważnie z krajowców algierskich, pod dowództwem oficerów europejskich.

Spalato, po słowiańsku *Split* — największe miasto w Dalmacji, leży nad brzegami morza Adrjatyckiego, liczy 20.000 mieszkańców.

Spandau (*Szpandawa*) — miasto i twierdza pruska w pobliżu Berlina (na zachód), liczy 60.000 mieszkańców, posiada rządową fabrykę broni i prochu i lejarnię armat.

Sparta—stolica kraju zwanego Lakonją, miała wielkie znaczenie w starożytnej Grecji (ob.). Od niej zwano też cały kraj Spartą, a mieszkańców Spartanami; słynęli oni z bohaterstwa. Do życia żołnierskiego zaprawiali się od wczesnej młodości, wychowywani wśród niewygód i niedostatku, w obozie. Stąd i dziś jeszcze nazywa się takie wychowanie srogie i twarde *spartańskiem*.

Spasowicz *Włodzimierz*, ur. r. 1829 w Mińsku Litewskim, um. 1906 r., profesor prawa karnego w Petersburgu, adwokat, niepospolity mówca, autor wielu dzieł z dziedziny prawa i literatury (w języku polskim i rosyjskim); był zwolennikiem polityki ugody z Rosją.

Spat ciężki (*baryt*) — minerał, składający się z kwasu siarczanego i z ziemi barytowej. Odmianą jego jest spat bonoński, który ma tę własność, że nawet po wyprażeniu go w ogniu świeci przez pewien czas w ciemności. U nas znajduje się pod Kielcami, a także w Wieliczce w Galicji. Używa się jako biała farba lub jako domieszka do innych farb i proszków, w celu zwiększenia ich wagi. Używają go też jako domieszki do masy papierowej w celu nadania papierom białości i wagi.

Spat cynkowy (*łuskowiec cynku*).— Minerał ten składa się z tlenku cynku i kwasu węglanego, jest więc rudą cynkową. Kolor ma biały, szary lub brunatny. Wytapiają z niego cynk metaliczny.

Spat polny, ob. *Feldspat*.

Spat żelazny albo *łuskowiec żelazny*—ruda żelazna, będąca połączeniem żelaza z tlenem i kwasem węglanym. Nasycone nią źródła dają wody żelaziste, ważne w medycynie; na powietrzu wietrzeje i zamienia się w żelazo brunatne. Napotyka się w masach bezkształtnych lub w półkrystalicznych. Tworzy duże pokłady a nawet całe góry, jak np. Kruszna góra. Służy do wytapiania żelaza metalicznego.

Spazmy — skurcze różnych mięśni, których działanie w zwykłych warunkach odbywa się bez naszej woli, automatycznie. Kaszel, czkawka, kichanie, kurcze żołądka, kolki kiszkowe, wymioty, bicie serca i t. p. są to właśnie skurcze tych mięśni czyli spazmy. Popularnie jednak spazmami czyli napadem spazmatycznym (atakiem nerwowym) nazywamy wystąpienie silnego płaczu z łkaniem, z omdleniem, podczas którego chwilowo zjawia się także kurczowy śmiech. Napady takie powstają zwykle u osób nerwowych, u źle wychowanych dzieci, u histeryków i neurasteników, a także u cierpiących na serce; trwają one dosyć długo i powtarzają się zwykle pod wpływem wstrząśnień moralnych.

Specjalista. *Specjalny* znaczy z łacińskiego szczegółowy, osobny. Człowieka oddającego się jednemu tylko zajęciu naukowemu albo praktycznemu, np. lekarza zajmującego się leczeniem samych tylko chorób oka lub ucha, nazywamy specjalistą (zajęcie zaś jego specjalnością). *Specjalizować* znaczy rozłożyć na poszczególne części, kierunki, zakresy; przez specjalizację wiedzy rozumiemy tedy podział wiedzy na poszczególne nauki.

Specyfik—lek, przeznaczony do leczenia pewnej tylko choroby. Tak np. specyfikiem dla zimnicy (malarji) jest chinina.

Spektakl — widowisko, przedstawienie teatralne. *Spektator* — widz.

Spektralna analiza — rozbiór widmowy, badanie składu chemicznego ciał na podstawie widma, które dają świecące ich pary i gazy (ob. *Widmo*).

Spekulacja (z łac., dosł.—rozważanie, badanie), w filozofji—dochodzenie prawd, leżących poza obrębem doświadczenia; domysły nie dające się oprzeć na podstawie doświadczenia; 2) rachuby i widoki w życiu potocznem, w handlu, w przemyśle; 3) przedsiębiorstwo, interes, obliczony na zysk zależny od warunków i okoliczności niezawisłych od przedsiębiorcy; 4) kupno towaru w momencie spadku cen, w przewidywaniu przyszłych zysków. *Spekulacja giełdowa*—rachuba na zyski z powodu przewidywanej różnicy cen i kursów.

Spencer *Herbert*—znakomity filozof angielski, ur. r. 1820, um. 1903 r., twórca systemu filozoficznego, który nazwał filozofją rozwoju, a który w bardzo szerokiej mierze uwzględnia także objawy życia społecznego.

Speranda (łac.)—zysk spodziewany, nadzieje, widoki na coś.

Spielhagen *Fryderyk*, ur. 1829 r., niemiecki autor wielu powieści, tłumaczonych także na język polski.

Spinel—minerał, będący związkiem glinu i magnezji z tlenem; krystaliczny, zwykle przezroczysty, o połysku szkli-

stym i barwie rozmaitej (czarnej, czerwonej, niebieskiej, zielonej). Z odmian zasługują na uwagę: *spinel rubinowy* barwy czerwonej i *spinel almandynonowy* — niebieskawo-różowej; oba pochodzą z Indji Wschodnich i są cenione jako drogie kamienie.

Spinoza *Benedykt* (*Baruch*)—głośny myśliciel XVII wieku, twórca nowożytnego panteizmu (ob.), z pochodzenia żyd, ur. 1632, um. 1677 r. w Niderlandach. Swe poglądy filozoficzne wyłożył w kilku dziełach, z których najgłówniejsze: „Etyka“ i „Traktat teologiczno-polityczny“.

Spiralny (z łac.) — *ślimakowaty*, kształtu śruby, obwijający się dokoła siebie w sposób ciągły wciąż ku górze, na podobieństwo skorupy ślimaka lub sprężyny w zegarze.

Spirytualizm (z łac.)—pogląd filozoficzny, polegający na przekonaniu, że istnieją tylko istoty duchowe, a cały świat materjalny egzystuje tylko pozornie, jako wytwór myśli ludzkiej (przeciwieństwo materjalizmu).

Spirytus, ob. *Alkohol*.

Spirytyzm—wiara w możność porozumiewania się z duszami zmarłych, za pośrednictwem t. zw. *medjów*, to jest jednostek obdarzonych niezwykłemi właściwościami, ułatwiającemi im stosunek ze światem zmarłych. Spirytyzm liczy bardzo wielu wyznawców i zwolenników, zwanych *spirytystami*.

Spisa—to samo co pika, włócznia, ob. *Dzida*.

Spiż, ob. *Bronz*.

Spiż — mały kraik położony w Tatrach, należał do dawnej Chrobacji a z nią przyłączony został do Polski. W XII w. oddano go w posagu królewnie Judycie, poślubionej królewiczowi węgierskiemu. Powrócił do Polski jako zastaw w w. XV i zostawał w związku z nią do pierwszego rozbioru (1772 r.). Inaczej—Ziemia Spiska.

Spleen (z ang., czyt. splin)—chorobliwy rozstrój nerwowy, objawiający się zobojętnieniem na wszystko, zmniejszeniem energji, osłabieniem woli, chorobliwym smutkiem, przygnębieniem, obrzydzeniem życia.

Splendor (z łac.) — świetność, okazałość, przepych, blask.

Splügen—przełęcz w Alpach, wznosi się na 2117 metrów. Przełęczą tą wiedzie wspaniała górska droga z Medjolanu, przez dolinę jeziora Como do doliny górnego Renu. Mickiewicz upamiętnił ją wierszem „Na Alpach w Splügen“.

Spokojny ocean czyli *Pacyfik*, zwany także *Oceanem Wielkim*, rozciąga się między Azją i Ameryką. Ku południowi jest ocean Spokojny zupełnie otwarty, wody jego łączą się nieprzerwanie z wodami oceanu Lodowatego południowego; na północy zbliża się Azja do Ameryki na 70 kilometrów tak, że tylko wąska cieśnina Berynga łączy wody Pacyfiku z oceanem Lodowatym północnym. Pacyfik jest największym oceanem ziemi; od Europy jest on 18 razy większy i większy niż wszystkie lądy na ziemi razem wzięte. Drugą cechą oceanu Spokojnego w przeciwieństwie do Atlantyku jest ogromna ilość wysp, na nim leżących. Ten, wyspami zasiany obszar oceanu, nazywa się Polinezją, t. j. światem wyspiarskim, a wyspy razem wzięte stanowią Oceanję, t. j. jakoby szóstą morską część świata. Wschodnie wybrzeża Pacyfiku są zupełnie nierozwinięte, jest tam tylko jedna zatoka Kalifornijska, natomiast na wybrzeżach Azji widzimy cały szereg mórz krawędziowych, jako to: morze Berynga, Ochockie, Japońskie i Chińskie.

Społeczeństwo. Związek ludzi złączonych wspólnością potrzeb i dążeń nazywamy społecznością lub społeczeństwem. Obejmuje ono tyle *związków społecznych*, ile jest potrzeb i dążeń społecznych. Najwyższymi związkami społecznymi są: naród i państwo. Podział pracy wytwarza śród społeczeństwa klasy lub *warstwy społeczne* (rolników, przemysłowców, kupców, urzędników, uczonych, robotników i t. p.). Jeżeli te zajęcia przechodzą dziedzicznie z ojca na syna i nie są dostępne dla wszystkich, uzdolnionych do pracy w pewnym kierunku, powstają wówczas klasy społeczne, zamknięte w sobie, czyli t. zw. *kasty*, dla rozwoju społeczeństwa szkodliwe.—*Społeczne nauki* są to wszystkie te nauki, które zajmują się życiem społecznem. Tu należy np. nauka prawa, historji, gospodarstwa społecznego i t. d.

Spontaniczny (z łac.) — dobrowolny, dowolny, samorzutny, powstający bez podniety z zewnątrz.

Sporady—dwie grupy wysp greckich na morzu Egejskiem; północne należą do Grecji, południowe, liczniejsze i piękniejsze, do Turcji azjatyckiej. Nazwa grecka *sporades*—rozrzucony, rozsiany.

Sporadyczny—występujący w różnych miejscach i różnych czasach, niestale, zrzadka, bez prawidłowości. Mówi się np. o chorobach sporadycznych w przeciwstawieniu do *epidemicznych* i *endemicznych*, t. j. grasujących powszechnie i — nawiedzających daną tylko miejscowość, jakby w niej zagnieżdżonych.

Sporek czyli *szporek* — rodzaj roślin z rodziny goździkowatych, pospolity u nas na wszystkich gruntach piaszczystych, zasiewany również na paszę zieloną. Jest to roślina jednoroczna zielna, o liściach nitkowatych, kwiatkach drobnych, białych, owocem jej jest torebka wielonasienna, o nasionach kulistych, czarnych, zawierających olej. Dwie odmiany tej rośliny—*sporek siewny* i *sporek olbrzymi*—doskonałe są na paszę dla krów mlecznych i dla owiec. Sporek co do gruntu nie jest wybredny; udaje się na nawożonych piaskach.

Sporowskie jezioro, w gub. Grodzieńskiej, na granicy powiatów Słonimskiego i Kobryńskiego, zalewa przestrzeń 15 mil kw. Obfituje w ryby, a na jego brzegach znajdowano kawałki bursztynu. Przepływa przez nie rzeka Jasiołda.

Sport — rozrywki, które obok przyjemności przyczyniają się do wyrobienia zręczności i siły, hartują i wzmacniają ciało (myśliwstwo, jazda konna, wiosłowanie, ślizgawka, polowanie, różne gry ogrodowe i t. d.).

Spory, ob. *Zarodniki*.

Sporysz—choroba roślin zbożowych, wywołana przez grzybek pasorzytny, który niszczy ziarna, zamieniając je na czarno zabarwioną masę. Mąka z żyta zawierającego wiele sporyszu jest szkodliwa i powoduje ciężką chorobę. Sporyszu używa się w lecznictwie przeciw krwotokom.

Spowiedź — wyznanie grzechów popełnionych po chrzcie, przed kapłanem do tego upoważnionym, w celu otrzymania rozgrzeszenia. Łączy się ona ze skruchą, rachunkiem sumienia, postanowieniem poprawy i zadośćuczynieniem.

Spożycie (*konsumcja*). W języku codziennym spożyciem nazywamy właściwie zjedzenie. *Artykuły spożywcze* są to rzeczy do jedzenia. W naukowym jednak języku spożyciem nazywa się wogóle używanie jakiejkolwiek rzeczy, połączone z jej zużyciem, czyli zniszczeniem. Spożycie może być oszczędne, skąpe i rozrzutne. Nauka o spożyciu jest częścią ekonomji społecznej i traktuje o zużyciu dóbr, podczas gdy nauka o produkcji traktuje o ich wytwarzaniu. Spożywcą czyli *konsumentem* nazywamy tego, kto konsumuje, więc zużywa.

Spójnik—w gramatyce część mowy nieodmienna, łącząca dwa wyrazy albo dwa zdania. Nie zawsze ma ona znaczenie łączenia; przeciwnie, niekiedy służy do przeciwstawiania jednej myśli drugiej.

Spójno ść *rzyleganie*) — własność fizyczna materji (ciał), mająca źródło we wzajemnem przyciąganiu się jej cząsteczek. Spójność stałego ciała mie-

rzymy siłą mechaniczną, której trzeba użyć, aby jego cząstki od siebie oddalić.

Spółgłoska, ob. *Samogłoska.*

Spółka — umowa dwu lub więcej osób, składających swe kapitały na wspólne prowadzenie danego interesu w widokach podzielenia się zyskami, jakie osiągnąć będą mogły. *Spółka bezimienna*—umowa, w której wspólnicy są nieznani i nieobowiązani wyżej po nad swój kapitał. *Spółka firmowa*—zawarta przez dwie lub więcej osób, celem prowadzenia handlu pod *firmą spółkową*, co pociąga za sobą zobowiązanie solidarności, ciążące na wszystkich członkach spółki na korzyść ich wierzycieli. *Spółka komandytowa*—zawarta między jednym lub kilkoma spólnikami firmowymi, odpowiedzialnymi i solidarnymi a jednym lub kilkoma dostarczycielami funduszów, odpowiedzialnymi tylko do wysokości swoich wkładów.

Sprea czyli *Szprewa*, rzeka, źródło ma w Sudetach na granicy Czech i Saksonji, płynie przez Górne i Dolne Łużyce, gdzie tworzy t. zw. „Błota", zamieszkane przez Serbów Łużyckich. Potem przepływa szereg jezior, przecina kilku ramionami Berlin i pod Szpandawą uchodzi do Haweli.

Sprężyk—drobny owad chrząszczowaty, o postaci owalnej, spłaszczonej, z małą głową, wsuniętą w przedkarcze i małymi piłkowanymi lub grzebykowatymi rożkami. Sprężyk odznacza się taką właściwością, że, jeśli go położyć na grzbiecie, podrzuca się do góry i następnie spada na nogi. Posiadamy do 100 różnych krajowych gatunków sprężyka; larwy owadów tych zrządzają szkody w zbożu i warzywach. Do bardziej pospolitych należy *sprężyk zbożowy*. Spokrewnione ze sprężykami są *świeciele* amerykańskie, wydające silne światło fosforyczne; przy blasku kilku tych owadów można wygodnie czytać.

Sprężyna—część machiny, wyrobiona z materjału sprężystego, np. ze stali, mosiądzu, drzewa, kauczuku, która służy do różnych celów, dających się działaniem sprężystości (ob.) osiągnąć, a więc do łagodzenia uderzeń (bufory, resory), do wywoływania ruchów (sprężyny zegarów), do wywierania ciśnień, do mierzenia sił (dynamometry), do wytwarzania tonów muzycznych. Wszystkie te działania sprowadzane są przez dążność sprężyn do odzyskiwania pierwotnego położenia i postaci po ich wydłużeniu, ugnieceniu, zgięciu lub skręceniu.

Sprężystość czyli *elastyczność* — własność niektórych ciał, polegająca na tem, że dane ciało zmienione co do postaci, objętości lub położenia pod działaniem pewnej siły, odzyskuje poprzednią postać lub położenie, skoro nań siła owa działać przestaje. Sprężystość jest tem większa, im szybciej i dokładniej odbywa się ów powrót do pierwotnego stanu. Sprężyna stalowa, kauczuk są to ciała bardzo sprężyste (elastyczne), gdyż można sprężynę silnie skręcać, a kauczuk mocno wyciągać i gdy je puścimy swobodnie, sprężyna się rozkręci, kauczuk skurczy się napowrót, przyjmując postać pierwotną. Zastosowania sprężystości ciał są wielorakie. Przykłady mamy w sprężynach u zegarków, wagach sprężynowych, dynamometrach, resorach, różnych wyrobach kauczukowych, fiszbinach i t. d. Ze sprężystości strun i blaszek metalowych skorzystano, aby zbudować instrumenty muzyczne. Sprężystość gazów znajduje zastosowanie w maszynach działających siłą pary lub zgęszczonego powietrza, w użyciu materjałów wybuchowych i wiele innych.

Sprzeniewierzenie — przywłaszczenie lub zatrzymanie powierzonej sobie przez kogoś rzeczy, np. pieniędzy i t. p.

Srebrnik (*pięciornik srebrnik*)—gatunek pięciornika — rośliny należącej do rodziny różowatych. Jest to ziele trwale o łodydze ścielącej się, liściach pierzastych, listeczkach porosłych pod spodem białymi, jedwabistymi włoskami, kwiatach 5 płatkowych żółtych, podobnych do kwiatów poziomki i owocach drobnych suchych. Srebrnik jest bardzo pospolity przy drogach, na łąkach i t. p.; ze względu na zawartość garbnika, korzeń jego był niegdyś używany w medycynie.

Srebrnik — moneta, w Piśmie Świętem wspominana, którą uważać należy jako *sekel* srebra. Sekel zaś (*siclus*) było nazwisko wagi, używanej przez Hebrajczyków, za pomocą której oznaczano wartość i ciężar rozmaitych przedmiotów, a szczególnie metalów.

Srebro — pierwiastek, symbol chemiczny *Ag*. Metal szlachetny, znany już w odległej starożytności. Występuje w naturze w stanie wolnym, jako srebro rodzime w postaci mniejszych lub większych kawałków, zmieszanych z piaskiem i ziemią. Częściej jednak spotykamy je w postaci rud, z których najważniejsze są: *błyszcz srebra* czyli *siarek srebra;* srebro *rogowe* czyli *chlorek srebra*, *pyrargiryt* i inne występujące w Kalifornji, Chili, Meksyku, w Australji i w Europie, lecz w niewielkich ilościach (w Przibramie w Czechach, w Schemnitz na Węgrzech). Niektóre metale, jak miedź, ołów zawierają przymieszkę srebra. Srebro wydobywają w różny sposób, zależnie od gatunku rudy oraz od przyjętych w kraju zwyczajów. Czyste srebro jest to metal barwy białej, nadzwyczaj ciągliwy, kowalny, dający się rozklepywać na bardzo cienkie listki. Na powietrzu nie wiele się zmienia; jeżeli działają nań jakie kwasy, np. pot ludzki, w takim razie utlenia się, pokrywając się czarnym tlenkiem srebra (oksyduje się). Można to sztucznie wywołać przez pogrążenie przedmiotu srebrnego w roztwór wątroby siarczanej. Zastosowanie srebra ze względu na jego drogość jest dość ograniczone. Używają go do wyrobu monet i kosztowności, lecz nigdy czyste, a z domieszką miedzi w różnych stosunkach, wskazywanych zazwyczaj przez tak zw. próbę. Używa się go też jako domieszki do złota, na posrebrzanie pospolitszych metalów, na wyrób amalgamatów srebra, na srebro listkowe, wreszcie na przygotowywanie związków srebra. Z tych najważniejsze są: *saletrzan srebra,* otrzymywany przez rozpuszczenie srebra w kwasie azotnym; jest to biała sól, topiąca się łatwo, rozpuszczalna w wodzie; występuje w handlu w długich stopionych pałeczkach pod nazwą *kamienia piekielnego* lub *lapisu;* jest, jak wszystkie zresztą sole srebra, silną trucizną; używa się jako środek wypalający—do ran ropiących, trudnych do zagojenia. Drugim ważnym związkiem jest *chlorek srebra,* ciało białe, nierozpuszczalne w wodzie, serowate, mające własność szybkiego czernienia na świetle, stąd też używane do przygotowywania płyt i papieru fotograficznego.

Srebro żywe, ob. *Rtęć.*

Sroka—ptak wróblowaty, spokrewniony z krukiem, wielkości wrony; ale jest smuklejszy i zgrabniejszy. Barwa upierzenia sroki czarna z metalicznym połyskiem na lotkach i sterówkach; brzuch i boki białe, ogon długi schodkowany. Sroka jest w Europie ptakiem miejscowym; trzyma się mieszkań ludzkich. Gniazda zakłada na wysokich drzewach. Przynosi pewien pożytek, tępiąc szkodliwe pędraki, ale większą jeszcze szkodę, porywając mniejsze ptaszki i wypijając ich jaja. Sroka oswaja się łatwo i uczy się powtarzać wyrazy.

Ssące zwierzęta czyli *ssaki* — gromada kręgowców, które przychodzą na świat żywe i karmią się przez niejaki czas mlekiem swych matek, wydzielanem z gruczołów na brzuchu lub piersiach; skóra ich zazwyczaj pokryta sierścią, kolcami, łuskami, rzadziej skostniałemi tarczami, czasem naga; są

ciepło-krwiste, serce ich składa się z dwuch komór i dwuch przedsionków; oddychają płucami.

Stabat Mater—pierwsze wyrazy łacińskiego hymnu kościelnego, do którego muzykę układało wielu sławnych muzyków (po polsku „Stała Matka boleściwa" i t. d.).

Stablewski *Florjan*, ur. 1841, arcybiskup gnieźnieński od r. 1891, przedtem odznaczył się jako wymowny poseł sejmowy. Um. 1906 r.

Stachlewicz *Piotr*, ur. 1858 r., malarz polski, z obrazów jego najsławniejsze są „Legendy o Matce Boskiej".

Stachowicz *Michał*, ur. 1768, um. 1831 r., malarz polski, Krakowianin, samouk, w obrazach swoich odtworzył wiele zdarzeń z czasów Kościuszki i Księstwa Warszawskiego.

Stacja (z łac.) — 1) miejsce zatrzymania się, przystanek (np. poczty, pociągu); 2) zakład przeznaczony do wykonywania badań, robienia obserwacji, próbowania używanych gdzieindziej środków i wynalazków. 3) *Stacja klimatyczna* — miejscowość, gdzie chorzy leczą się głównie zdrowem i czystem powietrzem. 4) *Stacje kościelne*—droga krzyżowa Chrystusa Pana na Kalwarję, przedstawiona w czternastu obrazach albo rzeźbach; rozpamiętywanie męki Jezusa Chrystusa.

Stackelberg *Otto Magnus*, hr., poseł i nadzwyczajny ambasador rosyjski w Polsce, ur. 1736, um. 1800 r. w Dreźnie. W r. 1772 wysłany był przez cesarzową Katarzynę II do Warszawy z instrukcjami, według których przeprowadził pierwszy rozbiór Polski. Pozostał i nadal na urzędzie swym w Warszawie i do pewnego czasu wszechwładną grał rolę. Utraciwszy zaufanie Katarzyny, odwołany został w 1790 r.

Stadjum—przebieg, okres w rozwoju jakiego zdarzenia lub stanu (np. choroby).

Stadnicki *Stanisław* ze Żmigrodu, pan na Łańcucie, starosta zygwulski, zw. „djabłem łańcuckim", typ warchoła i gwałtownika, w jakich obfitowała przeszłość nasza. Życie wypełniały mu napady, najazdy i procesy graniczne.

Stadnicki *Aleksander*, ur. r. 1806, przedłożył w r. 1844 na Sejmie Stanów galicyjskich wniosek „nadania użytkowej własności włościanom"; pisał „O urządzeniu gmin", „Przeciw lichwie", nadto wydawał sam źródła dziejowe i na ich dalsze ogłaszanie drukiem przeznaczył znaczny fundusz; um. roku 1861.

Stadnicki *Kazimierz* ogłosił dzieła historyczne: „Synowie Gedymina", „Olgierd i Kiejstut" i inne, a także „Rodowody domu Stadnickich". Um. r. 1879.

Staël-Holstein *Anna Ludwika*, z domu Necker, ur. 1766, um. 1817 r., sławna autorka francuska, której powieści i dzieło „O Niemczech" wywarły duży wpływ na naszych poetów i pisarzy.

Staff *Leopold*—poeta współczesny, zaliczający się do t. zw. „Młodej Polski", ur. 1878 r. we Lwowie, gdzie ukończył studja filozoficzne. Ogłosił: „Sny o potędze", „Mistrz Twardowski", „Dzień duszy", „Ptakom niebieskim" oraz dramaty „Skarb" i „Godiva". Nastrojowe utwory L. Staffa przybrane są w nieco zagmatwaną, ale ładną szatę poetyczną.

Stagnacja (z łac.)—zastój, brak ruchu handlowego, zatrzymanie się, zatamowanie.

Staje (*stajanie*)—dawna miara długości gruntowej w Polsce, różna w rozmaitych stronach. Według Solskiego mila polska miała 36 staj, według Czackiego staje liczyło 220 kroków.

Stal — żelazo, zawierające od 0,5 do 2% węgla—zatem pośrednie między surowcem a żelazem kutem. Nie jest tak kruche i topliwe jak pierwsze, ale nie gnie się tak łatwo jak drugie; prócz tego różni się od obu tem, iż daje się hartować, t. j. rozgrzane i nagle ostudzone staje się twarde i elastyczne.

Stal otrzymać można bądź z surowca, przez *odjęcie* mu węgla — bądź za pomocą świeżenia *(fryszerki)* — stal taka nazywa się *świeżoną* (Frischstahl), bądź przez *pudlingowanie* — wówczas zowie się stalą pudlingową lub *pudlową;* można otrzymać stal przez dodawanie węgla do żelaza kutego. Stal taka nazywa się cementową. Najważniejszą metodą otrzymywania stali jest tak zwany proces Bessemera; stal metodą jego otrzymana zowie się *bessemerowską*. Metoda ta polega na przepuszczaniu przez roztopiony surowiec strumienia powietrza. Oprócz tego rozróżniamy różne specjalne gatunki stali, zawierające różne domieszki, które jej nadają specjalne własności. Stali używają do wyrobu różnych przedmiotów i narzędzi. Może ona mieć różne własności, zależnie od zawartości węgla, następnie od tego, czy jest lana, czy kuta, czy walcowana, wreszcie czy hartowana, czy nie. Najmiększych gatunków, najmniejszy procent węgla zawierających, używają do wyrobu luf, dział, kotłów, nitów, strun; twardsza lecz krucha (zawierająca więcej węgla) nadaje się do wyrobu części maszyn, osi, szyn, obręczy; jeszcze twardsza—do wyrobu sprężyn, nożów, pilników, świdrów, pił i t. d., wogóle narzędzi, opatrzonych ostrzami; najtwardszej stali używa się na przygotowanie delikatnych sprężyn, kółek do zegarków i t. p.

Stalagmity, ob. *Stalaktyty*.

Stalaktyty lub *nacieki* czyli *soplenice* — są to w najnowszych czasach powstałe utwory geologiczne, postaci różnokształtnych sopli, zwieszających się ze sklepień i pochyłych ścian wielu grot. Składają się zazwyczaj z węglanu wapnia; powstają w ten sposób, że wody zaskórne, nasycone kwasem węglanym, rozpuszczają skały wapienne, przesiąkając przez nie; ukazują się następnie na ścianach i sklepieniach grot w postaci kropel lub rosy; tam kwas węglany ulatnia się wraz z parującą wodą, skutkiem tego rozpuszczony w niej węglan wapnia osadza się: powoli z biegiem czasu, przez stopniowe osadzanie się tego minerału powstaje sopel lub skorupa na ścianach groty. Krople wody ściekają często po soplach, spadają na ziemię i tam parują, zostawiając wapień. Skutkiem tego pod stalaktytami tworzą się podobne z wyglądu do nich stożkowate wzniesienia, zwane *stalagmitami*. Stalaktyty i stalagmity rosnąc, wydłużają się; często wierzchołkami łączą się z sobą, tworząc z czasem wysokie filary. Utwory te nadają grotom bardzo fantastyczny wygląd, szczególnie przy sztucznem oświetleniu.

Stalle (z włos.) — ławki ustawione w presbiterjum po obu stronach wielkiego ołtarza, zazwyczaj bardzo ozdobne i bogato rzeźbione.

Stalmach *Paweł*, ur. r. 1824, um. r. 1891, jeden z najbardziej zasłużonych synów śląskiej ziemi. Już w szkole marzył o pracy nad podźwignięciem sprawy narodowej na Śląsku przez oświatę ludu polskiego, zostającego od lat 600 pod wpływem i uciskiem niemczyzny. W tym celu założył w r. 1848 „Tygodnik Cieszyński". Bez wytchnienia oddany pracy, żyjąc w stanie bliskim nędzy, utrzymywał to pismo do r. 1851, w którym zamienił je na istniejącą do dziś „Gwiazdkę Cieszyńską" i wydawał aż do śmierci. Nietylko przez nią oddziaływał na lud, krzątał się także około zakładania towarzystw narodowych, wydawał mnóstwo kształcących książeczek. Nie było pracy publicznej, do którejby ręki nie przyłożył. „Towarzystwo oszczędności i zaliczkowe", „Macierz Szkolna" i t. p. powstały i utrzymywały się dzięki niestrudzonemu obywatelowi, który, choć ewangielik, pracował z równem poświęceniem dla katolików jak i dla swoich współwyznawców Polaków.

Stalorytnictwo, ob. *Sztycharstwo*.

Stalugi—ramy drewniane dla mala-

rzy, dające się w miarę potrzeby rozmaicie ustawiać.

Stambuł, ob. *Konstantynopol*.

Stambułow *Stanisław*, bułgarski mąż stanu, ur. 1853 w Tirnowie, 1884 prezes Sobranja, w r. 1886 obalił, po uwięzieniu księcia Aleksandra, rząd rewolucyjny, po abdykacji tegoż ogłoszony regentem w 1887, za księcia Ferdynanda w 1894 był prezesem ministrów; zm. 1895 r.

Stan oblężenia polega na tem, że w kraju lub jego części miejsce władz cywilnych zajmują władze wojskowe, a rząd zawiesza poręczone konstytucją prawa, jak prawo zebrań, stowarzyszeń, wolności słowa i prasy, a niekiedy nawet zwykłe sądy zastępują sądy wojskowe. Przyczynami stanu oblężenia bywa: wybuch wojny, rozruchy, powtarzające się zbrodnie i t. d.

Stanisław ze Szczepanowa św., syn Wielisława rycerza i żony jego Bogny, ur. r. 1030. Nauki pobierał w Gnieźnie, a następnie w Paryżu. Wróciwszy do kraju, obrał sobie zawód duchowny i został biskupem krakowskim. Na tem stanowisku pracował gorliwie dla chwały Boga i dobra wiernych. Widząc, że król Bolesław Śmiały, pomimo napomnień, gorszące życie prowadzi, wzbronił mu przystępu do kościoła. Odtąd stosunek biskupa do króla zaostrzał się coraz bardziej i zakończył się śmiercią męczeńską Stanisława, poniesioną z wyroku królewskiego. W r. 1252 papież Innocenty IV ogłosił go świętym i patronem Polski. Dzień jego obchodzimy 8 maja.

Stanisław Kostka św., ur. r. 1550 w Rostkowie na Mazowszu, syn kasztelana zakroczymskiego, od dzieciństwa odznaczał się wielkiemi cnotami. Mając lat 17, wstąpił do zakonu OO. Jezuitów i zamieszkał w Rzymie, gdzie po 10 miesiącach zgasł przedwcześnie w r. 1568. Po śmierci zajaśniał licznymi cudami, dla których papież Klemens X, w drugiej połowie XVII wieku, zaliczył go w poczet świętych.

Stanisław Leszczyński, ur. 1677 r., dwukrotnie król polski, po raz pierwszy wyniesiony na tron przez Karola XII, króla szwedzkiego, po ogłoszeniu detronizacji Augusta II. Obrał go bardzo nieliczny sejm elekcyjny, zgromadzony pod grozą wojsk szwedzkich, dnia 22 czerwca 1704 r. Dnia 18 listopada 1705 r. zawarł Leszczyński zaczepno-odporne przymierze ze Szwecją przeciw Augustowi II i cesarzowi rosyjskiemu Piotrowi.

Fig. 66. Stanisław Leszczyński.

Dalsze zwycięstwa Karola, pokój w Altransztadzie, przynoszą Leszczyńskiemu uznanie Polski i państw ościennych. Ale klęska króla szwedzkiego pod Połtawą 1709 roku, była zarazem klęską Leszczyńskiego, który po bezskutecznej obronie praw swoich, zamieszkał w rodzinnem gnieździe Karola XII w Zweibrücken. Po śmierci Augusta II wypłynęła jeszcze raz kandydatura Leszczyńskiego, którego sejm elekcyjny 1733 r., z rzadką jednomyślnością, obrał królem. Sprzeciwiły się obiorowi

Austrja i Rosja, wysyłając na poparcie swego elekta Fryderyka Augusta saskiego 40.000 armję rosyjską. Leszczyński wyparty z kraju, schronił się najpierw do Gdańska, następnie do Królewca. Pokojem w Wiedniu r. 1735 pomiędzy Francją a Austrją, przeznaczono Leszczyńskiemu, jako teściowi Ludwika XV księstwa Lotaryngji i Baru; rządził niemi mądrze i łagodnie, garnąc młodzież polską do siebie. Umarł w r. 1766. Był autorem dzieła p. t. „Głos wolny wolność ubezpieczający", w którem proponował daleko idące reformy ustroju politycznego Polski. Żądał dla chłopów wolności osobistej, zamiany pańszczyzny na czynsz i opieki państwa. Córka Stanisława Leszczyńskiego, Marja w r. 1725 wyszła za mąż za króla francuskiego Ludwika XV.

Stanisław August *Poniatowski*, król polski, ur. 1732 r., otrzymał staranne wychowanie i wykształcenie zachodnioeuropejskie. Brakło mu woli, energji i charakteru. Pozyskawszy względy cesarzowej Katarzyny II, został przy jej pomocy i stronnictwa Czartoryskich królem polskim w 1764 r. Od tej chwili stał się powolnem narzędziem rządu rosyjskiego do szerzenia w Polsce wpływów rosyjskich i stopniowego przygotowywania jej upadku. Panowanie Stanisława Augusta podzielić można na trzy okresy. W pierwszym, posługując się sprawą różnowierców, jako pretekstem do mieszania się w wewnętrzne życie Rzeczypospolitej, Rosja i Prusy doprowadziły do pierwszego rozbioru państwa polskiego. Okres ten pełen zaburzeń wewnętrznych. Zorganizowana przez Repnina przeciw królowi Konfederacja Radomska i odprawiony pod jej wpływem sejm w Warszawie, zniósł wszystkie pożyteczne reformy, wprowadzone poprzednio przez str. Czartoryskich na sejmie konwokacyjnym i pod nazwą „praw kardynalnych" gwarantowanych przez Rosję, zatwierdził całą dawną anarchiczność państwowych urządzeń polskich. Zarządzenia, wydane podczas tego sejmu, wywołały w Polsce odruch, znany pod nazwą Konfederacji Barskiej (r. 1768). Cztery lata trwająca partyzantka, której w południowych prowincjach towarzyszył bunt hajdamaków i chłopstwa prawosławnego (Koliszczyzna) wyniszczyła kraj. Podczas Konfederacji Barskiej były momenty, gdy król pragnął zbliżyć się do niej i wraz z nią bronić niezależności państwa. Niewyjaśnione jednak dotąd powody skłoniły konfederatów do wy-

Fig. 67. Stanisław August Poniatowski.

dania aktu detronizacji Stanisława i nawet do zamachu na jego osobę. To przechyliło Poniatowskiego stanowczo na stronę Rosji. Ruch konfederacki został pokonany i w r. 1772 armje trzech państw sąsiednich (Rosja, Prusy i Austrja) wkroczyły w granice Polski. Sejm pod laską marszałkowską Adama Ponińskiego, mimo tragicznych protestów Reytana, zatwierdził dzieło rozbioru, a król podpisał ów akt 18-go listopada 1773 r. W okresie drugim Stanisław August zajmuje się gorliwiej sprawami

uszczuplonego państwa. Bierze żywy udział w pracy nad podniesieniem kultury i dobrobytu w kraju, otacza życzliwą opieką uczonych i artystów, buduje piękny pałacyk w Łazienkach, wznosi pomnik królowi Sobieskiemu. W okresie tym pod wpływem otrzymamanych ciosów budzi się w narodzie świadomość grożących mu niebezpieczeństw; dojrzewa program stronnictwa reform, który wprowadzony zostaje w wykonanie na Sejmie Wielkim (czteroletnim od 1788 — 1792). W pracach Sejmu Stanisław August bierze czynny i bardzo gorliwy udział. Z początku przeciwny zerwaniu dobrych stosunków z Rosją, daje się potem pociągnąć stronnictwu patrjotycznemu i uczestniczy w przygotowaniach zamachu stanu dn. 3-go maja 1791 r. Sławna konstytucja (ob.) narzucona wówczas Sejmowi wypracowana została w gabinecie królewskim. Ale charakter Poniatowskiego nie wytrzymał próby wydarzeń następnych. Rosja obezwładniona dotąd wojną z Turcją i dlatego zachowująca się spokojnie wobec dzieła odrodzenia Polski, obecnie, po zawarciu pokoju, postanowiła mu przeszkodzić. W maju 1792 r. dwie armje rosyjskie, liczące do 100 tysięcy ludzi, wkroczyły w granice Rzeczypospolitej na wezwanie t. zw. Konfederacji Targowickiej (ob.). Po krótkiej kampanji, podczas której stoczono zaledwo kilka potyczek, król nakazał zaniechania kroków wojennych i do Konfederacji Targowickiej przystąpił. Okres ten kończy się drugim rozbiorem Polski, podpisanym na sejmie w Grodnie 23 listopada 1793. Na sejmie tym gra Poniatowski niesłychanie nędzną i smutną rolę: nawołuje do „rozsądku", do jaknajrychlejszego podpisywania traktatów rozbiorowych. W okresie trzecim podczas wybuchu powstania Kościuszki, król jest niejako poza narodem; odsunięty od władzy, która przeszła w ręce *naczelnika*, jest zaledwo tolerowany na Zamku, posądzony o znoszenie się z nieprzyjacielem. Po Maciejowicach, po szturmie Pragi po raz ostatni występuje na widownię. Listem z dn. 21 listopada 1794 r. los własny i Polski oddaje w ręce cesarzowej Katarzyny II-giej. W styczniu i październiku 1795 r. stanęły traktaty podziałowe między państwami rozbiorczemi, a dn. 25 listopada tegoż r. kazano Stanisławowi Augustowi podpisać akt abdykacji. Do śmierci Katarzyny II-ej przebywał w Grodnie, potem przeniesiono go do Petersburga, gdzie umarł 1798 r. Pochowany w Kościele św. Katarzyny.

Stanisława św. order, ob. *Ordery*.

Stanisławów — osada w gub. Warszawskiej, pow, Mińskim, niegdyś wieś Cisów, wyniesiona do rzędu miast 1523 r. przez Stanisława i Janusza, ostatnich książąt mazowieckich.

Stanisławów—miasto pow. w Galicji, leży nad dwiema Bystrzycami (Złotą i Srebrną), liczy 24.000 mieszkańców. Powstało w XVII w. W Stanisławowie jest biskupstwo grecko-katolickie, dyrekcja kolei i wielkie warstaty kolejowe, szkoła realna, gimnazjum i t. d.

Staniol—cieniutka blaszka cynowa, inaczej *cynfolja*, papier cynowy, używany do owijania wietrzejących produktów (sera, herbaty, tabaki) i doświadczeń naukowych.

Stankiewiczówna *Zofja*—utalentowana malarka polska, celuje zwłaszcza w tworzeniu krajobrazów („Noc ukraińska", „Krajobraz słoneczny" i w. in.); ur. 1862 r. w Charkowie, kształciła się w Warszawie i w Paryżu.

Stanley *Henryk*, ur. 1841, um. 1904 r., sławny podróżnik angielski, który 17 lat życia przepędził w nieznanem dotąd wnętrzu Afryki (do r. 1884). Dzieła jego tłumaczone są także i na język polski.

Stannica, od wyrazu *stan* czyli stanowisko wojenne, leże, obóz. W stannicach na Ukrainie załatwiano sprawy urzędowe, składano podatki; tam zatrzymywali się podróżni i przebywały

komendy drobniejszych oddziałów wojskowych.

Stanowe pasmo gór, na Syberji ciągnie się wzdłuż zachodniego i północnego brzegu morza Ochockiego, stanowiąc przedłużenie pasma Jabłonowego. Dzieli się na kilka gałęzi.

Stante pede (łac.)—natychmiast, bez zwłoki.

Stany. Społeczeństwa dzieliły się dawniej w całej Europie na stany. Przez stan rozumiało się część społeczeństwa, która oddawała się pierwotnie jednemu zajęciu (służbie wojskowej, kościelnej i t. p.), a potem, uzyskawszy różne przywileje, utworzyła zamkniętą w sobie całość. Takim stanem były przedewszystkiem: duchowieństwo, szlachta i miasta. Stany te schodziły się razem na wezwanie króla, który tworzył osobny stan, na *sejmy stanowe*. Dziś przez stan rozumie się ludzi złączonych jednem zajęciem lub wspólnością interesów.

Stany Zjednoczone, ob. *Zjednoczone Stany*.

Stańczyk, trefniś, błazen nadworny królów Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta Starego, odznaczał się wielką śmiałością i prawdziwym dowcipem. Ufny szczególnie we względy Zygmunta tak samemu królowi, jak i panom i dworzanom często gorzką wypowiadał prawdę. Był on raczej satyrykiem XVI w., aniżeli zwyczajnym błaznem. *Stańczyków stronnictwo*. Stańczykami nazywają w Galicji partję arystokratyczno-klerykalną. Nazwa ta pochodzi od słynnego pamfletu politycznego p. t. „Teka Stańczyka", wydanego w r. 1869 przez stronnictwo konserwatywne. „Teką Stańczyka" potępiła wszelkie gorące dążenia narodowe i wywołała burze protestów, a autorów i ich zwolenników od tej pory zaczęto nazywać *Stańczykami*.

Stapiński *Jan*, poseł na Sejm galicyjski i do austrjackiej Rady Państwa, redaktor *Przyjaciela ludu*, przywódca stronnictwa ludowego w Galicji.

Starokatolicy—stanowią odrębną sektę chrześcijańską, która nie uznaje uchwał soboru watykańskiego, mianowicie nieomylności papieża i najwyższej władzy papieża nad wszystkimi biskupami i całym Kościołem.

Starokonstantynów — miasto pow. w gub. Wołyńskiej, należało dawniej do ordynacji Ostrogskiej. Liczy około 18.000 miesz., przeważnie żydów, prowadzących handel solą, rybami i zbożem.

Staroobrzędowcy albo *Starowiercy*, zwani w Rosji *Raskolnikami*, t. j. odszczepieńcami od cerkwi grecko-rosyjskiej, ob. *Raskolniki*.

Starosta: 1) Starszy, naczelnik. 2) Urzędnik sądowy i użytkownik dożywotni majątku ziemskiego, należącego do dóbr narodowych w Polsce. 3) Urzędnik administracyjny, zawiadujący powiatem w Galicji; jest ich 74. 4) Przewodnik na obrzędach weselnych. 5) Nadzorca służby folwarcznej.

Starostwa *grodowe* i *niegrodowe*. W Rzeczypospolitej polskiej pierwszemi z nich zarządzał i użytkował z nich starosta, który był urzędnikiem sądowym do spraw karnych; drugie były to dobra narodowe, które król dawał osobom ze stanu szlacheckiego w dożywotnie użytkowanie za zasługi oddane krajowi. Oprócz dóbr narodowych były dobra królewskie, t. zw. *królewszczyzny*, *dobra stołu królewskiego* (*stołowe*), które dzieliły się na ekonomje, nie na starostwa i przynosiły dochód, albo bezpośrednio, albo za pośrednictwem dzierżaw, samemu królowi. Jedne i drugie były bardzo liczne i zajmowały ogromne obszary. Rozdawanie starostw było przywilejem królów, zniesionym przez sejm delegacyjny 1775 r. Starostwa grodowe przetrwały do sejmu czteroletniego. Starostwa miały od tego czasu być wypuszczane w wieczystą dzierżawę, która to czynność należeć miała do Rady Nieustającej.

Starowolski *Szymon*, ksiądz, uczony

biograf, dziejopis, publicysta, zbieracz pamiątek narodowych, człowiek wielkiej a cichej pracy, pisał przeważnie po łacinie. Ur. w Starej Woli w Krakowskiem 1588 r., zmarł w Krakowie 1656 r. On to, oprowadzając w r. 1655 Karola Gustawa po grobach na Wawelu, dla powściągnięcia jego pychy zdobywczej, powiedział mu po łacinie: *Deus mirabilis, fortuna mutabilis* (Bóg wszechmocny, a los zmienny).

Starożytność. Tak zowie się w historji powszechnej okres od najdawniejszych czasów aż do upadku Zachodniego państwa Rzymskiego w 476 r. W ściślejszem znaczeniu nazywamy także starożytnością pierwotne dzieje każdego pojedyńczego narodu, a *starożytnościami* jego — pomniki i pamiątki narodowe, pochodzące z epoki najdawniejszej.

Stary styl, ob. *Kalendarz.*

Stary świat — nazwa trzech części świata: Azji, Afryki i Europy, dwie inne bowiem—Ameryka i Australja, nieznane były w starożytności.

Stary Testament, ob. *Biblja.*

Stassfurt, miasto w Królestwie Pruskiem w regencji Magdeburskiej, nad rz. Bode, posiada wielką fabrykę przetworów chemicznych, odlewnie żelaza, kotłów parowych.

Staszic *Stanisław,* ksiądz, jeden z najdzielniejszych mężów, którzy pracowali nad odrodzeniem Polski przy końcu XVIII i na początku XIX wieku; ur. 1755 r., pochodził z ubogiej, mieszczańskiej rodziny. W celu zdobycia sobie stanowiska, wyświęcił się na kapłana, bo to była wtedy jedyna droga dla syna mieszczańskich rodziców, po której było można dojść do większego znaczenia w kraju; oddał się zawodowi wychowawcy i profesora. W epoce poprzedzającej Sejm Wielki, kiedy losy Polski zaczynały ważyć się między zagładą a ocaleniem, Staszic w pismach politycznych, jak: „Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej przystosowane“ i „Przestrogi dla Polski“, występuje przed narodem jako bezwzględny i surowy doradca. Z odwagą powstaje w nich przeciw przestarzałym uprzedzeniom i przesądom swego społeczeństwa, żąda równości obywatelskiej dla wszystkich, zrównania mieszczaństwa ze szlachtą, usamowolnienia włościan, praw służących sprawiedliwości, wreszcie przemawia gorąco za podniesieniem handlu, rolnictwa i przemysłu. Rady Staszica wywarły wielkie wrażenie w Polsce i przyczyniły się do reformy 3-go maja. Po upadku państwa Staszic nie upadł na duchu, ale jął się twardej pracy dla ocalenia tego, co się ocalić dało. Czynność jego rośnie z roku na rok. Nauki polskie mają w Staszicu,

Fig. 68. Stanisław Staszic.

jako badaczu przyrody, znakomitego przedstawiciela. Ustanowione wówczas „Towarzystwo przyjaciół nauk“—opiekuna, który ofiarował mu gmach na pomieszczenie (róg N.-Światu i Krak. Przedm., gdzie obecnie mieści się I-sze gimn. rządowe). Pracą i oszczędnością zgromadzony majątek, użył w całości na cele dobra publicznego. Kupił mianowicie dobra Hrubieszowskie i darował je mieszkającym tam włościanom bez różnicy wyznania, tworząc z nich zrzeszenia, oparte na spisanej przez siebie ustawie i dając tym sposobem pierwszy przykład współdzielczego władania ziemią. Fundacja ta do dziś istnieje, ale straciła dawny, przez założyciela nadany jej charakter. Za czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego piastował ważne urzędy, aż do godności ministra. Na stanowisku urzędowem, pomimo wielu przeszkód i trudności, oddał nieocenione przysługi polskiemu przemysłowi i szkołom ludowym i rzemieślniczym. Um. 1826 r. Pochowany na Bielanach.

Staszów—miasto w gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, nad rzeką Czarną; ma starożytny kościół parafjalny.

Statek — wogóle jest to większych rozmiarów przyrząd, mający na celu umożliwienie człowiekowi przeprawy przez wodę. Statki unoszą się na wodzie bądź tylko skutkiem gatunkowej lekkości materjału, z którego są zbudowane; takim materjałem jest drzewo; tu należą zbite z belek *tratwy;* bądź też skutkiem tego, iż są wydrążone; wtedy unoszą się na wodzie zgodnie z prawem Archimedesa (ob.). Tu należą rozmaite gatunki statków. Ob. *Okręt.*

Stattler *Wojciech,* historyczny malarz polski i portrecista, ur. r. 1800, um. r. 1882. Był profesorem malarstwa w szkole sztuk pięknych w Krakowie i na stanowisku tem zasłużył się jako kierownik sił artystycznych.

Statua (łac.) — posąg, popiersie, rzeźba wielkości naturalnej lub nadnaturalnej, wyobrażać może człowieka lub inne istoty czy rzeczy. Statuy robią z kamienia, metalu, drzewa i t. p.

Status quo (łac.)—obecny stan rzeczy; stan, w jakim jakakolwiek sprawa znajduje się w chwili bieżącej; formuła dyplomatyczna, wyrażająca istniejące w chwili obecnej i nie mające podlegać reformie warunki polityczne lub społeczne jakiego państwa lub stan wzajemnych stosunków międzypaństwowych.

Statut (z łac.) — ustawa, prawo zasadnicze. W Polsce nazywano statutami prawa lub zbiory praw, nap. statut wiślicki i statut litewski. *Statutami* nazywają się obecnie ustawy towarzystw lub zakładów (fundacji i t. p.).

Statyka, ob. *Mechanika.*

Statysta: 1) Mąż stanu, dyplomata, polityk. 2) Figurant, osoba niema na scenie.

Statystyka—umiejętność społeczna, ucząca jak ujmować w liczby różne wypadki i objawy w życiu społeczeństwa i natury, występujące zbiorowo, jak: narodziny, zgony, małżeństwa, choroby, posiadanie, wytwórczość przemysłowa, handel i t. d. Jest ona arytmetyką społeczną, a charakter umiejętności nabyła przez umiejętne wyciąganie wniosków z zestawienia faktów i liczb.

Statyw, *statywa*—podstawa, służąca do podtrzymywania przyrządów naukowych lub tych ich części, które same nie stałyby dostatecznie spokojnie i pewnie.

Staw, ob. *Jezioro.*

Staw—osada w gub. Kaliskiej, pow. Kaliskim, nad rzeczką Strzechą; ma starożytny kościół budowy gotyckiej.

Stawiski — osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Kolneńskim, słynęła jeszcze na początku ubiegłego stulecia z fabryk sukna i kapeluszy, oraz garbarni i farbiarni.

Stawiszcze—miasteczko w pow. Taraszczańskim, w gub. Kijowskiej, nad rzeką Tykiczem, pamiętne krwawymi szturmem z czasów wojen kozackich za Jana Kazimierza.

Stawiszyn—starożytna osada w gub. i pow. Kaliskim, ma kościół wystawiony za Kazimierza Wielkiego.

Stawonogi—nazwa jednego z typów zwierząt. Stawonogi mają ciało złożone z szeregu członków (pierścieni) przedzielonych zwężeniami. Pierścienie te są połączone razem tak, że w ciele odróżnić można trzy części (głowę, tułów i odwłok), a przynajmniej dwie.

Na głowie stawonogi mają jedną lub dwie pary rożków. Wszystkie zwierzęta tego typu posiadają organy dotyku i węchu (rożki, włoski dotykowe); prawie wszystkie oczy (siatkowane lub punktowe), niektóre — organy słuchu. Serce stawonogich ma kształt rurki i znajduje się zawsze na stronie grzbietowej; krążenie krwi niezupełne. Oddychają dychawkami (owady) lub skrzelami (skorupiaki). Ulegają zazwyczaj przeobrażeniom. Dzielimy je na cztery gromady: 1) *owady*, 2) *wije*, 3) *pająki*, 4) *skorupiaki*.

Stawowate — dawna nazwa działu zwierząt, o budowie ciała pierścieniowatej—mianowicie stawonogi i niektóre robaki, które dziś zaliczone są do dwu osobnych typów.

Stawropol—główne miasto gub. t. n. na Kaukazie nad rz. Taszlą, założone r. 1784, liczy obecnie 55.000 miesz.

Stawy — połączenia ze sobą (mniej lub więcej ruchome) dwuch lub kilku kości. Zupełnie nieruchome połączenia kości, istniejące np. między kośćmi czaszki, twarzy i miednicy, nazywają się szwami. Połączenia stawowe są ruchome i kości zbudowane w ten sposób, że koniec jednej kości obejmuje końce drugiej, np. główkowaty koniec kości udowej jest objęty przez panewkowate zagłębienie kości biodrowej miednicy. Kości te jednak nie przylegają do siebie bezpośrednio, lecz pomiędzy niemi tworzą się t. zw. panewki stawowe, w których umieszczone są rozmaite błony i tkanki, ułatwiające ruchy, zmniejszające tarcie i utrwalające staw. Końce stawowe kości pokryte są białemi lśniącemi *chrząstkami*, a krzepkie *więzy* łączą końce stawowe i utrwalają stawy, nadto w stawach znajduje się błona w kształcie worka (błona maziowa), wypełniona gęstawym płynem, który zapobiega tarciu się kości. Skóra na przegięciu stawów jest pofałdowana; skutkiem zmniejszania się objętości mięśni na stawach, tworzą się w tych miejscach podłużne wgłębienia, zwane *przegubami*.

Stearyna — część składowa wielu tłuszczów, otrzymywana przez zmydlanie ich, rozłożenie mydła i oczyszczenie otrzymanej masy; trudniej topliwa niż łój, używa się prawie wyłącznie do wyrobu świec.

Stecki *Jan*, publicysta i ekonomista, był stałym współpracownikiem *Głosu*, wydał oddzielnie „Zasady ekonomji społecznej“ i inne. W r. 1906, powołany na posła do Dumy z gub. Lubelskiej, wygłosił doskonałą mowę w sprawie rolnej.

Stefan św., król węgierski, syn Gejzy i Adelajdy księżniczki polskiej (siostry Mieszka I), przyjął chrześcijaństwo i rozszerzył je na Węgrzech. Słynął z wielkiej szczodrobliwości dla Kościoła i łaskawości dla ubogich. Um. w r. 1034 (dzień jego święta 2 września).

Stefan Batory, król polski, panował od r. 1576 do r. 1586. Pochodził ze starego rodu węgierskiego Batorych; po śmierci Bekesza, księcia siedmiogrodzkiego został obrany księciem. W Polsce r. 1576, po ucieczce Henryka Walois okrzyknęła jedna część wyborców królem polskim Maksymiljana II Habsburga, druga zaś królową Annę Jagiellonkę, siostrę Zygmunta Augusta, wyznaczając jej za męża Stefana Batorego, który niezadługo przybył do Polski. Choć pochodził z obcego narodu, mowy polskiej ani kraju nie znał, przecież umiał odrazu, będąc człowiekiem niezwykłej miary i wyjątkowych zdolności, silną dłonią chwycić ster spraw i wytknąć sobie drogę postępowania. Doradcą swoim i pomocnikiem uczynił Jana Zamoyskiego. W narodzie obudzić rycerskiego ducha przez wskazanie mu wielkich celów, wdrożyć go do poczucia karności—oto co król zamierzał. W polityce zewnętrznej uważał Batory za najniebezpieczniejszego wroga Polski rosnące w siły carstwo Moskiewskie. W r. 1581 mówił na sejmie: „Nieprzyjaciel ten póty pokój dzierży, póki mu potrzeba; należy mu nietylko pierze wyrwać, aby nie porosły, ale barki strącić; trzeba go odciąć od morza; stamtąd może być posilony praktykami, *apparata bellico*, rzemieślniki; trzeba mu te barki odciąć i do końca przyprzeć“. W trzech wielkich wyprawach, które podjął Batory przeciw Moskwie po zerwaniu rozejmu przez Iwana Groźnego, program ten został w znacznej mierze dokonany. W pierwszej (r. 1579) odzyskano Połock, w drugiej (1580) zdobyto Wieliż, Uświatę i Wielkie Łuki. W trzeciej (1581) przystąpiono do oblężenia Pskowa, a podjazdy polskie wybiegały pod Starycę, gdzie przebywał Iwan Groźny. Przerażony postępami oręża polskiego, zwrócił się wielki książe moskiewski do Stolicy Apostolskiej z prośbą o pośrednictwo. Przysłany przez papieża jezuita Possevin zapośredniczył dziesięcioletni rozejm, zawarty 1582 r. Rezultatem zwycięstw Batorego było odzyskanie Inflant, zatrzymanie przez Polskę zdobytych twierdz Połocka i Wieliża wraz z odpowiednimi obszarami kraju. Nadto Iwan obiecywał Batoremu pomoc zbrojną przeciw Turcji a papieżowi zawarcie Unji kościelnej. Będąc zabezpieczony ze strony Moskwy, rozpoczął Batory przygotowania dyplomatyczne i wojenne do wyprawy na Turcję, której wypędzenie z Europy uważał za konieczny warunek pomyślnego rozwoju potęgi państwowej Polski i cywilizacji europejskiej. Ale w trakcie tych przygotowań umarł prawie nagle 12 grudnia 1586 r. W wewnętrznej polityce przestrzegał król ładu i karności. Tępił warcholstwo, bez względu na wysoki ród warchołów. Spadały głowy Ościków i Zborowskich, ilekroć wykraczali przeciw prawu i bezpieczeństwu ojczyzny. Z reform wewnętrznych, które w ciągu krótkiego panowania przeprowadzić zdołał, wymienić należy: organizację Kozaczyzny zaporoskiej, którą pragnął Stefan wyrobić na stałą armję polską, ustanowienie trybunałów (ob.) i zaprowadzenie piechoty wybranieckiej. Przedwczesny zgon nie pozwolił rozwinąć się wielu zbawiennym zamysłom króla.

Fig. 69. Stefan Batory.

Steinkeller *Piotr Antoni*, jeden z najznakomitszych i najbardziej zasłużonych przemysłowców polskich, ur. 1792 r. w Krakowie, um. 1844 r. tamże. Syn kupca, objął w 1826 r. po śmierci ojca jego firmę i przeniósł ją w 1829 r. do Warszawy, gdzie wkrótce stał się duszą wszelkich przedsięwzięć, mających na celu ekonomiczne interesy społeczeństwa. Ważniejsze jego czyny na tem polu były: obniżenie ceny soli, produkcja cynku i wywóz zagranicę, budowa maszyn w Żarkach, podniesienie działalności młyna parowego w Warszawie, próby bruku drewnianego, zaprowadzenie wygodniejszych karet pocztowych (steinkelerki), puszczenie

pierwszego parowca na Wiśle, projekt drogi żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej i w. in. Rozwinięta działalność na tak różnorodnych polach nie wszędzie mogła przynieść odpowiednie korzyści; straty poniesione w niektórych przedsiębiorstwach zachwiały miljonową jego fortunę. Znękany niepowodzeniem, ostatnie lata życia przepędził w Krakowie.

Steinmetz *Karol Fryderyk*, ur. 1796, um. 1877 r., sławny generał pruski w wojnie z Austrją (1866) i w wojnie z Francją (1870).

Steklińskie jezioro—w gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, zajmuje 210 morgów przestrzeni.

Stempel: 1) Przyrząd do odciskania pieczęci, znaków, cyfr. 2) Odcisk pieczęci. 3) Narzędzie do przybijania naboju w strzelbie. 4) Tłok w pompie, w sikawce. 5) Podpora drewniana pod jakąś częścią budynku dla zwiększenia jej wytrzymałości. 6) Papier z herbem państwa, nabywany za wysoką cenę, w której mieści się już opłata na rzecz skarbu od aktów spisywanych na takim papierze.

Stenografja — sztuka szybkiego pisania za pomocą bardzo prostych znaków i skróceń. *Stenogram*—stenograficzny skrót przemówienia.

Stentor — grecki wojownik, jeden z bohaterów wojny Trojańskiej, opiewany przez Homera, odznaczał się niezmiernie donośnym głosem. *Stentorowy głos*—głos bardzo silny.

Step — rozległa równina bezleśna, porosła trawami i zielem, zwykle bezludna, czasem pozbawiona wody. Na stepach w miesiącach wiosennych i jesiennych roślinność się ożywia, ale podczas lata obumiera. Stepy stanowią stopniowe przejście od krain urodzajnych do pustyń.

Stephan *Henryk*, ur. r. 1831, um. r. 1897, naczelny dyrektor poczt i telegrafów w Prusach, zasłużył się w sprawie lepszego urządzenia poczt w Niemczech i w całym świecie. Za jego staraniem doszedł do skutku pierwszy związek pocztowy państw w r. 1873.

Stephenson *Jerzy*, znakomity inżynier angielski, wynalazca lokomotywy, ur. 1781, um. 1848 r.; z prostego robotnika doszedł do urzędu dyrektora wielkich kopalni węgla. W r. 1825 wykończył pierwszą zastosowaną do użytku powszechnego linię kolei żelaznej z Stockton do Darlington, a poprowadzona przezeń droga żelazna liverpolsko-manchesterska ustaliła sławę jego na zawsze.

Ster—przyrząd do kierowania statkiem; w przenośni: kierownictwo naczelne.

Sterdyń — miasteczko w gub. Siedleckiej, pow. Sokołowskim, nad rz. Strugą. Ma okazały kościół parafjalny.

Stereometrja, ob. *Geometrja*.

Stereoskop.—Obrazy jednego i tego samego przedmiotu, tworzące się w obu oczach, nie są jednakowe; prawem okiem widzimy nieco więcej prawej strony przedmiotu, lewem zaś nieco więcej lewej. Dwa obrazy jednego przedmiotu, narysowane tak, jak się ten przedmiot każdemu oku przedstawia, sprawiają wrażenie wypukłości, jeżeli będziemy na nie patrzyli równocześnie, ale każdem okiem osobno i tak aby się owe obrazy z sobą łączyły. Na tej zasadzie opiera się stereoskop. Na dnie pudełka umieszcza się dwa obrazki, przedzielone przegródką. Jeden z nich jest zrobiony tak, jak gdybyśmy patrzyli na przedmiot lewem okiem, drugi—tak, jak prawem. Przegroda służy do tego, ażeby żadne oko nie mogło widzieć jednocześnie obu rysunków, na które patrzymy przez dwie połowy wypukłej soczewki, zwrócone do siebie ostrymi brzegami. Promienie światła, wychodzące z obrazków, załamują się w ten sposób w szkłach, jak gdyby wychodziły od jednego przedmiotu; skutkiem tego widzimy jeden tylko obraz, mający pozór plastyczności. Stereoskop ma dotychczas zastosowanie przy oglądaniu widoków; zdjęcia fotograficzne muszą być dokonywane z dwuch punktów, odległych od siebie o przestrzeń dzielącą źrenice oczu człowieka.

Stereotypja. Książki, które mają być w bardzo wielu egzemplarzach lub w pewnych odstępach czasu na nowo wydawane, drukuje się w ten sposób, iż z kolumny, złożonej z czcionek, zdejmuje się formę, do której wlewa się metal, używany na czcionki, w ten sposób otrzymuje się płytę jednolitą. Płytę taką, zwaną *stereotypem*, można przechowywać czas dłuższy i w dowolnych odstępach czasu zakładać na prasę drukarską. *Stereotypowy*—niezmienny, według jednego wzoru, oklepany.

Sterlet, ob. *Jesiotr*.

Sterling, ob. *Funt sterling*.

Sternik — kierujący sterem statku wodnego; oficer okrętowy, mający nadzór nad sterem.

Sterylizacja (z łac.) — wyjaławianie, niszczenie bakterji chorobotwórczych i ich zarodków przez poddanie substancji i przedmiotów (pokarmów, napojów, instrumentów chirurgicznych, naczyń i sprzętów po chorych, płynów przeznaczonych do sztucznej hodowli i t. p.) działaniu bardzo niskiej temperatury.

Stężyca—osada w gub. Siedleckiej, pow. Garwolińskim, nad Wisłą, niegdyś stolica osobnej ziemi, później powiatu, pamiętna zjazdem, zwołanym tutaj na dzień 12 maja 1575 r. celem wyboru nowego króla, po ucieczce z kraju Walezjusza.

Stiuk—materjał sztucznie wytworzony, naśladujący marmur, najczęściej wielobarwny, ale także i czarny i biały i szary. Robi się z gipsu farbowanego i wzmocnionego klejem lub innymi dodatkami. Jego żyły różnokolorowe powstają przez mieszanie zabarwionych mas niestwardniałego jeszcze gipsu. Stiuki po stwardnieniu i wyschnięciu można ładnie szlifować. Wykładają nim ściany, robią z niego kolumny, patery i inne tego rodzaju przedmioty. Jest trwały, można go myć, wilgoć nie łatwo przepuszcza.

Stochód — rzeka, bierze początek w pow. Włodzimierskim gub. Wołyńskiej, przepływa przez pow. Kowelski do Pińskiego i tam z prawej strony wpada do Prypeci.

Stockholm—stolica Szwecji, położona bardzo malowniczo na wielu półwyspach i wyspach jeziora Mälar w miejscu, w którem jezioro to łączy się z zatoką Bałtyku; liczy 350.000 mieszkańców.

Stoczek — osada nad rzeką t. n., w gub. Siedleckiej pow. Łukowskim, pamiętna zwycięstwem wojsk polskich w 1831 r.

Stoicyzm — pogląd szkoły filozofów greckich, za najwyższe dobro i najwyższy cel życia uznających cnotę, za jedyne zło—występek, upatrujących doskonałość w zupełnem zapanowaniu nad własnemi namiętnościami, pragnieniami i cierpieniami i w zgodności postępowania człowieka z prawami natury. Przenośnie—obojętność na własne cierpienia i niepowodzenia, spokój duszy w nieszczęściu. *Stoik* — filozof grecki, wyznający zasady stoicyzmu. Przenośnie — człowiek niezłomny, nieugięty, spokojnie przyjmujący życiowe troski, niepowodzenia i cierpienia.

Stojałowski *Stanisław*, ksiądz, bardzo ruchliwy mówca i pisarz ludowy, niezwykle czynny i zręczny, wydawał od r. 1875 gazetki *Wieniec* i *Pszczółka* oraz liczne książeczki dla ludu. Stał na czele stronnictwa t. zw. Stojałowczyków i był posłem na Sejm krajowy i do parlamentu. Um. 1911 r.

Stojowski *Zygmunt*, ur. 1870, muzyk polski, napisał wiele utworów na orkiestrę, fortepian i do śpiewu; mieszka w Paryżu.

Stokfisz, ob. *Dorsz*.

Stokłosa, ob. *Kostrzewa*.

Stokroć, *stokrotka*—roślina z rodziny *złożonych*, bardzo pospolita na łą-

kach, gdzie kwitnie przez całe lato. Ogrodowe odmiany mają kwiaty pełne czerwone, białe lub pstre.

Stolarstwo — rzemiosło, zajmujące się obrabianiem, polerowaniem i łączeniem z sobą drzewa na wyrób przedmiotów mniejszej objętości. Dzieli się na dwa rodzaje: stolarstwo *budowlane*, które zajmuje się wyrabianiem ram do okien, drzwi, posadzek i w ogólności wszelkich wykładań drzewem w mieszkaniach, i na stolarstwo *meblowe*, którego zadaniem jest wyrabianie mebli czyli sprzętów wszelkiego rodzaju, służących do codziennego użytku.

Stolnik—urząd nadworny w dawnej Polsce, spotykany u nas na dworach książęcych od końca XII w.; zastępca stolnika czyli *podstoli* pojawia się później, bo dopiero w drugiej połowie XIII stulecia. Były to tylko urzędy nadworne; koronne zaś powstały dopiero za Jagiellonów. Podstoli w kolei urzędowania zostawał stolnikiem, stolnik — krajczym lub podczaszym. Późniejsi stolnikowie posuwali się już nawet wprost do senatu.

Stołpce—miasto w gub. i pow. Mińskim, na prawym brzegu Niemna, pierwsza przystań, ważny punkt handlowy.

Stonka — owad tęgopokrywy z rodziny złotek. Stonki mają ciało jajowate, wypukłe o barwach jaskrawych z połyskiem metalowym. Chrząszcze te oraz ich larwy ogryzają liście różnych roślin tak, iż często zostają z nich same żyłki. Do szkodników tych należy stonka *topolowiec*, niszczący liście topoli i wierzb.

Stonoga, *stonóg*—mały skorupiak lądowy; ciało ma jajowate, z wierzchu wypukłe, od spodu spłaszczone, ciemnopopielate, złożone z siedmiu pierścieni, każdy z parą nóg; na głowie jedna para rożków. Stonogi są bardzo pospolite w miejscach ciemnych i wilgotnych (pod kamieniami, w kątach mieszkań i t. p.); pokarm biorą roślinny. Zalicza się je zwykle do t. zw. „robactwa" domowego.

Stop, ob. *Aliaż*.

Stopa, ob. *Noga*.

Stopnica—osada w pow. Stopnickim, gub. Kieleckiej, należy do bardzo starożytnych grodów Królestwa. Kazimierz Wielki obwarował ją i zamek tutejszy potężnymi ubezpieczył murami. Zamek ten ucierpiał wiele w czasie wojny szwedzkiej 1657 r. Tutejszy kościół w stylu ostrołukowym, założył także Kazimierz Wielki. Skarbiec przy tym kościele mieści kilka bardzo ciekawych pamiątek.

Stopnie: 1) Pojedyńcze części schodów (w drabinie — szczeble), piętrzące się nad sobą. 2) W przenośni pojedyńcze punkty rozwoju. 3) Równe podziały w narzędziach fizycznych, mierniczych, technicznych. 4) W geometryi podziały okręgu koła. 5) W gramatyce natężenie przymiotu w imieniu przymiotnem lub przysłówku.

Stora—zasłona, zajmująca całą szerokość okna; można ją spuszczać i podnosić przy pomocy specjalnego urządzenia; *roleta*.

Storczyk — rodzaj roślin z rodziny *storczykowatych*, właściwy głównie strefom gorącym, znany w bardzo licznych gatunkach, odznacza się osobliwą budową i piękną barwą kwiatów, dla których hodują go w cieplarniach. Niektóre gatunki rosną u nas po lasach i na łąkach (storczyk *plamisty*). Rozmnażają się przez bulwy; sa one u niektórych gatunków pożywne, wskutek zawartości mączki. Z takich bulw dobywa się *salep*.

Storczykowate—rodzina roślin *jednoliścieniowych*, zielnych, o kwiecie nieregularnym. Pręcik zwykle spojony jest ze słupkiem, a pyłek zlepiony w jedną masę. Nasiona drobne bezbiałkowe. Należy tu wiele roślin ozdobnych, oryginalnego kształtu i barwy, przeważnie zwrotnikowych (*storczyk, wanilja*).

Storthing—zgromadzenie prawodawcze w Norwegji.

Stos elektryczny, ob. *Element elektryczny*.

Stosunek—w arytmetyce jest to porównanie dwuch ilości jednakowego gatunku. Jeżeli owe ilości porównywamy w tym celu, aby oznaczyć, *o ile* jedna z nich jest większa lub mniejsza od drugiej, wówczas stosunek taki zowie się *różnicowym* albo *arytmetycznym*. Jeżeli zaś porównywamy, aby się dowiedzieć *ile razy* jedna liczba jest większa od drugiej, to stosunek taki zowie się *ilorazowym* lub *geometrycznym*. Znakiem stosunku arytmetycznego jest znak odejmowania (—), zaś geometrycznego znak dzielenia (:).

Stowarzyszenia — wszelkie połączenie się ludzi w pewnym oznaczonym celu, a więc: spółki i towarzystwa, oparte na wzajemnej pomocy, związki naukowe, filantropijne i t. d. Wyróżnia się tu grupa stowarzyszeń ekonomicznych, które podzielić można na wytwórcze i spożywcze. Do wytwórczych należą: banki, stowarzyszenia magazynowe, tak zwane związki robocze (Trades Unions) stowarzyszenia udziałowe i stowarzyszenia wytwórcze czyli produkcyjne w ścisłem znaczeniu tego wyrazu. Do stowarzyszeń spożywczych należą: związki konsumcyjne w ścisłem znaczeniu, wspólne kuchnie, związki zakupujące wspólnie materjały surowe i t. p. Stowarzyszenia ściśle społeczne, jak kluby, towarzystwa sportowe, artystyczne i t. p., grają w rozwoju kultury ważną rolę. Nakoniec odrębny charakter mają stowarzyszenia polityczne, dążące do specjalnych celów narodowych, społecznych, partyjnych i t. p.

Stożek, *ostrokrąg* (*conus*), w geometrji powierzchnia utworzona przez obrót linji prostej nieskończonej, która przechodzi przez stały punkt, zwany *wierzchołkiem*, i opiera się ostatecznie o daną linję krzywą. Krzywa ta zowie się *kierownicą*, linja zaś prosta, która kreśli stożek, jest jego *tworzącą*.

Stożek—mięczak morski z gromady brzuchonogów; ma grubą skorupę gładko stożkowatą, barwy brunatnej w białe plamki. Zamieszkuje ocean Indyjski; skorupa jego bardzo jest u nas pospolita, jako ozdoba na konsolkach, stolikach i t. p.

Strabon, ur. około 66 r. przed Chrystusem, um. 20 po Chryst., znakomity geograf, Grek rodem, w r. 29 przed Chr. osiadł w Rzymie. Zwiedził i opisał większą część znanego wówczas świata.

Stradella *Aleksander*—Włoch, sławny kompozytor, śpiewak i kapelmistrz w Genui, ur. 1645, um. 1678 r.

Stradivarius — słynny fabrykant skrzypców, którego instrumenty nazywane od jego nazwiska, odznaczają się niepospolitemi zaletami; są one dziś cenione na wagę złota.

Strajk albo *strejk* (z ang. strike— bezrobocie), zmowa robotników, przez którą starają się zmusić fabrykantów do nadania im lepszych warunków pracy.

Stralsund—miasto portowe i twierdza pruska, leży na Pomorzu, na wybrzeżu Baltyku, naprzeciw wyspy Rugji, liczy 30.000 mieszkańców.

Strassburg—główne miasto Alzacji, leży w pobliżu lewego brzegu Renu, liczy 140.000 mieszkańców. Jest tu sławna katedra w stylu gotyckim, której wieża ma 147 metrów wysokości.

Straszewicz *Ludwik*—publicysta polski obozu realistów, kształcił się w Paryżu i Genewie. W 1898 r. objął redakcję nowozałożonego pisma codziennego p. t. *Kurjer Polski* i dotychczas stoi na jego czele.

Strategja — *sztuka wojenna*, nauka o prowadzeniu wojny.

Strauss, rodzina sławnych muzyków niemieckich: 1) *Jan*, ur. 1804, um. 1849 r., układał wyborne tańce, a zwłaszcza walce. 2) *Jan*, syn jego, ur. 1825, um. 1899 r., oprócz pięknych walców napisał wiele operetek („Nietoperz", „Wesoła wojna", „Noc w Wenecji", „Baron Cygański"). 3) *Józef*, drugi syn, ur. 1827, um. 1870 r., kierownik orkiestry i kompozytor. Wszyscy trzej żyli w Wiedniu.

Strawieniki—miasto w pow. Trockim, gub. Wileńskiej, słynie z ogromnego pałacu, zbudowanego w XVII w. przez ks. Bohdana Ogińskiego. Niegdyś był tu zamek Streben, który Krzyżacy zdobyli 1368 r.

Strawiński *Stanisław*, rotmistrz, brał udział w konfederacji Barskiej, podał i wykonał plan porwania króla Stanisława Augusta 3 listopada 1771 r. Strawiński skazany na śmierć, uciekł za granicę i wstąpił do klasztoru. Powrócił do kraju za czasów Księstwa Warszawskiego.

Straż: 1) Czuwanie, pilnowanie. 2) Jeden lub więcej ludzi przeznaczonych do pilnowania; stojących na stanowisku. 3) Oddział wojska pilnujący bezpieczeństwa całego obozu lub korpusu, będącego w ruchu, zwykle bywa *przednia* i *tylna*. 4) Straż ogniowa—organizacja mająca za zadanie gaszenie pożarów. 5) W końcu XVIII w. w Polsce gabinet przy królu, złożony z ministrów.

Strażnica. Na murach zamków warownych w średnich wiekach, najczęściej w samych rogach, na załomach murów, wysoko nad ziemią, wznoszono małą wieżyczkę, jakby wyskakującą naprzód, i w niej umieszczano straż, która czuwała, by nieprzyjaciel nie podstąpił pod zamek. Wieżyczkę taką nazywano strażnicą.

Strażnik. — W Polsce niepodległej był to wysoki urzędnik wojskowy. Strażnicy wielki i polny (koronny i litewski) mieli za zadanie czuwać nad bezpieczeństwem granic i zasiadali w sądach wojskowych.

Strącanie czyli *osadzanie*—w chemji działanie, mające na celu wydzielanie osadu z roztworu.

Strączyniec czyli *kasja*—rodzaj roślin z podrodziny brezylkowatych. Są to krzewy, rzadziej drzewa, rosnące w sferze gorącej (Ameryki, Afryki i Azji), o liściach pierzastych. Liście ich oraz łupinki strąków dostarczają t. zw. *senesu*, mającego zastosowanie lecznicze. Najlepszego senesu dostarczają gatunki afrykańskie.

Strąk — rodzaj owocu, cechujący rośliny groszkowe. Ob. *Owoc*.

Strąkowe—rodzina roślin *dwuliścieniowych*, których owocem jest strąk. Dzieli się ona na trzy podrodziny: *motylkowatych* (groch, fasola, bób, soczewica), *brezylkowatych* (drzewo kampeszowe, chleb świętojański, tamaryndowiec) i *czułkowatych* (akacja, czułek).

Strefa, ob. *Ziemia*.

Strejk, ob. *Strajk*.

Stricte (łac.)—ściśle, dokładnie, surowo.

Strętwa czyli *węgorz elektryczny*—ryba koścista miękkopłetwa, z postaci podobna do węgorza zwyczajnego, ale znacznie większa. Zamieszkuje wody słodkie Ameryki Południowej; bardzo drapieżna i żarłoczna. Posiada potężne organy elektryczne; za pomocą wyładowań elektrycznych ogłusza swą zdobycz. Uderzenia strętwy są w stanie ogłuszyć nawet większe zwierzę, konia, muła, a nawet człowieka. Mięso strętwy jest jadalne.

Strofa (greck.) — zwrotka, połączenie kilku wierszy w całość.

Strofować (z niem.)—ganić, napominać, karcić słowami.

Stroiczka (*lobelja*) — rodzaj roślin dwuliścieniowych zrosłopłatkowych, spokrewnionych z dzwonkami (kampanula). Są to zioła lub podkrzewy, przeważnie z sokiem mlecznym, bardzo często jadowitym, o liściach pojedyńczych, naprzemianległych i kwiatach rurkowatych, z kształtu przypominających wargowe. Stroiczki właściwe są górzystym miejscowościom strefy gorącej; u nas hodowane w cieplarniach i doniczkach.

Strojnowski *Hieronim* — biskup wileński, teoretyk społeczny, prof. uniw., umysł wybitny; jeden z pierwszych u nas wystąpił z systematyzowanym poglądem na społeczeństwo, państwo, stosunki polityczne i handlowe. Dzieło jego „Nauka prawa przyrodzonego" na swój czas (1789 r.) szacowne. Żył od 1759 do 1815 r.

Strona — w sporze prawnym każda z dwu osób, wiodących spór.

Stronczyński *Kazimierz*—paleograf, numizmatyk i archeolog, nadzwyczaj zamiłowany w tej gałęzi wiedzy; wydał kilka dzieł. Ur. 1809, um. 1896 r.

Stront—pierwiastek, metal z grupy ziem alkalicznych, symbol chemiczny *Sr*; podobny do wapnia zarówno z wyglądu jak i sposobu otrzymywania go. Ze związków jego ważny jest azotan strontu czyli *stroncjanna*, używana w chemji analitycznej, do ogni bengalskich; barwi płomień purpurowo.

Strossmayer *Józef Jerzy*, biskup djakowski, zasłynął jako gorliwy pracownik na polu oświaty w Chorwacji, założyciel wielu szkół. Dzięki jego staraniom powstała w r. 1867 Akademja południowo-słowiańska w Zagrzebiu. Um. 1905 r.

Strój bobrowy, ob. *Bóbr*.

Stróża—podarek, obowiązujący włościan w dawnej Polsce, pierwotnie na utrzymanie straży bezpieczeństwa.

Struktura (z łac.)—sposób łączenia pojedyńczych części w całość; stały, charakterystyczny dla danego ciała prawidłowy układ części składowych; budowa, układ.

Strumień — prąd wody, powstający najczęściej z kilku źródeł, w dalszym biegu zamieniający się w rzekę.

Struny robią się z drutu stalowego lub z kiszek baranich (i innych zwierząt), wyciągniętych tak, aby były sprężyste. Struny są główną składową częścią instrumentów muzycznych: fortepianu, skrzypiec, wiolonczell, basetli, harfy, gitary, cytry. Gdy wyciągniętą strunę wprawimy w drganie przez szarpnięcie lub pociągnięcie po niej smyczkiem, wydaje ona ton, wysokość którego zależy od stopnia napięcia struny, jej długości, średnicy, gęstości materjału, z którego jest zrobiona. Skutkiem tego przez odpowiedni dobór długości, średnicy i naciągnięcia strun można wydobywać wszystkie tony.

Strusty—jezioro w gub. Kowieńskiej, pow. Jezioroskim; od północy łączy się przesmykami z jeziorem Snudy, od południa z jeziorem Bolejce.

Struś — ptak z rzędu biegających. Jest najwyższym ze wszystkich ptaków. Ma małą łysą głowę, osadzoną na bardzo długiej, również nagiej, nadzwyczaj giętkiej szyi, tułów porosły miękkiem i obwisłem pierzem; tak samo obwisłe i puszyste są lotki oraz sterówki. Nogi strusia nagie, dwupalcowe, wysokie i silne. Barwa samca czarna, tylko lotki i sterówki białe; samicy — popielata. Struś jest ptakiem nadzwyczaj ciężkim (75 kg. i więcej), a że ma bardzo krótkie skrzydła i wiotkie pióra, więc nie może latać, ale zato biega wyśmienicie, tak iż może współzawodniczyć z najszybszym koniem. Strusie zamieszkują pustynie Afryki i Azji zachodniej; żywią się roślinami, ale jedzą też owady i drobne kręgowce. Strusie mają zwyczaj połykania bez szkody dla siebie różnych twardych przedmiotów, jak kamyki, gwoździe, szkło, pieniądze i t. p., nie trawiąc ich jednak. Gniazd nie budują, ale składają jaja w dołkach

Fig. 70. Struś.

wykopanych w piasku. Jaja strusie największe są ze wszystkich ptasich: objętością dorównywają 24 kurzym, a ważą przeszło 3 funty jedno. Wysiadywaniem jaj zajmuje się prawie wyłącznie samiec, który je zresztą zwykle w dzień opuszcza i pozostawia wpływowi ciepła słonecznego, przykrywszy piaskiem. Mięso i jaja strusie są jadalne, ale polują na te ptaki głównie dla ich piór, które stanowią kosztowną ozdobę i są cennym przedmiotem handlu. Dla tych piór zaprowadzono hodowlę strusi, najpierw w Afryce południowej, a następnie w Algerji i Egipcie. Jeden struś dać może rocznie piór za 2.000 fr., a ogólna wartość piór, przywożonych z Afryki, wynosi rocznie przeszło 20 miljonów franków. Strusi używać też można do jazdy.

Struś *Józef*—znakomity lekarz polski, ur. 1510 r. w Poznaniu; po ukończeniu nauk w Krakowie, udał się do Padwy, gdzie po 4-letnim pobycie został profesorem medycyny. Wezwany przez Zygmunta Augusta do Polski, został przybocznym lekarzem króla. Rok śmierci jego niewiadomy. Wydał w Poznaniu znakomite dzieło „O pulsie"; miało ono taką wziętość między współczesnymi, że w pierwszym dniu przybycia książek do Padwy rozeszło się 800 egzemplarzy.

Struve *Henryk*—filozof polski, urodzony r. 1838, um. 1912 r., profesor filozofji w uniwersytecie warszawskim, położył pewne zasługi dla rozwoju badań filozoficznych w Polsce. Największym rozgłosem cieszy się jego dzieło p. t. „Wstęp krytyczny do filozofji".

Struża — rzeka w gub. Lubelskiej, poczyna się w pow. Janowskim pod Słodkowem a pod Józefowem w pow. Puławskim wpada do Wisły. Przyjmuje z prawego brzegu rzeczkę Urzędówkę.

Strycharstwo—rzemiosło, zajmujące się wyrabianiem z gliny cegieł i dachówek. Ob. *Ceramika.*

Strychnina — nadzwyczaj trujący alkaloid, znajdujący się wraz z innym również trującym alkaloidem *(brucyną)* w nasionach kulczyby (wroniego oka). Czysta strychnina przedstawia się w postaci drobnych, przezroczystych kryształków, bardzo gorzkiego smaku, z trudnością rozpuszczających się w wodzie zimnej, łatwo w rozcieńczonym alkoholu, w benzolu, chloroformie. Z kwasami tworzy sole, które zarówno jak i czysta strychnina, używane są w medycynie; sole te są także bardzo trujące; nawet w małych dawkach wywołują silne objawy otrucia (konwulsje, kurcze).

Stryj—rz. w Galicji, wypływa z Karpat w obw. Stryjskim, blisko wsi Wysoka i ubiegłszy mil 25, wpada koło Żydaczowa z prawej strony do Dniestru.

Stryj—miasto powiatowe w Galicji na lewym brzegu rzeki Stryja, liczy 20.000 mieszkańców.

Stryjkowski, właściwie *Strykowski Maciej,* ur. 1557 r., poeta i dziejopis polski XVI w., napisał cenne dzieło „Kronikę Polską, Litewską, Żmudzką i wszystkiej Rusi", wydaną 1582 r., a opowiadającą barwnie, wierszem i prozą historję Litwy i Korony od czasów najdawniejszych do r. 1477. Napisał jeszcze Stryjkowski po łacinie „Opis Sarmacji europejskiej", t. j. geografję ziem, do Polski należących, ale dzieło to przywłaszczył sobie i pod własnem imieniem wydał Aleksander Gwagnin.

Stryków—osada w pow. Brzezińskim, gub. Piotrkowskiej, nad rz. Moszczenicą, bardzo starożytna, miejsce urodzenia historyka Macieja Stryjkowskiego.

Strzała—pocisk wyrzucony z łuku.

Strzelba lub *fuzja* — broń palna, ręczna, o długiej lufie. Różne gatunki strzelb posiadają osobne nazwy. Dzielimy je wogóle na strzelby dla użytku na *wojnach* (karabiny), *myśliwskie* (strzelba zwykła, dubeltówka, sztucer) i do strzelania do celu w strzelnicach

(flower). Każda strzelba składa się z *lufy,* to jest rury stalowej o mniej więcej grubych ściankach, *zamka, kolby* i przyrządów do celowania; na dnie lufy znajduje się *nabój;* przez lufę wylatuje pocisk; przy pomocy lufy nadajemy mu kierunek czyli celujemy nim. Kolba z drzewa jest łożyskiem dla lufy i zamka i ułatwia trzymanie strzelby i celowanie; wnętrze kolby niekiedy jest magazynem nabojów. Zamek służy do wywołania wybuchu naboju. Wprawia się go w ruch przy pomocy *cyngla,* pociąganego palcem, który oswobadza sprężynę zamka, powodując opadnięcie kurka i uderzenie igły w *kapiszon;* ten skutkiem tego wybucha i zapala nabój. Aż do ubiegłego wieku nie znano kapiszonów, skutkiem tego używano broni t. zw. *skałkowej,* w której kurek, zaopatrzony w kawałek krzemienia, uderzając o stal, dawał iskry, a te zapalały proch podsypany na *panewkę.* Broń skałkowa, niewygodna w użyciu, ustąpiła miejsca *kapiszonowej* albo *perkusyjnej.* Na miejscu panewki znajduje się brandka, to jest stalowa krótka rurka, wśrubowana w otwór lufy (w panewkę), na którą nasadza się *kapiszon.* Kurek, uderzając w ten ostatni, zapala go, ogień przez otwór brandki dostaje się do wnętrza lufy i powoduje wybuch naboju. Strzelby skałkowe były nabijane z przodu, t. j. nabój wprowadzano przez wylot lufy, od przodu. Naprzód sypano proch, przybijano go przybitką, następnie wprowadzano kulę lub śrót, i te znowu przybijano nową przybitką. Obecnie jednak broń zarówno myśliwska jak i wojskowa nabija się z tyłu, gotowymi nabojami, zaopatrzonymi w kapiszon. Nabój, po otworzeniu mechanizmu, zamykającego lufę od tyłu, wkłada się w lufę; następnie mechanizm zamyka się; za pociągnięciem cyngla kurek spada, uderza ostrzem w kapiszon i nabój wybucha.

Strzelcy — rodzaj wojska pieszego, niegdyś złożonego wyłącznie z wyborowych strzelców, obecnie różniący się od zwykłej piechoty tylko prawie umundurowaniem. Dawniej każde miasto miało swoich strzelców, a mieszczanie ćwiczyli się w strzelaniu, w celu obrony murów miejskich w razie napadu nieprzyjaciół. Pamiątką tego zwyczaju są *towarzystwa strzeleckie* i *strzelnice,* dotychczas istniejące w wielu miastach.

Strzyga (po łacinie striga, strix)—widmo nocne, podług zabobonnych wierzeń ludowych powstające z dzieci, które się rodzą z dwoma rzędami zębów. Dzieci takie po 2 dniach życia umierają zwykle, a zamienione w Strzygi, przybierają postać sowy, albo zachowawszy kształty ludzkie, dostają skrzydeł, na których latają nad domostwami, kwileniem swem przepowiadając śmierć jednemu z ich mieszkańców.

Strzyżawka — miasteczko w pow. Winnickim, gub. Podolskiej, przy ujściu rzeczki Strzyżawki do Bohu.

Strzyżyk — ptak wróblowaty, spokrewniony z pokrzewkami; należy do najmniejszych u nas. Ubarwienie ma rdzawo-brunatne w ciemniejsze poprzeczne pręgi; krótki ogonek i skrzydełka, oraz dość długi dziobek. Pospolity w znacznej części Europy i Azji, u nas przeważnie miejscowy. Trzyma się gąszczów leśnych, krzaków. Bardzo ruchliwy, kręci się nieustannie, poszukując owadów, ich larw i t. p. Gniazda buduje misterne w kształcie kuli z otworem z boku; umieszcza je w gęstwinie krzaków. Jest bardzo wytrzymały na zimno i śpiewa nieraz przy kilkunastostopniowym mrozie. Należy do najużyteczniejszych ptaków naszych, gdyż tępi owady przez cały rok.

Stuart — nazwa rodu panującego w Szkocji od XIV w., a później i w Anglji do r. 1688. Z niego pochodziła *Marja Stuart,* żona Franciszka II, króla Francji, królowa szkocka, znana z przygód burzliwego życia. Po utracie tronu Szkocji, przez 19 lat trzymana była w więzieniu z rozkazu zawistnej

Elżbiety, królowej angielskiej, a w r. 1587 skazana na śmierć przez ścięcie. Postać tę opromienił i wyidealizował Walter Scott w powieściach, Schiller i Słowacki — w dramatach.

Student—słuchacz wyższego zakładu naukowego (akademji, uniwersytetu, politechniki i t. p.).

Studja (z łac.) — badania naukowe, poważne oddawanie się zdobywaniu wiedzy lub sztuki, zgłębianie pewnego odłamu nauki; ćwiczenia w zakresie sztuki; przedwstępne próby do jakiegoś większego dzieła. *Studjować*—uczyć się, uczęszczać na uniwersytet, przyswajać sobie pewną gałęź wiedzy, oddawać się zgłębianiu, badaniu danej nauki; na podstawie licznych spostrzeżeń i badań dążyć do wyrabiania sobie sądu o jakim przedmiocie; dociekać, starać się przeniknąć rzeczy na razie niezrozumiałe, niejasne.

Studjum (z łac.)—w malarstwie: szkic przygotowawczy do zamierzonej większej pracy; robota, będąca owocem zdobytej w malarstwie wiedzy; wizerunek charakterystycznej głowy; w piśmiennictwie: praca literacka, będąca rezultatem przeprowadzonych badań; badanie, dociekanie.

Studnia — urządzenie, służące do otrzymywania wody z głębszych warstw ziemi. Zazwyczaj jest to wykopany lub wywiercony w ziemi otwór o ścianach prawidłowych, pionowych, przekroju kolistego lub kwadratowego, sięgający do warstw, obfitujących w wodę.

Studzianka — osada w gub. Siedleckiej, na pograniczu Grodzieńskiej, od dawnych wieków zamieszkana przez Tatarów, którzy mają tu swój meczet.

Studzianna—wieś w pow. Opoczyńskim, w gub. Radomskiej, nad rz. Pilicą, o 2 mile od Opoczna, ma piękny kościół po-filipiński z cudownym obrazem N. Panny, który nawiedzają corocznie liczne tłumy pobożnych.

Studzieniec—osada rolna dla nieletnich przestępców w pow. Skierniewickim, gub. Warszawskiej, w leśnictwie rządowem Huta.

Stulisz lekarski — roślina z rodziny krzyżowych, dziko rosnąca, o liściach wycinanych, omszonych, żółtych kwiateczkach, zebranych w długie kłosy; łuszczyny także omszone, sterczą do góry.

Stuła — część obrzędowego ubioru kapłańskiego, rodzaj długiej i niezbyt szerokiej wstęgi, wyrobionej z tej samej materji co ornat, a wdziewanej na szyję.

Stułbiochełbie — gromada zwierząt jamochłonnych z ciałem galaretowatem. Mieszczą się w niej dwojakie formy: rurkowatych *polipów* i *meduz*, w kształcie grzyba, kapelusza i krążka; obie te formy są zazwyczaj pokoleniami jednego gatunku. Są jednak gatunki meduz nie wytwarzające pokolenia polipów, i polipy bez meduz (np. hydra). Żyją bądź samotnie, bądź tworzą kolonje, częstokroć złożone jednocześnie z meduz i polipów. Wszystkie prawie zamieszkują morza; gatunki słodkowodne są nieliczne (hydra); niektóre posiadają zdolność świecenia; wszystkie biorą pokarm zwierzęcy. Do zabijania drobnych zwierząt służą im przyrządy pokrzywowe, złożone z torebki z gryzącą cieczą i nitki kłującej. Na człowieku dotknięcie tej nitki sprawia wrażenie sparzenia pokrzywą.

Stuttgard — stolica królestwa Wirtemberskiego, leży w Niemczech południowych, liczy 180.000 mieszkańców.

Stwołowicze — miasteczko w pow. Nowogródzkim, gub. Mińskiej.

Stwosz *Wit*, znakomity rzeźbiarz polski, ur. między 1438 a 1447 r. w Krakowie, um. 1533 r. w Norymberdze. Rodzice jego mieszkali w Krakowie, a wywodzili ród swój ze Spiża, z okolic Bardjowa. Stwosz kształcił się najprawdopodobniej w Krakowie, tu się ożenił i mieszkał aż do 53 r. swego życia, rozwijając bogatą działalność artystyczną i najzupełniejszem ciesząc się powodzeniem. Gnany żądzą sławy, przeniósł

się po r. 1495 do Norymbergi, osiadł tam na stałe i ożenił się powtórnie z Niemką. Zyskawszy wkrótce pracami swemi rozgłos niemały, stał się przedmiotem zazdrości i oszczerstw. Dzieła Stwosza noszą na sobie cechy spółczesnej szkoły niemieckiej, z tego też powodu zaliczają go Niemcy do swoich mistrzów. Największemi arcydziełami Stwosza są: *wielki ołtarz* w kościele N. M. P. w Krakowie i *sarkofag Kazimierza Jagiellończyka* w katedrze krakowskiej.

Styczna — w geometrji linja prosta, dotykająca w jednym punkcie okręgu koła; po łacinie *tangens* (dotykająca).

Stygmat — u starożytnych Rzymian znak, zrobiony śpiczastem narzędziem, zwłaszcza blizna wypalona lub wycięta w celu napiętnowania złoczyńcy; znamię, piętno. *Stygmaty* — rany, podobne Chrystusowym, występujące na ciele niektórych ludzi pobożnych, zatopionych w rozpamiętywaniu męki Zbawiciela.

Styks — podług mitologji greckiej piekielna rzeka w świecie podziemnym, opasująca go dziewięciokrotnie swemi wodami, na które przez bogów złożona przysięga, była straszna i niezłomna, i które to wody czyniły ciało ludzkie nietykalnem dla ciosów.

Styl (z grec.): 1) Rylec do pisania, używany w starożytności. 2) Właściwy każdemu pisarzowi lub rodzajowi literackiemu sposób wyrażania myśli i rozwijania treści przedmiotu. 3) W *sztuce* jest to pewien całokształt form artystycznych, występujących u pewnego narodu, w pewnym okresie czasu, wyrabianych stopniowo, pod wpływem ogółu czynników cywilizacyjnych. Styl zazwyczaj ma swój okres największego rozkwitu i okres upadku, mianowicie wtedy, gdy wszystkie warunki, które go powołały do życia i rozwinęły, poczną mijać, znikać, starzeć się, poddając się ogólnym prawom czasu. Bardzo wiele różnych pierwiastków składa się na wytworzenie stylu w sztuce, a dostatecznie silna, aby porwać masy, indywidualność artysty bywa najgłówniejszym czynnikiem w historji powstawania stylów. Wynalazek sklepienia łukowego wyodrębnił styl rzymski od greckiego; wynalazek sklepienia ostrołukowego na gruncie stylu romańskiego stworzył odrębny styl gotycki. T. zw. styl odrodzenia wytworzył się pod wpływem sztuki starożytnej, potem przeszedł w t. zw. barok. Czasy wielkiej rewolucji i Napoleona powołują do życia styl cesarstwa (empire). Każdy z tych stylów charakteryzują specjalne właściwości, o czem ob. oddzielne artykuły o stylach (gotycki styl, romański, bizantyjski, arabski, odrodzenia, barok i t. d.).

Stylistyka — nauka wykazująca warunki, od których zależy doskonałość stylu literackiego.

Stynka — mała rybka miękkopłetwa, spokrewniona z łososiem. Ciało ma wysmukłe, pokryte drobną, łatwo spadającą łuską, barwy zielonawo-niebieskiej ze srebrzystym połyskiem; cała jest na pół przezroczysta. Znajduje się w morzu Niemieckiem i Bałtyckiem.

Stypendjum (z łac.)—u starożytnych Rzymian żołd, zapłata, obecnie pomoc pieniężna, udzielana uczącej się młodzieży z funduszów rządowych, dobroczynnych, zapisowych, miejskich, prywatnych i t. p.

Styr—rzeka, wypływająca z błot niedaleko Oleska w Galicji, której granicę przekracza, przepływa Wołyń i błota Pińskie i uchodzi do Prypeci. Długość Styru wynosi 500 km., dolina prawie wszędzie podmokła. Głównym jej dopływem jest Ikwa.

Styrakowiec—drzewo o liściach naprzemianległych, kwiatach białych; owocem jego—pestkowiec; dostarcza wonnej żywicy. Styrakowiec *lekarski*, rosnący w Europie południowej i Azji, dostarcza *styraksu*, żywicy o przyjemnym zapachu i korzennym, gorzkawym smaku, używanej do perfum, kadzideł

a dawniej w medycynie. Styrakowiec *benzoesowy* z wysp Sundzkich dostarcza *benzoesu*.

Styrja — prowincja Austrji (22.400 kilometrów kw. obszaru z 1.300.000 ludności), leży na południe Austrji Wyższej i Niższej wsród Alp wschodnich. Północna część jej należy do doliny górnej Anizy i Muru; południową, znacznie niższą, przepływa rzeka Drawa. W części północnej, w której są miasta Leoben, Bruck i stolica Styrji Graz, mieszkają przeważnie Niemcy; w południowej zaś Słoweńcy (miasta Marburg i Cyleja). Głównem zatrudnieniem mieszkańców Styrji jest hodowla bydła, w niżej położonych częściach — także uprawa roli, sadownictwo i kultura wina. Góry tutejsze dostarczają doskonałego żelaza, które bywa na miejscu przerabiane na słynną stal styryjską, szyny, sierpy i kosy. W pobliżu Grazu znajdują się obfite kopalnie węgla brunatnego. Styrja była niegdyś udzielnem państewkiem, potem księstwem, połączonem z Austrją od r. 1192.

Sub... (łac.)—dodane przed wyrazem, tłumaczy się polskiem *pod...*

Subdjakon — najniższy z wyższych stopni kapłańskich; w kościele protestanckim drugi djakon.

Subhastacja—w prawie przymusowe wywłaszczenie z majątku nieruchomego za dług hypoteczny, przez publiczną sprzedaż na licytacji.

Subjekt — podmiot (ob.); *subjektywność*—podmiotowość, a *subjektywny* — podmiotowy; *subjektywizm*— skłonność do podmiotowych poglądów. *Subjektami* nazywają się także pomocnicy sklepowi.

Sublimat czyli *chlornik rtęci*, ob. *Rtęć*.

Subordynacja (z łac.)—podporządkowanie, karność, uległość, posłuszeństwo; w logice taki stosunek między dwoma pojęciami, że jedno należy do zakresu drugiego, jest temuż podporządkowane.

Subretka (z fran.) — sprytna, przebiegła pokojówka.

Subskrypcja (z łac.)— zobowiązanie podpisem swoim do nabycia jakiego wydawnictwa, papierów kredytowych, wypuszczanych przez państwo; podpisanie się na składkę, przedpłatę i t. p.

Substancja — ogólna nazwa rozmaitych stałych postaci materji, rozpatrywanej z punktu widzenia jej własności chemicznych; np. sól kuchenna, cukier, fosfor i t. d. dla chemika będą *substancjami*, podczas gdy dla fizyka, rozpatrującego je pod względem fizycznym, będą *ciałami*.

Substrat (łac.) — podścielisko, podkład, podłoże; warstwa gruntu znajdująca się pod warstwą wierzchnią; materja organiczna, na której zasiewają się grzybki albo bakterje.

Substytucja (łac.)—podstawienie, dozwolone lub niedozwolone przez prawo, urządzenie zastępstwa, wejście albo wprowadzenie kogoś w czyjeś prawa lub charakter prawny.

Subsydjum oznaczało początkowo trzeci szereg wojska, który w razie potrzeby dawał pomoc dwom pierwszym. Obecnie oznacza pomoc, wsparcie, zwłaszcza pieniężne, dawane instytucjom, teatrom, dziennikom i t. p.

Subtelny (z łac.)—drobny, delikatny, zaznaczający lub odtwarzający najdrobniejsze odcienie, dokładny, bystry, wytworny. *Subtelność*—uwzględnienie najdrobniejszych, z trudnością dostrzeganych różnic i odcieni; drobiazgowa delikatność i dokładność; bystrość umysłu.

Subwencja (z łac.)—zasiłek pieniężny, pomoc pieniężna, zwłaszcza udzielana z funduszów publicznych przez państwo.

Sucha, inaczej *Karabiewka*— rzeka w gub. Warszawskiej, powstaje z kilku strumieni i płynie przez powiat Łowicki, Błoński i Sochaczewski. Wpada z prawego brzegu do Bzury. Długa 24 wiorsty.

Suchary — pieczywo z ciasta bez drożdży, dokładnie wysuszone i dające się długo utrzymać. Wojsku podczas wojny suchary zastępują chleb.

Suche dni—przez Kościół nakazane trzy dni postu: środa, piątek i sobota, w każdej z czterech pór roku.

Suchedniów—osada górnicza w gub. i pow. Kieleckim, sławna od wieków ze swoich kuźnic i fabryk żelaza.

Suchodolski 1) *January*, urodzony 1796 r., um. 1875 r., malarz polski, pierwszy u nas począł malować obrazy, przedstawiające zdarzenia z dziejów Polski. 2) *Rajnold*—żołnierz, pieśniarz wojny narodowej r. 1831, ułożył powszechnie znany „Marsz Chłopickiego" i wiele innych. Poległ na szańcach Warszawy.

Suchona — rzeka biorąca początek w gub. Wołogodzkiej, łączy się z Jugiem, z którym tworzy Dźwinę północną (ob.).

Suchoty, ob. *Gruźlica*.

Suchowola—miasteczko w pow. Sokólskim, gub. Grodzieńskiej.

Suczawa—1) rzeka, wypływa z Karpat na Bukowinie, na krótkiej przestrzeni stanowi granicę między Bukowiną a Mołdawją i uchodzi do Seretu. 2) Miasto na Bukowinie, nad rzeką Suczawą, liczy 10.000 mieszkańców, wśród nich wielu Ormjan.

Sudan — rozległy kraj w Afryce na południe od Sahary, dzieli się na tak zwany Wysoki Sudan (dorzecze Senegalu, Gambji i Nigru) i Wschodni Sudan (dorzecze średniego Nilu). Jest dostatecznie nawodniony i zaludniony dość gęsto przez ludność murzyńską, której przeważna część wyznaje islam, mówi po arabsku i tworzy kilka państw, jak Fulbe i Hausa (z ogniskiem handlowem Timbuktu), Bornu, Bagirimi i Wadai (nad jeziorem Czad) z miastem Kuka. W Sudanie Wschodnim, do roku 1881 egipskim, teraz niezależnym, są po lewym brzegu Nilu państwa Kordofan i Darfur, po prawym—Sennar z głównem miastem Chartum, przy ujściu Nilu Niebieskiego do Białego.

Sudargi—miasteczko w gub. Suwalskiej, pow. Marjampolskim, nad Niemnem.

Sudermann *Herman*, ur. 1857 r., sławny powieściopisarz niemiecki i dramaturg („Honor", „Koniec Sodomy", „Gniazdo rodzinne" i w. in.).

Sudety—nazwa ogólna łańcucha górskiego, stanowiącego północno-wschodnią granicę Czech. Sudety ciągną się od górnego biegu Odry ku Elbie i następnie jej prawym brzegiem do źródeł Czarnej Elstery. Głęboka dolina, którą płyną Odra i Beczwa (dopływ Morawy), oddziela Sudety od Karpat.

Sue (czyt. Siu) *Eugenjusz*, ur. 1804 r., um. 1857 r., powieściopisarz francuski, zyskał wielki rozgłos utworami: „Żyd wieczny tułacz" i „Siedem grzechów głównych". Utwory te nie mają wartości artystycznej i niewybrednych tylko czytelników pociągają nadzwyczajnością i nieprawdopodobieństwem opowiadanych przygód.

Suez — międzymorze, szerokości 20 mil, oddzielające morze Śródziemne od Czerwonego a łączące Azję z Afryką. Już na kilkanaście wieków przed Chrystusem starano się przekopać je kanałem żeglownym, ale dopiero w w. XIX dokonał dzieła tego znakomity inżynier francuski, Lesseps. Znaczenie kanału tego dla żeglugi i handlu jest niezmierne. Przy wejściu do kanału od strony morza Śródziemnego znajduje się miasto Port-Said, od strony morza Czerwonego—port-Suez.

Suffczyński *Kajetan*, ur. r. 1807, umarł r. 1873, żołnierz pisarz, bił się walecznie w roku 1831 a potem opisał te walki w dziełku p. t „Boje polskie i przygody żołnierskie" Oprócz tego wydał powieści: „Rodzina Konfederatów", „Zawsze oni" i „Opowiadania historyczne".

Sufler (z fran.) — w teatrze: osoba ukryta w budce na przodzie sceny i podpowiadająca aktorom słowa ich ról.

Sufragan—pomocnik biskupa; bywa nim zwykle jakiś biskup *in partibus infidelium*, t. j. w stronach świata zamieszkanych przez niewiernych. zatem

tylko tytularny a nie rzeczywisty; godność wszakże biskupią piastuje i wykonywa prawa biskupie w zastępstwie i z upoważnienia rzeczywistego już biskupa djecezjalnego, przy którym urzęduje jako pomocnik.

Sufrażystki (z franc.)—zwolenniczki zupełnego równouprawnienia kobiet i rozszerzenia na nie prawa posłowania do parlamentu.

Suggestja, ob. *Poddawanie myśli.*

Suhak czyli *sajga*—antylopa wielkości sarny, przebywała przed dwoma wiekami gromadnie na stepach ukraińskich; dzisiaj żyje w Azji.

Suita—utwór muzyczny, zbliżony do symfonji, ale utrzymany w lżejszym i swobodniejszym charakterze.

Sukces (z łac.)—powodzenie, udanie się, poklask.

Sukcesja—następstwo, dziedzictwo, spadek. *Sukcesor* — następca, spadkobierca.

Sukno, ob. *Tkaniny.*

Sulejów—osada w gub. i pow. Piotrkowskim nad Pilicą. Posiada murowany kościół parafjalny, zwaliska opactwa Cystersów i piece wapienne, wypalające z obfitych pokładów wapienia wyborowe wapno. Zawiązkiem osady było starożytne targowisko przy przewozie przez Pilicę, gdzie pobierano cło wodne. Obszar ten nadany został opatom zakonu Cystersów, którzy uzyskali dla Sulejowa przywilej miejski w XIII w. Fundatorem opactwa był Kazimierz Sprawiedliwy.

Sulimierski *Filip*, ur. 1841, um. 1885 r., przyrodnik i geograf, był redaktorem „Wędrowca“ w Warszawie i rozpoczął wydawać wielki „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“, którego dalsze tomy wydano już po jego śmierci.

Sulla — dyktator rzymski od 82 do 79 r. przed Chryst., energiczny, surowy, zamiłowany w porządku; wystąpił przeciwko Marjuszowi i jego demokratycznym dążnościom, a pokonawszy przeciwnika, dobrowolnie złożył dyktaturę. Żył od 138 do 78 r. przed Chr.

Sullivan *Artur*, ur. 1842, um. 1900 r. muzyk angielski, z którego licznych utworów u nas najlepiej znana est operetka „Mikado“.

Sulmierzyce — miasto w W. Ks. Poznańskiem w pow. Odolanowskim, nad rzeką Plugą, pamiętne urodzeniem poety, Fabjana Klonowicza.

Suła—rzeka, bierze początek w gub. Charkowskiej, a przepłynąwszy do Połtawskiej, wpada z lewej strony do Dniepru; długa 360 wiorst.

Sułkowski: 1) *Paweł Antoni*, ur. 1785, um. 1836 r., generał wojsk polskich, po śmierci ks. Józefa Poniatowskiego zajął jego miejsce, potem był adjutantem cesarza Aleksandra I, wreszcie osiadł na wsi w Poznańskiem. 2) *Józef*, ur. około 1770, um. 1798 r., adjutant Bonapartego, poległ w Egipcie, uchodził za bardzo zdolnego wodza; pozatem zajmował się naukami. Prócz dzieła „Filozofja wojny“ i kilku broszur politycznych zostawił ciekawe pamiętniki.

Sułtan — władca, pan; tytuł panującego u ludów mahometańskich.

Sum — ryba miękkopłetwa, słodkowodna. Sumy mają skórę nagą śliską (bez łusek), głowę spłaszczoną z obszernym pyskiem i długimi wąsami. *Sum rzeczny* jest największą z ryb

Fig. 71. Sum.

słodkowodnych Europy, dosięga bowiem 3 m. długości i 250 kg. wagi. Znajduje się w Europie i w Azji zachodniej. Jest to ryba drapieżna; łowi ryby, płazy i t. p. stworzenia, które zwabia ruchem wąsów. Wciąga także pod wodę i pożera młode ptaki wodne. Należy do ryb mało użytecznych: mięso suma jest niesmaczne; z pęcherza wyrabia się klej, ale gorszy, niż z jesiotra. W rzekach Afryki północnej mieszka *sum elektryczny*, znacznie mniejszy, obdarzony narządem elektrycznym, przy pomocy którego może odurzać, a nawet zabijać drobne zwierzęta.

Suma, *summa*—jest to treść albo wykład jakiej nauki, a głównie teologji, porządkiem przedmiotów, czego nauczali w różnych czasach doktorowie i co rozproszone było w wielu księgach, słowem wykład jasny, całkowity i systematyczny.— Msza odprawiana uroczyście w niedziele i święta; msza wielka albo śpiewana, zowie się także *Sumą*.

Suma—wielkość, równa kilku innym, razem wziętym; rezultat dodawania; ogół, zebranie w całość; ilość pieniędzy wyrównywająca cenie jakiego przedmiotu albo cenie jakiej pracy czy usługi; gotowizna, znajdująca się przy kim albo w czyjej kasie; znaczna ilość pieniędzy.

Sumak—rodzaj roślin z rodziny terpentyńcowatych. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne. Sumak *garbarski* uprawia się na południu Francji dla liści, których używają do garbowania skór i do barwienia na czarno; jest to krzew na dwa łokcie wysoki; plantacje jego nie potrzebują żadnej prawie opieki, liście zbiera się co dwa lata. Sumak *skąpia* trafia się na Podolu; kory jego używają jako lekarstwa, drewno może służyć do farbowania na żółto.

Sumarycznie (z łac.) — ogólnie, treściwie, w sposób skrócony, bez formalności. *Sumaryczny proces* — skrócony sposób postępowania prawnego.

Sumatra — jedna z wysp Wielkich Sundzkich (ob.), ma rozległości 421.384 klm. kw. Na północy przez cieśninę Malaka oddzielona od półwyspu Malaki, z południa odgraniczona jest cieśniną Sunda od wyspy Jawy. Należy do Holandji.

Sumienie—zdolność odczuwania własnej wartości moralnej, osądzenia spełnionego czynu lub myśli czy uczucia. Sumienie jest jakby wagą moralną w duszy człowieka.

Sumpt (łac.)—koszt, nakład.

Sund—wąska cieśnina, łączy Bałtyk z morzem Niemieckiem, a oddziela Szwecję od wyspy Zelandji, należącej do Danji.

Sundajskie albo **Sundzkie wyspy** — stanowią część archipelagu Wschodnio-Indyjskiego, leżącą między morzem Chińskiem i oceanem Indyjskim, od półwyspu Malaka aż do wysp Moluckich. Dzielą je zwykle na *Wielkie* i *Małe Sundzkie*. Do pierwszych należą: Sumatra, Jawa, Borneo i Celebes; z ostatnich zaś ważniejsze są: Bali, Lombok, Sumbawa, Flores, Sumba, Sabrao i Timor. Większa ich część podlega Holandji.

Sungari — dopływ Amuru w Mandżurji.

Super (łac.)—nad; w połączeniu z innymi wyrazami oznacza wyższość albo nadmiar.

Superarbiter (łac.)—rozjemca, polubowny sędzia. W sądach polubownych, jeżeli dwuch sędziów nie zgadza się w zdaniach i jednomyślnie wyroku wydać nie mogą, wybierają superarbitra, który łącząc się ze zdaniem jednego z sędziów, tworzy większość, możliwą do wydania wyroku.

Superfosfaty, ob. *Fosforyty.*

Superintendent (z łac.)—w kościele ewangielickim duchowny, przełożony nad kościołami danego okręgu kościelnego.

Superjor (łac.) — zwierzchnik albo przełożony zgromadzenia zakonnego.

Supiński *Józef* — znakomity ekonomista polski, ur. 1804 r., um. 1903 r. Z początku próbował sił swoich na polu literatury pięknej, pod wpływem jednak wykładów Fryderyka Skarbka

w uniwersytecie warszawskim, poświęcił się ekonomji politycznej. Po długoletnich studjach, przerywanych wypadkami dziejowymi, J. Supiński wydał znakomite dzieło p. t. „Szkoła polska gospodarstwa społecznego"; ponadto napisał: „Myśl ogólna fizjologji powszechnej" i popularny wykład ekonomji p. t. „Siedem wieczorów". W dziełach J. Supińskiego znajdujemy niezmierną liczbę faktów i spostrzeżeń z dziedziny naszego gospodarstwa społecznego, przytem sam język autora, jasność wykładu, jednają mu umysł czytelnika.

Suplement (łac.)—uzupełnienie, dodatek.

Suplent (łac.) — zastępca nauczyciela w szkołach średnich; wykładający tymczasowo w uniwersytecie w zastępstwie profesora, którego jeszcze nie zamianowano.

Suplika (łac.) — prośba na piśmie; *suplikant*—proszący.

Suplikacja (łac.) — religijna pieśń błagalna, zaczynająca się od słów: „Święty Boże".

Supozycja—założenie, przypuszczenie, *suponować*—przypuszczać, domyślać się.

Suppé *Franciszek,* ur. 1820 r., um. 1895 r. w Wiedniu, napisał kilkanaście operetek i wiele innych utworów muzycznych.

Supraśl — miasteczko w gub. Grodzieńskiej, niedaleko Białegostoku, było siedzibą klasztoru Bazyljanów (od r. 1500 do r. 1842), którzy mieli tu sławną drukarnię mszałów i ksiąg cerkiewnych.

Supremat—najwyższa władza papieża w Kościele katolickim. *Supremacja* — przewaga, wyższość, opanowanie władzy.

Sura—rzeka w Rosji, bierze początek w gub. Symbirskiej i ubiegłszy 600 wiorst przez gub. Penzeńską i po części Kazańską, wpada do Wołgi w gub. Niże-Nowogrodzkiej.

Suraż—miasteczko w pow. Bielskim, gub. Grodzieńskiej, po obu brzegach rzeki Narwi, na samej granicy Królestwa, jedno z najdawniejszych w dawnem województwie Podlaskiem, niegdyś powiatowe, dziś podupadło; ma około 1.800 miesz.

Surma—dawna nazwa trąb wojskowych, na których przygrywano podczas pochodów, gdy oddziały szły do boju.

Surogat — przedmiot mniejszej wartości, który zamiast innego właściwego używa się lub sprzedaje, np. surogatem kawy jest cykorja, srebra—t. zw. nowe srebro.

Surowica, ob. *Krew*.

Surowiczy płyn. — Błony surowicze (osierdzie, opłucna, otrzewna) wydzielają pewną, nieznaczną zresztą, ilość płynu surowiczego, który zwilża tkanki i zapobiega wzajemnemu tarciu się błon o siebie. Przy niektórych chorobach ilość tego płynu znacznie się zwiększa; zbiera się on wówczas w jamach, skąd za pomocą środków leczniczych lub operacyjnych trzeba go usuwać. Widzimy to przy zapaleniu stawów, opłucnej, osierdzia, przy puchlinie wodnej, wodogłowiu i t. p.

Surowiec — w ogólniejszem znaczeniu każdy materjał surowy, znajdowany w przyrodzie, z którego dopiero fabrycznie wyrabiają inne użyteczne przetwory. Zwykle jednak używa się tej nazwy tylko dla żelaza wytopionego wprost z rudy i zawierającego znaczniejszą ilość węgla i innych domieszek.

Surowiecki *Wawrzyniec*—starożytnik słowiański, historyk i publicysta polski, przytem urzędnik wyższy w ministerjum oświecenia w Królestwie Kongresowem; żył od 1769 do 1827 r.; pochodził z Wielkopolski. Napisał wielkiej wartości dzieła: „O upadku przemysłu i miast w Polsce", „O rzekach i spławach Księstwa Warszawskiego", „Śledzenie początków narodów słowiańskich" i t. d.

Sursum corda (łac.)— w górę serca!

Suseł — zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, rodziny wewiórek, nieco mniejsze od wiewiórki. Ciało ma wałkowate, na krótkich nóżkach, z krótkim, kiściastym ogonkiem, pyszczek ściągły z torebkami policzkowemi wewnątrz. Susły zamieszkują okolice bezleśne, żyzne; żywią się trawami i zbożem, w którem zrządzają nieraz znaczne szkody. Mieszkają w podziemnych norach; żerują

Fig. 72. Susły perełkowane.

w dzień; mają zwyczaj stawać na dwuch łapkach, rozglądając się wokoło; bardzo bojaźliwe, za lada niebezpieczeństwem uciekają do nory. W Europie (środkowej i wschodniej) są dwa gatunki: *suseł moręgowany* jasno-szary, w drobne prążki czarne i rdzawe i *suseł perełkowany*—jasno żółty w centki białe i żółte.

Suspendować (z łac.) — zawieszać, mianowicie zawieszać urzędnika w urzędowaniu, a także zawieszać moc obowiązującą pewnych rozporządzeń lub ustaw.

Suterena — część budynku pod poziomem gruntu, mieszkanie pod parterem, piwnica mieszkalna.

Suttner *Berta,* ur. 1843 r., autorka niemiecka, szerzy w swych pismach ideę powszechnego pokoju.

Suum cuique (łac.)—oddać każdemu, co mu się należy.

Suwałki—miasto gubernjalne w Królestwie Polskiem nad Czarną Hańczą, leży blisko granicy Prus wschodnich. Suwałki powstały dopiero w XVIII w. jako osada Kamedułów wśród nieprzebytej puszczy; przywilej miejski otrzymały od Augusta II; obecnie liczą 20.000 mieszkańców.

Suweren—1) Moneta angielska złota, wartości prawie 1 funta sterlinga, czyli 20 szylingów. 2) Panujący, monarcha, zwierzchnik polityczny.

Suworow *Aleksander*—generał rosyjski, ur. 1729 r., odznaczył się w wojnach z Turkami (w r. 1791 wziął szturmem Izmail) i z Francuzami (w r. 1799) we Włoszech i Szwajcarji. W r. 1794 wziął krwawym szturmem Pragę, poczem zajął Warszawę. Um. r. 1800.

Suza—w starożytności stolica staroperskiej prowincji Suzjany, dzisiejszego Khursistanu, była przez długi czas zimową rezydencją monarchów medyjskich i perskich. Zwaliska tego niegdyś kwitnącego miasta zowią się teraz *Szus*.

Suzdal—jedno z najstarszych miast w środkowej Rosji, było do r. 1370 stolicą udzielnych książąt suzdalskich.

Swada—płynność w wysłowieniu się, dar łatwej, pięknej, porywającej wymowy.

Swantewit, ob. *Swiatowid*.

Swarzędz — miasteczko w W. Ks. Poznańskiem, nad jeziorem t. n.

Sweaborg—jedna z ważniejszych rosyjskich twierdz w gub. Niulandzkiej, w Finlandji.

Swetonjusz (*Cajus Suetonius Tranquillus*)—historyk rzymski, żył w II wieku po Chr., opisał panowanie pierwszych dwunastu cesarzy rzymskich.

Swewowie—według nowszych badań zbiorowa nazwa związku ludów germańskich, które odłączyły się od Gotów i osiadły we właściwych Niemczech.

Swift *Jonatan,* ur. 1667, um. 1745 r. pisarz angielski, wsławił się satyrycznem opowiadaniem p. t. „Podróże Guliwera", w którem wyszydził ówczesne stosunki i sprawy.

Swinemünde (*Swinoujście*) — miasto

w pruskiej regencji Szczecińskiej, na wyspie Usedom; są tu kąpiele morskie i port, który w r. 1848 ufortyfikowano stanowi on wstępną przystań do portu szczecińskiego.

Swoszowice — wieś pod Krakowem, ma kopalnie siarki, użytkowane już od XV w., a zamknięte w r. 1886 z powodu zalewów wodą. Są tam także zdroje i kąpiele siarczane.

Sybaryta—mieszkaniec starożytnego miasta Sibaris (w południowych Włoszech), gdzie panowały wielkie zbytki i rozwiązłość; stąd każdy człowiek, prowadzący życie w zbytkach, wygodach i przyjemnościach i starający się mieć ich jaknajwięcej, nazywa się *sybarytą*.

Syberja, czyli północna część azjatyckich posiadłości Rosji, ograniczona jest od południa Ałtajem i połączonemi z nim pasmami gór, od zachodu górami Uralskiemi, od północy i wschodu oblana morzem. Przedstawia najrozleglejszą w starym świecie płaszczyznę, pochyloną na północ ku oceanowi Północnemu, na wschód zaś ku morzu Ochockiemu i Kamczackiemu. Rozległość właściwej Syberji zajmuje 12.518.489 klm. kw., czyli 227.348 mil kw. Na olbrzymiej tej przestrzeni, zajmującej więcej niż 1/3 część całej Azji, zamieszkuje 8.200.000 miesz. Pierwsze pewniejsze wiadomości o niektórych okolicach Syberji pochodzą z XVI wieku. W tym czasie rodzina Strogonowych posiadała obszerne włości i kopalnie po obu stronach gór Uralskich. Na wschód od ich posiadłości, około Tobola, Iszymu i Irtysza, założył Kuczum chanat sybirski. Niebezpieczeństwo, jakie ciągle groziło Strogonowym ze strony Kuczuma, skłoniło ich, że 1579 r. wezwali do swej służby kozaka dońskiego, Jermaka, który w pomyślnych wyprawach pokonał Kuczuma i zajął stolicę jego Isker, czyli Sybir. W końcu, za panowania Teodora I (1587), cały chanat sybirski został przyłączony do Rosji. Wtedy założono miasta: Tobolsk, Tiumeń, Tel m i Berezow, i zaludniono je osadnikami europejskimi. Kozacy posuwali się ciągle dalej na wschód, a w ślad za nimi kupcy i przemysłowcy, tak, że zwolna i tu powstały osady, mieszkańcy których zajmowali się głównie łowem, rybołówstwem i handlem futer. W 1604 r. założyli kozacy Tomsk, a następnie: Kuzneck, Jenisejsk, Irkuck, Selengińsk, Nerczyńsk. Oddziały ich udały się nad Amur i do Kamczatki. W ciągu 59 lat były pokonane wszystkie plemiona syberyjskie, za wyjątkiem Czukczów. W tym czasie założono kopalnie w okolicach Koływania i Nerczyńska. Pierwsze pozostawały w rękach prywatnych i ściągały licznych osadników. Dla zaludnienia kopalni nerczyńskich, stanowiących od początku własność rządową, przesiedlano z bardziej zaludnionych okręgów jenisejskiego i irkuckiego, ludność niezamożną, co połączone było z wielkiemi trudnościami. Wkrótce po pobiciu Syberji zaczęto wysyłać do niej złoczyńców; jednakże dopiero 1769 r. została zniesiona kara śmierci i zamieniona na wygnanie do Syberji; od 1799 r. wysyłano do niej w celu zaludnienia i lżejszych przestępców. W nowszych czasach corocznie wysyłano na osiedlenie na Syberję przeciętnie 19.000 osób. W r. 1891 rozpoczęto budowę drogi żelaznej syberyjskiej, która została ukończona 1904 r. Długość tej drogi wynosi ogółem 7.112 wiorst.

Sybilla — u starożytnych prorokini, wróżbiarka.

Sycylja—największa wyspa włoska, ma kształt trójkąta, a leży na południe od półwyspu Apenińskiego, od którego oddziela ją wąska cieśnina Messyńska. Wzdłuż północnych wybrzeży ciągnie się grzbiet górski, przedłużenie Apeninu, spadający stromo ku morzu, a łagodnie ku południowi, tak, że wybrzeże południowe jest płaskie; na wschodniem wybrzeżu wznosi się z żyznej niziny katańskiej potężny wulkan, Etna (3.300 metrów). Sycylja była niegdyś bardzo żyzna i płodna, zwano ją wtedy śpichrzem Rzymu, później, wskutek wycięcia lasów, znacznie podupadła, a niektóre części kraju przedstawiają się obecnie jako nieżyzny step. Zaludnienie wyspy jest bardzo znaczne: na obszarze 26.000 kilometrów kwadratowych żyje 3.000.000 ludzi i to przeważnie nad wybrzeżem lub w miastach, których jest 54. Z nich największe: Palermo, Messyna, Katanja i Girgenti. W pobliżu Sycylji znajdują się mniejsze wyspy: Liparyjskie, Egackie i Malta. Dzieje Sycylji wyliczają licznych panów tej wyspy, której położenie prawie w środku morza Śródziemnego, bardzo ważne dla handlu i bardzo korzystne dla kolonji, pociągało wielu zdobywców. W starożytności były tam kolonje fenickie (kartagińskie) i greckie; wśród nich bogate miasto Syrakuzy, którego władcy (tyrani) panowali kilkakrotnie nad całym krajem. W III wieku zdobyli Sycylję Rzymianie i uczynili swoją prowincją. W średnich wiekach pustoszyli ją Wandalowie, Ostrogotowie i inne ludy, a dłużej w niej panowali (w IX w.) naprzód Arabowie, potem (w X w.) Normanowie. Wódz ich, Roger II, przyłączył do Sycylji południowe Włochy i ogłosił się królem obojga Sycylji. Królestwo to przeszło potem na Niemców Hohenstaufów, po nich na francuski dom Andegaweński, przeciw któremu wybuchło powstanie ludowe 30 marca 1282 roku, podczas nieszporów w Palermo. Skończyło się ono wycięciem w pień lub wypędzeniem Francuzów (t. zw. Nieszpory Sycylijskie). Królestwo przeszło w dom aragoński (hiszpański), potem na Habsburgów, a w XVIII wieku na Burbonów. Wtedy należała Sycylja do Hiszpanji, której królowie osadzali tu młodszych synów swoich. W roku 1861 została przyłączona do królestwa włoskiego (ob. *Włochy*).

Sydney—stolica australskiej kolonji angielskiej Nowej Południowej Walji, leży nad wielką zatoką Port-Jackson. Założona w r. 1788, liczy obecnie 400.000 miesz., jest rezydencją parlamentu i środkowym punktem handlu i żeglugi w tych okolicach.

Sydon — najdawniejsze i po Tyrze najważniejsze miasto Fenicji, w 351 r. prz. Chr. uległo zniszczeniu.

Syfilis (*przymiot, kiła*)—najważniejsza z chorób wenerycznych, jest chorobą zakaźną, ogólną całego organizmu, spowodowaną przez właściwy, specyficzny zarazek. Przenikając do organizmu, zarazek ten wywołuje poważne zmiany w sokach i tkankach, a szczególnie napastuje naczynia krwionośne, układ nerwowy i kostny. Wszystkie prawie wydzieliny syfilityka w okresie rozwoju choroby są zaraźliwe, szczególnie zaś ropa z owrzodzeń, krew, pot, ślina, mleko kobiece, nasienie męskie—zawierają zarazek. Przeniesienie się syfilisu na organizm zdrowy odbywa się albo bezpośrednio z ustroju na ustrój, albo gdy zarazek syfilityczny przechodzi z matki (uprzednio przez ojca zarażonej) na dziecię w okresie tworzenia się płodu.

Syfon—nazwa lewara zgiętego, służącego do przelewania płynów. Syfonem nazywają również naczynie do przechowywania wód gazowych.

Sygietyński *Antoni*, ur. 1850 r., dziennikarz warszawski, pisze także powieści, krytyki teatralne i muzyczne, oraz artykuły z dziedziny sztuki. Jest muzykiem.

Sygnał (z łac. *signum*)—znak, hasło, ostrzeżenie; sygnały bywają optyczne lub akustyczne, według tego, czy przeznaczone są dla oka czy też dla ucha. W wojsku sygnały dawane są najczęściej trąbą, rogiem lub bębnem. Nader ważne są *sygnały na drogach żelaznych*, zapewniają bowiem bezpieczeństwo i prawidłowość biegu pociągów; jako sygnały optyczne, służą za dnia głównie ramiona ruchome na masztach, tarcze różnych postaci i różnych barw, które w nocy zastępują latarnie;

jako sygnały akustyczne służą głównie dzwony, zwłaszcza dzwonki elektryczne.

Sygnatura—znak, napis, podpis (np. wielka sygnatura: podpis monarchy), liczba porządkowa książki w bibljotece i t. p.—*Sygnować*—podpisywać. *Sygnaturką* nazywa się dzwonek na wieżach kościelnych, dający znak rozpoczęcia nabożeństwa.

Sygnet—pierścień z kamieniem, na którym wyryty jest herb lub litery nazwiska, służący jako pieczęć.

Syjenit—skała, złożona ze spatu polnego, rogowca, kwarcu, miki i t. d., zabarwiona pstro na kolor szary, czerwonawy i czarnozielony, używana w robotach architektonicznych.

Sykstus—imię kilku papieży, z których zasłynął szczególnie Sykstus V.

Sylaba, ob. *Zgłoska*.

Sylfy, silfidy—duchy, postacie baśni średniowiecznych.

Sylistrja (bulg. *Silistra*) — miasto okręgowe w Bulgarji, na prawym brzegu Dunaju, niegdyś ważna forteca turecka.

Syllabus—wyraz grecki, oznaczający w późniejszej łacinie, zwłaszcza zaś u pisarzów kościelnych, spis rzeczy, wyliczenie, zwłaszcza zaś wyliczenie zdań i artykułów przeciwnych nauce przyjętej przez Kościół.

Sylogizm—wnioskowanie, wyciągające z szeregu danych prawd nową prawdę, wniosek zdobyty za pomocą dwu sądów pośredniczących czyli przesłanek.

Sylurska formacja, ob. *Pokłady*.

Sylwan—bożek pogański (rzymski), opiekun lasów.

Sylwester św., papież (od r. 314 do r. 335), żył za czasów cesarza Konstantyna Wielkiego, zwołał, w porozumieniu z nim, sobór do Nicei w r. 325. *Sylwester II*, papież od r. 999 do r. 1003, z pochodzenia Niemiec, nazwiskiem Gerbert, wychowawca cesarza Ottona III i przyjaciel św. Wojciecha, należał do najznakomitszych ludzi swego czasu.

Sylweta, sylwetka—rysunek osoby lub przedmiotu w profilu, zrobiony czarno, czarny rysunek profilu zdjęty z cienia odbitego przy świetle lampy lub świecy; rysunek wykro ony z czarnego papieru; szkicowa charakterystyka danej osoby (od nazw. Francuza Stefana Silhouette, ur. 1709 zm. 1767, który lubił takie obrazy rysować).

Sylwin — minerał będący chlorkiem potasu. Jest bezbarwny, w wodzie rozpuszcza się bardzo łatwo. Występuje w naturze w ogromnych pokładach, podobnie jak sól kuchenna, w okolicy Strassfurtu, w Kałuszu w Galicji, w pojedyńczych kryształach na Wezuwjuszu.

Symbjoza czyli *współżycie*—wspólne pożycie dwuch lub więcej gatunków roślinnych lub zwierzęcych (albo też roślinnych ze zwierzęcymi), przy którem obie strony świadczą sobie wzajemne przysługi, polegające zazwyczaj na wymianie soków odżywczych.

Symbirsk—miasto gubernjalne w Rosji, nad Wołgą, naprzeciw ujścia Kamy, liczy 30.000 mieszkańców; prowadzi rozległy handel zbożowy.

Symbol—znak widomy czegoś niewidomego. Tak np. kotwica jest symbolem nadziei, serce płonące symbolem miłości, krzyż symbolem wiary i cierpienia. Przedmioty i czynności, służące jako symbole, nazywamy *symbolicznymi;* naukę o znaczeniu symbolów, których w ciągu wieków było wiele i bardzo rozmaitych—*symboliką*.

Symbol chemiczny—jest to znak umówiony, złożony z początkowych liter łacińskich nazw pierwiastków chemicznych; służy do oznaczenia tych pierwiastków. W ten sposób symbolem tlenu jest *O*, ponieważ tlen po łacinie zowie się *oxygenium*, symbolem fosforu jest *Ph*, ponieważ nazwa fosforu po łacinie jest Phosphorus i t. d. Symbolów chemicznych używamy do tworzenia wzorów chemicznych, oznaczających skład i budowę chemiczną różnych związków.

Symbolizm — w poezji i malarstwie sposób wywoływania wrażeń nie wprost, lecz pośrednio, za pomocą szczególnych powiązań słów lub szczególnego doboru barw i tematów, będących symbolami stanów duszy ludzkiej.

Symetrja—równomierność, harmonijny układ pojedyńczych części pewnej całości pod względem wielkości, kształtu, liczby; stosunek wzajemny części do siebie i do całości taki, że szczegóły zawarte w tych częściach są w jednakowy sposób ułożone względem siebie i względem całości. *Linja symetrji* jest to linja prosta, dzieląca rysunek symetryczny na dwie takie połowy, że każdy punkt rysunku na jednej połowie ma odpowiedni sobie punkt na drugiej połowie, równie odległy od linji symetrji, i oba te punkty leżą na jednej linji prostopadłej do linji symetrji. *Płaszczyzna symetrji* jest to płaszczyzna, którą przeprowadzić możemy (w rzeczywistości albo tylko w myśli) przez ciało symetryczne, dzieląc to ciało na dwie takie połowy, że każdy punkt jednej połowy ma odpowiedni sobie punkt drugiej połowy, równo z nim odległy od płaszczyzny symetrji.

Symferopol—miasto główne gub. Taurydzkiej, na półwyspie Krymskim, nad rz. Salgirem. Założony przez Tatarów, był stolicą sułtana Kałgi i rezydencją znakomitszej szlachty.

Symfonja (grec.) — utwór muzyczny w rodzaju sonaty, na całą orkiestrę; najczęściej poważny, składa się głównie z czterech części: *allegro* (wesoło, prędko), *andante* (wolno z namysłem), *scherzo* lub *allegretto* (zawsze lekkie) i *allegro finale*. Najwspanialsze symfonje pisał Beethoven.

Symonja, *świętokupstwo*—handlowanie urzędami duchownymi, łaskami duchownemi i t. p. (od nazw. Symona, czarnoksiężnika, który od św. Piotra chciał kupić dar czynienia cudów).

Sympatja (grec. spółczucie)—zdolność podzielania uczuć innej osoby i udział w jej radościach i smutkach, jak gdyby nas samych dotykały.

Symptomat (grec.)—oznaka choroby, np. gorączka, bóle, kurcze; powszechniej każdy objaw, z którego wystąpienia wnioskować można, jaki jest stan rzeczy.

Symulacja (łac.)—udawanie; *symulować* — udawać; *symulantem* nazywamy człowieka, który udaje coś, np. chorobę.

Synagoga (grec.)—miejsce zbierania się, świątynia żydowska, bożnica; nazwa późniejsza, utworzona w II wieku przed Chrystusem.

Synai—półwysep nad morzem Czerwonem (u kanału Suez) i góra na nim (mająca wysokości 2.600 metrów). U stóp tej góry Izraelici obozowali prawie cały rok, tam otrzymali Dziesięcioro Przykazań, które Bóg na górze tej objawił Mojżeszowi.

Synapizm—rodzaj kataplazmu, zawierającego proszek z utartych nasion gorczycy. Wywołuje silne zaczerwienienie skóry, wskutek czego działa odciągająco i orzeźwiająco. Stosuje się przy rozmaitych cierpieniach zapalnych, przy bólach, a także przy omdleniach, spazmach i t. d.

Syndyk—1) pełnomocnik wyznaczony lub wybrany przez wierzycieli masy upadłości i zatwierdzony przez sąd handlowy do pilnowania ich praw i reprezentowania ich, oraz zarządzania majątkiem upadłego. 2) Adwokat, urzędnik wybrany przez daną korporację do załatwiania jej spraw prawnych, doradca prawny gminy, banku, kolei.

Syndykat — stowarzyszenie kapitalistów albo przedsiębiorców, przeprowadzające wspólną operację finansową, jak np. emisję pożyczki, lub przemysłową, jak syndykat właścicieli cukrowni, rolników i t. p.

Synekura (z łac. *sine cura*—bez troski)—korzystna posada, zapewniająca dochody bez pracy.

Synod—1) Zjazd biskupów i duchownych, prawnie zwołany, na którym za-

łatwiają się sprawy dotyczące Kościoła. 2) W kośc. ewang. takiż zjazd osób duchownych i świeckich. 3) Stała rada złożona z dostojników duchownych kościoła prawosławnego, zawiadująca sprawami tego kościoła. 4) Najwyższa rada państwowa lub prowincjonalna.

Synogarlica, ob. *Gołąb*.

Synonimy (z grec.) — wyrazy blisko znaczne. Synonimy choć oznaczają jedno i to samo pojęcie, cieniują wszakże pewne różnice, np. wyrazy poważanie, szacunek, cześć są synonimami. Wprost przeciwne im są *homonimy*, wyrazy blisko, a nawet jednobrzmiące, a jednak mające różne znaczenia, np. zamek—budowla i zamek—przyrząd do zamykania.

Synoradzki *Michał*—powieściopisarz i publicysta, ur. 1859 r. w Płocku, prowadził „Opiekuna pożytecznych zwierząt", „Korespondenta płockiego" i pisał powieści historyczne; obecnie redaguje „Biesiadę Literacką".

Sintaxis, ob. *Składnia*.

Synteza. W przeciwstawieniu do *analizy*, t. j. rozbioru rzeczy złożonej na części, nazywamy syntezą wszelkie łączenie części w jedną całość czyli tworzenie całości, przez zjednoczenie poszczególnych części.

Syon—góra w Palestynie, na której była zbudowana część południowo-zachodnia Jerozolimy, z pałacem Dawida i świątynią Salomona.

Syonizm. Wyraz ten oznaczał dawniej tylko dążność żydów do wskrzeszenia państwa żydowskiego w Palestynie. W tym celu założył Teodor Herzel (um. 1904 związek syonistów, a kongres ich w Bazylei w r. 1897 uchwalił dążyć: 1) do osiedlenia w Palestynie żydowskich rolników i rzemieślników; 2) zorganizowania żydów rozproszonych po całym świecie i wzmocnienia ich poczucia narodowego. Obecnie okazało się, iż Turcja nie sprzeciwia się wprawdzie kolonizacji Palestyny przez żydów, ale nie zgodzi się nigdy dobrowolnie na założenie tam odrębnego państwa żydowskiego. Dlatego Syoniści pracują teraz jedynie nad wytworzeniem z żydów odrębnej narodowości i przeszkadzają tak zwanej *asymilacji*, czyli jednoczeniu żydów z narodami, wśród których mieszkają.

Syrakuzy — w starożytności najważniejsze miasto Sycylji, założone w r. 735 przed Chr. przez osadników korynckich. Dzisiaj warowna stolica prowinc t. n.

Syr Darja — najważniejsza rzeka w stepach Kirgiz-Kajsackich w Azji, wypływa z gór Kaszkar-Dawan i kilku ramionami wpada do jeziora Aralskiego. Długość jej wynosi 2.860 klm.

Syrena. Starożytni Grecy wierzyli, że nad wodami mórz, na pobrzeżu odludnych wysp, żyją istoty o postaci w połowie kobiecej, w połowie rybiej; zwali je Syrenami. Miały one wabić podróżnych czarownym śpiewem, a potem ciągnąć w otchłań. Dlatego dziś jeszcze zwie się ponętę niebezpieczną głosem syren, a zalotne kobiety—syrenami. Syreną nazywa się także przyrząd, wydający głos, a tak urządzony, że wskazuje on odrazu jego bezwzględną wysokość.

Syrewicz *Bolesław*-rzeźbiarz polski, ur. 1838 r. w Warszawie, um. 1899 r.

Syrja — kraina w Azji zachodniej, rozciąga się na wschodnich wybrzeżach morza Śródziemnego, dzieli się na północną, zwaną w starożytności Fenicją, i południową, czyli Palestynę. Na wschód od tych krajów rozciąga się sucha pustynia Syryjska, łącząca się z pustynią Arabji. Cała Syrja należy do Turcji.

Syrokomla *Władysław*, ob. *Kondratowicz Ludwik*.

Syrop—bardzo gęsty roztwór cukru, ugotowany z małą przymieszką substancji kleistych (sok z owoców), które nie pozwalają cukrom krystalizować. Posiada własności lekko dezynfekcyjne, skutkiem tego nadaje się do konserwowania owoców (konfitury), ale tylko wtedy, kiedy jest bardzo gęsty.

Syrty — dwie zatoki morza Śródziemnego, u północnego wybrzeża Afryki; zachodnia zwie się *Małą Syrtą*, wschodnia—Wielką Syrtą. Jest tam port *Trypolis*.

System, czyli *systemat*. Tak nazywa się wszelka, wedle pewnych prawideł lub wedle pewnego planu, ułożona całość. System wiedzy jest to całość ułożonych w pewnym porządku wiadomości; każda nauka jest systemem, gdyż obejmuje jakąś ilość wiadomości, tak uporządkowanych, że późniejsze zdobycze wiedzy opierają się na poprzednich. Przez system filozoficzny rozumie się całość ułożonych, wedle pewnego planu, poglądów filozoficznych, głoszonych przez pewnego filozofa; tak mówimy np. o systemie filozoficznym Arystotelesa. *Systematyczny* znaczy—uporządkowany, ułożony wedle pewnego planu; przeciwieństwem systematyczności jest dorywczość. *Systematyk* — człowiek, trzymający się obmyślonego systemu.

Sytuacja (z łac.) — 1) Położenie danej miejscowości lub przedmiotu w stosunku do otaczających go przedmiotów. 2) Ogół warunków życiowych, w jakich się ktoś znajduje. 3) Stan rzeczy, stanowisko, pozycja. *Sytuacyjny plan* — plan położenia danej miejscowości lub budynku z uwzględnieniem otoczenia.

Syzrań — miasto pow. nad Wołgą, w gub. Symbirskiej; liczy 33.000 miesz.

Syzyfowa praca—ciężka praca, ustawiczna a daremna; trudne zadanie, nigdy nie kończące się; cel, do którego dążąc, zdajemy się już dosięgać, a który oddala się i wymaga ciągle nowych wysiłków. Wyrażenie pochodzi od Syzyfa, króla Koryntu, skazanego w Erebie na wtaczanie na szczyt góry ogromnej bryły kamiennej, która się wciąż obsuwała.

Szabla— broń biała czyli sieczna, miecz krzywy, o jednem ostrzu, powszechnie używany. Pochodzi ona ze Wschodu. W Polsce szable były bardziej w użyciu, niż proste miecze. Żelazo zwali Polacy głownią, brzeszczotem lub klingą; rękojeść—jelcem.

Szablon — modła, wzór, według którego robota ma być wykonana; wykrój deski lub blachy według rysunku, używany przez mularzy do wyrabiania gzymsu na świeżej zaprawie wapiennej lub gipsowej. Przenośnie—pomysł, któremu brak oryginalności, naśladowanie oklepanych, utartych, pospolitych wzorów.

Szach—tytuł monarchy w Persji.

Szachraj (z hebr.)—oszust, oszukaniec, człowiek nieuczciwie postępujący w stosunkach pieniężnych.

Szachy—gra, podobno wynaleziona dla szacha perskiego w VI wieku po Chrystusie, polega na posuwaniu 32 figurek (po 16 ma każdy z grających), ustawionych na szachownicy, t. j. desce, podzielonej na dwukolorowe pola. Celem gry jest wprowadzenie głównej figury w taką matnię, czyli takie zaszachowanie, iżby każde jej pociągnięcie było zgubne.

Szadek —osada w gub. Kaliskiej, pow. Sieradzkim. Szadek jest miastem wielce starożytnem i w dawniejszych czasach większe aniżeli dziś miał znaczenie.

Szadów—miasteczko w pow. Szawelskim, gub. Kowieńskiej, było niegdyś główną osadą bardzo obszernego starostwa na Żmudzi.

Szafarzyk *Paweł*—znakomity historyk, badacz i publicysta czeski. Dzieło jego „Starożytności Słowiańskie", napisane po czesku, miało wielkie w swoim czasie znaczenie. Z pochodzenia Słowak z Węgier, Szafarzyk z umysłowości swej i całego rozwoju był Czechem, w Czechach mieszkał, działał i zmarł. Ur. 1795 r., um. 1861 r.

Szafir, ob. *Korund*.

Szafot—rusztowanie, na którem tracą winowajców, na śmierć skazanych.

Szafran — rodzaj roślin jednoliścieniowych z rodziny *kosaćcowatych*. *Szafran dziki* ma kwiaty fijołkowe; rośnie

dziko na Podolu. Szafran hodowany rośnie w południowej Europie; kwiaty ma żółte, niewielkie; znamię słupków jest niteczkowate, a niteczki zebrane i wysuszone, znane są w handlu pod nazwą *szafranu;* przedstawia się on w postaci ciemno-pomarańczowych splątanych z sobą nitek. Pachnie charakterystycznie, a co główniejsza zawiera

Fig. 73. Szafran. A — roślina kwitnąca; B — przecięta podłużnie; O — owoc; P — jego przecięcie; Z—znamiona kwiatu.

barwnik żółty, nie dość jeszcze chemicznie określony; używa się do nieszkodliwego zabarwiania ciast, ciastek, a dawniej również do zaprawy sosów. Bywał używany i w medycynie, dziś rzadko. Fałszują go włoskami drzewnymi, zabarwionymi naciągiem z szafranu, albo też jakim pomarańczowym barwnikiem.

Szafraniec—ród znamienity w Polsce, wydawał wybitniejszych ludzi od XIV do XVI w., na początku XVII w. zmarł ostatni z rodu. Posiadali Pieskową Skałę pod Ojcowem, jako gniazdo rodowe.

Szafuza—miasto w Szwajcarji, leży na prawym brzegu Renu, który, poniżej miasta, tworzy wielki wodospad. Wody Renu spadają tu z wysokości 24 metrów.

Szagryn—gatunek skóry garbowanej, pochodzącej z grzbietu konia, osła, kozła, ze specjalnem nadaniem tej skórze drobnego groszku. Za pomocą gorących walców z powcinanemi drobnemi zagłębieniami nadają innym gatunkom skór wygląd szagrynu. Za prawdziwe szagryny uważają skóry rekinów.

Szajnocha *Karol*—znakomity dziejopisarz polski, ur. r. 1818 w Komarnie, w Samborskiem, uczył się w uniwersytecie lwowskim. Za udział w pracach patrjotycznych uwięziony, musiał przerwać nauki. Już od lat dziecięcych okazywał skłonność do pióra, to też poświęcił się zawodowi literackiemu; rozpoczął od powieści i dramatów, poczem dopiero przeszedł do właściwego sobie działu piśmiennictwa, t. j. do historji. Otrzymawszy w Zakładzie Ossolińskich urząd kustosza, prowadził z wielkiem wytężeniem swe badania historyczne, a owoce ich ukazały się niebawem w szeregu rozpraw i dzieł, które zyskały

Fig. 74. Karol Szajnocha.

sobie powszechne uznanie, jak: „Szkice historyczne“, „Jadwiga i Jagiełło“ (4 tomy), „Dwa lata dziejów naszych“, „Bolesław Chrobry“, „Pierwsze odrodzenie Polski“ i t. d. Szajnocha łączył gruntowność badań z mistrzowską formą opowiadania, żywą wyobraźnię i przedstawienie rzeczy, wycieniowane aż w szczegóły, z głębokiem pojęciem narodowego rozwoju Polski. Nadmierna

praca spowodowała utratę wzroku i wczesną śmierć Szajnochy (r. 1869). Syn jego *Władysław,* geolog, jest obecnie profesorem uniwersytetu Jagiellońskiego.

Szakal — zwierzę ssące drapieżne, z rodziny psów. Przypomina w części lisa (ze spiczastego pyska i puszystego ogona), w części zaś wilka, od którego zresztą jest znacznie mniejszy; sierść ma zsarą z odcieniem rudym lub śniadym. Szakale zamieszkują Afrykę północną Azję zachodnią i Europę południową (Grecję, Dalmację); trzymają się gromadami; żerują nocą; karmią się żywą zdobyczą; wyrządzają znaczne szkody w zwierzętach domowych, ale jadają chętnie i padlinę. Przynoszą więcej szkody, niż korzyści. Na człowieka rzucają się jedynie przyciśnięte głodem; dają się łatwo oswajać.

Szaki—miasteczko w gub. Suwalskiej, pow. Władysławowskim, osada bardzo starożytna, powstała w samych początkach chrześcijaństwa na Litwie.

Szakłak — rodzaj roślin z rodziny *szakłakowatych.* U nas pospolite są: *szakłak zwyczajny,* krzew ciernisty o jagodach czarnych i *szakłak kruszyna,* większy, bez kolców, o jagodach początkowo czerwonych, później czarnych. Z jagód pierwszego robią w aptekach syrop przeczyszczający. *Szakłak farbierski,* rosnący na południu Europy, zawiera w jagodach barwnik żółty, który z wapnem daje *zieleń wenecką.* Węgiel z kruszyny używa się przy fabrykacji prochu.

Szal (z sanskr.)—okrycie prostokątne lub kwadratowe, używane przez osoby płci obojej na Wschodzie, zamiast płaszczów, na turbany i pasy, w Europie zaś przez kobiety na okrycie ramion i piersi.

Szala, ob. *Waga.*

Szalej, ob. *Cykuta* i *Lulek.*

Szalet—domek górski, szałas górali szwajcarskich; dom wiejski budowany na sposób szwajcarski; mały domek w mieście na ulicy lub placu do wygody publicznej.

Szalupa—wielka łódź z pomostem, używana przy większych statkach do rozmaitych celów; zabierać może znaczną liczbę osób.

Szałwja — rodzaj roślin z rodziny *wargowych. Szałwja lekarska* ma kwiaty błękitnawo-czerwone lub fijołkowe. Liście wydają balsamiczną woń i używają się w medycynie jako ziółka łagodzące, do płukania przy zapaleniach gardła. Szałwja rośnie przeważnie w Europie połud., gdzie miewa łodygę drzewiastą; u nas jest rośliną zielną.

Szaman—najniższa klasa tatarskich duchownych, którzy jednocześnie są lekarzami, czarownikami i zaklinaczami duchów. *Szamanizm*—religja głoszona przez szamanów, oparta na gusłach i czarach, podług której Bóg stworzył świat, ale rządzą światem duchy złe i dobre, wyznawana przez niektóre półdzikie ludy północno-azjatyckie.

Szambelan (z fran.) — wysoki urzędnik dworski, pełniący urząd na pokojach monarszych przy osobie panującego; podkomorzy.

Szamil—bohater ludów kaukaskich, ur. 1797 r. Po 34-letniej walce, wzięty został do niewoli przez księcia Barjatyńskiego, zawieziony do Petersburga, a stamtąd na mieszkanie do Kaługi (1859). Pozwolono mu później, jako mahometaninowi, pojechać do grobu Mahometa w Medynie i tam też zmarł w 1871 r.

Szamotuły — miasto w W. Ks. Poznańskiem, niegdyś własność Szamotulskich, z których *Wincenty,* wielkorządca Wielkopolski, rozgniewany na Łokietka za odebranie mu urzędu, porozumiał się z Krzyżakami, a choć później związków z nieprzyjacielem zaniechał i do królewskiego obozu powrócił, rycerstwo po walce zwycięskiej pod Płowcami (1331 r.) rozsiekało go na miejscu. Z Szamotuł wyszło kilku znamienitych ludzi, pomiędzy nimi *Wacław* z *Szamotuł* (Szamotulski), muzyk

nadworny Zygmunta Augusta, twórca poważnej muzyki psalmów; żył od r. 1521 do 1563.

Szampanja—część Francji północnej, dawniej osobna jej prowincja, znana powszechnie z win musujących, t zw. szampańskich, pochodzących z winnic w okolicy Reims i Epernay.

Szanghai — miasto portowe w Chinach, liczy około 400.000 mieszkańców; kwitnie tu handel i przemysł. Osadnicy europejscy, których tu jest około 5.000, mają osobną dzielnicę bardzo wykwintnie urządzoną.

Szaniawski *Józef Kalasanty*, ur. r. 1764, um. r. 1843, żołnierz w powstaniu Kościuszki i w legjonach polskich, potem piastował różne urzędy w Królestwie Polskiem: radcy stanu, dyrektora wychowania w Komisji wyznań i oświaty, kierownika wydziału cenzury. Pisał dzieła z zakresu filozofji. Na stanowisku cenzora zdobył sobie haniebną opinję.

Szaniawski *Klemens*, używający pseudonimu *Junosza*, ur. r. 1849, um. r. 1898, autor wielu powiastek i powieści z życia ludu polskiego i szlachty (jak „Łaciarz", „Z mazurskiej ziemi", „Pająki", „Czarne błoto" i in.); odznaczał się świeżym i jędrnym humorem; umiał opowiadać żywo i zajmująco, wskutek czego utwory jego powszechnie są czytywane. Napisał też teatralną sztukę ludową: „Mecenas chłopski".

Szaniec — okop, mający na celu wzmocnienie właściwej warowni lub nadanie wojsku w otwartem polu większej odporności; należy do rzędu tak zwanych fortyfikacji polowych.

Szankier—wrzód syfilityczny, bardzo zaraźliwy.

Szansa (z francus.) — widoki powodzenia, prawdopodobieństwo udania się czegoś, pomyślny traf, szczęście.

Szantaż (z fran.) — wyłudzanie pieniędzy od kogoś pod groźbą ujawnienia czegoś, co dana osoba ukrywa; wyzyskiwanie na swoją korzyść czyjejś obawy ujawnienia czynu karygodnego, hańbiącego, kompromitującego i t. p.

Szan-tung (*Szan-dun*) — prowincja w południowo-wschodnich Chinach, nad morzem Żółtem, ma 145.000 klm. kw. i 25 tysięcy miesz.; główne miasto Tsinan.

Szapokłak (franc.)—kapelusz męski jedwabny, formy cylindrowej; można go złożyć zupełnie płasko za pomocą specjalnej sprężyny.

Szaraczek—tak nazywano w dawnej Polsce uboższą zagonową szlachtę, z powodu że chodziła w kapotach i żupanach szarej barwy.

Szarada — zagadka, w której należy odgadnąć dany wyraz za pomocą znaczenia poszczególnych jego sylab lub różnych kombinacji tych sylab.

Szarak, ob. *Zając.*

Szarańcza — owad prostoskrzydły, z postaci podobny do konika polnego, ale znacznie większy. Tułów i nogi ma zielone, przednie skrzydła brunatne. Zamieszkuje kraje Afryki, Azji południowej, Australji, Europy południowej i południowo-wschodniej, żywi się wyłącznie roślinami. Niektóre gatunki szarańczy wędrują ogromnymi tłumami, zajmują kilka mil wszerz i wzdłuż, czyniąc straszne spustoszenia na polach

Fig. 75. Szarańcza wędrowna.

i łąkach, ogołacając je zupełnie z roślinności. Szarańcza zalatuje niekiedy i do nas, ale bardzo rzadko. Jest to owad nadzwyczaj płodny; jedna samica znosi od 100—200 jaj; z jajek na wiosnę lęgną się larwy, podobne zupełnie do owadów dorosłych ale bezskrzydłe; skrzydła wyrastają im w końcu lata. Taka szarańcza bezskrzydła odbywa również wędrówki i pustoszy pola.

Szarańczyn, ob. *Chleb świętojański.*

Szarfa—szeroka i długa wstęga, noszona jako ozdoba ubrania kobiecego; wstęga noszona przez mężczyzn jako odznaka honorowa. Zakłada ją się przez piersi, ramię i plecy, aż do przeciwnego boku.

Szarlatan—oszust, wyzyskujący różnymi sposobami łatwowierność ludzką, szalbierz, kuglarz.

Szarogród—miasteczko w pow. Latyczowskim, gub. Podolskiej, obwarowane przez kanclerza Zamoyskiego. Obecnie przepełnione jest żydami, źle zbudowane i licho wygląda.

Szarota czyli **kocanki** — rodzaj nieśmiertelników o jedwabisto wełnistych suchych łodygach i zwykle nieco wełnistych łuskach kielichookrywy. Są to rośliny przeważnie górskie. Na uwagę zasługuje *szarota promienista* czyli *kocie łapki;* należy do tak zwanej flory alpejskiej (Tatry, Alpy i in. góry), liście ma wąskie lancetowate, porosłe włoskami i białe włochate koszyczki kwiatowe, opatrzone przykwiatkami, roztoczonymi w kształcie gwiazdki. Niektóre gatunki szaroty hodowane są w ogrodach pod nazwą nieśmiertelników.

Szarpie, *skubanka* — nici skubane z używanych płócien lnianych, służyły dawniej do opatrywania ran. Obecnie zastąpiono je odpowiednią gazą opatrunkową i watą oczyszczoną, czyli hygroskopijną.

Szarwark—obowiązek utrzymywania dróg w porządku wkładany na gminy; rodzaj podatku.

Szarytki — siostry miłosierdzia, zakonnice, pielęgnujące chorych i opiekujące się biednymi.

Szarzyński *Sęp Mikołaj*—niepospolitego talentu poeta z drugiej połowy XVI wieku, zmarł bardzo młodo i dlatego zostawił po sobie mały tylko, ale odznaczający się prawdziwem natchnieniem i głębokiem uczuciem zbiorek poezji.

Szarża—1) Natarcie, atak, uderzenie konnicy. 2) Danie ognia z dział podczas bitwy. 3) Stopień, godność, ranga wojskowa. 4) Karykaturalne oddanie charakteru na scenie, przesada z uwydatnieniem komicznych stron dla wywołania jaskrawych, niewybrednych efektów.

Szat el Arab—rzeka 150 klm. długa, powstaje z połączenia Tygrysu i Eufratu (ob.), wpada do zatoki Perskiej.

Szatan, ob. *Djabeł.*

Szatny — urząd dworski w dawnej Polsce, na dworach książąt, panów i zamożniejszej szlachty. Obowiązkiem szatnego był nadzór nad szatnią pańską, w której przechowywano suknie drogie, kosztowne futra, pasy i t. p.

Szaty — miasteczko w gub. i pow. Kowieńskim, ma kościół parafjalny, fundowany w ostatnim roku XV w.

Szawle — m. pow. w gub. Kowieńskiej, nad jeziorem tejże nazwy, po Kownie najpiękniejsze w całej gubernji.

Szczara — rzeka, wypływa z jeziora Kołdyczewa, w pow. Nowogródzkim i w pobliżu miasteczka Mostów wpada z lewej strony do Niemna. Długość jej wynosi mil 38, a spławna jest na przestrzeni 26 mil, co podało Michałowi Ogińskiemu, hetmanowi litewskiemu myśl połączenia za jej pomocą morza Baltyckiego z Czarnem, przez Jasiołdę, Prypeć i Dniepr ku południowi, a Niemen ku północy. W tym celu rozpoczął budowę dziesięcio-milowego kanału, który ukończono w 1802 r.

Szczaw—rodzaj roślin z rodziny rdestowatych, którego liczne gatunki rozpowszechnione są we wszystkich krajach strefy umiarkowanej, a nawet zimnej. Niektóre gatunki zawierają w soku komórkowym znaczną ilość szczawianu potasu, który nadaje im smak kwaśny. Do takich należy *szczaw ogrodowy*, rosnący dziko na łąkach i w lasach; w uprawie nabiera smaku łagodniejszego. Używa się na pokarm.

Szczawa—woda mineralna, zawierająca w większych ilościach wolny kwas węglowy.

Szczawik — rodzaj roślin z rodziny szczawikowatych, bylina zwykle bezłodygowa. Szczawik zwyczajny, zwany także *zajęczą kapustą*, jest zielem drobnem, pospolitem po miejscach cienistych, o liściach trój-listkowych, z listkami odwrotnie sercowatymi i kwiatach barwy wodnisto-białej lub różowawej. Smak ma przyjemnie kwaskowaty. Z rośliny tej otrzymywać można w znacznej ilości sól szczawikową.

Szczawiowy kwas lub *szczawikowa sól* — występuje w przyrodzie w soku niektórych roślin, jak szczaw, szczawik, wielu gatunków rabarbarum. Dawniej otrzymywano go ze szczawiku. Dziś otrzymuje się fabrycznie. Posiada własności trujące. Używa się w wielkich ilościach w farbierstwie, jako bejca, oraz do ożywiania kolorów, do bielenia wełny, do wywabiania plam atramentowych, czyszczenia miedzi, mosiądzu i t. d. *Szczawian wapnia*—sól biała, nierozpuszczalna, stanowi jedną ze składowych części kamieni moczowych.

Szczawnica—wieś w Galicji zachodniej, w górskiej kotlinie Karpackiej, w pobliżu Pienin. Posiada kilka silnych zdrojów kwaśnych i żelazistych. Jest miejscem leczniczem.

Szczebrzeszyn — starożytne miasto polskie w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, nad rz. Wieprzem. Szczebrzeszyn należał do Gorajskich, później dostał się Górkom, którzy tu mieli prawo sądu i miecza. W końcu XVI wieku przeszedł w posiadanie Jana Zamoyskiego, który go włączył do ordynacji. Sławna w swoim czasie szkoła szczebrzeszyńska była niejako filją akademji zamojskiej. Szkoła ta miała różne nazwy: liceum, szkoły wyższej wydziałowej, wojewódzkiej, a nareszcie gimnazjum. Szczebrzeszyn wydał wielu uczonych, między innymi Wojciecha Bazeusza, gramatyka łacińskiego z XVI w., Jana Siestrzeńskiego, lekarza, filantropa, pedagoga i jednego z pierwszych litografów polskich.

Szczecin, *Szczytno*, po niem. *Stettin* — miasto, stolica Pomorza, silna twierdza i port morski, liczy 140.000 mieszkańców. Leży przy ujściu Odry do zalewu Odrzańskiego, który jest odgraniczony od Bałtyku dwoma wyspami: Usedomem i Wolinem.

Szczecina, ob. *Włosy*.

Szczeć czyli *drapacz*—rodzaj roślin szczeciowatych, z których najważniejsza jest szczeć *suknowalska*, o kwiatach fijoletowych i plewach sztywnych, haczykowato-zgiętych. Rośnie dziko w Europie południowej, a w środkowej bywa uprawiana. Główek kwiatowych używa się do szczotkowania wyrobów sukienniczych. Inne gatunki, jak np. szczeć *leśna* i *włosista*, rosną u nas dziko, ale z powodu ości prostych nie nadają się do użytku w sukiennictwie.

Szczekociny — osada w gub. Kieleckiej, pow. Włoszczowskim, nad rzeką Pilicą, siedziba zamożnej niegdyś rodziny Odrowążów, pamiętna klęską Kościuszki w bitwie z Rosjanami i Prusakami w r. 1794.

Szczepanik *Jan*, ur. w Galicji 1872 r., zostawszy nauczycielem w Korczynie, gdzie istnieje fabryka tkacka płócien, wpadł na myśl zbudowania nowego warsztatu tkackiego, w którym by różne wzory i rysunki można wyrabiać na tkaninie przy zastosowaniu fotografji. Rzecz zapowiadała się jako wielki wynalazek, ale rychło okazało się, że ją przeceniono.

Szczepanowski *Stanisław*, um. w r. 1900, poseł na Sejm krajowy i do Rady państwa. Położył wielkie zasługi w sprawie rozbudzenia przemysłu naftowego w Galicji. W r. 1888 wydał pod tytułem „Nędza w Galicji“ broszurę, która zrobiła wielkie wrażenie. W Radzie państwa i Sejmie słynął jako niepospolity, pełen polotu mówca. Zajmował się także gorąco oświatą ludu. Prace jego zebrane w wydawnictwie p. t. „Idea polska“ i „Myśli o odrodzeniu narodowem“

stanowią skarbnicę najżywotniejszych wskazówek narodowych.

Szczepienie ochronne *w medycynie* i *weterynarji* — polega na umyślnem wprowadzeniu do organizmu pewnej substancji zakaźnej, nie niebezpiecznej dla zaszczepionego, a wywołującej w organizmie odporność przeciw danej chorobie zakaźnej. Obecnie szczepień takich dokonywa się przy ospie (ob. *Ospa ochronna*); jest to istotnie szczepienie ochronne, które wykonywa się na osobnikach, niedotkniętych jeszcze ospą naturalną. Inne natomiast szczepienia, jak przy *wściekliźnie* (ob.) i *dyfterycie* (ob.), są szczepieniami leczniczemi, gdyż dokonywa się ich wtedy dopiero, gdy zarazek danej choroby dostał się już do organizmu. Przyczyna skuteczności szczepienia ochronnego i leczniczego nie jest jeszcze dostatecznie wyjaśniona.

Szczepienie (*w ogrodnictwie*)—czynność, przy której młodą gałązkę z pączkami (lub kawałek kory z pączkiem), uciętą z drzewa szlachetnego, t. j. dającego doborowe owoce lub piękne kwiaty, osadzamy w nacięciu, zrobionem na pniu dziczki, tak, aby z nim się zrosła i rozwinęła się w drzewo. Nazywa się to uszlachetnianiem drzewa i jest rzeczą konieczną, gdyż drzewa wyhodowane z nasion chociażby najlepszych odmian, a nie szczepione, dziczeją bardzo łatwo i rodzą owoce cierpkie, niezdatne do użytku. Uszlachetniać można także krzewy ozdobne, np. róże, które wówczas wydają piękniejsze kwiaty. Do szczepienia można brać oprócz drzewek, wyhodowanych w szkółce, także i młode dzikie drzewka leśne. Roślina uszlachetniana (szczepiona) nosi nazwę *dziczki, płonki, podkładki;* gałązka (lub kawałek kory) z pączkiem nazywa się *zrazem*. Zraz z podkładką zrastają się tak ściśle, iż tworzą wkrótce jedną całość. Szczepić można jedynie drzewa i krzewy pokrewnych gatunków, np. wiśnie, śliwki, brzoskwinie, mogą być szczepione wzajem jedne na drugich, to samo można powiedzieć o jabłoniach, gruszach i pigwach, ale nie można szczepić wiśni na jabłoni, ani odwrotnie, a tem mniej gruszy na wierzbie lub brzozie. Nawet nie na każdym pokrewnym gatunku szczepić można szlachetną odmianę.

Szczerbiec — tradycyjna nazwa miecza, przypasywanego królom polskim podczas koronacji. Miał to być ten sam miecz, którym Bolesław Chrobry uderzył w bramę Kijowa. W istocie był to miecz krzyżacki z czasów Władysława Łokietka. Po ostatnim rozbiorze Polski znikł ze skarbca krakowskiego wraz z innymi insygniami. Znajdujący się w ermitażu petersburskim miecz podobny, uchodzący za szczerbiec królów polskich, jakoby nie jest autentyczny.

Szczerców — osada w pow. Łaskim, gub. Piotrkowskiej, nad rzeką Widawką, niegdyś zamożna i ludna, dziś uboga mieścina.

Szczeżuja — pospolity małż słodkowodny. Skorupki ma cienkie, kształtu jajowatego, brunatno-zielone, jaśniejsze lub ciemniejsze z wierzchu, w środku perłowo-białe. Szczeżuję spotyka się często w wodach stojących, zwłaszcza o dnie mulistem; znajduje się jednak i w bieżących; pełza wolno po dnie przy pomocy nogi.

Szczęki.—Są to dwie kości twarzy—górna i dolna; każda z nich posiada zagłębienia, w których osadzone są korzenie *zębów*. Górna szczęka stale złączona z czaszką jest nieruchoma, dolna (t. zw. żuchwa), podobna do podkowy, łączy się z kośćmi skroniowemi za pomocą dwuch stawów, zezwalających jej na szerokie ruchy ku dołowi i ku górze, jako też na ograniczone ruchy boczne.

Szczodrzeniec czyli *złoty deszcz* — rodzaj roślin z rodziny *strąkowych*. Gatunki jego krzewowe, np. szczodrzeniec *groniasty* o kwiatach żółtych, sadzą

w ogrodach dla ozdoby. Niektóre dosięgają wielkości drzew.

Szczuczyn *(litewski)* — miasteczko w pow. Lidzkim, gub. Wileńskiej, słynęło niegdyś wzorową szkołą księży Pijarów.

Szczuczyn *(mazowiecki)*—miasto pow. w gub. Łomżyńskiej, nad rzeką Wissą; od końca XVII w. do 1831 r. posiadało słynne kolegjum Pijarów, które wydało wielu zasłużonych mężów.

Szczupak—ryba miękkopłetwa. Ciało ma podłużne, nieco wałkowate, okryte drobną łuską, barwy oliwkowo-brunatnej w czarne i żółte plamy; brzuch biały, paszczę szeroko rozciętą z licznymi ostrymi zębami, osadzonymi nie tylko na szczękach, ale i na podniebieniu. Zamieszkuje wody słodkie całej Europy i krajów umiarkowanych Azji i Ameryki; przebywa chętniej w wodach stojących, niż w rzekach. Należy do największych i najdrapieżniejszych ryb słodkowodnych; napada na wszystkie ryby, z wyjątkiem zbrojnych ostrymi kolcami okuniów, jazgarzów, cierników, oraz na ptactwo wodne i drobne ssące. Mięso ma smaczne i bardzo cenione; dla niego też bywa hodowany w stawach.

Szczur—zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, spokrewnione z myszą i podobne do niej z postaci, ale znacznie większe. Szczur towarzyszy wszędzie człowiekowi, tak samo jak i mysz, ale jest znacznie od niej szkodliwszy; pokarm bierze najrozmaitszy: roślinny i zwierzęcy; zagryza drób, kaleczy wieprze, niszczy zapasy mięsa, zboża; przegryza się przez najgrubsze bale i mury. *Szczur śniady* czyli domowy, 16 cm. długi, czarno popielaty, z ogonem dłuższym od ciała; dawniej bardzo pospolity w Europie, dziś niezmiernie rzadki; na okrętach przedostał się do Ameryki. *Szczur wędrowny*, większy, 24 cm. długi i silniejszy, z wierzchu szarorudawy, spodem białawy; ogon ma stosunkowo krótszy. Przybył do Europy z Azji w XVIII w. i prawie zupełnie wytępił w niej gatunek poprzedni; następnie tą samą drogą dostał się do Ameryki. Jest znacznie uciążliwszy od śniadego. Osiedla się w domach i budynkach gospodarskich, a w wielkich miastach — w kanałach. Pływa wybornie. W Chinach jadają chętnie mięso szczurów.

Szczwół, ob. *Pietrasznik.*

Szczygieł — ptak wróblowaty, spokrewniony z wróblem, ale mniejszy; od innych łuszczaków różni się dziobem stosunkowo nieco dłuższym. Upierzenie ma żółto brunatne na grzbiecie, białe na brzuchu, łebek czerwony, skrzydła ciemne z żółtymi i białymi paskami. Pospolity w całej Europie, Syberji i Azji mniejszej. U nas — miejscowy. Gnieździ się w gajach, lasach, ogrodach; gniazdo buduje bardzo zręcznie. Żywi się nasionami brzóz, klonów, chwastów różnych, zwłaszcza ostu; z tego powodu pożyteczny. Śpiewa przyjemnie.

Szczypawka miedzianka — krajowy owad chrząszczowaty, z wierzchu miedziany, od spodu lśniąco czarny, na pokrywach skrzydłowych ma trzy podłużne, wypukłe pręgi, a między niemi tyleż szeregów wypukłości guziczkowych, ułożonych jakby w łańcuszki; skrzydeł brak; szczęki długie i silne. Szczypawki są bardzo drapieżne, również jak i ich larwy; żywią się owadami, drobnymi ślimaczkami i t. p.; bardzo użyteczne. Pospolite po polach, ogrodach; biegają szybko; żerują w nocy.

Szczypiorek — gatunek czosnku, znacznie mniejszy od czosnku pospolitego, o cebulce dość twardej, liściach odziomkowych długich, rurkowatych, mających właściwy sobie smak i zapach; drobno pokrajane, używane są jako przyprawa.

Szczyr — roślina dwuliścieniowa z rodziny wilczomleczowatych. Jest to dość pospolity chwast po rolach i ogrodach; lekko trujący; używany był dawniej w medycynie; mleko krów, karmiących się szczyrem, przybiera barwę

niebieskawą; wogóle bydło nie jada go chętnie.

Szechenyi *Stefan* (czyt. Seczeni) hr., ur. 1792 r., um. 1860 r., zasłużony patrjota i mąż stanu węgierski, dźwignął swój kraj przez mądre reformy w zakresie rolnictwa i przemysłu; przyczynił się do założenia Akademji węgierskiej.

Szef (z fran.)—zwierzchnik, naczelnik, przełożony, pryncypał, dowódca. *Szef pułku* — tytuł honorowy, dawany osobom z rodzin panujących i zasłużonym dygnitarzom wojskowym, przyczem pułk otrzymuje nazwisko swego szefa.

Szeged (czyt. Seged), albo *Szegedyn*—miasto na Węgrzech, największe po Budapeszcie, leży nad Cisą, liczy z górą 90.000 mieszkańców.

Szeik (arab.)—tytuł naczelników pokoleń arabskich i beduińskich w Azji i w Afryce, oraz przełożonych nad klasztorami derwiszów w Turcji. *Szeik ul Islam*—najwyższy duchowny mahometański, głowa wiernych w Turcji; *mufti.*

Szeklerowie—szczep węgierski, zamieszkujący górskie doliny Aluty i Maroszy we wschodniej części Siedmiogrodu.

Szeksna—jeden z główniejszych dopływów Wołgi; bierze początek z Białojeziora, przepływa przez gub. Nowogrodzką i Jarosławską i ubiegłszy 426 w., wpada do Wołgi pod Rybińskiem.

Szekspir, ob. *Shakespeare.*

Szela *Jakób* — dowódca band morderców i rozbójników w Galicji w 1846 r. Służył długo w wojsku. Za przestępstwa osadzony w więzieniu kryminalnem, z polecenia starosty cyrkułowego Breindla został wypuszczony na wolność i za jego namową stanął na czele więźniów uwolnionych z kajdan, celem wymordowania szlachty polskiej, a tem samem sparaliżowania zamierzonego powstania. Po skończeniu swego zadania, ozdobiony przez rząd austrjacki krzyżem zasługi, zakupił sobie piękny majątek na Bukowinie.

Szelak—żywica, jedna ze składowych części gumilaki, zawierającej nadto czerwony barwnik, podobny do karminu; wydziela się wskutek nakłócia młodych pędów niektórych figowców, akacji, rosnących w Indjach Wschodnich. Po oczyszczeniu, szelak przedstawia się w postaci masy białej lub różowawej, twardej, bardzo kruchej, łatwo topliwej, rozpuszczalnej w alkoholu. Szelak spotykamy w handlu w postaci cienkich blaszek, wyglądających jak klej i mających barwę brunatną. Używa się do wyrobu politury, kitów, lakierów, do utrwalania pasteli, wyrobu delikatniejszych laków i t. d.

Szeląg — dawny pieniądz polski; w różnych czasach różnej był wartości; r. 1368 był = 12 groszom polskim; w r. 1451=11 gr. pols.; w r. 1598=3 gr. pols.; w r. 1620=$1\frac{1}{2}$ gr.; 1650=1 gr.; potem =$\frac{1}{2}$ gr., w końcu=$\frac{1}{3}$ gr.

Szelążnik, *dzwoniec* albo *grzebycznik*—roślina jednoroczna z rodziny trędownikowatych, o łodydze prostej, wysokiej na 1 stopę, liściach podłużnych, bezogonkowych; kwitnie żółto w maju i czerwcu, rośnie na wilgotnych łąkach jako półpasorzyt na korzeniach innych roślin; stanowi chwast, trudny do wytępienia.

Szemat, ob. *Schema.*

Szembek—rodzina znana w dziejach naszych; pojawia się na ich widowni w drugiej połowie XVII wieku. W XVIII stuleciu wydała dwuch arcybiskupów gnieźnieńskich, biskupa warmińskiego i dwuch biskupów płockich. *Jerzy Szembek* w końcu XIX wieku był najpierw biskupem płockim, później arcybiskupem metropolitą mohylowskim.

Szeptyccy—rodzina szlachecka, wywodząca się od bojarów ruskich; używa obecnie tytułu hrabiowskiego. Z rodziny tej było w XVIII wieku dwuch dostojników Kościoła grecko-unickiego: Atanazy i Leon Ludwik, arcybiskup

metropolici kijowscy i biskupi lwowscy. *Jan* hrabia *Szeptycki* jest obecnie posłem na Sejm krajowy i członkiem Izby panów; syn jego *Andrzej* jest metropolitą lwowskim.

Szereg—zbiór w porządku po sobie idących przedmiotów, wyrazów, liczb, osób, np. żołnierzy i t. d.; rodzaj rachunku w matematyce.

Szereszów—miasteczko w pow. Prużańskim, gub. Grodzieńskiej.

Szermierka—sztuka używania broni siecznej w walce pojedyńczej; *fechtunek, fechtowanie;* także walka ręczna, czyli pasowanie się dwuch szermierzy.

Szerokość geograficzna, ob. *Ziemia.*

Szerszeń, ob. *Osa.*

Szeryf—1) W Arabji tytuł potomków Mahometa; rządca Mekki. 2) W Anglji urzędnik hrabstwa, przeważnie policyjny, sędzia wiejski do spraw mniejszej wagi.

Szeszupa — rzeka, bierze początek w pow. Sejneńskim, gub. Suwalskiej, pod wsią Szeszupą, przepływa obok miasta Władysławowa i aż do wsi Kirkiły stanowi granicę Prus; wpada do Niemna.

Sześcian—bryła geometryczna o sześciu równych sobie powierzchniach kwadratowych, tworzących jej ściany.

Szewctwo—rzemiosło, którego zadaniem jest sporządzanie obuwia ze skóry lub innych materjałów, jak z tkanin, kauczuku i t. p. Wyrób obuwia dokonywa się ręcznie lub fabrycznie, za pomocą maszyn; wyrób fabryczny rozwinął się zwłaszcza w Ameryce, ale obecnie coraz bardziej rozpowszechnia się i w Europie. Niekiedy wyrób obuwia prowadzi się sposobem mięszanym, robota bowiem rozpoczyna się za pomocą maszyn, wykończa zaś ręcznie.

Szewczenko *Taras*—poeta ukraiński, ur. 1813 r., um. 1861 r. Ob. *Ruś* (literatura).

Szewiot — wełna z górskich owiec szkockich i wyrabiana z wełny tej tkanina kiprowana.

Szewron—naszywka w kształcie kąta na rękawie munduru wojskowego, oznacza liczbę lat służby lub rangę; odznaka zaszczytna.

Sziras — miasto główne Farsistanu, prowincji perskiej, na brzegach słonego jeziora Basztegan, ma około 30.000 miesz. i liczne zakłady fabryczne.

Szkaplerz—część ubioru wierzchniego, używanego w wielu zakonach. Składa się z dwu kawałków sukna lub materji, z których jeden spada na przód, drugi z tyłu od szyi w dół. Około połowy XIII w. Szymon Sztok, Anglik, generał zakonu karmelitańskiego, zaprowadził używanie Szkaplerza i dla osób świeckich, ale w małej formie. Szkaplerz taki składa się z dwu maleńkich płatków sukna, z wyszytem na nich imieniem Marji, nosi się na wstążce lub sznurku, zawieszony u szyi. Dnia 16 lipca obchodzi Kośbiół rz.-katolicki uroczystość N. M. Panny Szkaplerznej.

Szkarlatyna, ob. *Płonica.*

Szkarłat—tkanina jedwabna lub wełniana, ufarbowana na barwę ponsową; purpura; barwa krwisto czerwona, purpurowa.

Szkarłupnie—nazwa jednego z typów państwa zwierzęcego. Szkarłupnie mają budowę promienistą tak samo, jak jamochłonne, ale posiadają zawsze samodzielny przewód pokarmowy. Postać ich bywa rozmaita: kulista, gwiaździsta, walcowata; skóra w rozmaity sposób zwapniała i z tego powodu twarda. Szkarłupnie są wyłącznie stworzeniami morskiemi; rozmnażają się z jaj. Tu należą: *rozgwiazdy* czyli *gwiazdy morskie, jeżowce, strzykwy* i *liljowce.*

Szkatuła—niewielka skrzynia drewniana lub metalowa z zamkiem i kluczykiem do przechowywania kosztowności. Przenośnie—własny kapitał w gotówce.

Szkic — kilku charakterystycznymi rysami nakreślony rysunek lub malowidło; odręczny zarys przedmiotu, rzucony na papier lub płótno; pomysł, projekt; utwór literacki nie wyczerpujący przedmiotu wszechstronnie, lecz kilku artystycznymi rysami wywołujący wrażenie estetycznej całości.

Szkielet (*kościec*) — stanowi rusztowanie, podtrzymujące ciało ludzkie i zwierzęce. Szkielet ludzki składa się z 240 kości, wliczając w to i 32 zęby. Kości te (głowy, tułowia i k o ń c z y n) p odtrzymują części miękkie ciała i z a b e z p i e czają narządy wewnętrzne i dzięki mięśniom i stawom poruszają się w rozmaitych kierunkach.

Fig. 76. Szkielet ludzki: a, — kości głowy; c—kręgi szyjowe; d—kość piersiowa, e — kręgosłup; t—kość ramieniowa; f—kość łokciowa; g — kość promieniowa; h — napięstek; i — śródpięście; k—palce rąk; u — obojczyk; s — kość biodrowa; r—kość udowa; l—goleń; m — kość piszczelowa; n—stęp; o—śródstopie; p—palce stopy; q—rzepka kolanowa.

Szklarz—owad prostoskrzydły, należący do ważek. Ciało ma grube, czerwonawo lub brunatno żółte, zazwyczaj w plamy zielone lub błękitne; odwłok walcowaty. Skrzydła nie zwężone u podstawy. Oczy wielkie, ale nie schodzące się. Pospolity nad wodami; lata szybko.

Szkło. Szkło otrzymuje się przez stopienie krzemionki, t. j. czystego piasku z potasem, sodą, wapnem palonem lub gliną. Do stopu tego dodaje się często ołów pod postacią minji lub glejty i mangan jako braunsztejn. Domieszka metali do szkła ma na celu albo nadanie mu większej przezroczystości, albo zwiększenie łamliwości światła, której zawdzięczamy świetną grę barw w szkłach rzniętych. Metale zmniejszają też kruchość szkła, czyniąc je sposobniejszem do rznięcia czyli szlifowania. Są cztery główne gatunki szkła. 1. Szkło kryształowe, czeskie albo lekkie, zawierające, prócz krzemionki, potas i wapno. Jest ono bezbarwne, trudno-topliwe, twarde i dość wytrzymałe na zmiany ciepłoty. Odmianą jego jest szkło zwierciadłowe. 2. Szkło szybowe, zwyczajne czyli francuskie, zawiera sodę i wapno. Jest łatwiej topliwe niż czeskie i posiada zabarwienie niebieskawo-zielone. Tu należy także kronglas. 3. Szkło kryształowe ciężkie, zawiera w swym składzie potas i ołów, jest miękkie, łatwo topliwe, posiada silny połysk i przyjemny dźwięk. Odmianami tego szkła są *flintglas,* służący do wyrobu szkieł optycznych i *stras,* służący do wyrobu sztucznych drogich kamieni. 4. Szkło butelkowe zawiera w sobie glinkę, wapno i sodę lub potas i bywa zanieczyszczone różnemi przymieszkami. Jest to gatunek szkła najpośledniejszy i najtańszy. Prócz wymienionych powyżej gatunków, rozróżniamy jeszcze szkła kolorowe, mleczne, nieprzezroczyste czyli emalję. Szkło kolorowe otrzymujemy, dodając do roztopionej masy szklistej nieco tlenków metalicznych. Szkło mleczne otrzymuje się przez dodanie przepalonych kości do zaprawy szklanej. Gatunkiem szkła jest też t. zw. wodne szkło. Fabryki, w których wyrabiają szkło, nazywają się hutami szklanemi. Szkło topi się w tyglach, w odpowiednio urządzonych piecach hutniczych. Wyroby ze szkła są dwojakie: dęte i lane. Do wydymania służą tak zwane cybuchy czyli piszczele, t. j. rurki żelazne o drewnianej rączce. Masę szklaną, nabraną na koniec

cybucha, wydyma robotnik za pomocą dmuchania i wprowadza w odpowiednią formę z drzewa lub gliny, gdzie szkło przyjmuje kształt żądany. Obecnie używają do dęcia szkła maszyn ze zgęszczonem powietrzem. Szyby otrzymuje się także przez wydymanie.

Szkłów—miasto w gub. i pow. Mohylowskim, przy ujściu rzeki t. n. do Dniepru, posiada wyborną przystań, liczy około 12.000 miesz., przeważnie żydów, prowadzących rozległy handel. Starożytna to osada, niegdyś własność rodziny Chodkiewiczów.

Szkocja—północna część Anglji czyli wyspy Brytanji, wraz z wyspami mniejszemi: Hebrydami i Orkadami. Wybrzeża Szkocji poszarpane są licznemi zatokami, które dzielą ją na 3 części: północną, środkową i południową, graniczącą z Anglją. Kraj górzysty, a chociaż góry są niewysokie (do 1350 metrów), to tylko zapadłe płaszczyzny Szkocji środkowej i południowej są gęsto zaludnione, do czego przyczyniają się także kopalnie węgla kamiennego. Na zachodniem wybrzeżu leży miasto Glasgow, na wschodniem główne miasto Edynburg. Szkocja obejmuje 80.000 kil. kw., ale ma tylko 4.000.000 ludności. Szkoci są pochodzenia celtyckiego; znali ich już Rzymianie, którzy w r. 80 po Chr. rozszerzyli swe państwo aż w głąb Szkocji. Państwo szkockie (niezawisłe) istniało do początku XVIII wieku. W r. 1702, król szkocki Jakób I wstąpił na tron angielski i po długich sporach nastąpiła unja wieczysta Szkocji z Anglją. Szkoci są w przeważnej liczbie prezbyterjanami (ob.); język ich obecny jest narzeczem angielskiego.

Szkoła—w najzwyklejszem znaczeniu wyrazu — instytucja, mająca na celu kształcenie umysłowe młodzieży. Przez długi czas w wiekach średnich istniały w Europie szkoły jedynie kościelne i klasztorne, przeznaczone dla duchowieństwa i wyższych stanów. W końcu XII i XIII w. z rozwojem handlu i przemysłu powstają w miastach szkoły miejskie, niezależne od duchowieństwa. Rozkwit wyższych studjów we Włoszech, Francji, Polsce pod wpływem epoki odrodzenia (XV w.), a następnie reformacji wywołał korzystny wpływ na podniesienie i rozszerzenie szkół świeckich, które jednakże zawdzięczały swe istnienie i powodzenie głównie inicjatywie i gorliwości prywatnej. W Polsce w wieku XVII prowadzenie szkół ujął w swe ręce prawie wyłącznie zakon Jezuitów, który, wziąwszy sobie za zadanie walkę z reformacją, starał się oddziaływać na młodzież, ściągając ją do swoich licznych kolegjów. Szkoły jezuickie przy wadliwym systemie nauczania (głównie pamięciowym) wyróżniały się nadto lekceważeniem przedmiotów ojczystych: języka, historji, geografji ojczystego kraju, a także nauk przyrodniczych. W drugiej połowie XVIII wieku wystąpił przeciw temu systemowi Stanisław Konarski (ob.) i stworzywszy o wiele doskonalszą szkołę pijarską, zmusił i Jezuitów do pewnych reform. Kasata zakonu Jezuitów przez papieża Klemensa XIV w r. 1773 zmusiła rząd polski do zakładania szkół świeckich. Powstała wówczas Komisja Edukacyjna, pierwsze w Europie ministerjum oświaty, która dokonała gruntownej reformy szkolnictwa w Polsce i rzuciła podwaliny poglądów pedagogicznych, na których i dziś jeszcze opiera się wychowawcza myśl polska. Inne kraje weszły również na tę drogę. I wszędzie prawie rządy ujęły szkolnictwo w swoje ręce. Odpowiednio do celów, jakim służą, szkoły dzielimy na ogólne, dążące do rozwinięcia wszechstronnego umysłów i *specjalne*, przygotowujące ucznia do zawodu. Ze względu na stopień udzielanego wykształcenia, dzielą się szkoły na *początkowe* (elementarne), *średnie* i *wyższe*. Prócz tego stosownie do sposobu powstawania i utrzymywania, odróżniamy szkoły *publiczne* (państwowe), *gminne* (miejskie i wiejskie) i *prywatne*. Odrębną kategorję stanowią tu szkoły utrzymywane przez duchowieństwo świeckie i zakonne. Szkołami *początkowemi* nazywamy te zakłady, w których dziecko do 14 r. (średnio) pobiera odpowiednią naukę, przygotowującą je do *średnich* zakładów, jak gimnazja klasyczne i realne, wyższe szkoły miejskie i t. d. *Wyższe* szkoły są to uniwersytety, akademje, szkoły sztuk pięknych, zakłady agronomiczne, politechniczne, wojskowe i t. p. instytucje noszące charakter specjalny. Do niższych zakładów specjalnych należą szkoły rzemieślnicze, przemysłowe, handlowe. Szkoła jako ogniwo, pośredniczące między rodziną a społeczeństwem, stanowi instytucję publiczną ogromnej wagi, stąd urządzenie jej, kierunek, zarząd są przedmiotem gorliwej opieki państw i narodów.

Szkorbut czyli *gnilec* — ogólna wyniszczająca, nie zaraźliwa choroba, spostrzegana we wszystkich klimatach, u osób osłabionych gorączkami, febrą tyfusem, dysenterją, nędzą. Choroba ta dziesiątkuje marynarzy podczas dalekich podróży morskich, żołnierzy podczas wojny, więźniów, ludzi bardzo biednych i t. d. Rozwija się w całym organizmie, wyniszcza go, a zewnętrznie przejawia się bladą cerą, sinawemi wargami, krwawieniem z dziąseł, wylewami krwi (siniakami) pod skórą. Szkorbut trwa długo, zwykle dopiero po 8—16 tygodniach chory odzyskuje zdrowie lub umiera z wyczerpania. Dobre odżywianie, a szczególnie lekkie, pożywne i świeże pokarmy, jarzyny świeże (nie konserwy) i owoce, lepiej działają przy szkorbucie, niż wszystkie lekarstwa.

Szkółka drzew—część ogrodu, przeznaczona wyłącznie na hodowlę młodych drzewek oraz ich uszlachetnianie. Szkółka powinna być zasłonięta od wiatrów za pomocą szpaleru, najlepiej ze świerków lub leszczyny; grunt powinien być w niej zawczasu spulchniony i użyźniony. Sama szkółka składa się z 3 części: 1) oddział *siewek* oraz drzew macierzystych, 2) oddział przesadzonych siewek 3) szkółka właściwa, przeznaczona na uszlachetnianie drzewek.

Szkuta—statek rzeczny, służący najczęściej do przewozu zboża.

Szlachta tworzyła dawniej we wszystkich państwach Europy osobny stan, który posiadał znaczne przywileje. Znamieniem szlachectwa jest dziedziczność. Początek szlachty (po łacinie nobiles) nie jest dobrze znany. Zdaje się wszakże, że w Polsce podstawą do utworzenia się tego stanu była służba wojskowa lub dworska. Za zasługi na polu bitwy lub w pracy pokojowej otrzymywał dzielny (szlachetny) rycerz z drużyny monarszej ziemię, za którą miał on i jego następcy pełnić służbę wojskową; „urodzeni“ z niego używali, jak on, tej ziemi a także jego przywilejów, t. j. byli szlachtą. Prawo szlacheckie albo rycerskie wyrobiło się w ciągu kilku wieków, a obejmowało wolność od ciężarów i podatków, służbę wojskową, przywiązaną do posiadanej ziemi i podleganie sądownictwu monarchy (księcia). Szlachectwo można było odziedziczyć lub otrzymać od panującego przez nadanie czyli nobilitację, która później musiała być wpisana w konstytucje sejmowe (od XVI w.). Początkowo dostawali szlachectwo liczni wolni kmiecie lub rycerze-przybysze z zagranicy za zasługi wojenne. Nowo uszlachcony był tylko półszlachcicem, zwał się *scartabellus*, po polsku włodyką; dopiero jego następcy stawali się szlachtą pełnego prawa rycerskiego. Rody szlacheckie, złożone z biegiem czasu z wielu rodzin, używały jednakowych znaków na pieczęciach (napieczętne znaki) i na chorągwiach i zawołań (haseł); później (w XIII i XIV wieku) przyjęły na wzór rycerstwa zachodniego herby (ob.). Nazwiska szlacheckie powstały u nas dopiero w wieku XV i XVI z dawnych określeń miejscowych

(ziemi posiadanej), np. Jan z Tarnowa zwał się odtąd Tarnowski i t. d. Szlachta czyli rycerstwo posiadało w Polsce bardzo rozległe przywileje i wolności.

Szlachtuz (z niem.), rzeźnia, zabudowanie, w którem zarzyna się zwierzęta.

Szlaka (z niem.)—masa szklista brunatna lub zielona, tworząca się na powierzchni żelaza, przy wytapianiu go z rudy; żużle.

Szlam — rzadki muł, złożony z bardzo drobnej glinki, marglu, oraz rozdrobnionych szczątków zwierzęcych lub roślinnych; pokrywa zazwyczaj dna zbiorników wód stojących lub bieżących wolno; osadza go woda.

Szląsk, ob. *Śląsk*.

Szlezwig-Holsztyn—południowa część półwyspu duńskiego, stanowi obecnie prowincję Prus. W r. 1864 Austrja i Prusy odebrały Danji Szlezwig-Holsztyn; potem stał się on powodem wojny prusko-austrjackiej i pozostał przy Prusach. Kraj to niski i płaski, pochyłony ku morzu Niemieckiemu, a pokryty licznemi jeziorami. Ludność (1.500.000 mieszkańców) przeważnie niemiecka. Obszar wynosi 19.000 kilometrów kw.; główne miasta Kilonja (Kiel) i Altona. Wzdłuż zachodnich jego wybrzeży leżą na morzu Niemieckiem liczne, płaskie wysepki, zwane Helligen albo Dolnofryzyjskie, na których znajdują się znane miejsca kąpielowe: Sylt, Wyck, Norderney i t. d.

Szlifa — szeroki galon, ozdobiony plecionką lub frendzlą srebrną albo złotą, z oznaką stopnia, noszony na ramionach przez oficerów; *przenośnie* stopień oficerski.

Szlifowanie polega na ścieraniu jakiegoś materjału zapomocą innego szorstkiego materjału. Najczęściej używa się do szlifowania kamienia piaskowego, który się szybko obraca na osi. Działanie przy szlifowaniu jest tem silniejsze, im większa jest szybkość obrotu, a krążek z miękkiego żelaza, obracający się bardzo szybko, przecina twardą stal. Kamień, obracający się na osi poziomej, nazywa się toczydłem. Zamiast kamienia używa się sztucznych krążków szmerglowych (ob. *Korund*), zwłaszcza do ostrzenia narzędzi stalowych i obrabiania przedmiotów żelaznych. Krążki szmerglowe wymagają znacznej szybkości obrotowej. *Szlifierki*, t. j. maszyny z krążkiem szmerglowym bywają bardzo rozmaicie urządzane, stosownie do celu, jakiemu mają służyć. Do szlifowania drzewa używa się pumeksu i papieru szklistego. Każdy przedmiot przed polerowaniem musi być wyszlifowany.

Szluza—upust, urządzenie w rodzaju kanału z zastawami, utrzymującemi wodę na żądanym poziomie, w celu spożytkowania jej dla fabryki, młyna, przepływu statków przez kanał i t. p.

Szmalec lub *smalec* — przetopione z niewielką ilością wody sadło świńskie. Używa się na pokarm, do wyciągania olejków eterycznych z kwiatów, do wyrobu pomad, maści i t. d.

Szmaragd — drogi kamień pięknej zielonej barwy; składa się z kwasu krzemowego, glinki i ziemi berylowej; bardzo trudno topliwy. Znajduje się w Peru i w Kolumbji, wrośnięty w skały. Czysty szmaragd jest nader wysoko ceniony jako klejnot. *Beryl* (ob.) znacznie pospolitszy, płaci się taniej.

Szmelc (niem.) — emalja, powłoka szklista, tworząca się na metalach; przetopienie kruszców, stop metalowych przedmiotów na masę metalową. *Przenośnie*—rzecz nie do użytku.

Szmergel—minerał, odmiana korundu (ob.); potłuczony miałko, używa się jako proszek do szlifowania, polerowania, a także do wyrobu papierów szmerglowych, używanych do gładzenia drzewa, metalów, gipsu i t. d.

Szminka—tłusta farba, składająca się z tłuszczu i barwników, używana przez aktorów do malowania twarzy.

Szmuklerz—rzemieślnik wykonywujący różne obszycia i ozdoby z nici, bawełny, jedwabiu.

Sznur—miara miernicza polska, zawierająca 10 prętów.

Szofer (z franc.)—palacz, człowiek kierujący samochodem i regulujący paliwo (ilość nafty, benzyny) w motorze.

Szokalski *Wiktor Feliks* — lekarz, znakomity okulista i fizjolog, prof. akademji medycznej i Szkoły Głównej, później uniwersytetu w Warszawie, prezes Towarzystwa Lekarskiego. Pisał po polsku i po francusku. Ur. r. 1811, um. w Warszawie w r. 1889.

Szop — niewielkie zwierzę ssące, drapieżne, spokrewnione z niedźwiedziem. Ma dość zgrabną budowę, jest zwinny i ruchliwy; zręcznie łazi po drzewach. Sierść szopa żółtawo-siwa, końce włosów brunatne lub czarne, ogon dość długi, puszysty, siwo-żółty z 6-ma ciemnymi pierścieniami. Szop zamieszkuje Amerykę Północną; żywi się owocami, ptakami, jajami, owadami, łowi raki i ryby. Dostarcza cenionego futra, niezbyt trwałego, ale ciepłego i lekkiego.

Szopen, ob. *Chopin*.

Szopka — rodzaj małego teatrzyku, w którym dla zabawy dzieci występują lalki poruszane w sposób niewidoczny przez urządzającego przedstawienie. Od Bożego Narodzenia do Matki Boskiej Gromnicznej, szopka bywa u nas obnoszona po domach. Treścią przedstawień szopkowych jest zwykle Narodzenie Chrystusa Pana zamiary mordercze Heroda i t. d. W szopce jest zawsze żłobek i stajenka betleemska. Obok Heroda, Śmierci, Djabła ukazują się też w szopkach typy miejscowe, zazwyczaj traktowane w sposób humorystyczny i śpiewające charakterystyczne piosenki. Szopka należy do zabytków dawnej naszej kultury.

Szosa—gościniec, droga bita, układana lub murowana z kamieni.

Szowinizm (z fran.)—fałszywie zrozumiany patrjotyzm, połączony z przecenianiem wszystkiego co swojskie, a ganieniem i niedocenianiem wszystkiego co obce.

Szpada—broń biała o wąskiem, prostem ostrzu, noszona u boku dla ozdoby, albo jako część umundurowania przepisanego dla urzędników i dla wychowańców niektórych zakładów naukowych; używana do pojedynku.

Szpak — ptak wróblowaty, barwy czarnej z pięknym połyskiem fijoletowym i zielonym, oraz jasnemi plamkami na końcu każdego pióra. Żywi się owadami, ślimakami a także jagodami; bardzo użyteczny. Gnieździ się w dziuplach, rozpadlinach murów oraz w skrzynkach z umyślnie urządzonym otworem. Krajowy; pospolity w ogrodach, na polach, a zwłaszcza na łąkach i pastwiskach; żeruje stadami; bawi u nas do późnej jesieni, przylatuje bardzo wcześnie. Głos ma przyjemny; łatwo się oswaja, uczy się gwizdać różne melodje i naśladować mowę ludzką.

Szpaler—dwa rzędy drzew lub krzewów odpowiednio wyciętych, tworzące ulicę ogrodową; podwójny szereg ludzi ustawionych wzdłuż ulicy czy drogi, tak, aby pomiędzy jednym a drugim szeregiem pozostało wolne przejście.

Szparag — roślina jadalna z rodziny *liljowatych*. Jadalne są jej młode pędy, wyrastające z kłącza. Smak gorzkawy zawdzięczają szparagi obecności w nich *asparaginy*. Jeśli nie są ścięte zawczasu, rosną dalej, wydając liście i kwiaty, z których powstają okrągłe czerwone jagody. Znane są liczne odmiany szparagów. Rozmnaża się on z nasion. Uprawa szparagów wymaga wielkiej staranności.

Szpat, ob. *Spat*.

Szpicberg — grupa wysp na oceanie Lodowatym północnym na północo-wschód od Grenlandji. Jest to ziemia tylko przez kilka tygodni w roku wolna od śniegu i lodu, bardzo uboga w roślinność. Ze zwierząt żyją tu tylko renifery, lisy i niedźwiedzie. Osad ludzkich nie-

ma wcale, tylko latem przebywają chwilowo rybacy i myśliwi.

Szpieg—donosiciel na usługach rządu lub armji nieprzyjacielskiej, obowiązany śledzić usposobienie ludności, wykrywać tajemne knowania i donosić o nich odpowiednim władzom. Szpieg wojskowy śledzi ruchy armji nieprzyjacielskiej w czasie wojny, a w czasie pokoju bada fortyfikacje i wszelkie środki obronne danego państwa.

Szpik kostny—miękka żółtawa masa (tkanka łączna), obfitująca w tłuszcz; wypełnia ona większe jamy oraz małe kanaliki w kościach i stanowi ochronę dla naczyń krwionośnych, odżywiających kości.

Szpinak — roślina jadalna z rodziny *komosowatych*. Liczne jego odmiany hodują w ogrodach; rozmnaża się z nasienia.

Szpinet lub *spinet* — używany dawniej instrument muzyczny, podobny do fortepianu, ale mniejszy; głos miał też znacznie cichszy; teraz zupełnie wyszedł z użycia.

Szpital *(lazaret)* — budynek, w którym chorzy znajdują pomieszczenie, opiekę i pomoc lekarską. Szpital znajdować się powinien na miejscu otwartem, na gruncie suchym, o ile możności zdala od miasta. W budowie szpitali rozróżnia się dwa główne typy: centralizacyjny i decentralizacyjny. Cechą pierwszego jest pomieszczenie wszystkich sal szpitalnych w jednym gmachu, drugi zmierza do budowania oddzielnych pawilonów. System ostatni ma wielką przewagę nad pierwszym, zapobiega bowiem znaczniejszemu skupianiu chorych i zanieczyszczaniu powietrza, ułatwia izolację chorych i podział na odpowiednie specjalności.

Szpony—pazury ptaków drapieżnych, ostre, mocne, długie, śpiczaste i mniej lub więcej zagięte.

Szprewa, ob. *Sprea*.

Szprotka — ryba śledziowata, ale znacznie mniejsza od śledzia (10—15 cm.). Zamieszkuje morze Północne i Bałtyckie, towarzyszy śledziom. Jadalna, ale mniej ceniona od tych ostatnich.

Szrapnel — pocisk działowy, napełniony małemi kulkami, pękający lub zapalający się w powietrzu.

Szreniawa—rzeka, poczyna się pod miastem Wolbromiem w gub. Kieleckiej, pod Koszycami uchodzi do Wisły.

Szreńsk — osada. w gub. Płockiej, pow. Mławskim, nad rz. Mławką, posiadała niegdyś wspaniały zamek obronny. Sławny w dziejach konfederacji barskiej Józef Sawa Caliński pod Szreńskiem wzięty został do niewoli.

Szron, ob. *Rosa*.

Sztab (z niem.) — zarząd wojskowy i administracyjny armji, korpusu, dywizji, pułku, złożony z oficerów wyższego stopnia. *Sztab generalny*—władza wojskowa, zajmująca się układaniem planów wojny i wykonywaniem rozporządzeń głównodowodzącego.

Sztaba (z niem.)—pręt żelazny; kawał złota lub srebra.

Sztafeta—goniec, pocztyljon wyprawiony umyślnie z pilną wiadomością; papiery lub wiadomość przezeń przywieziona.

Sztambuch (niem.)—książka pamiątkowa, zapełniona aforyzmami i wierszami przyjaciół, znajomych lub ludzi znakomitych.

Sztanca — stalowe narzędzie w rodzaju stempla o brzegach gładkich lub ostrych, mające kształt przedmiotu lub deseniu, który ma być wycięty lub wytłoczony; płytka z wyżłobieniem rysunku lub napisu, który ma być wytłoczony wypukło na innej płytce.

Sztandar — chorągiew wojskowa, dawniej głównie proporzec jazdy, gdy właściwa chorągiew używana była w piechocie.

Sztof—rosyjska miara płynów, dziesiąta część wiadra, około 5 kwaterek.

Sztokholm, ob. *Stockholm*.

Sztolnia — lekko pochyły chodnik, galerja w kopalni, służąca za wjazd

do niej lub za kanał, odprowadzający wodę z kopalni.

Sztuciec: 1) Broń dalekonośna, krótka, podobna do dawnego karabinu. 2) Nóż, widelec i łyżka razem wzięte.

Sztuka. Wyraz ten w powszedniem używaniu oznacza wprawę i umiejętność robienia czegoś użytecznego lub przyjemnego, dlatego też mówi się: sztuka krawiecka, sztuka myśliwska, sztuka kucharska i t. p. W wysokiem znaczeniu sztuka jest umiejętnością wytwarzania dzieł takich, które bardzo silnie, ale w sposób uszlachetniający, wzruszają duszę ludzką. W tem też znaczeniu mówi się o *sztukach pięknych*, do których się zaliczają: architektura (t. j. budownictwo), o ile nie poprzestaje tylko na tem, aby chronić człowieka od zimna i niepogody, ale ma i piękno za cel, malarstwo, rzeźbiarstwo, muzyka, poezja. *Sztuką stosowaną* nazywamy sztukę w zastosowaniu do rękodzieł.

Sztukaterja—ozdoby architektoniczne, odlewane z gipsu i przytwierdzane następnie przy pomocy gipsu lub gwoździ do ścian, sufitów i t. d.

Sztundyści — sekta religijna protestancka, mająca zwolenników także w południowej Rosji, dokąd przybyło wielu sztundystów z Wirtembergji w r. 1817. Prowadzą oni życie bardzo surowe pod względem moralnym i wspólnie odbywają ćwiczenia duchowe.

Szturm (z niem.) — atak, gwałtowne natarcie, zwłaszcza piechoty, uderzenie wojska na twierdzę w celu jej zdobycia.

Szturmak (z niem.)—gatunek strzelby o szerokim wylocie. *Przenośnie* — kobieta niezgrabna, ordynarna; popychadło.

Sztycharstwo, ob. *Rytownictwo*.

Sztygar—dozorca robotników w kopalni, górnik wykształcony zawodowo, kierujący pracą w kopalni.

Sztylet—broń ręczna, złożona z rękojeści i krótkiego obosiecznego ostrza, zwężającego się ku końcowi.

Sztyrmer *Ludwik*, ur. 1809 r., pisał powieści fantastyczne, w których przedstawiał ludzi chorobliwego usposobienia i nastroju ducha; powieści te ogłaszał pod nazwiskiem żony swojej, Eleonory z Janowskich Sztyrmer.

Szubert *Michał* — botanik polski, prof. uniwers. warsz., ur. 1787 r., um. 1860 r.; położył zasługi jako dyrektor ogrodu botanicznego w Warszawie przez upiększenie go i nagromadzenie cennych gatunków roślin. Oprócz artykułów treści botanicznej, umieszczanych w różnych czasopismach, wydał „Opisanie drzew i krzewów leśnych Królestwa Polskiego".

Szubin—miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskiem, w okręgu regencyjnym Bydgoskim.

Szubrawcy—literacko-moralne towarzystwo, założone przez Kazimierza Kontryma w Wilnie w 1817 r. Celem tego towarzystwa, rządzącego się ścisłemi ustawami, które tworzyły tak zwany „Kodeks szubrawski", była naprawa moralna społeczeństwa, skuteczne oddziaływanie w duchu obywatelskim na wszystkie ważniejsze jego sprawy. W piśmie czasowem, pod tytułem „Wiadomości brukowe", chłostali Szubrawcy przywary i nałogi współziomków swoich dowcipnie i bez miłosierdzia, szerzyli światło, tępili przesądy stanowe, przemawiali za wolnością przekonań, nawoływali do ludzkiego postępowania z wieśniakami. Towarzystwo Szubrawców liczyło w gronie swojem najdzielniejszych i najświatlejszych obywateli Litwy; trwało do roku 1822, w którym zostało rozwiązane przez rząd.

Szujscy — ród książęcy rosyjski, z którego *Dymitr* i *Wasyl* dążyli do opanowania tronu carskiego po wygaśnięciu dynastji Rurykowiczów, w okresie t. zw. Samozwańców; Wasyl był nawet carem od 1606—1610 r. Po świetnem zwycięstwie Żółkiewskiego pod Kłuszynem (r. 1610) car Wasyl został złożony z tronu i postrzyżony na mni-

chia. Wracając do Polski, zabrał Żółkiewski Wasyla i dwuch jego braci i przyprowadził królowi polskiemu w tryumfalnym pochodzie do Warszawy. Zmarli oni w Polsce.

Szujski *Józef* — znakomity dziejopisarz polski, poeta dramatyczny i publicysta, ur. 1835 r. w Tarnowie, uczył się w Krakowie i Wiedniu; umarł jako profesor historji polskiej w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie r. 1883. Działalność Szujskiego była wielostronna: pisał wiersze, dramaty na tle historji Polski („Śmierć Władysława IV", „Maryna Mniszchówna", „Halszka z Ostroga", „Jerzy Lubomirski", „Adam Śmigielski" i t. d.), od których przeszedł do pracy dziejopisarskiej i w krótkim

Fig. 77. Józef Szujski.

stosunkowo czasie skreślił wielkie dzieło p. t. „Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane". W nich streścił nietylko wszystko, co przed nim na tem polu zrobiono, ale przedarłszy się z ogromnym wysiłkiem trudu przez nieopracowane dzieje dwuch ostatnich wieków, podał je pierwszy w jednym ciągu, wiążąc przyczyny i skutki, okoliczności i ludzi w organiczną całość. Poglądy, które rzucił na okresy rozwojowe narodu polskiego, pogłębienie poglądu na dzieje nasze przez rozsnucie ich na tle historji powszechnej, oto główna zaleta dzieła streszczonego później przez Szujskiego w „Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście". Prócz tego napisał Szujski wiele „Studjów i Opracowań" z dziejów narodu polskiego, wśród których błyszczą jako prawdziwe perły: „Charakterystyka Kazimierza Wielkiego", „Odrodzenie i Reformacja" i inne. „Rys dzeijów piśmiennictwa świata niechrześcijańskiego" należy dotychczas, mimo postępu badań, do książek bardzo cennych. Szujski przełożył na język polski wiele utworów obcych pisarzy. Niezmierne są jego zasługi dla rozwoju krakowskiej Akademji Umiejętności, której był sekretarzem przez pierwszych lat dziewięć jej istnienia.

Szumka—wesoła piosnka ukraińska, przyśpiewka do bardzo szybkiego tańca zwanego także „szumką".

Szumla — twierdza w Bulgarji, pomiędzy Ruszczukiem, Sylistrją i Warną.

Szumsk — miasteczko w pow. Krzemienieckim w gub. Wołyńskiej. Wzmiankowane w dziejach od 1149 r.; podczas najścia Tatarów na Ruś, Szumsk był stolicą udzielnego księstwa.

Szuszwa—rzeka w gub. Kowieńskiej, wypływa z błot, leżących na południo-zachód od m. Szawel, w pow. Szawelskim, wpada do rz. Niewiaży z prawego brzegu. Długa około 120 wiorst.

Szuwaks (niem.)—masa czarna, używana do czyszczenia butów. Wyrabia się z kości palonej na czarno, z dodatkiem oleju, witrjolu i innych domieszek.

Szuwar — zielsko, rosnące wysoko i gęsto w wodach stojących, stawach, jeziorach.

Szwabja — część Niemiec południowych, przytykająca do górnego Dunaju, jeziora Konstancjeńskiego, gór Czarnego Lasu i Szwajcarji. Zachodnia część Bawarji, granicząca z Wirtembergją,

nosi do dziś urzędową nazwę Szwabji. Dawniej liczono do Szwabji i część dzisiejszego królestwa Wirtemberskiego.

Szwadron—oddział konnicy, składający się ze 120 do 200 ludzi.

Szwajcarja—rzeczpospolita, składająca się z 22 państewek związkowych, zwanych kantonami (obszar jej wynosi 41.000 kilometrów kw., ludność 3.000.000), zajmuje środkowe Alpy, które wznoszą się tutaj do największej wysokości, pełne lodowców, wodospadów, wielkich jezior i dzikich skał. Piękność tej górskiej krainy ściąga corocznie podróżnych z całego świata. Szwajcarja graniczy z Francją, Niemcami, Austrją i Włochami. Ludność jej mówi w części północnej i wschodniej po niemiecku, w części zachodniej po francusku; na południu mieszkający Szwajcarowie mówią po włosku. Piękna, ale nie żyzna ziemia była dla Szwajcarów szkołą wytrwałości i pracowitości; dzisiaj kwitnie tu w dolinach uprawa roli, w górach hodowla bydła i owiec, a wszędzie przemysł. Gospodarstwo mleczne i produkcja sera t. zw. szwajcarskiego dochodzi rocznie do 350.000 centnarów. W kantonach zachodnich rozwinęła się fabrykacja zegarków, wyrób koronek i t. p. Najważniejsze miasta Szwajcarji są: Bern, siedziba Rady Związkowej i prezydenta Związku; w zachodniej części: Genewa, Lozanna, Neuchatel (Newszatel); w północnej (prócz Berna): Luzerna, Zurych, Szafuza, Bazylea; Fryburg leży na pograniczu obu części. Szwajcarowie są potomkami dawnych Helwetów, których Rzymianie zawojowali w 34 r. prz. Chr. Stąd i dzisiaj nazywa się kraj ten z łacińska *Helwecją*. Mieszkając na pograniczu szczepów germańskich i romańskich, zostali oni w części zniemczeni, w części zromanizowani i podlegali bądź władcom frankońskim, bądź książętom i panom niemieckim. Pragnęli jednak wybić się na wolność; w tym celu w r. 1291 starszyzna leśnych kantonów: Szwyc, Uri i Unterwalden połączyła się w związek, który w bitwie pod Morgarten 1315 r. odniósł zwycięstwo nad księciem Leopoldem Habsburskim, a potem obronił się książętom burgundzkim. W końcu XV w. zasłynęli Szwajcarowie jako wyborni żołnierze, najmujący się postronnym władcom za pieniądze. Niepodległość związku Szwajcarskiego uznali monarchowie traktatem Westfalskim 1648 r. W r. 1815 ogłoszono neutralność Szwajcarji. Państewko to, choć małe, posiada doskonale urządzone szkoły, oświata stoi wysoko; obywatele Szwajcarji cieszą się swobodami i dobrobytem.

Szwecja — państwo obejmujące wschodnią część półwyspu Skandynawkiego, graniczy na zachód z Norwegją, od wschodu i południa oblewa jego wybrzeża morze Baltyckie; na południowym zachodzie oddzielają Szwecję od Danji cieśniny: Sund i Kattegat. Obszar Szwecji wynosi 450.000 kilometrów kw., ludność—5.500.000 mieszkańców. Kraj w części jest skalisty, w części pokryty lasem, licznemi jeziorami, przez które płyną do Baltyku i Kattegatu rzeki o silnym spadku i licznych wodospadach, które czynią je nieprzydatnemi dla dłuższej żeglugi. Z jezior największe są: Wener, Wetter i Mälar. Odpływ jeziora Wener, Götaelf, jest połączony kanałami żeglownymi z innemi jeziorami i Baltykiem. Góry Szwecji obfitują w kruszce, zwłaszcza żelazo, miedź i srebro. Ludność zamieszkuje najgęściej południową nizinę; trudni się rolnictwem, gospodarstwem leśnem, przemysłem drzewnym i handlem. Na północy, u granic Finlandji mieszkają Finnowie albo Lapończycy. Stolicą Szwecji jest Stockholm; z miast innych: Upsala ma słynny uniwersytet i katedrę, Götaborg, Malmö leżą nad morzem i są portami handlowymi. Wyspa Gotlandja na Baltyku należy też do Szwecji. Szwedzi liczą się do szczepu germańskiego; są ludem rosłym, zdrowym, oddanym obecnie spokojnej

pracy nad dobrobytem i oświatą. Lud szwedzki należy do najbardziej oświeconych w Europie; nie umiejących czytać i pisać niema tam wcale. Przemysł domowy, dzięki slöjdowi, rozwinął się bardzo pomyślnie, a także dobrobyt jest znaczny. Szwedzi są przeważnie wyznania luterańskiego. *Dzieje* Szwecji rozpoczynają się około roku 1000, kiedy król ich Olaf przyjął chrzest święty. Przez kilka wieków rozdzierały kraj wewnętrzne wojny, wskutek czego powstało kilka państw, zjednoczonych razem dopiero w XIII w. W r. 1397 unja kalmarska połączyła Szwecję, Norwegję i Danję, ale Szwecja niechętnie zawarła ten związek i po kilku usiłowaniach daremnych zerwała go ostatecznie w XVI wieku z powodu nieludzkiego postępowania Chrystjana II, króla duńskiego. Wtedy wyniesiony został na tron Gustaw Waza (od r. 1525 — 1560). On umocnił władzę królewską, przyjął wiarę luterańską i pozostawił uporządkowane państwo swoim następcom. Dom Wazów panował w Szwecji do r. 1818. Po Gustawie nastąpił Eryk XIV, którego strącił z tronu brat, Jan III, mąż Katarzyny Jagiellonki, ojciec Zygmunta III, króla szwedzkiego i polskiego (od r. 1587). Zygmunt utracił Szwecję na rzecz stryja Karola IX, ks. Sudermańskiego. Synem Karola był sławny wojownik, Gustaw Adolf, który uczynił Szwecję pierwszorzędną monarchją, otrzymał od Polski część Inflant, ale poległ w wojnie trzydziestoletniej w Niemczech pod Lützen (1632 r.). Za panowania córki jego Krystyny kierował państwem kanclerz Axel Oxenstierna. Szwecja otrzymała w pokoju westfalskim znaczną część Pomorza (1648 r.). Krystyna zrzekła się tronu w r. 1645 i spędziła resztę życia w Rzymie, a koronę Szwecji otrzymał Karol X Gustaw, książe Dwu-Mostów (Zweibrücken), który napadł na Polskę w roku 1655. Po nim panowali: Karol XI, który stracił część Pomorza na rzecz elektora Brandeburskiego i Karol XII, który wsławił się w t. zw. północnej wojnie z Danją, Augustem II i Piotrem W., ale ostatecznie stracił zdobycze swoje i zginął r. 1718 bezpotomnie. Siostra jego Eleonora i mąż jej Karol XII Ulryk, książe niemiecki (Hessen-Kassel), musieli oddać Prusom resztę Pomorza, a Rosji Inflanty i Estonję (w r. 1743 także część Finlandji). Odtąd zaczął się upadek Szwecji, do czego przyczyniły się także wewnętrzne walki i nieudolne rządy Adolfa Fryderyka, Gustawa III (od r. 1771 — 1792) i Gustawa IV Adolfa, którego usunął z tronu (r. 1809) stryj Karol XIII. Adoptował on generała francuskiego, Bernadottego, którego sejm z r. 1810 uznał następcą tronu. Bernadotte panował od r. 1818 do r. 1844 i jest założycielem obecnej dynastji szwedzkiej. Syn jego, Jan Oskar I, rządził do r. 1859, po nim Karol XV, który nadał Szwecji w r. 1866 nową konstytucję, a od r. 1872 panował Oskar II, protektor nauk i sztuk, sam poeta i pisarz. Od r. 1908 na tronie szwedzkim zasiada Gustaw V. W r. 1905 Norwegja, przyłączona w r. 1814, oddzieliła się od Szwecji i utworzyła osobne królestwo.

Szwejsowanie — łączenie na gorąco, bez użycia lutu, dwu kawałków metalu (żelaza, stali, mosiądzu, bronzu, złota, srebra i t. d.). Przy szwejsowaniu bądź posługują się młotem, który skuwa razem rozgrzane końce szwejsowanego metalu; bądź też szwejsują bez pomocy młota, ale w takim razie oba kawałki metalów muszą być rozgrzane aż do częściowego ich stopienia się.

Szwoleżerowie (z franc. chevaux-legers)—konnica lekka, w szczególności pułk lekko-konny polski gwardji Napoleona I, stanowiący przyboczną straż cesarza. Pierwszym pułkownikiem szwoleżerów był Wincenty Krasiński. Po upadku Napoleona przy nowej organizacji armji Królestwa Polskiego pułk ten zniesiono.

Szyb, ob. *Kopalnia*.

Szyber (niem.) — zasuwa w rurach pieców, także suwak czyli szufladka machin parowych.

Szycówna *Aniela*—nauczycielka i autorka dziełek pedagogicznych, napisała między innemi: „Rozwój pamięciowy dziecka“, „Gramatykę języka polskiego dla dzieci“.

Szydłowiec—miasto w pow. Koneckim, gub. Radomskiej, gniazdo znakomitego niegdyś rodu Szydłowieckich, założone 1427 r. Słynęło w XVI, XVII i XVIII wieku z jarmarków. Tutejszy kościół parafjalny, z kamienia ciosowego, wystawiony 1432 r. przez założycieli miasta, pod wezwaniem św. Zygmunta, odznacza się oryginalną budową i pięknym wielkim ołtarzem. W okolicy dobywają wapień, piaskowiec i rudę żelazną.

Szydłowieccy — starożytna, dziś już wygasła rodzina polska, z której pochodzili dwaj dostojnicy na dworze Zygmunta Starego: Krzysztof, kanclerz, i Mikołaj, podskarbi wielki koronny.

Szydłów—osada w pow. Stopnickim, gub. Kieleckiej, bardzo starożytna, opasana murem przez Kazimierza Wielkiego, wzmocniona warownym zamkiem, podniosła się szybko i rozwijała do XVII wieku.

Szydłów (żmudzki) — miasteczko w pow. Rosieńskim, gub. Kowieńskiej, słynne od bardzo dawnych czasów cudownym obrazem N. Marji Panny, umieszczonym w okazałym kościele tutejszym.

Szyfer, ob. *Łupek*.

Szyici—sekta mahometańska w Persji, uznająca tylko Koran i tradycje Alego; przeciw niej występują mahometanie prawowierni, *Sunnici*, którzy obok Koranu, spisanego przez Mahometa, uznają Sunnę, t. j. księgę, zawierającą zbiór podań o Mahomecie i dogmatów, spisanych po jego śmierci.

Szyja — część ciała ludzkiego i wyższych zwierząt (z wyjątkiem ryb), łączy głowę z tułowiem. Szkieletem jej są kręgi szyjowe (ob. *Kręgosłup*), pokryte kilkoma warstwami przeważnie cienkich i długich mięśni, poruszających głową, szczęką dolną i t. d.

Szykana — umyślne czynienie utrudnień, wyrządzanie dotkliwych przykrości w celu wykazania swej przewagi; urąganie.

Szyld — godło, napis na ścianie, na tablicy zawieszonej nad sklepem, podający nazwę firmy i rodzaj towarów, znajdujących się w sklepie; znak.

Szyldkret—rogowe płyty, okrywające skorupę pewnego gatunku żółwia morskiego, używane do wyrobu grzebieni, szpilek, spinek, okładek i różnych drobnych przedmiotów galanteryjnych.

Szyling — moneta angielska, 20-ta część funta szterlinga=47,3 kop.

Szyller, ob. *Schiller*.

Szyller *Stefan*, ur. 1857 r., architekt warszawski, zbudował wiele gmachów (politechnikę, gmach Towarzystwa zachęty sztuk pięknych, bibljotekę uniwersytecką).

Szymanowska *Marja*, z domu Wołowska, sławna w swoim czasie pianistka polska, ur. 1795 r., um. 1832 r. Jedna z jej córek, Celina, była żoną Adama Mickiewicza.

Szymanowski: 1) *Wacław*, ur. 1821 r., um. 1886 r., poeta, autor wielu dramatów i komedji, był długoletnim redaktorem *Kurjera Warszawskiego*. 2) *Wacław*, syn jego, współczesny znakomity malarz i rzeźbiarz, autor „Pochodu na Wawel“, mieszka w Krakowie.

Szymański *Adam*—pisarz współczesny, zdobył sławę „Szkicami“, w których odmalował życie wygnańców na Syberji.

Szymon z Lipnicy św., urodzony w okolicach Krakowa. Po ukończeniu nauk w Akademji krakowskiej wstąpił do zakonu Bernardynów; prowadził potem życie pustelnicze. Posługując chorym podczas morowego powietrza w Krakowie, sam dotknięty zarazą, um. 1482 r.

Szymonowicz *Szymon*, z grecka zwany *Simon Simonides*, jeden z najwybitniejszych poetów polskich XVI w., ur. we Lwowie 1558 r. Niezwykłe zdolności, połączone z gruntownem wykształceniem, uczyniły zeń pierwszorzędnego pisarza i zdobyły mu zagranicą sławę, a w Polsce rzadką za pracę umysłową nagrodę: wieniec poetycki i wyniesienie do stanu szlacheckiego z przydomkiem *Bendoński*. Ceniony przez królów: Stefana Batorego i Zygmunta III, żył Szymonowicz w bliskich stosunkach z hetmanem Janem Zamoyskim, który powierzył mu zorganizowanie założonej

Fig. 78. Szymon Szymonowicz.

przez siebie Akademji w Zamościu i wychowanie syna. W nagrodę za te trudy otrzymał od hetmana w dzierżawę rozległe dobra, gdzie gospodarując i zajmując się piśmiennictwem, zmarł w Czernięcinie 1629 r. Szymonowicz pisał po łacinie i po polsku, władając jednym i drugim językiem po mistrzowsku. Wśród jego utworów łacińskich pierwsze miejsce zajmują te, w których sławi Zamoyskiego, i doskonały dramat pod tytułem „Józef Czysty". W poezji polskiej zdobył nieśmiertelne imię jako twórca polskiej sielanki, w której wybornie przedstawia życie wiejskie, nie szczędząc ciemnych barw dla odmalowania doli ludu wiejskiego.

Szympans — małpa człeko-kształtna, jedna z największych, mniejsza jednak od goryla. Ma duże, odstające uszy, nos spłaszczony, przednie kończyny sięgające tylko do kolan, sierść czarną. Zamieszkuje stadami lasy Afryki za-

Fig. 79. Szympans.

chodniej, zwłaszcza Gwinei. Napastowany szympans broni się energicznie; wogóle jednak obyczaje ma łagodne, jest bardzo pojętny; w niewoli łatwo się oswaja; klimatu europejskiego nie znosi.

Szyper (z niem.)—pierwszy dozorca okrętowy, nadzorca statku rzecznego, przełożony nad flisakami.

Szypka — wąwóz w Bałkanach, na wysokości 1334 metrów nad poziomem morza; w czasie wojny rosyjsko-tureckiej w r. 1877 bronili się tutaj Rosjanie przez kilka miesięcy.

Szypułka *(kwiatowa)* — dłuższa lub krótsza łodyżka, na której osadzony jest pojedyńczy kwiat.

Szyrwinta—rzeka w pow. Wyłkowyskim, gub. Suwalskiej, stanowi w części granicę od Prus i pod Władysławowem wpada z lewej strony do Szeszupy. Długa około 44 wiorst; spławna dla tratew.

Szyszak— dawniej rodzaj hełmu wysokiego, używanego głównie na Wschodzie; ale nosili go także Rzymianie i Grecy.

Szyszkowe (*szpilkowe*, *iglaste*) — klasa roślin *nagonasiennych;* należą tu drzewa lub krzewy o liściach zwykle trwałych (t. j. nie opadających na zimę), wąskich, długich i sztywnych (szpilki). Owocem jest *szyszka*. Należą tu dwa rzędy, dzielące się na kilka rodzin, wśród których pospolitsze u nas są: *cisowate, jodłowate, cyprysowate*. Szyszkowe należą do najdawniejszych na kuli ziemskiej drzew jawnokwiatowych. Rosły bardzo obficie w dawnych okresach geologicznych.

Ścierwnik—ptak drapieżny z rodziny sępów, większy od jastrzębia, z długim, szczupłym dziobem; przednia strona górnej części szyi naga; upierzenie brudno białe, lotki czarne. Zamieszkuje Afrykę (zwłaszcza północną), Azję zachodnią i Europę południową. Towarzyski; żywi się padliną; żeruje po wsiach i miastach, które oczyszcza z różnych odpadków. Gnieździ się na skałach w miejscach niedostępnych.

Ścięgno — włóknista część mięśnia, za pomocą której mięsień przyczepiony jest czyli przyrośnięty do kości. Właściwy mięsień czyli brzusiec mięśnia jest czerwony i stanowi właśnie mięso, a ścięgna jego są białe, lśniące, twarde i łykowate (włókniste). Mylnie ścięgna nazywają niekiedy żyłami; żyła bowiem jest rurką, zawierającą krew, czyli naczyniem krwionośnem.

Ścisłe nauki — nauki, których przedmiot i metoda dozwala na wyprowadzenie danych dokładnych i na ścisłe dowodzenia; głównie przeto nazwa ta stosuje się do matematyki i nauk na niej opartych, jak astronomja, mechanika, fizyka, lubo często rozciągają ją do wszystkich gałęzi nauk przyrodniczych.

Ściśliwość — własność fizyczna ciał zmniejszania swej objętości — w istocie jednoznaczna z *rozszerzalnością*, ponieważ ciała rozszerzalne są zarazem ściśliwemi i na odwrót. Tylko wyrazu *rozszerzalność* używamy na określenie własności rozszerzania się ciał pod wpływem temperatury, zaś wyrazu *ściśliwość*—na oznaczenie zmian objętości pod wpływem mechanicznego ciśnienia.

Ślaz (*malwa*)—rodzaj roślin zielnych z rodziny *ślazowatych*. Rośnie w lasach i po drogach. Liście i kwiaty niektórych gatunków zawierają substancje śluzowe miękczące. Napar ich używa się jako lek na kaszel. Cukierki ślazowe zawierają odwar ślazu. Inne gatunki z tej samej rodziny hodują, u nas zwłaszcza, jako rośliny ozdobne ogródków wiejskich. Zowią je wtedy z łacińska *malwami*.

Śląsk albo *Szląsk*, niegdyś dzielnica państwa polskiego, dzieli się obecnie na: 1) Śląsk *Austrjacki*, który leży w obszarze gór: południowo-wschodnich Sudetów ze źródliskami Odry i części Karpat ze źródliskami Wisły. Brama Morawska dzieli ten kraik, liczący 5.000 klm. kw. i przeszło 600.000 mieszkańców, na dwa księstwa: zachodnie *Opawskie* z ludnością mieszaną czeską, polską i niemiecką i z miastem gł. Opawą, i wschodnie *Cieszyńskie*, w którem jest 361.000 mieszkańców, w tem 210.000 Polaków. Znaczniejsze miasta w księstwie Cieszyńskiem są: Cieszyn, Bielsko, Frysztat i Frydek. Są na Śląsku austrjackim bogate kopalnie węgla kamiennego, ciągnące się od Karwiny przez Dąbrowę, Orłowę, Bogumin (Oderberg) do Ostrawy Morawskiej. Rząd krajowy (namiestnictwo) Śląska austrjackiego ma siedzibę w Opawie, gdzie mieści się też Wydział krajowy i gdzie zbiera się Sejm śląski, złożony z 31 posłów, dotychczas przeważnie Niemców. 2) *Śląsk Pruski*, ma 40.000 kil. kw. przestrzeni i 4.500.000 ludności, w tem 1.500.000 Polaków. W obrębie Sudetów są na Śląsku pruskim wielkie ogniska przemysłu tkackiego (obok hutnictwa), jak: Głupczyce, Nisa, Kłodzko, Waldenburg, Świdnica,

Hirschberg i Zgorzelec. W obrębie t. zw. wyżyny śląskiej, na dziale wód Odry, Wisły i Warty znajduje się okręg *górniczy*, dostarczający w ogromnej ilości węgla kamiennego, rudy żelaznej, cynkowej i ołowianej. Główne ogniska przemysłu górniczo hutniczego są: Bytom, Huta Królewska i Katowice. W Nizinie Śląskiej, którą przepływa żeglowna Odra z licznymi i spławnymi dopływami, kwitnie handel, poparty gęstą siecią kolei; rolnictwo znajduje się tu na bardzo wysokim stopniu rozwoju; produkcja buraków i chmielu zasila cukrownie i browary. Rozwinięty przemysł dostarcza wyrobów galanteryjnych, skórzanych, instrumentów muzycznych i t. p. Główne miasta leżą nad Odrą: Raciborz, Opole, Brzeg, Wrocław, Głogów. *Dzieje*: Śląsk (dawniej Śląsko), siedziba plemienia polskiego Ślęzan, nad rzeczką Ślęzą, należał w wieku X do Polski, a założone w r. 1000 na zjeździe cesarza Ottona III z Bolesławem Chrobrym biskupstwo wrocławskie, zawisłe było od arcybiskupa gnieźnieńskiego. Po podziale Polski na dzielnice (w r. 1138) dostał się Śląsk Władysławowi II, a potem jego synom, którzy w r. 1163 podzielili się krajem. Tak powstały dwie dzielnice śląskie: Śląsk Dolny z miastami Wrocławiem i Głogowem i Śląsk górny z Raciborzem oraz z ziemią Opolską. Z rozrodzeniem się Piastowiczów śląskich kraj dziełono dalej, tworząc coraz to mniejsze księstwa: lignickie, świdnickie, wrocławskie, głogowskie, opolskie, cieszyńskie, koźlańskie, zatorskie, raciborskie, opawskie i t. d. Książęta przez małżeństwa z Niemkami ulegali zupełnemu zniemczeniu, sprowadzali licznych kolonistów niemieckich i osadzali miasta i wsie na prawie niemieckiem. Za słabi, aby utrzymać swoją niezależność, zaczęli już od początku XIII wieku szukać związku z królami czeskimi, aż wreszcie w latach 1327 — 1329 przeszli prawie wszyscy w zależność lenną od króla Jana, co w r. 1335 uznał Kazimierz Wielki, król polski. Niektóre księstwa śląskie zachowały jeszcze przez jakiś czas niezawisłość. Do Polski powróciło drogą kupna w r. 1457 księstwo oświęcimskie, w r. 1494—księstwo zatorskie. Księstwo siewierskie nabył dla biskupstwa krakowskiego Zbigniew Oleśnicki w r. 1443. Z Czechami przeszedł Śląsk w r. 1526 w poczet krajów dziedzicznych rodu Habsburgów. W chwili wstąpienia na tron Marji Teresy (r. 1740) Fryderyk II, król pruski, zgłosił nieuzasadnione swoje roszczenia do Śląska. Wskutek tego wybuchły trzy wojny t. zw. śląskie, których wynikiem była utrata przez Austrję tego kraju na rzecz Prus, z wyjątkiem księstwa cieszyńskiego i opawskiego. Ludność polska i katolicka na Śląsku, mimo długoletniego ucisku i germanizacji, zachowała swoją odrębność a nawet w ostatnich dziesiątkach lat znacznie podniosło się jej uświadomienie narodowe, dzięki patrjotycznej pracy działaczy narodowych.

Śledziona. Narząd ten umieszczony jest w jamie brzusznej człowieka (i ssących), po lewej stronie tuż pod łukiem żebrowym; śledziona ma kształt owalny, jest gładka, długa około 12 cm. Rola śledziony w organizmie nie jest dotychczas dokładnie znana; wiadomo tylko, iż śledziona ma ważny udział w wytwarzaniu krwi.

Śledź — niewielka ryba oścista, okryta łuską gładką, łatwo ścierającą się; barwa zielonawo-błękitna z wierzchu, srebrno biała na brzuchu i bokach, u martwych śledzi przechodzi w niebieskawą; płetwa grzbietowa mała; zęby liczne, ale drobne; śledzie zamieszkują północne części oceanu Atlantyckiego i sąsiednie morza (niema ich jednak w Śródziemnem); żywią się drobnemi rybkami i skorupiakami. Są bardzo płodne: jedna samica składa 40.000 jajek i więcej. Przebywają zwykle w głębinach, ale co roku w czasie składania ikry zjawiają się gromadami (ciągnącemi się nieraz na całe mile) na powierzchni morza u brzegów Europy, Afryki i Ameryki. Wtedy właśnie odbywa się połów śledzi na wielką skalę. Śledzie spożywają świeże (stosunkowo mało), solone, wędzone lub marynowane.

Ślepiec—zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, podobne nieco do kreta, ale większe. Ciało ma niezgrabne, okryte gęstą sierścią barwy żółtawo-brunatnej, z odcieniem popielatym; nogi krótkie i silne, zdatne do kopania, oczy ukryte pod skórą; uszu zewnętrznych i ogona nie ma wcale. Mieszka w podziemnych norach, żywi się korzeniami i cebulkami roślin. Żyje w południowo-wschodniej Europie (do Węgier) i w zachodniej Azji.

Ślepota bywa wrodzona lub nabyta; nie zawsze jest nieuleczalna. Wrodzone postacie ślepoty zależą od rozmaitych wad rozwojowych, jako to: zrośnięcia powiek, zrostu tęczówki z rogówką i t. p. Nabyta ślepota z rozmaitych powstaje przyczyn: ran oczu, oślepiającego działania światła (odbijającego się od przestrzeni piaszczystych lub śnieżnych), wskutek ospy i rozmaitych chorób gałki ocznej i nerwu wzrokowego (katarakta, jaskra i t. p.), skutkiem wypadkowej utraty oczu, wypłynięcia oka U ślepych rozwijają się zazwyczaj bardzo silnie inne zmysły: słuch, dotyk, węch, które jako tako zastępują im brak wzroku. Dopiero od r. 1780 rozpoczęto starania o ulżenie losu niewidomym, a w obecnych czasach nieszczęśliwi ci mogą kształcić się i rozwijać niemal na równi z ludźmi widzącymi.

Ślepowron—ptak brodzący z rodziny czapli; od czapli mniejszy (62 cm.), perłowo popielaty, na wierzchu głowy i plecach czarno zielony, na brzuchu biały; na głowie ma czubek o trzech białych piórkach. Zamieszkuje kraje umiarkowane i ciepłe Europy, Afryki, Azji i Ameryki; u nas dość częsty; przelotny. Obyczaje ma nocne; pokarm bierze taki sam, jak wszystkie czaple.

Ślesin—osada w gub. Kaliskiej, pow. Konińskim, ma piękny kościół parafjalny, wzniesiony w XVI wieku.

Ślimak—mięczak brzuchonogi lądowy ze skorupą spiralnie skręconą; na głowie ma cztery wysuwalne rożki, z których dwa tylne są dłuższe i zakończone oczami. Ślimaki żyją w miejscach cienistych po ogrodach i lasach; żywią się liśćmi i innemi soczystemi częściami roślin, które odgryzają szczękami i rozcierają językiem, zaopatrzonym na górnej powierzchni w mnóstwo drobnych ząbków. Na zimę ślimaki zakopują się w ziemię i wsunąwszy się do skorupy, zasklepiają jej otwór wieczkiem wapiennem, które na wiosnę odpada. Ślimaki są stworzeniami szkodliwemi, gdyż niszczą liście roślin.

Ślimaki — nazwa, nadawana często całemu rzędowi mięczaków brzuchonogich.

Ślina—ciecz, wydzielana przez trzy pary gruczołów ślinowych czyli ślinianek, umieszczonych między mięśniami twarzy i szczęk.

Śliwa—rodzaj roślin z rodziny *różowatych*, do którego, prócz *śliwy domowej*, należą z drzew owocowych: wiśnia i morela, a nadto tarnina i czeremcha. *Śliwa domowa* ma kwiat biały, rozwijający się wcześniej od liści, owoc gładki; bardzo rozpowszechniona jest u nas; hoduje się w wielu odmianach o owocu fijoletowym, podłużnym *(damasceny czarne i fijoletowe, węgierki* i t. d.), kulistym *(katarzynki, brunele)*, żółtym lub zielonym (śliwy morelowe, mirabele, renklody i t. d.). Śliwa pochodzi z Azji środkowej.

Śliz—gatunek ryb z rodziny karpiowatych. Śliz wyróżnia się kolcem małym, osadzonym ruchomo na kości policzkowej i 6 wąsikami u wargi górnej; ciało grubawe, głowa nieco przypłaszczona, boki ciała żółtawo płowe. Śliz znajduje się u nas na całej przestrzeni

kraju; lubi wody czyste, bieżące, o dnie piasczystem.

Ślósarski *Antoni* — przyrodnik, ur. 1843, um. 1897 r., nauki przyrodnicze studjował w Szkole Głównej, został potem asystentem przy katedrze anatomji porównawczej. Z licznych prac naukowych A. Śl. na zaznaczenie zasługuje „Atlas zoologiczny“.

Ślub (łac. *votum*): 1) Obietnica wykonania jakiej rzeczy; przysięga, zobowiązanie dobrowolne, zaciągnięte przed Bogiem. 2) Połączenie dwu osób węzłem małżeńskim. 3) *Śluby zakonne* — przysięga, obejmująca wiele zobowiązań, których spełnienie niezbędne jest dla życia w zakonie religijnym.

Ślusarstwo (z niem. *Schloss* — zamek) — rzemiosło, któremu za materjał służy żelazo i stal, obrabiane w wielu razach bez pomocy ognia, głównie przy użyciu takich narzędzi, jak pilniki, raszple i t. p. Do najważniejszych wyrobów ślusarskich należą zamki, stąd pochodzi nazwa rzemiosła.

Śluz — normalna wydzielina gruczołów, rozsianych w ogromnej ilości po wszystkich błonach śluzowych. Jest to półpłynna, ciągnąca się, mętna substancja, zawierająca bardzo wiele wody, oraz różne związki organiczne, a między nimi główną jej część składową—mucynę; jej to zawdzięcza śluz swe główne własności. W organizmie śluz pełni rolę pewnego rodzaju smaru, ułatwiającego np. przesuwanie się pokarmów w przewodzie pokarmowym; dzięki jemu błony wyściełające jamy nosowe i oddechowe są wilgotne; do niego przylegają cząsteczki kurzu, wciągnięte przez nos, płuca i zostają następnie wydalone wraz z plwociną; z tego widać, że śluz stanowi główny składnik plwociny. W katarach wydziela się śluz zbyt obficie, a że łatwo fermentuje i gnije, przeto jest przyczyną niemiłych odorów jamy ustnej i nosowej.

Śluzowce—rośliny najprostszej budowy, spokrewnione z grzybami i jak te pozbawione zupełnie zieleni.

Śmiech—szereg odruchowych skurczów odpowiednich mięśni twarzowych, połączony z urywanymi i szybko po sobie następującymi wydechami oraz z właściwą intonacją głosu. *Uśmiech* zaś jest tylko skurczem, najczęściej dowolnym, muskułów twarzowych, bez żadnego udziału oddychania.

Śmieciucha, ob. *Dzierlatka*.

Śmierć — ostateczne ustanie przemiany materji w organizmie zwierzęcym lub roślinnym. U człowieka długość życia, przy zupełnie normalnym przebiegu jego, sięga osiemdziesięciu lat i więcej, zaś śmierć nastąpić może w takim razie bez poprzedzającej ją choroby, bez żadnej specjalnej przyczyny—zjawia się jako naturalne zakończenie życia, szybko lub powoli, ze świadomością, lub w czasie snu (uwiąd starczy). Taka tylko śmierć jest *naturalna;* inne są *nienaturalne* (gwałtowne, przypadkowe, przedwczesne) i są wynikiem chorób lub gwałtu (morderstwo, otrucie).

Śmierć cywilna—utracenie praw obywatelskich skutkiem czynu hańbiącego. Zależna jest od obszaru praw, jakie dane państwo przyznaje osobnikowi. Prawa, które państwo przyznaje obywatelom i których broni swoją władzą, stanowią jego godność obywatelską, na którą zasługuje dzięki swym obywatelskim postępkom. Wykroczenie obywatela przeciw prawom państwa i społeczeństwa ma za skutek ograniczenie jego praw obywatelskich lub utracenie ich całkowite.

Śmierdziel — zwierzę drapieżne, podobne z kształtu i barwy sierści do borsuka, ale smuklejsze i o dłuższym ogonie. Żyje w Ameryce. Nazwa jego pochodzi stąd, że z gruczołów umieszczonych przy nasadzie ogona wydziela ciecz smrodliwą. Futerko jego znajduje się w handlu pod nazwą *skunksów*.

Śmietana, *śmietanka*. Jeżeli mleko, świeżo wydojone, pozostawimy na pewien czas w spokoju, wówczas zawarty w niem tłuszcz spłynie lekko na powierzchnię, tworząc warstwę, zwaną *śmietanką*. Śmietanka jest to zatem część mleka, zawierająca bardzo wiele kuleczek tłuszczu a mało innych składowych części mleka. Jeżeli mleko z warstwą śmietanki skwaśnieje, w takim razie śmietanka zamienia się na *kwaśną śmietankę* czyli *śmietanę*. Śmietany używa się jako zaprawy do pokarmów; śmietanki—do napojów; obu zaś—do wyrobu serów i masła.

Śmigielski *Adam*—wódz oddziałów ochotniczych w Wielkopolsce podczas wojny ze Szwedami na początku XVIII wieku; zdobył wielki i zasłużony rozgłos; wojownik był to ze szkoły Jana III, w którego wielkich bojach brał udział zaszczytny.

Śmigownica—używana dawniej długa armata z żelaza lub spiżu.

Śmigus, ob. *Dyngus*.

Śmiłowicze — miasteczko w gub. i pow. Mińskim, miało niegdyś ładny kościół i klasztor ks. Misjonarzy.

Śniadecki *Jan*—znakomity matematyk, astronom i wzorowy pisarz, ur. 1756 r. w Żninie w Wielkopolsce, um. 1830 r. w Jaszunach pod Wilnem. Po przeprowadzeniu reformy szkół przez Kołłątaja został profesorem Akademji krakowskiej; pierwszy wykładał astronomię w języku polskim; w 1807 r. wezwany na stanowisko rektora uniwersytetu do Wilna, objął w zarząd tamtejsze obserwatorjum. Zostawszy prezesem Komisji edukacyjnej, rozwinął szeroką działalność. W 1815 r. usunął się ze stanowiska rektora; w 1825 r. przeniósł się na wieś, lecz do samej śmierci brał czynny udział w ruchu literackim. Jest autorem wielu dzieł matematycznych i filozoficznych, z których najcelniejsze: „Matematyczne i fizyczne opisanie ziemi“, „Trygonometrja kulista“, „Rachunku algebraicznego teorja“, „Rozprawa o Koperniku“, „O rachunku losów“, i w. in., odznaczających się głęboką erudycją i nieskazitelną czystością języka.

Fig. 80. Jan Śniadecki.

Śniadecki *Jędrzej*, brat Jana, genjalny fizjolog, chemik i lekarz, ur. 1768 r. w Żninie, um. 1838 r. w Wilnie; nauki pobierał w Krakowie i za granicą; za powrotem został 1796 r. profesorem chemji i farmacji w uniw. Wileńskim i pierwszym prezesem Towarz. lekarskiego tamże; w 1806 r. objął katedrę kliniki; wykłady jego odznaczały się gruntownością; był założycielem i wydawcą *Dziennika wileńskiego* i autorem licznych dzieł z zakresu medycyny i chemji;

Fig. 81. Jędrzej Śniadecki.

główniejsze z nich: „Początki chemji", „Teorja jestestw organicznych", „O fizycznem wychowaniu dzieci" i t. d.

Śniatyń — miasto powiatowe w Galicji wschodniej, nad Prutem, liczy 12.000 mieszkańców.

Śnieć—rodzaj grzybków nadzwyczaj drobnych, pasorzytujących na różnych roślinach, głównie zaś na kwiatach traw pastewnych i zbożowych. Przedstawia się w postaci czarnego, smolącego proszku, który wypełnia całe ziarno. Powszechnie znana jest śnieć *pszeniczna*. Pasza, zakażona śniecią, drażni narząd moczopłciowy i jest szkodliwa.

Śniedź — powłoka zielona, tworząca się na miedzi, bronzie i mosiądzu; na niektórych innych metalach, jak na ołowiu, powłoka ta ma inną barwę. Koniecznym warunkiem jej powstania jest wilgotne powietrze, przez co metale się utleniają, a tlenki stąd powstałe łączą się w części z kwasem węglanym i wodą, znajdującymi się w powietrzu. Powłoka właściwa starożytnym bronzom, t. zw. *patyna* jest właściwie śniedzią.

Śnieg — gatunek wodnego opadu atmosferycznego; tworzy się podobnie jak *deszcz*, z tą różnicą, że para, wydzielając się z powietrza przy niskiej temperaturze, spada na ziemię nie w postaci kropelek wody, ale igiełek lodowych. Zebrane na tle czarnem i badane przez szkło powiększające, płatki śniegu zdumiewają rozmaitością i delikatnością budowy. Są to złożone z kryształowych igiełek 6-o promienne gwiazdki, często nader ozdobne. Śnieg jest złym przewodnikiem ciepła; osłania ziemię przed zimnem i zabezpiecza rośliny. Bezśnieżne zimy bywają zgubne dla roślinności. Na wysokich górach przez cały rok padają nie deszcze, ale śniegi; szczyty gór tych są wciąż śniegami pokryte. Granica, poza którą na górze zaczynają się wieczne śniegi, nazywa się *linją śnieżną*. Granica ta wyższa jest w krajach bliskich równika; ku biegunom schodzi niemal do poziomu.

Śnieguła — mały (17 cm.) ptak wróblowaty, spokrewniony z trznadlem. Upierzenie białe; koniec skrzydeł i sterówki środkowe czarne. Mieszka na północy; przylatuje do nas na zimę, tem liczniej, im zima ostrzejsza.

Śpiew. Głos ludzki, podobnie jak instrumenty muzyczne jest zdolny do wykonania melodji; otóż takie wydawanie głosu, iż zawarte w nim dźwięki tworzą melodję, nazywa się śpiewem.

Średnica—linja prosta, łącząca w kole dwa punkty jego okręgu, a przechodząca przez jego środek. Każda średnica dzieli koło na dwa półkola, które nietylko są sobie równe, ale i przystają do siebie. Średnica jest zawsze prostopadła do stycznych, które w punktach końcowych średnicy dotykają koła.

Środa — miasto w Wielkopolsce, o 28 kilometrów na południo-wschód od Poznania, niegdyś zamożne i ludne. Założone na prawie niemieckiem, udzieliło go później innym miastom polskim w formie, którą u siebie wyrobiło. Zwało się to *prawem średzkiem*. W Środzie odbywały się sejmiki wielkopolskie.

Śródziemne morze — odnoga (część) oceanu Atlantyckiego, od którego dzieli je zaledwo 20 kilometrów szeroka cieśnina Gibraltarska. Zwie się Śródziemnem, bo znajduje się między trzema częściami świata: Europą, Azją i Afryką. Oblewa ich brzegi, tworząc liczne morza i zatoki, wciskające się w głąb lądu. Półwysep Apeniński rozdziela dwie połacie tego morza: zachodnią i wschodnią. W zachodniej odróżniamy zatokę Ljońską, Genueńską i morze Tyrheńskie; we wschodniej: Wielką i Małą Syrtę, zatoki na wybrzeżu Afryki, morze Adrjatyckie i Jońskie między półwyspem Apenińskim i Bałkańskim; a dalej morza: Egejskie, Marmora i Czarne z Azowskiem między Azją a Europą. Szereg wąskich cieśnin łączy wszystkie te morza ze sobą. Długość morza Śródziemnego wynosi z górą 2.000 kilometrów. Morze Śródziemne ma wielkie znaczenie w rozwoju ludzkości. Łącząc drogą wodną wiele krajów i lądów, było ono i jest głównym gościńcem wymiany rozlicznych ich płodów.

Śrót — drobny gatunek pocisków (kul) ołowianych, używanych do broni myśliwskiej.

Śruba — jedna z maszyn prostych, a mianowicie odmiana płaszczyzny nachylonej. Składa się zawsze z dwuch części, t. j. z trzonu śrubowego i nasady śrubowej, zwanej też mutrą. Przy wkręcaniu stosownie naciętych śrub w drzewo, wycinają w niem mutrę same gwinty. Śrubę, której gwinty obejmują sobą zęby koła zębatego i obracają to koło o jeden ząb za każdym jej zupełnym obrotem, nazywają *śrubą bez końca*. Taką śrubę miał zbudować pierwszy Archimedes (ob.). Do poruszania okrętów parowych, zwanych śrubowcami, używają śrubowo skręconych łopat żelaznych, przytwierdzonych do osi, obracanej szybko przez maszynę parową. Podczas ruchu wśrubowywa się niejako w wodę taka śruba, zwana też z łacińska *propellerem*, i posuwa okręt.

Świadomość—właściwa duszy naszej zdolność wewnętrznego spostrzegania wszystkiego, co wchodzi w zakres naszego życia duchowego, a więc wszelkich pojęć, myśli, uczuć, pragnień.

Świat. Wszystko, co istnieje, tworzy razem świat w najobszerniejszem tego słowa znaczeniu, czyli *wszechświat*. O tem, co na świecie istnieje, dowiadujemy się różnymi sposobami, wskutek czego dzielimy wszechświat: na świat *zmysłowy*, zwany także *przyrodą*, obejmując wyrazem tym wszystko, co podpada pod nasze zmysły; na świat *niezmysłowy* czyli *duchowy*, znany nam z wewnętrznego doświadczenia, i na świat *nadzmysłowy* czyli *nadprzyrodzony*, o którym mówi nam Objawienie, a do którego zaliczamy dusze zmarłych, aniołów i t. p. Świat zmysłowy i duchowy nazywamy razem także światem przyrodzonym.

Światło jest rodzajem falistego ruchu eteru; ruch ten przez pośrednictwo nerwu wzrokowego wywołuje w mózgu specjalne wrażenie świetlne. Odróżniamy w przyrodzie ciała samoświecące, np. słońce, lampę, od świecących światłem odbitem, zapożyczonem, np. księżyc, zwierciadło. Światło przenika przez ciała przezroczyste, do których należy powietrze, woda, szkło i t. d., dlatego też możemy przez nie widzieć przedmioty oświetlone. Ciała nieprzezroczyste tamują zupełnie światło. Proste linje, poprowadzone od źródła światła, nazywają się promieniami; zbiór pojedyńczych promieni daje wiązkę światła. Światło, jak nas uczy doświadczenie, rozchodzi się po linjach prostych z olbrzymią szybkością (43.000 mil na sekundę). Przestrzeń ciemna, leżąca poza ciałem nieprzezroczystem, oświetlonem, nazywa się cieniem; cień może być dwojaki: zupełny albo półcień. Jeżeli światło, pochodzące od dobrze oświetlonego przedmiotu będzie wpuszczone do ciemnego pokoju przez mały otworek w okiennicy, to na przeciwległej białej ścianie zarysuje się obraz tegoż przedmiotu, w odpowiedniem zabarwieniu. Promienie proste krzyżują się w otworze, stąd obraz widzimy na ścianie odwrócony. Siła światła maleje bardzo szybko z odległością, proporcjonalnie do kwadratu z tej ostatniej: to znaczy, że przedmiot 2, 3, 4... razy odleglejszy, jest oświetlony 4, 9, 16... razy gorzej. Pochodzi to stąd, że na jednostkę powierzchni pada tem mniej rozchodzących się z jednego punktu promieni, im jest on bardziej odległy od źródła światła. Przyrządy, służące do mierzenia siły (natężenia) światła, nazywają się fotometrami. Światło, podobnie jak głos, odbija się, padając na przedmioty: promień więc, natrafiwszy na zwierciadło, zmienia kierunek, tak, iż kąt padania równa się kątowi odbicia. Światło, padając na ciało niezupełnie gładkie i nieprzezroczyste, częścią odbija się podług wyżej

zaznaczonego prawidła, częścią zostaje pochłonięte przez powierzchnię, częścią zaś rozprasza się we wszystkich kierunkach; światło rozproszone pozwala widzieć oświetlony przedmiot z rozmaitych stron. Gdy wiązka promieni pada na jakiekolwiek przezroczyste ciało, to część promieni odbija się od powierzchni, pozostałe zaś wchodzą wewnątrz ciała i tam zbaczają z pierwotnego kierunku. To nagłe odchylenie się światła przy przechodzeniu z jednego ciała do drugiego nazywamy *załamaniem się światła*. Prawa załamania się światła są następujące: 1) Promień padający i promień załamany leżą w jednej płaszczyźnie, prostopadłej do powierzchni oddzielającej oba ośrodki. 2) Promień przenikający różnorodne ośrodki nie załamuje się, jeżeli pada prostopadle do granicznej powierzchni. 3) Promień światła, przechodząc w kierunku ukośnym od ośrodka rzadszego do gęstszego, nachyla się *ku* linji prostopadłej do powierzchni oddzielającej oba te ośrodki; przeciwnie zaś, przechodząc z ośrodka gęstszego do rzadszego, odchyla się *od* tejże prostopadłej. 4) Promień przechodzący przez ośrodek ograniczony równoległemi powierzchniami, nie załamując się, nie zmienia kierunku. Skutkiem załamania promieni w warstwach powietrza nie jednakowej gęstości, zachodzą zjawiska *aberacji* (ob.), *mirażu* (*fata morgana*) (ob.). Jeżeli wiązka promieni białego światła pada na pryzmat, to po załamaniu rozszczepia się, tworząc widmo. Pewne ciała pochłaniają tylko pewne promienie a odbijają inne; od tego, jakie światło odbija lub przepuszcza dane ciało, zależy jego barwa.

Światłodruk, *druk świetlny* — sposób otrzymywania obrazów drogą fotograficzną na kamieniu, cynku, szkle i t. p., w celu następnego odbijania ich farbą drukarską.

Światowid, *Swantewit* — bożek pogańskich Słowian. Wyobrażano go sobie o czterech głowach, trzymającego w jednej ręce sztandar, w drugiej róg. Posąg kamienny Światowida znaleziono za naszych czasów w rzece Zbruczu i umieszczono w zbiorach Akademji umiejętności w Krakowie.

Świder—rzeka, poczyna się w pow. Łukowskim gub. Siedleckiej, wpływa następnie do gub. Warszawskiej i pod Karczewiem wpada do Wisły. Długa 65 wiorst.

Świder—narzędzie, służące do wiercenia dziur w drzewie, metalach, kamieniach i t. d.

Świdnica—niegdyś miasto stołeczne księstwa Świdnickiego, obecnie miasto powiatowe i twierdza na Śląsku pruskim na lewym brzegu Bystrzycy; stacja kolei żelaznej.

Świdrygiełło *Bolesław*, syn Olgierda, otrzymał od Władysława Jagiełły rządy Podola i ziemi Siewierskiej, a później, po śmierci Witolda (1430 r.) godność wielkoksiążęcą na Litwie. Dążył do uniezależnienia się od króla polskiego i łączył się w tym celu z Krzyżakami i cesarzem niemieckim; pokonany, korzył się przed królem, ale niebawem znowu łamał dane przyrzeczenia. Powstanie jego w r. 1433 przybrało wielkie rozmiary. Świdrygiełło, poniósłszy klęskę nad rzeką Świętą, utracił władzę nad Litwą i odtąd żył spokojnie na Wołyniu. Um. r. 1452.

Świdwa, ob. *Dereń*.

Świdziński *Konstanty*, ur. 1796 r., um. r. 1855, gromadził zabytki polskie i utworzył zbiór, znajdujący się obecnie w bibljotece Krasińskich w Warszawie.

Świece. — Fabrykacja świec należy do najstarszych gałęzi przemysłu. Wyrabiano je dawniej przeważnie z łoju i wosku. Dziś używają w tym celu stearyny, parafiny, cerezyny, olbrotu lub ich mieszanin. Fabrykacja świec dzieli się na: przyrządzanie knota a następnie odlewanie świecy. Knoty wyrabiane są z nici bawełnianych, plecionych, napojonych kwasem bornym.

Świecie—miasto powiatowe w Prusach Wschodnich, niegdyś w województwie Pomorskiem, nad Wisłą, przy ujściu rzeki Czarnej. Posiada starożytny kościół katolicki; tu odbywały się sądy grodzkie i ziemskie tegoż powiatu.

Świergotek — ptak wróblowaty, spokrewniony ze skowronkiem, prawie tej samej wielkości. Upierzenie ma takie same, piaskowo-szare, upstrzone, palce z dużymi pazurami, zwłaszcza tylny; dziób krótszy od głowy, zaostrzony szydłowato. U nas jest kilka gatunków, wszystkie przelotne; jedne przebywają na polach, inne na łąkach i w zaroślach leśnych. Gnieżdżą się w dołkach na ziemi. Żywią się wyłącznie owadami; użyteczne.

Świerk—rodzaj roślin szyszkowatych, z wyglądu przypominających jodłę, od której jednak świerk różni się następującemi cechami: korę ma ciemno-czerwonawą, gałęzie rozchodzą się prawie od samego dołu; igły są krótkie, 4-kanciaste, na końcu śpiczaste, ułożone na gałęziach spiralnie; szyszki podłużnie walcowate, z łuskami pargaminowo-drzewiastemi, zwisłe, opadające całkowicie po dojrzeniu. Świerk rośnie w Europie północnej i środkowej, tworząc całe lasy. U nas rośnie *świerk zwyczajny*, zwany przez górali tatrzańskich *smrekiem*, a na Litwie *jodłą*.

Świerszcz — niewielki owad prostoskrzydły. Ma długie tylne nogi i rożki; skacze dobrze; skrzydła z końcem szydłowatym, dłuższe od pokryw, z pod których koniec ich zawsze wystaje. Samce ćwierkają, trąc pokrywy skrzydeł jedną o drugą; samice zaopatrzone w pokładełko do składania jajek. U nas po domach, a zwłaszcza piekarniach bardzo jest pospolity. *Świerszcz domowy*, barwy rudo-płowej; dzień spędza w norze, w nocy zaś wychodzi na żer; żywi się przeważnie pokarmami mącznymi; naprzykrza się swem jednostajnem ćwierkaniem. Nieco większy *świerszcz polny*, barwy czarnej, mieszka na polach w norach podziemnych; żywi się nasionami, korzonkami i t. p.

Świerzba—zaraźliwa choroba skórna, powodowana przez mikroskopowego pasorzyta—*świerzbowca;* samiczki tego robaczka przedziurawiają naskórek i wydrążają pod nim dosyć długie kanały, w których składają swe jajka; gnieździ się on na rękach, piersiach, stopach, pośladkach i pod pachami. Na skutek ciągłego drażnienia skóry przez wylęgające się z jajek młode pasorzyty i ciągłego drapania przez dotkniętych świerzbą, rozwija się na skórze wysypka, trwająca zwykle bardzo długo, jeżeli jej się nie leczy. Choroba ta udziela się jednej osobie od drugiej, a także od zwierząt domowych. Leczenie energiczne (nacieranie mydłem dziegciowem, maścią siarkową, naftą i t. p., potem kąpiel mydlana), w ciągu jednego—dwuch dni zabija pasorzyty, poczem wysypka ustępuje szybko. Małym dzieciom stosuje się łagodniejsze leki, np. balsam peruwjański. W odzieży i bieliźnie chorych gnieżdżą się także pasorzyty i ich jajka i tą zatem drogą zaraza udzielać się może; dlatego należy ubranie i pościel chorych poddać gruntownej dezynfekcji za pomocą gorącej pary wodnej.

Świerzbiączka—przewlekłe zapalenie skóry, objawiające się świerzbieniem i pryszczykami na skórze; leczy się bardzo trudno; u starszych osób—rzadko wyleczalne.

Świerzeń—miasteczko w pow. i gub. Mińskiej, nad Niemnem. Oprócz murowanego kościoła katolickiego był tu klasztor, kościół i seminarjum Bazyljanów, których kościół przy kasacie zgromadzenia zamieniono na cerkiew prawosławną, klasztor zaś i seminarjum zamknięto.

Świerzepa, ob. *Łopucha-rzodkiew*.

Świetlik, zwany także *robaczkiem świętojańskim*, jest to mały chrząszczyk pięcioczłonkowy; samiec ma miękkie skrzydła, samica—bezskrzydła; mają one i ich gąsienice na odwłoku żółte plamki,

które w czasie ciepłych letnich nocy wydają blask fosforyczny. Świetlik pojawia się w czerwcu około św. Jana (stąd nazwa) i widzialny jest do sierpnia.

Świeżawski *Ernest*—badacz dziejów ojczystych, ur. 1843 r., historję studjował w Szkole Głównej. Działalność swą zwraca głównie na zbadanie dziejów pierwotnych; ogłosił liczne prace z tej dziedziny.

Świeży *Ignacy*, ksiądz, długoletni poseł do austrjackiej Rady państwa i do Sejmu śląskiego, był gorącym obrońcą praw ludu na Śląsku przed zakusami germanizacji. Dzięki zaletom umysłu i charakteru umiał skupić pod sztandarem narodowym całą ludność polską na Śląsku austrjackim, zarówno katolicką, jak i ewangelicką. Zmarł w r. 1902.

Święciany—miasto powiatowe w gub. Wileńskiej, starożytna osada litewska, zwana w dawnych dokumentach *Swinczany*, położona w okolicy nieludnej, pełnej jezior i bagien.

Święcicki *Juljan Adolf*, ur. 1850 r., współczesny poeta i literat, kreślił dzieje literatur obcych narodów; tłumaczył utwory dramatyczne autorów hiszpańskich. Napisał komedję „O własnej sile" i dramat „U wrót szczęścia".

Święcki *Tomasz*—pracowity zbieracz dokumentów historycznych z dziedziny geografji i biografji; wydał „Opis Starożytnej Polski" i „Historyczne pamiątki znakomitych rodzin i osób dawnej Polski"; ur. 1774 r., um. 1837 r.

Święcone—okazała i obfita zastawa pokarmów i napojów, przygotowywana w Polsce na czas świąt Wielkanocnych i błogosławiona przez kapłana przy odpowiednich obrzędach i modłach.

Święta (po łac. *festa*) — dni poświęcone na pamiątkę wielkich i ważnych wypadków, połączone ze służbą Bożą, w które wierni wstrzymują się od pracy fizycznej, dla składania modłów Bogu i rozmyślania nad udoskonaleniem moralnem i zbawieniem swej duszy.

Święta, po litewsku *Szwenta*—nazwa kilku rzek na Żmudzi, z których dwie są ważniejsze: 1) Święta, bierze początek na granicy zachodniej gub. Kowieńskiej, wpada z lewej strony do Wilji; 2) Święta, płynie na pograniczu gub. Kowieńskiej i Kurlandji i między Połągą a Libawą wpada do morza.

Święta Lipka (Heiligelinde) —wieś w pruskiej regencji Królewieckiej, słynna z położonego obok w lesie klasztoru t. n. ze wspaniałym kościołem, będącym celem licznych pielgrzymek.

Świętego Gotarda góra—potężna grupa górska w Szwajcarji, przedstawia czworokąt, leżący na granicy czterech kantonów: Uri, Wallis, Teszyńskiego i Graubündeńskiego, składa się z wielu wierzchołków i przełęczy.

Świętego Wawrzyńca rzeka (*St. Lavrence River*)—najważniejsza rzeka w angielskiej Ameryce Północnej i jedna z największych rzek na świecie, wypływa z jeziora Ontario i wpada do zatoki św. Wawrzyńca, ubiegłszy 990 klm.

Świętej Heleny wyspa — należy do Anglji, leży na oceanie Atlantyckim, przystań statków, udających się do Indji Wschodnich. Znaczniejsze miejscowości: Jamestown, port i Longwood, miejsce wygnania i śmierci Napoleona I.

Świętochowski *Aleksander*, ur. w r. 1849; pisarz filozoficzny, poeta i publicysta polski. Wydał pod pseudonimem *Władysława Okońskiego* dramaty: „Niewinni", „Ojciec Makary", „Piękna", „Nieśmiertelne dusze", „Aspazja", „Duchy" i wiele innych. Przez dłuższy czas redagował *Prawdę*.

Świętojański chleb, ob. *Szarańczyn*.

Świętojański robaczek, ob. *Świetlik*.

Świętojańskie ziele, ob. *Dziurawiec*.

Świętokradztwo—kradzież albo zabór rzeczy lub pieniędzy kościelnych. Świętokradztwem jest również znieważanie rzeczy świętych lub poświęconych.

Świętokrzyskie góry, ob. *Łysogóry*.

Świętopełk—książe pomorski, panował w XIII wieku, a należał do najdzielniejszych bojowników w wojnach z Niemcami. Um. r. 1266, poczem Pomorze ulegało już coraz to silniej niemczeniu.

Świętopietrze — danina, którą wierni składają Stolicy Apostolskiej; pieniądze te idą na utrzymanie papieża, jego dworu, kongregacji papieskich, kardynałów rzymskich, jako też misji chrześcijańskich, rozgałęzionych po całym świecie.

Świnia domowa—zwierzę ssące, z rzędu parzystokopytowych, nieprzeżuwających. Oswojona jest od czasów niepamiętnych. Pospolitsze europejskie rasy świni domowej pochodzą od świni dzikiej; lepsze — ze skrzyżowania ras europejskich z indochińskiemi i afrykańskiemi. Hodowla świń jest bardzo łatwa ze względu na ich wszystkożerność, żywienie się odpadkami oraz na łatwość aklimatyzowania się (obecnie znajdują się one we wszystkich częściach świata). Użytki są bardzo liczne: słonina, mięso, wnętrzności, krew, szczecina, skóra (gruba, używa się do obijania kufrów i t. p.). Hodowla odbywa się głównie w dwuch kierunkach: na słoninę lub mięso. Na słoninę trzyma się świnie w chlewach, na mięso na pastwiskach, przy tym bowiem trybie życia nie porastają bardzo w tłuszcz. Zależy to także od rasy; jedne dają więcej słoniny, inne więcej mięsa; pod tym ostatnim względem przodują rasy angielskie, dostarczające najdelikatniejszego mięsa. Pastwiskowy chów świń na wielką skalę prowadzony jest w Ameryce Północnej, w stanie Ohio. W organizmie świń hodują się pasorzyty, bardzo niebezpieczne dla człowieka. Do takich należą *trychiny* i *węgry* (soliterów). Węgry są zawsze, a trychiny często zabójcze dla świń. Świnie, dotknięte przez węgry, należy zabijać, a mięsa ich nie jadać. Obecność trychin w mięsie można wykryć jedynie przy pomocy mikroskopu. Mięso takie staje się nieszkodliwe dopiero po ugotowaniu albo po bardzo dokładnem soleniu i wędzeniu.

Fig. 82. Świnia dzika.

Świnka *Jakób*, arcybiskup gnieźnieński od r. 1283 do r. 1313, należy do tych znakomitych mężów, którzy przygotowali odrodzenie Polski za Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego.

Świnka morska—zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, nieco większe od szczura. Tułów ma gruby na krótkich nóżkach, sierść białą w czarne i żółte plamy; pazury tępe, kopytkowate. Świnki morskie karmią się wyłącznie roślinami. W Europie bardzo pospolite; w domach trzymają je dla zabawy. Pochodzą z Ameryki Południowej, ale i tam można spotkać je teraz jedynie w stanie swojskim.

Świr—liche miasteczko w gub. Wileńskiej, w pow. Święciańskim, nad dużem jeziorem tejże nazwy. W XV i XVI w. Świr należał do książąt Świrskich.

Świr—rzeka w Rosji, wypływa z jeziora Onegi i ubiegłszy 200 w. wpada do jeziora Ładogi. Obfituje w ryby. Świr łączy m. Baltyckie z Kaspijskiem za pomocą *kanału Świrskiego*.

Świsłocz — 1) miasteczko w pow. Wołkowyskim, gub. Grodzieńskiej; było tam niegdyś słynne gimnazjum, założone w r. 1806 przez Tyszkiewicza. 2) Miasteczko w pow. Bobrujskim, gub. Mińskiej, przy ujściu Świsłoczy do Bereżyny.

Świstak alpejski — zwierzę ssące z rzędu gryzoniów, rodziny wiewiórek; jest nieco mniejszy od zająca; ciało ma grube, głowę szeroką z płaskiem czołem, uszy małe, nogi i ogon krótkie; sierść żółtawo szarą z brunatnym odcieniem, ku końcowi ogona czarną. Świstak zamieszkuje Tatry, Alpy i Pireneje, ponad granicą lasów; mieszka w podziemnych norach, zimę przesypia. Świstaki żywią się liśćmi, ziołami, korzonkami, owocami; żerują tylko w dzień gromadnie, rozstawiwszy straż, która gwizdaniem ostrzega stado o niebezpieczeństwie.

Świetezianki — duchy wodne, które według wyobrażeń ludu litewskiego przebywać mają w jeziorze Świteź.

Świteź — niewielkie, malownicze jezioro w pow. Nowogródzkim, gub. Mińskiej, w dobrach Tuhanowicze, wsławione baladą Mickiewicza.

T.

T — spółgłoska. W języku polskim T jest spółgłoską pierwotną, twardą, zębową, mocną; zmiękcza się na ć i c.

Tabaka — proszek, utarty z bardzo tłustych, aromatycznych liści tytuniowych. Liście te fermentują dłużej, aniżeli przeznaczone na wyrób cygar i papierosów; bywają rozmaite gatunki tabaki, zaprawiane różnymi olejkami pachnącymi.

Tabela — tablica, dokładny wykaz poszczególnych przedmiotów, zestawienia rachunkowe, sporządzone w liczbach lub graficznie, z napisami na nagłówkach rubryk, oznaczającymi co dana rubryka zawiera.

Tabernaculum (łac.) — namiot, przybytek; w kościele katolickim ozdobna szafka na ołtarzu, przeznaczona do przechowywania Najświętszego Sakramentu.

Tabes dorsalis (łac.)—uwiąd rdzenia pacierzowego, choroba przewlekła, bezgorączkowa, którą cechują dotkliwe bóle nóg i zboczenia w chodzie. *Tabetyk*—cierpiący na uwiąd rdzenia pacierzowego.

Table d'hote (franc., czyt. tabl dot)—obiad w restauracji o jednej porze dla wszystkich gości, nie wybierany z jadłospisu.

Tabor — 1) góra w Palestynie, na której odbyło się Przemienienie Chrystusa Pana; 2) miasto i góra w Czechach, od której część Husytów zwała się Taborytami (ob. *Hus);* 3) obóz, otoczony dokoła wozami, a także wozy wojenne.

Tabu—na wyspach oceanu Wielkiego rzecz, osoba lub miejsce święte, nietykalne, tajemnicze, mające w mniemaniu ludów tamecznych własność szkodzenia lub dopomagania, sprowadzania szczęścia lub nieszczęścia.

Tabun (tat.)—stado dzikich lub zdziczałych koni na stepach.

Tacyt *Publius Cornelius*—znakomity dziejopisarz rzymski, ur. około r. 55, um. około 117 r. po Chrystusie, napisał „Annały" (czyli roczniki) i „Historję cesarzy rzymskich", a nadto jeszcze dwa mniejsze pisma: „Germania", t. j. opis starożytnych niemieckich narodów, ich zwyczajów i obyczajów, i „Żywot Kajusa Juliusa Agrikoli". Na język polski przełożył świetnie całego Tacyta biskup Naruszewicz. Sposób wyrażania się Tacyta, jędrny i krótki, otrzymał nazwę *stylu tacytowskiego.*

Taczanowski *Władysław,* zasłużony zoolog i zbieracz okazów fauny (zwierząt) z najdalszych stron świata, kustosz gabinetu zoologicznego w Warszawie; ur. 1819, um. 1889 r.

Tadema *Alma,* Holender, mieszkający w Londynie, słynny malarz tematów starożytnego świata; ur. 1836 r., um. 1912 r.

Tadżykowie (pers., dosłownie—poddani) — mieszkający w Persji i Afganistanie potomkowie starożytnych Persów, Medów, Baktrjan i obcoplemieńców.

Tael—jednostka monetarna, a właściwie waga srebra w Chinach, różna w różnych miastach.

Tafla—płyta.

Tafta (pers.) — gładka tkanina jedwabna, bardzo cienka, tkana tak, jak płótno; kitajka.

Tag czyli *Tajo* (czyt. Tacho)—największa rzeka półwyspu Pirenejskiego, t. j. Hiszpanji i Portugalji; uchodzi do Atlantyku w pobliżu Lizbony.

Taganrog—obwarowane miasto portowe w południowej Rosji, w obwodzie Wojska Dońskiego, nad morzem Azowskiem; jest osadą włoską z XIII w.

Tagil—rzeka w gub. Permskiej, długa 275 klm., wpada do Tury. Nad brzegami Tagilu znajdują się liczne kopalnie i zakłady górnicze.

Tahiti lub *Otaheiti* — największa z wysp t. zw. Towarzyskich na Oceanie Spokojnym, kolonja francuska, a do r. 1780 niepodległe królestwo; liczy 10.000 mieszkańców.

Taine *Hipolit* (czyt. Ten)—estetyk i krytyk francuski kierunku pozytywnego, odznaczał się jasnością i ścisłością rozumowania; wytworzył w całej Europie szkołę krytyków, którzy z początku ślepo szli za nim i zasady przez niego głoszone stawiali na wysokości dogmatów. Ur. r. 1828, um. r. 1893. Najznakomitsze z dzieł jego: „Ideał w sztuce", „O inteligencji", „Podróż do Anglji", „Sztuka niderlandzka", „Francja przedrewolucyjna" —są tłumaczone na język polski.

Tajfun czyli *tyfon* — nazwa chińska gwałtownych huraganów *(cyklonu)*, szalejących często na morzu Żółtem.

Tajga — gęsty nieprzebyty las, rosnący na bagnistych gruntach Syberji, zwykle iglasty; na porzeczu Amuru i Obu—liściasty. Tajga jest siedzibą zwierząt, dostarczających cennych futer.

Taksa—cena stała, jaką się nakłada na różne przedmioty. Dawniej cały szereg towarów użytku codziennego ulegał oznaczaniu taksy urzędowej. Miało to na celu zabezpieczenie spożywców od nadużyć ze strony producentów i przekupniów. Obecnie pozostały tylko tu i owdzie ślady tego urządzenia.

Taksometr — przyrząd zegarowy do kontrolowania czasu jazdy, oraz przestrzeni przebytej przez dorożkę, samochód i t. p.

Takt — w muzyce podział melodji na krótkie, równe co do czasu części, składające się z dźwięków miarowo, regularnie i we właściwych odstępach czasu następujących po sobie. W życiu taktem nazywa się rozsądne i stosowne w danej chwili postępowanie, postępowanie z godnością.

Taktyka — sztuka zaprawiania żołnierzy do boju, prowadzenia ich w bój, kierowania oddziałami wojska, t. z. jednostkami *taktycznemi.*

Tal — pierwiastek chemiczny, symbol *Tl;* jest to metal bardzo podobny do ołowiu, znajduje się w rudach ołowianych, w siarkach żelaza, miedzi i t. p., skutkiem tego otrzymują go fabrycznie przy wyrobie kwasu siarczanego; używa

się do fabrykacji szkieł optycznych i w pyrotechnice.

Talar — moneta niemiecka, bardzo dawna, używana niegdyś w całej Europie; dziś urzędownie nawet w Niemczech zastąpiła go *marka;* trzy marki idą na talar, który ma 6 złotych groszy 5 nominalnej wartości.

Talent—1) Zdolność wrodzona tworzenia lub wykonywania dzieł, należących do zakresu sztuk pięknych lub literatury nadobnej, poezji, powieści, krytyki i t. p. 2) W starożytności jednostka wagi, a stąd stała ilość srebra lub złota; miał dziesięć tysięcy złotych na dzisiejszą wartość.

Tales — filozof grecki, żył w VII w. przed Chr., jeden z najdawniejszych myślicieli, zaliczany do grona *Siedmiu Mędrców* (Tales, Bias. Chylon, Kleobulos, Peryander, Pittakus i Solon, prawodawca Aten).

Talizman (arab.) — przedmiot, posiadający jakoby tajemniczą moc przynoszenia szczęścia, chronienia od złego, zachowywania zdrowia i t. p.; to samo co *amulet*, środek czarodziejski.

Talja — 1) Jedna z dziewięciu muz greckich, opiekunka sztuki dramatycznej, przedstawiana ze zwierciadłem w jednej a maską w drugiej ręce. 2) Kibić, figura, postawa. 3) Pewna ilość kart, potrzebnych do danej gry.

Talk, ob. *Łojek*.

Talleyrand *Karol Maurycy*, ur. r. 1754, um. r. 1838, był biskupem w Autun (Otę) w chwili wybuchu rewolucji francuskiej, do której przystąpił, wskutek czego papież Pius VI rzucił nań klątwę. Służył później cesarzowi Napoleonowi I, a po jego upadku Burbonom. Był zręcznym, pomysłowym dyplomatą, ale pozbawionym szlachetniejszych poglądów człowiekiem.

Talma *Franciszek Józef* — sławny aktor francuski, ur. r. 1763, um. 1826 r.; występował w tragedjach.

Talmigold—stop 86,4 części miedzi, 12,2 cynku, 1,1 cyny i 0,3 żelaza; platerowany złotem i przerabiany na blachę i drut, służy do wyrobu tanich biżuterji, t. zw. talmigoldowych. Wyroby te zawierają czasem zaledwie 1% złota.

Talmud (hebr.)—zbiór ksiąg religijnych i prawodawczych żydowskich, ułożony przez rabinów w III w. po Chr., a składający się z dwuch działów: Miszny i Gemary.

Talon — w języku finansowym pas papieru przy papierach publicznych, od którego odcina się kupony.

Talowski *Teodor*, ur. 1857 r., profesor politechniki lwowskiej, wybitny architekt, zbudował wiele pięknych kościołów i domów.

Tama — budowa z cegieł, kamieni, ziemi, faszyn i t. d., mocna, nieprzepuszczalna dla wody, mająca na celu wstrzymywanie pędu wód w rzekach lub morzach lub zwracanie ich prądu w żądanym kierunku. Tama opiera się na dnie wód na mocnym fundamencie z kamieni; wystaje nad wodą o tyle, aby fale nie mogły przepływać przez nią wierzchem.

Tamaryndowiec — okazałe drzewo z podrodziny brezylkowatych, o koronie rozpostartej, liściach drobnych, parzysto pierzastych, kwiatach białych, wonnych, zebranych w grona; strąki grube, mięsiste, napełnione miąższem kwaskowatym. Miąższ ten jest jadalny, posiada własności przeczyszczające; używa się do wyrobu powideł oraz cukierków tamaryndowych. Tamaryndowiec pochodzi z Indji Wschodnich, ale dziś jest uprawiany wszędzie w krajach zwrotnikowych.

Tamaryszek — rodzaj krzewów *dwuliścieniowych* (rodzina *tamaryszkowatych)*, którego parę gatunków trafia się u nas na Podolu i w Galicji (tamaryszek *niemiecki* czyli *września;* tamaryszek *taurycki*). Tamaryszek *południowy*, wyrastający w małe drzewko, spotyka się w ogrodach. Niektóre gatunki tamaryszka sączą sok słodki, krzepnący

na liściach w postaci białawych ziarenek; ziarenka te zowią *manną*.

Tambour-major (fran., czyt. tamburmażor)—przywódca doboszów; tambourmajorzy po raz pierwszy ukazali się w armji Napoleona i dotąd w wielu armjach funkcjonują.

Tambow — miasto gub. w Rosji, na lewym brzegu rzeki Cny, wpadającej do Mokszy, posiada kilkanaście fabryk i zakładów przemysłowych i liczy około 50.000 mieszkańców.

Tamerlan albo *Timur-Lenk* (kulawy), wielki zdobywca, han Mongołów, zawojował w XIV wieku prawie całą Azję środkową i zachodnią, a także Indje Wschodnie. Pobił on i wziął do niewoli sułtana tureckiego, Bajazeta, r. 1402. Ogień i pożoga znaczyły wyprawy Tamerlana. Umarł roku 1405.

Tamiza — rzeka w Anglji, nad którą leżą miasta Oxford i Londyn; uchodzi do morza Niemieckiego. Słaby spadek i obfitość jej wód czynią ją żeglowną, a głębokość i szerokość ujścia, zasilanego obfitą falą przypływu morskiego, pozwala morskim statkom wpływać Tamizą aż do Londynu.

Tampon (franc.)—czopek z waty lub szarpi do tamowania krwi.

Tam-tam (chińs.) — instrument muzyczny ludów południowo-azjatyckich: tarcza metalowa z lekko zagiętymi brzegami, w którą uderzając pałeczką, dobywa się przeraźliwie grzmiące i huczące dźwięki; gong, dzwon chiński.

Tana — rzeka w Norwegji, stanowi w górnym swym biegu granicę między Finlandją a Norwegją i przebiegłszy 402 klm., wpada do Tanafjordu, części morza Bałtyckiego.

Tandem — dwukołowy powozik, zaprzężony w dwa, jeden za drugim biegnące konie; dwu lub trzykołowy welocyped z siedzeniami dla dwuch osób.

Tandem (łac.)—nareszcie, nakoniec, więc. Dawniej u nas często używane ze spójnikiem *tedy* — *„tandem tedy"*.

Tanganaika—wielkie jezioro w środkowej Afryce, w pobliżu równika, około 100 mil długie, ale dosyć wąskie.

Tanger (czyt. Tendżer) — port warowny w Marokku, liczy 30.000 mieszkańców.

Taniec św. Wita czyli *pląsawica*— jedna z chorób nerwowych, przejawiająca się ciągłem, mimowolnem poruszaniem rozmaitych mięśni, przechodzi bez gorączki i bez zaburzeń w sferze umysłowej. Bardzo często spostrzegamy ją u dzieci, cierpiących na robaki, przychodzących do zdrowia po zapaleniu płuc, reumatyzmie, tyfusie, wysypkach gorączkowych i t. d. Niekiedy choroba ta występuje epidemicznie, wskutek zarazy moralnej, t. j. naśladownictwa. Leczenie: hydroterapja, kąpiele siarczane, elektryzowanie, przetwory żelaza, arszenik, brom, chloral i t. p.

Tanina, ob. *Garbniki*.

Tankred: 1) książe normandzki, którego synowie zawojowali w XI w. całą Apulję, a później posiedli Sycylję i Neapol. 2) Bohater pierwszej wyprawy krzyżowej, ur. r. 1078, um. r. 1112, pochodził z tej samej rodziny.

Tannenberg—wieś w Prusach, w pobliżu Grünwaldu (ob.); dlatego bitwa pod Grünwaldem bywa także nazywana bitwą pod Tannenbergiem.

Tantal (grec. *Tantalos)*—w mitologji greckiej syn Zeusa, za zdradzenie tajemnicy, zasłyszanej w czasie uczty bogów, wtrącony do państwa podziemnego (Hadesu), gdzie na wieczne skazanego pragnienie umieszczono w pobliżu wody, która, gdy jej chciał zaczerpnąć, zawsze usuwała się przed nim. Stąd powstało wyrażenie *męczarnie Tantala*.

Tantal (w chemji)—metal, pierwiastek rzadko spotykany; znajduje się w naturze tylko w związkach; czysty jest proszkiem szarym, barwy żelaza; zastosowań technicznych nie ma.

Tantjema—udział w zyskach, wypłacany pracownikom lub uczestnikom przedsiębiorstwa handlowego lub przemysłowego, jako stały dochód, lub do-

datkowo, zależnie od zwiększenia się zysków.

Tapeta—obicie ścian pokoju, zrobione z papieru kolorowego, ozdobionego deseniami, lub z tkaniny, skóry i t. p.

Tapicer — rzemieślnik wyklejający pokoje, wyściełający meble, zakładający firanki, portjery i t. p.

Tapioka—mączka, otrzymywana z[korzenia rośliny *maniok gorzki*. Otrzymuje się ją tak, jak sago, z tą tylko różnicą, że suszy się ją na ogniu. Taż sama mąka, suszona na słońcu, nosi nazwę *kassawy*. W handlu spotykamy dwa jej gatunki: białą i bronzową. Używa się na pokarm; u nas rzadko, przeważnie do legumin.

Tapir—zwierzę ssące z rzędu nieparzystokopytnych, wielkości osła. Ma ciało niezgrabne, porosłe grubą i gęstą sierścią, tworzącą niewielką grzywę na szyi; nos zakończony małą trąbką. Tapiry zamieszkują okolice bagniste krajów południowych, żywią się roślinami,

Fig. 83. Tapir amerykański.

pędzą życie nocne, charakter mają łagodny. Polują na nie dla mięsa i skóry. *Tapir amerykański*, barwy brunatnej, zamieszkuje Amerykę Południową; *tapir indyjski*, z białym grzbietem—Azję południową.

Tara — waga zewnętrznego opakowania towarów; ciężar całego towaru stanowi wagę *brutto*, a po odjęciu od niej tary pozostaje waga *netto*.

Taraban — kociołek miedziany, pokryty skórą, używany jako bęben.

Tarakan, ob. *Karaluch*.

Taran — machina wojenna, używana dawniej do rozbijania murów twierdz. Na sznurach zwisała potężna belka z twardego drzewa, zakończona ostro; wprawiano ją w ruch wahadłowy, uderzając głowicą w mury lub podwoje bram obleganej warowni. Głowica była często artystycznie wykonana i przedstawiała głowę barana i t. p.

Tarantula—gatunek pająka, zamieszkujący cieplejsze części Europy (Hiszpanję, Włochy, Turcję, Rosję południową), szczególnie pospolity w okolicach Tarentu. Żywi się owadami; ukąszenie jej u ludzi nie pociąga poważniejszych następstw. W średnich wiekach rozpowszechnione było mniemanie (zresztą zupełnie fałszywe), że ukąszenie tarantuli wywołuje szaleństwo, na które jedynym ratunkiem był taniec do upadłego przy dźwiękach pewnej muzyki, zwanej *tarantelą*.

Tarasy. Gdy wyżyna, przechodząc w nizinę, tworzy kilka nagłych spadków, przypominających schody, nazywamy ten układ powierzchni *tarasami*.

Tarcza albo *puklerz*—broń ochronna, używana dawniej do osłony przed pociskami lub uderzeniem kopji, mieczów i szabel. Tarcze wyrabiano z drzewa i powlekano skórą lub blachą, albo robiono całkowicie z metalu. Ze znaków umieszczanych na tarczach powstały herby. Obecnie nazywają tarczą tablicę, do której strzelają dla wprawy.

Tarczownica ścienna — porost blaszkowaty o plesze rozpostartej, po brzegach mniej lub więcej poszarpanej, barwy żółto-pomarańczowej, jest najpospolitszy z naszych porostów, rośnie na korze drzew, płotach, kamieniach.

Tarczyk—owad z rzędu tęgopokrywych, kształtu jajowatego, barwy najczęściej czerwono-brunatnej; jest szkodnikiem buraków.

Tarczyn — osada w gub. Warszawskiej, pow. Grójeckim, nad rz. Tarczanką, o 4 mile od Warszawy. Kościół tu-

tejszy, wielokrotnie przerabiany, jest jednym z najdawniejszych w ziemi Mazowieckiej.

Tarent — miasto portowe w południowych Włoszech, nad zatoką Tarencką, liczy 65.000 mieszk. Starożytna, niegdyś potężna osada grecka.

Targowica — miasteczko nad rzeką Siniuchą w gub. Kijowskiej, pow. Humańskim. W niej dnia 19 maja r. 1792 Szczęsny Potocki, Seweryn Rzewuski i Ksawery Branicki zawiązali smutnej pamięci konfederację Targowicką przeciw dziełu narodowemu—Konstytucji 3 Maja. Na akcie konfederackim znalazło się tylko 13 podpisów. Siłę konfederacji stanowiły wojska rosyjskie.

Tarkwinjusz — imię dwuch królów rzymskich: 1) *Stary* od 616 do 579 r. przed Chr., następca Ancusa Marciusa; przywłaszczyciel i zdzierca. 2) Syn jego, *Pyszny*, za pychę wygnany przez lud, ostatni król Rzymu.

Tarlatan—tkanina bawełniana cienka, lekka, przejrzysta, w rodzaju gazy.

Tarłowie—starożytna rodzina polska, która od w. XVI do XVIII wydała wielu dostojników duchownych i świeckich. *Adam Tarło*, twórca konfederacji dzikowskiej zginął w r. 1744 w głośnym pojedynku z Kazimierzem Poniatowskim.

Tarłów — osada w pow. Iłżeckim, gub. Radomskiej, założona r. 1550 przez Andrzeja Tarłę; ma okazały kościół parafjalny.

Tarnina albo *tarń*—krzew ciernisty, należący do rodzaju *śliwy*; sadzą ją często jako żywopłot. Kwiaty ma drobne, białe, jagody ciemno-niebieskawe, mniejsze od wiśni, bardzo cierpkie. Używają ich do zaprawiania wódek.

Tarnobrzeg — miasteczko w Galicji, na prawym brzegu Wisły, ma kościół i klasztor Dominikanów.

Tarnogóra — osada w pow. Krasnystawskim, nad rz. Wieprzem, powstała w pierwszej połowie XVI w. Obecnie połączona jest z osadą Izbicą.

Tarnogród—osada w pow. Biłgorajskim, gub. Lubelskiej, pamiętna zawiązaniem tutaj 26 listopada 1715 r. konfederacji przeciw Sasom; ma piękny, murowany kościół parafjalny.

Tarnopol—miasto powiatowe w Galicji, nad Seretem, założone przez Jana Tarnowskiego, hetmana wielkiego koronnego, w r. 1540. Obecnie należy do znaczniejszych miast Galicji.

Tarnoruda — miasteczko w pow. Płoskirowskim, gub. Podolskiej, nad rzeką Zbruczem. W tutejszym kościele, wymurowanym r. 1754 przez Czartoryskich, znajduje się obraz Chrystusa Pana, łaskami słynący.

Tarnowscy—starożytny ród polski, którego jedna gałęź pisała się dawniej „z Jarosławia", a druga „z Melsztyna"; używają herbu Leliwa. *Jan Tarnowski*, hetman wielki koronny za królów Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, był znakomitym wodzem i rozważnym doradcą królewskim, mężem niepospolitych zdolności i wielkiej miłości ojczyzny. Ur. w r. 1488, w 1526 r. otrzymał po Mikołaju Firleju buławę hetmańską, którą do śmierci piastował. W r. 1531 odniósł świetne zwycięstwo pod Obertynem nad Petryłą, hospodarem wołoskim; złożył dowody wielkiego rozumu politycznego podczas t. zw. wojny kokoszej i na pierwszych sejmach za Zygmunta Augusta. Wojsko urządził na wzór wojsk zagranicznych; na granicach wschodnich królestwa budował i umacniał zamki. Sam założył i obwarował miasto Tarnopol, któremu dał mądre ustawy. Um. 1561 r. Syn hetmana, *Jan Krzysztof* zmarł bezpotomnie r. 1567; córka *Zofja* wniosła fortunę w dom Konstantego księcia Ostrogskiego. Gałęź Tarnowskich, idąca od stryja hetmana, wydała kilku znanych w narodzie mężów, jak: *Jan Feliks Amor*, kasztelan w Królestwie Polskiem, autor kilku dzieł historycznych (um. r. 1842); *Władysław*, muzyk i kompozytor (um. r. 1878); *Jan*, poseł na Sejm i marszałek

krajowy w Galicji (um. r. 1893). *Stanisław hr. Tarnowski* (ur. 1837 r. w Dzikowie), profesor uniwersytetu Jagiellońskiego i prezes Akademji Umiejętności, członek Izby panów, jeden z wybitnych konserwatystów krakowskich, autor „Dziejów literatury polskiej" i wielu innych prac. Działalność jego jest wielostronna i nadzwyczaj bogata.

Tarnów — miasto powiatowe w Galicji zachodniej, leży na prawym brzegu rzeki Białej, w pobliżu ujścia jej do Dunajca i liczy 35.000 mieszkańców. Jest siedzibą biskupa rzymsko-katolickiego; piękna katedra tutejsza ma wspaniałe pomniki Jana Tarnowskiego i książąt Ostrogskich. Ratusz gotycki pochodzi z XVI wieku.

Tarpejska skała — stroma, skalista pochyłość wzgórza Kapitolińskiego w Rzymie; z niej w starożytności strącano w przepaść zbrodniarzy, zwłaszcza zdrajców ojczyzny.

Tarsus — miasto w Azji Mniejszej, miejsce urodzenia św. Pawła Apostoła.

Tarsza *Edward*— pseudonim *Michała Grabowskiego* (ob.).

Tartak, *pilarnia* — machina do piłowania drzewa, której główną częścią składową jest piła, poruszana siłą wody lub pary.

Tartar—w mitologji greckiej piekło, państwo Hadesa, położone między rzekami Kocytem a Letą, miejsce kar pośmiertnych.

Taryfa—urzędowy wykaz cen, cennik, w szczególności taryfa celna (spis opłat celnych), taryfa monetarna (wykaz porównawczy wartości monet), taryfa domów (spis numerów domów), taryfa kolejowa (spis opłat za przewóz na kolejach).

Tasiemiec — glista płaska, z ciałem pospolicie wstęgowatem, zgrubiałem na przednim końcu w tak zwaną *główkę*, za którą idzie nitkowata szyjka, a następnie cały szereg pierścieni, rozszerzających się w miarę oddalania się od główki; najszersze znajdują się na tylnym końcu. Główka opatrzona jest w przyssawki oraz haczyki. Tasiemce nie mają przewodu pokarmowego i odżywiają się wskutek przenikania płynnych pokarmów przez ścianki ich ciała. Wszystkie są pasorzytami; w stanie dojrzałym zamieszkują kiszki człowieka oraz kręgowych (t. zw. *gospodarzy*), żywiąc się znajdującą się tam odżywczą cieczą. Za młodu jednak odbywają wędrówkę: ostatnie pierścienie dorosłego tasiemca wraz z zawartymi w nich zarodkami odrywają się kolejno i z wypróżnieniami wydostają się nazewnątrz. Tutaj zarodki nie mogą dalej się rozwijać, jeśli nie zostaną połknięte przez tak zwanego *pośredniego gospodarza*. Wówczas mikroskopijnie drobny zarodek rozpoczyna wędrówkę po ciele nowego gospodarza, przebija ściankę cienkiej kiszki i osiada nakoniec w pewnym organie (wątrobie, płucach, mięśniach i t. p.), zmieniając się w *węgra* czyli *bąblowca*, złożonego z główki, szyjki i pęcherza. Węgier nie może dalej się rozwijać, dopóki nie dostanie się do ciała właściwego gospodarza, co następuje w ten sposób, iż ten ostatni zjada gospodarza pośredniego, a wraz z nim i węgra. Wówczas pęcherz węgra ulega strawieniu, na końcu szyjki jego wyrasta jeden pierścień, między nim a szyjką drugi, następnie trzeci i t. d. w ten sposób, że każdy nowy odsuwa starsze ku tyłowi, tworząc taśmę. Ważniejsze gatunki: 1) z rodzaju *soliter*, z główką w kształcie kulki z 4-ma przyssawkami i wieńcem haczyków (czasami bez): *Soliter długoczłonki*, przeszło 3 m. długi, z główką wielkości łebka od szpilki; w kiszkach człowieka powoduje wyniszczenie i boleści. Jego węgier przebywa w świni (rzadziej w człowieku) w jej mięśniach, mózgu lub oku. Zarażenie następuje wskutek zjedzenia surowej lub na półsurowej węgrowatej wieprzowiny. *Soliter żytawski* 4—8 m. długi, bez haczyków na głowie, również w kiszkach ludzkich; pospolitszy od poprzedniego; węgier w mięśniach bydła rogatego. *Soliter psi*— w kiszkach psa, węgier, zwany mózgowcem, w mózgu owiec, u których powoduje t. zw. kołowaciznę. 2) Z gatunku *brózdogłów* — z główką podłużną, z 2-ma szparkowatemi brózdkami i bez haczyków—zasługuje na uwagę: *brózdogłów szerokoczłonki*, 5 — 9 m. długi, zamieszkujący kiszki człowieka. Węgier w rybach słodkowodnych.

Tasmanja — wyspa w pobliżu południowo-wschodniego wybrzeża Australji, należy do Anglji, liczy 160.000 mieszkańców; prócz płodów rolniczych i wełny wydaje złoto, srebro i cynę.

Tasso *Torkwato*—znakomity poeta włoski, ur. 1544 r., um. r. 1595, wsławił się utworem wielkich rozmiarów pod tytułem „Jerozolima wyzwolona", w którym opiewa pierwszą wojnę krzyżową i oswobodzenie Świętego miasta z rąk pogańskich. Na język polski przełożył „Jerozolimę" Piotr Kochanowski (1618 r.).

Taszkient—miasto główne prow. Syrdaryjskiej oraz gen. gubernatorstwa Turkiestańskiego w Azji środkowej, od r. 1865 należy do Rosji; niegdyś stolica oddzielnego chanatu. Mieszkańcy, w liczbie 200.000, prowadzą rozległy handel.

Taszycki *Mikołaj*, znakomity prawnik polski za Zygmunta I; sędzia ziemski krakowski, wraz z innymi ułożył zbiór praw (drukowany 1532 r.).

Tatarak, *ajer, kalmus*—roślina z rodziny obrazkowatych. Pochodzi ze wschodu, skąd sprowadzony został do nas w XV stuleciu; rośnie gromadnie w stanie zdziczałym po stawach i moczarach, ale nigdy nie dojrzewa. Liście ma wąskie, mieczowate. Korzeniak jego aromatyczny, używa się w medycynie a również jako przyprawa (do wódki gdańskiej).

Tatarka, ob. *Gryka*.

Tatarzy. Nazwy tej używają historycy i etnografowie bądź to w rozleglejszem, bądź też w szczuplejszem znaczeniu. Pierwotnie nazwa Tatarów oznaczała tylko jedno plemię Mongołów (ob. *Mongolja*), ale skutkiem podbojów mongolskich w XIII wieku zaczęto jej używać jako nazwy zbiorowej na oznaczenie ludów, biorących udział w wyprawach na Europę. Obecnie liczbę Tatarów określają na 3 — 4 miljonów. Tu należą Tatarzy południowej Rosji i Kaukazu, znani pod nazwą Nogajców, Kałmyków i t. d., Tatarzy nadwołżańscy i uralscy, Baszkirowie, Kirgizowie i t. d.

Tatersal—zakład w Londynie, przeznaczony na publiczną sprzedaż koni; nazwa ta służy podobnym zakładom w innych miastach; ujeżdżalnia.

Tatomir *Lucjan*, ur. 1836 r., um. 1901 r., pedagog, napisał „Dzieje Polski, potocznym sposobem opowiedziane", „Dzieje Polski w zarysie", „Geografję fizyczną Polski", tudzież kilka popularnych broszurek dla ludu.

Tatry — najwynioślejsza część Karpat, wznosi się na granicy Węgier i Galicji, otoczona z trzech stron dolinami śródgórskiemi t. zw. Podhalem, doliną Spiską i Liptowską. Tatry dzielą się na trzy części: 1) Zachodnie do przełęczy Liljowej; 2) Tatry Wysokie do Kopy Bielskiej; 3) Tatry Bielskie, czyli wschodnie. Tatry wschodnie i zachodnie zbudowane są przeważnie z wapieni; tam znajdują się malownicze doliny (Kościeliska) i groty ze wspaniałymi stalaktytami (pieczary Bielskie). Tatry wysokie zbudowane są z granitów. Tu znajduje się 35 szczytów, wznoszących się ponad 2.400 metrów, a najwyższy ich wierzchołek, Garłuch sięga 2663 metrów. Przepaściste zbocza i poszarpane żleby tych gór zbiegają ku zaklęsłym kotlinom, w których najczęściej połyskują wody jezior górskich (Czarny Staw, Morskie Oko i t. d.) i wodospadów (Wielka Siklawa, Wodogrzmoty Mickiewicza i inne). Czarny Staw i Morskie Oko mają przeszło po 60 morgów przestrzeni i 50 do 80 metrów głębokości. Prócz stromych niezmiernie szczytów szczególną właściwością Tatr

są strome również i poszarpane przy-łęcze, jak Zawrat i Polski Grzebień. Roślinność Tatr rozciąga się kilku pasami: najniżej położony pas lasów (świerki, jodły, buki, limby, jawory); wyżej—dziedzina hal, pastwisk, łąk górskich; wyżej jeszcze sterczą nagie skały, porosłe tu i owdzie kosodrzewiną (karłowata sosna) i pokryte nie topniejącym nawet w lecie śniegiem. W Tatrach żyje kilka odmian zwierząt, właściwych tylko krainom wysokogórskim: kozica, świstak, orzeł halny. Wycieczki w głąb Tatr odbywają się zwykle albo z Zakopanego od strony polskiej, albo ze Szmeksu, położonego już po węgierskiej stronie.

Tatuowanie — ozdabianie ciała kolorowymi, wiecznie trwałymi deseniami; wykłuwa się je na skórze igłą i w miejsca naklute wciera się odpowiednio przygotowane farby (zwyczaj niektórych dzikich ludów).

Taurogi—miasto w pow. Rosieńskim, gub. Kowieńskiej, przy samej granicy pruskiej, nad rz. Jurą; ma komorę celną. Niegdyś własność Radziwiłłów.

Taurus — góry, otaczające wyżynę Azji Mniejszej a sięgające ku wschodowi aż do górnego Eufratu; dochodzą do 3.500 metrów wysokości.

Tauryka albo *Taurycka gubernja* obejmuje stepy po lewym brzegu Dniepru, niżej Aleksandrowska aż po morze Azowskie i półwysep Taurycki czyli Krym (ob.). Główne miasto Symferopol.

Tawasthus—m. gubernjalne w W. Ks. Finlandzkiem.

Tawuła—rodzaj krzewów z rodziny różowatych. *Tawuła łąkowa* rośnie u nas w zaroślach wilgotnych; liście ma pierzaste, kwiatki białe, żółtawe, zebrane w wiechę. W ogrodach hodują jej gatunki ozdobne, pochodzące z Ameryki Północnej, jak *tawuła kutnerowata*, której liście pod spodem pokryte są białym puszkiem.

Tchawica—kanał łączący jamę ustną z płucami. Górną część tchawicy stanowi *krtań*, będąca organem głosu; dolna zaś jest to kanał złożony z chrząstkowatych pierścieni, rozdzielający się u końca na dwie, idące do płuc odnogi, zwane *oskrzelami*. Tchawica leży przed przełykiem. Choroby tchawicy z powodu powierzchownego jej położenia dosyć są częste, szczególnie katary i zapalenia.

Tchawki albo *dychawki* — rureczki cienkie, wsparte wewnątrz ślimakowato zwiniętą nitką chitynową, rozgałęzione po ciele owadów.

Tchórz — zwierzę ssące drapieżne, spokrewnione z kuną. Tchórz jest od niej nieco mniejszy, nogi i ogon ma krótsze, pyszczek również krótszy, ale zato szerszy; sierść tak samo kasztanowata, ciemniejsza na brzuchu, niż na grzbiecie i za uszami, biała na końcach uszu i pyszczka. Pospolity w całej Europie; przebywa w lasach, a także w pobliżu mieszkań ludzkich. Równie krwiożerczy, jak kuna, ale mniej zwinny, gdyż nie może wspinać się na drzewa; zakrada się do kurników; jest jednak do pewnego stopnia użyteczny, przez to, że tępi żmije, chomiki, myszy. Wydaje nieprzyjemną woń, którą długo zachowuje jego futro, z tego powodu mało cenione; zowią je *elkami*.

Tczewo, po niem. *Dirschau*—miasto w Prusach zachodnich, nad Wisłą w pobliżu Gdańska i morza. Posiada wiele fabryk; jest to stary gród pomorski; w r. 1308 zdobyli je Krzyżacy; od r. 1466 do 1772 należało do Polski.

Teatr — miejsce widowisk, których przedmiotem są tragedje, dramaty, komedje, komedjo-opery, farsy, obrazki, opery, balety. Przedstawienia teatralne urządzane były w Chinach i Japonji w czasach bardzo starożytnych; wysoko rozwinęli je w swoim stylu Grecy. Teatr nowożytny, europejski powstał z *mysterjów* chrześcijańskich, t. j. scen układanych z podań Starego i Nowego Testamentu. Dziś jest nieodzowną potrzebą kulturalną ludów cywilizowanych. U Greków przedstawienia teatralne odbywały się pod gołem niebem. W Rzymie budowano amfiteatry, t. j. szereg biegnących kolisto coraz większych i coraz wyższych stopni, na których znajdowały się siedzenia dla widzów; w środku tego kręgu znajdowała się widownia, zwana *areną*. Ta służyła głównie do popisów siły i zręczności. W Polsce poczyna się już od wieku XV poezja dramatyczna, ale przedstawienia teatralne odbywały się w wieku XVI i XVII tylko na dworach królów i panów; później młodzież w szkołach jezuickich i pijarskich grywała sztuki teatralne. Od r. 1725 miała Warszawa teatr dworski, a od r. 1765 stały teatr w pałacu Saskim. W r. 1779 zbudowano nowy teatr. Dla rozwoju jego zasłużył się dyrektor Bogusławski. Obecnie każde większe miasto posiada swój teatr.

Teatyni—zakon założony przez św. Kajetana i Jana Piotra Carafę (później papieża Pawła IV) w mieście Chevi czyli Theate; reguła nie pozwala mu posiadać żadnej własności, ani żebrać, a nakłada obowiązek kształcenia duchownych i pielęgnowania chorych.

Tebrys — miasto główne perskiej prow. Azerbejdżanu, położone wśród żyznej równiny nad rz. Adżydżajem.

Teby: 1) miasto w Beocji starożytnej (ob. *Grecja*), podupadło po zburzeniu przez Aleksandra Wielkiego; 2) wielkie miasto nad brzegami Nilu, było niegdyś stolicą Egiptu (ob.), posiada liczne, wspaniałe pomniki z tych czasów.

Technika—zbiór zasad, wskazujących najlepsze sposoby wykonywania jakiegoś dzieła sztuki, inżynierji, przemysłu lub rzemiosła; wogóle sposób robienia czegoś. Nadto wyraz technika oznacza inżynierję, mechanikę i zastosowanie ich do przemysłu.

Technologja — nauka, która podaje sposoby przerabiania materjałów surowych na przedmioty, służące do użytku. Materjały surowe przerabiają się albo tylko pod względem formy, np. drzewo na sprzęt, żelazo na narzędzie i maszynę, albo też przetwarzają się co do swojej istoty, np. buraki na cukier, ziemniaki na spirytus i t. p. Pierwszym działem zajmuje się technologja mechaniczna, drugim—technologja chemiczna. Technologja pewnej gałęzi przemysłu nazywa się technologją specjalną albo szczegółową, np. technologja żelaza, drzewa, nafty, piwa i t. p.

Te Deum laudamus—początek hymnu łacińskiego (po polsku: Ciebie Boże chwilimy), śpiewanego w kościołach podczas uroczystości radosnych; hymn ten miał ułożyć św. Ambroży, biskup medjolański, stąd nazywają go też „hymnem Ambrozjańskim".

Tegetthoff *Wilhelm*, wódz floty austrjackiej (um. 1871 r.), odniósł w r. 1866 wielkie zwycięstwo nad flotą włoską pod wyspą Lissą (na morzu Adrjatyckiem).

Tegnér *Izajasz*—najznakomitszy poeta szwedzki (ur. 1782 r., um. 1846 r.), którego poemat „Fritjof" tłumaczono na język polski.

Teheran—stolica Persji, u południowego podnóża góry Elbrus, od 1798 r. rezydencja szachów perskich, ma 280.000 miesz., wspaniały pałac szacha, arsenał, liczne meczety.

Teichman *Ludwik Karol*—znakomity anatom polski, ur. 1823 r., um. 1895 r., był profesorem w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, ogłosił szereg prac naukowych z zakresu anatomji; położył wiekopomne zasługi dla nauki przez dokładne zbadanie naczyń limfatycznych.

Teina, ob. *Kofeina*.

Teizm—wiara w Boga, stwórcę świata, opatrznościowo rządzącego losami całego świata. W tym ostatnim punkcie różni się teizm od deizmu (ob.). Przeciwieństwem zarówno teizmu jak i deizmu jest ateizm (ob.).

Teka — podłużna torebka skórzana lub tekturowa na rysunki, papiery i t. p.; portfel. *Przenośnie*—urząd ministra.

Tekely lub Tököly *Emeryk*, ur. 1656, um. 1705 r., przywódca węgierskiego stronnictwa, które pragnęło oderwać się od Austrji; mienił się królem węgierskim pod opieką Francji i Turcji, ale opuszczony przez Turków po daremnem oblężeniu Wiednia (odsiecz Jana III 1683 r.), musiał opuścić kraj i umarł w Turcji.

Tekst: 1) osnowa, brzmienie dosłowne np. artykułu w dokumencie prawnym. 2) Wyjątki z Pisma św., wzięte za tło do kazania. 3) Opis, objaśnienie dołączone do obrazów, wyobrażających ludzi, zwierzęta, rzeczy lub wypadki. 4) Słowa, podłożone pod muzykę.

Tektura — gruby, sztywny papier, służący do oprawy książek i do wielu innych celów. Tektura napojona cieczą smołowcową nazywa się *papą* i służy do pokrywania dachów.

Telefon — przyrząd do przenoszenia na odległość dźwięków mowy, wynaleziony przez Reisa, ulepszony przez Grahama Bella (1876 r.), dziś bardzo rozpowszechniony, stanowi jeden z najcenniejszych środków porozumiewania się. Telefon Bella (fig. 84) składa się ze sztabki magnesu, na końcu którego jest nawinięta cewka z cieniutkiego, izolowanego druciku (B). Naprzeciw cewki, na dnie lejkowatego zagłębienia, znajduje się cienka blaszka z miękkiego żelaza (C). Wszystko to jest oprawione w drzewo. Jeżeli dwa telefony połączymy drutem dowolnej długości, możemy po tych drutach prowadzić rozmowę. Mówiąc do lejka telefonu, wprawiamy w drgania powietrze, drgania te udzielają się blaszce żelaznej, która zmienia swe położenie względem cewki, przez co powstają w drucie prądy indukcyjne przerywane, drgające stosownie do brzmienia głosu. Prądy te biegną do cewki drugiego telefonu, po drucie łączącym stację wysyłającą głos ze stacją odbierającą. Wskutek tego siła przyciągająca magnesowej sztabki drugiego telefonu zwiększa się i zmniejsza na przemiany: blaszka jego zostaje przyciągana raz silniej, to znów słabiej i zaczyna drgać, zgodnie ze zmianami, którym ulega prąd. Drgania jej z kolei udzielają się powietrzu; dlatego też, przytknąwszy ucho do telefonu, usłyszymy dźwięki te same, które wpadają do telefonu, przed którym się mówi. Taki telefon obywa się bez baterji, ale głos przenoszony jest bardzo słaby. Ażeby go uczynić silniejszym, trzeba używać wysyłacza mikrofonowego, który różni się od zwykłego telefonu. *Mikrofon* w najprostszej swej formie przedstawia się jak następuje: niewielki pręcik koksowy umieszcza się swobodnie pomiędzy dwoma kawałkami koksu, przytwierdzonymi do deseczki, która drga pod wpływem dźwięków. Kawałki koksu są połączone drutem z telefonem i elementem elektrycznym. Otóż, kiedy mówimy w pobliżu mikrofonu, deseczka a wraz z nią kawałki koksu drgają, przez co w punktach zetknięcia się ich z pałeczką węglową zmienia się opór dla przychodzącego prądu. Zmiana oporu wpływa z kolei na zmianę siły prądu w granicach szerszych. Wskutek tego blaszka telefonu odbierającego drga silniej i głos staje się donioślejszy i wyraźniejszy. Przy pomocy mikrofonu można słyszeć zdaleka w telefonie chód zegarka, leżącego na deseczce. Wysyłacze telefonowe są pewnemi odmianami telefonu. Aparat telefoniczny Bella (fig. 85) składa się z wysyłacza A, do którego się mówi, z telefonu odbierającego B, który przykłada do ucha słuchający, z dzwonka sygnałowego C, przywołującego do aparatu i z elementu, umieszczonego w skrzynce D u dołu. Za pokręceniem korbki E, dzwonek na stacji centralnej dzwoni; żądamy połączenia z osobą, z którą chcemy mówić i przywołujemy ją do aparatu przez kręcenie korbki od dzwonka. Wtedy możemy się rozmówić, przykładając do ucha telefon B, wiszący na widełkach. W ostatnich czasach wprowadzone zostały w użycie telefony innej konstrukcji; w tych trąbka (z mikrofonem) i słuchawka są z sobą połączone we wspólnym ruchomym przyrządzie, złączonym przewodnikiem z szafką, w której mieści się element galwaniczny. Sposób telefonowania jest bardzo prosty: chcąc zawiadomić stację telefoniczną i poprosić o połączenie z danym numerem telefonu, zdejmuje się przyrząd słuchawkowy z widełek (na których powinien leżeć zawsze, gdy aparat jest nieczynny) i mówi się do trąbki numer telefonu, z którym chcemy by nas połączono. Otrzymawszy przez słuchawkę, którą trzyma się jednocześnie przy uchu, odpowiedź, że połączenie zostało dokonane, rozmawiamy z interesantem. Przez cały czas rozmowy nie wkłada się przyrządu na widełki, gdyż z chwilą założenia stacja przerywa połączenie. Zawiadomienie zaś o tem, że ktoś pragnie rozmówić się z nami, otrzymuje się ze stacji za pomocą dzwonka umieszczonego w skrzynce. Obecnie telefony ulepszono do tego stopnia, iż można przez nie rozmawiać na wielkie nawet odległości, przyczem nie zatraca się czystości przesyłanych dźwięków.

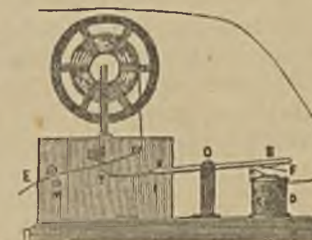

Fig. 84. Przyrząd odbierający głos w telefonie Bella: C—drgająca blaszka telefonu; B—elektromagnes

Fig. 85. Aparat telefoniczny.

Telegraf — wynaleziony w 1830 r. przez amerykanina Morse. Zasada, na której się opiera urządzenie telegrafu, jest następująca: element elektryczny, znajdujący się w miejscowości X, jest połączony drutem żelaznym z elektromagnesem w miejscowości Z. Naprzeciw elektromagnesu (C D fig. 86) w pewnej odległości od biegunów, umieszczamy na sprężynce kawałek miękkiego żelaza. Skoro przepuścimy przez drut prąd elektryczny z elementu w X, elektromagnes w Z przyciąga kawałek żelaza, który powraca do swego normalnego położenia, gdy prąd przerwiemy. Puszczając więc i przerywając kolejno prąd w X, możemy łatwo podnosić i opuszczać w Z kotwicę elektromagnesu. Zmieniając częstość i długość trwania ruchów elektromagnesu, przesłać możemy w sposób powyższy szereg umówionych znaków, oznaczających wszystkie litery abecadła; z liter zaś dadzą się ułożyć wyrazy i zdania. Najbardziej do dziś upowszechniony jest system Morse'a. Na stacji wysyłającej depesze znajduje się klucz, połączony z baterją elementów elektrycznych i z drutem telegraficznym. Przyciskając rączką klucza, przepusz-

Fig. 86. Aparat telegraficzny: C, D — elektromagnes, zasilany prądem z baterji, który z chwilą, kiedy przez jego zwoje przechodzi prąd, przyciąga biegunem K kawałek żelaza F, umieszczony na sztabce B, której koniec pochyla się, podnosi koniec A, skutkiem czego igła-ołówek T znaczy kreski na przechodzącym pasku papieru R, E, M, odwijającym się z kółka.

czamy prąd na linję aż do stacji odbierającej; kiedy przestajemy przyciskać, prąd przerywa się. Na stacji odbierającej depesze jest elektromagnes z drążkiem. Prąd przepływający przez elektromagnes przyciąga drążek, którego przeciwny koniec robi dłuższą lub krótszą kreskę na pasku papieru, odwijającym się z kołowrotka za pośrednictwem zegarowego mechanizmu. Kiedy prąd ustaje, drążek nie robi kresek na papierze. Dłuższe naciśnięcie klucza robi kreskę, krótkie — kropkę. Z kropek i kresek ułożono znaki alfabetu. Oprócz systemu Morse'a istnieje dużo innych. System Bregueta jest dość dogodny, gdyż igła sama wskazuje na tarczy litery, składające wyrazy depeszy. Aparaty systemu Hughesa (czyt. Juza) drukują depesze czcionkami drukarskiemi; przyrządów takich jest dziś bardzo wiele. Drut tworzący linję zawiesza się na izolatorach porcelanowych, umieszczanych na słupach. Używa się także linji podziemnych i podmorskich (kabel). Wtedy druty, przeprowadzające prąd, muszą być starannie otoczone gutaperką i smołą, aby uniknąć straty elektryczności w drodze. Po jednym drucie telegraficznym można wysyłać jednorazowo po kilkanaście depesz. Osobnym gatunkiem telegrafu jest t. zw. *pantelegraf*, przyrząd skomplikowanej konstrukcji, przy pomocy którego przesyłać można sposobem telegraficznym rysunki, portrety, pismo i t. d., na dowolną odległość.

ALFABET MORSA

A	·—	N	—·	,	·—·—·—
B	—···	O	———	·	—·—·—·
C	—·—·	P	·——·	:	———···
D	—··	Q	——·—	.	······
E	·	R	·—·	1	·————
F	··—·	S	···	2	··———
G	——·	T	—	3	···——
H	····	U	··—	4	····—
I	··	V	···—	5	·····
J	·—·—·	W	·——	6	—····
K	—·—	X	—··—	7	——···
L	·—··	Y	—·——	8	———··
M	——	Z	——··	10	—————
				9	————·

Fig. 87. Alfabet telegraficzny.

Telegraf bez drutu. Iskra elektryczna wytwarzana w jakikolwiek sposób wywołuje ruch eteru (ob.), który rozchodzi się we wszystkie strony z szybkością 300 tysięcy kilometrów na sekundę jako tak zwane fale elektryczne. Przekonał się o tem stosownemi doświadczeniami Niemiec Hertz (zm. 1893 r.), a Włoch Marconi zastosował to odkrycie do dawania znaków na odległość bez używania drutów, jak przy zwyczajnym telegrafie elektrycznym. Na stacji wysyłającej znaki znajduje się induktor, za pomocą którego można wytwarzać krótsze lub dłuższe szeregi iskier, a te wzbudzają w eterze krótsze lub dłuższe szeregi fal, rozbiegających się na wszystkie strony ze stacji. Takie fale, spotykając na drodze swojej człowieka, nie działają na żaden z jego zmysłów, są więc bezpośrednio niedostrzegalne, a sposób wykrycia ich zawdzięczamy uczonemu francuskiemu Branly. Oto drobne kawaleczki, np. opiłki jakiegoś metalu wypełniającego rurkę szklaną, wstawioną zamiast części drutu łączącego oba bieguny baterji elektrycznej, nie przewodzą wcale prądu elektrycznego, mimo że się ze sobą nie stykają ale jeśli przez taką rurkę przejdą fale elektryczne, przenikające z łatwością przez szkło i wszystkie tak zwane złe przewodniki elektryczności, to opiłki w rurce przewodzą natychmiast prąd. Prąd ten może poruszyć bądź dzwonek elektryczny, bądź przyrząd piszący Morse'a (ob. *Telegraf*). Wystarczy jednak lekko potrącić rurkę z opiłkami, aby one straciły natychmiast zdolność przewodzenia prądu elektrycznego i były znowu gotowe dać nowy sygnał, gdy nadejdzie nowa fala elektryczna. Taką rurkę, nazwaną *koherez*, zastosował Marconi do urządzania stacji odbierającej telegramy wysyłane zdala w formie fal elektrycznych. W 1903 r. Marconi znakomicie udoskonalił swój sposób i zdołał połączyć telegrafem bez drutu (iskrowym) Amerykę z Europą. W Anglji, na najbardziej wysuniętym na wschód punkcie—znajduje się stacja wysyłająca fale elektryczne; fale z wibratora Hertza idą do drutów, rozpiętych pomiędzy wysokimi masztami, co znakomicie ułatwia rozchodzenie się ich w przestrzeni; fale biegną, bez względu na śnieg, mgłę, burzę i ciemności, aż do Ameryki i tam działają na bardzo czule odbieracze Marconiego. Telegraf działa dobrze i depesze kosztują znacznie taniej, bo nie potrzeba układać drogich kabli podmorskich.

Telegram—wiadomość przesłana telegrafem; depesza.

Telepatja. Wyraz ten obejmuje wszystkie niezupełne dotąd stwierdzone zjawiska t. zw. jasnowidzenia, t. j. widzenia rzeczy i osób oddalonych choćby setki mil, dalej t. zw. przenoszenie myśli, t. j. udzielanie komuś myśli bez pomocy słów lub dowiadywanie się w ten sposób o myślach cudzych i t p.

Teleskop, ob. *Luneta.*

Tell *Wilhelm* — legendarna postać pierwotnych dziejów szwajcarskich; żyć miał w drugiej połowie XIII i na początku XIV wieku. Historycznie Szwajcarja wyzwoliła się z pod panowania Habsburgów przez zawarcie związku kantonów nad jeziorem zwanem „Czterech Kantonów" w r. 1291, ale w legendzie fakt ten łączy się z postacią Tella, który za nieoddanie pokłonu zatkniętemu na żerdzi przez wielkorządcę austrjackiego Gesslera, wyobrażenia monarchy, skazany na zestrzelenie jabłka z głowy własnego dziecka, pozbawił życia Gesslera i tem dał hasło do zrzucenia jarzma Habsburgów.

Tellur—pierwiastek chemiczny, metaloid o mocnym blasku metalicznym, biało srebrzystym, wpadającym w niebieskawy, spotykany niekiedy w przyrodzie w stanie czystym, częściej jako domieszka złota, srebra, ołowiu, bizmutu; nie ma zastosowań technicznych.

Tellurium — przyrząd wprawiany w ruch za pomocą mechanizmu zegarowego, służy do unaocznienia obrotu ziemi około słońca i ruchu księżyca około ziemi, oraz zjawisk stąd wypływających.

Telsze — miasto pow. w gub. Kowieńskiej, zbudowane na pięciu wzgórzach nad jeziorem Majslis. Bernardyni tutejsi, sprowadzeni i uposażeni w 1624 r. przez Pawła Sapiehę, utrzymywali szkołę publiczną, która do czasu jej zwinięcia w 1831 r. liczne miewała zastępy uczniów.

Temat—założenie, myśl główna, którą należy przeprowadzić w rozumowaniu lub w sztuce, w mowie, w piśmie, w dziele sztuki; w muzyce — melodja główna, powtarzająca się wśród innych; w gramatyce ta część wyrazu, która stanowi niejako jego jądro.

Temblak — pas rzemienny u rękojeści szabli, na którym dobytą szablę zawiesić można; taśma szeroka, zawieszona u szyi dla podtrzymywania chorej ręki.

Temeszwar—miasto główne komitatu tejże nazwy na Węgrzech, dawniej twierdza, nad rzeką Temesz, w bagnistej, nieurodzajnej okolicy, liczy 60.000 mieszk.

Temida czyli *Temis* — w mitologji greckiej bogini sprawiedliwości, przedstawiana z zawiązanemi oczyma, z wagą i mieczem w ręku.

Temistokles—sławny wojownik ateński w V wieku przed Chr., odznaczył się zwycięstwem nad Persami przy brzegach Salaminy.

Temperament (*usposobienie*) — Temperamentem danej osoby zwiemy zbiór rozmaitych właściwości jej usposobienia, wynikających z jej organizacji fizycznej i nerwowej.

Temperatura — ciepłota, stan ciepła danego ciała; stan powietrza pod względem ciepła.

Templarjusze — zakon rycerski, podobny do Krzyżackiego. Założyli go rycerze francuscy w Jerozolimie w r. 1118, w celu ochrony rycerzy chrześcijańskich przed napadami Saracenów. Król Jerozolimski Balduin II odstąpił im na mieszkanie część pałacu swego obok kościoła (templum) Grobu Bożego dlatego nazwano ich Templarjuszami. Składali się z kapłanów, rycerzy i braci służebnych. Odznaką zakonu był płaszcz biały i krzyż czerwony na nim. Po utracie Ziemi św. przenieśli się Templarjusze na wyspę Cypr (r. 1291), a w r. 1314 zakon ich został zniesiony. Do Polski sprowadził ich w roku 1162 Jaksa Gryf; osiedli w Miechowie, zwani odtąd *Miechowitami*, później *Bożogrobcami*, istnieli do początku XIX wieku.

Tempo (włosk.)—wymiar czasu, szybkość ruchu, prędkość, z jaką utwór muzyczny ma być wykonany; w przenośni: stopień pośpiechu w jakiejś czynności.

Tempora mutantur et nos mutamur in illis—przysłowie łacińskie, w polskim przekładzie oznacza: czasy zmieniają się, a w nich i my ulegamy zmianie.

Tendencja (z łac.) — dążność, cel; zabarwianie odpowiednim kolorytem utworów literackich, dzieł sztuki, przemówień, w celu oddziaływania w pewnym duchu na masy, wzbudzenia pewnych uczuć, wpojenia pewnych przekonań. *Tendencja zwyżkowa*—podnoszenie się kursów na giełdzie. *Tendencja zniżkowa*—spadanie kursów na giełdzie. *Tendencyjny*—nacechowany pewną dążnością, mający jawny lub ukryty cel. *Tendencyjna powieść*—narzucająca pewne poglądy polityczne, religijne, społeczne lub artystyczne.

Tender — mniejszy statek, służący większemu na posyłki; wóz przy lokomotywie, zawierający paliwo i wodę.

Teneryfa — największa, najbogatsza i najludniejsza z wysp Kanaryjskich. Na wyspie tej znajduje się wysoka góra wulkaniczna Pico de Teyde.

Tennis (z ang.) — gra w piłkę, ulubiona zwłaszcza w Anglji, wynaleziona we Włoszech. Odmianą jej jest *lawn-tennis*.

Tennyson *Alfred*, ur. 1810 r., um. 1892 r., znakomity poeta angielski.

Tenor—najwyższy głos męski, obejmujący dwie oktawy.

Tenuta (z łac.)—rata dzierżawna, do wypłaty w terminie.

Teobromina—alkaloid, zawarty w nasionach kakao i w niektórych gatunkach herbaty, pokrewny *kofeinie*, tylko słabszy w działaniu.

Teodolit—przyrząd używany w geodezji do mierzenia kątów, głównie poziomych, przystosowywany też do mierzenia kątów wzniesienia.

Teodorowicz *Józef* — obecny arcybiskup ormiańsko-katolicki we Lwowie, niepospolity kaznodzieja i gorliwy orędownik spraw narodowych.

Teodoryk *Wielki*, potężny król Ostrogotów, panował nad Włochami od roku 493 do r. 526. Odznaczał się wielką mądrością i usposobieniem pojednawczem wobec podbitych ludów Włoch, którym zapewnił bezpieczeństwo i spokój. Za jego panowania począł wytwarzać się z dawnej rzymskiej i napływowej germańskiej ludności naród włoski.

Teodozja (po ros. *Fieodosija*)—miasto powiatowe i portowe w gub. Tauryckiej, nad morzem Czarnem, na północno-wschodnim, urwistym brzegu półwyspu Taurycklego, bardzo starożytne i kwitnące, założone przez Greków; w r. 1771 przyłączone zostało do Rosji.

Teodozjusz I *Wielki*—ostatni cesarz całego państwa rzymskiego. Zamknął świątynie pogańskie, zabronił składać ofiary bogom i odbywać obchody pogańskie. Umierając r. 395, podzielił państwo między dwuch synów: Arkadjusza (cesarstwo wschodnio-rzymskie ze stolicą w Konstantynopolu) i Honorjusza (zachodnio-rzymskie ze stolicą w Medjolanie, a potem w Rawennie). Odtąd już nigdy nie połączyły się te części.

Teokracja—forma rządu, przy której kapłani, podając się za umocowanych przez Boga, sprawują najwyższą władzę nad narodem.

Teokryt—najznakomitszy sielankowy poeta grecki, żył w III wieku przed Chrystusem.

Teologja (z grec.), dosłownie mowa, nauka o Bogu. Tak nazywamy obecnie ogół nauk, udzielanych tym, którzy kształcą się na duchownych czyli księży. Teologja wykładana bywa w seminarjach duchownych lub na wydziałach teologicznych w uniwersytetach. Wydział teologiczny obejmuje zwykle 4 lata nauki, w którą wchodzą: dogmatyka, historja Kościoła, egzegeza, wykład Pisma św., języki wschodnie, teologja moralna, teologja pasterska, prawo kanoniczne, katechetyka i metodyka.

Teorban—instrument muzyczny, strunowy, w rodzaju lutni.

Teorbaniści—śpiewacy ludowi w Polsce, zwłaszcza na Ukrainie, którzy śpiewali swe pieśni przy wtórze *teorbanu*.

Teoremat (grec.)—twierdzenie, stawiane jako teorja, ale nie poparte dowodami.

Teorja (z greck.)—wszelki naukowo uzasadniony pogląd na całość zjawisk pewnego rodzaju, objaśniający ich przyczyny i wzajemny związek; wszelka wiedza lub znajomość rzeczy w przeciwstawieniu do czynnego wykonania i zastosowania w życiu zdobytej umiejętności; wykład zasad jakiej nauki. *Teorja prawdopodobieństwa* — nauka obliczania częstości, z jaką zdarzają się zjawiska, uważane za przypadkowe.

Teozofja (z greck.)—znajomość Boga i rzeczy Boskich na podstawie dociekań filozoficznych.

Teplitz, *Cieplice* — słynne kąpiele w Czechach.

Terakota—rzeźba z gliny zwyczajnej, dobrze szlamowanej i dobrze przerobionej (t. zw. kaflowej), następnie wypalona i nie emaljowana.

Terapja, ob. *Medycyna*.

Tercet—śpiew na 3 głosy lub utwór muzyczny na 3 instrumenty.

Tercja (z łac.)—sześćdziesiąta część sekundy w czasie lub łuku. W muzyce jest to interwał czyli odległość o 3 tony, t. j. 3-ci ton ku górze od pierwszego, przyjętego za zasadę.

Tercjarze czyli *bracia świeccy* stanowią t. zw. trzeci zakon, utworzony przez św. Franciszka z Assyżu. Za nim poszły inne zakony żebrzące, jak Cystersi, Trynitarze i t. d. Członkowie trzeciego zakonu nie składają ślubów zakonnych, niektórzy z nich pędzą życie świeckie w kółku rodzinnem, a zobowiązują się tylko do prowadzenia życia nienagannego. Mogą nosić ubiór swego zakonu; zwykle jednak mają tylko pod suknią świecką szkaplerz lub pasek zakonu, do którego należą.

Tercyna—zwrotka złożona z trzech wierszy; srodkowy wiersz rymuje się ze skrajnymi wierszami następnej zwrotki.

Terek — rzeka w kraju Kaukaskim, bierze początek w głównem pasmie gór Kaukaskich, w pobliżu wierzchołka Kazbeku i uchodzi do morza Kaspijskiego.

Teren (z francus.)—przestrzeń ziemi, obszar gruntu, miejscowość, okolica; miejsce będące widownią zdarzenia, o którem mowa. Przenośnie—pole działania.

Terenjusz *Publius*, z przydomkiem *Afer*, sławny komedjopisarz rzymski, um. 155 r. przed Chrystusem, przerabiał komedje greckie Menandra i Apollodora. Zachowało się tylko sześć jego komedji.

Terespol—miasto w pow. Bialskim gub. Siedleckiej, nad rz. Kunowicą, odnogą Buga.

Terlecki *Cyryl*, um. 1607 lub 1608 r., biskup łucki, brał czynny udział w przeprowadzeniu unji Kościoła wschodniego z zachodnim.

Terlecki *Metody* — biskup unicki chełmski, jeden ze świeczników unji.

Miał duży wpływ na poprawienie ksiąg religijnych południowo-słowiańskich.

Termidor—miesiąc gorąca, 11-ty miesiąc w kalendarzu pierwszej rewolucji francuskiej (od 19-go lipca do 18 sierpnia).

Termin (łac.) — dosł. granica, kres; czas wyznaczony na co; czas zwłoki i ostatecznego załatwienia; czas nauki w rzemiośle; wyraz właściwy danej nauce, nazwa naukowa.

Terminologja — nauka o nazwach (terminach) naukowych; w ściślejszem znaczeniu jest to zbiór nazw naukowych danej gałęzi wiedzy wraz z podaniem zasad, podług których owe nazwy zostały utworzone i ustalone. Rozróżniamy zatem terminologję chemiczną, lekarską, botaniczną i t. d.

Termity, *bielce*, *białe mrówki*—owady prostoskrzydłe o krótkich nitkowatych rożkach i dwuch parach skrzydeł błoniastych; barwę mają przeważnie białawo-żółtą. Żyją towarzysko na wzór mrówek, w stożkowatych kopcach, które budują na ziemi; niektóre gatunki zakładają gniazda na drzewach lub wygryzają je w ich wnętrzu. Kopce termitów afrykańskich mają do 5 m. wysokości i do 20 m. w obwodzie (u podstawy), a są tak mocne, że znoszą ciężar człowieka. Społeczeństwo termitów składa się ze skrzydlatych samców i samic (którym po pewnym czasie skrzydła opadają) oraz z bezskrzydłych żołnierzy, o potężnej głowie i szczękach, i robotnic o małej głowie i szczękach. Termity mają obyczaje nocne; pokarm biorą roślinny i stają się nieraz straszną plagą krajów gorących, urządzają bowiem najścia na mieszkania ludzkie, w których niszczą wszystkie sprzęty drewniane, nie nadwerężając nigdy ich powierzchni zewnętrznej tak, że szkodę spostrzega się dopiero wówczas, kiedy dany sprzęt rozsypuje się za najlżejszem dotknięciem. Termity właściwe są gorącym okolicom Afryki i Ameryki; niektóre gatunki zamieszkują Europę południową.

Termoelektryczność. Jeśli spoimy ze sobą końce dwuch kawałków różnych metali (np. żelaza i miedzi) i to miejsce spojenia ogrzejemy, to na ich drugich, nieogrzanych końcach, dostrzeżemy słabe objawy obu stanów elektrycznych. Takie urządzenie nazywa się ogniwem termoelektrycznem; nieogrzane końce są jego biegunami. Ogniwa te można łączyć ze sobą w baterję, podobnie jak ogniwa elektryczne. Po złączeniu biegunów drutem otrzymuje się prąd, zwany termoelektrycznym. Takie prądy nie znalazły znacznego zastosowania w praktyce, gdyż koszt ciepła, potrzebnego do ich wytworzenia, jest znacznie większy, niż koszta wytworzenia prądu innymi sposobami.

Termometr czyli *ciepłomierz*—przyrząd do mierzenia temperatury, *stopni ciepła* lub *zimna;* w mowie potocznej przez skrócenie mówi się tylko do mierzenia ciepła lub zimna. Najpowszechniej używany termometr *rtęciowy* składa się z wydętej kulki szklanej, połączonej z wąziutką rurką, na końcu zamkniętą. Kulka i część rury są napełnione rtęcią. Gdy temperatura wzrasta, wtedy rtęć się rozszerza i zajmuje więcej miejsca w rurce; przy oziębianiu rtęć się kurczy. Ze skali, umieszczonej bądź na samej rurce szklanej, bądź poza nią, odczytujemy liczbę *stopni ciepła*, odpowiednio do kreski, któ-

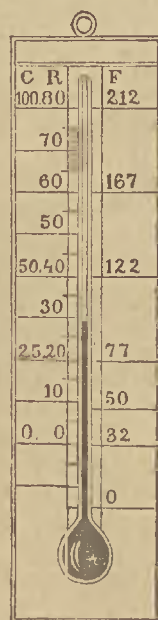

Fig. 88. Termometr rtęciowy z podziałką Réamura, Celsjusza i Fahrenheita.

rej rtęć dosięgła. Bardzo używane termometry Celsjusza (C) i Reamuera (R) oznaczają 0 (zero) stopni (⁰) ciepła w punkcie, do którego rtęć dochodzi, kiedy termometr zanurzyć w topniejącym lodzie. Powyżej zera znaczy się kreska, do której dochodzi rtęć w temperaturze wody wrzącej. Przy tej kresce w termometrze C pisze się 100⁰ (termometr stustopniowy), a w termometrze R—80⁰ (termometr 80-cio stopniowy); tak więc ⁰ C odpowiada 80⁰ R. W Anglji i w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. używają termometru Fahrenheita. Gdzie w termometrze C i R jest zero, tam u Fahrenheita jest już 32⁰ ciepła. Gdzie u C jest 100 a u R 80⁰ ciepła, tam jest u Fahrenheita 212⁰. Stąd wynika, że 100⁰ C i 80⁰ R odpowiadają 180⁰ F. Ponieważ przy 40⁰ C niżej zera rtęć marznie, więc temperatury bardzo niskie mierzy się termometrem spirytusowym. Dla temperatur bardzo wysokich używają przyrządu, zwanego *pyrometrem*.

Termopile — przesmyk nad zatoką Malijską, prowadzi z Grecji północnej do Beocji, słynny śmiercią bohaterską Leonidasa, króla Sparty i 300 Spartan. (Ob. *Leonidas*).

Termoterapja—sposób leczenia chorób za pomocą gorących kąpieli, gorącego powietrza, pary i t. p.

Termy — źródła gorące; w staroż. Rzymie urządzone kąpiele publiczne, połączone z salami dla ćwiczeń gimnastycznych i przechadzek.

Terno — trzy numery razem, stanowiące wygraną na loterji liczbowej.

Teror (z łac.) — przestrach, przerażenie, zwłaszcza spowodowane okrucieństwem albo zabójstwami. *Terorysta*—zwolennik teroryzmu w czasie Wielkiej Rowolucji francuskiej. *Teroryzm*—system panowania, oparty na postrachu i krwawym przymusie; w historji Francji krwawe rządy w czasie I-ej Rewolucji francuskiej od 31 maja 1793 r. do 27 lipca 1794 r.

Terpentyna — balsam, wyciekający z pni wielu gatunków drzew iglastych, przeważnie sosny. Znamy trzy gatunki terpentyny: terpentyna wenecka, otrzymywana z *modrzewiu zwyczajnego;* terpentyna francuska—z sosny nadmorskiej i nasza krajowa—z sosny zwyczajnej. Każda z nich ma trochę inny skład i nieco inne własności: wenecka przedstawia się jako gęsta ciecz, zielonkawa, prawie przezroczysta, o zapachu ostrym, smaku korzennym; używa się w medycynie. Inne gatunki terpentyny mają wygląd żółtych gęstych żywic, ciekną cych po pniach jak ropa. Wszystkie terpentyny składają się z olejku terpentynowego (ob.) i kalafonji (ob.).

Terpentynowy olejek — pospolicie wprost *terpentyną* nazywany — jest to część lotna terpentyny (ob.). Przedstawia się w postaci mniej lub więcej ciekłego, rozmaicie pachnącego płynu, przezroczystego lub brunatnego (stosownie do gatunku i stopnia oczyszczenia).

Terpsychora — jedna z dziewięciu muz greckich, opiekunka tańca i śpiewu chóralnego; wyobrażają ją z wieńcem na głowie i lirą w ręku.

Terra incognita (łac.) — dosł. ziemia nieznana, w przenośni rzecz nieznana; nauka, wiedza zupełnie komuś obca.

Terrarium (łac.)— skrzynka szklana, zbiornik napełniony ziemią, w którym hoduje się mniejsze zwierzęta lądowe albo ziemnowodne.

Terski (Terecki) obwód w kraju Kaukaskim, utworzony 1860 r., zajmuje 69.467 klm. kw. Obwód ten dzieli się na siedem okręgów: Władykaukaski, Groźnieński, Kiźlarski, Nalczyński, Piatyhorski, Sunżeński i Chasow Jurtowski. Liczba mieszkańców wynosi około 1.000.000 (Czeczeńcy, Kabardyńcy, Osetyńcy, plemiona inguskie oraz Rosjanie). Główne miasto obwodu—Władykaukaz, z fortecą nad rzeką Terekiem.

Tertuljan czyli *Tertullianus Quintus*, um. około r. 220 po Chr., przyjął wiarę

chrześcijańską już w dojrzałym wieku i zasłynął jako znakomity jej obrońca.

Terytorjum (z łac.) — obszar ziemi, obwód, posiadłość; w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej nazwa każdego takiego obszaru, który, nie mając jeszcze 60.000 obywateli osiadłych, nie nazywa się Stanem i nie ma prawa wysyłać swoich przedstawicieli na Kongres i do Senatu. *Terytorjalny*— należący do pewnego obszaru ziemi, do danego kraju; gruntowy, ziemski.

Tesalja—północno-wschodnia część starożytnej Grecji (ob.), przyłączona do Grecji współczesnej dopiero w r. 1878.

Tesalonika — miasto macedońskie, nad zatoką Termejską, w którem św. Paweł Apostoł założył pierwszy kościół chrześcijański. Od r. 1430 jest w posiadaniu Turków i nazywa się Saloniki (ob.); stanowi ważny punkt handlowy.

Testament — w obszerniejszem znaczeniu akt, którym dana osoba rozporządza na wypadek śmierci wszystkimi przedmiotami, będącymi jej własnością, jak i przysługującemi jej prawami; w ściślejszem—akt wyznaczający spadkobiercę danej osoby. Osoba stanowiąca testament nazywa się *testatorem*, ta zaś, na czyją korzyść testament jest uczyniony—*legatarjuszem*. Obowiązujący u nas kodeks Napoleona rozróżnia testament *tytułem ogólnym*, którym zmarły zapisuje ogół majątku, jaki w dzień śmierci pozostawi, jednej lub kilku osobom; *szczególnym*, przez który rozporządza pewnymi tylko przedmiotami. Testamenty prócz tego bywają: *własnoręczne*, nieważne jeżeli w nich cokolwiek nie ręką testatora jest napisane; testamenty *przez akt publiczny*, spisane przed dwoma rejentami z tymiż świadkami lub jednym rejentem i czterema świadkami, i *tajne*, spisane przez testatora lub kogo innego i schowane w kopertę, na której testator wobec najmniej sześciu świadków zeznaje, iż to jest jego testament.

Testament Stary i Nowy, ob. *Pismo św.*

Teterów, *Ciecierów*—rzeka, ma źródło w gub. Wołyńskiej, pomiędzy Rajgrodem a Januszpolem, wpływa następnie do gub. Kijowskiej i, ubiegłszy 345 klm., wpada z prawej strony do Dniepru.

Tetmajer *Przerwa Kazimierz*—wybitny poeta i powieściopisarz polski, ur. 1863 r. w Galicji, kształcił się w Krakowie; działalność poetycką rozpoczął w 1886 r. i odtąd stale literaturę naszą zbogaca swymi utworami, wywierając duży wpływ na najmłodsze pokolenie poetów. Oprócz kilku serji poezji, K. Tetmajer wydał: dramat „Zawisza Czarny", nowelę „Ksiądz Piotr", powieści: „Panna Mery", „Anioł śmierci", „Król Andrzej", „Gra fal", „Maryna z Hrubego", „Na skalnem Podhalu" i w. in.

Tetmajer *Włodzimierz*—wybitny malarz, przebywa stale w Bronowicach pod Krakowem; tematami obrazów jego są przeważnie sceny z życia ludu wiejskiego.

Tetrarcha (z greck.), — dosłownie władca czwartej części jakiego kraju; wogóle władca małego kraju, podrzędny i podległy innemu.

Teutonowie (*Teutoni*) — plemię germańskie, mieszkające w starożytności prawdopodobnie przy ujściu Elby. W r. 113 przed Chr., złączywszy się z Cymbrami, wyruszyli Teutonowie na południe, lecz powstrzymani w dalszym pochodzie do Włoch przez zwycięskie wojska Marjusza, w znacznej części zostali wytępieni. Pisarze średniowieczni używają wyrazu *Teutonicus* jako nazwy zbiorowej na oznaczenie wszystkich plemion germańskich.

Texas—najdalej ku południo-zachodowi, położony największy ze Stanów Zjednoczonych Ameryki, obejmujący 688.340 kilometrów kwadratowych, z ludnością 3.000.000.

Teza (z grec.) — zdanie, którego słuszność nie jest powszechnie uznana, a więc potrzebujące dowodzenia. Tezą nazywa się także zdanie, mające być przedmiotem uczonej dysputy.

Tezeusz—bohater starożytnej Grecji, dokonał wielu czynów sławnych; w Atenach czczono go jako półboga.

Tęcza—łuk barwny, który widujemy na chmurach w okolicy nieba, przeciwnej słońcu. Łuk ten powstaje wskutek załamania promieni słońca i odbicia w kropelkach pary, tworzących chmurę. Zarazem biały promień słońca rozszczepia się w kroplach wodnych na 7 barw *widma słonecznego*. Barwa czerwona, która podlega najsłabszemu załamaniu, zajmuje zewnątrzną stronę łuku; później idą: pomarańczowa, żółta, zielona, niebieska, błękitna (indigo), wreszcie fijoletowa na wewnętrznym brzegu łuku tęczy. Niekiedy bywa druga jeszcze tęcza, na zewnątrz pierwszej, bledsza i zabarwiona w odwrotnym porządku, t. j. z barwą fijoletową najwyżej a czerwoną najniżej. Tęcza nigdy się nie zdarza w południe; widzieć ją można tylko z rana lub ku wieczorowi, gdy słońce wznosi się nie wyżej niż 42 stopnie nad poziom. Rozszczepienie się promienia słonecznego zauważyć można w kroplach wody, wyrzucanej z fontanny, w kroplach rozsypanych za pomocą rozpylacza (pulweryzatora) lub nawet przy silnem bryzgnięciu wodą, np. w kąpieli, byleby znajdować się pomiędzy kroplami a słońcem.

Tęcznik—owad chrząszczowaty z rodziny szczypawek; od właściwych szczypawek różni się tem, że ma odwłok szeroki, czworokątny; barwa ciemno niebieska, pokrywy złoto zielone, mieniące się niebiesko, fijoletowo i czerwono. Mieszka w lasach; nadzwyczaj drapieżny, jak i jego pędrak, który tępi mnóstwo gąsienic; pożyteczny.

Tęczówka, ob. *Oko*.

Tęczyn—zamek w Galicji na wysokiej górze z pięknym widokiem, zbudowany około r. 1320 przez Nawoja z Przegini, herbu Topór, wojewodę sandomierskiego, którego syn Jędrzej pierwszy zaczął się pisać z Tęczyna.

Tęczyńscy, herbu Topór, starodawny szlachecki ród polski, wziął nazwisko od zamku Tęczyna.

Tętnica czyli *arterja* — naczynie krwionośne, prowadzące krew z serca do jakiejkolwiek części ciała. Ob. *Krążenie krwi*.

Tętno, ob. *Puls*.

Tężec—ciężka choroba, polegająca na bardzo bolesnych i trwałych kurczach wszystkich niemal mięśni, podlegających woli. Oprócz ciągłych kurczów, bywają także w tej chorobie napady drgawek (konwulsji). Wypadki śmierci, wskutek zajęcia mięśni oddechowych, zdarzają się często. Drobne skaleczenia są nieraz przyczyną tężca, który wytwarza się jednak skutkiem wniknięcia do krwi przez owe ranki, zadraśnięcia lub ukłócia niebezpiecznych zarazków. Ciało chorego na tężec jest twarde, jakby skostniałe; niepodobna zgiąć jego członków.

Tężnie, ob. *Sól kuchenna*.

Thierry *Jakób Mikołaj Augustyn*, jeden z najznakomitszych historyków francuskich ur. r. 1795, um. r. 1856 w Paryżu.

Thiers *Adolf*, zasłużony polityk, czynny publicysta i historyk francuski, żył od r. 1797 do 1877 r.; od 1871—3 r. był pierwszym prezydentem trzeciej Rzeczypospolitej francuskiej, przedtem, za Ludwika Filipa, kilkakrotnie ministrem; człowiek z dużym rozsądkiem, wiedzą i wymową. Zostały po nim dwa dzieła wielkich rozmiarów: „Historja Rewolucji Francuskiej" i „Historja Konsulatu i Cesarstwa".

Thora — prawo Mojżesza, księgi Mojżeszowe w brzmieniu, uznawanem przez Izraelitów za kanoniczne.

Thorwaldsen *Albert*, sławny rzeźbiarz duński, ur. 1770 r., zm. 1844 r. Wykonał bardzo wiele posągów i rzeźb, które zjednały mu rozgłos w całej Europie, a kilka z jego arcydzieł znajduje

się w Polsce, np. posąg Kopernika w Warszawie, odlany ze spiżu, marmurowy pomnik hr. Potockiego w katedrze na Wawelu, bronzowy konny posąg księcia Józefa Poniatowskiego, który stanąć miał w Warszawie, a obecnie znajduje się w Homlu.

Tieck *Ludwik*, ur. 1773, um. 1853 r., poeta i powieściopisarz niemiecki.

Tienszan (*Tianszan*) — potężny łańcuch górski w Azji środkowej, ciągnie się na przestrzeni 2.600 klm. od pustyni Gobi do Buchary; dzieli się i rozgałęzia na kilka równolegle idących łańcuchów i dosięga 1.500 klm. szerokości.

Tien-tsin — wielkie miasto portowe w Chinach, przy ujściu Peiho, nad którą leży Pekin; liczy miljon mieszkańców.

Tilly *Jan*, ur. 1559, um 1632 r., naczelny wódz wojsk katolickich w wojnie trzydziestoletniej.

Timbuktu, *Tombuktu*—stare i słynne miasto na południowym krańcu Sahary, o 2 mile od brzegów Nigru, główny punkt handlowy między Maroko a Sudanem. Obecnie należy do Francji.

Times (ang., czyt. *tajms*), dosł. czasy—nazwa słynnej gazety angielskiej.

Timur, ob. *Tamerlan*.

Tir aux pigeons (franc., czyt. *tir o piżą*), dosłownie strzelanie do gołębi: ćwiczenie polegające na strzelaniu do żywych gołębi swojskich, podrzucanych w górę, w Niemczech zakazane przez prawo, lecz uprawiane w wielu innych krajach.

Tisza *Koloman*, ur. 1830, um. 1902 r., węgierski polityk i minister (1875—1890), zasłużony pracownik dla dobra swojej ojczyzny.

Titicaca—jezioro w Ameryce środkowej, jedno z najwyżej położonych jezior na całej kuli ziemskiej, w części należy do Peru, w części do Boliwji, zajmuje 8.330 klm. kw. i miejscami bywa głębokie do 218 m.

Tiul — tkanina lekka, przezroczysta, wyrabiana na kształt siatki.

Tiumeń — miasto okręgowe w gub. Tobolskiej na Syberji, na lewym brzegu rzeki Tury.

Tivoli — miasteczko we Włoszech, odległe o 25 klm. od Rzymu, ma liczne szczątki budowli starożytnych. Rzymianie zwali je *Tibur*.

Tjara, *tyjara*— pierwotne nakrycie głowy królów perskich, dziś troista korona papieża, symbol troistej władzy jego nad duszami: na ziemi, w czyśćcu i w niebie.

Tkactwo—gałąź przemysłu, zajmująca się wyrobem różnego rodzaju *tkanin*. Tkaniny powstają przez regularne krzyżowanie nitek. Przyrząd służący do tkania zowie się *krosnami* lub *warsztatem tkackim*. W każdej tkaninie rozróżniamy na ogół dwa gatunki nitek, krzyżujących się z sobą pod kątem prostym: jedne biegną w kierunku długości tkaniny i zowią się *osnową*, drugie, biegnące w poprzek powyższych, zowią się *wątkiem*. Nitki osnowy, rozwijając się z walców, szpul, przechodzą przez otworki, pomiędzy zębami grzebieni, które utrzymują je w stałych odstępach; krzyżowanie nitek osnowy dokonywa się nogą, przy pomocy pedałów lub automatycznie; w tym celu każda nitka osnowy przeciągnięta jest przez ruchome oczko, które można podnosić, wraz z przechodzącą przez nie nitką, w górę lub opuszczać na dół; skutkiem tego urządzenia można część nitek osnowy podnieść, część opuścić, tworząc między niemi rozwarcia, przez które przeciąga się wątek; przeciąganie wątku dokonywa się przy pomocy *czółenka* tkackiego, które robotnik przerzuca pomiędzy rozchodzącemi się nitkami osnowy; po przerzuceniu, osobny przyrząd zwany *płochą*, wciska przerzuconą nitkę wątku między rozwarte nitki osnowy (w sam kąt); od siły tego przyciśnięcia zależy gęstość tkaniny. Przy tkaniu wzorzystem wprowadzono w użycie t. zw. patrony, posiadające wycięte dziurki, które zależnie do desenia opuszczają lub podnoszą nitki po każdem przeciągnięciu wątku; są to tak zwane maszyny Jacquard'a. Współczesne maszyny tkackie są bardzo liczne i skomplikowane; wykonywają one same wszystkie czynności, wchodzące w zakres najwykwintniejszej roboty tkackiej, przygotowują nitki do tkania, oraz wykończają gotową już tkaninę; wprawia je w ruch para.

Tkacze, ob. *Wikłacze*.

Tkanki—zbiory komórek, z których składają się poszczególne organy zwierząt i roślin. Każdy rodzaj tkanki ma swą specjalną budowę mikroskopową, składa się z właściwych sobie komórek i posiada odrębną czynność fizjologiczną. Anatomowie rozróżniają bardzo liczne rodzaje tkanek. Specjalnie badaniem tkanek zajmuje się *histologja*.

Tlen—pierwiastek, oznaczony w chemji symbolem *O* (oxygenium), gaz bez zapachu, barwy i smaku, stanowi piątą część powietrza atmosferycznego i jako taki rozpuszczony jest także w wodzie. Prócz tego spotyka się bardzo często w przyrodzie w postaci różnych związków: jest składnikiem wody (w połączeniu z wodorem), piasku (w połączeniu z krzemem), gliny (w połączeniu z glinem), marmuru, gipsu, wogóle wszystkich skał na ziemi i w przestrzeniach międzygwiazdowych; wchodzi w skład tkanek naszego ciała, roślin i t. d. Skroplić go trudno; sam nie pali się, lecz w wysokim stopniu podtrzymuje palenie się innych ciał, jak wodoru, węgla, siarki, drzewa, olejów i t. d.; powoduje rdzewienie metalów, łącząc się z nimi, zwłaszcza przy obecności wody i wytwarzając *tlenki* ciała, o nie metalicznym, ziemistym wyglądzie, stanowiące t. zw. rdze. Tlen podtrzymuje oddychanie, więc jako taki jest niezbędny dla każdej żyjącej istoty — zwierzęcia czy rośliny. W tlenie czystym ciała palą się ze szczególną energją i blaskiem. Tlen otrzymać można najłatwiej z cynobru, który jest związkiem tlenu z rtęcią; ta ostatnia bardzo słabo trzyma się tlenu, tak że wystarcza cynober ogrzać, aby oba pierwiastki od siebie oddzielić. Czysty tlen ma dotychczas niewielkie zastosowanie w technice, ponieważ sposoby otrzymywania go są dość kosztowne. Tlen występuje także w postaci *ozonu*. Jest to gaz bezbarwny, o charakterystycznym fosforycznym zapachu. W obfitości znajduje się w powietrzu po burzach piorunowych, ponieważ wydziela się przy wyładowywaniu elektryczności w wilgotnem powietrzu. Jest go dużo w lasach sosnowych. Wpływa on bardzo silnie i niszcząco na wszelkie materje organiczne, z tego względu ma ważne znaczenie jako środek dezynfekcyjny. Tej ostatniej własności zawdzięcza ozon swe znaczenie lecznicze, szczególniej w chorobach piersiowych, zakaźnych.

Tlenki, *tlenniki* — tak wogóle nazywają się w chemji połączenia tlenu z innymi pierwiastkami. Istnieją więc tlenki azotu, siarki, żelaza, miedzi, cynku i t. d.

Tłocznia, ob. *Prasa*.

Tłok—krótki walec pełny lub z wentylem, osadzony na końcu pręta czyli trzonka żelaznego, poruszany tam i napowrót, np. w cylindrze maszyny parowej, w pompie, sikawce i t. p.

Tłumacz—miasto w Galicji wschodniej, na wschód od Stanisławowa.

Tłuszcze — ciała, pozostawiające na papierze przezroczyste plamy, które nie wysychają ani w zwykłej temperaturze, ani też po ogrzaniu. Są to więc ciała nie lotne. Dzielimy je na ciekłe i stałe. Do pierwszych należą: oleje zwierzęce i roślinne, do drugich tłuszcze zwierzęce, jak: łoje, masło, szmalec, wosk. Mylnie do tłuszczów zaliczają oleje skalne, wazelinę, parafinę, cerezynę, olejki eteryczne. Pod względem chemicznym tłuszcze są *eterami*, to jest połączeniami kwasów tłuszczowych — przeważnie palmitowego, stearowego i olejowego—z gliceryną (która jest alkoholem). Jedne oleje schną na po-

wietrzu (pokosty), inne natomiast nie zasychają wcale (oliwa, olej rycynowy i t. p.). Pod wpływem gotowania tłuszczów z ługami i tlenkami metalów wytwarza się mydło. Tłuszcze zanieczyszczone, szczególnie substancjami białkowemi, podlegają gniciu, psuciu się czyli *jełczeniu:* wówczas rozkładają się, zmieniając swe własności — kolor, smak, płynność, przezroczystość i t. d. Wszystkie prawie są lub mogą być po odpowiedniem ich przyrządzeniu—pokarmem dla ludzi i zwierząt.

Toaleta—1) gotowalnia, sprzęt w rodzaju stołu, zaopatrzony w pionowe lustro ruchomo oprawione, oraz we wszelkie przedmioty potrzebne przy czesaniu się i ubieraniu; 2) wytworny, całkowity strój kobiecy.

Toast (z ang.)—wzniesienie zdrowia podczas uroczystych uczt; krótka mówka, zakończona propozycją wychylenia kielichów za czyjeś zdrowie lub powodzenie albo na cześć czyjąś.

Tobol—rzeka w Syberji zachodniej; bierze początek w stepie Kirgiz Kajsackim i, ubiegłszy 1.291 klm., wpada do Irtysza.

Tobolsk—miasto gubernialne w Syberji, na lewym brzegu Irtysza, w pobliżu ujścia Tobola; liczy 25.000 miesz.

Toga — suknia wierzchnia, używana w starożytnym Rzymie, podobna do płaszcza, a raczej chusty, spiętej nad prawem, nieokrytem ramieniem, była oznaką obywatelstwa rzymskiego i pełnoletności. Młodzieniec, mając 17 lat, otrzymywał togę obywatelską. Wyżsi urzędnicy nosili togi obszyte purpurowym szlakiem. Dziś nazywają togą strój profesorów, używany podczas uroczystości uniwersyteckich i przywiązany do tytułu doktorskiego.

Tojad—rodzaj roślin z licznej rodziny *jaskrowatych.* Rosnący u nas gatunek o kwiatach niebiesko-żółtych, znany jest pod nazwą *piekielnego ziela.* Wszystkie jego części są trujące. Dobywa się z niego alkaloid *akonityna,* używany w medycynie.

Tojeść, *bażanowiec*—rodzaj roślin pierwiosnkowatych, rośnie u nas wszędzie po miejscach wilgotnych; kwiaty groniasto lub kiściasto zebrane. Tojeść *pieniężnik* równie pospolity, ma liście okrągławe, łodygę pełzającą po ziemi, rośnie na miejscach wilgotnych i cienistych.

Tokaj — miasto na Węgrzech nad Cisą, u stóp góry Tokajskiej, należącej do grupy Hegjalja. Na wzgórzach okolicznych rośnie winograd, z którego robi się słynne wino *tokajskie,* najlepsze z win hegjalskich.

Tokarstwo — rzemiosło, którego zadaniem obróbka różnych materjałów: metalów, drzewa, kości, rogu, bursztynu, pianki za pomocą przyrządu, zwanego tokarnią. Na tokarni wprawia się materjał w ruch obrotowy i podczas ruchu obrabia się go ostrymi nożami tokarskimi.

Tokarzewicz *Józef,* ur. 1841 r., literat i powieściopisarz polski, pisze także pod pseudonimem *Hodi.*

Tokio, *Jeddo*—stolica cesarstwa Japońskiego i od 1868 r. stała rezydencja *mikada* i posłów europ., leży na wschodnim brzegu wyspy Nipon, przy ujściu rzeki Sumidagawy; ma przeszło 2 miljony mieszkańców. W pośrodku miasta, na wzgórzu, otoczonem fosami i wałami, wznosi się pałac cesarski, którego zabudowania mają przeszło milę obwodu.

Toledo: 1) miasto w Hiszpanji nad Tagiem, siedziba arcybiskupa, ma 25.000 mieszkańców; 2) jedno z bardziej ożywionych i handlowych miast w Stanie Ohio (Stany Zjednoczone Północnej Ameryki), ma do 150.000 ludności.

Tolerancja (z łac.) — pobłażanie, znoszenie, wyraz używany na oznaczenie stosunku państwa do wyznawców innej religji poza panującą w danem państwie. Najwyższym stopniem tolerancji religijnej jest zupełna wolność wyznania; w znaczeniu ogólnem tolerancja oznacza wyrozumiałość dla cudzych poglądów.

Tołoczyn — miasteczko w gub. Mohylewskiej. Oprócz kościoła farnego, wzniesionego przez Leona Sapiehę, był tu dawniej kościół i klasztor Bazyljanów, którzy utrzymywali licznie uczęszczaną szkołę wyższą.

Tołombas, *tołumbas*—pierwotnie bęben wojskowy turecki, to jest kocioł obleczony skórą i używany przez wojsko zamiast bębna. Obecnie tołombasem nazywa się wielki bęben, używany w wojskowych kapelach i orkiestrach.

Tołstoj *Leon, hrabia,* znakomity rosyjski pisarz i myśliciel, ur. 1828 r., um. 1910 r., pozostawił po sobie niezatarty ślad w literaturze swego narodu, dając jej takie powieści, jak: „Wojna i pokój", „Anna Karienina", „Pan i sługa", „Odrodzenie", „Sonata Kreutzera" i wiele innych. Pod koniec życia L. Tołstoj zaniechał twórczości artystycznej i zatopił się w rozprawach moralnych i teologicznych, propagując powrót do prostoty, do pracy fizycznej, miłości bliźniego.

Tom: 1) Książka stanowiąca część dzieła. 2) Rzeka w Syberji, wpadająca do rzeki Obu.

Tomahawk—topór wojenny, używany przez Indjan Ameryki Północnej.

Tomasz św. 1) *z Akwinu,* najsławniejszy filozof i teolog wieków średnich; z pochodzenia Włoch, ur. 1225 r., był Dominikaninem i profesorem uniwersytetu w Paryżu. Można o nim powiedzieć, że wzniósł gmach wiedzy chrześcijańskiej, którego podstawy założył jego nauczyciel Albert Wielki. Sławne jest dzieło św. Tomasza: „Summa teologiczna", pierwszy całkowicie urobiony system tęologji. Um. r. 1274. 2) *a Kempis,* nazywał się właściwie Tomasz Kamerken i pochodził z miejscowości Kemken w pobliżu Kolonji; ur. r. 1380, um. r. 1471 jako zakonnik w Holandji. Wsławił się dziełem „O naśladowaniu Jezusa Chrystusa".

Tomaszewski *Dyzma Bończa,* ur. 1794 r., um. 1825 r., sekretarz Konfederacji Targowickiej. Pisał poematy („Jagiellonida", „Rolnictwo") i komedje.

Tomaszów—miasto powiatowe w gub. Lubelskiej, założone w r. 1615 przez Tomasza Zomoyskiego. Mieszkańcy prowadzili niegdyś znaczny handel miodem i wiśniakami, słynnymi na całą Polskę. W pięknym tutejszym kościele ks. trynitarzy mieścił się cudowny obraz Matki Boskiej, przeniesiony następnie do teraźniejszego kościoła parafjalnego.

Tomaszów *(Rawski)*—miasto w gub. Piotrkowskiej, pow. Brzezińskim, nad rz. Wolborką; w r. 1818 wyniesione zostało do stopnia miasta przez Antoniego Ostrowskiego, który tu liczne założył fabryki; obecnie liczy około 30.000 mieszkańców. Produkcja fabryk tutejszych, głównie sukiennych, sięga 10 mil. rubli.

Tombak — aljaż, podobny do mosiądzu, zawierający 90% miedzi a 10% cynku. Ma barwę czerwonawą, przypominającą trochę złoto, dlatego używany jest do wyrobu tanich ozdób (łańcuszków, bransoletek i t. p.).

Tombola — rodzaj loterji ulubionej we Włoszech; losy wyciąga się z bębna; zwykła nazwa loterji, urządzanej podczas zabaw ludowych.

Tomicki *Piotr,* biskup krakowski i podkanclerzy wielki koronny, jeden ze znakomitszych kierowników państwa i spraw zagranicznych Polski; żył za czasów króla Zygmunta Starego. Ur. r. 1464 w Tomicach, um. r. 1535 w Krakowie.

Tomka wonna — gatunek *trawy,* spotykany na łąkach i nadający sianu miłą woń.

Tomkowicz *Stanisław,* ur. r. 1850, prezes grona konserwatystów w Galicji zachodniej, autor wielu prac naukowych i literackich.

Tomsk — miasto gubernialne w Syberji zachodniej, na prawym brzegu rzeki Tomu, nad główną drogą, idącą z Irkucka do Kiachty, w odległości 50 klm.

od syberyjskiej drogi żelaznej, prowadzi rozległy handel; posiada uniwersytet.

Ton — 1) dźwięk o pewnej stałej, określonej częstości drgań. Przy większej częstości drgań otrzymujemy ton *wyższy*, cieńszy; przy mniejszej jest *niższy*, grubszy. Tonów odrębnych jest właściwie nieskończenie wiele; ale ucho ludzkie jest w stanie rozróżnić ich tylko liczbę określoną i to tem większą, im jest czulsze, muzykalniejsze. Różnice w wysokości między tonami zowią się *interwalami*. 2) Koloryt, jasność lub posępność obrazu, rysunku, ryciny. 3) Sposób wyrażania się, sposób obejścia się, zachowania.

Tonacja — nastrój gamy muzycznej, *minorowy* lub *majorowy*.

Tonga czyli *Przyjacielskie wyspy*— archipelag na Oceanie Spokojnym, część Pilinezji wschodniej. Obejmuje 32 większe wyspy i 150 wysepek, raf, razem 997 klm. kw. powierzchni.

Tonkin *(Tongking)* — kolonja francuska w Indjach zagangesowych, graniczy na południe z Anamem, na północ z Chinami, na wschód z zatoką Tonkińską, obejmuje 314.110 klm. kw. i liczy 15.000.000 miesz. Głównymi produktami Tonkinu są: ryż, mais, trzcina cukrowa, bataty, bawełna, a także węgiel kamienny, złoto, srebro, miedź i żelazo.

Tonna (franc.) — beczka, jednostka wagi = 1000 kilogramów, używana do oznaczania ciężaru ładunków okrętowych.

Tonsura (łac.) — wygolone kółko na głowie; znak przyjęcia święceń kapłańskich.

Topaz—drogi kamień, przezroczysty albo też prawie przezroczysty, zabarwiony zlekka na żółto, rzadziej na czerwono lub niebiesko, bardzo twardy, trudno się topi w ogniu; składa się z kwasu krzemowego, glinki i fluoru. Najpiękniejsze topazy znajdują się w Brazylji i na Syberji. Jubilerzy wysoko je cenią.

Topielec, *Topielica* — według wyobrażenia ludowego duchy wodne, zamieszkujące dna rzek, jezior i stawów. Mazury, Kurpie, Krakowiacy uważają topielców za rodzaj upiorów; są to podług ich pojęcia ludzie, którzy się przypadkowo lub dobrowolnie utopili.

Topnienie—własność topnienia czyli przechodzenia stałej materji w stan ciekły pod wpływem ciepła. Topnienie podlega następującym prawom: 1) Każde ciało zaczyna się topić w pewnej ściśle oznaczonej temperaturze, którą nazywamy *punktem jego topliwości*. Dla rtęci punkt topliwości przypada przy—44°, dla lodu przy 0°; dla fosforu przy+44°; dla wosku białego przy+68°; dla cyny przy+228°; dla srebra przy+950°; dla żelaza lanego przy+1500°. Temperatury te są zarazem punktami krzepnięcia owych ciał. 2) Temperatura ciała topniejącego pozostaje niezmienna podczas całego procesu topnienia. Niektóre ciała, jak np. żelazo, szkło, wosk mięknął, zanim się zaczną topić; jest to własność bardzo cenna przy wyrabianiu ze szkła butelek, szyb i t. p., jak również w kowalstwie, gdyż żelazo, rozmiękczone w ogniu, daje się z łatwością tormować pod młotem.

Topografja — dokładny opis pewnej miejscowości z uwzględnieniem wszystkich właściwości jej gruntu, wód, zadrzewienia, dróg, mostów, linji kolei, telegrafów, zabudowań, ludności — wogóle wszystkiego, co znajduje się na danym kawałku ziemi. Jest to zatem geografja małych przestrzeni, posunięta do ostatnich granic ścisłości i drobiazgowości.

Topola—rodzaj drzew *dwuliścieniowych*, z rodziny *wierzbowatych*. Z gatunków jej rosną dziko u nas: *topola osina* lub *osika* o liściach okrągławych, wiszących na długich spłaszczonych ogonkach, co sprawia, że najmniejszy wietrzyk wprawia je w drżenie. Drewno osiki nie dobre na opał, daje doskonałą masę papierową. *Topola biała* czyli *białodrzew* rośnie na brzegach rzek.

Topola czarna czyli *nadwiślańska* lub *sokora*, o liściach prawie trójkątnych, spotyka się w lasach wilgotnych i na brzegach wód. Drewna jej używa się na wyroby stolarskie. Z ogrodowych: *Topola piramidalna* czyli *włoska*, piękne proste i wysmukłe drzewo, wysokie do 140 stóp, pochodzi z Kaukazu i Persji. Topola *balsamiczna* i *kanadyjska* pochodzą z Ameryki Północnej. Pierwsza z nich dostarcza żywicy skutecznej na gojenie się ran.

Tor, *Thorium*—pierwiastek chemiczny, metal ciężki, ma postać proszku o połysku i barwie srebra; spotyka się dość rzadko i tylko w związku z tlenem; używa się do wyrobu koszulek do lamp Auera; jest ciałem radjoaktywnem.

Torbiel, ob. *Cysta.*

Torczyn — miasteczko w pow. Łuckim, w gub. Wołyńskiej, niegdyś własność i ulubiona siedziba biskupów łuckich, którzy mieli tu swój zamek.

Torebka — rodzaj owoców pękających, złożony ze słupka wielokrotnego, jedno lub wielo-komorowego; otwiera się w najrozmaitszy sposób, bądź za pomocą dziurek od góry, np. w maku, albo od dołu, np. w dzwonkach, bądź wieczka, jak u lulka i t. d.

Torf—szczątki roślin, zgniłych pod działaniem wody — przeważnie traw, mchów, wodorostów, sitowia, skrzypów i innych roślin błotnych oraz na wpół zwęglonych, zbutwiałych włókien roślinnych, pomieszanych z piaskiem i mułem. Wysuszony i sprasowany używa się jako materjał opałowy. W Holandji — kraju ubogim w lasy i węgiel a bogatym w torfowiska—torf stanowi prawie jedyny materjał opałowy. Torf przegniły, zmieszany z gnojem lub kompostami, używa się niekiedy jako nawóz. Niektóre gatunki torfu—bardzo włókniste — stosują do zasypywania dołów kloacznych, w celu odwonienia ich, co następuje skutkiem silnie chłonących własności wysuszonego torfu. U nas przetwór taki zowie się proszkiem otwockim, zaczęto go bowiem dobywać i przerabiać w okolicy Otwocka.

Tornea — rzeka, ma źródło w Norwegji, płynie w kierunku wschodnim na długości 28 mil aż do ujścia do niej rzeki Muonio, poczem zawraca się na południe i stanowi granicę między Szwecją a Rosją; wpada do zatoki Botnickiej.

Tornister — torba skórzana, przytwierdzana na plecach za pomocą rzemieni; żołnierze piechoty noszą w niej w marszu i podczas służby w polu najpotrzebniejsze im przedmioty.

Torpeda czyli *torpila*—mina ruchoma, wypuszczana na wodę z rur, przez specjalne otwory w boku okrętu. Torpeda ma postać cygara; wnętrze jej jest podzielone na trzy komory; w przedniej znajduje się nabój z kilkudziesięciu a nawet kilkuset kg. dynamitu lub bawełny strzelniczej; w środkowej mieści się ścieśnione powietrze, poruszające motor, umieszczony w komorze tylnej, a służący do popychania torpedy. Torpeda płynie niepostrzeżona na parę metrów pod powierzchnią wody, niby mały podwodny statek, a dosięgnąwszy boku nieprzyjacielskiego okrętu, wybucha i robi w nim wyłom, przez który woda dostaje się do wnętrza. Istnieją torpedy rozmaitych systemów.

Torpedowiec — statek wojenny, niewielki, bardzo szybki i lekki, uzbrojony w jedno lub kilka dział mniejszego kalibru. Główną bronią torpedowca są torpedy (pociski wybuchające), które wyrzuca za pomocą ścieśnionego powietrza z długich rur, specjalnie do tego zbudowanych. Umiejętnie użyty torpedowiec zatopić może największy pancernik.

Torquemada *Tomasz,* Hiszpan, pochodzenia żydowskiego, osławiony fanatyk katolicki, ur. r. 1420, wstąpił do zakonu Dominikanów, w r. 1483 został wielkim inkwizytorem Hiszpanji; z rozkazu jego spalono na stosach 8.800 kacerzy; on rozpoczął wielkie prze-

śladowanie żydów; zm. 16 września 1498 r.

Torricelli *Jan* (czyt. Toriczelli), ur. 1608, um. 1647 r., uczeń Galileusza, sławny fizyk i matematyk, dokonał wielu ważnych odkryć (barometr, prawa wypływu cieczy).

Torsja (z łac.)—skręcenie; wymioty.

Tortury, u nas nazywane *spytkami* lub *mękami*, był to niegodziwy i okrutny środek, którego używały dawniej władze sądowe świeckie i duchowne, celem wydobycia zeznań z osób obwinionych. Rodzaje tortur były rozmaite: wyciąganie kości ze stawów, zawieszanie za nogi, palenie świecami i t. d. W Polsce zniesiono ostatecznie tortury w końcu XVIII w. Przenośnie wyraz ten oznacza ciężkie przejścia moralne.

Toruń—miasto i twierdza w Prusach Zachodnich, leży na prawym brzegu Wisły w pobliżu granicy Królestwa Polskiego; liczy 30.000 mieszkańców. Toruń jest znacznem ogniskiem handlowem. Gród toruński założyli Krzyżacy na miejscu dawnej polskiej osady, Tarnowa. Od r. 1466 do r. 1772 należał Toruń do Polski; od r. 1807 do 1815 wchodził w skład Księstwa Warszawskiego. W Toruniu urodził się Mikołaj Kopernik. Tu mu też postawiono pomnik obok ratusza, zbudowanego w XV wieku.

Torysi—nazwa stronnictwa konserwatywnego w parlamencie angielskim. Przeciwnikami ich są *Whigowie*, partja demokratyczna, postępowa.

Toskanja była do r. 1860 samodzielnem państwem włoskiem z Florencją jako stolicą; obecnie stanowi część królestwa Włoskiego (ob. *Włochy*).

Totalizator—publiczna gra hazardowa podczas wyścigów konnych; uczestnicy wnoszą stawki na obrane konie, a wygrywają ci, którzy stawili na konia zwyciężającego w wyścigu.

Totumfacki (z łac.)—1) zaufany sługa, rodzaj powiernika, prawa ręka gospodarza domu; 2) natrętny pieczeniarz, podejmujący się wszelkich usług.

Towaroznawstwo — znajomość towarów, ich pochodzenia, gatunków, właściwości handlowych, miejsc zbytu, cen, sposobów przechowywania i t. p. Towaroznawstwo jest jednym z przedmiotów wykładu w szkołach handlowych.

Towarzyskie wyspy—grupa wysp na Oceanie Spokojnym, posiadłość francuska w Oceanji, 1.650 klm. kw. przestrzeni.

Towarzystwo — zbiór osób zgromadzonych na czas krótszy lub dłuższy dla wspólnego celu, bądź to rozrywki (jak np. Tow. resursy), bądź pracy naukowej lub artystycznej (Tow. przyjaciół nauk, Tow. zachęty sztuk pięknych i t. p.), bądź dla wspólnego interesu (towarzystwa handlowe, przemysłowe). Ze stanowiska prawnego istota Tow. polega na swobodnem łączeniu się członków Tow. na gruncie przyjętej przez wszystkich i przez władzę zatwierdzonej ustawy.

Towarzysz.—W dawnem wojsku polskiem w chorągwiach (oddziałach) husarskich i pancernych służyła wyłącznie szlachta. Każdy prosty żołnierz takiej chorągwi zwany był *towarzyszem*.

Towiański *Andrzej*, ur. na Litwie r. 1799, um. r. 1878 w Szwajcarji, był twórcą i naczelnikiem sekty religijnej, powszechnie zwanej w Polsce *Towianizmem*. Od młodości marzyciel, nabrał z czasem przekonania, że jest mężem powołanym na odnowiciela i poprawiciela nauki chrześcijańskiej i że myśli jego są z natchnienia Bożego. Przybywszy w r. 1841 do Paryża, pozyskał dla swej nauki Mickiewicza, przez którego popierany, zyskał wkrótce wielu zwolenników. Nazywali oni Towiańskiego mistrzem, a naukę jego *mesjanizmem*. Dziś Towianizm posiada małą garstkę wyznawców.

Trabant — 1) w wiekach średnich żołnierz straży pobocznej różnych dostojników, uzbrojony w hełm i halabardę, odziany w osobliwy, najczęściej hiszpański strój; 2) ciało niebieskie drugorzędne, wirujące dokoła głównej planety; księżyc, satelita.

Tracheotomja—operacja chirurgiczna (rozcięcie tchawicy i wprawienie w ranę rurki, aby otwór się nie zamykał), robiona w celu wprowadzenia powietrza do płuc, gdy choroba krtani lub gardzieli nie dozwala na oddychanie naturalne.

Trachit — skała ogniowego pochodzenia, barwy szaro żółtawej, w odłamie ziarnista, dziurkowata, szorstka w dotknięciu, używana jako materjał brukowy.

Trachoma—zapalenie egipskie oczu, wysypka liszajowata na wewnętrznej powierzchni powiek.

Tracja — kraj na półwyspie Bałkańskim, nad morzem Czarnem, Dunajem i morzem Egejskiem, jest pod panowaniem Turcji od XIV wieku.

Tracz—ptak płetwonogi, nieco mniejszy od gęsi, ma dziób wąski o brzegach piłkowanych, upierzenie zmienne, według gatunku, płci i pory roku. Żyje na dalekiej północy, przebywa nad wodami, łowiąc ryby; zimą cofa się więcej na południe, niekiedy pokazuje się i u nas.

Trades-Unions, zwane u nas *tradunjonami* — stowarzyszenia robotnicze w Anglji. Członkowie ich czuwają wspólnie nad tem, aby nie narzucano im pracy zbyt uciążliwej, a źle wynagradzanej; przychodzą sobie wzajemnie z pomocą pieniężną, zajmują się urządzeniem tanich sklepów, gromadzą pieniądze na czas bezrobocia i t. d.

Tradować (łac.) — na mocy wyroku sądowego zabierać czyjąś własność za dług.

Tradycja (z łac.), dosłownie podanie. Wyrazu tego używa się głównie do oznaczenia wiadomości i poglądów, które przechowują się przez długie wieki, przechodząc z pokolenia na pokolenie. Tradycja może być pisana, jeżeli wiadomości przechowują się w książkach, dokumentach i t. p., może też być ustna, jeżeli pewne wiadomości utrzymują się wyłącznie dzięki opowiadaniu. W Kościele katolickim nazywa się tradycją ogół przekonań religijnych, które przechowały się od czasów Chrystusowych po dziś dzień, a nie są bezpośrednio zawarte w Piśmie świętem.

Trafika (włos. traffico) — handel, sklep; w Austrji sklep tabaczny.

Traganek — rodzaj roślin z rodziny *strąkowych;* odmiany jego pospolite są zwłaszcza w Azji środkowej. Traganek *kretajski* i *liposokowy*. Pierwszy rośnie w Grecji, drugi w Syrji na Libanie. Dają one wyciek, zwany *tragantem*, *tragakantem*, *dragantem* lub *adragantem*. Jest to rodzaj gumy, z pozoru podobnej do gumy arabskiej, lecz nie rozpuszczającej się w wodzie, tylko pęczniejącej w niej i dającej galaretę. Nie ma ani smaku, ani zapachu. Używa się do wyrobu niektórych kosmetyków, plasterków na ranki i t. p.

Tragedja—utwór dramatyczny treści wzniosłej i głębokiej, przedstawiający ludzi wielkiego charakteru, którzy dążąc do wyższych celów, walczą z przeciwnościami i w walce tej giną (ob. *Dramat*).

Tragikomedja — tragedja, w którą wplątany jest żywioł komiczny i która nie kończy się śmiercią bohatera.

Trajan—cesarz rzymski, panował od r. 98 do r. 117 po Chrystusie, a słynął jako władca sprawiedliwy i mądry; zawojował on Dację, t. j. dzisiejsze Węgry i obwarował ją wałem, strzeżonym przez wojsko rzymskie. Wał Trajana ciągnął się od Dunaju do morza Czarnego. Znaczne ślady tego wału pozostały do dzisiaj.

Trakt—droga bita, gościniec.

Traktament (z łac.)—poczęstunek, ugoszczenie, uczta; płaca, żołd.

Traktat — układ zawarty pomiędzy państwami. Wyraz ten oznacza także rozprawę, studjum o pewnym przedmiocie. W krajach protestanckich traktatem nazywają rozprawki religijno-moralne, których wydawaniem i rozpow-

szechnianiem zajmują się specjalne Towarzystwa.

Trampolina—w jednym końcu ruchoma, leżąca pochyło i elastyczna deska, od której człowiek odbija się nogą, robiąc skok gimnastyczny.

Tramwaj — rodzaj wozu, z ławkami do siedzenia; porusza się po szynach przy pomocy siły koni, pary, gazu lub elektryczności; służy do przewożenia większej ilości osób. (Ob. *Elektryczne koleje).*

Tran—tłuszcz otrzymywany z ciała różnych zwierząt morskich (ssących, ptaków, ryb); używa się do oświetlania, na smary, wyrób mydeł i t. p. Mieszkańcy strefy zimnej jadają go. Do celów leczniczych używa się tran z wątroby dorsza, nie zaś z wieloryba, jak niektórzy błędnie sądzą.

Trans — przyimek łaciński, znaczy: nawskroś, na drugą stronę, na drugi brzeg, przez coś. Bardzo wiele wyrazów przyswojonych, zwłaszcza imion krajów, zaczyna się od tego przyimka.

Transcedentalność (z łac.)—przekraczanie myślą poza obręb rzeczy ziemskich, pozwalających się stwierdzić doświadczeniem i danemi z życia ziemskiego wytłumaczyć. *Trancedentalny* — oderwany od świata zmysłowego, od pojęć, mających za podstawę zmysłową rzeczywistość.

Transfiguracja (łac.)—przekształcenie, przeobrażenie; Przemienienie Pańskie.

Transformacja (łac.) — przekształcenie, przemiana, przeobrażenie.

Transito, *tranzyto, tranzyt,* dosłownie: przewożenie, czyli sposób dostarczania towaru *pośrednio* przez daną miejscowość lub kraj. Towar, idący *transito*, w miejscu pośrednim zatrzymuje się tylko, cła nie opłacając.

Translitawja, *Zalitawja,* kraje austrjackie, leżące za rzeką Litawą (Leitha), ob. *Cislitawja.*

Translokacja (łac.) — przeniesienie na inne miejsce.

Transmisja — część maszyny złożonej, służąca do przenoszenia pracy z motoru na maszynę właściwą, np. z lokomobili na młocarnię, z motoru gazowego na tokarnię, czasem ze znaczniejszych odległości, np. z wodospadu do fabryki.

Transparent (łac.) — przezrocze, rysunek lub napis na przezroczystym papierze lub na tkaninie napojonej tłuszczem, oświetlony z odwrotnej strony.

Transpiracja—parowanie przez skórę czyli wydzielanie się przez skórę pary wodnej, gazów i rozmaitych substancji lotnych.

Transport (łac.) — przewóz, dowóz towarów; wysyłka, przesyłka towarów; towar przesyłany koleją lub pocztą; w rachunkach: przeniesienie sumy z jednej stronicy na drugą. *Transportem wysłać* (kogo)—wysłać etapem, to jest od więzienia do więzienia.

Transvaal, *Transwal*—rzeczpospolita, założona przez Boerów (czyt. Burów), t. j. chłopów holenderskich, którzy w kraju Przylądkowym w Afryce południowej oddawna mieszkając, niezadowoleni z rządów angielskich, zabrali ze sobą ruchome mienie swoje i ruszyli za rzekę Vaal. Tam założyli w r. 1885 niepodległe państwo, rzeczpospolitą, na której czele stał prezydent. Stolicą była Pretorja. Obecnie, po krwawych walkach w r. 1902, kraj Burów jest znów pod władzą Anglji; w dzikich górach Kwatalaniba są tam obfite kopalnie złota.

Tranzakcja (z łac.) — układ, umowa, ugoda piśmienna; umowa handlowa.

Trapez—czworokąt o dwuch bokach równoległych; w gimnastyce drążek zawieszony równolegle do poziomu.

Trapezunt, *Trebizonda* — miasto w Azji Mniejszej nad morzem Czarnem, bardzo starożytne, niegdyś wielkie i sławne, założone przez Greków jeszcze w VIII w. przed Chr. jako *Trapesos.*

Trapiści — zakon, założony przez hrabiego Rotrana Perche (Persz) w Normandji w La Trappe w r. 1140, jako

opactwo Cystersów; podupadł w XIII w., ale w XVII w. został zreformowany. Reguła zakonu jest bardzo surowa: nakazuje modlitwę, rozmyślania o znikomości rzeczy doczesnych, milczenie, ciężką pracę, ubóstwo i ścisły post. Z powodu tej surowej reguły zakon Trapistów nie rozpowszechnił się bardzo.

Tras, ob. *Wapień.*

Trasa (z fran.)— wytknięcie i techniczne opracowanie kierunku, w jakim ma być zbudowana droga (zwłaszcza kolejowa).

Trasować (po polsku ciągnąć)—wystawiać weksel, który zapłacić ma osoba trzecia, nie wchodząca w początku do umowy między wystawiającym a biorącym od niego weksel; weksel taki nazywa się *trata.*

Traszka, ob. *Tryton.*

Traszkuny—miasteczko w pow. Wilkomierskim, gub. Kowieńskiej. Istniał tu do r. 1840 klasztor Bernardynów, przy którym była 6-cio klasowa szkoła wydziałowa, bardzo ceniona przez okolicznych mieszkańców.

Tratwa—drzewo zbite razem w celu spławienia go rzeką, tworzy rodzaj pomostu.

Trawestacja—przerobienie poematu poważnego na komiczny, humorystyczny.

Trawienie odbywa się w żołądku a po części także w jelitach i w kiszkach; trawienie polega na rozpuszczaniu się pokarmów stałych pod działaniem soków, wydzielających się w żołądku, jelitach i kiszkach. Tylko strawione pokarmy mogą być wessane, czyli przez błonę śluzową żołądka, jelit i kiszek przedostać się do krwi. Niektóre części składowe pokarmów są wprost rozpuszczalne, np. sól, cukier; tych składników nie potrzebujemy trawić; wessanie ich odbywa się odrazu. Najważniejsze składniki pokarmów, jak ciała białkowe, skrobia i tłuszcze są w wodzie nierozpuszczalne; trawienie tych ciał polega więc na przemianie ich w pokrewne, ale rozpuszczalne związki chemiczne; przemiana ta odbywa się pod wpływem pewnych substancji, zawartych w soku żołądkowym i jelitowym, zwanych fermentami. Do trawienia skrobi (mączki) służy ślina a następnie sok jelitowy (zwłaszcza wydzielina trzustki), zawierające fermenty, które zamieniają skrobię w dekstrynę a w końcu w cukier. Trawienie białka zawartego w pokarmach (w mięsie, serze i t. p.) odbywa się przeważnie w żołądku: sok żołądkowy zawiera właściwy sobie ferment, zwany pepsyną, który w obecności kwasu (solnego czyli chlorowodorowego) zamienia ciała białkowe nierozpuszczalne w rozpuszczalne „peptony"; peptony po wessaniu przeobrażają się znowu we krwi na właściwe białka. Tłuszczów właściwie nie trawimy; pod wpływem żółci i wydzieliny trzustki i ruchu robaczkowego jelit tłuszcze rozdzielają się na drobniutkie kropelki i tworzą tak zwaną „zawiesinę" czyli emulsję. Te drobne kropelki tłuszczu wnikają do przybłonka jelit i kiszek i przedostają się aż do naczyń chłonicznych czyli mleczowych.

Trawy — rodzina roślin jednoliścieniowych, o kwiatach w kłosach lub wiechach, łodygę mają zwykle próżną wewnątrz, kolankowatą (zdźbło); liście długie, pochwiaste. Należy tu bardzo wiele gatunków, między innemi *zboża* i wiele *traw pastewnych,* także trzcina cukrowa i bambus.

Trąba—instrument muzyczny z blachy, podobny do rogu; ma silny i donośny dźwięk.

Trąba *Mikołaj,* arcybiskup gnieźnieński od r. 1412 do r. 1422, należał do najznakomitszych i najoświeceńszych ludzi za czasów Władysława Jagiełły. W sprawach państwa jeździł kilkakroć do Rzymu, radami swojemi przyczynił się do zwycięstwa Polski nad Krzyżakami pod Grunwaldem; na wielkim soborze w Konstancji był przedstawicielem Polski i tak się wyróżnił wymową i rozumem, że chciano go

obrać na Papieża. Pierwszy otrzymał tytuł *prymasa* Polski. Na synodzie w Wieluniu wydał ważne postanowienia co do karności duchowieństwa i innych spraw kościelnych, obowiązujące aż do końca istnienia Rzeczypospolitej..

Trąby *powietrzne* — są to *cyklony* (ob.) na mniejszą skalę; od zjawiska, zwanego cyklonem albo *tornadą*, trąby różnią się tylko siłą i rozległością ogarnianych obszarów. Trąbom równie jak tornadom towarzyszą: deszcz, grad, błyskawice, grzmoty i pioruny. Trąby tworzą się przeważnie przy spokojnem i silnie ogrzanem powietrzu, są więc właściwe porze skwarów. Chmura przy trąbie morskiej przybiera postać lejkowatą, mniej więcej wydłużoną; podstawą swoją dotykając morza, podnosi falę, która zdaje się tworzyć jakby jej dolną połowę. Trąby powietrzne wyrywają drzewa z korzeniami, niszczą budowle, a na morzu zatapiają okręty.

Trąd — choroba zaraźliwa, objawia się plamami, strupami i ranami na skórze; poczem następuje ogólne zakażenie krwi i wycieńczenie, powodujące zgon chorego. Chorzy na trąd bardzo cierpią; wyglądają też jak starcy. Wyleczenie zdarza się bardzo rzadko.

Trądzik (*Acne*)—lekka choroba skórna, występująca najczęściej na twarzy, pod postacią drobnych, czerwonych pryszczyków, bardzo wolno ropiejących. Leczenie wymaga zachowania surowej djety, unikania kawy, wina, piwa, wódki, nadto stosowania maści merkurjalnych i siarkowych. *Zaczerwienienie* nosa (u pijących) jest jedną z łagodniejszych postaci trądzika.

Trąmpczyński *Włodzimierz* — dziennikarz i powieściopisarz polski, ur. 1859 r. w Poznańskiem, mieszka w Warszawie, napisał kilka powieści i nowel, ponadto przełożył z niemieckiego na język polski szereg utworów powieściowych i opisowych.

Trechtymirów — osada w pow. Kaniowskim w gub. Kijowskiej, nad Dnieprem. W r. 1578 Stefan Batory, organizując wojsko kozackie, przeznaczył zamek tutejszy na mieszkanie atamana i siedzibę trybunału wojskowego.

Trefl (franc. *trefle*, koniczyna), czarne znaki na francuskich kartach do gry, odpowiadające żołędzi na kartach polskich.

Trefniś, ob. *Błazen*.

Trejdosiewicz *Jan*—geolog, ur. 1834, um. 1900 r., był profesorem uniwersytetu w Warszawie, a od r. 1890 dyrektorem szkoły prywatnej. Ogłosił drukiem szereg prac z dziedziny geologji.

Trema—drżenie głosu, rąk, całego ciała, z obawy lub wzruszenia; wzruszenie, które ogarnia występujących publicznie, na widok wielu widzów czy słuchaczy.

Trembecki *Stanisław*—poeta polski XVIII w., pisał liryki, satyry, bajki, pochwały, przerabiał i naśladował komedje francuskie, tworzył poemata opisowe; utwory jego odznaczały się pięknym językiem, wierszem płynnym, ale

Fig. 89. Stanisław Trembecki.

pozbawione są głębszych uczuć. Trembecki zmarnował wielki swój talent na pochlebstwa dla wrogów i zdrajców ojczyzny, przez brak charakteru stanął w poprzek powołaniu poety. Trembecki żył od 1730 do 1812 r. Z utworów jego wymienić należy poematy opisowe: „Zofjówka" (najlepszy), „Powązki" i „Polanka"; bardzo udatne i odznaczające się żywością „Bajki", najrozmaitszej treści „Wiersze okolicznościowe" i komedję p. t. „Syn marnotrawny".

Trembowla — miasto pow. w Galicji Wschodniej, leży przy ujściu Gniezny do Seretu. Kamieniołomy pobliskie dostarczają t. zw. kamienia trembowelskiego. Trembowla jest jednym z najstarszych grodów ruskich (ob. *Ruś*). Pamiętna oblężeniem jej przez Turków w r. 1675.

Tren (z greck., dosłownie: narzekanie)—nazwa utworów lirycznych, których treścią jest żal po zgonie drogiej osoby. Znane są powszechnie „Treny" Jana Kochanowskiego, po stracie córki.

Trenczyn — miasto na Węgrzech, stolica komitatu, leży w uroczej dolinie rzeki Wagu. Na wschód od miasta znajdują się słynne *Cieplice trenczyńskie*, źródła siarczane ciepłe (35—40°C), do których zjeżdża wielu chorych na reumatyzm.

Trenowanie (z ang.)—przygotowywanie do pewnych czynności cielesnych przez odpowiednie ćwiczenie; najczęściej używamy tego wyrazu, mówiąc o wprawianiu konia do wyścigów.

Trentowski *Bronisław*, a właściwie *Trętowski*, jeden z najznakomitszych filozofów polskich, ur. r. 1808 na Podlasiu, um. r. 1869. W jego poglądach przebija się wpływ filozofji Hegla; pisał po polsku i po niemiecku; przez pewien czas wykładał filozofję w uniwersytecie we Fryburgu badeńskim. Trentowski usiłował stworzyć filozofję słowiańską, któraby jednoczyła w sobie wyniki pracy filozoficznej narodów romańskich i germańskich. Napisał po polsku dzieło o wychowaniu p. t. „Chowanna", „Panteon wiedzy ludzkiej" i wiele innych.

Trepanacja — operacja chirurgiczna, polegająca na wywierceniu, za pomocą instrumentu świdrującego (trepan), prawidłowego otworu w kościach, a szczególnie w kościach czaszki, celem wypuszczenia substancji chorobliwych, zebranych wewnątrz pod kośćmi (ropy obcych ciał, odłamków kości, krwi). Najczęściej operację tę wykonywają lekarze przy ropniach mózgowych, grożących paraliżem lub śmiercią.

Fig. 90. Bronisław Trentowski.

Tresowanie albo *tresura*—układanie różnych zwierząt do rozmaitego użytku, np. koni do jazdy, psów do polowania i t. p.

Tretiak *Józef*, ur. 1841 r., profesor uniwersytetu w Krakowie, napisał wiele dzieł z zakresu dziejów literatury polskiej.

Trewir, po niemiecku *Trier*—miasto w nadreńskiej prowincji Prus, w uroczej dolinie Mozeli, liczy 45.000 mieszkańców i należy do najstarożytniejszych miast Europy.

Trędownik — rodzaj roślin zielnych, z rodziny trędownikowatych, o niemiłym zapachu. *Trędownik pospolity* o kwiatach drobnych, zielono żółtych, rośnie po polach, nad potokami i t. p.

Trianon (czyt. *trjanq*) — nazwa dwu pałacyków w parku Wersalskim (jeden zbudowany przez Ludwika XIV, drugi

przez Ludwika XV, był ulubioną siedzibą królowej Marji Antoniny).

Trinidad—największa z wysp archipelagu Małych Antylów, wysunięta najdalej na południe, leży naprzeciw ujścia rzeki Orinoco. Należy do Anglji.

Trio—utwór muzyczny na trzy instrumenty (ob. *Tercet*).

Tripolis — posiadłość do niedawna turecka, a obecnie włoska, leży w Afryce pomiędzy morzem Śródziemnem, Tunisem, Egiptem i Saharą, obejmuje razem z Fezzanem i Barką 799.040 klm. kw. i liczy 800.000 miesz. Jest to kraj dosyć urodzajny, wyjąwszy części wschodniej, która jest pustynią. Główne miasto *Tripolis* ma 35.000 miesz. i port obronny.

Tripplin *Teodor,* ur. 1813, um. 1877 r., lekarz i podróżnik, napisał mnóstwo niegdyś czytanych i chwalonych podróży, tudzież kilka powieści. Najlepsze jego dzieła są: „Wspomnienia z podróży", „Wycieczki lekarza Polaka", „Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi".

Troakar *(trokar)*—narzędzie chirurgiczne w kształcie sztyletu, umieszczonego w rurce, służy do przebijania brzucha (skóry i żołądka) u zwierząt, dotkniętych odęciem, w celu wypuszczenia gazów.

Trochej lub *chorej*—miara wiersza, używana często przez poetów starożytnych i nowoczesnych, składa się z pierwszej zgłoski długiej i drugiej krótkiej.

Trociczki—drobne stożki, które żarząc się, wydają przyjemną woń. Wyrabiają je ze sproszkowanego węgla drzewnego z domieszką benzoesu, balsamu toluańskiego, wanilji, olejków i saletry.

Troć czyli *łososiopstrąg* — ryba łososiowata, zajmująca miejsce pośrednie między łososiem a pstrągiem; na grzbiecie szaro niebieska, srebrzysta w czarne plamki po bokach. Mieszka w morzach strefy umiarkowanej i zimnej.

Trofea (grec.) — zdobyte w walce z nieprzyjacielem chorągwie, proporce, sztandary i broń wszelkiego rodzaju.

Troglodyci—mieszkańcy jaskiń; w starożytności nazwa plemienia etjopskiego, mieszkającego w lochach i jaskiniach. Krajem Troglodytów nazywano w starożytności wybrzeża morza Czerwonego w dzisiejszej Abisynji, poczynając od Berenice ku południowi.

Troja, inaczej *Ilion*— miasto w Azji Mniejszej poniżej Dardanelów, niedaleko od brzegów morza, wsławione przez Wojnę Trojańską, opisaną w „Iliadzie"; Troja była stolicą *Troady*, niewielkiego kraju, którego mieszkańcy, Grecy z pochodzenia, nazywali się Trojanami. Wedle podania, Troja została zdobyta i zniszczona przez połączone siły królów greckich.

Trojden—wielki książe litewski, panował od r. 1272 do r. 1282, wojował z Rusinami, Tatarami i Krzyżakami; napadał także na Polskę. W r. 1279 pobił go Leszek Czarny między Narwią a Niemnem. Córka jego Zofja wyszła za księcia mazowieckiego Bolesława. Syn jej *Trojden* był księciem czerskim (1313—1343), a wnuk, Bolesław Trojdenowicz—ostatnim księciem Rusi Czerwonej.

Trojeść czyli *asklepja*—rodzaj roślin z rodziny *trojeściowatych*. Niektóre gatunki, rosnące w Azji zwrotnikowej, mają własności lecznicze. W Ameryce Północnej rośnie również kilka gatunków tej rośliny, używanych w medycynie. Z tych jeden pod niewłaściwą nazwą *trojeści syryjskiej*, zaaklimatyzowany w Europie, hodowany bywa w ogrodach jako krzew ozdobny. Korzenie ma bulwiaste, łodygi na 50 cm. wysokie, kwiaty pomarańczowe, purpurowe lub żółte.

Troki — miasto w gub. Wileńskiej, o 4 mile od Wilna, założone przez Kiejstuta; oblewa je jezioro Trockie; miasteczko obecnie podupadło i liczy 2.000 ludności (w tem 500 Karaimów). Troki były niegdyś (w wieku XIV) stolicą

udzielnego księstwa Litewskiego. Jedyną pamiątką tej świetnej przeszłości miasta są ruiny dwuch zamków i kościół fundacji Witolda z cudownym obrazem Najśw. Marji Panny.

Tron—krzesło zajmowane przez monarchów w uroczystych okolicznościach; symbol władzy monarchicznej; godność monarsza.

Tropikalny—podzwrotnikowy.

Trościaniec—miasteczko w gub. Podolskiej. Dn. 25 grudnia 1671 r. Doroszeńko, wpadłszy z Kozakami i Tatarami do Trościeńca, wyrznął znaczną część mieszczan i żołnierzy polskich.

Trójkąt—figura geometryczna; część płaszczyzny, ograniczona trzema odcinkami linji prostych. Odcinki te zowią się *bokami* trójkąta; zawarte między nimi kąty — kątami trójkąta, zaś ich wierzchołki — *wierzchołkami* trójkąta. Każdy trójkąt ma trzy wierzchołki, trzy boki i trzy kąty. Gdy jeden z boków przyjmiemy za *podstawę* trójkąta, wówczas prostopadła, wykreślona do podstawy z przeciwległego jej wierzchołka, zowie się wysokością trójkąta. Trójkąt, którego wszystkie trzy boki są różnej długości, zowie się *różnobocznym*; posiadający dwa boki równe—*równoramiennym,* trzy równe—*równobocznym.*

Trubadurowie — w średnich wiekach we francuskiej krainie Prowancji, poeci, którzy uprawiali przeważnie poezję liryczną, należeli do stanu rycerskiego i żyli po dworach książąt i panów. Poezja trubadurów kwitła najpiękniej w XII i XIII wieku.

Trucizny—szkodliwe substancje chemiczne, wywołujące po wprowadzeniu ich do organizmu bardzo ciężkie objawy, zwane *otruciem.* Trucizny dzielą się na: drażniące (kwasy, alkalja, metale), *narkotyczne* (morfina, chloral, chloroform, beladona, kodeina, opjum i t. d.), *narkotyczno-ostre* i *septyczne* (jady zwierzęce, jad trupi, zakaźne substancje chorobotwórcze).

Trufla — grzyb podziemny, mięsisty, którego zarodniki zamknięte są wewnątrz tkanek i kiełkują dopiero po zniszczeniu tychże. Kształtu nieforemnego, o powierzchni skórzastej, czarny gdy dojrzały, ma wewnątrz białe żyłki. Są odmiany trufli szare, fijoletowe i białe. Dojrzewa w jesieni i nabiera wtedy charakterystycznej woni; rośnie w ziemi na głębokości kilku cali, w lasach pod cieniem dębów i kasztanów. Trufle wydobywają przy pomocy psów, które odszukują je węchem. Uprawiają je w niektórych miejscowościach we Francji; w tym celu zasiewają w lekkim gruncie żołędzie, zebrane w miejscach gdzie rosną trufle, gdyż żołędzie takie zatrzymują na sobie zarodniki trufli; gdy dęby rosną do pewnej wielkości i zaczynają dawać cień dostateczny, hodowcy otrzymują obfite zbiory trufli.

Trup — organizm zwierzęcy, pozbawiony życia.

Trupa (z niem.)—towarzystwo aktorów dramatycznych.

Trupia główka—duży motyl z rodziny zmierzchnic, największy z europejskich. Ciało ma grube, porosłe włoskami, rożki krótkie, skrzydła wąskie a długie: przednie ciemno-brunatne w żółte plamki i prążki, tylne pomarańczowo żółte z dwiema czarnemi przepaskami; na

Fig. 91. Trupia główka i jej gąsienica.

wierzchu ciała mieści się żółta plama, przypominająca trupią głowę. Gąsienica tego motyla jest zielono-żółta z ukośnemi niebieskiemi prążkami po bokach, z rogiem na końcu ciała. Motyl lata o zmierzchu od czerwca do września;

może wydawać żałosny głos (jedyny z motyli).

Truskawiec—wieś w Galicji wschodniej, pod Drohobyczem, ma źródła siarczane, gorzkie i kwaśne, do których corocznie zjeżdżają chorzy.

Truskawka czyli *poziomka wysoka*—roślina z rodziny różowatych, spokrewniona z poziomką, zielna, trwała, o liściach dużych, trójpalczasto-dzielnych, nieco włosistych. Rośnie czasem dziko po lasach liściastych i zaroślach niezbyt zacienionych, zwłaszcza w górach (Ojców, Pieniny), miejscami i na równinach (Ukraina). Często bywa hodowana w ogrodach; hodowcy wytworzyli mnóstwo odmian o owocach dużych, soczystych i smacznych.

Trust (ang., czyt. trest) — specjalny rodzaj kartelu i syndykatu wielkich przedsiębiorców, który zrodził się na gruncie amerykańskim. Pojedyńczy właściciele czy towarzystwa akcyjne zatrzymują swoją formę zarządu, ale ich akcje przechodzą na własność trustu, który wydaje wzamian certyfikaty. Mężowie zaufania trustu kontrolują pojedyńcze fabryki, kopalnie i t. d. Podobna forma i regulacja rachunków zaczęła przyjmować się w Anglji (od r. 1888). Trusty dążą przeważnie do wyzysku publiczności, przez zabicie wszelkiej konkurencji.

Truszczelina—rodzaj roślin z licznej rodziny strąkowych. Jest to krzew wysoki o liściach nieparzysto-pierzastych, kwiatach zebranych w grona i strąkach bardzo wydętych, pękających z trzaskiem za naciśnięciem. *Truszczelina drzewkowata* dorasta do 5 m. wysokości, kwiaty ma żółte. Rośnie dziko w Europie południowej, u nas—w ogrodach. *Truszczelina krwista,* niższa, o kwiatach brudno-czerwonych rośnie również w ogrodach; pochodzi ze Wschodu.

Truteń, ob. *Pszczoła.*

Tryb (z łac.) — w gramatyce forma odmiany czasowników, służąca do wyrażania rozmaitych sposobów czynności lub stanu przedmiotów. Nasz język posiada 4 tryby: 1) *bezokoliczny,* wyrażający samo pojęcie działania lub stanu, np. czytać, stać; 2) *oznajmujący,* który stwierdza, że pewna czynność odbywa się, odbywała lub odbywać się będzie, np. czytam, będę stał, pisałem; 3) *rozkazujący,* którym wyrażamy naszą wolę, np. czytaj, stójmy; 4) *warunkowy,* w którym wyrażamy, że czynność nie istnieje w rzeczywistości, lecz jest pomyślana, jako możliwa lub niemożliwa przy pewnych warunkach, np.: *skończyłbym* pracę, *gdybym miał* więcej czasu.

Tryb, ob. *Koła zębate.*

Trybula, *trybulka*—rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych. *Trybula leśna* ma łodygę wysoką, gałęzistą, od dołu porosłą włoskami, liście 2—3 razy pierzaste, kwiaty żółtawo-białe; pospolita po brzegach lasów i łąk. *Trybula ogrodowa* czyli *trybulka,* o mocnym zapachu, kwiatach białych, pochodzi z Europy południowej; u nas czasami zdziczała; uprawia się w ogrodach; młodych listków używa się do przypraw kuchennych.

Trybun, *tribunus*—w starożytnem państwie rzymskiem urzędnik, który miał za zadanie bronić plebejuszów, jako nie mających pełnych praw obywatelskich przed przemocą i wyzyskiem patrycjuszów; dziś żarliwych obrońców praw ludu nazywają także trybunami. *Trybun wojskowy* — w starożytnym Rzymie oficer wyższego stopnią. *Trybuną* nazywa się wzniesione miejsce, z którego przemawiają mówcy.

Trybunał — miejsce, gdzie sądy odbywają posiedzenia. Trybunałem nazywają także każdy wyższy sąd. Nazwa ta powstała stąd, iż w Rzymie starożytnym trybunałem nazywało się miejsce, na którem *pretor* (sędzia) rozpatrywał ważniejsze sprawy. W Polsce trybunałem nazywał się sąd najwyższy, ustanowiony w r. 1578. Trybunał składał się z sędziów obieranych przez szlachtę; władza jego rozciągała się tylko na

osoby stanu szlacheckiego. Dla Korony ustanowiono dwa trybunały: w Lublinie i w Piotrkowie, dla Litwy—w Grodnie.

Trybus (łac. *Tribus,* dosł. plemię, szczep) — jedno z trzech pokoleń, na które dzielił się lud starożytnego Rzymu (tribus).

Trychina, *włośnica, włosień* — robak z rzędu *nicieni,* gołem okiem trudno dostrzegalny; ma ciało cienkie jak włos. Dorosłe trychiny mieszkają w kiszce cienkiej człowieka i różnych zwierząt (zwłaszcza świń, szczura, myszy, psa, kota) i tam się rozmnażają. Młode wędrują po ciele i ostatecznie dostają się do mięśni, w których wywołują stan chorobliwy. W mięśniach młode trychiny zwijają się sprężynowato i otaczają przejrzystą torebką, która następnie wskutek zwapnienia traci swą przezroczystość. W tym stanie młode trychiny mogą przebywać całe lata, ale dalej rozwijać się nie mogą, dopóki się nie dostaną do żołądka jednego z wyżej wymienionych *gospodarzy,* co może nastąpić jedynie w ten sposób, że człowiek lub które z tych zwierząt spożyje mięso zawierające trychiny. Mięso w żołądku zostaje strawione, a młode trychiny rozwijają się dalej i wkrótce wydają potomstwo, które zaczyna wędrować go ciele *gospodarza.* Wędrówka trychin przyprawia człowieka o dolegliwe choroby, a nawet i o śmierć.

Trydent, po włosku *Trento* —miasto w południowym Tyrolu, leży nad Adygą. Starożytne to miasto obfituje we wspaniałe pomniki sztuki włoskiej, pałace i liczne kościoły. W kościele Panny Marji obradował pamiętny *sobór trydencki* od r. 1545 do 1563. Na soborze trydenckim podniesiono osłabioną karność kościelną, zreformowano duchowieństwo przez założenie seminarjów djecezjalnych, wydano zbawienne przepisy, odnoszące się do pouczania wiernych w rzeczach wiary i moralności, wyłożono jasno naukę Kościoła i potępiono błędy heretyckie. Sobór trydencki przyczynił się do odrodzenia Kościoła katolickiego.

Trygław—bóstwo słowiańskie o trzech głowach, zarazem męskie i żeńskie, panujące nad niebem, ziemią i piekłem, czczone w ludnem i wielkiem mieście Szczecinie (dziś Stettin), gdzie stały na trzech górach poświęcone mu trzy gontyny.

Trygonometrja, ob. *Geometrja.*

Tryjasowa formacja—pokłady geologiczne drugorzędowe, złożone z piaskowców, wapieni muszlowych ze skamieniałościami i rudami. Ob. *Pokłady.*

Tryjest—miasto nad morzem Adrjatyckiem, liczy przeszło 150.000 mieszk. (przeważnie Włochów). Jest głównem ogniskiem handlu morskiego i żeglugi Austrji; ma wspaniały port. Obok handlu kwitnie tu i przemysł: są ogromne warsztaty budowy okrętów. Tryjest oddał się dobrowolnie w opiekę Habsburgów w r. 1382 i odtąd wchodzi w skład krajów austrjackich. Wspólny namiestnik zarządza Istrją, Gorycją, Gradyską i Tryjestem.

Trykot—elastyczna tkanina, robiona sposobem pończoszniczym.

Tryljon — miljon biljonów (jedynka z 18 zerami).

Trylogja — utwór literacki, złożony z trzech oddzielnych części, stanowiących jedną całość.

Trynitarze — zakon założony przez św. Jana de Matha i św. Feliksa de Valois (Waloa), zatwierdzony przez papieża Innocentego III w r. 1198 jako zakon Najśw. Trójcy, w celu wykupna jeńców z rąk niewiernych. W r. 1201 powstały Trynitarki. Najbardziej rozszerzył się zakon ten w Hiszpanji i Francji. Do Polski sprowadził Trynitarzy król Jan III Sobieski. Ubiór Trynitarza składał się z białego habitu z krzyżem czerwonym i niebieskim na piersiach.

Tryper, *rzeżączka* — zaraźliwe zapalenie kanału moczowego, choroba weneryczna.

Trypla .— gatunek glinki, złożonej

z drobniutkich skorupek okrzemek, służy do polerowania metali, rogu, bursztynu i t. p. (nazwa od Trypolisu w Afryce).

Tryplika (z łac.)—w prawie odpowiedź na replikę.

Tryptyk—obraz ołtarzowy, podzielony na trzy części, które składają się zwykle tak, że dwa boczne obrazy zasłaniają trzeci środkowy. Obecnie tryptykiem nazywają także każdy obraz złożony z trzech części: w środku znajduje się zwykle obraz główny, a po bokach dwa, związane z nim treścią, ale mniejsze rozmiarami.

Tryton czyli *traszka* — płaz ogoniasty, spokrewniony z salamandrą. Ma ciało wydłużone, długi ogon z boków spłaszczony. Na wiosnę samcom wyrasta wzdłuż grzbietu ząbkowany grzebień skórny. Trytony mieszkają w wodach słodkich stojących lub płynących wolno; często wychodzą na ląd, ale tam poruszają się niezgrabnie, podczas gdy w wodzie pływają bardzo zwinnie. Żywią się stworzeniami wodnemi, ale pożerają się także wzajemnie. Zimę spędzają w uśpieniu na lądzie pod kamieniami, korzeniami i t. p. Jajka składają na roślinach wodnych; kijanki ich, podobne do żabich, żyją wyłącznie w wodzie.

Tryton — bóstwo morskie starożytnych Greków: pół człowieka pół ryby.

Tryumf—najwyższy zaszczyt przyznawany wodzom w starożytnym Rzymie za odniesione zwycięstwa. Wódz taki, *tryumfator*, wjeżdżał uroczyście do miasta przez osobno na ten cel zbudowaną bramę, zwaną *łukiem tryumfalnym;* przed nim szli jeńcy wojenni, niesiono zdobyte łupy, postępowali wszyscy urzędnicy i dostojnicy. Na Kapitolu składał gałązkę wawrzynu i ofiarę bogu Jowiszowi.

Tryumwirat (łac.) — władza złożona w ręce trzech mężów. Przy końcu istnienia rzeczypospolitej Rzymskiej kilka razy ustanawiano tryumwirat.

Trywjalny—gminny, pospolity, płaski, nieprzyzwoity, niesmaczny.

Tryzna—igrzyska i zapasy, urządzane podczas pogrzebów znakomitych ludzi za czasów pogańskich w Polsce, na Litwie i na Rusi.

Trzcina — rodzaj roślin trawiastych, do którego należy także nasza trzcina zwyczajna, rosnąca nad wodami i w miejscach błotnych w całej prawie Europie. Dochodzi często 4 metrów wysokości i odznacza się długiemi wiechami, złożonemi z kwiatków ciemno fijoletowych. Źdźbła jej używane są do krycia dachów, trzcinowania ścian i t. d. Trzcinami nazywają także inne trawy, jak np. trzcinę cukrową, bambusową lub nawet palmy, np. rotang.

Trzcinak — rodzaj ptaków z rzędu wróblowatych, z rodziny pokrzywek; są to ptaki wysmukłe, z głową wąską, dziobem prostym, stożkowatym i ogonem zakończonym w kształt klina. Przebywają nad wodami, w trzcinach, śpiewają przyjemnie; w niewoli trudno je utrzymać. U nas—przelotne.

Trzebicki *Andrzej,* ur. 1607 r., um. 1679 r., podkanclerzy koronny, biskup krakowski, mąż bardzo zasłużony.

Trzebież—w leśnictwie wyrębywanie drzew przytłumionych czyli zagłuszonych, celem ułatwienia wzrostu pozostałym.

Trzebnica, po niem. *Trebnitz*—miasto powiatowe na Śląsku pruskim. Istniał tu słynny klasztor Cystersek, założony r. 1203 przez św. Jadwigę. Kościół, niegdyś klasztorny, mieści w sobie groby kilku książąt i relikwie św. Jadwigi.

Trzemeszno—miasteczko w Poznańskiem, posiada zabytek bardzo szacowny i dobrze dochowany, mianowicie klasztor, założony przed 900 laty, zajmowany niegdyś przez kanoników regularnych (Laterańskich). Tutejsze archiwa i zbiory bibljoteczne mają wielką wagę dla historji. Niegdyś była tu piękna bibljoteka klasztorna.

Trześnia, ob. *Wiśnia.*

Trzewia — ogólna nazwa organów trawienia, zawartych w jamie brzusznej człowieka i zwierząt.

Trzęsienie ziemi. W wielu miejscowościach lądy wznoszą się lub opadają ruchem nieznacznym, dającym się odczuć dopiero po wieloletnich obserwacjach. Tak np. północne wybrzeże Europy od kilku stuleci podnosi się stopniowo na 1 centymetr w ciągu roku. Ruchy te jednak nie zawsze są tak powolne. Niekiedy występują gwałtowne *trzęsienia ziemi,* które pustoszą całe kraje. Gwałtowne wstrząśnienia te burzą niekiedy całe miasta, przyczem tworzą się szczeliny w ziemi, wynoszące do 600 stóp szerokości. Trzęsienie ziemi rozciąga się niekiedy na znaczną przestrzeń, najczęściej wszakże bywa ograniczone. Przyczyny tych zjawisk nie są dostatecznie zbadane; są one w bliskim związku z działaniem sił wulkanicznych, chociaż bywają trzęsienia ziemi i tam, gdzie wulkanów niema wcale. Wówczas uczeni przypisują je obsuwaniu się pokładów ziemi. Do notowania wstrząśnień i ruchów (falowania) powierzchni ziemi, podczas trzęsienia, służą seismometry i seismografy; wskazują one kierunek fal, a więc i miejsce, z którego trzęsienie ziemi się rozchodzi.

Trzmiel—owad błonkoskrzydły, spokrewniony z pszczołą; ma ciało krępe, gęsto włochate. Żyje jak pszczoła w rojach, złożonych z wielu samic (królowych), samców i robotnic, ogółem jednak nie więcej nad kilkaset osobników w roju. Trzmiele zakładają gniazda pod ziemią, lepią komórki z wosku, zaopatrują je w miód i pyłek, ale komórki ich są mniej prawidłowe, a miód gorszy, niż u pszczół. W jesieni samce i robotnice giną; zimują tylko samice, które na wiosnę dają początek nowemu rojowi.

Trzmielina — krzew, dość rozpowszechniony w Europie, o owocach pąsowych, w kształcie biretu. *Trzmielina europejska* rośnie u nas w zaroślach i na żywopłotach; drewno jej zwęglone w zamkniętych naczyniach daje węgiel do rysowania. Niekiedy używają węgla tego przy fabrykacji prochu.

Trznadel—ptak wróblowaty z rodziny łuszczaków, wielkości wróbla; upierzenie ma brunatne, głowę, piersi i brzuch cytrynowo-żółte, dziób krótki; górna jego część węższa i niższa niż dolna. Krajowy; latem przebywa w gajach i zaroślach, na zimę zbliża się do mieszkań. Gnieździ się nisko w krzakach lub na ziemi; żywi się owadami i ziarnem.

Trzustka czyli *gruczoł podżołądkowy*—gruczoł podobny z budowy swej do gruczołów ślinowych; znajduje się tuż pod żołądkiem (od tyłu). Długość jego wynosi 14—16 centymetrów, grubość nieznaczna. Wydziela on *sok trzustkowy,* który dostaje się do kiszek cienkich przez specjalny przewód. Sok ten bezbarwny, gęstawy, zawiera fermenty trawienne.

Trzycieski *Andrzej* (um. 1583 r.), dworzanin królów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, jeden z najwybitniejszych różnowierców polskich, pisał po łacinie wiersze różnej treści, po polsku zaś modlitwy i pieśni nabożne, tudzież mistrzowski życiorys Mikołaja Reja.

Trzydziestoletnia wojna (od r. 1618 do 1648) wrzała w Niemczech pomiędzy książętami protestanckimi Niemiec a katolickim cesarzem niemieckim, Ferdynandem II i jego następcą Ferdynandem III. Protestantom dopomagali Szwedzi i Francuzi, Prusy szły przeciw cesarzowi. Zaczęła się ta wojna od wypadków w Pradze i bitwy pod Białą Górą (1620 r.), skończyła pokojem Westfalskim, zawartym w Osnabrück i w Münster 1648 r. Była to walka zacięta, dzika, barbarzyńska i wyniszczyła siły Niemiec na długo. Jako wodzowie cesarscy odznaczyli się w tej wojnie Wallenstein i Tilly.

Tse-tse — owad z rzędu dwuskrzydłych, z rodziny much, 11 mm. długi,

ma grzbiet brunatny, szaro omszony, z czarnymi podłużnymi pasami, odwłok żółtawo biały. Żyje w gorących okolicach Afryki, karmi się krwią ludzi i zwierząt; zabójczy dla bydła.

Tuaregi — ogólna nazwa plemion, które niegdyś zamieszkiwały całą Saharę, a obecnie wyparte przez Arabów zajmują jej część południowo-zachodnią. Zajmują się hodowlą wielbłądów, przeprowadzaniem karawan przez pustynię.

Tuba: 1) Trąba wojenna u Rzymian. 2) Rura z blachy do przesyłania głosu na większą odległość. 3) Narzędzie używane przez ludzi dotkniętych głuchotą.

Tuberkuły—gruźlica płuc (ob.).

Tuberoza—roślina z rodziny *liljowatych*, hodowana w ogrodach i cieplarniach dla pięknych białych kwiatów o miłej woni. Rozmnaża się z cebul.

Tuchola — miasto w dawnem województwie Pomorskiem, nad rzeką Brdą, odbywały się tu sejmiki powiatowe.

Tucydydes—znakomity dziejopisarz grecki, ur. r. 455, um. r. 403 przed Chr., opisał po mistrzowsku wojnę peloponeską.

Tudor—dynastja królów angielskich, panowała od 1485 do 1603 r.

Tuf wapienny, ob. *Wapień*.

Tuillerie (czyt. Tuilerje, co znaczy po franc. „Cegielnie", które były tu w XV w.) — głośny pałac królów francuskich w Paryżu, zbudowany w XVI w., zamieszkiwany przez nich za Burbonów, a potem i Bonapartych, zniszczony doszczętnie w r. 1871, podczas komuny. Zwalisk już nie podniesiono i część od strony ogrodu rozebrano zupełnie.

Tuja czyli *żywotnik* — drzewko *szyszkowe*, podobne z postaci do cyprysu, pochodzi z chłodniejszych części Azji i Ameryki, gdzie wyrasta do wysokości drzew i tworzy lasy; niektóre gatunki sadzą u nas w parkach i ogrodach dla ozdoby. Drewno tui bardzo mocne, nadaje się do delikatniejszych wyrobów. Liści używa się czasem w lecznictwie.

Tukan, ob. *Pieprzojad*.

Tulczyn — miasto w pow. Bracławskim, w gub. Podolskiej, liczy 22.000 mieszkańców, przeważnie żydów, niegdyś wspaniała rezydencja Potockich.

Tulipan — roślina z rodziny *liljowatych*, pochodzi z Europy południowej; kwiat ma wielki kielichowaty, barwy rozmaitej. Oddawna hodują tulipany po ogrodach w rozmaitych odmianach. Szczególnie lubiane są w Holandji, gdzie handel bulwami ich dochodzi do ogromnych rozmiarów.

Tulipanowiec czyli *drzewo tulipanowe* — okazałe, gałęziste drzewo z rodziny bobrownikowatych; liście ma wielkie, trójłatowe, podobne nieco do liści klonu; kwiaty duże, żółte lub zielone, podobne z kształtu do tulipanowych. Rośnie dziko w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, u nas hodowane w ogrodach. Kora zawiera garbnik oraz inne składniki o smaku gorzkim i używana bywa do garbowania skór.

Tulon — silnie obwarowane miasto i port wojenny we Francji, nad morzem Śródziemnem; posiada olbrzymie arsenały, fabryki okrętów wojennych i t. d.

Tuluza—starożytne miasto we Francji południowej; leży u stóp Pyrenejów, w dolinie Garonny; liczy przeszło 160.000 mieszkańców.

Tuła — miasto gubernjalne w Rosji, leży na południe od Moskwy, liczy 120.000 mieszkańców. Jest ogniskiem przemysłu fabrycznego w Rosji. Sławę zjednały sobie t. zw. tulskie wyroby srebrne z czarną emalją i samowary.

Tułów, ob. *Kadłub*.

Tum, z niemieckiego Dom—kościół katedralny.

Tum—wieś w gub. Kaliskiej, w pow. Łęczyckim, posiada kościół jeden z najdawniejszych w kraju, zwany archikolegjatą łęczycką. Kościół ten istniał już w końcu XI w. i stanowi ciekawy pomnik budownictwa następujących po sobie okresów.

Tumak, ob. *Kuna*.

Tundra — wiecznie zamarzłe bagna na Syberji i w Rosji północnej; są to niziny, które stosunkowo niedawno wynurzyły się z pod powierzchni mórz. Przez znaczną część roku tundra pokryta jest grubym całunem śniegu i przedstawia się jak głucha pustynia. W miesiącach letnich śnieg na krótko topnieje, ziemia odmarza na powierzchni, do głębokości dwuch stóp co najwyżej, przez co tworzą się płytkie jeziora i bagniska, na których ukazują się miljony dzikiego ptactwa; ziemię porastają jagody rozmaitego rodzaju. Zjawiają się na niej także jelenie, renifery, poszukujące żeru, a za nimi drapieżne zwierzęta. Głębiej jednak bagno pozostaje zmarznięte.

Tunel—przejście podziemne, poprowadzone pod rzeką lub górą, zazwyczaj wykute w skale, dla przeprowadzenia kolei żelaznej.

Tunguzi—lud mongolski, mieszkający w północno-wschodniej Syberji; są to myśliwcy, przeważnie wyznający szamanizm.

Tunika—suknia dolna z białej wełny, którą w starożytnym Rzymie nosili mężczyźni i kobiety. Pierwsi wkładali na tunikę *togę*, kobiety zaś ubranie zwane *palla*.

Tunis — kraj w Afryce nad morzem Śródziemnem, od r. 1882 prowincja francuska, nominalnie tylko mająca jeszcze swego beja i pozory niezależności. Stolica kraju—*Tunis* jest portem wojennym i liczy 170.000 mieszk.

Tuńczyk—ryba koścista, cierniopletwa, spokrewniona z makrelą, ale znacznie większa (do 300 kg. wagi). Mieszka w morzu Śródziemnem i oceanie Atlantyckim; niekiedy trafia się w morzu Północnem i Baltyckiem. Drapieżna, żywi się mniejszemi rybami.

Tur — zaginione zwierzę z rodzaju wołu. Tury z postaci przypominały dzisiejsze woły stepowe, ale były od nich większe; na długiem płaskiem czole miały olbrzymie rogi, sierść krótką, czarną zupełnie lub z białawą pręgą przez grzbiet, na szyi duże podgardle; odznaczały się niepospolitą siłą. W pierwszych wiekach (do IX) naszej ery znajdowały się w całej prawie środkowej i wschodniej Europie; w Polsce dochowały się do XVI w. Od tura pochodzi swojskie bydło długorogie.

Tura—rzeka w północno-wschodniej Rosji, bierze początek w gub. Permskiej i uchodzi do rz. Tobola; długa 728 klm.

Turańczycy—odrośl ludów rasy mongolskiej; należą do niej w Europie Węgrzy i Turcy, w Azji Kirgizi, Turkomani i inni; nazwa przez Arjów zachodnich, nadawana w starożytności ludom stepów Turkomańskich.

Turban—zawój, nakrycie głowy u Turków, Arabów, Indów, Malajczyków.

Turbina—jeden z motorów wodnych. Część ruchowa turbiny, w kształcie walca obraca się około osi pionowej wskutek nacisku wody, która od spodu wpływa do walca, a wypływa z niego przez otwory w ścianie bocznej, opatrzone łopatkowemi nasadami. Przy jednakowym spadku i odpływie wody pracują turbiny z większą dzielnością niż koła wodne.

Turcja — cesarstwo, zwane także *Portą Otomańską, Wysoką Portą*, albo *Państwem Osmanów*, od r. 1908 monarchja konstytucyjna, dziedziczna w linji męskiej domu Osmanów. Dzieli się na Turcję Europejską i Turcję Azjatycką; pozatem posiadała do niedawna obszerne kolonje w Afryce (Egipt i Trypolis). Turcja Europejska obejmowała przed wojną 1912 — 1913 r.: Albanję, Epir, Macedonję i połowę starożytnej Tracji. Ziemie to dzikie i górzyste; żyzna jest tylko nadmorska nizina przy ujściu Wardaru z miastem Saloniki i równina nad dolną Maricą z Adrjanopolem. Stolica Turcji, *Konstantynopol*,

leży nad Bosforem, na granicy dwu części świata. Turcja Europejska obejmowała do ostatniej wojny 169.300 kilometrów kwadr. obszaru z 6.200.000 ludności. Posiadłości tureckie w Azji są 10 razy większe, ale mają mniejsze zaludnienie (17 miljonów). W starożytności znajdowały się tam liczne i bogate państwa, jak Lidja, Fenicja, Palestyna, Asyrja, Babilonja i t. d. Turcja Azjatycka obejmuje: Azję Mniejszą, część Armenji, kraj Kurdów, Mezopotamję, Syrję i zachodnie wybrzeża Arabji, t. j. krainy Hedżas i Jemen. Ludność składa się z Turków, Arabów, Kurdów, Ormjan, Greków, Żydów i t. d.; przeważna ilość wyznaje Islam, ale jest też wielu chrześcijan różnych sekt chrześcijańskich. Rolnictwo zaniedbane; sławny niegdyś przemysł (np. broń, kobierce, drogie tkaniny) upadł w zupełności. Główne miasta są: Smyrna, Skutari i Angora w Azji Mniejszej, Erzerum w Armenji, Mossul i Bagdad w Mezopotamji, Jerozolima w Syrji, a Mekka w Hedżas. Kraje tureckie w Afryce albo całkiem już są niezawisłe, albo ledwo cień władzy sułtana uznają (np. Egipt). *Dzieje:* Turcy należą do ludów turkomańskich, rasy mongolskiej, wiary mahometańskiej. Nieliczny szczep ich w Azji Mniejszej w XIII wieku ulegał Mongołom. Dopiero przywódca Turków, Osman, założył tam większe państwo (Osmańskie) i rozpoczął szersze podboje, które syn jego Urchan dalej prowadził. Wkrótce cała Azja Mniejsza uległa sułtanowi tureckiemu. W r. 1356 przeprawił się Urchan przez Bosfor do Europy i zajął Galipoli. Następca jego Murat I szedł dalej ku północy; słabe cesarstwo wschodnio-rzymskie nie mogło mu stawić oporu. Zdawało się jednak, że szeregi tureckie rozbiją się o górskie ludy Bałkanów (Grecy, Słowianie, Albańczycy), ale i one uległy. Klęska na Kosowem Polu r. 1389 oddała kraje słowiańskie w ręce Turków. Murad założył swoją siedzibę w Adrjanopolu. Dzięki organizacji wojskowej, pobił następca Murada, Bajazet, rycerstwo chrześcijańskie pod wodzą króla węgierskiego Zygmunta pod Nikopolis (r. 1396) i posunął granicę państwa aż po Dunaj i Sawę. Dalszy rozwój potęgi tureckiej powstrzymał Tamerlan, han Mongołów, który pobił Bajazeta pod Angorą w Azji i wziął do niewoli (r. 1402). Państwa europejskie, rozdarte wzajemnemi wojnami, nie skorzystały z chwilowego osłabienia państwa tureckiego, które niebawem pod Muradem II i Mahometem II powróciło do dawnej mocy. Murad zdobył Saloniki, Władysława, króla polskiego i węgierskiego pobił pod Warną (1444); Mahomet wziął w 1453 r. Konstantynopol, który uczynił wkrótce stolicą państwa i przezwał Stambułem. Kościół św. Zofji zamienił na meczet; wybudował wspaniały pałac, zwany Serajem, kilku murami otoczony. Nad wojskami i krajami tureckimi (sandżakami) w Azji i w Europie stali odtąd beglerbegowie (wodzowie i namiestnicy). W wieku XV i XVI rosła potęga turecka szybko w Azji i w Europie. Kraje nadbrzeżne azjatyckie aż po Egipt; Albanja i Grecja, wyspy na morzu Egejskiem, Rodos i Cypr wpadły w ręce Turków. Do najpotężniejszych zdobywców należeli sułtani: Selim I (od r. 1512 do 1519), Soliman II, zwany Wspaniałym (do r. 1566) i Selim II (do r. 1574). Selim zawojował kraje azjatyckie, Soliman zdobył w r. 1521 Belgrad, 1526 r. pobił Węgrów pod Mohaczem, zajął znaczną część Węgier z Budą, która od r. 1541 do 1686 pozostawała pod panowaniem tureckiem; w r. 1529 podstąpił pod Wiedeń; zmarł podczas oblężenia Szegedynu r. 1566. Soliman wywierał wpływ na wszystkie sprawy Europy, zbudował też znaczną flotę na morzu Śródziemnem. Dążenia niezgodnych z sobą mocarstw do utworzenia ligi przeciw Turkom nie doprowadziły do celu. Turcy zagarniali coraz więcej krajów pod swoje panowanie.

Prowincje Naddunajskie, Węgry, Podole, część Ukrainy—wszystko to przez czas dłuższy lub krótszy należało do Turcji. Zajęcie Ukrainy zbliżyło Turcję do rosnącej już wtedy w potęgę Rosji i poniekąd przyczyniło się do stopniowego upadku państwa Osmanów. W 1681 r. Turcja ustąpiła Rosji kraje na lewym brzegu Dniestru; w 1683 r. potęga turecka złamana została pod Wiedniem przez króla polskiego Jana Sobieskiego; w 1687 r. po bitwie pod Mohaczem utraciła Turcja Węgry, następnie Siedmiogród, prowincje Azowskie, Dalmację, Podole i Ukrainę. Od tego czasu Turcja już nie wróciła do dawnej potęgi. Częste wojny przynosiły jej tylko straty. W r. 1828 uznano niezawisłość Grecji, w 1878, po wojnie z Rosją—Serbji i Rumunji, w tymże roku Bułgarja została księstwem hołdowniczem; w r. 1885 do Bułgarji przyłączyła się Rumelja Wschodnia, a w r. 1908 księstwo Bułgarskie stało się państwem niepodległem; w tym samym roku, okupowane przez Austrję dwie prowincje tureckie—Bośnia i Hercegowina, uznane zostały za kraje koronne Austrji. Wojna Turcji z Włochami w r. 1912 spowodowała utratę prowincji afrykańskiej, Trypolisu, a nieukończona do chwili, gdy to piszemy, niepomyślna dla Turcji wojna ze związkiem państw Bałkańskich skończy się prawdopodobnie utratą przez Turcję niemal wszystkich posiadłości europejskich i wysp na morzu Egejskiem. Reformy wewnętrzne, wprowadzone przez stronnictwo młodotureckie, nadanie konstytucji w r. 1908, detronizacja sułtana Abdul Hamida w r. 1909—nie zdołały podźwignąć walącego się w gruzy, potężnego niegdyś państwa Osmanów.

Turek — miasto powiatowe w gub. Kaliskiej, niegdyś własność arcybiskupów gnieźnieńskich, liczy 9.000 ludności, trudniącej się przeważnie tkactwem.

Turgieniew *Iwan*, ur. r. 1818, um. r. 1883, znakomity powieściopisarz i nowelista rosyjski, którego dzieła przekładano na wszystkie prawie języki europejskie. Najważniejsze utwory jego są: „Pamiętniki myśliwca“, „Rudin“, „Ojcowie i dzieci“, „Dym“ i t. d.

Turkawka—gołąb, który ma wierzch i kark popielaty, grzbiet rdzawo szary, spód ciała biały, po obu bokach szyi czarne, biało obrzeżone plamy. Przebywa w naszych lasach, żeruje gromadnie po polach. Jest przelotny: przylatuje w kwietniu, odlatuje we wrześniu. Młodo schwytany oswaja się łatwo.

Turkiestan czyli „kraj Turków“, obszary w Azji, obejmujące nowo utworzoną prowincję Rosji oraz prowincję Chin. Niegdyś żyły tam wolne stepowe plemiona Kirgizów. W Turkiestanie zachodnim, należącym do Rosji, są jeszcze dwa chanaty, mające samorząd i zwierzchników z pośród ludności miejscowej: Chiwa i Buchara.

Turkomani, *Turkmeni*—koczowniczy, rozbójniczy lud turecki, żyjący między morzem Kaspijskiem a jeziorem Uralskiem, obecnie podległy Rosji.

Turkuć, czyli *podjadek*—dość duży owad z prostoskrzydłych, barwy brunatnej, gęsto porosły włosami i dlatego szorstki w dotknięciu. Przednie łapki jego, któremi kopie w ziemi nory i korytarze, są łopatkowato rozszerzone. Jada robaki, pędraki, owady, ale jednocześnie i korzonki roślin; zatem bardzo szkodliwy. Turkuć jest pospolity w całej Europie, z wyjątkiem jej części północnych.

Turkus—rzadki minerał, jasnobłękitnej barwy, niekrystaliczny, znajdowany w małych kawałkach i dlatego drogi. Używają go do broszek, pierścionków, kolczyków i t. p. przedmiotów ozdobnych.

Turmalin—minerał, używany czasem jako kamień półszlachetny do przedmiotów ozdobnych, występuje w przyrodzie zwykle w granitach pod postacią połyskujących sześciobocznych słupków, najczęściej czarnych, rzadko czerwonawych lub zielonych.

Turnieje—średniowieczne zapasy rycerskie, w których brała udział wyłącznie szlachta.

Turnikiet: 1) Przyrząd chirurgiczny do ściskania arterji przy upływie krwi. 2) Kołowrót, t. j. koło przy wrotach, umieszczane także przy przejściu do kasy (np. w teatrze, na wystawie), dla zapobieżenia ściskowi.

Turobin—miasteczko w pow. Krasnystawskim w gub. Lubelskiej, należy do ordynacji Zamoyskich.

Turów—miasteczko w pow. Mozyrskim w gub. Mińskiej, na prawym brzegu Prypeci. Jest to jedna z najdawniejszych osad słowiańskich, niegdyś stolica udzielnego księstwa Turowskiego.

Turówka—rodzaj traw o źdźble prosto wzniesionem, delikatnem, gładkiem. Po wysuszeniu wydziela przyjemny zapach. Turówka *wonna* (zwana także *kłosówką*) czyli *żubrówka*, o gładkiem modrawem źdźble, liściach szarawych z wierzchu, gładkiej szypułce i kłoskach połyskujących brunatno-złocistych, pospolita w Europie północnej (i u nas w północnych częściach kraju) po łąkach i pastwiskach borowych; dostarcza wybornego wonnego siana; ma być ulubioną paszą żubrów; używa się na wyrób esencji pachnących, do zaprawiania wódek (żubrówka) i t. p.

Turyn—miasto w północnych Włoszech, leży nad Padem, u stóp Alp. Do r. 1860 był stolicą królestwa Sardynji; liczy 450.000 mieszkańców; należy do najpiękniejszych miast włoskich.

Turyngja—kraina w środkowych Niemczech, obejmująca góry, zwane Lasem Turyngskim, zamieszkana przez niemiecki szczep Turyngów. W wiekach średnich stanowiła jednolite państwo; później rozpadła się na liczne księstwa, z których osiem dotąd wchodzi w skład cesarstwa niemieckiego, mianowicie; wielkie księstwo Sasko-Wejmarskie, księstwa: Sachsen-Meiningen, Kobursko-gotajskie, Sasko-altenburskie, Schwarzburg-Rudolfstadt, Schwarzburg-Sonderhausen i dwa księstwa Reuss. Wszystkie razem mają 1.200.000 ludności. Kraj, mimo górzystości, jest, zwłaszcza na płaskowyżu, bardzo urodzajny; w górach zakwitł świetnie przemysł domowy (pończochy, zabawki i t. d.), ludność przeto żyje w dobrobycie. Niektóre z miast, choć niewielkie, mają ważne znaczenie, jak: Weimar, Jena, Eisenach, Gota i t. d.

Turysta (z franc.)—podróżnik.

Turzyca — rodzaj roślin jednoliścieniowych z rodziny *ciborowatych*. Istnieje kilkaset gatunków tego rodzaju, rosnących przeważnie w miejscach wilgotnych. Stanowią one złą paszę (kwaśną).

Tusculum (łac.) — dworek wiejski w pobliżu Rzymu, własność Cycerona, który tam odpoczywał po pracy; przenośnie: zacisze wiejskie, w którem człowiek pracujący umysłowo odpoczywa, lub zdala od zgiełku miejskiego obmyśla nowe prace.

Tusz — 1) Czarna farba chińska. 2) W muzyce dotknięcie strun smyczkiem, a klawiszów rękami; stały sposób dotykania właściwy artyście wirtuozowi. 3) Kąpiel natryskowa, prysznic.

Tuszyn — osada w pow. Łódzkim w gub. Piotrkowskiej, ma bardzo starożytny kościół parafjalny.

Tutti—po włosku *wszyscy* — wyraz używany w muzyce dla wskazania miejsca i czasu, kiedy wszystkie instrumenty orkiestry mają grać.—*Tutti frutti*, zowią Włosi potrawę złożoną z rozmaitych warzyw i owoców.—*Tutti quanti*—jacy bądź, wszelacy (ludzie).

Twain (czyt. Twen) *Mark*—przybrane nazwisko sławnego pisarza amerykańskiego, *Samuela Clemensa*, którego dowcipne opowiadania znane są w całym świecie. Wiele z nich przełożono na język polski. Um. 1910 r.

Twardość — opór, jaki stawia ciało sile nań działającej. W skali twardości minerałów każdy minerał, który rysuje poprzednie, jest rysowany przez następny.

Twardowski—słynny czarnoksiężnik polski. Wedle podań ludowych, szlachcic, żyjący w XVI wieku w Krakowie. Zajmował się matematyką i fizyką i na Krzemionkach pod Krakowem zapisał swą duszę djabłu, za co pozyskał możność posiadania skarbów i używania rozkoszy. O Twardowskim krążą najrozmaitsze podania.

Twardowski *Samuel* ze *Skrzypny*, ur. około r. 1600, um. r. 1660, jeden z najpłodniejszych poetów polskich XVII wieku, był dworzaninem księcia Zbaraskiego i króla Władysława IV, z którymi odbywał dalekie podróże. Opisał wierszem: „Legacje książęcia Zbaraskiego do cesarza tureckiego Mustafy“, „Wojnę domową z Kozaki i Tatary, Moskwą, Szwedami i Węgrami“ i t. p.; oprócz tego zostawił kilka przekładów i przeróbek z literatury obcej.

Twarz—przednia część głowy (bez czoła i skroni) człowieka. Szkieletem jej jest sześć par kości i dwie kości nieparzyste; wszystkie one pospajane są z sobą, z wyjątkiem szczęki dolnej czyli żuchwy.

Twer—miasto gubernjalne w Rosji, leży nad Wołgą przy kolei łączącej Petersburg z Moskwą; liczy 60.000 mieszkańców. Założony z końcem XII wieku, był do r. 1490 stolicą udzielnego *księstwa Twerskiego*.

Twierdza, *warownia*—miejsce obwarowane, otoczone wałami i w razie oblężenia mogące długo opierać się wojsku nieprzyjacielskiemu.

Twierdzenie: 1) Teza zagadnień matematycznych. 2) Zdanie, stawiane jako prawda do udowodnienia.

Tyber, *Tiberis*, dziś *Tevere*—rzeka Włoch środkowych, wpadająca do m. Śródziemnego; nad nią leży Rzym, a u jej ujścia Ostium.

Tyberjada nad jeziorem Genezaret miasto w Palestynie, wspominane w Nowym Testamencie.

Tyberjusz, ur. 42 r. przed Chryst., um. 37 r. po Chrystusie, cesarz rzymski (14—37 roku po Chryst.), władca i wódz niepospolity, rządził w sposób najokrutniejszy, mordując najbliższych krewnych i znakomitych przeciwników politycnych. Na czas jego rządów przypada Męka P. Jezusa (33 r.).

Tybet—wielki kraj, zajmujący wnętrze Azji. Tu wznoszą się najwyższe góry na świecie, Himalaje, na południowej granicy Tybetu; równie wysoki grzbiet Karakorum i najwyższa wyżyna świata Pamir—ciągnie się od zachodu a Kuenlin, dosięgający 8.000 metrów wysokości, od północy. Z wschodnich zbocz gór Tybetańskich wypływają największe rzeki Chin: Hoangho i Jangtsekiang; od strony Chin dostęp do Tybetu jest łatwiejszy, dlatego też Chiny oddawna kraj ten zajęły. Skalista wyżyna Tybetu jest z powodu wysokiego wzniesienia mroźna, prawie pozbawiona deszczów, w wielu miejscach pustynna i pełna słonych jezior. Ludność trudni się chowem bydła i górnictwem; wyznaje buddaizm. Stolicą kraju jest Lassa.

Tycjan, właściwie *Tiziano Vecellio* (czyt. Ticjano Weczeljo), wielkiej sławy malarz włoski, ur. r. 1477, um. r. 1576 w Wenecji. Był on ulubieńcem monarchów i książąt, którzy ubiegali się o to, aby posiadać obrazy jego pędzla; cesarz Karol V, papież Leon X i Paweł III, król francuski Franciszek I i inni obdarzali go swą łaską i cenili bardzo wysoko. Malował obrazy religijne, z których najsławniejszy: Wniebowzięcie Najświętszej Panny, znajduje się w Wenecji, obrazy historyczne i mitologiczne, a także portrety rozmaitych dostojnych osób, po dziś dzień uważane za nieprześcignione arcydzieła sztuki malarskiej. W obrazach jego jest cudowna gra i zgoda kolorów, w której mu ze współczesnych malarzy żaden nie mógł dorównać.

Tyflis — miasto główne kraju Kau-

kaskiego i gubernjalne gub. Tyfliskiej, niegdyś stolica Gruzji, leży po obu brzegach rzeki Kury i liczy 190.000 miesz. Na początku XIX wieku razem z Gruzją Tyflis przeszedł pod panowanie Rosji.

Tyfon: 1) Gwałtowny wicher na oceanie Indyjskim (ob. *Tajfun)*. 2) W mitologji egipskiej duch zniszczenia, uosobienie wichru palącego i wstrzymującego wylewy Nilu.

Tyftyk — tkanina jedwabna, najczęściej szkarłatna, przetykana złotem. Przerobiony z powyższego wyraz *dywdyk* oznaczał niegdyś bogatą oponę na konia.

Tyfus czyli *dur*—choroba zakaźna, której główny objawem jest stała gorączka, trwająca kilkanaście dni, a nawet kilka tygodni. Postacie tyfusu bywają rozmaite, stosownie do klimatu i różnych okoliczności, wśród których choroba się rozwija. Przyczyną tyfusów są zawsze zarazki (bakterje), zatem choroba ta jest zaraźliwa. *Febra tyfoidalna* (gorączka tyfoidalna) jest to lekki tyfus. Bakterje tej choroby rozpleniają się w wodzie, której picie staje się przyczyną choroby. *Żółta febra* jest odmianą tyfusu, panującą w krajach podzwrotnikowych Ameryki. Marynarze przenoszą ją od czasu do czasu do Europy; dosyć częsta w miastach portowych, nie rozchodzi się jednak po całym świecie, gdyż należy do niezbyt zaraźliwych. *Tyfus właściwy* jest bardzo zaraźliwy i panuje epidemicznie. Powodują go również bakterje, rozwijające się w wodzie; szerzy się przez picie takiej wody, a także za pośrednictwem wypróżnień stolcowych chorych na tyfus. Choroba ta występuje najczęściej w więzieniach, koszarach, obozach, w osaczonych miastach i t. p., gdzie liczne zabiera ofiary. Tyfusy właściwe dzielą się na *brzuszne* i *wysypkowe*. Tyfus brzuszny odznacza się, prócz innych objawów, boleściami brzucha i rozwolnieniem; wysypkowy zaś — bardzo wysoką gorączką (40 — 41°C) i obfitą plamistą wysypką na skórze (tyfus plamisty). Przebieg tyfusu brzusznego jest znacznie dłuższy niż wysypkowego.

Tygiel — naczynie ogniotrwałe, używane do topienia metalów; rynka.

Tygrys albo *Tygr* — rzeka w Azji Mniejszej i Mezopotamji; wypływa z Armenji, dąży ku Eufratowi i po połączeniu się z nim, wpada do zatoki Perskiej jako „Szat-el-Arab". Do XII w. przed Chr. obie rzeki miały odrębne ujścia.

Tygrys — zwierzę ssące, drapieżne, z rodziny kotów, wielkości lwa, tylko nieco niższy i smuklejszej budowy; barwy żółto-czerwonej, z poprzecznemi

Fig. 92. Tygrys.

czarnemi pręgami i białawym brzuchem; ogon ma długi, czarno obrączkowany. Zamieszkuje Azję południową, szczególniej Indje Wschodnie, oraz środkową do Syberji i Kaukazu; przebywa w zaroślach nadwodnych, czatując na zwierzęta, przychodzące ugasić pragnienie. Tygrys jest najniebezpieczniejszem ze zwierząt drapieżnych dla swej zręczności i siły; rzuca się na wielkie zwierzęta, np. bawoły, oraz na człowieka, dziesiątkuje stada, napada na karawany i wsie. W Indjach co roku wyrządza ogromne szkody w ludziach i bydle. Skóra tygrysów jest bardzo ceniona i używa się na dywany, kołdry i t. p.

Tykocin — miasto w gub. Łomżyńskiej, pow. Wysoko-Mazowieckim, nad rz. Narwią, wielce starożytne. Gród ten zajęli Litwini i trzymali aż do r. 1569, w którym wraz z całem Podlasiem powrócił do Korony. Zamek tykociński, obecnie ruina, zbudowany na kępie rzecznej, poczytywany był za ważne stanowisko obronne. Zdobywali go po dwakroć Szwedzi w 1656 i 1703 r., a zawsze odzyskanie jego dużo krwi kosztowało. Dzisiaj główną osobliwością Tykocina jest kamienny posąg Stefana Czarnieckiego, wzniesiony na rynku w 1755 r. przez Jana Klemensa Branickiego.

Tykwa, ob. *Dynia*.

Tylicki *Piotr*; ur. 1543, um. 1616 r., podkanclerzy koronny, biskup krakowski, poczynił liczne zapisy na korzyść Akademji krakowskiej; słynął jako znakomity mówca.

Tylża—miasto w Prusach Wschodnich, leży w pobliżu ujścia Niemna do zatoki Kurońskiej. Tylża jest ogniskiem umysłowem pruskich Litwinów, którzy wydają w Tylży czasopisma litewskie. Pamiętny jest *pokój tylżycki*, zawarty dnia 7 lipca 1807 roku między Napoleonem, Prusami i Rosją, mocą którego utworzone zostało Księstwo Warszawskie.

Tymian — rodzaj roślin *wargowych*; gatunek jego *tymian zwyczajny* rośnie na wzgórzach suchych i piasczystych w Europie południowej; w miejscach wystawionych na słońce miewa łodygę drzewiastą. Hodują go w ogrodach na użytek kuchenny dla przyjemnej woni i smaku korzennego. Liście ma równowąskie, kwiaty fijołkowo-czerwone. Olejek z niego otrzymany zawiera tymol; wchodzi w skład *wody kolońskiej*.

Tymotka, ob. *Brzanka*.

Tynf—dawny srebrny pieniądz polski, wartości 1 złp. 6 gr. Nazwę otrzymał od Andrzeja Tympfa, myncarza z czasów Jana Kazimierza. Kurs tynfa zniżono następnie do 18 ówczesnych groszy i takie tynfy zwano *bąkami*.

Tyniec — wieś w Galicji zachodniej, nad Wisłą, niedaleko Krakowa, niegdyś siedziba możnego rodu Toporczyków. Nad samą Wisłą założył Bolesław Chrobry klasztor i opactwo Benedyktynów. Klasztor został zniesiony w r. 1816.

Tynk — powłoka ściany murowanej, zrobiona z zaprawy wapiennej, narzucona na ścianę i zatarta.

Tynktura—wyciąg spirytusowy z roślin lekarskich, roztwór spirytusowy substancji leczniczych, np. jodu.

Typ—kształt zasadniczy; wzór, pierwowzór, cecha; przedstawiciel rodzaju, gatunku; postać, łącząca w sobie cechy wybitne, dostrzegane mniej wyraziście u mnóstwa innych osobników.

Typografja, ob. *Drukarstwo*.

Tyr—sławne miasto fenickie, kwitło już na 1200 lat przed Chr.

Tyrada (z franc.)—przesadna, długa przemowa; w muzyce i śpiewie szybki przebieg tonów.

Tyraljerzy (z franc.)—strzelcy konni lub piesi; wojsko, walczące w ten sposób, że żołnierze rozsypują się w t. zw. *tyraljerkę* (rozsypkę) i rażą nieprzyjaciela z ręcznej broni.

Tyran. W starożytnej Grecji nazywano tyranem tego, kto w miastach lub państwach, dotąd rządzonych przez wielu ludzi, zdobył sobie nieograniczoną władzę. Zazwyczaj był to człowiek większych zdolności, dzięki którym zdołał wznieść się na wysokie stanowisko. Władza tyranów przechodziła dziedzicznie na synów, którzy nie dorównywali zazwyczaj ojcom, a chcąc utrzymać się przy panowaniu, dopuszczali się nadużyć i okrucieństw. Zazwyczaj obalano przemoc tyranów, a nazwa sama nabrała znaczenia ujemnego: tyran—gnębiciel ludu, okrutnik i t. p.

Tyraspol—miasto powiatowe w gub. Chersońskiej, na lewym brzegu Dniestru.

Tyrol — kraj należący do Austrji (Przedlitawji), z głównem miastem Insbruck (w części północnej); południową, z Trydentem (Trento), zamieszkują przeważnie Włosi; zachodnia, sąsiadu-

jąca ze Szwajcarją, nazywa się Vorarlberg. Powierzchnia Tyrolu wynosi 560 mil kw.; ludności 1 miljon. Kraj to niezmiernie górzysty, dzikszy od Szwajcarji, ale bardzo piękny; lud dorodny; wyborni strzelcy tyrolscy stanowią w armji austrjackiej osobny rodzaj wojska.

Tysiąc i jedna noc — zbiór baśni i opowiadań arabskich z XV wieku; wydane były także w tłumaczeniu polskiem.

Tysiącznik, ob. *Centurja*.

Tyszkiewiczowie — ród szlachecki rusko litewski, liczy wielu duchownych i świeckich dostojników i zasłużonych krajowi mężów. W ubiegłym wieku *Tadeusz* hrabia *Tyszkiewicz*, ur. r. 1774, należał do wojsk Księstwa Warszawskiego, odznaczył się w wielu bitwach (pod Iławą, Raszynem i t. d.); w r. 1812 został generałem i walczył pod Smoleńskiem. Osiadłszy w majątku swoim, Świsłoczy, starał się o podniesienie oświaty ludu. Za udział w wojnie narodowej r. 1831 musiał opuścić kraj. Um. r. 1832 w Paryżu. *Eustachy* (um. r. 1873) i *Konstanty* (um. r. 1868), obaj badacze dziejów i zabytków przeszłości narodowej, pozostawili cenne dzieła, a *Konstanty* zgromadził w Łobojsku piękną bibljotekę i zbiór wykopalisk.

Tyszowce—miasto w gub. Lubelskiej, pow. Tomaszowskim, nad rz. Huczwą, pamiętne zawiązaniem tu w r. 1655 *konfederacji Tyszowieckiej*, wymierzonej przeciwko królowi szwedzkiemu, Karolowi Gustawowi.

Tyszyński *Aleksander*, ur. 1811, um. 1881 r., znakomity polski krytyk literatury; z dzieł jego najcenniejsze są: „Wizerunki polskie" i „Rozbiory i krytyki".

Tyśmienica—starodawne miasteczko w Galicji między Stanisławowem a Kołomyją, liczy 8.000 m.

Tytan—pierwiastek chemiczny, symbol — *Ti*. Co do własności, pokrewny krzemowi; przedstawia się w postaci ciemno - szarego, niekrystalicznego proszku; bardzo trudno topliwy.

Tytani — najdawniejszy w mitologji greckiej ród pół bogów pół ludzi, strąconych przez Zeusa do Tartaru za sięganie do nieba i wdzieranie się w prawa bogów. Jednym z tytanów był Prometeusz.

Tytuł — nazwa urzędu, godności, stopnia, książki, dzieła sztuki i t. d.; *tytularny*—mający tylko tytuł bez władzy, bez dochodów, bez rzeczywistego stanowiska, jakie zgodnie z tytułem swoim sprawować-by powinien.

Tytuń—rodzaj roślin z rodziny *psiankowatych*. Pochodzi z Ameryki i uprawia się w wielu krajach dla liści, z których robią *cygara*, *tytuń* do palenia

Fig. 93. Tytuń.

i *tabakę* do zażywania. Głównym gatunkiem jest tytuń *oprak*, czyli *multan* o kwiatach różowych, przywieziony do Portugalji w r. 1520, a rozpowszechniony przez ambasadora francuskiego Nicot'a, który przysłał tabakę do zażywania Katarzynie de Medicis. Od jego nazwiska pochodzi łacińska nazwa tytuniu (Nicotiana). Zawiera on silną

truciznę *nikotynę* (ob.). Tytuń *bakun* czyli *pospolity* uprawia się w tym samym celu co i *oprak;* daje gorsze gatunki tytuniu. Dobre tytunie zawierają najmniej nikotyny; ilość jej waha się między 2% a 8%. Najgorsze tytunie zowią się *machorką*. Palenie tytuniu wywiera zgubny wpływ na zdrowie, zwłaszcza działa fatalnie na mózg i serce. Takież samo działanie ma zażywanie tabaki lub żucie prymki—z tą różnicą, że przy paleniu nikotyna dostaje się do krwi przez błony śluzowe płuc i tchawicy, zaś przy żuciu tytuniu i zażywaniu przez błony śluzowe gęby i nosa, przez żołądek i kiszki.

Tytus (właściwie *Titus Flavius Vespasianus)*—cesarz rzymski (79—81 r. po Chr.); jeszcze za panowania ojca swego Wespazjana stłumił powstanie żydów i zburzył Jerozolimę (r. 70 po Chr.); rządził łagodnie i sprawiedliwie.

Tyzenhauz: 1) *Antoni*, potomek rodziny szlacheckiej inflancko-litewskiej, ur. r. 1733, podskarbi nadworny litewski od r. 1765, rozwijać począł na Litwie wielką działalność ekonomiczną i przemysłową. W Horodnicy, na przedmieściu Grodna wybudował wielkie domy, w których umieścił warsztaty dla robotników i fabryki różnego rodzaju; założył szkołę mierniczą, szkołę budownictwa, kantor kupiecki, sprowadzał piwowarów z Czech, rękodzielników z Niemiec i t. d., słowem chciał stworzyć w kraju za jednym zamachem wielki przemysł i handel; zakreślił plan olbrzymi i to go zgubiło. Zabrnął w długi, a nieprzyjaciele skorzystali z jego położenia; król odebrał mu urząd podskarbiego i zarząd ekonomji królewskich. Zmarł w r. 1785, a zakłady jego upadły. 2) *Konstanty*, hrabia, znakomity ornitolog, napisał cenne dzieła, wśród nich: „Ornitologję ptaków polskich". Ur. 1786 r., um. 1853 r.

U.

U — samogłoska czysta, twarda; 21 litera alfabetu polskiego.

Ubezpieczenie — instytucja, która za pomocą stosownych środków daje materjalne odszkodowanie za straty losowe. Przez rozłożenie tych strat na wielką liczbę uczestników zabezpiecza się dotkniętych klęską od ruiny majątkowej. Są klęski przyrodzone, jak pożar, grad, pomór, śmierć, kalectwo, które pociągają za sobą nieuchronnie zniszczenie dóbr materjalnych. Usunąć całkowicie strat tych żadna siła ludzka nie może; ubezpieczenie jednak łagodzi je, zmniejsza i czyni mniej dotkliwemi. Dawniej, póki nie powołano do życia stosownych urządzeń, opartych na pierwiastkach czysto gospodarczych, zastępowała tę instytucję filantropja publiczna, a w szczególności akcja pomocy państwowej. Na ziemiach polskich powstały w XVI w. związki, organizujące wzajemną pomoc sąsiedzką na wypadek pogorzeli. Obecnie odróżniamy następujące formy ubezpieczeń: 1) *transportowe:* morskie, rzeczne, kolejowe; 2) *ogniowe:* nieruchomości i ruchomości, 3) *od gradobicia;* 4) *od pomoru bydła;* 5) *kapitałów* na

wypadek śmierci albo po dojściu do pewnego wieku; 6) *od nieszczęśliwych wypadków:* kalectwa, niezdolności do pracy i t. p.; 7) *od strat* kredytowych, kradzieży, strejków i t. p. Ubezpieczenia opierają się bądź na podstawach urządzeń państwowych i publicznych (ogniowe i od nieszczęśliwych wypadków), bądź na wzajemności, bądź na przedsiębiorstwach akcyjnych. Rozwój przedsiębiorczości akcyjnej znakomicie przyczynił się do postępu ubezpieczeń. Zasada ubezpieczenia polega na opłacie stałej pewnej składki (premji), zastosowanej do ryzyka i rozmiarów przyszłego wynagrodzenia. Ryzyko oblicza się na podstawie rachunku prawdopodobieństwa, przeprowadzonego na materjale wielkich cyfr statystycznych. Towarzystwa ubezpieczeń, jako instytucje użyteczności publicznej, podlegają kontroli władzy. Niektóre formy ubezpieczeń są obowiązkowe; do takich należy przedewszystkiem ubezpieczenie nieruchomości od pogorzeli; ubezpieczenie robotników od nieszczęśliwych wypadków i na starość stanowi również urządzenie przymusowe.

Ubikacja (z łac.) — mieszkanie, pomieszczenie, pokój.

Uchanie — obecnie osada, dawniej miasto w gub. Lubelskiej, pow. Hrubieszowskim, założone zostało w 1485 r. przez Pawła z Jasieńca, kasztelana sandomierskiego; w XVI w. przeszło w ręce rodziny Uchańskich.

Uchański *Jakób,* ur. r. 1501, um. r. 1581, arcybiskup gnieźnieński, marzył o założeniu kościoła narodowego, a gdy plan ten nie powiódł się, zwrócił wrodzoną swą energję ku sprawom politycznym. W czasie elekcji Henryka Walezjusza odegrał ważną rolę, później popierał arcyksięcia Maksymiljana przeciw Stefanowi Batoremu.

Ucho jest narządem zmysłu *słuchu.* Najważniejszą jego częścią jest *nerw słuchowy*, wychodzący z mózgu i rozgałęziający się w *błędniku (labirynt)* czyli w *uchu wewnętrznem*, umieszczonem w jednej z kości czaszkowych *(kość skalista).* Nerw ten kończy się w t. zw. *organie Corti'ego*, jest to błona nerwowa, składająca się z komórek, anatomicznie nie dość jeszcze poznanych; znajduje się w części ucha, w t. zw. *ślimaku.* Ucho wewnętrzne łączy się za pomocą *ucha średniego* z przewodem słuchowym zewnętrznym; w średniem uchu znajdują się trzy kosteczki *słuchowe* (strzemię, młotek, kowadełko); od przewodu zewnętrznego oddzielone jest ucho średnie *błoną bębenkową.* Przewód słuchowy zewnętrzny jest kanałem, którego koniec zewnętrzny zakończony jest *muszlą uszną.* Fale powietrza, wywołane przez dźwięki i szmery, dochodzą do muszli usznej, stąd odbijając się, wnikają do przewodu słuchowego zewnętrznego i uderzają o błonę bębenkową. Wywołane w ten sposób drgania tej błonki, udzielają się kosteczkom słuchowym, następnie nerwowi słuchowemu i dochodzą do mózgu, który je odczuwa. Należy utrzymywać w czystości przewód słuchowy zewnętrzny; nagromadzający się tam bowiem *woszczek* (żółta, tłusta masa) przeszkadza wyraźnemu słyszeniu. Pomiędzy średniem uchem a gardzielą istnieje komunikacja bezpośrednia, za pomocą wąskiego przewodu, zwanego trąbką *Eustachego*, wskutek czego choroby gardzieli przenoszą się bardzo łatwo na uszy, wywołując przytępienie słuchu, szum w uszach, bolesność. Choroby słuchu i uszów zdarzają się bardzo często; są to albo choroby samych uszu, albo choroby nerwów i mózgu. Jedną z częstszych chorób słuchu jest *głuchota.*

Ucjana, po litewsku *Utena*— miasteczko w pow. Wilkomierskim, w gub. Kowieńskiej.

Uczep — rodzaj roślin złożonych, z owockami ciernistymi. Najzwyczajniejszy jest uczep *trójdzielny*, zwany także wilkiem, o kwiatach żółtych, pospolity u nas w miejscach wilgotnych. Gdzieniegdzie używa się go do farbowania płótna na żółto; w tym celu gotują go z ałunem.

Udar, ob. *Apopleksja.*

Uderzenie krwi, ob. *Kongestja.*

Udo, ob. *Noga.*

Uduszenie—stan, w jaki wpada organizm zwierzęcy, wskutek oddychania powietrzem pozbawionem tlenu, przez zamknięcie dróg oddechowych (ściśnięcie za gardło i t. p.).

Ufa—rzeka w Rosji, bierze początek z gór Uralskich i uchodzi do rz. Białej pod m. Ufą, ubiegłszy około 600 w.

Ufa — miasto gubernjalne w Rosji, leży u stóp Uralu, nad rzeką Biełaja (dopływem Kamy), liczy 50.000 m.

Ugór czyli *odłóg* — pole, będące w uprawie, ale czasowo wypoczywające; jeżeli jest często przeorywane, nie posiada roślinności i zowie się wtedy *ugorem czarnym* lub *czystym;* gdy nie jest przeorywane, porasta trawą i zielskiem; w takim razie nazywa się *ugorem zielonym.* W czasie ugorowania pole odpoczywa, t. j. przygotowuje się do wydawania przyszłych plonów, przyczem w glebie jego rozkładają się minerały, gromadzą się związki azotowe, tworzy się próchnica; ugór czarny skutkiem systematycznego przyorywania kiełkujących roślin, oczyszcza się z chwastów. Dziś, przy racjonalnie ułożonym płodozmianie, głębokiej orce, dobrem gnojeniu, ugorowanie jest zbyteczne.

Ugra—rzeka w Rosji, bierze początek w gub. Smoleńskiej i wpada z lewej strony od rzeki Oki; długa około 350 wiorst.

Uhland *Jan Ludwik,* ur. r. 1787, um. r. 1862, pisarz niemiecki, wsławił się pracami naukowemi, poezjami lirycznemi i balladami. Między innemi napisał wiersz do Mickiewicza, kilkakrotnie przełożony na język polski.

Ujazd—obecnie osada, dawniej miasteczko, w pow. Brzezińskim, w gub. Piotrkowskiej.

Ujazd — wieś w pow. Opatowskim, w gub. Radomskiej, w gminie Iwanisko, sławna obronnym i niegdyś okazałym zamkiem, zwanym Krzysztopory.

Ujazdów, ob. *Warszawa.*

Ujejski *Kornel*—jeden z najznakomitszych poetów polskich, ur. 1823 r. w Galicji, umarł 1897 r. Talent poetycki wcześnie rozbudził się w młodzieńcu i zabłysł w pełnych siły i liryzmu utworach, które jednak później dopiero zostały ogłoszone drukiem p. t. „Skargi Jeremiego"; podnietą do nich były mu krwawe wypadki galicyjskie 1846 r.

Fig. 94. Kornel Ujejski.

w zbiorze tym spotykamy między innymi wspaniały, pełen niewysłowionej boleści i skargi hymn p. t. „Chorał", zaczynający się od słów „Z dymem pożarów". „Maraton", poemat na tle dziejów Grecji, „Pieśni Salomona", „Melodje biblijne", „Tłumaczenie Szopena" i inne zapewniły Ujejskiemu niepospolitą sławę. Naogół utwory jego cechuje piękna forma, uczucie gorące i szczery patrjotyzm.

Ujście, ob. *Rzeka.*

Ujście — miasteczko w W. K. Poznańskiem, w pow. Chodzieckim nad Notecią, naprzeciw ujścia Gldy.

Ujście albo *Uście* — miasteczko w Galicji, w obw. Stanisławowskim, przy ujściu Kniahyni do Dniestru, posiadało niegdyś zamek obronny.

Ukaz (rosyjskie) — rozporządzenie cesarza lub senatu rządzącego.

Uklej — drobna ryba (10 — 18 cm.), spokrewniona z karpiem; żyje gromadami w rzekach wolno płynących i jeziorach. Jest bardzo ruchliwa, żywi się drobnemi żyjątkami, stanowi cenny pokarm dla ryb drapieżnych. Z łusek jej wyrabiają farbę do pereł sztucznych.

Ukraina—nazwa zwyczajowa, nadawana części Rusi południowej w dolnem dorzeczu Dniepru i Bohu, oznacza ziemie na „kraju", czyli krańcu państwa. Nazwa Ukrainy powstała dopiero w wieku XVII, kiedy kraje te nabrały większego znaczenia i szerszego rozgłosu dla licznych walk i niepokojów oraz gorączkowego ruchu kolonizacyjnego, który się na południowo-wschodnich kresach Polski rozwinął. Współcześni zaliczali do Ukrainy województwa: Kijowskie i Bracławskie; w pierwszem były trzy powiaty: Owrucki, Żytomierski, Kijowski; w drugim dwa: Winnicki i Bracławski. Zachodnią jej granicę stanowiła rzeka Murafa (lewy dopływ Dniestru), północną znaczyły miasta: Żytomierz i Kijów. Po lewym brzegu Dniepru zaliczano do Ukrainy całe jego lewe dorzecze poniżej ujścia Desny z Sejmem, aż po dział wód między Dnieprem a Donem na wschodzie; była to t. zw. *Ukraina Zadnieprska*. Na południe sięgała Ukraina wzdłuż Dniepru poza Zaporoże, wogóle po dziedziny hord tatarskich. Główne miasta i grody Ukrainy z prawego brzegu Dniepru są: Żytomierz, Kijów, Berdyczów, Białacerkiew, Winnica, Kaniów, Korsuń, Bracław, Jampol, Humań, Bałta, Targowica, Jekaterynosław, Kudak; z lewego brzegu: Perejasław, Hadziacz, Charków i Połtawa. Nie cała Ukraina była stepem, znaczną jej połać stanowił kraj o bardzo żyznej glebie, o pięknych lasach, które ustępowały ku południowi miejsca krzakom i bodjakom stepowym. Ukraina, jako ziemia pograniczna, wystawiona na ciągłe napady Tatarów, potrzebowała ciągle świeżego dopływu ludzi dla obrony granic; ażeby znęcić ich, dawano im liczne swobody. Z różnych ziem polskich, głównie jednak sąsiednich ruskich, napływał tam mnogi lud. Z czasem utworzyło się w ten sposób społeczeństwo ukraińskie i w wojskowy sposób zorganizowani Kozacy. Swoboda nęciła lud, pusta i żyzna ziemia—polskich panów. W XVII w. było już na Ukrainie wiele zagospodarowanych wielkich majątków pańskich: Tyszkiewicze, Koreccy, Rożyńscy, Zbarazcy, Ostrogscy, Wiśniowieccy, Potoccy, Czetwertyńscy, Zamoyscy, Koniecpolscy, Kalinowscy i inni posiadali tam wielkie obszary ziemi. Ale ten rozwój kraju przerwała pożoga wojen kozackich. W roku 1667 musiała Polska ustąpić Rosji Ukrainę za Dnieprem; część ta straciła już wtedy nazwę Ukrainy, przybierając urzędowy rosyjski tytuł Małorusi. Ukraina na prawym brzegu Dniepru pozostała przy Polsce, ale czasy jej świetności minęły niepowrotnie.

Ukwiał czyli *aktynja*—zwierzę należące do koralów, rosnących pojedyńczo. Ma postać woreczka, przytwierdzonego do skał podwodnych. Otwór gębowy znajduje się u góry i jest otoczony licznymi czułkami. Świetne ubarwienie i promienisto rozłożone czułki nadają ukwiałom wygląd kwiatów, rozsianych na dnie morskiem.

Ul, ob. *Pszczelnictwo*.

Ulanowski *Bolesław*, ur. 1859 r., profesor prawa w uniwersytecie krakowskim, wydał liczne zabytki prawa polskiego i kilka dzieł historycznych.

Uleaborg (po fińsku *Oulu*) — miasto gubernjalne w Finlandji, nad zatoką Botnicką, na południowym brzegu rz. Ulea; ma port i warsztaty okrętowe. Po Abo i Helsingforsie jest to najważniejsze miasto W. Ks. Finlandzkiego.

Ulemowie—duchowni tureccy, znawcy prawa, tworzą stan kapłanów (imani), prawników (muftich) i sędziów (kadich). Naczelnikiem ich jest Szeich-ul-Islam, zwany także Wielkim Muftim.

Ulises, ob. *Odyseusz*.

Ulistnienie, t. j. sposób rozłożenia liści na łodydze lub gałęzi, bywa dwojakie: *okółkowe* i *skrętoległe*. W okółkowem z każdego węzła łodygi wychodzi po 2, 3, 4 lub więcej liści, w skrętoległem zaś z jednego węzła wychodzi zawsze tylko jeden liść.

Ulm—miasto i twierdza w Wirtembergji, na granicy Bawarji, leży nad Dunajem, który tu poczyna być żeglownym; słynie ze wspaniałej katedry.

Ulpianus *Domicjan*, sławny znawca prawa rzymskiego, żył od r. 170 do r. 228 po Chrystusie.

Ulster—północna prowincja Irlandji, zajmuje 22.189 klm. kw. powierzchni, dzieli się na 9 hrabstw. Znaczniejsze miasta są: Belfast i Londonderry.

Ultimatum (z łac.)—nieodwołalne postanowienie, ostateczny warunek, podany przy układach, po którego nieprzyjęciu następuje zazwyczaj zerwanie układów, a w stosunkach międzynarodowych—wojna.

Ultra (z łac.)—z tamtej strony, ponad, nadmiernie. Dodane do słów innych potęguje ich znaczenie, np. ultraliberalny znaczy: skrajnie wolnomyślny, ultra-rojalista—zagorzały zwolennik władzy królewskiej.

Ultramaryna — piękna farba barwy zielonej, błękitnej, fijoletowej. Jest to związek skomplikowanej, niedokładnie jeszcze poznanej budowy, składający się z krzemionki, gliny, sodu, kwasu siarczanego, siarki, wapna, chloru i wody. Ultramarynę otrzymują fabrycznie. Ze wszystkich gatunków ultramaryny błękitna największe ma zastosowanie. Używa się jako farba malarska, olejna lub klejowa; nadto do barwienia tkanin, do druków kolorowych, wreszcie jako farbka do farbowania bielizny, płótna, masy papierowej, w celu odebrania im żółtawej barwy. Ultramaryna należy do farb najtrwalszych.

Ultramontanin—żarliwy stronnik władzy duchownej. Nazwa, użyta w XVII wieku we Francji na oznaczenie tych dostojników kościelnych, którzy nie popierali dążności t. zw. *Kościoła gallikańskiego*, t. j. francuskiego. Dziś ultramontaninem nazywają każdego, kto pragnie zapewnić duchowieństwu i wyznaniu wpływ, prawnie zabezpieczony, na życie społeczne.

Ułamek — w arytmetyce część całości, która przy ułamkach prostych wyraża się dwiema liczbami, napisanemi jedna nad drugą i przedzielonemi kreską. Liczba napisana nad linijką nazywa się *licznikiem* i wyraża, ile części wzięto; napisana pod linijką, nazywa się *mianownikiem* i wyraża, na ile części całość została podzielona. W ułamkach dziesiętnych mianownikiem jest zawsze 10, 100, 1000 i t. d.; a ponieważ całość nie istnieje (gdyby istniała, nie byłoby ułamka), przeto oznacza się ją *zerem*, a po przecinku w dalszym ciągu pisze się licznik; mianownikiem jest zawsze liczba powstała z dopisania do 1 tylu zer, ile jest cyfr, t. j. znaków liczbowych po przecinku. Ułamek prosty $^{23675}/_{100000}$ jako dziesiętny pisze się 0,23675.

Ułani, *hułani* (z tatarsk. uhlan—chłopię)—lekka kawalerja polska, zjawia się po raz pierwszy za Stefana Batorego; regularne jednak pułki ułanów znajdujemy dopiero za Stanisława Augusta. W armji Królestwa Polskiego od r. 1815—31 była dywizja jazdy ułanów, złożona z dwu brygad a czterech pułków. Ubiorem ich była kurtka po biodra, granatowa, ze stojącym kołnierzem, spodnie sukienne na buty i płaszcz; na głowie czworograniasty kaszkiet z daszkiem. Różniły się te pułki tylko barwą kołnierza i wypustek. Uzbrojenie ich składało się głównie z lancy z chorągiewką o barwie pułkowej, pałasza i pary pi-

stoletów w olstrach siodłowych. Niektórzy mieli prócz tego krótkie karabiny do służby tyraljerskiej.

Ułanów — miasteczko w pow. Latyczowskim w gub. Podolskiej, nad rzeczką Sniwodą. Miało niegdyś zamek obronny i było miastem stołecznem starostwa Ułanowskiego.

Ułaskawienie—uwolnienie przestępcy od kary, prawnie wyznaczonej, udzielone przez najwyższą władzę wykonawczą lub prawodawczą. Ułaskawienie zbiorowe jest albo *amnestją* albo *abolicją;* pierwsza odpuszcza karę, którą zaczęto już wykonywać, druga znosi grożącą dopiero.

Ułaszyn *Henryk*, ur. 1874 r., uczony polski, zajmuje się badaniami z zakresu językoznawstwa.

Ułus—stanowisko, obozowisko, czyli zbiorowisko namiotów na wozach, w których mieszkają koczujące plemiona tatarskie w Syberji południowej.

Umiński *Jan Nepomucen,* generał polski, głośny w dziejach, ur. 1780 r. w Wielkopolsce, um. 1851 r. w Wiesbadenie; od 1794 r. służył wojskowo w armji Księstwa Warszawskiego; w bitwie pod Lipskiem 1813 r. został generałem. W 1830—31 r. dowodził oddzielnym korpusem. Autor kilku dzieł wojskowych.

Umiński *Władysław*, literat, ur. 1865 r., zajmuje się głównie popularyzacją wiedzy przyrodniczej. Przez dłuższy czas redagował *Wieczory Rodzinne.* Jest autorem licznych dziełek popularnych z zakresu przyrody i powieści dla młodzieży.

Umysł—siła duchowa człowieka, wyrażająca się myśleniem; do istnienia i działania potrzebuje wrażeń, uczuć, wiadomości prawidłowo przyjmowanych. Umysł ogarnia wszystko, co tylko myślą wyrazić się daje, i to co wiemy i co czujemy i co sobie wyobrażamy. Jest on zbiornikiem wszystkiego, co w nas duchowo żyje i zarazem organem, za pomocą którego człowiek przetwarza świat zewnętrzny na myśli swoje, na samego siebie. Przyrządem organicznym, krosnami tkackiemi umysłu jest *mózg*. Zespolenie ich obu jest tajemnicą stworzenia.

Umysłowe choroby są stanami chorobliwymi wyższych władz duchowych, a więc i ich organu—mózgu. Ważniejsze z nich opisane są w artykułach: Obłęd, Obłąkanie, Manja, Hypochondrja, Idjotyzm, Melancholja i inne.

Uncja (łac.)—dwunasta część asa; dwunasta część miary lub wagi; dwunasta część funta; jednostka wagi aptekarskiej.

Uniejów — miasto w gub. Kaliskiej pow. Tureckim, nad rzeką Wartą, niegdyś osada należąca do posiadłości arcybiskupów gnieźnieńskich. Spustoszony przez Krzyżaków (1331), odbudowany został na nowo i szybko się podnosił, dopóki znów późniejsze klęski bytu jego nie podkopały. Zamek dotąd istniejący był założony prawdopodobnie w XIV w.

Uniform -- ubiór jednej formy, mundur, jednostajne ubranie wojskowych i urzędników.

Unikat — rzadkość, rzecz jedyna w swoim rodzaju.

Unisono *w muzyce*—jednobrzmiąco, jednogłośnie, wszyscy. Unisono otrzymuje się wtedy, gdy we wszystkich głosach i na wszystkich instrumentach brzmi ten sam ton, choć w różnych oktawach.

Unita—należący do Kościoła wschodnio-katolickiego.

Uniwersalny (z łac. *uniwersum* — wszystko)—wszechświatowy, powszechny.

Uniwersał, w Rzeczypospolitej polskiej list królewski, wystosowany do ogółu, poczynał się od słów: „wszem wobec, każdemu zosobna", a po łacinie: „universis et singulis"; stąd nazwano go uniwersałem.

Uniwersytet —najwyższa szkoła publiczna. Nazwa ta pochodzi od łacińskiego słowa „universitas", które oznaczało w średnich wiekach szkołę dla wszystkich, korporację naukową powszechną; powstała ona, jak inne korporacje, na mocy przywileju panującego, o ile służyła jednemu krajowi, otrzymywała zaś zatwierdzenie od papieża, jeżeli miała znaczenie w całym świecie chrześcijańskim. Po polsku zwano uniwersytet także „Szkołą główną", albo „Wszechnicą". Uniwersytety powstawały i rozwijały się w XII i XIII wieku najpierw we Włoszech, w mieście Bolonji r. 1119, Salernie r. 1150 i w Padwie 1228 r.; we Francji: w Paryżu 1206 r., w Anglji: w Oxfordzie 1201 r. i w Cambridge (Kembridż) 1229 r. W środkowej Europie pierwszy uniwersytet założył cesarz Karol IV w Pradze w r. 1348; po nim powstał uniwersytet w Krakowie 1364 r., w Wiedniu 1365 r. i t. d. Uniwersytety dzieliły się, według wzoru paryskiego na wydziały czyli fakultety, których było cztery: teologiczny, prawniczy (jurydyczny), lekarski (medyczny) i filozoficzny (zwany w Polsce wydziałem nauk wyzwolonych). Podział na te fakultety utrzymał się dotąd we wszystkich prawie uniwersytetach. Uniwersytety mają prawo nadawania tym, którzy dopełnili warunków, wymaganych przez prawa uniwersyteckie, najwyższych stopni akademickich. Stopni takich było dawniej trzy: najniższy, a oddawna zniesiony stopień „bakałarza", wyższy—„magistra", którego udzielają jeszcze niektóre uniwersytety i najwyższy—„doktora". Każdy wydział nadaje te stopnie. Są więc doktorzy teologji, praw, medycyny lub filozofji. W Polsce założył uniwersytet w Krakowie Kazimierz Wielki w 1364 r. w tym celu, aby „szkoła ta była perłą nauk" —jak pisał król w akcie fundacyjnym — „wychowawczynią Polaków na bogobojnych duchownych, roztropnych prawników i uczonych ludzi". Szkoła Kazimierzowska nie otrzymała od papieża pozwolenia na utworzenie wydziału teologji, dlatego nie mogła działać należycie, a po śmierci twórcy swego (1370 r.) uległa zupełnemu zaniedbaniu. Dopiero królowa Jadwiga i mąż jej, Władysław Jagiełło, otoczyli ją królewską opieką, podnieśli i odbudowali. W r. 1397 papież Bonifacy IX zatwierdził bullą założenie uniwersytetu krakowskiego, a król Władysław Jagiełło, wydawszy w 1400 r. pismo fundacyjne, otworzył uroczyście ten najwyższy przybytek nauki polskiej, zwany odtąd Akademją lub Uniwersytetem Jagiellońskim. Był on przez wieki jedynem źródłem wiedzy na wschodzie Europy, niósł światło między narody, odcięte od zachodu, stał na czele oświaty i szkolnictwa Polski, wywierał niezmierny wpływ na podniesienie polskiej literatury i kultury wogóle. Drugim uniwersytetem polskim a raczej akademją, wyniesioną z biegiem lat do znaczenia uniwersytetu, była Akademja w Wilnie. W mieście tem ufundował w 1570 r. biskup Protaszewicz jedną z najpierwszych szkół jezuickich, t. zw. kollegjum, które przyjaciel i protektor tego Zakonu, Stefan Batory, na mocy przywileju królewskiego, wydanego w r. 1578, podniósł do godności Akademji i zezwolił nowemu zakładowi otworzyć uniwersyteckie wydziały teologji i filozofji. Na wzór uniwersytetu założona przez Jana Zamoyskiego Akademja w Zamościu (w r. 1593), wyższe kollegjum jezuickie, zwane akademją, w Poznaniu, Akademja lwowska, która otrzymała w r. 1661 przywilejem króla Jana Kazimierza, zatwierdzonym w r. 1759 przez Stolicę Apostolską, nazwę i prawa Uniwersytetu, nie umiały rozwinąć szerzej działalności naukowej wśród powszechnego upadku nauk w Polsce w wieku XVII i w pierwszej połowie XVIII. Założone przez Piotra Mohiłę na Ukrainie kollegjum w Kijowie w r. 1632, przeistoczone zostało w r. 1701 na Akademję. Uniwersytet warszawski, najmłodszy między wszechnicami polskiemi, za-

wdzięcza powstanie swoje Izbie Edukacyjnej Księstwa Warszawskiego, która podejmując działalność Komisji Edukacyjnej, przerwaną podziałami Polski, powołała do życia dwa wydziały uniwersyteckie, t. j. Szkołę prawa i lekarską (1808 r.). Z tych szkół powstał w r. 1817 w Królestwie Polskiem uniwersytet, który liczył pięć fakultetów: teologji, prawa, medycyny, filozofji, sztuk i nauk pięknych. Po powstaniu w r. 1832 zniósł go rząd rosyjski i odtąd przez lat 30 Królestwo pozbawione było uniwersytetu; otrzymało go na nowo w 1862 r. pod nazwą „Szkoły głównej warszawskiej", która trwała do r. 1869. W tym roku zamieniona została na uniwersytet rosyjski.

Uniwersytet ludowy. W Danji, a potem w Szwecji powstały szkoły dla dorosłych synów włościańskich, które nazywano „wyższymi zakładami ludowymi". W Anglji, Ameryce, a niedawno także w Niemczech uniwersytety rozszerzały swoją działalność w ten sposób, że profesorowie, obok nauki dla słuchaczy uniwersytetu, miewają także wykłady popularne, przystępne dla każdego, przeznaczone dla najszerszych kół społeczeństwa. Nazywają te kursy „rozszerzeniem uniwersytetu" albo „uniwersytetami ludowymi".

Unja — związek dwuch państw ściślejszy i trwalszy od zwykłego przymierza. Unja zowie się *realna,* kiedy państwa złączone są konstytucyjnie. Unja realna bywa zupełna, jak np. Anglji ze Szkocją pod nazwą Wielkiej Brytanji, albo niezupełna, jak Austrji z Węgrami, gdzie wspólne jest tylko ministerjum spraw zagranicznych, armja i pewne kategorje interesów finansowych, poza tem zaś obydwa państwa mają oddzielne rządy.

Unja kościelna—połączenie kilku oddzielnych sekt religijnych albo Kościołów w jeden Kościół. W dziejach Polski pamiętna jest *Unja Brzeska* (1596 r.), zawarta między Kościołem katolickim a częścią Kościoła wschodniego.

Unterwalden — kanton w Szwajcarji, jeden z czterech, stanowiących zawiązek dzisiejszej Szwajcarji.

Unża — rzeka spławna w Rosji, wypływa z błot gub. Wołogodzkiej i ubiegłszy 400 klm., w gub. Kostromskiej uchodzi do Wołgi.

Upa—rzeka w Rosji, bierze początek w gub. Tulskiej i ubiegłszy około 200 wiorst, uchodzi do rzeki Oki, dopływu Wołgi.

Upadłość, ob. *Bankructwo.*

Upiór — w mniemaniu ludowem nieboszczyk, który wstaje z grobu i wysysa krew żywych ludzi. Upiory spotykamy często w poezji naszej, np. w „Dziadach" Mickiewicza.

Upita — miasteczko w pow. Poniewieskim w gub. Kowieńskiej, nad rzeczką Upitą, wpadającą do Niewiaży, było od połowy XVI w. stolicą powiatu tejże nazwy w województwie Trockiem, oraz stolicą starostwa Upickiego. Z Upitą wiąże się podanie o Sicińskim (ob.).

Uprawnienie — nadanie dziecku zrodzonemu ze związków nieprawnych praw dziecka spłodzonego w małżeństwie.

Upsala — miasto w Szwecji, leży na północ od Sztokholmu, liczy 25.000 mieszkańców, ma wspaniałą katedrę, uniwersytet i t. d.

Upust—urządzenie, służące do spuszczania wody ze stawów.

Uragan czyli *orkan,* ob. *Cyklon.*

Ural—rzeka w Rosji, wypływa z gór Uj-tam (odnoga głównego pasma Uralskiego) w powiecie Troickim w gub. Orenburskiej, i ubiegłszy około 2.300 klm., uchodzi do morza Kaspijskiego pod Gurjewem.

Ural—długi grzbiet górski, oddzielający Europę od Azji, Rosję od Syberji, ciągnie się od morza Lodowatego po rzekę Ural. Góry Uralskie wznoszą się najwyżej w części północnej i południowej, ale i tam dochodzą zaledwo do 1700 metrów wysokości; w części środkowej tak są spłaszczone, że nie znać

prawie wyniosłości; tamtędy też poprowadzono najpierw drogę z Permu do Ekaterynburga a obecnie kolej żelazną. Z zachodnich stoków Uralu wypływają wielkie rzeki: Peczora i Kama. Góry Uralskie należą do najbogatszych w złoża kruszców: platyny, złota, srebra, żelaza, miedzi, węgla i soli kamiennej.

Uralsk—miasto główne obwodu Uralskiego, na prawym brzegu rzeki Uralu.

Uran — planeta, 19 razy odleglejsza od słońca niż ziemia, drogę swoją dokoła słońca odbywa w przeciągu 84 lat ziemskich, obraca się dokoła siebie prawdopodobnie w 12 godzin; średnica jego jest 4 razy a objętość 61 razy większa niż ziemi. Słońce widziane z Urana wygląda mniej więcej tak jak dla nas planeta Wenus; panuje więc tam zapewne ciągły mrok. Uran nie zawsze widzialny jest gołem okiem. Towarzyszą mu 4 księżyce.

Uran—pierwiastek chemiczny, symbol *Ur;* metal spotykany rzadko, nie występujący w naturze w stanie wolnym, lecz tylko w związkach z innemi ciałami. Czysty uran jest to metal biały, kowalny, bardzo twardy, rozpuszczający się łatwo w rozcieńczonych kwasach. W stanie czystym nie ma zastosowania; w związkach używa się do barwienia szkła, jako farba do malowania na porcelanie i przy fotografji.

Urbanowska *Zofja,* powieściopisarka, autorka powieści dla młodzieży p. t. „Wszechmocni", „Księżniczka", „Cudzoziemiec" i innych.

Urbański: 1) *Wojciech,* ur. r. 1820, um. 1903 r., autor wielu książek i rozpraw z zakresu nauk przyrodniczych; 2) *Aureli,* syn jego, poeta i autor sztuk dramatycznych („Pod kolumną Zygmunta" i t. d.), ur. r. 1844, um. r. 1901 we Lwowie.

Urbi et orbi (łac.—miastu i światu!). Formuła błogosławieństwa, udzielanego przez papieży mieszkańcom Rzymu i całemu światu katolickiemu.

Uremja (*Uraemia*) — zatrucie krwi częściami składowemi moczu (mocznikiem), występuje, gdy wydzielanie się moczu przez nerki z jakiegokolwiek powodu zostało wstrzymane.

Urga — najważniejsze miasto Mongolji północnej, leży na trakcie z Kjachty do Pekinu.

Uri — jeden z czterech najdawniejszych Kantonów szwajcarskich (*Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern),* nad jeziorem tej samej nazwy.

Urna — naczynie gliniane lub metalowe w kształcie wazonu, służyło w starożytności do przechowywania popiołów zmarłych; popielnica.

Uroczysko, *uroczyszcze.* Każda przestrzeń pustej ziemi, mająca swoją nazwę, mianowana była w Koronie „nomenklaturą", a na Litwie i Rusi „uroczyskiem" lub „uroczyszczem".

Urok: 1) Wielkie, silne wrażenie, jakby podbicie umysłu przez jakiś przedmiot, osobę, wypadek, czyn, widok, zjawisko. 2) Przesąd, przypisywanie złego wpływu spojrzeniu niedobrego człowieka, który rzekomo wzrokiem zadać może chorobę, czyli „rzucić urok".

Urszulanki czyli *zakonnice św. Urszuli,* zawdzięczają swój początek św. Angeli Merici, która założyła zgromadzenie dziewic w Brescii, zatwierdzone przez papieża Pawła III (1544). W r. 1612 papież Paweł V nadał zgromadzeniu temu śluby zakonne. Zakon ten trzyma się reguły św. Augustyna i zajmuje się pielęgnowaniem chorych, wspieraniem ubogich i wychowywaniem dziewcząt.

Urugwaj, *Urugwaj* — najmniejsza rzeczpospolita w Ameryce Południowej (187.000 kilometrów kw., 1.120.000 ludności), leży nad Atlantykiem, na południe od Brazylji, a na północ i wschód od Argentyny; rzeki Urugwaj i La Plata stanowią granicę jej od Argentyny. Głównem zajęciem mieszkańców jest hodowla bydła, która wydaje obfite zyski; w ostatnich czasach rozwinęła się

też hodowla strusi. Głównymi przedmiotami wywozu są: skóry, wełna, mięso, konserwy i t. p. Stolica i główny port, Montevideo, leży nad Atlantykiem przy ujściu La Platy.

Uryna, ob. *Mocz*.

Urzęt barwierski — roślina z rodziny *krzyżowych*, rośnie na południu Europy (u nas, na Podolu); gdzieniegdzie uprawiana jest dla barwnika *(pastel* czyli *siniło)*, który zawierają jej liście i łodygi. Jest to substancja podobna do indyga.

Urzędów—miasto w gub. Lubelskiej, w pow. Janowskim, nad stawami utworzonymi z wód rzeczki Urzędówki.

Uskoki—wychodźcy serbscy, którzy w XVI wieku osiedli w Kroacji i dzielnie walczyli z Turkami.

Usküb, ob. *Skoplje*.

Ussuri—prawy dopływ Amuru w Syberji wschodniej, stanowi granicę pomiędzy posiadłościami rosyjskiemi a chińskiemi.

Usta—*jama ustna* (ob.) lub *gęba*.

Ustawa — w obszerniejszem pojęciu zasadnicze prawo, określające warunki bytu narodu, prawa panującego i stosunek jego do narodu (konstytucja); w ściślejszem — każdy przepis uchwalony przez władzę prawodawczą, do którego obywatele stosować się powinni.

Usus (łac.)—obyczaj, prawo obyczajowe.

Uściług — starożytne miasteczko w pow. Włodzimierskim w gub. Wołyńskiej, przy ujściu rzeczki Ługu do Buga. Obecnie jest tu jedna z pomniejszych komór celnych.

Uświat —miasteczko w pow. Suraskim, w gub. Witebskiej, nad rzeką Uświatą. Było niegdyś pierwszorzędną warownią pograniczną, wspominaną przez kronikarzy od r. 1020.

Utensylja (z łac.)—sprzęty, narzędzia i przybory potrzebne do danego zajęcia.

Utlenianie czyli *oksydacja*—łączenie się tlenu z danym związkiem chemicznym, przyczem ten ostatni zmienia się, przechodząc w inny związek albo rozkładając się na kilka innych.

Utopja, z grec., *dosłownie:* kraj, którego niema nigdzie; kraj wymarzony, w którym wszystkie urządzenia są doskonałe (podług satyry napisanej w r. 1516 przez Tomasza Morusa). *Przenośnie*—urojenie niepodobne do urzeczywistnienia, rzecz niedościgła, mrzonka.

Utrakwista (z łac.)—przyjmujący komunję św. pod dwiema postaciami: chleba i wina (dawna nazwa pewnego odłamu Husytów).

Utrakwizacja (z łac.)—zamiana instytucji (np. szkoły, uniwersytetu), w której używano jednego tylko języka, na instytucję, w której porówno używane są dwa języki.

Utrecht—miasto w Holandji, handlowe i przemysłowe, leży nad Renem, liczy 130.000 mieszkańców.

Utylitaryzm. Tak nazywa się w etyce pogląd, wedle którego każdy człowiek powinien dążyć do tego, aby zapewnić jak największej ilości ludzi jak największą ilość szczęścia.

Uwertura (z franc., *dosł.*—rozpoczęcie)—utwór muzyczny, będący wstępem do opery i zazwyczaj na jej motywach osnuty.

Uwiąd czyli *marazm starczy*—szereg objawów, towarzyszących ostatecznemu starzeniu się człowieka, poprzedzającemu śmierć naturalną — t. zw. śmierć ze starości. Jest to wyczerpanie sił i osłabienie wszystkich organów i ich czynności; objętość mięśni zmniejsza się, kości stają się cieńsze, następuje osłabienie czynności systematu nerwowego, a więc stopniowy zanik czucia, woli, inteligencji i t. d. Nie jest do uleczenia ani do powstrzymania.

Uwierzytelniające listy, *kredytywa* albo *akredytywa* — pismo, dawane posłom, wysyłanym do innych państw, na dowód, że w istocie są posłami.

Uzbekowie—szeroko rozsiadłe plemię tatarskie, które władało niegdyś Bucharą, Chiwą, Kokanem i in.

Uzurpacja (z łac.)—bezprawne przywłaszczenie sobie władzy. *Uzurpator*—władca, który zdobył rządy przemocą, nie prawem.

Używki — środki, pobudzające wydzielniczość błony śluzowej żołądka stąd podnoszące apetyt i trawienie; należą do nich wszelkie przyprawy ostre, jak pieprz, musztarda, oraz gorzkie, jak wyciąg z kory chinowej.

V.

V—spółgłoska alfabetu łacińskiego, wargowa; w języku polskim brzmienie to wyrażamy literą W. W języku niemieckim V (fau) brzmieniem odpowiada spółgłosce f. Jako liczba rzymska V=5.

Va banque (fr., czyt. wa bank)—w grze hazardownej oznacza stawkę, równającą się sumie, jaką zawiera bank gry.

Vacat (łac.)—miejsce wolne, wakujące.

Vademecum (łac., dosłow.: chodź ze mną) — rzecz potrzebna, podręczna, zwłaszcza książka formatu kieszonkowego, stanowiąca np. poradnik naukowy. Tytuł książek do nabożeństwa.

Vadium (łac.) — rękojmia, zakład, pewna suma pieniędzy, składana przy licytacjach, jako rękojmia spełnienia przez nabywcę umówionych warunków.

Vae victis (łac.)—biada zwyciężonym!

Valladolid—miasto w Hiszpanji, leży w środku Kastylji, w pobliżu rzeki Duero, liczy 70.000 mieszkańców. Tu umarł Kolumb.

Valois, *Walezja* — prowincja francuska i księstwo, z którego wywodzili się królowie Francji aż do Henryka IV (r. 1590). Ostatni z Walezjuszów, późniejszy Henryk III, został w r. 1573 królem polskim, ale był nim tylko przez niespełna cztery miesiące, poczem uszedł z Polski potajemnie dla objęcia tronu Francji.

Valparaiso (czyt. Walparajzo)—miasto i port morski w państwie Chili w Ameryce Południowej, nad oceanem Spokojnym, jest połączone koleją z Buenos Ajres, liczy 150.000 mieszkańców.

Vambery *Arminjusz*, ur. r. 1832, um. r. 1906, węgierski podróżnik i uczony, zwiedził Azję środkową, szukając śladów pierwotnej siedziby i wędrówek Madjarów, których uważa za lud pokrewny Hunnom i Turkom.

Van—w języku holenderskim przed nazwiskiem oznacza miejscowość, z której pochodzi ród, noszący to nazwisko.

Vanderbilt *Korneljusz*, ur. 1794 r., um. 1877 r., słynny przedsiębiorca amerykański; zaczął zawód swój jako skromny handlarz jarzyn i owoców a doszedł do majątku, wynoszącego około 100 miljonów dolarów. Rodzina ta i dziś słynie z olbrzymich bogactw.

Van Dyck, ob. *Dyck*.

Vanitas vanitatum et omnia vanitas (łac.) — próżność nad próżnościami i wszystko próżność!—słowa Salomona.

Vasco de Gama, ob. *Gama*.

Vega *Lope de*, ur. 1562 r., um. 1635 r., słynny poeta hiszpański, autor wielu utworów dramatycznych.

Velasquez, jeden z największych ma-

larzy świata, Hiszpan, żył od 1599 do 1660 r. Odznacza się niewysłowioną potęgą kolorytu.

Vendetta (włosk.) — obowiązek zemsty krwawej za morderstwo, ciążący na członkach rodziny zamordowanego; na Korsyce jest *vendetta* od dawna prawem zwyczajowem.

Venezuella (czyt. Wenecuela) — rzeczpospolita w Ameryce Południowej, obejmuje prawie całe dorzecze Orinoco (ob.).

Veni Creator (łac.)—„Przyjdź, Stwórco"—początek hymnu kościelnego.

Veni, vidi, vici (łac.) dosł. przyszedłem, zobaczyłem, zwyciężyłem—słowa Juljusza Cezara po zwycięstwie pod Zelą w Poncie, podawane jako wzór lakonicznego, męskiego stylu.

Venta (hiszp.) — oberża przydrożna w Hiszpanji i w niektórych krajach Ameryki Środkowej i Południowej.

Verbum nobile (łac.) dosł. „Słowo szlacheckie", dodawano do tego: *debet esse stabile*—„powinno być stałe".

Verdi *Józef*, ur. 1813, um. 1901 r., sławny kompozytor włoski, którego opery „Rigoletto", „Traviata", „Trubadur", „Bal maskowy", „Aida" są u nas powszechnie znane.

Vergilius, ob. *Wirgiljusz*.

Verne (czyt. Wern) *Juljusz*, ur. 1828, um. 1905 r., pisarz francuski, spopularyzował w powieściach, pisanych niesłychanie zajmująco, wiele wiadomości z nauk przyrodniczych. Utwory jego tłumaczono na język polski, np. „Dziesięć tysięcy mil podmorskiej podróży", „Podróż na księżyc", „Tajemnicza wyspa" i wiele innych.

Veronese *Paolo*, właściwie *Cagliari* (czyt. Kaljari) — sławny malarz włoski, ur. w Weronie r. 1528, um. w Wenecji 1588 r. Celował w pysznych malowaniach ściennych (freskach), któremi ozdobił kilka gmachów weneckich. Malował ponadto obrazy rodzajowe.

Versailles *(Wersal)* — miasto we Francji, o dwie mile od Paryża w kierunku południowo-zachodnim, dawna, do r. 1792, rezydencja królów francuskich. Po r. 1871 za trzeciej rzeczypospolitej, przez lat blisko dziesięć, miejsce obrad władzy prawodawczej.

Verte (łac.) — odwrócić na drugą stronę.

Veto (łac.)—nie pozwalam. Ob. *Liberum veto*.

Via (łac.)—droga; przez (z wymienieniem miasta lub kraju na adresie listu lub posyłki).

Vice (z łac. *vicis)*—na miejscu, w zastępstwie, wyraz ten dodaje się do tytułu zastępców danego urzędu: vice-król, vice-prezes, vice-admirał, vice-konsul.

Vice versa (łac.)—wzajemnie, naodwrót.

Vichy (czyt. Wiszi)—miasto we Francji, nad rzeką Allierą, posiada sławny zakład kąpielowy. Woda mineralna „Vichy" (szczawa alkaliczna) zalecana jest w wielu chorobach.

Vico *Jan Chrzciciel*, ur. 1668, um. 1743 r., filozof włoski, twórcą filozofji dziejów.

Victoria — kolonja angielska w Australji, obejmuje niewielki obszar na południowo-wschodnim brzegu; kraj częściowo górzysty (szczyt najwyższy: „Góra Kościuszki"). W r. 1850 odkryto tam kopalnie złota, którego dobywanie stanowi dotychczas ważne źródło dochodu różnych przybyszów. Główne bogactwo kraju polega na hodowli owiec i bydła, jako też na produkcji pszenicy. Stolicą jest Melbourne.

Victoria Nyanza, dawniej *Ukerewe* — wielkie jezioro w Afryce wschodniej, od r. 1890 podzielone między Anglję i Niemcy.

Vide, *Videatur* (łac.) — zobacz, patrz.

Vierwaldstättersee, ob. *Czterech Kantonów jezioro*.

Vigny (czyt. Wini) *Alfred de*, ur. 1799, um. 1863 r., poeta francuski, z którego poematu p. t. „Eloe" wziął Słowacki pomysł postaci tegoż imienia w poemacie „Anheli".

Vinci *Leonard*, ob. *Leonardo da Vinci*.

Virchow *Rudolf*, profesor uniwersytetu w Berlinie, ur. r. 1821, um. 1902 r., był znakomitym badaczem nauk lekarskich, a zwłaszcza anatomji patologicznej, a także antropologji. Obie te nauki wprowadził na nowe tory.

Viribus unitis (łac.)—połączonemi siłami.

Virtuti militari (łac.) — za zasługę wojskową (Ob. *Ordery)*.

Vis à vis (franc., czyt. *wizawi)*—naprzeciwko; osoba mieszkająca lub siedząca naprzeciwko.

Visconti—możny ród książęcy w Lombardji, wyniósł się kondotjerstwem (ob.), grabieżą i podbojami. W w. XIV i w pierwszej połowie XV władza nad Medjolanem przeszła przez małżeństwo do rodziny Sforzów.

Vis major (łac.)—siła wyższa; potęga, której skutkom lub działaniu człowiek oprzeć się nie może.

Vista (włos.) — widok; *a vista:* na okaziciela (na wekslach).

Vitellio, ob. *Ciołek*.

Vivat (łac.) „niech żyje"!—okrzyk na cześć czyjąś.

Volapük—sztuczny język, utworzony przez ks. Jana Marcina Schleyera; nie zdołał się przyjąć.

Volens nolens (łac.)—„chcący niechcący", chcąc nie chcąc; mówi się także, a nawet częściej, *nolens volens*.

Volta *Aleksander*, fizyk, ur. 1745 r., um. 1827 r. Najznakomitszą jego pracą jest urządzenie stosu galwanicznego, noszącego jego nazwisko.

Voltaire (czyt. Wolter) *Franciszek Marja*, jeden z najbardziej wpływowych pisarzy francuskich, ur. r. 1694, um. r. 1778. Pisał dzieła filozoficzne i historyczne, tragedje, wiersze i powieści. Należał do najczynniejszych encyklopedystów (ob.). Voltaire był człowiekiem nadzwyczaj zdolnym i w niejednym kierunku położył rzeczywiste zasługi; splamił jednak imię swoje walką, którą prowadził z wiarą chrześcijańską, szydząc z niej i usiłując ją ośmieszyć.

Volumina legum—zbiór praw polskich od r. 1347, dokonany w 1736 r. przez Załuskiego i Konarskiego, którzy wydali 6 tomów tego dzieła. Po śmierci ich księża Pijarzy prowadzili pracę tę dalej i wydali tomy VII i VIII, zawierające dalsze prawa po rok 1779.

Voralberg, *Vorarlberg* — zachodnia część Tyrolu, przytykająca do Szwajcarji.

Voss *Jan Henryk*, ur. 1751 r., um. 1826 r., poeta niemiecki i znakomity tłumacz poezji greckich i łacińskich oraz dramatów Szekspira.

Votum (łac.) — ślub, przyrzeczenie uroczyste wykonania pewnego czynu; dar, uczyniony Kościołowi w wykonaniu ślubu; przedmiot cenny, umieszczony na ołtarzu, na obrazie, posągu (np. srebrne albo złote serce, ręka, noga), ofiarowany przez pobożną osobę. *Votum nieufności*—uchwała parlamentu, wyrażająca, że przestał ufać ministrowi albo ministrom (po takiej uchwale zwykle ministerjum podaje się do dymisji). *Votum separatum* — odrębny wniosek uczestnika narady, różny od wniosku, popieranego przez ogół.

Vox populi vox Dei (łac.), dosł. głos ludu—głos Boga. Przysłowie to wyraża myśl, że mniemanie powszechne wypływa z natchnienia Boga, zatem lekceważyć go nie można.

Vrchlicky *Jarosław*, ur. 1853, um. r. 1912, poeta czeski. Właściwe jego nazwisko jest *Emil Frida*. Z poetów czeskich ostatniej doby jest on najznakomitszym. W naszej pamięci zapisał się chlubnie jako tłumacz „Dziadów" Mickiewicza i wielki przyjaciel narodu polskiego. Był profesorem uniwersytetu w Pradze.

Vulgo (łac.) — zwykle, powszechnie, pospolicie; to jest; albo.

W.

W—głoska alfabetu polskiego. Jest to spółgłoska pierwotna, twarda, wargowa, słaba; przed samogłoskami miękkiemi i jotowanemi zmiękcza sie na w'.

Wachlarz — przyrząd lekki, płaski, zwykle składany, z tkaniny, piór, płaskich drewienek albo kostek, w jednym końcu razem umocowanych, w przeciwnym rozsuwających się; często w ozdobnej oprawie; za poruszeniem chłodny powiew rzuca na twarz. Używany przez kobiety.

Wachmistrz — najstarszy rangą podoficer kawalerji; komendant posterunku żandarmskiego.

Wacław *święty i męczennik*—książe czeski w X wieku, syn Władysława, gorliwy chrześcijanin, za poduszczeniem matki swej Dragomiry, poganki, i brata Bolesława zamordowany 936 r.; zwłoki jego pochowano w kościele św. Wita w Pradze. Kościół obchodzi jego pamiątkę 28 września.

Wacław II, z rodu Przemyślidów król czeski i polski, panował w Czechach od r. 1282, a w Polsce od roku 1300. Wezwany na tron polski przez nieprzyjaciół Władysława Łokietka, przybył do Polski, ukoronował się w Gnieźnie i zjednoczył pod swojem berłem całą Polskę, z wyjątkiem Mazowsza i Śląska. Odjechawszy, pozostawił swoich namiestników, zwanych starostami, którzy w jego imieniu zarządzali ziemiami polskiemi i pełnili władzę sądową. Urząd starostów pozostał odtąd w Polsce nadal. Um. r. 1305. *Wacław III*, syn jego, zabity został w drodze z Czech do Polski w Ołomuńcu przez Konrada z Betesteinu Niemca z Turyngji (r. 1306).

Fig. 95. Wacław II.

Wadowice, m. pow. w Galicji Zachodniej, niegdyś w księstwie Zatorskiem, nad rzeką Skawą; początkiem swym sięga XIII w.

Waga — rzeka w Rosji, bierze początek z błot w gub. Wołogodzkiej, i przebiegłszy około 230 w., wpada z lewej strony do Dźwiny północnej.

Waga, po madz. *Vag* — dopływ Dunaju w Węgrzech, ma źródło w Tatrach i ubiegłszy 371 klm., wpada do Dunaju w pobliżu Komorna.

Waga: 1) *Antoni*, ur. 1799, um. 1890 r., profesor gimnazjum w Warszawie, przyrodnik, odbywał liczne podróże naukowe i napisał kilka dzieł z zakresu zoologji. 2) *Jakób*, ur. r. 1800, um. 1872 r., botanik zasłużony, pełnił obowiązki nauczyciela w Warszawie, Radomiu, Szczuczynie i Łomży. Opisał rośliny polskie w dziele: „Flora polska“. 3) *Teodor*, ur. r. 1739, um. r. 1801, napisał: „Historję królów i książąt polskich“ i kilka dzieł z dziejów prawa polskiego.

Waga—przyrząd do ważenia przedmiotów czyli do porównywania ich ciężaru z ciężarem przyjętym za jedność (np. z funtem, gramem). Bywa rozmaitej budowy. Najpospolitsza składa się z podstawy, na której wspiera się ruchoma belka, zawieszona w ten sposób, że punkt jej podparcia znajduje się w połowie jej długości i że może swobodnie się kołysać. Na dwuch końcach belki zawieszone są za pomocą sznureczków lub łańcuszków talerzyki, czyli szalki. Na jednym talerzyku kładą się ciężarki czyli gwichty, na drugim przedmiot, który chcemy zważyć. W środku belki jest przymocowana prostopadła do niej strzałka, do jej podstawy zaś przytwierdzony jest stale łuk metalowy z podziałką, uwidoczniającą wahania się strzałki. Szczególnie czułe są wagi aptekarskie, wagi u złotników, a zwłaszcza wagi chemiczne. Mniej dokładne ale dogodniejsze do użytku codziennego są wagi t. zw. *stołowe*, których talerzyki przymocowane są powyżej belki. Dogodne także, ale równie niedokładne są wagi *sprężynowe*, różnej budowy. Do ważenia większych ciężarów używane są *wagi dziesiętne* czyli *decymalne*, tak urządzone, że do zważenia przedmiotów, umieszczonych na platformie, potrzeba na talerzyku umieścić gwichty 10 razy lżejsze. Do bardzo wielkich ciężarów służą wagi *setne*, zbliżone budową do dziesiętnych; przedmiotom ważonym na nich odpowiadają 100 razy lżejsze gwichty.

Wagner *Ryszard*—znakomity muzyk niemiecki (ur. r. 1813, um. r. 1883) i reformator opery. W operze muzyka zwykle zajmuje pierwsze miejsce, podczas gdy tekst bywa uważany za rzecz zupełnie podrzędną. Otóż Wagner dążył do tego, aby tekst uczynić równorzędnym z muzyką, przez co opera stałaby się prawdziwym dramatem śpiewanym, czyli dramatem muzycznym. Wagner sam napisał i skomponował kilka takich „dramatów muzycznych“, a dzięki jego staraniom, zbudowano w Bayreucie osobny teatr dla przedstawiania tych dramatów.

Wagon—wóz kolejowy.

Wagram — wieś w Niższej Austrji, pamiętna zwycięstwem Napoleona I nad Austrjakami w lipcu 1809 roku.

Wahadło—zawieszona nitka lub drucik, opatrzony ciężarkiem; ruchy tego wahadła nieprzerwane tam i napowrót, jakby promienia w środku koła osadzonego, zakreślają swobodnym końcem drutu lub nitki łuk koła jednakowej ciągle długości i jednakowej wielkości; ważne narzędzie fizyczne; w zegarach reguluje ruch wywoływany przez ciążenie wagi lub rozprężliwość sprężyny.

Waitz *Jerzy*, ur. 1813, um. 1886 r., sławny historyk niemiecki, profesor uniwersytetu w Getyndze.

Wajdelota (lit.) — kapłan i pieśniarz za czasów pogańskich Litwy, ofiarnik.

Wajgacz—wyspa na morzu Lodowatem, cieśniną Wajgacz oddzielona od gub. Archangielskiej. Należy do Rosji.

Wakacje (z łac.) — czas wolny od zajęć szkolnych; zwykle—miesiące letnie, ferje.

Walc—taniec niemiecki.

Walcownia — przyrząd do wyrobu blach metalowych. Jest to szereg podwójnych walców metalowych, obracających się w kierunkach sobie przeciwnych. Między walcami znajdują się stopniowo coraz węższe szpary, przez które

przepuszczany metal coraz bardziej się płaszczy, dopóki nie nabierze żądanej grubości. Walcownie bywają małych rozmiarów i olbrzymie, walcujące pancerze dla okrętów wojennych. Niektóre metale, jak miedź, cyna, ołów walcują się na zimno; żelazo, stal muszą być do walcowania rozgrzane do czerwoności.

Waldeck — księstwo w Niemczech, złożone z dwuch hrabstw: Waldeck i Pyrmont, liczących razem 58.000 m., kraina górzysta między Hesją a Prusami, zostaje pod zarządem pruskim, choć książe jej nominalnie sprawuje rządy.

Waldhar — trawa morska, rośnie na dnie mórz strefy umiarkowanej; używają jej zamiast włosienia do wypychania materaców, mebli, do opakowywania towarów, a w krajach nadmorskich, jako nawozu.

Walec: 1) Figura geometryczna, okrągła; cylinder. 2) W maszynach przyrząd w środku koła, przytwierdzony do niego i wraz z niem obracający się.

Walerjana, ob. *Kozłek*.

Walewska: 1) *Cecylja* z Zaleskich, ur. r. 1859, autorka polska, pisze powieści i artykuły w dziennikach. 2) *Marja*, ur. r. 1882, zamężna za hr. Wielopolskim, pisze nowele i artykuły dziennikarskie pod nazwiskiem *Marja Colonna Walewska*.

Walewski *Aleksander Florjan*, syn naturalny Napoleona I i Marji Walewskiej, ur. r. 1816. Brał udział w wojnie narodowej 1831 r., po której udał się do Francji, gdzie służył naprzód w wojsku, a potem jako poseł w Ameryce. Za Napoleona III był posłem w Londynie, poczem został francuskim ministrem spraw zagranicznych (w r. 1855) i przez kilka lat wywierał wielki wpływ na sprawy Europy; um. r. 1868.

Walgierz albo *Walter Wdały*, hrabia na Tyńcu, postać należąca do dziejów bajecznych Polski.

Walhalla: 1) W mitologji skandynawsko-niemieckiej—niebo, mieszkanie bogów i poległych w boju bohaterów. 2) Budynek, przeznaczony na uczczenie pamięci sławnych mężów niemieckich w Bawarji pod Regensburgiem.

Walja, po angielsku Wales (czyt. Uels), jest to górzysty półwysep na zachodnich wybrzeżach Anglji. Walja była niegdyś udzielnem księstwem. Następca tronu angielskiego nosi tytuł księcia Walji.

Walkirje—boginie germańskie (staro-niemieckie), unoszące dusze poległych bohaterów do Walhalli.

Wallenrod *Konrad*, wielki mistrz Zakonu krzyżackiego, um. roku 1393. Na tle dziejów jego, coprawda zmieniwszy je bardzo, osnuł Mickiewicz jeden z najpiękniejszych swoich poematów p. t. „Konrad Wallenrod".

Wallenstein, właściwie *Waldstein Albrecht*, znakomity wódz wojsk niemieckich w XVII wieku, ur. się r. 1583 w Harmanicach w Czechach, zamordowany został w r. 1634 w Chebie.

Wallis, franc. *Valais*—kanton w Szwacarji południowej (francuskiej), przytykający do Piemontu, ciągnie się wzdłuż górnego Rodanu.

Wallonowie—plemię romańskie, mówiące osobnem narzeczem (wallońskiem) języka francuskiego, zamieszkuje większą, południową część Belgji i niektóre przyległe okolice Francji północnej.

Walor (łac.) — wartość, znaczenie. *Walory*—papiery wartościowe, jak listy zastawne, likwidacyjne, obligacje, akcje kolei i t. p.

Walter Scott, ob. *Scott Walter*.

Waltornia—metalowy dęty instrument muzyczny o niskim tonie, z rozwartym szeroko otworem.

Waluta. Wyraz ten oznacza przyznaną przez prawo pewnemu materjałowi wartość pieniądza. Postanawiając np., że srebro ma służyć za pieniądz, ustanawia państwo „walutę srebrną". Waluta może być pojedyńcza, gdy jeden tylko kruszec, np. złoto albo srebro, ma sobie przyznany przymiot pieniądza albo też podwójną, gdy równocześnie oba służą za pieniądz. System waluty pojedyńczej zowią *monometalizmem*, podwójnej—*bimetalizmem*. 2) Wartość obiegowa wekslu, rodzaj pieniędzy, w jakich weksel bywa wystawiony.

Wał. Gdy mowa o wale fortecznym—wzniesienie, usypane z ziemi (parapet), zasłaniające wewnętrzny okop czyli taras, zwany gankiem wałowym, na którym umieszczone są działa i oddziały wojska.

Wałęga *Leon*, ksiądz, ur. 1857 r., profesor teologji w uniwersytecie lwowskim, a od r. 1900 biskup obrz. łac. w Tarnowie.

Wampir—gatunek nietoperza, żywiący się głównie owadami i owocami, a w braku właściwego pożywienia wysysający krew drobnych zwierząt i ptaków. W podaniach ludu — upiór wysysający krew ludziom i zwierzętom.

Wan lub *Van*—wilajet turecki, w południowo-wschodniej Armenji. Obejmuje 40.000 klm. kw. Znajduje się tu sławne jezioro słone *Wan*, zajmujące 3690 klm. kw. powierzchni, na którego południowym brzegu leży miasto *Wan*.

Wanad, *wanadyn*—pierwiastek chemiczny, metal srebrno-biały, bardzo trudno topliwy; niektóre jego związki używane są do wyrobu pięknego atramentu czarnego, czarnej farby anilinowej, złotego bronzu; wogóle są one drogie z powodu rzadkości tego metalu.

Wanda — mityczna królowa polska, według podań ludu krakowskiego, córka Kraka, założyciela Krakowa; po śmierci ojca wybrana na tron, nie chciała zaślubić najezdnika, ks. Rytygiera; aby położyć kres wojnie, którą Rytygier rozpoczął, wskoczyła pod Krakowem w fale Wisły; na pamiątkę jej czynu, w miejscu gdzie rzeczka Dubnia wpada do Wisły, usypano bohaterce mogiłę i wieś tam leżącą przezwano Mogiłą Wandy.

Wandalowie — dziki lud germański (niemiecki), przeszli w V wieku całą Europę zachodnią aż do Hiszpanji, skąd wódz ich, Genzeryk poprowadził jedną hordę do Afryki i tam założył państwo Wandalów, które obejmowało także wyspy morza Śródziemnego. Pochodowi ich towarzyszyło najstraszniejsze spustoszenie krajów, przez które przechodzili, dlatego dziś jeszcze nazywamy *wandalizmem* niszczenie rzeczy pożytecznych lub pięknych.

Wandea — kraina we Francji, położona nad Atlantykiem, na południe od ujścia Loary, sławna z wojny przeciw rządowi rewolucyjnemu, w obronie wiary i tronu.

Wanilja, *wanilla* — roślina z rodziny *storczykowatych*, rośnie w krajach zwrotnikowych Ameryki i Azji; jest to roślina pnąca się, której owoc, niewłaściwie nazywany strączkiem, jest raczej torebką, otwierającą się dwiema klapkami. Uprawiają ją w Meksyku, Kolumbji, Gujanie i na wyspach Zjednoczenia. Owoce wanilji zbiera się przed zupełnem ich dojrzeniem; suszą je początkowo na słońcu, następnie w cieniu, poczem powlekają niewielką warstwą tłuszczu. Wanilji używa się w perfumerji, w cukiernictwie, jako przyprawy kuchennej; w medycynie używana jest jako środek podniecający.

Fig. 96. Wanilja, jej kwiat, torebka owocowa i owoc.

Wapno, *tlenek wapnia* — połączenie wapnia z tlenem. W naturze nie spotyka się jako takie, ponieważ bardzo chciwie łączy się z wodą, tworząc *wapno gaszone* lub *wodan tlenku wapnia*, a przy wielkiej ilości wody — mleko

wapienne; przy zalewaniu wodą (*gaszeniu*) wapna, temperatura jego i wody znacznie się podnosi. Wapno niegaszone otrzymują przez wypalanie kamienia wapiennego w specjalnych piecach; przy wypalaniu kwas węglany uchodzi, pozostawiając tlenek wapnia.

Wapń — pierwiastek, metal, symbol chemiczny *Ca* (Calcium); należy do ziem alkalicznych. W naturze w stanie wolnym nie spotyka się, ponieważ zbyt łatwo łączy się z tlenem, tworząc wapno. Sztucznie otrzymany przedstawia się w postaci metalu barwy mosiądzu. Należy go przechowywać w nafcie, ponieważ nafta nie zawiera tlenu. W związkach wapń należy do bardzo pospolitych, w rozmaitych postaciach *węglanu wapnia* (wapniowiec, marmur, kreda, kredowe skały i t. p.); połączeniem węglanu wapnia i węglanu magnezji jest *dolomit*, skała bardzo rozpowszechniona; *tlenkiem wapnia* jest wapno niegaszone; zaś *wodanem tlenku wapnia* — wapno gaszone; połączenie kwasu fosforowego z wapniem czyli *fosforan wapnia*, stanowi składnik krwi człowieka i zwierząt; w naturze występuje jako *fosforany* i *fosforyty*. *Krzemiany wapnia* są połączeniami wapnia z tlenkami krzemu, glinu, potasu i t. d.; są bardzo liczne jako rozmaitego rodzaju minerały (spat polny, kaolin, glina i t. d.), jako szkła naturalne i sztuczne. *Chlorek wapnia*—połączenie chloru z wapniem, biała sól, nadzwyczaj łatwo rozpuszczająca się w wodzie, chłonąca ją chciwie, szczególnie po wypaleniu, stąd też używana jako środek osuszający. *Siarczan wapnia* — gips; *siarek wapnia* — połączenie siarki z wapniem.

Wapowski *Bernard*, ur. roku 1450 w Radochowicach, w ziemi Przemyskiej, kanonik gnieźnieński, sekretarz króla Zygmunta Starego; napisał po łacinie „Historję Polski“ od Lecha do współczesnej mu epoki. Um. r. 1535.

Warad Wielki lub *Waradyn*—miasto w Węgrzech, leży w pobliżu granicy siedmiogrodzkiej, liczy 60.000 mieszkańców.

Warcaby — gra na szachownicy, oddawna w Polsce uprawiana, odbywa się przy pomocy toczonych pionków, które zwą warcabami lub bierkami.

Waregowie—lud skandynawski, który w drugiej połowie IX wieku pod wodzą Ruryka owładnął Słowiańszczyzną wschodnią i dał początek księstwom ruskim.

Wargi—ruchoma część twarzy, składająca się z mięśni; stanowią one zamknięcie jamy ustnej od przodu. Wargi grają wielką rolę przy przyjmowaniu pokarmów i napojów, przy mówieniu oraz przy innych czynnościach, jak dmuchanie, wysysanie i t. d.

Wargowe—rodzina roślin *dwuliścieniowych, zrosłopłatkowych.* Wargowe mają łodygę czworograniastą, liście naprzeciwległe. Korona w kwiatach nieumiarowa, tworzy jakby dwie wargi. Pręcików zwykle 4, z których 2 są dłuższe. Zawiązek 4 komorowy; w każdej komorze po 1 zalążku. Są to przeważnie zioła, po części — krzewy. Tu należy wiele roślin aromatycznych, jak: *mięta, rozmaryn, lawenda, rojownik* i t. d.

Warjacje (z łac.)—zmiana, przemiana, odmiana. W muzyce—przeprowadzenie w rozmaity i coraz nowy sposób tej samej melodji lub tematu.

Warjant (z łac.)—ten sam ustęp lub wiersz jakiego utworu poetycznego, napisany w innej formie; odmianka.

Warka — miasto w pow. Grójeckim, w gub Warszawskiej, nad rzeką Pilicą, niegdyś stolica Piastów mazowieckich, była jednem z najważniejszych miast w księstwie Czerskiem, a później Warszawskiem. Słynęły w całym kraju tutejsze browary, dostarczające wybornego piwa. Tu Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda krakowski, na czele rokoszan wzbraniał 23 czerwca 1607 r. przeprawy królowi Zygmuntowi III przez rzekę, a dnia 7 kwietnia r. 1656 Stefan Czarniecki odniósł świetne zwycięstwo nad Szwedami.

Warmja, po niemiecku *Ermeland* — kraina położona w Prusach na wschód od Wisły, w dorzeczu Pazargi i Alle. Krzyżacy podbili Warmję w XIII w. i wtedy powstało tam biskupstwo Warmińskie. W r. 1466 przeszła Warmja pod władzę Polski, która przyznała biskupom tamtejszym znaczną niezależność; otrzymali oni tytuł książęcy i w sprawach duchownych wprost podlegali papieżowi. Rezydencją ich był najprzód Brunsberg (Braunsberg), potem Lidzbark (Heilsberg); kanonicy mieszkali we Fromborku (Frauenburg); były tam nadto miasta: Olsztyn (Allenstein) i Reszel (Rössel). Wśród biskupów warmińskich trafiali się mężowie znakomici: Dantyszek, Hozjusz, Kromer i Ignacy Krasicki. W r. 1772 dostała się Warmja Prusom i obecnie wchodzi w skład prowincji Prus wschodnich. Ludność polska Warmji, choć niemczona przez Krzyżaków i rząd pruski, utrzymała się dotychczas w znacznej liczbie.

Warna—silnie ufortyfikowane, główne miasto portowe Bułgarji, leży na zachodnim brzegu morza Czarnego. Do r. 1878 należało do tureckiego wilajetu Sylistrji. Tu 20 list. 1444 r. Węgrzy i Polacy stoczyli z Turkami krwawą bitwę, w której poległ Władysław, król polski i węgierski, zwany odtąd Warneńczykiem.

Warnkówna *Jadwiga* — nauczycielka i autorka pedagogiczna, napisała: „Przy domowem ognisku“, „Magnes“, „Pieśń Poranna“ i in., a wespół z Jadwigą Chrząszczewską—„Z biegiem Wisły“.

Warownia, *twierdza, forteca*—każde wogóle miejsce tak obwarowane, że stosunkowo nieliczne wojsko (*załoga, osada*) może się w niem przez pewien czas opierać *oblężeniu* i atakom znaczniejszych sił nieprzyjacielskich.

Warrant (z ang.)—świadectwo składowe, zastawowe, dowód, wydany przez skład publiczny, że pewien towar został złożony, niekiedy z zaznaczeniem, że ciąży na nim zaliczenie zastawowe. *Warrantami* nazywają także składy, przyjmujące do przechowania towary i wystawiające świadectwa składowo-zastawnicze.

Warstwy—pokłady do siebie równoległe, których przeciwległe powierzchnie przedstawiają długość i szerokość bardzo znaczną w porównaniu z ich grubością. Takie warstwy spotykamy powszechnie w budowie niektórych skał; jest to budowa warstwowa.

Warszawa—niegdyś stolica Mazowsza, następnie Rzeczypospolitej Polskiej, Księstwa Warszawskiego, a w ostatnich czasach Królestwa Polskiego, największe miasto polskie, liczy 850.000 mieszkańców. Warszawa rozłożyła się na lewym brzegu Wisły rozległym łukiem, którego obwód wynosi 17 kilometrów, cztery mosty na Wiśle (w tem jeden kolejowy) łączą ją z Pragą (ob.), która obecnie tworzy XIV i XV cyrkuł Warszawy. Mimo korzystnego położenia, początkowy rozwój Warszawy był bardzo powolny. Z osady rybackiej nad Wisłą powstał gród dopiero w XIII wieku. W wieku XIV stał się on rezydencją książąt mazowieckich; aż do wygaśnięcia tej rodziny (r. 1526) była Warszawa stolicą Mazowsza. Od r. 1548 do 1555 na zamku warszawskim mieszkała królowa Bona. Zjednoczenie Litwy i krajów ruskich z Polską, potrzeba odbywania sejmów i zjazdów w miejscu położonem bliżej tych krajów, spowodowała posunięcie stolicy Polski ku wschodowi. Pierwszy Sejm odbył się w Warszawie w r. 1556; wybory królów od śmierci Zygmunta Augusta w r. 1572 gromadziły szlachtę pod Warszawę, a Zygmunt III przeniósł w r. 1596 dwór królewski z Krakowa do Warszawy. Odtąd stała się Warszawa stolicą Polski i wzrastała szybko w liczbę mieszkańców, ozdabiała się pięknymi kościołami i pałacami. Przy końcu istnienia Rzeczypospolitej ludność jej wynosiła

100.000. Po rozbiorach Polski pod rządami pruskimi zaczęła upadać (od roku 1795 do r. 1806), ale od chwili utworzenia Księstwa Warszawskiego (1807—1815) wzrost jej był szybki, mimo licznych klęsk, które na nią spadały. Herbem Warszawy jest Syrena, stąd zwą ją czasem grodem Syrenim. W Warszawie odcinają się wyraźnie stare dzielnice, znane pod nazwą Starego i Nowego Miasta. Do młodszych należy Krakowskie Przedmieście, ulica Senatorska i Plac Teatralny, które stanowią środek miasta i mają wspaniałe budynki, główne urzędy i zakłady publiczne, wytworne sklepy, hotele i restauracje. Wre tu życie ruchliwe, wielkomiejskie, gwarne, które zjednało Warszawie przydomek małego Paryża. Do najnowszych części należy dzielnica Nowego Światu, Alei Ujazdowskich (dawna osada Ujazdów), ulica Królewska, Marszałkowska i jej przecznice. W północnej części (Nalewki) i na Lesznie mieszkają przeważnie żydzi; na Powiślu, przy rogatkach Jerozolimskich i ku Powązkom—ludność robotnicza, skupiona dokoła licznych fabryk. Na Powązkach (ob.) jest główny cmentarz Warszawy. W najbliższej okolicy leżą: Wilanów (ob.) z pałacem Jana III, Bielany, Czerniaków i Saska Kępa na Wiśle. Warszawa nie posiada tyle i tak starych pamiątek historycznych jak Kraków. Zamek królewski, zbudowany w latach 1610—1628, przebudowany w 1771—1786, ma wspaniałe sale marmurowe, sufity, ozdobione malowidłami Bacciarellego i ogród wiszący na arkadach, spadających ku Wiśle; słynie nadto pałac w Łazienkach (ob.) i Belweder (ob.). Z 34 kościołów warszawskich, katedralny św. Jana jest budowlą gotycką z XV w., ma przepiękny wielki ołtarz, wystawiony w r. 1610, nagrobki ostatnich książąt mazowieckich i wiele pomników zasłużonych mężów. Kościół św. Krzyża powstał przy końcu XVII wieku. Miasto zdobi wiele pałaców (Namiestnikowski, niegdyś Koniecpolskich, a potem Radziwiłłów, Brühlowski, Krasińskich, obecnie gmach Izby sądowej, Saski, dalej Krasińskich z bibljoteką publiczną, Zamoyskich, Potockich); ogrodów starannie utrzymywanych (Saski, Łazienkowski, Ujazdowski, Krasińskich) i pomników, jak kolumna Zygmunta III, wzniesiona przez Władysława IV r. 1644, Mikołaja Kopernika, Jana III, Adama Mickiewicza i t. d. Najważniejszą dźwignią rozwoju nowoczesnego Warszawy stał się jej przemysł, zwłaszcza przemysł metalowy, spożywczy (piwo, wódka, tytuń i t. d.), garbarski, chemiczny i t. d. Ogólna wartość produkcji fabrycznej Warszawy

Fig. 97. Herb Warszawy.

Fig. 98. Kościół katedralny Ś-go Jana.

przenosi 100 miljonów rubli. Fabryki te zatrudniają blisko 50.000 robotników. Znaczna jest również produkcja rzemieślnicza, która dochodzi 115.000.000 rb. wartości i zatrudnia przeszło 20.000 ludzi. Warszawa jest też ogniskiem umysłowego życia Polski, które objawia się tu w licznym zastępie pracowników i w znacznej ilości wychodzących dzieł i czasopism oraz w ożywionym handlu księgarskim. Właściwy ruch naukowy jest tu jednak słaby; wzmógł się nieco w latach ostatnich; powstało kilka towarzystw naukowych. Warszawa jest siedzibą arcybiskupa katolickiego; ma uniwersytet rosyjski, politechnikę rosyjską, rosyjski instytut weterynaryjny, prywatne polskie wyższe kursy naukowe, studjum rolnicze, kursy handlowe i t. d. oraz cały szereg średnich zakładów naukowych męskich i żeńskich prywatnych polskich i rządowych rosyjskich, a nadto instytut muzyczny, szkołę sztuk pięknych, bibljotekę publiczną, operę, kilka teatrów rządowych i prywatnych, Tow. zachęty sztuk pięknych, Muzeum przemysłu i rolnictwa, Muzeum rzemiosł i kilkaset szkół niższych. Najwyższe władze rosyjskie Królestwa urzędują w Warszawie.

Fig. 99. Część placu Zamkowego z kolumną króla Zygmunta III.

Warszawskie Księstwo—drobne państwo niepodległe, utworzone z części ziem dawnej Rzeczypospolitej przez Napoleona I traktatem tylżyckim 1807 r., a zniesione na kongresie wiedeńskim 1815 r.

Warszewicki *Krzysztof*, ur. r. 1524, um. r. 1603, należy do bardzo płodnych pisarzy XVI w.; był człowiekiem niepewnego charakteru i służył kolejno różnym stronnictwom.

Warta, *odwach*—oddział wojska lub policji, umieszczony w twierdzach, miastach lub też na polu, bądź dla bezpieczeństwa i ochrony budynków, kas, magazynów, bądź też jako oznaka honorowa dla osób z rodzin panujących lub wyższych dowódców wojskowych.

Warta — rzeka, największy dopływ Odry z prawego brzegu (długość od źródeł do ujścia wynosi 740 kilometrów), płynie w wielkich zakrętach z wyżyny Olkuskiej wąską doliną, wśród brzegów gdzieniegdzie twardych i stromych. Pod Kołem otrzymuje z prawego brzegu rzekę Ner i zabagnia się, jakby była przedłużeniem doliny Bzury i Neru; granicę pruską przekracza poniżej Pyzdr; tu uchodzi do niej z lewego brzegu graniczna Prosna. Pod Szremem zwraca się Warta nagle na północ, płynie przez Poznań i węższą już doliną od Obornika zdąża w kierunku zachodnim do Odry, z którą łączy się pod Kostrzyniem. Zasila ją z lewego brzegu Obra, z prawego — główny jej dopływ Noteć. Warta ma słaby spadek, skutkiem czego dzieli się na kilka ramion i tworzy mielizny. Dorzecze Warty, Wielkopolska, było kolebką państwa polskiego.

Warta — miasto w gub. Kaliskiej, pow. Sieradzkim, na wzgórzu, nad doliną rz. Warty, oddalone od niej o dwie wiorsty. Był tu starożytny gród książęcy. Przywilej miejski otrzymała Warta w XIII w. Tu odbywały się zjazdy

panów świeckich i duchownych za panowania Jagiellonów. Pierwszy zjazd odbyty za Władysława Jagiełły, zebrał uchwalone tu ustawy, pod mianem „Statutu warckiego". Szwedzi zniszczyli miasto i starożytny zamek. Obecnie Warta liczy około 5000 mieszkańców.

Wartość. Kiedy użyteczność jest ogólnie uznana i z nią się połączy kosztowność, powstaje wartość. Wartość, będąc rezultatem dwuch zmiennych wielkości—użyteczności i kosztowności—musi być również wielkością zmienną i niestałą.

Warzęcha, ob. *Chrzan.*

Warzęcha—ptak z rzędu brodzących, z długim płaskim dziobem, z przodu łyżkowato rozszerzonym. Mieszka w cieplejszych krajach obu półkul; żywi się drobnemi rybami, robakami i t. p. Do nas zalatuje czasem *warzęcha biała* z rdzawo żółtą pręgą na szyi i ochrowo żółtym dziobem.

Warzywa—rośliny uprawne, służące człowiekowi jako pokarm roślinny po ugotowaniu (uwarzeniu) ich. Tu należą: kapusta, kalarepa, brukiew, szpinak, marchew, buraki, kalafjory, szparagi i t. d. Warzywa zawierają przeważnie białko roślinne, cukier, strawny drzewnik, krochmalu natomiast niewiele.

Wasal, ob. *Feudalizm.*

Waselina—mazisty tłuszcz otrzymywany z resztek ropy naftowej, po oddestylowaniu z niej nafty i olejów mineralnych, jest mieszaniną węglowodorów: parafiny i olejów mineralnych. Używają jej zamiast tłuszczów, do wyrobu pomad, do smarowania skóry, metalowych części maszyn.

Washington (czyt. Waszyngton) *Jerzy*, przywódca Amerykanów w wojnie o niepodległość, pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych, urodził się w r. 1732, w krainie Virginji. W r. 1755 wstąpił jako ochotnik do wojska, które szło na pomoc Kanadzie przeciw Francuzom i odrazu tak się odznaczył, że został dowódcą ochotników z całej Virginji. W r. 1774, kiedy wybuchła wojna Ameryki z Anglją, wybrano go do Narodowego Kongresu czyli Sejmu w Filadelfji; kongres oddał mu dowództwo naczelne nad armją północną. Washington wywiązał się z zadania znakomicie i wywalczył współobywatelom upragnioną wolność. W r. 1787 powołany na prezydenta Stanów Zjednoczonych, zajął się urządzeniem krajów, których dobrobyt i bogactwa późniejsze przygotował mądremi ustawami i wielką pracą około budowy dróg, obrony kraju, szkolnictwa i t. d. Um. r. 1799, czczony przez cały naród. Washington był przyjacielem Tadeusza Kościuszki, który walczył pod jego sztandarami w Ameryce.

Washington — miasto stołeczne Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, nad rzeką Potomak, jest siedliskiem rządu związkowego i miejscem zamieszkania prezydenta (t. zw. Biały Dom), liczy 325.000 mieszkańców. We wrześniu 1910 r. odsłonięto tu pomnik Kazimierza Pułaskiego, wzniesiony przez rząd związkowy i pomnik Kościuszki, postawiony staraniem Polaków amerykańskich.

Wasilewski *Edmund*, ur. r. 1814, um. 1846, dotychczas bardzo popularny poeta. Serdeczna nuta pieśni ludowej i gorące uczucie patrjotyczne, zjednały utworom jego ogólne uznanie.

Wasilewski *Zygmunt*, literat polski i polityk, ur. 1865 r., wyższe studja odbywał na wydziale prawniczym uniwersytetu kijowskiego; działalność literacką rozpoczął w r. 1889 w dawnym *Głosie*, którego wkrótce został redaktorem. W r. 1902 wyjechał do Lwowa i stanął na czele najpoważniejszego dziennika galicyjskiego, *Słowa Polskiego*, biorąc jednocześnie b. czynny udział w życiu politycznem Galicji, jako jeden z przywódców kierunku demokratyczno-narodowego. Napisał szereg cennych dzieł, przeważnie krytyce literackiej poświęconych.

Wasiliszki—miasteczko w pow. Lidzkim, w gub. Wileńskiej. W r. 1706 podczas wojny szwedzkiej stał tutaj przez pewny czas z wojskiem król Stanisław Leszczyński.

Wasilków—miasto w pow. Sokólskim, w gub. Grodzieńskiej, nad rzeką Supraślem.

Wasylków lub *Wasilków* — miasto powiatowe w gub. Kijowskiej, nad rzeką Stuhną. Jest to osada bardzo starożytna, w końcu X wieku wspominana już w latopisach.

Waśniów—osada, dawniej miasteczko w gub. Radomskiej, w pow. Opatowskim.

Wata — bawełna surowa mniej lub więcej dokładnie oczyszczona z ziarn i łuskwin. Jeżeli jest dobrze wymyta i oczyszczona, nosi nazwę chirurgicznej (do opatrunków). Zwykła istnieje w handlu w postaci dużych płaskich arkuszy; używa się do watowania ubrań, do opakowań, opatrunków, okładów i t. d.

Wataha (*tatar.*) — kupa zbrojna Tatarów, plądrująca w celu grabieży. *Przenośnie*—banda rabusiów.

Watażka — dawniej starszy kozak ukraiński, przywódca drużyny, bądź wojskowej, bądź rozbójniczej.

Waterloo—wieś w Belgji, niedaleko Brukseli, pamiętna zwycięstwem Welingtona i Blüchera nad Napoleonem I w d. 16 do 18 czerwca 1815 r.

Watt—nazwa jednostki pracy prądu elektrycznego (736 wattów odpowiada sile jednego konia parowego).

Watteau *Antoni* (czyt. Watto), znakomity francuski malarz rodzajowy, ur. 1684, um. 1721 r. Przedstawiał w obrazach swych głównie sceny z życia wyższych sfer towarzyskich; był też ulubieńcem arystokracji francuskiej.

Watykan—jedno ze wzgórz Rzymu, na którem zbudowany jest pałac papieży ze zbiorami sztuki i najwspanialszy na świecie kościół św. Piotra.

Wawer lub *Wawr* — wieś w pobliżu Warszawy, granicząca z Grochowem, pamiętna bitwą, stoczoną 19 i 20 lutego 1831 r. oraz świetnem zwycięstwem Polaków nad generałem rosyjskim Gejsmarem dn. 31 marca 1831 r.

Wawrzecki *Tomasz*, ur. 1753 r., um. 1816 r., w 1794 r. utworzył oddział ochotników i dowodził nim na Żmudzi; po wzięciu Kościuszki do niewoli, stanął na czele armji polskiej i bronił Warszawy. Za Księstwa Warszawskiego był członkiem rządu jako naczelnik wydziału sprawiedliwości.

Wawrzyn albo *bobkowe drzewo* — rodzaj roślin z rodziny *wawrzynowatych*. Wawrzyn *wieńcowy* czyli *drzewo laurowe* jest drzewkiem, dosięgającem 30 stóp. Rośnie w Azji Mniejszej i na południu Europy. Liście jego skórzaste i nieopadające służą pod nazwą *liści bobkowych* jako przyprawa kuchenna. Używają ich też jako środka podniecającego; w większej ilości działają jak narkotyk. Kwiaty niepozorne. Owocem wawrzynu są jagody, których ziarno zawiera olej używany w weterynarji.

Wawrzyniak *Piotr*, ksiądz, znakomity działacz społeczny w Poznańskiem, patron Związku spółek zarobkowych, ur. 1849 r., um. 1910 r. w Mogilnie gdzie był proboszczem od 1898 r. Patronem Związku spółek został w 1891 r. Gdy obejmował to stanowisko, było w Poznańskiem 76 spółek, liczących 27.600 członków, 3 miljony udziałów, 12½ milj. depozytów, 1¼ milj. rezerw. W chwili śmierci ks. Wawrzyniaka należało do Związku 248 spółek ze 124.000 członków, 23 milj. udziałów, 200 milj. depozytów, 10 milj. rezerw, a Bank Związku, założony w 1885 r., posiadał 40 milj. majątku. Ks. Wawrzyniak był także prezesem kilku innych instytucji ekonomicznych i społecznych. Zasługi jego na polu ekonomicznem są nieocenione.

Waza—ród królewski, który panował od r. 1525 do r. 1818 w Szwecji, a od r. 1587 do r. 1668 w Polsce. Królowie polscy: Zygmunt III, synowie jego Władysław IV i Jan Kazimierz pochodzili z tego rodu.

Waza (z łac.) — naczynie głębokie

o kształtach ozdobnych w rodzaju misy z wygiętymi bokami i brzegami.

Fig. 100. Ks. Piotr Wawrzyniak.

Ważka — owad stanowiący rodzinę z rzędu *prostoskrzydłych ziemnowodnych.* Ciało ma wydłużone, stawowate, rożki krótkie, skrzydła siatkowate. Owad dojrzały mieszka na lądzie, gąsienica—w wodzie przez 10 — 11 miesięcy. Ważki są drapieżne, żywią się słabszymi owadami, które chwytają w locie. Do bardziej znanych u nas ważek należą: szklarz, łątka i ważka płaska.

Wąchock—osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, dawniej miasteczko zamożne, po zniszczeniu przez Rakoczego w r. 1656 nie podniosło się już z upadku. Był tu wspaniały klasztor Cystersów, założony w XII wieku, obecnie część jego odrestaurowana mieści szkołę średnią.

Wąglik, ob. *Karbunkuł.*

Wągrowiec — stare miasto polskie w Poznańskiem, leży nad rzeką Wełną. Był tu słynny klasztor Cystersów, przeniesiony (w XIV w.) z Łekna do Wągrowca; stąd pochodził ksiądz Jakób Wujek.

Wągry, ob. *Tasiemiec.*

Wąsosz—osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Szczuczyńskim. Istniał tu niegdyś zamek królewski, którego szczątki zaledwie jeszcze są widoczne.

Wąsy — włosy porastające górną wargę człowieka i zwierząt. W botanice *wąsami* nazywają się organy nitkowate, pojedyńcze lub rozgałęzione, wyrastające na łodygach.

Wątłusz, ob. *Dorsz.*

Wątroba — duży narząd, położony w jamie brzusznej po prawej stronie, pod łukiem żebrowym, obok żołądka, pod przeponą. Wątroba jest barwy brunatnej, powierzchnię ma gładką, a dzieli się na dwie części: większą prawą i mniejszą lewą. Na dolnej jej powierzchni umieszczony jest pęcherzyk żółciowy, w którym zbiera się zapas żółci, wydzielanej przez wątrobę. Przez wątrobę przechodzi z kiszek część krwi, obładowanej materjałami odżywczymi, które zostają złożone w wątrobie na zapas; korzysta z nich następnie organizm w miarę potrzeby.

Wątroba siarczana—mieszanina rozmaitych siarków potasu. Przedstawia się w postaci bezkształtnej masy, wątrobianego koloru, którą czuć siarkowodorem. Otrzymują ją przez topienie w tyglach żelaznych węglanu potasu z siarką. Używa się do otrzymywania siarkowodoru, do strącania siarków metali ciężkich, do czernienia srebra, jako lek w chorobach skórnych i t. p.

Wątrobowce — klasa roślin zarodnikowych, bądź plechowatych, bądź liściastych, spokrewnionych z mchami; rosną one w miejscach wilgotnych, cienistych, często także na korze drzew.

Wąwolnica — osada w pow. Puławskim, gub. Lubelskiej. Kazimierz W. zbudował tu zamek i miasto opasał

murem. W połowie XVII w. miasto upadło zupełnie.

Wąwóz — wąskie przejście między górami, głęboka i wąska dolina o spadzistych ścianach. Zazwyczaj powstaje pod żłobiącem działaniem wód górskich.

Wąż, ob. *Węże.*

Weba — najpiękniejsze i najcieńsze płótno lniane.

Weber: 1) *Jerzy*, ur. 1808 r., um. 900 r., historyk niemiecki, którego podręczniki historji powszechnej doczekały się w Niemczech przeszło 20 wydań i były tłumaczone między innymi i na język polski. 2) *Karol Marja*, ur. 1786 r., um. 1826 r., znakomity niemiecki kompozytor muzyczny, napisał kilka oper, z których u nas znany tylko „Wolny strzelec".

Weda (sanskr., dosł. wiedza)—święte księgi Hindusów, najdawniejsze zabytki piśmiennicze sanskrytu, obejmujące pieśni, hymny i modlitwy.

Wedekind *Frank*, wybitny dramaturg niemiecki, ur. 1864 r., znany także jako autor dramatyczny.

Wedeta albo *wideta* (z fran.)—posterunek, warta jazdy, złożona z kilku jeźdźców.

Wegetacja (z łac.) — wzrost roślin, życie roślin, roślinność. *Wegetować* — rosnąć, wzrastać; żyć z dnia na dzień, wlec żywot.

Wegetarjanizm czyli *jarstwo*—sposób żywienia się wyłącznie pokarmem roślinnym.

Wegner *Leon*, ur. 1824 r., um. 1873 r., historyk polski, ogłosił kilka dzieł, dotyczących dziejów Polski z końca XVIII wieku.

Wejmar — miasto w Niemczech, rezydencja książąt sasko-wejmarskich, liczy 25.000 mieszkańców.

Weksel (z niem.) — ujęte w formę prawną pismo, którego mocą jedna osoba bierze na siebie obowiązek bądź sama, bądź przez osobę drugą zapłacić trzeciej sumę, którą w gotowiźnie lub w innej walucie (wartość) odebrała. Ze stanowiska ekonomicznego weksel jest środkiem wypłat, opartym na zaufaniu (kredycie). Jeśli weksel zawiera zobowiązanie wypłaty jednej osoby na rzecz drugiej, bez pośrednictwa innej, natenczas nazywa się suchym, prostym, czyli *sola wekslem;* jeśli trzy osoby wpływają do wekslu: 1) wystawca, który poleca wypłatę i podpisuje, 2) biorący, posiadacz, t. j. ten, na czyją korzyść weksel wystawiono, i 3) wskazany, na którego wystawiono i który do wypłaty się zobowiązuje, a nadto jeśli ciągnienie odbywa się z jednego miejsca na drugie, weksel nazywa się ciągnionym, czyli *trattą.* Obowiązujące obecnie prawodawstwa w różny sposób określają formalności wekslowe; powszechną atoli cechą wekslu jest, że musi odpowiadać przepisom, przez prawo wskazanym, czyli że forma wystawienia zobowiązania nie zależy od dobrej woli stron, lecz od przepisów z góry ustalonych. Nie każdy więc oblig długu jest wekslem i tylko oblig, obleczony w formę wekslu, ma jego następstwa prawne, czyli te przywileje, które w interesie handlu zostały dla wekslu zawarowane. U nas weksel suchy musi być ściśle datowany, wyrażać sumę, która ma być wypłacona, nazwisko tego, na czyje *zlecenie* jest wystawiony, termin wypłaty i walutę dostarczoną. Każdy weksel może być ustępowany i przelewany za pomocą tak zw. *indosu.* Indos pisze się na odwrotnej stronie wekslu; indosów takich może być liczba nieograniczona. Za pomocą indosu posiadacz wekslu ustępuje go osobie innej, która w razie niewypłacenia waluty przez wystawcę, musi się zwrócić po należność do ustępującego (*indosanta*).

Welawa—miasto nad Pregołą w Prusach Wschodnich, pamiętne pokojem welawskim r. 1657, mocą którego ustał stosunek lenny książąt pruskich do królów polskich.

Welehrad—niegdyś stolica państwa wielkomorawskiego, zburzona przez

Madziarów, leżała prawdopodobnie tam, gdzie obecnie miasto Węgierskie Hradyszcze.

Wellington *Artur Wellesley,* znakomity generał angielski, r. 1815 zwyciężył Napoleona I pod Waterloo. Ur. r. 1769, um. r. 1852.

Wells *Herbert Jerzy* — wybitny powieściopisarz angielski, ur. 1866 r., twórca powieści naukowo-fantastycznych i obyczajowych. Kilka utworów Wells'a przetłumaczono na język polski.

Welocyped—lekki wózek, poruszany przy pomocy nóg. Zależnie od tego, czy welocyped ma dwa lub trzy koła, nadajemy mu nazwę bicykla lub trycykla. W ostatnich czasach najbardziej rozpowszechnił się *bicykl,* czyli z angielska nazywany u nas *rower* (o dwu kołach równej wysokości, po polsku kołowiec). Bicykl zaś, składający się z dużego koła przedniego i tylnego małego, wyszedł zupełnie z użycia. W ostatnich latach zjawiły się welocypedy, poruszane nie siłą nóg jeźdźca, lecz motorem mechanicznym, naftowym albo benzynowym. Są one znacznie cięższe od zwyczajnych, ale osiągają szybkość 50 kilometrów na godzinę.

Weloński *Pius* — współczesny rzeźbiarz polski, dyrektor szkoły rysunkowej w Warszawie, twórca wielu cennych rzeźb, jak: „Gladjator", „Prometeusz", „Sclavus saltans", stacji Męki Pańskiej na Jasnej Górze i in.

Wełna — rzeka w W. Ks. Poznańskiem, bierze początek w jeziorze Wierzbiczany, w pow. Gnieźnieńskim, przebiegłszy 95 klm., wpada do Warty pod Obornikami.

Wełna — przędziwo, składające się z obciętych (ostrzyżonych) włosów różnego gatunku owiec; włosy te są cienkie, długie, mocne, nie łamiące się, wskutek tego zdatne do wyrobu różnych tkanin, zwanych ogólnie wełnianemi. Tu należą rozmaite gatunki tkanin, jak: kaszmiry, flanele, filce, korty, kamgarny. Rozróżniamy dwa gatunki wełny: 1) z włosem krótkim delikatnym, mniej skręconym; tu należy wełna, otrzymywana z t. zw. merynosów; 2) z włosem długim, grubym, skręconym. Wogóle dobroć wełny zależy głównie od rasy zwierzęcia, z którego została zdjęta. Oprócz wełny z baranów, znamy jeszcze inne gatunki wełny, jak: *angorska,* o włosie bardzo długim (18 — 20 cm.), delikatnym, białym i świecącym, otrzymywana z kóz angorskich, żyjących w Azji Mniejszej; używają jej na wyrób najdelikatniejszych materjałów wełnianych. *Wełna tybetańska* lub *kaszmirowa,* otrzymywana z kóz żyjących w górach Azji środkowej. Wyrabiają z niej towary, znane pod nazwą tybetów, kaszmirów (szale kaszmirowe). *Wełna alpagowa,* otrzymywana z lam, żyjących w Peru. Barwę ma żółtawą. Wyroby z niej noszą nazwę alpagowych.

Wełnianka—rodzaj roślin *jednoliścieniowych,* z rodziny *ciborowatych.* Rosną zwykle w miejscach bagnistych i na łąkach torfowych; u nas są dwa gatunki: *wełnianka wielokłosowa* i *wełnianka jednokłosowa.* Kłosy ich okryte są wełnistym puchem białym, otaczającym owoce.

Wenden czyli *Kieś*—starożytne miasto w Inflantach, niegdyś stolica zakonu Kawalerów mieczowych, później województwa i starostwa wendeńskiego.

Wendowie zwani także *Wenedami*—lud pochodzenia słowiańskiego, mieszkał między Łabą i Wisłą na obszarze od morza Baltyckiego do Czech. Resztki Słowian tych w górnych i dolnych Łużycach do dziś zwane są przez Niemców „Wenden".

Wenecja—miasto, zbudowane na lagunach, t. j. wysepkach, utworzonych przez namuł morza Adrjatyckiego, należy do najpiękniejszych miast na świecie; liczy 160.000 mieszkańców. Wenecja powstała w wieku V, gdy podczas napadu Hunnów mieszkańcy Włoch północnych skryli się przed nimi na owe wysepki; po upływie kilku wieków

wzniesiono tam prześliczne miasto. Ulic w niem niema, oprócz wąskich przejść i kilku placów; komunikacja odbywa się gondolami (łodzie) po kanałach, nad którymi stoją domy. Z tych kanałów największy t. zw. *Canale grande,* zdobią pałace dawnych rodów weneckich. Dokoła placu św. Marka skupiły się największe budowle Wenecji: starożytna katedra św. Marka z wieku XI, pa-

Fig. 101. Pałac dożów w Wenecji.

łac dożów, bibljoteka, słynna dzwonnica (campanilla) i t. d. Wenecja stanowiła dawniej rzeczpospolitą, której podlegały liczne wyspy i miasta nad morzem Śródziemnem. Handel morski ze Wschodem zbogacił rody weneckie i uczynił Wenecję pierwszą potęgą morską; rządy miasta spoczywały w rękach tych wielkich rodów, które tworzyły t. zw. Wielką Radę; z niej wybierano corocznie wszystkich urzędników i Senat. Na czele władzy wykonawczej, t. zw. Signorji (Siniorji) stał dożywotni *doża;* władzą kontrolującą była Rada dziesięciu. W r. 1797 zajął Wenecję Napoleon I; na kongresie wiedeńskim otrzymała ją Austrja, a w r. 1866 została Wenecja przyłączona do królestwa włoskiego.

Wenera, ob. *Wenus.*

Weneryczne choroby—choroby zaraźliwe, udzielające się przy obcowaniu płciowem; wśród nich naczelne miejsce, ze względu na swą siłę niszczącą zajmuje *syfilis;* należą tu także *tryper* i *szankier.*

Wenezuela, ob. *Venezuela.*

Wentyl — wogóle otwór, służący do przepuszczania (wypuszczania, wpuszczania) pary, gazów, powietrza. Bywa zamykany klapami lub kranami różnej konstrukcji.

Wentylacja — przewietrzanie, przewiewanie, odświeżanie powietrza w budynkach. *Wentylator* — przewiewnik, przyrząd do wpuszczania świeżego powietrza.

Wenus: 1) bogini miłości i piękności, czczona przez starożytnych Greków (pod nazwą Afrodyty) i Rzymian. 2) Planeta, okrążająca słońce, znajduje się bliżej słońca niż ziemia. Na niebie widać ją jako gwiazdę bardzo jasną zawsze w pobliżu słońca. Nazywają ją *gwiazdą poranną,* gdy wschodzi na krótko przed słońcem, a *wieczorną,* gdy zachodzi wkrótce po zachodzie słońca.

Weny, ob. *Żyły.*

Weranda—przybudowanie przy domu w rodzaju altany, otwartej nazewnątrz lub oszklonej.

Weratryna—alkaloid, zawarty w nasionach ciemierzycy. Wydobyta stamtąd przedstawia się jako biały krystaliczny proszek, o ostrym smaku i nadzwyczaj trujących własnościach.

Werbel — bęben wojskowy, tryl na bębnie, powstający z szybkich uderzeń obu pałeczkami.

Werbena, ob. *Witułka.*

Werbować (niem.)—zaciągać do wojska, namawiać. Dziś już werbowanie pozostało tylko w Anglji i w Stanach Zjednoczonych Ameryki.

Werdykt (łac.) — wyrok, orzeczenie sądu przysięgłych, że oskarżony dopuścił się pewnego czynu, lub że jest winien spełnionego przestępstwa.

Wereszczagin *Bazyli,* malarz rosyjski, ur. r. 1842, zdobył sobie rozgłos obrazami, przedstawiającymi wielkie okrucieństwa i okropności wojny, na które malarz ten patrzył sam, biorąc udział w wojnie rosyjsko-tureckiej z r.

1877. Zginął w r. 1904 podczas bitwy morskiej koło Portu Artura.

Wereszczyński *Józef*, biskup kijowski, znakomity mówca, napisał kilka dzieł, w których popierał myśl zaludnienia Ukrainy i wyparcia Turków z Europy. Um. r. 1599.

Werki — majątek i pałac w nader malowniczem położeniu nad brzegiem Wilji, o milę od Wilna.

Wernic *Henryk*, ur. 1829 r., um. 1905 r., zasłużony pedagog polski, oprócz dzieł z zakresu wychowania tłumaczył także wiele dzieł naukowych.

Werniks—pokost, płyn przezroczysty, oleisty lub żywiczny, szybko schnący, służy do pokrywania przedmiotów powłoką chroniącą je od zniszczenia.

Wernyhora — kozak, lirnik ze wsi Dmytrykówki za Dnieprem. Świętobliwością życia, natchnieniem poetyckiem, taki zyskał rozgłos pomiędzy ludem, że z dalekich stron zbiegano się do niego po rady i przepowiednie, które zwykle dawał we śnie magnetycznym. Przybył Wernyhora 1766 r. w granice Rzeczypospolitej i osiadł we wsi Makiedonówce, w starostwie Kaniowskiem. Tam przepowiedział koliszczyznę, potem zjazd w Kaniowie i jego następstwa. Starosta korsuński, Suchodolski spisał starannie wszystkie przepowiednie starego lirnika; większość ich, a mianowicie tyczące się wypadków panowania Stanisława Augusta (rozbioru Polski), jak również wyprawy Napoleona I do Rosji, jego upadku i niewoli na wyspie, sprawdziły się co do słowa. Wernyhora stał się postacią legendarną, opiewaną przez naszych poetów, malowaną przez malarzy (Matejko).

Werona — miasto i twierdza w północnych Włoszech, nad Adygą, posiada wspaniałe pomniki sztuki włoskiej i teatr z czasów rzymskich. Niegdyś było stolicą Teodoryka W., potem siedzibą książąt Skaligierów, od r. 1815 do 1866 należało do Austrji.

Weronika św.—podług legendy jedna z kobiet, towarzyszących Chrystusowi Panu na Golgotę; ona to chustką swą otarła pot i krew z twarzy Zbawiciela i na chuście zostało odbicie twarzy Jego.

Werra—rzeka w Niemczech, która łączy się z Fuldą i tworzy razem rzekę Wezerę, wpadającą do morza Niemieckiego.

Wersal, ob. *Versailles*.

Werset — wiersz lub kilka wierszy tekstu, stanowiących pewną całość myślową (np. w Biblji).

Wersja (łac.) — przekład, sposób przedstawienia rzeczy, odmiana w opowiadaniu jakiegoś wydarzenia albo w wydrukowaniu jakiegoś tekstu.

Werszek — rosyjska miara długości, szesnasta część arszyna = 4 $4/9$ centymetra.

Weryho: 1) *Władysław*, ur. 1867 r., redaktor *Przeglądu filozoficznego* w Warszawie, oprócz prac z zakresu filozofji zebrał i wydał podania ludowe łotewskie i białoruskie. 2) Siostra jego *Marja*, nauczycielka w Warszawie, jest autorką licznych książek dla dzieci i młodzieży oraz podręczników metodycznych.

Wespazjan, ur. 9 r. po Chrystusie, panował od r. 69 — 79 po Chr. jako cesarz rzymski, zbudował w Rzymie wspaniały cyrk (Coloseum), uporządkował państwo, wspierał oświatę i nauki.

Westa—bogini niewinności i domowego ogniska u dawnych Rzymian; przez Greków zwana *Hestja*.

Westalka—dziewica-kapłanka, strzegąca wiecznego ognia w świątyni Westy. W Rzymie było ich sześć; wchodziły w służbę bóstwa w 10-m roku życia; po dojściu do roku 40 mogły się od kapłaństwa uwolnić i wyjść za mąż; przed tym terminem karane były śmiercią za każdy zamiar małżeństwa.

Westfalja — prowincja Prus, leży w zachodnich Niemczech, między Wezerą na wschodzie a prowincją Nadreńską na zachodzie, ma 20.000 kilometrów kw. a $3^1/_2$ miljona mieszkańców; jest górzysta. W miastach: Münster i Bielefeld rozwinął się przemysł lniany. W zagłębiu rzeki Ruhr (dopływu Renu) są niezmiernie bogate kopalnie węgla kamiennego i żelaza, dzięki którym powstał przemysł fabryczny w miastach Dortmund, Bochum i Hagen. Ten okręg przemysłowy jest bardzo gęsto zaludniony (pracuje w nim blisko 200.000 robotników polskich, którzy mają tam swoje towarzystwa a nawet i pisma).

Westminster — opactwo z kościołem św. Piotra w Londynie, zwane tak od dzielnicy, w której leży; arcydzieło stylu gotyckiego, jest miejscem koronacji i pogrzebów królów angielskich. Są tu także pomniki znakomitych i zasłużonych Anglików.

Wesz — owad bezskrzydły z rzędu półpokrywych, o krótkich rożkach, wysuwalnym smoczku, oczach małych, nie siatkowatych, nogach krótkich, zakończonych kleszczykami; odwłoku wielkim, szerokim i miękkim. Żyje pasorzytnie na ciele niechlujnych ludzi i zwierząt, przyczepiony kleszczykami do włosów; żywi się krwią. Rozwija się bez przeobrażeń.

Weteran — stary wysłużony i zasłużony żołnierz. W znaczeniu przenośnem nazywają tak wogóle tych, którzy przez długie lata służby publicznej zdobyli pewne zasługi.

Weterynarja (*konowalstwo*) — nauka o chorobach zwierząt i ich leczeniu, zwłaszcza zwierząt domowych; polega na tychże samych zasadach, co medycyna, ten że sam ma zakres i podział i podobne przechodziła koleje, chociaż z wielu powodów mniej dokładnie jest opracowana.

Weychertówna *Władysława* (z męża *Szymanowska)*, ur. 1874 r., nauczycielka, wydała „Stylistykę oraz teorję prozy i poezji do użytku szkolnego", „Krótki zarys piśmiennictwa polskiego" i inne.

Weyssenhoff *Jan*, ur. 1774 r., um. 1848 r., generał polski w r. 1831, później rolnik; zostawił ciekawe pamiętniki.

Weyssenhoff *Józef*, baron, wybitny powieściopisarz polski, ur. 1860 r., studja uniwersyteckie odbywał w Dorpacie; od r. 1891 do 1896 r. był redaktorem *Biblioteki Warszawskiej;* pisze powieści i nowele, nacechowane wielkim artyzmem, z których wymienimy: „Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego", „Sprawa Dołęgi", „Syn marnotrawny", „Dni polityczne", „Unja", „Hetmani", „Soból i panna", nowele „Znaj pana" i w. in. J. Weyssenhoff jest ponadto poetą dużej miary, o czem świadcz wydany niedawno tom jego utworów p. t. „Erotyki".

Wezera — rzeka w Niemczech, powstająca z połączenia Fuldy i Werry, które zlewają się poniżej Kassel; w pobliżu Bremy uchodzi do morza Niemieckiego.

Wezuwjusz — wulkan pod Neapolem we Włoszech, wznosi się do wysokości 1282 metrów nad poziom morza. Straszny jego wybuch w r. 79 po Chr. zasypał miasta Pompei, Herculanum i Stabiae. Obecnie wybucha on bardzo często, ale mniej silnie.

Wezykatorja — plaster ze sproszkowanych kantaryd; po kilko-godzinnem przyleganiu do skóry, wywołuje duży pęcherz, napełniony płynem surowiczym. Używamy go przy zapaleniach głęboko umieszczonych narządów —dla wywołania działania odciągającego.

Wezyr — minister w Turcji; *wielki wezyr*—pierwszy minister.

Węch, ob. *Powonienie*.

Węclewski *Zygmunt*, ur. r. 1824, um. r. 1887, przełożył na język polski dzieła trzech najwybitniejszych dramaturgów greckich: Eschylosa, Eurypidesa i Sofoklesa; wydał „Słownik łacińsko-polski" i „grecko-polski" i podręcznik literatury greckiej.

Wędka, *węda*—przyrząd rybacki do połowu ryb, składa się z długiego, giet-

kiego kija, na którego cieńszym końcu przywiązany jest sznur cienki, jedwabny lub z włosów końskich, zakończony stalowym haczykiem. Na haczyk zakłada się przynętę.

Wędrówki narodów — najścia ludów zbrojnych z Azji na Europę i pochody ich po Europie z północy na południe, ze wschodu na zachód, a w razie rozbicia — i w kierunkach przeciwnych. Trwały te gminoruchy przez kilka wieków; zaczęły się jeszcze w końcu II w. przed Chr., ponowiły się w półtrzecia wieku później i po przerwie dwuwiekowej od końca IV w. po Chr. trwały prawie ciągle do IX w. Największymi burzycielami z pośród tych najeźdźców byli germańscy Ostrogotowie, Wizygotowie, Wandale i Allemanowie, oraz mongolscy Hunnowie. Powstawały wówczas nowe państwa, które chrześcijaństwo brało pod swój ster, a z tumanu tych przewrotów wyłoniła się nowa Europa.

Wędzidło — pręt żelazny przymocowany do tręzli lub uzdeczki, służy do kierowania koniem.

Węgiel—pierwiastek, metaloid, symbol chemiczny *C* (*Carbo*). Występuje w przyrodzie bardzo obficie, zarówno w stanie wolnym jak i w związkach. W stanie wolnym spotyka się w różnych postaciach: jako djament, grafit, różne gatunki węgla kopalnego (antracyt, węgiel kamienny, węgiel brunatny lub lignit, torf). Możemy go także otrzymać sztucznie, przez niedostateczne spalenie związków bogatych w węgiel, jak drzewo, smoły, żywice, nafta i t. p. Do tej kategorji postaci wolnego węgla należą: sadze, węgiel drzewny, węgiel kostny, koks. Poza tem węgiel spotyka się w naturze w postaci licznych związków. Przedewszystkiem ciała wszystkich istot żyjących są to przeważnie związki węgla; węgiel w postaci węglanów, jak wapień, marmur, kreda, dolomit tworzy poważną część zwierzchnich warstw skorupy ziemskiej; w postaci różnego rodzaju węglowodorów, jak nafta, oleje skalne, asfalt, ozokeryt, stanowi również poważne pokłady w ziemi. Do tego należy dodać kwas węglowy w powietrzu i w wodzie. Węgiel wolny ważny jest przedewszystkiem z dwuch względów: 1) stanowi konieczną część składową ciał ludzi, zwierząt, roślin i ich pokarmów, 2) służy jako materjał do produkowania ciepła oraz światła. Poza tem węgiel czysty posiada bardzo małe zastosowanie. Zato związki jego, wypełniające sobą cały dział chemji, t. zw. *chemję organiczną* czyli chemję związków węgla — posiadają bardzo wielkie znaczenie w gospodarstwie człowieka i przyrody; dość wspomnieć barwniki, żywice, olejki pachnące, etery, alkohole, kwasy organiczne, garbniki i t. d. i ich liczne zastosowanie w przeróżnych gałęziach przemysłu, w medycynie, w gospodarstwie domowem.

Węgiel brunatny czyli *lignit*—materjał podobny do węgla kamiennego, różniący się od niego tem, iż zawiera w sobie mniej wolnego węgla, a więcej jego związków; stąd posiada barwę nie czarną, lecz przypominającą raczej stary torf. Pali się gorzej od węgla kamiennego; daje dużo dymu i popiołu a mniej ciepła. Tak samo, jak węgiel kamienny, znajduje się w ziemi w postaci pokładów, które utworzyły się ze szczątków roślin przedpotopowych.

Węgiel drzewny — jest to drzewo zwęglone przy niedostatecznym przystępie powietrza bądź w kopcach, przykrytych ziemią, bądź w piecach specjalnych, używanych do suchej destylacji drzewa.

Węgiel kamienny—mieszanina czystego, bezkształtnego węgla z różnego rodzaju jego związkami, oraz wodorem, azotem, tlenem i siarką. Ogrzewając mocno węgiel kamienny bez przystępu powietrza, rozdzielamy te dwie składowe: związki węgla ulatniają się w postaci gazu oświetlającego i smoły gazowej, zaś bezkształtny węgiel pozostaje w postaci koksu. Węgiel kamienny, zarówno jak antracyt i węgiel brunatny, są to na pół zwęglone szczątki roślin przedpotopowych, ściśnięte ciężarem spoczywającej na nich ziemi. Pokłady jego spotykają się w różnych miejscach, rzadko na powierzchni, najczęściej w głębi. Używa się głównie na opał, a następnie do fabrykacji gazu oświetlającego i smoły gazowej.

Węgierski *Kajetan Tomasz*, ur. r. 1755, um. r. 1787, głośny w swoim czasie poeta satyryczny, napisał większy utwór „Organy" i szereg drobnych uszczypliwych wierszy, kilka bajek i t. p.

Węglany—połączenie kwasu węglowego z zasadami innych pierwiastków. Do najważniejszych należą: węglan sodu (soda), potasu (potaż), wapna (marmur, kamień wapienny, kreda), magnezu (magnezyt, dolomit), ołowiu (biel ołowiowa), miedzi (malachit, azuryt).

Węglowa formacja, ob. *Pokłady*.

Węglowodany — związki węgla, wodoru i tlenu, w których dwa te ostatnie znajdują się w takim samym stosunku ilościowym, w jakim tworzą wodę, t. j. że na jeden atom tlenu przypadają dwa atomy wodoru. Tu należą: cukry, krochmal, drzewnik, gumy. Większość ich jest pochodzenia roślinnego.

Węglowodory—związki węgla z wodorem w różnych stosunkach: metan, etan, etylen, benzol, antracen — są to węglowodory; te z nich, które zawierają mniej węgla, są lotne, te, które posiadają go więcej — płynne, te, w których stosunek węgla jest bardzo duży (np. parafina), przedstawiają się jako ciała stałe.

Węglowy czyli *węglany kwas* lub *bezwodnik węglowy* jest dwutlenkiem węgla; powstaje przez spalenie węgla lub ciał organicznych, zawierających węgiel, w tlenie lub powietrzu atmosferycznem. Jest to gaz bezbarwny, bez woni i smaku, pod silnem ciśnieniem skrapla się na ciecz bezbarwną. W przyrodzie bardzo rozpowszechniony, znajduje się w powietrzu atmosferycznem, w wodach źródlanych i mineralnych, szczególnie w szczawach; tworzy się przez spalenie węgla i ciał organicznych; wydzielają go ludzie i zwierzęta przy oddychaniu, nadto wydziela się przy fermentacji i gniciu ciał organicznych. W połączeniu z tlenkami różnych pierwiastków tworzy sole zw. *węglanami;* ciała zapalone gasną w bezwodniku węglowym; istoty żyjące duszą się w nim; oddychanie powietrzem zawierającem dużą ilość bezwodnika węglowego, jest szkodliwe.

Węgorz—ryba koścista miękkopłetwa, z postaci podobna do węża, ciało ma wałkowate, okryte śliską skórą z drobnemi łuskami; płetw brzusznych nie ma wcale, piersiowe—umieszczone tuż za głową; kość grzbietowa ciągnie się bez przerwy do ogona i spodem łączy się z podogonową; szczeliny skrzelowe bardzo małe, grzbiet barwy ciemno-niebieskiej lub oliwkowej, brzuch biały. Węgorz zamieszkuje rzeki całej prawie Europy. Mięso jego jest bardzo smaczne, ale tłuste i z tego powodu trudno strawne; jada się je świeże, marynowane lub wędzone.

Węgrów—miasto powiatowe w gub. Siedleckiej, na prawym brzegu rzeki Liwca, było niejednokrotnie widownią napadów i bojów. Zostając w posiadaniu Kiszków, żarliwych stronników protestantyzmu, Węgrów stał się jednem z główniejszych ognisk propagandy reformatorskiej. W r. 1863 odbyła się pod Węgrowem krwawa walka, podczas której miasto ucierpiało wiele.

Węgry stanowią wschodnią połowę Austro-Węgier (ob. Encyklopedja t. I, str. 126, fig. 40); składają się z Węgier właściwych, Siedmiogrodu i Kroacji-Sławonji, obejmują 325.000 klm. kw. i liczą 21 miljonów mieszkańców. Węgry właściwe rozciągają się od podnóża Alp na zachodzie do Siedmiogrodu na wschodzie, od Drawy i Dunaju na po-

łudniu po główny grzbiet Karpat na północy. Środkiem kraju płynie Dunaj, do którego uchodzi karpacka Cisa. Góry Karpackie z węgierskiej strony obfitują w połaci zachodniej w złoto i żelazo, w części wschodniej (Marmarosz) w sól kamienną. Na południowo-zachodniej granicy Węgier ciągnie się aż po Dunaj pod Wacowem, a równolegle do jeziora Balaton, grzbiet gór zwany Lasem Bakońskim. Reszta kraju u podnóża gór jest t. zw. Małą niziną z bagnami Hansag i jeziorem Nezyderskiem, a nad Dunajem i Cisą t. zw. Wielką niziną węgierską. Niziny węgierskie są niezmiernie żyzne, ale miejscami, z powodu braku deszczów, stepowe. Kraj zamieszkuje różnorodna ludność: na północy Słowacy i Rusini, na wschodzie Rumuni, na południu Kroaci i Serbowie, na wschodzie Niemcy, w środku przeważnie Węgrzy. Żydzi doszli w Węgrzech do wielkiego znaczenia. Węgry są krajem przedewszystkiem rolniczym. Płody górnicze są znaczne; górnictwo jednak znajduje się w początkach. Fabryczny przemysł wzrósł dopiero w ostatnich latach. Stolica Węgier, Budapeszt leży nad Dunajem; inne ważne miasta: Szegedyn nad Cisą, Szabadka i Debreczyn na stepach, Temeszwar w Banacie; Fiume jest portem. *Dzieje.* Madziarowie czyli Węgrzy, którzy w IV wieku pojawili się nad Cisą i Dunajem, należą do ludów fińsko-mongolskich. Z okolic poduralskich zeszli oni naprzód w krainę między Donem i Dnieprem, a potem w kraje naddunajskie. Łupieskie ich napady sięgały aż w głąb Niemiec; dzicz madziarska rozlała się szeroko po Europie, niosąc mord i pożogę. Wedle legendy narodowej, wybrali oni już podczas wędrówki naczelnym swoim wodzem i księciem Arpada. Arpadowie panowali w Węgrzech do r. 1301. Po klęsce na Lechowem polu (r. 955), którą zadał im cesarz Otto I Wielki, rozłożyli na stałe obóz swój w dzisiejszych Węgrzech. Właściwym założycielem państwa węgierskiego był św. Stefan I (998 — 1038), który zajął także Siedmiogród i Słowaczyznę. Jeszcze za życia ojca swego, Gejzy przyjął chrzest święty, przyczynił się też niemało do rozszerzenia chrześcijaństwa wśród Węgrów, za co otrzymał od papieża Sylwestra II w r. 1000 koronę i tytuł króla apostolskiego, po dziś dzień przez królów węgierskich używany. Za następców jego zdobyli Węgrzy w r. 1091 Kroację i Dalmację. Przez osadzenie chwilowe Kolomana, syna Andrzeja II, na tronie książąt Halickich, zyskali tytuł królów Halicza i Włodzimierza. Dalszy rozwój ich przerwał wprawdzie wielki napad Mongołów w XIII wieku, ale rychło zdołali się po nim dźwignąć. Bela IV przyjął Kumanów czyli Połowców, plemiona pokrewne Węgrom i osiedlił w zamożnych okolicach nad Cisą. Po Arpadach otrzymał tron węgierski dom andegaweński. Z domu tego panowali Karol Robert i Ludwik I Wielki, za którego czasów Węgry osiągnęły największą rozległość (na południe po Serbję i Bułgarję). Ludwik był także królem polskim. Już następca jego, Zygmunt utracił Dalmację (do Wenecji) i zastawił część Spiżu Polsce. Po Zygmuncie panował na Węgrzech mąż jego córki Albrecht Habsburg (1438 — 1439), potem król polski Władysław Warneńczyk i syn Albrechta, Władysław Pogrobowiec (um. r. 1457). Wojny Węgrów z Turkami trwały przez cały wiek XV; odznaczył się w nich Jan Hunyady. Węgrzy wybrali przez wdzięczność królem syna jego, Macieja Korwina (1458—1490), który okazał się znakomitym władcą. O pozyskanie następstwa po nim starał się dom Habsburski i Jagielloński. Naprzód uzyskali tron węgierski Jagiellonowie — Władysław II (1490—1516) i Ludwik II, (1516 — 1526), który poległ w bitwie przeciw Turkom pod Mohaczem; potem Habsburg Ferdynand, syn cesarza Maksymiljana. Ale przeciwne mu stronnictwo wybrało równocześnie królem Jana Zapolyę, wojewodę siedmiogrodzkiego. W spór o koronę wmieszali się Turcy po stronie Zapolyi, wskutek czego rozpoczęły się wojny, trwające przez dwa wieki. Habsburgowie zdołali utrzymać pod swoją władzą tylko zachodnią część państwa. Turcy zabrali całe południowe Węgry wraz z Budą (od r. 1541 do 1686); Siedmiogród nadany synowi Zapolyi (Janowi Zygmuntowi), miał po nim wielu władców (Batorych, Betlen Gabora, Rakoczych i t. d.), którzy zależni byli od sułtana lub wchodzili w układy z Habsburgami. Dopiero pokonanie Turków r. 1683 przez króla Jana III-go Sobieskiego i dalsze zwycięstwa wojsk cesarskich w Węgrzech oddały Siedmiogród (1697) i Węgry pokojem karłowickim r. 1699 królom z domu Habsburgów. Powstanie Franciszka Rakoczego zostało zgniecione w r. 1711, a Węgry połączone z krajami austrjackimi i z Czechami w nierozerwalną całość. W XIX wieku rozwinął się wśród Węgrów znaczny ruch literacki: wystąpili poeci, jak Jan Aramy i Aleksander Petöfi; powieściopisarze: Józef Eötvös i Maurycy Jokai. Na sejmie z r. 1825 utworzyło się stronnictwo narodowe, dążące do umysłowego i ekonomicznego podniesienia Węgier, a niebawem także do przeobrażenia królestwa węgierskiego w nowoczesne państwo konstytucyjne. Na następnych sejmach domagano się już wprowadzenia języka węgierskiego do obrad sejmowych, co też ustanowiono na sejmie w r. 1844. W r. 1848 podnieśli Węgrzy powstanie, które przemieniło się w całoroczną (1849) wojnę. Na czele Węgier stanął Ludwik Kossuth; wojskami dowodzili Polacy: Henryk Dembiński i Józef Bem, a także Węgrzy: Görgey i Klapka. Austrja, pokonawszy z pomocą rosyjską Węgrów (Görgey poddał się pod Villagos 13 sierpnia 1849), krwawo uśmierzyła powstanie. W r. 1860 Węgry połączone z Austrją, otrzymały wspólną konstytucję, ale Węgrzy nie chcieli posyłać posłów swoich do Rady państwa w Wiedniu. Spory stąd wynikłe załatwiła dopiero ugoda, zawarta r. 1867, wedle której monarchja austrjacko-węgierska składa się z dwuch samoistnych państw, t. j. cesarstwa austrjackiego (Cislitawji lub t. zw. Przedlitawji) i królestwa Węgierskiego (Translitawji lub Zalitawji), złączonych ze sobą unją realną w osobie monarchy i umową, tyczącą się wspólnych spraw, których zarząd prowadzą wspólni ministrowie (spraw zagranicznych i wojny). Rada państwa austrjacka i Sejm węgierski wybierają dla tych spraw Delegacje. Na mocy osobnych umów traktują obydwa państwa wiele spraw ekonomicznych i podatkowych według jednakowych zasad.

Węzeł—marynarska miara długości, 15$^1/_2$ metra.

Węże—rząd gromady gadów; węże są beznożne, wałkowate, pokryte zwierzchu łuskami, u spodu tarczkami; paszczę mają rozciągalną, w niej ostre, cienkie zęby, a niektóre z nich na przodzie zęby jadowite, t. j. opatrzone głęboką bruzdą lub kanalikiem, przy końcu otwartym, mającym połączenie z gruczołem jadowym. Język ich widełkowaty, oczy bez powiek. Oddychają płucami przez całe życie; żywią się innemi zwierzętami, które zdusiwszy, w całości połykają. Rozmnażają się przez jaja. Dzielą się na węże niejadowite (zaskroniec, boa) i jadowite (żmija, okularnik).

Wężyk *Franciszek,* ur. r. 1785, um. r. 1862, poeta, odznaczający się czystością i poprawnością języka i piękną formą, brał czynny udział w życiu publicznem Księstwa Warszawskiego, uczestniczył w pracach Towarzystwa Przyjaciół nauk w Warszawie i Towarzystwa naukowego w Krakowie, gdzie osiadł w r. 1838. Najlepszem jego dziełem jest wierszowany opis „Okolice Krakowa".

Whisky (ang., czyt. *wiski*)—wódka ze zboża, żytniówka.

Wiadro—rosyjska miara cieczy, ma 3 garnce 1 kwaterkę i 12 setnych, czyli 3,074 garnca.

Wiadukt (z łac. *viaducta*) — droga wyprowadzona sztucznie, zbudowana na murowanych arkadach, ponad dolinami, bagnami, ulicami i t. p.

Wiano, *posag* — majątek lub suma pieniężna, jaką żona wnosi mężowi.

Wiara—w znaczeniu religijnem jest cnotą nadprzyrodzoną, przez którą mocno wierzymy w Boga i we wszystko, co On objawił. Wszystkie prawdy, które Bóg dał poznać ludziom, są przedmiotem wiary; nie odrzuca ona żadnej, i ktoby powątpiewał dobrowolnie o jednym artykule, o jednym szczególe wiary, ten nie może powiedzieć, że ma wiarę. Wiara, nadzieja i miłość są to tak zwane cnoty teologiczne.

Wiatka — rzeka w Rosji, bierze początek z niewielkiego jeziora w pow. Głazowskim, w gub. Wiackiej; ubiegłszy 1097 klm., wpada do Kamy.

Wiatka — miasto gubernjalne we wschodniej Rosji, nad rzeką Wiatką; liczy 25.000 mieszkańców.

Wiatr—prąd powietrza przebiegający w kierunku poziomym lub lekko względem powierzchni ziemi pochylonym, powstaje wskutek niejednostajnego ogrzewania się atmosfery; powietrze silniej rozgrzane rozszerza się, staje się lżejsze, wznosi się w górę i rozlewa na strony, a dla zastąpienia tego ubytku napływa powietrze z warstw dolnych. Stąd ciągły ruch powietrza.

Wiatrak—motor, poruszany siłą wiatru. Główną częścią składową takiej maszyny są skrzydła, t. zw. *śmigi*, czyli duże płaszczyzny pochylone cokolwiek względem kierunku wiatru, który uderzając w nie od frontu, nadaje ruch obrotowy im oraz osi, około której są umocowane. Siła wiatru może być użyta do rozmaitych celów, np. do mielenia zboża, pompowania wody, do wprawiania w ruch maszyny dynamo elektrycznej i t. p.

Wiatycze — plemię Słowian wschodnich, zamieszkałe nad rzeką Oką w dzisiejszych gubernjach: Kałuskiej, Tulskiej i Orłowskiej, było według Nestora pochodzenia lechickiego.

Wiaziemski *Piotr*, książe, ur. r. 1792, um. r. 1878, poeta rosyjski i krytyk, tłumaczył sonety Mickiewicza i niektóre bajki Krasickiego i Morawskiego na język rosyjski.

Wiaźma — miasto powiatowe w gub. Smoleńskiej, nad rzeką Wiaźmą. Mieszkańcy prowadzą znaczny handel zbożem, siemieniem lnianem i konopnem, łojem i skórami.

Wiąz czyli *brzost* — wielkie drzewo z rodziny *wiązowatych*, rośnie w całej Europie. Wiąz *polny* stanowi główny gatunek; dosięga 25 metrów i więcej. Używają go do wysadzania alei polnych i ogrodowych, jest bowiem wytrwały na zimno i na gorąco, daje przytem gęsty cień. Drewno jego jest mocne i dobrze wytrzymuje wilgoć; używane jest przez kołodziei i tokarzy.

Wibracja, ob. *Drganie*.

Wibrjony, ob. *Bakterje*.

Wici—listy czyli *uniwersały* królów polskich, ogłaszane celem zwołania *pospolitego ruszenia*, do laski lub żerdzi *wicią* przywiązane, pierwotnie przez wojskich ziemskich po województwach roznoszone, a po miastach czytane w głos, później zaś w formie odezw rozsyłane do województw.

Wicina — na Litwie statek do spławiania przedmiotów handlu lub tratwa z drzewa.

Wiciokrzew rośnie dziko w południowej Europie, u nas hodowany jako krzew ozdobny; kwiaty ma białawożółte lub czerwonawe w okrążkach, jagody czerwone. Rośnie i u nas dziko po gajach i lasach wiciokrzew *zwyczajny*, także wisienką zwany. Liście ma okrągłe, kwiaty białawe lub żółtawe, jagody czerwone. Drewno jego bardzo twarde, używane w tokarstwie.

Wiclef, ob. *Wycliffe*.

Widawa — osada w gub. Piotrkowskiej, pow. Łaskim, nad rz. Niecieczą, ma bardzo starożytny kościół parafjalny.

Widłaki—gromada roślin *bezkwiatowych*, naczyniowych. Pędy ich długie, pełzające, są rozwidlone i zaopatrzone w krótkie, gęsto stojące liście. Sposób rozmnażania się widłaków jest taki jak u *paproci*.

Widmo (po łac. *spectrum*) — obraz barwny, powstający przez rozszczepienie się promienia światła na pojedyńcze barwy za pomocą pryzmatu. Barwy te są: czerwona, pomarańczowa, żółta, zielona, niebieska, błękitna i fijoletowa.

Widnokrąg czyli *horyzont*. Znalazłszy się na równem polu lub na morzu, widzimy dookoła siebie linję, w której niebo styka się pozornie z ziemią. Linja ta tworzy koło, nazywane *widnokręgiem* albo *horyzontem*. Zjawisko to ma swą przyczynę w kulistości ziemi, której wypukłość nie pozwala sięgnąć wzrokiem poza granicę, zależną od wzniesienia oka nad poziom.

Wiec—stary wyraz, oznaczający naradę, zgromadzenie. Dziś nazywają tak wielkie zgromadzenia ludowe.

Wieczysta dzierżawa — dziedziczne prawo użytkowania, z ograniczonem prawem postanowienia i zobowiązaniem płacenia rocznie pewnego czynszu dzierżawnego.

Wiedeń, po niem. *Wien*—stolica Austrji i rezydencja cesarza, należy do najpiękniejszych miast Europy; liczy 2.000.000 mieszkańców. Wiedeń leży u stóp góry Kahlenberg, ostatniej odrośli Alp, na szerokiej, żyznej dolinie, nad ramieniem Dunaju, do którego uchodzi w samem mieście rzeczka Wiedenka. W tem korzystnem dla osiedlenia ludzkiego miejscu powstała przed wiekami osada Celtycka *Vindobona*, którą Rzymianie w I wieku po Chrystusie obwarowali i zamienili na rzymską kolonję wojskową. Podczas wędrówek ludów znika osada ta zupełnie i dopiero później w tem samem miejscu powstaje miasto, które od r. 1156 jest stolicą książąt austrjackich. Objęcie krajów austrjackich przez ród Habsburgów (1282 r.) i pobyt ich stały na zamku wiedeńskim przyczyniły się do szybkiego rozwoju miasta, zwłaszcza odkąd Habsburgowie zostali cesarzami, a zarazem królami Czech i Węgier. Wiedeń posiada ogromne zbiory sztuki i liczne starożytności; piękne świątynie, pałace, teatry, gmachy publiczne i pomniki zdobią miasto; jest pierwszorzędnem ogniskiem sztuki muzycznej, ma słynny uniwersytet i politechnikę, jako też wiele innych szkół i zakładów naukowych. Wiedeń jest nie tylko ogniskiem handlu, ale i wykwintnego przemysłu; dostarcza maszyn, jedwabiu, dywanów, wyrobów bawełnianych, fortepianów, biżuterii i t. d.

Wiedeński kongres — zgromadzenie pełnomocników mocarstw wojujących przeciwko Napoleonowi I, obradujące od 20 września 1814 do 10 czerwca 1815 r.; na kongresie tym stosunki polityczne Europy uległy gruntownej przemianie. Kongres wiedeński zajął się, między innemi, sprawą Księstwa Warszawskiego i Saksonji; pierwsza z tych spraw o mało nie doprowadziła do nowej wojny. Zgodzono się wreszcie na ustanowienie pod rządem Rosji Królestwa Polskiego, zwanego Kongresowem, i na podział Saksonji.

Wiejsieje — wieś, dawniej miasto w pow. Sejneńskim, w gub. Suwalskiej, nad wielkiem jeziorem t. n., posiada piękny kościół, wzniesiony w 1562 r. i starożytny pałac.

Wiek: 1) Okres czasu wynoszący sto lat, *stulecie*. 2) Czas życia lub trwania. 3) Starość, lata podeszłe.

Wieland *Krzysztof Marcin*, znakomity poeta niemiecki, ur. r. 1733, um. r. 1813; najważniejsze z pism jego są: poemat „Musarion", romans komiczny

„Abderyci" i wielka epopeja „Oberon".

Wielbłąd — zwierzę ssące z rzędu parzystokopytowych, przeżuwających. Odznacza się silną ale niezgrabną budową. Na grzbiecie ma jeden lub dwa garby tłuszczowe, szyję długą, nogi wysokie, na każdej nodze dwa palce, zakończone małemi kopytkami i połączone grubą podeszwą, ogon krótki z kiścią włosów na końcu, sierść miękką, wełnistą. Wielbłądy są zwierzętami pustyń;

Fig. 102. Dromader i wielbłąd dwugarbowy.

odznaczają się nadzwyczajną wytrzymałością i wstrzemięźliwością; po kilka dni mogą się obchodzić bez wody, jak również znosić brak pokarmu; z tego powodu są dla mieszkańców pustyń skarbem nieocenionym (okręt pustyni). Znane są przeważnie w stanie swojskim lub zdziczałe. Wielbłąd *jednogarbowy* czyli *dromader* wzrostem przewyższa znacznie konia. Zamieszkuje Azję zachodnią i Afrykę północną. Wielbłąd *dwugarbowy*, nieco większy, zamieszkuje Azję środkową.

Wieleń lub *Wielin*—miasto w W. Ks. Poznańskiem nad Notecią. Stał tu zamek, który r. 1107 Bolesław Krzywousty zdobył na Pomorzanach.

Wieliczka—miasto powiatowe w Galicji zachodniej, posiada olbrzymie kopalnie soli kamiennej. Kopalnie te położone pod samem miastem, mają 4 kilometry długości od wschodu na zachód i prawie 1 kilometr szerokości. Podziemia ich dzielą się na 7 pięter, z których najniższe leży około 300 metrów pod powierzchnią ziemi. Liczba robotników zajętych w kopalniach dochodzi do 700, roczna produkcja soli do miljona centnarów metrycznych. Wedle legendy odkryła je św. Kinga. W istocie znano te kopalnie od bardzo dawna, jeszcze za czasów pogańskich, a tylko wydobywanie soli w większych rozmiarach rozpoczęło się za czasów Bolesława Wstydliwego i żony jego Kingi.

Wieliż—m. pow. w gub. Witebskiej, na prawym brzegu Dźwiny. W XIV w. było w posiadaniu Litwy, a potem Polski.

Wielka Brytanja, ob. *Anglja*.

Wielkanoc — największa ze wszystkich uroczystości chrześcijańskich, obchodzona na pamiątkę zmartwychwstania Jezusa Chrystusa. Ponieważ nie było jednostajności w obchodzeniu tego święta w świecie chrześcijańskim, przeto sobór nicejski z r. 325 nakazał obchodzić wielkanoc w pierwszą niedzielę po pełni księżyca, przypadającej po wiosennem porównaniu dnia z nocą. Wskutek tego Wielkanoc nie może przypaść wcześniej, niż dnia 21 marca, ani później, niż dnia 25 kwietnia.

Wielki mistrz — w zakonach rycerskich najwyższy zwierzchnik obieralny.

Wielki Mogoł—tak nazywano władców z mahometańskiej dynastji, panującej w Indjach Wschodnich, a założonej r. 1526 przez Babura, prawnuka Tamerlana. Lubo państwo ich zupełnie się rozpadło, a szach Alam II w r. 1803 ostatki jego utracił, jednakże dynastja

wielkich Mogołów dotąd jeszcze istnieje i pobiera pensję od Anglji. Rezydencją ich jest Delhi, gdzie trzymani są pod ścisłą strażą.

Wielkie Łuki — miasto pow. w gub. Pskowskiej, pamiętne oblężeniem i zdobyciem go przez króla polskiego Stefana Batorego w r. 1580.

Wielkopolska — najstarsza dzielnica Polski. Tu nad Wartą i Notecią, w Kruszwicy, nad brzegami Gopła, powstał pierwszy zawiązek potężnego później i sławnego państwa polskiego; tu w Gnieźnie była pierwsza stolica Polski, skąd władali państwem i bronili go od Niemców dzielni Bolesławowie. Liczne ziemie polskie, jak Sieradzka, Łęczycka i t. d. połączyły się razem w jedno niejako ciało, które od czasu, gdy panowanie polskie sięgnęło daleko na wschód, w wieku XIII, otrzymały nazwę Wielkopolski, niejako największego kraju, od wiek wieków zamieszkanego przez Polaków. W XVI wieku nazywano Wielkopolską zwyczajowo krainę, której granice schodzą się zupełnie z południowemi i zachodniemi granicami dzisiejszego Wielkiego Księstwa Poznańskiego; na północy obejmowała ona nadto graniczny pas Prus Zachodnich; wschodnią granicę tworzyła Wisła powyżej Płocka; stąd szła ona przez Łowicz nad Bzurą po Tomaszów nad Pilicą. Gdy Mazowsze po wymarciu Piastów Mazowieckich r. 1526 złączyło się z Polską, przydzielono je do Wielkopolski.

Wielogłowski *Walery*, ur. r. 1805, um. r. 1865, zasłużony pisarz ludowy, którego dzieła cieszyły się wielkiem uznaniem.

Wielokąt lub *wielobok* — figura geometryczna, ograniczona przez linje proste; kąty przecięcia się linji ograniczających zowią się *kątami* wielokąta (wieloboku), linje zaś ograniczające — jego *bokami*. Każdy wielokąt ma tyleż boków co i kątów. Zależnie od ich ilości odróżniamy: pięciokąty (pięcioboki), sześciokąty (sześcioboki) i t. d. Jeżeli w wielokącie wszystkie jego kąty i boki są sobie równe, to wielokąt taki zowie się *prawidłowym*.

Wielona — miasteczko na Litwie w gub. Kowieńskiej, nad Niemnem, niegdyś warownia przeciw Krzyżakom, o którą ciągle toczono boje. W pobliżu założyli Krzyżacy swoją twierdzę, zwaną Bayersburg lub Friedeberg.

Wielopolski *Aleksander*, ze starego rodu polskiego, na który przeszła ordynacja i tytuł margrabiów Myszkowskich, urodził się r. 1803. W r. 1830 był posłem na Sejm Królestwa Polskiego, a w r. 1831 jeździł z polecenia Rządu Narodowego jako poseł do Anglji. W r. 1846 wydał po francusku głośny w swoim czasie „List szlachcica polskiego do księcia Metternicha" z powodu rzezi galicyjskiej. Pisma polityczne, które ogłosił, zwróciły nań uwagę rządu rosyjskiego. W r. 1861 został 26 marca dyrektorem komisji wyznań i oświecenia a 12 kwietnia komisji sprawiedliwości i prezesem Rady Stanu. Od 8 czerwca 1862 r. do 12 września 1863 był naczelnikiem rządu cywilnego Królestwa Polskiego. Później mieszkał w Dreźnie, gdzie umarł r. 1877.

Wieloryb—zwierzę ssące, przeważnie olbrzymiej wielkości. Zamieszkuje morza, nigdy nie wychodzi na ląd. Zewnętrzną postać ma zupełnie podobną do ryby. Skóra wieloryba jest gruba, przeważnie naga, z nadzwyczaj wielkim

Fig. 103. Wieloryb.

pokładem tłuszczu, głowa wielka, uzbrojona zębami albo wielkimi pasami rogowymi (powszechnie znany *fiszbin*). Nozdrza znajdują się u niektórych wielorybów na najwyższym punkcie głowy:

gdy zwierzę oddycha w zimnem powietrzu, wychodząca wraz z powietrzem przez nozdrza jego para wodna skrapla się, sprawiając wrażenie, jak gdyby zwierzę istotnie wyrzucało nozdrzami strumień wody. Wieloryby mogą długo przebywać pod wodą (według niektórych do $^1/_2$ godziny). Młode przychodzą na świat żywe i karmią się mlekiem matki. Wieloryby żywią się stworzeniami morskiemi (wyjąwszy grupy wielorybów roślino-żernych). Tu należą: 1) z *wielorybów uzębionych:* delfin, narwal, kaszalot. 2) *Wieloryby bezzębne* posiadają zamiast zębów pasy fiszbinowe, ustawione w szczęce górnej w dwa równoległe szeregi; na dolnym końcu pasy te dzielą się na cieńsze włókna. Wieloryby bezzębne są to największe z dziś żyjących zwierząt. Niektóre wieloryby dochodzą do 35 m. długości i 150.000 kg. wagi. Wieloryby te zamieszkują morza północne, trzymają się pojedyńczo lub niewielkiemi stadami. Polują na nie dla tłuszczu i fiszbinu.

Wielościan—w geometrji bryła, ograniczona ścianami, które, przecinając się z sobą, tworzą wielokąty.

Wielożeństwo, ob. *Poligamja.*

Wieluń — miasto pow. w gub. Kaliskiej, stary gród polski, niegdyś stolica *ziemi wieluńskiej,* liczy 9.500 mieszk. Pamiętny jest edykt wieluński z r. 1424, mocą którego wzbroniono kacerzom wstępu do Polski i naznaczono srogie kary za odstępstwo od wiary katolickiej.

Wieniawski *Henryk,* jeden z najznakomitszych skrzypków polskich, ur. r. 1835, um. r. 1880. Brat jego *Józef,* ur. 1837, um. 1912 r., słynny pianista i kompozytor muzyczny.

Wieniawski *Juljan,* pisarz, znany w literaturze naszej pod pseudonimem *Jordana,* ur. 1834 r., um. 1912 r., kształcił się w Marymoncie, brał udział w wypadkach 1863—64 r.; po powrocie z zagranicy, dokąd był po powstaniu wyjechał, od r. 1874 zaczął ogłaszać pełne pogodnego humoru obrazki, jak: „Przygody pp. Marka i Agapita", „Listy Jordana do pana Jana", „Wędrówki delegata", „Z boru i dworu" i w. in. Z pod pióra jego wyszły ponadto liczne komedyjki oraz „Kartki z mojego pamiętnika".

Wieprz — rzeka w Królestwie Polskiem, prawy dopływ Wisły, wypływa z wyżyny Tomaszowskiej, z bagnistego jeziora, płynie przez liczne moczary; jest żeglowna; poniżej Puław, pod twierdzą Iwangrodem uchodzi do Wisły.

Wiernyj — główne miasto obwodu Semireczeńskiego w Azji środkowej, wznosi się na północnym stoku gór Ałtaju, jest siedliskiem gubernatora i arcybiskupa prawosławnego. Należy do Rosji.

Wiersz: 1) Pewna ilość wyrazów wydrukowanych lub napisanych w jednej linji prostej. 2) Forma wyrażania myśli, t. j. układania wyrazów w pewien ciągły tok mowy, zalecający się wdziękiem układu, śpiewnością i rytmem, jakich nie może posiąść nigdy proza. Wiersz ma w sobie wewnętrzną miarę, która mu nadaje muzyczność, podnoszoną jeszcze przez rym.

Wieruszów — osada, dawniej miasto w gub. Kaliskiej w pow. Wieluńskim, nad Prosną. Tutejszy kościół parafjalny, należący do r. 1864 do księży Paulinów, wystawiony był r. 1401.

Wierzba—rodzaj drzew dwuliścieniowych, z rodziny *wierzbowatych.* Lubi przeważnie miejsca wilgotne. Istnieje bardzo wiele gatunków wierzby. Najważniejsze są: *wierzba biała,* o liściach jedwabisto-białawych (wyrasta do 100 stóp); *wierzba krucha,* niewysoka (50 stóp); kory jej używa się do garbowania skór. *Wierzba długolistna* (łozina) daje łozy, z których wyplatają koszyki i t. p. Z zagranicznych piękna jest *wierzba płacząca;* pochodzi z Azji, sadzą ją w parkach. *Wierzba iwa* — w gajach i lasach, dochodzi do 40 stóp wysokości; liście ma wielkie, szerokie, jajowate, tępe, pod spodem obrosłe gęstym, szarym, wełnistym kutnerem.

Wierzba koszykarska czyli *witka, wicina* rośnie krzewiasto nad brzegami wód; gałęzie jej długie, proste, żółtawe lub brunatne, o liściach wąskich, długich, pod spodem omszonych, służą do wyrobów koszykarskich. *Wierzba rokicina* — najmniejsza z naszych wierzb, 2—3 stóp wysoka; pospolita na mokrych łąkach, u brzegów wilgotnych lasów. Wierzby rosną przeważnie w klimacie północnym i umiarkowanym. Drewno ich miękkie, łatwo próchnieje i nie zdatne jest ani na opał ani na wyroby. Kory wielu gatunków używa się w garbarstwie.

Wierzbica—osada, dawniej miasteczko w gub. i pow. Radomskim, niegdyś należało do opactwa Cystersów w Wąchocku.

Wierzbiński *Maciej Roman,* powieściopisarz, ur. 1864 r., kształcił się w Berlinie, przez czas dłuższy przebywał w Anglji, gdzie rozpoczął pracę pisarską; obecnie mieszka w Warszawie; wydał szereg nowel i powieści, jako to: „Kniaź i księżna", „Pod mysią wieżą", „Pięść Marcina Wilczka" i in.

Wierzbołów — miasto w gub. Suwalskiej, w pow. Wołkowyskim, w pobliżu granicy pruskiej, nad rzeką Szyrwintą. W pobliżu Wierzbołowa leży osada *Kibarty,* posiadająca stację pograniczną kolei, łączącej główne linje pruskie z rosyjskiemi, oraz komorę pierwszej klasy, zwaną zwykle *Wierzbołowem.*

Wierzbowski *Teodor,* ur. 1853 r., profesor literatury polskiej w uniwersytecie warszawskim, autor wielu dzieł naukowych.

Wierzbówka—rodzaj roślin zielnych, trwałych, z rodziny wiesiołkowatych. Z pomiędzy wielu gatunków krajowych zasługują na uwagę: *wierzbówka wązkolistna,* o liściach lancetowatych i pięknych purpurowych kwiatach, zebranych w kłos piramidalny. Pospolita po zaroślach. *Wierzbówka drobnokwiatowa,* o kwiatach jasno fijoletowych. *Wierzbówka błotna,* o kwiatach liljowych i inne.

Wierzyciel — ten, komu coś należy się od dłużnika, kto dłużnikowi zawierzył swoje pieniądze, swój majątek. *Wierzytelność* — to, co *wierzyciel* dał dłużnikowi.

Wierzynek *Mikołaj,* mieszczanin krakowski, żył za czasów Kazimierzu W. Dorobił się dużego majątku i wielkiem cieszył się zaufaniem króla. Kiedy w r. 1364 odbywał się w Krakowie zjazd monarchów, na który przybył cesarz Karol IV, królowie: węgierski, cypryjski i duński, a nadto wielu książąt zagranicznych, Wierzynek gościł ich imieniem miasta jako najstarszy rajca.

Wiesbaden — miasto w Niemczech, niedaleko Moguncji, liczy 75.000 mieszkańców, ma sławne i licznie uczęszczane wody mineralne.

Wiesiołek czyli *nocna świeca* — roślina z rodziny wiesiołkowatych, hodowana u nas dla ozdoby, pochodzi z Ameryki umiarkowanej, liście ma naprzeciwległe, kwiaty żółte, otwierające się zwykle w nocy.

Wietługa—rzeka w Rosji, 606 wiorst długa, powstaje w gub. Wiackiej z połączenia dwu strumieni: Bystry i Worony, w gub. Kazańskiej wpada do Wołgi.

Wietrzenie—rozkładanie się skał i minerałów pod wpływem powietrza i wilgoci, t. j. pod wpływem działania wody oraz gazów, jak: kwas węglany i tlen. Pod wpływem tych czynników skały zmieniają swój skład chemiczny i rozpadają się na proszek—cząsteczki rozpuszczalne unosi z sobą woda, pozostają cząsteczki nierozpuszczalne w postaci drobnych okruchów, jako piasek, glina i t. p. Ziemia orna, wogóle większość materjałów, z których utworzyły się pokłady napływowe, są produktami wietrzenia skał. Skutkiem tego proces ten w gospodarce natury ma bardzo wielkie znaczenie.

Wiewiórka—zwierzę ssące, z rzędu

gryzoniów; odznacza się zgrabną wysmukłą postacią, pęczkami włosów na końcach uszu i długim puszystym ogonem; łapki przednie ma krótsze od tylnych. Zamieszkuje lasy strefy umiarkowanej; nadzwyczaj zręcznie wspina się po drzewach i przeskakuje z jednego na drugie, używając ogona jako spadochronu. Żywi się orzechami, żołędziami, buczyną, nasionami drzew iglastych, pestkami owoców mięsistych, pączkami roślin. Z tego powodu jest nadzwyczaj szkodliwa dla lasów, jeśli się nadmiernie rozmnoży. Zwykła nasza wiewiórka ma sierść rdzawo-kasztanowatą. Wiewiórki dalekiej północy oraz Syberji zmieniają barwę sierści w zimie na popielatą. Futerka takich wiewiórek są to powszechnie znane *popielice.* Z wiewiórką spokrewniona jest *polatucha.*

Wieża—kara pozbawienia wolności; nazwa pochodzi stąd, że w wiekach średnich dolna część wież zamkowych była zwykle przeznaczona na więzienie.

Więcierz — sieć rybacka różnej postaci, z szerokim otworem, opatrzona przejściami lejkowatemi i zwężeniami, które złowionym rybom utrudniają wydobycie się z więcierza.

Więzienie — rodzaj kary, polegający na pozbawieniu winowajcy osobistej wolności; w ściślejszem znaczeniu nazywamy tak budynek, w którym zamykają skazanych na karę więzienia.

Więzy: 1) Włókna, łączące mięśnie z kośćmi lub też jedne kości z drugiemi. 2) Okowy, łańcuchy, kajdany, pęta.

Wigilja—dzień poprzedzający większą uroczystość kościelną. Jeżeli przypada w niedzielę, Kościół przenosi ją na poprzedzającą sobotę.

Wigoń, ob. *Lama.*

Wigry — największe jezioro w Królestwie Polskiem, położone w pow. Suwalskim, ma przeszło 585 włók przestrzeni i do 150 stóp głębokości. Z zachodu na wschód przechodzi przez jego środek rzeka Hańcza.

Wigry—osada w pow. Augustowskim w gub. Suwalskiej, nad jeziorem Wigry, leży na wyspie, na której niegdyś stał sławny klasztor Kamedułów, posiadający obszerne dobra w okolicy. Kościół pokamedulski był przez krótki czas katedrą djecezji wigierskiej, przeniesionej potem do Sejn.

Wijatyk (łac.) posiłek na drogę (via), na drogę wieczności, ostatnia Komunja dawana umierającym.

Wikarjusz albo *wikary* — pomocnik lub zastępca w urzędzie, zwłaszcza pomocnik proboszcza (wikarjusz parafjalny). *Wikarjuszem Apostolskim* nazywa się dostojnik duchowny, mający pełnomocnictwa od Papieża i pełniący obowiązki biskupie tam, gdzie niema jeszcze stolic biskupich, lub w tych djecezjach, gdzie rzeczywisty biskup jest nieobecny. *Wikarjuszem generalnym* nazywa się zastępca biskupa.

Wiklef, ob. *Wycliffe.*

Wiklina, ob. *Wierzba.*

Wikłacze czyli *tkacze*—rodzina ptaków wróblowatych, odznaczająca się kunsztowną budową gniazd. Wikłacze zamieszkują gorące strefy Azji, Afryki i Australji; ubarwienie mają ładne. Gniazda tkają z trawek i żdziebełek, najczęściej w kształcie retorty z otworem wąskim od spodu. Niektóre gatunki gnieżdżą się kolonjami, jak np. *republikanin,* ptak wielkości gila, oliwkowo-brunatny. Ptaki te urządzają ze słomek rodzaj okrągłej strzechy, pod którą następnie umieszczają pojedyńcze gniazda.

Wiktor Emanuel II — panował w Sardynji od r. 1849, w r. 1859 przyłączył do swego państwa Lombardję, w r. 1861 Sycylję i Neapol i ogłoszony został przez Zgromadzenie narodowe królem zjednoczonych Włoch. W r. 1870 zajął Rzym. Um. r. 1878.

Wiktor Emanuel III—obecnie panujący król włoski, ur. 1869 r., syn króla Humberta, zamordowanego 29 lipca 1900 r. w Monzy. Od 1896 r. żonaty z Heleną księżniczką czarnogórską.

Wiktorja I—królowa Wielkiej Brytanji, cesarzowa Indji, ur. r. 1819, panowała od r. 1837. Mąż jej Albert, książe sasko-kobursko-gotajski, zmarł r. 1861. Zmarła r. 1901.

Wilajet — nazwa prowincji, na które państwo Tureckie podzielone zostało w 1866 r. Każdym wilajetem zarządza *wali,* czyli gubernator generalny.

Wilanów—wieś o milę od Warszawy, ponad Wisłą, poprzednio zwana Milanowem, nabyta została w 1677 r. od rodziny Milanowskich przez króla Jana III Sobieskiego, który, sprowadziwszy z Włoch artystów i rzemieślników pod kierunkiem Józefa Belloti, wzniósł tu pałac w stylu włoskim i otoczył go ogrodem ze wspaniałymi szpalerami. Obecnie Wilanów stanowi własność hr. Branickich.

Wilcy, zwani też *Weleci* lub *Lutycy*—plemię słowiańskie, obecnie wygasłe do szczętu, mieszkało między Łabą a Odrą. Dzielili się na różne mniejsze grupy. W ciągu wieku XII i XIII wytępiono ich lub zniemczono.

Wilcza jagoda *(pokrzyk)* — rodzaj roślin z rodziny *psiankowatych. Wilcza jagoda właściwa (belladona)* pospolita jest po lasach i w okolicach górzystych. Łodygę ma wysoką do 6 stóp, gałęzistą, brudno-żółtawą; kwiaty brudno-szkarłatno-cisawe; jagody lśniące, czarne, osadzone w kielichu gwiazdkowato rozpostartym. Wszystkie części rośliny są trujące. Zawierają alkaloid *atropinę,* stosowaną w chorobach oczu; wyciąg tej rośliny używa się również w wielu innych cierpieniach.

Wilcze łyko—rodzaj roślin z rodziny wawrzynkowatych (tymiankowatych). Krajowe *wilcze łyko pospolite* jest to krzew o liściach lancetowatych; kwiaty ukazują się na nim bardzo wcześnie, w marcu, przed liśćmi; są bezszypułkowe, karmazynowe, o przyjemnym ale odurzającym zapachu; owoce kuliste, wielkości grochu, soczyste, czerwone. Kora i owoc zawierają truciznę. Pospolity po lasach i gajach.

Wilczomlecz *(ostromlecz)* — rodzaj roślin z rodziny wilczomleczowatych, którego bardzo liczne gatunki różnią się między sobą tak kształtem jak wielkością. Nasze krajowe wilczomlecze są zwykle zielne; zwrotnikowe — często drzewiaste. Wszystkie zawierają biały, ostry sok mleczny, używany niekiedy w celu zniszczenia brodawek. Nasiona niektórych używane były w medycynie, jako środek przeczyszczający; inne hodują jako rośliny ozdobne; niektóre stanowią chwasty dość uciążliwe, zwłaszcza na łąkach wilgotnych.

Wilczyński *Albert,* ur. r. 1829, um. r. 1900, powieściopisarz, napisał kilkadziesiąt powieści, z których jedna zwłaszcza — „Kłopoty starego komendanta", cieszyła się niezwykłem powodzeniem i miała kilka wydań.

Wilde *Oskar,* ur. 1858 r., um. 1900 r., głośny poeta i krytyk angielski, twórca kilku dramatów, wystawianych na wszystkich scenach europejskich.

Wilec, ob. *Jalapa.*

Wilejka — m. pow. w gub. Wileńskiej, nad rzeką Wilją.

Wilenka albo *Wilejka*—rzeka, bierze początek w majętności Miednikach w gub. Wileńskiej i ubiegłszy 4 mile, wpada do Wilji w samem Wilnie.

Wilga — ptak wróblowaty, $1^1/_2$ raza większy od wróbla, barwy żółtej z czarnemi skrzydłami i ogonem. U nas przelotna; przylatuje w maju. Gwiżdże dźwięcznie; tępi owady, a szczególniej gładkie gąsienice i stąd użyteczna, chociaż później wyrządza pewne, zresztą nieznaczne, szkody w ogrodach zjadaniem wiśni i innych owoców. Nadzwyczaj płochliwa i ostrożna. Buduje zgrabne gniazdko, zawieszone na włóknach roślinnych w rozwidleniu wysoko umieszczonej gałęzi, gęsto okrytej liśćmi.

Wilhelm—imię wielu władców. *Wilhelm Zdobywca,* książe Normandji, wylądował w r. 1066 w Anglji, odniósł zwycięstwo pod Hastings został kró-

lem angielskim. Ród jego (normandzki) panował do roku 1154 w Anglji. *Wilhelm,* książe *Oranji,* żył w XVI wieku, walczył w obronie niepodległości Niderlandów. *Wilhelm I,* ur. r. 1797, od r. 1861 król pruski, pokonał Austrję w r. 1866, Francję w r. 1870 — 1871 i ogłoszony został cesarzem niemieckim. Um. r. 1888. Wnuk jego *Wilhelm II* jest obecnie cesarzem niemieckim i królem pruskim. Ur. r. 1859, wstąpił na tron w czerwcu r. 1888. Z sześciu jego synów najstarszy Wilhelm jest następcą tronu.

Wilhelmina — królowa Holandji, ur. 1880 r., córka Wilhelma III, w 1901 r. zaślubiła księcia meklembursko-szweryńskiego Henryka.

Wilja — rzeka 60 mil długa, główny dopływ Niemna, do którego uchodzi pod Kownem. Nad Wilją i jej dopływem Wilejką leży Wilno. Dolina Wilji była zawiązkiem państwa litewskiego.

Wilk — zwierzę ssące, drapieżne, najbliżej spokrewnione z psem, do którego jest bardzo podobne. Sierść ma płową w różnych odcieniach (szarawy, rudy, czerwonawy), ciemniejszą w lecie, jaśniejszą w zimie, ogon długi, kudłaty, czarny na końcu, zawsze zwieszony. Wielkością dorównywa wilk największym naszym psom. Zamieszkuje całą prawie Europę, Azję północną i środkową, oraz Amerykę Północną. Przebywa w lasach, polując na różne zwierzęta; wyrządza liczne szkody w trzodach zwierząt domowych.

Wilkierz (z niem. Wilkhür) — uchwały rad miejskich w sprawach miast. W Polsce prawo stanowienia *Wilkierza* posiadały miasta, założone na prawie magdeburskiem. Wilkierze zwano także *plebiscytami.*

Wilkołak — według starego przesądu ludowego, człowiek przybierający postać wilka; wykopuje jakoby trupy i porywa dzieci i dziewice.

Wilkoński *August,* ur. r. 1805, um. r. 1852, jeden z najznakomitszych humorystów polskich, pisał krótkie, wesołe, tryskające swojskim dowcipem opowiadania. Zbiór jego pism wyszedł p. t. „Ramoty i ramotki". *Wilkońska* z *Łaczów Paulina,* żoną Augusta, ur. r. 1815, um. r. 1875, napisała wiele powieści, przeznaczonych dla młodych dziewcząt.

Willa — domek letni, pałacyk wiejski w okolicach miasta, letnie mieszkanie.

Wilno — dawna stolica Litwy, leży nad rzeką Wiliją i jej dopływem Wilejką, w prześlicznej dolinie, otoczonej wzgórzami, zwanemi Ponary lub góry Ponarskie, liczy obecnie 190.000 ludności, ma 11 przedmieść a 27 kilometrów obwodu. Wilno jest bardzo starą osadą litewską. Wielki książe Gedymin przeniósł tu z Trok stolicę państwa; odtąd Wilno rozwijało się szybko. Za Jagiellonów, królów polskich i wielkich książąt litewskich, było Wilno drugą stolicą złączonych państw. Stefan Batory założył tu Akademję, którą oddał Jezuitom. W wieku XVII i XVIII podupadło miasto z powodu częstych wojen z Rosją i Szwedami. W r. 1794 wytrzymało oblężenie rosyjskie. Uniwersytet wileński zasłynął z początkiem XIX wieku jako najznakomitsza szkoła w Polsce, ale r. 1832 zamknięty został przez rząd rosyjski. Z 22 kościołów Wilna — katedralny pod wezwaniem św. Stanisława, kościół św. Jana Chrzciciela i parafjalny św. Piotra i Pawła, powstały prawie równocześnie z zaprowadzeniem wiary chrześcijańskiej na Litwie (z końcem XIV wieku, ale zostały później przebudowane). W 10 kaplicach katedry wileńskiej jest wiele drogich pamiątek, wśród nich relikwie św. Kazimierza. Kościół św. Teresy łączy się krytym chodnikiem ze wzniesioną nad miejską bramą kaplicą słynącej cudami Matki Boskiej Ostrobramskiej. Wilno jest siedzibą biskupa katolickiego. Z fabryk są tu: lejarnie żelaza, browary, garbarnie i papiernie. Życie umysłowe Wilna w ostatnich czasach zrobiło znaczne postępy. Obecnie wychodzą w Wilnie trzy dzienniki polskie i kilka tygodników.

Fig. 104. Obraz N. P. M. Ostrobramskiej w kaplicy nad bramą w Wilnie.

Wilżyna czyli *wilczyna* — rodzaj roślin z rodziny strąkowych, podrodziny motylkowych. *Wilczyna ciernista* — niewielki podkrzew nieprzyjemnego zapachu, o łodydze ciernistej, liściach pojedyńczych lub 3-listkowych i kwiatach dość dużych, różowych. Rośnie na polach piaszczystych, miedzach i t. p.

Wilkomierz — miasto powiatowe w gub. Kowieńskiej, położone na prawym brzegu rz. Świętej. Wilkomierz jest jednym z najdawniejszych grodów na Litwie, według dziejopisów założonym w X w.

Wilkowyszki lub *Wyłkowyszki* — miasto powiatowe w gub. Suwalskiej, nad rzeką Szejmeną. Pierwotnie była tu tylko osada łowiecka, która z biegiem czasu wyrosła na wieś, podniesioną przez Jana Kazimierza w roku 1660 do rzędu miast.

Wina owocowe — w podobny sposób, jak wino, przefermentowane soki owoców — jabłek, gruszek, porzeczek i t. p. Do soków tych dodają cukru a w czasie fermentacji i alkoholu; w przeciwnym razie zawierałyby zbyt małe ilości tego ostatniego. Mają smak lekkich win i zapach odpowiedniego owocu. Nie dają się przechowywać długo i bardzo łatwo kwaśnieją. Więcej znanem i częściej używanem winem owocowem jest t. zw. *jabłecznik,* upowszechniony we Francji, Szwajcarji i t. d.

Wincenty à Paulo św., ur. r. 1576 w jednej z wiosek gaskońskich w Pirenejach, pobierał nauki w klasztorze Franciszkanów w Tuluzie, gdzie w 25 roku życia przyjął święcenia kapłańskie. Być pociechą i ucieczką wszelkiej niedoli i nędzy — było hasłem św. Wincentego. Jako naczelny kapłan więzień królewskich we Francji, zajął się poprawą losu więźniów i podniesieniem ich moralnem. Dla pracy nad ludem, której sam oddawał się gorliwie, założył zakon Misjonarzy. Św. Wincenty umarł 27 września r. 1660; kanonizowany r. 1736.

Winckelmann *Jan Joachim,* ur. r. 1717, um. r. 1768, znakomity uczony niemiecki, twórca umiejętnej archeologji i historji sztuk pięknych, napisał dzieło „Historja sztuki starożytnej".

Winda — machina do podnoszenia ciężarów lub wjazdu na wyższe piętra domów. Bywają windy ręczne, wodne (hydrauliczne), parowe i elektryczne.

Windawa (po łotewsku *Wenta)* — rzeka w gub. Kowieńskiej i Kurlandzkiej, 29 mil długa, wpada do morza Baltyckiego pod miastem Windawą.

Windawa — miasto powiatowe w gub. Kurlandzkiej, na lewym brzegu Windawy, przy ujściu jej do morza Baltyckiego; ma port handlowy.

Windykować (łac.) — dochodzić swojej lub czyjejś własności, domagać się zwrotu.

Winieta — rysunek zdobiący tytułową kartę książki, albo nagłówki rozdziałów

i górne brzegi niektórych kart. Pierwsze takie ozdoby w kształcie gron winnych (stąd francuska nazwa *vignette,* czyt. winiet) umieszczał na książkach Jan Veldener, drukarz belgijski (od r. 1476).

Winkelried *Arnold,* Szwajcar, który w bitwie pod Sempach, w r. 1386 ofiarą swego życia okupił zwycięstwo rodaków nad wojskami księcia austrjackiego Leopolda.

Winnica—niegdyś miasto powiatowe województwa Bracławskiego, dziś miasto powiatowe gub. Podolskiej, przy ujściu rz. Winniczki do Bohu. Założona przez jednego z Korjatowiczów, którzy w r. 1331 otrzymali od Gedymina lenne panowanie nad Podolem.

Winnipeg — jezioro w Kanadzie (w Ameryce Półn.), rozległe 22.000 klm. kw., zasilane jest przez rzekę *Winnipeg.*

Winny kwas. Znamy cztery gatunki tego kwasu, posiadające jednakowy skład, ale różniące się własnościami fizycznemi. Jeden z nich, t. zw. kwas *prawowinny,* jest bardzo rozpowszechniony w naturze, znajduje się w wielu kwaśnych owocach, szczególniej zaś w winogronach. Otrzymują go z kamienia winnego, tworzącego się przy klarowaniu wina. Ma smak mocno kwaśny, rozpuszcza się w wodzie, skąd może być otrzymany w postaci bezbarwnych, bezzapachowych kryształów. Używa się jako bejca w farbierstwie, jako kwasek do przygotowywania domowej wody sodowej. Większe zastosowanie ma w postaci soli, szczególnie winianu potasu, zwanego *kremortartarem* lub *kamieniem winnym.*

Wino — przefermentowany, oczyszczony i odstały sok jagód winnych. Gatunek wina zależy od gatunku winogron, od sposobu fermentowania, wreszcie od dalszych operacji ze sfermentowanym sokiem winnym. Dojrzałe już winogrona, po zebraniu ich i zwiezieniu do dużych kadzi, depcą nogami, żeby z nich wycisnąć sok czyli *moszcz,* poczem pozostawiają na dni kilka, aby zmacerowały się i poczęły fermentować. Po kilku dniach płyn poczyna klarować się i nabierać smaku wina. Wówczas ściągają go do otwartych beczek, gdzie fermentuje lekko jeszcze przez kilka tygodni. Jednocześnie osiadają zgręzy oraz tworzy się t. zw. kamień winny, składający się przeważnie z winianu potasu z domieszką innych soli, wapna, kwasu fosforowego, których sok winny zawiera więcej niż 1%; wino staje się klarowne, pozbywa się kwasu i traci znaczną część swej słodyczy. Otrzymane w ten sposób wino może być już używane, chociaż przeważnie podlega jeszcze całemu szeregowi operacji, które zowią wogóle uszlachetnianiem wina; ma ono na celu nadanie mu lepszego smaku, zapachu oraz większej trwałości.

Winobluszcz, *dzikie wino bluszczowe* — roślina pnąca się, spokrewniona z winoroślą, o liściach dużych 5 listkowych lśniąco-zielonych, w jesieni przybierających barwę purpurową. Kwiaty ma drobne zielonkawe, zebrane w gronka; jagody czarne nie jadalne. Pochodzi z Ameryki Północnej, u nas nadzwyczaj rozpowszechniona, służy do okrywania altanek, murów, ganków i t. p.

Winorośl—krzew pnący się z rodziny *winowiciowatych,* pochodzący prawdopodobnie z Kaukazu. Uprawia się obecnie na wielką skalę we wszystkich krajach, gdzie średnia temperatura letnia nie jest niższa od 19°. W krajach zimniejszych jagody winorośli są kwaśne; w zwrotnikowych usychają przed dojrzeniem. Winorośli jest mnóstwo odmian, dzielą się one na dwie gromady: dające winogrona *czarne* i *białe.* Rozmnaża się je sadzonkami i odkładami. Wymagają dość dużo starań. Zbiór winogron odbywa się we wrześniu lub październiku. W krajach zimniejszych uprawiają winorośl w cieplarniach. Winorośl u nas musi być na zimę odwiązana, ułożona na ziemi i przykryta aby nie zmarzła. Owoce winorośli — winogrona zjadają na surowo, świeże lub suszone (rodzynki), albo przerabiają sok ich na moszcz, wino, koniak.

Wiolonczela — instrument muzyczny smyczkowy, czterostrunny, większy od skrzypiec, wydający tony o niskim pięknym dźwięku.

Wiorsta—rosyjska miara długości = 1067 metrom.

Wir—kręcenie się w kółko, odmęt, zamieszanie, szybkie gwałtowne falowanie wody wokoło danego punktu, sięgające aż do dna; obrót.

Wirgiljusz, ob. *Virgilius.*

Wirginja—rzeczpospolita, wchodząca w skład Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, znana jest ze znakomitej uprawy tytuniu. Główne miasto i port *Richmond* (Riczmą), liczy 100.000 mieszkańców.

Wirtemberg (*Württemberg*) — królestwo w południowych Niemczech, rozciąga się po obu stronach Szwabskiej Jury, ma 19.500 kil. kw. przestrzeni i liczy $2^1/_4$ miljona mieszkańców. Główne miasto i stolica kraju *Stuttgart.*

Wirtuoz (od łac. *virtus*—cnota, męstwo, dzielność)—człowiek umiejący coś wybornie robić; w sztuce muzycznej artysta grający doskonale, w sposób niezwykły.

Wirydarz (z łac.)—murawa lub gaik ze ścieżkami krętemi dla przechadzki, skwer, ogród ozdobny przy domu.

Wirylista (z łac.)—członek sejmu zasiadający nie z wyboru, lecz wskutek zajmowanego stanowiska z mocy statutu krajowego.

Wiskitki—osada, dawniej miasto w gub. Warszawskiej, pow. Błońskim, nad rz. Radziejówką, niegdyś ulubione miejsce pobytu książąt mazowieckich, którzy się tu łowami zabawiali.

Wisła—największa rzeka polska i największa z wszystkich rzek morza Baltyckiego, ma długości około 1.100 kilometrów. Wypływa dwoma strugami z zachodnich stoków Góry Baraniej na granicy Galicji, Śląska i Węgier. Początkowy bieg ku północnemu zachodowi zmienia Wisła, przepływając Wielkie Księstwo Krakowskie, na wschodni, poczem oddziela obecne Królestwo Polskie od Galicji i płynie w kierunku północno-wschodnim. Na tej przestrzeni (górnej Wisły) otrzymuje liczne i bogate w wodę dopływy karpackie: od południa: Solę, Rabę, Dunajec, Wisłokę i San; z śląsko-polskiej wyżyny tylko Przemszę i Nidę. Brzeg lewy ma stromy i malowniczy; na brzegu prawym ciągną się od ujścia Raby do ujścia Sanu rozległe niziny. Spławna jest Wisła prawie od źródeł, parowce płyną od Krakowa, ale żegluga nie może się dostatecznie rozwinąć z powodu ruchomych ławic i zmiennego, po każdej powodzi nurtu rzeki. Potężny dopływ San zwraca Wisłę ku północy; odtąd przewija się malowniczym, miejscami rozszerzonym przełamem, między wyżyną Śląsko-polską a Lubelską, od Sandomierza po Puławy. Stąd przepływa polską niziną łukiem, skierowanym na północny zachód, aż do ujścia Bugu i otrzymuje Wieprz z prawego, Pilicę z lewego brzegu. Bug z Narwią, największy dopływ Wisły, zmienia bieg jej na prawie zachodni aż do Bydgoszczy. Część Wisły od Sandomierza po Bydgoszcz, zwana biegiem jej średnim, jest najważniejsza. Poniżej Bydgoszczy dolna Wisła skręca pod kątem prostym na północny wschód, potem na północ, przełamując się po raz ostatni przez wyżynę Baltycką. Tu otrzymuje jeszcze dopływy—lewe: Brdę i Czarną Wodę z ziemi Kaszubów, Ossę z ziemi Chełmińskiej. Koło Białej Góry poczyna się ujście Wisły, która dzieli się na dwa ramiona: Nogat, płynący od Zalewu Świeżego i Leniwka czyli Wisła, która rozszczepia się jeszcze na dwa ramiona: zachodnie, zwane Gdańską Wisłą, uchodzące do Gdańskiej zatoki, i Szkarpowę, wlewającą się do Zalewu Świeżego (Frischhafen). W ujściu Wisły dokonały się w ostatniej połowie XIX wieku ogromne zmiany: Wisła przebiła pod-

czas powodzi nowe ujścia przez wał wydm piaszczystych nad morzem, skutkiem czego Gdańsk już nie leży nad Wisłą, a Szkarpowa wyschła zupełnie; w r. 1895 przekopano dla Leniwki nowe ujście do Bałtyku. Delta Wisły ma bardzo żyzną ziemię. Znaczenie Wisły w rozwoju dziejowym Polski, jako arterji, łączącej odległe krainy i plemiona polskie i słowiańskie, jest olbrzymie. Od dorzecza Odry, od Warty ku Noteci, a potem wzdłuż dopływów Wisły z prawego brzegu mnoży się naród polski i posuwa ku wschodowi. Mazowsze rozszerza się i rozsiedla nad Narwią, Małopolska sięga rychło aż po San; wspólnem obu tych dzielnic usiłowaniem (kolonizacją) dostaje się w ręce polskie całe dorzecze Buga i t. d. Również wielkie jest znaczenie Wisły jako drogi handlowej. Świadczy o tem już bogactwo miast nadwiślańskich: Krakowa, Sandomierza, Puław, Warszawy, Płocka, Torunia i Gdańska. Już w wieku XIV był Gdańsk głównem miejscem zbytu polskiego zboża, spichrzem zachodnich krajów Europy: Anglji, Francji i Holandji. Największy rozkwit handlu Wisłą przypada na wiek XVI, a trwa do połowy XVII w.

Wisła—wieś na Śląsku Cieszyńskim w pow. Bielskim, u źródeł rzeki Wisły. Wieś Wisła w prześlicznem położeniu, w górach, jest od niedawna miejscem, do którego na lato zjeżdżają się goście z całej Polski.

Wisłocki *Władysław*, ur. 1841 r., um. 1900 r., bibljotekarz uniwersytetu Jagiellońskiego, zasłużony uczony, zajmował się dziejami literatury i oświaty polskiej.

Wist (ang., dosł. milczenie), rodzaj 4-osobowej gry w karty.

Wisznice—osada, dawniej miasteczko, w pow. Włodawskim, w gub. Siedleckiej, nad rzeką Zielawą.

Wiszniew *(Wiszniewo)* —miasteczko w pow. Oszmiańskim, w gub. Wileńskiej. Okolice Wiszniewa obfitują w rudę żelazną.

Wiszniewski *Michał*, ur. r. 1794, um. r. 1865, profesor uniwersytetu Jagiellońskiego, napisał, prócz wielu innych dzieł, najobszerniejszą „Historję literatury polskiej".

Wisznu—druga osoba trójcy hinduskiej (Trimurti).

Wisztyniec — osada w pow. Wyłkowyskim w gub. Suwalskiej, nad jeziorem t. n., przy ujściu rzeki Pissy, w malowniczej okolicy.

Wiślica — osada, dawniej miasto, w gub. Kieleckiej, w pow. Pińczowskim, nad rzeką Nidą; powstała w czasach przedhistorycznych i była punktem obronnym. W r. 1347 odbył się tu zjazd pamiętny zatwierdzeniem zbioru praw, zwanego *statutem Wiślickim*.

Wiślicki statut. Tak nazywają prawa, które wydał Kazimierz Wielki (ob.). Złożyły się na nie dawne, zwyczajowe prawa Wielko- i Małopolski, ustawy, ogłoszone przez króla t. zw. prejudykaty. Znane później pod nazwiskiem Statutu wiślickiego, weszły one do pierwszego zbioru praw polskich w r. 1506 i były podstawą całego późniejszego prawodawstwa polskiego.

Wiślicki *Adam*, ur. 1836 r. dziennikarz warszawski, redaktor *Przeglądu Tygodniowego*, pisał także rozprawy z zakresu kwestji robotniczej i włościańskiej.

Wiśnia—drzewo owocowe z rodziny *różowatych*, należące do rodzaju *śliwy*; owocem—pestkowiec z mięsem soczystem. Przez hodowlę, wpływ klimatu, powstało mnóstwo odmian; *wiśnia zwyczajna* ma pochodzić z Azji, skąd ją Lukullus na 60 lat przed narodzeniem Chrystusa przywiózł do Europy. Odmiany są: *montmorency, wiśnie paryskie, papieskie gobelty, szklanki*. Zbliżony gatunek stanowi *czereśnia* lub *trześnia*, której również są liczne odmiany (białe, czerwone, lutowe, wczesne i t. d.).

Wiśnicz — miasteczko w Galicji zachodniej, w pobliżu Bochni. Wspaniały zamek tutejszy, niegdyś Kmitów i Lubomirskich, jest dziś ruiną; klasztor Karmelitów, zniesiony w r. 1783, zamieniono na więzienie.

Wiśniowiec — piękne miasteczko na Wołyniu, nad Horyniem, był siedzibą rodu Wiśniowieckich, po których pozostał wielki, z ciosu zbudowany zamek.

Wiśniowieccy pochodzili z rodu kniaziów ruskich, którzy w drugiej połowie XVI wieku zaczęli się pisać książętami Zbarazkimi (od posiadłości Zbaraż), a potem od Wiśniowca Wiśniowieckimi. Ze znacznej liczby wojewodów i kasztelanów, najsławniejszym z tej rodziny jest *Jeremjasz Michał* książę Wiśniowiecki, zwany księciem Jaremą, wojewoda ruski, znakomity wódz wojsk polskich w wojnach kozackich. Ur. r. 1612, uczył się w szkołach Jezuickich we Lwowie i odbył podróż do krajów zachodnich, aby poznać sztukę wojenną innych narodów. Powróciwszy do Polski, stanął zaraz w rzędzie jej obrońców: pod Putywlem rozgromił 1633 r. wojska moskiewskie, tłumił bunty Kozaków pod Żołninem, Kumejkami i t. d., przyczynił się do zwycięstwa Koniecpolskiego pod Ochmatowem r. 1644 nad Tatarami. Dumny i okrutny, bywał hojnym, gdy chodziło o nagrodę za zasługi wojenne; despotyczny i nieugięty, spieszył ilekroć ojczyzna potrzebowała jego pomocy i obrony, gotów nietylko mienie, ale i życie oddać dla niej. Gdy Chmielnicki podniósł bunt kozacki, który jak płomień rozlał się po szerokich przestrzeniach Ukrainy i Podola, oczy całego narodu zwróciły się na Jeremiego, w nim zbawcę swego upatrując. Książe uniknął szczęśliwie pierwszego pogromu hetmanów polskich, połączył się z wojskami na Wołyniu i stanąwszy na ich czele, bronił Lwowa i Zamościa. Choć Jan Kazimierz nie jemu dał buławę hetmańską, pozostał wierny sprawie narodowej i pospieszył na odsiecz Zbaraża, w którym wytrzymał długie oblężenie. Wskutek buntów kozackich stracił większą część swych dóbr, a pod Zbarażem odniósł ciężką ranę w nogę. Stawał przecież do dalszej wojny: pod Beresteczkiem pierwszy przełamał tłuszczę kozacką i widział przed zgonem wielkie zwycięstwo hufców polskich. Zmarł w obozie pod Powołoczą 23 sierpnia 1651 roku. Syn jego *Michał* został w nagrodę za czyny ojca obrany królem polskim (ob. *Michał Korybut*). Na nim wygasła w r. 1673 linja t. zw. królewska Wiśniowieckich. Linja druga, książęca (od pradziada stryjecznego Jeremiego), wydawszy jeszcze kilku dostojników i wodzów, wygasła r. 1744 na Michale Serwacym, hetmanie wielkim litewskim.

Wiśniowski *Sygurd*, ur. 1841 r., um. 1892 r., przebywał wiele lat w Anglji, Ameryce, Australji, w końcu osiadł pod Kołomyją jako dyrektor rafinerji nafty. Napisał kilka powieści, do których treść czerpał ze swoich wędrówek.

Wiśniowski *Teofil*, ur. 1806 r., um. 1847 r., patrjota polski, dążył do zorganizowania powstania na gruncie galicyjskim, i na czele partji zbrojnej w d. 21 lutego 1846 r. zaatakował huzarów w Narojowie i rozpędził ich. Wkrótce schwytany, zginął odważnie na szubienicy. Austrjacka komisja śledcza wydała o nim opinję, że był człowiekiem niezwykłych zdolności, fenomenalnej pamięci i o spiżowym charakterze.

Wit Stwosz, ob. *Stwosz*.

Witebsk—miasto gubernjalne na Białorusi, leży nad Dźwiną, liczy 85.000 mieszkańców. Stary gród ruski, był niegdyś stolicą samodzielnego księstwa ruskiego, później należał do Litwy, z którą wszedł w skład zjednoczonego państwa polsko-litewskiego. W r. 1772 zabrała go Rosja.

Witenes—książe litewski, poprzednik Gedymina (od r. 1283 do r. 1315), przez całe życie walczył z Krzyżakami, by utrzymać całość i niezależność państwa.

Witim — rzeka w Syberji, stanowi granicę między obwodem Zabajkalskim i Jakuckim a gub. Irkucką; ubiegłszy 1.760 klm., uchodzi do Leny.

Witkiewicz *Stanisław*, współczesny malarz i pisarz polski, skreślił malowniczy opis gór Tatrzańskich w dziele „Na przełęczy", które ozdobił wielu własnymi rysunkami.

Witkowski *August*, ur. 1854 r., profesor fizyki w uniwersytecie krakowskim, ogłosił wiele cennych prac naukowych.

Witold, syn Kiejstuta, ur. r. 1344 w Trokach, był księciem bardzo rycerskim, wielkim wodzem i znakomitym zarządcą rozległych krajów litewskich, nad którymi, zostawszy królem polskim, poruczył mu władzę brat stryjeczny Władysław Jagiełło. Początkowo żył w niezgodzie z Jagiełłą do tego stopnia, że łączył się z Krzyżakami przeciw niemu i sam sprowadzał ich do kraju. Ale rychło poznał, że błądzi i odkąd Jagiełło uczynił go (w r. 1392) wielkorządcą Litwy, Witold odpierał zwycięsko napady Krzyżaków, a na wschodzie utrzymywał w posłuszeństwie książąt ruskich i rozszerzył granice Litwy przez zajęcie Smoleńska, zhołdowanie Nowogrodu i Pskowa. Zamysły jego sięgały nawet dalej: chciał zawojować Moskwę i ukorzyć Tatarów. Ale wielka jego wyprawa na Tatarów skończyła się klęską nad Worsklą (r. 1399). Wskutek niej zaniechał Witold marzeń o wielkiem · państwie na Wschodzie. Wtedy to stanęła pierwsza umowa Litwy z Polską (r. 1401), którą zawarł Witold, widząc, że tylko w łączności obu państw jest ich zbawienie; Jagiełło dał Witoldowi jako zastępcy swojemu na Litwie dożywotni tytuł wielkiego księcia. Owoce tego związku okazały się niebawem podczas „wielkiej wojny" przeciw Krzyżakom, których wojska polsko-litewskie rozgromiły pod Grunwaldem 15 lipca 1410 r. W bitwie tej Witold brał osobiście udział i przyczynił się do świetnego iej wyniku. Witold przed śmiercią zapragnął ozdobić skroń swoją koroną królewską i uniezależnić się od Jagiełły; w tym celu spowodował zjazd w Łucku, ale panowie polscy, osobliwie zaś Zbigniew Oleśnicki, nie dopuścili do tego kroku, który byłby zerwaniem unji polsko-litewskiej. Witold um. r. 1430; pochowany w Wilnie.

Witów — wieś w gub. i pow. Piotrkowskim, nazwana tak od Wita, biskupa płockiego, który tu w r. 1179 ufundował klasztor, zamieniony później na opactwo. Wojny i inne wypadki spowodowały upadek tego wspaniałego opactwa.

Witryna (łac. *vitrum*—szkło)— szafa oszklona.

Witrjol, ob. *Siarczany kwas.*

Wittelsbach—ruiny zamku w Bawarji; zamek ten był kolebką królewskiego rodu Wittelsbachów, panującego dotychczas w Bawarji.

Wittenberg—miasto w Prusach, leży nad Łabą poniżej ujścia Elstery, pamiętne pobytem Lutra i przybiciem tez (zdań) jego na kościele miejscowym dn. 31 października r. 1517.

Wittgenstein *Ludwik Adolf,* książe, feldmarszałek rosyjski, ur. 1769 r., 1813 r. otrzymał naczelne dowództwo nad główną armją mocarstw sprzymierzonych; w 1814 r. dowodził ros. oddziałem wojska, przyłączonym do armji Schwarzenberga. W r. 1828, jako feldmarszałek na czele armji ros. nad Prutem, zajął księstwa naddunajskie; um. 1843 r.

Witułka, *werbena* czyli *koszyczek*— rodzaj roślin zielnych, z rodziny witułkowatych. Owoc — pestkowiec suchy, rozpadający się po dojrzeniu na 4 pojedyńcze owocki (orzeszki). Jedyny gatunek krajowy — *witułka zwyczajna,* o kwiatach drobnych, liljowych, zebranych w długi a cienki kłos. Pospolita przy drogach, w miejscach nieuprawnych, koło domów i t. p. Różne gatunki witułek o kwiatach barwy rozmaitej, pochodzące przeważnie z Ameryki, uprawiane są u nas w ogrodach.

Witwicki *Stefan,* ur. r. 1800, um. r. 1847, poeta, jeden z pierwszych zwolenników i naśladowców Mickiewicza, rozpoczął zawód pisarski od „Ballad i romansów", a potem wydał fantastyczny utwór „Edmund". Talent jego okazał się dopiero w zbiorze drobnych wierszy „Piosnki sielskie". tudzież w „Poezjach biblijnych". Po 1831 r. emigrował do Paryża.

Wiwisekcja (z łac.)—doświadczenia fizjologiczne na zwierzętach żywych.

Wiza (z łac.)— poświadczenie urzędowe (np. na pasportach).

Wizerunek (z łac.)—portret, rysunek albo malowidło, wyobrażające osobę lub przedmiot.

Wizja (z łac.) — widzenie, przywidzenie, urojenie, złudzenie zmysłowe. *Wizjonerstwo* — zdolność miewania widzeń; wiara we własne obcowanie z duchami zmarłych, z siłami nadprzyrodzonemi i t. p.

Wizna — osada w gub. i pow. Łomżyńskim nad Narwią. Zawiązkiem osady tej był starożytny zamek, narażony na napady Prusaków, Jadźwingów, Litwinów, a następnie Krzyżaków. Wojny szwedzkie i zaraza morowa zniszczyły miasto. Jedynym zabytkiem burzliwej przeszłości Wizny jest kościół z XVI w. w stylu ostrołukowym. Ziemia Wiska, zastawiana i wykupywana przez ks. mazowieckich, przyłączona została do Korony w XV wieku.

Wizygotowie, ob. *Gotowie.*

Wizytki — zakon żeński, założony przez św. Franciszka Salezego w r. 1610 pod nazwą Nawiedzenia Panny M., przekształcony przez papieża Pawła V (1618 r.), zajmuje się wychowaniem dziewcząt. Liczne jego klasztory znajdowały się we Włoszech, w Niemczech i w Polsce.

Wiżajny — osada w gub. i w pow. Suwalskim, ma bardzo starożytny kościół parafjalny.

Wiżuny—miasteczko w pow. Poniewieskim, w gub. Kowieńskiej, nad jeziorem t. n.

Wkra czyli *Działdówka*—rzeka, wypływająca z jeziora Działdowa (w Prusach), w pobliżu wsi Gnojna dotyka Królestwa Polskiego, odgraniczając powiat Mławski od Prus, następnie wpływa do Królestwa i pod Modlinem wpada do Bugu. Wkra jest spławna na przestrzeni 22 mil.

Władykaukaz — miasto główne i forteca w obwodzie Terskim (Kaukaz), na wyniosłej równinie nad rz. Terekiem; jest ważnym rynkiem handlowym.

Władysław—imię wielu książąt i kilku królów polskich. *Władysław I Herman,* książe polski od r. 1086 do r. 1102, był bratem Bolesława Śmiałego a ojcem Krzywoustego. Władca spokojny i bez wybitniejszych zdolności,

Fig. 105. Władysław Łokietek.

uznawał zwierzchnictwo Niemiec, a w sprawach państwa ulegał wojewodzie Sieciechowi. *Władysław II,* książe polski, był najstarszym synem Bolesława Krzywoustego, został też po jego śmierci r. 1138 senjorem (zwierzchni-

kiem) braci i księciem krakowskim, ale za dążenia do jedynowładztwa został przez braci i panów polskich wypędzony i otrzymał tylko Śląsk. Jest on praojcem wszystkich Piastowiczów Śląskich. *Władysław III Laskonogi*, syn Mieszka Starego, książe wielkopolski, zasiadał chwilowo także na tronie krakowskim (1202—1206 r.). — *Władysław* (jako król I) *Łokietek* pochodził z gałęzi Piastów kujawskich. Należy on do najznakomitszych władców polskich. Jemu to i synowi jego Kazimierzowi W. zawdzięcza Polska odrodzenie swe w wieku XIV: oni obaj położyli podwaliny jej późniejszej potęgi. Po śmierci brata przyrodniego, Leszka Czarnego, walczył Łokietek przez długie lata o zjednoczenie Polski pod swojem ber-

Fig. 106. Władysław II Jagiełło.

łem. W roku 1301 był w Rzymie, na wielkim jubileuszu, gdzie otrzymał od Ojca św. zachętę do dalszych bojów i pomoc, której mu udzielił także król węgierski. Po długich znojach uzyskał wreszcie w r. 1306 tron krakowski, bunt Niemców, mieszczan krakowskich stłumił, a butnych Krzyżaków pobił pod Płowcami (r. 1331). Koronował się na króla polskiego w r. 1320 w Krakowie, który od tego czasu aż do Zygmunta III był stolicą całej zjednoczonej Polski.

Fig. 107. Władysław III Warneńczyk.

Córkę Elżbietę wydał za króla węgierskiego, Karola Roberta, wskutek czego przyjaźń z Węgrami umocnił; syna Kazimierza ożenił r. 1326 z Aldoną, córką ks. litewskiego Gedymina, czem uczynił pierwszy krok do połączenia Litwy z Polską. Mądry i przezorny, wojownik wielkiego serca, szybki i zręczny zgasł w r. 1333, z żalem całego narodu. *Władysław II Jagiełło*, wielki książe litewski (od r. 1377) i król polski od r. 1386 do r. 1434, był synem Olgierda. Kiedy na tronie polskim zasiadła młoda królowa Jadwiga, umyślił przyjąć chrześcijaństwo i przez ślub z Jadwigą połączył Litwę z Polską, tak bowiem jedynie mogło ostać się państwo litewskie między wrogimi Niemcami (Krzyżakami) od zachodu, a Moskwą i Tatarszczyzną od wschodu. Chrzest Jagiełły i ślub

odbył się w lutym r. 1386 w Krakowie, poczem koronował się on jako Władysław II na króla polskiego. Wypadek to był wielkiego znaczenia zarówno dla Polski jak i dla Litwy. Litwa przyjęła chrzest św., Ruś Czerwoną odzyskała Polska w 1387 r., Krzyżacy zostali pobici r. 1410 pod Grunwaldem; unja z r. 1401 i 1413 w Horodle połączyła ściślej Litwę z Polską; w sprawie czeskiej i na soborze w Konstancji uzyskała Polska poważny głos i t. d. Po śmierci Jadwigi (r. 1399) Władysław miał jeszcze trzy żony; z ostatniej Zofji pozostawił dwuch synów: Władysława i Kazimierza, późniejszych królów polskich. Jagiełło umarł w r. 1434.—*Władysław III Warneńczyk*, syn Jagiełły, miał lat 10 w chwili śmierci ojca; to też rządy sprawował zań biskup krakowski i podkanclerzy, Zbigniew Oleśnicki. On to nakłonił Władysława do przyjęcia w r. 1440 korony węgierskiej i do wyprawy na Turków, którzy zagrażali wtedy całej wschodniej Europie. Pierwsza wyprawa r. 1443 była takim skutkiem uwieńczona, że potężny sułtan, Murad II ofiarował pokój, który zawarto na 10 lat w Szegedynie. Namówiony przez kardynała Juljusza Cesariniego i zwolniony przez niego od przysięgi, złożonej Turkom, Władysław podjął w r. 1444 drugą wyprawę, dotarł aż pod Warnę, ale tu bitwę przegrał, bo przyrzeczona pomoc zawiodła; król sam padł na pobojowisku. Stąd zwany jest Warneńczykiem.—*Władysław IV*, król polski i wielki książe litewski, był synem Zygmunta III Wazy i Anny austrjackiej, ur. 1595 r., panował od r. 1632 do r. 1648. Rządy jego przypadają na czas największej potęgi Polski. Władysław nie miał powodzenia. Z natury zdolny i rozważny, wykształcony, przejęty wielkością zadania swego, nie mógł czy nie umiał przeprowadzić swoich zamysłów. Za młodu powoływany na tron moskiewski, nie osiągnął korony, mimo zwycięstw wojsk polskich, wskutek oporu ojca, który dla siebie pragnął korony carów; Władysław chciał pogodzić różnowiercze sekty z Kościołem katolickim w Polsce i zwołał ich przedstawicieli na zjazd do Torunia, ale do ugody nie doszło; zamyślał o wielkiej wyprawie na Turków, znosił się

Fig. 108. Władysław IV.

w tym celu z Wenecją i Papieżem, robił wielkie przygotowania, ale szlachta sprzeciwiła się wojnie, a Kozacy, zamiast przeciw niewiernym, zwrócili się na Polskę. Przed samym zgonem króla, w czerwcu 1648 r., doszły go wieści o wielkim buncie Chmielnickiego i klęsce wojsk polskich pod Żółtemi Wodami.

Władysław.—Wielu książąt i królów czeskich nosiło imię Władysław. Z nich *Władysław II*, król czeski i węgierski, był najstarszym synem Kazimierza Jagiellończyka, panował w Czechach od r. 1471 a w Węgrzech od 1491; um. r. 1516. Nie odznaczał się on większemi zdolnościami, był dobrotliwy, ale brakło mu stanowczości; na wszystko odpowiadał „dobrze“, po łacinie „bene“ i stąd królem *Bene* był przezwany.

Władysławów — miasto powiatowe w gub. Suwalskiej, nad rz. Szeszupą, w dawnem starostwie Jurborskiem, zwało się niegdyś Nowe-Miasto. Jest tu wspaniały kościół, fundowany przez królowę Cecylję Renatę, żonę Władysława IV, zajmowany niegdyś przez Karmelitów bosych.

Władywostok—port wojenny, na południowym krańcu półwyspu Murawjewa, punkt krańcowy drogi żelaznej Usuryjskiej; liczy 29.000 mieszkańców.

Własność. Wszystko, czem dana osoba może wedle swojej woli rozporządzać (sprzedać, darować i t. p.), nazywa się jej własnością.

Włochy, po włosku *Italia* — królestwo w Europie południowej, obejmuje półwysep Apeniński z przyległemi wyspami: Sardynją, Sycylją i Korsyką; obszar jego wynosi 290.000 kilometrów kw., ludność 35.000.000. Włochy dzielą się: na północne w rozległej i żyznej dolinie rzeki Padu, środkowe i południowe, przez które ciągną się łańcuchy Apeninów. Włochy nie mają większych rzek (prócz Padu, Arno i Tybru); wybrzeża ich mórz nie są korzystnie rozwinięte. Mimo to zajmują Włochy dzięki łagodnemu klimatowi swemu i uprawie ziemi od bardzo dawnych czasów wybitne miejsce wśród krajów Europy. W starożytności uprawiano tam tylko pszenicę, jęczmień i rośliny strączkowe, teraz prócz tego w ogromnych masach kukurydzę i w nizinie Lombardzkiej ryż; kwitnie też tutaj uprawa wina, tytuniu, drzewa oliwnego, pomarańcz, cytryn, bawełny; lasy wiecznie zielonych dębów i buków w części przynajmniej ustąpiły miejsca gajom kasztanów, fig, wawrzynów, mirtów, bukszpanów, wreszcie drzew morwowych, uprawianych dla hodowli jedwabników. Połów ryb, korali i gąbek stanowi też ważne źródło dochodu mieszkańców. Z płodów surowych górniczych ma dla Włoch największe znaczenie siarka. Cała ta produkcja nie wystarcza przecież na wyżywienie licznej ludności, wśród której często panuje ubóstwo i nędza, zmuszająca ją do emigracji. W dziedzinie przemysłu artystycznego i kultury wogóle dzierżą Włochy dotąd pierwszeństwo. Posiadają 21 uniwersytetów, 8 technik i 25 akademji sztuk pięknych, więcej zatem, niż którekolwiek państwo. Najważniejsze miasta są: Turyn, Medjolan, Brescia, Verona, Padwa, Wenecja, Piacenza, Parma, Modena, Bolonja, Ankona, Genua, Piza, Florencja, Rzym (stolica), Neapol, Palermo. Pod względem politycznym dzielą się Włochy na 16 prowincji; z tych najważniejsze we Włoszech północnych: Piemont, Lombardja, Wenecja i Ligurja, czyli Riviera; we Włoszech środkowych: Toskanja i kraina Rzymska; we Włoszech południowych: Kampanja, Kalabrja i Sycylja. Od czasu upadku państwa Rzymskiego uległy Włochy najazdom różnych ludów germańskich, jak Ostrogoci, Wizygoci, Longobardowie i t. p. Ze zmieszania się dawnych mieszkańców z przybyszami powstał po kilku wiekach nowy naród romański, mówiący jednym językiem (podzielonym na narzecza), ale nie tworzący jednolitego państwa. Na półwyspie Apenińskim istniało w wiekach średnich wiele państw, jak: Longobardzkie, Egzarchat, który podlegał cesarzom wschodnio-rzymskim, później Państwo Kościelne ze stolicą Rzymem, państwo Normandzkie w południowych Włoszech. Karol W., król Franków, koronował się w r. 800 na cesarza rzymskiego, a korona ta przeszła później na królów niemieckich i rzymskich. Kilkowiekowa wojna cesarzy i papieży podkopała znaczenie i władzę cesarza we Włoszech; dwa stronnictwa, zwane Gibelinami (cesarskie) i Gwelfami, walczą tu z sobą w wieku XIII i XIV. Miasta włoskie, które od wieku XII rozwinęły się na zasadach samorządu i zakwitły przemysłem, handlem i oświatą, wyzwoliły się w zupełności od obcego

zwierzchnictwa i utworzyły niezawisłe miejskie rzeczpospolite, jak Wenecja, Genua, Piza, Florencja, Medjolan, zagarniając też znaczne okręgi okoliczne pod swoją władzę. Południowe Włochy, gdzie powstało królestwo obojga Sycylji, przeszły po Hohensztaufach jako lenno papieskie na dom andegaweński, a później aragoński. W miastach włoskich, rządzonych przez najbogatsze rody patrycjuszów miejskich, doszli do władzy książęta (t. zw. tyrani), jak Viscontowie, a potem Sforzowie w Medjolanie, Skaligierowie w Weronie, Medyceusze w Florencji, dom Este w Modenie i Ferrarze i t. d. Ten stan rzeczy zachęcał potężniejsze mocarstwa do zaborów, a z końcem XV wieku rozpoczęły się długoletnie wojny o posiadanie Włoch między Hiszpanją i Francją. Ze swojej strony usiłowali papieże utrzymać swoje państwo i zwierzchnictwo nad południowemi Włochami. Papież Juljusz II podniósł chwilowo myśl wypędzenia w zupełności obcych i zjednoczenia Włoch, ale plan ten rozbił się o potęgę mocarstw obcych i przywiązanie do udzielności drobnych włoskich państewek, a zwłaszcza Wenecji. Po wojnach cesarza i króla hiszpańskiego Karola V z Franciszkiem I, królem francuskim, Włochy południowe i Lombardja przeszły pod panowanie Hiszpanji; Medyceusze i inne rody otrzymały od Karola V władzę książęcą; Państwo Kościelne zachowało swój obszar, a Wenecja była w dalszym ciągu niezawisłą potęgą morską. Sabaudja i Piemont (z Korsyką) stały się udzielnemi księstwami (r. 1559), o których zajęcie nadarmo kusiła się Francja. Wojna o te włoskie prowincje, podjęta przez Ludwika XIV, nabrała znaczenia wojny europejskiej (t. zw. sukcesyjnej hiszpańskiej po wymarciu Habsburgów hiszpańskich), a wynikiem jej (r. 1714) był nowy podział Włoch. Po kilku zamianach posiadła w XVIII w. Austrja: Lombardję, Parmę, Modenę, Toskanję; Hiszpanja—Neapol i Sycylję; Sabaudja—Sardynję i Nawarę. Korsykę zabrała Francja (1768), a w czasie wielkiej rewolucji także Nizzę. Napoleon I utworzył we Włoszech szereg rzeczypospolitych, sprzymierzynych z Francją, potem królestw pod rządami swych braci lub generałów francuskich. Kongres Wiedeński z r. 1815 ustanowił nowy stan rzeczy: oddał Austrji królestwo Lombardzko-Weneckie, Parmę—Marji Ludwice, żonie Napoleona I, Modenę—Franciszkowi I Este, a królom: sycylijskiemu i sardyńskiemu dawne ich posiadłości. Ale rozbudzone w XIX wieku dążenie narodów do stworzenia państw narodowych ogarniało coraz silniej Włochów, łącząc się z usiłowaniem ludów wywalczenia sobie swobód politycznych. Liczne spiski t. zw. Carbonarów (węglarzy) wywołują raz po raz ruchy rewolucyjne (1821, 1831, 1848), a następnie wojny — zwłaszcza z Austrją (r. 1849, 1859, 1866). Na czele dążeń tych stanął od r. 1848 królewski dom sabaudzko-piemoncki, władający także w Sardynji, a minister tego państewka, Cavour przeprowadził w r. 1858 układ z cesarzem francuskim Napoleonem III, mocą którego odstąpił Sabaudję Francji za pomoc w wojnie z Austrją (r. 1859). Wynikiem tej wojny było zajęcie Lombardji, rewolucja w królestwie Neapolitańskiem, dokąd udał się na czele ochotników włoskich sławny bohater wolności, Garibaldi i opanowanie wszytkich krajów włoskich (prócz Rzymu i Wenecji). Wiktor Emanuel, król Sardynji i Piemontu, przyjął 17 marca 1861 r. tytuł króla włoskiego. Królestwo włoskie (ze stolicą Florencją) w r. 1866 uzyskało od Austrji Wenecję. W r. 1870 zajął Wiktor Emanuel Rzym i uczynił go stolicą państwa, pozostawiając papieżowi tylko Watykan. W ten sposób całe Włochy zjednoczone zostały w konstytucyjne królestwo (obok którego istnieje na półwyspie Apenińskim tylko maleńka rzeczpospolita San Marino). Sejm włoski składa się z dwuch

Izb: Senatu i Izby deputowanych. Ludność jest wyznania rzymsko-katolickiego. — Nowe państwo włoskie znajduje się w okresie pracy nad wewnętrznem zjednoczeniem długo rozdzielonych prowincji. Dokonywa się ono powoli, wśród ciężkich przejść ekonomicznych. Wojna z Turcją w r. 1912 zbogaciła Włochy Trypolisem, kolonją w Afryce północnej, do której skierowany będzie nadmiar ludności włoskiej. *Literatura* włoska szczyci się w XIII wieku największym poetą średniowiecza, Dantem Alighieri, w XIV w. żyje Petrarca i Boccacio. Odrodzenie czyli renesans nauk klasycznych oddziałał silnie na Włochy, pojawił się wówczas cały szereg genjalnych pisarzy, myślicieli i artystów, jak Macchiavelli, pisarz polityczny i historyk, jak poeci Ariosto i Tasso; myśliciele i twórcy, jak Leonardo da Vinci, Buonarotti i wielu innych. Z początkiem XVII wieku był język włoski rozpowszechniony w całej Europie (zwłaszcza na dworach monarszych). Nauki ścisłe miały we Włoszech znakomitych przedstawicieli, jak Galileusz, Toricelli i inni. Od połowy XVIII wieku i w w. XIX zasłynęli: poeta Alfieri, komedjopisarz Goldoni, powieściopisarz Manzoni; poeci Leopardi i Silvio Pellico; z piszących prozą: historyk Cezar Cantu, Montegazza, Lombroso i wielu innych. Sztuka włoska należy do najwspanialszych zjawisk na świecie. Włochy wydały tak wielki zastęp mistrzów, jakim pochwalić się nie może żaden inny naród. Tu powstały nowe style architektoniczne: romański i renesansowy. W wieku XIV żył mistrz Filip Brunelleschi; wiek XV i XVI wydały Bramantego, Juljusza Romano i najpotężniejszego ze wszystkich Michała Anioła Buonarotti, który był równocześnie znakomitym rzeźbiarzem i malarzem. W rzeźbiarstwie słynął obok wielu innych Cellini w XVI wieku, a Canova w XVIII. Malarstwo włoskie rozpoczyna się we Florencji w wieku XIII. Żyje tam Cimabue (1240—1300), jego uczeń Giotto, który wykształcił wielu niepospolitych malarzy (t. zw. szkoła florencka) i zakonnik Jan da Fiesole (1386—1435). W wieku XV i XVI zabłysnęła sztuka malarska włoska trzema imionami, które dotychczas stoją na niedoścignionej wyżynie: Leonardo da Vinci, Rafael Santi i Michał Anioł; obok nich Correglo, Reni, Tycjan, Paweł Werończyk i wielu innych.

Włocławek—miasto powiatowe w gub Warszawskiej, na lewym brzegu Wisły, przy ujściu do niej Zgłowiączki. Połączone jest z Warszawą drogą żel. warszawsko-bydgoską i ma stację tejże kolei. Włocławek posiada 4 kościoły, między nimi katedrę, konsystorz, seminarjum duchowne, szkołę handlową polską i liczne zakłady przemysłowe; liczy 35.000 mieszk. Katedra włocławska wzniesiona w XIV wieku posiada wiele pomników i zabytków przeszłości. Pierwotna nazwa Włocławka — „Władysławek" pochodzi od Władysława Hermana, który tu miał „targowisko książęce", cło od statków na Wiśle; ustąpił je był biskupom kujawskim, nadając osadzie przywilej miejski.

Włodawa—miasto powiatowe w gub. Siedleckiej, na lewym brzegu Bugu, przy ujściu Włodawki. Leży na granicy trzech gubernji: Siedleckiej, Grodzieńskiej i Wołyńskiej. Posiada murowany kościół parafjalny (po-pauliński)—założony w XVI wieku.

Włodek *Ludwik*, publicysta polski, ur. 1869 r., studja uniwersyteckie odbywał w Zurychu i Genewie. Pisywał artykuły do wielu pism. Z ramienia Centr. Tow. Roln. badał warunki osadnictwa polskiego w Paranie.

Włodowice—osada w gub. Piotrkowskiej, w pow. Będzińskim na wyniosłem płaskowzgórzu. Posiada murowany kościół parafjalny z XVIII w. Jest to dawna osada.

Włodzimierz *nad Klaźmą* — miasto gubernjalne w Rosji, leży nad rzeką

Klaźmą (dopływ Oki z lewego brzegu); starożytny ten gród ruski, założony w XI wieku, był wpierw nim Moskwa stolicą wielkoksiążęcą. Obecnie liczy 32.000 mieszk., zajmujących się głównie sadownictwem.

Włodzimierz *Wołyński* — miasto powiatowe w gub. Wołyńskiej, leży w pobliżu ujścia rzeki Ługa do Bugu, liczy 10 000 mieszkańców. Był od X wieku stolicą ruskiego księstwa Włodzimierskiego. Od niego nazwali Niemcy zajętą przez Austrję część Polski (Galicji) Lodomerją.

Włodzimierz—imię wielu książąt ruskich. *Włodzimierz Wielki* św. panował od r. 980 do 1010, przyjął chrzest św. i szerzył chrześcijaństwo na Rusi.

Włodzimierzec — miasteczko w gub. Wołyńskiej, między rzekami Horyniem i Styrem, wspominane już w 1097 r.

Włoskowatość czyli *kapilarność*. — Woda w szklance ma powierzchnię poziomą; jednakże podnosi się tuż przy brzegach, tworząc powierzchnię wklęsłą, zwaną *meniskiem*. Jeżeli w wodę zanurzymy cienką rurkę szklaną, to ujrzymy po niejakim czasie, że woda nietylko podniosła się do koła rurki, ale wewnątrz rurki doszła nawet do wyższego poziomu niż w szklance. Między wodą a szkłem zachodzi *przyleganie*. Między rtęcią a szkłem niema przylegania, dlatego też rtęć w szklance tuż przy brzegach zniża się, tworząc powierzchnię wypukłą, a w cienkiej rurce przyjmuje poziom niższy. W naczyniu metalowem rtęć tak się zachowuje, jak woda w szklance, t. j. podnosi się ku brzegom, gdyż między rtęcią a ścianką metalową zachodzi przyleganie. Własność tę płynów zowiemy *włoskowatością*, z przyczyny, że im cieńsze, im bardziej *włoskowate* są rurki, tem ona wyraźniej występuje. Skutkiem włoskowatości, to jest podnoszenia się płynów przylegających w rurkach włoskowatych, płyn wchodzi w gąbkę, w bibułę, w cukier, w drzewo, w tkaniny; nafta i inne tłuszcze po knocie dochodzą do płomienia w lampach i świecach; włoskowatości w części (w części też *osmozie*) przypisać należy wznoszenie się soków w roślinach od korzeni aż do wierzchołków. Niektóre owady chodzą z łatwością po wodzie (np. pewne gatunki *pająków*), woda bowiem, nie przylegając do ich tłustych łapek, tworzy pod niemi zagłębienia miseczkowate, które je unoszą. Dzięki tej samej zasadzie cienka igła natłuszczona, położona ostrożnie na wodzie—pływa.

Włosy pokrywają skórę na czaszce, u mężczyzn częściowo i na twarzy, znajdują się także i na ciele. Stosownie do rasy i osobistości, bywają gładkie, kręcone, wijące się; długość ich i barwa też są bardzo rozmaite. Barwa włosów zależy od *pigmentu*, wytwarzającego się w *cebulce* czyli w *korzeniu* włosa. Siwe włosy starców pozbawione są pigmentu. Włosy wypadają z powodu rozmaitych chorób skóry na głowie, a także wskutek usposobienia dziedzicznego. Włosy zwierzęce są w zasadzie takież same jak ludzkie, ale mogą być wielobarwne, mieć końce ciemniejsze od korzeni i t. d. Włosy, pokrywające skórę zwierząt ssących, mają rozmaitą postać i nazwę. Krótkie, miękkie włosy, znajdujące się bezpośrednio na skórze i przykryte innymi, noszą nazwę *puchu*. Zewnątrz są one zakryte dłuższymi i grubszymi włosami—*sierścią*. Dość krótkie i twarde sztywne włosy noszą nazwę *szczeciny*; włosy dłuższe, ale miękkie i kędzierzawe — *wełny*.

Włoszczowa — osada miejska, siedlisko władz powiatowych pow. Włoszczowskiego w gub. Kieleckiej, przy drodze żelaznej Herby-Kielce.

Włościanie — nazwa klasy narodu, mieszkającej po wsiach i zajmującej się rolnictwem, hodowlą bydła i t. p. zajęciami. W znaczeniu specjalnem pod wyrazem włościanie (*kmieć, chłop*) rozumie się ludzi, którzy do zeszłego

wieku uprawiali cudzą ziemię przez długi czas i od właścicieli jej byli zależni osobiście. W pierwszych wiekach istnienia państwa polskiego włościanie mieli swobodę osobistą i byli posiadaczami ziemi, dopiero z rozwojem warstwy rycerskiej czyli szlachty zostali przez nią pozbawieni swobód i zmuszeni do pańszczyzny (statut wiślicki). Już za Kazimierza Wielkiego stanowili włościanie wraz z ziemią, na której mieszkali, własność szlachty i wraz z ziemią mogli być sprzedani. Osobiście zależni byli w zupełności od samowoli panów swoich, a za Zygmunta I już odrabiać musieli pańszczyznę, t. j. pewną liczbę dni w tygodniu pracować bezpłatnie na pańskich gruntach. Ustawa majowa 1791 r. zapewniła włościanom opiekę prawa. Od włościan pańszczyźnianych różnili się opłacający *czynsz*. Próby uwłaszczenia włościan w końcu XVIII w. i w pierwszej połowie XIX w., z przyczyn od projektodawców niezależnych, nie doszły do skutku. Taki stan rzeczy prawie bez zmian przetrwał w zaborze rosyjskim do dnia 2 marca 1864 r., w którym włościanie zostali uwłaszczeni, grunta, na których mieszkali oddano im, za wynagrodzeniem właścicieli ziemskich przez *listy likwidacyjne*. W innych zaborach uwłaszczenie przeprowadzono znacznie wcześniej, w pruskim w 1824 r., w austriackim w 1848 r.

Włośnica, *włosień*, ob. *Trychina*.

Włócznia—rodzaj dzidy, kopji.

Włóka — polska miara powierzchni ziemi, wynosi obecnie 30 morgów = 16,8 hektara, zresztą w różnych okolicach Polski miała różną wielkość.

Włókna — są to zazwyczaj cienkie, długie pojedyńcze komórki lub ich grupy, z których utworzone są organy zwierząt i roślin, spełniające pracę mechaniczną, a mianowicie: mięśnie, więzy, ścięgna u zwierząt; wiązki naczyniowe, nadające sztywność drzewu i gałęziom u roślin. Włókna roślinne ze względu na swą moc używają się do wyrobu przędziwa, przędzy, tkanin, sznurów, papieru i t. p. Pojedyńcze nerwy, ze względu na swój kształt nitkowaty, zowią się również włóknami (nerwowemi).

Włóknik krwi *(fibryna)*—jest to substancja białkowata, znajdująca się we krwi, powodująca jej krzepnięcie. Gdy krew wypływa z ciała i ochładza się pod wpływem otaczającej temperatury, wówczas włóknik ścina się, opada na dno, unosząc wraz z sobą ciałka krwi i tworzy w ten sposób *skrzep*.

Wnętrzności — ogólna nienaukowa nazwa dla wszystkich organów, a specjalnie trawienia, zawartych w jamie brzusznej ludzi i zwierząt.

Wniebowstąpienie Pańskie. Po upływie 40 dni po zmartwychwstaniu, Chrystus w obecności 11 apostołów, na górze Oliwnej, wstąpił do nieba. Na pamiątkę tego obchodzona jest w Kościele chrześcijańskim uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego, przypadająca w 40 dni po święcie Zmartwychwstania.

Wniebowzięcie—uroczystość na cześć Najświętszej Panny na pamiątkę Jej błogosławionego zgonu i tryumfalnego wnijścia do nieba z ciałem i duszą. Święto Wniebowzięcia przypada w dniu 15 sierpnia.

Wniosek. Tak nazywa się każde twierdzenie lub przeczenie, które wyprowadzamy w drodze rozumowania z innych zdań. Z dwuch następujących zdań: „Kwadrat ma cztery boki równe" i „Ta karta nie ma czterech równych boków" możemy np. wyprowadzić zdanie: „Ta karta nie jest kwadratem". Takie wyprowadzenie zdań czyli wniosków z innych zdań nazywa się wnioskowaniem, a wszystkie te zdania razem zowią się syllogizmem.

Woda—połączenie chemiczne wodoru z tlenem, znajduje się w przyrodzie w olbrzymich ilościach w trzech stanach skupienia: płynnym, stałym jako lód, śnieg, lodowiec, i gazowym—jako para. Ze zbiorników, które tworzy na powierzchni ziemi, t. j. źródeł, rzek, mórz, jezior, stawów woda paruje ciągle; jako para przenika powietrze atmosferyczne, a wskutek oziębienia spada napowrót na ziemię, jako opad atmosferyczny, i znowu częścią paruje, częścią zostaje zużyta przez roślinność, częścią wsiąka w ziemię, przenika rozmaite pokłady, aż natrafi na pokład nieprzepuszczalny, po którym spływa i wydostaje się na powierzchnię ziemi, jako źródło. Woda naturalna nie jest chemicznie czysta, zawiera ona mniejszą lub większą ilość rozpuszczonych składników stałych i gazowych, zabranych z pokładów, które przepłukuje. Od ich jakości zależy smak wody, wartość jej hygjeniczna, a w niektórych wypadkach wartość lecznicza. Wody dzielimy na: 1) *obojętne*, zwane słodkiemi, dla odróżnienia od wód, posiadających smak wybitny. Do wód słodkich należy przedewszystkiem woda źródlana lub studzienna, używana do picia. Wody do picia są albo *twarde*, t. j. zawierające znaczniejszy procent soli wapniowych i magnowych (z mydłem trudno się pienią), albo *miękkie*. 2) *Wody mineralne*. Tak nazywamy wodę, która, zawierając znaczniejszy procent rozpuszczonych składników stałych i gazowych, posiada wskutek tego smak wybitny i działa lecząco na organizm ludzki. Należą tu źródła, zdroje mineralne, ciepłe lub zimne; pod względem składu chemicznego mogą to być: a) solanki, zawierające sól kuchenną (z nich otrzymują sól warzonkę), a niekiedy nadto bromki i jodki; b) szczawy, zawierające rozpuszczony bezwodnik węglowy, obok innych składników. Dzielimy je na: 1) szczawy zwykłe, zawierające bezwodnik węglowy; 2) szczawy alkaliczne, zawierające nadto węglan jednosodowy; 3) szczawy słonoalkaiczne, zawierające oprócz powyższych składników chlorki, bromki i jodki; 4) szczawy żelaziste, zawierające węglan żelazawy. c) Wody siarczane, zawierające połączenia siarki. Według składu chemicznego dzielą się na: 1) wody siarczane do picia, zawierające znaczniejszy procent siarkanu magnowego, nazywają się wodami gorzkimi; 2) wody siarczane do kąpieli. *Woda morska* zawiera znaczną ilość rozpuszczonych soli, głównie soli kuchennej. Wodami *gazowemi* nazywamy niektóre sztuczne napoje musujące. Wodę oczyszczoną przez destylację nazywamy wodą przekroploną lub destylowaną. Woda jest niezbędnym czynnikiem do utrzymania życia istot organicznych, niezbędnym pokarmem ludzi, zwierząt i roślin. Nadto mamy z niej wiele innych pożytków, gdyż stanowi ona jeden z najważniejszych środków komunikacyjnych, pędzi motory wodne i t. p. Niekiedy jednak staje się zgubnym żywiołem, powodując przez wylewy najstraszniejsze klęski elementarne.

Woda wapienna — jest to woda, zawierajaca w rozpuszczeniu wodan tlenku wapnia czyli wapno gaszone. Używa się w medycynie jako środek lekko gryzący.

Wodewil—sztuka dramatyczna, lekkiej treści, przeplatana śpiewami.

Wodna puchlina stawów — choroba, charakteryzująca się tem, że w jamie stawowej zbiera się płyn surowiczy lub synowialny w nadmiernej ilości. Choroba ta występuje wskutek uderzenia, upadku, forsownych spacerów i t. p., szczególniej u osób limfatycznych. Najczęściej kolano bywa zajęte.

Wodociąg — urządzenia, mające na celu dostarczanie miastom dobrej wody do picia. Najdawniejszymi wodociągami są t. zw. akwedukty. Czynność dzisiejszych wodociągów dzieli się na: 1) zaczerpywanie wody z rzek, jezior, często położonych na znacznej odległości od miejsca przeznaczenia; 2) przeprowadzanie zaczerpniętej do stacji centralnej; 3) oczyszczanie jej; 4) rozprowadzanie do miejsca przeznaczenia. Woda biegnie w rurach kamiennych lub żelaznych, zazwyczaj w pewnej głębo-

kości pod ziemią. Ciągną ją i pchają silne parowe pompy ssąco-tłoczące, znajdujące się na głównej stacji.

Wodorosty *(algi, glony)* — gromada roślin *plechowych*, o kształtach rozmaitych: wstążek, nici i t. d., żyjących w wodach słodkich i morskich lub wilgotnej ziemi. Wodorosty zaopatrzone w *chlorofil* żywią się samodzielnie, biorąc pokarm z wody, powietrza i ziemi. Prócz chlorofilu zawierają często inne barwniki, które nadają im barwy rozmaite. Według zabarwienia dzielą je na klasy: *okrzemki* (żółty barwnik), *zielenice, brunatnice, krasnorosty;* bywają gatunki mikroskopijnie drobne, takimi są np. *pierwotek*, pokrywający często korę drzew w postaci pyłku zielonego, *okrzemki* i inne. Niektóre z wodorostów morskich dosięgają znacznej wielkości. Do takich należą *morszczyny*, używane na nawóz, a suche na opał. Z niektórych dobywają *jod* i *brom*.

Wodospad—miejsce, w którem woda bieżąca spada stale z pewnej wysokości—ze skały, z wierzchu szluzy lub tamy. Zdarza się szczególniej w górach i miejscowościach górzystych o nierównym terenie i gwałtowniejszych spadkach. Łożysko wodospadu z powodu ciągłego tarcia wód, cofa się; jeżeli skutkiem podmycia łożyska przez spadającą wodę część jego obrywa się, wtedy powoli wodospad dzieli się na kilka części, z których każda jest małym wodospadem i zowie się *kaskadą*. Jeżeli kaskada dzieli się na pewną liczbę mniejszych wodospadów, to te noszą nazwę *katarakt*.

Wodotrysk czyli *fontanna*—przyrząd, za pomocą którego przeprowadza się wodę ze zbiornika położonego wysoko do niższego punktu; woda, dążąc według prawa fizycznego do podniesienia się na tę samą wysokość, co w zbiorniku, wytryska w górę.

Wodowstręt, ob. *Wścieklizna*.

Wodór czyli *wodoród*—pierwiastek, symbol chemiczny *H* (Hydrogenium). Jest to gaz bez barwy, bez woni, bez smaku, najlżejszy ze wszystkich znanych gazów, stąd też używany do napełniania balonów. W powietrzu znajduje się w niewielkich ilościach. Zmieszany z innymi gazami, wydziela się z substancji gnijących. Wchodzi w skład wody, w skład mnóstwa materji organicznych, jak: białko, cukier, tłuszcze, drzewo, nafta. Pali się (łącząc się z tlenem), wytwarzając płomień niebieskawy, ledwo widoczny, lecz zato tak gorący, że topią się w nim najtrudniej topliwe metale, jak np. platyna. Niektóre ciała, jak wapno, rozpalają się w nim do białości, dając nadzwyczaj silne światło. Na tej jego własności opiera się lampa Drummonda. Wodór otrzymać można w różny sposób, najlepiej przez rozkład wody, która składa się z tlenu i wodoru.

Wodzicki: 1) hrabia *Stanisław*, ur. r. 1759, um. r. 1843, był prezesem Senatu rzeczypospolitej Krakowskiej; wydał kilka dzieł ogrodniczych. 2) *Kazimierz* z Olejowa, ur. r. 1816, um. r. 1889, był znakomitym badaczem ptaków, których życie umiał dziwnie podpatrywać i opisywać. Dziełka jego o ptakach są bardzo cenne.

Wodzisław — osada, dawniej miasto w gubernji Kieleckiej, w pow. Jędrzejowskim. Zwało się dawniej *Włodzisław*. Początkiem swoim odległych sięga wieków.

Wogezy — góry, leżą na granicy Alzacji niemieckiej i Lotaryngji francuskiej. Długość grzbietu wynosi z górą 100 kilometrów; najwyższe szczyty nie dosięgają 1500 metrów wysokości.

Wogulicze, *Woguły*—plemię czudzkie, zamieszkuje oba stoki pasma Uralskiego w gub. Permskiej i Tobolskiej.

Wohyń—osada, dawniej miasteczko w gub. Siedleckiej w pow. Radzyńskim, nad rzeką Piwonją.

Wojciech św., pochodził z Czech i był z początku biskupem w Pradze. Nie mogąc się jednak utrzymać na stolicy biskupiej, opuścił kraj rodzinny i udał się naprzód do Rzymu, a potem do Polski, gdzie go gościnnie przyjął król Bolesław Chrobry w r. 996. Będąc krótki czas w Polsce, nauczał lud zasad wiary w Krakowie, na Śląsku i innych miejscowościach. W r. 997 wyruszył św. Wojciech w towarzystwie brata Radzyma i księdza Benedykta do krainy pruskiej w celu nawracania pogan, gdzie 23 kwietnia poniósł śmierć męczeńską. Bolesław Chrobry sprowadził ciało jego i złożył je w Trzemesznie, a następnie przeniósł do Gniezna, gdzie dotąd spoczywa.

Wojciechowski *Tadeusz*, ur. 1838 r., był profesorem historji polskiej w uniwersytecie lwowskim; należy do najznakomitszych badaczy dziejów Polski. Z dzieł jego najwybitniejsze: „Chrobacja czyli rozbiór starożytności słowiańskich“, „Kazimierz Mnich“, „O rocznikach polskich“ i w. innych.

Wojciechowski *Konstanty*, architekt polski, ur. 1841 r., um. 1910 r. Pobudował wiele kościołów, inne odrestaurował, przeważnie w stylu gotyckim.

Wojciechowski *Stanisław*, gorliwy kooperatysta polski, któremu głównie zawdzięczają powstanie liczne kooperatywy spożywcze w Królestwie Polskiem, jeden z twórców „Związku stowarzyszeń spożywczych“ i składów hurtowych tego związku w Warszawie, autor wielu prac z zakresu kooperacji i redaktor czasopisma *Społem*.

Wojewoda—najstarszy tytuł tego, kto wojów (wojsko) wiódł do boju. Legenda opowiada, że po Wandzie panowało nad Polską 12 wojewodów. Później zwał się tak zastępca (palatinus) króla albo księcia, ilekroć przewodził części wojska. Z podziałem Polski na dzielnice (r. 1138) każdy książę miał swego palatyna, czyli wojewodę. Po połączeniu ziem Polski, powstały z nich województwa lub ziemie, a na czele ich postawiono wojewodów, którzy mieli prowadzić pospolite ruszenie na oznaczone punkty. Wojewodowie byli senatorami, należeli do rady króla, przewodniczyli na sejmikach, nadto mieli sądownictwo nad żydami w województwie, kontrolę nad miarami i wagami, ustanawiali ceny żywności i innych towarów, wydawali listy bezpieczeństwa czyli glejty. Część dawniejszych ich czynności przeszła od XIV w. na starostów.

Wojłok—ordynarny, gruby i szorstki filc, używany na dery, chodniki, do owijania kotłów parowych i t. p.

Wojna — walka prowadzona za pomocą wojsk w obronie państwa, w celu dokonania zaboru lub przecięcia siłą sporu, którego pokojowo załatwić nie można. Składa się z szeregu bitew większych i mniejszych, oblężeń twierdz i innych działań wojennych.

Wojski, po łacinie *tribunus*, był to w Polsce urzędnik, który czuwał w czasie wojny nad bezpieczeństwem powiatu, dobytkiem i rodzinami rycerzy; stąd zwano wojskich opiekunami żon i dzieci.

Wojsko—siła zbrojna państwa, którego obrona jest głównem zadaniem wojska. Dzieli się na wojsko lądowe i morskie czyli marynarkę; lądowe wedle rodzajów broni na: piechotę, kawalerję czyli jazdę i artylerję. W pokoju podzielona jest siła zbrojna na korpusy, dywizje, brygady, pułki, bataljony, kompanje (szwadrony). W Polsce w najdawniejszych czasach książę miał drużynę rycerską, która stale przebywała na jego dworze. Odkąd rycerstwo polskie osiadło na roli, weszło w zwyczaj, jak wszędzie w Europie, pospolite ruszenie, powoływane tylko do obrony kraju. Każdy właściciel dóbr wolnych i na prawie wojskowem osadzonych, t. j. nie wyłączonych przywilejem od tego obowiązku, miał stosownie do dochodów z dóbr i ich wartości przyprowadzić pod chorągiew oznaczony poczet zbrojnych. Mieszczanie i duchowni, mający dobra ziemskie, musieli dawać zbrojnych jeźdźców do pospolitego ruszenia. Sołtysi stawali w razie potrzeby

także pod broń i szli na wojnę. W wojsku polskiem główne znaczenie miała jazda. W rozwoju jej rozróżnić można od bitwy pod Grunwaldem, największego czynu pospolitego ruszenia, 4 okresy: 1) do r. 1500, kiedy formowały się zaciężne roty kopijnicze i strzelcze; te ostatnie strzelały z kusz czyli samostrzałów; 2) do r. 1598, gdy powstali husarze i kozacy, oraz wprowadzono arkebuzerów polskich i niemieckich (za Stefana Batorego); 3) okres najświetniejszy od 1598 do 1696 r., wsławiony zwycięstwami Zamoyskiego, Chodkiewicza, Żółkiewskiego i Sobieskiego i 4) okres upadku i usiłowań stworzenia nowej jazdy za Stanisława Augusta do r. 1792. Jazda polska składała się z chorągwi husarzy, pancernych i z lekkich pułków kozackich. Prócz tego robili królowie zaciągi najemnych żołnierzy, przeważnie rot pieszych. Na Sejmie w r. 1562 postanowiono, że czwarta część ogólnego dochodu z dóbr królewskich, bez potrącenia arend i dożywociów, ma być obracana na obronę narodową, czyli na utrzymanie stałego wojska, które nazywało się kwarcianem (ponieważ „quarta pars", znaczy po łacinie czwarta część). Piechota była wojskiem pomocniczem, przygotowującem skuteczność ataku pułku konnego zapomocą ognia, lub ułatwiającem pochód przez naprawę dróg i mostów i przez strzeżenie obozu. Od czasu Stefana Batorego zbroiła się tylko w ruszznice, siekierki i szable. Była z reguły „autoramentu obcego", (węgierskiego lub niemieckiego), ale była też na wzór jego utworzona polska piechota, szlachecka i kozacka. Armaty czyli działa wprowadzono do Polski już za czasów Kazimierza Wielkiego; posługiwano się niemi pod Grunwaldem, ale dopiero z końcem XV wieku nabierają one większego znaczenia. Artylerję swoją miał król (artylerja królewska) i miasta (artylerja miejska). Sejm z r. 1717 na żądanie Piotra Wielkiego ograniczył armję polską do 24.000, wskutek czego siła zbrojna państwa przez długi czas była bardzo niedostateczna. Dopiero Sejm wielki w r. 1788 uchwalił podnieść liczbę wojska do 100.000. W r. 1792 wystawiła jednak Rzeczpospolita tylko 45.000 żołnierzy. Kościuszko w r. 1794 choć powołał włościan pod broń, miał w chwili największego rozwoju powstania pod rozkazami swymi zaledwo 70 tysięcy ludzi. W maleńkiem Księstwie Warszawskiem zato armja wynosiła 30.000 żołnierzy (trzy dywizje) pod dowództwem Ks. Józefa Poniatowskiego, nie licząc legji nadwiślańskiej i innych pułków, powołanych do Hiszpanji. Po upadku Napoleona I i utworzeniu (w r. 1815) Królestwa Kongresowego zorganizowano nową armję polską ze szczątków armji Księstwa Warszawskiego. Cesarz Aleksander I, jako król polski, powierzył naczelne dowództwo nad nią bratu swemu Wielkiemu księciu Konstantemu. W r. 1831 armja ta liczyła razem (piechota, jazda i artylerja) do 90.000 głów. Po upadku powstania z końcem r. 1831 została zniesiona i wcielona do armji rosyjskiej.

Wojsławice — osada, dawniej miasteczko w gub. Lubelskiej, w pow. Chełmskim.

Wokabuły (łac.) — słówka, wyrazy w języku cudzoziemskim z przekładem na język ojczysty ucznia, służą do uczenia się ich na pamięć.

Wokalna muzyka—muzyka śpiewana, w odróżnieniu od instrumentalnej.

Wola—wieś pod Warszawą, pamiętna elekcjami, czyli wyborami królów polskich.

Wolant: 1) Piłka z piórkami do podrzucania i chwytania. 2) Lekki powozik odkryty.

Wolborka—rzeka w gub. Piotrkowskiej, ma początek w pow. Łódzkim pod Tuszynem; w pow. Brzezińskim za Tomaszowem wpada z lewego brzegu do Pilicy. Długa 35 wiorst.

Wolbórz — osada, dawniej miasto w pow. i w gub. Piotrkowskiej, nad rzeką Wolborką, już w r. 1065 był stolicą kasztelanji i posiadała zamek obronny. W r. 1268 Ziemomysł, książe kujawski i sieradzki, nadał Wolbórz wraz z kasztelanją biskupom kujawskim. Mając główną rezydencję swoją w Wolborzu, biskupi założyli tu kolegjatę.

Wolbrom—osada w pow. Olkuskim, w gub. Kieleckiej nad rzeką Pokrzywianką, leży na najwynioślejszej części płaskowzgórza olkuskiego, wchodziła niegdyś w skład starostwa wolbromskiego.

Wole — znaczne powiększenie gruczołu tarczowego, umieszczonego na szyi. W niektórych okolicach (Szwajcarja) wole panuje epidemicznie, a często towarzyszy kretynizmowi.

Wole (u ptaków) — workowate rozszerzenie górnej części przełyku niektórych ptaków, stanowiące zbiornik przyjętego pokarmu.

Wolff: 1) *Fryderyk August*, ur. r. 1759, um. r. 1824, znakomity uczony niemiecki, zajmował się filologją klasyczną i badał krytycznie Iljadę i Odysseję. 2) *Józef*, ur. r. 1766, um. r. 1836, sławny lekarz w Warszawie. 3) *Robert*, ur. r. 1832, um. 1910 r., zasłużony księgarz warszawski, założyciel firmy Gebethner i Wolff, wydawca wielu dzieł polskich.

Wolfram — pierwiastek chemiczny, metal twardy, kruchy, barwy żelaza, odkryty 1785 r., ma liczne zastosowania w aljażach, ze stalą daje dobrą stal wolframową. Niektóre jego związki służą do wyrobu farb; związek zwany wolframian sodu nadaje tkaninom niepalność.

Wolica — rzeka w gub. Lubelskiej, poczyna się w pow. Hrubieszowskim pod Białowodami, pomiędzy Krasnymstawem a Izbicą wpada do Wieprza. Długa przeszło 35 wiorst.

Wolne miasta — miasta, które w połowie XII w., za pomoc okazywaną cesarzom w walkach z możnowładcami, otrzymały od nich wiele przywilejów: nie składały one cesarzom przysięgi na wierność, a obdarzone samorządem, tworzyły niezależne rzeczypospolite, prowadzące później nawet otwarte walki z cesarzami. Miasta wolne: Hamburg, Brema i Lubeka, Frankfurt nad Menem przywileje swoje zachowały aż do utworzenia się obecnego cesarstwa Niemieckiego. Każde z nich na sejmie związkowym miało głos oddzielny. W 1815 r. kongres wiedeński nadał przywileje wolnego miasta Krakowowi, oddając go przytem pod opiekę Rosji, Prus i Austrji. Stosunek ten przetrwał do r. 1846, w którym Kraków wcielono do Galicji.

Wolnomularstwo (*Masonerja*) — stowarzyszenie tajemne, istniejące od bardzo dawna, rozgałęzione we wszystkich krajach Europy i Ameryki, w niektórych krajach jest ono dozwolone (jawne), w innych tajne. Ognisko główne wolnomularstwa w danym kraju zowie się Wielką Lożą (albo Wschodem); jej podlegają zazwyczaj loże prowincjonalne; członkowie na wzór korporacji rzemieślniczych (mularzy) dzielą się na uczniów (terminatorów), czeladników, majstrów, prezydujących czyli majstrów loży, którzy mają do pomocy majstrów deputowanych. Obecna organizacja Masonerji pochodzi z XVIII wieku; powstała w Anglji w r. 1717. Jako cele swoje podają Masoni czyli Wolnomularze wykonywanie dobroczynności, uszczęśliwianie ludzi, zwalczanie przesądu i t. p., ale w gruncie rzeczy są oni sektą antychrześcijańską i rewolucyjną; religji Chrystusowej nie uznają. Kościół katolicki od dawna zrozumiał jej dążenia i występował przeciw niej, począwszy od papieża Klemensa XII (r. 1738) aż do najnowszych czasów.

Wolski: 1) *Piotr Dunin*, ur. r. 1530, um. r. 1590, biskup płocki, kanclerz wielki koronny, opisał panowanie Batorego. 2) *Mikołaj*, ur. r. 1762, um. 1803, szambelan króla Stanisława Augusta, zdolny literat. 3) *Włodzimierz*, ur. 1825,

um. r. 1882, poeta i powieściopisarz; napisał między innemi tekst do oper Moniuszki „Halki“ i „Hrabiny“.

Wolskowie — bitny lud starożytnej Italji, walczył długo z Rzymianami, aż uległ im w r. 326 przed Chr. Stolicą ich było Antium.

Wolta—zręczny, szybki obrót w szermierstwie; zręczny obrót z uniknięciem ciosu przeciwnika; bieg kręty koni wokoło; zręczna zamiana kart, szybki obrót kart.

Wolter, ob. *Voltaire*.

Woltyżer—za Napoleona I żołnierz uzdolniony do konnicy i do piechoty, przeznaczony do bitwy szykiem rozproszonym. Obecnie — cyrkowiec, wyprawiający zręczne skoki na koniu.

Wołchow — rzeka w Rosji, wypływa z jeziora Ilmenu, w gub. Nowogrodzkiej i ubiegłszy 208 w., uchodzi do jeziora Ładogi.

Wołek zbożowy czyli *zbożowiec* — mały żuczek, z licznej rodziny słoników, barwy brunatnej, podobny do orzechowca, ale mniejszy (4 mm.); żyje w śpichrzach. Nadzwyczaj szkodliwy. Samica na wiosnę nakłuwa ryjkiem ziarna zbożowe i w każde kładzie po jednem jajku. Wylęgłe z nich larwy wyjadają mąkę z ziarn, zostawiając tylko plewkę; następnie przepoczwarzają się i tego samego lata zamieniają w dorosłe żuczki.

Wołga — największa rzeka Rosji i Europy, 3295 wiorst długa, wypływa z wyżyny Wałdajskiej, płynie początkowo ku zachodowi, pod Kazaniem skręca gwałtownie na południe, poczem pod Carycynem ku południo-wschodowi; uchodzi do morza Kaspijskiego. Brzegi Wołgi z początku płaskie, są następnie z prawej strony wysokie, z lewej płaskie. Wołga, wypływając z kilku jezior, jest żeglowna prawie od źródeł, a spadek ma bardzo nieznaczny. Znaczenie Wołgi jako rzeki żeglownej powiększają kanały, które ją kilkakrotne łączą z Baltykiem i morzem Lodowatem. Ujemną jej stroną są mielizny i to, że uchodzi do morza zamkniętego. Główne dopływy Wołgi są: Oka z prawego, Kama z lewego brzegu. Poniżej Carycyna Wołga dzieli się na dwa ramiona, które tysiącznymi kanałami splątane, płyną 50 mil równolegle aż do Astrachania, gdzie rozpoczyna się właściwa delta Wołgi; 60 ramionami uchodzi Wołga do morza.

Wołkowysk — miasto powiatowe w gub. Grodzieńskiej, przy ujściu rzeczki Wołkowyi do Rossy. Jest to osada bardzo starożytna, posiadająca niegdyś zamek, który podczas najazdu Mongołów, około r. 1240, dostał się w posiadanie Litwinów.

Wołoczyska — miasteczko w pow. Starokonstantynowskim, w gub. Wołyńskiej, na pograniczu Galicji, nad rzeką Zbruczem.

Wołogda—miasto gubernjalne w Rosji północnej, leży nad rz. Wołogdą, dopływem Suchony, liczy 28.000 mieszkańców.

Wołoszczyzna. Wołochami nazywano przodków dzisiejszych Rumunów. Nazwa Wołoszczyzny oznaczała zatem pierwotnie raczej lud, niż kraj; później obejmowano nią dwa kraje wołoskie: północny, dotykający Dniestru, zwał się Mołdawją, południowy, naddunajski — Multanami. Początkowe dzieje ich są bardzo ciemne, a pierwsze wzmianki o nich spotyka się dopiero w XIII wieku. Na czele Wołochów stoją wojewodowie; warstwą narodu uprzywilejowaną są kniaziowie. Wojewodowie mołdawscy i multańscy podlegają w XIII wieku królom węgierskim, później hołduje Mołdawja czasowo Polsce (z końcem XIV w. aż do XVI). Za pojawieniem się Turków w Europie i rozszerzeniem się ich panowania nad Dunajem, stają się kraje wołoskie jabłkiem niezgody między Węgrmi i Turcją a później (po zajęciu części Węgier przez Turków) między Polską a Turcją. Książęta wołoscy (mołdawscy) ulegają bądźto Polsce, bądź Turcji, aż w wieku XVII dostają się w zupełną zależność od sułtanów. W XIX wieku budzi się wśród Wołochów (Rumunów), podobnie jak wśród ludów słowiańskich, dążenie do wyswobodzenia się z tej zawisłości. Księstwa naddunajskie (jak nazwano wołoskie kraje) są widownią częstych powstań, a w końcu na kongresie berlińskim otrzymują niepodległość. Ob. *Rumunja*.

Wołowski *Michał*, ur. r. 1851, um. r. 1900, pisał utwory dramatyczne i powieści.

Wołożyn—miasteczko w pow. Oszmiańskim. w gub. Wileńskiej, nad rzeką Wołożynką, posiada piękny kościół, niegdyś Bernardynów.

Wołpa — miasteczko w gub. i pow. Grodzieńskim, blisko lewego brzegu Niemna, ma kościół katolicki, założony w 1478 r.

Wołyń—nazwa krainy, leżącej między Podolem, Polesiem i Ukrainą, a obejmującej górną kotlinę Bugu i część prawego dorzecza Prypeci. Zachodnią jej granicę stanowi rzeka Wieprz, wschodnią Słucz, dopływ Prypeci. Część południowa jest krainą wyżynną, żyzną, suchą, w lasy niezbyt bogatą, przerznięta głębokimi jarami rzek, które w liczne rozlewają się stawy; część zachodnia w dorzeczu Bugu i północna, na obszarze poleskim, jest podmokła, bagnista, z powoli snującemi się wodami, pełna jezior i lasów. Wołyń aż do bitwy nad Kałką w r. 1224 wchodził w skład Rusi kijowskiej, potem stanowił wraz z Rusią Czerwoną osobne państwo ruskie. Od XIV w. rozpoczynają się o Wołyń spory między Litwą a Polską; Polska zajęła Ruś Czerwoną i część Wołynia z Chełmem i Bełżcem, Litwa większą część Wołynia z grodami książęcymi: Włodzimierzem, Łuckiem, Ostrogiem, Dubnem i t. d. Cały jednak Wołyń, bagnami Polesia oddzielony od Litwy, terytorjalnie i komunikacyjnie raczej z Polską był połączony; mocą też Unji Lubelskiej z r. 1569 do Polski przyłączony został. Wskutek rozbioru Polski zabrała Wołyń Rosja, ale nie w całości, bo Austrja zajęła część jego zachodnią z Podkamieniem i Zbarażem. Część przyłączona do Rosji stanowi obecnie oddzielną gub. Wołyńską z miastem gub. Żytomierzem.

Wołyński *Artur*, ur. r. 1844, um. r. 1893, historyk polski, przyczynił się do założenia muzeum Kopernika w Rzymie; ogłosił kilka dzieł o Koperniku i Galileuszu.

Workowate czyli *torbacze*—rząd ssaków, różnej budowy i różnego uzębienia; odznaczają się tem, że samice mają na brzuchu bądź torbę, bądź fałd skóry, gdzie znajdują się sutki; służy ona do przechowania rodzących się w stanie niedołężnym młodych, dopóki nie dorosną. Torbacze żyją przeważnie w Australji, a mała tylko liczba gatunków zamieszkuje Amerykę. Tu należy np. kangur, dydelf, wombat i inne.

Wormacja, po niem. *Worms*—miasto w Niemczech (w Hesji), leży nad Renem. Była niegdyś rezydencją królów niemieckich i miejscem obrad sejmów państwowych.

Worniany—piękne miasteczko w pow. i w gub. Wileńskiej, ma kościół parafjalny, jeden z najdawniejszych na Litwie, fundowany 1462 r.

Woroneż — m. gubernialne w Rosji, na prawym brzegu rzeki Woroneża.

Woronicz *Jan Paweł*, ur. r. 1757, um. r. 1829, biskup krakowski, arcybiskup warszawski i prymas Królestwa Polskiego, nieskazitelny kapłan i gorący patrjota, zapisał także imię swoje w dziejach literatury jako natchniony poeta i pierwszy po Skardze i Birkowskim kaznodzieja. Najważniejszemi z dzieł poetyckich Woronicza są wiersze liryczne i utwór epiczny „Świątynia Sybilli“, w którym opiewał pamiątki i przeszłość swego narodu. Jako mówca zostawił po sobie kazania, nauki parafjalne, mowy okolicznościowe i poli-

tyczne, z których zawsze wieje głęboki duch religijny, uczucie patrjotyczne i prostota Ewangelji. Prawdziwem arcydziełem kaznodziejstwa ludowego są jego „Kazania i nauki parafjalne".

Woronów—miasteczko w pow. Lidzkim, w gub. Wileńskiej, było niegdyś własnością rodziny Scypjonów, z której Jan fundował tu około 1730 r. kolegjum i szkoły pijarskie.

Worskla—rzeka w Rosji, bierze początek w gub. Kurskiej, ubiegłszy 400 w. uchodzi do gub. Połtawskiej.

Wosk—substancja tłuszczowa, wyrabiana przesz pszczoły ze spożytego pokarmu; wydziela się przez drobne otworki i zbiera się na odwłoku w kształcie maleńkich blaszek. Używają go one do wyrobu komórek, w które składają jajeczka i zapasy miodu. Wosk ma barwę żółtawą, połysk tłusty, daje się łatwo ugniatać, topi się przy 62°C. Wosku używają ludzie do wyrobu świec, apretury papieru woskowego, rozmaitych maści, figur woskowych, lakowania butelek i t. p. Oprócz wosku pszczelnego znany jest jeszcze wosk roślinny, wydzielany przez liście i łodygi niektórych palm amerykańskich. Jest on podobny ze swych własności do pszczelnego i służy do takich samych użytków, zwłaszcza do wyrobu świec.

Wosk ziemny, ob. *Ozokeryt.*

Wotiacy albo *Otiacy*—lud plemienia czudzkiego, wraz z Czeremisami zamieszkujący pierwotnie ziemię Wiacką; dziś mieszkają Wotiacy w gub. Wiackiej, Kazańskiej i Orenburskiej. Liczba ich wynosi wogóle około 230.000.

Wotować (z łac.) —głosować, oddać swój głos; zezwolić na coś.

Wotum, ob. *Votum.*

Wotywa (łac.)—msza śpiewana, odprawiana na czyjąś intencję, na uproszenie Boga, lub podziękowanie Mu; msza śpiewana przed sumą.

Woźny — w sądownictwie niższy urzędnik, używany do wręczania pozwów, zapowiedzi sądowych. Służący biurowy.

Woże—jezioro w gub. Nowogrodzkiej, zajmuje 407 wiorst kw. powierzchni. Do jeziora tego uchodzi 20 rzek.

Wódka — mieszanina czystej wody i alkoholu, bądź bez żadnych dodatków (wódka czysta), bądź z dodatkiem cukru oraz substancji smakowych i zapachowych.

Wójcicki *Kazimierz Władysław*, ur. r. 1807, um. r. 1879, mąż zasłużony na wielu polach pracy obywatelskiej, był autorem wielu książek, opisujących starożytności polskie, obyczaje i literaturę. Zbierał też pieśni ludowe, wydawał powieści i t. p.

Wójt — dawny naczelnik miejskiego zarządu w miastach, używających prawa magdeburskiego; prócz spełniania obowiązków teraźniejszego burmistrza, prezydował on w sądach miejskich, wójtowskimi zwanych, korzystał z rozmaitych przywilejów i był wolny od stawania zbrojnie w chorągwi. *Wójtem gminy* nazywa się obecnie naczelnik kilku wiosek lub osad, stanowiących gminę, wybrany przez zgromadzenie gminne.

Wół—zwierzę przeżuwające. Zwierzęta, zaliczane do tego rodzaju, odznaczają się wielkiem i ciężkiem ciałem okrytem krótką sierścią (z małymi wyjątkami); pysk ma szeroki, nieowłosiony; rogi puste, osadzone na kostnych wyrostkach czołowych, nogi zakończone parą racic i parą dodatkowych kopytek z tyłu, nie dochodzących do ziemi, ogon długi, zakończony kitą włosów. Znajdują się we wszystkich częściach świata. Dzikie zamieszkują wielkie równiny lub góry, łącząc się w stada, pod wodzą starego samca. Ludzie polują na nie dla mięsa, tłuszczu, skóry i rogów. Domowe należą do najużyteczniejszych stworzeń. Ważniejsze gatunki: *wół piżmowy, wół pospolity* (ob. *Bydło*), *bawół, żubr, bizon* (ob. odpowiednie wyrazy).

Wół piżmowy—zwierzę porosłe długim włosem, z rogami, które zaraz od czoła wygięte są na dół, a końce mają

skierowane ku przodowi; z postaci i wielkości przypomina bardziej barana niż wołu. Żyje niewielkiemi stadami w zimnych, stepowych okolicach Ameryki Północnej i Grenlandji. Wełna jego jest nadzwyczaj cienka i nadaje się do wyrobu delikatnych tkanin.

Wright *Wilbur,* znakomity lotnik amerykański, ur. 1867, um. 1912 r. i brat jego *Orville Wright,* ur. 1871 r.—również lotnik.

Wrocław (po niem. *Breslau*)—stolica Śląska pruskiego, leży nad Odrą, liczy 520.000 mieszkańców, przeważnie Niemców. Niegdyś gród polski, stolica biskupstwa, założonego w r. 1000 i zależnego od arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, wcześnie odpadł od państwa polskiego, a ludność pod wpływem kolonizacji niemieckiej ulegała powolnemu zniemczeniu, które od czasów zajęcia Śląska przez Prusy (r. 1742) zrobiło szybkie postępy. Bogactwo i rozkwit współczesny miasta polega na tem, że jest ono handlowem ogniskiem bogatego i przemysłowego kraju.

Wrona—ptak wróblowaty, spokrewniony z krukiem; mniejszy odeń, barwy również czarnej, ale plecy i brzuch ma popielate. Wrony są u nas miejscowe, gnieżdżą się w lasach i ogrodach. Zjadają padlinę, drobne ptactwo, młode zające; towarzyszą orce i wybierają z roli szkodliwe pędraki, wskutek czego należą do ptaków użytecznych.

Wronie oko czyli *kulczyba*—drzewo rosnące w Indjach i Ameryce Południowej; jego płaskie nasiona zawierają żywicę i używane są w medycynie. Z nich to otrzymują *strychninę;* z niektórych gatunków wijących się jako ljany w lasach brazylijskich, krajowcy dobywają słynną truciznę do zatruwania strzał, t. zw. *kurarę* (ob.).

Wroński-Hoene *Józef,* ur. r. 1778, um. 1853, oficer wojska polskiego za Kościuszki, w r. 1797 udał się do Niemiec i Francji, gdzie oddał się studjom matematycznym i filozoficznym. Napisał po francusku wiele ważnych dzieł z zakresu tych nauk; był to umysł bardzo głęboki i niepospolity.

Wrotki czyli *kołowrotki* — gromada robaków, przeważnie słodkowodnych, bądź wolno pływających, bądź przyczepionych i otoczonych osłonką galaretowatą. Na przodzie głowowym mają płaty różnego kształtu, porosłe rzęsami, które, sprawiając wir w wodzie, ułatwiają im zdobywanie żywności.

Wrotycz — rodzaj roślin złożonych, z których u nas rośnie *wrotycz pospolity,* o liściach pierzastych, ciemno zielonych i kwiatach żółtych. Należy do najpospolitszych chwastów po miedzach, przy drogach, na brzegach lasów i t. p.

Wróbel — znany ptak, od którego wziął nazwę rząd wróblowatych. U samca przeważa kolor kasztanowaty, u samicy szary. Wróbel jest bardzo pożyteczny, bo niszczy wiele owadów, a wobec tego znikoma jest szkoda, którą wyrządza wiśniom, czereśniom lub zbożu. Uznając jego użyteczność, sprowadzono go do Ameryki i Australji, gdzie go przedtem nie było. U nas w leśnych okolicach żyje mniejszy od niego *mazurek,* łatwy do poznania po czerwono czekoladowym wierzchu głowy i po białej obróżce na karku.

Wróblewski *Zygmunt,* znakomity uczony i profesor fizyki w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, ur. r. 1845 w Grodnie, um. r. 1888 w Krakowie skutkiem poparzenia się przy pracy naukowej. Uczonemu temu udało się skroplić tlen i azot.

Wrzeciono — narzędzie drewniane w postaci dwuch ostrokręgów, złączonych podstawami, używane do przędzenia ręcznego.

Wrzenie, *gotowanie*—gwałtowne parowanie cieczy w wysokiej temperaturze, przy którem ciecz w całej swej masie przechodzi w stan lotny.

Września—miasto powiatowe w Księstwie Poznańskiem, zasłynęło w r. 1903 z bohaterskiego oporu dzieci szkolnych

i ich rodziców przeciw narzucaniu im przez rząd pruski nauki religji w języku niemieckim.

Wrzos—rodzaj roślin z rodziny *wrzosowatych;* większe gatunki rosną w Europie południowej i na Przylądku Dobrej Nadziei. U nas znany jest *wrzosik pospolity,* rosnący w lasach, szczególnie na gruncie piasczystym. W jesieni okrywa się kwiatem fijoletowym lub białym.

Wrzód czyli *ropień* (*Absces*). Wskutek zapalenia, spowodowanego uderzeniem lub zakażeniem tkanki, wewnątrz ciała powstaje ropa (materja), a zbierając się, wytwarza guzowatość, zwaną *ropniem* czyli wrzodem. Ropnie mieszczą się najczęściej pod skórą, lecz zdarzają się także i w organach wewnętrznych, np. w jamie piersiowej, w wątrobie, w mózgu i t. d. Przy ropniu podskórnym skóra jest zaczerwieniona, bolesna, a uciskając ją, czujemy pod palcami przelewanie się ropy. Małe ropnie zowią się *wrzodziankami.*

Wschodnio - rzymskie cesarstwo, ob. *Bizancjum.*

Wschowa, po niem. *Frauenstadt* — miasto przemysłowe w Poznańskiem, leży na granicy Śląska; liczy 7500 mieszk.

Wschód — okolica świata, strona, w której słońce wschodzi, oznaczana na mapach z prawej strony; kraje leżące na wschodzie.

Współdzielczość, ob. *Kooperacja.*

Wściekllca *Władysław,* ekonomista i publicysta, kształcił się handlowo w Warszawie i w Lipsku, a następnie w Paryżu; wydał rozprawy p. t. „Siły obecne i przewidywana konkurencja zamorska“, „Czy się wyradzamy“ oraz liczne artykuły w czasopismach.

Wścieklizna *(wodowstręt)* — choroba zakaźna, zawsze śmiertelna, właściwa zwierzętom gatunku psiego i kociego. Pies wściekły bywa smutny i niespokojny; mordę trzyma otwartą, język zwieszony i czerwony, ogon obwisły; na widok innego psa wpada w wściekłość, skomli, rzuca się nań. Zazwyczaj chowa się, szuka samotności, pożera rzeczy niestrawne; wreszcie dostaje drgawek i zdycha. Człowiek ukąszony przez psa wściekłego nie zawsze dostaje wścieklizny, jeżeli jednak dostanie, choroba jest zawsze śmiertelna. Objawy jej zjawiają się zazwyczaj dopiero w trzy tegodnie (i później) po ukąszeniu. Chory staje się smutny, nie ma ochoty do jedzenia ani do picia, dostaje drgawek, miewa halucynacje i umiera wśród strasznych męczarni. Dawniej leczenie tej choroby polegało jedynie na wypalaniu ranki rozpalonem żelazem. Obecnie poddaje się osoby ukąszone systematycznej kuracji za pomocą szczepień wynalezionych przez Pasteur'a. Po raz pierwszy metodę tę zastosowano u człowieka w r. 1885 z zupełnem powodzeniem; obecnie we wszystkich państwach cywilizowanych istnieją specjalne zakłady lecznicze, w których produkują osłabiony zarazek wścieklizny i szczepią nim ukąszonych (w Warszawie instytut d-ra Palmirskiego, w Krakowie d-ra Bujwida).

Wujek *Jakób,* ksiądz, ur. r. 1540, um. r. 1597, słynny teolog i kaznodzieja. Najważniejszą pracą Wujka jest całkowity przekład Pisma Świętego, potwierdzony i uznany przez Stolicę Apostolską, jako jedynie prawdziwy z pośród wszystkich przekładów polskich. Po raz pierwszy wydany został w całości po śmierc Wujka w 1599 r., pod tytułem „Biblja to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu“, a do dzisiaj liczy przeszło 20 przedruków.

Wulgata (łac.) — przekład łaciński Biblji, dokonany przez św. Hieronima w IV wieku, zatwierdzony przez koncyljum w Trydencie i przyjęty przez Kościół katolicki.

Wulkan — bożek ognia i kowali u staroż. Rzymian, mąż Wenery, grecki *Hefaistos.*

Wulkany—góry zwykle stożkowatego kształtu, które powstały wskutek wybuchu gazów i ciał ognisto-płynnych, dobywających się z głębi ziemi; wulkany utworzone są z materjałów, wyrzuconych na powierzchnię ziemi przez jeden lub więcej lejkowatych otworów, zwanych *kraterami,* a połączonych kanałem z rozpalonem wnętrzem ziemi. Przed wybuchem wulkanu daje się słyszeć zazwyczaj głuchy, coraz wzmagający się łoskot podziemny; jednocześnie wstrząsa wulkanem z razu lekkie, potem silniejsze drganie. Czynność wulkanu nie trwa bez przerwy. Jeżeli od czasu do czasu następuje *wybuch* czyli *erupcja,* wulkan nazywamy *czynnym.* Na kuli ziemskiej znajduje się obecnie kilkaset czynnych wulkanów (Wezuwjusz, Etna, Stromboli i t. d.). Jeżeli zaś od niepamiętnej epoki nie było wybuchu, dajemy wulkanowi miano *wygasłego,* chociaż bywały przykłady, że po wielu wiekach spokoju nowa erupcja wstrząsała wulkanem, uważanym za wygasły. Głównymi materjałami wyrzucanymi przez wulkan są: roztopiona masa—*lawa, kamienie,* podobne do niej, zwykle jeszcze bardziej porowate (*pumeks*), *gazy,* wielka ilość *pary wodnej* i drobniuchnego *popiołu wulkanicznego,* który twardniejąc, tworzy skały, zwane *tufami* i *trasem.*

Wundt *Wilhelm,* współczesny filozof niemiecki, ur. r. 1832, jest profesorem uniwersytetu w Lipsku; znakomity psycholog.

Würtemberg, ob. *Wirtemberg.*

Würzburg—miasto w Niemczech nad rzeką Menem, niegdyś stolica udzielnego księstwa, posiada uniwersytet i wspaniały kościół katedralny z XV wieku. Kwitnie tu przemysł i handel.

Wybicki *Józef*—twórca „Pieśni legjonów“, ur. 1747 r. pod Gdańskiem. Brał udział w konfederacji barskiej, po której upadku oddał się naukom i literaturze; napisał „Listy patrjotyczne“ i wiele utworów dramatycznych. Przemawiał gorąco za uwolnieniem ludu od pańszczyzny. Jako poseł na Sejm wielki (r. 1788) złączył się ze stronnictwem patrjotycznem; w obronie jego zasad walczył w powstaniu Kościuszki; należał do Najwyższej Rady Narodowej. Po upadku Polski udał się za granicę do Francji i tam pierwszy powziął myśl zawiązania legjonów polskich. Z orłami Napoleońskimi powrócił w r. 1806 do Polski, został wojewodą - senatorem Księstwa Warszawskiego, a w Królestwie Polskiem prezesem najwyższego sądu. Um. r. 1822.

Wyborg lub *Wiborg*—miasto w Finlandji, położone na dwuch wyspach w zatoce Fińskiej, było dawniej silną twierdzą szwedzką, zdobytą w r. 1710 przez admirała rosyjskiego Apraksina.

Wybory—obiór urzędników publicznych i przedstawicieli społeczeństwa, dopełniany przez współobywateli w rozmaitych krajach wedle różnych form i zasad. Wybory nazywamy *powszechnymi,* gdy w nich wszyscy pełnoletni mężczyźni biorą udział, i *ograniczonymi,* jeżeli tylko pewna część mieszkańców posiada prawo podawania głosów; wybory *bezpośrednie* są wtedy, gdy zgromadzeni wyborcy odrazu wybierają swoich pełnomocników, i *pośrednie,* gdy pierwotne zgromadzenie, zwane wtedy *prawyborcami* lub *obiorcami,* wybiera właściwych wyborców, którzy głosy swoje dają temu lub innemu kandydatowi. Głosowanie bywa *jawne,* jeżeli każdy z wyborców jawnie podaje głos za kandydatem, i *tajne,* przy którem głosy składają się do urny. Formy głosowania bywają również rozmaite: zbierają się głosy przez aklamację, t. j. głośne i gromadne podawanie głosów, powstanie z miejsca, podniesienie ręki, przejście na prawą lub lewą stronę, a najczęściej przez składanie kartek z wypisanemi nazwiskami do urny. Wyborcami są albo wszyscy obywatele, jak to bywa w krajach gminowładnych, albo pewne tylko uprzywilejowane klasy, wedle zasad określonych *prawem wyborczem.* Określenie warunków wy-

maganych od wyborcy oznacza się wyrazem *cenzus;* cenzus uwzględnia przedewszystkiem majątek, dając prawa wyborcze tylko ludziom opłacającym oznaczone *minimum* podatków, lub mającym również oznaczone minimum dochodów, mniej bacząc na stanowisko i stopień ukształcenia obywatela. W dawnej np. Polsce prawo dawało każdemu szlachcicowi głos przy wyborze króla, posłów na sejm, deputatów do trybunału i urzędników ziemskich.

Wybraniectwa — posiadłości królewskie (łanowe), z których za Stefana Batorego uchwalono powoływać co dwudziestego poddanego do służby w piechocie, zwanej wybraniecką lub łanową.

Wybuch, ob. *Eksplozja.*

Wychodźtwo czyli *emigracja*—opuszczenie własnego kraju i zamieszkanie w obcym, na terytorjum innego państwa, pod obcym rządem.

Wychowanie — systematyczne wpływanie na dzieci i dorastającą młodzież, aby wyrosła na ludzi pożytecznych i dobrych. Człowieka zajmującego się z zawodu wychowaniem, nazywamy *wychowawcą.* Wychowanie dzieli się na cielesne (fizyczne), intelektualne i moralne; zadaniem pierwszego jest kształcenie ciała, drugie kształci rozum, trzecie zajmuje się kształceniem uczuć i woli, dąży zatem do wyrobienia charakteru. O tem, jak należy przy wychowaniu postępować, poucza nas osobna nauka, zwana *pedagogiką.*

Wyciąg albo *ekstrakt* — rozczyn, otrzymany przez moczenie rozmaitych ciał w płynie, który tylko niektóre ich składniki rozpuszcza. Płynem może być woda, alkohol, eter i t. p. Wyciągi z rozmaitych roślin mają zastosowanie w medycynie.

Wycinek — część powierzchni koła, zawarta między jego łukiem, t. j. częścią okręgu koła, a promieniami.

Wycliffe *Jan* (Wiklef) — teolog angielski, przy końcu XIV wieku szerzył w Anglji błędną naukę religijną, którą Hieronim z Pragi, uczeń jego, przewiózł do Czech, gdzie przyjął ją Jan Hus. Wycliffe umarł r. 1387; zwolenników jego wytępiono.

Wyczegda — rzeka w Rosji, bierze początek w powiecie Ust' Sysolskim, w gub. Wołogodzkiej i ubiegłszy 1.027 klm., w pobliżu m. Solwyczegodzka, wpada z prawej strony do Dźwiny Północnej.

Wyczółkowski *Leon,* ur. r. 1852, sławny malarz i profesor szkoły sztuk pięknych w Krakowie.

Wyczyniec—rodzaj roślin z rodziny traw, o kłosach zbitych, walcowatych, tępych na końcu. Wyczyniec *łąkowy* (lisi ogon) ma kłoski białawo-zielone; pospolity na łąkach.

Wydmy — grunt, pokryty pagórkami ruchomych piasków.

Wydra — zwierzę ssące drapieżne, spokrewnione z łasicą. Ma ciało wydłużone, nogi krótkie, o palcach połączonych błoną pletwową, głowę krótką z pyskiem zaokrąglonym i małemi uszami, ogon długi, spłaszczony. Mieszka w norach na brzegach rzek i jezior, doskonale pływa i nurkuje; żywi się głównie rybami. *Wydra pospolita* mieszka w Europie, w Azji północnej i środkowej; zrządza duże szkody w rybach; dostarcza drogiego futra; mięso jej jadalne; schwytana za młodu oswaja się łatwo.

Wydział—w języku urzędowym część władzy, przeznaczona do załatwiania pewnego rodzaju interesów, jak np. w ministerjum skarbu wydział dochodów niestałych, wydział kas, kontroli i t. d. W uniwersytecie wydziałem, czyli fakultetem nazywa się ogół profesorów i studentów, oddanych jednej gałęzi nauk, jako to wydział teologiczny, prawny, lekarski, filozoficzny.

Wydziedziczenie—pozbawienie kogoś dziedzictwa, które mu się według prawa i słuszności należy.

Wydzieliny—materje zużyte, usuwane przez naturalny proces zdrowych organizmów roślinnych i zwierzęcych.

Wydżga *Jan Stefan,* um. r. 1685, nadworny kaznodzieja królów Władysława IV i Jana Kazimierza, później kanclerz Jana Sobieskiego i arcybiskup gnieźnieński; zostawił ciekawy pamiętnik, w którym opisał wojny szwedzkie.

Wyganowskie jezioro — jedno z największych w Pińszczyźnie, ma około 1 ½ mili długości i 1 milę szerokości; wchodzi w skład kanału Ogińskiego.

Wygnanie—kara, skazująca kogoś na opuszczenie kraju czasowo lub na zawsze.

Wyhowski *Jan,* hetman Kozaków Zaporoskich od r. 1657 do r. 1664, był potomkiem ruskiej rodziny szlacheckiej, za młodu służył w wojsku polskiem i dostał się 1648 r. do niewoli tatarskiej. Uwolniony przez Chmielnickiego, stał się jego zwolennikiem. Jako następca Chmielnickiego, dążył do niezawisłości, znosił się z Tatarami a później z Polską, z którą zawarł r. 1658 umowę w Hadziaczu. W r. 1659 pobił z posiłkami polskimi wojska rosyjskie pod Konotopem. Posądzony przez Polaków o zdradę, uwięziony został i w r. 1664 rozstrzelany. Sejm polski r. 1666 przywrócił rodzinie jego cześć i majątek.

Wyjałowienie, ob. *Sterylizacja.*

Wyjec—małpa szerokonosa, o krępej budowie, z gęstą brodą i długim chwytnym ogonem. Ma krtań z wielką wypukliną, dzięki której wydaje donośny głos. Mieszka towarzysko w lasach Ameryki Południowej; przebywa na drzewach, których pączkami i liśćmi się żywi; spokojna i łagodna. Ranem i wieczorami, a także przed zmianą pogody, gromady wyjców zbierają się razem i wyją przeraźliwie.

Wyka — roślina z rodziny *motylkowatych.* Niektóre gatunki jej rosną dziko u nas i w całej Europie. *Wyka siewna* uprawiana jest jako pasza dla bydła, warunki uprawy jej są bardzo łatwe. Ziarno czarne, okrągłe, mączyste, może służyć do wypiekania pewnego rodzaju chleba. Zwykle idzie na paszę lub dla drobiu.

Wyklina—rodzaj traw, odznaczający się kwiatami klinowato ściśnionymi z dwoma ościami. Niektóre z nich, jak np. wyklina łąkowa, należą do najlepszych traw pastewnych.

Wykładnik — liczba wyrażająca, ile razy dana ilość ma być wzięta za czynnik w mnożeniu, czyli do jakiej potęgi ma być podniesiona; umieszcza się ją ponad ilością daną (np. 5^3).

Wykopaliska — zabytki dawne, przechowane i znalezione w ziemi, przy rozkopywaniu wzgórz, mogił, kurhanów.

Wykrzyknik—część mowy nieodmienna, wyrażająca jakieś wzruszenie, wrażenie, podziw, przestrach, radość, smutek.

Wyloty—w dawnym ubiorze polskim rękawy od kontusza, rozprute od ramienia i wyrzucone na plecy.

Wyłom — w sztuce wojennej otwór zrobiony w murze twierdzy. W przenośni—osłabienie zasad lub ograniczenie doniosłości faktów nieprzyjaznych.

Wymiar—rozciągłość, wielkość ciała w jednym z trzech jego kierunków, to jest długości, szerokości i grubości albo wysokości lub głębokości. Linja jest wielkością jednowymiarową, powierzchnia — dwuwymiarową.

Wymoczki czyli z łac. *infuzorja* — bardzo liczna gromada pierwotniaków, mikroskopowo drobnych różnego kształtu; mają one ciało złożone z jednolitej plazmy, nieco gęstszej ku obwodowi, otoczone rzęsikami, służącymi do ruchu. Otwór gębowy prowadzi do środkowej plazmy, w której pokarm grzęźnie. Rozmnażają się przez podział i to bardzo licznie. Nie brak ich w żadnej prawie wodzie.

Wymowa — sposób wymawiania brzmień i umiejętne ich użycie; sztuka przekonywania i wzruszania słuchaczy. Ta ostatnia dzieli się na religijną czyli

kaznodziejską i *świecką*, ta znowu na *polityczną*, *akademicką*, *okolicznościową* i t. d.

Wyobrażenie — obraz przedmiotów lub stosunków rzeczywistych, odbity w umyśle ludzkim.

Wyobraźnia — władza duszy, pozwalająca człowiekowi przedstawiać sobie żywo to, czego w danej chwili zmysłami nie obejmuje; działa przy pomocy pamięci, malującej człowiekowi w umyśle to, co widział lub czego doznał, oraz uczucia i rozumu, które ją pobudzają do wytwarzania obrazów ani widzianych w życiu, ani wyczytanych w żadnej książce i tylko na wzór rzeczywistości kształtowanych.

Wyraz— dźwięk lub połączenie kilku dźwięków języka w jedną całość dla oddania pojęcia lub wyobrażenia, jakie wywołuje dany przedmiot, stan, czynność, wypadek, stosunek, właściwość.

Wyrocznia—u starożytnych głos natchnienia, obwieszczający wyroki boskie tym, którzy o nie zapytywali, także miejsce, gdzie wyroki te i przepowiednie wygłaszano.

Wyrok—orzeczenie, postanowienie, wydane przez władzę sądową co do sporu lub żądania, wniesionego pod jego rozpoznanie; uniewinnienie lub kara wyrzeczona na oskarżonego o jakieś przestępstwo.

Wyrwicz *Karol*, ur. 1717 r., um. 1793 r., rektor jezuickiego kolegjum dla szlachty, zasłużył się sprawie rozwoju szkół w Polsce; napisał podręczniki geografji i historji polskiej i powszechnej.

Wysięk — płyn (np. krew, surowica krwi, ropa), wydzielający się nienormalnie z tych części organizmu, które w stanie zdrowia albo wcale go nie wydzielają, albo w ilości znacznie mniejszej.

Wyskok, ob. *Alkohol*.

Wysłouchowa *Marja z Boufałłów*, um. 1905 r. we Lwowie. Wydawała pisemko ludowe dla włościanek p. t. „Zorza“; miało ono znaczne powodzenie; Wysłouchowa była nadzwyczaj utalentowaną autorką wielu książeczek, przeznaczonych dla ludu, pełnych gorącego uczucia patrjotycznego; brała wogóle czynny udział w ruchu ludowym.

Wysocki: 1) *Piotr*, ur. 1799 r., instruktor Szkoły Podchorążych w Warszawie, podniósł na czele swych uczniów sztandar powstania w noc listopadową 1830 r.; wzięty w niewolę i zesłany na Sybir, um. r. 1875. Pozostawił pamiętnik o spisku podchorążych i wybuchu powstania. 2) *Józef*, ur. r. 1809, um. 1873, oficer wojsk polskich w r. 1831, na emigracji studjował pilnie sztukę wojenną i ogłosił dwa dzieła z tego zakresu. W r. 1848 i 1849 walczył w powstaniu węgierskiem i otrzymał stopień generała. W r. 1855 czynny był przy tworzeniu legjonu polskiego w Konstantynopolu, a w r. 1863 brał udział w powstaniu w Królestwie. 3) *Włodzimierz*, ur. 1846 r., um. 1894 r., poeta polski.

Wysokie Litewskie — miasteczko w pow. Brzeskim, w gub. Grodzieńskiej, nad rzeką Pulwą, wpadającą do Bugu, starodawna siedziba Sapiehów.

Wysokie Mazowieckie, błędnie *Mazowieck* zwane, osada będąca stolicą powiatu t. n. w gub. Łomżyńskiej, nad rzeką Brokiem, założona 1490 r. przez Kazimierza Jagiellończyka.

Wyspa — część lądu, ze wszystkich stron oblana wodą. Grupy wysp tworzą archipelagi. Wyspy na rzekach zowią się zazwyczaj *kępami*.

Wyspiański *Stanisław* — znakomity poeta i malarz polski, ur. 1869 r., um. 1907 r. w Krakowie, pochowany w grobach zasłużonych na Skałce. Utwory jego poetyckie, zwłaszcza dramaty, budzą powszechny zachwyt. Chociaż czasami niezrozumiałe, pociągają samym dźwiękiem wyrazów, siłą i tajemniczością zaklętego w nich nastroju uczuć. Krytyka współczesna uznała w Wyspiańskim nietylko wielkiego poetę, ale i wieszcza narodowego. Z pośród utworów Wyspiańskiego wymienimy ważniejsze: „Warszawianka“, „Kazimierz Wielki“, „Bolesław Śmiały“, „Akropolis“, „Legjon“, „Wyzwolenie“, „Noc listopadowa“, „Klątwa“ i najgłośniejszy dramat narodowy „Wesele“.

Fig. 109. Stanisław Wyspiański.

Wysypka—są to utwory, zjawiające się na skórze w postaci plam, guzików, strupków, pęcherzyków, ropni drobnych—zawsze w wielkiej ilości, rozsypane po całem ciele. Zależą one od rozmaitych przyczyn, jako to od bakterji (*ospa, odra, szkarlatyna)*, od pasorzytów *(świerzba*), od chorób żołądka *(świerzbiączka*, *pokrzywka)*, od chorób nerwowych, od wielu zakażeń ogólnych chronicznych, wreszcie (najczęściej) od swoistych chorób skóry (*liszaje, parch, ekcema* i t. d.). Leczenie wysypek zależy od przyczyny wywołującej i bardzo bywa rozmaite.

Wyszehrad, ob. *Praga*.

Wyszków—osada, dawniej miasteczko w gub. Warszawskiej, w pow. Pułtuskim, nad rz. Bugiem, pierwotnie własność biskupów płockich, przywilejem jednego z nich w 1502 r. została wyniesiona do rzędu miast i ze względu na swe piękne położenie była ulubioną rezydencją letnią pasterzy płockich.

Wyszogród—miasto w gub. i w pow. Płockim, nad rz. Wisłą, niegdyś stolica oddzielnej ziemi w księstwie Mazowieckiem. Dzięki swemu położeniu Wyszogród należał niegdyś do najznaczniejszych miast w kraju i słynął głównie z wyrobu sukna. Na początku XVIII w. istniały tu jeszcze winnice. Wszystko to jednak znikło podczas wojen szwedzkich.

Wyświecenie. W dawnej Polsce była to kara hańbiąca, uświęcona prawem, mocą którego złodziej, schwytany w mieście na gorącym uczynku, wyprowadzany bywał za rogatki przez kata i jego pomocników, którzy przyświecali pochodniami, a kat całą drogę siekł winowajcę rózgami w obnażone plecy. W podobny sposób wyświecano też nierządnice.

Wytrzymałość—opór, jaki ciało stawia naciskowi innego ciała lub działaniu jakiejkolwiek siły z zewnątrz wywieranej.

Wywar — osad pozostający z destylacyi fermentujących płynów, rozmaitego składu, stosownie do materjału, który był do fabrykacji użyty, np. w gorzelniach wywar z kartofli.

Wywłaszczenie — zmuszenie właściciela przez władzę, ze względu na dobro i użyteczność publiczną, do wyrzeczenia się swej własności za odpowiedniem wynagrodzeniem, np. celem wybudowania kolei żelaznej na gruncie prywatnym. Wywłaszczenie odbywa się na zasadzie odpowiednich ustaw prawnych.

Wywóz czyli *eksport* — sprzedaż za granicę surowych płodów i wyrobów danego kraju.

Wyz, ob. *Jesiotr*.

Wyziewy—gazy, unoszące się w powietrzu, wydzielające się z ciał uległych zepsuciu.

Wyzwa, *Wyżwa*—miasteczko w pow. Kowelskim, w gub. Wołyńskiej, nad rzeką t. n., wpadającą do Prypeci.

Wyzwolenie: 1) W dawniejszych cza-

sach akt zapewniający niewolnikowi swobodę i prawa cywilno polityczne. 2) W zwyczajowem prawie cechów rzemieślniczych—zaświadczenie dane przez cech terminatorowi, że może zostać czeladnikiem, następnie majstrem.

Wyzwolone sztuki i nauki. Tak nazywano u starożytnych umiejętności i sztuki, udzielane ludziom wolnym, w przeciwieństwie do pracy mechanicznej, która była udziałem niewolników. Sztuk wyzwolonych liczono siedem: gramatykę, arytmetykę, geometrję, muzykę, astronomję, djalektykę, retorykę.

Wyżgródek — miasteczko w pow. Krzemienieckim, w gub. Wołyńskiej, blisko granicy Galicji.

Wyżlin—rodzaj roślin zielnych z rodziny trędownikowatych, o kwiatach z koroną dwuwargową, szeroką, bez ostrogi, naśladującą paszczę zwierząt *Wyżlin większy* czyli *ogrodowy*, zwany pospolicie *lwią paszczą*, o kwiatach dużych, pięknych, zebranych w kłos, barwy rozmaitej, rzadko jednobarwnych, pochodzi z Europy południowej, u nas wszędzie hodowany w ogrodach.

Wzrok — zmysł, za pomocą którego spostrzegamy barwy, cienie i światła. Narządem zmysłu tego są oczy.

X. Y.

X — spółgłoska grecka i łacińska, używana dawniej i w języku polskim w niektórych wyrazach, zwłaszcza obcego pochodzenia, obecnie w naszym języku zastępuje się głoskami *ks* lub *gz*. Jako cyfra łacińska znaczy 10.

Xeres de la Frontera (czyt. Cheres)— miasto w Hiszpanji, pamiętne bitwą między Wizygotami a Maurami (Arabami) w r. 711. Bitwa ta trwała siedem dni i skończyła się zwycięstwem Maurów. Miasto ma piękny pałac królewski, kilkanaście kościołów i bardzo piękne okolice, w których uprawiają sławne wino, zwane xeres.

Y — głoska alfabetu polskiego,-samogłoska czysta, najtwardsza. W dawnym języku polskim używano jej zamiast *j*, np. zamiast dobrej, pisano dobrey. U Greków zwana *ypsilon*. W języku polskim na początku wyrazów nie używa się nigdy, chyba w wyrazach obcych, a wtedy czyta się ją jak *j*.

Yankee (czyt. Janki) — przezwisko, dawane w Ameryce mieszkańcom sześciu stanów Nowej Anglji. W Europie nazywają wszystkich Amerykanów pochodzenia anglosaskiego Jankesami.

Yard—miara długości w Anglji = 91 cm., dzieli się na 3 stopy po 12 cali.

Yellowstone National Park —olbrzymi ogród w Ameryce Północnej; jest to wyżyna otoczona górami i przerznięta rzeką Yellowstone; ma mnóstwo gorących źródeł i gejzerów, pięknych skał i lasów. Żyje tu kilkaset bizonów.

York — księstwo w Anglji i miasto tejże nazwy, liczy około 70.000 mieszk., w mieście jest katedra św. Piotra, arcydzieło stylu gotyckiego. Tytuł księcia York nosi zwykle drugi z kolei syn króla (najstarszy ma tytuł księcia Walji).

Yucatan, *Jukatan*—półwysep w Ameryce środkowej między zatoką Meksykańską a zatoką Honduras.

Z.

Z — ostatnia głoska alfabetu łacińskiego. W języku polskim jest to spółgłoska słaba, sycząca; zmiękcza się dwojako: w *ź* (np. *groza, grozić, groźba*) i *ż* (np. *groza, grożę*).

Zabajkalski obwód — prowincja Syberji, należąca do Rosji, leży na południe i wschód jeziora Bajkału, zwana dawniej *Daurją*. Miasto główne—Czyta.

Zabiały—osada w pow. Dziśnieńskim w gub. Wileńskiej, o 3 mile od Dzisny. Był tu kościół i klasztor Dominikanów, przy którym zakonnicy utrzymywali gimnazjum.

Zabierz — osada (niegdyś warowna) w pow. Brzeskim w gub. Grodzieńskiej.

Zabłocki *Franciszek*, ur. r. 1754, um. r. 1821, bardzo płodny komedjopisarz polski XVIII w., sekretarz Komisji Edukacyjnej, napisał przeszło 50 komedji. Po trzecim podziale Polski porzucił zawód literacki i został duchownym. Z dzieł jego najlepsze są: „Balik gospodarski", „Zabobonnik", „Fircyk w zalotach" i „Sarmatyzm".

Zabłudów—miasteczko w pow. Białostockim, w gub. Grodzieńskiej, nad rzeką Melstyną.

Zabobon — zabytek wierzeń pogańskich, wiara w dni feralne, wróżby, czary, sny, upiory, zamawiania i t. d.

Zaborowski *Tymon*, ur. r. 1799, um. r. 1828, bardzo w swoim czasie ceniony i wysoko stawiany poeta. Napisał poemat bohaterski „Bolesław Chrobry" i „Dumy podolskie".

Zabrzeź lub *Zabrzezie*—osada w pow. Oszmiańskim, w gub. Wileńskiej.

Zacharjasiewicz *Jan*, ur. r. 1825, um. r. 1907, powieściopisarz, pół wieku z pożytkiem uprawiał niwę literatury nadobnej i mimo sędziwego wieku aż do zgonu nie wypuszczał pióra z ręki. Dorobek jego literacki stanowi kilkadziesiąt tomów powieści historycznych i obyczajowych, a wśród nich wyróżnia się „Święty Jur", „Marcjan Kordysz", „Marek Poraj", „Czerwona czapka", „Boże dziecię".

Zaćma, ob. *Katarakta*.

Zaćmienia. Ziemia i księżyc jako ciała nieprzezroczyste, oświetlone promieniami słońca, rzucają za sobą cienie, mające postać stożków. Gdy ziemia znajduje się pomiędzy księżycem a słońcem i księżyc wejdzie w cień ziemi, natenczas widzimy *zaćmienie księżyca*. Gdy zaś księżyc zasłoni nam słońce i cień swój rzuci na ziemię, natenczas mamy *zaćmienie słońca*. Ponieważ droga i prędkość planet jest znana, więc astronomowie przepowiadają zaćmienia z zupełną ścisłością.

Zadar albo *Zara*—stolica Dalmacji, leży nad morzem Adrjatyckiem; liczy 30.000 mieszkańców, przeważnie Włochów.

Zaduszny dzień. Kościół po obchodzie zwycięstwa świętych (1-go listopada), którzy tryumfują w niebie, obchodzi nazajutrz wspomnienie wiernych zmarłych. Ustanowił tę pamiątkę r. 988 św. Odilon, opat klunjacki we wszystkich klasztorach swego zgromadzenia. Mimo uroczystych nabożeństw, nie jest to święto, tylko dzień bolesnych wspomnień. W dzień Wszystkich Świętych odprawiają się nieszpory żałobne, a nazajutrz śpiewa się żałobna jutrznia czyli wigilje, odprawia się msza wielka i pro-

cesja po cmentarzu lub kościele, ze śpiewami i modłami za dusze wiernych zmarłych.

Zadziorka — rodzaj roślin szerokolistnych, odznaczający się 4 trójkątnemi rozłupkami, o miękkich szczecinkach. Zwyczajny u nas jest *bardanek*, o kwiatach drobnych, bladoniebieskich, owockach prawie kulistych, czepiających się odzieży.

Zagórów—osada, dawniej miasteczko w gub. Kaliskiej, w pow. Słupeckim, nad rzeką Wartą.

Zagórski *Włodzimierz*, ur. r. 1834, um. 1902, poeta, humorysta i dziennikarz; podpisywał się niekiedy pseudonimem „Chochlik".

Zagrzeb albo *Agram*—stolica Kroacji, w pięknem położeniu, w pobliżu lewego brzegu Sawy, liczy 60.000 mieszkańców. Jest umysłowem ogniskiem południowych Słowian, ma uniwersytet i od r. 1874 południowo-słowiańską Akademję Umiejętności.

Zaimek—część mowy odmienna, tak nazwana dlatego, że się kładzie zamiast imienia czyli nazwy osoby lub rzeczy.

Zajazd: 1) W dawnej Polsce zwyczaj odbierania siłą zbrojną przysądzonego w procesie majątku ziemskiego. 2) Miejsce, dom na mieszkanie dla przyjezdnych.

Zając (*szarak*) — zwierzę ssące z rzędu gryzoniów; głowę ma zaokrągloną, uszy długie, górną wargę rozdwojoną, podwójny szereg zębów przednich w górnej szczęce; ogon krótki, zadarty; nogi przednie pięciopalcowe, znacznie krótsze od tylnych 4-palcowych; sierść miękką, rudo-płową, od spodu białawą, końce uszu czarne, ogon z wierzchu czarny, od spodu biały. Zamieszkuje całą prawie Europę; żeruje w nocy, żywi się roślinami, w zimie ogryza korę z drzewek, zrządzając w ten sposób nieraz znaczne szkody. Dostarcza mięsa, skórek (na pergamin) i sierści (na kapelusze filcowe). Tłuszcz, t. zw. *skrom zajęczy*, używany bywa w medycynie, jako środek wyciągający. Oprócz szaraka żyje u nas jeszcze inny gatunek zająca—*bielak*.

Zajączek *Józef*, generał polski, ur. roku 1752 na Ukrainie, był posłem na Sejm Wielki (1788 — 1792), brał udział w powstaniu Kościuszkowskiem i w wojnach Napoleońskich (walczył w Egipcie; pod Smoleńskiem 1812 r. stracił nogę). W r. 1815 został pierwszym namiestnikiem Królestwa Polskiego. Um. r. 1826.

Zakaspijski obwód—kraj w Azji środkowej, pomiędzy morzem Kaspijskiem, obwodem Uralskim, Chiwą, Bucharą, Afganistanem i Persją, obejmuje 554.860 klm. kw. i liczy 425.000 mieszk., głównie Turkmenów i Kirgizów. Miastem głównem obwodu jest Aschabad.

Zakażenie krwi. Przyczyną tej strasznej choroby są bakterje, które dostają się do ran z powietrza, z odzieży, z nieczystych instrumentów chirurgicznych, materjałów opatrunkowych i z rąk opatrujących lub dotykających rany. Nietylko powierzchowne rany, lecz i wewnętrzne owrzodzenia i rany bywają przyczyną zakażenia. Choroba ta występuje pod rozmaitemi postaciami, zawsze niebezpieczna, a bardzo często śmiertelna. Bakterje chorobotwórcze, dostawszy się do krwi, rozpleniają się w niej, a produkty rozkładu, wywołane ich działaniem, zatruwają organizm. W celu zapobieżenia tej chorobie wprowadził Lister swą metodę antyseptyczną, którą obecnie zmieniono na metodę *aseptyczną* operowania; metoda ta polega na starannem unikaniu najmniejszego zanieczyszczenia ran.

Zaklików—osada, dawniej miasteczko w pow. Janowskim gub. Lubelskiej, ma piękny kościół parafjalny.

Zakon: 1) Stary i Nowy, prawo religijne przed przyjściem Jezusa Chrystusa i po niem, czyli Prawo Mojżeszowe i Prawo Chrześcijańskie. 2) Zgromadzenie religijne, którego cele i obowiązki określone są obowiązującą je regułą. Ob. *Klasztory*.

Zakopane—miejscowość na Podhalu, u północnego stoku Tatr, w kotlinie z kilku stron górami otoczonej, z uroczym przysiołkiem, zwanym Kuźnice, liczy około 4.000 mieszkańców, ma fabrykę tektury, wielki tartak, rządową szkołę przemysłu drzewnego i szkołę koronkarstwa. Zakopane jest punktem wyjścia dla wycieczek w doliny, do jezior i na szczyty Tatr; odwiedza je też corocznie wiele osób z całej Polski, szukając wypoczynku lub pokrzepienia, a także chorych nerwowo lub piersiowo, którym powietrze górskie Zakopanego latem i zimą bardzo jest pomocne.

Zakroczym — miasto w gub. Warszawskiej, w pow. Płońskim, nad Wisłą, liczy 6.000 mieszkańców. Niegdyś był to gród książąt mazowieckich, potem siedziba kasztelana ziemi Zakroczymskiej.

Zakrystja — izba przy kościele, służąca do przechowywania przyrządów, ubrań i rzeczy kościelnych, oraz kapłanom do przywdziewania szat kościelnych.

Zakrzewski: 1) *Ignacy Wyssogota*, ur. 1745 r. w Poznańskiem, jako poseł na Sejm Wielki (1788 — 1792) należał do stronnictwa patrjotycznego i poparciem żarliwem sprawy miast zjednał sobie taką wziętość i zaufanie u mieszczan, że w r. 1792 i 1794 wybrali go prezydentem Warszawy. W najcięższych dniach r. 1794 był Zakrzewski aż do wejścia Kościuszki do stolicy dyktatorem miasta. Po zajęciu Warszawy przez Suworowa, wysłany został do Petersburga i uwięziony. Dopiero cesarz Paweł uwolnił Zakrzewskiego. Um. r. 1802. 2) *Wincenty*, ur. r. 1844, profesor uniwersytetu w Krakowie, historyk, napisał kilka cennych prac naukowych.

Zalążek — w roślinach ciałko, które się znajduje wewnątrz zawiązku kwiatu i przemienia się z czasem w nasienie.

Zaleski *Bohdan Józef*, jeden z najwybitniejszych poetów epoki Mickiewiczowskiej, ur. r. 1802 w Bohatyrce na Ukrainie, wychowywał się w latach dziecinnych na łonie przyrody i ludu, a nawet pod strzechą wieśniaczą; to

Fig. 110. Bohdan Józef Zaleski.

otoczenie w młodości i wszystkie połączone z niem wrażenia przygotowały w chłopięciu grunt, na którym rozwinął się później jego talent poetycki. Uczył się w Humaniu i w uniwersytecie warszawskim. Brał udział w wojnie 1831 r., a potem emigrował do Francji, gdzie wszedł w bliskie stosunki z Mickiewiczem. Z Francji wyjeżdżał do Włoch, Szwajcarji, okolic nadreńskich i Ziemi św.; w sędziwym wieku dokonał żywota 1886 r. w Villepreux (Wilpre) niedaleko Wersalu. Przywiązany namiętnie do ziemi rodzinnej i kochający nadewszystko „matkę Ukrainę", stał się pieśniarzem jej spraw, dziejów i ludu. To nadaje Zaleskiemu charakter odmienny od innych współczesnych mu poetów, a język, jemu tylko właściwy, śpiewnością i nastrojem zjednał mu przydomek „słowika" ukraińskiego. Mistrz nieprześcigniony w „Dumach" i „Dumkach", a następnie w drobniejszych, uczuciowych wierszach; pisał też większe rapsody, jak: „Księżna Hanka" i „Damian Wiśniowiecki", epopeję li-

ryczną „Duch od stepu", wreszcie poemat biblijny „Przenajświętsza Rodzina".

Zaleski *Wacław*, znany też pod pseudonimem *Wacława z Oleska*, ur. r. 1800, um. r. 1849, gubernator Galicji, zajmował się literaturą, zasilając jedyne wówczas we Lwowie czasopismo „Rozmaitości" pracami oryginalnemi i tłumaczeniami. Syn Wacława, *Filip*, był namiestnikiem Galicji od r. 1883 do 1888, później ministrem (dla Galicji) w Radzie koronnej austrjackiej (do r. 1893). Um. 1911 r.

Zalewski *Kazimierz*, ur. 1848 r., dziennikarz i komedjopisarz polski. Najlepszymi utworami jego są: „Po ślubie", „Dama treflowa", „Artykuł 264", „Pani Podkomorzyna", „Lis w kurniku", a szczeglnie „Górą nasi" i „Friebe".

Załęski: 1) *Witold*, ur. r. 1836, um. 1908 r., prof. statystyki w szkole handlowej w Warszawie, ogłosił kilka dzieł z zakresu ekonomji i statystyki. 2) *Stanisław*, Jezuita, napisał prócz innych dzieł obszerną historję Jezuitów w Polsce.

Załoga — ogół wojska, znajdującego się w twierdzy lub mieście; *załoga okrętowa* — stała obsługa okrętu, począwszy od kapitana aż do chłopców okrętowych.

Załuski *Jędrzej Chryzostom*, ur. 1650 r., poseł na dwór hiszpański i portugalski, potem biskup płocki, a od. r. 1688 do śmierci książe biskup warmiński, był mężem stanu, pisarzem politycznym i zbieraczem wiadomości krajowych, którym poświęcił wielkie dzieło łacińskie („Listy historyczno-familijne"). Um. r. 1711.

Załuski *Józef Jędrzej*, biskup kijowski, ur. r. 1702, był założycielem największej bibljoteki polskiej w Warszawie. Sam będąc człowiekiem bardzo światłym i badaczem dziejów narodowych, kochał się w książkach, które zbierał przez całe życie. Załuski brał też udział w życiu publicznem. W r. 1767 wraz z biskupem Sołtykiem i Rzewuskimi wywieziony został do Kaługi, skąd dopiero r. 1773 powrócił, a w rok później umarł. Bibljotekę swą darował testamentem narodowi; rząd rosyjski kazał ją w r. 1795 wywieźć do Petersburga i wcielić do bibljoteki cesarskiej. Załuski zostawił cenne dzieło: „Bibljoteka historyków, polityków i prawników".

Zamach—w pojęciu prawnem każdy zły zamiar, powzięty przeciw drugiej osobie, przeciw jej bezpieczeństwu lub majątkowi.

Zamarajew *Jan*, ur. r. 1867, literat i publicysta polski, pisujący pod pseudonimem *Ursyna*.

Zambezi—największa rzeka w Afryce południowej, ma źródła w pobliżu zachodniego wybrzeża, obfituje we wspaniałe wodospady, uchodzi do oceanu Indyjskiego.

Zambrów — osada w gub. i pow. Łomżyńskim, nad rzeczką Jabłonką, przy drodze bitej z Warszawy do Białegostoku. Zawiązkiem osady tej było targowisko, leżące na krańcu Czerwonego Boru (puszczy), wśród drobnych osad szlacheckich.

Zamek: 1) Przyrząd do zamykania drzwi, skrzyń, szuflad i t. p. 2) Budynek, którego styl sięga jeszcze głębokiej starożytności, a najbezpośredniej łączy się z architekturą Rzymian, którzy w swoich *castellach*, t. j. warownych basztach i murach, zostawili wiekom średnim wzór do naśladowania. Przeznaczenie zamku było zawsze obronne; budowano go tak, aby w nim ludzie zbrojni za murami, przy pomocy narzędzi wojennych, bronić się mogli od napaści.

Zamość—miasto pow. w gub. Lubelskiej, niedaleko granicy Galicji, liczy 10.000 mieszkańców. Dziś podupadłe, było niegdyś siedzibą sławnego rodu Zamoyskich. Kanclerz Jan Zamoyski, wzniósłszy zamek we wsi Zamościu 1588 r., zmienił ją na miasto obwarowane, zaludnił i obdarzył licznymi przywilejami, a w r. 1593 założył tu Akademję.

Po dawnej świetności pozostały w Zamościu trzy piękne bramy z dawnych murów obronnych. Zamość zabrała w r. 1772 Austrja, należał do niej do r. 1809, poczem wcielony został do Księstwa Warszawskiego i z niem wszedł w skład Królestwa Kongresowego.

Zamoyscy *(Zamojscy)*, herbu Jelita, potomkowie rodziny Sarjuszów, których protoplastą miał być Florjan Szary, słynny rycerz z czasów Łokietka; ród ten do większego w kraju znaczenia doszedł w w. XVI. Członkowie jego najwyższe w państwie piastowali urzędy i zasłużyli się wielce pielęgnowaniem sztuk i nauk.

Zamoyski *Jan*, kanclerz i hetman w. koronny, ur. r. 1541, um. r. 1605 w Zamościu; kształcił się w Paryżu, Strasburgu, Padwie, gdzie był rektorem akademji. Powróciwszy do kraju, ułożył

Fig. 111. Jan Zamoyski.

archiwum praw państwa. Po śmierci Zygmunta Augusta przeprowadził, iż szlachta osobiście (viritim) wybierać ma królów. Za jego poparciem otrzymał tron Henryk Walezy, a później Stefan Batory. Za panowania tego ostatniego wywierał Zamoyski wielki wpływ na sprawy krajowe i starał się o wzmocnienie władzy królewskiej. Odznaczył się również na polu wojennem. Podczas wyprawy Batorego na Moskwę w r. 1581, otrzymawszy naczelne dowództwo nad armją polską, zdobył Wieliż, Uświatę, Zawołocie; w r. 1588 wziął do niewoli pod Byczyną arcyksięcia austrjackiego Maksymiljana; w r. 1591 pobił Turków i Wołochów, w 1601 i 1602 na czele wojska, utworzonego z własnych funduszów, odzyskał miasta w Inflantach. Biegły w polityce, odznaczał się męstwem, wymową i prawoznawstwem. Zostawił kilka dzieł, świadczących o głębokiej jego nauce.

Zamoyski *Tomasz*, syn hetmana, wojewoda kijowski, kanclerz wielki koronny, ur. r. 1594, um. r. 1638; objął ordynację, mając lat 10; w 1612 r. walczył z odznaczeniem przeciw Tatarom przy boku Żółkiewskiego; rozumny i uczony, nie dorównał jednak swemu ojcu.

Zamoyski *Jędrzej*, ur. r. 1716, um. r. 1792, kanclerz wielki koronny za Stanisława Augusta, mąż znakomity i nieposzlakowanej czci, autor „Zbioru praw sądowych", który z polecenia Sejmu ułożył. Jeden z pierwszych zniósł w dobrach swoich pańszczyznę, zamieniwszy ją na czynsze; miasteczkom swoim nadał swobody. Zamoyski skupił dookoła siebie wielu uczonych, wśród których był także Staszic. Umarł, poważany przez cały naród, stawiany słusznie za wzór obywatela.

Zamoyski *Andrzej*, ur. r. 1800, był chwilowo ministrem spraw wewnętrznych podczas wojny narodowej 1831 r. Założył on „Towarzystwo żeglugi parowej na Wiśle" i fabrykę odlewów żelaznych, usamowolnił włościan w swoich wioskach, zakładał szkółki. Jako prezes Tow. Rolniczego, odegrał w latach 1860—1862 wybitną rolę, poczem kazano mu wyjechać z Królestwa. Um. 1874 r.

Zamsz — wyrób białoskórniczy, którego grubsze, mocniejsze gatunki zowią *irchą*.

Zan *Tomasz*—poeta, ur. 1798 roku w pow. Nowogródzkim, wyższe nauki pobierał od r. 1815 na uniwersytecie wileńskim, gdzie zaczął pisać pierwsze w języku polskim ballady i ulotne wiersze, które natchnęły jego przyjaciela Adama Mickiewicza do pierwszych prób poetyckich. Zdobywszy wielki wpływ na młodzież uniwersytecką, założył wśród niej w r. 1819 towarzystwa naukowo moralne pod nazwą Promienistych i Filaretów, które ściągnęły później na siebie podejrzenie, iż mają ukryty cel polityczny. Skutkiem tego Zan w 1824 r. wysłany został do Orenburga, skąd wróciwszy, um. 1855 r. na Litwie. Była to jedna z najczystszych, najszlachetniejszych postaci życia porozbiorowego Polski, upamiętniona w III części „Dziadów" Mickiewicza.

Zanik, ob. *Atrofja*.

Zante, u starożytnych *Zakynthos* — jedna z siedmiu większych wysp Jońskich, zajmuje 434 klm. kw. bardzo urodzajnej ziemi, należy do Grecji.

Zanzibar — państwo mahometańskie na wschodniem wybrzeżu Afryki, składające się z wysp: Zanzibar, Pemka, Mafja, Lamu i wybrzeża, ciągnącego się od ujścia rzeki Tana do przylądka Delgado. Rezydencją sultana jest miasto Zanzibar. Od r. 1890 nad Zanzibarem objęła protektorat Anglja.

Zapach—wrażenie, jakiego doznaje zmysł powonienia wskutek ulatniania się wonnych części składowych z ciał stałych, płynnych lub lotnych.

Zapalenie — choroba, przejawiająca się *zaczerwienieniem, zagrzaniem się, obrzmieniem* i *bolesnością* danego narządu lub tkanki. Wszystkie niemal tkanki i narządy naszego ciała mogą ulegać zapaleniu. Zapalenia narządów wewnętrznych przejawiają się również gorączką, t. j. podniesieniem ogólnej ciepłoty ciała, pragnieniem, bólami głowy, bezsennością i osłabieniem ogólnem. Zapalenia wewnętrzne łatwo rozpoznać można. Przyczyny ich bywają nader rozmaite, jako to: uderzenia, stłuczenia, przeziębienia, obce ciała drażniące, bakterje i t. d. Leczenie zapalenia zależy od przyczyny i rodzaju choroby.

Zapałki—pręciki drewniane lub cienkie woskowe świeczki, zanurzone jednym końcem w mieszaninie, która przy potarciu łatwo się zapala. Głównym składnikiem tej mieszaniny bywa fosfor. Mieszanina zapalna zapałek t. zw. szwedzkich nie zawiera fosforu; składa się tylko z siarki, tymonu i chloranu potasu, ale trzeba ją pocierać o masę, której głównym składnikiem jest czerwony fosfor szwedzki. Do r. 1820 znano jeden tylko sposób rozniecania ognia, mianowicie—krzesiwo, którem dobywano iskry z krzemienia i chwytano je na hubkę.

Zapolska *Gabrjela z Piotrowskich*, wybitna powieściopisarka i współczesna autorka dramatyczna, ur. 1860 r. Utwory jej. pisane z dużym talentem, zawierają przeważnie niezdrowe pierwiastki. Pisze dużo. Do najbardziej znanych zaliczyć należy powieści: „Małaszka", „Kaśka Karjatyda", „Sezonowa miłość", „Córka Tuśki" i t. d.; utwory sceniczne: „Małka Szwarcenkopf", „Moralność pani Dulskiej", „Skiz", „Panna Maliczewska". Niektóre utwory Z. wyszły pod pseud. J. Maskoffa.

Zapolya — znakomity ród węgierski, z którego pochodził *Stefan*, wódz wojsk węgierskich w wojnach przeciw Turkom (r. 1479—1485), ojciec *Barbary*, zwanej *Zapolską*, pierwszej żony Zygmunta Starego, króla polskiego, oraz *Jana*, wojewody siedmiogrodzkiego, który w r. 1526 został przez stronnictwo nieprzyjazne Habsburgom obrany królem węgierskim. Pokonany 1527 r., uciekł do Polski, skąd powrócił z posiłkami. W r. 1538 zawarł z Ferdynandem układ, mocą którego otrzymał Siedmiogród i zachował tytuł króla. Ożenił się z Izabellą, córką Zygmunta Starego. Um. 1540 r. Syn jego *Jan Zygmunt* był powodem licznych zamieszek w Węgrzech; sułtan turecki Soliman przyjął go w opiekę i uznał królem. Później zrzekł się Jan praw do korony, za co otrzymał Siedmiogród i księstwa śląskie (Opolskie i Raciborskie); um. 1571 r. bezpotomnie.

Zaporoże—kraj położony za porohami Dniepru (na lewym brzegu tej rzeki), zamieszkany przez kozaków. (Ob. *Kozacy* i *Ukraina).*

Zapowiedzi — ogłoszenie z ambony nazwisk osób, mających wejść z sobą w związek małżeński; do ważności ślubu potrzebne są trzy zapowiedzi.

Zapusty albo *mięsopust* — czas od Bożego Narodzenia do Popielca, który inaczej zowią także *karnawałem*.

Zapylanie roślin polega na przenoszeniu pyłka z pylników na znamię słupka. Ze znamienia dostaje się pyłek przez szyjkę do zalążni i przez okienko zalążka dociera do woreczka zalążkowego. Wówczas dopiero z zalążka może powstać nasienie, czyli roślina jest wtedy zapylona.

Zara, ob. *Zadar*.

Zaratustra, ob. *Zoroaster*.

Zaraza—rodzaj roślin pasorzytnych, z rodziny *zarazowatych*. Żyją na innych roślinach, w które zapuszczają swoje korzenie i w ten sposób wyczerpują je. Pasorzyty te są bardzo szkodliwe i trudno ich się pozbyć, skoro raz się zagnieżdżą.

Zaraza, ob. *Choroby zaraźliwe*.

Zarodek (w *botanice)* — młodociany zaczątek rośliny, znajdujący się wewnątrz nasienia i wyrastający następnie w nową roślinę.

Zarodnia— narząd w ciele wodorostów i grzybów, w którym wytwarzają się zarodniki.

Zarodniki *(spory)* — mikroskopijnie drobne, przeważnie jednokomórkowe utwory, wytwarzane przez rośliny skryto kwiatowe. Zarodniki oddzielają się od rośliny macierzystej i kiełkują bez zespolenia się z inną komórką; służą więc do rozmnażania się bezpłciowego. U niektórych wodorostów opatrzone są rzęsami i mogą się poruszać w wodzie; noszą wówczas nazwę *pływek*.

Zasady—przekonania, pojęcia ustalone, określone ściśle i głęboko wrosłe w grunt duszy, wytykają człowiekowi drogę postępowania bądź wogóle w życiu, bądź też w danym tylko zakresie.

Zasady—ogólna nazwa bardzo wielu związków chemicznych, mających następujące własności: 1) smak ściągający (jak woda wapienna); 2) własność niebieszczenia nalewki lub papierków lakmusowych; 3) własność łączenia się chemicznie z kwasami, tracąc przytem swój smak ściągający i odbierając jednocześnie kwasom ich kwaśność. Ta ostatnia własność wspólna jest wszystkim zasadom; pierwsze dwie—tylko rozpuszczalnym w wodzie, a więc i w ślinie.

Zasadzka — ukryte stanowisko wojska, które ma zaszkodzić nieprzyjacielowi przez niespodziany napad.

Zasiek—zapora, utworzona z drzew ściętych i palów wbitych w ziemię; środek stosowany często na wojnie.

Zasław Litewski — niegdyś stolica dzielnicy książęcej, dziś uboga mieścina w gub. i w powiecie Mińskim, nad rzeką Swisłoczą.

Zasław Wołyński — miasto na Wołyniu, leży nad Horyniem, powyżej Ostroga, siedziba sławnego niegdyś rodu książęcego Zasławskich, przeszła później na własność Sanguszków. Stary ich zamek zamieniono potem na koszary.

Zastaw — rzecz, którą daje dłużnik swemu wierzycielowi na zabezpieczenie długu. Każda rzecz może być dana na zastaw: jeżeli jest ruchoma, zowie się zastawem ręcznym czyli w ścisłem znaczeniu—fantem; jeżeli jest nieruchoma, wtedy nazywa się hypoteką czyli zastawem gruntowym. *Prawo zastawu*

jest to prawo, mocą którego może wierzyciel, jeśli obowiązek przez dłużnika w oznaczonym czasie nie został dopełniony, z rzeczy zastawionej otrzymać zadośćuczynienie swojej wierzytelności.

Zastawne listy—papiery hypoteczne, wypuszczane przez towarzystwa kredytowe, a przynoszące posiadaczom stałe odsetki.

Zastrzał—zapalne obrzmienie palca u ręki lub stopy, rozwijające się albo tuż pod naskórkiem, albo pod skórą właściwą, lub też głębiej w okolicy ścięgien palcowych.

Zatoczek — mięczak brzuchonogi, wodny, ma skorupę skręconą na płask, na głowie dwa rożki i oczy u ich nasady. Pospolity wszędzie w wodach stojących.

Zatoka—część morza, wrzynająca się w ląd, będąca odnogą morza lub oceanu, stąd też zwana również *odnogą.* Zatoki mniejsze, wąskie a głębokie, wrzynające się w ląd, zowią buchtami, fjordami.

Zator—miasto w Galicji Zachodniej, leży nad Skawą w pobliżu jej ujścia do Wisły, liczy 1.700 mieszk. Niegdyś był stolicą samodzielnego księstwa śląskiego, które przeszło do Polski drogą kupna.

Zawadzki *Józef,* ur. r. 1778, um. r. 1838, wielkich zasług księgarz polski w Wilnie. U niego wyszło pierwsze pamiętne wydanie „Poezji" Mickiewicza 1822 — 1823 r.

Zawichost — starożytne miasteczko w Sandomierskiem, na lewym brzegu Wisły. Tu rzeka skręca gwałtownie na północ i wyżłabia sobie już szersze i głębsze koryto.

Zawiercie—osada fabryczna w gub. Piotrkowskiej, w pow. Będzińskim. Istnieje tu wielka akcyjna przędzalnia bawełny, huta szklana, fabryka przetworów chemicznych, fabryki odlewów żelaznych i t. d.

Zawieszenie broni — układ między stronami wojującemi, mocą którego kroki nieprzyjacielskie są wstrzymane na pewien czas i pod pewnymi warunkami. W przenośni—zażegnanie nieporozumień.

Zawiliński *Roman,* ur. 1855 r., dyrektor gimnazjum w Krakowie, redaguje „Poradnik językowy"; napisał wiele rozpraw z dziedziny językoznawstwa.

Zawisza Czarny, herbu Sulima, szlachcic z Garbowa w Krakowskiem, rycerz nieustraszony i szlachetny, żył w XV w.; walczył z Jagiełłą pod Grunwaldem r. 1410; posłował do cesarza Zygmunta i królów Francji i Anglji; walczył z Husytami; w 1428 r. wstąpił do służby ces. Zygmunta i w bitwie z Turkami pod Gołubiem w 1428 r. poległ, opuszczony zdradliwie przez wojsko cesarskie. Synowie jego: Marcin i Stanisław polegli pod Warną 1444 r.

Zawój: 1) Ubranie głowy u Turków i narodów wschodnich, *turban* turecki. 2) Ozdoba architektoniczna nagłówka filarów jońskich.

Zbarascy — można rodzina książęca na Rusi polskiej, spokrewniona z Wiśniowieckimi, na których przeszły rozległe ich dobra. *Janusz*, książe Zbaraski był za Stefana Batorego i Zygmunta III niepospolitym wodzem i mężem stanu (um. 1608); *Krzysztof* (um. r. 1627), syn jego, odznaczył się pod Chocimem, jeździł jako poseł do Turcji; brat jego *Jerzy* był ostatnim z rodu (um. r. 1631).

Zbaraż — miasto pow. w Galicji wschodniej, leży nad Gnieźną (dopływem Seretu). Niegdyś siedziba książąt Zbaraskich, potem Wiśniowieckich, wytrzymał w r. 1649 oblężenie przez Kozaków i Tatarów.

Zbigniew—syn Władysława Hermana i włościanki; ur. 1080 r., um. 1111 r.; walczył przeciw ojcu, później przeciw bratu Bolesławowi Krzywoustemu, przyzywając na pomoc Niemców i Czechów; kilkakrotnie ułaskawiony, w końcu uwięziony i oślepiony został.

Zborowscy — ród sławny za Rzeczypolitej, początek wiedzie od starożytnych Jastrzębców: 1) *Samuel,* syn Marcina, głośny zuchwałością, za zabicie Wapowskiego ogłoszony banitą, był hetmanem kozaków Niżowych. Za ostrych i stanowczych rządów Stefana Batorego wszedł z braćmi w spisek przeciw królowi; schwytany przez Jana Zamoyskiego, ścięty został na zamku krakowskim (1584 r.). 2) *Krzysztof,* brat poprzedniego, odznaczał się równą butą i zuchwalstwem; mszcząc się za śmierć brata, rozpoczął nowe spiski w porozumieniu z carem moskiewskim Iwanem Groźnym, za co wygnany został (1585 r.); po śmierci Stefana Batorego walczył jako stronnik arcyksięcia Maksymiljana i był następnie w Wiedniu podczaszym cesarskim. Na sejmie 1591 r. zyskał uchylenie wyroku banicji.

Zborów — miasteczko w Galicji wschodniej, leży u źródlisk Strypy. Pamiętne jest zwycięską bitwą, którą stoczył tu Jan Kazimierz w dniach od 15 do 17 sierpnia 1649 r. z Kozakami i z Tatarami.

Zboże — ogólna nazwa różnych gatunków pszenicy, żyta, jęczmienia i orkiszu.

Zbrodnia — w ogólności czyn karygodny, podpadający pod prawo karne, w szczególności zaś najcięższe uczynki, za które kara jest większa, niż za występki lub przekroczenia. *Zbrodnią stanu* nazywa się zbrodnia spełniona przeciw państwu, jego zwierzchnikowi i władzy, jego bezpieczeństwu i t. p. *Zbrodnią zdrady stanu* nazywa się przestępstwo, popełnione przeciw obowiązkom wierności dla państwa (np. szpiegowanie na rzecz innego mocarstwa i t. p.); karana bywa długoletniem ciężkiem więzieniem.

Zbroja — w starożytności i w wiekach średnich całkowite uzbrojenie wojowników, składające się z pancerza, naramiennic, nagolenic, kolczugi, rękawic, obuwia żelaznego, hełmu i tarczy.

Zbrucz—rzeka, lewy dopływ Dniepru, oddziela Austrję od Rosji, t. j. Galicję od Wołynia i Podola rosyjskiego.

Zbylitowski: 1) *Andrzej,* poeta z końca XVI i początku XVII w., pisał utwory epiczne i liryczne. W utworach swoich naśladował poetów rzymskich. 2) *Piotr,* poeta współczesny Andrzejowi, pisał satyry.

Zdawkowa moneta — drobna moneta brzęcząca, używana w potocznych wypłatach, przy kupnie drobnych przedmiotów, ma ona niższą wartość od monety obiegowej.

Zdrowaś Marja, *Pozdrowienie Anielskie* (po łac. *Ave Maria*)—pierwsze słowa modlitwy do Matki Boskiej, która u katolików stanowi część pacierza.

Zdun — rzemieślnik, który wyrabia kafle i stawia piece, kuchnie i przyrządy do utrzymywania ognia i ciepła.

Zduny — miasto w W. Ks. Poznańskiem, w powiecie Krotoszyńskim, nad strugą Jatrosinem.

Zduńska Wola — miasto fabryczne w pow. Sieradzkim, w gub. Kaliskiej, znane z wyrobów wełnianych, bawełnianych i półjedwabnych; posiada stację drogi żelaznej Kaliskiej.

Zdziechowski *Marjan,* ur. 1861 r., profesor uniwersytetu w Krakowie, historyk literatury, autor kilku dzieł.

Zdzięcioł — miasteczko w pow. Słonimskim, w gub. Grodzieńskiej.

Fig. 112. Zebra.

Zebra — zwierzę ssące nieparzysto-

kopytowe, spokrewnione z koniem i osłem. Wielkość ma pośrednią między temi zwierzętami, ale więcej podobieństwa do osła. Sierść jej jasno żółta, w ciemne pręgi na całem ciele, nie wyłączając nóg. Zebry zamieszkują stadami górzyste okolice południowej i środkowej Afryki; są trudne do oswojenia. Polują na nie dla pięknej ich skóry.

Zebrzydowscy—rodzina polska, której nazwisko złączone jest w dziejach naszych z *rokoszem Zebrzydowskiego. Mikołaj,* wojewoda krakowski, podniósł w r. 1606 na zjeździe w Stężycy bunt przeciw królowi Zygmuntowi III, zgromadził dokoła siebie wielu stronników, do których należeli tacy ludzie, jak Stanisław Stadnicki, Jan Szczęsny Herburt, Janusz Radziwiłł. Jako powód buntu podawali rokoszanie konszachty króla z domem Habsburskim, małżeństwo z Konstancją austrjacką i t. d. Przeciw rokoszanom w liczbie około 100.000 ruszył król zbrojnie ze Stanisławem Żółkiewskim, pokonał ich pod Janowcem, a gdy mimo ugody znów zerwali się do walki, zadał im krwawą klęskę pod Jeziorną i Guzowem (r. 1607). Zebrzydowski ukorzył się i został ułaskawiony, ale od spraw publicznych usunięty. Um. r. 1620.

Zebu — gatunek wołu z garbem na plecach i krótkimi rogami. Pochodzi z Bengalu; w stanie swojskim używany bywa w Azji i Afryce, jako zwierzę pociągowe; mięso jadalne.

Zecer — w drukarstwie: składacz, składający czcionki do druku i układający je w wiersze i kolumny.

Zefir: 1) łagodny wietrzyk zachodni. 2) Tkanina bawełniana, w rodzaju cienkiego perkalu kolorowego.

Zegar jest przyrządem, służącym do mierzenia czasu. Obecnie używane zegary złożone są z kółek zębatych, stosownie połączonych, a obracanych za pomocą łańcuszka lub sznura, nawiniętego na osi jednego z nich i obciążonego t. zw. wagą, albo za pomocą zwiniętej sprężyny, która rozwijając się obraca kółka. Na osi jednego z kółek tkwi wskazówka godzinowa, na osi drugiego—wskazówka minutowa, która obraca się 12 razy prędzej. Prędkość obrotu kółek reguluje wahadło z wychwytem, które za każdem wahnieniem pozwala jednemu z kółek obrócić się tylko o jeden ząb. Wahadło może być zastąpione przez t. zw. balans albo balansjer. Zegary kieszonkowe zaczęto wyrabiać około r. 1500, wahadłowe r. 1650. Wyrób odbywa się przeważnie fabrycznie; najsławniejsze fabryki są w Szwajcarji, w Genewie. *Zegar słoneczny* jest to płyta, z której środka sterczy pręt, stosownie do niej nachylony; wśród dnia słonecznego pada jego cień na numery, umieszczone na tablicy a oznaczające godziny.

Zelandja — największa z wysp duńskich; na niej znajduje się stolica Danji, Kopenhaga.

Zelwa — słynne niegdyś wielkimi jarmarkami miasteczko, w pow. Wołkowyskim w gub. Grodzieńskiej, na wyniosłym lewym brzegu spławnej rzeki Zelwy, czyli Zelwianki, wpadającej do Szczary.

Zend — doktryna religijna Zoroastra z komentarzami; język starożytnych Persów, w którym nauka ta była spisana.

Zendawesta (pers.), dosł. żywe słowo—księga święta starożytnych Persów.

Zendra — odpadki, powstające przy wypalaniu żelaza i miedzi z dostępem powietrza i przy ich kuciu; ma postać proszku lub różnej wielkości blaszkowatych odłamków.

Zenit — punkt nieba wprost nad naszą głową. Zenitu dotknęłaby linja prosta, poprowadzona z ziemi do sklepienia niebieskiego. Przedłużenie tej linji w przeciwną stronę przecina się ze sklepieniem niebieskiem w punkcie zwanym *nadirem.*

Zeus (greck.), u Rzymian *Jupiter* (*Jowisz*) — bóg nieba i światła niebieskiego, znany i czczony przez wszystkie ludy indo-europejskie. W najdawniejszych czasach uważali Grecy Zeusa jako czyste bóstwo natury, twórcę pogody, użyźniającego deszczu i chłodzących wiatrów i oddawali mu cześć w gajach świętych i na szczytach gór, które poczytywano za jego siedziby.

Zez — wada wzroku, polegająca na słabszym rozwoju mięśni jednej strony oka, wskutek czego mięśnie przeciwnej strony biorą przewagę i nadają oku fałszywy kierunek ku nosowi (zez zbieżny) lub ku uchu (zez rozbieżny). Zez usunąć można za pomocą operacji chirurgicznej.

Zęby — utwory z tkanki kostnej umieszczone u ludzi i niektórych gromad kręgowych w dołach, t. zw. zębodołach, górnej i dolnej szczęki. Służą do miażdżenia, rozrywania i żucia pokarmów, a także do obrony. Zęby zaczynają wyrastać u dzieci między 6 a 10 miesiącem życia. Pod koniec drugiego lub trzeciego roku posiada dziecko 20 zębów *mlecznych,* które w 7 — 8 roku wypadają, a na ich miejsce zjawiają się zęby stałe (28), do których w 20-ym roku życia przybywają jeszcze 4 zęby mądrości, razem przeto posiada człowiek 32 zęby. Środkowe zęby (4 górne i 4 dolne) zwą się *siecznymi* i służą do gryzienia pokarmów; po bokach ich znajduje się *kieł* (4 razem), a za kłami są zęby *trzonowe* (po 5 z każdej strony od góry i od dołu), przeznaczone do *żucia* pokarmów. Ząb składa się z *korzenia,* osadzonego w szczęce i z *korony,* wystającej nad dziąsłem. Zęby zbudowane są z mocnej masy kostnej bardzo twardej i zbitej. Korona zęba pokryta jest jeszcze twardszą substancją, zwaną *emalją;* korzeń zaś otoczony jest miękkawą masą *cementu.* W środku zęba znajduje się *miazga zębowa* (pulpa), obfitująca w nerwy, wskutek czego bardzo jest czuła na zimno, ciepło i dotyk. Obrażenie pulpy wskutek gnicia czyli t. zw. *próchnienia* zęba bywa przyczyną powszechnie znanego z swej dokuczliwości—bólu zębów.

Zgaga—niemiłe uczucie palenia, doznawane wzdłuż mostka, połączone z gnieceniem pod dołkiem i odbijaniem kwaśnem. Uczucie to powstaje wskutek nadmiernego rozwoju kwasów (tłuszczowych) w żołądku.

Zgierz—miasto w gub. Piotrkowskiej, w pow. Łódzkim, nad Bzurą; starożytna osada, otrzymała prawo magdeburskie w r. 1420. Prawdziwy wzrost Zgierza datuje się od utworzenia Królestwa Kongresowego, gdy założono tu fabryki sukna, przędzy bawełnianej i inne. Miasto posiada przeszło 100 fabryk kortu; nadto są tu fabryki wyrobów wełnianych, machin przędzalniczych, farbiarnie i apretury i t. d. Zgierz jest stacją kolei żel. Warszawsko Kaliskiej i kolei elektrycznej Łódź-Zgierz.

Zgłoska lub *sylaba*—samogłoska sama lub w połączeniu z jedną albo więcej spółgłosek, razem wygłoszona.

Zgłowiączka — rzeka w Królestwie Polskiem, wypływa z jezior pod wsiami Głuszynem, Orlem i Chalnem na Kujawach, ubiegłszy 7 mil, wpada do Wisły pod Włocławkiem.

Zgnilec — choroba pszczół, zgubna i zaraźliwa, niszcząca niekiedy całe pasieki.

Zgorzel, ob. *Gangrena.*

Ziarnina (*granulacja*)—nowo utworzona tkanka łączna, powstająca na gojących się owrzodzeniach, ranach ropiejących i t. p.; po pewnym czasie zamienia się na bliznę.

Ziarno, ob. *Nasienie.*

Ziarnojady — ptaki wróblowate, żywiące się przeważnie ziarnem (np. łuszczaki), w przeciwstawieniu do wyłącznie owadożernych.

Ziele—nazwa wszelkich roślin o łodydze zielnej, które nie są ani drzewami ani krzewami; *ziołami* lub *ziółkami* zowią się także suszone części roślinne, używane w medycynie domowej. *Zielskiem* nazywamy nieużyteczne chwasty.

Zieleniewski *Michał,* ur. 1821 r., um. 1896 r., przez lat 30 lekarz rządowy

w Krynicy, badał naukowo wody mineralne naszego kraju.

Zieleń roślinna, ob. *Chlorofil.*

Zieliński *Gustaw,* ur. 1809 r., um. 1881 r., poeta polski, autor pełnego siły i życia poematu „Kirgiz", do którego zaczerpnął temat w czasie swego kilkoletniego pobytu na Syberji; ponadto wydał „Stepy" i kilka innych, mniej znanych utworów.

Zielnik — zbiór roślin, starannie zebranych i zasuszonych, przechowywanych w rodzaju księgi. W zielnikach umiejętnie ułożonych przy każdej roślinie znajduje się napis, obejmujący jej nazwę rodzajową i gatunkową, ojczyznę, czas kwitnienia i owocowania, tudzież inne uwagi. Muzea miast wielkich posiadają znakomite zielniki, zawierające rośliny bądź pewnego kraju, bądź całego świata.

Zielone Świątki—uroczystość Zesłania Ducha Św. na Apostołów w 10 dni po Wniebowstąpieniu Chrystusa. Zowie się ta uroczystość Zielonemi Świątkami, gdyż jest zwyczaj w ten dzień umajać kościoły gałęźmi i posypywać posadzki szuwarem.

Zielony przylądek jest najbardziej na zachód wysuniętą kończyną Afryki; liczne wyspy naprzeciw niego zowią się archipelagiem *Zielonego przylądka;* należą do Portugalczyków.

Ziemia—planeta, należąca do układu słonecznego; jest bryłą kształtu kulistego, obraca się naokoło stałej osi w przeciągu 24 godzin (doba) i okrąża słońce w przeciągu 365 dni (rok). Średnica ziemi ma 12.700 kilometrów długości. Następstwem obrotu ziemi dokoła osi jest zmiana dnia i nocy. Oś obrotu ziemi jest to linja, naokoło której ziemia obrotu dokonuje; końce tej osi nazywamy *biegunami:* bliższy nas—północnym, przeciwległy—południowym. Dla oznaczania miejsc na ziemi obmyślono t. zw. siatkę geograficzną, złożoną z równika, równoleżników i południków ziemskich. Pomiędzy równoleżnikami odznaczają się: zwrotnik raka, zwrotnik koziorożca i dwa koła podbiegunowe, które dzielą ziemię na pięć równoległych stref. Jeden z południków uznano za główny i połowę ziemi na wschód od tego południka nazwano półkulą wschodnią, drugą — półkulą zachodnią. Po dziewięćdziesiąt równoleżników, wykreślonych w jednakowych od siebie odstępach na półkuli północnej i południowej, wyznaczają t. zw. stopnie szerokości geograficznej północnej i południowej. Tak samo 180 południków, przecinających równik w jednakowych odstępach, znaczą t. zw. stopnie długości geograficznej wschodniej na wschód od południka, przechodzącego przez Grenwich, a zachodniej na zachód. Oś ziemi nie stoi prostopadle do płaszczyzny drogi ziemskiej, lecz jest dosyć znacznie pochylona, przy pewnem więc stanowisku ziemi do słońca jest półkula północna silniej zwrócona ku słońcu, wtedy jest u nas lato; przy przeciwnem stanowisku jest na południowej półkuli lato, u nas zima. Zwrotniki są to linje, oznaczające granice pasa ziemi, poza którymi ani ku północy, ani ku południowi słońce nigdy nie dochodzi do zenitu. Koła podbiegunowe mają raz na rok w lecie 24-ro godzinny dzień, a w zimie 24-ro godzinną noc. Na samych biegunach trwa noc pół roku, a dzień też pół roku Obrót ziemi naokoło słońca i pochylenie osi są tedy przyczyną stref klimatycznych i pór roku. Ziemia składa się z ognisto-płynnego jądra i prawdopodobnie wcale nie grubej, twardej skorupy ziemi; stałe stygnięcie ziemi powoduje pękanie skorupy twardej i występowanie wulkanów, jako też kurczenie się i fałdowanie skorupy ziemskiej (góry łańcuchowe). Powierzchnia ziemi nie jest równa, bo zaklęsłości jej, wypełnione przez oceany, dochodzą do 10.000 metrów głębokości, wypukłości ziemi dochodzą w najwyższych górach do tejże samej wysokości bezwzględnej. Trzy czwarte części powierzchni ziemi zalewają morza; wyspy z morza sterczące zajmują tylko $1/4$ część ziemi. Większe wyspy nazywamy kontynentami czyli światami; rozróżniamy trzy kontynenty: Świat Stary, składający się z trzech części: Europy, Azji i Afryki, Świat Nowy, składający się właściwie z dwu części świata, t. j. Ameryki Północnej i Południowej; trzecim wreszcie, najmniejszym kontynentem, jest Australja. Liczbą ludzi na ziemi dosięga obecnie w przybliżeniu 1200 miljonów. Całą lądową i morską część kuli ziemskiej otacza warstwa powietrza atmosferycznego.

Ziemia ognista — gromada wysp na południowym krańcu Ameryki.

Ziemia Święta, ob. *Palestyna.*

Ziemięcka *Eleonora* z Gagatkiewiczów, ur. 1819 r., um. 1869 r., oddała się nauce filozofji i w r. 1841 ogłosiła rozprawę, w której wystąpiła przeciw systemowi Hegla. W „Myślach o wychowaniu kobiet" wypowiedziała wiele cennych zapatrywań na reformę wychowania.

Ziemiałkowski *Florjan*—polityk galicyjski, ur. 1817, um. 1900 r., kształcił się w uniwersytecie lwowskim, gdzie 1840 r. uzyskał katedrę prawa rzymskiego; w 1841 r. uwięziony, skazany na śmierć, otrzymał amnestję w 1845 r. W roku 1848 był członkiem konstytuanty w Wiedniu, a następnie w Kromieryżu. W 1867 r. został posłem na sejm galicyjski i tegoż roku do rady państwa, gdzie dążył do zaprowadzenia w Austrji ustroju federacyjnego. W 1873 r. powołany był do gabinetu w charakterze ministra dla Galicji i na tem stanowisku pozostawał do 1888 r.

Ziemniak, ob. *Kartofel.*

Ziemnowodne, ob. *Amfibje.*

Ziemomysł—książę polski w X stuleciu, miał być ojcem Mieczysława czyli Mieszka I, pierwszego znanego w historji władcy Polski. Później byli jeszcze tego imienia dwaj książęta—Kujawski, syn Konrada Mazowieckiego (um. około 1241) i Inowrocławski (1261—1288).

Ziemowit — imię kilku książąt polskich. Pierwszy, o którym mówią podania, był synem Piasta i Rzepichy; od niego zaczyna się dynastja Piastów; rządził od 860 do 892 r. Wprowadził pierwszy organizację administracji państwowej. *Ziemowit I,* głowa ks. mazowieckich, syn Konrada Łęczyckiego; panował początkowo w Łęczycy i Sieradzu, od 1249 r. na Mazowszu. Walczył z Krzyżakami przeciw Litwinom; napadnięty przez tychże w rezydencji swej Ujazdowie pod Warszawą, został zamordowany w 1262 r. *Ziemowit,* brat Władysława Łokietka, rządził ziemią Dobrzyńską, utrzymywał dobre stosunki z Krzyżakami, um. 1311 r. *Ziemowit II* ks. mazowiecki, ur. 1283, um. 1343 r. Początkowo walczył przeciw Łokietkowi, później pogodził się z nim; słynął jako władca szlachetny i sprawiedliwy. *Ziemowit III,* starszy syn Trojdena, ks. mazowiecki, uznał się lennikiem Kazimierza Wiel., któremu hołd złożył w 1355 r. Ułożył statut mazowiecki; um. 1381 r. *Ziemowit IV* zw. *Siemko,* syn poprzedniego, po śmierci Kazimierza W. ubiegał się o tron polski, a gdy mu się to nie udało, rozpoczął wojnę domową; w 1385 roku zawarł pokój i uznał się lennikiem Polski; um. 1426 r. *Ziemowit V,* ks. mazowiecki, przyjaciel Jagiełły, po zgonie którego magnaci polscy chcieli go powołać na tron, jako potomka dynastji Piastów. Ziemowit atoli, nie chcąc narażać kraju na rozterki i wojnę domową, przyjęcia tronu odmówił; um. 1446 r. *Ziemowit VI,* ostatni ks. płocki; panował od 1446 do 1462 r., dzielnica jego została przyłączona do Polski.

Ziemstwo — w dawnej Polsce cała hierarchja urzędników wojewódzkich i powiatowych, zacząwszy od wojewody, za którym kolejno postępowali: kasztelan, podkomorzy, sędzia ziemski, stolnik, podczaszy, podsędek, cześnik, woj-

ski, łowczy, pisarz ziemski, miecznik, skarbnik i komornik. W Rosji—ziemstwa są reprezentacją ludności w gubernjach i powiatach; członkowie ziemstw wybierani są z pośród właścicieli ziemskich i mieszkańców gmin miejskich i wiejskich. Organizacja ta wprowadzona została w r. 1864 i nie funkcjonuje jeszcze we wszystkich gubernjach Cesarstwa.

Ziewanie—długie i powolne wdechanie, przy szeroko rozwartych ustach, po którem następuje długotrwałe powolne wydechanie. Ziewanie następuje wtedy, gdy fizyczne lub moralne zmęczenie spowodowało chwilowe osłabienie oddychania, albo zbyt długa bezczynność, nudy spowodowały potrzebę ruchu.

Zięba — ptak, spokrewniony z wróblem, tej samej wielkości, ale zgrabniejszy; upierzenie ma na grzbiecie brunatne, łebek czarny i białą przepaskę na czarnych skrzydłach, brzuch czerwonawy. Przelotna u nas; pospolita w lasach i ogrodach. Mile śpiewa; pożyteczna, tępi owady, jada także ziarna.

Zimnica (*febra*) — choroba występująca napadowo. Napad zimnicy charakteryzuje się silnymi dreszczami, gorączką i obfitym potem. Cały napad trwa 3—4 godzin, poczem chory wraca do zdrowia, lecz na drugi dzień o tej samej porze napad powtarza się. Niekiedy napady wracają dopiero po dwuch albo po trzech dniach. W ten sposób choroba powoli wyniszcza organizm. Silne bóle głowy i obrzmienie śledziony towarzyszą napadom. Choroby tej przyczyną są bakterje (plazmodje), rozwijające się w miejscach wilgotnych i błotniejszych (nad rzekami, stawami), gdzie panuje stale. W niektórych miejscowościach zimnica panuje epidemicznie (w okolicach Rzymu, w Mołdawji i t. d.). Jako lekarstwa na zimnicę, używają chininy.

Zimorodek — ptak, nieco większy i grubszy od wróbla, najświetniej ubarwiony ze wszystkich naszych ptaków; grzbiet ma ciemno-zielony, z lazurowym środkiem, głowę i skrzydła lazurowo-centkowane, od spodu rdzawe. Przebywa nad wodami, w ustroniach leśnych, żywi się rybami, gnieździ się w norach nadbrzeżnych, przez siebie wykutych dziobem. Jest bardzo płochliwy i trudny do podejścia.

Zimorowicz: 1) *Józef Bartłomiej*, ur. we Lwowie r. 1597, gdzie sprawował urząd rajcy miejskiego a później burmistrza. Na tem stanowisku zasłużył się bardzo rodzinnemu miastu podczas oblężenia tureckiego 1672 r. Um. 1682 r. Należy do najlepszych poetów swojego czasu. Sielanki Zimorowicza odznaczają się uczuciem narodowem i czystym, wzorowym językiem. Z innych jego utworów ważniejsze są: „Pamiątka wojny tureckiej 1621 r." i „Hymny na uroczyste święta Najświętszej Bogarodzicy". Jest on także autorem kilku bardzo ważnych dzieł historycznych, napisanych po łacinie. 2) *Szymon*, młodszy brat poprzedniego, wielkich zdolności poeta, ur. r. 1604, um. r. 1629, napisał sielanki pod tytułem: „Roxolanki, to jest ruskie panny".

Zimowit jesienny — roślina z rodziny czernilcowatych; rośnie na łąkach wilgotnych, kwiaty jej z brzegiem liljowym, w jesieni wyrastają z cebuli, a liście dopiero na wiosnę. Cebula zimowitu zawiera truciznę *kolchicynę*, sprawiającą gwałtowne wymioty i rozwolnienie.

Zinków — miasteczko w gub. Podolskiej, na pograniczu trzech powiatów: Latyczowskiego, Płoskirowskiego i Kamienieckiego, niegdyś gród warowny.

Zioła—dawniej naukowa, dziś ogólna nazwa dla roślin niewielkich, posiadających łodygi niedrzewiaste, zielne, usychające po roku lub dwuch, najwyżej trzech latach wegetacji. Tego rodzaju rośliny zowią się również roślinami *zielnemi*.

Zjednoczone Stany Ameryki (*Unja północno-amerykańska*) — najpotężniejsze państwo w Ameryce, obejmuje 9.386.000 klm. kw. i liczy przeszło 100 miljonów ludności. Jest to rzeczpospolita związkowa, złożona z 45 państw czyli Stanów i 5 t. zw. terytorjów. Stany Zjednoczone obejmują pas środkowy Ameryki Północnej na południe od Kanady angielskiej; południową granicę ich stanowi Meksyk; na wschód sięgają do oceanu Atlantyckiego, na zachód po ocean Spokojny. Wzdłuż wybrzeży ciągną się dwa systemy górskie: 1) nad Atlantykiem—Alegany, dochodzące do 2000 metrów wysokości, przez które przepływają rzeki Connecticut, Hudson, Susquehanna i Potomac; 2) nad oceanem Spokojnym wysokie Kordyljery, które obniżają się gwałtownie ku wschodowi, gdzie płynie Mississipi, największa rzeka świata. Klimat Stanów jest mniej korzystny od klimatu Europy, skutkiem tego, że lata są tu zbyt gorące, zimy zbyt mroźne. Pustynia Mohawa w Kordyljerach jest najgorętszym krajem na świecie; na przestrzeni między Mississipi a Kordyljerami ilość opadów deszczowych jest skąpa, skutkiem tego w krainie tej ciągną się stepy trawiaste, zwane prerjami; tylko wąski pas nad brzegiem oceanu Spokojnego ma klimat bardzo łagodny. W chwili odkrycia Ameryki na terytorjum St. Zj. ciągnęły się puszcze leśne na wschodzie, stepy i pustynie na zachodzie. Dopiero znacznie później stało się ono polem kolonizacji dla wszystkich ludów Europy, przed którymi ustępowali w głąb pierwotni mieszkańcy, Indjanie czerwonoskórzy. Liczba ludności Stanów rosła bardzo szybko, zwłaszcza w zeszłym wieku (z 5 na 76 miljonów). Najwięcej kolonistów dostarczyli początkowo Anglicy i Irlandczycy, Holendrzy i Francuzi, potem Niemcy i Szwedzi; wytworzyli oni z czasem osobne społeczeństwo i państwo, posługujące się mową angielską. Późniejsi przybysze tworzą dotąd jakoby kolonje; Polacy, którzy w liczbie około $2^1/_3$ miljona zamieszkują Stany, strzegą swej narodowości. Prócz ludności białej, jest w St. Zj. liczna napływowa ludność rasy murzyńskiej, którą w stanie niewolniczym sprowadzano tu w XVIII a nawet w XIX wieku do pracy w plantacjach bawełny i trzciny cukrowej. Liczba ich przenosi 7.000.000; mieszkają przeważnie w Stanach południowych, a od r. 1865 są wolnymi obywatelami. Mieszkańcy Stanów wytrwałą pracą zamienili puszcze leśne między Mississipi a Atlantykiem na najżyźniejszą rolę, na której uprawiają wszelakie zboża, a na południu kukurydzę, wino, tytuń, dalej ku południowi: trzcinę cukrową, bawełnę, ryż i pomarańcze. Kwitnącemu rolnictwu towarzyszy w Stanach wschodnich hodowla świń i bydła. Niewyczerpane skarby żelaza i węgla kamiennego ułatwiły wytworzenie wielkiego przemysłu. Bardzo obfite źródła nafty użytkowane są od r. 1859. Z olbrzymią produkcją Stanów idzie w parze rozległy handel, z którym tylko angielski mierzyć się może. We wschodnich Stanach ludność zgromadziła się najgęściej; wynoszą one tylko $^1/_4$ część obszaru, a mieszka w nich $^2/_3$ ogólnej liczby mieszkańców; tam znajdują się tak potężne ogniska handlowe, jak: Nowy Jork, Boston, Filadelfja, Baltimore, Chicago, St. Louis, Nowy Orlean, Cincinnati, Pittsbourg. Stany zachodnie od Mississipi aż po Kordyljery nie mają gęstego zaludnienia; głównem zajęciem ich mieszkańców jest hodowla koni i wołów opasowych na stepach, ale budowa kolei i sztuczne nawodnienie oddają coraz więcej ziemi stepowej pod uprawę i już teraz północne części prerji zamieniają się w łany zboża, a na południowych rozszerza się kultura cytryn, pomarańcz i bawełny. Długość sieci kolejowej w St. Zj. wynosi przeszło 400.000 kilometrów, przeto znacznie więcej, niż w całej Europie. Kraje nad oceanem Spokojnym są bardzo żyzne, ale jeszcze słabo zaludnione. Kalifornja ma słynne kopalnie złota

i produkuje wiele pszenicy, która stanowi prawdziwe jej bogactwo. Miasto kalifornijskie, San-Francisko jest obok St. Luis jedynem na zachodzie wielkiem ogniskiem przemysłu i handlu. Do Stanów Zj. należy półwysep Alaska, położony na północno-wschodniej kończynie lądu, cieśniną Berynga oddzielony od Syberji. Odkryto tam w r. 1896 bogate kopalnie złota. Na czele rządu Stanów Zjednoczonych stoi prezydent, wybierany na 4 lata; władzą prawodawczą jest Kongres przedstawicieli Stanów (357), mający dwie izby (Senat i Izbę reprezentantów). Każdy Stan ma swój rząd, t. j. gubernatora i Sejm. Dzieje Stanów Zjednoczonych rozpoczynają się dnia 4 lipca 1776 r., w którym kolonje angielskie, wskutek ucisku podatkowego, ogłosiły na kongresie posłów swoich niezawisłość swą od Anglji. Kongres oddał rządy Jerzemu Washingtonowi i rozpoczął wojnę o niepodległość. Dzięki mądremu kierownictwu Washingtona i pomocy Francji zakończyła się wojna uznaniem niezależności Stanów Ameryki przez traktat paryski z r. 1783. Washington został pierwszym prezydentem Stanów Zjednoczonych. Wśród następców jego odznaczyli się: Jefferson, Madeson, który prowadził wojnę z Anglją (1812 — 1814), Monroe, który ogłosił w r. 1823 zasadę, że żadne państwo europejskie nie ma prawa mieszać się do spraw amerykańskich, ani też zakładać nowych kolonji w Ameryce, a ucisk którejkolwiek z nich Stany uważać będą za czyn nieprzyjacielski względem siebie (t. zw. zasada Monroego). Zasłynął także prezydent Lincoln, który w obronie niewolników wypowiedział wojnę Stanom południowym, nie chcącym dozwolić na zniesienie niewolnictwa i ukończył ją zwycięsko (r. 1862). W r. 1865 przyznano murzynom prawo obywatelstwa. W r. 1876 obchodzono uroczyście setną rocznicę wolności Stanów wielką wystawą w Filadelfji. W r. 1890 wydał prezydent Mac Kinley bil, którym ograniczył wprowadzanie towarów europejskich do kraju. Mac Kinley wypowiedział wojnę Hiszpanji w obronie wyspy Kuby, na której od kilku lat srożyło się powstanie przeciw rządowi hiszpańskiemu. Wojska amerykańskie odniosły zwycięstwo pod Manillą i zajęły Sant Jago na Kubie. Obecnie prezydentem Stanów jest Woodrow Wilson.

Zlepieniec, ob. *Konglomeraty*.

Złoczew—osada, dawniej miasteczko w pow. Sieradzkim, w gub. Kaliskiej, ma kościół parafjalny murowany i klasztor pobernardyński.

Złoczów—miasto powiatowe w Galicji wschodniej; liczy przeszło 12.000 mieszkańców; ma gimnazjum. Zamek Sobieskiego, w dobrym stanie zachowany, zamieniono na sąd i więzienie.

Złocień, ob. *Jastrun*.

Złota horda, ob. *Kipczak*.

Złote wybrzeże — kraina w dawniejszej Wyższej Gwinei w zachodniej Afryce, nad zatoką Gwinejską.

Złotnictwo — przerabianie szlachetnych metali—złota, srebra i platyny, a także miedzi, niklu, bronzu, glinu, żelaza i stali, na przedmioty ozdobne, opatrzone często emalją i drogimi kamieniami.

Złoto — metal, pierwiastek, symbol chemiczny *Au*, znany od bardzo dawna, jest w przyrodzie dosyć rozpowszechniony, nigdzie jednak nie znajduje się w większych ilościach; zwykle występuje w stanie rodzimym z domieszką srebra, niekiedy żelaza, miedzi, platyny. Znajduje się albo na pierwotnem łożysku, tworząc żyły, lub wpryśnięty w skałach, albo na drugorzędnem łożysku, t. j. w złożach, powstałych z biegiem czasu z rozkruszonych skał, np. w piasku wielu rzek. Jest to metal żółty, o pięknym połysku; ze wszystkich metali daje się najlepiej klepać w cieniutkie blaszki i wyciągać w druty. Posiada ogromną odporność na działanie rozmaitych czynników chemicznych, powietrza, tlenu, kwasów i t. p.; rozpuszcza się tylko w wodzie królewskiej. Z powodu tej własności a także rzadkości, już od najdawniejszych czasów używano go do wyrobu przedmiotów ozdobnych, naczyń, monet, do pozłacania i t. p. z domieszką miedzi i srebra; wskutek tej domieszki staje się twardszym, łatwiej topliwym i daje się łatwiej obrabiać. Dodatek miedzi nadaje złotu barwę jaśniejszą od czystego złota.

Złotogłów — materja jedwabna, niegdyś sprowadzana ze Wschodu, przetykana nićmi złotemi lub srebrnemi.

Złotogłów cz. *asfodela*—rodzaj roślin z rodziny *liljowatych*, rozpowszechniony na południu Europy, u nas w górach często spotykany. Liczne gatunki jego hodują w ogrodach dla ozdoby.

Złotopol—miasteczko w pow. Czehryńskim w gub. Kijowskiej, na granicy gub. Chersońskiej.

Złoty—jednostka monetarna, moneta srebrna w dawnej Polsce. W ubiegłym wieku wybijana w Królestwie Polskiem ze stemplem roku 1840 równała się pięciu srebrnym groszom pruskim (trojak), 15 kopiejkom, 60 centymom franc. i t. d.

Złoty czerwony, ob. *Dukat*.

Złożone—nazwa rodziny roślin *dwuliścieniowych, zrosłopłatkowych*, których kwiaty zgromadzone są w wielkiej liczbie na wspólnym osadniku, tworząc główkę; niewtajemniczeni biorą ją zazwyczaj za pojedyńczy kwiat; pręcików mają pięć; korona bądź rurkowata, bądź języczkowata. U wielu kwiatki brzeżne mają koronę językowatą, dużą, pięknie ubarwioną, środkowe zaś rurkowatą, skromną. Należy tu mnóstwo znanych roślin, jak: stokrotka, georginja, słonecznik, chaber, rumianek, cykorja, dmuchawiec.

Zmartwychwstanka czyli *róża jerychońska*—niewielka roślina zielna z rodziny krzyżowych, rosnąca w piaszczystych okolicach Afryki północnej i Azji zachodniej. Korzeń ma szczupły, nierozgałęziony, łodygę zato bardzo gałęzistą, kwiaty drobne, białe. W czasie dojrzewania owoców liście opadają, a gałązki ssychają się, kurczą i splatają, tworząc kulę wielkości małej piłki. W takim stanie wiatr wyrywa ją z łatwością. Jeżeli taka sucha kula zostanie zwilżona przez deszcz lub oblanie wodą, wchłania chciwie wilgoć, przyczem gałązki jej prostują się i przybierają dawny kształt. Po wyschnięciu następnie znów się kurczą.

Zmora—przykre, dręczące widziadło senne, napastujące ludzi najczęściej wtedy, gdy kładą się spać po zbyt obfitej wieczerzy.

Zmorski *Roman*, ur. 1824 r., um. 1867 r., poeta polski i tłumacz serbskich poezji ludowych na język polski.

Zmowa—wstrzymanie się robotników od pracy, nazywane także strejkiem (strike), organizowane w celu zmuszenia pracodawców do spełnienia życzeń pracowników.

Zmysły — organy człowieka i zwierząt, pozwalające im na odczuwanie świata zewnętrznego, przyjmowanie od niego bodźców, poznawanie go, stosowanie się do niego, unikanie niebezpieczeństw, wyszukiwanie sobie środków egzystencji; odczuwanie, poznawanie innych organizmów, porozumiewanie się z nimi, odczuwanie stanów własnego ciała. Dotychczas znamy następujące zmysły: 1) *wzrok* — organem jego oko; 2) *słuch* — organem jego ucho; 3) *dotyk* czyli *czucie*—organem jego skóra, szczególniej na brzuścach palców rąk; 4) *smak* — organem jego brodawki na języku i podniebieniu miękkiem; 5) *węch, powonienie* — organem jego błona nerwowa wyściełająca część jamy nosowej; 6) zmysł *mięśniowy* — organem jego *mięśnie;* 7) zmysł *temperatury, cieplikowy*—organem jego skóra.

Znachor — człowiek, który według dawnych wyobraźni ludowych umie wróżyć przyszłość lub za pomocą tajemniczych zamawiań i czarów leczyć cho-

rych, nawet sprowadzać różne nadzwyczajne zdarzenia.

Znaki pisarskie albo *przecinkowe* — znaki, za pomocą których ułatwiamy sobie rozumienie i czytanie rzeczy napisanej. Znaki są następujące (.) kropka, (;) średnik, (:) dwukropek, (,) przecinek, (?) znak zapytania, (!) wykrzyknik, („") cudzysłów, (()) nawias, ([]) klamry, (—) pauza, (-) łącznik, (') apostrof.

Znamię, ob. *Kwiat.*

Znicz — ogień święty u pogańskich Litwinów. Przenośnie—ognisko domowe.

Znieczulające środki wywołują znieczulenie miejscowe lub ogólne. Należą do nich: eter, chloroform, tlenek azotu, kokaina i inne, rzadziej stosowane.

Znieczulenie, ob. *Anestezja.*

Zodjak albo *zwierzyniec niebieski* jest to wąski pas sklepienia niebieskiego po obu stronach ekliptyki, na którym widzimy zawsze słońce, księżyc i większe planety. Dzieli się na 12 jednakowych części, zwanych znakami zodjaku, a oznaczonych nazwami: baran, byk, bliźnięta, rak, lew, panna, waga, niedźwiadek, strzelec, koziorożec, wodnik, ryby.

Zofjówka—sławny i wspaniały ogród pod Humaniem na Ukrainie, który Szczęsny Potocki miljonowym nakładem założył dla swej żony, Greczynki, Zofji. Ogród ten opisał Stanisław Trembecki w utworze p. t. „Zofjówka".

Zofja św. Rzymianka, poniosła wraz z córkami swemi śmierć męczeńską r. 120 po Chrystusie. Święto jej przypada 15 maja.

Zofja: 1) córka Witolda, ur. 1372 r., um. 1453 r., żona Wasyla, wielkiego księcia moskiewskiego; 2) czwarta żona Władysława Jagiełły, zwana z ruska Sonką, um. 1461 r., matka królów polskich: Władysława Warneńczyka i Kazimierza Jagiellończyka, była córką Andrzeja, kniazia Holszańskiego; 3) córka Kazimierza Jagiellończyka, ur. 1464, um. 1512 r., żona Fryderyka Hohenzollerna, margrabi brandeburskiego a matka Albrechta, który był ostatnim w. mistrzem Zakonu krzyżackiego i pierwszym księciem pruskim.

Zoil — mówca grecki, znany ze złośliwych krytyk poetów greckich w III w. przed Chr.; stąd każdy krytyk, wyszukujący stron ciemnych, aby szarpać autora, złośliwy i niesprawiedliwy, nazywany był Zoilem.

Zola *Emil,* sławny powieściopisarz francuski, ur. 1840 r., um. 1902 r., wydał liczne powieści, przełożone na wszystkie języki. Zola hołdował t. zw. naturalizmowi; wolał on opisywać ujemne strony natury ludzkiej, niż jej podniosłe dążenia.

Zoll *Fryderyk,* ur. 1834 r., profesor prawa w uniwersytecie Jagiellońskim, zastępca prezesa Akademji Umiejętności, autor licznych prac z zakresu prawa.

Zołotnik — jednostka wagi rosyjskiej= 1/96 funta, 1/3 łuta = 96 dolom = 4 1/4 grama.

Zołotonosza — m. pow. w gub. Połtawskiej, nad rzeczką Zołotonoszą. W 1617 r. była warownym zamkiem księcia Wiśniowieckiego.

Zołzy, ob. *Skrofuły.*

Zołzy — zaraźliwa choroba u koni, objawiająca się gruczołami i osłabieniem oddychania.

Zoologja — ogólna nauka o zwierzętach; rozpada się na wiele działów (nauk poszczególnych), zależnie od zakresu i przedmiotu badań, a mianowicie: 1) *Morfologja,* nauka o budowie ciała zwierzęcego, rozpada się na: a) *anatomję,* czyli naukę o organach zwierzęcia dojrzałego; b) *histologję*—naukę o tkankach i budowie mikroskopowej; c) *embrjologję* czyli *ontogenję*—naukę o rozwoju zwierząt. 2) *Fizjologja* bada czynności życia zwierzęcego i objaśnia je na mocy ogólnych praw przyrody. 3) *Zoologja opisowa* (*zoografja*) opisuje pojedyncze gatunki zwierząt i układa je w pewien systemat według stopnia podobieństwa (*zoologja systematyczna*). 4) *Zoogeografja* albo *geografja zoologiczna* jest nauką o rozmieszczeniu zwierząt na ziemi. 5) *Paleontologja zwierzęca* (*paleozoologja*) — nauka o zwierzętach kopalnych, które istniały w ubiegłych epokach geologicznych.

Zoppot (*Soboty, Sopoty*)—wieś pod Gdańskiem, nad brzegiem m. Baltyckiego, w malowniczem położeniu, ma licznie nawiedzane kąpiele morskie.

Zoroaster, właściwie *Zarathustra,* miał to być, wedle podania, twórca religji starożytnych Persów, kapłan perski, który napisał święte księgi Zendawesty. Wedle nauki, którą głosił Zoroaster, rządzą światem dwa duchy: duch dobry, zwany Ormuzd i duch zły, zwany Ahriman, które ciągle walczą z sobą.

Zoryan, pseudonim *Edwarda Siedlaczka,* autora licznych powieści historycznych dla ludu, z pośród których najwięcej są znane: „Chrzest Mieczysława", „Popiel i Piast", „Dopust Boży", „Grunwaldzki bój" i in.

Zorza — blask rozjaśniający niebo przed wschodem i po zachodzie słońca; pochodzi stąd, że do górnych warstw powietrza dobiegają promienie słońca, choć jest ono dla nas ukryte pod poziomem, a promienie te przez rozproszone odbicie rozjaśniają widnokrąg.

Zorza biegunowa—zjawisko świetlne, nader wspaniałe, widywane niemal co noc w krajach podbiegunowych, a o wiele rzadziej w pasie umiarkowanym. Od chwili swego ukazania się aż do zgaśnięcia, zorza zmienia i postać i barwy. Ukazują się to łuki świetlne, to wachlarze promieniste. Nauka dotąd nie objaśniła przyczyn i istoty *zorzy biegunowej.* Widywana jest częściej na półkuli północnej, niż na południowej.

Zraz, ob. *Szczepienie.*

Zrinyi—znakomita rodzina chorwacko-węgierska. *Mikołaj,* ur. 1518 r., zginął w r. 1566 w bohaterskiej obronie twierdzy Sziget przeciw Turkom.

Zrosłopłatkowe — rośliny dwuliścieniowe, mają tę wspólną cechę, że w ich kwiatach wszystkie płatki zawsze ze sobą są zrosłe.

Zulowie (*Zulu*)—lud afrykański z plemienia Kafrów, zamieszkuje kolonję angielską *Zululand,* zależną od Natalu. Zulowie mają postać kształtniejszą, aniżeli inni Kafrowie. Siedzibą komisarza rządowego, mianowanego przez gubernatora Natalu, jest *Eshowe.*

Zurych — miasto w Szwajcarji, leży nad jeziorem Zurychskiem, liczy 195.000 mieszkańców. W uroczej okolicy, z widokiem na szczyty Alp, jest Zurych punktem wyjścia wycieczek w Alpy i pierwszorzędną miejscowością fabryczną (wyroby bawełniane, jedwabne, budowa maszyn i t. d.) i handlową, tudzież ogniskiem ruchu naukowego w Szwajcarji (uniwersytet i politechnika).

Zwierciadła. Powierzchnie należycie wygładzone, które przez odbicie światła dają obrazy przedmiotów, przed niemi umieszczonych, nazywamy *zwierciadłami* lub *lustrami.* Zwierciadła bywają płaskie i krzywe, a z tych ostatnich najczęściej spotykane są kuliste czyli sferyczne, wklęsłe lub wypukłe, zależnie od tego, czy powierzchnia wklęsła czy powierzchnia wypukła jest wygładzona. Światło, pochodzące z przedmiotu świecącego lub oświetlonego, odbija się od zwierciadła wedle praw odbicia i dostaje się do oka patrzącego w zwierciadło w ten sposób, jak gdyby pochodziło od zupełnie podobnego przedmiotu, ale umieszczonego w takiej samej odległości za zwierciadłem, w jakiej przed niem ustawiono przedmiot. Powiadamy, że zwierciadło płaskie wytwarza domniemany obraz, który ma taką samą wielkość, jak przedmiot i jest tak samo, jak on, ustawiony. Zwierciadło kuliste wklęsłe daje podobny obraz domniemany tylko wtedy, jeśli przedmiot znajduje się nie dalej od zwierciadła, jak w połowie długości promienia tej kuli, której częścią jest to zwierciadło. Obraz jest jednakże większy od przedmiotu i dla-

tego nazywamy takie zwierciadło powiększającem. Jeśli przedmiot (np. słońce) znajduje się bardzo daleko od zwierciadła, wtedy światło, odbite od tegoż, skupia się w jednem miejscu przed zwierciadłem, zwanem jego ogniskiem. (Wraz z światłem skupia się tam i ciepło słoneczne, które może zapalić łatwopalne przedmioty). To skupione światło tworzy obraz rzeczywisty przedmiotu, mniejszy od tegoż i odwrócony, t. zn., iż górna część przedmiotu przedstawia się w obrazie jako dolna, prawa—jako lewa i naodwrót. Do tworzenia takich obrazów rzeczywistych służą zwierciadła w teleskopach. Gdy przedmiot przysuwa się coraz bliżej do takiego zwierciadła, obraz oddala się zwolna od niego, pozostaje zawsze odwrócony, ale staje się coraz większy. Zwierciadła kuliste wypukłe, jakiemi są np. kule szklane, używane do ozdoby ogrodów, tworzą obrazy domniemane, nieodwrócone (podobnie jak płaskie), ale pomniejszone. Zwierciadła płaskie wyrabiają się przeważnie z płyt szklanych, zwierciadła krzywe z metalów, dających się bardzo dobrze polerować. Tafle szklane zwierciadeł pokryte są z jednej strony warstewką amalgamu cyny lub rtęci, która następnie powleczona jest dla ochrony stosownym werniksem.

Zwierzęta — istoty organiczne, których pierwiastkową formą jest komórka zwierzęca; żyją one i mogą się poruszać dowolnie, mają różne narządy naturalne czyli organa, przeznaczone do różnych czynności: wewnętrzne—*organa szlachetne*, i zewnętrzne —*kończyny*. Dzielą się na typy: *kręgowce, mięczaki, członkonogie, robaki, szkarłupnie, jamochłony* i *pierwotniaki*. Wśród kręgowców najpierwsze miejsce zajmują: *ssące*, po nich *ptaki*, *gady*, *płazy* i *ryby*, stanowiące osobne gromady.

Zwierzokrzewy—dawna nazwa grupy niższych zwierząt wodnych, przeważnie osiadłych, które przez dłuższy czas brano za rośliny (np. korale). Grupa ta obejmowała głównie t. zw. dziś zwierzęta jamochłonne, rozciągana jednak była niekiedy na szkarłupnie i pierwotniaki.

Zwierzyniec czyli *ogród zoologiczny*—ogród, w którym trzymane są zwierzęta różnych krajów tak w celach naukowych, jak i dlatego, by szersza publiczność mogła je oglądać. Największe zwierzyńce są: w Schönbrunie pod Wiedniem, w Berlinie, Londynie i t. d.

Zwierzyniec—osada fabryczna w pow. Zamojskim, w gub. Lubelskiej, posiada kościół fijalny, urząd pocztowy, zarząd dóbr ordynacji Zamoyskich, fabrykę posadzek i mebli, tartak i t. p.

Zwingli *Ulryk*, reformator szwajcarski, ur. 1484 r., był synem wieśniaka, odebrał staranne wykształcenie i został księdzem. W Zurychu rozpoczął w 1524 roku głosić swoje nauki, które wkrótce wiele miast szwajcarskich i południowo-niemieckich przyjęło. Wskutek sporów religijnych Szwajcarja podzieliła się wtedy na dwa wrogie obozy: wierny Kościołowi katolickiemu i antykatolicki (Zwinglian). W bitwie pod Cappel r. 1531 poległ Zwingli w obronie swych zasad, które później stały się podstawą t. zw. wyznania Helweckiego.

Zwinogródka (*Zwienigorodka*)—miasto powiatowe w gub. Kijowskiej, osada wielce starożytna, wspominana w dziejach od XII w. Po utworzeniu województwa Bracławskiego, około r. 1569 Zwinogródkę, która dotąd była stolicą starostwa, uczyniono miastem powiatowem.

Zwoleń — osada, dawniej miasto w gub. Radomskiej w pow. Kozienickim. Założona w r. 1425, podniosła się szybko. Po spaleniu przez Szwedów, Zwoleń podźwignąć się już nie zdołał. Tutejszy kościół parafjalny, wzniesiony w pierwszych latach XVI wieku, mieści w sobie marmurowy nagrobek Jana Kochanowskiego.

Zwrotnica albo *weksel* — przyrząd, którym strażnik kolejowy (t. zw. *zwrotniczy*) zwraca pociąg z jednej pary szyn na inną.

Zwrotniki—koła zakreślone przez geografa na wyobrażeniu kuli ziemskiej równolegle do równika, w punktach, gdzie słońce po ekliptyce dobiega największej swej odległości od równika, co ma miejsce w jednym punkcie d. 21 (22) czerwca, a w drugim d. 21 grudnia. Ob. *Ziemia*.

Zwyrodnienie czyli *degeneracja* — zmiana chorobliwa pewnego narządu lub tkanki ciała ludzkiego, uniemożebniająca prawidłową czynność danej części ciała. Mianem tem określa się także stopniowy upadek zdrowia, rozwoju fizycznego, umysłowego i moralnego, obserwowany bądź w oddzielnych rodzinach, bądź w plemionach, narodach, a nawet całych rasach.

Zyblikiewicz *Mikołaj*, ur. 1825 r. w Nowem Mieście, z rodziny mieszczańskiej. Otrzymał wykształcenie prawnicze. Od początku epoki konstytucyjnej w Austrji wybierany do sejmu lwowskiego, zajął w nim wybitne stanowisko. Z sejmu wysłany do Rady Państwa, odznaczył się wystąpieniami przeciw centralistom. W r. 1872 został prezydentem miasta Krakowa i przyczynił się bardzo do jego rozwoju. W r. 1880 otrzymał stanowisko marszałka krajowego. Um. 1888 r.

Zych *Maurycy*—pseudonim literacki Stefana Żeromskiego (ob.).

Zygmunt św., król Burgundów od r. 516—524, zamordowany z rozkazu Klodomira. Pamiątkę jego obchodzi Kościół 2 maja.

Zygmunt—imię trzech królów polskich, których panowanie przedzielone krótkimi rządami Henryka Walezego i Stefana Batorego, zajmuje z górą wiek cały (1506 — 1632 r.), zwany wiekiem Zygmuntowskim. Pierwszy z nich: *Zygmunt I Stary* był synem Kazimierza Jagiellończyka i Elżbiety Habsburskiej; ur. r. 1467, odebrał bardzo staranne wychowanie. W r. 1506 wstąpił na tron polski po bracie Aleksandrze, mając już 41 lat wieku; panował zaś do r. 1548. Dożył późnej starości i dlatego otrzymał przydomek Starego. Był to umysł rozważny, stateczny, odznaczał się wielu cnotami niezbędnemi dla mo-

Fig. 113. Zygmunt I Stary.

narchy; brakło mu jednak stanowczości w działaniu i wytrwałości w postanowieniach. Początkowo zamyślał król o wielkich reformach skarbowych i wojskowych; na dworze jego przeważał wpływ ludzi, którzy w Węgrzech popierali stronnictwo przeciwne Habsburgom; Zygmunt ożenił się wtedy z Barbarą Zapolyą. Wojny z Moskwą, w których mimo dwukrotnego świetnego zwycięstwa pod Orszą, Polska utraciła Smoleńsk, i związek przeciw Polsce cesarza Maksymiljana, Krzyżaków i w. ks. moskiewskiego skłoniły Zygmunta do nawiązania przyjaznych stosunków z Habsburgami. Wojna z Moskwą zakończona została 1522 r. pokojem, zapośredniczonym przez cesarza i papieża; wielki mistrz krzyżacki, pokonany w wojnie, złożył hołd królowi r. 1525

w Krakowie, za co otrzymał jako książę świecki—Prusy, zwane odtąd Książęcemi; Mazowsze zostało w r. 1526 złączone z Koroną polską; w Gdańsku bunt mieszczan pokonany; a w sprawach węgierskich (po śmierci Ludwika II pod Mohaczem) pośredniczył król polski między Ferdynandem II i Janem Zapolyą, który pojął za żonę córkę Zygmunta, królewnę Izabellę. Praca wewnątrz państwa rozwijała się w tej dobie pomyślnie: uniwersytet Jagielloński wydawał wielu uczonych i poetów, którzy żyli na dworze królewskim obok archi-

Fig. 114. Zygmunt II August.

tektów i malarzy Włochów, zajętych budowaniem kaplicy Zygmuntowskiej w katedrze na Wawelu. Pojawiają się w tym czasie pierwsze dzieła polskie, mnożą się drukarnie w Krakowie i t. d. Jan Tarnowski, hetman wielki koronny, zabezpiecza granicę wschodnią od Tatarów i Wołochów, nad którymi odnosi zwycięstwo pod Obertynem r. 1531. Polska i król jej zażywa u obcych monarchów wielkiego poważania. Od r. 1535, a zwłaszcza od t. zw. „wojny kokoszej", w okresie najsilniejszego wpływu na sprawy państwa królowej Bony, drugiej żony Zygmunta i jej zauszników, sprawy biorą obrót niepomyślny: Sejmy są burzliwe, urzędy dostają się w ręce niegodne, nowatorstwo religijne, t. zw. reformacja czyni postępy w kraju i t. p. Temu stanowi rzeczy kładzie rychło koniec *Zygmunt August*, który w r. 1548 obejmuje rządy po ojcu. Syn Zygmunta i Bony Sforzy (ur. 1520 r.) łączył zalety i wady obojga: miał powagę królewską po ojcu, skrytość i zręczność matki; łagodny i miły w obejściu, umiał używać w polityce podstępu, gdy wymagało tego dobro państwa. Otrzymał wykształcenie bardzo staranne; mówił i pisał po polsku, po łacinie, po włosku i po niemiecku. W r. 1543 poślubił Elżbietę Rakuszankę, córkę Ferdynanda II, która w dwa lata później umarła. Wtedy, będąc na Litwie, której rządy ojciec zdał już w r. 1544 na niego, pokochał Barbarę Radziwiłłównę, wdowę po Gasztołdzie, kobietę bardzo piękną i zręczną i poślubił ją tajemnie. Był to już fakt spełniony, gdy umarł ojciec. Bona i jej stronnictwo poruszyło przeciw małżeństwu królewskiemu umysły całej szlachty. Na Sejmie roku 1548 odbyła się z tego powodu wielka rozprawa. Ale młody król zdobył sobie także stronników i przełamał stanowczością upór niechętnych. W rok później umarła Barbara, a śmierć jej pogrążyła króla w wielkim smutku. Ożenił się wprawdzie po raz trzeci z siostrą pierwszej żony swojej, Katarzyną Rakuszanką, wdową po księciu mantuańskim, ale z tą żoną pożycie nie było dobre i król pragnął otrzymać rozwód. Um. 1572 r. Zygmunt August dokonał kilku wielkich czynów: w wojnie z Moskwą o Inflanty wystawił wielkie, stotysięczne wojsko i przyłączył kraj ten do Polski; przyjął wtedy w części plany posłów sejmowych, którzy dążyli do poprawy spraw państwa (t. zw. egzekucji praw), przyprowadził do skutku rewizję królewszczyzn i utworzył stałe wojsko kwarciane. Największym dziełem Zygmunta Augusta jest Unja, t. j. połączenie ostateczne Polski i Litwy, którą mimo oporu Radziwiłłów i innych panów litewskich przyprowadził szczęśliwie do skutku w r. 1569. Ostatni z Jagiellonów dokonał w ten sposób pracy przez Władysława Jagiełłę rozpoczętej. — *Zygmunt III Waza* wstąpił na tron polski po Stefanie Batorym w r. 1587, a panował do r. 1632. Wybrany został głównie dzięki Janowi Zamoyskiemu, który pokonał kandydata przeciwnej partji, Maksymiljana Habsburga i pod Byczyną wziął go do niewoli. Zygmunt, syn Jana Wazy i Katarzyny Jagiellonki, urodził się r. 1566 w więzieniu w Gripsholm; wychowany w wierze katolickiej przez Jezuitów, odznaczał się wielką pobożnością i dlatego był bardzo niechętny różnowiercom, których chciał, chociażby przemocą, powrócić Kościołowi katolickiemu. Chcąc zatrzymać koronę szwedzką, dwukrotnie wyprawiał się przez morze, ale Szwecji nie odzyskał, a uwikłał Polskę w długoletnie z nią wojny. Wojny te zmusiły króla do szukania związku z Habsburgami i dwukrotnego małżeństwa z księżniczkami tego rodu, ale związki te stały się powodem wielu nieszczęść, ponieważ król, zaślepiony dążeniem do odzyskania korony szwedzkiej, ustępował w tajnych układach Polskę domowi austrjackiemu, przyrzekał mu pomoc przeciw protestantom i Turcji, co znowu sprowadzało na Polskę potęgę Osmańską i było powodem licznych zamieszek w kraju. Nastąpił rokosz Zebrzydowskiego, a obok wojen z Szwecją wojny tureckie. Zamieszania wewnętrzne i zewnętrzne unicestwiły wielkie nadzieje, do których uprawniało wygaśnięcie rodu Rurykowiczów i zamieszki w Rosji. Mimo powodzeń oręża polskiego, syn Zygmunta, Władysław, nie uzyskał tronu carskiego. Jedynym wynikiem dodatnim licznych i świetnych bojów było odebranie w r. 1611 Smoleńska i pokój z Rosją w Dywilinie (1618); owocem wewnętrznej polityki Zygmunta - Unja brzeska r. 1596, która jednakże całego Kościoła ruskiego nie połączyła z Rzymem. Pod Cecorą r. 1620 Polska poniosła klęskę z rąk Turków, których najazd powstrzymał Chodkie-

Fig. 115. Zygmunt III.

wicz pod Chocimem; Gustaw Adolf, król swedzki zdobył w 1621 r., prawie całe Inflanty, które na mocy rozejmu 1629 r. zatrzymał. Zygmunt III um. r. 1632. Mimo tych niepowodzeń pozostawił on synowi Władysławowi IV państwo wielkie i potężne.

Zygmunt Luksemburski—król węgierski, potem cesarz niemiecki i król czeski, ur. r. 1368, um. r. 1437. Po śmierci Ludwika chciał uzyskać koronę polską, ale to mu się nie udało. Jako władca wielu krajów, okazał się zupełnie nieudolnym; w wyprawie przeciw Turkom pobity pod Nikopolis 1396 r., stracił Dalmację na rzecz Wenecji. Spiż odstąpił Polsce.

Zygzak—linja krzywa, wijąca się lub załamująca, bez żadnej prawidłowości; pismo niewyraźne.

Ż, Ź.

Ż, Ź — spółgłoski, ob. *Z*.

Żaba: 1) *August*, ur. 1801 r., um. 1894, uczony znawca języków wschodnich. 2) *Napoleon*, brat jego, ur. 1803 r., um. 1885, profesor i rektor uniwersytetu w Buenos Ayres w Ameryce; przed r. 1830 jako oficer wojsk polskich wydał kilka powieści i zbiór poezji.

Żabieniec czyli *babka wodna*—roślina wodna z rodziny żabienicowatych. Liście ma obszerne, o wydatnych nerwach, łodygę rozgałęzioną, na której osadzone są okręgowe bladoróżowe kwiatki nie wonne. Rośnie w wodach; używano jej niegdyś przeciwko wściekliźnie.

Żabiściek — roślina z rodziny tejże nazwy, pospolita w wodach stojących; liście ma płaskie, pływające, kwiaty białe.

Żaby—płazy bezogonowe. Żaby mają gębę szeroką, z drobnymi zębami na górnej szczęce, język duży, mięsisty, przyrośnięty z przodu, ruchomy od tyłu, skórę gładką; palce bez rozszerzeń na końcu, na tylnych nogach spięte błoną pławną. Żaba lęgnie się jako *kijanka* i odbywa przeobrażenia. (Ob. *Amfibje*). Żaby przebywają na lądzie w miejscach wilgotnych, do wody chronią się w razie niebezpieczeństwa oraz dla składania jajek (skrzeku) w porze wiosennej. Na zimę zagrzebują się w mule. Żywią się owadami i dlatego są użyteczne; w wodzie wyrządzają pewną szkodę zjadaniem ikry rybiej. Głos wydają tylko samce. U nas mieszkają: *Żaba wodna*—zielona, czarno plamista, trzyma się zawsze nad wodami; smażone jej uda są jadalne; *żaba lądowa*—żółtawo brunatna, z czarnemi plamami po całem ciele i większą ciemno brunatną plamą na skroniach. Trzyma się przeważnie w lasach, zdala od wody; do wody wchodzi wyłącznie dla składania skrzeku. *Żabka drzewna* i inne.

Żagiel — kilka brytów szerokiego mocnego płótna, zszytych z sobą i napiętych na rejach i sztagach statków wodnych; żagiel służy do poruszania statku siłą wiatru.

Żak. Żakami nazywano dawniej w Polsce uczniów, zwłaszcza uczniów biednych (t. zw. pauprów), którzy często o żebranym chlebie kształcili się w szkołach. Nazwą tą obejmowano i słuchaczów akademji.

Żale, *żalniki* — nazwa cmentarzy w Słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej.

Żaluzje—rodzaj okiennic, złożonych z deszczułek drewnianych lub blach metalowych, osadzonych ruchomo w ramach okna.

Żandarmi—policja wojskowa, zbrojna, złożona z ludzi, zaufanych rządowi; w niektórych krajach żandarmi sprawują nawet nadzór nad władzami cywilnemi. W Rosji żandarmerja przez długi czas zostawała pod bezpośrednim zarządem trzeciego wydziału kancelarji cesarskiej; obecnie jest pod zarządem ministra spraw wewnętrznych, a naczelnik żandarmerji jest jednym z jego pomocników.

Żargon—mowa zepsuta, zanieczyszczona, łamiąca prawa języka, gruba, właściwa tylko ludziom nieokrzesanym. Żargonem także jest mowa, używana u nas przez żydów, a będąca zepsutym językiem niemieckim.

Żarki — bardzo starożytna osada, dawniej miasteczko w gub. Piotrkowskiej, w pow. Będzińskim, w pobliżu kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Żarki pamiętają pogańskie jeszcze czasy; w r. 1831 nabył je znakomity przemysłowiec Steinkeller, który założył tu fabrykę maszyn, gisernie i emaljernie, wyrabiające naczynia kuchenne i t. p.

Żarłacze—ryby chrząstkowate, mają skórę pozbawioną łusek, okrytą natomiast mnóstwem ostrych ziarenek i z tego powodu nadzwyczaj szorstką. Głowa — kształtu rozmaitego, ale pysk znajduje się zawsze na jej spodniej stronie; szczęki uzbrojone są kilkoma rzędami ostrych, piłkowanych zębów. Wszystkie żarłacze są nadzwyczaj drapieżne, niektóre—groźne nawet dla ludzi. Zamieszkują przeważnie morza stref cieplejszych. Dostarczają tłuszczu z wątroby (tranu), używanego w garbarstwie, oraz skóry, którą, pod nazwą szagrynu, pokrywają rozmaite przedmioty zbytku. Zasługują na uwagę: *żarłacze właściwe* czyli *rekiny* albo *ludojady*, wielkości rozmaitej, z głową spiczastą lub wogóle wydłużoną. *Żarłacz olbrzymi*, 10 m. i więcej długi; *żarłacz pospolity* do 8 m. i inne towarzyszą okrętom, pożerając wszystko, co z nich wyrzucone zostaje; niebezpieczne dla ludzi.

Żarna — przyrząd, służący do mielenia zboża, poruszany siłą człowieka; młyn ręczny. Głównemi częściami żaren są dwa kamienie ustawione poziomo jeden nad drugim; kamień spodni jest nieruchomy i albo wydrążony walcowato, albo z powierzchnią poziomą, osadzony w walcu drewnianym; kamień wierzchni okrągły, obraca się około osi; powierzchnie obu kamieni zwrócone ku sobie są drobno nasiekane. Zmielona pomiędzy nimi mąka odchodzi rynienką wyrobioną w walcu.

Żarnowiec — rodzaj roślin motylkowych, z których najważniejszym gatunkiem jest *żarnowiec miotłowy*, krzew pospolity w całej Europie na miejscach piaszczystych. Gałązki ma zielone, kraw ędziste, liście drobne, troiste lub pojedyńcze, kwiaty wielkie, jasnożółte, zebrane w grona, i strączki czarniawe. Kwiatów żarnowca używają do wyrobu żółtej farby; z młodych gałązek wiążą miotły.

Żarnowiec—osada, dawniej miasteczko w pow. Olkuskim, w gub. Kieleckiej, nad rzeką Pilicą. Należy do najdawniejszych grodów polskich, lecz w końcu XIV w. przez pogorzel znaczenie swoje i wszystkie dawniejsze przywileje utracił.

Żarnów — osada w pow. Opoczyńskim, w gub. Radomskiej. Posiada kościół parafjalny, murowany, wzniesiony wedle tradycji przez Piotra Dunina. Starożytna ta osada miała gród obronny i kasztelana. W XV w. osada otrzymała prawo magdeburskie. Pod Żarnowem Jan Kazimierz stoczył niepomyślną bitwę ze Szwedami.

Żarzewie—węgle żarzyste z popiołem.

Żądło — broń właściwa niektórym owadom, umieszczona w końcu odwłoka. Dwa są gatunki tej broni: albo ukryta i występująca dopiero wskutek odruchu woli zwierzęcia, jak u pszczół (ob.), albo zawsze widoczna. Ostatni ten gatunek żądła nazywa się *świderkiem*, gdyż służy do robienia otworów w korze drzew, w które owady składają swoje jaja.

Żbik czyli *kot dziki*—większy i silniejszy od kota domowego, barwy szaro rudawej w ciemniejsze pręgi. Żbik zamieszkuje lasy górzyste Europy południowej i środkowej (między innemi Karpaty), a także Azję zachodnią; dawniej był bardziej rozpowszechniony; dziś należy do zwierząt rzadkich. Poluje na ptactwo, zające, króliki, a nawet młode sarny i kozice. Dostarcza dość ładnego futra.

Żebra — kości, stanowiące szkielet klatki piersiowej; część z nich, mianowicie 7 par górnych—t. zw. żeber praw-

dziwych, łączy się z przodu za pomocą chrząstek sprężystych z mostkiem; 5 par pozostałych dolnych, t. zw. *żeber rzekomych*, przyczepionych jest chrząstkami do żeber prawdziwych; ku dołowi stają się one coraz krótsze. Każda para tylnymi końcami przyczepia się do każdego z dwunastu kręgów grzbietowych. Żebra mają udział swój w procesie oddychania i zabezpieczają organy klatki piersiowej (serce, płuca).

Fig. 110. Żbik.

Żebrawski *Teofil*, ur. 1800 r., um. 1887 r., przyrodnik, archeolog i budowniczy, oprócz wielu innych prac naukowych wydał „Bibljografję piśmiennictwa polskiego z działu matematyki i fizyki".

Żegań, po niemiecku *Sagan*—miasto na Śląsku pruskim. Było niegdyś stolicą księstwa dzielnicowego. Z tych czasów jest tu starożytny zamek.

Żegiestów — wieś w Karpatach zachodnich, leży w wąwozie górskim, w pobliżu przełomowej doliny Popradu. Odkryte tu w r. 1848 źródła żelaznej szczawy odwiedza corocznie wielu gości.

Żeglarskie wyspy, ob. *Samoa*.

Żeglarek — motyl dzienny, podobny wogóle do pazia królowej: ma tak samo żółte skrzydła, tylne z ostrogą, ale pasek czarny znajduje się tylko wzdłuż brzegu zewnętrznego i jest znacznie węższy. Przez skrzydła przechodzi kilka czarnych pasków, a oczko na tylnych skrzydłach jest czerwono-niebieskie. Krajowy; pospolitszy od pazia królowej. Gąsienice na drzewach owocowych.

Żeglarstwo, *nawigacja* albo *nautyka*, obejmuje wszystkie wiadomości potrzebne do żeglugi czyli do podróży wodnej. Należy tu zatem umiejętność budowania statków wodnych i kierowania nimi czyli sterowania, nauka geografji, astronomji, mechaniki, handlu, prawa morskiego i t. d. Pierwszymi mistrzami w żegludze byli Fenicjanie. Obecnie Anglicy zajmują pierwsze miejsce między narodami żeglarskimi, a potem Francuzi, Niemcy, mieszkańcy Stanów Zjednoczonych i Japończycy. Żeglarstwo dosięgnęło wysokiego stopnia rozwoju dopiero od czasu wprowadzenia siły pary do poruszania statków. Komunikacja parowcami jest szybka, niezależna od wiatrów i bezpieczna. Drugim czynnikiem, który wpłynął dodatnio na rozwój żeglarstwa, są badania oceanograficzne. Dzięki pracy nieustannej wielu uczonych i żeglarzy, poznano dokładnie ocean, kierunki prądów i wiatrów, niebezpieczne miejsca, jak mielizny, rafy, trudne przejścia, sposoby unikania niszczących huraganów, przez co żegluga w dzisiejszych czasach nie nastręcza tyle trudności, co przed laty. Badania te umożliwiły wydanie szczegółowych map morskich do użytku żeglarzy. Mapy albo karty bywają z roku na rok ulepszane znacznemi spostrzeżeniami. Żeglarz posiada nadto doskonałe chronometry, sekstansy czyli przyrządy do oznaczania szerokości geograficznej i tablice astronomiczne, tak iż doskonale orjentuje się na morzu. Dodawszy do tego ulepszenia w budowie okrętów widzimy, iż żeglarstwo w dwudziestym wieku stoi bardzo wysoko. Żeglarstwo wywiera olbrzymi wpływ na wszystkie sfery działalności ludzkiej; umożliwia stałe i częste stosunki handlowe, a więc wymianę towarów i usług pomiędzy najodleglejszymi zakątkami ziemi; skutek tego jest taki, że ucywilizowane i przemysłowe narody zdobywają polityczne wpływy nad krainami barbarzyńskiemi i stopniowo czynią z nich swe kolonje. Zjawisko to, w dniach dzisiejszych zwłaszcza, daje najwyraźniej się spostrzegać. Rozwój żeglugi sprzyja też badaniom geograficznym, dziś więc oprócz okolic podbiegunowych, znamy już doskonale całą powierzchnię wodną naszego globu.

Żegluga — podróż wodna, zwłaszcza po morzu.

Żegota—odmiana słowiańska imienia Ignacy.

Żejmy—miasteczko w pow. i w gub. Kowieńskiej, blisko rzeczki Żejmiki, wpadającej do Niewiaży; należy do bardzo starych grodów Litwy.

Żelatyna — klej ze świeżych kości, sklarowany, zaprawiony cukrem; używa się jako przyprawa kuchenna oraz do tych samych celów, co i lepsze gatunki kleju.

Żelaziak brunatny albo *limonit* — minerał barwy brunatnej, spotykany w masach niekrystalicznych, kulistych, gronkowatych, włóknistych i t. d. Zwykle jest zanieczyszczony gliną, piaskiem i materjami organicznemi. Minerał to bardzo pospolity. Zabarwia często ziemię i glinę; jego obecność powoduje czerwienienie cegieł po wypaleniu ich w ogniu. W stanie czystym używa się do wyrobu farb i do wytapiania żelaza. Pod względem chemicznym stanowi połączenie żelaza, tlenu i wody.

Żelazny list, ob. *Glejt*.

Żelazo—pierwiastek, symbol chemiczny *Fe*, znajduje się w przyrodzie; jest to składnik pewnych skał czyli kamieni, zwanych rudami żelaznemi. Rudy te są połączeniem żelaza z tlenem i innymi pierwiastkami. Najlepszemi rudami są: syderyt (węglan żelazowy), magnetyt czyli żelaziak magnetyczny (tlenek żelazawo-żelazowy), hematyt czyli żelaziak czerwony (tlenek żelazowy). Mniej ceniony i zwykle zanieczyszczony jest limonit czyli żelaziak brunatny (wodotlenek żelazawy), którego najpospolitszą odmianą jest tak zwana ruda darniowa, tworząca się jako brunatny osad w moczarach i torfowiskach. Żelazo uzyskuje się z rudy przez wytopienie w piecach wysokich. Wytopione z rudy nazywa się surowcem albo żelazem lanem, a zawiera na 100 kilogramów $2^1/_2$ do 6 kiligramów węgla, nie daje się kuć i nadaje się tylko do odlewania. Surowiec jest albo biały i twardy, albo szary i miękki. Białego używa się do fabrykacji żelaza kutego i stali. Żelazo kute albo kowalne uzyskuje się zapomocą świeżenia czyli fryszowania. Kute na zimno staje się twarde i kruche, po wyżarzeniu jednak do czerwoności i powolnem ostygnięciu, powraca do pierwotnej miękkości i ciągliwości i daje się wtedy obrabiać w walcowni. Żelazo posiada tę osobliwą własność, że dwa kawałki do białości rozżarzone można lekkiem uderzeniem młotka ściśle z sobą połączyć. Takie łączenie żelaza nazywa się spogrzewaniem lub z niemiecka szwejsowaniem. Wśród wyżarzania powstaje na powierzchni krucha warstwa żelaza utlenionego, zwana zendrą, która pęka i odpada pod młotem. Na powietrzu, osobliwie wilgotnem, żelazo bardzo łatwo rdzewieje. Rdza tworzy się nietylko na powierzchni, ale zwolna sięga do wnętrza żelaza, które po pewnym czasie całkowicie na rdzę się zamienia. Fabryki, w których oczyszczają i przerabiają żelazo, nazywają się hutami.

Żelazo kute lub *sztabowe* — ze wszystkich gatunków żelaza zawiera w sobie najmniej węgla. Jest ono pierwsze pod względem czystości po żelazie chemicznie czystem, zawiera bowiem wyżej 0,9% węgla; różni się od surowca tem, że pozwala się kuć, że na gorąco jest plastyczne; od stali zaś — że nie daje się hartować. Nie jest kruche, przy uderzeniu nie pęka, topi się bardzo trudno; daje się spajać na gorąco; używa się do robót kowalskich; wyrabiają z niego przedmioty, wystawione

na działanie silnych i częstych uderzeń, a nie wymagające hartowania, jak: podkowy, gwoździe, obręcze do kół, osie, części wozów, powozów, narzędzi rolniczych; najwięcej jednak kutego żelaza idzie na przygotowanie drutu i blachy. Żelazo kute otrzymują z surowca przez odjęcie mu węgla. Dokonywają tego przez spalenie, w przystępie powietrza, węgla przymieszanego do surowca. Używają w tym celu dwuch sposobów: jeden nazywa się *świeżeniem* i polega na wystawieniu roztopionego surowca na działanie powietrza w otwartych piecach; drugi nazywa się *pudlingowaniem* i polega na ogrzewaniu kawałków surowca z zendrą, t. j. tlenotlennikiem żelaza w piecach pudlingowych.

Żelechów — miasto w gub. Siedleckiej, w pow. Garwolińskim, własność niegdyś rodziny Ciołków, którzy od tej majętności przybrali nazwisko Żelechowskich.

Żeleński *Władysław*, ur. r. 1837, współczesny muzyk polski, żyjący w Krakowie, autor wielu kompozycji muzycznych; ułożył kilka oper, z których najbardziej znane są: „Konrad Wallenrod", „Goplana", „Janek".

Żeleznowodzk—miejscowość na Kaukazie, słynie z wód mineralnych żelaznych i siarczanych, zimnych i gorących.

Żeleźniak *Maksym*, zaporożec, który w r. 1768 stanął na czele dziczy, żądnej krwi, która podniosła bunt przeciw Polsce, podniecona manifestami, sfałszowanymi przez Melchizedecha Jaworskiego, przełożonego prawosławnego monasteru. Hajdamacy dopuszczali się strasznych mordów (rzeź Humańska). Żeleźniak, ujęty przez generała rosyjskiego, Kreczetnikowa, zesłany został na Syberję.

Żeromski *Stefan*, znakomity powieściopisarz polski, ur. 1864 r. Pierwsze jego arcydzieła—to wydane pod pseudonimem *Maurycego Zycha* nowele p. t. „Rozdziobią nas kruki, wrony" i powieść „Syzyfowe prace", odtwarzająca życie młodzieży szkolnej w Królestwie. Następnie ukazały się: „Opowiadania", „Ludzie bezdomni", „Aryman mści się", „Popioły", „Powieść o Walgierzu Wdałym", „Dzieje grzechu", wspaniała „Duma o hetmanie", „Uroda życia", „Wierna rzeka" i in. Nie zaprzeczając St. Żeromskiemu wielkiego i głębokiego talentu, słusznie zarzucają niektórzy krytycy, iż w jego powieściach spotyka się pierwiastki niezdrowego pesymizmu, rozdźwięki zbyt jaskrawe, z prawdą życia nie zawsze zgodne.

Żętyca—serwatka z mleka owczego.

Żłobin—miasto w pow. Rohaczewskim w gub. Mohilewskiej, na prawym brzegu Dniepru. W XV w. było własnością Chodkiewiczów.

Żłobki—instytucja dobroczynna, mająca na celu czuwanie nad niemowlętami, których nie można jeszcze umieścić w ochronach.

Żmichowska *Narcyza*, ur. r. 1819, um. r. 1876, poetka obdarzona wysokim talentem, znana pod przybranem nazwiskiem „Gabrjeli", zostawiła kilka dłuższych utworów pierwszorzędnej wartości, jak: „Poganka" i wierszy lirycznych: „Czemu mi smutno", „Szczęście poety", „Dziedzictwo Eryka", zaliczanych do najcenniejszych klejnotów poezji polskiej.

Żmija czyli *gadzina* — jedyny nasz wąż jadowity. Ciało ma długie przeszło

Fig. 117. Żmija.

na łokieć, barwy rozmaitej od ciemnoszarej do rudo-brunatnej i czerwonawej;

wzdłuż grzbietu żmii ciągnie się czarna zygzakowata pręga; głowę ma płaską, trójkątną, rozszerzoną ku tyłowi, wyraźnie odcinającą się od szyi. Żmija zamieszkuje całą prawie Europę, przebywa w zaroślach leśnych, zwłaszcza w miejscowościach górzystych; u nas miejscami dość pospolita. Żywi się głównie myszami, ale że jada mało, więc tępi ich tak niewiele, że nie można jej z tego powodu uważać za użyteczną. Ofiary swe zabija jadem, który działa szkodliwie i na człowieka, powodując nabrzmienie i zapalenie ukąszonego miejsca, a częstokroć i śmierć, zwłaszcza u dzieci. Jad żmii działa tem gwałtowniej, im jest goręcej.

Żmijowiec czyli *wężowiec*, albo *ostrzeń*—rodzaj roślin szorstkolistnych; najwięcej znanym gatunkiem jest *żmijowiec pospolity*, chwast bardzo uprzykrzony wszędzie na słonecznych pustych miejscach, miedzach, przy drogach i t. p. Łodygę ma do metra wysoką, pokrytą włoskami szczeciniastymi, liście lancetowate, szorstkokosmate, kwiaty błękitne, zebrane w długie kłosy.

Żmudź, także *Żmujdź*—kraina, która jako księstwo żmudzkie, połączone z Litwą, wchodziła od czasu Unji w skład Polski, zachowując zawsze pewną odrębność. Żmudź obejmowała zachodnią część teraźniejszej gub. Kowieńskiej (20.000 kilometrów kw.); granicę jej stanowiły: Niemen, jego dopływ Niewiaża, Kurlandja i Prusy książęce; w okolicach Połągi miała Żmudź dostęp otwarty do morza. Jest to kraj niski, ale falisty, z uroczemi dolinami Niemna, Niewiaży i Dubissy i licznemi jeziorami; przeważnie żyzny. Niedostępne niegdyś puszcze pokrywają jeszcze w wielkiej części ziemie żmudzkie. Żmudź, długo pogańska, była polem długoletnich zapasów z Krzyżakami i jest pełna wspomnień historycznych. Ludność wiejska, dosyć oświecona, przywiązana gorąco do swej wiary, żyje z rolnictwa, hodowli bydła i sadownictwa. Liczba mieszkańców Żmudzi wynosi 850.000 dusz, w tem 600.000 Żmudzinów, 160.000 żydów, 45.000 Polaków; reszta rozdziela się na Rosjan, Niemców i Łotyszów. Żmudzini mówią narzeczem języka litewskiego. Główne miasta Żmudzi są: Szawle, Rosienie, Taurogi, Kroże, Telsze.

Żmurko: 1) *Wawrzyniec*, ur. r. 1824 w Jaworowie, um. 1889 r., profesor matematyki w uniwersytecie lwowskim, napisał wiele dzieł z tego zakresu. 2) Syn jego *Franciszek*, ur. r. 1847, um. 1910 r., utalentowany malarz.

Żnin — miasto powiatowe w W. Ks. Poznańskiem, w regencji Bydgoskiej, należące niegdyś do arcybiskupów gnieźnieńskich i przez nich murem opasane.

Żniwiarka—przyrząd do mechanicznego żęcia zboża. Składa się z ustawionej na kółkach platformy, opatrzonej przyrządem tnącym. Są to dwie na sobie umieszczone piły, z których spodnia nieruchoma, opatrzona jest wąskimi zębami o ostrych brzegach, górna zaś, posiadająca szerokie noże, suwa się w prawo i w lewo, wprawiana w ruch kółkiem. Źdźbła zboża dostają się między zęby i tam, jak w nożycach, zostają przecięte. Padają one na platformę, z której zgarniają je wiatrakowo poruszające się skrzydlate grabie i zrzucają na rżysko. W niektórych żniwiarkach są przyrządy do wiązania zboża w snopy.

Żolliborz (z franc. *Joli bord*—piękny brzeg)—sławny konwikt Pijarów w Warszawie, założony w XVIII wieku na wybrzeżu Wisły. W r. 1807 przeniesiono tam dawniejszy konwikt, założony przy ulicy Miodowej przez ks. Stanisława Konarskiego i zakład rozszerzono znacznie. Obecnie budynki te należą do składu cytadeli.

Żołądek ludzki ma postać podługowatego worka; umieszczony jest w górnej części jamy brzusznej, pod przeponą. Błony żołądka są dosyć grube, mięsiste, kurczliwe, a wewnętrzna jego powierzch-

nia wysłana jest błoną śluzową, obfitującą w gruczoły, głównie w t. zw. *podpuszczkowe,* które wydzielają *sok żołądkowy.* Płyn ten jest bezbarwny, kwaśny (skutkiem zawartości kwasu solnego) i zawiera także *pepsynę,* która ma własność trawienia substancji białkowatych. Gruczoły śluzowe żołądka wydzielają gęsty, ciągnący się śluz, który obleka ścianę żołądkową i zapobiega przylepianiu się do niej pokarmów. Z przełyku dostają się potrawy do żołądka przez *wpust* żołądkowy; w jamie żołądkowej ulegają działaniu soku i są roztarte i zmieszane skutkiem kurczenia się ścian żołądka, co trwa około 4 godzin; poczem pokarmy w stanie rzadkiej papki opuszczają żołądek przez *odźwiernik* i dostają się do kiszek.

Żołądź, ob. *Dąb.*

Żołd — płaca dawana żołnierzom; pensja.

Żołna—ptak wróblowaty, wielkości kosa. Posiada dziób długi, nieco łukowaty, ostrokończasty, skrzydła długie i ostre, zewnętrzny i środkowy palec zrośnięte u nasady. Upierzenie piękne: grzbiet zielonkawo-żółty, przód głowy zielony, tył czerwonawo-brunatny, przez oko czarna pręga, podgardle złocisto-żółte z czarniawą obwódką, spód ciała modrawo-zielony; skrzydła i ogon zielone. Mieszka w Europie południowej i południowo-wschodniej. Żywi się owadami. Do nas zalatuje, ale dość rzadko. Żołnami nazywają także niektóre dzięcioły, zwłaszcza czarnego, zielonego i zielono-siwego.

Żołnierz — każdy człowiek należący do wojska i przeznaczony do służby pod bronią.

Żołudek — miasteczko w pow. Lidzkim, w gub. Wileńskiej, blisko prawego brzegu Niemna, niegdyś starostwo. Kazimierz Jagiellończyk ufundował tu w r. 1480—90 kościół parafjalny.

Żośle—miasteczko w pow. Trockim, w gub. Wileńskiej, nad jeziorem tegoż nazwiska, osada bardzo starożytna.

Żółć—płyn wydzielany przez wątrobę, z której płynie ku kiszkom cienkim przez przewód wątrobowy; ta część żółci jest barwy żółtej; pozostała zaś jej część zapasowa—barwy ciemno-zielonej, zbiera się w *pęcherzyku żółciowym,* skąd wypływa przez przewód żółciowy. Oba te przewody łączą się w jeden wspólny kanał, otwierający się do dwunastnicy (część cienkiej kiszki) obok miejsca, w którem otwiera się przewód trzustkowy. Niektóre składniki żółci osadzają się w przewodach żółciowych i w pęcherzyku żółciowym czasem w większej ilości, tworząc *kamienie żółciowe.* Prócz roli oczyszczającej, ma żółć jeszcze inne, bardzo ważne znaczenie dla sprawy trawienia kiszkowego: za jej to udziałem trawią się substancje tłuste; nadto zabezpiecza ona masy kałowe i pozostałe resztki trawienia od rozkładu, t. j. od gnicia; dlatego też przy zepsutem trawieniu kiszkowem, gdy żółć działać przestaje, wywiązuje się w kiszkach fermentacja gnilna, a wypróżnienia stają się wstrętnie cuchnące.

Żółkiew — miasto powiatowe w Galicji Wschodniej, leży na północ od Lwowa, liczy 10.000 mieszkańców. Zamek żółkiewski był siedzibą Żółkiewskich, Daniłowiczów i Sobieskich, po których pozostały liczne pamiątki w kościele i w zamku, zajętym obecnie przez starostwo.

Żółkiewka—osada, dawniej miasteczko w gub. Lubelskiej, w pow. Krasnystawskim, gniazdo sławnego w dziejach polskich rodu Żółkiewskich.

Żółkiewski *Stanisław*—hetman wielki i kanclerz wielki koronny za Zygmunta III, należy do najzdolniejszych wodzów polskich i najpiękniejszych postaci w dziejach naszego narodu. Ur. r. 1547 z ojca Stanisława, wojewody ruskiego, rzemiosła rycerskiego uczył się przy boku Jana Zamoyskiego, odbywając z nim razem liczne wyprawy; w bitwie pod Byczyną przewodził pra-

wemu skrzydłu i przyczynił się do zwycięstwa nad arcyksięciem Maksymiljanem; w r. 1597 pokonał kozaków pod Białocerkwią; równie świetnie odznaczył się w wojnie inflanckiej 1601—2 r. Jakkolwiek spokrewniony z Zebrzydowskim (ob.), wystąpił jednak przeciw niemu i przyczynił się do zwycięstwa króla pod Guzowem 1607 r.; w r. 1609

Fig. 118. Stanisław Żółkiewski.

towarzyszył Zygmuntowi III w wyprawie smoleńskiej, a w r. 1610 pod Kłuszynem odniósł wielkie zwycięstwo nad carem Szujskim, zdobył Moskwę, złożył z tronu Szujskiego i wziął go do niewoli; zdołał też skłonić bojarów moskiewskich, aby na tron carski wybrali królewicza Władysława; wskutek jednak niechęci Zygmunta III, Władysław na tronie moskiewskim nie zasiadł. Opuściwszy Moskwę, Żółkiewski udał się na kresy południowe, gdzie zaczęła zagrażać Polsce nawała turecka. Za słabe jednak były wojska hetmana, aby mogły skutecznie przeciwstawić się potędze osmańskiej, posiłkowanej przez hordy Tatarów. Nie mogąc się obronić licznym zastępom nieprzyjaciół, w r. 1617 zawarł Żółkiewski traktat w Jarudze pod Buszą. Ostatnim jego czynem była wojna wołoska 1620 r. Wysłany przez króla na pomoc Gracjanowi, hospodarowi wołoskiemu, ze słabemi siłami (8.400 ludzi), oskrzydłony został przez 100.000 wojsk tureckich i tatarskich. Okopawszy się w obozie pod Cecorą nad Prutem (w dzisiejszej Mołdawji), przez kilka dni bronił się mężnie przed atakami 12-krotnie liczniejszego wroga. Zmuszony do odwrotu, przedzierając się przez zastępy nieprzyjacielskie, przeszedł Prut i posuwał się w stronę Mohylewa, będącego deską ratunku.

Fig. 119. Pomnik St. Żółkiewskiego pod Sawkami po odbudowaniu.

Nie dosięgnął go jednak, gdyż w obozie wszczął się rozruch: rycerstwo pota-

jemnie opuszczało szeregi, ciury obozowe podniosły bunt; w tym momencie nieprzyjaciel przypuścił silny atak, a hetman pieszo na czele nielicznej garści wiernego rycerstwa rzucił się na mrowie muzułmanów i po rozpaczliwej obronie, w odległości zaledwie mili od Mohylewa, na polach wsi Sawki, zginął w nocy z d. 6 na 7 października 1620 r. Głowę jego z tryumfem powieziono do Stambułu. Zwłoki, wydane za drogim okupem, pochowane zostały w Żółkwi. Na miejscu śmierci wielkiego hetmana, pozostała po nim wdowa wzniosła w parę lat potem skromny pomnik z wapienia, z marmurową tablicą, na której wyryte zostało dla wiadomości potomnych wspomnienie wielkich czynów Żółkiewskiego. Zapomniany przez wszystkich, pomnik ten uległ zupełnemu zniszczeniu, aż dopiero w r. 1912 za sprawą członka petersburskiej komisji archeologicznej, P. Nowackiego został odbudowany.

Żółkowski *Aloizy:* 1) aktor i pisarz humorystyczny, um. 1824 r. 2) syn jego, jeden z największych artystów dramatycznych, ur. 1813, um. 1889 r.

Żółtaczka (tak zwane *ulanie żółci*)—zabarwienie całej skóry człowieka na kolor cytrynowo-żółty, przyczem białka oczów także są żółte, mocz zaś chorych pieni się i ma barwę porteru. Żółtaczka nie jest sama przez się chorobą, lecz objawem rozmaitych chorób lżejszych i cięższych, połączonych z utrudnionem wydzielaniem się żółci, np.: kataru kiszek z zajęciem wątroby, zapalenia wątroby, *kamieni żółciowych, żółtej febry*. Leczenie zwrócone być powinno przeciw chorobie zasadniczej; przeciw żółtaczce samej zaś pomagają ciepłe kąpiele, rabarbarum na wodzie i środki przeczyszczające.

Żółta febra, ob. *Tyfus*.

Żółte morze—część oceanu Spokojnego, przytykająca do brzegów Chin i zamknięta między wyspami koralowemi *Lieu-Kieu* i wyspą *Thaiwan* czyli *Formozą*. Dzieli się ono na dwie części, połączone ze sobą cieśniną *Fukiang* a z morzem Japońskiem cieśniną Koreańską.

Żółte wody — nieoznaczona bliżej miejscowość na prawym brzegu Dniepru, pomiędzy ujściem Taśminy a Porohami, czyli pomiędzy Kryłowem a dawnym Kudakiem, pamiętna zwycięstwem Chmielnickiego, posiłkowanego przez Tatarów, odniesionem d. 15 kwietnia 1648 r. nad oddziałem wojsk polskich pod dowództwem Stefana Potockiego.

Żółwie — nazwa jednego rzędu gadów. Mają one ciało krótkie, szerokie, zamknięte w skrzynce kostnej, utworzonej z dwuch tarcz — grzbietowej i brzusznej, szczęki bezzębne, pokryte pochwą rogową, cztery nogi i ogon zwykle dość długi. Tarcza grzbietowa składa się z rozszerzonych i zrośniętych kręgów grzbietowych i żeber, brzuszna—ze skostniałej skóry. Obie tarcze

Fig. 120. Żółw szyldkretowy.

pokryte są płytami rogowemi i połączone na bokach w taki sposób, iż zwierzę może między nie wciągać głowę, nogi i ogon. Żółwie mieszkają w części na lądzie, w części w wodzie; pokarm biorą roślinny lub zwierzęcy. Składają jaja okryte skorupą wapienną; wylęganie odbywa się dzięki promieniom słonecznym. Żółwie zamieszkują przeważnie strefy gorące. U nas żyje *żółw błotny*. W ciepłych krajach dochodzą niektóre znacznej wielkości, np. *żółwiniec* do 2 m. długi. Powłoka rogowa niektórych skorup żółwich bywa

używana pod nazwą tartaruga lub szyldkretu do wyrobu grzebieni i różnych przedmiotów ozdobnych. Mięso żółwi jest bardzo pożywne, jaja—jadalne.

Żóraw (*żuraw*)—ptak brodzący, na wysokich nogach, z prostym dziobem, dłuższym od głowy; szyję ma długą, skrzydła szerokie, ogon krótki, upie-

Fig. 121. Żórawie.

rzenie popielato-siwe, przód głowy porosły szczecinami, ciemię nagie (u samców czerwone); kark, przód szyi i końce zwieszających się piór skrzydłowych czarne; dziób u nasady czerwonawy, na końcu czarno-zielony, nogi czarne. Żórawie mieszkają przez lato na północy Europy i Azji, trzymając się stadami obszernych bagien. Żywią się drobnemi zwierzętami (żaby, owady i t. p.) oraz roślinami (młode zasiewy, ziarna). Gnieżdżą się wśród bagien na niedostępnych kępach. Na zimę odlatują do Afryki. U nas zjawiają się na przelotach wiosennych i jesiennych. Żerują wówczas na polach, rozstawiając straże. Są pojętne, czujne i ostrożne. Za młodu schwytane oswajają się i przywiązują do ludzi oraz do ptactwa domowego.

Żóraw albo *kran*—maszyna żelazna, służąca do wyciągania w górę ciężarów i opuszczania ich na inne miejsce lub na wóz podstawiony, np. z okrętów. Żóraw chwyta ciężar, podnosi w górę i obraca się razem z ciężarem na ląd. Żórawie poruszane bywają maszyną parową. Żórawiem nazywa się także słup wysoki przy studni, z ruchomem poprzecznem ramieniem u góry i żerdzią wiszącą, z wiadrem do wyciągania wody.

Żórawina—rodzaj roślin borówkowatych, do których należą drobne krzewy, właściwe Europie, Azji i Ameryce Północnej. Żórawina *zwyczajna* czyli *gogoza* ma liście jajowate, całobrzegie, spodem sinawo-białawe, kwiaty różowe, jagody wielkości grochu, szkarłatne. Rośnie na torfowiskach, w górach, szczególnie w lasach szpilkowych. Jagody mają smak kwaskowaty i jadane są po przemarznięciu albo przyprawione.

Żórawno — miasteczko w Galicji wschodniej, leży nad Dniestrem przy ujściu Świcy, pamiętne dwutygodniowem oblężeniem obozu Jana III przez Turków; oblężenie zakończyło się pokojem żórawińskim dnia 17 października 1676 r. W Żórawnie urodził się Mikołaj Rej.

Żrenica, ob. *Oko*.

Żródleniec, ob. *Aragonit*.

Żródło. Większa część wody deszczowej wsiąka w ziemię i gromadzi się w pewnej głębokości, nie pozostaje tam wszakże w spoczynku, lecz dąży coraz niżej przez przepuszczalne warstwy ziemi (piasek, żwir i t. p.), aż nareszcie dosięgnie warstwy nieprzepuszczalnej (gliny, skały). Skoro to nastąpi, woda gromadzi się w podziemne żyły, które płyną, szukając ujścia, a znalazłszy je, zjawiają się znów na powierzchni ziemi jako *źródła*. Żródło tryska z tem większą siłą, im niżej leży wylot od obszaru, na którym gromadzi się woda. Woda źródlana ma cenne własności, które czynią z niej zdrowy napój.

Żuawy — oddziały żołnierzy, pochodzenia algierskiego, utrzymywane w ar-

mji francuskiej po zajęciu Algieru przez Francuzów. Od roku 1865 poczęły się tworzyć oddziały ochotników, w większej części Francuzów, które stawały w obronie świeckiej władzy papieża, a przybrały nazwę *żuawów papięskich;* odznaczyły się one dzielnością w walkach r. 1870 przy obronie Rzymu przed wojskami włoskiemi; nazwę i formację żuawów zatrzymano w Watykanie dotychczas.

Żubr—zwierzę przeżuwające, blisko spokrewnione z wołem. Nad łopatkami grzbiet ma wzniesiony nakształt garbu. Przednia część ciała porosła miękką, kudłatą grzywą; sierść czarno brunatna,

Fig. 122. Żubr.

jaśniejąca na zimę. Czoło wypukłe, rogi czarne, stosunkowo krótkie, szeroko rozstawione i końcami nieco podane ku sobie. Żubr jest największem zwierzęciem w Europie; waga jego przewyższa nieraz 900 kg. Dawniej pospolity był w znacznej części Europy i Azji Mniejszej; dziś znajduje się jedynie (pod opieką rządową) w puszczy Białowieskiej (około 400 sztuk) i na północnych stokach Kaukazu. Wogóle bliski jest wyginięcia; na Mazowszu znajdował się jeszcze w XVIII w. Żubry mają usposobienie łagodne i spokojne, ale podrażnione, wpadają w gniew i stają się niebezpieczne z powodu ogromnej swej siły. Karmią się wyłącznie trawą. Mieso ich jadalne, ale nie osobliwe; grubą skórę wyprawia się na rzemień.

Żuchwa—szczęka dolna u zwierząt ssących; u ptaków obie części dzioba; u niektórych owadów para szczęk, osadzonych po bokach głowy.

Żucie—jest pierwszym aktem sprawy trawienia pokarmów. Zęby gryzą, rozdrabniają i rozcierają pokarmy, a jednocześnie język miesza miazgę pokarmową ze śliną, wydzielaną przez gruczoły ślinowe. Wargi, policzki i język przyjmują udział w żuciu pokarmów, przesuwają je bowiem z miejsca na miejsce i podsuwają pod zęby. Podczas gdy zęby sieczne i kły gryzą, zęby trzonowe żują, to jest rozcierają pokarmy. W akcie żucia przyjmuje udział jedynie szczęka dolna, która jest ruchoma w kierunku prostopadłym, poprzecznym i z przodu ku tyłowi. Brak zębów, a wskutek tego niedokładne żucie sprowadza rozmaite cierpienia kanału pokarmowego, z razu lżejsze (kurcze, dyspepsja), potem ciężkie (katar żołądka, zapalenie i t. d.). Ponieważ małe dzieci (do 2 lat skończonych) nie posiadają zębów trzonowych, przeto jak sama przyroda wskazuje, nie należy im dawać pokarmów, wymagających energicznego przeżucia, jako to: mięsa w większych kawałkach, skórek chleba, kartofli, orzechów i t. d.

Żuk — dojrzały owad tęgopokrywy (ob. *Owady*).

Żuk *gnojak,* zwany też *krówką*—chrząszcz miernej wielkości, jajowatego kształtu, barwy ciemno-zielonej, aż do stalowej, prawie czarnej; spotkać go można wiosną po drogach i pastwiskach, jak wśród odchodów końskich lub krowich żeruje. Składa jajka w rurki wygrzebane pod odchodami, które potem mierzwą zakrywa, by wylęgłe gąsienice miały pokarm gotowy.

Żukowskij *Bazyli,* ur. r. 1783, um. r. 1852, poeta rosyjski, znany u nas z przekładów Odyńca, Kossaka, Szydłowskiego i Dominika Chodźki.

Żuławski *Jerzy,* wybitny poeta i dramatopisarz polski, ur. r. 1874, po ukończeniu studjów uniwersyteckich był przez kilka lat nauczycielem; mieszka obecnie w Zakopanem. Oprócz licznych poezji, J. Żuławski wydał kilka utworów scenicznych; z tych ostatnich wielkiem powodzeniem cieszą się: „Eros i Psyche" i „Zwycięsca".

Żuławy — nisko położona miejscowość, nad wielką, spławna rzeką, pokryta mułem, który pozostaje po ustąpieniu rozlewających się tu często wód. Niekiedy Żuławy służą za imię własne krainy niskiej, rozciągającej się wzdłuż jakiej wielkiej rzeki. Żuławy wiślane ciągną się od Malborga ku Gdańskowi z jednej, a ku Elblągowi z drugiej strony Wisły.

Żupa: 1) Ziemie słowiańskie dzieliły się pierwotnie na żupy; na czele ich stali starsi, zwani *żupanami,* stąd nadżupani węgierscy, zarządcy komitatów, otrzymali swą nazwę od żup—krajów słowiańskich, które Węgrzy zajęli. Od ich stroju pochodzi zapewne i *żupan,* narodowa suknia polska, na którą później (od XVI wieku) kładziono kontusze. Podział na żupy utrzymał się u niektórych ludów słowiańskich bardzo długo; w Polsce zastąpiły je „ziemie" i „województwa". 2) Kopalnie, zwłaszcza kopalnie soli, nazywano w Polsce żupami; przełożonych zaś i urzędników królewskich w żupach królewskich w Wieliczce i Bochni — *żupnikami.*

Żupan—1) naczelnik pokolenia, prowincji, wódz; 2) używana dawniej w Polsce suknia spodnia męska, na którą wkładano kontusz.

Żuprany — miasteczko w pow. Oszmiańskim, w gub. Wileńskiej, nad rzeczką Oszmianką, dawna posiadłość Radziwiłłów, z których Bogusław zamienił kościół tutejszy na zbór kalwiński, a fundusze jego przywłaszczył sobie.

Żuromin—osada, dawniej miasteczko w gub. Płockiej, w pow. Sierpckim, posiada kościół parafjalny poreformacki. Po Jezuitach utrzymywali tu Reformaci szkołę, którą zamieniono w r. 1824 na wydziałową, zwiniętą w r. 1831.

Żurowice—miasteczko w pow. Starobychowskim, w gub. Mohylewskiej. Dawniej był tu kościół i klasztor Bernardynów.

Żużle — minerały na pół stopione i stwardniałe. Powstają w piecach, skutkiem stopienia się cegieł, minerałów, wrzucanych tam wraz z paliwem; wyrzucane bywają masami przez wulkany, zowią się wtedy *żużlami wulkanicznymi.* Mają budowę porowatą, gąbczastą, skutkiem tego, że pozostały tylko trudnotopliwe ich części, podczas gdy łatwotopliwe wypłynęły, pozostawiając pory i okrywając nietopliwe części szklistą glazurą.

Żur—dawna potrawa polska, rodzaj barszczu, przygotowywanego z otrąb, mąki owsianej lub razowej żytniej, rozczynionej wodą i zakwaszonej.

Żwaniec — miasteczko w gub. Podolskiej, leży na skalistym brzegu Dniestru naprzeciw Chocimia. W wieku XVII był to silny zamek i częstokroć warowne obozowisko polskiego rycerstwa przeciw kozakom i Turkom. W Żwańcu i w pobliskich Okopach bronili się dzielnie bracia Pułascy podczas konfederacji Barskiej.

Żwań—osada w pow. Mohylowskim, w gub. Podolskiej, nad rzeką Żwańcem, wpadającą nieopodal do Zamiechówki. Michał Stanisławski, rotmistrz królewski, uzyskał 1638 r. przywilej króla Władysława IV i zamienił osadę na miasteczko. Ruchy kozackie zniszczyły wkrótce rozwój tego nowego grodu.

Żwir—cząsteczki pokruszonych skał, grubsze niż piasek, otoczone i oszlifowane gładko przez tarcie się o siebie w bieżącej wodzie. Żwir spotyka się w postaci pokładów na dnie rzek, wartko płynących, których wody unoszą z sobą lekki piasek, a pozostawiają grubszy żwir; występuje też pokładami w ziemi. Używa się do posypywania

dróg, jako domieszka do betonu i asfaltu.

Żychlin — osada, dawniej miasto w pow. Kutnowskim, w gub. Warszawskiej, liczy około 6 tys. mieszk., ma kościół parafjalny. Zaczątkiem osady tej był zameczek, wzniesiony w XIV w.

Życica — rodzaj traw. Dwa jej gatunki są u nas pospolite. Życica *trwała* czyli *rajgras angielski*, stanowi bardzo dobrą paszę, zwłaszcza przed okwitnieniem. Używa się przeważnie do zasiewania trawników. *Życica odurzająca* (*durnica*) odznacza się kłoskami ościstymi, jest w latach mokrych pospolitym wśród zboża chwastem. Ziarno jej ma własności odurzające, sprawia wymioty, drżenie i osłabienie wzroku.

Życiorys, ob. *Biografja*.

Żyd wieczny tułacz. Podanie mówi, że kiedy Chrystus Pan szedł, niosąc krzyż na ramionach i uginając się pod jego ciężarem, na Golgotę, i chciał spocząć przed domem szewca żyda Ahaswera, on nie dozwolił Mu tego i odepchnął od progów swoich. Wtedy Jezus miał wyrzec: „Ahaswerze, będziesz tułaczem na ziemi aż do Mego przyjścia". Odtąd żyd tułacz miał się od czasu do czasu zjawiać w różnych częściach świata.

Żydaczów—miasto w Galicji, w obwodzie Stryjskim, nad rz. Stryjem.

Żydzi—lud, który zamieszkiwał przed tysiącami lat Palestynę, zwany wówczas *Hebrejczykami*, później *Izraelitami*. Nazwa żydów pochodzi od Judei, części Palestyny, do której powrócili po oswobodzeniu z niewoli Babilońskiej dawni Izraelici i wytworzyli nowy naród. Po zburzeniu Jerozolimy przez cesarza rzymskiego Tytusa (r. 70 po Chrystusie), żydzi rozproszyli się po całym świecie, a liczba ich wynosiła w r. 1910 z górą 11 milionów, z czego na kraje polskie przypada $3^1/_2$ miljona. W Polsce ukazali się w większej ilości za Władysława Hermana; od Bolesława Pobożnego, ks. kaliskiego otrzymali w roku 1264 t. zw. *przywilej. żydowski*, od Kazimierza W. przywilej z r. 1368. Na podstawie tych przywilejów wolno im było odprawiać swoje nabożeństwa, mieli zapewnione bezpieczeństwo życia, za co płacili pogłówne żydowskie (od głowy) na rzecz króla i prawo pożyczania pieniędzy na lichwę (co było wówczas zakazane chrześcijanom). Podlegali sądom wojewodów (ob.). Zygmunt I zatwierdził im te przywileje. W tym samym czasie, gdy żydzi w innych krajach Europy doznawali srogich prześladowań (np. w Hiszpanji), Polska otwierała im gościnne podwoje. Zygmunt August zapewnił żydom bezpieczeństwo, a Stefan Batory wydał nawet ostry zakaz i naznaczył karę za posądzanie żydów, jakoby do mac używali krwi chrześcijańskiej. Dopiero w wieku XVII i XVIII, właśnie z powodu tych podejrzeń powstały zaburzenia przeciw żydom w wielu miastach. Prowadzili te wojny żydowskie zwłaszcza studenci (żacy). Znoszenie się z nieprzyjaciółmi podczas wojen szwedzkich powiększyło nienawiść ogółu polskiego do żydów, poczęły się procesy i wypędzanie żydów z niektórych okolic. Za Stanisława Augusta i za czasów Wielkiego Sejmu, a potem za Księstwa Warszawskiego i w Królestwie Polskiem myślano o gruntownej reformie stosunków żydowskich (pisał o niej Tadeusz Czacki i wielu innych), ale jej nie przeprowadzono. Za cesarza Aleksandra I otrzymali żydzi w Królestwie Polskiem prawo zajmowania się przemysłem i rękodziełami, od r. 1835 i inne przywileje, a reforma Wielopolskiego zapewniła im zupełne równouprawnienie. Będąc rasą o wybitnych i trwałych znamionach, zachowali żydzi wśród społeczeństw europejskich niezatartą odrębność swoją (z powodu zawierania małżeństw tylko pomiędzy sobą) i religję opartą na przykazaniach Mojżesza, przeistoczoną w IV wieku przed Chrystusem w t. zw. księgach praw, a później w talmudzie. Zajęci od wieków spekulacją pieniężną, zgromadzili ogromne fortuny w swych rękach, choć obok bardzo bogatych żydów jest wielka liczba nędzarzy, żyjących z dnia na dzień, z drobnej spekulacji, obliczonej na uboższą ludność chrześcijańską i dla niej niekorzystnej. Kierując się względem chrześcijan nienawiścią, broniąc się wszędzie solidarnie i osłaniając występki członków swego narodu, stali się żydzi w wielu krajach pewnego rodzaju potęgą, a jednocześnie ściągnęli na siebie nienawiść narodów, które udzieliły im gościny. Żydzi podzieleni są na gminy wyznaniowe. Na czele gmin stoją rady czyli t. zw. *kahały*, którym powierzona jest troska o wyznaniowe sprawy gminy.

Żylaki — stałe rozszerzenie lub nabrzmienie żył. Przeszkody w krążeniu krwi żylnej powodują rozwój żylaków, które powstają na częściach ciała najbardziej odległych od serca. Spostrzegamy je więc najczęściej na dolnych kończynach, szczególniej u osób, których zajęcie wymaga długiego stania, dokoła otworu stolcowego (szyszki hemoroidalne), a także na nosie u ludzi chorych na serce, u astmatyków i alkoholików.

Żyły czyli *weny* — naczynia krwionośne, doprowadzające zużytą krew do serca. Liczniejsze są od tętnic, a krew krąży w nich wolniej, niż w tętnicach; przytem krew ta jest ciemniejsza, nasycona kwasem węglanym, a pozbawiona tlenu. Małe żyłki, łącząc się z sobą, dają początek większym żyłom, które ostatecznie łączą się w dwa duże pnie żylne (*żyła czcza górna* i *dolna*), doprowadzające krew do prawego przedsionka serca.

Żyły—w geologji i górnictwie składy minerałów, które zapełniły szpary, utworzone w pokładach innego gatunku. Rozróżniamy dwojakiego rodzaju żyły: jedne zawierają w sobie *skały plutoniczne;* drugie—*metale* lub *rudy*. Pierwsze utworzone bywają przez *lawę, bazalty, porfiry, granity*. Powstawanie takich żył z lawy można obserwować i obecnie, gdyż skoro tylko utworzy się szczelina w stożku wulkanu, zostaje natychmiast wypełniona lawą. *Żyły metaliczne* zawierają metale bądź rodzime, bądź w rozmaitych związkach, stanowiących rudy. Niewiadomo dokładnie, w jaki sposób napełniały się te żyły; w niektórych wypadkach zdaje się, że materjał, napełniający je, osadzał się z roztworów wodnych, przesiąkających przez skały i zawierających owe związki w rozpuszczeniu.

Żyrafa—zwierzę ssące parzystokopytowe, przeżuwające, spokrewnione z wielbłądem, budowy osobliwej: tułów ma krótki, nogi wysokie, przyczem przednie są dłuższe od tylnych i wskutek tego grzbiet żyrafy jest spadzisty, szyja długa, głowa stosunkowo mała z dużemi uszami oraz dwoma wyrostkami kostnymi na czole, sierść jasnożółta w brunatne plamy. Żyrafy małemi stadami zamieszkują równiny Afryki

Fig. 123. Żyrafy.

środkowej i południowej. Żywią się trawą, liśćmi drzew; są nadzwyczaj rącze; nie dają się oswoić. Mięso ich — jadalne; skóry używa się na różne wyroby.

Żyrandol (z franc.)—ozdobny świecznik wiszący, o kilku ramionach, t. zw. *pająk*.

Żyrardów—osada fabryczna w pow. Błońskim, w gub. Warszawskiej, przy stacji kolei warsz.-wied. Jest tu fabryka wyrobów lnianych, założona przez Francuza Girard'a (czyt. Żyrarda) przy pomocy ministerjum skarbu Królestwa Polskiego; przeniesiona tu została z Marymontu i pobudowana na gruntach wsi Guzowa. Bank Polski podtrzymywał fabrykę swoim kredytem, a następnie objął ją w administrację. W r. 1856 odstąpił Bank zakłady żyrardowskie przemysłowcom niemieckim. Fabryka produkuje towaru za 10 miljonów rb. rocznie i posiada kilkadziesiąt składów w różnych miastach Królestwa i Cesarstwa. Osada liczy około 36 tys. mieszkańców.

Żyro — formuła wypisywana na odwrotnej stronie wekslu, zawierająca przekazanie tegoż wekslu osobie trzeciej; poręczenie wekslu. *Żyrant*—przekazujący weksel osobie trzeciej; poręczyciel.

Żyrondyści — podczas pierwszej rewolucji francuskiej stronnictwo republikańskie umiarkowane. Gdy wzięli górę teroryści, wielu żyrondystów skazano na gilotynę.

Żyrowice, *Żurowice, Żurowicze* — miasteczko w pow. Słonimskim, w gub. Grodzieńskiej, nad rzeczką Wilknią. W kościele tutejszym, zamienionym w w. XIX na cerkiew, znajduje się cudowny wizerunek N. M. P.

Żyto — rodzaj zbóż, roślin zielnych z rodziny traw; udaje się łatwiej niż pszenica na gruntach mniej żyznych i znosi lepiej chłody. Dlatego też uprawia się w Europie północno-wschodniej; u nas stanowi obok kartofli główne pożywienie ludności. Są dwie odmiany żyta: *ozime*, które sieje się w jesieni, zimuje pod śniegiem i dojrzewa w lipcu, i *jare*, które wysiewa się na wiosnę, a dojrzewa w końcu lata. U nas sieją prawie wyłącznie pierwsze. Słoma żytnia ma rozmaite zastosowania: na karm bydła, ściółkę, na wyroby plecione, strzechy i t. d.

Żytomierz — miasto dawniej starościńskie, powiatowe, wreszcie stołeczne województwa Kijowskiego, obecnie miasto główne gub. Wołyńskiej, nad rzeką Teterewem, liczy 90.000 miesz., ma 2 kościoły i dawny klasztor katolicki, seminarjum duchowne, jest rezydencją biskupa katolickiego djecezji łucko-żytomierskiej. Prowadzi ożywiony handel, zwłaszcza zbożem.

Żywe srebro. ob. *Rtęć*.

Żywice. Żywice należą do najbardziej rozpowszechnionych ciał roślinnego pochodzenia, znajdują się we wszystkich organach i tkankach roślin. Głównie mieszczą się w korze, z której wylewają się na zewnątrz. Szczególnie obficie wytwarzają żywicę drzewa szpilkowe. Są to albo ciecze gęste, ciągliwe, albo masy kruche, twarde, mniej lub więcej zabarwione, o właściwym zapachu i smaku. Do nich należą balsamy, terpentyna, dalej zwykła żywica z drzew szpilkowych, kalafonja, benzoes, kopal, szelak, asafetyda, myrha, gumiguta. Do żywic kopalnych należy bursztyn.

Żywiczlin—drzewo szyszkowe z rodziny cyprysowatych; rośnie w Afryce północnej; sączy żywicę, zwaną sandaraka. U podnóża pnia tworzą się niekiedy ogromne narośle, zwane przez starożytnych Rzymian drewnem cytrowem; robiono z nich stoły, nadzwyczaj cenione i poszukiwane.

Żywiec—miasto powiatowe w Galicji ma stary zamek arcyksięcia Karola Stefana, fabryki sukna i likierów; prowadzi ożywiony handel.

Żywokost — rodzaj roślin z rodziny ogórecznikowatych, o kielichu rurkowatym, 5-dzielnym, koronie 5-wrębnej, z gardzielą zamkniętą pięciu łuseczkami; owoc złożony z czterech orzeszków, otoczonych obrączką wydętą. Żywokost *pospolity* czyli *lekarski*, ma łodygę zielną, włosistą, liście lancetowate, kwiatostany jednostronno-zwisłe, kwiaty białe, różowe lub fijoletowe. U nas pospolity na miejscach wilgotnych, po brzegach strumieni, rzek i t. p. Korzeń jego używany był dawniej w medycynie przeciw krwiopluciu.

Żywopłot — ogrodzenie z rosnących drzew lub krzewów.

Żyworodka, ob. *Nałęgota*.

Żywotnik, ob. *Tuja*.

Żyżka *Jan z Trocznowa*, sławny wódz Husytów (ob.), ur. r. 1354, um. r. 1424. Syn włościanina, zaciągnął się do wojska, które podążyło do Polski w r. 1410 i walczył pod Grunwaldem przeciw Krzyżakom, a później na Węgrzech przeciw Turkom. Powróciwszy do kraju, umiał utworzyć wojsko, złożone z ludu wiejskiego, zbrojne w kosy, maczugi i cepy. Przy jego pomocy pobił kilkakrotnie rycerstwo niemieckie, zakute w ciężkie zbroje, dzięki zapałowi, który tchnął w swoje zastępy. Żyżka za młodu stracił jedno oko, a przy zdobyciu zamku Raby 1421 r. stracił drugie. Mimo to odniósł jeszcze kilka zwycięstw. Śmierć jego w r. 1424 była dla Husytów wielką klęską.

Żyżmory — niegdyś główne miasto starostwa w pow. Trockim, w gub. Wileńskiej, blisko prawego brzegu rzeki Strawy.

KONIEC.

